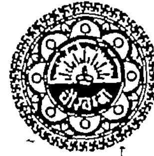
Publisher
Dr. C. Giri
Registrar
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi-110058

Reprinted, 2006

Price 1293 00 (set of six vols)

Printer
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
K 37/99, Gopal Mandir Lane
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No 1008, Varanasi-221 001 (India)
Phone Off 333458, Resi 334032 & 335020
e-mail cssoffice@satyam net in

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रो ह्रस्वः	कण्ठ	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
आ	उदा० १	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठ	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
अ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुतः	स	तत्	ते च
इ	उदा० १	एकमात्रो ह्रस्वः	तालु	तत्	ते च
ई	उदा० १	२ द्विमात्रो दीर्घः	तत्	तत्	ते च
इ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुत	तत्	तत्	ते च
उ	उदा० १	एकमात्रो ह्रस्वः	ओष्ठौ	तत्	ते च
ऊ	उदा० १	द्विमात्रो दीर्घः	तौ	तत्	ते च
उ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुत	तौ	तत्	ते च
ऋ	उदा० १	एकमात्रो ह्रस्वः	मूर्द्धा	तत्	ते च
ॠ	उदा० १	द्विमात्रो दीर्घः	सः	तत्	ते च
ऋ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुत	स	तत्	ते च
ऌ	उदा० १	एकमात्रो ह्रस्वः	दन्तमूलम्	तत्	ते च
ऌ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुत	तत्	तत्	ते च
अस्य दीर्घाभावेऽपि लकारद्वययोगात् द्विमात्रता			दन्तमूलम्	तत् ईषत्स्पृष्टं च	ते च
ए	उदा० १	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	विवृतम्	ते च
ए३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुत	कण्ठतालुनी	तत्	ते च
ऐ	उदा० १	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	तत्	ते च
ऐ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुत	कण्ठतालुनी	तत्	ते च
ओ	उदा० १	द्विमात्रो दीर्घ	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते च
ओ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुतः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते च
औ	उदा० १	द्विमात्रो दीर्घ	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते च
औ३	उदा० १	त्रिमात्र प्लुत	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते च
एषामनुनासिकत्वे उदा०		यथाप्राप्तम्	यथास्थानं नासिकाऽपि	तत्	यथाप्राप्त बाह्याः
अनुस्वारस्य	०	०	नासिका	स्पृष्टम्	संवारनादघोषा महाप्राणश्च
विसर्गस्य	०	०	कण्ठ	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च
ᳵक ᳵख	०	०	जिह्वामूलम्	स्पृष्टम्	विवारादय महाप्राणश्च
ᳶप ᳶफ	०	०	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	विवारादयः महाप्राणश्च
क	०	अर्द्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा अल्पप्राणश्च
ख	०	अर्द्धमात्रा	तत्	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ग	०	सा	तत्	तत्	संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
घ	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
ङ	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
च	०	अर्द्धमात्रा	तालु	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
छ	०	सा	तत्	तत्	विवारादय महाप्राणश्च
ज		सा	त	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च

१ वा० भाग ३

आ "आकारो विजयोऽनन्तो दीर्घघोणो विनायकः । कोटि-रविनदीतुण्डो मानोदीर्घासुसंज्ञके । प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायणश्च भैरवः । प्रतिष्ठा मानदा कान्ता विश्वान्त-कला मता । पितामहो हिठान्तोऽधः क्रिया कान्तिश्च वाक्य । द्वितीया मानदा काया विघ्नराज कुजो वि-यत् । चरामरश्च हृदयश्चाङ्गुष्ठो भगमालिनी ।

इ प्रथमा यासुमन्तो शिखा चन्द्रः पूषा सयुग्मकः । सुमित्रे लोचने कोटरी कोटर पद । भगमध्यो माधवस्तुष्टि-नामिका । वाम कान्ति कामिनी च का-मो विघ्नविनायकः । नेपालो भरणो रुद्रो नित्यक्लिन्ना च पावकः" ।

ई "ईमूर्त्तिस्त्री महामाया लोकाक्षी वामलोचनम् । गो-विन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रतिसंज्ञक । विष्णुर्लक्ष्मी-महेशश्च वज्रिणुः परापरः । कालोत्तरी भैरवश्च रतिश्च पाण्डुपर्वतः । शिवोत्तम शिवा तुष्टिश्चतुर्थी बिन्दुमा-लिनी । वैष्णवी वह्निनी जिह्वा कामकला कलादिका । पावक कोटर कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका । कुचद्वन्द्व तर्जनीयो यान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ।

उ "उ यद्दोर्ब्बलाक्षो भूतःकल्याणवाचकः । अमरेशो दक्ष-कर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः । उग्र प्रभुर्धृतिर्विष्णु विश्व-कर्म्मा महेश्वर । शम्भुश्च वटिः पुष्टि पञ्चमी वह्नि-वासिनी । कामघ्न कमलावेशो मोहिनी विघ्नकृत्तथा । तटकु कुटिला श्रोत्रं पार्श्वमो दृश्यरः" ।

ऊ "ऊःकण्टकोरति यान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः । काम-राजकुलेशश्च महेशो वामकर्णक । अर्घीशो भैरवः सूक्ष्मो दीर्घघोषा सरस्वती । विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्यो रूपकर्षिणी । महाविद्येश्वरी षष्ठी षण्डो भूकाग्य कुञ्जक" ।

ऋ "ऋ सदोर्ध्वसखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः । भारभूतिः क्रिया हारो रेचिका नायिका इति । एकपाद शिरो-माला मण्डना शान्तिनी जलम् । कर्णं कामलता मेघो-निर्निर्गमनायक । रोहिणी शिवदूती च पूर्णा गिरिश सप्तमी" ।

ॠ "ॠ क्रोधी तिथीशो वामोश्रमनो गोसखो इति । उग्र-दृष्टो निशानाथः पञ्चमाला विमर्शी । शशिनी मोचिका श्रेष्ठ दैत्यमाता प्रतिष्ठिता । एकदन्ताह्वयो माता-लक्षिता मिथुनोदया । कोमला श्यामला मेधा तारका-पतिरष्टमी । सहस्राख्य मरकीनाशे पावकोगत्मक पणा ।

ऌ "ऌ स्थाणु श्रीधर शुद्धो मेघोद्भूतो वकोविदः । देव-योनिर्दक्षगण्डोरुद्र काकोदरी शुभा । शान्तिकृत् स्व-स्तिका शक्ती माया च आमरी शुभा । विश्वेश्वरो दीर्घ-जिह्वा महाक्षी वासुकी परा । चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा हिदन्त कामवर्द्धन । शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरावत-केश्वरः । चिन्तसाकर्षकरो तुरीया कुलसुन्दरी" ।

ॡ "ॡकारः कमलाकर्षी झिण्टीशो भभुक्त । सूक्ष्मा कान्ति-र्वामगण्डोरुद्र कामोदरी शुभा । दशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः । कामिनी विश्व काकोनित्र्यम्बक शुचि कता । दुर्वोधमार्कर्षिणी च एकाक्षी दत्तजप्रस ॥" ।

एकारादीनां वाचका तत्तच्छब्दे उक्ता । एषामधिष्ठातृदेव-ताश्च तन्त्रे उक्ता यथा "अकारे मोचका कीर्त्तिर्विद्युज्जि-ह्वेति कीर्त्तिता । आकारे आमली कालजिह्वाख्या काल-भैरवी । इकारे नलिनी चण्डा घोया रुद्रभयङ्करी । ईकारे सुचिन्नी ख्याता चण्डोग्रा धूम्रभैरवी । उकारे कालरात्र्याख्या प्रचण्डा चण्डनायिका । विद्या ऊकारगा प्रोक्ता तालजङ्घा कपालिनी । ऋकारे कालिका देवी पिशाचाली भयङ्करी । ॠकारे स्यात्भयङ्करोग्री ज्वालिनी यो-गिनीत्वपि । धकारिणी ऌकारे स्यान्मेघनादोपवासिनी । रक्तचण्डा कालरात्री ॡकारे च कपालिनी" । एका-रादीनामधिष्ठातृदेवता च एकारादिमन्त्रनामादौ दर्शिता अकारादीनां भेदरूपश्च कामधेनुतन्त्रे दर्शित यथा

अ "अथ . तत्त्वमकारस्य अतिगोप्य वरानने । शरत्-चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितम् । निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैव-ल्यमूर्त्तिमत् । बिन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपकम्" ।

आ "आकार परमाश्चर्यं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये । । ब्रह्मविष्णु-मयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये । । पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली" ।

इ "इकार परमानन्द सुगन्धकुसुमच्छविम् । हरिब्रह्ममयं वर्णं सदारुद्रयुतं प्रिये । । सदा शक्तिमयं देवि ' गुरुब्रह्म-मयं तथा । सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् । हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् । इकार परमे-शानि ' स्वयं कुण्डलीमूर्त्तिकम्" ।

ई ' ईकार परमेशानि स्वयं परमकुण्डली । ब्रह्मविष्णु-मयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पीत-विद्युल्लताकृतिम् । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा" ।

उ "उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनीं स्वयम्। पीतचम्पक-सङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणमयं देवि! चतु-र्वर्गप्रदायकम्।

ऊ "शङ्खकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीत-विद्युल्लता यथा। धर्मार्थकाममोक्षस्य सदा सुखप्रदा-यकम्"।

ऋ "ऋकारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम्। अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने!। सदाशिवमयं वर्णं सदा-ईश्वरसंयुतम्। पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्वर्गमयं तथा। रक्त-विद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम्।

ॠ "ॠकारं परमेशानि! स्वयं परमकुण्डलीम्। पीतवि-द्युल्लताकारं पञ्चदेवमयम् सदा। चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये।

ऌ "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली परदेवताम्। अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये!। पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्वर्गमयं सदा। पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुण-त्रयात्मकम्। बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा।

ॡ ॡकारं परमेशानि! पूर्णचन्द्रसमप्रभम्। पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा बिन्दु-त्रयात्मकम्। चतुर्वर्गप्रदं देवि! स्वयं परमकुण्डलीम्। एकारादीनां ध्येयरूपाण्येकारादिशब्देषु उक्तानि"।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णा त्रिविधा स्पर्शान्तस्थोष्मभेदात् तत्र कादयो मावसाना स्पर्शाः, यरलवा अन्तःस्था शषसहा ऊष्माणः। "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति शिक्षोक्तेः सर्वेषां वर्णानां प्राणवायुजन्यत्वम्। तथाहि चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रे-रितमनः करणं मूलाधारस्थितमनलं ताडयति तत्ताडित-स्तानलस्तत्स्थवायुमभिहन्ति तेनाभिहत्वात् प्रभवति तत्ताडितेन वायुनाभिहत्य तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वा-गित्यभिधीयते। ततो नाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देश-संयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्त्यते एतद्द्व-यस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्म-दीयश्रुतिगोचरता। ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृ-दयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्मा-कमपि समधिगम्या। ततो मूर्द्धपर्य्यन्तमाक्रमता तेन आहत्य मूर्द्धनि तत्प्रतिघातेन ततः परावृत्य मुखविवरे कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते। इत्येवं वर्णोत्पत्तिस्तेषाञ्च विभागः पञ्चधा तद्यथा स्वरतः १ उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रै-विध्यम् तथा कालतोऽपि २ त्रैविध्यम् "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वोदीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेः अचामेव स्वरवत्त्वात्तथात्वम् कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अचामेवोक्तस्तथापि "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्" इत्युक्तेः व्यञ्जनाना-मपि मात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात् कालकृतविभागोऽस्त्येव। मात्राकालस्तु "दशगुर्वक्षरैः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका" इत्युक्तेः विनाडिकायाः पलात्मिकायाः षष्टितमभागरूपका-लार्द्धभागो मात्रा "द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" इत्युक्तेः दीर्घस्य गुरुतया पलषष्टितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानु-पलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः द्विमात्रकालः सार्द्धविपलात्मकः कालः त्रिमात्रकालः। तत्तत्कालो-च्चार्य्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागवत्त्वम्। इयांस्तु विशेषः स्वराणामिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः किन्तु सर्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति। स्थानतो (३) विभागो यथा "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति" सामा-न्यत उक्त्वा वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिक्षायामुक्तः यथा "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यन्तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुय-शास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठो-ष्ठजौ स्मृतौ। अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयो

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
झ	०	अर्धमात्रा	तालु	स्पृष्टम्	संवारादय महाप्राणश्च
ञ	०	तथा	तालु नासिका च	तत्	संवारादय अल्पप्राणश्च
ट	०	तथा	मूर्धा	तत्	विवारादय अल्पप्राणश्च
	०	तथा	सः	तत्	विवारादय महाप्राणश्च
	०	तथा	स	तत्	संवारादय अल्पप्राणश्च
ढ	०	तथा	स	तत्	संवारादय महाप्राणश्च
ण	०	तथा	सः नासिका च	तत्	संवारादय अल्पप्राणश्च
त	०	तथा	दन्तमूलम्	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
थ	०	तथा	तत्	तत्	विवारादय महाप्राणश्च
द	०	तथा	तत्	तत्	संवारादय अल्पप्राणश्च
ध	०	तथा	तत्	तत्	संवारादय महाप्राणश्च
न	०	तथा	तत् नासिका च	तत्	संवारादय अल्पप्राणश्च
प	०	तथा	ओष्ठौ	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
फ	०	तथा	तौ	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ब	०	तथा	तौ	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
भ	०	तथा	तौ	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
म	०	तथा	तौ नासिका च	तत्	संवारादय अल्पप्राणश्च
य	०	तथा	तालु	ईषत् स्पृष्टम्	संवारादय अल्पप्राणश्च
र	०	तथा	मूर्धा	ईषत् स्पृष्टम्	संवारादय अल्पप्राणश्च
ल	०	तथा	दन्तमूलम्	तत्	ते च
व	०	तथा	दन्तोष्ठौ	तत्	ते च
यमानामनुनासिकत्वे		०	यथास्थानं नासाऽपि	तत्	ते च
श	०	तथा	तालु	अर्धस्पृष्टम्	विवारादय महाप्राणश्च
ष	०	तथा	मूर्धा	तत्	ते च
स	०	तथा	दन्तमूलम्	तत्	ते च
ह	०	तथा	कण्ठः	अर्धस्पृष्टम्	संवारादय महाप्राणश्च
कँ खँ गँ घँ इत्ययमानाम्		तथा	यथास्थानं नासिका च	स्पृष्टम्	यथाप्राप्त बाह्याः
[illegible]			उर यथास्थानञ्च	यथाप्राप्तम्	संवारादय महाप्राणश्च

उदात्तादीनां पृथक् चिह्नानि तु ऊर्ध्वरेखाचिह्नितः अकारादिवर्ण उदात्तः, अधोरेखाचिह्नितः अनुदात्तः, ऊर्ध्वाधोरेखाचिह्नितः स्वरित इति । तत्र अचामेव स्वरकृतविभागः, न तु व्यञ्जनानां तेषामुदात्तादिस्वराभावात् ।

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णा अकारादय औकारान्ताः शिक्षामते द्वाविंशतिस्त्रयोविंशतिर्वा "स्वरा विंशतिरेकश्च दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकार प्लुत एव चेति" च शिक्षोक्तेः । तथाहि ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, इत्येते द्वादश लृकारः ह्रस्व एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते दीर्घप्लुतभेदात् अष्टौ इत्येकविंशतिः लृकारस्य लकारद्वययुक्तत्वेन ईषत्स्पृष्टतया दुःस्पृष्टत्वेन द्वाविंशतिः प्लुतस्य त्रयोविंशतिर्भेदा स्मृताः । तेषां च प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः त्रैविध्येन ६६ भेदा ६९ वा भेदाः । पुनस्तेषामनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां द्वैविध्यात् १३२ । १३८ वा सूक्ष्मा भेदाः सर्व्वेषामेषां स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वरशब्दवाच्यता ।

तन्त्रमते तु अनुस्वारविसर्गरहिताः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ॡ, इत्येते दश ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते चत्वारः इत्येते षोडश । पाणिनीयमते लृकारस्य यथा दीर्घत्वाभावेऽपि लकारद्वययुक्तह्रस्वलृकारैकमात्रया द्विमात्रत्वसाम्यात् दीर्घत्वव्यवहारस्तथा लृकारादिशब्दे उक्तः । अनुस्वारविसर्गयोश्च अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु अ, इ, उण्, इत्यादिषु माहेश्वरेषु चतुर्दशसु सूत्रेषु आम्नानाभावेऽपि भाष्यकृता अट्सूपसंख्यानेऽपि न स्वरवर्णत्वम् "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इत्युक्त्या स्वयंविराजमानत्वाभावात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाभावाच्च । तयोः स्वरवर्णत्वाभावेऽपि अट्सूपसंख्यानञ्च णत्वषत्वकार्य्यार्थम् । तेन उर्वीणि इत्यादौ अनुस्वारव्यवधानेऽपि णत्वम् । अत्र च नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव निमित्तता न तद्भिन्नस्य, तेन बृंहि पुंस इत्यादौ न णत्वम् । अस्य तु सर्व्वानुस्वारव्यवायेऽपि तेन तृंहणं बृंहणमित्यादौ णत्वम् "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीत्युक्ते तत्र अट्प्रत्याहारेणैवानुस्वारप्राप्तेरनुस्वारमात्रव्यवाये णत्वार्थं नुम्ग्रहणम् न तु नत्वस्य नुम्स्थानिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तोदाहरणे णत्वम् । सर्व्वेषां स्वरवर्णोच्चारणे विवृतं दूरावस्थानरूपम् आभ्यन्तरप्रयत्नः "विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च" इति "अचोऽस्पृष्टा इति चोक्तेः । एषां बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवाराः "कण्ठमध्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः" इत्युक्तेः । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरस्वत्यामस्माभिरुक्तं तच्च आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दे उक्तम् । एतेषामुच्चारणस्थानानि प्रदर्श्यन्ते । अ इति वर्णः कण्ठमूलोच्चार्य्यः "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त" इत्युक्तेः । तत्र अ इति ह्रस्ववर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात् षड्विधः । एवं आ इति दीर्घः द्विमात्रत्वात् तस्य च तथैव षड्विधत्वम् । अ३ प्लुतवर्णः त्रिमात्रत्वात् तस्यापि उक्तरीत्या षाड्विध्यम् तथा च अ इत्येतत् अष्टादशानां संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम् इ, इति तालव्यः "इचुयशानां तालु" इत्युक्तेः । तस्यापि इ, ई, इ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । तथाच इ, इति अष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्णः ओष्ठोच्चार्य्यः "ओष्ठजाउपू" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् त्रिविधः तेषां प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । एवञ्च उ, इत्यष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति मूर्द्धस्थानोच्चार्य्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः त्रिधा एकमात्रत्वादिभेदात् । तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् अष्टादशविधता । "ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्" इत्युक्ते लृकारस्य वक्ष्यमाणद्वादशभेदसहिता अष्टादशभेदाः तेन ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा इति भेदः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । लृवर्णः दन्तमूलोच्चार्य्यः "लृतुलसानां दन्ताः" इत्युक्तेः तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वप्लुतभेदेन द्वैविध्यम् तयोश्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् द्वादशविधतेति लृवर्णः द्वादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । अ, इ, उ, ऋ, लृ, इत्येषां वर्णपरत्वे अष्टादशादीनामुक्तानां संज्ञा । अधिकं सुपद्मे द्रष्टव्यम् एषामन्येषां विभागादि तत्तच्छब्दादौ उक्तः

अकारादीनामुक्ता वाचकशब्दाः तन्त्रोक्ता वर्णाभिधाने दर्शितास्तेऽत्र क्रमेणोच्यन्ते यथा

अ "अः श्रीकण्ठः शरेशश्च ललाटं चैकमात्रकः । पूर्णोदरी वृत्तिवेशो सारस्वतमिव नदः । महामाला वासुदेवोधमेश केशवोऽमृतम् । कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो मरुत्तारिर्हरोमरुत् । ब्रह्मा रामानुजोह्रस्व कामश्च प्रणवाद्यक । मध्याद्यो कामरूपश्च कामेशीवाशिनी वियत् । विश्वः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिर्विरजिनी । कर्मेन्द्रियं ग्यादौ मात्मपः कामकर्णिका" ।

आ "आकारो विजयोऽनन्तो दीर्घच्छायो विनायकः। क्रोधी-र्द्विमुखोदक पाशोदीर्घास्यस्तथा। प्रचण्डएकजोरुद्रो-नारायणश्चेश्वर। प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्त-कगजान्तको। पितामहोद्वितान्तोष्ठ क्रिया कान्तिश्च सम्भव। द्वितीया मानदा कायी विघ्नराज कुजोवि यत्। सुरान्तकश्च हृदयश्चाङ्गुष्ठोऽमगमालिनी।

इ "इ स्म स्मा यागमनी दया चन्द्रः पूषा सगुरुक। सुमित्र सुन्दरोधीर कोटरी कोटरःपय। भ्रुमध्योमायस्तुष्टि-र्दक्षनेत्रश्च नासिका। शान्त कान्ति कामिनी च का-मोविघ्नविनायकः। नेपालो भरणोरुद्रोनिवृत्तिश्च च पावकः"।

ई "ईर्मूर्त्ति स्तो महामाया लोकाक्षी वामलोचनम्। गो-विन्द शेखर पुष्टि सुभद्रा रतिपालक। विष्णुर्लक्ष्मी-महेशश्च वक्रिरूपःपरापर। कालोत्तरी भैरवश्चा रतिश्च पादाङ्गुष्ठ। शिवोत्तम शिवा तुष्टिचतुर्थी बिन्दुमा-लिनी। वैष्णवी वक्रगी जिह्वा कामक्षया समादिमा। पावक कोटर कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका। कुचद्वन्द्व तर्ज्जनीयो शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी।

उ "उ मद्गोस्तुराशो भूत कल्याणपालक। अमरेशोदक-कर्णः षड्वक्रोमोहन शिवः। उग्र प्रभुधृतिर्विष्णु विश्व-कर्मा महेश्वर। शम्भुश्च कटिः पुष्टि पञ्चमी वह्निवा-सिनी। कामघ्नः कमलेशो मोहिनी विघ्नकृन्मही। तटस्थः कुटिला श्रोत्र पारदीनो हमीश्वरः"।

ऊ "ऊःकण्ठकोरति शान्तिः क्रोधनोमधुसूदन। काम राजकुजेशश्च महेशोवामकर्णक। अर्घीशोभैरवः सूक्ष्मो दीर्घघोषा सरस्वती। विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्षणो रूपकर्षिणी। महाविद्येश्वरी षष्ठी षण्डोभू काण्ड कुञ्जकः"।

ऋ "ऋ सुदीर्घमुखी रुद्रोदेवमाता त्रिविक्रमः। भारभूतिः क्रिया क्षारोरेचिका नासिका धृतिः। एकपाद शिरो-माला मण्डला शान्तिनी जलम्। कर्ण कामलता मेधो-निष्ठत्निर्गणनायक। रोहिणी शिवदूती च पूर्णा गिरिश सप्तमी"।

ॠ "ॠ क्रोधी तिथीशोवामोशामनो गोलकी धृति। ऊर्द्ध मुखो निशानाथः पद्ममाला विमर्षणी। शशिनी मोचिका श्रेष्ठ दैत्यमाता प्रतिष्ठिता। एकदन्ताह्वयोमाता-त्मद्रिला मिथुनोदया। कोमला श्यामला मेधा तारका-पतिरष्टमी। मध्यास्थमरकोवाचे पामकोगन्धक दया।

ऌ ऌ स्थाणु श्रीधर शुक्रो मेषोधूम्रो नवोदियत्। देव योनिर्दक्षगण्डोरुद्र काकोदरी शुभा। शान्तिकृत् स्व-स्तिका शक्तो माया च भामरी शुभा। विश्वेश्वरो दीर्घ-जिह्वा महाक्षो वाङ्गवी परा। चन्द्रिका पार्थिवोधूम्रा द्विदन्त कामवर्द्धन। शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरावन-केश्वरः। चित्तस्थावर्त्तचक्रो तुरीया कुलसुन्दरी"।

ॡ ॡकारः कमलाकर्षी ह्रीशोमोभधूमत। छग्ना कान्ति वामगण्डोरुद्र वामोदरी शुभा। दशमी सुस्थिरोमाला मोक्षपीतोगजानन। कामिनी विश्वपः कालोनित्यशुद्ध शुचि सती। ऊर्द्ध्वधिर्वासिनी च एकाक्षी दत्तमप्रह"। एकारादीनां वाचका तन्त्रान्तरे उक्ता। एतामधिष्ठातृदेव ताश्च तत्रैवोक्ता यथा "अकारे मोचका कीर्त्तिर्विद्युज्जि ह्वेति कीर्त्तिता। आकारे भामयी कालजिह्वाया काल-भैरवी। इकारे नन्दिनी चण्डा ज्ञेया चन्द्रभवद्धरी। ईकारे सूचिनी ख्याता भद्रोपा धूम्रभैरवी। उकारे कालरात्रा प्रचण्डा चण्डविक्रमा। विद्या ऊकारगा मोक्षा तारकरूपा कपालिनी। ऋकारे कालिका देवी पिङ्गलाक्षो भवद्धरो। ॠकारे स्तम्भकारोह्री ज्वालिनी यो-गिनीश्वरि। षड्वारिणी ऌकारे स्तम्भेश्वरादीपवासिनी। चक्रवक्त्रा कालरात्री ॡकारे च कपालिनी"। एका-रादीनामधिष्ठातृदेवताश्च एकारादिमन्त्राणामादौ दर्शिता अकारादीनां ध्येयरूपञ्च कामधेनुतन्त्रे दर्शितं यथा

अ "अथ वक्ष्ये अकारस्य अतिगोप्य वरानने।। शरच्-चन्द्रप्रतीकाश पञ्चकोणमय सदा। पञ्चदेवमय वर्णं शक्तित्रयसमन्वितम्। निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैव-ल्यमूर्त्तिमत्। बिन्दुतत्त्वमय वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपकम्"।

आ "आकार परमाश्चर्य्य शङ्खज्योतिर्मय प्रिये।। ब्रह्मविष्णु-मय वर्णं तथा रुद्रमय प्रिये।। पञ्चप्राणमय वर्णं स्वयं परमकुण्डलीम्"।

इ "इकार परमानन्द सुगन्धकुसुमच्छविम्। हरिब्रह्ममय वर्णं सदारुद्रयुत प्रिये।। सदा शक्तिमय देवि गुरुब्रह्म मय तथा। सदाशिवमय वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम्। हरिब्रह्मात्मक वर्णं गुणत्रयसमन्वितम्। इकार परमे शानि स्वयं कुण्डलीमूर्त्तिकम्।

ई "ईकार परमेशानि स्वयं परमकुण्डलीम्। ब्रह्मविष्णु-मय वर्णं तथा रुद्रमय सदा। पञ्चदेवमय वर्णं पीत विद्युल्लताकृतिम्। चतुर्ज्ञानमय वर्णं पञ्चप्राणमय सदा"।

उ "उकारं परमेशानि ! अध कुण्डलिनी स्वयम् । पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

ऊ "शङ्खकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युल्लतं यथा । धर्मार्थकाममोक्षञ्च सदा सुखप्रदायकम्" ।

ऋ "ऋकारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ॥ सदाशिवमयं वर्णं सदा-ईश्वरसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्वर्गमयं तथा । रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम् ।

ॠ "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा । चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये ।

ऌ "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीं परदेवताम् । अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्वर्गमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् । बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा ।

ॡ ॡकारं परमेशानि ! पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । एकारादीनां ध्येयरूपाण्येकारादिशब्देषु उक्तानि"।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णा त्रिविधाः स्पर्शान्तस्थोष्मभेदात् तत्र कादयो मावसाना स्पर्शाः, यरलवा अन्तःस्था शषसहा ऊष्माणः । "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति शिक्षोक्तेः सर्वेषां वर्णानां पाञ्चधाविभाज्यत्वम् । तथाहि चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालित-वायुसत्त्वप्रवृत्तस्य निरुपाक्रमाय प्रभवति तच्चालितेन चालितेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततोनाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते स च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्यः । ततो मूर्द्धपर्य्यन्तमाक्रमता तेन वायुना मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन ततः परावृत्य मुखविवरे कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । इत्येवं वर्णोत्पत्तिस्तेषाञ्च विभागः पञ्चधा, तद्यथा स्वरतः १ उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अचां त्रैविध्यम् तथा कालतोऽपि २ त्रैविध्यम् "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेः अचामेव स्वरकृतस्त्रैविध्यम् कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अचामेवोक्तस्तथापि "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्" इत्युक्तेः व्यञ्जनानामप्यर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात् कालकृतविभागोऽस्त्येव । मात्राकालस्तु "दशगुर्वक्षरं प्राण षड्भिः प्राणैर्विनाडिका" इत्युक्ते विनाडिकायाः षष्ट्यात्मिकाया षष्टितमभागरूपकालभागो मात्रा "द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" इत्युक्तेः दीर्घस्य गुरुतया षष्टितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशात्मकः पलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः द्विमात्रकालः सार्द्धविपलात्मकः कालः त्रिमात्रकालः । तत्तत्कालोच्चार्य्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागवत्त्वम् । इयांस्तु विशेषः स्वराणामिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः किन्तु सर्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो(३)विभागो यथा "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति" सामान्यत उक्त्वा वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिक्षायामुक्तः यथा "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यन्तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् । कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयो

भवेत् । ओकारौकारयोर्गन्धादिति" "अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रय-स्थानभागिनः" इति च । यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि अकारोच्चारणे तात्वा-दिव्यापारोऽधिकोऽपेक्षित इति तत्तत्स्थानकत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम् । "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठमूलीयत्वम् कण्ठ्य स्याप्यकारस्य कण्ठमध्यस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तत्र गैव दन्तमूलीयत्वेऽपि दन्त्यत्वम् अन्यथा अन्तदन्तत्व तद्-च्चारणापत्तेः । जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वोक्ते रुदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानकत्वौचित्यात् । दन्तो ष्ठ्योरदन्त्यादावुभयोरेव वकारस्थानत्व मत्र मतेऽस्य तदागतेः दन्त्योष्ठ्यस्यैव परिशिष्येत । अतएव दन्तोष्ठोपरक्त भाक्त्वम् एवमन्येऽपि द्रष्टव्यम् । यमानां नासिकास्थानत्वेऽपि ङ्गानां ङञणनमानां इत्येषां यमप्रत्याहारबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते । तत्र च यमस्वरूपकथनम् "यमोऽनुनासिका नह्नौ" इत्युक्त्या हकाररकारभिन्नानाम् अमुप्रत्याहारबोधितानाम् नासिकास्थानत्वविधानात् माडामनुगत अम्मस्तेनेत्यनुनासिक यद्ध्युत्पत्त्या नासि-कास्थानत्वमाप्तेव । तत्र नह्राविति पुनः हकाररकारयोः पर्युदासः । "छन्दसि कादयो ऽनुनासिका" पा० सूत्रे छन्दपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया यमानामुभयस्था-नत्वम् । अयोगवाहा अनुस्वारविसर्गौ च जिह्वामूली-योपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थानभागि-त्वम् । आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रित्येते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलो-च्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीय-रूपान्वितनामता उपपद्यते । पफयो परयोरोष्ठोच्चार्य्यमा-णयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता । उप पूर्व ध्मायते अ-नेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपध्मानपदं ओष्ठपरम । तत्स्थानोच्चार्य्यत्वादन्वितनामता चावधेया । अतएव कौ-मुद्यां "जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठौ" इत्यु-क्तम् । यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्व करण-त्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्व व्यवहारः तात्वादौ वर्णाभिव्यञ्जकवर्णजनकवायुसंयोगा-धारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव । तत्तत्स्थानेषु जि-ह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादिरिति तत्-सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दे स्पृष्टता-दाविव करणत्वव्यवहारः इति भट्टानां स्थितम् ।

प्रयत्नाः ४ आभ्यन्तरप्रयत्ना अनुप्रदानादिः बाह्यप्रयत्ना इति वर्णानां विभाग । तत्र वर्णभेदे प्रयत्नभेदादिक माभ्यन्तरप्रयत्नस्वरूपनिरूपणपूर्वकं बाह्यप्रयत्ना-भिनिरूपित यथा

आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनः, बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः । तथा हि नाभि देशात् प्रयत्नप्रेरित प्राणनामको वायुः प्रभवतीति स्थानान्तरागत वर्णान् तदभिव्यञ्जकानपि उत्पाद-यति तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थाने तात्वादिके यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्न, यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्-स्पृष्टता, तेषां समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता इत्येवमाभ्यन्तरप्रयत्नभेदैः वर्णानां भेदः । अतएव इवर्णयवानां तालुस्थानत्वाविशेषेऽपि वर्णोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थाने जिह्वाग्रादीनां सम्यक्स्पर्श, यकारो-च्चारणे तु ईषत्स्पर्श , एकारोच्चारणे समीपावस्थानम् इव-र्णोच्चारणे दूरावस्थानमिति भेदः । एतेन आभ्यन्तरत्वम् ओष्ठप्रभृतिकाकलीप्रान्तमध्यवर्त्तिस्थानसम्बन्धत्वा-भ्यन्तरतत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां संयुक्तस्पर्शादिरूपतत्त्व-रूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावि-त्वञ्च बोध्यम् । विवारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशावि-काशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयो समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम् ।

अथ वर्णभेदेनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्तावदभिधीयते । तत्र का-दिमावसानानां स्पृष्टता, अतएव तेषां स्पर्शसंज्ञ-कत्वेन स्पर्शपदवाच्यता । यण ईषत्स्पृष्टता । तेषा-ञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि अन्तस्थानां वर्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन अन्तःस्थापद-वाच्यता । शषसहानाम् अचाञ्च विवृतता । अचस्त्वानाञ्च उच्चनीचाभिधेयवायुप्रधानत्वात् उच्चनीचवाच्यता । अचाञ्च स्वयंराजमानत्वात् उदात्तादिस्वरयोगाच्च स्वराभिधेयता "अच स्वय विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नि-यमा अचि" इति चोक्तेः । तत्र ह्रस्वस्य संवृतता । "वर्त्त-स्यैकमात्र स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैक-मात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियादशायान्तु विवृततैव । तत्र मूलं 'अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टा शलस्तथा

येषां स्पृष्टा इषं मोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम् । अतश्च स्पर्शाभावरूपविवृतत्वश्चन्त' यव' वरलशाख्योषत् पृष्टा इत्यर्थं नेमस्पृष्टवाचो । अत्र यवलहा नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा वर्णादिक्षशिक्षा' "स्पराचामूष्मणाञ्चैव विवृत करणं स्मृतम्" इत्येवशाक्यत्वात् । एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ता । बाह्यप्रयत्नास्तु श्चान्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम् । तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेश इति "स्थानेऽन्तरतम" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् बकुलकाल-धर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम् ।

बाह्या प्रयत्नाश्चाष्टविधाः कालकालाधाचम्नविव वह्नोपविकासचासोत्पादकान्निविभिवचोवालसघोषप्राणाल्पमहत्त्वरूपकार्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणात्मानो मन्तव्याः । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण मलविभिकाद्यादोषमपि कम्पादयति सतो गलबिलविकाशादिपरत्वादाद्यन्नदिष्टमकार्यकरत्वात् चैते बाह्या इति । ते च "खयां यमा' खय'+कपौ विसर्ग' शरएव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्यु' संवारा नादभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगाश्च यणश्चाल्पासवः स्मृता" इतिशिक्षान्तर्गतश्लोकादिप्रावेशा । वर्गाणां स्थाने जाता ये यमाः कँ खँ गँ घँ इत्येते प्रातिशाख्यप्रसिद्धाः यवः, जिह्वामूलोयोपध्मानीयविसर्गा शर' श्वासाश्च एते श्वासा अघोषा• कण्ठं विवृण्वन्त च । अन्ये एतद्भिन्नाः वर्गे वर्णा घोषवत्संवारनादरूपबाह्यप्रयत्नवन्तः । वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा पूर्वोक्ताः प्रथमतृतीययमौ च यव' लवया एते अल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणाः इति विवेक' ।

तदेवं परस्परविभाजकैरेभिराभ्यन्तरप्रयत्नैः सरकाम-विषमैर्वर्णानां परस्परविलक्षणरूपता । मात्रिका हि वर्णा प्रत्येकमेव कश्चिद्विशेषम् विलक्षणतामाबादयन्ति तत्र वर्णविभाजकानि रूपाणि इत्यानि

काव्यादौ विन्यस्तानां फलप्रश्न इत्युक्ता० टी० यथा अथप्रथमे काव्यविरचितर्णाभिधीयते "अक्षरे परिगते च नायको भूतिमाप्नुयात इत्याक्षेरवरस्वैरासम्यकत्वात् । "अथवात् वर्णाश्चिभवति प्रतिवर्णाक्षरमतान्युत्पादयन्ति, वरमवर्णप्रपातात् वराहतात् । तथाह्येव, कौश्च व्यञ्जनवर्णविन्यासात् पदादौ विन्यासात् भरतकृत सुपूर्वैर्निरहितात्" । भरतकृतात्तत्पूर्वाचि सान्यत्र राणि तैर्विरहितादित्यर्थ• । एतद्वर्णानां फलान्युक्तानि तत्रैव । "क खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति, वियशोङ, स्तथा च सुख, छ' मोतिं, जोमित्रलाभं, भयमरणकरौ झञो; टठौ खेददु खे, । ड' शोभा, ढो विशोभा, भ्रमणमथ च णस्तु थ, थस्तु युद्ध', दो, ध', सौख्य, मुद, न:, सुखभयमरणक्लेशदु खं पवर्ग । या लक्ष्मीं, रस्तु दाह, व्यसनमथ लवौ शः सुख, षस्तु खेद, स-सौख्यं, हस्तु खेद, विलयमपि च क्ष', स्र समृद्धि करोति । स युक्तं चेद न स्यात् सुखभरणपटुत्वं विन्यासयोग पद्यादौ, गद्यतन्त्रे, वर्णस च सकले, प्राकृतादौषमोऽयम्" । एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्रैव "नायको वर्ण्यते यत्र फल तस्य समादिशेत् । अन्यथा तु कृते काव्ये कर्त्तैर्दोषावह फलम्' । तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्त । "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरै । मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना । देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका:" ।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि ।

क

व्यञ्जनवर्णभेद ककार: कण्ठ्यः अर्द्धमात्र' । तस्य तन्त्रे वाचकाः शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा । "कः क्रो-धीशो महाकाली कामदेव प्रकाशक' । कपाली तैजस शान्तिर्वासुदेवोजयानल' । चक्री प्रजापति सृष्टिर्बलाको विश्वात्मात । अनन्त' पार्थिवोबिन्दुव्यापिनो परमात्मक । वर्गाद्यश्च सुखो ब्रह्मा वर्णाद्योऽव्यः शिवोजयम् । माहेश्वरी तुला पुष्प मकुन्दपरशं कर । विद्याकामेश्वरी सुख कामरूपो गजेन्द्रक । श्रीपुर रमणोरक्त कुसुमा परमार्थक:" ।

क पु० कै-शब्दे कच-दीप्तौ वा ड १ब्रह्मणि २विष्णौ ३कामदेवे ४अग्नौ ५वायौ ६यमे ७सूर्य्ये ८आत्मनि ९दक्षे-प्रजापतौ १०राजनि ११कामपन्थौ १२मयूरे" मेदि० । १३विहगे मन्दिन० । १४चित्ते १५देहे, १६काले १७मने मेघे १८शब्दे अनेकार्थकोष १९प्रकाशे च एकाक्षरकोष । २०मिरवि न० "द्वाभ्यामोलो हिरनुमल्ल

र्थकेन प्राप्नुयात् परम् । तपसा चमेजान्तोऽनमाप्य दक्ष मु-
नौ प्रजाः” तन्त्रसार० कं शिर २ । कवे० १ इति च श०
मेदि० २ २के पु० धरणी । तत्र ब्रह्मणि “द्विजा
तार्क्ष्यचेतोऽश्विप्रद्योन्द्रोपेन्द्रमित्रका” श्रा०ति० । क ब्रह्मा ।
तद्दीता ‘कस्मै त्वा काय त्वा’ यजु० २०,४ । काय सुखाय
प्रजापतये इत्यर्थे । “कस्मादि कोनामाधानि प्रजा-
पतिर्वै कोनाम” शत० ४,५,६,४ । “कस्योभावाद्वृ-
नाम्ना कोऽस्य प्रजापतिः” ६,२,२,५ प्रजापतिर्वै कस्तस्मा
एवं तद्दिमां वषट्करोति” ६,४,१,४ । दक्षप्रजापतौ
“तत प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीत स्वयम्भुवा । षष्टि
स जनयामास दुहितृः पितृवत्सलाः । दश धर्माय
कायेन्द्रोर्द्विषट् त्रिणव इन्दवे” भाग० ६,६,२०, काय
दक्षप्रजापतये द्विषट्द्वादश । “तेभ्यस्तु वन्दामृतको मेरुतः
क” भाग० ८,५,२८ । कः प्रजापति । “पञ्चात्पितामहो-
भूत् प्रभुरेक प्रजापति । ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः
कः परमेष्ठ्यय’ भा०आ०१ अ० । “मारीचमात्मसंभवेन
यथा कश्यपः” ६,६,१० क इयम् । श्रुतौ ‘प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं
च खं च न विजानामीति तेऽहोचुः यद्वाव कं तदेव खं यदेव
खं तदेव कमिति” छा०उप० । अत्र सुखरूपतया
ब्रह्मरूपत्वम् । यथाह तद्भाष्ये “तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं
ते अग्नय ऊचुः यद्वाव यदेव कमित्यवोचाम तदेव खमा-
काश इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसु-
खान्निवर्त्तितं स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः ।
यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि
एवञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खाद्वि-
निवर्त्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव” । अत्र कमन्दस्य नान्तत्वम्
इत्यन्ये । अथ “कं मय पतित इहा द्रोणोदर्पसुधामत”
विदग्ध० । “कं मूढ त्यक्त एव सन्ततिं ययम्” वा०
त० । कः देवताऽस्य अण् । “कस्येत्” पा० इत्
च । काय प्रजापतिदेवते विवाहभेदे । “दश पूर्वान्
कायोढजः सुतः” मनुः ।

कय त्रि० किमित्यव्ययम् स्वार्थेक तदन्तस्य च । समासान्ते
सु । कयु-व-कव इत्यत्र त्रि० सर्वेण वा यदि पर
टवर्गे अनुनासिको वकारञ्कारौ

कयूम न० साधकसंहितोक्ते सर्वकामसाधनिकपञ्चयोगभेदे कयूब
कयूमयन्त्र । तत्स्वरूपादिर्निर्णयश्च तत्रैव यथा
“कार्यवन्तोपयोरेयमात्रादिनिर्णयाक्तः । कयूम चेत्
मध्यादिभेदैर्नामापि त्रयम् । यदीन्दु‘ अमतोऽस्य
कारकौ त्वन्तकार्यपौ । एतयार्का कयूम तदुत्तमोत्तम
मुच्यते । भौमादिद्वादशकामाद्मामस्येदृत्यवाक्त । मध्य-
मोत्तमञ्च तत्र भौमाधिकारिणोत्तमम् । एतदावलता भौम
रिपुभेदाश्रितेन चेत् । अथदादिनतवर्ग्ग समोश्रस्तेत-
मावकत् । मध्यमोत्तममेतञ्च पूर्वकाम् शिमिवते ।
अवद्वादिवदनेन कयूम मध्यमध्यमम् । मध्यमाधम
प्यरूं भौमाधिकतिसेटकम् । अधमाधमकद्र्र्म भौ-
मादिमसेटजम् । इन्दु पदोन कबोऽश्रितेनासुसम
ज मत् । अद्वादिगतेनापि पूर्वरूपमुच्यते । यदो
भेनापि कर्म्मकार्दिति गुरुं प्रसीयते । भौमादिम्येनेत्युयाठे
ऽधमं च कयूम्यते । भौमसुमवर्ग्ग कर्णौश्रन्धेत्यथाप
मत् । अधमोत्तम कयूम अद्वादिगतेन चेत् । इन्द-
गते कयूम तदुच्यतेऽधममध्यमम् । यदीनेनेतथावौ चेत्
कयूम अधम त्यतम् । भौमादिमस्तसेटेन भौमादिमगत
यदी । इत्यमाव्ये कयूम तदधमाधममुच्यते । मेषे रवि
कुलोऽपि इषे वर्षेऽथ वा यदी । तमेत्याहे कयूम-
मुत्तमोत्तममेव तत् । हविषस्ये यदी भौम वर्षे तमेत्य-
मावतः । अधमाधम कयूम कार्यमिश्च वृद्धं चदम् । एव
पूर्वोक्तभेदामानुदासोदयनोक्तमा । उक्तवचदवन्या-
दूषणीया विचक्षणैः” ।

कंस पु० कम-स । तैजसद्रव्ये, कांस्ये, ताम्रयुक्तित्रपुज-
नितधातुद्रव्ये । (कांसा) २ सुवर्णजातादिनिर्मितपानपात्रे
चाढक इति प्रसिद्धे ३ परिमाणे च अमरः । तर्कुकारे
शकिसे ४ पात्रभेदे । “औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौ-
षधं समानीय कम्युतम्” शत० १४,६,२,१, “कंसे
कंसाकारे चमसाकारे” भाष्यम् । पुंस्त्री० ताकग्रान्तं इति
बोध्यम् । कंसपरिमाणञ्च “पलानोऽष्टकं तद्दुणेन
मत विचक्षणैः । पलाभ्यां भवेत् प्रस्थस्य प्रस्थैर-
ष्टकः । आढकं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च च”
भाव० उक्तेः चतुःषष्टिपलात्मकाढकरूपम् । उग्रसेनसुत-
भेदे तस्याहे च ५ नृपभेदे हेम० । कपोतरोमिकया तथा
अनिर्दमनश्च हरिवं० ८५ अ० उक्त यथा कंसं प्रति
नारद उवाच ‘शृणु त्वं कथयिष्यामि इत्थं राजन्’
यथार्थतः । द्रुमिलस्य च माता ते ययातेश्च यशस्विनम् ।
सुयामुन नाम गिरि तत्र माता एकस्वसा । मेचित वञ्चिता
स्त्रीभिर्गता वनसुरूहकात्” इत्यवनस्य जलपत्रामानतया
लोकपतिहु शिवम ता इहा कामयमानस तां प्रति उप-

सेनमूर्त्त्या गत्वा तस्याः सङ्गमे कंसोत्पत्तिरिति तत्रोक्तम् । "एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे । कामबाणविद्ध-हृदयो दृष्ट्वा तामसितेक्षणाम् । सान्त्वपूर्व्वं बलवान् ध्यानमेवान्वचिन्तयत् । क्षणेन ध्यानमात्रेण दृष्टं ज्ञानबलात्ततः । उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमवाप सः । उग्रसेनस्य वै रूपं कृत्वा स्वं परिवर्त्त्य च । उपासर्पन्महाबाहुः प्रसभं दानवेश्वरः । अयमानय मनकैश्याह्यामितवीर्य्यवान् । उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत् । सा पतिस्निग्धहृदया भावेनोप-ससर्प तम् । शङ्किता चाभवत् पश्चात्तस्य गौरवदर्श-नात् । सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम् । कस्त्वं विकृताचारो येनाहं मलिनीकृता । एकपत्नी-व्रतमिदं मम सन्दूषितं त्वया । पत्युर्मे रूपमास्थाय गोपनीयेन कर्म्मणा । किं मां धक्ष्यन्ति रुषिता बान्ध-वाः कुलपांशुलाम् । जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निरा-कृता । धिक् त्वामीदृशमधान्तं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् । अविश्वास्यमनार्य्यञ्च परदाराभिमर्षणम् । स तामाह प्रसज्जन्तीं क्षिप्रः क्रोधेन दानवः । अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्ज्जितः । किं मां क्षिपसि रोषेण मूढे ! पण्डितमानिनि ! । मानुषं पतिमाश्रित्य नीचं चल्लुवधे स्थितम् । व्यभिचाराच्च दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमा-नमर्थिते । । न स्त्रीणां नियता बुद्धिर्नासुचीनां विभे-बतः । श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमे । प्रसूता देवकल्याणं पुत्रानमितविक्रमान् । अतीव हि त्वं लोकोक्ते पतिधर्म्मवती वती । यथा केशान् विमुञ्चन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि । अहं त्वमिति वक्ष्यामि त्वयोक्तो मत्तकामिनि ! । कंसस्यामितवीर्य्यो वै तव पुत्रो भवि-ष्यति । सा वरोषा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम् । उवाच व्यथिता देवी दानव दुष्टवादिनम् । धिक् ते वृत्तं सुदुर्वृत्त ! यः सर्व्वा निन्दसि स्त्रियः । सन्ति स्त्रि-यो नीचवृत्ताः सन्ति चैव पतिव्रताः । या दृष्ट्वैव परं पुरुषं दुष्यन्तेऽन्यतोऽसुखाः स्त्रियः । त्वामिष्टतां प्रजा सर्व्वा लोकावैव कुलाधम ! । यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो दुर्विनाशनः । न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि वद-ष्यसि । उत्पत्स्यति पुमान्नीच ! पतिवंशे ममान्वय । भवि-ष्यति च ते भर्त्तुर्यैव दत्तस्त्वया सुत । द्रुमिलस्त्वे-वमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु" । कांस्यशोधनद्रव्यं कंसकपद्दे वक्ष्यते कांस्यशोधनमारणविधानगुणा भावप्र० उक्ता यथा

"अथ कांस्यस्य रीतेश्च शोधनन्त्वभिधीयते । पत्तलीकृत-पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायेऽत्र त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते" । अथ मारणविधि "अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्दृढम् । ततोमूषापुटे धृत्वा पचेत् गजपुटेन च । एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" एवं मारितयोः कांस्यरीत्योश्च गुणा "कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्" ।

"कंसमन्यन्सूर्पपाय्यकाण्डान्तं द्विगौ" पा० द्विगुसमासे प्राग्दीव्यतीयस्य ठञो लुक् । द्विकंसः । द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्धि-तार्थद्विगुः । कंसशब्दोऽर्द्धर्चादि । "का काशी का मथुरा का शीतलवाहिनी गङ्गा । क च जघान कृष्णः कंस्यसमन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमुखमण्डने समासमध्येोत्तरदर्श-नात् दन्त्यमध्य एव । ईउग्रसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देव-भागभार्य्या "कंसा कंसवती कङ्का शूरभूराष्ट्रपालिका । उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः" । "देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ" भाग० ६,२४,२१,

कंसक न० कंसमेव स्वार्थे कन् । १कांस्ये तदुत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषञ्च कंसकम् । उपधातु-र्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः । कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जने । संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः" । "कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्" । कंसमिव "इवे प्रतिकृतौ" पा० कन् । २कांस्यजाते कासीसे उपधातु-भेदे । "कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । त-देव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते । कासीसमम्ल-मुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्र-कण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकी-र्त्तितम्" भावप्र० तद्गुणादि ।

कंसकार पु० कंसं तन्मयपात्रं करोति कृ–अण् उप० स० । (कांसारि) वर्णसङ्करजातिभेदे "वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो ह्यम्बष्ठो गान्धिकोवणिक् । कंसकारशङ्खकारौ ब्राह्मणात् संब-भूवतुः" ब्रह्मवै०पु० । तेनैतस्याम्बष्ठवत् द्विजत्वस्वीकार इति किन्तु सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा । गौड़देशवासिनस्तु शूद्राः । "विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः । ततो

शम्बुः श्रमाय यहे ते शिल्पकारिणः । मालाकार कर्म्मकार शङ्खकार कुविन्दक । कुम्भकारः कांस्यकार षडेते शिल्पिनो वराः" ब्रह्मवै०पु० तेषाम् शूद्राजातत्वात् "मालाकारकर्मकरौ" इत्युक्तेः शूद्रत्वम् । उशनसा तु तस्य प्रतिलोमवर्णसङ्करत्वमुक्तम् । "शूद्रायां वैश्यतश्चौर्य्यात् अयोगव इति स्मृतः । तस्याऽयो भवन्त्येते कांस्यकारोपजीविनः । शिल्पिनः केचिदत्रैव जीवनं वस्तुनिर्म्मितम् । अयोगवेन विप्रायां जाताः ताम्रोपजीविन" ।

कंसघ्न पु० कंस हतवान् हन-क्विप् ६त०। वासुदेवे तेन हि तस्य वधाख्यानं हरिवंशे भागवतादौ यथाह ह०८०८६ अ०। "जिष्णौ पितरि चुक्रोध मल्लगोपेषु चैव ह । ज्ञातो-नाशे व्यथो दृष्टा विद्धमर्ज्जुन देवकीम् । स सिंह इव वेगेन केशी प्रागविक्रमः । प्रास्कन्दच्छृङ्गशिखरात् कंसमारोह्य-मञ्चतः । रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसमान्तिके । पत-ङ्गमायुना क्षिप्तो यथावस्थो समाधनः । ददृशुर्हि न सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् । केवलं कंसपार्श्वस्थ ददृशुः पुरवासिनः । योऽपि कंसस्तदायस्तः परेण क्षात्रधर्म्मणा । व्याघ्रमादिव गोविन्दं मेने यमागतं विभुम् । स कृष्णोऽमायत कृष्णा बाहु परिघसन्निभम् । मूर्द्धजेषु परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि । मुकु-टश्चापतत्तस्य कांस्यगो वज्रभूषितः । शिरसस्तस्य कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना । कृष्णेन पश्चात्केशेषु कंसो निर्य्यन्त्रितो गतः । तथैव च विषमूढो विभूष समपद्यत । निस्ते-जीकृत केशेषु गतासुरिव निर्व्यथन् । न शशाक स च दृष्टुं कंस कृष्णस्य वै तदा । विक्रुश्यमानाभ्यां बाहुभ्यां छिन्नहारेण वक्षसा । निम्नाभ्यां बाहुभ्यां गात्रविलुप्त भूषणैः । अपनीतोत्तरीयेण सहसा चलितासन । वेष्ट-मानः समाक्षिप्तः कंस कृष्णेन तेजसा । चकर्ष च महारङ्गे मल्लासन्नकस्य केशव । केशेषु तु महादृश्यत कंस केशार्द्धिता गतम् । कृष्यमाणः स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः । सभाजवाटे परिखां देहलग्नां चकार च । सभाजवाटे निष्क्रीड विलग्नं च गतासुकम् । कृष्णो विस-र्ज्जयामास कंसदेहमदूरतः"। "निवेदितानु कंसहः स विष्टरे" माघ । कंसजित्कंसारातिकंसहादयोऽप्यत्र

कंसवती स्त्री उग्रसेनदुहितृभेदे देवश्रवसः पत्न्याम् कंसवद्धे उदा० । "कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीरइषुमांस्तथा" भाग० ९,२४,२ ।

कंसार न० कंस तदाकारम् ऋच्छति ऋ-अण् उप०स०। अपूपे तस्य च कंसपक्वत्वात् तथात्वम् "घृतक्षिप्त कंसारं तदभ्यं" चैत० स्मा० । [...भासो क्रिया०

कंसास्थि न० कंसमस्थीव कठिनत्वात् शाक० उपमितस० ।

कंसिक त्रि० कंसेन चतु० कंसपरिमाणेन क्रीत "कंसाट्टिठन्" पा० टिठन् इकार उच्चारणार्थः । कंसेन क्रीते स्त्रियां टित्वात् ङीप् । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोस्तु तस्य लुक् । अध्यर्द्धकंस मार्द्धकंसेन क्रीते त्रि० । द्विकंस द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीते त्रि०।

कंसोद्भवा स्त्री कंस इव शुभ्रत्वादुद्भवति उद्+भू-अच् । सौराष्ट्रां मृत्तिकायां तस्या शुभ्रत्वात् कंसतुल्यत्वम् ।

कक इच्छायाम् भ्वा० गर्व्वे चापले च भ्वा०आत्म०सेट् । ककते अककिष्ट चकके [चकके प्रनिकदृते न कलम् ।

कक गतौ भ्वा० इदित् आत्म०सक०सेट् । कङ्कते । अकङ्किष्ट

ककन्द पु० कक-अन्दच् । १सर्पे उणादिकोष २नृपे शब्द०

ककर पु० कक-अरच् । पक्षिभेदे । "पेत्वाय ककरान्त्रगिराय शिक्वरान्" यजु०२४,२० । ककर पक्षिविशेष

ककरखा(षा)ट पु० कर्क विज कर्कराटेऽस्य इत्य पृ०वा च मूर्द्धनि पक्षिभेदे । "तत्र शीतकादम्बारगुल्मनख गर्भरककरखा(षा)टश्च विमानविधानोक्तौ मूर्द्धिवानि" सुश्रु० । अमरस्तु "वनालपाद कर्करोरकीरोन्न ककराट करनमन्दमकराटकानि सप्त लक्ष्मारनिवेशविभावि" इत्युक्ते लक्षणाभिधानेऽपि २पक्षिभेदे ।

ककर्द्दु पु० कक वर्द्धन हिंसनम् कर्द्द-भावे उन् ६त० । शुकनाशने । "कक्कर्द्दवे वृषभोयुक्त आसीत्" ऋ० १०,१०२,६ "कक्कर्द्दवे हिंसनाय" भा० ।

ककाटिका स्त्री कृकाटिका पृषो०। १घाटायाम् २ककाटास्थिभेदे च "मणिबन्धस्य ततो ककाट ककाटिका प्रथमोथ कपालम्" अथ० १०,२,८ ।

ककुञ्जल पुंस्त्री क जलं कूजयति कूज-अलच् पृषो० तस्य तुल्य । चातकपक्षिणि राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

ककुत्सल न० ककुत्स्थ भेदे पृषो० । ककुद् मे स्थले "पत्नी या इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः । अन्येन भूम न्युन्हि" अथ० १८,४,६६, जामयो भगेना ककुत्सलं यथा यथा अर्जयन्ति तथैव मम आच्छादय इत्यर्थः । कोषे तु ककुत्सलमित्येव ।

ककुत्स्थ पु० इन्द्ररूपधरस्य महोक्षस्य ककुदि तिष्ठति स्था-क । पुरञ्जया ख्ये इक्ष्वाकुकुलभवपादपुत्रे नृपभेदे । तदाख्यानं विष्णुचरिते यथा "इक्ष्वाकोः स्वस्ति ताते शशादनामा अभवत् । शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान् । इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽभवत्पुरा । पूर्वमाडीवके युद्धे ककु

त्स्थस्तेन स स्मृतः" हरिवं० १० अ०। "शाशदोऽभे हरि यस्मै शशादः इति विश्रुतः। पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः। ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः। कृतान्त आसीत् समरो देवानां सह दानवैः। पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः। वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः। वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः। स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान्। स्तूयमानस्तमारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः। तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः। प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम्। तैस्तस्य चाभूत् प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम्। यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभियुर्मृधे। तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम्। विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम्। जित्वा पुरं धनं सर्वं सवज्रं वज्रपाणये। प्रत्ययच्छत् स राजर्षिरिति नामभिराहृतः" भाग० ९, ६, ११ "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्" रघु। तस्यापत्यम् शिवा० अण्। काकुत्स्थ तदपत्ये। "काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त" भट्टिः।

ककुद् स्त्री कं सुखं कौति कु-शब्दे क्विप् तुक् च पृषो० तस्य दः। वृषस्कन्धस्थमांसपिण्डाकारे, (झुंट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे २श्वेतच्छत्रादौ नृपचिह्ने, ३प्रधाने, ४पर्वताग्रभागे च। "आस्य शिवत्य ककुदि पार्थिवा प्राक्षिपच्छरैः" भा० अनु० २९ अ०। ककुदि स्थित ककुत्स्थशब्दे उदा०।

ककुद पु० न० कस्य देहस्य सुखस्य वा कुं भूमिं ददाति दा-क। (झुंट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे, २प्रधाने, ३नृपचिह्ने, छत्रादौ, ४पर्वताग्रभागे च। "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणाम्" रघु। "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" रघुः। "स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः" रघु। बहु० अवस्थायामन्त्यलोपः समा०। अजातककुत् बालवयाः वृषः। पूर्णककुत् तरुणः। पर्वतभेदे चान्त्यलोपः त्रिककुत् त्रिकूटगिरिः।

ककुदाक्ष त्रि० ककुदं राजचिह्नमक्ष्णोति धारकत्वेन व्याप्नोति अक्ष-अण् उप० स०। राजचिह्नधारके। तस्यापत्यम् रेवत्या० ठक्। काकुदाक्षिक तदपत्ये पुं०स्त्री

ककुदावर्त्त पु० ककुदि आवर्त्तः। ककुदिस्थे दुष्टरोमावर्त्तभेदे। तस्य प्राणिस्वत्वात् निन्द्यत्वाच्च मत्वर्थे इनि। ककुदावर्त्तिन् तद्विह्नयुक्ते निन्द्ये वृषे।

ककुद्मत् पु० ककुदस्त्यस्य मतुप् यवादि० न मस्य वः। १वृषे। "दर्पकलः ककुद्मान्" कुमा०। "अथोत्ततोऽशीर्नदितं ककुद्मताम्" माघ। "मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः" "हृष्टः ककुद्मानिव चित्रकूटः" रघु। ककुद् शाहस्रो नास्त्यस्य मतुप्। २ककुत्सदृशे स्थूलोदकसङ्घातयुक्ते। "ऊर्म्मिं मधुमन्तं ककुद्मान्" यजु० ९ ६, ककुद्मान् ककुच्छब्देन उपलक्ष्ये उन्नतप्रदेश उच्यते शाहस्रे मतुप् तमुत्तमान्यादुदकनिचयैर्युक्त" वेददी०। ३ऋषभौषधौ" राजनि० ४पर्वते स्वामी

ककुद्मती स्त्री ककुदिव मांसपिण्डोऽस्त्यस्याः मतुप् यवा० न मस्य वः ङीप्। कट्याम् अमर

ककुद्मिन् पु० ककुद्+अस्त्यर्थे मिनि। १वृषे २पर्वते च। "अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहम्" भा० आश्व० १०२ अ०। ४रैवते नृपे पु०। "आनर्त्तस्य तु दायादो रेवोनाम महाद्युतिः। आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली। रेवस्य रैवत पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः" हरिव० १० अ०।

ककुद्मिसुता स्त्री ६त०। बलराममार्य्यायां रेवत्याम्। ककुद्मिकन्यादयोऽप्यत्र "ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया" माघः।

तस्याः पूर्व्वकालिकायामपि बलदेवपरिणयकथा यथा "रेवस्य रैवत पुत्रः ककुद्मी नाम धार्मिकः। ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम्। स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके। मुहूर्त्तभूतं देवस्य मर्त्त्यं बहुयुगं प्रभो। आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम्। कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम्। भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः। ततस्तद्रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम। कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम्। दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संश्रितः। रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी" १० अ०। युधिष्ठिर उवाच "बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम। न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं वा ककुद्मिनम्। मेरुं गतस्य वा तस्य शर्य्यातेः सन्ततिः कथम्। स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। नारद उवाच। न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ। ऋतुचक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ। ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह। हृता पुण्यजनैः स्थानं राक्षसैः सा कुशस्थली" भा० हरि० ११ अ०।

ककुन्दर न० कस्य शरीरस्य पृष्ठदेशस्य कुं भूमिं दृणाति दृ-बा० खच्। पृष्ठवंशाधस्थे गर्त्ताकारे कूपके "

हिमवत्पर्वतस्य कु(क)कुन्दरविभाग रथाग्राकारधिष्ठितस्य नितम्बविभाग” इत्युक्तम्। “क्वचौ यत्रौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे” याज्ञ०। “ककुन्दरे जघनकूपकौ” मिता०। पृषो० कुकुन्दरमपि तत्रार्थे।

ककुभ् स्त्री० कं प्रकाशं स्कुभ्नाति स्कु‌न्भ–क्विप् पृषो०। १दिशि, २शोभायाम्, ३चम्पकमालायाम्, ४माल्ये, ५रागिणीभेदे च। “अष्टौ व्यख्यत् ककुभः पृथिव्याः” ऋ०१,३५,८। “दाधर्थ प्राचीं ककुभं पृथिव्या” ७,९९,२। ६प्राणे। “ककुप्छन्द” यजु०१५,४। “कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति दीपयतीति कुप दीप्तौ चुरादि क्विप्। पृषोदरपक्षे छन्दोपक्षादन्दस ककुप् प्राण “प्राणो वै ककुप् छन्द इति श्रुतेः” वेददी०। द्वितीयपक्षे पान्तमिति भेद। वैदिके ७छन्दोभेदे। “उष्णा वय ककुप्छन्द” यजु०१४,९ “आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरो ककुप्” वेददी०। कात्या० सर्वा० ५ख०। “द्वितीयश्चेदुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशक आद्यश्चेत् पुर उष्णिक् मध्यमश्चेत् ककुप्” इति तल्लक्षणम्। “सर्वा ककुभ” आश्व० श्रौ० ६,१,२। ककुब्रागिणीरूपलक्षणम् सङ्गीतदामो० “पीत वसाना वसन सुकेशी वने रुदन्ती पिकनादद्दूना। विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्त्वियम्”।

ककुभ पु० कं वातं स्कुभ्नाति स्कु‌न्भ-क पृषो०। वीणाङ्गे, तस्या स्वरगाम्भीर्यसम्पादनार्थमधोवर्त्तदारुमयभाण्डे। कस्य वातस्य कु भूमिं भात्यवभासयति कु+भा–क। विस्तीर्णशाखामि वातभूमिप्रकाशकेऽर्जुनवृक्षे, च तद्गुणादि भावप्र०उक्तं यथा “ककुभः शीतलो भग्नक्षतक्षयविषास्रजित्। मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्”। “मध्येमहेन्द्र ककुभ पिशङ्गौ” माघ तांश्चायं सोमतिभिन्नोत्तानविस्तीर्णकुक्षौ ककुभोदूखले” इत्युक्त०कावखे प ककुभसुरभी पर्वते पर्वते ते” मेघदू०। २रागभेदे च ३रागिणीभेदे स्त्री। ककुभ इवाचरति ककुभ+क्विप्-अच्। ५प्र-शस्ते त्रि०निघ० “ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते” यजु०८,४९। ककुभं महत्” वेददी०[ङीप्। महीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

ककुभादनी स्त्री ककुभा इवाद्यते तुल्यरसत्वात् अद–ल्युट्

ककुम्मती स्त्री वैदिकेछन्दोभेदे “एकस्मिन्पञ्चकेछन्द शङ्कुमती षट्के ककुम्मतीति” कात्या० सर्वानु० तल्लक्षणम्।

ककुद त्रि० कस्य सूर्यस्य कु भूमिं जिघ्रति उच्छ्रितत्वात् मयूति दा–क ईत०। १उन्नते ... निमग्न ।

“ककुह विप्रा कवे। मन्दन्तु धृष्णविन्दव” ऋ०८,४५,१४। “ककुह सोम्योरस इन्द्रिन्द्राय” ९,६७,८। ककुह ककुहस्यौति निघण्टौ पाठान्तरम् तदर्थे।

कक्क हासे भ्वा० पर० अक० सेट्। कक्कति। अकक्कीत्। चकक्क। कक्कट। प्रनिकक्कति कादित्वात् णत्वम्।

कक्कट पुस्त्री कक्क–अटन्। मृगविशेषे स च अश्वमेधे अनुमतिदेवताक पशु। “न्यङ्कु कक्कटस्तेऽनुमत्यै” यजु० २४,३२। “येते मृगभेद न्यङ्कुरपि, कक्कट शशक, ते तयोऽनुमत्यै” वेददी०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कक्कुल पु० कक्क–उलच्। बकुलवृक्षे शब्दचिन्तामणिः।

कक्कोल पु० कक्कते गच्छति क्विप् कक्, कोलति संस्त्यायति कुल–अच् कोल कक् चासौ कोलश्चेति कर्म०। गन्धद्रव्यसाधने वृक्षे (काकोल) इति वङ्गभाषाख्याते (वनकपूर) इति पाश्चात्यख्याते। “आकम्पितकक्कोले नमेरुकुसुमपांशुपातिभि” काद०। “कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम्। आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयान्ध्यहृत्” भावप्र० तद्गुणाः “जातीफलसमं कक्कोलमेवाधु कट्फलम्। मोहमाचममभिति” तन्त्रसार०।

कक्कोलक पु० इदमर्थे कन्। १कक्कोलवृक्षजाते गन्धद्रव्ये (वनकपूर) इति ख्याते। तस्य कोषे फलत्वात् कोषफल इति प्रसिद्धि २स्थूलमरिचे राजनि०। [चकक्ख।

कक्ख हासे भ्वादि०पर०अक०सेट्। कक्खति अकक्खीत्।

कक्खट त्रि० कक्ख–अटन्। १कठिने अमरः। २हासान्विते त्रि०

कक्खटपत्रक पु० कक्खटं प्रकाशान्वितं पत्रमस्य। (पाट) इक्षुभेदे शब्दमा०[भूमौ वर्णलेखनसाधने द्रव्यभेदे त्रिका०।

कक्खटी स्त्री कक्ख–अटन् गौ० ङीष्। कठिन्यास (खड़ी)

कक्ष पु० कष हिंसादौ स। १उत्तरीयवस्त्रस्य पश्चाद्भागस्य अञ्चले (काछा) २लतायाम्, ३शुष्कवने, ४शुष्कतृणे च मेदि०। ५पार्श्वभागे, ६राजान्तःपुरे, ७बाह्वोर्मूले दृष्ठप्रदेशनिहितायोऽशु कस्यैकदेशे (काछा) ८दर्शितबन्धनरज्ज्वां, १०काश्चग्राम्, ११प्रकोष्ठके, १२स्फटिकभित्तौ, १३साम्ये १४सर्व्वासहे मेदि० १५क्षुद्ररोगभेदे च (काकविराली) स्त्री। १६पापे न० हेम०। “प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे” माघ०। “क्रोष्टा वराह निरतङ्क कक्षात्” ऋ०१०,२८,४। “शुष्ककक्षप्रस्या प्रपतज्जलनिम्नगा” भा० व० १८२ “कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति” रामा०“यथोद्धरति निङ्गीता कक्षं ... ” “कक्षं ... ” “अरण्ये ...”

दिति चाम्मान यो रक्षति स जीवति” भा० आ०१४५ अ० । “अयमग्निर्दहन् कक्षमितश्चायाति भीषण ” भा० आ०८२६६ अरण्ये “अग्निर्यथैवाकक्षमिवाल्पकाले”भा० व० १२० अ०। १७ बाहुमूले स्त्रीत्वमपि “कक्षे कक्षा विधुन्वानावास्फोट तत्र चक्रतु” भा०स० २२ अ० । वस्त्राञ्चले तु पुंस्त्री “चित्रवस्त्रादिक तत्रा कक्षाबन्धञ्च चक्रतु ” भा०८०२ । “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रय-मुदाहृतम् । एभि कक्षै परोधत्ते यो विप्रः स शुचि स्मृतः” स्मृतिः “परिधानाद् बहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्”योगिया०। १८नौकाङ्गे हेम० । बाहुमूले (बगल) “वैदूर्यरूपान् प्रतिगृह्य काञ्चनामलान् स कक्षे परि-त्यहन् वाससा” भा०वि०२५ श्लो०। प्रकोष्ठे “आ पञ्च-म्यास्तु कक्षाया नैन कश्चिद्वारयत्” रामा०। “क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश” कुमा० “करेणुकाभिरम्यन्यकक्षान्तरम्”काद०। १८परिकरे“आबद्ध-निविडकक्षैः”काद०। कक्षारोगस्तु “बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात् संभूतां कक्षा मिति विनिर्दिशेत्” । कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणा । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभा: । सप्ताहात् द्वादशाहाद् पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्” सुश्रुते उक्तलक्षणः । “दरविल्वां गन्धनाम्नीं कक्षा विस्फोटकां तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद् भिषक्” सुश्रु० २०कक्षे जलप्राये विश्व ।

कक्षक पु० जनमेजयसर्पसत्रहते वासुकिकुलजसर्पभेदे । “हिरण्यबाहुः शरण्यः कक्षकः कालदन्तक । एते वासु-किजानागा प्रविष्टा हव्यवाहनम्” भा०आ०५८अ० ।

कक्षतु पु० कक्ष इव तन्यते विटपं तन—बा० डु । वृक्षभेदे तस्य फलम् अण् तस्य० न लुक् । कात्तव तत्फले न० चतुरर्थ्याम् उवर्णान्तत्वात् अण् । काक्षतव तत्सन्निकृष्ट-देशादौ त्रि० ।

कक्षधर न० कक्षां धारयति धृ—अच् नि० त्वस । सुश्रुतोक्ते वक्ष कक्षयोरन्तरालस्थानस्थिते मर्मस्थानभेदे । “विशेषतस्तु यानि सर्व्वाणिगुल्फजानुविटपानि तानि बाह्वोर्मणिबन्ध-कूर्परकक्षधराणि । वक्षःकक्षयोरन्तरे विटपम् एव वक्ष कक्षयो र्मध्ये कक्षधरमिति” उक्तिा कक्षधरे प-क्षाघात”सुश्रुते तद्वेधे पक्षाघात उक्त । स्त्रियां ङीप् ।

कक्षप पु स्त्री कक्षे जलप्राये पिबति पा—क०७त० । कूर्मे कक्षशय पु स्त्री कक्षे जलप्राये शेरते शी—क । ...

नागरमुस्तायाम् राजनि० तस्याजलप्रायभवत्वात्तथात्वम् ।

कक्षशाय पु स्त्री कक्षे शुष्कवने शेते शी—ण । कुक्कुरे शब्द-माला । स्त्रियां ङीप् ।

कक्षशायु पुस्त्री कक्षे शेते शी-उण् । कुक्कुरे राजनि० ।

कक्षसेन पु० “परीक्षितोऽभवन् पुत्रा सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदा । कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्” भा० आ० ९४ अ० उक्ते परिक्षिन्नृपपुत्रभेदे । अयञ्च परिक्षित् अविक्षित पुत्र “अविक्षित परिक्षित्तु” इत्युपक्रमात् । “अवर्के कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव चेति” यमसभाव-र्णने उक्तम् । तस्याश्रमश्च अवन्तिदेशस्थासितगिरिस्थ । “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै” इत्युपक्रम्य “बहुमूलफलोपेतो ह्यसितोनाम पर्व्वतः । आश्रमं कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर!” भा० व० ८९अ० । तस्य च सन्न्यास-कथा । “कक्षसेनस्तु राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने । न्यास यथावत् सन्न्यस्य जगामाशु महायशा:” भा० अनु० १०७अ० । तस्य प्रातःस्मर्य्यतामाह भा०अनु० १६७अ० । “कक्षसेनश्च राजर्षिर्येचान्ये नानुकी-र्त्तिता । सत्यधर्मपरा दान्ता ... पठेच्छृणुयान्नित्यं सन्ध्ये ... पठेच्छृणुयान्नरस्तस्य धर्म्मफलभाग्भवेत्” । “कक्षसेनमार्ष्टि सेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिव । एते चान्ये च बहव सिद्धिं परमिका गता” भा०अनु०९३अ० । २ऋषि-भेदे च । यस्यापत्यमभिप्रतारी । “अथ शौनकञ्च कापेय अभिप्रतारिणं काक्षसेनिं परिवेष्यमाणौ ब्रह्मचारी बि-भिक्षे” छा०उ० कक्षसेनस्यापत्यम् इञ्” भा० ।

कक्षा स्त्री कष—स । १उत्तरीयवस्त्रे २काञ्च्याम् ३मध्य-बन्धने ४हस्तिबन्धने च विश्व ५मध्ये ६सगयकोटौ ७तुल्यतायाञ्च । समकक्ष । कक्षीकृत क्रोडीकृत । ८प्रा-साद पुरे च तत्र मध्यबन्धने“युधि परै सह टटवङ्ककक्षया” माघ० “कक्षा मध्यबन्धेभम्” मल्लि० कक्षशब्दे उक्तार्थेषु च

कक्षापट पु० कक्षाकार: पट । कौपिने हला० ।

कक्षाय नामधातुः पापचिकीर्षायाम् । “सत्रकक्ष-कष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्” वार्त्ति० क्यङ् । कक्षा-यते कक्ष (पापम्) चिकीर्षति । अकक्षायिष्ट कक्षाया-ञ्चकार आस चक्रे ।

कक्षावेक्षक पु० कक्षा वनमुपवन गाम्य स्त्रीगाम् ... वा कक्षां राजगृहान्तःपुरी वाऽवेक्षते अव+ईक्ष—ण्वुल् । १गृहान्तपालके, २उद्यानपालके, ३रङ्गाजीवे, ४जारे ५कवौ ६... ।

कक्षिन् त्रि॰ कक्षं पापभक्ष्यस्य अस्त्या॰ इनि । पापयुक्ते
कक्षीवत् पु॰ कक्ष्या अस्यस्य मतुप् मि॰ संज्ञायां सम्प्रसारण दीर्घ च । स्फोटायने ऋषिभेदे हेमच॰। अन्यत्र कक्ष्यावत् कक्ष्यायुक्ते । "सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः" निरु॰ श्रुति कक्षीवान् कक्ष्या-वान् निरु॰ । मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः इति निरु॰ । "शत कक्षीवां असुरस्य" ऋ॰१,१२६,२, "अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः" ऋ॰४, २६,१, "कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रस्तत्सुतम्भक" भा॰ । अयञ्चाङ्गिरोगोत्रोत्पन्न । "यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अर्वावसु परावसू । औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चाङ्गिरसः सुताः' भा॰अनु॰१५०अ॰ । "यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौ-शिजस्तथा" भा॰अनु॰१६५अ॰ । अयञ्च गोत्रप्रवर्त्तक "कक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति। आश्व॰ श्रौ॰ १२,११,२, कक्षीवतोऽपत्यम् अण् । काक्षीवत तत्पुत्रे प्रवरर्षिभेदे । "कक्षीवन्तं य औशिज इति श्रुतिमधिकृत्य उशिजः पुत्र उशिग् वष्टेः कान्तिकर्म्मण" निरुक्तोक्ते औशिजशब्द तालव्यमध्यएव साधु भारते मूर्द्धन्यमध्यपाठ लिपिकरप्रमादकृत एव। यत्र श्रुतिस्थल भारतादौ पा॰स्थले च ईकारमध्यपाठदर्शनात् हेम॰कक्षी-वच्छब्द एव । शब्दकल्पद्रुमे कक्ष्यावच्छब्दकल्पन निर्मूलम् ।
कक्षेयु पु॰ "रौद्राश्वस्य घृताच्यां सम्भूते पुत्रभेदे । "रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रम्य "कक्षेयुरथ कर्णेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान्" इत्यादिना तस्य दश पुत्रा दर्शिताः भा॰आ॰९॰अ॰ "आयुष्मतश्च राजर्षे कक्षे युश्च नराधिप" भा॰ अनु॰१६५अ॰ । "रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः। कक्षेयु प्रथमस्तेषां कृकणेयुस्तथैव च । कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च" हरिव॰३१
कक्षोत्था स्त्रि॰ कक्षात् जलप्रायदेशादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क ५त॰ । भद्रमुस्तायां राजनि॰ । (नागरमुथा) तस्या-जलप्रायदेशजातत्वात्तथात्वम् । कक्षोद्भवादयोऽप्यत्र ।
कक्ष्य त्रि॰ कक्षे भव यत् । "कक्षोमोरुधिदीर्घसे अच्छ शुष्क वने दण्डे" इति निरुक्तोक्ततादि १भवे । २रुद्रभेदे पु॰ । "नमो नम्याय च कक्ष्याय च"यजु॰१६,२२, रुद्रा ध्याये रुद्रभेदकथने । ३कक्षपूरके त्रि॰। "स्तेन आशामदिति कक्ष्योमद" ऋ॰ ५,४४,११, "कक्ष्यः कक्षपूरकः मदः" भा॰ । कक्षे मध्ये भवः यत् । ४उत्तरीयवस्त्रे ५हर्म्यादिप्रकोष्ठे राजद्वारादेर्दैवारिकमध्यवस्थानं ६देशे द्वार-प्रकोष्ठे ७प्रारम्भकोष्ठके ८साद्दश्ये ९कक्षवस्त्ररज्ज्वौ १०काञ्च्यां मेखलायाम् ११वस्त्रान्ते १२गजमध्यबन्धन-रज्ज्वौ च स्त्री । स्वार्थे यत् । १३उद्योगे १४परिकर-बन्धने च स्त्री । "ते स्नतोऽस्य जनाकीर्णां कक्ष्याभिन्नो नरर्षभा" भा०स॰२०अ॰ । "अभिगम्य च तं भासु कक्ष्यामपि विगृह्य च"रामा०। अस्य क्लीबमपि "कक्ष्ये च-ष्टरयोद्दास्या गृहकक्ष्यागतास्तथा" रामा॰ । १५गुञ्जायां शब्दरत्ना॰ १६पार्श्वभागे न॰ । "शोभितं हेमकक्ष्याय हेमपट्टैर्विभूषितम्" । रामा॰ "पराद्ध्यं -बहुकक्ष्याणां ताहशा सम्भव कुत"पुरा॰। १७अङ्गुली स्त्री मेदिनी ।
कक्ष्यावत् पु स्त्री कक्ष्यास्त्यस्य मतुप् मस्य व । अविद्यमा भावात् न सम्प्र॰। हस्तिनि हेमच॰ स्त्रियां ङीप् ।
कक्ष्यावेक्षक पु॰ कक्ष्यावेक्षकार्येषु ।
कख हासे भ्वा॰ पर॰अक॰सेट् इदित् घटादि वोपदेव । कखति इदित्त्वात् अकखीत् । घटत्वात् णिच् कखयति । पा॰ मते नास्य इदित्त्व तेन अकखीत् अकाखीत् इति-भेद न वा तन्मते घटादि । तेन काखयत्येव । घटादि-त्वात् मित्त्वात् इत्यादौ न ह्रस्वम् ।
कख्या स्त्री कख-यत् । हर्म्यादिप्रकोष्ठे कक्षार्थे शब्दर॰।
कग क्रियामात्रे भ्वादि॰ पर॰ सक॰ अक॰ च सेट् इदित् वोप॰ । कगति अकगीत् । पा॰ नेदित्त्वम् तेन अकगीत् अकागीत् कागयति। घटत्वात् प्रतिकगति न ह्रस्वम् ।
कङ्क पु स्त्री ककि-अच् । १पक्षिभेदे । (काँक) । "कङ्कपत्र शिलीमुख " इत्युक्तेस्तस्य पक्षेण शरपुङ्ख क्रियते । "श-रासयोस्तु बभूव कङ्कबर्हिणवाससः" भा॰ वि॰५८ । तच पक्षी सुरमासुतकुलज "अनसाया:सुतौ पुत्रौ कङ्कसु सुरमासुत "भा॰आ॰६६अ॰। २महाराजभूते राजनि॰। ३क्षत्रियमात्रे शब्दमाला । ४यमे ५छद्मना द्विजवेशधरे मेदि॰ "कङ्कोनाम द्विजोभूत्वा मताक्षः प्रियदेवन " भा॰ व॰२अ॰। युधिष्ठिरस्य छद्मना द्विजवेशतया तथात्वम् । ६यदेयात्तुजभेदे "देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्य-भूत् । तस्या स जनयामास दश पुत्रान् क्रमेण च । वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् । सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम्"इत्युक्त्वा "कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामा-जयावपि" इति तत्पुत्रोत्पत्तिरुक्ता ।
"क्रतवर्म्मा वृजमाहिदिः शमीकः समितिञ्जयः । कङ्कः शङ्कुश्च कुन्तिश्च सप्तैते वै महारथाः" भा॰व॰११ । ७उपसेनकन्याभेदे स्त्री । "तेषां (उग्रसेनसुतानाम्)

सवार. पश्चादन्त्रं चकार कङ्कपत्रो तथा । तत्तमूलात् पार्श्वे च कङ्का चैव सदाग्रजा" हरि० १८ ।

कङ्कट पु० कं देहं कटति क+कट—अच् वा, कवि मौल्ये घटन् वा । वर्म्मणि । "सर्वाङ्गुष्ठे कङ्कटमेदिनिरिव" रघु ३म निरूपादि कुमुदा० चतुरर्थ्याम् ठक् । काङ्कटिक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० । चतुरर्थ्यां काशा० ईय । कङ्कटीय तदर्थे । प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि । कङ्कटिन् तदर्थे त्रि० । अश्वार्थे इनि । तद्युक्ते कङ्कटवति त्रि० । उभयत्र स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् । कङ्कटकोऽप्यत्र ।

कङ्कण न० कं सुखं कणति कम्—कण—अच् । १करभूषणे, २भूषणमात्रे च ३शेखरे ४हस्तसूत्रे च विश्व "सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किताः" माघ "उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम् बद्धा दृढ मेखला" सा० द० । कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वेऽपि तद्भावे करशब्दप्रयोगाय काष्ठितमि कर्मण्यन्धन् करपद्मप्रयोगः । भूषणमात्रे "कं कुमारी कमा थाने सन्ति केन प्रबोधिताः । माघ । मत्कङ्कणध्वनौ येषां छन्ना पार्श्व स्वप्नम्" सा० द० । कनिष्ठपदम् उत्तार्थक तस्य चव । ५ताकाश्वे पु० । "नितम्बे पत्नाकौ नयनयुगल कङ्कणभराद् सके स्फारामाप्निः कलितकनगुण माणिक्यमयम् । करपल्ले कङ्कोट । तदरिवनितानां विधिवशादपूर्व्वोऽयं भूषाविधिरभूत्" उद्भट. ।

कङ्कणीका स्त्री कं सुखं क्वणति कम्-क्वण्-बुक्-ईकन् "कङ्कणः कङ्कण च" उणा० कङ्कणवाद्येन । क्षुद्रघण्टिकायाम्" उज्ज्वल० शा० कङ्कण—अच् कङ्कणादेशश्च गौरा० ङीष् । कङ्कणीकापि तत्रैव शरतः । अत्र मूलं मृग्यम् ।

कङ्कत पु० कचि-अतच् । प्रसाधनवाद्ये । कच+तनो अतच् पृषो० । १कर्कटिके कुङ्कुमे वर्धे पुंस्त्वे जातित्वात् स्त्रियां ङीष् "कङ्कतो न कङ्कतोऽथ सतीनकङ्कत" ऋ० १, १९१,१ । "कङ्कतोऽसविषः सतीन जलम् तत्र कङ्कत कङ्कतकः" भा० । २वैकङ्कतकाख्यायाम् न० (बोइच) । "वित्तीव कङ्कतमवेतमूर्द्धे" माघ । इत्यत्रापि "काम्बिकः कङ्कतः कङ्कतम् इपः । वाराहः वैकङ्कतमयं मोचकल्पं विकार" ऋक० ।७,३,१८ प्रयोगमीनुचाय कङ्कते उक्ता "वैकङ्कतमयी बोध्या स्त्रीयमन्तुमवाप्यता" अस्य कौशल्यपि दृश्यते गौ० ङीष् । कङ्कती तदर्थे स्त्रियात्री । स्वार्थे कन् । कङ्कतिका तत्र कङ्कत । कङ्कतक्वापि तद्वर्थकाद रः प्रयोगस्तत्र च । कङ्कतीक वैकङ्कतकतरौ जातिभेदे "इन्द्रं कार्त्तिकेयक. कङ्कतीरोधे ।फलपः कर्कं महिष प्रमाक" शत० ब्रा० ८,

८,४,१२ । "कङ्कतं च तस्यैव वैयश्चन्द्रमसे योजननात्

कङ्कत्रोटि पु० कङ्कस्य त्रोटिरिव चञ्चुरस्य । मत्स्यभेदे(काकला) शा० अच् समा० । कङ्कत्रोटोऽप्यत्र । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कङ्कपत्र पु० कङ्कस्य पत्रं पत्र यस्मादस्य । इषौ तस्य युक्ते शरे "वर्मावरणत्यस्मान् कङ्कपत्रैः शिलाशितैः" भा० वि० १८ "शिता च तस्यागुणैव कङ्कपत्रान् शिलाशितान्" भा० आ० ७८ अ० । ईत० । २कङ्कपक्षस्य पत्रे च । कङ्कस्य पत्र यत्र ।३तद्युक्तइषौ 'नवप्रभाकुपितकङ्कपत्र नखाक्षुद्रिः सायकपुङ्खपत्र"रघु । तदस्त्यस्य इनि । कङ्कपत्रिन् कङ्कपत्रयुक्ते शरे पु० 'विव्याध दशभिर्वाणैस्तारितःकङ्कपत्रिभि" भा० व० ५७ अ० । "तमरेशक्रमस्त पार्थ हृदये कङ्कपत्रिभि" भा० वि० ५८ ।

कङ्कपर्व्वन् पु० कङ्कस्य कङ्कमुखमिव पर्व्वास्य । सर्पभेदे । तिरश्चिराजेरधिकात् हृदाको यदि संचरन् । तत् कङ्कपर्व्वणो विषमिव पीवदनीनयत्" अथ० ७,५६,१,

कङ्कपुरी स्त्री कं सुखं तेन काशति प्रकाशते कै-क कर्म्म० । काशीपुर्य्यां तस्यां वसतां हि सुखबाहुल्यात् तथात्वम् । "कासि यत्र यत्र पुन पुन. स (कवय्) प्रासादमालाः परिशोभितोदयम् । उदाच भेदे ' स चत्रे । प्रपन्नत काशी पुरी कङ्कपुरी निवं तत्" काशी० ६९० ।

कङ्कमाला स्त्री कङ्कि-चापले अच् कङ्कं चापल्यं करताडनस्य मलते धारयति मल-इतौ अच् उप० स० । करतालीशब्दे स्मृत० तत्र हि करतालध्वनात् तथात्वम् ।

कङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव मुखमस्य । (सांडासि) ।शल्ये धृतशल्ये २शल्योद्धारणार्थं यन्त्रभेदे न० । "तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तानि" सुश्रु० "तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि वाद्यानु छाकाघानि [illegible] सिंह्याह्वक्षरक्षकाकोपि मार्जारशृगालक्षतरक्ष्वृक्षकङ्कककपोतभासशशघाती-मद्गुलोलुकचिल्लीश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दीमुखमुखानि मसूराकृतिनि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तान्यस्थिविलग्नशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते" इति तन्त्रशस्त्रम् । तत्र प्रयोगादि तत्रैव । "निरस्तं त्वाध्वगाङ्के च सत्त्व स्वन्तोद्धरणे च शस्यते । सन्नोमतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव" ।

कङ्कर त्रि० कं सुखं किरति विक्षिपति कृ—अच् । कुत्सिते हेम० । कं सुखं जलं तेन कम्+कृ—आधारे अप् । २तक्रे न० ।

कङ्करोल पु० कङ्क इव रोल. शब्द [illegible] ।

ङ्) वङ्गभाषा (टेरा) हिन्दिभाषा । [राजवल्लभ ।

कङ्कलोड्य न० कङ्क इव लोड्यते लोड-ण्यत् । चिञ्चोडमूले

कङ्कवाज न० कङ्कस्य वाज पक्षवाज पक्षोऽस्य । कङ्कपत्रे वाण-
भेदे कङ्कपत्त्रोऽप्यत्र । कङ्कस्य वाजः जातोऽस्य तार० इतच् ।
कङ्कवाजित कङ्कपत्रयुक्ते शायके । "अताडयदमेयात्मा
नवभिः कङ्कवाजितैः" भा०भी० ११७अ० । [कल्पासवादयम्

कङ्कशत्रु पु० ६त० । इन्गिपयर्णोम् शब्दच० । तस्य कङ्कनाग-

कङ्कशाय पु० कङ्क इव शेते शी-अच् । कुक्कुरे शब्दमाला

कङ्का स्त्री ककि-अच् १गोयोर्वचन्दने शब्दमाला २उत्प-
लगन्धिचन्दनभेदे च कथयन्ते उदा० ।

कङ्काल पु० क सुखं गिरो वा कालयति क्षिपति कल-अच् ।
त्वङ्मांसरहितशरीरारम्भकेऽस्थिसमूहे अस्थिपञ्जरे ।

कङ्कालमालिन् पु० कङ्कालानां माला अस्य इनि । महादेवे

कङ्कालय पु० कङ्काल याति या-क । देहे ।

कङ्गु पु० ककि उन् । (काङ्नी) क्षुद्रधान्यभेदे हिकपकोष ।
उग्रसेनस्य पुत्रभेदे कसभ्रातरि । "कंस सुनामा न्यग्रोध
कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा । राष्ट्रपालश्च सृष्टिश्च तुष्टिमानुग्र-
सेनजाः" भाग० ९,२४,१४ ।

कङ्कु(ङ्कु)ष्ठ न० कङ्कुः क्षुद्रभेदः तत्र तत्समीपे तिष्ठति
स्था-क सत्वम् । पर्वतीयमृत्तिकाभेदे । "हिमवत्
पादशिखरे कङ्कु(ङ्कु)ष्ठं नाम जायते । तत्रैक नलि-
काख्यं स्यात्तदन्यद्रेणुकं स्मृतम् । पीतप्रभं गुरु स्निग्ध
नव श्रेष्ठ च रेणुकम् । कङ्कु(ङ्कु)ष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्ण
वर्णकारकम् । कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफा
पहम्" भावप्र०श्वेतगुणो०कस्य गा कङ्कुष्ठमपि ।

कङ्कूष पु० ककि-ऊषन् । शाभ्यन्तरदेशे । 'कर्णाभ्यां ते कङ्कू
षेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम् । सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं वहि
र्मन्त्रयामहे'' अथ० ९,८,२ ।

कङ्केरु पु० ककि-एरु । काकभेदे त्रिका० ।

कङ्केलि पु०कम् सुखं तदर्थं केलिरत्र । अशोकवृक्षे राजनि०

कङ्केल्ल पु० ककि वा-एल । वास्तूके शब्दमाला ।

कङ्केल्लि पु० कङ्क-बा० एल्लि इत्तो० । अशोकवृक्षे त्रिका० ।

कङ्ग न० कम् सुखत्यनेन खल-बा०ड । पापभोगे शब्दमा० ।

कङ्गु स्त्री क सुखमङ्गति अगयृ० कु शकन्ध्वा० । (काङ्निनी)
धान्यभेदे 'सा च चतुर्विधा तासां गुणा भावप्र०उक्ता ।
"स्त्रियां कङ्गु प्रियङ्गू द्वे कृष्णरक्तसितास्तथा । पीता,
चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता । कङ्गुस्तु भग्नस
न्धानवातकृद्बृंहणी गुरुः । रूक्षः श्लेष्महरातीव वाजिनां

गुणकृद् भृशम्" । अमाविजातिवाचित्वात् वा ऊङ् ।
"आर्याःस्तु यवमन्त्राह्णोर्दीर्घशूकविशेषं प्रतियन्ति म्लेच्छास्तु
कङ्गुम्" अधिकरणमा०स्र.र्यै कन् तत्रैव । "कङ्गुका त्रि-
फला लोध्र काशीस अयणाह्वया" सुश्रु० । इयञ्च ग्राम्य
ओषधिः । "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति
सप्त ग्राम्या ओषधय" इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्यधृता
श्रुतिः प्रियङ्गुः कङ्गुः । अष्टादशधान्यमध्ये च अस्याः पाठ-
पम् अष्टादशधान्यशब्दे ५२५ पृ० तत्प्रमाणम् ।

कङ्गुनी स्त्री कङ्गुः कङ्गुशब्देन नीयते ज्ञायते नी-बा०कर्मणि
ड गौरा० ङीप् । (काङ्गनी) धान्यभेदे राजनि० ।

कङ्गुनीपत्रा स्त्री कङ्गुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः । पण्या-
ख्याख्ये वृक्षभेदे राजनि० ।

कङ्गुल पु० कङ्गुं धान्यं त्यक्तात्यनेन ला-बा०घञर्थे
करणे क ६त० । १पाणौ हस्ते शब्दच० ।

कच रवे भ्वा०पर०अक०सेट् । कचति अकचीत् अकाचीत्
चकाच । प्रनिकचति । [कचति अकचीत् चकच ।

कच बन्धे सक० दीप्तौ अक० भ्वादि० पर० इदित् सेट् ।

कच बन्धे सक० दीप्तौ अक०भ्वादि०आत्म०सेट । कचते अक
चिष्ट चकचे कच ।"चचाम मधु माध्वीकं त्वक्ताव्यावचके
वरम्" भट्टि । कादित्वात् णत्व प्रनिकचति ।

कच पु० कच-अच् । १केशे, २वृहस्पतिपुत्रे, ३शुष्कव्रणे,
४मेघे शब्दमा० हस्तिन्यां स्त्री० मेदिनी । भावे घ ।
५बन्धे ६शोभायाञ्च । कचस्य चरितञ्च भा०आ० ७६,७७
अ० यथा "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यन्तूशनसं परे । ब्राह्मणौ
तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ भृशम् । तत्र देवा निजघ्नु-
र्यान् दानवान् युधि सङ्गतान् । तान् पुनर्जीवयामास
काव्यो विद्याबलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधया
ञ्चक्रिरे सुरान् । असुरास्तु निजघ्नुर्यान् सुरान् सम-
रमूर्द्धनि । न तान् सञ्जीवयामास वृहस्पतिरुदा-
रधीः । नहि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेत्ति वीर्य्य-
वान् । सञ्जीवनीं ततो देवा विषादमगमन् परम् । ते तु
देवा भयोद्विग्ना काव्यादुशनसस्तदा । ऊचुः कचमुपा-
गम्य ज्येष्ठं पुत्रं वृहस्पतेः । भजमानान् भजस्वास्मान् कुरु
न साहाय्यमुत्तमम् । या सा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽ-
मिततेजसि । शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भवि-
ष्यसि । वृषपर्वसमीपे हि शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् । तमारा-

धयितुं शक्तो महान् पूर्व्ववयाः कविम्। देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः। त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते। शीलदाक्षिण्यमाधुर्य्यैराचारेण दमेन च। देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम्। तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः। तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्व्वणः। स गत्वा त्वरितो राजन्! देवैः सम्प्रेषितः कचः। असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह। ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः। नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान्। ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ। अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्! सहस्रं परिवत्सरान्। शुक्र उवाच। कच! सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः। अर्च्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्च्चितोऽस्तु बृहस्पतिः। वैशम्पायन उवाच। कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम्। आदिष्टं कविपुत्त्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम्। व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत। आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीञ्च भारत!। नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोचरे। गायन् नृत्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत्। स शीलयन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम्। पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत!। देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतधारिणम्। गायन्ती च ललन्ती च रहः पर्य्यचरत्तदा। पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम्। तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम्। गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः। जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च। हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम्। ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वनिवेशनम्। ता दृष्ट्वा रहिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात्। उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत!। देवयान्युवाच। आहुतं चाग्निहोत्रन्ते सूर्य्यश्चास्तङ्गतः प्रभो!। अगोपाश्चागता गावः कचस्तात! न दृश्यते। व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात! भविष्यति। तं विना न च जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते। शुक्र उवाच। अयमेहीति संशब्द्य मृतं सञ्जीवयाम्यहम्। ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत्। आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया। हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया। स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया। वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम्। पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन्। चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं सन्न्यवेदयत्। विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः। पुनरागम्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तद्यथा। ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः। प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा। देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत्। पुष्पाहारः प्रेषणकृत् कचस्तात! न दृश्यते। शुक्र उवाच। बृहस्पतेः सुतः पुत्त्रि! कचः प्रेतगतिं गतः। विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम्। मैवं शुचो मा रुदो देवयानि! न त्वादृशी मर्त्त्यमनुप्रशोचेत्। यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च। सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात्। अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो बध्यते चैव भूयः। देवयान्युवाच। यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः। ऋषेश्च पौत्रं तमथापि पुत्रं कथं न शोचेयमहं न रुद्याम्। स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्म्मसु चैव दक्षः। कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात! कचोऽभिरूपः। वैशम्पायन उवाच। स पीडितो देवयान्या महर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः। असंशयं मामसुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् सूदयन्ति। अब्राह्मणं कर्त्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि। अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम्। गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्वाचं जठरे व्याजहार। तमब्रवीत् केन पथोपनीतो ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र!। कच उवाच। भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः स्मरामि सर्व्वं यच्च यथा च वृत्तम्। न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्क्षयो मे ततः क्लेशं घोरमिमं सहामि। असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य!। ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत्। शुक्र उवाच। किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से! वधेन मे जीवितं स्यात् कचस्य। नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन दृश्येत् कचो मद्गतो देवयानि!। देवयान्युवाच। द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः। कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता। शुक्र उवाच। संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत! यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी। विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य। न निवर्त्तेत् पुनर्जीवन् कश्चिदन्यो ममोदरात्। ब्राह्मणं वर्ज्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि। पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात!। समी-

श्रेष्ठा धर्म्मवतीमवेक्ष्य गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां च विद्वान्। वैशम्पायन उवाच। गुरोः सकाशात् समवाप्य विद्यां भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः। कचोऽभिरूपस्तत्क्षणाद् ब्राह्मणस्य शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः। दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशिमुत्थापयामास मृतं कचोऽपि। विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच। यः श्रोत्रयोरमृतं सन्निषिञ्चेद्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम्। तं मन्येऽहं पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन्। ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम्। ये नाद्रियन्ते गुरुमर्च्चनीयं पापाँल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठाः। वैशम्पायन उवाच। सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञानाशं चैव महातिघोरम्। दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन। समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः। काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद सुरापानं प्रति वै जातमन्युः। यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चिन्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः। अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च। मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तिसीमां मर्य्यादां वै स्थापितां सर्व्वलोके। सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे। इतीदमुक्त्वा स महानुभावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः। तान् दानवान् दैवविमूढबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच। आचक्षे वो दानवा बालिशाः स्थ सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे। सञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः। वैशम्पायन उवाच। एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः। दानवा विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम्। गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः। अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम्।

वैशम्पायन उवाच। समापितव्रतं तन्तु विसृष्टं गुरुणा तदा। प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम्। ऋषेरङ्गिरसः पौत्र! वृत्तेनाभिजनेन च। भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च। ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः। तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पतिः। एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन!। व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्त्ताम्यहं त्वयि। स समापितविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि। गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम्। कच उवाच। पूज्यो मान्यश्च भगवान् यथा तव पिता मम। तथा त्वमनवद्याङ्गि! पूजनीयतरा मम। आत्मप्राणैः प्रियतरा भार्गवस्य महात्मनः। त्वं भद्रे! धर्म्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम। यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव। देवयानि! तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि। देवयान्युवाच। गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः। तस्मात् पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम!। असुरैर्हन्यमाने च कच! त्वयि पुनः पुनः। तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमद्य स्मरस्व मे। सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम्। न मामर्हसि धर्म्मज्ञ! त्यक्तुं भक्तामनागसम्। कच उवाच। अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते!। प्रसीद सुभ्रु! त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरा शुभे!। यत्रोषितं विशालाक्षि! त्वया चन्द्रनिभानने!। तत्राहमुषितो भद्रे! कुक्षौ काव्यस्य भामिनि!। भगिनी धर्म्मतो मे त्वं मैवं वोचः सुमध्यमे!। सुखमस्म्युषितो भद्रे! न मन्युर्विद्यते मम। आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि। अविरोधेन धर्म्मस्य स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे। अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम। देवयान्युवाच। यदि मां धर्म्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः। ततः कच! न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति। कच उवाच। गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः। गुरुणा चाननुज्ञातः काममेवं शपस्व माम्। आर्षं धर्म्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि! यथा त्वया। शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्म्मतः। तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति। ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति। फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा। अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा। त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तम”।

कचग्रह पु० कचानां ग्रहः। केशाकर्षणे “शापयन्नितमीशसयत्नानुकारकचग्रहैः” “कचग्रहैरिति रघुः कचग्रहैः” रघु। [हस्तस्थाने त्रिका०।

कचङ्गन न० कच–दीप्तौ घञ् अर्श० मत्वर्था०। करग्रन्थ

कचङ्गल पु० कच–बा० अङ्गलच्। समुद्रे त्रिका०।

कचप न० कच–कपन्। शाकपत्रे उज्ज्वलदत्तः।

कचपक्ष पु० कचानां समूहः कच+पक्ष। केशसमूहे अमर एव केशपक्षादयोऽप्यत्र।

कचपाश पु० कचानां समूहः कच+पाशप्। केशसमूहे अमर

एवं केशपाशादयोऽप्यत्र । "केशपाशे मनाथे" विक्र० "तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्युः" कुमा० ।

कचमाल पु० कच कचकान्तिं मलते मल-धृतौ अण् । उप० स० । धूमे हारा० ।

कचरिपुफला स्त्री कचस्य रिपु फलमस्याः । शठीवृक्षे राजनि० । [केशहस्तादयोऽप्यत्र ।

कचहस्त पु० कचानां समूहः कच+हस्त । केशसमूहे अमर

कचाकचि अव्य० कचेषु कचेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम् कर्म्म-व्यतिहारे ब० इच् समा० पूर्वदीर्घश्च । केशेषु केशेषु ग्रहणपूर्व्वके प्रवृत्ते युद्धे एवं केशाकेशिप्रभृतयोऽप्यत्र अव्य० ।

कचाकु त्रि० कच इव अकति वक्रं गच्छति अक-उण् । १दुःशीले तस्य हि वक्रगतित्वात्तथात्वम् २सर्पे पु० ३दुरा-धर्षे त्रि० मेदि० । तयोः कुटिलगतित्वात् तथात्वम् ।

कचाग्र न० ६त० । १केशाग्रभागे २तत्परिमिते त्रसरेण्वष्ट-कभागे च । बालाग्रादयोऽप्यत्र "बालाग्रशतभागस्य शत-धा कल्पितस्य च भागोजीवः स विज्ञेयः" श्रुतिः ।

कचाचित त्रि० कचैरालुलायितैः आचितः । विकीर्णकेशे "कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" किरा० । [ङीप् ।

कचाटुर पु स्त्री कच इवाटति अट+उरच् । दात्यूहे स्त्रियां

कचामोट पु० कचमामोदयति आ+मुद णिच्-अच् । (वाला) इति ख्याते गन्धद्रव्ये । [दिशादौ ।

कचिक त्रि० कच+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । केशादूरभव-

कचु स्त्री कच-उन् । स्वनामख्याते कन्दभेदे "कदली दाडिमी धान्य हरिद्रा मानक कचु । विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" दुर्गो० त० । कचुस्था कालिका ।

कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच-बा० एलच् । लेख्यपत्र बन्धने सूत्रादौ त्रिका० । [षिते मेदिन्यमरौ ।

कच्चट न० कुत्सितं चटति चट अच् बा० कौ कत् । कुत्

कच्चर त्रि० कुत्सितं चरति चर अच् कौ कद् । कुत्सिते मेदिन्यमरौ ।

कच्चित् अव्य० काम्यते कम-णिच्-कन् चीयते निश्चीयते यस्मात् कम्+चि-क्विप् पृषो० मस्य दः । खाभिलषित ज्ञापनाय कृते कामप्रवेदनरूपे १प्रश्ने, २हर्षे, ३मङ्गले च । "कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः" "कच्चित्पथि क्लान्तिविघं तपस्तत्" "कच्चिदुपप्लवेन" इति च रघु ।

कच्चिदध्याय पु० भारतान्तर्गते नारदेन कृतप्रश्नेन भङ्ग्या रा-जनीतिज्ञापके ग्रन्थभेदे स च भा० सभा० ५ अ० "नारद उवाच । कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः । सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते । कच्चि-दाचरिता पूर्व्वैर्नरदेव ! पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्म्मार्थसहितां त्रिषु । कच्चिदर्थेन वा धर्म्मं धर्म्मेणार्थ-मथापि वा । उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबा-धसे । कच्चिदर्थञ्च धर्म्मञ्च कामञ्च जयतां वर ! । विभज्य काले कालज्ञ ! समं वरद ! सेवसे । कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ! । बलाबलेन सम्यक् त्वं चतुर्दश परीक्षसे । कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ! । तथा सन्धाय कर्म्माणि अष्टौ भारत ! सेवसे । कच्चित् प्रकृ-तयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ! । आढ्यास्तथा व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्व्वशः । कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरि-शङ्किताः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा । मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् । कच्चित् सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे । कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे । कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः सम्बोधन-क्षमाः । कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर ! मन्त्रिणः । वि-जयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत ! । कच्चित् संवृत मन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं तात ! शत्रुभिर्न विलुप्यते । कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित् कालेऽपि बुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् । कच्चिन्मन्त्र-यसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति । कच्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान् महोदयान् । क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न विघ्नयसि तादृशान् । कच्चिन्न सर्व्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः । सर्व्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं चात्र कारणम् । आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः । कच्चिद्राजन् ! कृतान्येव कृत-प्रायाणि वा पुनः । विदुस्ते वीर ! कर्म्माणि नानवाप्तानि कानि चित् । कच्चित् कारुणिका धर्मे सर्व्वशास्त्रेषु कोविदाः । कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्व्वशः । कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् । पण्डि-तो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं परम् । कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः । राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रिय-म् । कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभि-स्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः । कच्चिद्द्विषाम-विदितः प्रतिपन्नश्च सर्व्वदा । नित्योद्युक्तो रिपून् सर्वान् वीक्षसे रिपुसूदन ! । कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहु-श्रुतः । अनसूयुरसङ्कीर्णः सत्कृतस्ते पुरोहितः ।

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः । हुतञ्च होष्यमाणञ्च काले वेदयते सदा । कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषः प्रतिपादकः । उत्पातेषु हि सर्व्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव । कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्म्मसु योजिताः । अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् । श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्म्मसु । कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः । राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥ कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा । उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः । कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः । कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव । कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्व्वयुद्धविशारदाः । धृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः । कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथोचितम् । सम्प्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि । कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्त्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः । कच्चित् सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । कृत्स्नाः प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि । कच्चिन्नैको बहूनर्थान् सर्व्वशः साम्परायिकान् । अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शासनातिगः । कच्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म्म शोभयन् । लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् । कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान् । यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे । कच्चिद्दारान् मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषाम् । व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ कच्चिद्भयादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम् । युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्त्रवत् परिरक्षसि । कच्चित्त्वमेव सर्व्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते । समश्चानभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता । कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ॥ अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् । यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिन्दम ॥ पार्ष्णिमूलञ्च विज्ञाय व्यवसाय पराजयम् । बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः । कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप । उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः । कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रिय । परान् जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् । कच्चित्ते यास्यतः शत्रून् पूर्व्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः । साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्‌या । कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा परान् यासि विशाम्पते । तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि । कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्व्विधबला चमूः । बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधिनी । कच्चिल्लवञ्च मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप । अविहाय महाराज निहंसि समरे रिपून् । कच्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव । अर्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् । कच्चिदभ्यवहार्य्याणि गात्रसंस्पर्शकानि च । घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव । कच्चित् कोषञ्च कोष्ठञ्च वाहनं द्वारमायुधम् । आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः । कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते । रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् । कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्व्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव । कच्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः । पादभागैस्त्रिभिर्व्वापि व्ययः संशोध्यते तव । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् वणिजः शिल्पिनः श्रितान् । अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् । कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्व्वे गणकलेखकाः । अनुतिष्ठन्ति पूर्व्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव । कच्चिदर्थेषु सम्प्रौढान् हितकामाननुप्रियान् । नापकर्षसि कर्म्मभ्यः पूर्व्वमप्राप्य किल्विषम् । कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् । त्वं कर्म्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत । कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशाम्पते । अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्म्मस्वनुष्ठिताः । कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा । त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीबलाः । कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका । कच्चिन्न बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति । पादिकञ्च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् । कच्चित् स्वनुष्ठिता तात वार्त्ता ते साधुभिर्जनैः । वार्त्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते । कच्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः । क्षेमं कुर्व्वन्ति संहत्य राजन् जनपदे तव । कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत् कृताः । ग्रामवच्च कृताः प्रान्तास्ते च सर्व्वे त्वदर्पणाः । कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च । पुराणि चौरा निघ्नन्तश्चरन्ति विषये न ते । कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः । कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे । कच्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप ॥ कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्रेः सुप्त्वा विशाम्पते । संचिन्तयसि

धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्यसे । कच्चिद्वेषधरो नित्यं मनुजान् समलङ्कृतः । उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव मन्त्रिभिः । कच्चिद्रक्ताम्बरधरा खड्गहस्ताः स्वलङ्कृताः । उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ॥ कच्चिद्दण्डेऽनु यमवत् पूज्येषु च विशाम्पते । परीक्ष्य वर्त्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च । कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा । मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि । कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः । सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशाम्पते ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान् पश्यसि कथञ्चन । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात् प्रणयेन वा । आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै । कच्चित् पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः । त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन । कच्चित्ते दुर्बलः शत्रुर्बलेन परिपीडितः । मन्त्रेण बलवान् कश्चिदुभाभ्यां वा कथञ्चन । कच्चित् सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः । कच्चित् प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वयादृताः । कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्च्चा प्रवर्त्तते । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव निःश्रेयसी शुभा । कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्व्वैराचरिते जनैः । वर्त्तमानस्तथा कर्त्तुं तस्मिन् कर्म्मणि वर्त्तसे । कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः । गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् । कच्चित् क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्व्वशः । पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्त्तुमात्मवान् । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् दैवतांस्तापसानपि । चैत्यांश्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि । कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ॥ अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति । कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ । आयुष्या च यशस्या च धर्म्मकामार्थदर्शिनी । एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति । विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते । कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि । अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः । दृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ उत्पन्नान् कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत । अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः । नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् । एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् । मङ्गलस्याप्रयोगञ्च प्रसङ्गं विषयेषु च । कच्चित्त्वं वर्ज्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला हि पार्थिवाः । कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् । कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् । युधिष्ठिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् । वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय स मुनिर्नारदो वै महातपाः । पप्रच्छानन्तरमिदं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । नारद उवाच । कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् । यथोक्तमवहार्य्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः । कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः । उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः । कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्म्मार्थसहिता गिरः । नित्यमर्थविदां तात ! तथा धर्मार्थदर्शिनाम् । कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च । धर्मार्थञ्च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी । द्रव्योपकरणं किञ्चित् सर्व्वदा सर्व्वशिल्पिनाम् । चातुर्मास्यावरं सम्यङ् नियतं संप्रयच्छसि । कच्चित् कृतं विजानीषे कर्त्तारञ्च प्रशंससि । सतां मध्ये महाराज ! सत्करोषि च पूजयन् । कच्चित् सूत्राणि सर्व्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ॥ हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो । कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहे ते भरतर्षभ ॥ धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् । कच्चिदस्त्राणि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ । विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुनाशनाः । कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्व्वं व्यालभयात्तथा । रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि । कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान् । पितेव पासि धर्म्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि । षडनर्था महाराज ! कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः । निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता । वैशम्पायन उवाच । एतां कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् । युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा । उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं सागरमेखलाञ्च" ।

कच्छ त्रि॰ केन जलेन छृणाति दीप्यते छाद्यते वा छद्–छद–मा॰ अ । जलप्राये देशे । "सकच्छेऽसितदच्छ-

कच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" भाघम॰ "अनूपरे. कच्छभुवा मदेव "भाग॰।२तटे ३नौकाङ्गे च पु॰ ४परिधानाग्रे, स्त्री (काछा) हेम॰ ५वाराहाम्, ६चीरिकायाञ्च (भिँङ्गि) स्त्री मेदि॰ ७देशभेदे पु॰ स च देशः वृह॰ सं॰ कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि उक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्केसुपक्रम्य" कच्छो-ऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेया" तत्सीमा च "नवेश्वरात् पूर्व्वभागे षड्दस्तोत्तरे तटे। कच्छदेशः स-माख्यातः" शक्तिसङ्गम॰त॰ उक्ता। ८तुन्नवृक्षे पु॰ (तूँद) हेम॰। ९सम्पुटे १०आकाशाच्छादने ११कूर्म्म-कर्परे च निरु॰ कच्छपशब्दे विवृतिः दर्शयिष्यते उदा॰।

कच्छक पु॰ कच्छ+स्वार्थे कन्। तुन्नवृक्षे (तूँद) मेदिनिः

कच्छटिका स्त्री कच्छ कच्छप्रदेशमटति अट-अच् गौरा॰ स्वार्थे कन् अत इत्वम्। १कच्छायाम् (काछा) २कच्छा-ग्रे" भरतधृतर॰।

कच्छप पुंस्त्री "कच्छमासनो मुखसंपुट पाति यदि किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीर एव मुखपुटं प्रवेशयति संपुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः प्राणिमात्रकच्छपुट इति। कच्छेन कटाहेन (कर्परेण) स्वदेहाङ्गानि पाति वा। अथ वा कच्छेन मुखसम्पुटेन पिबतीति कच्छ उभा भास आच्छादयतिः कच्छः। कच्छः कच्छदः कच्छ-पीतदो नदीकच्छ एतदेवकुदकं तेन च्छाद्यते" इति च निरुक्तोक्तेः कच्छं पाति कच्छेन पाति वा कच्छेन पिबतीति वा पा-क। १कूर्म्मे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् वा च २मौलमेदे ३कच्छपशिलायां। ४क्षुद्ररोगभेदे स्त्री ५कुबेरनिधिभेदे ६मल्लबन्धभेदे च पु॰ मेदि॰। कच्छपीरोगस्य भाव॰ प्रका॰ दर्शितः "ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः। कफानिलाभ्यां पि-डकाः या ज्ञेता कच्छपो बुधैः" कच्छपोन्नता मध्ये प्रो-न्नता प्रान्ते नता। रत्न प्रभेदोक्ते निधिभेदस्य द्रव्यविशेष कान्मर्गता। निधिभेदः पद्मादिशब्दे तत्तन्निधीनां दर्शितलक्षणद्रव्यः। स्वार्थे कन् कच्छपिकाऽपि रोगभेदे। "सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः" वैद्यकम्। कच्छपमांसगुणा भावप्र॰ उक्ताः "कच्छपो बलदो वा-तपित्तघ्नः पुंस्त्वकारकः"। अयञ्च भक्ष्यपञ्चनखान्तर्गतः "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या शल्लकी कूर्म्म एव पञ्चम। भक्ष्या पञ्चनखेष्वेते" इति मनूक्तेः "पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेति" श्रुतिः। अत्र परिसंख्या तदतिरिक्तपञ्चनखानां भोजन-निषेधकत्वादित्याकरे स्पष्टम्। समुद्रमन्थनकाले एव कूर्म्मो मन्दरधारणार्थं भगवानवतार यथाह भाग॰ १,३अ॰ भगवतवतारविषयकवाक्यकथने। "सुरासुराणामु-दधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एका-दशे विभुः।७श्लो॰।"मध्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारोह्यपो-ऽविशत्। धियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन!। ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः। आलम् सुपो-स्ते महते दैवेनातिबलीयसा। विलोक्य विघ्नेश विधिं तदे-श्वरोदुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः। कृत्वा वपुः कच्छपमद्भुतं महत् प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार। तमुत्थितं वीक्ष्य-कुलाचलं पुनः समुद्यता निर्म्मथने सुरासुराः। दधार पृष्ठेन स लक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान्। सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः। बि-भ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" भाग॰ ८,७, ७विश्वामित्रसुते ऋषिभेदे कश्यपशब्दे प्रमाणम्।

कच्छरुहा स्त्री कच्छे जलप्राये रोहति रुह-क। दूर्वायाम् जटाधरः तस्या अनूपप्रायदेशप्रभवत्वात्तथात्वम्।

कच्छादि पु॰ पाणिन्युक्ते अन्तार्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते शब्द-गणे स च गणः "कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज काश्मीर शाल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह वि-जापक कुलूत रङ्कु, इत्ये च देशविशेषवाचकाः तत्र जा-तादि अण् काच्छ इत्यादि।

कच्छु (च्छू) स्त्री कष-हिंसायां "कषकषेति" उणा॰ ऊ च प्रत्ययः वा ह्रस्वः। "सूक्ष्मा बह्व्यः पिडकाः स्रावमत्यः पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहा। सैव स्फोटैस्तीव्रदा-हैरुपेता ज्ञेया पाण्यो कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" उक्ते रोग-भेदे (खोस)। [भेदे कटोले राजनि॰

कच्छुघ्नी स्त्री कच्छुं हन्ति हन-टक् ङीप् हुलहुलभे। पटुला-

कच्छुर त्रि॰ कच्छूरस्त्यस्य र "कच्छा क्षुरच" पा॰ सूत्रं। इतिसौ दीर्घाभावोऽपि क्षुरविधिः। १कच्छूरोगयुते २व्य-भिचारयुते पुरुषे च पु॰ ३पामरे त्रि॰ मेदि॰।

कच्छुरा स्त्री कच्छुः कारणत्वेनास्त्यस्याम् क्षुरच॰। १शूकशिम्ब्याम् २यवासाम् ३दुरालभायाञ्च मेदि॰ ४धा-न्यशीर्षके (खोसर) रत्नमा॰। ५हरिद्रायां शिखायाञ्च।

कच्छुराक्षस न॰ "दन्ती निम्बदलैर्ग्रन्थिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक्। कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितैः। अर्कक्षीरकटु-दुग्धेन पृथक्प्रस्थमितेन च। गोमूत्रस्याढकेनापि ययौदं-र्द्धाग्निना पचेत्। अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुःसाध्यता-मपि पामाञ्च तथा कण्डूं स्वल्प्याधिवर्धिरामयान्।

"कच्छूरोगघ्नमिदं तैलं हारीतभाषितम्" इति भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे ।

कच्छुमती स्त्री कच्छुः साधनत्वेनास्त्यस्याः मतुप् ङीप् । शूकशिम्ब्याम् तत्सेवनेऽपि कच्छूरोगजननात् तथात्वम् ।

कच्छोटिका स्त्री कच्छस्य उटसृष्टादिकमिव स्वार्थे कन् । चेलाञ्चले (काछा) हेमच० । [यश्चास् रत्नमाला ।

कच्छोर पु० येन च्छुर्यते छुर–छेदे करणे घञ् ।

कच्वी स्त्री कचु वा० ङीप् । (कचु) प्रसिद्धे कन्दभेदे । "अरिभावरदुर्लेषु कच्वीरूपाधि धत्तते ।। मम वैरिविनाशाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे "दुर्गार्चापद्धतिस्थ तत्पूजामन्त्रः । "कच्वी तु भेदिका गुर्वी कटुका पिच्छिला तथा । आमवातपित्तकरी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" राजवल्लभः ।

कज रोहे (चौल) इदित् पर०सक०सेट् । कञ्जति अकञ्जीत् चकञ्ज रोहोऽत्र जन्म तेनास्याकर्मकता । कञ्जार ।

कज न० के जले जायते जन–ड । पद्मे राजनि० ।

कज्जल न० कुत्सित जलमस्मात् को कदू । अञ्जने (काजल) तस्य संयोगाच्चक्षुरमप्युदकमलिनं भवतीति तस्य तथात्वम् अञ्जनशब्दे ८४ पृ० विवृतिः । "दग्धकज्जलं ताम्रपटे च घृष्टं सर्पियुतं तुत्थकमञ्जनस्य" सुश्रु० । "शाकम्भसु सितमम्बु यासुरं कज्जलाभमुभयत्र मज्जत" काव्यप्र० । २ वेषनसाधने द्रव्ये च (कालि) "असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" पुष्पदन्तस्तवः । ३ मेघे पु० शब्दमा० मत्स्यभेदे पु स्त्री स्त्रियां गौ० ङीष् । शब्दर० । कज्जलं जातमस्य इतच् । कज्जलित जातकज्जले त्रि० । कज्जलितोऽपि एकाक्षरकोषेऽत्र पठितः कज्जलमिवाचरति कज्जल+क्विप् ततः अच् गौरा० ङीष् ५ मिश्रितरसगन्धके स्त्री । स्वार्थे कन् तत्रार्थे "शुद्ध सूत तथा गन्धं खल्वे तावद् विमर्दयेत् । यावत् सूतं न दृश्येत किन्तु कज्जलवत् भवेत् । एषा कज्जलिका ख्याता हंसयी वीर्य्यवह्निनोः । नानानुपानयोगेन सर्वव्याधिविनाशिनी" वैद्यकम् ।

कज्जलध्वज पु० कज्जलं ध्वज इवास्य । दीपे त्रिका० ।

कज्जलरोचक पुंन० कज्जलं रोचयति रुच–णिच्–ण्वुल् । (पिलसुज) । शब्दमालायां प्रसिद्धे । दीपाधारे जटाध० ।

कञ्चट न० कचि–अटन् । (कानछिरा) जलतण्डुलीये जलजशाकभेदे "पानीयतण्डुलीयोयमत्र कञ्चटसङ्गहृतम् । कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु । (चकराद) (हिन्दिभाषा) भावप्र० ।

कञ्चटादि न० चक्रदत्तोक्ते अतीसारवेगरोधके औषधभेदे "कञ्चटजम्बुदाडिमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीवेरम् । जलधरनागरसहितं गङ्गावेगमपि रुन्ध्यात्" ।

कञ्चड पु० कचि–बा० अडन् । चक्रमर्द्दसदृशे शब्दचन्द्रिका ।

कञ्चार पु० कचि–भावे घञ् कचं प्रकाशम् ऋच्छति ऋ–अण् । क जलं चारयति किरणेन चर–णिच् अण् वा । १ सूर्य्ये जटाधर । २ अर्कवृक्षे च । [३ चुद्रस्फोटे वैद्यकम् ।

कञ्चिका स्त्री कचि–ण्वुल् । वंशशाखायाम् (कञ्ची) शब्दच० ।

कञ्चुक पु० कचि–दीप्तिबन्धयोः बा० उकन् । १ वारबाणे २ योधादेर्वारबाणवस्त्रे ३ लौहमये कवचे ४ सर्पनिर्म्मोके (खोलस) अमरः ४ चोलके (काचुलि) ५ वस्त्रमात्रे उणा० को० ६ वक्षोपकण्ठोताङ्गुलितवस्त्रे (पुत्रादेर्जन्मोत्सवे कृत्यादिभिः स्वामिनोऽङ्गात् बलात्कारेण गृह्यते यत्) हेमच० । ७ ओषधीभेदे स्त्री गौरा० ङीष् मेदि० । ८ चोलीरीयवस्त्रे रत्नमा० "बबन्धुरङ्गेषु धनानि कञ्चुकाः" "वनगहनकञ्चुकः क्वचिद्देवेन्द्रगजाजिनकञ्चुकः" माघ० "अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः" रत्ना० । "सर्पा किं करवाणि यान्ति शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः" अमरुश० । "उभाभि तरसायासादजातरोमाञ्चकञ्चुकाः" पञ्चतन्त्रम् । "कञ्चुक तुलगर्भस्थतुलिकां सुपवीतिकाम्" काशी० । सोऽस्य जातः तारका० इतच् । कञ्चुकित जातकञ्चुके त्रि० ।

कञ्चुकालु पु० कञ्चुकोऽस्त्यस्य आलुच् । सर्पे शब्दच० ।

कञ्चुकिन् पु० कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनि । "अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते" इत्युक्तलक्षणे १ राज्ञामन्तःपुराधिकारिणि "अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य" रत्ना० । २ द्वारपाले, ३ सर्पे ४ जारे, ५ यवे, ६ चणके च राजनि० । तुषरूपकञ्चुकाच्छन्नत्वात्तयोस्तथात्वम् । ७ कायस्थकञ्चुके त्रि० ।

कञ्चुलिका स्त्री कचि–उलच् गौरा० ङीष् स्वार्थे कन् ह्रस्वे टाप् । स्त्रीणां कूर्पासवस्त्रे (काँचली) हेम० "त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे" शा० द० । अल्पार्थे । कञ्चुलोऽप्यत्र ।

कञ्चूल न० कचि दीप्तौ ऊलच् । स्त्रीणां वस्त्रभेदे उज्ज्व० ।

कञ्ज पु० कम् जले जायते । चतुराननो हिरण्यगर्भे "अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत्" "तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा" मनूक्तेस्तस्य जलजातत्वात्तथात्वम् । २ पद्मे "चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरम्" भाग० २,२,८ । ३ अमृते च न० मेदिनि । तत्र पद्मस्य जलजातत्वात् अमृतस्य समुद्रोत्पन्नत्वात्तथात्वम् अमृतशब्दे विवृतिः । कम्

गिरौ जायते जन कर्त्तरि–ड । ४मेघे पु० मेदिनिः ।

कञ्जक पु स्त्री कजि–चौरधातु ण्वुल् । (मयना) पक्षिभेदे शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जज पु० कञ्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते जन–ड । हिरण्यगर्भे चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दरत्ना० । यथा च ब्रह्मणो विष्णुनाभिजातकमलादुद्भवस्तथा वर्णित भाग० ३,८,१८,श्लो० "सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाण । उवास तस्मिन् सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्य्यः । चतुर्युगानाञ्च सहस्रमप्सु स्वपन् स्वयोदीरितया स्वशक्त्या । कालाख्ययासादित कर्मतन्त्रो लोकानपीतान् ददृशे स्वदेहे । तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् । गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् । स पद्मकोषः सहसोदतिष्ठत् कालेन कर्मप्रतिबोधितेन । स्वरोचिषा तत् सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः । तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत् सर्वगुणावभासम् । तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयम्भुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् । तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि । तस्माद् युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात् सलिलाद्विरूढम् । उपाश्रित कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः" ।

कञ्जन पु० कं सुखं जनयति जन–णिच्–अच् । १कन्दर्पे त्रिका० (मयना) २पक्षिभेदे शब्दच० ।

कञ्जनाभ पु० कञ्जं पद्मं नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णौ । "अव्यक्तं स्वेन रूपेण कञ्जनाभसरोरुहे" भाग० २,८,३३ ।

कञ्जर पु० कजि–अरन् कं जलं जृणाति वा जॄ अच् वा । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३हस्तिनि ४ब्रह्मणि ५उदरे च उणा० ।

कञ्जल पु० कजि–कलच् । (मयना) पक्षिभेदे शब्दचन्द्रिका । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जार पु० कजि आरन् कं जलं जारयति वा जॄ–णिच् अच् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३मयूरे ४ब्रह्मणि ५उदरे ६मुनिभेदे च मेदि० ।

कञ्जिका स्त्री कजि–ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम् (वामनहाटी) । ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दर० । [चकाट । प्रनिकटति ष त्वम् ।

कट गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति अकटीत् अकाटीत्

कट गतौ भ्वादि० इदित् पर० सक० सेट् । कण्टति अकण्टीत् । चकण्ट कण्टकः । प्रनिकण्टति न णत्वम् ।

कट गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट इदित् तेन नेट् वृद्धि । प्रनिकटति न णत्वम् ।

कट वृतौ वर्षे च भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति इदित् अकटीत् चकाट । कट कटः प्र+प्रकाशे अक० प्रकटित प्रकटः । णिच्–प्र+प्रकाशने सक० । घटादि० प्रकटयति प्रकटितः प्रकटनम् । युच् प्रकटना । नामधातुरित्यन्ये

कट पु० कट–कर्म्मणि अ कर्त्तरि अच् वा । १हस्तिगण्डे मदस्थानाय तथात्वम् "अदृमिन, कटकटाक्षतटमिभवृष्ट्यो" माघ "वलद्भुमानेन कट कटामिव कण्ठादिदेशेऽधिता स्तन" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः" २गण्डमात्रे मदस्थानाय तथात्वम् "तस्याभिष्णमलीनकटेषु फलरेणवः" रघुः । नलाख्ये ३तृणभेदे अमरः । तेन (चाटाइ दरमा) प्रभृतिकृत्ये ४तद्विकारे च स्वकादेः आस्तरणभवनत्वेन कटत्वम् ५तन्निर्मिते आसनभेदे च अमर "गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु" मनुः । "स्त्रीणां छिन्नकटपतितश्रेणयोर्दति" भा० व० १८९३श्लो० । "ददार करेणाभ्युदिरका कटमदपा" भा० १,२१८,१ । ६भूमेः (मदार) भरतः तत्र कवादिरश्मुभिराहततात्तथात्वम् । ७अतिशये त्रि० उत्कट । ८अतिशये उत्कटे । ८शरे ९शवे आधारे मेदि० । १०तर्बोरादिलक्षणाते धर० कटाग्नि' ११शवे प्रेते कटपूतनः १२शरे (शर खर्वाराचि) १३औषधिभेदे १४ग्रामवासे हेमच० । कटम् १५तृणकाण्डे (तृण) शब्दरत्ना० । १६क्रियाकारचयावे त्रि० हेमच० । १७द्यूतक्रीडायाशयत्राक्षभेदे च । "अक्षाच्चुतवतः सावरमतमाप्य मौयितमटोर । नहि तदभिमतार्णं कटेन विनिपातितो यात्रि" मुच्छ० उत्तरपदस्ये कटशब्दे परे पूर्वपदस्योदात्तता । दाक्षिकट वि० कौ० १८श्रोणौ स्त्री मेदि० कटौ गौरा० ङीष् । यो मन १९कटुरसायाम् वैद्यकम् । [कटुकायाम् अमरः

काटंवरा स्त्री कट अश्नोति कट+अश–अच् उम् च । (कट्की)

कटक अस्त्री कट–क्वुन्–आदि०गुण् अर्द्धर्चादि । १हस्तमूलवलये, "कटककुण्डलादिवत्" शा० द० । २पर्वतमध्यभागे "मधुमत्तैः कटकैरिव सैः" कुमा० । "मार्गैषिणो वा कटकान्तरेषु" रघुः । "सह्यस्थितकटकाभ्यस्तदशितव्याः" माघ । ३चक्रे च अमर । ४हस्तिदन्तमण्डले । ५राजधान्यां "राजधान्याश्च" मेदि० । ७नगराम् शब्दरत्ना० ८सैन्ये नावम् हेमच० "स च दिग्विजयक्रमेणागतः चन्द्रभागातीरे समावेशितकटको पर्य्यते "अगाज्र कटक सर्वम्" हितो० ९पर्वतसमभूभागे शानौ विश्वः "अवाकोपेषु हेम

कटकेषु घटेषु च" भारते विराटपर्वणि ८७२ श्लोक ।

कटकट त्रि॰ कटप्रकार प्रकारे द्वित्वम् । १अत्यन्तातिशयिते वर्णोत्कटे २महादेवे पु॰ "नमो नामाय नाम्नाय नमः कटकटाय च" भा॰शा॰२८६अ॰शिवनामोक्तौ । अव्यक्तानुकरणे डाच् कटकटा तदनुकरणशब्दे अव्य॰। "तत्र कटकटाशब्दो बभूव सुमहास्वनः" भा॰व॰ १५७अ॰ ।

कटकार त्रि॰ कटं करोति कृ-अण् उप॰स॰ । १कटकारिणि शिल्पिभेदे "शूद्रायां वैश्यतश्चौर्यात् कटकार इति स्मृतः" उशनसोक्ते २वर्णसङ्करभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । "वणिक्प्रायतश्चैव केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित्तु केचिद्भागवतेन च । वेदाध्ययनव्याजेन भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकारास्तत मयानुमारावशगाः स्मृताः" । उशनसा तेषां कलौ वैखानसादिवर्णैरेव वेदधर्माधिकारप्राप्तिः वैष्णवत्वप्राप्तिरोक्ता । कृ-क्विप् । कटकृदप्यत्र "एरका कटकृद्यथा" भाग॰ १,९,१८ ।

कटकिन् पु॰कटकोऽस्त्यस्य इनि । १पर्वते त्रिका॰ २कटकयुक्ते त्रि॰

कटकीय त्रि॰ कटकाय सैन्याय हितं अपूपा॰ छ । सैन्यसाधने खर्जादौ पक्षे यत् । कटक्य तत्रार्थे त्रि॰ ।

कटकोल पु॰ कटति वर्षति स्रवति कट-अच् कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलं कलीभावो यत्र कुल-संस्त्याने आधारे घञ् वा । पतद्ग्रहे (पिकदानी) त्रिका॰ ।

कटखादक त्रि॰कटमपि खादति-खाद-ण्वुल् । १सर्वभक्षके भक्षादके २शृगाले ३ स्त्री कटखादरपात्रे च । मध्यस्थितमिक्षुमत्ति अद-ण्वुल् । काचनिर्मितकलशे तस्य सिद्धाभावात् तथात्वम्" मेदि॰ ।

कटघोष पु॰कटप्रधानोघोषः आभीरपल्ली । प्राग्देशभवे ग्रामभेदे तत्र "प्राचां कटादेः" पा॰जातादौ ञ । काटघोषीय तज्जातादौ त्रि॰। एवं कटपल्वल कटनगरी कटपल्ली प्रभृतयः प्राग्देशस्थितग्रामभेदेषु । तत्र जातादौ च काटपल्वलीय काटनगरीय काटपल्लीय इत्यादयः तत्तद्ग्रामजातादौ त्रि॰

कटङ्कट पु॰ कटं शव कटति आवृणोति आवृणोति कट-बा॰ खच् । १वह्नौ "कटङ्कटाय भीमाय नमः पशुपताय च" अग्निपु॰ "कटो कालकटङ्कट" भा॰अनु॰१७अ॰। शिवनामसु कालाग्निरूपतया तस्य कालकटङ्कटनामता । उपचारात् वह्निजे २स्वर्णे ३चित्रकवृक्षे तस्य तन्नामनामत्वात् ४गणेशे च । गणपतिकल्पे मातृ॰ स्तौ "मितश्च वस्तिनश्चैव तथा मालकटङ्कटौ । कूष्माण्डो राजपुत्रश्च मातृकामिति" "मितवसिर्मादिनिर्विनायकस्य मार्गमिः साक्षान्नैकुण्ठवादिति" मिताक्षरायामुक्तेः ।

कटङ्कटेरी स्त्री कटङ्कटं वह्निं स्वर्णं तद्वत्कान्तिमीरयति ईर-गतौ अच् उप॰स॰ अचन्तत्वात् ङीप् गौ॰ ङीष् वा । १हरिद्रायां त्रिका॰ तस्याः स्वर्णवत्पीतवर्णत्वात् तथात्वम् । २दारुहरिद्रायां रत्नमाला "पीतोद्रुमश्चोमीरकटङ्कटेरी" इत्यु॰

कटदानम् न॰ कट देहावरणं दीयतेऽत्र दा-ल्युट् । भगवत पार्श्वपरिवर्त्तने (करोटदेवोत्थया)कर्म्मणि । तन्निमित्तोत्सवादि भाद्रशुक्लैकादश्यादौ सन्ध्यायां श्रवणनक्षत्रमध्यपादयोगेन कार्य्यम् । "मासि भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि । कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते" एका॰त॰वराहपु॰। "कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः" रघु॰ । अत्र कालव्यवस्था उत्थानैकादशीशब्दे ११०७पृ॰ उक्ता ।

कटपूतन पु॰कटस्य शवस्य पूत पवित्रतां तनोति तन+अच् । प्रेतभेदे । "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः। अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः" मनुः अमेध्यकुणपमश्नत्वं तस्य धर्मोऽनेन दर्शितः ।

कटप्रू पु॰ कटे श्मशाने प्रवते प्रु गतौ क्विप् नि॰ दीर्घश्च । १महादेवे तस्य श्मशानवासित्वात् तथात्वम् । कटं श्मशानं प्रवते कटेन शवेन प्रवते वा । २राक्षसे ३विद्याधरे च मेदि॰ तयोः यथाक्रमं श्मशानवासित्वात् प्रेतवाहनत्वाच्च तथात्वम् । कटेन देवनसाधनद्रव्येण प्रवते । ४अक्षदेवके त्रि॰मेदि॰। कटात् समयात् आचारात् तमतिक्रम्य प्रवते । ५कामचारिणि त्रि॰ । कट मनुष्यं प्रवते । ६कीटभेदे च उज्ज्वलदत्त

कट(टि)प्रोथ पुंन॰कटस्य कट्या कटेर्वा प्रोथो मांसपिण्ड । :स्फिचि कटिदेशस्थे मांसपिण्डे, अमर ।

कटभङ्ग पु॰ कटस्य सैन्यस्य भङ्गो यस्मात् । १सैन्यसंभङ्गहेतौ नृपक्षौ । कटानामोषधीनां भङ्गः छेदनम् । २शस्यानां हस्तादिना छेदने च मेदि॰ ।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा-क गौरा॰ ङीष् । १ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि॰ २लताभेदे भावप्र॰ । सा च "कटभी स्यादुष्णा च मधुरेषु कटभर । कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रमीन् । हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटूष्णा च कीर्त्तिता । तत्फलं तुवरं प्रोक्तं विशेषात् कफशुक्रकृत्" भा॰प्र॰ उक्तपर्यायगुणा । ३अपराजितायाञ्च श्वेतापराजिता (कोटामिरीच) वृक्षभेदे रत्नमाला ।

कटमालिनी स्त्री कटाना किलाद्योषधीनां माला सम्बन्धे-

नाम्नसा' इति ङीप्। मदिरायां तस्या विशालोषधि-गणप्रभवत्वात्तथात्वम्।

कटम्ब पु० कट-धातूनामनेकार्थत्वात् वादने अम्बच्। १वादित्रे उज्ज्व०। कट्यते आम्रियते यत्पुरमनेन करणे अम्बच्। २वाणे उणादिकोष।

कटभर पु० कट गुणातिशय बिभर्त्ति भृ-अच् सम्। १कटभीवृक्षे भावप्र०। २श्योनाकवृक्षे राजनि०। ३नागबलायां स्त्री अमर (गन्धमादाख्य) ४प्रसारिण्याम्। (कट्की) ५रोहिण्याम्। ६हस्तिन्याम्। ७कलम्बिकायां गोलायाम्। ८वर्मोश्वि।(पुनर्नवा)९मूर्वायाञ्च स्त्री मेदि०।

कटव्रण पु० कट उत्कटो व्रणोऽस्य यत्युरस्य। भीमसेने त्रिका०।

कटशर्करा स्त्री कट श्रवः शर्करेव निष्टरवत्वात् यस्याः। (काटा) गाङ्गेरुकोलायाम् शब्दा०।

कटा(ठा)कु पु० कट(ठ)-कृच्छ्रजीवने काकु। १विहगे अप-योनानास्थानतयाहाराहरणेन कृच्छ्रजीवनात्तस्य तथात्वम् उज्ज्वलदत्तेन तु कठ कृच्छ्रजीवने इत्युक्तेरय ठान्तश्च एव कटेस्तु तदर्थत्वाभावात् कठे' तद्गतस्वतदर्थत्वात्।

कटाक्ष पु०कट गच्छम् अक्षति व्याप्नोति अच्। अपाङ्गदृष्टौ। अमर "हरिणाक्षि। कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" उद्भ-टः। "वामोक्षन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घैः कटाक्षैः" मेघ०. "तदन्तरे सा विरराज धेनुः" माघः। "भ्रमयति मयि भूयसा दयार्द्रं कटाक्ष" शङ्कराचार्यः।

कटाग्नि पु० कटेन वीरणादिवेष्टनेन जातोऽग्निः। वीरणा दिना वेष्टनेन जाते अग्नौ "वेश्मवेष्टनपामविनीतक्लव-दाहकाः। राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना" या० "कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत्" मिता०। "उभा-वपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह। विप्लुतौ शूद्र-वद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना" मनुः। [मूले शब्दर०

कटायन न० कटस्य तन्नामासनस्यायनमुत्तमशिक्षायनम्। वीरण

कटार पु०कट-आ०आरन्। १नागरे २कामिनि च शब्दमा०

कटाल त्रि० कुट घट चक्षस्य विकारादि० कच् "सटाघटा घटाक्षा लेपे" पा० ग० निर्देशात् कालम्। कुट मयूरुके।

कटाह पु० कटमाहन्ति आ+हन-ड। १तैलादिपाकपात्र-भेदे (कडाइ) २कूर्मपृष्ठे ३द्वीपभेदे। ४आगामिमहि-ष्यामवशिशौ च मेदि०। ५नरकभेदे शब्दा०। ६खर्परे शब्दरत्ना०। ७कूपे ८कूपे ९कक्षे च इति केचित्। "वह्निना कटकटाहतट निपक्ष" माघः। "य-

स्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन। मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि काल पचतीति वार्त्ता" भा०व०३१२अ०।

कटि(टी) स्त्री कट-इन्। १श्रोणिदेशे (कांकाल)। कृदिकारा न्तत्वात् वा ङीप्। "वज्रायतमभिप्रेक्षु चक्रकटमानदन टस्य। अन्ते ग्रन्थिनिर्मोक्ष" महः। "कटिश्च तस्या-तिकृतप्रमाणा" भा० व०१०५७। "सर्वेण च कटीदेशे श्वदस्र मानवि मारुत" भा०आ०१६२ "कटिस्तु हरते मनः" सा०द०। तत्र तत्कालस्य मालमतत्तम्। कोलस्य २पिप्पल्यां स्त्री मेदि०

कटित्र न०कटि त्रायते त्रै-क। १कटस्नाम्, २कटिवस्त्रे, ३कटिवर्माणि च मेदि०। "स्फुरत् किरीटकेयूरकटित्र-कङ्कणम्" भाग०६,१६,२७।

कटिन् पु० कटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि। १मत्तगजे गजे। कट+मत्वर्थे प्रेक्षा० इनि। २कटनिर्मातरि त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप्

कटिप त्रि० कटिं पाति पा-क। कटिरक्षके। ततः स्वा-र्था० मत्वर्थे ठन्। काटिक कटिनिर्मातरि त्रि०

कटिमालिका स्त्री कटौ मालेव कन्। (चन्द्रहार) (गोट) कटिभूषणे। हेमच०

कटिरोहक पु० कटौ हस्तिकट्या न रोहति रुह-ण्वुल् १त०। हस्तिपकाद्यासेन हस्त्यारोहके शब्दमा०।

कटिल्ल पु० कट वा० इल्ल। कारवेल्ले (करेला)। तत्र स्वार्थे कन् तत्रैव अमर। [शब्दा०

कटिशीर्षक पु० कटि शीर्षमिव अग्रस्थाने कन्। कटिदेशे-

कटिशूल पु०कटिस्थ शूलम्। कटिदेशस्थे वातादिके शूल-रोगभेदे। शूलप्रकार तद्भेदनिदानादि भावप्र०दर्शितमु-च्यते यथा "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्। सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः। तत्र वार्त्ता। अथ वातिकस्य निदानं निदानपूर्वक वचनात्। व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात्। कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात्। क-षायतिक्तातिविरूढजातविरुद्धवल्लूरशुष्कशाकैः। विट्शुक्र-मूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात्। वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकबस्तिदेशे। (त्रिक पृष्ठवंशाधस्तनाश्वास्थिद्वय) जीर्णे प्रदोषे च घना-गमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम्। मुहुर्मुहु-श्चोपशमप्रकोपौ विड्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः। संस्वेद-

नाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति। व्यायामो मल्लयुद्धादि यानं तुरगरथादि। मैथुनं स्त्रीसेवा। प्रजागरः रात्रौ, एषामतियोगात्, शीतलजलमभूतपानात् कलायस्त्रिपुट (मटर) आढकी तुवरी कोरदूष कोरदूष अतिरूक्षद्रव्यसेवा अध्यशन भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा। विरूढजान्नम् विरूढ अङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नरूपभक्ष्यम्। वल्लूरं शुष्कमांसम्। तस्य शूलस्य देशमाह। हृदादीति तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति। "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः। हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासावरोधकम्। स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसम्भवः"। अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह। "कफे निरुद्धः पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन्। पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मानसंयुतम्। तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽवस्तुं न कांक्षति। निद्रास्य नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः"। वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह। "संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संश्रित्य तिष्ठति। वस्तेराध्मानवीक्षेषु तत्र शूलोऽस्य जायते। विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते"। प्रकृतमनुसरति जीर्णे भुक्ते। प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन। वातप्रकोपात्। घनागमे वर्षासु मेघोदये च। तथैव पैत्तिकमाह। क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः। कटूम्ललसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः। ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम्। तृण्मोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम्। मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च। शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च। निष्पावो राजमाष। सौवीर काञ्जिकभेदः। सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता"। तस्याः विकारैः। रविप्रतापः आतप। ग्राम्यातियोगो मैथुनाधिक्यम्। विदाहीत्युक्तापि अशनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवतीति। जलदात्यये शरदि। शीतैः शीतादिभिः। श्लैष्मिकमाह। आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरतिलशष्कुलीभिः। अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्। हृल्लासकासदनसादविलम्बितैश्च प्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः। भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च। आनूप अनूपजलदेशजं भक्ष्यम्। वारिज शालूकादि। "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका। तक्रेण तत्कूर्चिकः स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः"। पयोविकार पायसादि पिष्ट माषादिः। अन्यैः गुर्वादिभि। स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयो गुरुत्वैः सह। सूर्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम्। शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् कुसुमागमे वसन्ते। द्वन्द्वजमाह। द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम्। (तस्य भेदा त्रयो मध्यन्ते) त्रिदोषजमाह। सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम्। सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञा। सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु सर्वं भवं त्रिदोषजम्। आमजमाह। आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः। कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति। कफस्य कफशूलस्य। आमोद्भवं आमादुद्भवो यस्य तत्। अथामशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अत एवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम्। तच्च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथादोषसम्बन्धम्। आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह। वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम्। हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्। हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ। कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम्। "वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः। कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः। दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः। तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह। "अविपाके यदा भुक्ते पावके मृदुतां गते। स्थिरीभूतं तु तत्कोष्ठे वायुराष्टभ्य तिष्ठति। यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम्। मूर्च्छाध्मानविदाहांश्च हृदुत्क्लेशविलम्बितम्। कम्पवान्तिमतीसारं प्रमेहं जनयेदपि। अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः"। अविपाकोद्भवं आमोद्भवमित्यर्थः। अथ शूलस्योपद्रवानाह वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची। कासः श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः। अथास्य साध्यत्वादिकमाह। एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रव। अथारिष्टमाह। वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः। भ्रमोऽरुचिः काशत्वञ्च वलक्षामिस्तथैव च। उपद्रवा दशैते यस्य स्युस्तेषु

नाशि च । अथ शूलस्यैव भेदं परिणाममाह । स्वैर्नि-
दानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समा-
वृत्य शूलकारी भवेद्बली । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव
परिणामजम् । स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका स-
म्प्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् । समा-
सस्य साध्य तस्य लक्षणमेतत् समासेनाभिधीयते ।
आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोप-
शमप्रायं वातिकं तद्वदेत् भिषक् । तृष्णा दाहा रति
स्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं
लक्षयेत् बुधः । छर्दि हृल्लासवमोहस्पर्श दीर्घसन्ततिं ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयं कफात्मकम् । संसृष्टलक्षणं
बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यं स्यात्
क्षीणमांसबलानलम् । अथान्नद्रवशूलमाह । शूलमन्न-
माह । जीर्णे जीर्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शमं याति
नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः । नेदं शूलमसाध्यं विधि-
व्याभिधानात्"। उभयथा प्रयोगात् क्लीवत्वमस्य ।

कटिशृङ्खला स्त्री ६त०। कटिधार्य्यक्षुद्रघण्टिकायाम् हारा०।

कटिसूत्र न० कटौ धार्य्यं सूत्रम् शाक०। कटिधार्य्ये स्वर्णादिर-
चिते धातुमये वा सूत्रे (गुनसी गोट) ख्याते। "प्रवरमणिवर
मुकुटकुण्डलकटककारकटिसूत्रकेयूरनूपुराद्यलङ्कारविभूषि-
तम्" भाग० ५,२,३। अत्र वर्णेन मणिमयेति विशेषणमु
पादानं भवत्। तेन "कटिसूत्रं न धारयेत्" इति न
स्मृतिविरोधः मेखलाकारकं कटौ धारणनिषेधात्।
सूत्रस्य कार्पासमयस्य ऊर्णामयादेश्च न धारणनिषेधः।

कटीतल न० कट्याः तलमावरणम्। ६त०। १शब्दस्य ने त्रिका० कटौ-
स्थो कटिदेशे धार्य्यते। वैश०। खड्गादौ २शिवले न०।

कटीर पु० कट–ईरन्। १कन्दरे २जघनदेशे च उणा० ३नितम्बे
४कटीप्रदेशे। ततः स्वार्थे कन्। कटीरक नितम्बे त्रिका०

कटु न० कटति वृणोति आवृणोति रसनामावृणोतीति वर्णति
आवृणाति वा। दितो अमम्, कट–उन्। १अकार्य्ये अमरः
२दूषणे त्रि० ३रसभेदे (झाल) ४तद्वति अमरः त्रि०। स्त्रियां
वा ङीप्। तद्गुणाः भावप्र० उक्ताः "कटुर्व्याप्य तीक्ष्णश्च
विशदो वातपित्तकृत्। श्लेष्मकण्डूरामयघ्नः क्रिमिकुष्ठ-
विषापहः। दृष्टयस्तनमोरुत्थान्यपि भेदः स्रोतोविशोधनः।
कफघ्नो नासिकास्राव्यभिजिह्वास्पोटकरो मतः। दीपनः
पाचनो रुच्यो नासिकाशोधनो मतम्। स्नेहमेदोवसा-
मज्जाशकृन्मूत्रोपशोषणः। बोधःप्रभावतो कटुको भेद्यो
मध्योविसर्पकृत्। आग्नेय, अधिकाम्लं च। भेद्यो भेधार्य्य
त्रित.। मध्योविसर्पकृत् भक्ष्यस्य करोति। अतिसम्भ
कटुरसस्य गुणाः। योऽतिसृष्टो भ्रान्तिदाहमुखतालुशोष-
शोषकृत्। कराङ्गादि पीडामूर्च्छान्तिरीडदो बलानिनृत्"।
कटुरसस्याग्निजन्यपित्तकार्य्यत्व उच्यते यथा "कटु
भवन्त्या आग्नेया" इत्युपक्रम "शोषप्रतीन्द्रियरोचकाच्छ-
वैशद्यगुणमन्न विप तस्य समानयोनि कटुको रस
बोऽसौष्ण्यादीन्द्रियं वर्धयति तेन्यात्तत्त्वाद् रोमाञ्चोष्णं
कायाहारण वैशद्याद्वैशद्यमिति"। तत्रोपक्रमे
चोक्तं तत्रैव "इमत्स्वयोनिः कटुको रसः च त्रेधा च
लक्षितात् कटुकत्वात् माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् घो-
षम्, लाघवात् गौरवम् शैत्यात् वैशद्यम्, वैशद्यात्
पैच्छिल्यम्"। ५पद्ये च। "अयवद्, निनादमे-
घनाद्यं विमुः" इत्यु "कण्ठाकुण्ठविभानि कटु-
त्रिदशे मटुम्" नैषधम्।

शाकास्य कटुत्वच्च दुष्टार्थव्यवचनम् रसविपरीत-
मर्थदुष्टत्वञ्च। तत्र रसभेदे वर्णभेदानां कटुत्वमकटुत्वञ्च
सा० द० दर्शितम्। शृङ्गारकरुणशान्तेषु "मूर्द्धि-
वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघू च त-
द्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः"। रौद्रबीभत्सवीरेषु च
"वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधो
द्वयोर्वा सरेफाः टठडढैः सह। शकारश्च षकारश्च तस्य
व्यञ्जकतां गताः"। ६मत्सरिणि ७धुमले त्रि० मेदि०
"कामकदशीरकटुप्रचारम्" रघु। कटुः सुरभि "कटु-
तिक्तकषायाश्च सौरभ्येऽपि प्रयोजिताः" वाद्योक्ते।
८चम्पके त्रिका०। ९दुर्गन्धे -बल्गा०। (कटुकी)
१०कटुम्बाम् स्त्री अमर शुक्लवचनात् वा ङीप् कटुः।

कटुक पु० कटु–स्वार्थे कन्। कटुरसे "योनिक्षाप पावते
सद्देनं जनयति विदे प्रकीर्ते नासिकां च स्रावयति स
कटुकः"सुश्रु०२तद्वति त्रि०"उपर्यधिस्त्रात्रकटुकवर्ति प्रयोग
बर्हिततिमिरेषु"कादं०। ३पद्ये च त्रि०। "पवन वै
न भावज्ञो कटुकं निष्टुरं तथा" भा०अनु०६४५ श्लो०।
४उग्रे त्रि० "तत मावर्त्त न पुन वयान कटुकोदयः"
भा०व० २८६ श्लो०। ५पटोले पु० राजनि०। ६सन्निपाते
मत्स्यरत्ना० ७कुटजवृक्षे (कुड़चि) ८अर्कवृक्षे (आकन्द)
गन्ध० ९राजसर्षपे च पु० हारा०। १०शुण्ठी-
पिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुके न० मेदि०।

कटुकत्रय न० कटुकानां कटुरसानां त्रयम्। शुण्ठीपिप्पली

मरिचरूपे त्रिकटुनि । "कुलटादलपथाकानि मायुन कटुत्रयम्" सुश्रु० । कटुत्रिकमप्यत्र न० ।

कटुकन्द पु० कटु कन्दो मूलं यस्य । १शिग्रुवृक्षे (सजिना) २आर्द्रके, च (आदा) मेदिनिः ।

कटुकफल पु०कटुकं फलमस्य । कक्कोले राजनि०।

कटुका स्त्री कटु+स्वार्थे कन् । (कट्की) १कटुरोहिण्याम्, राजनि० २ताम्बूल्यां, (पान) शब्दच० ३राजिकायां, (राइसरिषा) ४तिक्तालाबुके (तितलाउ) च रत्नमा० । ५कटुरसयुक्तस्त्रियाञ्च । तत्र (कट्की) कथस्य पर्य्याय-गुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "कटी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला च-क्राङ्गी शकुलादनी । मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी । कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः । भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा । प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्"

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बू) कर्म० । (तितलाउ)अलाबूभेदे रत्नमाला । कटुतुम्बी शब्दे विवृतिः "प्रत्यहं कटुकालाबुस्वेदमारब्धदन्तुरतामप्रतीकारेण" काद० "कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्मोकैः" सुश्रु० ।

कटुकी स्त्री कटु+स्वार्थे कन् गौरा० ङीष् । (कट्की) १कटुकायाम् । कटुकाशब्दे गुणपर्य्यायादि । [मयाके जटा०।

कटुकीटक पु० कटु दंशेन दुःखदत्वात् कीटः स्वार्थे कन् ।

कटुकाण पु० कटुस्तीक्ष्णः काणो यस्य । (तितिर) टिट्टिभ-पक्षिणि हेमच० । [मूले च राजनि० ।

कटुग्रन्थि पुन० कटुर्ग्रन्थिरस्य । १पिप्पलीमूले, २शुण्ठी-

कटुता स्त्री कटु कुत्सितं करोति कृ—ड दृपो० सम् तस्य भाव तल् । "नित्यकर्मसमाचारनिष्ठुरत्वे कटुकता" कारा० उक्तार्थे ।

कटुचातुर्जातक न०कटुचतुर्जातकं ततः स्वार्थे कन् कर्म० । एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकद्रव्यचतुष्के राजनि०। [रत्ना०।

कटुच्छद पु०कटुश्छद पत्रं यस्य । तगरवृक्षे (टगर) शब्द-

कटुतिक्तक पु०कटुश्चासौ तिक्तश्चेति अस्वार्थे कन् ।१भूनिम्बे, वैद्य० २शणवृक्षे राजनि० ।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटु स्वादे तिक्ता । कटुतुम्ब्याम् । स्वार्थे कन् अत इत्वम् । कटुतिक्तिका तत्रैव राजनि० ।

कटुतुण्डी स्त्री कटु तुण्डमस्याः ।(कट्तराइ)लताभेदे राजनि० स्वार्थे कन् अतइत्वं कटुतुण्डिकाप्यत्रैव । "कटुतुण्डी कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता । कफशान्तिविषघ्नी-चारुच्याश्वककफपित्तनुत् सदा पथ्या च सा प्रोक्ता" राजनि० उक्तगुणा

कटुतुम्बी स्त्री विपाके कटुस्तुम्बी । (तितलाउ) अलाबुभेदे भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा"इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महाफला । कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकास-विषापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्" ।

कटुत्रय न० शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुनि राजनि० । कटुत्रिकमप्यत्र ।

कटुदला स्त्री कटु दलं यस्याः। (कांकुड़) कर्कट्याम् राजनि०

कटुनिष्पाव पु० कर्म० । नदीतटनिकटदेशजाते निष्पावधा-न्यभेदे राजनि० ।

कटुपत्र पु० कटु पत्रमस्य । पर्पटे सिताऽर्जके राजनि० ।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः बहु० कप् अत इत्वम् । कण्टकारीवृक्षे राजनि० ।

कटुपाक त्रि० कटुः पाकोऽस्य । यस्य पाककाले कटुत्व तादृशद्रव्ये "कटुपाकः सरो हृद्यो गुरुस्तु स्निग्धपिच्छि-ल." । "क्षौमं तैलं बलवत्कृम् कटुपाकमचाक्षुषम्"सुश्रु० । इत्यादिनानास्थाने दर्शितम् । कर्म०। २कटुरसरूपेण पाके । तथा पाकश्च भावप्र०दर्शितः"जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्। रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः । मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः।(पटु लवण रसः)"कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः" वाग्भटः "त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वाद्वम्लकटुकात्मक" तत्फलमुक्तं भावप्र० "श्लेष्मकृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः । अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहम् । कटुः करोति पवनं कफं वातन्तु नाशयेत् । विशेष एष रसतो विपाकानां निदर्शितः" तथा च षण्णामपि रसानां पाके त्रैविध्यमेव मधुराम्लकटुभेदात् । सुश्रुते तु पाकत्रैविध्यं निराकृत्य द्विधैव पाकः समर्थितः यथा

"तत्राद्रव्यं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् ? सम्यङ्मिथ्याविपाकादिह सर्व्वद्रव्या-ण्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचि-त्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धं म्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो म-धुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहुः दृष्टान्तं चो-

पद्दिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णा स्वभावमुत्तरकालेऽपि परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कट्वाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्द्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते" । कटुः पाकोऽस्त्यस्य इनि । कटुपाकिन् कटुपाकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "व्रीहिरल्प रुचिकरम्" इत्युपक्रम्य "पित्तकृत् कटुपाकि च" सुश्रुतः कटुविपाकाद्योऽप्यत्र ।

कटुफला स्त्री कटु फलं यस्याः । पटोले तस्य पत्रतिक्तत्वेऽपि फले कटुपाकत्वेन तथात्वम् २श्रीवल्लीवृक्षे च राजनि० ।

कटुभङ्ग पु० कटुः भङ्गः एकदेशो यस्य । शुण्ठ्याम् त्रिका० ।

कटुभद्र पु० कटुरपि भद्रः हितकारी कर्म० । शुण्ठ्याम् राजनि०

कटुमञ्जरिका स्त्री कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्याः बहु० गौरा० ङीष् । अपामार्गे । राजनि० ।

कटुमोद न० कटुर्मोदोऽस्य । जवादिनामसुगन्धिद्रव्ये राजनि०

कटुर न० कटति वर्षति रसान्तरं मन्थनेन कट–उरच् । तक्रे जटाधरः ।

कटुरव पु स्त्री कटुः परुषः रवोऽस्य ।१मण्डूके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।२कठोररवयुक्ते त्रि० कर्म० ३परुषशब्दे पु०

कटुरोहिणी स्त्री कटु सती रोहति रुह–णिनि । कटुकायाम् (कट्की) अमरः ।

कटुवर्ग पु० कटूनां वर्गः समुदायः । सुश्रुतोक्ते कटुरसानां द्रव्याणां वर्गे स च वर्गो यथा "पिप्पल्यादि सुरसादि, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति" पिप्पल्यादि ।"२सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झककालमालविडङ्गखरबुसवृषकखरपुष्पामूलकसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलाकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति"। २सुरसादि"१वाम-सारोऽजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाककनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकश्चेति" १शालसारादि ।

मूलबृहद्गन्धकल्पवक्काकमाचपकशमर्दसवकखरपुष्पाविड-

कटुवार्त्ताकी स्त्री कर्म० । श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि०

कटुवीजा स्त्री कटु वीजं यस्याः । पिप्पल्याम् राजनि० ।

कटुशृगाल न० कटूना शृगाय प्राधान्यायालति पर्याप्नोति अल अच् । सुवर्चलाके राजनि० ।

कटुस्नेह पु० कटु स्नेहोऽस्य । गौरसर्षपे राजनि० ।

कटूत्कट न० कटुषु उत्कटम् । १आर्द्रके रत्नमाला । स्वार्थे कन् । कटूत्कटक २शुण्ठ्यां न० राजनि० ।

कटोदक न० कटाय प्रेताय देयमुदकम् शा० त० । प्रेताय तर्पणार्थं देये जले । "हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः सम्परेतस्य दुःखितः कृत्वा कटोदकादीनि" भाग० ७,२,१६ । "कटोदकं प्रेताय देयमुदकम्" श्रीधरः ।

कटोर न० कटति रमते निक्षिप्यते भक्ष्यद्रव्यमत्र कट–आधारे ओरच् रस्य रः । भक्ष्यद्रव्यदानार्थे मृदादिपात्रभेदे । "रत्नाख्य देवनीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्मिते । कटोरायां यद्दृष्टि पात्रस्योभयतः स्थिता जैमिनिभा० आश्व० ६४अ० । स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे न० । "कुङ्कुमकर्पूरसुतकावकूर्णां इत्वा तत्र मोदकचोदकं । निधाविता भूयस्तस्तु तत्र सौगन्धिकं कावकटोरके सः" । भेदत० । अतिक्षुद्रे तथाभूतपात्रे स्त्री कटोरा

कटोल पु० कटति आवृणोत्यन्यरसम् कट–ओलच् । १कटुरसे २कटुरसयुक्ते त्रि० वि०को० । चण्डाले पु स्त्री उणादिको० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे । कटोलकस्य चण्डालस्येव नादानस्य उपमानपूर्वकत्वेऽपि हस्त्यादि० पान्त्यलोप । कटोलकपाद इत्येव ।

कटोलवीणा स्त्री द्वैत० । चण्डालस्य वाद्यभेदे (केन्दुरा) शब्दर०

कट्फल पु० कटति आवृणोत्यन्यरसं कट–क्विप् कट् फलमस्य । कटुरसतयाऽन्यरसावरकफलके (कायफल) इति ख्याते श्रीपर्णीवृक्षे अमरः । तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा "कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्यः कुम्भिकाऽपि च । श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च । कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्वातकफज्वरान् । हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः" । २भाद्रपार्वां स्त्री

रत्नमा० ३इङ्गाल्यां ४काकमाच्या ५देवदाल्यां ६वार्त्ताक्यां ७श्वेतबर्बर्य्यां च स्त्री राजनि०।

कट्फलादिचूर्ण चक्रद० कासरोगाधिकारोक्ते चूर्णभेदे यथा "कट्फलं कतृणं भार्गी मुस्तधान्यं वचाभया। शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम्। मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके। कण्ठरोगे क्षये शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च"।

कट्वङ्ग पु० कटु अङ्गमस्य। श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः। कटूनि रूपाणि अङ्गानि यस्य। २सूर्य्यवंश्ये दिलीपभूपे पु० त्रिका०।

कट्वर न० कट–वरच्। १व्यञ्जने उज्ज्व०। २दधिसरे रत्नमा० "दधस्तु सवरस्यात् तक्रं कट्वरमुच्यते" वैद्यकोक्ते ३तक्रभेदे च [(कटकी) २कटुकायाम् भावप्र०।

कट्वी स्त्री कटु स्त्रियां ङीष्। १कटुरसान्वितायां स्त्रियां

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। कण्ठयति ते कण्ठति। अचकण्ठत् त अकण्ठीत्। कण्ठया बभूव आस चकार चक्रे चकण्ठ–कण्ठितं कण्ठा।

कठ कृच्छ्रजीवने भ्वादि० पर० अक० सेट्। कठति अकठीत्–अकाठीत्। चकाठ। कठरं कठेरं कठिनं कठोरं।

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मृतौ) इदित् भ्वा० आत्म० सक० सेट्। प्रायेणोत्पूर्व्वः उत्कण्ठते उदकण्ठिष्ट। उच्चकण्ठे। उत्कण्ठितः उत्कण्ठा "उत्कण्ठाया हृदि न कुरुते चारुताया वसन्तम्"। "देवानोपधि नेतर्षीतवृतके चेतः समुत्कण्ठते" काव्य०प्र०।

कठ पु० कठ–अच्। १मुनिविशेषे कठेन प्रोक्तमधीयते वैशम्पायनान्तेवासित्वात् णिनि तस्य "कठचरकात् लुक्" पा० लुक्। २तदृष्टशाखाध्यायिषु पु० ब०व०। स्त्रियां तु वेदशाखाध्यायित्वेन जातित्वात् ङीष् कठी इत्येव। ३स्वरभेदे ४ब्राह्मणभेदे च" हेम०। "वैशम्पायनान्तेवासिनश्चाध्वर्युषु जनक मध्यमाऽऽरब्धि तात्कृत ब्राह्मण कठचकाचिन्" इति मत। कठशाखा च यजुर्वेदे शाखाभेदे चरक चैव शाखाभेदः। "देवदत्तयोर्बन्धुरपि काठके" इत्यस्य पा० सूत्रस्य व्याख्यायां सि०कौ० "यजुःषस्तोऽत्र न समाम्नायः किन्तु वेदोपलक्षणः तेन समाम्नायेऽपि भव्ये यजुर्वेदत्वे भवति किन्तु अन्यत्वेऽपि भवति च येनामी बहुविचकाचार्यो दृष्टं बहुधेति किम् "देवान् जिगाति सुम्नयुः"। बह्वृचानामपि कठशाखा सहोभयति प्रसुरारत्नमिति हरदत्तः"। ४सन्दर्भेतरवेदभागश्च प्रायशोऽहो "हयाञ्जनकठमञ्जसुखमाख्यातिरिति: इति उपनिषद्भन्दे दर्शितश्च तदुपनिषदाख्ये कठेति निर्द्देशात्। तत्र कठवल्लीत्येन प्रसिद्धम्। सा च कृष्णयजुर्ब्राह्मणकथा "उशन् ह वै वाजश्रवसः" इत्याद्या। मत्रकल्पद्रुमे त्रिकाण्डशेषप्रमाणेन आह्वय इति पुंस्त्वनिर्द्देशेन विमतरतोक्तिचिन्त्या त्रिकाण्डशेषे प्रामृपर्य्याये ठान्त नामार्थे च कठशब्दस्यादर्शनात्। [त्रिका०

कठमर्द्द पु० कठं कष्टजीवनं मृद्नाति मृद्–अण्। शिवे

कठर त्रि० कठ–अरन्। कठिने जटा०।

कठशाठ पु० ऋषिभेदे ततः तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काठशाठिन् तत्प्रोक्तग्रन्थाध्यायिषु पु०ब०व०।

कठाहक पुंस्त्री कठं कठिनमाहन्ति–आ+हन ड तादृशं कं शिरोऽस्य। दात्यूहे शब्दर०।

कठिका स्त्री कठ–बा० वुन्। (खड़ी) कठिन्याम्।

कठिञ्जर पु० कठ–इन् कठिं कठिनं जरयति जॄ–णिच् बा० खच् मुम् च। तुलस्याम् अमरः।

कठिन त्रि० कठ–इनन्। १क्रूरे, २निष्ठुरे, ३कठोरे, ४स्तब्धे च मेदि०। ५स्थाल्याम् स्त्री हारा०। न० च ६गुडस्य शर्करा विशे। "नवजलधरमालाः पश्यतां दिवो भवती विना कठिनहृदये। जीवत्येव प्रिये। स तव प्रियः" "न विदीर्य्ये कठिना खलु स्त्रियः" कुमा०। "पराक्षमद् कठिनकठोरकामिनीस्तनादि" माघः। "नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीम्" विक्रमो०। "गरुडाभोगात् कठिनविषमामेकवेणीं करेण" मेघ०। तस्य भावः त्व। कठिनत्व कठिनभावे न०। तल्। कठिनता तद्भावे स्त्री। ष्यञ्। काठिन्य तद्भावे न०। काठिन्यञ्च द्रव्यस्य आरम्भकसंयोगविशेषात्मकधर्मविशेषं। शब्दादेस्तु दुर्बोधत्वम्। [जातित्वात् ङीष्।

कठिनपृष्ठ पु० कठिनं पृष्ठमस्य। १कच्छपे राजनि०। स्त्रियां

कठिनी स्त्री कठिन+गौरा० ङीष्। भूमौ लेखनसाधने द्रव्ये। खटिकायाम्। "कठिनीः सिद्धोदीति" नैषधम् "शुचिजनमनमात्मनो न भवति कठिनी स्वयमपा स्वयं। तेनाभ्या यदि कठिनी तत कस्याः कीदृशी भवति" नीतिसार। स्वार्थे कन् कठिनिकाप्यत्रार्थे।

कठेर त्रि० कठ–कृच्छ्रजीवने एरक्। कृच्छ्रजीविनि उज्ज्व०।

कठेरणि पु० ऋषिभेदे ततो गोत्रापत्ये अत्रो बहुत्वे वा लुक्। काठेरणा कठेरणयः बहोत्वापत्ये पुंस्त्री ब० व०।

कठेरु पु० कठ–एरु। चामरवाते। सङ्क्षि०।

कठोर त्रि॰ कठ+ओरन् । १कठिने, २पूर्णे, च शब्दचि॰ । "कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः" माघः । "पराङ्मुख कठिनकठोरकामिनीत्यादि" माघः 'सम्पूर्णे चाङ्के च । "कलाकलापालोचनकठोरमतिभिः" काद॰ ।

कठोल त्रि॰ कठ–ओलच् । कठिने कठोरे अमर ।

कड मदणे सक॰मदे अक॰ तुदा॰ सेट् पर॰ । कडति अक डीत् अकाडीत् चकाड । कडार कडुम्बः । प्रणिकडति

कड दर्पे भ्वा॰ इदित् भिन्नात्,उभ॰त्वित्वात् अफलवत्कर्त्र्यपि आत्म॰ अक॰ सेट् । कण्डति ते । अकण्डीत् अकण्डिष्ट चकण्ड चकण्डे । अयं वितुषीकरणार्थे व्यापारभेदे च (काँड़ान) कण्डति तण्डुलम् इति केचित् ।

कड खण्डे भेदे(वितुषीकरणार्थव्यापारे)च (काँड़ान) चुरादि॰ इदित् उभ॰ सक॰सेट् । कण्डयति ते अचकण्डत् त । कण्डयाम बभूव आस चकार चक्रे । कण्डनम् कण्डितः कण्डयन् कण्डयितुम् । कण्डयित्वा कण्डना ।

कड त्रि॰ कड–मदे अच् । मूर्खे हेमा॰ । मजे॰ घ । २मत्तणीये च कडङ्गरम् । [भेदे रत्नमा॰ ।

कडक न॰ कड–अच् संज्ञायाम् कन् । (करकच्) लवण-

कडङ्गर न॰ कड मदणीय यस्मात् गिरति अभ्यन्तरे निवेशयति गॄ–अच् नि॰ तत् । तुषे छलादे फलशून्यनालिकाकाण्डे अमर ।

कडङ्गरीय त्रि॰ कडङ्गरमर्हति । वृषभपशवोभ्ये गवादौ । "नीवारपाकादिकडङ्गरीयैः" रघु ।

कड(ल)त्र न॰ गड–सेचने अत्रन् "गडेरादेश कः" उणा॰ गस्य कः उभयोरेकत्वात् वा कः १स्त्रोत्रौ २भार्यायाम् उज्ज्वलदत्त । कलत्रशब्दे उदा॰ ।

कडम्ब पु॰ कड–अम्बच् । १शाकनालिकायाम्(डँटा)अमर । २कोणे प्रान्तभागे च उणादिवृत्ति ।

कडम्बी स्त्री कडम्बो भूयसा विद्यतेऽस्याः अर्श आद्यच् गौरा॰ङीष् । (कलमी) शाकभेदे शब्दरत्ना॰ तस्याः कडम्बबहुलत्वात् तथात्वम् कलम्बीशब्दे उदा॰ ।

कडवक पु॰ "अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः" सा॰ द॰उक्ते अपभ्रंशनिबन्धानामध्यायविरामस्थले सर्गे ।

कडार पु॰ गड–सेचने आरन् गस्य कादेश । १पिङ्गलवर्णे । २तद्वति त्रि॰ । "करभकण्ठकडारमाभाः" माघ । ३दासे पु॰ मेदि॰ । तस्य सेचनकर्तृत्वात् तथात्वम् । कड–दर्पे आरन् । ४दृप्ते त्रि॰ कडारमस्य कर्म-धारये वा पूर्वनिपात । कडारजैमिनि जैमिनि-कडारः कडारजैमिनी त स । "कडारपुरुषोत्तम" सि॰कौ॰। "कडाराः कर्मधारये" पा॰ सूत्रात् कडारादयोऽस्य विकल्पते स च गण । कडार, गड्डुल, खञ्ज, खोड़, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जरठ, बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर" ।

कडित्तुल पु॰ खड्गे तदाश्रय शब्दो॰ टब च । खड्गे शब्दर॰ कटिव्यापकत्वात् त्रि'मदत्त्वाधिकतया च-ड्गस्य च निस्त्रिंशत्वेन त्रि'मदधिकाङ्गुलतया च तयो साम्येन तथात्वम् । खड्ग मदत्वे इनु तस्य तदाश्रय । दीर्घ-कलत्वात्वाद्वा खड्गस्य तथात्वम् ।

कड्ड कार्कश्ये भ्वा॰पर॰ अक॰ सेट् । कड्डति अकड्डीत् । चकड्ड–प्रणिकड्डति कोपधत्वात् क्विपि कट् कड् ।

कण आर्त्तस्वरे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । कणति अकाणीत् अकणीत् । ऋदित् । णिचि अचीकणत् त अचकाणत् त । चकाण प्रणिकणति ।

कण गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । कणति अका(क)णीत् । घटादि॰ । णिचि कणयति ते ।

कण निमीलने वा चुरा॰ पर॰सक॰सेट् । काणयति ते । अचीकणत् त । काणयाम् बभूव आस चकार चक्रे काणः पक्षे पर॰ भ्वा॰ कणति अक(का)णीत् चकाण । निमीलनमत्र नेत्रादेः पक्ष्मावरण तावयत्तापदत्वेऽपसह।

कण पु॰ कण–निमीलने अच् । १धान्यादेरतिसूक्ष्मांशे, राजनि॰२लेशे च तयोरल्पत्वेन तयोरवयवपत्वाद्वा तथा-त्वम् "तिलातसीकणसकणाश्रयाश्च प्रकिरेत्"सुश्रु॰ । "हार-यन् कणशता"माघ॰"नवमयुगलं कणमरम्"अङ्गद॰। "उद्यानतो नवनवबदर्यू विफलाद्यवानि" मेघ॰ । कणभक्ष कणादः । ३जलजीरके स्त्री गौरा॰ ङीष् । अल्पार्थे टाप् । ४कुम्भे, ५जीरके "मङ्गोधारकिता कणा पार्श्वमिता दीप्तावबाण्योः क्रमात्"वैद्यकम् । "काका मह्नौनागराज्जी कणामह्नौरसाहतम्" काको॰ । ६पिप्पल्याम्, ७कृष्णजीरके च राजनि॰ । "कणान् वा भक्षयेद्दन्ते पिप्पल्यां वा सकृत्पिमि"मनुः अल्पार्थे ङीष्त्वमपि "कदलीफलमध्यस्थं कणाकालमकमकम्" तिथित॰ । (कुमेरापोका) । ८कुम्भरीकाविशार्णा स्त्री मेदि॰ । ९कणिकायाम्स्त्री न॰ "कणिकाभ" अर्थ दाय विकृत शाखु 'पिनम् । अथ जातीकर्ण गीमे भूषानि वत्सुः मियाचि वैं" ति॰ त॰ बाधक॰ । "अर्थ मणिकाश्च गुणगुणु " रघु॰ भीमसेनो भीमवत् कणगु-

गुग्गु' कण इत्युत्तरपदलोपात्तथैति चिन्तनीयम् ।

कणगुग्गुलु पु० कण—निमीलने अच् कर्म्मधा० । महिषाक्ष-गुग्गलौ राजनि० । प्रसङ्गात् गुग्गुलुभेदगुणादिकं भावप्र० दर्शितमुच्यते । "महिषाक्षो महानील कुमुदः पद्म इत्यपि । हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः । भृङ्गाञ्जन सवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः । महानीलस्तु विज्ञेय स्वनामसमलक्षण । कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः । हिरण्याक्षस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्ग मीरितम् । महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिता वुभौ । हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थारोग्यकरौ परौ । विशेषेण मनुष्याणां कनक परिकीर्त्तितं । कदाचिन्महिषाक्षश्च मात्ये कैश्चिदुच्यते । गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्य्योष्णः पित्तलः सरः । कषायः कटुकः पाके कटु रूक्षो लघुः परः । भग्नसन्धानकृद् वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनः । दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापहः । मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान् । पिडका ग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकृमीन् जयेत् । माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा । तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा । स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वति लेखनः । स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः । नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः । शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः । पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्ज्जितः । अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवाय श्रममातपम् । मद्यं रोषन्त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः" ।

कणजीर पु० कर्म्मधा० । श्वेतजीरके राजनि० ।

कणजीरक पु० कर्म्म० स्वार्थे कन् । क्षुद्रजीरके रत्नमा० जीरकपर्य्यायभेदगुणादि भावप्र० दर्शितं यथा "जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः । कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः । कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका । पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका । उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि । जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशय विशुद्धिकृत् । ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्" ।

कणप पु० कणान् लौहगुलिकाः पिबति पा—क । यन्त्रभेदे (बन्दुक)भेदे यत्रस्थ आग्नेयद्रव्ययोगेन गर्भस्थता लौहगुलिकाकारकाः इव विकीर्य्यन्ते तादृशे यन्त्रे "कणः कणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहव" भा० आ० ८२५७ श्लो० नीलकण्ठ व्याख्यायां अयःकणपम् लौहमयमिति क्लीवतया प्रयोगश्चिन्त्यः अमरे "आतप छत्रिये नाभि कणप क्षुरक्षेद्र" इति पु स्त्वनिर्द्देशात् तत्र कुणप इति पाठान्तरम् । "चापचक्रकणप कर्पण प्रासपट्टिश मुसलतोमरादिप्रहरणजालम्" दश कुमा० पा—णिनि । कणपाचिन् इत्यपि तत्र । "परिघान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डी कणपायिन" भा० कर्ण० ७४४ श्लो० । कणपानपि इति पाठः

कणभ पु० कण इव भाति भा—क । अग्निप्रकृतिके सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । "विश्वम्भरक कुम्भी चापि हुच्छिकश्चोऽपराजित । चत्वार एते कणभाव्याख्यातास्तीव्रवेदना" सुश्रु० । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । "कौण्डिल्यक कणभक" इत्युपक्रम्य "एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः" सुश्रु० ।

कणलाभ पु० कणाना लाभोयस्मात् । १मेघप्रसाधनयन्त्रभेदे (याँता) स यावद्येनाकृष्यते धर्म्य० अच् । २आवर्त्तलिका० (जलेरघूर्णा) तत्र मेघवयन्त्रवत् आवर्त्तनात् तथात्वम्

कणशस् अव्य० कण अल्पार्थे अल्पार्थात् कारकार्थवृत्तेः वीप्सायें शस् । कारकार्थवृत्तेः कणशब्दस्य वीप्साभिनेऽर्थे "यदिदं कणशोविकीर्य्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्वुरम्" कुमा० ।

कणाटीन पुंस्त्री कणमाटति अट—ईनन् । खञ्जनपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

कणाटीर पुंस्त्री कणमाटति अट—ईरन् । खञ्जनखगे शब्दरत्ना० । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । कणाटीरकोऽप्यत्र

कणाद पु० कणमत्ति अद—अण् उप० स० । १वैशेषिकसूत्रकारे काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे तन्नामौलूक्यशब्दे दर्शितम् । २कलादे स्वर्णकारे च सारसुन्दरी ।

कणिक पु० कणोविद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन् । १गोधूमचूर्णे, (मयदा) राजनि० २अतिसूक्ष्मार्थे, ३अग्निमन्थवृक्षे च स्त्री मेदि० । स्वार्थे ठन् ४अल्पार्थे "नामेरधूत् स्वकणिकाहटवस्मलक्षस" भाग० ३,९,२२, कणैव स्वार्थे कन् । कणिका५जीरके । मेदि०।६वाक्यांशे ७शाडिभेदे च रायमुकुट । "तालुधाय स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन" मेघ०

कणित न० कण—आर्त्तस्वरे भावे क्त । १पीड़ितानां शब्दे । कर्त्तरि क्त । २तद्युक्तर्त्तरि त्रि० ।

कणिश न० कणो विद्यतेऽस्य इनि कणी त स्यति षो—क । शस्यमञ्जर्य्यां धान्यादिशीर्षे अमर ।

कणीक त्रि० कण—ईकन् । अल्पे उणादिकोषः ।

कणीचि पु० कण—"कणिभ्यामीचि" उणा० ईचि । १पुष्पा-

२मिथ्यासे च रभस । ३पुष्पितायां लतायां ४गुञ्जायां यष्टौ च स्त्री मेदि० वा ङीप् ।

कणीयस् त्रि० कण+ईयसु । अल्पान्तरे स्त्रियां ङीप् ।

कणे अव्य०कण–ए । श्रद्धाप्रतिघाते अस्य “कणेमनसी श्रद्धा प्रतिघाते” पा०गतित्वम् । तेन कणेहत्य पयः पिबतीत्या दौ गतित्वात् समासे ल्यप् । श्रद्धाप्रतिघात इत्येवं ।

कणेर पु० कण एरन् । १कर्णिकारवृक्षे २वेश्यायां ३हस्तिन्यां च स्त्री उणादिकोषः । [कारवृक्षे पु०मेदि० ।

कणेरु स्त्री कण–एरु । १वेश्यायां २करिण्यां च ३कर्णि-

कण्ट त्रि०कटि–अच् । कण्टके । कण्टफल

कण्टक पु०न० कटि–ण्वुल् । १क्षुद्रशत्रौ, २क्षुद्रशत्रौ, ३रोमाञ्चे, अम० ४मत्स्याद्यस्थ्नि ५द्रुमाङ्गे (काटा) मेदि० ६केन्द्रे दीपिका “लग्नाम्बुद्यूनकर्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम्” इति ज्योतिषोक्तेः लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूप केन्द्रम् । “चेत् कण्टके पणफरे तु यदा समस्ताः स्थादिक्रमाच इति राज्यसुखान्विते “नील० । “अष्टमस्थे निशानाथे कण्टके पापवर्जिते” भट्ट प० । तत्र क्षुद्रशत्रौ “सर्व-कण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिव” “कण्टकानाञ्च शोधनम्” “एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशान् लोककण्टकान्” “कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्” मनु । रोमाञ्चे “प्रीतिकण्टकितत्वच” कुमा० । उपचारात् पादे ७दोषभेदे । “एव क्षुद्रकण्टका उद्धर्त्त-व्या” धर्म्मद० ।

कण्टकद्रुम पु०कण्टकप्रधानोद्रुम शा०त० । वर्वुरप्रभृतौ कण्टकान्विते वृक्षे । “किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् । भवन्ति नितरां स्फीता सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः” मृच्छ० । “दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुम” भाग० ७,५,१७, । २शाल्मलिवृक्षे (शिमुलगाछ) राजनि० कण्टकोऽप्यत्र शाकत्वेन इति कर्मधा० । कण्टकिद्रु-मोऽप्युभयत्र । एव कण्टकवृक्षकण्टकिवृक्षादयोऽप्युभयत्र

कण्टकप्रावृता स्त्री ३त० । घृतकुमार्य्याम् राजनि० ।

कण्टकफल पु० कण्टकाचितं फलं यस्य । पनसवृक्षे (काटाल) कण्टकिफलोऽप्यत्र अमर । २गोक्षुरवृक्षे (गोखुरी) रत्नमाला

कण्टकवृन्ताकी स्त्री कण्टकाचिता वृन्ताकी शा०त० । वार्त्ताक्याम् (वेगुण) राजनि० । तस्याहन्ते कण्टका-चितत्वात् तथात्वम् । [मल्लच०

कण्टकश्रेणि स्त्री कण्टकानां श्रेणिर्यत्र । कण्टकार्य्याम्

कण्टकस्थल पु० इङ्०ष० । कूर्म्मविभागे आग्नेय्यास्थदेशभेदे । स च देश “आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्ग “निम्नविन्ध्याकण्टकस्थलानाद्राष्ट्रालि पुरिकदाशार्ण” इत्युक्त । [जन्तुभेदे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

कण्टकागार पु स्त्री कण्टकमागिरति आ+गॄ–अच् ।(वट्ट)

कण्टकाढ्य पु० कण्टकैराढ्यः । कुब्जे कण्टकप्रचुरप्रधाने वृक्षभेदे राजनि० ।

कण्टकार पु० कण्टकमृच्छति ऋ–अण् । १शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) राजनि० । २विकङ्कते (वइँची) शब्दरत्ना० । ३स्वनामख्यातवृक्षे स्त्री भावप्र० “निदिग्धिका” शब्दे दृश्यताम् । स्वनामत्वेऽपि पक्षमते गौरा०ङीष् । अन्यमते अपन्नत्वात् ङीप् इति भेदः । कण्टकारा(री)णां समूहः रक्षा० अण् । काण्टकार तत्समूहे । तत्र गवे कण्टकारशब्दस्य पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कण्टकारीशब्दस्यापि ग्रहणात् ।

कण्टकारिका स्त्री कण्टकान् ऋच्छति कण्टक+ऋ–ण्वुल् । १स्वनामख्याते वृक्षे । फलेऽपि हरितक्यादित्वात् लुप् तत् फलेऽपि स्त्री । “कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकिनी धावनी दुःस्पर्शा तथा । उभे च बृहत्यौ । तत आह भावप्रः “क्षुद्राया बृहतीभण्टाक्यां बृहतीति निगद्यते” । सैव क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका । गर्द्दभा चन्द्रमा चन्द्रा चन्द्रशम्पा प्रियङ्करी । कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः । रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफा-निलान् । निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाक्रिमिहृद्रामयान् । तयोः फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत् । शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकृल्लघु । हन्यात् कफमरुत् कण्डूकासमेदःक्रिमिज्वरान् । तद्वत्प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद् गर्भकारिणी” भावप्र० पर्य्यायभेदगुणा उक्ताः “कण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रूक्षोष्णं श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम्” भावप्र० ।

कण्टकारीघृत न० चक्रद० उक्ते घृतभेदे “कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे । प्रस्थ सिद्धोघृता द्वातकासज्वराग्निदीपन” ।

कण्टकार्य्यादिपाचन न०चक्रद० उक्ते पाचनभेदे “कण्टकार्य्यमृता भार्गी नागरेन्द्रयवासकम् । भूनिम्बचन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी । कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत्”

कण्टकाल पु० कण्टं कण्टकाकारं फले कालयति चुरा० अच–अण्। पनसवृक्षे शब्दच०। [यवासवृक्षे राजनि०

कण्टकालुक पु० कण्टकानालाति पर्याप्नोति अल–उकञ्।

कण्टकाशन पु स्त्री कण्टकमश्नाति अश–युच्। उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। एवं कण्टकभक्षकादयोऽप्यत्र।

कण्ठकाष्ठील पु स्त्री कण्ठकमष्ठीलमिवास्य। मत्स्यभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

कण्टकित त्रि० कण्टको रोमाञ्चो जातोऽस्य तार० इतच्। जा पुलके "प्रीतिकण्टकितत्वचः" कुमारः। "आसीद्दर वर कण्टकितप्रकोष्ठः" रघु०।

कण्टकिन् पु स्त्री कण्टकोऽस्त्यस्य कण्टक+इनि। मत्स्ये शब्दर० स्त्रियां ङीप्। २खदिरवृक्षे पु० शब्दमाला ३मद-नवृक्षे (मयना) रत्नमा०। ४गोक्षुरे ५वंशे ६बदरवृक्षे च राजनि०। ७कण्टकयुक्तमात्रे त्रि०।

कण्टकिफल पु० कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य। पनसे स्त्रियां ङीप् सा च १वार्त्ताक्यां श्वेतभिण्टायां २मधुक-र्कट्याञ्च राजनि० तस्य पर्य्यायगुणादि भाव०उक्तं यथा "पनसः कण्टकिफलः पनसोऽतिबृहत्फलः" "पनसं शी-तलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम्। तर्पणं बृंहणं स्वादु-मांसलं श्लेष्मलं भृशम्। बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्त-क्षतव्रणान्। आमन्त्वदेव विष्टम्भि वातलन्तुवरं गुरु। दाह-कृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनम्। पनसोद्भूतबी-जानि वृष्याणि मधुराणि च। गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्ट-मूत्राणि संवदेत्"। अन्यच्च। "मज्जा पनसजो वृष्यो वात-पित्तकफापहः। विशेषात् पनसो वर्ज्यः गुल्मिभिर्मन्द-वह्निभिः"। [भेदे शब्दच०।

कण्टकिल पु० कण्टक+अस्त्यर्थे इलच्। (वेङवाश)। वंश-

कण्टकिलता स्त्री कण्टकिनी लता कर्म०। (त्रपा) त्रपुषीलतायाम् राजनि०

कण्टकी स्त्री कण्टक+अर्श्चआदित्वादच् गौरा० ङीष्। वार्त्ता-कीभेदे। (काँटावेगुण) राजवल्लभः "कण्टकी कटुतिक्ता च रक्तपित्तप्रकोपिनी। कण्डूकच्छूहरा तिक्ता दीपनी परिकीर्त्तिता" इत्युक्तगुणा। २कर्म्मणि च "माठघामेभ्य कण्टकीकारेभ्यः" यजु० ३०८। "कण्टकी कर्म तत्-रिणोम्" वेददीप।

कण्टकीद्रुम पु० कण्टकी द्रुमः प्रवो० दीर्घः खदिरवृक्षे रत्नमा०

कण्टकीफल पु० कण्टकि फलमस्य पृषो० दीर्घः। पनसे भरतः

कण्टकुरण्ट पु० कण्टप्रधानः कुरण्टः। झिण्ट्याम् (झाँटि) राजनि०

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः। बृहत्याम् राजनि०। [राजनि०

कण्टदला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं दलं यस्याः। केतक्याम्।

कण्टपत्र पु० कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य। विकङ्कतवृक्षे। (वँइची) शब्दमाला [मध्यदण्डाम् राजनि०।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः।

कण्टपाद पु० कण्ठ कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य। विक-ङ्कतवृक्षे। (वँइची) राजनि०।

कण्टफल पु० कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य। १गोक्षुरे, २पनसे, ३धूस्तूरे, ४लताकरञ्जे, ५एरण्डभेदे च राजनि०। (देवताड) ६देवताडीलतायाम् स्त्री राजनि०।

कण्टल पु० कण्ट+मत्वर्थीयो लच्। बर्बुरे(बावला)शब्दच०।

कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली। श्रीवल्लीवृक्षे राजनि०

कण्टवृन्त पु० कण्टप्रधानो वृन्त। तेरा फलवृक्षे राजनि०।

कण्टाफल पु० कटि–भावे अ कण्टा वेष्टनम् तया तदुपलक्षितं फलमस्य। पनसे (काटाल) शब्दमाला।

कण्टार्त्तगला स्त्री कण्टा तद्युक्ता आर्त्तगला कर्म०। नीलझि ण्ट्याम्। (नीलझाँटि) राजनि०।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति अल उण्। १वार्त्ताक्यां २वंशे ३बृहत्या ४बर्बुरे च राजनि०।

कण्टाह्व न० कण्ठ कण्टकमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क। कटकन्दे राजनि०।

कण्टिन् त्रि० कण्ट+अस्त्यर्थे इनि। १खदिरे २अपामार्गे (आपाङ)३गोक्षुरे (गोक्षुरी)४कषायभेदे च राजनि०। ५कण्टकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च कण्टकार्य्यां भावप्र०

कण्ठ पु० कण–ठ ठस्य नेत्त्वम् कठि–अण् वा। १ग्रीवापुरोभागे गले "मनोरथः कण्ठपथं कथं स "नैष०। नीलकण्ठः शि-तिकण्ठ कालकण्ठ। "समाप्तकण्ठस्खलितैः पदैरियम्"। "अबलकण्ठार्पितबाहुबन्धना" कुमा०। "कण्ठाश्लेषप्र-णयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे"मेघ०। "कण्ठ ते कुण्ठ-यिष्यामि" नैष० कण्ठदेशे च सुषुम्णानाडीमध्यस्थ षट्चक्रान्तर्गत विशुद्धाख्यचक्रमस्ति। "तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धा-ख्यं दलषोडशपङ्कजम्। स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूम्रवर्णम-हाप्रभम्। विशुद्धतनुमास्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" गौत०त०। विशुद्धचक्रे विवृतिः। २मदनवृक्षे, ३सामीप्ये ४होमकुण्डाद्याद्यङ्गुलिमितस्थाने च "कातवाद्यङ्गुलं कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं क्रमः" ति०त०। ५कण्ठध्वनौ ध्वनि-

भावे च हेमच०। "सा मुक्तकण्ठं, व्यसनातिभारात्" रघु मुक्तकण्ठध्वनि यथा तथेत्यर्थः। अस्य स्वाङ्गत्वेन उपसर्जनत्वे संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्। किमिद किन्नरकण्ठि ! सुप्यते" रघु। स्वरद्वारा किन्नरकण्ठसाम्यम्। "अर्द्धपि-ष्टकं तद्वै पाणिकमाने पौरुषं स्मृतम्। कण्ठोऽथको-ऽथ' इत्यमरे त्रिलिङ्गेति पदस्य उत्तरान्वयधर्मेण मल्ल-कल्पद्रुमादौ कण्ठशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वोक्तिः प्रामादिकी। "पौरुषं पुरुषस्याथ भावे कर्मणि तेजसि। अर्द्धपि-ष्टकं तद्वै पाणिमाने स्यादभिधेयवत्" मेदिन्यां नाम-भेदे पौरुषशब्दस्यैव वाच्यलिङ्गत्वोक्तेः तद्देशवाक्यतया पौ-रुषशब्दस्यैव त्रिलिङ्गत्वं युक्तं न तु तस्य कण्ठान्वयि-त्वम्। युक्तञ्चैतत् पुरुष प्रमाणमस्येत्यर्थे पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति" पा० सूत्रे विहिताणन्ततया अस्येति वाक्यबोधित त्रिलिङ्गत्वमिति।

कण्ठकूणिका स्त्री कण्ठ इव तद्ध्वनिरिव कूणति कूण-ण्वुल्। वीणायां हेम०। वीणायाः कण्ठतुल्यध्वनि-कत्वात्तथात्वम्।

कण्ठतलासिका स्त्री कण्ठतले अश्वकण्ठ स्थाने आस्ते आस-ण्वुल्। अश्वग्रीवाबन्धनचर्मादौ शब्दच०।

कण्ठदघ्न त्रि० कण्ठः परिमाणमस्य दघ्नच्। गलपरिमाणे "अधो-पपदघ्न वा कण्ठदघ्न वा" शत० ब्रा० १२,२,१,२।

कण्ठधान पु० देशभेदे स च बृ० सं० कूर्मविभागे "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रम्य "तथैव सुन्दकावतकैलासतक्कण्ठ-धानाश्च" उत्तरस्य उक्तः।

कण्ठनीडक पु० कण्ठे निकटस्थे नीडे कायति शब्दायते कै-क (चिल)। पक्षिभेदे त्रिका०।

कण्ठनीलक पु० कण्ठं नीलयति धारकस्य स्वविषयाकर्षणेन। नील+णिच्-ण्वुल्। (मशाल) महोल्कायां शब्दमाला।

कण्ठपाशक पु० कण्ठे पाश इव कायति शब्दायते कै-क। गजगण्डावेष्टनरज्ज्वाम् शब्दमाला। [दड़िबाँधा)।

कण्ठबन्ध पु० ६त०। गले बन्धने। उद्बन्धने। (गलाब-

कण्ठभूषा स्त्री ६त०। गलाभरणे अमरः।

कण्ठमणि पु० कण्ठे धार्यो मणिः। गले धार्ये मणिभेदे।

कण्ठशालूक न० सुश्रुतोक्ते गलगते मुखरोगभेदे "कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकमिति विभज्य "कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः। खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति" सुश्रु० वर्णितम् "विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत् तुण्डिकेरिवत्" सुश्रु०।

कण्ठशुण्ठी स्त्री सुश्रुतोक्ते तालुगते मुखरोगभेदे स च रोग' "तालुगतास्तु गलशुण्डिकेत्युपक्रम्य "श्लेष्मासृगभ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोफाध्मातवस्तिप्रकाशः। तृष्णाका-सश्वासकृत् सम्प्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना" इति वर्णित। गलशुण्डीत्यपरनाम स्त्री।

कण्ठसूत्र न० "यत् कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघात निबिड़ोपगूहनात्। परिश्रमार्त्ताः शनकैर्विदग्धास्तत् कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" इत्युक्तलक्षणे सुरतबन्धभेदे। "तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः" रघु।

कण्ठाग्नि पु० कण्ठे अग्निः पाकाग्निर्यस्य। विहगे, तस्य गलाधःस्थभागस्यैवाधारे पाकाद्युपाग्नित्वात् तथात्वम्।

कण्ठाल पु० कठि-आलच्। १शूरणे(ओल)२युद्धे, ३नौकायाम्, ४खनित्रे त्रिकः। ५गोणीभेदे ६आवर्त्तबिकायां च मेदिनिः स्त्री। [भेदे। हेमच०

कण्ठिका स्त्री कण्ठोऽस्त्यस्याः ठन्। (एकनर)गलाभरण

कण्ठी स्त्री कुठ: कण्ठः अस्त्यर्थे ङीप्। १अश्वग्रीवारज्ज्वाम्। शब्दमा०। २गले अमरटीकायां भरतः कण्ठीरव।

कण्ठीरव पु० स्त्री कण्ठ्यां रवो यस्य। १सिंहे२मत्तगजे, "कण्ठीरवमहापदेव" दशकुमा०। ३कपोते च राजनि०। स्त्रियां ङीष्। मायकाद्ये स्त्री गौ० ङीष्। राजनि०

कण्ठेकाल पु० कण्ठे कालः कण्ठे कालोऽस्य वा अम्मा अलुक्। महादेवे। हेमच०।

कण्ठ्य त्रि० कण्ठे भवादि "शरीरावयवाद्यत्" पा० यत्। १गलभवे "कीर्त्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म-चोच्यते" सुश्रु०। "अथ "कण्ठ्य स्वरमानः-मार्ज्जनम्" यजु० २,८, कण्ठ्यं गलभवं वा-क्यम्" वेददी०।२अकुहविसर्जनीयवर्णेषु च। "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः" इत्युक्तवर्णानां तथात्वम्। "वर्द्ध-माना तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्" शिक्षा "कण्ठ्य-माकारयुतम्" शिक्षा कण्ठाय कण्ठस्वराय हित यत्। ३कण्ठस्वरहितकारके "वर्णदीपकरा वक्री वचा मू-त्रकपालिका" सुश्रु०। "वचाबिल्वमूलानां सूतः कण्ठ्योऽ-निलापहः" सुश्रु०। अत्र च यदन्तत्वात्तया आद्यु-दात्तस्वरः।

कण्डन न० कडि-ल्युट्। मुषलादिना तण्डुलादेर्निस्तुषता-सम्पादने १व्यापारे(काडान)"न हि व्रीह्यादिकमवघ्न-न्नमेवकाडो च वर्तिष्यमाणाम्" छा० उ०भा०। कण्डने कर्मणि ल्युट्। तण्डुलादेः तुषरूपांशे (कुँड़ो) इति

ख्याते रुद्रभेदे। "क्रियां कुर्वीत भिषक् यथाख्यातां तथैव कण्डूघ्नैः" सुश्रु०। "अथ प्रतितां तस्याञ्च कण्डूना प्रदिग्धगात्रीम्" सुश्रु०।

कण्डनी स्त्री कण्ड्यतेऽनेन कडि–करणे ल्युट्। मूषले उदूखले च "कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः

कण्डरा स्त्री कडि–अरन्। महास्नायौ महानाड्यां हेमच० तासां विवृतिः भावप्रका० यथा "महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोडश। प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम्। चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः। ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठगाः स्मृताः"। तत्र पादस्थगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां प्ररोहो मेढ्रम्, पृष्ठनितम्बगतानां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धोरुवक्षोंसपिण्डकाः"। "पार्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा याऽनिलार्दिता" "तलं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा बाहुपृष्ठतः" इति च सुश्रुतः।

कण्डरीक पु० ब्रह्मजातिचरमध्ये विप्रभेदे तेषां पूर्वजन्मवृत्तान्तघटिता कथा हरिवंशे दर्शिता यथा "ब्रह्मदत्तस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि" इत्युपक्रम्य।

"वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च। खसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा। कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गर्गस्य भारत।। पितर्युपरते सर्वे प्रव्रजन्तस्तदाऽभवन्। नियोगात्ते गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समचारयन्। समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा। तेषां पथि क्षुधार्त्तानां बाल्यान्मोहाच्च भारत। क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा। तान् कविः खसृमश्चैव याचतां नेति वै तदा। न चाशक्यन्त ताभ्यां ते तदा वारयितुं द्विजाः। पितृवर्त्ती तु यस्तेषां नित्यं श्राद्धान्वितो द्विजः। स सर्वानब्रवीद्भ्रातॄन् कोपाद्धर्मसमाहितः। यद्यवश्यं प्रहन्तव्या पितॄनुद्दिश्य साध्विमाम्। प्रकुर्वीमहि गां सम्यक् सर्व एव समाहिताः। एवमेषाऽपि गौर्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः। पितॄनभ्यर्च्य धर्मेण नाधर्मो नो भविष्यति। तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गान्ततः। पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपायुञ्जन्त भारत।। उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन्। शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम्। आर्जवात् स तु तं वत्सं प्रतिजग्राह वै द्विजः। मिथ्योपचर्य्य ते तन्तु गुरुमन्यायतो द्विजाः। कालेन समयुज्यन्त सर्वे एवायुषः क्षये। ते वै क्रूरतया हिंसाऽनार्य्यत्वाद्गुरोस्तथा। उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ताजायन्त सोदराः। लुब्धकव्याधवीर्य्येण व्याधास्ते तु मनस्विनः। पितॄनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च मां तदा। जातिस्मरणमप्येव तेषां जात्यन्तरेऽभवत्। जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः। स्वधर्मनिरताः सर्वे लोभानृतविवर्जिताः। तावत्कालं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम्। शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत्। नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् विशाम्पते।। निर्वैरो निर्वृतिः क्षान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च। वैधसो मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः। तैरेवं वर्त्तमानैस्तु हिंसाधर्मपरैः सदा। माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः। यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा। तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन्। शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः। त्रासानुत्पाद्य संविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ। उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः। पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन् मृगाः। तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसम्भवम्। आसन् वनेचरा दान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः। ते सर्वे शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः। योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह। मरुं साध्य त्यक्ताः प्राणान् वनाहाराद्यपश्चिमाः। तेषां मरुं साधयतां पदन्यासानि भारत।। तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप।। कर्मणा तेन ते तात शुभेनाशुभवर्जिताः। शुभाच्छुभतरं योनिं चक्रवाकत्वमागताः। शुभे देशे शरद्वीपे सप्तासन् वै जलौकसः। त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो धर्मचारिणः। सुमनाः शुचिवाक् शुद्धः पञ्चमश्छिद्रदर्शनः। सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः। षष्ठः पाञ्चिकस्तत्र ब्रह्मजातिरजायत। षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः। तेषान्तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै। योगस्य चाभिनिर्वृत्त्या प्रतिभानाच्च शोभनात्। पूर्व्वजातिषु यद्वृत्तं श्रुतं गुरुकुलेषु वै। तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम्। ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गाः ब्रह्मवादिनः। योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह। ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः। पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः। उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हेमगर्भस्तु सप्तम। वाय्वम्बुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन्। तत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्मिण। योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यायकृतोऽभवन्। काम्पिल्ये नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः। जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषा

ध्यानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारगाः । स्मृतिभ्रंशोऽस्य च-
त्वारस्तवस्तु परिमोहिताः । शतन्नस्तु पाञ्चाले ब्रह्म-
दत्तो महायशाः । यथा त्वासीत् पश्चिमाये ब्रह्मस्य
पूर्व्वचिन्तितः । छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च यथा बाभ्रव्यवत्सयो ।
जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ । वत्साशौ ब्र-
ह्मदत्तस्य पूर्व्वजातिसखोषितौ । पाञ्चालः षाड्विकस्तस्य
कण्डरीकस्तथाऽपरः । पाञ्चालो बह्वृचस्त्वासीदाचार्य्यत्वं
चकार च । द्विवेदः कण्डरीकस्तु छन्दोगोऽध्वर्य्युरेव च ।
सर्व्वसत्त्वरुतज्ञस्तु राजासीदनुहादजः । पाञ्चालक-
ण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा । ते सर्व्वधर्म्मनिरताः
कामस्य वशवर्त्तिनः । पूर्व्वजातिकृतेनाथ धर्म्मकामार्थ-
कोविदाः" ब्रह्मदत्तसम्भवश्चैव तेषु चतुर्थो ब्रह्म-
दत्तश्रीकथायाय प्राज्ञपरिशोलमहात्मा छिद्रप-
र्ष्टश्च पर्व्वविदाम्नां सुच्छिद्रदर्शनाशोल यथा । "अथ
राजा चिरंजीवी वध्वा नारायणाह्वयम् । अभि-
षेकं इत्य प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् । तथा रथेन
मतश्चकार कण्डरीको हि सर्वशः । चामरव्यजनञ्चापि
बाभ्रव्यः समवाक्षिपत् । एतदन्तरमित्येवं ततः स प्रा-
ज्ञचक्षुः । मारवानाथ राजानं श्लोकं च वाचयी
च तौ । [सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे । तेऽभिजाताः
कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दूरमध्वानं
यूयं तेभ्योऽवसीदथ] । तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तो
नराधिपः । सचिवश्चास्य पाञ्चालः कण्डरीकस्तथैव
च । पश्यरिसमनोदो तौ पतितव्यवापुमौ । तदा
बभूवुरस्ताः पौराश्च सुहृदस्तथा । तद्वृत्तमेव राजा
स सह ताभ्यां रथे स्थितः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां
प्रत्यागच्छदरिन्दम । । ततस्ते तत् सरः स्मृत्वा योगम-
मुपलभ्य च । ब्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भोगैश्च समयोजयत् ।
अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम् । जगाम
ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव च । कण्डरीकोऽपि ध-
र्म्मात्मा साङ्ख्ययोगमनुत्तमम् । प्राप्य योगगतिं सिद्धो
विशुद्धः स्वेन कर्म्मणा" हरिवं २१,२२,२३,२४ अ० ।

कण्डिका स्त्री कडि-ण्वुल् । वेदैकदेशे । सा च अध्यायपूर्वा-
ठकादान्तर्गतब्राह्मणवाक्यसमूहरूपा । छान्दोग्यादौ प्रसिद्धा ।

कण्डु, स्त्री कडि-बाहुलकात् उ । १गात्रघर्षणे, २तदाकारके
रोगे च (चुलकानी) । "पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डु-
मत्यः" भावप्र० ।

कण्डुर पु० कण्डुं राति रा-क । १कारवेल्लकलतायाम्
(करेला) राजनि० २शूकशिम्ब्याम् (आलकुशी)
३रक्तापामार्गे स्त्री राजनि० ।

कण्डू गात्रविघर्षणे कण्ड्वादित्वात् यक्० सक० भ्वादित्वात्
प्रात्ययान्वयमलोपादिः उभ० सेट्
चार्थे यक् । कण्डूयति ते अकण्डूयीत् अकण्डूयिष्ट
कण्डूयाम्–बभूव–आस चकार चक्रे । कण्डूयनं क-
ण्डूयित कण्डूः कण्डूया कण्डूयन् कण्डूयमानः "क-
ण्डूयमानेन कटं कदाचित्" रघुः "मृगीमकण्डूयत
कृष्णसारः" कुमारः । "न संहताभ्यां पाणिभ्याम्
कण्डूयेदात्मनः शिरः" मनुः "स्वप्ने कण्डूयनस्य मान-
सस्य कण्डूयमानां मृगीम्" मङ्ग० । कण्ड्वादिरात्मा धातुः
प्रातिपदिकश्च "धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः" इत्युक्तेः । अत्र
विकल्पसमर्थत्वात् धातुत्वं प्रातिपदिकत्वे तत्करणं
अर्थं स्यात् प्रातिपदिकस्य गुणाभावे दीर्घकरणात्
प्रातिपदिकत्वम् धातुधातुकारे भातोः दीर्घश्रवणेन
दीर्घपाठो यथा स्यात् तत उभयरूपत्वम् ।

कण्डू स्त्री कण्डू-क्विप् अलोपयलोपौ अमरा०
क्विप् । १कण्डूयने गात्रघर्षणे (चुलकान) २तद्वारकरोगे
(चुलकुनी) "कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम्" कुमा० ।
"कच्छूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका"
भावप्र० । [कुशी) अमर०

कण्डूकरी स्त्री कण्डूं करोति कृ–ट । शूकशिम्ब्यां (आल

कण्डूघ्न पु० कण्डूं हन्ति हन–टक् । १आरग्वधे (सोन्दाल)
२गौरसर्षपे च राजनि० ।

कण्डूति स्त्री कण्डू–भावे क्तिन् अलोपयलोपौ । कण्डूयने
(चुलकान) दृष्टा० । "सुभग ! त्वत्कथारम्भे कर्णे कण्डूति
लालसा" सा०द० "कण्डूतिरङ्गमपि विशेत धीरः"
भाग० ७,९,४५ ।

कण्डूमका स्त्री "कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गं स्यात्तीव्रारत्या-
दिभिरभिभूयते" सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । कीटशब्दे विवृतिः

कण्डूयन न० कण्डू-भावे ल्युट् । गात्रघर्षणभेदे (चुल-
कान) "कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च" रघुः । "तद्धाशना-
दिते चित्ते बहुधा व्यापादिताः । मोक्षमिच्छन्ति प्राज्ञाः-
कर्म्म कण्डूयनादिकम्" । "नैव कण्डूयनेऽङ्गानामाबद्ध-
मोक्षमवेक्षते" भाग० ६,२१,२० । रोहितस्य तद्वाचकत्वम्
"कण्डूविशाखा लिपति पक्षपति बोधयतो दशावाचसौते

तथा कण्डूयनम्" कात्या०७,२,२८ २० उक्तम् । "यदा कण्डूरुत्पद्यते दीक्षितेन तदा कण्डूयनं कार्य्यम्" कर्कः। अशमानपत्न्यास्तु कण्डूयने । "प्रथमं स्त्रीयजमानयजुः कण्डूयने" कात्या० ७ ५,८ । "विषाण्यो यजमानस्त्रीडुम्बरपलाशे: यजु: पत्न्या: कण्डूयनकर्मणि भवति स च प्रादेशमात्र" कर्कः । करणे ल्युट् । २ कण्डूयनसाधने स्त्रियां ङीप् । "कण्डूयन्यभिषेकेण प्रक्षिप्यते "प्र पर्वतस्येति"कात्या० १५,६,८ । कण्डूयनी कृष्णविषाणा" कर्कः ।

कण्डूया स्त्री कण्डू व-अ-स्त्रीत्वात् टाप् । कण्डूयने ।

कण्डूरा स्त्री कण्डू राति रा-क । (आलकुशी) कपिकच्छ्वाम् अमर । [राजनि०२कण्डूयुक्ते त्रि० ।

कण्डूल पु०कण्डू+अस्त्यर्थे लच् । १कण्डूकारके सूरणे ।

कण्डोल पु०कडि—ओलच् । १नडादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनपात्रे (डोल) अमरः । २उष्ट्रे पुंस्त्री० उणा० स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । कण्डोलकस्य पादाविव पादावस्य हस्त्या०नान्त्यलोपः। कण्डोलकपादः उष्ट्रपात् ।

कण्डोलवीणा स्त्री कण्डोल इव वीणा ।(केँदरा) चण्डालवीणायाम् अमरः । कचित् कटोलवीणेति पाठः ।

कण्डोली स्त्री कण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । चण्डालवीणायां (केँदरा) शब्दच० ।

कण्डोष पु० कण्डूनामोषो यस्मात् । १शूककीटे शब्दच० (शुओयापोका) तत्स्पर्शे हि देहे कण्डूसंघस्य जायमानत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कण्व त्रि०कण-क्वन् । १मेधाविनि निघ० । २स्तोतरि त्रि० "प्रदक्षिणो दिव्यः कण्वहोतारः" ऋ०५,४१,४। "कण्वा:-स्तोतारः होतारः" भा० । "आतर्षेण कण्वमन्त प्रचाविद्या"ऋ०८,२,१२, "कण्वमन्तम् कणतिः शब्दकर्मा कण्वः स्तोतारः कण्वोता वा तैर्युक्तम्"भा०। येदे मस्य न वः । लोके कण्ववत् इत्येव । कण्यते अपोद्यते क्वन् । ३पापे न०"कण्वविलोबाधाम्" वार्त्ति० । पौरवे ४नृपभेदे पु० । "अप्रतिरथोरन्तिनावोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृपा: । सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः । तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः" भाग० ९,२०,२,९ । काश्यपगोत्रोत्पन्ने ५मुनिभेदे स च गोत्रप्रवर्त्तक । "कण्वानामाद्गिरसाजमीढकाश्वेति" आश्व० श्रौ०१२,१०१, "यामस्य कण्वोऽअदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां पयसा मही गाम्" यज़०१७,७४, एतदधीतशाखाया: काण्वशाखात्वेन प्रसिद्धिः ।"यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसंन्यस्ता: काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग०१२,६,६७ । तदपत्यस्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्येतृत्वमुक्तम् बहुषु अणो लुक् । "पिबतो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम्" ऋ० ८,८,२ अयञ्च मुनिः काश्यपगोत्रः "महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्"भा०आ०६०। तस्य चाश्रम । "मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यजलां तथा" तत्रोक्ते कण्वस्याश्रमे वक्ष्यमाणात् भा०वाक्याच्च हिमवत् प्रस्थे मालिनीनदीतीरेऽस्ति । तस्याश्रमयात्रादौ पुण्यविशेषो यथा । "कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ ।। यत्र प्रविष्टमात्रोवै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् नियतोनियताशन: । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" भा०व०८२अ०।६स्तुत्ये त्रि० "स इदग्निः कण्वतम कण्वसखार्य्यः" ऋ०१०,११५,५, "कण्वतमः स्तुत्यतमः" भा०

कण्वरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । सामगानभेदे । वैश्यस्तोमे "कण्वरथन्तर पृष्ठ भवति" श्रुति तच्च साम "पुनानः सोम" इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४प्र ब०२० द्रष्टव्यम् ।

कण्वसुता स्त्री कण्वस्य कृते प्रतिपालिता सुता । शकुन्तलायाम् सा च विश्वामित्रात् मेनकायामुत्पन्ना जातमात्रा च तया परित्यक्ता शकुन्तै रक्षिता कण्वेन प्रतिपालिता दुष्मन्तेन गान्धर्व्वविधिना व्यूढा । कण्वदुहितेत्याद्योप्यत्र । तज्जन्मकथा भा० आ० ७१अ० "तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महातपा । भृशं वै तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् । तपसा दीप्तवीर्य्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । भीत पुरन्दरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् । गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके ! त्वं विशिष्यसे । श्रेयो मे कुरु कल्याणि । यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपा । तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः । मेनके ! तव भारोऽयं विश्वामित्र सुमध्यमे ।। संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्त्तते । स मां न च्यावयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् । रूपयौवनमाधुर्य्यचेष्टितस्मितभाषितै । लोभयित्वा वरारोहे ! तपसस्तं निवर्त्तय" तत्सहायतया वायुं प्रेषणमुक्ता "कण्व उवाच । एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् । प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह । अथापश्य-

दुरात्मना तपसा दग्धकिल्बिषम्। विश्वामित्रं तथा साक्षात् मेनका भीरुराश्रमे। अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसन्निधौ। अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम्। सागच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिप्सती। उत्स्मयन्तीव सव्रीडं मारुतं वरवर्णिनी। पश्यतस्तस्य राजर्षेरप्यग्निसमतेजसः। विश्वामित्रस्ततस्तान्तु विषमस्थामनिन्दिताम्। ददर्श सर्वाङ्गसमां मेनकां मुनिसत्तमः। अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा। तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा। चकार भावं संसर्गे तया कामवशं गतः। न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता। तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्यहरतां तदा। रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा। जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम्। प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम्। जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु। कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम्। तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले। दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन्। नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः। पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्। उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम्। निर्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम्। आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम्। शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते। क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने। निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिवारिता। शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया। एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र! शकुन्तलाम्। शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता"। तदीय दुष्मन्तेन गान्धर्वविधिना परिणयकथा तत्रैवोक्ता।

कण्वाय नामधातु कण्व+तत्करणे क्यङ् आत्म० अक० सेट्। कण्वं करोति कण्वायते अकण्वायिष्ट कण्वायाम् बभूव आस चक्रे। कण्वायितः कण्वाया।

कत पु० कं जलं सुखं तनोति तन–ड। (कतक) वृक्षभेदे च। कतस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। कात्य तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु तस्य लुक् कताः कतगोत्रापत्येषु ब० व०। यञन्तत्वात् यूनि फक्। कात्यायन तद्गोत्रयुवापत्ये। तस्य छात्राः अण् फको लुक्। कातीयाः तदीयच्छात्रेषु बहु० व०। कतश्चैव विश्वामित्राद्युत्पत्तिः विश्वामित्रपुत्रकथने हरि- वं० २७ अ०। "देवरातः कतश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः। शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान्। सांकृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः। मधुच्छन्दोऽजयश्चैव देवलश्च तथाऽष्टकः। कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः। तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम्"

कतक पु० कत–स्वार्थे क० वा कं जलं कायति प्रकाशो यस्मात् पृ०। (निर्मली) वृक्षभेदे राजनि०। तस्य हि फल-प्रक्षेपात् जलप्रसादः "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्। न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति" मनुः। "कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्म्मलतास्करम्। वातघ्नं मधुरं तुवरं गुरु" भावप्र०। तत्फलाद्युक्तम्। तस्य फलम् अण् तस्य लुप् तत्फले न०। "कतकफलादि कतकं तत्रत्य जलम्" भावप्र० तत्त्वे। वृक्षरत्नेऽपि न०। कतक वृक्षते कतकोत्कटादिरिति प्रसिद्धम् कतकनिर्मलोत्कटादि ना मधुरत्वं ख्यातः। [कतफले राजनि०

कतफल पु० कं तनोति तन–ड कतं फलं यस्य। कट्फले।

कतम त्रि० किम्+डतमच्। बहूनां मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धा- रणार्थप्रश्नविषये एकस्मिन् पदार्थे "कतमा प्रव्रज्या, कतमत् ज्ञानम्, कतमः कतम उच्यते" हरि० ७०। द्वयोर्मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धारणार्थप्रश्नविषये त्रि० "कतरोऽत्र भवति यदा कतरोऽस्मि" नैष० "अनयोः कतरः कतरेण परितापातामिति कृष्णाकृष्णतायाऽभूत् भवानि" काद०। दशरथसुतावलोकनार्थं वाल्मीकि कर्मणोरभिमतं कतरत् कतरत् "कतरो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः" गीता। "कतमद्रूपं यं गुरु समाजे योषिन्मयूरकम्" "कतरः कन्यका वतिम् लब्धा- विना हरा" भा० वि० १६ अ०। "कतरकतमौ कर्मधारये" पा० उक्तेः कर्म० जातिप्रश्नः वाच्ये।

कतमाल पु० कं जलं तमेन ग्लाने आकृष्य सर्वथा शोषणा- मावनि पर्याप्नोति कव–अच्। वह्नौ शब्दमाला तत्र कतमोऽपरेऽग्न्याख्यानम् कपमाला: कपमाल इत्यपि पाठान्तरे तत्रार्थे पु०।

कति त्रि० ब० व० नित्य परिमाणमेषां किम्+डति। च च्या परिमाणविशेषविषयप्रश्नविषये पदार्थे। "कति देवाः को च एव च" शा० ब०। अस्य च त्रिष्वपि रूपं वासत्वात् लिङ्गाभावः। पूरणे डट् तुक् च। कतिथ कियत्संख्या- पूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। धाप्। कतिधा कियत्प्रकारे अव्य० "कतिधा विप्राः समस्ता अपि कति योनयः कतिधा पतिताः" मनु० ११,६७। वीप्सार्थे आदरार्थे कतिशः अव्य०। कतिपय त्रि० कियद्विधादौ अव्य० कतिधा इत्यादि

कतिपय त्रि० त्रि० कति+अयच् पुक् च । कतिशब्दार्थे २प- रिमिते च । "वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव" माघ "कतिपये परिमिते" मल्लि०। "स पतृस्तत्र कतिपयदि- वसान्यतिगह्वा दयार्त्ता" मेघ० "पोटायुवतिस्तोककतिपये- त्यादि० पा० स्वतस्य मायिकत्वात्र उत्तरनिपातः" मल्लि०। अन्यत्र तु भाष्यप्रयोगात् कतिपय इत्यादि । अस्य जसि वा पौ कतिपये कतिपया वा "परिष्कृदैन्याशनु समुदय पुरोया कतिपये" रसगङ्गा० । "एवमेव मन्त्रद्वाः सु कतिपये वावदा" शत० ब्रा० ५,१,२,१०। अद्रव्यवाचित्वे अकात् वा करणे पञ्चमी । कतिपयेन मुक्तः कतिपयान्मुक्तो वा समासे तत्र पञ्चम्या अलुक् । द्रव्यपरत्वे तु कतिपयेन विषेण मुक्त इत्येव "षट्कतिकतिपयचतुरामिति" पा० निर्देशात् तस्यास्य व्याख्यावाचकत्वेऽपि प्रत्यय डट् युक् च । कति- पयथ कतिपयपूरणार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कत्तृण क्ली० कुत्सितं तृणं प्रा०स०को कदादेशः । १रोहिषे (भाकुचिया) मेदिनिः । २कुम्भिकायां(पाना)रत्नमाला ३सुग- न्धितृणे अमर । अस्य गुणादि भावप्र० उक्तम् "कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा । भूतिकं ध्या- मपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् । रौहिषं तुवरं तिक्तं कटु पाकं व्यपोहति । कफकण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफ ज्वरान्" (सौगंधिया हिन्दिभाषा)।

कत्तोय न० कुत्सितं तोयम् ईषद्वा तोयं यत्र । मद्ये त्रिका०

कत्त्रि त्रि० ब०व० कुत्सितास्त्रयः प्रा०स०को. कद् । कुत्सितेषु त्रिषु । ततो जातादौ ढकञ् कात्त्रेयक तज्जातादौ त्रि०।

कत्त्र्यादि पु० पाणिन्युक्ते जातादर्थे ढकञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गण कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । (कुड्याया यलोपश्च) गणसूत्रम् ।

कत्थ श्लाघायाम् (आत्मगुणाविष्करणे) स्वीकृतकर्मकत्वात् अक० भ्वा० आ० सेट् । कत्थते अकत्थिष्ट चकत्थे । कत्थमान कत्थनम् कत्था कत्थितम् । "गर्जितेन हया किं ते कत्थितेन च मातुल । कत्थते तत् कर्मणा सर्वं कथया मा चिरं लघा" भा०आ० १,१५१ अ० । "परो- क्षमिव मे राजन् कत्थसे भीत कर्षत" भा० व० ३२ अ० "कत्था कत्थिष्यते न क" भट्टिः "जगद्गुणोपायाभिकत्थ- मानः" भाग० ५,१२,७ । आर्षप्रयोगे परस्मैपदत्वात् पर० । "तयाऽभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षण" भा० वि० ५० अ० । प्रशमनेऽपि सक० । कत्थन । "उपयनं निरत प्रयाने" भाग० ८,७,२७ । "कत्थन्ते प्रलपन्ति" श्रीधर० । विवेकेन कथने । "कौशिकस्तिष्ठ कत्थति" भा० प० २५,३३ । कर्त्तरि युच् कत्थन ।

कत्पय न० क सुखमिवाचरति क+क्विप् शतृ कत् सुखकर पयोऽस्य वेदे नि०ङ समा०। सुखकरजले । "त्वं चिविदया कत्पय पयानम्" ऋ० ५,३२,६ । "कत्पयं सुखकरं पयो यस्य तम्" भा० । निरुक्ते ६,१ इमान्तरमधि- कृत्योक्तम् "सुखपयस सुखमस्य पय" इति लोके तु कत्- पयस् इत्येव ।

कत्र शैथिल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कत्रयति ते अचकत्रत् त । "तद्दुष्यादत्र्यदीर्घस्य युक् चेत्यनुप्रायप्यपि" इत्युक्ते वा दीर्घ; युक् च । कत्रापयति ते इत्यपि । कत्राम् बभूव आस चकार चक्रे । एव कत्रापयाम् बभूवेत्यादि ।

कत्सवर न० कद्-वैक्लव्ये स कत्सु विक्लवता ग्रियते ए- अच् । स्कन्धे शब्दच० ।

कथ वाक्यरचनायाम् अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कथ- यति ते अचीकथत् त अचकथत् त । कथयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कथितः कथयित्वा कथयितुम्-कथनम् । कथा "तं जना कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्" भा० अनु० ३१९८ "हन्त ते कथयिष्यामि सुमितिस्रास पुरा- तनम्" भा० ४,४५,८ । "कथाच्छलेन बालाना नीतिस्तदिह कथ्यते" हितो० "यो मनु कथयतेऽष्टम." देवी० "मत्तेक कथितान्येता सं क्षेपेण द्विसप्तति" मनुः ।

अनु+अनुवादे कथितस्य कथने अन्वादेशे अनुकथयति अनुवदति प्रायु पसर्गे प्रकर्षादिना कथने अस्य प्र वचनतया द्विकर्म- कत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकार ।

कथक त्रि० कथ-ण्वुल् । १वाचके २तत्त्वनिर्णयार्थं वाद- रूपकथाकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविशेष ख- ण्डने दर्शितः यथा ।

"वाद कथाया वादिनोर्नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणा दय सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धा, पदार्थाः सन्तीति कथ- काभ्यामभ्युपेयम् इति । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमा- णादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतो ,? किं तदनभ्युपगच्छता वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसमाहित्य- नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् १, उत कथकाभ्यां प्रव- र्त्तनीयवाग्व्यवहार प्रति हेतुभावात्२, उत लोकसिद्ध- त्वात्३ अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्ग- कत्वात्४ । न तावदाद्य. तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमा-

व्याघातादेर्दोषस्य व्यवहाराणां चाविरुद्धानां प्रतीयमानत्वात् तथैव वा व्यवस्थितो भवतामविरोधव्यवस्थानुपपत्तेः । को यमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमाग्रहो वाक्कलहप्रवृत्तो भवतामुत्थितो नूनं यस्य प्रमाणाद्युपगमना दुराग्रहवता लोका यतस्तन्नापि न प्रवर्त्तन्ते, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः, भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यमाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तनां तत्त्वतः कथो भद्र तासु साधनबाधनव्यवस्था न भवन्ति तावतेति ब्रूम इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमपक्षेऽपि तत्र तदीयसाधनबाधनाव्यवस्थायां न नियामकं किन्तु सद्व्यवहाराभावव्यवस्थौचित्यमित्यवश्यमभ्युपेयं भवता येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तितः मतान्तराश्रयादिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारात्तु वादिभिरपरैः कथामूलादिति कथ्यन्ते । यदि त्वत्रापि सद्व्यवहाराभावस्वरूपं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहार इति मतान्तरवत्योपादानेऽपि नावाकमादरः अनभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारस्त्वेतावता भवदीयो व्यवहाराभाव इत्यन्याभिरपि वक्तुं शक्यत एव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव धर्म्मी कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । नैवम् । न ब्रूमोऽयं न सन्ति प्रमाणादीनीति लोकस्य कथारम्भेऽपि किन्त्वाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः । यथा लोकेन तानि भवता व्यवह्रियन्ते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्तनीयेति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतस्यावधारणेऽपि यदिदं भवता दूषणमुक्तं तदपि न युक्तं यस्य कीदृशीं मर्य्यादामभ्युपगम्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उतासत्त्वमभ्युपेत्य, यद्वैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये तु सुतोऽव्याप्तम् न तृतीयः तत्रैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमात्रस्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्दानाकनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभवनयथा भवती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे कथय यस्य कथायां प्रवर्त्तितायां भवतैव दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् । योऽयं भवान् वादिनामपि नाथभावमिव गन्तोऽतिदूरमतिक्रम्य यतोऽभिकथामावधारणमकरोत् । अथ वादीनां दुर्व्विविक्तं तस्मिन् बोधो, भिन्नोयतस्तेन नेयते निग्रहादयस्तु तत्र कथानधिकारं बाधन्ते अतएव भाष्यकार "न प्रयोजनमनुक्त्वा यदि प्रतिपद्यत" इत्याह च ननु प्रतिपद्यत इति । नैवम् निग्रहादीनु प्रत्यपि व्याघातादेर्दोषोऽभिनिवेशाभिधानम् । किञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशाप्रवेशयोरुत्थानाभावात्कथाया मेव हि नियमः । नापि द्वितीयः तथाहि वादिनो यदि कथाप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वाभ्युपगमे निवर्त्तते सर्व्वं कथयति तथापि तत्सत्त्वाभ्युपगमपूर्व्वा वाग्व्यवहारस्य हेतुमत्त्वेव न विघटेत हेतुत्वानुपपत्तेः । उक्तवाक्यर्थो प्रमाणाद्यभिधानादियाम् व्यवहाराणां सद्रूपतापि न स्यात् इति । अथ कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाभ्युपगमः स तत्तदभ्युपगमात्तदर्त्तितत्तेदिति । नैवम् यथापि नियमस्थित्या प्रवर्त्तितायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्व असत्त्वाभ्युपगम भवता प्रतिबन्ध कथनात् तं तत्सत्त्वाभ्युपगमे वा परम्परया वा अभिलपन्तौ कथकावन्यथा विना तदभिलपितं न सर्व्वथा यावदनुरोधकम् तत्र व्यवहारनियमस्यानुमानादेव ताभ्यामपि ताभ्यां अभ्युपगम्यत इति । व्यवहारनियमप्रसङ्गे यथोक्त एव प्रमाणेन तथैव च अवहरणीयोऽसादिना प्रतिवादिनापि कथानुरूपस्थानविषयं यथाप्रतिपत्त्याप्यवस्थानं निग्रहस्थानं तत्र दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रयत्नः अङ्गीकर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव तादृशेतरो च जेतृतया अवहर्त्तव्यो, मानादिव प्रमाणादितया व्यवहर्त्तव्यत्वादिरूपः । अत एव वाग्व्यवहारनियमबन्धोऽपि हेतुरुक्तः तथा च योऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेतुत्वमभिधानमत् प्रमाणसत्त्वानभ्युपगमवतो द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलाषामात्रसत्त्वव्यवस्थानप्रमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिग्रहीतत्वात् । नचैवं प्रमाणानुपपत्त्यै व्याघातात्मकदोषमूलत्वात्त्वापरिशुद्धिभयेन कर्म्मविचारविचार्य्यतद्वतविप्रवापत्तिः स्यात् । व्याघ्यादिवचनामानादिषारम्भ अविवादात् लोकवदुपपत्तिम्नकीतत्वाद् वादकृत् च तत्पत्तयमानायावस्थाव्यवस्थात वितण्डत्वात् । न च प्रमा-

वादीना सत्तापीत्यमेव तावामङ्गीकर्त्तुमुचिता तादृश व्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्ताभ्युपेयापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्ति विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्यवसानात् । नापि तृतीय लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्य । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तद्वर्मेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीय शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता लोकसंव्यताऽऽपातात् । पचात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतद्वति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतद्वति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः वाद्यन्योभयता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियम कथायामाश्रयते तथैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरभ्युपगमनात् । तस्य यदि मा प्रति प्रमाणादिप्रामाण्यकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समान प्रसङ्गः” ।

‘वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्य” अनु०चि० । १कथोपजीविनि नाटकाचार्ये कथाप्राणे । चन्द्रवा० ।

कथङ्कथिक त्रि० कथङ्कथमिति, प्रत्येनास्यास्य कथम् कथम् +वा०ठन् टिलोप । कथ कथमिति प्रश्नकारके । तस्यभाव तल् । कथङ्कथिकता पृच्छायां स्त्री हेमच० ।

कथङ्कारम् अव्य०कथम्+णमुल् ।१कथंकृत्वेत्यर्थे“कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति’’ माघ “अन्यथैवकथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्” पा० सिद्धाप्रयोग: अर्थत्वात् प्रयोगानर्हे” सि०को० उक्तेः अनर्थकात् कृञ णमुल् । २कथमित्यर्थे च ।

कथञ्चन अव्य० कथम्+चन मुग्धबोध “यथाकथञ्चित्तु चिन्ह”इत्यमरोक्तेः पा०तादृशप्रत्ययाभावात् चन शब्दे—अच् । कथम् चनकसकर्षणमिति पदद्वयमिति भेद । चनशब्दे विवृति । १यथकथे २कथमित्यर्थे एकायेनेत्यर्थे च । “न विभाग, कथञ्चन’ स्मृति । “न वै जनोजातु कथञ्चन व्रजेत्”भाग०।५,२०। ‘’अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन् कथञ्चन” भा० स्त्री०८अ० । ‘’पदार्थ वामात्मेति विभागो न कथञ्चन’ हरिकारिका ।

कथञ्चित् अव्य० । कथम्+चित् मुग्धबो० पा०न चित् प्रत्ययः “किञ्चु चिदधर्म”यथाकथे चिन्ह इत्यमरोक्तेः ।“किं इत्थं चित्तरम्’’पा०उक्तेश्च पदद्वयमिदम् । १यथाकथञ्चिते कथमित्यर्थे २कष्टेनेत्यर्थे च “अथ कथञ्चिद्गतभूमिभाग” कुमा०।‘‘कथञ्चित् फणिना गणैरथ “भाव । तत स्वार्थे त्रिमया०ठक् तान्तत्वात् क । कथञ्चित्क । कष्टभवे त्रि० ।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे तल् । किम्प्रकारतायाम् ।

कथम् अव्य० किम्+प्रकारार्थे थमु कादेशश्च । कस्मिन् प्रकारेइत्यर्थे । “हातुमन्था कथं न खु सम्पदोऽपि निरापद’’ रघु “अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृश ” कुमा० ‘‘कथं तु शक्तोऽनुनयो महर्षे ” रघु ‘‘सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा” मीमा० तत्र “कथमितीतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा” कात्या० १, २,१८सू०भा० कर्क । प्रसङ्गात् तत्र कुत्र कर्मणि कथमाकाङ्क्षोत्यापितिकर्त्तव्यरूपाङ्गस्यग्रहणमेवास्ति कुत्र वा नास्ति तदेतत् कात्यायनसूत्रभाष्ययोर्दर्शितमत्र प्रदर्श्यते । ‘‘अथेदं विचार्यते द्विप्रकार कर्म नित्यं काम्यं च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते कि सर्वाङ्गोपेत कर्त्तव्यम् ? उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति ? किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुत ? नावर्जयस्य कथम्भावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वात् अन्यथा अङ्गाम्नानस्य वैयर्थ्यापत्ते तस्मात् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । ‘‘विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्” कात्या०१,२,१८,सू० “नित्यकर्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके विगुणेऽपि अङ्गहीनेऽपि कृते फलनिर्वृत्ति’ प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति । कुत इतिकर्त्तव्यता नास्ति ? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीति कर्त्तव्यता, सा च तस्मिन्नसति न भवितुमर्हति कथम् अपूर्वाभाव ? फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं कल्प्यम् तच्चावति फले कल्पयितु न शक्यते तस्मात् नित्येषु यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य। तस्मात् पौर्णमास्याममावास्यायां वाग्निरुद्दिश्य पुरोडाशस्त्वकाल्य इत्येतदुपदिश्यते तेन इष्टार्थानि याज्याङ्गानि स नियतोपकारकाणि तैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति, अन्यथानुपपत्त्या, तावद्भिरुपेत प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि । अङ्गान्यङ्गानि तु काम्यप्रयोगार्थम् । अतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादरणीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति । कथं तर्हीदं नित्यत्वे इष्टवत्प्रवृत्ति ? इति चेत् उच्यते प्रत्य-

वायात्तत्परत्वेन प्रवृत्तिर्न तु फलार्था, विहिताकरणाद्धि प्रत्यवाय स्मर्य्यते । (मनुना) "अकुर्वन्विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नर" इति अतो नित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोग इति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतन्नोपपद्यते कथम् ? भावनातो हि तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते किं केन कथमिति, तत्र कथमितीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादस्त्येवेति कर्त्तव्यता । सत्यम् ? अस्त्वेवेहाप्याकाङ्क्षात्रयम् तथापि किम् आकाङ्क्षाया समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात् निर्दिष्टस्योपयोगिन्येवेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्ष्या गृह्यते न स्वदृष्टोपयोगिप्रयाजाद्यङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागमुत्सृज्य सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्यैव भाव्यतया कल्पनात् ननु सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते ? इति चेत् तस्य शरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन मुमुक्षूणामनभिप्रेतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव । कथम् ? तस्मिन् पापे एतज्जन्मोपार्जिते भवान्तरोपार्जिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यम्भावेन मोक्षाभावात् । अतो मोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव समीहितफलाय, इतरथाऽप्रक्षीणे पापे फलाप्राप्तेः । तस्मान्नित्यानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन चोदनामात्रानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादपि पापक्षयः स्मर्य्यते (मनुना) "पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति" इत्यादिभि "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमिति" च । तस्मान्नित्येऽप्यस्त्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्मात् नित्यान्यपि कर्माणि सर्वाभिमतस्य पापक्षयस्योपायत्वेन चोदनामात्रानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । ततश्च सर्वाङ्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्त्तुं न शक्नोति । जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम् तेन यावज्जीवं कर्त्तव्यम् सर्वाङ्गोपेतं च कर्त्तव्यमिति दुःशकमेव तेन यथा शक्नुयादित्युपपद्यते तस्मादवश्यकर्त्तव्यत्वेन निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्वं प्रधानशक्तौ श्रूयते तद्यदि कस्य चिदङ्गस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियेत ततः प्रधानशास्त्रविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं कृत्वा निमित्ते सति विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतश्चाङ्गानि प्रधानशास्त्रगतावश्यकर्त्तव्यत्वानुरोधेन यथाशक्त्युपसंहर्त्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वं श्रुतं हीयेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथाशक्त्युपसंहर्त्तव्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलसिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यजतीति नैवम् शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वैगुण्यं स्यादेव । अङ्गोपदेश निमित्त शास्त्रोभयानुरोधेन यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरुपेतं प्रधानमेव अपयतीति शास्त्रार्थोऽवधार्य्यते तावतैव शास्त्रवशात् फलनिष्पत्तिः इति साधूक्तम् "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदादिति" । एतच्च प्रयोगविध्यनुसारेणाङ्गं स्यते यदि कुर्यादित्युच्यते तत् यथाशक्त्युपलभ्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि नोपजीव्यन्ते यथा लोके धनार्जनादि, वेदेऽपि काले विद्याग्नयश्च तेषां स्वरूपेणैवाधिकारिविशेषणत्वं द्रव्यवान् विद्यावानग्निमानिति । एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिवशादुपादीयते निमित्तानुरोधाद्वा त्यज्यते उभयानुपपत्तौ वा यत्र प्रत्युपादीयते अयत्नं प्रति त्यज्यते इति नान्या गतिरस्ति तत्रोभयानुपपत्तौ युक्तो यदि सम्भवति, सम्भवोपादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति नीवीन् सम्पादयेत् यथाशक्त्यादिति आहवनीयादि स्वरूपं तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् द्रव्यवान् जीवं च सर्वं तस्यैवमाम्नायते अतो विद्याग्निकालद्रव्यपरित्यागेनाप्येवमङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानं सिद्धम् । तथा चोक्तं तन्त्ररत्ने "यानि प्रयोगविधिना कर्त्तुमुपादेयत्वेनाङ्गानि चोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति शक्नुयात् तावन्ति कुर्य्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयंसिद्धानि चाङ्गत्वेन गृह्यन्ते तानि स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणम् यथाग्न्यादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोगविधिनानुपादनात् यावदुक्तोत्युपलभ्य सम्भवति । किन्तु तद्येषोविधिस्तद्वन्तमेवाधिकरोति तेन सपत्नीकस्यैवैतस्य आहिताग्नेरविशिष्टस्याग्निमतो विद्यावत प्रदोषादिकालस्य योगिनोऽधिकारो नान्यस्येति । एव चामति समाधेयाङ्गवैकल्येऽप्यग्न्यादिनामधिक्रियेतैव आधानं तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" प्रायश्चित्तविधानाच्च"इ० प्रायश्चित्तविधानादेव ज्ञायते अविगुणेऽपि फलनिर्वृत्तिर्भवतीति । यदि च विगुणात् फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत न हि निष्फलाङ्गैः काम्य-

र्मणि चास्ति च विधानम् तथाहि गुणादपि फलं भवतीति। येषां मते नित्येषु फलाभावेनादृष्टाभावात् तद्वैगुण्यसम्भवना नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमसङ्गतमुपपन्नम्। नैमित्तिकर्त्तव्यताके तु निमित्ते भेदने जाते वैगुण्यात्तत्परिहारायामर होमात्मकं भिन्ने जुहोतीत्यादिकन्तत्पुनः तत् क्रियत एव पक्षान्तरे स्वभङ्गामिति कर्त्तव्यताया भेदने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानिर्हि वैगुण्यम् भवति गुणे कस्य हानिः स्यात् तत्राथानुपपन्न एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति। "तथा च दृष्टम्" सू०। नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्युपेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम्। तथा हि "यस्य पयो न स्यात् केन जुहुयात्" इति व्रीहियवाभ्यामित्यादि "न वा-दश नार्हे किन्तु वनजातैरपि तद्दद्यादत्र श्रद्धया" इत्यन्तेन ग्रन्थेन तथा "सर्वेषामभावे वाटकोटकं च होतव्यमिति" यास्का-नाराः। तथाहि गुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति अत एवोक्तं कर्काचार्य्यैः "उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति"। अथ काम्ये कर्मणि चिन्त्यते। काम्येऽपि विगुणे फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव। यतस्तत्राप्यङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि। अश्वमेधे च काम्ये प्रायश्चित्तविधानमप्यस्ति अश्वं प्रकृत्य "अथातः प्रायश्चित्तीनां यद्यश्वो वडवामभिन्द्रेद्वायव्यं पयोऽस्तु निर्वपेद्य यदि श्रामो विन्देदित्यादि तथा पशुयागदोषेऽपि "उद्धृतान् पशून् प्रथम दाराड्र प्रायश्चित्तविधानं दृश्यते "अग्नीन्प्रतियोऽस्य भवेत्" इत्यादि यदि च विगुणादपि काम्यात् फलं न स्यात् प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमेव स्यात् तथा च दृष्टं विगुणमपि काम्यं फलोत्पादकं वेदे दृष्टम्। कारीरीमिष्टिं प्रकृत्य श्रूयते "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादिति" असमाप्तायामपि एव कारीर्यां तत्फलं दृष्टिरूपं वेदे दृष्टम् अतो विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमाह। "न श्रुतिलक्षणत्वात्" सू०। यदुक्तम् विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति तन्न कुतः श्रुतिलक्षणत्वात् काम्यस्य, यत्र काम्यं सगुणमेव सर्वाङ्गोपेतमेव समुपाश्रितम् फलसाधनत्वेन विहितम् एकाङ्गलोपे काम्यमानफलानुत्पत्तेः तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा फलं नास्ति एवमङ्गत्यागेऽपि, फलसाधनत्वं हि साङ्गस्य प्रधानस्य नतो यदङ्गं त्यक्तं स्यात् तदाङ्गोपादानमङ्गलोपे साधनत्वं नास्ति अतो यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्तुं शक्नोति

तदैव तत् प्रवर्त्तेत न तु यथाशक्ति। न हि सत्याङ्गत्यागे प्रमाणमस्ति प्रधानवाक्यम्, अङ्गत्यागेऽपविरोधात् न हि तत्साधनत्वं वेनचिदुक्तं यतः कौदासीन्यं न लभ्येत। कामश्रुतिस्तु समर्थेऽपि वर्त्तमाना श्रुत्यर्थतां न जहातीति नाङ्गत्यागे प्रभवति। निमित्तश्रुतिस्तु निमित्ते सत्याक्रव-माणे नैमित्तिके मोचयेतेति वैषम्यम्। अतो निमित्ते सति नित्यश्रावणकर्त्तव्यत्वात् सर्वदा सर्वाङ्गोपेतस्य केनापि कर्तुमशक्यत्वात् यथाशक्त्या कुर्यादित्येव कल्प्यते काम्ये स्वरूपकर्त्तव्यताभावादेवं कल्पयितुं न शक्यते अत काम्यं विगुणं फलं न साधयत्येवेति सिद्धम्" कथमा योगे गर्हायां "विभाषा कथमि लिङ् च" पा०। लिङ् चात् लट्। "स धर्मं त्यजेत्त्यजसि वा पक्षे काल-मयत्नकारा। तत्र भविष्यति नित्यं लृट् भूते चेति भेदः। कथं नाम तत्र भवान् धर्मं त्यजेत्" सि०कौ०। गर्हायामित्यत्र नाभावे अगर्हायामपीति माघः। तेन "ममस्तु च मोक्ष्यति स्यात् यातु मनोरथः कण्ठपथं कथ-य" इत्यादौ अगर्हायामपि लिङ्।

कथमपि अव्य० कथम् च अपि च द्व०। १अतिकष्टेनेत्यर्थे २अतिगौरवेणेत्यर्थे च। "विसृज्य कथमप्युमाम्" कुमा० "कथमपि वरपोमहेशवक्त्रि"माघ "तिष्ठन्ति कथमपि" किरा०। "कथमपि गुरुशोकात् मा रुदन् माङ्गलिक्य" भट्टि०। यदृदमितेत्यर्थे।

कथम्भाव पु० कथमित्यस्य भावः। १किं प्रकारतायाम् भू-प्राप्तौ घञ् वैत०। १कथञ्चित् प्रकारस्य प्राप्तौ २कथमित्य-पेक्षायाम्। कथमित्याकाङ्क्षया प्रादुर्भावस्य। इतिकर्त्त-व्यतेति शब्दे लि० कथंभावे कर्त्तव्याख्यायाम् उदा०।

कथम्भूत त्रि० कथम् किंप्रकार भूत प्राप्त. भू—प्राप्तौ क्त कर्त्त०। १किंप्रकारप्राप्ते २कीदृशे च।

कथा स्त्री कथ—नि०भ्र। १कथने, "अमितप्रभवोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" "कामं मया तु मम भाव्य त्वां प्रति का कथा" रघु। "का कथा बाणस-न्धाने ज्याशब्देनैव दूरत" शकु०। "सत्यासत्यकथा कृता" कथासरित०। "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमु-खात्" नैष०। "कथाप्रसङ्गेन रुमे हठात्" किरा०। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः। पर-म्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका बुधैः" इत्युक्तरूपे १लोकप्रबन्धरूपे शब्दे। सा च द्विविधा आख्यायिका कथा च। तत्र

स्तृकल्पपदार्थानाम् सत्यत्वात् अन्यस्य सर्वस्य मिथ्याभूतस्यैव कविना कल्पनेन प्रबन्धनात् । पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन विचारहने ३वाक्ये च । विचारात्मककथा हि त्रिविधा वादजल्पवितण्डाभेदात् तत्र "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः"। "यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः" "सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" गौ० सू०। वादादयो लक्षिता विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । कथायां साधु कथादि० ठक् । काथिक कथासाधौ त्रि०।

कथादि पु० पाणिन्युक्ते तत्र साध्वित्यर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ठविद् जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद"।

कथानक न० कथयत्यत्र कथ–बा० आनक्। (कहानि) (गल्प) ख्याते कथाविशेषे यथा वेतालपञ्चविंशत्यादि तत्र उपाख्यानबाहुल्येन कथानकतया व्यवहारः ।

कथान्तर न० कथाया अन्तरम् अवसरः । कथावसरे "कर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता" अमरु० "कर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे" शा० त० १५।१४०। अन्या कथा मयूर० नञा ब० अस्पदविषयः।२अन्यस्यां कथायाम् वादान्तरे । [पुंसि ।

कथापीठ स्त्री कथायाः पीठमिव । कथाप्रस्तावरूपके ग्रन्थ

कथाप्रसङ्ग पु० कथायाः प्रसङ्गः । १कथायामासक्तौ "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष० । २विषवैद्ये त्रि० विश्व. "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्" किरा० । कथाप्रसङ्गानां विषवैद्यानामिमैः प्रभुभिर्जनैरित्यर्थः। कथायां प्रसङ्गो यस्य । ३जल्पाके अनवरतं गल्पकारके त्रि० शब्दरत्ना० । ४वातुले त्रि० मेदिनि ।

कथाप्राण पु० कथया प्राणिति जीवति प्र+अन–अच् । कथोपजीविनि नाटकाचार्य्ये शब्दर० । [प्रारम्भविशेषे ।

कथामुख न० कथायाः आमुखम् । कथाप्रस्तावरूपे ग्रन्थ

कथाशेष त्रि० कथा कथनमात्रं शेषोऽस्य । १मृते मरणादि जनस्य कथामात्रमवशिष्यते । एव शब्दशेषनामशेष कथाशेषादयोऽप्यत्र । अतएव नैषधे "कथाश शिष्यति मनीस्य च" मरणपरतया कथाश शिष्यति प्रयुक्तम् । ६न० । २कथावसाने पु०

कथित त्रि० कथ–गौणकर्म्मणि अभिधाने कर्म्मणि क्त । १उक्ते २व्याख्यातादिना वाक्यार्थे च "कथितस्य" पा० । ३कथितपदमेव प्रतिपादिते त्रि० ४शब्दभेदे पु० सर्वेभ्यः परत्वेन तत्र कथितत्वात्तथात्वम् । 'इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यनेनेश्वरस्यैव सर्वेभ्यः परत्वेन कथितत्वम् । अतएव "शंकरभूतं कथितं" विष्णुस०। तस्य कथनामकत्वं कथित इत्येकं नाम व्याख्यातं च भाष्येऽत्रैकरूपेण, गौडे कथञ्चित् । अस्यावबोधाय कथितत्वं प्रतिपाद्यते प्रतिपादने त्रि० भावे क्त । ५कथने न०। "पूर्वैरलं कथितैः पुरातनैः" रघु ।

कथितपदता स्त्री कथितं पूर्वमुक्तं पदं यत्र वाक्ये तस्य भावः तल् । अलङ्कारोक्ते पुनरुक्तताख्ये वाक्यदोषभेदे "कथितन्यूनकथितपदता हतवृत्तता" सा० द० वाक्यगताद्यष्टदोषगणनावाक्यम् "रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्" अत्र लीलापदस्य द्विरुक्तेर्वाक्ये कथितपदत्वं वाक्ये दोषः उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ये तु नायं दोषः । यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्यादौ ताम्रपदस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतया नोक्तदोषः ।

कथीकृत त्रि० अकथा कथा सम्पद्यमाना क्रियते स्म कथा+च्वि–कृ–क्त । कथामात्रावशेषिते "कथनमिव सन्तो गतं वपुः" कुमा०

कद रोदने, वैक्लव्ये च० आह्वाने च० भ्वा० इदित् पर० सेट् । कन्दति अकन्दीत् । चकन्द कन्दनम् प्रतिकन्दति

कद वैक्लव्यभावे दिवा० आत्म० अक० सेट् । कद्यते अकदिष्ट । चकदे । घटादि णिच्–कदयति ते । कदनम् णिच्–ल्युट् । कदनम् कद्यतेः कृदन्ततो क्विप् कद् ।

कद् अव्य० । कद–क्विप् । किमर्थे । 'कद्व मत्र आहनो बोध्या मनुः' ऋ० १०,१०,६, "न कद् पुरा चक्रमा कद्" ऋ० १०,४, "कद कदा चन" भा० । कद न ना कृतम् । 'कद्व मघोरश्नः' ऋ० ८,६६ ८,१०। "कद्र "कदा चन" भा० । [१जलदायके च त्रि० ।

कद पु० कं ददाति दा–क । १मेघे शब्दर० २जलदायके

कदक न० कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरिभागे क-आच्छादकत्वात् कै–क । १वितानै (चाँदोया) हेम० ।

कदक्षर न० कुत्सितमक्षरम् कोः कद् । कुत्सिताक्षरे ।

कदग्नि पु० कुत्सितोऽग्निः कोः कद् । मन्दाग्नौ । बहु० । मन्दाग्नियुक्ते त्रि०।

कदध्वन् कुत्सितोऽध्वा कोः कद् न समा० । कुत्सिते

कदन न० कद–णिच्–घटादि० करणे ल्युट् । १पापे, पापे

ल्युट्। २मर्दने, ३भक्षणे च। आधारे ल्युट्। ४युद्धे। "तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः" भाग० ७,२,११। "स सारचक्रकदनात् प्रसृता प्रणीत" भाग० ७,९,१६। कद—भावे ल्युट्। ५विक्लवतायाम्।

कदन्न न० कुत्सितमन्नं कोः कदादेशः। कुत्सितान्ने। शास्त्रेऽभक्ष्यत्वेन वैद्यकेऽपथ्यत्वेन च कीर्त्तितमन्ने च कदन्नम्।

कदपत्य न० कुत्सितमपत्यं कोः कदादेशः। मूर्खादिरूपे कदाचारयुते चापत्ये। "कदपत्यभृतं दुःखं येन विन्दन्ति दुर्भरम्" भाग० ४,१३,२७। "कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात्" भा० ४, १३,४२।

कदम्ब पु० कद—करणे अम्बच्। दर्शनेन विरहिवैक्लव्यसाधने (कदम) वृक्षे अमरः। "एकद्वारि चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम्। कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः" शालग्रामलक्षणे पुरा०। "कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः" रघु "कदम्बमुकुले हृदि समारोपिता" उद्भटः। "कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः। सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। तस्य भेदास्तत्रैव। "नीपो महाकदम्बः स्यात् धारा कदम्ब इत्यपि। द्वितीयोऽल्पप्रमाणश्च हस्तपुष्पः कदम्बकः"। हारिद्रस्तु रजोगन्धः। धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः। हस्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः। नीपो महाकदम्बोऽपि तथा भङ्गफलो मत" इति भरतः। अत्र प्रावृषेण्य इत्युक्तिर्गौडादिदेशाभिप्रायेण मथुरादौ चैत्रेऽपि तत्पुष्पप्रादुर्भावस्याभिभूतत्वतो बहुशो दृष्टत्वात् अत एव "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" काव्यप्र० चैत्रमासे तत्पुष्पवर्णनमुपपद्यते। एतेन कदम्बपदं केलिकदम्बपरमिति" सा० द० रामचरणव्याख्यानं मथुरादिदेशानभिगमनमूलकम्। तेन देशभेदात्तस्य वसन्तप्रावृडुभयभवत्वमिति ध्येयम्। कविभिस्तु वर्षाकाल एव तद्वर्णनं क्रियते यथा माघे रैवतकपर्व्वतवर्णने। वर्षर्त्तुवर्णनमधिकृत्य "विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम्। भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः"। वर्षावर्णने च तत्रैव "अयमनेकपनीपवनीरभि" तत्र च प्राशस्त्यादेव "कदम्बं चूरणं तथार्द्रिकादिना हरिशयने भोजननिषेधः। इति" "त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः" मेघदू०। आषाढमधिकृत्यैव तत्पुष्पप्रभवमाह। इति तस्य प्रावृषेण्यत्वमपि।

कदम्बवृक्षश्च मेरुविष्कम्भपर्वतरूपमन्दरस्य विशेषचिह्नवृक्षः "विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः। तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलकाख्याः"। सि० शि०। अस्य सुमेरोः।

कदम्बक पु० स्वार्थे कन्। १कदम्बवृक्षे। सञ्चाया कन् संघर्षेण विक्लवीकरणसाधने २समूहे न० अमरः। "गजकदम्बकमेचकमुच्चकैः" माघ। "पृथुकदम्बकदम्बकराजितम्" किरा०। "कदम्बकं वातमजं मृगाणाम्" भट्टि। कदम्ब इव कायति कै—क। ३हरिद्रौ ४सर्षपे च राजनि०। कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तस्य तथात्वम्। ५देवताड़वृक्षे न० रत्नमा०।

कदम्बकोरकन्याय पु० कदम्बपुष्पस्य यथा सर्व्वावयवेषु युगपत्कोरकाणामुत्पत्तिसादृश्ये एकदोत्पत्तौ दृष्टान्तभेदे शब्दानामुत्पत्तिर्हि द्विविधा। "वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता। कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते" भाषा० उक्ता। दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ततश्चान्ये दश शब्दा इत्येवं कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् सर्व्वासु दिक्षूपर्य्युपरि शब्दानामुत्पत्तिरिति कस्यचिन्मतम् न्यायमते तु वीचितरङ्गन्यायेनैव तदुत्पत्तिरिति भेदः।

कदम्बद पु० कदम्ब तदुपरिस्थः सूक्ष्मांश इव दीयते खण्ड्यते दो—खण्डने कर्म्मणि घञर्थे क। सर्षपे शब्दचन्द्रिका तस्य कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तथात्वम्।

कदम्बपुष्पा स्त्री कदम्बस्येव पुष्पमस्त्यस्याः अर्श० अच्। मुण्डितिका वृक्षे (मुण्डेरी) रत्नमाला तत्र पुष्पमिव पुष्पमस्याः निपाते तु ङीप्। कदम्बपुष्पी तत्रैवार्थे राजनि०।

कदम्बभ्रमवृत्त न० कदम्बवत् भ्रमस्य वृत्तं गोलक्षेत्रम्। सि० शि० उक्ते गोलवृत्तभेदे। तल्लक्षणप्रकारस्तत्रैव "तत्रापमवृत्तप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा। कदम्बभ्रमवृत्तं च कथीयास् परितो भ्रमात्। लोके तु जिनतुल्यांशैस्तत्र स्यात् क्रान्तिपक्षिणो। सर्व्वत्र समवृत्ताच्च याम्योदक्कुजसंगमे। तत्तिर्य्यग्गतसूत्राणां योगः स समपातकः। समभुवः कदम्बाख्यास्तुपरि द्युचरात्रयेत्। सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे। अयनं वलनं मध्ये स्यात् समभुवस्तयोः। कदम्बभ्रमवृत्तान्तरायनं च भिन्नपातात्। कदम्बसमवृत्तान्तः स्फुटं सर्वदिशां च तत्"।

कदम्बवादिन् पु० कदम्ब इति वादः स नास्त्यस्य णिनि। कदम्बवायुक्ते नीपे। "कदम्बवादिनो नीपान् हृष्टा कष्टकितैरिव। वनान्ततो भ्रमकामं कदम्बकपदम्बकै."

काशी० । कद्म्बकदम्बकं कदम्बसमुदायैः सयूथक दम्बपद्वाभ्याम् गोपाम् भक्ताकदम्बाम् इत्या कट्-कितेर्जातिपुष्पकैरिवेत्युत्प्रेक्षा । [बवायाम् राजनि० ।

कटम्बो स्त्री कट–बरणे अम्बच् गौरा० ङीष् । देवदाली-

कदर पु० क जलं दृणाति द–अच् । १श्वेतखदिरे तस्य श्वेत-त्वात् सुगन्धितत्वेन प्रशस्यत्वात् जलकपजनकस्य दारणात् "कदरो विशदोमर्षोमुखरोगकफास्रजित्" इति भावप्र० तद्गुणमध्ये कफकफनाशित्वोक्तेस्तथात्वम् । २पादकभेदे (केड़ापायस) न० मल्लमाला । तस्य अम्लादियोगात् दुग्धान्तर्गतजलदारणात् तथात्वम् । कद विघ्नकारिका दरा यस्य । ३क्रकचे(करात)मेदि०हेम-चन्द्रो ४क्षुद्ररोगभेदे स च रोगः "अथाधिन वार्तादिक्षुद्र-क्षुद्ररोगा भवन्तीत्युक्त्वा" "कदरम् अजगल्लिक इत्यादि-ना विभज्य "शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः मेदोरक्तानुगैर्वैव दोषैर्बैधाद्यापि वा । कोलमात्र सर क्षताो जायते कदरस्तु सः" सुश्रुतः (पायरकाड़वा) तस्य विभागे कदरमित्युक्तेर्न पुंस्त्वतावशः ।

कदर्थ पु०कुत्सितोऽर्थः कोः कद् । कुत्सितपदार्थे । ततः त-त्करोतीति" णिच् । कदर्थयति कुत्सितमर्थं करोती-त्यर्थः । तत क्त कदर्थित । कुत्सितार्थीकृते । "अट-भूषणकदर्थितमास्यः" माघ । ल्युट् । कदर्थनम् कुत्सि-तार्थकरणे । युच् । कदर्थना तत्रैव स्त्री । अकदर्थं कदर्थं करोति च्चि कदर्थीक-क्त । कदर्थीकृत अभूतकदर्थे कदर्थ-तया कृते त्रि०। "केचि: कदर्थीकृतयोप्य धार" किरा० ।

कदर्य्य त्रि० कुत्सितोऽर्थः स्वामी कुत्सित०कोः कद् । अति विभवे ।अदातरि,क्षुद्रे ।"आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयन् । यो लोभात् सञ्चिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्मृतः "इत्युक्तलक्षणे २अर्थवत्ययकारके च ।"दीक्षितस्य कद र्यस्य बद्धस्य निगडस्य च" "आत्मेव कदर्यस्य दारास्य च बान्धवैः" मनुः "उवाच न मे जनपदे कदर्यो न म-द्यपोनाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी" छा० उ० ।

कदल पु० कट–इला०कलच्। १रम्भावृक्षे मेदि० । २पृश्नी (चाकुलिया) ३शिम्बिकायाम् (शिम) शाल्मलिवृक्षे च स्त्री मेदि० । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।

कदली स्त्री बाब अभाय दृश्यते तमादो जलबाहुल्यात् गौरा० ङीष् । १रम्भावृक्षे, अमर । कदली गुणादि भावप्र० उक्ता यथा । "कदली वारणा मोचाम्बुसाराशुम-तीफला । मोचाफल स्वादु शीत विष्टम्भि कफनुद् गुरु । स्निग्ध पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् । पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यञ्च बृंहणम् । क्षुत्तृष्णा-नेत्रगदहृन्मेहघ्नं रुचिमांसकृत् । माणिक्यमर्त्यामृत-चम्पकाद्या भेदा कदल्या बहवोऽपि सन्ति । उक्ता गुणा-स्तेऽधिका भवन्ति निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम्"। रम्भायाश्च काम्बे जलाधिक्यत्वात् गौराधिक्य गुरुत्वमत्यालघुत्वात्तम् "कदली कदली करभः करभं करिराजकरः करिराजकरः"प्रश्नरा० । अत्र द्वितीय कदलीपदम् गौर्यादिगुणयोगात् गौणमिति का०द० सम र्थितम् "ऐरावणैर्यात्कदलीविशेषाः" कुमा० । २हरिण-स्त्रीम् कदल्याकारचर्मरूपकृष्णत्वात् तथात्वम् अत-एव माघे कदल्या कामं जयन्तीत्युत्प्रेक्षणम् तद्गता-कारसाम्यात् यथा । "कमदयीकत्तु भिमा करभ प्रभा वनीके तवके जयन्ती । इत्यत्र तेने कदलीर्भगवी प्र-मनी केतनवैजयन्ती" माघ ।"क्रीडावेश कनककदलीवेष्टन प्रेक्षणीय""बालमन्द वरवकदलीलम्बनीरववलम्"मेघ। कादम्बश्च रम्भादयादी । "क्षयु कुक्करदर्शितापसरा-जितरत्ने" माघः । ३ध्वजपताकायां त्रिका० । "कट-लिका कामकारिणः"काद० । ४मृगभेदे "कदलीचर्मो-नानि तण्डुलामारकाणि च । काम्बोज मार्जवोतश" भा० स०४७अ०"मोचानि कादम्बानि" नीलक० । तेन तस्य चर्मोत्तरेष्वत्वं गम्यते तस्य च कदलीसदृशवर्ण-कृष्णपादवत्वात्तथात्वम् । कदला कव गुल्म वा कद् तस्य कुप् कुपि कोमलकृत्वापि कुक् । कदल तत्फले न० । "पनसं कदल मदले च इक्षु इति च कदलं कदले च दधि"वैद्यकम् । "कदली कमली भाली" इत्यादौ तु उपचारात् तत्फलपरता । वंशे चएर च । कदलीफलतृणे न० ।

कदलीकन्द पु० ६त० । रम्भामूले तद्गुणाश्च भावप्र०उक्ता यथा "शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केश्योऽम्लपित्तजित् । वह्निकृद्दाहहारी च मधुरो रुचिकारक" । "कन्द कदल्यार्द्रतोऽनितान्त धनौऽचिरो हिमघ्नेन राज । उद्भूषितः कैलवरेणुमाय मरीचरत्मवंत एव रस्य "

कन्दलीकुसुम न० ६त० । (मोचा) कदलीपुष्पे। "कद ल्या कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु । वातपित्तहरं शीत रक्तपित्तक्षयप्रणुत्"भावप्र०तद्गुणा उक्ता । कदलीपुष्प रम्भापुष्पादयोऽप्यत्र न०

कदलीदण्ड पु० ६त० । (थोड़) ख्याते कदलीस्तम्भमध्यस्थे पदार्थे "कमः शिवः धविकविष्टत तततम्य मन्मिकः

कम्बोर्भित्वा जलविरहितं स्वारजम्बीरयुक्तं । मध्ये मध्ये ततुपरि चितेमार्द्रकेणातिपूर्णं स्वादुस्तूर्णं भवति सुतरां गर्भदण्डः कदल्याः । योनिदोषहरोदण्ड कादल्योऽसृक्प्रदरं जयेत् । रक्तपित्तहरः शीत गुरु र्योऽग्निप्रदर्शनः" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम् ।

कदा अव्य० कस्मिन् काले किम्+दा—कादेशः । कस्मिन्काले इत्यर्थे अनद्यतने काले तु तत्रार्थे वा हिल् कर्हि कदा वा । "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम् । इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्" काशीख० । "न पादौ भावयेत् काश्ये कदा चिदपि भाजने" भत्त "कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्" "कदा वृन्दारण्ये विमलयमुनातीरपुलिने" "कदायोध्यामध्ये विमलसरयूतीरपुलिने । "विभाषा कदाकर्ह्योः" पा० एतद्योगे भव्ये लट् । "कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा" सि० कौ० । अव्ययत्वात् ततो भवार्थे च्युल् तुट् च । कदातन कस्मिन् काले भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कदाकार त्रि० कुत्सिताकारोऽस्य को॰ कद् । १कुत्सिताकारे कुमति ब० । २कुत्सिताकारे पु० ।

कदाख्य पु० कुत्सिता आख्या यस्य कादेशः । (कुड़) १द्रव्ये कुष्ठौषधौ शब्दच० । २कुत्सिताख्ये त्रि० । कुमतिश० । ३कुत्सिताख्यायां स्त्री ।

कदाचन अव्य० कदा+चन मुग्ध० । अनिर्द्धारिते कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थे "कदाचन स्तरीरसि" श्रुतिः । "पश्चाचन-मते भाषौ पक्षयोरुभयोरपि । चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन" ति०त० पु० । कदा+चित् मुग्ध० ।

कदाचित् कदापीत्यर्थे अव्य० । "ततः कदाचिद्दुर्व्यस्तां भैरवो मैथुनं ययौ" कालिका० "अक्षसमानेन कटं कदाचित्" रघु । पा० चिद्रनपनयामावात् "अव्याकरणे तु चिद्रनेकमरोक्ते व पदद्वयमिति विवेक्तव्यम् ।

कदामत्त पु० कदाचिन्मत्तः । ऋषिभेदे तत गोत्रापत्ये इञ् । कादामत्ति तदपत्ये पु स्त्री तस्य बह्वुत्वे उपका० वा इञो लुक् । कादामत्तय कदामत्ता ।

कदुष्ण न० ईषत् उष्णम् ईषदर्थकस्य कोः कद् । १ईषदुष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि० । "भवन् कदुष्णः पुरमाविवेश" भट्टि । "कदल्या स्तरयं न्यस्तं कदुष्णं कर्णपूरकम्" "कदुष्ण कर्णयोर्दद्यमेतद्धा वेदनापहम्" सुश्रु० । पक्षे कादेश कोष्ण तदर्थयोः "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी" रघुः । पक्षे कवादेश कवोष्ण तन्नार्थयो ।

कदुड कार्कश्ये अक० कदुवत् दोपधत्वात् क्विप् कद् इति भेद

कद्रथ पु० कुत्सितो रथः कोः कद् । कुत्सिते रथे "युधि कद्रथवद्भीम बभञ्ज ध्वजशालिनम" भट्टि ।

कद्रु पु० कद—रु । १पिङ्गलवर्णे । २तद्वति त्रि० "प्राजापत्य कद्रुमालभेत" तैत्ति० २,१,४,२, ३कर्वुरवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० "माषः कृष्णाय कद्रु" काल्वा० २२,४,१२, "कद्रु कर्वुर श्वास" वेदभाष्या० । संज्ञायामूङ् । कद्रू दैनाममातरि दक्षप्रजापतेः कन्याभेदरूपे कश्यपपत्नीभेदे स्त्री "कद्रूस्तु सुषुवे नागान्" भा० आ० । काद्रवेयशब्दे विवृतिः । "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनि । कद्रूश्च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत" भा० आ० ६५ अ० । "ओका भारतशार्दूल ! कश्यपस्य निबोध मे । अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खशा । सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा । कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र ! तास्वपत्यानि मे शृणु भा०हरि० ३अ०

कद्रुण त्रि० कद्रुरस्त्यस्य पामा० न । पिङ्गलवर्णान्विते ।

कद्रु(द्रू)पुत्र पु० ६त० ष्टषो० वा ह्रस्व । १सर्पे । कद्रु(द्रू)सुतादयोऽप्यत्रार्थे । तस्य कद्रूतनयत्व ..वयशब्दे वक्ष्यते ।

कद्र्यञ्च् त्रि० कञ्चिदञ्चति किम्+अञ्चु—क्विप् अद्र्यादेश किमः कः । अनिश्चितदेशगन्तरि कश्चित् गन्तरि अनिश्चितदेशगमने । शसादावचि अल्लोपदीर्घौ । कद्रीचः कद्रीचा इत्यादि । स्त्रियां ङीप् अल्लोपदीर्घौ । कद्रीची । "सा कद्रीची कं स्विदर्द्धं परागात्" ऋ० १,१६४,१७ । "कद्रीची कगतेसृग्निश्चितगमनादित्य प्राप्नुवतो" भा० ।

कद्वत् त्रि० कः कशब्दोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व पृषो० । कशब्दयुक्ते मन्त्रादौ स्त्रियां ङीप् । "कद्वत्यो वाक्यानुवाक्याः कोहि प्रजापतिः" शत०ब्रा० ६,२,२,५ ।

कद्वद त्रि० कुत्सितं वदति वद—अच् कोः कदादेशः । गर्हितवाक्यवादिनि अमर "तेन जात प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्" भट्टिः । २दुःस्वरशब्दयुक्ते च "वरगुणिदा वरककद्वदो नृप" माघ ।

कद्वर न० क जलमिवाचरति क+क्विप् सन् कता व्रियते इ-कर्मणि अप् । दधिस्नेहे तक्रभेदे कदरे त्रिकाण्डशे० ।

कधप्रिय पु० कस्य मीणाति मी—क वेदे पृषो० । अकस्मप्रिये । "कध त्वम् कधप्रिये भुजे" ऋ० १,३० २ । अस्य प्रीणाति प्री—क्विप् वेदे पृषो० । कधप्री अत्रैवार्थे । "कह

"नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः दधिध्वे वृक्तबर्हिषः" ऋ० १,३८,१ ।

कन दीप्तौ अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । कनति अकनीत् अकानीत् चकान । प्रणिकनति । ईदित् । कान्तः । ईदि- दित् वर्त्तमाने क्त । कान्तोवर्त्तते । कान्तिः । कननम् । "अविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्" ऋ० ४,२४,९,

कनक न० कनी दीप्तौ क्वादि० वुन् । १स्वर्णे अमरः । २पलाशवृक्षे ३नागकेशरे ४धत्तूरे ५काञ्चनारवृक्षे ६कालीयवृक्षे ७चम्पकवृक्षे च पु० मेदि० । ८काष्ठमधूवृक्षे पु० राजनि० ९आम्रातके शब्दमा० । "सम सनु कनकपलाशकर्णिकारान्" रघु० । "सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्" "नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" । "अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः" मेघ० "कनककुण्डलवान् किरीटी" विष्णुध्यानम् "कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन" माघ । "अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीम्" चौरप० । कूर्मविभागे बृ० सं० "अपरस्याम् मणिमान्मित्य- क्रम तारक्षितिकृर्ष्यकनकशकाः" इत्युक्ते १०पश्चिमदेशस्थदेशभेदे पु० । कनकस्येव परिमाणमस्य अण् । कानक तत्परिमाणे निष्कादौ त्रि० । काञ्चनोत्पत्तिकथा च अग्निरेत शब्दे ५९पृष्ठे उक्ता । भावप्र० तदुत्पत्तिगुणादिकमुक्तं यथा "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् । मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्त्तिता परमर्षयः । पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नसौवमा । कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो जातवेदसः । पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामगात् । कृत्रिमञ्चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधतः । तार शुल्बोत्थितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् । (सत् उत्तमम्) तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे च्छेदे सितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघु स्फुटम् । सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् । बलं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजान् पोषयतीह काये । असौख्यकञ्चापि सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात् । अपक्वमारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः" ।

कनकक्षार पु० कनकस्य द्रावणाय क्षारः । (सोहागा) टङ्के राजनि० । तस्मिन्क्षिप्ते हि झटिति कनकं द्रवति ।

कनकदण्ड न० कनकस्य दण्डोयत्र । राजच्छत्रे त्रिका० कनकच्छत्रादयोऽप्यत्र ।

कनकध्वज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः" भा० आ० ११७अ० । तत्पुत्रकीर्त्तने ।

कनकपल पु०स्त्री कनकमिव पलं मांसमस्य । मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां ङीष् । तत्राद्यन्योर्मत्स्यपक्षवाचकत्व- मात् मध्ये सुवर्णपलरूपपरिमाणार्थकताकल्पन मन्द कल्पद्रुमादौ प्रमादिकमेव । ६त० । कनकस्य कर्षचतुष्टय रूपपलपरिमाणे न० ।

कनकपत्र न० कनकनिर्म्मितम् पत्रं पत्राकारं भूषणम् । (कानपात) । कर्णभूषणभेदे । "अद्यापि तन्मनसि सम्परिवर्त्तते मे रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपाल- पुत्र्या । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात् कर्णे- कृतं कनकपत्रमनालपन्त्या" चौरप० । "कनकपत्राल- ङ्कृतया" काद० । [शतीवतायाम् राजनि०

कनकप्रभा स्त्री कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । महाज्योति

कनकप्रसवा स्त्री कनकमिव प्रसवं पुष्पं यस्याः । स्वर्ण- केतक्याम् राजनि० ।

कनकमय त्रि० कनकस्य विकारः मयट् । स्वर्णविकारे "आधत्ते कनकमयातपत्र लक्ष्मीम्" किरा० । [राजनि०

कनकरम्भा स्त्री कनकवर्णफलिका रम्भा शा० त० । स्वर्णकदल्याम्

कनकरस पु० कनकस्येव रसो यस्य उपरसः । १हरिताले राजनि० तस्य स्वर्णवर्णत्वात् पारदस्य गुणवत्त्वोपरसत्वाच्च तथात्वम् । उपरसाश्च भावप्र० दर्शिता यथा । "गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिला स्रोतोऽञ्जनं टङ्कणम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खो खटी गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्दसिकता बोलाश्च कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" । (सूतस्य पारदस्य) "स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धम्" इत्यनेन तस्य गुणादिकमुक्तम् तत्रैव । ततश्च स्वर्णवर्णत्वात् पारदात् किञ्चिदूनगुणकतया च तस्य तथात्वम् । ६त० । स्वर्णस्य द्रवीभूते २रसे च ।

कनकलोद्भव पु० कनतीति कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवति उद्+भू-अच् । (धूना) सालनिर्यासे । राजनि०

कनकसूत्र न० कनकनिर्म्मितं सूत्रम् । (सोनारहार) स्वर्णहारे

कनकाङ्गद न० कनकमयमङ्गदम् । स्वर्णमये केयूरे । "कनका- ङ्गदद्युतिरस्य" माघ । तदस्यास्ति मतुप् मस्य व । कनका

भूदयन् इति । कनकाङ्गदिन् मत्वर्थे इनि । विष्णौ पु०
“महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी” विष्णुस० ।

कनकाचल पु० कनकमयोऽचलः । सुमेरुपर्वते, धान्या-
चलादिषु दशसु दानीयपर्वतेषु मध्ये दानीये स्वर्णप-
र्वते च । हेमगर्भसवर्णाचलादयोऽप्यत्र । तद्दानकालपरिमा-
णादि मत्स्यपु० उक्तं यथा “प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्विती-
यो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ।
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो घृत-
शैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नवमस्तद्वद्दशमः
शर्कराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे
तृतीयायामुपरागे शशिक्षये । विवाहोत्सवयज्ञेषु
द्वादश्यामथवा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा
विधानतः । धान्यशैलादयो देयाः यथा शास्त्रविधानतः ।
तीर्थेष्वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गणे । मण्डपं कार-
येद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् । प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मु-
खं वा विधानतः । गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै
कुशान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भपर्वतान्वितम्” ।
विधानमुक्तविष्कम्भपर्वतनिर्माणप्रकारादि धान्यपर्वत
शब्दे वक्ष्यते । अस्य परिमाणफलं मत्स्यपु० ।
“अत्र पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् । यस्य प्रदा-
नाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः । उत्तमः पलसाहस्रो
मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदर्धेनाधमस्तद्वदल्प-
वित्तोऽपि शक्तितः । दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथा शक्त्या विम-
त्सरः । धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्याद्विधिवत्तमम् ।
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्” ।

कनकाध्यक्ष पु० ६त० । स्वर्णरक्षणादावधिकृते अमरः ।

कनकायु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे तत्पुत्रगणने भा० आ० ६७अ०
“उग्रायुधो भीमरथः कनकायुर्दृढायुधः” ।

कनकार पु० कनकं दीप्तं यथा ऋच्छति सर्वतो व्याप्नोति
ऋ–अण् । कोविदारवृक्षे । राजनि० ।

कनकालुका स्त्री० कनकनिर्मिता आलुः स्वार्थे कन् ।
भृङ्गारे (झारी) सौवर्णकलसभेदे अमरः ।

कनकावतीमाधव कनकावतीं माधवञ्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
अण् आख्यायिकायाम् तस्य लुक् । कनकावतीमा-
धवकथाख्यायके विश्वनाथकृतनाटकभेदे तद्वृत्तं
विस्तरतो वक्ष्यते ।

कनकाह्व पु० कनकस्याह्वा आह्वा यस्य । स्वर्णनामके
नागकेशरे न० । २धुस्तूरे पु० । अमरः कनकाह्वयोऽ-
प्यत्र राजनि० । पुष्पे न० ।

कनखल पु० । तीर्थभेदे तच्च तीर्थं गङ्गाद्वारसमीपस्थम् यथोक्तं
भा० व० ८४अ० “बिभेद तरसा गङ्गां गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।
पुण्यं तत्ख्यायते राजन् ! ब्रह्मर्षिगणसेवितम् । सनत्-
कुमारः कौरव्य ! पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतश्च पुरु-
र्नाम यत्र जातः पुरूरवाः” । तस्य माहात्म्यमुक्तम् “गङ्गा-
द्वारे कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते । तथा कनखले स्नात्वा
धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्” भा० अनु० २५ । “पिप्पलो वै कनखले
प्रयागे परमं महत् । यत्राकार्यं यत तस्या तत्र गङ्गा-
वतेवनम् । सर्वं तत्तस्य गङ्गापोदकस्यग्निरिवेन्धनम्”
भा० व० ८५अ० । “ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महा-
गिरिम् । स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः” इत्यु-
पक्रम्य “ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्व-
मेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति” भा० अ० ८४ । तत्तीर्थस्य
२समीपस्थपर्वते च । एते कनखला राजन् ऋषीणां दयिता-
नगाः । यथा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर ! महानदी” भा० व०
१३५अ० “तस्माद्गच्छेरनु कनखलं शैलराजावतीर्णाम्” मेघ०
“तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाद्वारेऽस्ति पावनम् । यत्र काञ्च-
नपातेन जाह्नवी देवदन्तिना उशीनरगिरिप्रस्थाद्भित्त्वावत-
तारिता” कथासरित्सागरः ।

कनन त्रि० कन–युच् । काणे एकनेत्रे हेमच०

कनस त्रि० कन–असच् । दीप्ते । तेन निर्वृत्तादि अरीहणा०
चतुरर्थ्याम् वुञ् । कानसक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०

कनवक पु० यदुवंश्ये वसुदेवभ्रातरि शूरस्य पुत्रभेदे । शू-
रात् वसुदेवोत्पत्तिमुक्त्वा । “देवभागस्ततो जज्ञे तथा देव-
श्रवाः पुनः । अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ सृञ्जिमः”
हरि० ३४ । तस्य “तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु”

कना स्त्री कनि नामधातु–अच् । कनिष्ठायाम् । “पुनस्तदा
वहति यत् कनाया दुहितुः” ऋ० १०,६१,५ ।

कनि नामधातु युवानं अल्पं वा करोति णिच्–कनादेश उ-
भय० सक० सेट् । कनयति ते । “कीर्त्तने कनयन्ति च” भट्टिः

कनिक्रद त्रि० क्रन्द–यङ् लुक् अच्–तुग्भावः निपातनम् ।
अत्यन्तक्रन्दितरि । “इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनि-
क्रदम्” यजु० १३,४८ । दाधर्त्तीत्यादि पा० सू० कनिक्रददिति
प्रकृतिभागमात्रनिपातनं तेनान्यप्रत्ययेऽपि रूपं भवतीति ।

कनिष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्ठन् कनादेशः ।
१अतितरुणे २अत्यल्पे । ३अनुजे पुंस्त्री० । ४इङ्गुदीवृक्षे

घञ् वा । १सूरणे (ओल) २मस्तमात्रमूले, ३गृञ्जने च (गाँजर) ४मेघे पु॰मेदि॰ । मेघनामनामके ५कर्पूरे च पु॰ "कन्दमूलफलाशिन." चातुर्मास्यव्रतविधि "कन्दोद्भेदा वेणुभा वारिधीव" माघ "वने निवसतां तेषां कन्दमूलफलाशिनाम्" भा॰अनु॰ ४१अ॰ । कन्दभेदास्तेषां विशेषगुणाश्च सुश्रु॰दर्शिताः यथा "कन्दानत ऊर्द्ध्वं वक्ष्याम । विदारीकन्दशतावरीबिसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ।

रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च । गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च । मधुरो वृंहणो वृष्य शीतः स्वर्य्योऽतिमूत्रलः । विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः । वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी । महती चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या श्वेता रसायनी । कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः । बिसं विदाहि विष्टम्भि रक्तपित्तप्रसादनम् । विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् । गुरुविष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ । पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम् । सुरेन्द्रकन्दं श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत् । वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः । स्थूलसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषाया कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफवातघ्नाः पित्तहराश्च । माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्त्तितम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः सूरणो गुदकीलहा । कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः । कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः । वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेहकुष्ठकृमिहरो बल्यो वृष्यो रसायन" । भावप्र॰ उक्तगुणादि तत्तच्छब्दे दृश्यम् । माधवनिदानोक्ते ६योनिरोगभेदे पु॰ । "दिवास्वप्नादति क्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् । क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा । पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृति, सन्निभः । उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिज" स च चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातजभेदैः । "रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तम् विनिर्द्दिशेत् । दाहरोगज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम् । नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् । सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः । सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः कृच्छ्रसाधना" ।

कन्दगुडुची स्त्री कन्दोद्भवा गुडूची शाक॰ । १गुडूचीभेदे, राजनि॰(गुलञ्ची) इति ख्याते २कन्दे च शब्दच॰

कन्दट न॰ कदि-अटन् । श्वेतोत्पले (शादासुँदि) शब्दरत्ना॰

कन्दफला स्त्री कन्दात् फलं यस्याः । कुष्माण्डीलतायाम् । (छोटकुम्डा) राजनि॰

कन्दबहुला स्त्री कन्दैर्बहुला । त्रिपर्णिकायां राजनि॰

कन्दमूल न॰ कन्दरूपं मूलमस्य । मूलके (मूलो) राजनि॰

कन्दर न॰ कम् जलेन दीर्य्यते दृ-कर्म्मणि अप् । १आर्द्रके २अङ्कुशे च राजनि॰ ३गुहाकारे पर्वतनितम्बस्थाने पुं स्त्री अमर॰ । स्त्रीत्वे गौरा॰ ङीष् कन्दरी । ४गुहायां स्त्री टाप् अमरटीकान्तरम् "निर्ह्रादस्ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनि स्यात्" मेघ॰ । "विदूरम प्रतिमवलग्नकन्दरम्" माघ॰ "नानाबलप्रसवैर्नानाकन्दरसानुभिः" भाग॰ ३,६,१०, "अम्भार्णवेन शरणार्दितमाद्रिकन्दरम्" भाग॰ ७,१२,१८, कन्दस्य जलिकटदेशादि कप्रादि॰ चतुरर्थ्यां र । कन्दर ५कन्दसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ । कं गजशिरोदीर्य्यतेऽनेन करणे अप् । ६अङ्कुशे मेदि॰

कन्दराकर पु॰ ६त॰ । पर्व्वते मेदिनिः ।

कन्दराल पु॰ कन्दराकाङ्कारावाणाति-अल-अच् । १गर्द्दभाण्डवृक्षे २प्लक्षवृक्षे(पाकुड़) ३अक्षोटवृक्षे च राजनि॰ संज्ञायां कन् । ४प्लक्षवृक्षे पु॰शब्दरत्ना॰ ।

कन्दरोद्भवा स्त्री कन्दरे उद्भवति उद्+भू-अच् । १गुरुपाषाणभेदीष्टके राजनि॰ २कन्दरोद्भवमात्रे त्रि॰ । ३गुडूचीभेदे स्त्री राजनि॰ [राजनि॰

कन्दरोहिणी स्त्री कन्दात् रोहति रुह-णिनि । गुडूचीभेदे

कन्दर्प पु॰ कम् सुखं तस्मै तत्र वा दृप्यति कम्+दृप+अच्, कम् कुत्सितो दर्पोऽस्मात् वा । १कामदेवे अमरः । "तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः" कुमा॰ । २सङ्गीतोक्ते ध्रुवभेदे । "लघोर्विंशतिवर्णाभिर्भवेत् कन्दर्पसंज्ञकः । वीरे वा करुणे वा स्यात् सत्कृताबे विधीयते" सङ्गी॰दा॰

कन्दर्पकूप पु॰ कन्दर्पस्य कूप इव । स्त्रीचिह्नभेदे जटाधरः ।

कन्दर्पकेलि पु॰ कन्दर्पस्य केलिः । कामकेलौ केलौ तत्कालिकत्वात्तोपमा. अच् आख्यायिकायां तस्य लुक् । प्रकृतभेदे ।

कन्दर्पजीव पु॰ कन्दर्पं जीवयति सञ्जीवयति जीव-णिच्-अच् । कामवृद्धिकारफलके वृक्षभेदे राजनि॰ ।

कन्दर्पमथन पु॰ कन्दर्पं मथ्नाति मथ-ल्यु । १महादेवे कन्दर्पदमनकामदहनादयोऽप्यत्र पु॰ । [त्रिका॰ ।

कन्दर्पमुषल पु॰ कन्दर्पं मुषल इव । पुरुषचिह्नभेदे ।

कन्दर्पशृङ्खल पु॰ "नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्योरुद्वयोपरि । कटिं स्वदोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः" रतिमञ्जर्युक्ते रतिबन्धभेदे ।

कन्दल त्रि॰ कदि—कलच् । १कपाले २उपरागे ३नवाङ्कुरे ४कलध्वनौ च मेदि॰ ५अपवादे शब्दर॰ । ६वृक्षभेदे (कानकुड़े) ७कपाले च पु॰ भरतः । गौरा॰ ङीष् कन्दली ८मृगभेदे ९गुल्मभेदे च स्त्री मेदि॰ सा च भूमिकदली, "द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि" भावप्र॰ "भन्नांशुकैरुज्झितकन्दलीकम्" माघः । "आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्" मेघ॰ नवाङ्कुरे न॰ । "निकृत्यमाना नवकन्दलैस्ते" रघुः । "हिदवकन्दलमाननकाविता" माघः "निमीलितेन्दुवरकन्दलोऽन्तरिव" उत्तररामः ॥ १०कोषे पु॰ भावप्र॰ ।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता । माषके राजनि॰ ।

कन्दलीकुसुम न॰ कन्दल्या इव कुसुममस्य । शिलीन्ध्रे । ६त॰ । २भूमिकदलीपुष्पे च । [राजनि॰

कन्दवर्द्धन पु॰ कन्देन वर्द्धते वृध—ल्यु । शूरणे (ओल)

कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली । बन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि॰ ।

कन्दशाक न॰ कन्दप्रधानः शाकः । कन्दप्रधाने शाके कन्दमध्ये दर्शितकन्दवर्गशाके शूरणादौ । "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते" भावप्र॰ । [राजनि॰

कन्दशूरण पु॰ कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः । (ओल) शूरणे ।

कन्दसार न॰ कन्दानां सारोऽत्र । १नन्दनवने त्रिका॰ । २कन्दः सारोऽस्य । कन्दप्रधाने ओलादौ त्रि॰ । ३कन्दमध्ये दर्शितकन्दवर्गे त्रि॰ ।

कन्दाख्य पु॰ कन्द आख्या यस्य । भूमिकन्दे राजनि॰ । [राजनि॰ ।

कन्दामृता स्त्री कन्दममृतमस्याः । कन्दप्रधाने गुडूचीभेदे

कन्दार्ह पु॰ कन्देषु अर्हः पूज्यः । शूरणे राजनि॰ । "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते दद्रुकुष्ठ-घ्नेषु प्रशस्तमुच्यते" ।

कन्दालु पु॰ कन्देनालुरिव । १काकाण्डे २भूमिकन्दे ३शि- वलिङ्गकाख्ये राजनि॰ । [राजनि॰ ।

कन्दिन् त्रि॰ कन्दोऽस्त्यस्य इनि । कन्दयुक्ते । २ओले पु॰

कन्दिरी स्त्री कन्द—इरच् गौरा॰ ङीष् । लज्जालुवृक्षे वैद्य॰

कन्दी स्त्री कन्दोऽस्त्यस्य अच् गौरा॰ ङीष् । कन्दयुक्तायाम् ।

कन्दु पुंस्त्री कन्द् उ बन्धने । (कड़ाइ) १लौहपात्रे "कन्दुपक्वं तैलपक्वमिति" स्मृतिः २कन्दुकादेः क्रीड़नसाधने च (लोहमय पात्र) "स्वेदे कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि सक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" ति॰ त॰ कूर्मपु॰ ।

कन्दुक पु॰ कं सुखं ददाति दा—मितद्रवा॰ डु संज्ञायां कन् कन्दु+स्वार्थादि॰ कुमारोक्रीड़नकाले न कन् वा । तत्सादि निर्मिते उत्पातनावपातनक्रीड़ासाधनद्रव्यभेदे (गेंदो) । "लघाकूरागाकचिताश्च कन्दुकात्" । "क्रमं ययौ कन्दुकलीलयापि या" "सा कन्दुकैः शमिमप्रलयैश्च" कुमा॰ । "कराभिघातोत्थितकन्दुकेयम्" रघु "तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार" माघ॰ । "इदं कन्दुकं यत्र देग्यशत्र्योगि" वृ॰र॰टीकोक्ते २लघोद्माक्षरपादके छन्दोभेदे न॰ ।

कन्दुकेश्वर न॰ काशीस्थे व्यहेत्स्थानस्थे शिवलिङ्गभेदे कन्दुकेश्वरप्रकारः तदाविर्भावकथा च काशी॰ ६९अ॰ दर्शिता "सौरं निकटतश्च व्यक्तस्थाने महेशितुः । कौतुकेनैव विक्रीड़ प्रिया कन्दुककेलया । उद्गच्छत्सुदत्यानां कान्तं परिनम्रती । निश्वासामोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणा । भ्रमहस्तपद्मालग्नपटीतलभूमिका । सितघृतकपोल पत्रालीकान्तदृगञ्चलेक्षणा । स्फुटद्वेशांशुकचयनिर्यदङ्गप्रभाचिता । उद्यत्कन्दुकाऽऽस्फालाऽतिमोचितकराम्बुजा । कन्दुकानुगवद्दृष्टिकस्मितभूलतालुका । क्रीडन्ती विलचे पाणी दृष्टेऽनन्दमिता । कमलीकवरान्यां च दितिजाभ्यां मनोहरा । कटाक्षिताभ्यामिव च सम्प्राप्तितमनयुगा । विद्-योद्भवसंज्ञाभ्यां दत्ताभ्यां वरतोविषे । तपोविहितनिक्- मतोद्भवाभ्यां सदोर्मदात् । देवीं परिजिहीर्षू तौ विवेकप्रचोदितौ । दिवो ऽवतेरतुः क्षिप्रं मायया कोशमा-श्रमरोम् । कृत्वा पारिषदीं मूर्त्तिमाशासाधिशानिकम् । तावत्कर्मं सुदृढं पार्श्वतिक्षुमाननी । सर्वज्ञेन परिज्ञातौ चाञ्चल्याल्लोचनोद्भवात् । कटाक्षिताय देवेन दुर्गा दुर्गविघातिनी । विज्ञातनेत्रसंज्ञा तु सर्वज्ञार्द्धशरीरिणी । तेनैव कन्दुकेनाथ युगपत्पातितौ तौ । महाबली कन्दुकेन कन्दुकेन समाहतौ । परिभ्रम्यपरिभ्रम्य तौ दुष्टौ विनिपेतुतः । इत्थादिः महे तत्र दानवाद्दिनकौकिते । दर्कौविना नदिकृते सकृहट वशानिदे । तौ निपात्य कन्दुकेनात्रकाममुरकोदाने । ततः परिणतिं दानो-विकृद्धेव ययुस्तु । कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लिङ्गमभवत्तदा । लोके परमपीठे तु सर्वदुष्टनिवारणम् । कन्दुकेश्वरभक्तानां न भीर्भवति सर्वतः । दुःखानि च मौक्ष कनकुतस्वदं वृन्द॰ । कन्दुकेश्वरप्रकाशा कन्दुका

निरेनसाम्। योगक्षेम सदा कुर्य्याद्भवानी भयनाशिनी। महाम्नी तस्य लिङ्गस्य पूजां कुर्य्यात् सदैव हि। तत्रैव देव्याः सान्निध्यं पार्व्वत्या भक्तसिद्धिदम्। सर्व्वोपसर्ग संघातविघातकरणं परम्। कन्दुकेयं महालिङ्गं काश्यां यैर्न समर्च्चितम्। कथं तेषां भवानीशौ स्यातां सर्व्वेप्सितप्रदौ। द्रष्टव्यं च प्रयत्नेन तल्लिङ्गं कन्दुकेश्वरम्। कन्दुकेश्वरनामाऽपि श्रुत्वा दुर्जिनसन्तति०। चिप्रं चयमवाप्नोति तमः प्राप्योष्णगु यथा"। कन्दुकेशमप्यत्र।

कन्दुपक्व त्रि०जलोपसेकं विना कन्दुमात्रे पक्वं तण्डुलादि। शुष्कतया भ्रष्टतण्डुलादौ। "कन्दुपक्वानि तैलेनेत्यादि ति०त० कूर्मपु०। कन्दुपक्वे उदा०।

कन्दशाला स्त्री कन्दुपाकार्था शाला शा०त०(कानशाला) कन्दुपाकार्थं शालायाम् "गोकुले कन्दशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयो। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च" स्मृतिः। [शब्दरत्ना०।

कन्दोट पु०कन्दि-ओटन्। १नीलोत्पले २श्वेतोत्पले च०।

कन्दोत पु० कन्दे मूले उत० गेञ्-क। कुमुदे। त्रिका०।

कन्दोद्भवा स्त्री कन्दादुद्भवोऽस्याः। गुडूचीभेदे।

कन्ध पु० कं जलं दधाति धा-क। १मेघे शब्दरत्ना०। तथा मनामके २मुस्ते च।

कन्धर पु०कं जलं शिरो वा धारयति धृ-अच्। १मेघे मेदि०। तन्नामगन्धके २मुस्ते च। ३मारिषशाके (नटियाशाक) राजनि०। ४ग्रीवायाञ्च शारदान्दरी। ग्रीवायां स्त्री अमरः। "कन्धरावाकुञ्चकुञ्चस्य भक्ते मध्यमवाहनम्" याज्ञ० "उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच" माघ "कवाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः" रघु। [२समुद्रे पु०राजनि०।

कन्धि स्त्री कं शिरोजलं वा धीयतेऽत्र आधारे कि। १ग्रीवायां

कन्न न० कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त। १पापे २मूर्च्छायाञ्च शब्दमाला।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञातार्थे कन् क्षिपकादित्वात् नेत्वम्। "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला" इत्युक्तायां दशमवर्षीयां स्त्रियां तस्याः दशमवर्षादर्वाक् रजोयुक्ततया अज्ञातत्वात्तथात्वम्। स्वार्थे कन्। २कन्यामात्रार्थे 'रावणो तु इक्ष्वाकु-रत्नात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्' "सुवासिनीबालवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यका। संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्यो शेषभोजनम्" याज्ञ०। "कन्यकातनयकौतुकक्रियाम्"। "स महर्षेरागत कन्यकानि" रघुः। ३नायिकाभेदे रसमञ्जर्य्याम् स्वकी-

परकीयासामान्यवनितेति प्रथमं त्रिधा विभज्य अप्रकटितपरपुरुषानुरागा परकीयेति लक्षयित्वा सा च द्विविधा परोढा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पित्राद्यधीनत्वात् परकीयत्वमिति समर्थ्य अस्या गुप्ता एव सर्वचेष्टा इत्युक्त्वा उदाहृतम् यथा "किञ्चित् कुञ्चितहारयष्टिसरसभ्रूवल्लिसाचिस्मितप्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजापर्य्यन्तपर्य्यौत्सुकम्। अङ्गुल्याङ्कुरदङ्कुलीयककरा गण्डस्थलग्यं न कुर्वीत कन्यका हसति सख्यालिङ्गनाचोरते"

कन्यकाजात पु० ५त०। कानीने व्यासकर्णप्रभृतौ "कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" स्मृतेस्तस्य मातामहपुत्रता

कन्यकापति पु० ६त०। जामातरि शब्दरत्ना०।

कनयना स्त्री कन्यकाकटे कन्या+विन्-भावे युच्। कन्यायाने कन्याह्वाने। "स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनाम्" ऋ०८,३५,५, "कन्यना कन्याह्वानम्" भा०।

कनयला स्त्री कनयतेर्भावे यत् कन्यं कमनीयतां लाति स्वीकरोति ला-क। कन्यायाम्। "इयस्तन्तीव कन्यला" ऋ०५,३,२, मुद्रितपुस्तके एषा ऋक् न दृश्यते पुस्तकान्तरेऽस्ति।

कन्यस पु०कन-अल्पार्थे०नि०कन्यः कनीयस्तेन कनीयस्तेन जीयते अपचीयते सो-मत्वर्थे क। १कनिष्ठे भ्रातरि शारदान्दरी "रामस्य कन्यसोभ्राता" रामा०। २कन्यसी कनिष्ठायां भगिन्यां स्त्री। गवोपाचितत्वात् ङीष्। "अभिजित्सर्वमाना तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा। इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता" भा० व० २२९अ०। ३अधमे त्रि० "कन्यसं मध्यमं ज्येष्ठम्" अङ्गुलिपरिमाणे कालि०पुरा०।

कन्या स्त्री कन-यत् अघ्न्या० नि०।"कन्यायाः कनीन् चेति निर्देशात् "यवदि प्रथम" पा० न ङीष्। १अनूढायां स्त्रियां २अनूढदुहितरि "अजातोपयमा कन्या" शा०द०। ३मेषादितः षष्ठे राशौ च। निरुक्तौ ४,१५। कन्यैव निरुक्तिरस्याः। 'कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति कमनेनानीयते इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः" तत्र च न पृषो०साधु। भा०व०३०६अ०कन्यैव निरुक्तिर्दर्शिता "सर्व्वान् कामयते यस्मात् कनेर्धातोश्च भामिनि!। तस्मात् कन्येह सुश्रोणि! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि!।" ४योषिभ्दामे। "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा। पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" पुरा०। "आचारलाजैरिव पौरकन्या:" रघुः ५दुहितृमात्रे "नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिम्" रघुः।

"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठोनाम जायते" "निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते"। "क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रोनाम प्रजायते" मनुः तत्र अनूढदुहितरि "कन्याया दत्तशुल्काया म्रियेया-सेत् वर आव्रजेत्" कात्या० स्मृतिः "पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया हरस्तां न विदुष्यति, विष्णुः। ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्य्यात् स्वयंवरम्। ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा" विष्णुः। ५ अनूढस्त्रीमात्रे "प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसोविधिरुच्यते"। "योऽकन्यां दूषयेत् कन्याम्"। "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्यात् दर्पेण मानवः" इति च याज्ञ०। "कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः"। "या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सद्योमौण्ड्यमर्हति" मनुः "कन्यैवाक्षतयोनिर्या" स्मृतिः। "सह कन्यया स्थविरराजकन्यया" माघः। "सैकान्ते पुनःकन्याभिस्तृणयोक्ष्मितहृच्चकम्" रघुः। कन्याया भावः। कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुंवद्भावः। पुरुषसङ्गरहितावस्थायां "कन्यात्वे दूषिते चापि कथं यास्ये द्विजोत्तम।" भा० आ० ६०। विवाहयोग्यावस्थायाञ्च। "प्रादाच्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः" भा० आ० १११अ०। कन्यादानविक्रययोर्गुणदोषौ यथा। "कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम्। विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तगुणशे वरे। क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते। श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः। विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते। ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः। दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। भित्त्वा द्वारन्तु सूर्य्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति। गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम्। शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्ज्जयेत्। स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम्। (शुल्केन गोमिथुनरूपशुल्कोपलक्षितेनार्षेण) न मन्युं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे। ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मी भोज्या सदा भवेत्। कन्याया ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते। अथ भुञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रजायाश्च कन्याया न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि"। यः कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम्। विक्रेता धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति। कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी। कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश। मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम्। विक्रीणीते मांसभारं वहत्येव दिवानिशमिति" ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्। विवाह्यकन्यात्वस्तुपरमशब्दे उक्तम्। उद्वाहशब्देऽधिकं दृश्यम्। "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु" इत्युक्तेः सुतपदस्य पुंस्त्वाविवक्षया कन्यापुत्रसंस्कारेषु वृद्धिश्राद्धे प्राप्ते "स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्" मनूक्तेश्च सर्वसंस्कारेषु च प्राप्तेषु च निष्क्रमभिन्नकन्यासंस्काराणाममन्त्रकतया कर्त्तव्यता तत्रापि वृद्धिश्राद्धनिषेधमाह महानि० त० ८५ प०। "कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते"। वृद्धिश्राद्धनिषेधेऽपि विवाहे वृद्धिश्राद्धमिष्यत एव "कन्यापुत्रविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते इति" स्मृतेः। "नामान्नप्राशनं चूडां कुर्य्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"। इति "जातकर्मादि चूडान्तं कुमार्य्याश्चाप्यमन्त्रकम्। कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्षैरेकं निष्क्रमणं विनेति" च। तेन निष्क्रमणभिन्नाः संस्काराः अमन्त्रकाः कार्य्याः। विवाहस्य चोपयमस्थानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः ईषत्कुमार्य्याम् मेदि० ७ स्थूलैलावायां दशारात्रीकन्दे ८ वन्ध्याकर्कोट्याञ्च राजनि०। "म्नौ चेत् कन्या" इत्युक्तलक्षणे चतुरक्षरपादके १० छन्दोभेदे च। कन्याराशिश्च उत्तरफाल्गुन्याः शेषपादत्रयहस्तचित्रार्द्धनक्षत्रघटितः राशिचक्रे षष्ठ १५० सार्द्धशतांशोत्तराशीत्युत्तरशतांशपर्य्यन्तस्त्रिंशदंशात्मकः। तदधिष्ठातृदेवतास्वरूपञ्च। "कन्या प्लवस्था स्मृता। कन्या शस्यहुताशयुक्" इति जातकप०। उक्तम् तस्य राशेः वर्णादिकमुक्तम् नील०ता० यथा। "पाण्डुर्द्विपात् स्त्री द्वितनुर्यमाशा निशा मरुत् शीतसमोदयः क्षमा। कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिर्वैश्यरूक्षाल्पसङ्ग प्रसवा शुभा च"। ततश्चास्य राशेः पाण्डुवर्णः द्विपदराशिता स्त्रीराशिता द्विस्वभावात्मकता दक्षिणदिगभिमुखता रात्रिरूपता वातप्रकृतित्व शीतवीर्य्यं समराशित्वम्। भूमिरूपता। अर्द्धशब्दः शुभस्वामिकत्वम् वैश्यवर्णत्वम् रूक्षत्वम् अल्पसङ्गोऽल्पप्रसवः अक्रूररूपत्वञ्च। तस्य जन्मप्रश्नजन्मफलाद्युपयोगार्थमुक्तम् अस्य स्वामी बुधः। अन्यत्रास्य शीर्षोदयत्वमुक्तम्। "कन्यागते पूषणि" "असम्प्राप्ते भास्करे कन्याम्" इति च ज्यो०।

कन्याका स्त्री कन्यैव कन् अतुक्तपुंस्कत्वात् न ह्रस्वः। कन्यायाः शब्दर०।

कन्याकाल पु० कन्यात्वोपलक्षितः कालः शा०त०। अविवा-

गिरेनघाम् । योगक्षेम सदा कुर्य्याद्भवानी भयनाशिनी । महानो तस्य विघ्नस्य पूजां कुर्य्यात् सदैव हि । तत्रैव देव्याः सान्निध्यं प्राप्य त्वा भक्तविद्विदम् । सर्व्वोपसर्ग संघातविघातकरणं परम् । कन्दुकेन महाविघ्नं काश्यां येन समर्पितम् । कथं तेषां भवानीयो स्नातां सर्वेप्सितप्रदौ । दृष्टव्य च प्रयत्नेन तस्मिन् कन्दुकेश्वरम् । कन्दुकेश्वरनामाऽपि श्रुत्वा हजिनसन्ततिः । क्षिप्र क्षयमवाप्नोति तम प्राप्योष्णगुं यथा"। कन्दुकेशमव्यत ।

कान्दुपक्व त्रि॰जलोपसेकं विना कन्दुपात्रे पक्वं तत्त्वण्डु-लादि । शुष्कतया भ्रष्टतण्डुलादौ । "कन्दुपक्वानि तैलेनेत्यादि ति॰त॰ कूर्मपु॰। कान्दुशब्दे उदा॰ ।

कान्दशाला स्त्री कन्दुपाकार्थां शाला मा॰त॰(कामशाला) कन्दुपाकार्थं शालायाम् "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयो" । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च" स्मृतिः। [शब्दरत्ना॰ ।

कान्दोट पु॰कदि-ओटन् । १श्वेतोत्पले २नीलोत्पले च॰।

कान्दोत पु॰ कन्दे मूले जातः वेञ्-क्त । कुमुदे । त्रिका॰ ।

कान्दोद्भवा स्त्री कन्दादुद्भवोऽस्याः । गुडूचीभेदे ।

कान्ध पु॰ कं जलं दधाति धा-क । १मेघे शब्दरत्ना॰ । तन्ना-मगामके २समुद्रे च ।

कान्धर पु॰कं जलं शिरो वा धारयति धृ-अच् ।१मेघे मेदि॰। तन्नामगामके २मुस्ते च । ३मारिषशाके (नटियाशाक) राजनि॰ । ४ग्रीवायाञ्च शारसुन्दरी । ग्रीवाया स्त्री अमरः । "कन्धराकुञ्चकण्ठाञ्च भङ्गे मध्यमवाहनम्" वाग्भ॰ "उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच" माघ "कवाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः" रघु। [५समुद्रे पु॰राजनि॰ ।

कान्धि स्त्री कं शिरोजलं वा धीयतेऽत्र आधारे कि ।१ग्रीवायां

कान्य न॰ कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त । १पापे २मूर्च्छायाञ्च शब्दमाला ।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञातार्थे कन् क्षिपकादित्वात् नेत्त्वम् । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला" इत्युक्तायां दश-वर्षीयां स्त्रियां तस्याद्दशमवर्षादर्वाक् रजोयुक्ततया अज्ञात-त्वात्तथात्वम् । स्वार्थे कन् । २कन्याशब्दार्थे 'रावणो सुरव-रणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्' "सुवासिनीवालवृद्धगर्भिण्यातु-रकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्यो शेषभोजनम्" याज्ञ॰ । "कन्यकातनयकौतुकक्रियाम्" । "स बहवैवाय कन्यकानि" रघुः । ३नायिकाभेदे रसमञ्जर्याम् अकी-परकीयासामान्यवनितेति प्रथमं त्रिधा विभज्य अप्रकटि-तपरपुरुषानुरागा परकीयेति लक्षयित्वा सा च द्विवि-धा परोढा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पित्राद्यधी-नत्वात् परकीयात्वमिति समर्थ्य-अस्या गुप्ता एव सर्वाश्चे-ष्टा इत्युक्त्वा उदाहृतम् यथा "किञ्चित् कुञ्चितहारयष्टि-सरसभ्रु वल्लिसाचिस्मितम्प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजाप-वर्न्तकर्णोत्पलम् । अङ्गुल्याकुरदङ्कुलीयकरुचा गण्डस्थ-कण्डूयन कुर्वीत अपकम्पया तत्रतिम यशावनमालोकते"

कन्यकाजात पु॰ ५त॰ । कानीने व्याससर्णप्रभृतौ "का-नीन॰ कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः" स्मृतेरस्य माता-महपुत्रता

कन्यकापति पु॰ ६त॰ । जामातरि शब्दरत्ना॰ ।

कनयना स्त्री कन्यायाचष्टे कन्या+णिच्-भावे युच् । कन्या याचने कन्याप्रार्थने । "सोमं भगेषां युवमेव कन्यनाम्" ऋ॰८,१५,५, "कन्यनां कन्याप्रार्थनम्" भा॰ ।

कनला स्त्री कनयतेर्भावे यत् कन्यं कमनीयतां लाति ल्यादि ला-क । कन्यायाम् ।"इयक्षन्तीव कन्यला" ऋ॰५,५, २, उक्तितद्भाष्ये ऐवा कथ् न हश्यते पुस्तकान्तरेऽपि ।

कन्यस पु॰कन-असच्‌प्रादि॰नि॰कन्यः कन्यतेन कान्यतेन दीय-ते अवनीयते सो-कप्ृर्थे क।१कनिष्ठे भ्रातरि शारसुन्दरी "रामस्य कन्यसोभ्राता" राजा॰ । २कन्यसी कनिष्ठायां भगिन्यां स्त्री । वयोवाचित्वात् ङीप् । "अभिजित्सर्व-भागा तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता" भा॰ व॰ २२९अ॰। ३अधमे त्रि॰ "कन्यसं मध्यमेज्येष्ठम्" अङ्गुलिपरिमाणे कालि॰पुरा॰।

कन्या स्त्री कन-यत् अघ्न्या॰ नि॰।"कन्यायाः कनीन् चेति निर्देशात्"वयसि प्रथम"पा॰ न ङीप् । १अनूढायां स्त्रियां २अनूढदुहितरि "अक्षतोपयता कन्या" वा॰द॰ । ३मेषादितः षष्ठे राशौ च । निरुक्तौ ४,१५ । कन्येन निरुक्तिरुक्ता । "कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति कमनेनानीयते इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः"तत्र च-ल पृषो॰साधु । भा॰व॰१॰६अ॰अस्येव निरुक्तिर्दर्शिता "सर्वान् कामयते यस्मात् कमेर्धातोश्च भा-विनि । तस्मात् कन्येह सुश्रोणि ! स्वतन्त्रा व-रवर्णिनि!" ४ओषिष्मणे । "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातक नाशनम्" पुरा॰। "आकारवाणैरिव पौरकन्याः" रघुः ५दुहितमात्रे "नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिम्" रघुः ।

"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठोनाम जायते" "निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते"। "क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रोनाम प्रजायते" मनुः तत्र अनूढदुहितरि "कन्याया दत्तशुल्काया म्रियेत यदि दायकः। देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते" याज्ञ० "अन्यस्यै चेद्यथा कन्या व्रजेत् वर आव्रजेत्" कात्या० स्मृतिः "पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया हरन्तां न विदुष्यति, विष्णुः। ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्। ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा" विष्णुः। ५ अनूढस्त्रीमात्रे "प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसोविधिरुच्यते"। "योऽकन्या दूषयेत् कन्याम्"। "अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्यात् दर्पेण मानवः" इति च याज्ञ०। "कन्यैव कन्या या कुर्यात् तस्याः स्याद्विगुणो दमः"। "या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सद्योवै मौण्ड्यमर्हति" मनुः "कन्यैवाक्षतयोनिर्या" स्मृतिः। "सह चान्यया स्थविरराजकन्यया" माघ। "ते कान्ते पुनः कन्याभिस्तुष्णोऽभ्रुतलक्षकम्" रघुः। कन्याया भावः। कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुंवद्भावः। पुरुषसङ्गरहितावस्थायां "कन्यात्वे दूषिते चापि कथं यास्ये द्विजोत्तम।" भा० आ० ६०। विवाहयोग्यावस्थाययाञ्च। "मादाय तस्मै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः" भा० आ० १११अ०। कन्यादानविक्रययोर्गुणदोषौ यथा। "कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम्। विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तहरणे परे। क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते। श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः। विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते। ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं व्रजेत्सोऽपि ब्रह्माद्यैः पूजितः परैः। दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। भित्त्वा द्वारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति। गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम्। शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्प्रवर्द्धयेत्। स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम्। (शुल्केन गोमिथुनरूपशुल्कोपलक्षितेनार्षेण) न मन्तुं कारयेत्तासां पूज्यास्ताः सततं गृहे। ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मी भोज्या सदा भवेत्। कन्याया अप्रदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते। यश्च भुञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि"। यः कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम्। विक्रेता धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति। कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी। कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश। मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम्। विक्रीणीते मांसभारं वहत्येव दिवानिशमिति" ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम्। विवाह्यकन्यालक्षणमुपयमशब्दे उक्तम्। उद्वाहशब्देऽधिकं दृश्यम्। "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु" इत्युक्तेः सुतपदस्य पुंस्त्वाविवक्षया कन्यापुत्रसंस्कारेषु वृद्धिश्राद्धे प्राप्ते "स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्" मनूक्तेश्च सर्वसंस्कारेषु च प्राप्तेषु च निष्क्रमभिन्नकन्यासंस्काराणाममन्त्रककर्तया कर्त्तव्यता तत्रापि वृद्धिश्राद्धनिषेधमाह महानि० त० ८५ प०। "कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते"। वृद्धिश्राद्धनिषेधेऽपि विवाहे वृद्धिश्राद्धमिष्यत एव "कन्यापुत्रविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते इति" स्मृतेः। "नामान्नप्राशनं चूड़ां कुर्य्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"। इति "जातकर्मादि चूड़ान्तं कुमार्य्याश्चाप्यमन्त्रकम्। कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्षैरेकं निष्क्रमणं विनेति" च। तेन निष्क्रमणभिन्ना संस्काराः अमन्त्रकाः कार्य्याः। विवाहस्य चोपयमस्थानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः ईषत्कुमार्य्याम् मेदि० अस्य लैंवायां दशाराम्रीकन्दे दृक्वन्ध्याकर्कोट्याञ्च राजनि०। "म्नौ चेत् कन्या" इत्युक्तलक्षणे चतुरक्षरपादके १० छन्दोभेदे च। कन्याराशिश्च उत्तरफाल्गुन्या शेषपादत्रयहस्तचित्रार्द्धनक्षत्रघटितः राशिचक्रे षष्ठ १५० सार्द्ध शतांशोत्तराशीत्युत्तर शतांशपर्य्यन्तस्त्रिंशदंशात्मकः। तदधिष्ठातृदेवतास्वरूपञ्च। "कन्या शुक्लस्या स्मृता। कन्या शस्यकृतायुक्" इति जातकप०। उक्तम् तस्य राशेश्च वर्णादिकमुक्तम् नील०ता० यथा। "पाण्डुर्द्विपात् स्त्री द्वितनुर्यमाशा निशा मरुत् शीतसमोदय च। कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिवैश्यरूक्षाल्पसङ्ग प्रसवा शुभा च"। तत्रयास्य राशेः पाण्डुवर्णः द्विपदराशिता स्त्रीराशिता द्विस्वभावात्मकता दक्षिणदिगभिमुखता रात्रिरूपता वातप्रकृतित्व शीतवीर्य्यं समराशित्वम्। भूमिरूपता। अर्द्धशब्दः शुभस्वामिकत्वम् वैश्यत्वं रूक्षत्वम् अल्पसङ्गोऽल्पप्रसवः शुक्ररूपत्वञ्च। तत्र जन्मप्रश्नजन्मफलाद्युपयोगार्थमुक्तम् अस्य स्वामी बुधः। अन्यदास्य शीर्षोदयत्वमुक्तम्। "कन्यागते पूषणि" "अप्राप्ते भास्करे कन्याम्" इति च ज्यो०

कन्याका स्त्री कन्यैव कन् अनुकम्पायाम् न ह्रस्वः। कन्या-वा मव्टर०।

कन्याकान्त पु० कन्यात्वोपलक्षितः काम ग०त०। कविता-

क्षेपणविहिते काले शिवाङ्काङ्कन उपशमनञ्च उक्त॰।

कान्यकुब्ज पु॰ कन्या कुब्जा यत्र। कान्यकुब्जदेशे हेम॰ "कन्याकुब्जेऽपिबत् सोममिन्द्रेण सह कौशिकः" भा॰ व॰ ८७अ॰। कन्यानां वध्वः अत्र कान्य तत् कुब्जं यत्र वा न्यकुब्जोऽस्मात्। यथा च तद्देशे कन्यानां वायुना कुब्जत्वं कृतं तथा वर्णितम् रामा॰ आ॰ काण्डे। "कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम्। जनयामास धर्म्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन!। तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः। उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः। गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव!। आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः। अथ ताश्चारु-सर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि। उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे। ताः सर्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः। दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत्। अहं वः कामये सर्वा भार्य्या मम भविष्यथ। मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ। चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः। अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्य्यश्च भविष्यथ। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः। अपहस्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत्। अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम!। प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमस्मानवमन्यसे। कुशनाभसुता देव! समस्ताः सुरसत्तम!। स्थानाच्च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम्। मा भूत् स कालो दुर्मेधः! पितरं सत्यवादिनम्। अवमन्य स्वधर्मेण स्वयं वरमुपास्महे। पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमञ्च सः। यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्त्ता भविष्यति। तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः। प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः। ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम्। प्रविश्य च सुसम्भ्रान्ताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः। स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः। दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत्। किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः! को धर्म्ममवमन्यते। कुब्जाः केन कृताः सर्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषथ"।

कन्याकूप पु॰ तीर्थभेदे। "कन्याकूपे उपस्पृश्य महाकायो कृतोदक" भा॰ अनु॰ २५ अ॰।

कन्याट पु॰ कन्या अटत्यत्र आधारे घञ्। वासभवने त्रिका॰ स्त्रीणां वासगृहे एव गतिविधानात् अन्यत्र गतिनिषेधाच्च तस्य तथात्वम्।

कन्यातीर्थ न॰ १कुरुक्षेत्रस्थे कुञ्जरसमीपस्थतीर्थभेदे कुञ्जर-तीर्थमुपक्रम्य "ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! कन्यातीर्थमनुत्तमम्। कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" भा॰ व॰ ८३ अ॰। २कावेरीसङ्गमनिकटस्थे २तीर्थभेदे च। "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! गोसहस्रफलं लभेत्। ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत्। तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र! सर्वपापैः प्रमुच्यते" ८५ अ॰। अधरोक्तपञ्चाद्युतत्वेन तस्य कन्यातीर्थत्वम्।

कन्याधन न॰ कन्याकाले लब्धं धनम्। स्त्रीधनभेदे मुक्तादौ। अनूढावस्थायामेव तादृशधने भ्रातुरधिकार "भगिनी शुल्कं सोदर्य्याणाम्" गौतमोक्तेः।

कन्यापति पु॰ ६त॰। जामातरि जटाधर।

कन्यापाल पु॰ कन्याप्रधानं पालः। १माताध्ये वणिग्-जातिभेदे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्। उप॰ स॰। २कन्यायाः पालके त्रि॰।

कन्याभर्त्तृ पु॰ कन्याभिः भार्य्यात्वेन भर्त्ता। १कार्त्तिकेये तस्य सौन्दर्य्यातिशयात् सर्वकामिनीभिर्भर्त्तृत्वेन प्रार्थनात् तथा-त्वम्। "आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च" इत्युपक्रम्य "कन्याभर्त्ता विभुश्चैव गाङ्गेयो रेवतीसुत" भा॰ व॰ २३१ कार्त्ति-केयनामसु तन्नाम पठितम्। ६त॰। २जामातरि पु॰।

कन्यामय न॰ कन्या+प्राचुर्य्ये मयट्। कन्याप्रचुरे अन्तःपुरे।

कन्याराम पु॰ बुद्धभेदे त्रिका॰।

कन्यावेदिन् पु॰ कन्यां दुहितरमाविन्दति आ+विद्-णिनि। जामातरि। "कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् मुख्यान् सुतानपि" स्मृ॰ द्वितीयाश्राद्धस्य प्रशस्त-जामातृलाभरूप फलमुक्तम्।

कन्याश्रम न॰ तीर्थभेदे। "ततः कन्याश्रमं गच्छेत् नियतो ब्रह्मचर्य्यवान्। त्रिरात्रोपोषितो राजन्! नियतो नियताशन। लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा॰ व॰ ८३।

कन्यासंवेद्य न॰ तीर्थभेदे। "कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः। मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ!। कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत!। तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः" भा॰ व॰ ८४।

कन्याह्रद पु॰ तीर्थभेदे। "यस्य कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति" भा॰ अनु॰ २५ अ॰।

कनिका स्त्री कन्यैव कन् कात्पूर्वस्यात इत्त्वम्। कन्यायां शब्दरत्ना॰।

कनुप्र न० कन–इन् कन्या दीप्त्या ओषति उष–क । हस्त-पुच्छे शारा० । [काप प्रनिकर्पात न खलम् कपोल ।

कप चलने (सौत्र) पर० अक० सेट् । कपति अका(क)पीत् च-

कप चलने भ्वादि० इदित् आत्म० अक० सेट् । कम्पते अक-म्पिष्ट चकम्पे । कम्पा कम्पनम् क.म्पत: कम्पमान कम्पितम् कम्पन: कम्पित्वा । "समुद्राव चकम्पिरे" देवीमा० "चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वर "रघु । 'महाकटितटश्रोण्य: कम्पमाना पयोधरै:' भा० व० ४१। णिचि कम्पयति अचिकम्पत् । अत्र फलवत्कर्त्तर्य्यपि पर० "क्ष्मा कम्पयन्त्योनिपतन्ति चोल्का:"। आर्षे क्वचित् न पर० "अकम्पयत मेदिनीम्" रामा० ।

अनु+दयायामनुग्रहे सक० "प्रकम्पेनेनानुचकम्पिरे सुरा" माघ' आर्षे णिच् तदर्थे "प्रथमा हरिविधानुकम्पयत" कुमा० । कर्म्मणि अनुकम्प्यते 'अनुकम्प्यतामयं जन:' पुनर्दर्शनेन शकु०।

आ+ईषच्चलने । "अशोकशाखाकम्पितपुष्पगन्धि·" रघु । सम्यक्कम्पने च 'यत' विश्वामवतामेको धनवानाकम्पयते' का० उप० । [१४,२,२,१७ ।

उद्+ऊर्द्धचालने । "कुत्सोर्द्ध उत्कम्पयति" शत० ब्रा०

प्रति+प्रतिरूपकम्पने यथा यस्य कम्पनं तस्य तथाविधस्य कम्पन प्रतिरूपकम्पनम् । "गतेन भूमिं प्रतिकम्पयन्निव" भा० वि० २० । [कम्पि" गीता ।

वि+विशेषेण चलने । "स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि" गीता ।

सम्+सम्यक् चलने । "तस्य ज्यातलनिर्घोषात् समकम्पन्त मानव."भा० विरा० १८अ० ।

कप पु० कानि जलानि पाति पा–रक्षणे–क । १वरुणे जलपतित्वात् तस्य तथात्वम् पा–पाने क । २जलपायिनि त्रि० । ३असुरविशेषेषु तेषां धर्म्मविशेषप्रतिपादनं ब्राह्मणकर्त्तृकवधकथा च यथा ।

"देवाजग्मु: महात्मव्यतिविक्रमामरवाक' लोकपूजित ! । वनेन हृता भूमिः कपैश्च त्रिदिव प्रभो ! । ब्रह्मोवाच । गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रादिवौकस. । प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा । ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राहुर्जयतेह कपानिति । भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन् द्विजान् । तत कर्म समारब्धं ब्राह्मणै. कपनाशनम् । तच्छ्रुत्वा प्रेषितोदूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपै । (धनो तन्नामा दूत·) धनवान् ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा । भवद्भि· सदृशा. सर्व्वे कपा किमिह वर्त्तते । सर्व्वे-वेदविद· प्राज्ञा· सर्व्वे च क्रतुयाजिन । सर्व्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः। श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियञ्च ते । वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथा मांसं न भुञ्जते । दीप्तमग्निं जुह्वते च गुरूणां वचने स्थिता । सर्व्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिन । उपेत्य शनकैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् । स्वर्गतिञ्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिण । अभुक्तवत्सु नाश्नन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु । रमन्ते न च दीव्यन्ति दिवा चैव न शेरते । एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कथं कपान् । विजेष्यथ ? निवर्त्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि व । ब्राह्मणा ऊचु । कपान् वयं विजेष्यामोये देवास्ते वयं स्मृता·। तस्माद्वध्या कपास्माकं धनिन् । याहि यथागतम्। धनी गत्वा कपानाह न वोविप्रा: प्रियङ्करा· गृहीत्वा ऽस्त्राण्यतोविप्रान् कपा· सर्व्वे समाद्रवन् समुद्यतध्वजान् दृष्ट्वा कपान् सर्वे द्विजातय । व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनाशनान् । ब्रह्मसृष्टाहव्यभुजः कपान् हत्वा सनातना । नभसीव यथाऽभ्राणि व्यराजन्त नराधिप । । हत्वा वै दानवान् देवा· सर्व्वे सम्भूय संयुगे । तेनाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान् कपान् । अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणै कपा । नारदस्य वच श्रुत्वा प्रीता सर्व्वे दिवौकस: । प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणाञ्च यशस्विन: । तेषां तेजस्तथा वीर्य्यं देवानां ववृधे ततः । अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम्" । भा० अनु० १५७अ० ।

कपट स्त्री कप–अटन्, क ब्रह्माणमपि पटति आच्छादयति पट–अच् ६त० वा अर्द्धर्चादि । यथास्थितवस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे हृदयस्थभावनिगूहनरूपे च व्याजे अमर । "मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने" सा० द० । "नरेन्द्रसिंह । कपटं न वोढुं त्वामिहार्हसि" भा० आ० ७४ । कपटस्य भाव· ष्यञ् । कापट्य न० तस्य कपटता स्त्री त्व कपटत्व न० कपटभावे । कापट्यञ्च अन्यथास्थितवस्तुनोऽन्यथाप्रकाशनरूपव्यापारभेदः हृद्गतभावस्य प्रच्छादनञ्च । कपटमस्त्यस्य ठन् । कपटिक कपटयुक्ते शब्द-र० । इनि कपटिन् कपटयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । शाक (चिडा) नामगन्धद्रव्ये राजनि० । कप–अटन् । गौरा० ङीष् कपटी । परिमाणभेदे (एक आँजला) शब्दर०।

कपटधारिन् त्रि० कपटं धारयति धृ–णिनि । कपटयुक्ते शब्दर० स्त्रियां ङीप ।

कपटपटु त्रि० कपटे पटुः ७त० । १कपटव्यवहारदक्षे २ऐन्द्रजालिकप्रभृतौ च । "छलयन् प्रजास्त्वमनृतेन कपटपटुरैन्द्रजालिक" माघ

कपटेश्वरी स्त्री कमिव शुभ्रं पटमस्त्यस्य फलमीष्टे ईश-पूरच् । श्वेतकण्टकारीवृक्षे राजनि० । तस्याः श्वेतफलस्य जलवच्छपटाकारत्वात् तथात्वम् ।

कपन पु० कप(चौ०)—ल्यु । कम्पने घुणादौ कृमौ "कपना कम्पना कृमयो भवन्ति" निरु० ६,४, "इव कपनेव वेधस ' ऋ० ५,५४,६, कपना० कम्पनाः कृमयः वृक्षं घुणादय '' भा० । "सैष दाशरथिर्घोराम०" इत्यादिवत् पाद पूरणार्थं कपनेवेत्यत्र सन्धि ।

कपर्द पु० पर्त्त पूरणे क्विप् रात् सलोपे पर् पूर्त्तिः कस्य गङ्गाजलस्य परा पूर्त्त्या दायति शुध्यति क+पर्+दै–क । १हरजटायाम् । केन सुखेन परा पूर्त्त्या दीयते दा-घञर्थे क । २वराटके स्वार्थे कन् स्वार्थे पुस्त्री० । स्त्रीत्वे टाप् अत इत्वम् । कपर्दिकाप्यत्र । दपर्दकभेदाश्च राजनि० दर्शिता यथा । १सुवर्णवर्णा सिंही २धूम्रवर्णा व्याघ्री, ३पीतपृष्ठा सितोदरा मृगी, ४श्वेतवर्णा हंसी ५मातिदीर्घिका चिद्रना" । कपर्दश्च रसरसभेद भावप्र० उक्त महाकपर्दश्च कनकरसग्रन्थे दर्शितम् । तस्य गुणाश्च ततोक्ता यथा "कपर्दी दाहपित्तास्रशोषघ्न शीतल सर " । राजनि० तु "कपर्द कटुतिक्तोष्ण कर्णशूलव्रणापहः । गुल्मशूलघ्नेत्रदोषमाथन परिकीर्तित " । "पञ्चाशतान् शौवर्णान् कपर्दान्" मनु० । "यद्यहमिम सक्तुघटम् विक्रीय दश कपर्दकान् प्राप्नोमि" हितो०

कपर्दिन् पु० कपर्द० अस्त्यस्य इनि ।१महादेवे । "नमो रुद्राय नमः कपर्दिने" यजु० १६,४७, २जटायुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "भधाक्षव्याजवलया वेणीबद्धकपर्दिनी । हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत्" सा०द०

कपर्दीश पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे । "काशेश्वरकपर्दीशौ पर्वतावतिनिर्मलौ"काशीख०२३अ० ।

कपाट अस्त्री० क वातं पाटयति तद्गति रुणद्धि पट–णिच्-अण् । द्वारावरणे वातरोधके समामध्याते काष्ठमयेद्रव्ये । "मोघद्वारकपाटपाटनकरौ मातामपूर्वेश्वरी" अन्नपूर्णास्तवः । अररमित्यादि अमर । अजन्तत्वात् स्त्रियां ङीप् । कपाटीत्यप्यत्र । "कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः—"माघ कपाटवक्षा परिणद्धकन्धरः" रघु । "कपाटयुक्तमध्यात कम भूम्याञ्च भारत ! "भा०अा०१४७अ० । "कपाटयन्त्रदुर्धर्षा बभूवु सप्तद्वीपकाः" भा० व० २८२ अ० । स्वार्थे कन् । कपाटिका अल्पकपाटे (खिडकीर कपाट) कपाटिका+स्वार्थे मकरा०कश् । कापाटिक तत्रार्थे म०स्वार्थिकत्वया० प्रकृतिलिङ्गाव्यतिक्रमे इत्युक्ते लिङ्गातिक्रमः

कपा(वा)टघ्न त्रि० कपा(वा)ट हन्ति मञ्जो हन–टक् । कपाटघातमञ्जियुक्ते चौरभेदे । (ठाकाइत) ।

कपाटसन्धि पु० कपाट सन्धीयतेऽत्र सम्+धा आधारे कि । द्वारकाष्ठेन कपाटयोजनसन्धिभेदे ।

कपाटसन्धिक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धरूपकर्णरोगभेदे तत्र हि "एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् । दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु । तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धनाकृतय "इत्युद्दिश्य"नेमिसन्धान इत्युपक्रम्य "कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिक," इत्यादिना विभज्य । "अभ्यन्तरदीर्घैकपाल्वितरास्वपालि कपाटसन्धिक"इति वर्णितः । उत्पलभेद्यकशब्दे।१२२४०पिवृतिः ।

कपाल अस्त्री कं जलं शिरो वा पालयति पाल–अण् कप–बो०कालन् वा । १घटादेरवयवे "कपालतरव योगात् संयोगजस्तुरुत्रयो:" भाषा० । २समूहे च मेदि० । ३शिरोऽस्थि (माथारखुलि) नरशिर कपाल शुचिमाण्यङ्गत्वाच्छङ्खादिवत्तुभानामामाण्यमिति मथुरानाथ "कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गै" कुमा० । "कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्" "कपालमेवामलशेखरश्री " कुमा० । ५यत्यादेभिक्षापात्रे "कपाल वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्"मनु । "भग्नो मृदस्य कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासित "मनु "कपालपाणि पृथिवीमटता चीरसंवृत "रामा०।६कच्छादीनामवयवे च। "प्राङ् पर्वाङ्कपालं पुटमिवमद्भुतश्चारुभाषोदरेत्यादि" नीरच० "कुक्कुटाण्डकपालानि कुमनोमुञ्जानि च"। कुक्कुटाण्डकपालानि कतम मधुक वनम्" सुश्रु०। ७मल्ल कपालभेदे (खोला) । "कपालमटाम कंठू नु कारबिला" सुश्रु० । दर्शपूर्णपुरोडाशादिवं खाराधारे ष्वखरपालभेदे । "अष्टन० कपालवर्तिनि" पा० । अष्टाकपाल० पुरोडाश एकादशकपाल इत्यादि । "कपालानि चोपदधाति पुरोडाशं चाभिश्रयतीति" तैत्ति० १,६,८,१ । "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् राजन्यस्याष्टाकपाल,इन्द्राय तं द्वादश पञ्चदशाय वार्हतानैकादशकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्यो आगतेभ्य सप्तदशेभ्यो वैश्वेभ्योद्वादशकपालो, विश्वाय-

रुपाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या इन्द्रस्तये, पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै, विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः" यजु० २९,६० । क्षुद्ररोगभेदे न० हेमच० तल्लक्षणम् यथा । "कृष्णारुणकणाभासं यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" माधवनि० । सुश्रुते महाकुष्ठानन्यरुणोदुम्बरर्ष्यजिह्वकपाल काकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति विभज्य कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानीति लक्षितम् ।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य छत्रमूलस्य नालिकेव भिरचहेतुत्वात् । छत्रमनि शारचहेतौ तर्कौ (टोको) तिका० ।

कपालभृत् पु० कपालं ब्रह्मणः शिरोऽस्थिमयं पात्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १शिवे महादेवे अमर । तस्य यथा ब्रह्मशिरःकपालभृत्ता तथा कपालमोचनशब्दे वक्ष्यते २कपालधारके भिक्षुके च त्रि० । कपालधारकादयोऽप्यत्र ।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इनि । १शिवे कपालमोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च" भा० आनु० ८७ अ० । २दुर्गायां स्त्री ङीप् ।

कपालमोचन न० कपालं मुच्यतेऽत्र मुच—आधारे ल्युट् । काशीस्थे तीर्थभेदे । आमूलं तत्कथा काशीख० ३१अ० यथा "पुरा पितामहं विप्र ! मेरुशृङ्गे महर्षयः । प्रोचुः प्रणम्य लोकेशं किमेकं तत्त्वमव्ययम् । स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः । अविज्ञाय परं भावमात्मानं प्राह धर्षितम् । अहं धाता जगद्योनिः स्वयम्भूरेक ईश्वरः । अनादिमदहं ब्रह्म मामनभ्यर्च्य न मुच्यते । प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तकः । नान्यो मदधिकः सत्यं कश्चित् क्वापि सुरोत्तमाः । तस्यैवं ब्रुवतो धातुः क्रतुर्नारायणांशजः । प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोषताम्रविलोचनः । अविज्ञाय परन्तत्त्वं किमेतत् प्रतिपाद्यते । अज्ञानं योगयुक्तस्य नचैतदुचितन्तव । अहं कर्त्ता हि लोकानां यज्ञो नारायणः परः । न मामनादृत्य विधे ! जीवनं जगतामज ! । अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः । मत्प्रेरितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते । एवं विमतयो मोहात् परस्परजयैषिणौ । पप्रच्छतुः प्रमाणज्ञानाम्नायांश्चतुरोऽपि तौ । विधिक्रतू जयार्थिनौ । वेदाः प्रमाणं सर्वत्र प्रतिष्ठां परमाश्रिताः । यूयमेव न सन्देह किन्तत्त्वं प्रतितिष्ठत । श्रुत्वा यजुः । यदि मान्याश्रयन्ते वौ । सृष्टिस्थितिकरौ ! विभू ! । तदा प्रमाणं वक्ष्यामो भवत्सन्देहभेदकम् । इत्युक्तमिदमाकर्ण्य प्रोचतुस्तौ श्रुतीः प्रति । युष्मदुक्तं प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्सम्यगुच्यताम् । ऋग्वाच । यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते । यदाहुस्तत् परं तत्त्वं स रुद्रस्त्वेक एव हि । यजुरुवाच । योऽयं सर्वैरखिलै रीज्यो यो योगेन समीक्ष्यते । येन प्रमाणं वयं वां हि स एकः सर्वदृक् शिवः । सामोवाच । येनेदं भ्राम्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते । यद्भासा भासते विश्वं स एकस्त्र्यम्बकः परः । अथर्वोवाच । यं प्रपश्यन्ति सर्वेशं भक्त्यानुग्राहिणो जनाः । तमाहुरेकं कैवल्यं शङ्करं दुःखतस्करम् । श्रुतेरितं निशम्येत्थं तावतीव विमोहितौ । स्मिताननौ क्रतुविधी महामर्षयुतौ मुने ! । कथं प्रमथनाथोऽसौ रममाणो निरन्तरम् । दिगम्बरः पितृवने शिवया धूलिधूसरः । विटङ्कवेशो जटिलो वृषगो व्यालभूषणः । परं ब्रह्मत्वमापन्नः क्व तत्सङ्गविवर्जितम् । तदुदीरितमाकर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः । अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा प्रहसन्निदमुवाच तौ । प्रणव उवाच । न ह्येष भगवान् शक्त्या आत्मनो व्यतिरिक्तया । कदाचिद्रमते रुद्रो लीलारूपधरो हरः । असौ हि भगवानीशः स्वयं ज्योतिः सनातनः । आनन्दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नागन्तुका शिवा । इत्येवमुक्तेऽपि तदा मखमूर्त्तेरजस्य हि । नाज्ञाननगमत्तावत् श्रीकण्ठस्यैव मायया । प्रादुरासीत्ततो ज्योतिरुभयोरन्तरे महत् । पूरयन्निजया भासा द्यावाभूम्योर्यदन्तरम् । ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थोऽदृश्यत पुरुषाकृतिः । प्रजज्वालाथ कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । आवयोरन्तरं कोऽसौ बिभृयात् पुरुषाकृतिम् । विधिः सम्भावयेद्यावत्तावत् सहि विलोकितः । क्षणेन च महान् पुरुषो नीललोहितः । त्रिशूलपाणिर्भालाक्षो नागोडुपविभूषणः । हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेखरम् । भालस्थलान्मम पुरा रुद्रः प्रादुरभूद्भवान् । रोदनाद्रुद्रनामापि योजितोऽसि मया पुरा । मामेव शरणं याहि पुत्र ! रक्षां करोमि ते । अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरम् । स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम् । प्राह पङ्कजजन्माऽसौ शास्यस्ते कालभैरव ! । कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । विश्वं भर्त्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्मृतः । त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि

ततस्त्वं कालभैरवः । आमर्द्दयिष्यसि भवान् यतो दुष्टात्मनोऽपि ते । आमर्द्दक इति ख्यातिं तत सर्व्वत्र यास्यति । यत पापानि भक्तानां भक्षयिष्यति तत्क्षणात् । पापभक्षण इत्येतत्तव नाम भविष्यति । या मे मुक्तिपुरी काशी सर्व्वेभ्योऽपि गरीयसी । आधिपत्यञ्च तस्यास्ते कालराज सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत् कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति । एतान् वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणात् कालभैरव । वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरो विधेः । यदङ्गमपराध्नोति कार्य्यं तस्यैव शासनम् । अतो येन कृता निन्दा तच्छिन्नं पञ्चमं शिरः । यज्ञमूर्त्तिधरो विष्णुरस्तावीच्च बहु-हरम् । भीतो हिरण्यगर्भोऽपि जजाप शतरुद्रियम् । आश्वास्य तौ महादेवः प्रीत प्रणतवत्सलः । प्राह स्वां मूर्त्तिमपरां भैरवं तं कपर्द्दिनम् । मान्योऽयं भवता नित्यं तथा शतक्रतुस्त्वयम् । कपालं वैधसञ्चापि नीललोहित ! धारय । ब्रह्महत्यापनोदाय व्रतं लोकाय दर्शयन् । चर त्वं सततं भिक्षां कापालव्रतमाश्रितः । इत्युक्त्वान्तर्हितो देवः प्रीत प्रणतवत्सल । उत्पाद्य कन्यामेकान्तु ब्रह्महत्येति विश्रुताम् । रक्ताम्बरधरां रक्तां रक्तमाल्यानुलेपनाम् । दंष्ट्राकरालवदनां ललज्जिह्वातिभीषणाम् । अन्तरीक्षैकपादाग्रां पिबन्तीं रुधिरं मुहुः । कर्त्तृकर्प्पर हस्ताग्रां स्फुट पिङ्गोग्रतारकाम् । जगर्ज्जन्तीं महोद्वेग भैरवस्यापि भीषणाम् । यावद्वाराणसीमेषा पुरीमेव गमिष्यति । तावत्त्वं भीषणे । कालमनुगच्छोग्ररूपिणि । सर्व्वत्र ते प्रवेशोऽस्ति त्यक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । नियोज्य तामिति शिवोऽप्यन्तर्धानं गतस्तदा । तद्वाक्यव्याहृतेर्योऽपि कालोऽभूत् कालकालनः । स देवदेववाक्येन बिभ्रत् कापालिकं व्रतम् । कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम् । नात्याक्षीदपि तं देवं ब्रह्महत्यातिदारुणा । सत्यलोकेऽपि वैकुण्ठे महेन्द्रादिपुरीष्वपि । त्रिजगत्पतौ रुद्रोऽपि भ्रमति जगतीचरन् । प्रतितीर्थं भ्रमन्नापि विमुक्तो ब्रह्महत्यया । अनेनैवानुमानेन महिमा स्वमगम्यताम् । ब्रह्महत्यापनोदिन्याः काश्याः कलशसम्भव ! । सन्ति तीर्थान्यनेकानि सदृशान्यमितानि च । अविमुक्तोपमानानि काश्याः कलामर्हन्ति षोडशीम् । तावद्गर्ज्जन्ति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यलम् । यावन्नाम न शृण्वन्ति काश्याः पापापहारिणे । प्रमथैः सेव्यमानोऽपि त्रिलोकीं विचरन् हरः । कापालिको ययौ देवो नारायण-निकेतनम् । ज्वालामालं महाकायं त्रिनेत्रं धृतकुण्ड-लम् । महादेवांशसम्भूतं भैरवं भीषणाकृतिम् । प्रणनाम दण्डवद्भूमौ हरिः स गरुडध्वजः । देवाश्च मुनयश्चापि देवनार्य्यः समन्ततः । त्रिनेत्रः प्रणतस्तं प्रणतः कमलापतिः । शिरस्यञ्जलिमारोप्य स्तुत्वा बहुविधैः स्तवैः । क्षीरोदमथनोद्भूतां प्राह पद्मालयां हरिः । प्रिये । पश्य कमलनयने । धन्यासि सुभगेऽनघे ! । धन्योऽहं देवि ! सुश्रोणि ! यत् पश्यावो जगत्पतिम् । अयं धाता विधाता च लोकानां प्रभुरीश्वरः । अनादिः शरणः शान्तः परः षड्विंशसम्मितः । सर्व्वज्ञः सर्व्वयोगीशः सर्व्वभूतैकनायकः । सर्व्वभूतान्तरात्मायं सर्व्वगः सर्व्वदः सदा । यं विनिद्रा विनिःश्वासाः शान्ता ध्यानपरायणाः । धिया पश्यन्ति हृदये सोऽयमद्य निरीक्ष्यताम् । यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा योगिनो जितमानसाः । अरूपो रूपवान् भूत्वा सोऽयमायाति सर्व्वगः । अहो विचित्रं देवस्य चेष्टितं परमेष्ठिनः । यन्नाम्ना मुक्तिभाक् नित्यं न देहः सोऽपि देहवत् । यं दृष्ट्वा न पुनर्ज्जन्म लभते मानवो भुवि । सोऽयमायाति भगवान् त्र्यम्बकः शशिभूषणः । पुण्डरीकदलायामे धन्ये मेऽद्य विलोचने । यदालोकितवती भीतो लोकानुग्रहतत्परः । धिग्धिक् पदन्तु देवानां परं दृष्ट्वा तु शङ्करम् । लभते यन्न निर्व्वाणं सर्व्वदुःखान्तकृच्छिवः । देवत्वादधमं किञ्चिद्दृश्यं लोके न विद्यते । यदापि सर्व्वदेवेषु मुक्तिं न लभामहे । एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रहृष्टतनूरुहः । प्रणिपत्य महादेवमिदमाह वृषध्वजम् । किमिदं देवदेवेन सर्व्वज्ञेन त्वया विभो ! । क्रियते जगतां धात्रा सर्व्व-पापहराव्यय ! । क्रीडनस्य देवेश ! त्रिलोचन ! महाद्यु-ते ! किमत्र विरूपाक्ष ! चेष्टितं ते स्मरार्द्दन ! । किमर्थं भ्रमसे शम्भो ! । भिक्षाश्चरसि यत्प्रभो ! । सर्व्वलोके जग-न्नाथ ! सततं लोकपराक्रम ! । एवमुक्तस्तु शम्भुर्व्विष्णुनेति-सत्यदाहरत् । ब्रह्मणस्तु शिरश्छिन्नमङ्गुष्ठनखेन च । तदाप्रभृति विष्णो ! चराम्येतद्व्रतं शुभम् । एवमुक्तो महेशेन पुण्डरीकविलोचनः । स्मित्वा किञ्चिन्नमितशिराः वृषभध्वजमस्तवीत् । यथेच्छसि तथा क्रीड सर्व्वविघ्न-विनायक ! । मायया मां महादेव ! न च्छादयितुम-र्हसि । नाभीकमलकोषात्तु कोटिशः कमलासनाः । कल्पे कल्पे सृजामीश त्वन्नियोगवशाद्विभो ! । त्यज मायामिमां देव ! दुस्तरामकृतात्मभिः । महादेवो महादेव ! मायया तव मोहिताः । यथावत्परमात्मानं त्वत्तो विजानते ! ।

महाप्रलये संप्राप्ते सदेवानखिलान् सुरान्। लोकान् सर्व्वानथमतो हरिष्यसि यदा हर!। तदा क्व ते महादेव! पापं ब्रह्मवधादिकम्। पारतन्त्र्यं न ते शम्भो! स्वैरं क्रीडस्ततो भवान्। व्यतीतब्रह्मणामस्थ्नां स्रक् कण्ठे तेऽवभासते। यदा तदा क्वानुगता त्वां हत्या ब्रह्मणोऽनघ!। कृत्वापि सुमहत् पापं त्वां यः स्मरति भावतः। आधारं जगतामीश! तस्य पापं विलीयते। यथा तमो न तिष्ठेत सन्निधाने गुमालिनः। तथा च तव भक्तस्य पापं न स्यात् तत्क्षणम्। यश्चिन्तयति पुण्यात्मा तव पादाम्बुजद्वयम्। ब्रह्महत्याभवमपि पापन्तस्य व्रजेत् क्षयम्। तव नामानुरक्ता वाग्यस्य पुंसो जगत्पते!। अप्यद्रिकूटतुलितं नैनस्तमनुधावति। रजसा तमसा दिग्धं क्व नु पापं परितापदायकम्। क्व च ते शिवनाम मङ्गलं जनजीवातु जगत्क्लमापहम्। यदि जातु चिदन्धकद्विषस्तव नामौष्ठपुटाद्विनिःसृतम्। शिव! शङ्कर! चन्द्रशेखरेत्य सकलाम न च स्मृतिः पुनः। परमात्मन्! परं धाम स्वेच्छाविहितविग्रह!। कुतूहलं तवैवेदं क्व पराधीनता शिवे। अद्य धन्योऽस्मि देवेश! यत् पश्यन्ति न योगिनः। पश्यामि त्वां जगन्मूलमव्ययं परमेश्वरम्। अद्य मे परमो लाभस्तदद्य मे मङ्गलं परम्। त्वद्दृश्यमतत्प्रसत्त्वं स्वर्गापवर्गकम्। इत्थं वदति गोविन्दे विमला पद्मया तथा। मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता। भिक्षाटनाय देवोऽपि निरगात् परया मुदा। इहानुयायिनीन्तान्तु समाहूय जनार्द्दनः। स माधवं ब्रह्महत्या विसृष्टेति त्रिशूलिनम्। ब्रह्महत्योवाच। क्षणमपि शिवेनाहं संसेव्याद्य वृषध्वजम्। आत्मानं पावितवान् क्व पुनर्भवदर्शनम्। सा तत्याज न तत्पार्श्वं व्याहृतापि पुरारिणा। तमूचेऽथ हरिं शम्भुः करोऽसौ वचनं शुभम्। त्वद्वाक्यामृतपानेन तुष्टोऽस्मि मधुसूदन!। वरं वृणीष्व गोविन्द! वरदोऽस्मि तवानघ!। न याचन्ति तथा भक्तैर्भिक्षितोऽप्यतिसंस्तुतैः। यथा भाम समापात्रैर्नतु भिक्षाटनक्षराः। विष्णुरुवाच। एष एव वरः श्लाघ्यो यदहं देवताधिपम्। पश्यामि त्वां देव देवं मनोरथपथातिगम्। अमुष्येदं सुधावृष्टिर्नामाचो महोत्सवः। अयमो निधिलाभोऽयं पीयूषं हरते सताम्। अवियोगस्तु मे देव! त्वदङ्घ्रियुगलेन वै। एष एव वरः शम्भो! नान्यं कञ्चिद्वरं वृणे। श्रीभैरव उवाच। एवं भवतु ते देव! यत्त्वयोक्तं महामते!। सर्व्वेषामेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि। अनुगृह्येति दैत्यारिं चेन्द्रादिभुवने चरन्। भेजे विमुक्तिजननीं नाम्ना वाराणसीं पुरीम्। यत्र स्थितानां जन्तूनां कला नार्हन्ति षोडशीम्। अपि ब्राह्माणि देवानां पदानि विपदास्पदम्। वरं वाराणसीवासो जटामुण्डोदिगम्बरः। नान्यत्र छत्रसम्पन्नवसुधामण्डलेश्वरः। वरं वाराणसी भिक्षा न लक्ष्माधिपतान्यतः। लक्षाधीशोऽपि गर्भे तद्भिक्षार्थी न गर्भभाक्। भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्यो दत्ताऽमलकसम्मिता। सुमेरुणापि तुलिता वाराणस्यां गुरुर्भवेत्। वर्णयन्ति यो दद्यात् काश्यां सीदत्कुटुम्बिने। यावन्त्यन्नानि तावन्ति युगानि स दिवीज्यते। वाराणस्यां क्षपभोक्ष्ययोद्याविरूपायिने। स कदाचित् तटक्षुधा नो दुःखं भुङ्क्ते नरर्षभ!। वाराणस्यां नियमतो यत् पुण्यमुपजायते। तदेव संचयित्वा फलं स्वविकलं भवेत्। ब्रह्महत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्त्तनात्। त्यजन्ति पापिनं काशी सा केनेहोपमीयते। क्षेत्रे प्रविष्टमात्रेऽथ भैरवे भीषणाकृतौ। हाहेत्युक्ता ब्रह्महत्या पातालतलमाविशत्। कपालं ब्रह्मणो रुद्रः सर्व्वेषामेव पश्यताम्। हस्तात् पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा। शिवं कपालं नामुञ्चत् करमान्तदुस्त्यजम्। हरस्य भ्रमतः क्वापि तत् काश्यां च्यवतोऽपतत्। भ्रूणघ्नो ब्रह्मणो हत्या नापैति क्वैव या क्वचित्। सा काश्यां च्यवतो नष्टा कथं काशी न दुर्लभा। वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिमं जपन्। यावज्जीवं त्रिसन्ध्यन्तु जन्तुर्जातु न जायते। अविमुक्तं महाक्षेत्रं स्मरन् प्राणांस्तु यस्त्यजेत्। दूरदेशान्तरस्थोऽपि सोऽपि जातु न जायते। आनन्दकाननं यस्य चित्ते स्मरते सदा। तत्पत्तनामस्मरणात् सभूयोऽभिजायते। षण्मासं वसेन्नित्यं नरो नियतमानसः। एकमासमपि समारं कृत्वा तस्माद्विमुच्यते। महाक्षमामासाद्य यदि दैवाद्विपद्यते। पुनः स्मशानशयनं न क्वापि लभते पुमान्। कपालमोचनं काश्यां ये स्मरिष्यन्ति मानवाः। तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पातकम्। आगत्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः। तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्यया”।

भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालभृत्त्वादिव्यपदेशः। “कपालमोचनं तीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम्। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र! सर्व्वपापैः प्रमुच्यते” भा०व०८२ अध्याये।

कपालशिरस् पु० कपालं शिरसि यस्य। महादेवे “अप्यय-

न्तन्न चञ्चलोविकृत्य शरदां शतम् । तपसा हिमवच्छृङ्गे कपालशिरसा सह"।

कपालस्फोट पु० ६त० । शिरःस्फोटने (माथाफोडा)

कपालाधिकरण न० जैमिनिसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरण ४,१, पादे यथा

"अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते" जै० सू० । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति" इति तथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इति तत्र सन्देहः किम् ? उभयं कपालानि प्रयोजयति ? पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापञ्च उत श्रपणं प्रयोजकं न तुषोपवाप ? इति किं प्राप्तम् ? विनिगमनाया हेतोरभावात् उभयम् इति प्राप्ते उच्यते अर्थाभिधानम् प्रयोजनसम्बन्धमभिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालम् इति पुरोडाशार्थं कपालं पुरोडाशकपालम् कथम् एतदवगम्यते ? पुरोडाशं तावत् तस्मिन् काले नास्ति येन वर्त्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात् तेनैव हेतुना न भूतः सएव, कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सम्बन्धः भविष्यता सम्बन्धश्च तन्निमित्तस्य भवति तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं तेन तुषा उपवप्तव्या इति कपालं स्यात् न चेत् न, तेन तुषा उपवप्तव्या भवन्ति तस्मात् न तुषोपवापः कपालानाम् प्रयोजकः प्रयोजकं तु श्रपणम्" एवञ्च सति यदी पुरोडाशाभावे यदा तुषानुपवपन् स कपालमुपादीयते न तत्पुरोडाशम्" भा० ।

कपालि पु० कं ब्रह्मशिरः पालयति प्रलयकाले पाल–इन् । महादेवे त्रि० "कपालिं त्रिपुरान्तकम्" भा० स० ४५ अ० ।

कपालिका स्त्री कपाल+अल्पार्थे कन् अत इत्वम् । १भग्नमृण्मयखण्डे (खापरा) । कपालिकेव शर्करा० स्वार्थेऽण् । कापालिक तत्रार्थे न० स्वार्थिकत्वेऽपि क्वचित् लिङ्गातिक्रमनियमात् । नाधितिष्ठेत्तु पं जातु केशभस्मकपालिका" भा० अनु० १०४ अ० ।

"अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः" । "नाक्रमेऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः" मनु । "कण्टकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि" सुश्रुत "सुश्रुतोक्ते २दन्तरोगभेदे स च "दन्तगतास्तु दाहनं क्रमिदन्तको दन्तहर्षो भञ्जनक शर्करा कपालिका श्यावदन्तकोऽधुनोक्तेति" विभज्य "दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी" सुश्रुते

कथित' २कपालावयवे "कपालिकाभ्यां कपालं कपालाभ्यां च घटश्चारभ्यते" न्यायकन्दली ।

कपालिन् पु० कपालमस्त्यस्य इनि । १महादेवे २कपालयुक्ते त्रि० "कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्" कुमा० स्त्रियां ङीप सा च ३दुर्गायाम्" हेम० । शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्" याज्ञ० "तस्माद्धुगमकपालकवत् पिशाचैः" भाग० ४,४,१७ । ४जातिभेदे पु स्त्री वराहक । जातिमल्ले तज्जातिविवृतिः । स्त्रियां ङीप् "नटी कपालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" तन्त्रे कुलनारीकीर्त्तने । कपालमस्त्यस्य भोजनपात्रत्वेन इन् कपालिक । कपालाभारेभोजिनि जातिभेदे च । स्त्रियां ङीष् । कापालिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० कपालनीलमयत्वे उदा० "कापालिकायमोक्षु चां तस्यारीवालिला सदा । यामात् कक्षाग्रहद्दस्त्रिषुमामाद्दैवसदकम्" प्रा० वि० काशख० ।

कपि पु० कपि–इन् नलोपश्च । १वानरे वानरः । "नसमिन्दरेषे हन्मानि कपीन्द्र" भट्टि । "कपिलकपिकपोतक्रौञ्चतामसकांचि" वृह० । "विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" मनुः "रात्रावपि कपिकायकाकुलम्" याद० । २शिलाके (शिलारस) । गन्धद्रव्यभेदे तस्य कपिजातत्वात्" भाव०प्र० कपिनामतोक्तेश्च तथात्वम् । ३नारायणे च । मेदि० । "कपिः कपिरव्ययः" विष्णु स० । कं जलं रश्मिभिः पिबतीति कपिः राशौ वा "कपिर्वराह इति वचनात्" भा० । कादुद्कात् भूमि याति उद्धरति पान्ध । ४वराहे । ५माध्निकायां (कावला) मद्धमा० । ६करञ्जभेदे मद्धच० । कपिभोजनत्वात् ७रक्तचन्दने । तद्वर्णे दपिङ्गले च पु० । तद्वर्णवति त्रि० । कपे मांसागतम् मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिताः । "भद्रमूषिकदृश्याविकाबकुक्कुटपूतिनावकवानरप्रभृतय" "मधुरा गुरवो रूक्षावगुणा बीलिंवे स्मृता' । बद्धमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः"

कपिकच्छ् स्त्री कपीनामपि कच्छूः यस्याः ५ ब० । (आलकुशी) कपिकच्छूहेतौ शूकशिम्ब्याम् अमरः । तद्गुणा भावप्र० उक्ताः यथा "कपिकच्छूर्भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः । तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी । तद्बीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परम्" ।

कपिकच्छूफलोपमा स्त्री कपिकच्छूफलस्य उपमा यस्याः

फलत्वात्। जतुकालतायां राजनि० तस्याश्च तु स्यफलत्वात्तथात्वम्। [(आल्कुशी) शूकशिम्बायाम् भरतः

कपिकच्छुरा स्त्री कपिभ्यः कच्छूं राति ददाति रा—क।

कपिकन्दुक न० कपि+कदि—उक अतोलोप कस्य शिरसः पिकन्दुकम्। शिरोऽस्थ्नि शब्दच०।

कपिका स्त्री कपिर्वराह इव कायति प्रकाशते कृष्णत्वात् कै—क। नीलसिन्धुवारवृक्षे राजनि०।

कपिकेतन पु०कपिर्हनूमान् केतने यस्य। अर्ज्जुने कपिध्वजे "क्षान्तपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतन"भा०आश्व०८२। यथा च तस्य कपिकेतनता तथावर्णितं भा०व०१५१अ०। "एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत। भ्रातृत्वात् सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव। चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम्। यदा सिंहरवं वीर! करिष्यसि महाबल!। तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव। विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान् मोक्ष्यामि दारुणान्। शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ"। कपिध्वजादयोऽप्यत्र।

कपिकोलि पु० कपीनां प्रियः कोलिः। (शेयाकुल) कोलिभेदे रत्नमा०।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव। आम्रातकवृक्षे राजनि०। तस्य कुलस्य कपिचूडातुल्यतया तथात्वम्। [भिका०

कपिचूत पु०कपीनां चूत इव प्रियत्वात्। आम्रातकवृक्षे

कपिज पु० कपितोजायते जन—ड। कपितैले तुरुष्के (शिलारस) राजनि०।

कपिजङ्घिका स्त्री कपेर्जङ्घेव जङ्घा यस्याः संज्ञायां कन्। क्षुद्रपिपीलिकायां (तेलोपोका) राजनि० तस्याः कपितुल्यदीर्घजङ्घत्वात्तथात्वम्।

कपिञ्जल पुस्त्री "कपिरिव जवते ईषत् पिङ्गलो वा कमनीयशब्दं पिञ्जयतीति वा" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्ति दृश्या०। १पक्षिभेदे चातके राजव०। जलयाचनाय तस्य रम्यशब्दकरत्वात् तथात्वम्। २तित्तिरौ त्रिका०। तित्तिरिश्चेह श्वेत एव ग्राह्यः। "वर्त्तिकालावक्त्तीर कपिञ्जलकविक्किराः। कलिङ्गा कुक्कुटाद्याश्च विष्किरा सङ्घटाकृम। विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किरा। कपिञ्जल इति प्रायः कथितो गौरतित्तिरि"भावप्र०उक्ते अतएव 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीन्" यजु० ४,२० । कपिञ्जलतित्तिरीणां भेदेन निर्देशः "कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै" यजु० २४,१८ तस्य चारकत्वात् तद्देवतोद्देशेन त्वुत्सर्ग एवालालभनम्। "कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्य्यग्निकृतान्" कात्या०४०,६,८ उक्तेः। कपिञ्जलमांसगुणाश्च भावप्र० उक्ताः कपिञ्जलादीन् विष्किरानुक्त्वा "विष्किराः मधुरा शीताः कषायाः कटुपाकिनः। बल्यावृष्यास्त्रिदोषघ्ना पथ्यास्ते लघवः स्मृताः"। कपिञ्जलशब्दस्यावर्णान्तत्वेन द्व्यच्त्र्यज्भिन्नत्वेन च कर्म्मशब्देन समासे न आद्युदात्तत्वम्। "कर्म्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्" पा० सूत्रात्

कपिञ्जलन्याय पु० बहुत्वस्य त्रित्वपर्य्यवसायितास्थापके न्यायभेदे स च न्यायो यथा "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति" श्रुत्या कपिञ्जलगतं बहुत्वं बोधितं तच्च विवक्षितं विधेयसंख्यात्वात् कपिञ्जलस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात् विधेयत्वं बहुत्वं च त्रित्वमारभ्य परार्द्धपर्य्यन्तपर्य्यवसन्नमित्यनव्यवसायेनाप्रवृत्त्या वेदाप्रामाण्यापत्तिरिति प्राप्तेराह "प्रथमोपस्थितेस्तन्त्रत्वात्" जै० सू०। त्रित्वोत्पत्त्यनन्तरं त्रित्वसहितैकत्वबुद्ध्या चतुष्टं जन्यते तत्र त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्य्यवसानमवधेयम्; संख्यायाम् एकस्येव बहुत्वसंख्यायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तत्रैव वेदतात्पर्य्यात्। अपेक्षाबुद्धिस्वरूपतैकत्वत्रयेण त्रित्वम् एवं तथाविधैकत्वचतुष्केण चतुष्टं जन्यते इति मते तु कारणीभूतापेक्षाबुद्धिलाघवेन प्रथमोपस्थितत्रित्वस्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्तिः अतएव वैया०भू० संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव ग्रहणे कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वग्रहणं दृष्टान्तीकृतं यथा "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः। कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्व न्यायाद्यथोच्यते"। "बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः"।

कपितैल न०कपिभिः शिलायादारणेन निष्पादितं तैलम्। सिल्हके तुरुष्के गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस)। "सिल्हकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतोयवनदेशजः। कपितैलञ्च संख्यातं तथा च कपिनामकः" भावप्र०। तेन तुरुष्कस्य यवनदेशोद्भवत्वात् कपिभिरुद्भावनात्तस्य तथात्वम्।

कपित्थ पु० कपिस्तिष्ठत्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था—क दृश्यो०। (कयेतवेल) वृक्षभेदे "तिरामान्तं तिरामान्तं कपित्थवटरायणः"भाग०४,८,६४। अस्य गुणपर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा। "कपित्थस्तु दधित्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः। कपिप्रियो दधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च। कपित्थमामं

षडूपाहि कषायं लघु लेखनम्। पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपित्तजित्। स्वादम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम्"। अपि च "कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम्। मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्" सुश्रुते अम्लवर्गेऽयं पठितः अम्लशब्दे तद्वाक्यं दर्शितम्। हारीतेनास्य भक्षणं सर्वदा निषिद्धं यथा "न वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलङ्गानि भक्षयेत्"। कपित्थोऽस्त्यत्र देशे पुष्करा० इनि कपित्थिनी स्त्री कपित्थयुक्तदेशे। तस्य सन्निकृष्टदेशादि काशा० इनि। कपित्थिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। [कटफले राजनि०

कपित्थत्वक् पु० कपित्थस्य त्वगिव त्वक् वल्कलमस्य। एलवालु-

कपित्थपर्णी स्त्री कपित्थस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीष्। कपित्थतुल्यपत्रिकायां बिल्वपत्रिकायां वृक्षभेदे रत्ना०।

कपित्थाष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे। यथा "यमानी पिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः। रोचनाग्निजलाजाजी धान्यसौवर्च्चलैः समैः। वृक्षाम्लधातकी कृष्णा बिल्वदाडिमतिन्दुकैः। त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः। चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान्। कासं श्वासारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत्" चक्रद०।

कपित्थास्य पु स्त्री कपित्थमिवास्यं यस्य। गोलाङ्गूलाख्ये वानरभेदे त्रिका०। तस्य कपित्थाकारमुखत्वात्तथात्वम् जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप्।

कपिनामन् पु० कपेर्नाम नाम यस्य। सिह्लके भावप्र०। कपितैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम्।

कपिपिप्पली स्त्री कपिः कपिवर्णा रक्ता पिप्पलीव। १रक्तापामार्गे वैद्य०। २सूर्य्यावर्त्त वृक्षे रत्नमा०।

कपिप्रभा स्त्री कपावपि प्रभा स्वगुणप्रकाशोऽस्याः। (आल कुशी) कपिकच्छ्वाम् शब्दरत्ना०। [२सुग्रीवे च

कपिप्रभु पु० ६त०। १रघुनाथे रामचन्द्रे शब्दरत्ना०।

कपिप्रिय पु० ६त०। १आम्रातकवृक्षे राजनि०। २कपित्थे भावप्र०। कपितैलशब्दे तद्वाक्यमुक्तम्।

कपिरथ पु० कपिर्हनुमान् रथ इव वाहनमस्य। १श्रीरामे शब्दरत्ना०। कपिः केतुमान् रथोऽस्य। २अर्ज्जुने कपिकेतनशब्दे तन्नामताकारणं दर्शितम्।

कपिल पु० कम्ब गत्यां इलच् वस्य पश्च कपि+सिध्मा० लच् वा। सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तके १मुनिभेदे कर्दमप्रजापतेर्देवहूतिगर्भजपुत्ररूपे २भगवदवतारभेदे। ३वह्नौ ४कुक्कुरे च हेम०। (शिलारस) ५सिह्लके रत्नमा०। ६पिङ्गलवर्णे। ७तद्वति त्रि० अमरः। स च वर्णः गौरपीतमिश्रितवर्ण इति रघुः रोचमाच्छविरित्यन्ये। सांख्यमतञ्च द्विविधं सेश्वरनिरीश्वरभेदात् तत्र सेश्वरसांख्यशास्त्रं भगवदवतारः कपिलः प्रणीतवान्। निरीश्वरशास्त्रन्तु अन्यावतारः कपिलः "अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तकः" इति स्मृतेः। तत्र निरीश्वरसांख्यप्रवर्त्तकत्वादि यथा सा० का० उक्तं यथा "पुरुषार्थं ज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्। स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्। एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ। आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतन्तन्त्रम्। शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः। संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्। सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य। आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्ज्जिताश्चापि" विवृतञ्चैतदस्माभिः सा० त० कौ० व्याख्योपक्रमे यथा

"अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इत्यादिकषडध्यायीरूपं शास्त्रम् कपिलमुनि आसुरिनामानं मुनिमुपदिश्यीकृत्य प्रदिशाय तेनापि तत श्रुत्वा तदर्थानुगुणं संक्षिप्तपरं शास्त्रं पञ्चशिखाय पञ्चशिखाचो प्रदिष्टमेवं लोके प्रचाररूपमतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरकृष्णेन विशदार्थं आख्यायिकापरवादनिराकरणवर्ज्जं षष्टिपदार्थप्रतिपादनाय द्वासप्ततिरार्य्याः निर्म्मिताः। एतच्छास्त्रस्य च "संख्यां प्रकुर्व्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते। तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्यं प्रकीर्त्तितम्" इति महाभारतवाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषयोरन्यथाविवेकख्यातिरूपसंख्यायाः, प्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वसंख्यायाश्च प्रतिपादनात् सांख्यशब्दाभिधेयता। तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्रमिव चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्युपायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रगताः एवं हेयं दुःख, तन्निदानं विवेकादि, तन्निवृत्त्युपायो विवेकख्यातिसाक्षात्कार, दुःखनिवृत्तिश्चेत्येते पदार्था अत्र शास्त्रे प्राधान्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागतान्यन्ये। प्रकृते साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, स्वर्गापवर्गरूपप्रयोजनवत्त्वम्, परार्थं तथा प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, अकर्त्तुस्य चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतिकार्येभ्यो भेदः, अकर्त्तृत्वं जन्ममरणादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहुत्वञ्च, प्रकृते पुरुषस्य चोभयोः अस्तित्वं, संयोगः, वियोगश्च स्थूलसूक्ष्मभूतानां स्थितिरित्येते दश पदार्थाः मौलिकाः। तथा अविद्या-

ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्य्ययाः इन्द्रियादीनां स्वस्वव्यापारेऽसामर्थ्यम् "बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैव्योदावर्त्तमन्दता" । इत्येकादशविधम्, नवधा तुष्टयोऽष्टधा सिद्धयः तासां विपर्य्ययः सप्तदशधा इत्येवमष्टाविंशतिः नवधा तुष्टयोऽष्टौ सिद्धयश्चेवं षष्टिः पदार्थाः "प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता । पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश । विपर्य्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः । करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह" । इति राजवार्त्तिकोक्ता उपदिष्टाः । प्रकृतिपुरुषविवेकोपदेशाय प्रवृत्तं शास्त्रं प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्वैविध्यं सूचयाम्बभूव । तत्र चेतनाः पुरुषा जन्मादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहवः । प्रकृत्यादयः चतुर्विंशतिः पदार्थाः संहतपरार्थाः अचेतनाश्च । अचेतनाश्चपि प्रकृत्यादयः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं वत्सवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव प्रवर्त्तन्ते । तत्प्रवृत्तौ च अनाद्यविद्या मिथ्याज्ञानजन्यवासनासहकृता पुरुषेण संयोगं सम्पादयन्ती हेतुः । पुरुषसंयुक्ता च साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः महत्तत्त्वाकारेण परिणमते इदमित्थमेवेति निश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टमन्तःकरणमेव महत्तत्त्वसंज्ञकम् । तच्च पुनः इदं मम अनेनाहं कार्य्यं निष्पादयामीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टान्तःकरणरूपाऽहङ्काराकारेण परिणमते । सोऽपि सूक्ष्मभूतरूपशब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते । तानि च श्रोत्रत्वक्नयनरसनाजिह्वाख्य-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्य-पञ्चकर्म्मेन्द्रिय-सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिकमनोरूपेण, आकाशवायुज्वलनजलभूमिरूपमहाभूताकारेण च परिणमन्ते । एवते चतुर्विंशतिः पदार्थाः "प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति" सूत्रोपदिष्टाः । तेभ्य एव च भौतिकब्रह्माण्डचतुर्विधप्राणिदेहादीनामुत्पत्तिः । प्रकृतिश्चैव भूयोभूयः स्वव्यापारान् पुरुषाय दर्शयित्वा भूयोभूयो भुज्यमानेषु तेषु क्रमशः पुरुषस्य वैराग्यमुत्पाद्य आत्मानात्मकार्य्येभ्यः पुरुषस्य विवेकज्ञानं साधयित्वा च दृष्टात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्यापारदर्शनेन कृतकृत्यतया निवर्त्तते । तन्निवृत्तौ च तत्कार्य्यसकलपदार्थव्यापारनिवृत्तिरित्यतः सकार्य्यप्रकृतिवृत्तिनिवारणाय प्रयत्नः कार्य्यः । तन्निवृत्तिश्च विवेकज्ञानसाध्या इत्यतश्च विवेकसाधनायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकश्च यत् वस्तु यथास्थितम् तत्तथारूपेण ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य निःसङ्गतया क्रियाशून्यतया चापरिणामित्वेन कर्तृत्वाभावात् प्रकृतिकार्य्यबुद्धिरेव कर्त्री कृतिसमानाधिकरण्येनैव तत्फलस्य सुखदुःखादेः तन्निष्ठतैव । पुरुषे तु प्रधानकार्य्यबुद्धेश्चिदात्मनि प्रतिबिम्बात् दुःखादेरपि पुरुषे प्रतिबिम्बनं तेन च पुरुष उपतप्यते, बुद्धेर्दुःखनिवृत्तौ च नैव तस्योपताप इत्यतः प्रतिबिम्बरूपदुःखभोक्तृत्वेन आत्मानं जानन् पुरुष उपतप्यमान इव भवति । ततश्च प्रकृतेर्भिन्नतया तत्कार्य्यसुखादिशून्यतया ज्ञातः पुरुषः प्रतिबिम्बाकारैः दुःखैर्न संबध्यते इत्येवं प्रकृत्यादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां पुरुषस्य च असाधारणधर्म्मविशेषकथनद्वारा तयोर्विवेकज्ञानोपयोग्युपदेशार्थमेवेदम् शास्त्रं प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवेकस्तथा शास्त्रे तन्मूलके द्वासप्ततिकारिकात्मके प्रबन्धे च आख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जमीश्वरकृष्णेन दर्शितम्"। तत्र साङ्ख्यमतं सर्वदर्शनसंग्रहे इत्थं समग्राहि

"सङ्क्षेपेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च, कश्चिदनुभय इति । तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः, प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं "मूलप्रकृतिरविकृतिरिति"। मूलञ्चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः महदादेः कार्य्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थापातात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः । विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहङ्कारतन्मात्राणि । तदप्युक्तं "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति" अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहङ्कारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च पञ्चतन्मात्रादीनाम् तत्राहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानानां प्रकृतिः, तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां, कर्म्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च । राजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन "अभिमानोऽ-

अहङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः। एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव। सात्त्विकएकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्। बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः। उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यादिति"।

विस्तरस्तु तत्त्वकौमुद्यामाचार्य्यवाचस्पतिभिः। केवला विकृतिस्तु वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं "षोडशकस्तु विकारः" इति षोडशसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावात्। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्व्वपूर्व्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते। इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता। तदुक्तम् "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानीति"। अनुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति। पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः। एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतं तदप्युक्तं "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात्। त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति"। इह कार्य्यकारणभावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते। नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति। वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तुसदिति। सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति। तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च। नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत्सत्तासम्बन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः, नहि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्त्तुं पार्य्यते। ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्म्माविति चेत्तथापि असति, धर्म्मिणि तद्धर्म्म इति व्यपदेशात्सप्तम्या धर्म्मिणः सत्त्वापत्तेः। तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्य्यं सदेव सतस्त्वाभिव्यक्तिरुपपद्यते यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते। किञ्च कार्य्येण सम्बद्धं कारणं तज्जनकम् असम्बद्धं वा प्रथमे कार्य्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् चरमे सर्व्वं कार्य्यजातं सर्व्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात्। तदप्युक्तं साङ्ख्याचार्य्यैः "असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति"। अथैवं मन्येथाः असम्बद्धमपि तत् तदेव जनयति यत्र यत् कारणं शक्तं शक्तिश्च कार्य्यदर्शनोन्नेयेति तन्न सङ्गच्छते तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात्। कार्य्यकारणयोरभेदाच्च कार्य्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्म्मत्वात् यदेवं न तदेवं यथा गौरश्वः, तद्धर्म्मश्च पटस्तस्मान्नार्थान्तरम्। तर्हि प्रत्येक त एव प्रावरणकार्य्यं कुर्य्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः। यथोक्तं भगवद्गीतायाम् "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति। ततश्च कार्य्यानुमानात् तत्प्रधानसिद्धिः। तदुक्तम् "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यमिति"। नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात् अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जडयोः कलधौतशुक्त्यादिवत् सारूप्याभावेनारोपासम्भवाच्च। तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् यद्येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मात्तथेति। तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं, या दुःखात्मकता तद्रजः, या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात् तत्सपत्नीनां दुःखम् ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात्। तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसमुद्भवात्। एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखाकरोति परैरपह्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयतयोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः मुह वैचित्त्ये इत्य

चाङ्गातोमौषधयन्त्रनिवृत्ते उभेक्षपर्यायेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्। तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति। अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजःसत्त्वतमोगुणप्रतिपादनपराः।

ननु अचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्ये न व्याप्रियते अतः चेतनेन केनचित् तदधिष्ठात्रा भवितव्यं तथाच सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः सेत्स्यतीति चेत् तदसङ्गतम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः दृष्टञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यति। तदुक्तम् "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति"। यत्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तेत सृष्ट्युत्तरकाले वा आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः, द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति। तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य सन्निधानेन लोहस्य व्यापारः तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि भेदाग्रहात् त्रिदुःखावमर्षात् तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यमपेक्षते। तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम्। न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः ततः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः। तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः। यथोक्तम् "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः" इति। ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते? इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्त्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि। यथोक्तम् "रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्। पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति"। एतदर्थं निरीश्वरसांख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्"।

तत्र सूत्रीभूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यसूत्रं तदुक्तार्थप्रपञ्चनात् षडध्यायी सांख्यप्रवचनसंज्ञेति यथोक्तं तद्भाष्ये "नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् नैवम् संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् अतएवास्याः षडध्याय्या योगदर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता। तत्त्वसमासाख्यं हि यत् संक्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति, विशेषस्त्वयं यत् षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" षडध्याय्या च क्रमेणैतेऽर्था यथा "हेयहाने तयोर्हेतू व्यूहा एते यथाक्रमम्। चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था आद्याध्याये प्रपञ्चिताः। संक्षिप्तशास्त्रमात्रार्णस्यात्र प्रपञ्चनात्। शास्त्रं योगस्येवैतत् सांख्यप्रवचनाभिधम्" १। विषयेष्वस्य घटकं यत् प्रपञ्चसत्कारकम्। प्रधानकार्यं तत्सूक्ष्मं द्वितीयाध्यायगामि च २। अत्यन्तदुःखपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नाशनः। तृतीयोक्तो विवेकोऽस्य परवैराग्यसाधनम् ३। अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम्। आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तं तुर्येऽध्याये समागतः ४। स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिनः। पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ५। शास्त्रप्रधानार्थविस्तारस्तत्त्वासोऽत्युक्तपूर्वयोः। षष्ठाध्याये कृतः पश्चादुपाख्यायिकोपसंहृतः।

सेश्वरसांख्यमतन्तु पातञ्जलमतत्वेन प्रसिद्धम् तन्मतञ्च पतञ्जलिशब्दे दर्शयिष्यते। तदेव मतं कर्दमप्रजापतेर्देवहूत्यामाविर्भूय भगवदवतारकपिलः मातरमुपदिदेश तच्च भाग० ३,२५,२६अध्यायेषु वर्णितम् यथा। "अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक्। यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः। ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम्। यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम्। अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः

पर: । प्रत्यग्धाम स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् । स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया । गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सद्य स इह ज्ञानगूहया । एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्म्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् । भवत्यकर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः । कार्य्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् । देवहूतिरुवाच । प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम । ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् । भगवानुवाच । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् । पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः । वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्द्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया । एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य च । सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः । प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः । प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ! । चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः । अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण योऽबहिः । समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्य्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः । स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः । यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । तदाहुर्व्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा । महत्तत्त्वाद्विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि । सहस्रशिरसं साक्षाद् यमनन्तं प्रचक्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् । कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च कार्य्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तघोरविमूढत्व-मिति वा स्यादहङ्कृतेः । वैकारिकाद्विकुर्व्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भवः । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः । तैजसात्तु विकुर्व्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सति ! । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः । संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् । तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता । तामसाच्च विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रन्तु शब्दगम् । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वञ्च नभसो लक्षणं कवयो विदुः । भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् । नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्व्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् च स्पर्शस्य संग्रहः । मृदुत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्माभिलक्षणम् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनम् । द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि ! रूपमात्रस्य वृत्तयः । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम् । तैजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च । रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः । कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते । क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः । रसमात्राद्विकुर्व्वाणादम्भसो दैवचोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः । करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते । भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् । सर्व्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्म्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमा-

वेशेषोपलभ्यते । एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः । हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् । निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् । वाण्या वह्निरथो नासे प्राणतो घ्राण एतयोः । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूर्य्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः । निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः । तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् । नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः । अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् । पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततोविराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततोविराट् । अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्ततोविराट् । हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततोविराट् । विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततोविराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततोविराट् । क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततोविराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततोविराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततोविराट् । त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्ततोविराट् । रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततोविराट् । गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततोविराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततोविराट् । चित्तेन हृदयं चैत्तः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत । यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्” इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये कपिलवचः ।

“प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् । स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वपि विषज्जते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्त्तास्मीत्यभिमन्यते । तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः । प्रासङ्गिकैः कर्म्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु । अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा । अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि । भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् । यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः । मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च । सर्व्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्य्येण मौनेन स्वधर्म्मेण बलीयसा । यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुङ्मुनिः । विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् । सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् न कुर्व्वन्नसदाग्रहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च । निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः । उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् । मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् । यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः । एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः । स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् । भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया । लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः । मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा । नष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः । एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते । साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः । देवहूतिरुवाच । पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो । यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च । अकर्त्तुः कर्म्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः । गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ? । क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते । श्रीभगवानुवाच । अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्म्मेणामलात्मना । तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् । तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः । भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च। यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्। स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते। एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम्। युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित्। यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना। सर्व्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः। मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा। निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम्। प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा च्छिन्नसंशयः। यद्गत्वा न निवर्त्तेत योगी लिङ्गाद्विनिर्गमे। यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग। अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः।” भाग० ३स्क०२७अ०।
“योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे। मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम्। स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम्। दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्च्चनम्। ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा। मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम्। अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः। ब्रह्मचर्य्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्च्चनम्। मौनं सदासनजयः स्थैर्य्यं प्राणजयः शनैः। प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि। स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम्। वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः। एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम्। बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः। शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम्। तस्मिन् स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्। प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः। प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम्। मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः। वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्। प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्। प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्। यदा मनः स्वविरजं योगेन सुसमाहितम्। काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः। प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम्। नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्। लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम्। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्। मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया। परार्द्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम्। काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम्। दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम्। अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्व्वलोकनमस्कृतम्। सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम्। कीर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम्। ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः। स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम्। प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा। तस्मिन् लब्धपदं चित्तं सर्व्वावयवसंस्थितम्। विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः। सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम्। उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम्। यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्। ध्यातुर्म्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम्। जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः। ऊर्व्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत् संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्य्यात्। ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ। व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्त्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भिनितम्बबिम्बम्। नाभिह्रदं भुवनकोषगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम्। व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम्। वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम्। कण्ठञ्च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्य्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य। बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान्। सञ्चिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः शङ्खञ्च तत्करसरोरुहराजहंसम्। कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरारिभटशोणितकर्द्दमेन। मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे। भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्त्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दम्। यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासम्। यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानम् भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम्। मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रम् ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु। तस्यावलोकमधिकं कृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः। स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादम् ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायाम्। हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम्। सम्मोहनाय रचितं निजमाययास्य भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य। ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति। ध्यायेत् स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत्। एवं हरौ भगवति

प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकप्रमोदात्। औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्व्वियुङ्क्ते। मुक्ताश्रयं यर्हि निर्व्विषयं विरक्तं निर्व्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्च्चिः। आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः। सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये। हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः। देहञ्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम्। दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः। देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः। तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः। यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्त्यः प्रतीयते। अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा। यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात्। अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात्। भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्। आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः। सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि। ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम्। स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते। योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतौ स्थितः। तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम्। दुर्व्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते” इति भा० ३ स्क० २८ अ०।

“देवहूतिरुवाच। लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च। स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम्। यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते। भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो। विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्व्वतो भवेत्। आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः। कालस्येश्वररूपस्य परेषाञ्च परस्य ते। स्वरूपं बत कुर्व्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः। लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये। श्रान्तस्य कर्म्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः। मैत्रेय उवाच। इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः। आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्द्दितः। श्रीभगवानुवाच। भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते। स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते। अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्य्यमेव वा। संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्य्यात् स तामसः। विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्य्यमेव वा। अर्च्चादावर्च्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः। कर्म्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम्। यजेत् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः। मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये। मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ। लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्। अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे। सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः। स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः। येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते। निषेवितानिमित्तेन स्वधर्म्मेण महीयसा। क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः। मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः। भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च। महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया। मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च। आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्त्तनाच्च मे। आर्ज्जवेनार्य्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा। मद्धर्म्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः। पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतिमात्रगुणं हि माम्। यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात्। एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत्। अहं सर्व्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा। तमवज्ञाय मां मर्त्त्यः कुरुतेऽर्च्चाविडम्बनम्। यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्। हित्वार्च्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोति सः। द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः। भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति। अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे। नैव तुष्येऽर्च्चितोऽर्च्चायां भूतग्रामावमानिनः। अर्च्चादावर्च्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत्। यावन्न वेद स्वहृदि सर्व्वभूतेष्ववस्थितम्। आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम्। तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्व्विदधे भयमुल्बणम्। अथ मां सर्व्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम्। अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा। जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे। ततः सचित्ताः प्रवराः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः। तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः। तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः। रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः। तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात्। ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः। ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः। अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्म्मकृत्। मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्म्ममात्मनः। तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः, मय्यर्पितात्मनः

पुंसोमयि संन्यस्तकर्मणः। न पश्यामि परं भूतमकर्त्तुः समदर्शनात्। मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन्। ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति। भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः। ययोरेकतरेणैव पुरुषः पूरुषं व्रजेत्। एतद्भगवतोरूपं ब्रह्मणः परमात्मनः। परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्म्म विचेष्टितम्। रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते। भूतानां महदादीनां यतोभिन्नदृशां भयम्। योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः। स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः। न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः। आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत्। यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्य्यस्तपति यद्भयात्। यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात्। यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह। स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च। स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः। अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात्। नभोददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः। लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतम्। गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात्। वर्त्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम्। सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः। जनञ्जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तकम्” भाग० २६ अ०।

भगवदवतार एव कपिलः सगरसन्ततीर्हुङ्कारेण भस्मीचकार यथोक्तं रामा० आ० ४० अ० “यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः। महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान् प्रभुः। कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम्। तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः। पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः। सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम्” इति ब्रह्मवाक्यमुपवर्ण्य रामं प्रति विश्वामित्रेणोक्तम्। “तत प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम्। रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः। ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः। ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्। हयञ्च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः। प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन!। ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्य्याकुलेक्षणाः। खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः। अभ्यधावन्त सङ्क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन्। अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि। दुर्मेधस्त्वं हि सम्प्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान्। श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन!। रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोन्मुनिः। ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना। भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ! सगरात्मजाः”। अत्र प्रागुत्तरामिति भूमध्यस्थलङ्कापेक्षया तत्स्थानस्य तथात्वात्। वस्तुतः सिद्धेश कपिलोऽपि भगवदवतारश्च। “पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्। प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्” भा० १, ३, ११ उक्तेः “सिद्धानां कपिलो मुनिः” गीतोक्तेश्च अग्न्यवतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायमित्यविरोधः। स च ब्रह्मणः तपसोऽर्थिभेदः “सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा” ब्रह्मपु० तर्पणमन्त्रलिङ्गात्। “कपिलः पिङ्गलः पिङ्गः” इत्यमरे पिङ्गलकपिलयोः पर्य्यायत्वेऽपि तयोरीषद्भेदोऽस्त्येव अत एव सुश्रुते “अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णग्रामम्” इत्युपक्रम्य नीलः पीतः हरितः श्यामः कर्बुरः कृष्णः रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भेदेन निर्देशः। “वाताय कपिला विद्युत्” सि० कौ०। २ सुश्रुतोक्ते मूषिकभेदे “पूर्व्वमुक्ता शुक्रविषा मूषिका ये समासतः। नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध मे। लालनः पुत्रक इत्यादिना “श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथेति विभज्य। तद्दंशोपद्रवचिकित्सा तत्रोक्ता यथा “कपिलेन व्रणकोथो ज्वरो ग्रन्थ्युद्गमस्तथा। क्षौद्रेण विडाञ्जिफलां श्वेतां चापि पुनर्नवाम्” सुश्रुतोक्ते ९ लूताभेदे स्त्री यथा।

“विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्। वसिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः। अपतन् दर्शनादेव भग्ना(?)स्तीक्ष्णमर्षणः। लूने तृणे महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः। अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने। यस्मान्मूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तस्माल्लूतेति भाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोडश। कृच्छ्रसाध्यास्तथाऽसाध्या लूताश्च द्विविधाः स्मृताः। तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावन्त एव तु। त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा। आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना। भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः। सौवर्णिका लाजवर्णा जालिनी एणीपदी तथा। कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो

दाहोऽतिसारश्च गदाःस्युश्च त्रिदोषजाः। पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च। शोफा महान्तो मृदवो रक्ताःश्यावाश्चलास्तथा। सामान्यं सर्वभूतानामेतदादंशलक्षणम्। विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि यथाकितृसितम्" इत्युपक्रम्य "आद्ये पिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत्। शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भ्रममेव च"१०गोविशेषे स्त्री कपिलादानशब्दे विवृतिः। कपिलानां नरश्रेष्ठ! शतस्य फलमश्नुते"भा०अ०८३ अ०। "क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः। यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" प्रा०वि० स्वाप०।"कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरकेण विपच्यते"प्रा०वि०भवि०पु० तत्र शूद्रस्य कपिलाक्षीरपाणं महापातकं तत्पाननिषेधस्तु क्षत्रियवैश्ययोरपीति भेदः। ११नदीभेदे स्त्री "कज्जलाचलशैलात्तु पूर्वस्मिन् शुभपर्वतः। यस्या सह पुरा रेमे तत्र शक्रः सुरेश्वरः। तत्पूर्वस्था महादेवि! नदी कपिलसंज्ञिता। तां च स्नात्वा नरोगङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्" कालिपु० ८१अ० १२कपिलपुष्पायां शिंशपायां स्त्री राजनि०। १३रेणुकानामगन्धद्रव्ये १४पुण्डरीकदिग्गजस्त्रियाञ्च हारा०१५टङ्ककन्यायां १६शिंशपाभाले १७राजरीतौ च स्त्री राजनि०। कपिलवर्णायां स्त्रियां तु टाबेव वर्णवाचित्वेऽपि अनुदात्तत्वाभावात् "नोद्वहेत कपिलां कन्याम्" मनुः कुक्कुरजातिस्त्रियान्तु जातित्वात् ङीष्। कूर्म्मविभागे मेरुतदिक्स्थे १८देशभेदे पु०"मेरोस्त्वां दिशि देशाः" इत्युपक्रम्य "कपिलमारुतवामत्ताः" इति वृह०सं०। अत्र कपिलमारीत्युक्त इत्येकं नाम इत्यन्ये। [म्मिते।

कपिलक त्रि० वो० कप—इरन् स्वार्थे क रस्य लः। कप्या

कपिलकादि पु० पाणिन्युक्ते रकारस्थाने लकारादेशनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कपिलक निर्वीलक लोमानि पांशुल कर्म्म शुक्ल कपिलिका तर्पिलिका तर्पिलि"। यथा कपिरक+कपिलक एव निर्वीरक+निर्वीलक इत्यादि।

कपिलद्युति पु०कपिला द्युतिरस्य।१सूर्य्ये शब्दच०। कर्म्म० २कपिलायां द्युतौ स्त्री।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिला द्राक्षा। द्राक्षाभेदे राजनि०

कपिलद्रुम पु०कर्म्म०। काष्ठीनामसुगन्धिपेतलद्रव्ये शब्दच०।

कपिलधारा स्त्री कपिलेव शुभ्रा धारा यस्याः संज्ञात्वात् "ङ्यापोरिति"पा० ह्रस्वः।१गङ्गायां हेमच०। कपिलानां तदीयदुग्धानां धारा संज्ञायां "ङ्यापोरिति"पा० ह्रस्वः।२कपिलादीनां दुग्धधारायां ३तत्कृते काश्या उत्तरस्थे मास्थे तीर्थभेदे च उपचारात् तयोरभेदात्। तदाविर्भावादि काशी० ६२अ०।"एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता गोलोकात् पञ्च धेनवः। सुनन्दा सुमनाश्चापि सुशीला सुरभिस्तथा। पञ्चमी कपिला चापि सर्व्वाघौघविघट्टिनी। वात्सल्यदृष्ट्या गर्भस्य तासामूधांसि सुस्रुवुः। वर्षुः पयसा पूरैस्तदूधांसि पयोधराः। धारासारैरविच्छिन्नैस्तावद्यावद्ध्रदोऽभवत्। पयः पयोधिरिव स द्वितीयः प्रैक्षि पार्षदैः। देवेशसमधिष्ठानात्तत्तीर्थमभवत् परम्। कपिलाह्रद इत्याख्यां चक्रे तस्य महेश्वरः। ततो देवाज्ञया सर्व्वे स्नातास्तत्र दिवौकसः। आविरासुस्ततस्तीर्थाद्दिव्यपितामहाः। तान् दृष्ट्वा ते सुराः सर्व्वे तर्पयाञ्चक्रिरे मुदा। अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा। इत्याद्याद्दिव्यपितरस्तृप्ताः शम्भुं व्यजिज्ञपन्। देवदेव! जगन्नाथ! भक्तानामभयप्रद!। अस्मिंस्तीर्थे त्वदभ्याशाज्जाता नस्तृप्तिरक्षया। तस्माच्छम्भो! वरं देहि प्रसन्नेनान्तरात्मना। इति दिव्यपितृणां स श्रुत्वा वाक्यं वृषध्वजः। हृष्टस्तां सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत्। सर्वं, सर्वपितॄणां वै परं तृप्तिकरं परम्। श्रीदेवदेव उवाच। शृणु विष्णो! महाबाहो! शृणु त्वं च पितामह!। एतस्मिन् कापिले तीर्थे कापिलेयपयोभृते। ये पिण्डान् निर्वपिष्यन्ति श्रद्धया श्राद्धदा नराः। तेषां पितॄणां सन्तृप्तिर्भविष्यति न माशया। अन्य विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परम्। कुहूसोमसमायोगे दत्तं श्राद्धमिहाक्षयम्। संवर्त्तकाले संप्राप्ते जलराशिजलान्यपि। क्षीयन्ते न क्षयं श्राद्धं याति सोमकुहूकृतम्। अमासोमसमायोगे श्राद्धं यद्यत्र लभ्यते। तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम्। गदाभृद् भगवान् यत्र यत्र त्वं च पितामह!। वृषध्वजोऽहं यत्र फल्गुस्तत्र न संशयः। दिव्यान्तरीक्षभौमानि यानि तीर्थानि सर्व्वतः। तान्यत्र निवसिष्यन्ति दर्शे सोमदिनान्विते। कुरुक्षेत्रे नैमिषे च गङ्गासागरसङ्गमे। ग्रहणे श्राद्धतो यत् स्यात्तत्तीर्थे वार्षभध्वजे। अस्य तीर्थस्य नामानि यानि दिव्यपितामहाः!। तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तृप्तिदायकम्। मधुस्रवेति प्रथममेषा पुष्करिणी मता। कृतकुल्या ततो ज्ञेया ततोऽसौ क्षीरनीरधिः। वृषभध्वजतीर्थञ्च तीर्थं पैतामहं ततः। ततो गदाधराख्यं च पितृतीर्थं ततः परम्। ततः कापिलधारं वै सुधाखनिरियं पुनः। ततः शिवगयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम्। एतानि दश नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः!। भवतां तृप्तिकारीणि वि-

नापि श्राद्धतर्पणैः । सूर्य्येन्दुग्रहणे यत्र पितॄणां तृप्तिकारकाः । ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ति तेषां श्राद्धमनन्तकम् । श्राद्धे पितॄणां संतृप्तिं दास्यन्ति कपिलां शुभाम् । येऽत्र, तेषां पितृगणोऽश्नीत क्षीरोदरोधसि । वृषोत्सर्गः कृतो यैस्तु तीर्थेऽस्मिन् वृषभध्वजे । अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तैस्तु तर्पिताः । गयातोऽष्टगुणं पुण्यं अस्मिंस्तीर्थे पितामह । अमायां सोमयुक्तायां श्राद्धं कापिलधारिके । येषां गर्भेऽभवन् पापीये दन्तजननान्मृताः । तेषां तृप्तिर्भवेन्नूनं तीर्थे कापिलधारिके । अग्नसमोक्षोदाना ये वाऽदारपरिग्रहाः । तेभ्यो निर्वपितं पिण्डमिह श्राद्धयता व्रजेत् । अग्निदाहे मृता ये वै नाग्निदाहश्च येषु वै । ते सर्वे तृप्तिमायान्ति तीर्थे कापिलधारिके । और्द्ध्वदैहिकहीना ये षोडशश्राद्धवर्जिताः । ते तृप्तिमधिगच्छन्ति एतत्कुण्डाभिवापिताः । अपुत्राश्च मृता ये वै येषां नास्त्युदकप्रदः । तेऽपि तृप्तिं परां यान्ति मधुस्रवसि तर्पिताः । अपमृत्युमृता ये वै चौरविद्युज्जलादिभिः । तेषामिह कृतं श्राद्धं जायते सुगतिप्रदम् । आत्मघातेन निधनं येषामिह विकर्मिणाम् । तेऽपि तृप्तिं लभन्तेऽत्र पिण्डैः गिरगयाकृतैः । पितृगोत्रे मृता ये वै मातृपक्षे च ये मृताः । तेषामत्र कृतं पिण्डोऽभवेदक्षयतृप्तिदः । पत्नीवर्गे मृता ये वै मित्रवर्गे च ये मृताः । ते सर्वे तृप्तिमायान्ति तर्पिता वार्षभध्वजे । ब्रह्मक्षेत्रनिवासा ये शूद्रवंशेऽन्त्यजेषु च । प्रेता नाम स्वहोत्वा यद्दीयते ते समुद्धृताः । तिर्य्यग्योनिस्थिता ये वै ये पिशाचत्वमागताः । तेऽप्यूर्ध्वगतिमायान्ति तृप्ताः कापिलधारिके । ये तु मानुषलोकेऽस्मिन् पितरोऽमरयोनयः । ते दिव्ययोनयः स्वर्गे मधुस्रवसि तर्पिताः । ये दिव्यलोके पितरः पुण्यैर्देवत्वमागताः । ते ब्रह्मलोके गच्छन्ति तृप्तास्तीर्थे वृषध्वजे । कृते क्षीरमयं तीर्थं त्रेतायां मधुमत् पुनः । द्वापरे सर्पिषा पूर्णं कलौ जलमयं भवेत् । सीमावहिर्गतमपि ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । मध्ये वाराणसि श्रेष्ठं मम सान्निध्यतो नरैः । काशीस्थितैर्यतोऽदर्शि ध्यजोमे वृषलाञ्छनः । वृषध्वजेन नाम्नातः ख्यास्यत्यत्र पितामह । पितामहेन सहितो गदाधरसमन्वितः । इत्थं पार्वदै सार्द्धं तिष्ठामोऽत्र पितामह" । । कापिलधारिकस्यापिलधारादयोऽप्यत्र ।

कपिलफला स्त्री कपिलं फलमस्याः । द्राक्षाभेदे राजनि० ।

कपिलशिंशपा स्त्री कर्म० । पीतपुष्पयुतायां शिंशपायाम् राजनि० । रक्तपीतमिश्रितवर्णस्य पिङ्गलतया पीताधिक्यवर्णमात्रपरतया पीतपुष्पायां वृत्तिरिति बोध्यम् ।

कपिलस्मृति स्त्री कपिलप्रणीता स्मृतिः । "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इत्यादिके षडध्यायीरूपे सांख्यशास्त्रे तस्य शास्त्रस्य न स्मृतित्वं वेदार्थानुभवपूर्वक मुनिप्रणीतत्वात् अतएव "स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इत्यादि शा० सू० भाष्ये कपिलस्मृतेरनवकाशदोषनाशङ्क्य मान-, वादिस्मृत्यन्तरानवकाशदोषात् सांख्यमतं प्रत्याख्यातम् "अथकोऽयं पुरुषः" इत्यादिश्रुतेर्न तस्य शास्त्रस्य साकाशत्वेन न निरवकाशत्वमिति व्यवस्थापितञ्च ।

कपिलाक्षी स्त्री कपिलमक्षि इव पुष्पमस्याः । १पीतपुष्पायां शिंशपायाम् २स्वर्णक्षीरी च राजनि० ।

कपिलाचार्य्य पु० कर्म० । विष्णौ । "महर्षिं कपिलाचार्य्यं कृतज्ञो मेदिनीपतिः" वि०स० । "महर्षिः कपिलाचार्य्य इति एकविशेषणमेकं नाम । महांश्चासौ ऋषिश्चेति महर्षिः कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् कपिलश्चासौ आचार्य्यश्चेति सांख्यस्य शुद्धात्मतत्त्वज्ञानम् "शुद्धात्म तत्त्वविज्ञानं सांख्यम्" इत्यभिधीयते इति व्याख्याते । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तमिति" श्रुतेः । "सिद्धानां कपिलो मुनिरिति" स्मृतेश्च तस्य तन्नामत्वम्" भा० ।

कपिलातीर्थ न० कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे । कुरुक्षेत्रप्रक्रम्य रामह्रदादिषु स्नानमुक्त्वा । "कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः" भा०व०८३ । [इन्द्रे । त्रिका० ।

कपिलाश्व पु० कपिलमेवाश्वं वहनत्वात् कपिलवर्णोश्वयोगाच्च

कपिलादान न० ६त० वक्ष्यमाणविधिना कपिलाख्या गोदाने तद्विधानादि हेमा०दा०आदित्यपु० । "कपिलां ये प्रयच्छन्ति धेनुमन्नां सवत्सकाम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां घण्टाकण्ठविभूषिताम् । श्वेतवस्त्रपरिच्छन्नां कांस्योपदोहनसंयुताम् । (कांस्योपदोहनरत्नैर्युक्तां सुवर्णयुक्तां च) । "इह योऽनः सर्वे कपिलां चापि सत्तमः । सवर्णेव सदो वसत्यत्र ब्रह्मविदाम्वर । । यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति हि । तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । "स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां घण्टाकण्ठविभूषिताम् । कांस्योपदोहनां धेनुं वस्त्रच्छन्नामलङ्कृताम् । दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते । दशधेनुप्रदानेन तस्यैका कपिला मता" याज्ञवल्क्यः "हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता । सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सद-

क्षिणा। दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान्। कपिला पुनस्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम्” व्यासः “रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां वस्त्रकांस्योपदोहनाम्। सवत्सां कपिलां दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत्। यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि। सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः”। लोकोत्तरे “घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता। दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता। पयस्विनी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता। कपिलैवं प्रदातव्या शिवलाभे विधानतः” दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे “कपिले! सर्वभूतानां पूजनीयाऽसि रोहिणी। तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” इति। रोहितवर्णाधिक्यात् रोहिणी। स्वर्णशृङ्गादिमानसूक्तम् हे॰ दा॰ कूर्म्मपु॰ “दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः। पञ्चाशत्पलिकं ताम्रं कांस्यं चैतावदेव तु। वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा। एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम्। कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात्। द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता। दत्ता सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा। सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते दश संयुतः। यान् यान् प्रार्थयते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः। अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोति संयतः”। २ समानवर्णवृषसहितकपिलधेनुदाने च “समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां ब्रह्मलोके महीयते” हेमाद्रिदा॰ भारतवाक्यम्

कपिलावट पु॰ कपिलया गोलकस्थया कृतोऽवटः गर्त्तः। गङ्गाद्वारसमीपस्थे तीर्थभेदे। कनखलतीर्थमुक्त्वा “कपिलावटं ततोगच्छेत्” भा॰व॰अ॰।

कपिलाह्रद पु॰ कपिलाभिः कृतो ह्रदः। काश्या उत्तरसोमास्थे तीर्थभेदे कपिलधाराख्ये विहितिः। “ततोवारणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम्। कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात्” भा॰व॰८४अ॰।

कपिलिका स्त्री कपिला+संज्ञायां कन् इत्वम्। शतपदीभेदे। (काणकाट) “शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ” सुश्रु॰

कपिलेश न॰ कपिलेन प्रतिष्ठापितमीशलिङ्गम् शा॰त॰। काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “कपिलेशं महालिङ्गं कपिलेन प्रतिष्ठितम्। दृष्ट्वान्ते कपयोऽप्यस्य दर्शनात् क्षितिमानसाः” काशीख॰। प्रतिष्ठित प्रतिष्ठापितमन्तर्भूतण्यर्थत्वात्।

कपिलोमन्(मा) स्त्री कपेर्लोमेव लोम मञ्जरी यस्याः वा अनन्तत्वात् वा डाप्। रेणुकानामकगन्धद्रव्ये राजनि॰।

कपिलोमफला स्त्री कपिलोमन्यपि फलति कण्डूदानाय प्रभवति फल–अच्। (आल्कुशी) शूकशिम्ब्याम् राजनि॰।

कपिलोह न॰ कपिवर्णं पिङ्गलं लोहं धातुः। पित्तले। हेमच॰। [श्याम् रत्नमा॰।

कपिवल्लिका स्त्री कपिः कपिवर्णा वल्लिका शपो॰। गजपिप्प-

कपिवक्त्र पु॰ कपेर्वक्त्रमिव वक्त्रमस्य। नारदे त्रिका॰। पर्वतर्षिशापाच्चास्य तथात्वम् यथाह भा॰ शा॰३०अ॰। “नारदः पर्वतश्चैव द्वावृषी लोकसत्तमौ। मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ। विहर्त्तुकामौ सम्प्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो!। हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि। नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः। तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ। भुञ्जानौ मानुषान् भोगान् यथावत्पर्य्यधावताम्। प्रीतिमन्तौ सदा युक्तौ समयञ्चैव चक्रतुः। यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत्। तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ। सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः। आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते। यथावत् पृथिवीपाल! आवयोः प्रगुणीभव। तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह। ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ। अब्रवीत् परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी। एकैव मम कन्या या सा वां परिचरिष्यति। दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलवृत्तसमाहिता। सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसुप्रभा। परमं सौम्यमित्युक्त्वा ताभ्यां राजा शशास ताम्। कन्ये! विप्रावुपचर देववत् पितृवच्च ह। सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्म्मचारिणी। तथा निदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह। तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च। नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्यपद्यत। ववृधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः। यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः। न च तं भागिनेयाय पर्वताय महात्मने। शशंस मन्मथं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित्। तपसा चेङ्गितेनैव पर्वतोऽथ बुबोध तम्। कामार्त्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम्। कृत्वा समयमव्यग्रो भवान् वै सहितो मया। यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम्। भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेव शपाम्यहम्। न हि कामं प्रवर्त्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा। सुकुमार्य्यां कुमार्य्यां ते तस्मादेव शपा-

त्यहम् । ब्रह्मचारी गुरुर्यश्चास्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् । अकार्षीत्समयश्च यमावाभ्यां यः कृतो मिथः । शप्तस्ते तस्मात् संक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे । सुकुमारी च ते भार्य्या भविष्यति न संशयः । वानरञ्चैव ते रूपं विवाहात् प्रभृति प्रभो ! । संद्रक्ष्यन्ति नरास्त्वन्ये स्वरूपेण विनानसम् । स तद्वाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्व्वतं तथा । अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः । तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च दमेन च । युक्तोऽपि नित्यधर्म्मश्च न वै स्वर्गमवाप्स्यसि । तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ । प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ । पर्व्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः । पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ! । अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् । धर्म्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् । सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह । पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् । सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् । नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् । उपतस्थे च भर्त्तारं न चान्यं मनसाऽप्यगात् । देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला । ततः कदाचिद्भगवान् पर्व्वतोऽनुचचार ह । वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत्स नारदम् । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्व्वतस्तदा । भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय मे प्रभो ! । तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्व्वतं नारदस्तथा । कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् । त्वयाऽहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि । इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् । अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह । तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् । निवर्त्तयेतां तौ शापावन्योन्येन तदा मुनी । श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् । सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया । तां पर्व्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् । अब्रवीत्तव भर्त्तैष नात्र कार्य्या विचारणा । ऋषिः परमधर्म्मात्मा नारदो भगवान् प्रभुः । तवैवाभेद्यहृदयो मा तेऽभूदत्र संशयः । साऽनुनीता बहुविधं पर्व्वतेन महात्मना । शापदोषञ्च तं भर्त्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता । पर्व्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽप्यगमद्गृहान्" । कपिमुखकीशास्यादयोऽप्यत्र । दैत०शामरमुखे न० ।

कपिप्रिय पु० कपिषु प्रियाभ्यो बहुफलत्वेन तत्प्रियत्वात् । आम्रातकवृक्षे । शब्दच० । [अमरः ।

कपिवल्ली स्त्री कपिरिव तन्नोमयुक्ता वल्ली । गजपिप्पल्याम्

कपिश पु० कपिः कपिवर्णमस्त्यस्य लोमा० श । १सिह्लके (शिलारस) मेदि० कपि कपिवर्णं श्यति शो–क । २कृष्णपीतमिश्रितवर्णे पु० ३तद्युक्ते त्रि० अम० । "मधुकरविटपानमिता तरुपङ्क्तीर्बिभ्रतोऽस्य विटपानमिता । विपाकपिशयन्नवता—रजसा रोधबकाभि कपिशं गवता" माघः । अत्र तरुपङ्क्तेः कृष्णत्वात् पिशङ्गलतारजोयोगात् श्यावत्वम् । ४रक्तकृष्णमिश्रवर्णे पु० ५तद्वति त्रि० "सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधोनाम राक्षसः" रघु । "ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी" विक्र० । "नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" मेघ० । स्वन्तस्य वर्णत्वात् ६मद्यभेदे न० शब्दा० । "पाणाणपस्वत् कपिशं पिपासतः" माघ; ७माधवीलतायां मेदि० स्त्री । ८उत्कलदेशसमीपस्थे नदीभेदे । "स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः । उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघु' ।

कपिशाञ्जन पु० कपिशमञ्जनं कर्म० । शिवे त्रिका० तस्य श्वेतत्वेनाञ्जनस्य कृष्णत्वात्तयोर्मिश्रणात् तथात्वम् ।

कपिशापुत्र पु० कपिशाया पुत्रः । पिशाचे शब्दरत्ना० ।

कपिशी स्त्री कपिश+वर्णवाचित्वात् ङीष् । १माधव्यां २सुरायाञ्च शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिकटाधरवाक्यं प्रमाणत्वेनोक्तम् । तच्चिन्त्यं "कपिशस्तु सिह्लके स्त्री माधव्यां त्रिषु वर्णे पुमान्" इति मेदिन्या स्त्रीत्वमात्रोक्तेः ङीबन्ततानुक्तेश्च । "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" "अन्यतो ङीष्" पा० सूत्रयोः तोपधभिन्नवर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तप्रतिपादकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् सि० कौ० व्याख्यानात् कपिशशब्दस्यानुदात्तत्वाभावेन ङीषोऽप्रसक्तेः "लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः" फिट्सूत्रेण तस्य पिशङ्गकदम्बयोरिव गुरुयुक्तत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात् अतएव "ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरीति" विक्रमोर्वश्याम् टाबन्ततया प्रयोगः । तथा च स्त्रीत्वेऽपि कपिशा इत्येवंरूपेण भवितव्यं न ङीबन्तेनेति द्रष्टव्यम् । किञ्च उक्तमेदिनिवाक्ये तस्य सुरार्थताऽपि न दृश्यते परन्तु "कपिश मद्यश्च मैरेयं कापिशं कापिशायनम्" हलायुधोक्ते मद्ये क्लीवत्वमेव । अतएव "ग्राम्याणपस्वत् कपिशं पिपासवः" इति माघे क्लीवतयैव प्रयुक्तम् ।

कपिशीका स्त्री कपिशैव स्वार्थे वा० ईक । मदिरिकायां त्रिका०

कपिशीर्ष न० कपीनां शिरः शीर्षमस्य शाक० । प्राकाराग्रे त्रिका० । कपीनां प्राकाराद्यवस्थितत्वेन हि शीर्षवत्त्वम् ।

कपिशीर्षक न० कपेः शीर्षमिव कायति कै–क । हिङ्गुले । शब्दच० ।

कापिष्ठल पु० "कपिष्ठलो गोत्रे" पा०नि०षत्वम् । गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कापिष्ठलि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे उपका० इञो वा लुक् । कापिष्ठलयः कपिष्ठलाः । गोत्रादन्यत्र न षत्वम् ६त० । कपिस्थल वानरस्थाने न० ।

कपिस्कन्ध पु० दानवभेदे "उद्योगं परमं चक्रुर्दानवा युद्धदुर्मदाः" इत्युपक्रम्य "काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः चितिकम्पनः" हरिवं० १४० अ० ।

कपीवाच्छू स्त्री कपिकच्छू+संज्ञायां वा दीर्घः । शूकशिम्व्याम् (आलकुशी) शब्दर० ।

कपीज्य पु० कपिभिरिज्यते यज–क्यप् ३त० । १क्षीरिकावृक्षे । जटाध० । २रामचन्द्रे । कपिषु श्रेष्ठ ७त० । ३सुग्रीवे च ।

कपीत पु० कं जलं पीतं येन वर्णः सपीतः अपेरतो लोपः । श्वेत वृक्षादृक्षे रत्नमा० ।

कपीतन पु० कपीनाम् ६ लक्ष्मी तनोति तन–अच् । १आम्रातकवृक्षे २शिरीषवृक्षे ३गर्दभाण्डवृक्षे च अमरः ४अश्वत्थवृक्षे मेदि० । ५गुवाकवृक्षे ६बिल्ववृक्षे च शब्दर० । एतेषां यथायथम् कपितुल्यलोमशमञ्जरीकत्वात् तद्प्रियफलकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कपीन्द्र पु० कपिरिन्द्र इव । १हनुमति शब्दच० । "नश्यन्ति ददर्श हन्तानि कपीन्द्रः" भट्टिः । ६त० । कपीनामिन्द्रे स्वामिनि २सुग्रीवे कपीनां यथेष्टं नियोक्तरि ३रामे अभेदात् ४विष्णौ च । "शरीरभृत्कृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः" भा०अनु० १४९अ० विष्णुनामकीर्त्तने ।

कपीवत् पु० वसिष्ठपुत्रभेदे । "और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च । कपीवानकपीवांश्च द्वन्तो विश्वत्रयस्तथा । वसिष्ठसुता, ख्यातान्" हरिवं० २६१अ० । [ऋषिभेदे ।

कपीवह न० वहति वह–अच् ६त० "इकोवहे" पा० दीर्घः ।

कपीष्ट पु० कपीनामिष्टः । १राजादनीवृक्षे २कपित्थे च राजनि० ।

कपुच्छल न० कस्य शिरसः पुच्छमिव लाति–ला–क । १केशचूडायाम् । "अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणं कपुष्टिका" गोभि० । 'कपुच्छलाख्या केशचूडा यस्याः संस्कारः कपुष्टिका" सं०त० रघु० । कस्य जलस्य पुच्छमिव लाति ला–क । २स्रुगग्रस्थाने । "इदमेव कपुच्छलमयं दण्ड इ भवतो द्वौ होमौ–स्वाहे" शत० ब्रा० ७,४,१,२६ । "इदमेव कर्मायं दक्षिणेन कपुच्छलम् स्रुगग्रस्थानीयम्" भा० । अत्र मूले कपुच्छलमिति मुद्रितपु० पाठः भाष्ये तु कपृत्तलमिति पाठः तत्र कस्य जलस्य पृते पूरणाय सरति गच्छतीति व्युत्पत्तिः । वेदे परोक्षवचनत्वात् पृषो० साधुत्वम् । "इदमेव कपुच्छलमयं दण्डं स्वाहाकार" शत०ब्रा०८,२,१,१० ।

कपुष्टिका स्त्री कस्य शिरसः पुष्टं पोषणाय कायति कै–क कस्य पुष्टं हितं वा कन् । केशचूडासंस्कारकर्मणि" कपुच्छलशब्दे गोभिलवाक्यमुदाहृतम् ।

कपूय त्रि० कुत्सितं पूयते पूयी–विशरणे अच् पृषो० उलोपः । कुत्सिते "अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह ते कपूययोनिमापद्येरन्" छा० उ० । "मघवा यः कवख यस्य कपूयाः सखायः" निरु० ६,१८ ।

कपृथ् त्रि० कुत्सितं प्रथयति प्रथि–क्विप् वेदे नि० सम्प्र० । कुत्सितप्रथयितरि । "सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या कपृत्" ऋ० १०,८६,१७, "कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये" ऋ० १०,१०१,१२,

कपोत पुस्त्री कव–वर्णे ओतच् वस्य पत्वं, को वायुः पोत इव यस्य वा । पारावते (पायारा) अमरः "कपोतको गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः । सग्राही शुक्रलः शीतः सुस्वादु रुचिकारकः" भाव० तद्गुणा उक्ताः ।(घुघु) इति ख्याते २चित्रकण्ठे धूसरवर्णे वनकपोते मेदिनिः । कपोतजातिस्तु त्रिधा गृहकपोतवनकपोतचित्रकपोतभेदात् । वृ०सं० तेषां दिवासञ्चारित्वमुक्तम् ।

"श्यामाश्येनशशघ्नवञ्जुलशिखिश्रीकर्णचक्राह्वयाश्चाषाण्डीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोतास्त्रयः । भारद्वाजकुलालकुक्कुटखराः हारीतगृध्रौ कपिः फेण्टः कुक्कुट पूर्णकूटचटकाश्चोक्ता दिवासञ्चराः" । तत्र च कपोतविशेषाणाम् गृहप्रवेशादरिष्टमुक्तं "यानासनशय्यानिलयनं कपोतस्य सद्मनिवेशनं वा । अशुभप्रदं नराणां जातिविभेदेन कालोऽन्य । आपाण्डुरस्य वर्षाच्चित्रकपोतस्य चैव पक्षात् । कुङ्कुमधूम्रस्य फलं सद्यः पाकं कपोतस्य" । आपाण्डुरस्य ईषत्पाण्डोर्धूसरस्य "रक्तपादाः कपोताश्च" रामा०उ० ६रिष्टवचने विधा० पा० भारते शान्तिपर्व्वणि तस्य गृहप्रवेशनेऽरिष्टमुक्तं यथा ।

"युधिष्ठिर उवाच । कपोतो यदि गाङ्गेय ! निविशत्यालयं नृणाम् । कथं शान्तिर्भवेत् तस्य छिद्रमेतद्वदस्व मे । भीष्म उवाच । प्रविष्टे सदनं राजन् । कपोतेऽभयकारिणि । उषुस्तत्र जायते तत्र नात्र कार्य्या विचार

था। अथ वा सद्म-स्वामी त्वरितं मृत्युमाप्नुयात्। गेहिनी वा सुतो वापि राजा कुप्यति वा भृशम्। येन केन प्रकारेण प्रोद्वेगं जायते गृहम्। न च संपद्यते राजन्! कपोते सद्म गते। निर्विघ्नेत्सदनं यस्तु कपोतो विघ्नकारकः। स कृत्वा शान्तिकं तस्य मेदसा जुहुयात् सुधीः। जीवनेच्छा कपोते चेद्विधानान्तरमस्ति तत्। शालीनां पिष्टमादाय यथाशोध्य तत् पुनः। विदधीत कपोतस्य रूपं शास्त्रविचक्षणः। गुडेनोदरमापूर्य सर्वं सकरमा पुनः। मधुना चरणौ तस्य पक्षौ धान्येन पक्षिणः। ततो वह्निमुखं कृत्वा स्थापयेत् प्रयतः सुधीः। "देवाः कपोताः" इत्येव यजने मन्त्र उत्तमः। खगं पिष्टमयन्तु जुहुयात् सर्पिषा युतम्। शतधा तं खगं कृत्वा भागशः परिकल्पयेत्। शिरसोऽष्टभागास्तु त्रिंशत्त्रिंशच्च पादयोः। सवितेति शिरसा वह्निभ्यो यजनं स्मृतम्। मनोज्योतिर्जुषतेति पक्षौ चन्द्रमसे जुहेत्। यमाय त्वा सन्ततेति च पादं दक्षिणमग्नये। चरणं वाममश्विभ्यां जुहुयादश्विमन्त्रतः। "मनस्स पन्था" इति च बाहू रुद्राय वै जुहेत्। तिलव्रीहीन् व्याहृतिभिः पञ्चाशद्भिश्च संजुहेत्। पश्चाच्चैव पुनः पूज्य यजमानाभिषेचनम्। शातकौम्भी सवत्सां च कामदोहां पयस्विनीम्। धेनुं दद्यात्सुवर्णं च दक्षिणार्थं विशेषतः। आचार्याय सुशीलाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने। ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्यथाशक्ति च दक्षिणाम्। एवं कृते विधाने तु कपोतः शान्तिकृद्भवेदिति"। ज्यो०त०। अद्भुतशान्तौ चरिष्टशान्त्यादिविषये कपोतं विशेष्य शान्त्यन्तरमुक्तम् यथा "गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च। चिल्लश्च चर्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च। गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते। षण्मासात्तथा वर्षान्मृत्युः स्याद् गृहमेधिनः। पत्नी पुत्रस्तथा वा मृत्युर्यस्यापि विनश्यति। ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा। गृह्णीयाद् यदि रोचेत शान्तिहोमं प्रयोजयेत्"। देवणभट्टे व्यास। "अद्भुतैः शान्तिकैश्च किं क्रियन्ते नरा द्विज। महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुष्टः पूजितो हरिः। उत्पातान् दारुणान् हन्ति दुर्निमित्तानशेषतः। तस्मात् पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः। अत्र महापुराणीयो मन्त्रः। "नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति"। छन्दोगपरिशिष्टम्। "अथातोऽज्ञ-ज्ञानाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने अमङ्गलने विना-तीर्थगमने वा काककङ्कगृध्रश्येनभासचिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे गृहिणस्योपरि विण्मोक्षे एवमेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे वा दुर्भूतेषु कल्पद्रष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति" अद्भुताय अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, रुद्राय, वायवे, सूर्याय, ब्रह्मणे, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति"। कपोतं विशेषयति शौनकः "रक्तपादः कपोतश्च चरण्योकाः शुकश्च यः। स चेत् काकविशेषात् वासमीपस्थ प्रभवेद् यदि। अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु"। कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताज्याहुतीः अद्भुताग्नये स्वाहा इत्यादि मन्त्रैः। तत्र स्वाहेत्युपाकृतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात्" रघु०। छन्दोगप०। "पश्चात् शतपावकेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति"। इदं हितोक्तत्रिविधकपोतभिन्नकपोतानाम् गृहस्थेन अवश्यपोष्यता यथाह ज्यो०त०भारतम्। "पारावताश्मयूराश्च शुका वैसारिकास्तथा। गृहस्थेन सदा पोष्या आत्मनः श्रेय इच्छता" अत्र प्रागुक्तकपोतत्रिकस्यैवारिष्टसूचकत्वं नान्यस्येति व्यवस्था अतएव प्रागुक्तभारते विघ्नकारक इति विशेषणम्। कपोतस्य प्रतुद यथाह भावप्र०। "हारीतो धवलः पाण्डुश्चित्रपक्षो हरच्छुक। कपोतः खञ्जरीटस्तु पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः। प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः" तेषां सामान्यमांसगुणाश्च तत्रैवोक्ताः "प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः। लघवो बद्धवर्चस्का किञ्चिद्वातकरा स्मृताः"। "आवर्त्तिभिश्च कपोतशिरोधराभैः" माघः। कपोतोऽस्त्यस्य नडादि० छ कुक् च। कपोतकीय कपोतयुक्ते त्रि० तस्मिन् भवः अण् बिल्वा० छमासस्य कुक्। कापोतक तत्र भवादौ त्रि०। २उष्ट्राख्ये कपोताभे सूपिकभेदे च कपोताभशब्दे उदा०। [राज्ञवे राजनि०

कपोतक न० कपोत इव कायति प्रकाशते कै—क। सौवी-

कपोतचरणा स्त्री कपोतस्य चरणं चरणाकारोऽस्त्यस्याः अर्श० अच्। १नलीनामगन्धद्रव्यसाधने द्रव्ये जटाधरः। कपोताङ्घ्रिरप्यत्र अमरः। हेम०। २कपोतपादे पु०।

कपोतपाक पु स्त्री कपोतपाको शिशुः। कपोतशिशौ तेषां ग्रामः अञ्। कपोतपाकं तस्य स्त्रियां बहुषु लुक्। कपोतपाकाः स्त्रियां तु न लुक्-कपोतपाक्या. इत्येव।

कपोतपाद त्रि० कपोतस्य पादाविव पादावस्य हस्त्यादि०

पाठात् नान्त्यलोपः समासान्तः । कपोतवृत्त्याचरणे । स्त्रियां वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री णिजर्थात् पाल+ण्वुल् टाप् इत॰ । गृह स्तम्भाग्रप्रसारितदारुभेदे सौधादिप्रान्ते काष्ठादिरचिते पक्षिवासस्थाने विटङ्के (पायराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा॰ ङीष् इत॰ टिड्ढाणञित्यत्राद्यन्तयोः साहचर्य्यात् तद्धितान्तस्यैव सि॰ कौ॰ पक्षपात् न ङीप् मुग्ध॰ तु टाप् इप॰ स॰ इति भेदः । कपोतपालिकार्थे विटङ्के हलायु॰ । "कपोतपालीषु निकेतनानाम्" माघः ।

कपोतरोमन् पु॰ कपोतरूपधारिशक्रवरात् प्राप्ते उशीनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा॰ व॰ १९६अ॰ । "कपोत उवाच । "वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुः" इत्युपक्रम्य "यामेतां शैब्यां मम निष्क्रयाय प्रादाः कृतानभिनीतृकत्य राजन् ! । एतद्धो कक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुत्रोजनयिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम" । २यदुवंश्ये कुकुरस्य नृपतेः पौत्रे नृपभेदे च "कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ तित्तिरिस्तनयोऽभवत्" हरिवं॰ ३८अ॰ ।

कपोतलुब्धकीय न॰ कपोतं लुब्धकञ्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "इष्टाच्छ॰" पा॰ छ । भारतान्तर्गते गृहस्थस्य प्राणदानेनाप्यातिथ्यावश्यकर्त्तव्यतासूचके आख्यायिकाभेदे तत्कथा भा॰ शा॰ १४६अ॰ ।

"स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्म्मयुक्तिसमन्वितम् । हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः । तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा । स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान् । तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः । अरावप्युचितं कार्य्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः । शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः । पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्म्मतः । तद्ब्रूहि मां सुविस्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्त्राणं हि विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य्य भूतले । यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । गत्वाऽङ्गारककर्म्मान्तं गृहीत्वाऽग्निमथागमत् । ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीपयत् । स संदीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविस्रब्धः स्वगात्राण्यकुतोभयः । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तमेवं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः । न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव । उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः । सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् । कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ ! गर्हयन् वृत्तिमात्मनः । मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् । उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् । ऋषीणां देवतानाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनाम् । श्रुतः पूर्व्वं मया धर्म्मो महानतिथिपूजने । कुरुष्वानुग्रहं सौम्य ! सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव । तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः । अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्तयामास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्म्मणा । अधर्म्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः । एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्म्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम्" ।

कपोतवङ्का स्त्री कपोतो वङ्क्यते प्रतार्य्यतेऽनया वङ्क–करणे घञ् । ब्राह्मीशाके राजनि॰ । इयाञ्च सुश्रुते वीरतर्व्वादिगणे उक्ता तद्गुणा उक्ता यथा । "वीरतरुवृक्षादनीदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवशिरभल्लूककुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति । वीरतर्व्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः" । "कपोतवङ्कामूलं हि पिबेद्वा बदरादिभिः" सुश्रु॰ । भावप्र॰ "ब्राह्मी-

कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती" इत्येव पाठः तत्र कपोतवल्लीति पाठकल्पनं प्रामादिकं सुश्रुतैकवाक्यतया कपोतवङ्केति पाठस्यैव न्याय्यत्वात्।

कपोतवर्णी स्त्री कपोतस्य वर्ण इव वर्णोऽस्याः गौरा० ङीष्। सूक्ष्मैलायां राजनि० तत्फलस्य कपोततुल्यवर्णत्वात्तथात्वम्।

कपोतवाणा स्त्री कपोतस्य तत्पाद इव वाणस्तत्तुल्याकारोऽस्याः। नलीकनामगन्धद्रव्ये राजनि० शरतुल्यरूपत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

कपोतवृत्ति स्त्री कपोतानामिव शस्योद्धरणेनाकृतसञ्चयेन वृत्तिः। कपोततुल्यायां १सञ्चयरहितजीविकायाम् तस्याश्च सञ्चयराहित्यं कपोतलुब्धकीयशब्दे दर्शितवाक्ये स्फुटम्। कपोतानां वृत्तिरिव वृत्तिरस्य। २तथावृत्तियुक्ते त्रि०। "कपोतवृत्तिर्वा स्यादुञ्छवृत्तिर्वा" "कपोतवृत्तिर्वाणिनिचयः षण्मासनिचयो वा। संवत्सरनिचयो वा। संवत्सरनिचये पूर्वं निचितमाश्वयुज्यां जह्यात्" विष्णु सं०। वानप्रस्थधर्मकथने। [(वामनहाटी) राजनि०।

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्याः ५ब०। ब्राह्मीवृक्षे।

कपोतसार न० कपोतः तद्वर्णः इव सारोऽस्य कृष्णत्वात्। स्रोतोऽञ्जने राजनि०। [कापोताञ्जनमिति पाठान्तरम्।

कपोताञ्जन न० कपोतवर्णमञ्जनम्। स्रोतोऽञ्जने अमरः।

कपोताभ पु० कपोतस्येवाभाऽस्य। १कपोतवर्णे हेम० तस्य नानावर्णत्वेऽपि कपोताञ्जनादौ कृष्णवर्णो दृश्यते क्वचित् कर्बुरवर्णोऽपि "तदिदं भस्म कपोतकर्बुरमिति" कुमारप्रयोगात् कर्बुरवर्णस्य कृष्णाधिक्यात् कपोतवर्णत्वम्। सुश्रुतोक्ते २मूषिकभेदे। "पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः। नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्" इत्युपक्रम्य "लालन" इत्यादीन् "मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः" इति विभज्य "अरुणेनानिलं क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान्। महाकृष्णेन पित्तञ्च श्वेतेन कफमेव च। महता कापिलेनाशूक् कपोतेन चतुष्टयम्। भवन्ति चैषां दष्टेषु ग्रन्थिमण्डलकर्णिकाः। पिडकोपचयाश्चोग्राः शोथश्च भयदारुणः" इत्युक्तम्। रूपचतुष्टय वातपित्तकफरक्तसन्निपातरूपम्"। [तस्य तत्त्वात्तत्कालासाध्यम्

कपोतारि पु० कपोतस्यारिः ६त०। श्येनपक्षिणि शब्दर०

कपोती स्त्री कपोतजाति स्त्री ङीष्। १कपोतजातिस्त्रियाम्। २यूपभेदे च। "अथ यद्वैतद्यज्ञस्य शत॰ म्लुतद्दयाम भवति यञ्च कपोती नाम यूप योऽह तादृशं यूप कुरुते नास्यायुषोऽस्य लोकमेति तस्मात्तादृशमपायुष्ककामो यूपं न कुर्वीत" शत० ब्रा० ११,७,२,२। "यस्य चतुरीक्षाधयः भवति स कपोती यूपः कपोतास्य

सौपजिपदन्विषमास्यात्" भा०। तेनात्र केनचित् कपोतिन् इति शब्दस्य कल्पनं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्।

कपोल पु० सौ० कप–ओलच्। गण्डे गल्ले (गाल) अमरः। "कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम्" कुमा०। "कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः। "शोणाश्चिः सुरकरिणां कपोलकाषः" किरा० "यस्याः कपोले, कलधौतधामस्तम्भेषु"। "कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः" माघ. कपोलाभित्तय इव विस्तीर्णत्वात् उपमि०स०। एवं कपोलफलकादयः। गण्डोर्ध्वकपोले।

कप्यास न० आस्यतेऽनेन आस करणे घञ् ६त०। कपिपृष्ठान्तभागे "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" छा० उ०। "कपेर्मर्कटस्यासम् कप्यासं आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति" भा०।

कफ पु० केन जलेन फलति फल–ड। शरीरस्थे धातुभेदे श्लेष्मणि। "मासमशामसमये कफवातपित्तैः कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते" उद्भट०। कफस्य स्वरूपस्थानकर्मादिकं भावप्र० उक्तं यथा।

"श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छलः शीतलस्तथा। तमोगुणाऽधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत्। एकः श्लेष्मा नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधः। अथ श्लेष्मणां नामान्याह "कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः। रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मा च. स्थानभेदतः। अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह। आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु। स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात्। दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि। तथाच वाग्भटः "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम्। व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक्"। इति चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः" इति अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्माण्याह। क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमामाशयगतोऽपरानपि। अतुल्यत्वाति च स्रोतसामम्बुदकर्मणा। अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन स हृतमल भेदं प्राप्नोति। अपरानपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण तैस्तैस्तत्र तत्र हृदयावलम्बन धात्र रसपक्वस्वस्तेन्द्रियतर्पणसन्धिश्लेषणादिकर्म शिरस्थस्थानि उपकरोति। तथाच "रसयुक्तान्नवीर्येण हृदयस्थोऽवलम्बनम्। त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बनः। त्रिकं शिरोबाहुद्वय-

सन्धिः। उभावपि यतः सौम्यौ तिष्ठतश्चान्तिके यतः। ततो रसान्विजानीतो रसनारसनौ समौ। रसना रसनेन्द्रियं रसनं कण्ठस्थकफः। स्नेहन स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः। श्लेष्मणः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ"। अन्यत्र वैद्यकेऽन्यथाभाषाद्युक्तम्। "अवलम्बककफस्त्वेकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः। बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः। तत्स्थानानि यथा "कफधाम्नां तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम्। ततोऽवलम्बकाख्याति श्लेष्मा प्रामोरःस्थितः"। आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः। श्लेष्मकः श्लेषणात् सन्धेः सन्धौ व्यवस्थितः। रसनावस्थितः श्लेष्मा बोधको रसबोधनात्। शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात्" कफस्थानानि "उरः कण्ठः शिरः क्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः। मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमुरःपरम्"। अविकृतकफस्य कर्माणि यथा सुखबोधे "स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम्। क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्" कफसामान्यलक्षणं यथा "माधुर्य्यं स्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यं गुणलक्षणं श्लेष्मा तस्य समानयोनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्य्यान्माधुर्य्यं वर्द्धयति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यमिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति" सुश्रु०। विशेषतस्तन्निदानादिकमुक्तं सुश्रुते

"दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानूपोदकमांसवसाविसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः। पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति"।

सुश्रुते कफविकारे हेतुरुक्तो यथा "विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्। करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्" वयोभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्रैव "बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु। भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तानुवीक्ष्य योजयेत्। देशभेदेऽपि कफहेतुत्वमुक्तं "कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः"। कफश्चाम एव तद्धर्मिणा क्लेदनादेरामधर्मत्वात् यथोक्तम् सुश्रुते।

"शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसान्द्रमृदुपिच्छिलरसबहुलमी-
मत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाम्यं तत् स्नेहनमाह्लादनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति"। अधिकमामके दृश्यम्।

कफकार त्रि० कफं तद्विकारं करोति कृ–अण्। कफविकारकारके द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेदः सुश्रुते उक्तः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधूकञ्चेति। काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"।

अन्यत्र "कफपित्तकरा मत्स्याः कफपित्तकरं दधि"। सुश्रुतेऽपि। सामान्यत उक्तं यथा "कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धशैत्यत्वात्" "वसुधाजलजाताभ्यां बलासं परिवर्द्धते" बलासं कफः। कफकृत्कफवर्द्धनादयोऽप्यत्र। "प्रमेहकृत् स्यात् कफकृच्च सर्वम्" वैद्यकम्।

कफकूर्चिका स्त्री कफं कूर्चति निकरोति कुर्च–निकारे ण्वुल्। लालायाम् आस्यासवे(लाल)। हेम०।

कफघ्नी कफं तद्विकारं हन्ति टक् ङीप्। १हपुषाभेदे राजनि०। २कफहन्तृद्रव्यभेदे त्रि०तानि द्रव्याणि सुश्रुते दर्शितानि यथा "आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति। आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः"।

"वरुणार्त्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकानक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरेयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयञ्चेति। वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः"।

"शालसारजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति। शालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः। मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेदोविशोषणः"। "रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकशल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति। एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः"। "अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्ङ्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणातापसवृक्षश्चेति। अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः"। "सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुर

षायिगुग्गुलीकुष्टावोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति । सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत् क्रिमिसूदनः" । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति । पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः । निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः" । "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालुकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति । एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च" । "बृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति । पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः । कफारोचकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्ररुजापहः" । "पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति । पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः" ।

"ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकञ्चेति ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः । "मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकबिभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गष्टाऽतिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति । एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः" । "हरीतक्यामलकबिभीतकानि त्रिफला । त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी" ।

"पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् । त्र्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् । निहन्याद्दीपनं गुल्मपीनसाग्न्यल्पतामपि" । "आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति । आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः । चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः" । "लाक्षारेवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालतीत्रायमाणा चेति । कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्त्तिनाशनः" । "बिल्वाग्निमन्थटुण्टुकपाटलाकाश्मर्यश्चेति महत् । सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम् । मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम्" । "कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणपञ्चकः । मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च । अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् । एतौ वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः । पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्त्तितौ" इति विशेषत उक्तम् । सामान्यतस्तु तत्रैवोक्तम् "अम्लं कटुकं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वात् मधुरं क्षौद्रञ्च" । रसभेदस्य तद्धेतुत्वं तत्रोक्तं । "ये रसा श्लेष्मशमना भवन्ति षट् तेषु वै स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते" (बलासं कफम्) तत्पाकपरिपाटी तत्रैवोक्ता । "श्लेष्मा विदग्धो लवणत्वमुपैति" अतेजोनिलजे श्लेष्मा शमं याति शरीरिणाम् "तत्र यदमी गुणा वीर्य्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ । शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं । वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यम् । गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ । तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः । तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः गुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदुशीतोष्णाः स्पर्शग्राह्याः । पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्याम् । स्निग्धरूक्षौ चाक्षुषौ । शीतोष्णौ सुखदुःखोत्पादनेन । गुरुपाकः सृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्लेशेन च । लघुर्बद्धविण्मूत्रतया मारुतकोपेन च" ।

"तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च" सुश्रु० । तत्पाककद्रव्यगुणभेदाः संक्षिप्यान्यत्रोक्ताः । "गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः । श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः" । तन्निवारणोपाया अन्यत्रोक्ता यथा "रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडापदाघातनम् । धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्" ।

कफहन् कफहृदयः श्लेष्महन्तृके मल्लादयोप्यत्र त्रि० ।

कफणि पुंस्त्री केन जलेन फणति स्फुरति इन् । भुजमध्यसन्धौ । कूर्परे (कनुइ) हेमच० स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

कफल त्रि० कफ आध्यत्वेनास्त्यस्य लच् । कफदायके "वेणोः करीराः कफलामधुरारसपाकतः" सुश्रु० ।

कफवर्द्धन पु० कफं तद्विकारं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु । १पिण्डीतकवृक्षे त्रिकाण्ड० । २कफवृद्धिकारके त्रि० ।

कफविरोधिन् पु० कफं विरुणद्धि वि+रुध-णिनि । १मरिचे राजनि० । कफविरोधकारके २कफविकारनाशके त्रि० ।

कफान्तक पु० कफमन्तयति अन्त+तत्करोतीति णिच्-ण्वुल् । १वर्वुरवृक्षे राजनि० । २कफविकारनाशके त्रि० ।

कफारि पु० ६त० । १शुण्ठ्याम् राजनि० २कफनाशके त्रि० ।

कफिन् त्रि० कफोऽस्त्यस्य कफ+इनि । १श्लेष्मप्रधाने जने ।

अमरः स्त्रियां ङीप्। कफिनी तस्य भावः तल्। कफिता स्त्री त्व। कफित्व न० कफयुक्तत्वे।

कफेलू पु० कफं लाति ला—कू नि०। श्लेष्मातकतरौ उज्ज्वल० रूपमञ्जरी। शब्दक० कफयुक्ते त्रि० सि० कौ० "प्रमाण-तयोक्तं यदुक्तं तच्चिन्त्यं सि०कौ० "कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः निपातनादेत्वम्" इत्युक्तेः तत्र तदर्थत्वा-दर्शनात्।

कफोणि पुंस्त्री केन जलेन फणति इन् पृषो० ओत्वम्। भुजमध्यपन्थौ कूर्परे (कनुइ) अमरः। स्त्रियां वा ङीप्।

कफोड पु० कफोणि+भेदे पृषो०। (कनुइ) कूर्परे। "कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ" अथ० १०,४,२,

कब स्तुतौ वर्णे च भ्वा०आत्म०प०सेट्। कबति अकबिष्ट चकाब कदित् चिचि अचकावत्। प्रनिकबति।

कबन्ध पु०कं जलं बध्नाति बन्ध-अण्, केन वायुना बध्यते, बन्ध—कर्म्मणि घञ्, कोशायुः प्राणवायुर्बध्यते संबध्यतेऽत्रा धारे घञ् वा यथायथं वाक्यम्। १उदरे तस्य पीतजलनिरोधनात् तथात्वम्। २धूमकेतौ, प्रवहवा-युना निबीयमानत्वात्तस्य तथात्वम् ३राहौ, तस्य छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनवत्त्वेन क्रिया-वत्त्वात् तथात्वम् ४राक्षसभेदे च मेदि० ५जले अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् "आ-पोमयः प्राण०" इति छा०उ० श्रुतेस्तस्य प्राणधारण करत्वम् "पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते" छा०उ० अन्नपानं विना प्राणविच्छेदस्योक्तेस्तथात्वम्। "मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हृतमूर्द्धसु। तदावेशात् कबन्धः स्यादेकोऽमूर्द्धा क्रियान्वितः" इत्युक्तलक्षणे शिरःशून्ये ईक्रियायुक्तदेहे अस्त्री अमरः। "कबन्धान्छिन्नशिरस्, खड्गयष्ट्यपाणय" देवीमा०। "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दश कोटयो निपतिता एकः कबन्धोरणे। तादृक्कोटि कबन्धनर्त्तनविधौ खेलन्ननत् खे शिरस्तेन वा कोटिनिपातने रघुपते: कोदण्डघण्टारवः" प्राचीनगाथा। "यस्य नेष्यति वपुः कबन्धताम्" अचितोर्द्धकबन्धपक्षद " माघः। "कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुता-मुपेत्य। वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श"। "उत्थितं ददृशेऽन्यश्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन" रघु०। तद्देहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सम्यगभि सर-णाभावेन वायुना सम्बन्धवत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम् ७मेघे निरुक्ते ५,४ "निचीनवारं वरुणः कबन्धम्" इत्युदाहृत्य-विवृत्योक्तम् "कबन्धं मेघम् कमुदकं भवति तदस्मिन् धीयते, उदकमपि कबन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतञ्च इति" तत्रोक्ते: तत्र पृषो० साधुत्वम्। कबन्धराक्षसकथा च भा०व० २७७अ० यथा। "दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्द्दितौ। जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ। वने महति त-स्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह। ददर्श मृगयूथानि द्रव-माणानि सर्वशः। शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्द्धतः। अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम्। मेघ-पर्व्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम्। उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम्। यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम्। विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत!। स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम्। विषण्णश्चा-ब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम। हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः। राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा। नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम्। द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम्। द्रक्ष्यन्त्यार्य्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः। अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा। एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः। तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमेष्वप्यसम्भ्रमः। मा विषीद नरव्याघ्र! नैष कश्चिन्मयि स्थिते। छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः। इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः। खड्गेन भृशतीक्ष्णेन नि-कृत्तस्तिलकाण्डवत्। ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन आजघ्निवान् बली। सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघव स्थितम्। पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम्। गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः। तस्य देहाद्विनिः-सृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः। ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन्। पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः। कामया किमिदं चित्रमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे। तस्याचचक्षे गन्धर्व्वो विश्वावसुरहं नृप!। प्राप्तो ब्राह्मणशा-पेन योनिं राक्षससेविताम्। रावणेन हृता सीता राम! लङ्काधिवासिना। सुग्रीवमभिगच्छ त्वं स ते सख्यं करि-ष्यति। एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवैर्युता। ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तटागिनी। वसते तत्र सु-ग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह। भ्राता वानरराजस्य वालि-नो हेममालिनः। तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवे-दय। समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति।

एतावच्चक्रमसामिर्भङ्क्तुं द्रष्टामि मामकीम्। भुवं वानरराजस्य विदितो राघवालयः। इत्थुक्त्वान्तर्हितो दिव्यं पुरुषः स महाप्रभः। विस्मितौ जग्मतुर्वीरौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ"। "कथमिभूतमागपस्य कबन्धस्योपदेशत." रघुः

कबन्धिन् पु० १ऋषिभेदे "अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ" प्रश्नोप०। अस्त्यर्थे इनि। २उदकयुक्ते त्रि० "अयं सुषोम मरुत कबन्धिनः" ऋ० ५,५४,८। "कबन्धिनः उदकवन्त" भा०। स्त्रियां ङीप्।

कबित्थ पु० करयस्तिष्ठन्त्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था-क पृषो० पत्व च। कपित्थवृक्षे अमरटीका। [द्विरूपकोषः।

कबिल पु० कव-वर्णे इलच्। १कपिलवर्णे २तद्वति त्रि०।

कम् अव्य० कम-णिङभावपक्षे णिच् वादि। १पादपूरणे, २जले, कञ्जम्। ३मस्तके ४सुखे, शब्दर० कन्ति कन्तु। ५मङ्गले, ६निन्दायाम् शब्दचिन्ता०। "अथ ये प्रयुज्यन्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणास्तेऽमिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति" यथा "यतीम मर्त्याय कमरिपा" ऋ० ४,२०,६, "कमिति पादपूरणम्" निरु० १,६, उक्तेः पादपूरणार्थता "तन्वं लघुये हये कम्" ऋ० १,१२९,११, "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति" भा० "एवेदेषा पुरुतमा दृशे कम्" १,१२४,६, "कम् सुखेन" भा० "अरमयः सरपसस्तराय कम्" ऋ० २,१३,१२, "कं सुखेन" भा०। ७जलधारके मेघे "पिन्वसि त्वचं कं चित्" ऋ०, १,१२९,२, "कं चित् जलधारिकं मेघम्" भा०। ८सुखकरे "पश्चिव तोपञ्चाय कम्" ऋ० १,१८२,५, "कम् सुखकरम्" भा० ९तादर्थ्ये "कंयच्छन्त्या अभयुक्तिलतवतः" भा० चादयः सप्त प्रत्ययाः। कश कम्भ कंयु कन्ति कन्तु कन्त कय एते सुखान्विते त्रि०।

कम वाञ्छायां भ्वा० आ० सक० सेट्। अत· स्वार्थे णिङ् आर्धधातुके वा। कामयते कामयेत कामयताम् अकामयत। अचीकमत। णिङभावपक्षेऽपि चङ् अचकमत। कामयाम् बभूव आस चक्रे चकमे। कामयिता-कमिता कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट। कामयिष्यते-कमिष्यते। कामनीय· कमनीय काम्य। कामयितव्यः-कमितव्यः। कामी। कामयिता-कमिता कामितः कान्त·। कान्तिः। कर्त्तरि अच् कम कर्मण्युपपदे अण्। स्वर्गकाम। उदित् कामयित्वा कमित्वा कान्त्वा। कामुकः कम्र· कमन कामयमान· त्रि० कामयमान. । काम्यते काम्यमानः। कम् कामः सुख काम्या। "नरपतिश्चकमे मृगयारतिम्" "निवृत्तौ यं चकमे कुबेरात्" "भीमकान्तैर्नृपगुणैः" "सर्वं दव· कान्तमिदं वपुश्च" रघु·। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" श्रुतिः "रमणीकमनीयकपोलतले" शा० द० टी०। "य चेत् कामयते दातुं तव मामरिसूदन!" भा० आ० १७२। "सर्वान् कामयते यस्मात्" कथायज्ञे उक्तम्। "भीमा युक्त: कामितं सर्वशस्ते" भा० आ० ५८ "कामयाश्चक्रिरे कान्ताः सततस्तुपानिशाचराः" "अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाज्ञया" भट्टि·। आर्षे क्वचित् पर०। "एवं रूपं महं यो वै कामयेत्तापितं वने।" भा० व० ५८ अ०। "न च सीता दशग्रीवं मनसापि हि कामयेत्" "अकामोऽपि बलात् काम दर्शनादेव कामयेत्" रामा०।

अनु+कामनादनुरूपकामनायाम्। अनुकामयते।

अभि+आभिमुख्येन कामनायाम्। "दासीं कन्यासहस्रेण यस्मिंस्तामभिकामये" भा० आ० १८।

नि+नि शेषकामनायाम्। "या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत् साऽखिलकामलम्पटा" भाग० ५स्क० १८,२२। अतिशये च "निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना" कुमा०

प्र+प्रकर्षेण कामनायां अतिशये। प्रकाम·।

कम वाञ्छायां चुरा० आ० सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुम: णिङन्तकमवत् सर्वम्। किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं चिन्त्यम्।

कमक त्रि० कम-णिङभावे अच् स्वार्थे क। १कामुके २गोत्रप्रवर्त्तके ३ऋषिभेदे पु०। तत· गोत्रापत्ये इञ्। कामकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुषु उपका० तस्य लुक्। कमकाः कामकयः।

कमठ पुंस्त्री कम-अठन्। १कूर्मे कच्छपशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः" महाना०। २विष्णोरेकादशे अवतारभेदे। "सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठे एकादशे विभुः" भाग० १,३,१७। ३मुनीनां जलपात्रभेदे म० विश्व। ४वंशे पु० शब्दर०। ५दैत्यभेदे पु० हेमच०। ६शल्लकीवृक्षे पु० धरणि।

कमण्डलु पुंन० मण्डनं मण्डः कस्य जलस्य मण्डः क्वातिका-कु कर्मणादि। वरङ्गे कस्या·विमा· ब्रह्मचारिणा १जलपात्रभेदे, अमर। "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्"। "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्" मनु। "अमेयतीर्थोपहृता· कमण्डलो." माघ। "कमण्डलुकपालेन शिरसा च जटावता" भट्टि·। २प्लक्षे,

मेदिनि’। २चतुष्पाज्जातौ च पुंस्त्री “कमण्डलुपदस्य-लुप्पादज्जातिभेदः” सि०कौ०। तस्यापत्यम् “चतुष्पाद्भ्यो ढञ्” पा० ढञ् “ढोपोऽकद्र्वाः” पा० उ-लोप। कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री। तस्य कर्म भावो वा युवादि० अण्। कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न०।

कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुस्तदाकृतिस्तरुः कर्म०। १प्लक्ष-वृक्षे रत्नमा०। कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र।

कमन त्रि० कम–णिङभावे ताच्छील्ये युच्। १कमनीये अ-भिरूपे २कामुके च मेदि०। “कन्या कमना युवतिः” सि०कौ०। कमनच्छद। “त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधानम्” (वपुः) भाग० १,९,३१। करणे युच्। ३कन्दर्पे। ४अशोकवृक्षे च पु० मेदि०। ५ब्राह्मणे पु०हेमच०। [हेमच०। स्त्रियां ङीप्।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः छदोऽस्य। १कङ्कपक्षिणि।

कमनीय त्रि०, कम–णिङभावे कर्मणि अनीयर्। १सुन्दरे, “रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीरसरैरलसः” सा० द० टी०। “रुचिरं कमनीयतरा गमिता” माघः। २कामनायोग्ये काम्यमीये च। “अनन्यनारीकमनीयमङ्कम्” कुमा०। कमनीयस्य भावः “योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्” पा० वुञ्। कामनीयक तद्भावे न०।

कमन्तक पु० कम–बा० झ स्वार्थे क। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे उपका० इञो लुक्। कामन्तकय कमन्तकाः।

कमन्ध न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम्। तत्र हि कबन्धमिति स्वयं व्याख्याय कमन्धम् इति मनध्यपाठे कम् अन्धस् इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्धमित्येकं नाम परमतत्वेनोक्तम्।

कमर त्रि० कम–णिङभावे अरच्। कामुके उज्ज्वल०

कमल न० कम–दृषादि०कलच्। १पद्मे तद्भेदस्य तद्वयवभेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित्। तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम्। विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम्। रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम्। धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्। तस्माद्दल्पगुणं किञ्चिदन्यत्तु रक्तोत्पलादिकम्। सूर्यनाथदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः। पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्बिस्यादिच सा स्मृता। आदित्यन्द्रामलिनी कमलिनीत्यादि। पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा। पित्तासृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी। अथ नवपत्रादि। संवर्त्तिका नवदलं बीजकोषस्तु कर्णिका। किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः। मृणालं पद्मनालं स्यात्तथा विसमिति स्मृतम्। संवर्त्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत्। मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी। पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा। मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत्। किञ्जल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः। कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्। मृणालं वृष्यमधुरं पित्तदाहास्रजिद्गुरु। दुर्जरं स्वदुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम्। संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्”। “नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” रघु०। “प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः” “धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि” मेघ०। “अमलकमलराशेः” लीला०। “न कमलं कमलभ्मयदम्भसि” माघः। कमलयोनिः कमलासनः। २क्लोम्नि ३भेषजे ४सलिले ५ताम्रे हेम०। ६मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ७लक्ष्म्यां दशरनाम्न्यां स्त्री मेदि०। ८सारसपक्षिणि अमरः कमलनामनामत्वाच्चस्य स्त्रियां ङीष्। १०स्वनामख्याते जम्बीरभेदे स्त्री “रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम्। फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” तन्त्रसा० गुरश्चरणनियमे। तद्गुणाश्च भावप्र०उक्ता यथा। “मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत्। गररोगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत्। शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं बल्यञ्च बृंहणम्” ११मिथिलास्थे नदीभेदे स्त्री। १२छन्दोभेदे स्त्री। तल्लक्षणं वृत्तरत्नावल्यां दर्शितम् यथा “द्विगुणनगणसहितः सगणद्वय हि विहितः। फणिपतिमतिविमला क्षितिप! भवति कमलेति” “दशभिः प्रमिता सगणाविहिताः पुनरेकमितोनिहितोगुरुरन्ते। यदि सर्वकवयोविलसन्मतयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते” (गोलापी) १३पाटलवर्णे १४तद्वति त्रि०। “भवाय स्वाहा कमलाय स्वाहा इन्द्रवे स्वाहा तैत्ति० ७,२,१८,१। अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां बह्वादि० वा ङीष्। कमली कमलानां संघः खण्ड। कमलखण्ड पद्मसंघे न० तस्य देश पुष्क० इनि। कमलिनी भावप्र० उक्ते पोलकोपादौ स्त्री “कमलिनीमलिमा दिवसात्यये” उद्भट। “उत्तोमलयतावेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरु। लघुदयाधरे-

यंत्र' कमलोऽयं भयानके"शब्दार्थचिन्तामणौ।५मृगभेदे पु०

कमलकीट पु० कमलस्थं कीटः। कीटभेदे तत्र भवादौ पलद्या० अण्। कामलकीट तद्भवे त्रि०।

कमलकोरक पु० कमलस्य कोर इव कायति कै–क। कीटभेदे तत्र भवादौ पलद्या० अण्। कामलकोरक तद्भवे त्रि०।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन–ड। १ब्रह्मणि चतुर्मुखे अब्जजशब्दे विवृतिः। "अग्निवमद्दृग्कमलजमयमिन्दुमसूदिति" इत्युद्भ०। तद्भेदात् २रोहिणीनक्षत्रे च तस्य तदधिष्ठितत्वात्तथात्वम्। ३पद्मजातमात्रे भवादौ त्रि०। कमलजातपद्मजावादयोऽप्यत्र।

कमलभिदा स्त्री ६त०। कमलपाटने ततो भवादौ पलद्या० अण्। कामलभिद तद्भवे त्रि०।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि। अब्जजशब्दे विवृतिः। पद्मयोन्यादयोऽप्यत्र। ६त०। २कमलानामुत्पत्तिस्थाने स्त्री।

कमलबीज न० ६त०। (कमलगट्टा) पद्मबीजे भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु। विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम्। कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत्"।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम्। १पद्माकरे तडागे। २पद्मानां समूहे च। "हरिदश्वःकमलाकरानिव" रघु। कमलाकरभट्टनिर्मिते ३स्मृतिनिबन्धभेदे।

कमलादि त्रि० वार्त्तिकोक्ते संघार्थे षण्डप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः 'कमल अम्भोज पद्मिनी नलिनी कुमुद सरोज पद्म नलिन कैरविणी" आकृतिगणः तेन कदलीषण्डमित्यादि सिद्धिः।

कमलापति पु० ६त०। नारायणे समुद्रात् लक्ष्म्या आविर्भूतिमुपवर्ण्य तया विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन वरणं भाग० ८,८ अ० वर्णितं यथा
"ततस्ततो नूपुरवल्गु शिञ्जितै र्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ। विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणम्। गन्धर्वसिद्धासुरयक्षचारणत्रैपिष्टपेयादिषु नान्वविन्दत। नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न सङ्गवर्जितम्। कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतोव्यपाश्रयः। धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम्। वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः। क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः। यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्च न काङ्क्षते हि माम्। एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयतागुणाश्रयम्। वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम्। तस्यांसदेश उशतीं नवकञ्जमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम्। तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसन्नयनेन याता। तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः। श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान्। शङ्खतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथुः स्वनः। देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत्। ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम्। ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणः। श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः। शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम्। निःसत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः। यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः"। पद्मापतिकमलाकान्तादयोऽप्यत्र।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः। लक्ष्म्याम्।

कमलासख पु० ६त०। नारायणे "साम्यमाप कमलासखविश्वक्सेनेनेत्यादि" माघः।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य। चतुरानने ब्रह्मणि। "प्रास्तानि पूर्वं कमलासनेनेत्" कुमा०

कमलासनस्थ पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम्। तत्र तिष्ठति स्था–क। विधातरि यथा च तस्य विष्णुनाभिकमलस्थितता अब्जजशब्दे उक्तम्।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा० पुष्क० इनि। १कमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० २कमलसमुदायरूपपद्मलतायाञ्च। "मुकुलिताः कमलिनीरिव द्विपः" रघुः

कमलोत्तर न० कमलमिवोत्तरमुत्कृष्टम्। कुसुम्भपुष्पे अमरः

कमा स्त्री कम–णिङभावे वा० क्विप् भावे अ। शोभायाम् राजनि०।

कमिठ त्रि० कम–णिङभावपक्षे इष्ठन्। कामुके स्त्रियां ङीप्। कमिष्ठी "अनुकाभिकाभीकः कमिता" पा०। कमि गत्येन कमिता ईयसुन् इष्ठोलोपः। कमीयस् कान्ततरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। इष्ठन् कमिष्ठ कान्ततमे त्रि०

कम्प पु० कपि–चलने घञ्। गात्रादिकम्पे १वेपथौ। "यथा कथे चन्द्रमसः कम्पादिदृष्टतो दृष्ट२" भाग० १,७,११

कम्पचलनं स च वातादिना प्रेरणात् स्थावरस्य भूम्यादेर्भवति देहादेस्तु मनसोविकारभेदेन वातादिधातूनां च चालनात् भवति। स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारिभावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारिभावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने "आवेगः सम्भ्रमस्तत्र" इत्युपक्रम्य "गजादेः स्तम्भकम्पादि"। "शौर्य्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता। तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः"। अत्र क्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः। भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः"। "निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता। नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत्"। "परकीयात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम्। वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्य्यभूशोच्छोतृकम्पनादिकृत्"। "निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः"। "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा। ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत्"। कम्पश्च भयानकरसस्यानुभावः यथाह तत्रैव भयानकं प्रकृत्य "अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम्। प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः"। रौद्ररसस्य व्यभिचारिभावश्च यथाह तत्रैव रौद्रं प्रकृत्य "उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः"। शृङ्गारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि जन्यते इति भेदः। ज्वरादिकृतकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः। तद्विकृतिर्ज्वरशब्दे दृश्या। दिङ्मात्रमुक्तं भावप्र० "व्यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भाद्यो वातजाः"। शीतानिलेन च देहस्य कम्पो जायते। अतएव "सहसा सहसा कृतवेपथुः" माघे वर्णितम्।

कम्पन त्रि० कपि–युच्। १कम्पयुक्ते। भावे ल्युट्। २चलने न० मेदि०। णिच्–युच्। ३कम्पयितरि त्रि० "दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद्धृदयकम्पनः"। दुन्दुभिपूजामन्त्रः। "प्रक्रम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः "एवमुक्ता जरत्कारुभर्त्रा हृदयकम्पनम्" भा० आ० ४७अ०। ४शिशिरे ऋतौ पु०। ५अस्त्रभेदे च। "प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा" "जडता गद्गदा वाचो रात्रौ निद्रा भवत्यपि। मदस्फुटे नयने चेन सस्वमाधुर्य्यमेव च। कपोलयस्य विक्रान्तिसन्निपातस्य लक्षयेत्। मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः" भावप्र० उक्ते ६सान्निपातिकज्वरभेदे पु०।

कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पः लक्ष्म यस्य। वायौ त्रिका० तस्य स्थावराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम्।

कम्पा स्त्री कपि–भावे अ। चलने हेमच० [हेमच०।

कम्पाक पु० कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते कै–क। वायौ

कम्पित न० कपि–भावे क्त। १कम्पे शब्दच० कपि–णिच् भावे क्त। २चालने "अशोकशाखाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः कर्त्तरि क्त। ३कम्पयुक्ते त्रि०। णिच्–कर्म्मणि क्त। ४चालिते त्रि० "अतिचपलकपिकुलकम्पिताकम्पिलच्युतपक्वफलशबलैः" काद० "धाराकीलवलयितां प्रकम्पनैः कम्पिताम्" माघः।

कम्पिन् त्रि० कम्प–णिनि। १कम्पयुक्ते णिच् णिनि। २कम्पयितरि "गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः। अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" शि० त० पु०।

कम्पिल पु० कम्प–इलच्। रोचन्याम् (कमलागुड़ि) अमरः। पृषो० कम्पीलकम्पिल्यशब्दौ तत्रार्थे रामकुकुटादयः।

कम्पिल्ल पु० कपि–इल्ल। रोचने वृक्षभेदे। "कम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च। कम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमिगुल्मोदरव्रणान्। हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहविषाश्मनुत्" भावप्र०। २नगरभेदे "देवीं कम्पिल्लवासिनीम्" मनु० २३, १८, काम्पीलेति पाठान्तरम्। काम्पीले नगरे वासिनीम्" वेददी० कम्पिल्ल वृक्षकरञ्जभेदः (लाटाकरमजा) इत्येके "अतिचपलकपिकुलकम्पिकम्पिल्लच्युतपक्वफलशबलैः" काद० स्वार्थे कन् कम्पिल्लकोऽप्युक्तार्थे।

कम्प्य त्रि० कपि–णिच् कर्म्मणि यत्। चालनीये "सत्यधर्म्म इवाकम्प्य" रामा०।

कम्र त्रि० कृपि–र। कम्पशीले "विधाय कम्राणि मुखानि कम्प्रति" नैष०। [प्रनिकम्वति

कम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कम्बति अकम्बीत् चकम्ब

कम्बर पु० कम्ब–अरन्। १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० शब्दर०।

कम्बल पु० कम्ब–कलच् कं, कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलति बल संवरे अच् वा। १सर्पभेदे २गवादेर्गलस्थरोमकूपशाखायां, ३प्राकारे, ४कृमौ च। ५लोमनामख्याते मेषलोमनिर्म्मिते वस्त्रासनादौ, ६जले न० ७उत्तरासङ्गे च मेदि०। ८मृगभेदे पु स्त्री० जटा० स्त्रियां ङीष्। "न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारान कम्बलाः" रामा०। "कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्"। विदग्धमु०। कम्बलनागश्च नागलोकपतिः "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" भाग० ५, २४, ४२। "कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा" भा० आ० ३५, नागनामकीर्त्तने। अयञ्च वरुणसभास्थः "कम्बलाश्वतरौ

नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ" भा० स० ६ अ० वरुणसभ्यकथने । तदधिष्ठिते प्रयागस्थे ६तीर्थभेदे च । "प्रयाग सुप्रतिष्ठान कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापते" भा० व० ८५ अ० । प्रयागस्थतीर्थकथने ।

कम्बलबर्हिष पु० अन्धकनृपस्य पुत्रभेदे "कुकुरोभजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः" भाग० ९,२४,११ । अन्धकस्येति शेषः । "कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्याश्चत्वारोऽन्धकस्य पुत्राः" तट्टीकायां श्रीधरधृतपराशरवाक्यम् ।

कम्बलहार त्रि० कम्बलं हरति हृ-अण् उप० स० । १कम्बलहारके । २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । काम्बलहारि तदपत्ये पु स्त्री बहुत्वेऽस्त्रियां तस्य लुक् । कम्बलहाराः तद्गोत्रापत्येषु । [बहु०। २तद्वर्णयुक्ते त्रि०।

कम्बलारण्य न० कम्बलरूपमरण्यम् इति । १कम्बलरूपे अरण्ये

कम्बलिका स्त्री क्षुद्रः कम्बलः ई-स्वार्थे कन् ह्रस्वः । १क्षुद्रकम्बले । २कम्बलमृगजातिस्त्रियाञ्च । तत्र चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । काम्बलकायन तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कम्बलिन् त्रि० कम्बलः गलकम्बलः प्रशस्तोऽस्त्यस्य कम्बल+ प्राशस्त्ये इनि । वृषे "गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्" अमर० ।

कम्बलिवाह्यक न० कम्बलिना वृषेण वाह्यम् वह-कर्मणि ण्यत् सञ्ज्ञायां कन् । वृषवाह्ये शकटे गन्त्र्याम् अमरः ।

कम्बलीय त्रि० कम्बलाय हितं छ । कम्बलसाधने ऊर्णायाम् । संज्ञायान्तु "कम्बलाच्च संज्ञायाम्" पा० यत् कम्बल्यम् ऊर्णापलशते न० ।

कम्बि स्त्री कम्बति व्याप्नोत्यनया कम्ब-गतौ करणे इन् । दर्व्याम् अमरः (हाता) वा ङीप् कम्बीत्यप्यत्र

कम्बु पु न० कम-उन् बुक् च, कम्ब-गतौ मृगय्वा० उन् वा । १शङ्खे अमरः । "कम्बोः सपक्षीकृतः" मुरारिः । "महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः" भा० व० १६० अ० । २गजे ३शम्बूके ४वलये च मेदि० । ५कर्बुरवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० । ७ग्रीवायाम् ८नलके च (काँपाहाड़) स्त्री हेम० स्त्रीत्वे अप्राणिजातित्वात् वा ऊङ् । वलयवाची शङ्खमय सधवाधार्य्यालङ्कारभेदे । "यत्र दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमकञ्चुकाः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः" भा० स० ५१ अ० ११ "पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः" भा० वि० २ अ० ग्रीवार्थे "प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घे च कम्बूपरि हाटके शुभे" भा० व० ११ अ० ।

कम्बुकण्ठी स्त्री कम्बुरिव कण्ठोऽस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीष् । १कम्बुग्रीवायाम् । स्वार्थे कन् कम्बुकण्ठिकाप्यत्र । बहु० २तथाकण्ठयुक्ते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप् ।

कम्बुका स्त्री कम्बुरिव काण्डं कायति कै-क । १अश्वगन्धायाम् रत्नमा० । स्वार्थे कन् । कम्बुशब्दार्थे २ग्रीवायाम् स्त्री

कम्बुकाष्ठा स्त्री कम्बुः चित्रवर्णं काष्ठमस्याः । अश्वगन्धायाम् । राजनि० ।

कम्बुग्रीवा स्त्री कम्बुरिव रेखात्रययुता ग्रीवा । शङ्खवत् रेखात्रययुक्तायां १ग्रीवायाम् । कम्बुरिव ग्रीवाऽस्य । २तथाभूतग्रीवायुक्ते त्रि० ।

कम्बुग्रीवादि पु० कम्बुग्रीवा आदिर्यस्य । घटत्वजातिव्यञ्जके आकृतिभेदे कम्बुग्रीवाद्युद्भुग्नोदरप्रभृतयोहि घटत्वजातिव्यञ्जकाः । कम्बुग्रीवादेश्च गुरुत्वात् नावच्छेदकत्वं तेन कम्बुग्रीवादिमाञ्चास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादेर्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् किन्तु "सम्भवति लघौ गुरौ तदभावादिति" न्यायात् समनियत अनतिरिक्तवृत्ति घटत्वमेव तत्रावच्छेदकम् । इतरत्र गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारेऽपि शक्यताया अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियतएवात कम्बुग्रीवादिमानिति पदस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वमेव शक्यतावच्छेदकं न घटत्वमिति भेदः इत्याकरे स्थितम् ।

कम्बुपुष्पी स्त्री कम्बुः शङ्ख इव पुष्पमस्याः । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० । [इति ङीप् । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० ।

कम्बुमालिनी स्त्री कम्बूनां तत्समपुष्पाणां माला अस्त्यस्याः

कम्बू त्रि० कम्ब-गतौ कू अम्बूजम्बूवत् कम्बूरित्यादि० नि० । १परद्रव्यापहारके उज्ज्वल० । कम्बुशब्दात् स्त्रीत्वे ऊङ् । २कम्बुशब्दार्थे स्त्री ।

कम्बोज पु० कम्ब-ओज । १हस्तिभेदे, २शङ्खभेदे मेदि० "पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्वतः । कम्बोजदेशः इत्युक्तः" इत्युक्ते ३देशे च । कम्बोजे जातादि कच्छा० अण् । काम्बोज तज्जातादौ त्रि० मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ् । काम्बोजको मनुष्यः काम्बोजकं हसितमित्यादीति भेदः । बहुत्वे तु तस्य लुक् कम्बोजाः कम्बोजजातेषु । काम्बोजस्य राजानः "कम्बोजाल्लुक्" पा० लुक् । कम्बोजास्तद्राजेषु । "कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्य्यमनीश्वराः" रघुः । अत्र काम्बोजा इत्यपपाठः राजनि "कम्बोजाल्लुक्" पा० लुग्विधानात् । कम्बोजाभिजनपरत्वे दीर्घपाठः समर्थनीय इत्येके । कम्बोजोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण् । काम्बोज कम्बोजदेशाभिजने त्रि० । अयञ्च देशः वृह० स० कूर्म्मविभागे नैर्ऋत्यां दिशि उदितः यथा "नैर्ऋत्यां दिशि देशाः पह्नव

कम्बोजसिन्धुसौवीराः” मुण्डशब्देन समासे मयूरव्यं॰ पूर्वनिपातः कम्बोजमुण्ड इत्येव । कम्बोजदेशस्थक्षत्रियास्तु शनकैः क्रियालोपात् शूद्रत्वमापुः यथाह मनुः । “शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्राविडाः कम्बोजा यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः”

कम्बोजादि वार्त्तिकोक्ते तद्राजप्रत्ययस्य लुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “कम्बोज चोल केरल शक यवन”

कम्ब्वातायिन् पु॰ कम्बुरिवातायी । शङ्खतुल्यश्वेतपूर्व्वकाये शङ्खचिल्ले ।

कम्भ त्रि॰ कम्+मत्वर्थे भ । १जलयुक्ते २सुखयुक्ते च ।

कम्भारी स्त्री कं जलं बिभर्त्ति कम्+भृ—अण् उप॰स॰। गाम्भार्य्याम् (गाम्भार) । राजनि॰ । मुग्ध॰ मते अण् तस्य णित्त्वात् ङीप् । सि॰ कौ॰ मते तु गौरा॰ ङीष् इति भेदः । तस्याः शीतवीर्य्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्भु न॰ कं जलं तदस्त्यत्र बिभर्त्ति—भृ—डु । उशीरे राजनि॰ तस्य शीतवीर्य्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्र त्रि॰ कम—णिङभावे र । मैथुनेच्छायुक्ते १कामुके अमरः। २मनोहरे च ।“कम्रा कमनाः युवतिः”सि॰कौ॰

कय त्रि॰ किम्+इष्मो॰ वेदे कयादेशः । किंशब्दार्थे “न किं सहन्त्य पर्य्येता कयस्य चित्” ऋ॰१,२७,८ । “नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिः” १२९,५ “नरोऽभिमातिं कयस्य चित्” ८,२५,१९ ।

कयस्था स्त्री कं जलं याति या—ड तथा सती तिष्ठति स्था क । काकोल्याम् क्षीरस्वामी

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्यायां हिरण्यकशिपुभार्य्यायाम् “हिरण्यकशिपोर्भार्य्या कयाधूर्नाम दानवी । जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् । संह्लादं मानुह्लादं प्रह्लादं ह्लादमेव च” भा॰ ६,१८,१३ ।

कर पु॰ कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽनेन कॄ—करणे अप् । १हस्ते हस्तिशुण्डे च तयोर्जलादिक्षेपसाधनत्वात् तथात्वम् २कर्म्मणि अप् ।३किरणे मेदिनिः । तत्र हस्तकिरणयोः “प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि” “स्थितः करायैरसमयपातिभिः”माघः। हस्ते“के-शाश्चीवामथ कायं स स्पृशेत् भरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्” आ॰ त॰ देवलः नेत्रहृत्ति “वासः काञ्चनपिञ्जरे नृपकराम्भोजैस्तनूमार्जनम्” उद्भटः । “तथा वामकरे दश”मनुः । कं सुखं राति रा क । ४राजग्राह्ये राजस्वे तत्र राजग्राह्यहस्तयो “असम्भवद्घनरसा शतालिपरिषेविता । करं न सहते राजन् भूमिर्नवबधूरिव” ।“तन्वि तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ । आसमुद्रक्षितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः” उद्भटः। यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रे करणीयं तथा मनुनोक्तम् यथा

“क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् । यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः । तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः । पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् । मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च । म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् । न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् । यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति । श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् । तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् । व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् । कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया । उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्” व्याख्यातञ्चेदं कुल्लूकभट्टेन “क्रयविक्रयमित्यादि । कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रलवणादि द्रव्यं विक्रीयमाणञ्चात्र कियल्लभ्यते कियद्दूरादानीतं किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन लग्नं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्योरक्षणरूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं लाभयोगइत्येतदवेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् । यथेति । यथा राजाऽवेक्षणादिकर्म्मणः फलेन, यथा च कार्षिकवणिगादा-

कृषिवाणिज्यादिकर्म्मणा फलेन सम्बध्यते । तथा निरूप्य राजा सर्व्वदा राष्ट्रात् करान् गृह्णीयात् । अत्र दृष्टान्तमाह यथेत्यादि । यथा जलौकोवत्सषट्पदा अल्पाल्पमभि रक्तक्षीरमधूनि अदन्त्येवं राजा मूलधनमनुच्छिन्दता अल्पोऽल्पो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः । तमाह पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो ग्राह्यः भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षोऽयं बह्वल्पग्रहणविकल्पः । आददीतेत्यादि । पत्रशाकतृणानामित्यादि । द्रुमस्तोऽत्र वृक्षवाचक इत्यादीनां अश्ममयान्तानां षष्ठो भागो लाभादुपग्रहीतव्यः । म्रियमाणऽपीति । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियः बुभुक्षया अवसादं गच्छेत् । यस्मात् यस्येत्यादि । यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधाऽवसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादं गच्छति । श्रुतवृत्ते इति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुरूपां धर्म्म्यामनपेतां जीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनम् औरसं पुत्त्रमिव पिता रक्षेत् । यस्मात् संरक्ष्यमाणस्त्वित्यादि । स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्म्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्द्रविणराष्ट्राणि वर्द्धन्ते । यदिति । राजा स्वदेशयातकपण्यादिस्वल्पमूल्यवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निकृष्टजनं स्वल्पमपि कराख्यं वर्षेण दापयेत् । कारुकानिति । कारुकान् सूपकारादीन् शिल्पिनश्च रथकारकरादीन् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म्म कारयेत् । नोच्छिन्द्यादिति । प्रजास्नेहात् करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलोच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणे परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्य्यात् यस्मात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोषक्षयादात्मानं पीडयेत् । पूर्व्वार्द्धोक्तं परेषाञ्चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत्"।

भार० शा० ८७अ० विस्तरेणोक्तं यथा

"विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं सम्प्रेक्ष्य चासकृत् । शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत् । उच्चावचकरा दाप्याः महाराज्ञा युधिष्ठिर । यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्य्यान्महीपतिः । फलं कर्म्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्व्वं प्रकल्पयेत् । फलं कर्म्म च निर्हेतु न कश्चित् संप्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां कर्म्मणि भागिनौ । समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृष्णया । ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा सम्प्रीतिदर्शनः । प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम् । प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम् । वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना । भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ न कर्म्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ॥ राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म्म कुरुते महत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृप । सञ्जातमुपजीवन् स लभते सुमहत् फलम् । आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते । राष्ट्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेश्मगतस्तथा । पौरजानपदान् सर्व्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा । यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्व्वान् स्वल्पधनानपि । बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् । एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः । सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् । इयमापत् समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् । अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमाः । अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह । इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् । अस्यामापदि घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये । परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्व्वञ्चाहं भयक्षये । नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्ब्बलादितः । कलत्रमादितः कृत्वा सर्व्वं वो विनशेदिति । अपि चेत् पुत्त्रदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते । नन्दामि वः प्रभावेण पुत्त्राणामिव चोदये । यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः । आपत्स्वेव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव । न प्रियं सततं कार्य्यं धनं कस्याञ्चिदापदि । इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया । स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित् । प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं संग्रामतो भयम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करम् । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः । तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्व्वं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः । गोमिनां पार्थ कर्त्तव्यः संविभागः प्रियाणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ॥ प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृषिन्तथा । तस्मात् गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्य्याद्विचक्षणः । दयावानप्रमत्त

-करान् सम्यग्ग्टह्णीयान्नृप । सर्व्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु । न ह्यत सदृशं किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर !" । "मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् । वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् । जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप । व्याघ्रीव च हरेत् पुत्रान् सन्दशेन्न च पीडयेत् । यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा । अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् । अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूय क्रमवृद्धिं समाचरेत् । दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्व्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् । सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः । तस्मात् सर्व्वसमारम्भो दुर्लभं पुरुषं प्रति । यथामुख्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः । ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्जितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः । न चास्थाने न चाकाले करास्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि" ९०अ० । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः रक्षा शब्दस्यप्रमाणप्रकारवत् प्रमृक्तोऽनुसन्धेयः । अत एव सा०कौ० "यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्य करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्व्वाध्यक्षाय स च भूपतये" इत्युक्तम् । ६हस्ताकारे हस्तनक्षत्रे । क्षेमादौ कर्म्मोपपदे कृ—कर्त्तरि ट । तत्तत्कर्मकारके त्रि० यथा कर्म्मकरः क्षेमङ्करः यशस्करः स्त्रियां ङीप् कर्म्मकरी दासी यशस्करी विद्येत्यादि । दिवाविभादिपूर्वात् अहेत्वादावपि ट । तत्तदुपपदार्थकारके त्रि० तानि च "दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबह्वनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु" पा० दर्शितानि दिवाकरः निशाकर । अहेत्वादावितोऽन्यत्र अण् । कुम्भकार इत्यादि ।

करक पु न० किरति विक्षिपति करोति वा जलमत्र कॄ—कृ—वा वुञ्जादि० संज्ञायां वुन् । कमण्डलौ "उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च" मनुः २दाडिमवृक्षे ३पक्षिभेदे पु स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४मेघोपले (शिला) पुंस्त्री । करकोद्भवकारणं तज्जलगुणाश्च भावप्र० दर्शिता यथा । "दिव्यवाय्वग्नियोगात् संहताः खात् पतन्ति याः । पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः । करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु सुस्थिरम् । दारुणं शीतं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्" । (ताटा) ५करङ्कभेदे रत्नमा० स्वार्थे कन् । ६राजकरे ७हस्ते च । ८पलाशवृक्षे हारा० । ९कोविदारवृक्षे १०बकुलवृक्षे ११करीरे १२नारिकेलास्थ्नि च (माला) पु० राजनि० ।

करकङ्कणन्याय पु० कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थकत्वेऽपि यथा करशब्दप्रयोगस्तत्काले तत्सम्बन्धताद्योतनार्थं तद्रूपदृष्टान्तसूचके न्याये ।

करकच पु० "शनिभार्गवजीवज्ञकुजसोमार्कवासरे । षष्ठ्यादितिथय सप्त क्रमात् करकचाः स्मृताः" ज्यो० उक्ते योगभेदे । तथा च शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, कुजे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी तिथि करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् करे हस्ते स्थिता कच्छपिका । अङ्गुलिसन्निवेशभेदरूपायां कूर्म्ममुद्रायाम् । "करकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपु" कालिकापु० ५६अ० ।

करकण्टक पुंन० करस्य कण्टक इव । नखे त्रिका० ।

करकपात्रिका स्त्री करक कमण्डलुरूपा पात्रिका । कमण्डलुरूपपात्रे । [करकशब्दे भावप्र० वाक्यमुक्तम् ।

करकाज न० करकातो जायते जन—ड । करकाभवे जले

करकाम्भस् पु० करकाया इव शीतलमम्भोऽस्य । नारिकेले त्रिका० । तज्जलस्यातिशीतत्वात्तथात्वम् । ६त० तदीयजले न० । [कायुर्विरोचनः" भा० आ० ९८अ० ।

करकायु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "उग्रायुधोवलाकी च कर-

करकासार पु० ६त० । शिलावृष्टौ

करकुड्मल न० करः कुड्मलमिव । मुकुलिताङ्गुलौ करे कर मुकुलकमलकरकोपन्द्योऽप्यत्र ।

करग्रह पु० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह—आधारे अप् । विवाहे तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य तथात्वम् । ६त० । २हस्तधारणे ३प्रजाभ्यः करादाने च । पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्युभयत्र ।

करग्रहारम्भ पु० करग्रहस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः । (पुण्या)वार्षिककरग्रहणारम्भे । करग्रहारम्भदिननक्षत्रादिकं प्रसङ्गादुच्यते "तीक्ष्णोग्रवर्ज्जितरभेषु लग्ने शीर्षोदये भानुदिने शुभाहे । कुर्यादनुक्तानि समीहितानि करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्य" ज्यो० तत्र तीक्ष्णगणा ६,९. १८,१९ आर्द्रादय, उग्रगणाः पूर्व्वात्रयमघा वह्नि

कृत्तिका तदितरेषु नक्षत्रेषु । शीर्षोदया मिथुन-सिंहकन्या तुलाकुम्भवृश्चिकास्ततोऽन्ये तादृशा लग्ने ।

करग्राह पु० करं गृह्णाति ग्रह-अण् । १पत्यौ भर्त्तरि २हस्तग्राहकमात्रे ३राजस्वदायके च त्रि० । णिनि । करग्राहिन् त्युभयत्र स्त्रियां ङीप् । णिन्ग्राहादयोऽप्यत्र

करघर्षण पु० कराभ्यां घृष्यते घृष-कर्मणि ल्युट् । दधिमन्थनदण्डे हारा० , भावे ल्युट् ३त० । करेण घर्षणे न० ।

करङ्क पु० कीर्यते जलमत्र कॄ-अप् करोऽङ्को गर्भोऽस्य शक० । १नारिकेलास्थ्नि (खोल्), २कमण्डलौ ३पात्रभेदे च "ताम्बूलकरङ्कवाहिनी" कादं० । कस्य शिरसः रङ्क इव (माथारखुलि), ४मस्तकखर्परे मेदिनि । ५इक्षुभेदे राज०।

करङ्कशालि पु० करङ्क इव शालते शाल-इन् । इक्षुभेदे । राजनि० । [२सिन्दूरपुष्पीवृक्षे च राजनि० ।

करच्छद पु०करं इवाकारकच्छदोऽस्य । १शाखोटवृक्षे (सिहडा)

करज पु० करे जायते जन-ड । १नखे "न छिन्द्यात् करजैस्तृणम्" मनु० । तन्नामगन्धके २व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये च (नखी) । मेदिनि । ३हस्तजातमात्रे त्रि० । कं शिरः जलं वा रञ्जयति रन्ज-णिच्-अच् नि० । (करमचा) ४करञ्जवृक्षे । अमर ।

करजाख्य न०करजस्य नखस्याख्या आख्या यस्य । नखोनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । [वृक्षभेदे राजनि० ।

करजोडि पु०कुटा०जुड-बन्धे इन् वा०गुण० । (हातजोडा)

करञ्ज पु०कं शिरः जलं वा रञ्जयति अच् । (करञ्चा) इति ख्याते वृक्षे । करञ्जपर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरविल्वकः । घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्य्यः पूतिकोऽपि च । स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः । करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्य्योष्णो योनिदोषहृत् । कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणकृमिकफापहः । तत्पत्रं कफवातार्शः कृमिशोथहरं परम् । भेदनं कटुकं पाके वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु । तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठजित् । घृतपूतिकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः" । उरुकर्य्यं पर्य्याये तु स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष् । भावप्र० "उदकीर्य्यस्तु तोयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी । मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका" । तद्गुणाश्च तत्रैवोक्ता "करञ्जी स्तम्भनी तिक्ता तुवरा कटुकायिनी । वीर्य्योष्णा वमिपित्तार्शः क्रिमिकुष्ठप्रमेहजित्" । तत्तैलगुणाश्च । "करञ्जतैलं सुस्निग्धं वातघ्नं स्थिरदीप्तिकृत् । नेत्रामयवातरोगकुष्ठकण्डूविकृन्तितम् । नामयेत्तीक्ष्णमुष्णञ्च लेपनाच्चर्मदोषनुत्" राजनि० । स्वार्थे कन् करञ्जकोऽप्यत्र पु० "यस्तु सगरसं पूर्वं दीपं दद्यात् करञ्जके । सुवर्णनामृतकृता प्रजा तस्य विवर्द्धते" भा० आनु० १२७अ० । अन्यमते करञ्जभेदाश्चत्वारः । (डहरकरमचा) (नाटाकरञ्जा) (काँटाकरमचा)" (आमकरमचा इति भाषाप्रसिद्धनामभेदात् 'यत् पर्णं मधु उत वा करञ्जे" ऋ० १०१४८,८ । [(कयतवल) राजनि० ।

करञ्जफल पु० करञ्जस्य फलमिवाम्लं फलं यस्य । कपित्थे

करट पु० किरति मदम्-कॄ-अटन् । १गजगण्डे "कच्चं प्रभिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय महाभारं करेणु स्पृशन् स्पृशेत् भा० व० २७७ । हस्तिगण्डे स्त्रीत्वमपि । "ईषादण्डं महानाग प्रभिन्नकरटामुखम् । शत्रुकोऽनुययौ युद्धं कर्ण ! पार्थं धनञ्जयम्" भा० क० २६अ० स्त्रीत्वप्रयोगात् । २काके पुंस्त्री अमरः । स्त्रियां ङीष् । "वरमिह गन्धार्त्तरेखं गरटं करटं कवगुर्णीतमय" गच्छाला० ३कुसुम्भवृक्षे पु० ४निन्द्यजीविनि त्रि० । स्त्रियां करटा । ५नवश्राद्धे एकादशाहकर्त्तव्ये श्राद्धे ६दुर्दुरूढे दुष्कुलोत्पन्नके शब्दार्थ० ७वाद्यभेदे दु-र्दम्ये ८वाद्यभेदे च पु० मेदि० । दुर्दुरूढस्तु नयभेदाभिप्राये 'मायया माययायैव नयेऽपरमद्यया ! कुविन्दा कालकायेन कुण्डका करटास्तथा' भा० भी० ८अ० । स्थाहर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि व्याहरणलेमाश्च । मयू०स० । व्याहरकरट तथा विधे कर्मणि । ८दुःसेन दोलायां गवि हेमच० । स्वार्थे कन् । काके पुंस्त्री शब्दर० स्त्रियां ङीष् । दक्षेयशास्त्रप्रवर्त्तके कर्णीसुते पु० "कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्यास्तातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ" काद०टीका ।

करटिन् पु० करटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन करट+इनि । गजे "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः" रसमञ्ज०

करट्ट पु०कृ-अट्ट (करकटिया) इति नामके विहगे । हेम०

करण न०क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते साधकतमे कारकभेदे "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्" हरिका० । विवक्ष्यते इत्यनेनान्यत्रापि विवक्षायां करणत्वम् भवतीति सूचितम् । अतएवाह 'स्थाल्या पच्यते इत्येव प्रयोगो दृश्यते यत" "साधकतमं करणम्" पा० । तमप्प्रत्ययेनाव्यवहितव्यापारवत्त्वं सूचितम् । तच्च देवकरणयोरेकत्वात्र क्रियामात्रविषयत्व व्यापारवच्च

च करणस्य विशेषः तदुक्तं "द्रव्यादिविषयोद्देशं करणं चरितक्रियम्"। चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामात्रविषयम् इत्यर्थः। "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षा। "भिषक् कर्त्ता च करणं रसादीनाञ्च कारणम्" सुश्रु०। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते" श्रुतिः २इन्द्रिये अमरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्तथात्वम्। यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साधनत्वं तथा इन्द्रियशब्दे उक्तम्। तच्च सांख्ये त्रयोदशविधमित्युक्त्वा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्वमितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सां० का० कौ०

"करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्। कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च" का० "करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम्। न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् यथायथं तत्र कर्म्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपाददते स्वव्यापारेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति। आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मकतया किं कर्म, कतिविधं ? चेत्यत आह कार्य्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च कार्य्यम्। आहार्य्यं व्याप्यं कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं दशधा। एवं धार्य्यम् प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा। एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति" कौ० "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" का० "अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति शरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्म्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति। त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह निकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति। कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः, कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" कौ० साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विशेषयति। "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि। वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि" का० "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयपदेन भूतभाविभावपाकरोति विशेषाश्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं स्थूलशब्दतन्मात्रविषयं, स्थूलशब्दविषयमेव न"। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया, अस्मदादीनान्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु द्रष्टव्याः। एवं कर्म्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्याद्याहार्य्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति" कौ०। साम्प्रत त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह। "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्। तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि" का०। "द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तदुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति" कौ०। "न केवलं बाह्येन्द्रियापेक्षया प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह। "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः। कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" का०।

"यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्व्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्व्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति । बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः । ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीता यथा वर्त्तितैलवह्नयः सन्तमसापनयरूपप्रकाशाय मिलिता प्रदीपाः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना" ।
न्यायादिमते इन्द्रियाणामेकादशविधता वेदान्तपरिभाषामते दशविधतेति भेदः इन्द्रियशब्दे उक्तः । "वपुषा करणोज्झितेन सा" "करणापायविभिन्नवर्णया" रघुः । "करणैरन्वितस्यापि पृथग्भान कथञ्चन" याज्ञ० । "आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या" वेणी० अत्र करणं बाह्येन्द्रियम् । आधारे ल्युट् । ३चेतनरूपे देहे अमरः करणाश्रयत्वात् तस्य तथात्वम् । "उपशाममभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया" कुमा० । भावे ल्युट् । ४क्रियायाम् । "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि" ऋ० ४,१९,१० । "आवाहनाग्नीकरणरहितमपसव्यवत्" याज्ञ० । "कृतस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्व्वशिल्पिन" भा०व०२५४अ० "कृतस्य करणं नास्तीति" प्राचीनगाथा । ५चेतिकर्त्तव्याके अनुष्ठाने ६व्यापारमात्रे च । ७ज्योतिषोक्तेषु तिथ्यर्द्धात्मकेषु ववादिषु तेषामानयनप्रकारः सूर्य्यसि०रङ्गना० उक्तो यथा ।
"ध्रुवाणि शकुनिर्नाग तृतीयं तु चतुष्पदम् । किन्तुघ्नं तु चतुर्दश्या कृष्णायाश्चापरार्धतः" सू० सि० । "कृष्णपक्षीयाश्चतुर्दश्यास्तिथेर्द्वितीयार्धाद्द्वितीयार्धमारभ्येत्यर्थः । चकार एवार्थे । तेनान्यतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्धस्य च निरासः । ध्रुवाणि स्थिराणि करणानि । तान्याह । शकुनिरिति । चतुष्पदं तृतीयमित्यनेन शकुनिनागयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं सूचितम् । तुकारात् क्रमेण तिथ्यर्धेषु भवन्ति । किन्तुघ्नं चतुर्थम् । तुरन्तावधिद्योतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं नास्तीति सूचितम् । अथ चरकरणान्याह" रङ्ग० ।
"ववादीनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च । मासेऽष्टकृत्व एकैकं करणानां प्रवर्त्तते" सू० सि० । "ततः स्थिरकरणपूर्व्वमन्तरं ववादीनि चरसञ्ज्ञककरणानि सप्त भद्रान्तानि शुक्लप्रतिपद्द्वितीयार्धतस्तद्यन्त भवन्तीति भावः । ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह मासे इति । चरकरणानां ववादीनां सप्तानां मध्ये एकैकमेकैकं करणं मासे स्थिरकरणकालोनितत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासे सप्तान्तरत्वान्मासपञ्चकम् । अष्टकृत्वोऽष्टवारं प्रवर्तते प्रकर्षेण तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्चम्याद्यर्धादेतानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति । कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमिति भावः । ननु स्थिरकरणोक्तापरार्धत इत्युक्त्या तेषां चतुर्णां तिथ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यर्धपर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्त्या तदनन्तरं कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽस्त्वित्यतस्तदुत्तरं कथयन्नन्यदप्याह" रङ्ग० । "तिथ्यर्द्धभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् । एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणाम्" सू० सि० । "सप्तानां चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्द्धवासो भोगश्च तं तिथ्यर्धकालमितावस्थानं प्रकल्पयेत् । "एकत्र निर्णीत शास्त्रार्थोऽपरत्र भवतीति" न्यायात् करणत्वेनैषामप्यवस्थानं तत्तुल्यं कुर्यादित्यर्थः । अत एव "तिथ्यर्धं करणं स्मृतम्" इत्युक्त्या चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके षष्टिकरणानां सन्निवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथिभोगकं करणं भवतीति तद्वारकप्रतिमासनियततिथिभोगककरणकसिद्ध्यर्थं चरकरणानामष्टवारपरिभ्रमणोत्तरमवशिष्टतिथ्योश्चतुर्ष्वर्धेषु स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्पर्यम् । तत्रापि कृष्णचतुर्दश्यपरार्धतस्तत्कल्पनं तदिच्छानियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात्" रङ्ग० ।
करणानि च ववबालवकौलवतैतिलगरवणिग्विष्टिभद्राख्यानि सप्त चरकरणानि । स्थिरकरणानि शकुन्यादीनीति८दशकरणानि । ८जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तज्जातिश्च व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्न जातिभेदः "झल्लोमल्लश्च राजन्यात् व्रात्याल्लिच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च"मनुः । करणरूपवर्णसङ्करस्यैव कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेण तज्जातिमाप्तिस्तस्य दृष्टिभेदश्च ब्रह्मवै०पु०जन्मखण्डे ८५उक्तो यथा । "तैलचौरस्तैलकीटो भूत्वा कीटस्तिजन्मकम् । ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः । ततः कुलड्मवंशत्वं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत् । जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् । विश्वकर्मविपकर्त्ता च मद्यदाद्यधर्मं हरेत् । कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्मांसं न भक्षितम् । तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन

वैरकम् । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च प्रजेश्वर ! । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले । हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । संवृद्धिं शिवभक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्म्ममानसः"। ६वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री "शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनो"" ब्रह्मवै० पु० । कायस्थश्च चतुर्विधः व्रात्यक्षत्रियं शूद्रावैश्ययोर्जातः करणनाम्ना प्रसिद्धं अपरः चित्रगुप्तजातश्चोपाक्षमञ्च । कायस्थशब्दे विवृतिः । तस्य वृत्तिमाह पराशरः ।"धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च । द्विजाते परिचर्या च दुर्गान्त पुररक्षणम् । एषा पाराशरेणोक्ता उग्रस्य करणस्य च प्रोक्ता उगमसा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा" । "नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगश्च भेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते" राजकन्दर्पोक्ते तालव्यवस्थापके १०तालनाविशेषे न० "शिखराक्तमेघानाम् व्यञ्जन्ते यत्र वेश्मानाम् । अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः" कुमा० सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११परमेश्वरे न० "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता च मतो गुरुः"विष्णु०स०। भवाद्यर्थे ततः काशा० ठञ् ञिठ च इकार उच्चारणार्थं । कारणिक तद्भवे स्त्रिया ठञि ङीष् ञिठि टाप् । १२क्रियासाधनस्त्रियां स्त्री ङीप् । क्रियते क्रियाविशेषोऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप् । वीजगणितोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रियाविशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री । सा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गवर्गमूलरूपभेदात् । तत्क्रियाविशेषो वीजगणिते दर्शितो यथा । "अथ करणी षड्विधा । तत्र सङ्कलनव्यवकलनयो करणस्त्रत्रं वृत्तद्वयम् । योगं करण्योर्महतीं प्रकल्प्य बधस्य मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवदेतयोः स्तो वर्गेण वर्गं गणयेद्भजेच्च । लघ्व्या हृतायास्तु पदं महत्याः सैकं निरेकं स्वहतं लघुघ्नम् । योगान्तरे स्तः क्रमशस्तयोर्वा पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् । उदाहरणम् । द्विकाष्टमित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि पृथक्करण्यो । त्रिसप्तमित्योश्च चिरं विचिन्त्य चेत् षड्विधा-वेत्सि सखे । करण्याः ।

न्यास. क२ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २ न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च क १२ न्यासः क ३ । क ७ अनयोर्घाते मूलाभावात्पृथक् स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७ इति करणीसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणनोदाहरणम् । द्वित्र्यष्टसङ्ख्यागुणकः करण्या गुण्यस्त्रिसङ्ख्या च सपञ्चरूपा । वधं प्रचक्ष्वाशु विपञ्चरूपे गुणेऽथ वा त्र्यर्कमिते करण्याः । न्यासः गुणक क २ क ३ क ८ गुण्यः क ३ रू ५

अत्र गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां करण्योर्वा यथासम्भवं लाघवार्थं योगं कृत्वा गुणनभजने कार्ये तथा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुण्यः क २५ क ३ गुणिते जातम् रू ३ क ४५० क ७८ क ५४ ।

अथवर्गादौ विशेषसूत्रं वृत्तम् । क्षयो भवेच्च क्षयरूपवर्गश्चेत्साध्यतेऽसौ करणीत्वहेतोः । ऋणात्मिकायाश्च तथा करण्यामूलं क्षयो रूपविधानहेतोः ।

न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुण्यः क २५ क २ अत्र गुणके करण्योर्योगे कृते गुणकः क २५ क २७ गुणिते जातम् क ६२५ क ३७५ क ७५ क ८१ एतासनयोः क ६२५ क ८१ मूले रू २५ रू ९ अनयोर्योगे जातम् रू १६ अनयोः क ३७५ क ७५ अन्तरे योगइति जातोयोगः क ३०० यथाक्रमं न्यासः रू१६ क ३०० इति करणीगुणनम् । पूर्व्वंगुणनफलस्य स्वगुणच्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः क ९ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८ एतयोः करण्योर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ "भाज्याच्छेदः शुध्यति प्रच्युतःसन्"इत्यादिकरणेन लब्धोगुण्यः रू ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५६ क ३०० भाजकः क २५ क ३ क १२ करण्योर्योगे कृते जातम् क २५ क २७ अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा धनकरण्योः ऋणकरण्योश्च योगं विधाय पश्चात्सप्तविंशत्या गुणयित्वा शोधिते लब्धं रू ५ क ३ अत्रापि पूर्व्वल्लब्धो गुण्यः रू ५ क ३ अथ भाज्यप्रोच्यते । धनर्णताव्यत्ययमीप्सितायाश्छेदे करण्या असकृद्विधाय । तादृक्छिदा भाज्यहरौ निहन्यादेकैव यावत्करणी हरः स्यात् । भाज्यास्तया भाज्यगताः करण्योलब्धाः करण्यो यदि योगजाः स्युः । विश्लेषसूत्रेण पृथक् च कार्यास्तथा यथा प्रष्टुरभीप्सिताः स्युः । तथा च विश्लेषसूत्रं वृत्तम् । वर्गेण योगकरणी विहृता विशुध्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेप्सितानि । कृत्वा

तदीयखण्डतयं खलु पूर्व्वलब्ध्या गुणा भवन्ति पृथगेवमिमाः करण्य ।

न्यास भाज्य क ८ क ४५० क ७५ क ५४ भाजक क १८ क २ अत्र भाजके त्रिमितकरण्या ऋणत्व प्रकल्प्य क १८ क २ अनेन भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क ३

न्यास भाज्य क २५६ क २०० भाजक क २५ क २७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरण्या धनत्वं प्रकल्प्य क २५ क २७ भाज्ये गुणिते धनर्णकरण्योरन्तरे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क ३ इदानीं पूर्व्वोदाहरणे गुण्ये भाज्ये कृते न्यास भाज्य क ८ क ४५० क ७५ क ५४ भाजक क २५ क ३। अत्रापि त्रिकरण्या ऋणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते युते च जातम् क ८०१२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया हृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क २। पूर्व्वं गुणके खण्डत्रयमासीदिति योगकरणीयम् १८ विश्लेष्या तत्र वर्गेण योगकरणी विहृता विशुद्ध्येदिति नवात्मकवर्गेण ९ विहृता सती शुध्यतीति लब्धं २ नवानां मूलम् ३ अस्य खण्डे, १, ४, पूर्व्वलब्ध्या २ गुणिते, २, ८, एवं जातो गुणकः क २ क २ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गादेरुदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चमिता· करण्यस्तासां कृति त्रिद्विकसङ्ख्ययोश्च । षट्पञ्चकत्रिद्विकसम्मितानां पृथक् पृथङ्मे कथयाशु विद्वन् ।। अष्टाद्वयाष्टद्विकसम्मितानां कृतिं कृतानां च सखे। पदानि ।

न्यास प्रथम क २ क३ क ५। द्वितीयः क ३ क २। तृतीय क ६ क ५ क ३ क २। चतुर्थ क १८ क ८ क २

स्थाप्योऽन्त्यवर्गश्चतुर्गुणान्त्यनिघ्न इत्यनेन गुण्यः पृथग्गुणकखण्डसमइत्यनेन वा जाता क्रमेण वर्गा प्रथम रू १० क २४ क ४० क ६०। द्वितीय रू ५ क २४। तृतीय· रू १६ १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीनां यथासम्भवं योग कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्य्ये तद्यथा क १८ क ८ क २ आसां योग क ७२ अस्यावर्ग क ५१८४ अस्या-मूलं रू ७२। इति करणीवर्ग ।

करणीमूले सूत्रं वृत्तद्वयम् । वर्गे करण्या यदि वा क-रण्योस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा बहूनाम् । विशोधयेद्रूप-कृते पदेन शेषस्य रूपाणि युतोनितानि । पृथक्तदर्द्धे करणीद्वयं स्यान्मूलेऽथ बह्वी करणी तयोर्या । रूपाणि तान्येवं कृतानि भूयः शेषा करण्यो यदि सन्ति वर्गे।

उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यास रू ५ क २४ रूपकृते २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ अ-पास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते मूलकरण्यौ क २ क३

प्रथमवर्गस्य न्यासः रू १० क २४ क ४० क ६० रूप-कृतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करण्योस्तुल्यानि रूपाण्य-पास्य शेषम् ३६ अस्य मूलेन ६ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते, २, ८, तत्रापीमा २ मूलकरणीं द्वितीयां रूपा-ण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरणीभिः सः एव विधिः कार्य्य-स्तावेयं रूपकृति· ६४ अस्या षष्टिरूपाण्यपास्य शेषम् ४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे, ३, ५, जाते मूलकरण्यौ क ३ क ५ मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यास क २ क३ क५

तृतीयवर्गस्य न्यासः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क४८ क ४० क २४ रूपकृते २५६ करणीत्रितयस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, २, १४, महती रूपाणीत्यस्या· १४ कृतिः १९६ अस्याः करणीद्वयस्यास्य क ७२ क १२० तुल्यरूपाण्यपास्योक्त-वज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनारूपकृते· ६४ षष्टिरूपाण्य-पास्योक्तवत्खण्डे, ३, ५, एवं मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यास क ६ क ५ क ३ क २

चतुर्थस्य न्यासः रू ७२ क० इदमेव लब्धा मूलकरणी ७२ पूर्व्वं खण्डत्रयमासीदिति वर्गेण योगकरणी विहृता शुध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानि, १, २, ३, इतवः, १, ४, ९, पूर्व्वलब्ध्यानया २ गुणा·, २, ८, १८, एवं पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतर्णकरण्यामूलानयनार्थं सूत्रं वृत्तम् । ऋणा-त्मिका चेत्करणी कृतौ स्याद्धनात्मिकां तां परिकल्प्य साध्ये। मूले करण्यावनयोरभीष्टा क्षयात्मिकैका सुधि-यावगम्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमित्योर्वद मे करण्योर्विश्लेषवर्गं कृतिज पदं च ।

न्यास क ३ क७ यद्वा क ३ क ७ अनयोर्वर्गः यथाक्रम रू १० क ८४ अत्र वर्गे ऋणकरण्या धनत्वं प्रकल्प

प्राग्वन्मूलकरण्योरेकामीष्टामृणगतां स्यादिति जातम् क ३ं क ७ वा क ३ क ७ं

उदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्यः स्वस्वर्णगाः स्वस्वधनर्णगा वा । तासां कृतिं ब्रूहि कृतेः पदं च चेत् षड्विधां वेत्सि सखे ! करण्याः ।

न्यासः क २ क ३ क ५ं वा क २ं क ३ं क ५ आसां वर्गः समएव जातः रू १० क २४ क ४०ं क ६०।

अत्र ऋणकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकृतेः १०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणा-मर्द्धे क ५ क ५ अत्रैका ऋणम् क ५ं अन्या रूपाणीति न्यासः रू ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क ३ क २ यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५ं अथ वानयोः क क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकृते १०० रपास्योक्तवज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्महती ऋणं क ७ं तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य रू ७ं क ४० अत्र प्राग्वत्करण्यौ क ५ क २ अनयोरपि महती ऋणमिति यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५ं

अथ द्वितीयोदाहरणे प्राग्वत्प्रथमपक्षे मूलकरण्यौ क ५ क ५ अनयोरेका ऋणं क ५ं तान्येव रूपाणीति प्रयोत्पन्ने करणीखण्डे ऋणे एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३ं क २ं क ५ द्वितीयपक्षेणापि यथोक्ताएव मूलकरण्यः क ३ं क २ं क ५ एवं बुद्धिमतानुक्तमपि ज्ञायते इति पूर्वैर्नोप-मर्थो विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मयोच्यते ।

एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के तिसृणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकृतेः प्रोह्य पदं ग्राह्यं चेदन्यथा न सत् क्वापि । उत्पत्स्यमानयैवं मूल-करण्याल्पया चतुर्गुणया । यासामपवर्त्तः स्याद्रूपकृतेस्ताः विशोध्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धामूलकरण्योभवन्ति ताश्चापि । शेषविधिना न यदि ताभवन्ति मूलं तदा तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककरण्यावर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिसृणां तिस्रः । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । षण्णां पञ्च-दश इत्यादि । अतोद्व्यादीनां वर्गेषु एकादिसङ्कलितमितानि करणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः । अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकरणी विश्लेष्या वा भवतीति ज्ञात्वा मूलं ग्राह्यमित्यर्थः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्पष्टा-र्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्योदन्तैःसिद्धैर्गजै-र्मिताश्चिद्वन् ! । रूपैर्दशभिरुपेताः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्यैव तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्याएवं क्रियमाणेऽत्र पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन सर्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम् क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू १८ अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं कृत्वा रू १० क ७२ क २४ आनीयते तदिदमप्यसत् रू २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्तिथिविश्वहुताशनैश्चतुर्गु-णितैः । तुल्यादशरूपाढ्याः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीत्रयमस्तीति न्यासः रू १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाशद्द्वादशमितस्य क ५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यावुत्पद्येते क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुणया ८ द्विपञ्चा-शद्द्वादशमितयोरपवर्त्तो न स्यात्तस्ते न शोध्ये यतउक्तमु-त्पत्स्यमानयैवमित्यादि । अत्राल्पयैकयेत्युपलक्षणम् तेन कयाचिन्महत्यापि तदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्यान्ये कर-णीखण्डे साध्ये सा महती प्रकल्प्येत्यर्थः उदाहरणम् । अष्टौ षट्पञ्चाशत् षष्टिः करणीत्रयं कृतौ यत्र । रूपैर्द-शभिरुपेतं किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोध्यते उत्पन्नयाल्पया चतुर्गुणया ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तेन-लब्धे खण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने कृते मूलं नायातीत्यतश्चदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गु-णात् सूर्यतिथीषुरुद्रनागर्त्तवोयत्र कृतौ करण्यः । सरूप-सप्तदशोपमिति ते यदि बीजपटुताभिमानः ।

न्यासः रू १३ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४ अत्र करणीषट्के तिसृणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पश्चाद्द्वयोस्तत एकस्याः एवं कृतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकर-ण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पश्चाद्द्वितीयतृतीयोस्तत शे-षाणां रूपकृतेर्विशोध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५ क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू २३ क ८ क ८० क १६०। येरस्य मूलानयनस्य नियमोन कृतस्तेषामिदं दूषणम् एव विषवर्गे करणीनामासन्नमूलकरणेन मूलान्या-

णीय रूपेण प्रक्षिप्य मूलं वाच्यम्। अथ मध्यतीरूपाणां त्यपक्षयक्षम्। यत. कश्चिदस्यापि।

तत्रोदाहरणम्। चत्वारिंशद्योतिर्हि यतो ह्याः क रणयन्त्र। षष्टदशरूपयुक्तास्तत्र कृतौ किंस्यदं ब्रूहि।

न्यास क १७ क ४० क ८० २०० शोधिते जाते खण्डे क १० क ७ पुन' तत्री' करणी' रूपाणि कृत्वा खण्डे करण्यौ क ५ क २। एव मूलकरणीनां न्यास क १० क ५ क २। इति करणा बहुविधा। [मस्तके।

करणत्राण न० करणं इंसादिभिस्त्रायते त्रै—कर्मणि ल्युट्।

करणव्यापार पु० ६त०। करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करण जन्ये व्यापारभेदे। यथा छेदनादिक्रियायां छेद्यदा त्वादिसंयोग तस्य हि दात्रजन्यत्वात् दात्रजन्यच्छेदनज नकत्वाच्च तथात्वम्। एवमिन्द्रियाणा विषयस योग' तस्य हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च तथात्वम् न्यायमते अनुमितौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थ-स्मृति'। उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृति। यथायथमु-ह्यम्। सांख्यमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करणशब्दे उक्ता।

करणाधिप पु० ६त०। १जीवे तदधिष्ठानेनैव करणानां स्वस्वकार्य्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृ-देवभेदे च। तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठातारश्च शा० ति० उक्ता यथा "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। श्रोत्रादीनां दशानां तु"। तथा च श्रोत्रस्य दिक्। त्वचो वायु। नेत्रस्य अर्क। रसनाया प्र-चेताः नासिकाया अश्विनौ। वाच वह्नि', पाणेरिन्द्रः पादस्य उपेन्द्रो विष्णुमूर्त्तिभेदः। पायोः मित्र' सूर्य्य-मूर्त्तिभेद। उपस्थस्य क' प्रजापति'। अन्त करणानान्तु मनसश्चन्द्र', बुद्धेश्चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य रुद्रश्चित्तस्याच्यु-तोविष्णुमूर्त्तिभेद। करणाधिपानाञ्च सर्वेषामधिप' प-रमेश्वर। करणाधिपाधिप' परमेश्वर।

करण्ड पु०न०—कर्मणि अण्डन्। १मधुकोषे (मौचाक) तस्य म-क्षिकाभिरिरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् वा० क—अण्डच्। २खड्गे यत्र निर्विपक्षेत्वात् तस्य तथात्वम् करण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ३कारण्डवखगे पु स्त्री स्त्रिया जातित्वेऽपि सयोगपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप्। ४दलाढके च मेदि०। ५वशादिरचितपुष्पा-दिपात्रभेदे (साजि) 'पुष्पकाश्मवतानिर्मित' मषाकुसुमकर-ण्डकेन" पाद०। ६समुद्गे (कौटा) अमर। "दीपमाल-जम्भमरकरण्डकमध्यनेकोपकरणयुक्त:" दशकुमा०।

७यकृति कालखण्डे शब्दचि०। ८पुष्पभाण्डे स्त्री टाप् अत इत्त्वम् करण्डिका। उज्ज्वलदत्त।

करण्डिन् पु० करण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। मत्स्ये त्रिका०।

करतल ७त०। ६त०। १हस्तस्य तले (हातेरतेलो)। "नखानि निधुयद्वया करतलेन तस्यग्राहयोन्" उद्भट०। "करतलघृत-मपि मश्यति" हितो०। करस्तलमिव। २हस्ते च।

करताल(क) न० करेण ताडो यत्र वा कप्। भल्लके वाद्ये (खरताल) "शिवागारे भल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्। दुर्गागारे वंशिवाद्य मधुरीञ्च न वादयेत्" ति० त० पु० तत्र अम्बक कास्यनिर्मितकरतालकमिति" रघु०।

करताली स्त्री करेण ताड्यमानत्वाली यत्र गौरा० ङीष्। १वाद्यभेदे (खरत ल) त्रिका०। ६त०। २करतलशब्दे (हातताल)। पु० कचित् क्लीबत्वमपि "यथा न स्या-दालीकपटकरतालीपटुरव" उद्भट स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। करतालिकापि करतलशब्दे "उच्चाटनीय करतालिकाना दानादिदानीं भवतीभिरेषः" नैष०।

करतोया स्त्री करतोय हरपार्श्वतोयिविवाहच्युतजलम् अ-स्त्यस्या वेद्यत्वेन अच्। नदीभेदे सदानीरायाम् अमर। गौरीविवाहे शङ्करकरच्युतजलत्वमभवत्वात् तस्यास्तथात्वम्। तस्याश्च यथा सदानीरत्वं तथोक्तं स्मृतौ "प्रथम कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला। सर्वा रक्तवहा नद्य करतोया ऽम्बुवाहिनीति" तेनास्यमदीनामिवास्या उक्तकाले रक्त वहत्वाभावात् सदानीरवाहित्वात् तथात्वम्। "करतोया समासाद्य त्रिरात्रोपोषितोनर। अश्वमेधमवा-प्नोति प्रजापतिकृतोविधि" भा० व० ८५। "करतो-या कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नर'। अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचि" भा० अनु० २५अ०। अस्त्वर्थे इनि करतोयिन्यत्र। "प्रभास मानस तीर्थं पुष्कराणि महत् सर। पुण्यञ्च नैमिष तीर्थं बाहुदां कर तोयिनीम्" अनु०प०।

करद त्रि० कर राजस्व ददाति दा—क। १राजस्वदायके। 'कच्चिद शूद्रेण न क्षीणवेन वैश्येन वा करदेनोप-पन्ना' भा० सा० १२अ०। "य इमे पृथिवीपाला करदास्तव पार्थिव।" भा० व० २५४ अ०। "अ इभिर्जि-त्वरै'हेवाम्" माघ०। २कार्यार्थं हस्तदायके त्रि०।

करद्रुम पु० किरति समन्तात् शाखा कॄ—अच् नित्यक०। कारस्करवृक्षे राजनि०।

करदिप पु० १नीलभेदे २वैद्यादिभेदे च। "नामिताः कर-

दिष उपासते तस्मात्ते सर्वमायुर्यन्ति" ता० २,१५,४।
"करद्विषोनाम गोत्रभेदाः शाखिभेदा वा" भा०।

करन्धम पु० करं धमति ध्मा—खश् मुम् च। १इक्ष्वाकुवंश्ये खनीनेत्रपुत्रे सुवर्चोऽन्यनाम्नि तस्य तन्नामनिरुक्तिः भा०आश्व० ४अ०।"खनीनेत्रस्य दुष्टत्वं ज्ञात्वा … "तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम्। अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र! मुदिताश्चाभवन् सदा। स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा। नियतोवर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया। ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः। प्रजास्तञ्चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनीषिणम्। तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत् कोषवाहनम्। तं क्षीणकोषं सामन्ताः समन्तात् पर्यपीडयन्। स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोषाश्ववाहनः। आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च। न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति बलक्षये। स मद्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर!। यदा च परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः। ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततोबलम्। ततस्तानजयत् सर्वान् प्रत्यमित्राद्वराधिपान्। एतस्मात् कारणाद्राजन्! विश्रुतः स करन्धमः। तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्" २पाणिन्धमे मुखमारुतप्रयोगेन हस्ताध्मायकमात्रे त्रि०।

करन्धय त्रि० करं धयति धे—खश् मुम् च। हस्तलेहके।

करन्यास पु० करे करावयवे न्यासः। तन्त्रोक्तमन्त्रभेदेन अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठकतलपृष्ठेषु न्यासभेदे "अङ्गन्यासः करन्यासो बीजन्यासस्तथैव च" वटुकस्त०।

करपत्त्र न०करात् पतति—पत—ष्ट्रन्। (करात) १क्रकचे दारुभेदके अस्त्रभेदे अमर। "स्फुटच्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगभाजामपि दारुणायते" नैष०। केतकवृक्षे। सुश्रुतोक्तशस्त्रभेदे। तत्र हि "विंशतिः शस्त्राणि" इत्युद्दिश्य "मण्डलाग्रकरपत्रेत्यादिना" विभज्य "तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्याता छेदने भेदने चेति" तस्योपयोग उक्तः। करावेव पत्त्रं वाहनं यत्र। २जलक्रीडायाम् जटाधर.। तत्र हि हस्ताभ्यां जलमुत्तोल्य परस्परं क्रीड्यते।

करपत्त्रवत् पु०करपत्त्रं तदाकारं पत्रमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। तालवृक्षे शब्दच०।

करपत्त्रिका स्त्री करौ पत्त्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्त्वम्। जलक्रीडायां जटा०। हस्ताभ्यां जलोत्तोलनेन अन्योन्यं तत्क्रीडारचनात्तस्यास्तथात्वम्।

करपर्ण पु० करः हस्त इव पर्णं यस्य। (भेंडा) १भिण्डातक-वृक्षे २रक्तएरण्डे च (लालभेरण्डा) राजनिघण्टुः।

करपल्लव पु० करस्य पल्लव इव। १अङ्गुलौ। करः पल्लव इव रक्तत्वात्। २करकिसलये। "करपल्लवसञ्ज्ञीनि तैरस्मान् रक्ष सर्वतः" देवीमा०।

करपात्र न० करं पात्रमिव यत्र। १जलक्रीडाभेदे हारा०। करद्वयमेव पात्रेण जलोत्तोलनेन तत्क्रीडाकरणात्तस्यास्तथात्वम्। कर एव पात्रम्। २हस्तरूपे पात्रे च। "करपात्रे स्थिते तोये कृत्वा मूत्रपुरीषके। आतुरं तत् भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" आ० त० स्मृतिः।

करपाल पु०करं पालयति पाल-अण् उप०स०। १खड्गे अमरटीका। गौरा० ङीष्। २हस्तयष्टौ (सोंटा) स्त्री जटा०। स्वार्थे क टाप् अतइत्त्वम्। करपालिकाऽप्यत्र स्त्री। सा च एकधाराऽस्त्रभेदे क्षीरस्वामी।

करपीडन पु० करस्य वधूकरस्य पीडनं ग्रहणं वरेण यत्र। १विवाहे "सुतपरिणयात् परमासान्तः सुताकरपीडनम्" मु०चि०। पाणिपीडनादयोऽप्यत्र।

करवाल पु० करस्य वालः शिशुरिव। १नखे शब्दमा०। करं वलति संवृणोति वल—संवृणे अण् उप० स०। २खड्गे (तरवाल) भरतः "शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान्" भा०आ०३७। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। करवालिका अस्त्रभेदे स्त्री।

करभ पु०क-अभच्, करे भाति भा-क वा। मणिबन्धात् कनिष्ठपर्यन्ते करस्य १बाह्यदेशे, अमरः। २करिशावके, "करटी करटी करभः करभ" प्रसन्नरा० "करभोरु रतिमन्ते हितोये पश्चमेऽप्यहम्" विद्यासु० ३उष्ट्रशिशौ (नखो) नाम ४गन्धद्रव्ये, ५उष्ट्रमात्रे पुंस्त्री मेदि०। स्त्रियां ङीष् "करभकण्ठकडारमाषाः" माघः "स तु हस्तस्य परिघं करस्य करभोपमम्" भाग० ६,१२,२१। "व्याजायन्त खरा गोषु करभाऽश्वतरीषु च" भा०मौस० २अ०। करोविभेऽस्याः क्विप् भी वा० ऊ गौरा० ङीष् वा। ६करभी दधिकाख्याम् स्त्री (विकाति) स्वार्थे कन् करभक। उष्ट्राद्यर्थे पुंस्त्री। स्त्रियां करभिका।

करभकाण्डिका स्त्री करभप्रियं काण्डमस्याः कप् अत इत्त्वम्। उष्ट्रकाण्डीवृक्षे राजनि०।

करभञ्जिका स्त्री भनज-ण्वुल् ६त०। करमर्द्दभेदे भावप्र०

करभप्रिया स्त्री ६त०। १क्षुद्रदुरालभायाम् राजनि०। उष्ट्रप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम्। २उष्ट्रयोषिति च।

करभवल्लभ पु० ६त०। १उष्ट्रप्रिये पीलुवृक्षे, २कपित्थवृक्षे

च राजनि०।२करभप्रियमात्रे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।

करभादनी स्त्री करभैरद्यते अद-कर्म्मणि ल्युट् ङीप्। उष्ट्रप्रियायां दुरालभायाम् राजनि०

करभिन् पुंस्त्री करभ, कराग्रवयभेदस्तदाकारः शुण्डेऽस्यस्य इनि । गजे राजनि० तस्य शुण्डे करभाकारत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् । [अण् । शिवे शब्दर० ।

करभोर पु०करभिण गजमीरयति पलायनाय प्रेरयति ईर-

करभूषण न० करोभूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट् । १कङ्कणे (काङ्गनि) हस्तभूषणे अमरः । करं भूषयति भूष-णिच्-ल्यु । २हस्तभूषणमात्रे त्रि० । [उत्तमस्त्रियाम् ।

करभोरु स्त्री करभ इव ऊरुर्यस्याः ऊङ् । प्रशस्तोरुकायां

करमट्ट पु० कर हस्तिशुण्डमट्टति अट्ट-अनादरे अ० स त्वम् च । १गुवाकवृक्षे त्रिका० तस्य हस्तिशुण्डवत् काण्डत्वात्तथात्वम् ।(पाणिया आमला) २वृक्षे इत्येके ।

करमरिन् त्रि० क्रियते दस्यून् मृ-आधारे अप् करो-बन्धनागारः तत्र म्रियते मा० इनि । (कयेदी) बन्दिनि त्रिका० तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम् ।

करमर्द्द पु०कर मृद्नाति मृद-अण् उप०स०।(पाणियायामला) वृक्षे राजनि०। खलु करमर्दकोऽप्यत्र । तत्स्पर्शे हि करकण्डूरिति तस्य तथात्वम् ।"लघुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्द्द द्वय मतम् । करमर्द्दद्वय त्वाममम्लं गुरु तृषाहरम् । उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् । तत् पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्" भावप्र० "करमर्द्दी लघुफला सा ज्ञेया करमर्द्दिका" इति तत्रोक्ते लघुफलकेऽप्य स्त्री

करमर्द्दिन् पु० कर मृद्नाति णिनि ईत० । करमर्द्दे (पाणिया आमला) वृक्षे रत्नमा० ।

करमाल पु० कर हस्तिशुण्डेव तदाकृतिर्मालाऽस्य । धूमे हेम०क्रमेण हस्तिशुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्

करमाला स्त्री कर० कराङ्गुलिपर्वं मालेव जपसंख्यापेक्षत्वात् । "आरभ्यानामिकामध्यं दक्षिणावर्त्तयोगतः । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणायां जपसंख्यार्थं कराङ्गुलिपर्वरूपायां मालायाम् । अत्र विशेषस्तन्त्रसा० उक्तः यथा सनत्कुमारसंहितायाम् "तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात् । तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाण्यो मध्यमा चैकपर्विका । पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्" । क्रममाह तत्रैव "अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्" । तत्रैव । "अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्" । एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतविषयम् विष्णुविषयञ्च । शक्तिविषये तु "अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठा च त्रिपर्विका । मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्वणि । तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्" । अन्यच्च "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमामूलपर्य्यन्तं संजपेदष्टपर्वसु" । इदमपि अष्टोत्तरशतविषयम् । कुलपरमेश्वरे "पर्वत्रयमनामाया परिवर्त्तेन वै क्रमात् । पर्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्येकं समाहरेत् । पर्वद्वयन्तु तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्वति । शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता । श्रीविद्याविषयं विशेषः । "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमामूलपर्य्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्" । अन्यच्च "मध्यमाया अनामाया मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व महेश्वरि ।। अनामामध्यमयोश्च मेरुःस्यात् द्वितयं शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि । जपेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति" यामलात् "कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं जपेदष्टसु पर्वसु" इति श्रीक्रमवचनाच्च । इदमपि तथैव । मुण्डमालातन्त्रे "अनामिकाद्वयं पर्व कनिष्ठादिक्रमेण तु । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता । अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्राच्च स्रवते जपः" । अन्यत्रापि । "अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने । पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत् तज्जपं यतः । गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः । जपसंख्या तु कर्त्तव्या नाम स्यात् जपेत् सुधीः । असंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् । हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्" । गायत्रीजपे विशेषः विधानपा० गायत्रीहृदये "अनामिकामध्यरेखाधःक्रमेण च । तर्ज्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता" अनामिकाया मध्यरेखामादिं कृत्वा तर्ज्जन्या आदिरेखा अन्ते यस्याः सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थः विधानपा० । तत्रैव यम । "सहस्रपरमा देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम् । एवमिस्तु जपेद्धीमन्यत्रानियमः स्मृतः । गायत्र्यावेदजननात् गदितं ब्रह्मणा स्वयम् । अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्त

मेरुलङ्घनात् । असंख्यातं तथा जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" मदनपारिजाते तु मध्यमाया द्वयं पर्वेति पाठ । आ० त० मञ्ज । "तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्विका । अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः" काम्ये मालाऽभावे एतासामावश्यता नित्ये तु सर्वथैव आवश्यकता यथाह योगिनीत० । 'नित्यं जप करे कुर्य्यान्न काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे' । तत्राङ्गुल्या जपं कुर्यात् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तन्निष्फलं भवेत्" उत्पत्तितन्त्रे १प० "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्यादिह जप । करमाला महादेवि ! सर्वदोषविवर्जिता । छिद्रभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अन्यया तु करे देवि ! माला भवति तादृशी । यन्त्रिं सा कुण्डलीशक्तिः पञ्चाशद्वर्णरूपिणी । अतएव महेशानि ! करमाला महाफला" । ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्तेः दशदशपर्वभिरेव दशसंख्यजपः कार्य्यः । शतादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यागणना वामहस्तस्थितनिर्दिष्टपर्व्वक्रमेण कार्य्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्त्तिः । अधिकाष्टसंख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्य्येति तत्त्वम् ।

करमुक्त न० करे स्थापयित्वा मुच्यते यत् प्रति क्षिप्यते मुच–क्त (वड्‌शी) अस्त्रभेदे हेमच० ।

करम्ब त्रि० क्र–कर्मणि अम्बच् । १मिश्रिते । भावे अम्बच् । २मिश्रणे पु० हेमच० । ३करम्भे इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः

करम्बित त्रि० करम्बो मिश्रणं जातोऽस्य तार० इतच् । मिश्रिते "मधुकरनिकरकरम्बितेति" जयदेवः ।

करम्भ पु० केन जलेन रभ्यते मिश्यते रभ भञ् मुम् च । १दधिमिश्रितसक्तुषु अमर "धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तम्" ऋ० ३,५२,१, । "पूषण्वते ते चक्रमा करम्भम्" ऋ० ३,५२,७, "अतयानिव यवान् कृत्वा तानीषद्भर्जयित्वा करम्भपात्राणि तेषां कुर्व्वन्ति" शत० ब्रा० २,५,२,४, २उदमन्थे "धाना करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि" यजु० १८,२१, "करम्भ उदमन्थ" वेददी० । "रूप मदरणपथाका करम्भस्" २२ । "करम्भादिति पूषणम्" ऋ० ६,५६,१ । ३अवयवमात्रे । "कामधियस्त्वयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भबीजानि" भाग० १०,८७,२७, "करम्भबीजानि भर्जितयवबीजानि" श्रीधर । "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनु० । करम्भपाकार्थं वालुकास्वदातापोयेषु इति । "करम्भवालुका तप्तासायसीश्च शिलाः पृथक्" भा० स्वर्गा० २अ० । निरयभेदे । द्रव्यावयववैषम्यात् ४मिश्रगन्धे । "करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोपाम्लादिभिः पृथक्" एकोविमिद्यते गन्ध "भाग० ३,२६,४२, "करम्भोमिश्रगन्ध" श्रीधरः । ५प्रियङ्गुवृक्षे ६शतावर्य्याञ्च राजनि० । स्वार्थे कन् करम्भक तत्रार्थे

करम्भि पु० यदुवंश्ये न्टपभेदे । "करम्भिः शकुनेः पुत्रोदेवरातस्तदात्मज " भाग० ६,२४,२,

करराह पु० करे रोहति रुह–क । १नखे अमरः । वामशाखा करराहपदैर्ल्यमानो मदीयैः" मेघ० । २कृपाणे च (तरवार)

कररि स्त्री करेण ऋच्छति र्च्छति ल । १करताड़नाम् । त्रिका० १ईत० । २इस्तसम्पत्तौ च ।

करवी स्त्री करो मायो रयो ज्ञ गौ० ङीष् । १हिङ्गुपत्रे करेण वीयते यो–क्विप् । २कमर्य्यार्यञ्च त्रिका०

करवीर पु० कर वीरयति चु० वीर विक्रान्तौ अण् । १कृपाणे खड्गे, २स्वनामख्याते वृक्षे, ४दैत्यभेदे च मेदि० । ५श्मशाने, हेम० । ब्रह्मावर्त्तदेशवहतीनदीतीरस्थचन्द्रशेखरराजपुरे च । करवीरदृक्षभेदगुणाश्च भाव० उक्ता यथा । "करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयोरक्तपुष्पश्च चण्डकोष्ठ शुभस्तथा । करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् । व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् । वीर्य्योष्णं क्रमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् । । ७तीर्थभेदे । "करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः । देवहृदमुपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते" भा० अनु० २५अ० । करवीरपुरञ्च चेदिदेशसन्निकृष्टं गोमन्तपर्व्वतात् त्रिदिनगम्यमार्गे स्थितम् । यथोक्तं हरिव० १००अ० "राजा पराजयं युद्धे गोमन्ते ऽवलब्धतमे । अयमाक्कारणाञ्चास्य स्वर्गलोकं व्रजन्ति ते । ततगच्छाम महाराज करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज । शिवाय च । ते स्यन्दनगता सर्व्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः । भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्त्तिमन्त इवाग्नयः । ते त्रिरात्रोषिता प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम् । शिवाय च शिवे देशे शिष्टाक्तिदशोपमा " तत्पुराधीश्च शृगालनाम्ना न्टपतिस्तदभ्याह तत्रैव १०१अ० "तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्मदः । पुरस्य धर्म्यं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रम " ।

करवीरक पु० करवीर इव कायति कै–क । १अर्ज्जुनदक्षे राजनि० स्वार्थे कन् । २करवीरार्थे । करं वीरयति ण्वुल् । ३खड्गे शब्दमा० । करवीरे भवः कन् । ४करवीरमूलज

कन्दे विषभेदे न० हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ पु० करवीरकन्दस्य संज्ञा संज्ञाऽस्य । तैल

करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्याः । आढ-
क्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दचि०

करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेव भूषा यस्याः । आढक्याम् ।

करवीराद्य न० करवीरमाद्यं यत्र । "करवीरपुष्प
जात्यसनमल्लिकायाः । एतैः समन्तु तैलम् नामार्शो-
नाशनश्च श्रेष्ठम्" इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री कृ-भावे अप् कराय विक्षेपाय वीरः पुत्रोऽ-
स्याः । १अदितौ तत्पुत्राणां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्व-
म् । कं सुखं राति रा-क करः सुखदः वीरः पुत्रोऽस्याः ।
२पुत्रवत्यां स्त्रियाञ्च मेदि० सर्वतः गौरा० ङीष् ।

करवीर्य पु० करवीरे पुरे भवः यत् । धन्वन्तरि प्रति आयु-
र्वेदज्ञानाय प्रश्नकारके ऋषिभेदे । "काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुरर-
क्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुलौ अमर । अङ्गु-
लशब्दस्य परिमाणविशेषे पारिभाषिकत्वेऽपि अस्य तदर्थे
पारिविभाषिकत्वकल्पनं शब्दकल्पद्रुमे निर्मूलमेव ।

करशीकर पु० करस्य हस्तिहस्तस्य शीकरः । हस्तिहस्तात्
निर्गते जलकणे अमर ।

करशुद्धि स्त्री ६त० । फडितिमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां हस्तयोः
शोधने । "आदावस्त्रादिकन्यास करशुद्धिकृत परम्"
तन्त्रसा० ।

करशूक पु० करस्य शूक इवाग्र । नखे । त्रिका० ।

करस् न० कृ-असुन् । कर्मणि । "प्र ते पूर्वाणि करणानि
विप्रा विद्वाँ आह विदुषे करांसि" ऋ० ४,१९,१० ।
"करांसि कर्माणि" भा० ।

करसूत्र न० ६त० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।

करस्थालिन् पु० करः स्थालीवाऽस्य ब्रीह्या० इनि । महा-
देवे "दण्डश्च करस्थाली अर्द्धेन्दुनगो महान्" भा०
अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामकथने । तस्य कालरू-
पेण सर्वभूतानां करस्थपस्थाल्यैव पचमानत्वात्तथात्वम् ।

करस्न पु० करस्य कर कृ-बा० अप् त स्नाति करोति धातू-
नामनेकार्थत्वात् स्ना-क । कर्मकरे बाहौ निघ० "रेवत्-
स्नुषा करस्ना दधिषे वपूंषि" ऋ० १,१८,५ । करस्ना
कर्माणि प्रस्नातारौ बाहू" भा० "पृथू करस्ना बहुला
गभस्ती" ऋ० ६,१९,३ । एतावन्तमभिलक्ष्य "करस्ना बाहू
कर्मणां प्रस्नातारौ" निरु० ६ १६ निरुक्तिर्दर्शिता ।

करहाट पु० करैः सूर्यकिरणैः हाट्यते दीप्यते हट-दीप्तौ णिच्
कर्मणि घञ् । १पद्मादिमूले, अमर कर हाटयति
हट-णिच् अण् । २मदनद्रुमे, ३देशभेदे च ।
मेदि० । ४पिण्डीतकतरौ राजनि० ।

करहाटक पु० करं हाटयति हट-दीप्तौ णिच्-ण्वुल् ।
१मदनवृक्षे । करहाटकार्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६त० ।
२हस्ताभरणे सुवर्णे । अमर० । [हारा० ।

कराङ्गण न० करस्य राजस्वादानस्याङ्गणम् । राजस्वादानस्थाने ।

कराघात पु० ६त० । करतलाघाते चपेटाघाते (चापडमारा)

कराट त्रि० कराय विक्षेपायाटति-अट्+अच् । विकटे शब्दचि०

करामर्द पु० करमामर्दयति आ+मृद-अण् उप० स० ।
करमर्दे शब्दर० ।

कराम्लक पु० कीर्य्यते कॄ-कर्मणि अप् करमम्लं यतः कप् ।
(पाणिया आमला) करमर्दभेदे शब्दच० । [राजनि० ।

काराम्लक पु० करं कीर्य्यमाणमम्लं यतः कप् । करमर्दवृक्षे

करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्यङ् ण्वुल् ।
१बलाकायाम् तस्याः सङ्कुचितहस्तवत् प्रकाशमानत्वात्तथा-
त्वम् । २कूटपूर्य्याम् शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट पु० करे आरोटते रुट-दीप्तौ अच् । अङ्गुरीयके

कराल पु० कराय विक्षेपायालति पर्य्याप्नोति करं लाति ला-
क वा । १सर्जरसयुक्ततैले (तेलधुना) २कृष्णकुठेरके
(कालतुलसी)३वक्रे ४दन्तुरे उन्नतदन्ते (दाँतो) ५भया-
नके त्रि० मेदि० । "करालदंष्ट्रा घोराम्" "घोरदंष्ट्रा
करालास्याम्" श्यामाध्यानम् । "वपुर्महोरगस्येव करा-
लफणमण्डलम्" रघु "लम्बा कराला विनता तथैव बहु-
पुत्रिका" "दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघका-
लिका" (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तमूल) ६शारिवौष-
धौ स्त्री राजनि० । गौरा० ङीष् । ७अग्नेर्जिह्वाभेदे जटा
धर । सा च तामसी यथाह शा० ति० "विश्वमूर्त्ति-
स्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा । लोहिताख्या करा-
ली च काली तामस ईरिता" । तन्त्रान्तरे तु अन्य-
थात्वम् । कराली राजस्फुलिङ्गिजिह्वायाम् । "पद्मरागा
सुवर्णाख्या तृतीया भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं श्वेता
धूम्रिणी च करालिका । राजस्योरसना वह्नेर्विहिता
काम्यकर्मसु" अग्निजिह्वाशब्दे दर्शितवाक्यन्तु सामान्य-
विषयम् । ८दन्तरोगभेदे पु० । "शनैः शनैर्विकुरुते यानु-
र्दन्तसमाश्रित । करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स

सिध्यति"भावप्र०। गाढशरोगयुक्तत्वात् दन्तुरस्य तथात्वम्। "तप्रस्ते हे पचेत् पूर्ब वेसवारकस साकम्। पाकमापिततस्तौ-रश्यं करास स्वदकर्मतस्"पाकशास्त्रोक्ते स्नेहपके १०वेसवारे न०।(कहि)११कस्तूरीमृगे पुंस्त्री"एणहरिणर्श्यकुरङ्गकरा-लकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुपृकमृगमातृकाप्रभृततयो जङ्घाला मृगा कषया मधुरा लघवो वातपित्तहराश्चोष्णा हृद्या वस्तिशोधनाय"सुश्रुते मृगभेदानुक्त्वा तद्गुणा उक्ताः। १२दैत्यभेदे पु०। "सृमरः कालवदनः करालः कौशिकः शरः" हरिवं ४२ असुरनामकथने। "सृमरः कालवदनः करालः केशिरेव च"हरिवं० २६२ अ०। स्वार्थे कन् करालक उक्तार्थे तण्डुलस्याम् पु०रत्ना०।

करालत्रिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः। लङ्का-धान्ये त्रिकाशिखकायाम् राजनि०।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे। म०त०। कूर्मपु० हिमालयं प्रति देवीवाक्यम्। "करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे" [इत्युक्ते हेमच०।

करालिक त्रि० करायां करतुल्यशाखानामालिर्यत्र कप्।

करास्फोट पु०करेण आस्फोटः शब्दो यत्र। वक्षःस्थले सङ्कु-चितरूपेण स्थापिते एकबाहौ इतरकराघातेन तादृगे (तालठोका)। ईत०। २कराघाते।

करिक पु० करो विक्षेपोऽस्त्यस्य ठन्। विट्खदिरे शब्दच०

करिकणवल्ली स्त्री करिकण गजपिप्पल्यवयव इव वल्ली। चविकाख्ये (चई) राजनि०।

करिका स्त्री करोविलेखनमस्त्यस्याम् अर्श० अच् अत-इत्त्वम्। नखरेखायाम् वैज०। [चूर्णे शब्दचि०

करिकुसुम्भ पु०करो नागकेशरस्तस्य कुसुम्भइव। नागकेशर-

करिज पुस्त्री करितोजायते जन—ड। हस्तिशिशौ शब्दरत्ना०

करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप्। १हस्तिन्याम् अमरः "आसायसङ्गमदधारकपोलभागाः सम्पादयन्ति करिणः करणीभ्रमं न" धनञ्जयविज०। २देवताभेदे शब्दचि०।

करिदारक पु०१करिणं दयाति हिनस्ति दृ-ण्वुल्। सिंहे। शब्दर०स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। [शब्दचि०

करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः। यन्त्रभेदे

करिन् पुंस्त्री करः शुण्डः प्रशस्त्येमाऽस्त्यस्य इनि। हस्तिनि गजे "दंहितं करिगर्जितम् अमरः 'मुक्ताफलाय करि-णाम् हरिण प्रसाद" व्या०उदा०। "अरिकरिहरणार्थं योजनानामयोध्या" सीता०। "करीव सिक्तं दृपतैः पयोमुचाम्" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः"रघु० "आवा-सवृक्षैः करिणा घटायतैः"माघ०। २अष्टसंख्यायाम् एका-क्षादिशब्दे विवृतिः। करिभेदादिकम् पृ० ९५८ इभशब्दे उक्तम्। तन्नामनामके ३नागकेशरे पु०।

करिप पु० करिणं पाति पा—क। हस्तिपके (माहुत)। चू-र्णादि० अप्राणिवाचकषष्ठ्यन्तात् असाद्युदात्तता। वन-करिप इत्यादि। [राजनि०

करिपत्र न० करी तत्कर्ण इव पत्रमस्य। तालिशपत्रवृक्षे

करिपथ पु० ईत०अच् समा०। हस्तिगमनयोग्ये पथि ततः संज्ञायां कन् देवपथादि०तस्य लुक्। करिपथनामके देशभेदे पु०। [पिप्पल्याम् अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली शा०त०। गज

करिपोत पु० ईत०। हस्तिशावके हारा०।

करिबन्ध पु० करिणं बध्नात्यत्र बन्ध-आधारे घञ्। १हस्ति बन्धस्तम्भे हारा०। भावे घञ् ईत०। २गजबन्धने च

करिभ न० करीव भाति भा—क। कुष्ठभेदे त्रिका०।

करिमाचल पुंस्त्री मच-शाठ्ये घञ् करिणि माचं शाठ्यं लाति ला-क। १सिंहे त्रिका० गजमाचलाद्योऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

करिमुख पु० करिणोमुखं मुखमस्य। १गणेशे तथा चास्य गजमुखता तथा इभाननशब्दे ९८१पृ०उक्तम्। ईत०। २गजस्य मुखे न०।

करिर पुंन० कृ—इरन्। मूढफले उष्ट्रप्रिये मरुभूमिजे करीरे वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०। करीरशब्दे गुणादि।

करिरत न० "भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतां समधोमुखीं स्त्रियम्। क्रामति स्वकरलक्ष्मेहने वल्लभे करिरतं तदु-च्यते" इत्युक्तलक्षणे १रतिबन्धभेदे शब्दचि०। करिपदमिति पाठान्तरे"करिपदमित्यपि तत्रार्थे। ६त०२गजरमणे च।

करिव त्रि० करिणं वाति वा—क। करिगते समाविषय-न्तास्य चूर्णा० आद्युदात्तता। वनकरिव इत्यादि

करिशावक पु० गजशिशौ "यावत्पञ्चाब्दमेतस्मिन् क-रभ कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्ति बालके।

करिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्ता इष्ठन् तृणोलोपः। कर्तृतमे "पुरु वरिष्ठ्य आयुति करिष्ठः" ऋ०७,९७,७। ईय-सुन्। करीयस् कर्तृतरे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

करिष्यमाण त्रि०कृ—भविष्यति शानच् स्यट्। कर्त्तव्ये। वेदे तु नि० मानलोपः। "यानि करिष्वा कृणुहि मवह।"

ऋ० १,१६५,६, "करिष्या कर्त्तव्यामि" भा० । द्वितीया-स्थाने आट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संज्ञायां कन् । गा गयष्टौ यस्त्रशोषणार्थमङ्कस्थापियन्त्रभेदे हारा० ।

करिस्कन्ध न० करिणां समूह स्कन्धच् । गजसमूहे । ६त० । गजस्य २स्कन्धे पुंन० ।

करीर पु० कृ—ईरन् । १घटे मेदि० । २वंशाङ्कुरे अमर० । (गाँधेरकोँड)३अङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशस्कन्धे "तत्करीर. कटु पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफहृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः" तद्गुणा उक्ताः । "हिमांशुवंशस्य करीरमेव सा निशस्य किन्नासि फलेग्रहिग्रहा" नैष० । "ध्यानिन्थिरे वंशकरीरनीलैः" माघ० । "वंशशब्दस्याम्नानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वाच्च पौनरुक्त्यम् अतएव एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" मल्लि० । तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । ३गूढपत्रे मरुभूमिजे उष्ट्रप्रिये वृक्षभेदे भावप्र० । "करीर कटुकस्तिक्त स्वेद्युष्णोभेदन स्मृत । दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्" भावप्र० ४चीरिकायां झिल्लयाम् (झिंझिपोका) ५हस्तिदन्तमूले च स्त्री उणा० । अस्य प्रस्थशब्देन समासे करीरप्रस्थे कर्क्यादि० माद्युदात्तता । मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य व । करीरवत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

करीरकुण न० करीरस्य पाक पील्वा० पाके कुणच् । तत्पाके

करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्त्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले त्रिका० ।

करीरी स्त्री कृ—ईरन् गौरा० ङीष् । चीरिकायां (झिंझिपोका) १झिल्लयाम् २गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुन० । कृ—ईषन् । १शुष्कगोमये (घुटिया । "करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा" मनु । २पशुपुरीषमात्रे च "उष्ट्रपकलमगपुरीषपांशुला" कादम्ब० । करीषाग्नि (घुटेर आगुन) ।

करीषगन्धि पु० करीषस्येव गन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषवद्गन्धयुक्ते तस्यापत्यमण् स्त्रियां ष्यङ् कारीषगन्ध्या तदीयस्त्र्यपत्ये । तस्याः पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे स म० दीर्घश्च । कारीषगन्धीपुत्र कारीषगन्धीपति एव परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यादि उपसर्ज्जने तु न अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्याद्येव सि० कौ० ।

करीषङ्कषा स्त्री करीषं कषति छिनत्ति कष-खच् मुम् च । वात्यायाम् तस्या गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् त्रि० करीषस्य देश पुष्करा० इनि न मतुप् । १करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमाश्रयत्वेनास्त्यस्या इनि ङीप् । गोमयाधिष्ठात्र्देव्या २लक्ष्म्याम् स्त्री । "गन्धद्वारा दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्" श्रीसूक्तम् ।

करुण त्रि० करोति मन आनुकूल्याय कृ—उनन् । दयायुक्ते २रसभेदे पु० तल्लक्षणाद्युक्तं सा० द० यथा "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् । धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवत । शोकोऽत्र स्थायिभाव स्यात्शोच्यमालम्बनं मतम् । तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपन गुण । अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादय । वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च । निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमा । विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिण" ।

शोच्य विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलापे । "विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपु । अनयोर्घटना विधे स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्" । अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एव बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्य । अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह । शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादय रस । विप्रलम्भे रति स्थायी पुनः सम्भोगहेतुक "३परदुःखहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न" नैष० । "प्राय सर्वोभवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा" मेघ० । "करुणाविमुखेन मृत्युना" रघु । दुःखितेषु दया करुणा साऽस्त्यस्य अर्श० अच् विषयत्वेन । ४करुणाविषये दीने त्रि० । "अभिधाय निजैरकरुणं करुणम्" माघ० । "करुण दीन यथा तथेति" मल्लि० । "अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणा विरुतेन" माघ । "विरुतैः करुणैः स्वनैरिव" कुमा० । (करवकनेबु)५वृक्षभेदे पु० त्रिका० । "पिकात् वने श्रृण्वति भृङ्गहुङ्कृतैर्दशामुदञ्चत्करुणे वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फल स्निग्धवातामघ्नं सदा गुरु, नाशन पित्तकोपस्य शमन परिकीर्त्तितम्" इति न तृफलगुणाच वैद्यकोक्ता । ६बुद्धभेदे पु० त्रिका० । ७परमेश्वरे ८भूताभयकारके परिव्राजके पु० शब्दचि० ।

करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषय मल्ली । १नवमल्लिकायाम् शब्दच० । तत्पुष्पस्यातिसुकुमारत्वात् करुणावि-

प्रयत्नेन सदय चीयमानतया तस्यास्तथात्वम् ।

करुणविप्रलम्भ पु० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारशब्दे” सा०द० उक्तः यथा

“विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ । अभीष्टं नायकं नायिका वा । स च पूर्व्वरागमान-प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्द्धा स्यात्” ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे कि उप०स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयो ऽप्यत्र । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर त्रि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा

करुणामय त्रि० करुणा+प्राचुर्य्ये मयट् । प्रचुरकरुणावति “काकुत्स्थं करुणामय गुणनिधिम्, विप्रप्रिय धार्मिकम्” महाना० स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० करुणाऽस्त्यस्य सुखा० इनि । कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सिद्धे सुखादिग्रहणम् ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति सि०कौ० । तेन सुखादिभ्यो न मतुप् । आर्षे तु क्वचि-दिष्यते ।

करुत्थाम पु० तुर्व्वसुवंश्ये दुष्मन्तपुत्रभेदे । “तुर्व्वसोश्च सुतो-ऽभवदि”त्युपक्रम्य “दुष्मन्तस्य तु दायाद करुत्थामः प्रजे-श्वर ”हरिव०३२अ० ।

करुन्धम पु० तुर्व्वसुवंश्ये त्रैसानोः पुत्रे नृपभेदे । “करुन्ध-मस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्य चात्मज ” हरिव ० ३२अ० ।

करुम पु० पिशाचभेदे । ये शालाः परिनृत्यन्ति सायं गर्दभ-नादिनः । कुसूला ये च कुक्षिला ककुभाः करुमाः स्रिमाः । तानोषधे ! त्वं गन्धेन विषूचीनान् विनाशय” अथ०८,६,१० ।

करू स्त्री ऊ-हिंसायाम् कू । १कर्त्तने । “चतुर्दश वा आसां करूकराणि”शत०ब्रा०२२,२,४,१० । कर्म्मणि कू । २कृत्ते च । “वामं देवः करूलती”ऋ०६,२०,२४ । “करूलतो कृत्तदन्तः’ भा०इषो०दन्तस्य लतादेशः पृषोदरत्वात् भग्नदन्तत्वेन तथात्वम् ।

करूष पु० कृ-ऊषन् । १देशभेदे यस्याधिपतिर्दन्तवक्र “एष महान् वधे तात्र कुरुष्व शुह सोमकैः । चेदि-काशिकरूषांश कुरुलक्ष्मीं बहिष्यति” भा०उ०१२२ अ० । “शिशुपाल सहस्रत करूषाधिपतिस्तथा’ भा० स०४अ० । करूषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात् बहुषु तस्य लुक् । करूषा तद्राजेषु “दन्तवक्र करूषश्च करभोमेघवाहन ”भा०स०१३अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठात् ततो भर्गा० स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्’ सि० कौ० ।

करूषज पु० करूषदेशे जायते जन-ड । दन्तवक्रे नृपभेदे “तावेवाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ” भा० भा०७ १०,३० । तौ जयविजयौ विष्णोः पार्षदौ ।

करूषाधिपति पु०६त० । दन्तवक्रे नृपे । “काशीश्वरराजो-गोनर्द करूषाधिपतिस्तथा’ हरिव० ६ । करूषाधिपा-दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु० करे अटति अट-अच् अलुक् स० । नखे त्रिका०

करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति व्ये-ड टाप् । धनच्छूय-चिणि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमर ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट-कु । (करकटिया) इति

करेणु पु०कृ-एणु(नु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १गजे अमरः । “वन्तः समस्तजनहासकर करेणो ” माघ । उत्-क्षिप्तगात्रः स विडम्बयन्नभः—करेणुरारोहयते निषादि-नम्” माघ “स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराज ”माघ । २कर्णिकारवृक्षे विश्व । ३गजस्त्रियां स्त्री अमर ।“ ग-जाय गण्डूषजलं करेणु ”कुमा० । “करेणुभिर्दन्तनृणा-लभङ्गाः” रघु । करेणुदुग्धगुणाश्च सुश्रुते “अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः । तच्चनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्ल-क्ष्णं मृदु स्मृतम्”सामान्यत उक्ता । “हस्तिन्याः मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं च-क्षुष्यं बलवर्द्धनम्” उक्ता । “करेणुः सवङ्गश्च रा कन्दे-न गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णि-नी”सुश्रुतोक्तलक्षणायाम् ४ओषधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालश्च तत्रैवोक्तः । “करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणा तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्यो गोलोमी च प्रजायते” स्वार्थे कन् करेणु-काप्यत्र स्त्री । रायमुकुटस्तु करेणुशब्दं दीर्घान्तं पठित्वा हस्तिनि पुंस्त्रीत्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू-क्विप् । १हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तके पालकाव्यमुनौ हेमच० । २हस्तिजातमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्य्याभेदे । “नकुलस्तु चैद्यां करे-णुमतीं भार्य्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत्’ भा० आ० ६५ अ० ।

करेणुसुत पु० ६त० । पालकाव्ये मुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तुरष्कनामगन्धद्रव्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।

करेन्दुक पु० करेण किरणेनेन्दुरिव भायति कै–क । भूतृणे राजनि० ।

करोट न० के शिरसि रोटते रुट्–दीप्तौ अच् । शिरोऽस्थ्नि । (माथारखुलि) इन् करोटिरप्यत्र स्त्री वा ङीप् अमर । "वपुषि भटकरोटिन्यस्तकीलालसिन्धु" धनञ्ज० ।

करोटक पु० नागभेदे "आप्त करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिख-स्तथा" भा०आ० ३५ अ० नागनामकीर्त्तने । अत्र क-र्कोटार्थाभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" इति कर्कोटकस्य पृथगुक्तेस्ततो भिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रनिकर्कति ।

कर्क हासे सौत्र० पर०अक० सेट् । कर्कति अकर्कीत् । चकर्क

कर्क पु० कृणोति करोति क्रियते वा कृ–क तस्य नेत्वम् कर्क–अच् वा । १वह्नौ २श्वेताश्वे अमर ३दर्पणे ४घटे ५मेषा-वधिचतुर्थे राशौ ६कुलीरे ७कर्कटवृक्षे (काँकडाशिङा) च हेम० । ८कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्क श्वेताश्वयुक्तं खण्डं भूमिखण्डो यत्र देशभेदे । "मागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये तन." भा० व० २५२ अ० ।

कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कवर्णा चिर्भटी । कर्कटीभेदे । राजनि० ।

कर्कट पु० सौ०कर्क–अटन् । वाह्यामलकवत्तुच्छफलके १वृक्ष-भेदे २जलजन्तुभेदे कुलीरे । (काँकडा) "गणनाटत् करकर्कटोत्करम्" नैष० राजनि० । (करकटिया) ३पक्षिभेदे । ४अलाबूवृक्षे च मेदि० । ५पद्मकन्दे जटा० मेषादितश्चतुर्थे ६राशौ "पाद पुनर्वसोरन्त्यं पुष्यो ऽश्लेषा च कर्कटः" ज्यो०त०उक्तसपादनक्षत्रद्वयात्मकः । तथा च २६०अंशात्मके राशिचक्रे ९०अं शोत्तरम् ३० त्रिंशदंशात्मक स राशिः । "शेषा खनामसदृशाकृतयो भवन्ति"ज्यो०त०उक्तेस्तस्य कुलीराकृतित्वम् । अस्य वर्णाद्युक्त नीलक०ता० "बहुप्रजासङ्गपद कुलीरचरो-ऽङ्गना पाटलहीनशब्दः । शुभ कफी स्निग्धजलोऽम्बु-चारी समोदयी विप्रनिशोत्तरेशः" तथा च अस्य बहु-प्रजावत्त्विता बहुपदता चरराशित्व स्त्रीरूपता पाटलवर्णता क्षीणशब्दता शुभत्वं शुभस्वामिकता च । कफप्रकृतित्वं स्निग्धजलत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम् विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिगधीशत्वञ्च । अयं च कीटराशि 'कर्कटवृश्चिकमीना धनुषश्चान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युग्मराशित्वं सम-परिमाणञ्च । "ओजोऽथ युग्मं विषमं समञ्च" "क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्ते "सुखाक्षिनिगोऽश्विघटा मिथुनधनु कर्किमृगाश्चखाश्च समा "इत्युक्तेश्च । "पृष्ठोदयाविमिथुना दिवा शीर्षोदयाः परे"इत्युक्ते अस्य शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिप चन्द्रः ।कुजगुरुसौम्यभृगुमन्दजीवा भौम्य शुक्रार्कवनीभुजाम् ।—क्षेत्राणि स्युरजादय इत्युक्ते "मेष कर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्कर " तिथि० पु० । "कर्कटे प्रथमं देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला" स्मृति । (काँकुड) ७एर्वारौ स्त्री गौरा० ङीष् भावप्र० । तस्या गुणा भावप्र० उक्तायथा । "एर्वारु कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः । रुच्या पित्तहरा साऽपक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वग्बीजरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता । तलिता घृष्टते तप्ते कर्कटी पाचवेष्टिता । विपाचव्यक्तव्य ष्टतदुग्धघाते त्रिभावितं वह्निजशर्कराभ्याम् । कर्तव्या-सञ्च कटुष्णमेतत् प्रतिक्षणं रोचनमातनोति" । ङी-मन्तः । ८शाल्मलौ मेदि० । ९सर्पे शब्दरत्ना० । १०देव-दालीलतायां १२घोषिकायां १३ छत्रे राजनि० । १४कर्कट-जातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मन "भा०शान्ति०२७२श्लो० । कर्कटस्य कोषस्थता तन्नामगुणाश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "मद्गु मद्गुलकश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटा । जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिता । कोषस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहरा हिमा । "ताम्रचूडकर्कटकणमत्स्यशिशुमारवराहवसा " सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चाल घृतं पिबेत्"सुश्रु० । स्वतो चारामध्यप्रातोक्ता तत्रासभ्यशब्दे दर्शितम् । कर्कट शृङ्गाकारोऽस्त्यस्य अर्श०अच् । तुलाप्रान्तनिबद्धे कर्कट शृङ्गाकारे आयसे १५कीलकभेदे"शु०मिता०१६करपटके पु० च । तत्पादाश्रयत्वापत्तस्य तथात्वम् । १७कर्कट-शृङ्ग्याम् स्त्री ङीष् भाव०प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटइव कायति कै–क । १अस्त्रभेदे (कम्बाख) "फलिसुकाकलीसंदंशकपुरकशीर्षकलोमगूढलोकनर्ति-कामानकर्कटकरज्जूदीमभाजनभ्रमरकरणक प्रभ-लो नैकोपकरणयुक्त "दशकुमा० । कर्कटः इव इव कायतिकै क । २इक्षुभेदे शब्दचिन्ता० । स्वार्थे कन् । ३कुलीरे अमर० ।

कर्कटशृङ्गी स्त्री कर्कट इव शृङ्गं यस्याः । (काँकडाशिङा) १वृक्षभेदे । स्वार्थे कन् कर्कटशृङ्गिकाप्यत्र । "शृङ्गी

कर्कटशृङ्गी च स्यात् कुलीरविषाणिका। अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्त्तिता। शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान्। श्वासोर्द्ध्ववाततृट्कास हिक्कारुचिवमीन् हरेत्” भावप्र० तद्गुणादि उक्तम्

कर्कटाक्ष पु० कर्कट इवाक्षि यस्य पक्षिभेदोऽस्य। कर्कशाम् (कांकुड) रत्नमाला। [शृङ्ग्याम् भावप्र०।

कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्याख्या यस्याः। (काकडाशिङा)

कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्ग शृङ्गमिव शृङ्गमग्रमस्याः अजा० टाप्। शृङ्ग्याम्। राजनि०। [बिल्वहक्ष्ये राजनि०।

कर्कटाह्व पु० कर्कटमाह्वायते-कण्टकारत्वात् आ+ह्वे—क।

कर्कटि स्त्री कर्क कण्टकमटति इन् शक०। (काँकुड) १एर्वारौ शब्दचि०। वा ङीप् अत्रार्थे, २शाल्मलीवृक्षे ३कर्कटशृङ्ग्यां च। मेदि०।

कर्कटिनी स्त्री कर्कटस्तदाकारोऽस्त्यस्या इनि ङीप्। दारुहरिद्रायाम् राजनि०। [शब्दरत्ना०।

कर्कटु पु० कर्क—ब्रगवा० नि०। (करकटिया) पक्षिभेदे

कर्कन्धु स्त्री कर्क कण्टकं दधाति धा—कू नि०सम्। १वदर्य्याम् (कुल) “कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी सक्ताफलाशङ्कया” सा०द०। तस्य पुंस्त्वमपि। “पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धूः बदरी कोलमित्यपि। फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरं महत्। अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका। पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्। सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्। वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्। सौवीरं लघु सम्यक् मधुरं कोलमुच्यते। कोलन्तु वदरं याहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम्। कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम्। कर्कन्धूः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः। अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्। स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्। शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्” फले न०। “दर्भोरूपं कर्कन्धूनि” यजु० १६,२१, कर्कन्धूनां पाकः पीलवादि० कुणच्। कर्कन्धूकुण तत्पाके न०। प्रस्थपरे कर्क्यादि० कर्कन्धूप्रस्थइत्यादौ नाद्युदात्तता। ततः मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप्। कर्कन्धूमत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। कर्कन्धूमती। तस्या अदूरभवः सुवास्वा० अण्। कार्कन्धूमत तददूरदेशभवे त्रि०।

कर्कफल न० कर्क—हासे अच् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति फल-अच्। क्षुद्रामलके राजनि०।

कर्कर पु० कर्क—हासि—अरन्। १दर्पणे,मेदि० २चूर्णसाधने क्षुद्रपाषाणखण्डे काङ्करे, (काँकर)। कर्क—अच् कर्कं हासं राति—रा—क। ३दृढे ४कठिने त्रि० मेदि०। “किं नो वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते” अमरुश०। “करीरः कर्करोऽर्करुक्” माघः। ५मुद्गरे शब्दचि०।

कर्कराङ्ग पु० कर्करङ्गवाङ्ग यस्य। खञ्जने कालकण्ठविहङ्गमे शब्दमा०।

कर्कराटु पु० कर्कं हासं रटति रट—कु। कटाक्षे भटाधर।

कर्कराटुक पु० कर्कं कठिनं रटति रट—उकञ्। (करकटिया) विहङ्गभेदे शब्दर०।

कर्कराम्बुक पु० कर्करः कठोरः अतिशयितान्धाकारवत्त्वात् अन्धुः कूपः संज्ञायां कन्। अत्यन्तान्धकारवति कूपे। त्रिका०।

कर्कराल पु० कर्करं यन् अलति अल—अच्। चूर्णकुन्तले हेमच०। तस्य इतरकेशापेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम्।

कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्त्यस्याः अच् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। नेलवर्णभेदे शब्दचि०। तत्र हि नेले काङ्करयुक्ततेवोपलभ्यत इति तस्यास्तथात्वम्।

कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा—क गौरा० ङीष्। (झारी) १गलन्तिकापात्रे, अमरः कन्दोर्द्ध्वतादिपक्वनिष्काशनसाधने (आजरा) २द्रव्ये च शब्दचि०। कर्कं राति रा—ईकन्। कर्करीकोऽप्यत्र। कर्करी+स्वार्थे कन् न ह्रस्वः कर्करीका तत्रार्थे स्त्री। [उज्ज्वल०।

कर्करीक न० कर्क—फर्फरीका० ईकन् नि०। शरीरे

कर्करेट पु० कर्क कर्कति शब्दं रेटत्यस्मात् रेट—अपादाने घञ्। अर्द्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्द्दने हि कर्कशब्दकरणात्तस्य तथात्वम्।

कर्करेटु पु० कर्केति शब्दं रेटति उन् उप० स०। (करकटिया) पक्षिभेदे अमरः।

कर्कश पु० कृञ् हिंसायां विच् कः सन्+कशति—कर्क—अच् कर्क+लोमादि० श, करे कशति कश—शब्दे अच् शक० वा। १काम्पिल्लवृक्षे (गुड़ारोचनी) अमरः। २कासमर्द्दे। (कालकासेन्दा) ३इक्षुभेदे ४खड्गे च हेम०। ५साहसिके कठोरे च त्रि० अमरः “भेणुकर्कशपर्वया” रघुः। “ऐरावतास्फालनकर्कशेन” कुमा०। “कृष्णा श्यावाथलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै। कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिरात् द्विजपद्मावरुद्धन्” सुश्रु०। कर्कशं परिजीर्णञ्च क्रिमिजुष्टमदेशजम्। वर्जयेत् पत्रशाकन्तु” सुश्रु० “सुरद्विपास्फालन-

करेन
करे

कर्कशाङ्गुलौ" रघु०। ६कठिनस्पर्शवति त्रि० अमरः ७क्रूरे ८निर्दये च त्रि० मेदि०। ९दुर्बोधे च "तर्के वा भृशकर्कशे मम समं लीलायते भारती" प्रसन्न०। १०अत्यन्ते च "तस्य कर्कशविहारसम्भवम्" रघुः कर्कशस्य भावः त्व। कर्कशत्व न० तल् कर्कशता स्त्री। ष्यञ्। कार्कश्य न० इमनिच् कर्कशिमन् पु० कर्कशभावे "नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्" कुमा०। "आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्" माघः। कार्कश्यञ्च स्पर्शभेदः। "स्पर्शनेन्द्रियविषयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्कशमृदुकठिनाः" इत्यादिसुश्रुतोक्तेस्तस्य स्पर्शेन्द्रियग्राह्यता। स च पार्थिवगुणभेदः। अन्यद्रव्ये तु कार्कश्यव्यवहारोभाक्तः। सुश्रुतोक्तेषु चिकित्सोपयोगिविंशतिगुणेषु ११गुणभेदे ते च गुणा यथा

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम्। कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः। ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित्। उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः। स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा। रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात् स्तम्भनः खरः। पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः। विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः। दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा। सादोपलेपबलकृद्बृंहणस्तर्पणो गुरुः। लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा। दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः। दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे। द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्बन्धकारकः। श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा। सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः। दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्धृल्लासारुचिकारकः। सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः। व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते। विकाशी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत्। आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्। सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतस्स्वनुसरः स्मृतः। गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः"। १२वृश्चिकालीवृक्षे स्त्री राजनि०

कर्कशच्छद कर्कशः छदः पत्रमस्य। (शेओड़ा) १शाकोटवृक्षे शब्दमा० २पटोले च त्रिका०। कर्कशदलोऽप्यत्र। ३कोषातक्यां स्त्री टाप् राजनि०। कर्कशदला दुग्धवृक्षे राजनि०।

कर्कशवाक्य न० कर्म०। निष्ठुरवाक्ये परुषवाक्ये शब्दर०।

कर्कशिका स्त्री कर्कश—संज्ञायां कन् अत इत्वम्। वनको-लिवृक्षे रत्नमा०। [मिश्रितसक्तुषु हारा०।

कर्कसार न० कर्कं कठिनं सारोऽस्य। करम्भे दधि-

कर्कारु पु० कर्कं हास श्वेततामृच्छति ऋ—उण्। १कुष्माण्डे। (पाडकुमड़ा)। अमरः तस्य पक्वे फले श्वेततायुक्तत्वात् तथात्वम्। अस्य स्त्रीत्वमपि "कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः। पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" इति भावप्र० उक्तेः। २एर्वारुककर्कारूष्माण्डसम्भवानां तैलानि मधुराणि" सुश्रु० तयोर्भेदनिर्देशात् विशेषकुष्माण्डे एव एर्वारुरिति बोध्यम्। "एर्वारुकं सकर्कारु पक्वं स्यात् कफवातकृत्। सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम्। सक्षारं मधुरञ्चैव शीर्णवृन्तं कफापहम्। भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाष्ठीलनुल्लघु वपुः"। इति कर्कारौ "पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डम् बालं मध्यं कफावहम्। पक्वं लघूष्णं क्षारं च दीपनं वस्तिशोधनम्"। इति कुष्माण्डस्य च भेदेन गुणभेदोक्तेस्तयोर्भेदः

कर्कारुक पु० कर्क हासमृच्छति ऋ—उकञ् नि०। कालिन्दफले (खेड़ो) हारा० कालिन्दशब्दे गुणादि वक्ष्यते

कर्कि पु० कर्क—इन्। कर्कटराशौ। "कर्किमीनधनुर्भ्याञ्च हरिः कीटघटेन च" ज्यो०त०।

कर्की कर्क—हासे अच् गौरा० ङीष्। शुभ्र घटाम् (खांकुड)

कर्केतन पु न० रत्नविशेषे। "रत्नान्याह गरुड़पुराणे आ०त० "तेषु रक्षोविषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च। प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च। वज्रं मुक्तामणयः पद्मरागाश्च मरकताः प्रोक्ताः। अपि चेन्द्रनीलमणिवैदूर्य्याः पुष्परागाश्च। कर्केतनपुलकविल्वौ रुधिराख्यसमन्वितं तथा स्फटिकम्। विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः" इत्युक्तिश्च। "वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा चिक्षेप सासाद्य वनेषु हृष्टः। ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम्। वर्णेन तद्रुधिरसोमसधुप्रकाशमाताम्रपीतदहनोज्ज्वलितं विभाति। नीलं पुनः शुक्लसितं परुषं विभिन्नं व्याध्यादिदोषहरणेन न तद्विभाति। स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः। त्रासव्रणव्याधिविवर्जिताश्च कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः। पत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा हुते गतेऽथ हुतमेतदतिप्रकाशम्। रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च। एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति कर्केतनं शुभमलं कतरे नरा ये। ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवाश्च नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति। एके विमल

विक्षताकुश्चनीलभास प्रस्नानरागलुलिताः कलुषा विरू-पाः । तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः कर्केतनस्य सदृशं वपुरुद्वहन्ति । कर्केतन यदि परीक्षितवर्णरूपं प्रत्य-ग्रभास्वरदिवाकरसम्प्रकाशम् । तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदां महिम्ना तुल्यन्तु मूल्यमुदितं तुलितस्य कार्यम्" ७५अ०

कर्कोट(क) पु० कर्क—क्वाट । १नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः । "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः । कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः" त्रिका० । ति०त० पुराणान्तरे गारुड़े च द्वितीयार्द्धे "कुलिक कर्कटः शङ्ख इति पाठः । अयञ्च नागपञ्चम्यां पूज्यः यथाह तत्रैव । "शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासुकिः शङ्खकश्चैव कालियो मणिभद्रकः । ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ" इति । अयञ्च कद्रूपुत्रभेदः । "शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० आ० ३५अ० नागनामकथने । कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जडतामाप्तिकथा नलेन सह संवादश्च भा० व० ६६अ०

"उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते ! । ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने । तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् । मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् । स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा । उवाच विद्धि मां नाम्ना नागं कर्कोटकं नृप ! । मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः । तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ! । तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् । तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् । सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः । लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दावविवर्जितम् । आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना । उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् । पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध ! कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो ! श्रेयो धास्यामि यत् परम् । ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे । तस्य दष्टस्य रूपं तत् क्षिप्रमन्तरधीयत । स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः । ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमब्रवीत् । मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति । यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ! । विषेण स मदीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति । विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज ! दुःखं वै स निवत्स्यति । अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ! । क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता । न ते भयं नरव्याघ्र ! दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ! । राजन् ! विषनिमित्ता च न ते पीड़ा भविष्यति । संग्रामेषु च राजेन्द्र ! शश्वज्जयमवाप्स्यसि । गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणः । अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ! । स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै । इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा । समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ! । संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः । अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा । एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ! । नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत" ।

७२अ० "तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः । कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन्" । ७६अ० । "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" स्मृतिः । कन् २बिल्ववृक्षे पु० राजनि० । ३फललताभेदे (काँकुड़) गौरा० ङीष् "कर्कोटकीफलं कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम् । श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम् । ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णगर्भं तैलेन रञ्जितमुखैर्बहुपाकयोगम् । बाह्लीकयुक्तपयसा विहिताभिषेकं कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृत्तदन्यम्" । वैद्यके तद्गुणपाकादि । ४पीतघोषावृक्षे स्त्री राजनि० । स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । कर्कोटिका (काकरोल) वृक्षे (काँकुड़) ५कुष्माण्डशाखे स्त्री राजनि० ।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी । काशीस्थे

ती भेदे । "कर्कोटकाख्या दैयाने मरीचे गुच्छकसमम्" काशीख० ।

कर्कादि पु० प्रस्थेपरे अष्टकपूर्व्वपदस्य आद्युदात्ततापर्य्युदासविषये पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च "कर्की मघी मकरी कर्कन्धू करीर कन्दुक करण बदरी" कर्कीप्रस्थ ।

कर्च्चरिका स्त्री पूरिकाभेदे (कचुरी) पाकराजेश्वरः । तत्पाकप्रकार भावप्र० उक्तो यथा "माषाणां पिष्टिका पूर्वा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । तया पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः । रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्" ।

कर्च्चुरी स्त्री कं जलं चुर्य्यतेऽत्र चुर-घञ्० क गौरा० ङीष् । जलशून्ये गुड़कफलशकले (कचुरी) पायसाभावप्रसिद्धे द्रव्ये "क्षीराम्लकतकस्यारा शुष्का स्नेहविपाचिता । अरोचकादिरोगाणां कर्च्चुरी कण्ठकर्त्तरी । कर्च्चुरी रुचिकृत् बल्या सुस्वादुरतिवेसनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफहृत् सारिका स्मृता" भावप्र० ।

कर्च्चूर न० कर्ज्ज उर+घञ्० । १स्वर्णे । २कर्च्चूरवस्तु ३तद्वति लि० अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे ४गन्धसारे शठ्याम् पु० भावप्र० । तद्गुणादि "कर्च्चूरो वेधमुख्यश्च द्राविडः कल्पक शठी । कर्च्चूरो दीपनो रुच्य कटुकस्तिक्त एव च । सुगन्धिः कटुपाक स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत् । उष्णोलघुर्हरेच्छ्वास गुल्मवातकफक्रिमीन्" ५हरिताले न० वैज० । "रराज कर्च्चूरपिशङ्गवाससम्" माघ । "कर्च्चुरं हरितालम्" मल्लि० ।

कर्च्चूरक पु० कर्च्चूर+स्वार्थे कन् स इव कायति कै-क वा । (कांचा) १हरिद्रायाम् जोरसा० । तस्याः शठ्याकृतिस्यात् तथात्वम् । २कर्च्चूरशब्दार्थे च । [चकर्ज्ज मगिकर्जीति ।

कर्ज्ज पीडायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । कर्जति अकर्जीत् ।

कर्ण भेदने अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । कर्णयति ते अचकर्णत् त । कर्णयाम्-बभूव आस चकार चक्रे । कर्णयिता कर्णयिष्यति । कर्णनम् कर्णः कर्णित कर्णयितुम् । कर्णयन् कर्णयमानः । कर्णयित्वा आकर्ण्य कर्णी । कर्ण्यते अकर्णि अकर्णिषाताम् अकर्णयिषाताम् आ+कर्ण-श्रवणे । "आकर्णयन्नुत्सुककर्णमादात्" भट्टि । "मिथस्तदाकर्णनसज्जकर्णया" देवाकर्णेन सुस्तेन परकर्णोक्तेन आनेर्जितम् । "अदलदाऽकर्णि फलाढ्यजीवितम्" इति च नैष० । "आकर्ण्य बभाषे ह तं चराचरगुधाराम्" सा०द० ।

कर्ण पु० । कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्ण करणे अप् कीर्य्यन्ते शब्दा वायुनाऽत्र कॄ-नन् वा । १श्रोत्रे शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे २गोलके च । श्रोत्रञ्च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमभोरूपमिति नैयायिकादयः । सात्त्विकाकाशस्यशांश इति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च सोचक्रुः । तन्नाद्यमते शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गमनाभावेन अन्यत्रोत्पन्नशब्दग्रहणासम्भवः । तथा हि आकाशस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् वदीयकर्णशष्कुलीप्रदेशे शब्दसमवायसत्त्वेन श्रावणम् नान्यस्य, ततश्च वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि शब्दोत्पत्तिदेशस्य श्रोत्रस्य विभिन्नदेशस्थतया न शब्दोपलब्धिः स्यात् । अतस्तद्देशस्थस्य श्रोत्रं प्रत्यागतस्य वायोः संयोगविभागादयः श्रोत्र शब्दादभिव्यञ्जकाः । तदेतत् शङ्कापूर्व्वकम् मीमांसाभाष्ये समर्थितम् यथा ।

"यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्व्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्, य एवापरस्य श्रोत्राकाश, स एव देशान्तरेष्वपीति सुशस्यैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ? । यस्य पुनः कुर्व्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्तव तन्तुष्वेव पटं, तस्य पाटलिपुत्रे नुपलम्भो युक्तः, सुघ्नस्थत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येव न दोष, दूरे सत्त्वा कर्णशष्कुल्या अनुपकारका संयोगविभागाः । तेन दूरे सन्नपि तेन नोपलभ्यते" इति । नैतदेवं, अप्राप्ताश्च संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् न च युगपदुपलभेते । तस्मात्प्राप्ताः उपकुर्व्वन्ति, न चेदुपकुर्व्वन्ति, तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागौ इति" । नैतदेवं, अभिघातेन हि प्रेरिता वायवस्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्व्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्ति, यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च (संयोगविभागाः) वायोरप्रत्यक्षत्वात् नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्द उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न दोष । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः" ।

वेदान्त्यादिमते शब्दस्य पञ्चभूतगुणतया शब्दाधारं वायुना झटिति कर्णदेशे गमनेन भासमानेन कर्णप्रापकप्रभ-

त्वेन शब्दोपलम्भः। तन्मते श्रवणेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोक्तिरप्येतत्परेति बोध्यम्।

कर्णस्याधिष्ठातृदेवश्च दिक् इति कर्णाधिपशब्दे उक्तम्। कर्णग्राह्यश्च शब्दास्तद्धर्माश्च "कर्णे कृतं कनकपत्रमनालपन्त्या" चौरप०। "नियतदाकर्ण्य नवाब्जकर्णया" नैष० "तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः" रघुः श्रवणेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलशीकं रचयन्नवोचत" नैष० वाक्यम्। २सुवर्णालीवृक्षे मेदि०। त्रिकोणादिक्षेत्रे ४भुजकोटिसंयोजकरेखाभेदे तद्रेखामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तः यथा "इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः। त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः। तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात्। मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः" इति उदा० दिङ्मात्रमत्रोच्यते भुजः ४ कोटिः ३ अनयोर्वर्गौ १६, ९, तयोर्योगः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुर्हस्तबाहुके त्रिहस्तकोटिके क्षेत्रे कर्णमानम् पञ्च हस्ताः। अधिकं क्षेत्रव्यवहारशब्दे वक्ष्यते। अस्य च भुजकोटिभेदनात् कृतिद्वारा तयोर्वर्गव्यापनाच्च कर्णत्वम्। ५कुटिले च "व्याघारवत् प्राप्नुतः कर्णसहिताः" कात्या० १७,६,०। "कर्णेन वक्रतया सहिताः" सं० व्या० "वक्रतया कौटिल्येन" इति कात्या० ५, ४,१५ सू० व्या० कर्क०। कुन्त्या कन्यावस्थायां सूर्य्यात् जाते स्वनामख्याते ६वसुषेणे तदुत्पत्तिकथा यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्। तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि। पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान्। अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा। अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया। अददत् कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा। सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने। उग्रं पर्य्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम्। निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः। तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत्। तस्यै सोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि। उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे! तव। यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि। तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि! पुत्रान् जनिष्यसि। एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता। कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी। प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा। अजीजनत् सुतं तस्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम्। सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम्। दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम्। निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा। उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम्। तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः। राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा। चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ। दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम्। स वर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत्। वेदाङ्गानि च सर्वाणि समाप जयतां वरः। यस्मिन् काले जपन्नास्ते धीमान् सत्यपराक्रमः। नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन् काले महात्मनः। तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः। ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाङ्गजम्। उत्कृत्य कर्णो ह्यददत् कवचं कुण्डले तथा। शक्तिं शक्रो ददौ तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत्। देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्। यस्मिन् क्षेप्स्यसि दुर्द्धर्ष! स एकोन भविष्यति। पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ। ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत्। आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः। स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः। स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम!। कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम्। दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्"। तस्याङ्गदेशाधिपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता। कर्णोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन अर्श० अच्। ७लम्बकर्णे त्रि०। "षड्गोश्वैदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभः" यजु० २४,४०। "कर्णो लम्बकर्णः" वेददी०। ८अरित्रे च पु० कर्णे "श्रोत्रमरित्रं श्चेति" दुर्गः। कर्णधारः। "कृतकर्ण इव नौर्जले" रामा०।

कर्णिक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्ण—ण्वुल्। वृक्षादीनां १पत्रशाखादौ तेषां दारुस्फोटनेन जायमानत्वेन तथात्वम्। "अथोदुम्बरोमादधाति ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः" "यदि कर्णकवतीं न विन्देत् दधिद्रप्समपहत्यादध्यात्" शत० ब्रा० ९,२, ३,४०। "कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते" भा०। पशूनाञ्च कर्णकशब्दवाच्यत्वञ्च पत्रशाखादिना पुष्टिमत्त्वात् इत्यपि तत्रैवोक्तम् पत्राणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम् वृक्षाणां दारुस्फोटे २रोगे च। "प्रत्यञ्चस्तुत्वा सकर्णकाः" कात्या० १८,४,६। "कर्णकोदारुस्फोटोरोगस्तद्वती औदुम्बरी" सं० व्या०। "कर्णकाभावे दधिद्रप्साः" कात्या० १८,४,७। तत तारादि० इतच्। कर्णकितजातपत्रादौ त्रि०।

कर्णकण्डू स्त्री ७त०। कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः।

कर्णकीटी स्त्री कर्णं यति भिनत्ति अच् तस्य• कीटः स्वार्थे ङीप् कीटी कर्म•। शतपद्याम् (काणकार) । हेमच० । [क्रमिकर्णकोऽप्यत्र ।

कर्णक्रमि पु० कर्णगतरोगभेदे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे

कर्णक्ष्वेड पु० ७त० सुश्रुतोक्ते कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोग शब्दे विवृतिः ।

कर्णगतरोग पु० कर्णे गतोरोगः । सुश्रुतोक्ते कर्णगते रोगभेदे तद्भेदनिदानादि तत्र चोक्तं यथा ।

"अथात• कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम•। १कर्णशूल २प्रणाद३बाधिर्य्य ४क्ष्वेड एव च । कर्णस्राव ५कर्णकण्डू ६कर्णगूथ ७स्तथैव च । क्रमि८कर्णप्रतीनाह९ौ विद्रधि १०र्द्विविध ११स्तथा । कर्णपाकः १२पूतिकर्णं १३स्तथैवार्शश्चतुर्विधम् १४,१५,१६,१७ । तथार्बुद सप्तविधं १८,२४, शोथश्चापि चतुर्विध• २५,२८ । एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः । समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचर• समन्ततः शूलमतीव कर्णयो । करोति दोषैश्च यथास्वमावृत: स कर्णशूल: १कथितो दुराचरः । यदा तु नाडीषु विमार्गमागत स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति । शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नर प्रणाद २मेनं कथयन्ति चामयम् । स एव शब्दाभिवहा यदा सिरा• कफानुयातो ऽप्यनुसृत्य तिष्ठति । तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य्य-मसंशयं खलु । श्रमात् क्षतात् क्षयात्प्रयोगात् समीरण• शब्दपथे व्यवस्थित• । विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः करोति हि क्ष्वेड४मतीव कर्णयो । शिरोऽभिघातादथ वा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधे• । स्रवेत्तु पूयं स्रवतोऽनिलावृत स कर्णसंस्राव५ इति प्रकीर्त्तितः । कफेन कण्डू प्रचितेन कर्णयो र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंश्रिते । विशोषिते श्लेष्माणि पित्ततेजसा नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथक ६। स कर्णगूथो द्रवतां यदागतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो ७भवेद्विकार• शिरसोऽतितापन• । यदा तु मूर्च्छन्त्यथ वापि जन्तव सृजन्त्य पत्यान्यथवापि मक्षिका । तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते-भिषग्भिराद्यै• क्रमिकर्णकस्तु ८ स । क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि१०र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुन । स रक्तपीताऽरुणमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् । ९भवेत्प्रपाक ११स्तु पित्तकोपतो विकोथविक्लेदकरश्च कर्णयो । स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा विलाय्यमाने भृशसम्प्रतापनात् । अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत्पूति सपूतिकर्णक• १२ । प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शांसि १४,१५,१६,१७ तत्त्वतस्तथैव शोथा१८–२४र्बुद२५–२८लिङ्ग, मीरितम् । मया पुरस्तात्प्रसमीक्ष्य नोऽसवेदिहैव तानि प्रवतोभिसञ्चरः" ।

[२रोगभेदे च ।

कर्णगूथ न• ६त० । कर्णमले कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते

कर्णगोचर पु० कर्णस्य कर्णव्यापारजन्यबोधस्य गोचर विषय• । श्रवणयोग्ये विषये ।

कर्णग्राह पु० कर्णमरित्रं गृह्णाति ग्रह–अण् उप०स०। कर्णधारे नाविके । तस्यापत्य• रेवत्या• ठक् । कार्णग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री• ।

कर्णच्छिद्र न•६त०। कर्णरन्ध्रे "कर्णच्छिद्रं वेश्म नाम कीट क्लेदमलादि वा । स्रक्रुत्पादयतेद्वीमानथवापि यथाकथा" सुश्रु• ।

कर्ण(र्णे)जप त्रि• कर्णे जपति वा सप्तम्या अलुक् । सूचके । "कर्णेजपै राहितराजवोषा" भट्टि । अच् कर्णजापोऽप्यत्र।

कर्णजलूका स्त्री कर्णे जलूकेव । शतपद्याम् (काणकार) कर्णजलौकस् इत्यप्यत्र शब्दरत्ना•। कर्णजलौकाऽप्यत्र अमर । कर्णजलौकस् इत्यपि तत्रार्थे भरत• ।

कर्णजाह न• कर्णस्य मूलम् कर्ण+जाह । कर्णमूले "कर्णजाहविलोचनेति" भट्टि ।

कर्णजित् पु• कर्णं जितवान् जि–भूते क्विप् । अर्जुने तस्य तज्जयकथा भा•क० ८१ अ• । तयोर्युद्धकथा "ततोऽर्ज्जुनस्तस्य शिरोजहार, हतस्य वज्रेण यथा महेन्द्र । शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन् । तदा वधार्थमर्जुनेन निर्मितेन" । कर्णहाप्यदयोऽप्यत्र ।

कर्णताल(ड) पु•६त• तस्य ड वा । कर्णताडने । "कर्णताल स्फुटकतकर्णतालया" माघ । [स्त्रिया] त्रिका•।

कर्णदर्पण पु• कर्णे दर्पण इव । कर्णभूषणभेदे (कानत-

कर्णदुन्दुभि पु• कर्णे दुन्दुभिरिव तस्य शब्दमिवेत्यात् । शतपद्याम्.। (काणकार) शब्दमा•तस्या कर्णप्रवेशे हि दुन्दुभिवद्ध्वानजननात्तस्यास्तथात्वम् ।

कर्णधार पु• कर्णमरित्रं धारयति धृ–अण् उप०स• । १नाविके (माजी) अमर । "अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" हितो० । "वाहितार्थकर्णधारेति" सा•द• । २३ वादिनिवारके त्रि• । "अकर्णधारा

पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गे रामे च दण्डमाश्रिते" रामा० ।

कर्णनाद पु० कर्णे अङ्गुल्यापिहितकर्णे नादः ध्वनिभेदः । अङ्गुल्यापिहितकर्णे (भों भों) इत्याकारे मध्यमाशब्द-स्वरूपे ध्वनिभेदे । "मध्यमा श्रुतिगोचरा" इत्युक्ते रस्या-स्तथात्वम् ।

कर्णपत्रक पु० पत्रमिव कायति कै—क कर्णे पत्रक इव । कर्णपाल्याम् । "कनीनिके चालिकूटे शङ्खकुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" याज्ञ० । "कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ" मिता० ।

कर्णपथ पु० कर्णः एव पन्था अच् समा० । कर्णरन्ध्ररूपे शब्दप्रवेशनयोग्ये मार्गे ।

कर्णपरम्परा स्त्री ६त० । श्रवणपरम्परायाम् । (काणा काणि) "तेनैव च क्रमेणैव गत कर्णपरम्पराम् । प्रवादोऽयं बहुलीभाव सर्वत्रापि पुरे ययौ" कथासरित्सा० । एकस्य सकाशादन्येन श्रुतस्यान्यस्मै कथने तेनापि पुनरन्यस्मै कथने एव परम्परया श्रवणे चास्य वृत्तिः

कर्णपराक्रम पु० अपभ्रंशयोग्यबहुच्छन्दोयुक्ते काव्यभेदे ।

कर्णपर्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि कथासंग्रहश्च भा०आ०१अ० यथा

"अत परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमत । आख्यानं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययो । हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम् । वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् । अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः । तत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्वकञ्चापि वक्षोदारणं दुःशासनस्य च । भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवानत्र संयुगे । द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः । अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि । चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च । चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः" ।

"कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् । विप्रेभ्यः सक्तं सम्यग्दद्यात् स यतमानस" भा०स्वर्गा० ६अ० ।

कर्णपाक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णपालि(ली) स्त्री ६त० । कर्णपाशके कर्णावयवभेदे । (काणेरपाता) तदवयवस्य चाप्रमेयीभेद यथाह भावप्र० मांसपेशीसंख्याविभागे "यथार्थभूमध्या युक्तोपायु स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । मांसपेश्यः समाख्याताः तासां पञ्च शतानि च" इत्युपक्रम्य "गण्डयोश्चतस्र. कर्णयोर्द्वे" इत्युक्तम् । "कर्णशोथो भवेत् पाल्याम्" "कुर्वन्ति पाटिका पाल्याम्" "छिन्द्यात् स यवकुलान् पाल्ये" । कर्णरोगे भावप्र० "छिन्द्यात् निर्मांसीकुर्य्यात्" भावप्र० । कर्णं पालयति पाल+अण् उप०स० गौरा० ङीष् । (काणवाला) २कर्णालङ्कारभेदे हारा०

कर्णपाल्यामय पु० ७त० । कर्णव्यधदोषजे सुश्रुतोक्ते कर्णपालिरोगभेदे स च सुश्रुते सोपद्रवो दर्शित यथा "कर्णपाल्यामयाञ्छृणु पुनर्व्वक्ष्यामि सुश्रुत । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः । द्विधा वाप्यथ समस्ता कुर्व्वन्ति विविधा रुजः । विस्फोट स्तब्धता शोथ पाल्यां दोषे तु वातिके । दाहविस्फोटजननं शोथ पाकश्च पैत्तिके । कण्डूः सश्वयथुस्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके । यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः । मृद्वीं क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति । अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्व्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटक श्यावः कण्डूयुतो भृशम् । अवमन्थ. सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव इत्युक्ता क्रमशः क्रियाम्" ।

कर्णपिशाची स्त्री देवीभेदे । तन्त्रसारे मन्त्र दृश्यम् ।

कर्णपुर न० ६त०अच् समा० । चम्पानगर्य्याम् हेमच० ।

कर्णपुष्प पु० कर्ण इव पुष्पं यस्य । मोरटालतायाम् राजनि० ।

कर्णपूर पु० कर्णं पूरयति पूर-अण् । १कर्णाभरणे, २नीलोत्पले, ३शिरीषवृक्षे मेदिनिः । ४अशोकवृक्षे राजनि० । एतेषां पुष्पं. स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् । "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकर कर्णपूरो मयूर" प्रसन्नरा० । "प्रत्यग्रमशोकाङ्कुरकर्णपूर" "विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूरा रघु ।

कर्णपूरक पु० कर्णं पूरयति पूर—ण्वुल् । १कदम्बवृक्षे राजनि० । स्वार्थे कन् । २कर्णाभरणे ३नीलोत्पले, ४शिरीषवृक्षे ५अशोकवृक्षे च राजनि० । एतेषां पुष्पं स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कर्णपूरण न० ६त० । सुश्रुतोक्ते तैलादिना कर्णस्य पूरणे

"स्नेहसारोऽयं पुरुषः प्राणाश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवन्ति स्नेहोहि पानानुवासनमस्तिष्कशिरोवस्त्युत्तरवस्तिनस्यकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजने षूपयोज्य "सुश्रु०।

कर्णप्रणाद पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे।

कर्णप्रतिनाह कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णप्राय पु० देशभेदे वृ० स० १४ अ० नैरृत्यामुक्ते।

"नैरृत्यां दिशि देशाः" इत्युपक्रम्य "कर्णप्रायपारशवशूद्राः"१४,१८।

[राजनि०।

कर्णफल कर्ण फलमिवास्य। मत्स्यभेदे (काणलिमाछ)

कर्णभूषण न० कर्णं भूषयति भूष-ल्यु। कर्णाभरणे अमरः।

कर्णमल न० ६ त०। कर्णस्थे मलाकारे पदार्थे (काणेर खल) सुश्रु० कर्णमलोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा।

"ततो माषाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् मार्कण्डकाख्यश्च यावन्मासेष्वेव तिष्ठति तत्र पच्यमानात्तस्मात् मलः निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तः कर्णावागत्य कर्णविट् भवति"। कर्णविडादयोऽप्यत्र।

[हेम०।

कर्णमो(टि)टी स्त्री कर्णं मोटयति इन् वा ङीप्। दुर्गाभेदे

कर्णयोनि त्रि० कर्णः योनिः स्थानमस्य। कर्णग्राह्ये विषये।

"श्ववसो दधये कर्णयोनय"ऋ०२,२४,८। "कर्णयोनय श्रोत्रेन्द्रियग्राह्याः" भा०।

कर्णल त्रि० कर्ण + कर्णशक्तिरस्त्यस्य सिध्मा० लच्। प्रशस्तश्रवणशक्तियुक्ते।

कर्णलता स्त्री कर्णस्य लतेव। कर्णपाल्याम् (काणेरपाता) स्वार्थे कन् अत इत्वम्। कर्णलतिकापि तत्रार्थे हेम०।

कर्णवंश पु० कर्णः कर्णाकारोवंशोऽयत्र। मञ्चे हारा०। तस्य पादेषु वंशाकारत्वात्तथात्वम्।

कर्णवर्जित त्रि० ३ त०। १बधिरे (काला) श्रोत्रशून्ये। २सर्पे पु० स्त्री शब्दच०। स्त्रियां जातौ ङीप्। तस्य चक्षुःश्रवस्त्वात्तथात्वम्। बाधिर्यञ्च श्रवणशक्तिशून्यत्वम्।

कर्णविष् स्त्री कर्णस्य विट्। कर्णमले (काणेरखल) "वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविड्घ्राणकर्णविट्। श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनु। "शोधयेत् कर्णविट्कान्तु भिषक् सम्यक् शलाकया" सुश्रु०।

कर्णवेध पु० विध-घञ् ६त०। शास्त्रोक्तविधानेन कर्णयोर्वेधने। तत्प्रकारश्च मूर्त्तादिकं मुहूर्त्तचिन्तामणिपीयूषधारयोरुक्तं यथा।

"हित्वैतांश्चैत्रपौषावमहरिशयनं जन्ममासञ्च रिक्तां युग्माब्दं जन्मताराः मृदुलघुचरभैः रुमिते मासषष्ठे वा। जन्माहात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारेऽथौजाब्दे विष्णुयुग्मादितिमृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः। सौम्यैः शुद्धे मतिभवने त्रिकोणकेन्द्रत्रायस्थैः शुभखचरैः कवीज्यलग्ने। पापाख्यैररिसहजायगैर्हवर्ज्जैः स्यैर्लग्ने त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात्" चिन्ता०।

"आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत्। जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु" इति वचनवर्णितम् जन्ममासम्। रिक्तास्तिथिम् ४,९,१४। युग्माब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्थादिकम्। जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशतितारिका हित्वा। उक्तं च व्यवहारोच्चये। "न जन्ममासि न च चैत्रपौषे न जन्मताराख्यहरौ प्रसुप्ते। तिथाव रिक्ते न च विष्टिदुष्टे कर्णस्य वेधोन समाप्तवर्षे" इति। अत्र चैत्रस्य निषेधोमीनार्कविषयः पौषनिषेधोऽपि धनुरर्कविषय अन्यथा "कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा। कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभेऽह्नीति" व्यासवचनमसङ्गतं स्यात्। अत्र कार्त्तिकशुक्लपक्षादर्वाक् परः कार्त्तिकः प्रयतः पूर्वस्य देवशयनवर्ज्यत्वात्तिषेध। अत्र जन्ममासे नक्षत्रान्तराण्याह प्रयोगपारिजाते व्यासः। "यो जन्ममासे क्षुरकर्मयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते विमोहात्। मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढं निधनं तदाश्विति"। विहितकालमाह कश्यपः "जननात् षट्सु मासेषु सप्त वर्षो रौ गते सप्तसिते मध्यते मासि षष्ठमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा। अथोवा जन्माहात्सूर्यभूपैर्द्वादशभिः षोडशभिर्वा परिमिते गणिते दिवसे षोडशावने कर्णवेधः प्रशस्त उक्तं यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः "मासि षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि। मध्ये वाह्नः पूर्वभागे न रात्राविति" यदा तु षष्ठमासादौ कर्णवेधश्चिकीर्षित तदा तिथीनाह जगन्मोहने वशिष्ठः "द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी। द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने" इति। ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारे इति बुधबृहस्पतिशुक्रचन्द्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः "भूमिजार्कार्कजानाञ्च वारान् संवर्जयेत् सुधीः। जीवेन्दुजेन्दुशुक्राणां दिवसाः परिपूजिताः" इति। अथेति ओजाब्दे विषमवर्षे वा कर्णवेधः प्रशस्तः। सूर्यवशे सतीत्यपि ध्येयं यदाह राजमार्त्तण्डः "अर्केऽस्तकूले यमिनि प्रशस्ते तारावले चन्द्रविष्टहिमपक्षे। च युग्मवर्षे शुभदं त्रिशून्यां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति" अत्र कर्णस्येत्येकवचनं पदैकत्वाधिकरणन्यायेनाविवक्षितं तेन द्वयोरपि कर्णयोर्वेधः। विष्णुः श्रवणं धनिष्ठा

पुनर्वसुचित्रानुराधामृगरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तनक्षत्रैर्दशभिरु-पलक्षिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना "पौष्णश्रवणकराश्विमर्चित्रापुष्यवासवपुनर्वसुमैत्रे । सैन्दवे श्रवणवेधविधानं निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम्" । नारदेनापि "चित्रादित्याश्विविष्णुन्त्यकरविधिमित्रवसूडुषु । शस्तेष्वेषु बालानां कर्णवेधक्रिया हितेति" गर्गे-णोत्तरात्रयमप्युक्तम् । "पुष्ये धनिष्ठास्वदितौ हरीन्द्वस्ता-द्रे करेऽन्त्ये त्रिषूत्तरासु । दस्ने शमैत्रेऽथ कर्णवेधो नेष्टाश्च षष्ठेऽष्टमराशिसंस्थाः" इति । अत्रैष्विकोऽपि कल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेध शर्वयादिसिद्धः । तदुक्तं दीपिकायाम् "जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभैषजवादाध्वकर्त्तनेषु विवर्जयेत्" इतो च्छेदन-इति धात्वर्थानुसारात् कर्त्तनशब्देन कर्णवेधो विव-क्षितः । तथा च स्मर्यते । "जन्मनि मासि विवाहः शुभ-दो जन्मर्क्षजन्मराश्योश्च । अशुभं वदन्ति गर्गाः स्मृतिवेध क्षौरयात्रासु च" इति" । "व्रतभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वग्रह-वर्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "न कश्चिदि-ष्टोऽष्टमराशिसंस्थश्चिद्विद्यच्छ्रावणसूत्रकं चेति" अत्र लिखितलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । "वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुलाचापे च कुर्वीत कर्णवेधं शुभावहम् । मेषश्च मकरश्चैव मध्यमा गुरुणोदितौ । वृश्चिकःकुम्भश्च अधमत्वाद्विवर्जिता" इति । अतएवो-क्तं वराहसंहितायाम् "लाभे तृतीये च शुभैः समेते क्रू-रैर्विहीने शुभराशिलग्ने । वेध्यौ तु कर्णौ त्रिदशेज्यलग्ने" इति शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथु-नकन्यावृषतुलाधनुर्मीनास्तेषामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्विहीने शुभैर्युते । अन्यदीपिकाकारमतमाश्रित्याह कशीति । कशीश्चयोग्ये लग्ने वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति त्रिकोणे ५,९, केन्द्रे १,४,७,१० लाभे ३,११, स्थितैः शुभ-ग्रहैस्तथा पापाख्यैर्ग्रहैररिसहजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयै-कादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा लग्नस्थे त्रिदशगुरौ सति कर्णवेध शुभावह शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपि-कायाम् "सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभा-रिगैरोज्याष्टे स्तुतिवेध ईज्य सतये लग्नेऽनुकूले शुभे" इति शुच "कर्णवेधाटिकावेष्ट नेष्टा शर्वेऽष्टमस्थिता । कर्णवेधो विमिर्देश्योऽन्यस्थे च इत्यसौ । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्थे तद-भावे त्रिकोणगे" इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम् "शिशोरजातदन्तस्य मातृस्तन्यपिवः । सौचिकोवेधयेत्

कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया" कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" शालङ्कायनः "अवि-द्धकर्णैर्यद्दत्तं लम्बकर्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैश्च यद्दत्तं तद्वै रक्षांसि गच्छतीति"। कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधविधि-शब्दे वक्ष्यमाणश्रुतोक्तावनुसन्धेयः ।

चिन्ता० पा० । श्रीधरः "हरिहरकरचित्रासौम्य पौष्णोत्तरार्थ्यादितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्यें सुलग्ने । शशि-बुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुभे नैधने कर्णवेधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये शुभे । दिग्गच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते । शिशोरजात-दन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिकोवेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया । शातकुम्भमयी सूचिर्वेधने तु शुभप्र-दा । राजती चायसी चापि यथा विभवतः शुभा । सूक्ष्मो मार्त्तण्डे रश्मौ शुभो देशेऽन्तरे रवेः । सन्निधौ वेधयेत् कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शि-शोरायुष्यवर्द्धनौ"। अस्य वेऽप्युक्तम् "शुक्लवस्त्रसमायुक्तताम्र-सूच्यापि वेधयेत् । वेधात् तृतीये नक्षत्रे क्षालयेदुष्णवारि-णा । रोपणार्थं सुशुध्यर्थं बालसंपत्तिमाप्नुयात् । एवं छिद्रे च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत्" विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः "शिशोरेवाथ कर्तव्यं कर्णवेधं यथा स्फुटु । पूर्वाह्णे पूज-नं कृत्वा केशवस्य हरस्य च । ब्रह्मचन्द्रसूर्याभ्यां दिगी-शानान्तथैव च । नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा । गुरूणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वराशनम् । तत्रोपवेशयेत्तत्र धात्री शुक्लाम्बरा तथा । अलङ्कृतं तदुत्-सङ्गे बालस्तुत्वा तु सान्त्वनैः । धृतस्य निश्चलं सम्यक् कर्ण-युग्मं रसाह्वितम् । विध्येदच्छिते छिद्रे स्वल्पदेशात् लाघवात् । प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः । शिशोर्वि-शिखं न कार्यं यावदाभरणक्षमम् । कर्णवेधदिने विप्राः संपूज्याश्चिकित्सकौ । भुञ्जाव विविधा भार्याः सुहृदश्च तथा द्विजेति" । अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमा-ह हेमाद्रौ देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रज-न्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" । तत्प्रमाणं प्रकारान्तरेणाह सः । "अङ्गुष्ठमानसुषिरौ कर्णौ न भवतोर्यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेद्दत्तं भवेत् । तस्य श्राद्धेऽपात्रतामाह शालङ्कायनः । "अविद्धकर्णै-र्यद्दत्तं लम्बकर्णैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्दत्तं त-द्वै रक्षांसि गच्छति" । चिन्ता० पा० । तथा च कर्णवेध.

संस्कारः किन्तु श्राद्धादौ पात्रतासम्पादकोऽदृष्टविशेषजनकः क्रियाभेद इत्याकरे स्थितम्। शलाकामानं कर्णवेधनीशब्दे वक्ष्यते। अत्र कालादिप्रतिप्रसवः ज्यो॰त॰ मार्कण्डेयवृद्धगार्ग्यवचनमात्रं कृत्यचिन्तामणौ "यदा पत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च। षट्कर्णं तं विजानीयात् गर्हितश्चैतयस्य च। इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे। कर्णवेधो हितस्तस्य मासे ज्येष्ठविचारणा। षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य मासो शुद्धा शुभेऽपि च। कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्"

कर्णवेधनी स्त्री कर्णौ विध्यते अनया विध–करणे ल्युट् ङीप्। कर्णवेधसाधने शलाकायां तन्मानादिः मदनरत्ने ह॰प॰। "सौवर्णी राजपुत्रस्य, राजती विप्रवैश्ययोः। शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका"। अस्य त्रिकाण्डप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे हस्तिकर्णवेधन्यर्थकतोक्तिः नालीकर्णारेतिपर्य्यायोक्तिश्च प्रामादिकी। त्रिकाण्डशेषे हि "नन्द्या गात्रावरे नाली कर्णरोकन्तु वेधनी" त्येव पाठस्यैव दर्शनात् कर्णच्छिद्रस्य वेधनीपर्य्यायतायाः नालीशब्दस्य गात्रावरपर्य्यायतायाश्च ततः प्रतीतेः इत्थमयथार्थकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्तपर्य्यायकथनानौचित्यात्।

कर्णवेष्ट पु॰ कर्णौ वेष्ट्येते अनेन। १कुण्डले। क्रोधवशासुरांशे २द्वापरयुगीयनृपभेदे च। "गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। तत्र सञ्जज्ञिरे वीराः-क्षिताविह नराधिपाः। मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीचकस्तथा" भा॰ आ॰ ६७अ॰। स्वार्थे कन्, कर्णवेष्टकोऽप्यत्र। कर्णवेष्टाय हितम् छ यत् वा। कर्णवेष्टकीय–कर्णवेष्ट्य तद्धिते शरणादौ त्रि॰। भावे ल्युट्। कर्णवेष्टन कर्णभूषणे न॰। करणे ल्युट्। कुण्डले अमरः। तत्र ताभ्यां शम्भ्वादौ ठक्। कार्णवेष्टकिक कार्णवेष्टनिक कर्णवेष्टन(के)न शोभमाने त्रि॰ "कार्णवेष्टनिकं मुखम्" भट्टिः।

कर्णव्यधविधि पु॰ कर्णव्यधस्य कर्णवेधस्य विधिः। सुश्रुतोक्ते कर्णवेधप्रकारभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितो यथा "अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्के कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या बहलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्त्तिं प्रवेशयेत् सम्यक् विद्धमामतैलेन परिषेचयेत्। शोणितबहुत्वेन वेदनया चान्यदेशविद्धमिति जानीयात्, निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति। तत्राज्ञेन यदृच्छया विद्धासु सिरासु कालिकामर्म्मरिकालोहितिकास्तूपद्रवा भवन्ति। तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः श्वयथुर्वेदना च भवति। मर्म्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च। लोहितिकायां मन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति। तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत। क्लिष्टजिह्माप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्त्तित्वाद्दोषप्रकोपादप्रशस्तव्यधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृत्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्यावत् सुरूढ इति सुरूढं चैनं पुनर्विध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव। तत्र सम्यग्विद्धं वर्त्तिं स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव। अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात्। भवति चात्र। एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम्। दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु।

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः। तद्यथा-नेमिसन्धानकः उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्याः तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्व्वल्लीकर्णः, ग्रथितमांसस्तब्धसिराततसूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः। निर्म्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति। बद्धेष्वपि तु शोथदाहरागपाकपिड

शास्त्रवयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति । भवन्ति चात्र । यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः । एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् । अतोऽन्यतम बन्धं चिकीर्षुरग्रोपहरणीयोक्तोपसंभृतसम्भारं विशेषतश्चात्रोपहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णं चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य छेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नमुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमशिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्याचारिकमुपदिशेद्द्विव्रणीयोक्तेन विधानेनाचरेत् । भवतश्चात्र । विवर्जयेद्दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम् । व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्जयेत् । आमतैलपरीषेकं त्रिरात्रमवचारयेत् । ततस्तैलेन ञ्चूर्ण्य तृतीयादपनयेत् पिचुम् । न चासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति । स यदा सुरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैनं शनैः शनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते वा । अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालर्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् । अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते । यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम् । शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः । तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् । ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेशे तु कुर्यात् प्रच्छानमेव तु । बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः । बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोषीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः । सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह । यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत्" । एवं वेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः

कर्णशष्कुली स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । १कर्णगोलके, "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" नैष० । "कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्" मुक्ता० २तन्मध्याकाशे च ।

कर्णशूल न० ६त० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णशोभन त्रि० कर्णं शोभयति शुभ–णिच्–ल्यु । कर्णाभरणे "उत नः कर्णशोभना पुरूणि" ऋ० ८,७८,३.

कर्णश्रव त्रि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णेन श्रवः श्रवणयोग्यः शब्दोयत्र । श्रवणयोग्यशब्दधारे वाय्वादौ "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने" मनुः ।

कर्णसंस्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू–क्विप् । पृथायां कुन्त्याम् तत्प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र ।

कर्णस्फोटा स्त्री कर्णे स्फोटो विदारणं यस्याः । (काणफाटा) लताभेदे राजनि० । "कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्वपद्मभूतविषदोषघ्नाधिविनाशिनी" राजनि०

कर्णस्रोतस् न० कर्णस्य स्रोत इव । कर्णमले

कर्णस्रोतोभव पु० कर्णस्रोतसो विष्णुकर्णमलाद्भवति भू–अच्,भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्णस्रोतो भवोयस्य वा । विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभमधुके असुरे । "कर्णस्रोतोभवश्चापि मधुं नाम महासुरम् । तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् । नकृष्णोऽधर्षितं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः" भा० अनु० ६६अ० यथाचास्य विष्णुकर्णाद्भवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।

कर्णहीन त्रि० ३त० । १बधिरे बाधिर्य्यमाप्तेच पावरिहेवलक्षा दत्ताह याता०स० । "बाकपातो कर्णहीनोदयाद्यार्कसुतमभाम्"। २सर्पे च पु स्त्री चक्षुःश्रवस्त्वात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कर्णाकर्णि पु० कर्णे कर्णे गृहीत्वा प्रवृत्तं कथनम् कर्म-व्यतिहारे स०इच् समा० । (कायाकायि) कर्णपरम्परया श्रवणयोग्येऽन्योन्यकथने "कर्णाकर्णि हि कथय० कथ-यन्ति च तत्कथाम्" रामा० ।

कर्णाट पु० "रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं शिवेश्वरि । कर्णाटदेश इत्युक्तो राज्यसाम्राज्यदायकः" शक्तिसङ्ग० उक्ते देशभेदे अयञ्च देशः कूर्म्मविभागे बृ०सं०दक्षिणस्या-मुक्तः । "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य "कर्णाटमहाटवि-चित्रकूटेत्यादि" "कोङ्कवेङ्कटकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान् यदृच्छयोपगतः" भाग०५,६,८, "तेषां मूर्द्ध्नि ददाति वामचरणं कर्णाटराजप्रिया" उद्भटः । कर्णाटजनपदे भव अण् । कर्णाटभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् "कार्णा-टीपीनपीनस्तनतटनटदान्दोलहारत्नदन्दः" उद्भटः । बहुषु तस्य लुक् । कर्णाटा तद्देशवासिषु । तस्य राज-न्यपि अण् । कार्णाट तद्देशनृपे । तस्य बहुषु लुक् । एकत्वे न । "अरण्ये कार्णाटस्तदरिवनितानां विधिवशात्" उद्भटः । लुमपाठे कर्णाटशब्दस्य तद्भूमे अवयवेति भेदः । २तृणपदीलतायां स्त्री राजनि० । ३रागिणीभेदे सं-गीतदामो० । सा तु मालवरागस्य भार्या । कर्णाटे भविता अण् ङीप् कार्णाटी । अनुप्रासाङ्गवृत्तिभेदे "कार्णाटी क-वर्गैवानुप्रासवतीति सरस्व०तदाकरञ्च अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ०दर्शितम् ।

कर्णाटक पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कार्णाटकि । यस्कादि० तस्यास्त्रियां बहुषु लुक् । कर्णाटकास्तद्गोत्रापत्येषु । स्त्रियां तु कार्णाटक्यि इत्येव

कर्णाट्ट न० कर्ण० तिर्य्यगेषाकारवान् इत्याट्टम् । गट्टभेदे तच्चिह्नलक्षणम् "त्रिभिट्टके भविसम्भान् कर्णाट्टयैव-रायि च" भा० व० २६४ अ० २० श्लोकव्याख्याया नीलकण्ठेनोक्तं यथा । "कर्णतिर्यग्भागं तेन प्रकार-रेण यत्पाषाणादिविस्तरेण क्रियते तत्तद्दृष्टवृत्तियोगैः क-र्णाट्टमिति वदन्ति तद्वि दिक्कोणस्य चतुरस्रस्योपरि विदिक्कोण-चतुरस्रं तदुपरिदिक्कोण तदुपरि पुनर्विदिक्कोणमित्येवं क्र-मेणोत्सरोत्तरमल्पमानं चतुरस्रं समानम् इति प्रसि-द्धम्" । तत्र कर्णाटेति पाठः प्रामादिक नीलकण्ठेन क-र्णाट्टपदस्यैव व्याख्यानात् ।

कर्णादि त्रि० पाणिन्युक्ते चाकृत्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः । कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू दन्त दृग्य ओष्ठ पृष्ठ, कर्णजाहम् अक्षिजाहमित्यादि । आङ्गर्थ्या फिञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते २शब्दगणे च स च गणः "कर्णवसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् जव जैत्र आनक" कर्णस्य सन्निकृष्टदेशादि । कार्णायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कर्णानुज पु० ६त० । युधिष्ठिरे त्रिका० । [(कार्णरपाता)

कर्णान्दू (न्दू) पुंस्त्री कर्णस्यान्दूरिव । कर्णपाली । हेम०

कर्णाभरणक पु० कर्णाभरणमिव कायति पुष्पद्वारा कै—क । आरग्वधे द्रुमे । (सोन्दाल) राजनि०

कर्णारा स्त्री छिद्रकर्णवेधन्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डशेषा-दयेनोक्तं तन्न मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवेधनीशब्दे ।

कर्णारि पु०६त०। १अर्ज्जुने कर्णजिच्छब्दे तत्कथा (कालन) २नदीसर्ज्जद्रुमे राजनि० । [रिया कर्णकाचने त्रिका०

कर्णास्फाल पु० आ+स्फुर—णिच्—स्फालादेशः ६त० । क-

कर्णि पु०कर्ण—इन् । १कर्णाकारफलके शरभेदे शब्दचि० । भावे इन् । २भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण—स्तु कर्णे भवः अलङ्कारः ठन् अत इत्वम् । १कर्णाभरणभेदे (काण) २करिशुण्डाग्रमध्य-स्थित्याङ्गुल्याकारे पदार्थे ३पद्मबीजकोषे च अमरः । "यस्यामवस्थितः सर्वत सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपा-यामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः" भाग० ५,१६,७, ४कलम-कादिदृढाग्रपरम्परायाम् (कड़ा) ५करमध्याङ्गुलौ च मेदि० । ६लेखन्या हारा० । ७अग्निमन्थवृक्षे ८ब्र-ह्मदण्डीवृक्षे च राजनि०कर्णौ दृष्टोऽस्यास्य ठन् । ८दृढ० कर्णे त्रि० ।

कर्णिकाचल पु० कर्णिकायां स्थितोऽचलः । सुमेरुपर्वते हेमच० । यथा चास्य तथाकृतेव स्थिति तथा कर्णिका-शब्दे" भाग०५,१६,७श्लो०उक्तं तत्र कर्णिकाशब्दे उक्तम् कर्णिकापर्वतादयोऽप्यत्र ।

कर्णिकार पु० कर्णिं भेदनं करोति कृ—अण् उप० स० । (गणियारी)१वृक्षभेदे,२आरग्वधवृक्षभेदे च(कोट सोन्दाल) मोधनरूपमखभेदकत्वात् तयो तथात्वम् । "कर्णिकारः परिव्याधः पादपोत्पल इत्यपि । कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः । रञ्जन सुखद शो-थश्लेष्मामयकुष्ठनुत्" भावप्र० गुणादि उक्तम् "वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः" कुमार० । "अमन्तरस्य कश्चित् कर्णिकारमौर " दशकु० ।

कर्णिकिन् पु० कर्णिका हस्ताग्रं कुविरस्त्यस्य इनि । ह-

स्त्रियां जटा० स्त्रियां ङीप्। २दर्भपर्वतभेदे च शब्दचि०।

कर्णिन् त्रि० कर्ण-अस्त्यर्थे इन्द्रा०ठञौ वा इनि। वृद्धकर्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमात्रन्तु विधानपारि०शङ्खलिखितापाद्वत। "कुष्ठमूलादथ कर्णी लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ। कर्णौ तु हस्तकौ यस्याविति शातातपोऽब्रवीत्"। "अङ्गहाराङ्गदकेयूराद्यैरुपलक्षकर्णिने" भा० अनु० १४अ०। स्त्रियां ङीप्। सा सुश्रुतोक्ते २योनिरोगभेदे च सा च "विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे" इत्युपक्रम्य "उदावर्त्ता तथा वन्ध्या—अपयानन्दा तु या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयम्। सूचिका सकफा चोया" इत्यादिना ता विभज्य "कर्णिन्या कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां तु जायते" इति लक्षिता। "वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसंयुताम्। प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत्" सुश्रु०। ३कटिकावयवयुक्ते बाणभेदे पु०। "करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकृत्तरः। प्रयान्ति ते विशसने नरके भगदारुणे" विष्णुपु० २अं० ६अ०। "कर्णिनो वाणविशेषान्" श्रीधरः। अत पक्षे इन्द्रा०ठञौ वा इलच् कर्णिक०, पक्षे ठन् कर्णिक, मतुप् मस्य वः, कर्णवत् इष्टकायाम् इष्टकर्णे कुष्ठमागादयोलम्बकर्णे त्रि०। मतुपि स्त्रियां ङीप्।

कर्णी स्त्री कर्ण—इन् वा ङीप्। कर्णिशब्दार्थे वाणभेदे तस्मिन्परे "अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु" पा० अत पर विसर्गस्य नित्यं सः। अयस्कर्णी इत्यादि। २मूलदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः।

कर्णीमत् पु० कर्णि कर्णिविशेषाकारः फलेऽस्त्यस्य मतुप्। संज्ञायां दीर्घ०। आरग्वधे (सोंदाल) शब्दचि०।

कर्णीरथ पु० कर्ण० सामीप्यमस्त्यस्य कर्णी स्कन्धः तेन रः शोभा यस्य न समासान्तः कप् स चासौ रथो रथस्थं वाहनं कर्म०। स्कन्धवाह्ये याने (पाल्की) इत्यादौ। शब्दचि०त कर्णी व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा। कर्णे वाह्यक्रिया उपचारात् कर्णे कर्णोऽस्त्यास्ति इनि। कर्णी चासौ रथश्च। शब्दमालेव रथो न वस्तुतो रथः। यद्वा सामीप्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते सोऽस्याक्ति वाहकत्वेन इनि कर्णी चासौ रथश्च। उभयत्र स्कन्धोवाहकपोति पा० दीर्घ इति"। "कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्" रघु०।

कर्णीसुत पु० ६त०। मूलदेवे त्रिका० प्रदी० च। स च कलाङ्कुरः इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यं कंसस्य कर्णीसुतकथाभावात्। काद० टीकायामुक्तं तथाहि वर्त्तकमूलदेवस्यैव तन्नाम न तु कंसस्य नाम। अतएव "कर्णीसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला" काद०व्या० "कर्णीसुत करटक स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः। तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ" टी० उक्तम्। "कर्णीसुतमहिते च पथि मतिमकवरम्" दश०।

कर्णेचुरचुरा स्त्री पात्रेसमिता० समासः। (कानकुसकान) कर्णेजपने। युक्तारोहा० आद्युदात्तता। एवं कर्णेटिरटिरा अपि तदर्थे तथा अद्युदात्तता च। शब्दर०।

कर्णेन्दु पु० कर्णे इन्दुरिव। अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे

कर्णोपकर्णिका स्त्री कर्णादुपकर्णोऽस्त्यस्याः ठन् अत इत्वम्। (कानाकानि) परस्परश्रवणक्रमे प्रवादे "प्रागेव कर्णोपकर्णिकया श्रुतापवादश्रुभितहृदय" पञ्चत०।

कर्णोर्ण पु० कर्णे ऊर्णाधिक लोम यस्य। मृगभेदे। "कर्णोर्णकपदशकसैर्निर्मितं रङ्कनाभिभिः" भाग० ८,६,१५,

कर्ण्य त्रि० कर्णे भवः शरीरावयवात् यत्। १कर्णभवे मलादौ। कर्ण—कर्मणि यत् २भेद्ये च।

कर्त्त शैथिल्ये शिथिलीकरणे चारम्भशैथिल्यशिथिलतापादने अद०चु०उभ०सेट्। कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते अचकर्त्तत्—त कर्त्तयाम्—बभूव आस चकार चक्रे। कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यति कर्त्तयिष्यति ते। कर्त्तनीय कर्त्तयितव्य। कर्त्तयिता कर्त्तित। कर्त्तनं कर्त्तना। कर्त्तयितुम् कर्त्तयित्वा आकर्त्त्य। कर्त्यते कर्त्यंत अकर्त्ति अकर्त्तयिषाताम्—अकर्त्तिषाताम् कर्त्तिता—कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तिष्यते—"एवाहं सर्व दुर्भूतं सर्वं कृत्वा कृताकृतम्" अथ०१०,१, ३२। "अपि कर्त्तमवर्त्तयो ऽयज्यून्" ऋ० १,१२१,१३।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त—अच्। कूपे "माध्वं कर्त्तादवपदो यजत्रा" यजु०२२,५१,कर्त्तात् कूपात्"वेददी०। कृत—भावे घञ्। २भेदे च। "अभङ्गकृतिवत्स वतश्चो वमकर्त्तदेतिम्"भाग०२,७,१८,कृत—घञ्। ३छेदने त्रि०। "इदस्य कर्त्तादवपदोवजत्रा" ऋ०२,१०, ६। "हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तं" भा०।

कर्त्तन न०कृत—भावे ल्युट्।।छेदने। "गुल्मगुल्मलुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम्। पुष्पसञ्जातवृक्षाणां छेदनेऽनृतं कर्त्तने" प्रतिषोध्ये च गुरु इत्वा नाम। टिकर्त्तनम्" याज्ञ० कर्त्त—ल्युट्। २शिथिलीकरणे करणे ल्युट्। ३कर्त्तनसाधने त्रि०। स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी। कृत—कर्त्तरि ल्युट्। ४भेदकर्त्तरि त्रि०।

कर्त्तरी स्त्री कृत–घञ् कर्त्तं राति रा–क गौरा० ङीष् । कृपाण्याम् पत्रीकृतछुरिकादेः छेदनसाधने (कातारी) २अस्त्रभेदे "दृष्ट्वा कर्त्तरीयन्त्रमस्तोपरि संस्थितम् । वन पवनवेगेन भ्रममाण महारवम् । अपि सृयन्तं मयकं यत् खलखलयति कोटिश" काशी० । केशादिकर्त्तनसाधने (काँचि) ३अस्त्रे, "क्रूरमध्यगतचन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम् । कर्त्तरी नाम योगोऽयम्" इति ज्योतिषोक्ते ४योगभेदे च । कर्त्तरीयोग उपनयनशब्दे १२५६,६० तत्प्रतिप्रसवविशेषोऽपि उक्तः । कृत–णिच्–कर्त्तरिरित्यप्यत्र स्त्री । "क्षुरकर्त्तरिसंदंशैस्तस्य रोमाणि निर्हरेत्" सुश्रु०। "मामो कर्त्तरिकारको" मुग्ध०चि० । अत्र "ङ्याप्योरिति" पा० ह्रस्वः" पीयू० । वस्तुतः कृ(?)कर्त्तरिसदृशैरिक्तन ह्रस्वह्रस्वाप्रसक्तेः ह्रस्वान्तोऽपि कर्त्तरिशब्दोऽस्तीति गम्यते । स्वार्थे कन् । कर्त्तरिकाप्यत्र स्त्री ।

कर्त्तव्य त्रि० कृ–अवश्यार्थे तव्य । कर्त्तुं योग्ये । "हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रय" चाणक्य० । "शौचं यथाहि कर्त्तव्यं धाराम्भोदकवारिभिः" "महाव्याहृतिभिर्होम कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्" मनुः "मनस्याहितकर्त्तव्या" कुमा०। कृत–कर्मणि तव्य । २छेद्ये त्रि०। "पुत्र सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः । रिपुस्थानेषु वर्त्तन्त कर्त्तव्या भूतमिच्छता" भा०शा० १४०अ० । उभयतो तव्य । ३अवश्यकरणे ४अवश्यच्छेदने च न० ।

कर्त्तृ त्रि० कृ–तृन् तृच् वा । १क्रियानिष्पादके क्रियोत्पादकयत्नयुक्ते तृन्नन्तयोगकर्मणि न षष्ठीतिभेदः । स च कारकचक्रप्रयोजकत्वात् स्वतन्त्र यथाह पा० "स्वतन्त्रः कर्त्ता" । "क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः । कर्त्ता स्यात्" सि०कौ०। व्युत्पत्तिवादस्थाने स्वरूपायाम् यथा "स्वतन्त्र इति धात्वर्थनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोधस्वीकर्त्तृमते कर्मादिव्यावृत्त्यर्थं धात्वर्थनादिसमभिव्याहृतेति । णिजन्तस्थले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति । हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा । "धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते" इति सामान्यतोऽभिधाय "प्राधान्यतः शक्तिलाभात् प्रागभावापादनादपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् । अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् । आराद-प्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते" इति अस्यार्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इतरकारकाणां कर्त्तुः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दानादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात्, आरात् साक्षात्परम्परया फलजनकव्यापारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति । कौ०विवृतिकृतिकर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय । "उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात् । भाष्यकृता तु "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनाय" इत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसम्प्रदानयोरिति विवेकः" । कारकव्यापारभेदश्च मञ्जूषायां दर्शितः सङ्क्षिप्य ततोऽस्माभिः शब्दार्थरत्ने दर्शितो यथा "कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः । करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः । क्रियाफलेनोद्देश्यकव्यापारश्च कर्मणः । कर्त्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति । तत्र करणाधारकर्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मत्वस्यास्य घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्वकालत्वेन कार्य्यादिहेतुत्वाभावात्सत एव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति स्थाली पचति ओदनः पच्यते इत्यादिप्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्त भाष्येऽपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेत्यन्तमनुपद करणाधिकरणपर्य्याये दर्शितम् । स च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुभयोरपि सम्पादकः "प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः । स कर्त्ता नाम विप्रेन्द्र कारकाणां प्रयोजकः" इत्युक्ते । स च पञ्चविध "क्रियासु योभवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः । अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः" गोपालभट्ट० अत एव मनुना "अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" इति वधे

घातकर्त्तृत्वमुक्तम् काशीख० "स्वादकोघातकस्तथेति" चतुर्थचरणे पाठः । तेन घाताभावे कर्त्तृत्वमुक्तम् । स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः "त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण क्रियां प्रति । योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः" भट्टका० । अस्यार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम् "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्र योग्यत्वेन त्रैवर्णिकः, १ । "अहरहर्दद्यात् दीक्षितो न ददाति इत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरः परः २ । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ३, । स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाह गीता "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" "रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः" "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते" । कर्त्तृपदञ्च क्रियाश्रये कृत्याश्रये वा मतभेदेन रूढं न तु यौगिकमित्येतत् शब्दचि० भट्टमतदर्शनप्रस्तावे दर्शितं यथा

"अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतत्वव्यवहारानुपपत्त्या कर्त्तृपदस्य कृत्याश्रयत्वबोधकत्वाच्च कृञो यत्नार्थत्वं, क्रियामात्रार्थत्वे तत्र, क्रियाश्रयः कर्त्तृपदार्थः स्यात् । तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च कृञो यत्नार्थत्वेन आख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः । तदुच्यते । "कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया । यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना" सैवाख्यातार्थो भावनेति चेत् । बीजेनाङ्कुरः कृतः स्वर्गादिना सुखं कृतं बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात्" "कर्त्तृपदञ्च न यौगिकं तथा हि कृञो यत्नार्थत्वे तिङः कृत्यर्थत्वे वा धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिकृत्योर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कृतिविशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वादिति । एवं कृञः क्रियार्थत्वे तथैव क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने कर्त्तृपदं कर्मादिपदवद्रूढमेव । रूढिश्च कृत्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्त्तृरूपव्यवस्थया च न कृञो यत्नार्थत्वमिति" किञ्चाख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य वाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च साम्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्रैव विध्यनुवाददोषाच्च" इत्यादिकम् भट्टमतम् । स्वमते तु कृञः यत्नार्थत्वमिति भेदः तच्च कृधातुशब्दे दर्शयिष्यते । शब्द०प्र०कर्त्तृपदं यौगिकमिति व्यवस्थाप्य तल्लक्षणमुक्तं यथा

"तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः । स्वार्थे यावद्धि बोध्यस्तत्कर्त्तृत्वं तदिहोच्यते । सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः । कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः । पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वय पचाद्युत्तरतिङा बोध्य इति पाकस्य यत्नवत्त्वं, ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं भासतीत्यत्र भासस्य प्रतियोगित्वं प्रतिबिम्बतीत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिबिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम् । कर्त्तृशब्दस्तु अवयवशक्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिक एव न तु शक्यार्थैकप्रकारान्तराविष्टस्यैव शक्यत्वात् निरूढलक्षणया शक्यैव चाश्रयत्वस्य तेन प्रत्यायनात् । घटस्य कर्त्तेत्यादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः फलस्य प्रायशः कृतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतो न घटादिभोक्तुस्तत्कर्त्तृत्वप्रसङ्गः । क्रियाश्रये कर्त्तृशब्दो रूढस्तेन रथादेर्गत्यादिकर्त्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नाम स्पन्दस्तेनाग्नेः पाककर्त्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्पन्दनानुकूलव्यापारः चलनानुकूलव्यापारवत् कारकमात्रस्य चलनकर्त्तृत्वापत्तेः । क्वचित् जुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमसिद्धेः । तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह । यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते । लटा स्वार्थः स धात्वर्थकर्त्तृता वा निगद्यते । यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारयदर्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य, पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थकर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तद्व्युदासः । अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्ता न्यूनत्वमत आह । धात्वर्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते। यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत्। धात्वर्थस्य विशेषणतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेष्यतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं मतम् धातुसाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रस्योक्तत्वे तण्डुलं पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः। पचति पच्यते इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता, कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं, दानीयो द्विजः, भीमो गजः, शयनं खट्वेत्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात्। सेवितं साम्प्रतं निर्गुणं च पदमागमपि" "विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्" इत्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तत्वम्॥ धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह। दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते। ण्यन्तेभ्य कर्तृतारूपा तद्वदेवान्यकर्मता। दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यसाध्यात्वतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा चेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः। तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साध्यात्वतावच्छेदकफलत्वात्। वह्निप्रभृतेर्गमनावच्छिन्नव्यापारः। क्रमेण गमनावच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमत साध्यात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकसंयोगादि। तथाच 'भारोऽभवनं नीयते' इत्यादौ ग्रामः 'ग्रामं कृष्यते' इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः, ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मतान्वयः ग्रामेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्यैव सम्पत्तौ दुहादेर्गौणकर्मत्वं, नीवहादेः प्रधानत्वमित्याद्युक्तिभेदेन विविच्य शाब्दिकानाममादेयम्। ण्यन्तोत्तर कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातौ कर्तृतायाः कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रो ग्रामं गम्यते गमितो चेत्यादौ ग्रामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि। यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातौ कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा 'ओदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भर्त्रा' इत्यादौ तत्र भर्तृकर्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बोध्यते 'नैव च पूर्णं चाद्यमानपैलोमजनीतप्रादौ' कर्मणि यानचादिपदत्रयं प्राक् परिचिन्तित'।

न्यायादिमते कृतिमानेव कर्त्तृशब्दवाच्यः इत्यतः कर्त्तृत्वमात्मधर्मः। सांख्यमते तु बुद्धेरयं कर्तृत्वाभिनिवेशस्तदुपरागादकर्त्तुः पुरुषस्यापि तदभिमानः। तदेतत् सां० प्र० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् यथा
"उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्" सू०। "अत्र यथायोग्यमन्वयः। पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात्। बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात्। एतदुभयमप्यवास्तवमित्यर्थः। यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको यथा वा जवास्फटिकयोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः" भा०।
पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा "तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य। कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च" का०। "तस्माच्चेति चः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासादित्युक्तौ त्रैगुण्यविपर्यययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तत्परिहाराय तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमोविषयो विप्रकृष्टञ्च तद इति विप्रकृष्ट त्रिगुणमविवेक्यादि सम्बध्यते। तस्मात् त्रिगुणादेर्यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च। तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनो हि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। न चाचेतनो विषयो वा शक्तो विषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति अतः त्रैगुण्याभावाच्च कैवल्यम् आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम्। अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तृप्यन्, दुःखी हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो न भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ उदासीन इति चाख्यायते। विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तेति सिद्धम्। स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेतस्मिन्मते भावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्वात् कर्तुश्चाचैतन्यादित्यत आह कौ० "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः" का०॥

"यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्मा-द्भ्रान्तिरियमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तन्निदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्" कौ०। तदेतन्मतन्तु शाय मुक्तावल्यां निराकृतं यथा "एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तद्‌कल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः, सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बाद्‌तात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् लाघवे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्। अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्" मुक्ता०। वेदान्तिमते चाविद्यिकजीवस्यैवौपाधिककर्त्तृत्व शा०सू० भा० व्यवस्थापितम् यथा।

"कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्"। तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते। कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्त्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भवति "एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष" इति भा०। "विहारोपदेशात्" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति "स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्" इति "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति च भा०। "उपादानात्" सू०। "इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति। "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। "प्राणान् गृहीत्वेति च" भा०। "व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्देशविपर्य्ययः" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिश्यते 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति"। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्द्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्द्देशविपर्य्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्द्देशो दृश्यते "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। इह तु "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति कर्तृसमानाधिकरण्यनिर्द्देशाद् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते इति अत उत्तरं पठति" भा०। "उपलब्धिवदनियमः" सू०। "यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात्। अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्त्तुः कर्तृत्वं निवर्त्तते। भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम्। सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते" भा०। "शक्तिविपर्य्ययात्" सू०। "इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्य्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्याञ्च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् अहंकरणपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भुक्तेऽहं

पिबामीति च तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारित्वात्; सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि हि सन् कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्त्तमानो दृश्यत इति। ततश्च संज्ञामात्रे विवादः स्यात् न च वस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात्" भा॰ "समाध्यभावाच्च" सू॰। "योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्ति प्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "ओमित्येवं ध्यायेत आत्मानम्" इत्येवं लक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत, तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः" भा॰। "यथा च तक्षोभयथा" सू॰ "एवं तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते। तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वम् अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवति अनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यात्। न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात्। ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात्। अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिमता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पते। तस्मादुपाधिधर्म्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम्। तथा च श्रुतिः "ध्यायतीव लेलायतीव" इति। "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति चोपाधिसम्पृक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति। न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि" श्रवणात्। पर एव तर्हि संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेच्चितिमान् बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः। तथा च शास्त्रं "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति" अविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति"। तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्य श्रावयति "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्" इत्यारभ्य "एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पत् एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परमानन्दः" इत्युपसंहारात्। तदेतदाहाचार्य्यः "यथा च तक्षोभयथेति"। तत्वर्थे चायञ्चः पठितः। नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वम् अग्नेरिवौष्ण्यमिति। यथा च लोके तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृत्तो निर्व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुःखी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्रविश्य मुक्तकार्य्यकरणसंघातोऽकर्त्ता सुखी भवति सम्प्रसादावस्थायां, तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृत्तः सुखी भवति। तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्त्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तैवेति न त्वात्मनस्तक्ष्ण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा। यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति तन्न विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति। न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम। तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते। कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवं जातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति। एतेन विहारोपादाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। ननु सन्ध्ये स्थाने सुषुप्तेषु करणेषु "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृभाव इति, तथोपादानेऽपि "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति" करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्तृभावं गमयत इति। अत्रोच्यते न तावत् सन्ध्ये स्थाने

स्वप्नकालेऽत्मनः करणविरमश्रवणमस्ति "अथो: स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति" तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात् । तथा च स्मरन्ति 'इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनमिति" । कामाद्यश्च मनसोवृत्तय इति श्रुतिः तांश्च स्वप्ने दृश्यन्ते तस्मात् मनसा एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि तत्रत्यो वासनामय एव न पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्निति" । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति आरुक्षमिव गिरिशृङ्गं मुषद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्ति निर्देशस्तथापि तदाश्रयस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं लौकिके कर्तृत्वावस्थस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा 'योधायुध्यन्ते' 'योधै राजायुध्यते' इति च । अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्षते न स्वातन्त्र्यं कस्यचित्, अबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तर पाठाच्च "तस्य श्रद्धैव शिरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसङ्कीर्तनात् श्रद्धादीनाञ्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः "विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः" इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवेति स्थितम्" शा० भा० । "अहङ्कारविमूढात्मा, कर्त्ताहमिति मन्यते" इति गीतया कर्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्वं दर्शितमिति दृष्टव्यम्"।

तथा चात्म करणोपाधिकृतकर्तृत्वमेव लोके स एव वेदान्तिमते कर्त्तेति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनत्वेन कर्तृत्वं तदपि "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्यादिशा० सूत्रभाष्ययोर्व्यवस्थापितं तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्री । "कर्त्तरि कृत्" "कर्तृकरणयोस्तृतीया" "अकर्त्तरि च कारके" "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" "कर्तृरूपमानादाचारे क्यङ्" शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा० "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्" हरिः २तत्प्रयोजके "तत्प्रयोजको हेतुश्च" पा० "अकर्त्तर्य्यृणे" पा० । कर्तृभेदाश्च स्वकर्तृत्वप्र० तत्र कर्त्तृता स्त्री तत्त्वाश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च । तत्र नैयायिकमते आख्यातस्य कृतौ शक्तिः वैयाकरणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि कृत्" "ल कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्य" पा० सूत्राभ्यां तथैव प्रतिपादनात् "कर्त्तरि कृत्" इत्यत्र कर्तृपदस्यैव परस्मैऽनुवृत्तेः लकारस्यापि तदर्थकत्वमेवेत्याकरे स्थितम् । अधिकमाख्यातशब्दे उक्तम् । "न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः" गीता । ३परमेश्वरे पु० तस्य सर्वकर्तृत्वात् " "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च तस्य सर्वकर्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुह" विष्णुस० । कृत–तृच् । ४ब्रह्मणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णुस० । क्रोधकृतां दैत्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति" भा० (कात) ५शुद्धखड्गे न० । तस्य कर्त्तनहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजा कपालीं च दक्षेण कर्तृखर्परौ" ताराध्यानम् । ६गन्धिकायां स्त्री ङीप् । "कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्दामेन बिभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयमपि उग्रताराशब्दे दर्शितम् । (कातारी) ७कर्त्तर्य्याम् शब्दरत्ना० । स्वार्थे क । कर्तृकापि शुद्धखड्गे स्त्री "इ.स्युक्ता निरेमाञ्च कपालकर्तृकाकराम्" तन्त्रसा० श्यामाध्यानम् ।

किरति विक्षिपति कायम् कॄ–विक्षेपे तृच् । ऋतादित्वे चरादौ । ततोऽस्त्यर्थे मतुप् कर्तृमत् कर्तृयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप्" पा० अस्य उदाहरणम् । कर्तृशब्दे उपपदे टिघादिभिन्न.दिनाकृञ् ट । कर्तृकर कर्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां ङीप् । इष्टे स्पृहि च अग्ने कर्तृ करीवान् । कृष्णस्तु न लुक् । दिदृक्षावे कर्त्रिं ट० कर्त्रीदामिति भेद ।

कार्त्त वैदिकस्वरके अद्० चुरा० उभ० सक० सेट् कर्त्तयति ते अचकर्त्तत् चकर्त्त न । कर्त्तयाम्-

बभूव आमचकार चक्रे । कर्त्तयते अकर्त्ति—अकर्त्तयिषाताम्-अकर्त्तयिषाताम् । प्रतिकर्त्तयति । क्त कर्त्तित ।

कर्त्रभिप्राय पु॰ कर्त्तारमभिप्रैति सम्प्राप्नोति अभि+प्र+इण—अण् उप॰स॰।१कर्त्तृसम्बन्धिनि । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा॰ । अत्र क्रियाफलस्वरूपञ्चाभि शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा ।

'स्वरितञिद्धातुभ्यस्तङ् कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्त्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धातूपस्थाप्यं आमात्यादीनां स्नानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया सर्व्वदैव आनीते इत्येव प्रयोगापत्तेः आनातीत्यादेरपत्रापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यवैतनदक्षिणादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति सूदादेस्तादृशफलवत्त्वेन सूदः पचते ऋत्विजो यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिव्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यतदभिस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः तासां पचादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् तेन "यजादेः"पा॰इत्यादिसूत्रविहिततङः सुखादिरूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्तृवाचकत्वम्" ।

कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । २कर्त्तुरभिप्रायविषये त्रि॰ उक्तपाणिनिसूत्रस्य "आत्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे नेति"शब्दचि॰ व्याख्यानात्तदर्थता अत एव पा॰ सूत्रस्योभयार्थता । तदेतत्शब्द॰ प्र॰विवृत यथा "अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्त्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्त्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं माधः "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले"इति सूत्रेण कर्त्तारमभिप्रैति सम्प्राप्नोतीति व्युत्पत्त्या कर्त्तृसम्बद्धे क्रियाफले एवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव "स्वरितञितः ञ्यन्तधातूनां कर्त्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदन्यस्मिन् परस्मैपदम्" इत्यापिशलीया पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिफलस्य स्वगते फले दृष्टे इत्थं परगते तु ददातीत्येव वाक्यं प्रयुज्यते बुधैः । 'स्वर्गकामोयजेत इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्त्तृनिष्ठमेव "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति शोभावयोऽस्तगतेत्तथा कलामार्टेति पाद्य । चिन्तामणिरतस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्रायइच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाध्यापकादीनां दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठका इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजकाइत्यादिकं साधुरेव प्रयोगोऽतएव 'पितृस्वर्गकामः पुत्रकरिष्यत्या यजेत" इत्याद्यप्यात्मनेपदम् "धनकामोगणपति तृप्तिकामोऽर्च्चयेद्रविम्" इत्यादौ च परस्मैपदमुच्यते" इत्याह । [अकर्द्दीत् चकर्द्द प्रतिकर्द्दति ।

कर्द्द कुत्सितरवे उदरशब्दे च भ्वा॰पर॰अक॰सेट् । कर्द्दति

कर्द्द पु॰ कर्द्द—अच् । कर्द्दमे । शब्दर॰ ।

कर्द्दट पु॰ कर्द्द कर्द्दमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट—अच् ईत॰ शक॰ । १करहाटे पद्मकन्दे २कर्द्दमगन्तरि त्रि॰ । मेदि॰ । कर्द्द—अटन् । ३पङ्के पु॰मेदि॰।

कर्द्दन न॰ कर्द्द—भावे ल्युट् । उदरशब्दे हेमच॰ ।

कर्द्दम पु॰ कर्द्द—अम । (कादा) १पङ्के अमरः । "सरितः कुर्व्वती गाधा पथश्चाश्यानकर्द्दमान्"रघु । करणे अम । २पापे उणादिकोषः । तस्य कुत्सितशब्दहेतुत्वात्तथात्वम् । ३मांसे न॰ शब्दचि॰ । तद्भिन्ने हि उदरशब्दोजायते इति तस्य तथात्वम् । कर्द्दमस्छाया कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श॰ अच् । ब्रह्मणश्छायायाजाते ४प्रजापतिभेदे । 'छायायाः कर्द्दमोजज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः' भाग॰ ३,१२,१४, "प्रजाः सृजेति भगवान् कर्द्दमो ब्रह्मणोदितः । सरस्वत्यान्तपस्तेपे सहस्राणां समा दश । ततः समाधियोगेन क्रियायोगेन कर्द्दमः । सम्प्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्" भाग॰२,२१,अष्टमश्लोकादौ। तत्र कपिलस्य प्रादुर्भावोवर्णितः । तन्नामनिरुक्तिः" वह्निपु॰ पु॰अ॰ख॰ दर्शिता यथा । "वेदेषु कर्द्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् । बभूव कर्द्दमाद्यात्र कर्द्दमस्तेन कीर्त्तितः"। तेन ५छायायामपि । ततः ऋश्यादि॰ चतुरर्थ्यां क । कर्द्दमकः पङ्कसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ कर्द्दमोजातोऽस्य तारका॰ इतच् । कर्द्दमित जातकर्द्दमे त्रि॰ । अर्श॰ मत्वर्थे अच् । कर्द्दम ६कर्द्दमयुक्ते त्रि॰। काश्या॰ चतुरर्थ्यां ठञ्ञिठौ कार्द्दमिक कर्द्दमसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ७ञि स्त्रियां ङीप् । मत्वर्थे इनि कर्द्दमिन् पु॰तद्युक्ते त्रि॰ ८हद्दमे पु॰ वैद्य॰ तस्य कर्द्दमसमीपजातत्वात्तथात्वम् । पृषो॰ कर्द्दमीत्यपि तत्रार्थे ।

कर्द्दमक पु॰ कर्द्दमे कायति प्रकाशते कै-क । शालिभेदे,

तस्य पक्षे एव हि प्ररोह इति तस्य तथात्वम् । “रक्ताशालिषष्टिककङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालककाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः” सुश्रु० ।

कर्द्दमाटक पु० कर्द्दमे इव अटाटोगतिरत्र कप् । विष्ठादिनिक्षेपस्थाने शब्दरत्ना० । [प्रचुरकर्दमयुक्तदेशे ।

कर्द्दमिनी स्त्री कर्दमानां देशः पुष्करा० देशे इनि ।

कर्पट पुंन० कृ–कर्म्मणि विच्–कर्–पटः कर्म्म० । १जीर्णवस्त्रखण्डे (लातागानि), २मलिनवस्त्रे । करस्थः पटः शक० । घर्म्मादिमार्ज्जनार्थं हस्तन्यस्ते । ३वस्त्रखण्डे । ४कषायरक्ते वस्त्रे च । “नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम् । नाभिमण्डलपूर्वस्या भस्मकूटस्य दक्षिणे । पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतोयमरूपष्टक्”कालिका ८१अ० उक्ते । ५पर्वतभेदे पु० । [कादौ शब्दरत्ना० ।

कर्पटिक त्रि० कर्पट–अस्त्यर्थे ठन् । कर्पटवस्त्रयुक्ते भिक्षु-

कर्पण पु० कृप–ल्युट् कृपा० लत्वाभावः । आयसे शस्त्रभेदे । “चापचक्रकणपकर्पणप्रासपट्टिशमुषलतोमरादिप्रहरणजालसमुपयुक्तामः” दशकु० ।

कर्पर पु०कृप्–अरन् लत्वाभावः । १कपाले घटावयवे २शीर्षोद्धास्थनि, अमरः (माथार खुलि), ३शस्त्रभेदे (कात) ४कटाहे च मेदिनी ५उडुम्बरे वृक्षे शब्दच० ।

कर्पराश पु० ६त० । कपालांशे (खावरा) शब्दचि० ।

कर्पराल पु० कर्परं इवाचरति अण्–अच् । पर्वतपीलुभेदे । (आखरोट) कन्दराले रत्नामालाः ।

कर्पराशिन् पु० कर्परेऽश्नाति अश–भोजने णिनि । बटुकभैरवे । “श्मशानवासी मांसाशी कर्पराशी मखान्तकृत्” बटुकस्तव० । [त्वम् । कर्परोरूपे तुल्ये देम० ।

कर्परिकातुत्थ कर्पर्य्येव स्वार्थे कन् कर्परिका सैव तु-

कर्परी स्त्री कृप–अरम्–लत्वाभावः गौ०ङीष् ।१दारुहरिद्राक्वाथभवे तुथे(त्थे) अम० । २रसके भावप्र०खर्परीति पाठान्तरम् । रसकश्चोपरसभेदः उपरसभेदाश्च उपरसशब्दे उक्ताः भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा “क(ख)परीरसकं तथाद्व्यतद्रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः” । तुत्थसामान्यं तु नोपरस इति भेदः ।

कर्पास पुंन० कृ-पास ।वस्त्रोपकरणयोनौ (कापास) वृक्षभेदे अमरः । गौरा०ङीष् । तत्रैव स्त्री भावप्र० । “कार्पासी तुण्डकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते । कार्पासिका लघुः कोष्णा मधुरा वातनाशिनी । तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्रवर्द्धनम् । तत्कर्णं पिडकानाशि पूयस्रावविनाशनम् । तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु” इति तत्रोक्तेः ।

कर्पासफल न० ६त० । (माकाटो) कर्पासवीजे ।

कर्पूर पुंन०कृप्–ऊरन् ०ऊर लत्वाभावः । स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये, तद्गुणाः भावप्र०उक्ताः, यथा“कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः । सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः । दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः । कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः । पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् । (अथ चिनिया कर्पूर)“चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः । कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धसोष्णास्तदाहदः । चिरस्थो दाहशोषघ्नः स शीतः शुभकृन् परः” । तस्य च“पोतासः भीमसेनः सितकरः शङ्करावालुकसंज्ञः पांशुः पिञ्जः अब्दसारः हिमशालुकः जूतिका तुषारः हिमशीतलः पत्रिकाख्यभेदात् द्वादश भेदा राजनि० । ततः काशा० चतुरर्थ्याम् इल । कर्पूरिल तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । शुभ्रादिपाठात् तन्नामके । २नरभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा०ढक् । कार्पूरेय तदपत्ये पुंस्त्री । [कर्पूरे शब्दच० ।

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै–क । (कचुर) नामद्रव्ये

कर्पूरतिलका स्त्री उमासखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला ।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहः । कर्पूरस्नेहरूपे हिमतैले तैलभेदे राजनि० । “कटूष्णं हिमतैलं स्यात् कफवातामयापहम् । दन्तदार्ढ्यकरं पित्तकारकं परिकीर्त्तितम्” राजनि० ।

कर्पूरनालिका स्त्री “घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्वणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । यथावद्दशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका” भावप्र० उक्ते पाकभेदसिद्धे भक्ष्यभेदे ।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणिः । रत्नभेदे, “कर्पूरमणिनामायं युक्त्या वातादिदोषनुत्”राजनि० । कर्पूराश्मादयोऽप्यत्र पु० ।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव शतोरसः पारदः । पाकविशेषेण कर्पूरयत्कृते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा—

“अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं कर्त्तव्यम् । शुद्धसूतसमं कुर्य्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । इष्टिकां खटिकां तद्वत्स्फटिकां सिन्धुजन्म च । वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकाम् । सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

सा चापि शोधयेत् । खटिका(खरी)(स्फटिका)(फट्किरी) सिन्धुजन्म सैन्धवम् । वल्मीकम् (उइमाटी) चारलवणम् (खारिलोण)मारक्तरङ्गकमृत्तिका(कावित्ता)। एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यावद्याम विमर्दयेत् । तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् । तस्याः स्थाल्याःमुखे स्थालीमपरां धारयेत् समाम् । खटिकापटितमृदा मुद्रयेदनयोर्मुखम् । संयोज्य मुद्रयेद्भूयो संशोष्य मुद्रयेत् । सम्यग्विशोष्य मुद्रिता स्थालीन्तु चुल्यां विधारयेत् । अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेद्यत्नादहर्निशम् । शनैरुद्घाटयेद्यन्त्रमूर्ध्वस्थालीगतं रसम् । कर्पूरवत् सुविमलं श्लक्ष्णीयाद्गुणवत्तरम् । तदेव कुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् । खादन् हरति फिरङ्गव्याधिं सोपद्रवं सपदि । विन्दति वह्नेर्दीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यं बलं विपुलम् । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम्" ।

कर्पूरस्तव पु० कर्पूरशब्दघटितः स्तवः । "कर्पूरं मध्यमान्त्यस्वरपरिरहितम्" इत्यादिके तन्त्रोक्ते श्यामास्तवभेदे ।

कर्पूरा स्त्री कप–ऊर्० ऊर–बलाभावः । हरिद्राभेदे । "दार्वी मेदाख्यगन्धा च सुरभी दारुदारु च । कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरीमत् सुरताशका" भावप्र० तत्पर्य्याये । मदनपाले तु हरिद्रायाः पञ्चधा विभागमुक्त्वा तद्रूपा उक्ता, यथा "दार्वी दारुहरिद्रा स्यात् पीतदारु च पञ्चधा । कटङ्कटेरी पीतद्रुः स्वर्णवर्णा कटङ्कटी । दार्वी तद्विशेषात्तु मूलकर्णास्यरोगनुत्" ।

कर्पूरिन् त्रि० कर्पूरोऽस्त्यस्य इनि । कर्पूरयुक्ते तत्र सुवास्त्वा० चातुरर्थ्याम् अण् । कार्पूर तस्यादूरभवदेशादौ त्रि० ।

कर्फर पु० कीर्य्यते विच् फल्यते फल प्रतिविम्बं कः कीर्य्यमाणं फलं प्रतिविम्बं यत्र बाहु० र । दर्पणे जटाधरः तत्र हि प्रतिविम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कर्बति अकर्बीत् । चकर्ब ।

कर्बु पु० कर्ब–उ । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० "अनन्ता रत्नयस्तस्य दीपवद्रुचः स्थितो हृदि । सितासिता कर्बुनीला कपिलाः पीतलोहिताः" शान्ति० । स्वार्थे कन् तत्रार्थे

कर्बुदार पु० कर्बुः सन् दारयति मलं दृ–णिच्–अच् कर्म० । १कोविदारवृक्षे २श्वेतकाञ्चने च रत्नमा० ३नीलझिण्ट्यां शब्दच० । "कोविदारकर्बुदारादिभेदादि" सुश्रु० । तस्य तैलन्तु मधुरम् । "पियालकर्बुदारस्थं बल्लीमधूकवर्धिक-कल्याण्यादिसमयमीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु० । "वृक्षयूथिकेत्याद्युपक्रमे कर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि

"कषायस्वादूनि तानि रक्तपित्तहराणि च । कफघ्न्य निलं कुर्य्युः संग्राहीणि लघूनि च" इति सुश्रुतेन कोविदारादस्य भेदस्य निर्द्देशात् ततोऽस्य भेद इति बोध्यम् ।

कर्बुदारक पु० कर्बुः सन् दारयति कफ दृ–णिच्–ण्वुल् । श्लेष्मान्तकवृक्षे राजनि० ।

कर्बुर पु० कर्ब–गतौ मद्रुरा० उरच् । १चित्रवर्णे यवर्णे इतरवर्णेन सह संपर्कादस्य तथात्वम् । २तद्वति त्रि० "पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" कुमा० । ओष्ठ्यमध्योऽप्यय बवयोरभेदात् दन्त्यमध्योऽपीति शब्दचि० । ३पापे नरकादिगतिहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् । ४नादेयनिष्पावधान्ये राजनि० कर्बुरवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् । ५जले न० मेदि० नीचगतित्वात्तस्य तथात्वम् । कर्व–दर्पे, मद्गुरा० उरच् दन्त्यमध्यः । ६स्वर्णे न० मेदि० इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् । नक्षमनामके ७धुस्तूरे च अम० । ८राक्षसे–अमरटीका ८रावणे पु० अमरे पाठान्तरम् दर्पयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् । १०शठ्याम् (पारुल) स्त्री टाप् मेदि० । ११वर्बरिका (गाङ्‌र तुलसी) स्त्री जटा० गौरा० ङीष् कर्बुरी । १२दुर्गायां स्त्री त्रिका० ।

कर्बुरफल पु० कर्बुरं फलमस्य । शाकवृक्षे राजनि० ।

कर्बू(र्बू)र पु० कर्ब–गतौ कर्व–दर्पे वा खर्जूरा० ऊर । १राक्षसे उणा० । २शठ्यां च अमरः ३कर्चूरे (कापा) हरिद्रायाम् शब्दर० । भावप्र० कर्चूर इत्येव पाठः । ४सुवर्णे ५हरिताले न० शब्दचि० वैजयन्त्याम् कर्बूरमिति पाठः कर्बूरशब्दे उदा० । ६चित्रवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरटीका स्वार्थे क । कर्बूरकसत्यार्थेषु ।

कर्म्मकर त्रि० कर्म करोति भृत्य कृ–ट । वेतनेन कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । "मोषु प्राङ्क्षय स्त्रिय यत्र कर्मकरीसुध्यम्" भाग० २,२२,२६ । जसः स्थाने यम् आर्षं । ताच्छील्ये ट । २दासे कर्मकरपर्य्याये "चिकित्सको कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मत्योनैर कथं सोमभिहार्हतः ?" भा० व० १२३ अ० । "नाभुङ्क्षयति नाश्नाति नाशविष्टे च भर्त्तरि । न च विश्वामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि" भा० व० २३२ । स्त्रियां ङीप् । कृ–हिंसायां भन् कर्म हिंसा करोति हेत्वादौ ट । ३यमे पु० मेदि० । सर्वप्राणिहिंसायां तस्याधिकततया च तस्य तथात्वम् । ४मूर्वालतायाम् स्त्री मेदि० । कर्मकरश्च दासभेदस्तस्य भेदकर्मादिक मिता० नारदेनोक्तं यथा । "शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विध

कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः। सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः। जातिकर्मकरस्तूक्तो विशेषोवृत्तिरेव च। कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम्। गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्। अशुभङ्कर्म विज्ञेय शुभमन्यदतः पर”मिति—“तत्र शिष्योवेदविद्यार्थी। अन्तेवासी शिल्पादिषु। मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः। कर्मकृतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत्। अशुचिस्थानम् उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्त्तादिकम्। अवस्करः गृहमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम्। उज्झनं त्यागः। भृतकश्चात्र त्रिविधः। तदुक्तम् “उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमोभारवाही स्यादित्येवं त्रिविधोभृतः” इति।

कर्म्मकर्त्तृ पु० कर्मैव कर्त्ता। व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षया प्राप्तकर्त्तृत्वभावे कर्मणि। “क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः” व्या०का०। कर्मकर्त्तरि च कार्य्यभेदातिदेशमाह “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” पा०। सि०कौ० विवृतमेतत् यथा

“कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात्। कार्य्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकात् इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्ल्लकारेणानुपस्थिते। अतएव क्त्यक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भाव एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च। सैवेदानीं कर्त्तृस्था न तु तत्तुल्या? सत्यम्। कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किञ्च—कर्त्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति श्रद्दधाति वा। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र। नहि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्त्तृस्थत्वात् एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थ इति व्याख्यातम् इदमस्माभिः सरलाया व्याख्यातम् यथा—“उत्प्रवृत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति वाक्यमनुसन्धानः कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्य्यविशेषाय कर्मातिदेशकसूत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति। कर्मस्थया कर्ममात्रस्थया क्रियया फलेन “फलव्यापारयोर्धातु”रित्युक्तेः “धात्वर्थः क्रियोच्यते” इत्युक्तेश्चेत्यर्थः। तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः। किन्तु कर्मस्थभावकएव कार्य्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदम् “कर्मस्थेऽपि च भावार्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत्। कर्त्तृस्थेऽपि च भावार्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्” इत्युक्तेः “कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः” इत्युक्तेः भिदादयः कर्ममात्रस्थाः। गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः “कर्त्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः” इत्युक्तेः। “व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङिति” सूत्रयोः सन्निजातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः। क्त्यक्तखलर्थाश्चेत्यस्य ज्ञापकञ्च प्रायिकं स्विनोत्यासइत्यादौ कर्मकर्त्तरि क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम्। वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः। नेतरत्रेति। “निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते। न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः” इतिहर्य्युक्तेः क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः” अत्र च यथा बोधाधिक्यं तथा शब्द०प्र० उक्तं यथा

“अथ भिद्यते अभेदि कुसूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्त्तृत्वस्य कथं कुसूलादावन्वयः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्त्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणोर्विगुणत्वाच्चेयत आह। एकक्रियाधर्मितया कर्त्तृता कर्मतोभयोः। बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्ष्योऽन्वयगतोभवेत्। कर्मताकाङ्क्षा कर्मतान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्त्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दर्भरूपा यद्येवं तण्डुलस्तैलो पच्यते इत्यपि प्रयोगः

स्यात् सामग्र्योर्मिथोविरोधेन विभिन्नकालावच्छेदे प्रत्ययानां युगपत्कर्तृताकर्मतयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव पचेर्लभौ मैत्रतण्डुलावित्यादिको न प्रयोगः “आत्मने भौव्यधातूनां समन्तगत्यन्तयोः कितः । अन्विषम्योस्तथा मृजः कर्तृकर्मप्रबोधने । यगिणौ न दुहेर्नौ यगजन्तस्य च तस्य च । इण् वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपद”मिति हरदत्तः । स्वयं विकुर्वते ग्रन्थे·त्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते गौरुत्पुच्छयते चोरयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करीत्यादौ, स्वयं स्तृणीते स्तृणीते वा माल्लिकेत्यादौ, स्वयं मूते कथेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, धात्वर्थकर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये कर्मत्वाभ्युपगमाद् यकोनापेक्षा, तथा स्वयं व्यक्षत युधा, स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ, इणोऽपि एवं स्वयमवापि व्यमपिष्ट वा केदार इत्यादौ, स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेर्यगस्य तदुभयभावार्थचिणोऽभावप्रकाशनतदन्तश्चलगं तदति । “विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः” (कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या । ननु शाकः पचता भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः सुपर्थस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थं धर्म्मिणि शाकान्नुत्वादित्याह । सकर्मकैकधात्वर्थकर्तृतापरकर्मता । यताभ्यां तस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते । स्वकर्मताकत्वविशिष्टैकधात्वर्थकर्तृकर्तृत्वापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्म्मिण्यन्वेति तदीयत्वे नामार्थे कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते नतु द्वितीयादिरपेक्ष्यते तेन शाकः स्वकर्मताकपाककर्तृकर्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयबोधस्य स्यात् । अतएव “प्रधानयत्राभिधाने गुणयत्रिरभिहितवत् प्रकाशते” इति पठन्ति । शक्ति कारकमिति याज्ञिकाः । कर्मतामात्रन्तु न्यायः, तेन कसेन पचता भुज्यते शाकइत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्ति” ।

अनाभिहिताधिकारीयप्रथमाशक्तिरिति तु अनभिहिताधिकारीया न तृतीयाशक्तिरित्येतत् परम् अभिहिते प्रथमा इत्येतदधिकाराभावात् अनभिहिते इत्यस्याधिकारादिति चिन्त्यम् । ६त० । २कर्मकारके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । क-क्विप् ६त० । कर्मकृद्यत्न । कर्मकरयत्ने उदा० ।

कर्मकाण्ड न० कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादकं काण्डम् । कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्मकाण्डस्य स्वरूपप्रयोजनम् इत्थं छा० भाष्ये दर्शितं यथा । “तत्राद्य कर्मकाण्डेन धर्मोऽभिधीयते । धर्मो नाम वेदप्रमाणानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरं सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारार्थं रिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके” इत्युपक्रम्य “अस्तीत्येवोपलब्धव्यः” इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । “यथा च मरणं प्राप्य” इत्युपक्रम्य “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्” इति च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” । ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्य “विज्ञानघन” इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेन्न निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात् प्रत्यक्षविषयत्वविलक्षणत्वात् प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः । तथानुमानादपि । श्रुत्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेन्न जन्मान्तरसम्बन्धस्याग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवाणीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षानुमेयश्चात्मेति । सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसम्बन्धीत्येवम्प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डं समारब्धम्” । अधिकारिभेदेनैव कर्मकाण्डे प्रवृत्तिः “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्” इति गीतायामपि दर्शितोक्तेः । अत एव “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन

तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यैव कर्म्मणां विविदिषाहेतुत्वोक्तेः विविदिषायामेव कर्म्मकाण्डप्रतिपाद्यकर्म्मणामुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्म्मकार त्रि॰ कर्म्म करोति अभृत्या अण् उप॰ स॰ । विना वेतनेन १कर्म्मकारके (वेगार) (कामार) इति प्रसिद्धे सङ्कीर्णजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः । "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । न हि खड्गो विजानाति कर्म्मकारं स्वकारणम्" उद्भट. ।

कर्म्मकारिन् त्रि॰ कर्म्म करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । कर्म्मकारके "तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः" मनुः

कर्म्मकीलक पु॰ कर्म्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे । त्रिका॰ । [कर्म्मक्षम देहं यातो धर्म्म इवाश्रितः" रघुः ।

कर्म्मक्षम त्रि॰ कर्म्मणि क्षम ७त॰ । कर्म्मकरणसमर्थे "आत्म-

कर्म्मक्षेत्र न॰ कर्म्मणो क्रियानुष्ठानस्य क्षेत्रम् । जम्बुद्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नववर्षाण्युक्त्वा "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रम् । अन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग॰ ५,१७,१२,१२, कर्म्मभूमिरप्यत्र स्त्री । "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः" इत्युपक्रम्य "कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च यच्छति" । "अत्र सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नारकित्वञ्च यान्ति चातश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते" विष्णु पु॰ पराशरवाक्यम् ।

कर्म्मग्रन्थि पु॰ कर्म्मणां ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्ये वासनाख्ये दोषे तस्यैव सकलकर्म्मप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्म्मबन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मचण्डाल पु॰ कर्म्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशुनश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः" वशिष्ठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु । २राहौ च । "उच्छित मस्तकं राहो ! ग्रसता चन्द्रमण्डलम् । कर्म्मचण्डाल ! कोऽयं मम पापकं कुरु" पञ्चतन्त्रप्रमाणमन्त्रः । राहोश्च अमृतवञ्चनादुदीर्घदोषवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मचित् त्रि॰ चितवान् चि–भूते क्विप् ६त॰ । १कृतकर्म्मणि । कर्म्मणि क्विप् ६त॰ । २कर्म्मणा चीयमाने च "कर्म्मचयान् कर्म्मचितके कर्म्मचैवाधीयन्ते कर्म्मणा चीयन्ते" शत॰ ब्रा॰ । १०,४,१,८ ।

कर्म्मचित त्रि॰ कर्म्मणा चितः चि–क्त । कर्म्मनिष्पाद्ये "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः" वेदपरि॰ श्रुतिः

कर्म्मचेष्टा स्त्री कर्म्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थं चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्" इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्म्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी" मनुः ।

कर्म्मचोदना स्त्री कर्म्मणि कर्म्मावबोधने चोदना विधिः । कर्म्मविषये १प्रेरणारूपे विधौ "कर्म्मावबोधनं चोदना क्रियाया प्रवर्त्तकं वचनमिति" मीमा॰ भा॰ । चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया करणे ल्युट् ६त॰ । २कर्म्मप्रवृत्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेऽर्थे च । "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना" गीता । "ज्ञानमिष्टसाधनमितिबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म्म, परिज्ञाता तज्ज्ञानाश्रयः त्रिविधा कर्म्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्म्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति ततश्चायमर्थः–उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्म्मविधिः प्रवर्त्तते इति" श्रीधरः ।

कर्म्मज त्रि॰ कर्म्मणो कर्म्मजन्यादृष्टात् जायते जन–ड । कर्म्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः यथोक्तं भावप्र॰—

"ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा सुषुप्सा च जरामृत्युप्रभृतयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पन्ने जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथ उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमः संन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्म्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्म्मजाः व्याधयः महत्पूर्व्वजन्मकृतदुष्कर्म्मभोगभावकम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः न तु दुष्टाहारादिदोषेण जनिता कथिता । प्रायश्चित्तमात्रेण निवर्त्तन्ते यथाव्याधिविशेषेः । न च कर्म्म

याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः । दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । ननु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं दृश्यत एव । ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यन्ते ? । दोषजेष्वपि वस्तुतः व्याधिकारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारदूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्त इति समाधिः । कर्मदोषोद्भवाः । स्वल्पदोषा गरीयांसस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वं तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति । दोषा स्वल्पा अपि निदानस्तनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणतां मन्यन्त इति । कर्मक्षयात् कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् । दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणम् दुष्कर्म तद्भेषजार्थद्रव्यव्ययादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यहृद्यभक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं यान्ति । शेषा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः । २कायिकवाचिकमानसकर्मभवे स्थावरादिजन्मनि "शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् । कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः" ३कर्मजातमात्रे पापादिदोषे च "तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः" मनु । क्रियाजन्ये ४संयोगे ५विभागे च । "अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः । कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्यो ऽन्यतरकर्मजः । तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् स योगजोऽपरः । आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः । मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः । तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः । अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् । एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः । विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्" भाषा० ६वेगाख्यसंस्कारे च "मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित्" भाषा० ७वटवृक्षे पु० जटा० । ८कलियुगे पु० शब्दर० । क्रियाजकर्मभवादयोऽप्यत्रार्थे । ९धर्माधर्मरूपे गुणभेदे अदृष्टे वेदान्तिमते कर्मणः सूक्ष्मावस्थापन्ने १०संस्कारभेदे ११स्वर्गे १२नरके च अदृष्टद्वारा तयोः कर्मजन्यत्वात्तथात्वम् ।

कर्मजित् पु० जरासन्धवंश्ये मागधे नृपभेदे "अथ मागधराजानो भाविनो ये वदामि ते" भविता सहदेवस्य (जरासन्धपुत्रस्य) मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः । ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः । सुनक्षत्रः सुनक्षत्रात् वृहत्सेनोऽथ कर्मजित्" भाग० ९,२२,२० ।

कर्मठ त्रि० कर्मणि घटते कर्मन्+अठच् । कर्मनिष्पादनार्थं घटमाने । "स कर्मठः कर्मफलानुबन्धी" भट्टिः ।

कर्मणि स्त्री कर्म नयति समाप्तिम् नी-बा०डि णत्वम् । कर्मसमाप्तौ कर्मण्यायां प्रायश्चित्तेष्टौ । "कर्मणिरेव तत्र प्रायश्चित्तिः" शत० ६,६,४,९ ।

कर्मण्य त्रि० कर्मणा सम्पादि यत् । १कर्मणा सम्पन्ने भोज्ये सि० कौ० । कर्मणि साधु यत् । २कर्मकुशले सि० कौ० । "यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षः" ऋ० ३,४,९ । "अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना" ति० त० । ३वेतने स्त्री क्षीरस्वामी । वेतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्मण्यभुज् त्रि० कर्मण्यां वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप् ङीत० ङ्यापोरिति ह्रस्वः । वेतनेन कर्मकारके भरण्यभुगित्यमरपाठान्तरमिति क्षीर० ।

कर्मदेव पु० कर्मणा देवः प्राप्तदेवभावः । १त्रयस्त्रिंशद्देवभेदे । "स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते, ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः" तै०उ० । "कर्मदेवा ये वैदिकेनाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपि यन्ति, देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलव्यापी" शाङ्कर भा० । त्रयस्त्रिंशच्च देवाः आनन्दगिरिणा दर्शिताः । "अष्टौ वसव एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति २कर्मणा देवलोकं गते च । "स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः" शत० ब्रा० १४,७,१,३५ । ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः" भा० ।

कर्मदेवताऽप्यत्र स्त्री । "ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्तास्तु कर्मदेवताः" मल्लिना० । "अस्मिन् वर्षेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत्पदम् । अवाप्याजानदेवैवाः पूज्याः कर्मदेवता" इति मल्लिना० पु० ।

कर्मदोष पु० कर्मैव दोषः, कर्मणि दोषः, कर्महेतुर्दोषो वा । १दुष्टे पापजनके हिंसादौ कर्मणि । "संभवत् सर्वकर्माणि कर्मदोषानपाकुद्रन्" शरीरजैः कर्मदोषैर्याति

स्थावरतां नरः” मनुः। २कर्म्मजन्ये पापादौ “मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्म्मदोषैर्न लिप्यते” मनुः। “कर्म्मदोषे पापे” कुल्लू०। विहिताकरणाविहिताचरणरूपे ३कर्म्मविपर्य्यदोषे च। “अनेन गतीर्ण्णां कर्म्मदोषसमुद्भवाः” मनुः। “विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्म्मदोषजन्याः गतीः” कुल्लू०। ४सकलकर्म्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे च। “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्” इत्यादि० गौत०सू०मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्तिरूपकर्म्महेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कर्म्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते समासाधीनलक्षणान्यूने समासभेदे “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयः” पा०। तल्लक्षणादिक शब्द०प्र०उक्तं यथा “क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन, भवेदेष समासः कर्म्मधारयः। क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्म्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्म्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः, तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदस्यार्थस्य सिंहादिशब्दस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्म्मधारयानुशासनात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकस्योपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः, प्रवलमपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयबोधकमपि न क्रमिकं विभक्त्याव्यवधानात्। यदि च तत्तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतोऽन तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यप्रत्ययेत्यत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवंद्वन्द्वात्मकनाम्नैवोपस्थापिते घटे पटे च नीलस्य तादात्म्यसम्बन्धेनान्वयाच्च व्यभिचारः। लोकपचति धान्येन धनं, प्रज्ञया पटुरित्यादावपि लोकादेर्न धान्याद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यप्रत्ययेत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव। राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषोऽपि पूर्वपदगम्यराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकत्वेन समासविग्रहयोस्तुल्यार्थत्वस्यानुपपत्तेः, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव। अतएव राजपुरुष इत्यादौ पूर्व्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृतामपि सङ्गच्छते। यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते। किञ्चिद्विशिष्टस्वार्थानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम्। नचैवमपि पञ्चपूल्यादिद्विगौ द्विगाव्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगाव्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुष इत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्म्मधारयः साधुः प्रमेयधूम इत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुष एवेति दृष्टा। चन्दनतरुर्हिमगिरिर्वसन्तसमय इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्म्मधारये तन्त्रं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वम्। पुरुषोत्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम्। अतएव तत्र पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुष इत्यपि कर्म्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः कर्म्मधारयः प्रायशो नेष्यते नीलतदस्तीत्यादितो जात्यापि नीलोत्पलादेरलक्षत्वाद्यप्रतीतेः। “पक्वयष्टोदनं रम्यमामतद्व्यञ्जनं तथा। नीलयद्रसमास्वाद्य कटुतद्रूपमीष्यते” इत्यादिप्रयोगात् कश्चिदिष्यतेऽपि। प्रयुक्तश्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि। तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं नतु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवात्तेनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्म्मधारयादिकः समासो न यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव तदुक्तं भर्त्तृहरिणा “अबुधान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः” इति वैयाकरणाः, तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादिप्रत्येकपदोपस्थितया तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्य प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्व तन्त्रमुरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थद्वयर्थयोर्नान्वयबोधः, परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्म्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचये ?। नच समासस्याशक्तत्वे नीलो द्रव्यं घट इत्यादाविव नीलघटो द्रव्यमित्यादावपि घटे धर्म्मण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक एव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयता-कोऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात्। विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकताख्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेतन्यदेतत्। घटमित्यादौ तु घटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः। ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्मिताकधीजनकः कथं न स्यात्? इति चेन्न "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो ह्यनन्य समास" इत्याद्युशिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात्। नीलपीतोत्पले रक्ते पीतनीलोत्पलान्वितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रक्तमित्याकारक एव बोधो न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रक्तमित्याकारः। अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धकथनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम्। घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानतत्पुरुषेण बहुनामगर्भो नवैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः"।

अत्र समासे विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि० स्थितौ यथा।

"कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा तां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु अत्र ब्रूमः—कर्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरभेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वाऽनुभूयते स चान्वय एव तत्त्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदाल्लभ्यते वेति न तदर्थं लक्षणा। राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते। राजसम्बन्धिनश्चान्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थलक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्यायत्वाद्राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयो भासते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन। एवञ्च बहुव्रीहौ चरमान्त्यपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्यापरपरतया लाक्षणिकत्वात् ताभ्यां कर्मधारयो बलवान् सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात्। अतएव "एतयैव कृत्वा निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र कर्मधारय एव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणापत्तेः"। वैयाकरणास्तु समासमात्रे विशिष्टेऽतिरिक्ता शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं वर्णयन्ति यथा वैया०भू०

"अपि च समासे विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारे राजपुरुषश्चित्रगु नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्रानन्वयप्रसङ्गः। राजपदादे सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलं पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात्। तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वय। शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्णिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्गः। तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः"। "तत्सूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथाविधकृत्याऽपि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययो शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तविरोधः स्यात् इत्यत आह। "पर्य्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते। शक्तिपक्षेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्"।

"पर्य्यवस्यन्नसौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च तदानीन्तनबाधप्रमादाद्यधिकरणाविरोध इत्यर्थः। अयं भावः—निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चैकैकं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थकम्। तथा च "नानार्थे तात्पर्य्याद्विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनाया पदद्वये पूर्वोपस्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति। परेषामपि सति तात्पर्य्ये षष्ठी प्रवेशयेतिलक्षणाबाहुल्यारत्वात्तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक्"।

"सुबन्तकर्मधारयजातीयदेशीयेषु" "तत्पुरुषेऽनञ्कर्मधारयः" पा०। "द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं सततमद्गेहेऽव्ययीभावः। तत् पुरुष। कर्म धारय येन स्यां बहुव्रीहिः" उद्भटः।

कर्म्मन् पुंन० कृ—कर्म्मणि मनिन् अर्द्धर्चादि०पा० अमरे तु न०। व्याकरणपरिभाषिते कर्त्तुः क्रियाफलाश्रयतयाभीप्सिततमे पदार्थे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" पा०। व्याख्यातञ्चैतत् सि०कौ० यथा—

"कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्"। विवृतञ्चैतदस्माभिः सरलायां यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। "धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता" इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्वर्त्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्" इति। तत्र निर्वर्त्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः-प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्य्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतश्रमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारणत्वेन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्य प्राप्त यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म" पा० इत्यादिनाकर्मसंज्ञया कर्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्येप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्"।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द० प्र० अन्यथोक्तं यथा "यगन्तधातोरर्थो वस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः" यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्य तिङा यत्र स्वार्थे तदीयोपाश्रयोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्तृताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्त्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रसक्तेः)। कर्मत्वमिवानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्मोऽपि न तत्कर्त्ताभिन्नमिति 'तद्व्युदासः'। ननु चैत्रकर्त्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयोगस्य जन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छति

इतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधितत्वात्। यत्तु फलमिव क्रियायामन्वित परसमवेतत्वमपि कर्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, परत्वञ्च तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथा च चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिकोन प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य चैत्रे बाधाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोगस्तद्वान् ग्राम इत्यन्वयबोधनेन किञ्चिद्बाधकमिति प्राच्यैरुक्तं तन्न युक्तम्, स्वाकाङ्क्षातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमेन तिङर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेर्भेदान्यसम्बन्धेनान्यत्र प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्यादृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्, चैत्रेण गम्यते द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्ववाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथा च चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वाच्च व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात् चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेश्चैत्रे बाधाच्चैत्रं गच्छति चैत्र इत्यादिकोन प्रयोगः। प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतौ द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राहुस्तच्चिन्त्यम्। इत्थं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः। वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियाया ग्राह्यमतः खगाद्यवधिकविभागस्य खगाद्यसत्त्वात् खगं त्यजति खग इत्यादिकोन प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खग इत्यत्रापि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः। प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्यजिगम्योः पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गत्यर्थक्रियायाः संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाश्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् वृक्षं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य वृक्षं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। न चैवं स्पन्दोन स्पन्द इत्यादेरिव त्यागोन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियावाचकत्वेनैवान्वययोग्यत्वासम्भवात्। द्वितीयासाकाङ्क्षत्वमन्तधातुत्वप्रयुक्तमेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारो न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः ग्रामभक्तावव्याप्तत्वात्। स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति वृक्षं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावान् वृक्षविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो न तु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावान् वृक्षविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः, संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः। परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः। इयांस्तु विशेषो यत्तत्र चन्द्रसूर्ययोर्मिथोऽनन्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः, वृक्षं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तद्वृत्तिस्तदवधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः संयोगादेर्वैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः। सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक्त इत्याहुः । (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तन्निविष्टे च विक्लित्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यत एव अतएव "अनन्ताः परमाणवः पच्यन्ते" इति किरणावल्यामाचार्याः । ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । तृणं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन तृणादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजतीत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वान् इत्याकारस्तत्र बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजतीत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदो येयं भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावाच्च तत्र पितरं यजतीत्यादिकः प्रयोगः । परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेश्वरे प्रीतिविरहादयोग्यतापत्तिः । घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यादिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः, प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्याधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया घृतस्य करादेः प्रसारणन्युब्जीकरणादिरेव । अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव । वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्याधेयं धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव । प्रतिमादौ घृतादिस्नपनं मन्त्रकरणकमपि नाग्न्यधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकतत्पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः । प्राजापत्येऽपि होमे मानस एव मन्त्रः करणम् । यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद् घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः । न चैवं हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्म्मतया वह्निं जुहोतीत्यादिकप्रयोगापत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वादन्यथा गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मताया दुर्व्वारतापत्तेः ऊर्द्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात् । न चोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतवहिःक्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् "अकथितञ्च" इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते । धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रह इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं, विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तज्जन्यस्य स्वीकारो न प्रतिग्रहः । ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान्, ग्रामनिष्ठं यत् परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः । मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं न तु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः । नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः । स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः । ननु यजन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नस्तद्वत्त्योर्यदि

कर्मत्वं तदा दुहादेर्द्विकर्मकत्वाव्याप्तिः। गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्येवमन्वये मोचनवह्निसरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यन्मोचनरूपं तस्यैव कर्मप्रत्ययाद्यैर्बोधनात् "गौणे कर्म दुह्यादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते" इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वक्ति। यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते। द्वितीयया कारितोऽर्थस्तदा तत्कर्मतोच्यते। यद्धातोर्यदर्थे द्वितीयया यादृश स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्धात्वर्थक्रियायां तत्कर्मत्वम्। तेन गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयोगात् पयःप्रभृतेरप्यक्षतम्। पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे। भजते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः। चौरं रुजन् पय परिषत्कुर्व्वित्यादावेव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थकर्मतया विशेष्यत्वं सुलभं यष्ट्यामजादेर्निंहादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणकर्मत्वमेव, अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ क्रीडाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्मप्रत्ययाः। दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकास्तेन गां पयो दोग्धि गोप इत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थः इति तत्रत्यमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोर्विमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र वह्निसरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदनुकूलव्यापारो दोहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं वह्निसरणरूपं फलमादाय पयसो मोचनात्मकस्य तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशत्याचष्टे, इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकोबोधस्तादृशव्यापारश्च धर्मः सेव्यतामित्याद्याकारो गुर्व्वाद्यभिलापः। शत्रुं शतान्नि जयतीत्यत्र उत्कर्षावच्छिन्नपराभवो जयतेरर्थः तथा च शतस्य उत्कर्षानुकूलो यः शत्रुकर्मकपराभवस्तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। पराभवश्च तिरस्कारः। प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र स्वत्वावच्छिन्नशासनं दण्डार्थस्तथा च शतस्वत्वानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मन्थनं तत्कर्त्तेत्यर्थः। उन्मन्थनमालोडनम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथाच पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्चैवं यथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः। नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादि। पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा च पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थे तथाविधो व्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्राममाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं वक्रीकरणम्। गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयधीः। वृक्षं फलान्यवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघट्टनं चिनोतेरर्थस्तथा च फलकर्मकच्छिदानुकूलं यद्वृक्षस्य विघट्टनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुह्यादिः। यदुक्तमभियुक्तैः "दुहिर्वदस्यर्थजिदाप्तमन्थिपृच्छार्थयाचौ नयनार्थयाचः; कर्षौकृषिविञ् च तथार्थहर्त्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादि"। तथार्थहर्त्तौ निरुक्तसदर्शहर्त्तौ। "गतिभोजनधीप्राप्तियत्नार्थभौव्यधातुषु। कर्त्तृत्वं हेतुविहितण्यन्ते स्यात्तेषु कर्मतेति" शाब्दिकमत, गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति, गुरूननुमापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्थापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्त्तृत्वमेव गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः। तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः। सुतान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रो ग्रामं भावयते, ग्रामस्य भावक

इत्यादौ प्रयोगोऽपि भवति। स्वार्थविहितणयन्तस्य कर्त्तुः कर्म्मतानिरासाय च पचे विहितत्वमनुक्तम्। "अभिभाषायामेव भुक्तार्थत्वेऽपि वक्तव्यः। तथाच कर्त्तुः कर्म्मत्वं क्रियया प्राप्तुं यदिष्टं इति कारणात् भक्षयति मूषिकान् मार्जारम् भक्षयति सस्यं च गमनार्थादेरभक्षे कर्त्तरि कर्म्मता न तु भक्षयत्योदनं भत्येनेत्यादौ, भक्षयति मजा परिजनैः कुन्दय इत्यादौ तु न गौणत्वं भवितव्यम्। वाहयति रथमश्वान् सारथिं वाहयति गोणीं वृषभान् वाणिजः इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन धनिक इत्यादौ स्वनेच्छया वाहकोऽपि धनिकादिः। "हृक्रोस्तु कर्त्तुः कर्म्मत्वं कारकत्वे वा विभाषया। अभिवादिदृशोरेवमात्मनेपदप्रयुक्ते" इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्देनेत्यत्रेव कुविन्दमित्यत्रोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्म्मत्वापगमः। तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा समसी, विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम्। परन्तु पूर्व्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्म्मत्वस्य वैकल्पिकोऽविधिः। गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा स्वकृत्यः, भृत्य दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु एगोः प्राप्तावभिवादयतेरप्राप्तौ च। अनात्मनेपदत्वे तु पान्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्म्मत्वादिकम्। आत्मनेपदे नियोजयत्योदनं खादयति आदयति वा दारं क्रन्दयति, पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नोदभूतेर्हृग्रादर्थकत्वेन तत्कर्त्तुः कर्म्मत्वं प्रवृत्तमपि "न नीखाद्यादिशब्दायक्रन्दिह्वयतिवहां कचित्। रेखुगयन्तेषु कर्त्तुः कर्म्मता प्यात्त्वहादिष्विति" भर्तृहरिवचनाक्षिप्यते। अत्र च कालिकादादिवृत्तिकदमावे कर्म्मत्वार्थं निर्वाचनाभिलषन्ति, भट्टेन च सूपं वादामानोन्नते इत्यादौ कर्म्म विहितस्य प्रागुक्तादेर्नोत्तपपत्तिरिति वदन्ति। एव प्राचीनत्यादौ प्राप्तिरूपफलस्य परस्परया तदात्मत्वस्य विरहः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विवक्षितं वा द्वितीयार्थः। दिनकरस्तु संस्कारात्मकफलमेव ज्ञानं जानात्यर्थमनुमन्यते पुरुषमेव कर्म्मत्वं घटादेरित्याह स्मरद्भ्यां ज्ञानमित्यादिः संस्कारप्रतीते परिहतेन ज्ञानत्वमेव ज्ञानानुभूयमानावच्छेदकत्वात् घटकोदेशावच्छेदके निविष्टत्वे वा घटं जानातीतिप्रयोगप्रसङ्गात्। अन्यथा स्मरणावच्छेदकत्वमेव तत्र धात्वर्थ इति तन्मते घटोऽवगतोऽज्ञातोऽयमित्यादौ घटादेरेव

कर्म्मतेति भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्ताया ज्ञाततायाः मानाभावादन्यथा ज्ञाततायाश्च कृततादेरप्यतिरिक्ताया कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोमि आपादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति। घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्म्मत्वं घटादेरुपनीतभानादौ तादृशाप्रयोगात्। आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयोऽवच्छाते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यतारूपो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन तण्डुलपाकस्य प्रकारकृतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिकोऽप्रयोगः पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अदृष्टत्वेन लक्षणया तण्डुलादिविषयकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात्। वस्तुमानस्तु क्रमेण धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तन्मते प्रत्ययमेव कर्म्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं भासते तत्र न द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादावित्याहुः तत्र कृत्यादिपदादुत्पत्तिमात्रप्रतीत्या यत्नार्थकस्यैव करोत्यर्थत्वात्। मीमांसकमते तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयैव फलविषयोदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वक्ष्येऽहं "सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्तेर्विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया साध्यं फलं सुखमिति" तथा च तन्मते तण्डुलपक्वदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः। मासं जीवति, क्रोशं स्वपिति, गोदोहं तिष्ठति, कुरून् स्वपितीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्म्मत्वं सूपात्त्वमाव्यते "कालाभावमध्वगन्तव्यानां क्रियाधारा भोक्ततामपि। आधारता भौव्यधातोः कर्म्मता स्याद्विभाषयेति" स्मृतेः"। "कर्म्मणि द्वितीया" "कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः" पा०। सकर्म्मकः अकर्म्मक इत्यादि। स्वर्गवैदिकमतसिद्धे पूर्व्वकृत्यानिते क्रियारूपे पदार्थभेदे। शब्दवादि कणादस्तथा वर्णोदीरितं यथा— "उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" सू० "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम्" सू० "तत्र कर्म्मणोऽसमवायि एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य स्वैकृत्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणम्, संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति सोऽपि

पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्वसंयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वम् स्यात् स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्वसंयोगध्वंसस्य स्वोत्पत्त्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या द्गुणसम्बन्धाभावात्। नित्यं इति सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं चलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा। स चायं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नाविरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापि निराकरिष्यमाणत्वात्। लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकार पूर्वोक्त एव उपस्का०। "संयोगविभागवेगानां कर्म समानम्" सू०। "क्वचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह कारणमित्यनुषङ्गः यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन सह यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्यकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकस्याप्युपलक्षयति" उपस्क०। "न द्रव्याणां कर्म" सू०। "ननु क्रिया यदा द्रव्यारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वादत आह कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः। कुत एवमत आह" उपस्क० "व्यतिरेकात्" सू०। "व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थस्य कर्म न द्रव्यकारणम्। किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा, न तावदाद्यं, द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वेन अवयवकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः। न द्वितीयं, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्व्यभिचारात्' उपस्क०। "गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां कर्म" सू०। 'ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणामपि कर्म कार्यम्? इत्यत आह। कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं "तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते" इति सूत्रे च कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूद्यते इति भावः" उपस्क०। "असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते" सू० "असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येष्विति योज्यं, तथा च न द्रव्ययोरेकं कर्म समवैति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवैति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्यं कर्म न विद्यते। अत्रापि विदिक्सीमार्थो न समाधानः: यदि कर्म व्यासज्यवृत्ति स्यात् एकस्मिन् चलति, द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्यात्। न चैतत्, तस्मान्न कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः। ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारब्धम् एव कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः, एवमन्यत्राप्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयवकर्मसामग्र्यव्याप्यत्वात् तत्रोपपत्तेः न तु वैपरीत्यम्, तत्रावयवे चलति सर्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्मणैव कार्यस्यापि संयोगोपपत्तेः" उपस्क० "ननु मूर्त्तगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्मणः किमपि न कार्यमित्यायातं, तथा चातीन्द्रियाणां परमाण्वादिगतानाम् अनुमानमपि दुर्लभं, लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति सूत्रोक्तमेव कारणत्वमाह "संयोगविभागाश्च कर्मणाम्" सू० "जन्या इति शेषः अस्याभिप्रायेण बहुवचनं चकारोऽप्युपलक्षणीयः। ननु द्रव्यकर्मणोर्न कर्म कार्यमिति पूर्वमुक्तम्, संयोगविभागौ तु संयोगविभागकार्यावेव, तथा चेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह" उपस्क०। "कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम्" सू०। "कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणोः प्रति कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं तेन "संयोगविभागाश्च कर्मणाम्" इति सूत्रं व्याहन्यतेति भावः" उपस्क०। तच्च कर्म पञ्चविधम्। "उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च" भाषा०। अत्रेदं बोध्यम्। कृञो यत्नार्थकत्ववादिमतेऽस्य यत्नार्थककृधातुनिष्पन्नत्वेऽपि उत्क्षेपणादिक्रियामात्रे रूढत्वं न तु यौगिकत्वम्। तत्र कर्मपदस्य प्रदर्शिते कर्मादिशब्दवत् कर्मपदस्य रूढत्वप्रतिपादनपरे शब्दचि० वाक्ये उक्तम्। कृञ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारमात्रार्थकत्ववादिमते तु यौगिकत्वमिति भेदः। व्याकरणमते व्यापारमात्ररूपक्रियायाम् "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" इति हरिका

कल्पोयत्नार्थकत्वनिरासेन कर्मपर्य्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः। क्रिया च धातुपात्तव्यापारभेदः अधिकं क्रियाशब्दे वक्ष्यते। ४शास्त्रविहिते अग्निहोत्रादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्" इति व्यासोक्तेः। तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सन्ध्यावन्दनादि। नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्त्तव्यताकं जातेष्ट्यादि। काम्यं कामनाधीनकर्त्तव्यमश्वमेधादि। पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्त्विकराजसतामसभेदात्। तल्लक्षणान्युक्तानि गीतायां यथा "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्" ३। "नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यम्। अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छुना साहङ्कारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायाससमतिक्लेशयुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबध्यत इत्यनुबन्धः पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं वित्तक्षयं हिंसां परपीडां पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य, केवलं मोहादेव यत् कर्म्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्" ३ श्रीधरः। प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णकृष्णशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेक्षं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि। कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि। कृष्णशुक्लम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि। कर्मविपाकशब्दे उदा०। तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं, प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्। निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। "कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" मल०त०रघुन०। विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः। ५क्रपौ च "तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयते" श्रुतिः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेर्लोकवत्" जै०सू०। अत्र कर्मशब्दः कृषिवैदिककर्मोभयपरः। "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयतीति" श्रुतिः। "फलं कर्मायत्तम्" मीमांसकाः।

कर्म्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्-अण्। कीकटदेशस्थे नदीभेदे, यस्या जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति। "कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्तसौ मतः" भाषा०।

कर्म्मनिष्ठ त्रि० कर्म्मणि निष्ठा यस्य। २यागादिकर्मासक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे" मनुः। ७त०। २कर्मासक्तौ स्त्री।

कर्म्मन्द पु० भिक्षुसूत्रकारके ऋषिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि। कर्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब०व० सि०कौ०। इनेर्बहुष्वेव पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यमूलः।

कर्म्मपथ पु० कर्मणा कायिकादीनां पन्थाः अच् समा०। "कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत्" भा० अनु० १३ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्रोक्ता यथा "प्राणातिपातः स्तैन्यञ्च परदारमथापि वा। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्। असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत्। अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्। तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम्"।

कर्म्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्मप्रवचनीयः कर्त्तरि भूते चानीयर्। "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणिन्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु। ते हि सम्प्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः" इति "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्। अन्वादयश्चार्थभेदे तत्संज्ञकाः सूत्रे चार्था मा०दर्शिताः यथा "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनुर्लक्षणे" "तृतीयार्थे" "हीने" "उपोऽधिके च" "अपपरी वर्जने" "आङ्मर्यादावचने" "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि-

स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते । यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन ! । कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते । नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः । यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः । तदर्थं कर्म्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर । सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् । देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ । इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् । अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः । कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः । तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः । कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते । न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि । यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्व्वशः । उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम् । सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः । सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ! । कुर्य्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् । न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् । प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते । तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते । प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् । मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" । "एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम् । किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् । कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः । कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत् । यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः । त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः । निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषम् । यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते । गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म्म समग्रं प्रविलीयते । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना" ।

कर्म्मणां त्याज्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यत्राध्याये तत्रोक्तः । "सन्न्यासः कर्म्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्म्मसन्न्यासात् कर्म्मयोगो विशिष्यते । ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो ! सुखं बन्धात् प्रमुच्यते । सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् । यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति । सन्न्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति । योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते । नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् । प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।

युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्व्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्व्वन्न कारयन् । न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्म्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते" । एवं गीतायां नानास्थानेषु फलाभिसन्धित्यागेनैव कर्म्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वमुक्तमनुपद वक्ष्यमाणे पात० भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च मुमुक्षुणा उक्तप्रकारेणैव कर्म्म करणीयमिति स्थितम् । कर्म्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानादिरूपे क्रियात्मके २योगसाधने । यथा च तप आदीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जल सूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू० । "उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो योगः सिध्यति अनादिकर्म्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व्व-क्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा" भा० । "उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्त्वशुद्ध्यर्थं, ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतरक्षाविधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं, कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आरुरुक्षोः प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तपःस्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे । "योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते" इत्युपक्रम्य तपः "स्वाध्यायादयो" दर्शिताः । व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अनादीति । अनादिभ्यां कर्म्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता । अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः, ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्मपारादयः, परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्, यत्रेदमुक्तम्— "कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति "तत्फलसन्न्यासो वा" फलानभिसन्धानेन कार्य्यकरणम् । यत्रेदमुक्तम् "कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि"(गीता) विव० ।

"स हि क्रियायोगः" भा० "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" सू० "स ह्यासेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्म्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति" भा० । "तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति" ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसंख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु वन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसंख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति वन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसारूप्यमुक्तम् स्यादेतत्प्रसंख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्म्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतनवे हि बलवद्विरोधिप्रस्तां सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते किन्तु प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्त्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्बलेषु तद्विरोधिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूता नैव यावत् परामृश्यते सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिसूक्ष्मप्रज्ञायमितत्तया सूक्ष्मोऽस्या विषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कुतः ? समाप्तोऽधिकारः कार्य्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति" विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कर्म्मरङ्ग पुन० कर्म्मणे ह्विंसायै रज्यते रन्ज—घञ् अन्यथासादिवत् निमित्तार्थे द्वित० । (कामराङ्गा) १वृक्षफलके वृक्षे शब्दच० २तत्फले न० तद्गुणा भाव० उक्ताः "कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातकृत्" कफवात-

धिप्रतिद्यत्नयो" "अधिपरी अनर्थकौ" "सुः पूजायाम्" "अतिरतिक्रमणे च" "अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" "अधिरीश्वरे" पा०। "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" पा०।

कर्म्मन्यास पु० कर्मणा विहितकर्मणां विधिना न्यासः त्यागः, कर्मणाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां फलस्य न्यासो वा। विहितकर्मणां विधानेन १त्यागरूपसन्न्यासायाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानेन२कर्मफलत्यागे च। कर्मसन्न्यासोऽप्यत्र।

कर्मफल न० कर्मणः शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम्। शुभाशुभकर्मणां १सुखदुःखादिरूपे। फले तत्र विहितकर्मणां फलाभिसन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिः अनभिसन्धाने परम्परया चित्तशुद्ध्या मुक्तिप्राप्तिरिति भेदः। यथाह म०त०विष्णु पु० "विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः" गीतापि "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते"। युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलायेत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा फलमनभिसन्धाय कर्माणि कृत्वा मोक्षपीतियेव। शान्तिमाप्नोति सत्त्वशुद्धिपापक्षयसन्न्यासनिष्ठा क्रमेण माप्नोतीत्यर्थः। अयुक्तस्तद्विहितस्य कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत्। फले सक्तः मम फलायेदं कर्म तत्करोमीत्येवं फले सक्तो निबध्यते" म०त०रघु०। "विष्णुपुराणे। "कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् "पितृपक्षे दिवि ये च मूर्त्ता कामप्रदाः काम्यफलाभिसन्धौ—विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" मा० त० रुचिस्तवः। अधिकं कर्मयोगशब्दे वक्ष्यते। कर्मफलानामीश्वरस्यैव दातृत्वमिति वेदान्तिनः। मीमांसकमते धर्मादेव फलमिति भेदः। तच्च ईश्वरशब्दे दर्शिते "फलमत उपपत्तेः"इत्यादिके शा० सूत्रभाष्ये दर्शितम् "यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" "न मे कर्मफले स्पृहा"गीता। कर्मरक्तस्य फलम् शा० मध्यपदलोपः। (कामराङ्गा)२फले मेदि०।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र कर्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं श्रीधरव्याख्यानञ्चोपजीव्य म०त० निर्णीतं यथा—

"वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" भाग० ११,३,४८। "वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम्। नतु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलस्य स्यात्, न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः। अतएवाह 'निःसङ्ग' इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन। फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत आह 'रोचनार्था' इति कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः। एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। "इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः,परमपुरुषार्थपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतथाकृत"। अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, कुत एवं व्याख्यायते, यथाश्रुतस्यैवाघटना दर्शयन्नाह उत्पत्त्येति, द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु परिणामतोदुःखहेतुषु आसक्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतः अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः। तानेवभूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ वा भ्राम्यतः पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः,"पशुकाम"इति "आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम" इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात्। तथाचाप्ततमाप्त्वादिति भावः। कथं तर्हि कर्ममीमांसका कर्मफलपरा वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवसितम्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः? तदाह—हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणा ज्ञानमित्युक्तम्। यथा—"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथा च "ज्ञानमुत्-

पच्यते इत्येषां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः । श्रुतिः "तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चे"ति "अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताश्रवणात् निष्कामेषु कर्म्मसु प्रवर्त्तयते । पण्डितेनापि मूर्खं काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह षष्ठस्कन्धे—"स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म्म हि । न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः"। राति ददाति"। म०त०रघु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसामात्रम् अन्यथा संसारस्य धर्म्माधर्म्ममूलकतया धर्म्मकार्य्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरशब्दे दर्शिते "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये धर्म्मस्य फलदातृत्वमतनिराकरणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् । एकान्ततोऽसति कर्म्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११,३, ४६ । "परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् । कर्म्ममोक्षाय कर्म्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा" इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्म्मणां कर्म्ममोक्षस्यैव मुख्यफलत्वमुक्तं न तु फलाभावः । व्याख्यातञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—"ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्म्माणि विधत्ते न कर्म्ममोक्षाय तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनं अपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्म्ममोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते"। तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टान्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तथाऽऽरोग्यस्थानीयमोक्षस्यैवेति सूचितं कर्म्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्म्मबन्ध पु० कर्म्मणा बन्धः शरीरसम्बन्धः । कर्म्मजन्यादृष्टेन पूर्व्वदेहसम्बन्धरूपे संसारे "कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि" गीता कर्म्मबन्धनमप्यत्र । कर्म्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य । कर्म्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि० । "लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः" गीता । [illegible] सुखदुःखादेर्भोगे [illegible] ।

कर्म्मभोग पु० कर्म्मणः कर्म्मजन्यसुखदुःखयोर्भोगः । कर्म्म-

कर्म्मभू स्त्री कर्म्मणः कृषिकर्म्मणो भूः । १कृष्टभूमौ (चषाखेत) [illegible] २भारतवर्षे च । [[illegible] तथात्वम् ।

कर्म्मसूत्र न० कर्म्म [illegible] सूत्रम् । [illegible] ।

कर्म्ममीमांसा स्त्री ६त० । कर्म्मविवेचकशास्त्रसम्बन्धा संशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्म्मविषयके विचारशास्त्रभेदे सा च "अथातो धर्म्मजिज्ञासा" इत्यादिका जैमिनिप्रणीता

कर्म्मयुग न० कर्म्म०—हिंसायाम् आधारे मनिन् कर्म्म धा० । कलियुगे त्रिका० तस्य हिंसाप्रधानकर्म्माधारत्वात् तथात्वम् ।

कर्म्मयोग पु० कर्म्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि कर्म्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वभावने च । यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा

"एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ ! कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् । यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ ! नान्यदस्तीतिवादिनः । कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति । भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन ! । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः । कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि । योगस्थः कुरु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः । बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम् । कर्म्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्म्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्" ।

अधिकारिभेदेन कर्म्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् । न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः । कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्म्मरङ्गनामतेति बोध्यम् ।

कर्म्मरी स्त्री कर्म भैषज्योपयोगक्रियां राति–रा गौरा॰ ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि॰ ।

कर्म्मशत्रु पु॰ कर्म श्रौतकर्म शत्रुमिव यस्य । १शूद्रे तस्य श्रौतकर्मानधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति शत्रुतुल्यहिंसाहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मवाटी स्त्री कर्म्मणां विहितकर्म्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । तिथौ हेमच॰ । तिथीनां सर्वकर्म्मनिमित्तत्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मविपाक पु॰ कर्म्मणो पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषेण पच्यमानं फलविशेष । पात॰सू॰ भाष्याद्युक्ते जात्यायुर्भोगरूपे १कर्मफले यथा च कर्म्मणा जात्यायुर्भोगात्मकोविपाकः तथा पात॰सू॰भा॰विवरणेषु प्रपञ्चित यथा ।"क्लेशमूलः कर्म्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीय" सू॰। "तत्र पुण्यापुण्यकर्म्माशय कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा य परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्म्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु कृतं पुनः पुनरपकार, सचापि पापकर्म्माशय सद्यएव परिपच्यते । यथा नन्दीश्वर कुमारो मनुष्यपरिणाम हित्वा देवत्वेन परिणत तथा नाहुषोऽपि देवानामिन्द्र सन् स्वकं परिणाम हित्वा तिर्य्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणा नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्म्माशय क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्म्माशयः इति" भा॰ ।

"स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिश्नन्तः क्लेशा कर्म्माशयश्च तथा, न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशाः ? इत्यत आह । क्लेशमूलः कर्म्माशय इत्यादि । क्लेशोमूल यस्योत्पादे च कार्य्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति–अविद्यादिमूल कर्म्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरिति अविद्यादयोऽपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति । व्याचष्टे तत्रेति । आशेरते सांसारिका पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः कर्म्मणामाशय धर्म्माधर्म्मौ, कामात्काम्यकर्म्मप्रवृत्तो स्वर्गादिहेतुर्धर्म्मो भवति एवं लोभात् परद्रव्यापहारप्रवृत्तो नरकहेतुरधर्म्म मोहादधर्म्मे हिंसादौ धर्म्मबुद्धेः प्रवर्त्तमानस्याधर्म्म एव नत्वस्ति मोहजोधर्म्मो, अस्ति तु क्रोधजोधर्म्म. तद्यथा ध्रुवस्य जनकापमानजन्मनः क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्म्माशयेन पुण्येनान्तरीक्षलोकवासिनामुपरिस्थानम्, अधर्म्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्मा प्रसिद्धएव भूतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह । स दृष्टजन्मेति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति । यथासङ्ख्येन दृष्टान्तावाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र नारकाणामिति । येन कर्म्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्म्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिभिरुपभोग्या वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्" वि॰ ।

"सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः" सू॰ ।

"सत्सु क्लेशेषु कर्म्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूल । यथा तुषावनद्धा शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्म्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसङ्ख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेद विचार्य्यते किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम्१ । अथैक कर्म्मानेकं जन्माक्षिपतीति २ । द्वितीया विचारणा–किमनेक कर्म्मानेक जन्म निर्वर्त्तयति३ । अथानेकं कर्म्मैक जन्म निर्वर्त्तयतीति४ । न तावदेकं कर्म्मैकस्य जन्मन कारणम्१ कस्मात् ? अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्म्मणः साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् अनाश्वासो लोकस्य प्रसक्त सचानिष्ट इति । नचैक कर्म्मानेकस्य जन्मन कारणम् २ । कस्मात् ? अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्त सचाप्यनिष्ट इति । नचानेक कर्म्मानेकस्य जन्मन कारणम्३ । कस्मात् ? अनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्य तथा च पूर्व्वदोषानुषङ्गः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्म्माशयप्रचयो विचित्रःप्रधानोपसर्ज्जनभावेनावस्थित प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य सम्मूर्च्छित एकमेव जन्म करोति४ । तच्च जन्म तेनैव कर्म्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म्मणा भोगः सम्पद्यते इति असौ कर्म्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत इति । अतएकभविक कर्म्माशयउक्तइति । दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भी वायुर्भोगहेतुत्वात्–नन्दीश्वरवत् नहुषवद्वेति, क्लेशकर्म्मविपाकानुभवनिर्म्मिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं

चित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्व्विका वासना । यस्त्वयं कर्माशय एष एकभविक उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, कस्मात् ? यो ह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः —कृतस्याविपक्वस्य नाशः १ प्रधानकर्मण्यावापगमनं २ वा नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति ३ । तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रेदमुक्तम् "द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैकोराशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्त्तुमिहैव कर्म कवयो वेदयन्ते" प्रधानकर्मण्यावापगमनं २ यत्रेदमुक्तम् "स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम् कस्मात् ? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापङ्गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति । नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३ कथमिति ? दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत् समानं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करोतीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति, न चोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञायत इति" भा० ।

"अस्यैतदविद्यामूलत्वे कर्माशयो विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशात् मा नाम तस्य कर्माशयान्तरसञ्चयात्, प्राक्तनकर्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वाद् अनुच्छेदः संसारस्यादित्यत आह सतीति । एतदुक्तं भवति सत्सु फलो हि कर्माशयस्तादर्थ्येन तथान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसूते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनाभावशक्तिमी तदभावे न भवतः, न चास्ति सम्भवो न च तत्र यत्नवति वोद्विजते वा, न च तत्र सुखं दुःखं वेति । तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलपरिषिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्रम् इति क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारित्वेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सन्नप्यनन्तोऽप्यनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति सत्स्विति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तुषेति । सतुषा अपि दग्धबीजभावाः खेदादिभिः । दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति । ननु न क्लेशा शक्या अपनेतुं, न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसङ्ख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति । विपाकस्त्रैविध्यमाह स इति । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः । कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् १ । पृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अनादिकाले एकैकजन्मप्रचितस्य अत एव असङ्ख्येयस्य एकैकजन्मचयितादेकैकस्मात् कर्मणोऽवशिष्टस्य कर्मणः साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति । एतदुक्तं भवति कर्मक्षयस्य विरलत्वात् तदुत्पत्तिबाहुल्याच्चान्योन्यव्यपोढिताश्च कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमं शक्योऽवधारयितुं मेधावतेत्यनाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २ । पृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अनेकस्मिन् जन्मन्याहितमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैफल्येन तदनुष्ठानाप्रसङ्गात् । यदैकजन्मसमुच्छेदे कर्मणोऽनेकस्मिन् फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेदे कर्मणोऽनेकस्मिन् ? तत्र अवसराभावात् विपाककालाभाव एव सम्भावितस्येति भावः । तृतीयं विकल्पं निराकरोति—न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ३ । अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवत्ययोगिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्मसहस्रप्रचयाद् अवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमे नियमश्च न स्यातां सत्यपि जन्मनां यौगपद्ये, एवमेव प्रथमपक्षदोषोक्तं दूषणमित्यर्थः । तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति ४ पक्षोऽवशिष्यते, तथाच-

म्नोति जन्म च प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् विचित्रं सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रं यदनन्तरमुद्भूतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत्तु, किञ्चिद्विलम्बेन, तदुपसर्ज्जनं, प्रायणं मरणं, तेनाभिव्यक्तः स्वकार्य्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः एकप्रघट्टकेन युगपत्, सम्मूर्च्छितः जन्मादिलक्षणे कार्य्ये कर्त्तव्ये एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं तच्च जन्म मनुष्यादिभाव । तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं कालभेदावच्छिन्नजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोग सुखदुःखसाक्षात्कार स्वसम्बन्धितया सम्पाद्यत इति । तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते । औत्सर्गिकमुपसंहरति—अत एकभविक कर्माशय उक्त इति । एकोभव एकभवः पूर्वकालैकेत्यादिना समास, एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय ठन् । क्वचित्पाठः ऐकभविक इति तत्रैकभवभवत्वात् भवार्थे ठक्प्रत्यय एकजन्मावच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः, तदेवमौत्सर्गिकैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्यैहिकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्व व्यभिचरितमि—दृष्टेति । नन्दीश्वरस्य अल्पतरकालावच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाकः, नहुषस्य तु पाणिप्रहार 'विरोधिमागस्य इन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो विहितत्वादपुण्यभेदो भोगमात्रहेतु । ननु यथैकभविक कर्माशयस्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलाश्च कर्मविपाकानुभववासनाः ? तथा च मनुष्यस्तिर्य्यग्योनिमापन्नो न तत्सजातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह—क्लेशेति । सम्मूर्च्छितमेकलोलीभावमापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति । औत्सर्गिकमेकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितुं भूमिकामारचयति—यस्त्वसाविति । तृतीयेन वासनातो व्यवच्छिनत्ति । दृष्टजन्मवेदनीयस्य, नियतविपाकस्य चायमेकभविकत्वनियमः न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्यानियतविपाकस्येति । हेतुं पृच्छति कस्मादिति । हेतुमाह यो-हीति । एकान्तावस्थितिमाह कृतस्येति । द्वितीयामाह प्रधाने । तृतीयामाह नियतेति । तत्र प्रथमां विभजते तत्र कृतस्येति । सन्न्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाकृष्णेभ्यो-ऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्ण१ शुक्ल२ । कृष्णशुक्लानि३। तदिह तपःस्वाध्यायादिसाध्य शुक्लकर्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च यस्य कस्यापि कृष्णभागयोगादिति मन्तव्य, तत्रैव भगवान् आम्नायमुदाहरति यत्रेदमिति—द्वे द्वे ह वै कर्मणी कृष्णकृष्णशुक्ले अपहन्तीति सम्बन्ध वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता । कस्येत्यत आह पापकस्य पुंस कोऽसावपहन्तीत्यत आह एकोराशि पुण्यकृतः समूहस्य समूहसाध्यत्वात् तदनेन शुक्लकर्माशयस्तृतीय उक्त । एतदुक्तं भवति ईदृशो नामाय परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्माशय यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लांश्चात्यन्तविरोधिनः कर्माशयान् भूयसोऽप्यपहन्ति । तत् तस्मादिच्छस्वेति छान्दसत्वादात्मनेपदम् । शेषं सुगमम् । अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभाव, न तु स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखात्मनो विरोध्यधर्म अपि तु स्वकार्यं दुःखविरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्य्यं, तत्कार्य्यत्वे स्वाध्यायादिप्रधानानर्थक्यात्तज्जन्मादेव तदुत्पत्तेः अनुत्पत्तौ वा कृष्णपाकादपि विपरीतेन अभिधाने तदनुत्पत्तेरिति सर्व्वं चतुरस्रम् । द्वितीयां गतिं विभजते प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरावापगमन द्वे खलु हिंसादे कार्य्ये प्रधानाङ्गत्वेन विधानादुपकार, "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति" हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थश्च, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानादप्रधानतयेत्यतो न ह्यागत्यैव प्रधानं न्यपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यतिष्ठते प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्य्ये बीजमात्रतयावस्थानं प्रधाने कर्मण्यावापगमनं, यत्रेदमुक्तम् पञ्चशिखेन स्वल्पः सङ्करो ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्व्वस्य पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः शक्योहि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुम् अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरित प्रधानकर्मविपाकसमये च विपच्येत तथापि यावदनर्थसाधनं प्रसूते तावत् सप्रत्यवमर्ष—क्षमिष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्, अतः कुशलस्य महतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रलयाय पर्य्याप्त । पृच्छति कस्मात् ? उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्मतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तं यस्यायं सङ्करः स्वल्पः स्वर्गेऽप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यलवजन्मनः अपकर्षं सर्व्वथा तु तेनापरामृष्टापकर्षमल्पमल्पं अपकर्षं करिष्यतीति । तृतीया गतिं विभजते नियतेति । यदा-

यत्त्वेनेह प्राधान्यमभिमतं तत्तदङ्गितया बलीयस्त्वञ्च नियतविपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्ब्बलत्वमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण, न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात्। ननु प्रायणेनैकदैव कर्म्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिरावस्थानमुच्यते, तत् कथं? न पूर्व्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति। उत्तरम् यददृष्टेति। जात्यभिप्रायमेकवचनम्। तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति यत्त्वदृष्टेति। शेषं सुगमम्" विव०।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू०।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथाचेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकम् एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः" भा०।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्म्मणः, कर्म्ममूलत्वञ्च विपाकानाम्। अथ विपाकाः कस्य मूलम्? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते इत्यादि। व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति। यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्व्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्तव्यम्। नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुका अप्युच्यन्ते सुखफलाः? अनुकूलवेदनीयत्वात्। नचैषा प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्त्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लादे उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम्।

मरणस्य यथा सर्व्वकर्म्माभिव्यञ्जकत्वं तथा पा० भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तच्चाविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्याशङ्क्य निराकृतं यथा—●

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम्। आरब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्म्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्ब्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। नह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्, प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित् कर्म्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्म्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य कर्म्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्म्माधर्म्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनाञ्चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। न च दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथा हि—प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्ब्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्म्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्म्मसद्भावेऽनिर्म्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्म्मक्षयश्रुतेः"।

एवं शुभाशुभकर्म्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः। इदानीमशुभकर्म्मविपाको विशेषतो निरूप्यते स चाधर्म्मशब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते—

पुराणसर्व्वस्वे विष्णुपु० २अ० ६अ० पराशरमैत्रेयसंवादे।

"पराशर उवाच। ततश्च नरकान् विप्र! भुवोऽधः सलिलस्य च। पापिनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहितः। रौरवश्चैव वेधश्च शूकरो विशसस्तथा। महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोऽथ विमोहनः। रुधिरान्धो वैतरणी—

कृमिश्च कृमिभोजनः । असिपत्रवनं कृष्णो लाला-
भक्षश्च दारुणः । तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालोऽप्यधः-
शिराः । सन्दंशः कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ।
श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठो ह्यर्चिश्च तथापरः । इत्याद्या
यातना विप्र । पातका भयदारुणाः । यमस्य विषये
घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्म-
रताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सम्यक्पक्षपातेन योऽवदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् । भ्रूणहा गुरु-
हन्ता च मित्रहा मुनिसत्तम ।। यान्ति ते रौरवे वेध-
श्वासोच्छ्वासनिरोधकः । सुरापो भ्रूणहा हर्त्ता सुवर्णानाञ्च
शूकरे । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्य-
वैश्यहा ज्वाले तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे स्वसृगामी
हन्ति राजभटांश्च यः । साध्वीविक्रयकृद्बध्य (हत्वा) पालिन
केशविक्रयी । तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ।
स्नुषां सुताञ्चाभिगामी महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता
गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेद-
विक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति शवलं द्विज ।
चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृ-
द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्ष्ये वै कृमिशे
च त्वरिष्टकृत् । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पर्य्यश्नाति नरा-
धमः । लालाभक्षे पतत्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके ।
करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः । प्रयान्त्येते
विशसने नरके भयदारुणे । असत्प्रतिग्रहीता तु
नरकं यात्यधोमुखम् । अयाज्ययाजकस्तद्वत्तथा नक्षत्र-
सूचकः । क्रूरः पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ।
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता
ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ।। मार्जारकुक्कुटच्छाग-
श्ववराहविहङ्गमान् । पोषयन्नरकं याति तमेव द्विज-
सत्तम ।। रङ्गोपजीवी कैवर्त्तकुण्डाशी गरदस्तथा ।
सूचीमाहिषिकश्चैव पर्व्वगामी च यो द्विज ।। अगारदाही
मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं
विक्रीणते च ये । मधुहा ग्रामहन्ता याति वैतरणीं
नरः । रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनो हि ये । ते
कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्रवनं
याति वनच्छेदी वृथैव यः । औरभ्रिको मृगव्याधो
वह्निज्वाले पतन्ति वै । पात्यते द्विज तत्रैव यश्चापाकेषु
वह्निदः । व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः ।
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि । दिवास्वप्ने रेतः-
स्कन्नाः ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति
श्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः । यथैव पापा-
न्येतानि तथान्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषै-
र्नरकान्तरगोचरैः । वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये
नराः । कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधः-
शिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान्
सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च
पक्षिणः पशवो नराः । धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च
यथाक्रमम् । सहस्रभागः प्रथमा द्वितीयोऽनुक्रमात्तथा ।
सर्व्वे ह्येते महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः । यावन्तो
जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद्याति नरकं
प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।" विशेषशुभाशुभकर्म्मविपाकाः
तत्रैव शिवधर्म्मोत्तरे स्कन्दोक्ताः "अथ पापैरिमे यान्ति
यमलोकं चतुर्व्विधैः । सन्त्रासजननं घोरं विविधाः सर्व्व-
देहिनः । गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः ।
पुंस्त्रीनपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्व्वदेहिभिः । शुभाशुभ-
फलं तत्र देहिनां प्रविचार्य्यते । चित्रगुप्तादिभिः स-
र्व्वैर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति
ये न यान्ति यमालयम् । अवश्यं हि कृतं कर्म्म भोक्तव्यं
तद्विचारितम् । तत्र ये शुभकर्म्माणः सौम्यचित्ता दया-
न्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा याम्यं यमाल-
यम् । यः प्रदद्याद् द्विजेन्द्राणामुपानत्काष्ठपादुके । स
नरोऽश्वेन महता सुखं याति यमालयम् । छत्रदानेन
गच्छन्ति पथा शुभ्रेण देहिनः । दिव्यवस्त्रपरीधाना यान्ति
वस्त्रप्रदायिनः । शिविकायाः प्रदानेन सद्रथेन सुखं व्रजेत् ।
शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमालयम् । आरामकर्त्ता
छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्पक-
यानेन पुष्पारामप्रदायिनः । देवायतनकर्त्ता च यती-
नामाश्रमस्य च । अनाथपान्थकामाच्च क्रीडन् याति
रथोत्तमैः । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजकाः ।
पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् । द्योत-
यन्तो दिशः सर्व्वा यान्ति दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदा-
नेन सुखं याति गृहे स्वपन् । सर्व्वकामसमृद्धेन पथा
गच्छन्ति गोप्रदाः । येऽन्नदानानि कुर्व्वन्ति ते तृप्ताः
यान्ति सत्पथा । औषधप्रदातारः सुखं यान्ति
निरामयाः । विद्यां ख्यापयमाना गच्छन्ति गुरुशुश्रू-
षणे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्य्यादश्वपृष्ठेन स व्रजेत्। हेमरत्नप्रदानेन याति दुर्गाणि निस्तरन्। वरानडुत्प्रदानेन वरयानेन गच्छति। अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादंश्च गच्छति। इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम्। स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधान्नरः। सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम्। सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बलबुद्धिविवर्द्धनम्। नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते। अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे म्रियन्ति च। रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते। शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत्। हेमरत्नाश्वनागेन्द्रनारीस्रक्चन्दनादिभिः। समस्तैरपि संप्राप्तैर्न रमन्ते बुभुक्षिताः। गर्भस्था जायमानाश्च बालाद्वृद्धाश्च मध्यमाः। आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतापसाः। क्षुधा हि सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः। तस्मादौषधिलेपेन (आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः। नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधासमः। नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः। अतएव महापुण्यमन्नदानं प्रधानतः। यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्वदेहिनः। अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः। तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत्। त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च। अन्नपानप्रदः सर्वमिहामुत्र च तल्लभेत्। यस्मादन्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यसञ्चयम्। अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः। धर्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम्। स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्वसाधनम्। अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम्। तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति। त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम्। पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाश्रयम्। अन्नपानाश्वगोवस्त्रभूशय्याच्छत्रमासनम्। प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः। एवं दानविशेषेण धर्मराजपुरं नराः। यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत्। ये पुनः क्रूरकर्माणः पापा दानविवर्जिताः। ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम्। षडशीतिसहस्राणि योजनानामतीत्य वै। वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपव्यवस्थितम्। समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्मणाम्। पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम्। तीक्ष्णकण्टकयुक्तेन शर्कराविचितेन च। क्षुरधारानिभैस्तीक्ष्णैः पाषाणैर्निचितैस्तथा। क्वचित् पङ्केन महता उत्तारैश्च खातकैः। क्वचित् सूचीनिभैर्दर्भैः संवृतेन पथा क्वचित्। तटप्रपातविषमैः पर्वतैर्वृक्षसङ्कुलैः। प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः। क्वचिद्विषमगर्त्तैश्च क्वचिल्लोष्टैः सुपिच्छलैः। प्रतप्तवालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः। अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः क्वचित्। कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुत्रचित्। अयःशृङ्गाटकैर्व्याप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः। क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च। क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकण्ठान्तप्रवेशया। क्वचिदुष्णाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च करीषाग्निना। क्वचित् सिंहैर्वृकैर्व्याप्तं दंशैः कीटैश्च दारुणैः। क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः। मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पैर्विषोल्वणैः। मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः। पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः। महाविषाणैर्महिषैरुद्रैर्मत्तैश्च रोहकैः। डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः। व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते। महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना। महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः। क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन दार्य्यमाणा व्रजन्ति च। महाटङ्कौघवर्षेण भिद्यमानाश्च सर्वतः। पतद्भिर्वज्रसंपातैरुल्कापातैश्च दारुणैः। प्रतप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना रुदन्ति च। महता पांशुवर्षेण पूर्य्यमाणा रुदन्ति हि। महामेघरवैर्घोरैर्वित्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः। निशितायुधवर्षेण चूर्ण्यमानाश्च सर्वतः। महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना व्रजन्ति च। महाशीतेन मरुता रूक्षेण परुषेण च। समन्ताद्धूयमानास्ते शुष्यन्ते सङ्कुचन्ति च। इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन च। निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः। अविश्रामेण महता निर्गतापाश्रयेण च। तमोरूपेण कष्टेन सर्वदुःखाश्रयेण च। नीयन्ते देहिनः सर्वे ये मूढाः पापकारिणः। यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात्। एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्जिताः। शोचन्तः स्वानि कर्माणि रुदन्तस्ते मुहुर्मुहुः। प्रेतीभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः। भयार्त्ताभीतभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना। बद्धाः शृङ्खलया केचिदुत्तानाः पादयोर्नराः। आकृष्यन्ते घृष्यमाणा यमदूतैर्बलोत्कटैः। उरसाऽधोमुखास्त्वन्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः। केशपाशनिबद्धाश्च समाकृष्यन्ति रज्जुना। ललाटे चासिना चान्ये भिन्नाः कृष्यन्ति देहिनः। उत्तानाः कण्टकपथा क्वचिद्-

20. वाच - III

क्रूरवर्त्मना । पश्चाद्बाहूश्च बद्धाश्च जठरे च प्रपीडिताः । पूरिताः शृङ्खलाभिश्च हस्तयोश्चापि कीलिताः । पीड्यमानेन लम्बन्ते प्रयान्त्यन्ये सुदुःखिताः । जिह्वायाञ्च प्रबद्धेनाकृष्य नीयन्ति रज्जुना । लङ्काभ्यामर्द्धचन्द्रेण क्षिप्यमाणा यतस्ततः । शिश्ने सवृषणे बद्धा नीयन्तेऽन्ये च रज्जुना । नासापवद्धरज्ज्वा च समाकृष्यन्ति चापरे । भिन्नाः कपोलयोरज्ज्वाकृष्यन्ते ते तथोष्ठयोः । विभिन्नाश्चोदरे चान्ये तप्तशृङ्खलया नराः । छिद्यन्ते कर्णयोश्चान्ये भिन्नाश्च चिकुरे परे । छिन्नाग्रपादहस्ताश्च छिन्नकर्णोष्ठनासिकाः । सछिन्नशिश्नवृषणाश्छिन्नभिन्नाङ्गसन्धयः । प्रतुद्यमाना कुन्तैश्च भिद्यमानाश्च सायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः । मुद्गरैर्लौहदण्डैश्च हन्यमाना मुहुर्मुहुः । कण्टैश्च विविधैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमप्रभैः । भिन्दीपालैर्विभिद्यन्ते स्रवन्तः पूयशोणितम् । कृमिजग्धाश्च नीयन्ते सन्तता विवशा नराः । याचमानाश्च सलिलमन्नञ्चापि बुभुक्षिताः । छायां प्रार्थयमानाश्च शीतार्त्ता अनलं पुनः । दानहीना प्रयान्त्येवं याचन्तो विवशा नराः । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् । एवं प्रयान्ति कष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरं तदा । प्रज्ञापितास्तदा दूतैर्निवेश्यन्ते यमाग्रतः । तत्र ये शुभकर्म्माणस्तांस्तु सम्मानयेद्यमः । स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं महात्मानः स्वात्मनो हितकारिणः । येन दिव्यसुखार्थाय भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीभोगभूषितम् । स्वर्गं गच्छध्वमतुलं सर्व्वकामसमन्विताः । तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदन्ते पुण्यसंक्षयात् । यत्किञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोक्ष्यथ । ते चापि धर्म्मराजानं नराः पुण्यानुभावतः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृभूतमिवात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्म्माणस्ते पश्यन्ति भयानकम् । पापाश्चण्डमवना विपरीतात्मबुद्धयः । दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् । ऊर्द्ध्वकेशं महाश्मश्रुं प्रस्फुरदधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचयप्रभम् । सर्व्वायुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्ज्जनम् । महामहिषमारूढं दीप्ताग्निसमलोचनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं महामेरुमिवोच्छ्रितम् । प्रलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्तमिव सागरम् । ग्रसन्तमिव त्रैलोक्यमुद्गिरन्तमिवानलम् । मृत्युश्च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः । कालश्चाञ्जनसङ्काशः कृतान्तश्च भयानकः । मारी चोग्रा महामारी कालरात्री च दारुणा । विविधा व्याधयः कष्टा नानारूपा भयावहाः । शक्तिशूलाङ्कुशकराः पाशचक्रासिधारिणः । वज्रदण्डधरा रौद्रा क्षुरतूणधनुर्द्धराः । असंख्याता महावीर्य्याः क्रूराञ्जनसमप्रभाः । सर्व्वायुधोद्यतकरा यमदूता भयानकाः । अनेन परिवारेण महाघोरेण संवृतम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्रगुप्तञ्च भीषणम् । निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्म्मिणः । चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्म्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृतकर्म्माणः परद्रव्यापहारिणः । गर्व्विता रूपवीर्य्येण परदारविमर्द्दकाः । यत् स्वयं क्रियते कर्म्म तत् स्वयं भुज्यते जनैः । तत् किमात्मोपघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ? । इदानीं किं प्रतप्यध्वं ? पीड्यमानाः स्वकर्म्मभिः । भुङ्क्ष्व स्वानि कर्म्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवीपालाः सम्प्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्म्मभिर्घोरैर्दुष्प्रज्ञाबलदर्पिताः । भो भो नृपा दुराचाराः प्रजाविध्वंसकारिणः । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वमधुना नृपाः । क्व तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम् । तत् सर्व्वं सपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्बलं वोऽनो येन तद्दण्डिताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना कीदृशं भवेत् । एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपालम्भ्य यमेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति पार्थिवाः । इति धर्म्मं समादिश्य नृपाणां धर्म्मराट् पुनः । तत्पापपङ्कशुद्ध्यर्थमिदं वचनमब्रवीत् । भो भोश्चण्ड महाचण्ड गृहीत्वा नृपतीनिमान् । विशोधयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं समुत्थाय नृपान् सङ्गृह्य पादयोः । भ्रामयित्वातिवेगेन निक्षिप्योर्द्ध्वं प्रगृह्य च । सर्व्वप्राणेन महता प्रतप्तेऽथ शिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रेणेव महाद्रुमम् । ततः स रक्तदेहान्तः प्रविष्टो जर्ज्जरीकृतः । निःसंज्ञः स तदा देही निश्चेष्टस्तु प्रजायते । ततः स वायुना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्ध्यर्थं क्षिप्यते नरकार्णवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः । सप्तमस्य तलस्यान्ते घोरे तमसि संस्थिताः । घोराख्या प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधः स्थिता । अतिघोरा तृतीया च घोरघोरा चतुर्थिका । पञ्चमी घोररूपा च कोटिरेका प्रकीर्त्तिता । षष्ठी तरलताराख्या सप्तमी

च भयानका" इत्युपक्रम्य "कराला विकराला च वज्रविंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा परिवर्त्तुला । सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति चाष्टमी । एता नाम्ना समुद्दिष्टा घोरा नरककोटयः । अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आसां-क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः । प्रत्येकं सर्व्व-कोटीनां नामतस्तान्निबोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ति यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । तम शीतं तथाचोष्णं पञ्चाद्ये ना-यकाः स्मृताः । सुघोरः सुतलस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः शठः । महामायी विलोमश्च सुलोमश्च कटङ्कटः । ती-व्रवेगः करालश्च विकरालः प्रकम्पनः । महापद्मः सुचक्रश्च कालसूत्रः प्रगर्जनः । सूचीमुखः सुनेमिश्च खादकः सुप्रपीडितः । कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चाति दारुणः । अङ्गारराशिभवनमसृक्पूयह्रदस्तथा । तीक्ष्णा-स्यस्तु शकुनिर्महासम्वर्त्तकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्क-लेपः पूतिमांसोद्रवद्रवः । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सु-दीर्घः कूटशाल्मलिः । अरिष्टः सुमहानादः प्रवाहोऽ-सृक्प्रवाहणः । झषमेषकशल्यसिंहव्याघ्रगजानना । श्वसूकराश्वमहिषछगपक्षिखराननाः । ग्राहकुम्भीर-नक्राख्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः । गृध्रोलूकजलौकाश्च शार्दूलकपिकर्कटाः । गण्डकः पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्षः पूतिमृत्तिकः । कणधूमस्तथाग्निश्च कृमीणां निचयस्तथा । अमेध्यश्चाप्रतिष्ठश्च रुधिराम्बुः श्वभोजनः । लाला-भक्ष्यश्चान्त्रभक्ष्यः सर्व्वभक्षः सुदारुणः । सङ्कटः सुवि-लश्चैव विषमः कटपूतनः । अम्बरीषः कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः । असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातसी समुद्रौ च कूटपाप प्रमर्द्दनः । महाचूर्णः सुचूर्णश्च तप्तलोहमयी शिला । पर्व्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमल पर्व्वतौ । मूत्रविष्ठान्धकूपश्च क्षारकूपश्च शोषणः । मुस-लोदूखलं यन्त्रं शिलाशकटलाञ्छनम् । तालपत्रासिग-हनं महामशकमण्डलम् । सम्मोहोऽस्थिभङ्गश्च तप्तसूल-मयोगुडः । बहुदुःखं महादुःखं कश्मलं समलं म-लम् । हालाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमानुगः । एकपादो द्विपादश्च तीव्रश्चावीचिवर्त्तिनः । अष्टाविंशति-रित्येते क्रमशः परिकीर्त्तिताः । एषां नामानुपू-र्व्वेण पञ्चपञ्चैव नायकाः । रौरवादि अवीच्यन्त नरकाणां शतं स्मृतम् । चत्वारि शतमधिकं महा-नरकमण्डलम् । एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्म्मा-नुरूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्म्मप्रक्षयाद्ध्रुवम् । आ मलप्रक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मास्यन्ति धातवः । तथाऽऽ-पापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पाद-योर्बद्धा तप्तशृङ्खलया नराः । महावृक्षाग्रमारोप्य ल-म्बन्ते यमकिङ्करैः । ततस्ते सर्व्वयत्नेन क्षिप्ता दोलयन्ति किङ्कराः । दोल्यन्तश्चातिवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् । अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारं समन्ततः । पादयो-र्बध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलैः । तेन भारेण महता भृशमात्रेण दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चलाः । कशाभिरग्निवर्णाभिर्लौहदण्डैः सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात् पापकारिणः । ततः क्षारेण दीप्तेन वह्निनापि विशेषतः । समन्ततः प्रक्षिप्यन्ते क्षताङ्गा जर्ज्जरीकृताः । पुनर्विदार्य्य चाङ्गेषु शिरःप्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैल-कटाहके । विष्ठापूर्णे ततः कूपे कृमीणां निचये तथा । मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुनः । भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लौहतुण्डैश्च वायसैः । श्वभि-र्दंशैर्वृकैर्व्यालैर्व्याघ्रैश्च विकृताननैः । पच्यन्ते मांस-वच्चापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु । भिन्नाः शूलेषु तीक्ष्णेषु नराः पापेन कर्म्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म्म-भिरात्मजैः । तिलवत् सम्प्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः । लुठ्यन्ते चातितप्तेषु लौहभाण्डेष्वनेकधा । तैलपूर्णकटा-हेषु सुतप्तेषु तथा पुनः । बडिशैः पाट्यते जिह्वा येऽसत्याप्रियवादिनः । सन्दंशेन सुदीप्तेन प्रपीडा-स्य पाटनम् । मिथ्यागमप्रवक्तुश्च जिह्वाग्रमास्यनि-र्गतात् । जिह्वाग्रात् क्रोशविस्तीर्णाच्छल्यैस्तीक्ष्णैश्च पा-ट्यते । निर्भर्त्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् । तेषां वज्रजलौकाभिर्मुखमापूर्य्य सीव्यते । ततः क्षा-रेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । दृतेनापूर्य्य तेऽत्यर्थं तप्ततैलेन तन्मुखम् । ततस्तत्र पुनर्वक्त्रं भृश-मापूर्य्य हन्यते । विष्ठाभिः कृमिमिश्राभिः सोपानच्चरणै-र्नरैः । परिष्वजन्ति चात्युग्रं प्रदीप्तं लौहशाल्मलिम् । हन्यन्ते पृष्ठदेशे च मुसलैर्भीमैर्महानखैः । दन्तुरेणाति कृष्णेन क्रकचेन बलीयसा । शिरःप्रभृति पाट्यन्ते घोरैः कर्म्मभिरात्मजैः । खाद्यन्ते च स्वमांसानि पा-य्यन्ते शोणितं स्वकम् । अन्नपानं न दत्तं यैर्मूढै-

नानुमोदितम् । इक्षुवत् सम्पीड्यन्ते जर्जरीकृत्य मुद्गरैः । असितालवनैर्घोरैश्छिद्यन्ते खण्डखण्डशः । सूचीभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गास्तप्तस्तूलाधरोपिताः । सङ्काल्यमाना-शिथा क्लिश्यन्ते न म्रियन्ति च । देहादुत्पाद्यते-मांस भिद्यन्तेऽस्थीनि मुद्गरैः । अतीवाकृष्यते तूर्णं यमदूतैर्महोत्कटैः । निरुच्छ्वासे निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति नरके चिरम् । उच्छ्वसन्त सदोच्छ्वासे वालुकासदनाहताः । रौरवे रोदमानाश्च पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । पद्मग्रामासे गुदे चाङ्घ्रौ पदे चोरसि मस्तके । निखन्यन्ते घनास्तीक्ष्णाः सुतप्ता लोहशङ्कवः । सुतप्तबालुकायाञ्च प्रपीड्यन्ते सहस्रशः । जातुपङ्के भृशं तप्ते क्षिप्ता क्रन्दन्ति विस्वरम् । तेन तेनैव रूपेण हसन्तीं परदारिकाम् । गाढमालिङ्ग्यते नारीं ज्वलन्तीं लोहनिर्मिताम् । पूर्व्वाकाराश्च पुरुषा प्रज्वलन्त समन्ततः । दुश्चारिणीं स्त्रियं गाढमालिङ्गन्तो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते मोक्षोऽस्ति साम्प्रतम् । लक्षितस्ते यथा भर्त्ता पापं भुङ्क्ष्व तथाऽधुना । लोहकुम्भे तथा क्षिप्ता सुपिधाने शनैः शनैः । महाग्निना प्रपच्यन्ते श्वपाकैरिव मानवाः । लोदन्त्यूदूखले यान्ताः प्रक्षिप्यन्ते शिलासु च । क्षिप्यन्ते चान्धकूपेषु दश्यन्ते कृमिभिर्भृशम् । कृमिभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गाः शतशो जर्जरीकृताः । सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् । महाज्वाले च नरके पापाः फूत्कारयन्ति च । इतस्ततश्च धावन्ति दह्यमानास्तदर्च्चिषा । पृष्ठे चानीय जङ्घे द्वे विन्यस्ते करयोः स्थिते । तयोर्मध्येन चाकृष्य बाहुपृष्ठेन गाढतः । बद्धा परस्परं सर्व्वं सुदृढं गाढरज्जुभिः । पिण्डबन्धं दहन्त्येवं भ्रमरास्तीक्ष्णलोहजाः । मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा । पिण्डबन्धसमा याम्या महाज्वाले च यातना । रज्जुभिर्वेष्टिताङ्गाश्च प्रलिप्ता कर्द्दमेन च । करीषतुषवह्नौ च पच्यन्ते च म्रियन्ति च । सुतीक्ष्णधारतो येन कर्कशासु शिलासु च । आ पापसङ्क्षयात् पापा घृष्यन्ते चन्दनं यथा । शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः कृमिभिर्नराः । भक्ष्यन्ते तीक्ष्णदशनैरा देहप्रक्षयाद्भृशम् । कृमीणां निचये क्षिप्ता पूतिमांसस्य राशिषु । तिष्ठन्त्युद्विग्नहृदया पर्व्वताभ्याञ्च पीडिता । सुतप्तवज्रलेपेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोर्द्ध्वपादश्च धृता लप्यन्ति वह्निना । वदनान्तं प्रविन्यस्तं सुप्रतप्तमयोगुडम् । ते खाद्यन्ते पराधीना हन्यमानास्तु मुद्गरैः । ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणान् । विद्रावयन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र वसन्ति च । व्यायामोद्वर्त्तनाभ्यङ्गस्नानपानाशभोजनम् । क्रीडन द्यूतमिथुनमाचरन्ति वसन्ति च । ते वधैर्विविधैर्घोरैरिक्षुयन्त्रादिपीडनैः । निरयाग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् । ये शृण्वन्ति गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्य्यतः । अग्निवर्णैरयःफालैः स्तप्तताम्रादिभिः स्नुतैः । त्रपुसीसारकूटाद्यैः क्षारेण जतुना पुनः । सुतप्ततीक्ष्णतैलेन वज्रलेपेन चान्ततः । क्रमादापूर्य्यतः कर्णौ नरकेषु च यातना । अनुक्रमेण सर्व्वेषु भवन्त्येते समन्ततः । सर्व्वेन्द्रियाणामप्येवं क्रमात् पापेन यातना । भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरीरेण कृतेन च । स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति परस्त्रियम् । तेषां त्वगग्निवर्णाभिः सूचीभिः पूर्य्यतेऽभृशम् । ततः क्षारादिभिः सर्व्वैः शरीरमनुलिप्यते । यातनाश्च महाकष्टाः सर्व्वेषु नरकेषु च । गुरौ कुर्व्वन्ति भ्रुकुटीं क्रूरनेत्राश्च ये नराः । परदाराश्च पश्यन्ति लुब्धा स्निग्धेन चेतसा । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तेषां नेत्रे प्रपूर्य्यतः । क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्व्वैर्दृष्टे सर्व्वाश्च यातना । देवाग्निगुरुविप्राणामनिवेद्य च भुञ्जत । लोहकीलशतैस्तप्तैस्तज्जिह्वास्यं प्रपूर्य्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन तैलताम्रादिभिः क्रमात् । शरीरेषु महाघोराश्चित्रा नरकयातना । ये शिवारामपुष्पाणि लोभात् संस्पृश्य पाणिना । जिघ्रन्ति मूढमनसः शिरसा धारयन्ति वा । आपूर्य्य च शिरस्तेषां सुतप्तैर्लोहशङ्कुभिः । नासिका चातिमङ्क्ष्यतः क्षारादिभिः पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमाराध्यं धर्म्मदेशकम् । शिवभक्ताश्च ये मूढा शिवधर्म्मञ्च शाश्वतम् । तेषामुरसि कण्ठे च जिह्वाया दन्तसन्धिषु । तालुन्योष्ठे च नासायां मूर्ध्नि सर्व्वाङ्गसन्धिषु । अग्निवर्णा सुतप्ताश्च निशिता लोहशङ्कवः । आपीड्यन्ते बहुशः स्थानेष्वेतेषु मुद्गरैः । ततः क्षारेण तप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । तप्ततैलादिभिः सर्व्वैरापूर्य्यन्ते समन्ततः । यातना च महाचित्रा शरीरस्यापि सर्व्वतः । निःशेषं नरकेष्वेवं भवन्ति क्रमशः पुनः । ये हरन्ति परद्रव्यं पद्भ्यां विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं गाश्च यानञ्च लङ्घितं क्वचित् । हस्तपादौ ततो तेषामापूर्य्यन्ते समन्ततः । क्षारताम्रादिभिस्तप्तैः सदन्ते बहुश पुनः ।

नरकेषु च सर्व्वेषु विविधा देहयातनाः । भवन्ति बहुशः कष्टाः पाणिपादशस्त्रक्षताः । शिवायतनपर्य्यन्ते शिवारामेषु कुत्रचित् । सन्तुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा । तेषां शिश्नं सवृषणं चूर्ण्यते लौहमुद्गरैः । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्ततश्चापूर्य्यते पुनः । लौहदण्डश्च सुमहानग्निवर्णः सकण्टकः । आपीड्यते गुदे तेषां यावन्मूर्द्धि विनिर्गतः । ततः क्षारेण महता ताम्रेण त्रपुणा पुनः । इतेमापूर्य्यते गाढं गुदं शिश्नश्च देहिनाम् । मनः सर्व्वेन्द्रियाणाञ्च यस्मादुक्तं प्रवर्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् । धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृष्णया । अतिथिञ्चावमन्यन्ते कालप्राप्तं गृहाश्रमे । तेनैते घोरघोरैश्च हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तस्तिष्ठन्त्यब्दशतं नराः । हस्तपादललाटेषु कीलिता लौहशङ्कुभिः । शिरश्च विहतं वक्त्रं कीलकत्रयताडितम् । क्रिमिभिः प्राणिभिश्चोग्रैर्लौहदण्डैश्च वायसैः । उपद्रवैर्बहुविधैस्तु समन्तः प्रपीड्यते । जिह्वा मेषणिबद्धाश्च संपीड्यन्ते भृशं पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लौहभाराः सुवर्त्तुलाः । शिश्ने सवृषणे तद्वत् लौहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानञ्च बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमांसमुत्कृत्य तिलमात्रप्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां सूच्यग्रेण तु शोणितम् । यदा निर्मांसतां प्राप्ताः कालेन महता नराः । ततः क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते । छिद्यन्ते वर्षधाराभिः क्लिश्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः सिच्यन्ति तैलेन सुतप्तेन समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः । निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । भृशं बुभुक्षया पीड़ा कष्टा चातिपिपासया । अत्युष्णेनातिशीतेन पापानां क्षरणेन च । एवमाद्या महाघोरा यातना पापकर्म्मिणाम् । एकैकनरके ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः । प्रत्येकं यातनाश्चित्राः सर्व्वेषु नरकेषु च । कष्टा वर्षशतेनापि सर्व्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विविधैर्घोरैः पाच्यमानाः स्वकर्म्मभिः । म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य न क्षयः । तत्रान्या यातना कष्टा विविधाः पापकारिणाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निसदृशोपमाः । श्रुत्वैव यातनास्तूर्णं म्रियन्ते मृदुचेतसः । ततस्तेनाम कथिताः पापा दूरत्रान्ति याः स्वयम् । पुत्त्रमित्त्रकलत्रार्थे यदपुण्यं त्वया कृतम् । एकाकी दह्यसे तेन क्व ते पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं

प्रभुणात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ ! पापं कृतं त्वया । एवं दूतैर्यमपालैश्चास्तान् पृच्छन्ति ततः पुनः । कियन्तं तेन पापेन कालमत्रासते नराः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेष्वा महीक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महापातकिनः सर्व्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्दशमन्वन्तरकल्पान्तं विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः । पापशेषैस्तदर्द्धञ्च कालञ्चापि तथाविधम् । तस्मात् पापं न कुर्व्वीत अल्पेऽपि जीविते सति । पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु शेरते । मन्वन्तरान्तं तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च पापशेषेण कर्म्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्षिप्ताः पक्षिभावेन भवन्ति तृणजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्व्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्म्मणां गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । द्वयोर्न साधयेदेकं स मृतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्व्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् सम्प्राप्य तथा कुर्य्यान्न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्व्वस्य मूलं मानुष्यं तद्यत्नादनुपालय । धर्म्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्व्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः । सर्व्वेषामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं प्राप्य मानुष्यसम्भवम् । यः कुर्य्यान्नात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्म्मभूमिरयं मता । इह यत् क्रियते कर्म्म स्वर्गे तदुपभुज्यते । यावत् सुस्थशरीरस्त्वं तावद्धर्म्मं समाचर । अस्वस्थोनोदितोऽ-

मन्यैर्न किञ्चित् कर्त्तुमुत्सहः । अध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं योन प्रसाधयेत् । ध्रुवं तस्य परिभ्रष्टमध्रुवं नष्टमेव हि । आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तवाग्रतः । अहोरात्रापदेशेन किमर्थं नावबुध्यसे । यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य भविष्यति । आकस्मिके हि मरणे धृतिं विन्देत कस्तदा । परित्यज्य यदा सर्व्वमेकाकी यास्यसि ध्रुवम् । न ददासि तदा कस्मात् पाथेयार्थमिदं धनम् । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति महाध्वनि । अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः पाथेयरहितः पथि । येषां द्विजेन्द्र ! वाहिनी पूर्णा भाण्डस्य गच्छति । स्वर्गदेशस्य पुरतस्तेषां लाभः पदेपदे । इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्य्यात् पापञ्च वर्जयेत् । पुण्येन याति देवत्वमपुण्यान्नरकं व्रजेत् । ये मनागपि देवेशं प्रपन्ना शरणं शिवम् । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति यमस्य वदनं नरा । किन्तु पापैर्महाघोरैः किञ्चित्कालं शिवाज्ञया । भवन्ति प्रेतराजानस्ततो यान्ति शिवं परम् । ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । तस्माद्विवर्द्धयेद्भक्तिमीश्वरे सततं बुधः । तन्माहात्म्यविचारेण भवदोषविचारत ” ।

भाग० ५, २६ अ० । नरकभेदतत्स्वरूपोभ्याससुखेन तेषां पापविशेषजन्यत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्म्मणां विपाकास्तामिस्रादयो नरका इति गम्यते । तत्र नरकविशेषस्वरूपनिदानमुक्तं यथा—

“अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः । तामिस्रो१ ऽन्धतामिस्रो२ रौरवो३ महारौरवः४ कुम्भीपाकः५ कालसूत्रम्६ असिपत्रवन ७ शूकरमुखम्८ अन्धकूपः९ कृमिभोजन १० सन्दंश ११ तप्तसूर्म्मि १२ वज्रकण्टकशाल्मली१३ वैतरणी१४ पूयोदः१५ प्राणरोधो१६ विशसनं१७ लालाभक्षः१८ सारमेयादनम्१९ अवीचिः२० अयःपानम्२१ इति । किञ्च क्षारकर्दमो२२ रक्षोगणभोजनं२३ शूलप्रोतो२४ दन्दशूकः२५ अवटनिरोधनो२६ ऽपर्य्यावर्त्तनं२७ सूचीमुखम्२८ इत्यष्टाविंशतिर्नरका विविधा यातनाभूमयः । यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे १ नरके बलान्निपात्यते । अनशनानिपानदण्डताड़नसन्तर्ज्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये । एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति । यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं २ तमुपदिशन्ति । यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति । ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातना उपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवम् ३ इत्याहुः । रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः । एवमेव महारौरवो४ यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः । यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति । तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके५ तप्ततैले उपरन्धयन्ति । यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके६ नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्य्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्याञ्च दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि । यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाषण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं ७ प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्व्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्म्महा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते । यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र शूकरमुखे ८ निपतति । तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्च्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः । यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे९ तदभिद्रोहेण निपतति । तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धास्तैः सर्व्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः । यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमितमपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने१० नरकाधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्व्वेशमात्मानं यातयते । यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्ना-

दोति ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तम-मुत्र राजन् ! यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैः११ त्वचि निष्कुषन्ति । यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावमुत्र कशया ताडयन्त-स्तिग्मया सूर्म्या१२लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या । यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मली१३मारोप्य निष्कर्षन्ति । ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा पाखण्डा धर्म्मसेतून् भिन्दन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां १४निपतन्ति भिन्नमर्य्यादाः तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन, कर्म्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते । ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्य्यां चरन्ति । ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्मामलापूर्णे १५ निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति । ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान् निघ्नन्ति । तानपि सम्परेताँल्लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति १६ । ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति । तानमुष्मिंल्लोके वैशसे १७ नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति । यस्त्विह वै सवर्णां भार्य्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृत्तममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययन्ति लालाभक्ष्ये १८ । ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजभटा वा तांश्चापि हि परेतान् यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति । यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति२० अधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद् गिरिमूर्द्ध्नः संपात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति । यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाऽऽक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं २१ निषिञ्चन्ति । अथ च यस्त्विह वा आत्मसम्भावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्द्दमे२२ निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्तयातनाश्नुते । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक् पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३ । ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुपविश्रम्भय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः २४क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति । ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये २५ निपतन्ति । यत्र नृप ! दन्दशूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान् । ये त्विह वा अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति २६ । यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्राः कङ्ककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति २७ । यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्य्यक्प्रेक्षणः सर्व्वतोऽभिविशङ्की व्ययविनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति । स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे २८नरके निपतति । यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्म्मराजपुरुषा वायका इव सर्व्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति । एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः तेषु च सर्व्वे एवाधर्म्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते । पर्य्यायेण विशन्ति"। तथैव धर्म्मानुवर्त्तिन इतरत्र । इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां निविशन्ति"

मा० आनु० ७अ० शुभकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा—
"युधिष्ठिर उवाच । "कर्म्मणाञ्च शुभानां शुभानां भरतर्षभ ! । फलानि महतां श्रेष्ठ ! प्रब्रूहि परिपृच्छतः । भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ! । रहस्यं यदृषीणान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! । या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता । येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म्म करोति यः । तेन तेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्नुते । यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् । तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते तत्फलमश्नुते । न नश्यति

कृतं कर्म्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च । चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् । अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । श्रान्तायादृष्टपूर्व्वाय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च । चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने । अग्नीनुपशयानस्य राज्ञः पौरुषमेव च । रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति । आमिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति । अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासञ्च यो वसेत् । सततञ्चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् । पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः । अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्व्वकामगमास्तथा । धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते ! । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्य्येण जीवितम् । रूपमैश्वर्य्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते । फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् । प्रायोपवेशिनो राजन् ! सर्व्वत्र सुखमश्नुते । गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः । स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् । स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् । सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः । मरुं साधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके । उपवासञ्च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ! । कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते । अधीत्य सर्व्ववेदान् वै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्म्मं स्वर्गलोकमुपाश्नुते । या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । एवं पूर्व्वकृतं कर्म्म कर्त्तारमनुगच्छति । अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म्म पुराकृतम् । जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्य्येते तृष्णैका न तु जीर्य्यते । येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता । येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् । सर्व्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः ।”

तत्रैव दानविशेषे गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चभयात् तद्वाक्यं नोद्धृतं भा० आनु० दानधर्म्मे द्रष्टव्यम् । भा० आनु० १११ अ० संसारचक्रप्रवृत्तिरुक्ता यथा—

“एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति । एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् । असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च । मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं जनाः । मुहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः । तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्म्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः । प्राणी धर्म्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् । तथैवाधर्म्मसंयुक्तो नरकञ्चोपपद्यते । तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्म्मं सेवेत पण्डितः । धर्म्म एको मनुष्यस्य सहायः पारलौकिकः । लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः । नरः करोत्यकार्य्याणि परार्थे लोभमोहितः । धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्म्मयुक्तं परं हितम् । शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते । मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् । अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्म्मोऽनुगच्छति । बृहस्पतिरुवाच । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्म्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च सहिता धर्म्मं पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्व्वेषां साक्षिभूता निशानिशम् । एतैश्च सह धर्म्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति । त्वगस्थिमांसं शुक्रञ्च शोणितञ्च महामते ! । शरीरं वर्ज्जयन्त्येते जीवितेन विवर्ज्जितम् । ततो धर्म्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । ततो धर्म्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते । इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर उवाच । तद्दर्शितं भगवता यथा धर्म्मोऽनुगच्छति । एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? । बृहस्पतिरुवाच । अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ! । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा । ततस्तृप्तेषु सर्व्वात्मन् ! रेतः सम्पद्यते महत् । ततो गर्भः सम्भवति श्लेष्मात् स्त्रीपुंसयोर्नृप ! । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ? । युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः सञ्जायते यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् । बृहस्पतिरुवाच । आसन्नमात्रं पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ।

विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम्। सर्व्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि। ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम्। देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि। युधिष्ठिर उवाच। त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्व्विवर्जितः। जीवः स भगवन्! क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते। बृहस्पतिरुवाच। जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः। स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत!। यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम्। दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति। इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव!। स्वकृतं कर्म्म वै भुङ्क्ते धर्म्मस्य फलमाश्रितः। यदि धर्म्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते। ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम्। अथान्तरा तु धर्म्मस्याप्यधर्म्ममुपसेवते। सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति। अधर्म्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः। महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ प्रजायते। कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते। जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु। यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि। इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते!। तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः। यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः"।

इतःपरं कर्म्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्म्मशब्दे १२१।१२२ पृष्ठे "कर्म्मभिर्नियतैर्वेद" इत्यारभ्य "धर्म्मं कुरु मन सदा" इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम्। तच्च भा० अनु० १११ अ०स्थं बोध्यम्। एवमधर्म्मशब्दे पृ० १२२ पृष्ठादौ मिता० दर्शितवाक्यादपि कर्म्मविपाकभेदोऽवसेयः।

भुक्तावशिष्टकर्म्मणां विपाकस्तु शातातपेन दर्शितो यथा "प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम्। नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम्। प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम्। प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः। महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते। उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम्। दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम्। जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत्। पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये। बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः। कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा। मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ। दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम्। इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः। जलोदरं यकृत्प्लीहाशूलरोगव्रणानि च। श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्व्वुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः। दण्डापतानकश्चित्रवपुः कम्पविचर्च्चिकाः। वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः। अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि। अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः। उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात्। महापापेषु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके। दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम्। अथ साधारणं तेषु गोदानादि च कथ्यते। गोदाने वत्ससंयुक्ता गौः सुशीला पयस्विनी। वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः। निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद्द्विजातये। दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम्। दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते। सुवर्णशतनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः। अश्वदाने मृदुश्लक्ष्णमश्वं सोपस्करं दिशेत्। महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम्। दद्याद्गजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम्। जलजं स्थलजं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्च्चने। दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने। रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम्। एकादश जपेद्रुद्रान् दशांशं जुहुयाद्घृतैः। स्नानाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः। शान्तिके गणशान्तिञ्च ग्रहशान्तिकपूर्व्वकम्। धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषष्टिमितं स्मृतम्। वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम्। दशपञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान्। विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया। धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तितः। अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्राभरणैर्द्विजान्। याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम्। तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि। पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्च्चयेद्विधिवद्द्विजान्। सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे। जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि। सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः। ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः। सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा। उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः। विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम्। सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः। प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत्। ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्व्वकामिकम्। तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः। तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः। पूजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत

सह बन्धुभिः” शातातपीये कर्म्मविपाके १ अध्यायः ।
“ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते । प्रायश्चित्तं प्रकुर्व्वीत स तत्पातकशान्तये । चत्वारः कलसाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः । अश्वस्थानादिमृद्युक्तास्तीर्थोदकसुपूरिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः । सर्व्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विज । रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्मुखम् । पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्म्मितम् । अर्च्चेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि । पूर्व्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः स्वस्ववेदांश्च ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः । दशांशेन ततो होमो मध्यस्थानिपुर सरम् । मध्यकुम्भे विधातव्योऽष्टाक्षैस्तिलहेमभिः । द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि । ततो दद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् । ब्राह्मणेभ्यस्तथा देवमाचार्य्याय निवेदयेत् । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । प्रीताः सर्व्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् । इत्युदीर्य्य सुहृद्भक्त्या तमाचार्य्यं क्षमापयेत् । एवं विधाने विहिते श्वेतकुष्ठी विशुध्यति । कुष्ठी गोवधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्घटमेकन्तु पूर्व्वोक्तद्रव्यसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् । ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति । सामपारायणं (साममानम्) कुर्य्यात् कलसे तत्र सामवित् । दशांशं सर्षपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने । विहिते धर्म्मराजानमाचार्य्याय निवेदयेत् । यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयावहः । दक्षिणाशापतिर्द्देवो मम पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं तद्भक्तिमाचरेत् । ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः । पितृहा चेतनाहीनो मातृहान्धः प्रजायते । नरकान्ते प्रकुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्व्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः । व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्णपलसम्मिताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व्ववत् । निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः । पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः । नावं द्विजाय तां दद्यात् सर्व्वोपस्करसंयुताम् । वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्व्वभूताशयस्थित ! । पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत् ! । इत्युदीर्य्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् । स्वसृघाती तु बधिरो नरकान्ते प्रजायते । मूको भ्रातृबधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता । सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य ब्राह्मणीं तां विसर्जयेत् । सरस्वति ! जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! । दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! । बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये । श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि । महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । षडङ्गैकादशै रुद्रै रुद्रः समभिधीयते । रुद्रैस्तथैकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः । एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुहुयाच्च दशांशेन दूर्व्वयायुतसंख्यया । एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलान्येकादश तथा दद्याद्वित्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च । गोत्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्व्वंशश्चोपजायते । स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा शृणुयाच्च भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दश । दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् । राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति । रक्तार्व्वुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः । प्राजापत्यं सकृच्चैवं दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् । कारूणाञ्च बधे चैव रूक्षभावः प्रजायते । तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दातव्यो वृषभः सितः । सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः । प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रन्तु मन्त्री लक्षमितं जपेत् । कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणशान्तिपुरःसरम् । उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विकृतस्वरः । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् । अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलानि

दद्याच्च चन्दनान्यपत्तुत्तये । महिषीघातने चैव कृष्ण-गुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते । निष्कत्रयस्य प्रकृतिं स प्रदद्याद्धिरण्मयीम् । तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः । दद्याद्रत्नमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये । शूकरे निहते चैव दन्तरोगी जायते नरः । स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्म्मितः । अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते । अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये । मार्ज्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते । पारावतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् । शुकसारिकयोर्घाते नरः स्खलितवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् । बकघाते दीर्घनसो दद्याद्गां धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनो दद्याद्गामसितप्रभाम् । हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्” । २ अ० ।

“सुराप श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तु तारकम् । शर्कराया-स्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः कर्त्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । मद्यपो रक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषो घटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये । अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिकोदरः । यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् । उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिकोदरः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चास्पृश्यसंस्पृष्टं जायते कृमिकोदरः । त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते । परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते । लक्षहोमं स कुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः । प्राजापत्यत्रयं कुर्य्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् । विषदः स्याच्छर्द्दिरोगी दद्याद्गां च पयस्विनीम् । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् । पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् । धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च्चमयीं धेनुं दद्याद्वा सदक्षिणाम् । शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः । सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्च्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते । संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् । खल्वाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम् । परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् । निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम्” ३ अ० ।

“कुनखी नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वात्र ताम्रं पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीतिहृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । शुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः । शुक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः । त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं त्रपु । सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि । दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः । दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये । इक्षोर्व्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये । लौहहारी च पुरुषः कर्व्वुराङ्गः प्रजायते । लौहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् । तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः । उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमान्नहरणाच्चैव दन्त-

होमः प्रजायते । स दद्याद्द्विजे हेमनिष्कद्वयविनि-
र्म्मितौ । पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते ।
गायत्र्याः स जपेल्लक्ष दद्याच्च जुहुयात्तिलैः । फलहारी
च पुरुषो जायते व्रणिताङ्गुलिः । नानाफलानामयुतं स
दद्याच्च द्विजन्मने । ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः
स प्रजायते । स दद्याद्विद्रुमस्य द्वयं वरम् ।
शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः । ब्राह्मणाय
प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम् । कन्दमूलस्य हरणा-
द्ध्रस्वपाणिः प्रजायते । देवतायतनं कार्य्यमुद्यानं तेन
शक्तितः । सौगन्धिकस्य हरणाद्दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते ।
स लक्षमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि । दारुहारी
च पुरुषः स्विन्नपाणिः प्रजायते । स दद्याद्द्विजे शुभ्रं
काश्मीरज-पलद्वयम् । विद्यापुस्तकहारी च किल मूकः
प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय
सदक्षिणम् । वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी सम्प्रदद्यात्
प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये ।
ऊर्णाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् ।
स्वर्णनिष्कमितं हेमवर्ज्जं दद्याद्द्विजातये । पट्टसूत्रस्य
हरणान्निर्लोमा जायते नरः । तेन धेनुः प्रदातव्या
विशुद्ध्यर्थं द्विजन्मने । औषधस्यापहरणे सूर्य्यावर्त्तः
प्रजायते । सूर्य्यायार्घं प्रदातव्यो मासं देयञ्च काञ्चनम् ।
रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान् । सवत्सां
महिषीं दद्यान्मणिरागसमन्विताम् । विप्ररत्नापहारी
चाप्यनपत्यः प्रजायते । तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं महा-
रुद्रजपादिकम् । व्रतमुक्तोदितः सर्व्वो विधिरत्र विधीयते ।
दशांशहोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि । देवस्व-
हरणाच्चैव जायते विविधोज्वरः । ज्वरोऽन्महाज्वरश्चैव
रौद्रो वैष्णव एव च । ज्वरे रौद्रं जपेत् कर्णे महारुद्रं
महाज्वरे । अतिरुद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् ।
नानाविधद्रव्यचौरो जायते ग्रहणीयुतः । तेनान्नोदक-
वस्त्राणि हेम देयञ्च शक्तितः" ॥ ४३० ॥ "मातृगामी भवेद्यस्तु
लिङ्गं तस्य विनश्यति । चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः
प्रजायते । तस्य प्रतिक्रिया कर्त्तुं कुम्भमुत्तरतो न्यसेत्
कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि-
न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन
निर्मितं नरवाहनम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्व-
रूपिणम् । अथर्व्ववेदविद्विप्रोऽङ्गाथर्व्वाणि समाचरेत् ।
सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया । दद्याद्विप्राय

संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । निधीनामधिपो देवः
शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम
पापं व्यपोहतु । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय
यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाशे विशुद्धये ।
गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रं प्रजायते । तेनापि निष्कृतिः
कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा । स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चि-
माशायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभू-
षितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् ।
सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं यादसाम्पतिम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविद्ब्राह्मणस्तत्र
सामवेदं समापयेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशति-
संख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
यादसामधिपो देवो विश्वेषामपि पावनः । स संसाराब्धौ
कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं समु-
च्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवमवक्रूरं मूत्र-
कृच्छ्रप्रशान्तये । स्वसृगमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ।
भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते । तस्य प्रतिक्रिया कर्त्तुं
पूर्व्वतः कलसं न्यसेत् । पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्य-
विभूषितम् । तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।
सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं वज्रधारिणम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र सम्यग्
ऋग्वेदञ्च समाचरेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा सुवर्णदश-
केन तु । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
देवानामधिपो देवो वज्री विष्णुनिकेतनः । शतयज्ञो
सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य
आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पाप-
स्यापनुत्तये । भ्रातृभार्य्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते ।
स्वबधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते । तेन कार्य्यं विशु-
द्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यापि मेव हि । दशांशहोमं सर्व्वत्र कर्त्तव्यः
क्रियते तिलैः । यदमस्याभिगमनाज्जायते भ्रुवमस्तकम् ।
कृत्वा लोहमयीं धेनुं तिलषष्टिप्रमाणतः । कार्पासभार-
संयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम् । दद्याद्विप्राय विधि-
वदिमं मन्त्रमुदीरयेत् । सुरभी वैष्णवी माता मम पापं
व्यपोहतु । तपस्विनीसङ्गमने जायते चाश्मरीगदः । स तु
पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । दद्याद्विप्राय
विदुषे मधुधेनुं यथोदिताम् । तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन
समन्वितम् । पितृपत्न्यभिगमनाद्दिशाशायाप्रणी भवेत् ।
तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अन्नादानेन शक्तितः । मातृ-

स्वान्यान्तु गमने पृष्ठकुब्जः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दानप्रदानतः । भ्रातृभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्योदद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्य्याच्छिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्वशूकरशृङ्ग्यादि कृमिश्वशकटेन च । भृगवग्निवान्तशस्त्राम्बुविषोद्बन्धनजैर्मृताः । व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिहकाहताः । छ्वतल्पमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विसूचिकान्नकवलद्वातीसारमोक्षताः । शाकिन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये । अस्पृश्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चत्रिंशत्प्रकारैश्च नाप्नुयन्ति गतिं मृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयोलेपभुजस्तथा । ततोनान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यश्रुमुखास्त्रयः । द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । द्वादशास्त्रादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहतास्त्रन्ति दशसु द्वादशस्वपि । षष्ठैकमासकं कुर्य्याद्दनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विषदश्चैव सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् । राज्ञा राजकुमारघ्नश्चौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च [illegible]केण तु । गुरुघाती च शय्याया [illegible] शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः । नरोविहन्यतेऽरण्ये सूकरेण च मायिकः । कृमिभिः कृतवाशाश्च कृमिणा यो निकृन्तनः । शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन च सूचकः । भृगुणा मेदिनीचौरोवह्निना ग्रामदाहिकृत् । द्रवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अश्मना द्विजनिन्दाकृद्विषेण कुमतिप्रदः । उद्बन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदी जलेन तु । द्रुमेण राजदन्तिहृदतीसारेण लौहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्य्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोमद्यविक्रेतानपत्योद्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः । मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्व्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेदेव पात्रं धान्यफलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् । कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमसूक्तेन कुर्व्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्योजपः स्वात्मविशुद्धये । ग्रहशान्तिकपूर्व्वञ्च दशांशं जुहुयाच्चितैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम । सजलान् कृष्णकलशांस्तिलपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्योदम्पती कलसोदकैः । शुचिर्वैरायुधधरोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततोदद्यादाचार्य्याय स दक्षिणाम् । ततोनारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः । विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयोव्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्निष्कमितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते । राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् । चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृकेण निहते दद्याद् यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् । संस्कारहीने च मृते कुमारञ्च विवाहयेत् । शुना हते च

निष्कं स्थापयेत्तिलगशक्तितः । शूकरेण हृत दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । क्रमिभिश्च हृते दद्याद्गोधूमान् द्विजातये । शृङ्गिणा च हृते दद्याद् वृषभं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन हृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । भृगुपाते हृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्व्वतम् । अग्निना निहते दद्यादुपानहं स्वशक्तितः । द्रवेण निहते चैव कर्त्तव्या सदने सभा । शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् । अश्मना निहते दद्यात् सवत्सां गां पयस्विनीम् । विषेण च हृते दद्यान्मेदिनीं क्षेत्रसंयुताम् । उद्बन्धनहृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् । हृते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् । इष्टं इष्टहृते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः संयतो जपेत् । शाकिन्यादिहृते चैवं जपेद्रुद्रं यथोचितम् । विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्पृश्ये च हृते कार्य्यं वेदपारायणं तथा । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्धान्तमाश्रित्य संस्थिते । पातित्येन हृते कुर्य्यात् प्राजापत्यानि षोडश । हृते चाण्डालहस्ते कृच्छ्राणां नवतिञ्चरेत् । निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते । कपिना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्म्मितम् । विसूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकवले हृते । केशरोगमृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्तदौर्द्ध्वदेहिकम् । ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा । ददुः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” इत्या० ।

भृगुभारतवर्षवारे रोगादिरूपकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
३सर्व्वशेष· “वातपित्तादिभिर्दोषैर्यदुत्पन्नं प्रशाम्यति । अगदेन सुवैद्येन कर्म्मजं नोपशाम्यति । तस्मात् कर्म्म परिज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्म्मुक्तो भोगीव कञ्चुकोज्झितः । भवतीह पवित्रोऽपि मनुजो निरुपद्रव । निशम्य तस्य तद्वाक्यं प्रणम्य स महामतिः । कृतकर्म्मोपशमनं विस्तरेण महामते ।। वदस्व मुनिशार्दूल ! नान्यो वक्ता त्वया विना । मुनिरुवाच । धर्म्माधर्म्मसमायुक्ता लोभमोहसमावृताः । भवन्ति मानवाः सर्व्वे विष्णुमायावगुण्ठिताः । स्वकर्म्मवशमासाद्य पतन्ति निरये नराः । ततो जन्म समासाद्य व्याधिं कर्म्मानुरूपतः । अवाप्य परितप्यन्ति पीड्यमानाः समन्ततः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेषु महीक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्गदैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धमिह मानवाः । शेषैः पापैस्तदर्द्धं कालं प्राप्य विशेषतः । अधःपततां पुंसामधर्म्मः परिकीर्त्तितः । नरकाब्धौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि सुबहून्यपि । तस्मात् पापं न कर्त्तव्यमात्मपीडाकरं यतः । कर्म्मानुसारि नरकं भुक्त्वाशेषं व्रजन्ति वै । भूमौ स्थावरताशुल्मपशुपक्षिक्रमादिभिः । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषत्वं प्रपद्य च । तद्व्याधिलक्षणं सर्व्वं संप्राप्य परितप्यते । पूर्व्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्य्यं मन्त्रदानार्च्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्य्यात् कर्म्म किञ्चन । अनिस्तीर्णमघं नित्यं वर्द्धते द्विगुणं पुनः । देवद्रव्यं द्विजप्राप्त- प्रथमस्तु, प्राङ्गणस्थित· । द्रोह एषां न कर्त्तव्यस्तद्भोगतिभयात् सदा । स्वर्णस्तेयी गुरोः शय्याशायी मद्यस्य भोजकः । ब्रह्महापि च तेषां वै संसर्गी चापि पञ्चम । गर्भपातकरः षष्ठः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीबालघातकश्चापि नवमो न्यासहृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः परिकीर्त्तितः । एते दशविधा घोराश्चान्ये उपपातकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया द्विगुणं गर्भपातने । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोषसहस्राणां योषिद्द्विजतपस्विनाम् । न वधो नाङ्गविच्छेदो देहत्यागो विधीयते । नैते दण्ड्या महीभर्त्तुर्येनस्य विषयस्थिताः । दण्डयन् दोषमाप्नोति तस्माद्राजा परित्यजेत् । वधापराधतो राजा भाग्यभवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शान्तिं सर्व्वोमन्त्रेषु याचिता । अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते । तस्माद्विचार्य्य गत्वा धर्म्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्रान्नमन्ति नैव च गुरुं ये चात्र कर्म्मोज्झिताः, ये शास्त्रोक्तविवर्ज्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये वेदान् गणकान् महाव्ययुहृदः सन्मार्गगान् ये सदा, निन्दन्त्येव महापदं गदमयं विन्दन्ति ते दुःखिताः । ये धर्म्मिद्विजतीर्थमाद्दरादीर्मपक्ष निजः प्रतिक्षणम् । दृष्टमन्त्रमन्त्रदानजं फलं ते भवन्ति नीरुजो निरापदः । आभैर्व्यदा गदविरुद्धनभेषजाद्यै,र्दोषो न याति शमनं

कृतप्रयोगे । तं पूर्व्वजन्मजनितं तु विमृष्य सम्यक् कार्य्या सभा तदुपदिष्टयथोक्तशान्तिः।" १ अ०।

२नपुंसकता "साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्विवर्जिता । तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंसत्वमनुगच्छति । मुष्कच्छेदनकृद्यस्तु सोऽपि षण्डत्वमश्नुते । रजस्वलाम् स्त्रियं भार्य्यां सन्निधौ यो न गच्छति । षण्डत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चासाद्य भूपते !"।

३अल्पायुःप्रजता "शृणु विप्र ! पुरा स्नातुं गतस्य सरितस्तटम् । गावः कतिपयास्तत्र तृषार्त्ता वारितास्त्वया । तस्य विप्रस्य पाकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः" ।

४अकिञ्चनता "अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्म्मस्य निन्दकः । महाधनो न देवाग्निं ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुःशेषे मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः । बद्धा पाशेन संनीतो यत्रास्ते धर्म्मराड्विभुः । चित्रगुप्तेन तत्पापं विख्यातञ्च यमाज्ञया । तेन मर्त्ये महाद्रोग्न कृतं दत्त न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽय द्विजो भवेत् । आज्ञप्तः किङ्करैर्नीतो निःक्षिप्तोनरकार्णवे । लोलाख्यनरके घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्व्वत्र दर्शयेत् सर्व्वं भक्ष्यपानादि सर्व्वतः । मृगतृष्णाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते । नैराश्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बहु कालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति । अलब्धं कदन्नं भुङ्क्ते कदन्नमपि दुर्लभम् । स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा"

५वियोग "अयं दुष्टोदुराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । स्नेहभेदकरोयस्मात्तस्माद्दण्ड्योयमस्य हि । इत्युक्त्वा शृङ्खलैर्बद्धा ताडयित्वा भृशं बहु । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्रास्ते दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटीकृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्म्मतिर्नृप ! । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं चास्यस्थितः । व्यायामः सम्प्रतिस्तस्य योजनं दुर्व्वहं परम् । कुम्भाकारं निराकारं धूमोध्वान्तमनन्तरम् । वायोर्गतिर्न तत्रास्ति न च रश्मिर्विभावसोः । मूढस्य पतनं तत्र यश्च मैत्रीविभेदकः । भ्राता मन्त्रस्य निष्पाद्य मिमन्त्रं यो विनाश्यति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति । मिथ्यापवादमन्येषां य करोति सुधामतिः । तस्य मिथ्याभिशंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिशंसेन पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्य ते दुराशयाः । पूर्व्वापरपरिज्ञानविहीनः परिहिंसकश्च । एवमेतत् सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगोदेहसमाकुलः । व्यापादितोन्यथांशेन नवशोकसमाहतः । मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि मृत्युवश प्राप्य मनुष्ययोनौ प्रजायते । ततोमानुष्यमासाद्य वियोगे परितप्यते"।

६नेत्रामयः । "पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम् । तस्य पुत्रेण भो विप्र ! तेन काणत्वमस्य वै । कोटशीञ्च प्रपश्येद्यः सती वापि पराङ्गनाम् । सकामः कामतो मोहाद्रतिमात्रञ्च पश्यति । सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्म्मतः । सभयं निरयं घोरं संप्राप्य कदनं बहु । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म्मसमुद्भवम् । मानुषोन्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति य । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्त कर्म्म न मुञ्चति" ।

७कुब्जत्वम् । "देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत् । ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । प्रश्माने जायते वृक्ष काकगृध्रोपसेवितः । भुक्त्वा कालसमेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः । कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषो भुवम्" ।

८खञ्जत्वम् छिन्नपादत्वञ्च "उपानह हरेद्र यस्तु तथैव काष्ठपादुकाम् । तप्तवालुकदुर्भेद्यमङ्गं प्राप्य च सीदति । स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो भृशं मुहुः । प्रवेश्य दक्षिणं द्वारं बद्धा पादद्वये दृढम् । हाहाकारस्तु सर्व्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाज्ञया दूतैं रौरवे च निवेशितः । रौरवस्य च यन्मानं तन्मे निगदतः शृणु । लक्षयोजनविस्तीर्णं गभीरं स्वाद्वङ्गिवाहृतम् । दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुन पततितत्रैव क्रन्दमानो मुहुर्म्मुहुः । अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य सुदुःखितः । मानुषीं योनिमासाद्य खञ्जपादो भवेन्नरः । एषभसी(छिन्नपादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनिजन्मनि" ।

९ छिन्नघ्राणता "श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाचरेत् । देवद्विजातिधर्म्मस्य सदा यो दैवनिन्दकः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैर्ऋते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्म्मतः । यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षितस्तत्र दुर्म्मतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्म्मा-

न्तरे पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य छिन्नप्राणोऽशोभनः । स निन्द्यः सत्सभामध्ये न प्रवेष्टोभवेद्धि सः” ।

१० छिन्नहस्तता छिन्नपादता च “अतः परं छिन्नहस्तोयतो भवति मानुषः । शृणुष्व तत् प्रवक्ष्येऽहं स्वकर्म्मवशतश्च सः । पिता माता गुरुर्वृद्धः क्रोधाविष्टेन ताडितः । विनाऽपराधतो जन्तुं योवा हन्याद्विमोहितः । यमलोके वसेत् सोऽपि छिन्नहस्तो भवेदिह । करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति पामरः । पादेन छिन्नपादस्तु मर्त्त्यो वै जायते ध्रुवम्” ।

११ छिन्नकर्णता । “मिथ्याप्रवादद्दुष्टं त्वं येन तापः परो भवेत् । मानुषस्य, ततोदुष्टाः श्रावयन्ति महीपतिम् । ते क्रूराश्छिन्नकर्णाश्च जायन्ते पृथिवीतले” ।

१२ कराङ्घ्रिहीनता । “सैन्ययोरुभयोर्यत्र संग्रामे चातिदारुणे । स्वामिनं सङ्कटे त्यक्त्वा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स मृतो नीयते दूतैर्भीषणैर्विकटाननैः । पूतिगन्धयुतैः पाशैर्नीयते यमसादनम् । तर्ज्यमानः शरैः खड्गैः कूटमुद्गरपाणिभिः । यमाज्ञाकारिभिस्तैस्तु पात्यते नरके शृणु । असिपत्रवनं घोरं नरकं शतयोजनम् । योजनायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पात्यन्ते तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः स्वामिनं त्यक्त्वा मित्रं प्राप्य च मानुषाः । क्रन्दमानाश्च तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् । कर्म्मावसाने जायन्ते मानुषत्वमतः परम् । कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः प्रवर्त्तते । नान्यस्य कर्म्म स प्रोक्तं येन मुक्तो भवेन्नरः । जन्मजन्मनि जायन्ते छिन्नाङ्घ्रिकरवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् युद्धकर्म्मविपाकः “अतः परन्तु ये शूरास्तेषां माहात्म्यमुत्तमम् । लोकमातर्मतस्तात । शृणुष्व गदतो मम । विद्रुतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः । नृपं प्रति यदा गच्छेत् सा यात्रा क्रतुभिः समा । ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च यस्यापि वक्त्रे पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन हि तस्य तुल्यं संग्रामयज्ञे प्रवदाऽप्युवाच । शूरस्य गात्राणि शरखड्गादितोमरैः । भिन्दन्ति न यमः शक्तोपश्चैव पुण्यभाजनम् । शस्त्रोर्मिं च यः शूर प्राणांस्त्यजति भावितः । तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च द्विगुणं कालतस्तु च । अप्सरोभिः सेव्यमानोदिव्यलोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य दृष्ट्वा सर्व्वाः सुराङ्गनाः । विमानस्थाः समस्ताश्च गायमानाः परस्परम् । परित्यज्य सुरान् यान्ति स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः” ।

१४ पक्षरोगः “अयस्तः पुरुषो येन समस्तेषु हतो रणे । तत्कर्म्मणः परिणामं विस्तरेण शृणुष्व मे । त्वक्त्वास्त्रहत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भृशम् । आयुःशेषेऽथ संगृह्य यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराधर्षे नीत्वाऽऽज्ञाभिर्यमस्य च । कृकयाख्ये महाघोरे निरये च वसेद्धि सः । प्रविश्यचिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते । ततो राक्षसयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो मृगस्ततो व्याघ्रस्ततः शस्त्रेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मत्स्ययोनौ प्रजायते । तस्माद्धि मानुषीं प्राप्य पक्षरोगेण गृह्यते” ।

१५ वैधव्यम् “विरूपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्व्विता । दिवा निन्दति दुर्व्वाक्यैः शय्यां न भजते निशि । तेन दोषेण भो देवि ! वैधव्यं समुपाश्रिता । आसन्नां रमणी या च स्वामिनं भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं याच मन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि ! वैधव्यमागता” ।

१६ वन्ध्यता “पय पातुमना वत्सस्त्वया पूर्व्वं निवारितः । पुरुषो वन्ध्यतां याति वीर्य्यविक्रमदोषतः । अदत्त्वेव व्रतं कृत्वा वन्ध्यत्वमुभयोर्भवेत् । अदत्त्वा मिष्टफलं यो भुङ्क्ते प्राप्य लोभतः । सोऽपि वन्ध्यत्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु । दृष्ट्वा तु मैथुनीभावं विघ्नं तु कुरुते च यः । सोऽपि वन्ध्यत्वमाप्नोति सर्व्वजन्मनि जन्मनि ।

१७ गर्भस्रावः “त्रेतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः । तस्य भार्य्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा । नन्दिनी सुभगा तस्य सुमित्रा या यशस्विनी । प्रसूता सा सपुत्रेण तेन पत्या सुमानिता । सापत्न्यपरुषाविष्टा नन्दिनी भीतिवर्जिता । शून्यालये च सहसा छद्मनाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा खण्डकं कृत्वा तैलपाके विचिक्षिपे । सानेन विधिना राजन् ! दुष्टमत्या निजेच्छया । चकार दारुणं कर्म्म तत्फलं शृणु भूपते ! । सा कालवशमासाद्य बालघाताभिदोषतः । गृहीत्वा किङ्करैर्बद्धा पाशेन यमकिङ्करैः । नीत्वा निरयमध्ये तु सा प्रक्षिप्ता दुराशया । कर्म्मान्ते कोकिला नाम वैश्यस्य च सुताऽभवत् । भूयोऽपि विप्रावस्थता परिणीता स्वगृहाश्रमे । सर्व्वद्रव्यसमायुक्ते दासदासीसमाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके गर्भस्रावोऽभवत् तस्यास्तेन दुःखेन दुःखिता” ।

१८ मृतभार्य्यता “अतिक्रम्य त्वया ज्येष्ठं भ्रातरं वात्मजं कृतः । पुरा परिणयस्तेन मृतभार्य्यत्वमागतः । अप्रस्थांश्च अपूर्व्वे तस्य भार्य्यास्य नश्यति” ।

१९ बहुसुतता } अपुत्रता च } “गवीसुस्थाद्वहिष्कृत्वा यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः । शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तवाग्रतः ।

निर्जने दुर्वहे घोरे सिकताढ्ये मरुस्थले । कृमिर्भूत्वा वसेत्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुलः । मन्वन्तरत्रयं तत्र ततोमीहारसंप्लवे । शौर्य्यमाप्यस्तु निम्नेषु शीतवातार्द्दितो भृशम् । कल्पमानन्तु दुःखेन मानुषोजायते ततः । बहुपत्नीभवेत् सोऽपि पुत्रं न लभते हि सा ।

२०दौर्भाग्यम् "तृतीयासु च सर्व्वासु तैलस्पर्शस्त्वया कृतः । दुर्भगत्वञ्च ते जातं न तापं कुरु सुन्दरि ।" ।

२१सापत्न्यम् । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्न्यसम्भवम् । दुःखं सुपरम स्त्रीणां स्वकर्म्मवशतः खलु । मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवादं कुरुते तु या । अन्योन्यस्नेहवैषम्यं कारयित्वा व्रजेद्वधः । कर्म्मान्तुयायिनी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरसौ दीना दैवाद्भवति मानुषी । सापत्न्यं प्राप्य सन्तप्ता चित्तपीड़ासमन्विता । भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु" ।

२२जात्यन्तरम् "शृणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः । मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद्गर्हितो जनः। पुरा राजकुले जातो विश्वसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणी रम्या यौवनस्था तपस्विनी । पुष्पार्थिनी पुष्पवनं गता दृष्टाथ तेन सा । कामवाणार्द्दितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता । ब्रह्मरोगेणाभिसन्तप्ता ततः स्वभवनं गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या भिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तन्वङ्गी भिक्षवेऽन्नं ददौ मुदा । इदं कृतं तया पापं शृणु तस्य फलं तथा । तत्कर्म्मवशमासाद्य यमस्य विषयङ्गता । पुनर्जन्म समासाद्याऽभवन्म्लेच्छकुलोद्भवा । म्लेच्छयोनिं परित्यज्य ततः कैवर्त्तयोनिजा । एवं बहुविधां योनिं समासाद्य द्विजाङ्गना । अमेध्यान्नञ्च यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! । मनुष्योदुःखमाप्नोति स भवेद्गर्हितोजनः।"

२३मूकत्वम् "पुरा देवाप्यतो राजन् । गायमानो द्विजः कश्चित् । नृत्यश्च प्रणुवन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दितः । तस्य विघ्नस्य पाकोऽयं न वाक् प्रसरते मुखात् । न्त्यमानन्तु देवाग्रे गायमानं प्रहस्य च । नोपहासं प्रकुर्वीत महादोषो-भवेद्यतः" ।

२४गद्गदवचनता "अतःपरं महाभाग ! गद्गदत्वेन दूषिताः । भवन्ति मानवा मर्त्ये तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषाकृष्टहृदयोविवादं प्रकरोति यः । गुरोर्न्निन्दाञ्च मूर्खत्वादस्य पापमतः शृणु । यमलोके तु तस्यैव कृष्यते निशितैः शरैः । जिह्वापि किङ्करैः क्रुद्धैरजस्रं तस्य दोषतः । आमेषकालपर्य्यन्तं दुःखं प्राप्य महत्तरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य गद्गदो जायते नरः । ततो गद्गदया वाचया मर्त्यः सीदति सर्व्वदा" ।

२५मुखरोगः । "पितृदेवगुरोर्न्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च । अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै मुखगदार्द्दिताः । भवन्ति नरकस्यान्ते मानुषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वक्ष्यामि भूपाल ।" ।

२६कर्णरोगः । "असम्बद्धन्तु यच्छ्रुत्वक्ति पापमन्तर्गतन्तु यत् । समाकर्ण्यापि मनुजः कर्णरोगी भवेत् सदा । कर्णमूलं भवेद्देवं पूयशोणितसम्भवम् । कर्णरोगमिति ख्यातमवाप्य परितप्यते" ।

२७दुर्गन्धगात्रता । "चोरयित्वा तु गन्धाढ्यं द्रव्यं लोभपरायणः । पच्यते नरके घोरे मूत्रविष्ठासमाकुले । अप्रतिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । मर्त्ये तु शशको भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोमृगस्तु सौगन्धो भूत्वा मस्तेष हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य सः । स्वकर्म्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमश्नुते" ।

२८दारिद्र्यं विरूपता च । "पुरा सञ्चलन्धपतेरमात्येनासता शृणु । दानविघ्नः कृतस्तेन पाकोऽयं मान्यथाऽभवत् । मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देयाग्निब्राह्मणेषु च । स नरकस्य पाकेन दरिद्रत्वेन गृह्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापाद्याति यमालयम् । पुनरावृत्य पापेन दारिद्र्येणाभिगृह्यते । न क्षयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः । अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विधः । तस्मात् कर्म्म परिज्ञाय दानं दद्यात् स्वशक्तितः" ।

२९सस्वेदपाणिपादता "चोरयित्वा तु लवणं ततः चाराक्षिसंज्ञके । नरके पच्यते पश्चान्मानुषत्वमवाप्य सः । तस्य कर्म्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । सस्वेदं सर्व्वदा तस्य निष्कृतिं त्वमतः शृणु ।

३०दाहज्वरः "पुरा येन गृहं पापः क्षेत्रं दग्धन्तु वह्निना । स मृतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्म्मणा । खदिराङ्गारसन्दीप्तज्वालामालावगुण्ठिते । पतितस्तिष्ठते तत्र वर्षायुतशतत्रयम् । कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परिदह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन शाम्यति तच्छृणु" ।

३१अग्निमान्द्यम् "कल्मषं नाम नरकं पूयशोणितसंश्रुतम् । विस्तारलक्षदशकं महामोहसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिनस्तत्र द्विजपाकस्य विघ्नतः । ततो मानुषतां प्राप्य भुक्त्वा पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं कथयामि ते ।

२१ अजीर्णरोगः "त्वया कृतं पुरा कर्म्म यद्युक्तञ्च तच्छृणु । कृत्वा पाकञ्च पाकाग्निं शमयित्वा जलेन च । भोजनञ्च कृतं तस्मादजीर्णत्वमुपागतः"।

२२ अतीसारः "अथातीसारो राजेन्द्र । जायते येन कर्म्मणा । देहिनां दोषदुष्टेन्तु प्रवक्ष्यति यत शृणु । अत्यन्तगुप्तं पापिष्ठं निरुच्छ्वासकनामकम् । सोपद्रवञ्च नरकं विषमोपद्रवाकुलम् । निर्वातमूष्मणा युक्तं दंशकादिपरिस्रुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षलक्षायुतत्रयम् । यज्ञाग्निदूषका ये च ये च दानविलोपकाः । परस्वं छागं चौर्य्येण यातयन्तीह तेऽधमाः । नरकान्ते मत्स्ययोनौ भूत्वा वर्षत्रयं पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य अतीसारेण गृह्यते"।

२४ ग्रहिणी "अत्यर्थं संग्रहं ये च कुर्व्वन्ति धनलुब्धकाः । न दास्यन्ति न चाश्नन्ति हव्यं कव्यञ्च किञ्चन । तथा गोभूमिहर्त्तारो निष्ठुरा ये च गर्भकाः । अदुष्टाऽपतितां भार्य्यां यौवने यः परित्यजेत् । स मृतः पच्यते राजन् । स्वकर्म्मवशतः शृणु । नरकञ्च पूरीषाख्यं प्रचयानलपीडितम् । कल्पकोटिशतं तत्र दह्यन्ते पापदेहिनः । नरकान्ते गजयोनिं व्रियते प्राप्य बन्धनात् । तस्मात्तु मानुषीं योनिं ततः प्राप्यावसीदति । ग्रहणीरोगवान् भूत्वा पशुद्रव्यधनादिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम्"।

२५ पाण्डुरोगः "शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो यतः । परभार्य्यारतोयश्च नरश्चैवात्यजारतः । स मृतः किङ्करैर्याम्यैर्बद्धः शृङ्खलया दृढम् । किङ्करैस्ताड्यमानस्तु क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । शोचमानः स्वकं कर्म्म प्रचलंश्च पदेपदे । संयमन्यां प्रवेशेन दक्षिणद्वारि भीषणे । शमनाग्रं समानीय परभार्य्याभिमर्दकम् । ततोऽसुं यमदूतोऽपि दृढं बद्धा निरन्तरम् । तं दृष्ट्वा चित्रगुप्तेन पापकर्म्मानुसारतः । प्रमाणञ्चावदत् सर्व्वं दुश्चेष्टादिकमस्य वै । कथितोऽयं दुराचारः परस्त्रीरमणप्रियः । नयत नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं स्त्रियाम् । भ्रमयाविङ्गनस्त्वास्तं कारयन्ति यमाज्ञया । वर्षायुतसहस्रे द्वे परं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म्मपाकेन ज्वलदग्निमये ह्रदे । विक्षिप्तो दह्यते तत्र नेच्छमानः स्वकर्म्मणा । वर्षलक्षसहस्राणि नव सप्तायुतानि च । तस्माद्विषयं गत्वा मानुषत्वमवाप्य च । पाण्डुरोगमनुप्राप्य शोचमेताः प्रपद्यते"।

२६ कामला "भक्तादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु । आयुःशेषे तु ते याम्यैर्गणैर्नीता यमाज्ञया । घोरा पुरीति विख्याता पिङ्गला नाम दुस्तरा । पिशाचास्तत्र तिष्ठन्ति स्वकर्म्मवशपीडिताः । यत्र संवर्त्तते नित्यं क्षुत्पिपासामहोत्कटा । भक्तचौरान् जनास्तत्र प्रवेश्य यमकिङ्करैः । प्रयान्ति सदनं याम्यं चित्रगुप्तोऽस्ति यत्र वै । स तत्र भक्तचौरश्च पिशाचकुलवेष्टितः । भक्तसंख्याप्रमाणेन वसति तत्र कर्म्मतः । कर्म्मान्ते वायसीं योनिं प्राप्य दुःखं विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् शुकः प्रजायते । सोऽपि द्वादशकं जीवेत्ततोभवति मानुषः । कामलारोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च"।

२७ कासः "कासः पञ्चविधो राजन् । जायते येन कर्म्मणा । वदिष्यामि तदादौ ते भूप । कर्म्मवशाद्भुवि । येन दग्धोऽसमो नित्यं मिथ्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रबलकं कासं प्राप्य कासेन सीदति । ब्राह्मणस्थानविध्वंसी वातकासार्द्दितोभवेत् । गृह्यते श्लेष्मकासेन जलाशयस्य विभ्रतः । ब्रह्मविष्णुशिवं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । सन्निपातोत्थकासेन गृह्यते त्वमतः शृणु । अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु योनरः । सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते शृणु भूपते ! । इति कासपरिज्ञानं कथितञ्च मया शृणु । पुनस्ते कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते । राजोवाच । श्रुतं कासपरिज्ञानं कर्म्मणा येन जायते । नरकं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो ब्रह्मविदां वर ! । भृगुरुवाच । स तु कर्म्म समासाद्य पच्यते यत्र तच्छृणु । चिन्तयन् तानि कर्म्माणि रोदमानो निरन्तरम् । करम्भवालुकानाम नरकं योजनायुतम् । कूपाकारं भयं दीप्तं वालुकाङ्गारकण्टकैः । दह्यते भिद्यते तत्र वर्षलक्षावधि । नरकान्निर्गतो दुर्गे जले कुम्भीरसम्भवः । कुम्भीराच्छूकरोभूत्वा जीवेद्वर्षत्रयम् । तस्माद्बकत्वमासाद्य महाभागवकोभवेत् । तदन्ते मानुषीं योनिं स प्राप्य परिदह्यते । सर्व्वश्वकासरोगेण तप्यमानोऽवसीदति"।

२८ श्वासकासः । "श्वासकासो महानुग्रो भवेद्दुर्देहाभिघातकः । उद्भवेत् कर्म्मणा येन तन्मे निगदतः शृणु । महोर्द्ध्वक्षततमकक्षुद्रभेदाञ्च पञ्चधा । श्वासः स जायते नृणां पृथक्कर्म्मवशानुग । यस्तु सन्नमनासाद्य पशुनाशं निरुध्य च । हन्ति, खादति वा मोहात् महाश्वासेन गृह्यते । पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचाऽन्यथा वदेत् । ऊर्द्ध्वश्वासं समासाद्य दुःखोत्करहर्षमम । निर्विवदान-

ग्रहणाच्छिन्नश्वासेन शब्दते । सत्यं शास्त्रार्थनिर्णिक्तं वाक्यं यो दूषयत्यपि । पीड्यते तमकश्वासैः ४ चुर्द्दे । ५ पाकस्य विप्लुतः । परत्र कर्म्मणा देही नरकेषु विपच्यते । नरकान्ते व्याघ्रयोनिं व्याघ्रीं शौकरवायसीम् । पृथक्कर्म्मवशाद्योनिं गत्वा स परितप्यते । मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्व्वोक्तेनोपलभ्यते" ।

३९ यक्ष्मरोगः । "यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुर्ज्ञेयं सर्व्वरोगतः । सहायांस्तस्य वै राजन् ! कथयामि तवाग्रतः । सेनापतिः क्षयगदस्य च पाण्डुरोगोदाहज्वरोऽप्यसरएव बलासमास्मृ । हृल्लासकः कामलकः सहायौ यौ श्वासकासावपि मन्त्रिणौ च । स श्रुत्वैवंविध घोरं यक्ष्मरोगं सुदारुणम् । प्रणम्याह मुनिश्रेष्ठं त्रिकालसर्व्वदर्शिनम् । राजोवाच । अस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन कर्म्मणा । केन दानेन विप्रेन्द्र ! परत्रापि न वर्द्धते । तत्सर्व्वं विस्तराद्‌ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । भृगुरुवाच । पुरा येन हतो विप्रो न्यासापहरणं कृतम् । वृत्तिच्छेदं कृतो येन मधुविघ्नकरश्च यः । सर्व्वस्वेन प्रजापीडा कृता येन स्वकर्म्मणा । स मृतो दह्यते याम्यैर्दूतैरेव भयङ्करैः । निवेश्यान्धतमे मार्गे दक्षिणद्वारिभीषणे । ततो नीत्वा यमस्याग्रे कम्पमानञ्च पापिनम् । संयमन्यां यमस्याग्रे नीत्वा तं पापकारिणम् । हृष्टपुष्टाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्तिकं ययुः । चित्रगुप्तश्च तं दृष्ट्वा क्रोधात्रक्तविलोचनः । चित्रगुप्त उवाच । इमं पापं दुराचारं नरकं नय दुःसहम् । योजनानां शतं चञ्चं कुम्भीपाकं सुदारुणम् । ताम्रकुम्भमये दीप्ते वालुकाङ्गारसंवृते । एवंविधे तु दुष्टं स क्षिप्तस्तत्र स्वकर्म्मतः । दह्यमानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंप्लवम् । कालान्ते स पुनः पापी कृमियोनौ च जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भूपते ! दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति मानुषः । अत्युग्रक्षयरोगेण पीड्यमानस्तु दह्यते" ।

४० रक्तपित्तम् । "शृणु राजन् ! पुरा वृत्तं यस्येदं कदनं महत् । कर्णाटकारण्यसंस्थाने सुमतो नाम वै द्विजः । तस्य पुत्रो दुराचारः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । परद्रव्याभिलाषी च परभार्य्यारतिप्रियः । एकदा कामतस्तेन पितृव्यस्य वधूर्बलात् । धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयङ्गतः । नरकान्ते कुले जातस्तस्य कर्म्मसमुद्भवम् । रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वकर्म्मार्जितदोषतः" ।

४१ गुल्मरोगः "अतःपरं प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोगं सुदारुणम् । यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै । कर्म्मतो याति तां योनिं येनोपशमनं भवेत् । काकोलनाम नरकं कृमिपूयपरिप्लुतम् । क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी मिष्टभोजनः । अन्त्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्गमम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । शूलरोगं समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैर्न शमं याति तदा ज्ञेयं तु कर्म्मजम्" ।

४२ शूलरोगः "शृणुष्व कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्महीपते ! । मूढा निरपराधेन ये लोककदनप्रदाः । घ्नन्ति शूलेन शस्त्रेण वाक्यदोषोद्‌गमेन च । तानेव निष्ठुरा दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये । महाप्रेताख्यनिरये दीप्तशूलसमाहते । भेदयन्तीव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि । भुक्त्वा तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते ततो मर्त्ये जायते पक्षियोनिषु । पक्षी भूत्वा वियोगी स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मानुषत्वमवाप्यैव शूलरोगातुरो भवेत्" ।

४३ अर्शोरोगः । "शृणुष्व तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् । साध्वीमृतुमतीं स्नातां सन्निधिं नागतश्च सः । एतत्कर्म्म कृतं तेन स्तुहीतशार्शसा च सः । आत्महा भ्रूणहा यस्तु कृतो येन च गोवधः । ते चार्शसा च दह्यन्ते भुक्त्वा कष्टं सुदुःसहम् । पञ्चत्रिंशत् समाः कोट्यो लक्षाणामूनविंशतिः । तामिस्राख्यं महाघोरं गाढान्धतमसावृतम् । सर्पादिभिः समाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् । स तिष्ठेद्विवशो रोगी येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्म्मक्षयमनुप्राप्य पश्चाद्भवति मानुषः । शेषेऽर्शोगदवान् भूत्वा दुःखेन पीडितो भवेत्" ।

४४ भगन्दररोगः । "गुदस्य द्व्यङ्गुले पार्श्वे पित्तरक्तोदकाकृतिः । प्रभवेत्पिडकाकारो दुःसहो मर्म्मभेदकः । स वै भगन्दरो ज्ञेयः कर्म्मजो नोपशाम्यति । आचार्य्यभार्य्यागमनं ये कुर्व्वन्ति नराधमाः । पक्षपातमधर्म्मेण बालवृद्धधनापहाः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे । यः केशमूलहृन्मत्यौंवाहनं भद्रपीठकम् । चोरयेद्यस्तु दुर्बुद्धिः स्तेयात् स्त्रीधनं च यः । स मृतस्तु विण्मलाख्यं नरकं प्राप्य सीदति । श्रृगालव्याघ्रगोमायुभक्ष्यमाणोऽतिदुःखितः । भुक्त्वा दुःसहस्रञ्च नरकं क्षमेत् पुनः । सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि लभ्यते" ।

४५ छर्द्दिः "शृणुष्व नृपशार्दूल ! कथयामि तवाग्रतः । गवा

गृहीतं यत्किञ्चित् सुखादाकृष्य योऽहरेत् । सोऽन्यजन्म समासाद्य वाताश्छर्द्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं जलपानं करोति यः । मृतः पैशाचकीं योनिं समाप्य क्षुत्पिपासया । पीड्यते तप्यते तावद् यावद्व्योमगतो रविः । मानुषत्वमनुप्राप्य पित्ताश्छर्द्दिपीड़ितः । वातपित्तपरित्राणं सद्वैद्यस्योपदेशतः । ज्ञात्वा कर्म्मोद्भवं दानं देयं मुक्तिमभीप्सता” ।

४६ हिक्का “हिक्का न शाम्यते यस्य सद्वैद्यस्योपदेशतः । तां विद्यात् कर्म्मजां हिक्कां शृणु भूप ! वदामि ते । उत्सादितं येन तपः प्रष्टस्य यतेश्च गोविप्रसुखासनस्थम् । स याति घोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नः पुनरेति सत्यम्” ।

४७ अरोचकम् “पित्रे मात्रे चातिथये नादौ यस्तु च भोजनम् । दत्त्वाश्नाति स पापिष्ठो या गतिं याति तां शृणु । तस्याग्रं कोष्ठदेशे तु क्रिमिर्भूत्वा विपच्यते । मृते विष्ठाक्रिमिर्भूत्वा पच्यते बहुवासरान् । ततो वायसयोनित्वं प्राप्य जीवेच्चिरं दिनम् । तत्र वायसयोनौ तु सर्व्वदुःखमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते । अरोचकगदेनापि पीड़ितस्तत्र केवलम्” ।

४८ स्वरभङ्ग “त्वया कृतं पुरा यच्च तन्मे निगदतः शृणु । सुस्वरं गायमानन्तु श्रुतिमन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं निषेधितवान् पूर्व्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । असमाप्तपदं यस्तु गायमानन्तु सुस्वरम् । निवारयति सोऽप्येवं स्वरभङ्गेण गृह्यते” ।

४९ अतितृष्णा । “तर्पितं गोकुलं प्राप्तं जलपानावलम्बनम् । विघ्नमाचरितं तेन प्रपाध्वंसकृते न च । जलपात्रं तथा कृत्वा मृतो याति यमाज्ञया । अपरे निर्जले देशे दुर्घर्षे सिकतामये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति पापधीः । गोलोमसम्मितं कालं दुःखमाप्नोति निर्भरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य तृष्णाव्याधियुतो भवेत्” ।

५० विस्फोटकम् । “सुधन्वा नामतस्तेन पराङ्गालस्य जलाशये । कृतं स्नानं जलं पीतं तत्कर्म्मवशतः शृणु । आयुःशेषे मृतो दूतैर्नीतश्च यमाज्ञया । बहुधूमसमायुक्ते क्षिप्तः कूपे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्मात्त्वत्कुले नृप ! । जातोदाहयुतो भूत्वा विस्फोटकगदार्द्दितः । स्वकर्म्मार्ज्जितदोषं यो भुङ्क्ते का तस्य वेदना” ।

५१ भ्रममूर्च्छा “भ्रममूर्च्छारुजाविष्टो येन स जायते नरः । तच्छृणुष्व मयाख्यातं कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते तस्य तत्र दुःखकरः परः । सभायां कुटिलोलोकं भ्रामयित्वाऽन्यथा वदेत् । मूर्च्छान्वितो भवेत् सोऽपि यत्र याति शृणुष्व तत् । समायुषोऽन्ते दुर्द्धर्षैः किङ्करैर्यमदेशितैः । नीत्वा प्रयान्ति तत्रैव तामेव पिङ्गलां पुरीम् । स्वकर्म्मवशतस्तत्र पिशाचाः सन्ति दुःखिताः । सन्निपत्य तत्र दुष्टात्मा पिशाचा यत्र मूर्च्छिताः । भ्रमयुक्तो भवेत्तत्र पूर्णमन्वन्तरं नृप ! । उलूको जायते तस्माद्दिवा वसति कोटरे । उलूकत्वत्रयं प्राप्य वकयोनौ प्रजायते ? वको जीवति वर्षैकं ततो भवति मानुषः । पूर्व्वकर्म्मप्रभावेन भ्रममूर्च्छान्वितो भवेत्” ।

५२ हृद्रोग । “हृद्रोगो जायते येन कर्म्मणा त्वमतः शृणु । सावधानो महीपाल ! कथयामि समासतः । लोभात् द्वेषाद्भवेद्यस्तु परपीड़ाप्रदायकः । मर्म्मोद्घाटनकृद्योऽपि कदनं तेन विन्दति । मनुष्यस्तेन दोषेण दुर्व्वहम् नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मर्त्त्यो हृद्रोगैरतिदारुणैः । पीड्यमानो दुनोत्याशु कर्म्मदोषविशेषतः” ।

५३ आमवात ।“पुरा येन महीपाल ! कृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः । उत्सृज्य ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्म्मार्जितवित्तानां स यज्ञो येन वा कृतः । यस्मिन्यस्मिन्नु तस्यैव भवेदामस्य सम्भवः । तस्मात् प्रवर्त्तते शोथो वेदना चातिदारुणा । आमवातस्तु स ज्ञेयः कर्म्मजस्तस्य निष्कृतिम्” ।

५४ सर्व्वाङ्गवातव्याधिः “वातव्याध्युद्गमो येन कर्म्मणा देहिनां नृप ! । उत्पन्नो बहुधाभावैः सम्यग् वक्ष्ये ततः शृणु । सुरापयोमिद्रव्यं येन वै वाञ्छिता हठात् । कृतं स नरकस्यान्ते शुनीयोनौ प्रविश्य च । जङ्घास्थूलकटीस्थूलयुक्तः केवलसञ्ज्ञकः । परस्त्रीवसनं येन हृतं तस्य ततः शृणु । मृतः स पुरुषैर्याम्यैर्नीतस्तोयमाश्रया । आयसीञ्च शिलां तप्तां वज्रक्षारपरिप्लुताम् । तद्गले बन्धयेद्यत्नाद्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । तस्यान्ते शाकुनीं योनिं प्रयात्यब्दचतुष्टयम् । मानुषत्वमनुप्राप्य गृह्यते तेन स शृणु । सर्व्वथा चान्ययशस्य सर्व्वाङ्गं वातपीड़ितम् । सोष्णगात्रं सदा तस्य भवतीह स्वकर्म्मतः” ।

५५ तन्द्रारोग “शठो कृतं पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ! । दह्यते स च दुर्वृत्तः संयमन्यां यमाज्ञया । कुम्भीरो जायते तस्माच्चिरकालं जले वसेत् । तस्यान्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य तन्द्रवान् भवेत् । अगम्यः सर्व्वकार्य्येषु गदोपचयदोषतः । सङ्कल्प्य विप्रे क्रतुदक्षिणादिकं यदा न दद्यात् तदुपार्ज्जितं फलम् । समयभेदोप-

चयस्य संग्रहं भवत्यतीवोग्रतरेण तौन्दिकः" ।

५६अम्लपित्तम् "अथाम्लपित्तोपचयो भवेद्येन वदामि तत् । जिह्वास्वादसमाविष्टो मानवोयो निषेवति । मिष्टान्नमविकल्पेन स मृतः प्राप्य वायसीम् । ततश्च सारमेयीञ्च योनिमासाद्य कर्म्मतः । पश्चात् सञ्जायते देही विदग्धान्नं प्रभुज्य च । हृत्कण्ठस्थाम्लपित्तेन दह्यमानोऽतिदूषितः" ।

५७शोथोदरम् "लोभान्मोहाद्भयाद्द्वेषात् कृत्वाऽधर्म्मं वदेत्तु यः । स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्" ।

५८जलोदरम् "ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः । गृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदररुजा ततः" ।

५९शोथः "पुत्रस्ते शोथवान् जातः स्वकर्म्मार्जितदोषतः । कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कान्त कर्त्तव्या परिदेवना । विनापराधेन यतो बहवस्ताडिताः पुरा । कषायवेत्रवर्गैश्च तेन शोथार्द्दितश्च सः । उत्पातकसमाविष्टो जातस्तव गृहे शृणु । तेन शोथार्द्दितः पुत्रो वृथा चिन्तापरः प्रभो ।"

६०मूत्रकृच्छ्रम् "मूत्रकृच्छ्रं भवेत् भूप ! कर्म्मणा येन दारुणम् । देहिनो देहभाजायैं तन्मे निगदतः शृणु । विधवागमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम् । मूत्रकृच्छ्री भवेत् सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं शृणु । अकृत्वा विगुणं कर्म जन्मकर्म्म च वर्त्तते" ।

६१मूत्राघातः "मूत्राघातो भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु । दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत् । मूत्राघातो भवेत्तस्य दुःसहं कदनप्रदम्" ।

६२अश्मरी "अथाश्मरी भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु । ऋतुस्नातां स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति । अप्रीत्या क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः । पूयशोणितसम्मिश्रे नरके पच्यते भृशम् । मानुषत्वमनुप्राप्य शार्कराश्मरिरोगवान् । भूप ! विन्दत्यसुदिनं कदनं मूत्ररोधतः । आर्त्तवस्य विपर्य्यासं यः करोति नराधमः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नरोनार्य्यामृतावियात्" ।

६३मेहः । "मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्म्मप्रभावजाः । तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः । मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकस्तथा । इक्षुः सिकतशीघ्रश्च सित मेहस्तथैव च । फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसत्रकः । तथा रक्तश्च माञ्जिष्ठोमज्जा क्षारस्तथा गजः । सद्वैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् । नामानुसारतः पूर्व्वं कर्म्म ज्ञात्वा चिकित्सयेत् । पूर्व्वं मैथुनकृद्युवस्तु शौकरीं योनिमाव्रजेत् । तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्द्दितो भवेत् । मातृगामी बलान्मोहान्मधुमेही भवेन्नर । रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते । सतीविपर्य्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् । रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् । मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् । चतुष्पदाभिगमने भवेत्सिकतमेहवान् । स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः । कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् । रजस्वलायां रति कृद्रक्तमेहार्द्दितो भवेत् । मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्त्यजागमनञ्चरेत् । इक्षुमेह्यतिदुष्टः स्त्रीविधवागतिदोषतः । ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति । अव्रतागमनासक्तो हरिद्राभञ्च मेहति । मातर येऽभिगच्छन्ति भगिनीञ्चात्मनः सुताम् । श्वश्रूञ्चैवाथवाताऽरक्षां भ्रातृभार्य्याञ्च मातुलीम् । गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् । मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः । तास्तन्त्रे तत्र दुष्टत्वा मत्तः शृणु वदामि ते । अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया । दूतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम् । खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै । नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम् । शूकराः पञ्चवर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुराः । पिपीलिकास्त्रयोमासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम् । भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सदृशा विकलेन्द्रियाः । तत्राधर्म्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु । प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्" ।

६४पुंस्त्वविनाशः "धर्म्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने रतः । स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति" ।

६५शुक्रवृद्धिः "वध्यं कृत्वा लुब्धकेन विप्रोवेदवहिष्कृतः । सदैव गहनं याति मृगं हन्ति निषादवत् । पक्षिपोतान् बहून् सोऽपि नित्यं खादितवांस्तदा । आयुःशेषे स वै दूतैर्याम्यैर्नीतोयमाज्ञया । निःक्षिप्तो नरके घोरे तस्यान्ते त्वत्कुले द्विजः । जातः सर्व्वगुणोत्पन्नः स्वकर्म्मवशतः शृणु । शुक्ररोगेण सन्तप्तः क्षीणरेताः सुदुःखितः" ।

६६उन्मादः "ब्राह्मणं वैष्णवं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम् । नार्च्चयेन्निन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत् । पुरीषाख्ये महाघोरे निरये श्लेष्मभोजने । अथ गिरा भवेत् पापी नानाहुःखप्रपीड़ितः । कर्म्मान्ते स पुनर्योनिं मानुषीं प्राप्य कर्म्मभिः । उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपनन्दन ! । स्मृतिभ्रमकरं द्रव्यं यैर्दत्तं ब्राह्मणे गुरौ । दम्भाचार

मरेद्वयस्तु भवेदुन्मादरोगवान्”उन्मादभेदाः सुश्रुतोक्ता ज्ञेयाः

६७अपस्मारः “ये कोपमुद्धय पूर्वं न माकन्त्युपकारिणम्। ब्राह्मणपासरोषश्च यैः कृतोमानशाधर्मैः। गोसुख रश्मिभिर्विद्धा ते सुनिरयगामिनः। नरकान्ते व्याघ्रयोनिं वैयाघ्रीमपि शौकरीम्। ततो मानुषयोनौ स अपस्मार युतो भवेत्”।

६८अस्थिस्रुतादि “अजाश्च तिलधेनुश्च लौहचर्म्मतिला-जिनम्। गजोभयसखीधेनुसालूकस्यापि संपदम्। लौहं तैलञ्च लवणं महादानस्य वा पदम्। यः करोत्यन्यथा योनौ मैथुनं काममोहित। नरेषु गवि यो रेत सेक वा कुरुते कश्चित्। ब्रह्मस्व न्नृपतिद्रव्यं योहरेद्दुष्टभावत। अस्त्यजेच्छरण प्राप्त तथा भार्य्यां विवाहिताम्। दन्ति दस्युनखिव्याघ्रसिंहगवादिभिर्हत। स हतः स्वास्थ्यरहिते स्थाने च स विषीदति। अयेपकाल तस्यान्ते मानुषत्व-मवाप्य सः। अस्थिपहादिभी रोगैर्गृहीतस्तप्यते सदा’।

६९मूत्रकृमिः “अग्नये प्रविभेदाख्यं मन्त्रहीनं विमोहितः। स मृतः पर्वताङ्कूते पात्यतेऽधः पुनः पुनः। सर्वाङ्गव्याधि-दिग्ध स क्रन्दमानो यमाज्ञया। भुक्त्वा कष्टं चिरादुग्र मानुषत्वमवाप्य स। मूत्रकृम्यर्द्दितं गात्रं प्राप्य सज्जति निर्भरम्”।

७०विद्रधि “फलापहरणं येन कृत चौर्य्येण वै पुरा। समृतो यमदूतैश्च घास्यमानो यमाज्ञया। सयमन्त्रां पीड्यितोऽपि दक्षिणद्वारि केवलम्। शोचयित्वा स्वयं कर्म्म क्रन्दमानः पदेपदे। प्रक्षिप्तो नरके घोरे स वै सीदति पापकृत्। ततोवानरयोनौ च जन्मासाद्य स दुष्टधीः। तच्छेषे मानुषत्वेऽपि स वै विद्रधिमान् भवेत्”।

७१अपची वातग्रन्थिश्च “त्वङ्मध्ये बहवो यस्य पर्कटीफल-सन्निभा। भवन्ति ग्रन्थयस्तस्य नाम स्यादपचीगदम्। स्फिष्टिस्तृफलाकार वर्द्धते च दिनं प्रति। वातग्रन्थीति सा ज्ञेया जायते देहिदेहतः। इदं गदद्वयं भूप। जायते येन तच्छृणु। कथय नि तव स्नेहाद्धर्मज्ञोऽसि महीपते। ह्रस्व-बकुलच्छाय पर्व्वतञ्च नदीतटम्। वल्मीकाग्रं गवां गोष्ठं गोशालां देवतालयम्। समासाद्य चरेन् मूत्रं तथा निष्ठी-वनादिकम्। सकामं कुरुते यस्तु स प्राप्नोति ततः शृणु। याम्यपाशश्च दुर्भेद्यं पापिनां भयप्रदम्। क्रमिपूय वसाविष्ठायोषितेनापि पिच्छिलम्। पापिनस्तत्र गच्छन्ति दूतैर्वद्धाः सुनिष्ठुरैः। शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि क्रन्दमानाः पदेपदे। यमाज्ञया च निरये घोरे पूयपरिप्लुते। क्षिप्ता-स्तिष्ठन्ति तत्रैव यैरेवं दुष्कृतं कृतम्। तस्यान्ते मानुषीं योनिं प्राप्य तद्व्याधिमान् भवेत्”।

७२शिरोरोगः “संप्राप्य तीर्थं ये मर्त्त्या नाचरन्तीह चोत्तमम्। ब्राह्मणस्य गुरुं दृष्ट्वा न नमन्ति कुबुद्धयः। तत्कर्मपाश-बद्धास्ते स्तूहीत्वा यमकिङ्करैः। पुरीं कण्टकीं नीत्वा पिशाचकुलसेविताम्। तासन्ते निविधैर्यन्त्रैर्घोरैः पापि-भयावहैः। अनेककाल तत्रापि स्थित्वा मत्कुणयोनिषु। जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया। मेषयोनिं ततोयान्ति विरब्दं तत्र च स्थिताः। भुक्त्वा कर्मवशात् कष्ट मानुष्य यान्ति ते पुनः। मानुषीं योनिमासाद्य-शिरोरोगयुतास्तु ते।

७३नेत्रहीनता “पुरा सकामतो येन कौटवी च पराङ्गना। दृष्टा नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा। स एव कर्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः। काकोले नरके क्षिप्तो बद्धस्तिष्ठति शृङ्खलैः। वज्रतुल्यमुखैः काकैस्तस्य नेत्रस्य कृन्त-नम्। क्रियतेऽब्दशतं यावत् उत्पन्नोत्पन्न निश्चयः। शोचते स्वानि कर्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः। उत्पन्न-नरकात् पश्चात् उलूकोजायते हि सः। सदा कोटरवासी च दिवान्धः काकशङ्कितः। तिष्ठत्यब्दाष्टक यावन्मा-नुषत्वमवाप्य सः। नेत्रहीनोभवेद्दुःखी भवेत् कर्मवशी-कृत। यस्मिन् वयसि यत् कर्म सुकृतं वापि दुष्कृतम्। तस्मिन् सहायोभवति तद्वयस्येव जन्मतः। जीवनं तद्‌वृथा मर्त्ये नेत्रहीनस्य देहिनः। विद्यमाने शरीरेऽपि नेत्रहीनो निरर्थकः। प्राणागारमिदं देहं चोइवत् प्राण-वर्जितम्। तदस्य नेत्रहीनस्य दृष्टा स्वात्मगरणं वरम्”।

७४रात्र्यन्धता “पुरा परस्त्री खलु कामबुद्ध्या विलोकिता वस्त्र-विवर्जितापि। गोविप्रहिंसा च निशान्तदृष्टिःकौतुकता नेत्र-विहीनतायै। भक्त्वान्ध्यमन्दत्वमथान्यरोग दिवान्धता चार्बुदत्यजा मे। दैवादुपेता कुरु दूरमाशु तां भेऽश्व-देवेश। हरे। प्रसीद”।

७५नेत्ररोग “मन्ददृष्टिर्भवेद् येन मनुष्यस्तमतः शृणु। उद-यास्तमवेलायां भानुं मध्यन्दिने नरः। ईक्षते कामतो योऽपि मन्ददृष्टिः स वै भवेत्। यथार्घ्यविवरीरः सन् पीड्यते दिवसेश्वरम्। नक्तं चक्षुरसश्च दिनं वक्रिव गां दिवम्। सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रव्याधियुतो भवेत्। अनेन पटलच्छन्नतिमिरार्त्तियुतोभवेत्। दम्पतिभ्यां प्रवृत्तं यो नरः प्रपश्यति मैथुनम्। सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रपूयगदार्त्तिमान्। दम्पत्योः सुरतासक्तचित्तयोः सुर-

तेक्षणम् । यः करोति स वै नेत्रपूयरोगयुतो भवेत् । मृत्वा कष्टमवाप्नोति पिचटादिक्षतोद्भवैः । विहायात्मपतिं या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । साऽन्यजन्मनि भूपाल ! विरूपाक्षी भवेद्ध्रुवम् । पत्न्युत्पन्ना प्रपश्येद्दुष्टः पुरुषो-ऽथ योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या या श्रेष्ठं पतिं द्विजम् । साऽन्यजन्म समासाद्य विषमाक्षी भवेद्ध्रुवम्" ।

७६ गलगण्डं गण्डमाला च "पुरा येन कृतं मोहाद्गुरुस्त्री-कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देशे निर्जले च यमाज्ञया । पात्यते किङ्करैर्घोरैर्दिव्यवर्षायुतत्रयम् । पुनर्जन्म समासाद्य स्वकर्मवशतश्च सः । गलगण्डयुतो नित्यं गण्डमालाकुलो-ऽपि सन् । पापी सीदति दुःखेष्टः चिरं कर्मक्षयावधि" ।

७७ नासारोगः "ब्राह्मणः कर्मपरिभ्रष्टो मन्मथाविष्टचेतनः । सुगन्धि-कुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सतत-माघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कस्यचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो दत्तं तेनेदमीदृशम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म चाश्रित्य तिष्ठति । किञ्च वेश्याङ्गनासक्तेर्यौवनं विफलीकृतम् । वेश्याश्च रमिता येन तेनास्पृश्या द्विजातयः" ।

७८ क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा-र्भके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात् कच्छपिकायोनौ प्रविश्यावृदचतुष्टयम् । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रसूता स्त्री क्षीणक्षी-रस्तनी भवेत् । क्षीरं न क्षरते यस्याः स्तनात् सन्तप्यते हि सा । आत्मजपालनेऽशक्ता भूत्वा कष्टञ्च विन्दति" ।

७९ स्तनविस्फोटरोगः "स्तनपाको भवेद्दुष्येन कर्मणा स्त्रमतः शृणु । दृष्टाऽन्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्वकम् । सकामा-कामयुक्ता सा दुष्टयौवनगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया सापि त्रास्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगाढ्या विस्मिता सुखवर्जिता"

८० वेश्यात्वम् "मृते भर्त्तरि या नारी परस्याभिलाषिणी । सा मृता किङ्करैर्याम्यैर्दण्डपाशासिताडिता । नीत्वा यमा-ज्ञया सा च विशुद्ध्यर्थं ततः शृणु । आयसं पुरुषं तप्तं स्फुरद्बहुकरोज्ज्वलम् । आलिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नर-भक्षम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् । सारमेयीञ्च मार्जारीं योनिमाविश्य कर्मतः । मृत्वा च मानुषी पश्चाद्वारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अयेषपुरुषैः सा च रम्यमाणा यथेच्छया । मर्त्ये मोहवशात् सा च सुखं प्राप्य सुहर्षिता । न भवेद्या चान्यनारीयन्नप्रकृषजीविका । यस्याः सा च भवेद्वेश्या जन्मजन्मन्यथा न हि" ।

८१ बाधिर्य्यम् "पुरा यस्तु महीपाल ! धर्मचिन्तापराङ्मुखः । निन्दकः पितृमातृणां द्विजतीर्थसुखस्य च । स्रुतेर्बाधिर्य्य-रोगेण स एव परिगृह्यते" ।

८२ श्लेष्मरोगः "नित्यक्रियाविवर्ज्जितस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मतिः । मृत भूमिपथं प्राप्य शुष्ककाष्ठोपजीवकः । वायसत्वमनु-प्राप्य गृध्रकुक्कुटसूकरः । भूत्वा च मानुषत्वे स श्लेष्म-रोगी सदा भवेत्" ।

८३ हस्तशूलम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्राद्धमः स्मृतः । स मृतः त्रास्यते याम्यैर्वैवस्वतपुरोगमैः । काष्ठी पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषतां प्राप्य हस्तशूलार्दितो भवेत्" ।

८४ योनिरोगः "रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेन्न यथेच्छया । उग्रा सा च मृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुर्दश । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम् गत्वा सन्तप्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च चौर्य्यप्रकारेण या हरत्यन्यभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं गृह्यते नात्र संशयः" ।

८५ असृग्दरम् प्रदरम् "अथासृग्दरमत्युग्रं प्रदरं योनिदोषजम् । कर्मणा येन राजेन्द्र ! तन्मे निगदतः शृणु । कृत्वा रन्ध-नमादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा वृथा पशुबधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत् प्रोक्तं मद्यभक्षणे । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा ततो भवति पायसी । पायसी दश वर्षाणि शुकी भवति सा पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदार्दिता । श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद्या भक्तचोरिणी" ।

८६ सपत्नीसुतोत्पादनम् परकान्तासुतोत्पादनञ्च । "महामना महादाता तीर्थकृत् पुण्यकृच्छुचिः । नगरीं भ्रमता तेन काचिदेका मनोहरा । रण्डा व्यलोकि सौन्दर्यशीलारस-निवासभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सस्पृह जातकौतुकः । तामादाय महाक्षोभं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय महि-षीरम्या नारीः प्रियवशंवदाः । अत्यनुरागवशान् राजा क्षणं ताञ्च न मुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया-मास सुन्दरम् । दैवादपि महीपाल आयुःशेषे यमा-ज्ञया । नीतो यमान्तिकं दूतैर्घोरैश्च भयदारुणैः । धर्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन धीमता । एतत् श्रुत्वा यमः क्रुद्धोऽभणीद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एवं क्रूरं दुरा-चारं परभोषितप्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्मात् पूरीषमूत्राभ्यामुत्पन्नस्य सुतस्य

च। एतस्य पितृलोकानामाहारार्थं प्रदास्य। रौरवेऽथ्द्यतं दुष्टं स्थापयित्वा च योनिगम्। ततः शूकरयोनौ च पातोऽस्य भविता पुनः। यावत्तिष्ठति भूलोके वृषलीगर्भजः सुतः। तावत्कालं पितृणाञ्च नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत्”।

आदर्शग्रन्थे यथा पाठोऽधिगतस्तथैव लिखितः। पुस्तकान्तरसंवादेन न्यूनताऽत्र याऽस्ति सा परिहरणीया अत्रोक्तरोगादीनामकाराद्यक्षरविन्यासातिक्रमेणोपन्यासस्तु तत्तत्क्रमानुरोधेन। तेन तत्तत्क्रमानुसारेण निर्दिष्टरोगादीनामुपशमार्थदानादिकपरिमाणं सुकरं भवति। तत्तद्दानादिकं विस्तरभयान्नोक्तम् तत एवावगम्यम्।

शातातपहृगुभारतवाद्योरेकत्र विषये विरोधप्रसक्ते रोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्थोन्नेया। एवं दानादिभेदोऽपि। मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तकर्मविपाकभेदो विस्तरभयान्नोद्धृत, तत्तद्ग्रन्थेभ्योऽवधेय।

कर्म्मव्यतिहार पु० वि–अति हृ–घञ् कर्मणा व्यतिहारः ३त०। परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये। यथा य कश्चित् येन कर्मणा इतरं कर्मत्वादिना सम्बध्नाति, इतरोऽपि तज्जातीयेनैव कर्मणा तं कर्मत्वादिना संबध्नाति, तयो कर्मविनिमयो भवति। यथा अन्योन्यं ताडयत इत्यादौ। अत्र अन्योन्ययोरेकजातीयताडनक्रियायां कर्मत्वेन सम्बन्धात्तथात्वम्। ‘कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे’ ‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’ “न कर्मव्यतिहारे” पा०। क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र

कर्म्मशाला स्त्री कर्म्मणे शिल्पादे शाला। शिल्पादेः शालायाम्। “गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालाम्”। “जगाम भार्गवकर्म्मशालाम्” भा० आ० १८,१०।

कर्म्मशील त्रि० कर्म शीलयति शील–अण्। कर्मफलार्थशीलयुक्ते अमरः। [आफलोदयं २कर्म्मकारिणि च।

कर्म्मशूर पु० कर्म्मणि शूरः। प्रयत्नेन १प्रारब्धकर्म्मसमापके,

कर्म्मश्रेष्ठ पु०। १पुलहपुत्रभेदे “पुलहस्य गतिर्भार्य्या त्रीनसूत सती सुतान्। कर्म्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुञ्च महामते!” भाग० ४,१,२१। कर्म्मणा श्रेष्ठः। २कर्म्मकार्य्यकरणेन वरिष्ठे त्रि०।

कर्म्मसन्न्यास पु० कर्म्मण स्वरूपतः फलतो वा संन्यासः त्यागः। फलाभिसन्धिराहित्येन १तत्फलत्यागे २स्वरूपतः कर्मत्यागे च। वा परसवर्णे कर्मसंन्यासोऽप्यत्र। आश्रमशब्दे ८८० पृ० सन्यासविवरणम्।

कर्म्मसन्न्यासिक पु० कर्म्मणां सन्न्यासोऽस्त्यस्य ठन्। मन्त्रव्यान्विते भिक्षुके हलायुधः। वा परसवर्णे कर्मसन्न्यासिकोऽप्यत्र।

कर्म्मसन्न्यासिन् पु० कर्मसन्न्यासोऽस्त्यस्य इनि। विधानेन १कर्म्मत्यागिनि भिक्षुके २कर्मफलत्यागिनि च। “द्विविधः कर्मणस्त्यागः फलसाधनभेदतः। फलस्य त्यागिनस्त्यागो जिज्ञासोर्ज्ञाननिष्ठये” इत्युक्तदिशा ज्ञानार्थं कर्मफलत्यागः, मोक्षार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्मसन्न्यासः। “आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” इति गीतोक्तेः “अविशुद्धधियः कर्मण्यधिकारो विशुद्धधीः। सम्यग्विविदिषोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्यजेत्” इत्युक्तेश्च विविदिषायामेव कर्मणो हेतुत्वावगमात् तदुत्पत्तौ तस्याहेतुत्वावगमाच्च तथात्वम्। वा परसवर्णे कर्मसंन्यासोऽप्यत्र।

कर्म्मसङ्ग पु० कर्मणि सङ्गः आसक्तिः सन्‌ज–घञ् ७त०। इदमहं करोमि अनेनैतत्फलं भोक्ष्ये इत्याकारकेऽभिनिवेशे।

कर्म्मसचिव पु० कर्मसु सचिवः ७त०। राज्ञा मन्त्र्यतिरिक्तकर्मसु सहाये अमरः।

कर्म्मसाक्षिन् पु० साक्षात् पश्यति नि० साक्षी ६त०। “सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः” इत्युक्तेषु सूर्यादिषु नवसु। ६त०। क्रियासाक्षात्कर्त्तृमात्रे त्रि०। ‘योयस्तत्कर्मसाक्षी स्वभुजबलयुतो यस्य यस्य प्रतीपः” वेणी०

कर्म्मसिद्धि स्त्री ६त०। इष्टानिष्टफलप्राप्तौ “स्वकर्मसिद्धिं पुनराशशंसे” इति कुमा०।

कर्म्मस्थान न० कर्मणः व्यापारचिन्तनस्य स्थानम्। ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमस्थाने। आजीवशब्दे विवृतिः। “लग्नेन्दुभ्यां वीर्य्यभाजं भं स्यात् कर्मस्थानं वेश्मदृष्टं युतं सत्। सत्खेटैर्वा सुखदं सुखस्थं पापैर्दृष्टं वा युतं दुःखदं स्यात्। कर्माधीशोऽशुः सन्दृष्टे चेत् कुम्भकुम्भविभिर्युतः। हटो वा हर्षिताभ्यां युतोविरत्नकरोमतः। कर्मभे शुभखगाभिवीक्षिताः शूरादाश्च न रिपुनीचस्थे चेत्। धर्मधान्य सुखबहिकराश्च शाश्वतः स्थिरधनस्य च दाः। नीचारिस्था अपि पापदृष्टाः पापाय कर्मस्वशुभप्रदाः स्युः। क्रूरा अपि स्वभवने शुभाः स्वविंशे मतः सद्रूपफलीभिताश्च। शुभदृष्टा शुभाः योगाः कर्मभे सद्रूपफलोद्भवाः। अशुभा मावय प्रोक्ताः वक्रखेटनिरीक्षणात्। चिकित्सकाः शास्त्रविवादकाश्च पुरोहिता मन्त्रमतत्परा वा। नरा भवेयुः कर्मगताः खगेषु

कर्म्मस्थिते' षट्पञ्चषोडशितैश्च। तृतीयषष्ठगाः पापा लग्नेन्दुभ्यां शुभा मताः। निधनान्त्यगता नेष्टा विशेषाल्लग्नसंस्थिता। एकोनविंशे वियति रवि' खे, चन्द्रोऽधने२, चन्द्रसुतः४, क्रमेण। त्रिवेदनन्दैकमिते१२र्के ईज्ये१८ -भृगु१ सुखं खे कुसुतो१२ऽस्तभीतिम्" जातके तच्चिन्ताप्रकारः।

कर्म्माङ्ग न० ६त०। विहितस्य यागादिकर्म्मणोऽङ्गे यथा दर्शादे' प्रयाजादि। देशकालादयोऽपि कर्म्माङ्गानि। यथाह गर्ग'—"तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः"। "प्रधानस्य विधेयस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं "कर्म्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते। यस्मात्तु तदुपस्थानमुपादेयो गुणो भवेत्" भट्टका०"प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म्म बुद्धौ प्रथमं न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्म्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन तदवच्छिन्नकालत्वेन या शुचितत्कालजीविन· कर्म्माधिकारात् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुणः" ति० त० रघु०। "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति" न्यायेन फलवत्प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम्।

कर्म्माजीव पु० कर्म्मणा आजीवः जीवनम्। १शिल्पादिकर्म्मद्वारा जीवनसाधने। स च न्वणा जन्मलग्नावधिदशमभावे मेषादीनां द्रेक्काणनवांशद्वादशत्रिंशांशैः शिल्पादिकर्म्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे ६४१,४२पृ० दर्शितम्। कर्म्म जीवति अण्। २शिल्पादिकर्म्मजीविकावति त्रि०।

कर्म्मात्मन् पु० कर्म्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य। संसारिणि स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते १जीवे। "तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मान· शरीरिण" मनुः। कर्म्मणि आत्मामनो यस्य। २क्रियासक्तचित्ते च।

कर्म्माध्यक्ष पु० ७त०। क्रियासाक्षिणि कृताकृतावेक्षके।

कर्म्मान्त पु०कर्म्मणः कृषिकर्म्मणोऽन्तो यत्र। सम्पन्नकृषिकर्म्मणि १कृष्टभूमौ हेमच०। "अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च" मनुः। कर्म्मण· तत्फलस्यान्तो यत्र। २इक्षुधान्यादिसञ्चयस्थाने च।"शुचीमाकरकर्म्मान्ते भीरून्नन्तर्निवेशयेत्" मनु·। "कच्चित् सर्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किता·"भा०सभा० १६५ श्लो०। ६त०। ३कर्म्मसमाप्तौ च। "कर्म्मान्ते दक्षिणां दद्यात्" स्मृतिः।

कर्म्मार पु० कर्म्म ऋच्छति ऋ—अण्। १कर्म्मकारके (कामार) जातिभेदे, "नमस्तक्षभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च वो नमोनमः" यजु०१६,२७। "तपसे कौलालं मायायै कर्म्मारम्" यजु०३०,७, पुरुषमेधे "मायायै कर्म्मारं लौहकारम्" वेददी०। "कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च" मनुः। "ये धीवानोरथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः" अथ०६,५, २वंशभेदे (बेड़्‌वाश), ३कर्म्मरङ्गवृक्षे च राजनि०। ४कर्म्मप्रापरि त्रि०स्वार्थे कन्। कर्म्मारक कर्म्मरङ्गे वृक्षे (कामराङ्गा) पु०राजनि०।

कर्म्मार्ह पु० कर्म्मार्हति अर्ह-अण्। १पुरुषे राजनि०। तस्य कर्म्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम्। २कर्म्मकरणसमर्थे त्रि०।

कर्म्माशय पु० आशेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी—आधारे अच् कर्म्मणामाशय·। कर्म्मजन्ये धर्म्माधर्म्मरूपे गुणभेदे "क्लेशमूलः कर्म्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय" पात०सू०। कर्म्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते।

कर्म्मिन् त्रि० कर्म्मास्त्यस्य व्रीह्या०इनि। व्यापारयुक्ते स्त्रियां ङीप् "कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्जुन!" गीता।२फलाभिसन्धानेन कर्म्मकर्त्तरि च। "यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते" मुण्ड० उ०। "इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलादिप्राप्ति·" शा० भा० "ऋत्विक्कर्षककर्म्मिणाम्" याज्ञ०।

कर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्म्मी इष्ठन् इनेर्लुक्। क्रियादक्षे जने

कर्म्मेन्द्रिय न० कर्म्मणां वचनादीनां निमित्तमिन्द्रियम् अश्वघासादिवत् निमित्तार्थे ६त०। वचनादिकर्म्मकरेषु वागादिषु इन्द्रियेषु "पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः। कृषिवाणिज्यसेवाद्यास्तेष्वेषान्तर्भवन्ति हि"। "वाक्पाणिपादपायूपस्थैरन्वैस्तत्क्रियाजनि। मुखादि गोलकेष्वास्ते तत्कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्" पञ्चदश्यां तेषां नाम कार्य्याण्यङ्गानि। "वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सा०का०। "इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते"सां०कौ० व्याख्यतश्चैतदस्माभि' तट्टिप्पन्यां।

"तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मनइति। "इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयते इत्यादि" श्रुतौ इन्द्रशब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्" इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा·

तितत्वात्तस्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्त्तृव्यापाराधीनः करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम्” । अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । अत्रैवोक्तं सा०ति० । “ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दाद्याः स्मृताः कर्म्मेन्द्रियाण्यपि । वाक्पाणिपादपायूपस्थं ज्ञान्याङ्गमेभोमिषः । वचनादानगतयोविसर्गानन्दसंयुता । कर्म्मेन्द्रियार्थाःसंप्रोक्ता” “अस्थलिङ्गम्” राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता सा च कौ०व्याख्याता ।“पञ्चानां कर्म्मेन्द्रियाणाम्,कण्ठ-तात्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्,तस्या वृत्तिर्वचनम्”व्याकृतञ्च तदस्माभि “एवं वागिन्द्रियस्य स्थानमुक्त्वा लक्षणकथनाय तद्वृत्तिमाह तस्यावृत्तिर्वचनमिति । तथा च वचनसाधनमिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गतिभेद । उत्सर्गः उदरात् मलस्यापसारणेन त्यागः । आनन्दः आनन्दविशेषजनको रमणीसम्भोगात्मको व्यापारभेदः” । अत्र तात्वादिस्थानमित्युक्त्या आदिपदात् “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्तौष्ठं नासिका चैव तालु च” इत्युक्तानामुर आदीनां ग्रहणम् । अतएव शङ्खेन “हस्तौ पादावुपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव च । कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव” इति जिह्वायाः कर्म्मेन्द्रियत्वस्योक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिकाणीति सांख्या मन्यन्ते “प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्” इति सां०का० । “प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकः वैकृतादहङ्कारात् प्रवर्त्तते” इति कौ० व्याख्यातञ्चैतदस्माभि । एकादशकगणस्य सात्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघवाभ्यामिति “सत्त्वं लघु प्रकाशकम्”इति कारिकया लाघवस्य प्रकाशस्य च सत्त्वधर्म्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रकाशकत्वात् लाघवाच्च सत्त्वकार्य्यत्व निश्चितं, तथा च सात्विकादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैकृतात् विकृतमेव वैकृतन्तस्मादित्यर्थः” । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारिकत्वं तथा सा०सू०भाष्ययोः समर्थितम् ।

“अभिमानोऽहङ्कारः” “एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्य्यम्” सू० ।

“अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्तःकरणद्रव्यं, स च धर्म्मधर्म्मिभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तिताख्यनाय, बुद्ध्या निश्चित एवार्थेऽहङ्कारममकारौ जायेते । अतो द्वयोः कार्य्यकारणभावानुसारेण दृत्तिमतोरपि कार्य्यकारणभाव उन्नीयत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्य्यमित्यर्थः । अनेनेन्द्रियेणेदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः लोके भोगाभिकामेनैव रागद्वारा भोगोपकरणस्य निर्माणदर्शनात् । “रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्म्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुरादेरुत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः । अत्र च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्म्मकं मन एवादावहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेषः,तन्मात्रादीनां रागकार्य्यत्वादिति तत्रापि विशेषमाह सा०का० । “सात्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्” । “एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोड़शात्मगणमध्ये सात्विकम् । अतश्च वैकृतात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्काराद्दशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यपि मन्तव्यम् । “वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् । वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्म्ममयानि च । तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः” इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तम् । “सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम्” इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्म्मेन्द्रिये । ननु देवताश्चयन्ततिरिक्तागामिष्ठत्वे करणानां देवताश्च वक्ष्यति तत्कथं कारिकयापि देवानां सात्विकाहङ्कारकार्य्यत्वं नोक्तमिति उच्यते समष्टिचक्षुरादिशरीरिण सूर्य्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवता भूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतास्वेव पर्य्यवस्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताश्रयेणात्र शास्त्रे देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयाल्पसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्य्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च अष्टीन्द्रियापेक्षयाऽधिकसत्त्वत्वेन सात्विकाहङ्कारकार्य्यतोक्तानीत्यविरोध इति मन्तव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यादहतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम् । “सात्विको राजसश्चैव

नामसञ्च त्रिधा महान्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद् भ्रमेदाद्वेत्यन्यदेतत्। एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति” भा०। “कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्” सू० “कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च। एतैर्दशभिः सहान्तर मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः। इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम्। तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति”। “इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति” भा०। “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि” सू०। इन्द्रियाणीति शेषः। आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते। प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु “अहं बहु स्याम्” इत्यादि। ननु—“अन्नमयं हि सौम्य मनः” इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात्। भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽस्य मनोजन्यत्वाच्च। व्यष्टिमनआदीना भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति। ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्कायामाह भा०। “देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” सू० “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात्। अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च। “स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा०।

एतन्मूलतयैव भा०ति० ‘वैकारिकादहङ्काराद्दे वा वैकारिका दश। दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रक्रमयोगतः”। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम्।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाच वह्निः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः “रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे” पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ० द्रष्टव्यम्। “तेषां रजोंऽशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च” शब्दचि० भागवतवाक्यम्।

कर्व दर्पे भ्वा० प० अक० सेट्। कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति। कर्वटः कर्बुरः कर्बूरः।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कृ—व। कामे उज्ज्व०। कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम्।

कर्वट पु० कर्व-अट। द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जनाजीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा २नगरमात्रे च अमरटीका “कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोमनोहरः” हारा० उक्तेः न० च। ३प्रचुरकण्टकसन्ताने ग्रामे च। “धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत्। द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० “कर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि वृ०सं० उक्ते ४देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः। व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचन्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च”। “ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा। सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः” भा० स० २९ भीमप्राचीविजये। त्रिकाण्डशेषे तु “चतुरष्टशतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्वटौ” इत्युक्तेः ५ अष्टशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कृ-वरच्। १कर्मणि निरु०। “अन्यदद्य कर्वरमन्यदु” ऋ० ६, २४, ५। “कर्वरं कर्मनामैतत्” भा०। कृ-विक्षेपे ष्वरच्। २व्याघ्रे ३राक्षसे च पुंस्त्री उज्ज्व०। जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४निशायां स्त्री विश्व षित्त्वात् ङीष्। कर्वरीत्येव। सा च ५हिङ्गुपत्र्याम् जटाध० ६पिशाच्यां मेदि०।

कर्वुदार पु० कर्व दर्पे उण् तं दारयति दृ-अण्। कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे।

कर्श्य पु० कृश-यत्। कर्चूरे, (कचूर) राजनि०।

कर्ष पुंन० कृष—अच् कर्मणि घञ् वा। “दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्” लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च। ३विभीतकवृक्षे पु० शब्दरत्ना०। भ्वा० कृष—भावे घञ्। ४आकर्षणे। तुदा० कृष—भावे घञ्। ५विलेखने च। अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकस्मार्त्तकर्मोचित स्मृत्यादिपरिभाषितवैद्यक परिभाषितमानभेद उच्यते। तत्र पौराणिकादिमा

नमाह हेमा०दा०ख०मनुः "लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते । त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः । ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः । सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेक कृष्णलं । पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः । धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः। चतुःसौवर्णिको निष्कोविज्ञेयस्तु तत्प्रमाणकम्"याज्ञवल्क्यः "जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते । गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवोमध्यस्तु ते त्रयः। कृष्णलः, पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् । द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः"व्याह विष्णुः "जालस्थार्कमरीचिगत रजस्त्रसरेणुसंज्ञं, तदष्टकं लिक्षा, तत्त्रयं राजसर्षपः, तत्त्रयं गौरसर्षपः,ते षट्यवः, तत्त्रयं कृष्णलः, तत्पञ्चकं माषः, तद्द्वादशकमक्षार्द्धं स चतुर्माषक सुवर्णः, तच्चतुः सौवर्णिकोनिष्कः। द्वे कृष्णले रूप्यमाषकः ते षोडश धरणम्" "ताम्रिक कार्षापण पणः" कात्यायन "माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता । पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्षापणप्रमाणं तु तत् निबद्धमिह वै यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु चित्रक स्मृतः"नारद "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते । पणो निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् । अगस्त्योऽपि "यव स्यात् सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका त्रिभिर्यवैः । गुञ्जाभि पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्त्तितः । भवेत् षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तैः पुनः स्मृतः। चतुर्भिः पलमेकन्तु दश ते धरणं विदुः" ।"अष्टभिर्भवति व्यक्तौ स्तण्डुलः गौरसर्षपैः । स वैणवयवः प्रोक्तो गोधूम चापरे जगुः" । विष्णुगुप्तः "पञ्चगुञ्जोभवेन्माष ग्रणस्तैः चतुर्गुणैः । कलञ्जं धरणं प्राहुर्मणिमानविशारदाः । मञ्जाटिकाकलञ्जस्तु शौल्के गुञ्जाद्वयं विदुः । मञ्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदां मतम् । स्थूलमध्यातिसूक्ष्माणां मुक्तानामपि स्मृतम्" ।"दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः । सुवर्णप्रतिमोभागोरोपक दृश्यते" प्रकारान्तरेणाप्याह सूचितं यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्नधान्ययवाद्या सुवर्णमाषः पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमाषकः ते षोडश सुवर्णः एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति चतुष्कर्षं पलं पलाना शतेन तुला विंशतितौलिको भारः अस्यैव भारस्य दशतौलिक इति द्वितीया संज्ञा" दानखण्डे हेमाद्रिः । एतेषां मानभेदं शक्तितारतम्यापेक्षया प्राज्ञतावेदनार्थं ।

वैद्यकपरिभाषितमानं भावप्र० ।

"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया । चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः । विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते । त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका । तिसृभीराजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् । षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानको । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रको वटकश्चैवं द्रङ्क्षणः स निगद्यते । कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः । उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा । शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते । पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थैस्तथाढकः । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः । चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोऽर्मणः । उन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणपर्यायसज्ञितः । द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।

'शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता । द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा । पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः । तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः । माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवप्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम् । मागधपरिभाषायां षड्रक्तिको माषश्चतुर्विंशतिरक्तिकष्टङ्कः षण्णवतिरक्तिकं कर्षः । अयञ्चरकसम्मत । सुश्रुतमते पञ्चरक्तिकोमाषो विंशतिरक्तिकष्टङ्कोऽशीतिरक्तिकं कर्षः । अयमेव कालिङ्गपरिभाषायामपि यतस्तत्राष्टरक्तिकोमाषो द्वात्रिंशद्रक्तिकष्टङ्कः शाणटङ्कद्वयमितं कर्षः । गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात्कुडवस्थितिः । द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् । प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः । मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् । मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् । इति मागधमानम् । कालिङ्गमानम् "यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुश्रुतसम्मता । यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् । चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च । गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः । चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः । चतुःपलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयोबलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् । नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम् । अतिमात्रं च दोषाय यथा सस्ये बहूदकम्" ।

कर्षं नित्यमर्हति ठन् । कार्षिक कर्षपरिमाणार्थे "कार्षिकस्तान्त्रिकः पणः इत्यमरः" । निष्कर्षणार्थे क्षेत्रभेदे च घञन्तकर्षस्य "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः" पा० अन्तोदात्तता अत्र कर्षेतिशपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्ततेति सि०कौ० ।

कर्षक त्रि० कृष–विलेखने । १ क्षेत्रकर्षणकारके (चाषा) "कश्चित् दीन भक्तश्च कर्षकश्चावसीदति" भा०स०५अ० "यस्मिन् कृषकं कुर्यं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम्" भा० ६ अ० सुरभेर्वाक्यम् "कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकम्" भा०व० २५८ अ० । "त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः "कर्षकेण वलजां पुपूषता" माघः २लेखके ३आकर्षके च ।

कर्षण न० तुदा० कृष–भावे ल्युट् । लाङ्गलादिना भूमेर्विलेखने (चाष देओया) हेम० ।"ऋतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमितं कर्षणं स्मृतम्" मनुः । कृषिशब्दे विवृतिः । भ्वा० कृष–ल्युट् । २आकर्षणे च (टाना) "भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्" रघुः "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा" मनुः । ३गौरिखीवृक्षे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

कर्षणि स्त्री कृष–अनि । असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोषः शब्दकल्पद्रुमे उक्तम् । अचिन्त्यम् "कृषेरादेश धः" उणा० २,१०५सू० धर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षणिरिति पाठो लिपिकरप्रमादकृतः । अतएव उज्ज्वलदत्तेन "धर्षणिर्बन्धकीत्युक्ता" कृषेरनिमत्वेन सिद्धे वैचित्र्यार्थम्" इत्युक्तम्

कर्षफल पु० कर्षः तन्मानं फलमस्य । १विभीतकवृक्षे, अमरः २आमलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप् ।

कर्षापण पु० कर्षेणापण्यते क्रीयते । षोडशपणपरिमाण (काहन) कर्षस्य षोडशमाषकमितत्वेन षोडशभिः पणैस्तस्य क्रयणात् तत्संख्यासाम्यात् तथात्वम् । "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते । ते षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः" गौतमेन षोडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषितत्वात् "द्वात्रिंशत्पणिका माषो चतुःषः पौराणिकोमतः" कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणाना गोमूल्यतयाभिधानेन "धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" षट्त्रिंशन्मते पुराणकार्षापणयोः पर्य्यायतादर्शनाच्च तथार्थता । ततः प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । कार्षापणोऽप्यत्र अर्द्धर्चादि० तेन पुंन० ।

कर्षिन् त्रि० कृष–आकर्षे णिनि । आकर्षके । "लम्बेरमास्वरमङ्गलकर्षिणस्ते" रघु । स्त्रियां ङीप् ।"प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणी" रघुः । ङीबन्तं २गोरिख्योवृक्षे ३अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थितलौहभेदे कविकायां च स्त्री जटा०

कर्षू पु० कृष–ऊ । १करीषाग्नौ (घुटेर आगुन) । २कुल्यायां स्त्री अमरः । ३दृष्टाते मेदि० । दृष्टातस्तु "चतुरङ्गुलविष्टम्भा अन्तरा तावदधः खाता वितस्त्यायताश्च कर्षूः कुर्यात्" भा० वि० विष्णुक्रमप्रमाणकमसभेदः । "ततः कर्षूः कुर्यात् तत्कूले प्रागुदगग्रान् च समाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम्" "कर्षूत्रयमुक्ते पुरस्तात्, कर्षूतव-

मूले स्त्रीणाम् । पुरुषकर्षूत्रयं शाल्मेनोदकेन पूरयेत् स्त्रीकर्षूत्रयं शाल्मेन पयसा दध्ना मांसेन, पयसा च प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा जपेत्" विष्णु० । ४गर्त्त-मात्रे च । "कर्षूपीरयवति" कात्या० २१,२ २६ । "कर्षूः कुहर उच्यते" कर्कः अस्य ह्रस्वान्तमपि । "दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदक्स्था.." कात्या०२१,३,२६ । "श्मशानात उत्तरतः कुटिले कर्षू गर्त्तौ खात्वा" कर्कः ।

कर्हि अव्य० कस्मिन् काले किम्+र्हिल् कादेशः । अनद्यतने कस्मिन् काले इत्यर्थे । कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिः" ऋ० ६,३५,२ ।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् सुप्सु० पा० मते भिन्न पदद्वयम् । कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थे । "अग्निना यद्ध कर्हिचित्"ऋ०५,७४,१०। अतएव पदकारा कर्हि,चित् । इति भिन्नपदतया पेठु "यदद्य कर्हि कर्हिचित्"ऋ०८,७३,५ ।

कल संख्यायां सक० शब्दे अक०भ्वा०आत्म०सेट् । कलते अकलिष्ट चकले प्रनिकलते ।

कल गतौ संख्यायाञ्च अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । कलयति ते अचकलत् त । कलयाम्–बभूव आस–चकार चक्रे । गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वमपि । "कलयत्यनुक्षणमनेकलयम्" माघः "व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्"जयदे० धारणे "कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरौ"जयदे०। संख्यानञ्चात्र गणनं ज्ञानभेदश्च ।"स पश्चात् संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम्" नीतिः "कलयेदमानमनसं सखि! माम्" माघ ।"वाचामाचकलत् रहस्यमखिलं यच्चाक्षपादस्फुराम्" नैष० ।उच्चारणे च "माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे,केलि-पिकाः पञ्चमम्" । आसे"कालः कलयतामहम्"गीता । "कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः"ति०त० विष्णुध० । कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः । कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा आकलय्य । "कलितललितवनमालम्" जयदे० "करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" वटुकस्तवः ।
अप–अपगमे अपकलयति वि+अप वियोजने "यदि अत्र युक्तिव्यपकलनमार्गोऽपि कुशला"लीला०।
आ+बन्धने"सवर्णस्रजाकलितकन्धराम्बराम्, माघः ज्ञाने च" "वाचामाचकलत्" नैष० । "मकरध्वजहरिदमाकलयत्" "उत्ताप्यज्ञीराकलयाञ्चकार"इति च माघ।
प्रति आ+प्रतिरोधे प्रत्याकलितसदुर्नयः" दशकु० ।
उद्+उत्क्षिप्य धारणे"स तस्य हस्तोत्कलितस्तदाऽसुरो विक्रोशतो यद्वदहिर्गरुत्मतः" भाग०७,८,१६ ।
सम्+एकत्र आपादने सम्यक् योगे ।"अथ संकलनव्यवकलनयोः करणसूत्रम्" "द्वैकपदमपद्रांशमबैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" लीला० ।

काल मोदने प्रेरणे चुरा०उभय०सक०सेट् । कालयति ते अचीकलत् त । कालयां बभूव आस चकार चक्रे । कालयितव्य कालनीयः। कालयिता कालितः कालयन् कालयमानः। कालयित्वा आकाल्य । कर्मणि काल्यते अकालि अकालयिषाताम् अकालिषाताम् । "गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते" भा०वि० १००,७ । "गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजः"भाग०४,५,८। स गौतम्-सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः"भा०आ० ६६८० ।

कल पु० कल–शब्दे अच् नि० अवृद्धिः । मधुरास्फुट ध्वनौ अमर । "शारदैः कलनिर्ह्रादैः" "कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम्" "निनाद भासद् कलनूपुराणाम्" रघुः । "कलपक्षिवीरवृदर्भि मट." । "कलकाङ्गि कार्स्वरवत्तरत्र."माघ । कलप्रधाना वाणि-स्रेन एवं कलहंस इत्यादौ मा०त० कमारये न तत्र न तद्युक्तार्थता । अतएवामरेण"कलो मन्द्रस्तु गम्भीरस्तारो-ऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु" मन्द्रादीनां ध्वनीनामेव त्रिलिङ्गत्व-मुक्तम् ।"उदकपितम् कण्ठपरिवर्तिकलस्वनमानपरता परता" माघः। कल–मदे अच् कर्मणि अः । २शुक्रे चरम-धातौ न० मेदि० । ३कोकिलके पु०शब्दच०।४शालवृक्षे पु० राजनि० । ५अजीर्णे त्रि० मेदि० । कलाकल अच् । जुलान्विते अवयवे च । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलक पुस्त्री कल–बु० अस्तु । मत्स्यभेदे हेमच० ।

कलकण्ठ पुस्त्री कलः कलप्रधानः कण्ठोऽस्य । १कोकिले २हंसे, ३पारावते च । जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां न ङीष् किन्तु शार्ङ्गरवा ङीष् । कलध्वनियुक्त कण्ठके त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

कलकल पु० कलप्रकारः प्रकारे द्वित्वम् । कोलाहले । "चलितया विदधे कलमेखला-कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया" माघ। कलस्य भावस्य कला यत्र । २शालनिर्यासे मेदि०।

कलकीट पु०कलप्रधानः कीटः मा०त०। कीटभेदे । तत अदः मलया० अच् । कालकीट शब्दे त्रि० ।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । तत्र भवार्थे तद्राजार्थे च “साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्” पा० इञ् । कालकूटि तद्भवे त्रि० तन्नृपे च । इञश्चास्त्रियां बहुषु लुक् । कलकूटास्तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च स्त्रियां तु न लुक् । कालकूट्य इत्येव । [जातित्वात् ङीष्

कलघोष पुंस्त्री कलो घोषोऽस्य । कोकिले शब्दर० स्त्रियां

कलङ्क पु० कलयति क्षिप् कल् चासौ अङ्कश्चेति, कं ब्रह्माणमपि लङ्कयति गच्छति लकि–गतौ अण् वा । १चिह्ने २अपवादे, ताम्रादिधातूनां ३मलभेदे (कलङ्काम), ताम्रादियोगात् ४अम्लादेर्विकारे च मेदि० । “शशकपालकस्येव कलङ्का.” काद० । “धाराभिन्नेव कलङ्करेखा” “मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः” रघुः । “ताम्रवर्णेव मन्दो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कलङ्काङ्कः संसक्तो धूमकेतुना” रामा० । ततः अस्त्यर्थे इनि । कलङ्किन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “कलङ्की जायते विप्रे” ति० त० स्मृतिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् । कलङ्कित जातकलङ्के त्रि० ।

कलङ्कष पुंस्त्री करेण कषति वा० खच् मुम् च रस्य ल । १सिंहे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २करतालयां स्त्री शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्कयति लकि–गतौ णिच्–उरच् । जलानामावर्त्ते स्रतोजलभ्रमे त्रिका० ।

कलञ्ज पु० केतिशब्दं अञ्जति भाषते क इत्यव्यक्तानुकरणम् अञ्जि–अच् । विषाक्तास्त्रेण हते १मृगे, २पक्षिणि च । ३तन्मांसे न० “न कलञ्जं भक्षयेदिति” श्रुतिः । ४ताम्रकूटे च (तामाक) “कलञ्जवेष्टनधूमपानात् स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिरिति” वैद्यके तत्सेवनात् मुखरोगहान्यादि उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मानभेदोदाह० ।

कलञ्जाधिकरण न० “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधिकृत्य पञ्चावयवन्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा कदापि तद्भक्षणनिषेधः । उत सर्वदेति संशय । यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्वपक्षः सर्वदा तन्निषेध इति सिद्धान्तः । तदेतत् भट्टरा एका० त० दर्शितं यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इति श्रुतिः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानान्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतो निषेधविधावधिकारादुत्पावत्कालमेव तस्मा तदा निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणादुपरतः कुतश्चित् कारणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सम्पादितमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं तद्भक्षयति । अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्ते । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं मास्थान् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेधविधावधिकारः । यत्तु “मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्” इति । अत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसङ्ग्रहयान्न विरोधः । भूतचेष्टावत इति । “भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावत इत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावस्यानादिसंसर्गाभावमात्रपरः सत्वाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुष्ठितः सिध्यत्येव । तस्मात् सकलक्रियापर्य्यवसायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्कारणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वसम्यक् विषयशास्त्रानुष्ठानाधीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र शास्त्रम् । तस्मान्निषेधविधिषु कालवन्तोदेवदत्तस्य स्पृहाद्वत्यादिवत्स्वरूपस्यानेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवच्च सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः”।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा समर्थितं वृहदारण्यकभाष्यभाष्ययोः यथा—

“प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तिक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिषवापानादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयदा प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते मृगतृष्णिकायामिव

षेयज्ञान, तद्विषययाथार्थ्यविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्य्यस्तद्भावे” शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यम् ।

‘यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरेव पातस्य च सम्बन्धो ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यादिवाक्यात्प्रतीयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति । सम्बन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः । अभक्षणादि कार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह न चेति । तत्रापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गात् नञश्च स्वसम्बन्ध्यभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्य दन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषय कर्त्तव्यत्व विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह । अकर्त्तव्यतेति । अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हि शब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिप्रसङ्गदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तद्विधमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह । क्षुधार्त्तस्येति । विषविमिश्रपायसकृतस्य पयोमांसं कलञ्जम् । ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि । तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यदुन्मज्जनं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्बोधत्वात् बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह । मृगतृष्णिकायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह । तन्निमित्तेति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः” आनन्दगिरिः ।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दचि॰ दर्शितो यथा—

“ननु ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य श्रेयोरूपेष्टसाधनत्वात्, न चाब्राह्मणविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पन्नस्येति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य “सविशेषणे हीति” न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यनेन बोधनात्, इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यं तथा वाक्यविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथाश्रुतयोग्यतया छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तच्छिद्रेतरत्वेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति”

विशेषबोधप्रकारस्तु व्याख्यातवादे गदाधरेण दर्शितो यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेश निषेधोऽपि, कलञ्जभक्षणादौ स्वर्गादिरूपेष्टसाधनतासत्त्वेन तदभावस्य नञा बोधने तत्प्रामाण्यानुपपत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टनरकानुबन्धिनि तत्कर्म्मण्यबाधितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्योपपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भान सोऽपि विशेषणाभावप्रयुक्तोऽबाधित । कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावबोधानन्तरं तद्विशेषकानुमानगम्यो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपतदननुबन्धित्वाभाव । प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि ज्ञानं श्रुतिवाक्यात् परम्परयैव, न तु साक्षात् । मयमते च तादृशाभावस्य शाब्दबोधे न भानं पदार्थैकदेश इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतया अनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धिताया वाच्यत्वम् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेष्यत्वे विधिवाक्यत क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थं विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्पनीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं क्रियायां बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानतद्गोचरेच्छयोर्यथा बलवदनिष्टासाधनत्वस्येष्टसाधनताविशेषणत्वमते क्रिया विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया उभये कल्पनासाम्यात् । यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमेव तदुद्देश्यसामग्रीत्वेन इच्छाप्रतिबन्धकं न तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छायेत्यदोक्तविशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य सम्भवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वोपगमे तत्र बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शक्तिभेदस्य स्वेनस्यैव इष्टसाधनताबोधस्य बोधगम कार-

स्थकं। सखिलतापि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनिर्म्मोकेणेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभावश्च विशिष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्तेर्विशेषणविनिर्मोकेण विशेष्याभासकत्वात्। तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्धर्म्मांशे शक्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकस्वर्गादिपदादिना लक्षणया केवलसुखत्वादिशाब्दबोधापत्ते"। "इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्यावर्त्तकतापत्तेः तत्र ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा, तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात्" शब्द०प्र०

कलट न० कं जलं लटति आप्नोति लट-अच्-६त०। गृहाच्छादने (चाल) तृणादिमये पदार्थे शब्दर०।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं सुखविषयं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल पूरणे- निष्कर्षे वा ण्वुल्। इच्छावत्याम् स्त्रियां त्रिका०। इच्छायाः सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्पूरकत्वात् तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम्। कलकूणिका कलहूणिका वा क्वचित् पाठान्तरम्। तत्र उभयत्र पृषो०साधु।

कलत्र न० गड-सेचने अत्रन् आदेश कः डस्य लः, कलं त्रायते त्रै-क-कड-मासने वा० अत्रन् डस्य लो वा। १भार्य्यायाम् "कलत्रवानहं बाले"। "कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" "वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः" रघु०। "पत्युस्त्रियामिह महौषधयः कलत्र-स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति" माघ "नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः" मेघ०। २नितम्बे अमरः "कलत्रभारेण विलोलनीविना" किरा०। ३पार्श्वां ४दुर्गस्थाने हेमच०। [५कृष्णे राजनि०।

कलधूत न० कलेनावयवेन धौतं शुभ्रत्वात् पृषो०।

कलधौत न० कलेनावयवेन धौतं शुद्धम्। १स्वर्णे। "यस्यां कपोलैः कलधौतधामस्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः" माघः "व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्तीः" माघः। २रूप्ये च मेदि० "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्। विरलविकीर्णवज्रशकलान् सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्" "अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिहां कलधौतधौतशिलवेश्मनां रुचौ" माघः "अमलकलधौतपट्टायितमष्टमीचन्द्रशकलाकारम्" काद०। कलो ध्वनिभेदो धौत शुद्धोऽत्र। ३कलध्वनौ विश्व०।

कलध्वनि पु० कलोध्वनिरस्य। १पारावते २कोकिले ३मयूरे जातित्वात् स्त्रीत्वमपि। ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि०। कर्म०। ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु०।

कलन न० कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे ल्युट्। १चिह्ने २वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपानुमानात् तथात्वम्। ३ग्रहणे ४ग्रासे। "कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" ति०त० विष्णुध०पु०। ५ज्ञाने च "लोकानामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" सू०सि०। "कलनात्मकः ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः" रङ्ग०। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कालानुगमादृते" इत्युक्तेः ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम्। कं जलं लाति उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा०ड। ६वेतसवृक्षे पु० राजनि०। तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा नमनाच्च तथात्वम्। "स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः। कलनं(लं)त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्" भाग० ३,३०,२७उक्ते ७एकरात्रेण पच्यमाने गर्भकारणे रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः। तच्चिन्त्यम् "आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्याः इति" सुश्रुते "दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः" सा०कारिकायाम् "कार्य्यं शरीरं तदाश्रयस्याः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः" कौ० उक्तेश्च तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽवष्टतत्वेन नकारयुक्तपाठो लिपिकरप्रमादकृतः इति विवेच्यम्

कलना स्त्री चु०कल-भावे युच्। १ज्ञाने २ग्रहणे ३आदाने ४आमोचने ५अवमोचने च "पिच्छावचूडाकलनामिवोरः" माघ "कलनामामोचनमवमोचनं वा" मल्लि०।

कलनाद पुंस्त्री कलोनादोऽस्य। १राजहंसे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २कलध्वनियुक्ते त्रि०। कर्मधा०। ३ कलध्वनौ पु०। [जातिशब्दे विवृतिः।

कलन्दर पुस्त्री वर्णसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कलं कामं ददाति दा-क पृषो० मुम् च टाप् अत इत्वम्।

सर्वविद्यायाम् हेम०। तस्याः सर्व्वसंशयनिराकरणेन कामदात्वात्तथात्वम्। [शाके राजनि०।

कलम्बु पु० कलाया मात्रायाः अम्बुरिव शक०। मोखी-

कलभ पु० करेण शुण्डेन भाति भा—क रस्य लः। "त्रिंश-द्वर्षस्तु कलभ" इति वैजयन्त्युक्ते १गजभेदे। "मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरे"। "इह मुहुर्मुदितैः कलभै रव" "सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्याम्" माघः। २ पञ्चवर्षे करिपोते सुभूति "द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" "मोघट-न्तिकलभस्य चेष्टितम्"। "हस्तो हि स्वयन् कलभमभागम्" रघु०। "ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम्" मालवि०। "गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः" मेघ०। शावक-मात्रपरत्वेनकरिकलभकरम्लदिततमालकिसलया मेदिनी" काद०। वयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। कं वात लभते साधनत्वेन लभ-अच्। धुस्तूरे मेदि० तस्य मादकद्रव्यत्वेन वाताघायकत्वात्तथात्वम्

कलभवल्लभ पु० ६त०। पीलुवृक्षे राजनि०। कलभ-प्रियादयोऽप्यत्र। [ङीप्। शल्लकीवृक्षे राजनि०।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ-अच् गौरा०

कलम पु० कलते अक्षराणि कल-कमच्। १लेखन्याम् जटा-धर० २धान्यभेदे च राजव०। स च 'कलम'कलिविख्यातो जायते स इक्षुदने। काश्मीरदेशे प्रोक्तो महा-तण्डुलगर्भकः" इति भावप्र० उक्तदेशजः। ३उत्खात-प्रतिरोपितधान्यभेदे च। "आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम्। फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" रघु० "कलममोपवधूर्वं मृगव्रजम्" माघ० "तत्र लोहितकशालिकलमकर्दमकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपु-ष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकलोध्रपुष्पकदीर्घशूक-काञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतय शा-लयः। मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका बलावहा। पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः। तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः। चक्षुष्यो वर्ण्य-बलकृत् स्वर्य्यो हृद्यस्तृषापहः। व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व-दोषविषापहः। तस्मादल्पान्तरगुणा क्रमशः शालयोऽप-राः" सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः। अस्य च रोपितधान्यत्वेन गुणविशेषः भावप्र० उक्तो यथा "रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः स्थिराः। तेभ्यस्तु रोपिता भूय शीघ्रपाकाः गुणाधिकाः"। अस्य शिखा पिङ्गलवर्णा "कपोलदेशे कल-मायपिङ्गलाः" इति कुमारे पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात्। कलयति परेस्वं कल-अमच्। ४चौरे पु० मेदि०।

कलमोत्तम पु० ७त०। गन्धशालौ राजनि०।

कलम्ब पु० कल-क्षेपे अम्बच् कड-मदे अम्बच् डस्य लो वा। शाकनाडिकायां तस्या आहारकाले स्वल्पमानत्वात् तथात्वम्। २शरे अमर० तस्य अरिं प्रति क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम् ३कदम्बवृक्षे विश्वः कामिना मादकत्वात्तथा-त्वम्। संज्ञायां कन्। कलम्बक—धाराकदम्बे राजनि०।

कलम्बिका स्त्री कलम्बोव कायति कै—क संज्ञायां कन्। १ग्रीवापश्चाद्भागस्थनाड्यां तस्याः कलम्बीतुल्यगुणिरस्थत्वात् तथात्वम्। स्वार्थे कन् ह्रस्व। (कलमी)२शाकभेदे च।

कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लबि-अवस्रंसने अच् गौरा० ङीष्। (कलमी) शाकभेदे तस्या जले लम्ब-मानत्वात्तथात्वम्। भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा। "कलम्बी शतपर्वी च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। कलमी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी"। ति०त० स्मृतौ अभक्ष्य-श्याममध्यत्वमुक्तम् "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका" इति वचने यस्या अभक्ष्यत्वमभक्ष्य-शब्दे उक्तम्। उभयोरैक्यात् कलम्बीत्यप्यत्र शब्दरत्ना०।

कलम्बु(म्बू) स्त्री के जले लम्बते लबि—उण् ७त०।(कलमी) शाकभेदे शब्दर०। अप्राणिजातिवाचकत्वात् वा ऊङ्।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लबि-बा० उट ७त०। १हैयङ्गवीने राजनि०। २नवनीते हारा०। तयोर्जलोपरि लम्बमानत्वात्तथात्वम्।

कलरव पुंस्त्री कलो रवोऽस्य। १पारावते (पायरा) अमरः २कोकिले राजनि०। स्त्रियां जातित्वादुभयतो ङीष्। ३कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि०कर्म०।४मधुराव्यक्ते रवे पु०

कलल पुंन० कल—वृषा० कलच्। १गर्भवेष्टनचर्म्मणि अमर कललप्रकृद्दर्शितभागवतोक्ते एकरात्रेण पच्यमानगर्भा-द्यवयवभूते २रेतोविकारभेदे। उदा०तत्रैव शब्दे दृश्यम्।

कललज पु० कललमिव जायते जन—ड कर्म्म०। १राले राजनि०। २गर्भे च।

कललजोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्—भू—अपादाने अप् ६त०। १शालवृक्षे राजनि०। ततो रालस्य कललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम्।

कलविङ्क(ङ्ग) पुंस्त्री कलं वङ्क(ङ्ग)ते वगि(वकि)—गतौ अच् पृषो० अत इत्वम्। १चटके खगे, अमरः जाति-त्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप्। "पीडाव कलविङ्कान् वर्षाम्यस्तिश्चिरान्" यजु० २४,२०। "कल-

विष्किरोऽथ तित्तिरादिः पुष्करसादश्च तान्द्वा" २४,२०। अन्न-
निषेधप्रदेशकथने। अभक्ष्यप्रकरणे अस्याभक्ष्यतोक्ता
मनुना "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्"
तन्मांसगुणाः तस्य संज्ञाभेदश्च सुश्रुते उक्तो यथा—
"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्ति-
रकुररवार्त्तिकगरलप्रभृतयस्त्वाह्वना विष्किरास्तथवः शीत-
मधुराः कषाया दोषशमनाश्च"। सुखपादैर्हेमनाक्रान्ताह्वनाः।
भावप्र०विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—
"चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्गः कालकण्ठकः। कुलिङ्गः
शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरो
वेश्मचटकश्चातिशुक्रदः" २कलिङ्गवृक्षे मेदि०।

कलश पु० कल मधुराव्यक्तं ध्वनिं शंसति शंस—गतौ बा० ड।
१घटे। कर्षशब्दे दर्शितभावप्रकाशोक्ते २मानभेदे च।

कलशन्दिर् स्त्री कलशस्य दीर्दरणम् दॄ—भावे क्विप्।
अश्वमेधकलशविदारणे "अथ कलशन्दिराम् यदि कलशो
दीर्य्येताहुतिमध्यमिति ब्रूयात्" "यद्यभीताद्य दक्षिणासु
कलशो दीर्य्येत तत्राप्येकामेव गा दद्यादथावभृथादेवो
देव शमदीर्य्येत पुनर्यद्योक्त्रेव तत्र प्रायश्चित्तिरिति
कलशन्दिराम्" शत० ब्रा० ४,५,१०,७।

कलशपोतक पु० नागभेदे "आर्य्यकश्चोपकश्चैव नागः कलश-
पोतकः" भा०आ०३५अ०।

कलशि स्त्री क जलं लाति ला—क तथा सती शीर्य्यति
शॄ—डि। (चाकुलिया) १पृश्निपर्ण्याम् अमरः २घटे
हेमच०"कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति" माघः। अस्य
इदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशीत्यप्युभयत्र।

कलशीकण्ठ त्रि० कलश्याः कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १कलशी
कण्ठतुल्यकण्ठान्विते २ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु उपका० वा लुक्। कालशीकण्ठय कलशीकण्ठाः

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्याः अन्त्यलोपः समा०
कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च। कुम्भाकारपादयुतायां
स्त्रियाम्। [अगस्त्ये मुनौ कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा।

कलशी(सी)सुत पु० कलश्याः(स्याः) सुत इव ततोत्पन्नत्वात्।

कलशोदर पु० कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे "सुनाभः
शङ्कुशिराश्च वरूथः कलशोदरः" हरिवं० २४०।
२कुम्भाकारोदरयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

कलस पु० केन जलेन लसति लस—अच् २त०। १घटे
हेमच०। तन्नामनिरुक्तिः "कलां कलां गृहीत्वा तु
देवानां विश्वकर्म्मणा। निर्म्मितोऽयं स वै यस्मात् कलसस्तेन
कथ्यते" निर्वाणत० उक्ता। "सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं
सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्म्मितो विश्वकर्म्मणा।
कलाः कलास्तु देवानामपि ताश्चाः पृथक् पृथक्। यतः
कृतास्तु कलशास्तस्ते परिकीर्त्तिताः" कालि०पु०८७अ०
पूजो०साधनम्। कर्म्मादौ स्थाप्यकलशमानमुक्तं शा०ति०
यथा—"पञ्चाशदङ्गुलो व्यास उत्सेधः षोडशाङ्गुलः।
कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं
कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततो
न्यूनं न कारयेत्"। पुष्याभिषेके कालिकापु०८७।
पुष्याभिषेके स्थाप्यघटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रै-
वाध्याये यथा "नवैव कलशाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत।
गोह्योपगोह्यौ मरुतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोहा चापि
भद्रश्च विजयस्तनुशोधकः। इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो
नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमान्नृप! नव
नामानि यानि तु। शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि
सदैव हि। क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलस
म्भवः। पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु
सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाऽष्टमः। विजयो नाम
कलशो योऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो
महादेवस्वरूपधृक्। घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं
तथा। यथाकाष्ठं स्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः।
मण्डलस्य च मध्यान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत्। क्षितीन्द्रं
पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये पावनं
न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम्। नैर्ऋत्ये यजमानन्तु
ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोममुत्तरतो न्यस्य
सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैव कलशांश्चैव तेषु
चैतान् विचिन्तयेत्। कलशानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां
शङ्करः स्थितः। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः
स्थिताः। दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो
दश। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च
संस्थिताः। नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुल-
पर्व्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव
च। कलशे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्।
रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्र
मौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः। सर्व्वधान्यमयं
बिल्वं नागरोडुम्बरं तथा। बीजपूरकजम्बीरकाम्रा-
तकदाडिमान्। यवं शालिञ्च नीवार गोधू-

सितसर्षपम् । कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा । चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च । कर्पूरपत्रचण्डञ्च जलं निर्य्यासकाम्बुदम् । शैलेयं बदरं जाती पत्रपुष्पे तथैव च । कालशाकं तथा पृक्कां देवीं पर्णकमेव च । वचा धात्री समञ्जिष्ठा तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् । दूर्व्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् । पर्णाली सरलां क्षुद्रां सहदेवीं गजाङ्कुशाम् । पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां सुरसिकालसौ । व्याघ्रकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्णवाम् । ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा । समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् । कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् । यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् । प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् । प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः” ।

सर्व्वकर्म्मोपयोगिकलसस्थापनविधिः रुद्रकल्पे दर्शितो यथा ओं भूरसीतिमन्त्रेण मण्डलात्पूर्व्वस्यां दिशि भूमिस्पर्शः । ओं ओषधयः समवदन्तेति तत्र धान्यपुञ्जीकरणम् । ओं चित्पतिर्म्मा पुनात्विति सप्तभिर्द्दर्भपवित्रैः कलसपवित्रीकरणम् । ओं आजिघ्रेति धान्यपुञ्जोपरि कलसस्थापनम् । ओं स्थिरोभवेति स्थिरीकरणम् । ओं मही द्यौरिति जलेन कलसपूरणम् । ओं या ओषधीरिति तत्र सर्व्वौषधिप्रक्षेपः । ओं व्रीहयश्च म इति धान्यम् । ओं हिरण्यगर्भ इति हिरण्यम् । ओं अश्वत्थे व इति पञ्च पल्लवान् । ओं काण्डात्काण्डादिति दूर्व्वां । ओं स्योना पृथिवीति पञ्च सप्त वा मृदश्च दापयेत् । ओं धान्यमसीति पूर्णपात्रे धान्यनिधानम् । ओं पूर्णादर्व्वीति तस्यैव पूर्णपात्रस्य कलसोपरिनिधानम् । ओं याः फलिनीरिति पूर्णपात्रे नारिकेलादिफलस्थापनम् । ओं सुजात इति वासोयुग्मेन वाससा वा पवित्रेण वा कलसवेष्टनम् । तत कलसे गङ्गाद्यावाहनम् “इमं मे गङ्गे । यमुने । सरस्वति । सिताऽसिते सरितौ । पावका नः सरस्वती । ओं अश्वावतीर्गोमती । ओं पञ्चनद्यः । ओं प्रपद्ये वरुणं देवं यादसांपतिमीश्वरम् । याचितं देहि मे तीर्थं सर्व्वपापापनुत्तये” । ओं “गङ्गे । त्वं सर्व्वतीर्थानामाश्रयोऽसि यतस्ततः । यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय” । “तापनि । यमुने । देवि । त्रिषु लोकेषु विश्रुते । यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय । सरस्वति । नमस्तुभ्यं महेश्वरि । हरिप्रिये । । यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं व्यपोह मे” इति मन्त्रैः ओं कलसस्य मुखे विष्णुरित्यादिकैः प्रणवादिभिः सर्व्वदेवत्यन्तैर्मन्त्रैः अवाहनम् । ओं मनोजूतिरितिमन्त्रान्ते “कलस । सुप्रतिष्ठितोभवेति प्रतिष्ठा । ततोगन्धादिभिः कलसपूजनम्” ।

अत्र प्रतीकमात्रं प्रदर्शितम् समग्रमन्त्राश्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ ०२ पृष्ठादौ ज्ञेयाः । अत्र शाखाभेदात् मन्त्रभेदास्तु तत्तद्ग्रन्थेऽवधेयाः नवरात्रे कलसस्थापने विशेषः नि०सि० उक्तो यथा । भार्गवार्च्चनदीपिकायां देवीपुराणे “त्याज्यवैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपच्चाम्बिकार्च्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कलसारोपणं गृहेति” । चित्रावैधृतियुतापि द्वितीयायुता चेत् सैव ग्राह्येत्युक्तं दुर्गोत्सवे । “भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्तु लभ्यते चित्राद्ययोगैरपि सङ्गता सती । सैवापराह्णे विबुधैर्विधेया स्त्रीपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुरिति” । यदा तु वैधृत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते । तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन । “प्रतिपद्याश्विने मासि भवेत् वैधृतिचित्रयोः । आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकमिति” । भविष्येऽपि “चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपच्चेद्भवेन्नृप । त्याज्या अंशास्त्रयस्त्वाद्यास्तुरीयेऽंशे तु पूजनमिति” । रुद्रयामलेऽपि “वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् । तस्मान्न स्थापयेत्कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा । सम्पूर्णा प्रतिपद्देवि । चित्रायुक्ता यदा भवेत् । वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ । अभिजित्तु मुहूर्त्तं यत्तत्र स्थापनमिष्यते” । “इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्य्यम् । “न रात्रौ स्थापनं कार्य्यं न च कुम्भाभिषेचनमिति” मात्स्योक्तेः “भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः । प्रातः काल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु” इति विष्णुधर्म्मोक्तेश्च । रुद्रयामले “स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् । शुभाभिर्मृत्तिकाभिश्च पूर्ब्बं कृत्वा तु वेदिकाम् । यवांश्च वापयेत्तत्र गोधूमांश्चापि संयुतान् । तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्व्वकम् । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृण्मयमेव वेति” । “कलसं जलसंभृतं पुरः” नैष० ।

कलसि स्त्री कलेन सरति सृ-इन् । १ घटे २पृश्निपर्ण्याञ्च (चाकुलिया) हेम० । हृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलसीत्युभयत्र “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत” नैष० ।

कलह पु० कलं कामं हन्त्यत्र हन-ड बा० आधारे ड । अर्द्ध-

र्थादि। विवादे वाग्विवादे (झकड़ा) "अतः। पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहेन भविष्यति" भा० आ० ४८। "न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" मनुः। २युद्धे अमरः। "शिशिचिषतं कलहमवेक्ष्य विद्विषः" "भाविकलहफलयोगमसौ" माघः।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः। १(कालहाँस) हंसभेदे २राजहंसे ३नृपश्रेष्ठे च मेदि०। "कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टिः। "कलशं जलसंभृतं पुरः कलहंसं कलयाम्बभूव सः" नैष० "वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम्" कुमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कलहंसीषु मदालसं गतम्" रघुः। ४परमात्मनि ब्रह्मणि च शब्दर०।

कलहकार त्रि० कलहं करोति कृ-हेत्वादावपि न ट किन्तु अण् उप० स०। कलहकारके। "हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम्" भट्टिः।

कलहनाशन पु० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। पूतिकरञ्जे शब्दरत्न० कलहनाशकता चास्य कार्मण विद्यायां विख्याता।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य। १नारदे मुनौ, तस्य कलहप्रियत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम्। २शारिकापक्षिण्याम् स्त्री राजनि०।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे। सा च "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या। पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" सा० द० उक्तलक्षणा। यथा "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः। पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः"

कलहाय कलहं करोति कलह+क्यङ् नामधातु आत्म० अक० सेट्। कलहायते अकलहायिष्ट। कलहायाम् बभूव आस चक्रे। कलहायमानः कलहायितः।

कला स्त्री कलयति कलते वा कर्त्तरि अच् कल्यते ज्ञायते कर्मणि अच् वा। चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलाशब्दवाच्यत्वम्। तथा कालमा० उक्तं यथा स्कान्दे—

"अमा षोडशभागेन देवि! प्रोक्ता महाकला। संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी। अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः। तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने।" इति "अयमर्थः या महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति। श्रुतिरप्यस्मिन्नर्थे पञ्चमिश्रय एवोदाहृता। "तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति"। एवञ्च सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदयविवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तद्युक्तं कालस्तिथिसामान्यं यास्त्ववशिष्टाः वृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः। तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति। तत्र वह्निना या कला प्रथमं पीयते सा प्रथमेत्युच्यते, तया युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते। एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशान्तानां तिथीनां नामान्यन्वर्थानि, ता एताः कृष्णपक्षे तिथयो भवन्ति। पुनश्च तां पीतां कलां तेनैव क्रमेण तत्र तत्र वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवन्ति। वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः। विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः। पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात्। नवमीं कृष्णपक्षेऽस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्। दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम्। चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः। निष्पीतः कलया शेषचन्द्रमा न प्रकाशते। कला षोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा। अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत्। तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्यतेति"।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अन्या क्षयोदयशालिनी, तदेतत् स्पष्टमुक्तम् शत० ब्रा० १४,४,३,२२।

यथा "प्रजापतिः षोड़शकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोड़श्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्य" "योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्द्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्या ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता। एतासां वित्तत्वं वक्तुं तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्द्धते कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावास्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता। एवं कलानां वित्तत्वे सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्म्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजापतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कलावस्थितोक्ता एतया षोड़श्या कलया सर्व्वमिदं प्राणिजातं स्थावरजङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत् सर्व्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति एवमसौ प्रजापतिः षोड़शात्मकः संवृत्तः एवं प्रजापतेः षाड़्क्षकर्म्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति प्राणिनं न प्रमापयेत् कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात्" भा०। चन्द्रकलानां नामभेदादिकमनुपदं वक्ष्यते। "सर्व्वाभिः सर्व्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते" "ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि"। "कला च सा कान्तिमती कला(व)भृतः" कुमा०। "कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता" "कलादधानः सकलाः स्वभाभिरुद्भासयन् सौधसितामिराशाः" "निधिरम्भसामुपचयाय कलाः" इति च माघः कलाधरः कलाभृत् कलानिधिः कलावान्। २अवयवमात्रे च। "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्ण्णसम्भवाः। अष्टत्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः" शा० ति०। "सोममण्डलस्य षोड़शकलता सूर्य्यमण्डलस्य द्वादशकलता वह्निमण्डलस्य दशकलतोक्ता" तासां नामानि ध्यानरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—

"अमृता मानदा पूषा तुष्टिःपुष्टीरतिर्धृतिः। शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः १६। तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः। सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा। कभाद्या वसुदाः सौराः टठान्ता द्वादशेरिताः १२। "धूम्रार्च्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी। सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि। यादीनां दशवर्ण्णानां कला धर्म्मप्रदा इमाः" १०। अभयेष्टकराध्येया श्वेतपीतारुणा क्रमात्"।

तथा अकारोकारमकारनादविन्द्वात्मकप्रणवस्य पञ्चाशत्कलात्मकताप्युक्ता तन्नामधेयरूपाण्यपि तत्रोक्तानि यथा—

"तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः। सृष्टिर्ऋद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा। स्थितिः सिद्धिरिति प्रोक्ता कचवर्गकलाः १० क्रमात्। अकाराद् ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्तचामीकरप्रभाः। एताः करधृताक्षस्रक्पङ्कजद्वयकुण्डिकाः। जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके। वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा स्युष्टतवर्णजाः १०। उकाराद्विष्णुनोत्पन्नास्तमालदलसन्निभाः। अभीतिचक्रचक्रेष्टबाहवः परिकीर्त्तिताः। तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधिनी क्रिया। उत्कारी च मृत्युरेताः स्युः कथिताः पवर्ण्णजाः १०। रुद्रेण मान्तोद्भवाः शरच्चन्द्रसमप्रभाः। उद्यद्दन्तोऽभयं शूलं कपालं बाहुभिर्धरम्। ईश्वरेणोदिता विन्दोः पीताद्यास्ताऽक्षवाऽसिताः ४। अनन्ताद्याः षवर्गस्था जवाकुसुमसन्निभाः। अभयं वरदं टङ्कं दधाना बाहुभिर्वरम्। निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शान्तिरनन्तरम्। इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा। सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा। व्यापिनी व्योमरूपा स्युरनन्ताः स्वरसंभवाः १६। सदाशिवेन संजातानादादेताः सितत्विषः। अक्षस्रक्पुस्तकगुणकपालाब्जकराम्बुजाः। न्यासे तु योजयेदादौ षोड़श स्वरजाः कलाः। इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्व्वसमृद्धिदाः" कल्यते ज्ञायतेऽनेन। ३अंशमात्रे ४उपाधिभेदे च। "तस्मै सहोवाच इहैवान्तःशरीरे सौम्य! स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोड़श कलाः प्रभवन्तीति" प्रश्नोपनिषद्। "तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सौम्य! स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन् एताः उच्यमानाः षोड़श कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोड़शकलाभिरुपाधिरूपाभिः कला इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति" भाष्यम्। "पुरुषस्य षोड़शकलत्वं न वास्तवत्वेन, किन्तु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यतात्पर्य्यमाह षोड़शकलाभिरिति" आनन्द०।

कथा च पुरुषस्य षोड़शकलत्वं यथोक्तं तत्रैव

प्रश्नोपनिषदि शङ्कराचार्य्यकृतभाष्ये च यथा—
"स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति" उप०। "तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति। अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्म्म इति लौकायतिकाः। अपायोपजननधर्म्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्म्मैः प्रत्यवभासते। "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "विज्ञानघन एवेत्यादि"श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति यद्वत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरभावाज्ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्। सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेत्। न, ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः। न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्? येन तदभावं कल्पयेत् तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यं वैनाशिकेन। तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यश्च तदव्यतिरिक्तञ्चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वं नित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे किञ्चिच्छिन्नम्। अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः। ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वञ्चेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्ते रित्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽति प्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्व्वस्य यदा हि सर्व्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वेनाविज्ञेयत्वे सर्व्वज्ञत्वहानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्नस्तन्निबर्हणेन। अनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेऽनवस्थाऽनिवार्य्या। समान एवायं दोष इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्व्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति। नासौ दोषः। तथा चेदिहोच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः पुरुषः इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्। कलाकार्य्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्य्याणां कलानां कार्य्यं सच्छरीरं कारणकारणं सन्तं पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरं कुर्य्यात्, बीजवत्स्यादिति चेत्? यथा बीजकार्य्यं वृक्षस्तत्कार्य्यञ्च फलं कारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्य्यात् शरीरं कारणकार्य्यमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृतान्यान्येव

नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येव प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः। य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापिताऽविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोक" भा०।

"अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथ" उप०।

"अरा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः। कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात् पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात्। यथा हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथा मा परिव्यथयतु। व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ अतस्तन्मा भूद् युष्माकमित्यभिप्राय" भा०।

तथा च प्राणः१ श्रद्धा२ व्योम३ वायुः४ तेजः५ जलं६ पृथिवी७ इन्द्रियं८ मनः९ अन्नम्१० वीर्यम्११ तपः१२ मन्त्राः१३ कर्म१४ लोकः१५। नाम१६ इत्येताः प्राणादिनामान्ताः षोड़श कलाः पुरुषस्य उपाधय इति स्थितम्। "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्" श्रुतिः। श्वयमाले च "प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीची दिक्कलैष सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते" "पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम। स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिंल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते"। "अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिंल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते"। "प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते आयतनवानस्मिंल्लोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते"। अवतारयन्त्रे भूरि उदाहरणम् द्रष्टव्यम्।

पलद्वयात्मके ४कालांशभेदे स च सि॰ शि॰ दर्शितो यथा—"योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामः३०भाग स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता। त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिः१८ च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता। त्रिंशत्कलाऽऽभिर्घटिका क्षणः स्यात् नाडीद्वयं तैः खगुणैः३० दिनं च। गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः१० असुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः६०। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः३० मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिः१२ च वर्षम्। क्षेत्रे कलाद्येन समा विभागाः स्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः" सि॰ शि॰।
"योऽक्ष्णोर्लोचनयोः पक्ष्मपातः स निमेषः। स यावता कालेन निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्। तस्य त्रिंशद्भागस्तत्परसंज्ञः। तत्परस्य शतांशस्त्रुटिरिति। अथ च निमेषैरष्टादशभिः काष्ठा। क्वचित्पुस्तकान्तरे तिथिभिरिति पाठः। काष्ठात्रिंशता कलोक्ता। कलानां त्रिंशता घटिका। चा-चार्यौ नभूतस्य घटिमान इत्यर्थः। घटिकाद्वयेन क्षणो मुहूर्तः। क्षणानां त्रिंशता दिनम्। अत्र प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते। गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः१०असुरिति। एकमात्रोऽक्षरः ह्रस्वो लघुः। यथा "चाद्यन्ते विसर्गान्तो दीर्घो युक्परश्च ग" इति छन्दोग्रन्थे प्रतिपादितम्, अकारं चाक्षरं विसर्गान्तं दीर्घं अनुस्वारस्य परः संयोगस्तथापि गुरुसंज्ञं भवेत्। गुर्वक्षरस्योच्चारे कालस्य यावान् कालस्तद्दशकेनैकोऽसुः प्राणः। प्राणैः षड्भिः पलं तैरिन्द्रियवर्षणं चाप्युक्ता-न्तर्वर्ती कालश्चार्थः। षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम्। पलानां षष्ट्या घटी। घटीनां षष्ट्या दिनम्। त्रिंशद्दिनैरेको मासः। मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः" प्रमि०। "अष्टोऽत्ययनमेषाणां कलाकालातिगा तिथि·" कालमा०माधः। "प्रतिपद्यमाने च कलामात्रेण चाष्टमी" मठचि। "स च प्रीतिः प्रीति कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एतस्मिन् प्राणापचितिः" इति छन्द०। "अष्टादश वर्षसहस्राणि खं सा चास्मिन् वयसने। कलानां भवति मोक्षा" हु०।
"विवसानां कला भवति तदयक्षा नाम उच्यते।

तच्चिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" सू० सि०। उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च "क्षेत्रे समाद्येन समा विभागा इत्यादि" शि० क्षेत्रे कक्षायां समाद्येन सवर्णाद्येन समास्तुल्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः। ते के। चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः। यथैकस्य वर्षस्य मासदिनाद्यो विभागा एवं भगणस्य राश्यंशादयः" प्रमि०। सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासार्द्धभक्ते सूत्रात्मके ६ पदार्थे च यथा—

"उक्ता प्रभाभिमतदिङ्नियमेन तावत् तामेव कालनियमेन च वच्मि भूयः। स्यादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च। अथोन्नतादूनयुतात् चरेण क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोर्ज्या। स्यात् सूत्रमेतद्गुणितं द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधानम्" शि० "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं नतसंज्ञं भवति। अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोनितात् दक्षिणे युताद्या ज्या तत् सूत्रम् सा सूत्रसंज्ञेत्यर्थः। तत् सूत्रं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कलासंज्ञं भवति। अत्रोपपत्तिः। यस्मिन् काले छाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तावानुन्नतसंज्ञः। येन कालेन मध्याह्नान्नतस्तस्य नतसंज्ञा। अथ चरेण मध्याह्नान्नतयुतस्योन्नतकालस्य किल ज्या साध्या सा च ज्यामध्याच्चिर्भवति। स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति। यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्द्धमधोऽर्द्धम्। अत उन्मण्डलावधिर्जीवा साध्या। क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्द्धम्। अतश्चरार्द्धेन वर्जितादुन्नतादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात्। यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलम्" दक्षिणेऽधः। तस्मात् कालाद् या ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता। सा च सूत्रसंज्ञा। अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती, तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता। सा च कलासंज्ञा। इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याश्चेष्टयष्टिमाह" प्रमि०। "सूत्रं कुज्यावगुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला सा। कला पलश्रवणकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टिः" शि०। "अथवा तत् सूत्रं कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं तत् कला भवति। सा कलाद्धा पलश्रवणकोटिभिर्गुणिता स्वस्वकर्णेन भाज्या फलमिष्टयष्टिर्भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र चरज्याकुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते। अतस्ताभ्यामनुपातः। यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा सूत्रेण किमिति। फलं कला। सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या। सा पलभावशात् श्रवणकर्णवत् तिरश्चीना जाता। अथ तस्याः कोटिसूत्रमात्रमानेयम्। तत्रानुपातः। यदि पलश्रवणकर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति। फलमुन्मण्डलखण्डरूपसमसूत्रादुपर्यर्कबिम्बादध ऊर्ध्वकोटिरूपं भवति। तस्येष्टयष्टिरिति संज्ञा" प्रमि०।

"स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्तताश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टिताश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्ववतिष्ठति। देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते" भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे ७ धातुक्लेदभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ताः। "आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी। मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी। पञ्चमी च मलधरा षष्ठी पित्तधरा मता। रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः" ८ एकमात्रात्मके लघुवर्णे "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेऽस्युर्नो निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला" "सर्वगुर्वन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः। गणाश्चतुर्लघूपेता पञ्चार्यादिषु संस्थिताः" इति च वृत्तर० "ऋणप्रयोगे मूलधनादधिके आयत्वेनाधमर्णेन उत्तमर्णाय दीयमाने ९ वृद्धिरूपे (सुद) पदार्थे मेदि०। "मासि शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्" लीला० १० स्त्रीरजसि ११ नौकायां १२ कपटे च विश्वः। १३ गीतादिविद्याभेदे सा च चतुःषष्टि६४विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१ गीतम् २ वाद्यम् ३ नृत्यम् ४ नाट्यम्। ५ आलेख्यम् ६ विशेषकच्छेद्यम् ७ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ८ पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसनाङ्गरागाः १० मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उदकवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगाः १५ माल्यग्रथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७ नेपथ्ययोगाः २८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २० भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगाः २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूचीवापकर्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा २८ प्रहेलिका २९ प्रतिमा ३० दुर्वाचकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम् ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

बीजानि दार्ष्टान्तिके तु सकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः ! किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्तर्हि यथाभूतार्थप्रद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं अण्डस्यान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते अत उच्यते—अन्तःशरीरे सोम्य । स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणं सन् कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्योऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन, स ईक्षाञ्चक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे मतवानित्यर्थः । सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः"।

"स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च" प्रश्नोप०।

"नन्वात्माऽकर्त्ता, प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण, तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेक्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्त्तिषु परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्य्यात्मनोऽनर्थं कुर्य्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयम्—स ईक्षाञ्चक्रे इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति इति चेत् ? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणाम आत्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मस्थेव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमात् । अविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्रकृतव्यवहाराय परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यत्वात् पुनस्ततस्त्रस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते । तथेतरे तार्किकाः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुध्यमाना अर्थदर्शित्वात् परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिः न तु तार्किकतात्पर्येण तथैतदुक्तम् । "विवदत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्"। किञ्च—भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता । प्रधानन्तु कर्त्रेव न भोक्त्रीति ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स चात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानो न तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः । नाऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात् प्राग्भोगोत्पत्तेः । केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषापेतचिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राक्तत्पुरुष इति चेत् ? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याद्यसाधारणधर्म्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्म्मवति सत्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कष्टापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पना ऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एव विकल्पमेवानुपपन्नाः । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ?" इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिञ्चाह । अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये "यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि" । विस्तरतो वाजसनेयके । विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभटप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्त्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्त्तृत्वाद्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । "स ईक्षाञ्चक्रे" इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः तत्र हि गौणी कल्पना । शब्दस्य, यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्म्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्त्तृत्वपक्षे तूपपन्ना, ईश्वरस्यैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राणं १हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्, अतः प्राणात् श्रद्धां २सर्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं ३शब्दगुणं वायुं ४स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः ५स्वेन रूपेण पूर्व्वाभ्याञ्च शब्दस्पर्शाभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं तथाऽऽपो६रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ख्यम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः९ । एवं प्राणिनां कार्य्यं करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् १० । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्य्यं११ सामर्थ्यं बलं सर्वकर्म्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्वीर्य्यवतां च प्राणिनां तपः १२विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्य्यमाणानां, मन्त्राः१३तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्म्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म्म१४ अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः१५ कर्म्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम१६ च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम्" भा० । "स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेष श्लोकः"

"कथं स दृष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । तद्वस्तूदकलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वद्, इमाः षोडश कलाः प्राणाद्याः उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपञ्च । यथास्वभेदे च

३४ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३५ तर्कूकर्माणि ३६ तक्षणम् ३७ वास्तुविद्या ३८ रूप्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः ४० मणिरागज्ञानम् ४१ आकरज्ञानम् ४२ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधि ४४ शुकसारिकाप्रलापनम् ४५ उत्सादनम् ४६ केशमार्जनकौशलम् ४७ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४८ म्लेच्छितकविकल्पाः ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (अत्र निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति)। यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ सम्पाठ्यम् ५४ मानसी काव्यक्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगा ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्। ५८ वस्त्रगोपनानि ५९ द्यूतविशेषः ६० आकर्षणक्रीडा ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग०९४५अ०२८श्लो०टीकायां श्रीधरलिखिताः। कश्चित् पुस्तके स्त्रीवापकर्मस्तनक्रीडेत्येकं पदम् तदुत्तर षोडशमस्कशाद्यानोति। वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठो दृश्यते। "अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः" भाग०१०,४५,२८। "चतुःषष्ट्यङ्गमदः कलाज्ञानं ममाद्भुतम्" भा० अनु० १८ अ०। "अधिगत कलाकलापकम्" काद०। "चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्" गायत्रीकवचम्।

कलाकुल न० कलया मात्रयापि आकुलयति आकुलि–नामधा० अच्। हलाहलविषे राजनि०।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य। कामदेवे त्रिका०।

कलाङ्कुर पु स्त्री कलस्याङ्कुरो यत्र। १सारसपक्षिणि त्रिका० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कलानामङ्कुरो यत्र। २स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तके मूलदेवे कर्णीसुते त्रिका०। मूलदेवस्य स्तेयरूपशिल्पप्रवर्त्तकत्वात् कलाङ्कुरत्वम्। कलाङ्कुरे इति शब्दकल्पद्रुमोक्तिश्चिन्त्या कर्णीसुतशब्दे विवृतिः।

कलाङ्गला स्त्री "शतोमराङ्कुशा राजन्! शयतघ्नीकलाङ्गलेति" भा०व०१५अ० १६ श्लोके तादृशशब्दं कल्पयन् मोयलिङ् मुधैव भ्रान्तः। तत्र शतघ्न्या सहित शयतघ्नीकं "नद्यृत श्च" पा० कप्। तादृशं लाङ्गलं यत्र शयतघ्नीकलाङ्गला इत्यर्थकतया न तस्य कलाङ्गलशब्दघटितत्वमिति बोध्यम्।

कलाची स्त्री कलामचति गच्छति अच–गतौ अण् उप० समा० गौरा०ङीष् पा० मुग्धबो० षण् षित्त्वात् ङीप्। इतिभेदः। प्रकोष्ठे कफोणेरधःस्थे मणिबन्धपर्य्यन्तहस्तावयवे। स्वार्थे कन्। कलाचिकाप्यत्र हेमच०।

कलाटीन पु स्त्री कलेनाटनम् आट. कलाटनत्र साधुः ख। कर्काङ्गे पक्षिभेदे हारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन–ड तथा सती आजायते जन–ड गौरा० ङीष्। (कलौञ्जा) (मङ्गरैला) पाश्चात्त्यभाषाप्रसिद्धे वृक्षभेदे शब्दच०।

कलाद पु० कलामंशमादत्ते आ–दा–क। स्वर्णकारे अमरः अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम्।

कलादक पु० कलामत्ति अद–ण्वुल् इत०। स्वर्णकारे शब्दच० गठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम्।

कलाधर पु० कलां धरति धृ–अच् इत०। १चन्द्रे। २चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे त्रि०।

कलानिधि क० कला निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि उपप० स०। चन्द्रे अमरः। "अहो महत्त्वं महतामपूर्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः। यथाऽऽस्यमध्ये पतितोऽपि राहोः" "कलानिधिः पुण्यचयं ददाति" उद्भटः।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अनु+नद–णिनि इत०। १भ्रमरे २चटके ३कपिञ्जले ४चातके च जातित्वात् स्त्रीत्वमपि तत्र नान्तत्वात् ङीप्।

कलान्तर पु० अन्या कला अंशः मयू०स०। वृद्धिभेदे "मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति" लीलावती, २अन्यस्यां चन्द्रकलायाञ्च, "ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" कुमा०।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः। तन्त्रोक्ते न्यासभेदे कलाश्च कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तरीत्या तासां पूजाङ्गतया न्यासः। देहे कलाविशेषस्य न्यासश्च यथा— तन्त्रसारे "शिष्यशरीरे कलान्यासं कुर्य्यात्। तद्यथा ईशत्रयेण पादतलाज्जानुपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः। जानुयुगनाभिपर्य्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः। नाभेराकण्ठम् ओं विद्यायै नमः कण्ठादाललाटम् ओं शान्त्यै नमः ललाटाद्ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तम् ओं शान्त्यतीतायै नमः। पुनर्ब्रह्मरन्ध्रादाललाटम् ओं शान्त्यतीतायै नमः ललाटादाकण्ठम् ओं शान्त्यै नमः। कण्ठान्नाभिपर्य्यन्तम् ओं विद्यायै नमः नाभेर्जानुपर्य्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः जानुनः पादपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः।

कलाप पु० कलां मात्रामाप्नोति आप्–अण्। १समूहे, २मयूरपिच्छे, ३भूषणे, ४काञ्च्याम्, ५चन्द्रे, मेदिनिः। तत्र समूहे "मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमा०। "अधिगतकला-

कलापकम्" वर्हे कालिन्दिभिश्चन्द्रकिणं कलापैः"। "इदेव निर्व्वर्त्तितकलापभरामवश्यात् व्याकीर्णमाल्यकवरा कवरीं तरुण्याः" माघ। भूषणे "मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य" कुमा० "मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य" मल्लि०। काञ्च्याम् "रशनाकलापगुणेन बधूः" माघः। ६तूणे तूणश्च शरपूर्णः चर्म्ममयः भस्त्रारूपः यथाह "कलापिनः" कात्या० २२,३,१८, व्या० "कलापशब्देन शरपूर्णा चर्म्ममयी भस्त्रोच्यते" कर्कः। "कलापी चषालः" आश्व० श्रौ० ८,७,१८, "सा मेधी अपप्रदेशे धान्यपूर्णैर्बद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूर्णत्वात् शरतुल्यत्वारोपेण भक्तशरवत्त्वगुणयोगात् तूणत्वम् इति तथा च गौण्या चषालस्य कलापित्वम्। ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश" रामा० १,२२,७, अत्रार्थे क्लीवत्वमपि "परीप्समानः पार्थानां कलापानि धनूंषि च" भा० व० १५७ अ०। ८धनुषि। "हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः (शराः)। नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः। "येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे" भा० वि० ४५ अ० नकुलास्त्रकथने। ९अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च "खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा० वि० ५ अ०। कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छं तदुत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनित्वात्तस्य तथात्वम्। "अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति। तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा" बृहत्कथासार। ११ग्रामभेदे। "देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थित। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ९,१२,१२, "सुदर्शनोऽस्याग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः। सोऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममास्थितः। कलेरन्ते सूर्य्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः" भाग० ९,१२,५, "सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः। वनं प्रविविशू राजन्! तापस्ये कृतनिश्चयाः। फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः। हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाश्रयन्" भा० मौ० ७ अ०। तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप–अण् कलां पाति पा–क वा व्युत्पत्तिः। तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १२विदग्धे त्रि० मेदि०। विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम्।

कलापक पु० कलाप+स्वार्थे कन्। १कलापार्थे, २हस्तिकण्ठबन्धे, हेमच०। एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न०। "छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० द० उक्तेः किराते उदा०। "लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः। तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् १। व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः। वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २। वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम्। कुर्व्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ३। प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम्। नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदये निकारः ४"। कलापिनो मयूरा यस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् "कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्" पा० वुन्। कलापक २तत्काले देये ऋणे न० सि० कौ०।

कलापद्वीप पु० कलापो ग्रामो द्वीप इव एकत्वात्। कलापग्रामे स च ग्रामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरत्र वर्त्तमानः कलापशब्दे दर्शितः। "अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुतः। मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थितः" हरिव० १५ अ०। अस्यैव कलापग्रामत्वेन भाग० ९, १२, उक्तिः तत्र वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम्।

कलापिन् पु० कलापो बर्होऽस्यास्ति इनि। १मयूरे तद्वर्हतुल्यशाखावति २वटवृक्षे मेदि०। आप–णिनि कलसापी दैत०। ३कोकिले। "ध्वनिरुत्कूजितकलाः कलापिनः" माघः। "कलापिनामुद्धतनृत्तहेतौ" रघुः। ४कलापयुक्तधर्मवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम्। स्त्रियां ङीप्। ५वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च आलम्बः ऋक् कमठः छगलश्च तारखः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपश्चेति चत्वारः" मनो०। "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु ब० व०।

कलापिनी स्त्री कलापचन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारत्वात् २नागरमुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु० कलाभिः पूर्णः। १चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। २कलाभिः पूर्णे त्रि०। "इदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरन्यान्

विकत्थते । न चार्ज्जुन कलाप्नुर्यं मम दुर्योधनस्य च" भा० वि० ३८अ० ।

कलाभृत् कलां बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त० । कलाधारके चन्द्रे हेम० "कला च सा कान्तिमती कलाभृ(व)तः" कुमा० । २शिल्पादिधारके त्रि० । "दशावद्रास्स्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्" मनु० ।

कलाय पु० कलामयते अय–अण् । (मटर) १शमीधान्यभेदे । "कलायोमधुर स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः । कषायो वातकोपाह्वो कफपित्तहरो लघु" भावप्र० तद्गुणा । "कलायपरिमण्डलश्लक्ष्णयतोसुकलायम्" सुश्रु० । "विक-सत्कलायकुसुमासितद्युतेः" माघ २गण्डदूर्व्वायां स्त्री ।

कलायन कलामासयनं यस्य । नर्त्तकमात्रे शब्दच० ।

कलालाप पुंस्त्री कलमालपति आ+लप–अण् उप०स० । १भ्रमरे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६त० २कलस्यालापे पु० ।

कलावत् पु० कला अमृतादिका सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १चन्द्रे "कला च कान्तिमती कलाव(भृ)त" कुमा० २गीतादिकलायुक्तमात्रे २अर्थमवति च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कलावती स्त्री शा०ति० ४पटलोक्ते दीक्षाभेदे । स च "अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाम्यया । विनाऽनया न लभ्येत सर्व्वमन्त्रफलं नतः । ज्ञानं दिव्यं यतोदद्यात् कुर्य्यात् पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः । चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः । क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधवत्यपि । ता क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायतः" इत्युपक्रम्य दर्शिता । तत्र कलात्मा कलाशब्ददर्शितशारदातिलकोक्तप्रकारवत् कलावतीत्यर्थः । कलात्माध्वन ।

कलाविक पुंस्त्री कलेन सम्यक् विकायति विशेषेण शब्दायते आ+वि+कै–क ३त० । कुक्कुटे त्रिका० तस्य रात्रिशेषे विशेषेण शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलाविकल पुंस्त्री कलेनाविकलः । चटके शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [काष्ठवाद्ये शब्दरत्ना० ।

कलाहक पु० कलमाहन्ति आ+हन् क्विप् संज्ञायां कन् ।

कलि पु० कल–शब्दादौ इन् । चतुर्थे युगे तन्मानमाह पुराणसर्व्वस्वे मत्स्यपु० । "दिव्यवर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे । चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्व्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरोहि सः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तः कालोयं मुनिसत्तम । युगाख्यं तत्र विज्ञेयं कृतत्रेतादिसंज्ञितम्" । सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा– "सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया" सू०सि० । "तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादश सहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां युगानां कृतत्रेताद्वापरकल्याख्यानां समाहारो योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्गीतमार्यैश्चतुरित्यन्निरस्यया युगमित्युक्तौ तद्वर्षापत्तेः । मानाभिन्नं दृष्टम् । अथ सौरमानेन तत्संख्या विशेषं चाह । सूर्य्याब्दसङ्ख्ययेति तद्द्वादशसहस्रमानेनोक्तं चतुर्युगं द्वादशसहस्रात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितम् । युगचतुष्टयस्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशाख्यौ युक्तौ सदैव सन्ध्यासन्ध्यांशावन्तर्गतौ न पृथक् यत्नेनाद्यम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः । "अङ्कानां वामतो गतिः" इत्यनेन द्वात्रिंशदधिकैश्चतुःशतमितैः । अयुतेन दशसहस्रेण गुणितैः । चतुःशताद्वात्रिंशल्लक्षैः ४३२०००० परिमितं चेत्यर्थः । अथ चतुर्युगान्तर्गतयुगानामपि विशेषतो मानाज्ञानात् "यथं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थांशो मानमिति चतुर्युगमित्यनेन फलितं निषेधति । कृतादीनामिति । कृतत्रेताद्वापरकलियुगानाम् धर्मपादव्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या । इयं वक्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः । अयमर्थः—कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मानमधिकम् । ततस्त्रेतायां धर्मस्य त्रिपादत्वात् तदनुरोधेन त्रेतामानं न्यूनम् । एवं द्वापरकल्योः धर्मस्य क्रमेण द्व्येकचरणत्वात् कृतत्रेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधाद्न्यूनमानम् । न तु सम मानमिति । अत सर्वधर्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महायुगं भवति तर्हि स्वस्वधर्मचरणैः किमनुपातेन पूर्व्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानमानं चरित्रेणमाह" । रङ्ग० । तेन ४३२००० वर्षात्मकम् । "युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः" सू०सि० ।

"प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः । चतुर्दा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकैर्गुणितः । गुणक्रमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः । ननु मनुग्रन्थे कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम् । अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००। ३६००। २४००। १२००। इति विरोध इत्यत आह । षष्ठ इति । स्वक. स्वसम्बन्धी षष्ठो विभाग सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरैक्यकाल इति शेष, तथा च मदुक्तमानानि ४८००। ३६००। २४००। १२००। एषां षड्‌ंशाः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामाद्यन्तयोः सन्ध्ययोर्योग इत्येषामेव सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकाल ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमान न्यूनीकृतं ग्रन्थान्तरोक्त केवलं मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम् । यथा कृतादिसन्धि: ४००। कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धिः ४०० । योगे ४८०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धि: ३००। ३६००द्वापरादिसन्धि , २००द्वापरमानं २००० द्वापरान्तसन्धिः २००२४००। कल्यादिसन्धि:१००कलिमानम् १००० कल्यन्तसन्धि १०० । १२०० एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वसम्बन्धात् सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भाव " रङ्ग० ।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्म्मादिहानिश्च तथा वर्णितम् भा०व०१८०अ० "कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः । वृषः प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ अधर्म्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठित । त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते । त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्य्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ॥ मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः । सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम् । विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः । वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सव । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्य्यन्ते परस्परम् । शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपः-सत्यविवर्ज्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्या न संशय । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते । वस्त्राणां प्रवरा शाणी, धान्यानां कोरदूषका । भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् । गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये । अन्योऽन्य परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिका: स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये । सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये । श्राद्धे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रता । तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् । पिता पुत्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्रस्तथैव च । अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये । न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने क्षेत्रं करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः । एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः । पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा । निरुद्वेगो वृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते । म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्ज्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि । विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः । स्वल्पवीर्य्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः । तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः । समाह्वयन्तः कौन्तेय । राजानः पापबुद्धय । परस्परवधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डितमानिन । भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः । केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च । भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते । स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतस । सर्व्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति न संशयः । हस्ताहस्तिं परिमुषेद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धय । भीरवस्तथा शूरमानी शूर

भीरुर्विषादिनः । न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं युगान्ते पर्य्युपस्थिते । एकहार्य्यं युगं सर्व्वं लोभमोहव्यवस्थितम् । अधर्म्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्म्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जनाधिप ! । एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न क्षंस्यति पिता पुत्त्रं, पुत्त्रश्च पितरं तथा । भार्य्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । स्वैराचाराश्च पुरुषा योषितश्च विशाम्पते ! । अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति युधिष्ठिर ! । न श्राद्धैस्तर्पयिष्यन्ति दैवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः । तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ! । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोड़श । ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्तवर्षाऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते राजशार्द्दूल ! न तोषमुपयास्यति । अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये । म्लेच्छाचाराः सर्व्वभक्षा दारुणाः सर्व्वकर्म्मसु । भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्व्वः सर्व्वस्य वञ्चनम् । युगान्ते भरतश्रेष्ठ ! वित्तलोभात् करिष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूरकर्म्माणश्चान्योऽन्यमभिशंसिनः । भवितारो जना सर्व्वे सम्प्राप्ते तु युगक्षये । आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्त्ता वृषलार्द्दिताः । त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् । जीवितान्तकरा क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षीयते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्व्वतान् विषमाणि च । प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ! । दस्युभिः पीड़िता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीड़िताः । धैर्य्यं त्यक्त्वा महीपाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्म्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्म्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्य्युपासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च । एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् । यदा रौद्रा धर्म्महीना मांसादाः पानपास्तथा । भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा सङ्क्षीयते युगम् । पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज ! तदा सङ्क्षीयते युगम् । अकालवर्षी पर्ज्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह । मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्व्विशेषा जनपदास्तदा विष्टिकरार्द्दिताः । आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं पर्य्याकुले लोके मर्य्यादा न भविष्यति । न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्य्योऽपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिबान्धवाः । अभावः सर्व्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशः प्रज्वलिताः सर्व्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाता पर्य्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति । तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्व्वशः । कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा । अकालवर्षी भगवान् भविष्यति सहस्रदृक् । शस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः । भर्त्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्त्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये । सूदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्त्रानपाश्रिताः । अपर्व्वणि महाराज ! सूर्य्यं राहु-

पेष्यति । युगान्ते हुतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति । पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः । न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते । निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः । रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । मित्रं सम्बन्धिनश्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्चापि युगान्ते पर्युपस्थिते । अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । हा तात ! हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः। विक्रोशमानश्चान्योऽन्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्यटिष्यति । ततस्तुमुलसंघाते वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजातिपूर्व्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति । ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये । भविष्यन्ति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया । यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती । एकराशौ समेष्यन्ति प्रवत्स्यति तदा कृतम् । कालवर्षी च पर्ज्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च । प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयशा नाम द्विज! कालप्रचोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्य्यो महाबुद्धिपराक्रमः। सम्भूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे । मनसा तस्य सर्व्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति । स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति । उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः । संक्षेपको हि सर्व्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्व्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्सादयिष्यति तदा सर्व्वान् म्लेच्छगणान् द्विज" ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२,२अ० ।

"सप्तर्षीणान्तु पूर्व्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि । तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् । ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः । तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः । यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् । यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्व्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति । यस्मिन् दिने हरिर्यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः" ।

कलिदोषमुक्त्वा तच्छमनोपायः भाग० १२,३अ० उक्तो यथा "केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! । युगानि युगधर्म्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः । श्रीशुक उवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः । सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभो ! नृप ! । सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः । आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः । त्रेतायां धर्म्मपादानां तुर्य्यांशो हीयते शनैः । अधर्म्मपादैरनृतहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लम्पटाः । त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! । तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे । हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः । आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टाः वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति । तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः । दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः । सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसंचोदितास्ते वै परिवर्त्तन्त आत्मनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः । यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! । यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः । यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् । शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः । यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः । कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः । दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः । अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः । तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः । ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य्यपत्या गतह्रियः । शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः । पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः (वणिजः) कूटकारिणः । अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम् । पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् । भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाश्चापयस्विनीः । पितॄन्

भ्रातॄन् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः । ननान्दृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः । शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः । धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा-अधिरुह्योत्तमासनम् । नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकर-कर्षिताः । निरन्ने भूतले राजन् अनावृष्टिभयातुराः । वासो-ऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः । हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः । कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः । त्यक्ष्यन्तीह प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि । न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि । पुत्रान् भार्य्याञ्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः । कलौ न राजन् । जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपाद-पङ्कजम् । प्रायेण मर्त्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः । यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान् । विमुक्तकर्म्मार्गल-उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः । पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् । सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुतः सङ्कीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा । नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् । यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्णं हन्ति धातुजम् । एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् । विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः । नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते । तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् । म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति परां गतिम् । म्रियमाणैरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः । आत्मभावं नयत्यङ्ग सर्व्वात्मा सर्व्वसंश्रयः । कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् । कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्" ।

विश्वेश्वरसरस्वतीकृते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोष-प्रशमनमुक्तं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः । "धर्म्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वल्पायासेन धर्म-ज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेः । धन्ये कलौ भजेद्विप्रोऽल्प-क्लेशैर्महाफलम् । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान् गुणः" ब्रह्माण्डपुराणे । "त्रेतायामाब्दिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः । यथाशक्ति परं प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात् कलौ" । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः "यत् कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्य्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ! । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् । तथाल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम् । करोति यं कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः । स्कान्दे काशीखण्डे । "कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी । कलौ भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते" । अग्निपुराणे "नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनान्मुने ! । युगेऽस्मिंस्तामसे घोरे सर्व्वधर्म्मविवर्ज्जिते । कुर्व्वीताराधनं राजन्, वासुदेवे कलौ युगे । यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप । विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ हि तत्" नारदीये । "अहोऽतीव महाभागाः सततं केशवार्च्चकाः । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्व्वधर्म्मबहिष्कृते । शिवपूजापरा ये च शिवनामपरायणाः । त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" । स्कन्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः" । मत्स्यपुराण-स्कन्दपुराणयोः "ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । नान्यं पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे" । भविष्यपुराणे "कृते सर्व्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्" । स्कन्दपुराणनारदीयपुराणयोः "भुक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुः स्वल्पोपायेन चेन्नरः । तीर्थान्येवाश्रये-द्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः" । मनुपराशरौ "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे" । महाभारते "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः । गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिलाश्वत्थसेवनम् । वासरः पद्मनाभस्य पावनं न कलौ युगे" ।

एवमुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादानानां कलौ विशेषतः सेवाया यानि फलानि तान्युत्तरत्र क्रमेण प्रदर्श्यन्ते । तत्रादौ विष्णोराराधनफलं कथ्यते । "कलौ कलिमलध्वंससर्व्वपापहरं परम् । येऽर्च्चयन्ति हरिं नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः" नारदीये "तीर्थान्यश्वत्थतरवो गावो विप्रास्तथा भुवि मद्भक्ताश्चेति विज्ञेयाः सम्यगोघम पञ्चधा । तेषां पुण्यात्मनां भीतोऽत्र कलिर्घातकः । मन्दीभवत्स्वविभवो निःश-

न प्रवर्त्तते । पूजिताः प्रणताः स्पृष्टाः स्तुता दृष्टाः स्मृता अपि । नृणां सर्व्वापहन्तारः सततं ते हि मत्प्रियाः" ।

कलौ विष्णोर्नामसंकीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च भागवते । "कलिं सभाजयन्त्यार्य्या गुणज्ञाः सार(यत्र)भागिनः । यत्र संकीर्त्तनेनैव सर्व्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते । नातः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह, । यतो विन्देत परमां शान्तिं, नश्यति संसृतिः" । कलेर्द्दोषोपशमनोपाये भागवतवाक्यमनुपदं दर्शितम् ।

स्कन्दपुराणे "गोविन्दनामा यः कश्चिन्नरो भवति भूतले । कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा" विष्णुधर्म्मोत्तरे "येऽहर्निशं जगद्धातुर्व्वासुदेवस्य कीर्त्तनम् । कुर्व्वन्ति तान् नरव्याघ्र । न कलिर्बाधते नरान् । चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः । अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् । संकीर्त्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथाऽनलः" । विष्णुरहस्ये "हा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः । यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्" । मोहोऽविवेकः विभ्रमो विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे "अभक्ष्यभक्षणात् पापमगम्यागमनादिजम् । नश्यते नात्र सन्देहो गोविन्दस्य च कीर्त्तनात् । स्वर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिमर्षणम् । गोविन्दकीर्त्तनात् सद्यः पापं याति महामुने ! । तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसंभवम् । गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते मानवो न हि" "गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिवर्द्धितम् पापौघो विलयं याति दावमग्नाविव यथा । गोविन्देति तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे । कीर्त्तनात् पुण्यमाप्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम् । गवामयुतकोटीनां कन्यानाम् अयुतायुतैः । तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम् । तथाहि यत्कृतं लोके वाचिकं मानसमेव वा । तत्तत् क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात् । प्रमादादपि संस्पृष्टो यथाऽनलकणो दहेत् । तथौष्ठपुटसंस्पृष्टं हरिनाम हरेदघम्" । वामनपुराणे । "अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः नरमेधैस्तथैव च । यजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् । महाभारते "प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम् । दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्" । विष्णुपुराणे "ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां, द्वापरेऽर्च्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् । अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव" ।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा— लिङ्गपुराणे "कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः । प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्म्मस्य विकृताकृतिः । ये तं विप्राः निषेवन्ते येन केनापि शङ्करम् । कलिदोषान् विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्" बृहन्नारदीये "शिव ! शङ्कर ! रुद्रेश ! नीलकण्ठ ! त्रिलोचन ! । इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेव ! विरूपाक्ष ! गङ्गाधर ! मृडाव्यय ! । इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्थो न संशयः । हरिस्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम् । सत्यं स्वस्वकर्म्माणि यान्ति संपूर्णतां द्विजाः ! । शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तएव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" महाभारते "यस्त्वों नमः शिवायेति अच्यते स कलौ नरः । शाठ्येनापि नमस्कारं प्रयुक्तं शूलपाणये । संसाररोगदुःखानामुन्मूलनकरं कलौ । यदा कदा तु यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव ! । लिङ्गेऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्व्वकम् । पुरा दोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते !" । शिवपुराणे "ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं परम् । द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्" स्कन्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः" ।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह च स्कन्दपुराणे व्यासः । "इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन ! । ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् । अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः । भविष्यन्ति महाबाहो ! वर्णाश्रमविवर्जिताः । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापप्रशमनम् प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये विप्रास्तां पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति कदाचन । विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम्" लिङ्गपुराणे "कलौ युगे तु मर्त्यानां स्थानं मोक्षप्रदायकम् । भक्त्या चाराधनेनैव स्नानतर्पणपूजनैः । ज्ञात्वा कलियुगं घोरं अल्पायुष्यमधार्म्मिकम् । शिवक्षेत्रं न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च" मत्स्यपुराणे "ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । अल्पध्यानविहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम् । तपस्तु पापकर्म्मिणां गतिर्वाराणसी नृणाम्" स्कान्दे काशीखण्डे "न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः । न्यायार्जितधनोत्सर्गैः सद्यः सिध्येत् कलौ परः । न व्रतं न तपो ध्यानं न

जपेन सुरार्च्चनम् । दानमेव कलौ मुख्यं, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्नानेन पापेन कालस्ताव जिघांसति । एनांसि तांश्च बाधन्ते ये न काशीं समाश्रिताः । कलिकल्मषकृत् कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् । एतत्त्रयं न प्रभवेदानन्दवनवासिनाम्"

अथ गङ्गायास्तथात्वमाह तु. काशीखण्डभविष्य-पुराणे "कृते सर्व्वत्र तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञः कलौ गङ्गैव केवलम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे 'पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्"। स्कन्दपुराणे "भुक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुरल्पायासेन चेन्नरः । तीर्थान्येवाश्रयेद्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः"। नारदीये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्तये सत्वरं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाङ्ग महोपायं महर्षय । लैङ्गे "कृते युगे पुष्कराणि त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्" कामिकसंहितायाम् "न भवेद्दमन्त्राणां संशुद्धिः शुद्धिवर्जितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति यज्ञाः, शुद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्म्मे भयङ्करे । अनेककिल्बिषध्वान्तो धर्म्मतन्तुर्हि जाह्नवी । विना गङ्गां धर्म्ममयीं कथं स्याद्गतिः कलौ । शिरसा धारयेत्तस्य माण्डव्यागोपि वा नरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति" भविष्यपुराणे "कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि मुक्तिमिच्छति यः कलौ । स्वयं तृट्परितोद्युक्तो जात्यन्धसदृशस्तु सः । वृथा कुलं, वृथा विद्या, वृथा यज्ञा, वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः" कूर्म्मपु० 'गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगोद्भूत मलं हन्ति सुदुष्करम्' ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनु "अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः" इति युगभेदेन धर्म्मभेदमाह स्म । बृहत्पाराशरी "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे" । महाभारते 'तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः." बृहस्पतिः, "तपोधर्म्मः कृतयुगे, ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् । द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः" । लिङ्गपुराणे "ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । प्रवृत्तं द्वापरे यज्ञं, दानमेकं कलौ युगे"। अग्निपुराणे "देवतावेश्मसूर्त्यादिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः"

इत्येवं कलौ विशेषधर्म्मा सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्म्मानाह स्म पराशरः ।

"अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्माः कृतत्रेतादिके युगे । सर्व्वे धर्म्माः कृते जाता सर्व्वे नष्टाः कलौ युगे । चातुर्व्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः । धर्म्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्त्र ! प्रवक्ष्येऽहं शृण्वन्तु मुनयस्तथा । कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुतिस्मृतिसदाचारा निर्णेतव्याश्च सर्व्वदा । न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतुर्मुखः । तथैव धर्म्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः । तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्यूचुर्दानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्यजेद्देशं कृतयुगे, त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्भाषणात् पापं, त्रेतायाञ्चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय, कलौ पतति कर्म्मणा । कृते तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः । द्वापरे चैकमासेन, कलौ संवत्सरेण तु । अभिगम्य कृते दानं, त्रेतास्वाहूय दीयते । द्वापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्यमम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानन्तु निष्फलम् । कृते चास्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः । द्वापरे रुधिरं यावत्, कलावन्नादिषु स्थिताः । धर्म्मो जितोऽधर्म्मेण, जितः सत्योऽनृतेन च । जिताश्चौरैस्तु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, गुरुपूजा प्रणश्यति । कुमार्य्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये धर्म्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं शेषं मुनिभिर्भाषितम् । पराशरेण

ध्यक्तं प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्धर्ममुद्धृत्य ब्रवीमि वः । चातुर्व्वर्ण्यसमाचारं शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम्" इत्यारभ्य कलियुगे कर्त्तव्यास्तद्धर्म्मास्तत्रोक्तास्ते च तत एवावसेयाः । कलिस्वभाववर्णनेनागमोक्तैवोपासना कलौ कार्य्येति महानिर्व्वाणतन्त्रे निरूपितं यथा

"आयाते पापिनि कलौ सर्व्वधर्म्मविलोपिनि । दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्म्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभवस्तत्र स्मृतीनां स्मरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नानामार्गप्रदर्शिनाम् । बहूनाञ्च पुराणानां विनाशो भविता विभो ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्म्मकर्म्मबहिर्मुखाः । उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्म्मरताः सदा । कामुका लोलुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्मुखाः शठाः । स्वल्पायुर्मन्दमतयो रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्बला नीचा नीचाचारपरायणाः । नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । परनिन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दनवर्जिताः । अयाज्ययाजका लुब्धा दुष्टास्ताः पापकारिणः । असत्यभाषिणो मूर्खा दाम्भिका दुष्प्रपञ्चकाः । कन्याविक्रयिणो व्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणार्थाय जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितम्मन्याः श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचारा भृतकाः शूद्रसेवकाः । शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः । दास्यन्ति धनलोभेन स्वदारान्नीचजातिषु । ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् । नैव पानादिनियमो भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् । धर्म्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निरन्तरम् । सत्कथालापमात्रञ्च न तेषां मनसि क्वचित् । त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमागमजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनाञ्च देवानां मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहवोन्यासाः सृष्टिस्थित्यादिलक्षणाः । बद्धपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः । शवासनं चितारोहो मुण्डसाधनमेव च । लतासाधनकर्म्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्यभावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयमेवाहरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्य्यान्मनसा न स्त्रियं स्मरेत् । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्व्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्मषयुक्तानां सर्व्वदाऽस्थिरचेतसाम् । निद्रालस्यप्रसक्तानां भावशुद्धिः कथम्भवेत् ? । वीरसाधनकर्म्माणि पञ्चतत्त्वानि यानि तु । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिश्नोदरपरायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साधनम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु । भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः । परस्त्रीधर्षकाः केचिद् दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण रोगिणो बहवः क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च विकलेन्द्रियाः । ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्व्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः । केचिद् विवादयिष्यन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना मृतप्राया अपरे बहुजल्पकाः । अकार्य्यकारिणः क्रूरा धर्म्ममार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्म्माणि कथितानि त्वया प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे । के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । स्तोत्रपाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्य्यां जगत्पते ! । युगधर्म्मप्रभावेन स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुष्टास्ताः सर्व्वथा पापकारिणः । तेषामुपायं दीनेश ! कृपया कथय प्रभो ! । आयुरारोग्यवर्च्चस्यं बलवीर्य्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिप्रदं नृणामप्रयत्नशुभङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबलपराक्रमाः । शुद्धचित्ताः परहिताः मातापित्रोः प्रियङ्कराः । स्वदारनिष्ठाः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवतागुरुभक्ताश्च पुत्त्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचिन्तनमानसाः । सिद्ध्यर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वां सर्व्वलोकानां कस्त्राता भुवनत्रये" १उल्ला० देवीप्रश्नः

"इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि हितासि कलिजन्मनाम् । यद्यत् पृष्टं त्वया भद्रे ! सत्यं सत्यं यथार्थतः । सर्व्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्म्मज्ञा परमेश्वरि ! । भूतभव्यभविष्यञ्च धर्म्मतत्त्वं यथा प्रिये ! । व्यातत्त्वं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कलिकल्मषदीनानां द्विजादीनां सुरेश्वरि । मेध्यामेध्यविचाराणां न शुद्धिः श्रौतकर्मणाम् । न संहिताद्यैः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विनाह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये । श्रुतिस्मृतिपुराणादौ मयैवोक्तं पुरा शिवे । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । कलावागममुल्लङ्घ्य योऽन्यमार्गे प्रवर्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्वैर्वेदैः पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्मि नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति मां विना । आमनन्ति च ते सर्वे मत्पदं लोकपावनम् । मन्मार्गविमुखा लोकाः पाषण्डा ब्रह्मघातिनः । अतो मन्मतमुत्सृज्य यो यत् कर्म समाचरेत् । निष्फलं तद्भवेद्देवि कर्त्तापि नारकी भवेत् । मूढो मन्मतमुत्सृज्य योऽन्यमतमुपाश्रयेत् । ब्रह्महा पितृहा स्त्रीघ्नः स भवेन्नात्र संशयः । कलौ तन्त्रोदिता मन्त्राः सिद्धास्तूर्णफलप्रदाः । शस्ताः कर्मसु सर्वेषु जपयज्ञक्रियादिषु । निर्वीर्याः श्रौतजातीया विषहीनोरगा इव । सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव । पाञ्चालिका यथा भित्तौ सर्वेन्द्रियसमन्विताः । अमूरशक्ताः कार्येषु तथान्ये मन्त्रराशयः । अन्यमन्त्रैः कृतं कर्म वन्ध्यास्त्रीसङ्गमो यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्याच्छ्रम एव हि केवलम् । कलावन्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति यो नरः । तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः । मदुक्तादुदितं धर्मं हित्वान्यधर्ममीहते । अमृतं स्वगृहे त्यक्त्वा क्षीरमार्कं स वाञ्छति । नान्यः पन्था मुक्तिहेतुरिहामुत्र सुखाप्तये । यथा तन्त्रोदितो मार्गो मोक्षाय च सुखाय च । तन्त्राणि बहुधोक्तानि नानाख्यानान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च विधानानि च भूरिशः । अधिकारिविभेदेन यथाकुत्रचित् प्रिये । कुलाचारोदितं धर्मं गुप्तप्रायं कथितं क्वचित् । जीवप्रवृत्तिकारीणि कानिचित् कथितान्यपि । देवा नानाविधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये । भैरवाश्चैव वेताला बटुका नायिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्ध्युपायाह्यनेकशः । भूरिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा कृताः प्रश्ना येन येन यदा यदा । तदा तस्योपकाराय तथैवोक्तं मया शिवे । सर्वलोकोपकाराय सर्वप्राणिहिताय च । युगधर्मानुसारेण याथातथ्येन पार्वति । त्वया यादृक्कृतः प्रश्नो न केनापि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागमानाञ्च तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य देवेशि तवाग्रे कथ्यते मया । यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी यथा । यथाहं त्रिदिवेशानामागमानामिदं तथा । किं वेदैः किं पुराणैश्च किं शास्त्रैर्बहुभिः शिवे । विज्ञातेऽस्मिन्महातन्त्रे सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । यतो लोकहितार्थाय त्वयाहं विनियोजितः । अतस्ते कथयाम्यद्य जगतां हितकृद्भवेत्" २ उल्ला० ।

"कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारबीजमेतावद्ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि बहून्यत्र नानातन्त्रागमादिषु । कलौ दुर्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि । अल्पायुषः स्वल्पसत्त्वा अन्नाधीनासवः प्रिये । लुब्धा धनार्जने व्यग्राः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावस्थिरधियो ये महोद्यमविहीनकाः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽयमीरितः । कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं मयोच्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि श्रेयसे सुखाय च । यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्थास्यति वरारोहे तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु पुण्यपापानां परीक्षा वेदसम्भवा । न स्थास्यति शिवे शान्ते तदैव प्रबलः कलिः । क्वचित् सिद्धा क्वचित् सिद्धा यदा सुरतरङ्गिणी । भविष्यति कुलेशानि तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु म्लेच्छजातीया राजानो धनलोलुपाः । भविष्यन्ति महामाये तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियोऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्हयिष्यन्ति भर्त्तारं तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ जायिताः कामकिङ्कराः । द्रुह्यन्ति सुहृन्मित्रादीन् तदैव प्रबलः कलिः । यदा चौषधयोऽल्पफलाः तोयदाः क्षीणवर्षिणः । असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः । भ्रातरः स्वजनामात्या यदा धनस्पृहाः । मिथः संप्रहरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मद्यमांसादौ निस्वादवर्जिते । गूढपानं चरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः" ४ उल्ला० ।

इत्युपक्रम्य ब्रह्मोपासनप्रकारश्चात्र दर्शितः स च तत्र एवावधेयः । उपासनायां विशेषः । कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डे । "श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः" । उत्तरतन्त्रे २ पटलेऽपि । "तन्त्रोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रबलं जायते कलौ । वेदोक्तञ्चैव स्मार्त्तं पुराणोक्तं वरानने ।।

न शस्तं चञ्चलापाङ्गि । कदाचिद्भारते कलाविति" । "श्रौतो धर्म्मः कृतयुगे त्रेतायां स्मार्त्त एव तु । द्वापरे च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति । अत्रेदमभिदध्महे । वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासनाब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात् । तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया कर्त्तव्यतादि विवेचितम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः, ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासादिभिः प्रपञ्चो दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्रप्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयप्रभृति । इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अनुपलभ्यमानमूलकागमस्यापि स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् । तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वेऽप्यधिकारिणः मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मकर्त्तव्यविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसानाशकेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः । उपासनाकाण्डेऽपि तथैव सर्व्वेषामधिकारः "तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः । तत्र सति कामे कर्म्मकाण्डविहितकर्म्माचरणे स्वर्गः फलम् । कामनाऽभावे मोक्ष एव फलम् । एवमुपासनायामपि । तत्रापि सकामनायां स्वर्गादिनानाफलम् असकामायां तस्यां क्रममुक्तिः फलम् । ब्रह्मकाण्डे तु मुमुक्षोरेवाधिकारः । इत्थं विषयविभागे स्थिते श्रौतपौराणिकागमोक्ततान्त्रिकोपासनासु मध्ये कलौ आगमोक्तैवोपासना कर्त्तव्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो निर्णीयते । अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" "कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका" पठन्ति ।

अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेर्द्दिगन्ते कल्किरूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२।१,२ अ० उक्तौ यथा— "योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो बार्हद्रथः । तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् । प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्त्ता यत् पालकः सुतः । विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः । नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे । अष्टत्रिंशोत्तरशतं १३८ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः । शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः । क्षेमधर्म्मा तस्य पुत्रः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्म्मजः । विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भाव्यो दर्भकस्याजयः स्मृतः । नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिस्तु तत्सुतः । शिशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ३६० । समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ ! कलौ नृपाः । महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली । महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत् । ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः । स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः । शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः । य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १०० । नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति । तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः । सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः । शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्म्मा भविष्यति । शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः । मौर्य्यास्त्वेते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १३७ । समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह ! । अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता ततः । वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः । ततो घोषस्ततस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति । ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह ! । शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ११२ । ततः कण्वानियं भूमिर्य्यास्यत्यल्पगुणान्नृप ! । शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु कामिनम् । स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः । तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः । काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च । शतानि त्रीणि ३४५ भोक्ष्यन्ति वर्षाणाञ्च कलौ युगे । हत्वा काण्वं सुशर्म्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली । गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कञ्चित् कालमसत्तमः । कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः । श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः । लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चिबिलको नृपः । मेघस्वातिः शिबिलकात् अटमानस्तु तत्सुतः । अनिष्टकर्म्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मजः । पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः । चकोरो वटको यत्र शिवस्वातिररिन्दमः । तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः । मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रवीर्य्यः सलोमधिः । एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्य्यब्दशतानि च । षट्पञ्चाशच्च ४५६ पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! । सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्द्दभिनो नृपाः । कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्य-

तिलोदृपाः। ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दश तुरुष्ककाः। भूयो दश गुरुण्डाश्च मौला एकादशैव तु। एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दश वर्षशतानि च। नवाधिकाञ्च नवतिं १०९९ मौला एकादश क्षितिम्। भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग! त्रीणि ३०० तैः संस्थिते ततः। किलकिलायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरः। शिशुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः। भोक्ष्यन्त्येते वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् १०६। तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः। पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च। एककाला इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कौशलाः। वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि। मागधानाञ्च भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयात्। करिष्यत्यपरान् वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान्। प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः। वीर्य्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि। अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम्। सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः। व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः। सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम्। भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः। तुल्यकाला इमे राजन्! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः। एतेऽधर्म्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः। स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः। उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः। असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसाऽऽवृताः। प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः। तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः। अन्योऽन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीड़िताः" १म० ।

"ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया। कालेन बलिना राजन्! नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः। वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः। धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि। दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके। स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि। लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्। अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं, पाण्डित्ये चापलं वचः। अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव च। स्वीकार एव चोद्वाहे, स्नानमेव प्रसाधनम्। दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्। उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि। दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले। ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः। प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मिभिः। आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्। शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टि (आँटि) भोजनाः। अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीड़िताः। शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः। क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया। त्रिंशद्विंशति वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्। क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः। वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्। पाषण्डप्रचुरेऽधर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु। चौर्य्यानृतवृथाहिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु। शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु। गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु। अणुप्रायेष्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु। विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु। इत्थं कलौ गते प्राये जनेषु खरधर्म्मिषु। धर्म्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति। चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः। धर्म्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्म्मापनुत्तये। शम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति। अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः। असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः। विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः। नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति। अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै। वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम्। पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु। तेषां प्रजा विसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति। वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते। यदाऽवतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्म्मपतिर्हरिः। कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी। यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति भविष्यति तदा कृतम्। येऽतीता वर्त्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः। ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्य्ययोः। आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रन्तु शतं पञ्चदशोत्तरम्।

"यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः"। अनुपदमधिकमुक्तम्। अधिकं कलिस्वभावादिकं कल्किशब्दे वक्ष्यते।

कलियुगे च शककर्त्तारः षट् यथोक्तं ज्योतिर्विदाभरणे "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथौ, विजयाभिनन्दनः। इमेऽनु नागार्ज्जुनमेदिनीपतिर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ"। तेषां शककालश्च शकशब्दे वक्ष्यते।

कलौ वर्ज्यधर्माः निर्णयसिन्धावुक्ता यथा—

"बृहन्नारदीये । "समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा । देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा । दत्ताऽक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" । कमण्डलुः "सोदकश्च कमण्डलुम्" इत्युक्तं स्नातको वा । दत्ता ऊढा । "ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति" हेमाद्रौ वचनात् । "ऊढा पुरुषसंयोगात् क्षते देयेति कोचन" इत्यादिभिर्विवाह्यतोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे "गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा । नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः" । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृष्वसुः, मातुः सपिण्डात् मातुलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः । तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तरविषयाणि । तथा च व्यासः । "तृतीयां मातृतः कन्यां, तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः" इति कलौ निन्दामाह । मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मद्यं "स्रौत्र्यं सुरामाचामम्" इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्" हेमाद्रौ आदित्यपुराणे "विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः । कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः । आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः । महाप्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः । अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः । वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टे संसर्गे शोधितैरपि । अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः । परोद्देशात्मसन्त्याग उच्छिष्टस्यापि वर्जनम् । प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय, सङ्कल्पश्च सधर्मकः । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । षड्भक्तानशने चाथ हरणं हीनकर्मणः । पृथ्वीचन्द्रोदये "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः । शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता । आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजायापरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिनोदितः । यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः । नवोदके दशाहञ्च दक्षिणा गुरुणोदिता । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च । भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा । गोतृप्तिशिष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः" । सुराग्रहणस्य तत्कर्तुः संग्रहो व्यवहारः । न च मद्यं चेति सामान्येन निषेधेनास्योपसंहार इति शङ्क्यम् । निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, मा हिंस्यादित्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणान्यत्रेत्युपरम्यते । "एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः" इत्युक्तेः अघस्याशौचस्य सङ्कोचः "न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः । "कलौ कर्त्तैव लिप्यते" इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे सत्यऽपि पातित्यं नेत्यर्थः-इति केचिदाहुः । ते मूर्खाः मानाभावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः स्तेयञ्च इति तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापाणगुरुतल्पाभिगमनानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु कामतोमरणान्तस्यैवोक्तेः । तत्स्थाने द्वादशाब्दं, द्विगुणे आत्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यब्दमिति चतुर्गुणद्वादशाब्दापत्तेस्तस्य च "चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति निषेधात्संसर्गिणो व्रतस्यैवोक्तेः । "स्तेये च राज्ञो वधकर्तृत्वाद्वात्मब्रह्मवधापत्तिः । अतो द्वैगुण्यं युक्तोऽधिकारः । न च विधित्वं, निषेधबाधात् । आत्मवधदोषापवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाम्येऽपि कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । असवर्णान्या सवर्णा क्षत्रियादिस्तया दुष्टे । अयोनौ शिष्यादौ । "स्त्रियस्तया परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगाश्च याः" इत्युक्तेस्त्यागः, परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थे आत्मत्यागः । यद्वा परो-

देशान्तरे त्यागोदानं मनसा पातकहेतुरित्युक्तम् । उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्ज्जनम् प्रतिपक्षसमर्थोऽपीत्युक्तम् । नैतनयस्थेन प्रतिमापूजा । "स्वार्थौदकाकादिर्विषयं स्वयंमन्तु त्रिभागतः" इत्युक्त स्वर्यः । यष्टिति "उपोषितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्" इत्युक्तमन्नचौर्य्यम् । आपदि चलादिवृत्ति, सुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धमनम् । "दशाहेनैव शुध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्" इत्युक्तौ दशाहः । "गुरवे तु वरं दत्त्वा" इत्युक्ता दक्षिणा । शूद्रेषु दासगोपालेति । "कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम् । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्" इत्यपरार्के सुमन्तूक्ता शूद्रस्य पाकक्रिया । "पितापुत्रविवादे तु साक्षिणा नियमोदमः" इत्युक्तः । सायंगृहत्वम् "विधूमे सन्नमुसले" इत्युक्तम् । पृथ्वी चन्द्रश्च तु । "चरन्ति वसुधां विप्रा पृथिवीदर्शनाय च । अनिकेता निराहारा ये तु सायंगृहास्तु ते" इति पुराणोक्तौ निषिद्धः, तेनात्रातमीवपान्थादे श्राद्धादौ विनियोगो न कार्य्यः । कलौ एतानि वर्ज्ज्यानीत्यर्थः । निगमः । "अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्" । अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । "सर्वाधानं कृतं श्रौतं स्मार्त्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधाने तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रितेति" लौगाक्षिवचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् एतेन "चत्वार्य्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेति" व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते । संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत्कुर्य्यात् कलौ युगे" इति । संन्यासं त्रिदण्डं केचित्" ।

दत्तौरसेतरेषान्तु दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणम् "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिवर्ज्ये पराशरवचनात् इति दत्तकमीमांसादिमतम् । दत्तकचन्द्रिकामतं वक्ष्यते । समुद्रयानास्वीकारोऽत्र तीर्थयात्राद्युपधर्म्मपरः तथा हि ।

"शोधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संपर्कपदवाच्यव्यवहार्य्यत्वनिषेधेन अत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंपर्क इति प्रतिपादितम् । अत्र शोधितस्योक्त्यैव प्रायश्चित्तनिमित्तीभूतपापनिश्चय आक्षिप्यते तन्निश्चयश्च पापाभेदकथाभावादेव, समुद्रगमनमात्रे च कुत्रापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले म्लेच्छादिस्पर्शसंभाषणैरेव एव, तत्पापापनोदनाय तु कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न तद्याठः संपर्क इत्येव कल्पयितुमुचितम् शोधितस्यापीति पदस्वारस्यात् । अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संपर्क इत्येवाभिदध्यात् । न च तथाभिहितम् । न च "समुद्रयानास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । इत्युपक्रम्य "इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्मनीषिणः" इति वृहन्नारदीयवचने समुद्रयानास्वीकारस्य कलौ निषिद्धतयोक्तेः निषिद्धातिक्रमे च "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इति या०स्मृतौ क्रमप्रसक्तप्रायश्चित्ताचरणे पातित्यप्रतिपादनात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव शोधितस्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् वृहन्नारदीयवचने उपसंहारे "इमान् धर्मान्" इत्युक्तेः धर्म्मरूपसमुद्रयानास्वीकारस्यैव कलौ निषेधात् वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । वर्ण्यते च ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं समुद्रगमनं पराशरेण,—प्रायश्चित्तप्रकरणे "शतयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् । सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति" इत्यनेन । न चात्र समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं यदुक्तं, समुद्रयानास्वीकारं विना शतयोजनाय तस्य सेतोर्दर्शनासम्भवेन आक्षेपेणैव तद्गमनलाभात् । अन्यथा सेतोर्यत्किञ्चिदंशमात्रस्य तथात्वे "शतयोजनमायतम्" इति विशेषणानर्थक्यं स्यात्, तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुदर्शनस्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापनोदकत्वं न तु यत्किञ्चिदंशदर्शनस्य, पापप्राबल्येन परिश्रमप्राबल्यस्यापेक्षितत्वात् किन्तु एकादश्यादिव्रतस्यैव यत्किञ्चिदंशदर्शनस्यापि दिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम् । अतएव "यो भूय आरभते तस्य फले विशेष" इति जैमिनिना भूयआरम्भफलबाहुल्यं निर्णीतम्, निर्णीतञ्च ऋग्वेदभाष्ये सायणाचार्य्येण सम्यगायासादिना अनुष्ठिताश्वमेधाद्यमेधस्य तत्तदुपाख्याबोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्मवधादिनाशकत्वम् । एवञ्च प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तारसेतुदर्शनं स्मृतौ विहितम् । तेनैव च समुद्रनौगमनमपि विहितम् एवं द्वारवत्यादितीर्थयात्रासुपि समुद्रयान-

गमनमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवञ्च ईदृशसमुद्रयानस्यैव धर्म्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः बृहन्नारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्य्यायधर्म्मसाधनत्वेन धर्म्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्म्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वौचित्यात् "प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति" इति न्यायात् । एतेन बृहन्नारदीये "समुद्रयातुरस्वीकार" इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्य्यादिसङ्ग्रहनिबन्धकारसम्मते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु कमलाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयातुर्जनस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्म्मरूपत्वाभावेन "इमान् धर्म्मान्" इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्ते । ततश्च धर्म्मार्थसमुद्रयात्रा-स्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्राप्यनिषेधात् तत्समये म्लेच्छादिगुरुतरसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादित्यागे च तत्पापापनोदनार्थं बोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संग्रह इत्यत्रैव आदित्यपुराणवचनतात्पर्य्यम् । यथा च "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्य्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्य्यतेति युक्तमुत्पश्यामः । एवञ्च समुद्रनौगमनकाले सन्ध्यादिकर्त्तुः । म्लेच्छादिभिर्गुरुतरसंसर्गमकुर्व्वतश्च प्रायश्चित्तज्ञापकशास्त्राभावात् न अव्यवहार्य्यता, नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च "उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्म्मं प्रतिपालयन् । षट् कर्म्माणि प्रकुर्व्वीरन्निति धर्म्मस्य निश्चयः" इति स्मृतौ यत्र कुत्रापि वासेऽपि स्वधर्म्मानुष्ठाने पापशून्यत्वमुक्तं उपपन्नम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुग नृपवत्सराजामात्ययोर्यौगन्धरायणवाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषाचण्डीपुस्तके श्रीमन्ताभिधवणिजस्तत्पितुश्च इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां विगानन्तु म्लेच्छभूरिसंसर्गाशङ्कयैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यैर्दाक्षिणात्य शिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः । ततश्च धर्म्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा म्लेच्छादिभिर्गुरुतरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यवहार्य्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्य्यतैव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकस्याब्धौ विचयभिदध्यात् । इत्येव द्विजेभ्यः शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्" २ कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा

"प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ससर्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् स पातकम् । स चाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना । तस्या पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रायुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः" इति कल्किपुराणे १ अ० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८,५९ अ० वर्णितः । यथा

"ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले । कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

द्वापरश्च दिवं ययुः । ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् । संहर्त्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ! । भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते । त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि" ५८ ।

"एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह । आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः । स नित्यमन्तरं प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् । कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् । स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै । अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् । एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्यगात् । कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् । आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः । न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत । हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा" ५९ । अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" । भा० व० । २विभीतकवृक्षे (बयडा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं कलिनाश्रितत्वात्तथात्वम् । "विभीतकमधिष्ठाय यथा भूतेन तिष्ठता । तेन भीमभुवो भीरु स राजर्षिरधर्षि न । तमाखननमासाद्य वैदर्भीनिषेधयोः । कलुषं कलिरभिष्यद्वशात्सोढवरान् बहून्" नैष० । ४कलहे । "सुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिका किमर्थमेनाम् । वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ ! कलिरेष महांस्त्वयाऽद्य दत्तः" माघ । ५शूरे ६युद्धे च हेमच० । द्यूतविषये ७एकाङ्कयुक्तपार्श्वकपाशके । यस्मिन् अक्षपार्श्वे एकाङ्कचिह्नमस्ति तस्मिन् अक्षभागे । कलिना दृष्टं साम कलेरपत्यादि वा ढक् । कालेय तद्दृष्टे सामनि तदपत्यादौ । ७कोरके स्त्री अमरटीका सा ङीप् ।

कलिक पु स्त्री कल+मत्वर्थे ठन् । बकभेदे (कोँचवक्) शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलिका स्त्री कलिरेव स्वार्थे कन् । १कोरके (कुँडि) अस्फुटितपुष्पे अमर । "वितरसि न कलिका किमर्थमेनाम्" "नवकलकलिकाकुलीकृतानि स्खलनविकीर्णविकासि केशराणाम्" माघः । "मुग्धामकातरजनां कलिकामकामे" सा० द० । "चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः" शकु० । "सकलिका कलिकामजितामपि" रघु । कलोध्वनिभेदः साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । वीणामूले हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम् । कलैव स्वार्थे कन् । २कलाशब्दार्थे । "तन्यन्ते कलिका यथात्वथा कालितय स्मृता" सि० शि० । कलिकापूर्व्वम् । "प्रथममपरचरणसमुत्थं श्रयति स यदि चरम । इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्यम् । चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा" वृत्तर० उक्ते ३छन्दोभेदे च । ४पदसन्ततियुक्तरचनाभेदे सा च गोविन्दबिरुदावलीतट्टीकयोर्दर्शिता यथा "सुमुखाकलिकारम्भे श्लोकस्तु युगमः स्मृतः । अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते । पूर्वौ द्वौ कलिकाभिस्तु वीरदस्तुत्यसंज्ञका । कला नाम भवेत्ताभिर्यता पदसन्ततिः । कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः । कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका । तथा त्रिभङ्गी इत्याख्या मध्या मिश्रा च केवलेति" । चण्डवृत्ते दृढधा संयुक्तवर्णाः । अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दृढधा च ते । मधुरश्लिष्टशिथिलश्लिष्टशिथिलह्रादिलक्ष्मी । भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुट यथा । हृष्यानुमधुरसंयोगा गङ्गाराङ्गुणकिङ्कराः । तथा तु श्लिष्टसंयुक्तादर्पकर्परसर्पवत् । ततो विश्लिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणवक्षय । तथा शिथिलसंयुक्ता पश्यकश्यपवश्यवत् । प्रोक्ता ह्रादियुता मह्रमह्रगुह्य मसह्रवत् । शर्षादीन् ह्रादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे । दीर्घान्तुङ्गाङ्गकार्पास वाल्य वैशस बाह्यकमिति । कलापरिमाणमुक्तम् । "अधिकाश्चेन्न षट् न्यूना द्वादशत्र कला । एताभ्यो नाधिका कार्य्या न्यूना चापि न पण्डितैरिति" । तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विविधा नग्नो विविधश्चेति भेदात् तत्र रथादिविगतिभेदस्य नग्नस्येह वर्हितादयो नव भेदाः स्फुटोक्ताः "वर्हितं वीरभद्रश्च समरोऽच्युतस्तत्पलम् । तुरङ्ग श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम् । तिलकश्चेति कलिकानग्नस्येहोदिता नव इत्युक्तेः । अथ विविधश्च पद्मकुन्दचम्पकवञ्जुलबकुलभेदात् पञ्चविधं तेष्वादिमं पद्मं पङ्केरुहसितकञ्जपाण्डूत्पलेन्दीवरारुणाम्भोरुहकह्लारभेदात् षड्विधम् अन्तिमं बकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदाः त्रिविधं पङ्केरुह सितकञ्ज तथा पाण्डूत्पलं परम्" इत्यादि

घराद्यास्यम्भोजे कह्लारश्चेति बहुविधम्। ईदृक्षेदेन कथितं पद्यमेव मनीषिभिः। चम्पकं वञ्जुलं कुन्दं बकुलं द्विविधं तथा। इति पञ्चविधस्यापि त्रिभिरन्येषां श्लक्ष्णाः” इत्युक्तेः एवं षड्दृत्तकलिकाविंशतिधा गृहीताः अत्र पञ्चधा द्विगादिगणवृत्तका कलिका मञ्जरीत्यभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंफुल्लकुसुमगन्धाख्या तत्रापि कोरकगुच्छककुसुमानि गृहीतानि” कोरको गुच्छकुसुमे मञ्जरी त्रिविधा तु” इत्युक्तेः। त्रिभङ्गी कलिका तु मिश्रविरचिताद्विपूर्वा षोढा तत्रापि दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता “दण्डकाक्षरविदग्धाख्या त्रिभङ्गीह द्विधा मता” इत्युक्तेः अथ मिश्रकलिका “कलिका गद्यपद्याढ्या सप्तविभक्तिका वा अक्षरमयी सर्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्ततो तदेवं चतुर्थ्योमहाकलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीताः। एषा अदय एकादश गद्यभेदाः संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ मिश्रविरचितादयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च तत्राचारताधिक्यविरहात्” ।

कलिकापूर्व य० कलिकया अंशेन जन्यमपूर्वम् । परमापूर्वजनके अङ्गजन्यापूर्वभेदे । तत्साधने युक्तिः मन्दचिन्तामणिमाथुर्यादर्शिता यथा—

“नन्वेवमाग्नेयादीनां मध्ये क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनम् ? इति चेत् काम्येऽपूर्वसाध्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासाधनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्” मन्दचि० । व्याकृतं चैतत् मथुरानाथेन यथा—

“ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालसाग्नैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्य, आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्वत्रयं विना षडङ्गजन्यैकपरमापूर्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां षण्णामसम्भवादतः “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः” इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्वनाशं कलिकापूर्वषट्कं कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तो व्याकृतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्वसाधनत्वान्वयस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते नन्वेवमिति। एवंसाधनतान्वये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे । क्षणिकत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः। परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः । कथमिति । कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनतान्यथानुपपत्तेः कलिकापूर्वकल्पनम्? इत्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्वसाधनत्वान्वयस्तदा परमापूर्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्वस्यापि वाच्यतया ? इति भावः । न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिकापूर्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधनत्वावगमः प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यम् अपसिद्धान्तात् “आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्” इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्णमासाबोधकतया कलिकापूर्वाबोधकत्वाच्चेति निगर्वः । आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहितकर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्वं बोध्यते, तथाच कार्य्यत्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां ग्राह्या, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं, कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादतःपरमापूर्वसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण सामान्यतस्तत्साधनत्वग्रह ,उत्तरकालन्तु स्वर्गसमयस्थायिकार्य्यान्तराजनकस्य तादृशकार्य्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव पर्य्यवस्यति, तच्च साक्षान्न सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादतः परम्परया जनकत्व,तच्चावान्तरव्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाणि कल्प्यन्ते,स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति गूढाभिसन्धिना समाधत्ते काम्य इति “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम ” इति काम्यविधावित्यर्थः । अपूर्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वये इति शेषः । योग्यतासम्भवात् योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति । न तु परमापूर्ववाच्यत्वं विनेत्यर्थः । स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

न्तरभावित्वप्रतिसन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य देशान्तरभाविप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धि । एतच्चापातत स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्व्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानासम्भवात् । केचित्तु "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम " इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमस्तत कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः, न तु प्रथममेव परमापूर्व्वसाधनत्वावगम । न च प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं द्वितीयबोधे परमापूर्व्वस्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्व्वस्य स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारसमवस्थायित्वभाने बाधकाभावादिति समाधत्ते काव्य इति । "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति काम्यविधावित्यर्थ अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थ, तद्द्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वसाधनत्वस्येत्यर्थ, अन्वय इति शेष । योग्यताज्ञानाभावात् प्रथमं योग्यताज्ञानासम्भवात्, न तु प्रथममिति परमापूर्व्वसाधनत्वावगम इति शेषः । न चैवं प्रतीतपरमापूर्व्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणां कल्प्यत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वम् इत्येव तदर्थात् इति भाव " इत्याहुः । ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्व्वे स्वर्गे च दर्शपौर्णमासयोरेकेन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्व्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं, विजातीयापूर्व्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धि, न च दण्डचक्रन्यायेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्य्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च तथापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्म्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्व्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्वपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, अतिरिक्तकल्पने गौरवात् अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं, तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया ? न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासघटितत्वात् । एतेन पयोयागाङ्गकदर्शचरमयागस्यैव पयोयागत्वेन हेतुत्वमित्यपि निरस्तम् । दर्शपौर्णमासत्वाक्रान्तानामप्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् । अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्याप्यवृत्तितया आग्नेयादियागषट्कस्यैव एव आग्नेयादियत्किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्वपौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिद्यागे कृत एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्व्वव्यापारीभूतानां कलिकापूर्व्वषट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्डचक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्व्वषट्कानां समवधानाभावादेव तत्र परमापूर्व्वानुत्पादात् । ननु तथापि दर्शपौर्णमासस्थले कियन्त्यपूर्व्वाणीति चेदत्र प्राञ्च —प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं कलिकापूर्व्वं त्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते एवं दर्शत्रयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्व्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते, ततस्ताभ्यां परमापूर्व्वाभ्यां चरमं परमापूर्व्वान्तरं जन्यते इति नवापूर्व्वाणीत्याहु । नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्व्वद्वये मानाभावात्

षड्भिः कलिकापूर्व्वैरेव चरमं परमापूर्व्वं जन्यते इति सम्प्रापूर्व्वाणि । न च पूर्व्वपूर्व्वक्रियाभिर्जनितैः पञ्चभिः कलिकापूर्व्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्व्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं तथा अपि चोत्तराङ्गदक्षिणादानादिवैयर्थ्येनैव परमापूर्व्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालावस्थितस्य चरमकलिकापूर्व्वस्वीकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्व्वहेतुत्वेऽस्तु तत्र द्वारापेक्षेति माहुः । उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्व्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः परमापूर्व्वे मानाभावः। न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्व्वाणामङ्गपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं, तथापि परमापूर्व्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्व्वत्वेमेव । इत्थं षट्कत्वे नैव्यम्यदेतदित्याहुः । (अपूर्व्वशब्दे परमापूर्व्वखण्डनमेतन्मतानुसारेणैवोक्तमिति बोद्धव्यम्)तदसत्, परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, चरमत्वात् आशुविनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्व्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्व्वेण ? । परमापूर्व्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव । न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं, तथापि षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्व्वषट्कं परमापूर्व्वजनन द्वारं मतं स्वर्गे हेतुः, मानाभावात् [illegible] हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् । ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दशपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्व्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवावृत्त्यादेरेकजातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम् । अपेक्षाबुद्धिव प्रत्येकमावृत्त्यपूर्व्वकनवावृत्त्यादिमात्रत्वा [illegible] इति वाच्यं प्रत्येकनवावृत्त्यादिमानरूपापेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् एवञ्च नवावृत्त्यादिरूपापेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भवात् तत्र चण्डीपाठादिवृत्तिजातिविशेषत्वरूपनवत्वादिना नवावृत्त्यादिकत्वमनीकृत्य [illegible] हेतुत्वं वाच्यं "कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वर्गं प्रति परमापूर्व्वत्वमेव परमापूर्व्वं प्रति तु परमापूर्व्वेतरापूर्व्वसामान्यमेव दर्शादिस्थानवत्तत्रापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्व्वनवकादिद्वारैव परमापूर्व्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्व्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीयप्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्व्वस्य न वैलक्षण्यमत कलिकापूर्व्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकञ्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव । भारावाह्निकपरमापूर्व्वद्वयादिवारणाय परमापूर्व्वेतरेति । नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकमात्र परमापूर्व्वोत्पाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणानुगमासम्भवात् इति, मैव नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् "नवकृत्वः पठेत्" "दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्" इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञानविशेषश्च परमापूर्व्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः" ।

कलिकार पुंस्त्री कलिं कलहं करोति कृ–अण् कलिमृच्छति ऋ–अण् वा उप० स० । पीतमस्तके १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) । तस्य मस्तके कलिकाकारपीतचिह्नवत्त्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा) पु० मेदि० । ३विषलाङ्गल्याम् राजनि० गौरा० ङीष् । ४कलहकारके ५कलिकामार्गे च त्रि० । ६नारदे पु० ।

कलिकारक पु० कलिकामृच्छति ऋ–कलिं करोति कृ–वा ण्वुल् । १पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा) २कलहकारके त्रि० । ३नारदे पु० हेमच० ।

कलिङ्ग पुंस्त्री के मूर्द्ध्नि लिङ्गमस्य । १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) अमरः तस्य मस्तके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । कलिं गच्छति गा० खच् डित् मुम् च । १पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा) हेमच० २कुटजे (कुड़ची) तस्य फलम् अण् तस्य लुप् । ३इन्द्रयवे न० । ४शिरीषवृक्षे ५प्लक्षवृक्षे च मेदि० । "जनपदात् समारभ्य कश्यामीरान्तगं प्रिये ! कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः" इति तन्त्रोक्ते ६देशभेदे ब० व० मेदि० "उत्खातप्रतिरोपितस्य कलिङ्गाधिपतेः श्रियं ननो" रघुः । स च देशः इहत्सं० कूर्मविभागे

"यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम्। मन्वादिकं तैर्थिकञ्च कुर्य्यान्मासद्वयेऽपि च" तत्र तद्वचनात् अपरपक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात् "प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम्। मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति" मदनरत्ने मरीच्युक्तेः। प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति मदनरत्नम्" एतेन युगाद्यावर्षवृद्धिश्चेति वचनं श्राद्धातिरिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अन्त्यचरणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य दैवविषयतया तद्विषयकत्वस्यैवोचितत्वात् एवं निर्णयः" "सर्वासु युगाद्यासु"।

अस्योभयमासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्तपुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्यतावत् पूर्वमासे दैवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताख्यापनार्थम् नतूभयमासयोः समुच्चयेन। एकैकेनैवानुष्ठानेन दृष्टतृप्त्यनुत्पत्तेः "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्तेश्च प्रथममासएव मुख्यःकाल इति तत्त्वम्।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तकृत्यविधाने। "न यस्य द्यावामन्त्रं च शतवारं तदा जपेत्। युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः" यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमाकरणं नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम्। "युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ। गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत्। तत्फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति" पृथ्वी च० खौ० समुद्रस्नानमुक्तम्।

युगादिवत् युगान्तकालोऽप्यक्षय पुण्यद तन्नि रूपणादिकं हेमा०दा० यथा—

"नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम्। त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः। युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः" मत्स्यपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः। फलं दत्तहुतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम्" तथा—"एताश्चतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमासु विद्यात्। युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्"। तथा—"सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च। तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च। शेषस्तु वृषसंक्रान्त्या द्वापरान्तस्तु संख्यया। तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च"।

पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नानदान-जपादिषु। यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्तं फलमाश्नुते" आदित्यपुराणे "दिनर्क्षं रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु। युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम्। पञ्चोपरागे विबुधे सौम्ये वा मिहिरोपदि। सप्तमी शुक्लकृष्णा वा युगादिदिवसं विदुः"।

कलिल त्रि० कल-इलच्। १गहने, अमरः "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता। २मिश्रे च उज्ज्व०। "लोकालोकौ कलोऽकल्कः कलिलोऽकलिकृत्तारकः" माघः।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृ अण् गौरा० ङीष्। (विषलाङ्गलिया) लाङ्गल्याम् भावप्र० "कलिहारी सरा कुष्ठ शोफार्शोव्रणशूलजित्। सक्षारा श्लेष्मजित्तिक्ता कटुकातुवराऽपि च। तीक्ष्णोष्णा क्रिमिहृल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी" भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः।

कलुष पुंस्त्री कल—उषच्, लुष-हिंसायां क १कस्य जलस्य लुषो घातकः इति वा। १महिषे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पापे न०। "त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ" रघु। ३तद्वति त्रि०। ४अनच्छे आविले त्रि० अमरः। "विभिन्नपङ्कं कलुषीभवन्मुहुर्नदेन दन्तीव मनुष्यधर्म्मणः" माघः। ५गर्हिते त्रि० शब्दच०। अकलुषं कलुषो भवति कलुषायते। कलुषायितः। कलुषं करोति णिच् कलुषयति कलुषितः। ६असमर्थे। "आभाषबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघुः। [तर तद्देशभवादौ त्रि०।

कलूतर पु० देशभेदे। ततः कच्छादि० भवादौ अण्। कालू

कलेवर न० कले शुक्रे वरं श्रेष्ठम् तदुत्पन्नत्वेऽपि शुचि सप्तम्या अलुक्। देहे। "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्" गीता। "शरीरे जर्ज्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे। औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा० पठन्ति।

कल्क पुन० कल—क तस्य नेत्त्वम्। १घृततैलादिपाकसंस्कारविशेषे, २दम्भे, ३विभीतकवृक्षे, ४विष्ठायाम् ५किट्टे ६पापे च मेदि०। ७तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ८घृततैलादिपाके देये औषधिद्रव्यभेदे च। कल्कप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा। "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेया कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" इति विभज्य "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्। प्रक्षिप्य नावयेदस्ते तन्मानं कर्षसम्मितम्। कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया। सितां गुडसमां

द्वापरम्। माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्। युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः”। अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ताएव ब्रह्मपुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। मुख्यवाचित्वे कार्त्तिके नवमेऽह्नीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम्। आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे। एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः। उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च तथाष्टकास्वप्ययनद्वये च”। उपप्लवे ग्रहणे “पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुष्यः। श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत् पितरोवदन्ति”। स्नानमधिकृत्य भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा। मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्”।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगाद्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

“रत्नमालायाम् “माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी। तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः। यत्तु गौड़ाः “माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति” ब्राह्मोक्तेः “वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषक्तेश्च पूर्वानुरोधात् पूर्णिमासैव ग्राह्या। “द्वे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः। तन्न “दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शूलपाणिः परास्तः। तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम्। एतेन “कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा” इति नारदीयं व्याख्यातम्। निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता”। तत्र श्राद्धादिकरणश्रुभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि०।

“अत्र श्राद्धोक्तं मात्स्ये “कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति”। भारतेऽपि “या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः। स्नात्वा हुत्वा च दत्त्वा च सम्प्राप्नोत्यनन्तफलं लभेदिति” श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या “पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः। दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी” इति ब्राह्मोक्तेः। “द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः। शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके” हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च। दीपिकापि “अथो युगादि, मन्वादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते। विज्ञेया अपराह्णिकास्तु बहुले” इति। स्मृत्यर्थसारेऽपि “युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति”। द्विवोदासीये गोभिलः “वैशाखस्य तृतीया तु पूर्वविद्धा करोति वै। हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति”। गोविन्दार्णवेऽप्येवम्। तेनैव पूर्वाह्णव्यापिनो दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविद्हेमाद्र्यादयः। अनन्तभट्टस्तु “सर्वे धृतिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा। अमा सा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः” इत्याह। दानादाविति श्राद्धसंग्रहः। उपवासस्त्वपे निषिद्धः। यत्तु मार्कण्डेये “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्”। रौहिणो नवमोमुहूर्त्तः। अत्र च शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणि। निर्णयामृतादयस्तु “कालादर्शे अमाश्राद्धमापराह्णिकमुक्त्वा एषमन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्तत्वात् द्वे शुक्ले इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम्। श्राद्धे त्वापराह्णिक्येवेति व्यवस्थां जगदुः। तन्न पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाच्छन्द्यविलसितमित्युपेक्षणीया। “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्” इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्याच्च। किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतो पराह्णव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात्। नान्त्यः अतिदेशादेवापराह्णव्याप्तिप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तिः कथञ्चिन्मूलाभावेन समाधिसेया तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्”। युगादिकृत्यं मलमासेऽपि कार्य्यम् “दर्शश्राद्ध गोत्सर्गश्चैवमृतुप्यपि युगादिषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतद्दृष्टं द्वयादितः” हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गवचनात् एतत् दर्शश्राद्धादिकम्। “अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादि च। मलमासे न कर्त्तव्यम्” कालादर्शवाक्याच्च मन्वाद्ययोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम् ज्योतिश्चन्द्रिकाया तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

आग्नेय्यामुक्त· यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः"। तेषां राजा,ते अभिजनोऽस्य वा अण्। कालिङ्ग तद्देशभूपे तद्देशवासिजने च "कालिङ्ग· प्रतिजग्राह तमस्त्रैर्गजसाधन·" रघुः बहुषु अणो लुक्। कलिङ्गाः। "स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः। नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम्। ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिप। भ्रातृभिः सहितो वीर· कलिङ्गान् प्रति भारत! लोमश उवाच। एते कलिङ्गा· कौन्तेय। यत्र वैतरणी नदी। यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै। ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम्। उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम्। समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः"। "त्रिंशतं वै सहस्राणां योजनानां युधिष्ठिर। यत्र ध्वनि शृण्वोऽप्येवं तूष्णीमास्व विशाम्पते। एतत् स्वयम्भुवो राजन्! वनं दिव्यं प्रकाशते" "यत्र प्रकाशते राजन्। वेदी सस्थानलक्षणा। आरुह्यात्र महाराज। वीर्यवान् वै भविष्यसि। सैषा सागरमासाद्य राजन्। वेदी समाश्रिता। एतामारुह्य भद्रं ते,त्वमेकस्तर सागरम्। अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य। स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ! भा०व०११४अ०। इति तद्देशस्थनद्यादिविवृतिरुक्ता। "स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्" रघौ कलिङ्गदेशस्य पर्वतः महेन्द्र इति वर्णितम्। ७उशीनरभ्रातृतितिक्षुवंश्यबलिन्टपपुत्रभेदे। "महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत। उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम्" इत्युपक्रम्य। तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु" इति प्रतिज्ञाय। "तैतिक्षवोऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत। "उशद्रथो महाराज। फेनस्तस्य सुतोऽभवत्। फेनात्तु सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः। जातो मनुष्ययोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधि। महायोगी स तु बलिर्बभूव न्टपतिः पुरा। पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि। अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च। पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते" इत्युक्त्वा "तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः सुह्मकाः कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य वै शृणु" हरिवं० ३१ अ० उक्तम्। तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देशस्य तथात्वम्। काय सुखाय लिङ्गमस्याः। ८योषिति स्त्री हेम०। त्रिवृति ८(तेओडि) स्त्री शब्दच०।

कलिङ्गाद्यगुटिका स्त्री चक्रद०उक्ते औषधभेदे यथा "कलिङ्ग- बिल्वजम्ब्वाम्रकपित्थ सरसाञ्जनम्। लाक्षाहरिद्रे ह्रीबेरं कट्फलं शुकनासिकाम्। लोध्रं मोचरसं शङ्ख धातकीवटशुङ्गकम्। पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छायाशुष्कान् पिबेत्क्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये। रक्तप्रसादनार्थं ते शूलातिसारनाशनाः"।

कलिञ्ज पु० क वातं लञ्जति रोधनेन लजि—भर्त्सने अच् उप०स०। (दरमा) कटे हेमच०। तस्य स्वहाद्यावरणेन वातरोधमात्तथात्वम्।

कलित त्रि०कल—कर्मणि क्त। १विदिते२प्राप्ते,मेदि० ३भेदिते ४संख्याते, शब्दरत्ना०। ५स्फीते, ६उक्ते ७विचारिते, ८बद्धे च। भावे क्त ९ग्रासनमाभादौ न०।

कलिद्रुम पु०कलेराश्रयः द्रुम। १विभीतकवृक्षे रत्नमाला। तत्र हि नलस्य राज्यच्छिद्रान्वेषणाय कलिना सुचिरं स्थितमिति कलिमल्ह्लर्णित नैषधवाक्ये दृश्यम्। कलिवृक्षादयोऽप्यत्र

कलिन्द पु० कलिं ददाति द्यति वा खच् मुम् च। अद्रिविशेषे, यतो यमुना नदी नि सृता, "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसमञ्ज०। २विभीतकवृक्षे, राजनि०। ३सूर्य्ये भरत· तन्मूलं मृग्यम्।

कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्येव तत्र प्रभवत्वात्। यमुनायाम्। "कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति" रघु·। कलिन्दतनया कलिन्दजाकालिन्दगिरिजादयोऽप्यत्र।

कलिप्रिय पु० कलिः प्रियोऽस्य। नारदे शब्दर०।

कलिमारक पु० कलीनां कलिकानां मारः नाशः यत्र बस र वा कप् सञ्ज्ञाया कन्। १पूतिकरञ्जे स्वामी। 'वा न लस्य र'। कलिमालकोऽप्युक्तार्थे अमरटीकायां रमानाथः। [राजनि०।

कलिमाल्य पु०कलीनां कलिकानां माल्यं यत्र ।१पूतिकरञ्जे

कलियुग न० कर्म०। राजशिरोवत् तत्पुरुषो वा। कलिरूपे युगे कालविशेषे तन्नामादिक कलिशब्दे उक्तं तदारम्भतिथिर्युगाद्या सा च गौडीयमते माघपौर्णमासी यथाह ति०त०

"अथ युगाद्या तासु च "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। इत्यनेन व्यवस्था। ब्रह्मपुराणे। "वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमेऽहनि। अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां

द्वापरम्। माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्। युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः”। अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव ब्रह्मपुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। मत्स्यवाक्ये कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम्। आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे। एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः। उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च तथाष्टकास्वप्ययनद्वये च”। उपप्लवे ग्रहणे “पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः। श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति”। स्नानमधिकृत्य भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा। मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्”।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगाद्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

“रत्नमालायाम् “माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी। तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः। यत्तु गौडाः “माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति” ब्राह्मोक्तेः “वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गे च पूर्वानुरोधात् पूर्णिमास्यैव ज्ञेया। “द्वे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः। तन्न “दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शूलपाणिः परास्तः। तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम्। एतेन “कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा” इति नारदीयं व्याख्यातम्। निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता”। तत्र श्राद्धादिकरणस्य उभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि०।

“अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये “कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति”। भारतेऽपि “या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः। स्नात्वा हुत्वा च दत्त्वा च जप्त्वानन्तफलं लभेदिति” श्राद्धेऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या “पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः। दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी” इति प्राग्ब्रह्मोक्तेः। “द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः। शुक्ले पौर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके” हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च। दीपिकापि “अथो युगादि, मन्वादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते। विज्ञेया अपराह्णिकाश्च बहुले” इति। स्मृत्यर्थसारेऽपि “युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति”। दिवोदासीये गोभिलः “वैशाखस्य तृतीया तु पूर्वविद्धां करोति वै। हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति”। गोविन्दार्णवेऽप्येवम्। तेनैव पूर्वाह्णव्यापिनी दिनद्वये सत्त्वे परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः। अनन्तभट्टस्तु “सवैधृतिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा। सम्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृता” इत्याह। दानादाविति श्राद्धसंग्रहः। उपवासस्त्वत्र न ज्ञायते। यत्तु मार्कण्डेयः “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्”। रौहिणो नवमो मुहूर्त्तः। अत्र च शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः। निर्णयामृतादयस्तु “कालादर्शे अमाश्राद्धमापराह्णिकमुक्त्वा एवमन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्तत्वात् द्वे शुक्ले इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम्। श्राद्धे त्वापराह्णिकैवेति व्यवस्थां जगदुः। सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाच्छन्द्यविलसितमित्युपेक्षणीया। “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्” इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धे र्वचनवैयर्थ्याच्च। किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतो पराह्णव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात्। नान्त्यः अतिदेशादेवापराह्णव्याप्तिप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथञ्चिच्छ्लाघ्येन समाधित्सा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्”। युगादिकञ्च मलमासेऽपि कार्य्यम् “दर्शहराश्च गोत्कर्षचतुर्ष्वपि युगादिषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतद्दृष्टं व्रतादितः” हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गवचनात् एतत् दर्शहरादिकम्। “अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादि च। मलमासे न कर्त्तव्यम्” कालादर्शवाक्याच्च महालयोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम्। स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

सुधान्तायां गीतम् । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्व्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य सर्व्वपापप्रवृत्तिकारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । कृष्णावतारवृत्तान्तं । कल्केः काञ्चनपुर्य्यां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूयवशारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिण्या व्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्" ।

कल्प पुं० कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायै विश्वसर्जनाय असमर्थो भवति वाऽत्र, कृपू सामर्थ्ये विश्वसर्जनाय असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वात्र कृप-णिच्-आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्पादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च कालभेदे । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति" मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

कश्चिन्मते दर्शितवाक्येन युगमानसंख्या कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य शतायुःकालश्च सू० सि० उक्तो यथा—

"युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" सू० । "युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—भूर्लोके । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिधं कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसंख्यः सद्युक्तकृतयुगवर्षमितः सन्धिः कालविशेषः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्य्यन्तं भूम्यादिमनोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तदुक्तरूपमाह "जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह" रङ्ग० । "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्द्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः" सू० । "ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः सन्धिसहिताश्चतुर्द्दशसंख्यकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । सन्धियुक्तचतुर्द्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु मन्वन्तरे कल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२८००० युक्तं ससन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्द्दशगुणं ४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तत्र न्यूनं युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्द्दशत्वेऽप्याद्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालज्ञै-रुक्तः । तथा च कृतवर्षमन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्र्योः प्रमाणमाह" रङ्ग० । "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती" सू० । "इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको लयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्ध्यहः दिनं कालज्ञैरुक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्व्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मण आयुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह" रङ्ग० । "परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः" सू० । परमपरं शृणु पूर्व्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यपरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्व्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्व्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्व्वोक्तपरिभाषया(१२)ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसंख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसंख्यायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् "निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमार्द्धैकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्त्तमानः आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतावद्गतमित्याह" रङ्ग० । "कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः" सू० । "अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पात् ब्रह्मदिवसात् षट्संख्याका मनवः एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

व्यतीता गताः। चकारश्चायुषोऽर्द्धमितमिति प्रागुक्तेन समुच्चयार्थकः। वर्त्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वतास्यस्य युगानां त्रिपञ्चत्रयाणां पञ्च स्थानत्रयस्थिततुल्यानां घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः। सप्तविंशतियुगानि गतानीत्यर्थः। च समुच्चये। अथ वर्त्तमानयुगस्यापि गतमेतादिति यदन्नमभिमतकालेऽयतो वर्षगणः कार्य्य इत्याह” रङ्ग०। “अष्टाविंशाद् युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम्। अतः कालं प्रसङ्ख्याय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत्” सू०। “अष्टाविंशतितमाद्वर्त्तमानान्महायुगादेतदल्पकालेन पूर्व्वकाले साम्प्रतं स्थितं कृतं युगं गतम्। अतः कृतयुगान्तानन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्ख्याय गणयित्वा सङ्ख्या पञ्चस्थानस्थिता भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत् सङ्कलनविधया कुर्य्यात्। सर्वेषां गतानां योगं कुर्य्यादित्यर्थः” रङ्ग०।

मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ब्रह्ममासस्य त्रिंशत्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा० मात्स्ये चाह च

“कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम्। यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते। प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः। वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोऽपरः। रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः। सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते। सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः। ध्यान एकादश प्रोक्तः तथा सारस्वतोऽपरः। त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः। कौर्म्मः पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः। षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः। आग्नेयोऽष्टादश प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः। मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत् पुमानिति चापरः। वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथा परः। चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः। पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः। सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः। माहेश्वरस्तत प्रोक्तो त्रिपुरो यत्र घातितः। पितृकल्पस्तथान्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता। इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्वपापप्रणाशनः। आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते। तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा”।

तदारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तः “चैत्रसितादेर्भानोर्दिने मासयुगकल्पाः। सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ताः दिनैः सह” चैत्रसितादेः चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्येत्यर्थः। ब्रह्मपु० “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि। शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति। प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” इति कालगणनारम्भस्य तत आरम्भोक्तेः” एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि “माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च। पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवाद्या तथा परा। शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी। नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम्। कल्पानामाद्यो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः” वाराहवाक्यानि यदि सन्ति तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्कर्त्तव्ये श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्थनीयानि। अतएव सू० सि० सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र। द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पं प्रकीर्त्तितं, इत्यादिना युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेनोक्तिः। सौरमाने च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथित्वेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात्। किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वोक्तेः चान्द्रत्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः सू० सि० वाक्यं तु पक्षान्तरीकरणोपयोगीत्यविरोधः।

अत्र तिथिद्वैधे युगादिवत् व्यवस्था। कृप-णिच्-भावे अच्। २स्मृतौ ३विकल्पे च इति कर्त्तव्यतायुक्ते ४विधाने च। “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” मनुः। कल्पोविधानमस्यास्ति अर्श आदित्वादच्। ५उचिते त्रि० माघत। कल्प्यतेऽनुष्ठीयतेऽनेन करणे अच्। ६वैदिकविधानप्रापके शास्त्रभेदे स च आश्वलायनापस्तम्बबौधायनकात्यायनादिकृतात्मकः। तस्य यथोपयोगिता तथोक्तं कात्यायनाख्ये ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते यथा—

“कल्पसूत्रमाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिकृतं, कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः। ननु कल्पसूत्रं किं मन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तम्? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य? नाद्यः “दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम” इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीळे इत्यादयो मन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्” इत्येवं दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात्। अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डोक्तक्रमादिरूपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण

ब्रह्मयज्ञ एव विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञ जपोऽग्निमीळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचःस्तोमे पारिप्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "आश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि "प्र वो वाजा" इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनोऽब्रवीत् "नमः प्रवक्त्रे" इत्यादयस्तु नाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तस्मादृक्शाखीयः कल्पोऽप्यपेक्षित"।

काण्वा०व्या०कर्केण कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा— "इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते। तानि चाग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि। वेदवाक्यानि चानेकशाखावस्थिततया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति" इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य मुख्यार्थत्वम् अहस्सु संवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम्। अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसन्देहोऽपि भवति किमयं विधिः? उतार्थवादः? इति यद्यपि जैमिनिशबरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि संदेहनिरासपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति। अधीतशास्त्राणां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं ज्ञातुं वाऽशक्यत्वात्तदधीनं कर्मणां ज्ञानं दुःशक्यमिदानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसंग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्"। तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनशब्दे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्यातव्यः" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणो ज्योतिष्टोमस्य सर्वाहर्गणप्रकृतिभूतस्य व्यूढस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ ऋत्विग्वरणादिकमभिधाय १प्र० "क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिकः" इत्यादिना सौभरस्य इड्यमित्यन्तेन सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः। ततः "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य। "पवस्व वाचः" इत्यादिना द्वितीयाहस्य। "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य। "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य। "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य। "असृत प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य। "पृष्ठ्यः षडहः समूढो वा व्यूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्यषडहस्य लक्षणं प्रयोगः। एवम् चतुर्थस्याह्न इत्यादिना उत्तरत्र्यहकल्पः। २प्र० "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना अभिजितोऽह्नः कल्पः। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य [illegible] ऽपि

व." इत्यादिना [illegible] द्वितीयस्य [illegible] "

इत्यादिना [illegible]

[illegible]

जामयः" [illegible]

जनिमम्" [illegible]

प्रिय." इत्या[illegible]

इत्यादिना [illegible]

इत्यादिना [illegible] ोः,

महाव्रतस्य। "

वाहस्य। "एवैवोत्तरस्य तृप्तिः" इत्यादिना द्वितीयतृतीययोः। "उपास्मै गायता नर" इति चतुर्थस्य। "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना प्रथमसाद्यस्कस्य। "एवैवोत्तरस्य तृप्तिः" इत्यादिना साद्यस्क्रियस्य। "पवमानस्य जिघ्नते" इत्यादिना श्येनरूपसाद्यस्कस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना एकत्रिकसाद्यस्कस्य। ज्योतिष्टोमवहिष्पवमानमित्यादिना प्रथमव्रात्यस्तोमस्य। "एते असृग्रमिन्दवः" इत्यादिना द्वितीयतृतीयव्रात्यस्तोमयोः। "अपिबवती प्रतिमत्" इत्यादिना चतुर्थव्रात्यस्तोमस्य। "अग्न! आयूंषि पवस" इत्यादिना प्रथमस्याग्निष्टुतः। "एवैवोत्तरत्र तृप्ति" इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्थानामग्निष्टुताम् प्रजापतेरपूर्वस्य उद्भवतिसवस्य, इषुनामकयज्ञस्य च। "प्र सोमासो अधन्विषुः" इत्यादिना सर्वस्वारस्य।

४प्र०। "अग्न! आयूंषि पवसे" इत्यादिना वैश्वदेवसाहस्रप्रथमिकैकाहस्य। "कया त्वं न ऊत्या पवस्व" इत्यादिना साहस्रप्रथमिकद्वितीयाहस्य। "उप त्वा जामयोगिर" इत्यादिना याकमेधप्रथमाहस्य। "इन्द्राग्नेन्द्रो! मदत्वते" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य। "विश्वकर्मन् हविषा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीरीयस्य च। "प्रत्नेन्द्रो! इत्यादुत" इत्यादिना उपहवस्य। "द्वितीयस्य स्वरसाम" इत्यादिना ऋतपेयदूणाशवैश्यस्तोमतीव्रसुद्राजपेयेषु प्रत्यवरोहणीयाभ्यारोहणीययोः कल्पः। "वायोः शुक्रो अयामि ते" इत्यादिना अभिषेचनीयस्य। "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना दशपेयस्य। "केशवपनाय व्युष्टिद्विरात्र" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य। इत्थं चतस्य धृतेश्च। एवमुक्तमेव सप्रवत्यस्य वाजपेयस्य च।

५प्र० "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना राड्विराड्-उपपदाम्। "रौरवयौधाजये" इत्यादिना ध्रुवस्तोमस्य च चतुष्टोमस्य च। "उपोषु जात" इत्यादिना उद्भिद्बलभिदोरपचितेश्च। "साहस्रं वहिष्पवमानम्" इत्यादिना सर्वस्तोमोपचितेरग्नेः स्तोमयोश्च। "पुनानः सोम धारया" इत्यादिना प्रथमगोसवमरुत्स्तोमानामिन्द्राग्न्योः कुलायाय। "इन्द्रायेन्द्रो! मरुत्वते" इत्यादिना इन्द्रस्तोमस्य। "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना इन्द्राग्न्योः स्तोमस्याद्यविकल्पस्य च। "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना द्वितीयविकल्पस्य। "महं वहाक्ष्यवहिष्पवमानम्" इत्यादिना एकाहसाध्यानां कल्पः। एते एकाहसाध्या इत्युक्तिः।

६प्र०। "तृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽग्नीषोमीय" इत्यादिना ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य, आङ्गिरसद्विरात्रे, सर्वस्तोमाप्तोर्यामस्य, नवसप्तदशस्य, विषुवत गो-आयुष विश्वजिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः। "गौराश्वसहिष्पवमानम्" इत्यादिना, उक्तानां ज्योतिष्टोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहानाम् एकस्तोमानामाङ्गिरसचैत्ररथकापिवनरूपाणां द्विरात्राणां च कल्पः। "अभिप्रवस्य प्रथमस्याह्न" इत्यादिना गर्गत्रिरात्रे प्रथमाहस्य। "उपोषु जातम्" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य। "पवस्व वाच" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य कल्पः। "पवस्व वाज सातये" इत्यादिना अश्वमेधत्रिरात्रस्य। "प्रसोमासो विपश्चित" इत्यादिना वैदत्रिरात्रस्य। "सावत्सरिकस्य त्रिवृत" इत्यादिना, छन्दोमपवमानत्रिरात्रस्य। ये गर्गत्रिरात्रस्येत्यादिना अन्तर्वसुपराकत्रिरात्रयोः कल्पः।

७प्र०। "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना चतुरहप्रथमाहस्य। "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य। "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य। "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य। "उपोषु जातम्" इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य। "या जामदग्नस्य" इत्यादिना वाशिष्ठचतुरहस्य। "प्रसोमासो विपश्चितः" इत्यादिना जाक्रचतुरहस्य। "वैश्वामित्रोऽहः" इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य तस्यान्यामह्नाम्। "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना तदीयचतुर्थाहस्य। "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य कल्पः। "एष चतुरहोऽयोदेवानाम्" इत्यादिना पञ्चशारदीयव्रतमध्ये। "पृष्ठ्यः षडहः समूढो व्यूढो वा" इत्यादिना ऋतुषडहायुष्कामपृष्ठ्यावलम्बनाना षडहानाम्। "एष एव षडहो यः ऋतूनाम्" इत्यादिना सप्तर्षीणां प्रजापतेः छन्दोगाना जमदग्नेरिन्द्रस्य च पञ्चसप्तरात्राणाम्। "या देवानां पञ्चरात्रस्य" इत्यादिना जनकसप्तरात्रस्य। "एष एव षडहोऽयः ऋतूनाम्" इत्यादिना पृष्ठ्यस्तोमस्य सप्तरात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः।

८प्र०। "अग्न आयूंषि पवस" इत्यादिना त्रिककुद्दशरात्रस्य द्वयोरह्नोः। "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य। "पवमानो अजीजनत्" इत्या-

दिना चतुर्थाहस्य ।"पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य ।"अस्तृतस प्रवाजिनम्" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमाहस्य।"पवमाना असृक्षत" इत्यादिना अष्टमाहस्य ।"उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः।"या इन्द्र-स्पतिस्तस्य या कुसुरुविन्दस्य" इत्यादिना कुसुरुविन्दुदशरात्रस्य ।"पृष्ठ्यावलम्बस्य पञ्चाह" इत्यादिना छन्दोमदशरात्रस्य । "त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्" इत्यादिना देवपूर्दशरात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इत्येते अहर्गणसाध्यत्वात् अहीना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

६प्र०।"द्वादशरात्रस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, ततोयषड्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दशरात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णाम्, षोडशरात्रस्यैकस्य च कल्पः । एते सत्रसंज्ञा इत्युक्तिश्च ।"सप्तदशरात्रे चत्वार्य्यभिप्लवकान्यहानि" इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य, अष्टादशरात्रस्य,एकोनविंशरात्रस्य च ।"विंशतिरात्रे सांवत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ" इत्यादिना विंशतिरात्रस्य । एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रसम्बन्धिपृष्ठ्यातिरात्रयोश्च कल्पः । "पवस्वेन्दो । वृषा सुतः" इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना तदीयप्रथमविंशाहस्य । "एष उस्यवृषा रथम्" इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविंशाहस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः। तत्रैकोत्तरवृद्ध्यावृद्धी इत्युक्तिश्च ।"नानाप्रत्नसाम्नामतिरात्रः" इत्यादिना नानाप्रत्नसामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्रात्राणाञ्च तत्र च एकोत्तरवृद्धिं सप्तत्युक्तिश्च । "विधृतीनां ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽभ्यारम्भ" इत्यादिना विधृतीनाम् ।"पृष्ठ्यः षडहः समूढोसा" इत्यादिना, च विधृतीनाम् ।"यमातिरात्राच्च गोष्टोमस्य" इत्यादिना यमातिरात्रप्रभृतीनां सत्राणाम्, एकपञ्चाशद्रात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्पः ।

१०प्र० "मध्ये पृष्ठ्यस्य क्लृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना मध्ये पृष्ठ्यस्य, क्लृप्तानां व्यूढाग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादह्नः कल्पः। "द्वितीयस्याह्नः" इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाहादि पञ्चाहानामह्नाम् ।"सप्तमस्याह्नः" इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणामह्नाम् ।"दशमस्याह्नः सर्वानाम्" इत्यादिना दशमाहप्रभृतिक्लृप्तस्य छन्दोमदशाहस्य अर्हगणस्य । "अस्य प्रत्ना मनुद्युतम्" इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य। "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना छन्दोमतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य । "उत शुष्मास" इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरह्नोः । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य । "हिन्वन्ति सूरमुस्रयः" इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमदशमयोरह्नो कल्प ।

११प्र०"पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य क्लृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य, त्रिरात्राभिप्लवस्य, गोः, आयुषश्च कल्पः।"अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य। "वृषा नु सतवसे" इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयो षष्ठस्य च । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां, महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । "विधृतिभिः क्लृप्तम्" इत्यादिना दृतिवातवतोरयनयोः, कुण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य, षड्विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अग्नेः सहस्रसाध्यायनस्य च । "प्रथमस्य सारस्वतस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दार्षद्वतेरयोः, सर्पसत्रातिरात्रयोः दृशि प्रथमस्य च कल्पः । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना दृशि द्वितीयस्य,तत्र उत्तरपक्षसाद्वे विपर्य्यासस्य च कल्पः। इत्येवं यागविशेषे दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शितः। अन्येषु आश्वलायनसूत्रादिग्रन्थेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे दृश्याः । कल्पश्च वेदाङ्गभेदः तन्मूलमङ्गशब्दे ७२ पृ० शिक्षादिवाक्यसमम् तत्र "हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते" इत्यत्र वैदिककर्म्मणां विधानशास्त्रस्य कल्पग्रन्थाधीनत्वात् कर्म्मसाधनत्वेन हस्तसादृश्याद्धस्तता । पितृकल्पः श्राद्धकल्पः मधुकल्पइत्यादि "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" रघु । अनुष्ठाने । "वैश्यस्यौषधकल्पश्च" मनुः । अपूर्वपदः कल्पमत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्तप्रकृत्यर्थे । "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणगुणविशेषा" सा० द० । "कार्य्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्" कुमा० ।

"श्राद्धकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिशिष्टभाग यजुर्वेदशब्दे विवृतिः । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः । "नक्षत्रकल्पोवेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः." विष्णुपु० । हेमा० दा०देवीपुराणे च "पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैताम संहिताविधिराङ्गिरस· शान्तिकल्पश्च आथर्वण·” इति ।

कल्पक त्रि॰ कल्पयति रचयति आरोपयति वा क्लृप–णिच्–ण्वुल् । १रचके २आरोपके च ।३कर्चूरे(कचूर)भावप्र॰ ४नापिते पु॰ शब्दमाला तस्य केशवेशरचकत्वात् तच्छेदकत्वात् वा तथात्वम् । कल्प+स्वार्थे कन् । ४कल्पशब्दार्थे च

कल्पकारः पु॰कल्पं कल्पसूत्रं करोति कृ–ण्वुल् ।१कल्पसूत्रकारकेषु आश्वलायनादिषु कल्पं वेशं करोति अण् । २वेशादिकारके त्रि॰२नापिते पु॰ण्वुल् । कल्पक इत्यप्यत्र

कल्पक्षय पु॰ कल्पस्य क्षयः रचनाविशेषस्य क्षयोयत्र । प्रलये । “पुरा कल्पक्षये वृत्ते जातं जलमयं जगत्” हरिवंकथा । “कल्पक्षये पुनस्ते तु प्रविशन्ति परं पदम्” विष्णुपुरा॰ ।

कल्पतरु पु॰ कर्म्म॰ राजशिरोवत् त॰ वा । १देवतरुभेदे कल्पपादपशब्दे विवृतिः । “आसीत् कल्पतरुच्छायानाश्रिता सुरभिः पथि” “मेरौ कल्पतरोरिव” रघु । “निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्” भाग॰१,१,२ । २स्मृतिनिबन्धभेदे शारीरकसूत्रभाष्यटीकाभामतीव्याख्याम् रूपे ३ग्रन्थे च

कल्पद्रुम पु॰ कर्म्म॰ राजशिरोवत् त॰ वा । देवतरुभेदे । स कल्पविषयफलदातृत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् “अनुकूलयतोन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः” कुमा॰ । “मानुष कल्पद्रुमता विहाय जातं तमालन्यस्य पल्लवत्वम्” रघुः । “कल्पद्रुमैरिह विचित्रफलैर्विरेजुः” माघ । कल्पद्रुकल्पवृक्षादयोऽप्यत्र ।

कल्पन न॰ क्लृप–छेदने भावे ल्युट् । १छेदने त्रिका॰। क्लृप्–सामर्थ्ये णिच्–भावे ल्युट् । २रचनायाम् ३विधाने ४आरोपे च ।

कल्पना स्त्री क्लृप–णिच्–भावे युच् । १रचनायाम् “ऊह्यारेऽनुवृते तेषामिव सम्राट् सकल्पना” मनु “ मन्त्रकल्पना कथा”अम॰२विधाने३आरोहणाय गजसज्जीकरणे हेम॰ “सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनः ”माघ ।४व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीने अनुमानभेदे नैया॰५अर्थापत्तिरूपे प्रमाणान्तरे मीमांसकावेदान्तिनश्चाङ्ग । आरोपयाविद्यमानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभासरूपमानसव्यापारः । “कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्” सर्व्वद॰स॰ । यथा रज्जौ सर्पकल्पना । वेदान्तिमते एव प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोप ।

“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना” । निराकारस्य साकारतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स चाध्यासशब्दे उक्तः । तदेतत् श्रुतौ तट्टीकायां च निर्णीतं यथा—

“अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत् परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्” भाग॰। “अहमेवेति कर्त्रन्तरस्य व्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियान्तरस्य । अग्रे मायासम्बन्धादहमेव त्रिधा विभक्त इत्यर्थः, पश्चान्मायावियोगादनन्तरमप्यहमेव प्रपञ्चस्यादिमध्यावसानेष्वहमित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं नान्यत् किं मय्यारोपितं यथाऽन्यत्र किम् सर्पो रज्जौ एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेवमुच्यते । एतेन यथा कटकादिष्वस्यात्ययेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदादिमध्यान्तेष्वनुस्यूतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणार्थं इत्युक्तं, न तावदस्यासम्भवः “सदेव सोम्येदम्”इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । न च कालाकाशादिष्वतिव्याप्तिः तद्वृत्तपक्षे· श्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्ष्वव्याप्तिः तेषामाकारतिरोहितत्वात् तथाविर्दोषं लक्षणम् । एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषाणुक्तयितुमाह”टी॰“स द्वेधा निराकार साकारश्च अनवच्छिन्नं चैतन्यं निराकारं सत्वावच्छिन्नं चैतन्यं साकारः। स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्तो सत्वे पुरुष १ रजसा ब्रह्मा२ तमसा रुद्र ३ शुद्धे विष्णुरेव४”भाग॰। “स द्वेधेति द्वेधात्वमेवाह निरेति अनवच्छिन्नो वस्त्वन्यवच्छेदक उपाधिराकारः तेन रहितो निराकारः तद्रहितोऽन्यः । तत्राद्यं लक्षयति अनवच्छिन्नमिति । द्वितीयं लक्षयति सत्वेति । अस्यैव भेदानाह स चेति स साकारः । तदाद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति । तुल्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्तो सत्वे प्रतिफलितं चैतन्यं पुरुषशब्दार्थ इति पूरणीयम् । एवमुत्तरत्र रजस्तमोभ्यामिति तृतीयया तयोरप्राधान्य“सहयुक्तेऽप्रधाने”(पा॰) इति स्मरणात् तेन पुरुषे सत्वं बहुलं,रजस्तमश्च तदपेक्षया न्यूनमित्यर्थः । न तु त्रीणि समान्येव त्रिमाभ्यस्य प्रकृतिलक्षणत्वात्, लोकाधिकभावश्चैषां कार्य्यगम्यो न तु मायादिमूर्त्तद्रव्यवत् प्रत्यक्ष । शुद्धपदञ्च द्वयोर्वर्त्तते,सत्वपदञ्च त्रिषु । द्वितीयं भेदमाह रजसेति। रजसा यत्ते सत्वे

ब्रह्मा। अत्र च मात्रया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं नोक्तम् ननु तत्राप्यस्त्येव तत्कार्य्यस्योपलम्भात् तृतीया तु प्रागवत् तेन ब्रह्मणि तमस्तोक तदपेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः। रजसः प्रागुक्तिः सत्त्वापेक्षया हेयत्वात् तुर्य्यप्रकरणानुरोधाच्च तृतीयं भेदमाह तमसेति। अत्र रजोमात्रानुरोधादिकं प्रागवत्। चतुर्थमाह शुद्धे विष्णुरेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्त्वे विष्णुरेव विष्णुसंज्ञैव क्रियते न तु तत्रावान्तरतत्त्व ज्ञान्तरमित्येवशब्दार्थः। तथाहि "तमेमं विशुद्धोर्जितसत्त्वाकारं सदाशिव"इत्याचक्षते शैवाः। पशुपतिरिति पाशुपताः। पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः। आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः। ईश्वर इति पातञ्जलाः। इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैव। यद्वा विष्णुं पञ्चात्मकमित्युक्तं पञ्चानामपि विष्णुसंज्ञामुक्त्वा चतुर्णां संज्ञान्तरमप्युक्तम्। शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णुसंज्ञ एवेत्येवशब्दार्थः। ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्रेधा विष्णुरेव" टी॰ "अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः सत्त्वम् गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तमः। तथा परस्परमुदासीनत्वे सत्त्वम्" सुबो॰। "एवमुपाधिसभेदात् पञ्चरूपतामुक्त्वा इदानीमनुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादुपाधीन् लक्षयति अगोचरस्येति। अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनो गोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः। हेतु प्रकृतिगुण इत्युत्तरत्र पञ्चस्वनुवर्त्तते। गोचरस्य सतो यत् सम्बन्धान्नानात्वं तद्रजः। तस्यैव तिरोहितत्वे कारणात्मनावस्थाने हेतुस्तमः इत्यर्थः। विभागे इत्यनुक्त्वा सत्कार्य्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम्। एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति। अयमर्थः परस्परमुदासीनमित्रद्विषत्सु उदासीनत्वे हेतुः सत्त्वम् इति" टी॰ "गोचरत्वे सत्त्वम्, उपकारित्वे रजः, अपकारित्वे तमः। गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसंहाराः" सुबो॰। "आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादाधिभूतोपाधिस्वरूपमपि लक्षितं येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपोविच्छेदः अनयोराधिभौतिकः तदुक्तम् "योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः। यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतोह्याधिभौतिकः"। उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीनुन्नीलयितुमाह गोचरत्वादीनीति। गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यर्थः। न चैवं सृष्ट्यनन्तरं स्थितिरिति विरुद्धत्वं शङ्क्यं स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः। स्थिता हि मृदादयो घटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं "सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः। सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये" इति टी॰ "उदासीनत्वादीनि च" सुबो॰। "एवमाध्यात्मिकेष्वपीत्याह उदासीनेति। अयमर्थः यदिदं चैत्रादेरुपकारापकारवैमुख्येनावस्थानं सा स्थितिः। उपकारकत्वेन सृष्टिः। अपकारकत्वेन तु संहारः। ततश्च जगत्स्थित्यादिहेतवः आधिदैविकाः, अन्ये त्वाध्यात्मिकाः। सुरनराद्यः अवताराश्च सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुषः त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् "तयोर्वा पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः" (भाग॰) इति। अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्वावतारदेशवशात् सत्यञ्च। दृश्यते चाद्यापि कुशस्थलीमूर्त्तौ त्रैविक्रमचिह्नं कृष्णव्यपदेशश्च। अतएव ब्रह्माण्डसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठमलङ्करिष्यता भगवता सकलं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ विन्यस्तमिति दर्शितम्। तथा हि "यत्र त्रैविक्रमी मूर्त्तिर्वर्त्तते यत्र गोमती। नरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति चक्रतीर्थेन संगताः। कलेवरं परित्यज्य प्रभासे हरिणा सदा। कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितम्। तस्मात् कलियुगे विप्रा! नान्यत्र प्राप्यते हरिः। यदि कार्य्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्" इति। तथा "आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरासीनृपस्पीतवे। कृष्णस्य तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयते" इति। यत्तु सत्त्वं विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासङ्कीर्त्तनं तत् सत्त्वभूयस्त्वविषयं, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरकार्य्यस्याप्युपलम्भात् तत्र तदसत्यमन्यत्र तु पारतन्त्र्यमिति तु भक्तिमात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्तोष्टव्यं निष्क्रष्टव्यं चेदुपरिष्टात्। यथा चैता ब्रह्मादिमूर्त्तयोगुणमूलाः तथा हंसादयोरवताराश्च तन्मूला एवेत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः। किं बहुना तन्त्रितयतारतम्यवैचित्र्याक्रान्तमिदं विश्वं तदुक्तं "न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति" टी॰ "तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे तु चैतन्यम्, एवं पञ्च भेदाः तत्र निराकारः" सुबो॰। एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्य्योपहितेषु संख्याविशेषस्योपयोगमाह तेष्विति" तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु-

द्य' क्रमात् निमित्तम् कुलाल इव घटस्य, पुरुष उपादानं समवायिकारणं घटस्येव सृत्, दृष्टा च कारणद्वयपूर्विका कार्य्यप्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गतमेवेति पृथङ्नोक्तम्। अतएव "अन्वयादितरतश्चेति" भाग॰प्रथमश्लोके द्वयमेवोपात्तम्। गोचरत्वे प्रतीतिविषयत्वे तु निर्विशेषचैतन्यं हेतुः "तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुतेः। तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्रयः, उपादानार्थ एकः गोचरत्वार्थमन्यश्चेति "विष्णुं पञ्चात्मकम्" इत्यत्र पञ्चैवोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह एवमिति। ननु एवमेक सामान्यात्मा विशेषरूपाश्च पञ्चेति घटकुम्भाद्युत्र विशेषपरिहारे सामान्यस्यानवस्थानात् एवं तावत् पञ्च वस्तूनि लय चिन्तयित्वा तदेव पञ्चान्तरानुरूपेण लक्षणेन दूरयितुमाह तत्रेति। निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथ्यत इत्यर्थः" टी॰। "न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे। न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम्। परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यत्र नेतीत्यतदुत्सिसृक्षव। विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे" (भाग॰) सुक्ता॰। "तत्रापि न यत्रेति तटस्थस्य, परं पदमिति स्वरूपस्य। तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अधिष्ठताधिष्ठितेन राज्ञाधिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाऽधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः। यत्र पदे कालो नास्ति यः अनिमिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः संहर्त्ता महाप्रलयेऽपि नाशो नास्त्येवेत्यर्थः। अतएव कालाभावे किमुतान्यायेन देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह कुतोन्विति। तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह जगतामिति। ये देवा जगताम् उच्चावचां गतिं गच्छतां जीवानामीशाः तेषां का वार्त्ता ? तत्कृतविघ्नगन्धोऽपि नास्तीत्याह ईशिरे इत्यनित्यत्वद्योतनार्थं लिट्प्रयोगः। यत्र च पदे सत्त्वादिर्नास्ति सत्त्वमिन्द्रियदेवतारूपं, रज इन्द्रियम्, तम इन्द्रियार्थरूपं, विकारोऽहङ्कारस्तेषां त्रयाणां कारणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधानमव्यक्तं तत्प्रकृतं। सत्त्वाद्यभावादेतत् प्राप्नुवतां पुनर्जन्मादिप्राप्तीजलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः। एवं तु स्वं नास्तीत्युक्ताच्च असमस्तीत्याह यत्रेतीति। यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्याश्लिष्य अनन्यसौहृदा भवन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति तादृक्सुखाभावात् तद्धि पदे पदे क्षणे क्षणे अर्हपदं अर्हणस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरचमत्कारणीयत्वात् दौरात्म्यं विसृज्य अनादिदुर्वासनावासितत्वं त्यक्त्वा विषयान्तरस्फूर्तिरपि नास्तीत्यर्थः। नेति नेतीत्युपनिषदुपदेशविश्वासवशात् अतत् विष्णुपदादन्यत् उत्सिसृक्षव त्यक्तुमिच्छवः सन्तः। नित्यनिरतिशयसुखानुभवरूपे विष्णुपदे अनुभविता अनुभवन अनुभवनीय इति कर्त्तृकरणकर्म्माणि अन्तःकरणे नोच्यन्ते तानि ह्यनुभवार्थमुपादीयन्ते सत्यनुभवे तु त्यज्यन्ते असत्त्वात् दन्तरायत्वाच्च" टी॰ "इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्य्यसुरन्धिताशयः"। पुरुषं—"भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्। स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः" (भाग॰) सुक्ता॰। "एवमस्य द्विविधलक्षणमुक्त्वा अत्राधिकारिणमाह इत्थमिति। इत्थं व्यवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टामवस्थामापन्नो मुनिरुपरमेत् न किञ्चित् कुर्य्यात् यतो विज्ञानस्य विशुद्धज्ञानरूपस्य विष्णोः दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य वीर्य्यं बलं तेन सुरन्धितो यथा सुनर्मोदेति तथा हिंसितः आशयो जीवत्वोपाधिर्येन स तथा। अयमर्थः वक्ष्यमाणभूमिकोपासनाक्रमवशात् सत्पुरुषान्यताख्यातिमापन्नानामपि सायुज्यार्थी निरोद्धुकाम इत्येतामवस्थामापन्नो मुनिरत्राधिक्रियते नान्यः। अवश्यश्चाधिकारिनिर्धारार्थं इत्थमित्यादि श्लोयम् अन्यथास्योद्धरणं निःप्रयोजनं स्यात्। इति शुकः राजानं प्रति पुरुषलक्षणमाह। भूतैरित्यादि। आत्मसृष्टैः आत्मना प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्टैः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरचय्य निष्पाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया यदा प्रविष्टः तदा पुरुषसंज्ञामवाप पुरि शयनात्सनात् पुरुषः अनंशोऽप्य शोक्तिः कल्पनया। नारायणः जलशायी आदिदेवो निराकारः" टी॰। सुक्ताफलस्थाः श्लोकास्तु भागवतीयाः।

कल्पनाकाल त्रि॰ कल्पनाया काल कालो यस्य। सकल्पवदाशुविनाशिनि अस्थिरे पदार्थे त्रि॰।

कल्पनी स्त्री कृप—छेदने करणे ल्युट् ङीप्। कर्त्तर्य्याम्। (काञ्चि) हेमच॰।

कल्पपादप पु॰ कर्म्म॰ राजशिरोवत् त॰स॰ वा। १सुरतरुभेदे "कृता न चक्रेऽल्पितकल्पपादप" नैष॰। महादानान्तर्गते स्वर्णनिर्म्मितपादपाकारे देये २द्रव्यभेदे तद्विधानं हेमा॰ दा॰ उक्तं यथा—
"मत्स्य उवाच। "कल्पपादपदानाख्यमत परमनुत्तमम्। महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम्। पुण्यं दिन-

यथावाद्य तुलापुरुषदानवत्। पुण्याहवाचनं कुर्य्याल्लोकेशावाहनं तथा। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्”। आदिशब्देन कामदेवप्रतिमाधिवासादि-पूजागुर्व्विक्चतुष्टयवरण–मधुपर्क–दान–होम–वेदिकोपरिचक्र–लेखनपञ्चवर्ण–वितानपताकातोरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्वेदितव्यम्। “काञ्चनान् कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान्। नानाविहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत्”। नानाफलेति, पुंस्त्रीगो-गज–वाजि–मणि–वज्र–कनक–रजत–मत्स्यफलादीनि। “शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत्। अर्द्धात् कुम्भसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम्। गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम्। कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत्”। अर्द्धात् कुम्भसुवर्णस्येति, यथाशक्ति दानार्थकुम्भसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्य्यात् द्वितीयमर्द्धं चतुर्द्धा विभज्य एकैकांशेन वक्ष्यमाणस्वदेवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुडप्रस्थोऽत्र “द्वात्रिंशत्पलिकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्त्तितः” इति। ब्रह्मादिलक्षणन्तु ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात्, “कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि। अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः। चापबाणकरश्चैव समाकुञ्चितलोचनः। रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्याश्चैतास्तथोज्ज्वला। चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः। चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः। केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महानिति”। अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते। अत्र प्रकृतौ परिमाणाभावात् स्वेच्छया प्रतिमादिपरिमाणानियमः। “सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत्” तुरीयांशेन, द्वितीयार्द्धचतुर्थांशेनेत्यर्थः। तद्वत्कल्पद्रुमवत्, पञ्चमाषं गुडप्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्य्यादित्यर्थः। केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति सन्तानपक्षे योजयन्ति, तन्मते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या। “मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि। पश्चिमे पारिजातन्तु सावित्र्या सह जीरके। सुरभीसंयुतं तद्वदुत्तरे हरिचन्दनम्। तुरीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम्”। श्रीलक्षणं ब्रह्माण्डदाने, सावित्रीलक्षणमाह नारदः “पद्मासना च सावित्री साक्षसूत्रकमण्डलुः”। सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे “सवत्सा सुरभी, धेनुरारक्ता मध्यतस्तनीति, “सौम्येन, उत्तरेण। घृतादीनामपि परिमाणापेक्षया तद्वदिति वचनात् शक्ति-धान्यानाञ्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम्। “कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान्। तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम्। दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्। फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम्। तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्”। आसनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णम्। अथ पूर्व्ववत् पूर्व्वेद्युरधिवासनं विधाय श्वोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म्मशेषं समापयेत्। “होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः। त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्। नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने। विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये। यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः। मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातन। त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः। सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्”। अमृता, देवाः तेषां सर्व्वस्वं, अमृतसर्व्वस्वम्। “एवमामन्त्र्य तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम्। चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्”। दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकस्मै दद्यादित्यर्थः। चतुर्भ्य इतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्विजां वरणमिति गम्यते ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विग्युग्मेभ्य इत्यर्थः। एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या। वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यत्वमिदमृत्विजामिति केचित्। इहापि “मान्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेदिति” बोद्धव्यम्। दक्षिणानिर्णयश्च पूर्व्ववत्। स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद्गुरवे चाभिपूजनम्। न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्”। स्वल्पत्वविवरणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने। ततः पुण्याहवाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा कृतदेवपूजो यजमानो गुरुश्च पूर्व्ववदेव देवताविसर्जनं कुर्य्यात्। “अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत्। सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत्। अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणपन्नगैः। भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसम्मितान्। स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पितृपुत्रप्रपौत्रकान्। विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति। दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्ततः। नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः। नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत्। यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं, यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा। सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिर्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः”।

इति मत्स्यपुराणोक्तकल्पतरुदानविधिः। तत्रैव लिङ्गपुराणे, "सनत्कुमार उवाच। अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि कल्पपादपमुत्तमम्। शतनिष्केण कर्त्तव्यं सर्वशस्यसमन्वितम्"। सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखं। "शाखाया विधिना कृत्वा मुक्तादाम प्रलम्बितम्। दिव्यैर्मरकतैश्चैव पाङ्कुराणि प्रविन्यसेत्"। दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः। "प्रवालङ्कारयेद्धीमान् प्रवालेन द्रुमस्य च"। प्रवालेन प्रवालङ्कारयेदिति, विद्रुमैर्नवपल्लवान् कारयेदित्यर्थः। "फलानि पद्मरागैश्च पारिजातस्य शोभनम्। मूलदण्डश्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम्। वैदूर्य्येण द्रुमाग्रञ्च पुष्परागेण मस्तकम्"। स्कन्धादूर्द्ध्वभागो मस्तकं, तदूर्द्ध्वं द्रुमाग्रम्। "गोमेदकेन वै स्कन्धं सूर्य्यकान्तेन चोन्नतम्। चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा। वितस्तिमात्र आयामो वृक्षस्य परिकीर्त्तितः। शाखाष्टकसमानस्य विस्तारस्तोन्नतस्तथा"। शाखाव्यतिरिक्तस्य वृक्षस्य वितस्तिमात्रमुच्छ्रायं कार्य्यं, उन्नतस्तथेति, स्कन्धादूर्द्ध्वमुखी नवमी वा मध्यमशाखा तस्या अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति, अष्टदिग्मुखीनामष्टशाखानां विस्तारं तिर्य्यग्व्याप्तिं वितस्तिमात्रमेव कुर्य्यादित्यर्थः। "तन्मूले स्थापयेल्लिङ्गं लोकपालसमावृतम्। पूर्वोक्तवेदिमध्ये तु मण्डपे स्थाप्य पादपम्। पूजयेद्देवमीशानं लोकपालांश्च यत्नतः। पूर्ववत्सर्पहोमाद्यन्तुलाभारवदाचरेत्। निवेदयेद्द्रुमं शम्भोर्ब्राह्मणायाथ वा नृप। ब्राह्मणेभ्योऽथवा राजा सार्वभौमो भविष्यति"। तुलाभारवदाचरेदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविधिवद्विधिमाचरेदित्यर्थः। कालोत्तरे। "कलामात्रन्तु हेम्नैव कल्पयेत् कल्पपादपम्। समूलदण्डपत्रञ्च पञ्चपुष्पसमन्वितम्। पञ्चशाखन्तु स कल्पं पञ्चाग्रं स्थापयेत् सुधीः। सद्योजातेन मन्त्रेण देयं पाद्यं शिवाय तत्। दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके महीयते। पितरश्चास्य मोदन्ते शक्रलोके महीपते"। इति लिङ्गपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः।

कल्पपाल पु० कल्पं सुराविधानकल्पं संकल्पं मद्याभिषवं वा तत्पायिनां, पालयति पाल–अण्। शौण्डिके सुराजीवे हेमच०। कल्यपाल इत्येव पाठः साधुः।

कल्पलता स्त्री क्लृप–णिच्–कर्म्मणि अच् कर्म०। महादानान्तर्गते स्वर्णकल्पितलताकारे दानद्रव्यभेदे तद्विधि हेमा० दा० मत्स्य पु० उक्तो यथा–

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम्। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम्"। आदिशब्दव्याख्यानं पूर्ववत् (कल्पपादपोक्तवत्)। "चामीकरमयीः कुर्य्यात् दश कल्पलताः शुभाः। नानापुष्पफलोपेता नानायुधविभूषिताः। विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः। हारीतादिखगैः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः"। चामीकरं, सुवर्णं कल्पलतास्तु आकारा विधेयाः,। नानाफलानि, पुंस्त्रीयोगजशालिमञ्जरीभिः, स्तबकपुष्पफलानां तत्समावेशेनैवोपपत्तेः। च गुच्छानि, वस्त्राणि। सुपर्णाः पक्षिणः। एवं दश कल्पलता विधाय वेदिकायाम् लिखितचक्रस्योपरि मध्ये द्वयं, पूर्वादिदिक्षु चाष्टौ स्थापयेत्। "लोकपालानुचारिण्यः कर्त्तव्याश्च देवताः। ब्राह्मीमनन्तशक्तिं च लवणस्योपरि न्यसेत्। अधस्तात्तु तयोर्मध्ये पद्मशङ्खकरे शुभे"। लोकपालानुचारिण्यो देवता, लोकपालशक्तय इत्यर्थः। अधस्तात्तु तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरधस्तात् पद्मकरां ब्राह्मीं, शङ्खधरामनन्तशक्तिं च स्थापयेत्। लवणादिपरिमाणञ्च, परिमाणविशेषानिर्देशात् इच्छया नियम्यते। लवणरूपयोर्न्यसेदिति क्वचित् पाठः। तत्र रूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षमिति। "इभासनस्था च शुभे पूर्वतः कुलिशायुधा। रक्तध्वजस्थिताऽऽग्नेयी स्रुवपाणिरजासने। याम्या महिषमारूढा गदिनी तद्वलोपरि। कृतेन नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा दक्षिणापरे। वारुणी वारुणी नीरे झषस्था नागपाशिनी। पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि। सौम्या निधेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता। माहेश्वरी वृषगता नीलपाणि त्रिशूलिनी"। इभो गजः स च चतुर्दन्तोविधेयः, कुलिशं, वज्रं, रक्तध्वजस्थितेति, रक्ती, हरिद्रा, ध्वजं, छागः, हरिद्रोपरिस्थापिता छागवाहनेत्यर्थः अजसे, आग्नेयदिग्भागे, दक्षिणापरे नैर्ऋतदिग्भागे नैर्ऋती प्रेतवाहनेत्यर्थः, झषस्था मकरवाहनेत्यर्थः। निधिस्थितेति निधिरूपं कलशानुकारि। "मौलिन्योवरदाश्चैव सर्व्वास्ता बालिकलमानुकारि कान्विता। तथा पञ्चवर्णादूर्द्ध्वमावक्षयात् प्रकल्पयेत्। सर्व्वोत्तमपरिधानं पञ्चवर्णं वितानकम्। धेनवो दश कुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि"। मौलिन्यो

मुकुटधरा', वरदा इति, यथोक्तायुधधारिण्यः करादितरेण करेण वरदमुद्रान्वितादृत्यर्थः। "बालिका, कर्णभूषण (नालि) बालकान्विता इति क्वचित्पाठः तदा वामोत्सङ्गस्थितबालकाइति व्याख्या। एतच्च पञ्चपलादिपरिमितकल्पलताकरणोपक्लृप्तसुवर्णेनैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं, पृथग्द्रव्येण कर्त्तव्यानुपदेशात्। "मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः। त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत्"। तत इति होमाधिवासनपुण्याहवाचनादिपूर्वोक्तकर्मकलापानन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमीपवर्त्तिकलशस्थितसर्वौषधिजलेन ऋत्विग्भिः स्नापित, गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयम्। अत्र मन्त्रः "नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः। आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथाकल्पलतावधूभ्यः"। अथ पूर्ववत् प्रयोगमुच्चार्य्य मध्यमे द्वे देवतादिसहिते कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्। तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीनानाथपूरणं, स्वल्पे स्वेकाग्निविधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्। तत पुण्याहवाचनदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात्। "इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति। अभिमतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत्"। अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि। "पितृशतमवतारयेद्भवाब्धेः स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः। सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः परिवृतमम्बुजसंभवाभिवन्द्यः। इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकनककल्पलताविनिवेदने। पठति यः स्मरतीह तदोक्षते स पदमेति पुरन्दरसेवितम्"। कल्पस्य सङ्कल्पविषयस्य साधनं लता। २सुरद्रुमाख्यलतायाञ्च।

कल्पवर्ष पु० उग्रसेनभ्रातुर्देवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे "आङ्गकात्मजौ देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजा। देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धन" इत्युक्त्वा "राजन्यकल्पवर्षाद्या उपदेवसुता दश" भाग० ९,२४,२५ उक्तम्।

कल्पसूत्र न० कल्पस्य वैदिककर्मानुष्ठानस्य प्रतिपादकं सूत्रम्। आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगावेदकेषु सूत्रात्मकग्रन्थेषु 'त्र्यहोऽश्वमेध' सङ्ख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः। चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्" रामा०।

[पान्थिनसिन्धव "भाग० २,१७,५।

कल्पान्त पु०। कल्पस्यान्तो यत्र। प्रलये अमर। "कल्

कल्पित त्रि० कॢप-णिच्-क्त। रचिते "प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागम्" कुमा०। "मदीयलोमपि घनामन्दल्पगुणकल्पिताम्" २व्यञ्जिते। "स्वप्नभेदकरकल्पितस्वरम्" माघ। "करेण कल्पितोव्यञ्जितः स्वरोयत्र" मल्लि०। ३आरोपिते च। "अधिष्ठानावशेषो हि नाश कल्पितवस्तुनः" सूतसं०। "किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्" वेदा०प०। ४आरोहणार्थं सज्जितगजे हेमच० ५कृत्रिमसंज्ञया परिभाषिते "तच्च ह्यितमं कर्म चतुर्ण्णामस्तु कल्पितम्" शाकप०।

कल्पिन् त्रि० कल्पयति कॢप-णिच्-णिनि। १रचके २आरोपके ३वेशकारके च ४नापिते पु०। "त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनम्" यजु० ३०,१८।

कल्प्य त्रि० कॢप-णिच्-यत्। १रचनीये २आरोप्ये ३अनुष्ठेये ४विधेये "कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्" रघु०।

कल्मन् न० कर्मन्+रस्य लः। कर्मणि।

कल्मलि पु० कलयत्यपगमयति मलम् पृषो०। १तेजसि। "तस्य प्राच्यां दिशि श्रद्धा पुंश्चली मन्त्रो मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्त्तौ कल्मलिर्मणि" अथ०१५,२,१।

कल्मलीक न०कलयत्यपगमयति मलम् पृषो०। अग्नियुक्ते तेजसि निरु०। "नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः" ऋ० २,३३,८। "कल्मलीकिनं ज्वलतोनामधेयमेतत्" निरु० ११,३०। ज्वलन्तं कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेज "तद्वन्त रुद्रम्" भा०ततः अस्त्यर्थे इनि।

कल्मष न० कर्म शुभकर्म स्यति षो-क पृ० मस्य रस्य लः। १पापे "अपेतकल्मषो नित्य ब्रह्मलोके महीयते" "अपेतकल्मषोऽभ्येति" "यामीस्तायातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः" मनु। २तद्वति त्रि०अमरः ३हस्तपुच्छे न० त्रिका० ४नरकभेदे पु० मेदि०। ५मलिने त्रि० जटाधरः "जन्मस्थे यदि स्याता नारौ सौम्यशनैश्चरौ। स मास कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः" दीपिकोक्ते ६मासभेदे पु०।

कल्माष पु० कलयति कल-क्विप् कल् माषयति हिनस्ति अन्यवर्णम् अमाषा पु० मष-हिंसायाम् अच् कर्म०। १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः "अश्वासितसितरिक्तसुमाषान्" भा०आ०८अ०। तित्तिरिवर्णाश्वरपणिमृद्दणे। "कल्माषा कन्तिमासूका" यजु० २४,७। "कल्माषा कर्त्तास्रय पक्षव आग्निमारुता पष्ठपृषे वेदम्" "कल्माष ऐन्द्राग्नाः" यजु० २९,५८।

"मारुतं कल्माषम् आग्नेयं कृष्णम्" यजु॰२६,५८। २कृष्णवर्णे ४कृष्णपाण्डुरवर्णे पु॰५तद्वति त्रि॰। ६राक्षसे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् मेदि॰। वर्णवाचित्वे गौरा॰पाठात् स्त्रियां ङीष्। ७गन्धशालौ पु॰राजनि॰। ८अग्निभेदे भारतम्। "अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां महात्मने!। ते जातवेदसः सर्वे कल्माषं कुसुमं तथा। दहनं शोषणञ्चैव तपनञ्च महाबल" हरिवं॰ १८० अ॰। ८नागभेदे "नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा" भा॰ आ॰ ३५ नागनामोक्तौ। १०कृष्णविन्दुचिते च। "कल्माषमित्येके" आश्व॰ ८॰४, ६,५। "कल्माषो नाम कृष्णविन्दुचितः" नारा॰।

कल्माषकण्ठ पु॰ कल्माषः कृष्णपाण्डुरः कृष्णो वा कण्ठोऽस्य। महादेवे हारा॰ तस्य श्वेतं श्वेतवर्णत्वेऽपि विषपानकाले नीलकण्ठत्वात् तथात्वं कल्माषग्रीवादयोऽप्यत्र। "ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता" अथ॰३,२७,५। "ध्रुवाय त्वा दिशे विष्णवेऽधिपतये कल्माषग्रीवाय रक्षित्रे" अथ॰१२,३,५८।

कल्माषपाद पु॰ कल्माषौ पादौ यस्य। सूर्य्यवंश्ये सुदाससुते नृपभेदे। "द्वे भार्ये सगरस्यास्ताम्" इत्युपक्रम्य "ऋतुपर्णसुतस्त्वासीत् सर्वकामो महायशाः। दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली। ऋतुपर्णसुतस्त्वासीदार्तपर्णिर्महीपतिः। सुदासस्तनयस्तस्य राजा इन्द्रसखोऽभवत्। सुदासस्य सुतस्त्वासीत् सौदासो नाम पार्थिवः। ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहोऽभवत्" हरिवं॰१५अ॰। तस्य ब्रह्मशापात् राक्षसत्वप्राप्तिर्वशिष्ठेन शापविमोचनस्य च कथा भा॰आ॰१७७ ७८॰अ॰यथा—"कल्माषपाद इत्यस्मिं ल्लोके राजा बभूव ह। इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ! तेजसाऽसदृशो भुवि। स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात्। मृगान् विध्यन् वराहांश्च चचार रिपुमर्द्दन। तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत्। हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः। अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान्। स तु राजा महात्मानं वाशिष्ठमृषिसत्तमम्। तृष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च एकायनगतः पथि। अपश्यदजितः श्रेष्ठं मुनिं प्रतिमुखागतम्। शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम्। ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठस्य महात्मनः। अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत्। तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। मम पन्था महाराज! धर्म्म एष सनातनः। राज्ञा सर्व्वेषु धर्म्मेषु देयः पन्था द्विजातये। एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः। अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्व्वताम्। ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन् धर्म्मपथे स्थितः। नापि राजा मुनेर्मानात् क्रोधाच्चापजगाम ह। अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः। जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम्। कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः। तं शशाप नृपश्रेष्ठं वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः। हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद! तापसम्। तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि। मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम्। गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्य्यशक्तिना। ततो याज्यनिमित्तन्तु विश्वामित्रवशिष्ठयोः। वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत। तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे। ऋषिरुग्रतपाः पार्थ! विश्वामित्रः प्रतापवान्। ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः। ऋषेः पुत्त्रं वशिष्ठस्य वशिष्ठमिव तेजसा। अन्तर्द्धाय ततात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत!। तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम्। स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तम। जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन्। तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम। विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति। शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्व्विश्वामित्रस्य चाज्ञया। राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा। रक्षसा तं गृहीतन्तु विदित्वा मुनिसत्तम। विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिन्दम!। ततः स नृपतिस्तेन रक्षसान्तर्गतेन च। बलवत्पीडितः पार्थ! नान्वबुध्यत किञ्चन। ददर्शाथ द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम्। अयाचत क्षुधापन्नः समांसं भोजनं तदा। तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा। आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्त्तं प्रतिपालयन्। निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम्। इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ स द्विजसत्तमः। ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम्। निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ! प्रविवेश महामनाः। ततोऽर्द्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम्। उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम्। गच्छामुष्मिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते। अन्नार्थी तं त्वमन्नेन समांसेनोपपादय। गत्वा स उवाच। एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित्। निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः। राजा तु रक्षसा-

शिष्टः सूदमाह गतव्यथः । अथैनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः । तथेत्युक्त्वा ततः सूदः स स्थानं वध्यघातिनाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः । अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः । ब्राह्मण उवाच । यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा । सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा । उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् । द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ।। यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् । एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च । शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् । शक्तिं तन्तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह । स तान् शतावरान् पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रान् मृगानिव । वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्"।"ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहाश्रमम् । कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु दृष्ट्वा तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।। आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम् । अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः । भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः । प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः। तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽद्य महाभाग ! सर्व्ववेदविदां वर !। पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्दारुणदर्शनात् । राक्षसोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते । वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्रि ! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन । नैतद्रक्षो भयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् । राजा कल्माषपादोऽयं वीर्य्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ।। मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा । मोक्षयामास वै शापात् तस्माद्घोरान्नराधिपम् । स हि द्वादश वर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा । ग्रस्त आसीद्ग्रहेणेव पर्व्वकाले दिवाकरः । रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम् । सौदासोऽहं महाभाग ! याज्यस्ते मुनिसत्तम ! । अस्मिन् काले यदिष्टन्ते ब्रूहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र ! मावमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग ! कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान्" ।

कल्माषाङ्घ्रिरप्यत्र । तस्य कल्माषपादताकथा स्त्रीसंसर्गे मृत्युरूपशापादिकथा च भाग॰ ९,९ अ॰ यथा—

"ऋतपर्णोऽनलसखोयोऽश्वविद्यामयादक्षात् । दत्त्वाऽक्षहृदयञ्चाश्वं, सर्व्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदासस्तत्पुत्त्रो मदयन्तीपतिर्नृप । आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् । वशिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्म्मणा । श्रीराजोवाच । किन्निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः । एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां न रहो यदि । श्रीशुक उवाच । सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन् रक्षो जघान ह । मुमोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया । संचिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् । परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः । वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ । दिशः खमवनीं सर्व्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः । राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः । व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ । क्षुधार्त्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् । न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः । मदयन्त्याः पतिर्वीर ! नाधर्म्मं कर्त्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं द्विजं पतिम् । देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः । तस्मादस्य वधो वीर ! सर्व्वार्थवध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः । आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्व्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्य्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ।। कथमर्हति धर्म्मज्ञ ! वधं

पितुरिवात्मजः। कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सौहृदम्। विद्याविवेकसम्पन्नाः, शीलमेतद्विदुर्बुधाः। तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः। कथं वध यथा बभ्रोर्मन्यते सम्मतोभवान्। यद्यय क्रियते भक्ष्यस्तर्हि मा खाद पूर्व्वतः। न जीविष्ये विना येन क्षणमप्यतक तथा। एव करुणाभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत्। व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः। ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम्। शोचन्त्यात्मनसर्व्वीसमशपत् कुपिता सती। यस्मान्मे भक्षितः पाप कामतः स्वपतिस्त्वया। तथापि महत्तु राधानादक्षतप्रम दर्शितः। एष मित्रसहः शप्त्वा पतिलोकपरायणा। तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्त्तुर्गतिं कृता। विशापोहादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः। विप्राम्य ब्राह्मणीशाप मदिघ्या स निवारितः। ततस्तुं स तत्याज स्त्रीसुख कर्म्मणाऽमज। वसिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयन्त्यां प्रजामधात्"।

कल्माषी स्त्री कल्माष+"अन्यतो ङीष्" पा० ङीष्। १चित्रवर्णयुक्तायां स्त्रियां २कृष्णवर्णायां यमुनानद्याञ्च "प्रतिकर्त्तुमपत्रेऽयो यतमानोऽपि भारत!। अमितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन्" भा० आ० १६०। "कल्माषीं कृष्णवर्णां यमुनामभितः" नीलक० "कल्माषीतीरसंस्थस्य गतस्वं पिबतां मतो" भा० व० ७६अ०। गङ्गायमुनासङ्गमसमीपे एव अगोराश्रम इति भारतादौ लोके च प्रसिद्धिरत कल्माषीशब्देन यमुनोच्यते सितासितयोर्नद्योः मिश्रितत्वेन कृष्णपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्थयमुनायास्तथात्वम्

कल्य न० कलयति चेष्टामत्र अमरा० यक्, कल्यते कल—गतौ कर्म्मणि यत्, कलासु साधु यत् वा। १प्रत्यूषे अमरः २मधुनि हेमच०। ३निरामये "यावदेव भवेत् कल्यस्तावत् श्रेयः समाचरेत्" भा० स० ५५अ०। ४सज्जे समर्थे उद्युक्ते च त्रि० अमरः "कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव" भा० आ० ५अ०। "सभ्रातृ च भवद्भूव तथाऽरण्ये मत्र युधी। बभूव कल्य कौन्तेय महृष्ट सद्धकर्म्मणि" भा० आ० २२५अ०। "कल्यौ स्वोभगवन् योद्धुमपि सर्व्वैः सुरासुरैः" भा० आ० २२५ अ०। ५वाक्श्रुतिवर्जिते(कालावोवा) ६उपायवचने कल्याणवचने च त्रि० मेदि०। ६सुरायां स्त्री मेदि० ७शुभात्मिकायां वाचि स्त्री अमरः ८हरीतक्यां स्त्री शब्दर०।

कल्यजग्धि स्त्री अद—क्तिन् कल्ये प्रातर्ज्जग्धिः। १प्रातर्भोजने उपचारात् २तत्काल भक्ष्ये गदाधर कल्यामादयोऽप्यत्र

कल्यपाल पु० कल्यं मधु मद्यं पालयति पाल—अण् उप० स०। शौण्डिके हेमच०। ण्वुल् कल्यपालकोऽपि तत्रार्थे शब्दमा०।

[प्रातर्भोजने, त्रिका०

कल्यवर्त्त पु० कल्ये प्रातर्वर्त्त्यते वृत—णिच् कर्म्मणि अच्।

कल्याण न० कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते अण—घञ्। १हेम्नि, मेदि० २मङ्गले। अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलम् "यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्" "पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः" मनु०। "तदूत्र कल्याणपरम्पराणाम्" "अन्वमीयत कल्याणं तस्या विच्छिन्नसन्ततिः" रघु०। तत्त्वेत्तरपि शङ्खादिकं मङ्गलम्। "कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते" मालतीमा०। ३शुभयुक्ते त्रि० अमरः। "कल्याणपञ्चमा राजन्' कल्याणपञ्चमीकः पक्षः" सि० कौ० "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व० स्ट० १,४,१, "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" मनुः। स्त्रियां बह्वा० वा ङीष्। "उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" रघु०। "उपोपविष्टं कल्याणी कथायुक्तं मनोरमाः" भा० व० १२४ "उवाच चैनं कल्याणया वाचा मधुरयोर्जितम्" भा० आ० १७२अ०। ङीबन्त २माषपर्ण्याम् ४गवि च राजनि०।

कल्याणकगुड पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्ततया पक्वे गुडभेदे। यथा "प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य। चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकृष्णाहपुषाऽजमोदैः। विडङ्गसिन्धूत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः। दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णफलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेत् यथावत्। त भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम्। अनेन सर्व्वे पवनीविकाराः। यान्ति, चाय चिरमन्तरसम्भासकासस्वरभेदशोथाः। शाम्यन्ति, चाय चिरमन्तरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः। स्त्रीणां च वन्ध्यामयनाशन स्यात् कल्याणको नाम गुडः प्रतीत"।

कल्याणकघृत न० सुश्रुतोक्ते औषधिभेदयुक्तघृतभेदे यथा— "विडङ्गत्रिफलासस्तामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः। प्रियङ्ग्वेलवालुकचन्दनामरदारुभिः। बृहतीकुष्ठरजनीपर्णीसारिवाद्वयैः। हरेणुकात्रिवृद्दन्तीवचातालीशकेसरैः। क्षीरविपचेत्सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह। विषमज्वरकासार्शोगुल्मोन्मादगरापहम्। एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमम्। अलक्ष्मीपापरक्षोऽग्निमान्द्यापस्मारनाशनम्। प्रसते नष्टशुक्राणां वन्ध्यानां गर्भदं परम्। मेध्यमायु-

शुक्रमायुष्यं रेतोमार्गरुजापहम् । एतदेव यथाद्रव्यैः सर्व्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणि-संयुतम् । तत्क्षीरेण चतुर्गुणेन प्रसाध्य कुसुमैरिमैः । सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैर्घृतम् । तथा नलदपद्मानां केशरैर्दाडिमस्य च । तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्या-तुरस्य च । कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दत्तं सर्व्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम् । दर्शन-स्पर्शनाभ्यान्तु सर्व्वरोगहरं शिवम् । अधृष्यं सर्व्व-भूतानां वलीपलितवर्ज्जितः । अस्याभ्यासाद्घृतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयम्” ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा “गण्डीरपलाशकुटजविल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रक-नादेयीकृष्णगन्धानीपनिदिग्धन्यटरूषकनक्तमालकपूतिकाबृह-तीकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीकदलीवर्षाभूह्रीवेर-सुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोचकाशोका इत्येवंवर्गं समूल-पत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह सन्दह्य पूर्व्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्प्रतिवापश्चात्र हिङ्ग्वादिभि-पिप्पल्यादिभिर्व्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाभिपन्नाजीर्णशोषरोचकार्त्तानां कासादिभि-रुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । निघ्नन्त्यमादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते” । “कल्याणक वा लवणं पिबेत्तु” सुश्रुतः ।

कल्याणयोग पु० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नादिस्थानविशेष-स्थितग्रहयोगभेदे यथा “गुरौ केन्द्रे १,४,७,१०, त्रिकोणे ५,९, वा रविर्लाभे ११ च कर्म्मणि १० । कल्याण-योगो भूपस्य यात्रा कल्याणकृद्भवेत्” । “त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः” इति च

कल्याणकृत् त्रि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ-क्विप् ६त० । १शास्त्रविहितकर्म्मकारके “नहि कल्याणकृत् कश्चि-द्दुर्गतिं तात! गच्छति” गीता २कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।

कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । मङ्ग-लयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० ६त० । शास्त्रविहितकर्त्तव्यकर्म्मणि प्राक् कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारोयथा “ओं स्व, कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्म्मणि कल्याणं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु” इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः “ओं कल्याणम्” इति त्रिरुक्ते “ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्व्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः” इतिपठेत् ततः “यथेमामित्यस्य लौगाक्षिऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा “ओं यथे-मां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियोदेवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप-मादो नमतु” यजु० २६,२, इति च पठेत् ।

कल्याणबीज पु० कल्याणं बीजं यस्य । मसूरे राजनि० ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+ स्वार्थे कन् अत इत्वम् । मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २बलानामौषधौ राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गणः “कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जगती बली बदी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री” काल्याणिनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल–अण् उप०स० । शौण्डिके त्रिका० । ण्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा०आत्म०अक०सेट् । कल्लते अक-ल्लिष्ट चकल्ले प्रनिकल्लति कल्ल । [तथात्वम् ।

कल्ल त्रि० कल्ल–अच् । बधिरे त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोतृत्वात्

कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १स्वरस्य भेदने । हेमच० २बाधिर्य्ये च ।

कल्लोल पु० कल्ल–बा०ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्मात् वा अत्र नित्य अनुस्वारस्य लत्वम् सि०तस्यानुनासिकत्वं च । १महातरङ्गे, अमरः “कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतू-हली” उद्भट० । “कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्य-पारम्” माघ. २हर्षे च ३वैरिणि त्रि० मेदि० । कल्लोलोऽस्त्यत्र पुष्करा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री । “कल्लोलिनीवल्लभ मल्लहे” महाना०स जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि०

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा०आत्म०सक०सेट् । कवते अकविष्ट । चकवे णिच्–कावयति ते अचीकवत् अचकावत् । प्रनिकवते

कवक पु० कु–अच् संज्ञायां कन् । १ग्रासे, २भूच्छत्राके, न० हेमच० । “लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति” अभक्ष्ये मनुः । “देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहि-तान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि

च"। अमरुश्चे याज्ञ० "कवकानि छत्राकाराणि" मिता०।

कवच पु०क वात वञ्चति वनुच-मूल०क प्रृतनीत्या० उणा० अच वा ।१गर्दभाण्डे वृक्षे २पटहवाद्ये च मेदि०। ३सन्नाहे गात्रत्राणे योद्धृभिर्युद्धकाले शस्त्राघातरक्षणार्थमङ्गे धार्य्ये लौहादिनिर्म्मिते वर्म्मणि पु०न०अमरः । कवचलक्षणादिक युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा—
"खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता। अस्त्रात्मैव निर्द्दिष्टः कवचादिरपीष्यते। तल्लक्षणं संग्रहेण प्रवक्ष्यामि निबोधत। काष्ठं चर्म्म वल्कञ्च लयमेतत्तु दुस्तरम्। यथोत्तरं गुणयुतं यथापूर्वन्तु निन्दितम्। शरीरावरकत्वन्तु लघुत्व दृढता तथा। दुर्भेद्यतेति कथितं कवचे गुणसंग्रहः। अच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता। कवचानां विनिर्दिष्टं समासाद्दोषसंग्रहः। अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः। सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात्। केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम्। कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्"। अधिकं वर्म्मशब्दे वक्ष्यते। "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मत्स्य० त० पु०। "वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनद्ध" "सन्नद्धकवचं रथम्" भट्टिः। कवचो जातोऽस्य तार० इतच्। कवचितः तद्धारके त्रि०। स अस्त्यस्य इनि। कवचिन् तद्धारके त्रि० "नमो बिल्मिने च कवचिने च" यजु० १६,३५ "यश्च कवची यश्चाऽकवचोऽमित्रो यश्चाज्मनि ज्या पाशैः कवच पाशैरज्मनाभिहतः शयाम्" अथ०११,१०,२२ स्त्रियां ङीप्। तन्त्रोक्ते मन्त्रसाधनाङ्गे ४वाक्यसमभेदे। "मन्त्रेण म्रियते योगी रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्त्रोक्तेस्तस्य रक्षासाधकत्वेन वर्म्मतुल्यत्वात्तथात्वम्। "श्रीजगन्मङ्गलस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः" "इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेत् कालिदक्षिणाम्" इति च भै०त०। कवचानि च देवताभेदे भिन्नानि तन्त्रोक्तानि तानि च सन्त्रसारे त्रैलोक्यमङ्गलकवचप्रकरणे अन्यत्र च दृश्यानि। तानि च "भूर्ज्जे विलिखितं चैतत् स्वर्णस्थं धारयेद्यदि। कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ" इत्यादिना तन्त्रे लिखितानि कण्ठादौ धार्य्यतया विहितानि।

कवचपत्र पु० कवचं तल्लेखनसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे शब्दच०। "भूर्जे विलिखितं चैतत्" तन्त्रोक्तेस्तद्वल्कलस्य कवचलेखनाधारत्वात्तथात्वम्।

कवचहर पु० कवचं हरति येन वयसा हृ-उद्यमे अच् उप० स०। कवचहरणोद्यमयोग्यवयस्के कुमारे "कवचहरः कुमारः" सि० कौ०। वर्म्महरादयोऽप्यत्र "वर्म्महरः कुमारः" रघुः।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अटन् गौरा० ङीष्। कपाटे हिरूपकोषः। तस्या रोधनकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्

कवती स्त्री कशब्दः अस्त्यस्याः मतुप् स्त्रियां ङीप्। "कया नश्चित्र" इत्यादिकासु ऋक्षु। "कवतीषु रथन्तरम् गायतीति" ताण्ड्य० श्रुतिः। "कया नश्चित्र" इत्याद्यासु तिसृषु ऋक्षु कवत्य" सा० भा० माधवः। "अतिदेश्य विनिश्चेतु कवतीषु रथन्तरम्" अधिकर० मा०। "ताश्च ऋच." ऋ० ४,३१ सूक्ते आद्यास्तिस्र। तत्रान्त्यायां कवत्त्वाभावेऽपि आद्ययोर्द्वयोः कवत्त्वेन बाहुल्यात्तथात्वम्।

कवयि(यी) स्त्री काज्जलात् वयते गच्छति स्थानान्तरं वय गतौ इन् कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।(कइ) मत्स्यभेदे। त्रिका०। तस्या जलातिक्रमेण गमनात्तथात्वम्। "कवयी मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी। किञ्चित् पित्तकरी वातश्लेष्मी बलवर्द्धिनी" भावप्र० उक्तगुणा।

कवर पु० कौति कु-शब्दे-अरन्। पाठके उज्ज्व० पाठकाले तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम्। कं जलं वृणोति वृ-अच्। २लवणे३अम्ले च पुंन० मेदि०। लवणस्य जलसम्पर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात् अम्लस्य च दर्शनमात्रेण मुखात् जलस्रावणात् तथात्वम्। के मूर्द्धनि वरम् वरणीयम्। ४केशभूषायां त्रि०। केशविन्यास एव। स्त्रियां ङीष्। अन्यत्र तु टाप्। सा च। ५अरण्यवर्व्वरायां (वावुइ) शब्दच०। कवरीकृतोऽमलयजार्द्रमिव व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" माघः। "व्याकीर्णमाल्येन कर्व्वुरवर्णाम्" मल्लि० ६कर्व्वुरवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० हेमा०। कव-स्तुतौ अरन्। ८खचिते ९संपृक्ते त्रि० इलायुधः। गौरा० ङीष्। १०वर्व्वरायाम्(वावुइ) मेदि०। तस्याः कवरीतुल्यत्वात्तथात्वम्।

कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कॄ-बा० ड गौरा० ङीष्। बन्द्याम् तस्याः बन्धनागारे कवरबन्धनाभावेन तथात्वम्।

कवर्ग पु० कघटितो वर्गः एकस्थानोत्पत्तिकसमूहः। कखगघङरूपेषु वर्णेषु तेषां कण्ठस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम्। ततः वर्गान्तात् भवार्थे शब्दत्वात् छ। कवर्गीय तद्भवे त्रि०।

कवल पु० केन जलेन वलते वल-चलने अच्। १ग्रासे "मुस्तामरोहकवलावयवानुकीर्णम्" "आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानाम्" रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्ते द्रव्यभेदस्य २क्रियाभेदे

च। तत्करणविधिगुणौ भावप्र०उक्तौ यथा। "वातपित्त-कफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे। अर्द्धं निक्षिप्य संचर्व्य निष्ठीवेत् कवले विधिः। कवलं कुरुते कान्त्यां भक्ष्येषु, हरते कफम्। तृष्णा शोषं च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत्"। के जले वलते अच्। (वेल्याभाच) २मत्स्यभेदे शब्दच० पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्य ङोषा। कवडोऽप्यत्र।

कवलप्रस्थ पु० कवलस्य प्रस्थः। कवलयोग्यपरिमाणभेदे तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कर्क्यादि०न आद्युदात्तता।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन्। (पुलटिस) इति ख्याते व्रणचिकित्साङ्गे औषधभेदे "ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धा नातिरूक्षा कवलिका दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयात्" "घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि पट्टकम्""ततः कवलिका दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः"सुश्रु०

कवलित त्रि०कवलं करोति कवल+णिच्–कर्म्मणि–क्त।१ग्रस्ते २भुक्ते ३व्याप्ते च जटा०।

कवष त्रि० कौति कु–शब्दे बा०अषच्।१सच्छिद्रे कवाटादौ तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां गौरा० ङीष्। "इन्द्र! दुरः कवष्यो धावमानाः" यजु०२,४,"कवष्यः सशुषिराः, सच्छिद्र एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषच् प्रत्ययः" वेददी०। "कवष्योन व्यचस्वतीः" यजु०२०,६०, "होता यक्षद् दुरो दिश कवष्य" २१,३४,

कवष् त्रि०कु–शब्दे असुन् वेदे षत्वम्। सच्छिद्रे कवाटादौ सच्छिद्रस्य शब्दायमानास्तथात्वम्। "व्यचस्वती कवष इन्द्र! शुम्भमाना" यजु० २९,५,"कवषः कु–शब्दे कवन्ति शब्दं कुर्व्वन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाटाः पिधानसमये शब्दं कुर्व्वाणाः सशुषिरा वा"वेददी०

कवस पु० कु–अतनीत्यादिना अस। १कवचे सन्नाहे २कण्टकजातिभेदे च उज्ज्व०।

कवाट न० कु–भावे अप् कवं शब्दमटति, क वात वटति वट वेष्टने वा अण् उप० स०। द्वाररोधके (कपाट) ख्याते काष्ठादिमये पदार्थे अमरः तस्य द्वारपिधानकाले शब्दायमानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् "दर श्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कवाटदुर्द्धर्षतिरःप्रसारिता" नैष०। "मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी"अन्नदास्त०। कवाटपरिमाणादिकं वृ०स० उक्तं यथा। "विस्ताराद्ध भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः। गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम्। उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुदुम्बरः। विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम्। त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते"। तत्काष्ठनियमश्च ज्यो०त० भारतोक्तः "चीरवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत्। कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम्। गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम्। चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम्। देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान्। कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् गृहकर्म्मणि। वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारविभीतकौ। पलाशं शाकमश्वोत्थं पलाशञ्च विवर्जयेत्। विस्ताराद् द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्य्यात्तथा गृहम्"। अधिकं गृहशब्दे वक्ष्यते। अल्पार्थे ङीप्। कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री।

कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)टं हन्ति शक्त्या "शक्तौ हस्तिकवा(पा)टयोः" पा० हन–टक्। कवाटहननशक्ते चौरभेदे।

कवाटवक्र न० कवाट वक्र यस्मात्।(कवाटमेटु) वृक्षभेदे।

कवार न० कं जलं वृणोति आश्रयत्वेन अण् उप०स०। पद्मे त्रिका०।

कवारि अ०कुत्सितोऽरिः कुगति०स० वा० कोः कवादेशः। कुत्सिते शत्रौ "देवी पूतिर्दक्षिणा देवयाज्या न कवारिभ्यो न ते पृणन्ति" ऋ० १०,१०७,३।

कवासख त्रि०कुत्सितस्य सखा टच् पृषो०नि०। कुत्सितसहाये। "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनुशुभ्रं मघवा यः कवासखः" ऋ० ५,३४,३।"कुत्सितपुरुषसहायः"भा० निरुक्ते तु कवासख यस्य कपूयाः सखायः इत्युक्तं तत्र बहुव्रीहौ टजपि निपात्य इति भेदः।

कवि पु० कव–वर्णने गतौ कु–शब्दे वा इन्। क्रान्तदर्शिनि–सर्वज्ञे–१ब्रह्मणि हेमच०। तस्य सर्वगतत्वात् सर्व्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम्। "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः"ईशो०"कविः क्रान्तदर्शी सर्व्वदृक् "नान्यतोऽस्ति द्रष्टा"इति श्रुतेः"शाङ्क०भा०।"कविं पुराणमनुशासितारम्" गीता।२स्तुत्ये "होता वा देव्या कवी" यजु०२८,३०।"पृथग्वरजं भेषजं कविम्"यजु०२८,३४। ३वाल्मिके मुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्त्तृत्वात् तथात्वम्। ४कविताकारके "मन्दः कवियशःप्रार्थी" रघुः "नैकभोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः" माघ। "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तर०च० (काव्यम्) "कविः कुर्व्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति" चन्द्रा०। "एकोऽभूनलिनात् परश्च पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे"

उद्भटः। "रवेः कवेः किं समरस्य सारम्" विदग्धमु०। ५भृगुसुते ऋषिभेदे ६तत्पुत्रे शुक्राचार्य्ये तस्य कविपुत्र-त्वेऽपि जन्यजनकयोरभेदोपचारात्तत्त्वम् "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भा०आ०६६अ०। ७सूर्य्ये मेदि०।८कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि "कल्केर्ज्येष्ठास्त्रय शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः" इति कल्किपुराणे उदाहृतम्। ९चौरयोधे "विषस्थाने रणे भग्नो दुर्गे वह्नि प्रजायते। कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ज्यो० त०। "कविश्चौरयोद्धा" रघु०। १०खलीने स्त्री मेदि०। वा ङीप्। ११क्रान्तदर्शिनि त्रि०। "त्र सखायस्त्र कवयो वदन्ति" यजु० १६,८। "कवयः क्रान्तदर्शिनः" वेददी०। १२मेधाविनि त्रि० "अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः" मनुः। "क उ ते शासिता कविः" यजु० २३,३६। "कविर्मेधावी" वेददी०। १३चाक्षुषमनोर्वैराजप्रजापतेः कन्याजातसुतभेदे पु०। "कन्यायां भरतश्रेष्ठ। वैराजस्य प्रजापतेः। ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः" हरिवं०२अ०।१४स्तोतरि त्रि० "इन्द्रमग्निं कविच्छदा" ऋ०३,१२,३। "कविच्छदा कवीनां स्तोतॄणामनुचित-फलप्रदानेनोपच्छन्दकौ" भा०।

कविक पु० कवि+स्वार्थे कन् क्वचित् स्वार्थकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्ग व्यतिक्रम इति। खलीने (लागाम) हलायुधः।

कविकल्पद्रुम पु० वोपदेवकृते धातुपाठग्रन्थभेदे "कविकल्प-द्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽत्र च" इति तदुपोद्घाते।

कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनाशिक्षोपयोगिग्रन्थभेदे।

कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन्। (लागाम) खलीने अमर २कविकापुष्पे राजनि०। ३कवयीमत्स्ये (कइ) भावप्र०। कवयीशब्दे तद्गुणाद्युक्तम् तत्र कवयीत्यत्र कविकेति पाठान्तरम्।

कविज्येष्ठ पु० कविषु ज्येष्ठः। १वाल्मीकिमुनौ त्रिका०।

कविता स्त्री कवेः मर्म्मयितुर्भावः तल्। कविकर्म्मणि काव्ये काव्यशब्दे विवृतिः। "कैषा नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय" प्रस० रा०। त्व। कवित्वमप्यत्र न०। "कवित्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा" सा०द० अग्नि-पुरा०। "स भवति कवितामृतनदीनदीनः पर्य्यन्ते परम-पदलीनः प्रभवति" कर्पूरस्तव। "ता उ कवित्वना कवी" ऋ०८,४२,"कवित्वना कवित्वेन" भा०पृषो० साधु।

कविपुत्र पु० कवेः भृगुसुतस्य पुत्रः ६त०। १भार्गवे २शुक्रा-चार्य्ये "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भारते आदिपर्व्वणि ६६अध्याये। कविसुतादयोऽप्यत्र।

कविय न० कं सुखमजति अज—क वीभावः। खलीने त्रिका०। "कवियं कविकोच्यते" त्रिकाण्डे क्लीवतया पाठात् शब्द-कल्पद्रुमे पुंलीवतोक्तिः चिन्त्यमूला।

कविरहस्य न० हलायुधकृते श्लोकात्मके अर्थभेदेन एका-कारधातुभेदप्रदर्शके ग्रन्थभेदे।

कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् सभा०। कविश्रेष्ठे। "श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्" नैषधम्। "श्रीविश्वनाथकविराजकृतिप्रणीतं साहित्यदर्पणममुं सुमितप्रमेयम्" सा०द०ट०। राघवपाण्ड-वीये कविराजशब्दस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धिस्तु मूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थकता।

कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः चरितं यस्य यत्नम्। वाल्मीकिमुनौ। शब्दरत्ना०।

कविल त्रि० कु—कन वर्णने वा बा० इलच्। १स्तोतरि २शब्द-कारके च। तत गणद्या० चतुरर्थ्याम् अञ्। काविल तन्निवृत्तदेशादौ त्रि०।

कविवेदिन् त्रि० कविं कवित्वं वेत्ति विद्—णिनि। काव्य-वेत्तरि कवौ जटा०। स्त्रियां ङीप्।

कवीय न० कवि+स्वार्थे छ क्वचित् स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गा-तिक्रमः। खलीने (लागाम) जटाधरः।

कवीयत् त्रि० कविरिवाचरति कविं स्तोतारम् इच्छति वा क्यच्—नाम० शतृ। १कविसदृशे २आत्मनः स्तोतरिच्छौ च। "अपो वसान पवते कवीयन् व्रजम्" ऋ० ६, ५,१४,१। "कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोतारः नामिच्छन् वा" भा०। एतेन अस्याः शते कवीयःशब्दो-दाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः। स्त्रियां ङीप्।

कवीयस् त्रि० अतिशयेन कविः ईयसुन्। कवितरे स्त्रियां ङीप् कवीयसी। तरप्। कवितर तत्रार्थे। तमप्। कवि-तम बहूनां मध्ये अतिशयस्तोतरि काव्यकारकेन च त्रि०।

कवूल न० गौलक्षणठाजकोशे अनुशब्दे अनुबन्धे कव-चादि। "हत्यभावि कवूलं तद्दुकरोपलभ्यते" गौड०ता०

कवेल न० कं जलं पिवति कुम्भिलस्... विच—खूनी च उप० स०। कुवलये शब्दच०।

कवोष्ण न० कुत्सितमुष्णं कुगतिसमा० कोः कवादेशः। १ईषदुष्णे अर्थे २तद्वति त्रि० अमरः। "पत्रः पूर्वैः क-लिताश्रैः कवोष्णमुपभुज्यते" रघु।

काव्य न० कवयः क्रान्तदर्शिनः पितृभेदाः वसुकुवते पितृषु।

कु शब्दे कर्म्मणि यत् वा । पित्र्युद्देशेन दीयमानेऽन्नादौ अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणाश्च यथा मनुः "श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्त्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्त्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्व्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्व्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्व्वलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्व्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्त्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्व्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्न्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्ज्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि-

त्विस्तु पूर्वजः । परिविक्तिः परिवेत्ता यया च परि विद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः । भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः । परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्तो यावतः पाङ्क्तान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः । वीक्ष्यान्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु । पापरोगी सहस्रस्य, दातुर्नाशयते फलम् । यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः । तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् । वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि । सोमविक्रयिणे विष्ठा, भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलके दत्तम्, अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ । यत्तु वाणिजके दत्तं, नेह नामुत्र तद्भवेत् । भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु । मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः । तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् । अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च । श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः" भाग० ४,१८,१८ । "वत्सेन पितरोऽर्यमणा कव्यं क्षीरमधुक्षतेति" पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपक्षीरदोहनात् तस्य तद्दत्त्वम् । कु–शब्दे कर्मणि यत् । ३स्तुत्ये "कव्योऽसि कव्यवाहनः"ताण्ड्य०ब्रा०। "कव्यः स्तुत्यः" भा० । कवनं कवः कु–भावे अप् कवे साधु यत् । ४कवनसाधकेस्तोतरि । "वीतो जनस्य दिव्यस्य कव्यैरपि" ऋ०६, ६१,२ । "कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोतृभि" भा० ।

कव्यवाल पु० कव्यं वलते ददाति अत्र वल–दाने आधारे घञ् । १वह्नौ तत्र दाने हि पितृणां दानमिति तेषामाख्यानम् । कव्यं वलते दीयते वल–दाने सम्प्रदाने घञ् । २पितृदेवभेदे त्रिका० "कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्यमा तथा । अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवता" वायु० पु० । लस्य वा डः कव्यवाडोऽप्यत्र ।

कव्यवाह पु० कव्यं वहति प्रापयति पितॄन् वह–अण् उप० स० । अग्नौ । कव्यवाहनशब्दे विवृतिः ।

कव्यवाहु पु० कव्यं वहति वह–ण्वि । पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ ।

कव्यवाहन पु० कव्य वह–वहति"कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्"पा० वह–ञ्युट् । पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ "त्रयो वा अग्नयो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, सहरक्षा असुराणाम्"तैत्ति० २,५,८,६ । "अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा" यजु० २,२९ । "अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति तदुक्तिश्चरते हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणामिति" शत० ब्रा० २,६,१,३० ।

काश शब्दे भ्वा०ग्रोप०गतौ शासने च सक० पा०ष्या०पर० सेट् । कशति अकशीत्–अकाशीत् चकाश । प्रनिकशति । "अग्योऽनच्छमभिवाकशीति" श्रुति । यङ्लुकि चंकोश्यम् । उभयपदीत्येके ।

काश पु० कशति शब्दायते शास्ति ताडयति वा करणस्य कर्त्तृ विवक्षया कर्त्तरि कश–अच् । अश्वादेस्ताडनसाधने चर्म्मवस्त्रादिनिर्म्मिते पदार्थभेदे (चावुक) "स राजा तं कशयाताडयत्" भा०व०१८६ ख० । अस्य स्त्रीत्वमाह । "अथाय कशया मोहात्तदा राक्षसयन्तृभिः" भा० ब्या० १७७ख० । "सव्यककशालयविधानता नियुक्तः" भाव ५,१०जो० व्यो० सखि० ।

"अथ कशाः कशाघातादीनां लक्षणमध्यमाधमेषु यथावद्भूः भद्रसमनिरूदिविरूपं वितयतस्य विचारः 'एतेषु निमित्तेषु अश्वेषु कशा' इति विमर्शः तत्ता तजन्नेन । यथाह भोजः "मृदुमैत्रेण घातेन दण्डकालेन ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं दुमर्द्दाभ्यामुत्तमाश्चिह्दरैर्ष्मिभि । उपवेशेऽथ निद्रायां स्खलिते दुष्टचेष्टिते । वडवादोकनैश्च्व्यं वक्रमार्गे तथैव चेति । पश्चाद्धे च दुष्टयाने विमार्गगमने भये । शिक्षात्यागस्य समये वक्षाते चित्तविभ्रमे । दक्षे पर्योर्ष्वो वाहनानां कालेषु हृदयस्यपि । ग्रीवाबाल्मीतमाहस्यात् मध्यस्थैव च वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे सम्भ्रमितस्य ताडयेत् । प्रष्ठे चितं ग्रावणाकोर्वाहवाबोऽमि तथा । उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुश्चेष्टितं मुखे कृत्वा दुष्कार्यमस्तितं तथा । ज्वने स्खलितं कृत्वाकेलमार्गे

दुरवस्थितम् । यः कुशप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत्” इति । अधिकमश्वशब्दे उक्तम् । मासरोहिण्या स्त्री भावप्र०

कशकृत्स्न पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काशकृत्स्न-व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना-पिशली शाकटायन । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जय-न्त्यष्टादिशाब्दिका” वोपदेवः । ततः उपका० गोत्रप्रत्य-यस्य बहुत्वे लुक् । कशकृत्स्नेन निर्वृत्तम् चतुरर्थ्याम् अरीहणादि० वुञ् । काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

कशस् न० कशति मोचं कश-गतौ असुन् । जले निघ० ।

कशार्ह त्रि० कशामर्हति अर्ह-अच् उप० स० । कशाताडन-योग्ये दुष्टे अश्वादौ अमरः ।

कशिक पु० कशति हिनस्ति सर्पम् कश शासने बा० इक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वक-त्वेऽपि हस्त्या० पाठात् नान्त्यलोपः । कशिकपाद ।

कशिपु पु० कशति दुःखम् कश्यते वा कश-गतिशासनयोः बाहुल्या० नि० । १अन्ने आच्छादने च २अमर० । एक-शब्दा १भक्ताच्छादनयोश्च मिश्र० । पुम्वन्नाविशिष्टेव चाय द्विवचनान्तः इति मेदि० । ४शय्यायाम् । “क्षुप्रैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः” भाग० ३, १३,१६ । “सेट्स्ति भू कि कशिपोः प्रयासैः” भा० २,२, ५ । “कशिपोः शय्याया” श्रीधर । ५आसनभेदे च “कश्चिच्छये धरोपस्थे त्वचपर्णाग्रवेशसः । कश्चित् प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा यथेच्छया” भाग० ७,१३,३७। वेदे अस्य क्लीवत्वमपि “प्रमुच्यास्य दक्षिणेन वेदिम् हिर-ण्मय कशिपूपस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति” “हिर-ण्मयवो कशिपुनो पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखयः” शत० ब्रा० १२,४, ३,१ । “कशिपु आसनभेद । “होताध्वर्यू हिरण्मयवो कशिपुनोरुपविष्टौ” काल्या० १५,६,१ । कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते । “फलकमिति पितृभूतिः” स० व्या० । “अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः” “फलकयोर्वा, होत्रध्वर्युदातारः कशिपुषु” काल्या० २०,२,२,१८,२०,२१ । “सपादमासनं कूर्च (कुरसीचौकी) “पादरहितं फलक कशिपुशब्देन महासन मसूरक उच्यते” सप० व्या० । तेन महासन पादरहित फलक च कशिपुशब्दार्थ ।

कशीका स्त्री कश+बा० ईकन् । सुतवत्सायां नकुल्याम् । “आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे” ऋ० १,१२६,६ । “कशीका सुतवत्सा नकुली वा यथा पुत्रा सह चिरं क्रीडति न कदाचिदपि विसृजति” भा०

कशु पु० वेदिकुले राजभेदे । “यथा चिद्यैद्यः कशुः शत-मुष्ट्रानाम्” ऋ० ८,५,३७ ।

कशेरक पु० यक्षभेदे । “मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः । कशेरकोगण्डकण्डुः” इत्युपक्रम्य “एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः” इति भा० स०१०अ० कुबेर-सभावर्णने उक्तम् ।

कशेरु(रू) स्त्री कं जलं वातं वा श्वयति शृ—“के श्र एरक् चास्य”उणा०क उ वा । कन्दभेदे (केशुर) उक्ष० । दीर्घान्त.त्वष्टुश्चतुर्दश्या२कन्याया वा च नरकासुरेण गजरू-पेण हृता तत्कथा हरिव० १२१अ० यथा“त्वष्टुर्दुहितरं भौमः (नरकासुरः) कशेरुमगमत्तदा । गजरूपेण जग्राह रुचि-राङ्गी चतुर्दशीम्। प्रमथ्य तां वरारोहां नरकोवाक्यमब्रवीत्” उपलयवान् पुंसि च । “किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरव” । उक्ष० चन्द्रः । कुरूणां क्लीवमाह अमर । “शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता” सुश्रु०। स्वार्थे कन् । तत्रार्थे न०। तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा । “कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम् । मुस्ताकृति लघु स्याद्यत्तच्चिचोटमिति स्मृतम् । कशेरुक-द्वयम् शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयना-मयनाशनम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मरुचिस्तन्यकरं स्मृतम् । भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते ३खण्डभेदे पु०“ऐन्द्र कशेरु-मत्कं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागं च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं गान्धर्वखण्डमिति भारतवर्षमध्ये”सि०शि०। पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च“भार-तस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुण । अयन्तु (कुमारिकाख्य०)नवमस्तेषां द्वीप सागर-संवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या मध्ये शूद्राश्च भागश । इज्यायुद्धवणिज्याद्यै र्वर्त्तयन्तोव्यवस्थिता । वेदस्मृतिमुखाद्याम्याः पारियात्रो-द्भवा मुने ! । नर्मदासुरसाद्याश्च नद्योविन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरी-भीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । मलयाद्रेर्द्भवानद्यः स्मृताः पापभयापहा । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखाश्चमलयो-द्भवा । त्रिसामा चार्षिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रु-

चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । पश्चिमे कुरुपञ्चालमध्यदेशादयो जनाः । पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । तथाऽपरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः । मारुकामालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सहिताः सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् । प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव" ४हृत्कन्दगुल्म्यां पु न० हला० स्वार्थे कन् । पुष्पालिभेदे स्त्री अमर । तृणकन्देऽपि स्त्री रत्नमाला "कशेरुकश्चातियुक्तं श्लेष्मकोपकं यथाह सुश्रुतः । दिवास्वप्ने व्याख्युपक्रमे "कशेरुशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा कोपमापद्यते" । एतद्रसस्य कूर्मचरमांसभोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवर्गे सुश्रुतः "कूर्मचराणां शृङ्गाटककशेरुकासवः" । इदञ्च सुश्रुते मधुरवर्गे उक्तम् । तद्वाक्यं मधुरवर्गे दृश्यम् । एतस्य श्लेष्मपित्तप्रकोपकत्वेन क्रमिकारित्वमुक्तम् सुश्रु० "माषपिष्टान्नविदलविषमाशूकशेरुकैरित्युपक्रमे "श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति । क्रमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्" ।

कशेरुमत् पु० यवनराजभेदे । "इन्द्रद्युम्नोहत कोपाद् यवनश्च कशेरुमान्" हरिवं० १६७अ० । भा० व० १२अ० ।

कशोक त्रि० कश-ताडने वा० ओक । हिंसके राक्षसादौ "मा त्वा दभन् दूरे वासे कशोकाः" अथ० ५,२,४ ।

कश्चन अव्य० क+चिमन्तत्वात् चन इति मुग्ध०पाणिन्यमरमते पृथक् पदमिति भेदः । (केउ) इत्यर्थे "दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ" माघः । चित् । कश्चिदप्यत्र अव्य०एकपदं द्विपदं वेति भेदः । "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारे प्रमत्तः" मेघ० ।

कश्मल न० कश–कल मुट् च । १मूर्च्छायां, २मोहे, "कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्" गीता । "मा राजन् ! कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्" भा० स० ४४अ० । मेदे पुंस्त्री० कस्य शः । कश्मल तत्रार्थे "त्रिदेव कश्मलं भयमनिशं नु निदध्मसि" अथ० ३पापे च मल्लिना० ४मलिने त्रि० हेम० ।

कश्मीर पु० कश ईरन् मुट् च । स्वनामख्याते देशभेदे । ततो भवादौ कच्छा० अण् । काश्मीर तद्देशभवे त्रि० । काश्मीरोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । काश्मीर पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० स्त्रियामुभयत्र ङीप् । तस्य राजन्यपि तथा । बहुषु तु तस्य लुक् । कश्मीराः । स्त्रियां भर्गादि० न लुक् । काश्मीरी । "अत ऊर्द्धं जनपदान् निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "कश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा" भा० भी० ६अ० जम्बुखण्डविभागे देशकीर्त्तने । तद्देशसीमादि शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७पटले उक्तं यथा—"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः । तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" ।

कश्मीरजन्मन् न० कश्मीरदेशे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे । कश्मीरजादयोऽप्यत्र । तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा—"कुङ्कुमं मसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् । सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम् । काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरच्छतम् । केतकीगन्धयुक्तन्तु मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमं पारसीके यत् मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम् । कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् । तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्"

कश्य न० कशताडनेन कश–मद्ये वा० करणे यत् । १मद्ये वैद्य० । मद्यपानेन वचोऽस्खलनात् तथात्वम् । कशामर्हति दण्डा० यत् । २कशाघातयोग्ये अश्वजघनभागे त्रि० अमरः ।

कश्यप पु० कश्यं पिबति पा–क उप० स० । ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य मरीचेः पुत्रे ऋषिभेदे तस्य तन्नामनिरुक्ति-

यथा—"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" मार्कण्डे० पु०। तस्य वंशादिकथा "ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत!। एतासां वीर्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम्" भा० आ० ६५ अ०। एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः। "कश्यपाय त्रयोदश" मनुः।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यथैवोक्ता यथा—"पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पौर्णमासं च यापूरितं जगत्" भाग० 8,1,11 श्लो० इत्युक्ता तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दक्षकन्याः पत्न्य आसन्" इति दृष्ट० उक्तं यथा-"ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान्। भूताङ्गिराकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः। "नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु" इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षड्द्विगुणाः द्वादश त्रयोदशेत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरत्रादित्यादीनां त्रयोदशानां वंशकीर्त्तनमुक्तम्। "तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अर्थाच्चतस्रः इति" श्रीधरः) "तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीति च। पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ। सुपर्णाऽ(विनता) सूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम्। सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः" इति। तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीपुत्रादुक्त्वा प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्नीपुत्रनामादिकमुक्तं यथा तत्रैव

"अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः। तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः। सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप!। ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः। दन्दशूकादयः सर्पा राजन्! क्रोधवशात्मजाः। इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः। अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः। सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु। द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः। पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः। धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः। स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल। वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली। वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा। उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप!। पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः। उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मणोदितः। पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः। तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः)। जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः। विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः। अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः। यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः। विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः। विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम्। मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा। सैव भूत्वाथ बडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि। छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः। कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्। अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। पूषाऽनपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः। त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि। विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्" भाग० ६, ६ अ०। कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः।

तस्य पृथिव्याः प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा० हरिवं० ५१। यथा "भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता। मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः। रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता। स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमर्थं! त्वमवाङ्मुखी। वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि। साहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम्। पतयो मे हता ब्रह्मन्! भार्गवेण महात्मना। साहं विहीना

विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः । विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे । तस्मात्त्वं दीयतां भर्त्ता भगवंस्तत्समो नृप । रक्षेत् सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम् । स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं बाढमित्यब्रवीत् प्रभुः । ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान् । सा मनुप्रभवं पुण्यं प्राप्येक्ष्वाकुकुलं महत् । विपुले भाति कालेन पार्थिवात् पार्थिवं गता । एवं दत्ताऽस्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते । भुक्ता राजसहस्रैस्तु महर्षिकुलसम्भवैः । बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः" । त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३,६२ । "कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः" वेददी० । तस्यापत्यानि विदा० अञ् बहुषु लुक् । कश्यपास्तद्गोत्रापत्येषु "कश्यपाना काश्यपावत्सारासितेति" । "कश्यपासितदेवलेति वा" द । "यागिकुलानां कश्यपयागिकुलयोः" आ० श्रौ० १२,१४,७ । "एते कश्यपाः । एतेषां परस्परमविवाहः" भारा० ।

काश्यपिर्गरुडाग्रज इत्यत्र तु भवार्थे इञ् ।

१मृगभेदे २मत्स्यभेदे च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४कच्छपे "अपामद्रो मासा कश्यपः" यजु० २४,३७ । "कश्यपः कच्छपः" वेददी० । ४श्यावदन्ते त्रि० । "प्रस्प्रष्टेभ्यशान्यत् कलककश्यपयावदानवर्ज्जम्" कात्या० १०,२,३५ । "कश्यपाद्ब बधिरं मन्यन्ते कश्यपस्य श्यावदन्तमिति केचित्" कर्क ।

कश्यपनन्दन पु० ६त० । गरुडे शब्दा० । कश्यपसुतादयोऽप्यत्र

कष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् वधोऽत्र निष्पीडन घर्षणञ्च । कषति अकषीत्–अकाषीत् । चकाष प्रनिकषति । "छेदेन कषनिघाषसत् कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष० । अस्य परस्मैपदिषु पा०ग०पाठात् कल्पद्रुमे च तथा पाठात् भ्वा० उभयभ्रान्तिमूला । 'पाषाणं कषमाणम्' इत्यादिप्रयोगस्तु ताच्छीलिकचानशैवोपपत्तेः । "निमूलसमूलयोः कषः" "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" पा० णमुल् अनुप्रयोगश्च । निमूलकाषं कषति समूलकाषं कषति समूलं निमूलं वा कषतीत्यर्थः सि० कौ० "समूलकाषं चकषुः रदन्तः" भट्टि । "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" पा० कर्मण्युपपदे खच् । सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कषः"

कष पु० कष–अच् । स्वर्णवर्णपरीक्षणपाषाणे (कषटी) पाषाणभेदे इतरप्रस्तरस्य स्वर्णेन घर्षणात्तस्य तथात्वम् । अस्तादेरोजस्वीकरणसाधने पाषाणाख्ये पदार्थे अमरः । "कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष० "सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता" कुमा० ।

कषण त्रि० कष्यते कष–कर्मणि ल्युट् । अपक्वे फलादौ शब्दच० । भावे ल्युट् । २घर्षणे ३शाणे न० । "कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः" माघ । "कषणेन कम्पनेन" मल्लि० ।

कषा स्त्री कष्यते ताड्यतेऽनया कष–बा० करणे–अप् । अश्वादेस्ताडनसाधने चर्मादिनिर्मिते पदार्थे (चाबुक) रमानाथ । "कक्षेण पृष्ठे कषया च ताडितः" भाग० ३,१०,२२ ।

कषाकु पु० कष–आकु । अग्नौ सूर्ये च उणादिको० ।

कषाय पु न० कषति कण्ठम्, कष–आय–अर्ह्यादि । (कषा) १रसभेदे २तद्वति त्रि० । तस्य कारणगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा—"तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणोवायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, लाघवात् लाघवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैष्टम्भ्यात् वैष्टम्भ्यमिति" "योवक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कषति पीडयति च स कषायः" । "कषायः स्यादुक्कोरोपणः स्तम्भनः शोधनः लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति । स एवं गुणोऽप्येकएवात्यर्थमुपसेव्यमानः पीडाहृद्ग्रहणोदराध्मानवाक्ग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति" इति च । कषायवर्गश्च । "न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्ग्वादिरोधादित्रिफलाशल्लकीजम्ब्वाम्रवकुलतिन्दुकफलानि कतकशाकफलपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यासुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारकादयोमुद्गादयश्च समासेन कषायोवर्गः" सुश्रु० । कषायस्योत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा—"तस्मादाप्योरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्ति उत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम् । स खल्वाप्योरसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते" इत्युपक्रम्य । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः इति । तत्र तस्य च विपाकफलमपि तत्रोक्तम् "मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः" इति । "भेदाद्धि रसानीषोमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, कटुम्ललवणा आग्नेयाः, मधुराम्ललवणाः स्निग्धाः गुरु-

मेव कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च। सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः।" इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्त्वा तत्र दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमादृतम् भावप्र० तद्धेतद्विहितम् यथा—"कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा। लेखनः पीडनः सौम्यः शोषणो वातकोपनः। कफपित्तविषघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः। त्वक्प्रसादनमांसस्य स्तम्भनो विशदो मतः। जिह्वायां जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्"। रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो मलानाम्, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्सन्नमांसस्य, शोषणो व्रणक्लेदादीनाम्। पीडनो हृदयस्य वातकारित्वात्, सौम्यः सोमाद्युत्पन्नः"। कषातियुक्तस्य कषायस्य गुणास्तत्रोक्ताः "सोऽतियुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत्"। भावप्रकाशमते विशेषः। "प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना"। २रागद्वेषादिदोषे। "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" छा० उ०। "तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" भा०। "कषायैः कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा० प०। कर्मणां रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम्। "लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः" इति वेदान्तसारोक्ते ४निर्विकल्पसमाधिविघ्नभेदे "सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत्"। "सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विज्ञाय यत्नेऽहितो यात्मनि निवेशयेत्" विद्वन्म०। ५रक्ते अङ्गरागान्विते ६सुरभौ ७सपठौ च केशवः। "सूताद् राज्ञात् कषायकण्ठः" कुमा०। "कषायः रक्तः" मल्लि०। "निद्राकषायितविपाटललोचनेन" माघः "कषायितास्यपट्टलतानि" मल्लि०। ८रागे ९क्वाथभेदे १० निर्यासे च "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" वैज०। कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्—कर्मणि क्त वा। कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० "अमुनैव कषायितस्तनी" कुमा० "कषायितः रञ्जितः" मल्लि०। ११विलेपने १२अङ्गरागे च विश्वः। "कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे" कुमा० "कषायेण विलेपनेन" मल्लि०।

कषायश्च सरलादिकः पञ्चविधः भावप्र०दर्शितो यथा। "सरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे दृश्यानि। १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधरः। १४कलियुगे अमरटीका रागद्वेषहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका। १७धवद्वृक्षे पु० राजनि० १८क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि०। देशे गन्धे कषात् पानमत्स्य चलम्। कषायपाषाणभेदः।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे। तत्प्रकारो यथा "केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागांश्चतुर्गुणजलमावाप्य, चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येषः कषायपाककल्पः" इति परमतमुक्त्वा "एतत्तु न सम्यक्" इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च "तस्मात्यन्तपरिमाणसङ्कलितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वाऽष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति स्वमतेनोक्तम्। पश्चात् स्वमप्युक्तम् "अथ वा तस्मोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति,। अयञ्च कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु तथैव ग्राह्यः" यथाह तत्रैव "स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम्। तत्रायं विधिराख्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु। चतुर्द्रव्यकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्। कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्दिशेत्"। [भेदे राजनि०।

कषाययावनाल पु० नित्यकर्म०। तुवरयावनाले धान्य-

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे। "कणभमुखः कृष्णगोधा यश्च कषायवासिकः" इत्युपक्रम्य "त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः इति विभज्य—तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् "तत्र महत्सु लिङ्गमनिमित्तमुक्तं तत्रैवोक्तं यथा "पिपिटपिच्चटकषायवासिकसर्षपवासिकतोटकवर्चःकीटकौण्डिल्यकाः श्लेष्मप्रकृतिकाः"।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तार० इतच्। जातकषाये तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त। कषायीकृते च "अमुनैव कषायितस्तनी" इति कुमा०।

कषायिन् पु० कषायो निर्यासोऽस्त्यस्य इनि। १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३लकुचवृक्षे च राजनि०। ४कषाययुक्ते त्रि०

काषि त्रि० कष–हिंसायां इन्। हिंसाकारके उणादिकोषः।

कषीका स्त्री कष–हिंसने "कषिदुषिभ्यामीकन्" उणा० कर्मणि ईकन्। १पक्षिजातौ उज्ज्वल०। मल्लिनाथ-दुमे तुल्लमध्यपाठः प्रामादिकः उणादिसूत्रे ईकनो दीर्घतया निर्देशात्। इत उत्तरत्र फर्फरीकादयस्त्वादौ सर्वत्र दीर्घादिरेवातुकरणे दीर्घादिरेवोचितत्वात्। बाहुल-कया करणे ईकन्। २खनित्रे स्त्री शब्दचि०।

कषेरुका स्त्री कशेरुकावत्। (केशुर) क्षुपकन्दे रायमुकुट.।

काष्कष पु० कषित्वव्यक्तं शब्दमुच्चार्य कषति कष–हिंसने अच्। क्रमिभेदे। "येनाषास: कष्कषास एजत्काः शिपवित्नुकाः। दृष्टश्च हन्यतां क्रमिरुतादृष्टश्च हन्यताम्" अथ० ५,२३,७।

काष्ट न० कष–क्त "कृच्छ्रगहनयोः कष." पा० नेट्। १पीड़ायाम् व्यथायाम्, 'कष्टं युद्धे दश येषाः सुता मे" भा०आ०२अ०।"एकस्य कष्टस्य न यावदन्तम्"पञ्चत०। २पीड़ायुक्ते ३गहने ४पीड़ाकारके च त्रि० "कष्टानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च"मनुः। "मोहादभूत् कष्टतमः प्रबोधः"रघु०।"शीतातपादिकष्टानि सहतेऽन्यानि सेवकः" पञ्चत०"ततः कष्टतरं नु किम्" गीता। "एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे"। "क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं बुधाः" मनुः। ५कष्टसाध्ये बहूपायेन साध्ये रिपुरोगादौ। "स हि कष्टतमो रिपुः" "ततश्च प्रतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः"मनुः। रोगाणां कष्टता च बह्वायाससाध्यता यथोक्तं सुश्रुते"केवल समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो-व्याधिस्त्वलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि"। तथा च रोगः त्रिविध साध्यः असाध्यः याप्यश्च। तत्र साध्योऽपि द्विविधः अल्पायाससाध्योबह्वायाससाध्यश्च बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता। कष्टसाध्याश्च रोगा सुश्रुते तत्तत्स्थाने उक्तास्तत एवावसेयाः। कष्टसाधने दैपाने च। "कष्टाय क्रमणे" पा० क्यङ् "कष्टायते कष्टं पापं कर्त्तुमुत्सहते इत्यर्थः" सि० कौ०। अलङ्कारोक्ते ७दोषभेदे यत्र सन्ध्यादिना अर्थस्य दुर्बोधत्वं तत्र कष्टत्वम् 'कष्ट' तदर्थागमोद्वराचत्तोभवेत् यदि" इत्युक्तलक्षणात् तत्र वर्णिततम् अतएव सा० दर्पणे

"धन्यौ सिञ्चन्ती कष्टता।" इत्युदाहृतम् "उर्व्यसावत्र तार्वङ्गि! सर्वत्र चार्वतिखिति" इदन्तु वाक्यगतम्। क्लिष्टत्वमस्यैव नामान्तरं "क्षपाक्षतत्वं क्लिष्टत्वमिति" सा० द० पदगतदोषे उक्तं "क्षीरोदजावसति जन्मभुवः प्रसन्नाः" इति अत्र अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्व-मिति तत् कथयित्वा क्षीरोदजालक्ष्मीस्तस्याः वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि" अर्थावबोधे व्यवधानं दर्शितम्। [त्रिका०। २पीड़ाकारके त्रि०।

काष्टकार पु० कष्टं करोति कृ–अण् उप०स०। १संसारे

काष्टरिपु पु०कर्म०। कष्टसाध्ये रिपौ स च मनुनोक्तलक्षणो यथा"प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च। कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" इति।

काष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम्। दुःखदस्थाने हारा०।

कास गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कसति अकसीत्–अका-सीत्। अकास–अकसादित्वात् कर्त्तरि णं च। कासः। यङ् चनीकस्यते यङ्लुक् चनीकसीति–कस्ति। प्रणिकसति उद्+अस गतौ "उत्कसन्तु हृदयान्यूर्ध्वः प्राण उदीषतु" अथ० ११,८,२१"।

निस्+निर्+अपगतौ निष्कसति। णिचि निष्कासयति "निरकासयद्रविमपेतवसम्" माघः।

वि+प्रकाशे। विकसति पङ्कजकलिका "फुल्लं ते विकसिते" अमरः "स प्रीतियोगात् विकसन्मुखश्रीः" कुमा०। "नखरुचिपातविकसद्दनाम्" माघः। "विकसद्भिरास्य-कमलैः कमलैः प्रमदाः" माघः "मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितम्" मालतीमा०। णिचि विकासयति व्यचीकसत्। "वचनेन चोपकृतम् व्यचीकसत्" माघः। "वौ कषलस कत्थ स्रम्भः" पा० इति घिनुण्। वरच्। विकस्वर "सदा रमन्ते कलमा विकस्वरैः" माघ०।

अनु+वि+अनुरूपविकाशे "अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनाम्" भाग० ३,१५,१७।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति विराजमानोतितामेवबोधे"माघः

सम्+सम्यग्गतौ सङ्कसनं।

कास शासने गतौ च भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् शासनमिह नाशनम्। कसते अकसिष्ट। चकंसे। प्रणि-कसते। कंसिषि कंसते। अकंसि।

कास शासने गतौ च सक० अदा० आत्म० सेट्। शासन-मत्र नाशनम्। कस्ते अकसिष्ट। चकसे प्रणिकस्ते।

कास पु० कस–घञ्। (कठीयालर) कफप्रधाने भल्ल।

कसन पु० कसति हिनस्ति कस–ल्यु । १कासरोगे २लूताभेदे स्त्री ।“आलमूत्रविषा कृष्णा कसना चाष्टमी स्मृता” सुश्रु० लूताभेदकथने । “पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं शीतलं स्रवेत्” सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्+पाटि–ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच० । “येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः” इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कसर्णील पु० सर्पभेदे । “एतं कसर्णीलं काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्” तैत्ति० सं० १,५,४,१ । रस्य लत्वमपि “पैद्वो हन्ति कसर्णीलम् पैद्वः श्वित्रमुतासितम्” अथ० १०,४,५ । विषनाशकत्वे ।

कसाम्बु न० पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । “उपासते पितरः स्वधाभिः” इत्युपक्रमे “इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेत” अथ० १८,४,३७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । अन्ने जटाधरः ।

कसेरु पु० कस–उ एरुगागमः । १कशेरौ, (केशुर) शूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।३कशेरुशब्दार्थे च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पृष्ठास्थ्नि राजनि० ।

कस्कादि पु०पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “कस्कः कौतस्कुत भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः कास्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालं बर्हिष्पलं यजुष्पात्रं अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः आकृतिगणः”

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तभ्नाति स्तन्भ–अण् गौरा० ङीष् सुषा० षत्वम् । शकटस्याधःपतनवारणार्थं शीर्षादग्रदण्डाग्रोत्तम्भनार्थायां मेथौ “अथ यज्ञपते कस्तम्भीम्” शत०ब्रा० १,१, २,९ । “शकटस्याधःपतनवारयितुं शीर्षादग्रदण्डाग्रोत्तम्भनार्था मेथिः कस्तम्भी” भा० ।

क(का)श्मीर न० ईषत् तीरमत्र कुगति० समा० कोः कादेश “काश्मीरादिष्ट्वन्दे नगरे” पा० स्मृत् । १नगरविशेषे २तज्जाते रत्ने हेम० । हेमचन्द्रे कश्मीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामादिकः पा० सूत्रे काश्मीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरत कस–ऊर–बा० तुट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव “तद्गुणपर्य्यायादि भावप्र०उक्तं यथा—“मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः । कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्” । “यस्यां हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि” कुमा० श्लोकव्या० मल्लिनाथेन “मृगनाभिःकस्तूरी तद्गन्धि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । “कस्तूरीतिलकं ललाटपटले” विष्णुमूर्त्तिवर्णने । “कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्धः” रसग० । “कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति” माघः । कस्तूरिकाहेतुमृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मृगकदाना) लताभेदे राजनि०यमध्यपाठः भावप्र०सम्मतः । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा । “लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मतृष्णा मस्त्यास्यरोगहृत्” अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका वल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्मल न० कश्मलवत् । पापाद्यर्थे रायमुकुटः ।

कस्वर त्रि० कस–गतौ शातने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

कह्य पु० कस्य सूर्य्यस्य हयः । सूर्य्याश्वे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काह्य तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कह्वेति पाठः साधुः ।

कह्य पु० ह्वे–क्यप् हूयः कः सूर्य्यो हूयो यस्य । सूर्य्याह्वायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा० अण् । काह्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कहोड पु० ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षिशिष्यः अष्टावक्रस्य पिता । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्” भा० व० १३२अ० । अधिकमष्टावक्रशब्दे दृश्यम् । वा डस्य लः कहोलोऽप्यत्र । ततः अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सन्ध्यक्षरस्य च लुक् । कहिक अनुकम्पितकहोडे । वा इल । कहिल । य । कहिय इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

कह्लार न० के जले ह्लादते ह्लाद–अच् पृषो० दस्य रः । श्वेतोत्पले । “आह्लादिकह्लारसमीरणाहिते” माघः । “नलवञ्जुलकह्लारचन्द्रोत्पलपद्मकैः” सुश्रु० । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

कह्व पु०कं जलं ह्वयति स्पर्द्धते शुक्लरूपत्वात् ह्वे–क । बके अमरः । अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

कांस्थि पु० कंस भवार्थे बा० इञ् भेदे शब्दा० तस्य मा:। कंस-निर्मिते पात्रे "त्रींस्त्रीन् कंसोऽङ्गिरास, द्वौ द्वौ त्रिरात्र-मेकैकं षडाहम्" कौषी०ब्रा०।

कांस त्रि० कंसोद्देशभेदेऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अण्। कंसाधिष्ठितभोजदेशाभिजने नरादौ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय हितं कंसीय तस्य विकारः यञ् छलोप। ताम्ररङ्गधातुभेदे कंसशब्दे विवृतिः। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने" मनुः। तस्य शोधनविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—"तनूकृतानि पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते"। मारणविधिश्चात्रैव "अर्कक्षीरेण वलिना गन्धकेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लेन मर्दयेत्। ततो-मूषापुटे कृत्वा पचेद् गजपुटेन च। एवं शतद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" तस्य गुणाः यथा—"कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्" भावप्र०। "कांस्यमुपहितवरोल-चापतत्" माघ०।

कांस्यकार पु० स्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति कृ-अण् उप०स०। (काँसारि)। जातिभेदे जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कंस-कारशब्दे विवृतिः। [भेदे हेमच०।

कांस्यनील पु०। कांस्येन कृतः नीलः। (कोमकाजल) अञ्जन-

काक पुंस्त्री कै-शब्दे कन्। स्वनामख्याते विहगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् अस्य पर्यायाः भरत० हेम० शब्दा० काकाक्ष० काकयावकः। "काकाक्षीवत् समात् सौक्ष्मम्" श्रुतिः "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" उद्भटः "काकः काकः पिकः पिकः" नीतिशा०। "काकास्यो कामकधुरा काकोलसमानाहिनी गङ्गा। कंसं जपाय सम्यः समस्तकं न बाधते शीतम्" विदग्धमु०। तन्मांसगुणा मदनपालेनोक्ता यथा—"काकमांसं मांसं लघुकं दीपनं लघु। वायुघ्नं बृंहणं बल्यं धातुदोषविनाशकृत्" काकजङ्घायां काकतिक्तेत्युक्तेः तस्या-स्तस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम्। राजनि० काकाङ्केति काक-जङ्घापर्यायोक्तेः २काकजङ्घायां पु० "काकजङ्घाद्राक्षा-कारत्वात्तथात्वम्। कुत्सितमकति अक-अच् कोः कादेशः। ३पीठसर्पिणि(खोड़े) ४काकप्रमाणे द्वीपभेदे। तत्र शिरः काक सेवनम् अक-अच् इत्य०। ५शिरोऽवक्षालने

६काकपदाकारे ७तिलकभेदे काकवत्सञ्चारित्वात् ८धृष्टे च मल्लरत्ना०। काकानाम् संघः अण्। ९काकसमूहे काकपदस्रवे १०सुरतबन्धभेदे च न० मेदि०। काकपदशब्दे तद्विवरणं दृश्यम्। ईषत् कं कोः कादेशः। ११ईषज्जले। मङ्क० १२ईषज्जलयुक्ते त्रि०। काकष्टा।

काककङ्गु पु० काकप्रियः कङ्गुः ईषज्जलयुक्तो वा कङ्गुः। (चीना) धान्यभेदे हेमच०। [काकजङ्घायां जटाध०।

काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो जङ्घावयवो यस्याः।

काकघ्नी स्त्री काक हन्–ट टित्वात् ङीप्। १महाकरञ्जे राजनि०। तत्फलसेवने हि काकस्य नाशः।

काकचिञ्चा स्त्री काकवर्णा चिञ्चा साम्यभागः फले यस्याः। शब्दा०। गुञ्जायाम् अमरः। शब्दा० काकचिञ्चि, काक-चिञ्ची, काकचिञ्चिका रत्नमा०।

काकच्छद पुंस्त्री काकस्य च्छदः पक्ष इव छदः अस्त्यस्य अच्। खञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। बा० इन् शब्दा०। काकच्छदिरप्यत्र त्रिका०।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घेवावयवो यस्याः। (केओयाटेङ्गा) ख्याते वृक्षभेदे। "काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा। पारावतपदी दासी काकाङ्गापि प्रकीर्तिता। काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डू विषक्रमीन्" भावप्र० तत्पर्यायगुणा-द्युक्तम्। [(गडजाम) स्वार्थे कन् तत्रार्थे।

काकजम्बु स्त्री काकवर्णा जम्बुः। भूमिजम्ब्वाम् शब्दमा०।

काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-अच् उप०स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म० अच्। जलजातजम्बूभेदे राजनि०। तस्याः काकनीलेति जलजम्बूरिति पर्यायतोक्तेः तस्याः अल्पवर्तुलफल-त्वाज्जलजातत्वाच्च तथात्वम्। "क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित्"। भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तम्।

काकण न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठभेदे। "महाकुष्ठान्यरुणोदुम्बर-जिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य। "काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकम्" इति विवृतम्। तत स्वार्थे कन्। "सर्वैरेतोद्भवैर्दोषैः प्राक् काकणक बुधाः" माधव० तन्निदानकृत्। "यत् काक-णन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" काकणन्तिका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णम्, अग्रे रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् अग्रे

लवणम्। अपाकं स्वभावस्थं, त्रिदोषघ्निकम् सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषमत्वेऽपि उत्कृष्टदोषक्षयलिङ्गम्” भावप्र० सूचितम्। एतदग्र पूर्ववाक्ये उत्कृष्टदोषैरित्युक्तम्।

काकचिञ्ची स्त्री ईषत् कचन्ती निमीलन्ती कच-निमीलने अच् ङीष् कुगतिस० को: कादेश। गुञ्जायाम् शब्द०। तस्याः फलकोषस्य ईषन्निमीलनात्तथात्वम्। “कोष्ठं मत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं, तन्नाधनात् काकचिञ्चीमकामम्” शब्द० स्वार्थे कन्। काकचिञ्चिकाप्यत्र रत्नमा०। काकचिञ्चाशब्दे उदा०। “रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकचिञ्चिकाफलसदृशानि” सुश्रु०।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भवतुल्ये आकस्मिकन्याये तद्गुत्पत्त्यादिर्यथा “समासाच्च तद्विषयादिति” पा०छ। अस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे, सह सुपेति वा समास०, इवार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम् इत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमन देवदत्तागमनस्योपमानम् तालपतनं दस्यु भिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानम् इति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्पद्यते। काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थे तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु देवदत्तवधादिः छप्रत्ययार्थ। “यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रते। तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्” चन्द्रालोक०। “फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति” नैषधी०।

काकतिक्ता स्त्री काकमांसवत् तिक्ता। काकजङ्घाया भावप्र० काकजङ्घाशब्दे विवृतिः। (कुंच) २गुञ्जाया रत्नमा०। तयोः काकमांसस्येवातिक्तत्वात्तथात्वम्।

काकतिन्दुक पु०काकस्येवक्कालकस्तिन्दुतिन्दुकः, काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुक। (कुँचिलिया) (माकड़ातेंडु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र०। तत्पर्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा “तिन्दुको यस्तु कथितो जलजो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। परं व्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्” अत फलपरत्वात् न०। [हेमच०।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्त्यस्य अच्। कालागुरुणि

काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः। काकनासायाम्” भावप्र०। काकनासाशब्दे विवृतिः।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्द्धफलेऽस्याः ठन्। गुञ्जायाम् रत्ना०।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदर्क ईषद् ‘खं तुण्डते तुडि ड—वधे अण् उप०स०पा० गौरा०ङीष्, सुग्ध० पण ईष् इति भेदः। १राजरीतौ स्पयोग्ये पित्तले (गिलटीकरापितल) तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दुःखनाशकत्वात् तथात्वम्। काकतुण्ड इवाकारोऽस्या अच् गौरा०ङीष्। (कैओयाठोटा) २काकनासावृक्षे च।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अनर्थकः प्रयत्नो यत्र। निष्प्रयोजनाम्बेषणयुक्ते न्यायभेदे।

काकध्वज पु०काकमोघज्जलं वाप्य ध्वज इवास्य। वाडवाग्नौ त्रिका०। तस्य समुद्रादुत्क्षक्रान्त्या ज्वालया जातवाष्पस्य तत्केतमतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम्।

काकनामन् पु० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम-णिच्-कर्मणि कनिप्। वकवृक्षे रत्नमाला तस्य कटुयाकत्वेन काकारोहणेनापि नामितत्वात् तथात्वम्।

काकनास पु० काकस्य नासा तद्वर्णः फलेऽस्य। विकङ्कतवृक्षे (वैंइचि) राजनि०। तस्य फलस्य काकनासातुल्यकृष्णत्वात्तथात्वम्।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः। काकजङ्घायाम् (कैओठेङ्गा)। भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तं यथा—“काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः। कफघ्नी वमनी तिक्ता शोथार्शःश्वित्रकष्टनुत्”। स्वार्थे कन्। काकनासिका तत्रार्थे अमरः। सा च त्रिष्टति राजनि०।

काकनीला स्त्री काक इव नीला। जम्बुभेदे। राजनि०।

काकन्दि(न्दी) स्त्री देशभेदे। वा ङीष्। तत्र भवार्थे दीर्घान्तात् वुञ्। काकन्दक तत्र भवे त्रि०।२तद्देशवासिषूपचारात् तेषायुधजीविनः। संघपरत्वे तत० दामन्यादि० स्वार्थे छ। काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुधजीविसंघे।

काकपक्ष पु०काकस्य पक्ष० तदाकारोऽस्त्यस्य अच्।(काक्पाटा) काकजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽध०कर्णपार्श्वस्थे केशभेदे।“स इत्यघूलचलकाकपक्षकैः” “काकपक्षधरमेत्य याचितः” “तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ” “काकपक्षधरेऽपि राघवे” इति च रघु० “काकपक्षधरौ युवा” पद्मपु० रामवनवर्णनम्।

काकपद पु० “पादौ द्वौ स्वन्धयुगलस्थौ क्षिप्ता लिङ्गं भगे लघु। कामयेत कामुकां कामी बन्धः काकपदो मतः”

रतिमञ्जर्य्युक्ते १रतिबन्धभेदे । काकस्य पदं पदमानम् । २काकपदतुल्यपरिमाणे न० । तत्परिमाणेन शिरसि शिखास्थापनं स्मृतौ विहितम् । काकस्य पदाकारो ऽस्त्यस्य अच् । ३काकपदतुल्याकारे ग्रन्थलेखनकाले ऊर्द्धमधोवाभिज्ञपङ्क्तिलेखने प्रकृतपाठत्रुटिसूचके रेखा-विशेषे । लेखकसंप्रदायप्रसिद्धि० ।

काकपर्णी स्त्री काक इव कृष्णं पर्णमस्याः काकमीषज्जङ्घ पर्णोऽस्या वा गौरा० ङीष् । शूद्रपर्ण्यां भावप्र० तस्याः काककृष्णपर्णत्वात् ईषज्जङ्घायुक्तपत्रत्वाच्च तथात्वम् ।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः । (कुचिला) कुपीलौ । राजनि० स्वार्थे कन् । तत्रार्थे भावप्रकाशोक्ततद्गुणादि काकतिन्दुकशब्दे उक्तम् ।

काकपुच्छ पुस्त्री काकस्येव पुच्छो यस्य । कोकिले शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् । किन्तु "पुच्छाच्चेति" वार्त्ति० वा ङीष् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका० । कोकिला हि स्वाण्डस्फोटनासमर्थतया काकाण्डं तन्नीडात् निष्कास्य स्वाण्डं तत्र स्थापयित्वा काकद्वारा स्वाण्डपोषणात् कोकिलस्य तथात्वम् ।

काकपुष्प न० काकवर्णं पुष्पमस्य । गन्धपर्णे राजनि० ।

काकपेय त्रि० काकैरनतकन्धरैः पीयते पा—यत् "तटैर-धिकार्थवचने" पा० स० । पूर्णोदकत्वेन प्रशस्ते काकै-पेये नद्यादौ । "काकपेया नदी" सि० कौ० ।

काकफल पु० काकप्रियं फलमस्य । निम्बवृक्षे राजनि० । तस्य तिक्तत्वेऽपि काकस्य तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम् ।

काकवन्ध्या स्त्री काकीव वन्ध्या पु वत् । काकीवत् एकमात्रसुत-जननेन वन्ध्यात्वप्राप्तायां स्त्रियाम् काकस्य सकृत्प्रजत्वञ्च काकरवशब्दोक्तप्रमाणादवसेयम् । "काकवन्ध्या च या नारी मृतापत्या च या भवेत् । बह्वपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकबलि पु० ४त०। काकेभ्योदेयेबलौ काकरवशब्दे विवृतिः

काकभाण्डी स्त्री काकस्य ईषज्जस्य सुखनिवासहेतुकस्य भाण्डी वृक्षभाण्डमिव । महाकरञ्जे राजनि० । तत्फल-स्थिरत्वात् सुखात् ईषज्जस्य तत्र वासात्तथात्वम् ।

काकभीरु पु० ५त०। पेचके त्रिका० ।

काकमद्गु पु०काक इव कृष्णो मद्गुः दात्यूहे खगे त्रिका० "हत्वा हृत्वा स दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते" भा०अनु० ११२० श्लो० ।

काकमर्द पु० काकं मृद्नाति मृद अण् उप० स०। (माकाल-ममा) इति ख्याते महाकालवृक्षे राजनि० । स्वार्थे कन् । 'काकमर्दकोऽप्यत्र' रत्नमाला ।

काकमाची स्त्री काकान् मचते मचि—अण् पृषो० नलोपः गौरा० ङीष्, शृङ्ग० अण् ईप् । कट्फललतायाम् । (कठेया गुड्कामाइ) इति ख्याते वृक्षे भावप्र० । तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा—"काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी । काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा । तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शो ज्वररोगजित् । कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी" 'काकमाचिजनितं मृदुशाकं वेशवारमिलितं शुभवासम् तप्ततैलतलनेन सुपाकं कैरवाक्ष न कृतं कृतवासम्" इत्यत्र वैद्यके चव पाठान्तरपि "ङ्यापोरिति" पा० ह्रस्वः इति बोध्यम् । स्वार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमातृ स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य तत्फलप्रिय-त्वात् । काकमाच्याम् । राजनि० ।

काकमुद्गा स्त्री काकेन ईषज्जेन मुद्गं गच्छति गम-ड । मुद्गपर्ण्याम् अमरः ।

काकयव पु० काकमीषज्जयवमत्र तादृशो यव इव नीरस-त्वात् । (कागुडा) इति ख्याते पदार्थे "यथाऽफलाः षण्ढतिलाः यथा चर्ममया मृगाः । तथैव मावकाः सर्वे यथा काकयवा इव" भा० १०५ अ० । "काकयवा निष्फलत्वबाध्यानि" नीलकण्ठः ।

काकरुत न०काकस्य रुतम् । काकशब्दे । काकादिरवादेः भावि-शुभाशुभसूचकतया शकुनत्व यथाह वृ०स० ९५अ० । "प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः करायको वामे । विपरीतमन्यदेशेषु वर्धमानप्रसिद्धिरेव । वैशाखे निरुपहते वृक्षे नीडः सुभिक्षशिवदाता । निन्दितकण्टकिशुष्के-ष्वसुभिक्षभयानि तद्देशे । नीडः प्राक्शाखायां शरदि भवेत्प्रावृडपरस्याम् । याम्योत्तरयोर्मध्या प्रधान-वृष्टिस्तरोरुपरि । विदिक्षु मण्डलवृष्टिर्न्यूना शार-दस्य निष्पत्तिः । परिवेष्टवो सुभिक्षं मूषकमन्तु वायव्ये । शरदर्भगुल्मवल्लीधान्यप्रासादगेहनिम्नेषु । शून्यो भवति स देशश्चौराऽनावृष्टिरोगार्त्तः । द्वित्रिचतु-ःशावत्वं सुभिक्षदं पञ्चभिर्नृपान्यत्वम् । अण्डावकिरण-मेकाण्डताप्रसूतिश्च न शिवाय । चोरकवर्णैश्चौराम्ले-मृत्युं सितैश्च वह्निभयम् । विकलैर्दुर्भिक्षभयं काकानां निर्दिशेच्छिशुभिः । अनिमित्तसङ्घातैर्ग्रामभयं क्षु-

ध्रुवं प्रयायङ्गिः । रोधककाकारैरभिघातो वर्गवर्गस्थैः । अभयाय तुण्डपक्षैश्चरणविघातैर्जनानभिभवन्तः । कुर्वन्ति मनुष्यविं निशि विचरन्तो जननिनाशम् । सव्येन खे भ्रमद्भिः स्वभयं, विपरीतमण्डलैश्च परात् । अत्याकुलं भ्रमद्भिर्वातोद्भ्रान्तो भवति काकैः । ऊर्ध्वमुखाश्चलपक्षाः पथि भयदाः क्षुद्भयाय धान्यचयम् । सेनाङ्गस्था युद्धं परिमोषं चान्यभृतपक्षाः । भस्मास्थिकेशपत्राणि विन्यसन् पतिवधाय शय्यायाम् । मणिकुसुमाद्यवहनेन सुतस्य जन्माङ्गनायाश्च । पूर्णाननेऽर्थलाभः सिकताधान्यार्द्रमृत्कुसुमपूर्वैः । भयदो जनसंबाधाद् यदि भाण्डान्यपनयेत्काकः । वाहनयानोपानच्छत्रच्छायाङ्गकुट्टने मरणम् । तत्पूजायां पूजा विष्ठाकरणेऽन्नसम्प्राप्तिः । यद् द्रव्यमुपनयेत्तस्य लब्धिरपहरति चेत्प्रणाशः स्यात् । पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिके, सिते रूप्यम् । सक्षीरार्जुनवञ्जुलकूलद्वयपुलिनगा रुवन्तश्च । प्रावृषि वृष्टिं दुर्दिनमनृतौ स्नाताश्च पांशुजले । दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः । सलिलमवलोक्य विरुवन् वृष्टिकरो ऽब्दानुरावी वा । दीप्तोद्विग्नो विटपे विकुट्टयन् वह्निकृद्विधुतपक्षः । रक्तद्रव्यं दग्धं तृणकाष्ठं वा गृहे विदधत् । ऐन्द्रादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः । राजभयचोरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति । शान्तामैन्द्रीमवलोकयन् रुयाद्राजपुरुषमित्राप्तिः । भवति च सुवर्णलब्धिः शाल्यन्नगुडाशनाप्तिश्च । आग्नेय्यामनलाजीविकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च । याम्ये माषकुलत्था भोज्यं गान्धर्विकैर्योगः । नैरृत्यां दूताश्वोपकरणदधितैलपललभोज्याप्तिः । वारुण्यां मांससुराम्बुधान्यरत्नाप्तिः । मारुत्यां शस्त्रासवकरोजफलौघवायनाप्तिश्च । सौम्यायां परमान्नाशनतुरगाम्बराप्तिः । ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्घृतपूर्णानां भवेदनडुहश्च । एवं फलं गृहपतेर्गृहपृष्ठसमाश्रिते भवति । गमने कर्णसमश्चेद्वेगाच्च न कार्यसिद्धये भवति । अभिमुखखगेऽपि यातुर्दिवसनिशिनिरर्थदेशनाशम् । वामे वामितवादी दक्षिणपार्श्वेऽनुयायते यातुः । अर्थापहारकारी सम्पुरोगो ऽर्थसिद्धिकरः । यदि वाम एव विरुवन् तदैव करोतिकरो ऽनुलोमगतिः । अर्थस्य भवति सिद्धिः प्राच्या दक्षिणेनैवम् । वामः प्रतिलोमगतिर्विरुवन् गमनस्य विघ्नकृद्भवति । तत्रानन्तरं फलं वदति गतागतं गमने । दक्षिणविरुतं कृत्वा वामे विरुवन्दुर्भिक्षतमाप्तिः । प्रतिवाम्य

पुरो यायाद् द्रुतमप्यर्थोऽभिमतोऽतिमहान् । प्रतिवाम्य पृष्ठतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं धनलब्धिः । एकचरणोऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरहेतुः । दृष्ट्वार्कमेकपादस्तुण्डेन विलिखेद्यदा सपिच्छानि । परतो जनस्य महतो वधमभिधत्ते तदा विहगः । वल्लीयुते चैत्ये विरुवति यान्ते वलस्य भङ्गाय । आकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते क्षेमकृद्यातुः । सुस्निग्धपत्रपल्लवकुसुमफलानम्रमधुरमिष्टेषु । सक्षीरात्रणसुस्थितमनोज्ञवृक्षेषु चार्थकरः । निष्पन्नसस्यशाद्वलभवनप्रासादहर्म्यहरितेषु । धान्योच्चयमङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमदः । गोपुच्छस्थे वल्मीकगे ऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य । सद्यो ज्वरो महिषगे विरुवति गुल्मे फलं स्वल्पम् । कार्यस्य व्याघातस्तृणकूटे यामगे ऽस्थिसंस्थे वा । ऊर्ध्वाग्निप्लुष्टे ऽशनिहते च काके वधो भवति । कण्टकिमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कलहश्च । कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्धः । छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे । पुरतश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनमाप्तिः । मृतपुरुषाङ्गावस्थितो ऽभिघातं करोति मृत्युभयम् । भग्नवस्थि च चञ्च्वा यदि वायसस्तिमङ्गाय । रज्जूस्थिकाष्ठकण्टकिनिःसारशिरोरुहाननो वदति । भुजगभयदं ह्रिलूकरभस्माग्निमयाध्वसृभमयः । सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्थसिद्धिर्वाञ्छिता यातः । धूम्रन् पक्षाव्ध्वांगने च विघ्नं स्नकः कथति । यदि मरुतां परुषा यद्रौ रादाव यायते भयम् । पापाद्धस्ते च भयं हिंसा पूर्वोधिक्युतिश्च । अन्योऽन्यभक्ष्यसङ्क्रामितानने तुष्टिरुत्तमा भवति । विशेषः स्त्रोलाभो दम्पत्योर्यातो-ऽनुपरत् । प्रमदाशिरस्युपगतपूर्णकुम्भसंस्थे ऽङ्गनार्थसम्प्राप्तिः । घटकुम्भे सुतविपद् घटोपदघ्नेऽन्नसम्प्राप्तिः । स्कन्धावारादीनां निवेशसमये स्वरंचलत्पक्षः । धूनयते ऽन्यस्थानं निवसपक्षस्तु भयमात्मम् । प्रविशन्ति हंसादीन् सन्धियन्ति विनाशितं ध्वाङ्क्षे । अविशेषैः प्रीतिहिंसतां मुखं विरोधश्च । शुकरसंस्थे पद्माले मकरे द्विगेऽर्थाप्ति । वेणं करोदुष्टंस्थे कोचिपलाकुरर्धं तु चरे । वाहनलाभो ऽथगते विरसासुसर्वाविलि चरन्यातः । चञ्चे ऽप्युद्गयन्तो यातारं कार्यसिद्धिकरः । हानिं पक्षविसर्गे दिक्चक्रे यथाथा वर्णादिकम् । तत्रसचारविधेऽस्मिन् शुभदोषकरं दिवास्रमास् । या इति वायस सतं प्रतिषयसंस्थ निष्पदं प्रोक्तम् । वदति कालकौशी

क इति रुते स्निग्धमितासिः। कट इति कलहं कुरुकुरु, कर्कशं च कटकटेति दधिमज्जनम्। केके विरुतं कुरु वा धनलाभं यायिनः प्राह। खरे खरे पथिकागममाह कखाखेति यायिनो मृत्युम्। गमनप्रतिषेधकमाखखखख यद्योऽभिवर्णाय। काकेति विघातं काकटोति चाङ्गारदूषणं प्राह। प्रीत्यास्पद कणकणेति मन्यमेवं कगाकुरिति। करकौ विरुते वर्षं गुडपञ्चाखाय, खचिति वस्त्राभिः। कलयेति च सयोगं शूद्रस्य आक्रमणैः शोकम्। फडिति फलाभिः फलशाकदर्शनं टडिति प्रहाराः स्युः। स्तोत्रामः स्तोति रुते गडिति गवां, हुडिति पुष्पाणाम्। गुडाय टाकुटाकिति गुरु वज्रिमयं कटेकटे कलहः। टाकुलि चिचिटचि केकेकेति सुरस्त्विति दोषाय। काकद्वयस्यापि समानमेतत् फलं यदुक्तं रुतचेष्टिताद्यम्। पतत्त्रिणो ऽन्येऽपि यथैव काको वन्याः स्ववस्त्रोपरिदृष्टिणो ये। स्वर वर्जितचराणां व्यत्ययो मेचकाले मधुरसविरुतच्च शेषकाले भयाय। मधु भवननिवेशं तत्करोत्याशु शून्य मरणमपि निलीनाम लिका मूर्ध्नि नीता। चिनिविपन्त्यः सलिले ऽण्डकानि पिपीलिका वृष्टिनिरोधमाशु। तरुस्थलं चापि नयन्ति निम्नात् यदा तदा ताः कथयन्ति वृष्टिम्। कार्य्ये तु मूलशकुने ऽन्तरजे तदह्नि विन्द्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः। प्रारम्भयानसमयेषु तथा प्रवेशे ग्राह्यं क्षुतं न शुभद क्वचिदप्युशन्ति। शुभं दधायाकर्मविघ्नसिद्धिं मृत्यामिरन्यामथ वा वदायात्। दृष्टस्य सिद्धिमगमानमतं वदन्ति ते नामवितुर्थपक्ष। कोपादूर्ध्वं शकुनिविरुत निष्फलं प्राक्तरेकं तन्ताभिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्तस्य षट् च। प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यभिष्टस्तृतीय"।

काकस्य वर्णादिभेदेन विप्रादिभेदकथनपूर्व्वकं कालभेदेन तद्रुतादिफलमुक्तं वसन्तराजशाकुने यथा

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां मूर्द्धि स्थितं शाकुनमानितानाम्। अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिः पूर्वादिकानामहरक्रमेण। ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते। वर्णाकृतिभ्यां कथिताभिधाभ्यां सदाभियुक्तैरुपलक्षणीया। ह्रस्वप्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो हठस्वरं कृष्णवपुः स विप्रः। स्निग्धाङ्ग नीलाङ्गविमिश्रवर्णः स्यात् क्षत्रियस्तीक्ष्णरवोऽतिशूरः। सं पाण्डुनीलं चितनीलवक्षः नीलाङ्घ्रिकूटो रटितश्च वैश्यः। भस्माभविभूरिककारशब्दं शूद्रः कषाङ्गचपलो निरुक्तः। विक्षतरूक्षास्ततनुर्विशालो यं कन्दरादीप्ररवं बिभर्त्ति। स्थिरारवः स्वैरसमेतबुद्धिः काकोऽन्त्यजातिं खलु पञ्चमोऽन्त्यः। द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो याम्यः स काकः खलु सुस्वरत्वात्। तथा हते ह्यामगवो निरोधं श्वेतश्च निन्द्योऽस्तु तद्दर्शनेऽसौ। विप्रं स्फुट जल्पति पृच्छ्यमानो नूनं ततः क्षत्रियजातिराह। आख्याति वैश्यस्तु विवाचनेन जनीति शूद्रो वचिदागतोमात्। मन्दं कृतं जल्पति कृष्णवर्णं यदा समन्तं विहगोऽन्त्यजातिः। यद्यस्तिवप्रातद्याङ्पदैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण। शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन्। न क्वापि रौद्रो रटितं प्रशस्तं सर्वत्र शस्तो मधुरश्च रवः। दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण विरौति दीप्ताभिमुखः स काम्यम्। निष्पाद्य निर्वापयते च सम्यग्दीप्तोऽग्रपक्ष शान्तरवो हि सिद्धेर। शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय शब्दं प्रविश्याय पुनः प्रदीप्ताम्। यो रौति काको मधुरस्वरेण कृत्वा विरुडं स ददाति सिद्धिम्। विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं तत प्रशान्ताभिमुखो विरौति। यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यवश्यक्कार्याणि सर्वाणि पुनः करोति"। विप्रादिच।

सूर्योदये पूर्वदिशि प्रशस्तस्थाने स्थितो यो ऽभिमुख विरौति। मार्गं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं स्त्रीरत्नलाभं च करोति काकः। ध्वाङ्क्षः प्रभाते यदि वह्निभागे विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे। शत्रून् प्रणाशत्यचिरादिमहः प्रयाति योषित् समवाप्यते तत्। रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां काकः समावेदयतेऽतिदुःखम्। रोगार्त्तिमृत्युं परुषस्वरेण रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम्। नैरृत्यमाने यदि च प्रभाते करोति काक सहसा विरावम्। क्रूरं तत कर्म्म समभ्युपैति दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः। प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः। स्त्रीवस्त्रभूषणपुरुषागमश्च बलि बलेन चार्थं तदा स्यात्। ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनाश्रयस्थे वस्त्राद्यवासाभिमतागमाः स्युः। धान्यागमः प्राक्तनवर्तिनाश स्यादन्यदेशे गमन स्वदेशात्। दिश्युत्तरस्यां रुवः प्रभाते निरीक्षमाणो बलिभुग् नराणाम्। ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम्। दिशीशकाले यदि रौति काक आगच्छतश्चाद्दर्शितान्त्वजातो। स्याभेर्निमित्त

प्रियवस्तुलाभो भवेत्तदा रोगवतोऽवसानम्। मध्यप्रदेशे स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण। अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः”। इति सूर्य्योदये काकशकुनम्। “पूर्व्वस्य यामे प्रथमे सशब्दः काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्ध्यै। अभीष्टलोकागमनं तथा स्यान्नष्टार्थलाभो नियतं नराणाम्। आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभविद्वेषिवधौ भवेताम्। कृतान्तभागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी। नैरृत्यकोणे प्रिययोषिदाप्तिर्मिष्टाशनं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः। दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी। वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च। सौम्ये च भीतस्करशोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता। ईशानदेशेऽभिमतेन सङ्गस्त्रासो हुताशात्कलहो लोकसङ्गः। मध्यप्रदेशे सुखकामभोगसम्मानसम्पद्द्रविणेष्टसिद्धिः”। इति प्रथमप्रहरे शकु०। “प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति। चौराद्भयं व्याकुलता च वह्नेर्जायेत काचिन्महती च शङ्का। कृतान्तदेशे नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः। याम्ये तु दृष्टिर्महती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात्। रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः क्षोभोऽन्नलाभाखिलरुक्प्रणाशाः। भवेत् प्रतीच्यां प्रबला बलाप्तिर्योषागमो दृष्टिसुवर्षणं च। समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमस्तोषितान्नलाभः। सौम्ये गणेष्टागमनं जयं च रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये। महेश्वराशाविरुतश्च काकश्चौराग्निसन्त्रासविरुद्धवार्त्ताः। प्रयोति कुर्व्वन् रटनैरकुर्व्वन् सदार्य्यगुर्व्वागमनं जयं च। मध्यप्रदेशे प्रहरे द्वितीये काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम्। मिष्टान्नभोज्यं च ददाति पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः”। इति द्वितीयप्रहरश०। “ऐन्द्र्यां विरुच्य प्रहरे तृतीये दृष्टिं तथा चौरभयं प्रयोति। कृष्णस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्राशुभकार्य्यसिद्धिम्। वह्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा। भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावैर्भयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धैः। ककुभ्यवाच्यां कुरुतेऽतितूर्णं रोगं तथाप्तागमनं विरुद्धम्। शुद्धानि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्व्वाणि तस्य स्वतया नराणाम्। क्रव्यादृदेशे जलदागमः स्यान्निष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति। स्पृष्टागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति यात्राश्च च कार्य्यनाशः। स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो दूराध्वयानं सुहृदागमश्च। योषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता यात्राश्च रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः। वाताश्रये दुर्द्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनष्टार्थसमागमश्च। सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्तिर्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता। यामे तृतीये विरुवन्नुदीच्यां कार्य्यार्थलाभो नृपलेखकानाम्। भोज्यप्रदश्च शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च। दिश्यन्धकारेः कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानिकरी कुशब्दः। मध्यप्रदेशे तिष्ठतस्तु साध्यां भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति”। इति तृतीयप्रहरशकु०। “ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयदृष्टिरोगाः। वह्नेर्विभागे भयरोगमृत्युं मिष्टागमो वायसभाषितेन। याम्ये रवे तस्करवैरिभीती स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः। स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृष्टिरभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम्। दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः। आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्भयं च। वायव्यभागे करटस्य शब्दैरायाति योषित् प्रियमानिनी या। ध्रुवं प्रवासी दिनसप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च। कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता। वैश्याङ्गनाप्तिस्तुरगादिरूढा यात्रा विरुद्धे म्रियते च रोगी। स्थाणौ स्थितः स्याद्बलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता सहजो विनाशः। मध्यप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः”। इति चतुर्थप्रहरशकु०। “यद्भाषितं शाकुनिकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण। तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः। रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रयच्छन् शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति। तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै दीप्तास्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम्। यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन्। ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो विरुवन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम्। काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति। शान्ताश्रितं शान्तदिगीक्षणेन कृतारवोऽल्पं कथयत्यनिष्टम्। शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन्। ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम्। आकारचेष्टास्वभावविशेषात्सारिकाशादिनयोः क्रमेण। सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति सम्यक् च ते काकरुतं मनुष्याः”। इति काकरुते दिक्चक्रभेदशकु०। “वंशकाकमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभुजो

यथाक्रमम् । आलयाख्यविचारसुन्दरं शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरुपद्रवेषु द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीडम् । निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु द्रुमेषु दुर्भिक्षमक्षेममथेतः । प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखामाश्रित्य काकेन कृतः कुलायः । तद्वृष्टिरिष्टा शकुनप्रमोदो नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः । आग्नेयशाखारचिते च नीडे स्यादृष्टिरिषार्त्तिभयं कलिश्च । दुर्भिक्षमत्युग्रदेशभङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् । याम्यां तु शाखां च वायसेन नीडे कृतेऽस्य जलपातमाहुः । व्याधिप्रकोपं मरणं समन्तादन्नक्षयं शत्रुविरोधितां च । नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीडे तथाल्पमेवं वर्षति वर्षकाले । पीडा नृणां विग्रहचौरभीतिदुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यजस्रम् । नीडे कृते पश्चिमवृक्षशाखामाश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः । नीरोगता क्षेमसुभिक्षवृद्धिः सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नीडे प्रभूतवातात्यजलाश्च मेघाः । स्यूर्मूषिकोपद्रवसम्भवश्च पक्षद्वयोद्वेगमहारिरोधाः । कौबेरशाखामधिकृत्य नीडे कृते भवेत् प्रावृषि वृष्टिरिष्टा । भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्यनीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् । ऐशानशाखासु च वृष्टिरल्पा वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः । शाखान्तराणां कलहप्रवृत्तिर्मर्य्यादया हीयत एव लोकः । क्ष्मापनीडे त्वतिवर्षकाले मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः । तथापि वृष्टिर्न भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् । अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं विद्याच्च भूमौ बलिभुक्कुलाये । शुष्के च वृक्षे क्षमराष्ट्रनाशौ प्राकाररन्ध्रे च भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वल्मीकरन्ध्रे प्रतिष्पोष । काकस्य नीडे रुगवृष्टिदोषैर्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः” । इति काकनीडशकुनम् । अथ काकाण्डशकुनम् । “एकं भवेद्वारुणमग्निसञ्ज्ञं द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव मण्डानि काक्याः परिकीर्त्तितानि । काक्या भवेद्वारुणमण्डकं चेत् पृथ्वी तदा नन्दति सर्वशस्यैः । नन्दप्रवर्षोऽनलस्य चैकेऽण्डे नोप्तस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः । जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे खादन्ति कीटा शलभा शुकाद्याः । क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः”। इति काकाण्डम्• । “आत्मानिमित्तानि च कीर्त्तयामः सन्तप्रजानां शकुनानि यानि । विशाद्य तानि प्रजहात्यनर्थानर्थांश्च सर्वान् कुरुतेऽस्यमीनः ।

भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं त्वं प्राणिषु प्राणिषि सर्वकालम् । शुभेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु तुभ्यं खगेन्द्राय चलत्प्रणाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् । उदीर्य्य कार्यं निजमध्यगेन विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् । वामेन शब्दं मधुरं विरुवन् प्रयाणं स्ववामेन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्चाशुभप्रदेशे तु तदन्यरूपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । वाञ्छं करोतीप्सितकार्य्यसिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च । वामे स्वनं रौक्षलोमयायी यो वायसो ऽसौ भयकार्यसिद्धैः । स्थातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ विद्धौ, विरुद्धौ विपरीतमूर्त्तौ । पृष्ठे विरावं मधुरं विलुवन्ननुव्रज चापि गतो हिताय । मार्गेण यातारमनुव्रजन्तं वर्तेऽपि कार्ये कथिता विघ्नाः । कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति ऊर्द्धस्थितो यो मुदमादधाति । कण्डूयते यः शिरोऽङ्घ्रिणाऽसौ पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति । शाखे नगानां नियतं गजाग्निं नगेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् । तरङ्गमे वाहनभूमिलाभं करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रमत्तलाभं विजयं च कूपे, क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यसिद्धिम् । पूर्वे घटेऽश्मिव भस्माग्निवह्निं ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते भयञ्च । प्रासादधान्योच्चयहर्म्यपृष्ठनिम्बप्रवालाविशाद्वलादौ । ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनधान्यलाभं रौति प्रियं यच्छति सुन्दरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो तथा घटाद्येषु तृणपीठे । स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्टं स्त्रीणां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । अन्नाद्यविण्मांसफलपुष्पमत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव । भक्ष्यवाली ऽभिमतार्थसिद्धैः मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः । नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य काकस्य शब्देर्निताधनाप्तिः । शवाधिरूढस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् स्वजनेन वाञ्छम् । गोपृष्ठदूर्वातृणगोमयेषु तनोति सर्वत्र विलोकितापं । आहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् । धान्यं यवं वा दधि वापि धान्यं विरौति पक्षाद्विविधलाभकारी । करोति लाभं पुरतः स दृष्टो यस्यास्ति वक्त्रे कुसुमाम्बुजकम् । वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्पच्छायाफलाढ्येषु सकृत्प्रलक्ष्ये । शब्देन विध्वस्तसकलपराधा सदैव सर्वाणि समीहितानि । प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां स्त्रीलब्धसौख्यं करटोऽधिरूढः । भस्मादिकूटेषु तथाश्मपाने गोपृष्ठतो सौभिताधनाप्तिम् ।

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं प्रधत्ते। क्रोडस्य पृष्ठे धनमर्थलाभं तथैव पृष्ठे धनलग्नपङ्के। सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति। कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः करोति काष्ठमधिष्ठितश्च। यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यत्राभिमुखोऽभ्युपैति। यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या कृतारवः पातयते स रक्तम्। वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य। वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं विधाय वामो रुतः एव तेन। प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन कृतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात्। वल्मीकरन्ध्रादि च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै। गोपुच्छवल्मीकलतासदर्भं रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय। स्यात् पृष्ठतोऽङ्गारचितास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करवर्षणं च। रुवन् पुरो हानिरुजौ करोति मृत्युं पुनर्निष्ठुरघुष्टमन्दः। प्रसार्य्य रिक्तं वदनं स वामो सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ। वामोऽध्वसूकपातभयं क्षतिं वा सन्ताडयन् वा रथचर्म्मखण्डम्। पश्चादस्थिभङ्गं प्रथमस्थिभङ्गबन्धौ वधं जल्पति युध्यमानः। वामोऽपि रोगं कुरुते विपक्षे तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यमाशौ। पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रूक्षं प्रकण्टके मृत्युमुपादधाति। बन्धो भवेद्वृक्षभग्नशाखे बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात्। रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे सदा भवेता कलिकार्य्यसिद्धी। छन्नाधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः। अवस्कराम्भस्तृणकाष्ठकूपभस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम्। वल्मीकरन्ध्राकचगुच्छकाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि। अङ्गाररक्तोत्पलकर्परास्थि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम्। पुण्यक्षयः पापसमागमश्च सहङ्क्षयं रोगसमुद्भवश्च। बन्धो वधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च। अर्द्धाननस्थस्वपक्षयुग्मः काकः कुमारी विदधाति कलुम्। छायाशुभच्छत्रघटास्थियानवरादितकाष्ठादिककुट्टनानि। वह्नौ चितैकाङ्घ्रिरुपेतचञ्चौ दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च। काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो मुखाधिकाभयकरः स काकोऽसौ। तुरङ्गेभ पिच्छं विलिखन् रवेण यो रौति तूर्णं स निरीक्षते कम्। एकेन पादेन तथोपविष्टो भूते न यन्त्रं पुरतो जनस्य। विड्गोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्ध्नि तस्याऽनवद्यासरुजौ भवेताम्। यस्यास्थिखण्डं विसृजत्यसौ स प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य। प्रक्षप्रदेशे विरुवन् वियासौः कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम्। मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम्। नदीतटे वाऽथ रटन्नटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः। नैशाकुर क्वापि गतो हिताय न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम्। यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो रथे शास्त्रमृगस्तकेषु। आयाति यस्याभिमुखो बलस्य युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात्। सघ्नप्रकङ्कैः कटके नृपस्य काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि। संयुध्यमानैररिभिः समं स्यान्महाहवे सन्निरयुध्यमानैः। चिह्नध्वजच्छत्रलताधिरोहं समुद्यतं शस्त्रबलं प्रपश्यन्। आजौ जयं जल्पति भूमिपानां हतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः। गतिस्वरौ वायसस प्रयुक्तौ प्राच्या फलायोदितसैपरीत्यात्। एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतौ यथोदित तत्र यथागमार्थम्। दिग्ग्रामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपादितानि। प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः।" इति यात्राङ्ककाकरु०।

"स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि। प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तल्लक्षणाय क्रियते प्रयत्नः। निष्कारणं संवलिता रुवन्तो ग्रामेऽप्रनाशाय भवन्ति काकाः। रोधस्तु चक्राकृतयो वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयस्तु। विघातमाहुर्बहुवर्गसंस्था रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम्। लोकस्तु चक्षुश्चरणप्रहारैरुद्वेजयन्तं परचक्रहानिम्। यं स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति वृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ। जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षासु वृष्टिं भयमन्यदा तु। मध्यन्दिने नैर्ऋतगि यस्य काको विरौति रौद्रं विधुनोति वाक्यम्। हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य सुतं तथान्यो भवति प्रमादः। रुवन्नदृष्टस्तृणपूर्णवक्त्रो क्षुतासमीति करटः करोति। स्यात् प्रस्थितस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं द्विषतस्त्वयेण। छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विप्रं जले, पावपि कार्य्यनाशम्। करोति काको विरुवन्दरस्य प्रस्थायिनः स्थानगतस्य वापि। द्वारप्रदेशे रुधिराक्तविप्रो विरौति काकः शिशुनाशनाय। पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रूक्षं शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः। भूयस्तयोर्हि प्रविधाय पक्षौ काकः कुमारं प्रवस करोति। कुम्भोऽधिरूढः करटान्तरस्तु रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम्। द्रव्ये हृते वाऽपहृते खगेन विनाशवाभावपि ताडनस्य।

रक्तस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, चैवमत्र कार्पासमवे भवेताम्। प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्ध्या कृत्वाशु रौति सुरवः प्रदीप्ते। शान्ते प्रदेशे करटश्चिरेण समागतो रोगमपाकरोति। प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः शान्तस्वरो यः शुभमादधाति। यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति तद्व्यत्यये व्यत्ययकेऽवरक्तं। विरौति कुम्भे मणिकेऽथ वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः। उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखामादाय राजागमनाय काकः। अन्नादिविण्मांसपिशितादिभिर्यः पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ। मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे यतो विवाहार्थविधौ च काकः। इष्टार्थदोऽश्वादिकवाहनस्थस्त्वश्वत्थादिषु स्वच्छन्दनाम्नकारी। मध्यागमं जल्पति तोरणस्थो हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च। वायसः कुलकुलध्वनिं यदा व्याहरेन्नयनसौख्यदं तदा। अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं सर्वकार्यशुभदं वदन्त्यसौ। इह स्पष्टोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं शाकुनिका वदन्ति। यद्वायसो मैथुनसन्निविष्टो दृश्येत १यद्वा धवलः२ कदाचित्। उक्ते निमित्ते वसनप्रवासधनक्षयव्याधिभयप्रकाराः। बुद्धिप्रणाशाकुलतावसादा भवन्त्यमू तद्दर्शनेन। शमाय तत् स्वचितदुःखराशेः स्नानं वह्निस्तत्पूजनमेव कुर्यात्। आमीषभक्ष्या च सदक्षिणानि द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि। भयेद्दुःखेष्वप्युपघाताम्या शयीत भूमावशनाशनश्च। हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत्। अकालजातस्तमाददीत बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः। स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुरुभ्यः। देशे तु यस्मान्नृ तमेतदुग्रमालोक्यते तत्र समापतन्ति। अनावृष्टिदुर्भिक्षभयोपसर्गचौराग्निधर्मद्रव्यधर्मनाशाः। सर्वाणि तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि। अनाथगोभूमिवसूनि दद्यात् सुखं विदध्याच्च चाव-दन्दम्।” इति श्वानविशेषस्थितकाकचेष्टाप्रक०। अथ काकध्वनिभेदप्र०। “कवामिति क्षेमविधौ विरावः केकामितीष्टाशनपानहेतुः। करोति कुं कुमिति चार्थलाभं, कं कं ध्वनिं चाप्यनवाप्तलाभे। केकेनिति स्त्रीरवोमिदामैत्र भोगाय कांकामिति चास्कृतं स्यात्। अपगमनः क्व इत्यनेन गन्तु, कवं केवल इत्यनेन। कौं कौमितीदं शुभदामकारि कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय। क्रां क्रु मिति क्रामिति च त्वयोऽमी क्रा क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय। क्रां क्रामिति क्रौमिति च द्विकृष्णं क्रूं क्रूमिति क्रौं कुकु कू इतीदम्। रुतं प्रदिष्टं मरणाय कृष्णो गन्तुप्रयाणं कुरुते वागास्यः। क्रौं क्रौमितीष्टार्थविनाशनाय स्वकस्वकेत्यग्निभयाय शब्दः। कौकौति कोकामिति यः कश्चित् कुरुते स्यात् स मतो भयाय। स्यात् का इतीदं विफलं सदैव मिलाप्रदे स्यात् क इतीदमेव। काका इतीदं तु विवादकारि करोति काको वदति सशब्दं। आहारदोषाय च काकटीति स्यादाकुलं कुकु निनं रणाय। केके ध्वनिः काकुटि किटिकीति सर्वं त्विदं स्यात् पुरुकुसमाय। यत् का इति लिखादंहसेरेव शब्दद्वयं त्वाखकृते रणाय। कामित्यनं भाजनमायनश्च ददाति कृमिं कुककुर्मीतीदम्। यत्का इतीदं विरतं खरोत्तमतस्वरेणोच्चरितं प्रमादात्। तत्पाककौशनः नवदैन्ययुक्तः स वायसः कार्यविनाशनाय। कामिनं मकवकेति भोजयेच्चारवैस् कलिकलीति शाक्यम्। अभ्युपैति स्वरकमाभिते गोमित यवमवारवे मम। स्यात् कलिः ककधध्वनौ सर्वा जायते कककवाध्वनौ रवं। आप्नुयात् कुकुकुकुध्वनौ प्रियः सौदनं कटकटध्वनौ दधि। एवंप्रकारा बहवोऽपरेऽपि प्रशान्तदीप्ता बलिभोजनानाम्। भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचिदत्राभिरक्षाः खलु कश्चनेताः।” इति काकध्वनिभेदप्रकरणम्। “हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणैर्यत् बलिपिण्डयुक्ता। तदुच्यते सम्प्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिकामहृष्टाः। सदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकैर्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतः। गत्वा निवृत्तेऽहनि तत्र काका निमन्त्रणीया बलिपिण्डभोक्त्रे। प्रातस्तत क्षीरतरोरधस्ताद्धियोध्य विलिप्तेत च गोमयेन। भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य मध्येऽर्चयेत् भक्तमुरारिभानून्। इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधानाम्बुपवायुद्रविणेशशम्भून्। अभ्यर्च्य देवान् दिशि प्रभक्त्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान्। समोदकैः सम्यगेव वर्णोदिकाभिधानैः प्रयतो वदन्ति। अर्घ्योपचारैः पुष्पधूपनैवेद्यदीपावदर्शिताभिः। आमन्त्र्य काकान्वदविदिविरामाभ्याय तद्भावकमन्त्रयुक्तः। ततः प्रदेशे बलिमाज्ययुक्तं प्रयच्छेद् दद्याद् दधिपिण्डयुक्तम्। “उदीच्यां काकं समनागतः तं तदा प्रदेशे करटस्य चेष्टा।

स्वभ्योक्तताकुन्न शुभाशुभार्थं संचचरेन्निश्चलपाणि-पाद। पूर्वेण खादन् सुखवित्तहर्षं करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम्। काकोऽपनाशं दिशि दक्षिणस्यां नैरृत्यदिग्गोचरकत्यदिष्टं। जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-र्वायोर्दिशीतिप्रभवाल्पदृष्टिः। सौम्ये सुखारोग्यसमो-ह्निताथमैशानदेशे वितरत्यभीष्टम्। क्वो विलुप्ते करटैः समन्तात् कार्य्यं विमिश्रं परिभावनीयम्। बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति। क्षीरद्रुमा-रामचतुष्पथेषु सरित्समीपे त्रिदशालयेषु। देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः"। इति काकबलिदानप्रकृ०। "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः। दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभस्य यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः। गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्वं प्रतिपादितेषु। नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः। ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं तस्यां च पूर्वोदितमन्त्र-युक्त्या। मन्त्राच्युतेशायुपतिर्लोकपाला काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः। दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेश्य पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये। आभ्यर्च्चयेदक्षतपुष्प-धूपैर्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः। तेषु क्षिपेत् प्राग्दिग-नुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये। रूप्यं, तथा लौहलवं तृतीये, शेषं च कुर्य्याद्बलिपिण्डतुल्यम्। त्रिःसप्तकृत्वो विनिवेशपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभो-जनेभ्यः। मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः कार्य्यं विचा-र्य्याऽपसरेत्ततश्च। काकेन भुक्ते सुवर्णपिण्डे ज्ञेय नरेणो-त्तमभावकार्य्यम्। भुक्ते सरूप्ये फल मध्यमं स्याद्भुक्ते च लोहे त्वधमं प्रदिष्टम्। विवादमालिन्यविवादहृष्टिनैमाल्य-चिन्ताक्षयभोगरोगाः। सम्प्राप्नुवन्त्यपकार्य्यदेशाः इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीया। चेष्टा सुरामा विद-धाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षसङ्गैः। ग्रीवां तथोच्चां कुरुते सपक्ष स्वानं मनोज्ञं नयति द्रुमञ्च। एवंविधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ। अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति चेष्टाविपर्य्या-सतयान्यथात्वम्। पिण्डं समादाय यदि प्रयाति शान्तां दिशं गच्छति काकपक्षी। पूर्वं फलं तत् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र। काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं प्रयाति दीप्तां ककुभं तदाशीम्। अत्युत्तमं कार्य्यफलं प्रदद्यात् ततः समस्तं विनिहन्त्य-सत्यम्। द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रडीयते याम्य-दिगाश्रयेण। फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्ये खगो जल्पति कार्य्यजातम्। काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति। कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे"। इति बलिदाने पिण्ड-त्रयशकुनम्। "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारा-दपि सारभूतम्। पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम्। शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते। यत्काकभोज्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः। एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ स्वङ्गोमयाभ्यासपलेपितायाम्। सत्पञ्च-गव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम्। विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देयम्। भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दि-गनुक्रमेण। शचीन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम्। पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु न्यस्येत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु। सम्पूजितांस्तान् प्रण-वैश्च सर्व्वांस्ततोऽर्च्चयेत्तच्चिजनाममन्त्रैः। अर्घासनाले-पनपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः। अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः। मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनाय कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्। काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः। उद्वेगशोकौ विफलं प्रयाणे, हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये। याम्ये तृणापङ्कयमत्ययं स्युः पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु। स्याद्वारुणेऽभीष्टमकष्ट-साध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे। नाश्नोच तद्वि-षयमेव कार्य्यं भुङ्क्ते न यत् सिद्ध्यति सौम्यपिण्डे। सन्तापशोकौ विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च। पिण्डं न गृह्णात्यथ वा न भुङ्क्ते चञ्च्वा विक्षि-पति द्विजो यः। कार्य्येषु सर्वेषु स न प्रशस्तो ब्रवीति घोरं समरं च पुंसाम्"।

काकरुहा स्त्री काकस्य रोहति अन्तरीक्षे वृक्षान्तरात्तदा जायते। (परगाछा) वन्दाकवृक्षे त्रिका० ।

काकरूक पु० कुत्सितं करोति कृ—ऊक कोः कादेशः। १स्त्री-जिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणस्व-भावत्वम्। २निर्द्धने ३दिवान्धे ४भीरौ च त्रि०। तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम्। करणे ऊक। ५दम्भे पु०। दम्भेन धर्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम्।

काकेन लूयते लू—छिदि कर्म्मणि क्विप् लस्य रः संज्ञायां कन्। ६मेचके पु स्त्री हेमच०। तस्य काकच्छेद्यत्वा-त्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकल न०ईषत् कलो यस्मात् को कादेशः।१पीवास्थे उन्नतप्रदेशे (टुँटि)त्रिका०। ततो वा कप्। तत्रार्थे पु०हेमच०।"एकः काकलके नाशायास्तु" इति शरीरस्थसन्धिकथने "एकैका काकलकगलयोः" इति मेधीयस्थानोक्तौ च सुश्रु० केति कलो यस्य। २द्रोणकाके पु स्त्री शब्दर०स्त्रियां ङीष्। ईषत् क जलं लाति ला—क संज्ञायां कन्। षष्टिकधान्यभेदे तस्य मब्ब्लवर्णत्वमयत्वात्तथात्वम्। "षष्टिककङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः." सुश्रु०। "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः." भाव-प्रका० षष्टिकलक्षणपदह्ला तद्गुणा दर्शिता यथा— "षष्टिका मधुराः शीताः लघवो बद्धवर्चसः। वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशा गुणे" इति एवं सुश्रुतेऽपि।

काकलि(ली) स्त्री कल—इन् ईषत् कलिः कोः कादेशः। इदिकारान्तत्वात् वा ङीष्। सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ अमरः "सङ्कारकिसलयमकरन्दास्वादमत्तकलकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां काकलीकलकलेन" दशकु०। "उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः" सा० द०। काकलं गलस्थोन्नतप्रदेशाकारं अस्त्यस्य अच् गौरा०ङीष्। काकलाकारे-२चौर्य्यसाधने पदार्थे "फलितसुसकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तोगत्वा कस्यचिद्गृहं भित्त्वा" दशकु०। काकं काकवर्णमर्धफलं लाति ला—क गौरा० ङीष्। ३गुञ्जायाम्। "काकलीमूलं गुञ्जामूलम्" ज्योत०त० रघु०।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा। अबीजायाम् क्षुद्रद्राक्षायाम्(किस्मिस्)राजनि०।"अबीजाम्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः" भावप्र०।गोस्तनीशब्दे तद्गुणा दृश्याः।

काकलीरव पुंस्त्री काकली मधुराव्यक्तो रवो यस्य। १कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कर्म०। २काकलीरूपे रवे पु०। काकलीकलादयोऽप्यत्र।

काकवल्लभा स्त्री ६त०। काकजम्बूवे राजनि०। [राजनि०

काकवल्लरी स्त्री काकप्रिया वल्लरी शाक०त०। स्वर्णवल्ल्याम्

काकबिम्बी स्त्री काकप्रिया बिम्बी। काकतुण्ड्याम् राजनि०।

काकशीर्ष पु० -काक शीर्षमिवास्याः। बकवृक्षे जटाधरः। काकस्य तदग्रे शास्योग्यत्वात्तस्य तथात्वम्।

काकस्त्री प० काकस्य स्त्रीव भासत्वात्। बकवृक्षे शब्दचि०।

काकस्फूर्ज पु० काक स्फूर्जत्वम्, स्फुर्ज—आधारे घञ्। काकतिन्दुके राजनि०।

काका स्त्री ईषत् कं जलमत्, काक काकाकारोऽस्त्यस्य अच् वा। १काकनासाहके २काकोल्या ३काकजङ्घायाम् ४गुञ्जायां ५मलपूम् (काकोडुम्बरिकायाम्) ६काकमाच्यां मेदि०।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः। काकस्य एकं चक्षुर्यथा उभयगोलके पर्य्यायेण चरतः कार्य्यकारकमेवमेकस्योभयसंबन्धप्रापके न्याये।

काकाङ्गी स्त्री काकस्याङ्गं अङ्गमेवाकारोऽस्याः वा ङीष्। काकजङ्घाहव्ये अमरः। पक्षे टाप् काकाङ्गा तत्रार्थे रत्नमाला।

काकाची स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अञ्च-गतौ अच् गौरा०ङीष्, पा०, सुग्ध०मते ईप्। काकजङ्घाद्रव्ये शब्दरत्ना०।

काकाण्ड पु० काकस्य अण्ड इव फलं यस्याः पुंवत्। १महानिम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा "मायैः समान फलमातशुभ्रातक्कं काकाण्डफलं तथैव"। २कोलशिम्ब्याम् स्त्री गौरा०ङीष् तदन्त ३महाज्योतिष्मत्यां राजनि०। ६त०। ४काकस्याण्डे पुं न०।

काकाण्डोला स्त्री काकाण्डस्य दला उपमा फले यस्य पृषो० तलोपः। कोलशिम्ब्याम् राजनि०।

काकादनी स्त्री काकैरद्यतेऽसौ अद—कर्म्मणि ल्युट् ६त० ङीप्।१गुञ्जायाम् शब्दर०। २श्वेतगुञ्जायाम् राजनि० ३कुलिकवृक्षे (कुचियाखाड़ा) वृक्षे रत्नमा०।"मद्योनाम्-मारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत्" सुश्रु० इत्यत्र सुश्रुते "काकेयकागुदतिक्तपर्णीत्याद्युपक्रमे "सुसमः काकादनीलाङ्गलीत्यादिना" "समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः." इति श्लेष्मशमनतयोक्ता।

काकायु पु० काकस्यायुर्यस्मात्। स्वर्णवल्लीवृक्षे शब्दचि०।

काकार त्रि०क जलमाकिरति आ+कॄ—अच्। जलक्षायिणि। स्त्रियां टाप् सुग्ध० मते ईप् इति भेदः।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य। मेचके। हेमच०।

काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल—अण्। द्रोणकाके शब्दरत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इञ्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप्। पक्षे वाकिना० फिञ् कुक् च। काककायनि तदर्थे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

काकिणी स्त्री "काकिणी च चतुर्भागो माषकस्य पणस्य च" शु०त० नारदोक्ते १माषकचतुर्थभागे २पणचतुर्थभागे च। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी(णी) ताश्च पणस्तस्र" इति लीला०। "तस्मात् पण काकिणी वा फलं पुष्पमथापि वा। प्रदद्यात् दक्षिणां यत्र तत्र यथा च सफलो भवेत्" शु०त० एकः०। स्वार्थे कन्। काकिणिका तत्रार्थे "कृविकिलिय्यवहारेण यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा काकिणिकामात्रम्" भाग०१,१४,२।

काकिनी स्त्री १पणपादे २मानपादे ३वराटके च मेदि०। मानपादः निवर्त्तनपाद इति केचित् (कांकिडा) माषपाद इत्येव पाठो न्याय्यः काकिणीशब्ददर्शितनारदवाक्यैकवाक्यत्वात्

काकिल पु० ईषत् किरति कॄ–क कोः कादेशः रस्य लः। गलस्योन्नतदेशे (टुंटि) शब्दमा०।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। १काकयोषिति काकस्त्रीत्वात् २वायसीलतायाम् ३काकोल्याञ्च शब्दचि०

काकु स्त्री कक–उण्। १शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, अलङ्कारप्रसिद्धे २विकृतार्थकल्पके भङ्गादौ शब्देच। "कामेकान्ते सा रसिका काकुक्तेन" सा०द०।"प्रविशगदुरकाकुश्रावका स्त्रिग्धकण्ठा" माघ०। सा० द० "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" इति व्यञ्जनाहेतून् निर्दिश्य "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" काकुं लक्षयित्वा उदा० "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ" नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते" इत्युक्तम्।

काकुत्स्थ पुंस्त्री ककुत्स्थस्यापत्यम् शिवा० अण्। ककुत्स्थवंश्ये स्त्रियां ङीप्। ककुत्स्थशब्दे विवृतिः "काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणाम्" "स निर्विमिष्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति सत्वीम्" "अवज्ञानेन काकुत्स्थ मयुक्रमप दूषणम्" रघुः। "काकुत्स्थ ईषत्स्मयमान आस्ते" भट्टिः

काकुद न० काकुं ददाति दा–क उप०स०। तालुनि अमरः ताडका वाक्प्रकारत्वात् तस्य तथात्वम् "उद्विग्नां काकुदम्" मा० मल० बहुव्रीहौ समासान्तलोपः "उत्काकुद्, विकाकुद" सि० कौ०"पूर्णाद्विभाषा" पा० बहुव्रीहौ वाऽन्त्यलोपः। पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

काकुभ त्रि० ककुभ इदं उत्सा० अञ्। १ककुप्छन्दस्के प्रगाथादौ। २दिक्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ककुभोऽपत्यम् शिवा० अण्। तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

काकेक्षु पु० काकप्रियः इक्षुः काकप्रियत्वात् कोः कादेशः कर्म०धा०। (नलखागड़ा) १तृणभेदे त्रिका० २काशभेदे राजनि०।

काकेन्दु पु० काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रियस्त्रिन्दुः ष्टषो०वा। (गाकड़ाकेन्दु) कुलिकवृक्षे अमरः।

काकेष्ट पु० ६त०। निम्बवृक्षे राजनि०।

काकोचिक पु० ईषत् कोची शङ्कोची कुच–णिनि स्वार्थे कन् (कुचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि तत्र हारा० पु०। हारावल्यां "काकोचिकस्तु काकोचीत्यत्र पुंसाहचर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम्। ईकारान्तत्वभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी।

काकोडु(दु)म्बर पु०काकप्रियः उडुम्बरः कर्म०काकस्य प्रियउदु(डु)म्बरो वा। (कोटाडुमर) ६उ(डु)डुम्बरभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः। काकोडु(दु)म्बरिकाप्यत्र स्त्री अमरः। "तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडु(दु)म्बरिकारसम्" "काकोडु(दु)म्बरिकागोजीपत्रैर्विस्रावयेदसृक्" सुश्रु०। काकोडु(दु)म्बरिका फल्गुर्मलपूर्णोमलपूर्णकम्पला" भावप्रकाशः तिक्ता शीतला तुवरा जयेत्। कफपित्त व्रणश्वित्रकुष्ठपाण्डुर्श्रः कामलाः" इति भावप्र० तत्र पर्यायोक्तिः।

काकोदर पुंस्त्री कुत्सितं कुटिलमकति अक–वक्रगतौ अच् कोः कादेशः काकमुदरं यस्य। १सर्पे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् "काकोदरोयेन विनीतदर्पः" राघवपाण्डवीयम्।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक–लौल्ये णिच् वा० ओल काकेन उह्याय पठ्यतेऽत्र उड्+ला–बलयर्थे आधारे क पृषो०वा। १नरकभेदे "महानरककाकोलम् सञ्जीवनमहापथम्" नरकभेदकीर्त्तने मनुः, काकोलं यत्र काकैर्भक्ष्यते" प्रा० वि०। ३जलमाकोलति आ+कुल–संस्याने अच् उप० स०। ५कुम्भकारे तस्य घटनिर्माणेन जलसंस्थानकरणात्तथात्वम्। कल–लौल्ये स्वार्थे णिच् बा० ओल। ३द्रोणकाके पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्

ङीप्। "एकस्थैव बकाकाश्च काकोलं सकुरीटकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ मनुः। "कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ याज्ञ०। कैपत् कोचति कुल—सप्राने करणे घञ् को कादेशः। "काकोलश-पतेज स्यात् लक्षणकवि मक्षाविषम् वैद्यकोक्तकथे ४विष-भेदे अमरः ५सर्पे पुंस्कूकरभेदे पुंस्त्री मन्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। काकोलीनामोषधौ पु० भरणौ।

काकोली स्त्री काकोल+गौरा० ङीप्। "जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभि" इति भावप्रकाशोक्ताष्टवर्गान्तर्गते लताभेदे तल्लक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले। यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते। पीवरीस-दृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान्। सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत्। एषा किञ्चिद्-भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि। काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा। सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका। कथिता क्षीरिणी धीरा क्षीरशुक्ला पय-स्विनी। काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु वृष्यं वातदाहास्रपित्तघ्नं ज्वरापहम्"। "सोमामृताश्वगन्धाख्य काकोल्यादौ गणे तथा। क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्ण्यो-रोपणा स्मृता"। "समङ्गा सोमराज्ञी सोमवल्का स-चन्दना। काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो व्रणरोपणे"। "पृश्निपर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता। काको-ल्यादिश्च योज्य स्यात् प्रशस्तो रोपणे घृते" इति च सुश्रु०।

काकोलूक न० काकस्य उलूकस्य चास्वतिकविरोधित्वात् समा-हारद्वन्द्व। काकोलूकसमाहारे तत्र वैरे वुञ्। काको-लूकिका तयोर्वैरे स्त्री। काकोलूकमधिकृत्य कृतोग्रन्थः "इन्द्राच्छ" पा० काकोलूकीय तयोराख्याने तच्च भा० सौ० १अ० स्थितं यथा—

"सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः। सोऽपश्यत् सह-सायान्तमुलूकं घोरदर्शनम्। महास्वनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम्। सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितम्। सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः। न्यग्रो-धस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत! निपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः। सुप्तान् जघान सुब-हून् वायसान् वायसान्तकः। केषाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् शिरांसि च चकर्त ह। चरणांश्चैव केषाञ्चिद्बभञ्ज चर-णायुधः। क्षणेनाहनत् बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः। तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते। न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत्। तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत्। प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः"।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ ओषधिगणे स च गणः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णी-माषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्म-कप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति" "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"।

काकोष्ठक पु० काकस्य ओष्ठ इव कायति कै–क। सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे "तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धाकृतयः" इत्युपक्रमे। नेमिसन्धानक इत्यादिना "वल्लिकर्णः काकोष्ठक" इत्यन्तेन विभज्य "निर्मांसः संक्षिप्ताल्पपालिः उभयतः पालि-काकोष्ठकमावेदितिः" सुश्रु० वर्णितम्।

काङ्क्ष काङ्क्षणे इदित् भ्वा० सक० सेट्। काङ्क्षति अकाङ्क्षीत् चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रतिकाङ्क्षति। "न शोचति न काङ्क्षति" गीता "काङ्क्षन्तु गतिमुत्तमाम्" मनु। अस्यात्मनेपदित्वमिच्छन्ति। "न काङ्क्षे विजय कृष्ण!" गीता "काङ्क्षावशे द्वारपतेस्तदास्ताम्" भा०व०१०६२१। "भाङ्क्षभूयो वरकाङ्क्षे" भा०अनु०७९६८ भा०स०२१२५। अनु+आनुलोम्येन प्रार्थने। "अतः प्रियचेदनुकाङ्क्षसे त्वम्" अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने "अन्वर्थमभिकाङ्क्षामि अमरां सरयूवने" रामा०।

आ+सम्यक्प्रार्थने रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः" रामा०। "धीरेव कन्या पितराबकाङ्क्ष" रघु। "आका-ङ्क्षेव तदनुकृतया नैव गन्तुं समर्था" पदाङ्कदूतम्।

प्रति+आ प्रत्याशायाम्। "दृष्टं फलमासीन प्रत्याकाङ्क्षत सर्वगम्" भा० शा० ४८७।

प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे। "त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षका" रामा०।

काच पु० कुत्सितमचमत "का पथ्यक्षयोः" पा०को: कादेशः। कराके लिङ्गा०। "आकाशकाचाभ्रं चोदूरात् काशेषा-भादर्शितः" भट्टिः।

का(ञ्ची)ची स्त्री कचि(चि) भव० अच् ङीप्। १सवरिकायाम् (करबट) २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च मेदि०। ३कच्छ(च्छ) भवमात्रे त्रि०।

काक्षीव पु॰ ईषत् क्षीव्यति क्षीव–णिच्–अच् कोः कादेशः। १ शोभाञ्जनवृक्षे अमरः। २ गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जाते पुत्रभेदे। "शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा॰ स॰ २० अ॰ मगधदेशवर्णने। स्वार्थे क। काक्षीवकोऽपि शोभाञ्जने पु॰ शब्दच॰।

काक्षीवत् पु॰ दीर्घतमस ऋषेः शूद्रायामुत्पन्ने पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा "गौतमादिभिः पुत्रैर्यद्वा उडुपेन गङ्गायांति निक्षिप्तं दीर्घतमसमुपक्रम्य" भा॰ आ॰ १०४ अ॰ उक्ता यथा "तन्तु राजा बलिर्नाम सर्व्वधर्म्मविशारदः। अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम्। जग्राह चैनं धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः। ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ!। सन्तानार्थं महाभाग! भार्य्यासु मम मानद!। पुत्रान् धर्म्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि। एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः। तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा। अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह। स्वां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा। तस्यां काक्षीवदादीन् स शूद्रयोनावृषिर्वशी। जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु। काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्व्वानधीयतः। उवाच तमृषिं राजा ममैव इति भारत!। नेत्युवाच

"काक्षीवत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता। भद्रा नाम मनुष्येन्द्र! रूपेणासदृशी भुवि। कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम्। स तस्यां कामसम्मत्तो यक्ष्मणा समपद्यत। तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान्। तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता। अपुत्रा पुरुषव्याघ्र! विललापेति नः श्रुतम्। भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप!। भद्रोवाच। नारी परमधर्म्मज्ञ! सर्व्वा भर्त्तृविनाकृता। पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता। पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव!। त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम्। त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे। प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम्। पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च। त्वामहं नरशार्दूल! गच्छन्तमनिवर्त्तिनम्। छायेवानुगता राजन्! सततं वशवर्त्तिनी। भविष्यामि नरव्याघ्र! नित्यं प्रियहिते रता। अद्यप्रभृति मां राजन्! कष्टा हृदयशोषणाः। आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण!। अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः। तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह। विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति। दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव!। संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया। तदिदं

च वा । लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य लक्षणवर्णमसादिदाना-धारत्वात् तेन शुक्लत्वाच्च तथात्वम् ।"भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके । कागदे वाऽष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः । त्रिगन्धेनैकगन्धेन विलिख्य धारयेन्नर" मन्त्रकल्पद्रुमे हनुमत्कवचम् ।

काग्नि पु० ईषदग्नि को॰ कादेश. । ईषदग्नौ मुग्ध० ।

काङ्क्षा स्त्री काक्षि—भावे अ । अभिलाषे "उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा" सुश्रु० ।

काङ्क्षिन् त्रि० काक्षि–णिनि । अभिलाषिणि "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिण" गीता स्त्रियां ङीप् । तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी" रामा० ।

काङ्गा स्त्री कुत्सितकमङ्गमस्याः । वराटिकायाम् शब्दच० ।

काच दीप्तौ अक० बन्धने सक० इदित् भ्वा० आत्म० सेट् । काञ्चते अकाञ्चिष्ट चकाञ्चे प्रनिकाञ्चते ।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् न कुत्वम् । (मोम) सिक्थे तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम् । काच. क्षार-मृत्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन अच् । क्षारमृत्तिकोद्भवे २लवणभेदे (कालालोन) । राजनि० । ३तत्साधने मृत्तिकाभेदे पु० । (क्षारीमाटी) अमरः । ४शिक्ये (शिका) ५मणिभेदे (काँच) मेदि० । "आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" काचः काचः मणिर्मणिः" उद्भटः । काचस्य सुश्रुते अनुशस्त्रतयोक्तो यथा–
"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय "इति । "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" इति तदुपयोगविषयस्तत्रैवोक्त । "पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च" "काचाच्छकोषान् पटलाच घोरान् पुष्पस्य हन्त्यञ्जनमस्य योगैः" सुश्रु० । ६नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुते उक्तं यथा–
"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः । रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् । अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अन्तरिक्षे च विद्युतः। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" व्याकृतमेतत् भावप्र०यथा"यो दोषोनेत्ररोगः चतुर्थं पटलमाख्य पटलं गत स तिमिराख्य तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्शआदित्वात् अच् । तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि सर्वत सर्वत्र । लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिः । लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेज तस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाश । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुल्यार्थ "भूत प्राप्ततीते समे" इत्यमरात् नातिरूढे अप्रौढे गदे, चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभवात् तेजांसि अग्न्यादेः भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णादीनि । अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्यपि न पश्यतीत्याशय । नीलिकाकाचसंज्ञित: नीलिका काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः" । तच्चिदानादि दृष्टिरोगशब्दे वक्ष्यते । स्वार्थे कन् काचकोऽप्युक्तार्थे ।

काचन न० कच–बन्धने स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट् । १पुस्तकादिबन्धने त्रिका० । स्वार्थे कन् । काचनक तत्रार्थे हारा० । का+चन कुग्ध० । २अवाकस्यान्वितायां किमशब्दार्थस्त्रियाम् अम्म० । "मूढा काचन कन्यका खलु मया तेनाचि ताताधिकः" प्रबोधच०

काचनकिन् पु० काचनकमस्त्यस्य इनि । लेखपत्रे जटा० तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम् । [पाले त्रिका०।

काचभाजन न० काचमयं भाजनम् । (काचेरबासन) काच-

काचमल न० काचस्य क्षारमृत्तिकाया मल इव । काच-भवे सौवर्चले लवणभेदे राजनि० ।

काचलवण न० काच काचहेतुकं लवणम् । (कालालोन) सौवर्चले लवणभेदे राजनि० तस्य क्षारमृत्तिकोद्भवत्वात्तथात्वम् । तद्गुणाद्युक्तं सुश्रु० । "लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु । गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम्" ।

काचसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अपादाने अप् काच क्षारमृत्तिका सम्भवोऽस्य । काचलवणे सौवर्चले राजनि० । काचोद्भवमप्यत्र न० ।

काचसौवर्चल न० काचस्याभिन्न सौवर्चलम् शा०त० । (कालालोन) लवणभेदे । राजनि० ।

काचस्थाली स्त्री काचस्य क्षारस्य स्थालीव । (पारुलगाछ) १पाटलावृक्षे अमरः । हेम० । २काचपात्रे च ।

काचाक्ष पुंस्त्री काच इवाक्षि अस्य षच् समा० । बकभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि यकारोपधत्वात् न ङीष् किन्तु नित्वात् ङीन् इति भेदः । अस्य गुणः वकवारो च

सुश्रुतेनोक्तः यथा हंससारसेत्याद्युपक्रमे काचाक्ष-मल्लिकाक्षेत्यादौक्ता "प्लवाः संघचारिणश्च"।

काचिघ पु० कच-दीप्तौ वा० इण् काचि कान्तिं हन्ति गच्छति हन-गतौ वा० ड पृषो० ह्रस्व च। १काञ्चने। २क्षेमवृक्षे (क्षेमडा) ३भूषणे च मेदि०। [रोपिते अमरः।

काचित त्रि० कच-बन्धने णिच् कर्मणि क्त। शिक्या-

काचित् अव्य० का+चित् मुग्ध० चाण्यादिगते द्विपदम्। अस्याकस्थान्विते कापीत्यर्थे। "गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी" पदाङ्कदूतम्। चयन चित् चि-संप०क्विप्-ईषत् चित् को कादेशः। ईषच्चयने। "प्रियं काचित्करं हविः" ऋ०१०८६,१२। "काचित् करम् ईषच्चयनकरम्"। [मञ्जकवृक्षे त्रिका०।

काचिम पु० कच-मन्त्रे णिच्-इमन्। देवकुलोद्भवे

काचूक पुंस्त्री कच-दीप्तौ वा०ऊकञ्। १कृकवाकौ ताम्रचूडे पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काजल न०कुत्सितं जलम् कोः कादेशः। कुत्सितजले मुग्ध०

काञ्चन न०काचि-दीप्तौ भावे ल्युट्। १दीप्तौ। काचि-दीप्तौ ल्यु। २स्वर्णे अमरः। "अमिध्यादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" "वार्य्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्" "गोभीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः" मनुः। ३पद्मकेशरे मेदि०। ४नागकेशरपुष्पे ५धने राजनि०। ६चम्पके ७नागकेशरवृक्षे ८उडुम्बरे ९धुस्तूरे १०स्वनाम-ख्याते वृक्षे च पु०मेदि०। स्वार्थे कन्। काञ्चनवृक्षे। काञ्चनवृक्षश्च सुश्रुते वातप्रशमनतयोक्तः। भद्रदारुकुष्ठेत्या-द्युपक्रमे "काञ्चनकभार्गी"त्यादिना "समासेन वातसंशमनो-वर्ग" इति। "काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोण-पुष्पकः। कोविदारश्च मरिचः कुद्दालो युग्मपत्रकः। कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकोरकः। काञ्चनारो हिमग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्। कृमिकुष्ठगुदभ्रंश गण्डमालाव्रणापहः। कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्। रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदर-क्षयकासनुत्" भावप्र०। तत्पर्य्यायभेदगुणाद्युक्तम्। काञ्चनमिव कायति कै-क। हरिताले न० राजनि० मणिभेदे सुश्रु० "लोहितकचामीकरमेत्याद्युपक्रमे" दीर्घ-स्थूककाञ्चनकेत्यादि "महाद्रुमकमभ्यतः प्राक्सः" इत्यु-क्तम्। काञ्चनस्य विकारः अण्। ११काञ्चनविकारे त्रि०। "अ काञ्चने यत्र मनेरनुप्रभा" माघः। "निर्देषं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः" मेघ०। किम द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन मुग्ध०। १२कांश्चिदि-त्यर्थे अव्य०। "न च काञ्चन काञ्चनसद्मचितिम्" भट्टिः। "न काञ्चन परिहरेत्" छा०उ०। द्विपदमिति बहवः। काचि बन्धने भावे ल्युट्। १२बन्धने न०।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली। स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि०।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति कृ-णिनि ङीप्। शतमूल्यां शब्दच०। तस्या बहुमूलत्वेन बन्धन-कारित्वात् तथात्वम्। [चोरिणीलतायाम् राजनि०।

काञ्चनचीरी स्त्री काञ्चनमिव चीरमस्याः गौरा० ङीष्।

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक० त०। १सुमेरुपर्वते हेमच०। २दानार्थकल्पितस्वर्णाचले च। काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप्। आढक्य-वृक्षे राजनि० आढकीशब्दे ८०५पृ० दृश्यम्।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप्। गणिकारी वृक्षे राजनि०।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंश्ये नृपभेदे। ऐलपुत्रवंशोपक्रमे "अमावसोस्तु दायादो भीमो राजाथ जन्मजित्। श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः" हरिवं०२७अ०।

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे। "काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः" हरिवं० २४० अ०।

काञ्चनार पु०काञ्चनं तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण, ऋ-अण् उप० स०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे भावप्र०।

काञ्चनाल पु० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल-अण् उप० स०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे शब्दर०।

काञ्चनी स्त्री काञ्चते दीप्यतेऽनया काचि-दीप्तौ करणे ल्युट् ङीप्। १हरिद्रायाम् मेदि० २गोरोचनायाम्। काञ्चनं तद्वर्णं चीरेऽस्याः ङीप्। ३स्वर्णचोरिणीवृक्षे च राजनि०।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्तौ हिता छ। १गोरोचनायाम् राजनि० काञ्चनस्येदम् वृद्धत्वात् छ। २काञ्चनसम्बन्धिनि त्रि०। "काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हि-चित्" भा० अनु० १०४ अ०।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इन्। रशनायाम् (चन्द्रहार गोट) इत्यादौ कटिबन्धदामभेदे। "स्फुराय-बन्धनविशुक्तगलत्क्वणकाञ्चि कांश्चिदरुणचरणः" माघः।

काचि—दीप्तौ कर्त्तरि इन्। २मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीभेदे च "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका" काञ्चिरभिजनोऽस्य अण् तस्य बहुषु लुक्। ३पित्रादिक्रमेण तत्र वासिषु जनेषु पु० ब० व०। "नूत्नवशात्सृजत् काञ्चीं श्चरभांश्च पार्श्वतः" भा०आ०१७५अ०। कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् उक्तार्थे। "वारिक्षोभात्तरितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः" मेघ०। "पुन पुनः केशरदामकाञ्चीम्" "काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः" कुमा०। "माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम्" रघु। मुक्तिस्थानानाम्न्यक्रमोत्क्रमे "काञ्ची च त्र्यम्बकं चापि सप्तगोदावरीतटम्" काशी०६अ० "अगाम नगरीं काञ्चीं कान्तां त्रिभुवनादपि। लक्ष्मीकान्त तव प्राप्याऽऽज्ञां तत्र निवासिन। श्रीकान्तानेव कुरुते परत्रेह च निश्चितम्। दृष्ट्वा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमद्भिर्निषेविताम्। कान्तिमानभवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कस्यचित्" काशीख०। इयञ्च द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु० प्रसिद्धा। काञ्चीपुरी च दक्षिणस्या वृ० स० कूर्म्मविभागे उक्ता। "अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "काञ्ची" "मरुचीपट्टन चेर्य्यार्य्यकसिंहला ऋषभाः" इति। काञ्चीशब्दस्य प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। मेखलाभेदश्च "एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका। रशना षोड़श ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" इत्युक्तलक्षण। अभेदोपचारादन्ययष्टिकायामपि वृत्तिरिति बोध्यम्। [हेमच०।

काञ्चिक न० काचि-बन्धने इन् संज्ञायां कन्। काञ्जिके

काञ्चि(ञ्ची)पद न० ६त०। जघने। हेमच०।

काञ्जिक न० अनूज—धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य। आरनाले (काँजि) हेमच०। तस्य गुणादि भाव०प्र० उक्त यथा "काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम्। शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" अन्यत्र वैद्यके च "सहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः। काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु। दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम्। माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम्। लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनम्परम्। शूलाजीर्णविबन्धानां नाशनं वस्तिशोधनम्। धान्याम्लमच्छतरमामविदारि हारि शुण्ठीरजीलवणजीरकसंस्कृतं यत्। आवासितं सुरभि हिङ्गुकणेन यत्नात् तेनाद्य गुणाधिकतोऽधिकता प्रयाति। एतामसौ न परमं विदधाति शिष्ट संविन्न-मामवकभेदककाञ्जिकं यत्। मन्दं विवर्द्धयति जाठरवीतिहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकधूमयोग। काञ्जिकं रुचिदं हृद्यं लघ्वमग्निकरं परम्। वातघ्नं हृद्यं श्लेष्मघ्नं गुर्वाहारस्य पाचकम्"। अन्यत्र च "काञ्जिकं दधितैलन्तु सर्वोपलितनाशनम्। गात्रशैथिल्यदानाय मर्द्दनाच्च भक्षणात्"। भावप्र० तद्भेदतद्विधानादि उक्तं यथा—"कुल्माषधान्यमण्डेन सहितं काञ्जिकं भवेत्। यवमस्त्वादि गुणौ भाण्डे सगुडं चौद्र काञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते। तुषाम्बु सहितम् ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः। यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं भवेत्। आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वा संहितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः। कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं काञ्जिकं विदुः। शिण्डिका संहिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः"।

काञ्जिकवटक पु० (काँजिवडा) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटकभेदे तद्विधानगुणादि तत्रोक्तं यथा "अम्बनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत्। राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतान्। निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च रुद्धयेत्। ततो दिनत्रयादूर्द्धं भक्ष्या स्युर्वटका ध्रुवम्। काञ्जिको वटको रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः। शीतोदाहं शूलमजीर्णं हरते दृगामयेष्वहितः"।

काञ्जिका स्त्री ईषदञ्जिका अनूज-ण्वुल् अत इत्त्वम् कोः कादेशः। १जीवन्तीलतायां २पलाशीलतायां राजनि०। ३वैद्यकोक्ते सार्षपकल्केन कृते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा "सार्षपीकल्कलौ खण्डा खण्डिता स्निग्धभाजने। स्थापिता लवणसहिता तथ वा तण्डुलोदके। सप्तरात्रात् परं चुक्रं तत्र सम्यक् प्रजायते। तस्मादेव समाकृष्य तत्र्येदाप्रक्षेपयेत्। काञ्जिकेति समाख्याता क्षुद्धर्म्मोपजीविकैः। सार्षपस्य गुणा ये हि ते चास्या अपि कीर्त्तिता"।

काञ्ची स्त्री कं जलमञ्चति अनूज—अच् उप०स०। गौरा० ङीष् पा०, सुश्रु० अच् ईप्। महाद्रोणीवृक्षे राजनि०।

काट पु० क जलमञ्चते प्राप्यतेऽत्र अट—आधारे घञ्। १कूपे निरु०। "इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाह्ळः" ऋ०१,१०६,६, "कूटकाश्च सचीर्वन्तो गोषजा काटमर्हति" ऋक०१२,३२, २विषममार्गे वेददी०।

काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण्। कटुत्वे।

काट्य त्रि० काटे विषममार्गे कूपे वा भव० यत् । १विषममार्ग-भवे २कूपभवे च ३रुद्रभेदे पु० । "नमः काट्याय च नीप्याय च" यजु० १६,३७, नमः काट्याय च गह्वरे-ष्ठाय च" । "काटे कूपे विषममार्गे वा भव·" वेददी० ।

काठ पु० कथ्यते बद्ध्यते कठ-बन्धने कर्म्मणि घञ् । १पाषाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २कठसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्म्म आम्नायः समूहो वा वुञ् । १कठशाखाध्यायिधर्मे २तदाम्नाये ३तत्समूहे च "देवस्त्वयोर्यजुषि काठके" पा० कठशब्दे व्याकृतमेतत् । "यद्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम्" निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।

काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्रभवो वा गहा० छ । काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्रभवे च त्रि० ।

काण पुंस्त्री कण-निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १काके मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २एकचक्षुर्युक्ते त्रि० । काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियशून्यैकगोलकवत्त्वम् । "पौन-र्भवश्च काणश्च यस्योपपतिरेव हि" "बीह्यांश्चो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु" अपाङ्क्तेयकथने मनुः । "खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" "काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणं वरम्" मनुः । अस्य निरुक्ते ६अ० "अदायिकाणे विकटे" इत्यृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा—"अदायिनि काणे विकटे विक्रान्तदर्शने इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणूभावकर्म्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुक्वणतीति मात्राणूभावात् कणादर्शनाणूभावात् काणः" इति "परोपहासकृत् काणो गां दद्यात् स समौक्तिकाम्" शाता० परोपहासकर्मविपाकः काणत्वमुक्तम् । मनुना तु दीप-निर्वापकर्मविपाकत्वमुक्तम् । "दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्" ।

काणभूति पु० वररुचिनामककात्यायनेन बृहत्कथाश्रावणोद्देश्ये पिशाचत्वप्राप्ते यक्षभेदे । "विन्ध्याटव्यां कुबेरस्य शापात् प्राप्तः पिशाचताम् । सुप्रतीकाभिधोयक्षः काणभूत्याख्यया स्थितः" "इत्याख्याय कथामध्ये विन्ध्यान्तः काणभूतये । दुर्मदं दर्शितपथं महत्तादमदर्शयत्" इति च बृहत्क० तद्दितिहासं तत्रैव दृश्यम् ।

काणुक त्रि० कण-दीप्तौ बा० उकञ् । १कान्ते २क्रान्ते ३पूर्णीकृते च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका" ऋ० ८,७७,४ । "काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन, कृतानि वा सोमपूर्णानि" भा० । निरुक्ते तु इमामृचमधिकृत्य ५,११, उक्तं यथा—"काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहतः कान्तिहत इति" । तत्र दृष्टो० सर्वत्र साधु ।

काणूक पुंस्त्री कणति कण-ऊकण् । वायसे उज्ज्व० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काणेय पुंस्त्री काणायाः अपत्यम् "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक् । काणाया अपत्ये पक्षे "क्षुद्राभ्यो वा" पा० ढ्रक् । काणेर-स्तत्रार्थे पुंस्त्री "क्षुद्रा च अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च" सि० कौ० । काणेयानां विषयो देशः भैरिका० विधल् । काणेयविध तद्विषये देशे ।

काणेली स्त्री १अनूढाया कन्यायाम् २असत्यां स्त्रियाञ्च । "काणेलीमातः । वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम्" मृच्छ० ।

काण्टकमर्द्दनिक त्रि० कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक् । कण्टकमर्दनेन निर्वृत्ते खात्रादौ ।

काण्ठेविद्धि पुंस्त्री कण्ठे विद्धः ७त० सप्तम्याः अलुक् कण्ठेविद्धऋषिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । कण्ठेविद्धस्यापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यञ् पक्षे ङीप् । काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी वा ।

काण्ड पुंन० कनी-दीप्तौ ड तस्य नेत्त्वं किञ्च दीर्घः । १दण्डे २बाणे ३पर्वणि कुत्सिते ४वर्गे ५अवसरे ६जले च अम० । ७नाले (डाँटा) ८वृक्षस्कन्धे (गुँडि) ९स्तम्बे (गुल्मभेदे) १०निर्जने धरणि० ११माडीवृन्दे १२वृक्षभेदे (शरपत्ते) मेदि० । १३श्लाघायां हेमच० । दण्डशब्द षोडशहस्तमितः वंशः स यादिवदस्य "काण्डान्तात् क्षेत्रे" पा० क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाण-मस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । "प्रमाणे द्वयसजिति" पा० विहितस्य मात्रचः "प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यमिति" वार्त्ति० लुक् । क्षेत्रे किं द्विकाण्डी रज्जुः" सि०कौ० । "ईदृशा शरताकाण्डेनाहन्ति" कात्या० ८,७,२० । शरताकाण्डेन शरदण्डेन" कर्क० । बाणे "सविष काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्" भा०अनु० २६५ श्लो० । वर्गे "क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः" माघ० । "दृक्-काण्डमितो भाति" रामा० । "दूर्वाकाण्डमिव

श्यामा" भट्टिः । वर्गश्च एकजातीयसमुदायः "क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ।" भाग०४,२४,९। "अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा" भाग०८,४,२१ । उपचारात् १४तत्प्रतिपादकग्रन्थे च ब्रह्मकाण्डं कर्मकाण्डम् अवसरश्चात्र योग्यकालः प्रस्तावश्च तत्र योग्यकाले अकाण्डशब्दे ५२९उदा०। प्रस्तावे अयोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमित्यादि । मात्रपत्रलतादीनां पत्राधारदण्डे (डाँटा)नालाकृपत्र। तत्र नाले "काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिः"आ०त०पैठी० । "काण्डं मालम्"रघु०।"पुष्पकाण्डाद्विनिवृत्तिःस्यन्ति"कात्या० २५,६,५ । पुच्छं काण्डमिव नालाकृत्वात् । स्तम्बे "काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती" यजु० १३,१४ । "महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम्" सुश्रु० । स्कन्धे "इक्षुकाण्डानि वा कण्टसर्पेण दर्शयित्वा भक्षयेत्" "दूर्वेन्द्रीवरनिम्बिशाल्मलीरिष्टशरकाण्डानामन्यतमवर्णः" सुश्रु० "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः" "बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्ल्य एव च" मनुः ।१५अन्यपरिच्छेदे । मधुकाण्डं श्राद्धकाण्डम् १६सन्धिविच्छिन्नैककाण्डास्थिनि न०।"भग्नं समासात् द्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च" । रोगनिश्चय ।"सन्धिविच्छिन्नमेककाण्डमस्थि काण्डम्"तट्टीका- काण्डस्यावयवो विकारो वा बिल्वा० अण् । १७काण्डावयवे १८तद्विकारे च त्रि० १९अङ्कोठवृक्षे पु० शब्दचि० ।

काण्डकटुक पु० काण्डे स्कन्धेऽपि कटुकस्तिक्तः। कारवेल्ले, (करेला)राजनि० । [भिस्य कप् । कामटणे राजनि० ।

काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरस्येव काण्डमिव काण्ड-

काण्डकार पु० काण्ड किरति विक्षीर्णतया कॄ—खुल् । १गुवाकवृक्षे शब्दमा०। कृ—ण्वुल् । २बाणकारके त्रि० ।

काण्डकीलक पु० काण्डे कीलमिव यस्य कप् समा० । लोध्रवृक्षे राजनि० । तस्मिन् हि कीटसम्बन्धात् कीलमिव स्कन्धे जायते । [दीर्घकाण्डे गुण्डनामतृणे राजनि०।

काण्डगुण्ड पु० काण्डेन गुण्डयति गुडि—वेष्टने अण् ।

काण्डगोचर पु० काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य । लोहनाले नाराचाख्ये अस्त्रभेदे त्रिका० ।

काण्डतिक्त पु० काण्डे तिक्तः । भूनिम्बे (चिराता) राजनि० । स्वार्थे कन् । काण्डतिक्तक तत्रैव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयत्यत्र धृ—णिच् आधारे अच् । १देशभेदे । स अभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । २काण्डधार पित्रादिक्रमेण तत्रवासिनि त्रि० । [राजनि० ।

काण्डनील न० काण्डे नीलं कीटाक्रान्तत्वात् । लोध्रवृक्षे

काण्डपट पु०काण्ड इव पट । (कानात) पटभेदे, हेमच० । तस्य हि सङ्कोचे काण्डरूपता भवति। "तत समेधागारमानीय काण्डपटपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे" दशकु० स्वार्थे कन् । काण्डपटक तत्रैव ।"उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानं" माघः । [शरपुङ्खायाम् राजनि० ।

काण्डपुङ्खा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्खो यस्या ५त० ।

काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् पुष्पमस्याः "काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्" पा० टाप् । द्रोणवृक्षे शब्दच० पुष्पे न० ।

काण्डपृष्ठ न० काण्डं धनुस्तस्येव स्थूलं पृष्ठमस्य । १स्थूलपृष्ठे धनुरादौ। काण्डः पृष्ठेऽस्य । २शस्त्राजीविनि पु० । "स्त्रीपूर्व्वो काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ । अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्" भा० अनु० २३अ० । "अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च" भा०अनु०१०अ० अपाङ्क्तेयकथने । "चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः" भा०अनु०१२५अ० अभोज्यान्नकथने। पापिना तिर्य्यग्योनितः काण्डपृष्ठताप्राप्तिश्च क्रमशो यथा भवति तथा भा० अनु० २८अ० निरूपितं यथा "तिर्य्यग्योनिगतः सर्व्वो मानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वाऽप्यसंशय । पुल्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते । स तस्यामेव सुचिरं मातङ्ग परिवर्त्तते । ततो दशगते काले लभते शूद्रयोनिताम् । शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते । ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततः षष्टितमे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् । काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु त्रिशते काले लभते जडतामपि । तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते" । "स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः" स्मृत्यन्तरोक्तकर्म्मविपाकः काण्डपृष्ठता । २वैश्यापतौ शब्दकल्पद्रुमधृतम् तन्मूलं मृग्यम् ।

काण्डरुहा स्त्री काण्डात् रोहति रुह—क । (कटकी)

१कटुक्याम् रत्नमाला। २स्तम्बरुहमात्रे त्रि०। "वीज-काण्डरुहाण्येव" मनु०।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण विचारकः। वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका०। तत्र कर्म्मकाण्डमीमांसको जैमिनि तेन हि "अथातो धर्म्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजातेन कर्म्मकाण्डस्य विचारः कृतः। ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः तेन हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः कृत। एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम्

काण्डवत् पु० काण्डोऽस्त्यस्य प्रहरणत्वेन मतुप् मस्य व। शरधारिणि (तीरन्दाज) अमर।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुवाणान् वारयति स्मरणेन वृ-णिच्-णिनि। दुर्गायाम् "महागजघटाटोपयुगे नरवाजिनाम्। स्मरणात् वारयेत् वाणान् तेन सा काण्डवारिणी" देवीपु० ४५अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ।

काण्डलाव त्रि० काण्डं लुनाति लू-अण् उप० स०। १तृणस्तम्बच्छेदके काण्डं लवितुम् "अण् कर्म्मणि च" पा०। क्रियार्थायां क्रियाया कर्म्मण्युपपदेऽण्। २काण्डं छेत्तुमित्यर्थे। काण्डलावो व्रजति" सि०कौ० काण्डं छेत्तुं व्रजतीत्यर्थः।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा। १स्थूलवीणायां चाण्डालवीणायाम्। काण्डस्य शरस्य विकारः बिल्वा०अण् काण्डी वीणा कर्म०। २शरमय्यां वीणायाम् २"गोधावीणा काण्डवीणाश्च पत्नीवादयन्त्युपगायन्ति" कात्या०१३, ३,१७। "शरकाण्डमय्योवीणाः काण्डवीणा" कर्क।

काण्डसन्धि पु० ६त०। ग्रन्थौ पर्व्वणि (पाव्)(गाँट) राजनि०

काण्डस्पृष्ट पु० स्पृष्ट गृहीत काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनि०। शस्त्राजीवे अमर।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् ३त०। भद्रमुस्तके शब्दच०।

काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्त्यस्याः प्राशस्त्येन ठन्। १लङ्कानामकधान्यभेदे २वालुकानामकर्कटीभेदे च राजनि०।

काण्डिन् त्रि० काण्डः गुल्मोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि। प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "अंशुमतीः काण्डिनीर्या विशाखा ह्वयामि ते वीरुध" अथ० ८,७,४।

काण्डीर पु० काण्डोबाणोऽस्त्यस्य इत्यर्थे "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ पा०" इत्यनेन ईरन् ईरचौ वा। १वाणधारिणि (तीरन्दाज) अमरः 'काण्डीर खाड्गिक शार्ङ्गी' भट्टि वाणाकारशिखावत्त्वात् २अपामार्गे काण्डवेल इति ख्याते ३लताभेदे च राजनि० ४मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला अस्त्यर्थे गौरादित्वात् ङीष्। [तृणभेदे राजनि०।

काण्डेक्षु पु० काण्डे इक्षुरिव (तालमाखना) इति ख्याते काश-

काण्डेरी स्त्री काण्डं वाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् ईर्त्ते ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष् पा०, मुग्ध०मते ईप्। नागदन्तीवृक्षे रत्नमाला।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक्स०। (कट्की) कटुकीवृक्षे रत्नमा०। [अमरे पाठान्तरम्।

काण्डोल पु० कण्डोल+प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। कण्डोलशब्दार्थे

काण्व पु० काण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्वादि० अण् यलोपः। १कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रे 'यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः' भाग०१२,६,७७। २तदधीतशाखायां स्त्री ङीप्। कण्वस्यापत्यं शिवा० अण्। ३कण्वापत्ये पु० स्त्री "याभिः काण्वस्योप बर्हि" ऋ०८,१,८। "इत्था धीमन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्" ८,२,४०। "काण्वं कण्वस्य पुत्रम्" भा०। गोत्रापत्ये तु गर्गा० यञ्। काण्व्य तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक्। स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् ङीप् यलोपश्च। काण्वी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम्। "काण्वीपुत्रात् काण्वीपुत्र" इ० श०ब्रा०वंशवर्णने। ततः स्त्रियां लोहिता० फक्। काण्वायनी। ततोयून्यपत्ये तु "यञिञोश्च ४।१।१०१" पा० फक्। काण्व्यायन तदीययुवापत्ये पु० स्त्री। कण्वेन दृष्टं साम अण्। ४कण्वदृष्टे सामभेदे। "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुति। तच्च साम गेय(वे)गाने १६ प्रपाठके दृश्यम्।

कात् अव्य० कुत्सितमतत्यनेन अत-आधारे क्विप् कोः कादेशः। तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुत्वात्तथात्वम्। "यन्मय्यैश्वर्य्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृत" भाग० ६,७,९। "कात्कृतस्तिरस्कृत" श्रीधर।

कातन्त्र न० ईषत्तन्त्रमस्य कोः कादेश। कालापकव्याकरणे तच्च कार्त्तिकेयप्रसादेन सर्व्ववर्म्मणा कृत यथोक्तं वृहत्कथासारे सर्व्ववर्म्मभ्यभापतेत्युपक्रमे "ततोऽन्त प्रभ्रणा तेन स्कन्देन मम दर्शनम्। दत्तं तत्र प्रविष्टा मे मुखे मूर्त्ता सरस्वती। अथासौ भगवान् साक्षात् षड्भिराननपङ्कजैः। "सिद्धोवर्णसमाम्नाय" इति सूत्रमुदैरयत्। तच्छ्रुत्वैव महष्यत्तद्बलमाज्ञापलात् परम्। उत्तरं सूत्रमभ्यूह्य स्वयमेव मयोदितम्। अथावदीत् स देवो मा नावदिष्य स्वय यदि। अभविष्यदिदं शास्त्रं पाणिनीयोपमर्दकम्। अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात्

कातन्त्राख्यं भविष्यति । महाहनकलापस्य नाम्ना काला-पकं तथा । इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत्प्रकाश्याभिनवं वषु । साक्षाद्देव स मा देवं पुनरेवमभाषत"

कातर त्रि० ईषत्तरति स्वकार्य्यसमाप्तिं गच्छति तृ—अच् कोः कादेशः । १अधीरे, व्यसनाकुले अमर २भीते, ३विवशे, ४चञ्चले च । "हेम्ना तदध्यासितकातराक्ष्या" रघु० । "तयोः समापत्तिषु कातराणि" कुमा० । "कातरोऽपि यदि चोद्यतासिना" रघुः । "मन्ये स्निग्धाः प्रिय इति सखे ! चेतसा कातरेण" मेघ० । "विद्धा मृगी व्याध-शिलीमुखेन मृगोऽपि तत्कातरवीक्षणेन" उद्भटः । के जले आतरति प्लवते न तु विशेषतो मज्जति । ५उडुपे । (कातला) ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ७ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । कातरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । भावे ष्यञ् । कातर्य्य व्याकुल-तायां न० "कातर्य्यं केवला नीतिः शौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्" रघु० । तत्र कातरता स्त्री, त्व कातरत्व न० तदर्थे ।

कातल पु० कस्य जलस्य न तलमस्ति स्पृश्यत्वेनास्य अच् । (कातला) १मत्स्यभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कातलो मधुरस्तोष्णो गुरुपाकी त्रिदोषकृत्" वैद्य० । २ऋषिभेदे च ततः गोत्रापत्ये नडा० फक् । कातलायन तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां गोत्रत्वात् ङीष् ।

काति स्त्री कै—शब्दे क्तिन् । स्वे कृष्णकातिशब्दे उदा० ।

कातीय त्रि० कात्यायनस्य छात्रः तस्येदं वा "वृद्धाच्छ" पा० छ तत्र फको वा लुक् । १कात्यायनच्छात्रे २तत्-सम्बन्धिनि च त्रि० । कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्र-मित्यादि पक्षे न लुक् । कात्यायनीय तदर्थे त्रि० । कातीय श्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च कात्यायनशब्दे दृश्याः ।

कातु पु० क जलमतति सातत्येन गच्छति अत—उण् ६त० । कूपे निरु० तस्य शोषेऽपि शेषेण शोषणाभावात् तथात्वम्

कात्यक्य पु० कत्थ-श्लाघायाम् ण्वुल् कत्थकः स्वार्थे ष्यञ् अग्निभेदे निरु० । "यज्ञैध्म इति कात्यक्योऽग्निरिति" शाकपूणि । "नाराशंसो यज्ञ इति कात्यक्य नरा आसीना" शाकपूणि । "नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति अग्निरिति शाकपूणि । इति च निरु० ८,५,६, [मत्ये ।

कात्य पुंस्त्री कतस्यर्षे गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । कतर्षिगोत्रा-

कात्यायन पु० कतस्य गोत्रापत्यं युवा गर्गा० यञ् यञन्तत्वात् यनि फक् । कतस्य युवगोत्रापत्ये ऋषिभेदे । स च त्रिविध विश्वामित्रवंश्यः, गोभिलपुत्र, कतवंश्यसोमदत्त द्विजपुत्रं वसुदत्तागर्भज वररुचिनाम्ना ख्यातश्च । तत्र विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नं हरिवं २८३० उक्तो यथा । "विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः । विख्याता-स्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु । देवश्रवाः कतश्चैव यत्र कात्यायनाः स्मृता" इति ।

अयञ्च गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्न । गोभिलपुत्र-कात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं छन्दोगपरिशिष्ट-रूप शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । "अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्म्मणाम् । असपष्टानां तथा सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्" । तत्र १प्रपाठके १०खण्डाः तत्र १ख० यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ख०आवृद्ध्यादि परिभाषा । ३ख०अक्रियादिस्त्रैविध्यादिकथनपूर्वकं श्राद्ध-विधिनिरूपणम् । ४ख० पिण्डदानविधानम् । ५ख० नान्दीमुखश्राद्धादिकर्त्तव्यताविधानानि । ६ख० अग्न्या-धानादिकालाधिकारिधर्मविधानम् । ७ख०अरणीनिर्माण-प्रकारादि । ८ख० अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ख० अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १०ख० दन्तधावन-स्नानादिविधानम् उपाकर्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।

२प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र१ख० सन्ध्योपासन-कालादितद्विधानानि । २ख० तर्पणप्रकारादि । ३ख० पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ख० वैश्वदेवविधानप्रकार । ५ख० दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ख० अमावास्यादि-श्राद्धकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ख० कर्मनि-र्माणप्रकार श्राद्धविधानप्रकारश्च । ८ख०दर्शपौर्णमास-विधानप्रकार ।९ख०प्रवासगमनकाले साग्निकस्य कर्त्तव्य-विशेषकथनम् ।

तृतीयप्रपाठके ।।खण्डा । तत्र १ख० साग्निकस्य पत्नी-मरणे कर्त्तव्यविशेषविधानम् । २ख०साग्नेर्दाहप्रकार । ३ख०शवस्पर्शिकर्त्तव्यभेदविधानम् साग्निकस्य विदेशमरणे दाहविधानञ्च । ४ख० सूतके सन्ध्यादित्यागेऽपि श्रौत-कर्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ख० पुंसवनादिक्रियाङ्ग-होमाङ्गतिसङ्ख्याविशेषकथनं शुक्लापतिप्रतापञ्चाम्बुयवाट-यन्त्रकपुष्पिकाकपुच्छलक्षणादिशब्दपरिभाषा ब्रह्म-चारिकर्त्तव्यविधानञ्च । ६ख० समयनीयचरुकर्त्त-व्यताविषयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ख० विहितकर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्यत्रैव-चरुश्रवशब्दपरिभाषा ।८ख० वर्णभेदेन दण्डप्रमाणकथ-नम्, प्रायश्चित्तदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणाया गो० प्रवर-

तोक्तिः उपाकर्म्मप्रकारश्च । ८ख० यज्ञपात्रादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः स्नातकादिना तदकरणे प्रायश्चित्तकर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्र्यम्बकमण्डकगोलकचीवरशब्द-परिभाषा । ऋतुमन्त्रप्रकार । १०ख० । पशुप्र-स्कारस्याभिप्रायकथनम् । पशुप्रदाने एकादशस्थान-कथनम् । पश्वभावे पायसपिण्डैः होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । दीपार्घ्यमधु-पर्क्कादिशब्दपरिभाषा” ।

अनेनैव धर्म्मसंहिता कृता । “मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती” इत्युपक्रमे “धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः” याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाष्टादशविवादनिर्णयः । कातीयश्रौत-गृह्यसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनश्च पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च बृहत्-कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि श्रावणरूपशापान्तमुपवर्ण्य स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । “ततः स मर्त्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्” इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-दिवृत्तान्ते उक्ते । “इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधि । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्तोत्थित इवावदत् । स एष पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्तां च कथां शृणु । इत्युक्त्वा पञ्च लक्षाणि सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिताः काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्” इत्युपक्रम्य “तद्ब्रूहि निजवृत्तान्तं जन्मन प्रभृति प्रभो ।” इति काणभूतिप्रश्ने “ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्व्वमाजन्मवृत्तान्तं विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना ग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्य्या च वसुदत्ताभि-धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि शापतः” इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तन्मात्रा तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव “तया हि पूर्व्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवमुदभूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्” इत्य-तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य तं गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्यप्युक्तं तत्रैव यथा “व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरोः” इत्युपक्रमे “अध्यापयितुमस्मांश्च प्रवृत्तोऽभूदसौ ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत” इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययन वर्णितम् । “अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्य्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्व्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततस्तत्रावयोर्वादे प्रवृत्ताः सप्त वासराः । अष्ट-मेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्व्वे मूर्खी-भूता वयं पुनः” । “अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-ग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्” ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्य्यप्रकाशकं परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठो निरमायि स च “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्म्मनियमः” इत्या-दिकः अष्टाध्याय्यात्मकः । बृहत्कथायाम् “तदैवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता” इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्व्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधुनोपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्य-माशङ्कनीयं तत्कथासारे “यथामूलं तथैवैतन्न मनाग-प्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रमात्रं न भिद्यते” इत्युक्त्या बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं॰ “ततः कात्यायनाः स्मृताः” इति बहुत्वनिर्द्देशात् अन्य-

स्यापि तद्गोत्रभवयुवापत्यस्य कात्यायनत्वमिति भूतस्य भविष्यतो वा स्यादिति सूचितम्” इति । ततः प्राचीनेन कात्यायनेन शुक्लयजुर्वेदविहितकर्म्मणामनुष्ठानज्ञापकं षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यसूत्रञ्च प्रणीतम् । तत्र श्रौतसूत्रे १अध्याये १कण्डिकायां २१सूत्राणि । तत्र अग्न्याधानादिषु अधीतसाङ्गवेदानां द्विजानां सपत्नीकानाम् रथकारस्य चाधिकारः । अङ्गहीनक्लीबपतितशूद्राणामनधिकारः । निषादस्थपतेर्गावेधुके चरावधिकारः । अवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्तरूपगर्द्दभेज्यायाम् । तत्र गावेधुकचरुरवकीर्णिगर्द्दभेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्य्या । गर्द्दभेज्याया पुरोडाशश्रपणं भूमावेव न कपाले कार्य्यम् । तत्र अवदानहोम उदके एव नाग्नौ, अन्यदाघारादि अग्नावेव । प्राशित्रं गर्द्दभस्य शिश्नादवदेयम् । श्रौतं कर्म्म वैतानिकेषु विहारार्थेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम् । स्मार्त्तन्तु आवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यम् । गृह्यारम्भे मास-पाकनिषेध ।

२क० २२सू० । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति यागलक्षणम् दर्शपौर्णमासादियज्ञशब्दवाच्यार्थस्त्यागविशेषः । तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठितान्वाधानादि-ब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्म्मजातस्याङ्गत्वम् । एवं प्रयाजादय पूर्व्वाघारादिहोमाश्च तदङ्गानि । तिष्ठता होम वषट्कारप्रदानं यजतिशब्दार्थं तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च । उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थं । सर्व्वकर्म्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न क्षत्रियवैश्याः तेषां हविःशेषभक्षणनिषेधात् । फलेच्छाभावे काम्यकर्म्माणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोत्रादीन्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात् । दीक्षितेन सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्य्यादिनियमा अवश्यं कार्य्याः । गृहदाहादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्तमवश्यं कार्य्यं न तस्य इच्छयानुष्ठानम् । नित्यानि यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्य्याणि । काम्यानि तु सर्व्वाङ्गोपेतान्येव । काममात्रत्वेऽपि यदा यथाश्रुताङ्गानि कर्त्तुं शक्यन्ते तदैव काम्यं कार्य्यं नान्यदा ।

३क०४२सू० । तत्र ऋग्यजुःसामप्रभेदेन मन्त्रास्त्रिविधाः । ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां यावति पदसमूहे उच्चारिते पदसमूहो निराकाङ्क्षो भवति । तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म्मकाले प्रयोक्तव्यम् । यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न भवति तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्व्वपठितं यजुः तत् निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । प्रयोगे मन्त्राः कर्म्मारम्भे प्रयोक्तव्याः । यजुर्व्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोक्तव्याः ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्रा उच्चैः प्रयोक्तव्याः । याजमाना अपि प्रैषा उच्चैः प्रयोक्तव्याः । कुशजातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः । आरम्भणादौ वसोर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्यानुक्तौ यावता कार्य्यसिद्धिस्तावत्संख्या ग्राह्या । इध्मबर्हिषोस्त्रीणि सन्नहनानि विषमसंख्यत्वमुद्दिश्य बन्नानीति । संनहने भेदस्तु प्रागग्रे सन्नहने उदगग्रं बर्हिर्निधाय सन्नहनेन दृढं बद्धा बर्हिर्मूलभागे पश्चिमतः उपगूहेत्, उदगग्रे संनहने तु प्रागग्रमिध्मभागं निधायेध्ममूले पश्चिमत उपगूहेत् इति । अष्टादशसंख्यारत्निमात्रकाष्ठं तथाभूतैकविंशतिकाष्ठको वा पालाशस्तदभावे वैकङ्कत इध्मः कार्य्यः । तदभावे श्रीपर्णीकाष्ठमयः वैल्व औदुम्बरः खादिरो वा तत्तदभावे इध्मस्तथाभूतः कार्य्यः । इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्य्यात् । सामिधेनीवृद्धौ चेध्मकाष्ठवृद्धिः पित्र्यादौ सामिधेनीह्रासेऽपि नेध्मस्य ह्रासः । अग्निप्रणयनार्थं इध्म उक्तसंख्याधिककाष्ठकोऽपि भवति । इष्टकापशौ अष्टाविंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्मः कार्य्यः । एवं त्रिभिः संनहनैर्मूलभागे बद्ध कल्प्यः । दर्शपौर्णमास एव वेदकरणम् । सूत्रे आङ्शब्दार्थोऽभिविधिरिति प्रतिज्ञा । सर्व्वकर्म्मस्वनुक्तमपि गार्हपत्यात् आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणं कार्य्यम् । अन्यकर्म्मार्थमुद्धृतयोस्तयोरागन्तुकान्यकार्य्यापाते तत्करणं मोद्धरणान्तरम् । यथा दर्शाद्यर्थमुद्धृतयोस्तयो प्राप्तकालाग्निहोत्रहोमः । यत्कर्म्मार्थमुद्धृतौ तौ तत्समाप्तौ लौकिकावेव भवतः । तत ऊर्द्ध्वं तत्राहवनीयादिविहितं कर्म्म न कार्य्यं तयोः लौकिकत्वोपदेशात् । तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्तन्त्रा बहवः इष्टयः सन्ति तत्र प्रतीष्टि पृथगग्न्युद्धरणेन ताः कार्य्याः । तथा च न सकृदुद्धृतयोः सर्व्वत्रोपयोगः । खादिरस्रुवादीनां क्वचिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विकृतावपि कार्य्यता । स्रुवस्फ्यस्रुगजुहूप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तानि च भाष्ये विवृतानि यथा (खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्व्ववृत्तपुष्करो नासिकावत्पर्य्यन्तखातो भवति । स्फ्यश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः । स्रुचो बाहुमात्र्यो मूलदण्डाग्रभागमिश्रा हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

णिमात्रपृथुकरास्तावत्खातयुक्ताश्च कार्य्याः। पालाशी जुहूः। उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषामलाभे एकस्य वा सर्व्वाः स्रुचः कारयेत्। अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः। यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्व्वाणि वारणानि भवन्ति तानि चोलूखलमुषलकूर्च्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याष्टावदानाभ्र्युपवेषान्तर्धानकटप्राशित्रहरणषडवत्तब्रह्मासनादीनि। तत्रोलूखलमुषलौ लोकप्रसिद्धौ। कूर्च्चो बाहुमात्रः पीठाकारः। इडापात्री पिष्टपात्र्यौ अरत्निमात्र्यौ मध्यसंगृहीते। पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलखातवती। शम्या प्रादेशद्वादशाङ्गुला। प्राशित्रहरणं हस्तमादर्शाकारं चतुरस्रं चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम्। षडवत्तं चोभयत्र खातवत्। आसनानि चारत्निमात्रदीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि। सर्व्वेषु पात्रेषु मूलाभिज्ञानार्थं दण्डानि कार्य्याणि। अनादेशे सोमपानपात्राणि वैकङ्कतानि कार्य्याणि। षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्। अश्वदाभ्यपात्रमौदुम्बरम्। वाजपेये सप्तदशपशुपात्राणि वरणवेणुमयानि। सुराग्रहपात्राण्यपि। मृण्मयानि वा”। इष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्व्वेषां गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्म्मसु चात्वालोत्करयोरन्तरालेन मार्गः।

४क० १९सू०। तत्र विहितद्रव्याभावे काम्यं कर्म्म नारब्धव्यम्। नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्यारब्धव्यम्। काम्येऽङ्गसद्भावं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्यापचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम्। न तु असमाप्तस्य त्यागः। नित्ये तु आरब्धेऽनारब्धे वा प्रतिनिध्युपादानमिति भेदः। काम्यस्यावश्यकार्य्यत्वाभावात् प्रतिनिधिना नारम्भः। आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात् समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति। दीक्षितस्य पयआदिके व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति। प्रतिनिधिना करणपक्षे मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे ऊहो न कार्यः। यत्र जात्यन्तरं विहितं तत्र ऊहः। विकल्पस्थले अन्यतरद्रव्यारब्धे कर्म्मणि दैवात्तस्य दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधिद्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा व्रीह्यारब्धे कर्म्मणि व्रीहिनाशदोषयो व्रीहिसदृशनीवारादिना समापनं न तु यवेन, एवमन्यत्र। व्रीह्यभावे नीवारे प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद् व्रीहिप्राप्तौ व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्म्मसमापनम् न नीवारसदृशैः नापि वैकल्पिकैर्यवैः। मुख्यद्रव्येण सर्व्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म्म कार्य्यम्। यत्र कृष्णाः व्रीहयो विहितास्तत्र कृष्णव्रीह्यलाभे शुक्लव्रीहिभिः कर्म्म कार्य्यं न तु कृष्णनीवारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया दुर्ब्बलत्वात्। पुंवत्सत्वलक्षणगुणं हित्वा स्त्रीवत्सायाअपि गोः पयसा होमो न तु पुंवत्साया मेष्याः पयसा। एवमार्द्रत्वगुणालाभे शुष्कपलाशैरपि कर्म्म कार्य्यं न तु आर्द्रसमिदन्तरेण एवं सर्व्वत्र। एवं प्राशित्रादिसर्व्वकर्म्मसु पर्य्याप्तव्रीह्यलाभेऽपि अवदानद्वयपर्य्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था व्रीहय एव ग्राह्या न तु प्राशित्रादिसर्व्वकार्य्यपर्य्याप्ता नीवारा इति

५क० १७सू०। तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण पदार्थानुष्ठानम्। यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयोर्विरोधः तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रमो ग्राह्यः। यथा “स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ति” इत्यत्र पाठक्रममनादृत्य पूर्व्वं छेदनं ततोऽपाकरणम्। यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः “संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति” श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्मतर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशित्रावदानात् पूर्व्वम्। तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्यम् न पाठक्रमेण। यत्र च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य मन्त्रपाठक्रमेण कार्य्यम्। यथा सोऽग्नावाज्यमधिश्रयतीत्यधिश्रयणं विधाय, तदनन्तरमेवोद्वासनं विहितम् मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसन्नहनान्ते इति विरोधः तत्र मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनम्। यत्र बहूनां प्रधानानां सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्व्वेषां प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमये कार्य्याः, यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्व्वेषां प्रथममुपाकरणं ततः सर्व्वेषां नियोजनम् ततः सर्व्वेषां प्रोक्षणमित्यादि। आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्य्या न तेषु क्रमचिन्ता। यथा दर्शादौ प्रयाजाद्य आरादुपकारकास्तन्त्रेण कार्य्याः। चतुर्दृष्टिकनिर्वापे एकादशादिकपालोपधानस्य एकैकस्य कार्य्यम्। सोमे चैकैकस्य ग्रहस्यासादनान्तं ग्रहणं कार्य्यम्। सर्व्वत्र हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्य्यम्। देवताऽभेदे हविर्म्मात्रभेदे देवतागुणे वा उपांश्वादिकेऽभिन्ने प्रदानान्तमवदानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्व्वाणि हवींष्यवदाय पश्चा-

स्तोभ्य' प्रदानं कार्य्यम् । सप्तदशस्तु प्राजापत्यपशुषु उपाकरणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम आदर्त्तव्यः न क्रमान्तरम् । अथ प्रावृत्तिक क्रमः । प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वापादिक्रमः । यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वापादि । पश्चात् पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं क्रमो ज्ञेयः । अनेकाहसाध्यदर्शादौ क्रियमाणे मध्ये नित्यस्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते काम्यमध्येऽपि तत् कार्य्यमेव न तु दर्शाद्यनुरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकालातिक्रमः कार्य्यः । सौत्रामण्यादिविकृतिमध्य एवामावास्याया दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृयज्ञः कार्य्यः । षोडशितिरात्रादौ च षोडशिनो नियतकालत्वेऽपि दैवादुक्थ्योत्कर्षे तदनन्तरमेव षोडशियागः कार्य्यः न तु कालानुरोधात् ततः पूर्व्वम् । अग्निष्टोमादिसत्रपर्य्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमाभावः । यदा यत्र यस्येच्छा तदा तदनुष्ठेयम् । अध्ययनार्थ एवैषां पाठक्रमः नानुष्ठानार्थः ।

६क० २६सूत्राणि । तत्र अवत्तहविर्नाशेऽन्यहविः कार्य्यं न स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिसहितः यागः कार्य्यः । तथा पुनःशेषात् अवदेयम् । अग्न्यादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानुयाजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति । द्रव्याणां तु क्रियान्तराणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिषिद्धं वस्तु श्रुतद्रव्यसदृशमपि न प्रतिनिधेयम् । यथा सौद्रे चरौ माषादि । त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्म्मणि च यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति । गुणकर्म्मसु पात्रासादनाज्यावेक्षणाग्न्याधानव्यूहनवेदस्तरणादिषु यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्ति । पत्न्यभावेऽप्याज्यावेक्षणाग्न्यारम्भोपाञ्जनादौ गुणकर्म्मणि प्रतिनिधिरस्ति । सत्रेषु यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति । यजमानकर्म्मणा सम्बन्धात् यजमानधर्म्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिधिस्थस्य भवन्ति सत्रेषु यजमानानामृत्विक्पदार्थकर्तृत्वविधानात् । ब्राह्मणस्यैव सत्रेषु अधिकारो न क्षत्रवैश्यानाम् । ब्राह्मणानामप्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम् । वैश्यक्षत्रिययोर्गृहपतित्वेऽपि सत्रेषु नाधिकारः । सहस्रसंवत्सरसत्रं मनुष्याणामपि भवति तत्र संवत्सरशब्दस्य अहःसु लक्षणा यतस्तत्र सहस्रसंवत्सरे सहस्रं सौत्यान्यहानि तानि च दिनसहस्रे सम्पद्यन्तीति ।

७क० २८सूत्राणि । यत्र एकफलार्थं बहूनि प्रधानानि एकवाक्येन विधीयन्ते । तत्र तेषां सह प्रयोगः । देशकालफलकर्म्मादिसाम्ये सति प्रधानानामारादुपकारीणि आधारप्रयाजाज्यभागादीनि सकृदेव कार्य्याणि । न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् कार्य्याणि । देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेद एव भवति न सकृत्क्रिया । यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे । वरुणप्रघासेषु च मारुत्या देशभेदे । अश्वमेधे सप्तदश्यानिगदे द्वादशाहे सुत्यासुपगच्छेदित्यत्र कालस्य मुख्यकर्म्म तन्त्रेणैव सकृत् प्रयोज्यम् । एकद्रव्ये कर्म्माहसौ सत्यां मन्त्रवचनं सकृदेव कार्य्यम् न प्रतिक्रियम् । यथा स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखेदिति एकवारं मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीमिति । हविर्ग्रहणे बर्हिर्लवने तस्य स्तरणे आज्यग्रहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न सकृत् । आज्यग्रहणे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण ग्रहणम् यो वा तूष्णीं हविर्ग्रहणे चतुर्थं तूष्णीम् । अवदानस्य दुसमे लुटौ मन्त्रनिर्हासः । दीक्षितस्यानेकदुःस्वप्नदर्शने सकृदेव मन्त्रपाठः । एकनद्या अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं सकृदेव । अधवर्त्तने अनेकहदिभारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं सकृदेव । युगपदनेकामेध्यदर्शने सर्व्वोपस्थापनं सकृदेव । वमीवारूपे (विश्रम्य विश्रम्य पुनः पुनः प्रवाहे) अमेध्यदर्शने मन्त्रपाठ सकृदेव । एकरात्रिमध्ये पुनःपुनः शयनादौ अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सकृत् । अप्रधानकालीनमङ्गं सकृदेव, न प्रतिप्रधानमावर्त्तते । यथाऽग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यपशूनां साधारण एव बर्हिरपि यूपवत् सर्व्वपशुसाधारण एव । आधानादिकर्म्मसु प्रधानाय कर्त्तारोऽन्य स्वयं नैव यजमानः । तत्रायं भेदः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मककर्म्माणि यजमानः स्वयं कुर्य्यात् । पुरुषयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत् वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव संस्काराः । इति विशेषवचने ऋत्विजामपि ते संस्काराः यथा "हिरण्यमालिनोवाजपेयेन चरन्ति" । इति वचने उद्गात्रादेरपि यजमानस्य भवति । यथा यजमानोऽवरोधात् जुहोति । यजमानः पात्राण्यासादयतीत्यादि । येन कर्म्म यथासमाख्यमृत्विगादयः कुर्युः । यथा आध्वर्य्यवम् अध्वर्युः, होता हौत्रम्, उद्गाता औद्गात्रमित्यादि । सर्व्वाणि कर्म्माणि यज्ञोपवीतिनः कुर्य्युः तानि च प्राक्संस्थानि उदक्संस्थानि वा कुर्य्युः । परिस्तरणपर्य्युक्षणादौ प्रदक्षिणं कार्य्यम् । पित्र्येऽप्रदक्षिणम् । दैवे यत्राङ्गानि पैत्रे तत्र सकृत् । दक्षिणा च दिक् पित्र्या । यद्दैवे प्राक्संस्थादि पैत्रे तद्दक्षिणसंस्थं कार्य्यम् । प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गरहितस्यैव तस्यावृत्तिः नारादुपकारकसहितस्य ।

८क० ४७सू० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्य्यकरणम् । अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होतृमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च । होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव । एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यज्ञकाले मन्त्राणामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मणस्वरेण । सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानानां मन्त्राणां संहितावदेव स्वरेण प्रयोगो नत्वेकश्रुतिस्वरेण । आधाने विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेकसाधनके कर्म्मणि जपध्यानादीनां समुच्चयः । सर्व्वपशूनां तानि कार्य्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य दृष्टार्थत्वात् न समुच्चयः । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययो प्रदक्षिणीकृत्यापसव्यावृत्तिः अपसव्यीकृत्य च प्रदक्षिणावृत्तिः कार्य्या । विहारोत्तरतः सर्व्वकर्म्म कार्य्यम् । विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्य्ये । तयोर्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाग्रं निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अनादेशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म्म कुर्य्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा पेषणेऽध्वर्य्योर्व्यापृतत्वेन विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्य्यात् । हविष्पात्रस्थाल्यादीनामेकत्र समावेशे यद्यत् पूर्व्वं तत्तदन्तरं, यद्यदुत्तरं तद्बहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हविरन्तरं कार्य्यं उत्तरमुत्तरं बहिः । प्रतापनाद्यग्निसाध्यसंस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्य्याः । सर्व्वकर्मसु हविःश्रपणं गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्य्यम् । संस्काररहितं घृतमात्रमाज्यशब्दार्थो ग्राह्यः । घृत च गव्यमेव ग्राह्यम् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र घृतेन होमः कार्य्यः विशेषवचने तेनैव । चात्वालात् बहिस्थ पुरीषं निवमेत् । आहवनीये यजतयः, आज्यभागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्काः प्रयाजाः आज्यं गृहीत्वा चतुरवदाय कार्य्याः । दर्शपूर्णमासपशुसोमेष्टिष्ठानेषु वा ... । आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च तौ कार्य्यौ । अनादेशेसर्वे होमा आहवनीये एव कार्य्याः । आदेशे तु यथादेशं मन्त्राग्नौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

९क० २१सू० । सर्व्वत्र ब्रीहयो यवा वा हवींषि भवन्ति । ब्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाक् ब्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं च प्राग्व्रीह्याग्रयणात् यवैरेव तौ कार्य्यौ । आपस्तम्बमते सर्व्वदा ब्रीहिभिरेवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विकृतौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्वादेर्मध्यदेशादेकमङ्गुष्ठपर्व्वमात्रं तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं तु हविःपूर्व्वभागात् तथावदानम् । तयोरवदानयोर्मर्य्यादाभङ्गाभावेनैव कार्य्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्त्रिरवदानम् । तत्राद्यं मध्यात्, द्वितीयं पूर्व्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पञ्चमोऽवदानम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानग्रहणम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्य्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततोऽन्यद्द्विरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकोनं हविषोऽवदानम् । तथा च येषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहितं तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एवं चतुःपञ्चमोऽवदाने त्रि चतुर्वाऽवदानम् । उपस्तारः सकृत् । उपर्य्यभिघारणं तु द्विवारं भवति । हविषोऽवदेयावदानयोः प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिघारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्व्वहुतः कार्य्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्य्या यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्येवंरूपा । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रैष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् । प्रैषसम्बन्धिन्यनुयाचने द्रव्यात् षष्ठी भवति यथा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । वपायै धाना सोमेभ्यः इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रासौ यजेति विहितं यथा मामप्याह यजेति प्रयाजादीन् प्रति । तत्र देवतापदं न प्रयोज्यम् । प्रयाजस्येज पोतर्यजेत्येवं प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असाविति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

ज्ञार्यं यथा इमममुष्य पुत्रमित्यादौ देवदत्तस्य पुत्रमित्यादि । वषट्काराख्याहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदक्प्राङ् तृतीयामामित्युक्ष्विष्टन् वषट्कारानन्तरं वषट्कारेण सह वा जुहुयात् । यत्राज्यमिश्रं हविर्विहितं, तत्र पूर्व्वमाज्यं हुत्वा ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुपर्य्याज्यं जुहुयात् । अथ वा सहैव सर्व्वमाज्यं हविश्च जुहुयादिति पक्षद्वयम् ।

१०क० १४सू० । तत्र आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ घटः लिङ्गपरत्वकल्पनया विधिपरत्वम् । कर्म्मसु कर्त्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायामानादौ उपकल्पनं तानि चानीय कर्म्मदेशस्थाने स्थापयेत् । यथाशय्युत्तरतोग्राणि प्राग्ग्रीवाणि सर्व्वत्राहरणीयानि । हविषां मध्ये यत् पश्चात् पठितं तद्देशतः कालतश्चोत्तरं कार्य्यम् । ग्रहणादिक पूर्व्वपठितस्य पूर्व्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम् कार्य्यम् । एवम् अधिश्रयणाद्यपि पूर्व्वपठितस्य दक्षिणतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति । एकद्रव्ये स्थालीपाकादौ चाज्ये दध्नहोम स्कन्ते सति शामीन वेदस्योपग्रहणं कार्य्यम् । एकद्रव्यइत्युक्तेः उपभृदादौ द्वितीयद्रव्ये सति वेदोपग्रहणाभावः । आज्यादन्यद्रव्येण द्रव्यवति यागे उपस्थानादौ च स्रुवेणोपग्रहणं कार्य्यम् । असत्सु वेदवर्ज्जद्वितीयद्रव्येषु कुर्य्यादुपग्रहणम् । यथा स्रुचि अन्यकर्म्मव्यापृते सोमे ग्रहहोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे च कुशोपग्रहणम् । स्रुचोरादानकाले आसादितां स्रुवं जुहूञ्च पाणिभ्यां परिगृह्य उपभृतउपरि निदध्यात् । तत्र च परस्परसंसर्गजशब्दो न कार्य्यः । विश्वजिन्न्यायेन सर्व्वत्र स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते । एकस्मिन् कर्म्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथाश्रुतञ्च विहितानां मध्ये अधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे सर्व्वत्र फलाधिक्यम् । यथा पौर्णमासादौ वैकल्पिकत्वेऽश्वधाद्यधिकाङ्गानुष्ठाने । एवमन्वाहार्य्यादिदक्षिणादाने षड्दक्षिणापक्षतो द्वादशचतुर्विंशतिदक्षिणापक्षयोः फलतारतम्यम् । दानाम्बारम्भणवरणव्रतप्रमाणानि यजमानसम्बन्धीनि ग्राह्याणि । तथाच यानि दानादीनि प्रमाणानि विहितानि च तानि याजमानान्येव, व्रतञ्च सत्यवदनाधःशयनपयोव्रतादिकं यजमानस्यैव, प्रमाणं चाग्निचयवेदियाजमानदोम्पहादिमान यजमानहस्तमानेनैव कार्य्यम् । यूपावटोपरवादौ खाते, छन्ने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु पिष्टेषु तण्डुलधानादिषु, दुग्धे पयसि, दग्धेषु महावीरेष्टकादिषु तदवधानवत्यया क्रियादिसम्भवः । रौद्रमन्त्रं रक्षोदैवतम् असुरदैवतं पैत्र्यं मन्त्रमुच्चार्य्य तत्तद्देवताकं कर्म्म च कृत्वा आत्मानमुपस्पृश्यापां स्पर्शनं हस्तेन कुर्य्यात् । इति सर्व्वकार्य्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि । एतेषां सर्व्वकर्म्मोपयोगित्वात् विस्तरेणोक्तिः । अन्यान्याध्यायार्थाः संक्षेपेणोच्यन्ते ।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र १क० पौर्णमासेष्टिकालः तत्राग्न्यन्वाधानेऽध्वर्य्युयजमानयोरधिकारः । अग्निधानप्रकारः । दीक्षाग्रहणे दीक्षितधर्म्माः । दिवामैथुनमांसवर्ज्जनम् अधिश्रयणादिवाचनम् । अपराह्णे पत्नीयजमानयोरश्नगा हविषा सह व्रतकालयोग्यं माषमांसलवणवर्ज्जं हविष्यं भोज्यम् । तत्र व्रतयोग्यं भोज्यं भाष्ये दर्शितं यथा शुनक्यः "सकृत् पर्व्वणि सर्पिभुक् हविष्यं लघु भोजनम् । न मांसं मैथुनाद्यः स्यात् तैलाभिषविवर्ज्जितम्" बौधा० "सर्व्वमेवैतदृक्, कोशीधान्यं विवर्ज्जयेदत्र तिलेभ्य"। परिशिष्टे च "माष मांसं मसूरं च चणक कोरदूषकम् । शाकान् मधु पराम्नञ्च वर्ज्जयेदौपवस्तके"। कर्म्मप्रदीपे "लवणं मधु मांसञ्च क्षारान् प्रायेण वृणुते । उपवासी न भुञ्जीत नोच्छिष्टो न किञ्चन"। "तिलमुद्गादृते शैव्यं शस्यं गोधूमकोद्रवौ । चणकं देवधान्यञ्च शस्यं शाकं तथैव च (गुडम्)। वर्ज्जक्षारं लवणं क्षारं टङ्कणक्षारमेव च । व्रतस्थो वर्ज्जयेन्नित्यं शाकं मधु तथा"। शाखाविशेषात् वैकल्पिकयोर्निषेधः । "हैमन्तं लवणं यव च मानवत्सम् । पवित्रं लवणं हुते प्राश्य अपि सर्व्वतः इति स्मृतेः" । उपवसथाख्यकर्म्मार्थम् उपगमनोत्तरविहित उपवसथार्थः अत्र प्रायश्चित्तभेदः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रहोमः । सायंप्रातरग्न्याधानयो होमानन्तरमारण्यौषधीर्वा नीवारादीनामवम् आरण्यशाकादीनां च कन्दमूलादीनो भुञ्जीत । आहवनीयस्य गार्हपत्यस्य वाऽध भवनं तत्राचारशयनविधिः, ब्रह्मचर्य्यञ्च । एष नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव । पौर्णमासी अमावास्यादिकर्म्मापवर्गान्ते द्व्यहे एकाहे वा कालभेदोक्तिः तत्र प्रातरेव कार्य्यम् । २क० । अग्निहोत्रानन्तरं ब्रह्मवरणं तत्प्रकारः । ३क० ८क०पर्य्यन्ते ब्रह्मसदनादेः आलम्भपर्य्यन्तस्य कर्म्मकलापस्याङ्गानप्रकारक्रमादिकीर्त्तनम् । ३अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र होतृसदनादिपौर्णमासयजमानचर्य्यकर्म्मकलापकालाङ्गप्रकारक्रमादि ।

४अ०।५क०। तत्र १।२।४क० दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं पिण्ड-
पितृयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम्। तत्र द्रव्यदेवतायुक्त-
त्यागात्मकयागात्मकर्म्म यद्धोवेदबोधितो यागपदार्थः इत्यु-
क्तिः। सर्व्वासु इष्टिषु आग्नीषोमीये पशौ च दर्शपौर्णमास-
यागधर्मातिदेशः। वैश्वदेववरुणप्रघासशाकमेधशुनासी-
रीयरूपचतुःपर्व्वात्मकचातुर्मास्यस्याद्ये वैश्वदेवे पर्व्वण्यपि
दर्शपौर्णमासधर्माः। ततोऽतिरिक्तेषु त्रिषु औपदेशिकाः प्राचीन-
प्रवणे त्रिधातुबर्हिःप्रस्तरादयो धर्मा भवन्ति। चातु-
र्मास्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्व्वधर्माः किन्तु
साकमेधादिषु न भवन्ति। सौमिकादवभृथात् वारुण-
प्राघासिकावभृथे धर्मा भवन्ति। क्व? कुर्यादिति
सन्देहे लौकिकाग्निरेव ग्राह्यः। दर्शपौर्णमासयो-
राग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः। वैकृते कर्मण्येक-
दैवत्ये सर्वत्राग्नेयधर्माः। अनेकदैवत्ये तु अग्नी-
षोमीयैन्द्राग्नादेः। तत्रापि आग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमी-
यस्यैव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्यम्। मारुतेषु ऐन्द्रा-
ग्नस्येति निर्द्धार्यम्। द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति
यथा पुरोडाशचरुधानाकरम्भादौ पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये
सान्नाय्यस्य, आज्ये आज्यस्येति। देवतागुणस्योपांशुत्वादेः
साम्ये धर्मप्रवृत्तिर्भवति। यथोपांशुयाजे उपांशुयागः।
द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्मा भवन्ति न
देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता
सामान्यात् पुरोडाशस्यैव। पयस्यायां पयस एव धर्मा
भवन्ति न दध्नः। अनयानुमीयादौ परिवासितया वाचया
पवित्रवत्यानामन्तर पशुपाकरणं दोहनवहदवासाद-
नञ्च भवति। पशावपि पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्नः।
अतःशाखाशोभाद्यास्यामापत्तानां सनाम्नपञ्चोन्नुक्लोलाना
मासादनमोक्षणे भवतः। द्रव्ये च स्थानापत्तेर्धर्मा भवन्ति
यथा श्यामाकानां नीवारस्थानापत्तौ कर्ष्माः शकला
वादनमोक्षणकण्डनादयो भवन्ति। प्राकृतस्थानाप-
न्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्वामिनो धर्मा विरुध्यन्ते स्थाना-
पत्ते द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिधौ पशुनियोजने
यूपस्थानापन्नस्यापि परिधेः तक्षणारोपणादयो धर्मा
न भवन्ति विरुद्धत्वात्। विकृतौ यत्र प्राकृतद्रव्यदेव-
तान्तराभेदमन्यदेवतादिर्विहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य ऊहः
दृष्टो भवति। यथा अग्नये त्वा जुष्टमिति प्रकृतौ अन्यस्य
इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमित्यूहः। प्रकृतौ मन्त्रानुपूर्वो
न भवति प्रकृतेरपूर्वत्वात्। यथा पत्नी संनह्ये-
त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोहः। किन्तु
एकवचनान्त एव प्रयोज्यः। तथा पवित्रे स्थ इति
मन्त्रस्य पवित्रद्वयपक्षेऽपि नोहः। अत्राप्रमादः।
विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्मा न भवन्ति। अर्थलोपात्
(प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्मा न भवन्ति। यथा
नैवारे चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजना-
भावात् नानुष्ठानम्। तथा विरोधादपि प्राकृतधर्माणां
विकृतावप्रवृत्तिः। यथा चरौ मेक्षणस्य दध्युपसर्ज-
नोनामधिश्रयणस्य च। यत्र प्रकृतौ परार्थतया विहितं
विकृतौ परार्थाभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रति-
पत्तिकर्म्मणा परार्था (प्रतिपाद्यद्रव्यार्था) उत्पत्तिरस्ति
अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्मणामप्यभावो
भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं कश्चित् कर्म्मान्तर-
साधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य
भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्य्यं तदन्येनापि
येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन स्रुक्संमार्ष्टी-
त्यत्र यूपार्थं तक्ष्यमाणे यूपे यत् शकलमुत्पन्नं यूपाभावेन
तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि स्रुक्संमार्गसाधनत्वेन विहित-
त्वादन्येन केनचिच्छकलेन स्रुक्संमार्जनं कार्यम्।
सर्व्वासामिष्टीनां सद्यस्कालत्वम्। [प्रकारादि।
४क०। प्रजापत्यस्वयत्यास्प्रकार्य्यं दाक्षायणयज्ञमन्त्र-
दर्शपौर्णमासयोर्दैवद्रव्यभेदकथनपूर्व्वकतद्विधानप्रकारः।
५क०। उपांशुपदार्थकथनम्। (व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रै-
क्ये यत्र कामना। तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपां-
शुता” कर्क०। तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम्।
६क० ग्रीष्मे यवानां वा पाके आग्रयणसंज्ञं कर्म्म
कार्यम् तत्र शरद्वसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधान-
प्रकाराश्च। दर्शपौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाख्या प्रकृ-
तिवत् कार्या न पूर्व्वम्। दर्शपौर्णमासोत्कर्षे प्रते
अग्निहोत्रमेव जुहुत आग्रयणविधानप्रकारः। दीक्षिते
विशेषः। संवत्सरोपसत्कादौ यज्ञे आग्रयणविशेषः।
संवत्सरसत्रादौ द्रव्यविशेषाः। श्यामाकाग्रयणविधान
प्रकारः।
७क०। अन्वाधेयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि
अन्वाधेयकाले प्रायश्चित्तविधानं माध्यन्दिनानां विशे-
षतः विस्तरमयान्नोक्तं प्रकृतौ दृष्टः। [दिक्पदम्।
८।६।१०क०। आधानकालक्रमेणैव विधानम्। [अन्वा-
११क०। पुनराधाने निमित्तं विकल्पादि। तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वात्समस्योपस्थानप्रकारः ।

१३।१४।१५क०। अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि । तत्र कामनाभेदेनावस्थाभेदयुक्ते वह्नौ होमः कार्यं यथा प्रजाभ्योऽन्नेनाद्यादिक जिहीर्षया समिद्धे धूमयित्यग्नौ होमं कार्यं । प्रजाउपरुध्य ताभ्योऽन्नं जिहीर्षया अतिक्षुल्लक्षणयुक्ते, श्रीकामैः यशस्कामैर्ब्रह्मवर्चसादिभिः प्रदीप्ते, भिन्नभावेन प्रजाभ्योऽन्न जिहीर्षया राज्ञा ज्वालापसरणे जाते, ब्रह्मवर्चसकामेन देदीप्यमानेष्वङ्गारेषु सर्वत्र वह्नौ होमः । कामनाभेदे होम्यद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं ग्रामकामो यवाग्वा, बलकामः श्रीहिश्यामाकनीवारयवगोधूमयावनाला तण्डुलैः, यावनालैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रियकामो दध्ना, तेजस्कामो घृतेन । एतस्य द्रव्यस्य प्रत्यहं संवत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वास्विष्टिषु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनम् । सर्वदा यजमान स्वयं होमः कार्यः, कार्यपक्षात् तन्नियुक्तेन अध्वर्युणा वा । किन्तु दर्शपौर्णमासयोश्च सदा स्वयं होमः कार्यः । प्रवासे कृतकादौ च विशेषः ।

५ अध्याये । १२कण्डिकाः तत्र । १।२क०। चातुर्मास्ययज्ञवैश्वदेवपर्व्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।

२, ४, ५, क० वरुणप्रघासरूपतदीयपर्व्वकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।

६क० । साकमेधरूपतदीयपर्व्वकालविधानद्रव्यदेवता-

७क० तत्र क्षिप्रविपक्वक्रैडिनीयेष्टिकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

८,९,क० तत्र पितृेष्टिकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१०क० तत्र त्र्यम्बकहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि

११ क० चातुर्मास्यपर्व्वभेदशुनासीरीयकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् । तत्राय विशेषः । कृतवैश्वदेवपर्व्वण एव वरुणप्रघाससाकमेधादिपर्व्वत्रयस्य नियतकालत्वात् वरुणप्रघासादि कर्त्तव्यमेव । कृते पौर्णमासे दर्शेष्टिवत् । चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः कृतकादावपि कार्य एव । चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि सौमिकानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१२,१२,क० मित्रविन्देष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।

६अ० दशभि कण्डिकाभि निरूढपशुबन्धयागकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।

७अ० ९क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि विधानादि । तत्र सोमयागरूपस्याद्यस्यांशस्य द्रव्यदेवतादि विधानादि । [कथनम् ।

८अ०९क० । तत्र १,२,क० आतिथ्यकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि

३क० औपवसथ्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

४,५,६,७,८,९,क० । आसु—

९अ० १४ कण्डिकास्वद्ये १कण्डिकायाञ्च सौत्यकर्म्मकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समाप्तिपर्य्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।

१०अ० ९क० । तत्र किञ्चिदूनाध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते माध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् । अन्ते ज्योतिष्टोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्याम इत्येवं रूपाणां सप्ता सोमसंस्थानां सप्तानां नाम्नां ज्योतिष्टोमत्वसत्त्वं तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्य्यवविधानप्रकारः ।

११अ० १कण्डिका । तत्र ज्योतिष्टोमाङ्गप्रायश्चित्तविधानादि ।

१२अ० ६क० । तत्र द्वादशाहयागविधानम् । तत्र एकादशाहादियागे च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्राग्निष्टुतो धर्मातिदेश इत्येकस्य मतम् । द्वादशाहो द्विविधः सत्ररूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयरूपयोर्लिङ्गप्रदर्शनम् । यथा यस्याद्यन्तयोः अतिरात्रयागस्तत् सत्रं, यत्र तु अन्तएव अतिरात्रीयागः स अहीन इति तयोर्लिङ्गोक्तिः । सत्रेषु यजमानसहितानां षोडशर्त्विजां कर्त्तृत्वात् सर्व्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्व्वेषां स्वामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्तदशानामेव यजमानधर्म्मदीक्षणादि । अन्वारम्भस्तु गृहपतेरेव । प्रस्तुतिप्रपश्यर्थं पात्रासादनादौ कर्म्मणि एकस्यैककर्तृत्व तेनैव कृते सर्व्वं कृतत्वम् । गृहपत्याहवनीयेष एव अङ्गारप्रासनम् । अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।

१३अ० ४क० । तत्र १क० गवामयनसत्रप्रकारः तत्र द्वादशाहधर्मातिदेशः । २,३,४क० तत्रद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१४अ० २क० । तासु ज्योतिष्टोमसंस्थाभेदवाजपेयकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१५अ० १०क० । तासु राजसूययाग उक्तः तत्र क्षत्रियजातेरेवाधिकारः वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयः कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१६अ० ८क० । तत्र १क० पञ्चचितिकस्याग्निचयनस्याग्निविधानप्रकारः, चयनरूपाङ्गकाले, सोमाङ्गत्वोक्तिः

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञक-स्तोत्रसाध्यसोमयागे एव पञ्चचितिकस्याग्नेः नियमः अन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्य्यन्ते उखानिर्माण-प्रकारादि । उखाशब्दे तद्विधिरुक्तः [मन्त्रादिकथनम् । ४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता-६क० अग्निविशेषपशुकचयनप्रकारः ७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तहोमविधानम् [तामन्त्रादि । ८क० अग्निचयनस्य पूर्व्वोक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-१७अ०१२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्म्मोत्तरकर्त्तव्यविधान-भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१८अ० ६क० तासु शतरुद्रियहोमः तदङ्गकर्मद्रव्य-देवतामन्त्रादिकथनम् । ६क० येये अग्निचितोनियमा उक्ता यथा अग्निश्चिद्वर्षति न पठेत् । पक्षिमांसा-भोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभार्य्यामेव गच्छेत् न शूद्राम् । द्वितीयचयने सवर्णामेवोपगच्छेत् नान्यवर्णां क्षत्रियां वैश्यां वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् । ब्रह्मचार्य्येव भूयात् । यावज्जीवमित्थं व्रतं कुर्य्यात् । संवत्सरं वेति पक्षान्तरम् । चित्यामस्तौ सोमेज्याया स्वय मातृस्याविश्वज्योतिषां तव्यानामन्यतमानामिष्टकानामुपधा-नम् । पुनश्चयनमचयन वेति पक्षान्तरोक्तिः ।

१९अ० । ७क० । तत्र सौत्रामणीयागोविहितः । तत्र ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-याजिना सोमयागान्ते कार्य्यः । सोमातिपूतस्य(यस्य मुखा-तिरिक्तनासाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (मुखेन यः पीतसोमं वमति स सोमवामी) तस्याऽत्राधिकारः । स्वराज्यात् रिपुभि प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यमाप्त्यर्थमधिकारः । पशु-प्राप्तियोग्यस्यापि अप्राप्तपशोः पशुकामनया वैश्यस्याऽ-प्यत्राधिकारः । अयं चतूरात्रसाध्यः । तदङ्गसुरासन्धान प्रकारादि । तत् द्रव्यदेवतामन्त्रादि ।

२०अ० ८क० । तत्राश्वमेधयागोविहितः तत्र अभि-षेकवतः क्षत्रियजातेः राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः । स च त्रिरात्रसाध्यः सर्वकामाप्तिफलकः । तत्र काल-द्रव्यदेवतामन्त्रादि । अश्वमेधशब्देऽस्य विवृतिः ।

२१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयज्ञोविहितः सर्व-भूतेभ्योऽतिशोत्कर्षकामस्यात्राधिकारः । स च पञ्चरात्र-साध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्राधिकारः न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि । २क० सर्वकामस्य सर्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० । तत्र पुरुषः अश्वः गौः मेषः अजः इति पञ्चपश्वालम्भनं तद्विधानादि प्रोषितस्य मृतस्य वा संवत्सराष्ट्रौ पितृ-मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्र-विधानादिकथनम् ।

२२अ०११क० । तत्र १क०यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान्त-कर्म्माण्युक्ता सामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः । तत्र परिभाषा । संस्थान्तरानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थएव क्रतुर्भवति । भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः । ज्योति-र्नामैकाहः २ । तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ । गो-संज्ञकः ३ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ अभिजिद्विश्वजितौ५ ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभि-जिति गोसहस्रं शताश्वं वा सन्दितं वा दक्षिणा । विश्वजिति सहस्रं सर्व्वस्वं वा सन्दितं वा दक्षिणा । तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्नं भूमिदासवर्ज्जं सर्वस्वपदार्थः । यतो भूमेः धारणचङ्क्रमणाहारेण उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्ज्जं हिर-ण्यादिकं सर्व्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे गर्भदासदानदर्शनात् भूम्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्व्वस्वं देयमिति । अवभृथस्नाने वत्सच्छविं परिदधातीतिश्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व्व-स्वम् । एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । सह-स्रादधिकं सर्व्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम् । विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृते विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा । तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्थानविशेषोक्तिः तत्र एतयोऽ-र्त्विजां बाहुल्यात् अन्यतमेनाप्यत्र कर्म सम्पाद्यम् । तत्र बहिर्वेदिकानि कर्म्माणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव विशिष्टानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्व्वं पूर्व्व-मङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरमुत्तरं कार्यम् । सर्वजिन्नामा ७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञसामस्तवसाध्यः तद्विधा-नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहाभिषवः । तत्र तिस्रः षट् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षा कृत्वा तदूर्द्ध्वं सप्तमाहे अभिषवं कृत्वा सप्ताहे अतीते सुत्या भवति तत्र च तिस्रः षड् वा उपसदः कार्य्याः । तत्र संवत्सर दीक्षा-अभिषवनमकृत्वा दीक्षा कार्य्या । स च अग्निष्टोमसंस्थ एव । २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अयञ्च उक्थ्यकस्य । उक्तानामभिजिदादीनां संस्थान्तरम् ।

कार्या॰। एवञ्च महाव्रतं सर्व्वाहेषु भवति। सर्वस्तोमउत्तमः शेषाहे ज्योतिर्गौरायुरभिजित् विश्वजित् सर्व्वजित् महाव्रतं सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः। जनकसप्तरात्रः षष्ठः सप्ताह। तद्विधानादि। उत्तमे सप्तमे सप्ताहे बृहद्रथन्तरसामयुक्तपृष्ठ्य ते च पृष्ठ्यस्तोमाख्याः इत्येवं सप्त सप्ताहा षष्टीना उक्ता। तत्र विधानादि। अष्टसत्ये अहीने पार्ष्ठिकात् षडहादवसितात् महाव्रतम् भवति। नवरात्रे त्रिककुभा ज्योतिः गौः आयु इत्येतस्मा मताः। नवरात्रे षडहादूर्द्ध्वं ज्योति गौः आयुरित्येते एकाहा भवन्ति। तस्यैव प्रकारान्तरम्। तद्विधानादि। दशरात्राश्चत्वारः। त्रिककुप् प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य। तद्विधानादि। कौसुरुबिन्दो नाम द्वितीयः अभिचर्य्य-माणस्य। पूर्व्वदशरात्रनामा तृतीयो दशरात्रः। तद्विधानादि। पशुकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दशरात्रः। पौण्डरीकनामा एकादशरात्रः तद्विधानादि। २४अ० ७कण्डिकाः। तत्र १क०। द्वादशरात्रादीनि एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्राणि उक्तानि। तत्र च येन क्रमेण यान्यहानि उपदिष्टानि तानि तथैवा-वगन्तव्यानि। तत्र आवापिकानामन्य॰ क्रमः औपदेशिकानान्तु उपदेशक्रमएव ग्राह्य॰। तत्रोपदिष्टाहव्यतिरिक्तानामह्ना-मावापक्रमोक्तिः। यथा अपूर्य्यमाणे सत्रे दशरात्रावापो-भवति स च भवन् पर एव भवति न पूर्व्वः। षट् पार्ष्ठिकानि अहानि, चत्वारि छन्दोमानि अहानीति दशरात्र॰। पृष्ठ्य॰ षडहः त्रयश्छन्दोमा अविवाक्योदशम इत्ययं वा दशरात्रो भवति। अयञ्च सर्व्वासामृद्धामन्ते परोभवति। प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमे-काहार्थे भवति। एकाहं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात् परं महाव्रतं भवतीत्यर्थः। महाव्रतादन्यत् आवापान्तरं दशरात्रात् पूर्व्वं भवति। यत्र षड्भिरहोभिर्विना न पूर्य्यते सत्रसंख्या तत्राभिप्लवः षडहार्थे पूरणोभवति। अभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि। पञ्चाहार्थे, (पञ्चाहेन विना (संख्याऽपूरणे)। त्र्यहार्थे (त्र्यहेण विना सत्रसंख्याऽ-पूरणे) ज्योतिर्गौरायु। ज्योतिरादीनां त्रिककुप्का इति संज्ञा। चतुरहार्थे (चतुरहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे)। ज्योतिरादित्रिकम् महाव्रतञ्च। एतत्प्रथमं पूरणं भवति। द्व्यहार्थे (द्व्यह विना सत्रसंख्याऽपूरणे) गौरायुश्च पूरणं भवति। यत्राद्यन्तयोरतिरात्रः कार्य्यः प्राय-णीयोदयनीययोरन्तराले आवापस्थानम्। यत्रा-वापः क्रियते तत्र तयोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहि-तम्। आवापानां समवायेन यत्र सत्रं पूर्य्यते तत्र यद्-यदल्पं तत्तत्पूर्व्वं भवति। यथा एकोऽभिप्लवः षडहः अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्त्र्यहो द्व्यहो वा तत्र पञ्चा-हादेः पूर्व्वमावापः। इति सत्रावापोपयोगिनी परिभाषा। द्वे त्रयोदशरात्रसत्रे। तत्र पृष्ठ्यादवसितात् सर्व्वस्तोम-संज्ञोऽतिरात्रो भवति। अय भावः-सर्व्वेषु सत्रेषु द्वादशाह-धर्माविहिता अतस्त्रयोदशरात्रे सत्रे सप्तमोऽपि द्वाद-शाहो भवति, एकमहरवशिष्यते। तत्र पृष्ठ्यात् परः सर्व्व-स्तोमोऽतिरात्रः कार्य्यः। तथाच १ प्रथमदिने प्राय-णीयातिरात्र॰, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सप्त-माहान्तेषु पृष्ठ्य॰ षडह, अष्टमे सर्व्वस्तोमोऽतिरात्र॰, नव-मादिषु चतुर्षु छन्दोमाश्चत्वारः, त्रयोदशे उदयनीयाति-रात्र इत्येवं क्रम॰, एवमन्यत्रापि। द्वितीये त्रयोदशरात्रे तु दशरात्रादुत्तरं महाव्रतमिति भेद॰। सम्भार्य्यत्रयोदशरात्र-दशरात्रस्य गवामयनवत् सम्भरणप्रकारः। चतुर्द्दशरात्राणि त्रीणि सत्राणि। तेषां विधानादि। तत्रान्तिमे विवाहोदक-तत्त्वसंशयितानामधिकार। पञ्चदशरात्राणि चत्वारि। तद्विधानादि सप्तदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशरात्रे विंशतिरात्रे च एवमेवावापनपूर्त्ति। २क॰ षोडशरात्रा-दिषु चतुर्षु आवापप्रकार॰। तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात् त्रिककुप्का॰ दशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। सप्तदशरात्रे प्रायणीयात् पञ्चाहः। अष्टादशरात्रे प्रायणीयात् षडहः, एकोन-विंशरात्रे प्रायणीयात् षडहोदशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। इत्येवमावापोक्ता विधानप्रकारः। एकविंशतिरात्रौ अभो-त्तमिको द्वौ अतिरात्रौ। तत्रावापप्रकार॰। तद्विधानादि। अन्नाद्यकामस्य द्वाविंशतिरात्रो विहित। तद्विधानादि। प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रोविहितः। प्रजाकामस्य पशुकामस्य च चतुर्विंशतिरात्रोविहित॰। तत्र द्विविध तत् प्रथमस्य विधानादि। द्वितीयस्य संसदस्या। तत् विधानादि। अन्नाद्यकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठा-कामस्य षड्विंशतिरात्रम्, ऋद्धिकामस्य सप्तविंशति-रात्रम्, प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्, द्वात्रिंशद्रात्रञ्च विहितम्। तेषां क्रमशो विधानानि। एकोनत्रिंशद्रात्रस्य त्रिंशद्रात्रस्य एकत्रिंशद्रात्रस्य द्वात्रिंश-द्रात्रस्य च विधानादि। त्रयस्त्रिंशद्रात्रस्य त्रयो भेदास्तेषां विधानादि। चतुस्त्रिंशद्रात्रमारभ्य आ चत्वारिंशद्रात्रात् सत्राणि सत्राणि आवापक्रमेण पूर्णानि। तत्र च विशेषः

धामादि। तत्र पूर्व्वस्य पञ्चोतिशंसा ५९ उत्तरस्य ज्योतिष प्रा५६। तौ च साग्निचित्यौ सर्व्वजिदुद्दालायुक्तौ च २, ३० तयोर्द्दक्षिणा। ऋषभगोसवौ ५७, ५८, द्वौ ऋतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राज्ञोऽधिकारः सहस्रदक्षिणामेतत्य। गोसव उक्थ्यसंस्थः गवायुतदक्षिणः तत्र वैश्यस्य काम्येष्टौ वा अधिकार इति मतद्वयम्। तद्विधानादि। मरुत्स्तोमनामा ५९ ऋतुः तत्र भ्रातृव्या मघोनां वा भ्रमभूतानामधिकारः। पैङ्गलोमोक्तदक्षिणा। ऐन्द्राग्नकुलायोनाम ६० ऋतुः प्रजाकामपशुकामयोरत्राधिकारः। गोसहस्रदक्षिणा। तत्र च द्वयोर्भ्रातोः सत्त्वोर्वाऽधिकारः न जयामाम्। राजकर्त्तव्यः उक्थसंस्थ इन्द्राग्नोमो ६१ विहितः। पुरोधाकामस्य इन्द्राग्नोमोमः ६२ ऋतुः विहितः। भ्रातृव्यकामयोः राजपुरोहितयोरप्यत्राधिकारः। तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्पः। पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विषमौ ६३, ६४ नाम यज्ञौ विहितौ। अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयोरधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्यक् दक्षिणा, अभिचारकामस्य तु यथावेदविधेति भेदः। अभिचारकामस्य संदंशकौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रसोमौ कर्त्तव्यौ, तत्र भक्तः षोड़शिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः। सं दंशेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम्। अङ्कुशेन जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम्। वैपरीत्येन वेति मतान्तरम्। अभिचारेच राजानुपदर्श हत्वा कारयिता वा आत्मघातात् ज्योतिष्टोमेन यजेतेति। इति सामवेदविहिता एकाहाः दर्शिताः।

११८० ५८० । रत्न ।८० । अहीनमध्यमानां द्वादश उपसदः, मासमासान्तरम्। एकोनमद्दिवोपदेश दीक्षामेदच विहितः। तदा च सौत्यानि उपसदाश्व दिनानि दक्षिणचत्र दीक्षा। द्विरात्रादिषु तदारभ्य सर्व्वसहस्रा मासाः अहीना इत्युच्यते। तत्र प्रायात् अतिरात्रकादहीनसंज्ञम् इत्येकेऽहमतम्। द्वादशदिनैकादशदिननिर्णीतिना इत्यादि। द्वादशाहसर्व्वसंस्थानाम इत्यादिषु कर्म्मनोति। १, द्विरात्रादिषु उपकर्दक्षिणा वरदानादिनाधिका दक्षिणा। तत्र दीक्षाकालेऽवदसरत्र वेदतोदितः। अवान्तरदक्षिणाम्। १९ मरुतोदन अतिरात्रा विहिताः। तथा ... अतिरात्रा। तत्र ...

अतिषु गुप्तस्य कर्त्तव्यं विधुवन्नामातिरात्रः २। भ्रातृव्यतः गौर्न्नामातिरात्रः ३। स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयुर्न्नामातिरात्रः ४। इति प्रथमा चत्वारः। अर्दिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५। पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६। सर्व्वापत्यकामस्य त्रिवृन्नामा ७। वीर्य्यकामस्य पञ्चदशनामा ८। अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९। प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिता। माप्तस्याप्तस्यपशोर्भ्रंशे तत्प्राप्तिकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरात्रः ११। भ्रातृव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्र १२। भूतिमिच्छोः सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः १३। इति त्रयोदश अतिरात्राः।

२८०। द्विरात्रास्तथ अहीनाः। तत्र द्वितीयतृतीययोः षोड़शिपञ्चदशिनौ द्वौ अतिरात्रौ। आङ्गिरसचैत्ररथकापिवना इति तेषां संज्ञाः। द्वितीयं द्विरात्रकृत्यपूर्व्वकमेके इच्छन्ति। पार्थिवकाग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्व्वन्ति। संस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीया एव। पुरुषार्थेऽपि च पुरुषहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरात्रेऽधिकारः। १। प्रजाकामस्य चैत्ररथे २। स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३। त्रिरात्रा अहीनाः गर्गवैदचन्द्रोमान्तर्व्वसुपराकाख्याः पञ्च त्रयाः। तत्र वैदे त्रिरात्रे ३ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्राः तदुर्द्ध्वमागमस्यमात्रम्। तत्र राष्ट्रकामस्याधिकारः। पशुकामस्य अन्तर्व्वसौ २। स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः। अतिचतुर्विरजामदग्न्यवसिष्ठसंसर्पविश्वामित्राख्याश्चत्वारः चतूरात्राख्याः सप्त विहिताः। तत्र जामदग्न्ये, पशुपुष्टिकामोऽधिकारी। तत्र विंशतिर्दीनाः। इत्येषु उपसदः पुरोडाशस्य. स्तु। ८० तेषां त्रिवारादि।

३८०। पञ्चरात्राख्या नव अहीनाः। तत्र प्रथमं देवपञ्चरात्रसंज्ञं पञ्चमादेव द्वितीय तद्विधानादि तत्र संयमकादेः ... । तत्र ज्योतिर्विद्याव गौरायुः ... पञ्चरात्राः। एकैकदिनस्य दैवता भवति। तद्विधानादि। ४८०। षड्रात्रा अहीनाद्यः। ... ४ त्रिवृत् ४ इति तेषां नाम। तेषु सौमविधानादि। एक सप्तरात्रा अहीना विहिता। तत्र ... भवति। ... भवति। ... तत्र ... ... द्वितीयाद्येकादशान्त ... भवन्ति। तत्र ज्योतिः ... ... एते सद्‌ ... ...

तत्र अभिजितो ज्योतिःसंज्ञा विश्वजितः विश्वज्योतिः-संज्ञा । सर्वजितं सर्वज्योतिःसंज्ञा । तद्दक्षिणाभेद-विधानादि । उक्थ्यमप्यचतुर्विंशात्मकमिति संज्ञा । साद्यस्कसंज्ञाः ८,९,१०,११,१२,१३ षट् क्रतवो विहि-ताः । ते च क्रमेणोत्तरत्र दर्शिताः । तत्राद्ये ८ स्वर्ग-कामपशुकामस्याग्न्यन्तरामेणाधिकारः । द्वितीये साद्यस्के ९ दीर्घव्याधिग्रस्तप्रतिष्ठाद्यकामानामधिकारः । अनु-क्रीनाम साद्यस्कः तृतीयः १० तत्र चर्मादिना क्षौमस्य तदिष्टसिद्धकामस्याधिकारः । विश्वजिच्छिल्पसाद्यस्कः ११ चतुर्थः । तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्वस्वप्रतिनिधि-रिति दक्षिणोक्ता सर्वस्वप्रतिनिधिरूपाण्यागन्तुकानि यथा धेन्वनडुद्वीह्यादिधान्यपञ्चादिमात्रावस्त्रादिदासदासी-मिथुनसोपकरणगृहाणमञ्चयाद्यारोहणगन्तृगन्त्र्या । तेन सर्वस्वपदेनैषामेव ग्रहणम् । वैरनिर्यातनकामस्य श्येनो नाम १२ पञ्चम साद्यस्कः । तत्र दक्षिणाऽऽहवन-मन्त्रदेवतादि । एकत्रिकनामा षष्ठं १३ साद्यस्कः । स्वर्ग-पामेभ्य दीक्षायाः सद्य क्रियमाणत्वात् साद्यस्कसंज्ञा । व्रात्यस्तोमाश्चत्वार एकाहाः १४।१५।१६।१७विहिताः । एषु त्रिपुरुषं पतितसावित्रीका व्रात्यास्तद्धोषमानाः एते कार्याश्च वैदिकेऽग्नौ होमः । तेषां प्रथमे १४ व्रात्यस्तोमे गानक्षत्रकारिणां व्रात्यानामधिकारः । अयंशत्वेन निन्दितस्य द्वितीये उक्थ्यसंस्थे १५ अधि-कारः । कनिष्ठस्य तृतीये १६ । तथा च कनिष्ठं स्थपतिं कृत्वा स कार्यः । ज्येष्ठस्य अत्यप्रजननस्य स्थविरस्य चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं स्थपतिं कृत्वा गार्हपत्ये च कार्यः । तद्दक्षिणाविधानादि । कृतव्रात्यस्तोमस्य व्यव-हार्यता भवति । अन्ते यत्नप्रवर्तनीमस्याद्यप्रतिष्ठाकामस्य आत्मनोऽपूतत्वनिवृत्तिकामस्य च कर्त्तव्य अग्निष्टोम-संस्थं अग्निष्टुन्नामैकाहं १८ ।

५क० । तत्र दूत्यदेवतामन्त्रविधानाद्युक्तम् । त्रिवृत्-स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवो विहिताः । तत्र अग्निष्टुत्क्रमात सवनः प्रथमः १९ । तस्य ईषुसवन इति संज्ञा । हिरण्यादिकामस्य ग्रामकामस्य चात्राधिकारः । तत्र दूत्यदेवतामन्त्रविधानादि । बृहस्पतिसवः द्वितीयः २० । राज्ञा वर्जिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं सर्वे स्थापत-त्वेनाङ्गीकुर्वीरन् तस्यात्राधिकारः । इषुसंज्ञः २१ तृतीयः । स च स्वेनवत्कार्यः किन्तु न सद्य इति भेदः । स च परवकामकर्त्तव्यः । ६क० सर्वस्वारमरणः २२ एकाहः

क्रतुः जीवितकामस्य मर्त्तुकामस्य चात्राधिकारः । तत्र-विहारस्य दक्षिणा । तत्र द्रव्यदेवताविधानादि । ज्योति-गोश्वमेधाख्याः २३,२४२५ क्रतवो विहिताः । तेषु आद्यः सर्वस्तोमः २३ । द्वादशाहिकमध्येनागतावुक्थ्यस्थे उत्तमे अहनी पृथक् कृत्वा द्वितीय-तृतीयौ २४,२५, ज्योतिगोश्वमेधौ कार्यौ । मानस्तो-माश्चत्वारः २६,२७,२८,२९ । मानस्तोमे चैषां विशेषः । अन्ते त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्या षट् ३०,३१,३२,३३,३४,३५, पृष्ठ्यस्तोमाः एकाह-विशेषा विहिताः ।

७क० । तेषां विधानप्रकारमन्त्रदेवतादिकथनम् । चान्याधियज्ञनराभिवाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणायग्रयण-संज्ञाः ३६,३७,३८,३९,४०,४१, षट् प्रतिकर्मस्तोमाः क्रतवो विहिताः । तद्विधानादि ।

८क० । ऋग्देवतस्तोमका ४२,४३,४४,४५,४६, पञ्च क्रतवो विहिता तत्र ग्रामकामस्य उपहव्यनामा ४२ अनि-रुक्तः । मिथ्याभिशस्तस्यापि तत्राधिकारः । तद्विधा-विधानादि । स्वर्गकामस्य ऋतपेयः ४३ । तद्विधानप्रकार-देवतामन्त्रकथनम् ।

९क० पशुवैश्यकामयोर्वैश्यस्तोमः ४४ । तद्विधानादि । तीव्रसुन्नामकः ४५ उक्थ्यसंस्थः क्रतुः । तीव्रसुति सोमातिदेशेऽपि विशेषविधानम् । तत्र सोमातिपूतस्य वमनात् भक्षावितस्य राज्ञः, दीर्घव्याधिग्रस्तस्य प्रजापशुकामानाञ्चाधिकारः । तद्विधानादि ।

१०क० राज्यकामस्य राजन्यस्य राट्सवकः क्रतुः ४६ तद्विधानादि । सचाग्निष्टोमसंस्थः । सऐन्द्रपरिवासः पञ्चपवत्कार्यः । विराजाख्यः ४७ क्रतुः अन्नाद्य-कामस्य कर्त्तव्य सऐन्द्रपरिवासवत् आद्यान्तयो आग्नेय-पशुश्च कार्यः । औपशदनामा ४८ एकाहं प्रजाति-कामस्य विहितं । तद्विधानादि । पुनःस्तोमनामा ४९ एकाहं उक्थ्यसंस्थः । तत्र प्रतिग्रहदोषशान्तिकामस्या-धिकारः तद्दक्षिणादि । पशुकामस्य चतुष्टोमनामकौ ५०, ५१ उद्भिद्बलभिदौ च एकाहौ ५२,५३ दर्शपौर्ण-मासवत् संहतावेव तौ फलसाधकौ । इषुरिति ५४ तद्विधानादि । उद्भिदा यष्टा ततएव दिनाद्वारभ्यावर्षमात्रं वत्सरं वा मध्वं इषुरितिर्विधेया । तद्विधा-नादि । पुष्टिकामस्य अपचितिनामकौ ५५,५६, द्वौ यज्ञौ विहितौ । तत्र राजन्यवैश्ययोः एवाधिकारः । तद्वि-

धानादि। तत्र पूर्व्वस्य पञ्चविंशः ५५ उत्तरस्य ज्योतिः संज्ञा ५६। तौ च साग्निचित्यौ सर्व्वजिद्वद्दीक्षायुक्तौ च ११क० तयोर्दक्षिणा। ऋषभगोसवौ ५७, ५८, द्वौ क्रतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राज्ञोऽधिकारः तद्दक्षिणाभेदश्च। गोसवः उक्थ्यसंस्थः गवायुतदक्षिणः तत्र वैश्यस्याभ्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम्। तद्विधानादि। मरुत्स्तोमनामा ५९ यज्ञः तत्र भ्रातृणां सखीनां वा गणभूतानामधिकार। वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा। ऐन्द्राग्नकुलायोनाम ६० क्रतुः प्रजाकामपशुकामयोस्तत्राधिकारः। गोकुलदक्षिणा। तत्र च द्वयोर्भ्रात्रोः सख्योर्वाऽधिकारः न गणानाम्। राजकर्त्तव्यः उक्थ्यसंस्थ इन्द्रस्तोमो ६१ विहितः। पुरोधाकामस्य इन्द्राग्नोःस्तोमः ६२ क्रतुः विहितः। सायुज्यकामयोः राजपुरोहितयोरत्राधिकारः। तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्पः। पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विघनौ ६३, ६४ नाम यज्ञौ विहितौ। अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयोरधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्मता उक्ता, अभिचारकामस्य त्रिंशद्गावो दक्षिणेति भेदः। अभिचारकामस्य संदंशवज्रौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रसोमौ कर्त्तव्यौ, तत्र वज्रः षोडशिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः। संदंशेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम्। वज्रेण जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम्। वैपरीत्येन वेति मतान्तरम्। अभिचारेण राजाद्युपघातं कृत्वा मारयित्वा वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति। इति सामवेदविहिता एकाहाः दर्शिताः।

२२अ० ५क० | तत्र १क०। अहीनसंज्ञकयागानां द्वादश उपसदः, मासमाप्यस्तश्च। तुल्योपसद्विशेषोपदेशः दीक्षाभेदश्च विहितः। तथा च सौत्यानि उपसदाश्च दिनानि परिगणय्य दीक्षा। द्विरात्रादिद्वादशाहपर्य्यन्तसाध्या यागाः अहीना इत्युच्यते। तत्र पाठात् अतिरात्रस्याप्यहीनसंज्ञत्वम् इत्येकीयमतम्। द्व्यहादिषु दशरात्रादिकादिसत्तिर्गौण्या इत्युक्तिः। द्वादशाहकर्त्तव्यदशरात्रस्य षडहादिषु कर्त्तव्यतोक्तिः। द्विरात्रादिषु सहस्रदक्षिणा चतूरात्रादिष्वधिका दक्षिणा। तत्र दक्षिणादाने प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः। अन्त्येऽवशिष्टदानम्। १२त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः। यथा तत्र षोडशिसहरहिताश्चत्वारः प्रथमा अतिरात्राः। तत्र प्रजातिकामस्य नवसप्तदशसंज्ञः १ [illegible]

ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यं विषुवन्नामातिरात्रं २। भ्रातृव्यवतः गौर्नामातिरात्रः ३। स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयुर्नामातिरात्रः ४। इति प्रथमाः चत्वारः। ऋद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५। पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६। ब्रह्मवर्च्चसकामस्य त्रिवृन्नामा ७। वीर्य्यकामस्य पञ्चदशनामा ८। अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९। प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः। प्राप्तस्याप्राप्तस्य पशोर्भ्रंशे तल्लाभकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरात्रः ११। भ्रातृव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्रः १२। भूतिमिच्छोः सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः १३। इति त्रयोदश अतिरात्राः।

२क०। द्विसुत्यास्त्रयः अहीनाः। तत्र द्वितीयतृतीययोः षोडशिसहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ। आङ्गिरसचैत्ररथकापिवना इति तेषां संज्ञाः। द्वितीयं द्विरात्रमुक्थ्यपूर्व्वकमेके इच्छन्ति। पार्ष्ठिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्व्वन्ति। संस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीया एव। पुण्याहोऽपि यः पुण्यहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरात्रेऽधिकारः। १। प्रजाकामस्य चैत्ररथे २। स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३। त्रिसुत्या अहीनाः गर्गवैदच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाख्याः पञ्च क्रतवः। तत्र वैदे त्रिरात्रे १ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्राः तत्संस्थान्यत्वमात्रम्। तत्र राज्यकामस्याधिकारः। पशुकामस्य अन्तर्वसौ २। स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः। अत्रिचतुर्वीरजामदग्न्यवशिष्ठसंसर्पविश्वामित्राख्याश्चत्वारः चतुरहसाध्याः क्रतवो विहिताः। तत्र जामदग्न्ये चतुरहे पुष्टिकामोऽधिकारी। तत्र विंशतिर्दीक्षाः। सर्व्वेषु उपसदः पुरोडाशवत्यः स्युः। ३क० तेषां विधानादि।

४क०। पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः। तत्र प्रथमः देवपञ्चाहसंज्ञकः पञ्चशारदीयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत्संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः। तत्र ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः इत्येतन्नामकाः पञ्च एकाहाः। सर्व्वजितद्वत्र दीक्षा भवति। तद्विधानादि। ५क०। षडहा अहीनास्त्रयः। ऋतुषडहः १ पृष्ठ्यावलम्बाख्यः २ त्रिकद्रुकः ३ इति तेषां नाम। तेषु स्तोमविधानादि। सप्त सप्ताहा अहीना विहिताः। तत्र चतुर्थं महाव्रतमुत्तमं भवति। चतुर्णां मध्ये तृतीयः पशुकामस्य भवति। इन्द्रसप्ताहसंज्ञः पञ्चमः। तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः षडहाणि भवन्ति। तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजित् विश्वजित् सर्व्वजित् इत्येते षट् प्रत्येक समस्तामताः

गौण: । निमित्तकाले एव कर्त्तव्यतेतिहरस्वामिसिद्धान्त· तद्-कालाकरणेऽन्ते करणमिति,तस्य गौणकालताव्यपस्थापनम् । अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमः । आदेश विशेषे तु यथादिष्टं करणीयम् । यथा "प्रणीताः स्वाहा अभिमृशेदिति" यजु॰५,२८, प्रणीताभिमर्शनमेव प्रायश्चित्तम् । महाव्याहृतिहोमेऽस्य विशेष· । हौत्रिके (ऋग्वेदोदिते) कर्म्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूःस्वाहेति प्रा॰ होम अयमग्निदेवतः । स च अनादिष्टकर्त्तृकत्वात् ब्रह्मणा कार्य्यं । ब्रह्मवरणात् प्राक् निमित्ते जाते ब्रह्मवरणात् प्राक् व्याहृतिहोमाय ब्रह्मान्तरं कृत्वा तेन कारयितव्यम् । अब्रह्मवरणकेऽग्निहोत्रादौ तु स्वयं कार्य्यं । सोमे तु वाक्याहुतिभिरस्य समुच्चय । यजुर्व्वेदोक्तकर्म्मोपघाते दक्षिणाग्नौ भुवःस्वाहेति प्रा॰ होमं कार्य्यं स च प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्य्यं । सोमे तु तत्रापि आग्नीध्रीये भुव· स्वाहेति होम इति भेद· । तस्य वायुर्देवता । सामवेदविहितकर्म्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वःस्वाहेति प्रा॰ होम· स च सूर्य्यदैवतः । चतुर्थहोतानि सर्व्वत्र । सर्व्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यस्तैस्त्रिभिः समस्तेन भूर्भुवःस्वःस्वाहेत्येकेनेति चतुर्णांरहोमः कार्य्यः । अत्राग्नेइत्याद्याभि पञ्चभिः प्रत्यृचमाहवनीये पञ्चाहुतिरूपः सर्व्वप्रायश्चित्तसञ्ज्ञोहोमः । अविज्ञाते कार्य्यादौ कर्म्मणि व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमचतुष्टयं कार्य्यं । तथा हि यत्र ऋग्वेदोक्तत्वादिना विशेषपहोमाश्च अय च स्मृतिरुपलभ्यते । यथा यज्ञोपवीतिना यज्ञियेन दक्षिणपाणिना पवित्रपाणिना कर्म्म कर्त्तव्यमित्यादि स्मृतिविहितं यज्ञोपवीतधारणादि । तस्य कथञ्चिदुपघाते व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्य्यम् । तदन्ते च याज्ञिकैः प्रायुक्तं सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चाहुतिरूपं सर्व्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम् । अत्रायं सम्प्रदायभेद । भूरिति गार्हपत्ये, भुव इति दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकपञ्चाहुतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिकादुदेव भक्ताः । भूरित्याद्याहुतिनवकमाहवनीय एवेति सम्प्रदायकारिकाकारो । महायज्ञपक्षे, दक्षिणाग्नौ अप अष्टेऽप्स्वेव, यतदग्निर्वै परिश्रितस्तु । तत्रभवांश्च अत "यथायाग्नौ" इति कर्क । अथ कर्म्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः ७अ॰ ८सू॰ पर्य्यन्तेषु उक्ता· । ७अ॰ ८सूत्रादौ कर्म्मसमाप्तितः पूर्व्वं यजमाने मृते तदैव कर्म्मसमाप्तिर्भव-

मेव· पश्च ऋत्विगादिभिः शेषं समाप्यमित्यपर· पक्षः । तत् कर्म्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषोविहित· । ८अ॰ उपाकृतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेद· । ततोऽन्त्येष्टिपद्धति· । ९अ॰ । अस्थिचयनप्रकारादि । १०अ॰ । सत्रविशेषकरणार्थं कृते उद्यमे दैवात्तदकरणे विश्वजिन्नामकेनातिरात्रेण यजेत् । सत्राद्यर्थं कृतदीक्षाणां यदि दैवानुमानुषाद्वा निमित्तात् आमिक्षते दीक्षामात्रं कृते वा सत्रे स्वामिनः सत्रं न समापयामीति बुद्धिर्जायते तदा सोमेनोपकल्पित साधारण धान्यवस्त्रादिकं पुत्रादिभ्यः पृथगात्मीयं कृत्वा सर्व्वस्वदक्षिणेन विश्वजितातिरात्रेण यजेत् । स च सोमे क्रीतएव भवति नाक्रते इति साकरे स्थितम् । क्रीतेऽक्रीते वा सोमे विश्वजिद्भवतीति स्वमतम् । अध्वर्य्युप्रभृतीनां दैवात् स्वस्वकार्य्याकरणे अदक्षिणं कर्म्म समाप्य पुनरन्यवरणपूर्व्वक यागारम्भः । तत्र दिनभेदे विशेष । दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा दीक्षाकृपाणि यत्कादीनि निधाय सिकतासु वा रक्तस्रवणात् आसीत । स्नाता वर्त्तमानासु सिकतासूपविशेत् । प्रात वायव्य वेदिसमीपे सिकतास्वेव तिष्ठेत् । चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्रोदकेन स्नात्वा स्नानं विधाय वासो धृत्वा साधिपातिकं कुर्यात् नाराडुपकारकम् । नाराडुपकारकं च दीक्षणीयमूल्युद्भवनादि । प्रसूतायास्तु दशरात्रादूर्द्ध्वं स्नानादि । गर्भिण्यौ न दीक्षयेदिति तद्दीक्षानिषेध· इति मतान्तरम् । "जायापिता· गर्भी" इति स्मृते· अतुबन्ध्याग्रहणमकरणीयत्वात् निषेधस्य तद्विषयत्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकार· इति स्वमतम् । दीक्षितस्य तु जन्मादिदर्शनादिप्रायश्चित्तविशेष· । चमसस्य पीतापीतत्वविभ्रमे प्रायश्चित्तम् । सोमस्योपरि मेघवर्षणे भयाभ्यभिमर्शपूर्व्वकं तत् प्रायश्चित्तम् । अवदोषे द्रोणकलशभेदे च प्रायश्चित्तम् । अभिषेकभेदे होमभेद प्रायश्चित्तम् ।

सोमापहरणे,अव्यक्तरामपुष्पाणि तृणानि सोमकार्ये निधाय अभिषवं कुर्यात् । यज्ञकालोनवादिरक्तस्य महीरूपा अङ्कुरा जायमाना श्येनहृतमित्युच्यते तत्, आमकान्, सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकान्,अरुणदूर्व्वा अन्यत्र रागा दूर्व्वा हरितकुशान् अशुष्कान् दर्भान् वा पूर्व्वपूर्व्वाभावे उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायाभिषुणुयात् । तत्र सोदाम प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागसमापनम् । तत्र च अत्र भूयान्ते पुनः यज्ञ. करणीय , सोमवमनभेदे ब्रह्मणाम

पाठ प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अभिषवणचर्मणि मस्तु-स्थादिमात्रसोमरसलाभे जलादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमापूर्य्य द्रोणकलसपूरणं सम्पाद्यम् । सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चिद्विमतमानीय पुनः यज्ञः । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम् ।

१२क०। सोमातिरेके आद्यादिसवनभेदे प्रायश्चित्तभेदः । दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उष्णाना शुण्ठीपिप्पल्यादीनां मध्ये येन स्यात् तेन भिषक् चिकित्सेत् नान्येन । तस्य विधानादि । ज्वरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्विहितदेश एव वासो नान्यत्र । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभिषेकप्रकारः । एवं दीक्षित सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशेयुः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्पर्शः । तत्र मरणे तस्य दाहविशेषं कृत्वा दीक्षितस्यास्थीनि कृष्णाजिने बद्ध्वा मृतस्यैव पत्न्यपि स्वकर्म पतिकर्म च कुर्य्यात् । पत्नीमरणेऽप्येवम् इति पक्षान्तरम् । तस्य भ्रात्रादिक नेदिष्ठिनं दीक्षयित्वा सत्रस्य समापनम् इति मतान्तरम् । स्वमते मरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र प्रायश्चित्तविधानादि ।

१४क० । उखामरणदिने यजमानमरणे विशेषविधानप्रायश्चित्तानि । सत्रदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादिकर्मान्तकरणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षितस्य भ्रात्रादेरेव मृतकृतफलप्राप्तिरिति मतान्तरम् । साग्निना नेदिष्ठिना पुत्रादिना स्वकीयेष्वग्निषु स्वकीयेन द्रव्येणानुष्ठितस्य साग्निचित्यादिक्रतौ. नेदिष्ठिन एव फलं मृतकृतफलं तु मृतयजमानस्येति स्वमतम् । तत्र उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु मखनिकृन्तनावधि द्वादशान्तं सान्निपातिकं कुर्य्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्ठी तदा मृतस्यैवाग्निषु करणं तत्र च वैश्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।

एकराजकयोरपर्व्वतान्तरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयोः यज्ञकरणे सोमसवो भवति । तथाच द्वौ यजमानौ चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरिनद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेककालं सुनुतः तदा समेत्य सवनात् संसव इत्युच्यते । तत्र सर्व्वं कर्म सत्वरं कार्य्यम् । परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे स्वस्याधिक्यमिच्छन् सत्वरं सर्वं कार्य्यं कुर्य्यात् । तद्विधानादि । भिन्नदेशकालादौ पर्व्वताद्यन्तरे भीतौ च न संसव इति भेदः । संसवविषयएव होत्रादिभिस्तदृशमरणकाले. कर्त्तव्यकर्मविशेषविधानम् । यथा होता होतृ अध्वर्युश्चाऽध्वर्य्योः यजमानेन यजमानस्य लक्ष्यादिरूपेण मरणमिच्छता तत्कर्म कार्य्यम् । अयञ्च यज्ञः एकादिमरथगम्यदेशे परस्परद्वेषे भवति अन्यतरस्य द्वेषाभावे उक्तदेशतो दूरत्वेन न सम्भवति । उक्तानामेकतरेण तथानुष्ठिते एकतरस्य मरणे । स्वयज्ञान्तर्गता अध्वर्य्वादयः तदीयकर्म्मशेषं वरणपूर्व्वकं कुर्युः न वरणान्तरमपेक्ष्यते । सोमादिदाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पञ्चगोदानं दत्त्वा यज्ञसमापनम् । द्वादश्या रात्रेः प्राक् तथाभूते दोषे पुनर्यज्ञारम्भः उत्तरन्तु पञ्चगोदानमात्रदक्षिणा प्रायश्चित्तमिति मतान्तरम् । ब्रह्मणएव विहितकर्माधिकारात् अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तहोमे तस्यैवाधिकारः । अब्रह्मके तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।

२६ अ० ६क० कण्डिकाः प्रवर्ग्योपयोगिमहावीरसम्भारपाककर्मप्रतिपादिकाः । यथा मृत्पिण्डसञ्चयं वल्मीकलोष्टं शूकरोत्खाता मृत्तिका पूतिकालताविशेषं गवेधुकाः (अजसन्निहितमहातृणजानि शुक्लानि फलानि) इत्येतान् सम्भारान् प्राक्संस्थान् उदक्संस्थान् वा कृत्वा कृष्णाजिनम् वक्ष्यमाणलक्षणम्, अभ्रिम् (कुद्दालम्) उत्तरतोनिदध्यात् । तेषामादानमिधानादिमन्त्राः । मृत्पात्र अतिचिक्कणा भाण्डादिनिर्माणयोग्या कुम्भकारस्यैव गृह्यते । तथाभूतमृदः कृष्णाजिने उत्तरतोनिधानम् । दक्षिणतः कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य । कृष्णाजिनं परिस्तीर्य्य पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्द्वारं कृत्वा तत्र भूसंस्कारान् कृत्वा विकृतोपकिरणे परिहृते उक्तस्थाने कृष्णाजिनस्थान् सम्भारान् निदध्यात् । उक्तस्थाने तेषामभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गे च मन्त्राः । ततोऽध्वर्युः गवेधुका अजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीकलोष्टादिभिः सह मृत्पिण्डं मिश्रयेत् । ततो महावीरः कार्य्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रमूर्द्ध्वमासेचनवन्तं (गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशे सङ्कुचितमेखलम् (उलूखलवत् मुष्टिग्रहणयोग्यम्) । मेखलाया ऊर्द्ध्वं त्र्यङ्गुलम् (प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परिशेष्य ततोऽधस्तात् मेखला कार्य्या ; "मखस्य शिर" इति मन्त्रेण निष्पन्नमहावीरस्पर्शनम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादानमपीत्येके । एवमितरौ महावीरौ कुर्य्यात् । अभिमर्शनानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । मुञ्जमुखाकृती पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले वक्ष्यमाणपुरोडाशकपाले वर्तुले सर्व्वसमीपे भूमौ निधाय । उपयामाम् (तद्वर्णपट्टामृदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । "मखाय त्वेति मन्त्रेण"

शवेधुकाभिः श्लक्ष्णीकुर्य्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन अश्व पुरीषेण "अश्वस्य त्वेति" तस्या मृदोधूपनम् । उखावत् प्रदाहमादि । चतुरस्रमवटं खात्वा तत्र श्रपणम् (पाकसाधनमिन्धनादि) आकीर्य्य तत्र तीन् महावीरान् न्युब्जीकृतान् निधाय पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले च न्युब्जे निधाय पुन श्रपेणावच्छाद्य दक्षिणाग्निना दीपयेत् । "अर्चिषे त्वेति" मन्त्रेण पक्वा मृदमुद्धरेत् दिनैव प्रदाहमोद्धारौ कार्य्यौ । ततस्तानि अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनादि कुर्य्यात् ।

२क० महावीरसञ्ज्ञा प्रवर्ग्यचरणप्रकारः । यथा प्रत्यह सायप्रात प्रागुपसद प्रवर्ग्यचरणं कार्य्यम् । अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् । पत्नीसन्निधावपि तया तस्य दर्शन न कार्य्यम् । वैदिकशब्दानुनिश्चय कार्या । प्रकृत्यन्तराभावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र घर्मसम्भिपात्रमौदुम्बरम् मानस्तत्र मौञ्जं स्यात् । तत्र विशेष यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्या आसन्द्या वाल्वज वस्त्रत्रयं बन्धनरज्जुर्भवति ।

गार्हपत्य पूर्व्वेण प्रागग्रकुशानास्तीर्य्य तेषु पात्रासादनं द्वन्द्व कार्य्यम्] पात्राणि तु उपयमनी महावीर, परीशासौ, पिन्वने, रौहिणकपाले, रौहिणहवन्यौ । अनुत्कीर्णे स्रुचौ, स्थूणामयूखम्, धृष्टी, शतमाने, विशति मुञ्जप्रलवान्, प्रादेशमात्रान् विकङ्कतशकलान्, स्रुव षड्वेदम्, धवित्राणि, परिधीन्, रज्जुसन्दानमाभन्दीम् कृष्णाजिनमधिम्, खरार्थां सिकता अर्थवज्र, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाहुप्रमाणा औदुम्बरी उपयमनी । महामुखा प्रचरणीया स्रुक् । परीशासौ सदशाकारौ, स्थूणा गोर्बन्धनार्थं स्तम्भभेद । मयूखं अजाबन्धनार्थं शङ्कुरूप: कीलक । धृष्टी उपवेषौ औदुम्बरौ । एक रजतरत्तिकाशतमान, द्वितीय स्वर्णरत्तिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदुम्बरप्रारत्निमात्र स्रुव । वेदोमुञ्जमय । धुनोत्येभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितानि दण्डवन्ति त्रीणि व्यजनानि । सन्दान दोहनकाले गोपादबन्धनार्थी अजाबन्धनार्थी च रज्जु । अयैवत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि द्वन्द्व आसादयेत् । प्रयोजनवद्द्रव्यञ्च स्फ्य पवित्रे, अग्निहोत्रहवनी आज्यस्थाली प्रभूतमाज्य, शूर्पं, पात्रीपिष्टम्, उपसर्ज्जनीपात्रम्, उपयमा, इतरौ महावीरौ, च । होदपटन मौञ्ज कार्य्यम् चौडुम्बरी समिदित्यादि द्वन्द्व आसादयेत् । प्रोक्षणीः संस्कृत्य उत्थाय ब्रह्मणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्रादिप्रेषणञ्च "यमाय त्वेति, मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उक्तद्रव्याणां प्रत्येक प्रोक्षण दार्वीकृत्य च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्य्यम् । शालाया पूर्व्वद्वारेण स्थूणां मयूख च निष्काश्य, शालाया दक्षिणस्या होतृ सन्दर्शने निखननम्, (गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थूणां मयूख च पश्यति तादृश स्थान होतृसन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरत खरनिवाप । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नमुच्छ्रितखरनिवाप कार्य्य । आहवनीय पूर्व्वेण सम्राडासन्दीं पर्य्याहृत्य दक्षिणत प्राचीमासादयेत् । राजासन्द्या उत्तरत कृष्णाजिनमयास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपगमे निदध्यात् महावीरौ चाच्छादयेदुपेति । स्थूणादिनिर्हरणानि अध्वर्युरन्यो वा कुर्य्यात् । "देवस्य त्वेति मन्त्रेण एतेषामङ्गन होता कुर्य्यात् । महावीरमाज्य च संस्कृत "पृथिव्या सम्पृच" इति मन्त्रेण रजतशतरत्तिकामानं सिकतामध्ये प्रवेशयेत् । ३क० शुक्रं गायेति प्रस्तोतु प्रेषणम् । पत्नीशिर आच्छादनम् । सवीदस्वेति यदाऽऽज्य संस्कृत्य होता वक्ति तदा मुञ्जप्रलवान् शरेषीकापरितोभवानि शरकाण्डानि मध्यमोटनेन द्विगुणीकृतानादीप्य प्रतिदिश सिकतासु निदध्यात् । तेषु मुञ्जप्रलवेषु संस्कृत प्रचरणीय महावीर घृतपूर्णम् "अर्चिरसीति" मन्त्रेण निदध्यात् । महावीरस्योपरि प्रादेशधारकं यजमानम् "अनाधृष्टेति" मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तथा वाचनमिति विकल्प । दक्षिणत उत्तान पाणि यजमानोनिदध्यात् ।"मनोरश्वेति" मन्त्रेण महावीरस्योत्तरत प्रादेशनिधानम् । महावीर परित भस्मलेप कृत्वा गार्हपत्याङ्गारै उपवेषाभ्या महावीर "मरुद्भिरिति" परिकीर्य्य (महावीरस्य सर्व्वतो निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारै विकङ्कतशकलैश्च प्रागुदगभि त्रयोदशभिः "स्वाहामरुद्भिरिति" मन्त्रेण परिश्रयेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन् त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्त्रकमेकं तूष्णीं तयोरुपरि इत्येवं प्रागादिषु चतुर्षु दिक्षु स्थापितानां द्वादशानामधिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव श्रपणञ्च । सुवर्णशतरत्तिकामानेन "दिव स्पृश" इति मन्त्रेण महावीर पिदध्यात् ।

४क० तत्पिधानकाले "चन्द्र गायेति " प्रस्तोतु प्रेष-

णम्। कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितैर्व्यजनैर्दण्डसहितैस्त्रिभिः महावीरं परितः प्रकीर्णाङ्गारान् दीपनाय उपवीजयेयुः। तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपरमग्नीध्र, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयन्तः सव्यापसव्यं त्रिः प्रदक्षिणं कार्यम्। तत्र सव्यावृत्तौ व्यजनधूननम् दक्षिणावृत्तौ व्यजनान्यन्तः कुर्वन्तीति भेदः। धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णशतमानं शिखायामाज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत्। एतच्च सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र शुभ्रे देशे स्थापयित्वा कार्यम्। अध्वर्यौ महावीरसेके व्यापृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपिष्टाम्नौ श्रीहीणा यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत्। रौहिणपुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्म्मत्वं तेन कपालयोः संस्कारादि कार्यम्। "ईडे द्यावापृथिवी" इति मन्त्रेण परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्रीस्थानीययोरुपस्तीर्णयोः रौहिणहवन्योः स्रुचोरुद्वास्य तत्स्थानेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एक दक्षिणतोऽपरमुत्तरतश्च स्थापयेत्। "घर्म्मस्य तन्वौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम्। यजमानसहितानामृत्विजां परिक्रमणम्। प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चर्त्विज उपतिष्ठेयुः। छन्दोगानां मते तद्वहिताः षट् परिक्रमेयुः। "गर्भो देवानामिति" सकृत्, द्विस्तूष्णीं परिक्रमेयुः। पत्नीशिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमीक्षमाणां पत्नीं "त्वष्टमन्त" इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः। प्रातः "अहः केतुनेति" मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं "रात्रिरिति" मन्त्रेण उत्तरं रौहिणं जुहुयात्। ५क०। घर्म्मधुगवत्सनार्थां पाशवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्दानं तद्द्वयमादाय "इडएहीति" मन्त्रेण उपाहूय, नाम्ना च त्रिरुक्त्वे गार्हपत्य गच्छन् तामाह्वयेत्। "धेनुं गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम्। "अदित्यै रास्नासीति" मन्त्रेण समागतां गां पाशेन प्रतिमुच्य (तस्याः रज्जुपाशं शृङ्गयोः प्रोतं कृत्वा सूणायां बद्धा) "पूषासीति" मन्त्रेण धेनुं पश्चात्पादयोः सन्दानेन (नियमनेन) बद्धा "घर्म्माय दीष्वेति" वत्सं ततोऽपाकुर्य्यात्। (स्तनपानात् निवर्त्तयेत्) "अश्विभ्यां पिन्वस्वेति" मन्त्रेण पिन्वने (पात्रभेदे) दुहेत्। "साहेन्द्रवदिति" मन्त्रेण पिन्वने पतितान्बिन्दूनभिमन्त्रयेत्। "दस्रे साम" इति सामाख्यनम्। प्रतिप्रस्थाता अजामेवं मयूखे तूष्णीं बद्धा दुहेत्। "पयोगायेति प्रतिप्रस्थातृप्रेषणम्। "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" इति मन्त्रे होत्रोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत्। "उपद्रव पयसेति" मन्त्रे होत्रोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति अध्वर्युगतिः। "गायत्रं छन्दोऽसीति" प्रतिमन्त्रं परीशासावादद्यात्। "वषिष्ठयकौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम्। "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति" मन्त्रेण परीशासाभ्यां महावीरग्रहणम् परीशासाभ्यां महावीरमुद्गृह्य उञ्जवेदेनोपमृज्य उपयमन्या "अन्तरिक्षेणोपयच्छामीति" गृह्णीयात्। उपयमनीं च दुग्धरूपघर्म्मस्य अधस्तात् स्थापयेत्। उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपयसा सिक्तेन शान्ते महावीरे "प्रैतु ब्रह्मणस्पते इति" वाक्ये होत्रोच्यमाने "इन्द्राश्विनेति" गोः पयोऽवनयेत्।

६क० आहवनीयं गच्छन् "समुद्राय त्वेति" मन्त्रेण वातनाम जपेत्। उपयमन्यां पतितं पयोघृतं वा घर्म्मे (दुग्धे) "स्वाहा घर्म्मायेति" आसिञ्चेत्। "स्वाहा घर्म्मः पित्रे" इति जपित्वाऽतिक्रम्याश्राव्य प्रस्तोतारं घर्म्मस्य यजेतिप्रेषयेत्। वषट्कारेण "विश्वा आशा इति" मन्त्रेण होमः। "दिवि धा इति" मन्त्रेण महावीरं त्रिरुत्कम्पयेत्। "स्वाहाऽग्नये इति" मन्त्रेण वषट्कारयोजितेन होमः। हुतावशिष्टद्रव्यस्य "अश्विना घर्ममिति" ब्रह्मानुमन्त्रणम्। "अपातामिति" मन्त्रेण घर्मस्य यजमानानुमन्त्रणम्। अतितप्तत्वात् पात्रमध्ये सर्वतः इतस्तत उत्क्रान्तौ ये घर्मलेशास्तेषाम् "इषे पिन्वस्वेति" मन्त्रेणानुमन्त्रणम्। "घर्मादिति" मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युरुद्गच्छन् "अमेन्यस्मे" इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु निदध्यात्। तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत्। शीर्षघर्म्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्येन विकङ्कतशकलम् अक्त्वा अक्त्वा "स्वाहा पूष्णे शरसे" इति मन्त्रेण तदेव जुहुयात् हुत्वा हुत्वा च प्रथमपरिधौ विकङ्कतशकलान् निदध्यात्। एवं त्रिधा हुत्वा चतुर्थमहुतं तच्छकलमीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत् (प्रवेशयेत्)। अहुतं सप्तमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणेनमाषः सर्वेषाक्तं (महावीरस्थहुतशेषमेवाक्तम्) मूलाग्रपर्यन्तं प्रतिप्रस्थात्रे दद्यात्। प्रतिस्थाता तं मध्यमुदञ्चं नियच्छेत्। घर्मसम्बन्धि नवनीतादि "स्वाहा सं ज्योतिषा" इति मन्त्रेण परीशासाभ्यामुद्धृत्य उपयमन्यां स्रुच्यासिञ्चति (स्रुग्भागोपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः) ततो द्वितीयरौहिणहोमः। मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात्। उपयमन्यां

स्थितं घर्मोऽग्रमग्निहोत्रविधानेन हुत्वा "भक्षु हुतमिति" मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगादयो वाजिनवत् भक्षयेयुः । उच्छिष्ट-खरे प्रक्षाल्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उप-स्थितानां पञ्चशकलानामाहवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्रा ससाद्यमानाय महावीरायानुब्रूहीति अनुवाचयेत् । ततो धेनवे तृणोदके दद्यात् । सर्वं पात्रजातमना-शाय आसन्द्यां कुर्यात् । "अभीनमिति" मन्त्रेण महा-वीरमासन्द्यां स्थापयेत् । इतराणि तु पात्राणि तूष्णी-मिति भेदः । तत्र शान्तिपाठ द्वारोद्घाटनञ्च । खर-स्थूणामयूखकृष्णाजिनाभ्रुपगयासन्दीनां सकृदासादन प्रोक्षणे । आरादुपकारकत्वात् प्रथमे प्रवर्ग्यचरणे एव आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः । अथवा, "प्रतिप्रधानं गुणा-वृत्तिरिति" न्यायात् इति पक्षान्तरम् । ७क०। उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन द्वारेण घर्मसम्बन्धि द्रव्यं निष्कास्य अन्तःपात्यसमीपे सादितपात्रेभ्यो दक्षिणत एव निदध्यात् । आहवनीये त्रीन् शलाकान् मर्द्य प्रदीप्य आग्नीध्रो धारयेत् यजमान सक्थ्योः सुखमात्रनाभिमात्रजानुमात्रप्रमाणेषु तान् प्रदी-प्तान् शलाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतु-र्गृहीतं गृहीत्वा तेषां प्रदीप्तानां शलाकानामुपरि "याते घर्म। दिव्या शुगिति" प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । एकमेव चतु-र्गृहीतं गृहीत्वा त्रिष्वपि शलाकेषु जुहुयात् । तथाच शलाकानां समूहः शालाकः तेन त्रिस्रभिः शलाकाभि एकः शालाकः । तादृशान् त्रीन् शलाकान् हस्ते गृहीत्वा तेषामेकं शालाकं शालाद्वार्य्ये प्रदीप्याग्नीध्रोयजमानमुख-मात्रे आहवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीत तृतीयांशं तस्मिन्छालाके प्रदीप्ते जुहुयात् । ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्य एव क्षिपेत् । ततो द्वितीयं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदघ्ने आहवनीयस्योपरि धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात् । तृतीयन्तु आग्नीध्रः प्रदीप्य यजमानजानुमात्रे धृतमध्वर्युराहवनीये निक्षिप्य तत्र उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतशेषं जुहुयात् । अत्र उपविश्ये युक्ते पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्य्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात् पत्नीमपि कृत्वा "चतस्र त्वेति" मन्त्रेण शालाया निष्क्र-मेत् । अन्वक्रमयत् अध्वर्युणा प्रस्तोत सामगानार्थं प्रेष-णम् । अवक्रमयत् देशगति निधनञ्च । सामगानात् परं सर्वे उत्सादनदेशं गच्छेयुः । (उत्सादनदेशश्च महावीरादि पात्रादीनां परित्यागदेशः "परिष्यन्दोवा अन्योवा देशः"

इति शत०ब्रा० १४,२,१,१४, विहितदेशः') । तत्र अग्निचित्यारहिते यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति सर्वे गच्छेयुः । अग्निचित्यायुक्ते यज्ञे तु परिष्यन्द (जलपरिवृत द्वीपम्) (निर्जनस्थल वा) प्रत्येव गमनम् । तत्तत्सादनदेशम् उत्तरवेदिं वा "अधिक्रदंदति" त्रि परिषिच्य उत्तरकार्य्यं कार्य्यम् । अध्वर्युरुत्तरवेदौ उत्सादनपक्षे प्रथमं महा-वीरं नाभिसृष्टं "चतुःस्रक्तिरिति" निदध्यात् । इतरौ महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राञ्चा मन्त्रावृत्त्या निदध्यात् । उपयामम् (महावीरघटमावसरे परिग्रहीता म्रदम्) तथैव तूष्णीं निदध्यात् । महावीरादिकमभितः परीशासौ निदध्यात् । अग्रकृष्टे (नीचे पाश्वे) रौहिणहवन्यौ स्रुचौ निदध्यात् । रौहिणहवन्योरुत्तरतः अभ्रिनिधानम् । तयोरेव दक्षिणत आसन्दीम्, अभ्रेरुत्तरतः सर्वधवित्राणि च निदध्यात् । तथा च दक्षिणत, पश्चात्, उत्तरतश्चैकैकं धवित्रं निदध्यात् । परिधीनपि निहितद्रव्याण्यभितो निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं स्रुचं प्रागग्रां निधाय रज्जुसदानं वेदञ्च तन्मध्ये निद-ध्यात् । पिन्वने (दोहनपात्रे) उपयमन्युत्सस्य पश्चात् अभितो दण्डं निदध्यात् । पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्थूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले निदध्यात् । तयोरेव पश्चात् धृष्टी (उपवेषौ) निदध्यात् । घर्मोपयुक्तं सुवर्णोक्ष-कूर्चादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्व-पात्राणामुत्तरत प्रचरणीयौ खरौ निदध्यात् । मार्जा-लीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरं निद-ध्यात् । खगर्त्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनीं स्रुवञ्च) एतानि "घर्मैतत्ते" इति प्रतिमन्त्रं पयसा पूरयेत् । प्रतमिन्न पयःशेषं पूर्व्वमदस्य चेत् सान्निके सोमे प्रागेव सक्तु देयमिति विधानात् । वर्माहारेष्टाहोतृीय सामगानार्थं प्रस्तोतरध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे "सुमित्रिया न इति" मन्त्रेण चात्वाले मार्जयेयुः । ऐशानीं प्रति "उद्वयमिति" मन्त्रेण यजमान उद्गच्छेत् । प्रादेशमात्रामेकां समिधं हस्तेन "अन्मेत्त्वमेत्र्योऽसीति" मन्त्रेणादाय "समिदसीति" मन्त्रेण आहवनीये दद्यात् । गार्हपत्ये तु तादृशीं समिधं तूष्णीं दद्यात् । यजमानः रजत-सुवर्णशतमाने ब्रह्मणे दद्यात् । यजमानव्रतदुघां रूपा घर्मदुघां यजमान अध्वर्य्यवे दद्यात् । पत्नीव्रतदुघां गाथादान्ने दद्यात् । अजामग्नीधे दद्यात् । घर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तत्प्रायश्चित्त प्रकारादि। अनन्तरेण द्वितीयतृतीययोर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्ग्य चरेत्। तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः। संभ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता। निहिताभिमर्शनादारभ्य अजापयोऽवसेचनान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेद। तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता। द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिने भेदने वायुर्देवता।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः। अग्निष्टोमस्याद्यस्याहितानस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः पक्षः। विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम्। सप्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धिनीतिकर्त्तव्यता। सपवित्रायामग्निहोत्रहवन्या दधिघर्मग्रहणं कुर्यात्। तच्च यथाकथञ्चित् स्थालीमुखेनैव स्रुचि निनयेत्। प्रस्तरणाभिमारणे अप्यत्र न। हुतशेषस्य "मयि त्य इति" मन्त्रेण भक्षणम्। तच्च महाव्रतीयेऽह्नि कर्त्तव्यम्। दधिभक्षानन्तर पात्राणां मार्ज्जनम्। प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च शान्तिकाध्यायपाठः। (शान्तिकाध्यायश्च ऋचं वाचमित्याद्यध्यायः)। शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तरकाले आदिमम्। पात्राण्युद्वासन्या निधानानन्तरमन्तिमम् इति भेदः।

कातीयसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयान्नालोचितास्तत एवावसेयाः। कात्यायनसर्व्वानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च सर्व्वानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यञ् लोहितकतन्ता० ष्फ षित्त्वात् ङीष्। १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम्। पत्न्यां ङीष्। २ कात्यायनर्षेः पत्न्याम् ३ तत्तुल्यकषायादिवस्त्रधारिण्यामर्द्धवृद्धायां विधवायां स्त्रियां ४ कल्पभेदे कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्नीभेदे च। "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी" वृ० उ०। [यके शिवप्रणीते तन्त्रभेदे।

कात्यायनीतन्त्र न० ६ त०। कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-

कात्यायनीपुत्र पु० ६ त०। कार्त्तिकेये।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। कथकर्षेर्गोत्रापत्ये यूनि तु यञन्तत्वात् फक्। काथक्यायन तदीय युवगोत्रापत्ये। स्त्रियां लोहितकतान्तादि० ष्फ षित्त्वात् ङीप्। काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम्।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य कः। कथञ्चिदित्यर्थे।

काथिक त्रि० कथायां साधु कथादि० ठक्। कथारचनासमर्थे

कादम्ब पु०स्त्री सौ०कदि-णिच्-अम्बच्। (ग़ालिहांस) १ हंसभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् किन्तु टाप्। तस्य च नीलवर्णत्वम् "क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः" सितासितगङ्गायमुनासङ्गमवर्णने रघु। तद्व्या० "कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा" मल्लि०। सुश्रुते हंससारसेत्युपक्रमे कादम्बस्य सुषवत्वं सघचारित्वञ्चोक्त्वा "रक्तपित्तहराः शीता स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः। सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः" इति तेषां मांसगुणा उक्ताः। २ इषौ पु० विश्वः। ३ बाणे मेदि०। "कादम्बानामेकपातैरदीव्यत्" माघः। कदम्बे समूहे भवः अण्। ५ समूहभवे त्रि०। कदम्बस्येदम् अण्। ६ कदम्बसम्बन्धिनि त्रि० "कादम्बमर्द्धोद्गतकेशरञ्च" रघु। "कादम्बं नीपकुसुम"मिति मल्लि०। वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव ह्रस्वपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण्। इति तस्य कदम्बसमूहपरतेति बोध्यम्। कदम्ब एव स्वार्थेऽण्। ७ कदम्बवृक्षे पु० "वेत्रकादम्बमल्लकरम्भमहाकरम्भाः पञ्च पुष्पविषाणि" स्थावरविषकीर्त्तने सुश्रु०। स्वार्थे कन् बाणे हारा०।

कादम्बर न० कादम्बं जाति प्रकृतित्वेन ला-क लस्य रः। १ ऐक्षवे गुडादौ, तस्य २ विकारे मद्ये च। "निपेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरम्" माघः। तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता। कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति रा-क। तत्तुल्यरसयुक्ते ३ दधिसरे पु० मेदि०।

कादम्बरी स्त्री कुत्सितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कदादेशः कदम्बरो नीलाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण्। हलिप्रियायाम्, मदिरायाम्। अस्यानिरुक्तिर्बलभद्रप्रियता च हरि० ९८ अ० दर्शिता यथा "अथ सङ्कर्षणः श्रीमान् विना कृष्णेन वीर्य्यवान्। चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः। प्रफुल्लस्य कदम्बस्य प्रच्छाये निषसाद ह। वायुना मदगन्धेन वीज्यमानः सुखेन वै। तस्य तेनानिलौघेन-सेव्यमानस्य तत्र वै। मदसंस्पर्शजो गन्धः संस्पृशन् घ्राणमागतः। तृष्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा। शुशोष च मुखं तस्य मत्तस्यैवापरेऽहनि। स्मारितः स पुरावृत्तमन्वेषन्नागमत् ।

विभु । तर्पितोमदिराम्भोभी ततस्तं तदमैक्षत । तस्य प्राहृषि फुल्लस्य यदम्भो जलदोज्झितम् । तत्कोटरस्थं मदिरा व्यजायत मनोहरा । तान्तु तृष्णाभिभूतात्मा पिब-न्मार्गं ह्यासदत् । मदाच्च चलिताकारं समजायत स प्रभुः । तस्य मत्तस्य वदनं किञ्चिच्चलितलोचनम् । घूर्णि-ताकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभम् । कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा । वारुणी रूपिणी तत् देवानाम-मृतारणी । कादम्बरीमदकलं विदित्वा तृष्णपूर्व्वजम् । तिस्रस्त्रिदशनार्य्यस्तमुपतस्थुः प्रियंवदा । मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया । श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाम्बुजध्वजा" । "कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्" उद्भ० । तेन कादम्बं कदम्बकोटरसमुत्पन्नत्वात्मानत्वेन याति या—क वस्य र० मत्वर्थे र वेति बोध्यम् । कादम्बं रवं राति रा—क गौरा०ङीप् । २ कोकिलायाम्, ३ सरस्वत्याम्, ४ शारिकायाञ्च मेदि० बाणभट्टरचिते ५ कथाभेदे । सा च बाणभट्टेन सामिकृता तत्पुत्रेण समाप्तिं नीता ।

कादम्बरीवीज न० ६त० । मद्यसाधने किण्वादिद्रव्यभेदे रत्नमा० । [तस्य कादम्बरीमद्यहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कादम्बर्य्य पु० कादम्बर्य्या हितं यत् । कदम्बवृक्षे जटाधर

कादम्बा स्त्री कादम्ब इवाचरति कदम्ब+आचारे क्विप् अच् । कदम्बपुष्प्याम् (मुण्डरी) लतायां शब्दच० ।

कादम्बिनी स्त्री कादम्बाः कलहंसा अनुधावकत्वेन सन्त्यस्याः इनि । मेघमालायाम् अमर० "मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी" रसग० । [ठञ् । कदलेन निर्वृत्तादौ ।

कादलेय त्रि० कदलेन निर्वृत्तादि कदल+सख्या० चातुरर्थ्यां

कादाचित्क त्रि० कदाचिद्भवः कालवाचित्वात् ठञ् । कादाचित्ककालभवे । "तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपपद्यते" सा० द० । 'अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप" । "अनादिश्चेत् कार्यकारणप्रवाह कादाचित्कत्वान्यथानु-पपत्त्या कल्प्यः" इति च कुसु०हरिदास । "अधिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणानुत्पन्नत्वे सति कादा-चित्कत्वम्" नौ० चि० । कादाचित्कत्वञ्च प्रागभाव प्रतियोगित्वञ्च सप्रतियोगित्वान्यतरत्वम् । अन्यतरत्व-निवेशेन च ध्वंसे प्रागभावप्रतियोगित्वस्य, प्रागभावे च ध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः नित्ये च तदुभयाभ-वान्न प्रसक्ति० ।

काद्रवेय पुंस्त्री कद्र्वाः अपत्यम् शुभ्रा० ढक् । फणा-लाङ्गूलवति सरीसृपभेदे नागे, सर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्ण-वशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः" हरिवं० ३अ० काश्यपपत्नीभेदकद्रुपुत्रवर्णने

कानक त्रि० कनकस्येदमण् । १कनकसम्बन्धिनि । कनकं फल-मिव उग्रं फलम स्यस्य अण् । जयपालबीजे राजनि० ।

कानन न० कन—दीप्तौ णिच् ल्युट् ल्यु वा । १वने, २गृहे, कस्य ब्रह्मण आननम् । ३ब्रह्मणो मुखे च मेदि० । "तत्रो-पान्तं परिणतफलश्योतिभिः काननाम्रैः" "शीतोवायु परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्" मेघ० । "सकानना निपपतितेव भूमिः" "पुष्पगन्धेन काननम्" रघु० ।

काननाग्नि पु० ६त० । दावानले

काननारि पु०काननस्यारिरिव । शमीवृक्षे शब्दच० । शमी-गर्भस्याग्निना निखिलवनदाहात्तस्य तदरित्वम्

कानलक त्रि०कनलेन निर्वृत्तादि० कनल+अरीहणा० चतु-रर्थ्यां वुञ् । कनलनामजननिर्वृत्तादौ ।

कानिष्ठिक न० कनिष्ठिकैव कनिष्ठिका+शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्य क्वचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता । कनिष्ठायाम् ।

कानिष्ठिनेय पुंस्त्री कनिष्ठाया अपत्यं कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च । कनिष्ठाया अपत्ये । 'हते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयोविवासितः" भट्टि० स्त्रियां ङीप् ।

कानीत पु० कनीतस्यापत्यम् शिवा० अण् । कनीतनामकनृप-स्यापत्ये पृथुश्रवसि राज्ञि । "पृथुश्रवसि कानीते अ-व्युष्टादद्दे' ऋ० ८,४६,२१ ।

कानीन पु०कन्याया अनूढाया अपत्यम् अण् कनीनादेशश्च । "कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" इति याज्ञ० उक्ते पुत्रभेदे । यथा व्यासः कर्णश्च । याज्ञ०मातामहसुत-त्वमुक्तम् । मनुना तु "पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनये-द्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्" इत्य-नेन वोढुः सुतत्वमुक्तम् । अनयोर्विरोध अभ्युपगमा-नभ्युपगमाभ्यामन्यतरयोः सपुत्रापुत्रत्वाभ्यां वा समा-धेयः । "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः" इति मनुना तस्यादायाद बान्धवत्वमुक्तम् ।

कर्णस्य यथा कानीनत्वं तथा कथा तत्तजशब्दे २५८६पृ० उक्तम् । "कानीनश्चापि जानामि सविद्यः प्रथम सुतम् । पितृमधरि

कथं मे प्रसूतं स्रुतता गतम्" हरि०६०अ०। "भीष्म खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवती मातरमुद्वाहयत् यामाहु-र्गन्धकालीमिति। तस्या पूर्वं कानीनो गर्भो पराशराद् द्वैपायनोऽभवदिति" भा० आ० ६५ अ०। व्यासस्य कानीनत्वमुक्तम्।

कान्त पु० कन दीप्तौ कम-वा क्त। १, पत्यौ "कान्तवक्त-स्यर्तास्थिता" उद्भट:। "शिवराशौ ददास्यर्धमनाकान्त। स्वहाय मे" शिवाधिदानमन्त्र:। स्रय पूर्वकः सूर्यका-न्तशिलायाम्, चन्द्रपूर्वकः चन्द्रकान्तमणौ, अय पूर्वः अयस्कान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २चन्द्रे ३वसन्ते ४हिज्जल वृक्षे च। ५कुङ्कुमे, न० ६शोभने, "कान्ताखकान्ताललनाः सुराणाम्" माघ: "नात कान्तमुपगीतया तया" माघ। ७अभीष्टे च त्रि०। "भीमकान्तैर्नृपगुणैः" रघुः। ८ नार्यां, ९ प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री। मेदि० १०वृहदे-लायां ११रेणुकौ षधौ १२ नागरमुस्तायां स्त्री राज-नि०। १३सुखमात्रे १४लौहभेदे न०। भावप्र० तस्य लक्षणगुणादि तत्रोक्तं यथा

"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते, हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः। तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं, नैति भूमिं, कृष्णं न स्यात् सजलकणतः कान्तलौहं तदुक्तम्"। मारितस्य चूर्णीकृतस्य तस्य सेवने गुणा उक्तास्तत्रैव "गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्द-रम्। कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत्। प्लीहाम-म्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम्। सर्वान्रोगान् विजयते कान्तलौह न संशयः। बलं वीर्यं वपुः पुष्टिं कुरुतेऽग्नि विवर्धयेत्"। तत्रैव सामान्यलौहमारणविधिगुणादि।

"शुद्धं लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्याश्च कुठार-च्छिन्निकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्"। अन्यच्च। "त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाषोडशं पलम्। तस्मिन् जलेऽष्टमांशे स्याद्रुल्वं दत्त्वा पुनः पुनः। ...चूर्णित तीक्ष्णचूर्णं तु मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटै-र्मृत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्यानुभूतो योगीन्द्रः क्रमोऽयंलौहमारणे। कथ्यते रसराजेन लौहस्याधि-याऽधुना। स्रुतकात् द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः। यामद्वयं तत-पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुबूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसे-त्ततः। दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तज्जलेन प्रशारिया। तद्रसेनायसश्चूर्णं सञ्चीय स्नावयेदिति। आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारै-स्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लौहानि स्वर्णा-दीन्यपि मारयेत्"। एवं मारितस्य लौहस्य गुणाः। "लौहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफपित्तज्वरं शूलं शोफार्शःप्ली-हपाण्डुताः। मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्गुवेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः। तावल्लौह समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिका तथा। मद्यमम्लरसश्चैव वर्जयेल्लौह सेवकः। शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः। म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा"।

"कामिनि कान्ते रसिका काकुरुतेन" माघः। "कान्ताजनेन रहसि न्यहीता।" "वपुष्प्रवेशेऽखिललोककान्ता सामन्य-कान्तात्स्वरसीतरा तु" माघः कं अज्ञाघमन्तयति हिप-राद्भिकाले। १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० "कामदेवः काम-पालः कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०। १६ पत्न्यां स्त्री "मा कान्ते पक्षसान्ते पर्याकाशे देवि स्वाप्सीः"श्लो०न० "कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढया" विदग्धमु०। १७ कार्त्तिकेये पु०। "आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च" इत्युपक्रमे "कामजित् कामदः कान्तः" इत्युक्ता। "नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत्" भा०वन० २३१अ०। "भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ" इत्युक्तलक्षणे १८छन्दोभेदे स्त्री। १९कामदेवभेदे पु०कामशब्दे विवृतिः।

कान्तपक्षिन् पु०स्त्री कान्तोमनोहरः पक्षोऽस्यस्य प्राशस्त्येन इनि। मयूरे शब्दच०। स्त्रियां ङीप्।

कान्तपुष्प पु० कान्तं पुष्पमस्य। कोविदारवृक्षे। राजनि०।

कान्तलक पु० कान्तं लक्यते लक-आस्वादने कर्मणि घञर्थे क। (तुंद) तुन्नवृक्षे अमरः।

कान्तलौह पु० कान्तं प्रियं लौहं यस्य। अयस्कान्ते। कर्म०। (कान्तिलौह) लौहसारे। कान्तशब्दे तद्गुणाद्युक्तम्।

कान्ताङ्घ्रिदोहद पु० कान्ताङ्घ्रिःस्ताडनं दोहदमस्य पुष्पो-द्गमे। अशोकवृक्षे त्रिका०। यथा च तस्य तथात्वं तथा-ऽशोकशब्दे ४८५पृ० उक्तम् कान्तापाददोहदादयोऽप्यत्र।

कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् समा०। कान्त-लौहे राजनि०।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा आराद्य यन्ययोऽस्य, कस्य जल-

कान्तं कान्तं मनोज्ञं वा रसम् ऋच्छति ऋ अण् उप॰ स॰। (काउगिया) १इक्षुभेदे भाव॰। तत्र तद्गुणाद्युक्तम् "कान्तारेणुर्गुरुर्वृष्य श्लेष्मलोऽदृश्य मरः"। २कोविदारवृक्षे ३वंशे च राजनि॰। कान्तं सुखमान्तमृच्छत्यत्र ऋ-आधारे घञ्। हेम॰। दुर्गमे पथि ४महारण्ये च पु॰ न॰ अम॰ ५छिद्रे मेदि॰। स्वार्थे कन् इक्षुभेदे अमर।

कान्तारपथिक त्रि॰ कान्तारपथेनाहृतम् ठञ्। कान्तारपथेनाहृते।

कान्तारी स्त्री कान्तार+गौ॰ ङीष्। कान्तारेक्षौ राजनि॰।

कान्ति स्त्री कम-कामे कन-दीप्तौ वा भावे क्तिन्। १दीप्तौ २शोभायाम् ३इच्छायाम् ४स्त्रीणां शृङ्गारजे सौन्दर्य्य गुणभेदे च। कान्तौ कारणञ्च सुश्रुते दर्शितं यथा "तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्य स्नेहजातं रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते ... तेन मार्द्दवसौकुमार्य्यमार्दवरोमतोत्तुङ्गावृष्टिदोप्तिमिथ्ययष्टिकान्तिदीप्तयो भवन्ति"। एतस्य तेजसगुणत्वेन कान्तिदत्वम् यथोक्तं तत्रैव "एतत्तु" इत्युपक्रम्यम् "स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरश्चावयवदृढीकुमार्य्यौजश्चेजोबलकरम्"। शोभाकान्तिदीप्तिद्युतीनां भेदस्तु सा॰द॰ उक्तः "रूपयौवनलालित्य' भोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता, सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते"। इति भेदेन कथयिता सम्भोगश्रेष्ठातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम्। तेषां च नायिकागततेव नायकगततापि। चन्द्रादौ तु शोभादीप्तिकान्तिद्युतीनामभेद एव। "कला च सा कान्तिमती कलावत" कुमा॰। "बध्वा इवाध्युषितवर्णकान्ते॰" माघ। चन्द्रकलासु मध्ये ७कलाभेदे। "शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना" शा॰ति॰। कलाशब्दे विवृतिः। ८दक्षकन्यानुचरदेवीभेदे "दक्षकन्या तु सा देवी लक्ष्मीर्दृष्टव वचिम्। प्रविष्टा" इत्युपक्रमे "धिताय देव्य प्रवरा स्त्री॰ कीर्त्तिर्द्युतिरेव च" इत्याद्युक्त्वा "द्युति प्रीतिरिक्ता कान्तिः" इत्यादिकमभिधाय "उपतस्युर्महाबलं वज्रिमिन्द्रं महारथम्" इत्युक्तम् हरि॰२५६अ॰। ९शशिनः प्रियाभेदे च "तिस्रश्चित्रदगनार्य्यस्तम्" इत्युपक्रमे "मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनं प्रिया" हरि॰ ६८अ॰। १०दुर्गायां "स्तुति' सिद्धिरिति ख्याता त्रिधा संश्रयणाश्च या। लक्ष्मीर्वा कमना वापि कामात् सा कान्तिरुच्यते" देवीपु॰ ४५अ॰। ११कामपत्नीभेदे। "तथा कान्तिकनकगौरी कृशोदरी" शा॰ ति॰ राघवभट्टः। कामशक्तिशब्दे विवृतिः।

कान्तिद न॰ कान्तिं ददाति दा-क। १पित्ते धातौ शब्दच॰ तस्य तैजसत्वात् तथात्वम्। तैजसत्व यथा कान्तिकरत्वं तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुश्रुतवाक्ये दर्शितम्। २घृते च। ३शोभादायकमात्रे त्रि॰ कान्तिकरादयोऽप्यत्र। ४सोमराज्यां स्त्री राजनि॰।

कान्तिदायक न॰ कान्तिं ददाति दा-ण्वुल्। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे जटाधर। तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य तथात्वम्। २कान्तिदातरि त्रि॰।

कान्तिनगरी स्त्री काञ्चिनगर्य्यां काशी॰ मोक्षपुरीभेदकाञ्ची नगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च तदुदाहृतम्।

कान्तिभृत् त्रि॰ कान्तिं बिभर्त्ति भृ क्विप्। १कान्तिधारके २चन्द्रे पु॰ तस्य कान्तिनामककलाधारित्वात् विशिष्टकान्तिधारित्वात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्वाच्च तथात्वम्। कान्तिशब्दे च कान्तिपदस्य कलाचन्द्रपत्नीवाचकत्वं दर्शितम्।

कान्तिमत् कान्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कान्तियुक्ते। "उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया" कुमा॰। "शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्" मेघदू॰ स्त्रियां ङीप् "कला च सा कान्तिमती कलावतः" कुमा॰। २ अप्सरोभेदे स्त्री "वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती" काशी॰ अप्सरोनामकथने। ३चन्द्रे पु॰ कान्तिनामकलावत्त्वात् तस्य तथात्वम्। ४कामदेवभेदे राघवभ॰।

कान्यक त्रि॰ "वर्णुसमीपस्था कन्था ततो जातादौ वर्णौ वुक्" पा॰ वुक्। वर्णुनदसमीपस्थकन्थाजातादौ। "यथाहि जातं हिमवत्सु कान्थकम्" सि॰कौ॰

कान्यकुब्ज पु॰ स्त्री कन्यकर्षिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा॰ यञ्। कन्यकर्षिगोत्रापत्ये। यून्यपत्ये यञन्तत्वात् फक्। कान्यकायनः बहुषु तस्य लुक्। कन्यकाः। स्त्रियान्तु लोहिता॰ ष्फ स्त्रित्वात् ङीष्। कान्यक्यायनी।

कान्यिक त्रि॰ कन्याया जातादि ठक्। कन्याभवे।

कान्द त्रि॰ कन्दस्येदं तत्र भवो वा अण्। १तत्सम्बन्धिनि २कन्दभवे विकारादौ च। ततः अश्मादि॰ चतुरर्थ्यां र। कान्दर तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

कान्दर्प पुं स्त्री कन्दर्पस्यापत्यं विदादौ विन्दर्भेत्यत्र कन्दर्पेति पाठान्तरे अञ्। कन्दर्पापत्ये तस्येदमण्। २ कन्दर्पसम्बन्धिनि त्रि॰।

कान्दर्पिक न० कन्दर्पस्तद्वृद्धिः प्रयोजनमस्य ठक्। कन्दर्पवृद्धिसाधने द०स० उक्ते विधानभेदे। तद्विधान च तत्र कान्दर्पिकनामकषट्सप्ततितमेऽध्याये उक्तं यथा। "रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये। यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि। हर्म्यं पृष्ठमुडुनायकरश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया। वल्लकी स्मरकथा रहः स्रजो वर्ग एष मदनस्य वागुरा। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात्। सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव। क्षीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति। माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान् षड्मासमात्रांश्च पयोऽनुपानान्। विदारिकायाः स्वरसेन चूर्णं सुबहुशो भावितशोषितं च। शृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत्स यस्य प्रमदाः प्रभूताः। धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम्। लीढ्वानुपायाथ पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषेवेत्। क्षीरेण वस्ताण्डयुजा शृतेन समुत्प्लाव्य कामो बहुशस्तिलान् यः। सुशोषितानत्ति पिबेत्पयश्च तस्याग्रतः किं चटकः करोति। माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः। क्षीरमप्यनुपिबन्ति तांश्च ते शर्वरीषु मदनेन शेरते। तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलैर्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः। आजेन पिष्टा पयसा घृतेन पक्वा भवेच्छष्कुलिकाऽतिवृष्या। क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोग विदारिकाकन्दकभक्षणं वा। कुर्वन्न सीदेद्यदि जीर्यतेऽस्य मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम्। साजमोदलवणा हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली। मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम्। अत्यन्ततिक्तलवणानि कटूनि यान्ति सक्षारशाकबहुलानि च भोजनानि। हृक्छुक्रवीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याजान् जरन्निव युवाप्यबलामवाप्य"। भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा। "अथ वाजीकरणाधिकारः। तत्र वाजीकरणस्य लक्षणमाह। यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम्। तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः। अत्र प्रसङ्गात् क्लैव्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह। क्लीबः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैव्यमुच्यते। तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते। तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते। ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते। द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम्। तैस्तैर्भावैः—भयशोकक्रोधादिभिः,—अहृद्यैः—हृदयाहितैः,—तु क्षतत्वात् क्षते पीडिते अस्वस्थीकृते इति यावत्। ध्वजः—शिश्नः। पतति नतुन्नमति संप्रयोगो मैथुनम्। "कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः। पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तस्मात्प्रजायते। कटुकादिभिरतिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैव्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम्। अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः। शुक्रक्षयेण तृतीयम्। "महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत्। वीर्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः। षष्ठं क्लैव्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम्। बलिनः पुष्टस्य क्षुब्धमनसः कामात्तं चलितं मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्मान्निरोधात् शुक्रस्य, क्लैव्यं भवति। जन्मप्रभृति यत्क्लैव्यं सहजं तद्धि सप्तमम्। असाध्यं क्लैव्यमाह। असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत्। मन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात्। अथ क्लैव्यस्य चिकित्सा। क्लैव्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः। मुख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्ज्जनम्। अथ क्लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह। नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः। सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्द्ध्वन्तु षोडशात्। न च वै षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति। क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्ज्जयाः। अकालमरणञ्च स्याद्भजते स्त्रियमन्यथा। विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम्। नराणां बहुभार्य्याणां विधिर्वाजीकरो हितः। स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम्। योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम्। हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा। एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया। वाजीकरणान्याह। भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च। गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा। यामिनी सान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना। गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिराः स्रजः। गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च। मनसश्चाप्रतीघातं वाजी कुर्व्वन्ति मानवम्। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम् पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात्। एकाद्यविंश-

तिदिनानि गदार्दितोऽपि श्रायीतिकोऽपि रमयेत्प्रमदां युवेव"। तत्तौषधभेदास्तु तत एवावसेयाः।

कान्दव न० कन्दौ संस्कृतं भक्ष्यम् अण्। कन्दुसंस्कृते भक्ष्ये

कान्दविक त्रि० कान्दवं पण्यमस्य ठक्। कन्दुसंस्कृतभक्ष्यद्रव्यविक्रेतरि मिष्टान्नपण्यके।

कान्दिग्भूत त्रि० कां दिशं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्तः भू—प्राप्तौ कर्त्तरि क्त २त०ष्टपो०। कां दिशं यामीत्याकुलतां प्राप्ते। "स कथञ्चिद्भयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तदा। कान्दिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम्" भा०शा०प० १६८अ०। "कां दिशं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूत" नीलक०। "कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं दुर्य्योधनो द्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यम्" भा० उद्यो० ४७अ०।

कान्दिशीक त्रि० कां दिशं यामीत्याह "तदाहेति माशब्दादिभ्य" उपसंख्यानात् ठक् पृषो० मयू० आकृतिगणत्वात् समासः। कदि-वैक्लव्ये भावे इन् कन्दिः वैक्लव्यम्। शीक सेचने क्षरणार्थत्वादश्रुपातार्थकता भावे घञ् कन्दिशीकः अश्रुपातश्च विद्येते अस्य मा० अण् रायमुकुटः। भयद्रुते पलायिते अमरः। "बहूनां प्रलयोजातः कान्दिशीकमभूज्जगत्" काशी०।

कान्यकुब्ज पु० देशभेदे कन्यकुब्जशब्दे विवरणम्। "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ।। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः" भा०व० १७४अ०।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन—ड। नख्यां नामगन्धद्रव्ये शब्दच०।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण्। १कापटुगोत्रापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वेऽपि न ङीष्। किन्तु शार्ङ्गरवादि०ङीन् स्वरे भेदः। कापटवी। गोत्रान्तत्वात् तत आगतेऽर्थे वुञ्। कापटवकः तत आगते। कुत्सितः पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म्म वा अण्। कापटवः २ निन्दितपटुतायां न०।

कापटिक त्रि० कपटेन चरति ठक्। १कपटव्यवहारिणि "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः" इति ७।१५४ श्लोकव्या० कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं वृत्त्यर्थमर्थमानाभ्यामुपष्टभ्य राजा ब्रूयात् यस्य दुष्टं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति" कुल्लू० उक्ते राज्ञः पञ्चवर्गान्तर्गते २छात्ररूपे चारभेदे पु०।

कापथ पु० कुत्सितः पन्थाः अच् समा० कादेशः। १ निन्द्ये-वर्त्मनि अमरः। "आस्थाय कापथं दुष्टं विषमं बहुकण्टकम्" रामा०। दुष्टपथवर्त्तिनि २ दानवभेदे च पु०। "शरभः शलभश्चैव कुपथः कापथः क्रथः" इति हरि० २६३अ० दानवनामकथने। ३ उशीरे न० मेदि०। कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम्।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया आप—करणे घञ् ६त०। प्रातः प्रबोधकवन्दिवाण्याम्। "प्रातर्जरेथे जरणेव कापया" ऋ० १०।४०।३। प्रातः प्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा तया" भा०।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि क्वचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता। क्षुद्रकपाटे।

कापाल न० कपालमेव तस्येदं वा अण्। १ कपालरूपाकारे कुष्ठभेदे कपालशब्दे उदा०। २ कपालसम्बन्धिनि तन्निर्मिते भूषणादौ च। "त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम्" विश्वामि०। (काखियाखडा) ३ कर्कटाख्ये पु० रत्नमा०। गौरा० ङीष्। ४ विडङ्गायां स्त्री राजनि०।

कापालिक त्रि०कपालेन ब्रह्मकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोति ठक्। १ शैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामाचारश्च। "नरास्थिमालाकृतचारुभूषणः श्मशानवासी नृकपालभोजनः"। "पश्यामि योगाञ्जनशुद्धदर्शनो जगन्मिथो भिन्नमभिन्नमीश्वरात्"। तस्य धर्मभेदः प्रबोधच० वर्णितो यथा। "मस्तिष्कान्त्रवसाभिघारितमहामांसाहुतीर्जुह्वतां वह्नौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा। सद्यः कृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैरर्च्यो नः पुरुषोपहारबलिभिर्देवो महाभैरव" इति। "अथ तीर्थकराग्रणी प्रतस्थे बहुकापालिकमालया विजेतुम्" शङ्करदिग्विजय। २ अन्त्यजजातिभेदे (कपालि) पु० स्त्री० स्त्रियां ङीष्। अन्त्यजशब्दे कपालिन्शब्दे च विवृतिः। कपालिकैव शर्करा० अण्। ३ क्षुद्रकपाले न०।

कापालिन् पु०कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि। ब्रह्मशिरोहरणजपापापनुत्तये व्रतार्थं ब्रह्मकपालधारिणि १शिवे। "अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः" भा०अनु०१७अ०शिवसहस्रनामकथने। वासुदेवस्य २पुत्रभेदे। "कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्य्यां युधिष्ठिरः। कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ" हरि० १६२अ०। (कपालि) ३जातिसङ्करे अन्त्यजभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। "नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापि-

तारूना" तन्त्रसारे सप्तकुलनायिकाकीर्त्तने ।

कापिक पु० कपिरेव अङ्गुल्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थे

कापिञ्जल पु स्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपिञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्नामर्षीन् अद्–अण् उप०स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इञ्" पा० इञ् । कपिञ्जलपश्चिमासमन्तकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम् कुर्व्वादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्थ न० कपित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनुदात्तादेश्च" पा० अञ् । कपित्थविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदुक्तशास्त्रं वेत्त्यधीते वाऽण् । १कपिलशास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण् तस्येदं वा अण् । ३कपिलप्रोक्ते ४तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे न० कपिलशब्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिता । "मार्गश्च कापिलाः साङ्ख्याः" भा० शा० ३०२ । "बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्" "पितः श्रियोगाज्जगादाह शुको धर्म्मभृतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं कापिलञ्चैव भारत ।" भा० शा० ३२७ अ० । स्वार्थेऽण् । ५पिङ्गलवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० भरत । कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ६कपिलाधिकारेण कृते उपपुराणभेदे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलिकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम् शिवा० अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु० कपिलायाः तन्नाम्न्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ढक् । कपिलानाम्न्या स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मणाः कपिलशिष्ये मुनिभेदे । तस्य जन्मादिकं भा० शा० २१८अ० वर्णितं यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ । सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः । ऋषीणामाहुरेकं तु यं कामान्नावृतं नृप । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् । यमाहुः कपिलं साङ्ख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् । यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् । इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम्" ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्यवसितार्थः सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनावृतं कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृप सुखम् अन्विच्छन्तं स्थापयितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखरूपेण तत्प्रशिष्यत्वात्तुल्यत्वम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः । यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् । पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेय सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति" शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्म्मत्यर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोषान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयान्युपासनानि "भृगुर्वै वारुणिरित्यस्यामुपनिषदि "स तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानदित्यादि" विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुता शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः ततश्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं पञ्चज्ञः स्यादिति चेत् ? शृणु–यथान्नमय विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नं विराडाख्यमेति एवं मायया विकृतमानन्दं तत्पतिमेतीति न पञ्चोपास्तिः पृथगवक्तव्या । पञ्चज्ञानाय तस्य पञ्चोपास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमयादयः

यस्य अवयवतया बाधिततया तिष्ठन्तीत्यभिहितिं पुरुषा-वस्थम् अतएव शिरआद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अबाध्यत्वाच्च परमार्थम् अबोधयत्। तत्रापि गुरुमाह दृष्टेत्यादिना। दृष्टपदलेष आत्मयत्नेन हेतौ तृतीया, अध्ययनेन वसतीतिवत्, सम्यक् दृष्टः प्रश्नो यस्य स सुदृष्टः, आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः। व्यक्तिं बाध्यत्वाबाध्यत्वेन पश्यताम् द्वैतदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः। सांख्यमतं गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति मतं निरस्यति यत्तदिति, ब्रह्मैव जगदुपादानतया नानारूपं न तु पर प्रधानम्,अव्यय ब्रह्मैव मतिभेदे ज्ञातवान्, न तु गुण पुरुषान्तरम्। भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा"।

कापिल्य त्रि० कपिलेन निर्वृत्तादि कपिल+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्य. । कपिलेन निर्वृत्तादौ।

कापिवन न० द्व्यहसाध्ये अहीने यागभेदे "द्व्यहाख्य"इत्युपक्रमे "आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः"कात्या०२३।२।१। "चैत्ररथमन्नाद्यकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति द्व्यहाः" आश्व०श्रौ० १०।२।१।

कापिश न० कपिशा माधवी तत्पुष्पम् साधनत्वेनास्त्यस्य अण्। माधवीलताकुसुमजाते मद्यभेदे हेमच०।

कापिशायन त्रि०कपिशैव स्वार्थेऽण् तत्र जातं "कापिश्याः ष्फक्" पा०ष्फक्। माधवीपुष्पलताजाते मद्ये जटा०। "कापिशायन सुगन्धि विघूर्णन्" माघ। देवतायां पु० शब्द०। द्राक्षायां स्त्री सि०कौ० षित्वात् ङीष्। [पिशाचे त्रिका०।

कापिशेय पु० स्त्री कपिशाया अपत्यम् ढक्। कपिशापत्ये

कापिष्ठल पु० कपिष्ठलस्येदम् अण्। मध्यदेशभेदे हेम० च०। कूर्मविभागे "औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" इत्युक्तेस्तस्य मध्यदेशत्वम्।

कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कपिष्ठलगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु क्रौड्या० ष्यङ्। कापिष्ठल्या इति भेदः। यूनापत्ये तु "यञिञोश्च" पा० फक्। कापिष्ठलायन तद्गोत्रयुवापत्ये पु०।

कापुरुष पु० कुत्सित पुरुषः कोः का। १कुत्सिते पुरुषे "यमोर्मिस्त्वातवीर्य्यस्य व्यञ्जनीयस्य विक्रमे। पश्यतोयुद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया" रामा० कापुरुषस्येदमण्। २कुत्सितपुरुषसम्बन्धिनि त्रि०। "स्त्रीषु शौर्य्यमनयास्तु परदारप्रधर्षक।। कृत्वा कापुरुष कर्म्म शूरोऽहमिति मन्यसे" रामा०। स्त्रियां ङीप्। ब्राह्मणादि० भावे कर्म्मणि च ष्यञ्। कापुरुष्य तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

कापेय न० कपेर्भावः कर्म्म वा "कपिज्ञात्योर्ढक्" पा० ढक्। १कपेर्भावे कर्म्मणि च। अपत्ये इदन्तत्वात् ढक्। २कपिगोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुंस्त्री ३शौनकर्षौ पु०शब्दचि०। स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीप्। तस्येदं ढक्। कपिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियान्तु ङीप्। "कश्चिन्नु कापेयी सैव ते चलचित्तता" रामा०।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण्। १कपोतसमूहे कपोतस्येदम्। "अनुदात्तादेः" पा०अञ्। २कपोतसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थित" भा०व० २५८अ०। "कापोतीं वृत्तिमास्थाय कणाप्यश्च लोचनः"? "सुवत् वृत्ति च कापोती दुहिता च ययौ पुरात्" भाग० ८,१८,१५, "कापोती मुञ्छवृत्तिम्" श्रीधर०। कपोतस्य यथा उञ्छवृत्तित्वमस्य-सञ्चयत्वञ्च तथा कपोतलुब्धकोपाख्याने १९७०पृ०दर्शितम्। कापोतवर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ३सौवीराञ्जने ४रुचके (सर्जिकाक्षारे) न० मेदि०। ५कपोताभवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० हेम०। ७ओषधिभेदे स्त्री गौ०ङीष्। तल्लक्षणमुक्तं सुश्रुते "कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्वतः। क्षितिप्रदेशोवल्मीकैराचितोयोजनत्रयम्। विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु" सुश्रु०। ओषधिभक्षणादिकथने।

कापोतक त्रि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा० छः कुक् च कपोतकीयः तत्रभव० अण् बिल्वका० छस्य लुक्। कपोतकीयभवे। [कपोतडिम्भकसदाने।

कापोतपाक्य पु०कपोतानां पाकः डिम्भः तेषां पूग यञ्।

कापोताञ्जन न० कापोत च तदञ्जनं चेति कर्म०। सौवीराञ्जने अमरः।

काप्य पु स्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः "कपिबोधादाङ्गिरसे" पा० यञ्। १कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे। स्त्रियान्तु शार्ङ्गरवादौ काव्येस्तत्र काप्य इति पाठान्तरे ङीन् यलोपः काप्यी। यञन्तत्वात् यूनापत्ये फक्। काप्यायनः कपिगोत्रयुवापत्ये,स्त्रियान्तु लोहिता०ष्फ षित्वात् ङीष्। काप्यायनी। अनाङ्गिरसे तु "इतश्चानिञः" पा०ढक्। कापेय इति भेदः। कुत्सितमाप्यम् कोः का। २पापादौ त्रि०

काप्यकर त्रि० कुत्सितमाप्यम् काप्यं पापं करोति धातूनामनेकार्थत्वात् कथयति क–तात्कीलकादौ–ट। पापं कृत्वा परस्य कथके समापयन्नपि मत्सर०। कर्म्मणि अच्। काप्यकारोऽप्यत्र त्रि०त्रिका०।

काफल पु० कुत्सितं फलमस्य । (कट्फल) वृक्षभेदे । शब्दरत्ना०

कावर पु० कुत्सितो वन्धः को॰ का वेदे पृषो० । कुत्सितबन्धे । "श्वभ्रस्तु शुभ्र कावरं वभ्रिं कण्वन्तु वन्धुर"। "शुनां कपिरिव दूषणो बन्धुरा कावरस्य च" इत्यौ हित्वा भर्तृ-स्यामि दूषयिष्यामि कावरम्" अथ० २।६।२।४।५।

काम अव्य०कम-घञ् । १अनुमायां विश्व॰ । २निकामे ३अत्यर्थे ४काम्ये म०मेदि०कामाय हितम् अण् । ५रेतसि म०मेदि० ६गाढमित्यर्थे, ७अनुमतौ "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि" यमनु॰ । "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु य क्षमी" माघ । ८इच्छायाम् "काम सङ्कल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव" श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिन सांख्याश्च मन्यन्ते मनोहेतुकत्वोक्त्यैव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्वमिति नैयायिका आहुः । अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे चास्य विवृतिः । "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः" इत्युपक्रम्य "अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति मनुना सर्वक्रियां प्रति कामस्य हेतुत्वमुक्तम् । "सङ्कल्पः अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यताम्" इति बुद्धि॰ । तथाच इष्टसाधनताज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रियानिष्पत्ति॰ । यथाप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः कामस्तु रजोगुणहेतुकः । यथोक्तं गीतायाम् "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव" कामश्च इष्टविषयाभिलाष॰ । "पुंसो वा विषयापेक्षा स काम इति भण्यते" । सुमानादौ काममय एव मूत्वार्थकर्मकृत् । यतोऽयं कर्मणोहेतु॰ कामोऽतोऽस्य प्रधानता" "सङ्गात् सञ्जायते काम॰ कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता । कर्मणि घञ् । ९काममाविषये, कामनाविषयश्च त्रिविध॰ बाह्याभ्यन्तरवासनामयभेदात् तत्र स्रक्चन्दनवनितादिकं शब्दादिविषयाश्च बाह्यविषया: शारीरमानसिककर्मजातम् आभ्यन्तर॰ सुख॰ स्वप्नहेतुक॰ वासनामयं "न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते" मनु॰ । धर्मार्थकाममोक्षमध्ये कामशब्देन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् सुखस्य इष्यमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात् । "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्मएव मनीषिण॰" रघु॰ । "सन्तानकामस्य तथेति कामम्" रघु॰ । काम्यमानत्वात् कामं भृशमित्यर्थः । "तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः" रघुः । "इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्" रघु । कामनाविषयश्च सुखस्वरूपमात्मैवेति वेदान्तिन:, तदेव मुख्यं प्रयोजनम् "नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पति॰ प्रियोभवति" वृ० उप० सुखस्वरूपात्मन एव परप्रेमास्पदत्वोक्तेः । तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम् । सुखमिव दु॰खाभावोऽपि मुख्यं काम्यमिति नैयायिकादय॰, "मोक्षकाङ्क्षिभि: काम्यमाने १०परमेश्वरे च । "कामहा कामकृत् कान्त॰ काम॰ कामप्रद॰ प्रभुः" विष्णु स० । स्त्रीपुरुषयोः उपस्थसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्पराऽऽलिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुरागभेदे तत्रैव लोके कामशब्दस्य रूढिर्दृश्यते । स च तिथिविशेषे स्त्रीपुरुषयोः स्थानविशेषएव चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं स्मरदीपिकायाम् "पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि । कक्षे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि । ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्यानं तिथिक्रमात् । दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्यय॰ । पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके । ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशत॰ । नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले । सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः । नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशत: । एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा । श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां ललाटके । पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात् । यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम् । "हृदि कामः भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्" भाग० । तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मण॰ हृदयजातत्वेन व्यष्टीनामप्यस्मदादीनामपि मनसिजन्यत्वम् । प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने एवास्य यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १९ । २२ अ० वर्णित यथा

"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमथात्मन॰ । कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं वृतेति वै । तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोड़ितम् । ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् । भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति । आत्मनश्चलचित्तत्वममर्यादमृषीन् प्रति । कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा । दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपाभारातिदु॰खिता । ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम् । अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निजासने । अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत्” ।

ततस्तस्यास्तपसा तोषितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्रवृत्तिकालनियमनरूपोवरोदत्तो यथा “सन्ध्योवाच । यदि देव ! प्रसन्नोऽसि तपसा मम सम्प्रति । वृतस्तदायं प्रथम वरो मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन् भुवस्तले । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । श्रीभगवानुवाच । प्रथमं शैशवो भाव कौमाराख्यो द्वितीयकः । तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धक तथा । तृतीये त्वथ सम्प्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् । तपसा तव मर्यादा जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः” । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुक्रवृद्धिः बाल्ये च शुक्रवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बालानामपि अन्नरसपाकेन चरमधातोः शुक्रस्योद्भवसम्भवेऽपि तस्य सूक्ष्मत्वात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र० । “बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा” । तत्र कारणञ्च अनुपदोक्तविष्णुवर एव इति न बाल्ये तस्य प्रादुर्भावः । १२तादृशानुरागाधिष्ठातृदेवभेदे स च पञ्चाशद्विध । यथोक्तं शा० ति० टी० राघवभट्टेन यथा “काम १ कामद २ कान्ता ३ च कान्तिमान् ४ कामग ५स्तथा । कामचारश्च ६ कामी ७ च कामुक ८ कामवर्द्धन ९ । रामो १० रमश्च ११ रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रात्रिनाथो १५ रमाकान्तो १६ रममाणो १७ निशाचरः १८ । नन्दको १९ नन्दन चैव २० नन्दी २१नन्दयिता २२ पुनः । पञ्चबाणो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महाधनुः २६ । भ्रामणो २७ भ्रमण२८ चैव भ्रममाणो २९ भ्रमोत्तरः ३० । भ्रान्त श्च ३१ भ्रमको ३२ भृङ्गो ३३भ्रान्तचारो ३४ भ्रमावह ३५ । मोहनो ३६मोहको ३७ मोहो३८ मोहवर्द्धन३९ एव च । मदनो ४० मन्मथ ४१ चैव मातङ्गो ४२ भृङ्गनायकः ४३ । गायनो ४४ गीतिज्ञ ४५ चैव नर्त्तनः ४६ खेलक ४७ स्तथा । उन्मत्तोन्मत्तक ४८ चैव विलासो ४९ लोभवर्द्धनः ५०” ।

तेन च कार्त्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यान भङ्गार्थमिन्द्रनियुक्तेन शिवध्यानभङ्गार्थमुद्युक्तेन ध्यानभङ्गजनितहरकोपात् भस्मीभावमापाद्याङ्गहीनत्वमाप्तम् यथाह शिवपु०१४अ० । “कामोधनुषि संयोज्य पुष्पबाणं तदा मुने ! । पार्वती सम्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्य्यमालम्ब्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पबाणधनुर्धरम् । शिवस्य मन्योस्तस्याथ तृतीयनयनात्तदा । स्फुरत्तदर्चिरग्निस्तु पपात मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रादिसकलादेवास्तावद्भस्मीचकार तम्” स च पश्चात् वासुदेवात् रुक्मिण्यां प्रादुर्भूय मायावतीरूपां रतिं शम्बरभार्य्यात्वेन प्रथित उपयेमे । तदेतत् हरि० वर्णितम् । “रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामोऽभ्यजायत । शम्बरान्तकरो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं सप्तरात्रे सम्पूर्णे निशीथे सूतिकागृहात् । जहार कृष्णस्य सुत शिशुं वै शम्बरो बलात् । स कृत्स्ना परीतात्मा मायया मजहार तम् । दोर्भ्यामुत्क्षिप्य नगरं स्वं निनाय महासुरः । अनपत्या तु तस्यासीद्भार्य्या रूपगुणान्विता । नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासुदेवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम् । तस्या महिष्या नाथस्या दानवः कालचोदितः । मायावती तु तं दृष्टा सम्पूर्णतनूरुहा । रूपेण महता युक्ता पुनःपुनरुदैक्षत । अथ तस्या निरीक्षन्त्या स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह । अयं स मम कान्तोऽभूत् स्मरन्तेव चान्वचिन्तयत् । अयं स नाथो भर्त्ता मे यस्यार्थे हि दिवानिशम् । चिन्ताशोकहृदे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित् । अथ भगवता पूर्वं देवदेवेन शूलिना । क्रोधितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टोऽनन्तरे मया । कथमस्य क्षणं दास्ये मातृभावेन जानती । भर्त्तुर्भार्य्या त्वहं भूत्वा वध्वा या पुत्रवत्सुत । एवं सञ्चिन्त्य मनसा धात्र्यास्तु सा समर्पयत् । रसायनप्रयोगेण शीघ्रमेवाभ्यवर्द्धयत् । धात्र्यां धत्ताशात् स च तां स्मरन् रुक्मिणिनन्दन । मायावतीमविज्ञानात्मने स्वामेव मातरम् । सा च त वर्द्धयामास कार्ष्णि कमललोचनम् । नाना चाज्ञे ददौ सर्वां दानवी काममोहिता । स यदा यौवनस्थस्तु प्रद्युम्न कामदर्शनः । विकोर्चितशो नारीणां सर्वास्त्रविधिपारग । त सा मायावती कान्त कामयामास कामिनी” हरि० १६२अ० । “कुमार ! पश्य मां प्राप्त देवगन्धर्वनारदम् । प्रेषित देवराजेन तव सम्बोधनाय वै । स्मर त्वं पूर्वकभावं कामदेवोऽसि मानद ! । हरकोपानलाद्दग्धस्त्वमनङ्गत्वमुपागतः । त्वं वृष्णिवंशे जातोऽसि रुक्मिण्या गर्भसम्भवः । जातोऽसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति

कीर्त्यसे। आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद!। अपहृतस्त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यतः। अथाथ शम्बरस्य त्वं ह्रियमाणो ह्युपेक्षितः। केशवेन महाबाहो! देवकार्यार्थसिद्धये। यैषा मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य तु। रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम्। तव सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत्। माया शरीरजा ह्यस्य मोहनार्थं दुरात्मनः। रतेरुत्पादनार्थाय मे यत्वनिश तदा। एवं प्रद्युम्न! बद्धा वै तव भार्या प्रतिष्ठिताम्। हत्वा तं शम्बरं वीर! वैष्णवास्त्रेण संयुगे। गृह्य मायावतीं भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ० "काम प्रति नारदवाक्यम्। "सोऽब्रवीत् सहसा देवीं रुक्मिणी देवतामिव। अयं स देवि! सम्प्राप्तः पुत्रस्तामधरस्तव। अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च विशारदम्। हृता मायाश्च ताः सर्वा याभिर्दैत्यानबाधत। सती चेयं शुभा साध्वी भार्याऽपि तनयस्य ते। मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता। मा च ते शम्बरस्येव पत्नीति भवतु व्यथा। मन्मथेऽथ गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा। कामपत्नी, न कान्तैषा शम्बरस्य रतिः प्रिया। मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्यसकृच्छुभा। न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना। आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत्। पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ०। रुक्मिणीं प्रति कृष्णवाक्यम्। तेन १२ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दर० तस्य कामपालत्वात्तथात्वम्। १५ महाराजचूते राजनि०। कर्मपूर्व्वकात् कामयते कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि। अजन्तकामशब्दे परे तुमुन्नन्तस्यान्तलोपः। यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि हषादि० तस्याद्युदात्तता। कामनायुक्तवाचककामादिशब्दसमभिव्याहारे यागे तन्नियोज्यकत्वं तत्कृतिसाध्यत्वञ्च मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामनियोज्यकस्तत्कृतिसाध्यो वा याग इति बोधः। लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम्। यागजन्यफलं च काममात्रस्यैव तत्तत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति अतः पितृस्वर्गकामनया कृतपूर्त्तादेः फलं पितरीति मण्डितत्। अर्थशब्देन द्वन्द्वेऽस्य वा पूर्व्वं निपातः। अर्थकामौ कामार्थौ। तन्त्रोक्ते १६वीजभेदे। तदुद्धारो यथा तन्त्रसा० कुब्जास्वे "देवीं दक्षिणबाहुशक्रमयनं कामं कलालाञ्छितम्" दक्षिणबाहुः ककारस्तस्य वर्णस्य मातृकान्यासे दक्षबाहुमूले न्यस्तत्वात् तथात्वम् शक्रो लकारः नयनं वामनेत्रं तेन ईकारः कलालाञ्छितं बिन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येवं रूपं कामम् इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रसा० श्रीक्रमे। "तां विद्यां शृणु देवेशि! काममिन्द्रसमन्वितम्। नादबिन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम्। महाश्रीसुन्दरी विद्या महात्रिपुरसुन्दरी। ककारे सर्व्वसुतृष्णं कामेकैवल्यदायकम्। लकारे सकलैश्वर्य्यमीकारे सर्व्वसौख्यदम्" कुब्जिकात०। "परा च कमला कामो वाग्भव शक्तिरेव च"। १७ककाराक्षरे च। शिवबीज (ह)। तथा कामं (क) इन्द्रम्(ल) देवीं (स) नियोजयेत्। षोडशीविद्याया शक्तिकूटोद्धारे।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया। तत्कलाहेतुत्वात् कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना०। ६त० २कामहेतुकलायाञ्च।

कामकाति त्रि०कै—शब्दे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य। कामशब्दयुक्ते। "त्वे सुपुत्र! शवसोऽवृत्रन् कामकातयः"। ऋ० ८।८१।१४।

कामकाम त्रि० कामं काम्यं कामयते कम—णिङ्—अण् उप०स०। अभीष्टकामे "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता। णिनिः कामकामीत्यप्यत्र। "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी" गीता। स्त्रियां ङीप्।

कामकार त्रि० कामं काम्यं करोति कृ—अण् उप० स०। १काम्यनिष्पादके। कार करणं ६त०। २कामेन इच्छया फलाभिसन्धिना करणे पु०। "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रापविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः"। "कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्" मनुः। "यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः, गीता। कामचारत इति पाठान्तरम्।

कामकूट पु० काम एव कूटं शृङ्गं प्रधानमस्य। १वेश्याप्रिये (भिड्गे) (नाङ) ६त०। २वेश्यायाविभ्रमे च मेदि० तन्त्रोक्ते ३कामराजाख्ये श्रीविद्याया मन्त्रभेदे। "वियदिन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिवह्नि च। मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम्। प्रथमं कामराजस्य कूटं परमदुर्लभम्" (हसकलह्रीम्) "वियद्विष्णुयुतं कामो हंसः शक्रस्ततःपरम्। महामाया ततः पश्चात् खप्रस्तीति कथ्यते" हकसकलह्रीं) द्वितीयम् कामकूटम्। "मदनं शिवबीजं च

वायुवीजं ततःपरम् । इन्द्रवीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् । (कहएलहीँ) हतीय कामकूटम् इयं सप्तमती ।

कामकृत् त्रि० कामेन करोति कृ–क्विप् ३त० । १यथेच्छ कारिणि । कामं काम्यं करोति । २अभीष्टदायके त्रि० । ३परमेश्वरे पु० "कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुसह० । [कर्म० । २सुरते हेमच० ।

कामकेलि पु०कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य । १जारे त्रिका० ।

कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा । १कामहेतुकक्रीडायाम् । "भा' पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया" इत्युक्तलक्षणे पञ्चदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च ।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्दीपकः खड्गइव दलमस्याः । स्वर्णकेतक्याम् राजनि० ।

कामग त्रि० कामेन स्वेच्छया इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम ड । साह्यस्य इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यानादौ । "एवमादि महाराज ! विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन स सौभेन" भा०व० १४अ० । कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् । व०१६अ० । कामगत्वादयोऽप्यत्र । कामेन अनुरागभेदेन गच्छति । यथेच्छं पुरुषगामिन्यां कुलटायाम् स्त्री. "पाषण्डमाश्रितास्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः । सुरापा आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः" याज्ञ० । "कामगा कुलटा" मिता० । २यथेष्टं स्त्रीगामिनि पुंसि पु० । ४कन्दर्पभेदे पु० कामशब्दे उदा० ।

कामगामिन् त्रि० कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति गम–णिनि । अनुकामीने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्ट पुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । कामिन्यव्ययगर्भक कामङ्गामोऽत्यमन्य अमरः ।

कामगिरि पु० कामप्रधानोगिरिः । भारतवर्षस्थे कामरूपस्थे पर्वतभेदे । "मलयो मङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे" "इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः" इति भाग० ५,१९,१७ । कामरूपशब्दे तत्स्थानं वक्ष्यते ।

कामगुण: पु० ६त० कामकृतो वा गुणः । १ अनुरागे २ विषये ३आभोगे च मेदि० ।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर–ट ३त० । यथाकाम चारिणि "तां नारद कामचर कदाचित्" कुमा० । "इच्छाम्यहमितश्चामि तवाऽमघान्तिके वस्तु यथाकामचरस्तया विभो ।" भा०वि०२२२श्लो० ।

कामचार त्रि० पु० कामेन स्वेच्छया चारः चर+घञ् । यथेच्छाचरणे "न कामचारोमयि शङ्कनीयः" रघु । "तस्मिंदभ्युदयात् हर्षे शयान कामचारतः" मनुः । चर णिच्–अच् ३त० । कामेन गवादेश्चारणे "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते । अकामतः, कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ० ।

कामचारिन् त्रि०कामेन चरति चर–णिनि । १कामुके २यथेष्टाचारवति च "न त्वं दृष्टा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् !" मेघ० । स्त्रियां ङीप् । ३चटके मेदि० । तस्यातिकामित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु०शब्दरत्ना० ।

कामज त्रि० कामाज्जायते जन–ड ५त० । कामजाते १व्यसनादौ कामजव्यसनानि च दशविधानि मनुनोक्तानि यथा "मृगयाक्षोदिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः" । तन्मध्ये चतुर्णाम् अत्यन्तकष्टोक्ता तेनैव यथा "पानमक्षास्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे" । "कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां ततोवर्त्मा सदैव ते" इति तद्दोषस्तेनैवोक्तः । २कामजातमात्रे पुत्रादौ । ज्येष्ठपुत्रस्यैव पितृऋणापाकरणसाधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वमुक्तं मनुना यथा "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति" । यस्मिन्नृणं सन्नयति येनानन्त्यं समश्नुते । स एव धर्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः" । "धर्मज्ञयाग्यतश्चैव पुत्रिण्याश्च देवरात् । उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ" मनु "यान्नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् । तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते" मनुः ।

कामजान पु स्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति ध्वनिना आ+नी–ड । कोकिले शब्दर० । "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा० द० कोकिलशब्दादीनां कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामजानिरिति वा पाठः । तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनिहेतुत्वात्तत्पत्नित्वात् इति वाक्यम् ।

कामजित् पु० कामं जयति धर्मबलेन जि–क्विप् । १महादेवे तस्य कामधर्षणात् तथात्वम् । कामं कामदेवं रूपेण जयति क्विप् । २ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१ अ० कार्त्तिकेयनामकथने । कामं कामव्यापारं जयति । ३जिनदेवे अर्हति तस्य वीतरागत्वात् तथात्वम् ।

कामठक पु० धृतराष्ट्रनागकुलजाते सर्पसत्रे नष्टे सर्पभेदे

"असाठकं कामठकं सुषेणोमलयोऽव्ययः" इति सर्पसत्रनष्टधृतराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ० ५७ अ० ।

कामताल पुंस्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां णिच्–अण् उप० स० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्थं तत्स्वामिका या तिथिः त्रयोदश्यां तस्यां कामपूजाङ्गता काममहयज्ञे दर्शयिष्यते ।

कामद त्रि० कामान् ददाति दा–क । १अभीष्टदायके, २कामधेनौ स्त्री मेदि० भक्तानां कामप्रदे ३ परमेश्वरे पु० । कामं कामरूपं सौन्दर्य्यं द्यति दो–अवखण्डने–क । ४ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा० अ० २३१ अ० । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि० कामं दोग्धि दुह–क घादेश । १अभीष्टसम्पादके "इन्द्रस्य कामदुघाःस्थ कामान् धुग्ध्वम्" आश्व० श्रौ० ६, १२, ४ । "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघु० । २सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह् त्रि० कामं दोग्धि दुह–क्विप् ६ त० । काम्यनिष्पादके । "एष (यज्ञः) वोऽस्त्विष्टकामधुक्" गीता । "तस्य च कामधुक् धेनुर्वशिष्ठस्य महात्मनः" भा० आ० १७५ । "श्रद्धयार्पितसत्पात्रे न्यस्तं (हुम्यतम्) कामधुगक्षयम्" । भाग० ७, १५, ५ । "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सम्यक् प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः । क (कामदुहो-ऽप्यतार्थे) त्रि० "तस्त्वैर्गुणैः कामदुहाय भूत्वा नर प्रदातारमुपैति सा गौः" भा० अ० १८६ अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १नागदन्तीवृक्षे रत्नमा० । २पाटलावृक्षे शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु० काम एव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा० दा० शिव० धर्मो० उक्तं यथा । "कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्या श्चैतास्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्या पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो-महानिति" । काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यस्तथाभूतः सन् दीव्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । "कामदेव कामपाल कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

"अश्वत्थ कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च । कल्काद्गात्वक्-पुष्पफलप्रस्थे पलचतुष्टयम् । अश्वगन्धा पलमिता तदर्द्धं गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा । अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा । काश्मरीफलमेतत्तु माषबीजं तथैव च । पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् । बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कर्षसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम् । रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । हलीमकं तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् । क्लीबानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् । श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं वृष्यं पेयं रसायनम् । ओजस्तेजस्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् । सर्व्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुमः । कामदेव इति ख्यातः सर्व्वरोगेषु शस्यते" ।

कामधर पु० कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्व्वतस्थिते सरोवरभेदे कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्नानमाहात्म्याद्युक्तम् । "मणिकूटाचलात् पूर्व्वे मत्स्यध्वजकुलाचलः । मिहूंग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु कामदेवेन संस्थितम् । अधित्यकायां तस्थौ स वीक्षमाणः समन्ततः । तदा तु शाश्वती नाम तत्राभूद् दक्षिणस्रवा । सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आश्विन्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि । विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १अभीष्टप्रतिपादिकायां स्वर्गधेन्वाम् सुरभिकन्यायां रोहिण्याः २कन्यायां गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु० ९१ अ० । "दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गवां माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी । तस्यास्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकामदुघा नृणाम् । तस्या जज्ञे शूरसेनाद्दसोरतितमोज्ज्वलात् । (तस्या जज्ञे शुनःशेफात् मुनेरतितमोज्ज्वलात् वा पाठः) कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता । सा सिताभ्र-

प्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा । सनैवन्नुर्भिर्धर्मार्थकामप्रसवकारिणी" ।

कामधेनुकुलजातायां २ नन्दिन्याम् शबलानाम्न्यां वशिष्ठधेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्थसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा॰ आदि॰ ५३ स॰ वर्णितं यथा "एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ! । विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा । इक्षून्मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च सुरासवम् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि । उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः । मृष्टान्यन्नानि सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च । नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव च । भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः । सर्वमासीत् सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम ! वशिष्ठेन सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः । सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ! । गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ! । एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो मुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन् ! दास्यामि शवलां राशिभी रजतस्य वा । न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ! । शाश्वती शबला मह्यं कीर्त्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव च । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आयत्तमत्र राजर्षे ! सर्वमेतन्न संशयः । सर्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी तथा । कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव"। तेनास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणोद्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नानाविधैःसैन्यैर्विश्वामित्रः पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५४ स॰ यथा

'कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम ! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत । नीयमाना तु शबला राम ! राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्षिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याऽहं राजभटैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः । इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा वशिष्ठं परमौजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन ! । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः । शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वशिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिःस्वना । भगवन् ! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः । एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदया स्वसारमिव दुःखिताम् । न त्वां त्यजामि शबले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः । न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च । इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः । एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् । अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् । नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम् । तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः । इत्युक्तस्तु तया राम ! वशिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा । तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप ! । नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि । विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजद्घोराञ्छकान् यवनमिश्रितान् । तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः । तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह । तैस्ते यवनकाम्बोजा बर्बराश्चाकुलीकृताः ५४ स॰ ।

"ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वशिष्ठोऽचोदयामास कामधुक् सृज योगतः । तस्या हुङ्कारतो जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः । ऊधसश्चाथ सम्भूता

पर्व्वैरा शस्त्रपाणय । योनिदेशाच यवना शकृद्देशाच्छकाः स्मृता । रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीता सकिरातकाः । तैस्तन्निषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन । । दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानान्तु शतं नानाविधायुधम् । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम् । हूङ्कारेणैव तान् सर्व्वान् निर्ददाह महानृषिः" ५५ स० ।

दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्म्मिते षोडशमहादानान्तर्गते दानीये ४ धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा०मत्स्य०पु०। "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् । लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः । स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः" । कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देशकालशुद्धिश्राद्ध-विनायकादिपूजा ब्राह्मणवाचनाचार्य्यर्त्विग्वरणमधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरणपताकादि सर्व्वं मत्स्यपुराणोक्त-तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् ।

"काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा । कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता । शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्" । अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानक्लृप्तकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्सं कल्पनीयं, समस्तधेनुपरिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणक्लृप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निश्चीयते । तथा च गुडधेन्वादिषु "चतुर्थांशेन वत्सं स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते ।

"वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् । न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भाष्टकसमोपेतां नाना फलसमन्विताम्" ।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यात । 'महारत्नानि, पद्मरागप्रभृतीनि, वत्सान्दत्ते तु विन्यसेदिति' क्वचित्पाठ, 'नाना फलानि, गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि ।

"तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् । भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा" ।

"कौशेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम् । सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टागणलिकापादुकरौप्यपादाम् । रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्ताङ्गुडधेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ।

सघण्टागणलिकापादुकाभिः सह वर्त्तत इति सघण्टागणलिकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः । गणनासाधनत्वाद्गणलिका, अक्षमाला गलन्तिकेति क्वचित्पाठः । तत्र गलन्तिका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा जलपूर्णा कर्करीति व्याचक्षते । रसा परिभाषायामुक्ता । अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरुः धान्यकम् । एवमुपकल्पितसम्भारः पूर्वदधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वौषधिजलस्नातः शुक्लमाल्याम्बरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गुडधेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुडधेनुमन्त्राः । "या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानाम्" इत्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः । आवाहनानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रयेत् । "त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरभङ्गभूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् । त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि । लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य कोहि भवदुःखमुपैति मर्त्यः । संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं, त्वां कामधेनुरिति वेदविदो वदन्ति" । "आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्, प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिवृतं पदमिन्दुमौलेः ।" दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम् । विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्य्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्व्ववत् । मत्स्य पु० उक्तविधिः ।

"व्यासउवाच । राजन्निष्टकामपि कामधेनुं दद्यात् सहस्रेण तु केवलं वा । विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां कृत्वा व्रतं कल्पमनोयमेस्तु । सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः सवत्सकैः स्वर्णयुतैश्च हेम्ना । काले फलं यल्लभते मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः । शतैः सहस्रैश्च तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाद्विपानाम् । कन्यारथैर्वा करिवाजियुक्तैः शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः । दत्तैः फलैर्यल्लभते मनुष्यः, समं तथा स्यान्न तु कामधेनोः ।

प्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा । स्तनैश्चतुर्भिर्धर्म्मार्थकामप्रसव-कारिणी” ।

कामधेनुकुलजातायां २ नन्दिन्याम् शबलानाम्न्यां वशिष्ठ-धेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्थसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा० आदि० ५२ स० वर्णितं यथा “ एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ! । विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा । इक्षून्मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च सुरासवम् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि । उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्व्वतोपमाः । मृष्टान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च । नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव च । भोजनानि सुपूर्णानि गौड़ानि च सहस्रश । सर्व्वमासीत् सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम ! वशिष्ठेन सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः । सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! पूजार्हेण सुसत्कृत । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-विशारद ! । गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिव । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्म्मतो द्विज ! । एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो मुनिपुङ्गव । विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन् ! दास्यामि शबलां राशिभीरजतस्य वा । न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ! । शाश्वती शबला मह्यं कीर्त्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव च । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आयत्तमत्र राजर्षे ! सर्व्वमेतन्न संशय । सर्व्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी सदा । कारणैर्बहुभी राजन् ! दास्ये शबलां तव”। तेनास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणोद्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नानाविधैः सैन्यैर्विश्वामित्रः पराजित, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५३स० यथा

“कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम ! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत । नीयमाना तु शबला राम ! राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदती शोककर्शिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्म्मिकः । इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा वशिष्ठं परमौजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन ! । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः । शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वशिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिःस्वना । भगवन् ! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशत । एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् । न त्वां त्यजामि शबले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबल । न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषत । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च । इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः । एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्तरम् । अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्य्यस्तेजस्तव दुरासदम् । नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम् । तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मन । इत्युक्तस्तु तया राम ! वशिष्ठस्तु महायशा । सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्द्दनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा । तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप । नाशयन्ति बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यत । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि । विश्वामित्रार्द्दितान् दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजद्घोरान् शकान्यवनमिश्रितान् । तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः । प्रभाववद्भिर्महावीर्य्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः । तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः । निर्दग्धं सर्व्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह । तैस्ते यवनकाम्बोजा बर्ब्बराश्चाकुलीकृता ५४ स० ।

“ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वशिष्ठश्चोदयामास कामधुक् सृज योगतः । तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः । ऊधसः

कुर्य्यात् यथाविधि। समिधन्त्वाज्यभागेन पूर्व्वेवच्छेष-माचरेत्। शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य घृतादिभिः। *गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्*। दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते।"। गायत्र्या गोसावित्र्याख्यतोत्रमन्त्रेणेत्यर्थः, "गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षण" इति वातुलोक्तेः, कामिके तु "घृताद्यैः पूजयद्देवं सहस्रकलशादिभिः। गामारोप्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। आचार्य्यं पूजयेत् पूर्व्वं केयूरकटकादिभिः। वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विज्ञाप्य विधिपूर्व्वकम्। दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः!। त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्ष-विषयम्, अनेकाग्निपक्षे तुलापुरुषवद्दक्षिणा। तदुक्तं शैवे। "अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्यं हविर्युक्। त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पत" इति। एकाग्नि-पक्षश्च स्वल्पवित्तविषयः। पूर्व्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषविहितमाचरे-दित्यर्थः। कालोत्तरे "एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम्। त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्च्चसैः। शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश। तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात्, ध्यानवांस्तु शिवं व्रजेत्"। इति नानाशास्त्रीय-कामधेनुदानम्। वोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ग्रन्थभेदे।

कामधेनुतन्त्र न० शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे। [महादेवे हला०।

कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि।

कामन त्रि० कम–णिङ्–ल्यु। १कामुके अम०। भावे ल्युट्। २अभिलाषे न०। युच् अभिलाषे स्त्री हला०। "समु-च्चितफलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदा-तृत्वम्" इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम्।

कामन्दकि न० कमन्दकस्यापत्यम्। विदह्वादे तेनैव नीति शास्त्रं प्रणीतम्। तस्येदम् "छन्नाद्यः" पा० छ०। कामन्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न०।

कामन्धमिन् पु०स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा–णिनि वा० धमादेशः। कांस्यकारे (कासारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा० स्त्रियां ङीप्।

कामनीयक न० कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा० वुञ्। रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् कामम-कामनीयकम्" नैष० पाठान्तरम्।

कामप(त्नी)ति स्त्री कामः पतिर्यस्याः सपूर्व्वकत्वात् नान्ता-देशः ङीप् च वा। कामदेवभार्य्यायां रत्यां मन्दरमा०।

कामपाल पु० कामान् पालयति पाल–अण् उप० स० १बलदेवे अमरः। भक्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके स्वपुत्रस्य कामस्य वा पालके च २वासुदेवे। "कामहा कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः" विष्णु स०।

कामपूर त्रि० कामं पूरयति पूर–णिच्–अण् उप० स०। १अभीष्टपूरके २परमेश्वरे पु०। "कामपूरोऽस्य ऽह नृणाम्" भाग० ७।२।२५।

कामप्र त्रि० कामं पिपर्त्ति पृ–मूलविभुजा० क उप०स०। १अभीष्टपूरके। "कामप्रेण मनसा चरन्ता" ऋ० १।१०८।२। बि० कि। कामप्रि तत्रार्थे "मरुत परि-वेष्टारोमरुत्तस्यावसनुगृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवा: सभासद" ऐतरेयब्राह्मणम्।

कामप्रद त्रि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप०स० १अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि। २परमेश्वरे पु०। "कान्तः कामप्रदः प्रभुः" विष्णु स०। कामं कामजरतिभेदं प्रददाति। "द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे तथा। कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदीपिकोक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०।

कामप्रवेदन न० कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्करणम्। स्वाभिप्रायप्रकाशने "कच्चित् कामप्रवेदने" अमरः। "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" पा०

कामप्रश्न पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः। यथेष्टप्रश्ने "तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्नएव"। शत० ब्रा० ११।६।२।१०। "कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः" भा० "याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव" शत० ब्रा० १४,७,१,१,

कामप्रस्थ पु०न० कामस्य कामगिरेः प्रस्थः। कामगिरिसानौ तत्र "मालादीनाञ्च" पा० इकपूर्वस्यापि पस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। गहा० प्रभाद्यर्थे छ। कामप्रस्थीय तद्भवे त्रि०

कामफल पु० कामं यथेष्टं फलमस्य। महाराजाम्रवृक्षे। राजनि०।

कामम् अव्य० कम–णिङ्–बा० अम्। १अनुमतौ, २प्रकामे, ३पर्य्याप्ते, ४असूयायाम्, ५अकामानुमतौ, ६स्वच्छन्दार्थे, ७अनिष्टस्यागत्या स्वीकारे च। अमरमेदिन्यादयः।

काममह पु० ६त०। चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य १महोत्सवे तदाधारत्वात् २चैत्रपौर्ण मास्यां स्त्रिका०।

काममहस्य चैत्रपौर्णमास्यांकर्त्तव्यतोक्तिः प्रायिकी प्रतोदेवताभिप्राया वा, तिथितत्त्वे भविपु० "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनं मदनात्मकम्। कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजयेद्व्यजनेन

यो जाह्नवीतीरगतो हिमाद्रौ सन्तप्यतेऽतीव तपः सदा वै। प्राप्नं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो नैतत् फलं तस्य हि कामधेनोः। चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः संशुध्यते पापयुतो मनुष्यः। कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयतमानसः। एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम्। एतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा। स्नानान्ते गोरसैर्द्रव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम्। गन्धपुष्पैः शुभैर्वस्त्रैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः। गदासिचक्रोद्यतबाहुविष्णोर्गदा जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः। यथैव प्रयच्छामि जनार्दनस्य श्रिया युतस्यापि धराधरस्य। श्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं श्रियः सहायं हि श्रियोऽनुकूलम्। नमाम्यहं श्रीधरसन्निधानं समर्च्चितो मे प्रददातु कामान्। एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तं स्तु नामभिः। एवं जागरणं कुर्य्यात्, श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः। या देवी मार्गवं भेजे कुले सर्व्वत्र पूजिता। आयातु सा गृहे नन्दा, सुनीता वरदा मम। याऽङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा मत्युपस्थिता। आयातु मे गृहे सा तु सुनीता वरदा सती। सुरभी या भरद्वाज कामधेनुः सुकामदा। सदा मे जेष्ठके सात समायातु सुराञ्चिता। सुशीला कश्यप या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा। सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा। यवलाया वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुहृदे शुभा। सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता। एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे। शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः। कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः। घृतलिप्ते महोष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्कृते। तिलप्रस्थेन सङ्कीर्णे चतुर्वर्णविभूषिते। क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपात्रसंयुते। शुभवस्त्रैः समाच्छन्नां सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् सुवर्णशृङ्गनखुरां सुवर्णकर्णां मनोरमाम्। क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुमन्त्रैस्तु पूजयेत्। या धेनुः सर्व्वदेवानामर्च्चीया भावितात्मनाम्। क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा। घृतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः। समभ्यर्च्च्य यथायोग गन्धपुष्पादिभिः क्रमात्। गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम्। प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम्। इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव। जगत्पते।। मयात्वद्धृतां धेनुं गोविन्द। भजतामिति। एवं विप्राय तान्दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्।। अनुव्रजेच्च गच्छन्तं प्रदाता वै नराधिप!। अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति। सर्व्वकामसमृद्धार्थं स्वर्गलोके स गच्छति। यद्दत्वा सकला पृथ्वीं राहुग्रस्ते दिवाकरे। तत् फलं प्राप्यते राजन्! कामधेन्वा न संशयः। चिन्तामणिः कामधेनुस्तथा भद्रघटो नृप।। लोकेषु समफला-न्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः। सप्तावरान् सप्त परान् आत्मानं चैव मानवः। प्रतजन्मकृतात्पापान्मोचयत्यक्षनीपते।। पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः दानानामेव सर्व्वेषामुत्तमं परिकीर्त्तितम्। सर्व्वकामप्रदं धन्यं पापघ्नं सर्व्वदं शुभम्। सर्व्वेषामेव पापानां ज्ञातानां महतामपि। प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं कथितं ब्रह्मणा नृप।। ब्रह्मविट्-क्षत्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप।। सर्व्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सताम्। मध्वाज्यतिल-होमेन कामधेनुं-प्रयत्नतः। सकलं प्रतिपाद्येह सर्व्वेष्टसंप्रदो भवेत्”। वह्निपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः। अवशिष्टेतिकर्त्तव्यता च मत्कृतव्रतदानादिपद्धतौ द्रष्टव्या ज्ञेया। अथ विष्णुपुराणोक्तविधिः। “सनत्कुमार उवाच। अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात्। सर्व्वपापप्रशमनं देवदुर्भिक्षनाशनम्। उपसर्गविनाशञ्च सर्व्वव्याधिनिवारणम्। निष्कापास्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत्। तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः। यतेन वा प्रकल्प्य सर्व्वकार्य्येषु सुव्रत।”। सर्व्वकार्य्येष्विति सम्पत्तेषु चतुर्व्वर्णेषु धौपर्व्वसु देवेषु चक्राद्यभावपक्षानन्तरमभिनिष्टमिति एवं बोधि प्राविद्गिको वाजुवे भागान्तरमुक्तम्। “निष्काद्यभावपक्षान्त हेम्ना धेनुं प्रकल्पयेदिति”। “शिवाग्रे कामधेनुन्तु पलानां पञ्चभिः शतैः। यो ददाति महासेन। राहुग्रस्ते दिवाकरे। तेन दत्तं भवेत्सर्व्वं मानवान्तत्स्यात्मगान्तिकम्” इति वामेश्वरमतम्। “गोरूपं चतुरन्त्रिदिव्यं सर्व्वलक्षणसंयुतम्। खुराग्रे विन्यसेद्वज्रं शृङ्गे वै पद्मरागकम्। भ्रुवोर्मध्ये न्यसेद्दिव्यं मौक्तिकं मणिसत्तम!। वैदूर्य्येण कृतान् कुर्य्यात्तूलं नीलनिर्म्मितम्। दन्तस्थाने प्रकल्प्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्। पद्मवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्य्यात् सुशोभनम्। दशांशकेन कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्”। कालिके तु, “दशैकांशेन वत्सकः” इत्युक्तम्।

“पूर्व्वोक्तवेदिकामध्ये मण्डलं प्रकल्पयेत्। तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम्। सवत्सां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। संपूजयेत् गायत्र्या सवत्सां सुरभिं पुनः। सर्व्वागतविभागेन होमं

कामरेखा स्त्री कामाना कामव्यापाराणां लेखा पङ्क्तिर्यत्र लस्य रः । कल्पव्य पारदारिययुक्तायां वेश्यायाम् शब्दमा०

कामल त्रि० कम-कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु० कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पुंस्त्री मेदि० । तन्निदानादि । "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम् । "हरिद्रनेत्रः सुभृश हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपित्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य सम्प्रा० । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः । स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली । छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" माधवनिदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंचिह्ने

कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कमलापत्ये उपकोसलाख्ये मुनौ । "उपकोसलोह वै कामलायन सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा० उ० ।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्ट लाति आकर्षति ला—क ताहग अक्षि यस्याः षच् समा० षित्त्वात् ङीष् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे" तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । "स्वनामारक्तमिन्त्रेण कामलाक्षीमनु जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन् । कङ्गुधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० ब० व० । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" भा० आ० २८६श्लो० । ङीबन्त ३दारुहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु० ६त० । १आम्रवृक्षे तन्मुकुलं हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृन्त पु० काम बीजाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं वृन्तः । घन्टाके (परगाछा) । राजनिघण्टुः ।

कामवृत्त त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टाचारिणि । "यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप ।" "यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः ।" भा० आ० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्तिः । २स्वेच्छाचारे । "न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते" कुमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।

कामवृद्धि पु०कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० । ६त० । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्मातृकाभेदः । पदार्थादर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी१० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी१९ तथा । सुलोचना २० सुलावण्या २१, तथैव च विमर्द्दिनी २२ । कलहप्रिया २३ चेकाक्षी २४, सुमुखी२५ नलिनी २६ तथा । जटिला२७ पालिनी २८ चैव, शिवा२९ सुधा३० रसा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलोला ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भङ्गिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा । माला४१ च हासिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी४४ तथा । रङ्गिणी च तथा कान्तिः ४६ । कलकण्ठी४७ एकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ रमोन्मत्ता ५०, एवं पञ्चाशदीरिताः । शक्तय कुङ्कुमनिभाः सर्वाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणक्षमाः" इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकाया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तन्नाममात्रे कश्चिद्भेदोऽस्ति । "पञ्चाशद्वर्णगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । स्ते-तद्वर्णतोभिन्नां तथा रुद्रादिकाम् क्रमादिति" शा० ति० पद्व्या० राघवभट्टेन आदिपदेन पञ्चाशत्कामात्मकशक्तयश्चाङ्ग्रा इति कीर्त्तनात् पञ्चाशदेव कामशक्तय । अतः शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्व यत् प्रतिपादितं तत्-

तु । तत्र सम्पूजितः कामः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः । कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि" । इति चैत्रत्रयोदश्यां तत्पूजनविधानात्" नि॰ सि॰ रामार्च्चनच॰ "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां मदनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्" तदीयद्वादश्यां विधानात् "तत्र स्यात् स्वीयतिथिषु पञ्चाद्यैर्दमनार्पणमिति" पाद्मोक्तेः पञ्चाद्यभक्तानां स्वस्वतिथिष्वपि विधानात् । तत्र तिथिदेवताश्च "वह्नि १विरिञ्चि २गिरिजा ३गणेशः ४फणी ५विशाखो ६दिनकृत् ७महेशः । ८दुर्गा ९ऽन्तको १०विश्व ११हरी १२स्मरश्च १३शर्वः १४शशी १५चेति तिथीशपूज्याः." इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण "शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यां कार्य्यमिति नि॰ सि॰ व्यवस्थापितम् । रघुनन्दनेन त्रयोदश्यां कार्य्यतोक्तिः त्रयोदश्याः स्मरतिथित्वादन्यदेवतानुपासकाभिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य नित्यतोक्ता नि॰सि॰पाद्मे "ऊर्जे व्रतं मधौ दोलाम् श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः." भागुक्तरामार्च्चनच॰ वाक्ये च प्रतिवत्सरमित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपक्षे द्वादशीयुक्ता ग्राह्या "त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता विभो" । ति॰ त॰ ब्रह्मवैवर्त्तात् । द्वादशीकरणपक्षे विशेषः" नि॰ सि॰ रामार्च्चनच॰ उक्तो यथा । "पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् । तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे" । चतुर्दशीकरणपक्षे पूर्व्वविद्धैव ग्राह्या । "मधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचनेति" हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिनकरणे तु तन्तुदामनपर्व्वणोरुक्तवाक्यात् पूर्व्वविद्धैव तिथिर्ग्राह्या । दैवात् चैत्रे तदकरणे गौणः काल उक्तः" नि॰ सि॰ रामार्च्चनच॰ । "हरौ (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतोयदि । वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्याद्दर्पणम्" श्रावणे वापि शुक्लान्ते कर्त्तव्यमिति इति वा तत्र पाठ । इदञ्च मलमासे न कार्य्यम्" "उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति" कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् । उपाकर्म्म च कृत्यञ्च कार्य्यं मर्म्मोत्सर्गं तथा । उत्तरे नियत कुर्य्यात् पूर्व्वं तन्निष्फलं भवेत्" कालमा॰ प्रजापतिवचनाच्च । शुक्लकालादौ तु कार्य्यमेव । रामार्च्चनच॰ पूर्व्वोक्तवचनात्" "उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य बलि विष्णोः शयनं परि॰, वर्त्तनम् । कुर्य्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढ्येऽपीति विनिश्चय" इद्वगर्गवचनाच्च । इति दमनारोपरूपकाममहोत्सवस्तिथिभेदेन दर्शितः । अनङ्गव्रतरूपस्तन्महोत्सवस्तु चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ कालखण्डे भविष्ये "चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविलासे काम त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्च्च्य पुरुषप्रवरोऽथ योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुत सदा स्यात्" सा च पूर्व्वयुता ग्राह्या "त्रयोदशतिथि सिते" इति पूर्व्वविद्धा पक्षणे दीपिकोक्तेः । एवं च काममहशब्देन लक्षणया तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्येव ग्राह्येति तु न्याय्यम् ।

काममुद्रा स्त्री तन्त्रसा॰ "हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ । काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी" नानासंवोक्ते मुद्राभेदे ।

काममूत त्रि॰ कामेन मूतः मूर्च्छित मव—क्त वेदे नि॰ इट्-भाव ऊठ् काममूर्च्छिते । "काममूता बह्वे तद्रपामि" ऋ॰१०,१०,११, "काममूता काममूर्च्छिता" भा॰ ।

कामयमान त्रि॰ काम—णिङ् शानच् । कामुके ।

कामयान त्रि॰ कम—णिङ् शानच् आगमशास्त्रमनित्यमिति मुगभावः । कामुके । "कामयानसमवस्थया तुलाम्" रघु॰ । "कामयानशब्द सिद्धोऽनादिश्च" वामनः । "आने मुक्"पा॰ । आदौ मुगनित्यतयाऽनादित्वेन सिद्धः ।

कामयितृ त्रि॰ कम—णिङ् तृच् । कामुके अमर । स्त्रियां ङीप् ।

कामरूप पु॰ "कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् । (यावदन्तिदेश) कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" इत्युक्तकालेश्वरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिमूर्द्धस्थे प्राग्ज्योतिषाख्ये देशभेदे । "योनिपीठे कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" इत्युपक्रमे "सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे" तन्त्रचूडा॰ । कामेन रूपमस्य । २यथेष्टरूपधारिणि त्रि॰ "जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" मेघ॰ । "स्वेच्छाधीनविपक्षं दुर्गं कामरूपं मनोज्ञं सञ्चारणमम्" भट्टि॰ । काम कान्तं सुन्दरं रूपमस्य ३अतिशोभने त्रि॰ ।

कामरूपिन् त्रि॰ कामं काम्यरूपमस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तरूपवति । कामेन स्वेच्छया रूपं भाव्यत्वेनास्त्यस्य इनि । स्वेच्छया २यथेष्टरूपधारिणि त्रि॰ । "सर्व्वमाशु निचेतव्य हरिभिः कामरूपिभिः" रामा॰ । ३ विद्याधरे

कामरेखा स्त्री कामाना कामव्यापाराणां लेखा यङ्क्तिर्यत्र लस्य र । कनव्य पारदारिकयुक्तायां वेश्यायाम् शब्दमा०

कामल त्रि० कम-कलच् । १ कामुके । व्याधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु० कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पु स्त्री मेदि० । तन्निदानादि । "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम् । "हरिद्रनेत्रः सभृश हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपित्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य सम्प्रा्प्तिः । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः । स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" माधवनिदानम् । [लिङ्गे शेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंचिह्ने

कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कमलापत्ये उपकोसलाख्ये मुनौ । "उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा०उ० ।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्टं लाति व्याकर्षति ला—क तादृश अक्षि यस्याः षच् समा० षित्त्वात् ङीष् । व्याकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे" तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । "समामारक्तमिन्द्रेण कामलाक्षीमनु जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्य ।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन् । कङ्गुधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० ब०व० । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षि प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्याग कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हित" भा० आ० ८२६श्लो० । ३दारुहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु० ६त० । १आम्रवृक्षे तत्फलं हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृक्ष पु० कामं यौवाद्दुरानिदमेदतया यथेष्टं वृक्षः । वन्दाके (परगाछा) । राजनिघण्टुः ।

कामवृत्त त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टचारिणि । "यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप ।" "यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः ।" भा०आ०१७०अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्तिः । २स्वेच्छाचारे । "न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते" कुमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।

कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० । ६त० । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्योषिकाभेदः । पदार्थादर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रतिः १ प्रीति २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी१० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी१९ तथा । सुलोचना २० सुखावस्था २१, तथैव च विमर्दिनी २२ । कलहप्रिया २३ चेकाक्षी २४, सुमुखी२५ नलिनी २६ तथा । जटिला२७ पालिनी २८ चैव, शिवा२९ सुधा३० रसा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलोला ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भद्रिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा । माला४१ च हंसिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी४४ तथा । रङ्गिणी च तथा कान्तिः ४६ । बहुकराठी४७ एकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ चमोत्तमा ५०, एवं पञ्चाशदीरिताः । शक्तय कुङ्कुमनिभाः सर्वाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणक्षमाः" इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशदक्षराविकमातृकाया एकैकवर्णसंयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः कामाना योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तत्रनाममात्रे कश्चिद्भेदोऽस्ति । "पञ्चाशद्वर्णगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । द्रुते तद्वर्णतोभिन्नां तथा रुद्रादिकाम् क्रमादिति" शा० ति० पदव्या० राघवभट्टेन स्यादिपटेन पञ्चाशत्कामादक्षरयद्य व्याकुला इति कीर्त्तनात् पञ्चाशदेव कामशक्तय । अतः शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिपादितं तत्-

शामादिकमेव । किञ्च एकपञ्चाशत्कामशक्तयो रतिशब्दे द्रष्टव्या इत्युक्तिरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिशब्दे तन्न तन्नामानुल्लेखनात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्तयोऽनुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर पु० कामस्य शर इव । १आम्रवृक्षे राजनि० । तन्मुकुलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न० कामस्य काम्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम् । १काम्यप्रतिपादकशास्त्रे । "अर्थशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना" भा० आ० १अ० भारतप्रशंसायाम् । कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २रतिशास्त्रे च ।

कामसख पु० ६त० टच् समा० । वसन्तकाले राजनि० । अतएव कुमारे "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" इति "स माधवेनाभिमतेन सख्या" इति "सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा" इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत पु० ६त० । अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू त्रि० काममभीष्टं सूते सू–क्विप् ६त० । अभीष्टसम्पादके । "किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूः" रघु । कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २रुक्मिण्यां स्त्री । गर्भाधानस्य सूतेरर्थत्वे । ३वासुदेवे पु० ।

कामसूत्र न० कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् । वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

कामस्तुति स्त्री ६त० । प्रतिग्रहदोषापनुत्तये प्रतिग्रहीतापाठ्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः "कोऽदात् ? कस्मा अदात् ? कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते" यजु० ७। ४८। यथा चास्य प्रतिग्रहदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्याने वेददीपे दर्शितम् । यथा "दातृदर्पाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं विविनक्ति कोऽदादिति । कोनरोऽदात् ? दत्तवान् कस्मै नरायादात् ? । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात् कामायैवादात् न त्वं दाता नाहं प्रतिग्रहीता । त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवञ्च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम । एतद् द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात्" । अय भावः तत्तत् फलकामनयैव दाता तत्तद्द्रव्याणां दानात् स्वाभीष्टसिद्धये च प्रतिग्रहीता तेषां ग्रहणात् कामाभिमानिनो देवस्यैव दानप्रतिग्रहयोः प्रयोजकत्वात् द्रव्यस्वामित्वं कामदेवस्यैवेति न प्रतिग्रहीतुरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिग्रहदोषः इति । अतएव "प्रतिग्रहजदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्" स्मृतौ तत्पाठोविहित ।

कामहन् त्रि० कामं हतवान् हन् क्विप्–६त० । परमेश्वरे । "कामहा कामकृत् कान्तः" विष्णुस० । तस्य च स्वात्मज्ञानेन सर्व्वकामहन्तृत्वात् तथात्वम् "छिद्यते हृदयग्रन्थिः भिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि दृष्टे तस्मिन् परावरे" इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्यापञ्चरूपकामादिविभेदकत्वमुक्तम् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशे तत्कार्य्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ० सू० तत्त्वज्ञानादिकमुक्त्वा "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायादपवर्गः" इति । २महादेवे च ।

कामाची स्त्री कामं शोभनमञ्चि यस्याः वच् समा० विष्णात् ङीप् । १देवीमूर्त्तिभेदे तन्त्रोक्ते २वीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्याः १योनिपीठरूपे स्थाने २तदधिष्ठात्र्यां देव्याञ्च । तन्नामनिरुक्तिप्रादुर्भावादि कालि०पु०६१अ० दर्शितं यथा

"श्रीभगवानुवाच । कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता । कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते । तत्पीठकारणमुक्तं तत्रैव । "अथ काले बहुतिथे व्यतीते प्रागिव-र्जने । अष्टका दक्षतनया, भार्य्यार्थेऽहं वृषध्वजम् । सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या, प्रदाय समये पितुः । अनिष्टकारी त्यक्ष्येत् त्वां, प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा त्वहं । ततो यस्तु समस्तान्, स च वव्रे चराचरम् । न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टान्मृता तु सा । ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम् । प्राप्तपीठवरं तन्तु भ्रममाणः इतस्ततः । तस्यास्तत्राङ्गपर्य्यायात् पतितानि सतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिन्द्राप्रभावतः । तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् । पतितं, तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत । लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि । स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले । स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् । तस्या आक्रमणाद्गाढं ततस्तु हिमवानभ्ययात् । स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिभिर्दिवं भर्त्तुं चतुर्दश । शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण नामधात् । ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि । ब्रह्मणोऽभो-

शतमष्टाढमाक्रान्तो मायया विधिः। ततो वराहः संवृत्तो मयि मां स तु माधव। शैलरूपं शैलरूप धर्त्तुं समुपचक्रमे। सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा। आक्रम्य देवी पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः। शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्गिरित्रयम्। तदाक्रान्त महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम्। क्रोशमात्रे स्थित तुङ्गं शेष तन्त्रियस्य तु। एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः। ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः। तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः। मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा। स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणो-दूखलाकृतिः। शिवाख्यमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः। वराहः शैलरूपो वः स चित्र इति कथ्यते। स सर्व्वेषा स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्व्वेभ्य एव तु। ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः। मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः। योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः। मणिपर्व्वतसञ्ज्ञोऽसौ पर्वतो माधवप्रियः। महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः। स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः। वराहपृष्ठभवने यत्र छिन्नौ महासुरौ (मधुकैटभौ)। हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः। ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः। यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः। प्रणवकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता। सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम्। शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता। संस्पृश्य तां शिलां मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात्। तस्याः शिलाया माहात्म्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता। अद्भुतं यस्य गुह्येन तु लोहं भस्म भवेद्गतम्। सा चापि प्रत्यह पुत्र पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत्। मोहाय सर्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा। अहं पञ्चमुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः। ईशानः पर्व्वभागस्य कामेश्वर्य्याः प्रधानतः। ऐशान्या वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ। सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु शङ्कर। देव्याश्चापि सुरश्रेष्ठ। पञ्चरूपाणि भैरव। शृणु वेताल गुह्यानि देवैरपि सदैव हि। कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा। शारदाऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता। मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलाया योनिमण्डले। सर्व्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः। चत्वाह निजरूपेण रेमे वै सह मायया। शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वास्तु देवताः। शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिता। रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः। ब्रह्मा विष्णुरहञ्चात्र दिक्पालाः सर्व्व एव ते। अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि। उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम्। नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नं सदाशिव। तन्मध्ये मण्डलं चारु षट्शक्तिसमन्वितम्। गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता। योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा। वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता। क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभस्मशैलानुगामिनी। सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी। तस्या योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी। महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी। तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः। पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्राद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः। तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव। गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३। कोटीश्वरी ४ वनस्था ५ तु पाददुर्गा ६ तथापरा। दीर्घेश्वरी ७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ८। स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः। सर्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव। स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा। सिप्रा तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत। कामुकाख्यस्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थित। लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते। ललिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती। गणाध्यक्षः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः। सिद्ध स नाम्ना विख्यातो द्वारि देव्याः प्रियः सुतः। कलशश्च कल्पवल्ली तिन्तिडी चापराजिता। भूतास्त्विन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये। वराह पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः। जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ। तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा। ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम्। शिलारूप सिद्धकुण्ड मध्यस्थं विद्धि भैरव। तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा"। "योनिमण्डलसद्धार्यं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम्। तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम्। मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः। वामदेवाह्वय शौर्य श्रीकामेश्वरसञ्ज्ञकम्। कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम्। केदारसंज्ञकं क्षेत्र मध्यस्य सिद्धकामयोः। दीर्घ चतुर्दशव्याम छायाच्छन्नाश्रय तु तत्। तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा। गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेशपार्श्वे च सङ्गता। कामेश्वरशिवासक्ता कामाख्या-संज्ञिता सदा। पूर्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परमागतः। कामकामाख्ययोर्मध्ये कामरात्रिर्व्यवस्थिता। पीठे टीर्घेश्वरी नाम्ना सौम्यभागे प्रचण्डिका। कामाख्या-प्रबरमान्ते कुशाण्डी नाम योगिनी। पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता। यस्मादघोराख्य यौनं तत् कामायास्तु दक्षिणे। पीठे भैरवनामा तु गीयते परमर्षिभिः। चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवाश्वसंस्थिता। नायिका कामदा भक्ते, चण्डुलद्वविनाशिनी। कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी दुरापगा। हिताय सर्व-जगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता। सद्योजाताख्य यौनं पीठे त्वाख्यातवेश्वरम्। भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थित देव-र्षिसेवितम्। विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपि-णीम्। सिद्धकामेश्वरीं नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः। अघोरेण समः कुण्डो ह्यस्तत तु चस्थितं। आम्रा-तक' कल्पवृक्षं कल्पवृक्षसमन्वितं। पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समास्थिता। आम्रातकस्य निकटे मम प्रीति-विवृद्धये। पुष्कराख्यस्तु तत् क्षेत्र पीठे त्वाम्रातका-ख्यम्। ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम यौनं व्यवस्थितम्। भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव। गह्वरं भुव-नेशस्य भवनानन्ददायकम्। तस्याग्रे तु सुरभि-शिलारूपेण संस्थिता। कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी। योऽसौ सरभमूर्त्तिस्तु मध्यखण्डप्रच-ण्डक। चण्डभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाख्यस्तु स। मूर्त्तिभिः पञ्चभि पञ्चभागेन समनास्थितः। अथ पश्चा-ट्टतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे। महागौरी तु वा देवी योगिनी सिद्धरूपिणी। सा ब्रह्मपर्वते चास्ते शिलारूपेण चोर्द्धत। चतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा त्वपराजिता। क मधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी। श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी। आग्नेय्यां विद्धि तां सस्या सर्वकामप्रदा शुभाम्। योगिनी चरुकपटाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी। योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनवासिनी। कात्या-यनीपीठनाम्ना पाटदुर्गेति गद्यते। नैर्ऋत्यां नीलपर्वतस्य प्रान्ते सा स्थिता शिवा। योऽसौ नन्दी मम तत्र स तु पाषाणरूपधृक्। संस्थित पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनामत"।

क्षेत्रपरत्वमप्युक्तं देवीगीतायाम् यथा "श्रीमत् त्रिपुरभै-रव्या कामाख्या योनिमण्डलम्। भूमण्डले क्षेत्ररत्नं महा-मायाधिवासितम्। नातःपरतरं स्थानं क्वचिदस्ति धरा-तले। प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्रजस्वला। तत्रत्याः देवताः सर्व्वाः पर्वतात्मकतां गताः। पर्व्वतेषु वसन्त्येव महत्यो देवता अपि। तत्रत्या पृथिवी सर्व्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः। नातःपरतरं स्थानं कामाख्यायोनि-मण्डलात्"।

कामाग्निसन्दीपन न० भैषज्यरत्नावलोदर्शिते मोदकभेदे "कर्पूरंयोगलवङ्गभल्लक हिकारचित्रं सफलानि चैव। मठीबमालीदलकोटजाद्रितालीसपत्राख्यपरं हिरूपम्। क्षीरं चतुर्जातकचक्रजातिकलं कर्व्वितयमेवमत्त। श-तद्वुदारं कटुकैलाद्व तथा चतुरुकर्षमितं निबोध। भल्ला-तयष्टीमधुक कसेरु, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी। गोरक्षकर्कटिकाश्वगन्धाबीजं तथा गोक्षुरबीजचूर्णम्। सर्व्वोत्समैन्द्रव समान समा सिता क्षौद्रघृतञ्च तुल्यम्। कर्षैकमिन्द्रोरव मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्"। तद्गुणाय कामस्याग्नेः दीपकतादवगन्तोक्ता दृष्ट्याः।

कामाङ्कुश पु० कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव। १ नखे त्रिका० तस्याघातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम्। कामस्य च तिथिभेदे स्थानविशेषे नखाघातेन यथोद्दीपनं भवति तथा स्मरदीपिकायामुक्तं तच्च वाक्यं कामशब्दे दर्शितम्। २ पुंसोलिङ्गे जटाधरः। कामस्याङ्कुश इव। ३ काम-प्रतिरोधके च। [इति जटाधरः।

कामाङ्ग पु० काम कामोद्दीपनम् अङ्ग' तत्फलमस्य। आम्र-

कामात्मज पु० ६त०। अनिरुद्धे।

कामात्मन् त्रि० कामप्रधान रागप्रधान आत्मा मनोयस्य। रागप्रधानचित्ते। "कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्य-कामता" मनु। काम तदायत्त आत्मा स्वरूपं यस्य। २ कामायत्तस्वरूपे कामप्रसक्ते १कामसये च। "कामा-त्मानं तदात्मानं न ययाक नियच्छितुम्" भा० आ० १८४ श्लो०। कामात्मानं कामपरवशमात्मानम्मन्तःकरणम् नियच्छितुमित्यार्षः; नियन्तुमित्यर्थे।

कामाधिष्ठान न० ६त०। इन्द्रियमनोबुद्धिषु "इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते" गीतावाक्यमिन्द्रियादीना-मस्य—कामस्याधिष्ठानत्वोक्तेस्तेषां तथात्वम्।

कामानशन न० कामभनशनम्। यथेष्टभोजनरहिते तपो-भेदे। रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यथेष्टा-नशन भवत्येवेति बोध्यम्।

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध–णिच्-अच् । १कोकिले राजनि० । तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेनान्धः ६त० । २स्मरान्धे स्मरवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।

कामान्धा स्त्री कामं यथेष्टमन्धयति अन्ध–अच् । कस्तूर्य्यां राजनि० । तस्याः कृष्णरूपत्वेन यथेष्टान्धकारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव मुकुले आकारोऽस्त्यस्य अच् । आम्रवृक्षे राजनि० । ६त० । कामस्यास्त्रे न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुर्यस्य । गरुडे त्रिका० ।

कामारण्य न० कामं शोभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर० ।

कामारि पु०६त० । १महादेवे । २माक्षिकोपधातुभेदे च हेमच० ।

कामार्त्त त्रि० कामेन ऋतः ३त० वृद्धिः । कामेन पीडिते "कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" मेघ० ।

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल–पर्य्याप्तौ उण् । रक्तकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्व्वावयवव्यापनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० ६त० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।

कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी-णिच्-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वे योगिनामैश्वर्य्यभेदे शब्दचि० यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निश्चेतव्यानुसारेण पदार्थनिश्चयात् तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽवस्यति पदार्थान् अव+सो–णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगिनामैश्वर्य्यभेदे । "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च तथेशिता । व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" । "यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते" इति सां०कौ० ।

कामासन न० कामस्यति क्षिपत्यनेन अस–क्षेपे ल्युट् ६त० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा "अथ कामासनं वक्ष्ये काममर्दनहेतुना । गरुडासनमाकृत्य कनिष्ठाय स्पृशेद्भुवि" । गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते

कामि त्रि० कम-णिङ्-इण् । कामुके । कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि० ।

कामिक पुंस्त्री कामोऽस्त्यस्य ठन् । १कारण्डवपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेन निर्वृत्तम् ठञ् । २कामेन निर्वृत्ते काम्ये । "देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" भा०अनु०६०२५श्लो० । स्त्रियां ङीप् । "ततइष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्" भा० अनु० १८६८श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे दिङ्मात्रं दृश्यम् ।

कामिन् त्रि० कम–णिङ्–णिनि । १कामनायुक्ते २ अतिशयस्मरवेगयुक्ते च । "स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया" भा०आ०४१८४श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः ३स्त्रीसामान्ये । काम+भूम्नि प्राशस्त्ये वा इनि ङीप् । ४अतिस्मरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः । "केषा नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय" प्रसन्नरा० । "मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म्म व्यतिहारमीयुः" माघः । ६भीरुस्त्रियां ७वन्दाया (परगाछा) मेदि० । ८दारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णवत्त्वात् तस्यास्तथात्वम् ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामाभिवृद्धिकारकत्वात्तथात्वम् । प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि । १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि० १३चटके पुंस्त्री शब्दर० एतेषां कामातिशयवत्त्वात्तथात्वम् । १४चन्द्रे पु० त्रिका० कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् । १५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम् । १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामुकत्वात्तस्य तथात्वम् । सर्व्वत्र स्त्रियां ङीप् १७कामशक्तिभेदे स्त्री । कामिनीविरागानुरागचिह्नतत्सेवप्रकारादि बृ०स० दर्शितो यथा "यस्त्रैण वेण्याभिनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् । एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात् । स्नेहं मनोभवकृतं कथयन्ति भावान् नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि । उच्चैष्ठीवनमुत्कटप्रहसितं शय्यासनोत्सर्पणं गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्याल्पसम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं दृक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम् । इमा च विन्द्यादनुरक्तचेष्टा प्रियाणि वक्ति

स्वधनं ददाति। विलोक्य सङ्कुप्यति पीतरोषा प्रमार्ष्टि दोषान् गुणकीर्त्तनेन। तन्मित्रपूजा तदरिद्विषत्वं कृतस्मृतिः शोषितदौर्म्मनस्यम्। स्तनौष्ठदानाभ्युपगूहनं च स्वेदोऽथ चुम्बाप्रथमाभियोगः। विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीमुखत्वं पराङ्मुखत्वं कृतविस्मृतिश्च। असम्भ्रमो दुष्परितोषिता च तद्द्विष्टमैत्री परुषं च वाक्यम्। स्पृष्ट्वाथवालोक्य धुनोति गात्रं करोति गर्व्वं न रुणद्धि यान्तम्। चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि पश्चात् समुत्तिष्ठति पूर्व्वमेषा। भिक्षाश्रिता प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका। मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः। कुलजनविनाशहेतोर्दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन। ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या वंशयशोमानवृद्ध्यर्थम्। रात्रीविहारजागररोगव्यपदेशपरगृहेक्षणिकाः। व्यसनोत्सवाश्च सङ्केतहेतवस्तासु रक्ष्याश्च। आदौ नेच्छति नोज्झति स्मरकथां व्रीडाविमिश्रालसा मध्ये ह्रीपरिवर्ज्जिताभ्युपरमे लज्जाविनम्रानना। भावैर्नैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा बुद्ध्वा पुंप्रकृतिं च यानुचरति ग्लानेरचेष्टितैः। स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेषदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्व्वाः। स्त्रीरत्नसंज्ञा च गुणान्वितासु स्त्रीव्याधयोऽन्यास्वतरस्य सुखः। न ग्राम्यवर्णैर्व्विदिग्बलाया निन्दानुसम्बन्धिकथां च कुर्य्यात्। न चान्यकार्य्यस्मरणं रतःस्था मनो हि मूलं हरदग्धमूर्त्तेः। श्वासप्रकम्पेन समं त्यजन्ती बाहूपधानस्तनदानदक्षा। सुगन्धकेशा सुरभोपरागा सुप्तेऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा। दुष्टस्वभावाः परिवर्ज्जनीया विमर्दक्षामेषु च न क्षमा याः। यासामसृग्वा सितनीलपीतमाताम्रवर्णं च न ताः प्रशस्ताः। या स्वप्नशीला बहुरक्तपित्ता प्रवाहिणी वातकफातिरिक्ता। महाशना स्वेदयुताङ्गदुष्टा या ह्रस्वकेशी पलिताम्बिता च। मांसानि यस्याश्च चलन्ति नार्य्या महोदरा खिक्खिमिनी च या स्यात्। स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्य्यात् सह कामधर्म्मम्। यद्योषितसङ्गामं नाचारसमन्वितास्यमथवा यत्। प्रक्षालितं विरज्यति यच्चासृक् तद्वेच्छुदम्। यच्छुद्धवेदमावर्जितलाक्षारसनिवर्त्तते रक्तम्। तत् पुरुषसम्प्रयोगादविचारं गर्भतां याति। न दिनत्रय निषेवेत् स्नानं माल्यानुलेपनं च स्त्री। स्नायाच्चतुर्थदिवसे शास्त्रोक्तेनोपदेशेन। पुष्पस्नानौषधयो याः कथितास्ताभिरम्बुमिश्राभिः। स्नायाच्चथात्र मन्त्रः स एव यस्तत्र निर्दिष्टः। युग्मासु किल मनुष्या निशासु नार्य्यो भवन्ति विषमासु। दीर्घायुषः सुरूपाः सुखिनश्च विकृष्ट (प्रथम) युग्मासु। दक्षिणपार्श्वे पुरुषो, वामे नारी, यमावुभयसंस्थौ। यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तत्त्रिकोद्भवम्। केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते। पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात् पुंजन्मयोगेषु च सम्प्रयोगम्। न नखदशनविक्षतानि कुर्य्यादृतुसमये पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित्। ऋतुरपि दश षट् च वासराणि प्रथमनिशात्रितयं न तत्र गम्यम्"।

"आयुःक्षयभयाद्विद्वान्नाति सेवेत कामिनीम्। अशक्तो यदि सेवेत तदा चौषधसन्ततौ" इति सामान्यत उक्त्वा बालाद्यवस्थापन्नकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवनप्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा

"बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता। अधिरूढा प्रौढा। निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी (भोगार्हा) मता। तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः। नित्यम्बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्। तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढोत्पादयते जराम्। सद्यो मांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट्। पूति मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्। प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः। बालार्कः कन्यार्कः। वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्। वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते। आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः। स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः। सेवेत कामतः कामं हृष्टो वाजीकृतो हिमे। त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षात् वृष्टिनिदाघयोः। सुश्रुतस्तु "त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदां नरः। सर्व्वेष्वृतुषु घर्म्मेषु पक्षात् पक्षाद्व्रजेद्बुधः"। समेयात् सङ्गच्छेत घर्म्मेषु ग्रीष्मेषु। "शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि। वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसं नरः। उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्नैव पर्व्वसु। गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेऽपि च। विहारमार्य्यया कुर्य्याद्धेमेऽनियमवृते। रम्ये अव्याकुलगाने सुगन्धे सुरतोचिते। देशे गुरुजनासन्ने विहतेऽतिमपाकरे। श्रूयमाणे व्यथावेदवचने न रमेत ना। ज्ञातवन्तर्बि-

स्नातः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः । भुक्तवान् सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिककामः । सुतार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे । अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः । बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् । रोगी मैथुनसंवर्ज्जनीयरोगयुक्तः । भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् । सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा । वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । नाभिगच्छेत् सुमाचारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया । रजस्वलाङ्गतवतो नरस्यासंयतात्मनः । दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्म्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु । वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः । लिङ्गिनी प्रव्रजिताम् । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः । हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षामां वन्ध्यामसंवृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं ग्लानं मनो भवेत् । गर्भिणी गर्भावधिदिवसात् द्वितीये मासि, गर्भस्थितेरनिश्चये यथोक्तस्तनादिचिह्नाभावे वा तृतीये मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत् । यतः पुंसवनानन्तरमाह व्यासः "ततस्त्यजेन्नदीतीरं देवखातोदकं तथा । भर्त्तुः शय्यां मृतापत्यां तथैवामिषभोजनम्" । अन्यच्च "आमिषाशनं यत्नात् प्रमदा परिवर्ज्जयेत् । देवारामनदीस्नानं प्रयोगं पुरुषस्य चेति" । क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याङ्गः तृषितोऽबलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति । व्याधितस्य रुजा क्लेशो मूर्च्छा मृत्युश्च जायते । प्रत्यूषे चार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः । तिर्य्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः । उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भवः । सर्व्वमेतत्त्यजेत्तस्मात् दृश्यते लोके ह्यवाऽहितम् । शुक्रन्तूपस्थितं मोहान्न सन्धार्य्यं कदाचन । स्थानं शर्करं घोरं भस्मसमवसंयुतम् । वातोमामरसंसर्गो हरतान्ते स्थिता असौ । मूत्रकृच्छ्रज्वरश्वासकासपाण्डुामयक्षयाः । अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः" ।

कामिनीश पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाञ्जनस्य ईश्वरेत्-साधनत्वात् । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच० । तस्य कामिनीप्रियाञ्जनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कामीन पु० काममनुगच्छति ख । १रामपूगे त्रिका० । कामानुगते त्रि० । कामीच इति त्रिका०पाठान्तरं पृषो० । रामपूगे ।

कामुक त्रि० कमः उकञ् । १अशोकवृक्षे २माधवीलतायाम् मेदि० । ३चटके पुंस्त्री राजनि० । मैथुनेच्छावति त्रि० अम० । स्त्रियां ङीप् । इच्छामात्रयुते त्रि० अम० तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभैर्वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः" रामा० ।

कामुककान्ता स्त्री ६त० । माधवीलतायाम् राजनि० ।

कामुकायन पु० स्त्री कामुकस्यापत्यं नड़ादि० फक् । कामुकापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वरः । १परमेश्वरे २भैरवीभेदे स्त्री "कामेश्वरी च रुद्राणी पूर्व्वसिंहासने स्थिता" तन्त्रसा० कामाख्यापञ्चमूर्त्त्यन्तर्गते ३ मूर्त्तिभेदे च स्त्री "देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ ! पञ्च रूपाणि भैरव ! । शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि । कामाख्या १त्रिपुरा २चैव तथा कामेश्वरी ३ शिवा ४ । शारदा ५ ऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता" कालिका पु० ६१ अ० ।

कामोदक न० कामेन स्वेच्छया प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उदकम् । प्रेतोद्देशेन स्वेच्छया दीयमाने उदके । स्वेच्छया तद्दानञ्च प्रेतविशेषाय यथाह मनुः "नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्य्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सति" अत्र वाशब्देन इच्छया तद्दानम् । व्यक्तमाह लौगाक्षिः "त्वाशौचेमोदकं कार्य्यं तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्व्वेषां कृतचूड़ानामन्यत्रापीच्छया द्वयम्" चौलकर्म्मान्तरकाले नियमेनाग्न्युदकं कार्य्यम् अन्यत्रापि नामकरणादूर्द्ध्वमकृतचूडेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयमग्न्युदकदानाख्यं तूष्णीं कार्य्यं न नियमेनेति विकल्पः" मिता० ।

कामोदा स्त्री कुत्सितो मोदो यस्याः । रागिणीभेदे हला० ।

काम्पिल्य पु० १देशभेदे शब्दरत्ना० २पुरभेदे च । "माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्" । दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावत् चर्म्मण्वती नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाऽथ पालितः" भा० आ० १८० । "काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वन्तःपुरनिवासिनी" भा० शा० १३८ अ० । तत्र जातादि "सन्ययोपधाद्वुञ्" पा० वुञ् । काम्पिल्यक

तन्त्रसारे । काम्पिल्यदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अण् । (गुड़ारोचना) २नाममन्त्रद्रव्ये अस्यैव चूर्णम् (कमला गुडि) कापिल्ल काम्पिल्यक एतावप्यत्र पृषो० साधु ।

कापिल्लका स्त्री देशभेदे हारावली ।

काम्पील पु० पृषो० काम्पिल्यशब्दार्थे "देवीं काम्पीलवासिनीम्" यजु० २३।१८। स्वार्थे कन् तत्रार्थे ।

काम्बल पु० कम्बलेन परिवृतो रथः अण् । कम्बलपरिवृते रथे अमरः ।

काम्बविक पु० स्त्री कम्बुः शङ्खभूषणं शिल्पमस्य ठक् । "येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः" पा० निर्देशात् "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० इसन्ताभिन्नत्वेन न कादेशः किन्तु ठस्यैकः । शङ्खकारे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [गन्धायाम् रत्नमाला ।

काम्बुका स्त्री० कुत्सितमम्बु यस्य कोः कादेशः कप् । अश्व-

काम्बोज त्रि० कम्बोजोऽभिजनो यस्य सिन्ध्वा० अण् । पित्रादिक्रमेण कम्बोजदेशवासिनि स्त्रियां ङीप् । कम्बोजदेशे भव कच्छा० अण् । कम्बोजभवेऽमनुष्ये त्रि० "शतं वै सन्तु कम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति" भा० या० १५अ० । २सोमवल्के ३पुन्नागवृक्षे च पु० मेदि० । कम्बोजानां जनपदानां राजा अण् । ४कम्बोजदेशभवे "शकायवनकाम्बोजास्ताः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्" भा० अनु० ३३अ० । न केवलं तेषां शूद्रत्वं किन्तु सगरेण वेशान्यत्वं धर्मच्युतत्वं च कृतं तच्च हरिवं० १४अ० वर्णितं यथा । "ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा । सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषा दार्व्याश्चोलाः सकेरलाः । सर्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना" । तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण स्वधर्मनिराकरणेन निःस्वाध्यायत्वादिकरणेन च म्लेच्छत्वं कृतम् । कम्बोजेषु भवा अमनुष्यतत्स्थत्वात् कच्छा० अण् ङीप् । ५माषपर्ण्याम् (माषाणी) अम० । ६श्वेतखदिरे (पापड़ीखयर) मेदि० । ७गुञ्जायां (कुँच) ८वाकुच्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काम्बोजक न० कम्बोजे भवो मनुष्यतत्स्थयोर्वा "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" पा० वुञ् । कम्बोजदेशभवे १मनुष्ये २तत्स्थे हास्यादौ च ।

काम्य त्रि० कम–णिङ् कर्मणि यत् । १कामनाविषये "काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः" मनुः । "काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च । अत- काम्य नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" प्रा० त० जाबाल । काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारिकर्त्तव्यत्वम् । काम्यकर्मणामपि फलाभिसन्धानाभावेनानुष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम् । मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम् । निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै" । "कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम् पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टितां समानगतिताम् [illegible]त्वात् । पञ्च भूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः" विष्णुपुराणम् । "विशिष्टफलदा काम्या निष्कामानां विमुक्तिदा" । भगवद्गीतायाम् "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" । युक्तईश्वराय कर्माणि, न फलाय इत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्व्वन्निति शेषः शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । अयुक्तस्त्वबहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथा चार्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । "मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" । सन्न्यस्य निक्षिप्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं कर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीर्निष्कामसङ्कल्पः । अतएव निर्ममो ममतारहितः विगत

स्वरः विगतसन्तापः । व्यक्तमाह सएव "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम्"। विष्णुपुराणे । "कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् । भाग०एकादशस्कन्धे "वेदोक्तमेव कुर्व्वाणोनिःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः"। वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलञ्च स्यात् ननु नैष्कर्म्म्यरूपा फलसिद्धि ? अतआह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति। कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः-परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम् । यथा 'पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः'। अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डलड्डुकादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्यत आह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोदुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमपुरुषार्थमविदुषः अजानतो अतो मतान् प्रह्वीभूतान् बुधोवेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति निश्चितामित्यर्थः तानेवम्भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः । पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदो युञ्ज्यात् । तथा सत्यनाप्तः स्यादिति भावः ।

कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति । अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा "अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथाच 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' । श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" तमात्मानम् । अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताञ्चावधार्य्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तते । पण्डितेनापि मूर्खं काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः"। राति ददाति । फलकामनानिन्दाप्युक्ता तत्रैव "अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्धि निवेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते । धर्मवाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्ध्नि प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः"। इति वामनपुरा० काम्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्व्वकालिकम् यथा म०त० "पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम्" कीदृशं "सार्व्वकालिकं मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्" मल०त०रघु० । "सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ । काम्यं कामान्वितेन च" प्रा०त०भविष्यपु० । काम्यञ्च "यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यज्ञदानजपादिकम् । क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यमिति कीर्त्तितम्" इत्युक्तलक्षणम् । काम्याच्च सर्वाङ्गोपेतात् फलनिष्पत्तिः इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनशब्दे १८६५ पृ० प्रदर्शितम् । २अभिरूपे सुन्दरे च "नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक्" रघु । कामाय हितं यत् । ३कामोद्दीपके त्रि० ।

काम्यक न० १वनभेदे । तस्य स्थानादि भा०व०५ अ० दर्शितं यथा "सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते । ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" इत्युपक्रमे "ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु । काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजन-

प्रियम्"। २शरोषरभेदे च। "गृध्राभाविन्यमत्तांश्चाप्यभितः काम्यकं शरं" भा० म० ५१अ०।

काम्यकर्म्मन् न० कर्मधा०। स्वर्गादीष्टकामनावदधिकारिकर्त्तव्ये ज्योतिष्टोमादौ "तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते" लघुबोधा०।

काम्यदान न० कर्मधा०। स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने "अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते। दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः" गरुड़पु०। तस्य बन्धहेतुत्वं नारदे प्रायश्चित्ता कृता।

काम्यफल न० काम्यस्य फलम्। काम्यकर्म्मणः अभिसन्धौ प्रमाणे फले। "पितृप्रसादे दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ। प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" मा० पु० रुचिस्तव०। काम्यानामपि फलाभिसन्धानाभावे मुक्तिफलकत्वमुक्तं काम्यशब्दे। कल्पितदेवानां पितॄणां तथात्वोक्त्या स्वतःसिद्धानामाजानदेवानामिन्द्रादीनां तथात्वमौचित्यमेव।

काम्या स्त्री कम–णिङ् भावे वा० क्यप् स्त्रीत्वम्। कामनायाम् "अद्वैतान्यमृतप्राणि स्वापोमूलं फलं पय। हविर्भोग्यस्यकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" मा० त० बौधा०। "मोचितं भवनेभ्यांश्च ब्राह्मणानाञ्च काम्यया" मनु०। "पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या" इत्यादौ तु "काम्यच्" पा० सुबन्तात् कर्म्मण इच्छायां काम्यच् ततोभावे अ। स्वपुत्रेच्छा इत्यर्थः। [लि०।

काम्ल न० कुगतिस० कोः कादेशः। ईषदम्ले १रसे २तद्वति

काय त्रि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा ततं देवताद्यर्थे तस्येदं वा अण् "कस्येत्" वा० इदन्तादेशे वृद्धिः। प्रजापतिदेवताके हविरादौ "अथ काय एककपालः पुरोडाशो भवति कं वै प्रजापतिः प्रजास्य, कायेनैकादशकपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात् काय एककपालः पुरोडाशो भवति" शत० ब्रा० २,५,२,१२। स्त्रियां ङीप् कायी यथा। "कायं कनिष्ठिकामूले तीर्थमुक्तं करस्य तु" मन्त्रोक्ते २कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न०। "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" मनुना पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वमुक्तम्। याज्ञ० "कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"। तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्रजापतितीर्थत्वात् कायत्वं युक्तमुक्तम्। एतेन शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिस्थकदेवतशब्दस्य प्राजापत्यतीर्थपरताव्याख्यानं निर्मूलं ब्राह्मप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तस्मृतिषु भेदेन निर्देशात्। कायसम्बन्धिकार्य्योदययोगित्वात् ३मनुष्यतीर्थे न० मेदि०। ४प्रजापतिदेवताके विवाहभेदे पु०। "इत्युक्त्वाऽऽचरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति प्राजापत्यं परिभाष्य प्राजापत्यकाययोः पर्यायत्वाशयेन मनुना तारतम्योक्तावुक्तौ "कायोढाजः सुतस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः" इत्युक्तम्। "कायोढज इत्यत्र कस्य भावे क्त ऊढ विवाहः कायादूढात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः। चीयतेऽदः चि–कर्म्मणि घञ् चे कत्वम्। ५मूलधने पु०। मूलधनस्य वृद्ध्या उपचीयमानत्वात् तथात्वम् "कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादा तु कायिका" नारदस्मृति। करणे घञ्। समावे ६वस्तुसमावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथात्वम्। चिधातोर्निवासपरत्वे कर्म्मणि घञ्। ७लक्ष्ये मेदि० लक्षणेन लक्ष्यस्य निचीयमानत्वात्तथात्वम्। भावे घञ्। ८सङ्घे पु० मेदि० चीयते भक्षितान्नादिरसैः कर्म्मणि, चीयतेऽस्थ्यादिकमत्र आधारे वा घञ्। ९देहे तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० मिताक्षरयोर्दर्शितं यथा "कायस्वरूपं विवक्षुराह "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च। षडङ्गानि तथास्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम्" याज्ञ०। तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रसादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन। तथाह्याहारो जाठराग्निना पच्यमानो रसतां प्रतिपद्यते रसश्च स्वकोशस्थाग्निना पच्यमानः मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम्, अस्थ्यपि स्वकोशाग्निपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानशुक्रधातुतया परिणमते। चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणाम्। अचरमरूपस्य तु प्रथमधातोरनियतत्वात् तेन प्रकारान्तरत्वम्। तानि च शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रम्भास्तम्भत्वमिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिता। त्वगिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचो धारयन्ति। तदिदमायुर्वेदे प्रसिद्धम्। तथाङ्गानि च षडेव। करचरण-

शलाकास्तमाङ्गुलानमिति । अस्थ्नान्तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनषट्श्लोक्या वक्ष्यमाणमसङ्गस्यम् । किञ्च "स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः । पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्" या० । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् तैः सह द्वात्रिंशद्दन्तास्ततःषष्टिर्भवन्ति । नखाः कररुहा विंशतिर्हस्तपादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबन्धस्योपरिवर्त्तीन्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शलाकास्थ्नाञ्च स्थानचतुष्टयं, द्वौ चरणौ, द्वौ करौ चेत्येवमस्थ्नाञ्चतुरुत्तरं शतम् । किञ्च । "पञ्चाङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्य्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु" या० । विंशतिरङ्गुलयस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीणीत्येवमङ्गुलिसम्बन्धान्यस्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पार्ष्णी तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन् पादे गुल्फौ द्वावित्येवञ्चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्य्यस्थीनि । बाह्वोररत्निप्रमाणानि चत्वार्य्यस्थीनि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्य्येवेत्येवञ्चतुःसप्ततिः । किञ्च "द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे । अक्षतालूषके श्रोणिफलके च विनिर्दिशेत्" या० । जङ्घोरुसन्धिर्जानु । कपोलो गण्डः । ऊरुः सक्थि तत्फलकम् । अंसो भुजशिरः । अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूषकं काकुदम् । श्रोणी ककुद्मती तत्फलकम् । तेषामेकैकत्रास्थिनी द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति । किञ्च "भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थि स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः" या० । गुह्यास्थ्येकं, पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कन्धरा सा पञ्चदशास्थि स्यात् भवेत् । वक्षोंऽसयोः सन्धिर्जत्रु, प्रतिजत्र्वेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तत्राप्येकमस्थि इत्येवञ्चतुःषष्टिः । किञ्च "तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाघनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः" या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाटम् अलिकम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्ष्योर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम् । नासाघनसञ्ज्ञकाऽस्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैरस्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्व्वोक्तैश्च सर्व्वैः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च "द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशास्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसङ्ग्रहः" या० । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशास्थिविशेषौ शङ्खकौ । शिरस सम्बन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरोवक्षः तत्सप्तदशास्थिक इत्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्व्वोक्तैश्च सह षष्ट्यधिकं शतत्रयमित्येव पुरुषस्यास्थिसङ्ग्रहः कथितः । सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह । "गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नासिकालोचने जिह्वात्वक्श्रोत्रञ्चेन्द्रियाणि च" या० । एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयाऽनुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्म्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह । "हस्तौ पायुरुपस्थञ्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै । कर्म्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्" या० । हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थ रतिसम्भाद्यसुखसाधनम् । जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्चकर्म्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाहारविहारादिकर्म्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्म्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् । प्राणायतनानि दर्शयितुमाह "नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु" या० । नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिप्राचुर्य्याभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह । "वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा । क्षुद्रान्त्रं वुक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदएव च । उदरञ्च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्तारोऽयमुदाहृतः" या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं फुप्फुसः । प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः । तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका । क्लोम मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ । क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रम् । वुक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाह्यात् गुदवलयादन्तर्गुदवलये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठ्यौ कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व्वश्लोके तु सङ्क्षेप । अतएव पूर्व्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । पुन. प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कनीनिके

चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे । वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातजौ स्तनौ । उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका । तालूदरं वस्तिशीर्षे चिबुके गलशुण्डिके । अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अक्षिकर्णचतुष्कञ्च पद्धस्तहृदयानि च । नव च्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" या०। कनीनिके अक्षितारके। अक्षिकूटे अक्षिनासयोः सन्धी, शष्कुली कर्णशष्कुली। कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ । कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ । ककुन्दरे जघनकूपकौ । वङ्क्षणौ जघनोरुसन्धी । वृक्कौ पूर्वोक्तौ । स्तनौ च श्लेष्मसङ्घातजौ। उपजिह्वा घण्टिका। स्फिचौ कटिप्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुषु च तथा पिण्डिका । जङ्घयोरूर्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः । गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी । शीर्षं शिरः । अवट शरीरे यः कश्चिन्निम्नोदेशः कण्ठमूलकक्षादिः । अवटुरिति पाठे कृकाटिका । तथाक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतपार्श्वद्वयमिति वर्णचतुष्टयम् । यद्वाक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यं पायुरुपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव । किञ्च "सिराशतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च" या०। सिरा नाभिसम्बद्धाश्चत्वारिंशत्संख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धना स्नायवो नव शतानि। धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशत भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसखण्डाकारा ऊरुपिण्डकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति। पुनस्तासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यान्तरमाह । "एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः" या० । शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येव हे सोमश्रव मद्भक्तयो मुनय ! जानीत । किञ्च "त्रयो लक्षास्तु विज्ञेया श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम्। सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च सन्धिशते तथा" या०। शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्थ्नान्तु द्वे सन्धिशते स्नायु-शिरादिसम्बन्धः पुनरनन्ता । सकलशरीरस्थसिरादिसंख्यामाह । "रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च । सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह । वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैषां भावानाञ्चैव संस्थितिम्" या० । पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाभागाः स्वेदस्रवसुषिरैः सह चतुष्पञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक् कृता विगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्या अभिहितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इममतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः ! भवतां मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एको महान् अन्यो बुद्धिमताम्। अतो यततो बुद्धिमता बोद्धव्या भावस्थितिः । शारीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः । षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूत्रमेव च । वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोऽर्द्धोऽन्तु मस्तके । श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु । इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ" याज्ञ० । सम्यक्परिणताहारस्य शारीरसस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणुसङ्घोपनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यान्नरसस्याष्टावञ्जलयः प्रकीर्त्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षडञ्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योष्मारस्य चत्वारः । वसाया मांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावञ्जली । मज्जा त्वस्थिगतसुषिरगतस्त्वेकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्द्धाञ्जलिः । श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसः चरमधातोस्तावदेवार्द्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः । "वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते" इत्यायुर्वेदस्मरणात् । इतोऽप्यस्थिरमेवायुराद्यारभ्य एतदशुचिनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्" मिता० ।

सुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तिपूर्व्वकं तत्स्वरूपविभागादिकं दर्शितं यथा ।

"अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः तस्य खल्वेवम्भूतस्य शुक्रशोणितस्याभिप्रपन्नमानस्य

ष्णोरस्येव सान्तानिका सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाऽष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्ब्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतत्प्रमाणम् निर्द्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु। यतो ह्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढम् विध्येदिति।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः। भवतश्चात्र। यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति भवति चात्र। यथा बिसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः। द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति। भवति चात्र वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत्। मांसादेव क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते। तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति। भवति चात्र। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेद उच्यते। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। भवति चात्र। स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा। पञ्चमी पुरीषधरा नाम, याऽन्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। भवति चात्र। यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला। षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपरिस्थितं धारयति। भवति चात्र। अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा। सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी। भवन्ति चात्र यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः। द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते। कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते।

स्फीतगर्भिणीनामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्मात् स्फीतगर्भिणीनामार्त्तवं न दृश्यते। ततस्तदधः प्रतिहतं ऊर्द्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते। शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति।

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः।

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः। उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत्। कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते। यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा।

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणां तु मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। आशयाभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र। पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति। निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति"। इतः परं निद्राविशेषकारणादिकमुक्तं तच्च निद्राशब्दे वक्ष्यते।

"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते। तं चेतनावस्थितं वायुर्व्विभजते तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्द्धयति। एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति।"

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गशब्दे ७२पृ० दर्शितम्। एवं समासत उक्ता विस्तरेण उक्तं यथा "विस्तारोऽत ऊर्द्ध्वम्। त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च। आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति। सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि। श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च।

षोडश कण्डराः। तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु। तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः। ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रश्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बः मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च।

मांसशिरास्नाय्वस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि। तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम्।

षट् कूर्चाः हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु। हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः।

महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे।

सप्त सेवन्यः। शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेफसोरेकैका। ताः परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण

चतुर्दशास्थ्नां संघाताः। तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरेकैकः।

चतुर्द्दशैव सीमन्ताः। तेऽस्थिसंघातवद्गणनीयाः यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंघाताः। ये द्युक्ताः। संख्यातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम्। त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते। शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि। तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु। सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिः। एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते" अस्थिशब्दे ५६८पृ० विवृतिः। "एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश। तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश। पार्ष्ण्यामेकम्। जङ्घायां द्वे। जानुन्येकम्। एकमूराविति। त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि२० बाहू ६०च व्याख्यातौ। श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि। त्रिकसंश्रितमेकम्। पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवम् ३६। पृष्ठे त्रिंशत्। अष्टावुरसि। द्वे अक्षकसंज्ञे। ग्रीवायां नवकम्। कण्ठनाड्यां चत्वारि। द्वे हन्वोः। दन्ता द्वात्रिंशत्। नासायां त्रीणि। एकं तालुनि। गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम्। षट् शिरसि।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति। तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरस्सु कपालानि। दशनास्तु रुचकानि। घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि। पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि। भवन्ति चात्र। अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः। अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम्। तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम्।' अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम्। मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा। अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा।

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च। शाखासु हन्वोः कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः। शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः। संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्र्यशीतिः। एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्द्दश। जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः ३। एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि १७ बाहू २४ च व्याख्यातौ। त्रयः कटीकपालेषु। चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः। उरस्यष्टौ तावन्त एव ग्रीवायाम्। त्रयः कण्ठे। नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश। दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु। एकः काकलके नासायाञ्च। द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ। गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः। द्वौ हनुसन्धी। द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च। पञ्च शिरःकपालेषु। एको मूर्द्धि। त एते सन्धयोऽष्टविधाः। कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः। तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः। कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः। अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः। ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः। शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी। हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः। कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः। श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः। तेषां नाम-

शिरेयाख्यय प्रायेण व्याख्याता । ख्यातान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ।

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं सप्तति । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्ताश्च त्रिंशत् । तावत्य ३० एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्य ३० एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् १५० सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च २०० व्याख्यातौ । षष्टिः कट्याम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे । प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा । प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ । वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह । आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु । पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ । नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता । भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता । एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः । न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः । व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् । यः स्नायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा । स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेरसक्थि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाशययोः । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । ग्रीवायां चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यत । स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति । तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति । भवन्ति चात्र । पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः । स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः । सर्व्वं शिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ।

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः । तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः । आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति । त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः । शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् । तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता । शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चय । प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् । समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गप्रत्यङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । श्लोकौ चात्र भवतः । न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च । शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः । दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः" ।

"अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्द्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः" । सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् । तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्म्माणि, शिरामर्म्माणि, स्नायुमर्म्माणि, अस्थिमर्म्माणि सन्धिमर्म्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-

स्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश मांसमर्म्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरामर्म्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि । अष्टावस्थिमर्म्माणि । विंशतिः सन्धिमर्म्माणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ।

तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि ११ बाहू २२ च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्द्दश वा पृष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत् । तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरं सक्थि व्याख्यातम् । उदरोरसोस्तु गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति । बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराख्योर्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरश्चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः ।

जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि, चतस्रो धमन्यो,ऽष्टौ मातृका, द्वे कृकाटिके, द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ।

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि । नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्षोर्व्व्यः शिरामर्म्माणि । आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि । कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्म्माणि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि ।

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति तद्यथा, सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति । तत्र सद्यःप्राणहराण्येकोनविंशतिः । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्यघ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजाकराणीति ।

भवन्ति चात्र । शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरागुदम् । हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु । वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः । कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या । नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु । उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् । लोहिताक्षाणि जानूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्पराः । कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके । अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा । वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च । गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च । रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् । क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ।

मर्म्माणि नाम मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते ।

तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्षपयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात्सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते । वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति । रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ । पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके ।

केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धानाञ्च समवायात्सद्यःप्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति । यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्मस्वभिहतेषु शोणितागमनं भवति ।

चतुर्व्विधा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः । स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन् सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति । ततः क्षते मर्म्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिवृणोति । विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये । रुजाभिभूतन्तु ततः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा । अतो हि शल्यं विनिहर्त्तुमिच्छन्मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् । एतेन शेषं व्याख्यातम् ।

तत्र सद्यःप्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण मारयति । कालान्तरप्राणहरमन्तेविद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्यप्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति । रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति ।

कालान्तरप्राणहराणि पञ्चाशदाह । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति । अतश्चैव प्रत्येकशो

मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म, तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरधउभयतः कूर्च्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्धमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम, तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्वा ऊर्द्धमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि११बाहू२२च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थि गुल्फजानुविटपानि तानि बाह्वौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्विद्धे तएवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पराख्ये कुणिः । कक्षाधरे पक्षाघात । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्धमुदरोरसोर्मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म्म, तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्या मूत्राशयो वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतोभिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्यएव मरणम् स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्म्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्धं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि

अत ऊर्द्धं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्धं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम, तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येंऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्धं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले, द्वे च मन्ये, व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवाया उभयतश्चतस्रः सिरामातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम, तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधः संश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गं प्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपाताः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशज्जत्रूर्द्धगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । ऊर्व्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्व्वमूलम्। वितस्त्यङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं श्रोण्योश्च तद्वदपरं सह कूर्पराभ्याम्। हृद्वस्तिकूर्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे। तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम्। एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण कर्म करणं परिहृत्य मर्म। पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म तस्माद्धि मर्मसदनं परिवर्जनीयम्। छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति। प्राप्यातितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः संछिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति। क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति। एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा वृक्षा इवायुधनिपातनिकृत्तमूलाः। तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे। मर्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः। जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि। सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिरःकपाला जीवन्ति शस्त्रनिहतैश्च शरीरदेशैः। छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषैर्येषां न मर्म्मपतिता विविधाः प्रहाराः। सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते। मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः। इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्य्ययः। रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हृते। हृते वाय्वन्तरे तु भूतो धातवो यथा। ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्व्वेदनाभिश्च नश्यति। हृते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात्। शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात्। विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्व्वोक्तं यच्च कारणम्। रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः। कुर्व्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि। छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि। उपघातं विजानीयान्मर्म्मणान्तुल्यलक्षणम्। मर्माभिघातस्तु न कश्चिदस्ति योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा। प्रायेण मर्मस्वभिताडितास्तु वैकल्यमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते। मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्। प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः"।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्त सिराशतानि भवन्ति। याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः। द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानाः तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च। भवतश्चात्र। यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्। नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः। नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता। सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः। तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश रक्तवाहिन्यः। तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य १७५ एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने। कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च १७५ यकृत्प्लीह्नोः, एवमेतानि सप्त सिराशतानि। तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः। एतेनेतरसक्थि २५ बाहू ५० च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत्य ६ एव चोदरे, दश वक्षसि। एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम्। कर्णयोश्चतस्रः। नव जिह्वायाम्। षट् नासिकायाम्। अष्टौ नेत्रयोः। एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम्। एष एव विभागः शेषाणामपि। विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्द्वे, एवं रक्तवहाः कफवहाश्च। एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि"।

"अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः। चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिता। तत्र केचिदाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः, कस्मात्? व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति।

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्य्यग्गाः। ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वाभ्यां

जिघ्रति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते। द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।

भवति चात्र। ऊर्द्ध्वं गमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः। अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम्।

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे, द्वे शुक्रवहे, द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम्। द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।

भवति चात्र। अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः। तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम्।

तिर्य्यग्गाणान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव च स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः।

भवतश्चात्र। यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च। धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते। पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति। पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले।

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः। तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति। अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयः अन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलोऽन्नद्वेषो छर्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा। उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च। तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च। रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च। रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणम्। मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटी वृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च। पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च। शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च। आर्त्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः। वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति। स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत्। मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत्। स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्ज्जितम्।" शारीरस्थाने

एतच्च मनुष्यकायविषय तत्त्वप्रकरणे शा॰ ति॰ "पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत्। अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः। चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः। स्वेदजाः कृमिकीटाद्याः अण्डजाः पन्नगादयः। जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु मूर्त्ता निगद्यते। चतुष्कः पुंस्त्रियोर्योगे शुक्रशोणितसंयुतात्। बिन्दुरेको विनिर्गच्छन् गर्भसद्मनि वायुना क्रमाद्द्वयी। रजोधिके भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिके पुमान्। पूर्व्वकर्म्मानुबन्धेन चोदनायेन वर्त्तितः। कलिलाकारता तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते। अथ मासार्द्धबुद्बुद-मासार्द्धैःपेशिकः क्रमात्। द्विमासात् पञ्चात् ततो शाखाः प्रजायन्ते तन्मदेहजाः। रोमकूपैः सर्व्वं नाडीभिर्व्याप्तं खानि निर्भिन्नैः। वातपित्तकफाः दोषाः दूष्याः स्युः सप्त धातवः। त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि सप्त हि।"

इत्यन्तेन मनुष्याणामेव विशेषोक्तिः। एतद्वा० पदा० "द्वाविंशती रजोभागाः शुक्रमात्राश्चतुर्दश। गर्भसञ्जनने काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति हि। नारी रजोऽधिकांशे स्यान्नरः शुक्राधिकेऽंशके। उभयोस्तुल्यसंख्याया स्यान्नपुंसकसम्भव" इति। किन्तु पशुपक्ष्यादीनामपि यथा सम्भवमस्थ्यादिसत्त्वयोर्ज्ञेय। षट्त्वग्धारित्वन्तु अण्डजादीनामप्यस्ति "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च" या० व्या० "तस्मात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेनेति" मिता० उक्तेः। चीयते कर्मभिः कर्मणि घञ्। १० स्वस्वादृष्टसञ्चितभोगायतनमात्मे च। वक्ष्यमाणचतुर्विधकायानां कर्मजत्वेन तथात्वम्।

ततश्च कायो द्विविधः चरोऽचरश्च। तत्र चरास्त्रिविधाः स्वेदजाण्डजजरायुजभेदात् अचरा गिरिवृक्षभेदात् नानाविधाः प्रागुक्त या० ति० वाक्यात्। एषाञ्चोत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यथोक्तं पदार्थादर्शे "देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः। उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डजोऽथ चतुर्थस्तु जरायुज" इति। उद्भिज्जशब्दे ११८० पृ० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः। चरेषु स्वेदजाः "कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः" पदादर्शोक्ता बोध्याः। तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा "स्वेदजः स्विद्यमानेभ्यो भूभागेभ्यः प्रजायते" इति। एषां स्थिराणां चायोनिजत्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा "किन्त्वत्र स्वेदजा ये तु ये चान्ये चाप्ययोनिजाः। स्थिरा इव वायुभिन्नाश्चत्वारिंशत्सहस्रधा"। अण्डजास्तु "अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याश्च कच्छपा" इति तत्रोक्ता बोध्याः। तेषामुत्पत्तिप्रकारो यथा। "अण्डजो वर्त्तुलीभूतात् शुक्रशोणितसंयुतात्। कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यति"। जरायुजास्तु मनुष्याद्याः गर्भाशयरूपचर्मवेष्टनजातत्वात् तेषां तथात्वम्। ते च योनिजाः "योनिजाः प्राणिनो भिन्ना चतुःषष्टिसहस्रधा" इति तत्रोक्ते। तथाऽन्येऽपि अयोनिजाः देहाः सन्ति ते च अयोनिजशब्दे ३४७६० उक्ताः। तत्र मनुष्यादीनां कायस्य पाञ्चभौतिकत्वं तदुत्पत्तिप्रकारश्च या० मिता० दर्शितो यथा "सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम्। एकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि" या०। एतदुपमत्वे स पर मात्मा यथाऽऽकाशादीन् शब्दैकगुणं गगनम्, शब्दस्पर्शगुणं पवनम्, शब्दस्पर्शरूपगुणमनलम्, शब्दस्पर्शरूपरसगुणमुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणां जगतीमित्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति। तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति। कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनाम्? इत्यत आह। "आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिरथौषधिः। तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति" या०। यजमानैः प्रक्षिप्ताऽऽहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्याय्यते सूर्यः, सूर्याच्च कालवशेन परिपक्वाद्व्यादिक्षीररसाद्वृष्टिर्भवति। ततो व्रीह्याद्योषधिरूपमन्नम्। तच्चान्नं सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते। ततः किम्? इत्याह "स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते। पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः" या०। ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोः संयोगे शुक्रस्य शोणितस्य शुक्रशोणितम् तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विशुद्धे "वातपित्तश्लेष्मदुष्टग्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतांसि बीजानीति" इत्येवमन्तरोक्तदोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चेतनात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति। तथा च शारीरके "स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठतीति"। किञ्च "इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः। धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च। प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ। तस्येतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः" या०। इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि। मनश्चोभयसाधारणम्। प्राणोऽपानो व्यान उदान समान इत्येवं व्याप्तवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः, आयुः कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम्, सुखं निर्वृतिः, धृतिश्चित्तस्य स्थैर्यम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम्, दुःखमुद्वेगः, इच्छा स्पृहा, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नः कृतिः, आकृतिराकारः, वर्णो गौरिमादिः, स्वरः षड्जगान्धारादिः, द्वेषो वैरम्, भवः पुत्रपश्वादिविभवः, अभवस्तद्विपर्ययः, तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरग्रहणमाचरतः सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः। संयुक्तशुक्रशोणितस्य कायरूपपरिणतौ क्रम

भाष्ट "प्रथमे मासि सङ्क्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ आकाशाच्च चेतनः षष्ठो धातुर्धातुविमूर्च्छितः" या० । धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्च्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे सङ्क्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते न काठिन्यतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डरूपम्भवति । अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीषच्छोष्यमाणं शुक्रसम्पर्कसम्पादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति । तथाच सुश्रुते—"द्वितीये मासि शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनो जायते" इति । तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति । किञ्च "आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् । वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च । पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् । रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्रताम् । भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च । आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः" या० । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्बध्यते । गगनाल्लाघवं लघुनक्रियोपयोगिताम्, सौक्ष्म्यं सूक्ष्मोच्चितत्वम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदिग्रहणात् शुषिरत्वं विविक्तता च । "आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रसमूहाश्चेति" गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनात् स्पर्शनेन्द्रियम्, चेष्टां गमनागमनादिकाम्, व्यूहनम् अङ्गानां विविधप्रसारणम्, रौक्ष्यं कर्कशत्वम्, चशब्दात् स्पर्शं च । पित्ततेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्, पक्तिं भुक्तस्यान्नस्य पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम्, अङ्गानां रूपं श्यामिकादि प्रकाशिताम् भ्राजिष्णुताम् । तथा सन्तापामर्षादि च, "शौर्यमर्षं तैक्ष्ण्यं पक्तिमौष्ण्यं भ्राजिष्णुता सन्तापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानीति" गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यमम्भसा, स्नेहं स्निग्धताम्, मृदुत्वसहितं क्लेदमार्द्रताम्, तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणम्मूर्त्तिं च । सर्वमेतत् परमार्थतो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथाच शारीरके "तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोतीति" । किं च "दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः" । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदयायाः स्त्रिया यदभिलषितं तद्दौहृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति तस्मात् तद्दोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्सम्पादनीयम्" ।

किं च "स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च सम्भवः" या० । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति । पञ्चमे लोहितस्योद्भवः उत्पत्तिः । तथा षष्ठे बलवर्णकररुहरोम्णां सम्भवः । किं च "मनसा चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि" या० । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः, स्नायुभिरस्थिबन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः । तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति । किं च "पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" या० तथाष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च प्रति पुनः पुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् 'हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छतीति" । किं च "नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः" या० एवं प्रकारेण चक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासेऽपिशब्दात् प्रागपि सप्तमे वाष्टमे वा अन्यायासादिदोषवशात्, प्रबलसूतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितः स्नाय्वस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्यन्त्रस्य छिद्रेण सूक्ष्मशुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखैरभिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यन्त्रेण धनुःप्रेरितबाण इवातिवेगेन । निर्गमसमनन्तरञ्च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति "जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति" निरुक्तस्याष्टादशेऽभिधानात्" ।

पदार्थादर्शे योगार्णवे त्वत्र विशेष उक्तो यथा "कललं चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । शोणितं दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे । घनमांसं च विंशाहे पिण्डीभावोपकल्पितम् । पञ्चविंशतिपूर्णाहे कललमङ्कुरायते । एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्च भूतानि धारयेत् । मासद्वये तु संप्राप्ते शिरा मेदश्च जायते । मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके । कर्णाक्षिनासिकानां च रन्ध्रं मासे तु पञ्चमे । कास्य-

रन्धोदरं षष्ठे वायुरम्बु तु सप्तमे । सर्वाङ्गं सन्धिसम्पूर्णं मासैरष्टभिरिष्यते" ।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेष । "द्रवत्वात् प्रथमे मासे, कललाख्यं प्रजायते । द्वितीये तु घनं पिण्डं, पेश्या त्वा घनमर्बुदम् । पुंस्त्रीनपुंसकानान्तु प्रागवस्था क्रमादिमाः । तृतीये त्वङ्कुरा पञ्च कराङ्घ्रिशिरसा मताः । अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा । विहाय श्मश्रुदन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवान् । एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः सम्मता सताम् । चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि जायते"।

सुश्रुते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चेत्युक्तं यथा "आयुर्वेदशास्त्रेषु सर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्माधर्म्मनिमित्त, तएतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्मा श्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसो सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहित पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः पुरुष इति । स एष कर्म्मपुरुषश्चिकित्साधिकृत " । इत्युपक्रम्य सात्त्विकराजसतामसगुणान् कर्म्मपुरुषस्योक्त्वा पञ्चभूतकार्य्याणि शरीरे दर्शितानि यथा "आन्तरीक्षास्तु शब्द शब्देन्द्रिय सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च । वायव्यास्तु स्पर्श स्पर्शेन्द्रिय सर्व्वचेष्टासमूह सर्व्वशरीरस्पन्दनं लघुता च । तैजसास्तु रूप रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्य्यञ्च । आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्य स्नेहो रेतश्च । पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रिय सर्व्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति । तत्र सत्त्वतमोबहुला आप । तमोबहुला पृथिवीति । श्लोकौ चात्र भवतः । अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वाण्येतानि निर्द्दिशेत् । स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्व्वेषां व्यक्त लक्षणमिष्यते"

तत्र शुक्रशोणितयोर्द्दोषगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोस्तयोर्गर्भहेतुत्वमुक्तं यथा–

"अथात शुक्रशोणितशुद्धिनाम शारीर व्याख्यास्यामः । वातपित्तश्लेष्मकुणपगन्धिग्रन्थिभूतपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतस प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति । तेषु वातवर्णवेदन वातेन । पित्तवर्णवेदन पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा । शोणितवर्णवेदन कुणपगन्ध्यनल्प रक्तेन । ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्याम् । पूतिपूयनिभ पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीण प्रागुक्त पित्तमारुताभ्याम् । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु कुणपगन्धि-ग्रन्थिभूत-पूतिपूय-क्षीण रेतसः कृच्छ्रसाध्याः । मूत्रपुरीषगन्धिरेतसस्त्वसाध्याः साध्यमन्यच्चेति"

तत आर्त्तवदोषगुणादिकमुक्तं तच्च आर्त्तवशब्दे पृ० ८०८ दर्शितम् । "लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशुङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतम क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत्" । "ध्रुवञ्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्व्वकः । ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा । एव जातरूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः । भवन्त्यृणस्य मोक्षारः सुपुत्राः पुत्रिणे हिताः । तत्र तेजोधातु सर्व्ववर्णाना प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भ गौर करोति, पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम् । यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी, तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते । तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्न तेजो जात्यन्ध करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्ष, पित्तानुगतं शुक्लाक्ष, वातानुगत विकृताक्षमिति । भवन्ति चात्र । घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते । विसर्पत्यार्त्तव नार्य्यास्तथा पुसा समागमे । बीजेऽन्तर्व्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ । यमावित्यभिधीयेते धर्म्मेतरपुर सरौ । पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्र प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसशयम् । यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसञ्ज्ञित । स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम् । स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुवत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यक शृणु चापरम् । दृष्ट्वा व्यवायमन्येषा व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्ढक शृणु पञ्चमम् । यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसञ्ज्ञितः । ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता । आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्ढसञ्ज्ञितः ।

अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः । हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् । आहाराचारचेष्टाभिर्य्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृश । यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन । मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते । ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् । आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कललं जायते तस्या वर्जितं

[illegible] । [illegible] ये । गर्भ-स्थे ते स्त्रियाश्चैव येषां पापकृता भृशम् । गर्भो वात-प्रकोपेण दौहृदे वावमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गु-र्मूको मिन्मिण एव च । मातापित्रोस्तु नास्तिक्याद-शुभैश्च पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमा-प्नुयात् । मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति । निःश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽ-धिगच्छति । मातुर्निःश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् । अचिरेण शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । [illegible] स्वभावतः । भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः । कर्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्" ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुग्रहात् परस्परानु-प्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकै-र्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूता-त्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वा-युनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्र-बाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्न-पुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः । अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् । स्फुरद्भुज-कुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षौत्सुक्यपरां चापि वि-द्यादृतुमतीं स्त्रियम् । नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । मासे-नोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत्कृष्णं विग-न्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमान-मसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् । युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला । पुण्यकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगृहीतग-र्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्ण-मुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणम् दिवा-स्वप्नं रात्रिजागरणम् शोकं यानारोहणं भयमुत्कुटासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधा-रणं च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते । तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मानि-लैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्य-ङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्य-क्तो भवति, कस्मात्? तत्स्थानत्वात् तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभि-प्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदया च नारी दौहृदिनी-माचष्टे । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य-वन्तम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र । इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्त-दौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः । अर्थ-वन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्ट-कौशेयभूषणादिषु दौहृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसू-यते । देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्वक्लेशसहं तथा । माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

संयुतम्। वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्। मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्। सृमरात्तु विग्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात्। अतोऽनुक्तेषु या नारी समाध्यायति दौहृदम्। शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति। कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्। यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति। षष्ठे बुद्धिः। सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः। अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजः तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैरृतभागत्वाच्च ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत्। नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमे जायते अतोऽन्यथा विकारी भवति।

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा साऽस्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति। तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति। असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात् प्रभृति सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्। हृदयमिति, कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्। नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः। पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य। मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भवस्य। तत्तु न सम्यक् सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च। तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति। एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः। एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः। तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति।

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्त्वजसात्म्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्यास्यामः। गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि। मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि। शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि। इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि। सत्त्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः। शौर्य्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिस्पन्दश्च पूर्वं च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव, प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति। तद्विपर्य्यये कन्याम्। यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। यस्य मध्ये निम्नं द्रोणीभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूते इति। भवन्ति चात्र। देवताब्राह्मणपरा शौचाचारहिते रता। महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान्। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः। ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्म्माधर्म्मनिमित्तजाः"।

एवं शास्त्रवत्सुश्रुतादिवाक्यैः कायस्य पाञ्चभौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पदार्थादर्शे उक्ता यथा। "अस्थि मांसं त्वचा स्नायू रोम चैव तु पञ्चमम्। एते पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिनात्मिका। लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्जपञ्चमम्। अपां पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः। क्षुधातृष्णाऽऽमय निद्रा आलस्य कान्तिरेव च। उष्णात्मका गुणा एते तेजसः परिकीर्त्तिताः। धावनं गमनं भुक्तिराकुञ्चनप्रसारणे। एते पञ्च गुणा वायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः। रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च। व्योम्नः पञ्च गुणा एते शून्यात्मे शुषिरात्मनि"। तत्राय विशेषः मनुष्यकायस्य पार्थिवत्वं, चन्द्रलोकस्थकायस्याप्यत्वं, सूर्य्यादिलोकस्थकायस्य तैजसत्वं वायुलोककायस्य वायव्यत्वम्, बाहुल्येन तत्तत्कायेषु पृथिव्यादिगुणाधिक्योपलब्धेः। इतरभूतानान्तु उपष्टम्भकतामात्रं तदेतत् गौत०सू० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा।

"पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः" ३अ०२८सू०

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम्। कस्मात्? गुणान्तरोपलब्धेः। गन्धवती पृथिवी, गन्धवच्छरीरम्, अबादीनामगन्धत्वात् तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात् न त्विदमबादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि नि संशय, नाबादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति। पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासो-

र्शोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदनव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः। कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्म्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः” भा०।

“श्रुतिप्रामाण्याच्च” ३ अ० २९ सू०

“सूर्य्यं ते चक्षुर्गच्छतात्” इत्यत्र मन्त्रे “पृथिवीं ते शरीरमिति” श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति “सूर्य्यं ते चक्षुः स्पृणोमि” इत्यत्र मन्त्रान्तरे “पृथिवीं ते शरीरमिति” श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य सृष्टिरभिधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः” वात्स्या० भा०।

सां० सूत्रेषु च “पाञ्चभौतिको देहः” सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्येकीयमतम्। “चातुर्भौतिकमित्येके” सू०। आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम्। एतच्च चार्वाकादिमते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकशब्दे विवृतिः। ‘ऐकभौतिकमित्यपरे” सू०। “पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्युपष्टम्भकमात्राणि। अथवा ऐकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च मनुष्यदेहे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता। चन्द्रादिलोकेषु जलाद्यंशाधिक्येनाप्यत्वादि। हिमकरकलवणादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्” भा०। जरायुजादिदेहानुक्त्वा “सर्व्वेषु पृथिव्युपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्व्ववत्” सू०। सर्व्वेषु स्थावरास्थावरदेहेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् आधिक्यादिभिरुत्कर्षात् अतोऽपि काये पञ्चचतुरादिभूतजत्वव्यपदेशः पूर्व्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः” भा०।

शा० सू० भाष्ययोश्च छा० उ० मांसादीनां पृथिव्यादिकार्य्यत्वमुक्त्वा कायस्य त्रैभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

‘मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च” सू०। “भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपयुज्यमानायाः मांसादि कार्य्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि (छा०) श्रुतिः “अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः” इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः। एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्य्यमवगन्तव्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्य्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति। अत्राह यदि सर्व्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति” किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः इदं तेजः इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्य्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्य्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्य्यं मज्जादि। अत्रोच्यते–

‘वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः” सू०। तुशब्देन नोदितदोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते। अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत्। तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोऽबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते” भा०।

उत्तरपादे च भाष्यकृता देहस्य त्रैभौतिकत्वमुक्तं यथा।

“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्” सू०। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथाहि प्रश्नः “वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति”। निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति “तद्यथा तृणजलायुकेति”। तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैव वात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं

प्रतिपद्यते शुकइव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्या' ताः सर्वाः प्रत्याख्यातव्याः श्रुतिविरोधात् । नन्वदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते ? सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति ।

"त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् तद्व्यपदेशः"सू० । तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेस्तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलभ्यते । नैष दोषः, इतरापेक्षया अपां बाहुल्यं भविष्यति, दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवद्रव्यबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे, कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृति द्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि, कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्" । तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्याभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि पाञ्चभौतिकत्वोक्तेः । यथा

"एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो—यत् किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम्, सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म" उप० श्रु० ।

"स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वशरीरस्थप्राणप्रज्ञात्मान्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्धिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र इन्द्रगुणयोगात् देवराजो वा । एष प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी, यतो मुखादिनिर्भेदद्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः । यत्प्रजो वा एष प्रजापतिरेष एव येऽन्ये तेऽग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नान्नादत्वलक्षणान्येतानि । किञ्चेमानि च क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि सर्पादीनि । इवशब्दोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि इतराणि चेतराणि च द्वैराश्येन निर्दिश्यमानानि । कानि तानि ? उच्यन्ते—अण्डजानि पक्ष्यादीनि । जारुजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि यूकादीनि । उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि । अश्वाः, गावः, मनुष्याः, हस्तिनः । अन्यच्च यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम् । किं तत् ? जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति । यच्च पतत्रि आकाशेन पतनशीलम् । यच्च स्थावरमचलं सर्वं, तदशेषतः प्रज्ञानेत्रम्—प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते अनेन प्राप्यते अनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः । प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्रज्ञानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सन्निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति नेतीति सर्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिसम्बन्धेन सर्वज्ञमीश्वरं च भवति । सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं नियन्तृत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव जगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणं हिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूताग्न्याद्युपाधिमद्देवतादिसंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणस्तदेवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते चानेकधा । एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमित्याद्या स्मृतिः" शाङ्करभाष्यम् ।

कणादमतानुसारिभिस्तु कायस्य पाञ्चादिभौतिकत्वनिराकरणेन एकैकभूतारब्धत्वं व्यवस्थापितं यथा "पृथिव्यादि कार्य्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्" क० सू० । तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियावदन्त्यावयवित्वम् उपाधिभेदं न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावानुपपत्तेः" उपस्कारः । तथा च शरीरत्वम् ...

विजातीयवृत्तित्वे सति चेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं । इत्यत्र पृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्तादिवारणाय सत्यन्तम् । घटत्वादिवारणाय चेष्टावद्वृत्तीति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातीति । मनुष्यत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय मानुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः । वृक्षादावपि चेष्टा अस्त्येव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नक्षतसंरोहणादिकं न स्यात् । कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वात् नृसिंहत्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तेः ।

"इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्त्तुमाह" उपस्कारवृत्तिः ।
"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते" सू०
"यदि गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकमप्येवम् । नन्वस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात् । तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् । एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम्" उ०वृत्तिः
"गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्" सू० ।
"पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथा च न त्र्यात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतत्रयारब्धमपीत्यर्थः । कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलम्भः ? इत्यत आह" वृत्ति । "अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः" सू० "मिथः सम्बद्धानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयवयोर्द्रव्यं प्रत्यसमवायिकारणं संयोगो नेष्यते । तथा च तदुपष्टम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषशरीरम्? इत्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तद्गुणविशेषगुणोपलब्धेः" (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः" उपस्कारवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रतिपेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ६६४पृ० दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं मन्यन्ते तन्मतं तत्रैव निराकृतं तच्च ६६४पृ० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । प्राधान्येन यद्यप्येकभूतारब्धत्वं तथापि कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । प्रागुक्तश्रुतवाक्येन या० वाक्येन प्रत्यक्षेण अवरोहशब्दे ४४०पृ० दर्शितशा० सूत्रभाष्येण पञ्चमाध्यैतरेयश्रुत्या च शुक्रशोणितयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भस्योक्तत्वात् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहारम्भणात् शुक्रशोणितोपादानत्वात् देहस्याप्यत्व शुक्रस्य तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, श्रुतौ "वेत्थ यथा सौम्य । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्तीति" प्रश्ने "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रतिवचने च छा० उ० पुरुषशब्दवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य अम्मयत्वमुक्तम् शुक्रस्य च व्रीह्याद्युपादानकत्वेन पार्थिवत्वमपि "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मनुना प्रागदर्शितेन या० वचनेन च अन्नोपादानकत्वस्योक्त्या च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च भूयस्त्वेन त्र्यात्मकत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" शा० सू० त्र्यात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्चभौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपष्टम्भकतामात्राभिप्राया । श्रुत्या भगवदागमैश्च विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वानुमानं नरशिरःकपालशुचित्वानुमानवत् न प्रसरति । ६६४पृ० दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिशा पाञ्चभौतिकत्ववत् त्रैभौतिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भत उत्पत्तिप्रकारः ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा—
"पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैतज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमारं

जन्मनोऽप्येऽधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म।" उप०

"वैराग्यहेतोरयमेवाविद्याकामकर्मवशात् यज्ञादिकर्म कृत्वा अस्माल्लोकाद्धूमादिक्रमेण चन्द्रमसम्प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणेमं लोकं प्राप्यान्नभूतः पुरुषेऽग्नौ हुतः। तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं संसारी रसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति। तच्चैतद्रेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य, सम्भूतं परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा। तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीरे एव बिभर्त्ति धारयति। तद्रेतो यदा यस्मिन् काले भार्य्या ऋतुमती तस्यां योषाऽग्नौ स्त्रियां सिञ्चति। उपगच्छन्नथ तदेतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता। तस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः।

तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना। तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत् तस्याः आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेव गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव। तस्माद्धेतोरेनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत्। यस्मात् स्तनादि स्वाङ्गवदात्मभूयं गतं तस्मान्न हिनस्ति न बाधते इत्यर्थः। साऽन्तर्वत्नी एतमस्य भर्त्तुरात्मानमत्रात्मन उदरे प्रविष्टं गतं बुद्ध्वा भावयति वर्द्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगञ्च कुर्वती। सा भावयित्री वर्द्धयित्री भर्त्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्रा भवति। न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित् केनचित् सम्बन्ध उपपद्यते। तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन बिभर्त्ति धारयति प्राग्जन्मनः। स पिता अग्र एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्रं जन्मनोऽध्यूर्द्ध्वं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्म्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते। तथा ह्युक्तं "पतिर्जायां प्रविशतीत्यादि" तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति? उच्यते—एषां लोकानां सन्तत्यै अविच्छेदायेत्यर्थः। विच्छिद्येरन् हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्युः ते च पुत्रोत्पादनादिकर्माऽविच्छेदेनैव सन्तता हि प्रबन्धरूपेण वर्त्तन्ते यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्त्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः। तदस्य संसारिणः पुंसः कुमाररूपेण मातुरुदराद्यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः अस्य पितुः" शाङ्करभाष्यम्।

स्थावराणामपि भोगायतनदेहवत्त्वमस्ति। तदेतदुद्भिज्जशब्दे ८०८पृ० उक्तप्रायमपि शा० सू० प्र०भाष्ययोर्व्यक्तं दर्शितं यथा। "न शाब्दबुद्धिनियमो द्रव्यगुणसमवायावधिवनस्पतिलतावीरुदादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्" सू०। "न शब्दमात्रं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु वृक्षादीनामन्त्यसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं मन्तव्यम्। यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्त्रधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः "अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादिरिति"। न शब्दबुद्धिनियम इत्यस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्यमेव व्याख्येयम्। सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम्" भा०। "स्मृतेश्च" सू०। "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः। ननु वृक्षादिष्वेवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह।

"न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः" सू०। "न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य, कुतः? वैशिष्ट्यश्रुतेः, ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः" भा०।

तस्य च यस्य षाड्विध्यं सां० सू० भा० उक्तं यथा। "स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति" भा०। "ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः" सू०। "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरं त्रैविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः। यत ऊष्मजादिषड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः। तत्रोष्मजा दंशमशकादयः। अण्डजाः पक्षिसर्पादयः। जरायुजा मनुष्यादयः। उद्भिज्जा वृक्षादयः। सङ्कल्पजाः सनकादयः। सांसिद्धिका मन्त्रतपआदिसिद्धिजाः। यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादयः इति" भा०।

कणादेन सर्वेषामेव कायस्य योनिजायोनिजत्वभेदेन द्वैविध्यकथनम् तच्च अयोनिजशब्दे ३३७पृ० दर्शितम्। प्रकारान्तरेण कायस्य चातुर्विध्यमुक्तं पा० सू० भा० यथा। "त्रिधा नराणां भस्मान्तं कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः."

सू० त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः। तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति। अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः। अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः। चतुर्थमपि शरीरमाह” भा०।

“न किञ्चिदप्यनुशयिनः” सू०। “विद्यादनुशय द्वेष्यं पश्चात्तापानुतापयोः” इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतत्त्रयविलक्षणमित्यर्थः। यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति” भा०।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सा०सू०भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्” सू०।

“भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथा च रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः। ननु प्राणस्यैवाधिष्ठातृत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह” भा०।

“भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्” सू०। “देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वेवम्। विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य कद्वारेणाप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकवृत्तित्वादिति। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्” भा०।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः। तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनाम्, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः। समष्टिकायस्तु विराट्पदवाच्यः। तस्योत्पत्तिप्रकारः सङ्क्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा।

“स ऐक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्” उपनि०।

“सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे नु अम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् सृजेऽहमिति। एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः। पुरुषं पुरुषप्रकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्याः अमूर्छयत् संमूर्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः” शाङ्क०भा०।

“तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः अक्षिणी निरभिद्येताम्, अक्षिभ्याञ्चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः” उप०।

“तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः। “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत। यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यते एवम्। तस्माच्च निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततो वाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः। तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति। अक्षिणी कर्णौ त्वक्। हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम्। मनोऽन्तःकरणम्। नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानम्। तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते। तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसा उच्यते रेतस आपः इति” भा०।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिं कृत्वा सृष्टदेवतानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

“ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति” उप०।

“ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्- इष्टमासामिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्वो हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति” भा०।

“अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणोभूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्र

भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदय प्राविशत् मृत्युरपानो भूत्वा नाभि प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्" उपनि० ।

"तथास्त्विन्द्रियमुखा प्रतिलभ्य ईश्वरस्य सामर्थ्यमिव बलाधिष्ठिता । अग्निर्वागभिमानी वागेव भूत्वा स्वां योनिमुखं प्राविशत्तथोत्तरार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदित्योऽक्षिणी । दिशः कर्णौ । ओषधिवनस्पतयस्त्वचम् । चन्द्रमा हृदयम् । मृत्युर्नाभिम् । आपः शिश्नं प्राविशन्" भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २स्क० १०अ० उक्तोयथा

"पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः । आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः" ११ ।

"उक्तमेवाध्यात्मादिविभाग प्रपञ्चयन् "यदुताह त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ये" इति प्रतिज्ञात तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वैराज अण्डं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्वा विनिर्गत पृथक् स्थितः इत्यर्थः आत्मन अयन स्थानमन्विच्छन् ततः शुचिः स्वयं अत शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकरूपाः अस्राक्षीत् ससर्ज" ११ श्रीधर ।

"तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः" १२ ।

"अप्सु निवास नारायणनामनिरुक्त्या स्तुवन्ति तेन अप्सु वासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नर तस्माद्भवो यासां ता नारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्व तेन नारायणः स्मृत इति" १२ श्रीधर

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहत सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" १३ ।

"तस्य प्रभावमाह द्रव्यमुपादानं, कर्मादीनि निमित्तानि, जीवो भोक्ता यस्यानुग्रहात् सन्ति कार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः" १३ श्रीधर ।

"एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थित । वीर्यं हिरण्मयं रेतो मायया व्यसृजत् त्रिधा" १४ ।

"योगएव तल्पं शय्या तस्मात् । वीर्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम्" १४ श्रीधर ।

"अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः । अथैकं पौरुषं वीर्य त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु" १५ ।

"तस्यैव प्रपञ्चः अधीत्यादिना" १५ श्रीधर ।

"अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः सहोबलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः" १६ ।

"अन्तःशरीर यआकाश: तस्मात्, क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सत, ओज इन्द्रियशक्ति, सहो-मनःशक्ति, बल-देहशक्ति, ततः सूक्ष्मात्मकात् सूत्रात् प्राणः सूत्रात्मा महान् मुख्यः असु प्राणः सर्वेषाम्" १६ श्रीधर ।

"अनुप्राणन्ति य प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः" १७ ।

"महत्त्वं दर्शयति अन्विति य प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तं प्राणा इन्द्रियाणि अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति, राजानमनु भृत्या इव" १७ श्रीधरः ।

"प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते विभो । पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत" १८ ।

"क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकन्तु विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते च तत अततो भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथम निरभिद्यत विभक्तमभूत्" १८ श्रीधर ।

"मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते" १९ ।

"तालु अधिष्ठान, जिह्वा इन्द्रिय नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एव सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम्" १९ श्रीधरः ।

"विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयो । जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत" २० ।

"विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतएव वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदेवताभीमत्त्वं कर्मणो दर्शयति" २० श्री० ।

"नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति । तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः" २१ ।

"नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति दोधूयमाने आत्मनं प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायां वायुर्देवता गन्धं वहतीति तथा, अनेन गन्धो विषयो दर्शितः घ्राण इन्द्रियं जिघृक्षतः गन्धं स्प्रष्टुमिच्छतः" २१ श्रीधर ।

"यदात्मनि निरालोकमात्मानञ्च दिदृक्षत । निर्भिन्ने अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः" २२ ।

"निरालोकं प्रकाशमशून्यम् आसीदिति शेषः निर्भिन्नमितिवदव्ययीभावः । तदा आत्मानं देहं चकाराद्‌न्यच्च वस्तु दिदृक्षतः अक्षिणी स्थान ज्योतिरादित्यो देवता, चक्षुरिन्द्रिय, ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहोग्रहणम् अनेन रूप विषयो दर्शितः" २२ श्रीधरः ।

"बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः । कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्र गुणग्रहः" २३ ।

"ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधन ग्रहीतुमिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम्" २३ । श्रीधरः

"वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्व्वोष्णशीतताम् । जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहा" २४ ।

"मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आउष्णत्वञ्च ईषदुष्णत्व शीततञ्चेत्यर्थः । यद्यप्युष्णत्वमपत्यगीन्द्रियविषयमेव तथापि तस्य जिघृक्षाभावात् औष्ण्यत्वमित्युक्तं गुर्व्वोति पाठे वकारदेशश्छान्दसः । वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः । तस्यां रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि हस्तेनोत्तोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः २४ । श्रीधर.

"तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणोवृतः" २५ ।

तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्वृतः आवृत्यस्थित कर्त्तरि निष्ठा । कथम्भूतः ? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन । अयमर्थः त्वगिन्द्रियमेव बहिः कण्डूतिसहितं स्पर्शं गृह्णत् रोमशब्देनोच्यते । तत्र महीरुहाणा देवतात्वम् । अन्तर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते तत्र वातो देवता । तथाच तृतीये वक्ष्यति "त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते । निर्भिन्नान्यस्य मर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् । प्राणिनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते" इति । तत्र मर्माणीति मर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुना व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः । बह्वृचश्रुतौ त्वेक एवांशोनिर्दिष्ट "त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति" २५ । श्रीधरः

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया । तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम्" २६ ।

"रुरुहतुः निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभयाश्रयम् आदान कर्म" २६ । श्रीधर

"गतिं जिगीषत पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् । यज्ञैर्या यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः" । २७

"अभिकामिकाम् अभीष्टा विहितामित्यर्थ । यज्ञैर्या सह यज्ञो, विष्णुरेव स्वय तदधिष्ठातृरूपेण स्थित । कर्मभिरिति गत्याख्यकर्मशक्तिरिन्द्रियमुक्तं हव्य क्रियते इति गतिप्राप्यं यज्ञार्थं द्रव्यं विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्व यज्ञादीना दर्शयति" २७ श्रीधरः ।

"निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः । उपस्थ आसीत् कामाना प्रियं तदुभयाश्रयम्" २८ ।

"प्रजा अपत्यम् आनन्दोरतिः अमृत स्वर्गादि तदर्थिन शिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थ इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति शेषम् । तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयम् । कामानां स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम्" २८ श्रीधरः

"उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् । ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रय" २९ ।

"धातुमलं भुक्तान्नादीनाम् असारांश त्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषया" २९ श्री०

"आसिसृप्सोः पुरःपुर्य्या नाभिद्वारमपानतः । तत्रापानस्ततो मृत्युः, पृथक्त्वमुभयाश्रयम्" ३० ।

"पुर्य्या देहात् पुरा देहान्तराणि आसिसृप्सोः सर्वतो गन्तुमिच्छोः, निरभिद्यत इत्यनुषङ्गः । अपानतः अपगच्छत पृथक्त्व मरणं । नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्या हि प्राणापानयोर्बन्धविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम्" ३० । श्री०

"आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः । नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये" ३१ ।

"अन्नपानमादित्सो संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् । अन्त्राणि अन्नसंग्रहकरणम् इन्द्रियस्थानीय, नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोरन्नपानयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणं पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यं, तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्राद्य संग्रहेच्छो कुक्ष्यन्त्रसमुद्रतुष्टय इति चतुष्टयं, पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेक" ३१ श्री०

"निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत । ततो मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः काम एव च" ३२ ।

"निदिध्यासोर्नितरां चिन्तयितुमिच्छोः कामोऽभिलाष हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादय" ३२ श्रीधर ।

"त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातव । भूम्यप्तेजोमयाः सप्त, प्राणोव्योमाम्बुवायुभिः" ३३ ।

कायव्यूह काये वातादीनां धातूनां सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम्। कायस्य वातादीनां विन्यासे "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" पात० सू० "नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात्। वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सप्त सन्ति धातवः-त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्व्वं पूर्व्वमेषां बाह्यमित्येवं विन्यासज्ञानम्" भा० विव०। योगिभिः कर्म्मभोगार्थं कल्पिते कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चिन्तामणौ मुक्तिवादे उक्तं यथा "यत्तु नाऽभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रुतेरन्यथार्थवर्णनं, तन्न स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदानुमापकत्वात्। वामदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्म्मक्षय इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्तत्कायानामुत्पादे वा कायव्यूहसम्भवात्। भोगजननार्थञ्च कर्म्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः। यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनकधर्म्मस्वभावात् तपःप्रभावाद्वा"। एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराणि कायेन्द्रियाणि च निर्म्माय तत्तत्कर्म्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् शा० भा० समर्थितं यथा। "सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः" शा० सू०। "हार्द्दविद्यायां श्रूयते-'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती-त्यादि"। तत्र संशयः-किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुः उत निमित्तान्तरसहितः? इति। तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता यथा लोकेऽस्मदादीनां सङ्कल्पाद् गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसम्पत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति। सङ्कल्पादेवेति तु राजवत् सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरी साधनान्तरसामग्री सुलभाऽस्येत्यपेक्षयोच्यते। न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्य्याप्नुयुरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः-सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादिसमुत्थानमिति। कुतः? तच्छ्रुतेः [illegible] समुत्तिष्ठन्तीत्यादिका" हि श्रुतिः [illegible] त। निमित्तान्तरमपि यदि [illegible] संयो-

पपत्तिः, प्राकृतसङ्कल्पविलक्षणत्वाच्च मुक्तसङ्कल्पस्य" भा०। "अतएव चानन्याधिपतिः" सू० "अतएव चावन्ध्यसङ्कल्पत्वात् अनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः। न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति। श्रुतिश्च तद्दर्शयति "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति" भा०। "अभावं बादरिराह ह्येवम्" सू० "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यत्र श्रुतेर्मनस्तावत् सङ्कल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्य्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते तत्र बादरिस्त्वाचार्य्यः शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते। कस्मात्? एवं ह्याह आम्नायः "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति। यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात्। तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे" भा० "भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्" सू० "जैमिनिस्त्वाचार्य्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते, यतः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति नह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनाञ्जसी स्यात्। यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावविकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्य्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते" भा० "द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः" सू० "बादरायणः पुनराचार्य्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवैचित्र्याच्च, द्वादशाहवत्-यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति" भा० "तन्वभावे सन्ध्यवदुपपद्यते" सू० "यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः एवं ह्येतदुपपद्यते" भा० "भावे जाग्रद्वत्" सू० "भावे पुनस्तन्वोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यन्ते" भा० "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति" सू० "भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधाभावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयन्त्रवत् सृज्यन्ते? किं वा सात्मकानि? अस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा। तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन

रीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येव प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य्ययोगादनेकभावमापद्य सर्व्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः । तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि" । नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैष दोषः एकमनोऽनुवर्त्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया" भा० ।

यथा च परशरीरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा

"बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" पात० सू०

"लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः. तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त" इति व्यासभा० ।

कायसम्पद् स्त्री ६त० । "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पद्" पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्यादौ । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च" पात० सू० । व्याख्यातमिदमैश्वर्य्यशब्दे तच्च १५५१ पृ० दृश्यम् ।

कायस्थ पु० कायेषु सर्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्यामितया स्था—क ७त० । १परमात्मनि मेदि० । यथा च सर्व्वशरीरेषु अधिष्ठातृतयास्य स्थितिस्तथा अन्तर्यामिब्राह्मणे दर्शितं तच्च वाक्य १२०पृ० दर्शितम् । २जातिभेदे करणरूपे ब्रात्यक्षत्रिये करणशब्दे तस्य विवृतिः ।

अथ कायस्थानां शूद्रत्वाशूद्रत्वविषये बहुधा विप्रतिपत्तयः सन्ति अतस्तन्निरूपणाय प्रमाणान्युद्धृत्य मीमांस्यते । "एवं कृत्वाऽर्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् । एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवाहरान् नृपान् । केचित् गह्वरमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुने । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा । भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव! तत् त्वं शंसितुमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महाभाग! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः । तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने! । ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छितम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमहं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्य यदर्थमहमागतः । क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितश्च त्वया विप्र! कायस्थो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रायां क्षत्रियात्ततः । रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्मात् बहिष्कृतः । कायस्थधर्म्मोऽदत्तोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः । तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने । देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् । अत्र क्षात्रधर्म्माद्वहिष्कृतः इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्वंशस्य च क्षत्रियधर्म्मयुद्धोपनयनादिराहित्यप्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानकथनेनोपनयनादिमत्त्व वेदाधिकारित्व च सूचितं तेन केवलयुद्धादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानेन लेखनाधिकारः सूचितः । चित्रगुप्तधर्म्मश्च तदुत्पत्तिसहितः पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे उक्तो यथा—

"अथ ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः । दिव्यरूपः पुमान् बिभ्रत् मसीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः । प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपितः । ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै । भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः । ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते । नाना-

"तदेवम् अधिदैवादिभेदं विभज्य उक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम्, त्वक् स्थूलं चर्म्म, तदुपरिस्थितं सूक्ष्मं, त्वगाद्योऽस्थ्यन्ता दश कश्चाकत्वेन निर्दिष्टाः सप्त ये धातवस्ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहाररूपत्वेन सर्वत्राभावादेवमुक्तम्" २३ श्रीधरः।

"गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः। मनः सर्व्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी" २४।

"गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः। गुणाः शब्दादयः भूतादिरहङ्कारः ततः प्रकर्षेण भवतीति तथा, अहङ्कारकल्पितशोभनस्वभावा न वस्तुतस्तथेत्यर्थः। अत्र हेतुः यतो मनएव सर्व्वविकाराणाम् आत्मा स्वरूपं, बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी। न तु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपञ्चोक्तम्"।

"एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया। मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम्" २५।

"उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सह अष्टभिः" २५ श्री०। विस्तरस्तु विराट्शब्दे दृश्यः।

सूक्ष्मोऽपि द्विविधः आधाराधेयभेदात्। तत्राधारभूतस्य आतिवाहिकस्य तत्स्वरूपादिकं च ६६२ पृ० दर्शितम्। "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकमिति" विष्णु ध०। "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव !। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" विष्णु ध०। "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः। सर्व्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव हि" सा० प्र० भा० धृतवाक्यम्। आधेयकायस्तु तदाश्रितं सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरम् तच्च आतिवाहिकशब्दे ६६२पृ० दर्शितम्। तच्च वेदान्तिमते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तलक्षणम्। साङ्ख्यमते पञ्चप्राणस्थाने पञ्चभूतानीति भेदः आतिवाहिकशब्दे ६६२पृ०विवृतिः। स च प्रथमतः हिरण्यगर्भस्यैवोत्पेदे ततः एव कर्म्मविशेषात् तज्ज्ञापककायोत्पत्तिर्यथोक्तं सा०सू०भा० "ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युः? तत्राह। "व्यक्तिभेदः कर्म्मविशेषात्" सू०। "यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पश्चाद्व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति यथेदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण। तत्र कारणमाह कर्म्मविशेषादिति। जीवान्तराणां भोगहेतुकर्म्मादेरित्यर्थः। अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्म्मभिर्भवतीत्यायातम्। अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिभिरप्युक्तः। यथा मनौ पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्

"तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्। सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व्वभूतानि निर्ममे" इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम्। आत्ममात्रासु चिदंशेषु योजयित्वेत्यर्थः। तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्

"तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः करणैः सह। क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमत" ।

तस्य च सर्व्वकायव्यापित्वेऽपि शास्त्रेऽङ्गुष्ठमात्रतया कल्पनं यथा साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये——

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः"। "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" इति श्रुतिस्मृती न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति। अत आकारस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिध्यति। यथा दीपस्य सर्व्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिसूक्ष्मांशस्य दशोपरि सम्पिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारता तद्वत् लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति"।

तथा च भोगसाधनत्वेन भोगायतनत्वं लिङ्गशरीरस्यैव तदाश्रयत्वात् स्थूलशरीरस्य तथा व्यवहार उपचारात्, तदेतत् सां० प्र० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वाद" सू०। "तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तदाश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्" भा०।

वेदान्तिमते कारणशरीरमप्यस्ति तच्चाविद्यारूपं वेदान्तसारे तच्चोक्तम्। चीयते सञ्चीयते सङ्घातरूपेण चि—कर्म्मणि घञ्। आर्हतमतसिद्धे जीवधर्म्माधर्म्माकाशपुद्गलोपाधिके विद्यमाने १२ सङ्घातभेदे जीवास्तिकाय. धर्मास्तिकायः अधर्म्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः

कायस्थपूर्वजौ । लेखनस्नानविधिना सुस्थकार्यपरायणौ । अस्मिन् संसारपाथोधौ षड्विधाः कायवर्त्तिनः । तत्रस्थ कायविज्ञानात् कायस्थत्वमिहैतयोः । धर्मराजस्य साचिव्य कुर्वतोः शान्तिकर्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्र विचित्रयोः । एकविंशतिभेदेन याभ्यां कायस्थजातयः । इत्युदीर्य्य विधिस्तत्र वचश्चित्रविचित्रयोः । तूष्णीमास ततस्ताभ्यां दृष्टं स्वात्मविचेष्टितम् । अस्माकं केन संस्कारा किंवर्णजा ? वयं विभो ! । तत्रार्थं कथयस्वाद्य भवत्सेवापरायणौ । सूत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुमोद्य पितामहः । भक्तस्योत्तरमुत्कृष्टमवाच प्रहसन्निव । ब्रह्मोवाच । भवन्तावादिकल्पस्य प्रथमे युगनायकं । परमायाश्च शूद्रायामभूतां द्विजवेश्मनि । दासतां दिष्टतः प्राप्तौ परिदास्यवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायत्तौ मिथ स्नेहानुवर्त्तिनौ । द्विजन्मकिङ्करौ तेषां गृहकर्मणि सन्ततम् । चक्रतुः प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । त्वैदिवं सुखमासाद्य यावद्युगचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य देवत्वं ततएवं क्रमेण तु । तनुमहाप्रलये जाते सर्वप्राणिहितेरतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वा भगवद्वपुषि स्थितिः । अधुना सृष्टिसमये मत्तोजन्मापि वामिदम् । धर्माधिकारवपुषौ स्वामिवाक्यमजीवनात् । अत्र वर्णेभ्य उत्कृष्टो ब्राह्मणः सर्वसम्मतः । तस्यानन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः परिरक्षकः । विद्यामजीवनोपायी व्यवहारनयान्वितः । वैश्यो वर्णस्तृतीयः स्याद्वर्णद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्ज्जितसंस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थः शूद्रवर्णः स्याद्वर्णत्रितयसेवकः । अनेकव्यवहारज्ञः क्षत्रियश्च यजश्च । तेषामुत्तमतां यायात् कायस्थोऽक्षरजीवकः । भवन्तौ क्षत्रवर्णस्थौ द्विजन्मानौ महाशयौ । कृतोपवीतिनौ स्यातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्वपुण्यवशोत्कर्षसाध्यसाधनभागिनौ । सर्वज्ञकल्पौ भूयास्तां भगवद्भक्तमानसौ । एवमाश्वास्य भगवान् सर्व्वामरगणान्वितः । अन्तर्दधे तयोरन्तः स्थितः प्रत्यक्षचित्त" ।

"सूत उवाच । अस्मिन् जगति दुःखानि दुर्दान्ताएव भुञ्जते । तस्माद्दुर्नयकर्त्तारो निरयेषु धियाधिमः । दुर्नयं सुनयं वापि सर्वेषां नयवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि तथा लिखतः कर्मसूत्रिणाम् । एतल्लिखनमध्यस्थं कर्मफलं यथातथम् । न न्यूनमधिकं वापि देहारम्भस्य कर्म यत् । जन्मान्तरमकं कर्म जीवानां भावितावुभौ । उपयोग विनाद्येनौ लेखयामासतुः स्वतः । विलोक्य भाविभावायुः संपूर्णं कर्म वा यथा । समानपतितानेव नापरानिति निर्णयः । धर्मराजानुवचनमेकवाक्यमिव प्रियम् । सम्मानयित्वा सुतरां नेत्रभूताविव स्थितौ । षट्कायमतविज्ञान जानीतः कर्मयोगि यत् । कायस्य संज्ञया चित्रविचित्रौ विष्णुवल्लभौ" । "सूत उवाच । एवमाभाष्य मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वचसा छन्दयामास मैत्रसौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिसम्भवाय स्थिति स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरां मुनयो देवमानवाः । परिवारविभूत्यैव स्वसन्तानप्रसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्तु कुरुतां सुतसंस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कन्ये द्वे परमोत्तमे । मरुत्प्रभोः समाधेश्च तनये चात्रजन्मन. । सम्पत्कुलशीले ते कर्त्तव्ये गृहमेधसे । कलत्रे वंशविस्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माणौ प्रणम्य स्वामिनं प्रति । देवादेशप्रमाणं स्यात् इत्युक्त्वास्थिति चक्रतुः । विधिना परिनेतारौ समये भवमोचिते । ततएव समाम्नायहेतवे कृतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्मराजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं प्रार्थयामासतुस्ततः । चित्रोऽप्यथ विचित्रोपि मिथो निश्चित्य साम्प्रतम् । विचित्र ! जगतः कार्य्यं त्वया तत्तद्विधीयताम् । कार्यद्वयन्तु कर्त्तव्यमस्माभिः स्वामिवाक्यजम् । व्यापारोऽपि प्रकर्त्तव्यः कालिकापि हि सेव्यते" इत्युपक्रमे पद्म सं॰पु॰ पातालखण्डे "सुभामा चित्रगुप्तस्य गृहस्वामित्वयोगिनी । भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी सुन्दरस्थिति । उभे अपि समाम्नाते पातिव्रत्यशिरोमणी । देवदत्तं पुरं प्राप्य सुखेनैवानुतिष्ठताम् । परेरिता प्रहृत्तैषा पुरी साऽऽयतमी कृता । चित्रगुप्तेन भामायां तयउत्पादिताः सुताः । उदारशीलाचरिता धर्मराजस्य वल्लभाः । शरीरवेगाः सुदृढाः पितृवत्कार्य्यहेतवः । विचित्रस्य सुताः पञ्च समभूवन् महाशयाः । कलीरः सुषमः हृष्टः सद्मवान् कर्मकस्तभौ । मामिनी कुक्षिजास्तावत्काद्रुगुणशालिनः । तेषान्तु कल्पयामास कश्यपो जातकर्म वै । तदाचरति तत्पूर्वं नाम गर्भादि वैदिकम् । तयोः कुलपतित्वजात् तावत् कश्यपसम्मतः । व्यातेने सकलामोष्टमाशीःशत सन्तर्पैः । एतावेते च सर्वे स्युर्गोत्रिणः कश्यपाभिधा." ।

एवं चित्रगुप्तवंश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रियवदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदन्वयजातानामुपनयनादिलोपात् व्रात्यक्षत्रियत्वम् । व्रात्यानाञ्चाकृतप्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मत्वम्

गोत्राश्च तद्वंश्या कायस्था भुवि सन्ति वै"। भविष्य पुराणे च। दत्तात्रेय उवाच। त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्। उपसगम्य पप्रच्छ भीष्मः शास्त्रभृतां वरः। चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च। सम्भव सङ्कराद्दीनां श्रुतो विस्तरतो मया। कायस्थोत्पत्तयो लोके ख्यातार्थेय महामुने। भूय एव महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः। सुधियः सर्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः। परोपकारनिरताः शर्माण्या ब्राह्मणानां विशेषतः। तामहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने एतन्मे संशयं विप्र। वक्तुमर्हस्यशेषतः। इति पृष्टो मुनिप्राज्ञ गाङ्गेयं प्राह तत्त्वतः। पुलस्त्य उवाच। शृणु गाङ्गेय। वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्। न श्रुतं यत् त्वया पूर्व्वं तन्मे कथयतः शृणु। येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा। उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्प्यते। अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः। यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो। मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा। ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः। द्विपदं षट्पदाद्दीश्च प्लवङ्गमसरीसृपान्। एककालेऽसृजत् सर्व्वं चन्द्रसूर्य्यग्रहांस्तथा। एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत। उवाच तं सुत ज्येष्ठ कश्यपं चातितेजसम्। प्रतियत्नेन भो पुत्र। जगत्पालय सुव्रत!। इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं ऋषिसम्भवदेहकम्। ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे" "दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च। समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयस्य शान्तमानसः। तत्र समाहितमतेर्यद्भूतं तद्वदामि ते। तच्छरीरान्महाबाहु श्यामः कमललोचनः। कम्बुग्रीवो गूढशिरा पूर्णचन्द्रनिभाननः। लेखनीच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसंयुतः। निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः। उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः। त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय। स ददर्श पितामहः। अधऊर्द्ध्वं निरीक्ष्याथ पुरुषञ्चाग्रतः स्थितम्। नामधेयं हि मे तात। वक्तुमर्हसि तत् परम्। यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् त्वं मामनुशासय। पुलस्त्य उवाच। इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्। प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः। स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरः। मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः। चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि। धर्म्माधर्म्मविवेकार्थं धर्म्मराजपुरे सदा। स्थितिर्भवतु ते वत्स। ममाज्ञां प्राप्य निश्चलाम्। क्षत्रवर्णोचितो धर्म्मः पालनीयो यथाविधि। प्रजाः सृजस्व भो पुत्र। भुवि भारसमन्विताः। तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत"। "पुलस्त्य उवाच। चित्रगुप्तान्वये जाता शृणु तान् कथयामि ते। श्रीमद्रा नागरा गौरा श्रीवत्साश्चैव माथुराः। अहिफणा सौरसेना शैवसेनास्तथैव च। वर्णा वर्णद्वयश्चैव अम्बष्ठाद्याश्च सत्तम। शृणु तेषाञ्च कर्म्माणि कुरुवंशविवर्द्धन। पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महीतले। धर्म्माधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः। भूस्थान् बोधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम्। पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम्। वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम्। प्रजाभ्यः करमादाय धर्म्माधर्म्मविलोकनम्। कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया। या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डी चण्डप्रमर्द्दिनी। तस्यास्तु पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः। स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा। भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभिः। भवन्तः सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा सा तु चण्डिका। तन्मोक्ता न सुरा पेया या न पेया द्विजातिभिः। वैष्णवं धर्म्ममाश्रित्य महाक्यं प्रतिपालय। कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकहृदयहिताय वै। अनुशास्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ। धर्म्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह। अथ भीष्म। सन्तत्या कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः। ये दृष्टास्ते मयाख्याताः सवादं शृणु चापरम्"।

पद्मपु० पातालखण्डे सूतं प्रति शौनकाद्युक्तिः। "श्रोतुमिच्छामहे त्वत्तः श्रेयांस प्रेमसंश्रय। पुराणसंहितामेतां कायस्थस्थितिलक्षणाम्। को हेतुस्तस्य चोत्पत्तौ किंविधं कर्म्म कीदृशम्। किं वर्णः कास्ति कश्चित् कार्य्यमादाय को हि सः। किंकुलीनः किमाचारः किंगोत्रः कस्य चान्वयः। एतद्विस्तरशो ब्रूहि कायस्थकथासमम्। सूत उवाच। इदमद्भुतमाख्यानं कायस्थस्थितिलक्षणम्। कथयामि महाभागा भगवद्गुणकीर्त्तने। विचित्रो जगतां हेतुर्भगवच्छ्रद्दाश्रय। तस्योद्भवोऽपि वैचित्रो जगत कृतवान् विधिः। चित्रोविचित्र इति तत् विश्रुतौ ताघुभावपि। धर्म्मराजस्य सचिवौ दत्तावस्य तु वेधसा। असतां दण्डनेतारौ न्यायनीतिविचक्षणौ। यथार्थवादिनौ ख्याता शान्तिकर्म्माणि तावुभौ। कायस्थवंशया ख्यातौ सर्व-

निवर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादक कारकसंज्ञं भवतीति वार्त्तिकोक्तेश्च। द्रव्यस्य स्वतस्तथात्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम्। ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा "स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति"। शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारइत्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्वेषां कर्त्तृत्वेऽपि स्वस्वावान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा" "निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति। तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितो यथा—"कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलेनोद्देश्यत्वरूपव्यापारश्च कर्म्मणः, कर्त्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति" तत्र करणाधारकर्म्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्विना क्रियानुपपत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन करणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेति"।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्म्मकर्त्तृभेदात्। एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" इत्युक्तेरुत्तरोत्तरप्राबल्यं तदुक्तं हरिणा—"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति। गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसक्तौ तु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् कार्य्यस्य प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्जायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्य्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यति। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यथा गुणे तथा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते" इति अतः स्थित्वाऽन्नेन गच्छतीत्येव प्रयोगः।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुबर्थे तन्त्र हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं मुख्यम्। तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वगौणम्। तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात्। यथा च तस्यान्वयः तथा शब्द॰प्रका॰ तथा दर्शितं यथा "कारकार्थेतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते। धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्। इत्त्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वये प्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम्। वृक्षात् पतति, व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति, शुक्तौ भासत इत्यादौ, ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्रत्यपञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते। यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाया प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपानुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीवलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्यप्रयोगात् इयतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तद्बोधिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव "क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्त्तृकर्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यते" इति शाब्दिकाः स्मरन्ति"। "कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः" "कारकं प्रथमोक्तिः" इति च भर्त्तृहरिः। ४कर्त्तृमात्रे त्रि॰ मेदि॰। "दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः" गीता। जगतां कारकः कृष्णः" बोपदेवः तुमर्थे ण्वुल्। ५कर्त्तुमित्यर्थे। तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी अतोघटं कारको व्रजतीव प्रयोगः। "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" पा॰ इत्यधिकारे तस्य विधानेनतदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात्।

इदानीन्तनानाम् यद्यपि व्रात्यक्षत्रियाणां क्षत्रियतुल्याशौचभागित्वमुचितं तथापि मनुना "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः सु' क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च" इति शूद्रत्वप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य वेदानध्ययनस्य च हेतुताया उक्तेः इदानीन्तनानामुभयासद्भावेन वृषलधर्मत्वप्राप्त्या अकृतप्रायश्चित्तक्षत्रियाणामुपनयनादिराहित्येन शूद्रधर्म्मप्राप्त्या मासाशौचव्यवहारो नानुपपन्नः । रघुनन्दनेन महानन्दिप्रभृतिक्षत्रियाणामपि कलौ शूद्रत्वस्योक्तेः शूद्रतुल्यतया मासाशौचव्यवहारस्य युक्तत्वात् गतानुगतिकन्यायादेव तथा चार इत्यनुमीयते । व्रात्यप्रायश्चित्तञ्च मिता० आपस्तम्बेनोक्तं यथा "यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपनयनं तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्"। एतेषाञ्च बहुकालावधिव्रात्यत्व, यतो मनुना "झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यात् निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च" इति व्रात्यक्षत्रादेव तेषामुत्पत्तेरुक्तेः बहुकालपतितसावित्रीकस्यापि प्रागुक्तापस्तम्बवचनेन प्रायश्चित्तस्य विधानात् तथा प्रायश्चित्ताचरणे च उपनयनाद्यधिकारिता भवितुमर्हत्येव किन्तु वर्णसङ्करजातिभेदरूपकरणस्य न तथात्व तन्निर्णयस्य वंशपरम्परास्मृत्यभावे दुर्घटएव "शूद्रवद्वर्णसङ्कराः" इति स्मृते तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्, तेषा मासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदन्येषामपि व्रात्यक्षत्रियरूपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते ।

करणशब्दे उदा० । तज्जातिस्त्रिया सयोगोपधत्वात् टाप् पुंयोगे तु ङीष् । कायस्तिष्ठत्यनया स्था—करणे घञर्थे क ६त० टाप् । २हरीतक्यां मेदि० ४धात्रीवृक्षे जटा० ५काकोल्यां भरतः ६एलाद्वये ७तुलस्याञ्च राजनि० ।

कायस्थैर्य्य न० ६त० । रसायनादिना देहपिण्डस्य स्थिरतायाम् कायस्य बहुकालस्थायितायाम् साधनञ्च सर्व्व० सं० । "अपरे माहेश्वरा परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्य्ये सर्व्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्य्योपाय पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते" इत्युपक्रम्य दर्शित रसेश्वरशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

कायाकाशसम्बन्धसंयम पु० पात० सूत्रोक्ते संयमभेदे । स च पात० सूत्रादौ फलसहितोदर्शितो यथा "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेराकाशगमनम्" पात० सू० ऐश्वर्य्यशब्दे १५८८ पृ० विवृतमिदम् ।

कायिक त्रि० कायेन निर्वृत्तं ठक् । देहनिर्वृत्ते पुण्यपापादौ कर्म्मणि । "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ति०त०दशविधपापकीर्त्तने वाक्यो० । "मनसा तु कृतं कर्म मनसैवोपभुज्यते । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम्" मा०भा०वृता स्मृतिः ।

कायिका स्त्री कायेन तद्व्यापारेण निर्वृत्ता ठक् । १ बलीवर्दादिकायपरिश्रमसाध्ये वृद्धिभेदे । "दोहवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता" व्यासः । मूलधनाविरोधेन प्रत्यहमधमर्णदेयपणपादादिरूपायां २वृद्धौ च । "कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादाद्या तु कायिका" नारदः । ऋणादानशब्दे विवृतिः ।

कार पु० कृ—कृतौ घञ् । १क्रियायाम् २यत्ने "सकारनानारकासा" इत्यादि माघ ।"सकाराः सयत्नाः सोत्साहा" मल्लि० करणे घञ् । ३वधे । कस्य सुखस्यारं प्राप्तिर्यत्र । ४रतौ विश्वः कॄ—हिंसायां भावे घञ् । ५वधे धातूनामनेकार्थत्वात् ६निश्चये । कर्मणि घञ् । ७ पूजोपहारे बलौ । कं सुखमन्यत्वनेन ऋ—करणे घञ् ६त० । ८ पत्यौ कं सुखं सिद्धं तिष्ठच्छति कर्त्तरि अच् । ०१० यतिरूपे प्रव्रज्याश्रिते चतुर्थाश्रमे च शब्दरत्ना० कं जलं निमन्त्र्य ऋच्छति अच् । ११हिमाचले मेदि० । करकायां भवम् अण् वृमो० कलोपः । १२करकाजे जले न० सुश्रुतः । "तत्र त्वान्तरीक्ष चतुर्विधं तद्यथा धारं कारं तौषारं हैमञ्चेति" सुश्रुते कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः समुचितः ककारलोपः लिपिकरप्रमादात् इति बोध्यम् । कर्मण्युपपदे कृ—अण् । चर्मकार कुम्भकार इत्यादौ तत्तत्कर्मकारके त्रि० । स्त्रियां टाप्, बोपदेवमते कर्मणि अण् भिन्नात् ईप् इति भेदः ।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशान् कृ—ण्वुल् । १कर्त्तृत्वादिसंज्ञाप्रयोजके कर्म्मणि—क्रियायाम् । "कारके" पा० । कर्त्तृत्वादिव्यपदेशकारिण्यां क्रियायामित्यर्थः । करोति क्रिया निष्पादयति कृ—ण्वुल् । २क्रियानिष्पादकेषु कर्त्तृकर्मादिषु कारकसंज्ञान्वितेषु न० तेषाञ्च क्रियायामेवान्वय "सम्बोधनान्तं कत्वोर्या कारकं प्रथमो" भवति । धातुसम्बन्धाधिकारविहितमधमसमञ् । तथा यस्य च भावेन, भवो चेत्तुटितं इदम् । अन्यथाकारकस्य क्रियथैवावधार्यताम्" इति हयुक्तेः । वैयाकरणभूषणकारमते कारकत्वप्रातिक शब्दाभिरकेऽवाभिदर्शित यथा "तत्र कारकत्वं नाम क्रियाजनकत्वम्रिमपत्वं करोति क्रिया

निवर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादक कारकसंज्ञं भवतीति वार्त्तिकोक्तेश्च। द्रव्यस्य स्वतस्तथात्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम्। तत्तत्रान्वयव्यतिरेकस्यत्वात् शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा "स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति"। शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारादव्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्व्वेषां कर्त्तृत्वेऽपि स्वस्वावान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा "निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति। तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितो यथा—"कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलेनोद्देश्यत्वरूपव्यापारश्च कर्म्मणः, कर्त्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति" तत्र करणाधारकर्म्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्विना क्रियानुपपत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन करणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेति"।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्म्मकर्त्तृभेदात्। एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" इत्युक्तेरुत्तरोत्तरमावल्यं तदुक्तं हरिणा—"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति। गुणप्रधानक्रिययोरेकाश्रयत्वे द्रव्ये उभयशक्तिप्रसक्तौ तु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् कार्य्यस्य प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्ज्ञायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्य्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यति। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते" इति अतः स्थित्वाऽन्नेन गच्छतीत्येव प्रयोगः।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुबर्थे तन्त्र हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं मुख्यम्। तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वगौणम्। तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात्। यथा च तदन्वयः तथा शब्द०प्रका० तथा दर्शितं यथा

"कारकार्थेतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते। धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्। इच्छा कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यच्छब्दोपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वये प्रकारीभूय भासते य सुबर्थः स तच्छब्दोपस्थाप्यतादृशक्रियाया कारकम्। वृक्षात् पतति, व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति, शुक्तौ भासत इत्यादौ, ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तच्छब्दोपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्रत्यपञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते। यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाया प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपाद्युपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीवलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकपाचकइत्यादिकास्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्यप्रयोगात् इयतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तद्दर्शिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव "क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्त्टकर्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यत" इति शाब्दिकाः स्मरन्ति"।

"कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः" "कारकं प्रथमोक्तिः" इति च भर्त्तृहरिः। ४कर्त्तृमात्रे त्रि० मेदि०। "दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः" गीता। जगता कारकः कृष्णः" वोपदेव- तुमर्थे ण्वुल्। ५कर्त्तुमित्यर्थे। तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी अतोघटं कारको व्रजतीत्येव प्रयोगः। "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेनतदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात्।

करकायाइदं तत्र भवं वा अण्। ६करकासम्बन्धिनि त्रि०। ७तच्छिष्यन्दिजले न० राजनि० दक्षप्रभृ स्त्री ङीप्। तल्लक्षणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “दिव्यवायग्नि-संयोगात् संहृताः खात् पतन्ति याः। पाषाणखण्ड-वच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः। करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम्। दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्”। [२८८४० पृ० विवृतिः

कारकदीपक न० दीपकरूपार्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे

कारकविभक्ति: स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः। व्याकरणोक्ते कर्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवृतिः। “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति” व्या०प०।

कारकर त्रि० कारं करोति कृ–ट। क्रियाकारके दासादौ।

कारकुक्षीय पु० शाल्वदेशे हेम० तत्र भव अण् बहुषु तस्य लुक्। तद्देशवासिजनेषु बहुव०।

कारज त्रि०। कारात् क्रियातो जायते जन–ड। १क्रियाजन्ये करेनुशावके करिणे नखे भवं तस्येदं वा अण्। २नखभवे ३नखसम्बन्धिनि च त्रि०।

कारञ्ज त्रि० करञ्जस्य तत्फलस्येदम् अण्। करञ्जफलतैलादौ तत्तैलगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा। निम्बातसीत्युपक्रमे “करञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति”।

कारण न० कारयति क्रियां निर्वर्त्तनाय प्रवर्त्तयति कृ–णिच्–ल्यु। १क्रियानिष्पादके हेतौ २उद्देश्ये ३देहे ४इन्द्रिये। कृ–वधे स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। ५वधे मेदि०। ६करवाद्यभेदे। करणएव कारणः। ७कायस्थे पु०। करणमेव स्वार्थे अण्। ८साधने ९कर्मणि। १०गीतभेदे रत्नकोषः। न्यायमते कारणत्वलक्षणभेदादिकं भाषा० मुक्तावल्योर्दर्शितं यथा।

“पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्” भाषा०।

पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः। अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवं परममहत्परिमाणम् अतीन्द्रियसामान्य विशेषाश्चेति बोध्यम्। इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण। मानसप्रत्यक्षे आत्मसुखस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं कालादेर्बोध्य तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये तत्र ज्ञानातिरिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्यैरुक्तत्वात्” मुक्ता०।

“अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्त्तिता। कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम्। समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्। एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्”। यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत्। तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्” भाषा०।

ननु कारणत्वं किम्? अत आह अन्यथेति। तस्य-कारणत्वस्य। तत्र-समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः। अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्य्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः। इत्थञ्च कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम् आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः” मुक्ता०।

कारणतायाश्चैवं प्रमाणं च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा

“अन्वयव्यतिरेकाविनाभावनियामकाविति नहि पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते, भविष्यति, वर्त्तमाने–प्यनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात्। ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते

व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः, विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवं विधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः१ कारणोपलम्भे२ सति उपलम्भः ३उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात्४ अनुपलम्भः५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते"।

कारणत्वञ्च नियतपूर्व्वसत्त्वं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते। तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृत यथा

"ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्याप्यन्यदापि प्रसङ्गः, नकार्य्यस्याद्यसत्ताक्षणवदन्यदापि सामग्रीसत्ताऽविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म?। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात्। तर्हि ममापि कालान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं, तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः। तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेषः। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्, तत्काल इत्याकलय। तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेत् रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च "अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः"। तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा सविशिष्टे सदृत्तिरसत साश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च यस्मिन् सदृत्तिव्यतिरेकवत् सविशिष्टे सदृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्सत्ताविशिष्टत्वाभ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैव कारणमसत्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवेशने चापर्य्यवसानमेव। न च सत्ताभेदादानन्त्यमप्येवमपि पादप्रसारिका निस्तराय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमनिबन्धनलिङ्गं प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वहानिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम्। न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्पृहा, भिन्नासप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानपदेऽभिषिक्ता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्येत। मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्धर्मिणीं कारणतां कथमनुगमयितासि?। किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न त्यजन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नित्योऽपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्व नियतपूर्व्वसत्ता हि कारणतासामान्ये इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतोमभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतैव? अन्यथा कालावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तरसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं, पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् असत्ताऽविशेषात्। असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात्। सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभावस्याभावाभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात्। अन्वयोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन "आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्ज्जितमोदकाः। रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते। सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्य्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्यकार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे चाऽविशेषस्य पूर्व्ववदापत्तेः तस्मात् "पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा"। आस्तां प्रतिबन्दिप्रपञ्चः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयम्? प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमादिति चेन्न इदमनुगतनियतं प्राक् सदिति वक्तुं विशेषात्। भ्रान्त्यैवं-

बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न वाङ्मया हि धिया नि-
र्वचनादिकमात्रुभाषमनिर्व्याख्यया वस्तुसत्त्वमिचयचे, ताह-
स्य च विषयोक्तस्य ममापि कारणतानियमः, केवलं तत्
परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तिकल्पनेन न
तत एव सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः"।

तत्र हेतौ "पञ्चैमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध
मे" गीता। "न लिङ्गं धर्मकारणम्" मनुः। उद्देश्ये
"तस्यागमनकारणम्" रघु। फलस्य कारणत्वञ्च
इच्छाद्वारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात्
सर्वोऽपि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्त्तमानो दृश्यते
इति तस्य तथात्वम्। कारणमस्त्यस्य अर्श॰ अच्।
१०उत्तरभेदे उत्तरशब्दे विवृतिः। "मिथ्योत्तरे पूर्व्व-
वादे कारणे प्रतिवादिनि" मिता॰ स्मृतिः। भावे तल्
कारणता स्त्री। त्व कारणत्व न॰ कारणभावे "एक कार-
णतां गत" कुमा॰। "कारणत्वं भवेत्तस्य" भाषा॰।

कारणकारण न॰ ६त॰। अन्यथासिद्धपदार्थभेदे यथा
कुलालः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकं घट
प्रत्यन्यथासिद्धं। व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्य-
थासिद्धिः। यथा कुठारादीनां, ते हि छेदनक्रियाकारण-
च्छेद्यसंयोगजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्याप्तिज्ञानस्य
अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, चक्षुरादीनां प्रत्यक्षजनक-
विषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथा-
सिद्धिः। "नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः"
इत्युक्तेः २परमेश्वरे च सहि सर्वेषां निमित्तोपादान-
कारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, ३प्रयोजके-
कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमस्त्येवेति नैया-
यिकादयः।

कारणगुण पु॰ ६त॰। उपादानकारणस्य गुणे "कारणगुणाः
कार्य्यगुणानारभन्ते" इति न्यायम॰। यथा तन्त्वादिरूपो-
पादानगुणाः शुक्लादयः, कार्य्यस्य पटस्य शुक्लगुणारम्भका
भवन्ति न वैपरीत्येनेति आकरे स्थितम्।

कारणगुणोद्भव पु॰ कारणगुणात् उद्भवोऽस्य। उपादानकारण-
गुणेनोपपन्ने गुणभेदे। ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा।
"अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेह-
वेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्। स्थितिस्थापक इत्येते
स्युः कारणगुणोद्भवाः"। स्पर्शान्ताः। रूपरसगन्धस्पर्शाः -
घटादौ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्व्वकत्वाभावात्
अपाकजा इत्युक्तम्। तथाविधं अपाकजमिति। "स्पर्शा-
न्तास्त्वपाकजाः द्रवत्वं ..." ... एकपृथक्त्वेऽस्य तत्वञ्च
प्रत्येकसमवायात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च पाकजम्, पृथक्त्वपदेन
चैकपृथक्त्वं पाकजम्" मुक्ता॰। [विवृतिः।

कारणमाला स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ॰

कारणशरीर न॰ कारणरूपं शरीरम्। वेदान्तिमते अज्ञान-
रूपे शरीरे। वेदान्तसारे तद्वृत्तिः दृश्या।

कारणा स्त्री कृ-हिंसायां स्वार्थे णिच्-भावे युच्। १तीव्र-
वेदनायाम् अमरः। कृ-णिच्-युच्। २प्रेरणायाम्

कारणिक त्रि॰ कारणेचरति ठक्। कारणेन विचारके १परी-
क्षके अमर। करणस्येदम् वाच्या॰ ठञ् लिङ् वा।
२करणसम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ठञि ञित्त्वात् ङीप्
लिङ इदन्तारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेदः।

कारणोत्तर न॰ कारणेन उत्तरम्। व्यवहारेषु वाद्युपन्यस्तं
वस्तु सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलताबाधककारणकथन-
रूपे उत्तरभेदे, यथा अयं मत्र मे धारयतीत्यभियोगे सत्यं
गृहीतं किन्तु शोधितम्, इयं भूमिर्मदीयानेन भुज्यते
इत्यभियोगे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन क्रयादिना वा
इदानीं ममेत्युत्तरम्। उत्तरशब्दे १०८०पृ॰ विवृतिः।

कारण्डव पु स्त्री रम-ड तस्य नेत्वम् रण्डः ईषत् रण्डः का-
रण्डः तं वाति वा-क करण्डस्येदं कारण्डं तदा-
कारं वाति वा-क वा। हंसभेदे "हंसकारण्डवोद्भूताः
कारण्डवाभिरुताश्चया" भा॰ व॰२८८॰। स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष्। अस्य अजिरादि॰ पाठात् मतौ संज्ञायामपि
न दीर्घः कारण्डवती नदीविशेषः। "हंसकारण्डवाकीर्ण-
चक्रवाककुररकादम्बकारण्डवेत्युपक्रमे" ध्रुवा चक्रवाकिनः"
इति उक्तत्वे तस्य ध्रुवत्वं चक्रवाकित्वञ्चोक्तम्।

कारण्डव्यूह पु॰ बौद्धभेदे त्रिका॰ २बौद्धशास्त्रविशेषे च।

कारन्धम पु॰ करन्धमस्यापत्यं त्रिका॰ अण्। १करन्धमनृपस्या-
पत्ये अविक्षिन्नाम्नि नृपे तद्वृत्तान्तादि "एतस्मात्, कार-
न्धमात्मजः। विश्रुतः करन्धमः। तस्य कारन्धमः सुत।
स्तेनाविक्षिदभवत्। इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुर-
शत्रवः। तस्य सर्व्वे महीपालाः वर्त्तन्ते स्म वशे तदा।
न हि कश्चादृशस्तेषां कुलेन च बलेन च। अविक्षिन्नाम
धर्म्मात्मा शौर्य्येणेन्द्रसमोऽभवत्" इत्युपक्रमे "तस्य पुत्रोऽति-
धर्म्मात्मा पितरं गुणवत्तया। मरुत्तोनाम स्वर्गे चक्रवर्त्ती
महायशाः" भा॰ आश्व॰ ४ अ॰ उक्तम्। २ओजायनेऽच्।
करन्धमपौत्रे अविक्षित्पुत्रे २मरुत्ते नृपे च। "सर्व्वं
मेघे मरुत्तस्य" इत्युपक्रमे "यदि गम्यते पार्थ ! इत्यु

"कारन्धमं नृपम्" तत्रैव २ख० भवत्तस्य कारन्धममिति विशेषणात् । तस्येदमण् । ३नारीतीर्थभेदे न० तत्तीर्थ-प्रादुर्भावादि भा० आ० २१७,१८अ० । यथा

"ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः । वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः । आचीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः । अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् । कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः । विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः । दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः । तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा ऊचुः । ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन! । वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्य्यमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः । ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् । विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तपः । अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् । जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः । उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्जुनेन यशस्विना । बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता । दीप्यमाना श्रिया राजन् ! दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वासि जलेचरी । किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा? । वर्गौवाच । अप्सरास्मि महाबाहो! देवारण्यविहारिणी । इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल! । मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः । ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् । ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् । तस्य वै तपसा राजन्! तद्वनं तेजसा वृतम् । आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं व्यकाशयत् । तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतमुत्तमम् । अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया । अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता । यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत! । गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् । स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर! कथञ्चन । नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले । सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ! । ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः । वर्गौवाच । ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भारतसत्तम! । अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् । रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज! । एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन! । यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः । अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः । तस्माद्धर्म्मेण वर्द्धस्व नास्मान् हिंसितुमर्हसि । सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् । शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम् । शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात् त्वं क्षन्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत् । प्रसादं कृतवान् वीर! रविसोमसमप्रभ! । ब्राह्मण उवाच । शतं शतसहस्रन्तु सर्वमक्षय्यवाचकम् । परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम् । यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषसत्तमः । तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ । अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन । तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह । नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् । वर्गौवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशाद् दुःखिताः । क्व नु नाम? वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् । समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुनः । ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत! । दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् । संप्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् । अभिवाद्य च तं पार्थ! स्थिताः स्म व्रीडिताननाः । स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै । पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम् । तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः । मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः । तस्य सर्व्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिता का त्वयाकृतम् । एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः । कुरु कर्म्म शुभं वीर! एताः शापाद्विमोचय । वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्व्वा एव विशाम्पते! । तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ।

उत्थाय च जलात्तस्मात् प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् । ताश्चाप्सरसो राजपुत्रस्ततस्ता यथा पुरा । तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुम् । चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं तदा मणिपुरं ययौ" ।

कारन्धमिन् पु० स्त्री कारण्ड कारकं धमति ध्मा-इनि घृमो० । १कांस्यकारे स्त्रियां ङीप् । २धातुवादरते च मेदि० ।

कारपचव पु० देशभेदे । "अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारपचवं प्रति" कात्या०श्रौ०२४।६।१० "कारपचवो देशभेदस्तन्मध्ये यमुना वर्त्तते तां कारपचवदेशस्थां यमुनां प्राप्य तत्रावभृथमभ्यवयन्ति" म० व्या० ।

कारभ त्रि० करभस्येदम् अण् । करभसम्बन्धिनि मूत्रादौ "अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्" सुश्रुतः ।

कारभू स्त्री करणवकारः तस्य भूः । राजपाद्यकरपङ्कभूमौ ।

कारमिहिका स्त्री कारं जलसम्बन्धं मेहति मिह-सेके ण्वुल् ततः स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कर्पूरे राजनि० ।

कारम्भा स्त्री० ईषत् रम्भा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृक्षे अम० ।

कारयिष्णु त्रि० कृ-णिच्-इष्णुच् । कारयितरि ।

कारव पु० स्त्री कौति रवोऽस्य । काके त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कारवल्ली स्त्री कुत्सितश्चारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेल्ले (करेला) । कारवान् कर्मयुक्तः सन् छोवते छो-क्विप् । २काण्डीरे काण्डधरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कारं वाति वा कके जलोपलक्षितवर्णाकारे रवोऽस्य कारवीमयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्, कृ हिंसायां स्वार्थे णिच्-क्विप् का तमरति अण् वा गौरा० ङीप् । १शतपुष्पायाम्, (मौरी) २रुद्रजटायाम्, ३मयूरशिखालतायाम् । ४कारवेल्ले, (करेला) ५त्वक्पत्रायाम् (तेजपात) ६कृष्णजीरके च । ७क्षुद्रकारवेल्ले अमरः राजनि० ८काकयोषिति च ।

कारवीरेय त्रि० करवीरेण निर्वृत्तादि करवीर+चतुरर्थ्यां सख्या० ढञ् । करवीरनिर्वृत्तादौ ।

कारवेल्ल पु० कारेण शातगत्या वेल्लति वेल्ल-चालने अच् । १लताभेदे (करेला) २तत्फले न० । "कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् । ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन् हरेत्" भावप्र० । स्वार्थे क कारवेल्लकोऽप्यत्रैव अल्पार्थे ङीप् । २क्षुद्रकारवेल्ले (उच्छा) । अमरः । कारवेल्लिका "तद्यथा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः । कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं हिङ्गुमर्द्दितम् । भर्ज्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम्" भावप्र० । "विदलितमवनीतं कारवेल्लीकठोरं पुनरपितमिव तैलं भावितं रामठेन । रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णं सुललितरवनाथं लोकताममातनोति" पाकशा० । कारवेल्लीफलं भेदि लघु तिक्तं सुशीतलम् । पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेदःकृमीन् हरेत्" वैद्यकम् । स्वार्थे क कारवेल्लिकाप्यत्र स्त्री ।

कारस्कर कारं वधं करोति कृ-हेत्वादौ ट वृक्षे नि० सुट् । विषतिन्दौ किम्पाकवृक्षे राजनि० दावादौ न सुट् ।

कारस्कराटिका स्त्री कारस्करं इव अटति अट-ण्वुल् । कर्णजलौकायाम् । त्रिका० ।

कारा स्त्री कृ-हिंसायां भिदा० भावे अङ् "ऋदृशोऽङि" पा० गुणः "कारावन्धने" पा०ग० दीर्घनिर्देशात् दीर्घः । १बन्धने मेदि० २पीडायां त्रिका० पा०ग० बन्धनयन्त्रस्य बन्धनाधारपरत्वे ३बन्धनागारे अमरः । कुत्सितश्चरति चर-अच् कोः का । ४दूत्याम् ५प्रसेवके । ६स्वर्णकारिकायाश्च मेदि० । ७शब्दे च । काराधुनी ।

कारागार न० काराया बन्धनस्यागारं स्थानम् बन्धनागारे (जेलखाना) "रिपुं कारागारं कलयति च न बोधिंकलया" कर्पूरस्तवः । कारास्थानादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त त्रि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कयेदी) बन्धनागारस्थे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लक्ष्मणात्मजाङ्गदचन्द्रकेतू राज्यमासीत् "अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ । शासनात् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ" रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति अवरबलाशत्वेन आ+रा-ण्वुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दं तस्याधुनी उत्पादयित्री । शब्दनिष्पादके मर्द्दलादौ । "अगस्त्योनरां नजु प्रसवं काराधुनीव" ऋ० १,१८०,४ । "कारा शब्दः" भा० ।

कारि स्त्री कृ- भावे प्रश्नाख्यानविषये इञ् । प्रश्नाख्यानविषये १क्रियायाम् । "कां कारिमकार्षीः ? सर्वां कारिमकार्षम्" इत्यादि । कृ-कर्त्तरि शिल्पिनि इञ् । २शिल्पिनि त्रि० ।

कारिका स्त्री कृ-भावे ण्वुल् । १क्रियायाम् । "कारिकायाश्चोपसंख्यानम्" वार्त्ति० क्रियायोगेऽस्य गतित्वम् तत्र कारिका क्रिया, कारिकाकृत्य" सि०कौ० । तत्र दासीवाचकस्य क्रियामध्यस्य न ग्रहणं तथात्वाभावात् । कार रोगवधः साध्यतयास्त्यस्य ठन्, कृ-हिंसायां ण्वुल् वा । रोगनाशिकायां २कटुकाख्यां राजनि० । ३नट्योर्षि

४ निश्चरणस्तोके अत्याकारेण मङ्गलार्थपाठकस्तोकभेदे । ५ शिल्पिरचनायाम् मेदि० । ६हृतिभेदे (छट) रमानाथः ।

कारित त्रि॰ कृ–णिच–कर्मणि क्तः । १करणाय प्रेरिते । "विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च । कारितास्ते यतोऽतस्त्वाम्" देवीमा॰ । २अधमर्णेन स्वकार्यसिद्धये नियतवृद्धेरुक्तोत्ताधिकवृद्धौ स्त्री "वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता" मिता॰ ना॰ स्मृतिः । "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता । आपत्काले कृता नित्य सा तु स्यात् कारिता मता" कात्या॰ ।

कारी स्त्री कृ–हिंसायाम् इञ् स्त्रियां ङीष् । कण्टकारिवृक्षे राजनि॰ । तस्याः कण्टकान्वितत्वेन हिंसासाधनत्वात् रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारीर न॰ करीरस्यावयवः काण्डं भस्म वा पत्रादि० अण् । १वंशस्य काण्डे २वंशभस्मनि च ।

कारीरी स्त्री क जलम् ईरयति क–णिच् कारं जलमेघनीरयति ईर–अण् उप॰ स॰ गौ॰ ङीष् । वर्षहेतौ इष्टिभेदे । "वर्षकामेष्टि कारीरी" "तस्यां प्रति त्व चारुनाथरीणे अग्निं स्वयं मनोभिरिति धाय्ये" आश्व॰ श्रौ॰ २।१३।१।२। "वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टिः कार्या । तस्या–कारीर्याम् । अत्र बहुदैवत्यायाः आम्नानात् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि प्रापणार्थं तस्यां ग्रहणमिति" नारा॰ । आरब्धायां कारीर्यां कृतार्द्धायां वर्षणे सति सा समापनीया न वेति सन्देहे कात्या॰ श्रौ॰ १।२।२२ सू॰ निर्णीतं यथा 'इष्टे तत्परिमाणम्" कृतार्द्धायामिष्टौ वर्षणे इष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्त्तव्यं तत्परिमाणमहष्टे वर्षणे क्रियते । न तु इष्टौ इष्टाया किमप्यन्यून कृतार्द्ध परित्याज्यमिति । न च वर्षण तत्र तस्या इष्टेः फलं, किन्तु कारणभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रवृत्तम् इत्याशयः"स॰व्या॰। अतएव जैमिनिना ६,२,१३,कर्मणि आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य काम्यकर्मणः समापनस्तत्र यथा "प्रक्रमात्तु नियुज्येतारम्भस्य निमित्तत्वादिति" व्याख्यात चेदं शबरस्वामिना यथा "प्रजाकामो यजेत, पशुकामो यजेत"—इत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देहः—किं प्रक्रान्तं नियोगतः समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं नेव वा ?—इति कुतः ? एवं प्राप्ते?—नियोगतः परिसमापयितव्यम्—इति । कुतः? एवं हि श्रूयते,—इदकामो यजेत—इति, एवं तस्य आख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, 'उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्य्यन्तम् आह—इति, उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः —इत्येतावान् व्यापारविशेष तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः—इति । तत्र हि पाकस्तावान्न निर्द्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम् । एव च आख्यातार्थं लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्नः चोद्यते—इति गम्यते । यतो चोदितं न नियोगत आरभन्ते, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः किन्तर्हि ?—परिसमाप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्त्याऽर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः —इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्तव्यतावचनं तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्तव्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अर्थिनो योऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते' । नैतदेवं, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्मात् पशुकामेन याग आरब्धः परिसमापनीयः पश्वादिकामवचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते, च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तद्विनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पन्नमेव निमित्तं न भावः तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उपक्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तेः" इति ।

कारीरीष्टिं प्रकृत्य श्रूयते च । "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयात्" "कारीरीमनुइष्टि " सि॰कौ॰ ।

कारीष न॰ करीषाणां समूहः अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।

कारीषगन्धि त्रि॰ कारीषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा॰। शुष्कगोमयसंगन्धयुक्ते स्त्रियां ष्यङ् चाप्। कारीषगन्ध्या तस्याः तत्पुरुषे पुत्रपत्योः परयोः संप्रसा॰ दीर्घश्च । कारीषगन्धीपुत्र कारीषगन्धीपतिः । एवं परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्ज्जने तु न, अतिकारीषगन्ध्यापतिः । बन्धुशब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारीषगन्ध्याबन्धुः कारीषगन्धीबन्धुः । एवं कौमुदगन्ध्याशब्दस्यापि संप्रसारणदीर्घौ ।

कारु त्रि॰ कृ–उण् । १शिल्पिनि । "इति स्म सा कारुतरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते" नैष॰ । "कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चान्न मानयेत्" कूर्मपु॰

"उपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः" ऋ० १, १४८, २, । "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्" मनुः । "कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा" याज्ञ० "गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्" मनुः । २सूपकारादौ "धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् । कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा" मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्द्देशात् "कारवः सूपकारादयः" कुल्लू० । एतेषां च कर्मकरणरूप एव करो न धनरूपादिर्मनुना कर्मोपकरणत्वेन तेषां निर्द्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्मकरणप्रकारो मनुना दर्शितो यथा "कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म मासिमासि महीपतिः" मासि मासि कर्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः । "सम्भूय कुर्व्वतामर्थं सवाध, कारुशिल्पिनाम् । अर्थस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः" याज्ञ० । ३कारके तत्तत्क्रियानिष्पादके त्रि०मेदि० । "राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्वानरपुङ्गवः" भट्टिः । भावे उण् । ४कर्म्मणि मेदि० ५शिल्पे हेमच० ६खौतविनिरु० । अत्रेदं बोध्यम् उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे समुदायशक्त्या शिल्पिप्रभृतितत्तदर्थवाचकता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवशक्त्या अवयवार्थस्योपस्थापनेन योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्व तेन कार्य्यं कारुरित्यादौ कर्म्मादिरन्वय उदन्तत्वयोगाच्च तत्र कर्म्मणि न षष्ठी असत्यपदार्थे कर्म्मणोऽन्वयासम्भवात् न द्वितीयादिप्रसक्तिः । स्वार्थे क । कारुकोऽपि सूपकारादौ । "न शाची न्नृपतिः कार्य्यौ न कारुककुशीलवौ" मनुः । "अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तु द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः । यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च" मनुः । स्त्रियामूङ् । कारूः शिल्पिन्यां रजकादिस्त्रियाम् । [चौरे शब्दच० ।

कारुचौर पु० कारुणा शिल्पेन चोरयति चुर-अच् । सन्धि-

कारुज पु०क्लं अकारुजात, ईषत् कुजति वा आ+रुज–क । १करभे, २वल्मीके, ३नागकेशरे, ४गैरिके, ५स्वयंजाते देहस्थे तिलादिचिह्ने च हेमच० । कारुतोऽगासनं जन-ड ५त० । तत्प्रचितक्षेत्रमादौ न० ।

कारुणिक त्रि० करुणा शीलमस्य ठक् । दयालौ दयाशीले अमरः । "सम्यक् कारुणिकस्येदं ग्रुत्स्व ! ते विधिचित्रितम्" भाग० २,५,१० । "आचार्य्यो वै कारुणिकः" भा० वि० ४७अ० । [स्वार्थे क । कारुणिका तत्रार्थे ।

कारुण्डी स्त्री ईषत् रुण्डी मूर्द्धहीना । जलौकायां शब्दच० ।

कारुण्य न० करुण करुणायुक्त करुणाविषयो वा तस्य भावः, करुणैव वा ष्यञ् । करुणायां परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः । २करुणाविषयत्वे च "दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः" नैष० "कारुण्यवारांनिधे !" भीष्मस्तवम् ।

कारु(रू)ष पु० करु(रू)षस्य राजा अण् । करु(रू)षदेशाधिपे दन्तवक्त्रे "कारु(रू)षाश्वास्मनदादयन् कारु(रू)षा अनाज्ञातय" भाग० ९,२१"करु(रू)षोऽभिजन एषाम् अण् प्रगा० बहुषु न तस्य लुक् । पितादिक्रमेण तद्देशवासिषु ब०व० ।

कारेणव त्रि० करेणोरिदमण् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । "अ माय बलवित्स्रुतं तिक्तमग्निकरं परम् । अपि कारेणवं इन्ति कफकुष्ठविषक्रिमीन्" सुश्रु० ।

कारेणुपालि पु स्त्री करेणुपालस्यापत्यम् इञ् । करेणुपाल अपत्ये । युवापत्ये तु इञन्तत्वात् फक् तस्य लौकिका० न लुक् । कारेणुपालायन तदीययुवापत्ये पुं स्त्री ।

कारोत्तर पु० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उद्+तॄ-अच् । १सुरामण्डे अमरः स्वामी तु कारोत्तम इति पठित्वा तत्रार्थे इत्याह सुरागालनक्रियायां सत्युत्तमत्वात्तथात्वम् । कारेण ईषत्तृप्त्या उत्तीर्य्यतेऽसौ उद्+तॄ-कर्म्मणि अप् । २कूपे हला० तद्वत्वात् चालनीरूपे मंत्रादिके ३पात्रभेदे । "अमर उत्तरवेद्यां कुप कारोत्तरोभिषक्" यजु० १९, १६ । "कारोत्तरं सुरापावनचालनी" वेददी० "अच्छि मज्जानं मासरैः कारोत्तरेण" यजु० १९,८२ । 'सुरागालनी चालनी च चर्म्ममयी तथा कष्टिमसुरागालनप्रकारः कात्या० श्रौ० १९,२,७, सू० दर्शितो यथा । "चर्म्म कात्यायनपरेण चर्म्मावधानं परिच्युतमाविध्य कारोत्तरमवदधाति, कारोत्तराद्य चर्म्मणि अन्नाविद्धात् पूतामादत्ते सिञ्चन्ति 'परिसिञ्चन्तीति'" । "ततो दक्षिणवेदिश्रेणमपरेण वहिर्वेदि श्वभ्रं गर्त्तं खात्वा तत्र गर्त्ते लोपल्लीवधानं परिच्युतं सुरां चर्म्मणि आविध्य सुराया उपरि कारोत्तरं वयनं पात्रं (करोत्तरचालनिका) सुरागालनचर्म्म निदधाति एव कृते सवत्ते निर्गलिता सुरा कारोत्तरस्योपर्य्यायाति प्रयोऽय चालनी पात्र । अथवा पूर्व्वे चर्म्मणि कारोत्तरमयत्वात् तत्र

सुरामाविश्वति तथा च सति कारोत्तरात् चर्म्मणि सुरा पतति” सं०व्या०। “तस्य लोमान्येव सुष्पाणि, त्वक् तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा मासर एव परिस्रुतमलक्कोहितं, रेतः पयः, मूत्रं सुरोदकम् वल्कसम्” शत० ब्रा० १२,९,१,२। एव कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम्।

कार्कश्य न० कर्कशस्य भावः ष्यञ्। कठोरस्पर्शे “आश्लेष लोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणी” माघ।

कार्कीपि पु स्त्री कर्के स्यति, सो क—पृषो०वत्वम् कर्कवः काठिन्यनाशक. तस्यापत्यम् पक्षे इञ् तदपत्ये पक्षे वाकिन्या। वा फिञ् कुक् च। कार्कवकायनि तत्रार्थे पुंस्त्री।

कार्कीक त्रि०कर्क शुक्लोऽश्वः स इव ईकक्। श्वेताश्वतुल्ये।

कार्ष्य पु स्त्री कर्षस्यापत्य शिवा० अण्। १कर्ष्यापत्ये तत्केतौ कर्षस्येदम् अण्। २अश्वसम्बन्धिमात्रादौ त्रि०।

कार्ष्यायनि त्रि० कर्णेन निर्वृत्तादि कर्ण+कर्षा०चतुरर्थ्यां फिञ्। कर्णेन निर्वृत्तादौ। सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ्। कार्णिरप्यत्र त्रि०।

कार्त्त त्रि० कृत कृतप्रत्ययस्य व्याख्यानोपन्यः अण्। १कृत् प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे। कृतस्येदम् अण्। २कृतसम्बन्धिनि अस्य कौजपेन सह द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः। कृतमेव स्वार्थे अण्। ३कृतयुगे “किन्नारण कार्त्तयुगप्रधान” भा०आ०९०अ०।

कार्त्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जराभृत्यू याज्यानुवाक्ये”।

कार्त्तवीर्य्य पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण्। कृतवीर्य्यापत्ये सहस्रबाहौ अर्ज्जुने। “अर्ज्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत्। दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः। न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः। यज्ञदान तपोयोगैः श्रुतवीर्य्यजयादिभिः” भाग०९,२३,२७। तत्कथादि अर्ज्जुनशब्दे १६६५पृ० उक्तप्रायमधिक भा०आनु०१५२अ०उक्तं यथा।

“सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः। अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः। स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम्। शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहयः सत्यविक्रमः। स्ववित्तं तेन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे। क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च। आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम्। न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः। स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत्। सहस्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा। मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे। विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत!। तान्तु धर्म्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः। चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम। तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित!। अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम्। इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम्। एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः। ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम्। अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽन्वस्ति सदृशो मम। धैर्य्ये वीर्य्ये यशःशौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा। तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी। न त्वं मूढ! विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम्। सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः। अर्ज्जुन उवाच। कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये। कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः। पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः। त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ कथं तु ब्राह्मणो वरः। सर्व्वभूतप्रधानाश्चान् भैक्षवृत्तीनहं सदा। आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे। कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि। विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः। न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात् त्रिषु लोकेषु कश्चन। देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम्। अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम्। न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम्। अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी। अथैनमन्तरिक्षस्थतो वायुरभाषत। त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु। एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति। अथ वा त्वां महीपाल! शमयिष्यन्ति ये द्विजाः। निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः। तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः। वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम्। अर्ज्जुन उवाच। अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिराग प्रदर्शितः। यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम्। वायोर्वा सदृशं किञ्चिद् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

नम् । अपां वै यद्यपो वह्निः सूर्य्यस्य तमसोऽपि वा" । तत्र पवनार्ज्जुनयोः संवादे बहुकथा तत्र द्रष्टव्या । "भवन्त कार्त्तवीर्य्यीयोङ्घोमयज्ञिमणीकरत्" भट्टिः । "अनन्यसाधारणराजशब्दोबभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्य" रघुः ।

कार्त्तवीर्य्यदीप पु॰ ईत॰ । कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनोद्देशेन दीयमाने दीपे । तद्दानविधानादि विधानपारिजाते उड्डीशेश्वरतन्त्रे उक्तं यथा

"गोमयेनोपलिप्तायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मध्ये अष्टदलं कार्य्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्बहिः कार्य्यं मध्ये मूलं समालिखेत् । तण्डुलैः कुङ्कुमाक्तैर्वा रक्तचन्दनमिश्रितैः । तस्योपरि न्यसेत्पात्रं घृतपूरितवर्त्तिकम् । तं दीपं विधिनायुक्तं यथावत्सङ्कल्पयेत्ततः । कार्त्तवीर्य्य ! महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । स्वहाय दीपं महत्तं कल्याणं कुरु सर्व्वदा । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभकर्म्मणि । अभिचारे तु नित्यं दक्षिणोत्तरपश्चिमे । नष्टप्राप्त्यै च कुर्वीत पञ्चाद्दिवसमात्र पुनः । सम्पाभिकाङ्क्षी कुर्वीत गुर्व्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलायैव घृतदीपार्पणं ततः । मारणे तु सहस्रं स्यादुच्चाटनमेव च । दीपार्पणं प्रकुर्वीत गुर्व्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलावाप्त्यै कुर्वीत प्रतिवासरम् । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यः प्रसीदति । एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ! । महाभये समुत्पन्ने चिन्ताव्याकुलितेक्षणे । स्वर्णं स्वर्णसमायुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः । पूर्णमासीदिने कुर्य्यात्सगरैका प्रदक्षिणा । ग्रामे पुरे गोष्ठके वा साधकः सर्व्वकामदः । एतत् कारकं देवि ! न देयं यस्य कस्यचित् । गुरुभक्ताय मान्याय साधकाय प्रकाशयेत् । नास्तिकाय न दातव्यं परशिष्याय नो वदेदिति" । तद्दीपपात्रादिविहतिः तत्रैव

"राजचौरादिपीडासु महारोगभयेषु च । नानाद्वन्द्वेषु देवेशि ! सम्पत्प्राप्त्यै तथैव च । दीपं कुर्वीत विधिवद्गुरुदर्शितमार्गतः । दीपपात्रं भवेत् कार्यं तत्कार्ये विशेषतः । सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं लौहं च मृण्मयम् । मोघूस्तम्भादिकार्य्याणां पूर्वेण कथितेऽथवा । सौवर्णं कार्त्तवीर्य्य कार्य्यं दीपे वश्यकरं भवेत् । ताम्रे रिपोर्मारणार्थं कांस्ये विद्वेषणं भवेत् । मारणे लौहपात्रं च उच्चाटे मृण्मयं तथा । मोघूस्तम्भे घटिते विवादे विजयो ध्रुवम् । माषे यत्नस्तम्भे शत्रौ स्तम्भनास्ते तथा । वश्यिकार्य्ये नदीकूलद्वयोर्मृत्तिकां तु कारयेत् । अलाभे सर्व्वपात्राणां ताम्रे कुर्य्याद्विचक्षणः । सप्त पञ्च तथा तिस्र एका वा वर्त्तिका भवेत् । अयुग्मा वर्त्तिका प्रोक्ता एकोत्तरशतावधिः । गुरुकार्य्येऽधिका कार्य्या लघ्वे लघुतरा प्रिये ! । रक्तं श्वेतं तथा पीतं माञ्जिष्ठं कुसुम्भजम् । क्रमात् कर्पूरस्यैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्व्वाभावे सितेनैव कुर्य्याद्वर्त्तीं पृथक् भवेत् । दशपञ्चाधिकाश्चैव त्रिंशत्त्रिंशा तथैव च । चत्वारिंशत्तथा कार्य्या पञ्चाशदपि वा भवेत् । अष्टोत्तरशतं वा घृत पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्य्यवशाद् देवि ! कुर्य्यात्सम्यक् समाहितः । षट्कर्म्माणि तथा कुर्य्यात् साधकश्च सुबुद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकाश्च नित्यदीपे तु कारयेत् । तदर्द्धमपि च प्रोक्तं देवि ! विश्वार्त्तिहारिणि ! । गोघृतेन प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्व्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् । कपिलागोमयेनैव षट्कोणं च लिखेत्ततः । मारबीजं (क्लीँ) कर्णिकायां षट्पार्श्वे बीजषट्कम् । दिक्षु बीजचतुष्कं च वैवं भवेदेवि तत् । तत्र प्रज्वलितो दीपः स्थाप्यः सर्व्वोपद्रवहृत् ! । प्राणायामञ्च विधिवन्मूलेनाङ्गं समाचरेत् । न्यासादि विधिवत्तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः । स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्य्याच्च तत्समादरात्" । "अनेन विधिना देवि ! कार्त्तवीर्य्यस्य प्रीयते । दीपोदेव प्रयत्नेन सर्व्वकार्य्यमभीप्सता । गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य कुर्य्याद्देवि ! प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं भवेत् । विना दीपदानस्य ज्ञानमुपियुमाय च । भक्तकर्म्मविहीनाय न प्रकाश्यं कदाचन । सुभक्ताय सुशिष्याय साधकाय विशेषतः । प्रकाश्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं प्रियम् । किं बहूक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः । अपाभिषेयते नाममात्रस्य वरवर्णिनि ! । साधकानां हितार्थाय सर्व्वसिद्ध्यै च सिद्धये । पञ्चानां पञ्चविंशद्दीपो देयोऽर्थसिद्धये । पञ्चाशता दीपकानां मनुजास्य चेष्यते । सहस्रप्रतिर्देवेशि ! मन्त्रार्थं स्यात् वरानने । एतेन रोगनाशः स्यात् सहस्रेणाखिला क्रिया । सिद्धानि साधकानां हि प्रयोगा येऽतिदुष्कराः । निशार्द्धे न नाम हि कार्य्यः सोऽत्र कार्य्यप्रतः । समाकर्णय हि देवेशि ! नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् । कार्त्तवीर्य्य देवेशि ! सर्व्वकामं विहते । सुरकार्य्येऽधिकं काम्यं कर्म्म देवि ! सर्व्वदा । बहुप्रयोगैः प्रकर्तव्यं बहुधार्थे वरानने ! । विना नाम न कुर्वीत कार्त्तवीर्य्यस्य प्रीयते" ।

अधिकं तत्र द्रष्टव्यम्। मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे। कार्त्तवीर्य्यमन्त्रादिकमुक्त्वा विशेषो दर्शितो यथा "अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्त्तवीर्य्यप्रियङ्करम्। वैशाखे श्रावणे मार्गे कार्त्तिकाश्विनपौषतः। माघफाल्गुनयोर्मासोर्दीपारम्भं समाचरेत्। तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे शनिकुजौ विना। हस्तोत्तराश्विरौद्रेषु६ पुष्यवैष्णव२२ वायुभे१५। द्विदैवते १६च रोहिण्यां दीपारम्भो हितार्थिनाम्। चरमे २७च, व्यतीपाते धृतौ वृद्धौ सुकर्म्मणि। प्रीतौ हर्षे च सौभाग्ये शोभनायुष्मतोरपि। करणे विष्टिरहिते ग्रहणेऽर्द्धोदयादिषु। योगेषु रात्रौ पूर्व्वाह्णे दीपारम्भः कृतः शुभः। कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यां निशीथेऽतीव शोभनः। यदि तत्र रवेर्वारः श्रवणं तत्र दुर्लभम्। अत्यावश्यककार्य्येषु मासादीनां न शोधनम्। आद्येऽह्न्युपोष्य नियतो ब्रह्मचारी शयीत कौ। प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूमौ लिप्तायां गोमयोदकैः। प्राणानायम्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्व्वोदिताचरेत्। षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः। अन्तस्तारं (ह्रीं) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत्। मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामबीजविवर्ज्जितान्। सृणिं पाशं वर्म्म चास्त्रं पूर्व्वाद्याशासु संलिखेत्। मन्त्रार्णैर्वेष्टयेत्तत्तु त्रिकोणं तद्बहिः पुनः। एवं विलिखिते यन्त्रे निदध्याद्दीपभाजनम्। स्वर्णजं रजतोत्थं वा ताम्रजं तदभावतः। कांस्यपात्रं मृण्मयञ्च कनिष्ठं लौहजं मतौ। शान्तये मुद्गपूर्णोत्थं सन्धौ गोधूमचूर्णजम्। शुभेप्सुः समानं तु पात्रं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। अर्कदिग्वसुषट्पञ्चचतुरामाङ्गुलैर्मितम्। आज्ये पलसहस्रे तु पात्रं शतपलैः कृतम्। आज्येऽयुतपले पात्रं पलपञ्चशतीकृतम्। पञ्चसप्ततिसंख्ये तु पात्रं षष्टिपलं मतम्। त्रिसहस्रीकृतपले शरार्के १२५ पलभाजनम्। द्विसहस्र्यां शरशिवं ११५ शतार्द्धैर्निर्मितं मितम्। शतेऽश्विशर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत्। निष्कद्वये वह्निपलं पात्रमाज्ये स्मृतं पलम्। एवं पात्रं प्रतिष्ठाप्य वर्त्तीः सूत्रोत्थिताः क्षिपेत्। एका तिस्रोऽथ वा पञ्च सप्ताद्या विषमा अपि। तिथि१५मानाद्या ऽऽसहस्रन्तु तन्तुसंख्या विनिर्म्मिता। गोघृतं प्रक्षिपेत्तत्र शुद्धवस्त्रविशोधितम्। सहस्रपलसंख्यादि दद्यात् कार्य्यगौरवात्। सुवर्णादिकृता रम्या शलाका षोडशाङ्गुलाम्। तदर्द्धा वा तदर्द्धा वा सूक्ष्माग्रा स्थूलमूलिकाम्। विन्यसेद्दक्षिणे भागे पात्रमध्ये कृताग्रकाम्। पात्राद्दक्षिणदिग्भागे मुक्ताङ्गुलचतुष्टयम्। अधोऽग्रां दक्षिणाधारां निखनेच्छुरिकां शुभाम्। दीपं प्रज्वालयेत्तत्र गणेशस्मृतिपूर्व्वकम्। दीपात् पूर्व्वत्र दिग्भागे सर्व्वतोभद्रमण्डले। तण्डुलाष्टदले वापि विधिवत् स्थापयेद्घटम्। तत्रावाह्य नृपाधीशं पूर्व्ववत् पूजयेत् सुधीः। लाजाक्षतान् समादाय दीपं सङ्कल्पयेत्ततः। दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽथ कथ्यते द्वीषु ५२ भूमितः।" ततस्तन्मन्त्रादिकमुक्त्वा शेषविधिर्दर्शितो यथा "एवं दीपप्रदानस्य कर्त्ताप्रोक्तविशेषितम्। दीपप्रबोधकाले तु वर्ज्जयेदशुभाक्षरम्। विप्रस्य दर्शनं तत्र शुभदं परिकीर्त्तितम्। शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं म्लेच्छस्य वधबन्धनम्। आखोत्वोर्दर्शनं दुष्टं गवाश्वस्य सुखावहम्। दीपज्वाला समा स्निग्धा, वक्रा नाशविधायिनी। कृते दीपे यदा पात्रं भग्नं दृश्येत दैवतः। पक्षादर्व्वाक् तदा गच्छेद्यजमानो यमालयम्। वर्त्त्यन्तरं यदा कुर्य्यात् कार्य्यं सिध्येद्विलम्बतः। नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्तरे कृते। अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः। श्वमार्जाराखुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितोभयम्। व्रतारम्भे वसुपले कृतो दीपोऽखिलेष्टदः। तस्माद्दीपं प्रयत्नेन रक्षेदीयोऽन्तरायतः। आसमाप्ते प्रकुर्व्वीत ब्रह्मचर्य्यञ्च भूशयः। स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्ज्जयेत्। जपेत् सहस्रं प्रत्यह्नि मन्त्रराजं नवाक्षरम्। स्तोत्रपाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः। एकपादेन दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम्। सहस्रं प्रजपेद्रात्रौ सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात्। समाप्य शोभने चाह्नि भोजयेद्द्विजनायकान्। कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्मनुं स्मरन्। कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे। गुरौ तुष्टे ददातीष्टं कृतवीर्य्यसुतो नृपः। गुर्व्वाज्ञया स्वयं कुर्य्याद्यदि वा कारयेद्द्विजम्। कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरापतेः। गुर्व्वाज्ञामन्तरा कुर्य्याद्यो दीपं स्वेष्टसिद्धये। प्रत्युतानुभवत्येष हानिमेव पदे पदे। दीपदानविधिं ब्रूयात् कृतघ्नादिषु नो गुरुः। दुष्टेभ्यः कथितो मन्त्रो वक्तुर्दुःखावहो भवेत्। उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम्। तिलतैलन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं घृतम्। आस्यरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम्। सिद्धार्थसम्भवेनाथ द्विषतां नाशसिद्धये। सहस्रेण पलैर्दीपे विहिते चेन्न दृश्यते। कार्य्यसिद्धिस्तदा कुर्य्याद्द्विवारं दीपजं विधिम्। तदा सुदुर्लभं कार्य्यं सिध्यत्येव न

संशय । यथा कश्चिन्नृप कुर्य्याद्दीपदानं स्ववेश्मनि । शिप्राः सर्व्वेऽरिभि साकं तस्य नश्यन्ति दूरत । सर्व्वदा जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं यश । यथा कश्चिद्यो गेहे नित्यं दीपं समाचरेत् । कार्त्तवीर्य्यार्जुनप्रीत्यै सोऽभीष्ट लभते नर । दीपप्रिय कार्त्तवीर्य्यो मार्त्तण्डो नतिवल्लभः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रिय । दुर्गाऽर्च्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रिय शिव "।

कार्त्तवीर्य्यस्य च दत्तात्रेयलब्धयोगप्रभावात् हरेश्चक्रायतारत्वमुपास्यत्वम्। यथा चास्य हरेश्चक्रावतारत्वं तथा तस्य ध्याने वर्णितं यथा "उद्यत्सूर्य्यसहस्रकान्तिरखिलक्षोणी-धवैर्वन्दितो हस्तानां शतपञ्चकेन च दधच्चापानिषूं-स्तावता । कण्ठे हाटकमालया परिवृतश्चक्रावतारो हरे पायात् स्यन्दनगोऽरुणाभवसन: श्रीकार्त्तवीर्य्यो नृप "। २ हुभूमाख्ये जैनराजचक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

कार्त्तवीर्य्यारि पु० ६त० । परशुरामे यथा च तस्य तदरित्वं तथा वर्णितम् भा०व० ११६अ० यथा

"अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत । तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्च्चयत् । स युद्धमदसम्मत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्च्चनम् । प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्ततो बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् । आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् । गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् । स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गव परवीरहा । चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघसन्निभान् । सहस्रसम्मितान् राजन्! प्रगृह्य रुचिरं धनु । अभिभूत स रामेण संयुक्तः कालधर्म्मणा" । कार्त्तवीर्य्यविजेत्रादयोऽप्यत्र ।

कार्त्तस्वर न० कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृता पठिता स्वरा येन कृतस्वरः सामगानकर्त्तृभेदस्तस्मै दक्षिणात्वेन देयम् शैषिकोऽण् वा । १स्वर्णे तन्नामनामके २धूस्तुरे च अमर "स ॥प्तकार्त्तस्वरभासुराम्बर " माघ । "पृथुकार्त्तस्वरपात्रम्" मा० ८०। [ज्योतिर्विद्याविशारिमरः ।

कार्त्तान्तिक त्रि० कृतान्त वेत्ति उक्थादेराकृतिगणत्वात् ठक्।

कार्त्तिक पु० कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कृत्तिका+अण् ङीप् कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे अण् पक्षे ठक् । सैषा स्वार्थिके सप्तमे १चान्द्रेमासे यन्मासीयपौर्णमास्या कृत्तिकानक्षत्रसम्बन्ध सम्भवति तादृशे मासे तस्य च यथा तथात्व तथा सू० सि०रङ्गनाथाभ्या दर्शित यथा

"नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्वान्तयोगत " सू०सि०। "मासचन्द्रा महानक्षत्रनाम्नेति । पर्वान्तयोगत: पर्वान्त पूर्णिमान्त: तस्य योगात्तत्सम्बन्धात्। नक्षत्रसंज्ञा मासा । तत्काराश्चान्द्रामासा ज्ञेया इति तात्पर्य्यार्थ । तथा हि यद्दर्शान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसंज्ञ । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्र । विशाखासम्बन्धाद्वैशाख । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठ । आषाढासम्बन्धादाषाढ । श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावण । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपद । अश्विनीसम्बन्धादाश्विन । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्तिक । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्ष । पुष्यसम्बन्धात् पौष मघासम्बन्धान्माघ । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति । ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथ तत्संज्ञा मासानामुचितेत्यत आह" रङ्ग० ।

"कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वय द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रय स्मृतम् सू०सि० ।

"नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्तिक्यादिषु कार्तिकमासादीना पौर्णमासीष्वित्यर्थ: । कृत्तिकादि द्वं द्वय नक्षत्र कथित कृत्तिकारोहिणीभ्या कार्तिक । मृगाद्राभ्या मार्गशीर्ष: । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौष । अश्लेषामघाभ्या माघ । चित्रास्वातीभ्या चैत्र । विशाखानुराधाभ्यां वैशाख । ज्येष्ठामूलाभ्या ज्यैष्ठ । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढ । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम्। अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्तिकाद्यादिष्वेषु षष्ठादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपद । एतौ मासौ पञ्चम फाल्गुन । चकार समुच्चय इति मासत्रय त्रिधा स्थानत्रय उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विन । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपद । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" रङ्गनाथ ।

चान्द्रकार्त्तिकत्वञ्च तुलाराशिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तत्वम् "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृता:" माघवचनात् । २तुलास्थरविके तादृशे सौरमासे । तत्र चन्द्रतुलास्थरविकाल यद्दिनत्व सौरकार्त्तिकत्वम् । "चन्द्रमा: कृष्णपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते । चन्द्रमा: आरम्भ सचिकर्षमथापरम् । चन्द्रार्कयोर्द्वयोर्योगश्चान्द्रस्त्वभिधीयते । आदित्यराशिभोगेन सौरोमास प्रकीर्त्तित " इति विष्णुध० वचनात् । "वस्त्रादो जायते राजन्!

कार्त्तिके मांसभक्षणात्” पद्म पु० “शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” मत्स्यपु०। तत्र नानार्थशब्दानामेकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौणत्वमिति रघु०। उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये स्थितम्। मासशब्दे विवृतिः। एवं मार्गादीनां चान्द्रसौरलक्षणमूह्यम्। २ कृत्तिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटिते अर्द्धमासात्मके मतृपक्षे च। “नक्षत्रेण युक्तः कालः” “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा० व्या० जयादित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्यावृत्त्यर्थं मासार्द्धमाससंवत्सराणामिव ग्रहणेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो मासः पौषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति”। गुरोः कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेण पर्य्यन्तयोगे गुरोरस्तोदयोपलक्षिते ४ वर्षे च यथोक्तं सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् “अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह” रङ्ग०। “वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा” सू० सि०।

“यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति। तथेति समुच्चयार्थकम्। बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः। चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः। योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति। वैशाखकृष्णपक्षीयामायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम्। एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासादिषु मृगपुष्यमघापूफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्षाषाढाश्रवणपूर्भाश्विनीति नक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति। अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः प्राग्युक्तो बोध्यः। अमेत्याद्युपलक्षणम्। तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम्। संहिताग्रन्थेऽस्तोदयग्राहकत्वोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गृह्यते “येनोदितेज्य” इत्युक्तेरिति” रङ्ग०।

तस्य च विवृतिः मलमासतत्त्वे यथा

“यथा मासानां पौर्णमास्या कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नेव गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिक्रमादिति”

बार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० “बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः”। षष्ट्यब्दं प्रभवादिवर्षाणि।

यथा च कार्त्तिकशब्दस्य कार्त्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेदपरत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा आग्रहायण्याश्विनाषाढशब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपक्षवत्सरपरत्वं पूर्व्वमनुक्तमपि ज्ञेयम्।

कृत्तिकानामयं पोष्यत्वेन अण्। अग्नौ निषिक्तरुद्रतेजोजाते ५ स्कन्दे देवे। तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा० आनु० ८४ अ० यथा।

“शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः। गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह॥ देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन॥ समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः। तत सर्व्वे समुद्विग्ना देवा रुद्रमुपागमन्॥ ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदामुमाम्। प्रसाद्य शिरसा सर्व्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह॥ अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ॥ तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः। अमोघतेजास्त्वं देव देवी चेयमुमा तथा। अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता विभो॥ तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति। तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन॥ वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया। अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो॥ त्रैलोक्यसारौ हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथः। तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवम्। न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौस्त्रिदिवं विभो॥ नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः। तेजःप्रभावनिर्द्दग्धं तस्मात् सर्व्वमिदं जगत्। तस्मात् प्रसादं भगवन् कर्त्तुमर्हसि नः प्रभो॥ न देव्यां सम्भवेत् पुत्त्रो भवतः सुरसत्तम॥ धैर्य्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम्। इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः। एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे प्रत्यभाषत। इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः। ऊर्द्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः। रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते। देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः। यस्मादपत्यकामो वै भर्त्ता मे विनिवर्त्तितः। तस्मात् सर्व्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ। प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्यु

नाभिरद्य वै । तस्मात् प्रजा न सगमाः सर्व्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ! । देवा व्याख्यातया शापादनपत्यास्तथाऽभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा । प्रस्कन्नन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्रापतद्भुवि । उत्पपात तदा वह्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् । तेजस्तेजसि सम्पृक्तमात्मयोनित्वमागतम्" । इत्युपक्रम्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे वरप्रार्थनादिकमुक्तं यथा

"देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ! । परित्रायस्व नो देव ! न ह्यन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्व्वभूतानामधर्म्मं नेह रोचये । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता । वेदा धर्म्माश्च नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ! । विहितं पूर्व्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः । देवा ऊचुः । वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्व्वितः । देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् । स हि नैव स्म देवानां न सुराणां न रक्षसाम् । वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ! । देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्व्वे जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच । हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयिताऽपत्यं वधाय त्रिदशद्विषाम् । तद्वै सर्व्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनुष्यानथ गन्धर्व्वान्नागानथ च पक्षिणः । अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति । यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरसत्तमाः ! । सनातनो हि सङ्कल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् । तत्तेजोऽग्निर्म्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक् तदा । तस्माद्वो भयहृद्देवाः ! समुत्पत्स्यति पावकिः । अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ! । न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्ब्बलानि भवन्ति वै । हन्यादवध्यान् वरदानपि चैव तपस्विनः । सङ्कल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् । जगत्पतिरनिर्द्देश्यः सर्व्वगः सर्व्वभावनः । हृच्छयः सर्व्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः । अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः । स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति । एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः । जग्मुः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्य्येषन्तो विभावसुम् । ततस्त्रैलोक्यमृषयो विचिन्वन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्व्वे तद्गतमानसाः । परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकानन्वचरन् सिद्धाः सर्व्व एव भृगूत्तम ! । नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् । ततः सञ्जातसन्त्रासानग्नेर्द्दर्शनलालसान् । जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः" इत्युपक्रम्य दृ च० देवैरग्निसमागमे ततो देवैः प्रार्थितवरादिमुक्तं यथा ।

"अग्निरुवाच । ब्रूत यद्भवतां कार्य्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुराः ! । भवतान्तु नियोज्योऽस्मि मा वोऽस्त्वत्र विचारणा । देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः । अस्मान् प्रबाधते वीर्य्याद्वधस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणांस्तात ! प्रजापतिगणांस्तथा । ऋषींश्चापि महाभाग ! परित्रायस्व पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीर जनय प्रभो ! । यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ! । शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत्र भवतो वीर्य्यात्तस्मात्त्रायस्व नः प्रभो ! ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः । जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति । तया चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्या दधे तदा । ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्तापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह । आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमानदत् । अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा । वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विप्लुतलोचना । विसंज्ञा नाशकद्गर्भं वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमानेव जाह्नवी । उवाच ज्वलनं विप्र ! तदा गर्भबलोद्धृता । न ते शक्ताऽस्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे । विमूढाऽस्मि कृताऽनेन न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंश्चेतो नष्टञ्च मेऽनघ ! । धारणे नास्मि शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात् कथञ्चन । न तेजसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव ! विभावसो ! । आपदर्थे हि सम्बन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ! । यदत्र गुणसम्पन्नमितरद्वा हुताशन ! । त्वय्येव तदहं मन्ये धर्म्माधर्म्मौ च केवलौ । तामुवाच ततो वह्निर्धार्य्यतां धार्य्यतामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ।

शक्ता चास्मि भवो कर्त्तुं सोढुं धारयितुं तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणं इते । सा वह्निना धार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत्तं तदा गर्भं सन्धारयितुमोजसा । सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह । पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदय । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवी कीदृग्रूपश्च दृश्यते । तेजसा केन वा युक्तः सर्व्वमेतद्ब्रवीतु मे" ।

"गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्व्वतञ्चावभासयत् । पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतांवर । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्य्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवान् पुत्रस्ते हव्यवाहन । सूर्य्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन । एतैः कर्म्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् । पुत्त्रत्वे ताश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः । ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः । स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत्" । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते । कार्त्तिकस्येयम् अण् ङीप् । कार्त्तिकी स्त्री देवीशक्तिभेदे कौमार्य्याम् नवपत्रिकान्तर्गते जयन्त्याख्ये देवीभेदे च कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । चान्द्रकार्त्तिकमासस्य पौर्णमास्याम् स्त्री । "कार्त्तिक्या आपहायनो मासे" महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे कर्त्तव्ये नियमभेदे । तन्माहात्म्यव्रतादि पाद्मस्कान्दयो र्दर्शितं तत्रादौ तस्य नित्यत्वकथनम् स्कान्दे

"दुष्प्रापं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि । धर्म्मे धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः । अनेन क्षिपेद्वै यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽनृती । न करोति मुनिश्रेष्ठ । यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके । करोति मुनिशार्दूल । नरकं याति सा ध्रुवम् । व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाभूतनारकी । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः । इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ? पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्त्या महामुने ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" । किञ्च "अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !" । किञ्च "नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! । चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" । किञ्च "पिण्डदानं पितृणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् । व्रतं ना कार्त्तिके मासि श्रावण्याञ्च पितर्पणम् । चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नानं न सज्जले । न कृता मज्जनं पुष्ये, श्रावणे रोहिण्यष्टमी । फाल्गुने न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता । कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं वेद्मि कलिप्रिय !" । पाद्मे च "शौनकादिमुनिगणसंवादे 'मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते वृथा । चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि । नियमेन विना विप्राः ! कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वल्लभः । यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते वै नराधमाः" । किञ्च "यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं वाञ्छितं फलम्" । अन्यत्र च "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये त्वा न

जनार्द्दने । तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद ।”। किञ्च “कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः । नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् । कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं तद्‌ जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णो वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्” । कार्त्तिकमाहात्म्यं स्कान्दे “कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते । ततो विशेषतस्तत्र कर्म्म देशादिभेदतः” इत्युपक्रम्य “कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति । सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम् । एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः । एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमालये । मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः । एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदा केशवप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके । तदक्षयं भवेत् सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद ! । कार्त्तिकः खलु वै मासः सर्व्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र ! शैलानाञ्चैव नारद ! । उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते । पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते शुभे । न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् ! पापस्याप्येवमेव च । न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् । न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् । कार्त्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितॄनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने !” । पाद्मे “द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिकः कृष्णवल्लभः । । तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया । यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युरुकारकः । दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः । तत्रापि दुर्लभः कालः कार्त्तिको हरिवल्लभः । दीपेनापि हि तत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः । सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात् ।”

“अथ तद्‌व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे” “व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् । कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् । अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्त्तिक्या सह पौष्य च । स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत् स्मृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्व्वुदे । गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके । अनिद्रा च सदा यष्टैर्न कृत्वा पितृन् स्वधाम् । व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् । प्रवृत्तानाञ्च भव्यानां कार्त्तिके नियमे कृते । अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्” । किञ्च “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम । तिर्य्योनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके” । किञ्च “कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! स्वशक्त्या वैष्णवं व्रतम् । यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्” । तत्र कर्मविशेषमाहात्म्यं स्कान्दे “दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् । तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजसत्तम !” । किञ्च “यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः । तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः” । किञ्च “ये तु संवत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते । कार्त्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्न संशयः । कार्त्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डनम् । स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा । यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवैश्च कृतं भवेत् । तत् सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म(पलाश)पत्रेषु भोजनात् । सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं भवेत् । न चापि नरकं पश्येद्‌ ब्रह्मपत्रेण भोजनात् । ब्रह्मा चैव स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः । मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! । भुञ्जन्नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । तिलदानं नदीस्नानं सदा वा साधुसेवनम् । भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्त्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्त्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये । दामोदराग्रे विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् । जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने ! । कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्च्चनम् । जागरं पश्चिमे यामे दुर्लभं कार्त्तिके कलौ” । किञ्च “अश्वमेधसहस्रस्य वृषसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्त्तिके । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे । सूर्य्यवारेण यत् स्नानं तदेकाहेन कार्त्तिके । पितॄनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्त्तिके कृष्णवल्लभे । अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ ! अक्षयं जायते नृणाम्” किञ्च “गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यो नयेन्नरः । न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय !” । किञ्च “प्रदक्षिणन्तु यः कुर्य्यात् कार्त्तिके विष्णुसद्मनि । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः । गीतं वाद्यञ्च

ज्वालयेत् कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षय फलम् । हरेर्नाम सहस्राख्य गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! । नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके वत्सरायता । युगानि वसते स्वर्गे तारयन्ति मुनिसत्तम ! अगुरुन्तु सकर्पूरं यो देहत् केशवाग्रतः । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः ।" किञ्च "नियमेन कथा विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविता । श्लोकार्द्ध श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशत फलम् । सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! । श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिके । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्" किञ्च "सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नर । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैःसह सङ्वसेत्" । पाद्मे "कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः ।" किञ्च "कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" । किञ्च "पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निर्माल्य स्नातु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते । मध्यस्थमीश्वरं तत्र, वर्णेभ्रो ब्राह्मणेतर" । किञ्च "अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्द्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसो विष्णोः प्रियं खण्डं घृतान्वितम् । विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञाख्यं दिने दिने" । तत्रैव श्रीकृष्णसत्यासंवादे "स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः । इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्" । स्कान्देकार्त्तिकव्रताङ्गानि" "हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके" । किञ्च "पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रतो । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय सः । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽवमार्ज्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्त्तिहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद् ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्त्तिहेतवे" । तत्र दीपदानमाहात्म्यम्" स्कान्दे "कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके" किञ्च "शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ? । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्व्वं संपूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले । यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! । भविष्यति कुले ह्यस्माक पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः ' किञ्च "मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुहाग्रतः । निमेषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके । न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि । सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वप्रापरतोऽपि सन् । पूयते नात्र सन्देहो दीपं

दत्त्वा तु कार्त्तिके। तस्यास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद। यस्तु शोभयते दीपं कार्त्तिके केशवाग्रतः। पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके। प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वबाधाविवर्ज्जितम्। यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम्। द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते। कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद॥ समतीताश्च ये केचित्तेषां संख्या न विद्यते। क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया। ते सर्व्वे हरिं यान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र! कार्त्तिके केशवालयम्। द्योतयेद्या महाभागाः पुनात्यासप्तमं कुलम्। कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद्यो वैष्णवालये। धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा। यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते। तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" किञ्च "निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र! कृत्वा चैवात्मविक्रयम्। कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा। वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने!॥ यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्मनि"। नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः। कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः"। कार्त्तिके "कार्त्तिके घृतदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ। दिव्यकान्तिविमानाग्र्ये रमते स हरेः पुरे"। तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यं स्कान्दे "पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्येष्ठाषाढे च वारिणा। कार्त्तिके तत्फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात्। बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात्। कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे। परेण कृपयाहूय। निश्चीर्णा यमयातना। न तद्भवति विप्रेन्द्र! कृतैरपि महामखैः। कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात्। एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका। मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा"। तत्र शिखरदीपमाहात्म्यं स्कान्दे। "यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि। तदा तदा मुनिश्रेष्ठ! द्रवते पापसञ्चयः। यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने!। शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्" किञ्च "यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महामुने!॥ शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम्। विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके। केशवस्य महात्मानः कुले तेषां न नारकी। दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम्। कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गः पुण्यकर्म्मणा। कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम्। यो ददाति मुनिश्रेष्ठ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्"। तत्र दीपमालामाहात्म्यं स्कान्दे "दीपपङ्क्तेश्च रचना बाह्याभ्यन्तरे हरेः। विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृक्। दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये। तस्यान्वये प्रसूतानां कदाचिन्नरकं न हि। विष्णोर्विमानं दीपाढ्यं बाह्याभ्यन्तरे मुने!॥ दीपोद्द्योतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्"। भविष्ये च "यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्। प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः। सर्व्वायतनप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः। तेजोराशिर्विमानस्थो जगदुद्द्योतयन्निव। यावत् प्रदीपसंख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता। तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते"।

तत्र आकाशादिदीपमाहात्म्यं पाद्मे "ऊर्ज्जे प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः। सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्। विष्णुकेशवयोर्दीपं दद्यात् तु कार्त्तिके। आकाशस्थं जलस्थञ्च यः तस्यापि यत् फलम्। धन धान्यं समृद्धिश्च पुत्रवानीश्वरो गृहे। लोचने च शुभे तस्य विद्यावानपि च जायते" किञ्च "विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च। दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्"।

अत्र देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्मे। "सर्व्वत्रापि देवेऽयं कार्त्तिकः स्नानदानतः। अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः। कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायाञ्चापि तत्समः। ततोऽधिकः पुष्करे स्याद् द्वारकायाञ्च भार्गव!॥ कृष्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्त्तिकः। अन्याः पुर्य्यस्तत्समाना मथुरां विना। मथुरायां दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवाभूद्यतः किल। मथुरायां ततश्चोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः। कार्त्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते। यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा। कार्त्तिके मथुरा सेव्या तथोत्कर्षः परो न हि। मधु-

राधां नरैरूर्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्चित । तस्यरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा । दुर्लभः कार्त्तिको विप्र । मथुरायां नृणामिह । यत्रार्चितः स्वकं रूप भक्तेभ्यः सम्प्रयच्छति । भुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिस्तु न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरे भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनस्य विधिहीनस्य पूजनम् । मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां सदर्च्चनम् । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मथुराया वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मथुरायां वै पूजना-दर्शनं ध्रुवः । योगं संप्राप्नवान् मासो दुर्लभं योगतत्परैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः । यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्त्ये यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् "प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्या-दर्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन । प्रीत्यर्थं तव देवेश । दामोदर । मया (लक्ष्म्या) सह" इति । "प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश । जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर । विनश्यतु"। अर्घ्यमन्त्रः—"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश । त्वां नमामि सुरेश्वर ।"। काशीखण्डे "व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । दामोदर । गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! । नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्त्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !"। इति । पाद्मे तिलैरालिप्य देहं स्व नामोच्चारणपूर्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तुलसीमालती पद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । अहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्प-येत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्" । पाद्मेऽन्यत्र

"प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" । किञ्च "मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । घृतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमैः । नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" । किञ्च "रजतं कनकं दीपान् मणि-मुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः"। स्कान्दे च "न गृहे कार्त्तिके कुर्य्याद्विशे-षेण तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व-यत्नेन भाविनि ।" । कार्त्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्म-नारदसंवादे "कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्ष-यन् । निष्पावान् मुनिशार्दूल । यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न खादेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्नतस्त्याज्य शावकं शौकरं तथा" । किञ्च—"परान्नं परशय्याञ्च परीवादं पराङ्गनाम् । सर्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्या परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । संप्राप्य कार्त्तिकं दृष्टा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानव" । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गद-मोहिनीसंवादे "कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु । कार्त्तिके मांसभक्षणात् ।"

कार्त्तिकिक पु॰ कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक् । १चान्द्रकार्त्तिकमासे एवं २कार्त्तिकीयुक्त पक्षे ३कार्त्ति-कास्ये शीतवर्षे च ।

कार्त्तिकेय पु० कृत्तिकानामपत्यं स्त्रीत्वात् ढक्। अग्निनिषिक्तरुद्रतेजस उत्पन्ने कृत्तिकाभिः पालिते स्कन्दे देवे कार्त्तिकशब्दे तत्कथादि उक्तम्। रामायणे तु अन्यथोक्तं यथा "कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः। यस्य तेजोभव श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः। स कुमार ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः। तदा क्षीरसमुद्भवाय कृत्तिकाः समयोजयन्। ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा। मदुत्सङ्गमयं पुत्रः ख्यातो भाव्येति राघव॥ अन्योन्यं विवदन्तीनां तनयस्य स्तनानि षट्। समभूवन् महाबाहो! षण्मुखाश्च विश्रुतः। ततस्तादेवताः सर्वाः कार्त्तिकेय इति प्रभुः। पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः"।

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री कार्त्तिकेयं प्रसूते प्र+सू–क्विप्। पार्वत्यां शब्दरत्ना०। पार्वत्या शिववीर्यनिषेककाले देवैर्विघ्ने कृते तद्रेतसो भूमिवह्न्यादिनिषेकेण तस्योत्पत्तेः साक्षात्तदीयमूलकारणत्वात् तत्प्रसूत्वं यथा ब्रह्मवै०पु०गणेशख० "अत्रभूतं क्रीडा पार्वतीशिवयोः पुरा। दृष्ट्वा च सुरं यभो वीर्यं भूमौ पपात ह। भूमिस्तदक्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने। तत्र पुत्रं कृत्तिकाभिः"। षट्सु ऋषिपत्नीषु वह्ने रेतसो निषेके ताभिश्च शरवणे क्षेपात्तज्जन्मेत्यसमूलमग्निकुमारशब्दे ५४९० भारतवाक्यं दर्शितम् तेन गङ्गायां निषेकाज्जन्मकथनन्तु कल्पभेदादविरोधः।

कार्त्तयिणि पु०स्त्री कर्त्तुरपत्यम् कुर्वा०ण्य कार्त्त्य. तस्यापत्यम् "अणो द्व्यचः" पा० फिञ् यलोपः। कर्त्तुरपत्यस्यापत्ये।

कार्त्तिकोत्सव पु० ६त०। १कार्त्तिककर्त्तव्ये उत्सवे उपचारात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २काले त्रिका०।

कार्त्स्न्य न० कृत्स्नस्य भावः ष्यञ्। साकल्ये "विभाषा साति कार्त्स्न्ये" पा० "तन्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्" मनुः। [वा। कर्दमेन रक्ते वस्त्रादौ।

कार्द्दम(मिक) त्रि० कर्दमेन रक्त अण् हस्तिकारमते ठक्

कार्पट पु० कर्पट एव स्वार्थेऽण्, कार्पटः, स इवाकारोऽस्त्यस्य, अच् वा। १जीर्णवस्त्रखण्डे (लाता कानि)। तादृशवस्त्रयुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) त्रि० हेमच०। तदाकारयुक्ते जतुनि (जौ) हेमच०।

कार्पटगुप्तिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुप्तैव स्वार्थे क। (झुलो) (बटुया) इति ख्याते पदार्थे शब्दचि०।

कार्पटिक त्रि० कर्पटेन चरति ठक् कार्पटोऽस्त्यस्य वा ठन्। कषायखण्डवस्त्रेण चारिणि १तीर्थयात्रासमूहे। "विप्रान्कार्पटिकप्रस्फुटितचरणधूलिधूसरावलम्बकाम्बरोपचयैः" काद०। "मिथ कार्पटिकान् सर्व्वान् मम पुत्रेण पश्यति" कारी०ख०१२अ०। २कर्पटे त्रिका०।

कार्पण्य न० कृपणस्य भावः ष्यञ्। १कृपणत्वे २दीनत्वे च "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। "कार्पण्य केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम्" हितो०।

कार्पास त्रि० कर्पास्या अवयवः विकारो वा अण्। कर्पासीविकारे वस्त्रादौ। तस्य फले लुक्। कर्पासी स्वार्थेऽण् ङीप् कर्पासी (कापास) ७ वृक्षे स्त्री। स्वार्थे क। कार्पासिकाऽप्यत्र। स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य क्वाचित्कत्वात् कार्पासकोऽप्यत्र पु०। "कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशनः। तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्रवर्द्धनम्। तत्फलं विचित्रकामाक्षपूयकार्यविनाशकृत्। तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" भावप्र०। अधिकं कर्पासशब्दे १७२१पृ० दृश्यम्।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः। दानार्थं कल्पितायां कार्पासवस्त्रादिनिर्म्मितायां धेनौ। तद्विधानं हेमा० दा०ख० वराहपुराणे यथा
"अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम्। विप्रस्य शुद्धगुणमयं कृत्वा चांशुकवृतम्। कार्पासभूतमप्यपि तेनाधावृत्तमा कृता। सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता। मध्यमा च तदर्द्धेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तदर्द्धतः। पूर्व्ववद्वत्सभाण्डञ्च हिरण्यञ्च तथैव च। वत्सबन्धं चतुर्थांशैर्हीनमन्योऽभिधीयते"। पूर्व्ववदिति वराहपुराणोक्ततिलधेनुवदित्यर्थः। "हेमकुन्देन्दुदेवेशि! क्षीरार्णवसमुद्भवे! सोमप्रिये! शुभेन्मास्ये! सौरभेयि! नमोऽस्तु ते। इत्यनेन दत्त्वेयमिन्द्रगायाय यथाङ्गयायतनाय च। प्रजाताय सोमराजाय वै नमः"। "अनेन परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति। स याति सोमलोकन्तु सोमेन सह मोदते। न रोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते। पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदां शतम्"। वस्त्रधेन्वादयोऽप्यत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्थं नासिकेव। (टेको) तर्क्वां शब्दरत्ना०। कर्पासनासिकाप्यत्र।

कार्पासपर्व्वत पु० दानार्थं कल्पिते धान्यपर्वतादिषु दशसु पर्वतेषु कर्पासवस्त्रनिर्म्मिते पर्व्वतभेदे तद्विधानादि हेमा०दानख० मत्स्यपुराणे यथा
"भगवानुवाच। अतःपरं प्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम्।

परम सर्व्वदानानां प्रियं सर्वदिवौकसाम्। देशकालौ समासाद्य धन श्रद्धाञ्च यत्नतः। देयमेतन्महादानं तारणाय कुलस्य च। पर्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः। पूर्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्व्वं विधानतः। विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्वतो बुधैः। मध्यमो दशभिः कुर्य्याज्जघन्यः पञ्चभिस्तथा। सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्वृतः। रत्नैश्च संयुक्तो लोकपालावृतस्तथा। ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्मिताः। कुलाचलाश्च चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत्। सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोपशोभितान्। नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान्। कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते। ऋत्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्वेदवित्तमान्। होमोव्याहृतिभिश्चैव अग्नौ तद्दैवतैरपि। गव्येन सर्पिषा तत्र तथा कृष्णतिलैरपि। अयुत होमसंख्या च पालाशसमिधस्तथा। शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः। उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः। पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः। "नमः सर्वामरावास भूतसङ्घैरभिष्टुत। ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा"। इत्युच्चार्य्य नरो दद्याच्चारी वा विधिपूर्व्वकम्। पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा। अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। स गच्छेत्त्रिदशावासं विमानोपरि संस्थित। अप्सरोगणसंवीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुतः। तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये। पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महीम्भुङ्क्ते ससागराम्। रूपवान् सुभगोवाग्मी श्रीमानतुलविक्रम। पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशय.। भूयश्च शृणु राजेन्द्र! दिव्य कार्पासपर्व्वतम्। तस्य भारशतेनैव कुर्य्यादर्द्धेन वा पुनः। शेषं पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम्। फल पूर्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम।"। कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र।

कार्पाससौत्रिक त्रि॰ कर्पाससूत्रेण निर्वृत्तः ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धिः। कर्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ। "शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके" याज्ञ॰।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्तः ठक्। कर्पाससूत्रनिष्पन्ने पटादौ "शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्" भा॰स॰५०अ॰। कार्पासवस्त्राच्छादिनाम्।

कार्म्म त्रि॰ कर्म्म शीलमस्य छत्रा॰ ण.। "कार्म्मस्त्वाच्छील्ये" पा॰नि॰ टिलोपः। फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप्।

कार्म्मण न॰ कर्म्मैव कर्म्मन्+"तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्" पा॰अण्। १वाचिक श्रुत्वा क्रियमाणे कर्म्मणि सि॰कौ॰। कर्म्मणे हितम अण्। २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभि र्वश्यादिकरणे अमरः (यादुकरा)। "कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" माघः। ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गाति क्रम विधानात् कार्म्मणी वृत्तार्थे स्त्री॰। "धौतं मद्या किमिदमथवा कार्म्मणी माथुरीणाम्" उद्भवदू॰ कार्म्मणमिति तु न्यायः। ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न॰ कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण्। ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि॰। प्रपञ्चसारोक्तमन्त्रयान्तर्गते ५मलभेदे च। "मायिकं नाम योषोत्थ पौरुषं कार्म्मणं मलम्। आणव्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्ध तन्मलत्रयम्" "ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्वेन्मलत्रय यतौ" तन्त्रसा॰।

कार्म्मार पु॰ कार्म्मार एव स्वार्थेऽण्। १कर्म्मकारे (कामार) "कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभिः" ऋ॰९,११२,२। "कार्म्मारः अयस्कारः" भा॰। कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा॰ अण्। २कर्म्मकारापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

कार्म्मारक त्रि॰कर्म्मारेण कृत कुलाला॰वुञ्। कर्म्मकारकृते।

कार्म्मार्य्यायणि पुंस्त्री कर्म्मारस्यापत्यं फिञ् नि॰। कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कार्म्मिक त्रि॰ कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ठक्। निष्पत्त्यनन्तरं चित्रसूत्रैः चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ। "कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भाग क्षयोमतः" याज्ञ॰। 'कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम्। यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिक मित्युच्यते" मिता॰। तस्य भावः पुरोहि॰ यक्। कार्म्मिक्य तद्भावे न॰।

कार्म्मुक न॰ कर्म्मणे प्रभवति उकञ्। १धनुषि अमरः। "कार्म्मुकेणेव गुणिना वाणः सन्धानमेष्यति" माघः। "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा॰। २कर्म्मक्षमे त्रि॰ मेदि॰। कार्म्मुक साध्यत्वेनास्त्यस्य अच्। ३वंशे मेदि॰। ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु॰ राजनि॰। मेषादिषु नवमे ७राशौ "कार्म्मुक तु परित्यज्य झषं (मकरम्") सङ्क्रमते रवि। प्रभाते शर्व्वरात्रे च स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" कालमा॰ भविष्यपु॰। क्रमुकस्येदम् अण्। ८क्रमुकसम्बन्धिनि

लि॰ स्त्रियां ङीप्। "अग्न्याधाद्गे त्रयोदशास्रा प्रादेशमात्रा" समिध आदधाति" "एतेषां कार्मुकी स्रुव "इति कात्या॰ श्रौ॰ १६, ४, २२, २५, । अत्र कर्मुक॰ धमनद्रुम" कर्कः। स च श्वेतखदिरः। अतएव स्वार्थे कन्तया श्वेतखदिरार्थतेत्युक्तं राजनि॰। तूलस्फोटने तदाकारे (धाचड़ा) (धुनारी) इतिख्याते ६ यन्त्रभेदे। अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विना वैशाखादिस्थानपञ्च कमुक्ता धनु र्गुणग्रहणप्रकारलक्षणादिकमुक्तं यथा

"कार्मुकं गृह्य वामेन वाणं दक्षिणकेन तु। वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽप्यथ वाऽऽयते। गुणाढ्यं तु ततः कृत्वा कार्मुकं प्रियकार्मुकः। अध कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्रिणः। धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च। भुजाभ्यां मन्दवक्राभ्यां प्रकोष्ठाभ्यां हठस्ततः। न्यसेत्पाणौ धनुः श्रेष्ठं पुङ्खदेशञ्च पत्रिणः। विन्यासो धनुषश्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम्। ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो नचाधिकः। निवेश्य कार्मुकं नाभ्यां (धनुर्मध्ये) नितम्बे शरं करम्। उत्क्षिपेद्धस्त-मन्तरेणाक्षिकर्णयोः। पूर्व्वेण मुष्टिना ग्राह्य तथापि दक्षिणे शरम्। हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्व्वं प्रसार-येत्। नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धका नाधरा तथा। न च कुब्जा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता। समा-स्थैर्य्य गुणोपेता मौर्वी दण्डइव स्थिता। छादयित्वा ततो लक्ष्यं पूर्व्वेणानेन मुष्टिना (वाममुष्टिना)। उरसा तूत्थितो यन्ता त्रिकोणावनतस्थितः। स्रस्ताङ्गो निश्चलग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः। ललाटनासावक्त्रांसाः कुर्प-रोऽस्य समोभवेत्। अन्तरे त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं चिवुकस्यांस-कस्य च। प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये द्व्यङ्गुलं तथा। तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतं चिवुकांसयोः। गृहीत्वा सायकं तूण्या मयूराञ्चितमस्तकम्। तर्ज्जन्याङ्गुष्ठकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः। अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयाऽपि च। तावदाकर्षयेद्वेगात् यावद्बाणः प्रपूरितः। एवंविधमुप-क्रम्य मोक्तव्योविधिवत् खगः। दृष्टिमुष्टिगतं लक्ष्यं भिन्द्याद्बाणेन सुव्रतः। त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्वेगेन सुव्रतः। एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज!। कुर्परं तदधः कुर्य्यादाकृष्य तु धनुष्मता। ऊर्द्ध्वं वै मस्तके (धनुर्मध्ये) कुर्य्यादङ्गुष्ठन्तु मध्यमम्। ज्येष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुः शास्त्रविशारदैः। ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्द्वादश मुष्टिकः। एकादशस्तथा मध्यः कनीयान् दशमुष्टिकः।

चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रयं सार्द्धन्तु मध्यमम्। कनी यस्तु त्रयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः। अश्वे रथे गजे श्रेष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः"

"पर्य्यायतं द्विजः कृत्वा ततो सारङ्गतायुधाम्। सुनिर्धौतं ततः कृत्वा यज्ञभूमौ विधानवत्। ततो बाण समागृह्य दर्पितः सुसमाहितः। तूणमासाद्य मध्येयात् दृढां कक्ष्यां च दक्षिणाम्। विलक्ष्यमपि लक्ष्यं यस्तत्र चैव सुसंस्थितः। ततः समुद्धरेद्बाणं तूणाद्दक्षिणपाणिना। तेनैव सहितं मध्ये शरं संगृह्य धारयेत्। आकृष्य ताडयेत्तत्र चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) षोडशाङ्गुलम्। युक्ता बाणं ततः पश्चात् शिक्षा ततः कृता। निष्कृष्य यान्म-ध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः। अविलक्ष्यात् क्षिपेच्चा-पाश्वतुरस्रं तु दक्षिणम्। चतुरस्रगतं वेध्यमभ्यसेच्छादित स्थितम्। तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं पराङ्मुखगतं च यत्। नि-म्नमुन्नतवेध्यञ्च अभ्यसेत् क्षिप्रकृत् ततः। वेध्यस्थानेष्व-थैतेषु सत्त्वस्य पुटकं बहुः। हस्तावापशतैश्चित्रै-स्तर्जयेद्दुर्धरैरपि। तस्मिन् मध्यगते विप्र! द्वे वेध्ये दृढ़ दुष्करे। द्वे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे दृढ़दुष्करे। न तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते। निम्न दुष्क-रमुद्दिष्टं वेध्यं सर्द्धं प्रतद्धरेत्। अस्त्रकायनमध्ये तु चित्रदुष्करसंज्ञके। एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च। आरोहेत् प्रथमं वीरोजितलक्ष्यस्ततो नरः। एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः। अधिक भ्रमणं तस्य तत्राद्विधक् प्रकीर्त्तितम्। लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्रिपत्र गतं दृढम्। भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यच्च भवे-दिति। समन्तात्ताडयेच्छिन्द्याच्छेदयेद् व्यथयेदपि। कर्म्मयोगविधानज्ञो ज्ञात्वैव विधिमाचरेत्। मनसा चक्षुषा दृष्ट्या योगसिद्धिं प्रुवं व्रजेत्"। १० वृत्तक्षेत्रस्य परिध्यर्द्धात्मके रेखाभेदे ११ तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्तथात्वम्। तदानयनप्रकार जीवान-यनप्रकारश्चोक्ता लीला॰ दर्शितोयथा।

"अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम्। आद्य क्षिप्तातयुतमौर्व्विकया विभक्तो जीवाङ्घिपञ्चगुणितः परि-धेस्तु वर्गः। लब्धोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागादाप्ते पदे वृतिदलात्पतिते धनुः स्यात्"।

"उदाहरणम्। विज्ञिताष्ट ये गुणास्ततोवद तेषां धनुर्मितिम्। यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते मार्षितकातिनैपुणम्"

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] सप्तशापवर्त्तितः परिधि १८ । ४२ जीवार्द्धानां २१/२ पञ्चभि ५ श्च परिधे १८र्वर्गो ३२४ गुणितः । १७०१० । व्यासार्द्ध २४० । ४ घात ९६० युत ४२ भौश्वकयानया १००२ विभक्तोलब्धो १७ ऽत्राङ्कलाघवाय चतुर्विंशतेद्वर्यधिकसहस्राशयुतोऽष्टहोतो ऽनेनोनितात्परिधि १८ । ३२४ वर्गा चतुर्थभागात् ८१ (१७ ऊनितात्) ६४पदे प्राप्ते ८ इति १८ दलात् ९ । पतिते १ जातं धनु एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिष्वष्टादशांशेन गुणितानि स्युः"। एव ८२ सङ्ख्यादौ कल्प्यम् । "दलीकृत चक्रांशयन्नि चापम्" इति शि॰शि॰उक्ते १२ राशिचक्रस्यार्द्धरूपे खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा सिति यथोक्तं तत्रैव "ज्यां प्रोज्झ्य तत्त्वाश्वि२२५हता-च्छेषं यातैष्यजीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तज्ञ्चैस्तत्त्वाश्विभिस्तत् सहितं धनुःस्यात्" "यस्य धनुःसाध्य तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा शोध्या शेषात्तत्त्वाश्वि २२५ गुणाद्गतागामिज्यान्तरहृताद्यल्लभ्यते तत्स्याप्यं ततोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्विभि २२५ सहितं धनु स्यात्" प्रमि॰

सू॰सि॰ रङ्गनाथाभ्याञ्च तथैवोक्तं यथा ।

"ज्यां प्रोज्झ्य शेष तत्त्वाश्विहतं तद्विवरोद्धृतम् । सङ्ख्या-तत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते" सू॰सि॰ ।

'यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मान्नुशुद्धपूर्वं ज्यापिण्ड न्यूनीकृत्य शेष पञ्चाक्षति २२५गुणं तद्विवरोद्धतं तयोः शुद्धाऽशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्धाति ततमा याचापकलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा"। अधिक जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न॰ । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणं यथा "कार्मुकासनमाकुर्य्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा वायुरधोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना कृत्वा पद्मासन मन्त्री वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यहिगुण कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन शवबद्वायुमानयेत्" रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि॰ कृ-कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । "तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ" गीता । "नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदक क्रिया" मनु । "शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति" मीमांसकाः । ३उत्पाद्ये जन्ये "व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" इत्युक्तेः कृञोभावनारूपव्यापारार्थकत्वात् तत्साध्ये "यदि रस कार्य्यः स्यात् विभावादिकारणकः स्यात्" सा॰ द॰ । गुरुमते यागादिकृतिसाध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्वं तथाऽपूर्वशब्दे २४८पृ॰ दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदिच्छयैव कर्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् "उपसर्पति कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपसर्पति" हितो॰ । अष्टादशानां विवादपदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । "यस्मात्कार्य्यं समारम्भाच्चिरास्तेन विनिश्चितं" व्य॰ त॰ कात्या॰ स्मृतिः । उपचारात् ७हेतौ च मेदि॰ । व्याकरणमते ८आदिश्यमाने वर्णादौ । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते" महाभा॰ "भिषक् कर्त्ताथ करणं रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्" सुश्रुतोक्ते ९आरोग्ये च तत्र कर्तृत्वकरणत्वकारणत्वकार्य्यत्वार्थेषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मलग्नावधि दशमस्थाने । "कार्य्याधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वा" जातकम् कार्य्यस्य व्यापाररूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा "तत्र असतः सज्जायते इति सौगताः तैरभावादेव कार्य्योत्पत्तेः स्वीकारात् । असतोऽसज्जायते इति नैयायिका तैः प्रागुत्पत्तेः घटादीनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च तदासत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतोविवर्त्तः कार्य्यं जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिनः । सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विवृतञ्चैतदुत्पत्तिशब्दे ११०८पृ॰ ।

यथा च लिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दश॰ उक्तं यथा

"अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनस्य कार्य्यस्य वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वा । तत्र गुरवः नाहत्य क्रिया कार्य्यतया लिङा बोधयितु

शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात् कामनाविशिष्टस्य हि ममेदं कार्य्यमितिबोद्धृत्वं नियोज्यत्वं तत्-कामनायास्तद्बोधोपयोगे सति भवति। स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्य्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता। न च कालान्तरभाविस्वर्गे क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो बोधयितुमर्हति आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेस्तृतीयप्रकाराभावात् अन्यथा तमादाय साधनत्वसम्भवात् कल्प्यमप्यपूर्व्वं न स्यात् इष्टसाधनताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः कार्य्यताविधिपक्षेऽपि अन्वयप्रकारतया साधनस्य शाब्दमिति फलतो न विशेषः। अत क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताह क्रियाकार्य्यतानिर्वाहक सिद्धाद्यर्थे"।

व्याकृतञ्चैतत् मथुरानाथेन—

"प्रवृत्त्यादपूर्व्वस्य विधिप्रत्ययशक्यता प्रभाकराभिमता निराकर्त्तुं विचाराङ्गसंशयप्रयोजिका विप्रतिपत्तिमादर्शयति अथेत्यादिना यद्विधिः यद्विधिपदोपस्थापितार्थः। समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी चेत्यर्थः तदन्वयित्वञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधप्रकारताश्रयत्वम्। अत्र विधिकोटि, विधे कार्य्यत्वे शक्तिवादिना नैयायिकाना, तन्मये स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वे शक्तिवादिना प्राभाकराणा, तन्मये स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येवं वान्वयबोधात् अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं तच्च यागकार्य्ययोः संसर्गः। कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वम् अपूर्व्वस्यापि कश्चिद्व्युत्पत्त्यादिना धातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधिसमभिव्याहृतेति धातुविशेषणम्। तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयिभिन्नत्वं यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात्। इष्टसाधनत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षत्वे द्वयोरसम्भव। इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि विध्यर्थकार्य्येऽन्वयादत्र पक्षे यद्विधिरिति। इत्थञ्च यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमान्नोक्तं च इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं चेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण पक्षे प्रवेश इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते। कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वम्। न च गुरुमते कार्य्यस्य धर्म्मिणो विध्यर्थतया कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्य्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं कार्य्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि शक्यताव-च्छेदकविधया कार्य्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपं कार्य्यत्वं न शक्यतावच्छेदकम् अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्म्मत्वरूपं वा लाघवात्। कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव शक्यं सिद्धसामान्यशक्यं वा पचेतेत्यादिलौकिकस्थलानुरोधात्। अन्वयबोधोऽपि यागविषयकं कार्य्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः, कृतिसाध्ययागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति यथाश्रुतएव साधु। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रकृतेऽर्थेऽन्वयमादाय नांशत सिद्धसाधनं न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरत्वांशत साध्यसिद्धिमादायार्थान्तरत्वम्। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन विध्यर्थो विशेषणीय, तेन वर्त्तमानत्वादेः कालस्य संख्यायाश्च तादृशविधिप्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंशतो बाधः। न चेष्टसाधनत्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेऽंशतो बाध, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य प्रवृत्तिविशेष्यांशे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात्। यद्वा संख्याकालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः। विधिशक्यत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वादौ नांशतोबाध। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया नैतदसम्भव निषेधधिस्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देश्या नातो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽंशतो बाधः। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्यैव पक्षतायाम् ओदनकामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्वपाकमात्रविषयककृतिसाध्यत्वादौ विधिकोटावंशतो बाध इति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिस्थलीय तत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षताभाव स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः। नव्यास्तु विज्ञातविधितत्त्वार्थस्तु तदन्वयिनं पृच्छति अथेति न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः गुरुणा समं विवादे तु कार्य्यत्वं विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं नवेति विप्रतिपत्तिरूपणीया विधिकोटि परेषाम्। नच कार्य्यस्य विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थयागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्ग इति वाच्यं धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशबोधासम्भवात्। अथवा विप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य निरूपकता-सम्बन्धेन विध्यर्थे कृतावन्वयादपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति प्राहुरिति दिक्। अत्र गुरव इति अत्र विप्रतिपत्तौ मतं वा। शाब्देति आहुः—शाब्दात् अपूर्व्वकार्य्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा [illegible]

बोध्यतएवेति भाव। क्रिया-यागादि, कार्यतया स्वर्गकाम कृतसाध्यतया। नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोध मादाय विधौ सिद्धसाधन निषेधे च बाध इति वाच्य तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात्। औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्व व्याप्योधर्मविशेष तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्ति ज्ञानसचिव· शब्दएव पुनरनुसन्धीयमानोहेतु·। अतएवा- नुपपत्तिज्ञानसचिव शब्दएव पञ्चम प्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भाव। स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयोविधिवाक्य- नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञा- नस्य विरहादित्यर्थ। वक्ष्यमाणयुक्त्या यागे स्वर्गकामकृति साध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथम तद्विरहादिति भाव। प्रयोजकज्ञानविरहमेवो- पपादयति कामनाविशिष्टस्य ह्येति यमेद कार्यमिति याग- विशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थ बोद्धृत्व शाब्द बोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारण तेन वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोप- योगित्व सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्व समवायिकारणतया नियोज्यत्वं सकलप्रामाणिकसिद्धनि योज्यव्यवहारविषयतावच्छेदक तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थ।—तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयो- गित्वे सतीत्यर्थ। विशेष्यान्वयिनाऽन्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्व विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वा सम्भवात्। न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपल- क्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्य- त्वादिति भाव·। स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगस्ये- त्यर्थ। कामनानन्तर कामनाप्रकारकज्ञानानन्तर य काम्यसाधनताबोध। कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्यता- बोधस्तदैव स्यात् कामनाया कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्य्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थ। अतः काम्यसाधनताज्ञान स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो- जकम् इति बोध·। स्वर्गकामेति स्वर्गकामोयो नियोज्यस्तदी- यकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजक ज्ञानमित्यर्थ। नन्वेव प्रथमं वेदाद्यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तर तत्र स्वर्ग- कामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेर पूर्व्वशक्त्येत्यत आह नचेति क्रिया—यागादिः। साक्षादिति

अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन कार्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठा- त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मव- त्त्व साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्य्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मव- त्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भाव। साक्षात्साधनत्वस्या- बोधने हेतुमाहाश्विति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृती- यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थ। परम्परासाधनत्व- स्याबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानव- च्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म- वत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थ। नचा पूर्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटक फलपर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यताखात् प्रथमन्तज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवा- दिति भाव। नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्व बोध यिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा-तृतीयप्रकारसत्त्वे। साधनत्वसम्भवादिति अपूर्व्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्व सम्भवादिति भाव। कल्प्यमिति तव नयेऽप्यपूर्व्वकल्पना न स्यादित्यर्थ· आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्ग साधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाप्यपूर्वकल्पनादिति भाव·। नन्वेव प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधन- त्वान्वयासम्भवेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यत आह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति। सामा- न्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्ष इत्यर्थः। अनुपपत्ते· साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलप- र्य्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्य- तात्वेन तज्ज्ञान विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वया सम्भवात् इति भाव। अत्रैवानुपद नतु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाध- नत्वमनुगतमेव दुर्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नवि- जातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपक धर्म्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात्। नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वतो- व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणसत्तोऽपि नियत पूर्व्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्धनिरूपकत्व विशेषणेनैव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तिता

वच्छेदकत्वन्तु यावत्योर्विजातीयस्वर्गव्यक्त्योः प्रत्येकं तत्-पूर्व्ववृत्तिनियतत्वं विजातीयस्वर्गोत्पत्त्यधिकरणनि-ष्ठस्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे-दकान्यत्वमिति यावत्, एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र बोध्यम्। कार्य्यत्व कारणत्वस्यातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्य्यत्व-रूपेणापूर्व्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तरकालं परम्प-रया स्वर्गसाधनत्वावगम परम्परासाधनत्वस्यापूर्व्व-निष्ठसाधनताघटितत्वात्। न च कार्य्यवत् साक्षात् साध-नत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य्य एवान्वयादपूर्व्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं तथापि कार्य्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह कार्य्यताविधिपक्ष इति। कार्य्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्ति निमित्तत्वपक्षे इत्यर्थ मात्रपदादिष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यव-च्छेदः तेन सत्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक्शक्यत्वपक्षे कार्य्यमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। मात्रपदादिष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः। अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यस्यान्वयप्रयोजकरूपतयेत्यर्थः। साधनत्वं पदादु-पस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ अप-दार्थस्यापि छिद्रेतरत्वस्य भानवदिति भावः। यद्यपि अपूर्व्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयो-जकरूपतया योग्यतात्वे शाब्दबोधात् पूर्व्वमपूर्व्वे तज्ज्ञा-नमसम्भवि अपूर्व्वस्य शाब्दबोधात् पूर्व्वमज्ञानात्, तथापि परनये बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोध-नीयपदार्थस्यापूर्व्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकाव-च्छिन्ने क्वचित्तस्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्य्यत्व-रूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकार्य्यसाधनताज्ञान सत्त्वादिति निगर्व। स्वयमुपपत्स्यत इति अत इति स्वर्ग-साधनतार्हमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्य-मित्यर्थः। क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकमिति कार्य्योपस्थिति रिष्टसाधनताज्ञानं तत्र कृतिरिति प्रत्याख्या क्रियायाः कृति साध्यतानिर्व्वाहकत्वमित्यर्थः; लिङाद्यर्थ इति आदिपदात् तव्यादिपरिग्रहः”।

शब्दचिन्तामणौ स्थानान्तरे गुरुमते वैदिकलिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता यत्नपूर्व्वकं दर्शिता यथा।

“नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्ग-पदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्योपस्थिते शक्तिर्ग्रहीतव्या न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वमपूर्व्वमुपस्थितं मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघातादवाच्यत्वापाताच्च। न च लिङादिना तदुपस्थिति व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात्। न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः उपलक्षणं हि का-रणमनुमापकं वा अघटकीभूते सम्बन्धाग्रहात् अशक्यमिति? नैवम्, कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्ट-स्योपस्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्य-मित्यनुभवः स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रिया-भिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्व्वे पर्य्यवस्यति, न त्वपूर्व्व-त्वेन शक्तिग्रहो न वाऽपूर्व्वं कार्य्यमित्यनुभवः भवति च सामान्यतः सम्बन्धग्रहे सहकारिवशाद्विशेषबुद्धिः यथा तत्रैव कर्तृमात्रसम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्वे उभयत्र वा? नाद्यः, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहस्यानुपयोगात्। नान्त्यौ, प्रागनुपस्थितेरिति चेत्? न येनापि रूपेण शब्देनानुभवो जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शब्दानुभव-हेतुः। नहि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च घट-त्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये शक्ति-सिद्धिरिति शक्तिग्रहः तत्र कार्य्यमिति स्मरणं ततो योग्य-तादिवशात् प्रचरद्द्रव्यगुणकर्म्माणि कार्य्याणि विहाय याग-विषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवत्वपूर्व्वमालम्बते योग्यताश्च तस्य स्थायित्वलाभ। अतएव वाक्यार्थानुभवमात्रविषयता तदपूर्व्वम्। न च स्मृतानामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्व्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं? शक्ति-ग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च। न च क्वचित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिर्यथा, गौरवात् गोपदादपूर्व्वगवानुभवप्रसङ्गाच्च, विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्व्वतीयवह्निव्यापकतया भावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्या-सत्त्या सर्व्वा एव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयी-भवन्ति कथमन्यथा पर्व्वतीयधूमव्याप्त्यग्रहे तत्र तदनुमितं? इति चेत् न, येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्म्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किन्तया। अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि। किञ्च तव दर्शने नास्तीति सुतरामपूर्व्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणा-पूर्व्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। नचैव-मपूर्व्वत्वक्षतिः यागविषयकत्वादेर्विशेषस्य कार्य्ये लिङ्विभाग-

पस्थितेः यथा पर्व्वतीयत्वमान वह्नौ, नानुमितिं विना। नतु यदि कार्ये क्रियासाधारणे लिङः शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्वलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् नचैकत्र निर्णीत शास्त्रार्थः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्व्वमेव लिङाद्यर्थ इति युक्तं नह्यपूर्व्वत्वेन शक्तिपक्षः किन्तु कार्यत्वविशिष्टे धर्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्येण समं क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्वे पर्यवसानमभेदस्याप्यन्वयत्वादिति नैवम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यकतिरूपे कार्यत्वमात्रे, धर्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यतान्वयस्यान्विताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्यत्वेन धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि क्रियातिरिक्तकार्यात् कार्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिपक्षे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्र युक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पना। नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङाऽभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रे धर्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसक्तेश्च। घटादिस्तु लिङः शक्तिपक्षेण तिरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधानदशायां त्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः। विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोग केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थेनान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अतएवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति। अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिर्वृत्तितया न कार्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं [illegible] नतु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः वाच्यत्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ् वाचिकी, क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे, शक्तिकल्पनात्। न च लौकिकानामपूर्व्वे शक्त्यग्रहे सम्भवति पूर्व्वं प्रमाणान्तरेणा-प्रतीतेः। क्रियासाधारणशक्तावपि लोके कृत्यैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्यतावगम्यते तत्र कार्यत्वे लिङस्तात्पर्यं लाघवात् न धर्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहुः "तात्पर्याद्धि वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्यमिति"। तृतीयायाः करणत्वैकत्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशेष्याच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा न च कार्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यंशमपहाय क्रियया कार्य्यतान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं गृहीतधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षाविरहात् अतः स्वतन्त्रकार्योपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशार्थतया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठाने लक्षणा। न च व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरवधारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः। तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थे धाऽपूर्व्वमपीति न विरोधः। अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात्।"

व्याकृतञ्चेदं मथुरानाथेन यथा—

"व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिग्रहासम्भव इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे कृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। गृहीतव्येत्यस्यैषानुयः। नन्वन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यत आह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात् पूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्वरूपत्वादिति भावः। ननु अत्रापि योगार्थोऽत्र त्यज्यते मण्डपपदवदित्यस्वरसादाह अवाच्यत्वेति। प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः। तत्प्रवृत्तौ—लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ। अपूर्व्वत्वेनोपस्थितिः प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति।—उपलक्षिते उपस्थिते। कारणं लिङादिना कारणम्। गूढाभिसन्धिः समाधत्ते नैवमिति। कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यतान्वये धर्म्मिणीत्यर्थः। कार्य्यत्वविशिष्टञ्चेति घटादौ विशेषः यागविषयकं कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः। स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः। विशेषवद्रूपाय इति सामान्यरूपेण विशेषवदूपाय इत्यर्थः। सम्बन्धवशात् तत्सम्बन्धपक्षात् कर्तृविशेषेति पचेत्यादौ पाककर्तृत्वादिना

विशेषणविधिरित्यर्थः । अभिसन्धिमहाटयितुं शक्नुते नन्विति । अनुपस्थितेरिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः । येन हीति शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि गौरवादित्यर्थः । ननु समानविषयकत्वेनैव कार्य्यकारणभावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यत आह नहीति । पदार्थस्मरणस्य-प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणस्य तथा च समानप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । स्मरणं-घटादेः स्मरणम् । ननु कार्य्यमात्रवाच्यता कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिकार्य्यलाभः ? इत्यत आह योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्यन्तस्थायित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः । अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थः अपूर्वम् अपूर्वत्वाप्रकार । घटेन क्रियत इति नियम इति शेषः । शक्तिग्रहेति तथा च नायं नियमोऽसिद्ध इति भावः । नन्वाकाशादिपदस्थले शक्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वादत्रापि तथैवेत्यत आह नचेति । क्वचित्-आकाशादिपदे । तथा-शाब्दधीहेतु । अपूर्वेति शक्तिग्रहाविषयीभूतेत्यर्थः । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधादपूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्नतु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः । अन्यथा-विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे । व्यापकतयेति । ज्ञानेन न भात इत्यर्थः । तदन्वयः तद्विषयत्वम् । तस्मात्-तदीयपक्षधर्मताज्ञानात् । तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमिति हेतुत्वात् । व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यधूमत्वरूपेण वह्निमदव्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एतच्च न्यायनये परनये वह्निव्याप्योधूम धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्युत्पत्ते वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेरेवेति ध्येयम् । सा सामान्यप्रत्यासत्तिः । सुतरामिति विहितोति कार्य्यत्वेन हीति । क्रियासाधारणेन-क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण । अयोग्या-साक्षात्फलजननायोग्या । योग्येति साक्षात्फलजननयोग्येत्यर्थः । नित्यनिषेधेति सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनापूर्वस्य, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्वस्य चेत्यर्थः । तथा च तदापत्तिरास्त इति भावः । अयोग्यतया-साक्षात्फलजननायोग्यतया । फलान्वयात् इति नित्ये निषेधस्थले च फलान्वयादित्यर्थः । कल्पनाभावाच्चेति फलकल्पनायाश्चेत्यर्थः । बीजाभावात् प्रमाणाभावात् । कार्य्येण सम-क्रियारूपकार्य्येण समम् । अभेदस्यापीति यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्य्यत्वाभावेन कार्य्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोधसम्भवस्तथापि अभावस्योत्पादविनाशशालित्वनये ऽभावस्यापि कार्य्यत्व सम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्मित्वरूपकार्य्यत्वाभिप्रायेण वा । केचित्तु कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योगक्षेमसाधारणमित्यभावस्यापि कार्य्यत्वसम्भव इत्याहुः । कृतिरूप इति साध्यत्वसंसर्ग इति भावः । अन्विताभिधानेतिशाब्दबोधेत्यर्थः । धर्मिणि-कार्य्ये । कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः अयोग्यतया स्वर्गकामकृति साध्यत्वान्वयायोग्यतया । एवमग्रेऽपि । तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः । यत्प्रयुक्तेति यच्चित्रस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । शक्तिकल्पनादिति वैदिकलिङ्मात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः । उपासनादीति सन्ध्योपासनादीत्यर्थः आदिपदान्निषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणाद्यभावपरिग्रहः । सर्वत्रेति वैदिकलिङः कार्य्ये धर्मिण्येव शक्तिकल्पनादिति भाव । एतच्च लौकिकस्थले लौकिकलिङ्त्वं कार्य्यत्वशक्यतावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा तत्र लिङ्त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे सर्वथा अशक्तेरिति ध्येयम् । एतच्चापाततः तन्मयेऽपूर्वस्य शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्य्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्व सम्भवात् न हि न्यायनये इव तन्मते शक्यपदार्थशक्तिधीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण तत्र कुत्रचिद्धर्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे योग्यमनोभानम् । किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्वलाभः तत्र कलञ्जभक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्य्यत्वरूपेण लिङा तस्यैव बोधसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वम् । ननु घटादिकर्तृकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्वलाभः घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्य्ये शक्तिग्रह इत्यत आह घटादिभिन्नेति । उभयथापीति घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य घटादिकार्य्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे प्रमाणः । किन्तु कार्य्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । नहि

सामान्यत कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह अन्वितेति अयोग्यतया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्य्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह विधेरिति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य तस्य—विधिप्रत्ययस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगः विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधेरिति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वस्य। तादृशबोधेऽपर्य्याप्त कारणमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्तिः शक्यप्रतिपत्तिः। तत्रैव तत्रेति तद्वृत्ति तद्रेवेति योजना शक्यवृत्ति तद्रेवेत्यर्थः। तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोपि धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकं पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्। घटादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शाक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् सत्यन्तानुपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः, घटादिपदे आकृतिव्यञ्जकजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः। ज्ञानविषयशब्दत्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यमुख्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। नचाकाशादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तेर्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धैवातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिरिति लक्षणाशक्ति-भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यत्प्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तस्यैव विवक्षितत्वादिति दिक्। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकस्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानस्य गुरुमते, नव्यनैयायिकमते च सम्मतमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ध्येयम्। शाखादौ शाखासमवेतत्वादौ तथा—यथोक्तलक्षणाश्रये। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तकत्वात् शब्दाऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङत्ववैदिकलिङत्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाघविको—कार्य्यत्वे लाघविकी वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङः सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङमात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः वेदे च कार्य्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्वस्यापेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वस्वरूपकार्य्यत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्मिणि लक्षणास्त्वेवेत्याशयः। ननु लोकस्येव कार्य्यत्वरूपेणापूर्वेऽपि बोधोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह नचेति पूर्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रयोगादेव अध्यापकानामपूर्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यसम्भव इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्। ननु लिङः शक्तिग्रहे क्रियाभिन्नधर्मिणो विषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथा च लोकेऽपि पाकः कार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधारण्येति। लक्षणैव कार्य्यत्वे लक्षणैव। पाककार्येतावगम्यते इत्याधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायते इत्यर्थः। अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारण्यशक्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा भिन्नत्वनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्वलोपापत्तेरिति ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङो लक्षणाया लिङ

पदात् कार्य्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तृतात्पर्य्यमनुपपन्नं लिङो लक्षणया कार्य्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह तत्रेति कार्य्यत्वे कार्य्यस्योपस्थितौ। तात्पर्य्याद्वेति लोके बाधनात् केवलकार्य्यत्वोपस्थितौ लिङ्तात्पर्य्यात् केवलकार्य्यत्वएव वृत्तिरित्यर्थः नतु वृत्तेरिति अन्यत्वेति शेषः इदमापाततः लौकिकतात्पर्य्यस्य शुभिकाशिवन्धितत्वात्तस्य बाधकस्याकिञ्चित्करत्वात्। वस्तुतस्तु तात्पर्य्यस्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वम्। ननु तथापि यन्मते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वान्वये लिङः शक्तिस्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव कार्य्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणया इत्यत आह तृतीयाया इति। न स्वतन्त्र शक्यमिति, धर्म्यंशे निर्विकल्पकत्वापत्तेरिति भावः। कार्य्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वविशिष्टयज्ञादीनामपि तादृशकार्य्यत्वे लक्षणैव इत्यर्थः। गतत्वेन—विशेषणत्वेन। स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः। नुपपत्तेरिति पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः पुरोडाशार्थतयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन, साक्षादनुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, नोपशमाकाङ्क्षा इति एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति मते एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवात् कपालस्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। स्वतन्त्रकपालोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकान्वितत्वेन कपालस्यानुपस्थिते इत्यर्थः। अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने मृण्मयपात्रे लक्षणेत्यर्थः। एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपवपतीत्यन्वयबोध पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुष, पुरोडाशश्च तत्कपालञ्चेति कर्म्मधारयो वेति भाव। उपवापः स्फोटनं यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणामात्रे दृष्टान्त। एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यतायाः आकाङ्क्षात्वाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽस्त्वेवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि अवैकपोतन्यायेन युगपत्तयान्वबोधे न काप्यनुपपत्तिः। वस्तुतस्तु वेदस्थले एकपदोपादानविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नान्वयः आनुपूर्व्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्व्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः कल्पनादित्यैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यभिधानवत्वैलेयैव तत्त्वम्। युक्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्य्ये धर्म्मेऽपि लिङ्शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः। लोके इति लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः। क्रियाकार्य्यत्वे शक्ति क्रियाविशेष्यककार्य्यत्वानुभवजनकता। कार्य्यत्वमात्रे इति शक्तिरव्यभिचारितेत्यनुमत्यते शक्तिरनुभवजनकता। न चेति वेदस्थले इति शेषः। धर्म्मान्तरे कार्य्ये धर्म्मिणि तद्भङ्ग इति क्रियानिष्ठकार्य्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः। ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व लिङ्त्वावच्छेदेन लिङः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्य्ये धर्म्मिण्येव लिङर्थकार्य्यत्वान्वयादित्यत आह तथादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्य्यताबोधकत्वात् इत्यर्थः। प्रत्ययानां स्वप्रकृतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन स्वप्रकृतमित्यर्थः। न तु प्रकृत्यर्थान्वितत्वा स्वार्थबोधकत्वमिति भावः। प्रत्ययार्थेन—लिङ्प्रत्ययार्थेन। न विरोध इति अपूर्व्वरूपकार्य्यस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भाव। तद्यदि दुर्ल्लभ इति न्यायेनाह अस्तु वेति। क्रियाकार्य्यत्व इति क्रियाकृतिसाध्यः कार्य्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः। शक्ततावच्छेदकञ्च लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्व्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः। नानार्थत्वापत्तेरिति हर्य्यादिपदस्येवेत्यर्थः। यथाश्रुतेऽस्यापि नानार्थत्वा नानार्थप्रत्ययाभिधानस्यावश्यकत्वापत्ते। वेदे—वेदस्थले धर्म्मान्तरे कार्य्ये धर्म्मिणि शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्त्वमेवेति भावः। तथाच यथा हर्य्यादिपदस्थले एकमेव हरिपदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकञ्च नाना तथैवैकमेव लिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकञ्च कार्य्यत्वत्व कार्य्यत्वञ्च द्वयमिति फलितोऽर्थः। न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्ये शक्तौ, लोकेऽपूर्व्वभानापत्तिरिति वाच्य प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्व्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः।"

भक्तिलता तु एतन्मतं पूर्व्वपक्षीकृत्य दूषितम्। तच्च ततएवावसेयम्। विस्तरभयान्नोक्तम्।

कार्य्यकारणभाव पु॰ कार्य्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः। एकस्य कारणमेकस्य कार्य्यत्वे घटमेवस्य नामक कारणत्वे

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्य्यकारणभावः। "कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्व्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्य्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १९२८पृ० उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाधिक्यमुच्यते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्य्यभेदान्नानाविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि चानेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भावः" इति गीतोक्तेश्च। तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानाञ्चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणाया प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्व्वन् विहितं कर्मेति" हि शतुर्नानुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्व्वप्रमाणव्याकोप" भा०।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यज्ञोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति। आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापः पापेनेति" श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्यार्थः। "अकुर्व्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति", शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अत पूर्व्वेति। यदि यथायथं नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्। न चाय विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते। यथा "विविक्तिस्सन् श्रोत्रिय" इति। तत्र शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपन्नत्वान्न तद्बलादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते? तत्राह अन्यथेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्व्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम्। भाट्टैश्चानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्य्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम्। "भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतम्" इति उच्यते। "अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं सामर्थ्यसत्तया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमाया प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गान्न प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यत्वज्ञापकत्वमेव। यस्मादिदं प्राङ्नासीत्तस्मादिदानीं जातमिति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्राग्भावित्वेन कारणत्वे प्राकाशस्य स्वहेतुतापात। प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके"।

कार्य्यविवृतिश्च कार्य्यशब्दे उक्ता। तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेताख्यमुपादेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्य्योत्पाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्ये क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति—ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके। "धर्म्मज्ञाः शुचयो लुब्धा भवेयुः कार्य्यचिन्तकाः" याज्ञ०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। १कर्त्तव्यतायां २कृतिसाध्यतायाम्। स्व कार्य्यत्व तत्रार्थे न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। "कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

साध्ये पाके प्रवर्त्तते न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्यसाध्ये चिकीर्षापत्तेः। स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्र शब्दादनुमानाद्वा देवात् वा, तत्र लाघवावतारात् इच्छायाः स्वप्रकाशकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विघटयदप्येव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च व्याप्तिधीविघटनद्वारानुमितिप्रतिबन्धकानैकान्तज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोभेच्छोयत्वमिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्प्येत। ननु सनोधात्वर्थ गोचरेच्छावाचित्वाल्लाघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविवेष्टसाधनताज्ञानादिति चेत् न वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधयामीतीच्छायाः कृतिपूर्व्वमनुभूयमानायाः सनन्तवाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। किञ्च पाकं चिकीर्षतोऽत्यन्त प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सनुप्रत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारत्वाच्चित्वस् ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविषयनयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् इष्टसाधनत्वेन इष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव। घटं जानाति चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामेकविषयत्वानुभवात्। अथ यदि कृत्या साधयिष्यामीच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यत सिद्धौ सा नापगच्छेत् मम पाकविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिपक्षेच्छ तल्लिप्सायाः अनिवृत्तेरिति चेत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात् अस्ति च तत्र पाकौदनयोः सिद्धता। अन्यौदनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रकृत असिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न विच्छिद्येत यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छाविच्छेदौ न विरोधिनौ प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिकधनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छायाश्च सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या तल्लाभे प्रतिपक्षेच्छ तल्लिप्सा नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् सिद्धिविशेषस्य सिद्धेव हि सामान्येच्छाविच्छेद। अन्यथा एककृतिविषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव। वस्तुतस्तु क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्यत्वम् इष्टोपायत्वञ्च ज्ञात क्रियाद्वारैव कृतेरिष्टसाधनत्वात् इति तद्दोषात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि

सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारनैयत्यम्। अतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात् तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वर्गादारष्टत्वेनेष्टसाधनत्वाद्यवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षा न इष्टोच्छाविलक्षणसामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत् मैवम् यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता स्यात् न चैवं, गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृतिं विना नेत्यन्यदेतत्। वह्निना साधयामीति वत् कृत्या साधयामीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवदन्यापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमावश्यक कृतौ चानुभवसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः। अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तत्र प्रवृत्तेव ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणत्वे उपलक्षणमात्रगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चातिप्रसक्तत्वात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्तेरननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च। किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधनस्य विरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न स्यादेवेति चेत् न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तः चिकीर्षोपलक्षणः यत्र चिकीर्षाकारणत्वपक्ष स च तव जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिरूप। एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषाणामुपलक्षणानामननुगतत्वमपि यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता गवाद्याः व्यक्तिविशेषा धेनुपदेनोच्यन्ते नव गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि एव जीवनयोनियत्नव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः। ननु कृतिसाध्ये न कृतिविशेषणम् अनन्वयात् कर्म्मणा कृतौ तथा ज्ञानं, ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणम् अतिप्रसक्तादिति चेत् न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परिचायकतयोपलक्षणम् अन्यथेष्टसाधनेऽपीष्टं न विशेषणम् असत्त्वात्नोपलक्षणम् अतिप्रसक्तात् विरुद्धासाधारणो वा वामति। अन्येन कृतेऽपि चिकीर्षा स्यात् तत्रापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात्। अथवा भोजनादिक्रियायाम् न

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृते स्वध्वंसप्रागभावातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोजनादिचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तन्न गुरुतरभारोत्तोलने कृतिसाध्ये श्रमात् पृष्टस्य निगडनिश्चलबद्धदेहस्य वा कृतौ सत्यामुद्देशमचलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः, सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे, द्वेषयोनियत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे तन्न यत्नं प्रत्येवेष्टसाधनत्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात् द्वेषसिद्धिस्तु यत्नं द्वेष्मीत्यबाधितानुभवबलात्। यत्तु श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात् श्रमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिव चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात् नहि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवनयोनिकृतेस्तदनुत्पादात्। यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्य किन्तु तदनन्तरोत्पन्नाज्जीवनयोनियत्नादेवेति तन्न नहि कृतित्वेन श्रमजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्तिः जीवनयोनियत्नेन चापि भारोद्वहनादि कर्म कुर्वतस्तावच्छ्रमानुभवेन तस्य श्रमाजनकत्वात्। तथाङ्गोलनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदादानुमितः श्रमस्तज्जन्य इति चेत् न स्वेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति मैवं स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। श्रमश्च नियमतोऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः श्रमे तु स्वत्वेन इच्छाविरहात्। अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमो नान्तरीयक इत्युच्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात्। अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्व तद्विशिष्टकृतिसाध्यश्च न श्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्रसाध्यः अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवो लोकानाम्। एवं चिकीर्षायां मम कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तत्र तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतुष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्व दुःखाभावत्वञ्चेति द्वयं इष्टसाध्ये सुखे चेच्छा इष्टमपि विषयीकरोति। बलिष्टसाधनत्वेन तत्त्वेच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तत्र तु नयम् विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित् तत्तुच्छं विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वमेव न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशेषणम्। स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्विषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने न तु कृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनताभ्रमे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत। नचेष्टसाधनताज्ञानं वेदोक्तानुमापकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्रज्ञाकृतेन वा तदनुभवासम्भवात् लिङ्गाभावाच्छब्दाभावाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाग्रहवादिन स्वत्व तत्र तदनुभवाभावात् मैवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना तत काम्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादिमत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति, कार्यताज्ञानं शौचादिस्वविशेषणज्ञानजन्यम्। तदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुषविशेषमाश्रयते प्रवृत्तिहेतुरिति"। सञ्जातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत। तृप्तस्य च तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावान्न तथा बोधः। अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसन्धानजन्यं श्रमे कृतिसाध्यताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे विशेषणमिति, तन्न श्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेन साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनतालिङ्ग कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यपरे तन्न नित्ये तदभावात्। ननु विषभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किञ्च भोगार्थविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छावत इष्टेच्छावत्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तत्प्रयोजकं न भोगचिकीर्षाया तथा, उपायचिकीर्षात एव कृतिसम्भवादिति चेत् तुल्यमिति मैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र प्रागसमयकत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्धावस्थायां तदभावात् सिद्धावस्थायाश्च साधनत्वम्

अविद्यमानस्यासतः कार्य्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेर्-
सिद्धत्वसिद्धत्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वयोः नचैकमेवैकदा
सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते । न च स्वरूपभेदतः साध्यत्व-
साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि
स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सर्व्वं सिद्धमसिद्धञ्च
स्यात् । भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽ-
नवगम्याज्ञानात् । तस्मात् समयभेदोपाधिकएव तदुभय-
सम्बन्धः । पाके इदानीं साध्यत्वम् अपरे च साधनत्वं
ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमित्यनयोः पदार्थयोर्नाना-
त्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहात्, सन्देन तथा प्रतिपादयितु-
मशक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकृतिं विना सिद्धमिष्टसाधन-
मिति ज्ञानाच्चिकीर्षा, न हि सिद्धं कश्चिच्चिकीर्षति, कृते
पूर्व्वं कृतिं विना सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्य
त्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि
कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनतेष्यताम् । तस्मात् कृति
क्रियमाणविवक्षया स्वसमनन्तरभविष्यत्स्वरूपं कृतिसाध्यत्वं
चिकीर्षाप्रयोजकं, तादृशस्य साधनत्वविरोध्येव सिद्ध-
साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्म्मत्वात् साध्यत्वज्ञानमिच्छावि-
रोधि । न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तम् । एतेन सुखा-
दाविष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निर-
स्तम् कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे सुखादाविच्छा ? तद्वा-
प्तेष्टज्ञानादिति चेदाह । सन्देन सुखदुःखाभावतत्-
साधनेष्विच्छाप्रयोजकमनुगतहेतुत्वं सुखार्थपदवेद्यं
धर्म्मान्तरमस्ति अनुगतकार्य्यस्यानुगतकारणनियम्य-
त्वात् तदेव दुःखसाधनत्वाज्ञानसहकृतसाधनादौ चिकी-
र्षाप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथा-
ऽस्त्विति वाच्यं सुखानवस्थानविरोधविरोधकस्याप्यभावात् ।
बध्यघातकभावस्यैकत्वे सामानाधिकरण्याभावस्य च
घटादिसाधारणत्वादिति तत्र तज्ज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञाना-
दिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाते धर्म्मान्तरज्ञानं विना
नेच्छा । तथात्वे तत्र प्रयोजकत्वज्ञानापत्तेः तदेव हि
तत्र प्रयोजक-पदवाच्यं यत् सर्व्वत्रावेक्षते । किञ्चानुग-
तधर्म्मस्यभावे कारणे, न च सुखादाविच्छाकारणत्वं
ज्ञानानतत्वात् किन्तु तदवगम । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्-
स्वरूपदर्शनेच्छाप्रयोजकमस्तीति चेत् ? न, तथात्वे हेत्व-
त्वं सुखज्ञानादिवूत्पद्यते अन्यतरत्वात् इच्छाकारणत्व-
कल्पनायाद्वा तथैवैव जायताम् । कृतिसाध्यत्वञ्च कृतौ
सत्यामपि भवति स्वरूपं न कृतिं विना । येनसाधारण्येन तत्

कृतिसाध्यत्वं न तु कृते पूर्व्वम् । ननु कृतौ सत्यां सत्य-
पि धर्म्मी न कार्य्यं, तथा च कथं कार्य्येऽपूर्व्वे कामिनो-
ऽन्वयः सविषयत्वेन क्रियात्वस्यत्वादितिचेत् ? न, यद्धि
काम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यतावच्छेदकं प्रयोजकत्वात् न तु
कार्य्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्त्तकं, स्वसमनन्तरपाके सति कृति
साध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् ।
कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकीर्षाज्ञानयोरसम्भवाच्चेति चेत् न
पाकोमत्कृतिसाध्योमत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्ट
साधनत्वात् दैवाद्यजन्यत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा मद्-
भोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं यत् यदिष्ट-
साधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृति
साध्यमिति व्याप्तेः अविद्यमेष्टसाधनत्वाभावात् । अवश्य
मिष्टाजनकत्वस्य सिद्धविशेषणं तेन मधुविषसम्पृक्तान्न
भोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाध्यतोत्तीर्णे च
न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । च
तोयतादशायामतीतोदने इच्छाविरहे सत्यपि साधनत्वा-
भावात् अतएव निदाघदूनदेहोऽप्यवति वारिदे तोयदास्तीव
साधनस्याभावाद्वा वा घटोन्नमाह्वने न प्रवर्त्तते इष्टसाम
शान्तिसाधनस्य तोयस्यान्यस्य स्वकृति विनाऽपि सिद्धिमति
सत्यभावे सिद्धाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च
मत्कृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते, तदा प्रवर्त्तते ।
यस्य सन्तापशान्तिसाधनमिष्टं च घटोन्नमाह्वनस्तेऽस्य यत्न
मेव न प्रतिसन्धत्ते । उपस्थितवृष्टितोऽपि प्रवृत्त्यादिति
कश्चित् । तत्र तोयसम्बन्धेऽपि न सन्तापशान्तिसाधनत्वं तस्य
घटोन्नमाह्वनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टेरपि तत्साधनं न
स्यात् घटोन्नमाह्वनादपि तत्सिद्धेः किन्तु कार्य्यभेदसाधनत्वं
कृतिसाध्यत्वेन सिद्धं पाकादिवदोदनादेरपि प्रागुक्तः
पूर्व्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् । अन्येन सिद्धज्ञान-
मेव प्रवर्त्तकमस्तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च । न च बा-
धकात् कृतिसाध्यताज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ
यदा बाधाभावेन युगपदुपस्थितिसम्भवात् प्रवृत्तिसम्भवा
अनुमितिप्रतिबन्धास्तीति चेत् न सिद्धज्ञाने कृतिसाध्य
ताप्रकारकं तत्प्रकारकचिकीर्षायां तत्त्वावेक्षणात् । अत-
एव सिद्धान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम् । ननु पाकादि
कृतः क्रियमाणो वा न पक्वः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्
भाव्यमानतः भाविपाके ज्ञानाभावेनासम्भवात् । पाक
अविद्यमाने सामान्यतात् मोक्षवदिति भावमिति चेत् ?

न सामानाधिकरण्येन तौल्येऽपि तत्त्वासिद्धेः । पाकमात्रं पक्षः इति चेत् न, न स्यात् यदि पाकत्व तदा बाधो वा सिद्धिः । सर्वपाकपरत्वे च तत्र सिद्धपाकभागे बाधः, असाधनभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीन पाकपक्षः पक्षतामान्ये च कृतिसाध्यत्वं साधितमित्यनेन सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्युक्तमिति च सिद्धविषयत्वे बाधात् असिद्धविषयत्वे चासिद्धविषयेच्छानुत्पत्त्यनुत्थ दकत्वात् । तत्र कृतसाध्यसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा न नोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारणत्वस्यावश्यकत्वादिति चेत् तर्हि याग कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकार तादृश ज्ञाने भासतेऽन्यप्रकारक ज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु लाघविकत्वात् । यत्तु कृतपाके न तत्र ध्यत्वासंसर्गाग्रहात् प्रवृत्ति, तत्रासंसर्गाग्रह इष्टसाधनताज्ञानादिति तत्र कृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गाग्रह एवानवधानात् । कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न ज्ञायते इति चेत् तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत । ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात् तदसंसर्गाग्रह इति चेत् तुल्यम् । अपि च कृतपाके कार्यत्वासंसर्गाग्रहादिष्टसाधनत्वासंसर्गाग्रहादिष्टसाधने प्रवृत्ति स्यात् । किञ्च सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादनागत पाकमादाय सिध्यति । पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धे न सिध्यति अनुमाने रूपत्वात् यथा सिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यनुमितिद्वारापि वह्निः सिध्यति । अतसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धावधिकत्वात् तत्र तु "असिद्धस्य क्वचित् सिद्धेः सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अपसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धिर्नानुमा विधा" । अन्यथा कृताकृतसाधारणेष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्व कथमवगम्यते ?। किन्तु तत्रापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं प्रवृत्तिर्वाच्या ? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वादनागतस्य ग्राह्यत्वावधानात् । अतएव सिद्धासिद्धिसाधारणेन सुखादिज्ञानात् स्वर्गेऽपि नेच्छेति न चेष्टादाविष्टसाधनतादि । न च दृष्टादिसाधारणेष्टसाधनादिच्छा इच्छादौ सिद्धासिद्धदृष्टादिसाधारणस्य विषयत्वात् । तत्र सामान्यलक्षणया सर्व दृष्टादिभेदेन दृष्टादिभेदेन च सिद्धासिद्धदृष्टादिसाधारणेष्टसाधन सुखत्वं तेन सिद्धविरोधिन स्वर्गादिसिद्धत्वग्रहेऽपीच्छोत्पद्यते । यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्टसाधनताग्रहस्तेन रूपेण सिद्धेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तदिच्छाजनकत्वावधारणात् । इच्छायामप्येवमिति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतसाध्यताज्ञानादन्यगतेश्चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सिद्धपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य व्यापारस्यान्यथा प्रवृत्तिर्जीवनादृष्टोद्बोधितजन्मान्तरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्यमिति स्मरणात् तस्मादिष्टसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोगः, जन्मधाराया अनादित्वात् । प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च शास्त्रपरम्परा । वस्तुतस्तु दुःखकण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुख स्मरति तत्र सुखवृत्ति कार्यत्व सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् माऽस्तु स्तनपानमिष्टसाधन मिति स्मरणे दुःखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् । सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् । एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानं प्रयोजकं रूपमित्यन्येऽपि तदेव प्रवर्त्तकं क्लृप्तत्वात्" ।

अत्र दिङ्मात्रं मथुरानाथव्याख्या प्रदर्श्यते ।

"कार्य्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्त्तृत्वादुपायकपालदृष्टिलवङ्गादिसिद्धविषयकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता द्वयी एका साध्यत्वाख्यविषयता सा च यद्विषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं चिकीर्षादिना प्रवृत्तिसाध्यता, तत्र घटयागपाकादावेव न तु तत्साधनीभूतकपालदृष्टिलवङ्गादिष्वित्यत एव घटं करोमि यागं करोमीत्याद्येवानुव्यवसायो । न तु कपालदृष्टिलवङ्गादावेव कपालं करोमि इति करोमीत्याद्यनुव्यवसाय. अदृष्टो वा ज्ञातसाधनतायोगि इतीयादि साधनताख्यविषयताऽवच्छेदकनियमात् । न च साध्यताख्या या विषयता कृतिसाध्यताविषयत्वादिनिरूपितार्थत्वमिदमपि न तत्कार्यादेः सिद्धतादशायां कपाल करोति तन्तुं करोति दृष्टादिवस्त्रभावेन कपाल घटवान् करोति तन्तु पटवान् करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं साध्यविशिष्टेष्टसाधनताविशिष्टकृतिसाध्यत्वादौ

घटोत्तरद्वितीयाया व्यापारत्वमर्थः घटादिपदस्य घट
संदेहरं धात्वर्थानुकूलव्यापारे लक्षणा कथायोग्य
मर्थं तथा च कथं कृतिभिन्नघटवाच्यतानुकूलत्वं व्यापारक
यत्नाभिप्रायमर्थः । कथं न घटं करोमीत्यादिना
कदापि घटं करोमीति प्रयोगोऽपि प्रमाणेनापि वदन्ति ।

अपरे च उपादानगोचराभ्यो ज्ञानचिकीर्षा
सा च निष्ठतानुकूलतावगाहनाय मता । कथं घटं
करोमि कृतिमान् न करोमीत्यसम्भवात् तत्र
उपादानगोचरविषयताया एव सम्बन्धेन तत्र च
धात्वर्थत्वात् । न च तत्र साध्यत्व विषयता सती
धात्वर्थत्वे च घटस्य द्वितीयार्थ इति वाच्यम् भवेत
तत्र धात्वर्थस्य धात्वर्थतावगाहन अनुभवात् अन्यदा
तदवगाहनेन तदवगमं घटानित्यादि व्यवहारात् ।

अन्या च उद्देश्यतावच्छेदकविषयता सा च तत्साधनता-
ज्ञानाधीना चिकीर्षा तथिषा तत्र जलाहरणस्वर्गाद-
नादिरूप समाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गा-
र्थितया यागं करोमीत्यनुभवाभावात् । जलाहरणोद्देश्य
घटं करोमि स्वर्गोद्देश्य यागं करोमीत्यनुभवाभावाच्च
परन्तु तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्तत्साधनकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्तत्साधनतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकतत्तत्साधन-
विशेष्यकज्ञानसाधनताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं
चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवश्यमेव तेन तस्या अपि कपाल-
कविलगतत्वादौ न व्यभिचार । अन्यथा नैयायिकमतेऽपि
व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाधनताज्ञानचिकीर्षा-
योर्हेतुत्वोपगमादिति भाव । यत्तु प्रवृत्तेर्विषयताया विषय
मानाभाव किन्तु कपालकविलगतत्वाद्युपाय एव
प्रवृत्तिविषय प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वम् । नचैवं
घटं करोति यागं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्ति कृति-
वाचिधात्वर्थयोः द्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वादन्यथा कपालं
करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटयाग-
पाकादिपदस्य कपालकविलगतत्वादौ लाक्षणिकत्वात्
कृतिवाचिधात्वर्थयोर्द्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थ-
कत्वनियमेनानुकूलत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वितीयार्थ इति
प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति । तदसत् लक्षणया यज्ञप्रयोगरूप
व्यवहारसम्पादनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूय
मानाया घटं करोमीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुपपादनात्
लक्षणाया मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरणस्वर्गादिरूप
फलस्य उद्देश्यतावच्छेदकविषयताया घटयागपाकादेश्च सा-

धनताद्यविषयताया अभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञान
कृतिसाध्यताचिकीर्षायाः कार्यकारणभावोऽपि दुर्वच
इत्युक्तप्रायत्वात् उपायाभावरूपोपपत्तेः इति दिक् । किञ्च
न तत्तत्कारकतादृशविशेष्यकत्वसाधनताज्ञानस्य तत्साध्यता-
वच्छेदकतत्साधनकतद्विषयकप्रकारकतावच्छेदक न वा
ज्ञानतद्विषयत्वं तत्साधनताज्ञानजन्यत्वे च सर्वत्रादि
विनियमन तेन नैयायिकैरपि कृतिसाधनताज्ञान
प्रवृत्तौ अनुगमोऽपि न स्यात् । तदर्थमेव तदुद्देश्यक
न तु इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञान
तदर्थं प्रवृत्तिकारणं सम्बन्धादिविनिगमनाविरहात् पुरुषेण
दण्डोपादाननियतयागादिरूपचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञान
यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वमत्यावश्यकत्वात् इष्टसाधन
कृतिसाध्यत्वोभयविषयकज्ञानमात्रस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाद्
युपगमादेवेति ध्येयम् । चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमिति
कर्त्तव्य द्वार चिकीर्षा चाच्य द्वारमिति वदन्ति
तदैव प्रकृतोपयोगात् । नचैवं प्रवर्त्तकज्ञानजन्यत्व चि-
कीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थं तथाद्युक्तं उपादान
प्रत्यक्षे व्यभिचारात् तस्य चाक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपा
दाने प्रत्यक्षस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया व्यापारत्व
इति वाच्यं ज्ञानत्वेनाथ प्रवृत्ति प्रति साक्षात्साधनीभूत
ज्ञानजन्यत्वात् उपादानप्रत्यक्षस्य न साक्षात् चाक्ष
उपादानप्रत्यक्षविरहे प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छाया
द्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वासम्भवात् । न च
तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलचिकीर्षायाः प्रवृत्ति-
हेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपा
येच्छामात्रसम्पादकत्वेनान्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्य
तत्रासिद्धेः । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनक तदा
उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन चिकीर्षाव्यापारकत्व
रूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्वान्न हि साध्याभाव-
विशिष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्त साध्यमनुपयोगा-
दिति धेयम् । ननु चिकीर्षारूपव्यापारवत्त्वेऽपि कुतो
न कश्चित् कथ्यपादस्यत आह तदभावे इति । हेत्वन्त
रेति हेत्वन्तर दण्डकपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्ष, प्रतिब-
न्धकाभावश्चेति भाव । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकतत
दुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारक
तत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्ष
हेतुहेतुमद्भावात् दण्डकपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तद
पादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्ति किमपि

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्त्या घटसाध्यकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीत्वविरहाच्चेति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्डचक्रकपालाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्त्यभावदशायां तदनुत्पत्तेस्तद्धर्मावच्छिन्नयत्किञ्चिदुत्पत्तिसामग्रीसहिताया एव तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते। एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नस्य सत्त्वादित्यपि निरस्तं संयोगत्वाद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात्। नव्यास्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता, किन्तु घटादिनिर्वचिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकलौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिर्वचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न्यायमते परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरस्त्विति कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्। न च घटसाध्यककपालोपादानकघटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्त्यनन्वयप्रवृत्तौ दण्डभिन्नघटसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेय तथा च दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात्तादृशगुरुतरकार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं दण्डाद्युपादाननिर्वचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मतत्वात्। इत्थञ्च विषयसामग्रीविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। एतेन घटादिनिर्वचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसहकृतात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्युत्पत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्वितीयातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिनिर्वचिकीर्षाजन्यघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवासम्भवादिति प्राहुः। अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यसंसर्गग्रहसत्त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदककतत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः। न च कपालत्वप्रकारेण तद्ग्रहे वृत्त्यविशेषप्रत्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्म्मितावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्येदं घटसाधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदककतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्द्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात्। नचैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणैतद्दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदककत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्थले निर्द्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्गाग्रहासम्भवेन तथापि प्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः। चिकीर्षा चेति व्यापारीभूतचिकीर्षा चेत्यर्थः। अन्यथा—चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे। तन्मते फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वं विशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति। अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेन लक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्यक्रियेति क्रियापदं धर्म्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलीभूतविषयताशालिनिष्ठम् तथा च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्म्मिविषयिकेत्यर्थः फलञ्च न तादृशविषयताशालीति भावः। केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते इच्छा सा च संयोगादिभ्यो भिन्न, दैद, दिद्.

ष्टादिविषयिकाया तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्या-त्यापत्तेः । तथा च इच्छादि वर्णशादिविषयिकायामति-व्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः । पाक-मिति पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनु-भवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुव्यवसायस्य सत्त्वादिति भावः । इच्छाया इत्यादि । इत्थं च स्वप्रकारकसर्व-दीच्छाया तत्प्रकारकज्ञानसाध्यत्वात् यत्तत्प्रकारकधीसाध्य-त्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये रजतादिप्रका-रकविषयादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानासत्त्वायां व्यभिचारवारणाय सर्वादिपदोपादानं कुटिलप्रस्थले-ऽप्यनायत्या तदिच्छाया विषयत्वादिविषयकत्वेन वि-षयादि कथनं । न चैवं सर्वादिविषयिकायां तज्जन्य-प्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चि-कीर्षासामान्ये च कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धि-रिति वाच्यं सर्वादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारक-ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति (यद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादि-मात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धेरिति भावः एवमपेऽपि । केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्य्यन्त-प्रवेशः मूलेऽपि स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च रजतादिविषयादीच्छाया न व्यभिचारः तत्र तन्मते इच्छा-विशेष्यविशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तन्मते विषयादी-च्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रज-तज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदक-साधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात् । नन्वेवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्येष्टसाधनतावच्छिन्नकाल-वृत्तित्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्व-मेवायातु कुतः कारणत्वम्? इति वाच्यं यत्प्रमाणकमेव तन्मते इष्टसाधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधितया इष्टसाधनता-ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यताख्य-स्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः । नचेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-ज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेवायातमिति वाच्यं बलवद्द्वेष-स्यैवेच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावादुपस्थिते-ष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहादुपस्थितेष्टतासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोप-स्थितेरपि विषयादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इति प्राहुः । अत एवेति चिकीर्षायं स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः । स्वकृतिसाध्ये—स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते । इदञ्चापाततः वस्तुतो बाधकाभावे मत्कृतमात्र भवत्विच्छाकारिका सा-ध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारिका इच्छैव व्यापारो न तु कृति-साध्यत्वप्रकारिका गौरवादतएव ममापि साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकमेव इष्टिरिति तत्त्वम् । यद्यप्यत्र बलवद्वेष-कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि दृष्टान्तर-टाभाय पुनरनुवदति न हीति इष्टसाधनताज्ञानस्या-कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि इष्टसाधनताज्ञानसाध्या यथा-श्रुतेऽपि न हेत्वसङ्गते । स्वकृतिसाध्ये—स्वकृतिसाध्यत्वेन नि-श्चिते स्वकृतिसाध्यताज्ञानमिति स्वकृतिसाध्यताविषय इत्यर्थः कृतिसाध्यताविषयेऽपि प्रवृत्तेरनुभवाद्याख्या सङ्गते । न च कृतिसाध्यताविषये पूर्व इष्टं सत्वे बल-वदनिष्टाजनकत्वाद्यविषयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं बल-वदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य विरोधित्वादेव तत्र प्रवृत्त्यनु-भावादिति ध्येयम् । तदभावकारणत्व इति कृतिसाध्यता-ज्ञानत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य कृतिसाध्यताविषयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः । ननु प्रामाण्यनिश्चयानास्क-न्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-कृत्यसाध्यताविषयाभावत्वमेव लघ्विति वाच्यं कृति-साध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धिता-ज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भवात् तदनास्कन्दितत्व-ज्ञानप्रवेशात् स्वकृतसाध्यताविषयत्वतदभावत्वपदार्थ-विषयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बहुतरकार्य्यकारण-भावकल्पनागौरवमिति भावः । केचित्तु मन्नूनि-यमबलादस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः यदि कृतिसाध्यता-ज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता अपि तु इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सर्व्वत्र इष्टसाधनताकृतिसाध्यतोभयविषयकसमूहालम्बना-देव चिकीर्षोत्पत्तेः अतः न द्विष्टसाधनताज्ञानसाध्येति न द्विष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञानकारण-ताकेत्यर्थः । स्वकृतसाध्ये स्वकृतसाध्यत्वेन निश्चिते । चि-कीर्षापत्तेः—केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेः कार-णतावच्छेदकत्वादिदोषपत्तौ चोक्तनियमभङ्गादिति भावः तदभावकारणत्वे गौरवादिति । इदमुपलक्षणं अत्र

साध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तराभावादिष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भान तत्र केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेर्दुर्व्वारत्वाच्च इत्यपि बोध्यम्। उक्तनियमसत्त्वेऽपि तटस्थ शङ्कते अथेतीति। अभाव - कृतिसाध्यतानिश्चयाभावः। उभयसिद्धः - चिकीर्षापूर्व्वमुभयसिद्धः, असिद्धा - चिकीर्षापूर्व्वमुभयासिद्धा। न लाघवावसर इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य यदपि लाघव न कारणतावच्छेदकताया विनिगमकम् इत्यर्थः लघु गुरुधर्म्मद्वयावच्छिन्न यदि फलपूर्व्वमुभयवादिसिद्धं तदैव लाघवस्य कारणतावच्छेदकत्व या विनिगमकत्वादिति भावः। द्वेषात्प्रतिबन्धकविरहात्। सा - चिकीर्षापूर्व्वं कृतिसाध्यताधीः। लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्व्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः। इच्छाया इति तत्प्रकारकसर्वादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः। आवश्यकत्वात् - चिकीर्षाहेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृतिसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुतासिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति। तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः। अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः। तथा च यत् यत्प्रतिबन्धक ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटक यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञान भवत् अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामान्यतोव्याप्त्या कृतिसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्म्मतावलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः। न च जनकज्ञानविघटकत्वेनाऽन्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यापकत्वान्यथासिद्धिशून्यत्वाहित्ये सति नियतपूर्व्ववर्त्तित्वम् - कारणतत्कारणसाधारणम्। हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचारः। साध्ये च ज्ञानपद स्वरूपकथनम्। विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वनेव भत्येककालावच्छेदेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधित्वं गुरुमयेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि कृतिसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य

विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः। यथासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञानाजन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम् निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुमते सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया वा हेतौ निवेशात्। अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धकसिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया एव हेतौ निवेशात असिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा। अथ तथापि बाधसत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः। न च तद्व्यावृत्ताऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम् कृतिसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावसत्त्वेन चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धिदृष्टान्तासिद्ध्योरापत्ते। न च साक्षाद्विरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यम्, साक्षाद्विरोधित्वं हि न पाक्षाभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्व, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्यत्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृतिसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षित बाधसत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृतिसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वपाक्षविरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात्। अयदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव संग्रहः स्वपाक्षविरोधावगाहित्वन्तु स्वं यत्र यदभावतद्व्याप्य तदवच्छेदकाद्यन्यतमवगाहते तत्र तदवगाहित्वं, संवादित्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन इष्टभेदपक्षे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तन्मये न व्यभिचारः। संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यसत्त्वादेव न तमादाय व्यभिचार। न च तथापि कूटभ्रमपराभर्शस्थले लिङ्गासंसर्गापहेषु लिङ्गिकासंसर्गापग्राधीनसंवादीच्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्टभेदपक्षे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य संवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनानायत्या तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति दिक्। अन्यथा - एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे। इष्टेऽपणीयत्वम्

इष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वम्। निष्फलत्वम् इष्टफलोपधानशून्यत्वम्, प्रतिबन्धकं—चिकीर्षाप्रतिबन्धकम्। क्रियाज्ञानमेवेत्येवकारेण इष्टसाधनत्वादिज्ञानव्यवच्छेदः। सोऽस्तु यद्भवेत् नन्विति। सन इति। धर्मित्वात् बोधकत्वात् एतच्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे चिकीर्षापदस्याखण्डरूढत्वपक्षे त्वाह लाघवादिति। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः। चिकीर्षा-चिकीर्षापदप्रतिपाद्या। वृष्टिर्भवत्विति वृष्टिर्भवत्वितीच्छैवेत्यर्थः। इष्टसाधनताज्ञानात्—इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत्। तत्र कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृतिसाध्यतानिश्चयस्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति भावः। अत्र वृष्टिर्भवत्वितीच्छेवेति पूरणसाध्याङ्गको दृष्टान्तः गुरुनये दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखत्वमिव दृष्टिमपि विषयीकरोति न तु दृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छाया अलीकत्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यम्। वह्निना साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः। अनुभूयमानाया—नियमतोऽनुभूयमानायाः। सम्ताबाध्यर्थेन-सनन्ताप्रतिपाद्यत्वेन। गौरवेण-प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण। प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् इति कारणताया प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः तथाच चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः। प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः। अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षति इत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः। न तु कृतेरिति अतो न कृतीच्छा चिकीर्षाप्रतिपाद्येति भावः। ननु चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया इच्छाविषयत्वमनुभूयते इत्युक्तं सनुप्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरिच्छाविशेषणविषयतया धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वात् इत्यत आह धातोरिति। इच्छाप्रकारत्वमित्यर्थ न तु विशेष्यत्वमिति शेषः। प्रकारश्च कृतिसाध्यत्वं साध्यतासम्बन्धेन कृतिर्वा। आद्ये तु लक्षणादिकं शरणमित्यन्यदेतत्। भोजनविशेष्यत्वे तु भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वेत्यर्थः। ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधादिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्व्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तेर्हेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन, तस्या अपि पूर्व्वं सम्भवात्। मन्वेव क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेऽपि कृतेरिष्टोपायत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात्। अन्यथा तथापि कृतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टजनकत्वादिज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादत आह इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसाधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः। वृष्टाविवेति प्रवृत्तिपूर्व्वमिति शेषः। करोमीति ताद्दशानुव्यवसायेनेत्यर्थः। ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामिति प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञानचिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वस्य विषयीकरणात् इत्यर्थः। इष्टसाधनत्वम् अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकृतीच्छात्वस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समशरीरत्वेन लाघवगौरवमपि नास्तीत्यवधेयम्। कृत्वा साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः। सा—चिकीर्षा, चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः। अन्यत सिद्धौ अन्यतः सिद्धत्वपक्षे, सा-पाकत्वप्रकारिका नाप्यन्तरेत् न न जायेत जायेतेति यावत्। उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः। उपायान्तराधीनेति उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः। प्रीत्येति प्रीत्या धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः। प्रतिपक्षेणेति प्रतिपक्षसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः। अनिष्टत्वेनतूपपत्त्यनिष्टत्वे-नतूपपत्तेरिति यावत्। तथा च तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि न तत्साध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः। स्वविषयसिद्धत्वस्येति स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः यथा स्तुते पाके कृत्वा साधयामीतीच्छाया अन्यत सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निवृत्तेरनुपपादनात्। न च तथा अन्यत सिद्धपाकोऽपि विषयः व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापाताच्च। सिद्धत्वञ्च कस्यचिदुत्पन्नत्व, कस्यचिद्विद्यमानत्वं, कस्यचिच्च असाध्यताविरोधित्वरूप, यथा तु च प्रागभावादौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नानुगमोदोषाय। मन्वेव सिद्धे ग्रामादौ कथमिच्छेति वाच्य तत्र ग्रामादिलाभस्यासिद्धस्यैव इच्छाविषयत्वात् न तु ग्रामादेरिति भावः। उपायेच्छाविरोधित्वाद् उपायेच्छा इदृश

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा श्रुतासङ्गतेः। तत्र-चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञान स्थले। सिद्धत्वम्-भिन्नत्वपक्षः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वविषय सिद्धत्वज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भाव। ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे स्वत्वानन्तर्भावात् अननुगमः, न च तद्धर्म्मान्वयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्य विषयादीच्छाया असंग्रहात्। अथ तद्धर्म्माव च्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव" ब्राह्मणस्य चिकीर्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादिसिद्धग्रामादिगोचरेच्छाया ग्रामत्वादि रूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानाया व्यभिचारात् कपालकृविरादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालकृविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वादतएव तद्धर्म्मप्रकारकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञान विरोधि मातो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छाया व्यभिचार इति कस्यचित् प्रलपितमपास्तं, कपालकृविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्व ज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाको भवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादवत् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि मौक्षोपटोभवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाश्च इति चेत्? नैवं तद्धर्म्मोद्देश्यतावच्छेदकेच्छां प्रति तद्धर्म्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। उद्देश्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलप्यमानो विषयताविशेषः ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादौ ग्रामादिर्नोद्देश्य किन्तु स्वत्वमेव एवं कपालाद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्य। उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञान दशायां मौक्षोपटोभवत्वितीच्छोत्पत्तिः। अतएव यस्य पाकादिविशेष्यकचिकीर्षायां, पाकत्वादिमात्रमुद्देश्यता पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति, यस्यान्तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति इति विभागः। तादृशविलक्षणविषयतानङ्गीकारे तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबध्यता, प्रतिबन्धकता तु सामान्यतस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वेत्यन्यदेतत्। केचित्तु यद्धर्म्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्म्मप्रकारकसिद्धत्वनिश्चयो विरोधी। इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण गृहीतं, तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यत्र मत्कृतिसाध्यपाकत्वादिना तदवगतं, तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति विभागः। तेन प्रतिपक्षसाध्यधनलाभस्येष्टसाधनत्वावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तल्लाभेऽपि न तदपगमः। न च सिद्धत्वज्ञानदशाया घटयागादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपालकृविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुमते उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छाया मानाभावात्। तच्चाग्रे स्फुटोभविष्यति एवं न्यायनयेऽपि। न च तथापि यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धग्रामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् ग्रामो मे स्वत्ववान् भवतु इति सिद्धग्रामविशेष्यकेच्छायाश्चोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् स्वकृतिसाध्यतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलार्थीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया ग्रामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरित्याहुः, तदसत् गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असंग्रहात्। घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत्कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानेच्छाया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्ते। न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति संक्षेपः"। अधिकं तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यम्। न्यायमते तु कार्य्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवर्त्तकमिति भेदः विस्तरस्तु आकरे द्रष्टव्यः।

कार्य्यपुट पु० कार्य्यां कर्त्तव्ये कर्म्मणि म् पुटति पुट-संश्लेषे क वत०। १चपणके २उन्मत्ते ३अनर्थकरे त्रि० मेदि०।

कार्य्यप्रद्वेष पु० कार्य्यं प्रद्विषत्यनेन प्र+द्विष-करणे घञ् ६त०। आलस्ये राजनि० आलस्येन हि कार्य्यद्वेषापत्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यशब्दिक त्रि० कार्य्यः शब्दः इत्याह ठक्। कार्य्यः शब्दः इति कथके नैयायिके तेन शब्दस्यानित्यत्वस्य स्वीकारात्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यसिद्धि स्त्री कार्य्यस्याभीष्टस्य सिद्धिः। १अभीष्टसिद्धौ "यत्र प्रस्थाने कार्य्यसिद्धिरतुला शङ्के कृतान्ते भयम्" इति० त० खञ्जनशकुने। २कर्त्तव्यकर्म्मनिष्पत्तौ नील० ताजकोक्ते ३सहमभेदे च तत्र हि "पुण्य गुरुज्ञानयशोऽथ मित्रम्" इत्युपक्रमे "स्यादन्यकर्म्म बणिक् स्वकार्य्यसिद्धि" इत्यादिना पञ्चाशत् सहमानि विभज्य "स्यात् कर्म्मसिद्धिः सतत (दिवनिशो) विशोध्य मन्दं सितात् स्यात्, पिशाङ्कसश्च' इत्यनेन तदानयनप्रकारोदर्शित तथा च सर्पलग्नकालिकस्फुट शनि शुक्रस्फुटात् त्यक्त्वा लग्नयोगे तत्सहमस्फुट भवति इयांस्तु भेदः शोध्यमन्दशुक्रयोर्मध्ये यदि लग्नस्फुट न भवेत्तदा राशौ एकाङ्कयोगः कार्य्य इति। तत्फलञ्च तत्रैवोक्तं यथा "कार्य्यसिद्धिसहमं युतं शुभैर्दृष्टमूर्थशिलगम् जयप्रदम्। सङ्करेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्लेशतोऽजय उदीरितो बुधैः"

कार्य्या स्त्री कृ-ण्यत्। कारोहसे राजनि०।

कार्य्याधिप पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते १व्यापाररूपकार्य्यस्याधिपे लग्नावधिकदशमस्थानाधीश्वरे। २कार्य्याध्यक्षे च। कार्य्याधीशादयोऽप्यत्र।

कार्य्यान्वित त्रि० कार्य्येण कर्त्तव्येनान्वितः। १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यताबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्विते च। मीमांसकनये कार्य्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्व्वपक्षविधया शब्दचि० निर्णीतं यथा

"नन्वर्थवादानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्य्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यस्य वृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति न च किञ्चित् कुर्वतस्तादृश्ये सम्भवतीति च तज्जन्यप्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् नान्यत प्रवृत्ते कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वात्, नचैव शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम्। स्वप्रवृत्तौ चान्येन शब्दाहितविशेषस्य कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनानवधारणात्। ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनामोपायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्य्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात्। पश्चादावापोद्वापेन क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्वितस्वार्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। अथ यद्यपि वृद्धव्यवहारादौ कार्य्यान्वितार्थेऽनुमिता तथाप्यन्वितमात्रशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादाकाङ्क्षादिमहिम्ना कार्य्यत्वधीसम्भवात् कार्य्यांशेऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्य्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्त्यन्यथोपपत्तिरपि। अथाह्वाकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्य्यांशशक्तावपि। तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् सति चाकाङ्क्षादौ कार्य्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न क्वाप्यस्ति। अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्। उच्चारादेव व्यक्तिलाभदर्शनाच्च तथेति यदि, तदा कार्य्यवाचकपदादेव कार्य्यान्वितलाभ इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्य्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने, वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितैर्नैयायिकबोधदर्शनात्कार्य्यसन्निधेरन्वयहेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत। क्वचिदपूर्व्ववाक्ये वृद्धव्यवहाराद्युत्पन्ने शब्दसन्निधिं व्यभिचरतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थेऽप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्य्यत्वमपि व्यभिचारि। न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात्। शक्तिकल्पनभियाह्यन्यत्र लक्षणा मता। इह तु लघीयसी उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्तिः इत्यस्यैवोचितत्वात्। किञ्च कार्य्यवाचिलिङादीनामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति चेन्नैवं, व्यवहारहेतुतयानुमिते हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्कारणत्वौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या अकारणत्वेन तयोरनुपस्थापनात्। न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्य्यत्वधीसम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां, लाघवात्, न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वादिति वाच्यम् अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयकत्वेन न्यूनाधिकापादकत्वात्। साक्षादुपपादककार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिं कल्पते लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वस्याभावात्। आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्य्यत्वात्। किञ्च प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायानुपस्थितान्वितज्ञानमात्र

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थितान्तरे गौरवात्। अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावाप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थित-मिति लाघवात् कार्य्याशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थे। अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-भेदात्। तदुक्तमभाषवादे, "अन्यद्भूतज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति-रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्य गुरु-ण, युगपदुपस्थितौ तथात्वात्। न च तस्याप्यनुपस्थिति. पुरुषविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात्। तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधी-जनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित स्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति। एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम्। तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन सिद्ध-श्रुतावपि कार्य्याध्याहारः। क्वचिल्लक्षणा क्वचिदसंसर्गाग्रह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यतामि-त्यप्यतएव निरस्तं पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च। उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन-न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजी-व्यव्याघाताच्च। अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्वाहशेनैव वार्त्ता-हारेण चैत्रसमीपं गत -चैत्र। पुत्रस्ते जात, इति वार्त्ता-हारवाक्यं स्मरन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् श्रोतुर्हर्ष-मनुमिमीते। हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-ज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परि-शेषयितुमशक्यत्वात्। अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धि-श्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यता परमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो ज्ञायते तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्ति कार्य्यं जहाति। यत्रापीह सहकारतरौ पिकोरौ-तीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्ति-

स्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः। पूर्व्वं नावष्टेति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्ते उपजीव्यजातीयतया च तस्याबलवत्त्वम्। किञ्चेदमपि पद कार्य्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगत विशेष स्वार्थः पर नाधिगत. स इदानीं हृष्टदुपदेशादिभिरव-गम्यते। अत· सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञान-जनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्य्या-न्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति। यत्र पुराण-भारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधि-शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्य्या-न्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रह इति'।

तदेतन्मतं पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा- "अत्रोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन न तु कार्य्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषं तस्याऽहेतुत्वात् विषया-दिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-मानयेति वाक्यविशेषज्ञानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमव-धार्य घटपदद्वितीयाधातुविधिप्रत्ययानां प्रत्येकावापोद्वा-रेण घटकर्मत्वानयनकार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमव-गम्य शक्तिं कल्पयति। पश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमित कार्य्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यानन्यलभ्यत्वेन कार्य्याशनप-हायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति न तु प्रथमं वाक्य-मात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम्।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति-मात्रानुमानं न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-त्तर विशेषयोः कार्य्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं प्रागस्य क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात्, न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात्, सामान्ययो कार्य्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वग्रहे हेतुरिति चेत् न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयो कार्य्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सहदर्शनगम्या व्याप्ति

स्यात् तथात्वापि । विशेषयोः कार्य्यकारणभावग्रहस्य पक्ष-वेद्य एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न प्रत्यक्षेण विशेषपक्षे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च कार्य्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न युगपदुपस्थितिः । अत्र विशेषयोः कार्य्यकारणभावात् सामान्ययोरपि तथात्वमवधारयतीति चेत् तर्हि विशेषयोः कार्य्यकारणभावावगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथम कार्य्यान्वितपदविशेषशक्तिपक्ष एव स्यात् निष्प्रयोजन-कत्वेनानन्तरानुमितौ मानाभावात् । यच्चोक्तं प्रवृत्तिकारण-तयोपस्थित कार्य्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तन्न कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्बाधकत्वाच्च तस्य । अतस्तत्रैव शक्तिपक्षो न कार्य्यत्वांशेऽपि । अतएव घटवद्-भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्भिन्नं तज्ज्ञानमभाव व्यवहारकारणं त्वया स्वीकृतम् । अस्त्वेवं किन्तु तदुपस्थिता-वप्यन्विताज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरं कल्प्य-मिति चेत् न कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्व विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो विशेष्यभानावश्यम्भावात् । अन्यथान्यज्जातिज्ञानमन्यच्च जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् । जाते केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिप्रमाणसंवित्वेद्यत्वम् । अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौर-वात्, व्यक्तेरनन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्य-तावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्व लाघवादिति चेत् तर्हि तुल्यम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारः । नचात्र युग-पदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्व-नियमात् । किञ्च ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादक प्रवृत्त्या स्वकारणत्वं नानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् । साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनाया, ममेदं कार्य्यमिति ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथेदं कार्य्यमिति ज्ञानशब्देन परम्परयानुमानद्वारा ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानलाभादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्हीत-रान्वितज्ञानशब्देन कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारेण कार्य्या-न्वितज्ञानलाभादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यम् । नन्विदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्त्तक कर्त्तव्यताप्रयोजकतावच्छेदकविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानसहकारि तेन नातिप्रसङ्गः न च सहकारित्वेन

कार्य्योत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तत इति चेत् न लाघवेन ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । तथा च भविष्यद्विषयाकर्त्तव्यतानुमितिस्तयोक्तमयुक्तात् । अपि च याहवस्य पुरुषस्याविगीतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः अनक्रियमाणविषयकृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छानुत्पादकत्वात् इच्छाया स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या साधयामीतीच्छया स्व कृत्यनन्तरभविष्यत्ताद्रूपकृतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारण-ताबोधात् तत्र शक्तिपक्षः तथापि पश्चादावापोद्वापेन पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात् न तु कार्य्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । नचैवं प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलककार्य्यान्वि-तशक्तिपक्षस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् अन्यथा सिद्धिमपहरतो हि बाधस्य स (बाध) भूत इति तस्याव-श्यत्वात् गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बल-वत्त्वात् नचोपजीव्यबाधाच्च तथा प्रवृत्तेतीति वाच्यम् उप-जीव्यत्वे मानाभावात् देशादि प्रथमं तद्वृत्तं न तु पद-विशेषशक्तिपक्षे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तत्सम्भवात् । न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । नापि सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम् । सर्व्वेषां शरीरात्म-प्रत्यये, चन्द्रतारकादिपरिमाणस्य सर्षपत्वपक्षे च व्यभि-चारात् । अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरमयुक्त-स्यादिति निरस्तम् । यत्रानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया बलवत्त्व पूर्व्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किन्तु प्रथमं कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीन कारण-त्वमात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायज्ञानव्यति-रेकादुभयविशेषसाधारणत्वेन तद्ग्राहकत्वात् । उक्त-र्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतोनिश्चायकः । नचा-न्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावमापातत इतो दर्शनमात्रेण बालो निश्चेतुमर्हति अतएव प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकत्वेऽपि बाधकाभावनिश्चयादेव निश्चयः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनमेतत् उभयं क्वापि न स्यात् । यच्च हर्षहेतुः पुत्रजन्मादिस्तादि तत्र स्वतो गृहीत हर्षहेतुस्तनपानादेर्बाधावतारः तस्य हर्षहेतोरपह्नवात् । उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात् । अन्यनिष्ठज्ञान हर्षकारणं भविष्यतीति सङ्कायां कथमेवमिति चेत् एवन्तर्हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽपि

शक्तिर्न गृह्येत शब्दोत्थज्ञानहेतुर्मा भ्रमत्वात्। अनन्यथासिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यथियज्ञानस्याज्ञानाच्च ज्ञानेऽपि वा तदुपस्थितिनियमे मानाभावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकाकतालीयसम्प्रचर्षादानुमितिवद्धर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानानुमानसम्भवाच्च। नचाभासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्धेतुशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् सूत्रसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च समानयति तदा चेतनव्यवहारादिवत् तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते—इयं क्रिया, कृतिजन्या, सा ज्ञानजन्या, ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायाः भ्रमत्वेऽपि तद्धेतुशक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं सिद्धार्थे शक्तिग्रह इति। अतएव "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः"।

कार्य्यिन् त्रि॰ कार्य्यमस्त्यस्य इनि १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) व्याकरणोक्ते ३आदेशस्थानिनि च "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते" परिभा॰। अत्र कार्य्यीति निर्द्देशात् "एकाक्षरात् कृतो जाते सप्तम्याञ्च न तौ (इनिठनौ) स्मृतौ" इत्युक्तिरप्यनित्या। ततः मतुप् मस्य वः। कार्य्यवत्। ठन् कार्य्यिक तत्रार्थे त्रि॰। तत्र इनौ मतुपि च स्त्रियां ङीप्।

कार्शकेय पुंस्त्री॰ कशकृत्स्नेरपत्यं वा॰ ढञ्। कशकृत्स्नेरपत्ये ऋषिभेदे स्त्रियां ङीप् "कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेयीपुत्र" शत॰ ब्रा॰ १४,९,४,३२, वेदवंशवर्णने।

कार्शाश्वीय त्रि॰ कृशाश्वेन निर्वृत्तादि कृशाश्वा॰ चतुरर्थ्यां छण्। कृशाश्वनिर्वृत्तादौ।

कार्श्मरी स्त्री कृश–स्वार्थे णिच्–भावे मनिन् कार्श्म तत् राति रा–क गौरा॰ ङीष्। ओषधीभेदे कर्के २गाम्भारीवृक्षे भरतः।

कार्श्य न॰ कृशस्य भावः ष्यञ्। १कृशत्वे "निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्" रघु॰। स्वार्थे ष्यञ्। २कृशे ३शालवृक्षे, ४कर्चूरे (केचो) वृक्षे ५कच्चूरे च पु॰ राजनि॰।

कार्ष त्रि॰ कृषिः शीलमस्य छत्रा॰ ण। कृषिशीले कृषीवले भरतः।

कार्षापण पुंन॰ कर्षस्येदम् स्वार्थे वा अण्। तेन आपण्यते आ+पण–कर्म्मणि घ। १अशीतिरक्तिके ताम्रिके कर्षे "कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" मनुः। २षोडशपणात्मके पुराणे (काहन) इति ख्याते मानभेदे। "माषः षोडशभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु। काकिनी (कड़ि) तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता। पञ्चनद्याः प्रदेशे तु सञ्ज्ञेयं व्यावहारिकी। कार्षापणप्रमाणन्तु तन्निबद्धम् (परिभाषितम्) इहैव तत्" कात्या॰स्मृ॰षोडशेत्यत्र हेमाद्रौ विंशतीति पाठः। अतएव "द्वात्रिंशत्पणिकः गाणो नृत्यः पौराणिकोभवेत्" कात्या॰ स्मृतौ पुराणद्वयशाच्च द्वात्रिंशत्पणात्मकत्वं नाभिधानम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडशः पुराणः स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः" भविष्यपु॰। "कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" मा॰त॰। "कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतोजनः। तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा।" "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्" मनुः। "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते। पणैर्निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम्।" इति नारदोक्ते ३दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्व्वदेशप्रसिद्धपणपरिमाणे च। कार्षापणेन क्रीतं टिठन् वा प्रतरादेशश्च इडुच्चारणार्थं कार्षापणिक पक्षे प्रतिक तत्क्रीते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। कार्षापणिकी प्रतिकी अध्यर्द्धपूर्व्वात् द्विगोश्च तस्य वा लुक्। अध्यर्द्धकार्षापणं अध्यर्द्धकार्षापणिकं सार्द्धकार्षापणक्रीते एवं द्विकार्षापणं द्विकार्षापणिकं कार्षापणद्वयक्रीते त्रि॰। पर्श्वादिपाठात् स्वार्थेऽण्। कार्षापण कार्षापणसङ्घजीविषु त्रि॰ ब॰व॰।

कार्षि त्रि॰ कर्षतीति कर्षः ततः स्वार्थे बा॰ इञ्। १कर्षणशीले २अन्तर्गतमलापनेतरि। "कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि" यजु॰६,२८। कर्षतीत्येवंशील कार्षिः अन्तर्गतमलापनेतासि" वेददी॰ "कार्षिरसीत्याह शमलमेवासायपप्लावयति" तैत्ति॰।

कार्षिक त्रि॰ कर्षं नित्यमर्हति छेदा॰ ठञ्। १नित्यकर्षणार्हे कर्षेण क्रीतं ठञ्। १कर्षेण क्रीते। तत्परिमाणमस्य ठक्। ३कर्षपरिमाणयुक्ते। कर्ष कर्षणं शीलमस्य ठक्। ४कृषके हेमच॰। स्वार्थे ठक्। ५कर्षपरिमाणे। "ताम्रिकः कार्षिकः पणः" मनु।

कार्ष्ट्य न॰ कृष्टस्य भावः दृढा॰ष्यञ्। कृष्टत्वे पक्षे इमनिच् कर्ष्टिमन् तत्रार्थे पु॰। मित्त्वात् स्त्रियां ङीप्यलोपौ।

कार्ष्ण त्रि॰कृष्णस्येदम् अण्। १कृष्णमृगसम्बन्धिनि। "कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः" मनुः। २कृष्णद्वैपायनसम्बन्धिनि च। "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा॰आ॰प॰१अ॰। कृष्णोदेवताऽस्य अण्। २कृष्णास्य-

विष्णुदेवताके हविरादौ त्रि० । "कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन्" रघु० । ४शतावर्य्यां स्त्री राजनि० ।

कार्ष्णाजिनि पु० कृष्णाजिनस्यर्षेरपत्यम् इञ् । कृष्णाजिनर्षेरपत्ये "कृत्स्नत्विमिति कार्ष्णाजिनिः" कात्या० श्रौ० १,६ २३

कार्ष्णायन पु० कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नडा० ब्राह्मणे वाशिष्ठे च विशेष्ये फक् । कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये १ब्राह्मणे २वाशिष्ठे च ।

कार्ष्णायस न० कृष्णस्यायसो विकारः अण् । कृष्णायसस्य विकारे "कार्ष्णायसमलङ्कारं परिगृह्णीत च नित्यशः" मनु । स्त्रियां ङीप् । "अभि कार्ष्णायसीं दद्यात्" मनु ।

कार्ष्णि पु स्त्री कृष्णस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । कृष्णस्य व्यासस्यापत्ये शुकदेवे । "युगपत्तूर्णयं कार्ष्णिर्नन्दिघोषरथस्तथा" भा० आ० १२२अ० अर्च्चिकीर्त्तने । २रौक्मिणेये कामदेवे च । "सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम्" हरि० १६२ अ० । अस्योत्पत्तिकथा कामशब्दे उक्ता ।

कार्ष्ण्य न० कृष्णस्य भावः दृढादि० ष्यञ् वा । १कृष्णत्वे कृष्णस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । ब्राह्मणवाशिष्ठे कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप् तस्य छात्र कण्वा० अण् । कार्ष्ण्यं कृष्णगोत्रापत्यच्छात्रे स्त्रियां ङीप् ।

कार्ष्मन् न० कर्षत्यत्र कृष-स्वार्थे णिच्—आधारे मनिन् । १युद्धे तत्र हीतरेतरं योधा कर्षन्तीति तस्य तथात्वम् । "कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ० ९।३६।१ "कार्ष्मन् कार्ष्मं युद्धम्" भा० । तत भावे मनिन् । २कर्षणे च ।

कार्ष्मरी स्त्री कृष-णिच्—मनिन् कार्ष्म कर्षणं राति ददाति रा-क गौरा० ङीप् । श्रीपर्णीवृक्षे तस्या विकारः यत् । कार्ष्मर्य्यं श्रीपर्णीवृक्षावयवे । "पालाशबैकङ्कतकार्ष्मर्य्य बैल्वान्" कात्या० श्रौ० २,८,१ । कर्कभाष्ये कार्ष्मर्य्येति पाठस्यापि दृष्टत्वात् तालव्यमध्योऽपि तत्रार्थे ।

कार्ष्य पु० कृष्यतेऽसौ कृष–घञ् स्वार्थे ष्यञ् । शालवृक्षे अमरः ।

काल कालोपदेशे (इयत्तया कालनिश्चयार्थोपदेशे) अद० चु० उभ० सक० सेट् । कालयति ते अचकालत्-त, कलयाम्—बभूव-आस-चकार-चक्रे । कालयिष्यति-ते

काल पु० ईषदर्थात अल–अच् कोः का । १कृष्णवर्णे तस्य वर्णेषु ईषद्भूषकत्वात् तथात्वम् । अस्त्यर्थे अर्श आद्यच् । २तद्वर्णयुक्ते त्रि० । ३लौहे न० वाचस्पतिः । धातुषु तस्य कृष्णत्वात् तथात्वम् । ४कक्कोले न० राजनि० ५कालीयके गन्धद्रव्यभेदे न० शब्दच० । रयोर्गन्धद्रव्येषु कृष्णत्वात्तथात्वम् । ६कोकिले पु स्त्री० राजनि० तस्य वर्णेषु कृष्णत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् । ७रक्तचित्रके ८कासमर्दे (कालकासुन्दा) वृक्षे च पु० राजनि० । १०शनिग्रहे मेदि० कृष्णत्वात्तस्य तथात्वम् । कालयति सर्व्वं चु० कल–अच् "कालसमयवेलासु तुमुन्" पा० निर्द्देशात् नि० उपधावृद्धिः । ११यमराजे १२महाकाले शिवे मेदि० । १३परमेश्वरे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः" "कालः कलयतामहम्" इति च गीता "कृतः प्रदत्तप्रणवः कालः परमेष्ठी पिरपर्ययः विष्णुस० । "तथैव योऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः" सू० सि० । स्वनामख्याते परत्वापरत्वधीहेतौ न्यायादिमतसिद्धे १४द्रव्यभेदे । तन्निरूपणं कणादसूत्रे उपस्कारवृत्तौ च यथा

"अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि" क० सू० ।

"इतिशब्दो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा चापरमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थः—बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्यते तच्चापरत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् तथाणां गन्धादीनां यावौ परत्वाद्यनुत्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्पन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेर्य्यभिघातात् सर्व्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः । तथाच कालस्यैव मार्त्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमवायिकारणं काल एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनस्तु द्रव्यान्तरधर्म्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षित्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महाराजनाराविका पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेराकर्षणप्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कालेनापि रागश्रमः कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि परतोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्व्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्या क्रियाया एकस्मिन् सूर्य्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव

सर्व्वगतयो विशेषणतामनुभवन्ति। न च स्वरूपप्रत्ययासत्ता एव ता तस्मादेताद्यविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः" उपस्कारवृत्तिः।

"ननु सिध्यतु कालः स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाणमत आह"।

"द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते" क०सू०।

"यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः" उप०।

"तथापि सन्तु बहवः कालाः इत्यत आह"।

"तत्त्वम्भावेन" क०सू०।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः। चिरादिप्रत्ययानां काललिङ्गानां सर्व्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः। ननु च क्षणलवमुहूर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति चेन्न भेदमानस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापिञ्छाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्य्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्य्यावच्छेदकभेदेन च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाधिव्यापकं कालोपाधिः, स्वाश्रयकादाचित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतदध्यवसेयम्। क्षणद्वयञ्च न इत्याद्यागमप्रसिद्धम्। ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयस्तु, श्रूयते हि "त्रैकाल्यमुपावर्त्तते" "त्रैकाल्यसिद्धिः" इत्यादीति चेन्न, त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनं कालत्रित्वव्यवहारः" उपस्कारवृत्तिः।

"इदानीं सर्व्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह"।

"नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति" क०सू०।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतोः कारणे—सर्व्वोत्पत्तिमत्कारणे काल इत्याख्या। हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरजातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः। न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रावृषेण्यादिव्यावृत्तादेव तदध्यवसेयम् उप०। भाषापरिच्छेदमुक्तावल्योश्च सङ्क्षेपेण तन्निरूपणं यथा

"जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः।"

"परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा।

"कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्थञ्च तस्याश्रयत्वमपि सम्यक्। प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः। नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह क्षणादिरिति कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः। उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा। नचोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्म्मान्तरसत्त्वादिति। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यपि, तदा ध्वंसेनोपपादनीयः। दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति" मुक्तावली।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थनिरूपणप्रकरणे "तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते" इति वदता विभुरूपस्यैकस्य कालस्य खण्डनं कृतम्। रघुदेवरामभद्राभ्यां समर्थितं तत् संक्षिप्य पदार्थतत्त्वसारे च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शितं यथा

"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घटः इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, न च तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालादेरपि बहुत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्तिः तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्व्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

दुर्यक्रियादौ स्वसंयुक्तस्वरसंयोगितपनपरिस्पन्दादिसम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्भवेन तत्सम्बन्धघटकतयाऽप्यतिरिक्तकालासिद्धेः । अथवा क्षणा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म्मैव क्षण स्तस्य सम्भवात् भाविकर्म्मान्तरजन्यविभागान्तरप्रागभावावच्छिन्नस्य कर्म्मण क्षणचतुष्टयादिस्थायित्वेन तादृशस्योपाधित्वासम्भवात् न च विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्, स्वपदाननुगमादननुगमापत्तेः, विभागजनकादृष्टाद्युपाध्यन्तरस्य व्याप्यतया तावतामननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीनामतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणानामवश्याभ्युपेयतया तैरेव तादृशाः सर्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किमतिरिक्तेन कालेनेति' ।

सांख्यमते तस्याकाशान्तर्भावः न पृथक्तत्त्वान्तरत्वं तदेतत् सांख्यसूत्रभाष्ययोर्दर्शितम्

"खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह" भा० ।

"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सां० सू० ।

"नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकमते प्रोक्तस्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" प्र० भा० ।

"अनुपद दर्शयिष्यमाणमाधवग्रन्थे च वाचस्पतिमतेन कालखण्डनं तु नित्यविभुकालखण्डनपरं तथाहि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" सा० सू० उपाधिभेदेन धर्म्मिभेदासम्भवस्य व्यवस्थापनात् धर्म्मिणः कालस्य एकत्वेन उपाधिना भेदासम्भवात् उपाधिना नाऽनागतादिभेदव्यवहारसम्भव तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्यानागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम् । अत एव क्रियैव काल इत्यभियुक्तोक्तिः ।

कालमाधवीये च माधवेन शङ्कापूर्व्वकं कालस्वरूपं व्यवस्थापि

"ननु नायमुद्यमः सफलः कालस्य गगनकुसुमायमानत्वात् तदेतत्परमरहस्यमविजानानः कपिलमहामुनिप्रणीतानि निर्विवेक्तुकाम कालसमेघ्याऽऽम्नायेव पञ्चविंशतितत्त्वानि विवेच "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष" इति । न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिना विवक्षित इति शङ्कनीयम्, त्वदभिमतस्य कालस्य पञ्चविंशतितत्त्वानां व्याख्यायमानानि अनन्तर्भावात् । अव्यक्तस्य गुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्महत्तत्त्वम् अभिमानहेतुरहङ्कारः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानामेकादशेन्द्रियाणाञ्च षोडशविकाराणां कारणानि प्रसिद्धानि । अप्रकृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः । न चोक्तमञ्चविधतत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः सम्भाव्यते नापि पञ्चविंशतितत्त्वान्तरं मुनिरनुमन्यते । अथ तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि स्वीकुर्वन् घटक्रम ईश्वरकृष्णो वहिरङ्गस्वान्तःकरणे विविचन् कालं व्याजहार? "साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति" । परमर्षिणा परो बोधनीय इति न्यायेनाव्यवहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति ब्रूमः । अत एवैतद्वचो व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्राः सांख्यकौमुद्यामेवमाहुः 'कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादिभेदप्रवर्त्तनमर्हति । तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयो व्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः" । तस्मात् कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति । अथोच्येत-भूतकालो वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एषु त्रिष्वपि भूतादिष्वनुगत कालप्रत्यय एकमनुगतं कालत्वमन्तरेणानुपपन्न इति तन्न पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवन्मते द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु षड्भावेष्वनुगत पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थत्वजात्याख्यं तत्त्वान्तरमन्तरेणाप्युपपन्न । तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो नोपपद्येत ।। तस्मात्सिद्धान्तस्य काल निर्णयं बहूनामयम् पैशाचिकरोमन्थनीमवाधावेश्म न कश्चिदप्युपयोग इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः आयुष्मतस्तवैव निरूढकालतत्त्वे प्रद्वेष स कस्य हेतो? इति वक्तव्यम् । किं कपिलमहामुनिना निराकृतत्वात् ?१ किंवा सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेष्वपठितत्वात् ?२ उत लक्षणाभावात् ?३ आहोस्वित् प्रमाणाभावात् ?४ अथवा प्रयोजनाभावात् ?५, अथवा तत्त्वगतपञ्चविंशतिसङ्ख्याव्यापाटनेनाभ्यधितात् भयात् ?६, न प्रथम आद्यनिराकरणस्य मुनिना प्रणीतसूत्रानुपलम्भात् । न द्वितीय अतिप्रसङ्गात्, ऋग्वेदप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्व्ववेदप्रोक्तानामौषध-

महत्त्वादीनां धर्मादृष्टाधीनत्वेन तेषामपि भवतः प्रद्वेष-केन बाध्येत ? । अथ तेषां विनाश्यत्वेऽपि सुखदुःख-मोहात्मकत्वेन गुणत्रयान्तर्गतस्य द्रव्यस्य नाशान् संघट्ट इष्य-ष्यते तर्हि कालस्यापि स न दण्डवारित इति बुद्धिं समाधत्स्व । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वम-नित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ? नित्यनिरवयव-कालतत्त्वाभिनिवेशो वैशेषिकादेः परमयं सत्प्रहार-स्तिरस्ति । वेदादिना तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्-पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलभ्यमानत्वे तु । तैत्ति-रीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठा-श्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संव-त्सरश्च कल्पन्तामिति" तथान्यत्र शाखायामारुणकेतुकचयन-ब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते "उक्तो वेषो वासांसि च काला-वयवानामितः प्रतीच्येति" । इतोऽप्यनन्तशाखास्वाम्नातो-ऽप्यध्ययनेषु अनुवाकेषु कालावयवानामृतूनां ध्यातव्यो वेष उक्तः वस्त्राणि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयव-त्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य "अमृता देवता" इति वदापेक्षिकनित्यतायामन्तर्भावनीयमेतदन्तराभासादिवत् स-सर्वयोग्यावयवशून्यतया च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

"अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसाद-मवाप्तवस्तत्त्वपटः कणादमुनिर्वेदतात्पर्यं सम्यग्वेत्तीति वेद-स्यैव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथानयनम-मनुचितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु षट्त्रिंशत्-तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । निखिलशैवागमसारभाष्याभिः भट्टरामो भोजराज-शुद्धानि पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्मायाकार्यतोक्तिपूर्वकमेव काल निरदिक्षत "पुंसो ज्ञानं तदेव मायातत्त्वाच्च भवति । कालो नियतिस्तथा कला च विद्या च रागश्च" इति तानि मायापरिणतान्येकादश तत्त्वानि सांख्यसिद्धपञ्च-विंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य निरूपयिदमाह "नाना-विधशक्तिमयी सा जनयति कालाख्यनेशादौ । भावि भवद्-भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽत" इति । तट्टीकाकार-स्तु व्याचख्यौ । "अनेन कालो नैयायिकादिभिरिष्टो-ऽभ्युपगतः स च एक एव नित्यश्चेत्युपदर्शितमिति । भूतादि

क्रमेण निर्भरत्वात् अचेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः । केन कार्येणास्य सिद्धिरित्याह "कलयति जगदेव कालोऽत" इति । चिरक्षिप्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल-यत्याक्षिपतीत्यर्थः" इति । इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसहकृतशैवागमैः कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसाद्वितीया-ध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुगृह्यते तस्य च न्यायस्य संग्राहकौ श्लोकौ "सांख्यस्मृत्यास्ति सङ्कोचो न वा वेदस-मन्वये । धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोच्योऽनवकाशया । प्रत्य-क्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः । अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः" इति । अयमर्थः । मन्वा-दिभिरग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं च प्रति-पाद्यते । सांख्यस्मृत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति तत्र तया स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणमन्तरेणानवकाशत्वात् प्राबल्यं वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्य-नुसारेण वेदः सङ्कुचित इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभि-र्मन्त्रैरनुगृहीता मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणता-माचक्षते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त इति । अथ तार्किकस्याभिमानमपहस्तितः सन् परत्र एवं ब्रूते भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामेवो-त्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि सर्वदिकान्वेषणाय प्रवृत्तचिन्तामणिमतमतेत्वेवं यथासिद्ध-रामायण मोक्षसाभाणकस्य त्वमेव विषयोऽभूः । यतः साध-र्म्यवैधर्म्यज्ञानजन्यद्रव्यटीकायामभिधित्सन् परमहातत्त्वमवागम । व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वयं व्य-वहारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्योऽयं कालः स परमा-त्मैव । तथाच श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "यः कालकालो गुणी सर्वविद्" इति । अतो नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्व-चिन्ता । सर्वाण्यपि सांख्यमतेषु आर्हिक कालसंग्रह-सावयवपक्षाभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुष-विवेकानुपयोगादिव्यवगन्तव्यम् । तदीयवर्त्मनो न भाति वैशेषिकपरिचयस्त्वोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । शैवादिषु पक्षेषु सर्वेष्वपि कालपरत्वेन तत्तत्पक्ष तत्त्वाधनानुमा-नत्व च प्रदर्शितत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि दृष्टोदाहृतानि तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके कल्पमामनन्ति "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् । एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते" इति । तत्र स्मृति

तपनपरिस्पन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या । न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति । अतस्तत्र कथं प्रलयकाले इयन्तानि वर्षं । अथ सत्कार्य्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्प्रमाण, न चैतावता नियताप्राप्तिरुपाधिषु तदनङ्गीकरात् । अथ मन्यसे इयत्तारहितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकालेयत्तावासनावशादियत्ता व्यवह्रियते । तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः । यथा कश्चिन्माणवकस्त्रिवर्षवयस्कादध्येतुमुपक्रम्य नवत्सरमधीत्याखदुपाध्यायएकत्रिंशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यनोत वयसुपाध्यायत्वव्यवहरति । तद्वदियत्ताव्यवहारः । एवं तर्ह्यनेन न्यायेन कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात्? । कालरहितं च प्रलयादिकं वस्तुस्ति भारतुण्यादिश्रुतयोऽभ्युपगच्छन्ति । तथा च श्रूयते, "यन्नान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवेति"। भाभाकराचार्य्यस्य कालत्रयावस्थाच्छाख्विद्वस्याभाङ । तथा त्वाल सुखेन जन्यता स च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः । तस्य चोभयविधस्य परानित्याकालादुत्पत्तिं मनुराह "कालं कालविभक्तिश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा । सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः" इति । तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वात्तदपेक्षया नित्यो ग्रहगत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्तिनिमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे । तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः "प्रभवविरतिमध्यज्ञानबन्ध्या नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे सर्वदा कालमीशम् । युगवर्षमासदिवसा यस्य प्रसादास्तु चैत्रशुक्लादेः । कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहभैरनुमीयते क्षेत्र" इति कालविशेषेषु च सम्वत्सरः प्राधानभूतः । अन्ये सर्व्वे गुणभूताः । तथाचारुणकेतुके समाम्नायते "नदीव प्रभवा काचिदक्षय्या स्यन्दते यथा । तां नद्योऽभिसमायन्ति सह, सा न निवर्त्तते । एवं नानासमुत्थाना कालाः संवत्सरं श्रिताः । अणुशश्च महान्तश्च सर्व्वे समवयन्ति तम् । स तैः सर्व्वैः समाविष्ट ऊह सन्न निवर्त्तते" इति । अयमर्थः । भागीरथीगोदावर्य्यादिका नदीव काचित् कुतश्चिदुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यते । तस्योत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिर्निगमोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदितो नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति । यथा तां गङ्गादिकां महानदीमन्याः स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नद्यन्तरैः सह विस्तीर्णा प्रवहन्त्यगाधा सती न कदाचित् शुष्यति । एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः । तत्र निमेषाद्या ऋतुपर्य्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादर्वाचो, युगाद्याः परार्द्धपर्य्यन्ताः संवत्सरान्महान्तस्ते सर्व्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति । अणुशश्च महान्तश्चेत्यनेन प्रवेशः । महत्तु संवत्सरावृत्तिनिष्पाद्यानामभ्यासः संवत्सर इति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तदाह वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पठ्यते "पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनर्त्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा शिव" इति । स च संवत्सरस्तैरणुभिर्महद्भिश्च सर्व्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सन्नपि जगति न क्षीयत इति । अणुत्वं निमेषे पर्य्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धे तथा च तयोरन्तरस्य प्राधान्यमुचितम् । तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम्? इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति "सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवदशनायां मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवदिति" । तस्मात् संवत्सरः प्रधानम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निरूपयाम । तत्र संवत्सरोऽयनमृतुर्मास पक्षः तिथिर्नक्षत्रं योग इत्येवं विधाः कर्म्मकालाः । यद्यपि पुराणेषु ब्रह्मार्कस्वायादीनां युगादिकल्पादिपरिमितं तप श्रूयते तथापि शतसंवत्सरायुषो मनुष्यानधिकृत्य धर्म्मशास्त्रप्रवृत्ते युगादिनिर्णयोऽनुपयुक्तः । शास्त्रार्थं मनुष्याधिकारत्वं च भागवते पाराशरस्मृतिव्याख्याने "मनुष्याणां हितं धर्म्मम्" इत्यादिवचने प्रपञ्चितम् । नैतु "कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्" इत्यादयो मनुष्यधर्म्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं सन्देहाभावात् । न च शतायुषामधिकारे कथं षट्त्रिंशत्संवत्सरसत्रश्रुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दोऽहःपर इति षष्ठाध्याये सप्तमपादे निर्णीतत्वात् । तेऽपि न चतुर्दशसंवत्सराद्यावृत्तिसाध्या अयनव्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति । अतः संवत्सरमारभ्यार्वाञ्च एव निर्णेतव्याः कर्म्माङ्गकालाः । न च कालस्य कर्म्माङ्गत्वं विवदितव्यम् 'वाय ऋषोति प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः तत्तत्कर्म्मणस्तावदपूर्व्वविधानात् (अपूर्व्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युपगम्य तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वय परिभिद्यते अतएव गर्गः "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति । तस्मादङ्गभूतेषु निर्द्देशेषु

कालेऽपूर्वयितृत्वेन सम्वत्सरस्याभ्यर्हितत्वादल्पमक्षत्वतया सूचीकटाहन्यायानुसारेण च सम्वत्सरादौ निर्णीयत इतिस्थितम्” ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चेत्थं प्रदर्शितः

“लोकानामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्त उच्यते” सू० सि० ।

“कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमान शास्त्रान्तरप्रमाणसिद्ध । लोकानां जीवानां सुपलक्षणादचेतनानामपि । अन्तकृद्विनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि विनाशस्यानन्तत्वात् कालस्यप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम् । अन्तकृदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकृदित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः” इत्याद्युक्तं ग्रन्थान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । स द्वितीय कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्त्तस्तद्भिन्नः कालतत्त्वविद्भिः कथ्यते । चकारो हेतुक्रमेण मूर्त्तामूर्त्तक्रमार्थकः । तेन महान् मूर्त्तः कालोऽणुरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अथोक्तं भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तदवान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह” रङ्गनाथः ।

“प्राणादि कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती कालो दशगुर्वक्षरोच्चार्य्यमाण आदिर्यस्यैतादृश प्राणान्तर्गतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्यैतादृशः काल एव प्राणान्तर्गतत्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः । अथामूर्त्तस्य मूर्त्तादिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेद प्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलषष्ट्यामाह । षड्भिरिति । षड्भिः प्राणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः । अथ दिनमासादिकमाह” रङ्ग० ।

“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा” ।

“ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्य्ययात् । तत्षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्द्वादश सहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् । सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० ” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

“युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः” ।

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्या १७२८००० तस्यान्ते सन्धि प्रोक्तो जलप्लवः” ।

“ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” ।

“इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः” सू० सि० । अहरादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० तु निमेषतत्परत्रुटिरूपाः सूक्ष्माः कालावयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७८८ पृ० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः वर्त्तमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत् कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्भेदेनैव लकारविशेषं पाणिनिरन्वशात् ।

सोऽयं कालः षडिन्द्रियवेद्यः इति मीमांसका मन्यन्ते “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते” इति तेषामुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमा० अनुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देशवृत्तेरव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तत्तानिर्वाहकस्य कालो देशश्च । कश्चिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्र स्वाधिकरणेऽभावस्तिष्ठति यथा ज्ञानाश्रये आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामले अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य पाकोत्तरं जायमानत्वात् । कालवत्त्वे च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरीराद्यवच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यवच्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले तदभावः । कालेन कृतसम्बन्धः कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वेषु जन्यभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं, प्रत्यक्षं श्रोत्रग्राह्यो ऽर्थात्मको वेदाख्योऽक्षरराशिः, योगप्रत्यक्षं वैदिकदृष्टाभिमतं साक्षिप्रत्यक्षं वा। ऐतिह्यमितिह पुराणादिकं ज्योतिःशास्त्रस्याप्यत्रान्तर्भावो द्रष्टव्यः। अनुमीयते स-मूलभूता श्रुतिरनेनेत्यनुमानं शिष्टाचारस्तस्य च स्मृत्यनुमापकत्वं भट्टपादैर्विस्पष्टमभिहितम्। "आचाराद्धि स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमिति, तदेव स्मृत्यादीनां चतुष्टयं सफलम् एतैः सर्वैरप्यादित्यमण्डलं प्रमीयत इति मन्त्रस्यार्थः। ननु स्मृत्यादीनि मण्डलप्रकाशकत्वेनाप्युपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वेनेति चेत् नैवं, मण्डलस्य सार्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्याद्यनुपयोगात्, कालविवक्षयैवात्र कालनिर्वाहकमण्डले तान्युपन्यस्तानि, तथा च मण्डलद्वारा कालः प्रमीयते। कालविषया चोत्तरमन्त्रे श्रुतिस्फुटा तत्रानन्तरो मन्त्र एवमाम्नायते, "सूर्य्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधि, तस्याः पाकविशेषेण स्मृतं कालविशेषणमिति" तस्यायमर्थः। भुवनगतं सर्व्वं भूतजातमधिकृत्य रसवीर्यपाकादिभिस्तत्तदन्यकृत्यमये मरीचिं सूर्य्यः स्वकरोति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निमेषादि परार्द्धपर्य्यन्तः कालविभेदो व्यभिव्यक्तो भवतीति। कालप्रतिपादकान् च स्मृत्यादीनुदाहराम। तत्र मनुः "कालं कालविभक्तीश्च" सृष्टिप्रकरणे कालं व्यवजहार। याज्ञवल्क्योऽपि "श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिता" इति। एवमन्यास्वपि स्मृतिषूदाहार्य्यम्। श्रुतिरपि "कृतं स्वप्ने विचिनोति कालः" इति बह्वृचाः। "अहमेव कालो नाहं कालस्येति" तैत्तिरीयाः। "का च सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः" इति सामगाः। योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्धारणाध्यानसमाधित्रयरूपाद्योगिनोऽतीतादिकालं प्रत्यक्षतः पश्यन्तीत्यभिहितम्, तथा च पातञ्जलसूत्रम् "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति"। साक्षिप्रत्यक्षमपि, अहमस्मिन् काले निवसामि इत्यनुभवस्याबालाङ्गनम्। न चायं बाह्येन्द्रियजन्यः कालस्य रूपादिहीनत्वात्। नापि मानसस्तत्र केवलस्यानङ्गीकारात्। नाप्यनुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्ययत्वात्। अतः सामग्र्यभावेऽप्यपरोक्षदर्शनात्साक्षिप्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदा मन्यन्ते। इतिहासेऽपि महाभारते "प्रहरौ घटिकान्यूनौ प्रहरौ घटिकाधिकौ। स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति"। पुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः" इति

विशेष पौर्णमास्याख्यकाले समागतोऽर्च्चितान् देशविशेषान् क्षीरदध्यादिमधुर्य्य दिवानुष्ठानविशेषानुभावतामादिकार्य्यविषयं च समाचरन्ति। तदेवमनेकप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणाभावरूपचतुर्थः पक्षः कथमाशङ्क्येत?। नापि प्रथमं प्रमाभावादिति पञ्चमः पक्षो युज्यते। तार्किकाणामत्र सर्वसम्मतिमनुकारतामवलोकितम्। लोके कालप्रयोगः कालविशेषस्य सर्व्वेषां दृष्टत्वं व्यक्तीक्रियते। प्रवेशप्रकाशाद्युपयोगो ज्योतिषि स्मृतिः प्रसिद्धः। श्रौतस्मार्त्तकर्म्मोपयोगस्तु प्रदर्शितः। तत्र न सांख्यमतानाक्षेपतत्त्वं षड्विंश इत्यत्र यत्र पञ्च परिशिष्यते। तथाच पापात्मनः स्वयं बुद्ध्यापराधं पुण्यात्मनि माधवाचार्य्ये समारोपयन् कथं वा निस्तरामः दृष्टोऽसि। तदेवं कालस्य प्रमाख्यातुमशक्यत्वाज्ज्ञानयोग्यतास्य सफलमिति स्थितम्। नन्वन्तरकालोऽयं निर्णीयते। किं केवलः कालः किं वा कालकालः। ननु विभुत्वप्रसिद्धभावया भीमरूपं, न भीषयाम्येव विश्वान्येव कलावत्प्रभेदात्कालाद्विभ्रमम्। येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादिरूपेण कल्यन्ते स केवलः कालः। स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्व्वमुदाहृतः "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति। तादृशोऽपि कार्य्योत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा येन कलयितव्यः स कालकाल इति। स च वासिष्ठरामायणे दर्शितः "कालोऽपि कल्यते येनेति श्रुतिश्च भवति "स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्व्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञ" इति। "गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति" च कूर्म्मपुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः। सर्व्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्व्वात्मत्वान्महेश्वरः। ब्रह्माणो बहवो रुद्रा अन्ये नारायणादयः। एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः। ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो लयः। प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः। परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः। कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः। तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वर" इति। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि। "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः। कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः। कर्षणात् सर्व्वभूतानां स तु सङ्कर्षणः स्मृतः। सर्व्वभूतशमित्वाच्च स तु रुद्रः प्रकीर्त्तितः। अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वर" इति ज्योतिःशास्त्रेऽपि "भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मक" इति। तन्नैव सति द्वयोर्मध्ये कालकालेन निर्वर्त्तन

तस्य धर्मानुष्ठानेषूद्देशत्वेन ह्येयत्वादनुपादेयत्वाच्च । यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रस्तावेति प्राप्ते ब्रूमः उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टा पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति। "सर्वेषु कालेषु समस्त देशेषु सर्वकार्येषु तथेश्वरेश्वर । सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति" । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णत्वेन सङ्ग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः सङ्ग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अथ ग्रन्थ आरभ्यते" । "नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देहो भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्या चिदाख्यायिकायामाम्नायते तस्या आख्यायिकायामिवषुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सर्व्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्या यक्षरूपया काञ्चिन्मूर्त्तिं धारयित्वा प्रादुर्बभूव । तया सह वादं कृत्वापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तो बुबुधे इति । वाशिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं शप्तुमुद्यत तदानीं कालोऽनुपद्रुतमीदृशेन रूपेणाविर्भूबेति पठ्यते "अथाकल्पितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः । आधिभौतिकमास्थाय वपुर्दुर्निरुपाययौ । खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः । षडुपटकमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः । मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोत्कटः । ज्वाकारसमया बङ्ग्रा वृतः किङ्करसेनया । स उपेत्य प्रणम्यादौ कुपितं तं महामुनिम् । कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्वमुवाच ह । त्वमत्यन्ततपा विप्र ! वयं नियतिपालकाः । तेन सम्पूज्यसे पूज्य ! साधो ! नेतरयेच्छया । मा तप क्षपय व्यर्थं कल्पकालमहानलम् । यो न दग्धोऽस्मि तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ? । संसाराब्धस्यो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः । भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन शक्ता वयं मुने । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोचितमिति ।" न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियायाः सर्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति" । विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतद्बह्वृचे समाम्नायते । "एत ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविदः, ऊर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा, गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति" । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेम इति प्राणापानयोरित्यादि" । परब्रह्मण्यारोपितं यच्छावरजङ्गमरूपम् अस्ति तेन सर्व्वेण रूपेणानया परमेश्वरो रूपवान्भवतीति-हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं च सति यो यदा यत्कर्मारभते स तदा तत्कर्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोकेऽप्याविद्वद्गोपालाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्मादारभ्यमाणकर्मफलप्रदो निजेष्टदेवतारूपो नित्यः कालः कर्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रत्ययस्य जन्याभधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति कालनित्यत्वमादिनस्तत्रापि समो दोष । नित्यस्य कालस्य

नित्येषु तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि सत्त्वम् नित्यानुयोगिककालिकसम्बन्धानुपगमात् इति नैयायिकाः। तस्य च "पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्" इत्युक्तेः कार्य्यमात्रे निमित्तकारणता। यद्यपि "कृषेर्वृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धय। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति" शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालत्वेनैव तत्तत्कार्य्योत्पत्तौ हेतुताऽधिगता तथापि "यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्य्यमात्रं प्रति कालसामान्यस्य हेतुत्वम्। "कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः" मोहमु०। काले भवः ठञ्। कालिक कालभवे त्रि० "समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः" वा० उक्तेः तदन्तविधिपरिभाषाया अप्रवृत्तेः कालान्तशब्दात् नास्य प्रवृत्तिः तेन तदन्तशब्दात् अणेव साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि भूरिप्रयोगात्। सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीनशब्दयोरप्रामाणिकतोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्त्तिकस्य जागरूकत्वात् इति गौडाश्चाहुः। प्रतीच्यास्तु कौमुदीकारस्वरसात् ठञ्विधायकसूत्रे कालसामान्यतद्विशेषपर्य्यायाणां ग्रहणात् समानकालप्राक्कालयोरपि कालविशेषत्वेन तत्र ठञेव प्रवृत्तिर्न्याय्येति भाष्यादिप्रयोगस्तु चार्षत्वात् समाधेय इति मन्यन्ते। कालेन निर्वृत्तः ठञ्। कालिक कालसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरिति" स्मृति तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञ्प्रकृतित्वात् तेन न पूर्वोक्तवार्त्तिकसङ्घोषः अतएव तत्र तच्छब्दस्यैवाद्यचोऽद्धि तेन निर्वृत्तमित्यधिकारात् प्रकृतिमात्रस्यैव ग्रहणात् न कालत्वेन तत्र प्रकृतिता। काले साधुः पुष्यत् पच्यमानो वा अण्। कल—काले साधौ काले पिकस्य माने काले पच्यमाने च त्रि०। अत्र सूत्रे कालविशेषस्यैव ग्रहणं न स्वरूपस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये। काल प्राप्तोऽस्य यत्। काल्य प्राप्तकाले शीतादौ त्रि० कालोदेवताऽस्य 'कालेभ्योभववत्' पा०ठञ्। कालिक कालदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप्। १५ तत्तत्कर्मोचितकाले "वर्त्मैकाङ्गुलि काले नाकाले वलकोटय" ति० त०। "अकालेऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" प्रा०त०। "काले कलवतो मन्येत् फलभोग्यो न मन्यति" या० स्मृ०। अर्द्धयामशब्दे ३७६ पृ० दर्शिते रव्यादिवारेषु कालवेलाख्ये १६ दिवाभिगयोरर्द्धयामभेदे "यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीडने। व्रते प्रव्रजनः प्रोक्तः सर्व्वकर्म्म तत्त्यजेत्" ज्यो० त०। तस्य सर्व्वकर्म्मसु वर्ज्यतामाह १७ सांख्योक्ते मेघाख्ये विवेकख्यातव्यान्तरार्ध तुष्टिभेदे "यथा आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयो भवन्ति" सा० का०

"या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनिर्व्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिस्ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ (?) उच्यते" कौ०। विवृतञ्चैतद्वा भि। "प्रकृत्यामात्रस्य विवेकख्यातिहेतुत्वे प्रव्रज्याग्रहणमात्रेण विवेकख्यात्यापत्तिरूपम् उपदेशे असत्यप्रयोजकं दूषणम् सहकार्य्यन्तरापेक्षाकल्पनात् परिहरन्नुपदेशान्तरं दर्शयति न सद्यो निर्व्वाणदेति। सद्यः, ग्रहणमात्रात् न तु कालरूपसहकार्य्यन्तरापेक्षणात न निर्व्वाणदा विवेकख्यातिजननद्वारा न मुक्तिदेत्यर्थः। तथा च "कृषेर्वृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धय। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्य्यमात्रं प्रति कालस्य सहकारितायाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात् कालस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति वक्तुरिति तार्थः। कालस्यसाधनतासाधकयाक्त्वेन तन्मते प्रधानफलहेतुत्वं तत्र कालस्य सहकारितामात्रं प्रतिपादितं न तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमिवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम् असाधारणकारणत्वन्तु ध्यानादेरेव एवञ्च प्रकृतेऽपि विवेकख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवाराद्दुपकारकत्वात् असाधारणहेतुत्व, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यसावगन्तव्यमिति बोध्यम् इति।

वर्णाभिधायकशब्दस्य स्त्रियां जनपदा० त्रि० ङीष्। काली "कालकी कालधुरा कालीतकशाङ्कर्णी गङ्गा।" त्रिदशवत्० समासप्रत्ययोत्तरम्।

१८ हिंसके त्रि० तत स्त्रियां न ङीष्। कालात् यत्स्वेत्" वार्त्तिकोक्ते। "कालान्या" सि० कौ०। कालस्येयम् अण् ङीप् कालस्य पत्नी ङीष् वा। काली कालपत्नी शिवकान्ताख्या स्त्री। अधिक कालोऽस्त्यस्य वक्त्रे। १९ कालौ मेरि० सर्वस्वापहरणात्तस्य तथात्वम्। "अयमांस तपसो मे मत्कामयनकाम्यया। कालं महान्तं नाग्नकोत् ततः कालेन संस्थित। दिवीपसृत्युतदृष्ट्वा कालमेविवान्" भाग० ६ ६.२ ५ १ "काल मृत्युम्" श्रीधर।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु० तल् कालता स्त्री, त्व कालत्व न० । लक्षणार्थे ।
तत्र "वने उपेत्य मुनिवेशोऽथ काल: प्रोवाच राघवम्" रघु० । यमपरत्वे २० दिक्संख्यायां २१तत्संख्यान्विते च भरण्यायमदैवतत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिगणनक्रमे द्वितीयत्वात् लक्षितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२ षट्संख्यायां २१तदन्विते च शिवदैवतार्द्राया अश्विन्यादिषु षष्ठत्वात्तद्गृहीता तथात्वम् । ज्योतिषनिबन्धग्रन्थे १४२८ष्ठ० दर्शितं षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० "कालस्य वेला रवितः शराब्धिकालाग्नयोगाम्बुधयो गजेन्दू" ज्यो०त० ।

चन्द्रादिग्रहाणां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४ अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा

"इनेन्द्वः १२ शैलभुवः १७ शक्रा १४ रुद्राः ११ श्चन्द्रा १० स्तिथयः १५ क्रमेण । चन्द्रादितः काललवा निरुक्ताः ज्ञशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः" शि०शि० ।

चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ १० । १५ । कालांशा ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना १२।८ द्विवर्जिता ज्ञेयाः ।

अत्रोपपत्ति: । कालांशा इति कालात्मका अंशा: षड्भिरंशैरेका घटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयपलानि । अतस्तद्ग्रहणं भवति । चन्द्रस्य किल द्वादश १२ कालांशाः । अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वयाधिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तत्प्रभाच्छादितत्वादृश्यः । अतस्तस्य द्वादश कालांशा: । एवं भौमस्य सप्तदश १७ तद्योगाद्द्वित्रो घटिका २ । ५० इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठितानां बिम्बस्य स्थूलसूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयोर्बिम्बस्य स्थूलत्वाद्द्विहीना: । अत्रोपलब्धिरेव वासना" प्रमि०

"यत्नोदयो वास्तमयोऽथगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्खचरो रविश्च । अस्तोदयाख्यदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात् तदर्थं इदं प्रथम्" शि०शि० ।

"इह केन्द्रभागैर्ग्रहस्योदयोऽस्तमयो वा वक्ष्यते दिनज्ञानानन्तरात् कालविद्दिने तं ग्रहं रविं च स्फुटं कृत्वा तस्यां दिशि ग्रहोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्ग्रहः कार्य: । यदि प्राच्यां तदोदयिकं ग्रहं तत्सोदयकाल साध्यम् । यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं ग्रहं तत्सामयिकं साध्यमिदम् । यदा प्रतीच्यां, तदारविः स्वदृ-

अथ कार्यं । इदानीमिष्टकालांशानयनमाह" प्रमि० ।

"दृक्खेचरार्कान्तरजातनाड्यो रसाहताः काललवाः स्फुरिष्टा" शि०शि० ।

"दृग्ग्रहार्कयोरन्तरघटिकाः साध्यास्ता रस ६ हता इष्टाः कालांशा भवन्ति । अथ तैरुदयास्तयोर्गतैष्या: साध्य" प्रमि० ।

"उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा चास्तमयोऽथगम्यः प्रोक्तेष्टकालांशवियोगलिप्ताः । खाभ्राष्टभू १८०० माद्युचरोदयाप्ता: खेटार्कभुक्त्यन्तरभाजिताश्च । वक्रे तु भुक्त्यैक्यहृता अथाप्तास्तदन्तराख्ये दिवसा गतैष्या: । तात्कालिकाभ्यां रविदृग्ग्रहाभ्यां छन्नः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति" सि०शि० ।

"एवं च इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्वल्पा भवन्ति तदा ग्रहस्योदयो गम्यः । यद्यधिकास्तदा गत इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्ताउक्तेभ्योयदीष्टा: स्वल्पास्तदा ग्रहस्यास्तमयोगतोयद्यधिकास्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे कलास्ता अष्टादशशतै १८०० र्गुण्या दृग्ग्रहाक्रान्तस्य राशेः स्वदेशोदयासुभिर्भाज्या: । फलकलानां ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण वक्रगे ग्रहे भुक्तियोगेन भागे हृते यल्लब्धं ते गता एष्या वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ दृग्ग्रहार्कौ कृत्वैवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टकालांशसाधने सुगमा सैव । प्रोक्तानां कालांशानामभ्यन्तर्वर्ती ग्रहो दृश्यो भवति । अतो यावदिष्टा न्यूनास्तावदृश्य: । उदये विलोक्यमाने उदेष्यति । अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते । इष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तंगते बहिर्भूतात्तद्ग्रहोऽदृश्य उदये विलोक्यमान उदित: अस्तं यास्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां च या अन्तरे कलास्तासां षट्लिप्तीनां करणायानुपातः । यावद्भि: कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति । अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि १८०० षट्लिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभि: किमिति । फलं षट्लिप्ता: । ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्या । भुक्त्यन्तरं हि षट्लिप्तान्तरात्मकमत एतातोदकरणाय षट्लिप्तीकरणम् । भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमम् । वक्रे तु भुक्तियोग एव भुक्त्यन्तरम् । दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकृत्कर्म सूक्ष्मार्थम् । अत विशेषमाह" । प्रमि०

"प्राग्दृग्ग्रहश्चेदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्ग्रहश्च। प्रोक्तेष्टकालासयुतैः कलाभिः साध्यास्तदानीं दिवसागतैष्याः। तथा यदीष्टकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकास्तदा। व्यत्ययस्त्वगतैष्यत्वे ज्ञेयोऽज्ञा सुधिया खलु" सि॰ शि॰

"यदि प्राग्दृग्ग्रहो रवेरधिको भवति। अथ वा पश्चिमदृग्ग्रहो न्यूनो भवति तदा ये इष्टकालांशा आनीतास्तेषां प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः। अन्तरकलाभिः तथा प्राग्दृग्ग्रहेऽर्कादधिके सति पश्चाद्दृग्ग्रहे वा न्यूने ये इष्टकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः तदा प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिर्ये दिवसाः साधितास्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययो ज्ञेयः।

अत्रोपपत्तिः। यो ग्रहः प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति वा असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम्, अधिकः सन् प्राच्यां दिशि प्रोक्तकालांशैरूनः सन् दृश्यतामेति। तावद्भिरेव पश्चिमायामधिकः सन्। अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः प्रतीच्यामग्रतः। प्राच्यामूने ग्रहे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः। अतः पृष्ठगतैरेव प्रोक्तकालांशैस्तेषामन्तरं कर्तुं युज्यते। अथ प्राच्यां रवेरधिके दृग्ग्रहे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरग्रतो भवन्ति। अतोऽग्रगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांशानां योगे कृतेऽप्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदोष्टा इति यद्गतगम्यलक्षणमुक्तं तत् सजातीयानामेव। यदा पुनरेके पृष्ठगता एकेऽग्रगतास्तदा तद्गतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन भवति। अत उक्तं व्यत्ययश्च गतैष्यत्व इत्यादि। अत्र सुधियेति विशेषणाद्बुद्धिमतैतदनुक्तमपि ज्ञायते" प्रमि॰। व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राज्ञा देये २५ अवसररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो यथा "प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च। अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते"। प्रत्यर्थिनोऽपि कश्चिद्विषये न कालो देयः, कश्चिच्चार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो देय यथाह याज्ञ॰ "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्। विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः"।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणरूपाः पञ्च गुणाः। भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपः। कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्डशब्दे उदा॰। वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे। स च योगः सु॰ चि॰ उक्तः। "कौबेरीतो वैपरीत्येन कालोऽर्काद्ये वारे सम्मुखे तस्य पाशः। रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रा युद्धे दक्षिणौ वर्जनीयौ"। अयमर्थः। रवावुत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्याम्, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे नैरृत्याम्, गुरौ दक्षिणस्याम्, शुक्रे आग्नेय्याम्, शनौ पूर्वस्याम्। "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैरृतभागके। जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। स्वरोदये "यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखे। दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः। रात्रौ च वैपरीत्येन यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाशः इत्यादिक्रमेणोह्यम्। २८कलाये (मटर) शिम्बीभेदे, वैज॰। "विकसत्कलायकुसुमम्" माघः। कालकुसुममिति मल्लि॰ ध्रुवनामकवसोः २९ पुत्रभेदे पु॰। "ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः" हरिव॰ ३अ॰।

कालक न॰ काल-स्वार्थे क कलयति रक्ततां कल-णोदने ण्वुल् वा। १कालशाके भावप्र॰ तस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। २यकृति हेमच॰। निखिलदेहरक्तप्ररक्तत्वात् तस्य तथात्वम्। यथोक्तं भावप्र॰। "यदा रसो यकृत् याति तत्र रञ्जकपित्ततः। रागं पाकं च सम्प्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः"। "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य स्थानं तद्धिस्थितम्। अन्यत्र संस्थितानां रक्तानां पोषकं भवेत्"इति च। ३देहस्थे कृष्णवर्णे (जडुल) ४चिह्नभेदे जलौकायां पु॰ अमरः ५अलगर्द्दे जलव्याले (कालढोंड़ा) सर्पे पु॰ शब्दर॰। अनित्ये वर्णे तेन रक्ते वाच्ये "कालाल" प॰ वन्॰। कालवर्णेन रक्ते ५पटादौ त्रि॰ तस्य वर्णस्यानित्यत्वात् रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम्। स्त्रियां टाप्। "कालिका शाटी" सि॰ कौ॰। शीजगतितोक्ते ६ अमलराशिसंख्याभेदे पु॰ अव्यक्तशब्दे ४६७पृ॰ विवृतिः।

कालकञ्ज स्त्री नि॰ कर्म॰। कृष्णवर्णे वचभेदे शब्दच॰।

कालकञ्ज न॰ नि॰ कर्म॰। १नीलपद्मे। २दानवभेदे पु॰। "पौलोमैः कालकञ्जैश्च कूटयुद्धैरधिष्ठितम्" भा॰ व॰ १७१अ॰

कालकटङ्कट पु॰ कालरूपः कटङ्कटः। शिवे। "वैवस्वतो पटभी तास्तौ कालो कालकटङ्कट" भा॰ आनु॰१७अ॰ शिवनामे।

कालकण्टक पु॰ स्त्री काला कण्टकः कण्टकोऽस्य। १दात्यूहे (डाक) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पीतसारे हरे मेदि॰।

कालकण्ठ पु॰ कालः कण्ठोऽस्य विषपानात्। १शिवे च शि

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जातः तत्कथा भाग० ८।७अ० यथा । "ततः स करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः । यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥" २मयूरे ३दात्यूहे ४खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तेषां कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कप् । दात्यूहे पुं० स्त्री

कालकन्दक पुंस्त्री कालः कन्द इव कायति कै-क । (काल-ढोड़ा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीष् । अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा० । स्वार्थे कः ह्रस्वः । काल-कर्णिका तत्रार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽस्तत्कथादुत्पत्त्यादि-रत्राभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

"सा प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं-कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणास्तदा । येषां स्वगृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्त्तते । तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ! । यस्य गेहं कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं वसन्त्यनृतवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः । अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वा-चामति दुर्म्मतिः । तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृ-शम् । तुषाङ्गारकपालास्थिबालुकायसचर्म्मभिः । दन्तधावन-कर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गं शिग्रुगृञ्जनम् । कलाकं भिण्डकञ्चैव बिल्वकोषातकीफलम् । अलाबूं (वर्त्तुलाम्) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्य सुराः सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्" । तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे ९६अ० ।

"समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः । श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावद्गौचकाराथो लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीश्च कमलापतिम् । लक्ष्मीरुवाच । अविवाह्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते । तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधु-सूदन ! । विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्म्मः सनातनः । तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रमं न कुर्य्या मधुसूदन ! । इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल । स्थूलौष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् । अव-दारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् । स मुनिर्विष्णु-वाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमा-नयामास धर्म्मवित् । होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण ना-दितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् । ज्येष्ठोवाच । न हि वासोचितोऽयं वेदध्वनियुतो मम । नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मा ध्रुवम् । उद्दा-लक उवाच । कथं नायासि किन्नात्र ? वर्त्तते स्वमतं तव । तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच । वेदध्वनिर्भवेद्यत्र यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदाना-दिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते । पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् । दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सख्य-ञ्च वसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विमना-मदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह । उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि ! क्षण-ता क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायास्यहं पुनः । सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा । तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता । तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् । तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् ! मद्भ-गिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः । आश्वासयन् लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मि ! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मी-रत्रागमिष्यति । अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ।

दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजाविधानं मन्त्रविज्ञात् यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि ! ।

कुररात्रौ मया दत्तां गच्छ पूजाञ्च शाश्वतीम्। दारिद्र्य कलहप्रिये देवि। त्वं धनगामिनी। याहि यत्रोऽर्ह मित्रं स्थिरा तत्र भविष्यसि। यदि त्वं मे महाभागे। भीता भवसि सर्व्वदा। पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिन्ना गमिष्यसि। गच्छ त्व मन्दिर यत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम। मदाश्रय परित्यज्य स्थिता तत्र भविष्यसि"। किञ्च। "एवं गते निशीथे तु नारीभि स्वगृहाङ्गनात्। अलक्ष्मीश्च वहिष्कार्य्या अमन्त्रश्च यथाविधि" इति कृत्यतत्त्वार्णवधृत ब्रह्मपुराणम्। "एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने। तावन्नगरनारीभि. शूर्पडिण्डिमवादनैः। निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मी स्वगृहाङ्गनात्" इति भद्रमल्लधृतञ्च। "सहकुम्भाण्डखेटाद्याः कालकर्णीशिशुप्रहा" काशी०

कालकवृक्षीय पु० कालकोवृक्षो यत्र देशे तत्र भव. "वृद्धाच्छः" पा० छ। वायसविद्याभिज्ञे ऋषिभेदे। तत्कथा च भा० शा० ८२ अ० "कोशलानामाधिपत्य सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम्। मुनि· कालकवृक्षीय आजगामेति न श्रुतम्। स काक पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिन·। सर्व्वं पर्य्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनपुन·। अधीष्व वायसीं विद्यां शसन्ति मम वायसा.। अनागतमतीतञ्च यच्च सम्प्रति वर्त्तते" इत्युपक्रम्य दर्शिता। "क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र कौशलकः पुरा। मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति न. श्रुतम्" तत्रैव १०४ अ०। "मुनि कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्मय" भा० स० ७ अ०

कालकस्तूरी स्त्री नि० स०। कस्तूरीभेदे शब्दचि०।

कालका स्त्री कालेव क भा० नेत्त्वम्। दक्षकन्याभेदे जटा०। तस्या अपत्यं ढक्। कालकेय असुरभेदे कालकेयशब्दे उदा०।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्म्मणि कल—नोदने अण्। परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकाल-माधवीयग्रन्थे उदा०।

कालकीट पु० कालः कीटोऽत्र। १देशभेदे तत्र भव पलद्या० अण्। कालकीट २तद्देशभवे त्रि०।

कालकीर्त्ति पु० चन्द्रहन्त्रसुरांशसम्भूते भारतप्रसिद्धे नृप भेदे। "कालकीर्त्तिरिति ख्यात पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः। चन्द्रहन्तेति यस्तेन कीर्त्तित· प्रवरोऽसुरः" भा० आ० ६७ अ०

कालकील पु० काल तन्नामानं कीलयति कील—अण् उप० स०। कोलाहले शब्दरत्ना० कोलाहलस्य कालरूपपर-मेश्वरनामविरोधित्वात्तथात्वम्।

कालकुण्ठ पु० कालेन कुण्ठ्यते कुण्ठ—कर्म्मणि घञ्। यम-राजे शब्दमा०। "भीषास्माद्वातः पवते—मृत्युर्धावति पञ्चम·" इति श्रुत्युक्तेः ईश्वरभियैव यमादिभिः स्वस्वा-र्थ्याणां करणात्तस्य तत्कुण्ठितत्वात् तस्य तथात्वम्।

कालकुष्ठ न० नि० कर्म०। कङ्कुष्ठे पर्व्वतीयमृत्तिकाभेदे राजनि०

कालकूट न०। काल मिव्रमपि कूटयति कूट—उपतापे अण् उप० स०, कालस्य मृत्योः कूट इव वा कालवर्ण्णस्य कूट-इव वा। १विषभेदे पु० न०। विषभेदकालकूटलक्षण-गुणाद्युक्त भावप्रकाशे यथा "विषं तु गरल क्ष्वेड-ञ्चास्य भेदास्तदाहरे। वत्सनाभ हारिद्र सक्तुक प्रदीपनं। सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव" इति विभज्य "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिन·। दैत्यस्य रुधि-राज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः। निर्य्यास: कालकूटोऽस्य मुनिभि परिकीर्त्तित·। सहि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे-मलये भवेत्" इति लक्षितम्।

विषशोधनस्य विधानादिकं तत्रैवोक्तं यथा—"गोमूत्रे त्रिदिन स्थाप्य विष तेन विशुध्यति। रक्त सर्षपतैलाक्ते तथा धार्य्यञ्च वाससि। ये गुणा गरले मोक्तास्ते स्युर्हीनविशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोध यित्वा प्रयोजयेत्"। शोधितविषगुणा तत्रैव।

"विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम्। व्यवायि स-कलकायगुणव्यापनपूर्व्वं कपाकस्थानगमनशीलम्। विकाशि ओज·शोषणपूर्व्वकसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आ-ग्नेयम् अधिकाग्नगुणम्। योगवाहि सर्व्वगुणग्राहकम्। तमोवह तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्ति-युक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि पर वातश्लेष्म-सन्निपातहृत्"। २काके पु० स्त्री राज०। अति-कृष्णत्वात् मृत्योर्दूतरूपत्वाद्वा तस्य तथात्वम् स्त्रियां जा-तित्वात् ङीष्।

३विषमात्रे च। "कालिका कालकूटस्य नापैति हरकण्ठात्"। "ततोदुर्य्योधन पाप तद्भक्ष्ये कालकूटकम्। विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" भा० आ० ५००८ श्लोक:।

कालकूटि त्रि० कालकूटे भव: इञ्। कालकूटभवे।

कालकृत् पु० काल कालमानं करोति स्वगत्या कृ—क्विप् ६त०। सूर्य्ये तद्गत्या हि चन्द्रसूर्य्यादिक्षणादारभ्य सर्व्वकालस्य तथात्वम् २परमेश्वरे च "कालात्मा कालकृद्विभुः" ह० वि०

कालकृत पु॰ कालं करोतीति कृ-क्विप्। १ सूर्य्ये शब्दरत्ना॰ कालो-ऽवधित्वेन कृतो यस्य। कृतावधिके २न्यासभेदे। "कृते कालकृतेनन्यासे फलभोग्य न नश्यति' याज्ञ॰। ३तेन कृते 'सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तर' पुरा॰।

कालकेय पु॰ कालकायाः अपत्यम् ढक्। दानवभेदे तत्कथा यथा 'पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः। कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणा' इति भा॰व॰१०१अ॰ इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्तस्य वधे तेषां समुद्रदुर्गाश्रयणं रात्रौ च नाशःसुचाश्रमहिंसा दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णितः पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्ररूपस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च 'कालकेयाये केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्ज्जुनेन निहता इत्युक्तम् हरिवं॰१०३अ॰ यथा "चतुर्द्दश शतःन्यन्यान् हिरण्यपुर वासिनः" इत्युपक्रम्य १०५अ॰ तत्रैव "मरीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः। पौलोमान् कालकेयांश्च दानवांस्ते महाबलाः। अवध्यादेवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः। कृताः पितामहेनाजौ निहता सव्यसाचिना"। कालाया अपत्यम् ढक्। कालेयोऽप्यत्र उदा॰ तत्रैव।

कालकेशी स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा॰ ङीष्। नील्यामोषधौ शब्दचि॰ २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च।

कालक्षेप पु॰ कालस्य क्षेपः क्षेपणम्। १कर्त्तव्यकर्म्मकाललङ्घने २कालयापने च।

कालखञ्ज पु॰ दानवभेदे "संह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवा" भा॰स॰९अ॰ वरुणसभ्यकीर्त्तने।

कालखञ्जन न॰ कालेन खञ्जति खजि-ल्यु। यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच॰।

कालखण्ड न॰ कालं कृष्णं खण्डम्। दक्षिणकुक्षिस्थे मांस-खण्डे अमरः। हेमाद्रिकृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च।

कालगङ्गा स्त्री काली गङ्गा नदी। यमुनायां शब्दचि॰ तस्या नदीषु श्रेष्ठत्वात्तथात्वम्।

कालगन्ध पु॰ कालः कृष्णोगन्धो गन्धद्रव्यम्। १काला-गुरुणि शब्दचि॰। कालस्य गन्धोलेशः। २कालस्येषे कालवृतायां च। ३कालचन्दने शब्दचि॰।

कालग्रन्थि पु॰ कालस्य ग्रन्थिरिव। संवत्सरे त्रिका॰।

कालघट पु॰ जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्त्विज्यकारके ब्राह्मण-विशेषे 'आत्रेय कुण्डजठरौ द्विज कालघटस्तथा" भा॰ आ॰ ५३अ॰। [भेदे रत्नमा॰।

कालङ्कृत पु॰ ईषद्बहुत को वा। (कालकाशिन्दा) वृक्ष-

कालचक्र न॰ कलस्य कालगतेश्चक्रमिव। हेमच॰ उक्ते द्वादशारे १कालचक्रभेदे। (उत्सर्पिण्) शब्दे ११२पृ॰ विवृतिः। कालश्चक्रमिवानिशं परिवर्त्तमानत्वात्। विष्णुपुराणोक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले। "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च दक्षिणतः परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्'। भाग॰ ५ २२ ३श्लो॰। भा॰व॰ १६३अ॰ कलाकाष्ठादिविभागमुक्त्वा "एवमेव चरन् पार्थ। कालचक्रमतन्द्रितः। परैवत् सुमहातेजाः सविता परि-वर्त्तते" प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच। व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत। तत् प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे। योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽष्टौ विवस्वतः। ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम। सार्द्धकोटि-स्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै। योजनानान्तु तस्याक्ष-स्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम्। त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमि-न्यक्षयात्मके। संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्। चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः। पञ्चा-न्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते। अक्षप्रमाण-मुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः। ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधाररथस्य वै। द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मान-सोत्तरे। हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु। गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च। अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः। मानसोत्तरशैले तु पूर्व्वतो वासवी पुरी। दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै। उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु। वस्वौकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी तथा। पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी। काष्ठाङ्गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव गच्छति। मैत्रेय! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः। अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः। देवयानपरः पन्था योगिनां क्लेशसङ्क्षये। दिवसस्य रविर्मध्ये सर्व्वकालं व्यवस्थितः। सर्व्वद्वीपेषु मैत्रेय। निशार्द्धस्य च सम्मुखः। उदयास्तमने चैव सर्व्व-कालन्तु सम्मुखे। दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदि-शासु च। यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः।

तिरोभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः । उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम । विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा । उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः । ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति । उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे दिशौ । यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः । ऋतेऽमराद्रेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभा । ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् । ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै । तस्मात् दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि । सर्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः । प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तङ्गच्छति भास्करे । विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात् प्रकाशते । वह्निपादस्तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज ! । अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्य्यः प्रकाशते । तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी । परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् । दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे । आताम्रा हि भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् । दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपागते । तस्माच्छुक्लीभवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् । एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः । त्रिंशद्भागन्तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः । कुलालचक्रपर्य्यन्तो भ्रमन्नेव दिवाकरः । करोत्यहस्तदा रात्रिं विमुञ्चन् मेदिनीं द्विज ! । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशे राश्यन्तरं द्विज ! । त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् । प्रयाति सविता कुर्व्वन्नहोरात्रं ततः समम् । ततो रात्रिः क्षयं याति वर्द्धते च दिने दिनम् । ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः । राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलालचक्रपर्य्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्य्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । अतिवेगितया कालं वायुमार्गवशाच्चरन् । तस्मात् प्रकृष्टां भूमिञ्च कालेनाल्पेन गच्छति । सूर्य्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान्मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने । त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना तु चरति वै द्विज ! । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् । कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति । तथोदगयने सूर्य्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पान्तु गच्छति । अष्टादशमुहूर्त्तं यदुत्तरायणपश्चिमम् । अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः । त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् । अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा, मृत्पिण्ड इव चक्रमध्ये ध्रुवो भ्रमति वै तथा । कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते । ध्रुवस्तथाहि मैत्रेय ! तत्रैव परिवर्त्तते । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतोर्मण्डलानि तु । दिवा नक्तञ्च सूर्य्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः । मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः । शीघ्रा निशि यदा चास्य तदा मन्दा दिवा गतिः । एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः । अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज ! । षडेव राशीन् यो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षड्दिवा । राशिप्रमाणजनिता ह्रस्वदीर्घात्मता द्विज ! । तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता । दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते । उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा । दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ॥"

नरपतिजयचर्य्योक्ते चतुरशीतिचक्रमध्ये २चक्रभेदे तत्स्वरूपं चक्रयन्त्रे वक्ष्यते । दानार्थकल्पिते हेमा० दा० उक्ते रत्नतत्त्वे ३चक्रभेदे यथा

"चक्रं रौप्यमयं कृत्वा सहस्रारविराजितम् । तथा मूर्द्धि धरत्सुरश्मिमध्यास्तरस्थितम् । स्वर्णांशानि तु रौप्याणि मासेषु च यथाक्रमम् । एवं प्राग्गतत्व च चक्रं कण्ठतां व्रजेत् । ततोऽनन्तरं पश्चात् स्थिता विप्रप्रदक्षिणम् । न स्पृष्ट्वा व्रजेद्दूरमष्टदलमपि व्रजेत् । स्वस्त्यायनसंघातपूर्ब्बकायस्थितिस्थितः । कालचक्रमिदं नाम्ना दानं सर्व्वविनाशनम् । इदन्ते रत्नं चक्र रश्मिजालसमाकुलम् । अपमृत्युविनाशाय इदानीं प्रयच्छ तु । सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते विनश्येत अपमृत्युर्न संशयः । ततश्चान्यद्धि ईशमपमृत्युभयान्विते । ज्वरादिरोगयुक्तैर्वा यथावद् यतितैरपि । ततो मृत्युञ्जयविधिना स्नापयेत्तावदेकम् । कुर्य्याद् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरं निवेः । अथ भोजयेद्ब्राह्मणान् द्वादशसंख्यकान् । स्ववशादर्थं भुञ्जीत स्वकदेव हि । एवं कृते नरो नूनं चिरं जीवेन्न संशयः ॥"

रव्यादिवारे नक्षत्रयोगभेदात् ५दग्धभेदे कालदग्धमध्ये विवृतिः । [ज्योतिर्विद् ईशरे ।

कालचिन्तक पु० कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति-ण्वुल् ।

कालचिह्न न० कालस्य मृत्योर्ज्ञापकं चिह्नम् । मृत्युज्ञापके लक्षणभेदे । तच्चक्षणकं काशीख० ४२अ० यथा

"वदामि कालचिह्नानि आसन्ने यानि देहिनाम् । यस्मै निकटमापन्ने मुने ! तानि निशामय । ह्रस्वता

स्फुटे यस्य वायुर्वाति दिवानिशम्। अखण्डमेकं तस्यायुः संवत्सरत्रयेण हि। ह्यहोरात्रं त्र्यहोरात्रं रविर्वहति सन्ततम्। साद्धैकवर्षमस्येह जीवितावधिरुच्यते। यद्वेन्नासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम्। वातश्चेत् वहति क्रान्तिस्तथा जीवेद्दिनत्रयम्। नासाध्वद्वयं हित्वा मातरिश्वा मुखाद्वहेत्। संगेद्दिनत्रयादर्व्वाक् प्रयाणं तस्य चाख्यन। सूर्ये सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाचरे। पौष्णः स कालो द्रष्टव्यो यदा याम्ये रविर्वहेत्। अकस्मादेव तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत्। वस्त्रनाशः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीषणः। अकस्माद्दीप्यते यस्तु पुरुषः कपिङ्गलम्। तस्मिन्नेव क्षणे गुप्तं सजायेद्वत्सरद्वयम्। यस्य बीजं मलं मूत्रं, क्षुतं मूत्रं मलं तथा। ह्येकदा पतेत्तस्य चाब्दमात्रायुरिष्यते। इन्द्रनीलनिभं व्योम्नि नागवृन्दं यदीक्षते। इतस्ततः प्रसृमरं षण्मासं न स जीवति। व्यभ्रेऽह्नि वारिपूर्णस्य पृष्ठोऽग्रे दिवाकरम्। सत्कृत्याप्यन्द्रचापस्य पश्येत् षण्मासजीवनः। अरुन्धतीं ध्रुवस्त्वैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। आसन्नमृत्युर्नोपश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्। अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्राग्नौ मातृमण्डलम्। वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटुस्वादरसस्य हि। अकस्मादन्यथाभावं षण्मासेन स मृत्युभाक्। षण्मासमस्तोऽस्य कण्ठौष्ठरसनारदाः। शुष्यन्ति सततं तद्वद्धि छायामात्रामुपस्पृशा। दन्तःकरजनेत्रान्ता नीलिमानं भजन्ति चेत्। स हि कीनाशनगरीं षष्ठे मासि व्रजेन्नरः। स प्रदत्ते त्रिभुवने मध्याह्ने द्योति वेचर। निश्चितं पञ्चमे मासि धर्मराजातिथिर्भवेत्। द्रुतमारुह्य सरटस्त्रिवर्णो यस्य मस्तकम्। प्रयाति, याति तस्यायुः षण्मासे सम्परिक्षयम्। स्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति। चरणौ च करौ वापि त्रिमासान्तस्य जीवितम्। प्रतिबिम्बे भवेद्यस्य पदं खण्डपदाकृति। पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्चमासान् स जीवति। छाया प्रकम्पते यस्य देहस्थस्येऽपि निश्चले। कृतान्तदूता भ्रमन्ति चतुर्थे मासि तत्परम्। निजस्य प्रतिबिम्बस्य नीराजसकुटादिषु। उत्तमाङ्गन्न यः पश्येत् स मासेन विनश्यति। मतिभ्रंशो तृष्णश्चेष्टाश्च, धनुरिन्द्रं निरीक्षते। रात्रौ, चन्द्रद्वयं वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ। दिवा च तारकाचक्रं रात्रौ व्योम सितं रवम्। युगपच्च चतुर्दिक्षु चाक्रं कोदण्डमण्डलम्। भूरुहे भूधराग्रे वा गन्धर्वनगरोदयम्। दिवा पिशाचनृत्यञ्च यते पश्यत्केतव। सर्वेषु तेषु चिह्नेषु यद्येकमपि वीक्ष्यते। तदा मासावधिर्मृत्युः प्रतिक्षेत नचाधिकम्। कराबद्धश्रवणः शृणोति न यदा ध्वनिम्। स्थूलः कृशः कृशः स्थूलस्तदा मासान्निवर्त्तते। यः पश्येदात्मनश्छायां दक्षिणाशासमाश्रिताम्। दिनानि पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वमुपयाति सः। प्रोद्यते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः। भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गृध्रैर्गोमायुखरशूकरैः। सरभैः करभैः कीशैः श्येनैरश्वतरैर्वृकैः। स्वप्ने स जीवित त्यक्त्वा वर्षान्ते यमवीक्षते। गन्धपुष्पारक्तं वस्त्रैः स्नानतु भूषिताद्वर। यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽष्टौ मासानतिक्रमेत्। पांशुराशिञ्च वल्मीकं यूपं दण्डमथापि वा। योऽधिरोहति वै स्वप्ने षष्ठे मासि स नश्यति। रासभारूढमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च मुण्डितम्। नीयमानं यमाशां यः स्वप्ने पश्येत् स्वरूपं जानु। स्वर्णौ स्वतनौ वापि यः पश्येत् स्वप्नतो नरः। तृणानि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति। लोहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम्। स्वप्ने योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान्न लङ्घयेत्। काली कुमारी यं स्वप्ने बध्नीयाद्बाहुपाशकैः। स मासेन समीक्षेत नगरीं शमनोषिताम्। नरो यो वानरारूढः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन्। दिनैः स पञ्चभिरेव पश्येत् संयमनीं पुरीम्। कृपणोऽपि वदान्यः स्यात् वदान्यः कृपणो यदि। प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्तत्रापदा पञ्चत्वमृच्छति। एतानि कालचिह्नानि चान्यान्यपि बहून्यपि। ज्ञात्वाभ्यसेद्वरोयोगमथवा काशिकां व्रजेत्। न कालवञ्चनोपाय मुनेऽन्यमथवा स्यहम्"।

कालजोषक त्रि॰ काले यथायोग्यकाले जुषते भोजनादि जुष–ण्वुल्। यथायोग्यकालेऽल्पाहारादिना तुष्टे गोपभेदे "शाष्ठीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः" भा॰भी॰९अ॰।

कालज्ञ त्रि॰ कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालादिकं वा "जानाति—ज्ञा—क। उचितसमयाभिज्ञे "अस्याकृष्टि हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः" रघु। "तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपते" माघ। २कालकलाज्ञानयुक्ते ज्योतिषिके च।

कालज्ञान न॰। कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा—करणे ल्युट् ६त॰। १सौरागमादि ज्योतिःशास्त्रे "विदितस्ते मया भावस्तोषितस्तपसा ह्यहम्। दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं ग्रहाणां चरितं तथा" इत्युपक्रम्य सू॰सि॰मयनामासुराय सायपुरुषद्वारा कथनमुक्तम्। भावे ल्युट्। २योग्यसमयज्ञाने च।

कालो मृत्युर्ज्ञायतेऽनेन करणे ल्युट् । ३मृत्युज्ञापके चिह्न-भेदे कालचिह्नशब्दे तन्नोक्तम् । "कालज्ञानं तत प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम्" काशी॰ख॰ अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालञ्जर पुं॰ कालं जरयति जॄ–णिच्–खच् मुम् । पर्वत-भेदे "सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगा कालञ्जरे गिरौ" भार॰ पितृकल्पगाथा । तन्माहात्म्यं भा॰व॰८५अ॰ "तत्र कालञ्जरो नाम पर्व्वतो लोकविश्रुतः । तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । यः स्नातस्तर्पयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप । स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशय । ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते !" । तेनास्य चित्रकूटपर्व्वतसन्निध्य गम्यते । तत्र मास स्नतस्थाने दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा॰अनु॰ २५अ॰ "गङ्गा-यमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ । दशाश्वमेधानाप्नोति तत्र मास कृतोदक" ।

अयञ्च भूमिमध्यस्थरेखातः प्राच्यां दिशि वर्त्तते यथा भा॰व॰८७अ॰ । "पूर्व्वं प्राचीं दिशं राजन् ! राजर्षिगण-सेविताम्" इत्युपक्रम्य पूर्व्वदिक्स्थतीर्थकथने "प्रयागमिति विख्यात तस्मात्कुरुसत्तम ! । अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र ! तत्राश्रमवरो नृप । तत्तथा तापसारण्य तापसैरुपशोभि-तम् । हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान्" । इत्युक्तेः । तीर्थपरत्वे अस्य क्लीवत्वमपि । "कालञ्जर महाराष्ट्र तथा बदरिकाश्रम "इति काशी॰ भौमतीर्थकथने ईश॰तथाप्रयोगात् । २योगिचक्रमेलके । ३भैरवभेदे मेदि॰ । ४ देशभेदे भर॰ । स च कालञ्जरगिरिरूपजनपदा-वधिभूतः । ततो भवादौ रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाद् वुञ् । कालञ्जरक तद्भवे त्रि॰ । कालं मृत्युं जरयति जॄ–णि॰ खच् । ५कालस्य जयोभैरवे त्रि॰ । "इन्द्रि-याणां हि सर्व्वेषां यस्यात्मा परितस्तरति । आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्त्यो मृत्युमुपाश्नुते । आहृत्य सर्व्वसङ्कल्पान् सत्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्वे चित्तं समावेश्य तत कालञ्जरो भवेत्" भा॰शा॰२४अ॰ । कालं मृत्युं जरयति । मुमुक्षये ६शिवे तस्य पत्नी ङीप् कालञ्जरी ७चण्डिकायां स्त्री भर॰ । अच् तत्कारकत्वे तु टाबेवेति भेद ।

कालतम(र) त्रि॰ अतिशयेन काल कृष्ण तमप् (तरप्) वा । अतिशयकृष्णे । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन कालो इतिविग्रहे इ वत् कालतमा(रा) इति भेदः । [तमालवृक्षे राजनि॰ ।

कालताल पु॰ कालतायै अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् ४त॰ ।

कालतिन्दुक पु॰ नि॰ कर्म्म॰ । कुपीलौ राजनि॰ ।

कालतीर्थ न॰ कोशलाख्ये तीर्थभेदे । "कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् । वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः" भा॰व॰८५अ॰ ।

कालदण्ड पु॰ कालप्रापको दण्ड । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे स च वारविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन "आनन्दः कालदण्डोऽथ धूम्रो धाता शुभावह । ध्वाङ्क्षो ध्वजाख्य श्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः । मित्र-मानसपद्माख्यलुम्बकोत्पातमृत्यव । काणः सिद्धिः शुभा-मृतमुसलान्तककुञ्जराः । राक्षसाख्यचरस्थैर्य्यवर्द्धमानाः क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्त्वष्टाविंशतिसंख्य-काः । रविवारे क्रमादेते दास्रभादिन्दुभादिषौ । सार्पा-द्भौमे, बुधे हस्तान्मैत्रभाद्देवमन्त्रिणि । वैश्वदेवाद्भृगु-सुते वारुणाद्भास्करात्मजे" । अयमर्थः आनन्दादयः अष्टाविंशतियोगा अत्र साभिजितामश्विन्यादीनाम-ष्टाविंशतेरिह ग्रहणम् । तथा च रविवारे अश्विनी-नक्षत्रात् यावत्संख्यक नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे मृगात् ५ यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः । तथा भौमे अश्लेषात ९ इत्यादि । बुधे हस्तात् १३, गुरो अनु-राधात १७, शुक्रे उत्तराषाढात २१, शनौ शतभिषात २४ । एषु धूम्रकालदण्डादिकफलं मुहू॰चि॰ "ध्वाङ्क्षे वज्रे मुद्गरे चेषु नाड्यो वर्ज्या वेदाः ४ पद्मलुम्बे गदेऽश्वाः ७ । धूम्रे काणे मौसले १ भूद्वयं हे २ रक्षोमृत्युत्पातकालाश्च सर्वे" । तथा-पवादो वसिष्ठेनोक्त "सूर्य्याश्रितर्क्षे दशमे च षष्ठे विंशर्क्षगे विंशतिगे च चन्द्रे । भवन्ति वाराद्भवतार्क्षयोगाः कुयोग-विध्वंसकराः शुभेषु" ।

कालदन्तक पु॰ कालो दन्तोऽस्य कप् । वासुकिकुलजे सर्प-सत्रमृते १नागभेदे । "हिरण्यबाहुः शरण तक्षकः कालदन्तकः । एते वासुकिजा नागा प्रविष्टा हव्यवाह-नम्" भा॰आ॰५७अ॰ । २कृष्णदन्तयुक्ते त्रि॰ ।

कालधर्म्म पु॰ ६त॰ । १मृत्यौ अमर॰ । "अथ प्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवन पुरुषर्षभे । स राजा शान्तनुर्धीमान् कालधर्ममुपेयि-वान्" भा॰आ॰१०२अ॰ । कालस्य कृतान्तविशेषस्य धर्म्म॰ ६त॰ । २समयस्य स्वभावे कृत्यादिकालस्य३ धर्म्मे च ।

कालधर्म्मन् पु॰ कालस्येव हिंसाशालितया धर्म्मोऽस्य अनिच् समा॰ । मृत्यौ । "स पाण्डुः कालधर्म्मणा" भा॰आ॰ १२४अ॰ । एताश्चैताः प्रजा सर्व्वा दक्षकन्यासु जज्ञिरे । कश्यपेनाव्ययेनेह, संयुक्ता कालधर्म्मणा" हरि॰२१२अ॰ ।

कालनर पु० अनुवंश्ये नृपभेदे । १ “अनो सभानरश्च परेषु त्रयः सुता” सभानरात् कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतः शुभ” भाग० ९,२३,२श्लो० । काल कालचक्रं राशिचक्रं नर इव । मेषादिद्वादशराशिरूपमस्तकाद्यङ्गयुक्ते २ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्गे सदसद्ग्रहयोगतः” बृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे “कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च” भा०शा० २८६अ० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्त्तने ।

कालनाभ पु० कालः कृष्णः नाभिरस्य संज्ञायाम् अच्समा० । हिरण्याक्षासुरपुत्रभेदे “हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि०३अ० । २ दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि० ३अ० । अयञ्च सैंहिकेय यथोक्तं तत्रैव “सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः । व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः” ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः आज्ञा नि+युज–घञ् । १ दैवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्यास पु० नि०क० । गुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्यासेषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्योर्नेमिः स्तम्भ इव । दानवभेदे तदुत्पत्त्यादिकथा हरि० ४७अ० यथा—
“पूर्व्वं देवभयं श्रुत्वा मारुताऽन्निलतं महत् । कालनेमिरिति ख्यातो दानवः समदृश्यत । भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महाराजतसंवृतः । शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः । शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावकः । धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्द्दंष्ट्रालौष्ठपुटाननः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नामयन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् मुखनिःश्वासैर्वृष्टिमाज्जोबलाहकान् । तिर्य्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम् । दिधक्षन्तमिवायान्तं सर्व्वान् देवगणान्मृधे । तर्जयन्तं सुरगणान् छादयन्तं दिशोदश । संवर्त्तकाले तृषितं दृप्तं मृत्युमिवोत्थितम् । सुतलेनोच्छ्रायवता विपुलाङ्गुलिपर्व्वणा । माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्म्मणा । उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानवान् देवनिहतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन् । समरे कालनेमिं तं द्विषतां कालनेमिनम् । वीक्षन्ते स्म सुराः सर्व्वे भयवित्रस्तलोचनाः । तं वीक्षन्ति स्म भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम् । त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् । सोऽच्छ्रयन् प्रथमं पादं मारुताघूर्णिताम्बरः । प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन् सर्व्वदेवताः । स मयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे । कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विव्यथिरे देवाः सर्व्वे सेन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम् ।”
ततस्तत्पराक्रमसूचना ४९ अ० “तमप्रतिमकर्म्माणं समानं सूर्य्यवर्चसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः । स धुन्वन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः । तच्च वक्त्रशतं घोरं साग्निचूर्णाट्टहासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः” इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता । “कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्” रघुः कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने” दुर्गाचोपपत्ति ।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्त्यस्य व्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हतवान् हन–भूते क्विप् ६त० । विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा कालनेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्य्यवान् । अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा” भा० अनु० ४अ० विश्वामित्रपुत्रकीर्त्तने ।

कालपर्ण पु० कालं कृष्णं पर्णमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपर्य्यय पु० कालस्य पर्य्ययः वैपरीत्येन गमनम् ६त० । १ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य २शुभदायकत्वे च । “स(कर्णः) हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृता । भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविकाः कालपर्य्यये । तथा कर्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्” भा० वि० ७७अ० । ३कालक्रमे च ।

कालपर्व्वत पु० नि० क० । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्व्वतभेदे “स(रावणः) निधिञ्च ततः काल(पर्व्वतम्) अपारम् (शूर्पनखाम्) उपधाम्यत्र च । अहं माधवक्रमे राजन्! विधाय नगरे

(लङ्कायाम्) विधिम्। त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वत मेव च। ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम्” भा०व० २७६ अ०।

कालपालक न० कालं कृष्णवर्णं समयं वा पालयति पाल-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम् राजनि०तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। २समयप्रतीक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्वम्।

कालपीलु पु० नि० कर्म०। पीलुभेदे कुपीलौ भावप्र०।

कालपुच्छ पुंस्त्री० कालः पुच्छोऽस्य। “गुणैरेषसमयं काल-पुच्छोसुमिभिरीरित” कात्या० श्रौ० उक्ते मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च कूलचरत्वेन लक्ष्यते उक्तं कूलचरशब्दे विवृतिः।

कालपुरुष पु० कालः कालचक्रं पुरुष इव। मेषादिद्वादश राशिसक्ष्मे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे १वायुचक्रभेदे। तस्य च जन्मादौ शुभाशुभज्ञानाय यथाङ्गादिविभाग, तथा बृहज्जातके उक्तं यथा “शीर्ष मुखबाहू हृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि। ऊरु-जङ्घे च जङ्घे चरणाविति राशयोऽजाद्याः” तस्यार्थः। “मेषः शिरोवयोपमस्तं मिथुनं बाहुयुग्मकम्। कर्कटो-हृदयञ्चैव सिंहस्तूदरमेव च। कन्या कटिस्तुला वस्ति-र्वृश्चिको गुह्यमेव च। धनुरूरू मृगो जानु कुम्भो जङ्घे प्रकीर्त्तिते। मीनः पादद्वयञ्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु”। ततश्च यदङ्गराशिराशीशौ दीर्घौ तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुत्वे लघु, राशिराशीशयोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्प्यम्। लग्नद्रेक्काणभेदेनाङ्गविशेषः तद्द्रेक्काणे सदसद्ग्रह-योगेन फलविशेषश्च बृहज्जा० उक्तं यथा। “कं दृक्-श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसक-बाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः। वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी—जङ्घाङ्घ्री इत्युभयत्र वामम् उदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा” वचनस्यायमर्थः त्रिभि-र्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः। तत्र प्रथ-मेन द्रेक्काणेन मूर्द्धाद्यङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन वस्त्यादि। तत्राप्युदितैर्दृश्यभागस्थैर्वाममङ्गमनुदितैर-दृश्यभागस्थैर्दक्षिणाङ्गमित्यर्थः। तथाच लग्नात् द्वाद-शैकादशदशनवमाष्टमसप्तमाः उदितभागस्था दृश्याः। अनुदितभागस्थोऽदृश्यः स च लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थ-पञ्चमषष्ठसप्तमांशभेदभागस्य। तथाचायमर्थः प्रथमे द्रेक्-काणे लग्नं शिरः, द्वितीये द्वादशे च क्रमेण दक्षवामे दृशौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामश्रोत्रे, चतुर्थदशमयो, दक्षवामे नासे, पञ्चमनवमयो, दक्षवामकपोलौ, षष्ठा-ष्टमयो दक्षवामे हनू, सप्तमं मुखम्। लग्नगे द्वितीये द्रेक्काणे लग्नं कण्ठः, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामस्कन्धौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ बाहू, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे पार्श्वे पञ्चमनवमयो दक्षवामौ हृद्भागौ, षष्ठाष्टमयोः दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः। लग्नस्थे तृतीये द्रेक्काणे लग्नं वस्तिः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीय-द्वादशयोः दक्षवामौ शिश्नगुह्यभागौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ ऊरू। पञ्चमनवमयो दक्षवामे जानुनी। षष्ठाष्टमयो दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति। इति महीधरकृतव्याख्यानुसारि। तत्फलमाह तत्रैव “तस्मिन् पापयुते व्रणः, शुभयुते लक्ष्म, त्रि लक्ष्मादिशेत्। स्वर्क्षांशे स्थिर २,५,८,११, सयुते च सहजः, स्यादन्य-थाऽऽगन्तुकः। मन्दे चाश्मजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे, बुधे (पापयुते) भूभवः, सूर्ये काष्ठचतुष्पदाज, हिमगौ (क्षीणचन्द्रे) श्रृङ्गाब्जजोऽन्ये शुभाः”। कालपुरुष प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य अच्। २ज्योतिःशास्त्रे “विज्ञात कालपुरुषस्य महार्णवस्य गच्छेत् कदाचिदकर्णिमतोऽपि पारम्” भट्टोत्पलः। कर्म०। ३कृष्णवर्णपुरुषे। काल पुरुष इव। दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे ४कालरूपेश्वर-मूर्त्तिभेदे पु० तत्प्रकारो हेमा० दा० ख० उक्तो-भविष्यो० पु० यथा

“काल्योदानविधिं पार्थ! क्रियमाणो यथातथम्। फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च। प्रोक्तं निष्फलतं पार्थ! दानेषु विधिवर्जितम्। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धे-नाधमः स्मृतः। मेषाद्य कालपुरुषे तथाश्वेषु महत्सु च। एव वृक्षे रथेऽश्वे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अयत्नस्यापि क्लिष्टोऽयं पञ्चौपर्विको विधिः। यतोऽन्यत्वेन योदद्यात् महादानं नराधिप!। प्रतिष्ठयाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत्। पुण्यक्षिप्रमगाधाद्य भूमिभागे समे शुभे। चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा विष्ट्यां वा मार्त्त्य-मन्द्रम्॥ पुमान् कल्पयितव्यो काश्मीरौपमदग्ध दग्धं सुवर्ण इव”। सुवर्णादिपरीमाणमल यथाशक्ति समादनीयम्। षड्गोद्यतकरोदीर्णोजघाङ्कुशमकुटकम्। रक्ताम्बरधरः स्त्री शङ्खमालाविभूषितः। तीक्ष्णासिमुखलीनस्य विक-टदारिकटीतटः। उपानद्द्युगसुक्तांङ्घ्रिः, कम्बलम्बल-पार्श्वगः। स्फीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा। एवंविधं नरं कृत्वा स्फीतकुङ्कुमाञ्जलिः। अश्मान

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च। सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत!। पूजितस्त्वं मया भक्त्या प्रार्थितश्च तथासुखम्। यदुच्यते तव विभो! तत्कुरुष्व नमोनमः। एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा। दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्"। दक्षिणा पूर्व्वोक्तां निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत्। भवत्यव्याहतैश्वर्य्यः सर्वबाधाविवर्ज्जितः। देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम्। पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः। सत्ययाजी प्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः। संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम्। रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्"।

कालपृष्ठ पु॰ कालं पृष्ठं यस्य। १कर्णधनुषि २ मृगभेदे हेमच॰। [गौरा॰ ङीष्। मृगभेदे स्त्रियां] कृष्णवर्णायां रत्नमा॰।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष-कर्म्मणि घञ् कर्म्म॰

कालप्रभात न॰ कालं कृष्णं प्रभातं यत्र। शरदृतौ त्रिका॰।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त॰। व्यक्तकालस्य व्यवहारारम्भे। तत्प्रवृत्तिकालश्च सि॰शि॰ उक्तो यथा

"लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव। मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः" "कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव। एतदुक्तं भवति। चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोश्चैत्रस्य शुक्लपक्षादि प्रतिपत्। अतो मधोः सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः। अथोदयाच्च भानोः। स चोदयः कस्मिन् देशे। लङ्कानगर्य्याम्। तथा तस्यैव वारे चादित्यवार इत्यर्थः।

कालभाण्डिका स्त्री कालभावे कृष्णप्रभावे अस्त्यति अस-ड्व। उद्भ्रमे ण्वुल्। मञ्जिष्ठायां राजनि॰ तस्या रक्तनिर्यासवत्त्वेऽपि क्वाथनात् पूर्व्वं कृष्णकाण्डत्वात्तथात्वम्।

कालभैरव पु॰ भीरोर्भावः अण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात्। काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे स च शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मणः पञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावित। तत्कथादि काशीख॰ ३१अ॰। तत्कथा च कपालमोचनशब्दे १६५५ पृ॰ दर्शितम्। तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्त्वं कालभैरवः"। कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान्। तस्य च काश्यामाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज! सदैव हि। तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि। शुभाशुभं न तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति॥ एतान् वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणात् कालभैरवः। वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरो विधेः"

कालमयूख पु॰ कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूख इव। कालस्वरूपकर्म्माङ्गभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमसी स्त्री काली मसीव पुंवत्। नदीभेदे। "कृष्णा कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि॰ २२६अ॰।

कालमाधवीय पु॰ माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं छ काल-प्रतिपादको माधवीयः माधवकृत ग्रन्थः। माधवाचार्य्यप्रणीते कालभेदकर्म्माङ्गभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमान पु॰ काल्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् सुप्॰स॰। कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला। ६त॰। २कालपरिमाणे न॰। मन-भावे घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मानं यस्य स्वभावोऽस्य। कालमालोऽपि कृष्णार्जके पु॰ राजनि॰।

कालमुख पुंस्त्री॰ कालं मुखं यस्य। १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीष्। "यस्य शाखामृगा भित्वा-श्रयन्ता कालमुखास्तथा" भा॰व॰२८१अ॰। "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनय." भा॰स॰३०अ॰।

कालमुष्कक पु॰ कालो मुष्क इव कायति कै-क। घण्टा-पाटलिवृक्षे रत्नमा॰।

कालमूल पु॰ कालं मूलमस्य। रक्तचित्रकवृक्षे राजनि॰।

कालमेषी स्त्री कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते कालत्वेन मिष-अण् उ॰स॰। १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराज्याम्, त्रिवृति (तेओड़ि) च अमरः। स्वार्थे क। कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु बालव्यमध्यं पठित्वा तदर्थतामाह।

कालयवन पु॰ कर्म्म॰। यवनाधिपे नृपभेदे।

"मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः। गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे। गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी। धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत!। मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः। स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

महाबल । वृषपूर्व्वाद्दकायास्तमवदन् वाजिनो रणे। अपुत्रस्य स राजस्तु यव घेऽन्त पुरे शिशु । यवनस्य महाराज। स कालयवनोऽभवत्। स योद्धुकामो नृपतिः पर्य्यपृच्छद्दिजोत्तमम्। वृष्ण्यन्धककुल तस्य नारदोऽकथयद्विभु । अचौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा। दूत सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम्। ततो वृष्ण्यन्धका. कृष्ण पुरस्कृत्य महामतिम्। समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा। कृत्वा च निश्चय सर्व्वे पलायनमरोचयन्। विहाय मथुरां रम्या मानयन्त पिनाकिनम्। कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सव" हरि० ११६अ०। "अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्न्नृप । स कालयवनो नाम अवध्य. केशवस्य ह। तस्मा सुदारुण घोर तप परमदुश्चरम्। रुद्रमाराधयामास द्वादशाब्दान् यशोधन । पुत्रकामेण मुनिनातोष्य रुद्रं सुतो वृत । माथुराणाममवध्योऽसौ भवेदिति च शङ्कराद्। एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ तनये सुतम्। एवं गार्ग्यस्य तनय श्रीमान् रुद्रवरोद्धरः। माथुराणामवध्योऽसौ मथुरायां विशेषत । कृष्णोऽपि बलवानेष माथुरो जातयादवम्" हरिवं १११अ०। "वासुदेवस्तु त दृष्ट्वा निहत योगमात्मन:। उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान्। वैरस्यान्तं विधित्सुस्तु वासुदेवो महायशा । निवेश्य द्वारका राजन्। वृष्णीनाश्वास्य चैव ह। पदाति पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा। आजगाम महायोगी मथुरां मधुसूदन । त दृष्ट्वा निर्ययौ हृष्ट स कालयवनोऽरुषा। प्रेक्षापूर्व्वं स कृष्णोऽपि निश्चक्राम महाबल । अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिघृक्षुर्यवनेश्वर । न चैनमशकद्राजा ग्रहीतुं योगधर्मिणम्। मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशा । पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबल । वरेण च्छन्दितो देवैर्निद्रामेव गृहीतवान्। श्रान्तस्य तस्य वाणेव तदा प्रादुरभूत् किल। प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुरा ।। चक्षुषा क्रोधदीप्तेनेत्येवमाह पुन पुन । एवमस्त्विति त शक्र उवाच त्रिदशै सह। स सुरैरभ्यनुज्ञातस्तद्गिरालयमुपागमत्। स पर्व्वतगुहां काञ्चित् प्रविश्य श्रमकर्षित । सुष्वाप कालमेत वै यावत् कृष्णस्य दर्शनम्। तत् सर्व्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम्। वरदानञ्च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च भूपते। कृष्णोऽनुगम्यमानस्तेन म्लेच्छेन शत्रुणा। ता गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत्। शिर स्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य केशव । सन्दर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वर । अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम्। स त सुप्तं कृतान्ताभमासाद्य सुदुर्म्मति । वासुदेवन्तु त मत्वा घट्टयामास पार्थिवम्। पादेन पादमाक्रम्य पादस्पर्शप्रबोधित । चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन तेन च। स संस्मृत्य वरं शक्राद्वैक्षत तमग्रत:। स दृष्टमात्र क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्व्वतः। ददाह पावकस्तन्तु शुष्कं वृक्षमिवाशनि । क्षणेन काल यवनं नेत्र तेजोविनिर्गत " हरि० ११५ अ०। तद्वधकथा

कालयापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम्। कालक्षेपणे

कालयुक्त पु० प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गते द्विपञ्चाशत्तमे वत्सरभेदे प्रभवादिवर्षानयन ज्यो० त० उक्तं यथा "शकेन्द्रकाल पृथगाकृति २२ घ्न शशाङ्कनन्दाश्वियुगै ४२९१ समेत । शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हृत: स लब्ध षष्ट्यावशिष्टा प्रभवादयोऽब्दा"। वर्षवर्त्तन्तु यच्छेषं सूर्य्य १२ संयुक्तं खोर्मिभिः ६०। हृतो व्युत्क्रमत खाग्नि३० हृतेऽशे मासकादय " अस्यार्थ । शकेन्द्रकाल: शकराजाब्दकाल पृथक् आकृतिघ्न द्वाविंशत्या पूरितः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतु सहस्रै समेतोऽङ्कु शराद्रिवस्विन्दुहृत पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्त्तुं शक्यते तावता हृत कर्त्तव्य स लब्ध पूर्व्वशकाब्द शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युत कार्य्य षष्ट्याप्राप्तशेषे पूर्व्ववत् षष्ट्या हृतलब्धसार्वशिष्टे प्रभवाद्य एकावशेषे प्रभव द्व्याद्यवशिष्टे विभवादि । वर्षवर्त्तन्तु यच्छेष वर्षातिरिक्त शराद्रिवस्विन्दुहृतावशिष्ट तत् सूर्य्य द्वादशभि सम्पूर्य्य खोर्म्मिभि षष्ट्या हृते व्युत्क्रमत इत्यनेन षष्टिहृतावशिष्ट अङ्कादष्टा षष्टिहृत लब्धाशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतावशिष्टा अंशका लब्धा मासा स्युरिति। प्रभवादिवर्षोत्पत्तिश्च "आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता। तृतीया रुद्रदेवत्या इष्टा मध्याधमा भवेत्" इत्युक्ता तत्फलमुक्तं भविष्य पु० यथा "गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तका । वासवो वर्षते देवि। शस्यञ्च न हि जायते। तिलसर्षपमाषादिकार्पासानां महार्घता। गोमहिष्यः क्षययान्ति कांस्यताम्राद्यशेषत । तत् सर्व्वं देवि। विक्रीय कर्त्तव्योधान्यसञ्चय । तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम्। पार्थिवा नाश-

का टीका: कालयुक्ते प्रपीडिता ५२ वर्षफलकथने। १ त०। २कालेन कालधर्म्मेण मृत्युना युक्ते च त्रि०

कालयोग पु० ६प०। कालसम्बन्धे। "महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्घ्य" भा० व० १०अ०। कर्म्म० ज्यो०उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः।

कालयोगिन् पु० त्रि० कालएव योगोऽस्त्यस्य इनि ११ शिवे। "कालयोगी महानाद सर्व्वकामश्चतुष्पथ" भा०आनु० १७अ०। शिवसहस्रनामोक्तौ। २ कालसम्बन्धे त्रि०।

कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य रात्रिरिव व्यप्रकाशकत्वात्। १ प्रलयरात्रौ २प्रलयकाले तत्र सर्व्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम्। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं प्रलीयते" इति मनुना प्रलयकाले सर्व्वचेष्टाराहित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम्। ३दुर्गामूर्त्तिभेदे सा च "कालरात्रिमघोरघ्नां सपत्नगणसूदनीम्" इत्युपक्रम्य मन्त्रमहोदधौ१८तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं दृश्यम्। "यक्तिभिः महिता दुर्गा कार्य्यी रक्षति सर्व्वतः। ता प्रयत्नेन सम्पूज्या कालरात्रिमुखा नरैः" काशीख० "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा" देवीमा० व्याख्यानेऽत्र गुप्तवत्या यथा "कालरात्रिः सर्व्वजन्तुमरणोपलक्षिता कालरात्रिः। महारात्रिः ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्तपातिनी महामायाख्या सृष्टेरन्तकर्त्री, यद्वा दैनन्दिनप्रलयब्रह्मप्रलयमोहरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पदत्रयस्यार्थः। ४तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात् स च मन्त्रः बह्वृचपरिशिष्टे रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः। सामभेदे च "रात्रि मपश्यो" इत्यादि।

५ भीमरथ्याम् (सप्तसप्ततितमवर्षे) हारा०। सर्व्वप्राणिनाशिकाया ६ यमभगिन्यां भावप्र०। ७ दीपान्वितामावास्यायाम् "दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" इत्यागमोक्तेः।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः। कालरूपमग्न्याग्निरूपे रुद्रभेदे "या पुरा कालरुद्रस्य मायाक्रीडितमद्भुता। निर्द्दिष्टास्वविलासा कृतमा मेरुपृष्ठतः। तावत् कालरुद्रस्य नाट्यवेशे स्थिता। या परा शिवदेहे परमा दक्षादिका। तस्मा यद्ददृष्टतेजो महादीप्तं सुदारुणम्। तं विद्धि कालरुद्रेति मौक्तिकभृत्य दारुणम्। कालाग्निरुद्रस्य (प्राग) उक्त योऽभवत्

प्रमाणत। अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादः पादेन भाषते। सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहानलाः। कालाग्नि रुद्ररूपो योऽसौ रूपसमावृतः। धनलपद्मरूपश्च धातुश्च कारणेश्वरः। दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता भयानकः देवीपु०। कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्त्यस्य सिध्मा० लच्। कालकचिह्नयुक्ते त्रिका०।

काललवण न० नि० कर्म्म०। विड्लवणे रत्नमा०। "रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। "विडं पाक्यञ्च कृतकं तथा द्राविडमासुरम्। विडं सक्षारमुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्"। ऊर्द्ध्वं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः। "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च। विबन्धानाहविष्टम्भहृद्रुग्गौरवशूलनुत्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाः

काललोचन पु० १ दानवभेदे। "प्रलम्बो नरको वाली खस्रम काललोचनः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कर्म्म०। २ कृष्णे लोचने न० ब० व०। ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० नि० कर्म्म०। कृष्णायसे रत्नमा० लोहस्योत्पत्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा "पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि। उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च। लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता। अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य वै। लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शः प्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहौ क्रिमीन् कुष्ठं, तत्किट्टं तद्वदेव हि। पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्। लोहक्रोडे मदकारि च वायसं देहशुद्धिमदसक्कृतं भुवम्। पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति। कूष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः"।

कालवृन्त पु० कालं कृष्णं वृन्तमस्य। कुलत्थवृक्षे रत्नमा०गौरा० ङीप्। कालवृन्ती पाटलावृक्षे स्त्री राजनि०।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदे। रव्यादिवारेषु दिवानिशोरर्द्धयामभेदे सा च शब्दार्थ० ग्रामनाट ४१६पृ० उक्ता तत्कल्पनाप्रकारश्च "दिवस इत्यादि

नि खलं यमघण्टके। कुलिके सर्व्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः"। तत्रयामार्द्धयामघण्टकालबेलाया रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वारविशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः"। तस्याः सर्वदेशे वर्जनीयतामाह गर्गः "विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदाहिमाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते। मत्स्याङ्गमागधान्ध्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्व्वतः"। विन्ध्योत्तरकूलाद्यन्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां पृथगुक्तिः।

कालशाक न० नि० कर्म०। स्वनामख्याते (नरिचा) हिन्दी भाषाप्रसिद्धे शाकशाके भावप्र०। "नाडिकं कालशाकञ्च शाकशाकञ्च कालकमिति" तत्पर्य्यायमुक्त्वा "कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत् कफशोथहृत्। बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्" तद्गुणाद्युक्तम्। रुच्यं रुचये दीप्तये हितमित्यर्थः। मेध्यं श्राद्धदेयत्वेन पवित्रम् यथाह हारीतः "कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णनालिकाम्। बेलाहुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सर्षपं तथा। सूर्य्यावर्त्तं सुनिषण्णं शाकान्याहुर्मनीषिणः"।

कालशालि पु० नि० कर्म०। कृष्णव्रीहौ धान्यभेदे राजनि० कृष्णव्रीहि-शालामुख-जतुमुख-नन्दीमुख-लावाक्षक-त्वरितक-कुक्कुटाण्डक-पारावतकपाटप्रभृतयो व्रीहयः। कषायमधुरा पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः षष्टिकैर्बद्धवर्चसः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघु। तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे। दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः। कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः"सुश्रुत। तद्व्याख्यानमुक्तं भावप्र० कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुल"।

कालशे(से)य न० कलश्याम्(स्याम्) भवः ढक्। तक्रे अम०

कालशैल पु० नि० कर्म०। पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा० व०१३९अ०"उक्तं यथा "उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत!। समतीतोऽसि कौन्तेय। कालशैलञ्च पार्थिव।। एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ।। स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते। एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम्। समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ। एतद्दृश्यति देवानामाक्रीडं चरणाङ्कितम्। अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय! कालशैलञ्च पर्वतम्"।

कालसंरोध पु० ६ त०। १चिरकालावस्थाने। "न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" मनुः। "कालसंरोधः चिरावस्थानम्" कुल्लू०। ६त०। २ कालेन रोधे च

कालसङ्कर्षा स्त्री० कालेन सङ्कृष्यतेऽसौ सम्+कृष+कर्मणि घञ्। नववर्षीयां कन्यायाम्। "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा तु त्रिमूर्तिश्च चतुर्वर्षा तु कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत् पुष्पं न जायते। पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" रुद्रयामल।

कालसर्प पुंस्त्री नि० क०। कृष्णसर्पे तस्य० स्त्रियां वर्णेगौणत्वात् टाप्। पुंयोगे तु ङीष्।

कालसार पुंस्त्री० कालः कृष्णवर्णः सारः प्रधानमस्य। कृष्णसारे मृगे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तत्र चक्र कृष्णसारशब्दे दृश्यम् २पीतचन्दने कालानुसार्य्ये न० भावप्र०। तस्य गुणादि कालानुसार्य्यशब्दे दृश्यम्। "कालसारागरुकर्पूरदेवदारुकालसामश्मश्वेतादि"सुश्रु०।

कालसाह्वय न० कालेन समानः आह्वयोऽस्य। कालसूत्राख्ये नरकभेदे "यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति। कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति। सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये। स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः समश्नुते" भा० आनु० ४५अ०।

कालसूत्र न० कालस्य यमस्य सूत्रमिव बन्धनहेतुत्वात्। १ नरकभेदे भाग० ५, २६अ० "तामिस्रोऽन्धतामिस्रः" इत्यादिनरकभेदोक्तौ "रौरवं कुम्भीपाकं कालसूत्रम्" इत्यादिना तद्भेदानुक्त्वा "यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानोऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते चेष्टते अवतिष्ठते परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि" इति वर्णितम्। "कालसाह्वय-शब्ददर्शितभारतवाक्ये ऽन्योऽपि तद्भेदउक्तो मनुना तु "श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः" इत्यन्योऽपि तद्भेदविशेषोक्तः सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकभेद-

रन्यायवर्त्तिराजप्रतिग्रह एव मनुना "यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः। स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्" इत्युपक्रम्य "नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च" इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः। कालस्य मृत्योः सूत्रमिव। २मृत्युहेतुसूत्रे "बड्डिशोऽयं त्वया न्यस्तः कालसूत्रेण लम्बित" भा० व०११४८०श्लो०।

कालस्कन्ध पु० कालः कृष्णः स्कन्धोऽस्य। १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तेँद) ३जीवकवृक्षे (जियोल) मेदि०। ४दुग्धखदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि०। ६त०। ६कालावयवभेदे

कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ—टच्। १शिवे २कामरूपान्तर्गते तल्लिङ्गभेदे च। "तस्मात् पूर्व्वे भद्रकामः पर्व्वतस्तु त्रिकोणकः। यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्" कालि०पु०७८अ०।३समयहरे त्रि०स्त्रियां ङीप्

कालहानि स्त्री ६ त०। विलम्बे शब्दचि०

कालहीन पु०कालेन कृष्णवर्णेन हीनः। लोध्रे शब्दचि०।

कालहोरा स्त्री कर्म० कालभेदे होरा। १यवनोक्तोदितद्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तदीशितुराश्रयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

"वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः। सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात् क्रमात्" मु० चि०।

"वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणाः कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्त्याज्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विध।वश्यःसैका एकयुक्ताः कार्य्यास्ततोनगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ता अवशिष्टाः कालहोरा सूर्य्यादिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीयाः। यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथगक्षाप्तशेषं २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टाः शेष ३ सैकं ४ रविवारक्रमगणनया चतुर्थी बुधस्तस्य होरा यथाह वसिष्ठः "वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेशात्कालाख्यहोरापतयः क्रमेण। सार्द्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठ षष्ठश्च षष्ठश्च पुनःपुनः स्यात्" तथा क्रतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अत्रानुपातः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिहोरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः षष्टिर्जातः उभयोर्द्वादशापवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोरा स्युरिति। तथाचोक्तं रत्नमालायाम् "वारप्रवृत्तेर्घटिकाद्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः। दिनाधिपाद्या रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण" अथ चान्यमतोक्तौ वासना सार्द्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्द्धद्विघ्नः पञ्च भवन्ति। अतएवोक्तं "वारादेर्घटिका द्विघ्ना" इति एकयोगे षट् जाता एवं रविवारक्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतउक्तं सैका इति। भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्य्यन्तं लभते इष्टघटिकाः ४द्विगुणा ८अत्र पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोनाः पञ्च जाता अत उक्तं स्वाक्षहृच्छेषवर्ज्जिता इति। एकयोगे षट् एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽनयनं सुगमम्। वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम्। क्रमगणनायान्त्वियं युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति। एकयोगस्तु वर्त्तमानकालहोरास्वामार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति। विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा "तत्कालार्केन्दूनलग्नांशपिण्डोभक्ताः पञ्चघ्नौघिभिर्भुक्तहोराः। भास्वच्छुक्रज्ञेन्दुसौरेज्यभौमा संख्यायैरन्वारतास्ते तदीयाः" अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम् "वारप्रवृत्तेर्विधानं क्षणवारार्थमेव हि। अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भवेत्"। क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः, अन्यकार्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु शुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्याः" पी०धा०। "वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य धिष्ण्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य" मु०।

"अथ कालहोराप्रयोजनमप्यस्य शालिन्याह। वारे प्रोक्तमिति। यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं यदाह नारदः "यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते। तदहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा"। अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यचन्द्रौ वा चेत्तिष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च "यस्य यद्दिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधीयत" इति। कैश्चित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि "भानुहोरा मृतिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। काराबन्धं भौमहोरा बुधहोरा च सुप्रदा। मङ्गलाबद्धारदा जीवहोरा

गौरी विवाहदा। अक्तं यमिहोरायां सम्हौरांफल-निदम्" उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्यहोरागयनप्रयोजनन्तु "पादं खवर्ये चदकं समासे दिने स्वकीये चरखोनस्पम्। तुयं सहोरास्विति कालवीर्यसक्तं हि होरामितुयं पुरार्थैरिति"। युक्तं चैतत् मर्वेषादीना उदयादित. प्रवृत्तानां साइचर्याहारे या अभ्युदयादेव गणनीया" पीयूषा०।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्यास्य-अर्श०अच्। "कालात् वर्णे-ष्वेतु" वार्त्ति० कालशब्दस्यैव वर्णवाचित्वे ङीप् इष्टः न च अर्श आद्यजन्तत्वात् न ङीप्। १नीलिन्याम् २ कृष्णत्रिवृताया (कालतेओड़ी) ३कृष्णजीरके च अमरः फर परत्वेऽपि ङरी० स्त्री। कल-विक्षेपे णिच्-पचाद्यच्। ४मञ्जिष्ठायां मेदि० कुक्किकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) रत्नमा०। ६कृष्णगन्धावृक्षे राजनि०७पाटलावृक्षे भावप्र०। ८दक्ष-प्रजापतिकन्याभेदे कश्यपपत्नीभेदे। "प्रजापते महाभाग। दक्षकन्यास्तयोदय॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा" इत्यादिना भा० आ० ६५अ० ताः उक्ताः "कालायाः प्रथिताः सुताः कालकल्पाः प्रहारिणः। प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपा। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च। क्रोधशत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुताः" कालाया अपत्यम् ढक्। कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः

कालांश पु० कालरूपोंऽशः। पञ्चाशयां इस्ततायोग्ये काल-

कालाक्षरिक स्त्री काले यथायोग्यकाले अक्षरं वेत्ति ठक्। शिक्षिताक्षरे त्रिका०।

कालागुरु न० कर्म०। कृष्णागुरुणि अमरः तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा "अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा। वंशिकं क्रमिजं चापि क्रमिजग्धमनार्यकम्। अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णं च पित्तलम्। लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत्। कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवहारि मज्जति। अगुरुप्रभवः स्नेह कृष्णागुरुसमः स्मृतः"। तद्गुत्पत्तिदेशश्च प्राग्ज्योतिषदेश यथाह रघौ "चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः। तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः"।

कालाग्नि पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः। १ प्रलयाग्नौ। कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र २तदधिष्ठातरि रुद्रे ३ तत्तुल्ये पञ्च रुद्रे रुद्राक्षे। "पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्र कालाग्निर्नाम नामतः। अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्" तिथि० स्कन्दपु० रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० दृश्यम्।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरिव रुद्रः। सर्वसंहारके प्रलयाग्नितुल्ये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत् प्रवृत्ता। अभेदोपचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे वैदिक मन्त्राणां तद्दृष्टत्वात् तदार्षत्वम् कात्या० सर्वानुक्रमिकायामुक्तम्।

कालाङ्ग न० ६त०। १कालपुरुषस्याङ्गे। कालपुरुषशब्दे प्रमाणादि। कर्म०। २कृष्णवर्णदेहे न० कालमङ्गं यस्य। ३कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० "असिश्च कालाङ्गमकोषमप्रथम्" भा० वि०७अ०।

कालाजिन न० कालञ्च कृष्णमृगस्याजिनम्। १कृष्णसारमृगचर्मणि "कालमजिनं यत्र। २कालाजिनप्रधाने देशभेदे स च देशो वृह०सं०कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः यथा "अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतालिकटा"।

कालाञ्जन न० कालमञ्जनम्। कृष्णवर्णाधिक्ययुक्ते अञ्जनभेदे (काजल)"न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम्" कुमा०।

कालाञ्जनी स्त्री अज्यते अनया अनुज-करणे-ल्युट् ङीप् काली अञ्जनी पुंवद्भावः। रेचन्यां क्षुपभेदे राजनि०

कालाण्डज पु स्त्री० त्रि० कर्म०। कोकिले तस्याण्डजेषु (पक्षिषु) अतिकृष्णत्वात् तथात्वम्। "कालाण्डजकण्ठरागरक्तशुक्रचरारतिरणायमनाङ्कयाधिनि" दशक० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कालातिरेक पु०६त०। उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरेके च। "कालातिरेके द्विगुणम् प्रायश्चित्तं समाचरेत्" मा०त० देवल.। कालातिरेके सम्वत्सरातिक्रमे- "संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः" इति मनुवचनेन वाक्यत्वात् दशवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति न्यायात् कालातिक्रमकालात्ययादिकमप्यत्र "कालात्यये च कन्याया. कालदोषो न विद्यते" उद्वा० त० मलवल०।

कालातीत न० कालस्यातीतमत्यय अति+इण-भावे क्त ६त०। १ कालातिक्रमे। "कालातीते द्वया सम्भ्या बन्ध्यस्त्रीमैथुनं यथा" म०त० काशी०। अतीत कालोऽत्र निष्ठान्तत्वात् परनिपात २अतिक्रान्तकाले त्रि०। गौतमोक्ते कालात्ययापदिष्टापरनाम्न बाधरूपे ३हेत्वाभासभेदे कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः।

कालात्मन् पु० कालआत्मास्य । कालस्वरूपे परमेश्वरे । "कालात्मा कालकृद्विभुः" ॥ हरि० वि० ॥ वा कप् । कालात्मकोऽप्यत्र । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् । २ कालकृतस्वभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० "सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावा कालात्मकाः सर्वे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वे कालात्मकाः सर्वं । कालात्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः । तासां विकृततायाश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् । भा० आनु० १अ०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः ३ त० गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिक गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा

"कालात्ययापदिष्ट कालातीत" सू०

"कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानः स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्द्ध्वञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूप प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्य शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिर्मिता भवति । कस्मात् ? कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति" । भा० । उक्तसूत्रं वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा ।

"क्रममप्राप्तमतीतकाल लक्षयति । अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतु एतेन साध्याभावप्रमालक्षणार्थ इति सूचित साध्याभावनिर्णये साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे व्याप्यत्वासिद्धस्य व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तदप्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात् उपाधेरसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्, शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादावसङ्कराच्च साध्याभाववत्प्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकालस्य तत्र सत्त्वात् । परे तु घटः सकर्तृकः कार्य्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोदाहरणमिति वदन्ति" ।

मणिकृता तु बाधत्वेनायं व्यवहृतः तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा

"बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च । किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं चेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च" ।

"कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० ।

कालादर्श पु० काल० कालस्वरूपकर्म्माङ्गत्वादि व्यादर्श्यतेऽत्र आ+दृश—णिच्—आधारे अच् । स्मृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु० कालानां खण्डकालानामध्यक्ष.स्वगत्या प्रवर्त्तनात् । १ सूर्य्ये "कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः" भा०व० ३० । सूर्य्यस्याष्टाधिकशतनामकथने । सर्व्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु० कालःसर्व्वसंहारकः अनल. । १ प्रलयाग्नौ "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि" गीता । २ नृपभेदे "सभानरश्चाक्षुषश्च परमेषुस्तथैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः । कालानलस्य धर्म्मज्ञः सृञ्जयोनाम विश्रुतः । सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरोराजा पुरञ्जयः" । हरिवं० ३१ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् । नरपतिजयचर्य्योक्ते ऽनिष्टादिज्ञापके चक्रभेदे तद्भेदादिकञ्च चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् न० कलएव कालः तं, काले वर्षाकाले वा अनुनदति अनु+नद—णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४चातके पक्षिणि च मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कालानुसारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुसृता सारिवा अनुसारिवा । १तगरमूले २शीतलीजटायाञ्च (शितकीलोप) रत्नमा० तयोः कालवर्णतया सारिवातुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कालानुसारक न० कालं कृष्णवर्णं मृगमदमनुसरति गन्धेन अनु+सृ—ण्वुल् । १ पीतचन्दने कालानुसार्य्यके कालीयके(कलम्बक) भावप्र० २ समयानुसारिणि त्रि०

कालानुसारिन् न० कालं मृगमदमनुसरति गन्धेन दूरतो गच्छति अनु+सृ—णिनि । १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे शब्दरत्ना० २ समयानुसारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कालानुसार्य्य न० कालोमृगमदोगन्धेनानुसार्य्यो यस्य । तगरभेदे भावप्र० (कलम्बक)"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नहुषं तथा । अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बार्हिणम् । तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् । विषाप-स्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम्" तत्रैव तद्गुणादिकमुक्तम् । स्वार्थे वा कप् । कालानुसार्य्यक १ कालीयके शैलजे राजनि० २ शिंशपावृक्षे (शिशु) मेदि० ।

कालान्तर न० अन्य काल मयू० नि०स० । १अन्यस्मिन् काले २उत्तरकाले "कालान्तरक्षमा" मनु० । ३सम-यान्तरस्थायिनि च ।

कालान्तरविष पु स्त्री० कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले विषं विकारकारि यस्य । मूषिके हेम० तस्य दंशनाद्दीर्घ-काले विषस्य विकारकारित्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष् ।

कालाप पु०कालो मृत्युराप्यते यस्मात् आप—अपादाने घञ् ६त० । १ सर्पभोगे २ राक्षसे पुं स्त्री० भरत० स्त्रियां ङीष् । कलापं व्याकरणभेदं वेत्त्यधीते वा अण् । ३ कलापव्याकरणाभिज्ञे ४तदध्येतरि च त्रि० । कलापिना वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते "कलापिनोऽण्" पा० अण् इनोलोप । ५ कलापिना प्रोक्ताध्येतृषु भूम्नि "उदगु कठकालापा" सि०कौ० ।६ तत्प्रोक्तवेदशाखाभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शाखाभेदस्य धर्म्म आम्नायो वा "चरणाद्धर्म्माम्नाययोः" पा० वुञ् । १कलापिप्रोक्तशाखाभेदस्य २ धर्म्मे आम्नाये च

कालाभ्र पु० कर्म्म० । सजले तथाविधे मेघे सजलस्यैव मेघस्य कालत्वात् तथात्वम् "कालाभ्राभैः कटाक्षैररिकुलभय-दाम्" तन्त्रसा० । कालमेघादयोऽप्यत्र । ते गर्दभाना दूयकालमेवा" भा०आ०१८१अ० ।

कालाम्र पु०काल आम्रोयत्र । द्वीपभेदे "जम्बून् आम्रुतरान् वीर ! कालाम्रद्वीपमेव च" हरि० १५१अ० ।

कालायन त्रि० कालेन निर्वृत्तादि पक्षा०चतुरर्थ्यां फक् । कालनिर्वृत्तादौ ।

कालायस न० कर्म्म० अच् समा० । कृष्णवर्णे लौहभेदे । कालखौहशब्दे दृश्यम् । २लौहमले हेम० । "वक्त्रिणा ग्राम्यमाणं कालायसं निषिञ्चन्ति" भाग० ५,२६,२७,

कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्म्मयोग्यत्वसम्बन्धाशुद्धि । समयाशुद्धौ कालस्य कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजके धर्म्म-भेदे सा च गुरुशुक्रास्तत्वादिकृता भवति । "वक्रातिचार वृद्धास्तबालत्वे गुरुशुक्रयो । गुरौ मकरसिंहस्थे चैव मासद्विमासयोः । लयोदयदिने पक्षे गुर्व्वादित्ये तथैव च । शुभाब्दे त्रिदिनोत्पाते कालाशुद्धिरुदाहृता" । ज्योत०प्र० । एतदुपलक्षणम् अन्यान्यपि तन्निमित्तानि तत्तद्ग्रन्थे उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म्म-साधनत्वेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्य्युदस्तत्वाद-शुद्धत्वम् । "द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयि-ष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्म्मता । श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते" भट्टवार्त्ति-कोक्तेः तस्य पुण्यत्वं तत्र रिक्तादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रा-दिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां पर्य्युदासात् कर्म्मविशेषे कालाशुद्धिः । तन्निमित्तज्ञापकञ्च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् म०तत्त्वे यथा "तत्र मलिम्लुच—गुरुशुक्रबाल्यवृद्धास्तमय—सिंहमकरान्त-रगुरुस्थिति—पूर्वराशिमागतातिचारिगुरुकवत्सर—पूर्व-राशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रय—वक्रिगुरुकाष्टावि-शतिवासर—कम्पाद्यद्भुतोत्तरसप्ताह—सिंहादित्य—गुर्वा-दित्य—पौषादिमासचतुष्टयान्यतमैकद्वित्रितदधिकान्यतम-दिनवृष्ट्याकालिकवृष्ट्युत्तरैकत्रिसप्ताहान्यतमदिन—नि-षिद्धरूपसमयान्यत्वमिति"। म०त०"एषु प्रमाण वक्ष्याम । अत्र गच्छवर्द्धमान" "एकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनवृष्ट्या-कालिकवृष्ट्युत्तरैकत्रिसप्ताहेत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य पूर्व-दिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् । अतोऽग्निमदिनादित्वप्राप्तिरिति" जीवमिश्रैर्व्याख्या-तम् । तच्चैकमेकदिनं वृष्टयवच्छेदात्पदच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं विशेष्यीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अपार्थिकवृष्ट्याद्याव-च्छिन्नवृष्ट्याभेदेनाभ्योन्याभावस्याप्यप्रवृत्तिलक्षणादि-स्यात्" तत्र वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टि-दिनस्य कर्म्मार्हता स्यात् । तस्मात् विशेष्यावा वृष्टेरेको-त्तरत्वम्, न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति । तेनैकस्मिन् दिने वृष्टा तद्दिनमारभ्य द्वितीयदिनादौ तु अग्निम दिनमारभ्य सप्ताहपर्य्यन्तोक्ताः । तथा च व्यासः

'नो सन्ध्यागर्जिते प्राक्कर्मतोपनयनं बुधाः । न च वृष्ट्यर्थकाले वृष्टावाऽऽसप्तवासरान्" । आसप्तवासरानित्यत्र उपस्थितत्वाद्‌वृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तमवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन वि-ध्यनुवादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्यु-त्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीया-कालवृष्ट्यभिप्रायेण । "अतोऽदिनेनैकदिनं त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-वर्षणे' न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्ति-वर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-ऽपि वृष्ट्युत्तरत्वमुक्तं नतु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनात्ययकृत्यप्रापणार्थमिति । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये 'आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न गच्छेच्च शुभात्मनीच्छन् । क्षौरं व्रतञ्चापि शुभा-भिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्य्यात्" । अत्र नो-सन्ध्या गर्जित इति आकालिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि च-वचनात् । "व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदोयदि गर्जति । व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः" इति वचने पूर्वपदमपि कारणताप्राहकत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिग्रहणादिनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्जि-तेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्याग-र्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिन्त्यमिति । वाक्यार्थानुपपत्तेः गीतायां "मयैवैते निहताः पूर्वमेव नि-मित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।" इतिवत् स्वरूपाख्यानपरं वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः "चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ प्रबुध्यति । अकालवृष्टिं जानीयात् यावत्र सुप्यते हरिः" । अत्र यावद्विष्णुम-होत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति व्याचष्टाति च । कृत्यचिन्तामणिभोजरा-जव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चयेषु "पौषादि चतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्ज-येत् सप्त वासरान् । मार्गशीर्षात् प्रभृति हृतयोर्व्यास-वाल्मीकिनगर्णनयोः यावत् प्रवर्षत्यविधौ नेति काल-वदन्ति । गर्गीयपक्षे सुरगुरुविगर्विते वृष्टेरकालौ माघापेतौ न शुभफलदौ पौषमासौ न ज्ञेयाः । मार्गादि-मासौ प्रभृती मासिविधौ । व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र व्यासवाल्मीकिभिमा इति जीमूतवाहनः पठति । प्रवर्षवे-लाव चन्द्रोभक्ष च्यार्वत्वात् चोदनाः । एवं पञ्चाके स्थ-

स्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयसापदत्व-न्नापद्विषयमेवमन्यत्रापि । अतएव राजमार्त्तण्डे "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्ष-निरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः" । इति शेषचरणे मीमांसानीह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । यद्वा "स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते" इति न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः । तत्रापि विशेषउक्तो वृहस्पतिना "वृष्टिः करोति दोषं तावन्ना-कालसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति याने नरपशुचर-णाङ्किता वसुधा" । काश्यपः "पञ्चैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरेज्यगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्म गमनागमनञ्च धीरैः" । पञ्चैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् तथा च "एकराशिगतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः" । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते "चातु-र्मास्यव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ भृगौ । खण्डेऽपि तिथौ कुर्य्यात् एवमेव समापनम्" ।

गार्ग्यः "जीवादित्ये वाले शुक्रे चन्द्रं दशाहान्मा-न्यं प्रतिष्ठां स्नानञ्च कुर्य्यात् । माङ्गल्यं विवाहादि । स्नातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारीतः 'यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं ग्रामवासप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाभारणं कुर्वते ये मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च" । सिंहे गुरुदिनकरयोः—सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकरा-शिस्थयोर्युगपत्तयोरेव 'तेषाञ्च सिंहे" इत्यत्र "तेषां हरीज्ये" इति पाठान्तरम् । हरीज्ये—सिंहे वृहस्पतौ । सोमयेश्वराख्यनिबन्धे "वापीकूपतडागयागगमनक्षौर-प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं वन सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनस्नानादिदेवेषणं दूरेणैव जिगीषवः परिहरेदस्तं गते भार्गवे" । दीपिकायाम् 'गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । या-ग्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्' । सर्वकर्म्मा-णीति वचनान्तरोक्तप्रतिसिद्धानिषिद्धकर्मपरं छापनात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्राजमार्त्तण्डे 'बालादि-भावमदमध्यवेक्षमासादनूकाकरणं हिततेषी । नष्टे भृगौ

मौनदिमेश्वराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम्। हित्वाद्य शुभकर्माणि कुर्यादतमे सिते। विवाहं मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्"। अत्र यात्राञ्चेति चकारः पूर्ववचनोपात्तमन्यत्तदोक्तप्रतिषिद्धकर्माणि च समुच्चिनोति। "बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नष्टे शुक्रे, जीवे नष्टे। बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादित्ये जीवादित्ये। तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे। वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत्"। एवञ्च कालाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्य्यात् तद्विधानञ्च विष्णुधर्मोत्तरे। "सप्तमे पञ्चमे वर्षे ह्यष्टमे जगार्हने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनन्तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भः प्रशस्यते" देवल "बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि। उद्वाहिताया कन्याया दम्पत्योरेकनाशनम्"। अस्तक इति शेषः। राजमार्त्तण्डे "सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति। क्रमशस्त्रिषु पितादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः"। पितादिषु—सिंहस्थकमघापूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादेषु। प्रतिप्रसवमाह शातातपः "माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्"। तत्रैव हेमाद्रिधृतमाण्डव्यवचनम् "श्रुतिवेधजातकान्नप्राशनचूडादिकं शुभं। रविभवनस्थे जीवे कार्य्योऽज्यौ विवाहस्तु"। माघ्यां मघायोगे तु सर्वैकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्मनिषेधात्। अथैव विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजमार्त्तण्डे दक्षः "गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखास्तुमीन्द्राः। यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति"। इत्यञ्च माघ्या मघायोगाभावेऽपि व्रतिषेधादि, मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्भचार्परित्यागादेव तथाच माण्डव्यः "मघाख्यं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत्। तत्राब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्"। वात्स्यायनः "बालोद्वाहव्रतिबन्धादिव्रतचूडाव्रतादिकम्। यत्नतो वर्जयेन्नैव जीवे चक्रातिचारगे। कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठायां, भयं चौरात्तथाऽध्वनि। चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्व्रते हानि,भयं स्टेहे। अतिचारे त्रिपक्षं स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम्। न कुर्य्यात्तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः" गर्गः "गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम्। यत्नतो विवाहादीनष्टाविंशतिवासरान्"। माण्डव्यः "यदा वक्रातिचाराभ्यां राशिं गच्छति वाक्पतिः। दिनानि सप्तविंशानि त्यक्त्वा कर्म्म समाचरेत्"। अत्रापि पूर्वं पूर्वः पक्षः श्रेयान्। राशिं—राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात्। अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमित्यमात्रातिचारिगुरुत्वेत्युक्तम्। बृहद्राजमार्त्तण्डे "वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यन्यराशौ,परिवर्जनीयाः। यथाक्रमस्थाः स्वस्थस्थिता वा न वर्जनीया यवना वदन्ति"। व्यवहारसमुच्चये ज्योतिश्चिन्तामणौ च हारीतः "कृताऽतिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्री विबुधाधिपानाम्। यानं विवाहं व्रतबन्धगेहं सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम्। अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः। यशोद्वाहादिकं कुर्य्यात्तत्र कालो न दुष्यते"। ज्योतिस्तत्वतायां वाचस्पतिमिश्रः "पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा ह्यपूर्वे वत्सरे गुरुः। लुप्तकालः स विज्ञेयः परतोऽन्ये गतो यदा। मीने मेषे वृषे चैव तथा मिथुनकर्कयोः। अतिचारात्त दोषः स्यान्नियतं कालदोषजः"। इति निर्णये "कन्यावृश्चिकमेषेषु मन्मथे च झषे वृषे। अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि शुभं सदा" इति मयूरकमित्युक्तम्। वराहसंहितायाम् "अतिचारं गतो जीवस्तत्रैव कुरुते स्थितिम्। तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसम्वत्सरक्रियः। अतिचारेण योराशिर्लङ्घितो देवमन्त्रिणा। तदाद्यो वत्सरोलुप्तो योऽनर्हः सर्वकर्मसु"। तत्र वर्षे कर्म्मलोपत्वात् वत्सरो लुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति। भुजबलभीमादिनिबन्धेषु "शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः। तत्र संवर्द्धिता कन्या सुख भर्त्तुः प्रमोदते" दीपिकायाम् "त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति। यदा,तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः"। त्रिकोणं नवपञ्चमम्। जाया-सप्तमं, धनं-द्वितीयं, लाभ-एकादशस्थानम्। रत्नकोषे "पञ्चोदश्वाहानि तथा त्रिपक्षो मासत्रिमासः वसु षट् च मासाः। एषोऽतिचारे कथितोऽपवादो भौमादिकानां परतश्चु चारे"। प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरौ देवीपुराणम् "यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते। देवारामतडागादिपुरोद्यानस्वहाणि च। विवाहादि महाभागा भयदानि विनिर्द्दिशेत्। यदा द्वादशगे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे। प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता"। ज्योतिश्चिन्तामणौ देवीपुराणम् "सिंहस्थं गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत्। आरम्भञ्च न कुर्वीत महा-

भयकरं भवेत् । कूपारामतड़ागेषु पुरोद्यानगृहेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारकोऽजते नाशं सन्तानं क्षीयतेऽचिरात्” । शुचिसर्व्वस्वे मकरस्थगुरौ प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् “विवाहोनैव कर्त्तव्यः सिंहसंस्थे गुरौ सदा । मकरस्थे च तत्कार्य्यं कल्याणं सर्व्वतोमुखं । तथा देवीपुराणम् “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिस्फुटीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति ज्योतिस्तत्त्वे ध्येयम् । रत्नावल्याम् ‘नीचस्थः सिंहगोवा यदि भवति गुरुः सूर्य्यराशौ च लीनः संयुक्तो वा यदि स्यात् दशमतदर्पितः क्षीणरूपोऽथ बालः । वास्तागेहं विवाहोत्सवमखगृहं यज्ञचूड़ादि सर्व्वं वापी चोद्यानकूपम् न भवति शुभदं यद्यदिष्टञ्च लोके” । श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्तामणौ च वात्स्यः “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिस्थगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्म्महीनः” । अस्य शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् “सामवेदाधिपो भौमः” इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् ‘मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्म्माणि मानवः” । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् यत्तु ‘मकरस्थं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतड़ागेषु पुरोद्यानगृहेषु च” इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तमाघ्या तस्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् ‘यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि “गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे ‘वापीकूपतड़ागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्कार्य्यं न दोषः कालजोपजः । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं शुभं । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्याद्विप्रः कथञ्चन” । अत्र पूर्व्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विमथितं श्रीपतिनाहमुद्धरेति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्थवृहस्पतिदोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपवृंहितमेव वचनं नच व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुर्व्वादौ विवाहादिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं ज्ञेयम् मकरस्थगुरौ प्रतिज्ञाव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि नतु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि ज्ञेयम् प्रकृते पूर्व्वोक्तयुक्तेस्तौल्यात् भुजबलभीमे ‘जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बालाशुक्रोभागुरि नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पादस्थितो देवलः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तंगते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्’ श्रीपतिरत्नमालायाम् ‘प्रागुद्गत शिशुरह्नस्त्रितयम् सितः स्यात् पश्चाद्दशाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पक्षमेव कथितोऽत्रिवशिष्ठगर्गैर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । वृद्धशिशुत्वगन्तेति क्वचित्पाठः । सितः शुक्रः । इह—पश्चाद्दिशि । राजमार्त्तण्डे ‘भवेत् सन्ध्यागतः पश्चात् अस्तमेष्यन् दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्व्वेण, तत्कृते कर्म वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चासती वन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्व्वमेव गुरावपि” । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमध्यापद्विषयं ज्योतिःपराशरेण भृगो पादास्तेऽपि दशाहविधानात् । एवं गुरावपि । रत्नमालादौ पक्षविधानात् तयोर्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्द्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् “गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेत् ।

तत्रैव “नो शुक्रास्ते ऽष्टमेऽर्के गुरुरथ हितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ, विष्टौ, मासे मलाख्ये, कुजशनिदिवसे, जन्मताराश्च याथ । नाडीनक्षत्रहीने, गुरुरविशशिनीचास्ततारादिशुद्धौ, प्रातः कार्य्या परीक्षा क्षितितुचरस्थिरांशोदये सल्लग्ने” । ज्योतिषे ‘सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः’ । गर्गः ‘दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे वा । धूमे, तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे । छिद्रे सूर्य्ये विनिर्द्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ समुत्पन्ने, ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्य्ये वा त्रिसूर्य्ये वा दृष्टा गगनमण्डलम् । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकन्तु षट् सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु” । भोजराजः “ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” । ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुद्धम् किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम् । ग्रहणाद्येकैकदोषे त्र्यहमिति वाचस्पतिमिश्राः । अत्र स्मृतिसागरधृतसारसंग्रहे “राज्यादिकमहाभिषेकौ मखदानतपःसु च । होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्ग्रहरात्रकम् । मखहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था । अन्यत्र “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते । वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । प्रधानन्तु त्यजेत् यत्र सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म्म त्रिरात्रकम् । शूद्रस्यैका चैकरात्रं सर्व्वकर्म्म समाचरेत्” । पराशरः ‘प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं ग्रहे” । मनुः ‘कम्पे रात्राणि सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं मोक्षं सर्व्वकार्य्येषु वै भवेत्’ । शूद्रस्यार्द्धदिनम् । कम्पदत्युपलक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेव यान्त्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोजदेवव्यवहारसमुच्चये “सर्व्वं कार्य्यं न कुर्व्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तगेऽपि च । अस्तदोषे न कुर्व्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ” । तमोयुक्ते राहुयुक्ते । अस्तदोषे इति निष्केतरकर्म्मोपलक्षणम् । तथाच स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् ‘एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती । विवाहव्रतयज्ञादि सर्व्वन्तत्र विवर्जयेत्’ । मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये ‘कन्याभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि चान्ययोः । गुरोराहोरपि तथा त्यजेद्विद्वान् संशय’ । अत्र गुरोर्ग्रहणत्वं चेदः । तद्यथा “यत्र तत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्यते । उपहासाय किं न स्यादशुद्धो मनीषिणाम्” इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासुतदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्व्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” । इति दीपिकायामनिष्टत्वाभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्व्वकर्म्मानधिकारः । पूर्व्वलिखितभोजराजवचनेऽपि ‘केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव तथोपरागे ग्रहणतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाच्च सिंहिकासुत इति ग्रहणमुपादानम् । अत्र विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तसप्तकालनिषेध आपद्विषय । तेनानिष्टाजनके भूमिकम्पादौ न दोष । अतएव बृहत्संहितायां वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभिहितम् तथा च” प्रकृतिविपर्य्यास प्रायः सङ्क्षेपतः स उत्पात । क्षितिव्योमदिव्यजातो यथोत्तरं गुरुतरो भवति” प्रायइति कलादिप्रयुक्तविपर्य्यासव्यावृत्त्यर्थं यदाह तत्रैव “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तानृतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः” मनुनापि “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” । अत्रानध्यायमात्रमृतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह श्रीपतिव्यवहारनिबन्धे “अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात् । तदोत्पातदोषं शमयेद्दिवाकराद्याः” वार्हस्पत्ये “समनन्तरमाहारं कम्पादिकृतं निष्फलमेव । अतिवर्षणोपसमाहारं सप्ततदोषाशमहेतवानि” । विष्णुधर्म्मोत्तरे ‘नैतेऽत्र च्छिद्रदोषाणाम् यावद्भवति कार्त्तिकः । विनिद्रे न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेको नृपस्येष्टो नाभिमासे कदाचन । न सुप्ते च तथा कुर्य्यात् विशेषात् प्रावृषि द्विज !” । भविष्योत्तरे “सुप्ते मयि जगन्नाथे शेषाहे मकरध्वजे । निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्व्वा वर्णानां सर्व्वस भारत ! । विवाहव्रतबन्धादि चूडासंस्कारदीक्षणम् । यज्ञस्थापनमेवादिदानादिगमप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि यानि कर्म्माणि वर्जयेत्तानि चायने” । यद्यस्तमहाकाशगविधाः

सूर्य्येप्रातिस्विकोक्ताः एवं शुभान्यानीति अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति। भोजराजः "वापीतडागगृहगोपुरदेवसद्मप्रासादवारिमठकूपविवाहचै-त्यान्। कर्त्तुं यथागमविधानविधिर्विधाता प्रोक्तस्तथैव कथयामि समासतोऽहम्। सुप्ते हरौ प्रकटशेषफणोप-धाने लक्ष्मीकराब्जपरिमार्जितपादपद्मे। मीने रवौ धनुषि चासमिते तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभि-र्निषिद्धः"। इज्योगुरुः। नारदः "वापीकूपतडागा-दिप्रतिष्ठायज्ञकर्म्म च। न कुर्य्यान्मलमासे च महादान-व्रतानि च"। दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति। तथाच स्मृतिः "अस्ते सन्ध्यागते बाले भृगौ वापि मलिम्लुचे। देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्"। लघुहारीतः "भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलि-म्लुचे। त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम्"। एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि। अत्र दानमहादानयोरु-पादानात्" म० त०। मुहूर्त्तचिन्तामणिपीयूषधारादौ विशेष उक्तो विस्तरभयान्नोक्त स्ततएवावसेयः।

कालिक पुंस्त्री काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अलति अल—वा० इकन् ७त० वा। १ क्रौञ्चे बके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन् कालात् वर्ण-वाचित्वे जानपदा० नि० ङीष् ततः स्वार्थे क ह्रस्वः इति वा। कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे "तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्व्वती" देवीमा० तस्याः कृष्णवर्ण-तयाविर्भावात्तथात्वम् विवृति कालिकापुराणे ६०अ०यथा "सर्व्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्। गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः। अनेक संस्तुता देवी तदा,सर्व्वैरमरोत्करैः। मातङ्गवनितामूर्त्ति-र्भूत्वा देवानपृच्छत। युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी। किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति। एवं ब्रुवत्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः। समुद्ग-ताऽब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति। शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्। तस्मात्तयोर्व्वधा-यार्थ स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः। विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत् गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृ-ताश्रया"। ३ वृश्चिकपत्रवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५ मस्याम् ६ जटामांस्या ७ काक्यां ८ पटोलशाखायां ९ रोमावल्या १० शिवायाम् ११ मेघावल्यां स्त्री मेदि०। १२क्षीरकीटे हारा० १३ मस्यां शब्दरत्ना० १४ काकोल्यां १५श्यामापक्षिणि स्त्री राजनि०। १६ हिमाचलभा-र्य्यायां शिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री मेदि०। १७चतुर्वर्ष-कुमारीभेदे अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षणीशब्दे विवृतिः। कालस्य भावः वा० वा वुण्। १८ कृष्णवर्णे स्त्री। १९ स्वर्णदोषे जटाधरः वह्निना दाहे यद्दोषात् स्वर्णस्य कृष्णता भवति सा च ताम्रादिधातुयोगे। "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघौ अग्नाविव कालिकाज्ञान-स्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम्। काय जलाय अलति पर्य्याप्नोति अल—पर्य्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। २०कुज्झटिकायाम् भरत २१ नवमेघे स्त्री मेदि०। काले दीयते ठक्। २२ प्रतिमासदेयवृद्धौ (सुद)"प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता" नारदः। कं जलमलति भूषयति अल—भूषणे ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। २३ सुरायां स्त्री हेमच०। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन्। २४कालीयके कृष्णचन्दने न० शब्द-च०। प्रकृष्टः दीर्घःकालोऽस्य प्रकृष्टे ठञ्। २५ वैरे न० तस्य दीर्घकालस्थायित्वात्तथात्वम्। "वर्णे चानित्ये" इत्यधिकारे "कालाच्च" पा० कन्। कालक स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्णयुक्त शाट्यादौ स्त्री "कालिका शाटी" सि० कौ०। कालेन नि-र्वृत्तः ठञ्। कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते त्रि०। "विशेष कालिकोऽवस्था" अमरः। काले भवः ठञ्। २८ कालभवे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं पुराणम्। उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृ० तस्य तथात्व-मुक्तं तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च

१अ० ब्रह्मर्षिनारदादिक्रमेण तत्पुराणसंप्रदर्शनम्। ऋषिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः। प्रजासृष्टि—ब्रह्ममनसः सन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः। तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरुषयोर्मेल-नाय निदेशः। २अ०तस्य मन्मथनामादिनिरुक्तिः। तस्य हर्षणरोचनद्रावणशोषणमारणाख्यपञ्चबाणोक्तिः। सन्ध्यां दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातसात्त्विक-भावात् अग्निष्वात्तादीनामुत्पत्तिः। तां दृष्ट्वा विकारा-न्वितदक्षघर्म्मतः रतिनामककन्योत्पत्तिः।

३अ० ब्रह्मणः कामदेवशापः। रत्या कामेन विवाहः। ४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः। शिवमोह-नाय ब्रह्मणा विष्णुमायाया स्तुतिः। दक्षकन्यासतीत्वेन तस्याः प्रादुर्भावप्रार्थनः दक्षेण महामायायाः स्तुतिः। ५अ०

विष्णुमायाया दक्षाय वरदानम्। ६अ० शम्भोर्दारग्रह-णाय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम्। तेन सह मारादिगणस्य प्रेरणम्। ७अ० कामेन स्मरमोहनप्रकारोक्तिः। ८अ० दक्षकृतमहामायास्तवः। सतीजन्मतत्पालनप्रकार तन्नामनिरुक्तिः। नारदेन सत्या हररूपवरप्राप्त्युक्तिः। ९अ०सतीकृतशिवव्रतम्। ब्रह्मणः शिवसमीपे दारग्रहणप्रार्थनम्। तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया दक्षकन्यायाः कथनम्। १०अ० सत्या नन्दीव्रतसमाप्तौ शिवेन तस्यै स्वस्य भार्य्याभवनरूपवरदानम्। दक्षसमीपे स्वेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम्। ब्रह्मणो-दक्षं प्रति तत्प्रार्थने तेन तदङ्गीकारः। सतीविवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षपुरगतिः। ११अ० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणोमनोविकारः। ततः संवर्त्तादिमेघादीनामुत्पत्तिः। ततो दक्षवाक्येन ब्रह्माणं प्रति शिवस्य कोपः। विष्णुना सान्त्वनम्। १२अ० ऋषिप्रश्ने ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदोक्तिः। १३अ० शिवाय विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम्। तथा रूपदर्शनेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्माणं प्रति तस्य क्रोधनिवृत्तिः। १४अ०शिवसत्योर्विहारवर्णनम्। १६अ०दक्षयज्ञप्रारम्भः। तत्र शिवसतीनिमन्त्रणाभावे सत्याः पितरं प्रति कोपः। तत्र दक्षकोपेन सत्या देहत्यागः। १७तेन क्रुद्धशिवेन वीरभद्र रुद्रान् प्रति दक्षयज्ञनाशनायादेशः। तेन तद्यज्ञस्यनाशनम्। सतीविरहे शिवविलापः। १८अ०शिवस्य सतीविरहस्पर्शनम्। शिवरोदनाम्बुनो भूमौ पतने तद्धारणाशङ्कया देवानां शनिं प्रति तच्छोषणप्रार्थने तेन तस्याङ्गीकारः। तद्बाष्पेण वैतरणीनदीप्रादुर्भावः। सतीमृतदेहग्रहणपूर्व्वकं शिवस्य भ्रमणम्। शनिना सतीशवदेहावयवानां क्रमश खण्डनेऽङ्गभेदेन तत्तत्स्थानानां पीठत्वप्राप्तिः। क्रमशः सर्व्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः। ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम्। १९ चन्द्रभागान्तिके शिप्रसरः शिप्रानदीसमुत्पत्तिः। चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः। चन्द्रभागानामनिरुक्तिः। सप्तविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहिण्यामिन्दोरत्यनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः। तत्र २ ३ ८ १० १२ १६ २१ २६ भरण्यादिभिर्नवभिश्चन्द्रस्य भर्त्सने कृते चन्द्रस्य ताः प्रति यातनायां वज्रभीषणतारूपशापदानम्। सर्व्वासां दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रदौरात्म्यस्य कथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्व्वासु तुल्यवर्त्तनोपदेशेऽपि चन्द्रेण तथानाचरणे दक्षेण राजयक्ष्मणः गदमुत्पाद्य चन्द्राभिभवाय तस्य नियोगः। तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य क्षयः। चन्द्रक्षये ओषधीनामपुष्टौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन प्रजाक्षयोक्तिः। २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानागमने तदुपदेशेन राजयक्ष्मणा शीर्षकलानां अग्नीत्त्वादीनाञ्च निष्कासनम्। बृहल्लोहितानदीस्नानात् चन्द्रयक्ष्ममोक्षः। राजयक्ष्मस्थितिस्थानकथनम्। तत्पत्नीकथनम्। दक्षवाक्यानुसारेण चन्द्रमसो मासार्द्धे ह्रासवृद्धिप्रकारकथनम्। सूर्य्यविम्बेन चन्द्रवृद्धिकथनम्। शिवेन चन्द्रस्यैककलाधारणं ततश्च अग्नीन् स्वाया चौष चन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम्। सीतानदीप्रादुर्भावः। चन्द्रभागानामप्राप्तिसमर्थनम्। निर्विण्णां सन्ध्यां प्रति विष्णूपासनार्थं वसिष्ठोपदेशः। सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया तस्य स्तुतिः। तस्यै तेन वरस्य दानम्। विष्णोरुपदेशान्मेधातिथियज्ञाग्नौ तस्या देहत्यागः तच्छरीरस्य विष्णोराज्ञया सूर्य्यमण्डले गमनम्। सूर्य्येण तस्य त्रिधाकरणेन सन्ध्यात्रयकल्पनम्। मेधातिथियज्ञाग्ने अरुन्धतीसमुत्थान तन्नामनिरुक्तिः। २३अ०चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अरुन्धत्या वसिष्ठेन सह विवाहः। २४अ०ब्रह्मादिभिः शिववैकल्यवारणार्थं योगनिद्राया स्तुतिः। विष्णुना शिवस्य सान्त्वनम्। निमेषादिपरार्द्धपर्य्यन्तकालमानोक्तिः। मन्वन्तरोक्तिः। प्रलयप्रकारः। सृष्टिप्रकारः। २५अ०सृष्टेर्विवृतिः। ब्रह्माण्डादिसंस्थानम्। २६अ०वराहकल्पे प्रतिसर्गः। २७अ० यज्ञवराहेण पृथ्वीधारणप्रकारः। २८अ० जगतोनिःसारत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः। २९ शिवगणानामुत्पत्त्यादि। ३० यज्ञवराहस्य धरारूपया तारया सह क्रीडनेन तदनुरागात् तद्देहत्यागेऽनिच्छा। तद्देहत्यागार्थं देवैर्विष्णोः स्तवः। वराहदेहनाशार्थं शिवस्य शरभमूर्त्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथिव्या नष्टप्रायताशङ्कया रोहितमत्स्यरूपेण विष्णोराविर्भावः। तेन पृथिवीवेदमुख्यादीनां धारणम्। शिवेन नानाविधगणानां सृष्टिः। वराहमूर्त्तेः शरभेण सह युद्धे तस्मान्नरनारायणयोरुत्पत्तिः। शिवेन वराहस्य वधः। शिवगणानां स्वरूपवर्णनादि। ३१अ० मृतवराहदेहावयवेभ्यो अग्निष्टोमादियज्ञकल्पनम्। वराहपुत्रत्रयस्य त्रेताग्निरूपेणोत्पत्तिः। ३२अ० स्वायम्भुवमनुं प्रति कपिलशापः। मनोर्विष्णूपासनम्। तत्समीपे विष्णोर्मत्स्यरूपेणागत्य वासस्थानप्रार्थनं, कुम्भतलादिषु तत्सरोवरपर्य्यन्ते क्रमशो वर्द्धमानस्य मत्स्यदेहस्याधारत्वाभावोक्तिः। ३३अ०मनुनाप्सु तदङ्गेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम्। कपिलवाक्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलयापहारणार्थं मनुस्थेन दृढनौकानिर्म्माणस्य तत्र बीजसङ्ग्रहस्थापनस्योपदेशः। खड्गरूपेण च तन्नौकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः। प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः। ३४ अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टमायायाभूमेः समीकरणम्। नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थितिकरणम्। पूर्व्वसञ्चितबीजैः मनुना पुनः शस्यप्रवर्त्तनम्। ३५ अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता। शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः। तद्यजनप्रकारः। ३६ अ० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः। ३७ अ० जनकयज्ञात् सीताद्युत्पत्तिः। धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि। ३८ अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राजत्वकरणम् तद्देशसीमादि। ३९ अ० द्वापरयुगे उत्पन्नबाणासुरसंसर्गात् नरकस्यासुराचारः। नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थमागतवशिष्ठदर्शननिषेधाय नरकेण तद्देवीद्वाराच्छादाने कृते तं प्रति तेन जनितस्य मानुषरूपेण तेनैव तव वधो भविष्यतीति, वशिष्ठस्य शापदानम्। ४० अ० तस्य भगदत्तादिपुत्त्रोत्पत्तिः। वशिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य वधः। ४१ अ० मेनकायाः मैनकादिपुत्त्रशतस्य कालीनामककन्यायाश्चोत्पत्तिः। नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहार्द्धहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम्। ४२ अ० शिवप्रवरस्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवमतिः। शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा सखीयुताकालीनियोजनम्। देवानां तारकासुरपीडनकथा। तद्वधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व्वतीसङ्गमात् उत्पन्नतेजोजात् कुमारात् तस्य वधो भविष्यतीत्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः तद्भस्मधारणञ्च। हरनेत्रोत्थिताग्नेः षाड्वाग्निरूपेण सिन्धुप्रवेशः। ४३ अ० नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे वनगमनप्रार्थना। तस्या उमानामप्राप्तिकारणोक्तिः। तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्कर्त्रीं प्रति कालीतपसःप्रयोजनप्रश्नः। तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणोपदेशः। तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम्। शिवस्य निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगश्च स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् वरदानञ्च। ४४ अ० काल्याः शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः। काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगतिः। शिवेन सारुन्धतीकसप्तर्षीणां तत्कृत्ये नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थप्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः। भिन्नाञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा। ४५ अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम्। अ० ४६ कालीशिवयोर्मैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण अमले तेजउत्सर्गः। तदुत्सर्गकाले तेजोद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततो भृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः। देवैर्मैथुनविघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यासु अपत्याभावरूपशापदानम्। हरोपदेशेन कालीज्येष्ठभगिन्या गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः। गङ्गया स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः पुत्त्रयोः प्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः। जातमात्रस्य तस्य शरवणे गङ्गया त्यागः। कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम्। ततः काल्यै तत्पुत्त्रदानम्। मैथुनात् निवृत्तया गलितवस्त्रया पूर्व्वं द्वारि नियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयोः स्वपुत्त्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मानुष्यप्राप्तिशापस्य दानम्। पौष्यपुत्त्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म। ४८ अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्यायां जन्म तस्यास्तारावतीति नाम। पौष्यतारावत्योर्विवाहः। ४९ अ० तारावत्यां कामुकस्य कापोतमुनेर्वञ्चनाय चित्राङ्गदानामस्वभगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्याः सुतद्वयस्योत्पादनम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा। •

५० अ० पश्चात् तस्याः स्वपच्छ्लं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते पुत्त्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा। नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखरस्नेहेन तयोः ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम्। ततो वृद्धे तु उपरिचरः दमनः अलर्क इति त्रयः पुत्त्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य बभूवुः। ५१ अ० चन्द्रशेखरस्य पौरजनैरपि शिवपुत्त्रयोर्वेतालभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः। कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय [illegible] कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम् । तत्रादौ शारदायाः मुख्यत्वमुक्त्वा अन्यानि कामरूपादीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां स्वजनकस्य शिवस्याराधनम् । ताभ्यां तथाचरणे शिवेन तदुद्देशेन गाणपत्यपदलाभवरदानम् । ५२अ० कालीपूजनार्थं शिवेन तयोर्नियोगः । ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,अ० कालीपूजा तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः । ५८अ०कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः । ५९अ०तस्याअङ्गमन्त्रादि । महिषमर्दिनीध्यानपूजादि । तस्या पूजाविधिः । महिषासुरवृत्तान्तकथनम् । ६०अ०देव्या समीपे हननकाले महिषासुरवरप्रार्थना । महिषस्य पूर्व्वं दृष्टो उग्रचण्डामूर्त्तौ, पश्चात् कालीमूर्त्त्या, एतत्कल्पे दुर्गामूर्त्त्यौ च विनाशमोक्तिः । शिववरात् रम्भासुरात् महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः । पित्राराधितशिववरेण तस्यैश्वर्य्यप्राप्तिः । ६१अ० अष्टादशभुजोग्रचण्डाया प्रादुर्भावः । तस्या एव उग्रतारारूपत्वम् । तस्याध्यानपूजापीठयन्त्रादि । कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि । शिवदूतीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रपूजादि । ६२अ०कामाख्यानामनिरुक्तिः । मधुकैटभोत्पत्तितन्नामनिरुक्ती । विष्णुना तयोर्वधप्रकारः । तन्मेदसोत्क्षेपनेन पृथिव्याश्चताकरणात् मेदिनीति नाम प्राप्तिः । कामाख्यातीर्थोत्पत्तिः । नीलादिपर्व्वतोत्पत्तिः । शिलारूपेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः । तत्रत्यकामकुण्डादिनानातीर्थकथनम् । ६३अ० कामाख्यामन्त्रपूजाविधिः । तत्र जयन्त्याद्येकादशमूर्त्तिपूजा-उग्रचण्डादिनवशक्तिपूजाविधिः । त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः । ६४अ० कामेश्वरीमूर्त्तिध्यानपूजाविधिः । ६५अ०शारदीयापूजाविशेषविधिः । ६६अ०कामाख्याङ्गन्यासादिविधिः । ६७अ०वलिच्छेदनप्रकारनिरूपणम् । देव्यै दत्तवलेस्तद्गणत्वप्राप्तिः । काणखञ्जादीनां वलिदाने निषेधः । ६८अ० षोडशोपचाराः । तत्रासनादिषु वस्त्रांशवर्जं गन्धपुष्पादौ विशेषः । ७०अ०नैवेद्यद्रव्यादि । ७१अ०प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः । ७२अ०कामाख्याकवचम् । ७३अ०मातृकान्यासविधिः । ७४अ०अष्टचा योनिमुद्रास्वरूपाणि तद्दर्शनफलञ्च । मन्त्ररहस्यम् । तद्यन्त्रधारणविधिः । बालात्रिपुरामन्त्ररूपपूजाविधिः । त्रिपुरभैरव्या पूजादि । ७५अ० त्रिपुरभैरव्या पुरश्चरणहोमादिविधिः । ७६अ० मन्त्रशोधनप्रकारः । तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रवर्ग्गचक्रादिकथनम् । एवं शिवोपदेशं प्राप्तयोर्वेतालभैरवयोर्वशिष्ठोपदेशेन कामाख्यातीर्थगतिस्तत्र पुरश्चरणादिसमाप्तौ देव्याः प्रसादे तयोर्मानुषत्वत्यागेन देवत्वप्राप्तिः । शिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च । ७७अ०कामरूपस्थनन्दिकुण्डादिनानातीर्थमाहात्म्यम् । तत्रत्यजटोदकानदीनामनिर्व्वाचनम् । नवतोयानदीनामनिरुक्तिः "अगदनदमाहात्म्यादि । ललितानामनिरुक्तिमाहात्म्यादि । ७८अ० तत्रत्यमङ्करीनदीमाहात्म्यादि । हस्तिपादगिरिचन्द्रिकानदीफेनिलाख्यमदनानदीमाहात्म्यादि । भद्रानदीसुभद्रानदीमानसवैरटगिरिभैरवीनदी वर्षणानदीमाहात्म्यादि । त्रिस्रोतः कपोतकुण्डवारुणकुण्डतत्पावनमाहात्म्यादि । वरनदीक्षीरोदानीलानदीखण्डिकाचन्द्रिकानदीमाहात्म्यादि । मन्तरावककुण्डमहाङ्गकुब्जपीठमणिकूटगिरिलौहित्यब्रह्मपुत्रादिमाहात्म्यादि । भद्रकामाचलकामेश्वरलिङ्गपुनर्भवकुण्डहयग्रीवशिलागोकर्णशिवलिङ्गकेदारलिङ्गकमलासिद्धमाहात्म्यादि । हयग्रीवमन्त्रादि । ७९अ० तत्रत्यदर्पणसरोदर्पणनदाग्निमानगिरिचक्रकुण्डकणकरवायुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलमत्स्यध्वजकौर्मीकुण्डसदामृतकुण्डमणिकूटमणिकर्ण लिङ्गसङ्गमानदीमत्स्यध्वजकुशाचलसमितानदीकामवरश्वरःसुकान्ताचलरत्नकूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलमग्नकुण्डनीलकूटाचलोग्रतारास्थानमाहात्म्यपूजादि । कर्णटाचलशिलाचलकज्जलाचलचन्द्राचलकपिलभङ्गिकानदीदमनानदीदेवाचलाकाशगङ्गास्थावरसरोदुर्ज्जयाचलकोमकाचलकान्तानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीविटङ्ककलिङ्गसन्ध्याचललिताानदीमाहात्म्यादि ८० अ० दीपवतीनदीशृङ्गाटगिरिसिद्धत्रिस्रोतोनदीमहावेदिकाभट्टारिकानदीनाटकाचलस्थसरःसरित्स्वर्णादिकुमारिकानदीदेवगङ्गासर्व्वनदीश्रीनदीविश्वनाथलिङ्गविश्वदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यादि । सोमाशनानदी सितगङ्गाललितकान्तालिङ्गतीर्थललिताकान्तोग्रतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि । ललितकान्तालिङ्गमध्यस्थचण्डिकापूजाविधिः तत्र स्वविष्णुमूर्त्तिभेदतत्पूजाप्रकारादि । ८१अ० कामरूपस्थतीर्थसेवनेन सर्व्वेषां निर्व्वाणादिप्राप्तौ यमेन स्वकार्य्याभावकथने ब्रह्मादिसमीपगमनेन तन्निवारणोपायचिन्तनम् । ब्रह्मप्रार्थितेन शिवेन कामरूपस्थतीर्थेभ्य सर्व्वलोकोत्सारणार्थं गणैः सह उग्रताराया नियोजनम् । उग्रतारया च तत्रस्थवसिष्ठोत्सारणे कृते वसिष्ठेन तां प्रति च कोपाद्वाम्यतानाममार्गोपास्यतादिरूपशापदानम् । कामरूपस्य म्लेच्छाक्रान्तत्वशापदानम् कामाख्यातारागमयोश्च चिरकालादिशापदानम् । तेन शापेन उग्रतारा वहिर्गतागतानचाच

मखेश्वरी प्राप्ता उग्रताराऽपि तदवधि वाममार्गरता शिवस्य मखेश्वरतिस्तदवधि जाता वशिष्ठशापाच्च तत्रत्यस-र्वतीर्थगुप्तिः लौहित्यमात्रस्य तत्रमाहात्म्यप्रस्थितिः। ८२अ० लौहित्योत्पत्तितन्माहात्म्यादि। जाम-दग्न्योपाख्यानम्। ८३अ० तत्कृतमातृवधपापनिर्मो-चनेन लौहित्यप्रशंसा। पूर्व्वकल्पेऽनुजकयाण्वासुर-योर्भृङ्गिमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा। ८४अ० राज-नीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकार ८५अ०। प्र-कारु राजाहस्तिप्रकार। नृपकर्त्तव्यदुर्गापूजाविशेष कालाः। तत्पूजाप्रकारः नीराजनप्रकार।८६ अ०पुष्याभि-षेकप्रकार. ८७अ०शक्रध्वजोत्थानविधि। ८८ दशहरा-यां विष्णोरिष्टिप्रकारः। श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधि वृत्रार्थकाचारविशेषाः। द्वादशविधपुत्रविधिः। दत्तकादीना पञ्चीत्वा संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः। पितृगोत्रेण संस्कारे कृतेऽपि पुत्रत्वाभावः। पञ्चीश्गोत्रेण चूड़ादिसंस्का-राभावे दासत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्द्धग्रहणे न पुत्रत्वसिद्धिः। पञ्चमवर्षीयग्रहणे तत्र पुत्रेष्टिविधानम्। दासीपुत्र विशेष। शूद्राणां पुराणादिश्रावणेऽनधिकार। सर्व्व पुरोहितलक्षणम्। विशिष्य नृपकर्त्तव्याचारभेद। आ-मुष्कामस्य कर्त्तव्याचारः ८९अ०। अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति नन्दिगणउपदेशात् वेतालभैरवयो पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते-भैरवस्य ऐर्श्वया सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः। तपसा तस्य-विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः। तस्य छतराष्ट्रकन्यायां देवसेनना-मपुत्रोत्पत्तिः। तत देवसेनादिवंशवर्णनम्। तद्वंश्यविजयेन खाण्डवनस्य निर्म्माणम्। अर्ज्जुनेन वह्निप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम्। ९०अ० वेतालस्य कामधेनौ वृषभरूपपुत्रोत्-पादनम्। तस्य भङ्गनाम्ना भृङ्गित्वेन शिववाह-नताप्राप्तिः। तस्य वंशवर्णनम्। वेतालवंशोद्भवा एव सर्वे गावइत्युक्ति ततउपसंहार"। इत्येते प्रधान भूताः पदार्थास्तत्रत्याः प्रसङ्गागताश्चान्येऽपि पदार्था अ-भिधेयाः सन्ति विस्तारभयान्नोक्ताः

अत्रेदं चिन्त्यते ८९,९०अ०वेतालभैरवयोर्विभिन्नवंशकथने स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ग्रहण-श्रायपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीत्यवगम्यते। पितृगोत्रेत्याद्यिवचनानां तत्र वा निर्मूलतायुक्ता क्वापि कालिकापुराणाद-न्यतमूलिकैव ८९अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपल-भ्यमानत्वात् इति। कालीपुराणमप्यत्र न०।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम्। पुराणोक्ते व्रतभेदे

"ऋष्युवाच। "विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च। ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम्। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाथ सा तदा। शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्। सकल्पञ्च विधिना पूर्व्वं ममावास्या व्रतं चरेत्। समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं परिशोधयेत्। न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजि-क्रिया। सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा। वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम्। द्विषट्का विप्रजायाश्च सधवा भोजयेत्तत। एव क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम्। ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाख्ये मन्दवासरे। यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्या-द्विधानतः। तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा। रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्गणे। तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा। पाद्यार्घ्याचम-नीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा। धूपैर्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यै र्विविधैस्तथा। पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जन दग्धमीनकम्। निवेद्य सकल देव्यै च बलिं दत्त्वा प्रणम्य च। तदन्न व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादि बलिं तथा। महारण्ये प्रदातव्यं सर्वैतत् व्रतमुत्तमम्। वैणवे कदलीमूले वा कुर्य्यात् कालिकाव्रतम्। कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्य भविता मति सत्तमा"।

कालिकाश्रम न० ६त०। भारतप्रसिद्धे विपाशानदी-तीरस्थे तीर्थभेदे "कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः। ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्" भा०अनु० २५अ०।

कालिङ्ग न० केन जलेनालिङ्ग्यते आ+लिगि—कर्म्मणि घञ् ३त०। (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे। "कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्त्तुलम्। कालिङ्गं ग्राहि हृत्पित्तशुक्रदृक्शीतलं गुरु। पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" भावप्र० तत्पर्य्यायस्वरूप गुणादिकमुक्तम्। "कलिङ्गे भव: अण्। २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तद्देशानां राजा अण्। ३कलिङ्ग-देशभूपे।"प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघु। "वर्गैरास्मेयाद्यै कूरयङ्पीडिते क्रमेण त्वया। मावलोमार्गधिकः कालिङ्गस्य ययं यान्ति" वृहत्सं०। "निर्वृत्तयत् कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा" हरि०

१११७अ०। षष्ठ्युत्त अणोलुक्। कलिङ्गा इत्येव तद्राजेषु तद्वासिषु च भूम्नि। क्वचिन्न लुक्। "कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा" भा० क० ४४अ०। "कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" ४५अ०। "कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाष्टयोजनं शिवे।। दक्षिणस्यां महेशानि!। कालिङ्गं परिकीर्त्तितः" इत्युक्तदेशभेदे एतत्परतयैव प्रागुक्तभारतवाक्ये लुगभावो न कल्पनीयः। ३ जलमालिङ्गति आ+लिगि—अच् उप०स०। ४हस्तिनि ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६भूमिकर्कारौ पु०मेदि०। "कालिङ्गोलिङ्गवान्यः स्यात् भग्नः स्वल्पाङ्गकोमलः" इति सुश्रुतोक्ते ७लोहभेदे पु०। ८राजकर्कट्यां स्त्री गौरा०ङीष् मेदि०। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। कालिङ्गिका त्रिवृति(तेओडी) राजनि०।

कालिदास पु० ६त० संज्ञायां ह्रस्वः। रघुवंशादिकाव्यकारके महाकविभेदे तद्वृत्तान्तकाचादिकछपत्रे "इतः पूर्वं संवत्सरनामकशाकाब्दप्रवर्त्तको भारतवर्षे मालवदेशे उज्जयिनीनामराजधान्यामतीवगुणधाम विक्रमादित्यनामा नृपतिरासीत्। तस्य धन्वन्तरिप्रभृतयो नव कविवराः सभासदो बभूवुः। तेषु कालिदास एव प्रथितयशा महाकविरासीत्। तेन च रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूताभिधं काव्यत्रयं, स्मृतिचन्द्रिकाभिध उत्कलदेशप्रचलितो वेदोक्तकर्म्मप्रतिपादकग्रन्थो ज्योतिर्विदाभरणनामकं कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निरमायि। अनन्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शाकुन्तलाभिधानि दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि। एतच्च तत्कृतज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे शेषाध्याये स्पष्टमुपलभ्यते यथा—

"मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत्" इति। "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्[क]र्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य"। "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी"।

"शङ्कादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके ज्योतिर्विदः सममवंश्च वराहपूर्वाः। श्रीविक्रमस्य बुधसंसदि मान्यबुद्धेस्तैरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः"। "काव्यत्रयं सुमतिकृद्रघुवंशपूर्वं जातं ततो ननु कियच्छ्रुतिकर्म्मवादः। ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव" इति "वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः।" इति च अनेन ३०६८ अष्टषष्ट्युत्तरत्रिसहस्रवत्सरात्मके कलेरब्दवृन्दे याते तद्ग्रन्थकरणं व्यक्तम्। इदानीञ्च कलेर्गताब्दाः ४९७५ तेषु निर्दिष्ट ३०६८ वत्सरयोजितेषु १९०७ वर्षाः समायान्ति। तेन इतः १९०७ वर्षगणात् पूर्वं कालिदासकृतितो ज्योतिर्विदाभरणं जाततः पूर्वं रघुवंशादिकमभूदिति प्रतिभाति। एतत् ग्रन्थैर्यद्यपि दृश्यकाव्यत्रयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां प्रागुक्तानां ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थात् पश्चात् काले कालिदासकृतत्वेन न तेषां तत्र समुल्लेखः किन्तु तत्तद्ग्रन्थस्यैव तत्कृतत्वं व्यक्तमेव। शृङ्गारनलोदययोर्यदि तत्कालिदासकृतत्वं तदा तत्र पराचीनतया न तत्रोल्लेखः। कालिदासश्च कतमस्मिन् कतमञ्च जनपदमलञ्चकार तन्नाकलयामः। किन्तु तस्य चरितविषयेऽशेषे भूयिष्ठप्रवादमेवमैतिह्यमस्ति। तदत्र सर्वत्र विज्ञापनाय प्रदर्श्यते। काचित् विदुषी कन्या विवाहार्थं पित्रानीतान् बहून् पात्रभूतान् द्विजान् वादविचारेण पराजिग्ये। एवम् आगत्यागत्य तस्याः सकाशात् विचारे पराजयमाप्ताः प्रतिनिवृत्तेषु वरेषु तदुत्तरं पराजयभयेनेतरे वरा यदा नैवागन्तुमैच्छन् तदा तत्पित्रा विचाराभावेनैव आगतमात्राय पात्राय कन्या देयेति प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्ववरानयने निष्फलप्रयत्नतया बहुधा खिन्ना जातेर्ष्या दूताः पुनर्वरानयनार्थं तत्पित्रा नोदिताः स्वावमानितताकाङ्क्षोदितया कालिदासमल्पबुद्धिमनेन तत्कन्यायाः वरत्वेनावधार्य्य निन्युः। आनीताय च तस्मै अविचार्य्य तद्दोषगुणौ तत्पिता तां कन्यां प्रायच्छत्। एवं तस्य विवाहे संवृत्ते दम्पत्योः परस्परालापकाले कालिदासेनापभ्रंशशब्दमात्राभिधेनापभ्रंशशब्दः प्रायोजि। तत् श्रुत्वा च तद्भार्य्या तमत्यन्तं तिरस्कृत्य स्वगृहात् निष्कासयामास। एवं पत्न्या निष्कासितः कालिदासोऽतीव निर्वेदमापद्यारण्यं गत्वा सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् लब्धविद्यः स्वगृहं प्रति निववृते। आगत्य च रात्रौ स्वगृहद्वारं रुद्धं विलोक्य तेन स्वपत्नीं प्रति (अनावृतकपाटं द्वार देहि) इत्यभिहितम् तत् श्रुत्वा च स्वरविशेषेण तं स्वपतिमवगत्य कालिदासपत्न्याऽप्युक्तम् (अस्ति कश्चित् वाग्विशेष)इति इत्थं पत्न्या उक्ते वाग्विशेषजिज्ञासाप्रश्ने तद्वाक्यं पदत्रयघटितमिति मत्वा तत्रत्यमेकैकं पदमवलम्ब्य तेन एकैकं काव्यं विरचितम्। तत्र तद्वाक्यस्थम् अस्तीति प्रथमं

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वाग्विशेषः" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् आससादेति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः। कालिदासाह्वयास्त्रयः कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्रः अभिनवकालिदासाख्यः। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कृतिः शाकुन्तलस्येव तत्र वागर्थदर्भीविरहादित्यन्यस्यैवैषा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवपितृव्यसभासद्धनिकेन दशरूपके कथन्तरां मालवाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते। भोजदेवात्तस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादृश्यैव मालवाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धाराच्च तद्ग्रन्थस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नान्यकृतितेति निश्चेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवनृपतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्यैव ततः प्राचीननाटककर्त्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोल्लेखात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं व्यक्तम्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे ततः प्राचीनाभिज्ञानशकुन्तलादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदपेक्षातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निग्रन्थकर्त्रपेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोल्लेखस्यैवोचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य भोजदेवकालिकत्वं तदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवन्नाम्ना कान्ताकराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देवस्य भवद्विरह सुजनान् बाधत इति। ततः कविर्लिखति राज्ञो हस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तत्रासीनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सन्ध्या"। "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकरः कालिदासो विलासः" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भटः। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु० कालः कालरूपः खड्गोऽस्त्यस्य इनि। १परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्! कलिमलध्वंसिन्! ध्वंसयाशु मदापदः" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल—नोदने णिनि। २प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री कालः शिवः अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्थः लुब्धकः अस्त्यस्याः सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच०। तस्याः तद्दैवतत्वं च अश्लेषाशब्दे ४९८५पृ० दर्शितम् इल्वलरूपस्य मृगशिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा—क पृषो० मुम्। (तरमुज) ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र० कालिङ्गशब्दे विवृतिः। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न० राजनि०। कलिन्दे भवः अण्। कलिन्दपर्व्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्व्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भवः अण् ङीप्। यमुनानद्याम् अमरः। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्व्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघः। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष—ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि० ११२अ० यथा
"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। शशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालयं ययौ। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!। एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्तप्रोक्तां भारतीं परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततश्चुक्रोध हलभृद्रामो मदसमीरितः। चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली। तस्याश्चुपरि मेदिन्याः पेतुस्तामरसस्रजः। मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुरुणं जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता। पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च च्छिन्नैः स्रोतान्तगामिनी। तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी।

वेगगम्भीरवक्राङ्गी तरङ्गमीनविभूषणा। सितहंसेक्षणापाङ्गी कायक्षौमोज्झिताम्बरा। तीरजोद्धृतकेशान्ता मलस्खलितगामिनी। साङ्कोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागराङ्गना। मत्तेव कुटिलापाङ्गी राजमार्गेण गच्छति। कृष्यते सा पथ वेगेन स्रोतस्खलितगामिनी। उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्। वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी। रोरूयमाणेव खरैः रम्पिता तोयवासिभि। सा यदा समनुक्रान्ता नदी वृन्दावन वनम्। तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना रामम-ब्रवीत्। प्रसीद नाथ! भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्षणा। विपरीतमिदं रूप तोयस्य मम जायते। असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय! त्वया कृता। कर्षणेन महाबाहो! स्वमार्गव्यभिचारिणी। मार्गं मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्विताः। फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याहतगामिनीम्। प्रसाद कुरु मे वीर। याचे त्वां कृष्णपूर्वज।। सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्व सुरोत्तम!। कर्षणायुधकृष्टाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम्। गच्छामि चरणौ मूर्ध्ना तवाहं लाङ्गलायुध।। मार्गमादिष्टमिच्छामि क गच्छामि महाभुज!"। "प्रणामावनतां दृष्ट्वा यमुना लाङ्गलायुध। मत्तपानार्णववधू मदक्लान्तमिदं वच। लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वमिम मे प्रियदर्शने।। देशमस्मत्प्रद्रावेण प्लावयस्वाखिलं शुभे!।। एष ते सुभ्रु! सन्देश कथित सागराङ्गने!। शान्तिं व्रज महाभागे। गम्यतां च यथासुखम्। लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठतु मे यश। यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते व्रजवासिन"। कालिन्दीं भिनत्ति भिद—ल्यु ६त०। कालिन्दीभेदनोऽप्यत्र अमर। [सूर्य्यपत्न्या संज्ञायाम्।

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दीं यमुनां सूते सू—क्विप् ६त०।

कालिन्दीसोदर ६त०। यमे हेमच० तत्कथा वरुणकालग्रन्थे ११८४पृ० दृश्या

कालिमन् पु० कालस्य भाव इमनिच्। कृष्णवर्णे "स्नानमामनतिकालिमालया" माघ।

कालिम्मन्या स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते मन्—खश्—मुम् ह्रस्व। आत्मानं कृष्णतया मन्यमानायाम् स्त्रियाम्।

कालिय पु० के जले आलीयते आ+ली—मूलविभुजा० क। नागभेदे कालियदमनशब्दे विवृति। "तस्मेन नाग्नात् किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा य" रघु। "कोऽपि कालियकुलो यमस्येव स्वसा स्वयम्" माघ "कालियं तक्षकश्चैव पिङ्गलं मणिभद्रकम्" ति० त०गरु० पु०। गरुड़भिया यमुनाह्रदजले निलीनत्वात्तस्य तथात्वम्।

कालियदमन पु० कालियं दमयति दम—णिच्—ल्यु। वासुदेवे कृष्णे तत्कथा भाग० १०,१६अ० यथा "कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना। श्रप्यमाणपया, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगा। विप्रुष्मता विषोदोर्म्मिमारुतेनाभिमर्षिता। म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिन स्थिरजङ्गमाः। तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन कृष्णां नदीं च विमलामवतार। कृष्ण कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गादास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे। सर्पह्रद पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः। पर्य्यक् प्लुतो विषकषायिबिभीषणोर्म्मिर्धावन्! धनु-शतमनन्तबलस्य किन्तत्। तस्मिन् ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमङ्ग! वरवारणविक्रमस्य। आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवा समसरत्तदमृष्यमाण। त प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम्। क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं संदश्य मर्म्मसु रुषा भुजगश्चचार। तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखा पशुपा भृशार्त्ता। कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतु। गावो वृषा वत्सतर्य्य क्रन्दमानाः सुदुःखिता। कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदन्त्य इव तस्थिरे" इत्थं गोपादीनामाकुलतामुपवर्ण्य "इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतो। आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमान स्थित्वा मुहूर्त्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात्। त प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपित स्वफणान् भुजङ्ग। तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाण। त जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्वणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम्। क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाण। एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिर स्वधिरूढ आद्य। तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त्त। तं नर्त्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्वसिद्धसुरचारणदेववध्व। प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभि सहसोपसेदु। यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग! शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द्द खरदण्डधरोऽङ्घ्रिपातै।

चीणायुषोऽभ्रमत उल्वणमास्यतोऽसृङ्नस्तो वमन् परमकश्मलमाप नागः। तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत् समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः। नृत्यन् पदानुनमयन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः" कालियदमनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त०। कालियस्य २मर्द्दने न०

कालियह्रद पु० ६त०। कालियनागाधिष्ठिते वृन्दावनस्य यमुनान्तर्गते ह्रदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः। तत्र कालियस्य तत्प्राप्तिकथा भाग० १०, १७ अ० यथा "नागालयं रमणकं कथं तत्याज कालियः। कृतं वा किं सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम्। बादरायणिरुवाच। उपहार्य्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः। वानस्पत्यो महाबाहो! नागानां प्राङ्निरूपितः। स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि। गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने। विषवीर्य्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः। कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम्। तत् श्रुत्वा कुपितो राजन्! भगवान् भगवत्प्रियः। विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत्। तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्यधावदुच्छ्रितनैकमस्तकः। दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्दायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः। तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः। पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुसुतमुग्रविक्रमः। सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः। ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम्। तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम्। निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत्। मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते। कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन्। अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति। सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम्। तत् कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः। अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः"।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीष्। १ शिवपत्न्याम्। "ऊर्द्ध्वरेता भवः कालः इति" भाग० ३,८,२ शिवस्य कालनामतोक्तेस्तत्स्त्रीत्वात्तथात्वम्। कालवर्णा स्त्री "कालावर्णे च" वार्त्ति० ङीप्। २कृष्णवर्णायां स्त्रियाम् "का काली का मधुरा" विदग्धमु०। ३हिमालयदुहितरि उमायां तस्याश्च जनकत नीलाम्बुजनिभवर्णत्वात् तथात्वम्। "इतामतुलगात्राद्य गतां कालीं वराङ्गनाम्"। "तां तत्र कालीं तनयाम् भयव्रीडाकुलाङ्गनाम्" वामि० पु० १० अ०। "कालि! भिन्नाञ्जनश्यामे! उर्वश्याद्यप्सरोगणैः"। "गौरत्वासादनश्चैव कालिकायास्तथा स्तुतम्" इति च तत्र तस्या गौरत्वप्राप्तिकथनम्। ४दुर्गामूर्त्तिभेदे "काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी। विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा। द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा" इत्यादि देवीमा० तदाविर्भावोक्तिः। सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकालीतिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्भेदा भैरवत० दर्शिता यथा "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी। विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा नीलघनात्विषः। नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता तथा। एताः सर्व्वाः खड्गधरा मुण्डमालाविभूषिताः"। "कालि! कालि! महाकालि! सीधुमांसपशुप्रिये" भा० वि० ४,अ०। ५ मातृभेदे "काली कपालाभरणा चकासे" कुमा० ६ भीमसेनस्य पत्नीभेदे। "युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः। भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः" भाग० ९,२२,२४। भा०आ०९५अ० तु "भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां, तस्यां पुत्रं सर्व्वगमुत्पादयामास" इत्युक्तं तदैकवाक्यात् काश्यामित्येव पाठः समुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व्वपदलोपः। काली७ दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यवत्याम् शान्तनुपत्न्याम्। "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् गन्धकालीमिति याम् ह" भा०आ० ९५ अ०। चु०कल-नोदने अच् गौरा० ङीष्। ८त्रिवृति ९... १०रात्रौ ११कालाञ्जन्याम् राजनि० १२नद्यां कृष्णत्वात्तथात्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः। अग्निजिह्वाशब्दे दर्शितशारदातिलकवाक्ये एतस्या तज्जिह्वासु नान्तर्भाव इति चिन्त्यम्। १३वृश्चिकाल्यां (विछाति) रत्नमाला। १४कालरात्रौ यमभगिन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां १५ महाविद्यायाम् ताश्च "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी, भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" तन्त्रसा० "कालीकुला स्मृता नाथ! भावाद्विविधा प्रभो!" भैरवत० "तारायाश्च कालाच त्रिपुराया विशेषतः। जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्गरार्त्तने" तन्त्र०

कालीक पुंस्त्री० के अलेः कीकन् मतुङ्गपाताद किरेट-

स्यात्। क्रौञ्चे पक्षे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप्।

कालोची स्त्री काल्या यममगिन्या चीयते उत-ची-बा० आधारे ड गौरा० ङीप्। यमविचारभूमौ त्रिका०।

कालीतनय पुंस्त्री० कालीमिव माप्नोनय प्रापणं यस्य। महिषे हेमच० स्त्रियां ङीप्। महिषस्य काल्यै बलिदानार्थे नीयमानत्वात्तथात्वम्। [चन्दने शब्दच०।

कालीय न० कालस्थाने भवम् "वृद्धाच्छ" पा० छ। कृष्ण-

कालीयक न० कालीयमिव कायति-कै-क। कालानुसार्य्ये सुगन्धिकाष्ठे (कलम्बक) अमर।

कालेय पु०कालयाअपत्यम् ढक्। १दैत्यभेदे, कालकेये, कलायै १७८८पृ०दर्शितरक्तमारिण्यै हितं ढक्। २यकृति क सुक्तमालेयमादेयं यस्मात्। ३कालचन्दने न०"आस्या-मकालेयकताङ्गरागाम्" कुमा०। कलिना दृष्टं साम ढक्। ४कलिदृष्टे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसवने सप्तमं सूक्तमधिकृत्य गेयम्। तत्प्रकार ऊहगाने दृश्यः

कालेयक पुंस्त्री० कलये विरोधाय साधु कलि+ढक् संज्ञाया क। १कुक्कुरे तस्यान्योन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीप्। कालेय+स्वार्थे संज्ञाया वा क। २कालीयचन्दने "मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुट्मलेषु"काद०। ३हरिद्रायां पु० ४दारुहरिद्रायां न०राजनि०। तत्रार्थे पु० शब्दर०।

कालेश पु० ६त०। १सूर्य्ये तस्य स्वगत्या कालप्रवर्त्तकत्वात् तथात्वम्। २शिवे च। ३मकारवर्णे। "विष्णुरीश-स्ततो ह्रान्तः कालेशः पृथिवी ततः" श्रीविद्यामन्त्रोद्धारे "कालेशोमकारः" तन्त्रसा०। कालेश्वरादयोऽप्यत्र।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे। "कालोदकं नन्दि-कुण्डं तथा चोत्तरमानसम्" भा० आनु०२५अ०।

काल्प पु० कल्पे विधौ भव अण्। (काँचाड्मुड्) कर्चुरे शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमर०।

काल्पनिक त्रि०कल्पनाया आगत ठञ्। कल्पनाभवे १कल्पिते, २ आरोपिते, च। स्त्रियां ङीप्। "इति व्युत्पत्ति-स्तु काल्पनिकी" ति०त०।

काल्पसूत्र त्रि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते वा सूत्रान्तत्वात् ठकि प्राप्ते "अकल्पादेः" इत्युक्ते अण्। १कल्पसूत्राभिज्ञे २तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप्। [विद्यमादौ।

काल्पिक त्रि० कल्पग्रन्थे उक्त ठञ्। वेदाङ्गकल्पग्रन्थोक्ते

काल्य न० कल्यमेव स्वार्थे अण्। १प्रत्यूषे हेमच०। काल-माप्तोऽस्य यत्। २प्राप्तकाले शीतादौ त्रि०। काले भव दिगा० यत्। ३कालभवे त्रि० तदन्तसमासे च कर्म्मधारये उत्तरपदस्य आद्युदात्तता। ततोगर्गा० पाठान्तरे गोत्रे यञ्। काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री। [शब्दर०।

काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क। कर्चुरे(काँचाफलुद्)

काल्या स्त्री काल गर्भग्रहणकालः प्राप्तोऽस्या यत्। प्राप्त-गर्भग्रहणयोग्यकालायाम् ऋतुमत्याम् अमर "उपसर्य्या काल्याप्रजने" पा०। [भावे।

काल्याणक न० कल्याणस्य भाव मनोज्ञा० वुञ्। कल्याण-

काव न० कविर्देवताऽस्य अण्। कविदेवताके सामभेदे। तच्च तृतीयसवने गेयार्भवपवमानान्तर्गतम्। "आभीमिया-चीति" सूक्ते गेयम्। तत्प्रकारश्च ऊहगाने दर्शितः।

कावचिक न० कवचिनां समूहः "ठञ् कवचिनश्च" पा० ठञ् 'इनोलोपः'। वर्म्मधारिणां समूहे।

कावट पु० कर्पट+पृषो०। कर्वटे हला०।

कावषेय पु० यजुर्वेदस्य शाखान्तर्गते तुराख्ये ऋषिभेदे। "काव-षेयास्तु कावषेय" शत० १०,६,५,६, तुरोह कावषेयः कारोत्या देवेभ्योऽग्निं चिकीर्ये" तत्रैव ६,५,२,१५,

कावाद पु० कुत्सितः ईषद्वा वादः कोः का। वाक्कलहे शब्दचि०। [शैवाले दृश्यादिस्थले त्रिका०।

कावार न० क जलमावृणोति आ+वृ-अण् उप०स०।

कावी स्त्री कवेरियं अण् तत शार्ङ्ग० स्त्रियां ङीन् यलोप। कविसम्बन्धिन्याम् स्त्रियाम्।

कावृक पुंस्त्री कुत्सित ईषद्वा वृक इव। १ कुक्कुटे २चक्र-वाके ३पीतवर्णमस्तकपक्षिभेदे च मेदि०तेषां वृकतुल्यस्वभाव-युक्तत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कावेर न० कस्य सूर्य्यस्येव ईषत् वेरमङ्गमस्य। १ कुङ्कुमे जटा०। तस्य शिखाभिः सूर्य्यतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम्।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यण् ङीप्। १सरिद्भेदे। कुत्सितमपवित्रं वेरं यस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीप्। २वेश्यायाम् ५त०। ३ हरिद्रायाम्। "कृष्णवेणी च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा" भा०आनु०१६५अ०। "भारतीगुप्ततोया च कावेरी धर्म्मरा तथा" भा०व०२२१। "चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला-वेहा यसी कावेरी वेणीत्यादि भाग० ५,१६,१८, भारतवर्षनदीकथने। सा च सह्याद्रे मलयाद्रेश्च सानुसन्निकृष्टस्था तदेतत् रघौ वर्णितम् यथा "स्फीतमतिसक्तस्य स धर्म्मविजयी नृपः। श्रियं महेन्द्र-नाथस्य जहार नतु मेदिनीम्। ततो वेलातटेनैव फल-

वनपूगमालिना। अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ। स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना। कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्। बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः”। “कावेरीतीरभूमीरुहम् जगवधूमुक्तामवशिष्ट” मलयजवातवर्णने “ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! गोसहस्रफलं लभेत्” भा॰ व॰ ८५। गङ्गे! च यमुने! चैव गोदावरि! सरस्वति! नर्म्मदे! सिन्धु! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थावाहनमन्त्र

काव्य पु॰ कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ्। शुक्रे अमरः “भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतग्रहः” भा॰आ॰६०। “जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे” भा॰आ॰७५अ॰। कवेरिदम् यञ्। २कविसम्बन्धिनि। कव—वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत्। ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि॰ स्त्रियां टाप् “दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम” भा॰स॰६०अ॰। “भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते!। नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः” भा॰स॰११अ॰। शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव ग्रहणात् ततः स्त्रियां ङीन्। कवेः कर्म्म ष्यञ्। कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न। काव्यप्र॰ तत्करणप्रयोजनमुक्तं यथा—

“काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे” मू॰

“कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्म्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम्। अस्य कारणमाह” वृत्तिः

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे” मू॰

“शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः” वृत्तिः

सा॰द॰ अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं मुक्तं यथा

“चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि। काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते” मू॰।

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव। उक्तञ्च “धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति”। किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति” इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव। अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा। कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव। मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव। ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्। किञ्च। काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेऽप्युक्तम्। “नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा। कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति” “त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति” च। विष्णुपुराणे “काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः” इति वृत्तिः। तस्य लक्षणं तत्रैव “वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः” मू॰।

अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

काव्यमिति वदन्ति । आनन्दविशेषजनकवाक्यं काव्यमिति रसगङ्गाधरः ।

तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् । यथाह काव्यप्र०

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ।
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" ।

रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्रापेक्षया शब्दचित्रस्याल्पचमत्कारकारित्वात्तस्याधमाधमत्वोक्त्या काव्यभेदचातुर्विध्यमुक्तम् । सा० द० मते अव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाभावात् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेन द्वैविध्यमिति भेदः । तद्भेदाः सोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा ।

"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम्" । मू०

तत्र।"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्"मू०

"वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्" इति

"भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च"। मू०

"तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह" इति

"अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति" मू० ।

"अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् यथा । "कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितयेऽपि बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः"। अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टस्वार्थपराः" जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा "निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते" । अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् । यथा "भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण । गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण" । अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्

"क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् । पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु" । अनयोः मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं (प्रवेशः) न तु तिरोभावः अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था" इति ॥

"विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः । असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा" मू०

"विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः" इति ।

"तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते । एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् संख्येयस्तस्य नैव यत्" मू०

"उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्त्यात् संख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्पराश्लेषणाधरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् संख्यातुमशक्यः का गणना सर्वेषाम्" इति ॥

"शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे । ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः" मू०

"क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्याख्यो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम्" इति । तत्र

"वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा" मू०। "अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो" वस्तुमात्रं लभ्यते। तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा। "पन्थिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे। उण्णअपओहरं पेक्खिऊण उअ जइ वससि ता वससु"। अत्र सस्तरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते। अलङ्काररूपो यथा "दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः। नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः" अत्र प्राकरणिकस्य उमानामकमहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितस्य अप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते। तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। यथा वा "अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो।। अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि"। अत्रामित इत्यादावपि शब्दाभासाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते" इति।

"वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः। कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट्॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः। अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्" मू०॥

"स्वतः सम्भवी औचित्याद्बहिरपि सम्भाव्यमानः। प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन। तत्र क्रमेण यथा। "दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति। एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः"। अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते। "दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि। तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे"। अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते। "आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः। बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी"। अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणं क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते। "गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः। ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्"। अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः। "सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुवइजणलक्खसहे। अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे"। अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर !। धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः "दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः। मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते। "धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताम्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः। एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः। सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः"। अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तथाविध पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते। "सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः। वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विसृज्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते "मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः। प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्योन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं 'मानिनि ! मानं न मुञ्चसीति' वस्तु व्यज्यते। "महिलासहस्सभरिए तुह हिअअ

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ ऊर्द्ध्वप्रकाशे च। उत्काशते उत्काशः।
नि+तुल्यत्वे नीकाशः घञि पूर्वस्वरदीर्घः। [४६अ०।
सम्+नि+निष्काशने। "न सन्निकाशयेद्धर्म्मम्" भा०आश्व०
निर्+नि सारणे। "माला निष्काशयेदेषा पुनः सम्मान-
काङ्क्षया" सा०द०। अत्र नि कसोह्रस्वत्वेन निष्कासयेदि-
त्येव पाठोयुक्तः
प्र०+ प्रकटदीप्तौ "एष सर्व्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रका-
शते" कठो०। "उभावपि प्रकाशेते प्रदृष्टौ वृषभाविव"
भा०वि० ७५५श्लो०।
प्रति+प्रतिरूपप्रकाशे सारूप्ये च प्रतीकाश। "यमस्य त्वा
गृहेऽरस प्रतिचाकशान" अथ० ६,२८,३,
वि+ सकलीभावापनोदनेन प्रकाशे। पुष्पं विकाशते। प्रकाशे
च। "आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यप्रकाशयत्"
भा० आ० ७४५६श्लो० वीकाशः।
सम्+ सम्यक्प्रकाशे सादृश्येन प्रकाशे च सङ्काश "प्रतिस्रोत-
स्तृणाग्राणां सहस्रं सम्प्रकाशिरे" रामा०
काश—दीप्तौ दिवा०आ०अक०सेट्। काश्यते अकाशिष्ट काशाम्-
बभूव आस चक्रे चकाशे ऋदित् णिच् अचकाशत् त
काश पु०कैन जलेन कफात्मकेन अश्नुते व्याप्यतेऽत्र अश—व्याप्तौ
आधारे घञ्। १कासरोगे, भरत। कासशब्दे विवृतिः
"काशाम्बुलालाविलः" शान्तिश०२धृते (काँचि) शब्दर०।
तयो जलेनाकीर्णत्वात्तथात्वम्। काश दीप्तौ अच्।
(केशिया) ३तृणभेदे "केश काशस्तबकविकाशः" सा०द०
"आकर्णपलितमस्त्र विकाशिकाशनीकाशमाप समता
सितचामरस्य" माघ "कैलासकाशनीकाशमूर्त्तौ"
दशकु० "काश स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकोहिमः सरः।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगहृत्" भावप्र० तद्-
गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न०। ४ईषदश्नाति अश—अच् कोः
का। ४मूषिकभेदे पुस्त्री स्त्रियां ङीष्। "भूम्या आखू-
नालभेत" इत्युपक्रमे "काशान् दिग्भ्यः" यजु०२४,२५,
"काशान् मूषिकभेदान्" वेददी०। ५ऋषिभेदे पु० काशस्य
गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
काशक पु० काश—ण्वुल्। १काशतृणे शब्दरत्ना०२सुहोत्रस्य
पुत्रभेदे "सुहोत्रस्य सुतत्रयम्। काशकश्च महासत्त्वस्तथा-
गृत्समतिर्नृप" हरिव०३२अ०। अस्यैव काशिरित्यपि नाम
तत्रैव "काशेस्तु काशयोराजन्!" इति तदनन्तरोक्तेः
काशेन निर्वृत्तादि काशा० चतुरर्थ्याम् इल। काशिल
काशनिर्वृत्तादौ त्रि० काशे भव उत्करा० छ।
काशीय काशभवादौ त्रि०। ३प्रकाशान्विते त्रि०
काशकृत्स्न पु० आदिशाब्दिके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काश-
कृत्स्नापिशलिशाकटायनाः पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जय-
न्त्यष्टादिशाब्दिकाः" वोपदेवः। "अवस्थितेरिति काश-
कृत्स्नः" शा०सू०। काशकृत्स्नेन निर्वृत्तादि अरीहणा०
चतुरर्थ्यां वुञ्। काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०
काशज त्रि० काशे जायते जन०ड ७त०। काशजाते "दीर्घं
काशकुशप्रायदर्भं जे" पा०तस्य आद्युदात्तता
काशपरी स्त्री काशः परोयस्याः गौरा०ङीष्। काशाढ्यन-
द्याम् तत्र भवः नद्या० ढक्। काशपरेय तन्नदीभवे
त्रि० पृषो० पस्य फः। काशफरीत्यपि तत्रैव नद्यादि
गणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक्। काशफरेय तद्भवे त्रि०
काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः। देशभेदे "कोशलाः
काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" भा० क० ४५अ०
काशमय त्रि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्य्ये तद्विकारे
वा मयट्। १काशप्रचुरे २तन्निर्मिते च "कुशकाशमयं बर्हि-
रास्तीर्य्य भगवान्मनुः" भाग०३,२,२९ श्लो०। स्त्रियां ङीप्।
काशमर्द्द पु० काशं मृद्नाति मृद—अण् उप०स०। (काल-
कासेन्दा) इत्ये रायमुकुटः [३२अ०।
काशय पु० काशिस्थपपुत्रे "काशेस्तु काशयोराजन्" हरिवं०
काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां मिलप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः "काश पाश, अश्वत्थ पलाश, पीयू-
क्ष चरण वास नड, वन, कर्द्दम, कच्छूल, कङ्कट-
गुहा, विस, तृण, कर्पूर, वर्ब्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ,
जतु, सीपाल" [क्षलिङ्गको जटाधर
काशाल्मलि स्त्री कुत्सिता शाल्मलि कोः का। कूटशा-
काशि स्त्री काश—इन्। १काश्याम् वा ङीप् काशीत्यपि-
तत्र काशीशब्दे विवृतिः "सा काशिवासिजनता
मनु वश्चिताऽभूत्" काशीख०। २काशीनगरोपलक्षिते
देशभेदे पु० भूम्नि। "अत काशयोऽश्नीमादत्त" "यथा
काशीना भरतः सात्वतामिव" शत०ब्रा० १,५,४,१९,
२१। "काशिस्त्वमि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः"
हर्य्यश्व इति विख्यात" भा० आनु० ३०अ० "सौभा
सदृभुजिस्त्राश्च काशयोऽपरकाशय" भा०स० ६अ०। ३सूर्य्ये
पु० उज्ज्वल०। ४मुष्टौ निरु०३। "१आपश्चन काशिना सम्-
भीता" ऋ० ७,१०४,८, "काशिना मुष्टिना" भा०। भावे इन्
५प्रकाशे च "अपारे यत् सम्भृता मघवन्! काशिरित्" ऋ०
३,३०,५ "काशिरित् लोके प्रसिद्ध एव यदा काशिरदृश्ट" भा०

६प्रकाशान्विते त्रि०” काशेरिदम् तस्यां भवं वा काश्या० ठञ् ञिठ् वा। काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्रभवे च त्रि० ञिऽद्गत् उच्चारणार्थः स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्। साच वा मनकृतायां पाणिनिवृत्तौ स्वार्थे क। काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री।

काशिन् त्रि०काशते काश+णिनि। १प्रकाशशीले। जयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि।२काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र। “सुवर्णवर्म्माणमुपेत्य काशिप वपुष्टमार्थं वरयाम्बभूविरे”

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा। काश्याम् स्वनामख्यातपुरीभेदे। “समेतं पार्थिवं चत्रं काशिपुर्य्यां स्वयंवरे”भा०आनु० १६८अ०। काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा०। काशिदेशाधिपे। तद्देशाधिपाश्च कालभेदेन यद्यपि बहवस्तथापि काशिनामकन्टपेण तदन्वयेन तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्यं प्रथित तदेतत् हरिवं ३२अ० वर्णितं यथा

“काशेस्तु काशयोराजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा। बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुत। धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः। अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथः स्मृतः। दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षः प्रणाशनः। एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप। शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस। शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना। शून्या वर्षसहस्रं वै भवत्विति नराधिप।। तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदास प्रजेश्वर। विषयान्ते पूरीं रम्यां गोमत्यां सन्न्यवेशयत्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्। हत्वा निवेशयामास दिवोदास प्रजेश्वरः। दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दनः। प्रतर्द्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च। अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि। हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः। आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्दमेन महात्मना। दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जित। अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै। तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत। वैरस्यान्तं महाराज। क्षत्रियेण विधित्सता। अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः। षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च। तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः। युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वहः। लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः। वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम्। रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप”।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं स हि देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति काशीख०४२अ० वर्णितं यथा “गतेषु देवसंघेषु पृथिव्याः पृथिवीपति। चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रतापवान्। विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्”। इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् “दिवोदासस्य तस्यैवं काश्या राज्यं प्रशासतः। अतनेकदिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति” तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् “काशिराजं दिवोदासम्” सुश्रु०। “द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांश नृपभेद स्तन्नाम्ना प्रसिद्धः “दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य। य उक्तो दानवर्षभ। काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपति” भा०आ०६७अ०। तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णु प्रति द्वेषो यथा हरिवं०८१अ०। “काशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा”इत्युपक्रम्य“तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्द्दनम्” इत्युक्तम्। स च अम्बिकादीनां पिता। “विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते क्रमात्। स्वयंवराद्रुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे” भाग० ९,२२, १८। स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत्। “अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः। शुश्राव सहिता राजन् वृणाना वै स्वयंवरम्” भा० आ० १०२अ०। “एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजश्च वीर्य्यवान्” तत्रैवोक्तेः “धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्” गीता। काशिपत्यादयोऽप्यत्र।

काशिष्णु त्रि० काश—भा० इष्णुच्। प्रकाशशीले। “काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन” भाग० ४,३०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीप्। काश—णिच्—अच् गौरा० ङीष्। असिवरुणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम्। तन्निरुक्त्यादि काशीख०। “निर्व्वाणकाशनादत्र काशीति प्रथिता पुरी। अविमुक्ते महाक्षेत्रे न मुक्तो शम्भुना कचित्। प्रागेव हि मुनेऽमर्ष्यं जातं जाम्बुनदं स्वयम्। पुनः स्वर्णनितोयेन हीरेण यदि सङ्गतम्। चक्रपुष्करिणीतीर्थं प्रागेव श्रेयसास्पदम्। ततः श्रेष्ठतरं शम्भोर्मणिकर्णभूषणात्। आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवा-

स्तवे । प्रागेव मुक्तिः संसिद्धा, गङ्गा—सङ्गात्ततोऽधिका । यदाप्रभृति सा गङ्गा मणिकर्णीं समागता । तदाप्रभृति तत् क्षेत्रं दुष्प्रापं त्रिदशैरपि । कृत्वा कर्माण्यनेकानि कल्याणानीतराणि च । तानि क्षयात् समुत्क्षिप्य काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । तस्य वेदान्तवेद्यस्य निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ख्येन योगेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् । कर्म्मनिर्मूलनकृता विना ज्ञानेन कुम्भज ! । शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् । यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्यक्त्वा कलेवरम् । तारकस्योपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । अनेकजन्मसञ्चितैर्बद्धोऽपि प्राक्तनैर्गुणैः । असिसम्भेदयोगेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागोऽत्र वै तपः । देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्यां निर्व्वाणसौख्यकृत् । प्राप्योत्तरवहां काश्यामपि दुष्कृतवानपि । यायात् स हेलया त्यक्त्वा तद्विष्णोः परमं पदम् । महेन्द्राग्निमुखा देवा दृष्ट्वा मुक्तिपथोन्मुखान् । सर्व्वान् सर्व्वमालोक्य रक्षाञ्चक्रुः पुरा पुरः । असिश्च कृत्वाभिरूपाश्च पापिसङ्गतिखण्डिनीम् । दुष्टप्रवेशं मन्वानां मुनौं देवा विनिर्म्ममुः । वरणाञ्च व्यधुस्तत्र क्षेत्रविघ्ननिवारिणीम् । दुष्टं तस्य प्रवेशस्य निवृत्तिकरणीं सुरा । दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः । क्षेत्रस्य मोक्षनिःक्षेपरक्षा निर्वृतिमाययु । क्षेत्रस्य पश्चाद्दिग्भागे तं देहलिविनायकम् । स्वयं व्यापारयामास रक्षार्थं शशिशेखरः । अनुज्ञातप्रवेशानां विश्वेशेन कृपावताम् । ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्येषां हि कदाचन" । अत्रार्थे प्राचीनेतिहाससङ्गा माहात्म्यादिकसङ्गं यथा—"एवं काश्यां प्रविश्यापि पापी धर्म्मानुपकृत । न क्षेत्रफलमाप्नोति बहिर्भवति तत्क्षणात् । तस्माद्विश्वेश्वराज्ञैव काशीवासेऽत्र कारणम् । असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते । वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ! । असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका । वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्तिस्तत्र तु यत्र तनुभृत् सुखेन । विश्वेशकम्महसि यत् सहसा प्रविश्य रूपेण तां वितनुतापदवीन्दधाति । जातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु रे त्वं जन्तो ! न जातु तव शान्तिरभूदिमञ्च । वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्याधुना मम वचात् करणासनः स्याः । अन्यत्र तीर्थकलिले पतितो हि जन्मा देवादिभावमयते न तथा तु काश्याम् । विश्वं यदत्र पतितं पुनरुत्थितं न प्राप्नोति शुक्रशकलोऽपि विभवजन्मा । सैषा पुरी संसृतिरूपपारावारस्य पारं पुरुषः पुरारिः । यस्यां पर पौरुषमर्थमिच्छन् स्थितिं श्रयेत् पौरपरम्परासु । तीर्थान्तराणि मनुज परितोऽपगाह्य हित्वा तनुं कलुषिता, दिवि दैवतं स्यात् । वाराणसीपरिसरे तु विसृज्य देहं सन्देहभागभवति देहसमाश्रयेऽपि । वाराणसी शमयशीकरणाद्वतेऽपि योगादयोगिजनताञ्जनतापहन्त्री । तत्तारकं श्रवणगोचरतां नयन्ती तद्ब्रह्म दर्शयति येन पुनर्भवो न । वाराणसीपरिसरे तनुमिष्टदात्रीं धर्म्मार्थसौख्यनिलयामहहा विसृज्य । दृष्टं पदं किमपि दूरतरोऽभिलाषलाभोऽस्तु मूलमपि नो यदवाप मूल्यम् । धाः कामिजनजनता ननु वञ्चिताभूद्भालेक्षिलोचनवता वनितार्द्धभाजा । आदाय यत् सुकृतभाजमभीष्टदेहं निर्व्वाणमात्ममपवर्जयताऽपुनर्भुः । वाराणसी स्फुरदशीमसुखैकभूमिर्यत्र स्थितास्तनुभृत शशिभृत्प्रभावात् सर्वे गलेगरलिणोऽक्षियुजो ललाटे, वामार्द्धवामतनयोऽतनवस्ततोऽन्ते । आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाऽथ । स्वःसिन्धुसङ्गतिरथोपरमास्पदस्य विश्वेशितुः किमिह तस्य निरुक्तये यत् । वाराणसीह परमाशिवरिहरिताशंभेदखेदगमनी शु महीवलक्ष्मीः । विश्रामभूमिरघनाशनमोक्षलक्ष्म्या हैनां विहाय किमु सीदति मूढजन्तुः । किं विस्मृतं त्वयि गर्भजमाममस्य कालान्तकृतकनवक्षमताडनं वा । शम्भोरनुग्रहपरिग्रहलभ्यकाशीं मूढो विहाय किमु याति करस्थमुक्तिम् । तीर्थान्तराणि कलुषाणि वहन्ति सर्वं श्रेयोद्भवन्त्यपि बहु त्रिदिवं नयन्ति । यागावगाहनविधानतनुप्रहाणैर्वाराणसी तु कुरुते नत मूलनाशम् । काशीपुरीपरिसरे मणिकर्णिकादौ त्यक्त्वा तनुं तनुभृतस्तनुमाप्नुवन्ति । भालेक्षिलोचनवतीं गरलीलकण्ठीं वामार्द्धबन्धुरवधू विधुशेखराख्याम् । ज्ञात्वा प्रभावमतुलं मणिकर्णिकाया यत् पुङ्गवन्त्यजति काशिनि पूतगात्रि । ज्ञानावबोधमहिमा महता मिलित्वा कल्पान्तरेष्वपि स नैव पृथक्त्वमेति । रागादिदोषपरिभूतमनोऽपृथीकाः काशीपुरीमत्रतदम्मकामप्रभावाम् । ये कल्पयन्ति परतीर्थसमां समन्तात् पापिनो न वद तैः परिभाषणीयम् । वाराणसीं चरहरप्रियराजधानीं त्यक्त्वा कुतो व्रजसि मूढ ! दिगन्तरेषु । प्राणप्रयाण-

स्वभां स्थिरमोक्षलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किमु कामयेथाः?। विद्याधनानि सदनानि गजाश्वभूत्या स्रक्चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरम्याः। स्वर्गोऽप्यगस्त्यदृक् नोदयमभाजि पुंसि वाराणसी त्वसुलभाऽसुलभा विमुक्तिः। धाता धृतानि तुलया तुलनामवेतुं वैकुण्ठसद्मभुवनानि च काशिका च। तान्यूर्द्धयुर्लघुतया ग्यगिरं गुरुत्वात् तस्थौ पुरीह पुरुषार्थफलप्रदस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽमरोऽपि ह्यारोग्यमाप इह भागतदेहेकदद्र। नानोपसर्गजनिसर्गजदुःखभारै कर्म्मापतत्यं स विशेत् परमेशधाम्नि। स्थिरापायं कायं जननमरणक्लेशनिलयं विहायास्यां काश्यामिह परिग्रहीत न कृतः। वपुस्तेजोरूपं स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव काश्यां विनिमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सहते हन्त हृदयीविषशङ्कारैः सारैर्नियतमिषनैर्ध्वैर्वितधनैः। क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निधने श्रुतौ किञ्चिद्भूयः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काशिवासिनि जने वनेचरे हिलिभुग्यपि समीरभोजने। खेचरादिषु जितेन्द्रियेऽप्यहो काशिवासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह दुष्कृतकर्त्तां सुकृतात्मनां या काचिद्विशेषगतिरन्तकृता हि काश्याम्। बीजानि कर्म्मजनितानि यदूरयायां माङ्कूरयन्ति हरदृगज्वलितानि तेषाम्। शशका मशका यकाः शुकाः कलविङ्काश्च हका सजम्बुकाः। तुरगोरगवानरा नरा गिरिजे। काशिसृताः गतास्ताः। अरुद्रूरुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुरघ्ना चन्द्रार्द्धधरा धराकृताः। निरन्तरं काशिनिवासिनो जना गिरीन्द्रजे। पारिषदा मता मम। यावन्त एव नियसन्ति च जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराभ्रपजम्बुकाद्याः। तावन्त एव मदनुग्रहरुद्रदेहाद्देहावसानमधिगम्य मयि प्रविष्टाः। ये तु वर्षेष्वयो रुद्रा दिवि। देवि। प्रकीर्त्तिताः। वातेष्वयोऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्तेष्व प्रिये।। रुद्रा इय इय प्राच्यपाचीप्रत्यगुदक्स्थिता।। ऊर्द्ध्वदिक्स्थाश्च ये रुद्राः पठ्यन्ते वेदवादिभिः। असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अभिभूतये। ततस्तेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्रावासमतः मोक्षभवितृक्षघटोद्भव।। तस्मादश्वमेध्र काशीस्यायु वर्षान् वर्षेत-रान्नमात्। अश्वमेधवृन्दा च रुद्रार्घफलभाक् नरः। प्रभवन्त्येन सव. मोक्षः मानं शयनमुच्यते। निर्यञ्चन्ति

प्रमथानार्थं मुने। शब्दार्थकोविदाः। महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र यथा भूत्या प्रमथानन्तु ततो महत्। अयस्तु भूरिह लये लयं प्रलेदापश्चौ-श्वेवदनोपकन्दरे। मातरिश्वनि महातनूनपाद्गौल्मि सम्पर्यति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि सोऽव्ययविकारसंयुता। लीयते महति बुद्धिसंज्ञके हा महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा गुणत्रयमयी च निर्गुणं तं पुमांसमवगुह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितम पर पुमान् देहगेहपतिरेष जीवकः। प्राकृतः प्रलय एष उच्यते हृदयानह्वरिरुद्रवर्जितः। कालमूर्त्तिरथ तत्र पुरुषं हेलया कलयतीश्वर परः। स वै महाविष्णुरितीर्यते बुधैस्तं वै महादेवमुदाहरन्ति। सोऽन्तादिमध्यैः परिवर्जितः शिव. स श्रीपतिः सोऽपि हि पार्वतीपतिः। दैनन्दिनेऽथ प्रलये त्रिशूलकोटौ समुत्क्षिप्य पुरीं हर त्वाम्। बिभर्त्ति संवर्त्त महास्त्रिभूषणस्ततो हि काशी कलिकालवर्जिता। स्कान्द उवाच। यारासमीति काशीति रुद्रावास इति द्विज!। महाश्मशान मित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम्। इति देवीपुरः प्रोक्तं देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णौ पुराख्यातं तथैवच मया श्रुतम्"।

सा च सप्तमोक्षपुर्यन्तर्गता। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः"। काशी०। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीमार्गाकराणि च। काशीं प्राप्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटिभिः" भा०टी०नीलकण्ठधृतम्"तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षीभवति" श्रुतिः। तेन काशीमृतानां जन्तूना शिवप्रकाशात्तत्त्वज्ञानलाभेन ततक्षयात् मुक्ति तत्त्वज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्वकर्म्मनाशकत्वात् तेनैव सर्वकर्म्मनाशः। सञ्चितकर्म्मणां कायव्यूहेन भोगात् परिक्षयश्वमित्यन्ये। इतरतीर्थमृतानां तु ब्रह्मादिलोकप्राप्ती तत्र श्रवणमननाद्यपेक्षेति भेदः।

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्"। काशी० "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्। २ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च "विश्वेशं माधवं ढुण्ढिं दण्डपाणिश्च भैरवम्। वन्दे काशीं गुहां गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम्। स्वल्पार्थे ङीप्। ३ स्वल्पकायतृणे भरतः

काशीखण्ड न० काशीमाहात्म्यप्रतिपादकं खण्डम् । स्कन्दपुराणान्तर्गते काशीमाहात्म्यादिप्रतिपादके व्यासप्रणीते खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्रानुक्रमणिकाध्याये दर्शिता यथा

"विन्ध्यनारदसंवादः प्रथमं परिकीर्त्तितः । सत्यलोकप्रभावश्च द्वितीयः समुदाहृतः । अगस्त्याश्रमपदे देवानामागमस्ततः । पतिव्रताचरित्रं च प्रस्थानं कुम्भसम्भुवः । तीर्थप्रशंसा च ततः सप्तपूर्य्यस्ततः स्मृता । संयमिन्याः स्वरूपञ्च ब्रह्मलोकस्ततः परम् । इन्द्राग्न्योर्लोकसंप्राप्तिस्ततश्च शिवशर्म्मणः । अग्नेः समुद्भवस्तस्मात् क्रव्यादवरुणसम्भवः । गन्धवत्यलकापुर्य्योरीशयोस्तु समुद्भवः । चन्द्रलोकपरिप्राप्तिः शिवशर्म्मद्विजन्मनः । उडुलोककथा तस्मात्ततः शुक्रसमुद्भवः । महेशगुरुशौरीणां लोकानां वर्णनं ततः । सप्तर्षीणां ततोलोका ध्रुवस्य च तमस्तपः । ततोध्रुवपदप्राप्तिर्ध्रुवलोकस्थितिस्ततः । दर्शनं सत्यलोकस्य तस्य वै शिवशर्म्मणः । चतुर्भुजाभिषेकश्च निर्व्वाणं शिवशर्म्मणः । स्कन्दागस्त्योश्च संवादो मणिकर्ण्याः समुद्भवः । ततस्तु गङ्गामाहात्म्यं ततोदशहरास्तवः । प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् । वाराणस्याः प्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः । दण्डपाणेः समुद्भूतिर्ज्ञानवाप्युद्भवस्ततः । आख्यानञ्च कलावत्याः सदाचारस्ततः परम् । ब्रह्मचारिप्रकरणं ततः स्त्रीलक्षणानि च । कृत्याकृत्यप्रकरणमविमुक्तेशवर्णनम् । ततोगृहस्थधर्म्माश्च ततोयोगनिरूपणम् । कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम् । काशीवर्णनं तथा योगिनीवर्णनं ततः । लोलार्कस्य समाख्यानमुत्तरार्ककथा ततः । शाम्बादित्यस्य महिमा द्रुपदादित्यवर्णनम् । ततस्तु गरुडाख्यानमरुणार्कोदयस्ततः । दशाश्वमेधिकं तीर्थं मन्दरात्तु गणागमः । पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणं ततः । माया गणपतेश्चाथ ढुण्ढिप्रादुर्भवस्ततः । विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविसर्ज्जनम् । ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्बिन्दुमाधवसम्भवः । ततोवैष्णवतीर्थानां माहात्म्यपरिवर्णनम् । प्रयाणं मन्दरात्काश्यां वृषभध्वजशूलिनः । जैगीषव्येण संवादो ज्येष्ठस्थाने महेशितुः । ततः क्षेत्ररहस्यस्य कथनं पापनाशनम् । कथातः कन्दुकेशस्य व्याघ्रेशस्य समुद्भवः । ततः शैलेश्वरकथा रत्नेशस्य च दर्शनम् । कृत्तिवास समुत्पत्तिस्ततश्चायतनागमः । देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः । दुर्गाया विजयश्चाथ ततः ओङ्कारवर्णनम् । पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः । त्रिलोचनप्रभावोऽथ केदाराख्यानमेव च । ततो धर्म्मेशमहिमा ततः पक्षिकथा शुभा । ततो विश्वभुजाख्यानं दुर्द्दमस्य कथा ततः । ततोवीरेश्वराख्यानं वीरेशमहिमा पुनः । गङ्गा तीर्थैश्च संयुक्ता कामेशमहिमा ततः । विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञसमुद्भवः । सत्या देहविसर्गश्च ततोदक्षेश्वरोद्भवः । ततो वै पार्व्वतीशस्य महिम्नः परिकीर्त्तनम् । गङ्गेशस्याथ महिमा नर्म्मदेशसमुद्भवः । सतीश्वरसमुत्पत्तिरमृतेशादिवर्णनम् । व्यासस्य हि भुजस्तम्भो व्यासशापविमोक्षणम् । क्षेत्रतीर्थकदम्बं च मुक्तिमण्डपसङ्कथा । विश्वेशाविर्भवश्चाथ ततोयात्रापरिक्रमः । एतदाख्यानशतकं क्रमेण परिकीर्त्तितम्" ।

काशीनाथ पुं० ६ त० । महादेवे काशीपत्यादयोऽप्यत्र "कालभिक्षुतो भ्राता काशीनाथं समाश्रयेत्" । काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्" काशीख० ।

काशीयात्रा स्त्री० ७त० । काशीस्थतीर्थेषु यात्रायाम् तत्प्रकारः काशीख० दर्शितो यथा ।

"श्रीवेदव्यास उवाच । निशामय महाभाग ! लोमहर्षण ! वच्मि ते । यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा । सचैलमादौ स्नात्वाय चक्रपुष्करिणीजले । सन्तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः । आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । नमस्कृत्य ततोगच्छेद् द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् । ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् । तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः । ततः पुनर्दण्डपाणिरित्येषा पञ्चतीर्थिका । दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः । ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धिदा । द्वितीयायतनानाञ्च ४कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः । कृष्णा प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि । अथ वा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः । तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः । मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः । ओङ्कारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः । त्रिविष्टपं महादेवं ततोवै कृत्तिवाससम् । रत्नेशं चाथ चन्द्रेशं केदारं च ततोव्रजेत् । धर्म्मेश्वरं च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः । विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः । अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततोविश्वेशमर्च्चयेत् । एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिना । यस्तु क्षेत्रमुपित्वा तु नैतां यात्रां समाचरेत् । विघ्नास्तस्योपतिष्ठन्ति क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः । अष्टायतनया-

ऽन्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये। दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः। गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः। अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः। दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये। अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा। सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः। शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम्। स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः। स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम्। स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः। पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थे कृतोदकः। मणिकर्ण्यां ततः स्नात्वा पश्येदीशानमीश्वरम्। उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहितोदकः। पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत्। चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं समर्च्चयेत्। देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते। शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः। दण्डखाते ततः स्नात्वा व्याघ्रेशम्पूजयेत्ततः। शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत्। जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः। कश्चिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे। समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्दशीम्। एतत् क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै। इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते। अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा। अग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम्। उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम्। आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः। लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम्। ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत्। मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः। तत्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः। इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः। अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम्। शुक्लपक्षे तृतीयायां सा यात्रा विघ्नच्छिदा। गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय सुखनिर्म्मालिकां व्रजेत्। ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत्। सौभाग्यगौरी सम्पूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः। ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः। स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत्। सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्च्चयेत्ततः। स्नात्वा भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत्। मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः। ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये। इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि। न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित्। कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह यात्रां विघ्नेशितुः सदा। ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे। भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी। रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि। तत्रैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये। नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा। अन्तर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम्। प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान्। नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे। अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽघौघशान्तये। गृहीत्वा नियमं चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम्। स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत्। कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशमथार्च्य च। पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ। ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः। ततो वै सोमनाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत्। ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः। कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं ततः। वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च। गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत्। अस्थिक्षेपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम्। भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः। चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम्। चन्द्रेशश्चाथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च। दिवामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलसेश्वरम्। नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः। सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत्। वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपवरावुभौ। द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशकौ। सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो व्रजेत्। त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका। आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः। चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशश्च ततः परम्। ततो मनःप्रकामेश ईशानेशस्ततः परम्। चण्डीचण्डीश्वरौ दृश्यौ भवानीशङ्करौ ततः। ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत्। लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः। परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः। प्रतिग्रहेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च। मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य तत अप्सरसेश्वरम्। गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत्। नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः। दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत् ततः। वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः। विना-

चक्रांसत पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् । ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत् । अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्या कृता मया । न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे । विश्रम्य यायाद्भवनं निष्पाप पुण्यवानर । समाप्य यात्रां विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः । काश्यां यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये । नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् । दुःखरूपिशाचत्वं न लभेद्यस्य पूजनात् । अग्नापूर्व्वमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थवासिभिः । सर्व्वस्यापि विशेषेण काश्यां यात्राश्च सर्व्वतः । न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्विना यात्रां क्वचित् कृती । यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् । आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुः स्वयम् । यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः । निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन् । स दष्टः कालसर्पेण स हतो मृत्युनास्फुटम् । स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः । सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रां व्यधात् स च । मणिकर्ण्यां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः । द्रष्टव्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका” ।

काशीरहस्य न० काश्या रहस्यम् । १काशीस्थैः कर्त्तव्याचारभेदे २तन्माहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीखं०दर्शितं यथा “येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाङ्कदः (शिव) संसाराशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् क्वचित् । गर्भरक्षामणिर्मन्त्र काशीवर्णद्वयात्मकः । यस्य कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलभीः कुतः । सुधां पिबति यो नित्यं काशीवर्णद्वयात्मिकाम् । स नैर्ज्जरीं दशां हित्वा सुधैव परिजायते । श्रुतं कर्णामृतं येन काशीत्यक्षरयुग्मकम् । न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भजां कथाम् । काशीरजोऽपि यन्मूर्ध्नि पतेदप्यनिलाहृतम् । चन्द्रशेखरतन्मूर्द्धा भवेच्चन्द्रकलाङ्कितः । प्रसङ्गतोऽपि यन्नेत्रपथमानन्दकाननम् । यात, तेऽत्र न जायन्ते नेक्षेरन् पितृकाननम् । गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाग्रता थवा । काशीत्येष महामन्त्रो येन जप्तः स निर्भयः । येन वीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम् । अवीजानि भवन्त्येव कर्म्मवीजानि तस्य वै । काशी काशीति काशीति जपतो यस्य संस्थितिः । अन्यत्रापि सतस्तस्य पुरो मुक्तिः प्रकाशते । क्षेममूर्त्तिरियं काशी क्षेममूर्त्तिमयो भव ।

क्षेममूर्त्तिस्त्रिपथगा नान्यत् क्षेमत्रयं क्वचित् । आत्मात्मनामिति यथः क्षेत्रभक्तिर्विहंहितम् । नियम्य गिरिजाकान्तस्तुतोष नितरां हरः । प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या यूयं द्विजर्षभाः ।। येषामिष्टेहशी भक्तिर्मम क्षेत्रेऽतिपावने । जाने मत्तमया जाता क्षेत्रस्यास्य निषेवणात् । गौरजस्का वितमस मसाराणवपारगाः । वाराणस्यास्तु ये भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम् । जीवन्मुक्ता हि ते मर्त्त्या मोक्षलक्ष्म्या कटाक्षिता । येन काशीस्थितो जन्तुरल्पकोऽपि विरोधितः । तेन विश्वम्भरा सर्व्वा मया सह विरोधिता । वाराणस्यास्तु नामापि यो नियम्यानुमोदते । अपि ब्रह्माण्डमखिलं प्रवत्तेनानुमोदितम् । निवसन्ति हि ये मर्त्त्या अविमुक्तानन्दकानने । ममान्तःकरणे ते वै निवसेयुरकल्मषाः । निवसन्ति मम क्षेत्रे मम भक्तिं नकुर्वते । मम लिङ्गधरा ये नो, न तानुपदिशाम्यहम् । काशी निर्व्वाणनगरी येषां चित्ते प्रकाशते । ते मत्पुरः प्रकाशन्ते नैःश्रेयस्या श्रिया वृताः । मोक्षलक्ष्मीरियं काशी न येभ्यः परिरोचते । स्वर्लक्ष्मीं काङ्क्षमाणेभ्यः पतितास्ते न संशयः । काश्यां सकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम् । पुरः किङ्करवत्तिष्ठेत्समानुग्रहतो द्विजाः ।। आनन्दकानने ह्यत्र अवसन्नाशनलोऽप्यग्रहम् । कर्म्मवीजानि जन्तूनां ज्वाल्ये, न प्ररोहये । वस्तव्यं सततं काश्यां यद्भ्योऽहं प्रवत्तः । सेतव्यौ कलिकालौ च लब्धव्या मुक्तिरञ्जसा । प्राप्यापि काशीं दुर्बुद्धिर्यो न मां परिषेवते । तस्य हस्तगतामायुश्चैव स्यन्नी प्रणश्यति । धन्या भक्तिसम्पन्नाः काशिवासिनः । यूयं,यस्मात् ततो दूरे न दूरेऽहं न काशिका । दातव्यो वो वरः कोऽत्र प्रियतां स ममाग्रतः । प्रकाशो मे यतो यूयं क्षेत्रसन्न्यासकारिणः । इति पीत्वा महेशाननसुधाक्षीराब्धिजां सुधाम् । परितृप्ता द्विजाः सर्व्वे प्रणम्य वरमनुत्तमम् । ब्राह्मणा ऊचुः । उमापते महेशान । सर्व्वज्ञ । वर एष नः । काशी कदापि न त्याज्या भवता भवतामपि ।। वचनाद्ब्राह्मणानान्तु शम्भोः का प्रमपत्तिह । कदाचिदपि केषाञ्चित् काश्यां मोक्षोऽन्तरायवान् । तव पादाम्बुजद्वन्द्वे निर्द्वन्द्वा भक्तिरस्तु नः । आदेहपातञ्च काशीवासोऽस्तु नोऽनिशम् । किमन्येन वरेणेश देव एष वरो हि नः । अपवर्गक्षणञ्चैव । वरमन्यं वृणीमहे । तव प्रतिनिधीकृत्य काशीवासिभिरद्भुतभक्तिभावितैः । प्रतिष्ठितेषु लिङ्गेषु सान्निध्यं भवतोऽस्तु हि । तथेति तेषां वाक्यानि तथास्त्विति पिनाकिना । प्रोक्तेऽन्योऽपि-

वरो दत्तो ज्ञानं च भविष्यति । पुनः प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजाः ॥ हितं वः कथयाम्यत्र तदनुष्ठीयतां ध्रुवम् । सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमर्च्यं प्रयत्नतः । दमो दानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः । इदमेव रहस्यञ्च कथितं, क्षेत्रवासिना । मतिः परहिते कार्य्या वाच्यं नोद्वेगकृद्वचः । मनसाऽपि न कर्त्तव्यमेनोऽत्र विजिगीषुणा । अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृतं दुष्कृतेतरत् । अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परिनश्यति । वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति । अन्तर्गृहे कृतं पापं पैशाचनरकावहम् । पिशाचनरकप्राप्तिर्भवत्येव वहिर्यदि । न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म प्रभुज्यते । किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्रायुतत्रयम् । वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वरतः सदा । योनिं प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् । पुनरत्रैव निवसन् ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन संप्राप्य मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधायेह वहिः पञ्चत्वमागताः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ॥ याम्यास्त्वथ गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्त्तयः । भूपायां ते धमन्त्यादौ क्षेत्रदुष्कृतकारिणः । भयन्त्यनूपप्रायाद्य ततः प्राचीं दुरासदाम् । वर्षाकाले दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभिः सुपक्षाभिर्दन्दशूकैर्जलौकसैः । दुर्निवारैश्च मशकैर्दश्यन्ते ते दिवानिशम् । ततो याम्यैर्हिमर्त्तौ ते नीयन्तेऽद्रौ हिमालये । अशनाच्छादनैर्हीनाः क्लेशयन्ते ते दिवानिशम् । मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिच्छायविवर्जिते । दिवाकरकरैस्तीव्रैः क्लाम्यन्ते ते पिपासिताः । क्षुधितास्ते गणैर्दर्पोद्धतमाभिः घ्नन्ति च । एवं कालमसङ्ख्यात भ्राम्यन्ते तत्र तत्र च । निवेदयन्ति ते याम्याः कालराजान्तिके ततः । कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्मसंस्थाय दुष्कृतम् । विकरान् [illegible] । रुद्रपिशाचैश्च सह मेलयत्यपि । ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचरा सदा । वहन्ते [illegible] । [illegible] ते प्रभवो सदा च । एवं [illegible] काशीं [illegible] । [illegible] नीयन्ते [illegible] । विचरन्ति [illegible] । [illegible] कालभैरवदर्शनात् । [illegible] मो [illegible] ते समादृताः । [illegible]

वाङ्मनःकर्मसाध्यकम् । शुचौ पथि सदा स्थेयं मोक्ष-लाभमभीप्सुभिः । नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी । ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम् । अनशनं च कुरुते मद्भक्त इह सुव्रत । न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम् । अविमुक्तं सदा सेव्यं संसारभयमोचकम् । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां हित्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे । जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम् । अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् । जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधिगम्यते । तिर्य्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः । कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम् । अविमुक्तं न सेवन्ते ये मूढास्तमसा वृताः । विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः । अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत् सुधीः । कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः । ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनं ध्रुवम् । अविमुक्तकृतानान्तु पतनं नैव विद्यते । ब्रह्महत्यां नरः कृत्वा पश्चात् संयतमानसः । प्राणांस्त्यजति यः काश्यां स मुक्तो नात्र संशयः । स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्तिसमाश्रिताः । अविमुक्ते मृता विप्रा यान्ति ता परमां गतिम् । उत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमाः । दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्यात्तेन तन्मयः । मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्व्वार्पितक्रियः । यथा मोक्षमिहाप्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् । मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गतिञ्चाशुभदायिनीम् । पश्चाद्गन्तुं सुखं, तत्र काशीं समाश्रयेत् । काशी समाश्रिता यैस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः । तानत्र निर्मलधियो निर्वाणश्री । इह भवेत् काशीस्थितेरर्थमपि यः प्रीणयेन्नृन्वाग्जन्मैः । तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं स्यान्मया सह । यः प्रीणयति पुण्यात्मा निर्वाणनगरीश्वरम् । अहमेव स्थितो नित्यं [illegible] । प्रीणयामि तम् । दिवोदासोऽपि राजर्षिः काशीं धर्मेण पालयन् । सदेहो मन्दरं प्राप्तो ततो न पुनरागतिः । अत्र योगसुधा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

हनैः । प्राप्य वाराणसीं पुण्यां सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम् । परिनिष्क्रान्तुमनघ कस्य जन्तोर्मतिर्भवेत् । महादानेन चान्यत्र यत् फलं लभ्यते नरैः । अविमुक्ते तु काकिन्यां दत्तायां तदवाप्यते । एकः समभ्यर्च्य लिङ्गं तपस्तप्येत चापरः । तयोर्मध्ये तु स श्रेष्ठो यो लिङ्गं पूजयेदिह । तीर्थान्तरे गवां कोटिं विधिवद्यः प्रयच्छति । एकाहं यो वसेत् काश्यां काशीवासी तयोर्वरः । अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोटिं संभोज्य यत् फलम् । वाराणस्यां तदेकेन भोजितेन तदाप्यते । सन्निहित्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे । तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा समा भवेत् । ममेह परमं ज्योतिरापातालादवस्थितम् । अतीव सत्यलोकादीननन्तलिङ्गरूपधृक् । पृथिव्यन्तःस्थितं लिङ्गमविमुक्तं स्मरन्ति ये । कलुषैस्ते विमुच्यन्ते महद्भिरिति निश्चितम् । अस्मिन् क्षेत्रे तु येनाहं दृष्टः स्पृष्टः समर्चितः । समाप्य तारकं ज्ञानं न स भूयोऽभिजायते । यो मामिह समभ्यर्च्य म्रियतेऽन्यत्र कुत्रचित् । जन्मान्तरेऽपि मां प्राप्य स विमुक्तो भविष्यति । इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामग्रतो हरः । पश्यतामेव तेषान्तु तत्रैवान्तर्हितोऽभवत्" ।

काशीसेतु पु० लिङ्गस्थलीसेतुनगरे काशीमाहात्म्ययात्रादिविधायके ग्रन्थभेदे ।

काशेय पु० काश्यां भव ढक् काशेर्नृपस्यापत्यं वा ढक् । काश्यां भवे स्त्रियां ङीप् । 'भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम तस्यां जज्ञे भुमन्युर्नाम" । भा० आ० ६५ ।

काशीश(स) न० काशि प्रकाशमीष्टे ईश–क । (हीराकस) ख्याते उपधातुभेदे "काशीश(स)धातुकाशीश(स)पांशुकाशीश(स)मित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीश(स)मुच्यते । काशीश(स)मम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० काशीं दीप्तिं स्यति सो–क । दन्त्यान्तोऽप्यत्र भावप्र० ।

काशू(सू) स्त्री कश(स) उ णिच् उज्ज्वलदत्तोक्ते तालव्यमध्यपाठः पा० सूत्रे दन्त्यमध्यपाठः १शक्तिरूपास्त्रे २विकलवाचि च मेदि०३बुद्धौ रोगे शब्दचि० ।

काशू(सू)कार पु० काशूं(सूं) विकलवाचं करोति कृ–अण् उप–स० । गुवादौ शब्दचि० तत्फलसेवने हि जिह्वाजाड्यात् वाचो वैकल्यं जायते इति तस्य तथात्वम् ।

काशू(सू)तरी स्त्री० ह्रस्वा काशू(सू) ह्रस्वार्थे ष्टरच् ङीप् । ह्रस्वे काशूनामास्त्रभेदे ।

काश्म(श्व)री स्त्री काश–वनिप् वनोरच नखान्तादेश पृषो० वा वस्य मः । गाम्भार्य्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत० अणोलुपि स्त्री । "बिल्वान् कपित्थतालान् जम्बूश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा" भा०व० १५८अ० ।

काश्मर्य्य पु० काश्मरी+स्वार्थे ष्यञ् । गाम्भार्य्याम् अमरः "बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च" भा०आनु० ५१० । अयञ्च मधुरवर्गे पियालबीजकाश्मर्य्येत्याद्युपक्रमे "समासेन मधुरोवर्गः" सुश्रुते उक्तः ।

काश्मीर न० काश्मीरे भव कच्छा० अण् । १पुष्करमूले अमरः । २टङ्के ३कुङ्कुमभेदे मेदि० "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यत् भवेद्धि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्" भावप्र० तत्स्वरूपाद्युक्तम् । "काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः" भर्त्तृ० । "काश्मीरागुरुकस्तूरीलिप्तहरीकाशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त० । ४काश्मीरदेशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तेन तेनैयमापन्ना काश्मीरीव तरङ्गिणी" भा०वि०८अ० । सा च ५गाम्भार्य्यां भावप्र० । काश्मीरदेशानां राजा अण् । ६तद्देशराजे । "काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरका हंसकायनाः । शिविचिगर्त्तयौधेया राजन्या मद्रकेकयाः" भा० स० ५२ । काश्मीरोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा०अण् । पित्रादिक्रमेण ७तद्देशवासिनि त्रि० "काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारादर्शकास्तथा" भा० भी०६अ० । "शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह" तत्रैव । "शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः । तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" इत्युक्ते ८देशभेदे च । "काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना तुङ्गमानसम्" सुश्रु० । काश्मीरमण्डलतीर्थादिकथा भा०व०१३०अ० यथा "एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी । अत्र वै पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः । बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः । काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्व्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह । यत्रोत्तराणां सर्व्वेषामृषीणां नाहुषस्य च । अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत । एतद्द्वारं महाराज ! मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् । एष वातिकखण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रम ! । नातिवर्त्तते यद्द्वारं विदेहादुत्तरश्च यः । इदमाश्चर्य्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय ! शर्व्वस्य

वह पार्षदैः । सहोमया च भवति दर्शन कामरूपिणः । अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् । यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः" ।

"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् । ताः नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० आनु०२५अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अर्श आद्यच् टाप् । ८कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि० । ९ अतिविषायां स्त्री मेदि० ।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थो वा वुञ् । काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च । "ततः काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः" भा०स० २६अ० ।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन—ड ७त० । १कुष्ठे (कुड़)२कुङ्कुमभेदे च मेदि० । ३पुष्करमूले विश्वः ।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म अस्य । कुङ्कुमभेदे अमरः ।

काश्मीर्य्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा०चतुरर्थ्यां ण्य । १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० क जलमाश्यं यत्र कुत्सितं वा आश्यं अश—ण्यत् कश्य+स्वार्थेऽण् वा । १मद्ये हेमच० । काश्यां भव यत् । २काशिराजे पु० । स्वार्थेक । तत्रैव । "शलात्मजश्चार्ष्टिषेण स्तनयस्तस्य काश्यकः । काश्यस्य काश्यप पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९अ० ।

काश्यप न०काश्यं मद्य पिबत्यत्र पा—घञर्थे क ।१मांसे हेमच० । मांसस्य मद्यपानाव्यभिचारात्तथात्वम् । काश्यं राजभेदं पाति नरकात् पा—क । काश्यस्य नृपस्य २पुत्रभेदे काश्यशब्दे उदा० । कश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री । ४कणादे मुनौ पु० त्रिका० । ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कश्यपस्येदम् अण् । ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भे ओज काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५, ११श्लो० । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्याः तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु०१५४अ०उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा । अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ । धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । साऽहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् । अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत् । ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तथा । प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः । ऋद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता । धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप । एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप । शयितः काश्यपो राजन् ! भूमिरासीदतन्द्रिता । अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च कश्यपम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः" । ८तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् "काश्यपीबालाक्यमाठरी पुत्रात् काश्यपी बालाक्यमाठरीपुत्र" शत०ब्रा०१४,९,४,३१० ९कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः । कश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् । श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम् । तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् । तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् । तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि । गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः । तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम् । क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच । नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् । तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा । पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् । गच्छामि त्वरितं सौम्य । सद्यः कर्त्तुमपज्वरम् । तक्षक उवाच । अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् । निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् । काश्यप उवाच । अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम् । करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः ।

तक्षक उवाच । यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम् । ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ! । परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च । न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ! । काश्यप उवाच । दश नागेन्द्र ! वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम ! । सौतिरुवाच । एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना । अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तम । स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना । आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः । तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ !

जीवयैनं पनगसत्तम्। सौतिरुवाच। भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा। सर्वं भस्म समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत्। विद्याबलं पन्नगेन्द्र! पश्य मेऽद्य वनस्पतौ। अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम!। ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः। भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत्। अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम्। पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः। तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना। उवाच तक्षको ब्रह्मन्नैतदत्यद्भुतं त्वयि। द्विजेन्द्र! यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा। कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन!। यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात्। अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम्। विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे। घटमानस्य ते विप्र। सिद्धिः संशयिता भवेत्। ततो यशः प्रदीप्तन्ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। निरंशुरिव घर्म्मांशुरन्तर्द्धानमितो व्रजेत्। काश्यप उवाच। धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे देहि भुजङ्गम!। ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रगृह्य वै। तक्षक उवाच। यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम्। अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम!। सौतिरुवाच। तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः। प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान्। दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा। क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्त्तत काश्यप"।

काश्यपनन्दन पु० कश्यपस्यायम् अण् कर्म्म०। १गरुडे २अरुणे ३देवमात्रे च। "ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः!। यस्मिन् देशे करिष्यध्वं यस्मात् काश्यपनन्दनाः" भा०आनु०६६अ०। "मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश" इत्युपक्रम्य "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः" इत्युक्त्वा सर्व्वेषां सुरासुरादीनां तदपत्यत्वमुक्तं ४सुरासुरादिषु च। कश्यपशब्दे १८२७पृ० विवृतिः [कश्यपगोत्रापत्ये

काश्यपायन पुंस्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्।

काश्यपि पु० कश्यपे भवः इञ्। १अरुणे २गरुडे च। तयोः कश्यपेन विनतायामुत्पत्तिकथा च भा० आ० ३१अ० यथा "एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी। तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं, ताडवाचाथ कश्यपः। आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्त्रौ त्रैलोक्यपूजितौ। उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः। एतौ सर्व्वपतत्त्रिणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भाविततौ वीरौ कामरूपविहङ्गमौ। शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः। नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर!। व्येतु ते शक्र! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि। न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः। एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपिष्टपम्। विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्त्रिणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत"।

काश्यपिन् पु० भूम्नि। काश्यपेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काश्यपप्रोक्तशाखाध्येतृषु।

काश्यपेय पु० कश्यपस्येयम् अण् काश्यपी कश्यपभार्य्या तत्र भवः ढक्। १कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ। "इमे ते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः" भा०आनु० १५०अ० २गरुडे च "नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः" भा०आ०२१अ०। "काश्यपेयोऽरुणानुजः" पुजापूजामन्त्रः।

काश्यादि पु० ठञ्ञिठो प्रत्यययोः प्रकृतिभूते पाणिन्युक्ते शब्दगणे स च गणः काशि वेदि (चेदि इति वा) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्द्ध तत्"। तात्कालिक।

काश्यायन पुंस्त्री काश्यस्य काशिराजस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। काशिराजगोत्रापत्ये

काष पु० कष्यतेऽनेन कष–करणे घञ्। १कषपाषाणे (कष्टीपाथर) ख्याते प्रस्तरभेदे शब्दचि०। २ऋषिभेदे च

काषाय त्रि० कषायेण रक्तः अण्। कषायेण रक्ते १वस्त्रादौ "यदि वासांसि दधीरन् रक्तानि दधीरन् काषायं ब्राह्म-

धो, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः" आश्व०श्रौ० १,१९,९ । "कात्यायन्यर्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा" अमरः । स्त्रियां ङीप् । तदन्तस्य रक्तार्थीयान्तत्वात् एकार्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत् । काषा यो कन्या यस्य काषायकन्यः

काषायण पु० अश्वा० गणे काश इत्यत्र काषेति पाठे गोत्रापत्ये फञ् । १काषगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे । "काषायणात् काषायणः" शत ब्रा०१२,७,३,२७ ।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्यास्य ठन् । कीटभेदे स्त्रियां ङीप् । "सूचीमुख' कृष्णगोधा यश्च काषायवासिक" सुश्रु० । कीटशब्दे विवृतिः ।

काषायिन् पु० भूम्नि । कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि । कषायर्षिप्रोक्तशाखाध्यायिषु ।

काष्ठ न० काशत्यनेन काश–क्थन् नेट् शस्य ष १अनलादेरिन्धनार्थे दारुणि "ससारमतिशुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समेष्यति । तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम् इत्युक्तलक्षणयुक्ते २दारुभेदे च । "काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत" शत०ब्रा०,३,२,१, "यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः" भा०,शा०,८६४ श्लो०"तथाज्ञानस्तृणकाष्ठञ्च सर्वं दिष्टवशे स्वां प्रकृतिं भजन्ति" भा०,का०,८६८अ० ।

काष्ठक त्रि० काष्ठं विद्यतेऽस्य नड़ादि० छ कुक् च बिल्वादि० छमात्रस्य लुक् । काष्ठयुक्ते । २अगुरुचन्दने न शब्दमा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम् ।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली । (काठकला) कदलीभेदे राजनि० । [ङीप् ।

काष्ठकीट पुं स्त्री काष्ठे कीटः । घुणाख्ये कीटे हेम०स्त्रियां

काष्ठकुट्ट पु स्त्री० काष्ठं कुट्टति कुट्ट–अण् उप० स० । (काठठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । [काष्ठमये कुद्दाले अमरः ।

काष्ठकुद्दाल पु० काष्ठमयं कुद्दालः । नौकास्थमलघर्षणार्थे

काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः । भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

काष्ठतक्ष् पु० काष्ठं तक्षति तक्ष–क्विप् । (छुतार)इतिप्रसिद्धे जातिभेदे । णवुल् । काष्ठतक्षकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । काष्ठतक्षकर्त्तृ मात्रे त्रि० । स्त्रिया टाप् इति भेद । [कृमिभेदे हारा० ।

काष्ठतन्तु पु० काष्ठे तन्तुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात् । काष्ठस्थे

काष्ठदारु पु० काष्ठप्रधानो दारुः । देवदारुवृक्षे राजनि० । तस्य शाखाबाहुल्ययोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।

काष्ठद्रु पु० काष्ठप्रधानोद्रुर्वृक्षः । पलाशवृक्षे राजनि० तस्य काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तस्य प्राधान्यात्तथात्वम् ।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् । आमलके राजनि०तत्फलाभ्यन्तरे अष्टेः काष्ठस्येव शुष्कत्वात्तस्य तथात्वम् । [लायाम् राजनि० ।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला । सितपाट-

काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रोमठः मठी काष्ठेन निर्म्मिता मठीव । चितायाम् त्रिका० । तस्या काष्ठनिर्म्मितक्षुद्रमठाकारत्वात् तथात्वम् ।

काष्ठमय त्रि०काष्ठात्मकं मयट् । १काष्ठात्मके २काष्ठतुल्यकठिन हृदये निर्दये च । "दुर्दृशां केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव" । भा०,रा०,२४४, । [हारा०

काष्ठमल्ल पुं काष्ठं मल्ल इव यत्र । शवनिर्हारणे यानभेदे

काष्ठमौन न० काष्ठमिव मौनम् । इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनरूपे मौने शब्दचि०

काष्ठलेखक पु० काष्ठं लिखति ण्वुल् । घुणाख्ये कीटे ।

काष्ठलौहिन् पु० काष्ठञ्च लौहञ्च स्तोऽस्य । लौहयुक्ते काष्ठमये मुद्गरे त्रिका०

काष्ठवल्लिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लिका । कटुकाया (कट्की) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शारिवाभेदे राजनि०

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा । (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश–क्थन् नेट् शस्य ष । १दिशि । "स राजमत्रीवदथ प्राग् शुक्ला इवोडवः । प्राप्र्व्व माप पिष्टमिं काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्" । २अष्टादशनिमेषात्मके २काले "त्वं मुहूर्त्तस्थितिस्त्वं च लवस्त्वं पुनः क्षणः "शुक्लस्त्वं वहुलस्त्वं च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा"भा० आ०२५अ०।"कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि ।" देवीमा० । ३सीमायाम् "परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः" कुमा० । ४स्थितौ "काष्ठां भगवतोध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः" भाग० १,१,२१, श्लो० । ५उत्कर्षे च अमरः "काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धम्" कुमारः । काष्ठं प्राधान्येनास्त्यस्याम् अच् । ६दारुहरिद्रायां मेदि० । ७कश्यपपत्नीभेदे । "अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला । मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरभा तिमिः" इत्युपक्रम्य "अरिष्टायास्तु गन्धर्वा काष्ठाया हयवेतराः" भाग० ६,६,२२, उक्तम्

काष्ठागार न० काष्ठनिर्म्मितमागारम्। (काठेरघर) काष्ठनिर्म्मिते गृहे त्रिका०।

काष्ठाम्बुवाहिनी स्त्री काष्ठनिर्म्मिताऽम्बुवाहिनी। (सेंउति) ख्याते द्रोणीरूपे नौकाजलसेचनपात्रभेदे अमर

काष्ठालुक न० काष्ठमिव कठिनमालुकम्। कन्दभेदे। "कन्दानत ऊर्द्ध्वं वक्ष्याम विदारिकन्द-शता-वरी-बिस-मृणाल-शृङ्गाटक-कशेरुक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्त्यालुक काष्ठालुक-शङ्खालुक-रक्तालुकेन्दीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि। रक्तपित्तहराण्याशु शीतानि मधुराणि च। गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च" सुश्रुत.।

काष्ठिक त्रि० काष्ठमस्त्यस्य ठन्। बहुकाष्ठयुक्ते वनवे देशादौ 'क्षुद्रं काष्ठं' ङीप् काष्ठी स्वार्थे क ह्रस्व टाप्। काष्ठिका क्षुद्रकाष्ठखण्डे स्त्री। "विंशति काष्ठिका"भवदेव

काष्ठिन् त्रि० काष्ठमस्त्यस्य इनि। बहुकाष्ठयुक्ते स्त्रियां ङीप्

काष्ठील पु० काष्ठिना इल्यते इल—क्षेपणे कर्म्मणि घञ्। १राजार्के राजनि० दीर्घदष्टीलेव। २कदलीभेदे (काठकला) शब्दचि०

काष्ठेक्षु पु० काष्ठमिव कठिनकाण्ड इक्षुः। इक्षुभेदे सुश्रु० इक्षुशब्दे ९०९पृ०विवृतिः। भावप्र० काण्डेक्षुरिति पाठ।

काष्ठोडुम्बरिका स्त्री काष्ठप्रधाना उदुम्बरिका। काकोदुम्बरिकायाम् शब्दचि०।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भ्वा० आत्म० अक० सेट्। कासते अकासिष्ट कासाम्-बभूव-आस-चक्रे चकासे "अशीतोराघव कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः"भट्टि। "कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमभिहितवान्" जयम०। "अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम्। श्वसिति क्षौति चात्यर्थमत्याध्मति कासते" "स पूर्व्वं कासते शुष्कम्" सुश्रु०। "कासमानस्तृष्णाभिभूत" सुश्रु०। अस्य कश्चित् परस्मैपदित्वमिच्छन्ति। "प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः"सुश्रु०कासशब्दे उदा०। क्विप् का। "यस्य शीतोऽथोत्तर सह कासा वेपथ" अथ० ५,२२,१०, भावे घञ्। कास कुत्सितशब्द. "सह शीर्षक्त्या उत कासएनम्" अथ० १,१२,३।

कास त्रि० कस हिंसने कर्त्तरि च। १हिंसके। कासतेऽनेन कास—करणे घञ्। २रोगभेदे पु० "कुसुथा बलास कासमुद्युगम्" अथ० ५,२२,११। तल्लक्षणनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः। कासस्यापि च ते ज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः। धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च। विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव। प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः। निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषः कास स विद्भिरुदाहृतस्तु। स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च। पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात्। भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः। स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि। हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः। उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः। विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुगार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग् गौरवसादयुक्तः कासेद्धि स सान्द्रकफं कफेन। यत्नोऽतिमात्रं विहतश्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः। विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तं ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतज स उक्तः। अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः। रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्यमासाद्य भवन्त्यथो वै साध्यन्तमाहुर्भिषजस्तु कासम्"।

भावप्र० एतद्विवृतं यथा

"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः। क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्। अथाय रोगस्यास्य पूर्व्वरूपमाह। पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता। कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते। भोज्यानामवरोध कवलगिलने कण्ठव्यथा। अथ

वातिकस्य रूपमाह "हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामानन क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव"। शङ्खो ललाटैकदेशः, शुष्कं श्लेष्मादिरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह "तनोर्विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः"। सपाण्डुः, पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह "प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन"। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः। कण्डूः कण्ठ एव। क्षतकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह "अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्"। अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह "स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्"। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति। क्षयकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह "विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्"। घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह "सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्राणक्षयश्चोपलभेत् स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति"। असाध्यसाध्ययाप्यानाह "इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः"। एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात्। "नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ" सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सद्वैद्य सद्भेषज सत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ। "स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः"। स्थविराणां जराकास इत्यानां य कासो भवति स जराकासस्तत्र स सर्व्व एव वातजादिरपि याप्यः। "त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्। सर्व्वोऽपि कास उपेक्षितो न भवति। किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह "ज्वरारोचकहृल्लासस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्त्वरया जयेत्"।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्म्मविपाकशब्दे १७६४, पृ० उक्तम्। क जलमस्यतेऽनेन अस–क्षेपणे करणे घञ् ६त०। २शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिस्सारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः। कासालौ राजनि०।

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन–हेत्वादौ टक्। कासहरे सुश्रुतोक्ते १विधानभेदे। "प्रायोगिकः स्नेहनो वैरेचनः कासघ्नः शमनीयश्च" इत्युपक्रमे "बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुककासमर्द्दनेङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासघ्नैश्च कासघ्ने" (धूमे)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच०। "हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम्। कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः" भावप्र० उक्ते ३मोदकभेदे पु०। कासनाशकमात्रे कासहरादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि० "येन तेन प्रकारेण श्वासकासनाशकः" वैद्यकम् कासहरैश्चेति हृतः।

कासजित् स्त्री कासं जयति जि क्विप्। १भार्ग्याम् (वामनहाटी) राजनि०। २कासनाशके त्रि०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश–णिच्–णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्ग्यां रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु० कासं मृद्नाति मृद–अण् उप०स०। कालकासेन्दा)-वृक्षे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "कासमर्द्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा। कासमर्द्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत्। मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम्। विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु"। सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवृतिः। कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद–कर्म्मणि घञ्। वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिश्रितवस्त्रगालितवेशवार इति पाकराजेश्वरः।

कासमर्द्दन पु० कासं मर्द्दयति मृद–ल्यु ६त०। पटोले हारा०।

कासर पु स्त्री० के जले आसरति आ+सृ–अच् ७त०। महिषे अमरः तस्य जले सर्व्वदासरणात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष्।

कासहन् पु० कासं हन्ति हन–क्विप्। "कण्टकारीफलं कास्यं रुक्षणं सर्व्वकासहा" इत्युक्ते कासनाशके १क्षुपभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथात्वम् २कासनाशकमात्रे त्रि०

कासार पु० कस्य जलस्याकारोऽत्र । १सरोवरे विंशत्या रगणैरचिते २दण्डकच्छन्दोभेदे च वृत्त० टी० । ३पक्वान्नभेदे न० भावप्र०

"घृते तप्ते विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेत्क्रमात् । ततस्तत्र विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततश्चाहृत्य तत् पात्रे क्षिप्त्वा सम्यक् सुचिक्कणे । चतुरस्रीकृतं कृत्वा तत् भवेत् कासारसञ्ज्ञकम् । कासारं रुचिदं श्रेष्ठं नातिरूक्षं नपिच्छिलम् । कृच्छ्रासकफपित्तघ्नं विशेषो रुचिकारकम् । प्रक्षिप्य माषशृङ्गाटकयोश्चूर्णौ पृथक् पृथक् । शालूकस्य च कर्त्तव्यं कासारं खण्डसर्पिषा" । [विवृतिः ।

कासारि पु० ६त० । कासमर्द्दवृक्षे भावप्र० कासमर्द्दशब्दे

कासालु पु० कासकारी आलुः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुकभेदे राजनि०

कासीस न० कासीं क्षुद्रकासं स्यति सो–क । (हिराकस) उपधातुभेदे दन्त्यद्वयवानयमित्येके कासीसशब्दे विवृतिः । "कासीसं त्रिवृता दन्ती हरितालं सुराह्वजा" सुश्रु० ।

कास्रुति स्त्री० कुत्सिता स्रुतिः सरणम् । कुत्सितगतौ "न कास्रुत्या ग्रामं प्रविशेत्" गोभि०

कास्तीर न० ईषत्तीरमस्यास्ति को'का नि० सुट् । ईषत्तीरयुक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

काश्मर्य्य पु० काश्मर्य्य+पृषो० शस्य सः । गाम्भार्य्याम्

काहका स्त्री काहला+पृषो० लस्य कः । काहलावाद्ये हिरूपकोष' ।

काहल पुंस्त्री कुत्सितं हलति लिखति हल–अच्, को' का । १विडाले २कुक्कुटे, स्त्रियां ङीष् ३शब्दमात्रे पु०४महाढक्कायाम्, स्त्री टाप्मेदि० ५धुस्तूराकारे वाद्यशब्दभेदे ६अप्सरोभेदे स्त्री शब्दच० ७अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० । ८शुष्के ९भृशे, १०खले च त्रि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । धुस्तूरे शब्दमा०

काह्लि पु० कं सुखमाह्लयति ददाति आ+ह्ल+इन् ६त० । १शिवे "हृस्वोऽसत्वश्च देवश्च काह्लिः सर्वकामदः" भा० आनु०१७अ० २तरुण्या युवत्या स्त्री ङीप् मेदि० ।

काह्ली स्त्री ईषदाहन्ति आ+हन–ड गौरा० ङीष् । कुटजवृक्षे राजनि०

कि ज्ञाने जुहो० पर० सक० अनिट् । चिकेति अचैकीत् । चिकाय । वैदिकोऽयं धातु

किंयु त्रि० किमिच्छति मान्तत्वेन निषेधेऽपि भेदे क्यच तत उन्दश्च उ । किमिच्छौ "किंयुर्यिमोनन्द्योऽओ डवीति" ऋ० १,११,४, "किंयु किमिच्छु" भा०

किंराजन् पु० कःकुत्सितो राजा क्षेपार्थत्वात् न टच्समा० । कुत्सिते राजनि । किम प्रश्नार्थकत्वे तु टच् । किं राजस्त्वेव ब०व० । किंराजन् निन्दितनृपयुक्ते देशादौ त्रि०

किंवत् त्रि० किं विद्यतेऽस्य मतुप् मान्तत्वात् मस्य वः । किंविशिष्टे स्त्रियां ङीप् । कस्येव कस्मिन्निव वा वति । किंशब्दार्थे षष्ठ्यन्तार्थे सप्तम्यन्तार्थे च अव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद–झिच् वा ङीप् । जनश्रुतौ सत्ये असत्ये वा लोकप्रवादे अमर । "इति आप्तानां मुखात् किंवदन्ती श्रूयते" हितो० । "अस्ति किलैषा किंवदन्ती—अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते" प्रबोधच०

किंवा अव्य० किञ्च वा च द्वन्द्व । १वितर्के २सन्भावनायां ३पक्षान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्ये

किंशारु पु० कुत्सितं शृणाति किम्+शॄ–ञुण् । १धान्याद्यग्रभागे, अम० "शूर्पशोधितकषायकिंशारुकांशधुतधान्यकर्द्दम" प्रकाल्य" दशकु०२वाखे, ३कङ्कपत्रिणि च मेदि० "किंशरयो शिष" उणा० सू० "शॄर्दिंसायाम् इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः शान्तमध्योऽयं शब्दक० दन्त्यमध्यपाठः प्रामादिकएव । गतिकारकोपपदत्वेन तत्पु० प्रकृतिस्वर ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् । १पलाशे अमर "फलकनखाग्रविदीर्णरातिवृहिमक्तकास्पदकिंशुकाशुगाम्" नैष० "किंशुकाशोकबकुलचूताशोकादिपुष्पितैः" सुश्रुत "ते (दैत्या) हेमनिष्काभरणा कुण्डलाङ्गदधारिण । निहता बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः" भा०ष०१५अ०" । अस्य निर्गन्धत्वम् "विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धाइव किंशुका" चाणक्य । फलहीनत्वञ्च "अविज्ञाय फलं योहि कर्म्मत्वेवानुधावति । स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेचक" रामा० २नन्दिवृक्षे राजनि०

किंशुलक पु० किंशुक+किंशुलुकादीनाम्" पा०नि०कुत्वम्भता । पलाशवृक्षे शब्दर० । अस्य गिरिशब्दे परे दीर्घं । किंशुलुकागिरि" (पलाशप्रधानपर्व्वतः)

किंशुलुकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा०उक्ते शब्दगणे स च गणः किंशुलुक शाल नड़ अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट ।

किंस त्रि० किं स्यति सो–क ववनादि० पूर्व्वपदस्थनिमित्तात्

न यत्नम् । कुत्सितच्छेदकौ तद्वये किसेति पाठान्तरम्
प्रयो० मनुस्वारलोपः । तदर्थे

किंसखि पु० कुत्सितः सखा किमः क्षेपार्थत्वात् न टच्समा०।
कुत्सिते सख्यौ "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधि-
पम्" किरा०मत्रार्थे किमः टच्समा०। किंसखइत्येव ।

किंस्वित् अव्य० द्वन्द्व० । वितर्के शब्दर० स्थाणुरयं किंस्वित्
पुरुषः । स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पु० कक इन् प्रयो० द्वित्वम् । १नारिकेले राजनि० ।
किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (स्वर्ण चातक) शब्दमा०।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव-क ।
चाषपक्षिणि । इन् । किकिदिविरप्यत्र शब्दमा० ।

किकिन् पु०किकी तिशब्दोऽस्त्यस्य बीह्या० इनि । चाषपक्षिणि
किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने क्षीरस्वामी।

किकिर त्रि० कृ-घञर्थे कर्म्मणि क वेदे प्रयो० धातो
रुगागमः । कीर्णे "आविस्त किकिरा कृणु पत्नीनाम्"
ऋ०६'५३'७' "किकिरा कीर्णानि"भा०सर्वा छत्रु गित्वादि
ना प्राप् । यतेन किकिरायब्दकल्पनं चिन्त्यम् ।

किकीदि(दी)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव-इन्
उणा०सू०किकीदिवीति निर्देशात् नि०दीर्घः । चाषे त्रि०
कौ० अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरि
त्यपि तत्रैव सि० कौ० । "साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण
किकिदीविना" ऋ०१०,९७,१३ ।

किक्किट त्रि० कुत्सिते । "किक्किटाकारेण मात्याः पशवो-
भवन्ति "तैत्ति० सं०

किक्किश पु०सुश्रुतोक्ते दैहिके कृमिभेदे ।"केशरोमनखादाश्च
दन्तादा किक्किशास्तथा" कृमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु० "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमक-
किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवृतिः

किखि पु०स्त्री० (खेंक शियालि) शृगालभेदे त्रिका०

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण-शब्दे इन् ङीप् ।
क्षुद्रघण्टिकायां हेमच०

किङ्कर त्रि० किञ्चित् करोति अच् । १दासे सेवके स्त्रियान्तु
टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीष् । २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री
"अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघु । "विप्रस्य किङ्करो
भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ।। सर्वेषां किङ्करः शूद्रो
ब्राह्मणस्य विशेषत " पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा०
फक् । कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

किङ्कन् पु०बालतन्त्रोक्ते ग्रहभेदे ।"मलकानष्ट निर्ज्जोषि किङ्करो-

वृत्तिरेव च"भाग०६,२४,५, नडादौ किङ्कटेति वा पाठः
ततो गोत्रापत्ये फक् । कैङ्कटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+पृषो०ह्रस्वम् । १क्षुद्रघण्टिकायाम्
अम० । तदाकारफले २विकङ्कतवृक्षे राजनि० "रथेन
काञ्चनाङ्केन कल्पितेन यथाविधि । शैव्यसुग्रीवयुक्तेन
किङ्किणीजालमालिना:" भा०आ०२२०अ०"सौभाग्यं महृ-
दाप्नोति किङ्किणीं प्रददन्नरः" विष्णुध०पु० "अत्रं भीमेन
महता भयतोरथकेतनम् । पातितं किङ्किणीजालम्"
वेणी० । ३अम्लरसायां द्राक्षायां "इन्द्रधर जलजम्बू इक्षो
वृत्तायुधः "कटुफलं किङ्किणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव
च" हारीत० किंशब्दः किण इव यस्या स्तुतौ गौरा०ङीष् ।
तन्त्रसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च "किं किं दुःखं
सकलजननि । क्षीयते न स्मृतायाम्" इत्यादिस्तुतिः ।

किङ्किणीका स्त्री कण-शब्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्किणादेशः ।
क्षुद्रघण्टिकायाम् । "ततयाह वाहः सशब्दगम्भीर
किङ्किणीकः" कुमा० । अभूमिपालान् भोजान् स्वाना-
तिवत् किङ्किणीकिनः हरिवं० ३८ । अस्य पुंस्त्वमपि
"किङ्किणीकविभूषितान्"

किङ्किणीकाश्रम पुं न० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । "वैमानिक
उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा निवासेऽप्सरसा
दिव्ये कामचारी महीयते" भा०अनु०२५अ० ।

किङ्किर पुंस्त्री किञ्चित् किरति वियोगिनं रागाय वा कृ-क ।
१भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च सारस्वतः स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । ३कामे पु०४गजकुम्भे न०५रक्तवर्णे पु०६तद्वति त्रि०

किङ्किरात पु० किङ्किरं रक्तवर्णमतति अत-अण् । अशोक-
वृक्षे जटा०भरनमितशिर "शेखरे किङ्किराते " रत्ना० ।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्तताये अलति कार्याय्येति
अल-अच् श०त० । वर्बूरे वैद्य० तस्य नियासयोगेन
रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।

किङ्किरिन् पु० किङ्किर+इनि । (वईचि)विकङ्कतवृक्षे जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+द्वन्द्व० । "किङ्किलेति कोपा-
न्नद्वयोः"गणरत्नोक्ते १क्रोधे २अश्रद्धायाम् । "न मर्षये न
श्रद्दधे किङ्किल भवान् दृष्टलं याजयेत्" मयतृषृष्टकं
श्रद्धाजनं कोपविषय अश्रद्धाविषयश्च । तद्योगे
किङ्किलशब्दयोगे लिट् ।

किञ्च अव्य० किञ्च च द्वन्द्व० । १आरम्भे,२समुच्चये,३कात्स्न्ये,
४सम्भावनायाञ्च मेदि० ५अवान्तरे जटा०

किञ्चन अव्य० किम्+चन द्वन्द्व० पदद्वयमित्यन्ये । १प्रकाश्ये,

२अल्पे च किम्+चन-अच् । १हस्तिकर्णपलाशे पु० शब्दरत्ना० "अथाकल्ये तु चिञ्चन" इत्यमरोक्तेः चनेति भिन्नं पदम् अतएव मयू० अकिञ्चनशब्दो निपातितः ।

किञ्चित् अव्य० किम्+चित् किञ्च चिञ्च सम० वा । १अथाकल्ये, २अल्पे च राजनि० । अस्य पदद्वयत्वमते १अकिञ्चित्कर इत्यादौ सह सुपेति समास इति बोध्यम् । इदन्तया निर्द्देष्टुमशक्यत्वमेव किञ्चित्त्वम् । "कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्द्ध्नः" रघुः "किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः" । "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्" कुमा० ।

किञ्चुलुक पु० किञ्चित् चुलुम्पति शीलं चुलुम्प-उ संज्ञायां कन् । (केंचो) महीलताख्ये कीटभेदे अम० पृषो० किञ्चिलिकोऽप्यत्र अमरटी० । [किन्दानशब्दे दृश्यम् ।

किञ्जप्य न० किञ्चिज्जप्यं यत्र । भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे

किञ्जल न० किञ्चित् जलमत्र । पद्मादे केशरे शब्दर० पृषो० "तलोपे" किञ्जलमप्यत्र राजनि० ।

किञ्जल्क पु० किञ्चित् जलति जल-अपवारणे क तस्य नेत्त्वम् । पुष्पादे १केशरे, २पुष्परेणौ, ३नागकेशरे च मेदि० पद्ममध्यस्थे केशाकारे पदार्थे । "केचित् किञ्जल्कसङ्काशाः केचित् पीताः पयोधराः" भा०व०१८८अ० । "पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणतां गतैः" भा०व०१५८अ० "किञ्जल्किनीं ददौ चार्क्षिमालामम्लानपङ्कजाम्" देवीमा० अमरे पुंस्त्वं जटाधरे क्लीबतेत्युभयलिङ्गता । तद्गुणादिकं भावप्र० उक्तं "किञ्जल्कं शीतलं रूक्षं कषायो ग्राहकोऽपि सः । कफपित्ततृषादाहरक्तार्शो विषशोथजित्" तत्र पुष्पकेशरे "हिरण्यस्रजो याजयेयुः पद्मकिञ्जल्का शतपुष्करा होतु" अ०श्रौ० ६,४,५ "पद्मे हतकिञ्जल्का हतकेशरा" होतुः स्रज कार्य्या नारा०

किट गतौ सक० भये अक० भ्वा०पर० सेट् । केटति अकेटीत् चिकेट प्रनिकटति ।

किटकिटाय किटकिटे अव्य शब्दकरणे डाच्-क्यष्-नामधातु किटकिटायते अकिटकिटायीत् "दन्तान् किटकिटायते उद्धताचोनिह्वा खादति" सुश्रुत

किटि पु० किट-गतौ इन् किच्च । शूकरे अमर स्त्रियां मिदन्तत्वात् वा ङीप्

किटिभ पु० किटिरिव भाति कृष्णत्वात् भा-क । १केशकीटे (उकुण) हेम० । २सर्पदंशनोपद्रवभेदे न० सुश्रु० । "दद्रूश्च कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च । तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः" । "पित्तकोपसमुत्थाः विसर्पाः किटिभानि च । सर्वे भेदोरुजश्चोशोज्वरोमूर्च्छा च दारुणा । दौर्बल्यमरुचिश्वासोवमथुर्लोमहर्षणम् । "दृष्टरूप समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु" सुश्रु० । तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा । "यत् स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु तत् स्निग्धकृष्णं किटिभं वदन्ति"

किट्ट न० किट-क्त नि० इडभावः । १धातुमले, २तैलादौ अधोभागस्थे मले च "पृथक् किट्टं पृथङ्मलम्" योगार्णव । "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः । सिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात् । शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते" भावप्र० ।

किट्टवर्जित त्रि० ३त० । शुक्रे चरमधातौ यथा च तस्य पाके किञ्चित् मलशून्यत्वं तथोक्तं भावप्र० तच्च अष्टकुशब्दे ५६०पृ०उक्तम् ।

किट्टाल पु० किट्टमालाति आ+ला-क । १ताम्रकलसे किट्टरूपेण अलति पर्य्याप्नोति अल-अच् । २लौहमले मेदि०

किण पु० कण गतौ अच् पृषो० अत इत्त्वम् । (घँटा) । (कडा) १शुष्कव्रणे, २मांसग्रन्थौ, ३घर्षणजे चिह्ने च । "ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन" रघु "कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः सशयाहतं" भा०व० १४४अ० । [शब्दर०

किणि स्त्री किणाय तच्छिष्टत्वे प्रभवति बा० इन् । अपामार्गे

किणिही स्त्री किण-अस्त्यर्थे इनि किणिनो अपान् हन्ति हन-ड गौ० ङीष् । अपामार्गे अमर । "इङ्गुदी-किणिही-दन्ती-सरला-देवदारुभिः" सुश्रु०

किण्व न० उल्वादि० नि० । १सुराबीजे २पापे च मेदि० सुराबीजद्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते, भावप्र० "सुराबीजन्तु किण्वकम्" इति परिभाष्य "सुराबीजं यवगोधूमतण्डुलादि" इति व्याख्यातं सुश्रुते तु कल्कस्य तण्डुलादितो भिन्नत्वेन निर्द्देशः कृतः यथा "वैरेचनिकमूलानां क्वाथे माषान् सुभावितान् । सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान् । अवक्षुद्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् । शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोपभावितम् । तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् । मण्डोदकार्थे क्वाथञ्च दद्यात्सर्वमेकतः । निदध्यात्कलसे तान्तु सुरां जातरसां पिबेत्" "किण्वादिभ्योमदशक्तिवत्" सां०सू० । अय शब्द पु० म० इति भरत । तस्मै हितम् अपूपा० यत् छ वा किण्व्य किण्वीय तत्साधने द्रव्ये त्रि०

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर० सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन्। चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितम् चिकित्सित। वासे अक० न सन् इच्छायां सक० न सन्। केतति अकेतीत्। केतनं केत।

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम्। चिकित्ति अकेतीत्। "यं नो अचिकेत् चित्रभानो" ऋ०१०,५,१,२,

कित पु० कित—क। १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि—भावे—क्त कितेन वाति वा—क। १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमर ३वञ्चके, ४खले,च त्रि० मेदि० ५चौरनामकगन्धद्रव्ये, पु० शब्दरत्ना०। "यन्मा पितेव कितवं शशास" ऋ० २,२८,५। द्यूतकारके "कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म" ... "कितवासो यद्रिरिपुर्न" ... "कितवान्यदिद्व्याममति" अथ० ७,५,१, "स्तेना साहसिका धूर्त्ताः कितवा यौधकाश्च ये। अन्नाशिनश्च ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते" नारद। "कितवाद्यूतकराः" रघु०। द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितोयथा "द्रष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एवहि" या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः न पुनः श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्या न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति। कश्चित् द्यूतविशेषमुन्दर्शयन्माह" मि० "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य सह्यो यांि विनय"इति। यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः"इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि०किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात्" या०। "यत्तु वौक्तं द्यूतमदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम्। राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनात् प्रायशः चौर्यार्जितधना एव कितवाभवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम्" मिता०। "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या०। "यदाऽश्रौषं वाससां तत्र राशिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" भा० आ०१अ०। कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ्। कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। कितवीय तन्निर्वृत्तादौ त्रिष्व० नरापत्ये तिका० फिञ्। कैतवायनि तदपत्ये पुंस्त्री० तैकायनिशब्देन द्वन्द्वे फिञो लुक्, बहुत्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः,। अस्य व्याघ्रादि०उपमितसमासः। कितवधूर्त्तः। गौरव्रा०७त०। अक्षकितवः। वञ्चके "तव कितव! किमाहितैर्वृथा न" माघ० ६रोचननामगन्धद्रव्ये राजनि०। [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तनुरस्य। (माकडसा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु। बहुषु मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु। द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व०। १पूर्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने, २प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि०।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दतं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च। गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह।" भा०व०८३०अ०।

किन्दम पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हतः। तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते। चरन् मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम्। ततस्तान्तु मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः सपत्रिभिः। निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः। स च राजन्! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः। भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः" इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तस्करविहस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा "मृग उवाच। नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन्! विगर्हे चात्मकारणात्। मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंसतः। सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा। को हि विद्वान् मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने। अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र! हर्षान्मैथुनमाचरम्। पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम्। पौरवाणां महाराज! तेषामक्लिष्टकर्मणाम्। वंशे जातस्य कौरव्य! नानुरूपमिदन्तव। नृशंसं कर्म सुमहत् सर्वलोकविगर्हितम्। अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्मिष्ठञ्च

भारत ! । स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्म्मार्थतत्त्ववित् । नार्हस्त्वं सुरसङ्काश ! कर्त्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् । त्वया नृशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः । निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ ! त्रिवर्गपरिवर्ज्जिताः । किं कृतं ते नरश्रेष्ठ ! मामिहानागसं घ्नता । मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप ! । वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् । त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे । द्वयोर्नृशंसकर्त्तारमवशं काममोहितम् । जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति । अहं किमिन्दमो नाम तपसा भावितो मुनिः । व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् । मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने । न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः । मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् । अस्य तु त्वं फलं मूढ ! प्राप्स्यसीदृशमेव हि । प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि । अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्व्वभूतदुरत्ययम् । भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ ! सैव त्वामनुगमिष्यति । वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति" । [तदपत्ये पुंस्त्री०

किन्दर्भ पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अञ् । कैन्दर्भ

किन्दान न० किञ्चिदपि दानमावश्यकं यत्र । भारतप्रसिद्धे सरकतीर्थस्थे तीर्थभेदे सरकमुपक्रम्य "किन्दाने च नरः स्नात्वा किञ्जप्ये च महीपते ! । अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत !" भा०,व०,८३अ० ।

किन्दास पुंस्त्री० कुत्सितोदासः । निन्दिते दासे ततः अनार्षत्वात् अपत्ये विदा० अञ् । कैन्दास तदपत्ये पुंस्त्री० ।

किन्धिन् पुं कुत्सिता धीरस्यास्य व्रीह्या०इनि । अश्वे त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

किन्नर पुंस्त्री कः कुत्सितो नरः तुरङ्गवदनत्वात् । देवयोनिभेदे स च पुलस्त्यर्षिपुत्रभेदः । "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानरा किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजव्याघ्र ! पुत्रास्तस्य च धीमतः" भा० आ० ६६अ० । "किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्" मनुः स्त्रियां ङीप् । "ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च" रामा० । किञ्चित्प्रकणत्किन्नरमध्युवास" "उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्" कुमा० । "किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते" रघुः । २वर्षभेदे च किम्पुरुषशब्दे विवृतिः ३अर्हद्उपासकभेदे हेम० ।

किन्नरेश पुं ६त० । कुबेरे तस्य तदधिपत्वकथा काशी० ख० १२अ०यथा "वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः । निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानामधीश्वरः । यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुव्रत ! । पति पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदोभव" किन्नरेश्वरादयोऽप्यत्र

किन्नु अव्य० किञ्च नु च द्व० । १प्रश्ने, २वितर्के ३सादृश्ये ४स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्यन्ये ।

किप्य पु० सुश्रुतोक्ते पुरीषजे क्रिमिभेदे । "ककका विवराः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा । चुरवोद्विमुखाश्चैव सप्त चैते पुरीषजाः" सुश्रु० ।

किम् त्रि०कु-बाहु० डिम्‌ । १कुत्सिते २जिज्ञासिते ३वितर्कविषये । ४कुत्सायां ५गर्हणे ६वितर्के ७प्रश्ने ८साकल्ये, (प्रकारे) ९कारणे च अव्य०जटा० १०ईषदर्थे ११अतिशये गणरत्नम् । तत्र त्रिलिङ्गस्य सर्व्वनामता के कस्मै इत्यादि "के यूय स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नोविशेषाश्रय "सा०द० । "कस्मै नाथ ! समर्प्य कैरवकुलं श्रीमान्तमाढम्बसे" उद्भट । "केषां नैषा भवति कथिता कामिनी कौतुकाय" प्रसन्नरा० । "कस्मिंश्चिद्धमोहेशे भासुरकोनाम सिंहः प्रतिवसति" पञ्चतन्त्रम् । "कस्मिन्नु खलु विज्ञाते सर्व्वं विज्ञातं भवति" मुण्डकश्रुतिः । निन्दितार्थे किंराजा किङ्गौः इत्यादि । "किंराजा यो न रक्षति" "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा० इत्यादि तत्र ईषदर्थे न किमप्यस्यास्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः अतिशये किमप्येष प्रगल्भसे अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः अव्ययस्य प्रश्ने "किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते" रघु० तत्र किंशब्दशक्तिबोधादिप्रकारो गदाधरेण शक्तिवादे दर्शितो यथा ।

"किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एतदेव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते । तत्रोद्देश्यतावच्छेदकविमर्शावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्र, जिज्ञासितो धर्म्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वाज्जननज्ञानविषयतया ज्ञापकं शाब्दबोधे तदभावात् । एवञ्च कः पचतीत्यतः पाककर्तृत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्म्मस्तत्प्रकारकपचतीत्याकारोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपाककर्तृत्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं भवत्वित्याकारिकायाः जिज्ञासायाः शाब्दबोधविषयतया

ताद्दशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तन्निवृत्तिरिति ताद्दशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते। न चैवं प्रमेय पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं ताद्दशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि ताद्दशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नस्यैव ताद्दशकिंपदस्य शक्त्यभ्युपगमात्। अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्म्मांशे विशेषणं देयमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरन्त्वेतं पचतीत्यादिकमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते न तु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन ज्ञानविषयेच्छायास्तत्राप्रतीतेः एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतज्ञानगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ डतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्म्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्यात्वन्यूनवृत्तिदशत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधजनकं दशसंख्यका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते। यत्रोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्त्यर्थे भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्य पुत्रः सुन्दर इत्यादौ तत्र याद्दशसम्बन्धेन यदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत्र ताद्दशसम्बन्धेन विशेषणधर्म्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्ननिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्म्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं कः इत्यादौ इदन्त्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्म्मवानित्याकारकोऽन्वयबोधः। तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं ताद्दशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते। एवं यत्र भेदेन विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वान्वयः इदं किम् इदं किंधनं भवतः कति पुत्राः भवान् कस्य पुत्र इत्यादौ रीतिः पूर्ववदूहनीया "किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ। कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला" इत्यादावव्ययकिमो वाशब्दस्येव वितर्कोऽर्थः। वितर्कश्च प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात्। यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यत्र किंपदासत्त्वे ताद्दशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये याद्दशसम्बन्धेनान्वयस्ताद्दशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव ताद्दशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीयते किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाह्लादकत्वादिप्रतीतिस्तार्थी। कुत्सार्थकमपि क्वचित्किंपदं यथा किङ्गौरित्यादौ।"

किमिच्छक त्रि० किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृषो०। किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनाद्यर्थमाह्वानाय नियुक्ते १भृत्यादौ। "सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा। गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र! विविधैश्च किमिच्छकैः" भा० शा० ३८ "किमिच्छसि किमिच्छसीतिप्रश्नकारकैर्भृत्यैः विविधैर्गोशस्यादिभिर्निमन्त्रयन्ति" नीलक०। किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कायति शब्दायतेऽत्र पृषो०। २मार्कण्डेयपुराणोक्ते व्रतभेदे पु० तद्व्रते हि "पुरोहितस्य वीराया (तन्नामराजमहिष्या) वदतोऽर्थिजनं प्रति। कः किमिच्छति-दु साध्यम् कार्य्यं किंसाध्यतामिति। करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता। राजपुत्रोऽप्यविक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः। प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान्। मया साध्यं शरीरेण कार्य्यं किञ्चित् ब्रवीतु मे। मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता। शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र वै। किमिच्छथ ददाम्येवं क्रियमाणे किमिच्छके" अर्थिनोऽभिलाषानुरूपदानार्थं केच्छाप्रश्नपूर्व्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम्। ३इच्छाविषयप्रश्नपूर्व्वकेष्टेच्छानुरूपदेयमात्रेऽपि "प्रतिश्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा। नैत्यकानि च सर्व्वाणि किमिच्छकमतीव च" भा०शा०६६८५ श्लो०

किमीदिन् त्रि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

सु+इनि पृषो०। किमिदानीमित्येवं चरणशीले पिशुने-
ऽस्ते "हेषे धत्तमनयायं किमीदिने" ऋ०७,१०४,२,
"किमीदिने किमिदानीमितिचरते पिशुनाय" भा० "वि-
लुपन्तु यातुधाना अत्त्रिणो ये किमीदिन" अथ०१,७,३,
किमु अव्य० कै-डिमु। १प्रश्ने, २निषेधे, ३वितर्के, ४निन्दा-
याञ्च मेदि० "किमु भीरुरराय्यं से" भट्टिः
किमुत अव्य० किमु उत च द्व०। १प्रश्ने, २वितर्के ३विकल्पे,
४अतिशये च। कैमुतिकन्याय' तस्य यन्नदुयामकत्वे तद्र
सादिति बोध्यम् "शक्तो उताक्तो किमुत वितर्के किं
किमूत च" हेम० किमु-उत इति छेद तेन किमू-
तेत्येकपदकल्पन चिन्त्यम्
किम्पच त्रि० किं पचति पच-अच्। स्तपणे रायमु०। यश्चि
आत्मोदरपूर्त्तिसमर्थमात्रं पचति नागन्तुकातिथिभ्योदा-
नपर्य्याप्तम्। इति तस्य तथात्वम्।
किम्पचान त्रि० किम्+पच-शानच्। आत्मोदरपूर्त्तिमात्रप-
र्य्याप्तपाककर्त्तरि स्तपणे अमरः। [लताया रत्नमा०
किम्पाक पु० कुत्सितः पाकोयस्य। (माकाल) महाकाल
किम्पुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे "किम्पुना च विशल्या च
तथा वैतरणी नदी" भा०स०६ यदणसभावर्णने। "पित-
स्वाञ्च महाभाग। कावेरीञ्च महानदीम्। गोणञ्च पुरुष-
व्याघ्र! विशल्या किम्पुनामपि" भा०अ०१८८अ०
किम्पु(म्पू)रुष पु० कुत्सितः पु(पू)रुषः। देवयोनिभेदे
देवगायके अमरः। स च अश्वाकारवदनः नराकारतनुः।
किन्नरस्तु अश्वाकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः।
अतएव "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा"
इति पुलस्त्यस्य वंशकथा "पुलहस्य सुता राजन्!
शलभाश्च प्रकीर्त्तिताः। सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षा-
ईहामृगास्तथा" भा० आ०६६अ० पुलहवंशे किम्पुरुषस्य
कीर्त्तनम्। अतएव भाग० ८,२०,१३, "मेदुरस्रुद्ग-
न्धमय मधुसयोगमय्यं किम्पूरुषकिन्नराजगु"।
तयोर्भेदेन निर्द्देशः। "स यं पुरुषमालभत स
किम्पुरुषोऽभवत्" शत०ब्रा० १,२,३,६, किंपुरुषाणांसे
२वर्षभेदे। कुत्सितपुरुषत्वसाम्यात् परस्परमभेदाभिप्रायेण
उभयोरप्युभयपरता तेन क्वचित् किन्नरवर्षमित्युच्यते
क्वचिच्च किम्पुरुषवर्षम् इति। तदधिष्ठानदेशभेदश्च वर्षभेदः
स च "किंनरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभक्ता" "माल्य-
वज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतुरग (मुखेन तुरगत-
ल्यम्) नगुर्बुधा" सि०शि०उक्त भाग०५,१६, "किम्पुरुषे
वर्षे रत्नवाम्। "देवं किम्पुरुषाणां दृश्यते च रचि-
तम्" भा०स०२७अ०। "द्रुमः किंपुरुषेश्वर उपासते
भगदेश्वरम्" भा० स०१०अ०। "आम्रीररराजो गोनर्दः
किंकुमाभिमतिस्तथा। द्रुमः किम्पुरुषश्चैव मर्त्यलोकोद्भ-
वामव" हरिवं०१२अ०।
"प्रियालपं किम्पुरुषवधूमे" "अलकाया" किम्पुरुषा-
कुमाणाम्" कुमा०। [राजनि च।
किम्पुरुषेश्वर पुं ६त० १कुबेरे किम्पुरुषवर्षेश्वरे २द्रुमाभिधे-
किम्भरा स्त्री किञ्चित् बिभर्त्ति भृ-अच्। नलीनामगन्धद्रव्ये
शब्दच०
कियत् त्रि० किम्+परिमाणे,वतुप् किमः क्यादेशः वस्य घः।
किंपरिमाणे "गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा", शा०,
द०, "मदर्पसत्कन्दर्पकलाकम्बरः मित्र किमहूरमिति
त्वयोदिते" "भवेदमीभि कमलोदयः कियान्" नैष०,
स्त्रियां ङीप् "नियियते यदि भूकशिखा पदे सृजति सा
कियतीमिव न व्यथाम्" नैष०।
कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरब्धमात्र करोति किञ्चि
ठिञ्चित्वे ठिकोमेत्वञ्च। उद्योगे उत्साहे हेम०। शिका०
किमेतदकेति पाठः प्रामादिक।
कियाम्बु त्रि० कियदम्बु यत्र मेदे पृषो०तोलोप। किम्प्रमाणा-
म्बुयुक्ते "कियाम्बत रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा,,
ऋ० १०,१६,१३,।
कियाह पुं रक्तवर्णे अश्वे हेमच०।
कियेधास् अव्य०कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरु० २०"हनाय व-
ज्रमीशानः कियेधाः,,ऋ०,१,६१,१२,"कियेधा किंमहा-
इति" भा०।
किर पु स्त्री कॄ-क। १सूकरे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
२विक्षेपकमात्रे त्रि० कीर्य्यतेऽत्र आधारे कॄ-घञर्थे क।
३अवस्करविक्षेपदेशे पर्य्यन्तभूमौ। किरात
किरक पुं लेखः किरः अल्पे कन्।१वालसूकरे२लेखके च त्रिका०
किरण पुं कीर्य्यते परितः कॄ-कर्मणि क्यु। रूप्यरि-
रश्मौ "स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीप" रघु
"एकोऽपि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणे-
ष्विवाङ्कः" कुमा०। तत करीषत्वा० चतुरथ्यां बुञ्।
कैरणक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० [हारा०।
किरणमालिन् पु किरणानां मालाऽस्त्यस्य इनि। सूर्य्ये
किराटिका स्त्री० किरे पर्य्यन्त भूमौ अटति अट-ण्वुल्।
पर्य्यन्त भूमिचारिण्यां चारिकायां पक्षिण्याम् शब्दचि०

किरात पुंस्त्री किरमवस्कराटे मेले।स्थानं पर्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप०स०। १नीचजातौ तद्देशे स च अवस्करनि-क्षेपस्थानपर्यन्तदेशाश्रय यत्राधा द। जातयन्दे विवृति। "तप्तकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे।। किरात-देशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतष्ठते" इति शक्तिस-गमोक्ते २देशभेदे छ० भूम्नि। वृहत् संहूर्मविभागे ३ऐ-शान्यदुक्ते ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टरा-ज्यपशुपालकीरकाश्मीरा० "वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दा" इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशन्ये वहुषु अणोलुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमाप्ता यथाह मनु "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मत्स्यभेदे पुस्त्री० "किरातस्तथा स्त्रिनं चामरवाहिन्या मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः" कोषोक्तेः ५चामरवाहिन्यां स्त्री। "नौचसयया पार्श्वगतां किरा-तीम्" रघुः "किरातीं—चामरग्राहिणीं दासीम्" म-ल्लि०। तपस्यदर्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्। आच्य-ं सोमपा सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं०१७०अ०दुर्गास्तवे। तत्र व्याघ्रे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः" "यद्वायुरन्विष्टमृगैः कि-रातैः"कुमा०। ८भूमिनिम्बे पु० राजनि०। ९घोटकार-क्षके सारस्वतः। १०अल्पतनौ त्रि० मेदि०। "पर्य-न्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वे-नाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्वीकपदवोध्याल्पतनुत्वक-रणात् पर्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनि-म्बगुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्र-दाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्। स्वार्थे क। किरातक भूमिनिम्बे राजनि०। किरात शिवमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तर पर्व्वभेदे तत्रत्यकथा भा०व०३९अ० यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणि-र्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः। कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरु-रिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहो-मया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टै-र्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सह-स्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणा-नाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थ-स्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुत-दर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुम-नागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढध-न्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्य प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मि-न्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्नि-शिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपे-ततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्वाणै-र्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशसंछन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कन-कप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृ-गयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयि-ष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वन-मन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्त्मा-भः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति। अर्ज्जुन उवाच। गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान्। निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः। एष चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः। राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः। किरात उवाच। मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि। बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम्। ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः। ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः। दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः। अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन्! न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव। घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान्। ततस्तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्ज्जुनस्तदा। रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः। ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान्। भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह। प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्म्मभेदिनः। इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसाऽर्ज्जुनः। ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः। शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम्। ततोऽर्ज्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत्। तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः। मुहूर्त्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक्। अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः। स दृष्ट्वा बाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः। परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत्। अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः। गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः। कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः। विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः। नहि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः। शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम्। देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः। अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम्। ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्म्मभेदिनः। व्यसृजच्छतधा राजन्! मयूखानिव भास्करः। तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः। शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः। क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा। भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम्। चिन्तयामास जिष्णुश्च भगवन्तं हुताशनम्। पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे। किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः। अयञ्च पुरुषः कोऽपि बाणान् ग्रसति सर्व्वशः। अहत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम्। नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति। प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च। मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः। सम्प्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा। तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः। ततोऽर्ज्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत। युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम्। तस्य मूर्द्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि। मुमोच भुजवीर्य्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः। तस्य मूर्द्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः। ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः। तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः। किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः। मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन् मुखे। प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि। ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः। किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवम्। ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत। पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः। सुमुहूर्त्तन्तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम्। भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव। जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली। पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बली। तयोर्भुजविनिष्पेषात् सङ्घर्षेणोरसोस्तथा। समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान्। तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम्। तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन्। ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ। फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत!। निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना। पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत्। स मुहूर्त्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः। रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः। शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम्। मृण्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम्। तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम्। अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः। पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः। उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः। जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम्। भव उवाच। भो भो फाल्गुन! तुष्टोऽस्मि कर्म्मणाऽप्रतिमेन ते। शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः। समं तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ!। प्रीतस्तेऽहं महाबाहो! पश्य मां भरतर्षभ!। ददामि ते विशालाक्ष!

पत् पूर्वकर्म्मिर्भयात् । विजेष्य स रणे शत्रूनपि सर्व्वान् दिवौकस । प्रीता च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्व हि शक्तो मदीय तदस्त्र धारयितु क्षणात् । वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेव गिरिश शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतम् । स जानुभ्या मही गत्वा शिरसा प्रणम्य च । प्रसादयामास हरं पार्थ परपुरञ्जयः" ।

किराततिक्त पु० किरातो भूनिम्ब इव तिक्त (चिराता) ख्याते अमर "किराततिक्तस्तु हिमस्तिक्त पित्तकफापह "भावप्र०

किरातार्ज्जुनीय न० किरातश्चार्ज्जुनश्चाधिकृत्य कृतोग्रन्थ "द्वन्द्वाच्छ" पा०छ। भारविकविप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके महाकाव्यभेदे

किराताशिन् पु किरातानश्नाति अश–णिनि ६त० । गरुडे शब्दर० तस्य किराताशनकथा भा०आ०२८अ० यथा "इत्युक्तो गरुड सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् । निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तु कार्य्या बुद्धि कथञ्चन । अवध्य सर्व्वभूताना ब्राह्मणो ह्यनलोपम । अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपित । गुरुर्हि सर्व्वभूतानां ब्राह्मण परिकीर्त्तित । एवमादिभीरूपैस्तु सता वै ब्राह्मणो मत । स ते तात । न हन्तव्य सक्रुद्धेनापि सर्व्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्य कथञ्चन । न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ । । यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मण संशितव्रत । तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्व विद्यास्त द्विजोत्तमम् । भूतानामग्रभूर्विप्रो, वर्णश्रेष्ठ पिता गुरु । गरुड उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मात किंशील किंपराक्रम । किस्विदग्निनिभो भाति किस्वित् सौम्यप्रदर्शन । यथाहमभिजानीयां ब्राह्मण लक्षणै शुभै । तन्मे कारणतो मात । पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्ण बडिशं यथा । दहेदङ्गारवत् पुत्र । त विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् । विप्रस्त्वया न हन्तव्य सक्रुद्धेनापि सर्व्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दादिदं वच । जठरे न च जीर्य्येद्यस्त जानीहि द्विजोत्तमम् । पुन प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दादिद वच । जानात्यप्यतुलं वीर्य्यमाशीर्व्वादपरायणा । प्रीता परमदु खार्त्ता नागैर्विप्रकृता सती" । "सौतिरुवाच । तत स मातुर्व्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात । ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षित काल इवान्तकोऽपर । स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रज समुद्धूय नभ स्पृशन्महत् । समुद्रकुक्षौ च विशोषयन् पय समीपजान् भूधरजान् विचालयन् । तत स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् । ततो निषादास्त्वरिता प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिन । तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुर्गगनमिवार्द्दिता खगा । सहस्रश पवनरजोविमोहिता यथाऽनिल प्रचलितपादपे वने । तत खगो वदनममित्रतापन समाहरत् परिचपलो महाबल । निषूदयन् बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा" ।

किराति स्त्री किरेण प्रान्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छति अत इन् ३त० । १गङ्गाया जटा० तस्या योजनपर्य्यन्तजलक्षेपेण हिमाचलात् समुद्रपर्य्यन्तगमनात्तथात्वम् । वा ङीप् । तत्रैव। २किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाञ्च तस्या किरातवेशधारण यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनाऽस्त्यस्या इनि ङीप् । जटामास्या शब्दर० ।

किरि पु स्त्री किरति भूमिम् कृ–कृपृ्रादि० इक् । भूविदारे १शूकरे अमरटी० भरत स्त्रियां ङीप् । २मेघे च तस्य जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिक

किरिक पु० किरिर्मेघ इव कायति कै–क । सजलमेघतुल्ये रुद्रभेदे । "नमो व किरिकेभ्यो देवाना हृदयेभ्य" यजु०१६,४६ । [ङि । हिन्ताले अमर २फले त्रिका०।

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विह्वल्यते टल । क्मे

किरीट पुंन०कृ–कीटन् किच्च। १मुकुटे २शिरोवेष्टने (पा) च शब्दचि० दशाननकिरीटभ्य सा°द० । किरीटबद्धाञ्जलिभिरेत" रघु [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पु० मल–सम्बन्धे णिनि ६त० । अर्ज्जुने

किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्यस्य इनि । अर्ज्जुने भा०वि० ४४अ० । "पुरा शक्रेण मे वद्धं युध्यतो दानवर्षभै । किरीटं मूर्द्धि सूर्य्याभं तेनाहुर्मा किरीटिनम्" उत्तरसमीपेऽर्ज्जुनेन स्वनामभेदनिरुक्तिकथनात्तस्य तथात्वम् । शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभि । हयैरुपेतं रथं दिव्य महाप्रभम् । बवन्ध चैव मे मूर्द्धि किरीटमिदमुत्तमम् । सुरूपवदनं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ।

अभेद्यं कवचं चेदं स्वर्णरूपवदुत्तमम्। नागराजमिवासिं च गाण्डीवे समयोजयत्” इति भा० व० १६१ अ०। २किरीटयुक्तमात्रे त्रि०। “किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तम्” गीता स्त्रियां ङीप्

किरोडाट चौर्य्ये आकृतिगणत्वात् कण्ड्वा० यक् प० सेट् अक०। किरोडाय्यति अकिरोडाटीत्।

किर्म्मि स्त्री कृ–कि नि० मुट्। १पलाले (पोयाल) २स्तम्भे ३स्वर्णपुत्तलिकायाञ्च मेदि०। वा ङीप् किर्म्मीत्यपि तत्रार्थे

किर्म्मिर त्रि० किर्म्मीर+पृषो० वेदे ह्रस्वः। चित्रवर्णयुक्ते। “नक्षत्रेभ्य किर्म्मिरं चन्द्रमसे किलासम्” यजु० ३०, २१। पुरुषमेधे

किर्म्मीर पु० कॄ–गम्भीरा० ईरन् मि०। नागरङ्गे (नारेङ्गी) १जम्बीरभेदे। २राक्षसभेदे। ३चित्रवर्णे च मेदि० ४तद्वति त्रि०।

किर्म्मीरजित् पु० किर्म्मीरं राक्षसभेदं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने तद्वधकथा भा० व० ११ अ० यथा “प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्। अहं बकस्य भ्राता वै किर्म्मीर इति विश्रुत” इत्युपक्रम्य “ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम्। दशव्याममथोद्विद्ध निष्पत्रमकरोत्तदा। चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम्। निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्ज्जुनः। निवार्य्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम्। अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत।। इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्ध कक्षामुत्पीड्य पाण्डवः। निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली। तमभ्यधावद्वेगेन भीमो रक्षायुधस्तदा। यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि। पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव। असंभ्रान्तन्तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत। चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव। तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः। पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्ष पुनराव्रजत्। किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्। दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत”। इत्युपक्रम्य तयोर्युद्धमुपवर्ण्य “अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः। भ्रामयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्। स भीमेन पराम्रष्टो दुर्व्वलो बलिना रणे। व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम्। तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः। योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा। विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमं बली। भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम्। तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम्। पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः। अथ जर्ज्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह। हिडिम्बबकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमार्ज्जनम्। करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति। इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः। विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज्ज”।

किर्म्मीरहादयोऽप्यत्र। [ङ्गे जम्बीरभेदे त्रिका०

किर्म्मीरत्वच् पु० किर्म्मीरा चित्रा त्वगस्य। नागर-

किल श्वैत्ये क्रीडायाञ्च तुदा० पर० अक० सेट्। किलति अकेलीत् चिकेल प्रनिकिलति [आम् अनूक्ताव बकारचक्रे वेति

किल प्रेरणे चुरा० उभ० सेट्। केलयति ते अचीकिलत्” वेव-

किल अव्य० किल–क। १वार्त्तायाम् २अनुनयार्थे, ३निश्चये, ४संभाव्ये ५प्रसिद्धार्थद्योतने ६हेतौ ७अरुचौ ८अलीके ९तिरस्कारे च। “दमयन्ती किलाकिञ्चित किल” मेघ०। “अमूं किल त्वं त्रिदिवादवातर,, माघ। “तद्गृह तद्वयती” किलात्मनोऽपि “तदपि न किल बाल पल्लवाप्येति” माघ, “ध्रुवं किलाव्याजमनोहरं वपु,, शकु०। १किलेत्यागमारुचिन्त्यकुकरणसंभाव्यहेत्वलीकेषु” गणरत्ने उक्त्वा तत्तद्विषये उदाहृत यथा आगमे, “कंस जघान किल वासुदेवः” अत्रपूर्व्वकं कंसहननमागमसिद्धमित्यर्थः। अरुचौ “एवं किल केचिद्वदन्ति” केषाञ्चिदेवं वचनं वक्तुरुरुचिविषय इत्यर्थः न्यक्कारे “स किल योत्स्यते” तस्य यौवनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारोगम्यते सम्भावनायाम् “पार्थः किल विजेष्यते कुरून्” पार्थः कर्त्तृककुरुविजय सम्भवमाविष्करत्वार्थः। हेतौ “स किलैवमुक्तवान्” तत्कथनस्यान्यत्र हेतुता द्योत्यते। अलीके “प्रसह्य सिंह किल तां चकर्ष” रघु। सिंहकर्त्तृकं नन्दिनीकर्षणं वस्तुतोऽलीकं काल्पनिकत्वात्। अव्ययविशेषस्य अस्य शब्दान्तरसहकारेण प्रयोगविशेषो निरुक्तकारेण निरचायि यथा “किलेतिविद्याप्रकर्षे एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न किलैवम्। ननु किलैवम्”। इति प्रश्नानन्तरं तस्याभ्युपगमे न किलैवमिति, अभ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोक्तव्यमित्यर्थः तथाच तस्य उपपदेषोत्पत्ता न–ननु इत्येतत्पूर्व्वकता च।

किलकिञ्चित न० किल अलीकेन ईषत् चितं रचितम्। “स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्। साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्” सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा “पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः। कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” माघः “त्वयि वीर! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल” नैष०।

किलकिला स्त्री किल-क प्रकारे द्वित्वम् टाप्। १हर्षध्वनौ त्रिका०। “ततः किलकिलाशब्दस्तस्मिन् वदति पार्थिवे” भा०आ०६१अ। “जितशालवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणीकृतः। वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा” इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च विश्वः

किलाट पु० “नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डं प्रोक्तः किलाटकः” इति भावप्र० परिभाषिते विश्यिततदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे। तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा “पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च। तक्रपिण्डः इमे हृष्या बृंहणा बलवर्द्धनाः। गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः। दीप्ताग्नौ च विनिद्राणां विदग्धे चातिपूजिताम्। गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः”। तत स्वार्थे क। किलाटक तत्रार्थे। कूर्चिकायां क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीष्। [हलेश्वारा०।

किलाटिन् पुं किलति किल-क, अट-णिनि कर्म०। वंश

किलात पुं किल-यौक्रो॰ क किलमतति अत-अण्। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। कैलात तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० “किलाताकुली इति हासुरब्रह्मावासतु”। शत० ब्रा० १,१,४,१४,।

किलास न० किल वर्णे किलमस्यति अस+अण्। १सिध्मरोगे (कुली) तद्वास्ति अच्। २तद्विशिष्टे त्रि० “चन्द्रमसे किलासम्” यजु० ३०,२१,। “किलासं सिध्मरोगवन्तम्” वेददी०। सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेद यथाह सुश्रुत “क्षुद्रकुष्ठमत ऊर्द्धं वक्ष्याम इत्युपक्रमे “कण्डुमित” श्वेतमपाकि सिध्म विद्यात्तत् प्रायश ऊर्द्धकाये” इति तस्य लक्षणादिकमुक्ता “किलासमपि कुष्ठविकल्पएव। तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति। कुष्ठकिलासयोरन्तरन्त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च। तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च, पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च। श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहुल कण्डूमञ्च। तेषु सम्बद्धमण्डलमन्तेजातं रक्तरोम चाऽसाध्यमग्निदग्धञ्च। कुष्ठेषु रक्तपक्षक्षोपस्वापस्वेदशोफभेदकौण्यस्वरोपघाता वातेन। पाकावदरणाङ्गुलिपतनकर्ण नासाभङ्गाक्षिरोगसत्वोत्पत्तयः पित्तेन। कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्लेष्मणा”।

किलासघ्न पु० किलासं हन्ति हन्-टक्। (काँकरोल) ख्याते वृक्षे हेमच०।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। सिध्मरोगनाशके औषधादौ “आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्” अथ० १,२४,२।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि। (कुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

किलिञ्ज न० किल्य तेऽनेन किलि-इन् ततोजायते जन-ड पृषो०साधु। १वीरणादिजाते कटे२सूक्ष्मदारुणि च जटा०। त्रिका०पु०। तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क। कटे काष्ठादिरज्जौ च अमर०। “सुखान् यवान् निष्पूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितान्” “महति किलिञ्जे शोषयेत्। आस्तीर्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रमतिरूपके शयानं प्राहत्य स्वेदयेत्” सुश्रुतः

किलिम न० किल-इमन्। देवदारुवृक्षे राजनि०।

किल्विन् पु० स्त्री किल-यौक्य्ये भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे वा० विनि। घोटके त्रिका० स्त्रिया नान्तत्वात् ङीप्।

किल्विष न० किल-टिषच्-वुक् च। १पापे २अपराधे च अमर० ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम्। “न किल्विषादीपसे वस आकरः” ऋ०५,३५,४, “क्षीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्विषम्, अथ०५,१६५। “अपराधे। “कोमे-लुब्धक! दोषोऽत्र विद्यते यदि वालिश!। अस्वतन्त्रं च मां कृत्यु विवशं यद्चूचुदत्। तस्यैव वचनाहृष्टो न कोपेन न काम्यया। तस्य तत् किल्विषं लुब्ध! विद्यते यदि किल्विषम्” इति लुब्धकं प्रति सर्पोक्तिः। पापे “यद्यान्यवशगेनेदं कृतं त पन्नगाशुभम्। कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्विषी” सर्पं प्रति लुब्धकोक्तिः भा० आनु०१अ०। तत्र पूर्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम्। उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम्। “एव सति न दोषो मे नास्ति वध्यो न किल्विषी। किल्विषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्विषम्” “तत्रैव। कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च। “अपाघमप किल्विषम्” यजु० ३५,११, “किल्विषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं पापम्” वेददी०। ततः अस्त्यर्थे इनि। किल्विषिन् तद्युक्ते त्रि०।

किश(स)र पुंन०किम्+सृ-(शॄ)-अच् पृषो०। सुगन्धद्रव्यभेदे।

तत् प्रथमस्य किश(स)रा० ज्ञम् । किश(स)रिक किश-(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । शब्देन्दुशेखरे तालव्यमध्यतया पठित प्रन्यत्र दन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता

किशरा स्त्री० किञ्चित् शृणाति शृ—अच् । शर्कराम् । ततो-मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य व । किशरावत् तद्दति देशे

किश(स)रादि पु० पाणिन्युक्ते ठन्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्द गणे सच गण "किश(स)र नरद नलद स्थासक तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रुपर्णी" ।

किशल पु० न० किञ्चित्शलति शल—गतौ अच् पृषो० मलोप॥ नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशलय पु० न०किञ्चित्शलति शल—चलने वा कयन् पृषो०। नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशोर पु० कश—शब्दे किशोरा० निपा० । १अश्वशिशौ २तैलपर्णौषधौ ३सूर्य्ये च मेदि०"किञ्चिच्छूर' किशोर' स्यात् यतो हि दशमात् परम् । स्मरत्वं दृश्यते किञ्चिदुत्तुङ्ग' दिने दिने" ४इत्युक्तावस्थापन्ने त्रि० । स्त्रियां वयो-वाचित्वात् ङीप् किशोरी । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च तत परम्" भाग०टीकाधृतश्रीधरघृतवचनात् दशवर्षोत्तरं पञ्चदशाब्दपर्य्यन्तवयस्क किशोर इति बोध्यम् ।

किष्क वधे चुरा० स्रात्म० सक० सेट् । किष्कयते अचिकिष्कत

किष्किन्ध पु० किं किं दधाति धा—क पारस्करा० सुट् षत्वं मलोप' । वृह०सं० कूर्मविभागे आग्नेय्यासक्ते १देशभेदे "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा" इत्युपक्रमे "किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिक-दाशार्णाः" इति । तत्रत्ये २पर्व्वतभेदे च । ३तत्रत्यवालि-राजभार्य्यां ४तत्रत्यगुहायाञ्च स्त्री शब्दर०। "त्वया सह महाबाहो । किष्किन्धोपवने तदा" । "गच्छ लक्ष्मण । जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम्" । "किष्किन्धाद्वा-रमासाद्य प्रविवेशानिवारित" भा०व०२८३अ० । "गुहामासादयामास किष्किन्धां लोकविश्रुताम् । तत्र वानरराजाभ्यामैन्देन द्विविदेन च । युयुधे दिवसान् सप्त" भा०स०३०अ०। दक्षिणदिग्विजये । किष्किन्धा अभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण् । कैष्किन्ध पित्रादिक्रमेण किष्किन्धागु-हावत्पुरीवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

किष्किन्धा(न्ध्या)काण्ड न० वाल्मीकिरामायणान्तर्गते किष्किन्धाधिकारेण वालिसुग्रीवादीनामितिवृत्तप्रतिपादके काण्डभेदे ।

किष्किन्धी स्त्री किष्किन्ध+गौरा० ङीष् । किष्किन्धपर्व्वत-गुहायाम् "अभ्येत्य सर्व्वे किष्किन्ध्याम्" भा०व०२७६अ० ।

किष्किन्ध्य पु० किष्किन्ध+स्वार्थे यत् । १किष्किन्धशब्दार्थे २तत्रस्यपर्वतगुहायां ३वालिराजभार्य्यां च स्त्री ।

किष्किन्धाग्र(न्ध्या)धिप पु० ६त० । वालिनामके वानरराजे जटा० शब्दर०

किष्कु पु०स्त्री० किष्क—उन्,किम्+कै—कु पृषो० मलोप' पार-स्क० सुट् षत्वम् वा ।१वितस्तौ द्वादशाङ्गुलपरिमाणे चतुर्विंश-त्यङ्गुल परिमाणे२हस्तमाने मेदि०३प्रकोष्ठे ४कफोणेरधो-मणिबन्धपर्य्यन्ते च५कुत्सिते त्रि० विश्व "दशकिष्कु मरुच्च्या तां मापयामास सर्वत" भा०स०१०अ० "दशकिष्कु सह-स्राणि समन्तादायताऽभवत्" भा० स० ३अ० । "अमर्षित महातेजाः किष्कूनुराज' समवोदय" भा०व० १२६अ० ।

किष्कुपर्व्वन् न० किष्कुमित वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्वास्य । १वंशे (वाँश) २इक्षौ ३पोटगले(नडा)च मेदि०

किसल पु०न० किमीषत् सलति सल—गतौ अच् पृषो० मलोप' । नवपल्लवे त्रिक०० ।

किसलय पु०न० किम् ईषत् सलति—सल गतौ बा० कयन् पृषो० । नवपल्लवे अमर । "किसलयैः सलयैरिव पाणिभि" रघु' । तारका०जातार्थे इतच् । किसलयित नवपल्लविते । किसलयश्च नवपत्रादियुक्तशाखापस्थित' पल्लव ।

की अव्य० कुत्सायाम् ।

कीकट पु० की+कट—अच् । "चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटा-न्तकं शिवे । तावत् कीकटदेशस्यात् तदन्तर्मगधोभवेत् शक्तिसङ्गमोक्ते १देशभेदे । तद्देशवासिजनवाचित्वे ऽस्य भूम्नि "साधव यद्दावाराजौ पूयन्ते ऽपि कीकटा" भाग० ७,१०,२० । उपचारात् देशेऽपि भूम्नि "तत कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धोनाम्ना जिनसुत' कीकटेषु भविष्यति" भाग० १,३,२५ । ४निर्द्धने ५कृपणे च त्रि० मेदि० । ६घोटके पु' स्त्री विश्व स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [शब्दचि० ।

कीकश पु० कीति कशति कश—शब्दे अच् । चण्डाले ।

कीकस पु० कीति कसति कस—गतौ अच् । १कृमिजन्तुभेदे २अस्थ्नि न० अमर. ३कठिने त्रि० मेदि० । "यदन्तर्व्व-स्तिकीकसम्" अमरः । शब्दरत्ना०स्त्रीत्वमपि "तस्मादिमा उभयत्र पर्षवोबद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च" शत०ब्रा० ८,६,२,१० । कीकसेश्वर' काशीस्थखण्डशब्दे उदा०

कीकसास्य पु'स्त्री० कीकसमास्ये ऽस्य । पक्षिणि हारा०

स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सूक्ष्मत्वाल्लोम्नो दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीकस-मुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कीकि पुंस्त्री० कीतिशब्दं कायति कै था० कि। चाषपक्षिणि

कीचक पु० कीत्यव्यक्तं चकति चक-तृप्त्यादौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यनिलाहताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (नलतार्बाश)अमर०। "यः पूरयन् कीचक-रन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा० "सङ्कीर्ण-कीचकवनस्खलितैकवालेत्यादि" माघ० विराटराजश्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-मनुरागादिकथा भा०वि०अ० यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापति-र्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्र-पीडित"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—

"सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र! मुह्यस्व माऽद्यात्याक्षीः स्वजीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्नित्यं मामभिरक्षि-ताम्। न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः। अश-क्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बा-लः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्त्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पते-स्समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेभ्यो न वि-मोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं का-लरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य की-चक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षु-रिव मन्यसे हि माम्"१४अ०। तथैवं निरस्तेन तेन स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तत्सावश्यतासम्पादनप्रार्थने तया तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्त्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अम-र्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः। कीचकउवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्स-स्व नो चेत् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायनउवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटम-हिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी। स्वामन्त्र्यमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत्। सुदेष्णोवाच। पर्व्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पा-यनउवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्त-दा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम्। म-द्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारया-मास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-चकालयम्"। तत्प्रेषितायाः द्रौपद्याः कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच। अप्रैषीद्राजपुत्त्री मां सुराहारीं तवान्ति-कम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत्। कीचकउवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्त्र्याः प्र-तिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्त्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाद्वै-मनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभि-प्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्ती-म्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च रा-जपुत्त्री। चिक्षेप तं गाढमकृष्यमाणा प्रवेपमानाऽतिरु-षा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृह्यता विधुन्वाना भूमावा-क्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधि-ष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽबधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचक-मपोवाह वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ र-क्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुम"। भा० वि० १५अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा० वि०२२अ०। तत्रायं सङ्क्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्बधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ आगतेन सह समेलनं भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाऽप्रवेशे तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य यत्र प्रोद्दे दि करपाद-प्रवेशनञ्चेति वर्णितं यथा "भीमोऽथ प्रथम गत्वा रात्रौ च्छन्न उपाविशत्। मृग हरिरिवादृश्यः समाकाङ्क्षत कीचकम्। कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत्। तां वेला नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया। मन्यमान स सङ्केतमागारं प्राविशत्तत'। प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत्। पूर्व्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम्। एकान्तावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्म्मतिः। शयानं शयने तत्र मृत्युं सूत' परामृशत्। पतङ्गः पावकं दीप्तं सिंह क्षुद्रपशुर्यथा। जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह। उपसंगम्य चैवेनं कीचक काममोहितः। हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत। प्रापित ते मया वित्त बहुरूपमनन्तकम्। त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम्। रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम्। गृहं चान्तःपुरं शुभ्रं। क्रीडारतिविराजितम्। तत् सर्व्वं त्वा समुद्दिश्य सहसा समुप गत। अकस्मात् मां प्रशंसन्ति सर्व्वाः स्वगृहगता स्त्रियः। सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृश पुमान्। भीम उवाच। दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि। ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्व्वो न कर्हिचित्। स्पर्श वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्म्मविचक्षण। स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह। वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। सहसोत्पत्य कौन्तेय प्रहस्येदमुवाच ह। अद्य त्वां भगिनी पाप! कृष्यमाण मया भुवि। द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम्। निराबाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति। सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयस्तथा। ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबल'। स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः। आक्षिप्य केशान् वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम्। बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयो'। वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव। कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च। वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रो पुरेव कपिसिंहयो"।

ततस्तयोर्युद्धमुपवर्ण्यौक्तम् "समाकर्षन्तु स त वेगं सहित्वा भूरिदुःसहम्। बलाद्धीयत तदा सूतो भीमबलार्द्दित'। तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः। वक्षस्यानीय वेगेन ममर्द्दैनं विचेतसम्। क्रोधाविष्टो विनिश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदर'। जग्राह जयतां श्रेष्ठ' केशेष्वेव तदा भृशम्। गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबल'। शार्द्दूल' पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम्। तत एन परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदर'। योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशु रशनया यथा। नदन्तञ्च महानाद भिन्नभेरीसमस्वनम्। भ्रामयामास सुचिर विस्फुरन्तमचेतसम्। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदर। अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये। अथ त भग्नसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम्। अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत्। तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दन'। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह। अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्य्यापहारिणम्। शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्ध्रिकण्टकम्। इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्र'। आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज। निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टोष्ठपुटो बली। समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वर'। तस्य पाणी च पादौ च शिरो ग्रीवाञ्च सर्व्वश। काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक्। तं सम्मथितसर्व्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम्। कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः"।

कीज त्रि०किमस्य कथजात इति वा छ्प्रो०। ऋक्०१"य' शक्रो मृक्षो अश्व्यो यो वा कीजो हिरण्मय" ऋ०८।६६।३०।"कीज इत्यद्भुतमाह" भा०

कीट बन्धे वर्णे च चुरा० उभ० सक० सेट्। कीटयति ते अचीकिटत्—त। कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीट।

कीट पु० कीट—अच्। कृमिभेद स्थूले क्षुद्रजन्तुभेदे। स्वार्थे क। तत्रार्थे २मागधजातौ च धरणि०। ३कठिने त्रि० मेदिनिः। कीटभेदलक्षणादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा- "अथात' कीटकल्प व्याख्यास्याम'। सर्पाणा शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवा'। वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधा' स्मृता। सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्तापरिवामत। कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः। कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरक'। उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका। आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकामुखवैदलौ। शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षक'। शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजि प्रकीर्त्तित। अष्टादशेति वायव्या कीटा पवनकोपना'। तैर्भवन्तीह दष्टाना रोगा वातनिमित्तजाः। कौण्डिन्यक कणभको वरटी

पत्रवृश्चिकः। विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
बाह्यकी पिच्चिट कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः। पद्मकीटो
दुन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः
कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी। क्लीतः कृमिसरारी च यश्चा-
प्युत्क्लेशक स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशः प्रकी-
र्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः।
विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः। सैरेयकः
प्रचलको वलभः किटिभस्तथा। सूचीमुखः कृष्णगोधा
यश्च काषायवासिकः। कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव
च। त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तुङ्गीनासो
विचिलकस्तालको वाहकस्तथा। कोष्ठागारी क्रिमिकरो
यश्च मण्डलपुच्छकः। तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली
शम्बुकस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाश-
नाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। ता-
श्चास्य वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः। क्षाराग्नि-
दग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः। ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्च-
वेदनाभिः समन्वितः। छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मो-
होविजृम्भिका। वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारु-
णम्। पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह
दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु रू-
पं तेषां समादिशेत्। दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेप-
नात्। लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः।
प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिः शिरोगौरवशीतता। पिडकाको-
ठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैर्नानाविधैरेषां
चूर्णानि गरमादिशेत्। दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेप-
नात्। एकजातीनतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः।
सामान्यतो दर्शलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्ट-
कः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः। चत्वार एते
कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो
गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति। प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो
बहुवर्णो महाशिराः। तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधे-
रकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्प-
वत्। रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः। गलगोली
श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका
इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भव-
न्ति। सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च। शतपद्यस्तु
परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता
अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये
श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं
श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको
हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ
तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रा-
त्। भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्दिर्मूर्च्छा चाति-
मात्रम्। विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः
पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति। अहि-
ण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च। कण्डू-
मकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते।
शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र
लक्ष्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणि-
काङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे
श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः। मक्षिकाः कान्ता-
रिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं
षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका काषायी-
भ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मशकाः सा-
मुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च
तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणह-
रैस्तुल्यलक्षणः। नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडका सदाह-
पाका भवन्ति। जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सि-
तञ्च। भवन्ति चात्र। गौधेरकः स्थालिका च ये च
श्वेताग्निसंप्रभे। भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु।
शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात्। स्युः कण्टदाहको-
ठारुः पिडकातोदवेदनाः। प्रक्लेदश्चास्तथास्रावो भृशं स-
म्पाचयेत्त्वचम्। दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत्।
नावसन्नं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम्। दंशादौ विपरी-
तार्त्तिं कीटदष्टं सुबाधकम्। कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत्
समुपाचरेत्। त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया
हिता। स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत्।
अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाककोथप्रपीडितात्। विषघ्नञ्च
विधिं सर्वं कुर्य्यात् संशोधनानि च”। २कीटाख्येषु राशिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः।

कीटघ्न पु० कीटं हन्ति हन–टक्। गन्धके राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन–ड। १जतुनि लाक्षायाम् रत्नमाला० २कीटजातमात्रे त्रि०।[हंसपदीवृक्षे राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटाः पादे मूलेऽस्याः कप् अतइत्त्वम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।
कीटमाल स्त्री कीटस्य मातेव मूले बहुलकीटसम्भवात् । हंसपदीवृक्षे भावप्र० ।
कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन मृ–णिच्–अण् उप०स०गौरा०ङीष् सुश्रु०मते षष् ईप् । हंसपदीवृक्षे राजनि० । [(उषुचिड़िड़ा) इतिख्याते कीटभेदे शब्दचि० ।
कीटमेष पु० कीटोमेष इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि
कीटसंज्ञ पु० कीट संज्ञा यस्य । "कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्युः" ज्यो० उक्तेषु कर्कटादिषु राशिषु कीटाख्यादयोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां कीटसंज्ञा तथापि क्वचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशिमात्रपरता यथा "हरिः कीटघटेन च" यत्राकीविवेके वृश्चिकस्यैव सिंहकुम्भाभ्यां वेधात्तस्यैव ग्रहणम् ।
कीडेर पु० कील–एरच् लस्य ड० । तण्डुलीयशाके–भावप्र० ।
कीदृच् त्रि०कस्येव दर्शनमस्य किम्+दृश–क्स क्यादेशे दीर्घः । किम्प्रकारे । क्विन् । कीदृश् । कद् । कीदृश तत्रार्थे त्रि० तत्र कञि स्त्रियां ङीप्,क्से टाप् इति भेदः । "प्रिये । स कीदृक् भविता तव क्षणः" नैष० । "यद्येतानि जयन्ति कृत ररित' मस्ताव्यमोघानि मे तद्ङ्गोः कीदृगसौ विवेकविभव. कीदृक् प्रबोधोदय" प्रबोधच० ।
कीनाश पु० कुत्सितं नाशयति, कीचनाशि अच् क्लिश्नाति नि०वा । १यमे "विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्" माघ. । २वानरे पुंस्त्री अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३मग्नुक्रे ४क्षुद्रे ५कर्षके च त्रि० मेदि० । "कीनाशो गोदृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च । विप्रस्यौद्वारिकं देयमेकांशश्च प्रधानत"मनुः "कीनाशं कर्षक"कुल्लू० । "शुनं न फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः" ऋ०४,५७,८, "कीनाशाः बलीवर्द्दरक्षका" भा० । "नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशाइव गोधरम्" भाग०१, २०,११ । क्षुद्रे "य उद्यतममाहत्य कीनाशमभियाचते । चीयते नद्याय स्फीत मानवाचश्रया कृत" भाग०१२२,१२
कीर पुंस्त्री कीति ईरयति ईर–णिच्–अच् । १शुके पक्षिभेदे अमर । "अगवामिवमितलतोऽपि किं न खद भास्यति ? कीरगीरिव" नैष० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २काश्मीरदेशे पु० भूम्नि मेदि० अल्पार्थे कन् । कीरक शुकयावे संज्ञायां कन् । वृक्षभेदे चपचके च भरतचि॰
कीरवर्णक न० कीरस्येव वर्णोऽस्य कप् । (स्तौणेयक) नाम सुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।
कीरि पु० कीर्यते विक्षिप्यते कॄ–बा०कि । १स्तोतरि "कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन्" ऋ०५,४०,८, "कीरिणा स्तोत्रा" भा० २स्तुत्यादिषु विक्षिप्ते त्रि० । "यस्मा हृदा कीरिणा मन्यमानः" ऋ०५,४,१०,"कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन हृदा" भा० ३स्तोतरि त्रि० निरु० "वस्व स्तुवते कीरये" ऋ० ६,२३,३, "कीरिरितिस्तोतनाम" भा० "सखाय कीरिचोदनम्" ऋ० ६,४५,१९, "कीरीणा स्तोतृणां चोदनं प्रेरयितारम्" भा० ।
कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्ट । १आम्रवृक्षे २आखोटवृक्षे (आखरोट) ३जलमधूकवृक्षे च राजनि० ।
कीर्ण त्रि० कॄ–क्त । १आच्छन्ने २निहिते ३विक्षिप्ते ४हिंसिते च मेदि० । "अभिघ्नतत्तुषारैर्मिर्मिः कीर्णवर्त्मा" शकु० । "कीर्णं शनैरतुकपोलमनेकपानाम्" माघ ।
कीर्णि स्त्री० कॄ–भावे क्तिन् नि० निभाव । १विक्षेपे २हिंसने ३आच्छादने च । [कथने ।
कीर्त्तन न० चु०कृत–कीर्त्तादेश सौत्र–कीर्त्त–वा भावे ल्युट् ।
कीर्त्तना स्त्री चु० कृत कीर्त्तादेशे भावे युच् । १कथने । कर्मणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।
कीर्त्ति स्त्री सौ०कीर्त्त –क्तिन् । १प्रसादे मेदि०२शब्दे ३दीप्तौ ४मातृकाविशेषे च शब्दरत्ना०५विस्तरे६कर्दमे च विश्व० । ७ख्यातिभेदे अमर० । ख्यातिभेदश्च धार्मिकत्वादि प्रयुक्तधर्म यत्त्वेन नानादेशीय कथन ज्ञानविषय ता । कीर्त्तिश्च जीवतोमृतस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति । "यस्य कीर्त्तिः श्रुता लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्" नीतिसारे "सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते" गीतायाञ्च जीवतोऽपि कीर्त्तिसम्बन्धोक्तेः । तत्र दानादिप्रभवा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्योदिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचित्तन्न कीर्त्तेर्भेदमाहुः "कीर्त्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः" इत्यनेन कीर्त्तेः स्वर्गफलतोक्तेः । जीवत ख्यातिर्यश मृतस्य ख्याति कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सम्यक् "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्" इति मनुना इहलोकेऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्तेः । एतेन "प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च" मनुवाक्यस्य "जीवन् यशः मृतश्च कीर्त्तिमिति" कुल्लू०व्याख्या चिन्त्या प्रागदर्शितमनुवाक्यान्तरविरोधात् किन्तु धर्मादिप्रभवः दानादिधर्मश्चैव कीर्त्तिः, शौर्यादिना यश इत्यभयाभेदकथनेन मनुवाक्यस्य गतर्थपरत्वमेवोचितम् "शशाङ्ककीर्त्तिप्रजमौक्तिकवज्जम्" नैष० ।

कीर्त्तित त्रि॰ चु॰ कृत–कीर्त्तादेशे क्त। १कथिते–२ख्याते च।
कीर्त्तिभाज् पु॰ कीर्त्तिं भजते भज–ण्वि १द्रोणाचार्य्ये शब्दरत्ना॰। २कीर्त्तियुक्ते त्रि॰
कीर्त्तिमत् त्रि॰ कीर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कीर्त्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। विश्वदेवान्तर्गते श्राद्धदेवभेदे पु॰ २विश्वेदेवाश्च भा॰ आनु॰ ९१ अ॰ दर्शिता यथा
"विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्ख्याताः पूर्व्वमेव ते। तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम्। बलं धृतिर्विधाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा। पार्ष्णिक्षेमी समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च। विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् कृत एव च। जितात्मा मुनिवर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः। अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽप्यंशुमांस्तथा। शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा। स्रजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः। विद्युद्वर्चाः सोमवर्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः। सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः। उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च। चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भवः। ईशः कर्त्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्म्मकृत्। गणितः पञ्चवीर्य्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा। सप्तकृत् सोमवर्च्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च। अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च। कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः"।
३वसुदेवस्य देवकीपुत्रे "वसुदेवस्तु देवक्यामष्टौ पुत्रानजीजनत्। कीर्त्तिमन्तमित्यादि" भाग॰ ९,२४,२५।
कीर्त्तिशेष त्रि॰ कीर्त्तिः शेषोयस्य। नामशेषे मृते शब्दचि॰
कील बन्धे भ्वादि॰पर॰ सक॰ सेट्। कीलति अकीलीत्। चिकील कीलः। कीलितः कीलनम्। प्रनिकीलति
कील पु॰ कील–बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ्। १वह्निशिखायां २शङ्कौ (गोंज) अमर। ३स्तम्भे (खोँटा) ४लेशे ४कफोणौ मेदि॰ ५कफोणिनिम्नदेशे विश्व॰। "परिखास्वपि कौरव्य! कीलैः सुनिचिताः कृताः" भा॰ २, ६५॰श्लो॰ ६रतिप्रहारभेदे स्त्री "कीला उरसि, कर्त्तरी शिरसि, विद्धा कपोलयोः" वात्स्या॰ भावे अ, ७बन्धे स्त्री
कीलक पु॰ कीलति बध्नात्यनेन करणे घञ् स्वार्थे क। १स्तम्भभेदे (खोँटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनार्थे २काष्ठमयस्तम्भे शब्दभूतिः। तन्त्रोक्ते देवताभेदे३मन्त्रविशेषे न॰। प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च "आयन्ते सर्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम्। सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजन्! कीलके च शुभं भवेत्" ज्यो॰ त॰ सप्तशतीजपाङ्गतया पाठ्ये ५स्तवभेदे न॰ स च "सर्वमेतद्विना यस्तु मन्त्राणामपि कीलकम्" इत्यादि। तस्य च कीलकत्वम् तज्ज्ञानं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव "कृष्णायां वा चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति" इत्थं रूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम्। यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति सम्पुटाम्"। तत्रैव तज्ज्ञानस्याभावे निष्फलत्वोक्तेश्च तत्र गुरुलघुभेदेन द्विविधं शुश्रयत्या विधर्त्ति"। तेन कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योः नूतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादिभ्यो यथोचितांशदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यकं तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचम् पठेत्" तत्रैव
कीलसम्पर्श पु॰ कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश–अण् उप॰स॰। (गाव)वृक्षभेदे शब्दच॰
कीलाल पु॰ कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् ४त॰। १पशौ २बन्धनयोग्ये त्रि॰ मेदि॰। "कीला वह्निशिखां कीलं स्तम्बन्धं वाऽलति वारयति अल–अण् उप॰स॰। ३जले कीलां तद्वद्वर्णमलति याति। ४रुधिरे न॰ अमर ५अमृते ६मधुनि च शब्दर॰। मधुनः शीघ्रसंग्राहकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम्। "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्" यजु॰ २,४,७। ७रसे पु॰। "अथोऽग्ना य कीलाल उपहूतो गृहेषु" यजु॰ ३,४२, तत्र रुधिरे "सद्य कृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैः"। जले "कीलालजं न खादेयं करिष्ये चाशुरव्रतम्"। भा॰व॰अ॰ "कीलालजं जलजम्"।
कीलालधि पु॰ कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे कि ६त॰। समुद्रे शब्दच॰
कीलालप पुंस्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा–क। रुधिरपे राक्षसे रत्नमा॰ स्त्रियां ङीष् "स च कीलालोपयस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति" भा॰व॰१३२४१। [२बन्धे न॰।
कीलित त्रि॰ कील–क्त। १बद्धे २जातकीले च भावे–क्त।
कीयत् त्रि॰ कियत् +पृषो॰ वेदे नि॰ दीर्घः। कियदित्यर्थे "आ कीयतः सलूकं चकर्थ" ऋ॰ ३,३०,१७,
कीश पुंस्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत–इञ् कि हनुमान् ईशो यस्य कुत्सितं शेते शी–ड वा। वानरे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सूर्य्ये कपिकपोलतुल्यवर्णत्वात् तस्य ३पक्षिणि च शब्दर॰कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम्। ४नग्ने मेदि॰। कीशवद्दुपस्वराहित्यात्तस्य तथात्वम्।

कोशपर्ण पु० कोश इवाकारो यस्य पर्णमस्य । अपामार्गे शब्दर० । जातित्वेन ङीप् । कोशपर्णीत्यप्यत्र अमरः

कु शब्दे वर्णे च भ्वा० आत्म० अक० अनिट् कवते अकोष्ट चुकुवे प्रनिकवते [अकोष्ट चुकाव

कु आर्त्तस्वरे तुदा० आत्म० अ० क० अनिट् । कुटादि । कुवते

कु शब्दे अदा०पर०अक०अनिट् । कौति अकौषीत् चुकाव

कु अव्य० कु+डु । १पापे, २निन्दायाम्, ३ईषदर्थे, ४निवारणे च । ५भूमिभागे ६धरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे ईषदर्थत्वे चास्य "कुगतिप्रादयः" "पा० समर्थेन नित्यसमासः कुरूपम् कुदेशः नञर्थं भेदः तत्पुरुषे अजादौ शब्दे परे कोः कत् । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः कदन्नम् कदध्वः कदग्निः । "रथवदयोश्च" पा० कद्रथः कद्वदः "तृणे च जातौ" पा० कत्तृणम् पथिशब्दे कृतसमासान्ताक्षशब्दे परे च कादेशः कापथः काक्षः । ईषदर्थस्य कोः का, ईषज्जलं काजलम् पुरुषे परे का वा ईषत् पुरुषः कुपुरुषः कापुरुषः । उष्णे उक्तत्वयादेशः कोष्णं कवोष्णं कदुष्णम्" गतिप्रादिसाहचर्यात् अव्ययस्यैवेह ग्रहणात् न भूमिवाचस्य नित्यसमासः नवा कदादेशः अव्ययपूर्व्वकत्वात् प्रकृतिस्वरः, "राङ्कुः कुभामण्डलगः शशाङ्कः यस्ते" "ज्यो०ब्राह्मण इव कुशासनसङ्गितः" काद० । कुदिनम् कुजः अव्ययस्य वेदे दीर्घः "कूणेदेवार्यश्विमाध्यार्दियोमनायम्" ऋ०५,७४,१ ।

कुंसा स्त्री कुसि—भावे अ । १भाषणे २भासने च

कुक आदाने भ्वा० आत्म०सक० सेट् । कोकते । अकोकिष्ट । चुकुके कोकः प्रनिकोकते

कुक्त त्रि० कुक—क्त । १समर्थे २आदायिनि च ।

कुकभ न० कुकस्य भा यत्र । मद्ये शब्दच० । तत्पानस्य सामर्थ्याधायकत्वात् तथात्वम्

कुकर पु० कुत्सितः आदानादिना व्ययुक्तः करोऽस्मात् । करस्य क्रियासान्यसम्पादके कुणिरोगे अमर । ब०स० २तद्रोगयुक्ते त्रि० । कु+कृ—ट । ३कुकर्मकारके त्रि० ।

कुकर्म्मन् न० कुत्सितं कर्म्म नित्यस० । १लोकशास्त्रनिन्दिते कर्म्मणि व०स० । २तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप्

कुकील पु० को पृथिव्यां कील इव । पर्व्वते त्रिका० तस्य भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुकुट पु०स्त्री० कुटति कुट—क, को कुट इव वा । (चर्णिण) इतिख्याते शाकभेदे राजनि० तस्य पृथिव्यां कुटत्वत्वात् तथात्वम्

कुकु(कू)र पु० को पृथिव्यां कुदं ईषद् । सत्कृतालङ्कृतायाः कन्याया दातरि पृषो० दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य ईषद्भूमिदानसमत्वात्तस्य तथात्वम् । सत्कृतालङ्कृतां कन्यां ददाति कुकुदः स्मृतः" अमरे पाठान्तरम् अत्र प्रसिद्धपदसान्निध्यात् कुकुदपदस्य उक्तार्थे शक्तिग्रहः इति शब्द० प्र० । प्रसिद्धपदसान्निध्यञ्च प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदेनान्वयबोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमान्तार्थे अन्वयासम्भवेन "यो ददाति स कुकु(कू)दः" इत्यमरपाठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः । व्याकरणमते तु तिङन्तार्थस्य प्रथमान्तार्थेऽभेदेनान्वयस्वीकारान्न यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विशेषितं चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने तत एव तदवसेयम् ।

कुकुन्दर पु० कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ—अच् नि० कुत्सितं कुन्दरमत्र, स्कुद्यते कामिनाऽत्र स्कुदु नि० वा । स्त्रीणां १नितम्बस्थे आवर्त्ताकारे पृष्ठवंशाधोभागस्थे कूपद्वये । अमरः । (कुकुरसोङ्गा) २वक्षे मावप्र० ।

कुकुभा स्त्री रागिणीभेदे हलायुध ।

कुकुर पु० कुं पृथिवीं कुरति त्यजति स्वामित्वेन कुर—क । यदुवंशीयनृपभेदे तेषां ययातिशापात् राज्यं नास्तीति पुराणकथा यदुशब्दे दृश्या । "विधुरि ता धुरिता "कुकुरस्त्रिय" माघ । २दशार्हे देशभेदे पु० ब०व० । कुक—उरच् किच्च । ३कुक्कुरे हेमचन्द्रः । ४ग्रन्थिपर्ण्णौषधौ त्रिका० । कुकुरन्टपदाध्यकनृपभेदः । "कुकुर भजमानशुचिकम्बलबर्हिषास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति विष्णु पु० "कुकुरो भजमानश्च शुचि कम्बलबर्हिष । "अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् कुकुरं भजमानं च शमं कम्बलबर्हिषम्" हरिव० ३८अ० तदधिष्ठानदेशभेदश्च दशार्हे ।

कुकूटी स्त्री को पृथिव्यां कूटोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप् । शाल्मलीवृक्षे राजनि० तस्याः दीर्घतया भूमिकूटत्वस्वात्तथात्वम् ।

कुकूल पु० कौ भूमौ कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु—अच् धातो कुगागमश्च वा । १तुषाग्नौ २शङ्कुभिः सङ्कीर्णे २गर्ते ३वर्म्मणि च अमरः । "शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क्व च कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः" ।

कुकोल न० कुत्सितं कोलति कुल—अच् । कोलिफले । शब्दच० ।

कुक्कुट पुंस्त्री० कुक—सम्प०क्विप् कुका आदानेन कुटति कुट—

क। पक्षिभेदे चरणायुधे १ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। तस्य शुभाशुभलक्षणमुक्तम् वृहत्सं० यथा—“कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सित। रौति सुस्वरमुषात्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम्। यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो वृहन्मूर्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः। स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृत् न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः। कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्त्तिरुचिराननेक्षणा। सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः”।

तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा“कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः। चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो वृष्यः कषायकः। वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः”। अभक्ष्यप्रकरणे ग्राम्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः “छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्” २उल्कोल्मुकायां (उको) ३कुक्कुभखगे च ४वह्निकणे स्फुलिङ्गे हेम०। स्वार्थे क तत्रार्थेषु मेदि०। “शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः” मनूक्ते निषादीजाते शूद्रपुत्रे च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रशुक्लसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे “भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या। स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सकाम्बिकम्। पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ति०त० भवि०पु०। इदं कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे मुक्तिमण्डपे स्थाने। तस्य तन्नाम कारणकथा च काशी० ६८ अ० दर्शिता यथा—“कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्द्वापरे हरे!। लोके ख्यातिर्भविस्त्रीयमेष कुक्कुटमण्डपः” इति शिवेनोक्ते तद्विषये हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेतिहासो वर्णित। तत्र चण्डालतः प्रतिग्राहकविप्रस्य सुतद्वयपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनित्वप्राप्तिः सपक्षञ्च तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिगतावपि काशीप्राप्त्या मुक्तिरित्युक्तम् यथा “न काश्यां मरणं प्राप्तं तस्माद्दुष्प्रतिग्रहात्। प्रान्ते कुटुम्बस्मरणात्तथा काशीस्मृतेरपि। चौरैर्हतोऽपि स तदा कीकटे कुक्कुटोऽभवत्। सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमापतुः। प्रान्ते काशीस्मरणतो जाता जातिस्मृतिः पुरा। इत्थं बहुतिथे काले गते कार्पटिकोत्तमाः। तस्मिन्नेवाध्वनि ग्रामाश्चत्वारो यत्र कुक्कुटाः। वाराणस्याः कथा प्रोक्ता कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि। काशीकथा समाकर्ण्य तदा ते चरणायुधाः। जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु निर्गताः। तैश्च कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः कृपालुभिः। तण्डुलादिपरिक्षेपैः प्रापिताः क्षेत्रमुत्तमम्। ते तु क्षेत्रं समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः। चरिष्यन्तोऽत्र परितो मुक्तिमण्डपमुत्तमम्। जिताहारान् सनियमान् कामक्रोधपराङ्मुखान्। शृण्वतः सत्कथालापान् लोभमोहविवर्ज्जितान्। स्वर्धुनीस्नानसंक्लिन्नसुनिर्मलशिरोरुहान्। मन्नामोच्चारणपरान् मत्कथार्पितसुश्रुतीन्। मद्गतचित्तसद्वृत्तीन् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः। मानयामासुरथ तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः। प्राक्तनाद्वासनायोगात् संप्रधार्य परस्परम्। क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति चात्र ते। पश्यतां सर्व्वलोकानां विष्णो! ते मदनुग्रहात्। विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदम्। निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान्। ततोऽत्र ज्ञानिनो भूत्वा मुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम्। ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः। मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः”। [(चक्र)। राजनि०

कुक्कुटमस्तक पु० कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य। चव्ये

कुक्कुटशिख पु० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य। कुसुम्भवृक्षे शब्दच० तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु० कुक्कुटप्रधानो गिरिः किंशुलुका० दीर्घः। कुक्कुटप्रधाने पर्वते।

कुक्कुटाण्ड पु० कुक्कुट्या अण्डः पुंवद्भावः। कुक्कुट्याण्डे

कुक्कुटाभ पुंस्त्री कुक्कुट इवाभाति आ+भा—क। कुक्कुटवर्णतुल्ये सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कुक्कुटासन न० “कुक्कुटासनमापन्नो नाडीनिर्म्मलचेतना। सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिरोधनम्। निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः। मध्यस्थं वृद्धं यत् करोति कर्परद्वयमध्यगम्। सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कुटासनमुच्यते” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच०।

कुक्कुटाहि पु० कुक्कुट इव तद्वर्णवदाहिः। सर्पभेदे

कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचारार्थे क्विप् ततः इन्। दम्भचर्यायाम् हेमच०। वा ङीप्। तत्रैव। सा च २कुक्कुटजातिस्त्रियाम् ३क्षोध्याम (टिकटिकी) कीटभेदे शब्दरत्ना०। ४शाल्मलीवृक्षे जटा०

कुक्कुभ पु० कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु—भक्। वन-

कुक्कुटे। कुक्कु शब्दं भाषते भाष—बा० ड। २कुक्कुटे पक्षिणि। (पातुकुका) इति ख्याते ३पक्षिभेदे अमरः।

कुक्कुर पु० स्त्री कोकते क्विप् कुरति शब्दायते कुर—शब्दे क कर्म०। १स्वनामख्याते पशौ। तच्छुभाशुभलक्षणं ह०स० यथा "पादाः पञ्चनखास्तथाग्रचरणः षड्भिर्नखैर्दक्षिण-स्ताम्रोष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुव याति च। लाङ्गूलं सघट इन्द्रसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा ग्रहे। पादेपादे पञ्च पञ्चाग्रपादे वामे यस्याः षण्नखा मल्लिकाक्षी। यक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पोष्टुः"। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुक्कुरगुखाद्यास्तकं गोक्ता यथा "कक्कारी चलसमत्वाद् दृणिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च गुणो-गुणाः"। २ग्रन्थिपर्णीवृक्षे न० शब्दचि०।

कुक्कुरद्रु पु० कुक्कुरस्य दुगन्धयुक्तो द्रुः दृष्च। (कुकरसोङ्गा) लताभेदे "कुक्कुरद्रुः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः। तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" भावप्र०।

कुक्कुरवाच् पु०कुक्कुरस्येव वागस्य। मारङ्गमृगे राजनि०

कुक्ष पु० कुष—कस। जठरे उज्ज्वलदत्तः।

कुक्षि पु० कुष—क्सि। १उदरे "विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा" माघ "कुम्भीनसाय कुक्षिजः" रघु। "तव कुक्षौ महाभागे। अचिरात् संस्थास्यते" रामा० २उदरस्य वामदक्षिणपार्श्वयोद(कोंक) अमरः। ३मध्यभागे "तत सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः" भा०व०७६अ०। कुक्षौ भव यत्। कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च लि०स्त्रियां ङीप्। कुक्षौ भवोऽसि ढकञ्। कौक्षेयकोऽसि। कुक्षिदेशे भवः भूमा० युञ्। कौक्षक मध्यदेशभवे लि०।

कुक्षिम्भरि लि० कुक्षिं बिभर्त्ति भृ—खि—मुम् च। देवातिथि-वञ्चनेनात्मोदरमात्रपूरके लापरे।

कुक्षिरन्ध्र पु० कुक्षौ मध्यभागे रन्ध्रं छिद्रं यस्य नले रायमु०।

कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूल। सुश्रुतोक्ते शूलरोगभेदे "प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः। तदास्य भोजनं भुक्तं सोमष्टम न पच्यते। उच्छ्वसित्वाग्रतस्ता शूले-नाक्रम्यते मतः। नैवासने न शयने तिष्ठन् लभते सुखम्। कुक्षिशूल इति ख्यातोयातादामसमुद्भव" सुश्रु०। तस्य क्लीवत्वमपि "कृतकुक्षिशूलं तच्चकफशोष" सुश्रुतः

कुङ्कुम न० कुच्यते आदीयते कुक—आदाने—उमक् नि० मुम्। काश्मीरादिदेशजे स्वनामख्याते १गन्धद्रव्यभेदे। देशभेदविशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा—"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेसरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्। वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं मतम्। केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्। कुङ्कुमं पारसीके तु मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्। कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित्। तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्"   [तभेदे

काश्मीरादि पु० कुङ्कुमस्याकरोऽद्रिः। 'काश्मीरदेशस्थे पर्वते'।

कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष्। मञ्जिष्ठो-तिलताकालाम् राजनि०। पुमो०कुङ्कुमीति पाठान्तरम् तत्र यार्थे

कुच रोधे, सम्पर्के वेशने च चक० कौटिल्ये चक० ग०पर०सेट् कुटादि। कुचति अकुचीत् चुकोच कुचः। प्रनिकुचति

कुच पु० कुच—कर्त्तरि क। स्तने। स्त्रीणां कुचवृद्धिर्यौवने यथाह सुश्रुत "स्त्रीणां तु विंशतिरधिका दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धि" इति विवृतं तत् भावप्र० यथा—

"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते। तैस्तां तदेव तारुण्ये पुष्टलावप्यमेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्ध प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। आवतेऽन च यो भेदो यो भेदो व्याख्यानतः स च। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनार्त्तवप्रभृतय"।

"यावन्नोतद्भिद्यते स्तनौ तावद्देया" इति स्मृतौ कुचोद्भेदकालात् पूर्वं दानं विहितम्। स च काल द्वादशवर्षादि, "स तदुन्नतकुचौ भवन् प्रभासारचक्रधभिमानगोति यत्" नैष० "सकठिनकुचचूचुकमर्दनम्" "मसृणतत्वात् कुचमण्डलेन" "कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवास" माघ "तन्वि। तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ" उद्भट "पिशुनं च वे कुचकुम्भयो" काव्यो० २सङ्कुचिते लि०

कुचण्डी स्त्री कुत्सिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपमेव। भूमीलताचाम् शब्दचि०। साकें च। कुचण्डिका तत्रैव।

कुचतट लि० कुचतटमिव विषमत्वात्। विशाले:कुचे इत०। २कुचैकदेशे च।

कुचन्दन न० कुत्सितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम्। (रक्तचन्दन) १काष्ठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमर०। इदं सुश्रुते पठोलादिगणे वात्सकारादिगणे चोक्तम् तत्कल्पे विवृतिः

१कुङ्कुमे शब्दचिन्ता० । रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्
कुचफल पु० कुचइव फलमस्य । दाडिम्बवृक्षे राजनि० ।
कुचर त्रि० कुत्सितं चरति चर—अच् । १परदोषकथनशीले । हेमच० कुत्सिते स्थाने चरति चर—अच् । २दुर्गमदेशगन्तरि "न भीमः कुचरोगरिष्ठा" ऋ १, १५४,२, "कुचरः कुत्सितहिंसाकर्त्ता दुर्गमदेशगन्ता वा" भा० कौ चरति चर—ट । ३भूमिचरे च० । स्त्रियां ङीप्
कुचाग्र पु० ६त० । चूचुके कुचयोरग्रभागे अमर० ।
कुचाङ्गेरी स्त्री—कुत्सिता चाङ्गेरी । (चुकमालङ्क) चुक्रशाकभेदे रत्नमा० चुक्रशब्दे गुणादि
कुचिक पुंस्त्री० कुच—वा० इकन् । (कुँचिया) मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ष्ट०सं०कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्ते देशभेदे "भल्लायलोलजटासुरकुनठखसघोषकुचिकाख्याः" ।
कुचित त्रि० कुच—क्तिच् । परिमिते उज्ज्वलदत्तः ।
कुचेल त्रि० कुत्सितं चेलं वस्त्रमस्य । कुत्सितवस्त्रधरे । कुचा सङ्कुचा इला यस्याः ५त० । १विद्धकर्ण्याम् २पाठायाम् स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । (आकनादी) ४१च्चे स्त्री रत्नमा० ।
कुच्छ न कु+छो—क । कुमुदे शब्दच० ।
कुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज उदित् कुजित्वा कुक्त्वा । प्रनिकुजति
कुज पु० कौ पृथिव्या जायते जन—ड । मङ्गलग्रहे यथा च तस्य तज्जातत्वं तथा आग्नेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्यास्तज्जातत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६अ० यथा "यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुर । रजस्वलाया गोलायागर्भं वीर्य्यं च मोक्षितं (वराहस्य) । यतोजातस्ततोभूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुर" इत्युपक्रम्य "गर्भसंस्थं महावीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुरा । गर्भ एव तदा देवशक्त्या दधुश्चिरं हृदम् । यथाकालेऽपि संप्राप्ते नो गर्भान्निर्जायते स च । ततस्त्यक्तशरीरस्तु वराहसमयैः सह । अतीव शोकसन्तप्ता जगन्नाथप्रभवत् क्षितिः । शोकाकुला सा व्यलपच्चिरकालं मुहुर्मुहुः । प्रकृतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता । ८ ततः कालेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा धृत । न गर्भः प्रसवं याति तदाऽभूत् पीडिता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभार न चाशकत् । यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता । शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम् । प्रणम्य शिरसा देवी वाक्यमेतद्ववाच ह" । एवमग्रमाधवोक्तिधराप्रत्युक्तिभ्यां त्रेतायुगान्ते तदुत्पत्तिकथा—"इति स्तुतो हृषीकेशोजगन्नाथस्तदा हरि । प्रादुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीभगवानुवाच । कथं दीनमना देवि ! धरित्रि ! परिदेवसे । तव वा किङ्कृता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । सखन्ते परिग्लुक्तन्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रूविभ्रमविवर्जितम् । ईदृशन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्व्वं कदा च न । रूपस्य तु विपर्य्यासे दुःखे बीजञ्च भाषय । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य माधवस्य जगत्पतेः । विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह सगद्गदम् । पृथिव्युवाच । गर्भभारं न शक्नोढुं माधवाहं क्षमाऽधुना । भयं नित्यं विषीदामि तत्पाल्य त्रातुमर्हसि । त्वया वराहरूपेण मलिनी (ऋतुमती)कामिता पुरा । तेन कामेन कुक्षौ मे श्वयं गर्भोऽयमास्थितः । काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव । । कठोरगर्भा तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्रासि मां देव ! गर्भदुःखाज्जगत्पते । । न चिरादेव यास्यामि त्वत्योर्वैशमसंशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो धृतोमाधव ! वै पुरा । योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जर" । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः । आह्लादयन् प्रत्युवाच हरिस्तप्तां लतामिव । श्रीभगवानुवाच । न धरे ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति । शृणु येन प्रकारेण चालुमूनमिदं त्वया । मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः संहृतस्त्वया । सोऽभूद्दुरसत्वस्तु दुष्टे (वराहस्य) सुतस्तु दारुण । ज्ञात्वा तस्य च वृत्तान्तं गर्भस्य धृद्धिणादय । देवीभिः शक्तिभिः सुभू स्तव कुक्षौ धृतं स्वरम् । सर्गादौ यदि जायेत भवत्यास्तादृशः सुतः । भ्रंशयेत् सकलान्लोकांस्त्रीनिमान् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । प्राक्सृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्नलगतांक्षते । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते चादिसर्गाश्रुतर्युगे । त्रेतायुगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं याति त्रेतान्ते च वरानने । । तावद्दह महागर्भं दत्त कालेनमया तव । न यावज्जायते धात्रि ! गर्भस्ते भातिदारुणः । तावद्गर्भवती दुःख न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि !" "ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः" भाग० २,७,२६ । "तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" भाग०३,३,८श्लो० । "कुजबुधगुरुभृगुसौरकेतुसौम्यशुक्रावनीभुवाम् "ज्यो०" मङ्गलग्रहस्य वारादिकमङ्गारकशब्दे ७६६० उक्तम् । कस्मै

तदीयभगणादिकमुच्यते "युग्मयुग्मशरनागशैलनभ्या-लयस्वयमाश्विनोऽसृज"९६८२८५२२ सि०शि०। कल्पे एतावन्तः कुजस्य भगणाः. अस्योपपत्त्यादिकं ग्रहभगणशब्दे दर्शयिष्यते। तस्य चलोच्चभगणमानञ्च तत्रैवोक्तम् "अर्कशुक्रबुधपर्य्यया दिवेरङ्कि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००। एतएव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च गणकैश्चलोच्चका "तत्पातस्य भगणास्तत्रैवोक्ता "कुम्भद्रसाश्विन" २६७, तस्य मन्दकेन्द्रभगणमानं निबन्धे "खरामाभ्रच्छिद्ररसपड्गोद्विदस्रा" २२९६८२८२३०। "शीघ्रकेन्द्रभगणाः"गजाद्रिमङ्गलमग्नेन्दुत्र्यश्विखाश्विमिताः" २०२३१७-१४७८,। तस्य कक्षामानम् श्रीपतिनोक्तं यथा "खाब्धिङ्कपण्मलगजाः क्षितिनन्दनस्य" ८१४६९१५ योजनानि। मध्यमकुजस्फुटीकरणम् सि०शि०प्रमि०दर्शितं यथा "दिनगणार्द्धमथो गुणसंगुणं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितम्। लवकलादिफलद्वयसंयुतं क्षितिसुतध्रुवकं क्षितिजो भवेत्"सि०शि०। "अत्रोपपत्तिः। दिनगणार्द्धं भागा इति प्रत्यहं त्रिंशत् कला गृहीता। तत् पृथक् त्रिगुणं जातम् एताः कलाः पूर्वकलाभिर्मिश्रीकृता जाताः। एतत् कुजगतेरधिकमतोऽत्र कुजगतिं विशोध्य शेषम्। अनेन सप्तदशगुणेनैका कला भवति। अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितमिति। पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना भौमध्रुवक२२७०युक्तः कुजो भवति। यतोऽयमहर्गणोऽर्कोदयान्तादूर्ध्वमतस्तदुत्थं फलं रविमण्डलान्तिके योज्यमित्युपपन्नम्" प्रमि०

कुजस्य ध्रुवकमानं "तत्रैवखाद्रिरामाम्बय" २२७०। तथाच कलेरारम्भे राशिचक्रस्यविकलाभ्यो ध्रुवकेण हीनतायां तत्काले ११। २९। २ । ५०। राश्यादि कुजध्रुवकः तस्य मन्दशीघ्रपरिधी तत्रैव उक्तौ यथा

"मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलवोनशक्र १४भागा रवेर्जिन २४कलोन१२रदा हिमांशोः। खाश्वा७० भुजङ्गदहना ३८ऽमराः३३भयाश्च११ पूर्णेषवो५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम् सि०शि०"इह चलफलोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वं कल्पितानि तेषां प्रमाणान्येतावन्तो भागाः। अत्रोपपत्तिः अहस्तत्र यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमा फलज्या परमफलज्याऽन्त्यफलज्या चोच्यते। अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्द्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्तैराशिकेन। यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे भांशाः परिधिस्तदान्त्यफलज्याव्यासार्द्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां त्रिलवोनभक्ता इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह" प्रमि०। "एषां चलाः कृतजिना२४४स्त्रिलवेन हीना दन्तेषवो५३२वसुरसा६८वसुबाणदस्राः२५८। पूर्णाश्रयो ४०अथ भगुजस्य तु मन्दकेन्द्रदोर्ज्याशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधीरहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ चापशिञ्जी। त्रिघ्नोद्धृता ग्रुपरिधिः फलयुक् स्फुटः स्याद्भौमाग्रकेन्द्रपदगम्यगताल्पजीवा। त्र्यंशोनयेन ७गुणितार्क ७युतञ्च राशेर्मौर्व्योद्धृताप्तलवहीनयुतं मदृक्षम्। भौमस्य कर्किमकरादिगते चकेन्द्रे लब्धांशकैर्विरहितं परिधिस्तु शैघ्र्यः"।

भौमस्य भूमध्यादुच्छ्रितयोजनानि सि०शि०"गोकुरसद्मसत्त्वसूर्य्यसंख्या"१२९६६१९। तस्य कालांशाः "सप्तभुवः १७। अस्य क्षेत्रं मेषवृश्चिकौ, उच्चं मकरः परमोच्चं मकरस्याष्टाविंशोऽंशः। नीचं कर्कटः तदीयाष्टाविंशोऽंशः सुनीचः। मूलत्रिकोणं मेषस्य दशमोंऽशः। रविचन्द्रजीवामित्राणि बुधोऽरिः, शुक्रशनी समौ। चतुर्थे अष्टमे चास्य पूर्णदृष्टिः। विषमराशिषु मेषमिथुनादिषु प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः समराशिषु वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः। अष्टोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य अष्टौ वर्षा दशाभोगकालः। विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तु सप्त वर्षाः। नक्षत्रकक्षायाम् अयं शनेरधस्तृतीयकक्षायां वर्त्तते, अयं रवितस्तृतीयवारेशः। अयं दक्षिणाशाधिपतिः अतस्तद्वारे दक्षिणाद्दिग्गमनं प्रशस्तम्। अथ पापग्रहः क्षत्रियवर्णः भारद्वाजगोत्रः अवन्तिदेशभवः मेषवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्णः। तस्य स्कन्दोऽधिदेवता पृथिवी प्रत्यधिदेवता। पूजने रक्तचन्दनं रक्तवस्त्रम् जवादिरक्तपुष्पं सर्ज्जरसयुक्तसिह्लक धूप, यावकं नैवेद्य पूगं फलम् प्रवालं रत्नं रक्तवृषभो दक्षिणा। तस्य दौःस्थ्योपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात् स्वयं वा प्रवालं धारयेत्। अनन्तमूलं वा धारयेत्। होमे धूमकेतुरग्निः खादिरी समित्। कुजवारे दिवा२यामार्द्धं वारवेला६षष्ठे कालवेला रात्रौ२तृतीये कालवेला। अयं पुंग्रहः दक्षिणदिग्बली। अयं रजोगुणप्रकृतिः, तिक्तरसप्रधानः सामवेदाधिपः तरुणमूर्त्तिः पैत्तिकः क्रूरमध्यः। अस्य राशिभोगकालः ४५दिनानि। जन्मराशितः षष्ठे तृतीये

एकादशे चायं शुभः, "विक्रमायरपुगः कुजः शुभः स्यात्तदान्त्यसुतधर्म्मगे खगे। चेन्न चित्र इनवद्गुरुवत्सौ" ज्यो०त० उक्तस्थानेषु अन्यग्रहासत्त्वे शुभदः अन्त्यसुतधर्म्मस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहे स्थितेऽशुभवेधेन शुद्ध "रक्तस्वर्णविषाद्यकर्म्मकृततत्कार्य्यं विवादं रणं कुर्य्याद्दुर्गविधिं सुदुष्टदमनम् सेतुप्रभेदं तथा। वृक्षच्छेदनभेदनानि मृगयां चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म्म धातुकरणं भौमस्य लग्नेऽह्नि वा" ज्यो०त०। उक्तकर्म्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपति वर्षलग्नात् षष्ठस्थानगस्य हर्षपदम् मूलं नी०ता० दृश्यम्। अन्यद्ग्रहशब्दे वक्ष्यते

कुजप पुंत्रि० कुत्सितं जपति—जप—अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि० कार्त्तेन सह द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा०

कुजम्भ त्रि० कुत्सितो जम्भोदन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु० "प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः" हरिव० २२६अ० "विरोचनानुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्य्यवान्" हरिव० २४२अ०।

कुजम्भन पु० कौः पृथिव्याः जम्भनमिवात्र। सन्धिचौरे हारा०। तस्य पृथिव्याः सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽस्त्यस्य इलच्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना०।

कुजा स्त्री कौ पृथिव्यां जायते जन—ड। सीतादेव्यां तस्याः पृथिवीतोजन्मकथा कालि० ३७अ०

"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तः पुरं स्वकम्। भार्य्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीमनुमत्य स्वयम्। सतस्तिभिस्तु भार्य्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। ततः पुरोधसं राजा गौतमं मुनिसत्तमम्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परीकृतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृप। हलेन दारयामास [illegible] स्वयम्। तद्भूमौ जातसीताया शुभा कन्या समुत्थिता। ऐभे राजा हृदा युक्तः सर्व्वलक्षणसंयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा। एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया। अयं यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महावीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्वृत्ताः कृतेऽस्या राक्षसाः परे। त्वञ्च मोदं दुराधर्षं यद्दृष्टिहत नृप।। अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितॄणामृणशोधनम्"। कुजाः वृक्षा आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्यायनीदेव्यां मेदि० "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिदं मत्ये" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोयत्र। ज्यो० उक्ते जन्मलग्नाद्यष्टमस्थानस्थितमङ्गलग्रहरूपयोगभेदे "सर्व्वगुणान्निहन्त्याशु विलग्नादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते," ज्यो०।

कुञ्जिश पुंस्त्री० मत्स्यभेदे "कुञ्जिशोमधुरोहृद्यः कषायोदीपनस्तथा। "बल्यः स्निग्धोगुरुर्ग्राही वातहृत् रोचनो मतः" राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुज्या स्त्री सि०शि०उक्ते वृत्ताकारात्क्षेत्रादंशवशात् साधनाङ्कज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह। "युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या१२९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो३४३८द्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। स्वाक्षमासंगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति क्षितिज्या। सा त्रिज्यकाघ्नी विहृता द्युमौर्व्या चरज्यकास्याश्च धनुश्चरं स्यात्" सि०शि०। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम्। इष्टात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यर्थ स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्योरन्तरं क्रान्तिः। तयोर्विषुवत्सम्पाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यभागाः। एतदनु-

समपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या। उदयाच तत एव। स तु सपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे। अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकाली चेत्युक्तम्। यदि त्रिजीवातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति। फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति। क्रान्तिज्या भुजकोटिज्या कर्णसूत्रगोलान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्धम्। सैव द्युज्या। अथ कुज्योच्यते। यदि द्वादशकोटेः पलभा भुजस्तदा क्रान्तिज्याकोटेः किमिति। फलं क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते ज्यारूपं स्यात्। सैव कुज्या। सा चतुःकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि द्युज्याव्यासार्धे एतावती तदा त्रिज्याव्यासार्धे किमिति। फल चरज्या। तद्धनुश्चरमित्युपपन्नम्।" मणि० व्यक्त्येतत्‌ शब्दे ४२पृ० दर्शिते सि० शि० वाक्ये दृश्यम्

कुज्झटि स्त्री कु–क्विप् झट–इन् कर्म०। नीहारे(कोयाशा) त्रिका० वा ङीप् कुज्झटीत्यप्यत्र। स्वार्थे क। कुज्झटिकापि तत्रार्थे शब्दरत्ना०। "ज्ञेया कुज्झटिका धूमा तम माया च सा तथा। कफपित्तकरी, लोके भिषग्भि परिकीर्तिता" वैद्यके तद्गुणा उक्ताः।

कुञ्चन न० कुन्च–करणे ल्युट्। "वाताद्या वर्त्म सङ्कोच्य जनयन्ति यदा मलम्। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चन नाम तद्विदुः" इति निदानोक्ते १नेत्ररोगभेदे। भावे ल्युट्। २सङ्कोचे। "कुर्यात् शिरागतं मूत्रशिराकुञ्चनपूरणम्" सुश्रुतः। [फलान्तत्वात् टाप्। कुष्माण्ड्याम् राजनि०।

कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सङ्कुचितं फलमस्याः जातित्वेऽपि

कुञ्चि पु० कुन्च–इन्। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" इत्युक्ते अष्टमुष्टिमाने स्मृति

कुञ्चिका स्त्री० कुन्च ण्वुल्–टाप्। १गुञ्जायाम्(कुँच)शब्दर० (कन्ची)२वंशशाखायाम् जटा० ३कूर्चिकायां(चाविकाठि) हेमच०। "उद्घाटिनी कुञ्चिका" प्रभसरा० ४मङ्गोलतायाम् (केंचो) "कुञ्चिकयैव भाययति विभाययति वा" कुल्लु०

कुञ्चित त्रि० कुन्च–क्त। १वक्रे २तगरपुष्पे न० राजनि०

कुञ्ज पु० न० अर्द्धर्चा० द० कौ–जायते जन–ड पृषो० सम्। पर्वतादौ लतादिभिराच्छादिते मध्यशून्ये १स्थाने निकुञ्जे अमरः। "लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" सा०द० "वद सखि! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्" "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे० "त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम" पदा० २हस्तिदन्ते ३हस्तिहनौ ४मेदि० ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये कुञ्जा० च्फञ्। कौञ्जायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

कुञ्जर पुंस्त्री० कुञ्जः दन्तो हनुर्वा प्रागस्त्येनास्त्यस्य। १हस्तिनि स्त्रियां जातित्वात् ङीप् "कुञ्जरस्येव सङ्ग्रामे परिरक्षाङ्कुशग्रहम्" भा०व०२६अ० "अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाष–संक्रान्तदानपयसोक्षमपादपस्य" माघ। अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर इव राजकुञ्जरः। "एवमुक्त्वा परिष्वज्य देवास राजकुञ्जरम्" भा० व० २५१अ०। अत्र कुञ्जरशब्दस्येव राज्ञ श्रेष्ठत्वम् गम्यते। तदभिप्रायेणैव "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरोक्ति। ५देशभेदे च मेदि०। मात्राप्रस्तारे पञ्चमात्रस्य प्रथमे ६प्रस्तारे ऽऽ। छन्दोमञ्ज। "क्षितेर्दक्षिणदिग्भागस्थिते गजाकृतौ ७पर्वतभेदे। "कृत्वा प्राचीविभागन्तु दक्षिणायामयोदिशि" इत्युपक्रमे "चकार कुञ्जरश्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतिम्। पर्वतं काञ्चनशृङ्गं बहुयोजनविस्तृतम्" हरिवं० २२५अ०। "ऋषभ पर्वतश्चैव श्रीमदृषभसंस्थित। कुञ्जरः पर्वतश्चैव नलामलकं शुभम्" हरिव० २२६ अ०। ८हस्तनक्षत्रे च तस्य हस्तिकराकारत्वात्तथात्वम्। कुञ्जरपिप्पली शब्दस्यान्त्यलोपे ९पिप्पल्याञ्च शब्दच०। [मूलमस्य। मूलके राजनि०।

कुञ्जरक्षारमूल पु० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव क्षारमयं

कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्य छायायत्र। "सोमोमघास्थितोदस्रां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः। भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते" इत्युक्ते योगभेदे। विवृतमेतत् ति०त० यथा "करे हस्तायां नतृस्थे सूर्ये। मघास्थे चन्द्रे चेति मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति। हस्तावस्थानञ्च सूर्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकचपादलवोदयांशं १२,२० यावत्। मघानेन कुञ्जरच्छाययोगः सङ्केतितो मत गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका संज्ञा जाता अस्येतीतथमत्वेन गजच्छायायामपि सङ्केतितत्वात् (घुमूरः कमकाङ्कः) इतिवत्। अत एव कालचिन्तामणौ। "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघासिन्दु करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते।" "एवञ्च श्राद्धे निमित्तान्तरत्वेनाङ्गीकाराद्धीचीयमैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम्। ततश्च मघात्रयोदशीश्राद्धं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे श्राद्धं कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम्।" मलमा० कुल्लूकभट्टेन एतस्य तिथ्यन्तरे ऽपि कथन उक्तः

यथा "अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" मनुव्याख्यायाम् "मघायुक्तायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। ननु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः यथाह विष्णुः "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च"। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। ये तु "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णातीति" श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायत्र इति व्युत्पत्त्या ग्रहणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री॰ कूर्मविभागे बृहत्सं॰ दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे "अथ दक्षिणे लङ्कात्युपक्रमे "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः"।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री कुञ्जरोपपदा पिप्पली शा॰ त॰। गजपिप्पल्याम् राजनि॰। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्याः अच्। १धातकीद्रुमे (धाइफुल) तस्याः हस्तिदन्तशुभ्रपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि॰। अजादि॰ टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि॰। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव त्रिका॰

कुञ्जराराति पु॰ ६त॰। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच॰। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न॰ हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच॰। [अमरः

कुञ्जराशन पु॰ कुञ्जरैरश्यते अश–भक्षे कर्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न॰ कुञ्जरस्येवासनमत्र। "अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् शिरःकरः" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न॰ कुत्सितं जलं यत्र पृषो॰। काञ्जिके। (आमानि) अमरः [राजनि॰।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निर्गुञ्जिकाख्यवृक्षे

कुञ्जादि पु॰ गोत्रे च्फञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः "कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश स्कन्द स्कम्भ"।

कुट कौटिल्ये तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटितुं कुटितव्यम्। कुटिलः समित्कुटति उद्+उत्थितौ अक॰ वि+कुत्सने सक॰। विकुटितः कुत्सितः।

कुट प्रतापने चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा॰ इदित् प॰ अक॰ सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा॰ अक॰ सेट्। कुट्यति अकोटीत् "जोषनं कुट्यतीव"। "भक्षयन्ति अमांसानि प्रकुट्य विधिवत्तथा" भा॰ अ॰ २६४२ श्लो॰

कुट पु॰ कुट–क। १कोटे (गड) मेदि॰ २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गा हातुडी) ३वृक्षे च हेम॰ ४पर्वते हारा॰ ५कलशे पु॰ न॰ अम॰ ६ऋषिभेदे पु॰ ततः गोत्रापत्ये अश्वा॰ फञ्। कौटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्वा॰ ण्य। कौट्य तदपत्ये पुंस्त्री॰ "हविषा जारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः" ऋ॰ १,४६,४

कुटक पु॰ दक्षिणस्थदेशभेदे, "यदृच्छया कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने" भाग॰ ५,६,८, "यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति" तत्रैव १०श्लो॰। तद्देशाधिपतिर्जिनाचार्यः। कुटकदेशस्थोऽचल कुटकाचलः तत्रत्यपर्वतभेदः। २फाले न॰ शब्दचि॰

कुटङ्क पु॰ कुटं गृहभूमिं टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन टकि–आच्छादने करणे घञ् ६त॰। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा॰

कुटङ्गक पु॰ कुटस्याङ्गमिव शक॰ इवार्थे च। १छदिषि पटले (चाल) हेमच॰ पत्रादिच्छादिते २वृक्षभेदे (कुँडे) राय॰

कुटच पु॰ कुटमिव ठीयते चि–ड। कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्रि॰

कुटज पु॰ कुटे पर्वते जायते जन–ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमरः। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्" भावप्र॰ तद्गुणाद्युक्तम्। "कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः" इति भावप्र॰ तत्पर्याये इन्द्रयवफलत्वोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता "कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्" माघः "अलिरसौ नलिनीवनवल्लभ कुमुदिनीकुलकेलिकलारस। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते" कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्ये च मेदि॰ तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

कुटजगति स्त्री "कुटजगतिर्नजौसततसौ गुरु" वृ० र० टी० उक्ते छन्दोभेदे

कुटजपुटपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे यथा "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय तत्क्षणमतीव च चूर्णयित्वा। जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम्। सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात्। कृष्णात्रिपुत्त्रमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेष्वयमेव राजा"।

कुटजरस पु० चक्र० उक्ते अर्शोनाशके रसभेदे यथा—"कुटजत्वचो विपाच्य शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन। यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स्रावयेत्ततो वाह्यम्। मोचरसः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च। वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम्। पूतोत्क्वथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः। मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम्। छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम्। जीर्णे पथ्यं शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत। रक्तं गुदजातीसारं शूलं सासृग्रुजो निहन्त्याशु। बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा त्वभयभागम्"।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा "शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत्। क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत्। सौवर्चलयवक्षारविडसैन्धवपिप्पलीः। धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम्। लिह्याद्बदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम्। पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम्। दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्"।

अर्शोरोगनाशके तत्रोक्ते २लेहभेदे च यथा—"कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत्। वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम्। भल्लातकविडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा। रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च। वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम्। त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत्। मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवं तथा। एष लेहः शमयति चार्शांस्यनेकसम्भवम्। वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्। ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्व्वान् नाशयत्यपि। अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम्। ग्रहणीमार्द्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि। अनुपानं घृतं दद्यात् मधु तक्रं जलं पयः। रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते"।

कुटजवीज न० ६त०। इन्द्रयवे भावप्र०।

कुटजा स्त्री "सजसा भवेदिह सगौ कुटजाख्यम्" वृ० र० उक्तलक्षणे छन्दोभेदे

कुटजाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते मूत्रादिरोगनाशके घृतभेदे यथा "कुटजफलवल्ककलकेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः। सिद्धं घृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा"।

कुटजाष्टक पुं० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषधभेदे यथा "तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रसमाददीत। तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन। पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनाम्। प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु तावत् दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत्। पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वा ऽजापयसाऽथवाऽपि। निहन्ति सर्व्वं त्वतिसारमुग्रम् कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा। दोषं ग्रहण्या विविधं च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशोणितानि। असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम्।

कुटन्नट पु० कुटन् सन् नटति नट—अच्। १श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः २कैवर्त्तीमुस्तके (केउर) न० अमरः अत्र कुटन्नक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट—कपन्। १मुनौ २गृहसमीपस्थोपवने, ३कुडवरूपमानभेदे च। ४पद्मे न० हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट—करन्। मन्थानदण्डस्थरज्जुबन्धनस्तम्भे

कुटरु पु० कुट—अरु। वस्त्रगृहे (कानात्) उणादि० तस्य कौटिल्यकरणयोग्यत्वात्तथात्वम्। [(तेम्बोडि) रत्नमा०

कुटरुणा स्त्री कुटे गृहे अरुणा शक०। त्रिवृतायाम्

कुटल न० कुट—कलच्। (चाल) छर्दिषि पटले हारा०।

कुटहारिका स्त्री कुटं घटं हरति हृ—ण्वुल् अत इत्त्वम्। दास्यां हेम०। १घटस्य हारकमात्रे त्रि०। कुटहारक

कुटि स्त्री कुट—इन्। गृहे "ब्रह्महा द्वादश समाः कुटिं कृत्वा वने वसेत्" मनु वा ङीप्। "मदकुट्यां प्रभातस्त्वात्मतनुहरति" स्मृतौ० कुटीचकः कुटीचर। भावे इन्। २कौटिल्ये स्त्री वा ङीप् "भ्रुकुटीकुटिलास्या" देवीमा०। ३वृक्षे पु० शब्दरत्ना० ४देहे प० सि० कौ०। स्वार्थे क कुटिका कुड्यगृहे(कुँडे) स्त्री "परमोऽस्यण्डजाद्वापि न स्थानकुटिकासनात्। भा०, व०,१३४५४, ५कर्त्तरि इन्। ५कौटिल्यान्विते त्रि०।

कुटिचर पुंस्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर—अच्। जलशूकरे (शुशुक)शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुटित त्रि० कुट—क्तच्। कुटिले उज्ज्वलदत्तः।

कुटिर न० कुट—इरन् किच्च। (कुँडे) स्वल्पगृहे भरत

कुटिल त्रि० कुट—इलच्। १वक्रे अमरः "भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "युगदिग्भिः कुटिलमिति मतं स्मौ न्यौ गौ" इ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६स्पृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट—इन् ङीप्। १गृहे २कुटिन्यां ३सुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० द्व०। कुटीकुट्योः समाहारे।

कुटीकृत न० कुटि+च्वि—कृ—क्त। गृहीभूते वस्त्रे "कौशेयस्य राङ्कवस्यैव कीटज पट्टजं तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः" भा०स० १८४७श्लो०।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक—तृप्तौ-अच्। संन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" भा० आनु० १४१अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ०दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा मरा० मयट्। १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषदभेदे। "शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे शैवाः पारिषदास्तथा। काष्ठः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०।

कुटीय कुट्यामिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट् कुटीयति प्रासादे भि० कौ०।

कुटीर पु० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे रः स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्तेः पुंस्त्वम्। १ह्रस्वायां कुट्याम् "कुञ्जितकुञ्जकुटीरे" जयदे० तस्यावयवः विल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर—ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग—पृषो०। १पटले छदिषि भरत २गृहभेदे ३पिटे (ठोल) वयादिनिर्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट—उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब इतौ चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्बः प्रनिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब—अच्। १पोष्यवर्गे अमरः २बान्धवे ३सन्ततौ ४नामनि शब्दरत्ना० "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातॄर्यौविद्यामभिगच्छतः। भागोयवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृतिः "तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा कुटुम्बास्य महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ" मनुः स्वार्थे क। तत्रैव पुं न० "अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [व्यासक्ते।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृतः। कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि०कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्। कुटुम्बिकोधर्म्मकामः सदाऽस्वप्नश्च मानवः" भा० आनु० ८३अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आयासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता" "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। ३कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १भार्य्यायां पतिपुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु कुटम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां क्षुपभेदे राजनि०।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा०उभ०सक०सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त। प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट—ण्वुल्। छेदके "दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी चाश्मकुट्टकः"। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां सक्षेपेणोक्तः वीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा "भाज्योहारः क्षेपकश्चापवर्त्यः केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं सः। तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथोभजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्यधोऽधस्तदधोनिवेश्यः क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन। स्वो-

र्द्धे कृतेऽन्त्येन युते तदन्त्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुग्मम् । ऊर्द्ध्वोविभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादपरो हरेण । एवं तदैवात्र यदा समस्ता स्युर्लब्धयश्चेद्विषमास्तदानीम् । यदागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः । भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्ययोः समपवर्त्तितयोरथ वा गुणः । भवति यो युतिभाजकयोः पुनः स च भवेदपवर्त्तनसङ्गुणः । गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलम् । हरतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्ववत् । योगजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती स्तोवियोगजे । धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेतामृणभाज्यजे । क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्ज्जिता । अथ वा भागहारेण तष्टयोः क्षेपभाज्ययोः । गुणः प्रागवत्ततोलब्धिर्भाज्याद्धतयुतोद्धृतात् । क्षेपाभावोऽथ वा यत्र क्षेपः शुध्येद्धरोद्धृतः । ज्ञेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपोहारहृतः फलम् । इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते ते वा भवेतां बहुधा गुणाप्ती । उदाहरणम् । एकविंशतियुतं शतद्वयं यद्गुणं गणक ! पञ्चषष्टियुक् । पञ्चवर्ज्जितशतद्वयोद्धृतं शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम् । न्यासः भा२२१ हा १९५ क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाज्यभाजकयोः शेषम् १३ अनेन भाज्यहारक्षेपाः समपवर्त्तिता जाता दृढाः भा१७ हा१५ क्षे. ५ अनयोर्दृढभाज्यहारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धमधोऽधस्तदध क्षेपस्तदध शून्यं निवेश्यमिति न्यस्ते जाता वल्ली १ । ७ । ५ । ० उपान्तिमेन स्वोर्द्ध्वे हतेऽन्त्येनेत्यादिकरणेन जातं राशिद्वयम् । ४० । ३५ एतौ दृढभाज्यहाराभ्यामाभ्यां १७ । १५ तष्टौ शेषमितौ लब्धिगुणौ अनयोः स्वतक्षणमिष्टगुणं क्षेपः इति । अथ वा लब्धिगुणौ २२ । २० वा ४० । ३५ इत्यादीनि उदाहरणम् । यत् हतं येन युतं नवत्या विवर्ज्जितं वा विहृतं त्रिषष्ट्या । निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं तं स्पष्टं पटीयान् यदि कुट्टकेऽसि । न्यासः भा १०० हा ६३ क्षेपः ९० अत्र वल्ली १ । १ । १ । २ । २ । १ । ९ । ० उपान्तिमेनेत्यादिना जातं राशिद्वयं २४३० । १५३० पूर्ववल्लब्धिगुणौ ३० । १८ अथ वा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्तितौ भा१० हा६३ क्षेप ९ एभ्योऽपि पूर्ववद्वल्ली ० । ६ । ३ । ९ । ० उपान्तिमेनेत्यादिना राशिद्वयम् २७ । १७१ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ ७ । ४५ । अत्र लब्धयो विषमा इति स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १० । ६३ शोधितौ जातौ लब्धिगुणौ ३ । १८ अत्र लब्धिर्न ग्राह्या गुणघ्नभाज्ये क्षेपयुते हर

भक्ते लब्धिः ३० । अथ वा भाज्यक्षेपापवर्त्तनेन १० गुणनीता लब्धिः ३ गुणिता जाता सैव लब्धिः ३० । अथ वा हारक्षेपौ नवभिरपवर्त्तितौ भा१०० हा७ क्षे१० एभ्यो वल्ली १४ । ३ । १० । ० जातं राशिद्वयम् ४३० । ३० तक्षणे जातं ३० । २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ९ गुणे सङ्गुणे जातौ लब्धिगुणौ तावेव ३० । १८ । अथ वा भाज्यक्षेपौ हारक्षेपौ चापवर्त्य न्यासः भा१० हा७ क्षे १ अत्र जाता वल्ली १ । २ । १ । ० पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ३, २ तक्षणाज्जातं तदेव ३ । २ भाज्यक्षेपहारक्षेपापवर्त्तनेन क्रमेण लब्धिगुणौ गुणितौ जातौ तावेव ३० । १८ गुणलब्ध्योः सहारौ क्षेपाविति अथ वा लब्धिगुणौ १३० । १८ वा २३० । १४४ इत्यादि । योगजे गुणाप्ती १८ । ३० स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ६३ । १०० शुद्धे जाते नवतिशुद्धौ गुणाप्ती ४५ । ७० वा १०८ । १७० वा । १७१ । २७० । इत्यादि । उदाहरणम् । यद्गुणा क्षयगषष्टिरन्विता वर्ज्जिता च यदि वा त्रिभिस्ततः । स्यात्त्रयोदशहृता निरग्रका तं गुणं गणक ! मे पृथग्वद । न्यासः भा ६० हा १३ क्षे ३ । प्राग्वज्जाते धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाप्ती ११ । ५१ एते स्वस्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३ । ६० शुद्धे जाते ऋणभाज्ये धनक्षेपे २ । ९ । अत्र भाज्यभाजकयोर्विजातीययोः भागहारेऽपि चैव निरक्षमित्युक्तत्वाल्लब्धे ऋणत्वं ज्ञेयम् २ ९ पुनरेते स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३ । ६० शुद्धे जाते ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे गुणाप्ती ११ । ५१ । ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे धनभाज्यर्णक्षेपाभ्यां गुणाप्ती उभाभ्यां तद्वत् ऋणगते व्यस्त स्यादृणभाज्यके । धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेतामृणभाज्यजे । मन्दावबोधार्थं मयोक्तम् । अन्यथा योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिनैव सिद्धं यतः ऋणयोगो वियोगएव । अतएव भाज्यभाजकक्षेपाणां धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाप्ती साध्ये । ते योगजे भवतः ते स्वतक्षणाभ्यां शुद्धे वियोगजे कार्य्ये । भाज्ये भाजके वा ऋणगते परस्परभजनाल्लब्धयः ऋणगताः स्युस्तथापि किं तेन प्रयासेन तथा सति भाज्यभाजकयोरेकस्मिन् ऋणगते गुणाप्ती द्वौ राशी स्थिमेत्तत्त्वादिना परोक्षत्वेन बल्ली व्यभिचारः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टादश हताः केन दशाढ्या वा दशोनिताः । शुद्धं भागं प्रयच्छन्ति क्षयगैकादशोद्धृताः । न्यासः भा१८ हा११ क्षे १० अत्र भाजकस्य धनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धिगुणौ १४ । ८ एतावेव ऋणभाजके । किन्तु लब्धे ऋणं

धनत्वमृणत्वं ज्ञेयं तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४।८ ऋणक्षेपे तु योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४।२ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव। परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धेः ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम्। उदाहरणम्। येन सङ्गुणिताः पञ्च त्रयोविंशतिसंयुताः। वर्जिता वा त्रिभिर्भक्ता निरग्राः स्युः स को गुणः। न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १।१।२३।०। पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६।२३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नयन प्राह्याः 'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यत सप्तैव ग्राह्याः इति जातौ लब्धिगुणौ ११। २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपे ६। १ इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तावित्ति द्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४।७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। अथ वा हरतष्टे धनक्षेपइति न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४।२ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १।१ जातौ वियोगजौ। क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धिः शुद्धौ तु वर्ज्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं १। वर्ज्जिता ६ धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४।७। अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यासः भा २ हा ३ क्षे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २।२ तक्षणाज्जातं २।२। अत्रापि जातः पूर्व एव गुणः २ लब्धिस्तु भाज्यादतयुतोद्धृतादिति गुण २ गुणितोभाज्यः १० क्षेप २१ युतो ३२ हरभक्तो लब्धिः सैव ११। उदाहरणम् येन पञ्च गुणिताः खसंयुताः पञ्चषष्टिसहिताः च तेऽथ वा। स्युस्त्रयोदशहृता निरग्रकास्तं गुणं गणक! कीर्त्तयाशु मे। न्यास भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।०। एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ०।५ वा १३।१० इत्यादि। अथ स्थिरकुट्टके सूत्रं वृत्तम्। क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्ये गुणकारलब्धी। अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते। प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा १५ क्षे १ अत्रोक्तवद् गुणाप्ती ७। ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५।६ ते एव। अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८।९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १०।११ ते एव एवं सर्वत्र। अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः। तदर्थं किञ्चिदुच्यते। कल्पग्रहविशुद्धिर्विकलाशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः। तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम्। एवं तदूर्द्ध्वं च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः। ग्रहस्य विकलावशेषादहर्गणयोरानयनम्। तद्यथा। षष्टिर्भाज्य। कुदिनानि हारः। विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती। तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम्। एवं कलावशेषं शुद्धिः। षष्टिर्भाज्यः। कुदिनानि हारः फलं कलाः गुणोऽंशशेषम्। एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः। कुदिनानि हार। फलं भागाः गुणो राशिशेषम्। एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः। कुदिनानि हारः। फलं गतराशयो गुणो भगणशेषम्। एवं कल्पभगणा भाज्यः। कुदिनानि हार। भगणशेषं शुद्धिः फलं गतभगणाः गुणोऽहर्गणः स्यादिति। अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये। एवं कल्पाधिमासा भाज्यो, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धिः। फलं गताधिमासाः, गुणो गतरविदिवसाः। एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः। फलं गतावमानि। गुणो गतचन्द्रदिवसा इति।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम्। एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम्। अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ। उदाहरणम्। कः पञ्चनिघ्नो विहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ स एव राशिः। दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्द्दशाग्रो वद राशिमेनम्। अत्र गुणैक्यं भाज्यः अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा १५ हा ६३ क्षे. २१ पूर्ववज्जातो गुण १ लब्धिः२"।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट—ल्युट् ङीप्। (कुट्नी) परपुरुषेण सह परस्त्रियाः समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम्। "तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादियमेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो०। णिनि कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्। प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा०द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे। उदा० यथा

"पक्ष्मोपमितिशास्त्रसपत्नं दृष्टमत्वधरपिम्बमभीष्टे।

पर्य्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण" ।

कुट्टाक त्रि० कुट्ट—षाकन् । छेदके स्त्रियां ङीप् ।

कुट्टापरान्त पु० भूम्नि । जनपदभेदे "अत ऊर्द्ध्वं जन पदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "कुट्टापरान्ता माहेया कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः" भा०भी० ९अ० ।

कुट्टार पु० कुट्ट—कर्म्मणि आधारादौ वा० आरन् । १पर्व्वते २केवले ३रमणे न० मेदि० ४कम्बले न० विश्व० ।

कुट्टित त्रि० कुट्ट—क्त । १छेदिते खण्डीकृते । ताडिते २पक्वमांसभेदे न० । "मांसमस्थि विना सम्यक् सूक्ष्मं कृत्वा सुकुट्टितम् । वेशवारगुणाढ्यन्तु खेदितं पाचितं भवेत् । कुट्टितं पाचितं मांसं स्वादु लघु दीपनम् । तत्रापि जाङ्गलं श्रेष्ठं जाङ्गलेष्वपि पक्षिणाम्" भावप्र० ।

कुट्टिम पुंन० अर्द्धर्चादि कुट्ट—भावे घञ् तेन निर्वृत्तं इमप् । १रत्नमयभूमौ भरतः २सुधालिप्तभूतले सुभूति० ३कुटीरे स्वल्पमन्दिरे मथुरानाथ० । ४दाडिम्बवृक्षे राजनि० (छात) इति ख्याते बद्धभूमिभागे ५सौधप्रदेशभेदे हला० । "कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षणं हर्म्यतलेषु यत्र" माघः "शाद्वलोपचितां भूमिं यथाकाशमकुट्टिमाम्" भा०आनु०५४अ० । "प्रासादजातसम्बाधं मणिप्रवरकुट्टिमम्" भा०आश्व० ८५अ० ।

कुट्टमित न०कुट्ट—भावे घञ् तेन निर्वृत्तं इमप् ततः तार० इतच् । कुट्टमितशब्दार्थे शब्दचि० तन्मते सा०द० कुट्टमितमिति पाठः "केशाधरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुर्य्याद्यत्र कुट्टमितं मतम् । तत्र स्त्रीणामेव स्वभावः यदिष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुञ्जते इति तेन गाढपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात् सुखेऽपि दुःखाविष्करणं दुःखेऽपि सुखाविष्करणम्" इति

कुट्टहारिका स्त्री० कुट्ट—इन् कुट्टिं कुट्टितद्रव्यं मांसादि हरति हृ—ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम् । दास्यां हेमाचन्द्र० ।

कुट्टीर पु० कुट्ट—ईरन् । १क्षुद्रपर्व्वते हारा० । २छेदके त्रि० ।

कुट्टीरक त्रि० कुट्टीर क्षुद्रपर्व्वत इव कायति कै—क । क्षुद्रपर्व्वतवत् स्थूलीकृते "तृतीयेन तस्यास्थीनि तद्वत्क च श्मशाने कुट्टीरकं कृत्वा रक्षितानि" वेताल० ।

कुट्मल पुंन० कुट—क्मलच् । १मुकुले विकाशोन्मुखपुष्पकलिकायाम् । "द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः" माघ० । अयान्तत्वात् दन्तस्य वा दन्त्रादेशः । २नरकभेदे न० यत्र रज्जुभिर्यन्त्रणा नारकिभ्यो दीयते तत्र । "तामिस्रमन्धतामिस्रमित्येकविंशतिनरककथने "संघातं सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्" मनु "कुट्मलं यत्र रज्जुभिः पीडनम्" प्रा०वि० । मुद्रितपु०कुड्मलमिति पाठः । कुड्मलमपि नरकभेदे । ३कुम्भाकारे शाखाग्रभागे फलके च "विष्णुं सोमं कृतामं च तस्येषु समकल्पयन् । स्कन्दमग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमो विधास्यते ।। कुम्भलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्त्रिपुरवरे तदा" भा० क० ३९अ०,

कुठ छेदने चौरा० पर० सक० सेट् । कोठति अकोठीत् । प्रनिकोठति ।

कुठ वैकल्ये (गतिप्रतिघाते) आलस्ये अक० लोपने सक० इदित् भ्वा० प०-सेट् । कुण्ठति अकुण्ठीत् । प्रनिकुण्ठति कुण्ठनम् कुण्ठा ।

कुठ पु० कुठ—छेदने कर्मणि क । वृक्षे अमर ।

कुठर पु० कुठ—बा० करन् । मन्थानदण्डाकर्षणरज्जुयुक्तस्तम्भे अमर । [उज्ज्वलदत्त

कुठाकु पु० कुठ—आकुन् किच्च । (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे

कुठाटङ्क पुस्त्री कुठारश्चासौ टङ्कश्च पृषो० । कुठारे अस्त्रे जटा० ।

कुठार पुंस्त्री० कुठ—करणे आरन् । स्वनामख्याते काष्ठच्छेदनसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्वे गौरा० ङीप् । "राजन्योर्विंशकूटक्षेत्रपटुरटद्घोरधार कुठार" प्रबोध० । "मातृकेवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम्" भर्तृ० । "तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्" भाग० १,२५,१२, तल्लक्षणं हेमा० परि० ख० लक्षणसमुच्चये यथा—

"जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच यथोपदेशं शुश्रूषो ! निबोध परशोर्वर्तुपर्त्ति द्रव्यक्रमयोग प्रमाणं योत्तममध्यमाधमानां जरायां यथाविं पाचितत्कृदिति द्विकर्मा परशुर्भवति । तत्र पञ्चाशत्पलिकं श्रेष्ठं चत्वारिंशत्पलिकोमध्यमस्त्रिंशत्पलिकः कनिष्ठ इति । आतमायस पुरुषस्य सर्वोत्तमस्त्रिविध० परशुर्भवति सार्द्धपञ्चाङ्गुलं श्रेष्ठस्य, सार्द्धचतुरङ्गुलं मध्यमस्य, सार्द्धत्र्यङ्गुलं निकृष्टस्य, मूलं विस्तृतं भवति । तथा मध्ये सार्द्धपञ्चाङ्गुलं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथाङ्गमपि पञ्चदशाङ्गुलमुत्तमस्य, सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गुलं निकृष्टस्येति परशो फलम् । तयोत्तमं द्वादशाङ्गुलायामं, मध्यमं दशाङ्गुलायाममधमम् अष्टाङ्गुलायाममित्येवमपि त्रिविधं भवति । कुञ्चमेभिच दण्डप्रमाणमुत्तममध्यमकनिष्ठभेदात्त्रिविध शाककधवधन्वनाका-

र्जुनशिरीषशिंशपासनराजवृक्षेन्द्रवृक्षनिन्दकशोमवल्कश्वेतकार्जुनप्रभृतीनां क्षुद्रप्रमाणो दण्डपन्निर्भवेत्। यस्तु समाधिं परशुं स यथाकामं प्रयोजयेत्।

कुठारलक्षणं तु कुठारशब्दे दृश्यं। २वृक्षे पु० शब्द-रत्ना०। तस्येदम् शिवा० अण्। कौठार तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। अल्पार्थे क। कुठारक क्षुद्रकुठारे पुंस्त्री० स्त्रियां कुठारिका। [कारे पु० शब्दरत्ना०।

कुठारु पु० कुठ—आरु। १वृक्षे २वानरे पुंस्त्री०मेदि०। ३अस्त्र-

कुठि पु०कुठि—इन् किच्च। १पर्व्वते २वृक्षे च उणा० कौ०।

कुठिक पु० कुठ—इकन् किच्च। (कुड़) कुष्ठे हारा०।

कुठेर पु०कुठि—एरन् बा०नुमभावः। १पर्णासे उज्ज्व०। २वह्नौ शब्दमा०। ३श्वेततुलस्याम् (बाबुइतुलसी) राजनि०।

कुठेरक पु०कुठेर इव कायति कै—क। नान्दीवृक्षे राजनि०। स्वार्थे क। ४श्वेततुलस्यां (बाबुइतुलसी) शब्दच०।

कुठेरज पु० कुठेरइव जायते जन—ड "सह सुपा" पा०स०। श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना०।

कुठेरु पु० कुठ—एरुक्। चामरवाते त्रिका०।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्डः। [प्रनिकुण्डते। कुण्डम्।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट्। कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट्। कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त। प्रनिकुण्डयति ते।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि। कुडति अकुडीत् चुकोड। प्रनिकुडति कुड्य कुडव.

कुडप (व) पु० कुड—कपन् (कवन्) वा। प्रस्थचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे अमरः अर्द्धशरावे। कर्षशब्दे विवृतिः क्षीर-स्वामिमते मानम्। "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोड़शोऽंशः स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभागः। प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः" लीला० तेन षोड़शक-र्षमितः कुडवः आर्द्रद्रव्याणां तु द्वात्रिंशत्कर्षमित इत्याह सुश्रुत.

"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः। तत्र द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः। ते षोडश सुवर्णम्। अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्ध-रणम्। तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षः। ततश्चोर्द्ध चतु-र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनि-ष्पद्यन्ते तथा पलशतं तानि विंशतिभीर शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रव्याणाञ्च द्विगुणमिति"।

"अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्ज्जयन्। यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विनः। कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि। कुडवं कुडवं सर्व्वे (चत्वारः) व्यभजन्त तपस्विनः" "इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः" भा० आश्व० ६०,।

कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि—दाहे इन् नलोपश्च। देहे सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यातम् कौमुदीकृता तु कुडि—दाहे इति व्याख्यातम्। अतः मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम्।

कुडिश पुंस्त्री० कुड्यते कुड—अदने बा० श इट्। (कुड़शी) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि०। "कुडिशो मधुरो बल्यः कषायो वह्निदीपनः। लघुः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा। बलकारी कोष्ठबन्धकारी च भिषजां मतः" राजनि०।

कुडिहुञ्ची स्त्री० क्षुद्रकाण्डवेल्लवृक्षे (छोट उच्छिया) राजनि०।

कुड्मल कुड—बाल्ये वा० क्मलच्। १मुकुले विकाशोन्मुखे कुसुमे सि०कौ०। २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठः "दलितकोमलपाटल कुड्मले" माघ तारका०इतच्। कुड्मलित जातमुकुले त्रि०।

कुड्य न० कुड्ड कार्कश्ये ण्यत् औतेरप्रा० यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तः। १भित्तौ (भित) अमर २विलेपने मेदि० ३कौतूहले शब्दरत्ना०। "चैत्यं सभाप्रपास्थोऽङ्गं कुड्य-मास्तरणानि वा। "चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये" सुश्रु०। "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिष्व" माघः। स्वार्थे क। भित्तौ शब्दर०।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद—णिनि ६त०। चौरभेदे येन गृह-भित्तिं विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना०।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्यं छेद्यं यस्य। १खनके। कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थं छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे ६त०। भित्ति-निर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका०।

कुड्यमत्स्य पुंस्त्री०कुड्ये मत्स्य इव। स्थूलगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् यलोप। कुड्यमत्सी तत्रैव शब्दर०। [कुणयति ते अचुकुणत् त। प्रनिकुणयति

कुण आमन्त्रणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट्।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट्। कुणति अकोणीत्। प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम्।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण—कर्म्मणि घञर्थे क ततः

अनुकम्पायां कन्। बालके शिशौ। “तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानुवाह्यमानमभीक्ष्य” “तस्य ह वा एष कुणके उत्सङ्गे आरामे तस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरह स्तत्पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्यानेन” “अहो बताय हरिणकुणकः कृपणः” इति च भाग० ५,८,७,८,६, “एणकुणकं हरिणबालकम्” श्रीधर।

कुणञ्ज पुस्त्री० कुणं शब्दकारकं स्वरभेदं जरयति अन्तर्भूतण्यर्थे जॄ बा० ड पृषो० मुम्। वनवास्तूके शाकभेदे (वनवेथुया) “कुणञ्जो मधुरोरुच्यो दीपनः पाचनोहितः। तच्छाकं तु त्रिदोषघ्नं मधुरं रुचिकारकम्। ईषत्कषायं सस्नाहि पित्तश्लेष्महरं लघु” राजनि०। स्त्रीत्वमप्यत्र।

कुणज्जर पुं० कुणं जरयति जॄ—बा० खच्। वनवास्तूके राजनि०

कुणप पु० कण—कपन् स० प्र०। गतप्राणे मृतदेहे शवे अमर “वाराणस्यां महाराज। दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्। तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्। तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स संवर्त्तो महीपते।”। नारदोक्तौ “कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन्। यौगपद्येन विप्रश्च पुरोद्वारमथाविशत्” “ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत” भा० आश्व० ६ अ०। “शोणितयस्य येदनं कुणपगन्ध्यनलस्य रक्तेन” सुश्रु० अर्द्ध स्र्वा०पा०। २पूतिगन्धे पु० ३तद्वति त्रि०मेदि०। “कुणपं मस्तुलाङ्गाभं सुगन्धं कथितं बस्तु” माधवनि० “तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुस्तं पशुष्वदधुः स एष पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात् कुणपगन्धान्नापिगृह्णीत” शत० ब्रा० ४, १, ३, ८,। (बङ्गा) ४अस्त्रभेदे। “शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कुणपै रहुशरपि” भा० भी० ५७अ०। कुणपलक्षणन्तु हेमा० प० ख० लक्षणसमुच्चये दर्शितं यथा “जमदग्निं प्रति उशनाः प्रोवाच साधु शृष्टं कुणपानां विधानं यथादृष्टं कथयामि शृणु विंशत्यङ्गुलोऽष्टादशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्याधमत्वेन कुणपोऽङ्गुलमाने त्रिविधो भवेदेवं पलप्रमाणे विंशतिपलः षोडशपलो द्वादशपलश्चेति। बालयोग्यानामेतत् प्रमाणमुक्तं महाबलानां तु कुणपस्त्रिंशत्पलः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिपलोमध्यमः विंशतिपलस्तु निकृष्टः, श्रेष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो द्वाविंशत्यङ्गुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो भवेत्” क्वचिदिति पाठान्तरम्। ५शवतुल्ये निन्द्ये तन्वे जडे देहादौ “आश्चर्य्यमेतत् यदसत्सु सर्व्वदा महद्विनिन्दा कुणपात्मवादिषु” भाग० ४, ४, १४, “कुणपं जडं शरीरं तदेवात्मेति वदन्ति ये तेषु” श्रीधरः। गौरा० ङीष्। ६विट्शारिकायां (गुह्यशालिक) स्त्री०मेदि०

कुणारु त्रि० कण—शब्दे बा० आरु संप्र०। कणनशीले “प्रहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र! संपिनक्कुणारुम्” ऋ० ३,३०, ८, “कुणारु क्वणनशीलम्” भा०।

कुणाल पु० कण—कालन् संप्र०। देशभेदे सि० कौ०।

कुणि पु० कुण—इन्। १तन्दवृक्षे मेदि०। २आदानादिक्रिया मन्दकराग्निते त्रि० अम०। “दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति, सुश्रु० “गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते। भवेत्कुब्जः कुणिः पङ्गुः मूको मिन्मिन एव च” सुश्रु० कुणेर्भावः ष्यञ्। कौण्य हस्तस्यादानादिविघातरूपे दोषे “एकादशेन्द्रियवधा” सां०का० व्याख्यायां कौमुद्यां “बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वम् जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमन्दता” इन्द्रियभेदेन क्रियाविघातभेदो दर्शितः।

कुणिन्द पु० कण—भावे किन्दच् संप्र०। शब्दे उणादिकोष०

कुणिपदी स्त्री कुणिरिव कुण्ठितशक्तिः पादोऽस्याः कुम्भपद्या० ङीष् पद्भावश्च। क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम्।

कुण्टक त्रि० कुटि—ण्वुल्। स्थूले शब्दरत्ना०।

कुण्ठ त्रि० कुठि—वैकल्ये अच् ॥१क्रियासु मन्दे अकर्म्मण्ये अमर “पूर्वं तपोवीर्य्यमहत्त्व कुण्ठम्” कुमा० “विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलम्” (सुदर्शनम्) भा०आ०१६अ०। २मूर्खे मेदि०। कर्त्तरि क्त कुण्ठित तत्रार्थे। “हलस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते” कुमा०।

कुण्ठक त्रि० कुठि—ण्वुल्। १सङ्कुचिते क्रियामन्दे। २मूर्खे पु० शब्दमा० ३तत्प्रधानदेशभेदे पु० भूम्नि। “बाढवा वङ्गवा श्चैव तथैवापरवङ्गवा। कुण्ठिन्दाः बाह्लिकाश्चैव कुण्ठकाः करटास्तथा” भा०भी० ६ जनपदकथने।

कुण्ड नं०कुण्ड्यते रक्ष्यते अत्र अग्निर्जलं कुडि—रक्षणे आधारे—घञ् बिलोप। जलाधारे हस्ताकारे १पात्रभेदे(कुण्डा) “भ्रुव कोण्डेन कुण्डोध्नी” रघु “अतृक्वका कुण्डप्रतिरूपा वसा” काल्या० श्रौ०२४,३,४, “अतृक्वका कुण्डप्रतिरूपा इस्ताकारा”कर्कः। २देवादिखातजलाशये भगवत्कुण्डं ब्रह्मकुण्डं सोमकुण्डम् ३अग्न्यायतने स्त्री गौरा० ङीष् मेदि०। होमार्थमग्न्याधारे ४स्थानभेदे। तल्लक्षणादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा। “भविष्यत्पुराणे “वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च

वा। वेदास्राण्येव तानि स्युर्व्वृत्तान्यथ वा क्वचित्।
वेदास्राणि, चतुरस्राणि। आम्नायरहस्ये "कुण्डानि
चतुरस्राणि वृत्तानाकृतीनि वा। नव पञ्चाथ वा चैकं
कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम्। नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डा-
ष्टके स्थिते। नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्व्वेशानदिगन्तरे।
विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्"। ज्ञानरत्ना-
वल्याम् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे"। ना-
रदीयेऽपि "अतोपदिश्यते कुण्डचतुष्कान्तत्र कर्म्मणि।
वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा। कुर्य्यात् कुण्डानि
चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः। कुण्डयोरन्तरञ्चैव
सपादकरसम्मितम्। पीठवत्तु यत्कुण्डं तत्प्रमाणं
सुगर्त्तकम्"। बह्वृचपरिशिष्टे "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ
जीर्णोद्धारे विशेषतः। सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं
वरुणदिग्गतम्"। कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं
कुण्डोक्तिर्यथा "ऐन्द्र्यां—स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे
भगाकृति। चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, नैरृते हि त्रिकोणकम्।
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रमुच्चाटनेऽनिले। उदीच्यां
पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमुक्तिदम्"। सर्व्वेषु चैतेषु
होमानुसारेण हस्तादिमानं क्षेत्रफलमुपकल्पनीयम्।
तदुक्तं भविष्यपुराणे "मुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्नि-
मात्रकम्। सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम्।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम्। अष्टहस्तात्मकं
कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्"। मुष्टिमानमिति, बद्धमु-
ष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः। इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामुद्धा-
रक्रमोऽभिधीयते। चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा
प्राक् सूत्रमद्धाङ्कं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः। न्यस्य सूत्रं ततः
कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्"। पूर्व्वोक्तेनाप्युपायेन प्राचीं
निश्चित्य प्राक्पश्चिमायातां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे
लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्म्मत्स्यद्वयं कुर्य्यात् सूत्रोपरि
सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमत्स्याकृतिः शिल्पशास्त्रेषु
मत्स्य इत्युच्यते। मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैव कार्य्या। पूर्व्वो-
क्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्या एव रेखाया मूले
निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रा-
न्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तं कुर्य्यात् एवं वृत्तद्वये कृते द-
क्षिणोत्तरदिशोर्म्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्व्वोक्त-
रेखालाञ्छने चैकं सूत्रं निपात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां
लिखेत्। एवं दिक्साधितायां विदिक्साधनार्थं कोणान्
लाञ्छयेत्। तत्रायं प्रकारः—पूर्व्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तच-
तुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं
निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्य्यात् ततः कोणला-
ञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्व्वदिश्युदङ्मुखयोनिक
चतुरस्रं कुण्डं कुर्य्यात्। योन्याकारादीनामप्यत्र चतु-
रस्रप्रकृतिकत्वं कामिकशास्त्रात् "पञ्चमांशं पुरोन्यस्य
मध्ये वेदांशमानतः। भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेय-
मुच्यते"। क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य
मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः। वेदांशः, तुरीयांशः।
भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्ने-
यदिशि कुर्य्यादिति। तत्रायं निर्म्माणप्रकारः पूर्व्वोक्त-
न्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात्
पूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमांशाधिका गर्भरेखा-
मालिख्य नैरृत्यदेशे कोणसूत्रतुरीयांशे लाञ्छयित्वा
तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्व्वोक्तगर्भरेखामूलवि-
न्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य वायव्यवृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यको-
णेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत्। ततो गर्भरेखाप्रान्तात्
वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकार-
माग्नेयदिश्युदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात्।
"चतुरस्रे षडैर्भक्ते त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंशकौ। मध्यसप्तांश-
माने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्"। चतुरस्रे क्षेत्रे
षडैर्नवभिर्विभक्ते आद्यन्तौ त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तमांशमा-
नेन सूत्रभ्रमणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्य्यात्। अत्रैवं
कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्ति-
मश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखाग-
र्भदेशे सूत्रादिं निधाय तत्रैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखाग-
र्भदेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रमणेन प्रथमरेखातुल्यं
विश्रान्तप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत्। अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वय-
मपि वृत्तार्द्धे संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तराशाभिमुखयो-
निकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात्। "त्रिभागवर्द्धितो म-
त्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्"। स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं
वृद्ध्या मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैरृत्यदिक्सम्बन्धि कुण्डं
कुर्य्यात्। इत्ययं सम्प्रदायः। पूर्व्ववत्समचतुरस्रं क्षेत्रं
निर्म्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्य्यगवस्थितपूर्व्व-
रेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामा-
लिख्य पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभा-
गाधिकं कुर्य्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरे-
खाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात्।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्पर्शिसूत्रद्वयं निपात्य नैरृत्यदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं त्रिकोणं कुण्डमुत्पादयेत्। एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयामत्स्यद्वयस्थितसूत्रत्रयमपि निष्पद्यत इति। "कर्म्मार्द्धाष्टमसंन्यासाद् वृत्तं कुण्डमिहोदितम्। कर्म्मसूत्रार्द्धस्य योऽष्टमोंऽशस्तस्य सन्यासात् सम्यक् न्यासात् वृत्तकुण्डं स्यादिति। अत्रैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे क्षेत्रे कोणात् कोणान्तरगामिनः सूत्रस्यार्द्धं कोणार्द्धमर्द्धकाख्यमष्टधा विभज्य यावानष्टमो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्विन्यसेत्। ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रादिं निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्त तस्यैव सूत्रस्य प्रान्तं सर्व्वत परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं वृत्तकुण्डं कुर्य्यात्। "षड्भागहृतितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकम्" क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षड्भागद्वयं कृत्वा अवशिष्टदिशोर्मत्स्यचतुष्टयमुत्पाद्य सूत्रषट्कपातात् षडस्रकुण्डनिष्पत्तिरिति। अत्रैव सम्प्रदायः—समचतुरस्रं क्षेत्रं षोढा विभज्य यावान् षष्ठोभागस्तावता मानेन क्षेत्रस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वे समन्ताद्वर्द्धयित्वा तदेव क्षेत्रमायतचतुरस्रं सम्पादयेत्। अथाभ्यन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्पर्शिनीं दक्षिणोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत्। ततः क्षेत्रमध्यादुत्तरपार्श्वरेखामध्याच्च पूर्व्वोक्तगर्भरेखार्द्धपरिमितमेकैकं सूत्रं निपात्य पूर्व्वेशानदिशोरन्तराले मत्स्यमुत्पाद्य तेनैव प्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले मत्स्यं कुर्य्यात्। अथ भूयोऽपि क्षेत्रमध्याद्दक्षिणपार्श्वरेखामध्याच्च प्रागुक्तगर्भरेखाप्रान्तद्वयात् लाञ्छनचतुष्टयस्पर्शिसूत्रचतुष्टयं निपातयेत्। एवं लाञ्छनान्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्रषट्कयोगादाग्नेयदिशि प्राङ्मुखयोनिकं षट्कोणकुण्डं कुर्य्यात्। "चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्द्विभागया। तद्बहिस्त्वेकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत्। तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः। भ्रामणात् पद्मदलं स्याद्धाम्नाय दर्शनेष्विह"। चतुरस्रस्याष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका स्यात् कर्णिकाया बहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागे विन्यासे केसराणि स्युः। केसराद्बहिः परिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्राद्बहिर्दलानि दर्शयेत्। चतुरस्राष्टमभागेनेति सम्बध्यते। विभागद्विभागे विभागे सर्व्वदिग्भागेष्वित्यर्थः। भ्रामणात्—सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्व्वत्र योजनीयम्।

अयमर्थः—चतुरस्रक्षेत्रं प्रागग्राभिरुदगग्राभिश्च रेखाभिरष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा क्षेत्राद्बहिश्चतुर्द्दिक्षु समन्तादपरमष्टभागं विन्यसेत् तत्रैव लाञ्छनात् परितः प्रतिदिशं षट्पञ्चाष्टमभागावधिरेखा भवन्ति। ततः पूर्व्वोक्तलाञ्छनोपरि विन्यस्तादेकसूत्रस्य विन्दस्य प्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामणात् पञ्च वृत्तानि तस्माद्वृत्तातिरिक्तरेखा परिमार्ज्जयेत्। ततः प्रथमे वृत्ते कर्णिका द्वितीये केसराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलकोटयः पञ्चमे दलाग्राणीति कृत्वा अष्टदलं पूर्व्वाभिमुखयोनिकं पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्य्यात्। इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते "वृत्तकुण्डं समं चान्यद्यथान्यप्रकारतः। वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्द्धा ऽमेखलं भजेत्। उत्सेधश्च तथा कृत्वा कर्णिका चार्द्धिका भवेत्। अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलन्तु वा" यथा प्रतीच्यां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्य्यादिति। अथवेत्यादिना तृतीयप्रकार उच्यते पूर्व्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलमपर्यन्तं चतुर्द्धा भजेत्। वृत्तकुण्डमध्ये अन्यथापि समभागस्य वृत्तत्रयस्य करणाच्चतुर्धा क्षेत्रविभागः कार्य्य इत्यर्थः। ततः क्षेत्रमध्ये चार्द्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया। उत्सेधश्च तथा कल्पेति, कर्णिकाया उच्छ्रयमपि चार्द्धभागेन कल्पयेदित्यर्थः। अवशिष्टेन सार्द्धभागद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्य्यात्। एवञ्चतुर्द्दलमष्टदलं वा पद्मकुण्डं कुर्य्यात्। "क्षेत्रात् द्वादशमं भागं चतुर्द्दिक्षु तदन्तरे। विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्य्याश्रमपरं भवेत्। तस्य कर्णप्रमाणेन तद्बहिःस्थमपि लाञ्छयेत्। ततोऽष्टसूत्रसंयोगादष्टास्रं कुण्डमुच्यते"। द्वादशधा विभक्तस्य क्षेत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति" ज्ञापकादन्तरशब्दोऽत्र बहिर्व्वचनः। तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्यस्तद्वादशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तुर्य्याश्रं चतुरस्रं भवेत् प्रचयेत् कुर्य्यात् इति यावत्। तुर्य्याश्रमिति, स्वार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः। तस्य कर्णप्रमाणेनेति। कोणात् कोणान्तरस्पर्शिसूत्रं तिर्य्यङ्मानेषु कर्ण इति प्रसिद्धम्। एक तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणान्तगामिनः पृथगेव चत्वारः कर्णाः तदभिप्रायेण कर्णार्द्धमपि कर्णपदेनोक्तम्। तेनायमर्थः। चतुरस्रचतुर-

स्य गर्भदेशावधिर्यावान् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजाद्य तस्य कर्णस्य भुजाद्य लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र सूत्राण्येव कर्णोभयपार्श्ववर्त्तीनि तिर्य्यग्भुजाकारतया भुजाशब्देनोच्यन्ते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रस्याग्निकोणादिकिन् कोणे कर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्यादिं विधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं विधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्रप्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयकरणाद्दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातनादष्टास्रकुण्डं कुर्य्यादिति । अयमिह निर्म्माणप्रकारः—पूर्वप्रसाधितचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य बहिश्चतुर्दिक्षु द्वादशं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्य्यात् । अथ तदीयकर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं विधाय चतुरस्ररेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाष्टकं कृत्वा तल्लाञ्छनोपरि सूत्राष्टकनिपातनादैशानदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकमष्टास्रकुण्डं कुर्य्यात् । इदानीं दिग्नियममन्तरेणैव तत्तत्कर्म्मोपयोगितया विधानसहितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । "सप्तमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । चतुर्थभागन्यूनेन पूर्वक्षेत्रेण वर्ज्जितैः ॥ चतुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम् । होमे प्रशस्यते भूतशाकिनीग्रहनिग्रहे" । चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्दिक्षु क्षेत्रसप्तमांशं विन्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रामणात् वृत्तं निष्पादयेत् । पूर्वक्षेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया, पूर्वक्षेत्रशब्देन आन्तरचतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः आन्तरचतुरस्रस्य यद्दैर्घ्यं तत् स्वकीयचतुर्थभागन्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सूत्रसन्धौ कोणं कुर्य्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं प्रान्तद्वयसंस्पृष्टवृत्तत्वात् चतुर्ज्याकृतीनि धनुराकृष्टमौर्वीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिमृज्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत् । तच्च ग्रहनिग्रहादिहोमे प्रयोज्यम् । "दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । भक्ता क्षेत्रं चतुःषष्ट्या तद्भागैस्त्रिंशता त्रिभिः ॥ समानसूत्रं तादृक्षात् सप्तास्रं सूत्रसङ्क्रमात् । अभिचारोपशान्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्" । इहापि चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्दिक्षु बहिर्विन्यस्य पूर्ववत् वृत्तं कुर्य्यात् । अथ पूर्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतुष्षष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परिमितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सप्तास्रं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनुर्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिर्म्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तपरिमार्ज्जनं चेति पूर्ववदेव वेदितव्यम् । एतच्च कुण्डमभिचारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्म्मा "यावन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृग्रूपं मेखलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः"। सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानादङ्गुलयवादि न्यूनमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकः परिशिष्यते तदा ध्वजाय इति । "खातेऽधिके भवेद्रोगो हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले । मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्य्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्ज्जितम्" । खातहीने भवेद्रोग इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादिदानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते । तद्यथा मौक्तिचूडोत्तरशास्त्रे "चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु । चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् । हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" । खातमानयतार्द्धे इत्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इयन्तु खातादिमानकथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतितमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां तिर्य्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्द्ध्वमानं विदध्यात् । प्रथमे उक्तम् "कुण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहेऽपि "पञ्च-त्रि-मेखलोच्छ्राया ज्ञात्वा शेषमधः खनेत्"। विश्वकर्म्मणाप्युक्तम् "व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नाख्यमङ्गुलेन तु" । तिर्य्यङ्गुलानि—पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निम्नत्वम् । "उच्छ्रिता सा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वान्मेखलात्रयपक्षे नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोच्छ्रितं इत्यनयोश्चतुर्वि-

शताङ्गुलम्। कण्ठमानमुक्तं कामोत्तरे “खाताद्बाह्येऽङ्गुलं कण्ठं सर्व्वकुण्डेषु विधि” । खातमेखलयोरन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठमोष्ठापरपर्य्यायं कुर्य्यात् । सारसमुच्चये “खाताद्बाह्याङ्गुलं कण्ठस्तदूर्द्ध्वे मेखला क्रमात् । मेखलालक्षणमुक्तं कामिके” “कोणार्कांशेन तत्रैव खाताद्दर्द्धभागतः । मेखलाष्टयुतोच्छ्राय कुण्डाकारा तु मेखला । सर्व्वासान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकाललाघवात्” । कोणार्कांशेन—द्वादशांशेन कुण्डस्यैव कण्ठमध्यत्वाच्च स्यात् तद्देशभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलाया ष्टगुणा विस्तारः । तथा चतुर्भागत पञ्चभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्य्यः । पिङ्गलामतेऽपि ‘खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलाया स्थितिर्भवेत् । मेखलैकाथवा तिस्रो भूतसंख्याथवा प्रिये” । भूतसंख्या—पञ्चसंख्या । उक्तञ्च प्रपञ्चे “कण्ठाङ्गुलाद्बहिः कार्य्या मेखलैका षडङ्गुला । चतुस्त्र्यङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्व्वत्र शोभना” । यदा एका मेखला तदा सा विस्तारोत्सेधाभ्यां षडङ्गुला विधेया “एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मतेति “पिङ्गलोक्तेः । यदा तु मेखलात्रयपक्षस्तदा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलमाना कर्त्तव्या । मोक्षभूपोत्तरे “मेखलात्रितयं कार्य्यं कोष्ठरामयमाङ्गुलैः । कोष्ठा—चत्वारः । रामा—त्रयः । यमौ—द्वौ । तत्र सर्व्वान्तिमा, द्व्यङ्गुला । मध्यस्था त्र्यङ्गुला । कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति । सत्येव प्रथममेखलाया, कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेध स्यात् । समयसम्प्रदेऽपि “प्रथमाष्टाङ्गुला खाताद्रता सा नवाङ्गुला । मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुला । मेखला पञ्च वा कार्य्या षट्पञ्चाग्निक्षितिपक्षके “प्रथमा कुण्डसन्निहिता चान्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्या तु चतुरङ्गुलैव । अम्नाङ्गुला—चतुरङ्गुला । अक्षय—चत्वारः । पक्षौ—द्वौ । योनिलक्षणमुक्तं स्वायम्भुवे “मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धा तत्र प्रविस्तृता । अङ्गुष्ठमानोष्ठकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृतिः । प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी । पूर्व्वमुखा स्मृता-शेषा यथायोग समन्विता । मेखलाया गर्भदेशे कुण्डार्द्धदीर्घा कुण्डद्वितीयांशविस्तृता योनिः कार्य्या । अश्वत्थपत्रेन योन्युपलक्ष्यते । कण्ठशब्देन च योनिमेखला अङ्गुष्ठमध्य, अङ्गुष्ठपर्य्यायः । एकाङ्गुलपरिमाणेन योनेरग्रं मेखलायां कुर्य्यादित्यर्थः “विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरग्रमङ्गुष्ठमितमिति” पिङ्गलोक्तेः । शारदीये कुण्डस्य त्र्यंशविस्तारा योनिरुच्छ्रयताङ्गुलम् । कुण्डार्द्धेन तु दीर्घा स्यात् कुम्भोष्ठी बोधिपत्रवत्” । कुम्भोष्ठीति यथा कुण्डे द्वादशांशेन ओष्ठो विहित एवं योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य्य इत्यर्थः । तथा कुण्डे प्रविष्टओष्ठो यस्या इति । बोधिपत्रम्, अश्वत्थपत्रम् । प्रयोगसारे “दीर्घात् सूर्य्याङ्गुला नाभिवक्त्र भो- मा विकरैव तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवत्तता । अङ्कुशमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यधृतिक्षमा । दक्षिणा पूर्व्वयाम्येन तु वामस्था पश्चिमोत्तरे । अथवापि कुण्डस्य योनिर्दि-च्चदर्शिता” । सूर्य्याङ्गुला—द्वादशाङ्गुला । मंत्रयोनेरिति— टैर्घ्यतृतीयांशप्रमविस्तारा । एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन कुण्डमध्ये प्रविष्टा । कुम्भद्वयसमायुक्तेति— पृष्ठाग्रान्यकुण्डस्य तुल्याकृतेर्योनेर्मूर्द्देशस्थित कलशद्वयमेव मञ्जकुम्भाकृतित्वात् कुम्भपदेनोक्तम् । तेनात्र कुण्ड-स्वकालातिभंटद्वय स्तनपिण्डद्वयं वा स्यादिति तद्व्याख्यम् । अङ्कुशमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलया परिवेष्टितेत्यर्थः । मध्ये त्विति, यथा स्रुचि घृतधारणाय बिलं क्रियते तथा योनिमध्येऽपि बिलं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । दक्षस्येति, पूर्व्वाग्नेययाम्यकुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभिमुखा योनिः कार्य्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्मुखा विधेया । नवम इति, अष्टदिक्षु कुण्डाष्टकं विधाय पूर्व्वैशानदिगोरन्तराले नवमं कुण्डं चतुर्द्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं कृत्वा ऐशानदिशि यत् पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिं कार्य्येत्यर्थः” ।

तत्र विशेषस्तपकलादिक कुण्डोद्द्योते , उक्तं यथा “शारदातिलके “अष्टास्वाशासु रम्याणि कुण्डान्येतान्यनुक्रमात् । चतुरस्रं योनिरर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रञ्च वर्त्तुलम् । षडस्रं पद्माकारमष्टास्रन्तानि नामतः । आचार्य्यकुण्डं मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोरिति” सिद्धान्तशेखरे “इन्द्रेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम् । तदाचार्य्यं विनिर्द्दिष्टमिति” अयमुत्तमः पक्षः । अथ पञ्चकुण्डे प्रतिकुण्ड-निवेशन यथा “आग्नेयकुण्डैरिह पञ्चकुण्डी चेत् यदा पश्चिमसोमयोर्वै । वेद्याः स्वपादेन करेण वहा पादान्तरे वास्विलकुण्डरस्या’ काष्ठा—दिक् । तत्र कुण्डानि चतुरस्रवृत्तार्द्धचन्द्रपद्मानि ऐशान्यां कुण्डं चतुरस्रं वा ते पञ्चकुण्डीनिवेशन स्यात् यदा चैकमेव कुण्डं

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् परन्तु चतुरस्रं, वेद्याः सकाशात्तानि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन करेण त्रिंशदङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेद्याश्चतुर्थांशेन वा मण्डपे नवकोष्ठकतेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवन्तीति व्याख्या"नारदीये"यत्नोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्म्मणि। वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा"। चतुःकुण्डपक्षे सातीनाऽत्तीत्युक्तं नारदीये "पीठशक्तवेत् कुण्ड सुप्रमाणमगर्त्तकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः। पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजेति"अयं मध्यमः पक्षः। कैश्चित्पूर्व्वशयोरिति लिखितन्तदसत् सोमशम्भौ "एवं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्याङ्कारयेद्बुधः "आचार्य्या अपि "अथवा दिशि कुण्डसुत्तरस्यां मपि दध्याच्चतुरस्रमेकमेव"इयं कनिष्ठः पक्षः। मण्डपहोमविकारे वशिष्ठसंहितायाम्"कुण्डन्तमध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम्। वितस्तिद्वयमात्रं तत् कुण्डं तु चतुरङ्गुलमिति। वेदीपादान्तरन्त्वत्र कुण्डानि नव पञ्च वेति"। नारदीये"कुण्डेऽष्टान्तरस्यैव सपादकरसंमितमिति"कैश्चित्त्रयोदशाङ्गुलमष्टान्तरमुक्तं तत्र मण्डपानुसारेण व्यवस्था। अथ वर्णविशेषस्य स्त्रीणाञ्च कुण्डविशेषमाह "विप्राणां चतुरस्रं च वृत्तं च वृत्तार्द्धं त्र्यस्रं स्याद्वेदकोणानि वापि। सर्वस्माकृष्ट सङ्ख्यानि चान्ये योन्याकाराण्यङ्गनानां मतानि "विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुःकोणवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति। अथवा विप्रादिवर्णेषु चतुःकोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या। शारदायाम्"विप्राणां चतुरस्रं स्याद्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते। वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्रमीरितम् चतुरस्रन्तु सर्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः"। पञ्चरात्रे "सर्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारः "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र। योन्याकाराणि कारयेदिति"। अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धिं पुत्रान् शुभं शत्रुनाशं शान्तिमुच्छित्तिं दृष्टिमारोग्यमुक्तं हि फलं प्राच्यादिकुण्डके" प्राच्यादिकुण्डेष्वष्टसु फलानि स्युः। शारदायाम् "सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम्। पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम्। शत्रुक्षयकरं त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि छेदमारणयोः षडस्रं पद्मसन्निभम्। दृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम्"। कामिके तु फलान्तरम् "ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुःकोणमग्नौ भोगे भगाकृति। चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, क्षेमे त्र्यस्रन्तु नैर्ऋते। वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रं उच्चाटनेऽनिले। उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि भुक्तिदमिति" अथ होमसंख्यया कुण्डमानम्। "शतार्द्धे रत्निः स्याच्छतपरिमितेऽरत्निविततः सहस्रे हस्तः स्यादयुतहवने हस्तयुगलम्। चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमिभैः ८ ककुभिर्वा १०कोटौ नृपकरमपि प्राहुरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाशन्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्त, लक्षहोमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्ढस्तमितं, कोटिहोमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा। केचित् षोडशकरमपि प्राहुरिति व्याख्या भविष्यपुराणे "मुष्टिमात्रं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम्। सहस्रे त्वथ होतव्ये कुण्डं स्याद्धस्तकरात्मकम्। द्विहस्तमयुते तच्च लक्षमाने चतुःकरम्। दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते। अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु साधिकम्" शारदायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते" स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समन्ततः। योनिवक्त्रद्वयोपेतन्तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति" इदं मायस्यूलहव्यविषयम् "अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानम् "लक्षैकहस्तादयुतलक्षकान्ताद्द्वैकवृद्ध्यादशहस्तकस्य। कोट्यर्द्धदिग्विंशतिलक्षलक्षद्वये सुनीन्द्वत्रयाद्धस्तम्"। लक्षस्यैकवृद्ध्या दशलक्षकाणामन्तं समाप्तीकृत्यादशलक्षकान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्यन्तमित्यर्थः करस्य एकवृद्ध्यादशहस्तकम्पर्यादीकृत्येत्यादशहस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं यावत्कुण्डं प्राहुरिति पूर्वेणान्वयः कोटेरर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षद्वये पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्तपञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्या। शारदायाम् "एकहस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते। लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुःकरम्। कुण्डं पञ्चकरञ्चोक्तं दशलक्षाकृतौ क्रमात्। षड्ढस्तं लक्षविंशत्या, कोट्यर्द्धे सप्तहस्तकमिति"। इदमेव कुण्डमानं कामिकादिमतसिद्धान्तशेखरशारदातिलकादिमन्त्रसु प्राचीनैः राघवभट्टरामवाजपेयिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं क्वचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तद्ग्रन्थेषु-

यथात्तत्कर्मविशेषे द्रष्टव्यानि । अथैकहस्तादुदशहस्तान्तं यावत्कुण्डेषु भुजकोटिमानम् "वेदाब्धीषु युगाग्नय अश्वि-युगान्यष्टाब्धयस्त्रोपयोऽष्टाश्वायक्षिरसारसाङ्ककामिता नेत्र-र्त्तयोऽब्धिखराः । चक्रुस्त्रो, ऽथ यथा समभ्रमिपय सं पञ्च-षट्सागरा सप्ताभ्रं समयस्तमी निगदिता वेदास्तके बाहव" । एकहस्ते कुण्डे चतुर्विंशत्यङ्गुलान्यायाम-विस्तारौ, द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि । इमानि मादोन ठिकाचतुष्टयन्यूनानि अल्पान्तरत्वात् पूर्वैर्न्येव कृतानि । त्रिहस्ते एकचत्वारिंशदङ्गुलानि । चतुर्हस्ते अष्टचत्वा-रिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्ते पञ्चयवाधिकानि त्रिपञ्चाश-दङ्गुलानि । षड्हस्ते त्रिपदोनैकोनषष्टि, सप्तहस्ते सार्द्ध-त्रिषष्टिः । अष्टहस्ते यवोना सप्तषष्टि । नवहस्ते द्विसप्तति-दशहस्ते यवोना १षट्सप्ततिरिति षोडशहस्ते पञ्चयति-चतुर्भुजे कुण्डे भुजाङ्का इति व्याख्या । अत्रोपपत्तिः एकहस्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकस्य भुजकोटिघात क्षेत्रफलं तत्र षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती५७६ । एतत्पदमेक-हस्तक्षेत्राङ्गुलानि चतुर्विंशति । एवं क्षेत्रफलस्य द्व्यादिगु-णस्य मूलं चतुस्त्रिंशदाद्यङ्गुलानि भवन्ति । अथयोनिनि-वेशनम् "कुण्डलयो दक्षिणयोनिरैन्द्र्याः सौम्यापका स्यादितराश्च पञ्च । मयाङ्गनानीन्द्रदिगपकाश्च योनिर्न कोणे न च योनिकुण्डे"ऐन्द्र्या प्राच्या आरभ्य कुण्डद्व-यो चतुरस्रयोनिष्टत्तार्द्धरूपा दक्षिणयोनि स्यात् उत्तरास्या अर्थाद्बोता उदङ्मुख । इतराश्च पञ्च कुण्डानि त्र्यस्रवृत्त-षडस्रत्रिपद्माष्टास्राश्च प्रत्यग्योनीनि प्राग्याश्च अर्थाद्बो-ता प्राङ्मुख । नवममपि कुण्डं दक्षिणयोन्युदगग्रम् । योनि कोणे योनिकुण्डे च न कार्य्येति व्याख्या । स्वायम्भुवे "प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी । पूर्व-मुखा स्थिता शेषा यथाशोभं व्यवस्थिताः"इति । त्रैलो-क्यसागरे "नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षिणदक्षे स्थितेति"अ-न्यत्र "नार्पयेत् कुण्डकोणेषु योनिं तान्तन्त्रवित्तम" इति "योनिकुण्डे तथा योनिं, पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति"। अथ सर्वेषां कुण्डानां प्रकृतिभूत चतुरस्रमाह "द्विघ्नव्यासन्तू-र्य्यचिह्नं सपाशं सूत्रं शङ्कौ पश्चिमे पूर्वगेऽपि । तत्पाक-र्षेत् कोणयोः पाशतुर्य्यं स्यादेवं वा वेदकोणं समानम्" । इष्टव्यासाद् द्विगुणितं व्यासं चतुर्थांशकृतचिह्नं सपाश सूत्रं पूर्वपश्चिमस्थयो शङ्कोर्दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रमध्ये यथामध्यचिह्नं भवति तथा कोणयो पाशाश्चतुर्थांशे आकर्षेत् एवमन्यतोऽपि । एवं कृते समचतुरस्रं स्यात् इदमेव

सर्वेषां कुण्डानां मूलमिति व्याख्या । उक्तं च "चतुरस्रमिद प्रोक्तं सर्वकुण्डेषु कारणमिति" अत्र "समन्ततो दश चतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिजात"क्षेत्रफलं षट्-सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ एतावदेव योन्यादिकुण्डेषु एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं सम्पद्यते तथा वर्त्तितव्यमिति । अथ योनिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे द्व इतःपराशान् संवर्ध्य च स्वीयरदांश३२ युक्तान् । कर्णार्द्धमानेन वि-धेन्दुखण्डे प्रत्यक्पुरोऽङ्कात् भगाभम्" । चतुरस्रे-क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा भक्ते सति पञ्चांशान् स्वीयद्वात्रिंशदं-शयुक्तान् अग्रे संवर्द्ध्य ततश्चतुर्थो विभक्तस्य क्षेत्रस्य पश्चिमचतुरस्रद्वयमध्याङ्कात् कर्णसूत्रस्य चतुर्थांशेन प्रत्यक्-परिभ्रमभागे इन्दुखण्डे अर्द्धवृत्तद्वयं विदध्यात् । चिह्न । तत पूर्वाङ्कादुत्तरदक्षिणोत्तरसंलग्नं इत्वार्द्धं यावत्तीर्यमानयुग्मद्वय-तो भगाकारं योनिकुण्डं स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफ-लानयनम् अत्र क्षेत्रस्य पूर्वाङ्कादुत्तरदक्षिणोत्तरसूत्रायं याव-त्तीयमानसूत्रद्वय त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिणोत्तरसूत्रा-न्यात्पूर्वापरसूत्रान्त यावत्तीयमानसूत्रद्वयादपरं त्रिको-णम् उभयवृत्तार्द्धं मिलित्वा एकं वृत्तमिति क्षेत्रव, क्षेत्रत्रयफलयोगे पूर्णफलम् तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं यथा अत्र भुजः अङ्गुलानि १७ यव १यूका२ । भू २४ "लम्बेन-निघ्नं कुभुजैक्यखण्डमिति" । अत्र भुजाभावात् मध्यमेव लम्बेन गुणितं सञ्जातं प्रथमं क्षेत्रफलम् अङ्गुलानि२०५ यवा ७ । कर्णापरस्य लम्बः १२ भू व्यैव अत्रापि तथैव रीत्या क्षेत्रफलं १४४ । अथ वृत्तार्द्धयोरेकं वृत्तं तत्फल यथा तत्र वृत्तव्यास १६,७,४,१"व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते" इति व्यासवर्गः २८८ ० । ० । २ । भयस्भगवाग्निनि ९८२७ निघ्नं पञ्चसहस्र ५०००भक्तोजात क्षेत्रफलं सूक्ष्म ११६।१ । ४ । ५। त्रया-णां योगे क्षेत्रफलं पूर्ण ५७६।० । ४ । ५ । अत्र विधा पञ्चक यूकाचतुष्टयस्याधिकम् अल्पान्तरत्वाददोषः । अत्रा-यमिविश्यान्यत्रोक्ता । "स्थापने सर्वकुण्डानां भवाश्च सर्व विविद । मतांशोवाधिकं हीनं ह्रासवृद्धी न दूष-येत् । आयदोषविशुद्ध्यर्थं क्रियते भास्करोविदैरिति" । एतत्पश्चिमस्योत्तरापत्वात् उदीचीप्राचीप्रपञ्चसंख्या एवमन्ययोरपि । चतुर्वांदर्श "चतुर्विंशतिधा भक्ते क्षेत्र भक्ता पुरोन्यसेत् । पञ्चांशान् वेदकस्य तीर्थ्यंशान् कोणपादत । इत्यार्द्धं वृत्तो मध्यतिर्यक् सूत्रामध्य ततोऽर्द्ध-येत् । पुरोऽर्द्धं तत्सूत्रान्तं, सूत्रे द्वे स्याङ्गनाकृतिरिति"

"इमानि कुण्डानि कादिपञ्चविंशतीनीयमादरणीयानि। तानि वचनानि तु तदाकारत्वमात्रसम्पादकानि न क्षेत्रफलानुसिकराणि तत्र विंशत्यंशोना भूरिति स्थूलमार्गेण योन्याद्याकारमात्रं प्रतिपाद्यते। योगचिन्तामणिग्रन्थेन चतुरस्रकुण्डं तण्डुलादिना पूरयित्वा तानेव तण्डुलान् योन्यादिकुण्डे धृत्वा तत्पूर्त्तौ तोष्टव्यमिति। अङ्गुलयवयूकालिक्षा कृत्वा गोमूत्रिकारीत्या गणयित्वा षष्टिभागे गृहीते फले उपर्य्युपरि च योज्यमाने फलाद्युत्पद्यते यवसर्षपादि कुण्डमात्रे चिति प्रेयम्। वृत्तार्द्धकुण्डमाह "जिनांशयुतेषुभागहीन स्वकरिलौमितकर्कटेन मध्यात्। कृतवृत्तदलेऽपतत्र जीर्यामिदधातीन्दुदलस्य साधु सिद्धौ"। जिनांशेन युतोय इषुभागः पञ्चमांशः अर्थात् क्षेत्रस्यैव, तेन हीना याऽसौ समभूमिः क्षेत्रतन्मितेन कर्कटेन सूत्रेण वा मध्याङ्कात् कृतं यद्वृत्तार्द्धं तस्मिन् पूर्वापरा रेखा जीवारूपां वृत्तार्द्धस्य सिद्धौ साधु स्याद्यथा, तथा करोतु विद्वानिति व्याख्या। अत्र क्षेत्रफलम् क्षेत्रस्य पञ्चांशोऽङ्गुलाद्यः ४ । ६ । २ । १ । ५ । तस्य शतांशोऽङ्गुलाद्यं ०।०। १ । ० । ४ । अनेनान्वितः पञ्चांशः ४ । ६ । ६ । २ । १ अनेनोना क्षेत्रभूमिः १९ । १ । १ । ५ । ७ एतद्व्यासार्द्धं द्विगुणं व्यासः ३८ । २।३।३।६। अत्रापि व्यासस्य वर्गः १४४४ । ५ । २ । ५ । ४ । भनवाग्निनिघ्ने १९२७ । पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादि रीत्या क्षेत्रफलम् ११५२ । २ । २ । ६ । २ । एतद्वृत्तस्य फलम् अस्यार्द्धं वृत्तार्द्धक्षेत्रफलम् ५७६ । १।१।। १ अत्रापि ध्वजायसिद्धिः। अथ त्र्यस्रकुण्डमाह "वज्राग्रं पुरतो निधाय च पुनः श्रोणीचतुर्थांशकचिह्नेषु त्रिषु सूत्रदानतः इदं स्यात्त्र्यस्रं कटोज्झितम्। विश्वांशैः स्वजिनांशकेन सहिते क्षेत्रे जिनांशे कृते व्यासार्द्धेन मितेन मण्डलमिदं स्याद्वृत्तसंज्ञं शुभम्" अत्र पूर्वोक्तं कुण्डं व्याख्यायते क्षेत्रस्य तृतीयांशमग्रतो निधाय ततः श्रोणीचतुर्थांशं निधाय दक्षिणत उत्तरतश्च दत्त्वा त्रिचिह्नेषु सूत्रदानात् कटरहितं त्र्यस्रं जायते इति तृतीयांशोऽष्टाङ्गुलानि मध्यसूत्रे योजितानि जातोऽयं पश्चिमभुज उभतश्चतुर्थांशः षडङ्गुलानि योजितानि जातानि भू २६ अत्र लम्बाभावात् भूमेरर्द्धं कृतम् १८ इदं लम्बेनानेन निघ्नजातं अत्र क्षेत्रफलम् ५७६ समभुजे क्षेत्रफलस्य विध्रतीति कटोज्झितमित्युक्तम्

किञ्चिन्न्यूनत्वमस्य न दोषाय अत्रापि ध्वजाय एवेति। अथोत्तरार्द्धेन वृत्तमाह क्षेत्रे चतुर्विंशतिभक्ते सति त्रयोदशांशे सह चतुर्विंशत्यंशयुते मितेन व्यासार्द्धेन मण्डलं यद्वृत्तं तत् वृत्तसंज्ञं कुण्डं सुन्दरं स्यात्। अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र त्रयोदशानां चतुर्विंशांशोऽङ्गुलाद्य ०४ । २ । ५ । २ । अनेन युतास्त्रयोदश १२ । ४।२ । ५ । २ । इदं व्यासार्द्धमेतद्द्विगुणं व्यासः २७ । ० । ५ । २ । ४ अत्र व्यासस्य वर्गोऽस्मिन् ७२९ । ० ।२। १। २ भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादिना क्षेत्रफलम् ५७६ ।०।६।०। अत्रापि ध्वजाय एवेति। अथ षडस्रमाह "भक्ते क्षेत्रे जिनांशैर्धृतिमितलवकैः स्वाब्धिसंख्यांशयुक्तैर्व्यासार्द्धं मण्डले तन्मितधृतगुणके कर्कटे सेन्दुदिक्कः। षट्चिह्नेषु प्रदद्यादृसमितगुणकानेकमेकन्तु हित्वा नाशे सन्ध्यंशदोषामपि च धृतिकृते नेत्ररम्यं षडस्रम्"। क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा विभक्ते सति अष्टादशांशैः स्वद्वासप्ततमांशयुक्तैस्तावता व्यासार्द्धेन वृत्ते कृते सति तेनैव व्यासार्द्धेन मिते गुणके सूत्रे सति कर्कटे वा उत्तरदिक्तो धृते सति परावर्त्तनेन षट्चिह्नानि भवन्ति तेषु षट्सु चिह्नेषु षट् सूत्राणि एकान्तरेण परस्परलग्नानि दद्यात् तत्र सन्धौ ये अङ्गदोषाः षड्भुजास्तेषां नाशे धृतिकृते मण्डलस्य विनाशे षडस्रं रमणीयञ्जायत इति व्याख्या अस्मिन् षडस्रे व्यास २६ । ४ । ० अत्रोत्तराग्रं त्रिकोणमेकं भवत् तद्भुजमानं त्रिघ्नत्र्यङ्गाग्निनभचन्द्रैर्वृत्तव्यासे समाहते। खखखाभ्राङ्क१२००००संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजा" इति त्र्यस्राणां भुजानां मान २१ । ४।३।० उत्तराग्रात् पूर्वापरभुजमध्यं यावन्नीयमानं सूत्रं, व्यासचतुर्थांशोव्यासत्रय २७।६।० भुजाः, एव भू लम्बाभावक्रूरयर्द्धं १५।६।३।४ लम्बेन निघ्नमित्यादिना जात क्षेत्रफलं ४२२।५।२ अथास्य महतस्त्रिभुजस्य त्रिष्वपि भुजेषु त्रीणि त्र्यस्राणि समान्येव लग्नानि भवन्ति तत्रैकस्य फलमानीय त्रिगुणं कृत्वा पूर्व्वफले योजितं सत् पूर्णं क्षेत्रफलं स्यात्। तत्र दक्षिणकोणाग्रात् पूर्वापरभुजमध्यं नीयमानं सूत्रं लम्बः ८।१।० अयं व्यासचतुर्थांश भुजस्य योभूमिः १०।४।२।२ सर्वत्र त्र्यस्र एव भुजसम्पातात् अत्र लम्बाभावाद्भूमेरर्द्धं ५।२।१।१। इदं लम्बेन गुणित क्षेत्रफलं ४८।०।४।२।१। जात इदं त्रिगुणं त्र्यस्राणामपि फलं १४४।१।४।६ ।२। इदं पूर्वक्षेत्रफलेऽस्मिन् ४२२।५।२ योजितं ५७६।७।१।३।६। इदमकिञ्चिदधिकैकयवाधिकं

चतुरस्राधिकं व्यासान्तरत्वाद्दोष । अथ वा व्यासोयूनत्वात् न्यूनः कार्य । ध्वजायमिति च । अथ वा किमेतावता प्रयासेन चतुस्त्रिकोण कुण्ड क्षेत्र द्वादशांश तत्क्षेत्रफलं स्यात् द्वादशगुणितं पूर्ण क्षेत्रफलम्। यथेदृङ्क्षेत्रं सम्यक् विन्यासमात्ररचितमिति नोपेक्षणीयं यतः षट्कोणता समभुजतापि च सम्पद्यते एव "मानाधिक्ये भवेद्रोगो मान हीने दरिद्रता" इत्यादिदोषापत्तिरपि नास्ति। अथ यत्नाव्य प्राचीनकृतकुण्डविरुद्धनाहि दृश्यते च प्राचीनकृतकुण्डेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कुण्डं रामवाजपेयिभि र्विषमभुजं मृदङ्गाकारं कृतं राघवभट्टादिभि. समभुजमेव कारितं लक्षणाचार्यद्वयोऽप्यस्यथैवोचुः तस्मादस्मदुक्ते नेतरमध्योये समभुजे क्षेत्रफलसवादिनि षट्–कोणे विद्वद्भिर्नादरो भाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतमेवाप्यच्छिन्नमानोपायापि समभुजमाह "अथ वा जिनभ-कुण्डमानात्स्विभागे स्वस्वभूपभागहीनैः। मितकर्कटकोद्भवे तु वृत्ते विधुदिक्षु समषड्भुजं च कुण्डम्" अथवा चतुर्विंशतिभक्ते कुण्डमाने सति स्वीयषष्ठिकयतभागेन हीनैः पञ्चदशभागैर्मितोयः कर्कटकउद्भवे वृत्ते उत्तरदिक्षु षकारात् समे षड्भिर्भुजैर्दण्डैः परस्परलग्नैः षडस्र वृत्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या। अथ क्षेत्रफलानयनं तत्र वृत्तव्यासे द्विभागे षडस्रे स्युर्भुजाः स्फुटा इति भुजमानम् १४। ७ । २ । २ क्षेत्रमध्ये दक्षिणोत्तरां रेखान्दत्त्वा ऊर्ध्वे भुजसंपाततः पूर्व्वापरं रेखाद्वयम् अधोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रद्वयं परस्परलग्नं भवति पूर्व्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखया सह सम्पातचतुर्थांशे एव भवति सैवाबाधा तन्मानं ७।२।५ भुजः १४।७।२ "स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्ब" इति साधितोलम्बः १२।७।१। अयमेव मध्यलम्बः "लम्बेन निघ्नं कु २९।६।४ सुखै १४।७।५।२क्य ४४।५।६ खण्डम्" २२।२।७। इति जातं क्षेत्रफलं २८८।१।१।६ एवमपरस्यापि खण्डस्य। उभययोगे ध्वजायमिति चेति । अथ पद्म-कुण्डमाह "अष्टांशाङ्क सुतत्र वृत्तवरके तत्रादिमे कर्णिकायुग्मे षोडश केशराणि चरमे स्यादष्टि-भागोमिते । भक्ते षोडश केशराणि च कृते स्युः कर्कटेऽष्टौ छदाः सर्व्वांस्तान् च कर्णिकां त्यज निजावा-प्तौ व्यग्रकं स्यात् कजम्" । क्षेत्रस्याष्टमांशादष्टांशवृत्ता च वृत्तपञ्चके कृते सति तत्र प्रथमकमध्ये प्रथमं तत्कर्णिका, द्वितीये षोडश केशराणि, द्वितीयं केशरस्थानमित्यर्थः । अन्तिमे पञ्चमे वृत्ते तस्य चतुर्थभागसाष्टमांशं यद् योजितस्य षोडशसु स्थानेषु दिक्षु विदिक्षु तदन्तराले च समतया भाजिते तत्रिवृत्ते पञ्चविश्रान्तरे दिक्षि विदिक्षि च कर्कटके धृते सति परावर्त्तनेनाष्टौ पत्राणि जायन्ते सर्व्वांस्तान् केशरादीन् केशरवृत्ततृतीयचतुर्थवृत्तानि च-त्वारि च वै विद्धि। ताम कर्णिकां त्यज वा जम। कीट-र्भिर्भिन्न स्वकीयवायामो विस्तारस्तत्तुल्यमौत्रं पत्राकां, कलं पद्मकुण्डम् वहिर्व्वृत्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अन्तोपान्तिमस्य चतुर्विंशतिका वस पूर्व्ववत् क्षेत्रं ४५।२।१।१ अन्तिमवृत्तस्य २९।१।४। क्षेत्र-फलं ६९९।४।५।० अनयोरन्तरार्द्धम् १२१।४।६।० इदं पूर्व्व क्षेत्रफले योजितं वा अन्तिमवृत्तक्षेत्रफलम्। प्रवर्त्तितं-मन्त्रजातं पूर्व्वं पत्रं ५७६।०।१ त्रिकोणं पत्रकल्याल तोऽदेशम् । अन्तिमवृत्ते विभागमात्रवर्द्धनेन ध्वजायमिति-चेति । अन्तान्तिमवृत्ते पत्रान्तरार्द्धभूखण्डेषु मूलागत बुद्धिमता प्रत्यक्षतएवोपलब्धव्यः । अथाष्टास्रिकुण्ड-माह "क्षेत्रे जिनांशे गजचन्द्रभागैः स्यादष्टि–२८ भागेन युतैश्च वृत्ते । विदिग्दिशोरन्तरतोऽष्टसूत्रैर्नूतीव कृतैरिदमष्टकोणम्" । क्षेत्रचतुर्विंशतिभागे कृते चतुर्दशभागैः स्वीयाष्टाविंशेन युतैः कर्कटकेन वृत्ते कृते सति विदिग्दिशोर्मध्ये कृतादिचिह्नेभ्य चतुर्भुजैरष्टाभिः नीतोसमितैः चिह्नद्वय विधाय वृत्तीयचिह्नेन योजितैरष्टकोणं वृत्तमार्जनाच्चाष्टदोःखण्डमार्जनाच्च भवतीति व्याख्या । अथ "क्षेत्रफलानयनं व्यासार्द्ध १८।५।१।० । व्यास २०।२।२। अथ "द्विघ्नेन्दुभवान्तरैर्भ्रमान्ते व्यासे । व्यासव्यासार्द्धभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः" इति १४।२ एतद्दृढ़ जमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटि जायते क्षेत्रे भुजकोटिघात क्षेत्रफलम् । भुजकोटिघातं व इद्दृढ़ जलव्यं मध्ये ऽन्तरम् १४।२।२ याम्योत्तररेखोभयप्रान्तवर्त्ति रेखा खण्डमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् यथा दक्षिणोत्तरपूर्व्वापररेखा खण्डयोगादूर्ध्व रेखाभिर्मध्ये भुजकोटिरूपे तद्व्यासीयमानो षड्भुजतस्य कर्णः १४।२।२।५।०। अस्य वर्गार्द्धमूलं तिर्य्यग्रूपभुजकोटिमानं लघु ६०।०।६।२। यतोऽत्र भुजकोटिवर्गयोगः कर्णवर्गो भवति इद कोटिमानं द्विघ्नं सत् पूर्व्व भुजे योजितं जाता कोटिः दक्षिणोत्तररेखारूपा २४।२।५।४। एतद्दृढ़-घातफले ४६२ ।१।१।२। अथ कोणक्षेत्रयोः फलं चतुर्भु-ज–वर्गैव तदेतत् १०१।७।६। पूर्व्वफलाद्दत्ता ४६२।

१।१।२। शोधित एकजातं फलम् २९०।१।२।२। अस्मिन् पूर्वापरकोणानां चतुर्णां फल योजितं सत्पूर्णं फलं स्यात्। तत्र पूर्वकोणयोः फलं यथा इष्टभुजाभुज १४।२२। पूर्वापररेखाम्बखण्ड कोटि १०।०।६।२। अनयोर्घातः १४४।१।५।६२ अस्मात्कोणक्षेत्रफलमेतत् ५०।७।७ शोधितं सञ्जातं पूर्वकोणयोः फलम् ९३।१।६। एतदेवापरकोणयोः, अतोद्विगुणितमेतत् १८६।३।४। पूर्वक्षेत्रफलेऽस्मिन् २९०।१।२।२ योजितं सञ्जातं क्षेत्रफल ५७६।५।०।० यद्यल्पान्तरस्था-ष्टकेन न्यूनाधिक्यञ्च। इदं सर्वथा नेतरमणीयमि-त्युक्तीभर्तव्यम्। अथ प्रकारान्तरेण समाष्टभुजाष्टास्र कुण्डमाह “भाज्ये गुणे वेदशरैर्विभक्ते यन्मानिजा-ग्न्याख्यबलेन युक्ते। तस्मिन् कृते दिग्विदिशोऽन्तराले गजैर्भुजैः स्यादसमाष्टकोणम्”। भाज्ये गुणे—सूत्रे चतुर्विंशतिभक्ते सप्तचत्वारिंशद्गुणिते सत्यर्थमिश्यांशादेन मण्डले कृते तत्र दिग्विदिशोर्मध्ये कृताष्टसूत्रे परस्परसंलग्नैरष्ट-कोणम्। प्रकारान्तरेण प्राचीनकेतरधिकाभिमतं कुण्डं वृत्तमार्गेणाङ्कयतीति व्याख्या। अथ क्षेत्रफलानयनम् “चन्द्रर्तुनन्दाक्षनिधि २२९६१ ध्यांशार्धं तु समाहते। अङ्कवह्न्यग्निभक्ते २०००० लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः” इति भुजमानं १०। ७।४।२।४। “तत्र व्यास्यासयोगान्तर-घातमूलं व्यासस्तद्धूनो दलित शरः स्यादिति”। अतः शरः १।०।७।२।६। अथ याम्यभुजस्योभयान्तात् सदृशापर भुजप्रान्तद्वय यावत् सूत्रद्वयं कुर्यात्। एवं कृते तिर्यग्दीर्घ-चतुरस्रं पार्श्वयोर्विषमभुजचतुरस्रद्वयञ्च स्यात् तत्र आसा-दस्मात्२८।४।६। शकाशाद्द्विगुणं शरं विहाय शेषोदीर्घच-तुरस्रस्य भुजः। अथ याम्यौदीच्ययोरन्तरभूतं भुज किं शरकरणप्रकारेण२६।१।०। अष्टाभिर्भुजस्य कोटिं ज्ञायते भुजकोटिघातं क्षेत्रफलम् २८८।४।४। अथ विषमभुजचतु-र्भुजक्षेत्रफलम् जीवार्धं शरोमध्याबाहुर्विषमचतुर्भुजे तस्य ७।५।५।०। अत्रैव तुल्यं दीर्घचतुरस्रभुज एव भू तस्येन निम्नं कु२६।१।०तले १०।७।४।२। अथ२७खण्डम् १८।५।२।१ क्षेत्रफलम् १४४ । २ । ६ । ४ एवमपरस्यापि तयार्णां योग. ५७६ । १ । ४ अञ्जायमिदिव। अथवाष्टचतुर्णां तत्रमानीय तत्फलात् संयोज्यापि क्षेत्रफलं स्यादिति अस्मिन्समाष्टभुजे राघवभट्टादिभिरुक्ते शारदातिलका दिवाक्यैः सह महाविरोधत्वादस्मद्गुरुमहोदयैः नेतत् रम्यं क्षेत्रफलसंवादिसमभुजमेवादरणीयमिति”। अथ-खातलक्षणं कण्ठलक्षणञ्चाह। “खातं क्षेत्रसमं प्राक्-रम्ये तु मेखलां विना। कण्ठोजिनाशुमानः स्यात्कोऽ-ष इति चापरे”। कुण्डखननं क्षेत्रसमं कुण्डस्य या मानविस्तार आयामश्च तावत्खननमाद्यमेखलया रहितं कुण्डे कार्यम् योन्यादिकुण्डेषु विस्तारायामयो-र्नानात्वाच्चतुरस्रस्यैवायामविस्तारौ ग्राह्यौ। अन्ये तु मेखलां वर्जयित्वा भूभागेन तावत् खननं कार्यमित्याहुः। कण्ठोऽपि क्षेत्रचतुर्विंशत्यंशमानः खाताद्बहिः कार्यः खननादेकाङ्गुलमित। अन्ये क्षेत्रद्वादशांशपरिमित इति मान्यतिरिति व्याख्या। सिद्धान्तशेखरे “खातं कुण्डप्रमाणं स्यादूर्ध्वं मेखलया सह” प्रतिष्ठासारसंग्रहे “पञ्चाशिमेखलो-च्छ्रायं ज्ञात्वाऽशेषमधः खनेत्” मोहचूडोत्तरे “हस्तमात्रं खनेत्तिर्यगूर्ध्वं मेखलया सहेति”। अथ पक्षान्तरे शारदाति-लके “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति”। प्रयोगसारे “चतुरस्रञ्च कोष्ठे सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा। हस्तमात्रेण तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत्”। गणेशवि-मर्शिन्याम् “चतुर्विंशाङ्गुलायाम तावत्खातसमन्वित मिति” पक्षद्वये वयन्तु “स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथगिति” वचनात् होमाल्पत्वबहुत्वयोरन्यतर पक्षावाश्रयणीयाविति युक्तमुत्पश्यामः। “औचित्यादथवा परिणाम्यमिति” कात्यायनोक्तेः। शेषान्तरे “खाताद्बाह्ये-ऽङ्गुल कण्ठं सर्वकुण्डेष्वयं विधिः। चतुर्विंशतिभाग कुण्डानामङ्गुलं स्मृतमिति”। एतत्पारिभाषिकमङ्गुलं सर्वत्र बोद्धव्यम्। सोमशम्भौ “वह्निरेकाङ्गुलः कण्ठो-द्व्यङ्गुलः क्वचिदागमः” इति तेनाद्य पक्षएव श्रेयान् बहुसंमतत्वात्। अथ मेखलानामधमतादिपक्षमाह “अ-धमा मेखलैका स्यान्मध्यम मेखलाद्वयम्। श्रेष्ठास्तिस्रोऽ-धमा द्विजिष्वल्पधनादिभिः”। एकमेखलापक्षोऽधमो द्विमेखलो मध्यः, त्रिमेखलः श्रेष्ठः। अथ पक्षान्तरे द्विमेख-लोऽधमः त्रिमेखलो मध्यः पञ्चमेखलः श्रेयान् एकमेख-लोऽधमाधम इति व्याख्या। क्रियासारे “नाभियोनिस-मायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम्। कुण्डं द्विमेखलं मध्यमीषं स्यादेकमेखलमिति” वक्ष्यसंग्रहे “मुख्यास्तु पञ्च-ताः मोक्षामध्यमास्तिस्र एव च। द्वे स्यातामधमे पक्षे-एका सा त्वधमाधमेति” सोमशम्भुना तु विशेष उक्तः “त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम्। मेखलैका तु वैश्यस्येति” अथ खातं समेखलं क्षेत्रसममिति ख-ण्डं यत्मेखलालक्षणमाह “अष्टधा विभजेत्कुण्डशरांशैस्त-त्खनेद्भुवमुपर्यनलांशैः। मेखलास्त्रिरचयेदपि तस्य चतु-

मजार्कवलवितस्तिमितखाः "अष्टधा भक्तस्य चेत्तत्र य-मत्राङ्गं तावत्तोभागस्ताडयैः पञ्चभिर्भागैर्भुवं खनेत् उपरि-स्थितस्ताडयै भागैस्त्रिस्रोमेखला रचयेत् कोष्ठोः मड-ष्टादशांशाः चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलमितास्तेसुल्यविस्तारो-च्चं यावान्ता इति व्याख्या। विश्वकर्मा "व्यासात्-बात कर मोष्ठोनिम्ननिष्पाङ्गुलेन तु। कण्ठात् परं मेखला तु उन्नता या मताङ्गुलैरिति"। क्रियासारे "प्रधानमेखलोत्सेधउन्नमत मताङ्गुलम्। तद्द्वाद्यमेखलोत्-सेधमङ्गुलद्वितयंक्रमात्। चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलव्यासो मेख-लास्तितयत्र तु" योगिनीहृदयेऽपि "मेखला शृणु मे दे-वि! हस्तादिषु विशेषतः। मखागार्कांशमभागैर्मिता-स्तुर्गोपिता शुभाः" इति। अथ प्रकारान्तरेण मेखलालक्षणं नाभिलक्षणं चाह "रसांशकाङ्गुलतविस्तृताच तिस्रोऽथवैका तुनभागतुल्या। पश्चाथवा षट्शरवेदरामद्व्यंशैस्तता स्तुर्गे-वभागपिण्डा। चाद्यापरास्तत्तरभागहीना निम्नांशकण्ठा-द्बहिरेव सर्वा। कुण्डानुसारा अपि मेखलाः स्युरर्काङ्ग-भागोच्चतस्तु नाभिः। कुण्डाकारो नाभिरश्वोअथाश्वो-माखेऽयं नेमापहामिर्दशापे। ये सप्तेसे पञ्चमृते यमे ते स्युर्वे कर्षैः केसराः पत्रकापि" अथवा चेतनदं-शाङ्गुलताः षडंशेनैव विस्तृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति अथैकमेखलापक्षमाह एवैवमेखला चेतचतुर्थांशोच्चा तत्तृतीयांशविस्तृता च स्यात्। पञ्चमेखलापक्षमाह। अथ पञ्च मेखला कार्याः षट्पञ्चचतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पारिभाषिकैर्विस्तृताः। अथपञ्चमेखलानामुन्नता माह तत्रादिमा नवभाग मितमुच्चत्वं यस्याः सा पा-रिभाषिकनवाङ्गुलोच्चा स्यात् अपरा मेखलास्तस्या आ-द्यायाः च परांश भङ्गांशकेन हीना भवन्ति यथा एक-हस्ते कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलोच्चा अस्या पञ्च-मांश १।६।२।१।५ एव एकद्वित्रिचतुर्षु च प्रथमे‍ऽस्याभावे न्यूनः कृत यत् तदंशस्यानां मेखला-नामोच्चं स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलोच्चम् ७।१।१ ६।२ एवमपरासामपि द्रष्टव्यम्। ताः मेखला सर्वाश्चैत चतुर्विंशतिभागमिताद् कण्ठाद्बहिरेव भवन्ति कीदृश कुण्डानुकारा योन्यादिकुण्डेषु योन्याद्याकारा एव स्युः संपरिदेयाश्च। अथ नाभिलक्षणमाह नाभिर्द्वादशांशेनोच्च मध्येन विस्तृत कुण्डानुकार याऽयमन्तरस्माद्याकारं कुण्डं तादृशोनाभिः। अथवा नाभिरश्वोअसम कमलाकारः कार्यं अयं नाभिरष्टवे पद्मकुण्डे मृभवति तत् नाभि-

स्थाया कर्णिकाया सम्भवात्। अथ पद्माकारकरणं नाभेरच्यते दलाग्रे दलार्धाभिमित्तं अङ्गुलोच्चे चतु-रङ्गुलविस्तारायामे नाभौ इन्तांशहानिद्वादशांशमान कार्यं येवमवशिष्टं चेत् तस्मिन् वृत्तत्रयं समभागेन कार्यम्। तत्र मध्यादिभ्रात् प्रथमं दर्श कर्णिका द्वि-तीयं हस्तद्वेयरस्थानं हृतीयं पत्राणि तद्बहिरवशिष्ट द्वादशांशेन दलाग्राणि रचयेदिति व्याख्या। शारदायाम् "प्रथमे मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृति। चतुर्भिरङ्गु-लैस्तस्यास्तोच्छ्रिता सम्मता। ततश्चोपरिगा स्याच्चतु-रङ्गुलसम्मता। अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णश्चोच्छ्रितस्त था"। पिङ्गलामते "एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेख-ला मतेति" एकवचनपक्षे तु विशेष उक्त। "चतु-रङ्गुलविस्तारोत्सेधा चैवैव मेखलेति" तन्त्रान्तरे "मर्त्य-योनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरिति" अयं पक्षोऽ-मतत्वमतत्वादुपेक्षित एव। सिद्धान्तशेखरे "षड्-बाणाब्धियुग्मनेत्रमिता स्युः पञ्च मेखला" इति तत्रैव पंचपक्षे "पञ्च वा मेखलाः कार्याः षट्पञ्चाब्धिनिपक्षकैः। प्रथमा कुण्डबहिस्ततोऽपरोत्सेधनवाङ्गुलेति" पिङ्गला-मते "वातादेवाङ्गुलसङ्ख्या मेखलानां स्थितिर्भवेदिति" शारदायाम् "कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च ता-दृशम्" इति अत्रैव "कुण्डानां सम्भवेन्नाभिरम्बुज-सन्निभम्। तत्तत्कुण्डानुरूपं वा आगमस्य निगद्यते" षट्त्र्यरस्त्रिरस्रिका नाभेरुत्सेधता मता। नेत्रवेदाङ्गुलेने-तेति" पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति प्रागेव लिखितम्। अम्बुजा-कारकरणं तत्रैव "पद्मकुण्डे तु चेत्तस्य द्वादशांशं परि-त्यजेत्। तन्मध्ये विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः। आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केसराणां द्वितीयकम्। तृतीयन्तु पत्राणां तद्भागेन दलाग्रकमिति" अथ योनिलक्षणमाह "योनिस्त्वीशाद्दीर्घा विततमुखवक्त्रादायतात्रिद्विभागा-त्तुङ्गातावत् समन्तात् परिधिपरिमितायत्पथेव रम्यम्। भिन्नं कुण्डं विशन्ती अश्वत्थदलयुगेनान्वितायो विधाता, मूलात् अध्वद्रुमात्वान्तरमठरविरामल मत्ताङ्गतिः स्यात्" योनिस्त्वीशाद्येन दीर्घा विस्तारस्तीर्णा येन विस्तीर्णा चतुर्विंशांशेनोच्चा चतुर्विंशांशेन परिधि मेखला यस्याः सा तावतैवांशेन चतुर्विंशांशे-न भिन्न यथा तथा कुण्डं प्रति विशन्ती अश्वत्थ युगेन इत्यत्र द्वयेन युता अग्रो विधाता अर्धाङ्गुलपरिम-स्तरेणोच्चवतीमूलात् स्वयोकायाम मध्ये अर्धाङ्गुं नाभ

तस्यास्तां पद्मनालाकारत्वात्तालोक्तिः। अन्तर्मध्ये अवटोगर्त्तः स्रुचि घृतधारणार्थं यद्वत्तेन रुचिरा सुन्दरा सा अश्वत्थपत्राकृतिः स्यादिति व्याख्या। वायवीये "मेखला मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा। शोभनां मध्यतः किञ्चिन्निम्नामुन्मीलितां शनैरिति" योनिमिति शेषः। त्रैलोक्यसारे "दीर्घा सूर्याङ्गुला योनिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता साश्वत्थदलवन्मता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये वाज्यधृतिस्तथेति" पञ्चरात्रे "अर्काङ्गुलोच्छ्रिता योनिं विदध्यात्तावदायताम्" तावद्दीर्घाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठमेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्राय कुत्रचिदुक्तं अङ्गुलं परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोबहुसंमतः अतोऽत्रदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षो बहुसंमतः कार्य्यः। शारदायाम् "मूलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकमिति" द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिलक्षणमाह "अथार्काङ्गुलपक्षे तु मेखलानान्दशाङ्गुलैः। विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्योनिरिष्यते" मेखलानां दशाङ्गुलैर्विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्यादिति व्याख्या। प्रयोगसारे "स्थितां प्रतीच्यामायामे सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम्। विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट् चतुर्थाङ्गुलाः क्रमात्। त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्"। केचित् योनिक्षेत्रस्य दीर्घचतुरस्ररूपस्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं संशोध्य योनिकुण्डवद्योनिं साधयेदित्याहुः"। अधिकं कुण्डार्कादौ द्रष्टव्यम्।

"रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबलः। बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम्। यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्"। "एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः। एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दन" भा॰आ॰ १२८अ॰। "सानुभिर्न्निहितं कर्म्म मरुतस्य विधीयते। तस्मात् गोरजसा ध्वस्तमर्णां कुण्डे निधिस्यति" भा॰ आनु॰ १०१अ॰। कण्ड्यते कुलमनेन कुडि—दाहे करणे घञ्। अमृते भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप्। "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः। तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च। दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-

यिनाम्" मनुः। "ब्राह्मणा एव संपूज्या पुण्यस्वर्गमभीप्सता। श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्याश्चजुगुप्सता। दुर्व्वणाः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ। वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठांश्च देहिन" भा॰ व॰ १९९अ॰। "द्विजात् द्विजातिभार्य्यायां सवर्णायास्तत्पत्न्याः कुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह "प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः। तस्मात् षण्डबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु। जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु। मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये। ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम्। मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्य्याविति केचित् प्रचक्षते। कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः। तदपत्यञ्च संस्कार्य्यमपरे प्राहुरन्यथा। संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु। उपनेयाश्च विधिवदाचार्य्यस्य समीपतः। आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृष्ट्वा वाचयेत्। कन्यास्त्रीकरणादन्यत् सर्व्वं विप्रेण कारयेत्। एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्य्यौ कुण्डगोलकौ" अनयोश्च ब्राह्मणत्वेऽपि श्राद्धेऽन्नदाननिषेध इति विशेषः। अनेदं बोध्यम्। "अपुत्त्रोपहृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते" इत्युक्तेः शुल्कदानं विना उपगतपरस्त्रियां जातस्य वोढुरेव पुत्त्रत्वं शुल्कदाने तु उत्पादयितुरेवेति। अतएव "यस्मै माता प्रतुलोभ रेत" इत्यादि श्रुत्या क्षेत्रिण एव पिण्डदत्वं मनुनोक्तम्। अस्य प्रत्येन सह समासे आद्युदात्तता। तेन निर्वृत्ताद्यर्थे चतुरर्थ्यां अश्मा॰ र। कुण्डर तन्निर्वृत्तादौ त्रि॰ कुडि—दाहे भावे अ। ६दाहे स्त्री।

कुण्डक पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्च्चाः कनकध्वजः" भा॰आ॰१८६अ॰, कुण्ड+स्वार्थे क। २कुण्डार्थे,

कुण्डकीट पु॰ कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव विचारशून्यत्वात्। १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्व्वाकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि॰।

कुण्डगोलक न॰ कुण्डे गोलं गोलाकारं कं जलमत्र। १काञ्जिके हेमच॰। स॰द्व॰। २कुण्डगोलकयोः समाहारे च।

कुण्डज पु॰ कुण्डं तदाकारं गच्छति गम—बा॰ड ङिच्च। निकुम्भिकाहस्ते हेम॰ तस्य क्षतादिनाऽपिधानेन कुण्डाकारत्वात्तथात्वम्, [च शताम्रिका" भा॰ आ॰ ६७अ॰।

कुण्डज पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव दुःशला

कुण्डजठर पु॰ कुण्डमिव जठरमस्य। १कुण्डाकारोदरे २म-

षिभेदे पु० "आत्रेय कुण्डजठरोद्विज कालघटस्तथा" भा०आ० ५३अ०,

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि–अण् उप० स०। नागभेदे, "मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० स० ६अ०,

कुण्डपायिन् पु० भूम्नि कुण्डेन कुण्डाकारचमसेन पिबन्ति सोमम् पा–णिनि। कुण्डेन सोमपायिषु यजमान षोडशर्त्विक्साध्यसत्रभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयन न० ६त०अलुक् स०। सत्रभेदे तदिति-कर्त्तव्यतादिकम् आश्व०श्रौ०१२।४।३–सूत्रादौ उक्तं यथा "कुण्डपायिनामयनम्"सू०। "एतन्नामकमिदं सत्रमधिकृत वेदितव्यम्"वृ०। "मासन्दीक्षिता भवन्ति" सू०। "अत्र मासशब्द एकान्नविंशतिरात्रे उपचरितः, एकान्नविंशतिरात्रादिकं मासनवरूपञ्चेत्यर्थः" वृ०। "ते मासि सोमं क्रीणन्ति" सू०। "अयमप्युपचार एव दीक्षाकाले। मासेऽतीते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः" वृ०। "तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति"सू०। "सात्त्विकाषान्दीक्षाणामपश्चाद्दीक्षाविधिः, तथा सात्त्विकाषामुपसदामपश्चाद्दोऽयमुपसद्विधिः"वृ०। "सोममुपनह्य प्रवर्ग्यं पात्राण्युत्साद्योपनह्य वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति"सू०। "उपनह्यस्वतीतासु प्रवर्ग्यपात्राण्युत्साद्योपनह्य वा तानि तानि, ते एकं मासम् अग्निहोत्रं जुह्वति सायं प्रातः"वृ०। "प्रातरुपक्रमं सायमपवर्गं"सू०। "प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तत्वात् उपसत्काले द्वादशाहेऽतीतेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भाद्भिन्निकादग्निहोत्रात् कर्मान्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम्"वृ०। "मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते" सू०। "अग्निहोत्रमासेऽतीते ततः अनन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते"वृ०। "कृष्णपक्षेऽहरहः पौर्णमासी, शुक्लपक्षेऽहरहरमावास्यया मिलायत्नयोरयने तथा दृष्टत्वात्" वृ०। "एवमत्र सम्पादनीयम्—यथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमासेऽहः सम्भवति, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य इति" वृ०। "मासं वैश्वदेवेन" सू०। "अहरहरनेन यष्टव्यम्। वैश्वानरपार्जन्ये तु न भवति आरम्भार्थत्वात्तस्याः, स आरम्भः सत्रे न प्रसक्त इति"वृ०। "मासं वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैरेतैरहरहर्यजेरन्"सू०। "एतानेन यज्ञस्य प्रकृतेर्द्व्यहसमापनीयत्वाद्द्व्यहेन वा कुर्यान। अध्वर्युप्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः"वृ०। "मासं शुनासीरीयेण" सू०। "अनेनाप्यहरहरेव" वृ०। "यद्यस्मिन् मासि पूर्यते तदहरिष्टिः समाप्याग्निप्रणयनादिप्रभृतीन्यौपवसथिकं कर्म कृत्वा श्वोभूते प्रसुनुयुः"सू०। "यस्मिन् दर्शमासे पूर्यते तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेष्टिं समाप्य तदनन्तरं यदि पर्वैव प्रवर्ग्यपात्राण्युत्सादितानि तदाग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः"वृ०। "तद्धैक उपसद्भ्य एवानन्तरं कुर्वन्ति तथादृष्टत्वात् सौत्यान्मासानग्निहोत्रादीन् वदन्त"सू०। "तदिदमग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यमित्युक्तम्। तत्रैके आहुः तत्कर्माग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्योऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति। तत्र हेतुमाहुः प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति। न ह्यग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टात्, क्रियमाणे वा औपवसथिके सुत्यानन्तरस्य विद्यमानत्वादिति। तथादृष्टत्वात्सुत्याधारत्वमिति, तत्परिहारार्थमग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति। कथम्? अस्य सत्रस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्तस्य सांवत्सरिकत्वात् कुण्डपायिनामयने त्रिवृदादयः पञ्चमासा एकः पक्षः, अग्निहोत्रादयः पञ्चमासा अपरः पक्ष इति मन्यमानाः। एवं च उपसदाश्च सुत्याश्च सत्रे औपवसथिकस्य कृतत्वान्न कश्चिद्दोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्य ऊर्ध्वमौपवसथिकं कुर्वन्ति। एतदुक्तं भवति। अग्निहोत्रादिमासान् सुत्यानिति मन्यमानास्तेभ्यः पुरस्तादुपसद्भ्य ऊर्ध्वं औपवसथिकं कर्म केचित् कुर्वन्ति प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति। यदेतदग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति वदन्ति तदनुपपन्नम्। कुतः? सोमयागस्वरूपत्वात् सुत्यानाम् अग्निहोत्रादीनां तु हविर्यज्ञस्वरूपत्वादतुल्यत्वमिति। यत्पुनरिदमुक्तं गवामयनप्रकृतिकत्वादग्निहोत्रादिमासे पूर्वपक्षसिद्धिरिति, तदयुक्तम् सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतिकत्वं पूर्वपक्षस्योत्तरपक्षस्य चेति। अग्निहोत्रादयोऽस्मिन् सत्रे अप्राकृता आगन्तवः कर्मविशेषाः अतस्तेषां तत्स्थानापन्नत्वमपि न सम्भवति। अतस्तेषां सुत्यात्वं न सम्भवति। सुत्यात्वाभावे तथादृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्येण 'तदनुपपन्नम्' इति वृ०। "प्रवर्ग्यं ह्यग्निप्रणयनान्तस्य च सुत्यानिमित्तम्"सू०। "परोक्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति। औपवसथेषु कर्मसु यः पशुभागः स सुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रूयते 'अग्नीषोमाभ्यां मन्द्रो एतमह क्षामनमनम्' इत्यादिना। अतो वचनात् पशौ दृष्टमनर्थकमेव सु-

स्मादनीयम्। तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पशोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पश्वर्थमित्युक्तम्। अतोऽग्निप्रणयनस्य पशो स्व·सुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्''इ०। "अतिप्रणीतचर्याया च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथाग्निहोत्रस्य''सू०''एव तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यता प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्योगादिदर्शनात्। अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनन्तावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्''इ०। "सदो हविर्धानाग्नीध्रीयाग्निषोमप्रणयनवसतीवरीयहणानि पश्वर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके''सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु य·, स· स्व·सुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम्। अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पशोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाञ्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम्। इदानीं येषां स्व·सुत्यावचनं नास्ति स्वत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽस्त्येव अङ्गभावश्च दक्षिणत्वोपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मण उद्देशादिसाधन इत्यकल्पकृपाणां सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत ?''इ०। "तत्कालाश्चैव तद्गुणाः'' सू०। "यस्य प्रधानस्य य· काल स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव ह्यङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थ·। तदेतदाचार्यविदां प्रसिद्धम्। अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्य· 'तत्कालाश्चैव तद्गुणा,' इति। एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणा तस्मात् सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य· पुरस्तादक्रियैव। तत्कालाश्चैव तद्गुणा इति चशब्दोऽत्र पठित प्रधानकाले च गुणा· कर्त्तव्या इत्यर्थ। सदआदीनाम्पश्वर्थतावचनम् अभ्युपगम्य सदआदीनि पश्वर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्य पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्राय। अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं "तत्कालाश्चैव तद्गुणाः, इति। यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा'अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति'' इति तेषां पश्वर्थता नास्ति सौमिके पदार्थैर्व्यवधानादिति। अतोऽनुयाजप्रभृतीनि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते'' वृ०।"सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयो''सू०। "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात्। अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात्। प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्राधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति। अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तदनपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत। यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्त। यथा पृष्ठ्यस्याभिप्लवस्य वान्यस्य वा षडहस्य रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिषडहविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति। यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य· पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम्। कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति। सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्य· पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थं ''वृ०।"सगुणानां ह्येव कर्मणामुद्धार उपजनो वा''सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्य· उपरिष्टादौपवसथिकक्रियाया हेतु। यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वत्रोद्धारादिर्दृष्ट यथा स्नानभोजनविहाराणामहरह· कार्याणां कस्यचिदुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्ट·,उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनन्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते,एवमत्रापि यैर्येर्विधिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते। हि यस्मात् प्रसिद्धौ। यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षा सगुणानामेव दृष्टा· तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थ'' वृ०। "सुब्रह्मण्या त्वतन्त्रम्'' सू०। "प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचार· प्रकृतावुपसत्सुत्याकालत्वात्। सुब्रह्मण्याया· अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपसदभावात् सुब्रह्मण्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते। सुब्रह्मण्याया अयं विशेष·। अतन्त्रं-नित्य कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽयङ्गाव इति नोत्कृष्टव्या। कस्मात् इ? कालसंयोगत्वात्। प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सुब्रह्मण्या

नक्षत्रविशेषविशिष्टाऽऽहूयते । इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य तेनोपलक्षण प्रकृत्या सम्प्रज्ञाण्याया न्ययुक्तमिति चमत्-मानेनागमष्टता कालसङ्ख्याविशेषणाऽऽज्ञातव्या । सुत्याभागश्चेति कालस शयत्वादित्यस्यायमर्थ । प्रकृतौ द्वादशाहे सुयानीत्यादयःसङ्ख्याविशेषाः किमुपवदह सङ्ख्याविशेषप्रयुक्ताः आहोस्वित् क्रियाबन्त्यहानि । तत्र तदङ्ग सङ्ख्याप्रयुक्ता इत्येवङ्गालस शयत्वादित्यर्थः" सू० । "उत्सर्गमेके सुत्योपसद्गत्वात्" सू० । "सुब्रह्मण्याया उत्सर्गमेके इच्छन्ति सुत्योपसद्गत्वात् । किमिद सुत्योपसद्गत्वमिति ? सुत्यानामेवायङ्गो नोपसदा क्रमालिङ्ग बलीय इति । अतोऽसदुपसदाङ्गत्व उपसत्कालवर्त्तित्वात् उपसद्गत्वोपचारः अग्निहोत्रादिमासानामसुत्यत्वात् उपसत्कालत्वात् सुब्रह्मण्योत्सर्गमेक आहुरित्यर्थः" इ० । "क्रिया स्येव प्रवृत्ते ह्यन्तमगत्वाऽवस्थाने दोष "सू० । "अस्या क्रियैव निर्वीयते सोमयागसाधनस्य कारत्वात् मन्त्रस, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सुत्याकालस्तावदाहूयते । तद्वदत्राप्याज्ञातव्या । तावत्कालस्योपवत्स्वे चैतत्मन्त्रस्यादस्या उपसत्सम्बन्ध तदभावात्तस्यास्त्यागो युक्त । अत्रायमपि विशेषोऽस्ति । औचित्यादपि न त्याज्या । आदितआरभ्य सर्वेष्वेवाह -स्वाह्वयन्ति कथमिदानीं नाह्वयन्ति । नूनमयं सोमोऽस्माभ्यन्न दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमाज्ञातव्या । प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभावात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परवदर्थविचारोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव । अतिप्रैषः स सुत्यप्रयोक्तृ इति" इ० । "त्रिवृता मास पञ्चदशेन मासम् सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिणवेन मासम् अष्टादशत्रयस्त्रिंशाभि द्वादशाहस्य दशाहानि । महाव्रतश्चातिरात्रश्च"सू० । "अत्र पृष्ठ्यस्य पञ्चभिरहोभि पञ्च मासा कर्त्तव्याः । षडेताश्चादशाहानि दशरात्रो महाव्रतमुदयनीय । क्लृप्तोक्तसामान्यप्रायणीय "इ० । "सर्वेण यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति"सू० । "स्तुतिवादोऽय बहूनामत्र सम्भवाद्वार्त्तिक समासोऽनेन सूत्रकारेण न सूत्रित । स कर्त्तव्येषु परप्रत्ययादेव कर्त्तव्यः" नारायणवृत्तिः कात्या०श्रौ० २४,४,२, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा "कुण्डपायिनामयन पौर्णमासीदीक्षम्" सू० । कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा तस्य पौर्णमास्या दीक्षा भवति" कर्कः । "चतुर्थ्या वाऽपरपक्षस्य"सू० । इ ग वि-कल्प फाल्गुनापरपक्षस्य वा चैत्र्या पौर्णमास्यामिति" कर्क "मास दीक्षा "सू० । "तत्र भवन्ति"कर्क । "सोमक्रयणवर्ज सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्र जुह्वति" सू० । सोमोपनहन कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोम । अग्निहोत्र च सायारम्भ प्रातरपवर्गम् तत्र द्वावपि होमौ कालैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेद चतुर्गृहीतेनाग्नेयी सायमाहुति कृत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुति जुहोति तन्त्रेणोत्तरा जुहोति । गार्हपत्यकार्य्य तत्र प्रागभिहृतेएव न शालाद्वार्य्ये, ज्योतिष्टोमे हि तद्धुनम् न चाग्निहोत्र ज्योतिष्टोम न च तदङ्गत्वमिति आहवनीयस्वतिप्रणीत एव" कर्क "सोमयज्ञनपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रशब्दोऽभिनवाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थ ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तर मासपूर्तिपर्यन्त प्रत्यह भवति"स०व्या० । "दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्" सू० । "मध्येषु "कर्क । "पक्षादौ यद्यासविस्तारविच्छिन्न" सू० । "पक्षस्यादौ प्रतिपदि यद्यावविस्तडेय सर्वस्मिन् पक्षे भवति सकले शुक्ले दर्शेष्टि, सकले कृष्णे पौर्णमासेष्टि "स०व्या० । "सारस्वते च प्रथमे" सू० । "एवमेव"कर्क "तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात्" सू० । "याश्च पक्षस्यादौ तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ समस्तयोर्हि चोदना "दर्शपौर्णमासाभ्या मासमिति" नह्यत्र कालभेदक तथाऽग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रमेव" कर्कः "न दर्शपौर्णमासस्य पक्षभेदेनानुष्ठानम् नि नहि तन्त्रेण कर्तव्यौ"कुत ? समस्तचोदितत्वात् समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयो प्रत्यह मास पर्यन्त विहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव विधानात्"स०व्या० । "अग्निहोत्र च"सू० । "अत्र इत्यत्र पूर्वमेवाभिहितो न्याय " कर्क तन्त्रेण न तु नित्याग्निहोत्रवत्सायम्प्रात पृथक्पृथगिति अतो द्विवेव सायम्प्रातस्तनमग्निहोत्र तन्त्रेणैव होतव्यम् एककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण प्रधानाङ्गतयस्तु भिन्ना " स०व्या० । "पृथक्-मासाश्चातुर्मास्यपर्वभि " सू० "नीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्" "वरुणप्रघासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीयेण मासमिति तावद्व्र० श्रुते " कर्क । "पृथक् पृथक् चत्वारो मासा नेयाः" स०व्या० । "साकमेधा दर्शपूर्णमासवत्" सू० । "तन्त्रेणोक्तो न्यायः" कर्क । "सोमा वा सामान्यात्"सू० । "एते अग्निहोत्रादयः सोमा वा भवन्ति कुत सामान्यात् सत्र हि सोमयागे गृहीयत्" स०व्या० । "न जुहोतिशब्दात्"सू० । "नैतदेवम् सोमा इति कुत ?

एतत्? जुहोतिशब्दात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्मान्न सोमा इति" संव्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादय शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमान् प्रथाययन्ति सोमोपपदाः निरुपपदाश्चैते मास दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" संव्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादय शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येव सोमोपपदा अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्त। एव षण्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावनस्त्रिंशदहात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह"कर्कः। "इतिशातयतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान्"सू०। "इतिशातयतोरयनस्य पूर्व्वपूर्व्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्क "उत्तमे त्र्योऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्"सू०। "उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति"संव्या०। "उपरिष्टादतिरात्र भवति"सू०। "अनुपहूयते यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति"देव०"अन्त एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः"कर्कः। "उभयतो वा"सू० "अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् अनुपहूयतिस्तु अहीनत्वेन सत्त्वीति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्"देव० "अथवोभयतोऽतिरात्र भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थ"संव्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्"सू०हविर्यज्ञेभ्योऽवस्थितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एव सोमानन्तर्यं भवतिए के तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीय"कर्क उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्या "हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति एव हि सर्व्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृत भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधान स्यात् एके एतन्नेच्छन्ति यत प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुष्ठान युक्तम् तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति। अन्येभ्य सत्रेभ्योऽत्र विशेषमाह" संव्या०"ऋतुसरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः"सू०। ऋतुसरुकाः अष्टान्तकाः कुण्डप्रतिरूपाः वृत्ताकारा कर्क। "अत्र ऋतुसरुका अष्टान्ता मूलज्ञापकचिह्नदण्डरहिता कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा वृत्ताश्च भवन्ति"संव्या०। "पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः"सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणाः पञ्चर्त्विजस्त्रीणित्रीणि कर्म्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैकः करोति" संव्या०"होताध्वर्युपोत्रीये च"सू०। "चशब्दाद्धौत्रं च" कर्कः। "उद्गाता नेष्ट्राच्छावाकीये"सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये"सू०। "सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता"संव्या० "प्रतिप्रस्थातागनीध्रौन्नेत्रे"सू०। "चकारश्च सर्वत्रानुवर्त्तते" कर्कः। "मुख्यासनेभ्योऽनुसंसर्पमितराणि" सू०। "आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनु सृप्त्वा-सृप्त्वा परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्क।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्त्रे ऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्म्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितो यथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्"जै०सू०, "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्दिह्यते,—किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति। किं तावत् प्राप्तं?—नियतेषु कालविधि इति कुतः? कालविधिरूप एव शब्दो मासमिति। कथं कालविधिरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदित, मासमित्यविदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्ती भविष्यतः तस्मात् कालविधि। ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न,—इत्युच्यते। कथम्?। उपसद्भिश्चरित्वेति हुत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः 'अथ उच्येत,—उपसदोऽपि विधीयन्ते'—इति। तदा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत। अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्दो न

कर्म विधेयमिति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति। तस्मात् कर्मान्तरम् इति सिद्धम्" भाष्यम्।

तत्त्वबोधिन्यां विवृतमेतत् यथा

"उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमासाभ्यां मासं यजेतेति" श्रूयते। उपसदश्च ज्योतिष्टोमयागे दीक्षादिवसादूर्द्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्त्तव्या होमविशेषा इति माधवाचार्य्यप्रभृतिप्राचीनमीमांसका तत्परिपाटी च(डावका) इत्यत्राह यमशिवजयपालकृताकारकमग्नीषोमीयादिपदनेकरेखाविविधिटाग्रभागमहावीराख्यपात्रविशेषः तत्संस्थानं यथा नक्तिन् पात्रे यवागूस्थितं दधि कृत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य ग्रीवां धृत्वा दधिपात्रस्थेन परावृत्य एकवारं तत्र स्थित प्रतप्तं यवागूदधि जुहोति नामावर्त्तनापरवारमिति वारद्वयहोमेनैकोपसद्भवतीति याज्ञिकप्रसिद्धिः। उपसद्भिरिति भेदे तृतीयाब्रह्मेणेत्यादिवत् तथाच उपसद्द्वयागाचरणं कर्त्तव्यं एतेन "उपसत्कथ्यते यत्र यतिकैर्मीहिभिश्चरेदिति मीमांसानभिज्ञस्य कल्पनं निरस्तं मीमांसाग्रन्थेष्वेतादृशार्थस्य केनापि तथानभिधानात्। अत "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य उपसदानन्तर्यं माससाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं वा विशिष्टकर्मान्तरमिति संशये नाद्यं कर्मान्तरविधिगौरवात् किन्तु प्रकृताग्निहोत्रे गुणद्वयविधिरेवोचितः। न च प्रकरणान्तरपठितत्वेनाग्निहोत्रपदात्तत्प्रकृतस्योपस्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव यज्ञे नैमित्तिकत्वाभावात् प्रकरणान्तरेऽप्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं तत्रैवाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनामयनेऽपि तच्छक्तिसम्भवादिति वाच्यं "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य "यदग्नये च प्रजापतये च सायं प्रातर्जुहोतीति" श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य नामधेयपरत्वेन तत्र रूढत्वात् इह तु देवताकाङ्क्षानिरासार्थम् अग्नये होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवताकत्वरूपयोगाभिहोत्रगुणयोगाद्गौणत्वस्यापि प्रामितत्वात् नामार्थकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते कर्म्मणि गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मास एव विधीयते उत उपसद्भिश्चरित्वेति उपसदपि, नाद्य निरग्निहोत्रे उपसदोऽप्राप्त्या तस्यापि विधातव्यत्वादित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुणद्वयविधाने प्रधानापूर्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलोपकारकाकाङ्क्षतया एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ विध्यन्तरं प्रति आकाङ्क्षाविरहात् वाक्यान्तरकल्पनेनाग्निहोत्रं मासं कुर्य्यात् अग्निहोत्रमुपसदनन्तरं कुर्य्यादिति विधिद्वये पर्य्यवसानात् अपूर्वद्वय विधेयं स्यात् तत्र प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रत्येकमपूर्वमिश्रपूर्वद्वयमिलितानुष्ठाने च प्रत्येकजन्यापूर्वद्वयम् उभाभ्यां विलक्षणमपूर्वं वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्म्मविधाने गुणानां प्रधानस्वरूपनिर्वाहकाकाङ्क्षतया गुणप्रधानजन्यमेकमेवापूर्वं विधेयं स्यादित्यपूर्वैक्यादेकविधिः। अतएवोक्तं "प्राप्ते कर्म्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः"। विध्यन्तरप्राप्ते प्रधाने अनेकगुणोविधातुं न शक्यते वाक्यभेदापत्तेरिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहवोऽपि गुणा एकयत्नत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधानविधिस्थलेनापूर्वैक्यादित्यर्थः। नचैकगुणविशिष्टापरगुणोविधेय यथाग्निहोत्रमुपसदनन्तरं मासं कुर्य्यादिति न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषणविशेष्यभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनिसूत्रं "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्"। गुणानां विशेषणानां अङ्गानाञ्च परस्परमसम्बन्धः विशेष्यविशेषणभावेन नान्वय परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेष्यान्वयित्वात् तथासत्येव कथ नान्वयस्तत्राह समत्वात् द्वयोरेव परसाकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधानभाव। यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन गुणद्वयैकविधित्वे विनिगमकाभावादुभयोरपि विशेष्यत्वेन विधेयत्वेन च विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तन्न विनिगमकाभावेन वाक्यस्य द्वैविध्येऽपि नापूर्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छेदकभेदेन कारणभेदमात्रम् अन्यथा द्वैतवाक्यभेदस्य विशिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात्। किञ्चोपसदानन्तर्य्यविशिष्टे माससाध्यत्ववैशिष्ट्य माससाध्यत्वविशिष्टे वा उपसदानन्तर्य्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात्। नचैवम् द्वयमिति न्यायेन विशेष्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं भेदे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यौत्सर्गिकत्वात्। किञ्च विशेष्यविशेषणभावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कारणैक्यात् कार्य्यैक्याच्च न कार्य्यकारणभावभेदोऽपि एकाङ्गापूर्वं प्रत्येव परस्परसापेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थैक्यात् नोक्तभेदरूपवाक्यभेदोदोषाय "कारणतावच्छेदकगौरवम्" । विशिष्टविधिपक्षेऽपि तुल्यमित्याकरे विस्तरः"।

तथा चैतादृशतावचट्'त्रिकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ एव कर्म्मान्तरत्वे प्रमाणं तथा च सिद्धान्तसूत्रम् "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति" अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् गत्या नित्याग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणविधिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराकृतत्वात्। एवञ्च गौण्याग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्धर्म्मातिदेशार्थः अतएव "देवश्राद्धादौ श्राद्धशब्दो गौणस्तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थः कौण्डपायिनामयने इवाग्निहोत्रशब्द इति" श्राद्धविवेक।

कुण्डपाय्य पु॰ कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सोमोऽत्र आधारे यत्—पा॰ युगागमश्च। कुण्डपायिनामयननामके सत्रभेदे "यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्य" ऋ॰ ८,१७,१२

कुण्डभेदिन् पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, "अनाधृष्य कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः" भा॰आ॰ ६७अ॰

कुण्डल पुंन॰ अर्द्ध र्चा॰। कुण्डते कुण्डयते कुडि—दाहे कुडिरक्षायां वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा वृषा॰कलच्, कुण्डं कुण्डाकारं लाति ला—क कुण्डलदाकारोऽस्त्यस्य सिध्मादित्वाल्लच् वा। १कर्णभूषणभेदे "कनककुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्या॰ २वलये ३वेष्टने मेदि॰ "मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च" सुश्रु॰ "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगमित्यादि" आश्व॰ गृ॰ कुण्डले आबध्नीत" तत्रैव" ते च सौवर्णे एव यथाह मनुः "यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" "ताडकाचलकपालकुण्डला" रघु

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेष्टनं करोति कुण्डल+णिच्—भावे युच्। वेष्टनकरणे (वेडा देओया) "फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता" नैष॰।

कुण्डलिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र। चोलावरणचतुष्टयं प्रभवति विमलं तत्र। प्रभवति विमल तत्र पदमतिसुललितयमकम्। अष्टपदी सा भवति विमलकविकौशलगमकम्। अष्टपदी सा भवति सुरचितमनतमण्डलिका कुण्डलिनायकभणिता विबुधकर्णे कुण्डलिकेति"

कुण्डलिन् पुंस्त्री कुण्डल पाशाकारं वेष्टनं वा अस्त्यस्य इनि। १सर्पे स्त्रियां ङीप् २वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथात्वम्। ३मयूरे पुंस्त्री मेदि॰ ४चित्रमृगे ५वेष्टनयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्वान्नभेदे भावप्र॰ तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा "नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः। प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्नाऽम्लेन प्रलेपयेत्। द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्। घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्। ततस्तत् क्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत् सन्तप्ते घृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादिसुगन्धेन स्नपयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा। धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी"।

तन्त्रसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तिन्यां देवीभेदे यथा "ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्। तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्। कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम्। तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः। उदाहिमकरोद्द्योतां यावच्छ्वासं हृदासनः। अथेपाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्। तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" इति

कुण्डशायिन् पु॰ धृतराष्ट्रस्यपुत्रभेदे "अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः" भा॰ आ॰१७अ॰

कुण्डाशिन् पु॰ धृतराष्ट्रस्यपुत्रभेदे। "कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" भा॰ आ॰ ११७अ॰। "अमृते जारजः कुण्डोमृते भर्त्तरि गोलकः। यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते" देवलोक्ते २कुण्डगोलकयोरन्नभक्षके त्रि॰ स्त्रियां ङीप् "अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" मनुः "अव्रती वृषलीभर्त्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी" भा॰ आनु॰१४१अ॰

कुण्डिक पु॰ कौरवे राजभेदे। "धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चम" भा॰ आ॰ ९४" अयञ्च धृतराष्ट्र दुर्य्योधनपितृभिन्नः कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तरः।

कुण्डिका स्त्री कुडि—ण्वुल्। १कमण्डलौ हेमच॰। २पिठरे (कुँडि) शब्दच॰।

कुण्डिन् त्रि॰ कुडि—णिनि—कुण्ड+अस्त्यर्थे इनिर्वा। १कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् "रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक्" भा॰ व॰ २७७अ॰ "दण्डी छत्री च कुण्डी च त्रिमात्रां धारयन्सदा" भा॰व॰१८अ॰ इन्दुके २शिवे पु॰ "रत्नभाण्डभेदे स्त्री "हन्ति निष्कवण-

त्वाणि कुण्डिन्यो भरिता शुभा'' भा०स०५८अ०''कुण्डि-न्य मातभेदाः ''भाण्डिन्य इति वा पाठ'' नीलकं० । कुण्डिम इति पाठस्तु मामादिकः

कुण्डिन पु० कुरवसे नृपभेदे । १कुण्डिकशब्दे उदा० २भोजदेशस्थे पुरभेदे न०''कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष ! भोजपुत्रस्य शासनात्'' हरिवं० १०४ अ० तच्च दक्षिणदेशस्थम् । ''राजर्षेर्यौवनस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुत । विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भा यो न्यवेशयत् । क्रथकौशिकसञ्ज्ञाय पुत्रास्तस्य महात्मनः । बभूवुर्वीर्यसम्पन्नाः पृथग्वंशकरा नृपाः । तस्यान्ववाये भीमस्य जज्ञिरे सुप्रायो नृप ।। क्रथस्य तु सुमान् वंशे कैशिकस्य तु भीष्मकः । हिरण्यरोमेत्याहुर्यं दाक्षिणात्येश्वरं जनाः । अगस्त्यगुप्तामाशां यः कुण्डिनस्थोऽन्वशान्नृपः'' । ''पिलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्'' नैष० । ''तस्माद् पावर्तत कुण्डिनेश्वर'' रघु० । ऋषिभेदे पु०। तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । कौण्डिन्य तद्गोत्रापत्ये पुस्त्री ''ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् । बहुषु तस्य लुक् । कुण्डिनास्तद्गोत्रापत्येषु भूम्नि । ''कुण्डिनाना वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति'' आश्व० श्रौ०१२, १५,२,

कुण्डीर पु कुण्ड-ईरन् । १मनुष्ये २बलवति त्रि० धरणी ।

कुण्डृणाची स्त्री कुटिलगती । ''पताति कुण्डृणाच्या'' ऋ०१।२९।६० ''कुण्डृणाच्या—वक्रया गत्या'' भा०।

कुण्डोद पु० भारतप्रसिद्धे पर्व्वतभेदे ''कुण्डोदं पर्व्वतोरस्यो बहुमूलफलोदक नैषधस्तृषितोयत्न तत्र धर्म्म च सत्यवान्'' भा०व० ८७अ० ।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इव उदरमस्य । १नागभेदे । कर्करा-कर्करो नागौ कुण्डोदरमहोदरौ'' भा०आ० ३५अ० । २असमसोदरयुक्ते त्रि० । तत पङ्ख्ये ''उदरान्तेषु'' पा० परेषु पूर्व्वमन्तोदात्तम् ।

कुत आच्छादने चौ०प०सक०सेट् । कोतति अकोतीत् । चुकोत ।

कुतनु पु कुत्सिता तनुरस्य । १कुवेरे सिद्धा० कुवेरशब्दे विवृतिः २कुत्सितदेहान्विते त्रि० । कुगतिस० । ३कुत्सितदेहे स्त्री ।

कुतन्त्री स्त्री कुगतिस० । कुत्सितायां वीणायाम् । खेव । ३क्षुद्रदण्डे स्त्री। ''स ददर्श श्मशानस्य कुतन्त्रीं विततां हनिः'' (विश्वामित्र) भा०शा०१४१अ०''कुतन्त्री दण्डिकाम्'' नीलकण्ठ ।

कुतप पु०कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति—तप—अच् कुतकपन् वा । १छागे २वह्नौ ३अतिथौ ४गवि ५भागिनेये ६द्विजातौ च ७दौहित्रे ८वाद्यभेदे ९नेपालकम्बले १०कुशदर्भे च न०मेदि० । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११भागे अमर. शब्दार्थे ''मध्याह्ने खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलम् । रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टम स्मृत''इति स्मृत्युक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु। ''कुत्सितं पापमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः । अष्टावेतेयस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुता'' इति स्मृत्युक्तेस्तेषां तथात्वम् । अह्नो-मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृत'' स्मृतिः । स च एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः ''कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्'' काल्मा० व्यासोक्तेः । ''आवर्त्तन पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वपदिमातिकाल कुतपशेषपदख्ड इत्यर्थः'' रघु० । ''आरभ्य कुतपे श्राद्ध कुर्य्यादारौहिणं बुध । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत्'' गौतमः । ''दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपोज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्'' मत्स्यपु०''त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिला'' मनूक्तौ दौहित्रतिलानां पृथङ्निर्द्देशात्तत्रकालपरता । तथाच तत्रैव मुख्यत्वम् दौहित्रादौ परिभाषिकत्वमिति विवेकः । ज्योत्स्नादि० चतुरर्थ्याम् अण् । कौतप तत्सन्निकृष्टादौ त्रि० ।

कुतस् अव्य० कस्मात् किम्+तसिल् किम कु । १कस्मादितिहेतुविषये १प्रश्ने २निन्दने च विश्व । ३आक्षेपविषये हेतौ ''नदस्मद्गृह्यहि विवेकिता कुत ?''माघ ''कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्'' गीता । ''कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेत'' श्रुतिः । तत आद्ये अतिशयार्थे तरप् तमप् वा आमु०च० कुतस्तराम् कुतस्तमाम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अव्य० ततोभवार्थे त्यप् । कुतस्त्य कुतोभवे त्रि०। ''कुतस्त्य भीरु ! यत्तेभ्यो हृष्यस्त्रोऽपि चमामहे'' भट्टि ।

कुतुक न० कुत बा० उकञ् । १कौतूहले फलनिरपेक्षतया कर्त्तुमौत्सुक्ये अमरः । ''क्रमविगलितपुच्छैरभिमतमार्त्ता यमेन किं ग्रिष्यिन । कुतुकिनि । पुनर्न जाभो विपथरविपथ वन भयिता'' उद्भटः । ततो युवा० स्वार्थे अण् । कौतुक कौतूहले न० ।

कुतुप पुं न॰ कुतप्र+डुपोग्। १पञ्चदशवा विभक्तदिवसस्याष्टमांशे गव्दरता॰। कुत्सो कुतू डुपच्। (छोटकुपा) चर्म्ममये स्नेहपात्रे २स्नेहपाले पु॰ अमर॰।

कुतुम्बुरु न॰ कुगतिस॰। कुत्सिततिन्दुकीफले शब्दचि॰

कुतू स्त्री कुत—बा॰ कू। चर्म्ममये स्नेहपाले (कुपो) अमर॰,

कुतू(कू)णक पु॰ "कुतू(कू)णक क्षीरदोषाक्षिमूलामिव वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मलं। शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" इति माधवनिदानोक्ते बालानां नेत्रवर्त्मरोगभेदे (कुतया)

कुतूहल न॰कुतूं चर्म्ममय स्नेहपात्रमिव हृदयं हरति हृञ—अच्। अपूर्व्वस्तुदिदृक्षातिशयजन्ये चेष्टाभेदे फलनिरपेक्षतया चिकीर्षिते १कौतुके अमर "प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैष॰। "कुतूहलाग्रादभिलोपवेशम्" भट्टि। "अस्यस्ति मे शकुन्तलादर्शनं प्रति कुतूहलम्" शकु॰ २प्रशस्ते ३अद्भुते च त्रि॰हेमच॰। "रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम्" सा॰ द॰ उक्ते ४नायकयोर्भावभेदे न॰। तारका॰ इतच्। कुतूहलित जातकौतुके त्रि॰। स्वार्थे युवा॰ अण्। कौतूहल कौतुके न॰ अमर॰।

कुतृण न॰। कुगतिस॰। (पाना) कुम्भाग्राम् शब्दर॰।

कुतोनिमित्त त्रि॰ कुत कि निमित्त यस्य किम्+प्रथमार्थे तसिल् ब॰व्री॰। किन्निमित्ते किंहेतुके। "कुतोनिमित्त शोकस्ते" रामा॰।

कुत्र अव्य॰किम्+सप्तम्या त्रल् किम कु। कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये आक्षेपविषये च अधिकरणे "हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" महानाट॰ "कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपा" भाग॰७।६।२५। तत्रो भवार्थे त्यप्। कुत्रत्य कस्मिन्भवे त्रि॰"कस्यापि कुत्रत्य इहापि कस्मात्" भाग॰ ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य॰ कुत्र+चित् दुन्ध॰। कचिदित्यर्थे असाकल्येन कस्मिन् देशे काले वेत्यर्थे। "असुरेभ्योभयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्"भा॰ व॰१४२अ॰। कुत्रचित् देशे कचित् काले इत्यर्थः। पा॰ अमरमते पदद्वयमिति भेद। "विशिष्ट कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्रचित्" मनु॰। चन। कुत्रचन तत्रार्थे अव्य॰।

कुत्स निन्दने चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। कुत्सयते अचुकुत्सत कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा सं कुत्स्य। कुत्स्यः कुत्सितः कुत्सन कुत्सा कुत्स। कुत्सना। कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-अकुत्सयिषाताम् "यत्त्वकुत्सयमाव्यं नेन शतक्रतु" ऋ॰ १।६३।२। कुत्सायघुम्नमस्मभ्यम्" ऋ॰ ४।१६।१२ "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा॰। कुत्सकः। "परिषितिः परीक्षिता अन्नात्तेय कुत्सक" भा॰शा॰१४०अ॰। "यदाऽश्रौषं कर्ण्णमाशाद्य सक्तं नामधीनुभीम कुत्सयित्वा वचोभि" भा॰ आ॰ अ॰ "नास्तिक्यम् वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनु॰। "मैतच्छतच्छमयं त्वया वेत्तुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन्" भा॰आ॰ ५२८६श्लो॰। अत्र परस्मैपदमार्षम्

कुत्स प॰ कुत्सयते संसारं कुत्स—अच्। १ऋषिभेदे तस्यापत्यम् ऋष्यण्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री "कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः" रघु। बहुषु तस्य "अत्रिभृगु कुत्सेति" पा॰ लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। ल—बा॰ स प्रत्ये॰। २कुर्वति त्रि॰। "कुत्सायते रुप्यं स्वाय" ऋ॰ ७।२५।५। "कुत्सा कुर्व्वाणाः। करोते कुत्सशब्दनिष्पत्ति" भा॰। तत पचा॰चतुरर्थ्यां फक्। कौत्सायन तन्निर्देशादौ त्रि॰।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम् "द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनयो" पा॰ मैथुने वुन्। कुत्सगोत्रजाया कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसां मैथुने।

कुत्सन न॰ कुत्स—भावे ल्युट्। १निन्दने "देवतानाञ्च कुत्सनम्"मनु॰। कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट्। २निन्दासाधनशब्दे उपचारात् ३तद्युक्ते त्रि॰। "कुत्सितानि कुत्सनै"पा॰। वैयाकरणखसूचि। मत्रविचारणार्थखसूचिस्येन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् नाटयधर्म्मस्य कुत्सनत्वम् तद्वत्वाच्च खसूचकस्य तथात्वम्।

कुत्सला स्त्री कुत्स—कर्म्मणि बा॰ कलच् कुत्सं निन्दां लाति ला—क वा। नीलीवृक्षे शब्दच॰। तस्य क्रयविक्रययोः निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृति।

कुत्सा स्त्री कुत्स—भावे अ। निन्दायाम् अमर। "गुरुकुत्सामतिश्च या" भा॰अनु॰६५८८ श्लोक।

कुत्सित न॰ कुत्स—कर्म्मणि क्त। १कुष्ठनामौषधौ (कुड़) राजनि॰ २निन्दिते त्रि॰"कुत्सितानि कुत्सनैः" पा॰। भावे क्त ३निन्दायाम् न॰ [अकुन्थीत् चुकुन्थ कुन्थ्यात्

कुथ क्लेशे (कोंथपाड़ा)इदित् भ्वादि॰सक॰सेट्। कुन्थति

कुथ पूतिगन्धे दिवा॰ पर॰ अक॰प॰सेट्। कुथ्यति अकोथीत्। मणिकुथ्यति णिचि कोथयति (पोंचा) निकल्पने। तस्य

पूतिभावस्याभ्यन्तराकृथात्वम् । "अप्रकाशे देशे कोथयेत्" सुश्रुत ।

कुथ पुंस्त्री॰ कुथ—पूतीभावे क कुन्थ—निष्कर्षे—क नलोपश्च वा । "कुथा १कन्था समाख्याता कुथः स्यात् २करिकम्बलम् । कुथः ३कुशः कुथः ४कीट ५प्रास स्थायी द्विजः कुथः,, इत्युक्ते प्रयमेदेषु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुक्तेव । "कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्"।"आचितप्रकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन" माघ । "ग्रतयन्त कुथांस्तत्र सिंहला समुपाहरन्" भा॰ स॰ ५१अ॰ । हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः । "अष्टमा कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया" रामा॰ । "तत्र कुथे "शाद्वलेषु यदाशिश्ये वनान्ते वनगोचरा । कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखनर तत" रामा॰ ।

कुथुम पु॰सामवेदशाखाभेदे । त वेत्ति इनि । कुथुमिन् अप् वा । कौथुम तच्छाखाध्यायिनि । सामवेदशब्दे विवृति । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते अण् नोन्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पि समापिकुथुमीत्यादि" पा॰टिलोप । कौथुम तत्प्रोक्ताध्यायिषु भूम्नि लि॰ ।

कुथोदरी स्त्री कुम्भकर्णपौत्र्यां निकुम्भदुहितरि । सा च कल्किना हता, यथाह कल्किपु॰ १६अ॰

"सुनय ऊचु । शृणु विष्णुयशःपुत्र । कुम्भकर्णात्मजात्मजा । कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥ कौलकञ्जस्य महिषी निकुम्भजननी च सा । हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥ शेते स्तनं पाययन्ती निकुम्भं मन्दुवस्तनी । तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागता ॥ दैवेनैव समानीता प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् । मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षमु च विपत्सु च ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जय । सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्" ।

इत्युपक्रम्य तया सह युद्धे ससैन्यकल्केस्तदुदरप्रवेशमुपवर्ण्य "कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः । करवालं समादाय तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बाहुभि । बलिभिर्भ्रातृभि स्वैर्हैः ततः शस्त्रास्त्रपाणिभि । वह्निर्व्वभूव मध्येऽस्याः कल्किः कलुषनाशनः । वज्रपाणी यथा इन्द्रकुक्षिं दधीचिनेमिना ॥ शोणिताप्लुतसर्वाङ्गास्तुरगाश्चाभवन् बहिः । नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गता । ते निर्गता तत्सखा सैनिका रुधिरोक्षिताः । तां निश्चचुर्निःश्वसन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥ ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा" । [कुदव । भाग्नपाठ॰ ।

कुद मिथ्योक्तौ चु॰ उभ॰ सेट् । कोदयति ते । अचू-

कुदाल पु॰ कुं भूमिं दलति दल—भेदने अच् उप॰स॰ । कुद्दाले (कोदाल) रत्नमाला ।

कुदिन न॰ को पृथिव्या भ्रमणेन दिनम् । १सावनदिने । तदुक्तं सू॰ सि॰ । "उदयादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" 'सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं नामप्रसिद्धम् । एतेनोदयद्वयान्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि बहुत्रयोदशीत्यादिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह । यज्ञकालविधिरिति सप्तस्य च कालस्य गणना तैः सावनैः । तत्कारोऽन्यमानशिरोवार्थकैमकारपर" रङ्गना॰। निरक्षपदसावनदिनस्य सूर्यसम्बन्धिसावनदिनपरत्वं युगे तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

"उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासरा" ॥

"ननु भोदयात् भमथैरित्यादिना पूर्वं वर्णिता सावनदिवसा उक्ता इत्यत्र कस्य भानोरुदयात् इत्यत सूर्यसावनस्वरूपकथनच्छलेनोत्तरमाह । उदयादिति । सूर्यस्योदयकालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्त य काल स एको दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासरा । भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनागमात् सावनदिवसा इत्यर्थ । तथा च निरक्षदेशसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भाव" रङ्गना॰ । ते कियन्त इत्यतस्तत्सावनमाह "वसुद्व्यष्टाद्रिरूपाङ्क सप्ताद्रितिथयो युगे" सू॰सि॰ ।

"अष्टाभ्रिगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७९१७८२८ युगे सूर्यसावनदिवसा "रङ्गना॰। सि॰शि॰मन्योक्तं यथा "भूदिनानि धरवेदभूमगोसप्तपञ्चप्रतिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५०००० । भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" सि॰शि॰ ।

"एतदुपपत्ति प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविवर्षे सावनो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एकोना रविसावनदिवसा भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं भगणं गतः । अतो भगणैरूनाः भभ्रमाः कुदिना भवन्ति । एवमन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" प्रमि॰ ।

"इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम् । तदेव मेदिनी-

दिनं भवासरस्तु भज्ञमः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः। “इनोदयद्वयान्तरमिति। अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम्। तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम्। अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना। अत्रार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति” प्रमि०।

तद्दिवसस्य कार्य्यविशेषे आदर्त्तव्यतामाह सू०सि०— “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते”। “सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि। आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः। दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः। तथा—समुच्चये। ग्रहाणां गतिर्मध्यमा। तुकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षण वैलक्षण्याहिनसम्बन्धस्याभावात्। एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन। एवकारादन्यमाननिरासः” प्रमि०। “प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येयं कर्म वारादिकं च। मासे त्वस्मिन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्याः सावनात् भास्करीयात्” श्रीपतिः॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽप्यत्र। २ज्योतिषभिन्ने दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः ज्ञानम्। वेदबाह्यतार्किककल्पनायाम्। “या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः” मनुः।

कुदेह पु० कुत्सितो देहोऽस्य। १कुबेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि०। कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु०। कुदेहमानाहिधिदृष्टदृष्टे” भाग०५।१२।२।

कुद्दार पु० कुं पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् पृषो०। १कुद्दाले भूमिविदारणास्त्रे २कोविदारवृक्षे अमरटीका।

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो०। १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि०। “समासाद्य बिलं तत्राप्यखनन् सागरात्मजाः। कुद्दालैर्हषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः”—भा०व० १०७अ०। “कुद्दाल दात्रपिटकं प्रकोष्ठं काष्ठभाजनम्” भा०शा० २२८अ०। हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एततपूर्व्वस्य पादस्य नान्त्यलोपः कुद्दालपाद। स्वार्थे क। कुद्दालक तत्रार्थे।

कुद्मल न० कुड्मल+पृषो०। विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०

कुद्य न कुद—क्यप्। भित्तौ अमरटीका।

कुद्र मिथ्योक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट्। कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत्। प्रमिकुन्द्रयति गोपधकरणेनैव दमिक्रौ इदित्करणं स्वरार्थम्।

कुद्रङ्क पु० कुत्सितः रङ्कश्चिङ्गमस्य पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका०।

कुद्रङ्ग पु० कुत्सितो रङ्गो यत्र पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु० कुं भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच्। कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः। [पुंस्त्री०।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक्। कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य न० कुत्सितं धान्यं कुगतिस०। कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितोदर्शितो यथा “कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरुकतोयपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः”॥ “उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः। श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः। कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः। कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः। कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः। यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः। मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा। विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरकः सउकुन्दकः। रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्य्योष्णाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः”

कुध्र पु० कुं पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क हृत०। महीध्रे पर्वते हला०।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र। सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा। “अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति सञ्ज्ञितम्”। “कुनखे चिप्परोगे च” सुश्रु०। २ब०। कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्त्यस्य इनि। कुनखरोगयुक्ते स च रोगो भुक्तावशिष्टस्वर्णस्तेयरूपजन्मान्तरीय महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः “अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्मा”। “कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्धननं आवपेयाताम्” विष्णुः। स्त्रियां ङीप्। स च रोगः गर्भावस्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते “दिवास्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टिः स्नानानुलेपनात् दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

वकर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च श्राद्धकाले वर्ज्जनीयः यथाह मनुः “वर्ज्यौ सुर्ङ्व्यकव्ययोः। प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः”। “दुर्बलः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ, वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन” भा०अ० १९६। श्राद्धे वर्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्सितं नटति—नट—अच्। १श्योनाकभेदे राजनि०। गौरा०ङीष्। कुनटी २मनःशिलायाम् अमरः ३धन्याके राजनि०। कुत्सितो नटः कुग०स०। ४कुत्सिते नटे पु०।

कुनलिन् पु० ईषत् नलोऽस्त्यस्य इनि। बकवृक्षे त्रिका०। तस्य फलेषु ईषन्नलाकारत्वात्तथात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्म्मविभागे बृ०सं० ऐशान्यामुक्ते १देशभेदे “ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्ये”त्युपक्रमे “अह्णोपनीलजटासुरकुनह(ट)खसकुचिकाख्या” इति तत्रोक्तत्वात्। कु+नह—अच्। २कुत्सितबन्धके त्रि०।

कुनाथ पु० कुत्सितो नाथः। १कुत्सितपालके। “कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य” भाग०५।१४।४। “हताश्रयं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ९।१४।४। कुपालककुपतनादयोऽप्यत्र। कोर्नाथः। २महीनाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० ईषत् नाभिरिव आवर्त्तोऽस्य। १वातमण्डल्याम् (घुर्णीवातास) त्रिका०। २निधिभेदे हेमच०।

कुनामन् त्रि० कुत्सितं नाम रवणीयं नामास्य। अतिशयने स्त्रियां वा डाप् ङीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। कौनामि तदपत्ये पुंस्त्री०। तस्येदम् काश्या० ठञ्ञिठौ। कौनामिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० ञ्ठि स्त्रियां ङीप् ञिठि टाप् इत्युभयोर्भेदः।

कुनाशक पु० ईषत् नाशयति क्षर्पणात् नश—णिच्—ण्वुल्। दुरालभाकाम् यवासे (आलकुशी) अमरः।

कुनिषघ्न पु० दशमानोः पुत्रभेदे। “दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः” इत्युपक्रमे “मनोः सुतोत्तमाश्च कुनिषघ्नश्च वीर्य्यवान्” हरिवं० ७अ०।

कुन्च वक्रत्वे अल्पत्वे च भ्वा० पर० सक० सेट्। कुञ्चति अकुञ्चीत् चुकुञ्च चुकुञ्च(च)तुः। कुञ्चनम् आ+सङ्कोचने आकुञ्चति संकोचयति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसारयति चकुञ्चिव चिञ्च आकुञ्चितः “आकुञ्चितसव्यपादम्” भट्टिः।

कुन्त पु० कुं भूमिं तिष्ठति उन्द—बा० त शकन्ध्वा०। गवेधुकायां (गड़गडे) १धान्यभेदे। २प्रासास्त्रे च मेदि०। ३क्षुद्रकीटभेदे (उकुन्) कुन्तलः। ४चण्डभावे शब्दच०। कुन्ताख्यशस्त्रस्य हेमा० परिश० धनुर्वेदसुश्रुते उक्तं यथा “उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते वेणुर्वंशं शिंशपावनं शिशपा खदिरो देवदारुर्भद्रारोहश्चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तहस्तप्रमाणश्रेष्ठः। षड्भिर्हस्तैर्मध्यमः। पञ्चहस्तश्च निकृष्टो भवति लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्पकावर्त्तकं द्वितीयं चोनोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्पकावर्त्तकं तल्लोहं मृदु। तयोस्त्रियं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं यच्चिपत्रं तन्मृदु, निपाते यच्छिद्यते तत्तीक्ष्णं, यन्नमति तत्पुष्पकावर्त्तं मृदु। तत्र चीनोद्भवं श्रेष्ठतममस्तं पुष्पकावर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च मृदुना लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या तयोरलाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः कारयेत्। तत्र सप्तपर्णशाकखर्जूरीनेत्रकरवीरवेणूनां तालफलकयोः केतक्याः कुशा वा पताकारकुगाप्यस्य सचिभस्य। तथा फलसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तन्निर्म्मितं मनोदृष्टिहरं तीक्ष्णं शुभञ्च श्रेष्ठं षोडशाङ्गुलायामं, मध्यमं चतुर्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति। अङ्गुलविस्तारं सार्द्धाङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलविस्तारञ्च क्रमाद्भवति। द्वियववैपुल्यं सार्द्धैकयववैपुल्यमेकयववैपुल्यञ्च। तत्र श्लोकाः। ये सप्तादिकुमजातीनां कार्यो दण्डश्च नित्यम्। सप्तषट्पञ्चहस्तश्च उत्तमो मध्यमोऽधमः। तल्लोहाकारौ च द्वौ स्यातां चैनिं पुष्पकं तथा। तत्रैकं तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं मृदुनस्तथा। तत् फलं मृदुलोहेन धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तपर्णादिपत्राभं यथाकारं फलं भवेत्। षोडशाङ्गुलमायामो द्व्यङ्गुलञ्चापि विस्तृतम्। यवद्वितयवैपुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयोर्हीनिर्द्व्यङ्गुलार्द्धाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विस्तृते यत्नः। वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुमसृणत्वं मृदुमत्वं सुपीतत्वं वर्णपूजितत्वञ्चेति फलगुणाः। चम्पकोत्पलचन्दनागुरुपद्मोशीरमलरसानां सुगन्धिदानाम् भवति फलस्य गन्धवत्। तथा कुक्तं फलमतिक्रम्यापि रूपं पूजितं भवति यथा गन्धि मत्स्यगन्धि गोमूत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं भवति। मधुरं मद्यपवाणं मधुकषायं भवति तत्क्षणप्रवर्धनं, लवणं कटुकं तिक्तं चापि रूपं चयायष्ट तन्निर्दिशेत्। फलस्तु छिरक्षत्ताकोमलवत् मध्यावयवत्र प्रयतो, अर्धर्रीभिस्तपालमध्यमहरी

यस्य च मन्दो निन्दितो भवति। वैदूर्यनिभं चन्द्रसमानवर्णं कलम्बितौतृफलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसमवर्णमतसीपुष्पनिभं वा कुन्तफलं श्रियं भर्त्तुर्ददाति, मधुकोशसमानवर्णं श्यामलोहवर्णं मक्षिकासवर्णं निन्दितं भवति। हंसशुकमयूरताम्रचूडघटनन्द्यावर्त्तकूर्मभत्स्यसरित्प्रभा अन्ये च मङ्गलशंसिनः पदार्था कुन्तव्रणेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधका विनिर्दिष्टाः। पादुकोलूकपादपवायसश्वभ्रजम्बुकनिगडकलासादयोऽप्येव निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः श्रियमपहरन्ति भर्त्तुरिति व्रणलक्षणम्। छाया कथ्यते ध्वजपताकाचामरच्छत्रतोरणश्रिविकावेश्माङ्कुशवर्द्धमानभृङ्गारगजतुरङ्गाश्चास्मिन् कुन्तफले दृश्यन्ते भौतच्छायान्तरगतास्तं कुन्तमपुण्यकृतो न लभन्ते नकुलगृहकशूकरमहिषवायसोलूककलमीकादयो ये निन्दिताः यदि कुन्ते स्युः भौतव्यक्ते तदा स कुन्तः श्रियं भुज्यमानामपि विनाशयेद्यस्तादृशकुन्तं बिभृयात्। स वध वन्धसद्योलभेत तस्य महिषी वा। चूलिकयोर्व्याघ्रनखस्य शुक्लानि चूर्णानि समभागानि कारयेत्। तत् चूर्णितं कृत्वा तेन चूर्णेन फले वर्षोपघर्षितं कुन्तफलं निर्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते। तस्य वर्मकोषसमन्वितं समाहितं कारयेन्नालिकावनिर्म्मितं सुदृढा यामेन अनुबन्धेन श्लिष्टं स्कार्दैवलचकैः सुवर्णमये रजतमये वा वर्मणि रत्नालङ्कृतैर्नलिका श्लिष्टा कर्त्तव्या। स्कन्धे दृढपरिग्रहस्य तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं नलिकासहजं वा। नलिका चात्र प्रमाणेन श्लिष्टा कार्या हरीतकीसदृशन्नालफलसमानं विल्वफलाकारं ककुभकपित्थफलसदृशं वा इत्तमष्टास्रं वा कलशामलकाकारं वा भवति सर्वोपस्कराऽन्वितं कुन्तायुधं षष्टिपलं श्रेष्ठं पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निकृष्टमिति प्रबलरिपुविनाशकं क्रियान्वितस्य कुन्तं कारयेत्तत्र स्वप्रमाणादधिगौरवं, यो हि कायसारस्य बलमविदित्वा कुन्तमायुधमावहेत् वादिकस्तस्याजीर्णमनागतः पुरुषस्येवाति गुरुभयेन कुन्तायुधं विधीभवति। इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्" कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिणि लक्षणेत्यालङ्कारिकाः। "शक्तिकुन्तध्वजरथावाजिवारणगोदया" सुश्रु०। "शक्तिकुन्ताद्यायुधानीति" सुश्रुत।

कुन्तल पु० कुन्तं कुत्कोटं (उकुण) लाति ला—क। १केशे "क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः। बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" सा० द०। तदाकारत्वात् २ह्रीबेरे च अमरः। कुन्तलाकारं केशाग्राकारं लाति ला— । ३यवे ४चषके पानपात्रे ५लाङ्गले च मेदि०। ६ध्रुवकभेदे "वर्णैः षोडशभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखः। शृङ्गारे च रसे प्रोक्तः आनन्दफलदायकः" इति सङ्गीतदामो०। "कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि। श्रीकुन्तलाभिधो देशः कथितः पूर्व्वसूरिभिः" शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ७देशभेदे पु० भूम्नि—"स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः" सा० द०। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "जिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकानना" भा०भी०९अ०। दक्षिणात्यजनपदभेदे। तेषां राजा अण्। कौन्तल तद्देशन्पे। बहुषु तस्य लुक्। क्वचित् एकत्वेऽपि लुक्। "आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवश्चान्ध्रकास्तथा। द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" भा०स०१अ०। ते अभिजनोऽस्य अण्। कौन्तल पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि। बहुषु तस्य लुक्।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध-णिच्—ल्यु। भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि०। तत्सेवनेन हि केशवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलस्येवाकारो विद्यतेऽस्याः ठन् अत इत्वम्। दध्यादिच्छेदन्यां १क्षुरिकाभेदे पालिकायाम् हारा०। २वालानामौषधौ (वाला) स्त्री सुश्रुत। यथा "कुन्तलिकाकुरण्टिकाप्रभृतानीत्युपक्रमे "स्वादुपाकरसाः शीता कफघ्नाश्चातिपित्तला। नवकाश्चिरसाह्वाः सक्षाराः वातला सराः। स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" [राजनि०।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम्। (वाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु०। १वैदिके ऋचां पाठप्रकारभेदे शतप्रकारः आश्व० श्रौ० ८।३।७।८।९। सू० दर्शितो यथा

"तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्" सू०

"तस्मात् पाकमेरूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत्। तस्मादूर्ध्वमिति वचनात् माध्यन्दिने वृषाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्तापः स्यादत इति प्रवेशे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति मन्यते" नारा०वृ०। "तस्यादितश्चतुर्दशर्चयित्वाह निनर्द्यं शंसेत" सू०। "तस्य कुन्तापस्यादितश्चतुर्दश ऋचो विच्छिन्न निनर्दोऽयमपूर्व इति तस्या स्वरूपनिदर्शनमाह" वृ०। "तृतीयेषु पादेषूदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तस्मिन्नर्दैत्" सू०

"तृतीयेषु-पादेष्वादितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात्। एतदुक्तं भवति तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः। आदितो द्वे द्वे अक्षरे तयोः पूर्व्वमनुदात्तं, तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निमर्द्देत्, नितरां ब्रूयादित्यर्थः। तदेवमुच्चारणं निनर्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः" नारायणवृत्तिः।

उदराभ्यन्तरस्थिते ३अन्त्रभेदे न०। "उदरमेकविंशं विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशम्" शत०ब्रा० १२।२।४।१२। "अथ यत्कुन्तापमासीत् यो भव्जा स सार्द्धं समभवत्" तत्रैव १२।४।४।८।

कुन्ति पु० भूम्नि कम–क्तिच् पृषो०। १देशभेदे "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः" भा० भी० ९अ० जनपदोक्तौ तेषां राजा अण्। कौन्त तद्देशनृपे पु० बहुषु तस्य लुक्। कुन्तय तन्नृपेषु भूम्नि। "सुस्थलाश्च सकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह। साल्वायनाश्च राजानः" भा०स०१२अ०। विदर्भवंश्ये क्रथस्य पुत्रे २नृपभेदे "तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुथक्रथौ" इत्युपक्रमे "क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् वृष्णिस्तस्याथ निर्वृतिः" भाग०९।२४।२। "कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात्" तत्रैव २४अ० १९श्लो०। कार्त्तकौ० इराद्येण सङ्ग० प्रकृतिस्वर

कुन्तिभोज पु० कुन्तिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः। पृथापितरि कुन्तिसंज्ञके भोजराजे नृपभेदे "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन।। शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ" हरिव०३५अ०।

कुन्तिसुता स्त्री ६त०। वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पित्रा शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम्। कुन्तीशब्दे विवृतिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम् युधिष्ठिरादिमातरि तत्कथा यथा "महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश" इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा "पञ्च चास्य वराङ्गनाः। पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव श्रुतदेवी श्रुतश्रवा। राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः। पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन।। शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ। तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" हरिवं०३५। इत्युक्त्वा "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्ता पाण्डुरावहत्" हरिवं० ३५अ० उक्तम्।

कुन्तीतनय पु० ६त०। कुन्त्यां धर्म्मादितो जातेषु १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु सूर्य्याज्जाते ४कर्णे च। तत्कथा यथा "यस्यां (कुन्त्याम्) स धर्म्मविद्राजा धर्म्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः। भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चापि धनञ्जयः" हरिव० ३५अ०। कर्णोत्पत्तिकथा भा०आ० १११अ० यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्। तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि। पितृष्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत।। अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक्। अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षिणे। प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने। नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने। उग्रं पर्य्यचरत्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम्। निगूढनिश्चयं धर्म्मे यं तं दुर्व्वाससं विदुः। तमुग्रं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयत्। तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्म्मान्ववेक्षया। अभिचारादिभिर्युक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः। यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि। तस्य तस्य प्रसादेन तव पुत्रो भविष्यति। तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता। कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी। सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम्। विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम्। तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत्। अयमस्म्यसितापाङ्गि। ब्रूहि किं करवाणि ते। कुन्त्युवाच। कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन्।। तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो।। एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाहं प्रसादये। योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराधेऽपि नित्यशः। सूर्य्य उवाच। वेदाहं सर्व्वमेवैतत् यद्दुर्व्वासा वरं ददौ। सन्त्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम। अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे।। वृथाह्वानेऽपि ते भीरु! दोषः स्यान्नात्र संशयः। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता। सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत।। बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी। तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ।। मत्प्रसादान्न ते राज्ञि! भविता दोष इत्युत। एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा। प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह। तत्र वीरः समभवत् सर्व्वशस्त्रभृतां वरः। आमुक्तकवचः श्रीमान् देवगर्भः श्रियान्वितः। सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः। अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः। प्रादाच्च तस्य कन्यात्वं

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् । गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम्” ।

युधिष्ठिराद्युत्पत्तिस्तत्रैव १२२।१२३ अ० यथा

“एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता । पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्ताऽतिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरन्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्व्वाससं विदुः । तमहं शंसितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयम् । स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रन्त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि ! पुत्रो भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ! । ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा स्यान्नौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवताम्वर ! । त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन् कर्म्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरारोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्म्ममावाहय शुभे ! स हि देवेषु पुण्यभाक् । अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत कथञ्चन । लोकश्चायं वरारोहे ! धर्म्मोऽयमिति मन्यते । धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः । धर्म्मेण चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंस्यते मनः । तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां धर्म्ममावाहयस्व वै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत” । “संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय ! आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह । जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्व्वाससा पुरा । आजगाम ततो देवी धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः । विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता । विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददाम्यहम् । सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठाभे) चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते । समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् । जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः । धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् । प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् । तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी । सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! । इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे । यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल । नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् । ततः स वज्रसङ्घातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ । पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! । दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! । जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः । सन्तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् । यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मानुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् । उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना । आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् । भार्य्यया सह धर्म्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

महता वासवः प्रत्यपद्यत । शक्र उवाच । पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदाञ्चार्थसाधकम् । दुर्हृदां शोकजननं सर्व्वबान्धवनन्दनम् । सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम् । इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना । उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवचः स्मरन् । उदर्कस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम् । नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् । दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् । पुत्रं जनय सुश्रोणि ! धाम क्षत्रियतेजसाम् । लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाह्वय शुचिस्मिते ! । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्" । कुन्त्या अपत्यं ढक् । कौन्तेय तदपत्ये "कौन्तेय प्रतिजानीहि" गीता ।

कुन्थ क्लेशे संश्लेषे च क्र्यादि० पर०सक०सेट् । कुथ्नाति अकुन्थीत् चुकुन्थ प्रनिकुथ्नात् । [न्तरम् ।

कुन्थु पु० कुन्थ—उन् । बौद्धभेदे हेमच० कुन्थुरवेति पाठा-

कुन्द पु० कुन्द इव श्वेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति दा—क वा । १विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फटिकनिर्म्मलत्वात् "श्वेतो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गत" इत्युक्ते युगावतारे सत्ययुगे श्वेतत्वाद्वा, परशुरामावतारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे "सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् । तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः । मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्" । कुं भूमिमुनत्ति उन्द-घञ् शक०, कौते अवदा० दन् सम् वा । २कुन्दरुनामगन्धद्रव्ये ३भ्रमियन्त्रभेदे (कुँद) ४कुबेरस्य निधिभेदे च पु० मेदि० ५करवीरवृक्षे पु० राजनि० स्वनामख्याते ख्याते ६पुष्पप्रधानवृक्षे पुंन० पुष्पे न०अमर । "कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्वातपित्तहृत्" भावप्र० । "कुन्दकुड्मलाग्रदत स्मिते" माघः । "कुन्देन्दुसुन्दरछवि" सा० द० । "शङ्कराय न दातव्या कुन्दशेफालिकाजवा" पुरा० । ७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका० । शाल्मलद्वीपस्थे ८वर्षपर्व्वतभेदे । शाल्मलद्वीपवर्णने भाग० ५,२०अ० । "तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति" । विष्णुपु० तु एषां नामान्तराणि दृश्यन्ते "कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कुन्दस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । कुमुद्वान् पर्व्वतवरः" अनयोः कल्पभेदादविरोधः ।

कुन्दक पु० कुन्द+संज्ञायां कन् । १कुन्दरुवृक्षे राजनि० स्वार्थे क । २कुन्दशब्दार्थे

कुन्दम पु स्त्री० कुन्देन मीयते शुभ्रवर्णत्वात् मा—कर्म्मणि क । विडाले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य च माषादिगणपाठात् परस्य पूर्ब्वान्तत्पुरुषे आद्युदात्तता । तत्र गणे सकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सह श्रेण्यादित्वात् तत्पुरुष ।

कुन्दमाला स्त्री ग्रन्थभेदे सा०द० ।

कुन्दर पु० कुन्दवत् शुभ्राणि धर्म्मानुबन्धीनि कर्म्माणि राति ददाति रा—क, कुं धरां दारयति हिरण्याक्षजिघांसया वराहरूपावतारे दृ—अच् पृषो० मुम् । १विष्णौ । "कुमुदः कुन्दरः कुन्द" विष्णुस० । कु भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ—अच् पृषो० । कशेरुणि (कुन्दरा) विख्याते २तृणभेदे पु० राजनि० । तस्य पर्य्यायोक्तिद्वारा लक्षणं राजनि० दर्शितम् । "कण्डुरो दीर्घपत्रः खरच्छदः रसालश्चेक्षुभूतः मृगवल्लभः" । "शेष कुन्दरमन्तु स्थौल्यशैत्योपकारकम् । पित्तातिसारनाशि स्यात् शोषघ्नाना प्रशस्यते । बलपुष्टिकरश्चैव" राजनि० तद्गुणा उक्ताः । [समूहे त्रिका० ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला० इनि । पद्म-

कुन्दु पु० कुं भूमिं द्रयति द्रु—डु । १मूषिके शब्दरत्ना० । २कुन्दुरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दुर पु० कुं भूमिं दारयति दृ—विदारे उरन् पृषो० । कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये भरत ।

कुन्दुरु पु स्त्री कुं भूमिमुनत्ति उन्द—अतु० नि० । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमर । "कुन्दुरुर्म्मधुरस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत् । ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्" भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि० । स च सुश्रुते एलादिगणे पठित । स च गणो यथा

"एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकबालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति । एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च । वर्णप्रसादनः कण्डूपिटकाकोठनाशन", ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पचे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार-चक्रे। चकुम्प। मनि कुम्प्यात्

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपित कोप कोपनम् कुपित्वा प्रकुप्य। "प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः कुपितत्विषः" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् कृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्"सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण इ-क्ष्वाकरं वक्तु। चुकोप बलिनां श्रेष्ठः" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भट" "द्रुह्य कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" अस्य आर्षे पदव्यत्ययोऽपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा ऽहङ्कारवत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महासर्प। न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७८अ०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोपः सकोपः अतिकोपः इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा०कर्मणः सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सितः पन्थाः कुगतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयम् पिहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं समयत्तं यिष्यति" भाग० ५,६,१०श्लो०। स सेव्यत्वे नास्त्यस्य अर्श०अच्। २असुरभेदे "प्रमदो मयश्च कुपथोहयग्रीवश्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निष्कम्भ कुपथश्च दानव" हरि०२४१अ०। एव सुपार्श्वस्यपद्मयेण द्वापरे आविर्भूत "कुपथस्तु महावीर्य्य श्रीमान् राजन्। महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यात चितौ जज्ञे महीपति" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप-क्यु। छिरण्याक्षसेनस्थे असुरभेदे "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपन क्रथः" हरिव०४८अ०।

कुपय त्रि० गुप-क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ काव्यं कुपयं वर्द्धन पितुः" ऋ० १४०,३,"कुपयं गोपनीयम्" भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सित पाणिरस्य। वक्रहस्ते वाङ्कुण्ठे (कोपा)। जटा०

कुपिञ्जल पुंस्त्री कुत्सितः पिञ्जल इव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप् ततः शिवा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप-बा० इनि स्त्रि ङीप् पृषो०। (माछेरखालुइ)मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पुंस्त्री कुप-किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस०। (माकडातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः कालस्तिन्दुक कालपीलुकः। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। पादव्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्त्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे १ "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरँस्तमः" मनुः। ब०व्री०। २कुत्सितपुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। कोः पृथिव्याः पुत्रः। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [दिनिन्दिते अमरः

कुपूय त्रि०कुत्सितं पूयते पूय-विशरणे अच्। जाल्मावारा-

कुप्य न० गुप-क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तेजसादौ धातौ, अमरः (दस्तो) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (कांसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री-क। अवज्ञे हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पचे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम्-बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्बा

कुबल त्रि० कुत्सित बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुबलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्यधुन्धुमारसंज्ञाप्राप्ति भा० व० २०१अ० उक्ता यथा"मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्। शशाद पृथिवीमिमाम्। प्राप्त परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्।अनेनायापि काकुत्स्थ पृथुर्वानेनस सुतः। विश्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोज्ञेयः श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो वृहदश्वो महाबलः। वृहदश्वस्य दायादः कुबलाश्व इति

स्मृतः । कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशति । सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुवलाश्वश्च पितरो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समये तं पिता राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् । कुवलाश्वं महाराज ! शूरमुत्तमधार्म्मिकम् । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः । जगाम तपसे धीमांस्तपोवनमरिन्दम” । इत्युपक्रम्य मधुकैटभयोः समुत्पत्तिवधकथान्ते २०३ अ० “मार्कण्डेय उवाच । धुन्धुर्नाम महाराज ! तयोः पुत्रो महाद्युतिः । स तपोऽतप्यत महत् महावीर्यपराक्रमः । अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुम् । देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया । एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्द्ध्नाऽऽस्पृश्य जगाम ह । स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् । स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुरमर्षणः । बबाधे सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् । समुद्रे वालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ! । बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं विभो ! । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा । मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः । शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः । उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन् पावकार्च्चिषः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः । उत्तङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ! । सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति । दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्यकिरन् । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः । शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः । विपांसुलां महीं कुर्व्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः । अन्तरीक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ! । तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः । कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः । देवगन्धर्व्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः । नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्व्वतो दिशम् । अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे । सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः । आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् । दीप्यमानो यथा सूर्य्यस्तेजसा भरतर्षभ ! । ततो धुन्धुर्महाराज ! दिशमावृत्य पश्चिमाम् । सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल ! कालानलसमद्युतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्व्वतः परिवारितः । अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुषलैरपि । पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः । स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च । आस्याद्वमन् पावकं स संवर्त्तकसमं तदा । तान् सर्व्वान् नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा । मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्त्तयन्निव । क्षणेन राजशार्दूल ! पुरेव कपिलः प्रभुः । सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ! । तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः । तस्य वारि महाराज ! सुस्राव बहु देहतः । तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ! । योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र ! दैत्यं क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतश्रेष्ठ ! सर्व्वलोकाभयाय वै । सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् । सुरशत्रुममित्रघ्नं त्रैलोक्येश्वरवापरः । धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः । धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत्” ।

कुवे(बे)र पु० कुम्बति धनम् कुबि—एरक् नि० नलोपश्च कुत्सितं वेरमस्य इति वा । १धनदे यक्षराजे अमरः “कुत्सायां क्वितिशब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” वायुपु० । “कुबेरोभव नाम्ना त्वं मम रूमेर्ष्यया सुत !” काशीख० देवीशापोक्तेस्तस्य तथात्वम् । “कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम्” कुमा० । तस्येदमण् । तद्गच्छत्यस्मिन् दि० स्त्रियां ङीप् “कौबेरीं दिशमन्वपाश्य मार्गम्” माघः । कुभ्ना० पाठात् कुबेरवनमित्यादौ न णत्वम् णत्वम् । कुबेरकोऽप्यत्रार्थे कुर्गातिस० । २निम्बिवृक्षे न० ।

कुबेराक्षी स्त्री कुबेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः षच् समा० ङीप् । १पाटलावृक्षे २लताकरञ्जे च राजनि० ।

कुबे(वे)राचल पु० ६त० । कैलासपर्वते जटा० शब्दकुबे-

रामायणात्तथात्वम्। कुब्ज(वे) रात्रिमहतयोऽप्यत्र।

कुब्ज पु० ईषत् उब्जमार्जवं यत्र शक०। १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा०। (कुज) ३हृदयपृष्ठरोगे पु० "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्त लक्षणम्। ४तद्युक्ते (कुब्जो) त्रि०। "कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः" रत्ना०। स च राजामन्तःपुरसहायभेदो यथाह सा०द० तदुपरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं हृ०सं० ६८ अ० "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी। पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः पृथगेव तेषाम्"। "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्व्वकाये नतश्च। हंसासेवी नास्तिको ऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः। कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च। सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुब्जो ऽयमुक्तः सततोद्यतश्च"।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज—ण्वुल् शक०। अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकाद्योकं पुष्पमुत्तमम्। अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्। सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दचि०। नरसिं० पुरा० "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः। त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतस्पर्शश्च स स्मृतः" इति भावप्र०।

कुब्जकण्टक पु० कुब्जः कण्टकोऽस्य। श्वेतखदिरे राजनि०

कुब्जा स्त्री कंसभवनस्थे चेटीस्त्रीभेदे यां पद्मनाभाक्रम्य कृष्णः सुरूपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४२अ० यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम्। विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः। का त्वं वरोर्वेतदुहानुलेपनं कस्याङ्गने! वा कथयस्व साधु नः। देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति। सैरिन्ध्र्युवाच। दास्यस्म्यहं सुन्दर! कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्म्मणि। मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति। रूपपेशलमाधुर्य्यहसितालापवीक्षिता। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। संप्राप्तपरभागेन शुशुभाते ऽनुरञ्जितौ। प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम्। ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम्। पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना। प्रगृह्य चिबुके ऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः। सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा। मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा"।

कुब्जाम्रक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततः कुब्जाम्रके गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप!। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा० व० ८४ अ०। तच्च तीर्थं ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षीयां कन्यायाम्। "अष्टवर्षा च कुब्जिका" ब्रह्मदाकल्पः कालसङ्कर्षीशब्दे २००४पृ०विवृतिः। २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिकातन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम्।

कुब्र न० कुबि—आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि०। अरण्ये उज्ज्वलदत्तः। २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्तौ ५गर्त्ते ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः।

कुब्र(म्र)ह्मा पु० कुत्सितो ब्र(म्र)ह्मा वा टच्। कुत्सिते ब्र(म्र)ह्मणि टजभावपक्षे कुब्र(म्र)ह्मनुशब्दोऽप्यत्र।

कुभ उन्दने भ्वा०पर०सक०सेट्। कोभति अकोभीत् चुकोभ। क०भा०माधवसंमतोऽयम्। [विवृतिः।

कुभ न० कुभ—क। उदके क०भा० माधवः। कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ—कर्म्मणि घञर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् वा० छन्दसि उ। आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "कुन्दसुभः कुभन्यवः" ऋ० ५, ५२,१२, कुभन्यवः कुभिरुन्दनकर्म्मा" भा०।

कुभा स्त्री कोः पृथिव्याः भा। पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति०। उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः। कुगतिशं०। २कुत्सितदीप्तौ। "मा वो रसानितभा कुभा" ऋ० ५,५३,९, "कुभा कुत्सितदीप्तिः" भा०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुभृत् पु० कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम्। एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुभृद्रेखिकं सप्तशलाकचक्रम् ज्योति०।

कुमार क्रीडौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कुमारयति ते अचुकुमारत् त। कुमरयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति दुष्टान् मृ—णिच्—अच् वा। १कार्त्तिकेये, नाध्योक्तौ २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्वचारके, ५वरुणवृक्षे ६पञ्चवर्षीये, बालके च मेदि०। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग० १०श्रीधर-

छलवचनम्। स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीप्। “त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती” मनुः। ७शिशुमारे मत्स्ये०। ८वरुणद्रुमाख्यवृक्षभेदे हेमच०। ९शाकद्वीपेश्वरपुत्रभेदे १०तदीयवर्षभेदे च विष्णुपु० “शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः। सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च। जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः। कुसुदोदः, मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः। तत्संज्ञान्यपि तान्येव सप्त वर्षाण्यनुक्रमात्”। ११शाल्मलद्वीपवर्त्तिनि कपिलकुशाभेदे “कपिलकुल्याः कुमाराद्याः शाल्मलद्वीपवासिनः” विष्णुपु०। १२स्कन्दे त्रि०। १३अविवाहितावस्थायामुपचारात्। “कौमारा पूर्ब्बवचने,, मा०। “अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्। दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्” मनुः। अतएव अस्मदादयः “एकवर्षा भवेत्सन्ध्या” इत्यादिना गोकुलवर्षान्तायाः अपि कुमारीत्वमुक्तम्। तत्र वाक्ये “कुमारं माता बिभर्त्ति” ऋ० ५,२,१, कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति” “शत०ब्रा० १,४,५,७, “कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्” मनु गाथोक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः प्रयुज्यते। “आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः”। “कुमारसैन्यं यदि सितं च तत्”रघु “तदानुजन्मा स्वादु कुमारानिव पालकी” रामा०। विश्वसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पु० १६विद्यायां स्त्री ङीप्। मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाश्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा विश्वसारे निबन्धे च। “छिन्नोऽयं मन्त्रः बिन्दुहीनः पराङ्मुख उदीरितः। बधिरोऽनेकधा कीलितं खण्डितस्तथा। दग्धः सन्नस्य भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः। भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः। हृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः। कुमारश्च युवा प्रौढो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा। निर्बीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः। निरंशकः सत्त्वहीनः केकरो जीवहीनकः। धूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधार्त्तकः। अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिक्रुद्धः समीरितः। अतिक्रूरश्च सव्रीडः शान्तमानस एव च। स्थानभ्रष्टश्च विकलोऽनिःस्नेहः परिकीर्त्तितः। अतिवृद्धः पीडितश्च वक्ष्याम्येषान्तु लक्षणम्। मनोर्वर्णादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते। संयुक्तं वा वियुक्तं वा पुराक्रान्तस्त्रिधा पुनः। चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः। आदिमध्यावसानेषु भूबीजद्वयलाञ्छितः। रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिविवर्जितः। मायात्रितयबीजेन हीनस्तु बोधकः। शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते। कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च। असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो हकारो बिन्दुलाञ्छितः। आद्यन्तमध्ये बिन्द्वर्णो न भवेद्बधिरः स्मृतः। पञ्चवर्णो मनुर्यः स्याद्रेफार्कैन्दुविवर्जितः। नेत्रहीनं स विज्ञेयो दुःखशोकामयप्रदः। आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ। हकारो बिन्दुमान् जीवो मायचापि चतुःकलः। माया नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कीलितः। एकं मध्ये द्वयं मूर्द्ध्नि यस्मिन्नस्त्रपुरन्दरौ। न विद्येते स मन्त्रस्तु खण्डितः सिद्धिवर्जितः। वह्निर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि। सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते। अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्दृश्यतेऽक्षरैः। स्रस्तः स्तोभैर्त्रिभिर्भिन्नो यस्य मुखे न प्रणवः स्मृतः। शिवो वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः। आदौ मध्ये तथा चान्ते यस्य नास्ति चतुष्टयम्। स एव मलिनो मन्त्रः सर्वसिद्धिसमन्वितः। यस्य मध्ये दकारोऽस्ति अस्त्रं मूर्द्धनि दृश्यते। स तिष्ठति मन्त्रं स तिरस्कृत उदाहृतः। द्वौ हंसौ हृदये यस्मिन् वषट्शौषडन्ते मध्यमे। स एव भेदितो मन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्जितः। त्रिवर्णो हंसहीनोऽयं स सुषुप्त उदाहृतः। मन्त्रो वाथ च वा विद्या सप्तविंशदक्षरा। फट्कारपञ्चकादिर्वा मदोन्मत्त उदाहृतः। अस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रं स मूर्च्छित। विरामे स्थितो मन्त्रो हृतवीर्य्यः स उच्यते। आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्त्रयुतोऽमुकः। ज्ञातव्योऽभिमन्त्रोऽयं स्याद्भीमाख्यस्तदाक्षरः। एकोनविंशत्यक्षरो वा प्रोक्तः स प्रध्वस्तसंज्ञकः। मुखे वाग्भवबीजाद्यं मध्यस्थं स प्रचक्षते। सप्ताक्षरो भवेद्बालः कुमारोऽष्टाक्षरः स्मृतः। षोडशार्णो युवा प्रौढश्चत्वारिंशल्लिपिर्युतः। त्रिंशदक्षरचतुःषष्ट्यक्षरैर्वृद्धकः शताक्षरः। चतुःशताक्षराणामपि हूं च परिकीर्त्तितः। नवाक्षरो ध्रुवयुतो निर्बीज इति कीर्त्तितः। अवसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च मध्यतः। शिखा वर्म च न स्यातां वौषट् फट्कार एव वा। शिवशक्तिद्वयहीनो वा स निर्बीज उदाहृतः। एषु स्थानेषु फट्कारः षोढा यस्मिन् प्रदृश्यते। स मन्त्रः सिद्धिहीनः स्यान्मन्दः पङ्क्त्यक्षरोऽमुकः। कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः। द्विवर्णः सत्त्वहीनः स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः। षडक्षरो जीवहीनः सार्द्धसप्ता-

क्षरो मनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो वा भूमितः स तु निन्दितः। सार्द्धनीजत्रयस्तद्वदेकविंशतिवर्णकः। विंशद्वर्णस्त्रिशद्वर्णोऽशःखादाच्छिन्न उच्यते। द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मोहितः परिकीर्त्तितः। द्वात्रिंशद्वर्णो मन्त्रोऽथ चतुर्विंशतिवर्णकः। क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिवर्णकः। एकादशाक्षरोऽयापि पञ्चविंशतिसंख्यकः। त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीप्त ईरितः। षड्विंशत्यक्षरो मन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्णकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्णो वा स्वङ्गहीनः स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोऽय एकत्रिंशदथापि वा। अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। त्रिंशद्दशाक्षरो मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा। अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। चत्वारिंशत्तमा विद्या त्रिषष्टिवर्णिता भवेत्। तावत्संख्या निगदिता मन्त्रा व्रीडसंज्ञकाः। पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्तमानसाः। एकोनशतपर्य्यन्तं पञ्चषष्ट्यक्षरादितः। ते सर्वे कथिता मन्त्राः स्थानभ्रष्टा न शोभनाः। त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्राः पञ्चदशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतं साद्धशतं तथा। शतद्वयद्विनवतिरेकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निःस्नेहास्ते प्रकीर्त्तिताः। चतुःशतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। अतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दृढकाः पीडिताह्वयाः। द्विसहस्राक्षरा मन्त्राः खण्डशः सप्तधा कृताः। ज्ञातव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथास्थिताः। तथा विज्ञाय बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु। दोषानिमानविज्ञाय यो मन्त्रं भजते बुधः। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि” अथ मन्त्राणां दोषशान्ति तदुक्तं तत्रैव “छिन्नादिदुष्टाये मन्त्रास्तन्त्रे तन्त्रे निरूपिताः। ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभावतः। मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्यां विशेषतः। शतमष्टोत्तरं पूर्व्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तत्र मन्त्रो महाविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधाय च। मन्त्रवर्णास्ततः कुर्य्याच्छोधनं तत्र सम्मतम्। बद्ध्वा तु योनिमुद्रां तां स क्रोधग्रावारपङ्कजम्। तद्वत्पद्मान् मन्त्रवर्णान् कर्षतः गतागतान्। ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत्। सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये”। तथा। “एषु दोषेषु मार्गेषु मायां काममथापि वा। श्रियं वाटौ श्रियं चैव नर्द्ध्यपयिसक्रमे”। तथा। “तारसंपुटितोवापि दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति” तथा। “प्रणवोमातृका देवी कूर्म्मसेत्यमृतत्रयम्। अमृतत्रयसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति तत्र विशेषः “कुमारी वा च विद्येयं स्वयं शक्ता प्रतिष्ठते। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्” मुण्डमा०। १७स्वरोदयोक्ते बालादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु० चक्रशब्दस्थबालादिचक्रे विवृतिः। तत्र स्कन्दे “अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः” भा० आ० ६६अ०। “कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्यत्र न संशयः” भा० व० ८४अ०। तस्य कन्दर्पोच्चयाधिकसौकुमार्य्यात्तथात्वम्। १८बालोपद्रावकग्रहभेदे “स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” सुश्रुत। १९शुद्धसुवर्णे न० मेदि०। संज्ञायां कन्। वरुणवृक्षे त्रिकाण्ड०। स्वार्थे क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां “देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा” गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षण यथा “शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला। शठी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा; मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली। एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तच्चतुर्गुणे। एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्णकरं धन्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम्। छायासर्व्वग्रहालक्ष्मीकृमिदन्तगदापहम्। सर्व्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः”।

कुमारघातिन् त्रि० कुमारं हन्ति हन–णिनि। शिशुमारके।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव–णिच् अण् उप० स०। (जयापोता) जीवन्तवृक्षे रत्नमा०।

कुमारदेष्ण पु० कुमाराणां दाता दा–बा० देष्णच्। कुमारदातरि “कुमारदेष्णा जयत पुनर्हणा” ऋ० १०,३४, ७, “कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः”, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे। “पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्वाणोऽग्निष्टोममवाप्नुयात्। पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालो-

पयसि न मुच्यते भूतग्रहभयात्" भा०व०८१अध्या० स्थितम्।

कुमारपालन पु० कुमारेण पाल्यते कर्मणि पालि—ल्युट्। शालिवाहने १नृपे हेमच०। कुमारं पालयति पालि+ल्यु उप०स०। २बालकपालके त्रि०।

कुमारभृत्या स्त्री भृ—क्यप् भृत्या भरणम् ६त०। कुमाररक्षणोपायभूते सुश्रुतोक्ते कौमारभृत्याख्ये कौमारतन्त्रे। कुमारभृत्याम् अधिकृत्य प्रवृत्तं तन्त्रम् अण्। कौमारभृत्य कुमाररक्षणोपायज्ञापके तच्छास्त्रांशे। "शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमित्यादिना अष्टधा शास्त्रं विभज्य तल्लक्षणमुक्तं तत्रैव यथा

"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम्।

विवृतमुत्तरत्र तत्रैव यथा

"नवग्रहाकृतिविज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम्। अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पृथक् पृथक्। पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना। नैगमेयचिकित्सा च यश्चोत्पत्तिः ग्रहोनिजा। कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्त्तितम्"।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम्। उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु। १स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः २स्कन्दापस्मार एव च। ३शकुनी ४रेवती चैव ५पूतना चान्धपूतना ६। पूतना ७शीतनामा च तथैव ८मुखमण्डिका। नवमो ९नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः। धात्रीमात्रोः प्राक् प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान्। त्रस्तान् हृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान्वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्। ऐश्वर्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः। आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति। शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विट् वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः। उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्चाः १। निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेद्धि सञ्ज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव। विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः २। स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्रावितव्रणपरिपीडितः समन्तात्। स्फोटैश्च प्रततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ३। रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः। रेवत्या ४ व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः। पूत्याङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः। छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पूतनाभिपन्नः ५। यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः। दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ६। उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः। विस्राङ्गो भृशमतिसार्यते च यस्तं जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ७। म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषशिरावृतोदरो यः। सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स प्रोक्तः शिशुरिह मुखमण्डिकार्त्तः ८। यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्ध्वमीक्षमाणः। ज्वर्येत प्रततमथो वसासगन्धिः स्त्रीवश्चो भवति शिशुः स नैगमेयजुष्टः ९। प्रसक्तो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मुहुः। तं बालं न चिराद्धन्ति ग्रहः स सम्पूर्णलक्षणः। विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम्। गृहे पुरातने विविक्ते बालं शुचौ शुचिः। सर्षपान् प्रकिरेत्तत्र तैलदीपञ्च कारयेत्। सदा सन्निहितश्चापि जुहुयाद्धव्यवाहनम्। सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम्। अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति ह स्मरन्। नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः। शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम्। नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां ध्रुवम्।

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणां प्रशस्यते। वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्क्वाथः परिषेचने। तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम्। सर्वगन्धसुरामण्डकैटर्यावापमिष्यते। देवदारु च रास्ना च मधुरेषु द्रुमेषु च। सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत्। सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम्। उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्धूपनं शिशोः। सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान्। मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत्। रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः। घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय। स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात्पुनः शालियवैर्नवैस्तु। आङ्कस्य गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रक्षालनं चातिभिश्च वक्त्रे। रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पाप-

चापि मौलम्। स्नानान्यपि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा। निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु। ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः। देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्वञ्च हितं चापि पानीयं पयसा घृतम्। वचाप्रादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दपिष्टे हितम्। गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखास्तथा। घृतं वृषभरोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रदद्याद्रुधिरं पयः। घृतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरं तैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरह्रीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः। लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदेहोऽपि शस्यते। व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च। स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्। शतावरीमभीरुञ्च नागदन्तीं निदिग्धिकाम्। सहदेवीं सहस्रवीर्यां हस्तिशुण्डीञ्च धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष कुमारस्य निवेद्यो विधिवत् सदा। निष्कुटे च प्रदातव्यं स्नानमस्य तथैव च। ब्रह्मपुत्त्रीन्दनेन धृतं तत्र प्रशस्यते। कुलीना विविधा तस्य गगनेचरी। अलङ्कृता देवी शकुनी मूर्तिमती। लोहितमुखी तीक्ष्णतुण्डी विस्तीर्णा दिव्यमाल्यधरा। कृतार्था नित्यं मे शकुनी ते प्रसीदतु" ३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सहदेवी च। वचे विदारी च तथा कराल

सेचने हिताः। तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते। कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सर्वगन्धिकाः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवाः केशास्तथैव च। सन्ध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। वरुणारिष्टकमयं रूपकं शैन्दुकं तथा। सततं धारयेच्चापि हस्ते वा पीतजीवकम्। सुरा सुमनसो लाजा पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्याद्धात्रीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योक्तव्या कुमाराणां परिषेचने। वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते। हितं तु गव्यं क्षीरेषु मधुरकेषु च। कुष्ठतालीशखदिरचन्दनस्यन्दने तथा। देवदार्वश्वाहिकुष्ठ निरस्तकम्। एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकामूर्व्वाणो वदरञ्च। कर्कटास्थि च तथैव धूपनं सर्पिषा सह। काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्वीत कृसरं पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टेनाभिषेकश्च निर्दग्धे स्नानमिष्यते। पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका। भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तद्रुमदलक्वाथः कार्यं स्नानोदकं शिशोः। सुराकौवीरकं कार्यं परिषेकाय मर्द्दिका। तथा कुष्ठं सर्ज्जरसं तैलार्थं कर्पूरादिभिः। पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी हस्ती च मत्स्यकर्पूरादिभिः। सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेषु दीयते। कुक्कुटी मर्कटी बिम्बी पुष्पाणीमान् सदा। कुकुटी मर्कटी चित्रफलादि धारयेत्। आमपात्रे दधि पौष्टिकं च धूपनम्। निवेदयेन् सदा

शिशोरक्षानिमित्तत । शिशोश्च स्नपनं कुर्य्यात् सर्व्वगन्धादिकैः शुभैः । कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी । देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना" ६ ।
"अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सुवहा बिम्बी बिल्वं प्रचीबलम् । नन्दीं भल्लातकञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् । बस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्च सुरदारु च । कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धांश्च तैलार्थमवचारयेत् । रोहिणीसर्ज्जखदिरपलाशककुभत्वचः । निःक्वाथ्य तस्मिन्निःक्वाथे सक्षीरं विपचेत सत । गृध्रोलूकपुरीषाणि बस्तगन्धामहेस्त्वच । निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थे प्रयोजयेत् । धारयेदपि वम्बाश्च गुञ्जां काकादनीं तथा । नद्यां शुद्धतते चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देयश्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते । मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी । जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना" ७ ।
"अथातो मुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थबिल्वतर्क्कारीवांशीगन्धर्व्वहस्तकाः । कुबेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने । सुरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजगन्धिगन्धयोः । तैलं बसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः । मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्य्याङ्गये तथा । मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् । वचासर्ज्जरस कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् । धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिसर्प्पजाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा । मनःशिलाश्चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा । पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् । मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमण्डिका" ८ ।
"अथातो नैगमेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । बिल्वाग्निमन्थपूतीकाः कार्य्याः स्युः परिषेचने । सुराशौवीरधान्याम्लैः परिषेकश्च शस्यते । प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः । पचेत्तैलं बलामूलैर्दधिमस्तुकाञ्जिकैः । पञ्चमूलद्वयक्काथे क्षीरे मधुरकेषु च । पचेद्घृतञ्च मेधावी खर्ज्जूरीमस्तकेऽपि च । वचां वयस्थां गोलोमीं जटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकुष्ठञ्चैवाक्षतं सह । भल्लातकाजमोदाश्च हितश्चूपनं शिशोः । मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नखपक्षे । धूपं धूमे जने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता । तिलतण्डुलमं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि । कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् । अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते । बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् । अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु" ९ ।
"अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः । सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा महेरिताः । गङ्गोमाकृत्तिकानाश्च ते भागा राजसा मताः । नैगमेयस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः । बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैव प्रवर्त्तते । कुमारस्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः । स्कन्दग्रहोत्पत्तिविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्थुर्ग्रहाः सर्व्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् । ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् । ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् । तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् । परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतैः । इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः । नरा सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते । तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा । निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु । उत्सन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति । एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चातः । ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः । वैकल्यं मरणं चापि ध्रुवं स्मृतिपदे मतम् । स्कन्द-

यश्चोत्पत्यतमः सर्वेष्वेव यतःस्मृतः। अन्योवा सर्वरूपस्तु न साध्यो यश्च उच्यते"। "कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघुः।

कुमारयु पु० कुमारं कौमारं याति या—कु मितद्र्वादि० नि०। युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सगा" इत्य०र० उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे। कुमारं छन्दरं ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य। २सुकुमारचेष्टायां न०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुमारवाहिन् पु० कुमारं स्कन्दं वहति वह—णिनि। मयूरे शब्दरत्ना०। कुमारवाहनमत्राप्तस्य तथात्वम्। वह—स्वार्थे णिच् ल्युट् ङीप०। कुमारवाहनमप्यत्र न०।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदासप्रणीते महाकाव्यभेदे।

कुमारसू स्त्री कुमारं स्कन्दं सूते सू—क्विप् ङीप्०। १गङ्गायाम् २हैमवत्यां हैमवत्यां च। तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमारहारितात् कुमारहारितः" शत०ब्रा० १४,५,५,२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी—स्वार्थे क ह्रस्वाया कन्, कुमार—ण्वुल् या। १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्थूलैलाया रत्नमा०। ४घृतकुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे। भारतवर्षस्य नवम खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि०। "ऐन्द्रं कशेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम्। नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्व्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये। वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे" कशेरुशब्दे १८३५पृ० विवृतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारोविद्यतेऽस्य इनि। कुमारयुक्ते "पुलिका ता कुमारिणाः ऋ०८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थः सुपां सुलित्यादिना पा० औस्थाने आच्।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन्! साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप्। १अनूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदा कालसङ्कर्षणीशब्दे उक्ताः तन्त्रसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना। परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्फलं भवेदुत्तमम्। कुमारीपूजया देवि! फलं कोटिगुणं भवेत्। पुष्पं कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत्। कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्"। तत्र कुमारीनिर्णय यामले "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्तिश्चतुर्वर्षा च कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा तु। षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीः द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका स्मृता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत्पुष्पं न दृश्यते। प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत्। महापर्व्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके। महानवम्यां देवेशि! कुमारीश्च प्रपूजयेत्। "कुमारिका ह्यहं नाथ! सदा त्वं हि कुमारिका। अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत्। पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानिताः। कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता। असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि। भूतवेतालगन्धर्व्वडाकिनीयक्षराक्षसाः। याश्चान्याः देवताः सर्वा भूर्भुवःस्वःस्वभैरवाः। पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव। ते तुष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत्। विधियुक्तं कुमारीश्च भोजयेच्चैव भैरवीम्। पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमञ्चन्दनं शुभम्। भक्तिभावेन संपूज्य कुमारीभ्योनिवेदयेत्। प्रदक्षिणत्रयं कुर्य्यादादौ मध्ये तथान्ततः। पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकं। दक्षिणाञ्च कुमारीभ्योदद्यात् प्रक्रमतस्ततः। पिशाचयेद्यास्तु कन्या ब्रह्महत्यां विमश्यति। गोहत्या च स्त्रीहत्या च सर्वपापं प्रणश्यति। यो यस्य पुरश्चकाले च कन्यादानं प्रकल्पयेत्। वालुकासागर ज्ञेयं तावद्वत्सहस्रकम्। एकैकं कुलमुद्धिश्य रुद्रलोके महीयते" कन्यादानन्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः। वस्तुतस्तु तत्तद्वर्षीयाः कन्यायास्तत्तद्देवतात्वेन शिवरूपत्वं सम्प्रदानीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्दः। "स मासे द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायाम् ५नदीभेदे ६घृतकुमार्य्याम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका

कुमारी मेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी । मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् । गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी, हरेत् । चन्द्राग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान्' ।
७अपराजितायां ८जम्बुद्वीपांशभेदे कुमारिकाखण्डे ९श्यामायां मेदि० । १०सीतायां हेमच० ११वन्ध्याकर्कोट्याम् १२स्थूलैलायां १३मोदिनीपुष्पे । १४तरणीपुष्पे १५श्यामापक्षिणि राजनि० ।

कुमाराक्रीडनक न० कुमारीभिः क्रीड्यतेऽनेन क्रीड–करणे ल्युट् तत यावादि०स्वार्थे क । कुमारीक्रीडासाधने द्रव्ये

कुमारीपुत्र पु० । १कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । तत प्रकारवचने स्थूलादि० कन् । कुमारीपुत्रक तत्सदृशे त्रि०

कुमारीश्वशुर पु० ६त० । विवाहात् पूर्व्वं धर्षितकन्याया भर्त्तुः पितरि । ततः प्रकारे स्थूला० कन् । तत्सदृशे त्रि०

कुमाल कोलो अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमालयति ते अचुकुमालत् त । कुमालया बभूव आस चकार चक्रे

कुमालक पु० कुमाल–ण्वुल् । सौवीरदेशे हेमच० ।

कुमुद् न० कौ मोदते मुद–क्विप् ७त० । १कैरवे मेदि० २रक्तोत्पले त्रिका० । कुत्सिता मुदस्य । ३कृपणे त्रि० मेदि० । ४अप्रीते च त्रि० शब्दर० । कुगतिस० । ५कुत्सितमोदे स्त्री

कुमुद न० कौ मोदते मुद–क ७त० । (सुँदि) कैरवे अमर । "कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव" पञ्चत० । "कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्" भाव० प्र० तद्गुणा उक्ताः । २रक्तपद्मे मेदि० ३कृष्णे हेमच० । ४कर्पूरे पु० राजनि० अयमर्द्धर्चादि ५शाल्मलिद्वीपस्थे वर्षपर्वतभेदे । कुन्दशब्दे उदा० । ६दक्षिणदिग्गजे अमर तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वात्तथात्वम् । कुं भूमिं मोदयति मुद–अन्तर्भूतण्यर्थे–क । ७विष्णौ "कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः" विष्णुस० । ८पद्मे न० त्रिका० । "यस्य माला बकुलाशा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिता । ताम्रा पीता शीताश्वैव प्रकीर्णा घोरकर्म्मणः" रामा० उक्तलक्षणे ९वानरभेदे । "सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च" भा०व०२८८अ० । १०विष्णुपारिषदभेदे । "अनुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः" इत्युपक्रमे "कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्त्रिराट्" भाग० ८,२१,१० । ११मेरोरुपष्टम्भगिरिभेदे पु० "मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नता मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः" भा०५,१६,१ "एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति" तत्रैव १२सर्पभेदे कुमुद्वतीशब्दे रघुवाक्यम् । "कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिः हलिकस्तथा" भा०आ०३५अ० । १३दैत्यभेदे च । तत कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठक् । कौमुदिक तत्सन्निकृष्टादौ त्रि० । तत्रार्थे वुञ् । कुमुदिक तत्रार्थे त्रि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कमला० खण्डच् । १कैरवसमूहे । ६त० । २कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदस्येव गन्धमर्हति यत् । कुमुदगन्धयुक्तायां स्त्रियां तत करीषगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्य्यम् ।

कुमुदघ्नी स्त्री सुश्रुतोक्ते क्षीरविषवृक्षभेदे । यथा "कुमुदघ्नी स्नुही जालक्षीर्य्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि" ।

कुमुदनाथ पु० ६त० । चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्वम् । कुमुदपत्यादयोऽप्यत्र

कुमुदबन्धु पु० ६त० । चन्द्रे तत्प्रकाशकत्वात्तस्य तथात्वम् कुमुदसुहृत्कुमुदबान्धवादयोऽप्यत्र । [व्यास् भरत ।

कुमुद्वती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मतुप् मस्य व । कुमुदि-

कुमुदा स्त्री कुत्सितं मोदते मुद–क टाप् । १कुम्भिकायां (पाना) २गाम्भारीवृक्षे मेदि० । ३शालपर्णीवृक्षे ४कट्फले राजनि० । स्वार्थे कन् । कटफले अमर । गौरा० ङीष् । कुमुदी कट्फले स्त्री शब्दरत्ना० ।

कुमुदाकर पु० ६त० । कुमुदस्थाने ह्रदादौ "कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव" माघ

कुमुदाक्ष पु० १नागभेदे २विष्णुपारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०

कुमुदादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां ठच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुमुद शर्करा न्यग्रोध इत्कट सङ्कट कङ्कट गर्त्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम" । कुमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । तत्रैवोक्ते तदर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणभेदे स च गणः । "कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घास कुन्द शुचिकर्ण" । कौमुदिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् ।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते भागौ शब्दार्थचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावासः। १कुमुदप्राये देशे हेमच०

कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद–क्षर्थे क ७त०। कट्फले अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि। १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरतः। "कुमुदिनीकुलकेलिकलावधः" भ्रमराष्टकम्। "पद्मिन्यां ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः। सा तु मूलादिसर्वाङ्गैः रक्ता समुदिता बुधैः" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः। कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। "वीक्षन्तेऽस्वमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः" पद्यम्०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् मस्य इति मस्य वः। १कुमुदयुक्तदेशादौ "हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु" रघु। स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम्। "ग्लपयति यथा शशाङ्कं कुमुद्वतीं न तथाहि दिवसः" शकु० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघुः "सान्द्रो वैदूर्यसोमानपद्मोत्पलकुमुद्वतीः" भा० ४।८।६४ कुमुदस्यास्ति मतुप्। ३कुमुदिनीतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टि मानिनीपक्षे कुमुद्वती स्त्रीपरत्वम्। ४कुमुदनागस्य भगिन्यां "इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्। इत्युप क्रमे "सयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"। "अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती" रघुः

कुमुद्वतीश पु०६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनायतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वतीवीज न० ६त०। (वेरा) इतिख्याते कुमुदिनीवीजे "भवेत् कुमुद्वतीवीजं स्वादु रूक्षं हिमं गुरु" भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद–णिच्–ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० सहि लाघवेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि–अच्। बाहुकुण्ठे (कोंपा) जटा० "कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्बं चाभिनिदध्मसि" अथ० ६,१३८,३

कुम्बा स्त्री कुबि–भावे अङ्। १सुगहनायामावृतौ दृढ़वेष्टने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शय्यां निदधाति" लै०चि०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री त्रिका०

कुम्ब्या स्त्री कुबि–यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधवः। "तस्मादृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वाऽभिव्याहरेद्व्रतस्वाध्यायाव्यवच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु०कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति उन्भ–पूरणे अच् शक०। १घटे, २हृद्रोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, 'तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः" प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य सुते, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, 'दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकं वधः" मनुः। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके ८एकादशराशौ च। ९गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च न०।

तत्र घटार्थककुम्भलक्षणमुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र०" "विष्णुधर्मोत्तरे "हैमराजतताम्रा वा मृण्मयी वा लक्षणान्विता। यत्नोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः सुरभिषेचने। पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्सेधषोडशाङ्गुलाः। द्वादशाङ्गुलकं मूल मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्"। "पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः। मध्यप्रदेशे तिर्य्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः। अथवा बाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति छान्दसः प्रयोगः" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये 'हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिकं वा स्वशक्तितः। वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारो मतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततोन्यूनं न कारयेत्"।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० पा० उक्तो यथा "कुम्भकः पूरकोरेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्थापनं स्मृतम्। बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः। दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरम्। कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः। अङ्गुष्ठेन पुटं धार्य्यं नासाया दक्षिणं पुनः। कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं नासस्य संस्पृशेत्। अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु याजुषं सर्व्वैरथर्वभिः" वाम० "दक्षिणे रेचकं कुर्य्यात् वामेनापूर्य्य चोदरम्। कुम्भकेन जपं कुर्य्यात् प्राणायामस्य लक्षणम्" मनुः। विवृतमेतत् पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू० "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कौष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भाष्यम्

"आसनानन्तरं तत्पूर्व्वकं प्राणायामस्य दर्शयन् तल्लक्षणमाह रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति तथाहि यत्र बाह्यवायुराचम्यान्तर्धार्य्यते पूरके। तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कौष्ठ्योवायुर्विरेच्य बहिर्धार्य्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्येणोच्यते। सत्यासनेति" वाचस्पतिविवरणम्।

"बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः" सू०

"यत्र प्रश्वासपूर्व्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्व्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः, इयानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। संख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातः तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः" एवं तृतीय एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भाष्यम्

"प्राणायामविशेषलक्षणपरं सूत्रमवतारयति यत्रेति। इतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्व्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्व्वतः सङ्कोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्नाभिहतक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषयः प्रदेश। वितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे इषीकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एव नान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः स्पर्शननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणः तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा। ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः। स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीय स्तीव्र तमिमं संख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह संख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिकाकालकलनम्। प्रथमोद्घातकर्म्मतामीत उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीत क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वासप्रश्वासैकतावस्थेति कथञ्चिद्भेदः। स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं समधिगमनीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" विव०

"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सूत्रम्

"देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्व्वको भूमिजयात्। क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्व्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेषइति" भाष्यम्

"एवं त्रयो विशेषा लक्षिताः चतुर्थं लक्षयति बाह्येति आचष्टे देशकालसंख्याभिरिति आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृतात्कृत्वादवरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एव तत्पूर्व्वको बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शनपूर्व्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयस्तु सकृत्प्रयत्नादङ्गाव जायते [illegible]

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिरिति"।

"ननु भ्रोगत्यभावस्तम्भवृत्ताम्यस्तीति कोऽस्यादस्य विशेष इत्यत आह। तृतीय इति अनालोचनदव्य बाह्यप्रयत्ननिर्वर्त्ति तत्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वोऽभ्युप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेष। तयो पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽय तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थ" विवरणम्

"तत क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०

"प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिन क्षीयते विवेकज्ञानाव-रणीयं कर्म्म यत्तदाचक्षते। महामोहमयेन इन्द्र-जालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरण कर्म्म संसारनिबन्धन प्राणायामा-भ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथा-चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलाना दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनस प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्रा-णस्येति" वचनात्" भाष्यम्।

"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह तत इति। आ-व्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेश पाप्मा च। व्याचष्टे प्राणायामानिति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान बुद्धिसत्त्वप्रकाश: विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं ऋत्यीयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्यय। कर्मशब्देन तज्जन्यमपूर्व्वं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्रैवागमिनामनुमति-माह यत्तदाचक्षत इति। महामोहेनेत्यादि तदवि-निर्भागवर्त्तिन्यविद्याऽपि तद्रूपकर्मेण गृह्यते। अका-र्य्यमधर्मं। ननु प्राणायामश्चेत् पाप्मानं छिनोति कृत तर्हि तपसेत्यत आह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अत तत्प्रक्षयाय तपोऽपेक्ष्यते इति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति। मनुरप्याह "प्राणायामैर्दहेद्दोषानिति" प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु य। प्राणायाम स विज्ञेय सबीजोऽबीज एव च। परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ। कुरुतस्स-द्विधानेन तृतीय संयमात्तयो" इति किञ्च व्यास "प्राणायामो हि मन स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्य करोति" विवरणम्। प्राणायामशब्दे विवृति

कुम्भमानञ्च हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे भविष्यपुराणे "पलद्वयं तु प्रसृत द्विगुण कुडवो मत। चतुर्भि कुडवै प्रस्थ प्रस्थाश्चत्वार आढक। आढकैस्तैश्च-तुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधै। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्प खारी द्रोणास्तु षोडश"। विष्णुधर्मोत्तरे "पलञ्च कुडव प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्या क्रमशोऽमी चतुर्गुणा। द्रोणै षोडशभि खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसं-ख्या प्रकीर्त्तिता"।

वैद्यकपरिभाषाया कर्षशब्दे दर्शित "चतुर्भिराढकैर्द्रोण कलसोनल्वणोऽर्म्मण। उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्याय सञ्ज्ञित। द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतु षष्टिशरोयक" भाव० प्र० वाक्यम्। कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्ध शतभिषापूर्व्व-भाद्रपदात्रिपादात्मक स च ३६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य १००त्रिशतोत्तरत्रिंशदंशात्मक। तस्य स्वरूपादिकं कुन्न नील०ता० "कुम्भोऽपरो ना दिनमध्यसङ्गमस्तु स्थिर कर्बुरवर्ण वायु। शिरोष्णशब्द स्वरतुल्यभाग शूद्र प्रतीची विषमोदयश्च"। तस्य स्वामी शनि। स च स्थिरराशि "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमश प्रदिष्टा" इत्युक्ते। स च पुंराशि "पुमांश्च पुष्क-रश्चैव आग्नेयाद्यस्तथैव च। स्त्रियाऽन्या भवन्त्येते नित्य द्वादश राशय" ज्यो०त०। स च द्विपदराशि। "मिथुनतुला घटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तत्रोक्ते "द्विपद-वगगा सर्वे सिंह विहाय चतुष्पद। सलिलनिजया घटा भञ्जा सरोरुहजातय" नीलकण्ठे तद्राशे सिंहं विना सर्वे राशयो वश्या जलजश्च भक्ष्या। स च राहो-र्मूलत्रिकोणम्। "उच्चं न्युग्म घटभ त्रिकोणम्" इत्यु-क्ते। एव तुलादितो नवांशा याहा "चराणा सत्रिकोणाना तद्राशाद्या नवांशका" इत्युक्ते कुम्भापे-क्षया तुलाराशेर्त्रिकत्वात्तस्य चरत्वाच्च तथात्वम्। तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११२०पृ० दर्शितम्। देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृति।

११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा ख्याता सर्व्वत्र भारते।। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भ इति नामत" भा० आ० ६५अ० "प्रह्लादोऽश्वशिरा कुम्भ संह्राद गगनप्रिय" हरिवं० ४२अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क,कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्च-लत्वात् कै–क वा। प्राणायामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृति। "कुम्भको निश्चल श्वास" या० स्मृ०।

कुम्भकर्ण पु० कुम्भ इव कर्णावस्य । रावणानुजे राक्षसभेदे स च विश्रवस कैकस्यां जात तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्त०का० सुमालिकन्यया कैकस्या अग्निहोत्रकाले सन्ध्यासमये पुत्रमभिलषन्त्या प्रार्थितेन विश्रवसा राक्षसयोनिपुत्रप्राप्तिरूपो वरोदत्त । यथा "दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे । यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मण" इत्युपक्रमे "एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्" इति रावणोत्पत्तिमुक्त्वा "तस्य त्वनन्तरं जात कुम्भकर्णो महाबल । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । तत शूर्पणखा नाम सञ्जज्ञे विकृतानना । विभीषणस्तु धर्म्मात्मा कैकस्या पश्चिम सुत "इति । भा०व०१७४ अ० तु पुष्पोत्कटातस्योत्पत्तिरुक्ता" यथा

"पुलस्त्यस्य तु य क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनि । विश्रवा नाम सक्रोध स वैश्रवणमैक्षत । बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वर । कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ।। स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहन । राक्षसी प्रददौ तिस्र पितुर्वै परिचारिका । ता सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यता । ऋषिं भरतशार्दूल! नृत्यगीतविशारदा । पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते । । अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् । श्रेयस्कामा सुमध्यमा । तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् । पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकाया मिथुनं जज्ञे खर शूर्पणखा तथा । विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्म्मगोप्ता क्रियारति । दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गव । महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्वपराक्रम । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचर" ।

तस्य ब्रह्मतोवरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का०१० सर्गे यथा "इत्युक्ता कुम्भकर्णाय वरं दातुनवस्थितम् । प्रजापतिं सुरा सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्म्मति । नन्दनेऽप्सरस सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा । अलब्धवरपूर्व्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु । यद्येष वरलब्ध स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ । । लोकानां स्वस्ति चैव स्याद्भवेदस्य च सम्मति । एवमुक्त सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्पद्मसम्भव । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती । प्राञ्जलि सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव । किं कार्यं करवाण्यहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव वाग्देवतेप्सिता । तथेत्युक्ता प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण! महाबाहो! वरं वरय योऽमत । कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव । ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रायात् ब्रह्मा सुरै समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुन । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभस्तलम् । विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततोगत । कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखित । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतै:"

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लक्ष्मणेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८६अ० "कुम्भकर्णो महेष्वास प्रगृहीतशिलायुध । अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् । तस्यापि पततस्तूर्णं क्षुराभ्यामञ्जलीकृतौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुज । तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रि प्रतिदर्शयन् । स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुज । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् । स पपात महावीर्य्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनिर्दग्ध पादपोऽङ्कुरवानिव । तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात्" । उत्पत्तौ वधे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेय । स च विष्णुपारिषदविजयावतार: सनत्कुमारादिशापात आसुरभावमापेदे तत्कथा भाग० ७स्कन्धे ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते कामलारोगभेदे । "कामला बहुपित्ता कोष्ठशाखा

श्रया मता" तत्र कोष्ठाश्रया कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिक कामलाशब्दे १८९९पृ० उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "सकामलापानकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदास्तु तस्याः शृणु कुम्भसाह्वं शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदः" तेन कुम्भ इत्येव तस्या नामान्तरम्।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति कृ—अण् उप० स०। (कुमार) १जातिभेदे अमरः। सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" इति "पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" इति पुराणान्तरे तेन उत्तमाधमवर्णसङ्करत्वात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते पचाद्यच्प्रत्ययविधानात्। "यत् कुम्भकारपवनोपरिपक्वलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भटः ३कुक्कुभविहगे पुंस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीष्।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः कप् अत इत्वम्। १कुलत्थायाम् (कुरथि कलाइ) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम्। कुम्भं करोति कृ—ण्वुल्। कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्वम्।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य। शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतुश्च दुर्द्धर्षो वीर्य्यवानिति विश्रुतः" हरि० १६२अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे। चक्रशब्दे विवृतिः।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन—ड ५त०। १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः। २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी। अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता। रुच्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफापहा"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भ इव नाभिरस्य अच्समा०। बलिदैत्यपुत्रभेदे "बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप!। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिवं० २अ०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीष्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी"।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्त्यलोपः। घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीष् च। कुम्भपदी इति भेदः।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव। कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये। पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता। युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री "दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु। सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १अगस्त्ये मुनौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघु। २वशिष्ठे मुनौ। तयोः यथा च तदुत्पत्तिस्तथाह रामा० उ० का० ९१अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महामुनिः। वशिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्। सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः। भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेव! महादेव! वायुभूतोऽहमण्डज!। सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो!। देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि। तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः। मित्रावरुणजं तेज आविश त्वं महायशः!। अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम!। धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम्। एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम्। कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम्। तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत्। क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः। एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः। यदृ-

च्छया तमुद्देशमागता सखीभिर्वृता। तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये। तदाऽऽविशत्परो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते। स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम्। प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता। मित्रेणाहं वृता साक्षात् पूर्वमेव सुरेश्वर॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः। इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन् देवनिर्मिते। एवमुत्सृज्य सुश्रोणि! त्वय्यहं वरवर्णिनि!। कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम्। तस्य तल्लोकनाथस्य वरुणस्य सुभाषितम्। उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह। काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम्। भावश्चाप्यधिकं तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो!। उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम्। ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे न्यवासृजत्। उर्वशी त्वगमत् तत्र मित्रो वै यत्र देवता। तान्तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत्। मयाऽभिमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता। पतिमन्यं वृतवती किमर्थं दुष्टचारिणि!। अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता। मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्कालं निवत्स्यसि" इति तस्य तस्यां शापमुक्त्वा

"स स कुम्भो रघुश्रेष्ठ!। तेजःपूर्णो महात्मनोः। तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ सम्भूतावृषिसत्तमौ। पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषिः। नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत्। तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम्। तस्मिन् समभवत् कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम्। कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसम्भवः। वशिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम्"।

अत्रैवमाख्यायिका प्रथममुर्वशीं मित्रो दृष्ट्वा तामामन्त्रितवान् तया च कञ्चित्कालं समागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्थ एव मित्रस्तद्दर्शनात् स्खलितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्वनिवासं जगाम पश्चाद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्खलितं तेजः कुम्भे व्यसृजत् ततो मित्रनिवासं गता मित्रेण शप्ता चेति। रामा० श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्तवेति यद्यपि मित्रेणापि कुम्भे रेत उत्सृष्टं तथापि तवैकस्य सुतो न भवामीत्युक्त्वाऽपाक्रामत्। एवमुक्तौ वीजमाह तद्धि तेज इति अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मित्रस्य तेजः पूर्वमुर्वशीनिमित्तवरुणवीर्यविसर्गात् पूर्वमाहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणं तेजः समभवत् सङ्गतमभवत् यत्र कुम्भे मित्रस्य तेजः आसीत् अतस्तेजोऽन्तरसङ्गमादुत्पत्तेर्नैकस्य तत्र सुत इत्युक्तमगस्त्येन मित्रं प्रति।

"अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी। रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ तथा" भाग० ६।१८।५। ३अप्सरोभेदे स्त्री "गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा" भा०अ०४३अ०। ४द्रोणाचार्य्ये पु० तदुत्पत्तिकथा द्रोणशब्दे वक्ष्यते ५द्रोणपुष्पीवृक्षे पु० राजनि०

कुम्भरेतस् पु० अग्निभेदे। "हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते। रथप्रभूरथाध्वा च कुम्भरेताः स उच्यते" भा० व० २१८अ० अग्निवंशवर्णने। कुम्भस्थितं रेतः कारणमस्य। २अगस्त्ये ३वशिष्ठे मुनौ तयोर्यथा तथात्वं तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला–क। (मुण्डिरी) मुण्डीरिकालतायाम् रत्नमा०

कुम्भवि(त्र)त न० ६त०। कुम्भस्य गर्त्ते अन्तोदात्तोऽयम्

कुम्भवीज पु० कुम्भ इव बीजमस्य (रीठा) करञ्जभेदे राजनि०

कुम्भशाला स्त्री कुम्भपाकार्थं शाला। (पोयान)(कुमारशाला) कलसपाकार्थे गृहे हेमच०

कुम्भसन्धि पु० कुम्भयोर्हस्तिशीर्षस्थमांसपिण्डयोः सन्धिः। वारवाख्ये हस्तिकुम्भमध्यस्थाने त्रिका०

कुम्भसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अपादाने अप् कुम्भः सम्भवोऽस्य। १अगस्त्ये २वशिष्ठे ३द्रोणाचार्य्ये च तत्रागस्त्यवशिष्ठयोस्तत्तदुत्पत्तिकथा कुम्भयोनिशब्दे उक्ता

कुम्भसर्पिस् न० सुश्रुतोक्ते कलसे एकादशशतवर्षस्थिते घृतभेदे "पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत्। मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्। एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम्। रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम्"। [शब्दमा०

कुम्भा स्त्री कुत्सितं उम्भा पूर्त्तिरस्याः शक०। वेश्यायां

कुम्भाण्ड पु० कुम्भ इवाण्डोऽस्य। वाणासुरस्य मन्त्रिभेदे "इत्येवमुक्त्वा प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्" हरिव० १७५अ० "एतस्मिन्नन्तरे तत्र कुम्भाण्डाय महात्मने। कुम्भाण्ड! मन्त्रिणां श्रेष्ठ। प्रीतोऽस्मि तव दुर्मत!। एतदुक्त्वाऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने। विवाहमकरोत् तत्र सोऽनिरुद्धस्य वीर्यवान्" हरिव० १८८अ०। स्वार्थे क। तत्रैव। २च कुम्भाण्डे न० गौरकुम्भाण्ड्याम् स्त्री राजनि०

कुम्भाधिप पु० ६त०। शनिग्रहे तस्य तदधिपत्वात् कुम्भाधीशादयोऽप्यत्र पु०

कुम्भिका स्त्री कुम्भस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। (पाना) अक्षि

"रजाते तृणभेदे अमरः"। तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा "वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलञ्च तत्। वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटु। दोषत्रयहरी रूक्षा शोणितं ज्वरशोषकृत्"। २पाटलावृक्षे ३द्रोणपुष्प्याञ्च राजनि०। "यत्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च। कुम्भिकाबीजसदृशा कुम्भिकाः सन्निपातजाः" माधवोक्ते ४नेत्रवर्त्मस्थरोगभेदे सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठितः यथा "पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा" इत्युपक्रम्य कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडका यस्तु वर्त्मनो.। आध्मायन्ते तु भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ताः"। तेन माधवग्रन्थे दीर्घमध्यपाठः समुचितः। कुम्भीकपिडकोपत्व पुंवद्भावश्चार्षः। कुम्भा—स्वार्थे क। ५वेश्यायाम् शब्दमाला ६कट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पु स्त्री० कुम्भोऽस्त्यस्य इनि। १हस्तिनि २कुम्भीरे हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३गुग्गुलौ जटा०। ४कल सरवारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "उदक कुम्भिनीरिव" ऋ० १।१६१।१४। ङीवत। ५जयपालवृक्षे राजनि० कुम्भिबीज जयपालबीजमित्युक्तेः ६पृथिव्यां "गौरिला कुम्भिनी चमेति" भा० २०,५४ श्लो० व्या० नीलकण्ठधृतकोषात्।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोयस्याः गौरा० ङीष्। कट्फले भावप्र० शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कट्फलपर्य्याये कट्फलशब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठ क्वचित् कुम्भिपाक्यपीति पाठः तन्मूलं मृग्यम्। [राजनि०

कुम्भिमद कुम्भिन गजस्य मदः। हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे

कुम्भिल पु० कु—उम्भ—इलच् शक०। १चौरे २श्लोकार्थचौरे ३शालमत्स्ये ४श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे ङीप्। १क्षुद्रे कुम्भे तदाकृतित्वात् २उखायां ३पाटलावृक्षे ४कुम्भिकायां वारिपर्ण्याम् (पाना) ५कट्फले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे ६पर्पटवृक्षे। अस्य गुणाः "कुम्भी वातकफहरी" राजनि० ७दन्तीवृक्षे राजनि०। तत्र जातादि कच्छ्वा० ढकञ्। कौम्भेयक तत्र जातादौ त्रि०। कर्षा० दि० चतुरर्थ्यां फिञ्। ५कौम्भायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कै—क। १पुन्नागवृक्षे। रत्नमा० २कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकबीजप्रतिमा" सुश्रुतः सुश्रुते अथ प्रियङ्ग्वादिगणे उक्त यथा "प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति"। तत्र पुन्नागस्य पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भिकापरत्वम्। सुश्रुते नेत्रवर्त्मस्थे ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्यमुदाहृतम् तत्रोक्ते ४शूकरोगोपद्रवभेदे च यथा "अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः। लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते। तद्यथा सर्षपिका, अष्ठीलिका, ग्रथितम्, कुम्भीका, अलजी, मृदितम्, सम्मूढपिडका, अवमन्थः, पुष्करीका, स्पर्शहानिः, उत्तमा, शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्, मांसपाकः, विद्रधिः, तिलकालकश्चेति,, इति विभज्य तल्लक्षणमुक्तं यथा "कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा"
"कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० सुखमध्यपाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। ततः सम्भूते खलादि० इनि। तद्रोगसम्भूते स्त्री —"कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि" "कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या" सुश्रुतः सुश्रुतोक्ते क्लीवभेदे पु० "स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते कुम्भीकः स च विज्ञेयः। इत्युक्ता" "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकः सेर्ष्यकस्तथा। वरेतसस्त्वमे ज्ञेया अशुक्राः षण्डसञ्ज्ञिताः" तल्लक्षणं तत्रोक्तम्।

कुम्भीधान्य(क) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप्। वर्षभोग्यसञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे
"कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।" मनुः "वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधन कुम्भीधान्य" "प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्न वार्षिकं भवेदिति" याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि तदा वानप्रस्थस्यैव "समानिचय एव वा" इत्यनेन समासञ्चय वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य स्वर्द्धिकः सञ्चितः संवत्सरसञ्चय." कुल्लू०। मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनमपि कुसूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका पाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक

इत्युक्ते तद्व्याख्यायाः धान्यकोष्ठसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधनं इति कुम्भीधान्यक इत्यत्र तद्व्याख्याने। उष्ट्रिकामात्रधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्य्याप्तधनं इति"। तेन २तदर्थयोरपि

कुम्भीनस पु० कुम्भीव नसा नासा यस्य। क्रूर सर्पे मेदि० २रावणमातृष्वसेय्यां लवणासुरजनन्यां स्त्री ङीप्। तदुत्पत्तिः तस्या मधुदैत्येन हरणस्य च कथा रामा० उत्तर० का० २५ अ० "विभीषणस्तु धर्मात्मा भ्रातरं वाक्यमब्रवीत्। श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम्। मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः। माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः। पितुर्ज्येष्ठो जनन्या नोऽस्माकं चार्य्यकोऽभवत्। तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत्। मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा। भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा। सा हृता मधुना राजन् राक्षसेन बलीयसा। यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते। कुम्भकर्णे महाराज! निद्रामनुभवत्यथ। निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान्। धर्षयित्वा हृता राजन्! गुप्ताप्यन्तःपुरे तव। श्रुत्वापि तन्महाराज! क्षान्तमेव हतो न स। यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः। तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतेः। अस्मिन्नेवाभिसम्प्राप्तं लोके विदितमस्तु ते। विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः। दौरात्म्येनात्मनोद्धूततप्ताम्भा इव सागरः। ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः। कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः। भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः। वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः। अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम्। सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः। अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्य्यग्र्याणि रक्षसाम्। नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम्। इन्द्रजित्त्वग्रतः सैन्यात् सैनिकान् परिरक्ष्य च। जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः। विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत्। शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति। खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिंशुमारैर्महोरगैः। राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम्। दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः। रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः। स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः। न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान्। सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता। तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा। तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन्। रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते। साऽब्रवीद्यदि मे राजन्! प्रसन्नस्त्वं महाभुज!। भर्त्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद!। नहीदृशं भयं किञ्चित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते। भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत्। सत्यवाग्भव राजेन्द्र! मामवेक्षस्व याचतीम्। त्वयाप्युक्तं महाराज! न भेतव्यमिति स्वयम्। रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम्। क्व चासौ तव भर्त्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम्। सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि। तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात्"

तस्याः पतिपुत्रमोचनादिवर्णनं रामा० उत्त० ६१ स० यथा "पूर्वं कृतयुगे राम! दैतेयः सुमहाद्युतिः। लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः। ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः। सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्याऽतुलाऽभवत्। स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मे च सुसमाहितः। बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः। शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम्। ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह। त्वयाऽयमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः शुभः। प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम्। यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर!। तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति। यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः। तं शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम्। एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः। प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह। भगवन्! मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम्। भवेत्तु सततं देव! सुराणामीश्वरो ह्यसि। तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः। प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति। मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा। भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यति। यावत्करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते। अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति। एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम्। भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम्। तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या। विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा। तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः। बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत्। तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः। मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत्। स विहाय इमं लोकं प्रवि-

ष्टोवस्थानयम्। मूलं निवेश्य सवयो वरं तस्मै न्यवेदयत्। स प्रभावेण मूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा। सन्तापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्"। सचासुरः शत्रुघ्नेन हतः तत्कथा रामा०उत्त० ६२अ०। स (शत्रुघ्न) सुमोच महाघाणं लवणस्य महोरसि। उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम्"।

कुम्भीनसि पु० बलिदानवे "शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि। बले कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितोविदु" भा० आ० २२२८अ०

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारचरहितं तत्स्वरूपमुक्तं भाग० ५.२६ १६ "भद्रादैरयं कुम्भीपाक कालसूत्र इत्यादिना नरकान् विभज्य "यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणे उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि गर्हितमसुत्र यमानुचरा कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति" "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः। "स्तुतिवादमपि सत्वा कुम्भीपाके महीयते" भा०त०।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुम्भिनं हस्तिनमपीरयति ईर–अच्। जलजन्तुभेदे नक्रे अमरः स्त्रियां ङीप्। "ग्रयत्परस्तु कुम्भीरस्ततोजायेत मानवः" भा०अनु० १११अ०। कर्मविपाकशब्दे विवृतिः। [(कुमीरे पोका) कीटभेदे हारा०।

कुम्भीरमक्षिका स्त्री कुम्भीरोपमदा मक्षिका शाक० त०।

कुम्भीरासन न० "अथ वक्ष्ये महादेव! कुम्भीरासनमुत्तमम्। पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम्। तिष्ठेद्दण्डाकृतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते" रुद्रया० उक्ते आसनभेदे

कुम्भील पुस्त्री कुम्भीर+रस्य लः। कुम्भीरे अमरमाला स्त्रियां ङीप्। सज्ञायां क। चौरभेदे कुम्भिलशब्दार्थे

कुम्भीवीज न० ६त०। अयपालदन्तवीजे राजनि०।

कुम्भोदर पु० शिवपारिषदभेदे। "कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघुः। कुम्भतुल्यमुदरमस्य। तयोदरे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कुयव पु० कुत्सितेन यौति यु–अच्। असुरभेदे "कुत्साय शुष्णं नि बर्हीः प्रपित्वे अह्नः कुयवं सहस्रा" ऋ०४।१६।१२। "कुयव कुयवनामासुरम्" भा० "सुष्णं पिप्रु कुयवं वृत्रमिन्द्र। यदावधीः" ऋ० १,१०३,८। कुगतिस०। २ कुत्सिते धान्ये "क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे" ऋ० १। १०४।३। "पूर्ण तरस्य मे कुमयस्य मे" "यजु० १८ ११ "कुयवं कुभाग्यम्" वेददी प०

कुयवाच् पु० असुरभेदे "नि दुर्योणे कुयवाचस्मृधि श्नेत्" ऋ० १। १७४ ।७। "कुयवागित्येतन्नामानमसुरम्" भा०

कुर शब्दे तुदा०पर०अक०सेट्। कुरति अकोरीत्। चुकोर कुरट.। [राजनि०।

कुरका स्त्री कुर–क सत्य कायति कै–क। सल्लकीवृक्षे

कुरङ्कर पुस्त्री कुरं शब्दं करोति कृ–अच् ष्ठ०सम्। सारसपक्षिणि हेमच० स्त्रियां ङीप्

कुरङ्कुर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर–क। सारसखगे हारा० स्त्रियां ङीप्।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गति–अच्। "कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्यात्हरिणाकृतिको महान्" इत्युक्तचिह्ने १मृगभेदे २मृगमात्रे अमरः स्त्रियां ङीप्। "कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हता पञ्चभिरेव पञ्च। एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च" भाग० व्या० श्रीधरः तन्मांसगुणा भावप्र० यथा "कुरङ्गो वृंहणोबल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः। मधुरोवातहृत् ग्राही किञ्चित् कफकरोमतः। हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोवुधैः" ३तारतीर्थे ४तीर्थभेदे न० "करतोया कुरङ्गे च त्रिरात्रो पोषितोनरः। अश्वमेधमवाप्नोति विरजाच्च प्रयतः शुचि" भा० अनु० २५अ०। स्वार्थे क। कुरङ्गक तत्रार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः। सुन्दरनेत्रायां स्त्रियां "किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" उद्भट। कुरङ्गाक्ष्यादयोप्यत्र "कुरङ्गाक्षीवृन्दं तमनुसरति प्रेम तरलम्" कर्पूरस्तव.।

कुरङ्गनाभि पु०६त०। मृगमदे गन्धद्रव्ये राजनि०तस्य तन्नाभेर्जातत्वादभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्ताम्।

कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिमीते मा–ड। हरिणभेदे कुरङ्गे मृगे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ–रङ्गोऽस्त्यस्य ठन्। मुद्गपर्ण्याम्

कुरचिल्ल पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिल्लति चिल्ल–शैथिल्ये अच्। कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप्। [जातित्वात् ङीप्

कुरट पुंस्त्री०कुर–अटन् किच्च। चर्मकारे त्रिका० स्त्रियां

कुरण्ट(क) पु० कुर्य्यते शब्द्यते कुर–कर्मणि अण्टक्। पीतझिण्टाम् स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

कुरण्ड पु० कुर–अण्डक्। १शाकरण्डवृक्षे राजनि०। २अण्डवृद्धिरोगे हेमच० तन्निदानादि माधवनिदानोक्तं यथा–

"क्रुद्धोऽधोगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन्। उष्मौ

षड्गुणत प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः। प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः। दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मदः। मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम्। वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्। पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्। कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्। कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः। कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः। मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः। अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः। मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः। वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः। धारणेरण भाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः। क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा। उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः। प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः। अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः"

कुरण्डक पु० कुरण्टक+पृषो०। कुरण्टकवृक्षे रायमुकुट

कुरर पुस्त्री० कुर् शब्दे क्रन्। (कुरल) विहगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "तत्र मामनयत् क्रोशन्तीं कुररीमिव" भा०प० अ०६१०८ "देवी रोरूयमाणा कुररीमिवार्त्ताम्" भा० स०२३५१ ङीषन्तः २मेष्यां हेमच०।

कुराङ्घ्रि पु० कुररस्याङ्घ्रिरिव। देवसर्षपे राजनि०

कुररीरुता स्त्री० "कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्" इत्युक्तलक्षणे चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरं स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्" माघ।

कुरल पुस्त्री० कुरर+रस्य लः। स्वनामख्याते पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २चूर्णकुन्तले पु० भरतः।

कुरव पु० अल्पमकरन्दत्वस्वादहीनामीषद्रवो यत्र। १रक्तझिण्ट्याम्, २ कुरवके, शब्दर० ३सितमन्दारे च। कुगतिस०। ४कुत्सितशब्दे। बहु०। ५कुत्सितशब्दयुक्ते त्रि०। तत्र स्वार्थे क। तेष्वेवार्थेषु (कुडचि) इति ख्याते ६पुष्पवृक्षे। "कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणीति" माघ।

कुरस पु० कुत्सितो रसोऽत्र। १मद्यभेदे बहु०। २कुत्सितरसयुक्ते त्रि०। ३गोजिह्वालतायां स्त्री टाप्। कुगतिस०। ४कुत्सिते रसे पु०।

कुराह पुंस्त्री० कुलाह+लस्य रः। ईषत्पाण्डुवर्णे अश्वभेदे हेमच०।

कुरी स्त्री कुं भूमिं राति रा–क गौरा० ङीष्। तृणधान्यभेदे राजनि०।

कुरीर न० "कृञ उच्च" उणा० कीरन् उच्च। १मैथुने उज्ज्वलदत्त। २शीर्षावयवभेदे च। "कुरीरमस्य शीर्षणि" अथ० ६,१३८,२, "स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः" ऋ० १०,८५,८,

कुरु पु० कृ–कु उच्च। १चन्द्रवंश्ये आजमीढवंश्ये संवरणपुत्रे राजभेदे "योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः संवरणस्ततः। तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः। परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधश्च कुरोः सुताः" भाग० ९,२२,३, यथा च तस्य तपत्यामुद्भवः तथोक्तं भा० आ० १३४अ० "एवमासीत् महाभागा तपती नाम पौर्विकी। तव वैवस्वती पार्थ! तापत्यस्त्वं यया मतः। तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृप। तपत्यां तपतां श्रेष्ठ! तापत्यस्त्वं ततोऽर्ज्जुन!"। कुरोर्निवासः जनपदे अण् तस्य लुप् लुपि व्यक्तिवद्वचनता। २तदीयनिवासदेशभेदे पु० भूम्नि। "कुरून् समिति" सि० कौ०। स च देशः बृ०सं० १४ अ० कूर्मविभागे "साकेतकुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनग। औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" मध्यस्थतयोक्तः तत्सीमादि च "हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे। पञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः", इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे उक्तम्। "आ मत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्याः" भा०क०२०८श्लोकः। तेषां राजनि अण् बहुषु तस्य लुक्। ३तद्देशराजे पु० भूम्नि "कुरूणां वा पाञ्चालानाञ्च पुरोहित आस" शत०ब्रा० २,५, "उवाच पार्थ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" गीता। "श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीम्" किरा०। तस्येदम् अण्। कौरव तदपत्ये पुंस्त्री "कुरुवात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा। स प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रमकार ह। कृष्यतः रसवोर्यश्च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम्। तस्यान्ववाये सुमहान् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः" हरिव०३२अ०। कुर्वाद्यणपवादः ण्य। कौरव्य तदपत्ये पुंस्त्री बहुषु तस्य लुक्। क्वचिन्न "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीसं०। कौरव्यो बान्धव अण्। कौरव्या इति तु बान्धवाः। "कियामसिकुन्तिकुरवः" इति स्त्रियां लुकि अवन्त्यादि कुरूः। ४ओदने मेदि०। ५कत्थकारिकायां शब्दच०। प्रियव्रतराजपौत्रे ६आग्नीध्रराजपुत्रभेदे "तस्याप्य ना-

जान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानजनयत्” भाग० ५स्क० २८अ० १८ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्यत्वेन ७उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च। तत्प्रमाणञ्च उत्तरकुरुशब्दे १०९४पृ०दर्शितम्। पुराणसर्व्वस्वे विष्णुपु०“नाभिश्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्थितम्। हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम्। रम्यकश्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तमः” इति। अतस्तत्पुत्रनवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति। तत्सन्निवेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

“भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने।। वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम्। प्रयाति सागरं भित्त्वा सप्तभेदा महामुने।। आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाश्चैव बाह्यतः। जठरोदेवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ। पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ। इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम्। मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः। शीतान्ताद्या मुने! तेषामतीवेह मनोरमाः। शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः। सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीविष्णग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम।। तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः। क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्। भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने।। नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज।। वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः। विश्वरूपेण सर्व्वत्र सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः। सर्व्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः। यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने!। न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। स्वस्थाःप्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्जिताः। दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः। न तेषु वर्षयत्येष भौमान्यम्भांसि तेषु वै। कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना। सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः। नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम!”। “विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः” किरा० स्थशब्दादिकर्त्तरि त्रि० कुरुश्रवणशब्दे उदा०। [मूलके (मूलो) शब्दमाला।

कुरुवान्दक पुंन० कुरव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप्।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे “काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी” श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा चन्द्रवंश्यनृपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरुदेशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोप। तीर्थभेदे तदुत्पत्तिः भा० शल्य० ५३अ०

“ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम! समन्तपञ्चकम्। समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः। पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा। प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे। राम उवाच। किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः!। ऋषय ऊचुः। पुरा किल कुरुं नाम कर्षन्तं सततोत्थितम्। अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम्। इन्द्र उवाच। किमिदं वर्त्तसे राजन्! प्रयत्नेन परेण च। राजर्षे! किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः। कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो!। ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्ज्जितान्। अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम्। आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च। शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह। यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्। एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण च्छन्द्यतां शक्र! राजर्षिर्यदि शक्यते। यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः। अस्मानन‍िष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति। आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम। मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः। युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप!। ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र ! भविष्यन्ति महामते ।। तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुं शक्रस्तथाच ह । ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिसूदन । एवमेतद्यदुश्रेष्ठ ! कृष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा । नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तप्स्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः । तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः । यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः । तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिप । कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ।। पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् । सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः । इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह ! सन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः । तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते । शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसम्मतं सर्वगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा । इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा । तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।

"कुरुक्षेत्रे परीणाहि स्थलेऽप्यग्न्याधेयमन्वारम्भणीयान्तं भवति" कात्या० २४।६।२४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेश ।"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" मनूक्ते । इदं संवरणसुतकुरुनृपराज्यान्तर्गतमतः तन्नाम्ना प्रथितम् अतएव कुरुशब्ददर्शिते भाग०वाक्ये "कुरुक्षेत्रपतिं कुरुमित्युक्तम् । भा० आ०९४अ० । "नतः संवरणात्तेपी तपती सुषुवे कुरुम् । राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वेनिरे । तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" इति ।

कुरुक्षेत्रस्थतीर्थमाहात्म्यं भा०व०८३अ० उक्तं यथा "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ।। पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् । दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे । तत्र मासं वसेद्वीर ! सरस्वत्यां युधिष्ठिर ! । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ! । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ! । मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ! । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ! । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः । ततो मचक्रुकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र ! यत्र सन्निहितो हरिः । तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ! । पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ! । दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् । विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ! । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः । ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज ! यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र ! सर्वान् कामानवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ! । प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः । सम्मितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः । जामदग्न्येन रा-

रेण क्षत्रियान् तु महात्मना । क्षत्रियान्तो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति । ततो रामह्रदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः । तत्र रामेण राजेन्द्र ! तरसा दीप्ततेजसा । क्षत्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः । पूरयित्वा नरव्याघ्र ! रुधिरेणेति विश्रुतम् । पितरस्तर्पिता सर्वे तथैव प्रपितामहाः । ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ! । पितर ऊचुः । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव ! । अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो ! । वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । एवमुक्तः स राजेन्द्र ! रामः प्रहरतां वरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान् । भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् । ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा । प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं निहतास्ते स्वकर्मभिः । ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः । ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति । पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् । ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम् । एवं दत्त्वा वरान् राजन् । रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः । एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः । स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । राममभ्यर्च्य राजेन्द्र ! लभेद्बहु सुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । स्ववंशमुद्धरेद्राजन् ! स्नात्वा वै वंशमूलके । कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ! । शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना । लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् ! लोकानुद्धरते स्वकान् । श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम् । कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः । अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति । गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते सौर्य्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं करन्तुकम् । तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥" "धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" हारा० २देवयजनस्थाने "कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते" शत०ब्रा० ४।१।५।१३ । "तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनं तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यते इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्" शत० ब्रा० १४।१।१।२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं क्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि क्षप्रत्यय इति मन्तव्यम् । ३अविमुक्ते क्षेत्रे च । देवयजनपरताऽविमुक्तपरता चास्य "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इति गीताव्या० नीलकण्ठेन समर्थिता यथा "तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति" कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् "अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदनम्" इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति" वाक्यशेषेण ख्यापितम् एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात्"

कुरुक्षेत्रयोग पु० एकस्मिन् वासरे तिथिनक्षत्रयोगानां त्रयरूपे ज्यो० उक्ते १योगभेदे । २कुरुक्षेत्रे मृत्युसूचके चक्रयोगभेदे च । "मध्यपङ्क्तियुते मृत्यौ लग्नस्थे वृहस्पतौ । सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" जातकाभरणे योगाध्यायः ।

कुरुजाङ्गल न० जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुषु जाङ्गलम् । १कुरुक्षेत्रे "तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स(कुरु) तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" भा०आ०६४ अ० "यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले वसन्" भाग०१,१६,११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च द्व० । "कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च पु भूम्नि "कथनार्थावितः पौरैः

संग्राम' कुरुजाङ्गलान्" भाग० १,४,७, कुरवो जाङ्गलाश्च देशभेदा "श्रीधर" । कुरवश्च जाङ्गलश्च "विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः" पा०सूत्रा० एकवद्भावे कुरुजाङ्गलम् । ३सत्सुरमाहारे न० [वरकशाके राजनि० ।

कुरुट पु० कुत्सित रोटति रुट—दीप्तिप्रतिघाते क । चिता-

कुरुण्ट पु० कुत्सितं रुण्टति रुटि—स्तेये अच् । पीतझिण्टाम् पीताम्लाने मेदि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमर'

कुरुण्टी स्त्री कु+रुटि—स्तेये अच् गौरा० ङीष् । १दारु पुत्तलिकायां मेदि० । २बाह्मण्या जटा०

कुरुत पु० कुर—मा०उतच् । यन्त्रनिर्मिते इक्षुदाकारे पात्रभेदे सदव पादोऽस्य इत्यत्र० नान्यलोप' । कुरुतपादइत्येव ।

कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तच्च तीर्थं "यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः । सेवापलेन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा । तैजसस्य च पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह । कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" भा० व०८३ अ० उक्तम् । [क्रायामल्पाया नद्याम् ।

कुरुनदिका स्त्री यथाल्पिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-

कुरुपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणशब्दकरणेन मूलाद्यवयवभक्षिकायां गोधायाम् "कर्कस्ते पिशङ्गिला कर्ं कुरुपिशङ्गिला" इति प्रश्ने "अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला" यजु० २३।५५।५६। उत्तरम् "श्वावित् गोधा कुरुपिशङ्गिला । कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश—अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्यय' कुरु इति शब्दानुकरणेन पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति । पिशङ्गिला मूलानि यतं कुर्वी स्वापयति यतश्च भक्षयतीति गोधाया स्वभाव " वेददीप' ।

कुरुम्ब न० कुर—बा० उम्बच् । (कमलालेबु) १कुम्भपालके जम्बीरभेदे शब्दच० । २द्रोणपुष्प्यां स्त्री० टाप् राजनि० गौरा० ङीष् । से इलीष्टके राजनि०। स्वार्थे क तत्रार्थे

कुरुराज् पु० कुरूणु राजते राज—क्विप् । दुर्योधने त्रिका० कुरूणा राजा टच्समा० । कुरुराजोऽप्यत्र

कुरुल पु०कुर+उलच् । ललाटस्थे चूर्णकुन्तले हेमच०

कुरुवक पु० कु+रु—क—कुत्सितं रवोभ्रमरो यत्र कप् । १रक्तझिण्टाम् अमर' २पीतझिण्ट्या हेम०

कुरुवर्ष न० कुरुसत्कं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्थे उत्तरकुरुसत्के वर्षभेदे उत्तकुरुशब्दे १०६४पृ० विवृति'

कुरुविन्द पु० कुरून् मूत्रकारत्वेन विन्दति विद—श वा०

तम् । १छायायाम् अमर' २माषे राजनि० ३ काचलवणे ४माणिक्यरत्ने न० राजनि० । ५कुरुविन्दरत्ने ६कुशाख्ये व्रीहिभेदे मेदि० ७दर्पणे दर्हिङ्गुले च न० शब्दचि०

कुरुविल्व पु० कुरुषु विल्वइव । १पद्मरागमणौ त्रिका० संज्ञायां क । कुरुविल्वक कुलमाषे (वनकुलथि) रत्नमा०

कुरुविस्त पु० कुरुषु विख्यात विस्त । सर्णपले अमर'

कुरुवृद्ध पु० कुरूणां जनपदानां राजानः तद्राजस्य तद्धितस्य बहुषु लुक् तेषु कुरुषु वृद्ध' । भीष्मे । "तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः" गीता ।

कुरुश्रवण त्रि० कुरवः कर्मकर्तारः तेषां श्रवण' श्रोतृणां श्रोता श्रु—ल्युट् । ऋत्विजां स्तुतिश्रोतरि "कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम् ऋ०१०,३३।४। "कुरुश्रवण ! ददतोमघानि" ऋ० १०।३३।६ । हे कुरुश्रवण । कुरव ऋत्विजः तेषां स्तुतीनां श्रोत !" भा०

कुरुटिनी स्त्री किरीटिनी+वेदे पृषो० । किरीटयुक्तायां सेनायाम् "वाहिनी विश्वरूपा कुरुटिनी ऋ० १०,१,१२

कुरूप्य न० ईषत् रूप्यं प्रशस्तेन शस्त्रत्वात् । १रङ्गनामके धातौ राजनि० को' पृथिव्याः कुस्थानात् वा आगत रूप्यम् । पृथिव्या कुस्थानाद्वा २आगते त्रि०

कुर्कुट पुं स्त्री०कुरित्यव्यक्तं शब्दं कुटति कुट—क । कुक्कुटे हारा० "श्वान' कुर्कुटचण्डाला वमसयाः प्रकीर्तिता । राजभोज्यो विशेषेण तस्मात्सम्बन्ध न सम्प्रयेत्" पद्धत० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [भे वने स्त्रियां ङीष्

कुर्कुटाहि पु० कुर्कुटतुल्यमङ्गोत अहि—इन् । कुर्कुटा

कुर्कुर पुंस्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कोरति कुर—क । कुक्कुरे रायमुकुट' "कुर्कुराविव कूजतो" अथ०७,९५,२, "उपकर्ण्णमपि प्राप्तं निःस्वं मन्यन्ति कुर्कुरम्" पञ्चत० ।

कुर्चिका स्त्री कूर्चिका पृषो० । कूर्चिकाशब्दार्थे अमरटीका

कुर्सञ्ज पु० कुलञ्जनइव गन्धमूले राजनि० ।

कु(कू)र्द क्रीडायां भा० आत्म० अक० सेट् । कु(कू)र्दते अकु(कू)र्दिष्ट चुकु(कू)र्दे । अर्धयत्पुरिभाषया न-कुरुछुरामिति निषेधाप्रसक्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठसामर्थ्यात् रेफे परे न दीर्घ' इति सूचितम् । तेन कुर्दमिथ्यादौ न दीर्घः । [अमरः ।

कु(कू)र्दन न० कु(कू)र्द—भावे ल्युट् । क्रीडायां (कोदा)

कु(कू)र्पर पु०कुर—क्विप् कुः पिपर्त्ति अच् पर' कर्म० । १जानुनि, २कफोणौ च । मेदि० दीर्घमध्यपाठान्तरे त्रि०दीर्घः

कु(कू)र्पास पुं न० कूर्परे अस्यते आस्ते वा अस् घञ् कीर्या

कञ्चुलिकायां (कांचुली) स्वार्थे क । तत्रैवार्थे । “प्रस्वेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गे कु(कू)र्पासकं स्तनतटस्तनतटस्तत्क्षिपन्ती” माघः । “मनोज्ञकु(कू)र्पासकपीडितस्तना” रत्ना० [२कर्त्तरि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्व्वत् पुंस्त्री कृ–शतृ । १चर्मकारे २भृत्ये त्रि० शब्द०

कुर्व्वद्रूप पु० कुर्वन् फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा “अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति” सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण त्रि० कृ–शानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वादि पु०अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे “स च गणः कुरु गर्ग रमङ्कष अजमार रथकार वावदूक (सम्राजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रलाजी एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे सङ्क्तौ च भ्वा०पर०अक० सेट् । कोलति अकोलीत् चकोल । कुलम् । वंशेऽस्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादास आकुलः सङ्कुल इत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्त । आ+व्यग्रतायाम् चञ्चलतायाम् । आकोलति “क्रिमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः” माघ “उदयतहिमाकुल ओचने” भट्टिः ।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुलं युद्धम् भा०द्रो०प० । “अलिकुलसंकुलकुसुमनिराकुलेत्यादि” जयदेव । “शङ्कुलाकुलेन” माघ ।

कुल न० कुल–क, कुट् शब्दे कर्म्मणि बा० लक्, कुं भूमिं लाति ला–क, कौ भूमौ लीयते “अन्येभ्योऽपि” पा०ड० यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावत्यां २भूमौ “दशी कुलन्तु भुञ्जीत” मनु । “अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्” हारीतकरणात् “षड्गवं मध्यमं स्मृतमिति तदाविध- हलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावद्भूमिः कुलमित्युच्यते कुल्लू० । ३गोत्रे ४वंशे । ५सजातिगणे विप्रकुलम् पक्षिकुलम् । खगकुलाय कुलायनिलायिताम् माघ तत्र सत्कुलधर्म्माश्च “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्” । अभियुक्तोक्ताः तस्य नाशकधर्म्माश्च कूर्म्म पु०१५अ०उक्ता यथा “गोभिश्च घोटकैर्विप्र ! कृष्या राजोपसेवया । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै । अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्” ।

मनुना तु कुलनाशहेतो कारणमुक्तं यथा “शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।’ यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः” ।

कुमारदारविवाहविषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा “महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च” । ६गृहे ७देहे च न० शब्दर० त्रि० मेदि० । “जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजो वायवश्च कुलमित्यभिधीयते” तन्त्रोक्तेषु ८जीवादिषु, ९०कु-

लिङ्गे शिल्पिकुलप्रधाने पु० भरत० । कुले भवः यत् कुल्य च । कुलीन, ढकञ् । कौलेयक कुलोद्भवे त्रि०अश्वादि०चतुरर्थ्यां च । कुल्य कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० बलादि० देशे मतुप् मस्य वः । कुलवत् कुलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् कुलवती तत्र सजातीयश्चे "यस्याश्वलद्धारिधिवारिणीचिच्छटीच्छटाच्छकुलाकुलेन" भाव० अचिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेव० पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते—ली+ड । ११कुलकुण्डल्यां स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्त्रोक्ते १२आचारविशेषयुक्ते कालाचाराधिकारेष्वेव कुलचन्द्रिका कुलक्रमदीपिका कुलचूडामणितन्त्रार्णवादयश्च तन्त्रप्रन्था० १३भूमिलग्ने च त्रि० । १४तन्त्रोक्ते तिथिनक्षत्रवारभेदे त्रि० कुलतिथिकुलनक्षत्रकुलवारशब्दे कुलाचारशब्दे च विवृतिः ।

कुलक न०कुल—क कौ लीयते ली—ड वा ततः स्वार्थे कन् । १पटोलदतायां २परस्परसंबद्धश्लोकपञ्चके च मेदि० "कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा०द० । ३काकेन्दौ पु०अमरः ४वल्मीके पु० ५कुलश्रेष्ठे त्रि०मेदि० ६मरुवकवृक्षे पु०रत्नमा० ७हरितसर्पे पुंस्त्री० राजनि० ८कुपीलौ पु० भावप्र० । ९शिल्पिकुलप्रधाने त्रि० भरत ।

कुलकर्कटी स्त्री नित्यकर्म० । चीनकर्कट्यां राजनि० ।

कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते ली—ड कर्म० । तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पाकृत्या स्थिते शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्यप्यत्र स्त्री । तत्स्वरूपादिक शारदायामुक्तम् यथा "तत्र चैतन्यरूपा सा सर्व्वगा विश्वरूपिणी । शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया । दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्व्ववेदार्थगा शुभा । परापरविभागेन परशक्तिरियं स्मृता । योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमञ्जसा । आधारे सर्व्वभूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः । शङ्खावर्त्तक्रमाद्देवी सर्व्वमावृत्य तिष्ठति । कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियमुपेयुषी । सुप्ता सर्व्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता । विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत् । सर्व्वदेवमयी देवी सर्व्वमन्त्रमयी शिवा । सर्व्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुः । त्रिधामजननी देवी सोमसूर्य्याग्निरूपिणी । त्रिभेदतेजसां कर्त्री शब्दब्रह्मस्वरूपिणी । द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी" । विवृतमेतत् पदार्थादर्शे राघवभट्टेन यथा "कुण्डलिनीतत्त्वमुपक्षिपाह तत्र चैतन्येति । तदुक्तं "मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु शब्दः पराख्यः पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्

मध्यमाख्यः । वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्णाबद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः" । तत्र शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी सा देवी कुण्डली परदेवता सर्व्वगात्रेषु सुप्तिता अतएव विश्वात्मना सर्व्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं जगत् सूते इति दूरेण सम्बन्धः । तत्र मूलाधारे कुण्डलीभूतसर्पवत्नाडीवर्त्तते तन्मध्ये वायुवशादस्याः स्फुरणमेव सुप्तत्वम् । चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा प्रसिद्धा सर्व्वभावत्वं तिष्ठतीत्यनेन कर्तृव्याप्तिर्दर्शिता विश्वरूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः । शिवसन्निधिमासाद्य स्थितेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमित्युक्तं सन्निधिशब्दोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्त्योरभेदात् तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्य्यैः "शक्तेश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्नि "दाहकयोरिव" । यद्वा सम्यक्स्वरूपनिर्विशेषरूपं शिवस्वरूपं प्राप्येत्यर्थं वक्ष्यति च "शिवरूपमवाप्नोति कुण्डलिनी शिवात्मेति" गुणानां सत्त्वरजस्तमसामुदयोयस्याः सा नित्यानन्दा भासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं गुणोदयेत्यनेन साङ्ख्यमते प्रकृतिवाच्येयमित्युक्तं यदाहुः "प्रधानमिति यामाहुर्यां शक्तिरिति कथ्यते" इति इदानीमध्यात्माधिभूताधिदैवादिविषयादिस्थ्योतिषक्रमेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति सर्व्वदेहादृगेति देहव्याप्तिः, परापरविभागेन काचन परा शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनापीयं परशक्तिरेव तदाह "भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृति विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो । ययेदं धार्यते जगत्" (गीता) । यद्वा परं स्थूलं अपरं महत्सूक्ष्मं महदादि तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः सूक्ष्मात् स्थूलेत्युक्तं । अनेन महदादिव्याप्तिः यद्वा सर्व्वदेहानुगत्वेनेन प्राकृतशब्दतोऽर्थं तत्र पुंस्त्रीनपुंसकशब्दव्याप्तिर्दर्शिता शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनी सूच्यते प्रधानमिति एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यते इत्याह परापरेति परा पुंप्रकृति अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इयं परशक्तिःस्मृता अयमर्थः यद्यपि त्रिलिङ्गशब्दवाच्या तथापि तुर्य्यमेवाचलशक्तिमारपरिभाव्यप्रकृतजननमात्राकाङ्क्षात्मत्वात् परशक्तिशब्दवाच्येति । अत एव शुभा इत्यौ वा वदाऽक्षराचार्य्याः" पुंवदुच्यमानेषुस्त्रीशब्दानां वि-

शिष्यत” इति नित्यक्लिन्नाम्नायेऽपि “सर्व्वत्रावच्छिता-श्चैषा कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते ततस्तासामतिहन्ति न कारयेदिति” अञ्जसा तत्त्वेन योगिना हृदयाम्भोजे नृत्यन्तीत्यस्य तैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । “इयञ्च तैरेव सा देवी सदा देशकदेशितैरित्युक्तेः. सर्व्वभूतानाम् आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्द्देश विद्युदाकृतिरित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाहुः “तडित्कोटिप्रख्या स्वरुचिजितकालानलरुचिमिति” अथ वामेन अनेकशब्दोत्पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य आवर्त्तः स यथा शङ्खमध्यमावृत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवीत्यर्थः । इदमपान्तरवाक्यं भिन्नमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्हि तुल्यहेतुमद्भावेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । केचन कुण्डलीति भिन्नं पद वर्णयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदियमपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः । सर्व्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्व्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व्वतत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुरिति विरोध परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपत सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना यद्वा सूक्ष्मात् त्रसरेणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेना स्वादिव्याप्तिर्द्दर्शिता तदुक्तं “बालाग्रस्य सहस्रधा विदलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननीति” विभुः इयत्तया शक्यमशक्या । त्रिधामेति सूर्य्यसोमाग्निरूपा । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूस्वर्गरूपा अनेन स्थानव्याप्तिर्द्दर्शिता द्विचत्वारिंशदक्षरात्मा भूतलिपिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी” ।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

“मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेन्नरः । ध्यानं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुजगाकारा स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां देवीं विचित्रवसनान्विताम् । शृङ्गारादिरसोल्लासां सर्व्वदा कारणप्रियाम् । एवं ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयजेत् समाहित । मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्य वाग्भवं जपेत् । ततोवै तोषयेत्ताञ्च स्तवेनानेन साधक । “रुद्रयामले” च प्रातः समुत्थाय प्रगुरुत्तमपण्डितः । गुरूणां चरणाम्भोजं मङ्गलं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं भावयेद्धृदि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः । त्रैलोक्यं तेजसा व्याप्तां मण्डलस्था महोत्सवाम् । तडित्कोटिप्रभादीप्तिं चन्द्रकोटिसुशीतलाम् । सार्द्धत्रिवलयाकारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं महावक्त्रां मनोन्मनीम् । श्वासोच्छ्वासादुद्गमन्तीं द्वादशाङ्गुलरूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपा मूलाम्बुजस्थिताम् । चतुर्व्वर्णस्वरूपां ता वकारादिसान्तकाम् । कोटिकोटिसहस्रार्कक्किरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महासूक्ष्मपथप्रान्तरन्तरान्तरगामिनीम् । त्रैलोक्यरचिता वाक्य देवतां शब्दरूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदा देवी सहस्रदलगामिनीम् । महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं मृत्युस्वरूपिणीम् । कालरूपा ब्रह्मरूपा सर्व्वत्र सर्व्वचिन्मयीम् । ध्यात्वा पुन पुन शीर्षे सुधाब्धौ विनिवेशिताम् । सुधापानं कारयित्वा पुन स्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुषुम्णामध्यमध्यके । अमृताभिप्लुतां कृत्वा पुन स्थानेषु पूजयेत् । ऊर्द्ध्वोद्गमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् । प्रतिप्रयाण काले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं ममृतानन्दविग्रहाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा शुभां सदा । मानसोच्चारबीजेन मायां वा कामबीजकम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्जप्त्वानुलोमतस्तथा । विलोमेन पुनर्जप्त्वेति”

कुलक्क पु० कु+लक्क—आप्तौ भावे घञ् । करताल्याम् हारा० ।

कुलचर्य्या स्त्री कुलस्य चर्य्येयस्याः । १भूकर्णिकायां शब्दचि० ६त० । २कुलनाशे पु० । “कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्” । “कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः” गीता ।

कुलघ्न त्रि० कुलं हन्ति हन—टक् । वंशघातके । “सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्कर कारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! । नरके नियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुम” गीता । तत्र यथोत्तरं कार्य्यमुक्तं तत्रैव “कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः । धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभिभवात् कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च” इत्युत्तरं कुलघ्नपदे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सत्कुले जायते जन–ड । १सत्कुलोद्भवे । २कुलपालिकायां स्त्री टाप् शब्दरत्ना०

कुलञ्ज पु० कुं पृथिवीं रञ्जयति रञ्ज–णिच् अच् रस्य लः । कुलञ्जनशब्दे राजनि०नन्द्राग०क्षु । कुलञ्जनोऽप्यत्र "कुलञ्जनः कटुस्तिक्त उष्णश्च दीपनस्तथा । शूलदोषविनाशी च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कलात् कुलान्तरं व्यभिचारार्थमटति अट–अच् शक० । व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् । या तु भिक्षार्थं कुलमटति सा कुलाटा इति तत्र न शक० । इति भेदः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रट्यते रट–भावे घञर्थे क गौरा० ङीष् रस्य लः । मनःशिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिव । कुलावलम्बने "मया च सत्यया च त्वयैन च महात्मना । समवस्थापितं भूयो युष्माकं कुलतन्तुषु" भा०आ० ११०अ०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयाषष्ठीदशमीभिन्नासु समतिथिषु चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० "द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमाश्चाकुलाः सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः"

कुलत्थ पु०कुलं भूलग्नं सत् तिष्ठति स्था–क पृषो० । १कलायभेदे (कुलत्थकलाइ) २वनकुलत्थे स्त्री टाप् रत्नमा० । तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं

"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कुलत्थः कटुकः पाके कषायो रक्तपित्तकृत् । लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् । हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रमिहरः परः ।" भावप्र० कुलत्थिकेति निर्द्देशात् स्त्रीत्वमपि स च उपचारात् ३तद्दुल्याञ्जने ४वनकुलत्थायां च स्त्री राजनि० "कुलाली लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भकारिका कुलत्थिकेति" राजनि० वनकुलत्थापर्य्याये उक्ते । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे राजनि० कुलत्थे भावप्र० मसूरायां कन् । कुलत्थाञ्जनाकारप्रस्तरभेदे अमर ।

कुलत्थाञ्जन न० कुलत्थया कृतमञ्जनम् । अञ्जनभेदे "मलापहारि चक्षुष्यं कषायं कटुकं हिमम् । विषविस्फोटकगण्डूनां नाशकं व्रणदोषहृत्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलदीप पु० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते कुलाचाराङ्गे १दीपभेदे "अर्केन्दुमितवाट्यालकं निर्म्मितं वर्त्तिकम् । प्रदीपं तत्र संस्थाप्य चक्रेऽत्र मपूजयेत् । हृते तस्मिन् कुलदीपे विघ्नैश्च परिभूयते । तदवशक्षमनन्येष मिश्रयेत् कुलदीपकम्" कुलं दीपयति अच् उप०स० । २कुलप्रकाशके कुलश्रेष्ठे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलक्रमेणोपास्य देवतायाम् गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये २मातृभेदे च । ताश्च स्वह्यपरिशिष्टे उक्ता यथा "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता"

कुलदेवी स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी । १तन्त्रोक्ते देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्रसा० उक्ता यथा

"त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमालिनी च सिद्धाख्या महात्रिपुरसुन्दरी । प्रकटाख्या तथा गुप्ता तथा गुप्ततरा परा । सम्प्रदायाकुला कौला रहस्यातिरहस्यगा । परम्पररहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा । भगमाली नित्यक्लिन्ना भैरवी वह्निसुन्दरी । महाविद्येश्वरी दूती त्वरिता कुलसुन्दरी । नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला । ज्वालांशुमालिनी चित्रा वशिनी शुभगाकुला । पूर्वाख्या च तथा वरदा कामेशी मोहिनी तथा । विमला वरदा देवी जयिनी कुलभैरवी । सर्वेश्वरी तथा कौली वागीशी सर्वकामिनी । सिद्धेश्वरी तथा चोग्रा दुर्गा महिषमर्द्दिनी । स्वप्रावती शूलिनी च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकाली महोग्रा च चित्ररूपा महोदरी । प्राणविद्या तथैकाक्षी चैकपादा महारूपा । वामा शिवा तथा ज्येष्ठा सुरूपा चारुहासिनी । त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनिवासिनी । क्षोभिणी मोदिनी भद्रा ललिता कुलकर्मिका । सर्वसम्पत्करी तारा भवानी विश्वहारिणी । कुलेश्वरी महाविद्या कथिता तव भैरव ।" । कुलैः कुलक्रमैरुपास्या देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० "श्लेष्मान्तक करञ्जश्च बिल्वाश्वत्थकदम्बकाः । निम्बो वटोडुम्बरौ च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः" इत्युक्तेषु श्लेष्मान्तकादिषु दशसु [शब्दार्थचि० धृत तिथा०

कुलधारक पु०कुलं धारयति स्थिरीकरोति धृ–णिच्–ण्वुल् ।

कुलधुर्य्य त्रि० कुलेषु धुर्य्यः अग्र्यः । कुलश्रेष्ठे

कुलनक्षत्र न० "वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि वै" तन्त्रसा० उक्तेषु साभिजित्काष्टाविंशतिनक्षत्रमध्ये आर्द्राभिजिन्मूलवर्ज्जितेषु नक्षत्रेषु तत्फलमुक्तं तत्रैव "तिथिवारे च

नकुले अकुले स्थायिनोभयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम् साम्यश्चैव कुलाकुले"

कुलनायिका स्त्री॰तन्त्रोक्ते कुलेः सेव्ये नायिकाभेदे। शक्तिसाधनतन्त्रे १पटले तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका । मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः । विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वा एव कुलाङ्गनाः । रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी । पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवा" । अत्र विशेषयति निरुत्तरतन्त्रे १४पटले । "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्वपची शुण्डी भूमीन्द्रतनया तथा। गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य वेशाचरणमिच्छति । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा वेश्या परिकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां प्रकाशयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत् । सत्यज्य पशुभर्त्तारं कर्म चाण्डालिनी स्मृता । विपरीतरता पत्यौ पात्रं या परिपृच्छति । सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी परिकीर्त्तिता । सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते । भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये ! । आत्मानं गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्कटे । सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या माला परिकीर्त्तयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्त्तिता"। वेश्याया विशेषस्तु तत्रैवोक्तः । "गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवेश्या महोदया । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्तधा। कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा । पशुभर्त्राश्रिता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्त्तिता । कुलजा कुलवेश्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्त्तिता । भगलिङ्गकलामिश्र चुम्बयेच्च पुनः पुनः । एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्मवेश्या प्रकीर्त्तिता । दिव्यशक्तिर्वीरशक्तिस्तासां सङ्गे प्रकीर्त्तिता । चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिता परिभाषिता । वेशमायद्भ्रमते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्त्तिता। सर्वसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्त्तिता" । कुलकामिन्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पु॰ ६त॰ । १कुलध्वंसे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम् तदभावकारणञ्च "यावद्वेदधर्म्मो सुर्योयत् साम्ब ...दर्शनम्। यावत् साम्बुचि ...तावन्न कुलनाशनम् । कुलं भूलग्नं नाश्नाति न+अश+अच् सुप् सुपेति समासः । २उष्ट्रे पुंस्त्री॰ हेमच॰ तस्योन्नतकन्धरतया उन्नतप्रदेशस्थकण्टकादेर्भक्षणाद्भूलग्नादेरभक्षणेन तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुलनाशन न॰ कुलं नाशयत्यनेन नश-णिच्-करणे ल्युट् । वंशध्वंससाधने । "मुसलं कुलनाशनम् । यथा च मुसलेन वृष्णिप्रभृतिकुलनाशनं तथा भा॰मौ॰१अ॰उक्तं यथा "विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम् । सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् । ते तान् शाम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा । अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदण्डनिपीडिताः । इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः । ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः । प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप । । वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् । वासुदेवस्य दायाद शाम्बोऽयं जनयिष्यति । येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्द्दनौ । समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः । जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति । इत्यब्रुवन्त ततो राजन् । प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः । मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् । तयोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः । अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैव मधुसूदनः । अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरं तदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः । श्वोभूतेऽथ ततः शाम्बो मुसलं तदसूत वै । येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः । वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत् । असूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् । विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ।"

चूर्णीकृतस्य तस्य समुद्रे एरकाभावमुक्त्वा एरकाभूतेन मुसलेन ३अ॰ परस्परनाशोवर्णितः यथा "ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा । युयुधानप्रधानाश्च ह्यष्टैर्भोजैस्तदा । हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् शिनेः सुतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिप्रमुखैः सह । व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ । बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दन । एरकाणान्तदा मुष्टिं

कोपाज्जग्राह केशव । तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पम-योमयम् । जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् । ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा । जघ्नुरन्यो-न्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः । यस्तेषामेरका कश्चि-ज्जग्राह कुपितो नृप ! । वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो । तृणञ्च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्ड-कृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ! । आविध्याविध्य ते रा-जन्! प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् । अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रश्च भारत ! । मत्ता परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् । पतङ्गा इव चाग्नौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः । नासीत् पलायने बुद्धि-र्वध्यमानस्य कस्यचित् । तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन् का-लस्य पर्य्ययम् । मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः । साम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णञ्च माधवम् । प्रद्युम्नञ्चा-निरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः । गदं वीक्ष्य शयानञ्च भृशं कोपसमन्वित । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदा-धरः । तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जय । दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् । भगवन्निहताः सर्वे त्वया भूयिष्ठशो नरा । रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ।" भावे ल्युट् । २वंशनाशने च ।

कुलन्धर पु० कुलं वंशं धारयति धृ—वा० खच् मुम् च । यशु-धरे "युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम्" भा० १,१२,१४,

कुलपति पु० "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः" पुराणोक्त-लक्षणे १मुनिभेदे । "लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये । शौनकस्य कुलपतेर्द्वादश-वार्षिके सत्रे" भा०आ०१अ०१श्लो० । "ततोऽब्रवीत् कुल-पतिं पादौ सङ्गृह्य भारत ।" भा०आनु०६अ०२२०। २वंश-श्रेष्ठे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अश्वपत्या० अपत्यादिषु प्रागदीव्यतीयेषु अर्थेषु अण् । कौलपत तदपत्याद्यर्थेषु ।

कुलपत्र(क) पु० कुलं भूमिलग्नं पत्रमस्य । दमनकवृक्षे राजनि० । वा कप् । तत्रार्थे । भावप्र० कुलपुत्रक इति क्वचित्पाठे दृष्टो० ।

कुलपर्व्वत "पु० माहेन्द्रोमलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः" विष्णुपु० उक्ते-षु१जम्बुद्वीपस्थवर्षसीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु व-र्षाचलेषु पर्वतेषु । एतेषां यथा वर्षमर्य्यादाकारित्वं तथा कुलाद्रिशब्दे ६८४पृ०शि० शि० वाक्ये गोक्तम् । प्लक्षादि-द्वीपेषु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र २प्लक्षद्वीपे "मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमना शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः" शाल्मले । ३"वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्वेतेषु चान-घ ! । तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रत्नाभि-व्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगा । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्वतवरः" । ४कुशद्वीपे "विद्रुमाहेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महात्मने" । ५क्रौञ्चद्वीपे "तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महा-बुद्धे । तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृ-तीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हय-सन्निभः । दिवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान् । ६शाकद्वीपे । "तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारकाः । पूर्व्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथाऽपरः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ! । आम्बिकेयस्तथा रम्यः के-शरी पर्वतोत्तमः" । तत्तद्द्वीपस्थेषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षा-चलेषु ७पुष्करद्वीपे तु एक एव मानसोत्तराख्यः । यथोक्तं भा० ५,२०,२१, तद्द्वीपमध्ये एकः एवार्वा-चीनवर्षयोर्मर्य्यादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामः" । विष्णु पु०। भागवतयोस्तेषां नामभेदः कल्पभेदादविरुद्ध । कुलगिरिकुलाचलपर्वताचलादयोऽप्यत्र । "माहेन्द्रशुक्तिम-लयर्क्षकपारियात्राः । सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाच-लाख्याः" शि०शि० इह जम्बुद्वीपे ।

कुलपालक त्रि० कुलं पालयति पालि—ण्वुल् (कमला-नेबु) १कुरुम्बे पु०शब्दच० २वंशपालके त्रि०स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् । सा च कुलस्त्रियाञ्च [स्त्रियां वा ङीप् ।

कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि—इन् । कुलपाल्यां

कुलपुत्र पु० कुलरक्षकः पुत्रः । वंशधरे पुत्रे तत्र भावे कर्म्मणि च मनोज्ञा० वुञ् । कौलपुत्रक तद्भावे तत्-कर्म्मणि च न०

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले प्रसूतः । सत्कुलजाते

कुलवधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता वधूः । स्वकुलमात्रस्थिता-या योषिति । "मृते मृतां प्रमक्षुवधूः कापि काची

समाप्ते" उद्भट कुलयोषिदादयोऽप्यत्र" असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिना कुलयोषिताम्" मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् भृ—भावे क्यप् ६त०। गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्य्यायाम् जटा०। कुलस्य भृत्या। २वंशभरणे च।

कुलम्पुन न०कुलं पुनाति पू—बा०खश् मुम् च। भारतोक्ते तीर्थभेदे "कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि च भा०व० ८३ अ०

कुलम्भर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यापारे लीयते आसक्तः ली—बा० ड लस्य रः अन्तस्थस्य तु वा रः। चौरे हारा०। [देशादौ।

कुलर त्रि० कुल+अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कुलसन्निकृष्टे

कुलवत् त्रि० कुलं प्रशस्तकुलमस्त्यस्य बहा० वा मतुप् मस्य वः। प्रशस्तकुलजे स्त्रियां ङीप्। सा च कुलस्त्रियां गृहमात्रावस्थितायां स्त्रियाम्।

कुलवर्णा स्त्री० कुले वैद्यकुले वर्णो गुणोत्कीर्त्तनं यस्याः वर्ण—भावे घञ् ६त०। रक्तत्रिवृति (लालतेओडि) राजनि०।

कुलवार पु० "रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे। "भौमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" तन्त्रसा० उक्तयो कुजशुक्रवारयोः।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या। १वंशक्रमागतविद्यायाम्। कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या। "२आन्वीक्षिकीत्रयीप्रभृतिविद्यायाम् "तस्मादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः" रघु [चौरस्वामो कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागतः विप्रः। वंशक्रमागते पुरोहिते

कुलव्रत न० कुले चर्य्यं व्रतम्। कुलक्रमेण कर्त्तव्ये व्रते "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी। शिल्पकुलप्रधाने अमरः

कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्त्तिः। वंशमध्ये गणनायाम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानि च। कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" मनुः

कुलसत्र न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम्। पित्रादिक्रमेणानुष्ठेये सहस्रवर्षसाध्ये काण्वाजिनिमतसिद्धे सत्रभेदे तच्च कात्या०श्रौ० १,६,२२, दर्शितं यथा "कुलसत्रमिति काण्वाजिनिः" सू०। "काण्वाजिनि मुनिरित्याह एष कथयति यद् कुलसत्रमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य वंशस्यैतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात्। मनुष्याधिकारं चैतत् प्रारब्धं चावश्यं समापनीयं नचैकः शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीयमिति गम्यमाने ये बहवस्ते शक्नुवन्ति तेन तत्कुलीनाः क्रमेण कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठितं कैश्चित् समापयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्रं काण्वाजिनिमन्यते" कर्कः वर्षशब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेद दूषितम्।

कुलसम्भव: कुलं सम्भवोऽस्य। वीज्ये कुलजाते अमरः।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः। तन्त्रोक्ते कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिता यथा "उपासकान्महादेव! शृणु चैकमनाः स्वयम्। मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम्। लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः स्कन्दः शिवस्तथा। क्रोधभट्टो रुरुश्चैव पञ्चमश्च प्रकीर्त्तितः। दुर्वासा व्याससूर्य्यौ च वशिष्ठश्च पराशरः। कौर्व्वौवह्निर्यमश्चैव निरृतीवरुणस्तथा। वायुर्विष्णुः स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा। अनिरुद्धो भरद्वाजो दक्षिणामूर्त्तिरेव च। गणपः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा सरस्वती। रात्रीदेवः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः। क्षेत्रपालो हनूमांश्च दक्षो गरुड एव च। काश्यपः कौशकुन्तौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा। बृहस्पतिर्यदुश्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः। अर्जुनो भीमसेनश्च द्रोणाचार्य्यो वृषाकपिः। दुर्य्योधनस्तथा कुन्ती सीता च रुक्मिणी तथा। सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलोत्तमा। पुष्पदन्तो महावृक्षो वाण कालश्च मन्दरः। कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा। नारदश्च महावीराः कामतो वीरसाधकाः। महाविद्याप्रसादेन स्वस्वकर्म्मसमन्विताः। एतेषां वत्स! नामानि विद्याविद्योपसेविनाम्। प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रयतात्मवान्। पूजायां वा शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वये। अशुचिर्वानिरालम्बप्रमाणम्बा च कुलान्तिके। नित्यपूजाफलं तस्य ददामि परमीप्सितम्।" कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न०कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य। मरुवकवृक्षे शब्दमा०

कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री। कुलपालिकायाम् अमरः

कुलहुण्डक पु० कुलाय संघाय हुण्डते हुडि—संघे ण्वुल्। आवर्त्ते हारा० कुलहुण्डकोऽप्यत्र त्रि० पृषो०।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु तत्तद्धकतिथिवारनक्षत्रेषु। कुलाचारशब्दे विवृतिः

कुलाकुलचक्र न॰ कुलञ्च अकुलं कुलाकुलम् तयोर्विचारार्थं चक्रम्। तन्त्रोक्ते प्राह्यमन्त्रस्य शुभाशुभताज्ञानार्थे चक्रभेदे तद्विवृति तन्त्रसारे "कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह"। इत्युक्रम्य निबन्धे"वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः (यादयाः)। कादयः पञ्चशः पञ्चलसहान्ताः समीरिता"। अ आ एकचटतपयषा मारुताः। इ ई ऐ ख छ ठ थ फ रक्षा आग्नेयाः। उ ऊ ओ ग ज ड द बलला पार्थिवाः। ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ वसा वारुणाः। ऌ ॡ अं ङ ञ ण न मशहा नाभसाः। "साधकस्याक्षरं पूर्वं मनुमस्यापि तदक्षरम्। यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्। भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्। मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्"। चकारादाग्नेयं पार्थिवानां शत्रुः। तथाच रुद्रयामले "पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितः। ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्मारुतं स प्रकीर्त्तितः। नाभसं सर्वमित्रं स्यात् विरुद्धं नैव शीलयेत्। मित्रे सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन। शत्रुर्व्याधिरमित्रे च सकुले सिद्धिरुत्तमा"।

कुलाङ्गार न॰ कुलस्याङ्गारमिव उपमितस॰। कुलाधमे संज्ञद्रुमके "धक्ष्यति स कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्रुहम्" भाग॰ १। १४। २७।

कुलाचार पु॰ ६त॰। कुलोचिते धर्म्मे "जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च। क्षित्यप्तेजोवायवश्च कुलमित्यभिधीयते। ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वाचरणञ्च यत्। कुलाचारः स एवोक्तो धर्म्मकामार्थमोक्षदः" इत्युक्तलक्षणे सर्व्वत्र ब्रह्मदृष्टिसाधके २ज्ञानभेदे तन्त्रोक्ते १आचारभेदे च तन्त्रसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा "कालीतन्त्रे "अथाचारं प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽमृतमश्नुते। सर्व्वभूतहिते युक्तः समयाचारपालकः। अनित्यकर्म्मसंत्यागी नित्यानुष्ठानतत्परः। मन्त्राराधनमात्रेण शिवभावेन तत्परः। परस्मान्देवतायाश्च सर्वकर्म्मनिवेदकः। अन्यमन्त्रार्च्चनरता अन्यमन्त्रप्रपूजनम्। कुलस्त्रीवीरनिन्दाञ्च तद्द्रव्यस्यापहारणम्। स्त्रीषु रोषं प्रहारञ्च वर्ज्जयेन्मतिमान् सदा। स्त्रीमयञ्च जगत् सर्वं स्वयंभूयात् तथा भवेत्। पेयञ्चव्यं तथा चोष्यं भक्ष्यं लेह्यं स्पृष्टं शुभम्। सर्व्वं च युवतीरूप भावयेन्मतिमान् सदा। कुलजां युवतीं वीक्ष्य नमस्कुर्य्यात् समाहितः। यदि भाग्यवशाद्देवि। कुलदृष्टिः प्रजायते। तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्"। तासां भगादिदेवीनाम्। तास्तु "भगिनीं भगचित्ताञ्च भगास्यां भगमालिनीम्। भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगकर्णां भगत्वचाम्। भगनासां भगस्तनीं भगस्यां भगवर्षिणीम्। संपूज्य ताभ्योगन्धाद्यैर्मानसैर्गुरुमेव च। नमस्कृत्य पुमानेवं नमस्येति तत सुधीः। बालां वा यौवनोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा। कुत्सितां वा महादुष्टां नमस्कृत्य विभावयेत्। तासां प्रहारं निन्दाञ्च कौटिल्यमप्रियन्तथा। सर्वथा न च कुर्व्वीत चान्यथा सिद्धिरोधकृत्। स्त्रियोदेवाः स्त्रियः प्राणाः स्त्रिय एव विभूषणम्। स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्वस्त्रिया अपि। विपरीतरता सा तु भविता हृदयोपरि। तत्स्कारचितं पुष्पं तत्स्कारचितं जलम्। तत्स्कारचित द्रव्यं देवताभ्यो निवेदयेत्। स्त्रीद्वेषो नैव कर्त्तव्यो विशेषात् पूजनं महत्। जपध्याने महाशङ्कां निवेदयेत्त्वजपस्मरेत्। स्त्रियं गच्छन् स्पृशन् पश्यन् विशेषात् कुलजां शुभाम्। भक्ष्यं ताम्बूलमन्यच्च भक्ष्यद्रव्यं यथारुचि। भक्त्याप्यशेषमस्त्राणि भुक्त्वा शेषं जपञ्चरेत्"। कालीतन्त्रे "दिक्कालनियमो नात्र स्थित्यादिनियमो न च। जपे न कालनियमो नार्चादिषु बलिष्वपि। स्वेच्छानियम उक्तश्च महामन्त्रस्य साधने। महाकारस्नानदेहागारपुष्पादिवारिषु। शुद्धिं समाचरेत्तत्र निर्विकल्पं समाचरेत्"। कुलार्णवे "कुलाचारमकृत्वा भक्त्या पापविशुद्धये। याचयेदमृतं कौलं तदभावे जलं पिबेत्। कुलाचारेण यद्दत्तं कृत्वा पात्रेण भक्षितः। नमस्कृत्य च स्त्रीपादनम्रया नरकं व्रजेत्"। अन्यत्रापि "न वृथा समवेत् कालं द्यूतक्रीडादिना सुधीः। नमयेद्देवतापूजाजपयाज्ञस्तवादिना। वीराणां जपयज्ञस्तु सर्वकाले प्रशस्यते। सर्वदेशे सर्वपीठे कर्त्तव्यो नात्र संशयः"। शिवागमे "शक्तिः शिव शिवः शक्तिः शक्तिर्ब्रह्मा जनार्दनः। शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्तिश्चन्द्रो ग्रहा ध्रुवम्। शक्तिरूपं जगत् सर्वं योन जानाति नारकी"। वीरतन्त्रे "ज्ञानादि मानवं शौच मानवं प्रवरोत्तम। मानस पूजनं दिव्य मानसन्तर्पणादिकम्। सर्व्व एव शुभः कालो नाशुभोविद्यते क्वचित्। न विशेषो दिवा रात्रौ न सन्ध्यायान्तथा निशि। सर्वदा पूज-

वेद्दीमस्नातः कृतभोजनः । महानिशायां देशे वलिं मन्त्रेण दापयेत्" । यत्तु "रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दितैः । न दिने सर्व्वथा कार्य्या शासनान्मम सुव्रते" । तत् पुनः कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव "अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च । सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयन्तु वै" गान्धर्व्वे, "ऋतुस्नातामृतुमतीं वीक्ष्य सहस्रं यदि नित्यशः । तदा वादी सविज्ञान्तहृतः क्षितितलं विशेत्" । "पर्व्वते कुसुमारोप्य निर्भयोयतमानसः । कथितां लभते सोऽपि अमरत्वञ्च गच्छति" । अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्धः । ऋतुमतीं स्त्रियं, नित्यश इति षोडशदिनं यावत् । पर्व्वतं स्तनम् । सम्बन्ध नीलतन्त्रे "पद्मं दृष्ट्वा तथा बिम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा । चामरं रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं वीक्ष्य जप्त्वा च गमयेद् गुरुभावनम् । सुरूपं प्रसादं सुखं सुलोचनं सुहास्यकम् । सुवेशं सुगतिं गन्धं सुगन्धं सुखमेव च । लभते च यथासंख्यं शृणु पार्व्वति ! सादरम्" । पद्मं सर्व्वं, बिम्बमधरं, खञ्जनश्चक्षुः, शिखरं मस्तकं, चामरं केशं, रविबिम्बं सिन्दूरं, तिलपुष्पं नासिका, सरोरुहं नाभिं, त्रिशूलं त्रिवेणीम्, साहचर्य्यात् । भावचूडामणौ "एकाकी निर्ज्जने देशे श्मशाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे निःशङ्कोविहरेत् सदा । महापीठगमे देवीं ध्यात्वा तत्र प्रपूजयेत् । तद्रक्तमोडुपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः । स भवेत् कुलदेवश्च कुलरूपगतः शुचिः । मद्यतरोर्म्मूलपीठे देवीं ध्यात्वा यथाविधि । तत्सुधारसधारेण तर्पयेत्पर्शकामनम् । महापीठगमत्ताविष्टः साधकोत्तमः । रात्रौ यदि जपेन्मन्त्रं सर्व्वकल्पकोभवेत् । तिथिक्रमेण संख्याभिर्न्नताभिर्व्वेष्टितो यदि । तदा मासेन सिद्धिः स्यात् सहस्रजपमानतः । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां द्विगुणं यदि लभ्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्द्देवतानां सुदुर्लभा" । कुलचूडामणौ "शृणु पुत्र ! रहस्यं मे कमलाचारसम्भवम् । तेन हीना न सिध्यन्ति कल्पकोटिशतैरपि । मानसः कुलशास्त्राणां कुलधर्म्मानुचारिणाम् । सदाचारविदः सर्व्वे वैष्णवाचारतत्पराः । परनिन्दाविमुखाश्च ब्राह्मणाचाररताः सदा । सर्व्वे शिविरे चापि निर्ज्जने शून्यमण्डपे । चतुष्पथे कन्या(स्त्री)मध्ये यदि दैवाद्गतिर्भवेत् । तत्र स्थित्वा जपं कृत्वा नत्वा सर्व्वोपचारकम् । सर्व्वं योज्य महाकाली सम्पूर्णं विदर्भावितम् । चामुण्डीं तथा योज्य कामुकीं सम्पूर्तिकाम् । रुक्माक्षी सूकरमुखी कृष्णमाज्जारमेव च" । दृष्ट्वा नमस्कुर्य्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु "कृशोदरि ! महाचण्डे ! मुक्तकेशि ! बलिप्रिये ! । कुलाचारप्रसन्नास्ये ! नमस्ते शङ्करप्रिये ! । शवयानञ्च शवं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणाममनेन मनुना मन्त्री कुर्व्वन्नमाप्नुयात् । घोरदंष्ट्रे ! करालास्ये ! किटिशब्दनिनादिनि ! । घोरघोररवास्फाले ! नमस्ते ! चितिवासिनि ! । रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा । प्रणमेद् दण्डवद्भूमौ इमं मन्त्रं पठेन्नरः । बन्धूककुसुमच्छाये त्रिपुरे ! भयनाशिनि ! । भाग्योदयसमुत्पन्ने ! नमस्ते वरवर्णिनि ! । कृष्णवस्त्रं तथा पुष्पं राजानं राजपूरुषम् । हस्त्यश्वरथयानानि फलकान् वीरपूरुषान् । महिषं कुलदेवञ्च दृष्ट्वा महिषमर्द्दिनीम् । प्रणम्य जयदुर्गां वा स च विघ्नैर्न लिप्यते । जय ! देवि ! जगद्धात्रि ! त्रिपुराद्ये ! त्रिदैवते ! भक्तेभ्योवरदे ! देवि ! महिषघ्नि ! नमोऽस्तु ते । मद्यभाण्डं समालोक्य मत्स्यं मांसं वरस्त्रियम् । दृष्ट्वा च भैरवीं देवीं प्रणम्य विलपेन्मनुम् । घोरविघ्नविनाशाय कुलाचारसमृद्धये । नमामि ! वरदे ! देवि ! मुण्डमालाविभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णवदने ! त्वां नमाम्यहम् । सर्व्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवल्लभे ! । एतेषां दर्शने चैव यदि नैवं प्रकुर्व्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य सिद्धिर्न जायते" तथा कुलचूडामणौ "कुलवारे कुलाष्टम्यां चतुर्द्दश्यां विशेषतः । योगिनीपूजनन्तत्र प्रधानं कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वाञ्छितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी" । कुलवारादिनियमोऽशामले "रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुलाः स्मृताः । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी षष्ठी कुलाकुलसदाहृतम् । विषमा चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः" विषमाः प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एकादशी त्रयोदशी पञ्चदशी चकुलाख्या तद्भिन्नाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः । "वारुणाद्रीभिमिश्रञ्च कुलाकुलसदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि च कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव "तिथिवारे च नक्षत्रे चाकुले स्वामिनो जयम् । कुलाख्ये कलिनो नित्यं श्राम्यश्चैव कुलाकुले" । एवं कुलवारादिषु साधकः कर्म्मकुर्य्यात्" । विस्तरश्च तन्त्रे द्रष्टव्यः ।

कुलाचार्य्यः पुं, कुलक्रमागत आचार्य्यः । कुलगुरुः कुलस्य

वंशस्य व्याख्यायामाचार्य्यः। आधुनिककुलाख्यापके विप्रभेदे। (घटक) [भेदे शब्दमा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कुलाट पुंस्त्री कुलेन सघेनाटति अट—अच् इत॰। क्षुद्रमत्स्ये

कुलाय पु॰ कुलं पक्षिसंघातोऽयतेऽत्र अय—घञ्। पक्षिनिलये नीडे, अमरः: "खगकुलाय कुलायनिलायिताम्" माघ वेदे त्वस्य क्लीवत्वमपि कुलायिनीशब्दे ता—ब्रा॰ वाक्ये उदा॰ दृश्यम्। २स्थानमात्रे मेदि॰ ३ शरीरे च हेम॰।

कुलायस्थ पुंस्त्री कुलाये नीडे तिष्ठति स्था—क उत॰। नीडस्थे पक्षिमात्रे शब्दच॰स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कुलायवासीत्यादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्

कुलायिका स्त्री कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यतेऽस्याम् ठन्। पक्षिशालायां (चिड़िखाना)। त्रिका॰।

कुलायिनी स्त्री व्युत्पत्तिः भा॰भाष्योक्ता। त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ताण्ड्य॰ब्रा॰२अ॰ दर्शितं यथा।

"अथ कुलायिनीं विष्टुतिन्दर्शयति" माधवभाष्यम्

"तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिङ्करोति या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिङ्करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः" ब्रा॰

"परिवर्त्तिन्याद्य प्रथम पर्य्यायः पराचीभिः। द्वितीये पर्य्याये तृचस्य या मध्यमा ऋक् सा प्रथमा कार्य्या। योत्तमा सा मध्यमा कार्य्या। या प्रथमा सोत्तमा कार्य्या। तृतीय पर्य्यायं निगदसिद्ध। कुलायिनी कुलायो नीडं पक्षिणां निवासस्थानं तद्यथा व्यत्यस्तृणादिनिर्म्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः कुलायास्तैस्तद्वती कुलायिनी एतन्नामा त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिरियम्"

"अस्यां विष्टुतौ कोऽधिकारीत्यत आह" ब्रा॰

"प्रजाकामो वा पशुकामो वा कुर्वीत प्रजा वै कुलायम्पशवः कुलायकुलायमेव भवति" ब्रा॰

"प्रजानाम्पशूनाञ्च कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात् कुलायत्वेन स्तुतिः। कुलायिन्या स्तुवानोऽपि प्रजानां पशूनाञ्च कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव"।

"पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति" ब्रा॰

"एतामेवानुजावराय कुर्य्यादेव तावानेवायं परिवर्त्तीनां प्रजानामयमर्य्येति" ब्रा॰

"अनु पश्चाज्जायत इत्यनुजः कनीयान् स हि निकृष्टः तस्मादप्यवरो निकृष्टः अनुजावरस्तादृशाय यजमानायेति। अयं परिवर्त्तीनां लोके याः प्रजाः अयं यशोगुणादिभिः श्रेष्ठपदं परित्यज्य परितो गच्छन्ति एतासामेव श्रेष्ठ्यं परिवर्त्तनीनां प्रजानामग्रमं स यजमानः अप श्रेष्ठं पदं पर्य्येति परिगच्छति सर्व्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः"

"यत्रैवर्त्विजो बहूनां यजमानानां कलहान्मात् कुलायिनीं विभजे" ब्रा॰

"एतामेव सत्रेभ्यो यजमानेभ्यः कुर्य्यात् सर्व्वा ऋचिया भवन्ति सर्व्वा मध्या सर्व्वा उत्तमा.। सर्व्वानेवैनान् समानज्ञातः करोति नान्योऽन्यमवनत सर्व्वे समावदिन्द्रिया भवन्ति" ब्रा॰

"एतामेव कुलायिनीन्त्रिवृतो विष्टुतिं सत्रेभ्यो यजमानेभ्यः उद्गाता कुर्य्यात् यत् यस्मादेनोः तृचगताः सर्व्वा ऋचः ऋचिया सत्याः प्रथमा भवन्ति सर्व्वाश्च मध्ये मध्यमा भवन्ति सर्व्वाश्चोत्तमा भवन्ति तद्यथा प्रथमे पर्य्याये प्रथमैव प्रथमा भवति। मध्यमे तु मध्यमा प्रथमा भवति। उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति। एवं सर्व्वासां प्राथम्यं जातम्। तथा प्रथमपर्य्याये मध्यमैव मध्यमा द्वितीये पर्य्याये उत्तमैव मध्यमा तृतीये पर्य्याये प्रथमैव मध्यमा। एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः सम्पन्नाः। तथा प्रथमे पर्य्याये उत्तमोत्तमा भवति। द्वितीये पर्य्याये प्रथमैवोत्तमा भवति। तृतीये पर्य्याये मध्यमैवोत्तमा भवति। एव सर्व्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः। यस्मादेताः सर्व्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरेतया विष्टुत्या सर्व्वानेवैनान् यजमानानुद्गाता समानज्ञातः समानज्ञातः समपस्योव: सर्व्वं पश समान इति समानज्ञातं पाठ्येन कलमाजः करोति। अतएव नान्योन्यमपघ्नते परस्परं हिंसन्ति। तथा सर्व्वे यजमानाः समावदिन्द्रियाः समावद्वीर्य्याः समानबलयुक्ता भवन्ति"।

"कुलाम्तरमाह" भा॰

"पृष्ठ्यः षर्क्ष्यो भवतीये हि लोकास्तत्मात् हिङ्कारेण ऽतिपश्यति" ब्रा॰

"लोकत्रयात्मकत्वात् त्रिवृत्कायाणां षडादौ मध्यमैकैनैव हिङ्कारेण अतिक्रमणात् संयोजनात् तयाषां लोकाना परस्परकल्पकार्य्यकारकत्वं अतो न यावित इति षर्क्ष्यो एवं षडीयो भवतीत्यर्थः"।

"अस्यामपि विष्टुतौ बहुदोषा' सम्भवन्तीत्याह" भा० "पापवसीयसन्तु भवति" ब्रा०

"तुशब्द' फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः। पाप' प्रसिद्ध' व-सीय' पुण्य' तदुभयमेकान्वय' भवति। इतरत् उद्य-तीयावाक्यवदत् व्याख्येयम्। अत्र' भावोऽत्र विशेषः। इत्थं विष्टुतयस्तिस्रो विहिता', तिसृष्वपि तासु फल-विशेषश्रवणान्निन्दादर्शनाच्च समानफलत्वात्सर्वा नित्या', अत्र विशेषादेश क्रियते निमित्त वा कामो वा श्रूयते ततोऽन्य नित्य'। प्रयोगे आद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभि: स्तोमसम्पादनं कार्य्यं, तदाह सूत्रकृत्। "प्रथमाभिर्वि-ष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेशे ताः पथा सर्वाभिप्रा-याश्चेति"। पुनरपि यथाविष' वा विदध्यादित्यादिना सूत्रशेषेण बहवः पक्षा' सूत्रकृतोपन्यस्ता: ते तत्रैव बोद्धव्या'। नन्वेतास्वपि प्रत्येक' निन्दादर्शनात् कथमासां नित्यत्वम्। नैष दोष', उद्यत्वान्तावत् यो दोष उक्तः अवर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिग्रहे परिह्रियते। यत्र हि वर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीत्या-म्नातम्। यत्तु कुलायिन्या दोषदर्शनं पापवसीयसन्तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेण विहृत' तत्र हि पापवसीयसो विष्टतिरिति वा श्रूयते श्वश्रेव तु पापवसीयसन्तु भवति"।

"अधरोत्तरमपावगतो रुध्यतेवगच्छत्यपरतः पापीया-ञ्छ्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य प्रजा आददते न यथा क्षेत्र' कल्पन्ते" ब्रा०

"प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदे-तदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ई-श्वरा पर्ज्जन्यः इति परिवर्त्तिन्यां यदप्युक्तम' दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहृत' भवति। एषा वै प्रति-ष्ठिता विष्टुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशु-समृद्ध्या हि प्रतिष्ठितो भवतीति"।

एतत्सामयोनि' सूक्तविशेषः। तत्पाठप्रकार' साम क'ह्निताभाष्य उक्तोयथा "सामगानामुत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि येषा "उपास्मै गायता नर" इत्याद्यं सूक्तं "दविद्युतत्या रुचा" इति द्वितीयं "पवमानस्य ते कव" इति तृतीयम्" तत्र उद्यतीमन्त्रे ११८३पृ० दर्शितम्। एवमुद्यती विष्टुतिरुक्ता "एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती भवत "इति इत्युक्ता परिवर्त्तिन्या विष्टुतेः प्रकारमुक्त्वा कुलायिन्या' प्रकारकथनाय प्रागुक्तं ता० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्या-तम्। अत्र प्रथमसूक्ते "पराचीभि' अनुक्रमेणाम्ना-ताभिः। तेन पाठक्रमएव। द्वितीये पर्य्याये मध्यमो-त्तमप्रथमाः। तृतीयेतूत्तमाद्यनामध्यमा इत्येव व्य-त्यासेन" मन्त्रा: (पूर्वोक्ता') बोध्याः

२कुलाययुक्ते त्रि० "ऊर्ध्वश्रन्तं प्रथम' सीद योनिम्। कुलायिनं घृतवन्तम् सवित्रे" ऋ० ६।१५।१६। "कुलायिन गुग्गुल्वादिसंभरणोपेतम् तथा च श्रूयते "कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतदारया' परिधयो गुग्गुलूर्णा-स्तुकासुगन्धितेजनानि" ऐत०ब्रा०" भा०।

कुलाल पुंस्त्री कुल—कालन्, कुलमलति अल—अण्,कुलमा-लाति आ+ला—क—वा। १कुम्भकारे, (कुमार) अमरः "कुलालसगकोऽपर' भाषा० "नमः कुलालेभ्यः कर्मारे-भ्यश्च" यजु० १६।२७। २कुक्कुभपक्षिणि मेदि० जाति-त्वात् स्त्रियां ङीप्। ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलाला० वुञ्। कौलालक तत्कृते शरावादौ त्रि०

कुलालादि पु० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गण' "कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्म्मार सेना सिरिन्ध्र सैरिन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक" कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलाली स्त्री कुलमलति अल—अण् ङीप्। १नीलोपलभेदे, कपित्थाञ्जनप्रस्तरभेदे, अमरः २आरण्यकुलत्थिकायाम्, राजनि० ३कुम्भकारभार्य्यायाञ्च। स्वार्थे क ह्रस्व'। कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह पुंस्त्री० कुलमाहन्ति आ+हन—ड। ईषत्पीतवर्णे कृष्णजानौ अश्वे हेमच० तत' संज्ञाया कन्। २कृक-लासे, (राङ्गाकुकेलाङ्गा) इति ख्याते ३शाकभेदे शब्द-माला। "आमवातरक्तवातरोगनाशी कुलाहक" राजवल्लभः [वृक्षभेदे रत्नमाला

कुलाहल पु० कुलमाहलति स्पर्द्धते अच्। (कुकुरशोङ्गा)

कुलि पु० कुल—इन् किच्च। १हस्ते त्रिका०। २कण्टकारि काया स्त्री शब्दरत्ना० कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।

कुलिक त्रि०कुलमधीनत्वेन प्राधान्येन वास्त्यस्य ठन्। १कुल-श्रेष्ठे मेदि०२शिल्पिकुल,प्रधाने अमर'। (कुलेखाङ्गा)इति प्रसिद्धे ३शाकभेदे पु० मेदि० महानागान्तर्गते ४नागभेदे पु०"शेष पद्मो महापद्म' कुलिकः शङ्खपालक'। वासु-किस्तक्षकश्चैव कालियोमणिभद्रक:। ऐरावतो धृतराष्ट्र,

कर्कोटकधनञ्जयौ" तिथित० पु० "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" भाग० ५।२४।१। "कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः" शेषा० तद्रूपमुक्तम्। तन्त्रे तु तस्य पाटलतोक्ता। उपतारायाम् १०५६पृ० तद्वाक्यमुक्तम्: "भुजगेषु नाग कुलिकोऽब्दोपमः"। तस्य उपतारारूपदर्धूमधवलत्वमुक्तम्। रव्यादिवारेषु दिवारात्र्योः ५दण्ड० मुहूर्त्तभेदे यथाह मुहू० चि० "शक्रार्कदिग्वसुरसाब्धियमाश्विनः कुलिका रवेः। रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चान्त्योऽपि निन्दितः"। रविवारस्य सर्ववारेषु क्रमाद्दशसंख्याकास्तिथ्य शाद्ध्रर्त्ताः कुलिकाः स्युः। यथा रवौ दिने १४,मुहूर्त्तः चन्द्रे १२, मङ्गले १०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २कुलिकः रात्रावेते निरेकाः कार्य्याः। यथा रवौ १३, चन्द्रे ११, भौमे ९,बुधे ७,गुरौ ५,शुक्रे ३,शनौ १,शनौ तु अन्त्यः पञ्चदशमुहूर्त्तोऽपि कुलिकः। एते निन्दिताः। तत्रापवादमाह गुरुः "वारेशे सबले चापि सबले लग्ने शुभे। कुलिकोद्भवदोषस्तु विनश्यति न संशयः। शुभे केन्द्रगते चन्द्रे शुभांशे वा शुभेक्षिते। लग्नगे सबले चापि कुलिकस्तु विलीयते" अन्यत्र दोषमाह वसिष्ठः "निधनं मङ्गवारे तु निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः" रात्रावेते न दोषदा इत्यत्रापवादो रत्नकोषे "तमस्विनी-गन्धसमेत्य वारदोषास्तथा यत्रिनमामुपन्तः। चान्द्रं समासाद्य निशाभिभीमा बटाग्रवाचारत निर्बलाः स्युः" "न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः"। शुभलग्नाभावस्थले देशभेदेनापवादमाह गर्गः। "विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावद्धिमाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते। नद्यां कृष्णगधाम्येषु यमघण्टस्तु दोषदः। कावेरीरे कुलिकं दुष्करं यामस्तु वर्ज्जतः"। कुलिकस्य निषेधप्रयोजनन्तु "जमितां वितनुतामां कुर्य्या कुलिकोदये" वाग्दत्तायाम् नवदुर्गाभिचारकर्म्मोक्तमुक्तम्। तद्भिन्नायां राजमार्त्तण्डेन च "मन्दार्कदिग्वसुवेदपक्षैरकोनयुहूर्त्तैः कुलिका भवन्ति। दिवा निरेकैरथ यामिनीषु ते गर्हिताः कर्म्मसु कोमलेषु" इत्युक्तम् निरेकैः एकोनसंख्यादिमुहूर्त्तैः।

कोनैरित्यर्थः" "अयनाभिनाभकुलिकमहाराहुपातविन्दु-बवकूटिकात्मयमेव पर्व्वसु" मुहू०चि० तत्र सर्वकर्म्माणि वर्ज्जनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ पृथिव्यां लिङ्गति चरत्वार्थ गच्छति अच्। १चटके, शब्दचि० २भूम्याटे, (फिङ्गा) भ्रमर भूनिप्रदाप्रवयतया धान्यादिस्तवचारिणि ३खगमात्रे च। ४कुत्सितलिङ्गे न०। ब०। ५तद्वति त्रि०। ६कर्कटशृङ्ग्याम् स्त्री गौरा० ङीष्। स्वार्थे क। कुलिङ्गक चटके हेमच०।

कुलिङ्गाक्षी स्त्री० कुलिङ्ग कुत्सितलिङ्गमक्षी यस्यास्तस्याः अच् समा० ङीष्। (पेटारी) पटिकाख्ये रत्नभाण्डा

कुलिज त्रि० कुलौ हस्ते कष्टकारिकायां वा जायते जन-ड ७त०। १हस्तजाते नखादौ "कुलिजक्रट दक्षिणतोऽम्भ स्वाधारणादर्शम्" स्त्रम् २कष्टकारीजाते च ततः "कुलजात् लुकखौ च" पा० तदन्तात् द्विगोः सम्भवति अवहरति पचति वेत्यर्थेषु ठञ् तस्य लुक् वा खश्च वा। द्विकुलजिक द्वैकुलजिक द्विकुलजिक द्विकुलजीन। सत सम्भवति, (कुलिजं तस्मिन् समावेशयति) तदपहारके तत्पाचके च त्रि०। ठञि स्त्रियां ङीप् अन्यत्र टाप्।

कुलिन् पु० कुल+अस्त्यर्थे मत्वा० पक्षे इनि। १पर्वते शब्दचि०। २तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कुलिन्द पु० भूम्नि १देशभेदे "कुलिन्दाः कालवाश्चैव कुञ्जकाः करटाकवा" भा०भी० ९अ० जनपदकथने। २तद्राजेषु च "शूरसेनाः मद्रकारा बोधा मालाः पटच्चराः। दसकाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह" भा०व० ३१अ०। "पूर्वं कुलिन्दविषये वशेचक्रे महीपतीन्। धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्म्मणा"। "आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य च" भा०स० १४।२६अ० तस्य देशः कच्छा० कूर्मविभागे १४अ० ऐशान्यामुक्ताः "वनराजकिरातचीनकौलिन्दाः" कुलिन्द+स्वार्थे अण् कौलिन्दाः। [भिषादिषु २चव्ये राष्ट्रौ च

कुलिर पु० कुल-बा० इरन्+किच्। १कर्कटे शब्दरत्ना०।

कुलिश पुंन० कुलौ हस्ते शेते शी-ड, कुलिनः पर्वतान् श्यति शो-ड वा कैरत् लिशति कु+लिश-क-कौ बिलति लिश-क वा यथायथं व्युत्पत्तिः। १इन्द्रायुधे वज्रे अमरनिघण्टे ५७४पृ० तदुत्पत्त्यादिकमुक्तं तत्स्वरूपादिक हेमा० परि० ख० वज्रयष्टम्भे औदकं दधदर्थीकृतं तस्य तत्रैव रूपम् निरूपणामुक्तम् "अश्रम महिकुलिशपार्श्व वक्षाः सदा" भा०आ०१०अ०।

"अरेदनाम् कुलिशक्षतानाम्" कुमा० २मत्स्यभेदे पु० लिङ्गा०। ३अस्थिसंहारवृक्षे रत्नमा०।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः। स्नुहीवृक्षे शब्द चि०

कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ-अच्। वज्रधरे इन्द्रे कुलिशभृदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० "स्त्रीपादद्वयमालम्ब्य विस्तृतजितलिङ्गकः। योनिञ्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" रतिमञ्जर्य्युक्ते शृङ्गारबन्धभेदे। कुलिशनामक इति पाठः साधुः

कुलिशपाणि पु० कुलिशं पाणावस्य। इन्द्रे देवराजे

कुलिशाङ्कुशा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु०कुलिशमिव दृढमासनमस्य। शाक्यमुनौ त्रिका०

कुली स्त्री कुल-क गौरा० ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमरः २हस्त्यां राजनि०। ३पत्नीज्येष्ठभगिन्याम् (बड़शाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल-बा० ईकन् किच्च। पक्षिमात्रे स्त्रियां जातित्वेऽपि टाप्। "सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः" यजु०२४ २४ कुलीक+स्वार्थे अण् कौलीकान् पक्षिणः" तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीर्देवजामिभ्य देवबहुभ्यः" वेद दी०।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः ख। १सत्कुलजे हये स्त्रियां ङीप्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारयुक्ते ३उत्तमकुलजाते त्रि०। कौ पृथिव्यां लीनः। ४भूमिलग्ने त्रि०। संज्ञायां कन्। कुलीनक वनमुद्गे पु० हेमच० [क। जले हेम०।

कुलीनस न० कुलिलीनं कूलगं स्यति सो-अन्तकर्मणि क

कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे "मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नक्रान्" यजु० २४,२१। "कुलीपयान् जलजान् मित्राय" वेददी०। नाक्रोमकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य" यजु० २४।३५ "नाक्रः मकरः कुलीपयस्ते त्रय. जलचर विशेषाः" वेददी०

कुलीर पुंस्त्री० कुल-संस्त्याने ईरन् किच्च। १कर्कटे(केँकड़ा) जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २कर्कटराशौ च। कर्कटशब्दे विवृतिः।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीर. कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः गौरा० ङीष्। (काँकड़ा शिङ्गी) वृक्षे रत्नमा० कुलीरविषाणीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीराद् पु० कुलीरमत्ति अद-क्विप्। कर्कटशिशौ तस्योत्पत्त्यैव स्वप्रसूतिगर्भविनाशनेन तद्भक्षकत्वात्तथात्वम्

कुलीश पु न० कुलिश+पृषो०। वज्रे-शारसुन्दरी

कुलुक्क न० कुल-बा० उलच् किच्च। जिह्वामले हेमच०

कुलुक्कगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुक्का गुप्ता गुञ्जेव। उल्कायां हारा०।

कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+पृषो०। हरिणभेदे स्त्रियां टाप्। "सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका" यजु० २४ ३२। "कुलुङ्गः कुरङ्गः हरिणः" वेददी० "आग्नेय्यः कुलुङ्गान्" यजु० २४।२७

कुलुञ्च त्रि० कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चति हरति, कुत्सितं लुञ्चति वा लुनच-अण्। चौरभेदे "उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः" यजु० १६।२२।

कुलूत पु० भूम्नि देशभेदे स च देशः वृ०सं० कूर्म्मविभागे वायव्यामैशन्याञ्च उक्तः यथा "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः" "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यमित्युपक्रमे "अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः"; तेन कुलूतदेशोद्विधा। तत्र भवः अण्। कौलूत तत्र भवे त्रि० बहुषु तस्य लुक् कुलूताः। तेषां राजा अण्। कौलूत तद्राजे बहुषु तस्य लुक्। कुलूता तद्राजा।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर-अच् अलुक्स०। शाकभेदे "चञ्चकुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि" सुश्रु०।

कुलेश्वर पु० ६त०। १शिवे २वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय त्रि० कुले भवः या० ढ। कुलजाते "बभूव तत् कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम्" भा० आ० १७८अ०

कुलोत्कट पुस्त्री० कुलेन उत्कटः। १कुलीनाश्वे शब्दच० २उत्कृष्टकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणादिकमुद्वहति उद्+वह-अच्। कुलपालके कुलश्रेष्ठे "पुलोमजातनयस्य प्यूरवेति कुलोद्वह" भा०वि०३५अ०

कुल्फ पुंन०। कल-संस्त्याने फक् अस्य उत्त्वं। १रोगभेदे २गुल्फे च उज्ज्वलद०। "अष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत्" अथ०७,५०,२, "अयमेव दक्षिणा जघनार्द्धस्तद्गावास" इत्युपक्रमे "कुल्फावैन्द्राग्ने हविः" शत०ब्रा० ११।५।२।३। "अयमेवोत्तरजघनर्द्ध इत्युपक्रमे "कुल्फावैन्द्राग्नं हविः तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविति च" ११।५।२।५। "जानुदघ्नोद्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयः" शत०ब्रा० १२।२।१।१०।

कुल्मल न० कुश-क्मलच् लस्यान्तादेशः। १पापे उज्ज्वलद०। "तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा" अथ० २०

१०,१०।२तद्वति त्रि० "अपाचाञ्च कुल्मात् कुल्मषाब्दिरवोचम्" विषम्" ऋ०४,६,५,।जिह्वा अवा भवति कुल्मषम्५,१८,८,

कुल्माष पु० कोलति कुल–क्विप् कुल् माषोऽस्मिन् ७त० । "अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्ये च चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते" इत्युक्तेषु १अर्द्धस्विन्नगोधूमादिषु वैद्यकम् "कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः" भावप्र० "सक्तून् पिवेद्वौ कुल्माषं जलस्यापि शुभं पिबेत्" सुश्रु० । "वल्लाका यावणीकुल्माषाभ्याम्" (नास्नीयात्) । सुश्रु० । "कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यमृतवदभ्यवहरति" भाग० ५,९,१०, । कुत्सिता माषा प्रषो० । २निन्दितमाषे च "स हेभ्य कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे" छान्दो०उ० "कुल्माषान् कुत्सितान् माषान्" शा० भाष्यम् । ३स्वल्पस्य मारिषार्थिकभेदे ४शूकधान्ये यवादौ च शब्दचि० । ५काञ्जिके ६मसीपरिमाणे च न० शब्दचि० । "कुल्माषाः कुलेषु सीदन्तीति" निरुक्तोक्ते ७कुत्सितार्थे त्रि० "कुल्माषाश्चिदाहनेत्यथकुत्सिते" निरुक्तकारः । कुल्माषाः प्रायेणास्मन्नस्याः अण् स्त्रियां ङीप् । कौल्माषी पूर्णिमा । ८माषादिमिश्राद्र्ध्रष्टभक्ते (खेचरी) भरत । ९रोगभेदे शब्दरत्ना० १०वनकुलत्थे रत्नमा०।

कुल्माषाभिषुत न० ३त० । काञ्जिके क्षीरस्वामी ।

कुल्मास न० कुल्माष+पृषो० । कुल्माषशब्दार्थे भरतः ।

कुल्य न० कुल–क्यप् । १अस्थ्नि अमर । २अष्टद्रोणपरिमाणे शूर्पे ३आमिषे च मेदि० । कुले भवः यत् । ४कुलजाते ५मान्ये च त्रि० मेदि०। कुल+चतुरर्थ्यां बला०य। ५कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । कुलाय हितं यत् । ६कुलहिते त्रि० "इतीव कुल्या पयुभूतसर्गान्" भाग० ७।६।१२ । कुल्यायां भवः यत् यलोप । ८कुल्याभवे त्रि० "नम कुल्याय च सरस्याय च"यजु०१६,३७ सलिलेऽल्पे १०सरिद्भेदे स्त्री अमर ११पयःप्रणाल्याम् १२जीवन्त्यामौषधौ १२नदीमात्रे च स्त्री०मेदि०"सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" भा०व०१०४०८श्लो० । "घृतकुल्याश्च दृश्यन्ते नद्यो वसुमतास्तथा" भा०व०८५,२०श्लो० । क्षीरकुल्या घृतकुल्या दधिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि ।

कुल्यासन न०कुलाय कुलाचारायहितं यत् कुल्यमासनम् । "अथकुल्यासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा कुलिको भुवि । एकहस्तो भारतस्योऽध.शीर्षा नाभिने करे" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुल्लूक पु०मन्वर्थमुक्तावलीनामटीकाकारकविद्भेदे "श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्" तट्टीकोपक्रमः ।

कुलव कुल–उणा० वि० १लोमराशिव्यक्ते । (टाक) रोगभेदे २तद्युक्ते त्रि०"अथैतानष्टौ विरूपानालभते अतिदीर्घं चातिहस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्या "यजु०३०।२२। "अतिकुल्वं रोमरहितम्" वेददी०

कुव न० कुं भूमि वाति गच्छति वा–क, कुङ् शब्दे कूटवत् वा । १जलजे, पुष्पमाले, २उत्पले च हेमच० ।

कुवकालुका स्त्री कुवमिव कायति कै–क स्वार्थे कन् । कोसीशाके । राजनि०

कुवङ्ग न० ईषद् वङ्ग गुणेन । सीसके राजनि० ।

कुवचस् त्रि० कुत्सितं वचोऽस्य । १कुत्सितवादकवचने अमरः कुगतिस० । २परीवादकवचने न० । कुवाक्यादयोऽप्यत्र न० ।

कुवज् न० कुत्सित वक्रं क्षीरकमिव कायति कै–क । मैक्रान्तमणौ राजनि० ।

कुवम पु०कौ पृथिव्यां वमति वर्षति जलं वम–अच् । १सूर्ये "कुवं कुवयं क्षयमः कुवम कश्यपोद्भव" भा०आनु० ९२अ० "कु पृथिवी तस्यां वमति वर्षतीति कुवमआदित्यः "आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" श्रुतेः सर्वोऽप्यादित्योऽग्निमेव मत्सएव सर्वे भामादित्याभासतृपयते"नीलकण्ठ । कुपथी इति पाठान्तरे सूर्य एवार्थः । कुत्सित वमति । २निन्दितवमनकारके त्रि० [रायमुकुटः

कुवर पु०कुत्सित व्रियते वृ–अप् । १तुवरे २कषाये ३तद्वति त्रि०

कुवल न० कौ वलति वल–अच् । १उत्पले २मुक्ताफले च मेदि०३बदर्यां स्त्री० गौरा० ङीष् । तस्याः फलम् अण् लुक्।४बदरीफले न०। कौ वलनात् । ५जले । ६उदरे च न०कुवलेभवद । प्रस्थे परे बलाधि बहुवा०दि०मध्य माद्युदात्तता। तस्य पाकः पीलवादि० कुणप् । कुवलकुण तत्पाके पु० ।

कुवलय न० कोर्वलयमिव शोभाहेतुत्वात् । १उत्पले, अमरः २श्वेतोत्पलेनीलोत्पले राजनि० "कथं साधो ! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे ! इत्युद्भवदूतम् । ततः तारका० इतच् । कुवलयित जातकुवलये त्रि० । "कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्"रघु० । कोर्वलयम् ६त०।४भूमण्डले न० "यतो भूवलयं सर्वं व्याप्तोऽस्य विधारितम् । अतः कुवलयो नाम्ना ख्याति लोके गमिष्यति" इत्युक्तनिरुक्तियुते ५असुरभेदे पु० ।

कुवलयानन्द पु०कुवलयं भूमण्डलमानन्दयति आ+नन्द–अच्

उप०स० । चन्द्रालोकस्यालङ्कारमयूखव्याख्याने अप्यय्यदीक्षितकृते ग्रन्थभेदे इत० । २कुमुदस्यानन्दे च । "अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः । नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः । चन्द्रालोकोदितजयता शरदागमसम्भव । हृद्य कुवलयानन्दोयत्प्रसादादभूदयम्" । तद्ग्रन्थसमाप्तौ "तस्मात् कुवलयानन्द स्वयन्सोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानन्दइति च श्लेषइति" चन्द्रिका

कुवलयापीड त्रि०कुवलयमापीड भूषण यस्य । नीलोत्पलभूषणवति १जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्यभेदे पु० । "नाग कुवलयापीड चाणूरं मुष्टिकं तथा । कंसस्य बलिनां श्रेष्ठं -सगव्य देवकीसुत" । न्यहनत् गोपवेशेन क्रीडासक्तोऽपि केशव "हरिवं० १०६अ०"राजा कुवलयापीड समाजहारि कुञ्जर" । तिष्ठतिति समाश्राय प्रेक्षागारसुपाययौ" हरि० ८६अ० ।

कुवलयाश्व पु० कुव(ब)लाश्वनामके धुन्धुमारे नृपभेदे । स्वार्थे क तत्रार्थे "दृढदश्वस्तु श्रावनिस्तत कुवलयाश्वक" । य प्रियार्थमुत्तङ्कस्य धुन्धुनामासुर बली । -सुतानामेकविंशत्या सहस्रै रहनद्युत । धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलु । धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रयस्यायशेषिता:" भाग० ८।६।।८।।१६ । कुवलाश्वशब्दे तच्चरितादि । [पश्चिम्याम् राजनि० ।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयाना संघ खलादि० इनि । उत्-

कुवलाश्व पु० कौ पृथिव्यां वलते यत्र अश्व तादृशोऽश्वोऽस्य । कुवलयाश्वे धुन्धुमारे नृपभेदे । -

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी-अच् ७त० अलुक्स० । विष्णौ "कुमुद: कुवलेशय" विष्णुस० । "क्षितौ वलनात् वल्गनात् कुत्सं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय', कुवलं बदरीफलं तन्मध्ये शेते कुवलेशय: तक्षक: सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरि' कुवलेशय: । कौ भूमौ वलति संवीयते सर्पोदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय इति" भाष्यम् ।

कुवाद त्रि० कुत्सितं वदति अच् । अपरदोषकथनशीले । अमरः । भावे घञ् कुगतिस० । २कुत्सितवादे ।

कुवाहुल पुंस्त्री वहति कु+वह-वा० उलच् । उष्ट्रे शब्दचन्द्र० स्त्रियां ङीष् ।

कुवि(चि)क पु० भूमि देशभेदे अयञ्च देशः हत्०सं० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्त: । "ऐशान्यामित्युपक्रमे कुनटखसघोषकुचि(वि) काख्या:" इति

कुविद् अव्य० कु: भूमिरिव विद्यते ज्ञायते बाहुल्यात् विद्-भावे क्विप् इत० । १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च । चादिगण व्याख्याने मनोरमा । उज्ज्वलदत्तश्चैवं सङ्गिरे "कुविद्भुतस्य प्रहि व्रजम्" ऋ० ६।४५।२४। "कुविदङ्ग स्यति छिनत्ति" भा० "कुविदङ्ग यस्य वपस" ऋ०२।।१६।।७ कुविदङ्ग" भा० । 'अत्वष्टा चक्रोध कुविन्नु पुत्र मवधीत्" शत० ब्रा० १।६ ३।६ ।"कुविदङ्ग नमसा ईधाना:" ऋ० ७।६१।।। कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम कुविदङ्गङ्गोऽङ्ग क्षिप्रं स्तुतेन नमसा" भा० । "कुविद् अङ्ग" इति पदपाठे पदद्वयतया विभाग:। एतेन कुविदङ्गेति एकशब्दत्वकल्पनं चिन्त्यम् । कुत्सितं वेत्ति विद्-ज्ञाने कर्त्तरि क्विप् । ४कुज्ञानवति त्रि० ।

कुविद्या स्त्री कुगतिस०।१निन्दितविद्यायाम्।व०। २तद्वति त्रि०

कुविद्यास त्रि० कुविद्या स्यति छिनत्ति सो-क । कुविद्यानिराशके । तत ऋश्यादिषु त्रिकुद्यासेत्यत्र पाठान्तरेऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां कण् । कौविद्यासीय ततुन्निकटदेशादौ त्रि० ।

कुविन्द पुंस्त्री कु भूं कतुमितं वा विन्दति विद्-श । तन्तुवाये शूद्रागर्भे विश्वकर्मणो जाते जातिसङ्करभेदे अमर' [२निन्दितमधुकुले च त्रिका०

कुविम्ब पु०न० । कोविम्ब' कुत्सितं बिम्बं वा । १भूमधुकुले

कुविवाह पु० । कुगतिस० वर्णभेदेन निन्दनीयविवाहे मनुना वर्णभेदेन ब्राह्मादाष्टविवाहेषु निन्द्यानिन्द्यत्वमुक्तं यथा

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनु०

"चतुर्णामिति । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत" कुल्लूकभट्टटीका

"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्ष प्राजापत्यस्तथाऽऽसुर' । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधम" मनु०

"त एते नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्म इति । ब्राह्मराक्षादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ संव्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्म राक्षस इवाय राक्षस नत ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहाना सम्भवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधान निन्दातिशयार्थम्" टी०

"यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तद् सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्” मू०
“य इति। धर्म्मादनोपेतो धर्म्म्यः यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्म्योऽयस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ इष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत् सर्व्वं युष्माकं प्रकर्षेणाभिधास्यामि। वक्ष्यमाणानुकीर्त्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम्” टी०
“षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यान् राक्षसान्” मू०
“षडिति। ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट्। क्षत्रियस्य, अवरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः, विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्व्वपैशाचान् धर्म्मादनपेतान् जानीयात्” टी०

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः। राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयो” मू०
“चतुर इति। ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः, क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव, वैश्यशूद्रयोरासुरमेतान् श्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति। अतएव ब्राह्मणादिभ्यासुरादीनां पूर्व्वविहितानामप्यलाभोत्पादनं अधर्म्यत्वप्रापनार्थं तेन प्रशस्तविवाहासम्भवे अधर्म्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम्। एवञ्चसरलापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः” टी०

“पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह। पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन” मू०
“पञ्चानामिति। इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम्। तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्व्वराक्षसास्त्रयो धर्म्मादनपेताः। तत्र प्राजापत्यं क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते। गान्धर्व्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्व्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रियत्वव्यवस्थितस्यापि, आसुरपैशाचौ न कर्त्तव्यौ। कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते। अतः यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासम्भवे बोद्धव्य.” टी०

“पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ” मू०
“पृथगिति। पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते। मिश्राविति विधीयते। पृथक्पृथक् मिश्रौ वा पूर्व्वविहितौ गान्धर्व्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ। यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्व्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत्तदा गान्धर्व्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः” टी०
“कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च” मनुः दुर्विवाहादयोऽप्यत्र “जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा” मनुः।

कुवृत्ति स्त्री० कुगतिस०। १निन्दिताचरणे २ईश्वराचरणे च ब०ब्री०। ३तद्युक्ते त्रि०

कुवृत्तिकृत् पु०कुवृत्तिभीषदाचरणरूपं चरणं करोति कृ–क्विप् (काँटाकरमचा) १ करञ्जभेदे शब्दचि०। २निन्दितचेष्टाकारके त्रि० शब्दचि०

कुवेणि(णी) स्त्री ईषत् वेणन्ते मत्स्या अस्याम् वेण–इन्, वा ङीप्) मत्स्यधान्याम् (खालुइ) अमरः

कुवेर न० कुत्सितं वेरमस्य। धनदे उत्तरदिक्पाले देवभेदे कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिक रामा० उ० का० २ स० दर्शितं यथा
“श्रुत्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः। ददौ विश्रवसे भार्य्यां स्वसुतां देववर्णिनीम्। प्रतिगृह्य तु धर्म्मेण भरद्वाजसुतां तदा। प्रजान्वेषिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन्। मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः। स तस्यां वीर्य्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम्। जनयामास धर्म्मज्ञ सर्व्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम्। तस्मिन् जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः। दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति। नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा। यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्या द्विश्रवा इव। तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः। स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा। अवर्द्धताहुति हुतो महातेजा यथाऽनलः। तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः। चरिष्ये परमं धर्म्मं धर्म्मो हि परमा गतिः। स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने। यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः। पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत्। जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च। एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत्। अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत्। परितुष्टोऽस्मि ते वत्स! कर्म्मणाऽनेन सुव्रत!। वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते!। अथाब्रवीद्वैश्रवणः पि-

तामहमुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्द्धं बाढमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ तत्त्व ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीड़ा भवेद्यत्र प्राणिनोयस्य कस्य चित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम ! । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः । हेमप्राकारपरिखा यन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा । राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलङ्गतैः । शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र ! यथासुखम् । निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्य चित् । एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्द्धनि । नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा । अचिरेणैव कालेन सम्पूर्णा तस्य शासनात् । स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभ । समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह ।"

कुवेरक पु॰ कुवेर इव कायति कै—क । १नन्दीवृक्षे अमरः । स्वार्थे क । २धनदे ३नन्दीवृक्षे मेदि॰ ४अर्हदुपासकभेदे हेम॰

कुवेराक्षी स्त्री॰ कुवेरस्याक्षीव पिङ्गलत्वात्, षच् समा॰ ङीष् । १पाटलावृक्षे अमरः २लताकरञ्जे राजनि॰

कुवेराचल पु॰ ६त॰ । कैलासपर्वते त्रिका॰ कुवेरपर्वतादयोऽप्यत्र पु॰ [ला—क । उत्पले हेमच॰

कुवेल न॰ कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये ईं शोभा लाति—

कुवैद्य पु॰ कुगतिस॰ । सुश्रुताद्युक्तक्रियोल्लङ्घनेन स्वेच्छया विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा "यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् । यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि । अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ । ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः । भवन्त्यज्ञैरुपहतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् । स्नेहादिष्वनभिज्ञो यश्छेद्यादिषु च कर्म्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः । यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा" "कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारचटाद्येषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः

कुश द्युतौ इदित् वा चुरा॰ पक्षे भ्वादि॰पर॰सक॰सेट् । कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्—त अकुंशीत् । कुंशयाम् बभूव आस चकार चक्रे चुकुंश । प्रनिकुंशति

कुश श्लेषे दि॰ पर॰सक॰ सेट् । कुश्यति । अकुशत्—अकोशीत् । चुकोश । कुशितः कोशः

कुश पु॰न॰ कौ शेते शी—क, कुं पापं श्यति शो—ड वा । १स्वनामख्याते तृणे अमरः । "कुशोऽनुमिष्टगर्भश्च देवति २रामसुते "रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति" रघुः । ३योक्त्रे, च पु॰ मेदि॰ इतश्चन्द्रे चाष्टते ४द्वीपभेदे पु॰ । ५जले न॰ मेदि॰ । कुशेशयः । ६मत्तोदरे शङ्कराचार्य्यः "कौशं बर्हिः" कात्या॰ १।२।१२ तस्यासंस्कृतकुशार्थतामाह "बर्हिः कौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्कारः, कुतः ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्दृश्यते लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जातिवाची बर्हिःशब्दः । असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यत इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिषि प्राक्शुद्ग्राग्न्य च प्रास्तरी

स्नादौ संस्कारा न कर्त्तव्याः । स्मृतौ कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमा स्मृताः । काशाभावे ग्रहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः । दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्म-क्रिया सदा । कुशकाशशरा दूर्वायवगोधूमधान्यकाः । सुवर्णं रजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्त्तिताः । स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्व्वीत नान्यथा । अर्थेषां वा भवेद्वामत्रां पवित्रं पर्यितं न वा । अपवित्रः सदर्भो वा कर्त्तुराचमनं चरेत् । नोच्छिष्टं तत् सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति" कर्म-कर्माङ्गकुशलक्षणादिकं आ॰ त॰ आह यथा

"ब्रह्मपुराणे 'सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकच्छिन्नाः समूलकाः । पितृतीर्थेन देया स्युर्दूर्व्वा गन्धामाश्च एव च । काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः" । तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणं तेन तेषामलाभे "शूकतृणशरशीर्य्ययुतबल्वजोलपशुण्ठवर्ज्जं सर्व्वं तृणानीति" गोभिलेन तदतिरिक्तबल्वजानां निषेधोबोद्धव्यः । सपिञ्जलाः सायाः स्निग्धा अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता निर्दोषा, शाद्वला इति मौञ्जस्य विशेषणम् । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यं स्तायेषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानीति भट्टनारायणचरणाः । गोकर्णमात्रा वितस्तताङ्गुष्ठानामिकापरिमिताः । विष्णुः 'कुशस्थाने काशदूर्व्वा वा दद्यादिति" हस्तपरिमिताः कुशाः प्रस्तरार्थाः तथाच वायुपुराणम् 'रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तराः" । वर्ज्यकुशमाह हारीतः "चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्-दर्भान् परिवर्ज्जयेत् । पिण्डार्थे ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते" । छन्दोगपरिशिष्टम् 'धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते । नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः । पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः' । आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत भुक्तशेषं विवर्ज्जयेत्' ।

अत्र विशेषः निर्णयसिन्धौ

पृथ्वीचन्द्रोदये तद्ग्रहणकालमाह स्म "विमितग्रथकुशादीनां द्वितीयं परिकीर्त्तितं । अथवा विस्तारद्विगस्य द्वितीयोभाग इत्यर्थः । तत्रैव यमः "समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्म्मणि । मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः" व्यासः "तर्पणादीनि कार्य्याणि पितृणां यानि कानि चित् । तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सम्पन्नं विशेषतः" कात्यायनः "सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" प्रचे॰ "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" हारीतः "पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैः । एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम्" । स्मृत्यर्थसारे "सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवम्" रत्नावल्याम् "द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः" हेमाद्रौ कात्ये "अनामिकाधृता दर्भाश्चानामिकयापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके" पवित्राभावे तु तत्रैव सुमन्तुः "अमूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये चैव तथा त्रीन् वै बिभृयात् सर्वकर्मसु" । बौधायनः "इह-योरुभयोर्द्वौ हामानेऽपि तथैव च" दर्भग्रहणे मन्त्रमाह मनुः "विरिञ्चिना सहोत्पन्न । परमेष्ठिनिसर्गज । नुद सर्वाणि पापानि दर्भ । स्वस्तिकरो भव" । स्मृत्यर्थसारे "हुम्फट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्" मरीचिः "प्रेतक्रियार्थं पित्र्यर्थमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात् प्राचीनावीतिको द्विजः" । कुशाभावे अपरार्के सुमन्तुः "कुशाः काशाः शरा गुन्द्रोवशा दूर्वाश्च बल्वजाः । गोकेशसद्मकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः" । काशादौ विशेषमाह मनुः "काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिवद्बुधः । प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च" पृथ्वीचन्द्रोदये यमः "मासि मास्युद्धृता दर्भा मासि मास्येव चोदिताः" । अन्यत्र "भाद्रमासे कुहूदिने उत्पाटितास्तु दर्भा मासोनवा स्मृताः" । ब्रह्मपरिशिष्टे "ये च पिण्डास्त्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेध्याद्युपलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते" लघुहारीतः "पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् । ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते" । हेमाद्रौ "अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च । हेमात्मपवित्रस्य कलां नार्हन्ति वै कलाम्"

आद्राभावाकाम्यक्रीतदर्भव्यवस्थापनमाह ... हैम

आ॰ त॰ हारीतः "नावि नक्षत्रमालाया ...

दर्भैस्त्रयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः । कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा आवश्यकत्वम् यथाह शारदातन्त्रे १प० “पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः । तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया । कुशकार्य्यकरं यस्मात्तु धन्याः कुशाः कुशाः । कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” अमावास्यायान्तदाहरणनिषेधमाह ब्राह्मणसर्व्वस्वे स्मृतिः । “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च अमया तु कथञ्चन” ।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणम् । ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्” । “एते लूनशिखास्तस्य दशनैरश्विरोहितैः । कुशकाशा विराजन्ते बटवः सामगा इव” । रामपुत्त्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा०उत्त०का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीताया प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ । जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् । कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्म्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्याञ्च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः । ता रक्षाञ्चक्रुस्ताश्च मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्व्वंश्च ततो रक्षान्तयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । सङ्कीर्त्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ” । “भवाप्तं रामत्वं कुशलवसुता नत्वविगता” सा०द० । कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु०पु० यथा

“सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्व्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्त्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र ते तु कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्व्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः” ।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवायं वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति । तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् ! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत् । वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रनामदेवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव । बभ्रुचतुःशृङ्गकपिलचित्रकूटदेवानीकऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते” । कल्पभेदान्नामभेदः समाधेयः । कुशद्वीपोऽप्यत्र पु० “कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे यस्मादुचितमर्हति” । कुत्सिते आचरणे मते शी–ड । पापिष्ठे मत्ते च त्रि० मेदि० ।

ऽन्यपभेदे पु० "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः। बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्" हरि० २७अ०

कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव। वैदिकाग्निसंस्कारभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारश्च ऋग्विदिनाम् कालेशीक्तते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकृते, सामवेदिनां भवदेवभट्टकृते ग्रन्थे उक्तः सर्व्वैव तु आदानादिपद्धतौ तदनुसारिप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः। शब्दा० कल्प बोधे कुशण्डिकाऽप्यत्र स्त्री "सर्व्वेष गार्ह्यकर्म्मणाम् कुशण्डिकास्वरूपताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते" भवदेव

कुशकाश न० नित्य० समाहारद्व०। कुशकाशानां समाहारे क्वचित् इतरेतरसमासः आर्षप्रयोगे दृश्यते यथा "इमे सूनभिषास्तस्य दशमैरभिरोहतः। कुशकाशा विराजन्ते घटय सामगाइव" विष्णु पु० इति केचित्। कुशकाशिता काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यन्ये

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे

कुशध्वज पु० जनकस्य नृपस्यानुजे भ्रातरि। "तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्म्मज्ञस्य महात्मनः। ज्येष्ठोऽहमनुजो वीरो मम भ्राता कुशध्वजः" रामा० आ० का० ७१स० "जनकोक्ति। तस्य राज्यश्च साङ्काश्यनगरमासीत् यथोक्तं तत्रैव "साङ्काश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम्"। "भ्राता यवीयान् धर्म्मज्ञ एषराजा कुशध्वजः" अस्य भरतशत्रुघ्नयोः श्वशुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृश्या "निमिवंशज जनकस्यात्मजे नृपभेदे "स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत। ततः सीरध्वजोजज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम्। सीता सीराग्रतोजाता यस्मात् सीरध्वज स्मृतः। कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो नृपः" इति भाग० ९।१३।१२। अनयोर्विरोधः कल्पभेदात् समाधेयः "पार्थिवीमुद्वहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम्। यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे" रघु०

कुशनाभ पु० कुशस्य नाभिरस्य अच् समा०। कान्यकुब्ज पौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः। बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्। कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारोदेववर्चसः। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्तिमांस्तथा" हरिवं २७अ०। कन्याकुब्जशब्दे तच्चरितानि दर्शितानि तस्य राजधानी महोदयनामपुरं यथा रामा० आदि०३२स० "कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम्"।

कुशनेत्र पु० मारीचिपुत्रभेदे असुरे "सुन्दसुन्दउपसुन्द कुशनेत्र प्रथिष्ठज। ययाभिः मया प्रोक्ता मारीचेः कीर्तिवर्द्धना" हरिवं० २४०अ०

कुशप न० कुश—आ० कपन्। पानपात्रे उणादिकोष०

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य। १ग्रन्थिपर्णे शब्दे रत्नमा०। कुशाश्च पुष्पाणि च समा० द्व०। २कुशपुष्पाणां समाहारे "कुशपुष्पं समिद्धारि ब्राह्मण स्वयमाहरेत्" स्मृतिः

कुशप्लवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्" भा० व० ८५अ०

कुशर पु० कुत्सितः शरः। शरवर्गे जलाग्निसृष्टे तृणभेदे स्व० भा० भावप्रः "शराश्च कुशराश्च" अ० ६।१६।१।

कुशल न० कुश—कलच्। १कल्याणे। २तद्वति त्रि०। कुशान् लाति ला—क। ३कुशग्राहके त्रि०। कौ पृथिव्यां शयति चलयति कर्म्माणि शश—क्विप्। ४कार्य्यचतुरे त्रि०। अस्य च कुशग्राहकत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाक्षणिकत्वमिति काव्यप्रकाशकारश्च तदेतन्मतं वा० द० निराकृत दक्षतायां रूढत्वमस्य व्यवस्थापित यथा

"केचित्तु "कर्म्मणि कुशलः" इति रूढावुदाहरन्ति। तेषामयमभिप्रायः। "कुशं लाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यं कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति"। तदन्ये न मन्यन्ते। कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्। अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्। "गमेर्डोः" इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात्"।

अत्रेदमभिदध्महे। "गमेर्डोरिति औणादिकडोप्रत्ययान्तस्य गोशब्दस्य "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" पा० उक्तत्वात् न यौगिकतायामपि व्यवस्थाभावात् अतस्तस्य प्रथादौ रूढत्वैव। "आतोऽनुपसर्गे कः" पा० उक्तकप्रत्ययस्य लभ्येन व्युत्पन्नत्वात् अवयवार्थसम्बन्धात्... शब्दस्य रूढत्वता "किन्तु उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि गोशब्दस्यावयवार्थयोगात् पङ्कजादिपदवत् धर्म्मविशेषे योगरूढत्व गोशब्दे मन्यते। अतएव गोशब्दस्य रूढत्वकल्पनमव्युत्पन्नत्वपक्षमाश्रित्यैवेति मिश्रैरर्थितं। कुशलपदस्य प्रवृत्तिमात्रपर्य्यन्तं

पार्थकत्वे यौगिकता जनाश्रयपरत्वे रूढत्वमिव कुशल शब्दस्य रूढयौगिकत्वमेव युक्तम् "पप्रच्छ कुशलं राज्ये" रघु० । "मयाद्य रामत्वं कुशलप्रश्नता न त्वभिमता" सा०द० । "प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव" माघ० । "तदनुप्रवेशमथ वा कुशल०" माघ० । कुश+अस्त्यर्थे सिध्मा० लच् । ५कुशयुक्ते त्रि० । ततः अस्त्यर्थे इनि । कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कुशलिनी यतृसस्य वार्त्ताऽपि न" सा० द० । "मात्र कुशलिनीं ब्रूयाः" भा० व०१२६अ० । शौण्डा० एतस्य ७त०। कर्म्मकुशलः । श्रेण्यादि०अभूततद्भावार्थे समा० । कुशलकृत० कुशलभूत० । अनेन सह कुमारशब्दस्य समासे कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि श्रमणादि० परनिपातः । कुमारकुशल० । ततः ब्राह्मणादि० कर्म्मणि भावे च ष्यञ् । कौशल्य दक्षतायाम् न० । युवा० तदर्थे अण् । कौशल तदर्थे "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता ।

कुशलव पु०द्वि० पुष्पवतोरिव एकशब्देन रामसुतयो' हेमच० ।

कुशलिन् त्रि०कुशल+अस्त्यर्थे इनि । कल्याणयति । "कुशलिनी यत्नस्य वार्त्तापि न" सा०द० । [त्नकल्पे वैद्य० ।

कुशली स्त्री कुशइव लीयते ली—ड गौरा० ङीप् । अश्म-

कुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे । "वातायना दशार्णाश्च रोमकाः कुशविन्दव०" भा० भी० ६अ० जनपदकथने ।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम् । १कान्यकुब्जदेशे हेमच० । "कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम् । देहिमे चतुरामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" वेणीसं० २पुरीभेदे स्त्री ङीप् जटाधर सा च प्राक् रैवतनृपेण निर्म्मिता पश्चात यदुभिः सत्कृता यथा हरिवं० ११२ अ०

"इति सञ्चिन्त्य सर्वे च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः । कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् "विहाय मथुरां रम्यां मानयन्त० पिनाकिनम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सव " हरिवं० ९६अ० ।

"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी तस्य कुशस्थली" हरिवं०१०अ० ।

कुशा स्त्री कुश—क । १रज्वा मेदि० २मधुकर्कटाम् शब्दच० ३वल्गायां हेमच० । कुशाशब्दे परे श्रयस० सत्वम् अयस्मयिता कुशा अयस्कुशा सि० कौ० । सामगानां स्तोत्रीयगणनार्थे औदुम्बरे ४शङ्कौ च शब्दचि० ।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्य्यते समन्तादग्रेण मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र आ+कॄ—आधारे अप् । यज्ञाग्नौ । स हि आयकपिञ्जकायां कुशैरास्तीर्यते । [मानरे शब्दमाला

कुशाक्ष पुंस्त्री कुशस्य सूक्ष्माग्रमक्षि यस्य षच समा० ।

कुशाग्र न० ६त० । कुशस्याग्रे । "कुशाग्रेणापि कौन्तेय । न स्पृष्टव्यो महोदधिः" भा० व० ११०२२श्लो० । कुशस्याग्रमिव सूक्ष्मत्वात् । २कुशाग्रतुल्यसूक्ष्मे ३अतिदुर्बोधग्राहके "कुशाग्रबुद्धे । कुशली गुरुस्ते" रघु । कुशाग्रमिव इवार्थे छ । कुशाग्रीय कुशाग्रतुल्ये त्रि० "कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज" भट्टिः ।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाग्निमन्थशैरीयनलदर्भक्षुगोक्षुराः । कपोतवङ्कावसुकवशिरेन्दीवरीशराः । धातक्यरलुमन्दाकाः कर्णपूराश्मभेदकाः । एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् । पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिमोत्तरवस्तिना । शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे । प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च । वन्ध्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम्" ।

कुशाम्ब पु० निमिवंश्ये नृपभेदे कुशनृपसुते । "कुशनाभशब्दे हरिवं० वाक्यम्" रामा० उ०२२स० "ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशोनाम महातपाः" इत्युपक्रमे "स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान् । वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान् । कुशाम्बं कुशनाभञ्च असूर्तरजसं वसुम्" नामभेद. कल्पभेदात् अविरुद्ध । "प्रत्यग्रय कुशाम्बस्य यमाद्धर्म्मिणयाहनम्" भा०ऋ०१६२अ० कुशाम्बेन निर्वृत्ता अण् ङीप् । तन्नामपुरीभेदे "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा० उ०२२स० निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः सि०कौ० । कुशाम्बस्यापत्यं शुभ्रा०ढक् । कौशाम्बेय तदपत्ये पुंस्त्री० ।

कुशारणि पु० कुशं जलं शापार्थकदकमरणिरिवास्य । दुर्वाससि मुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात् तथात्वम् । [राजनि०

कुशाल्मलि पु० कुत्सितः शाल्मलिः । रोहितकवृक्षे ।

कुशावती स्त्री कुश—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व संज्ञायां दीर्घ । रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुर्य्याम् । "स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्" । "कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा" रघु० । रामा०उ०का० तु कोशलेष्वेतदभिषेकोवर्णितः । "कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् । अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" । अतोरघुवाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम् ।

कुशावर्त पु०कुशस्य जलस्यावर्त्तोयत्र । गङ्गावतारतीर्थे "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते । तथा कनखले स्नात्वा

पूतपाप्मा दिवं व्रजेत्” भा० आनु० १७०० श्लो० । “उपगम्य कुशावर्त्तं आसीनं तत्त्ववित्तमम्” भाग० ३।२०।५। “कुशावर्त्तं गङ्गाद्वारे” श्रीधरः । २भरतनृपपुत्रभेदे । “तमनु कुशावर्त्त इलावर्त्तो ब्रह्मावर्त्तो मलयकेतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः” भाग० ५।४।१० । तद्राज्यत्वात् कुशावर्त्तस्य तन्नामकत्वम् ।

कुशाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे “सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेव इति नामतः । कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्म्मिकः” रामा० आ० ।

कुशासन न० कुशैर्निर्म्मितमासनम् । कुशनिर्म्मिते आसने “कुशासनमनन्तरम्” श्राद्धक्रम । तत्सम्प्रदानादि श्रा०त० “अथ कुशासनम् तत्र गोभिलः ‘पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र मन्त्रेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्य पृच्छति सर्वान् वा सर्वत्रासनेषु दर्भानास्तीर्य्येति” पित्र्ये पितृपदार्थदाने तत्रादौ जलगण्डूषमक्षेप । ततोहि गुणभुग्नकुशपत्रत्रयं पितृणामासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वदेवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः ‘पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपलिप्तेत्युचा पितॄन्” । प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपकलिका । कुशान् पश्चात् दद्यात् । अतएवाश्वलायन “अप प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय” इति आसनमित्यनेनोपवेशनीयत्वप्रतीतेः हस्ते तद्दानं प्रतीयते । तथाच काष्णाजिनिः ‘दर्भांश्चैवासने दद्यान्न तु पाणौ कदा चन । पितृदेवमनुष्याणामेव तृप्तिर्हि शाश्वती” । अत्र पितृदेवमनुष्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्रतीयते । अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेष । देवपितृविषयोर्द्विगुणयामयोः कुशासनस्यापनमाह श्राद्धतत्त्वभाष्यधृतवचनम् । “पितृणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे कुशान् सुधीः । दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्म्मसु” । कौ पृथिव्याश्वासने च । अत्राश्रयोऽपि कुशासनसहित”

कुशिंशपा स्त्री कुत्सिता शिंशपा । कपिलशिंशपायां राजनि० ।

कुशिक पु० कुश कुशनामा नृप जनकत्वेनास्त्यस्य ठन् । गाधिनृपजनके विश्वामित्रपितामहे नृपभेदे तत्कथा यथा “कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ ! । गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य धर्म्मात्मनः पुत्रः समभवद्विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्द्दनः । भा०आ०१७४अ० “कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ।” रामा० आ० “कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः। भा०आ०४अ० “कुशस्य बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः । कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा” कुशिकस्तु तपस्तेपे” इत्युपक्रमे “स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्” हरिवं० २७।अ० कुशिकचरितं च भा०आनु०५२अध्यायावधि ५६अ० पर्य्यन्ते

“अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ! । एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा । आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः । निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलम् । दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः । च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् । वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ! ।

कुशिक उवाच । भगवन् सह धर्म्मोऽयं पण्डितैरिह धार्य्यते । प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः । यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्म्मद्वारं तपोधनम् । तत् कार्य्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि । भीष्म उवाच । अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुने । कुशिको भार्य्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः । प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् । कारयामास सर्व्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः । ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि । ग्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः । सत्कृत्य सं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत् । भगवन्! परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहे । यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ! । यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्व्वं ददामि ते । इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्म्मासनञ्च ते । राजा त्वमसि शाध्युर्वीं सोऽहं च परवांस्त्वयि । एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा । कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः । न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः । न च गा न च वै देशान् यज्ञं श्रूयतामिदम् । नियमं कञ्चिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते । परिचर्य्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया । एवमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतुः । प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ! ।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् । गृहोद्देशं

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् । इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् । प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्त्तुं ते तपोधन ! ॥ अथ सूर्य्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा । अथर्षिर्नोदयामास पानमन्नं तथैव च । तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा । किमन्नजातमिष्टन्ते किमुपस्थापयाम्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम् । औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ! ॥ तद्वच पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ! ॥ ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती प्राह धर्म्मवित् । स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ! ॥ ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः । संविवेश नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् । न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः । संवाहितव्यौ मे पादौ जागर्त्तव्यञ्च तेऽनिशम् । अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्म्मवित् । न प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीक्षये ॥ यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा । बभूवतुर्म्महाराज ! प्रयतावथ दम्पती । ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम् । सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । स तु राजा निराहारः सभार्य्यः कुरुनन्दन ! ॥ पर्य्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः । भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः । अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः । तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । भार्य्यापती मुनिश्रेष्ठस्तावेतौ नावलोकयत् । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ! ततो राजाऽपतत् क्षितौ । स मुहूर्त्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा” ५२ अ० युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा । भार्य्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥ भीष्म उवाच । अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्य्यया । परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन । तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् । अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः । ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम् । विस्मितौ तावृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्य्यं विचिन्त्य च । दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्बभूवतुः । यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं समवाहतः । अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः । तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत स वीर्य्यवान् । न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्किता । प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाम्पते ! ॥ तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ! । तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः । ततः सुखासीनमृषिं दम्पती संववाहतुः । न च पर्य्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः । यदा तौ निर्व्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः । तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह । क्लृप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम् । असत्कृत्य च तत् सर्व्वं तत्रैवान्तरधीयत । स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नासूयाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ! ॥ अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्य्यं कुरुनन्दन ! ॥ स हृष्टवदनो राजा सभार्य्यः कुशिको मुनिम् । सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्व्विकारो न्यवेदयत् । आनीयतामिति मुनिस्तञ्चोवाच नराधिपम् । स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्य्यया । मांसप्रकारान् विविधाञ्छाकानि विविधानि च । रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ खाण्डवान् । रसान् नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम् । फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः । बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च । गृहस्थानाञ्च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् । सर्व्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः । अथ सर्व्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् । ततः सर्व्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह । सर्व्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती । तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा । सभार्य्यो वाग्यतः श्रीमान्न च कोपं समाविशत् । नित्यं संस्कृतमन्नन्तु विविधं राजवेश्मनि । शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः । वस्त्रञ्च विविधाकारमभवत् समुपार्ज्जितम् । न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् । सभार्य्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् । तथेति स प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् । क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः । इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः । च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जय ! ॥ सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते

वाल्पामिको रथः । भायुधैः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टिमान् । किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः । जाम्बूनदमयश्चैव परमेषुशतान्वितः । ततः स तत्तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् । भार्य्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा । त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् । सर्व्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् भगवन् ! क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन ! । यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे ! तत्र यास्यति ते रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाचाथ तं नृपम् । इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः । श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे च्छन्दचारिणौ । सुखमेव च वोढव्यो जनः सर्व्वश्च पश्यतु । नोत्सार्य्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहम् । ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि । सर्व्वान्दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि । क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ! । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् । यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत् सर्व्वं देयमशङ्कितैः । ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् । कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः । अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्व्वशः । हाहाकृतञ्च तत् सर्व्वमासीन्नगरमार्त्तवत् । तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्व्विकारौ तमूहतुः । वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रिकर्षितौ । कथञ्चिद्वहतुर्वीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् । बहुशो भृशविद्धौ च वहन्तौ च क्षतोद्भवम् । ददृशाते महाराज ! पुष्पिताविव किंशुकौ । तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः । अभिशापभयत्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह । द्वन्द्वशश्चाब्रुवन् सर्व्वे पश्यध्वं तपसो बलम् । क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्नुमः । अहो भगवतो वीर्य्यं महर्षेर्भावितात्मनः । राज्ञश्चापि सभार्य्यस्य धैर्य्यं पश्यत यादृशम् । श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः । न चैतयोर्व्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ।

"भीष्म उवाच । ततः स निर्व्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः । वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा । तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः । अवतीर्य्य रथश्रेष्ठात् दम्पती तौ मुमोच ह । विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह । स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया । ददानि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भारत ! । सुकुमारौ च तौ विद्धौ कराभ्यां मुनिसत्तमः । पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ! । अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नावास्ययोरिह । विश्रान्तौ च प्रभावात्ते कथयावो च भार्गवम् । अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा । न वृथा व्याहृतं पूर्व्वं यन्मया तद्भविष्यति । रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् । किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ! । गम्यतां स्वपुरं पुत्त्र ! विश्रान्तः पुनरेष्यसि । इहस्थं मां सभार्य्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ! । न च मन्युस्त्वया कार्य्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् । यत् काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत् सर्व्वं हि भविष्यति । इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् । न मे मन्युर्महाभाग ! पूतौ स्वो भगवंस्त्वया । संवृत्तौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ । प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्य्यस्य त्वया कृताः । तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्य्यया । इमां च देवीं पश्यामि वपुषाप्सरसोपमाम् । श्रिया परमया युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया । तव प्रसादात् संवृत्तमिदं सर्व्वं महामुने ! । नैतच्चित्रन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ! । इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा । आगच्छेथाः सभार्य्यश्च त्वमिहेति नराधिप ! । इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् । प्रययौ वपुषा युक्तो नगरीं देवराजवत् । तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः । बलस्था गणिकायुक्ताः सर्व्वाः प्रकृतयस्तथा । तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् । प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः । ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्व्वाह्णिकीः क्रियाः । भुक्त्वा सभार्य्यो रजनीमुवास स महाद्युतिः । ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं परस्परं विगतजराविवामरौ । ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ।
अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्त्तिवर्द्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् । मनीषया बहुविधरत्नभूषितं ससर्ज यन्नो नगरे शतक्रतोः ।" इति ५३ अ० ।

"भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः । कृतपूर्व्वाह्णिकः प्रायात् सभार्य्यस्तद्वनं प्रति । ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्व्वकाञ्चनम् । मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्व्वनगरोपमम् । तत्र दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुशिकस्तदा । पर्व्वतान् रूप्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः । तत्र शालाश्च विविधास्तोरणानि च भार-

न ।। शाड्वलोपचितां भूमिं यथा काञ्चनकुट्टिमाम् । सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपादिका लताः । तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः । वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान् । शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।। आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च । पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणावृतान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् । वाणीवादाञ्छुकांश्चैव शारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान् । मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान् । समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां सङ्घान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव ।। कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यायनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः । स दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंशः उताहो सत्यमेव तु । अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाऽप्यमरावतीम् । किन्त्विदं महदाश्चर्यं सम्पश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् । तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां बृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः । गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।। कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा । विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् । ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे । यथा भावा दृष्टा हि दुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत् शक्यं मनोरथैः ।

त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैव तपोवीर्य्यादन्यान् लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः । उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत् । इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिवः । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् । निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ।। ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ।। उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ।। राजन् । सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चसु वै त्वया । मन षष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै । सम्यगाराधितः पुत्र । त्वया प्रवदतां वर ।। न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते । अनुजानीहि मां राजन् । गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र । वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्दूल । यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु । एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।। यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् । कुलं त्रातञ्च मेऽनघ ।। एष मेऽनुग्रहो विप्र । जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र । मयि वै भृगुनन्दन ।। अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । ५२ अ०

"च्यवन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि । तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ । सर्वं सम्पादयामि ते । कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।। कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् । शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ।। अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र । दिवसानेकविंशतिम् । तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्गृहे जातवेदसा । निर्याणञ्च रथेनाशु सहसा यच्च कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महामुने ।। मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य

श्रोतुमिच्छामि कारणम् । अतीव ह्यत्र सक्तानि चिन्तयानो भृगूद्वह ।। नचैवात्राधिगच्छामि सर्व्वस्यास्य विनिश्चयम् । एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन । च्यवन उवाच । शृणु सर्व्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना । न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ।। पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे । श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु । ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः । पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्य्यसमन्वितः । ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः । चिकीर्षन् कुशिकोच्छेदं सन्दिधक्षुः कुलं तव । ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते ।। नियमं कञ्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति । न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे । तेन जीवसि राजर्षे । न भवेथास्त्वमन्यथा । एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् । सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ।। यदा त्वया सभार्य्येण संसुप्तो न प्रबोधितः । अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ।। उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते ।। पृच्छेः क यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ।। अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे । योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम् । क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप ।। एवं बुद्धिं समास्थाय कर्षितौ वां क्षुधा मया । न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव । । सभार्य्यस्य नरश्रेष्ठ । तेन ते प्रीतिमानहम् । भोजनञ्च समानाय्य यत्तदा दीपितं मया । क्रुध्येथा यदि मात्सर्य्यादिति तन्मर्षितञ्च मे । ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।। सभार्य्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा । अविशङ्को नरपते । प्रीतोऽहञ्चापि तेन ह । धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत् । ततः प्रीतेन ते राजन् । पुनरेतत् कृतं तव । सभार्य्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ।। प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं कृतम् । यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते । दृष्टं दिव्यं निदर्शनम् । स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन् । सशरीरेण पार्थिव ।। मुहूर्त्तमनुभूतोऽसौ सभार्य्येण नृपोत्तम ।। निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप ।। तत्र यासीत् स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मया । ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।। अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप । एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् । ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता । भविष्यत्येष ते काम कौशिकात् कौशिको द्विजः । तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति । वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ । भृगूणामेव तेजसा । पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः । यः सदेवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति । त्रयाणामेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । वरं गृहाण राजर्षे । यस्ते मनसि वर्त्तते । तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽभिवर्त्तते ।

कुशिक उवाच । एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने ।। भवत्वेतद्यथात्थ त्वं भवेत् पौत्रो ममानघ ।। ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः । पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन् ! विस्तरेण वै । कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन । कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि सम्मतः । ५५ अ०

च्यवन उवाच । अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव । यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं सम्प्राप्तो मनुजाधिप ।। भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप ।। ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना । क्षत्रियाश्च भृगून् सर्व्वान् वधिष्यन्ति नराधिप ।। आ गर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः । तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुलगोत्रविवर्द्धनः । ऊर्व्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः । स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति । महीं सपर्व्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् । कञ्चित् कालन्तु वह्निञ्च स एव शमयिष्यति । समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः । पुत्त्रं तस्य महाराज । ऋचीकं भृगुनन्दनम् । साक्षात् कृत्स्नो धनुर्व्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ।। क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्त्रे सङ्क्रामयिष्यति । जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि । स चापि भृगुशार्द्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति । कुलात्तु तव धर्म्मात्मन् कन्यां सोऽधिगमिष्यति । उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ ।। गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः । ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्माणं पुत्त्रमुत्पादयिष्यति । क्षत्रियं विप्रकर्म्माणं बृहस्पतिमिवौजसा । विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्त्रं सुधार्म्मिकम् । तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ।। स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः । पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति । तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति" ।

"भीष्म उवाच ।। कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः । श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यञ्चेदमुवाच ह ।

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ च्यवनस्तु महातेजा पुनरेव नराधिपम्। वरार्थं नोदयामास तमुवाच स पार्थिवः। बाढमेवं करिष्यामि काम त्वत्तो महामुने ॥ ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत्। एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः। अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा। एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ॥ भृगूणां कुशिकानाञ्च अभिसम्बन्धकारणम्। यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभवन्नृप ॥" ५६ अ०। कुशिकस्यापत्यम् अण्। कौशिक तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० मुनिभेदार्थकताभालोक्य जमदग्निपित्रर्थकतोक्तिः कल्पद्रुमे तन्मूलाप्यत्रोक्तिश्च चिन्त्या। २सर्ज्जवृक्षे हेमच०। ३विभीतकवृक्षे पु० विश्वः ४केकरे त्रि० ५अश्वकर्णवृक्षे राजनि० ६तैलपर्णे पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क। कुशिका ७फाले स्त्री

कुशित त्रि० कुश–इतच्। जलमिश्रिते उज्ज्वा०

कुशिन् त्रि० कुशोऽस्त्यस्य इनि। कुशयुक्ते "दिनेऽष्टमे तु विप्रेन्द्र दीक्षितोऽहं यथाविधि। दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः" भा०आनु०१४अ० २वाल्मीकौ मुनौ हेमच०।

कुशिम्बि(म्बी) स्त्री कुत्सिता शिम्बी पृषो० वा ह्रस्वः। शिम्बीभेदे सुश्रु०। "सङ्काहय मूषकजाश्च शिम्बाः कुशिम्बिवल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः। ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिबर्हणाश्च सुश्रु०। [फाले मेदि०।

कुशी स्त्री कुश–अयोविकारेऽर्थे ङीप् नि०। लौहविकारे

कुशो(सी)द न० कु+सद–श पृषो० वा सस्य शः। वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे अमरः "कुशो(सी)दवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता" या० स्मृति। २रक्तचन्दने तन्त्रसा०। "लाक्षा कुशो(सी)दसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम्। पिष्ट्वाऽत्र गुटिकां कृत्वा जपसंख्याञ्च कारयेत्"

कुशी(सी)रक पु० कुत्सितं शी(सी)रोऽयत्र कर्षणे वा कप्। कर्षणेन कुत्सितकृषके चैलादौ। ततः चतुरर्थ्यां सङ्क्षा० ढञ्। कौशी(सी)रकेय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुशीलव पु० कुत्सितं शीलं कुगति०समासः व, कुशीलं वाति वा–क–वा। १कीर्त्तिसञ्चारके नटे,२चारणे,३गायके च। कुशीलवशब्दस्यार्थं गाथाप्रचारकत्वात् ४वाल्मीकौ मुनौ। शब्दचि० ५नटमात्रे अमरः। "यज्ञाश्चयस्तु नःपूर्व रङ्गविघ्नोपशान्तये" कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति सा०द०। कुशश्च लवश्च पृषो०। ६कुशलवयो द्वि० हेमच०। "भ्रमिच्च महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" रामा० उ० १०७स०। लिकाण्डशेषे कुशीलयः इति वाल्मीक्यर्थे पाठः लिपिकरप्रमादकृतः।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ अच्। कुसुम्भशब्दार्थे द्वारा०

कुशूल पु० कुश–ऊलच्। १तुषाग्नौ, जटाधरः २कुसूलकोष्ठके, इष्टकादिनिर्म्मिते धान्यादिस्थापनार्हे ३स्थाने च। हेमच० "कुशूलपूरणाढके" स्मृतिः

कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य। यावता धान्येन वर्षत्रय सस्य सकुटुम्बस्य सभृत्यस्य निर्वाहो भवति तावन्मात्रसञ्चितधान्ये १विप्रे। कुम्भीधान्यशब्दे विवृतिः।

कुशेशय न० कुशे जले शेते शी–अच् अलुक् स०। १पद्मे, "कुशेशयैरत्र जलाशयोषिताम्" माघः। २सारसपक्षिणि, अमरः। ३कर्णिकारवृक्षे शब्दचिन्ता०। कुशद्वीपस्थे ४पर्व्वतभेदे पु० कुशशब्दे विवृतिः [जले

कुशोदक न० कुशसंसृष्टमुदकम् शाकत०। दानार्थे कुशसहिते

कुष निष्कर्षे क्र्यादि० पर० सक० सेट्। कुष्णाति अकोषीत्। निरस्तु वेट् निरकोषीत् निरकुक्षत्। चुकोष। निष्कर्षश्च ह्यन्तःपरिच्छेदः, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो बहिर्निःसारणञ्च। "शिवा कुष्णन्ति मांसानि" "ततोऽकुष्णात् दशग्रीवः क्रुद्ध प्राणान् वनौकसाम्" भट्टिः। क्त्वा सेट् कित्। "कुषित्वा जगतां सारम्" भट्टिः कर्म्मकर्त्तरि सार्वधातुके श्यन् वा प०। कुष्यति ते वा पादः। आर्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् श्यन्चिणोर्विधानत्वात् कोषिषीष्ट पादः।

अनु+साहाय्येन बहिःसारणे तुलेनानुकुष्णाति

अभि+आभिमुख्येन निःसारणे "न बालकस्य नाधातोतो दशनविवरान्यभिकुष्णीयात्" सुश्रुत

अव+अधोनिःसारणे तुलैरवकुष्णाति सि०कौ०।

निर्+निष्कासने। निरकुक्षत् निरकोषीत् निष्कोष्टा निष्कोषिता। "निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमुखात्मजात्। आदाय परिघं तस्थौ बलान्निष्कुषितद्रुमः" भट्टिः "कीटनिष्कुषितं मधु" भट्टिः "उपान्तयोर्निष्कुषितं विहङ्गैः" रघुः। आर्षे तु गणव्यत्ययोऽपि क्वाचित् दृश्यते "यमपुरुषा अयस्मयैरग्नितप्तैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति" भाग० ५।२६।१९।

कुषल त्रि० कुष–बा० कलच्। दक्षे पटौ भरतः [कोष

कुषाकु पु० कुष–आकु। १अग्नौ २वह्नौ ३सूर्य्ये च उज्ज्वा०

कुषित् अव्य० कुविद्+पृषो०। १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च मनोरमा

कुषित त्रि० कुष—क्त। जलमिश्रिते उणादि०।

कुषीद न० कु+सद—अ पृषो० सत्वम्। वृद्ध्यर्थधनप्रयोगे भरत

कुषीतक पु० ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् काश्यपे ढञ्। कौषीतकेय तदपत्ये काश्यपे। अन्यत्रार्थे अत इञ्। कौषीतकि तदपत्येऽकाश्यपे। ततः उपकादि० द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्।

कुषुभ क्षेपे कण्ड्वा०प०सक०सेट्। कुषुभ्यति अकुषु(भी)भ्यीत्। "भिनद्मि ते कुषुम्भं यस्ते विषधान" अथ० २।३२।६।

कुषुम्भक पुं स्त्री कुषुभ—ण्वुल् वेदे पृषो० मुम् यद्योपश्च। नकुले "कुकुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्त्तमानक" ऋ० १।१९१।१६। "कुषुम्भकोनकुल" भा०

कुष्ठ पु न०कुष्णाति रोगम् कुष—क्थन्। (कुड) प्रसिद्धे द्रव्यभेदे "कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु। हन्ति वाता स्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" भावप्र०। तद्भेदास्तत्रैवोक्ता यथा "उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत्। पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगु"। अयञ्च सुश्रुते एलादिकगणे एलातगरकुष्ठेत्यादिना, मुस्तकादिकगणे च कुम्भाहरिद्रेत्युपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तः। रोगभेदे तत्स्वरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा

"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च। भजतामागतान्छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम्। व्यायाममग्निसन्तापमत्यासितभुक्त्वानिषेविणाम्। शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रम भुक्त्वा निषेविणाम्। घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्यासिनां चापि पञ्च कर्म्मापचारिणाम्। नवान्नदधिमत्स्यादिलवणाम्लनिषेविणाम्। माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम्। व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने दिवा निद्रानिषेविणाम्। विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्वताम्। वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च। दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः। अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तचैकादशैव च"। विरोधीन्यन्नपानानि क्षीरमत्स्यादीनि व्यायाममित्यादि। अतिभुक्त्वा व्यायामम्, अग्निसन्तापम् अग्निरुपलक्षणं सूर्य्यादिसन्तापञ्च निषेविणामिति। कृदन्तस्य योगे षष्ठी प्राप्ता द्वितीया तु सुनियमनात्। एवमग्रेऽपि "शीतोष्ण लङ्घनाहारानित्यादिष्वपि द्वितीया। क्रम—विधिं, धर्म्मेत्यादि। घर्मार्त्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य पाने स्नाने शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्यासिनां भुक्तेऽजीर्णे भुञ्जताम्। पञ्चकर्म्मापचारिणां पञ्चकर्म्माणि वमनविरेकनस्यनिरूहानुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम्। नवान्नदधिमत्स्यादि आहारादि सेविनाम्। व्यवायमित्यादि। अन्ने अजीर्णे विदग्धादिरूपे सति। व्यवायं मैथुनं निषेविणाम्। दिवानिद्रानिषेविणामिति भिन्नो हेतुः। धर्षयताम् अभिभवताम्। दोषदूष्यसङ्ग्रहार्थमाह। वातादय इत्यादि। यद्येन त्रिष्वपि प्रतीतेषु त्रय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु त्रयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम्। त्वक्, रक्त, अम्बु, लसीका। अथ संख्यामाह। अतः कुष्ठानीत्यादि। अतः पूर्वोक्तदोषदूष्यसमुदायात्। सप्तचैकादशचेति सङ्ख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति। तत्र महाकुष्ठान्याह "पूर्वं सिध्मं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा। पुण्डरीकर्क्षजिह्वाख्ये महाकुष्ठानि सप्त च"। पूर्वमिति कपालोदुम्बरमण्डलाख्यम्। सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकः। ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषु उक्तत्वात् धातुप्रविष्टं सिध्मं तु महाकुष्ठमेव च। एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। एषां महाकुष्ठत्वञ्च शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनात् उत्कटदोषसम्भवात् चिकित्साबाहुल्याच्च। अथ क्षुद्रकुष्ठान्याह "एककुष्ठं तु पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम्। ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका। विपादिकाभिधा चैव पामा कच्छूस्ततः परम्। दद्रु विस्फोटकिटिभालसकानि च वेदितम्। क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरै"। ननु दद्रुः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणिता? सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते असितायगाढमूला दद्रुः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता। यदि तेतराऽनवगाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवं विधाया दद्र्वाश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वेऽपि दोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह। "कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः। सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्तत"। सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेश कपालादिसंज्ञास्वेषामदारुणप यदधिकत्वं तत कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः प्रभूतैः, पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः सङ्गतैः सन्निपतितैरिति यावत्। अस्यायमर्थः। किमपि कुष्ठं वातोत्थम्, किमपि पित्तोत्थम्, किमपि कफोत्थम्, किमपि वातश्लेष्मोत्थम्, किमपि पित्तश्लेष्मोत्थम्, किमपि वातपित्तोत्थम्, किमपि

त्रिदोषोल्वणमिति। पूर्वरूपमाह "अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता। दाहः कण्डूस्त्वचिस्वापस्तोद कोठोन्नतिः श्रमः। व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः। रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम्। रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्"। अतिश्लक्ष्णं अतिमसृणं। अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः। त्वचिस्वापः स्पर्शाज्ञता। शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम्। "दूषयन्ति ह्यधीकृत्य निघ्नत्वादितस्ततः। त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठयन्ति तम्"। येनोल्वणेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह। "वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात्। मण्डलाख्यं विचर्चीं च ऋष्याख्यं वातपित्ततः। चर्मैककुष्ठकिटिमं सिध्मालसविपादिकाः। वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रूशतारुषी। सपुण्डरीकविस्फोटपामाचर्मदलं तथा। सर्वैरेवोल्वणैर्दोषैराहुः काकणकं बुधाः"। विचर्ची च कफादित्यन्वयः। पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः। अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह। "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु। कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्"। किञ्चित्कृष्णं किञ्चिदरुणं; ये कपालाः स्फुटितस्तत्पात्रखण्डाः 'खपरा' इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम्। तनु तनुत्वक् कपालम् कपालवत्, विषमं दुश्चिकित्स्यम्। औदुम्बरमाह "उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत्। रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्"। औदुम्बरफलाकारम्। मण्डलमाह "श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम्। कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते। श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम्। स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्त्यानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्वेदम्। उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम्। कृच्छ्रं कष्टसाध्यम्। अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम्। अथ सिध्ममाह "श्वेतताम्रं तनु च यत् रजोघृष्टं विमुञ्चति। प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबूकुसुमोपमम्"। श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम्। तनु तनुत्वक्। प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् काकणमाह "यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति। काकणन्तिका गुञ्जा। गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम्। अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम्। अपाक स्वभावात्। त्रिदोषलिङ्गम्—सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषलयलिङ्गम्। पुण्डरीकमाह "तत् श्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्। सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्वणम्" पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोपमम् सरागञ्चैव। अत एव श्वेतं, रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम्। सरागमिति अन्ते लोहित्याधिक्यबोधनार्थम्। सोत्सेधम् उन्नतम्। ऋष्यजिह्वकमाह "कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम्। यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते"। रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् अन्तःश्याव मध्ये धूम्रवर्णम्। ऋष्यजिह्वासंस्थानम् ऋष्यो मृगविशेषः तस्य जिह्वाकृति। अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्म्मणोर्लक्षणमाह "अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्। तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत्"। महावास्तु महास्थानम्। मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन त्वक्त्वचा त्वगुच्यते। तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति। एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात्। चर्म्माख्यं गजचर्म्माख्यम् बहुलं स्थूलम् गजचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च। अथ चर्म्मदलमाह "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि। तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शासहमनस्य यत्"। दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्मेति शेषः। विचर्चिकामाह "सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका"। पिडका क्षुद्रपिडका। ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते। विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन संख्यानतिरेकः। अतएव भोजः "दाल्यते त्वक् परा रूक्षपाणयोर्ज्ञेया विचर्चिका। पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका"। दाल्यते विदार्य्यते। केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः। विपादिकामाह "वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्"। पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत्। पामामाह "सूक्ष्मा बह्व्यः स्रावयन्त्यः प्रदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः"। पिडकाः पीडयन्तीति पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते। कच्छुमाह "सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च"। सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्फिचौ-प्रोथौ। दद्रूमाह "सकण्डुरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्"। दद्रूमण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उद्गतम् उच्छूनम्। विस्फोटमाह "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः"। किटिभमाह "श्यावं किणखरस्पर्शंपरुषं किटिभं स्मृतम्।

किणखरस्पर्शम् किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम्। परुषं रूक्षम्। अलसकमाह "कण्डूभिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्" गण्डैः महापिडकाभिः चितं वेष्टितम्। शतारुराह "रक्तश्यावं सदाहार्त्ति शतारु स्यात् बहुव्रणम्"। अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणान्याह तत्र रसगतस्य लक्षणमाह "त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते। त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्"। त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते धातुप्रस्तावात्। त्वक्स्थतान् त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते। रुधिरगतमाह "कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे"। विपूयक विशेषेण पूयः। अथ मांसगतमाह "बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः। तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते"। बाहुल्य कुष्ठस्य पुष्टिः। पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः स्फोट उच्छूनपिडका। स्थिरत्वम् असञ्चारित्वम्। मेदोगतमाह "कौण्यङ्गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्। क्षतसारो लिङ्गानि पूर्वमुक्तानि यानि च। मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च"। कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पूर्वोक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि। अस्थिमज्जागतमाह "नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः। स्वरोपघातः पीड़ा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे"। शुक्रगतमाह "दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्यात् दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्"। ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवः दुष्टशोणितशुक्रयोः कथम् अपत्योत्पत्तिः? अत आह सुश्रुतः "कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्य्यां स जातो बाल उच्यते"। यथान्यत्र "वातादिदुष्टरेतसोऽपत्योत्पादनेऽसमर्थाः" इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः। अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति गतकर्णान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम्। कुष्ठेषु उल्वणवातादिदोषलिङ्गमाह "खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात् कुष्ठं सवेदनम्। पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्। कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम्। द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्"। खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं वा अरुणं वा। प्रकुपितं पूतिक्लेदकम्। क्लेदम् आर्द्रतायुक्तम्। घनं पुष्टम्। साध्यत्वादिकमाह "साध्यं त्वक्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्। मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्। क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्"। वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मकुष्ठगजचर्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम्। क्रिमितृड्गोऽपि वर्ज्य इत्यन्वयः। अथारिष्टमाह "प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्। पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्"। प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्मगुणातीतम् अवज्ञातवमनादिपञ्चकर्मगुणम्। अथ त्वग्दुष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चैव श्वित्रमाह "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सहैकः समानः सम्भवो निदानं यस्य तत्। अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासश्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः। ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति। त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथगू-तेभ्य उद्भवो यस्य तत् श्वित्रम्। अथ वा त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि स त्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः। दोषभेदेन श्वित्रभेदानाह "वाताद्रूक्षारुणं, पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् श्वेतं घनं गुरु। सकण्डुकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णेनैवेदमुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्"। अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः "अरुणं रक्तसेवान्ते ताम्रं पित्ते पलप्लुते। श्वेतं चैवापि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परापरमिति" उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन रक्तमेव। अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात्। द्विविधं दोषजं व्रणजं च। तथा च भोजः "श्वित्रं द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथेति"। श्वित्रं साध्यमसाध्यमाह "अशुक्लरोमबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"। अपकृष्ट तत्। अन्यत्र "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्त-

नम्। वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं शिश्विमिच्छता"। गुह्यं मेहनम् भगश्च तत्समत्र पदत्वं, तत्र जातं गुह्यते-भान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अथाभिरन्तनम् नयमपि। कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात् सहभोजनात्"। प्रसङ्गो मैथुनम्। "एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्। कण्डूकुष्ठोपदंशश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः। औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्। म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्। अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्"। एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतीकारणीयं न तु उपेक्षणीयम्"।

एतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चिदतिपातकचिह्नत्वं केषाञ्चिच्चोपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ प्रसिद्धम्। अष्टादशानां मध्ये अष्टानामेव पापरोगतया स्मृतौ तद्युक्तत्वादाद्यत्वादिकमुक्तं तच्च शु॰त॰निर्णीतं यथा भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये "शृणु कुष्ठगणं विप्र। उत्तरोत्तरतो गुरुम्। विचर्च्चिका तु दुश्चर्मा चर्मरीयस्त्वथैव च। विकर्चुर्गलिताण्डौ च कथ्यन्ते तथाष्टकम्। एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्वकर्मसु। प्रणवत् सर्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि"। तथा "स्रते च शोधयेत्तीर्थे अथवा तस्य मूलके। न पिण्डं नोदकं कुर्यान्न च दाहक्रियाञ्चरेत्। षण्मासोदर्द्धमासीयोऽस्तु कुष्ठी कदाचन। यदि चेद्दाहयेद्देहं यतिचान्द्रायणं चरेत्"। यतिचान्द्रायणाशक्तौ पादोनधेनुचतुष्टयं देयम्। अतिपातकशेषफलत्वादस्येयं युक्तं यथाह विष्णुः "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वोत्तीर्णानां मानुषेषु लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, स्वर्णहारी कुनखी, गुरुतल्पगो दुश्चर्मा, इत्यादि। श्यावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तकः प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्ति क्षुद्रदन्तः। प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित्। कुनखी सङ्कुचितनखः, दुश्चर्मा स्वभावतः चर्म्माहतभेदः। अत एव महारोगिणो यावच्छौचमशौचमाह कूर्म्मपुराणम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्येहमरणान्तमशौचकम्"। क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः। मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य। सार्थगायत्रीरहितस्येति रघुवरः। महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः। ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दर उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः। यथेष्टाचरणस्य दूरतस्त्यक्ताद्याचारस्य। एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तमकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे बोद्धव्यम् अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशो विफलः स्यात्। यथाह विष्णुः "कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातां तद्दन्तनखौ" इति अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्च धेनवः नतु प्राजापत्यं तद्द्वादशकर्त्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् अत्र बहूनामेकधर्म्माणामिति वचनादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम्। अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेवं दुश्चर्मादिष्वपूह्यमिति। महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम्। कर्म्मविपाके शातातपः "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते। बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः। कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा"। अत्र कुष्ठपदमल्पकुष्ठपरमिति पूर्वेणाविरोधः"।

कुष्ठकेतु पु॰ कुष्ठं तन्नाशनं केतुश्चिह्नं यस्य। मार्कण्डिकायां (भूँइखखसा) क्षुपे राजनि॰

कुष्ठगण पु॰ ६त॰। शु॰त॰उक्ते कुष्ठशब्दे दर्शिते अदाह्यत्वादि प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र॰ अष्टादशविधो वर्णितः स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि॰

कुष्ठगन्धि न॰ कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इच् समा॰। एलवालुके

कुष्ठगन्धिनी स्त्री॰ कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इनि ङीप्। अश्वगन्धायां शब्दचि॰

कुष्ठघ्न त्रि॰ कुष्ठं हन्ति हन–टक्। कुष्ठनाशके औषधे "मसूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता" सुश्रु॰। २हितावल्यां पु॰ राजनि॰ ३काकोदुम्बरिकायां ४वाकुच्यां च स्त्री ङीप् राजनि॰

कुष्ठनाशन पु॰ कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। १वाराहीकन्दे २श्वेतसर्षपे च राजनि॰ ३गौरसर्षपे रत्नमा॰ ४कुष्ठनाशके औषधादौ त्रि॰

कुष्ठनाशिन् त्रि॰ कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–णिनि। १कुष्ठनाशके स्त्रियां ङीप्। सा च २सोमराज्यां रत्नमा॰

कुष्ठल न॰ कुत्सितं स्थलम् कुस्थलादित्वात् षत्वम्। कुत्सितस्थले

कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तद्रूपरूपादेः विद् विदा विद–सम्प॰ भावे क्विप्। कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधुः कथादि॰ ठक्। कौष्ठविदिक तत्र साधौ त्रि॰ कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्विप्। १कुष्ठस्वरूपवेत्तरि त्रि॰। [राजनि॰। २कुष्ठनाशके त्रि॰

कुष्ठसूदन पु॰ कुष्ठं सूदयति सूद–ल्यु। १आरग्वधे (सोन्दाल)

कुष्ठहन्तृ पु॰ कुष्ठं हन्ति हन–तृच् । १हस्तिकन्दे (हाति-कान्दा) राजनि॰ २कुष्ठनाशके त्रि॰ ३वाकुच्यां स्त्री॰ङीप् राजनि॰ [त्रिका॰ २कुष्ठनाशके त्रि॰

कुष्ठहृत् पु॰ कुष्ठं हरति हृ–क्विप् तुक् च । १विट्खदिरे

कुष्ठारि पु॰ ६त॰ । १विटखदिरे शब्दच॰ । २पटोले ३आदित्यपत्रे ४खदिरमात्रे ५गन्धके च राजनि॰ ६कुष्ठनाशके

कुष्ठिका स्त्री कुष्ठेव कायति कै–क । पादावयवभेदे "यास्ते जङ्घा. या॰ कुष्ठिका ऋच्छरा ये च ते शफा" ऋथ॰१०८२१

कुष्ठिन् त्रि॰ कुष्ठ+अस्त्यर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । कुष्ठशब्दे उदा॰ स्त्रियां ङीप्

कुष्ठित त्रि॰ कुष्ठ जातमस्य तार॰ इतच् । जातकुष्ठे "स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद् दुष्टशोणितशुक्रयोः । यदपत्यं तयो र्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" सुश्रुतः [उष्णा॰

कुष्मल न॰ कुष–क्मलन् । १छेदने २छादने ३विकसिते च

कुष्माण्ड पु॰ ईषत् उष्मा पित्तहेतुत्वात् अण्डेषु बीजेषु यस्य शक॰। (कुमडा) ख्याते १वृक्षे, २शिवस्य पारिषदभेदे च तस्य कुष्माण्डाकृतित्वात्तथात्वम् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् कुष्माण्डीत्यप्यत्र ३लताभेदे स्त्री भावप्र॰ ऋग्वेदादिप्रसिद्धेषु ४ऋग्विशेषेषु स्त्री ५यद्देवा देवहेडनमित्यादिमन्त्रपञ्चकात्मकेऽनुवाके पु॰ "कृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् । साधितां रेवतीमिष्टिं कुष्माण्डमघमर्षणम्" भा॰ आनु॰ १२६अ॰ व्याख्याने नीलकण्ठः ।

यद्देवा इत्याद्यनुवाकश्च यजु॰ २०।१४।१७॥ यथा

"यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" यजु॰ २०।१४।

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः"१५ । यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा वयम् । सूर्य्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" १६ । यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्य्ये यदेनश्चकृमा वयम् । यदेकस्याधिधर्म्मणि तस्यावयजनमसि" १७ । यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च" १८॥ "इति सार्द्धचतुष्टयमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्राद्यास्तिस्रः कुष्माण्डीसंज्ञा यथाह वेददी॰ "इत उत्तरमवभृथः मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति" का॰ ११।५।१३। अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुणो मो मुञ्चत्वित्यन्तेन सार्द्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति । अग्निवायुसूर्य्यदेवत्यास्तिस्रोऽष्टुभः कुष्माण्डीसंज्ञा" इति । तेनावशिष्टसार्द्धमन्त्रसहितोऽनुवाकः कुष्माण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् प्रागुक्तभारतव्याख्याने नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथात्वोक्तिः अर्द्धमन्त्रस्य मन्त्रत्वकल्पनयेति बोध्यम् । स्वार्थे क कुष्माण्डकोऽपि (कुमड़ा) वृक्षे ओषधिभेदे, उमायां, (मशिना) कर्कारौ च । कुष्माण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र॰ उक्तं "कुष्माण्डं बृंहणं वृष्यं गुरु पित्तास्रवातनुत् । बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु । वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित् । अस्य पाकप्रकारा यथा "घृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् । वार्त्ताकुविधिना कुर्यात् प्रवेशलवणादिकम् । वेसवाराम्लतक्रेण घृते तलनपूर्बकम् । कुष्माण्डकफलं सिद्धं विद्धि स्वादु सुन्दरम्" । "घृतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डकान् । रञ्जितान् जीरमरिचैरिमान् घुघुनिका विदुः" "चतुरस्रायतान् स्थूलान् खिन्नान् चीरेण चोदितान् । सुपाच्यान् खण्डसर्पिर्भ्यां मरिचैलादिवासितान्"।"कुष्माण्डखण्डानि समैन्धवानि तनूनि सम्यग्दृतपिष्टितानि । अम्भोरनीराश्रितशृङ्गवेरैर्भवन्ति पक्वैरपि पोषणाय" । "कुष्माण्डसम्भवाः खण्डाः सुखिन्नावणकान्विताः । वेसवारयुते तैले तलमेवा प्रवेशयेत् । खण्डं कनिष्ठिकाकारं कौष्माण्डं स्वेद्य पिण्डितम् । राजिकादधिसिन्धूत्थैर्मिश्रितं कास्तूरीयकम् । एवं बहुविधाः कार्याः कौष्माण्डाः हि विचक्षणैः । प्रवेशलवणस्वादुचारसन्धानराजिका" । "अमृतं पक्वकुष्माण्डं कुष्माण्डं तरुणं विषम्" वैद्य॰ "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात्" तिथित॰ । अतः "चैव कुष्माण्डं कार्त्तिके परिवर्जयेत्, कार्त्तिकव्रते पुरा॰ ६ यागक्रियाविशेषे शब्दरत्ना॰ तन्मूलं मृग्यम्

कुष्माण्डकरसायन न॰ चक्रदत्तोक्ते कुष्माण्डस्य द्रव्यान्तरमिश्रितस्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा "कुष्माण्डकात् पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् । पचेत् तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे । यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च । त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम् । न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेन्मुहुः । तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् । तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी । कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीड़ितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम् ।

उर:सन्धानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम्। अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम्। खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात्। पात्रं पाकाय दातव्य यावान् यात्र रसो भवेत्। अत्रापि सद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम्"।

कुष्माण्डखण्ड पुंन० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

"पञ्चाशत्क पल स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यत। प्राह्य पलशतं खण्डवासाक्वाथाढके पचेत्। मुस्ताधात्री शुभाभार्गीत्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"।

कुस श्लेषे दि० प० सक० सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्—अकोसीत् चुकोस। कुसल

कुसल न० कुस—कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमरटीका

कुसित पु० कुस—इत नि० गुणाभाव। १जनपदे उणादिकोष। २वृद्धिजीविनि त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेश.। कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि०कौ०। कु+सि बन्धने क्त। ३ ईषद्बद्धे त्रि०।

कुसिद त्रि० कुस—इद नि० न गुण। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे २वृद्धिजीविनि त्रि०। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेश। कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ०

कुसिन्ध न० कबन्धे। "या वैता: श्रिय: एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ता: पञ्च चितय" शत० ब्रा० ७,५,२,२, "कुसिन्धानि कबन्धानि" भा०। "याभ्यां कुसिन्धं सुदृढं बबन्ध"। "तद्देव कुसिन्धे अध्यादधौ" अथ० १०,२,३,५, [राजनि०।

कुसिम्बी स्त्री कुशिम्बी+पृषो०। शिम्बाम् (शिम)

कुसीद त्रि०कुस—ईद नि० न गुण "कुसेरुम्भोमेदेता" उणा० सूत्रे इतीयप्रत्यय: कुस्तादिदौ चोदिरोति वृत्तिकारहरदत्ताद्य। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे (सुदखाओया) २पुनर्ग्राह्यत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा "एक लाभनिमित्त यद्दानग्रहणमिष्यते। तत् कुसीदमिति प्रोक्तम् तेन वृद्धि: कुसीदिनाम्" अस्यार्थ. स्थान मूलधनाऽवस्थानम् लाभोवृद्धि दानग्रहणपदे कर्मणि ल्युटा साध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्येव योलाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम् अधमर्णेन ग्रहणं तथाङ्गीकृत्य गृह्यमाणं यत् तदृणमिति अवश्यापाकरणीयत्वरूपगुणयोगाद् गौणप्रयोग:। अतएव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न ऋणत्वम् इति मिश्रा:। तस्यावयवार्थमाह बृहस्पति "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कै: प्रगृह्यते। चतुर्गुणं चाष्टगुण कुसीदाख्यमत: स्मृतम्:" इति अस्यार्थ: कुत्सितात् सीदतश्चाधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कैरुत्तमर्णै: चतुर्गुण मेति वाकारोऽनास्थायाम् तेनाष्टगुणत्वादिलाभ: इति। कुसीदे विशेषो गारुडे २१५ अध्याये उक्त: यथा "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विज:। बह्वयोवर्त्तनोपाया ऋषिभि परिकीर्त्तिता.। सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदु। अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवै:। कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते। देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीद सर्वत: सम्यक् स स्थितस्यैव जायते। लब्धलाभ: पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तुष्टास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशय.। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशति दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। पादेनायस्य पारक्य कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च कार्षमानस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्। विद्याशिल्प भृति: सेवा गोरक्षा विपणि: कृषि:। वृत्तिर्भैक्ष्य कुसीदञ्च दश जीवनहेतव:"। तस्य विप्रादिभि: स्वयकर्त्तव्यता निर्णीता आह्नि० त० तत्र गौतम:

"कृषिगोरक्षवाणिज्ये अस्वयंकृते कुसीदञ्चेति" कुसीदस्य पृथग्ग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुसीदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरु। बृहस्पति "कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विज:। लब्धलाभ पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्च भोजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशय। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशक दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। वणिक् कुसीददोष: स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भाग देवतानाञ्च विंश-

कम् । लिंगङ्गानश्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्” । वृद्धिभेदः कुसीदादानशब्दे १४१८ पृ० उक्तः । २तद्वति त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐङ् च सुग्धबोधः । कुसीदायी वृद्ध्याजीविपत्न्याम् । पाणिन्यादिमते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां वृषलमध्यात्याभेव ङीप् ऐङ् इति भेदः । कुसीदमर्थं वृद्ध्या प्रयच्छति ठनुठचौ । कुसीदिक वृद्ध्यर्थधनदायिनि त्रि० स्त्रियान्तु भयत्न पित्त्वात् ङीप् । स्वार्थे क । कुसीदक, तदर्थे स्वस्यर्थे इनि । कुसीदिन् वृद्ध्यर्थं धनप्रयोक्तरि उत्तमर्णे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कुसीदवृद्धि स्त्री कुसीदरूपा वृद्धिः । कुसीदरूपायां वृद्धौ (सुद) “कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता” या० स्मृति । ब०व्री० । कुसीदरूपवृद्धियुक्ते त्रि०

कुसुम न० कुस—उम कि० गुणाभावः । १पुष्पे, “कुसुमसत्नतिसन्ततसङ्गिभिः” माघ । “कुसुमायोजितकार्मुकोमधु” कुमा०। “विपिनविहारे कुसुमविचित्रा” छन्दोम०। २फले, ३स्त्रीरजसि, “यदा नार्यौ पितृर्गेहे कुसुमजनसम्भवः” ज्यो० ४नेत्ररोगभेदे च मेदिनि० । पञ्चमात्रप्रस्तारे । ५ ॥ यष्ठे ६प्रभेदे । फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसम्बन्धादिसूचकत्वं वृ० सं० २९अ० दर्शितं यथा

“फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि सस्यानाम् । शालेन कलमशाली रक्ताशोकेन रक्तशालिश्च । पाण्डूक क्षीरिकया नीलाशोकेन सूकरकः । न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति । अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्वसस्यानाम् । जम्बूभिस्तिलमाषा शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः । गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन । अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः । बदरीभिश्च कुलत्थाश्चिरबिल्वेनादिशेन्मुद्गान् । अतसी वेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः । तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणः । करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन । गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन । कुरवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्यं नन्दिकावर्तैः । विन्द्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन । रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः । श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः । सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः । आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् । खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनै शोभना वृष्टिः । पिचुमर्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन । निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन । दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वृत्तिश्च कोविदारेण । श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति” ।

कुसुमविशेषप्रकाशने दोहदभेदः । “पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः” इत्युक्तः “कुरबकः कुरुते स्त्रीणामालिङ्गनात्” इत्युक्तः तरुदोहदम् । अभ्यर्चितस्तदपि भर्तृसखीभिरिष्टः दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत् । बकुलो सुखसीधुसिक्तः । आलोकितः कुरबकः कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उत्कलिको विभाति” कुमा० टी० मल्लि० । तदस्य संजातं तार० इतच् । कुसुमित संजातकुसुमे त्रि० ।

कुसुमकार्मुक पु० कुसुमं कार्मुकमस्य । मन्मथे “कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितेत्यादि माघ० । कुसुमचापादयोऽप्यत्र” पु० । “कुसुमचापमतेजयदंशुभिः” माघ० ।

कुसुमपञ्चक न० कुसुमानां पञ्चकम् । कामदेवबाणरूपे अरविन्दादिपञ्चके “मनसिशयमहास्त्रमन्यथाऽमी न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम्” माघः । कुसुमबाणशब्दे विवृतिः ।

कुसुमपुर न० (पाटना) इति ख्याते पाटलिपुत्रे नगरे “ततः पित्रादयपरिवादपकाले कुसुमपुरात् कुमारे मलयकेतौ” “चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः कुसुमपुरवासिनः” इति च मुद्रारा० । कुसुमनगर पुष्पपुरादयोऽप्यत्र न० । अन्तलोपे कुसुमसपत्न ।

कुसुममध्य पु० कुसुमं मध्ये फलमध्ये यस्य । (चालता) वृक्षभेदे । शब्दच०

कुसुममय त्रि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुम+मयट् । १पुष्पमये २पुष्पप्रचुरे च स्त्रियां ङीप् ।

कुसुमवाण पु० कुसुमानि अरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि बाणाः यस्य । कन्दर्पे । “अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः” भावप्र० मल्लि० धृतवाक्यम् कुसुमशरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमविचित्रा स्त्री “नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा” वृ०र० उक्ते १द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । कुसुमैर्विचित्र । २पुष्पैर्विचित्रे त्रि० । “विपिनविहारे कुसुमविचित्रा” (मुररिपुमूर्त्तिः) छन्दोमञ्जरी

कुसुमाकर पु० ६त०। वसन्ते ऋतौ । “मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः” गीता । पुष्पाकरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमागम पु० कुसुमानामागमोऽत्र । वसन्ते ऋतौ

कुसुमाञ्जन न० कुसुमाकारमञ्जनं शाक० । पैत्तलधातोः पुष्पाकारे अञ्जनभेदे अमर० ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णोऽञ्जलिः। १पुष्पपूर्णेऽञ्जलौ कुसुमानामञ्जलिरिव। उदयनाचार्य्यप्रणीते पञ्चस्तवकात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे "इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्रीः" इति तद्ग्रन्थोपसंहारे न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्त्तनात् तस्य न्यायकुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्व्वपदलोपे दत्तपदवाच्यतावत् पूर्व्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति। पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप्। १कुङ्कुमे हारा० तस्य सर्व्वात्मनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम्।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिप इव० सुगन्धित्वात्। चम्पकवृक्षे शब्दर०।

कुसुमाधिराज् पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात् राज–क्विप्। चम्पके त्रिका०।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य। कामदेवे "कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभ" "तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि" कुमा० पुष्पास्त्रकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमाल पु० कोः पृथिव्याः सुमालः सम्बन्धनभेदोऽस्य। चौरे हारा०। तस्य भूमिसन्धिकारित्वेन तत्सम्बन्धित्वात् तथात्वम्।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम्। १ पौष्पे मधुनि, तज्जाते, २ मद्ये च राजनि०। आसवशब्दे विवृतिः।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषवोऽस्य। कामदेवे अमर कुसुमवाणशब्दे विवृति। [६त०। २ पुष्पसमूहे।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत्र। १ स्तवके।

कुसुम्भ पु० कुस–उम्भ नि० गुणाभावः। (कुसुम) पुष्पप्रधाने वृक्षे अमरः। पुष्पादिप्रसवपरत्वे न०। "कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा। भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" तिथित०उशनाः।"कुसुम्भं वातलं कृच्छं रक्तपित्तकफापहम्" भावप्र०। "कटुर्विपाके कटुकं कफघ्नो विदाहिभावाद्धितं कुसुम्भं" सुश्रु०। तस्य तैलगुणाः "कुसुम्भतैलमत्युष्णं गुरु स्वादु विदाहि च। चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्" भावप्र०। सुश्रुते तु तत्तैलगुणाः सामान्यत उक्ता यथा 'निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षकफलतवेध्रनार्ककम्पिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्य्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"। "कुसुम्भशाकस्य सएव" (त्रिफलासवः) सुश्रुते तस्यानुपानमुक्तम्। २कमण्डलौ अमरः। "कृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" मनुः। ३ स्वर्णे न० मेदि०।

कुसुम्भराग पु० ६त०। कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भस्येव इव रागः इति वा। कुसुम्भपुष्पस्य १कायजरागे २दम्पत्यो रागभेदे च। स च सा०द ३प० दर्शितः यथा "नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्व्वरागोऽपि च त्रिधा। न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम्। तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः। कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते। मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते"।

कुसुम्भबीज न० ६त०। (वरडा) पाश्चात्त्यभाषाप्रसिद्धे वरटाख्ये बीजे। यस्य तैलं कुसुम्भतैलम्।

कुसुरुविन्दु पु० ऋषिभेदे येन "आजिघ्र कलश" इत्यादिमन्त्रो दृष्टः। यजु० ८।४२ वेददी० दृश्य.।

कुसू पु० कुस–ऊ। गण्डूपदे (केंचो) हेमच०।

कुसूल पु० कुस वा० ऊलच्। कुशूलशब्दार्थे भरतः।

कुसृति स्त्री कुत्सिता सृतिः सृ–गतौ भावे क्तिन्। १शाठ्ये अमरः २ इन्द्रजाले हेमच०। कुत्सिता सृतिराचारोऽस्य। ३दुर्वृत्ते त्रि० "कामादयो कुसृमयःसृतयोनयस्ते" भाग० ८।२१।६

कुस्तुभ पु० कुं पृथिवीं स्तुभ्नोति स्तुभ मूल० क। १विष्णौ भरतः। २समुद्रे च शब्दचि०। तस्येदम् अण्। कौस्तुभ मणिभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् समुद्रोत्पन्नत्वात्तथात्वम्। कौस्तुभशब्दे विवृतिः।

कुस्तुम्बरी स्त्री० कुत्सिता तुम्बरी दृर्षो०। धन्याके भरतः

कुस्तुम्बुरु न० कुत्सितं तुम्बरु तुवि–मर्द्दने वा० उरु। जातित्वे ङीष्। धन्याके सि० कौ०।

कुस्त्री स्त्री कुगतिस०। कुत्सितायां स्त्रियां। तस्या भावः–कर्म्म वा युवा० अण्। कौस्त्र तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०

कुस्म बुद्धिपूर्व्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईषद्धास्ये अक० सेट्। कुस्मयते अचुकुस्मत मुह्यमध्य इत्येके।

कुह विस्मापने अद० आत्म० सक०सेट्। कुहयते अचुकुहत, कुहयां बभूव आस चक्रे कुहकम् कुहनम्।

कुह अव्य० किम्+छन्दसि ह किमः कु०। क्वाचिदित्यर्थे "यथा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम्" ऋ० २।१२।५। "क्व वह्निं कुह चित्सव" ऋ० १।९६।८।छन्दसे-

चास्य प्रयोगः न लोके। कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्येण कुह– अच्। २कुवेरे पु० हेमच०। ३विस्मापके त्रि०।

कुहक न० कुह–वा० क्वुन्। १इन्द्रजाले असद्वस्तुनः सत्त्वेन बोधके व्यापारभेदे। “हैर्य्यैरपचैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्य कुहकोद्यतैश्च” भा० व० २३३अ०। “धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि” भाग० १,१,१, २मञ्जुमाया स्त्री चिपका० नेत्त्वम्। इन्द्रजालं च माया च कुहका वापि भीषणा” भा०उ० ५४६१ श्लो०। ३नागभेदे पु०। “ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसा क्रोधवशोनाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्त” भाग० ५।२४। २६। “द्विजोपसृष्ट कुहकस्तक्षको वा (मां) दशत्वलं गमत विष्णुगाथा” भाग० १।१६।१४१ परीक्षिदुक्तिः

कुहकस्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्मापकः स्वनोऽस्य। कुक्कुटविहगे हेमच० स्त्रियां ङीष्। [ङीष्।

कुहकास्वर पुंस्त्री कुहकस्वनवत्। कुक्कुटे हारा० स्त्रियां

कुहक्क पु०“द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले कुहक्कसंज्ञके” इति सङ्गीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

कुहन न० ईषत् प्रयत्नेन हन्यते हन–कर्मणि वा अप्। १छन्नाण्डे २काचपात्रे च मेदि० तयोरीषत्प्रयत्नेन हन्यमानत्वात्तथात्वम् कुत्सिताचारेण हन्ति हन–अच्। ३ईर्षालौ त्रि० मेदि०। कुं पृथ्वीं हन्ति हन–अच्। ४मूषिके ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीष्।

कुहना स्त्री कुह–युच्। १दम्भचर्य्यायां मेदि० २लोभात् मिथ्येर्य्यापथकल्पनायाम् अमर (दम्भेन कृतध्यानमौनादौ भानुदीक्षित) भावे ल्युट् विस्मायने न० स्वार्थे क अत इत्त्वम्। कुहनिका तत्रार्थे शब्दरत्ना०।

कुहर पु० कुं हरति हृ–अच् कुह–विस्मायने क त राति रा–क वा। १नागभेदे मेदि०। २गह्वरे ३छिद्रे न० मेदि० “तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीया कराः” प्रबन्धरा०। ४कर्णे ५कण्ठशब्दे ६गले ७समीपे च न० अजयपाल।

कुहरित न० कुहरयति कण्ठशब्दं करोति कुहर+इतच्–णिच्–भावे क्त। १पिकालापे मेदि०२रतध्वनौ च मेदि० ३शब्दमात्रे विश्व०

कुहलि पु० कु+हलि–इन्। १पूगपुष्पिकायां (पान्) त्रिका०

कुहा स्त्री कुह–क। १कुज्झटिकायाम् २कटुकायां च (कट्की) शब्दच०।

कुहु स्त्री कुह–मृग० कु। कुहूशब्दार्थे हेमच०। “कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” भा० आनु० ७२४ श्लो०। कुहुकुहायते कुहुशब्दं वक्ष्यमाण भारतवाक्यम् कुहु+डाच् इव कुहुकुहायते।

कुहू स्त्री कुह–कू। नष्टेन्दुकलायामावास्यायाम्। “द्वे ह वा अमावास्ये या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति” श्रुति। व्यक्तमाह कालमा० व्यासः “दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता” अन्यत्र “तिथिक्षये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता। साऽन्येऽपि कुहूर्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः”। तत्र त्राद्धाधिकारिभेदमाह तत्रैव जावालिः “अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये। आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता”। आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणम् यथाह तत्रैव लौगाक्षिः “सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः”। अत्र विशेषादि कालमाधवीयादौ ज्ञेयः। २तदधिष्ठात्र्यां देवपत्न्याम् “सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति” नैरुक्ताः। सा च अङ्गिरसः सुता यथाह भाग० ४,१,२६। “श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः। सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा” भा०व०११७अ० तु अन्या अपि तत्कन्या आह यथा “देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता। भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत्। रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता। या कपर्दिसुतामाहुर्दृश्याऽदृश्येति देहिनः। तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता। पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती। षष्ठीमङ्गिरसः कन्या पुण्यामाहुर्महिष्मतीम्। महामखेष्वाङ्गिरसोदीप्तिमत्सु महामती। महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता। यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जन कुहुकुहायते। एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम्।” विवृतमेतत् नीलकण्ठेन “भानुमती सूर्य्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः। रात्रिमाह भूतानामिति सुषुप्तिकालत्वेन अममायकालत्वाद्रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्याह्वे रागेति त्याह। कपर्दिनो रुद्रस्य सुतामिव सुता चन्द्रकला ललाटे धृतत्वात् दृश्यादृश्यरूपा तत्र चेद तनुत्वादिति तेन सूक्ष्मचन्द्रयुक्तत्व उच्यते चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्या सिनीवाली “या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा

--सा कुहूरिति" श्रुतेः। ऋर्चिष्मती पूर्णचन्द्रोपेता शुद्ध-पौर्णमासी यस्या भाभिर्जनोरात्रावपि पश्यति रूपादिकमिति शेषः। सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता इज्यन्ते सा हविष्मती। प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासी राका नाम पञ्चमी। शुक्ला व्रताहा अर्चिष्मती नाम चतुर्दशीयुक्तां पौर्णमासीम् अनुमतीं नाम "या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति" श्रुतेः। शुद्धाममावास्यामाह मह्यामस्वेष्विति सोमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्याया हि दीक्षाकर्तुर्वर्धमानचन्द्रोऽपो दृश्यते पौर्णमास्यान्तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्सु दिनेषु यथा मह्यामतीत्युच्यते। यतोऽत्र मह्यान् महस्वान् वा अन्तर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोन्तादेश आर्षः। कुहुकुहायते विस्मितो भवति एका कला अनया अल्पायवतो अलवया यवागूरिति यदल्पार्थे नञ्। "योत्तरा सा कुहूरिति" श्रुते प्रतिपद्युक्ता-अमावास्या कुहूरिति प्रसिद्धम्।"

"कुहू देवीं सुकृत विद्मना"अथ०७४७।१। "कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी"अथ०७४७।२। "तं सिनी च कुहूश्चैव दासिः पुष्टि मतावसु। कीर्त्तिश्च निश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे" हरि०३० २५ अ०। "असमये मतिरुन्मिषति ध्रुव, करणतैव गता यदियं कुहू." "कुहूः रुताऽऽहूयत चन्द्रवैरिणी" नैषधम्

२कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विस्मायकत्वात्तथात्वम्। "उहूरिति कुहूरवध्वनिभियाऽपतन्मूर्च्छिता" "त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरव" उद्भट।

कुहूकण्ठ पुंस्त्री कुहूरिति शब्द कण्ठे यस्य। कोकिले। शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

कुहूमुख पुंस्त्री कुहूरिति शब्दोमुखे यस्य। कोकिले त्रिका० स्त्रियां ङीष्। ६त०। प्रतिपद्युक्तामावास्यादा मुखे न०।

कुहूरव पुंस्त्री कुहूरिति रवो यस्य, १कोकिले। कुहूशब्दादयोऽप्यत्र राजनि०स्त्रियां ङीप्। कर्म०।२कुहूरूपे शब्दे पु०।

कुहूल न० कुह-ऊलक्। सशल्यभूमिच्छिद्रे जटाध०

कुहेडो(लो) स्त्री ईप्रत् हेडति वेष्टते नेलस्यारोऽत्र चेष्ट-वेष्टे रन् ङीप्। कुलभटिकाया शब्दमाला ङस्य वा लः। कुहेलोऽप्यत्र त्रिका० स्वार्थे क। कुहेडि(लि) काऽपि तत्रार्थे।

कूज्ञान न० कू-भावे ल्युट् कुगतिस०। कुत्सितशब्दे "प्रत्यनूकस्य कुज्ञानैर्यैर्यं स्यूत्यमिकृत." भाग०१,११,१४,

कू आर्त्तस्वरे तुदा०अक०सेट् कुटादि। कुवते अकुविष्ट चुकुवे।

कू शब्दे क्र्यादि० उभ० अक० सेट् प्वादि०। कुनाति कुनीते अकवीत् अकविष्ट। कुकाव चुकुवे। प्रनिकुनाति

कू स्त्री कू-क्विप्। पिशाच्याम् शब्दमा०।

कूकुद पु० कू शब्दे भावे क्विप् तस्या कीर्त्तेः कुं भूमिं ददाति दा-क। "सत्कृतालङ्कृता कन्या योददाति स कूकुदः" इत्युक्ते कन्यादातरि अमरः। कुकुदशब्दे विवृतिः

कूच पु० कु-चट् दीर्घश्च। १स्तने टित्त्वात् ङीप। कूची २तूलिकायां चित्रलेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि०। स्वार्थे क। कूचिकाप्यत्र स्त्री।

कूचवार पु० कूचं दर्णोत्पत्त देशे ह-आधारे घञ्। १प्राकभेदे तत्रः सोऽभिजनोऽस्य यञ्। कौचवार्य्य पित्रादि क्रमेण तत्र वासिनि। २फर्षिभेदे पु० तस्यापत्यं विदा० अञ्। कौचवार तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

कूज अव्यक्तशब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। कूजति अकूजीत्। "कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "पुंस्कोकिलोयन्मधुरं चुकूज" कुमा० "चुकूज कूजे कलहंसमण्डली" नैष०। "कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरशिञ्जितम्" विक्र०। "समोऽकूजने" पा०।

कूजित न० कूज-क्त। १पक्षिशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधुकरनिकरकरम्बितकूजितकुञ्जकुटीरे" इति जयदेवः।

कूट अपवादे दानाभावे च चुरा०आत्म०सक०सेट्। कूटयते अचुकूटत्-त। कूटयां-बभूव आस चकार चक्रे।

कूट दाहे मन्त्रणे प्रच्छादने च अद० चुरा० उभय० सक०सेट्। कूटयति ते अचुकूटत्-त। कूटया बभूव आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट-अच् यथायथं कर्मादौ घञ् वा। १अगस्त्ये मुनौ शब्दरत्ना०। २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ३निश्चले राशौ (ढेरी) "अभ्रकूटाच दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमा" रामा०।४लौहमुद्गरे ५दम्भे ६मायायाम् "नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन मचौलसा। अश्वकूटमधिष्ठाय हृत दुर्य्योधनेन वै" भा० व०१२६६। ७पर्व्वतशृङ्गे चित्रकूटः त्रिकूटः। "अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि रेजरे" भा०भा०१८अ०। ८तुच्छे ९हलावयवभेदे फालाधारे १०यन्त्रभेदे (फाँद)"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा" रामा०। ११असत्ये कृत्रिमे च पुं न० मेदि०। "तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च"मनुः। १२कैतवे "वाच कूटन्तु देवर्षे स्वयं विमत्सरधिया"भाग०६,५,१०, १३तद्दति त्रि०"सन्तोदुर्य्योधनस्य च कूटस्यकार्त्तराष्ट्रेण प्रेषणम्

शायन्यान् प्रति” भा०आ०१अ०। “न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्” मनुः। १४मन्त्रभेदे पु० हेम०यथार्थस्य वस्तुनः स्वरूपप्रच्छादनेन १५अयथार्थवस्तुप्रकाशने “भ्रातृणामप्रमत्तधीमहर्दै कूटे युक्तं सुबल लुब्धकस्य” भा० सौ० ११अ०। १६पुरद्वारि शब्दचि० “इय कूटे मनुष्येन्द्र! गहना महती चमूः” भा०वि०१५४श्लो०। १७अप्रमाले “किरीटकूटोज्ज्वलितम् शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्” रामा०। “वज्रकूटाङ्गनिपातवेग विशीर्णकुक्षिः” भाग० ३,११२६, १८मिथ्याभूते त्रि० द्विगुणा याऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः” या०स्मृ०। १९निश्चले त्रि० कूटस्थः।

कूटक पु० कूट—ण्वुल्। १मरानामगन्धद्रव्ये शब्दमा०२कपर्ध्यां त्रिका० ३फाले न० अमरः। कूट—संज्ञायां कन् ४पर्व्वतभेदे पु०। “त्रिकूटऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सह्य” इत्यादि भा०५,१६,१७,

कूटकृत् त्रि० कूटं करोति कृ—क्विप्। १कृत्रिममानादिकारके २कितवे च तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च” मनुः ३कायस्थे पु० ४शिवे पु० त्रिका०। [राजनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते जन—ड। कूटज वृक्षे (कुडची)

कूटकार्षापण पु० कर्म०। मिथ्याभूतरौप्यादिमुद्रायाम्

कूटपूर्व्व पु० हस्तिनां त्रिदोषजे ज्वरे त्रिका०।

कूटपालक पु० कूटं मत्स्तोमं पालयति पालि—ण्वुल्। १कुलाले अभेदोपचारात् तत्साधने २कलसादिपाकस्थाने (पोयान)

कूटयन्त्र न० कर्म०। (फान्द) आमिषादिद्रव्यम् दत्त्वा मृगादि बन्धनार्थे यन्त्रभेदे अमरः।

कूटशाल्मलि नि० कर्म०। १शाल्मलिभेदे अम०। २कृष्णशाल्मलौ। “कूटशाल्मलिकस्तिक्तः कफवातज्वरप्रणुत्। भेद्युष्णः प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापहः। भूतानाहविबन्धाससमेदःशूलकफापहः” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्दिवसस्नानाद्यनङ्गत्वात् सक्रान्तिः। “अर्द्धराते व्यतीते तु यदा सक्रमते रविः। सा ज्ञेया कूटसक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता” ज्यो० उक्ते रवेरर्द्धरात्रोपरिराश्यन्तरसञ्चारे तस्याः कूटत्वञ्च तद्दिने स्नानदानाद्यनङ्गत्वात्। यथा “अर्द्धराते व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्। पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः” भुजबलभीम। “परदिवसीयस्नानाद्यर्थं पूर्व्वदिने उपवासः कार्य्य इत्यर्थः” एका०त०रघु०।

कूटसाक्षिन् त्रि० कर्म०। मिथ्याभिधायिनि साक्षिणि “न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि” या०स्मृ०। तस्य भावः ष्यञ्। कौटसाक्ष्य मिथ्यासाक्ष्यदाने। तच्चोपपातकं “कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध” इति मनूपपातकमध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्थ त्रि० कूटोऽयोघनवत् निश्चलं यथा तथा तिष्ठति स्था-क। १एकरूपतया सर्व्वकालस्थायिनि परिणामादिशून्ये “अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः। कूटवन्निर्विकारत्वात् स्थितः कूटस्थ उच्यते” इत्युक्तलक्षणे २परमात्मनि पु०। ३व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये न० राजनि०।

कूटागार न० कर्म०। १द्यूतागारे, २चन्द्रशालिकायाम्, च(चिलघर) ३क्रीडागृहे च त्रिका०

कूटायुस् कूटमायुरस्य। गुग्गुलुवृक्षे त्रिका०।

कूटायुध न० कर्म०। अन्तर्गुप्तनिहितशल्ये यष्टिकाष्ठादिमये अस्त्रभेदे शब्दचि०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कल्पितार्थस्य भाषा कथा। प्रबन्धकल्पनारूपायां कथायाम् शब्दरत्ना०। भाषिणि। कूटार्थभाषिन् कल्पितार्थकथके स्त्रियां ङीप्

कूड घनीभावे अक० भक्षणे सक० पर० तुदादि०सेट्। कूडति अकूडीत्। चुकूड। प्रनिकूडति

कूड्य न० कूड—ण्यत्। कुड्यशब्दार्थे शब्दरत्ना०।

कूण आभाषे मन्त्रणे च अद०चुरा०उभ० सक० सेट्। कूणयति—ते अचुकूणत् त। कूणयाम्—बभूव आस चकार चक्रे। [कूणितम् कूणि प्रनिकूणयति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म०अक० सेट्। कूणयते अचूकुणत।

कूणि त्रि० कूण—इन्। रोगादिना सङ्कुचितनखरादौ जने

कूणिका स्त्री कूण—ण्वुल्। वीणामध्यस्थसंयमकाष्ठायां हेम०

कूदर पु स्त्री “माहिष्यामग्निवीर्य्येण जातो प्रथमवासरे। कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः” ब्रह्मवै० उक्ते १जातिभेदे स्त्रियां ङीप् “तदयोग्यं विप्रतल्पं पतितोह्यसु दोषतः। सद्य कोटकमर्म्मादधमोजगतीतले”

कूद्दाल पु० कुद्दाल+पृषो०। उद्दालवृक्षे रमानाथः।

कू(कु)प दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कू(कु)पयति—ते अचूकु(कु)पत् त। कू(कु)पयां बभूव आस चकार चक्रे।

कूप पु० ईषद् आपो यत्र अच् समा०, कुत्सिता मण्डूकाः अस्मिन् कु—पक् दीर्घश्च वा। १जलाधारे

जलाधारे, अमरः तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा। "भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः। बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते। कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु। तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्"। कूपस्येदम् अण्। कौप तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति" शा०द०। कूपादिकरणफलादिकम् जलाश०त० "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये। तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" आदित्य पु०। "अथ कूपकर्तुः तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" विष्णुः। तत्प्रवृत्ते कृतकूपादुत्थिते। "तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः। छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" विष्णु ध०। "यो वापीमथ वा कूपं देशे तोयविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" नन्दि पु० "कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च। पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" विष्णुः "संस्कारविधौ "अजले जलमुत्पाद्य इति वचनात् जलशून्यदेशखननम् एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु गम्यते" जलाश० त० धृत वचनाच्च तत्र वास्तुयागः कार्य्यः। तज्जलञ्च "शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलम्। वसन्ते तु प्रशस्तं स्यात् कालभेदात् गुणत्रयम्" राजवल्लभः "प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि। कूपिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। २गर्त्ते उणादिको प०।

कूपक पु० कूपे गर्त्ते कायति कै–क। १नौकायाम् गुणाकर्षणयन्त्ररूपे दण्डे (मास्तुल) २नदीमध्यस्थवृक्षे ३तथाभूतपर्वते च उज्ज्वा०। कूप+स्वार्थे क। ४स्तनादूर्ध्व मेदि०। ५तैलादिस्नेहाधारपात्रभेदे (कूपा) ६कुकुन्दरे ७उदपाने चचितायाञ्च मेदि०। तत्र प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि। कूपकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूपकच्छप पु० कूपे एवाम्यत्र सञ्चारशून्यः कच्छप इव पात्रेसमि० स०। अल्पविषयाभिज्ञतया निन्दनीये कूपमण्डूकक्रूपदर्दुरावप्यत्र। युक्तारोह्या० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "यद्यसौ कूपमण्डूकि। तवैतावति कः श्रमः" भट्टिः।

कूपखा त्रि०कूपं खनति खन–भेदे विट् डा च। कूपखनके।

कूपज पु० कूपस्य जायते जन–ड। रोमकूपे शब्दचि०

कूपदु अव्य० कूप–षा० अदि। मग्ने प्रशंसायाञ्च मनो०

कूपाङ्ग(ङ्क) पु० कूपाकारोऽङ्कश्चिह्नं कूपाकारमङ्गं वाऽस्मिन्। रोमाञ्चे शब्दरत्ना०।

कूपार पु० कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति अण् पूर्व्वदीर्घः। समुद्रे अमरटीका पृषो० कुपारोऽप्यत्र।

कूपी स्त्री कूप–इन् ङीप्। (कुपो) स्नेहपात्रभेदे शब्दचि०

कूप्य त्रि० कूपे भवादि यत्। कूपभवादौ। "याश्च सर्वद्रिया आपः शमनः सन्तु कूप्या" स्नानमन्त्रः। "कूप्या" कात्या० १५,४,३०,

कूम न० कोः पृथ्व्या उमा कान्तिः यतः। सरोवरे जटाधरः।

कूमनस् त्रि० कुत्सितं मनोऽस्य "ऋचि तुनुघेत्यादिना" पा० ऋचि पूर्व्वदीर्घः। कुत्सितमनस्के। लोके तु ह्रस्वादि कुमना इत्येव

कूर पुंन० वेञ–भावे क्विप् ऊः कौ भूमौ ऊवं वयनं लाति ला–क लस्य रः। अन्ने हलायुधः

कूर्च पुंन०कुर्य्यते कुर–चट् नि०दीर्घः। १भ्रुवोर्मध्ये स्थिते लोमोच्चये, अमरः २श्मश्रुणि, ३कैतवे, मेदि०४दम्भे ५मयूरपुच्छे ६कुशमुष्टौ ७अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्योपरिभागे दर्शार्षे, शब्दचि०८आसनभेदे, तन्त्रोक्ते १०बीजभेदे (हुम्) च। कूर्चबीजन्तु हूमित्येव। "ईशान सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि। द्वयं ते मन्दचेता यदि जपति जनो वारमेकं कदाचित्" इति कर्पूरस्तवे तदुद्धार। "वर्माद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्" तत्रैव। भैरवतन्त्रे "कालीबीजद्वयं देवि। दीर्घं कूर्चमेव च। त्र्यक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता"। ११कठिने त्रि०। १२विकत्थने हेमच०। १३मलापकर्षणार्थे(कूंचि)ख्याते पदार्थे "ततः समर्पयेत् कूर्चं उशीरादिविनिर्मितम्। मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमत्कूर्चं दूर्च्यं सुसञ्चित" "उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वान् तापान् व्यपोहति। दत्त्वा चामरकं कूर्चं म्रियमाणोऽत्यनुत्तमाम्" नरसिं० पु०। तत्रासनभेदे "किं नु चं परित्यज्य कूर्चं न्यमार्जीत्" शत०ब्रा० "तद्यत् ह्रुचं परित्यज्य कूर्चं न्यमार्जिषम्" शत०ब्रा०११,३,५,२,उत्थानाश्च कूर्चमध्यर्यवे संस्कुर्वन्ति" सांख्या०श्रौ०सू० "स्फाय कूर्चस्य शौवर्स" भा० आश्व० २०८२ श्लो० स्वार्थे क। तत्रार्थे "मृदुना वा दन्तधावन कूर्चकेनापनयेत्" सुश्रु० अस्त्यर्थे इनि। कूर्चकिन्

कूर्च्चाकारयुक्ते त्रि० । "कूर्चकिनोऽभ्यन्तरतःपरिदाहः" सुश्रु०सूत्रा० लच् कूर्चलः । कूर्चयुक्ते त्रि० । १४पञ्चगव्ये ब्रह्मकूर्चशब्दे विवृतिः

कूर्चशिरस् न० ६त० । पादस्कन्धे (गुडगुडा) "शाङ्गमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराणि" सुश्रु० ।

कूर्चशीर्ष न० कूर्चं इव तद्वच्छीर्षमस्य वा कप् । १नारिकेले शब्दच० । २जीवके अष्टवर्गान्तर्गते ओषधिभेदे राजनि० ।

कूर्चशेखर पु०कूर्चं इव इव शेखरमस्य । नारिकेले राजनि० ।

कूर्चामुख पु०विश्वामित्रवंशजे ऋषिभेदे । "लीलाद्यो नारदश्चैव तथा कूर्चामुख स्मृत "भा०अनु०४अ० । तद्गोत्री

कूर्चिका स्त्री कूर्चस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । क्षीरविकृतिभेदे सा च द्विविधा दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च ।"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत् तक्रकूर्चिका" भरत । "दधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकेत्यादि" । "माहिषी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका । तक्राख्यघृतरोमस्य कूर्चिका दधितक्रज." सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः । "कूर्चिका विक्षता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तला । विदाहिन्यो गतागमा रूक्षा दृष्टि प्रदूषणा" सुश्रु० ।

कूर्द क्रीडायां कुर्दवत् ।

कूर्दन न० कूर्द-भावे ल्युट् खेलायाम् (कोँदा) अमरः

कूर्दनी स्त्री कूर्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट् ङीप् । चैत्रपूर्णिमायां त्रिका० । तत्र हि जना कूर्दनोत्सवं कुर्व्वन्ति

कूर्प पु० कुरं पाति पा-क दीर्घ । भ्रुवोर्मध्ये हेमा०

कूर्पर पु० कुर्परवत् । तदर्थे ।

कूर्पास पु० कुर्पासवत् । तदर्थे । स्वार्थे क । तत्रार्थे

कूर्म्म पु स्त्री०कुत्सित· कौ वा ऊर्म्मिर्वेगो यस्य पृषो० । १कच्छपे, अमर स्त्रियां टाप् । तल्लक्षणं वृ०सं०६४अ०यथा "स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीवचित्र· कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्म । अरुणसमवपुर्वा सर्षपाकारचित्रः सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थ करोति । अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्वा बिन्दुविचित्रो ऽव्यङ्गशरीर । सर्पशिरा वा स्थूलगलो य सोऽपि नृपाणा राष्ट्रविवृद्ध्यै । वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च यश्च । क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा कार्य्यः कूर्म्मः मङ्गलार्थे नरेन्द्रै" ।

"उन्मीलने स्मृत. कूर्म्मो मिथाञ्जनसमप्रभ." शा०ति०टी० उक्ते २देहस्थे वायुभेदे । ३भगवदवतारभेदे कमठशब्दे १६८०पृ० विवृतिः । ४मुद्राभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे यथा "वामहस्तस्य तर्जन्या दक्षिणस्य कनिष्ठया । तथा दक्षिणतर्जन्या वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् । उन्नत· दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिक । अङ्गुलीं योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च । वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा । अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च । कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वत । कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि" ।

कूर्म्मचक्र न० कूर्म्माकार चक्रम् । १तन्त्रोक्ते ग्राह्यमन्त्रशुभादिसूचके कूर्म्माकारे चक्रभेदे । तत्स्वरूपादि रुद्रयामले उक्तं यथा

"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम् । यत् ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तम । अभेद्यं भेदकं चक्रं शृणुष्वादरपूर्व्वकम् । कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम् । मुखे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके । चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अध पादे टवर्गकम् । तदधस्तु तवर्गं स्यादुदरे च पवर्गकम् । यशान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके । लाङ्गूले शक्तिबीजञ्च(क्ष) क्षकार लिङ्गमध्यके । लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकार महापदम् । स्वरे लाभ कवर्गे श्रीश्चवर्गेच विवेकद । टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् । उदरे सर्व्वनाश· स्यात् हृदये बहुदुःखभाक् । पृष्ठे च सर्व्वसन्ताप· लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् । वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखम्-वामपादके । विष्णुद्वयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम् । विष्णुके धर्म्मशैवे युग्मदोषे च मारणम् । यत्र देवाक्षरञ्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् । विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् । पृथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर । । यदि तत् सौख्यभाव स्यात् तत् दोषं नापि वर्ज्जयेत् । विभिन्नगेहे दोषचेत् शुभमन्त्रञ्च सन्त्यजेत् । इति ते कथितं देव । दृष्टादृष्टफलप्रदम् । ये शोधयन्ति चक्रमेतन्मन्त्रविधिप्रदं शुभम्" ।

२अपाङ्गदेवभेदसूचके चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे उक्तं यथा "दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म्म फलप्रदम् । दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते । चतुरस्रां भुवं कृत्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् । पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् । ब्रह्मणीमे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत् । दिक्षु पूर्वादितो वर्ग बोधा-

शरसंस्थिति'। सुखं तत्तस्य जानीयात् कृतावुभयतः स्थितौ। कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम्। क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः। मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः। उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात्। पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः। कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" पिङ्गलायाम् "कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्याज्जपयज्ञकम्। तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते"।

२ज्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्म्माकारे चक्रे च तन्निरूपणम् ज्यो॰ त॰यथा "प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः। आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्"। तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः "मध्यप्रागग्नियाम्यादि कृत्तिकादित्रयं त्रयम्। क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः"। तत्र वेधो यथा "पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे। ईशानराक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते। तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"। तत्र वेधादिजन्यदोषाः "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च। एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत्। तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः। दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत्। सौरिर्बलाधिको दुष्टः, स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः। एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्म्मचक्रके। तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः। दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्। दूष्यदेशभेदाश्च कूर्म्मविभागशब्दे दृश्याः।

कूर्म्मपुराण न॰ कूर्म्मेण भाषितं पुराणम्। व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्ना॰ दर्शिता यथा

"श्रीब्रह्मोवाच। शृणु वत्स! मरीचे! ऽद्य पुराणं कूर्म्मसंज्ञितम्। लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्म्मवपुर्हरिः। धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक्। इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम्। तत् सप्तदशसाहस्रं सचतुःसंहितं शुभम्। यत्र ब्राह्म्या (संहितया) पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा मुने!। नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकाः"। तत्पूर्व्वभागे "तत्र पूर्व्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा। लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवादः कूर्म्मर्षिगणसङ्कथा। वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम्। कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः। ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा। सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम्। भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च। देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः। दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम्। आत्रेयवंशकथनं कृष्णस्य चरितं शुभम्। मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसंकथा। युगधर्म्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा। वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम्। त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्" तदुत्तरभागे "उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतैश्वरी ततः। व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधनी। नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ततः। नानाधर्म्मप्रकथनं १ब्राह्मीयं संहिता स्मृता। अतः परं २भागवती संहितार्थनिरूपणे। कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता"। तदुत्तरभागे भगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु "पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः। सदाचारात्मिका वत्स! भोगसौख्यविवर्द्धिनी। द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता। यया त्वाश्रितया पापं विधूयेह व्रजेद्दिवम्। तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा। यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम्। चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता। यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः। पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजन्मनाम्। यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां जनिम्। इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने!। तृतीयात्रोदिता३सौरी नृणां कामविधायिनी। षोढा षट्कर्म्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम्। चतुर्थी ४वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता। चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी। ताः क्रमात् षट्चतुर्द्वीपुत्रसाहस्राः परिकीर्त्तिताः"। तत्फलश्रुतिः "एतत् कूर्म्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम्। पठतां शृण्वतां नृणां सर्व्वोत्कृष्टगतिप्रदम्। लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्म्मसमन्वितम्। ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम्"। तच्च पुराणम् तामसं "मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत" पाद्मोत्तरख॰ ४२अ॰।

कूर्म्मविभाग पु॰कूर्म्मस्य तद्रूप भगवद्देहस्य विभागोऽत्र।

वराह मिहिरोक्ते नक्षत्रभेदेन देशविशेषाणां शुभाशुभबोधके चक्रभेदे स च वृ० सं० १४ अध्याये । यथा

“नक्षत्रत्रयवर्गैराग्नेयाद्यैर्व्यवस्थितैर्नवधा । भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः । १भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः । मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमत्स्यमाध्यमिकाः । माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च । गौरग्रीवोद्देहिकपाण्डुगुडाश्वत्थपाञ्चालाः । साकेतकङ्ककुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः । औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् १।४।५। अथ २पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च । खसमगधशिबिरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः । प्राग्ज्योतिषलौहित्यक्षीरोदसमुद्रपुरुषादाः । उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः । एकपदताम्रलिप्तककोशलका वर्द्धमानश्च ६।७।८। आग्नेय्यां ३दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः । शौलिकविदर्भवत्साऽन्ध्रचेदिकाश्चोर्द्ध्वकण्ठाश्च । वृषनालिकेरचर्मद्वीपा विन्ध्यान्तवासिनस्त्रिपुरी । श्मश्रुधरहेमकूटव्यालग्रीवा महाग्रीवाः । किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः । सह नग्नपर्णशवरैराश्लेषाद्ये ९।१०।११। त्रिके देशाः । अथ दक्षिणेन ४लङ्का कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः । गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः । कङ्कटटङ्कणवनवासिशिबिकफणिकारकोङ्कणाभीराः । आकरवेणावन्तकदशपुरगोनर्दकेरलकाः । कर्णाटमहाटविचित्रकूटनासिक्यकोल्लगिरिचोलाः । क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमूकश्च । वैदूर्यशङ्खमुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः । गणराज्यकृष्णवेल्लूरपिशिकशूर्पाद्रिकुसुमनगाः । तुम्बवनकार्मणेयकयाम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः । काञ्चीमरुचीपट्टनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः । बलदेवपट्टनं दण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः । कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः १२।१३।१४। नैरृत्यां दिशि ५देशाः पह्लवकाम्बोजसिन्धुसौवीराः । वडवामुखारवाम्बष्ठकपिलनारीमुखानर्त्ताः । फेनगिरियवनमार्गरकर्णप्रावेयपारशवशूद्राः । बर्बरकिरातखण्डक्रव्याशाभीरचञ्चूकाः । हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रबादरद्रविडाः । स्वात्याद्ये भत्रितये १५।१६।१७। ज्ञेयश्च महार्णवोऽत्र च । अपरस्यां ६मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तकशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिवोकाणाः । पञ्चनदरमठपारततारक्षितिजृङ्गवैश्यकनकशकाः । निर्मर्यादा म्लेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च १८।१९।२०। दिशि ७पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्राः । अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः । वेणुमती फल्गुलुका गुरुहा मरुकुच्चचर्मरङ्गाख्याः । एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च २१।२२।२३। उत्तरतः ८कैलासो हिमवान् वसुमान् गिरिर्धनुष्मांश्च । क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमीनाश्च । कैकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः । आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्ततुरगाननाः श्वमुखाः । केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः । तक्षशिलपुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च । अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः । माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः । गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च । यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेमधूर्त्ताश्च २४,२५,२६,। ऐशान्यां ९ मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः । अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः । ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः । भल्लापलोलजटासुर कुनठखषघोषकुचि(चि)काख्याः । एकचरणानुविश्वाः सुवर्णभूर्वसुधनं दिविष्ठाश्च । पौरवचीरनिवसनत्रिनेत्रमुञ्जाद्रिगन्धर्वाः २७।१।२। वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति । आवन्तोऽथानर्त्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः । राजा च हारहौरो मद्रेशोऽन्यश्च कौणिन्दः” ।

कूर्म्मपृष्ठ न० कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । १शरावे २अन्नावरके च पु० यज्ञप० । ६त० । कूर्म्मस्य पृष्ठे न०

कूर्म्मराज पु० कूर्म्माणां राजा ‘राजाहःसखिभ्यः’ टच् समा०, कूर्म्मरूपेण राजते राज–अच् वा । कूर्म्मरूपे भगवदवतारे जटा० । “पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः” महना० । २कूर्म्माणां श्रेष्ठे च

कूल आवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । कूलति अकूलीत् चुकूल प्रतिकूलति कूलम् । “तासां प्रावमानो योनिकूलवत्” टत० ब्रा० ४९ ।

कूल न० कूलति आवृणोति जलप्रवाहम् कूल–अच् । नद्यादेस्तीरे । “नदीकूलं यथा वृक्ष” मनु “नदीवोभयकूलभाक्” रघु० । “चुकूज कूले कलहंसमण्डली” नैष० । कर्षणि वप्रे च । २स्तूपे ३तडागे ४सैन्यपृष्ठे च त्रिका०

इयनिके "कुलायकूलेषु विलुठ्य ते सुता" नैष०। "कूलाय कूलेषु नीडान्तिकेषु" मल्लि०। बलादि० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः। कुलवत् पक्षे इनि कूलिन्। तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ततः भूमा० सौवीरे, सम्बन्धिन्यर्थे वुञ्। कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे त्रि०। [२स्तूपे मेदि०।

कूलक न० कूल+ण्वुल्। १तीरे त्रिक। कूल+स्वार्थे क।

कूलङ्कष त्रि० कूल कषति व्याप्नोति कष—खश् मुम् च। कूल-व्यापके। "कूलङ्कषौघा: सरितस्तथाऽपरा:" माव। "कूलङ्कषेव सिन्धु: प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च" शकुन्तला।

कूलवती स्त्री कूल+अस्त्यर्थे बलादि० मतुप् मस्य व। ङीप्। नद्यां राजनि०।

कूलचर त्रि० कूले नदीकूले चरति चर—ट। गजादिजन्तुषु। कूलचराश्च जन्तव समांसगुणा: सुश्रुते दर्शिता यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहिषवराहखड्गि-गोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरणगवयप्रभृतय: कूलचरा: पशव.। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयो। शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला: कफवर्द्धना"।

कूलन्धय त्रि० कूलं धयति धे—खश् मुम् च सुश्रुतो०। कूल स्पर्शिनि यमादौ स्त्रियां ङीप्।

कूलभू स्त्री ६त०। तीरभूमौ हेमच०। कूलभूमि-तीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्त सुक्तावशिष्ट। (वायु) उद्भट।

कूलमुद्रुज त्रि० कूलमुद्रुजति उद्+रुज खश् मुम् च। कूलभेदके। "आसादितौ कथं नूत न गजै कूलमुद्रुजै"। भट्टि। "मदोदग्रा ककुद्मन्त: सरितां कूलमुद्रुजा" रघु

कूलमुद्वह त्रि० कूलमापूर्य वहति उद्+वह—खश् मुम् च। कूलमापूर्य वाहिनद्यादौ "उत्तीर्णौ वा कथं भीमा सरित कूलमुद्वहा:" भट्टि।

कूलहु(ह)ण्डक पु० कूले क्षुण्डते संघीभवति हुडि—सघे ण्वुल् पृषो० वा उलोप। जलावर्त्ते त्रिका०

कूलास त्रि० कूलमस्यति क्षिपति अस—अण्। कूलक्षेपके तत सङ्काशा० चतुरर्थ्यां ष्यण्। कौलास तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूलेचर त्रि० कूले चरति चर अलुक्स०। नद्यादेस्तीरचरेषु महिषादिपशुषु। ते च "चमरीवारणादय। एते कूले-चरा प्रोक्ता यत: कूले चरन्त्यमाम्" भावप्र० उक्ता आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता ग्राह्या। "कूले चरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहा.। मधुरा: शीत-ला: स्निग्धा मूत्रला: श्लेष्मवर्द्धना" तद्गुणा स्तत्रोक्ता:।

कूल्य त्रि० कूले भव: यत्। १तीरभवे २रुद्रभेदे पु० "नमस्ती-र्थ्याय च कूल्याय च" यजु० १६,४२, रुद्राध्याय।

कूवर पु० कू—शब्दे कुटादि—वरच्। १कुब्जके ह्वस्वभेदे (कुँजा) २कुब्जे त्रि० ३मनोहरे त्रि० शब्दचि०४युगन्धरे यत्र युग-काष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पुंन० अमर: "वै-दूर्य्यमणिकूवरम्" रामा०। "रथं चामितकूवरम्" भा० आनु० ४२६८श्लो०। "पादे पुर: कूवरिणा विदा-रिता:" माघ:। ५रथिकस्थाने गोयुक्तं रथमुपक्रम्य "पञ्चसी कूबरबाहूरामभिस्पृशेत्" गोभि०सू०। कूबर रथिकस्थानम्" स० त० रघुनन्दन:।

६कम्बलाच्छादितरथे स्त्री हला० गौरा० ङीप्।

कूवार पु० कुं तीरभूमिं वृणोति वृ—अण् उप०स० पृषो० दीर्घ:। कूपारशब्दार्थे अमरटीका

कूश्म पु० हवनीयदेवभेदे। "प्रदरान् वायुना कूश्मान्स्वकपिसै" यजु० २५,७ "कूश्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी०।

कूष्माण्ड पु० ईषदूष्मा अण्डेषु वीजेष्वस्य। १कुष्माण्डशब्दार्थे २शिवपारिषद्भेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत कूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशा "भाग०२,६,४५।३ऋषिभेदे पु० "कूष्माण्डोराजपुत्रश्च त्वन्तो स्वाहासमन्विते" या०स्मृ० तदृष्टत्वात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्यास्तु ४ऋक्षु स्त्री ङीप् "त्रिरात्रोपोषितोभूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचि। सुराप स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थित" या०स्मृ०। "त्रिरात्रमुपोषित: कूष्माण्डीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्या-द्याभि, कूष्माण्डद्रष्टाभिरष्टद्वर्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ष्क-ग्भिश्चत्वारिंशदृताञ्जुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्। तथा बौ-धायनेनाप्युक्तम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवा-त्मान मन्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेत सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति"। मिता० "सर्व्वं वेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमत परम्। येषाञ्जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशय। अघमर्षणन्देवकृत: शुद्ध-वत्य:स्तरत्समा:। कूष्माण्ड्य: पावमान्यश्च दुर्गासावित्य-थैव च" मिताक्षरायां वशिष्ठस्मृ। स्वार्थे क। तत्रार्थे

कूष्माण्डवटिका स्त्री कुष्माण्डखण्डमिश्रिता माषादि वटि-का शा०त०। (कुमुडावडी)ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्व्वोक्तवटिकागुणा। विशेषात् रक्तपित्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधै" भावप्र०। पूर्व्वोक्तवटिका माषवटिका।

कूष्माण्डी स्त्री ईषदूष्माण्डेष्वस्या गौरा० ङीप्। १ओष-

धिभेदे शकर्कोटेरुर्गौयाञ्च स्त्रेमच०। दुर्गायाच कूष्माण्ड बलिप्रियत्वात्तथात्वम्। "कुष्माण्डी तु भवेत् षष्ठी कूष्माण्डी परिकीर्त्तिता" भावप्र०। पक्षिविशेषे च

कूहा स्त्री ईषत् ऊह्यतेऽत्र ऊह-वितर्के आधारे घञर्थे क। कुज्झटिकायाम् शब्दरत्ना०।

कृ कृतौ भ्वा० उभ० सक० अनिट् कविकल्प०। करति ते अकार्षीत् अकृत। चकार। भौवादिकस्यास्य पाणिनीयता

कृ कृतौ तना० उभ० सक० अनिट्। करोति कुरुते कुर्य्यात्। करोतु कुरु अकरोत् अकार्षीत् अकृत। चकार कर्त्ता करिष्यतिते क्रियात् कृषीष्ट। कर्म्मणि क्रियते अकारि अकारिषातामकृषाताम् कारयिषाताम्। कारकः कर्त्ता कारी कुर्वन् कुर्व्वाण चक्रिवान् चक्राणः। कृ—क्तिन्‌ कृतं कृतवान् करणं कृतिः क्रिया कृत्वा कृत्वा प्रकृत्य। कृत्यं कार्य्यं कर्त्तव्यं करणीयं। णिचि कारयति ते अचीकरत्‌ तत सनि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ्लुकि चरि(री)करीति चरि(री) कर्त्ति चर्करीति चर्कर्त्ति

"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" पा०

"एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात्। यशः करोतीति यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः वचनकरः" सि० कौ०

"दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिम्लिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु" पा०।

"एषु कृञष्टः स्यात्। अहेत्वादावपि। दिवाकरः विभाकरः निशाकरः कस्कादित्वात् सः। भास्करः बहुकरः बहुशब्दस्यात्र वैपुल्यार्थे संख्यामेक्ष्य पृथग्ग्रहणम् लिपिलिबिशब्दौ पर्य्यायौ। संख्या-एककरः। द्विकरः। कस्कादित्वात् सः। अहस्करः। नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति सत्वम्। धनुष्करः। अरुष्करः। "किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति" वार्त्तिकम् किङ्करा। तत्करा। हेत्वादौ टस्याप्राप्तत्वात् परत्वादच्। तु योगे ङीप्। किङ्करी। "कर्म्मणि भृतौ" पा०

"कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ। कर्म्मकरो भृतकः। कर्म्मकारोऽन्य" सि० कौ०

"न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु" पा०।

"एषु कृञष्टो न। हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते। शब्दकार इत्यादि"। "स्तम्बशकृतोरिन्" पा०

"व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्" वार्त्ति०। स्तम्बकरिर्व्रीहिः। शकृत्करिर्वत्सः। व्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः। शकृत्कारः" सि० कौ०

"सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" पा० "सौ कर्म्मादिषु च कृञः क्विप् स्यात्। त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका। सुकृत् कर्म्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृत्। क्विबेवेति नियमात् कर्म्म कृतवानिति विवक्षा न। कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायाञ्च क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्। शास्त्रकृत्। भाष्यकृत्"। सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिकृत्य

अनु+सदृशीकरणे अनुकरोति।"पैतामहस्यानुचकार सञ्ज्ञीम्"

अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति "रिपौ शान्तमपक्रिया" माघ [माषान्यैनापाक्रियते" छ०उ० भा०

अप+आ निराकरणे सक०। अपाकरोति। "अयं मन्त्रः

आ+आकारे अवयवसंस्थाने आकृतिः आकारः

उद्+आ+उत्कासने सक० "उदाकरोति उत्कासयति "याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सोमश्रवाः। इति ताश्चोदाचकार"छ०उ०। "तासां च उदाचकार उत्कासितवानाचार्य्यस्त्वम्" भा०।

उप+उपकारे सक० उपकरोति"उपकृत बहु तत्र किमुच्यते" सा० द०। संस्कारे सक० सुट् च। उपस्करोति

उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य "श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि" मनु पश्वादिसंस्कारे च उपाकर्म्मशब्दे उदा०।

दुर्—दुष्टाचरणे दुष्कृत दुष्कृतिः।

नि+पराभवे सक० निकरोति (पराभवति) नीकरः

निस्+निर्+शुद्धौ सक० निष्करोति निष्कृतिः (शुद्धिः)

निर् आ+निवारणे सक० निराकरोति"निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्त्तिष्णू परितोरणम्" भट्टि। "निराकरिष्णोर्वृजिनाहतेऽपि" रघु०

परा+निराकरणे सक०। पराकरोति [परिष्करोति

परि+परिष्कारे सतोगुणान्तराधाने भूषणे च सक० सुट् च

प्र+प्रस्तावे सक० प्रकरोति प्रकृत्य। आरम्भे च "प्रकृत जपविधीनामाश्रमप्रक्षिप्तदन्तम्" माघ.।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रतिकरोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया।

वि+विभागे विकरोति "च तेषामामं व्यकुरुत" छा० उ०।

"व्यकुरुत व्यभजत्"भा०। विकारे (अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाभावे) अक०आ० "मातुर्विकुरुते" सि० कौ०।

वि+आ+प्रकाशने व्याकरोति "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" श्रुतिः। व्याख्याने व्याकृतम् पाणिन्याद्युक्तशब्दसाधुत्वाधायकसंस्कारभेदे च "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः" वेदाङ्गोक्तौ "व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह सा श्रुता" भर्तृहरिः।

वि+प्र+उपद्रवे सक० विप्रकरोति "तस्मिन् विप्रकृताः काले" कुमा०। "कामपरवशं न विप्रकुर्य्युः" कुमा०।

सम्+संस्कारे सतोगुणान्तराधाने सक० सुट् च। संस्करोति पात्रम्।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट्। संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः। तत्पूर्व्वकः समवायेऽर्थे च अक० सुट् संस्करोति उपस्करोति परिस्करोति संघीभवतीत्यर्थः उप+सतोगुणान्तराधाने विकारे आकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च सुट्। उपस्कृतं भुङ्क्ते विकृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते" सि० कौ०।

अथ मतभेदेन कृञोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणास्तस्य यत्नार्थकतानिराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै० भू० सारे

"व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" मू०।

"पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेत्यादिविवरणाद्विवियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः। व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यता ध्वनयितुमुक्तम्। अतएव पचतीत्यत्राधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः। नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये बीजाभावात्। न च पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्न एवाख्यातार्थ इति वाच्यम्। रथो गमनं करोति बीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः। किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् न चात्र घटस्य कर्त्तृत्वेन तत्र तया कर्म्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्त्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्व्वचत्वेन घटस्याकर्त्तृत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्। अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकत्वाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनावाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि। अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति। अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम्। तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम्। तथा च यती प्रयत्न इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्या दुर्वारेति। तथा च नहि यत्न इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्म्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः।

अथ वा व्यापारो भावना इत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृञादेर्ज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति कृञ इति। अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात्। तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः। नच कृञादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात्। न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्त्तुं शक्यम्। एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः"। अतएवाह।

"किन्तूत्पादनमेवात्र कर्म्मवत् स्यात् यगाद्यपि।
कर्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद्द्वेरिव" मू०।

"उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः। फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह अतइत्यादि। इतः कृञो यत्नमात्रार्थत्वे अत्र कर्मवत् स्यादिति पदेन 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति (पा०) सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः यतएवास्योत्पादनार्थकता अत एव पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् इतिवत्। यथा इष्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति।

नैयायिकास्तु व्यापारार्थकतानिराकरणेन यत्नार्थकतामाहुः यथा शब्दचिन्तामणौ

"आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथो गच्छतीत्यादौ चाख्याते व्यापारलक्षणा तथाह्याख्यातस्य पचतीत्यादौ यत्नोवाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादियत्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणाद् व्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः। हस्त्यादिसमासस्य विग्रहेण विवरणादपि विग्रहार्थे न शक्तिग्रहः अन्यलभ्यत्वात् किङ्करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थत्वं विनानुपपत्तेरित्याचार्य्याः। अत्र वदन्ति—आख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छति जानाति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तदाख्यातविवरणाच्च अत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा। न च तत्राख्यातकरोत्योर्गौणत्वं मुख्ये बाधकाभावात्। अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यत्नार्थत्वं किन्तु क्रियावाचकत्वमेव लभ्य, तेन किं करोतीति क्रियामात्रप्रश्ने पचति गच्छतीति क्रियाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम्भवति"। तत परोग्रन्थ कर्त्तृशब्दे १७१७ दर्शितोद्रष्टव्यः। तत्परस्तु—"ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य न तदर्थत्वं दोष एकोद्वौबहव एवेतीत्यत्रेव तत्सम्भवात्। यत्तु तत्र द्वितीयप्रश्नेच्छादिकल्पनावदिहापि द्वितीययत्नकल्पनमिति तन्न द्वितीययत्नेच्छादा चिच्छायत्नाऽभावात्। वस्तुतस्तु प्रत्येकसामर्थ्यप्रवृत्तौ सम्भेदे उभयोपस्थितेरावश्यकत्वेन कस्याप्यनन्वयेऽप्यदोषात् पाकाय यतेत पाकं कुर्य्यादित्यत्र कल्यर्थकाख्यातेऽपि तथैवान्वयादिति चेत् न एको द्वौ बहव इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसंख्यान्वयावगमायोग्यत्वात् लङादेर्यत्नसामर्थ्यानवधारणात् लिङः पचेतेत्यत्र कृतौ सामर्थ्यावधारणाच्च। अथायत्नार्थकधातुपराख्यातस्य यत्नार्थत्वे तेन यतत इति नान्वय अचेतने चाख्यातप्रयोगो गौणएव। न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता। यद्वाऽनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पद तदेकदेशेऽनुकूलमात्रे प्रवर्त्तते विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत्। अचेतने तु मध्यमोत्तमपुरुषौ न भवतएव उपपदयोर्युष्मदस्मदोरसमानार्थत्वात्। भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्य्यनुयोज्यत्वादिति चेत् न अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौणत्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्य" इति प्राहुः। तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्यएव। यदि चमशयानेऽपि पचतीति स्यात् चमशान्निद्वारा शयनस्य पाकानुकूलव्यापारत्वात् तत्र यत्नविशेषस्यैवानुकूलव्यापारविशेषस्य वाचकत्वात् अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि तण्डुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात् एवमचेतनेऽपि करोतिमाख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेष। कथन्तर्हि चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलताप्रतीतिः आक्षेपादिति चेन्न आख्यातार्थेन व्यापारेण सङ्ख्यया वा यत्नानाक्षेपणात् तयोः प्रयत्नं विनापि सत्त्वात् नापि कर्त्रा, द्रव्यमात्रस्य कर्त्तृत्वात् यत्नवतश्च कर्त्तृत्वे आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्यभिधानात्। नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य यत्नं विनापि सत्त्वात् नापि यत्नोधात्वर्थः क्रियायास्तत्फलस्य वा धातुवाच्यत्वात् अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्नानुभवप्रसङ्गादिति चेत् न धात्वर्थविशेषेण पाकादिना यत्नाक्षेपात् तस्य यत्नं विनानुपपत्तेः। अथ पचतीत्यत्र पाकयत्नवानिति विवरणात् यत्नार्थतेति चेत् तर्हि कर्त्तर्य्यतापि स्यात् न हि पाकयत्न इत्येव विवरणं पचतीत्यस्य, तत्पर्य्यायविवरणन्तु तदाक्षेपेणापि निर्व्वहतीति चेत् तुल्य यत्नेऽपि कथन्तर्हि रथो गच्छति, विद्यते व्योमेति भावनानुभव इति चेत् न कथञ्चित्, भावनाया धात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन त्वयापि तत्र गौणत्वाभ्युपगमादिति। उच्यते। चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नानुभवाबाधात् एवाख्यातार्थोऽनुभवात् नत्वनुकूलो व्यापारः यत्नस्यापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् नचाचेतने आख्यातार्थमुख्यत्वार्थमनुगुणो व्यापार एवाख्यातवाच्य मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगादिति वाच्यं शक्तिग्राहकेण लघुनि शक्तिपरिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात्। मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः। एतेन व्यापारवाचकस्याख्यातस्य यत्नसाध्यार्थं रूपपचत्यादिधातूपसन्धानेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापनमिति निरस्तं लाघवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात् ननु यत्नोनाख्यातार्थ पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादित्युक्तमिति चेन्न चैत्रो यत्र पचतीत्यत्र पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते। न च पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति अतीतानागतयोर्व्यभिचारात्। न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानतान्वयः सम्भवति यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधने आख्यातस्य पर्य्यवसि-

मत्वाच्च। अथ चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैत्रवत्। अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च। व्यापारस्य वाचकत्वं तल्लिङ्गकस्य वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कल्पनाद्वयमपेक्ष्य यत्न वाचकत्वे लाघवात्। नचाचेतने आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वात्रथारणादेव कल्पनेति युक्तं गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्व्यापारावगमोपपत्तेः। यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया। यथा रथोगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः। अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न स्यात् तस्मात् लडाख्यात यत्नवाचक आख्यातत्वात् लिडाख्यातवत् तर्कश्चात्र एव। एतेन फलानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः आख्यातवाच्या संख्यैव तेन चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्व प्रतीते मुख्य एव प्रयोगः। पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वर्थेनाक्षेपात् विक्लित्यनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्ते रिति गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमानत्वस्याक्षेपादलाभेनाख्यातार्थत्वात्"। रत्नकोषकृतस्तु धात्वर्थो व्यापारः आख्यातार्थं उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवरणात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व्वत्राख्यातप्रयोगो मुख्यएव। यतते जानातीत्यादावपि यत्नं ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थात् नतु व्यापारो यत्नोवाख्यातार्थः। यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् आख्यातार्थ विवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाक करोतीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं करोतीत्यादौ कृञर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते। अतएव किं करोतीति सामान्योत्पादनाप्रश्ने पचतीति पाकोत्पादनाविशेषेणोत्तरमात्रमपि समञ्जसम्। चैत्र उत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रेणान्वेति आख्यातार्थोत्पादना त्वनन्वितैव उत्पत्ते रुत्पत्त्यभावात्। वस्तुतस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पादनार्थधातूत्तरवर्त्तिन आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादनावाच्या" तन्मतञ्च शब्दचि° दूषित विस्तरभयान्नोद्धृतम्।

एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्। तत स्वार्थे–णिच् कारयति करोतीत्यर्थः। "दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि" रामा°

कृ वधे स्वादि उभ° सक° सेट्। कृणोति कृणुते अकार्षीत् अकृत। चकार। अस्य न इट् इड् विधौ तानादिकस्यैव ग्रहणात्।

कृक पु° कृ–कक्। गले कण्ठे हेमच°

कृकण पुंस्त्री इति कणति कण–शब्दे अच्। (कयार) १क्रकरपक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीष्। क्षुतकारके २देहस्थे वायुभेदे पाठान्तरम् ३कृमौ हारा°।

कृकर पुंस्त्री इति शब्द करोति। क्षुतकारके देहस्थे १वायौ। "कृकर(ण)स्तु क्षुते चैव जयाकुसुमसन्निभः" पदार्थादर्शे योगार्णवः। २शिवे त्रिका° ३कृकणविहगे शब्दरत्ना° ४चव्ये (चइ) ५करवीरवृक्षे च राजनि°। [राजनि°

कृकला स्त्री कृक कृकाकारं लाति ला–क। पिप्पल्याम्

कृकलास पुस्त्री कृकं कण्ठं लासयति लस–णिच् अच्। सरटे (कँाकलास) पक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कृकलासस्यानिष्टसूचकत्वं तच्छान्तिश्च शान्तिशब्दे दृश्या त्रिका° तालव्यान्तः पाठ इत्यो°। "ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम्"। "समाहत्योदपानस्य कृकलासः स्थितोमहान्" भा°आनु° ७°अ°। स्वार्थे क तत्रार्थे। स्त्रियां ङीष्। इत्यो° कृकुलासोऽप्यत्र अमरटीका।

कृकवाकु पुस्त्री कृकेण शक्ति वच–परिभाषणे ञुण् कश्च। १कुक्कुटे अमर.। २मयूरे, ३सरटे च मेदिनी। "कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्णय कल्ये" माघः। [त्रिका°।

कृकवाकुध्वज पु° कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य। कार्त्तिकेये

कृकाट न° कृक कण्ठमटति अण् उप° स°। घाटायाम् "इन्द्रः शिरो,ऽग्निर्ललाटं,यमः कृकाटम्" अथ° ६,७,१,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट–ण्वुल् टाप् कापि अत इत्त्वम्। ग्रीवायाउन्नतदेशे अमर "जत्रूर्द्ध मर्म्माणि चतस्रोधमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके"। "जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि। "कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके" इति च सुश्रु°। "शिरोग्रीवयो सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता" सुश्रुते तत्स्थानमुक्तम्। "कृकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे" सुश्रु°।

कृच्छ्र पु°न°कृत–रक् छोऽन्तादेश उणा°। १सान्तापनादिव्रते कृच्छ्रस्य नानाविधः मिता°दर्शित. यथा

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम्। जग्ध्वापरेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरन्" या०। "पूर्व्वेद्युराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेद्युरुपवसेदिति द्वैरात्रिकं सान्तपनं कृच्छ्रं सान्तपनश्चोत्तरश्लोके पृथग्विधानादवगम्यते। कृच्छ्र इति चान्वर्थसंज्ञेयम् तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात्। गोमूत्रादीनाम्परिमाणं वक्ष्यते। यदा पुनः पूर्व्वेद्युरुपोष्यापरेद्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यम्पीयते तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते यथाह पराशरः "गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम्। निर्दिष्टम्पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम्। गोमूत्रन्ताम्रवर्णायाः, श्वेतायाश्चापि गोमयम्। पयः काञ्चनवर्णाया, नीलायाश्च तथा दधि। घृतञ्च कृष्णवर्णायाः, सर्व्वं कापिलमेव वा। अलाभे सर्व्ववर्णानाम्पञ्चगव्येष्वयं विधिः। गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश। क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिता। गोमूत्रवद्घृतस्येष्टास्तदर्द्धन्तु कुशोदकम्। गायत्र्यादाय गोमूत्रं, गन्धद्वारेति गोमयम्। आप्यायस्वेति च क्षीरन्दधिक्राव्णेति वै दधि। तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यन्देवस्य त्वा कुशोदकम्। पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ। सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः। एतैरुद्धृत्य होतव्यम्पञ्चगव्यं यथाविधि। इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवती। एताभिश्चैव होतव्यं हुत्वा शेषं पिबेद्द्विजः। प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च। प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत् प्रणवेन तु। मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत्। स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः। यत्त्वगस्थिगतम्पापं देहे तिष्ठति मानवे। ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनमिति"। यदा त्वेतदेव विमिश्रितम्पञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते "एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतमिति" शङ्खस्मरणात्। जावालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम् "गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकैकं प्रत्यहम्पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम्। कृच्छ्रं सान्तपनो नाम सर्व्वपापप्रणाशनः" इति। एषाञ्च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया। एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या। महासान्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह "पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः। सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः" या०। सप्ताहेनापवर्गितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः कथमित्यपेक्षायामुक्तम् पृथग्भूतैः षड्भिर्गोमूत्रादिभिरेकैकेनैकैकमहरतिवाहयेत्सप्तमञ्चोपवासेनेति। यमेन तु पञ्चदशाहसम्पाद्यो महासान्तपनोऽभिहितः "त्र्यहम्पिबेत्तु गोमूत्रन्त्र्यहं वै गोमयम्पिबेत्। त्र्यहन्दधि त्र्यहं क्षीरन्त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः। महासान्तपनं ह्येतत्सर्व्वपापप्रणाशनमिति"। जावालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महासान्तपन उक्तः। "षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत्। त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति"। यदा तु षण्णां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य त्र्यहमुपयोगस्तदातिसान्तपनम् यथाह मनुः "एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु त्र्यहं त्र्यहम्। अतिसान्तपनन्नाम श्वपाकमपि शोधयेदिति"। श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः। इति महासान्तपनातिसान्तपने। पर्णकृच्छ्राख्यं व्रतमाह "पर्णोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः। प्रत्येकम्प्रत्यहम्पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः" या०। "पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन क्वाथितमुदकम्प्रत्यहम्पिबेत् कुशोदकञ्चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः। यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां क्वाथस्त्रिरात्रम्पीयते तदा पर्णकूर्चः यथाह यमः "एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः। क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकूर्चोऽभिधीयते" इति। यदा तु विल्वादिफलानि प्रत्येकं क्वाथितानि मासम्पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते यथाह मार्कण्डेयः "फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः। श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा। मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम्। पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते। मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति पर्णकृच्छ्रमेकादशविधम्। अथ तप्तकृच्छ्रं व्रतमाह "तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहम्पिबेत्। एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः" या०। दुग्धसर्पिरुदकानान्तप्तानामेकैकम्प्रतिदिवसमभ्यस्यापरेद्युरुपवसेदेव दिवसचतुष्टयसम्पाद्यो महातप्तकृच्छ्रः। एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसम्पाद्यः सान्तपनवत्तप्तकृच्छ्रः। मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः "तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्। प्रतित्र्यहम्पिबेदुष्णान् सकृत् स्नायी समाहितः" इति। क्षीरादिपरिमाणन्तु पराशरेणोक्तन्द्रष्टव्यम् "अपां पिबेत्तु त्रि-

पलं द्विपलन्तु पयः पिबेत्। पलमेकम्पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति"। त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति त्रिरात्रमाश्यपूरणसमर्थोष्णोदकवाष्पं पिबेदित्यर्थः। यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रं "त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत्। त्र्यहं शीतं घृतम्पीत्वा वायुभक्षः परन्त्र्यहमिति" यमस्मरणात्। इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्विधः। पादकृच्छ्रमाह "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः" या०। एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव, नक्तेनेति पृथगुपादानात्। अतश्च दिवैव एकवारमेव भोजनेनैवैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति। तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः। भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः। एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतम्भोजनं विधीयते। तथा चापस्तम्बः "त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी च ततस्त्र्यहम्। त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किञ्चिदिति"। अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितदिवानिशाशनप्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति। गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम् "हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादिति"। एवं नक्तभोजनविधावपि। न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् तेन कालविशेषानुपादानाद्दिवारात्रौ वा सकृदित्येव तपोरूपत्वात् कृच्छ्राणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः। अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वीयमपि परिचारकभार्य्यादिभ्यो न याचितव्यम् शेषवाक्ये चयोः साधारणत्वादाचक्षाणाः। अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्य्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा। अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन "अथापरत्र्यहं न कञ्चन याचेतेति"। अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः "सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः। चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतमिति"। आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् "सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः। चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः। कुक्कुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वा प्रविशेन्मुखमिति"। अनयोश्च स्मृत्योर्विकल्पः। आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा ग्रासाहृत्यैव व्यवस्था कृता "त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम्। सायं त्र्यहन्तथा पादः प्रातः पादस्तथा त्र्यहम्। प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत्। अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति"। यदा तु याचितोपवासात्मकत्र्यहद्वयानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रं सायंव्यतिरिक्तापरत्र्यहत्रयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विज्ञेयम् "सायंप्रातर्विनार्द्धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति" तेनैवोक्तत्वात्। अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् "सायंप्रातस्तथैकैकन्दिनद्वयमयाचितम्। दिनद्वयञ्च नाश्नीयात्कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते" प्राजापत्यकृच्छ्रमाह "यथा कथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते" या०। अयमेव पादकृच्छ्रः। यथाकथञ्चिद्दण्डकलितपदावृत्त्या स्थानविवृद्ध्या वा। तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा। तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते। तत्र दण्डकलितपदावृत्तिपक्षो वशिष्ठेन दर्शितः "अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम्। अहः पराकन्तत्रैकमेवञ्चतुरहोऽपरः। अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः। बालवृद्धातुरेष्वेव शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति"। आनुलोम्येन स्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः "त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहम्परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" इति। प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वशिष्ठेन दर्शिता। "प्रतिलोमञ्चरेत्कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति"। जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रविषयोऽङ्गिरसा दर्शितः "तथा कृच्छ्रं समासाद्य यदा धर्मपथे स्थितम्। प्राजापत्यं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति"। जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः। "अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापरं त्र्यहं नक्तम्भुञ्जीताथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेताथापरं त्र्यहमुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्य्यैर्न सम्भाषेत रौरवयौधाजपे नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणं नमोऽहमाय मोहमाय मंहमाय धून्वते तापसाय पुनर्वसवे नमः। मौञ्ज्यायोर्व्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः। पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारवाराय पारयिष्णवे नमः। रुद्राय पशुपतये म-

हते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः । सूर्यायादित्याय नमः । नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्द्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कपर्दाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः इति एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति" । तत्र "तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः" इत्यस्यायमर्थः यस्तु महतोऽप्येनस क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण शुच्येयमित्येवं कामयते असावहनि कर्मविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत । एवं रौरवयौधाजयसामजपौ नमो हनायेत्यादिभिस्त पंचादित्योपस्थानादिकञ्चरुश्रपणादिकञ्च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्त्तव्यतासहितन्द्रष्टव्यम् । एवमन्यत्रापि च स्मृत्यन्तरतो विशेषान्तराण्यन्वेषणीयानि । अतिकृच्छ्रमाह "अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः" या० । एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु विशेषः आद्ये त्र्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमन्नं भुञ्जीत न पुनर्द्वाविंशतिग्रासान् । अत्र च ग्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नभोजनविधानादन्त्यत्र्यहेऽतिदेशप्राप्त उपवासोऽप्रतिपक्ष एव । अत्रापि पादशो व्यवस्थापूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम् "एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः" इति तत्पाणिपूरणपरिमितादल्पत्वाच्छक्तविषयम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह "कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्" या० एकविंशतिरात्रं पयसा वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्र उक्तं "अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" इति । अतश्च शक्त्यपेक्षयाऽनयोर्व्यवस्था । पराकमाह "द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तितः" या० अस्यार्थोऽयमर्द्धश्लोकः । सौम्यकृच्छ्रमाह "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" । पिण्याकोनिःसृततैलस्तिलस्तत्स्यौदननिस्रावोदश्विदुदकसक्तूनाञ्च पञ्चानामेकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदेव सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणन्तु प्राणयात्रामात्रनिबन्धनमवगन्तव्यम् । जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः "पिण्याकं सक्तवस्तक्रञ्चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणा दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते" इति । तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह "एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पाञ्चदशाह्निकः" या० "एषां पिण्याकादीनामम्बुनां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र पाञ्चदशाह्निकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः "आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । त्र्यहन्त्र्यहम्प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहम् । एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते" इति । अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्त्तव्यता ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते" मिता० । चान्द्रायणकृच्छ्रस्तु चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते । २कष्टे दुःखे "अमन्यत कृच्छ्रं तथा सर्वः सभाजनः" रामा० । "महत् खलु कृच्छ्रमनुभूतं तत्रभवत्या" मालवि० । ३कष्टसाधने ४कष्टयुक्ते च त्रि० अमरः "इत्थञ्च देवानसुरांश्च रामः वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपा" भा० व० २४ अ० । "कृच्छ्रां प्राप्य स आपदम्" रामा० । ५कष्टसाध्ये त्रि० "आमन्त्रयित्वा सचिवं योऽर्थं कृच्छ्रमुपाचरेत्" रामा० । "अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रोऽयं मिश्रलक्षणः" सुश्रु० । ६प्राजापत्यव्रते "विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः । "तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्" मनुः । "एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंस स्याद्द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादस्तु प्राजापत्यमतः परम्" प्रा० त० [illegible] । "चतुर्थांशादौ प्राजापत्यविधानात् कृच्छ्रपदं प्राजापत्यपरम्" प्रा० त० रघु० । ७पापे न० मेदि० ८मूत्रकृच्छ्ररोगे पु० राजनि० । कृच्छ्रं वेदयते सुखा० णिङ् पापचिकीर्षायाम् । कृच्छ्रायते पापं चिकीर्षति । सुखा० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः । कृच्छ्रवत् पक्षे इनि । कृच्छ्रिन् तद्युक्ते त्रि० "कृच्छ्री बभूव" भा० उ० । स्त्रियां ङीप् । अयत्नमरते

ततोहेतौ पञ्चमी कृच्छ्रान्मुक्तः सत्वपरत्वे तृतीया कृच्छ्रेण विपिण सुक्तः। एतत्पञ्चम्या अलुक्स०।

कृच्छ्रसान्तपन पु०न० सम्यक् तपनमत्र प्रज्ञाद्यण् कर्म०। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पु० कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकष्टसाध्यत्वात्। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृति। [तथात्वम्।

कृच्छ्रारि पु०६त०। विल्वभेदे राजनि०। कष्टनिवारकत्वात्तस्य

कृच्छ्रार्द्ध पु० व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृणाङ्ग पु० कृणाङ्ग+पृषो०। कृणाङ्गवशब्दार्थे राजनि०।

कृणु पु० कृ—बा०नु णत्वम्। चित्रकरजातौ त्रिका०

कृत संशब्दे चुरा०उभ०सक० सेट्। कीर्त्तयति ते अचिकीर्त्तत् त कीर्त्तयां बभूव आस चकार चक्रे। कीर्त्तिः कीर्त्तनम् कीर्त्तितः कीर्त्तयन्। कीर्त्यते कीर्त्यमानः

कृत छेदे तुदा० पर० सक० सेट् मुचादि। कृन्तति अकर्त्तीत् कर्त्तिष्यति—कर्त्स्यति ईदित् कृत्त कृत्तिः। "न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वासाद् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" हितो०। प्रनिकृन्तति णिचि कर्त्तयति ते अचीकृतत्—त अचकर्त्तत्—त सनि। चिकर्त्तिषति "शिरोऽतिरागाद्दयमं चिकीर्त्तिषुः" माघः। कर्त्तनं कर्त्तनी कृन्तनम्। [चकर्त

कृत वेष्टे रुधा० पर० सक० सेट्। कृणत्ति कृन्तं अकर्त्तीत्।

कृत् पु०करोति प्रातिपदिकसंज्ञा कृ—क्विप्। १प्रत्ययभेदे कृत्त्वं च धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम्। धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् "कृत्तद्धितसमासाश्चेति" पा० तस्य प्रातिपादिकसंज्ञावत्त्वम्। अतएवोक्तमभियुक्तैः "उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्वाद्युत्पत्तिस्ततः परम्" तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम् तिङ् व्युदासाय प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तत्वमिति "कर्त्तरि कृत्"पा०। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०। "कृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते" महाभाष्यम् "सप्तम्यां कृति बहुलम्"पा०। २कर्त्तरि त्रि०

कृत त्रि० कृ+कर्म्मणि क्त। १सम्पादिते २जनिते३अभ्यस्ते च। "कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्। व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः" कात्या० उक्ते ४ओदनादौ हविषि न०। "कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिद गुरु पातकम्" वेणीसं० ५विहिते त्रि०। ६फले न०। ७सत्ययुगे न० तन्मानाद्युक्तं मनुना "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः"। तेन ४८०० दिव्यवर्षास्तन्मानम् व्यक्तमुक्तं सू० सि० यथा "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः। क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठोंऽशः सन्ध्ययोः स्वकः"। ततश्च मानुषमानेन१७२८००० वर्षास्तन्मानं। तदेतदुक्तं सि०शि० "खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः। क्रमेण सूर्य्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्घ्रयः। स्वसन्ध्यकातदंशकैर्निजार्क १२भागसम्मितैः। युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहताः" मू० "खखाऽभ्रदन्तसागरैरिति। रविवर्षाणां लक्षचतुष्टयेन द्वात्रिंशत्सहस्राधिकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरणः १७२८०००। त्रिगुणेन त्रेतासंज्ञो द्वितीयो युगचरणः १२९६०००। द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः ८६४००। एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२०००। किंविशिष्टा एते युगचरणाः। स्वसन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कभागसम्मितैर्युताश्च। युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या। सा चरणादौ भवति। तावांश्च सन्ध्यांशः। स चरणस्यान्ते। एवं स्वसन्ध्यासन्ध्यांशैः सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः। ततश्च कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि१४४०००। कृतान्ते सन्ध्यांश १४४०००। त्रेतादौ सन्ध्या १०८०००। त्रेतान्ते सन्ध्यांश १०८०००। द्वापरादौ सन्ध्या७२०००। द्वापरान्ते सन्ध्यांशः ७२०००, कलेरादौ ३६००सन्ध्या तदन्ते ३६०० सन्ध्यांशः" प्रमि० "पदैश्चतुर्भिः सुकृतैःस्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे" नैष० । ३३४ पृ० अयशब्ददर्शिते ८चतुरङ्कयुक्ते पाशकभेदे १०स्तोमभेदे च तत्र वोदा० ११पर्य्याप्ते त्रि० मेदि०। भावे क्त। १२क्रियायां न० कृतपूर्व्वी कटम् कृतपूर्व्विशब्दे विवृति। १३दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृति १४चतुःसङ्ख्यायां "युग्माग्नी कृतभूतानि" ति०त० निगमः। १५साधिते पक्के त्रि० कृतान्नम्।

कृतक त्रि० कृत करणं भावे क्त तत आगतः कन् कृतमेव स्वार्थे क कृन्तति स्वरूप कृत—कुन् वा। १कृत्रिमे करणाज्जाते। कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम्। "यद्यत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायः। "शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्" सन्ना० "एतेन विधिना कृच्छ्र. कृतकेन

यथाऽनलः” भा० वि० २अ० । “आर्य्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि” भा०आनु० २६०७ श्लो०
“कच्चिच्च कृतकैर्दूतैरित्यादि” कच्चिदध्यायशब्दे दर्शितम् ।
“कृतकं कामिनि चुक्षुभे मृगाक्ष्या” माघः । २विड्लवणे न० अमरः ।

कृतकर्म्मन् त्रि० कृतं कर्म्म येन । १दक्षे चतुरे कार्य्यक्षमे हेम० । २कृतस्वकार्य्ये च “यावदस्तं न यात्येष कृतकर्म्मा दिवाकरः” रामा० । कर्त्तव्यताशून्ये ३परमेश्वरे पु० । “इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णु स० “कृतमेव न कर्त्तव्यं किञ्चित् कर्म्मास्य विद्यते धर्म्मात्मकं कर्म्म कृतं वा कृतकर्म्मा” भा० । कृतकार्य्यकृतकृत्यादयोऽप्यत्र त्रि० “समूहकार्य्यआयतान् कृतकार्य्यान् विसर्ज्जयेत्” या०स्मृ० ।“यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्य्योऽसि वै त्वया” भा०आनु०१८६२श्लो० । “कृतकृत्योविधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्” माघः । ५कृतकृत्यतयाऽहितकर्त्तव्यत्वात् संन्यासिनि । “ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” इत्युक्तरीत्या तस्य समाप्तकृत्यत्वात्तथात्वम् “कृतकृत्यस्तु सन्न्यस्य स्वात्ममात्ररतिर्भवेत्” । अकृतकृत्योहि मृत्योर्बिभेति यथाह “प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः” इति ।

कृतकाल त्रि० कृतः कालः समयोयेन । १कृतावधौ विष्यादौ । कर्म्म० । २कृते समये पु० “कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे” या०।कृतसमयादयोऽप्यत्र [च त्रिका०।

कृतकोटि पु० कृता कोटिर्येन । १काश्यपमुनौ २उपवर्षमुनौ

कृतक्रिय त्रि० कृता क्रिया येन । कृतनित्यादिकार्य्ये “विप्र गुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” मनुः ।

कृतक्षण त्रि० कृत क्षणः समयो येन । लब्धावकाशे ।“तस्मात्त्वं मत्युपाय कृतक्षण एवास्मि श्रोतुमिच्छामि यथोपयत्नमकृतपक्षतम्” भा० आ० २अ० । कृतसमयादयोऽप्यत्र

कृतघ्न त्रि० कृतं हन्ति हन–टक् । कृतोपकारस्यापकारके “शरणागतदीनस्त्रीहिंसकान् सवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्” या० स्मृ० “ब्रह्मघ्ने च कृतघ्ने च विशुद्धानपि धर्म्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्” मनुः
“कृतघ्नानाह स्कन्दपुराणम् “भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः । तस्माद्दुष्टतरोज्ञेया विद्यायै दक्षिणा न प्रयच्छति । इमान् स्त्रियश्च योदेष्टि यश्चैतान् मातरम् । कृतस्य दोषं वदति सकामाश्च करोति यः । न करोति कृतं यश्च आश्रमान् यस्तु दूषयेत् । सर्व्वास्ताननिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः” “ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः” । “तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य दुष्कर्म्म यः वदति शेषः । सकामाश्च करोति उपकर्म्माणिति शेषः” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

कृतघ्नोपाख्यान न०कृतघ्नविशेषस्योपाख्यानम् । भारतशान्तिपर्व्वान्तर्गते १६८ अध्यायमारभ्य १७२ अध्यायपर्य्यन्ते ग्रन्थे गौतमकृतघ्नस्य विहृति । “कृतं कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् । अश्रद्धेयः कृतघ्नोहि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण विशेषतः । मित्रध्रुक् नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते । कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकाम्येन चैव ह । मित्राच्च लभते सर्व्वं मित्रात् पूजां लभेत च । मित्राद्भोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते । सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः । मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्म्मा नराधमः । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! प्रोक्तः पापो मया तव । मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किंभूयः श्रोतुमिच्छसि” । भा०शा०१७२अ०

कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम् । कोषातकीलतायाम् । राजनि० ।

कृतज्ञ त्रि० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा–क । १कृतोपकारज्ञातरि २तत्प्रत्युपकारके । “कृतज्ञेन सदा भाव्यम्” भा० शा० १७१ अ० । २कुक्कुरे पु० मेदि० स्त्रियां जातित्वेऽपि अयोगोपधत्वात् टाप् । कृतं कार्य्यं जगत् जानाति ज्ञा–क, कृतं कार्य्यं ज्ञः आत्मा यस्य वा ।४ परमेश्वरे पु० “महर्षिः कपिलाचार्य्यः कृतज्ञोमेदिनीपतिः” विष्णु स० “कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः” किरा० ।

कृतत्रा स्त्री कृत त्रायते त्रै–क । त्रायमाणालतायाम् राजनि०

कृतदास पु० कर्म्म० । एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमिते पञ्चदशदासान्तर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविधाः मिता० दर्शिता यथा
“गृहजातस्तथा क्रीतोलब्धोदायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितोमहतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणेजितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः” ना० ।

'गृहे दास्यां जातो गृहजात'१ क्रीतो मूल्येन२। लब्ध'३ प्रतिग्रहादिना। दायादुपागत' पित्रादिदास'४। अनाकालभृतो दुर्भिक्षे पोषदासत्वाय मरणाद्रक्षित'५। आहित' स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीत'६। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगत' ऋणदास:७। युद्धप्राप्त: समरे विजित्य गृहीत'८। पणेजित' यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहन्तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जित'९। तवाहमित्युपगत' तवाहन्दास इति स्वयमुपगतः१०। प्रव्रज्यावसित' प्रव्रज्यातश्च्युत ११। कृतः एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमित'१२। भक्तदासः सर्वकालम्भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य य' प्रविष्ट:१३। वडवाहृतः वडवा गृहदासी तया कृतसम्भोगेन तासहदास्यै दासत्वेन प्रविष्ट'१४। य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता''१५। इत्येवमष्टादश प्रकारा''।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन। शास्त्राभ्याससंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, ''कृतधीः किं प्रभाषेतेति'' ''कृतधीर्मुनिरुच्यते'' गीता।

कृतध्वज पु० नृपभेदे ''कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृप' धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ'' भाग० ९,१०,१९, [स्थासनिपुणे अमर'।

कृतपुङ्ख पु० कृत' अभ्यस्त: पुङ्ख' तद्युक्तोबाणो येन। शरा-

कृतपूर्व्वी त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन ''सपूर्व्वाच्च'' पा०इनि। कृतपूर्व्वकर्मके तद्बोधप्रकार' सरलायामस्माभिनिरूपितो यथा ''कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे ''सह सुपा'' इति पा०समासे पूर्व्वादिनिरितीनेरनुत्पत्तिमता ''सपूर्व्वाच्चेति'' पा० सूत्रेण इनिर्विहित तत्र यदि कृतमिति कर्म्मणि क्त' स्यात् तदा तस्य कटादिकर्मरूपविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न इत्तिसम्भव'। भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र इत्तौ सत्यामेवा रीतिराकलनीया तथाहि प्रथम कर्म्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते सदन्तेन पर्वस्य ''सह सुपेति'' पा०समासे कृते तत्पर्वकात् पूर्वपदादिनिमन्त्यो भवति। पश्चाच्च कर्मृकर्तक्रियाया कर्म्माकाङ्क्षायां कटादिकर्म्मणोऽन्वय: एतदेव हरिणा दर्शित यथा ''अकर्म्मकत्वे क्वचेव क्तान्ते भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणा। यथाहि गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभि'। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति''। गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविग्रहा अन्वबोधा तथा कृतपूर्वकर्त्तृबोधककृतपूर्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थ.''।

कृतप्रणाश पु० कृतयो: पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाश'। कृतघ्नानौ दोषभेदे। स च दोषविशेष' कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ'' शा० सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृतं फलमस्य। १कक्कोले २कोलशिम्बायां टाप्

कृतब्रह्मन् त्रि० कृत ब्रह्म स्तोत्र येन। कृतस्तोत्रे ''यत्र वदनुग्रतः कृतब्रह्मा'' ऋ० २,२५,१,

कृतम् अव्य० कृत—भा० क्त। अलमर्थे, निषेधे च।

कृतमाल पु०कृता मालास्य। १आरग्वधे, (सोन्दाल)२कर्णिकारे च अमर'। ३कर्णिकारवृक्षे४नदीभेदे स्त्री राजनि०। ५कृतमाल्ये मालाकारे त्रि०।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य। पण्डिते अमर'

कृतरथ पु० १निमिवंश्ये नृपभेदे ''मेरो' प्रतीपकस्तस्य जात कृतरथो यत'' भाग० ९,१३,१, स्रो०। २सम्पादितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृतानि लक्षणान्यस्य। १गुणैर्विख्याते अमर'। २कृतचिह्ने च ''ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्या कृतलक्षणा'' मनु।

कृतवर्म्मन् पु० कृतवीर्य्यभ्रातरि कनकस्यपात्मजे। ''कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुता'। कृतवीर्य' कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुन'' हरिवं ३३अ०। २यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे ''समीपुत्र: प्रतिक्षत्र प्रतिक्षत्रस्य चात्मज:। स्वयभोज. स्वयभोजाद् हृदिक संबभूव ह। तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमा'। कृतवर्म्माग्रजस्तेषा शतधन्वा तु मध्यम'' हरि०व०३८अ०''रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान्। अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि'' हरिवं०११२अ० [त्रिया०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन। अभ्यस्तविद्ये

कृतवीर्य्य पु० कृत वीर्य्यमनेन। १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्जुनजनके नृपभेदे। ''कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुता'। कृतवीर्य- कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुन'' हरि०

२।अ० तस्यापत्यम् अण्। कार्त्तवीर्य्य तदपत्ये कार्त्त-वीर्य्यशब्दे विवृतिः "गर्भस्थ प्रभवतः पूर्वं गिरः सम्भवतीत्याह शौनकः गिरोमूलत्वाद्धि इन्द्रियाणां, हृदयमिति कृतवीर्य्य मुखे मनसश्च स्थानत्वात्" सुश्रुतः। २वीर्य्यान्विते त्रि०।

कृतवेतन त्रि० कृतं वेतनं यस्य। "यावत् कुरुते कार्य्यं तावत्तस्येह वेतनम्" या० उक्तरीत्या कृतभृतिके दासे। "प्रमादाद्धृतनष्टश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" या०स्मृ०

कृतवेदिन् त्रि० कृतं वेत्ति विद–णिनि। कृतोपकारस्योप कारके स्त्रियां ङीप् [रत्नमा०

कृतवेध(क) पु० कृतो वेधोऽस्य वा कप्। श्वेतकोषातक्यां

कृतवेधना स्त्री कृतं वेधनं यस्याः। कोषातकीलतायाम् राजनि० [शिष्योऽपि नियमेत् कृतकार्ं गुरोर्गृहे" या०

कृतशिल्प पु० कृतमभ्यस्तं शिल्पं येन। अभ्यस्तशिल्पे "कृत-

कृतश्रम त्रि० कृतः श्रमो येन। श्रमेणोत्साहान्विते। "पौरा-णिकः पुराणे कृतश्रमः" भा० आ० ८५श्लो०। २धर्म्म राजसभ्ये ऋषिभेदे 'वक्लोवाक' शिलीवाक सत्यपाल. कृतश्रमः', भा० स० ४अ० यमसभ्योक्तौ

कृतसङ्ग त्रि० कृता सज्जा संङ्केतो यस्य। कृतसङ्केते दासादौ "गुल्माश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसङ्गान् समन्ततः" मनुः २कृतचेतन्ये भरेणाकृतसङ्गेन विशुद्धेनान्तरात्मना" भा० आश्व०५अ०। कृतसङ्केतादयोऽप्यत्र "नाममकृतीतं कृतसङ्केतम्" जयदेव.

कृतसापत्निका स्त्री कृतं सापत्न्यं यस्याः कप् टापि अत इत्त्वे यलोपः। अध्यूढायां स्त्रियां यस्या विवा-हात् पश्चात् तत्पतिना विवाहान्तरं कृतं तस्याम् अमरः

कृतस्वर पु० कृतः स्वरः शब्द उपतापो वा येन यत्र वा। स्वर्णोत्पत्तिस्थाने स्वर्णाकरे कार्त्तस्वरः २कृतशब्दे त्रि०

कृतहस्त त्रि० कृतः अभ्यस्तः हस्तो बाणादित्यागमोक्षणला-घवरूपा हस्तक्रिया येन। सुशिक्षितशरक्षेपे जने अमरः "अमर्मणोव तान् (शरान्) पार्थ विच्छेद कृत हस्तवत्" भा०वि०१८७६श्लो० "अमर्मगोव तान् बाणान् चिच्छेद कृतहस्तवत्" हरिवं०१८१०५श्लो०

कृताकृत न० कृतं कार्य्यञ्च अकृतं कारणञ्च स० समा० द्व०। १कार्य्यकारणयोः। "क्रमेण नक्षत्रिविष्टमामत्र" पा० कर्म्म०। कृते अकृते च २होमादौ। कार्त्तिगीयस्य ब्राह्मण कृताकृतावेक्षणार्थ होमादौ वरणम् क्रियते इति याज्ञिक-सम्प्रदायः। ३कृतशब्दोक्ते कात्यायनपरिभाषिते तण्डु-लादौ कार्य्यकारणरूपे ४परमेश्वरे पु० "योगाध्यक्ष सुराध्यक्ष स्त्रकृधर्म्मा कृताकृतः" विष्णुस० "कृतञ्च कार्य्यरूपेण, अकृतञ्च कारणरूपेणेति कृताकृतः" भा०। भावे क्त कृतं करणम् अकृतमकरणं द्वन्द्व०। ५कर-णाकरणयोः न० द्विव०। "नैनं कृताकृते तपत" शत० ब्रा०१४।७।२।२७। कृतञ्चाकृतञ्च। ६किञ्चित्कृते किञ्चिदकृते च "कृताकृतश्च कनकं हरितमणिसोपमाः" भा०आनु० ५३अ० "कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च" या० स्मृ०

कृतागम पु० कृतः आगमो येन। १परमेश्वरे वेदशास्त्र कर्तृत्वात्तस्य तथात्वम्। "कृतकर्म्मा कृतागमः" विष्णुस० कृतोवेदात्मकआगमो येनेति कृतागमः "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः" इति श्रुतेः" भा० "काम कान्त कृतागमः" विष्णुस०

कृताग्नि पु० कृतवीर्य्यानुजभ्रातरि। कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः

कृताङ्क पु० कृतस्याङ्कस्य सङ्ख्याकोऽङ्कोयत्र। चतुःसङ्ख्या-न्विते पाशकभेदे [लुब्धे २संपुटीकृतहस्ते त्रि० भरतः

कृताञ्जलि पु० कृतोऽञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन। १लज्जा-

कृतात्मन् पु० कृतः शिक्षितः संस्कृतो वा आत्माऽन्तःकरणं यस्य। १शिक्षितचित्ते, २शुद्धान्तःकरणे च। "स्वर्गे स्वर्गवतां नित्यमागच्छन्ति कृतात्मनाम्" "उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः" मनुः "पञ्चाग्निप्रकाशस्य कृता-त्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः"

कृतात्यय पु० कृतस्य कर्म्मणोऽत्ययः भोगेनात्ययोऽवसानम्। भोगं विना कृतकर्म्मनाशे 'कृतात्ययेऽनुशयवान्' या०सू०

कृतानुकृत न० कृतस्यानुकृतमनुकरणम्। कृतप्रतिकृतौ कृतताडनादेस्ताडने "तौ अन्योन्यस्तदान्योन्यं कृतानुकृत-कारिणौ" रामा० "कृतानुकारकृतप्रतिकृतादयोऽप्यत्र

कृतान्त पु० कृतः अन्तो विपर्य्ययनाशो–निश्चयो विषयपरि-च्छेदो वा येन। १सिद्धान्ते। "कृतो नाशो येन। २दैवमात्रे ३पापे ४यमे च। ५पूर्वदेहजन्ये फलोन्मुखे ६दैवे अमरः ७शनौ ८तद्वारे च मन्त्रि० "कृता-न्तकुजवारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ति०त० ज्यो० ९यम-दैवत्ये भरणीनक्षत्रे लक्षितत्वात्तथा १०द्विसंख्यायाञ्च

कृतान्तजनक पु०६त०। सूर्य्ये हेमच० कृतान्तो जनको-ऽस्य। कालापुत्रचि रेखाप्रमाणमन्त्रे स्त्री मन्त्र०

कृतान्न न० कृतं पक्वं तदन्नञ्च। ब्रह्मकुलादौ तत्रान्ने, "कृ-तान्नमुदकं स्त्रियः" इति अभिनवो स्मृतिः। पाकार्थ

भाषानामकाः कृतान्नभेदास्तत्साधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

"अथ कृतान्नवर्गे तत्रान्नानां साधनप्रकारं सिद्धानां गुणांश्च तत्र परिभाषा। सम्यग्विनिष्पन्नेतौ ये मुनिभिर्भणिता गुणाः। कार्य्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता। क्वचित्संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः। भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तन्निपिटो गुरुः। क्वचिद्दोषप्रभावेन गुणान्तरमपेक्षते। कदन्नं गुरु सर्पिश्च लघून्नं संहितं भवेत्।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च। भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित्कूरश्च कीर्त्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा-टोदिवं पुंसि भाषितः। सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रस्नुतं चोष्णं विशद गुणवन्मतम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमस्रुतं शीतं गुर्व्वरुच्यं कफप्रदम्।

अथ (दालि)। दलितस्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे। दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु च विशेषतः। निस्तुषो भृष्टसंसिद्धः लाघवं सुतरां भवेत्।

अथ (खिचिड़ी)। तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः। कृशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा। दुर्ज्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता।

अथ तापहरी (तातापहरीति) लोके। घृते हरिद्रासंयुक्ते स्थापयित्वाऽऽर्द्रकटीम्। तण्डुलांश्चापि निर्द्धौतान् तत्रैव परिभर्ज्जयेत्। सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्। लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत्। एषा सिद्धिः समानस्य प्रोक्ता तापहरी बुधैः। एषा तापहरी बल्या हृद्या श्लेष्मापहारिका। बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तकरी स्मृता।

अथ क्षीरिका। पायसः परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते। शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत्। ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता घृतिताक्ष्वक्षुतोत्तमा। क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धिनी। नारिकेलस्य मृदुलं खण्डं पयसि निक्षिपेत्। सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाऽग्निना। नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा। गुर्वी सुमधुरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा।

अथ (सेवई)। समितां वर्त्तिकां कृत्वा सूक्ष्मां तु यवसन्निभाम्। शुष्कां क्षीरेण संसाध्य भोज्या घृतसितान्विता। सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा। ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया।

अथ (मण्डा)। गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः। प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः (मयदा) स्मृता। वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत्। हस्ततालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत्। अधोमुखघटस्यैतत् विस्तृतं प्रक्षिपेद्बहिः। मृदुना वह्निना साध्य सिद्धो मण्डक उच्यते। लोप्त्री (लाड़)। दुग्धेन शर्करखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः। अथ वा सिद्धमांसेन शतकण्टकेन वा। मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम्। पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः।

अथ (पोरी) कृतापि (दुनौरी) इति च। "कुर्य्यात्समितयाऽतीव तन्वीं पर्प्पटिकां ततः। स्वेदयेत्तप्तके (ताओया) तान्तु पोलिका जगदुर्बुधाः। तां खादेत्सर्पिषा युक्तां तस्या मण्डकवद्गुणाः।

अथ मसूराद्यपूपी। समिता सर्पिषा भृष्टा शर्करा पयसि क्षिपेत्। तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गं मरिचादिकम्। लपसिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा। स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्।

(रोटि)। शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्सुष्टाञ्च पोलिकाम्। तप्तके (ताओया)। स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत्। सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्याः प्रचक्ष्महे। रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्द्धनी। वातघ्नी कफकृद्गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढं विमर्द्दयेत्। विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत्। अङ्गारकर्कटी ज्ञेया बृंहणी शुक्रला लघुः। दीपनी कफकृद्बल्या पीनसश्वासकासजित्।

अथ (यवरोटी)। यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः। मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान्।

अथ माषरोटिका। माषाणां दालयस्तोये स्थापिताश्च्युतकञ्चुकाः। आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता। धूमसी रचिता चेन्न प्रोक्ता झर्झरिका बुधैः। झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता।

अथ चणकरोटिका। चणकस्य रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्र-

गुरुः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा वातिशष्कुली" ।
अथ पिष्टिका । दालिः सन्धापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका ।
शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥
अथ (पेठर)। माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता
रोटिका सैव प्रोक्ता वेष्टमिका बुधैः । भवेद्वेष्टमिका
बल्या वृष्या रुच्याऽनिलापहा । उष्णसन्तर्पणी गुर्वी बृं-
हणी शुक्रला परम् । भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफ-
प्रदा । गुदकीलार्द्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ।
अथ (पापर) धूमसी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता ।
जीरकस्वर्जिकाभ्याञ्च तनूकृत्य च वेल्लिता । पर्पटास्ते
सदाङ्गारभ्रष्टाः परमरोचकाः । दीपना पाचना रूक्षा
गुरवः किञ्चिदीरिताः । मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशे-
षाल्लघवो हिताः । चणकस्य गुणैर्युक्ता पर्पटाश्चणकोद्भ-
वाः । तैलभ्रष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
अथ (पूरी) । माषाणां पिष्टिका पूर्णा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
तया पिष्टिकया पूर्णा समिताकृतपोलिका । ततस्तैलेन
पक्वा सा पूरीका कथिता बुधैः । रुच्या स्वाद्वी गुरुः
स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा
पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्त-
पित्तहृत् ।
अथ (बरा) । माषाणां पिष्टिका युक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा पिष्ट्याद्वटकांस्तांस्तैलेषु पचेत् घने । विशुष्का
वटका बल्या बृंहणी वीर्यवर्द्धनी । वातामयहरा
रुच्या विशेषादर्द्दितापहा । विबन्धभेदिनी श्लेष्मकारिणी-
ऽत्यग्निवर्जिता । सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत्तक्रे भृष्टं जीरक-
हिङ्गुभिः । नवम्बं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
शुक्रलस्तत्र वटको बलकृद्रोचनो गुरुः । विबन्धच्छर्दि-
दाहघ्नश्च श्लेष्मलः पवनापहः । राज्यक्षपातिनो माष्यान्
पाचनांस्तांस्तु भक्षयेत् राज्यक्ता (रायता) इति लोके ।
अथ (काञ्जीबरा) । मण्डनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपि-
ता । निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् ।
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् । निक्षिपेद्वट-
कांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् । ततो दिनत्रयादूर्द्ध्व-
मम्ला स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्जिको वटको रुच्यो
वातघ्नः श्लेष्मकारकः । शीतो दाहं शूलमजीर्णं
हरते दृगामयेष्वहितः ।
(हरीदरहा) । अम्बिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् ।
तन्नीरे कृतपक्वारे वटकान्मज्जयेज्जनः । अम्बिका वट-
कास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वै-
रेतेऽपि च समन्विताः ।
अथ (फगवडा) मुद्गानां वटकास्तप्ते (ताञ्चीया) भर्जिता लघवो
हिमाः । संस्कारजप्रभावेन त्रिदोषशमना हिताः ।
अथ (माषवडा) माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रककल्कृता ।
तया विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधुशोषिताः । भर्जिता-
स्तप्ततैलेन अथवाम्बुप्रयोगतः । वटकस्य गुणैर्युक्ता
ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ।
अथ (कोंहडावडी) । कूष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागु-
णा । विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ।
अथ (मुद्गवटी) मुद्गानां वटिका तद्वद्रचिता साधिता तथा ।
पथ्या रुच्या तथा लघ्वी मुद्गसूपगुणा स्मृता ।
(खरिकथच) । माषपिष्टिकया क्षिप्रं नागवल्लीदलं महत् । तत्
स्वेदयेत् सुकाष्ठ्या स्थाल्यामाकारकोपरि । ततो नि-
ष्काश्य तं खण्डशस्तस्तैलेन भर्जयेत् । खण्डं खण्डेन
योग्यमिति यावत् । क्वचीकमत्र उक्तोऽयं प्रकारः पाकप-
ण्डितैः । तं हस्ताकभटितैश्च वालूकेन च भक्षयेत् ।
अथ (कडी) । स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
अवलेहमसयुक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत् । एषा सिद्धा कल-
रीषा कथिता कथिता बुधैः । अवलेहमम् । (खरिहन)
इति लोके । कथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी ।
कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी । कलीकमत्रत्रा
शुष्का वा कि वा कथितया शुभ । बृंहणा रोचना
वृष्या बल्या वातगदापहाः । कोष्ठशुद्धिकरा शुक्राः
किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः । अर्द्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण
हिताः स्मृताः ।
अथ (आदवरा) । शुद्धपिष्टाविरचितान् वटांस्तैलेन पाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तत्र चूर्णं विनिक्षिपेत् । भृष्टं
हिङ्ग्वार्द्रकं शुण्ठं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं
सधान्यं च सुकाष्ठ्या सर्वं विमिश्रयेत् । शुद्धपिष्टं पचेत्स-
म्यक् स्थाल्यामाकारकोपरि । तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्
तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकान् पक्त्वा क-
थितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचका प्रोक्तास्ता-
र्द्रकवटा अपि । मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलका-
रकाः । दीपनास्तर्पणाः पथ्याश्चिरु दोषेषु पूजिताः ।
(पकौरी) दालवत्कणकानां तु निस्तुषा सम्प्रपेषिता । तच्चूर्णं
वेशन प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः । वटिका वेशनस्यापि
कथितायां निमज्जिता । रुच्या विष्टम्भजननी बल्या

पुष्टिकरी स्मृता । एवमन्येऽपि वेसनभवाः प्रकाराः पक्वान्नखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (शुधमांस) इति लोके । पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं ध्रुवम् । धौतं निर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणन्तु पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्मर्द्य वेसवारं परिक्षिपेत् । वेसवारः (वेसन) इति लोके । द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च । तथैलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समासतः । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।

अथ सहाङ्ककम् (सहरमांस) इति लोके । छागादेर्मांसमूर्वादेः कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्तदाङ्ककम् । सहाङ्ककं गुणप्राज्ञैः शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (हरीस) । पाकपात्रे तु बृहन्ति मांसखण्डानि निक्षिपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् । हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् । यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि । तथा पचेत् तु निपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृद् वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सीक) छागखण्डादिमांसानि प्रथितानि शलाकया । तैलं लवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूल्यं यत् सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूलाकृतं भट्टित्रमिति चोच्यते)

मांसशृङ्गाटिकम् । सिद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं खेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृते सुगन्धे तद्भृष्टं मांसशृङ्गाटिकोच्यते । मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं हृद्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसः । सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् । विश्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । ग्रन्थविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः । (ते च सुश्रुतोक्तगुणकथनानुपदं वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गु जीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्ग्वादिकं क्षिपेत् । इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितां मर्द्दयेदाज्यजलेनापि च मर्द्दयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अयं प्रकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते । अथवा मर्द्दयेत् । मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्कराभिर्निर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा बहवस्तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः ।

अथ सम्याव (मेराकी) पर्यायः समिता निर्मिता घृतमर्द्दिताः । कुट्टितायाचिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्दिताः । तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च । नारिकेलं च कर्पूरं चारोलीकान्यनेकधा । घृताक्तसमिता सुदरोटिका रचिता ततः । तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्यान्मुग्धां सुधीः । सर्पिषि प्रचुरे तान्तु पचेन्निपुणो जनः । प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं सम्याव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । घृताढ्यया समितया लम्बां कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्लकर्पूरयुतया सितयान्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा प्रोक्ता कर्पूरनालिका । सम्यावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ।

फेणिका (फेणी) समितायाः घृतपाकाया वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत् । तास्तु संवलिता दीर्घाः पीठकोपरि धारयेत् ।

वेल्लयेद्वेल्लनेनैतां यथैका पर्पटी भवेत् । ततश्छुरिकया तान्तु सलग्नामेव कर्त्तयेत् । ततस्तु वेल्लयेद्भूयः शष्कुलेन च लेपयेत् । शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शष्कुलं वदेत् । ततः संहृत्य तल्लोपल्लीं विदधीत पृथक् पृथक् । पुनस्तां वेल्लयेल्लोपल्लीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः । ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः । सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् । सिद्धैषा फेणिका नाम्ना मण्डकेन समा गुणे । ततः किञ्चिद्गुरुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः । वेल्लयेत् प्रसारयेत् वेल्लनम् (वेलन) इति लोके । पर्पटी रोटी । लोपल्ली (लाइ) इति लोके ।

अथ शष्कुली(सोहाली) इति लोके । समितायाः घृताक्तायाः लोपल्लीं कृत्वा च वेल्लयेत् । आज्ये तां भर्जयेत्सिद्धा शष्कुली फेणिकागुणा

अथ मोदकः (लाडू) । पृथक्पृथक् समितया कृत्वा घृता-णि तानि तु । निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् । युक्तेन मोदकान् कुर्य्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ।

अथ मुद्गमोदकः (मोतिचुरलाडू) । मुद्गानां धूमसीं सम्यक् घोलयेन्निर्मलाऽम्बुना । कटाहस्थघृतेष्वेव झर्झरं स्थापयेत्ततः । धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि । पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् । सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात्तेन मोदकान् । झर्झरं (झाझरा) इति लोके । लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः । चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ।

अथ सेवनमोदकः (सेओकालड्डुआ) । एवमेव प्रकारेण कार्य्याः सेवनमोदकाः । ते बल्या लघवः शीताः किञ्चिद्वातकरा-स्तथा । विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः

दुग्धकूपिका । तण्डुलचूर्णं विमिश्रितमष्टक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकूपिकां विदध्यात्ताश्च पचेत्सर्पिषा सम्यक् । अथ तां पूरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाश्च । शष्कुलमुद्रितवदनां सर्पिषि सुपक्ववदनाश्च । अथ पाण्डुखण्डपाके स्थापयेत् कर्पूरवासिते कुशलः । अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा कथिता । वृष्या शीता गुर्वी शुक्रकरी बृंहणी रुच्या । विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ।

कुण्डलिनी (जिलेवी) नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः । प्रस्थार्द्धपूर्णं दमानेन शाऽम्लेन प्रलेपयेत् । द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् । घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् । आतपे स्थापयेत्ता-वद्यावद्याति तदम्लताम् । ततस्तत्प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत् । परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे । कर्पूरादिसुगन्धैश्च स्नापयित्वोद्धरेत्ततः । एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा । धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी ।

अथ मधात्परिवेश्या रसाला । (शिखरिणी) आदौ माहिषमम्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करा शुभ्रा प्रस्थयुगोन्मिता शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत् । दुग्धेनार्द्धघटेन मृण्मयमवस्थाप्यत्रां दृढं स्रावयेत् एलालीजलवङ्ग-चन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरपि प्रीत्या समास्वादिता । एषा येन वसन्तवर्जितदिने च सेव्यते नित्यशः तस्य स्यादतिवीर्य्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् । ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गाः ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः । ये चापि मार्गपरिखेदविशीर्णगात्रास्ते मामिमं वपुषि पोषणमाशु कुर्य्यात् । रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् । दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा । रक्तपित्तं तृषादाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

अथ शर्करोदकम् (सरवत्) जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा । एला लवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । शर्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां सखे । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

अथ प्रपानकम् (पना) । तत्र आम्रफलप्रपानकम् । आम्रमामं जले स्विन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् । सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ।

अथाम्लिकाफलपानकम् । अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दयेत् वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुवासितम् । अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम् ।

निम्बूकफलपानकम् । भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचैर्मिश्रं पानं पानकमुत्तमम् । निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ।

आम्लिकापानकम् । शिलायां साधु संपिष्टं शाम्यकं वस्त्रगालितम् । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् । नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काञ्जी । काञ्जीविधिर्वटकावसरे लिखितः । काञ्जीकं रोचनं रूक्षं पाचनं वह्निदीपनम् । शूलजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत् काञ्जिकं यत्र तत्र शाण्डिः प्रदीयते ।

अथ शाण्डिः । आमनाम्लफलं पिष्टं राजीकालवणान्वितम् । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं शाण्डिरुच्यते । शाण्डिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु पीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ।

अथ तक्रम् । तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि प्रायो माहिषमम्बुकेन विमले मृद्भाजने घोलयेत् । भृष्टं हिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मिताम् पिष्टा तत्र विनिक्षिपेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् । तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् । दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे ।

अथ सक्तवः । धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।

तत्र यवसक्तवः । यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः । कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः । ते पीता बलदा वृष्या वृंहणा भेदनास्तथा । तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलापहाः । कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः । प्रशस्ता घर्मदाहाढ्यव्यायामार्त्तशरीरिणाम् ।

चणकयवसक्तवः । निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांशेन यवैः कृताः । सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ।

शालिसक्तवः । सक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः । मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः । न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।

न जलान्तरितान् नापि सक्तूनद्यान्न केवलान् । पृथक् पानं पुनर्दानं आमिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

अथ धाना(बहुरी) यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् । धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः । तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

अथ लाजाः । येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च । भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः । लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः । छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ।

अथ पृथुकाः(चिड़ुवा) । शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ते । कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि । पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि । सक्षीरा वृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

अथ उम्बी । मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन सा भृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता । (उमिया) इति लोके । उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।

अथ कुल्माषाः(घुघनी) अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः । कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

अथ पललम् (तिलकुट) पललन्तु समाख्यातं सेक्षुस्तिलपिष्टकम् । पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् । वृंहणञ्च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्त्तकम् ।

अथ पिण्याकः (पीना) । तिलकिट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखलः स्मृतः । पिण्याको लेखनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नवस्त्वतिदुर्जरः.” ।

अन्येऽपि कृतान्नप्रकाराः पाकशास्त्रे द्रष्टव्याः-

कृतान्नविशेषगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा -

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् । लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः । स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी । क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी । विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी । पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा । हृद्या सन्तर्पणी वृष्या वृंहणी बलवर्द्धनी । शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वस्तास्तु दुर्जराः । सिक्थैर्विरहितो मण्डः, पेया सिक्थसमन्विता । विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः । कफपित्तकरी बल्या कृशराऽनिलनाशनी । धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः । स्विन्नः सुप्रस्रुत-

स्विन्नो विशदस्त्वोदनो लघुः । अधौतोऽप्रस्रुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः । लघुं सुगन्धिं कफहा विशेषो भृष्टतण्डुलः । स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्वैदलाम्लैश्च संयुताः । गुरवो बृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः । सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हितः । सिद्धं निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् । अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा । मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् । स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं बृंहणं गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् । विद्यात् पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनम् । परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु । रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोल्लुप्तपिष्टत्वादुल्लुप्तमिति पाचकाः । परिशुष्कगुणैर्युक्तं वह्नेः पक्वमतो लघु । तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम् । परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् । मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्य्योष्णं पित्तकृद्गुरु । लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् । अनुष्णवीर्य्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् । प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः । वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः । स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसाम् । आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः । सदाडिमयुतो वृष्यः संस्कृतो दोषनाशनः । यन्मांसमुद्धृतरसं न तत्पुष्टिबलावहम् । विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् । दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिकस्तु परं गुरुः । मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पेषितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् । एकध्यं पाचयेत्सम्यक् वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् । क्षुत्तृट्तापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः । कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि । ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः । स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः । रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् । मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः । कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शस्यते । मृद्वीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलार्दिते । रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते । पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ । पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ । श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् । हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् । कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः । तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः । दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संग्रहणो लघुः । प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् । मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः । सर्व्वधान्यकृतस्तद्वद् बृंहणः प्राणवर्द्धनः । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ । खडः कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः । दध्यम्लः कफकृद्बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः । तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः । खडाः खड यवाम्लश्च षाडवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलवणं सर्व्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैर्हि युतं कृतम् । अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितञ्च यत् । यथोत्तरं लघु हितं कृताकृतं रसे । दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः । तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् । सिण्डाकी च गुरूणि स्युः कफपित्तकराणि च । तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरूणि च । लघवो बृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः । तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः । रसाला बृंहणी बल्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी । स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् । सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते । मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः । साम्लस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्त्तनाशनः । शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारहृत् । द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिबर्हणः । वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषहरोत्तमः । गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् । तदेव खण्डमृद्वीकाशर्करासहितं पुनः । साम्लं सतीक्ष्णं सहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् । माद्वीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहतृषापहम् । परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् । द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राश्च सर्व्वतः । पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत्" ।

२ कृतं साधितमन्नं येन । साधितान्ने पाचके त्रि० ।

कृताय पुं० कृतसंज्ञकोऽयः । द्यूतक्रीडाप्रसिद्धे चतुरङ्काङ्कित

पायकभेदे "कृताये त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति" अयशब्दे २३५ पृ० दर्शिते आनन्दगिरिः

कृतार्थ त्रि० कृत अर्थः प्रयोजनं येन । कृतकार्य्ये । "श-रद्‌ कृतार्थताम्" किरा० "कृत कृतार्थोऽस्मि निवर्हितां-हसा" माघः

कृतालय त्रि० कृत आलयो येन । १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" रामा० । २भेके पुंस्त्री० त्रिका० । स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०।

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन । विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन । वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठबन्धयुक्ते "प्रौढपादोन कुर्व्वीत स्वाध्याय-पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" आ०त०कात्या० "कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः" आ० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृतः शिक्षितमस्त्रं येन । शिक्षितास्त्रे । "येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रः" भा० व० ४अ०

कृति स्त्री कृ—क्तिन् । १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "इथा जातिस्तदायुष्मन् । कृतिर्यात्र विद्यते" भा०व०१२४८३श्लो० ३विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृतिः प्रकृतिराकृतिः" वृ०र० । ४क्रियायाम् मेदि० "श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदियादियम्" नैष० ५नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधा-नाहृत्य राजसूयं च पार्थिव । कृतिर्भीमाऽप्यवत् स्वर्गा-दसत्यवचनात् सकृत्" मार्क० पु० । स च जनकवंश्यः "बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः" भाग०९।१३।१६ मैथिलवंश्यनृपोक्तौ । कृ बधे—क्तिन् । ६हिंसायां मेदि० ६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकरः । कृत—बा० करणे इक् । ७कर्त्तर्य्यां स्त्री "कृत्तेम् खादिश कृतिश संदधे" ऋ० १।१६४।१२ "कृतिः कर्त्तरी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्याहस्ता विंशतिसंख्याः करा यस्य । रावणे शब्दमा० । तस्य विंशतिहस्तत्वात् तथात्वं कृति हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत—इष्टा० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमरः, २पुण्यवति, शब्दमा० "कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टिः "न खलनिर्जित्य रघुं कृती भवान्" रघु० । "तवैव नामाक्षरगतिं कृती त्वम्" "यस्य चेतसि वर्त्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः" कुमा० "कान्तवक्त्रसदृ-शाकृतिं कृती" माघः "कृतिः कृतिमुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-वलः" भाग० ९।१३।१७ पाठान्तरम् [व्यर्चनकृते" या०

कृते अव्य० कृ—क्विप् नि० एदन्तत्वम् । निमित्तार्थे "दैवाति-

कृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे । "कृतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थण्डि-लेयुः कृतेयुकः" भाग०९।२०३। रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्-सर स्युत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन । कृतस्नानादौ । "एवं कृतोदकाः भार्य्याः प्रवेक्ष्यन्ति नगराक्षयम्" भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि । कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः । कृतमोजो येन । २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्त त्रि० कृत+क्त । १छिन्ने, २वेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत—कर्म्मणि—क्तिन् । १मृगादिचर्म्मणि कृत्तिवासाः । २त्वचि भूर्ज्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उष्णत्वात् कृत—तिकन् किच्च । अश्वि-न्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्याः क्षुरतुल्याकारत्वं षट्‌ता रात्मकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९७पृ० दर्शितम् अन्ये तु शकटाकारत्वमाहुः । सा च २६० अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरम् १।३।२० अंशकलात्मिका मेष वृषोभयराशिघटिका । तथा च तस्याः आद्यचरणः मेष-राशिघटकः अन्यचरणत्रयं वृषराशिघटकम् । अश्वि-न्यादयश्च सप्तविंशति दक्षसुता चन्द्रपत्न्यः । तत्र भरणी कृत्तिकाद्याः २।३।६।९।१०।१२।१६।२१।२६ संख्यकाः सपत्नीं रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्र-स्य भर्त्सनं कृतवत्यः । ततः चन्द्रेण ताः प्रति गमना-भावकृतादिशापदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४पृ० दृश्यम् । दक्षसुतानां च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः षड्‌भिः कार्त्तिकेयस्य पोषण कृतं कार्त्तिकेयशब्दे विवृतिः । तस्याः अग्निरधिष्ठातृ देवः सा च मिश्रगणान्तर्गता "मिश्रोऽग्निः सविशाखभ, शुभकरा सर्व्वे स्वकृत्ये गणाः" ज्यो०त० । कृत्तिकान-क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी सा अस्मिन् मासे प्रज्ञरण् । कार्त्तिक कार्त्तिकायुक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिलकादि चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते, अश्व-भेदे "तिरूप एयोऽश्व" इत्युपक्रमे "कृत्तिकाञ्जिः पुर-स्तात्" शत० ब्रा० ।१२।४ "१कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिर्यस्य" भा०

कृत्तिकातनय पु० ६त० । कार्त्तिकेये तस्य यथा तदपत्यत्वं तथा कार्त्तिकेयशब्दे १८५१ पृ० उक्तम् । कृत्तिकापुत्रादयोऽप्यत्र पु० ।

कृत्तिकाभव पु० कृत्तिकायां नक्षत्रे भव । चन्द्रे शब्दच० ।

कृत्तिवास पु० कृत्तिं गजासुरचर्म्म वस्त्रे यस्य—वाच्चाहटने बाणु उप०स० । महादेवे कृत्तिवासेश्वर

कृत्तिवासस् पु० कृत्तिर्गजासुरचर्म्म वासोऽस्य । महादेवे अथाच तस्य तद्वसनत्वं तथा काशी० ६८अ० वर्णितं यथा “कोलाहलो महानासीत् स्नात स्नातेति शंसताम् । महिषा-सुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुर । प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजपीर्य्यमदोद्धत । यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रनिधत्ते हि । अचलात् दोलयाचक्रे तत्र तत्रास्य भारत । ऊरुवेगेन तरव पतन्ति शिखरैः सह । तस्य दोर्द्दण्डवातेन घूर्णा स्युः शिलोच्चयाः । तस्य मौलिसङ्घर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यहम् । नीलिमानं न चाद्यापि जहत्यत्रकेशसङ्गम् । यस्य निश्वासमारैस्तरङ्गा महाम्बुधे । मानस्पर्शकृता भवन्ति तिमिभि सह । योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रय । तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि । यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुन । विद्युता नोज्झते ऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः । यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दु सहदानवः । सार्द्ध मनोभवेनास्य साध्वसादिश दिग्भयम् । ब्रह्मदत्तवराचायं तृणीकृतजगत्त्रय । अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुम्भिः कामनिर्ज्जितै । ततस्त्रिशूलहस्तेन वध्यमानं दैत्यपुङ्गवम् । विज्ञायावध्यमनेनास्त्रेण शूलेनाभिजघान तम् । प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः । स्वीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् । गजासुर उवाच । त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहारिणम् । तव हस्ते मम वध श्रेयानेव पुरान्तक ! । किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् । सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय । त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थित । अहं तदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जित मया । अन्योऽत्र न तदृष्टोऽस्ति भूविष्णुत्वापदसंस्थितः । कालेन सर्व्वमर्त्त्यस्य श्रेयसे सम्मुखीहरः । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेव कृपानिधिः । प्रोवाच प्रहसन् शम्भु र्धर्मोद्धर ! गजासुरम् । ईश्वर उवाच । गजासुर ! महसोऽसि महापौरुषधीवधे ! । श्रानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमतेऽसुर ! ॥ इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् । गजासुर उवाच । यदि प्रसन्नोऽसि महेशान ! दिग्वासाय मे । इमां कृत्तिं वसाय त्वं त्रिशूलाग्निपवित्रिताम् । स्वप्रमाणा सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम् । दृढगन्धि महेशानु महेशाम्बरतोऽमम । महेश निर्दहेत्तां चारु महेशाम्बरतिरुच्यत । महापातकसम्पातैर्नान्यापि दुःखित विभो ! । न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्तत । यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! । तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गणे । अन्यञ्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! । नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतन दिनम्” इत्यर्द्धं कृत्तिवासेश्वरशब्दे दृश्यम् ।

कृत्तिवासेश्वर न० काश्यां स्थिते शिवलिङ्गभेदे कृत्तिवासशब्दे दर्शितात् काशी० पाठ्यादुत्तरमन्ये तत्कथा यथा “इति तस्य वच श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्कर । पुन प्रोवाच तं दैत्य भक्तिनिर्म्मलमानसम् । ईश्वर उवाच । शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्य सुदुर्लभम् । अविमुक्ते महाक्षेत्रे त्वत्कृतकलेवर ! । इद पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने । मम लिङ्ग भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम् । कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् । सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं परम् । यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि । उत्तम तावतामेतदुत्तमाद्दप्युत्तमम् । मानवानां हितायात्र स्थास्येऽहं सपरिच्छद । दृश्यमानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन च । कृतकृत्योभवेन्मर्त्त्य संसारे न विशेत् पुनः । रुद्राः पाशुपता सिद्धा भस्मस्नानपवित्रका । शान्ता दान्ता जितक्रोधा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहा । अविमुक्ते स्थिता ये तु मम भक्ता सहस्रश । मानापमानयोस्तुल्या समलोष्टाश्मकाञ्चना: । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे स्थास्येऽहं तदनुग्रहात् । दशकोटिसहस्राणि तीर्थानि प्रतिवासरम् । निवासमागमिष्यन्ति कृत्तिवासे न संशय । कलिद्वापरसम्भूता नरा कल्मषबुद्धय । सदाचारविनिर्मुक्ता परद्रोहपरा खला । मायया दम्भलोभाद्या मोहाहङ्कृतिसंयुता । शूद्रान्नसेविनो विप्रा लिङ्गाधा रतिवाञ्छया: । बन्ध्याप्राप्तामप्येव्याघ दूरीकृतमनोधिय. । कृत्तिवासेश्वर प्राप्य सर्व्वपाप विवर्ज्जिता । तत्रैव मोक्षमेष्यन्ति यथा सुकृतिनस्तथा । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्ग येन्यं काश्यां ततोनरै । जन्मान्तरसहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्र सुदुर्लभ. । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे

लभ्यस्त्वेकेन जन्मना। पूर्व्वजन्मकृतं पापं तपोदानादिभिः शतैः। नश्येत्, सद्यो विनश्येत्तु कृत्तिवासेश्वरेक्षणात्। कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं येऽर्च्चयिष्यन्ति मानवाः। प्रविष्टास्ते शरीरे मे तेषां नास्ति पुनर्भवः। अयितुक्तो नियतात्मा जप्त्वा शतरुद्रियम्। कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः। सप्तकोटिमहारुद्रैः सुजप्तैर्यत् फलं लभेत्। तत् फलं लभ्यते काश्यां पूजनात् कृत्तिवाससः। माघकृष्णचतुर्द्दश्यामुपोष्य निशि जागरात्। कृत्तिवासेशमभ्यर्च्चेद्य स यायात् परां गतिम्। शुक्लायां पञ्चदश्यां यश्चैत्र्यां कर्त्ता महोत्सवम्। कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे न स गर्भं प्रवेक्ष्यति। कर्यस्मा तु देवेशस्तत्कृत्तिं परिधत्त च। गजासुरस्य महतीं प्राहणोत्तां दिगम्बरः। यत्र कृत्तीकृतो दैत्यः शूलमारोप्य भूतले। तच्छूलपाटनाज्जातं तत्र कुण्डं महत्तरम्। तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम्। कृत्तिवासेश्वरं दृष्ट्वा कृतकृत्यतरो भवेत्"॥

कृत्नु त्रि॰ कृ—क्तु। कारौ शिल्पिनि उणा॰ "बहुकर्म्मकरे च। "कृणुया कृत्नो। अकृतम्" ऋ॰ ६।१८।१५। "कृत्नो। बहुलकर्म्मणां कर्त्तः" भा॰

कृत्य न॰ कृ—क्यप् तुक् च। १कार्य्ये, व्याकरणप्रसिद्धे पाणिन्यादिपरिभाषिते २तव्यादौ तव्यत्तव्यानीयर्यत्केलिमर्क्यप्सु प्रत्यये। ३कर्त्तव्ये त्रि॰ हेमच॰ "कृतकृत्यो विधिर्मन्ये" माघ॰। ४विद्विष्टे त्रि॰। मेदि॰५धनादिभेद्ये त्रि॰ जटा॰ "कृत्याः" पा॰ "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" "कृत्यैरधिकार्थवचने" पा॰। "कृत्याः षट् ते समाख्याता क्यप्शवतौ भावकर्म्मणो। तव्यानीयावनन्तात् यत् केलिम कर्म्मकर्त्तरि" सुपद्म॰। कृत्याः इत्यधिकारे तेषां विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम्। कृत्यप्रत्ययस्तु धातुविशेषात् कर्म्मभावादौ विहितः। कृत्यञ्च वेदादिविहितावश्यकर्त्तव्याचारविशेषः। तदधिकारेणैव कृत्यचिन्तामणि कृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयो ग्रन्था विशेषाः प्रवृत्ताः

कृत्यविद् त्रि॰ कृत्यं कर्त्तव्यं वेत्ति विद—क्विप्। कार्य्यज्ञे विविधे, "कृत्यविद्भुवाचेति" रघु।

कृत्या स्त्री॰ कृ—क्यप् टाप्। १क्रियायां २अभिचारक्रियाजन्ये अभिचारोद्देश्यनाशके ३देवादिमूर्त्तिभेदे च सा च वैदिकाद्यभिचारक्रियाजन्या अदृष्टविशेषनिर्वर्त्त्या देवादिमूर्त्तिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देश्यं पुरुषं निहत्य नश्यतीति अथर्ववेदे प्रसिद्धम्। "पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याभिः परिबृंहितम्" भा॰शा॰३४४अ॰। कृत्याविशेषोत्पादनकथा भा॰ आनु॰ ९०अ॰ यथा

"इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्वृषादर्भिश्चुकोप ह। तेषां वै प्रतिकर्त्तुञ्च सर्व्वेषामगमद्गृहम्। स गत्वा हवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः। जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृप। तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्या लोकभयङ्करी। तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत्। सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता। वृषादर्भिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत्। वृषादर्भिरुवाच। ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च। दासीभर्त्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय। ज्ञात्वा नामानि चैवैषां सर्व्वानेतान् विनाशय। विनष्टेषु तथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव। सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानीस्वरूपिणी। जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः"। "इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्रैवान्ते उक्तम् यथा "रक्षार्थञ्च सर्व्वेषां भयतामहमागतः। यातुधानी ह्यतिक्रूरा कृत्यैषा वो वधैषिणी। वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः॥ दुष्टा हिंसादियं पापा युष्मान् प्रत्यग्निसम्भवा"।

कृत्यानिवारणोपायमन्त्राश्च अथ॰ ५।१४।१४। उक्ता यथा "सुपर्णस्त्वान्वविन्दत् सूकरस्त्वाखनन्नसा। दिप्सौषधे। त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि। अव जहि यातुधानानव कृत्याकृतं जहि। अथो यो अस्मान्दिप्सति तमु त्वं जह्योषधे। रिश्यस्येव परीशासं परिकृत्य परि त्वचः। कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिव प्रति मुञ्चत। पुनः कृत्यां कृत्याकृते हस्तगृह्य परा णय। समक्षमस्मा आ धेहि यथा कृत्याकृतं हनत्। कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः शपथीयते। सुखो रथ इव वर्त्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः। यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पाप्मने। तामु तस्मै नयामस्यश्वमिवाश्वाभिधान्या। यदि वासि देवकृता यदि वा पुरुषैः कृता। तां त्वा पुनर्णयामसीन्द्रेण सयुजा वयम्। अग्ने पृतनाषाट् पृतनाः सहस्व। पुनः कृत्यां कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि। कृतव्यधनि। विध्य तं यश्चकार तमिज्जहि। न त्वामचक्रुषे वयं वधाय सं शिशीमहि। पुत्र इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिष्ठितो दश। बन्धमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये। कृत्याकृतं पुनः। उदेणीव वारण्यभिस्कन्दं मृगीव। कृत्या कर्त्तारमृच्छतु। इष्वा ऋजीयः पततु द्यावापृथिवी तं प्रति। सा तं मृग-

मिव गृह्णातु कृत्या कृत्याकृतं पुनः। अग्निरिवैतु प्रतिकूलमनुकूलमिवोदकम्। सुखो रथ इव वर्त्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः"।

सुश्रुते चान्यप्रकारेणास्य सामान्यतो दर्शित यथा "कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च। रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम्। नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः। अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा। पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः। दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः। पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा। पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः। अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च। सोमो व्यानमपानं ते पर्ज्जन्यः परिरक्षतु। उदानं विद्युतः पान्तु, समानं स्तनयित्नवः। बलमिन्द्रो बलपति, र्मनुर्मन्ये मतिं तथा। कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः, सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु। प्रज्ञां ते वरुणो राजा, समुद्रो नाभिमण्डलम्। चक्षुः सूर्य्यो, दिशः श्रोत्रे, चन्द्रमाः पातु ते मनः। नक्षत्राणि सदा रूपं, छायां पान्तु निशास्तव। रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो, रोमाण्योषधयस्तथा। आकाशं खानि ते पातु, देहं तव वसुन्धरा। वैश्वानरः शिरः पातु, विष्णुस्तव पराक्रमम्। पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो, ब्रह्मात्मानं, ध्रुवो भ्रुवौ। एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः। एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि। स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वताम्। स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ। स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः। पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्व्वर्द्धतां तव। ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः। इति स्वाहा। एतैर्वेदात्मकैर्म्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः। मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि"।

"ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचख्नुरुतैवं चिद्देवानभिभवेमेति, "तद्वै देवा अस्पृण्वत। तएतैः कृत्यां वलगानुदखनन्, यदा वै कृत्यामुत्खनन्ति" "अत कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति" इति च शत॰ब्रा॰ ३,५,४,२,१, "जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति न संशयः" मनुः

कृत्याकृत्य न॰ द्वि॰। द्वन्द्व॰ १कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः। सुश्रुतोक्ते २व्रणचिकित्साङ्गे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविशेषे च ते च कृत्याकृत्ये सुश्रुतेन दर्शिते यथा।

"अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। तत्र वयस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्ववतां च सुचिकित्स्या व्रणाः। एकस्मिन् वा पुरुषे यत्रैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाध्यतमाः। तत्र वयस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणारोहन्ति। दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्य्यमाणं सिरास्नाय्वादिविशेषान्न प्राप्नोति। प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते। सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति। तस्मादेतेषां सुखसाध्यतमाः। तएव विपरीतगुणाः कृच्छ्रसाध्याः .... दृष्टव्याः। स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः। अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्च दुश्चिकित्स्याः। अधोभागाश्चोर्द्ध्वभागनिर्व्वाहिनो रोमान्तोपनखमर्म्मजङ्घास्थिसन्धिताश्च। भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनीकुटकास्थिसन्धितम्।

भवति चात्र। कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः। स्ववपाटिकाभिरुन्मकाशसन्निरुद्धगुदजठरग्रन्थिवातकृमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणः प्रमेहिनो वा ये परिक्षतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठीलादन्तशर्करोपकुशकण्ठशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च. दन्तवेष्टविसर्पास्थिक्षतोरःक्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः। साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्। याप्यनीय विज्ञानीयात् क्रिया धारयते तु यम्। क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति। प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरम्। प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः। अतऊर्द्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः। मांसपिण्डवदुद्गताः प्रक्लिन्नोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्वृत्तौष्ठाः। केचित्कठिनाः गोशृङ्गवदुन्नतबहुमांसप्ररोहाः। अपरे दुष्टरुधिरास्राविणस्तनुपिच्छिलास्राविणो वा मध्योन्नताः। केचिदवसन्नाः उपरि पर्य्यन्ताः। यवत्वक्वत्स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शाः वसामेदोमज्जमस्तुलुङ्गस्राविणश्च दोषसमुत्थाः। पीताऽसितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाञ्च सर्व्वतोगतयश्चाणुमुखाः मांसबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः। क्षीणमांसानाञ्च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचकाविपाककास-

मज्जास्रोपद्रवयुता । छिन्ने वा शिर कपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ च यत्रेति । भवन्ति चात्र । यस्मान्मेदोऽथ मज्जा च मस्तुलुङ्गश्च यः स्रवेत् । आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येत् सिध्येद्दोषसमाश्रयः । स मर्म्मोपहिते देशे सिरासन्ध्यस्थिवर्जिते । विकारो योऽनुवर्त्तेत तदसाध्यस्य लक्षणम् । क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः । न शक्यस्तूद्धर्त्तुमिह वृद्धो वृक्ष इवामयः । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च । निहन्त्यौषधवीर्य्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा । अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते । अबद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः । त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकीसमः । अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते । कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः । स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत् । रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् । त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः । हर्षात् क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्य्यति" ।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूष्यतेऽनया दूषि–ल्युट् ङीप् । १ओषधिभेदे । "अथो बलासनाशनी कृत्यादूषणीश्च यास्ता इहायान्त्वोषधी "अथ०८,७,१०, "अनयाऽहमोषध्या सर्वाः कृत्या अदूदुषम्" १०,१,४, । आङ्गिरसे २जङ्गिडे ऋषिभेदे पु० । "अङ्गिरा ऋषि जङ्गिड । रक्षिताचि जङ्गिड ।" इत्युपक्रमे "अथ कृत्यास्त्रिपञ्चाशी शतं कृत्याकृतश्च ये । सर्वान् विनक्तेजसोऽरसां जङ्गिडस्करत्" इत्याद्युक्त्वा "कृत्यादूषण एवायमतो अरातिदूषण" इत्युक्तम् । अथ० १९,३४,१,

कृत्यादूषि पु० कृत्यां परकृताभिचारजां दूषयति दूषि–इन् । कृत्यानाशके जङ्गिडे मणिभेदे । "अरण्यादन्य आभृत कृत्या अन्तोरसेभ्य । कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषि" अथ० २,४,५,६,

कृत्रिम न० कृ–क्त्रि त्रेर्मप् च । १विड्लवणे, मेदि० २काचलवणे, ३तुरुष्कनामकगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि० । ५सिह्लके पु० मेदि० ६क्रियया निष्पन्नमात्रे त्रि० । "सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यत" "चिरू सदा कृत्रिमपत्रिपङ्क्तौ कपोतपालीषु निकेतनानाम् । मार्ज्जारमप्याश्रितनिश्चलाङ्ग यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने" माघः । "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्ययः" व्या०प० । द्वादशपुत्रमध्ये स्वयंकृते "सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" इति मनूक्ते ७पुत्रभेदे पु० । सदृशं सजातीयं "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" उपसंहारात् । "कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" या०" । "कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्" मिता० । कलौ तु "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां पुत्रीकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मप्रतिपादकपराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदपदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयानां तथाचारश्च । पराशरवचनस्थकृत्रिमपदं न यौगिकं किन्तु पारिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अतः आदित्यपुराणवचनस्थदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादय । पाश्चात्यादिवङ्गदेशेष्वस्य प्रचारः । अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वसद्भावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वादत्र वस्था । अयञ्च "औरस क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्तः । स्वार्थे क । तत्रार्थे । सिह्लके पु० जटाधरः, । तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कृत्रिमधूप पु० कर्म्म० । नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशाङ्गधोडशाङ्गादौ धूपे अमरः ।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म्म० । १कृत्रिमे पुत्रभेदे । कृत्रिमसुतादयोऽप्यत्र । स्वार्थे क । तत्रार्थे वस्त्रादिरचितपुत्तलिकायाञ्च । "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

कृत्वन् त्रि० कृ–क्वनिप् तुक् च । कर्त्तरि । "तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने" ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेश । "महाभिषेकाः सहकृत्वरी क्रमम्–यशःपटं मङ्गटचातुरीतुरी" नैष० ।

कृत्वा अव्य०कृ–क्त्वो क्रियायां वा क्त्वा । १विधायेत्यर्थे "कृत्वाकाश्चे रुचिरमकृपभम्" भट्टिः । २हिंसित्वेत्यर्थे च ।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम् । "पराशरकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपा, । भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभ । व्यासादरण्यां सम्भूतो

विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्। स तस्यां पितृकन्यायां (पुलस्त्यकन्यायाम्) पीवर्य्यां जनयिष्यति। कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगधर्म्मान् महाबलान्। कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वीं कन्यां तथैव च। ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च" हरिवं॰ १८अ॰। "अणुहोनाम तस्यासीत् पुत्रः परमधार्म्मिकः। प्रादात् कन्यां शुकस्तस्मै कृत्वीं पूजितलक्षणाम्। सत्यशीलगुणोपेतां योगधर्म्मरतां सदा" हरिवं॰ २३अ॰

वेदे स्वात्मप्रादि॰ आतरेत्वम्। २कृत्ये त्वर्थे च। "अपागूहमन्ता मर्त्येभ्य कृत्वी" ऋ॰ १०।१७।२। "कृत्वी कृत्वा" भा॰ "जातवेदोऽयाहृठव्यानि सुरभीणि कृत्वी" १०।१५।१२। ३कर्म्मणि स्त्री॰ "निरु॰ "आतरस्तु व॰ कृत्व्रे मसि" ऋ॰ १।१६।१। "कृत्व्रा कर्म्मणा एर्मासि स्म" भा॰

कृत्व्र त्रि॰ कृत्वीं कर्म्म अर्हति यत्। कर्म्मार्हे कर्म्मकारके "बध्यसेऽग्ने राजी न कृत्व्र" ऋ॰ ६।२।८ "कृत्व्र हविर्षहनादीनां कर्म्मणां कर्त्ता" भा॰

कृत्स न॰ कृन्तति क्षयति वा कृत—छेदने वेष्टने वा स॰ किच्च। जले२समुदाये ३पापे पु॰ सि॰ कौ॰

कृत्स्न न॰ कृत—क्स्न। १सकले २जले ३कुक्षौ पु॰। ४अशेषे त्रि॰ मेदि॰ "तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्" गीता। कृत्स्नस्य भाव ष्यञ्। कार्त्स्न्य॰ न॰ तल्। कृत्स्नता स्त्री त्व कृत्स्नत्व। न॰ साकल्ये। "कार्त्स्न्यप्रायश्च्यो सम्पद्यमाने साति"। अकृत्स्नात् सम्पद्यते

कृदर पु॰ कृ—अरन् "कृदरादयश्च" उणा॰ नि॰। कुसूले धान्यकोष्ठे उज्ज्वल॰। २दिग्वसारे च न॰ निरु॰। ३टङ्के पु॰ निरु॰।

कृधु त्रि॰ कृत—उन् वा॰ किञ्च् हुपो॰। ह्रस्वे निरु॰। "यदस्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत्" यजु॰२३,२८, "प्रतीत्येन कृधुना तृपास." ऋ॰४,५,१४, कृधुना ह्रस्वेन" भा॰ "मम स्वनात् कृधुकर्णो भयाते" ऋ॰१०,२७,१३ स्वार्थे क। तत्रार्थे। तत अतिशायने इष्ठन् ऋतोरः। क्रधिष्ठ। ईयसुन्। कृधीयस् अतिशयेनह्रस्वे त्रि॰ ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। भावे इमनिच् क्रधिमन् पु॰ अण् कार्धव न॰ ह्रस्वत्वे

कृन्तत्र नप कृत—कत्रन् नुम् च। लाङ्गले सि॰कौ॰।

कृन्तन न॰ कृत—ल्युट् बा॰ नुम् च। १छेदने कर्त्तने "कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पते। मार्गशौचे न कर्त्तव्यं पठनं पाठनं तथा" नारद। कर्त्तरि ल्यु नुम् च। २छेदके त्रि॰ करणे ल्युट्। बा॰ नुम् च। ३छेदनसाधने "नातः परं कर्म्मनिबन्धकृन्तनम्" भाग॰ ६,२,४६, स्त्रियां ङीप। नखनिकृन्तनी

कृन्तविचक्षणा स्त्री कृन्त (छिन्धि) विचक्ष्व। इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू॰ स॰। विचक्षणसम्बोधनकर्त्तनार्थनिर्देशक्रियायाम्।

कृप कल्पने(सम्पत्तौ)भ्वा॰आत्म॰लुङि लुटि लृटि लृङि च उभ॰ इतादि अक॰ वेट्। अस्य ऋत रकारस्थाने ल। कल्पते। अकल्पत्—अकल्पिष्ट—अकॢप्त। कल्प्तासि कल्पितासे कल्प्स्यति कल्प्स्यते-कल्पिष्यते। कल्पितव्य-कल्प्तुव्यः कल्पनम् कल्प। कॢप्त कॢप्ति। क्विप्। कल्पयति ते अचकल्पत् त-अचीकॢपत् त। कल्पित कल्पना कल्पयिता। "कृपि सम्पद्यमाने" वार्त्ति॰। एतद्योगे सम्पद्यमाने कर्त्तरि चतुर्थी। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। "कल्पयित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" "कॢप्तेन सोपानपथेन" रघु। "दर्भसंप्रकॢप्तम्" भट्टिः "प्रजापतिकल्पितयज्ञभागम्" कुमा॰। छेदने च सक॰ "कॢप्तकेशनखश्मश्रुः" मनु॰ "कल्पन छेदनम्" कुल्लू॰।

अनु+प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक॰ "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" स्मृति॰।

अव+अवधारणे "अनवकॢप्तावेव" सि॰ कौ॰।

आ+भूषणे सक॰ आकल्प भूषा

वि+ कल्पि—संशये विकल्पयति संशेते इत्यर्थः।

सम्—कल्पि इट करिष्यामीत्यध्यवसाये मानसव्यापारभेदे। "कामः संकल्पोविचिकित्सेत्यादि" श्रुतिः "मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलपति" श्रुति। मानसकर्म्माभिलापने "संकल्पेन विना राजन्! यत्किञ्चित् कुरुते नरः" ति॰त॰।

कृप दौर्बल्ये अद॰ चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट्। कृपयति ते अचिकृपत्त[ल्पयति ते कल्पति अचकल्पअचीकॢपत्—त अकल्पीत्।

कृप युतौ चित्रीकरणे वा चुरा॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सेट्। क-

कृप पु॰ चु॰कृप—अच्। राजर्षिभेदे "यथा रुशम श्यावक कृपमिन्द्र। प्राव." ऋ॰ ८,३,१२, "रुशम श्यावक कृप चैतन्नामकानासीन् राजर्षीन्" यथा प्राव" भा॰। कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन अर्श॰ अच्। शरद्वतो गौतमस्य २पुत्रे ३तत्सुतायां स्त्री ङीप्। यथा च तयोरुत्पत्तिर्नामता च तथा भा॰आ॰१३०अ॰उक्तं यथा "कृपस्यापि मम ब्रह्मन्! सम्भवं वक्तुमर्हसि। शरस्तम्बात् कथं जज्ञे कथं चाऽस्त्राण्यवाप्तवान्। वैशम्पायन

उवाच। महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः। पुत्रः किल महाराज! जातः सह शरैर्विभो!। न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत। यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप!। अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः। तथा स तपसोपेतः सर्व्वाण्यस्त्राण्यवाप ह। धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च। भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः। ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः। प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव!। सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः। धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम्। तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत्। धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन् भुवि। वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत। स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह। यस्तस्य सहसा राजन्! विकारः समदृश्यत। तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत। धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च। स विहायाश्रमन्तञ्च ताञ्चैवाप्सरसं मुनिः। जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च। शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप!। तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः। मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया। कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत। धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च। ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह। स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः। स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः। आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत्। प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत्। कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः। गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत। आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्व्वमाख्यातवांस्तदा। चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च। निखिलेनास्य तत् सर्व्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा। सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः। ततोऽधिजग्मुः सर्व्वे ते धनुर्वेदं महारथाः। धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः। वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः"।

"अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात्। तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः। शरद्वांस्तत्सुतो-यस्य सर्व्वस्यादर्शनात् किल। शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूत् शुभम्। तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन्। कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१,। स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन्। कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ। रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ०। स च चिरजीवी। "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा०। "नतो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम्। प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" ति० त० गर्ग०। ४कर्म्मणि च "यमासा कृपनीडं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,२, "कृपनीडं कर्म्मस्थानम्" भा०।

कृपण त्रि० कृप–क्युन् न लत्वम्। १अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समोदाता न कश्चिद्भुवि विद्यते। अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यास। "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः। २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता। ३महाव्यसनप्राप्ते दीने। "महद्वा व्यसनं प्राप्तोदीनः कृपण उच्यते"। रामा०। अभूततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स०। कृपणकृतः। कृपणस्य भावः ष्यञ्। कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। तल्। कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे। ४दैन्ये न०। "मन्तुं न त्वहमुत्सहे सकृपणं देहीति दीनं वचः" शान्तिश०। सुखा० वेदनायाम् क्यङ्। कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः। सुखा० अस्त्यर्थे इनि। कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ५क्रिमौ पु० मेदि०। ज्ञात-पर्य्योयस्य भेदे नि० तलोपः। ६ज्ञातपर्व पणक्रीते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" बृ०उ०। "कृपणः पणक्रीत इव दासादि"। भा०

कृपा स्त्री कृप–भिदा० अङ् "कृपेः संप्रसारणञ्च" गणसू० संप्र०। अनुपकेच्छाया प्रत्युपकाराकाङ्क्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपावती" कुमा०।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद–ड संज्ञायां णत्वम्। १खड्गे अमर। गौरा० ङीप्। २कर्त्तर्य्याम् स्त्री अमरः। ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि०। स्वार्थे क। कृपाणक। खड्गे पु० टाप् अत इत्वम्। कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच०

कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे हेम०। [कृपायुक्ते अमर।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला–आदाने मित० डु। दयालौ

कूपीट न॰ कूप—कीटन्। १उदरे २जले च मेदि॰। ३वने ६रुन्धने च शब्दरत्ना॰। कूपीटयोनिः।

कूपीटपाल पु॰ कूपीटं पालयति पालि—अण् उप॰स॰। १समुद्रे। २कोणिपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि॰ ३वायौ शब्दरत्ना॰ तस्य उदरजलयोः पालकत्वात् तथात्वम्।

कूपीटयोनि पु॰कूपीटस्य जलस्य योनिः कूपीटं काष्ठं योनिरस्य वा। वह्नौ अमरः "अग्नेरापः" इति श्रुतेस्तस्य जलहेतुत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तथात्वम्। तत्पुरुषे स्त्री इति भेदः

कृपीपति पु॰ ६त॰। द्रोणाचार्य्ये शब्दमाला। तस्यास्तत्पतित्वकथा कृपशब्दे दृश्या। [कृपीतनयादयोऽप्यत्र

कृपीसुत पु॰ ६त॰। भारतप्रसिद्धे अश्वत्थाम्नि त्रिका॰

कृ(क्रि)मि पु॰ क्रम—इन् अतइत्वम् "भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च" उ॰ इत्यत्र सम्प्रसारणानुवृत्तौ सम्भवात्। १क्षुद्रजन्तुभेदे उज्ज्व॰। "क्षुभ्यन्ति कीटकृमयः परितस्तथैते" माघाव्यर्जनीये ककारयुक्तपाठः। २लाक्षायां ३कृमियुक्ते ४खरे गर्द्दभे च मेदि॰। ५रोगभेदे पु॰। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः। अजीर्णाध्यशनासात्म्यविरुद्धमलिनाशनैः। अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः। माषपिष्टान्नविदलविसशालूकशेरुकैः। पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः। पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः। स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति। कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्। आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः। विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः। पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। अजवा विजवाः किप्या चिप्या गण्डूपदास्तथा। चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः। श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च। तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि। शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः। प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजे। रक्तागण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः। शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते। दर्भपुष्पाः१ महापुष्पाः२ प्रलूनाः३ चिपिटाः४स्तथा। पिपीलिकाः५ दारुणाश्च६ कफकोपसमुद्भवाः। रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः। रूढधान्याङ्कुराकारा शुक्लास्ते तनवस्तथा। मज्जादा नेत्रलेहारः२ तालुश्रोत्रभुजः३स्तथा। शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते। केशरोमनखादाश्च४ दन्तादाः५ किक्किशाः६स्तथा। कुष्ठजाः परिसर्पाः७ च ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः। ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा। रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते। माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः। मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः। विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि। ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः। भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम्। दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः। केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्जयेत्। एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम्"। "तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशकामत्कुणादयः। रुदन्तं विगतज्ञानं क्रिमयः कृमिकं यथा" भाग॰,३,३१,२८,

स्वार्थे क तत्रार्थे "ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः। ह्रस्वकस्तु स मुनिः कृमिर्भो दृश्यतामयम्"। "एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां सन्निवेश्य तम्। कृमिकं प्राहसत् सर्वं कुर्व्वन् मर्षचेतनः" भा॰ आ॰ ४३अ॰।

कृमिकण्टक न॰ कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तन्नाशकत्वात्। १विडङ्गे २चित्राङ्गे (चिता) ३उडुम्बरे च मेदि॰ तेषां तन्नाशकत्वात् तथात्वम्।

कृमिकर पु॰ कृमिं करोति कृ—ताच्छील्यादौ ट च। कीटभेदे "कोणागारी कृ(क्रि)मिकरोयश्च मण्डलपुच्छकः" सुश्रु॰ प्राणनाशनकीटोक्तौ

कृमिकर्ण(क) पु॰ कृमियुक्तः कर्णोऽत्र वा कप्। सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे। "यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः। तदञ्जनत्वात् श्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः"। "कृमिकर्णप्रतीकारे विरेर्भिर्द्दिविधस्तथा"। "कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम्" इति च सुश्रु॰।

कृमिकोषोत्थ न॰ कृमेः कोषादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क ५त॰। कौषेये (रेशमी कापड) वस्त्रे अमरः।

कृमिग्रन्थि पु॰ सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे। तद्विवृतिर्यथा "अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। पूयालसः सोपनाहः स्रावः पर्वणिकालजी। क्रि(कृ)मिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नवेति" विभज्य क्रि(कृ)मिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः"। सुश्रु॰

कृमिघ्न पु॰ कृमिं हन्ति हन—ताच्छील्यादौ टक् "हनोरत्पूर्वस्य" पा॰नियमात् न णत्वम्। १विडङ्गे अमरः २पलाण्डौ (पेयाज) ३कोलकन्दे ४पारिभद्रे (पालिटामादार) ६भल्लातके (भेला) च राजनि॰ तेषां कृमिनाश-

त्मा तथात्वम् ७हरिद्रायां स्त्री० भावप्र० अजा० टाप्। ८विडङ्गे स्त्री० ङीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन–ड। १अगुरुणि अमर०। २कृमिजातमात्रे त्रि० ३लाक्षायां स्त्री० राजनि०

कृमिजग्ध न० कृमिभिर्जग्धम्। उपचारात् तज्जाते अगुरुचन्दने राजनि०

कृमिजलज पु० कृमिरिव जलजः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिण त्रि० कृमिरस्त्यस्य पामा० न णत्वम्। कृमियुक्ते

कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तो दन्तोऽत्र। दन्तरोगभेदे "कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः। अनिमित्तरुजोगातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः" तल्लक्षणम् "शौषिरो गजयालूकं कष्टश्च कृमिदन्तकः" क्षुद्ररोगगणनायाम् सुश्रु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य। उदुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन पु० कृमिर्भुज्यतेऽत्र भुज–आधारे ल्युट् ६त०। नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्राद्युपक्रमे "अन्धकूपकृमिभोजन इत्यादिना विभज्य भाग०५।२६।२४ तत्स्वरूपमुक्तं यथा

"यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमतनिर्मितपञ्चयज्ञोवायमसंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति। तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूत स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोयावत्तदप्रत्तान्नहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते"।

कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णु पु० तन्नामतयैव कीर्त्तनात्

कृमिमत् त्रि० कृमि+अस्त्यर्थे मतुप् मोपधत्वेऽपि यवादि० न मस्य वः। कृमियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

कृमिरिपु ६त०। विडङ्गे शब्दरत्ना०। कृमिशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र

कृमिल त्रि० कृमिं लाति ला–क। कृमियुक्ते बहुप्रसवायां स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्व पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे "आजमीढात्तु मीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत। पुरुजातिः सुशान्तेश्च वाह्याश्वः पुरुजातितः। वाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः। मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा। यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः" हरिवं० ३२अ०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला–क तादृशमुदरमस्य। कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते। "भुक्त्वाऽन्यं स्वयमश्नन् जायते कृमिलोदरः" शाता०।

कृमिवारिरुह पु० कृमिरिव वारिरुहः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिवृक्ष पु० कृमिप्रधानो वृक्षः। कोषाम्रे भावप्रकाशः।

कृमिशङ्ख पु० कृमिरिव शङ्खः। शङ्खभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः। जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल पु० कृमीणां शैल इव। वल्मीके। कृमिपर्वतादयोऽप्यत्र पु० [यमसद्गे राजनि०।

कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर–ण्वुल् रस्य लः।

कृमुक पु० क्रमुक+पृषो०। गुवाकवृक्षे तस्योत्पत्तिकथा शत० ब्रा०६।६।२।११

"सा कार्मुकी स्यात्। देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा असुरानभ्यायं स्तस्यार्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अपं प्राहरंस्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्स क्रमुकोऽभवत्तस्मात् स स्वादुरसो हि तस्मादु लोहितो र्चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् क्रमुकोऽग्निमेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति"। क्रमुकस्येयम् अण् ङीप्। कार्मुकी क्रमुकसम्बन्धिन्यां समिधि स्त्री

कृव कृतौ हिंसे च इदित् स्वा० प० सक० सेट् ओ कृ इत्यादेशः। कृणोति–अकृणोत् अकृण्वीत्। इदित्त्वात् कृण्व्यते इत्यत्र न नलोपः। [(तांत) सि०कौ०।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ–वि किच्च। तन्तुवयनसाधनद्रव्ये तन्त्रे

कृश तनूकरणे दिवा० पर०सक० सेट्। कृश्यति इरित् अकृशत् अकर्शीत्। णिचि कर्शयति ते अचीकृशत्–त अचकर्शत्–त। कर्शयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कृशः।

कृश त्रि० कृश–क्त नि०। १अल्पे, २सूक्ष्मे च। "आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" उपवासकृशं तन्तु" "क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणञ्च बहुश्रुतम्। नावमन्येत वै भूयः कृशानपि कदाचन" मनु "ब्राह्मणस्य हरन्नेव। कृश इत्ते कदाचन" भा० आनु० ६२अ०। सूक्ष्मे कृशोदरी। कृशस्य भावः इमनिच् क्रशिमन् तद्भावे पु०। ष्यञ् कार्श्यं न०। तल्। कृशता स्त्री, त्व कृशत्व न० तद्भावे "स्वयेव कृशता कृतः" सा० द०। अतिशयेन कृशः इष्ठन् क्रशिष्ठ ईयसुन् क्रशीयस्। अतिशयकृशे त्रि० ईयसी स्त्रियां ङीप्।

कृशर पु० कृशमल्पमात्रा राति रा–क। "तिलतण्डुलसम्मिश्रः कृशर परिकीर्त्तितः" स्मृत्युक्ते १पक्वान्नभेदे हेमच०। (खिचडी) ख्याते २पक्वान्नभेदे स्त्री टाप् भावप्र० कृतान्नवर्ज्जे लघ्वादि टब्दम्। कृशरश्च मनैर्धराय गृहयत्से बलिस्त्वेव देय यथाह मद्स्वरा० "ऊर्द्धमन्" स्वैर्द्यात् सोमाय घृतपायसम्। स्थावरे कुले दद्यात्

क्षीरान्नं सोमसूनवे। दध्योदनञ्च जीवस्य शुक्राय तु घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे। चित्रौदनञ्च केतुभ्य सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्"।

कृशला स्त्री कृश कार्श्यं लाति ला—क टाप्। केशे शब्दच०

कृशशाख पु० कृशा शाखा यस्य। १पर्पटे (पापडी) राजनि० २सूक्ष्मशाखान्विते त्रि०।

कृशाङ्गी स्त्री कृशमङ्गं यस्याः ङीष्। १प्रियङ्गुवृक्षे शब्दचन्द्रिका २सूक्ष्माङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

कृशानु पु० कृश—आनुक्। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमर। तस्य तन्नामकत्वात् "तस्मिन् कृशानुसाद्भूते" भट्टि। ३सोमपालके। "उतकृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा" ऋ० ६,७७,२, "कृशानोः सोमपालस्य" "कृशानु सोमपाल सव्यस्य पदः" ऐत०ब्रा०१,२६,भा०। "कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन्" ऋ०४,२७,३, "कृशानुरेतन्नामकः सोमपाल" भा०। ४सव्यपार्श्वस्थरश्मिधारके च। "कृशानो! सव्यानायच्छ" ता०ब्रा० "कृशानुर्नाम सव्यपार्श्वस्थाना रश्मीना धारयितेति" भा०। तत मत्वर्थे गोपदा० टन्। कृशानुक वह्नियुक्ते त्रि० तद्गणे कृशानुस्थाने कृशाकु इति वा पाठ कृशाकोश्च वह्निरेवार्थः।

कृशानुरेतस् पु० कृशानौ पतितं रेतोऽस्य। १महादेवे अमरः। तस्य यथा वह्नौ तेजोनिषेकः तथा कालिकापु० ४७अ० उक्तं कालिकापु० शब्दे २०५५पु० तत्कथामात्र दृश्य विस्तरस्तु कालिकापुराणे दृश्यः। ६त०। २वह्नौ रोजसि न०।

कृशाश्व त्रि० कृशोऽश्वोऽस्य। १दुःस्थाश्वस्वामिनि। तृणबिन्दुवंश्ये २राजर्षिभेदे पु०। "तत् पुत्रात् संयमादासीत् कृशाश्वः सहदेवज। कृशाश्वात् सोमदत्तोऽभूत्" भाग०६,२,२२,श्लो०। ३दक्षजामातृभेदे पु० "कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेशमजीजनत्। धिषणायां वेदशिरं देवलं वयुनं मनुम्" भाग० ६,६,१८,श्लो०। रामा० तु अन्यनामिकयोर्दक्षकन्ययो तद्भार्यात्वमुक्तं यथा "सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्म्मिकाः। कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति। तेऽपि पुत्रा कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुता। नैकरूपा महावीर्य्या दीप्तिमन्तो जयावहा। जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे। अद्भुता च शस्त्राणि शतं परमभास्वरम्। पञ्चाशत सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान्। वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः। सुप्रभाऽजनयच्चापि पुत्रान् पञ्चाशतं पुनः। संहारान्नाम दुर्धर्षान्दुराक्रामान् बलीयस। तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मज। अपूर्वाणां च जनने शक्तो भवश्च धर्म्मवित्"। "देवि एतानि सर्वस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि यानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकस्तद्विमुपसङ्क्रान्तानि तेन च ताडकावधे प्रसादीकृतान्यस्य" उत्तररामं०। "व्यश्व साश्वं कृशाश्च शशबिन्दुश्च पार्थिव" भा०स०८अ० यमसभोक्तौ "धौम्युमारिष्टाश्व" इत्युपक्रमे "सहंताश्वोनिकुम्भस्य पुत्रोरणविशारदः। अकृशाश्वकृशाश्वौ च सहताश्च तौ नृप" हरिवं० १२अ० उक्ते धुन्धुमारवंश्ये ४नृपभेदे च। ततः तेन प्रोक्तमधीयते नटसूत्रम् इनि। कृशाश्विन् तत्प्रोक्तनटसूत्राध्यायिनि ब०व०। (रुक्माणी) राजनि०।

कृषिका स्त्री कृषेव स्वार्थे क। आखुकर्णीलतायाम् (उन्दु-

कृष विलेखने आकर्षणे च तुदा० उभ० सक० अनिट्। कृषते। अकृक्षत—अक्षत। चकृषे चकृषिषे। क्रष्टा क्रर्षीष्ट क्रक्ष्यते। कर्षस्व। प्रनिकृषते।

कृष विलेखने आकर्षणे च भ्वा० पर० सक० अनिट्। कर्षति अक्राक्षीत्—अकार्क्षीत्—अकृक्षत्। चकर्ष चकर्षिथ चकृषिम। क्रष्टा कृष्यात् क्रक्ष्यति। कर्माणि कृष्यते अकर्षि अकृक्षाताम् अकृषाताम्। कृष्य कर्षणीय क्रष्टव्य। क्रष्टा कर्षक कर्षन् कृष्यमाणः। क्रक्ष्यन् क्रक्ष्यमाण। कृष्ट कृष्टि कृष्टा अनुकृष्य। कर्षः कर्षणम्।

अनु+पूर्वस्थितस्य पदादेः उत्तरवाक्ये योजनार्थं ग्रहणस्थाने अनुषङ्गे सक० अनुकर्षति। अनुकर्षशब्दे विवृतिः

अप+हीनताकरणे स्वकालात् पूर्व्वत्र काले करणे च सक० अपकर्षति अपकर्षसमियङ्गनम्। अपकृष्टः। अपकर्षशब्दे विवृतिः

अप+आ+निवर्त्तने सक०। "तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात् स्वर्गिणः पितुः" रघु।

अभि+आभिमुख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति।

अव+अधःस्थतया कर्षणे सक०। अवकर्षति

आ+स्वियान्तरतोऽनयने सक०। आकर्षति

उद्+अतिशयने प्राधान्यप्रापणे स्वकालात् उत्तरकालकरणे आकर्षणे च सक०। उत्कर्षन्ता च रशना क्रुद्धायां मयि पक्षिणे" रामा०लं० ३८,१४। उत्कर्षशब्दे विवृतिः

निस्+निर्+निस्सारणे निश्चये च सक०। निष्कर्षति "निष्कृष्य चकमे कुबेरात्" रघु। तदयं निष्कर्षः

प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्कृष्टत्वे सक० प्रकर्षति प्रकृष्टः

प्रकर्षे· प्राधान्यभवने अक० "इदं तु मम दीनस्य मनोभूयः प्रकर्षति" रामा० सु० १,१,

सम्+ सम्यक्कर्षणे सक० सङ्कर्षणम्। [समाकर्षी।

सम्+आ+सम्यक्तया दूरपर्य्यन्तनयने सक०। समाकर्षति

कृषधातुर्न्यादिपाठात् द्विकर्म्मकः। कर्षणञ्च भूमिसंयोजनेन बलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्म्मकत्वम्। ग्राम अजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादेः कर्म्मत्वम्। अत्र प्रधाने कर्म्मण्येव वाच्ये लकारादयः। "प्रधाने नीकृष्यवहाम्" भर्तृहर्य्युक्तेः। अजा ग्रामं कृष्यते। विलेखनञ्च विदारणं तदर्थे न द्विकर्म्मकतेति भेदः

कृषक त्रि० कृष—क्वुन्। १कर्षके कृषिवले उदा०। २फाले न० मेदि०। ३वृषे पु० हेम०।

कृषर न० कृष—करन्। कृशरशब्दार्थे पृषो० कृषरोऽप्यत्र केचित्

कृषाण त्रि० कृष—शा० आनक्। कर्षके कृषिवले उदा०

कृषि स्त्री कृष—इक्। शस्योत्पादनार्थं भूमिकर्षणरूपे वैश्यवृत्तिभेदे अमरः कृषिकर्म्मप्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा तत्रादौ कृषिप्रशंसा "चतुर्व्वेदान्तगो विप्रः शास्त्रवादी विचक्षणः। अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः। एकयैव पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते। कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः। सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः। तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया। कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्णं यदि विद्यते। उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम्। अन्नं प्राणा बलञ्चान्नमन्नं सर्व्वार्थसाधकम्। देवासुरमनुष्याश्च सर्व्वे चान्नोपजीविनः। अन्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं कृष्या विना न च। तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत्। कृषिर्धन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः। हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात्। तेनार्च्चितं जगत् सर्व्वमतिथिर्येन पूजितः। अर्च्चितास्तेन देवाश्च स एव पुरुषोत्तमः"।

अथ कृषेः स्वयमवेक्षणीयतोक्तिः "फलत्यवेक्षिता स्वर्णं, दैन्यं सैवानवेक्षिता। कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पराशरः"।

अथ पान्थे मुनयश्चाहुः "पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम्। गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत्। कृषिर्गावो वाणिज्या स्त्रियो राजकुलानि च। क्षणेनैतान्यसीदन्ति मुहूर्त्तमनवेक्षणात्। समर्थेन कृषिः कार्य्या लोकानां हितकाम्यया। असमर्थो हि कृषको भिक्षामटति नोचयत्। गोहितः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः। वितन्द्रः सर्व्वशस्याढ्यः कृषको नावसीदति"।

अथ वाहपोषणादिप्रकारः। "कृषिश्च तादृशी कुर्य्यात् यथा वाहान्न पीडयेत्। वाहपीडार्ज्जितं शस्यं गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु। वाहपीडार्ज्जितं शस्यं फलितञ्च चतुर्गुणम्। वाहनिश्वासविफलः कृषको निःस्वतां व्रजेत्। गुडकैर्यवसैर्भुसैस्तथान्यैरपि पोषणैः। वाहाः कश्चिन्न सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्"।

अथ गोशालाविधानम्। "गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता। तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिताः। शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने। निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः। पञ्चपञ्चायता शाला गवां वृद्धिकरी मता। सिंहस्थाने कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम्। सिंहगेहेऽर्पिता चैव गोशालां कुरुते यदि। प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् गवां नाशो भवेत्तदा। तण्डुलानां जलञ्चैव तप्तमण्डं झषोदकम्। कार्पासास्थितुषञ्चैव गोस्थाने गोविनाशकृत्। सम्मार्ज्जनीञ्च मुषलमुच्छिष्टं गोनिकेतने। कृत्वा गोनाशमाप्नोति तथा तत्राजबन्धने। गोमूत्रजालकेनैव तत्रावस्करमोचनम्। कुर्व्वन्ति स्त्रीसेविभ्यस्तत्र का वाहवासना। विलम्बं गोमयस्यापि रविभौमशनेर्द्दिने। न कारयेत् भ्रमेणापि गोवृद्धिं यदि वाञ्छति। वारत्रयं परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम्। विलम्ब्य शनिभौमेषु गवां हानिकरः स्मृतः। लोमभूत्रपुरीषाणि पङ्कानि च रजांसि च। न पतन्ति गवां यत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत्। सन्ध्याकाले च गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते। स्थानं तत् कमलाहीनं वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणाः। हलमष्टगवं धर्म्म्यं षड्गवं व्यवसायिनाम्। चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवञ्च गवाशिनाम्। नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम्। नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्। आत्मपोषणमात्रन्तु द्विहलेन च सर्व्वदा। पितृदेवातिथीनाञ्च पुष्ट्यर्थं सोऽक्षमो भवेत्।

अथ गोपर्व्वकथनम् "गोपूजां कार्त्तिके कुर्य्यात् लगुडप्रतिपत्तिथौ। बद्ध्वा श्यामलता स्कन्धे लिप्त्वा तैलहरिद्रया। कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि कृत्वा चाङ्गे विलेपनम्। ध्वजस्य लगुड हस्ते गोपालाः कृतभूषणाः। ततो वाद्यैश्च

स्यैव मण्डयित्वाऽम्बरादिभिः । भ्रामयेद्वृषं सख्यं ग्रामे गोविन्दालये । गवामङ्गे तदा दद्यात् कार्त्तिकप्रथमे दिने । तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमैः सह । तल्लोहादिक तत्र गवामङ्गे प्रदापयेत् । छेदनञ्च प्रकुर्व्वीत लाङ्गूले कर्णकर्णयोः । सर्व्वे गोजातयः तुष्टा भवन्त्येतेन तद्गृहे । नानाव्याधिविनिर्मुक्ता वर्षमेकं न संशयः" ।

अथ गवां यात्राप्रवेशकालादि । पूर्व्वात्रयं धनिष्ठा च इन्द्राग्निसौम्यवारुणाः । एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेशयोः । उत्तरात्रयरोहिण्या सिनीवाली चतुर्द्दशी । पुष्यश्रवणहस्तेषु चित्रायामष्टमीषु च । गवां यात्रां न कुर्व्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम् । पशवस्तत्र नश्यन्ति ये चान्ये तृणचारिणः । अर्कार्किकुजवारेषु गवां यात्राप्रवेशयोः । गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे गृहिणो वधः" ।

अथ गोमयकूटोद्धारः "माघे गोमयकूटन्तु सम्पूज्य श्रद्धयान्वितः । सारं शुभदिने प्राप्य कुद्दालैस्तोलयेत्ततः । रौद्रे संशोष्य तत् सर्व्वं कृत्वा गुण्डकरूपिणम् । फाल्गुने प्रतिकेदारे गर्त्तं कृत्वा निधापयेत् । ततो वपनकाले तु कुर्य्यात् सारविमोचनम् । विना सारेण यद्धान्यं वर्द्धते न फलत्यपि" ।

अथ हलसामग्रीकथनम् "ईषा युगो हलस्थाणुर्निर्य्योलस्तस्य पाशिका । अड्डचल्लश्च शौलश्च पच्चनी च हलाष्टकम् । पञ्चहस्ता भवेदीषा स्थाणुः पञ्चवितस्तिकः । सार्द्धहस्तस्तु निर्य्योलो युगः कर्णसमानकः । निर्य्योलपाशिका चैव अड्डचल्लस्तथैव च । द्वादशाङ्गुलमानो हि शौलोऽरत्निप्रमाणकः । सार्द्धद्वादशमुष्टिर्वा कार्य्या वा नवमुष्टिका । दृढा पच्चनिका ज्ञेया लौहाग्रा वंशसम्भवा । आबद्धो मण्डलाकारः स्तृतः पञ्चदशाङ्गुलः । योक्त्रं हस्तचतुष्कञ्च रज्जुः पञ्चकरात्मिका । पञ्चाङ्गुलाधिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः । अर्कस्य पत्रसदृशी पाशिका च नवाङ्गुला । एकविंशतिशल्यस्तु विद्धकः परिकीर्त्तितः । नवहस्ता तु मदिका(मइ)प्रशस्ता कृषिकर्म्मसु । इयं हि हलसामग्री पराशरमुनेर्म्मता । सुदृढा कर्षकैः कार्य्या शुभदा कृषिकर्म्मणि । अदृढा युज्यमाना सा सामग्री वाहनस्य च । विघ्नं पदे पदे कुर्य्यात् कर्म्मकाले न संशयः" ।

अथ हलप्रसारणकालादि "अनिलोत्तररोहिण्यां मृगमूलपुनर्व्वसौ । पुष्याश्रवणहस्तेषु कुर्य्याद्धलप्रसारणम् । हलप्रसारणं कार्य्यं कर्षकैः शस्यवृद्धये । शुक्रेन्दुजीवयारेषु शशिजस्य विशेषतः । भौमार्कदिवसे चैव तथैव शनिवासरे । कृषिकर्म्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादिशेत् । दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा । त्रयोदशी तृतीया च सप्तमी च शुभावहा । शस्यघ्नः प्रतिपदि द्वादश्यां वधमन्वनम् । बहुविघ्नकरी षष्ठी कुहूः कृषकनाशिनी । हन्त्यष्टमी बलीवर्द्दान् नवमी शस्यघातिनी । चतुर्थी कीटजननी सर्व्वं हन्ति चतुर्द्दशी । वृषे मीने च कन्यायां युग्मे धनुषि वृश्चिके । एतेषु शुभलग्नेषु कुर्य्याद्धलप्रसारणम् । मेषलग्ने पशुं हन्यात् कर्कटे जलजात् भयम् । सिंहे चौरभयञ्चैव कुम्भे सर्पभयं तथा । मकरे शस्यनाशः स्यात् तुलायां प्राणसंशयः । तस्माल्लग्नं प्रयत्नेन कृष्यारम्भे विचारयेत् । शुभेऽर्क्के चन्द्रसंयुक्ते शुक्लदुग्धेन वाससा । शुक्लपुष्पैश्च गन्धैश्च पूजयित्वा यथाविधि । पृथिवीं हलसंयुक्तां पृथुञ्चैव प्रजापतिम् । अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च दक्षिणाम् । फालाग्रं स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मधुलेपनम् । वह्नेः क्रोडे वामपार्श्वे कुर्य्याद्धलप्रसारणम् । कर्त्तव्यो वासवो व्यासः पृथूराम पराशर । सम्पूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रसारणम् । कृष्णौ वृषौ हले स्थाप्यौ रक्तौ वा कृष्णलोहितौ । दक्षपार्श्वे तयोः स्थाप्यौ नवम्या च घृतेन च । उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् । शुक्लपुष्पसमायुक्तं दधिक्षीरसमन्वितम् । हलाष्टं कुरु देवेश । गृहाणार्घ्यं शचीपते ॥ निविष्टो विष्टरे भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ । प्रणम्यैतावदं देव मन्त्रध्यानेन कर्षकः । वृषो महाकटिर्वर्ष्म्यव्यङ्गताङ्गूलकर्षकः । सर्व्वयुक्तस्तथा दक्ष्यं कृषकैर्हलकर्म्मणि । हलप्रसारणं कार्य्यं भीरगभिर्षकर्षकैः । विधरेखा न कर्त्तव्या यथा प्राह पराशरः । एका तिस्रस्तथा पञ्च हलरेखाः प्रकीर्त्तिताः । एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थसिद्धिदा । पञ्चमाख्या तु या रेखा बहुशस्यप्रदायिनी । हलप्रवाहकाले तु कूर्म्मं समुत्पाटयेद्यदि । गृहिणी म्रियते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत् । फालोत्पाटे च भङ्गे च देशत्यागो भवेद्ध्रुवम् । लाङ्गलो भिद्यते यापि प्रभुस्तस्य विनश्यति । ईषाभङ्गो भवेद्वापि कृषको लोकमाचमः । भ्रातृनाशो युगे भग्ने शौले च म्रियते वृषः । योक्त्रच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यहानिश्च जायते । निपाते कर्षकस्यापि कष्टं स्यात् राजमन्दिरे । हलप्रवाहकाले तु गौरेकः प्रपतेद्यदि । ज्वरातिसाररोगेण घातुभो

म्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु वृषो धावन् यदि व्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीड़ा चापि शरीरजा । हलप्रवाहमात्रन्तु गौरेको नर्द्दते यदि । नासालीढं प्रकुर्व्वीत तदा शस्यं चतुर्गुणम् । प्रवाहाग्रे क्रमात्तन्तु गौरेक स्तनते यदि । अन्यस्य लेहनं कुर्य्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हले प्रवहमाने तु शकन्मूत्रं यदा स्रवेत् । शस्यवृद्धिः शकृत्पाते मूत्रे वन्या प्रजायते । हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयो । कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि । हलप्रसारणं नैव कृत्वा यः कर्षणं चरेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । भवेत् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे । ज्यैष्ठे मृत्तैव विज्ञेया आषाढे कर्द्दमाकृया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या"। तथाच पराशरः ।"हेमन्ते कृष्यते हेम । वसन्ते ताम्ररौप्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे"।

अथ बीजस्थापनविधिः "माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजञ्च सङ्ग्रहः । शोषयेदातपे सम्यक् नौहारे विनिधापयेत् । बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधानं तत्र शोधयेत् । बीजं निधानसंमिश्रं फलहानिकरं परम् । एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूप प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् । घटेऽ पुटके वद्धा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । वल्मीकतृणके स्थापितु कृषिः स्यात्तृणपूरिता । न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च वन्ध्यायुति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टं संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न वन्ध्या गुर्व्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका । घृतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि प्रयत्नेनापि कृषको नैव कारयेत्" । तथाच गार्ग्यः "दीपाग्निधूमसंस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतञ्च यत् । वर्ज्जनीय सदा बीजं यद्गर्त्तेषु निवापितम् । शोधितं बीजकमिश्र भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् । निधानं गुच्छमिश्रं तद्बीजं वन्ध्यतां व्रजेत् । कणाबकार केदारदन्माण्डूककादयः । सर्व्वे ते वन्ध्यतां यान्ति बीजे बन्ध्यत्वमागते । तिलधान्यवपादीनां विधिरेव प्रकीर्त्तितः । बीजे दत्ते प्रयत्नं कुर्व्वीत बीजभूतां फलादय"।

अथ बीजवपनविधिः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम् । आषाढे चाधमं प्रोक्तं श्रावणे चाधमाधमम् । रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम् । श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् । उत्तरात्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुधातृषु । हस्तायामथ रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम् । विष्णुपूर्व्वविशाखासु यमरौद्रानिलाहिषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्ज्जयेत् । मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः । न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् । ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्व्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्" । तथाच पराशरः "वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विनश्यति । मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती क्ष्मा भास्करे त्रीण्यहानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणस्तत्र कालः । हिमेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमना शुचिः । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषकाः हृष्टमानसाः । माङ्गल्याः कलसं कृत्वा पठेयुर्म्मन्त्रमुत्तमम् । ओँ वसुधे ! हेमगर्भासि वसुशस्यफलप्रदे ! । वसुपूज्ये ! नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषि । रोपयिष्यामि धान्यानां वृक्षबीजानि माधवि । सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्यान्नित्यवर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तयः सर्व्वाः सफला सन्तु नीरुजः । इति प्रणम्य वसुधां कृषकान् स्तवायमैः । भोजयित्वा मृष्टैर्भूरि निर्व्विघ्नां कुरुते कृषिम्" ।

अथ मदिकादानम् । "बीजस्य वपनं कृत्वा मदिका तत्र दापयेत् । विना मदि(मइ)प्रदानेन शस्यजन्म न जायते"।

अथ धान्यरोपणविधिः "वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्याद्द्विप्रकारकम् । वपनं गर्दनिर्मुक्तं रोपणं सगर्दं विदुः । न हलद्वयधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् । न फलन्ति हलद्वीजा वृक्षाः केदारकर्म्मणा । हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च । रोपणं सर्व्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्" ।

अथ धान्यकर्षणम् "आषाढे श्रावणे चैव धान्यमध्ये तृणम् । अन्यादन्तु दद्यात् यथा बीज तदैव माद्रे च मृदेहान्मदृशो हरितपुरः । भाद्रे चाश्विने स्तम्भाग्रे यथा नैव सादिने । न निष्फलो भ"

न्याना कुर्य्यात् कट्टनरोपणे । न च सारप्रदानन्तु तत्र-मासन्तु शोधयेत्” ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम् “निष्पन्नमपि यद्धान्यमकृत्वा तृणवर्जितम् । न सम्यक् फलमाप्नोति तृणक्षीणं कृषिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्म्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं भवेत् । तृणैरपि तु सम्पूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् । द्विवारमाश्विने मासि कृत्वा धान्यन्तु निस्तृणम् । अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति नान्यथा । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निस्तृणां कारयेत् कृषिम् । निस्तृणा हि कृषाणाना कृषि कामदुघा भवेत्” ।

अथ भाद्रे जलमोचनम् “नैरृत्यां हि धान्याना जलं भाद्रे विमोचयेत् । मूलमात्रन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमोचनम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्य विविधबाधकैः । प्रपीडितं कृषाणाना न धत्ते फलमुत्तमम्” ।

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओँ सिद्धि, गुरुपादेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिमगिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवल-शिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारक-महाराजाधिराजश्रीमद्रामभद्रपादा विजयिनः समुद्र-तटावस्थितनानादेशागतवानरकोटिलक्षाग्रगण्यं खरतर-नखरातितीक्ष्णदृढमूर्द्धलाङ्गूलं लीलागमनसमुद्भूतवा-तवेगावधूतपर्व्वतशत परचक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीहनु-मन्तमाज्ञापयन्ति अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्रीमतोऽमुकस्य अखण्डक्षेत्रे राता भोम्रा छदा गान्धिया भोम्री गान्धी क्रोडी पाण्डरसुखी महिषासुगडी धूलिसङ्कटा मण्डूका इत्यादयः तालजङ्घाः चटकशुकमूषकमृगमहिषमूषिकव-राहपतङ्गादयः सर्व्वे शस्योपघातिनो यदि त्वदीयवचनेन न त्यजन्ति तदा तान् वज्रलाङ्गूलेन ताडयिष्यसीति । ओँ आ श्रीँ श्रीँ नमः” ।

मतान्तरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओँ सिद्धि, गुरुपादेभ्यो नमः । श्रीरामचन्द्रचरणेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिम-गिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवलशिलातटात् नन्दनवन-सङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्री-मद्रामभद्रपादा कुर्व्वन्ति समुद्रतटावस्थितनानादेशाग-तवानरकोटिलक्षाग्रगण्य खरतरनखरातितीक्ष्णदृढमू-र्द्धलाङ्गूल लीलागमनसमुद्भूतवातवेगावधूतपर्व्वतशतं पर-चक्रप्रमथन पवनसुत श्रीमन्तं हनुमन्तमाज्ञापयन्त्यद्य, अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्रीं अमुकस्य अखण्डक्षेत्रे भोम्रा—भोम्री--पाण्डरसुखी-गान्धी-धूलिसङ्कटादिरोग-

फलेन त्रिपुटी नाम राक्षसी सप्त पुत्रानादाय त्रिविधविघ्नं समाचरन्त्यवतिष्ठते, इद मदीयशासनमिच्छनमवगम्य तां पापराक्षसीं सपुत्रबान्धवां वज्रदण्डाधिकलाङ्गूलदण्डैः खरतरनखरैश्च विदार्य्य दक्षिणसमुद्रे नयनाम्बुधौ जगतृप्त्यै प्रक्षिपेति, यद्यत्र त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते तर्हि त्वं केशरिणा पित्रा पवनेन मात्रा चाञ्जनया शप्तव्योऽसीत्यन्यथा नाहं प्रभुर्न त्वं भृत्य इति ओँ ग्रां ग्रीं ग्रः” ।

इमं मन्त्रं विल्वकण्टकेन शैतकीदले लिखित्वा शुक्लकेनेना-दित्यवारे क्षेत्रस्य नैरृत्यां शस्यमध्ये मञ्जरीषु बन्धयेत् । पाटान्तरञ्च लिखित्वाऽलक्तकेनैतन्मन्त्र शस्येषु बन्धयेत् । न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्” ।

अथ जलरक्षणम् । “आश्विने कार्त्तिके चैव धान्यस्य जलर-क्षणम् । न कृत येन मूर्खेण तस्य का शस्यवासना । यथा कुसार्थी कुरुते कुसस्योपरिरक्षणम् । तथा संर-क्षयेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्त्तिकसंक्रान्त्या नलरोपणम् “घटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोप-येत्तु नल तथा । केदारैशानकोणे च यत्न कृषकः शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः । पूजयित्वा नल तत्र पूजयेद्धान्यदक्षकान् । दधिभक्तञ्च नैवेद्य पायसञ्च विशेषतः । ततो दद्यात् प्रयत्नेन ताला-दिफलमेव च” । तत्र मन्त्र । “बालकास्तरुणा वृद्धाः सन्ति ये धान्यरक्षकाः । ज्येष्ठाश्चापि कनिष्ठा वा वनदा निर्गदाश्च ये । आज्ञया भीमसेनस्य रामस्य च पृथोपरि । ताडिता नलदण्डेन सर्व्वे सु समपुष्पिता । समपुष्पत्वमासाद्य फलन्त्वाशु च निर्भरम् । सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नल क्षेत्रे म-न्त्रेणानेन च क्रमात् । धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति कृषका जना । नलन्तु घटसंक्रान्त्यां क्षेत्रे नारोपयन्ति ये । विफला बन्ध्यपुष्पाश्च तेषां स्युर्धान्यजातयः” ।

अथ मार्गे मुष्टिग्रहणम् । “ततो मार्गे तु सम्प्राप्ते केदारे शुभवासरे । धान्यस्य लवन कुर्य्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्धान्यरक्षकान् । पूजयित्वा यथा-न्यायमीशाने लवन चरेत् । ततस्तन्मस्तके कृत्वा सम्यक् शीर्षकान्वितम् । न स्पृशन् कमपि क्वापि व्रजेन्मौनेन मन्दिरम् । सप्तपद्यां तत पादं दत्त्वा सुस्थनिकेतने । प्रविशन् स्थापयेत्तत्तु पुष्पगन्धादिपूजितम् । न मुष्टिग्र-हणं कुर्य्यात् कदाचिद्घटपौषयोः । अथो मुष्टिग्रहो

मार्गे धनधान्यफलप्रदः। सार्द्धं कुडवद्वयं मार्गे योऽक्षिप्त्वा लवनञ्चरेत्। पदे पदे विफलता तस्य धान्यं कुतो गृहे। रौद्रे सर्पे तथा सौम्ये पुष्ये चैवानिलोत्तरे। धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूलश्रवणयोरपि। व्यतीपाते च भद्रायां रिक्तायां वैधृतौ तथा। भौमार्किबुधवारेषु मुष्टिसंग्रहणं त्यजेत्"।

अथ मार्गे मेधिरोपणम् "कृत्वा तु खलकं मार्गे सम्यं गोमयलेपितम्। रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि। स्तोनाम्ना लपके कार्य्या मेधिर्वृश्चिकभास्करे। मेधेर्गुणेन लपकः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात्। न्यग्रोधः सप्तपर्णी या गाम्भारी शाल्मलिस्तथा। औदुम्बरो विशेषेण अन्येषां क्षीरपादपः। वटादीनामभावे तु कार्य्या स्त्रीनामधारिका। वैजयन्तीयुता मेधिर्निम्बसर्षपरक्षिता। धान्यकेशरसंयुक्ता तृणमर्कटकान्विता। अर्च्चिता गन्धपुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदा। पौषे मेधिर्न चारोप्या क्रूराहे श्रवणे तथा। शस्यवृद्धिकरी मार्गे पौषे शस्यक्षयङ्करी। कपित्थबिल्वशाखाना तथाराम्रा तथैव च। मेधिः कार्य्या नरैर्नैव यदीच्छेदात्मनः शुभम्"।

अथ पौषे पुष्पयात्राकथनम् "कक्षस्थिते ततो धान्ये पौषे मासि शुभे दिने। पुष्पयात्रां जनाः कुर्युरन्योन्यं प्रेमहर्षिणः। परमान्नं तत्रैव व्यञ्जनैर्नानासंभवैः। निरामिषैस्तथा दिव्यैरिक्षुसारोपसंयुतैः। दधिभिश्च तथा दुग्धैराज्यपायसमिश्रितैः। नानाफलैश्च मूलैश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः। एभिः सुढौकितं कृत्वा तदन्नं कटकोदरे। भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथावृद्धपुरःसराः। आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च ततु सर्वैः। अन्योन्यं लेपनं कुर्य्युः कौषेः पक्वैः सुगन्धिभिः। कर्पूरवासितं दिव्यं ताम्बूलं गन्धधूपितम्। भक्षयेयुः प्रपूर्य्यास्यं परिधाय नवाम्बरम्। पुष्पैराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य शचीपतिम्। गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च कुर्य्युस्तत्र महोत्सवम्। ततस्तु हर्षिताः सर्वे प्रणम्य लोकचतुष्टयम्। कृताञ्जलिपुटकं कृत्वा पश्येयुर्वीक्ष्य भास्करम्। क्षेत्रे चास्य गृहे धान्ये तव देव प्रसादतः। पुष्पन्तु निर्मिता सर्वे शस्यानि शुभकारका। मनसा कर्मणा वाचा ये चास्माकं विरोधिनः। ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्पयात्राप्रभावतः। धान्यवृद्धिर्यशोवृद्धिः प्रवृद्धिः पुत्रदारयोः। राजसम्मानवृद्धिश्च गवां वृद्धिस्तथैव च। सम्पत्प्रावनवृद्धिश्च सम्पत्तिवृद्धिरर्चितम्। अथाकमस्तु सततं यावत् पूर्णो न वत्सरः। ततः प्रमुदिताः सर्वे व्रजेयुः स्वनिकेतनम्। न भोजनं पुनः कुर्य्युस्तस्मिन्नहनि मानवाः। हिताय सर्वलोकानां पुष्पयात्रा मनोहरा। पुरा पराशरेणैव कृता सर्वार्थसाधिनी। तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्पयात्रा विधानतः। सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्य्या शस्यस्य वृद्धये। पुष्पयात्रां न कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः। न विघ्नोपशमस्तेषां कुतस्तद्वत्सरे सुखम्। पौषे मासि ततः कुर्य्याद्धान्यच्छेदं विचक्षणः। मर्द्दयित्वा यथायोगमाढकेन प्रमापयेत्। सुप्रमाप्य च तद्धान्यं यथालाभं प्रवन्ध्येत्। प्रमादेनापि पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत्। मापनं सर्वशस्यानां वामावर्त्तेन कीर्त्तितम्। धान्यानां दक्षिणावर्त्तं मापनं क्षयकारकम्। वामावर्त्तेन सुस्पष्टं धान्यवृद्धिकरं परम्"।

आढकलक्षणम् "द्वादशाङ्गुलकैर्मानैराढकः परिकीर्त्तितः। स चातकाम्रपुन्नागकाष्ठकाण्डकसत्तमम्। कपित्थपर्कटीनिम्बजनितं दैन्यवर्द्धनम्"।

अथ धान्यस्थापनम्। "हस्ते स्वातौ च पुष्यायां रेवत्याञ्च प्रजापतौ। यमसूलोत्तरे सौम्ये मघायाञ्च पुनर्वसौ। जीवे सोमे भृगोर्वारे निधने क्रूरवर्जिते। मीनलग्ने शुभे चक्रे धान्यस्थापनमुत्तमम्"।

कृषिकर्त्तव्यतायां विशेषो वृहत्पराशरेण दर्शितो यथा "अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे। धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्याक्रमागतम्। सुमार्गं सम्प्रवक्ष्यामि पाराशरमचोदितम्। षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत्। क्षुधार्त्तं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम्। वृषयुक्तं तृषितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत्। स्थिराङ्गं नीरुजं दृप्तं धान्यं षण्डविवर्जितम्। अष्टं सततमागमनड्वाहं तु वाहयेत्। वाहयेद्दिवसस्यार्द्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत्। कृषकेन कृषिं कार्य्या सर्वथा धेनुसञ्चयम्। बन्धनं पालनं रक्षा द्विज कुर्य्याद्गृहे गवाम्। यस्माच्च यत्नतो रक्ष्या वर्द्धन्ते ते यथाक्रमम्। न दूरे तास्तु मोक्तव्याश्चरणाय कदाचन। दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति शुभावहाः। प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा स्वकी। दोग्धुर्विपर्य्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन। अन्नादेयत्तृणं भुक्त्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः। तदिन्द्रदेवतादीनां पूज्या गावः कथञ्चन। यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्कन्धदेशे शिवः स्मृतः। पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु तु। या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः। सर्वदेवमयी गौस्तु तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः।

हरन्ति स्पर्शमात्रेण पयसा पोषयन्ति याः । मापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथन्न ताः ॥ यत्खुराहतभूमिस्तु उद्धतः पांशुसञ्चयः । शोधयेत् पुरुषस्तेनो वन्द्या गावः कथन्न ताः ॥ गवाङ्गुल्यं हि यच्चास्तु पिबन् पुमान् पातकम् । किमप्युक्तं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ गौरवत्सा न दोग्धव्या नवैव गर्भधारिणी । प्रसूता च दशाहाभ्यां दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् ॥ दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या हिमद्रुभूः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या वर्जिभिः सुधर्मीप्सुभिः ॥ कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते वृषभं स्तकाः । कुलान्ते चर्मिका स्त्री कुलान्ते वन्धुयिप्रजः ॥ एकतः पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकतोभयतोमुखी ॥ यथोक्तविधिना यस्ता सर्वैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत् पूजयेत्ताः स मेत्य च मोदते ॥ दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि । वन्दनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमामुखाः ॥ गोदृष्याभिषासायां सुतीक्ष्णं लोकदारुणम् । स्थाप्यन्तु सर्वदा तस्या गवि सुप्रविमोक्षणात् ॥ गावो देयाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताडयन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति तां नराः ॥ नरके पच्यन्ते ऽङ्गानि वासेन च प्रपीडिताः । विसर्पन्तीं न दण्डेन पालकस्तां निवर्त्तयेत् ॥ गच्छ गच्छेति तां मृदुवाक्यैः सम्भारिरति धारयेत् ॥ सर्वं भूम गा नमस्कृत्य कुर्यात्तासु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् । सोऽश्वमेधफलं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च सरांसि च । गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ कृतस्तेषां हि पापानि येऽर्ध्यं स्पर्शनकादृतम् । सतत वाससत्याभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव च्छयम् ॥ माङ्गल्याश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति ॥ गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः सषडङ्गपदक्रमाः ॥ शृङ्गमूलेऽस्यास्तु तस्यास्ये ब्रह्म तोऽम्बसा स्थिता । वसन्ति हृदये नित्यं तासां मध्ये वसन्ति ये ॥ ते पुण्यपुरुषा लोके नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । शृङ्गमध्ये स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्कर विद्यात्तयोर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥ ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ नासापुटे तु व्यवस्थितौ ॥ स्थितौ तत्राश्विनौ कर्ण्याश्चक्षुषी शशिभास्करौ । दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः ॥ सरस्वती च हुङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । सन्ध्ये रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम् ॥ कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवताश्च याः । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यः लोमसु ताः स्थिताः ॥ उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा । मुखे चाहवनीयस्तु सभ्यश्चावसथ्यश्च कुक्षिषु ॥ एवं यो वर्त्तते गोषु तासां सम्भोगवर्जितः । वहनीं सिद्धमाप्नोति सर्वलोके महीयते ॥ कुर्यात्तस्या न लङ्घेत प्रतिगमनं न वर्जयेत् । यावन्ति अङ्घ्रीनि महत्त्वं तावत्पुण्यं प्रवर्धते ॥ यो गां पयस्विनीं दद्यात्सवत्सां वस्त्रसंयुताम् । विधिवल्लोकानन्दन्त दत्त्वा नन्दनेन च विन्दकम् ॥ उक्ता गौर्मेधा वत्सा तथा ह्लादनाय च । तत्स्पादितगवेन सर्वमेतद्धि भार्यते ॥ सर्वां तां पालयेत् यत्नात् सर्वेष्वेव यत्नतः ॥ अर्जितं तेन सर्वाणि कालात् सु धार्मिताणि च ॥ वाजपेयाश्वमेधे पुण्यमुक्तं पूर्वमहर्षिभिः । उक्तोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् ॥" समदेवदूत सर्वमङ्गलदुर्भिक्षराचरम् । इय एव क्रतोरूपं पालनीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भूमये साक्षाद्रूपवान् पितकारिणाः । सोऽयमघोरक्षायाकथानाम प्रजाये । ध्वजदेवानि वाकानि विध्वंसन्ति सदाभवत् । भ्रमिता भूतले कुरुक्षानरम्यो न पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि सदयन्ति वहन्ति च । धावन्ति दर्शय स्वकुलोनाकोऽर्थिको भुवि । स्कन्धेन दूरान् वहन्ति भारमप्यादिकानां न च अश्रुवन्ति । स्वीयेन वीर्येन परस्य वीजं रक्षन्ति पुष्णन्ति विवर्धयन्ति । धुरन्धरास्तु गावो वहुधातवे मां विभ्रत्य पुष्पगर्भभारम् । भारं पृथिव्या दशताडिताया शस्य चाप्यो हुपि साधुवत्स । एकेन दत्तेन वृषेण येन दत्ता भवेयुर्दश सौरभेयाः । दाने वृषोऽयं धरणी यथा गौ तत्सादृशात् मूर्जितमाह नान्यत् । तस्माद्धनानि तृणमूर्धन्ति नदेव भूयः सकलं वहन्ति । न भारक्षिप्ता प्रवदन्ति किञ्चिदक्षोहपासार्थमिति लोकलोकः । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा नदेयो वा दृष्टो भवेत् । तदा गवा न भेतव्या नैव प्राणदुर्बलस्य च । नासावेधनकास्तु सादिर नाम वै मथम् । प्रद्याकृतलक्षणं मनः प्रोक्तोऽनृते च वा । गावां हिमानीगवगोष्ठानां तां वान्धिकारयती विदध्यात् । वीर्यां सकुण्डधारावती हृदोभान्ते-

र्भां शमिच्छन् हितमात्मनश्च । गावो वृषो वा हयहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः । याम्यामुखा नैव तु उत्तरादिङ्मुखास्तकास्ते खलु बन्धनीयाः । शालाप्रवेशे वृषगोपमूर्त्ता राजापि यत्नाद्धयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं कुर्य्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च ।

लाङ्गल तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं दृढमानतः । हलीषाया-स्तथा मानं प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टा-वङ्गुलानि कुटः (हलं) स्मृतः । अथ पञ्चाङ्गुलैर्भाव्यो हलीषावेधतश्च यः । षोडशैव तु तस्याथ षड्विंशति-रथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलं । अष्टाङ्गुलहरस्तस्य वेधादूर्द्धं प्रकल्पयेत् । ग्रीवा दशा-ङ्गुला चोर्द्धं हस्तपादो तत स्मृत । अङ्गुलैश्चाष्ट-भिस्तत् स्याद्दैर्घं स्यात् प्रतिहारक । तस्यावस्ता-द्यश्चत्वारि स वेधश्चतुरङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा कार्य्या तद्वेधस्त्र्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलपरस्तस्याः सी-रस्येति विभाजनम् । पृष्ठत्व शिरसोधार्य्यं हस्ततल-प्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता स्मृता । अन्यद्वाऽपि प्रतीहारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णा लोहफाल्यस्य उक्ता दामादिदारकत् । न सीर क्षीरवृक्षस्य न बिल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्वाणो न नन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीषा विदुषा मता । तस्याः(ईषायाः)वेधः सवर्णाया कार्य्यो नव-वितस्तिभिः । अप्रायाप्रयोर्न तत्कुर्य्यात् कीर्त्तिन्नौ तौ प्रकी-र्त्तितौ । प्रमादतस्तु तां कुर्वन् सशस्यो नश्यते गृही । नीचोच्चत्वप्रमाणेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं युगं कार्य्यं स्कन्धस्थानेऽर्धचन्द्रवत् । मेषशृङ्गा कद-म्बस्य शालधवद्रुमस्य च । सस्या (साऽपि)वेधाद्वहिः कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवाली च तदन्तरदशा-ङ्गुलम् । प्रतोदविषमस्यान्ध वैणवश्च चतुःकर । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहयत् । हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्य्यादनडुहा दैन्या-द्दैन्यात्तरकं व्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा । श्रवणालसयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । यत्र दिने तु बुध्येत तत्र कार्यं विजानता । यत्र सत्यं हितं चापि पुण्यं वा मर्मास स्मरेत् । तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठ पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । माङ्गल्याद्य द्विजः कृत्वा यथो-क्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो धर्म्म-तः कृषिम् । प्रोक्षयन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् । इन्द्राय च तथाऽश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विज । कुर्य्या-द्बलिहृतिं विद्वान् पदकश्चायाय च । तथा कुमार्य्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रेण सर्वाच्छन्नात्मन शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै-स्तिलैस्तथा । दद्याद्बलिं वृषाणाञ्च तथान्यप्राशनं ततः । सघृतं सीरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य मधुसर्पिभ्यां कुर्य्याच्चैव प्रदक्षिणम् । अग्न्युत्तरेण मण्डलं कुर्य्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्य्यात् पाराशरमृषिं स्मरन् । सीतां युञ्जत इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदे । सीता पूज्या वशी भक्तैरन्नपस्त्वैर्विधायके । सप्त धा-न्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वामुखो हली । तानि दत्त्वो-क्षणे क्षेत्रे किरन् भूमौ कृषेद्द्विज । न यवैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्य्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनन्तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रच्युतं तोयं दक्षिणस्याम्पतेद्दिशि । तेन तृप्यन्ति पितरो याव-च्च तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पये-न्नर्षिदेवताः । विमुच्य पितरस्तन्तु प्रयान्तीव तिलैः सह । कपालकं यवस्तस्मात्पत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-दधिघृताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्वदेवता । देवपर्जन्यभू-सीरयोगात् कृषिः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्लोद्यतो भवेत् । शालीन् सशणकार्पास वार्त्ता-कुप्रभृतीनि च । यावन्त्यन्ये सर्वबीजानि सर्वदा न सी-दति । चन्द्रक्षये प्रतिपदि यो युनक्ति वृषान् क्वचित् । तत्पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् । भोक्तुर्मासा-र्जितं पुण्यं भवेदन्नभस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्य्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । सरेतोभोजिनस्तस्य षण्मासं पितरोऽहिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्य्यान्नरस्तर्पनिकृन्त-नम् । तत्पर्णसङ्ख्यया तस्य भवन्ति भ्रूणहत्यकाः । मनस्तिगते सोमे योऽध्यान्नं ब्रजेचर । प्रभ्रष्टद्विज-कर्म्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः । मासाक्षीन्दुप्रणाशे यो रसकस्याग्नमति च्छिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मास य-स्तजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु हुता-शनम् । तदेव पितृयापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

अष्टमी कामभोगेन, षष्ठी तैलोपभोगतः। कुशस्तु दन्तकाष्ठेन छिनत्त्यासप्तम कुलम्। चन्द्रप्रतीतौ पुरुषस्तु दैवादद्यादगत्या यदि दन्तकाष्ठम्। नराधिराजैः सचितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्त्रिदशदेवतानाम्। तत्राभ्यञ्ज विधानानि गाथश्चैव ह्यपास्तथा। परपाय विसृज्यन्ते आगतान्निशि भोजयेत्। य उत्पाद्येह शस्यानि सर्वाणि तृणधारिणि। जगत्सर्वं हुत येन तु पूज्यन्ते किन्न ते द्दपा। येनैकेन प्रदत्तेन दत्त गोदशकं भवेत्। यद्रूपेण स्थितो धर्म्मः पूज्यन्ते किन्न ते द्दपा। पाल्या हि यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि। स याति नरकं घोरं यो वाहयत्यपालयन्। नाधिकाङ्गो न हीनाङ्ग दुर्ब्बलाङ्गो न दूषित। वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन् क्षयमाप्नुयात्। वर्जयेद्दुष्टदोषांश्च गावो वै दोहने नर। पाल्या वै यत्नत सर्व्वे पालयन् शुभमाप्नुयात्। अन्नार्थमेनाननुत्पाद्य ससर्ज परमेश्वर। अन्नेनाप्यायते सर्व्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्। अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं याति चान्नाय मारुत। स्वप्नाति चाम्भसा सूर्य्यो रसानन्नाय रश्मिभिः। अन्नं प्राणो बल चान्न मन्नाज्जीवितमुच्यते। अन्नं सर्व्वस्य चाधार सर्व्वं मन्ने प्रतिष्ठितम्। सुरादीनां हि सर्व्वेषामन्नं बीज परं स्थितम्। तस्मादन्नात्परं तत्त्व न भूतं न भविष्यति। द्यौः पुमान्, धरणी नारी, अम्भोबीजन्दिवश्च्युतम्। द्युधात्रीतोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः। आपोमूलं हि सर्व्वस्य सर्व्वमप्सु प्रतिष्ठितम्। अतोऽन्यतरसा ह्याप आप शुक्रं बलं महः। सर्व्वस्य बीजभावो वै सर्व्व मद्भिः समावृतम्। सद्य आप्यायना ह्याप आपो ज्येष्ठतरा स्मृतः। किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः। न जीवन्ति विना तास्तु तस्मादापोऽन्यतमतरम्। दत्तानि चाद्भिरेतस्मा कि न दत्त क्षितौ भवेत्। तथान्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह। अतोऽन्यमन्नार्थभावेन कर्त्तव्य कर्षणं द्विज। यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादिप्रयोजनम्। सीते! सौम्ये! कुमारि! त्व देवि! देवार्चिते! श्रिये! मनुकृता हि यथा सिद्धा यथा मे सिद्धिदा भव। मरुत्सूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापन विना। विनाभ्युक्षणरक्षार्थं सर्वं हरति राक्षस। वापने लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे। एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने। देववायतनोद्यानविपातस्थानगोव्रजान्। सीमाश्मशानभूमिञ्च पथच्छायाक्षितिं तथा। भूमिं निधातयूपाञ्च श्वयनस्थानमेव च। अन्यामपि क्षितिं प्राज्ञा न कर्षेत् कृषिकृत् धराम्। नोषरां वाहयेद्भूमिं वर्च्चासृक्कर्करीवृताम्। वाहयन्नश्मसत्त्वञ्च न नदीपुलिनं तथा। यद्यसौ वाहयेल्लोभात् देवाद्यापि हि मानव। क्षीयते सोऽचिरात्पापात् सपुत्रपशुबान्धव। नरकं घोरतामिस्रं पापीयान् याति चैनसा। परकीयां योऽपहृत्य कृषिकृद्वाहयेद्धराम्। स भूमिस्थेन पापेन घ्नन्नन्तनरकं व्रजेत्। न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं नचैवात्यन्तिके तथा। वाहयेन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःखभाग् भवेत्। क्षेत्रे क्षेत्रं दृतिं कुर्य्यात् यामद्रो नावलोकयेत्। न लङ्घयेत्पशुर्यो या नाशीयाद्याञ्च शूकर। बन्धञ्च यत्नतः कार्य्यो मृगयूथासनाय च। श्चलाद्युपद्रव राजतस्करादिसम्भवम्। सरक्षेत्रं सर्वतो यत्नाद्भयात् स्वच्छात्मसौ करात्। क्षणिकन्मानवस्त्वेव मत्वा धर्म्मं कृषेर्ध्रुवम्। अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम्। निम्ना हि वाहयेद्भूमिं यत्र तिष्ठति जलम्। वाहयेत् जलाभ्यर्णे पुटे ससेकसम्भवे। शारदसस्यकं स्थाने कलम्ब वापयेद्बली। अर्थातकाल कार्पास तदन्यत्र तु हैमनम्। यस्तत्सधीप्रकालीयमप्सु स्निग्धेषु तद्विद। केदारेषु तथा शालीन् जलोपान्तेषु चेक्षवः। इन्ताकशाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके। दृष्टिवित्तान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान्। गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्लान् खलु क्षुल्लयका। समस्निग्धेषु चोप्यानि भूमीजीवान् विजानता। तिला सन्नविधायोप्या अतसीशणमेव च। स्वदम्बुज जगत्सर्वं वापयेत्कृषिसत्तरः। सपश्चेश्वरत सर्वान् गोष्ठपादीन् स्वयङ्कृषी। चिन्तयेत्सर्वमात्मान स्वयमेव कृषि व्रजेत्। प्रथम कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोषणम्। तृतीय विक्रय प्रोक्तंचतुर्थं राजसेवनम्। नर्म्मविनिलयने यस्ता मूर्युर्टौप मर्गीषु। तस्मा सोरविदारेण किन्न पाप क्षितेर्भवेत्। तृणकच्छेदमात्रेण मोच्यते घयमायुष। असङ्ग्रकन्दनिर्यासाटसङ्ग्रात्मभेदवम्। यतुरोचनात् कीटवध स्तथा रद्धर्पणादपि। अह कुक्कुटिकानाञ्च नटंस कृषिजीविनाम्। वत्सकानाञ्च यत्पाप यत्पापं मृगयोरपि। कदर्य्याणाञ्च तत्पाप तत्पाप कृषिजीविनाम्। पर्णानाञ्च स्टहस्यामा कृष्टिवत्युपजीविनाम्। तदैनसो विशुद्ध्यर्थं प्राक् सत्यसत्तोपत। द्वादशी नवमी यदि

सप्तमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागं प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणा ध्रुवम् । अस्मर्थो द्यूतभूमौ च विट्पतिं क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकांशापकर्म्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ । ग्रामेशस्य न्टपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः । स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । व्यूढौ त्व श्वश्र्वमातायां देयो ऽंशः स्याच्चतुर्दश । एकैकांशाप कर्म्म स्यात् यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाहयेदिच्छया धराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यत । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्तसृजदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्याभनोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विजदास्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतोऽस्य भूगेहाश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्म्मेण रक्षयेत् । तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्म्मतः कृषिम् । ग्रामेशस्य न्टपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम् । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकर्म्मद्धिकारणम् । संयुक्तं कर्षकोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृन्नरः । कुर्य्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्वस्य स्थितिकारुण्यात्स देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु पोषाय कृषिं कुर्य्यात् कृषीवलः । वयांसि चान्यसत्त्वानि क्षुत्तृष्णातो विमोचयन् । विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः स्वर्लोकमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्य्यात्प्राच्यामतिघनावृतिम् । सैकद्वारपिधानञ्च विदध्याच्चैव सर्वतः । खरोष्ट्राजोरणादींस्तु विशतस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वसृगालादिकाकोलूककपोतकान् । नित्यञ्च प्रोक्षणं कुर्य्यात् दानीयाभ्युक्षणाम्बुभिः । रक्षां च भस्मना कुर्य्याज्जलधाराभिरक्षणम् । नित्यञ्चाग्न्यर्च्चनेनैतां परायरक्तिं स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तद्गतः । सूतिकाम्लेच्छमत्तांश्च कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्व्वमेव हि । प्रथमोदिनपूर्वाह्णो नापराह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्य्यात्सीतापूजनपूर्व्वकम् । यक्षेश खलभिक्षाभिः खलेरोहिरक्षणम् हि । भक्त्या सर्व्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् । खलयज्ञः पक्षिणा वै ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा । भागधेयमथो कृत्वा तां गृह्णन्तीह मात्रिकाम् । यतस्त्वाद्यो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये-

चान्ये दक्षिणाधनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हली । विवाहे खलयज्ञे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कृशरीरिणाम् । क्लीबान्धबधिरादीनां सर्व्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च वृद्धगभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्वपाकानां प्रीत्यात्प्युच्चावचा ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । स्तोकशः सीरिभिः सर्व्वे वर्णिभिर्गृहमेधिभिः । दत्त्वा त्वन्टतया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेत्कुर्याद्भमभ्युदयं चरेत् । शरद्वसन्तवसन्तनवान्नैः श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदश्नीयादश्नंस्तदघमश्नुते । कृष्या तूत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्व्वसत्त्वहितोद्युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् । कृषेरन्योक्त धर्म्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्म्मेण कर्षति । अवस्त्रत्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुःखित्वं दुर्म्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसभ्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् । वदन्ति कवयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये । लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्व्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिग्रहचतुर्थांशं वणिग्लाभं तृतीयकम् । कृषितो विंशतिञ्चैव ददतो नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशञ्च विप्राणां कृषिकर्म्मी न लिप्यते । कृष्या समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि, मखं विधाय । शक्तो गृहस्थोऽपि परापरेण तस्यामयः कश्चिदपादि दोषः । देवा मनुष्याः पितरश्च सर्व्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्व्वसत्त्वैः कृषौ न तृप्तानि ममाग्रदुरेति । यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूमवैश्च । सीरेण नस्यापि विदारितापि स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री । षट् कर्म्माणि कृषिं ये तु कुर्य्युर्धर्म्मविधिं द्विजाः । ते सुरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्म्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम्" ।

कृषिकार्य्यारम्भमुहूर्त्तादि ज्यो० चि० पी०धा० दर्शितं यथा "मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्विनार्कं शनिं पापैर्हीन मलैर्विधौ जलगृहे शुक्रे विधौ मांसके । लग्ने देवगुरौ हलप्रवहणं शस्तं न सिंहे घटे कर्क्याजैणघटे तमौ धय-

करं रिक्तासु पञ्चानयो। एतेषु श्रुतिशतभिषगादितिविशाखोडूनि भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वशुभतोऽष्टाभ्रीन्दुरामेन्द्रव'। रामेन्द्वग्नियुगान्यसङ्गभकरागत्युप्तौ फलेऽर्कोज्झिताङ्गाद्रामाष्टनवाष्टभानि मुनिभिःप्रोक्तान्यसन्ति च" मू०

"मूलविशाखामघाभिः चरध्रुवमृदुक्षिप्रैश्च एकोनविंशतिनक्षत्रैर्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह नारदः "मृदुध्रुवक्षिप्रचरविशाखापित्र्यभेषु च। हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे वृषैः"। विशेषमाह श्रीपतिः "मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले मघाविशाखाभिहितेषु भेषु। हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोगमुष्कान्वित सौरभेयैः"। नीरोगाः पीडारहिताः मुष्कः वृषणास्तैरन्विताः ये सौरभेयाः वृषास्तैर्विदध्यादित्यर्थः। उक्तञ्चैतत् वृषाणां वृषणास्तु फलरूपा अतस्तादृशैर्वृषैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णितवृषणैर्वृषैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति। तथाऽर्कं सूर्यवारं शनिवारं विना त्वन्यान्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुधवृहस्पतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम्। उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे "पूर्वाद्वीशयमाग्निभेऽर्कयमयोरिक्तासु नेष्टा कृषिरिति"। अथ सामान्यतो लग्नशुद्धिः तत्र पापग्रहैर्निर्बलैर्निर्बलैरुपलक्षिते लग्ने विधौ चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुष्टे उदित इत्यर्थः। तत्र विधौ चन्द्रे जलस्थे जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्नस्थे च सति हलप्रवहणं शुभम्। उक्तञ्च रत्नमालायाम् "शक्तियाबलिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसितभौमभास्करैः। आश्रिते शशिनि वारिभोदये लग्नवर्त्तिनि गुरौ कृषिक्रिया"। कश्यपोऽपि "गुरौ लग्नगते शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ। शस्ता कृषिक्रिया तत्र दुर्बले क्रूरखेचरे"। अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे घटे कुम्भे कर्के अजे मेषे एषु मकरे घटे तुलायाम् एषु लग्नेषु कृषिकर्म न शस्तं यतस्तत्क्षयकरं पीडाकरं तथा रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु षष्ठ्याञ्च क्षयकर तथाशब्दोऽलङ्कारसमुच्चयार्थस्तेनाष्टम्यामपि न शस्तं कृषिकार्य्यं। उक्तञ्च ज्योतिःसारसागरे "मेषलग्ने पशून् हन्ति कर्कटे जलजं भयम्। सिंहे सस्यभयं प्रोक्तं तुलायां फलसञ्चय। मकरे सस्यनाशः स्यात्कुम्भे चौरभयं तथा। हन्त्यष्टमी बलीवर्दान् नवमी सस्यघातिनी। षष्ठी च कीटजननी पशून् हन्ति चतुर्दशी'। चतुर्थ्यांम-

चौरं फलं ध्येयम्। अथ बीजोप्तिमुहूर्त्तफणिचक्रहलचक्राणि शार्दूलविक्रीडितेनाह एतेष्विति। श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुडुभिर्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु पञ्चदशनक्षत्रेषु बीजोप्तिर्बीजवपनं शुभम्। उक्तं च रत्नमालायाम् "हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु। स्वातीधनिष्ठासु मघासु मूले बीजोप्तिरुत्कृष्टफला प्रदिष्टा"। वशिष्ठेनाप्येतान्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौष्णपैत्रपुष्ये हस्तत्रये त्र्युत्तरमैत्रभेषु। पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाश्विनीषु बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति"। कौष्णपो मूलम्। नारदेनाप्युक्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसूडुषु। समूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा"। कश्यपेनापि वसुवायुभनैर्ऋत्यक्षिप्रध्रुवमृदूडुषु। सौता च त्वाथ बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा"। अत्र यद्यपि नोक्ता अत्र भौमोऽङ्गलवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिः शुभा। नेष्टा कृषिरित्यतो नकारोऽत्रानुवर्त्तते तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः। अत्र कालविशेषनिषेधो राजमार्त्तण्डे "रवौ रौद्रादिपादस्थे भूमेः संजायते रजः। तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेदिति"। अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते। अशुभतो न विद्यन्ते शाव किरणायस्यासावगुः यस्य स्वरूपाभाव। तस्य कुतस्तरा किरणा तादृशोऽगूराहुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः राहुभिस्थितनक्षत्रादष्टौ भानि असन्त्यसमीचीनानि, ततस्त्रीणि शुभानि, तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि। एवं बीजोप्तौ सप्तविंशति नक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तम् उक्तञ्च नारदेन "भवेद्भत्रयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात्। गले त्रयं कज्जलाय हृदये द्वादशोदरे। निस्तण्डुलत्वं लाङ्गूले भचतुष्टयमीरितम्। नाभौ बहिःपञ्चके स्याद्बीजोप्तावपि चिन्तये इति"। राहुर्यस्मिन्नृक्षेऽस्ति तदाद्यनक्षत्रत्रयं मूर्ध्निमस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति। ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय श्यामिकासम्पादकं स्यात्। ततो द्वादशभानि बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्वकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात्। रत्न-

मालायामपि “मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे विष्णानि च द्वादश स्यात्पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतोभाना स्थितं पञ्चकम्। ह्येवं कज्जलमन्नवृद्धिरधिका निस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादीतिभयं भयञ्च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्”। अत्र केचित्। फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचख्युस्तत्र युक्तिः “सूर्यभाद्उरगःस्याप्यः” इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यत्वात्, तन्न नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् “राहोर्धिष्ण्यात्समारभ्य धिष्ण्यत्रयस्य निष्फलमिति” कश्यपोक्तेश्च। “सूर्यभादुरगः स्याप्यः” इति तु स्वरोदयवचनं वीजरोपणविषयम्। तत्र लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठः “भवरिपुसहजे पापैः स्वकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः। कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने वीजवापनं कार्यमिति” अथ हलप्रवहणे चक्रमुच्यते हलेदिति हले हलचक्रेऽर्कोज्झितात् सूर्यभुक्तान्नक्षत्रात्क्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि असन्ति अशुभफलानि। ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यसन्ति ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्य आर्द्रायां भुक्तभं मृगः तत आरभ्य त्रीणि मृगार्द्रापुनर्वसुभान्यशुभानि। ततः पुष्याश्लेषामघापूर्वफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि। ततो विशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि। ततः शततारकापूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि। एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वशिष्ठः “अर्कगतागतसस्थभत्रितयं नेष्टमुभयतस्त्विष्टम्। षोडश धिष्ण्यं नवकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्रे” इति। अर्केण गतं भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्भत्रितयं नेष्टं तत उभयतः षोडशधिष्ण्यं इष्टं यथा सूर्यभुक्तभात् प्राक्तनान्यष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादग्रेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थः। शिष्टमवशिष्टं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एवं मिलित्वाष्टाविंशतिर्भानि। नारदोऽपि “हलादौ वपनाशाय भत्रयं सूर्यभुक्तभात्। अग्रे भत्रयं लक्ष्मीं सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चकम्। शूलत्रयेऽपि नवकं मरणायान्यपञ्चकम्। श्रियै पुच्छे त्रयं श्रेष्ठं स्याच्चक्रे लाङ्गले शुभम्” इति। अस्यार्थः हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्रान्नक्षत्रत्रय वपनाशाय स्यात्। तदग्रे नक्षत्रयं लक्ष्म्यै स्यात् तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदग्रे शूलत्रयगतं नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदग्रेऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं श्रियै स्यात् तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं श्रेष्ठं शुभफलमिति। अनेनापि प्रकारेण मृगादीनि तान्येवाशुभाशुभानि सम्भवन्ति। तत्र हलचक्राकृतिर्लिख्यते तत्र कश्यपः “त्रिष्वष्टसु नवस्वेषु सप्तस्वर्कविमुक्तभात्। हानिर्वृद्धिः कर्तृमृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हलनक्षत्रोक्तानन्तरमुक्तवान् अस्यायमर्थः अर्कविमुक्तभात्त्रिषु भेषु हानि ततोऽष्टसु भेषु वृद्धिः ततो नवसु भेषु कर्त्तुर्नाशः, ततः सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम्। अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिजिद्गणना नास्ति। नन्वत्र पञ्चनक्षत्रत्यागे कोहेतुरित्यत आह तदन्तरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डमूलोर्द्ध्वदण्डावुच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चकपञ्चके श्रियै स्याप्ये नक्षत्रपञ्चकमिति यावत् तस्मान्यद्भत्रितयं हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम्” पी०धा०

अत्र विशेषः ज्यो० त० तत्र

कूर्मचक्रशब्दे दर्शितात् ज्यो०त० वाक्यात् परम्परयो यथा “कूर्माङ्गस्थदेशानाह। “मध्ये सारस्वतामत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः। पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः। मरुनैमिषविन्ध्यार्द्रिपाण्ड्रघोषाः कयामुनाः। काश्ययोध्या प्रयागश्च गयावैदेहकादयः। प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रगौडराढकाः। वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः। आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः॥ कलिङ्गोड्रान्ध्रकिष्किन्धाविदर्भशबरादयः। दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूकका। चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः। कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः। नैरृते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः। जवनः पह्लवः सिन्धुः पारसिकादयो मताः। पश्चिमे हैहयास्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः। वायव्ये गुर्जराटश्च नाटजालन्धरादयः। उत्तरे चीननेपालहूनकैकेयमन्द्राः। गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः। कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खशादयः। ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारश्च टङ्कनः। काश्मीरमद्रपुरककिराताद्दरदादयः”। देवलः। “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्तवासिनः। अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् गत्वा संस्कारमर्हति” तीर्थयात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा। व्यासः “उपरा बहुला भूमिः पन्थानस्तस्कराहृताः। सर्वे वाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे। मसानिष्फलफला तरुणा वृद्धिशालिनः। भविष्यत्यफलोदर्यः क्रोधश्च सफलोद्गमाम्। पुरषाश्च षडस्त्रीकाः

न्नद्युगान्तस्य लक्षणम्"। तत्र ग्रामादिषु स्वनामफलम्। ज्योतिषे "अवर्गेऽष्टाविषु के च, षट् चे, केदा, टवर्गके। पस ते सप्त, मे पर्गे, ये द्वय, शे च वञ्चय। इत्यमष्टसु वर्गेषु या संख्या कथिता क्रमात्। नाम्नि वर्णात् स्वराङ्कैश्च प्रत्येकं ता प्रकल्पयेत्। एकीकृत्याष्टभिर्भक्ते शेषमङ्कोऽध्वजादय। ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा वृषभोरासभो गज। ध्वाङ्क्षश्च क्रमतो ज्ञेय फलं तत्र वदक्रमात्। ध्वाङ्क्षश्वधूम्नरासभगज सिंहोध्वज. खरः। अन्योन्यवैरा एते ज्ञातव्या स्वरपारगैः। प्रश्नो योधे पुरे देशे मित्रनारीगृहेषु च। बलात् प्राबोभवेल्लाभो न लाभो-बलवर्ज्जितात्। अ गरुड क मार्जारश्च सिंहः ट शुनीसुत.। त भुजङ्ग प आखुः स्यात् य वर्गे भ, श मेषक। नामादिवर्णतो या अष्टौ वर्गाः क्रमादमी। स्ववर्गपञ्चमो य. प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् जय। ग्रामवर्गस्य ये भक्षास्त्यज्यास्तद्ग्रामवासिन। एव दुर्गे रणे सख्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः। अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्टदिशा क्रमात्। स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने वासिरुभङ्गश्च जायते"। व्यासः "धनिनः श्रोत्रियोराजा नदी वैद्यश्च पञ्चम। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्"। मत्स्यपुराणे "फालकृष्टे तथा देशे सर्व्वबीजानि रोपयेत्। त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि। ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्वर्ज्जनीयेतरा मता"।

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये "लाङ्गलं दण्डिकायूपयोक्तृद्वयसमन्वितम्। दण्डिकादित्रिखेऋक्षानि दिनेशाक्रान्तभादित। दण्डिकाद्वययूपानां द्विद्विस्थाने त्रिक त्रिकम्। योक्तृयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चापके द्वयम्। दण्डस्थे च गवा हानिर्यूपस्थे स्वामिनोभयम्। लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्त्रादौ चेत्रारम्भदिनर्क्षके"।

अथ बीजोप्तिचक्रम्। "सूर्य्यभादुरगं स्थाप्यस्त्रिनाद्येकान्तरक्रमात्। मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे। पुच्छे चतुर्वह्निः पञ्च दिनभाद्य फल वदेत्। वदने चोषक विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा। उदरे धान्यवृद्धि स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो भवेत्। ईतिरोगभय राज्ये चक्रे बीजोप्तसम्भवे"। सूर्य्यभात् सूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रात् त्रिनाद्येकान्तरक्रमादिति यद्यश्विन्या रविस्तदा तामारभ्य गणयेत्। त्रिनाडीषु अश्विनीभरणीकृत्तिका दत्त्वा रोहिणी वह्नि कार्य्या मृगार्द्रापुनर्व्वसुभानि त्रिनाडीषु दत्त्वा पुष्योवह्निः कार्य्या. एवं-क्रमेणान्या बोध्या। चोषकं शस्यशून्यताम्। ईतयः। "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिका खगा। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः" बीजोप्ति सम्भवः कारणमस्येति व्युत्पत्तिबाधित्वात् बीजरोपणविषयमिति बो॰वा॰ स्थितम्।

"वृषचक्रं वृषाकारं सर्व्वावयवसंयुतम्। विलिख्य विन्यसेऋक्षानि वृषनामर्क्षपूर्व्वकम्। मुखाक्षिकर्णशीर्षेषु शृङ्गे स्कन्धे द्विक द्विकम्। त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम्। कृषिप्रवापबीजोप्तिप्रारम्भादिदिनर्क्षकम्। यदङ्गेषु स्थितं तस्मादेतत् सर्व्वं शुभाशुभम्। आस्ये हानिः दृशं नेत्रे कर्णे शिखाटनं तथा। शीर्षे मृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम्। पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे श्रमः पादे सुखं हृदि। चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः"।

दीपिकायाम् "पूर्व्वात्रिवारुणकचित्रविशाखभेषु विक्राष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। द्व्यङ्गाजगोझषधरोदये विज्ञजार्किवारे शस्तेऽशुभयोगकरणेषु कृषिप्रवाह। कृषिप्रवाहवहीअयनस्य विधिः कृत। चिन्तायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरलग्नतुलोदये"। भीमपराक्रमे "वामे सर्पं बलीवर्द्दं दक्षिणे रोहित न्यसेत्। उत्तराभिमुखोभूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत्। कृषे तु योजिते यत्र मूत्रं पाय करोति गौः। तत्र स्याद्द्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम्"। कृत्यचिन्तामणौ बलभद्रः "दुःखदा प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी। अरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटसङ्कटा। पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया। सप्तमी स्थानदा भोग्या घ्नन्ति तथाष्टमी। नवमी शस्यनाशाय दशमी भूमिदा सदा। एकादशी तथा कुर्य्याद्धन धान्यं मनोरथम्। द्वादशी प्राणसन्देहा सर्व्वसिद्धा त्रयोदशी। चतुर्द्दशी पति घ्नन्ति पञ्च दशश्चैव निष्फला। अमावास्याष्टमीं षष्ठीं रिक्तां च परिवर्जयेत्। शौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भं न कारयेत्। प्राजेशविष्णुतिष्येषु पितृकरोत्तरेषु च। अश्विनीवातपौष्णेषु मूलादित्येन्दुभे तथा। वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा। लग्ने स्त्रीगोमीनकुम्भे च कृष्यारम्भ शुभ विदुः। ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालश्च पूजयेत्। शालद्वारोऽश्वसधरत्यग्भिश्च पूजितं हलम्। दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं कालपञ्च प्रलेपितम्। कर्ष प्रावर्त्तयेत् प्राग्रोन्नतनेन हृ-

वेन च । हस्ताश्विनितिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे कुम्भतिगोमीने शस्तं स्याद्बीजवापनम् । राजमार्त्तण्डे "प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनीपौष्णानुप्रमरोचयः शतभिषास्वातिर्विशाखा तथा । जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति सवने शस्ते तिथौ रोपणे" । देवलः "गुरुसोमसूर्य्यशुक्राश्चेम्याः शस्यतृकराः शुभाः । बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेषः पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति । केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत् । गोस्त्रीमन्मथमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् । प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः । पृथ्वीञ्च वहसंयुक्ता पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा । कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा । मुखपार्श्वे तयोर्लिप्यात् फालाग्रं कनकैः स्पृशेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् । वर्जयेद्भग्नशृङ्गञ्च क्षुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा । हलप्रवाहणं कार्य्यं नीरुग्भिः कृषिकर्म्मके । हलादिभिर्दृढैः क्षेमं कुदृढैर्न शुभं वदेत् । वृषभार्यदि सुक्षन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत्" । कृषिरिति शेषः । "तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका । पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा । अतऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततोभवेत् । सपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् । हेमनिष्टं फालाग्रं छिन्नरेखा न कारयेत् । कर्त्तव्या वसवसेन्द्र पृथुरामः सचन्द्रमाः । पराशरोवलभद्रः सर्व्वविघ्नप्रशान्तये । हले प्रवाहप्रमाणे तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत् । लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति । ईषाभङ्गोयदा कर्त्तुः सप्रयोजीवितस्य च । शतमायोयुगाभङ्गे समीने म्रियते सुतः" । समीने योक्त्रबन्धनकाष्ठद्वये । "योक्त्रच्छेदे तु व्याधिः स्यात् शस्यहानिश्च जायते । हले प्रवाहप्रमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि । प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्द्दिशेत् । प्रवाहमुक्तमात्रस्तु ततोगौः प्रपतेद् यदि । वृषाशीटेन नष्टे तु तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हेमशारिविलिप्तस्य बीजस्योच्चयतः शुचिः । इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा धान्योन्यमोत्साह कर्षकोहृष्टमानसः । प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे सीते ! बहुपुष्पफलप्रदे ! । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधाशुभे ! कुरु । रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च स्वाहा" । कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् "चैत्रे च कृष्णपक्षस्या काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् । अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च" । काश्मीरा पृथ्वी । "अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहेगृहे । सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च । अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य सर्व्वौषधियुतैर्जलैः । गन्धैर्धौतैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा । स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् । तन्निवेदितशिष्टन्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे । अतःपरं स्नाता गर्भं गृह्णाति ऋतुमेदिनी" । तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी गृहे । इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कवह्नयः । बलदेवो हलं भूमिर्वृषभो रामलक्ष्मणौ । रघोघ्नौ जानकी सीता युगं गगनमेव च" सीता लाङ्गलपद्धतिः । युगं युगकाष्ठम् । "एते द्वात्रिंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे । अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक्पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः" । तथा । "दत्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह" । बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हारीतः "कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात्" इति । होमतर्पणे लाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्त्तण्डे पराशरः "नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्" । "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अत परं कृषिवपनं न जातु श्रावणे शुभम्" । ज्योतिषे "पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रोहिणी उत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा वा धा-

न्यानां रोपणे वरा। सदोत्ता रजनी नीली पुत्र-वित्तैर्वियुज्यते। स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयन्नैव दुष्यति। आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्पपमावपन्। पराभवं रिपोर्याति सप्तधनधनक्षयम्। निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता। कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्"। निशा हरिद्रा। कोविदारः कोरकाञ्चनः। "हेमाम्भसा ह्रस्वबीजं स्नातोमन्त्रेण रोपयेत्। वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च। नमस्ते शुभगे! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति। अरिष्टाशोकपुन्नागबकुलाम्रप्रियङ्गवः। माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च। अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि। तालाष्टकं श्रीफलसप्तकञ्च पञ्चाम्ररोपी नरकं न पश्येत्"। दानरत्नाकरे देवीपुराणम् "ये च पापा दुराचाराः श्रीतरुच्छेदकारिणः। तेऽप्यवीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणो दिनम्। मृतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि। तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानोऽल्पचिरायुषः। न च नन्दत्ययं लोको यत्र श्रीफलभेदिनः। श्रीतरुर्बिल्वः। "लिखित्वा लक्तकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत्। न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्। "सिद्धिं मचलतरङ्गतरलितमृदुतरसमीरपवनोद्देशे श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्रतटे नानाशतसहस्रवानराणां मध्ये खरनखरपक्षार्द्धलाङ्गूल पवनसुत वायुवेगं परचक्रप्रमथनं श्रीमद्धनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्य ग्रामखण्डक्षेत्रे याताभोम्भोगाम्भोरतीपारखरमुण्डीमूलीश्टङ्गारतल्पाकृपराङ्गताफडिङ्गलावानरागरुड्डामडुकमहिषादिरोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत तदा युष्मान् शतखण्डं कारयामीति। भ्रां भ्रीं भ्रौं श्रीरामाय नमः"। इति शस्येषु बन्धयेत्" "कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः" शु०त०पु०। वा ङीप् कृषीत्यप्यत्र। स्वार्थे क कृषिकाप्यत्र स्त्री। आधारे क्ति। भुवि २। "कृषिर्भूवाचकः शब्दः" भा०। कृष्णशब्दे दृश्यम्

कृषिक पु० कृष–किकन्। फाले अम० कर्षके त्रि०।

कृषिजीविन् त्रि० कृष्या जीवति जीव–णिनि। स्वयमस्वयं वा कृतया कृषिकृत्या जीविनि स्त्रियां ङीप्।

कृषिपराशर पु० कृषिकर्त्तव्यताविधायकपराशरमतानुसारिनिबन्धभेदे।

कृषीवल त्रि० कृषिरस्त्यस्य इत्यर्थे न वलच् दीर्घः। कर्षके कृषिजीविनि। "कश्चित्तुष्टाः कृषीवलाः" भा० स०५ अ०

कृष्कार पु० अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। शिवे त्रिकाण्डशेषः

कृष्ट त्रि० कृष–कर्म्मणि क्त। १कृतकर्षणे क्षेत्रादौ "कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने" मनुः कृष्टपच्यः भावे क्त। २कर्षणे न० "न प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्" या०। तत इटा० भावे इमनिच् अतोर। क्रष्टिमन् कृष्टत्वे कर्षणे पु०

कृष्टपच्य त्रि० कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते पच–कर्म्मकर्त्तरि क्यप्। कृष्टक्षेत्रे–स्वयमेव पच्यमाने धान्यादौ "न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" भाग० ७।१२।१७। वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ। शुद्धकर्म्मणि तु यदेव "कृष्टपाक्य इति" सि० कौ०

कृष्टि पु० कृष–कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा। १पण्डिते अमरः २जनमात्रे निरु० "मानुषीणामेकं कृष्टीनामभवत् सहाया" ऋ० ६।१८।२ "विश्वानमन्त कृष्टय" ऋ० ८।६।४। "कृष्टयः प्रजाः" भा० "कृष्टीनां विचर्षणिः" ऋ० ६।४५।१६ ३कर्षणे स्त्री० त्रिका० ४आकर्षणे च।

कृष्टोप्त त्रि० कृष्टे क्षेत्रे उप्त। कृतकर्षणक्षेत्रे–कृतवपने ओषध्यादौ "वन्या ग्राम्याश्च ह तथा कृष्टोप्ताः पर्वताश्रयाः। अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः" भा० आ० ९८अ०।

कृष्ण पु० कृष–नक्। भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे १देवकीनन्दने। "कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २परब्रह्मणि, ३वेदव्यासे, ४अर्ज्जुने मध्यमपाण्डवे च। कृष्णवर्णत्वात् ५कोकिले, विश्व० ६काके, मेदि० ७करमर्द्दके (करमचा) ७द्रुमे, शब्दर० ८नीले, वर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः १०कालागुरुणि राजनि०। ११अशुभकर्म्मणि च न० कृष्णकर्मा अमरः १२द्रौपद्यां, १३नीलीवृक्षे, १४पिप्पल्यां, १५द्राक्षायां, स्त्री मेदि० १६नीलपुनर्नवायाम्, १७कृष्णजीरके, १८गाम्भार्य्यां १९कटुकायाम्, २०सारिवाभेदे २१राजसर्षपे, राजनि० २२पर्पट्याम्, भावप्र०। २३काकोल्या, २४सोमराज्याञ्च स्त्री टाप्, जटा० कृष्णवर्णत्वाच्च तासां तथात्वम् २५वनभेदे न० कृष्णवनशब्दे विवृतिः॥ २६नीलाञ्जने, २७लौहे, २८मरिचे च पु० जटाधरः। तत्र भगवदवतारविशेषः "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जाते कृष्णोऽसौ देव-

कौस्तुभः" ब्रह्मपु० । वसुदेवदेवक्यौ च कश्यपादिती । तौ च वरुणस्य गोहरणात् ब्रह्मणः शापेन गोपालत्वमापतुः । यथाह हरिवं० ५६अ०

"इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! । गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् । येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति । या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्य्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! । जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः । आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले । देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय । तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः । वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ छादयित्वात्मनात्मानं मायया गोपरूपया । गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गावश्च ते रक्षिता विष्णो ! वनानि परिधावतः । वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः । विष्णौ ! पद्मपलाशाक्ष ! गोपालवसतिङ्गते । बाले त्वयि महाबाहो ! लोको बालत्वमेष्यति । त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष ! तव चित्तवशानुगाः । गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततन्तव । वने चारयतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावतः । मज्जतो यमुनायान्तु रतिमाप्स्यन्ति ते भृशम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् । यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते । का वा धारयितुं शक्ता विष्णो ! त्वामदितिं विना । योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै" इति विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६०अ० यथा

"षड्वै सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः । तन्तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः । यशोदाऽपि गर्भं तदहरेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोर्निर्द्देशकारिणीम् । गर्भकाले त्वसम्पूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते समं तदा । यामेव रजनीं विष्णुर्जज्ञे वृष्णिकुले प्रभुः । तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत । नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते । सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्द्दने । शिवाः संप्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः । ज्योतींषि व्यत्यकाशन्त जायमाने जनार्द्दने । अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी । मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः । अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नयनैर्मोहयन् जगत्" । ततोऽनतिदूरे

"वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् । श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो ! । भीतोऽहं देव ! कंसस्य तस्मादेवं वदाम्यहम् । मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजेक्षण ! । वैशम्पायन उवाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरदच्युतः । अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय । वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्" ।

यथा रूपेण तस्याविर्भावस्तथा रूपं भाग०१०स्क०३अ० दर्शितम्

"देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः । तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् । श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् । महार्हवैदूर्य्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् । उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत । स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा । कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम्" । इत्याविर्भावं वर्णयित्वा

"जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ! । समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः । उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् । विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् । बिभर्त्ति, सोऽयं मम गर्भगोऽभू

दृष्टो न्वलोकस्य विडम्बनं तत्" । इत्थं देवक्याः प्रार्थने ता सान्त्वयित्वा, तस्य प्राकृतरूपधारणं तत्रैवोक्तं यथा "इत्युक्त्वा तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया । पित्रोः संपश्यतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः ।"एवञ्च चतुर्भुजरूपेणोत्पन्नावपि प्राकृतरूपत्वोक्त्या तदादनन्तरं द्विभुजत्वमिति, वैष्णवा मन्यन्ते । गीतायान्तु "तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो । भव विश्वमूर्त्ते-!" इति भारतयुद्धकाले तस्य चतुर्भुजत्वकीर्त्तनात्, चतुर्भुजत्वमेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधशून्यत्वेन प्राकृतत्वमिति तु युक्ताश्चत्पश्यामः । तस्येदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते प्रायुक्तब्रह्मपु० कलौ जातत्वाभिधानात् कलियुगएवास्य प्रादुर्भाव । यदि च एकैकमन्वन्तरे बहवः कलयः सम्भवन्ति तथापि वर्त्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे ष्टाविंशतिमे महायुगे यः कलिस्तत्रैवाभिभूतः। तत्रापि ज्योतिर्निबन्धे "उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं हृषोलाभगो जीवः सिंहतुलाङ्गिषु क्रमवशात् पूषोशनोराहवः । नैशोथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्राह्मर्क्षमत्र क्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्" इत्याद्या विशेषराशिग्रहस्थानकाले तस्याविर्भावोक्तेः तादृशसमयस्य च कलेः ६४७वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः पूर्वं तादृशसमयासम्भवात्। राजतरङ्गिण्यां च "शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणाम भवन् कुरुपाण्डवाः" इत्यनेन कलेः ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्त्युक्त्या एतस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम् ।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२अ० वर्णितं यथा

"अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः । विख्यातो माथुरे कल्पे सर्व्वलोकहिताय वै । यत्र शाल्वञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च। अरिष्टं वृषभं केशिं पूतना दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलयापीडं चानूरं मुष्टिकं तथा। दैत्यान्मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान् । छिन्नं बाहुसहस्रञ्च बाणस्याद्भुतकर्म्मणः । नरकश्च हतः सङ्ख्ये यवनश्च महाबलः । हृतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा ये महीतले" ।

तस्य च कृष्णनामता गर्गेण तथा नामकरणात् यथाह भाग०१०।८।१३ "आसन् वर्णास्त्रयोह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः । शुक्लोरक्तस्तथापीत इदानीं कृष्णतां गतः" इति

अपीतः श्याम इत्यर्थः भाग० ११अ० युगावतारे द्वापरे श्याममूर्त्तित्वोक्तेः यथा "कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू । त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः । हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः । द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदं । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्तीह सुमेधसः" । अस्य तन्नामनिर्वचनं च भा० उ० ६६अ०

"कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वत"

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरष्टाविंशतिमे युगे युगे तस्याविर्भावः अतएव छा०उ० कल्पभेदादिप्रायेणैव "तद्धैतत् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच" इत्युक्तम् । वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिन्नत्वमेव तस्य घोराङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः परमेश्वरस्य तथात्वासम्भवात् । अतस्तन्नाम्नि २८अपर०ष्ट्रेव कृष्णशब्दस्य वृत्ति । "कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः" पुरा०। अर्ज्जुनस्य तन्नामनिर्वचनं भा० वि०४४अ० । "कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वात् बालकस्य" च । व्यासस्य कार्ष्णत्वात्तथात्वम् "योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः । लोके व्यासत्वमापदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" भा० आ०१०५अ० । कृष्णस्येदम् अण् कार्ष्णं तत्सम्बन्धिनि त्रि० "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा०आ०१अ०उक्तेः । अपत्ये तु इञ् । कार्ष्णि तदपत्ये पुंस्त्री । चन्द्रप्रकाशकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपे प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपक्षदर्शितश्यामले २०कालभेदे पुं मासि "चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ति०त०पद्मपु० । इन्दुकलाक्षयप्रकारः इन्दुशब्दे ६११पृ० उक्तः । तदुपलक्षिते ३१पितृयाने "शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः" गीता । पितृयाने च यथा कृष्णपक्षसम्बन्धस्तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१पृ० दर्शितम् । "धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" गीता । कृष्णपक्षाभिमानिनि पितृयानस्थे कर्म्मिणामातिवाहके ईश्वरनियोजिते ३२देवभेदे आतिवाहिकशब्द

विवृतिः। ३३द्यूताद्युपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे अर्थशब्दे च विवृतिः। कृष्णस्य भावः ष्यञ्। कार्ष्ण्य तद्भावे न० "कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" भा०आ० १०५अ०। इमनिच्। कृष्णिमन् तद्भावे पु० "कृष्णिमानं दधानेन"। तल्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णशब्दे। "कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधातृभिः" माघः। "अभिवृष्य मरुत्सस्यान् कृष्णमेघस्तिरोदधे" रघुः। ३४नेत्रगतेऽशभेदे अक्षिशब्दे विवृतिः। ३५कृष्णसारमृगे पुंस्त्री० "एषः कृष्णः स कीर्त्तितः" छन्दो०प०। कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारः स्थूला० कन्। १कृष्णसर्पे अनुकम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिनान्तत्वादुत्तरपदलोपः। अनुकम्पिते २कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य। रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णकर्कटक पुंस्त्री नित्यकर्म०। कर्कटभेदे सुश्रुतः। "कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः" सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्म्मन् न० कर्म्म०। १हिंसादिनिषिद्धकर्म्मणि। य०व०। २तद्युक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः। ३व्रणस्य कृष्णतासम्पादके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा "अथ व्रणस्योपक्रमाः भवन्तीत्युपक्रमे "दारुणकर्म्मकारककर्म्मणिकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म" इत्याद्युक्त्वा। "दुष्टत्वात् शुक्लाना कृष्णकर्म्म हितं पुनः इति" तस्योपयोगो दर्शितः। कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म्म०। ४परमेश्वरार्पिते कर्म्मणि न०।व०प०। ४तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव चूडाला कलिः कलिकाऽस्य। स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कृष्णकाक पुंस्त्री नित्यकर्म०। (दाँडकाक) काकभेदे हारा०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु०। "अथौषधीर्व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमे "श्वेतकापोती कृष्णकापोती" इत्यादिना विभज्य तदुपयोगप्रकारोदर्शितो यथा। "गोनसजगरीकृष्णकापोतीनां सनखसहि खण्डयित्वा क्षीरेण विपाच्याभिषुत्य" इत्याद्युक्तं सुश्रु० तस्या लक्षणमोषधिशब्दे १५६३पृ० उक्तम्।

कृष्णकाय पुंस्त्री कृष्णःकायोऽस्य महिषे शब्दचि०। जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप्।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य। कालागुरुणि राजनि०

कृष्णकोहल पु० कृष्णकर्म्म कृष्णकर्म्मेव; तच्च वितर्कं वाति वा—क। द्यूतकारिणि त्रिका०।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य०। कृष्णवेण्यायां नदीभेदे राजनि०।

कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे। तद्विधानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव। चत्वार एतेऽभिहिताः विकाराः कृष्णाश्रया संग्रहतः पुरस्तात्। निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै। स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति। दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि। अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव। सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रु शुक्रम्। विहायसीवाच्छघनानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति। गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम्। विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासक्तमदृष्टिकृच्च। द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्ज्जनीयम्। उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम्। तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम्। संक्षाद्यते श्वेतनिभेन सर्वं दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु। अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः। विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्"।

कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य। कृष्णवर्त्मनि वह्नौ तस्य गमनस्थानस्य तद्धत्या कृष्णतापादकत्वात् तथात्वम्। "ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा" भा० आनु० ८५अ०।

कृष्णगन्ध पु०कृष्णा उग्रो गन्धोऽस्य। शोभाञ्जनवृक्षे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णोगर्भोऽस्य। कट्फले राजनि०।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म०। नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव। कीटभेदे। "कृष्णोरुकः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः" सुश्रु० कीटशब्दे विवृतिः।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य। कृष्णवर्णगलेऽजादौ "कृष्णग्रीव आग्नेयः" यजु० २४,२, "कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" इत्यादि अश्वमेधीयपशुविशेषोक्तौ "श्वेतलोहितपर्य्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिद्द्युतः। त्रिदशपरिभोभात् सन्ध्याराममिवाम्बुदः" हरि० १३५अ०। २नीलकण्ठे महादेवे पु०।

कृष्णचञ्चुक पु० कृष्णा चञ्चुरस्य कप्। चणके राजनि०।

कृष्णचन्दन न० कृष्णप्रियं चन्दनम् शा० त० । हरिचन्दने शीतचन्दने भरद्वाज० [आह्लादकत्वात्तथात्वम् ।

कृष्णचन्द्र पु० कृष्णचन्द्र इव । वासुदेवे तस्य चन्द्रवत् आह्लाद-

कृष्णचर पु० कृष्णस्य भूतपूर्व्वः चरट् । भूतपूर्व्वकृष्णसम्बन्धिनि मणादौ

कृष्णचूडा स्त्री कृष्णस्य चूडा इव चूडाऽस्य । स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे । स्वार्थे क कत इत्वम् । तत्रार्थे राजनि० ।

कृष्णचूडिका स्त्री कृष्णा चूडाऽग्रं यस्याः कप् कत इत्वम् । गुञ्जायां राजनि० । [राजनि० ।

कृष्णचूर्ण न० कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम् । लौहमले (लोहार गु)

कृष्णजटा स्त्री कृष्णा जटा यस्याः । जटामांस्याम् रत्नमा०

कृष्णजीरक पु० नित्यकर्म्म० । कालवर्णे जीरके (कालजीरे) अमरः "कटूष्णः कफशोफघ्नो जीर्णज्वरविनाशनः । चक्षुष्यो वह्निदृग्दाही कृष्णजीरक ईरितः" राजनि०

कृष्णतण्डुला स्त्री कृष्णस्तण्डुलोऽस्याः । कर्णस्फोटलतायां राजनि० । [शब्दमा० ।

कृष्णताम्र न० "वर्णोवर्णेन" षा० कर्म्म० । गोशीर्षचन्दने

कृष्णतार पु स्त्री कृष्णताराऽस्त्यस्य अच्—अच् उप०स० । १कृष्णसारमृगे २हरिणमात्रे च राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कृष्णनिद्रुता स्त्री नित्य कर्म्म० । (कालतेओडी) त्रिवृता-भेदे जटा० । [घृतरीवृक्षे स्त्री राजनि० टाप् ।

कृष्णदन्त त्रि० कृष्णा दन्ता यस्य । १कालवर्णदन्तयुक्ते २का-

कृष्णदेह पु स्त्री कृष्णो देहोऽस्य ।१भ्रमरे शारस्वत स्त्रियां ङीष् २कालवर्णदेहान्विते त्रि० । कर्म्म० । कालवर्णे १देहे पु०

कृष्णद्वैपायन पु० द्वीपे यमुनाद्वीपे भवः फक् द्वीपोऽयनं जन्मभूमिर्यस्य मध्यपद० कर्म्म० । वेदव्यासे तस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा भा०आ० १०५अ० ।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम । सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवना । अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः । आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् । स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा । सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः । तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! । वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे । अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् । तमसा (कुज्झटिकया) लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! । मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सित । तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः । ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् । द्वीपेऽस्या एव सरित कन्यैव त्वं भविष्यसि । पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः । कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः । योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः । लोके व्यासत्वमापेदे काष्र्ण्यात् कृष्णत्वमेव च । सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः । सद्योत्पन्नः स तु महान् सह पित्रा ततो गतः" । "श्रुत्वा तु वर्षशताय दीक्षितं जनमेजयम् । अब्रुवन् ब्राह्मणा विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा । जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् । कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् । जातमात्रश्च यः सद्य इष्टं देहमवीवृधत् । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् सेतिहासान् महायशाः । यन्नैति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च । न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना । विव्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः । परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः । यः पाण्डुं धृतराष्ट्रञ्च विदुरं चाप्यजीजनत् । शन्तनोः सन्ततिं तन्वन् पुण्यकीर्त्तिर्महायशाः" ।

"मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः । क्षेत्रे विचित्रवीर्य्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा । त्रीनग्नीनिव कौरव्यान् जनयामास वीर्य्यवान् । उत्पाद्य धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुं विदुरमेव च । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति" । "कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे च पाण्डुश्चैव महाबलः । धर्म्मार्थकुशलो धीमान् मेधावी धूतकल्मषः । विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि" । भारते नामान्तरमाने

"कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् । कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् महाभारतकृत् भवेत्" विष्णुपु० । तस्य विष्णोरवतारत्वकथा भाग० "तत सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः" । अवतारशब्दे ४२२४० विवृतिः । कृष्णेति द्वैपायनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म्म० क्वचिदेकनामताऽपि । "द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते" भा०व०७६अ० । "काष्र्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" "काष्र्ण्य वेदमिमं प्रभु" इति च व्यासप्रयोगः । "तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे" नैषध० । प्राग्युक्तभारते च बहुशःप्रयोगः

कृष्णधत्तू(धुस्तू)र पु० कर्म्म० (कालधुतरा) वृक्षभेदे । "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्" राजनि० । धत्तूरशब्दे तत्सामान्यगुणा भावप्र०उक्तास्ता

"अमृते मदनसौनिशातकृष्णरक्तगुल्म । कषायो मधुरस्निग्धो मूत्रामिलाविनाशकः । उष्णो गुरुर्वर्णगुरुः म-
करद्कृमि विनाशकृत्" ।

कृष्णधन न० कर्म० । शूद्रादिभिरर्ज्जिते धने । कर्म्मनारदे ९६०पृ० विवृतिः । "पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्ज्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम्" दिप्यधं० । "पार्श्विकं अपालस्य पाकतास्थापनम्" ना० टि०

कृष्णपक्ष पु० कर्म० । चन्द्रस्य कलाह्रासकरे प्रतिपदादिदर्शान्ते पञ्चदशतिथ्यात्मके पक्षे । तत्र (चान्द्रे) पक्षौ द्वौ मासि शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः । पक्षाभ्यामास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ति०त० षट्त्रिंशन्मतम् । "रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी" महाना०

कृष्णपदी स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुम्भप० ङीष् अन्त्यलोपः पद्भावश्च । श्यामपादयुक्तायां स्त्रियाम् । [रत्नमा०

कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्णमस्याः । कालतुलस्याम् ।

कृष्णपवि पु० पवते पू—शोधे कन् पविः पन्था "पन्था यातेन शुध्यति" इत्युक्तेः पवीवाग्निमनुशिष्टेन [illegible] [illegible] यस्य । वह्नौ "पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्वव्रे" ऋ० ७,८,२ । "कृष्णपविः कृष्णवर्त्मा" भा० [illegible] । वह्नौ रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः [illegible] कृष्णवर्णः पाकः

कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकं फलमस्य । करमर्द्दे अमरः

कृष्णपिङ्गल त्रि० "वर्णो वर्णेन" पा० कर्म० । कालपिङ्गलवर्णे [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

कृष्णपिपीलिका स्त्री [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

कृष्णपिण्डी स्त्री नित्यकर्म० । [illegible] (कालपिण्डी) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य । [illegible] राजनि० [illegible] [illegible] स्त्री ङीप् [illegible]

कृष्णफल [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रिका०

कृष्णबन्धक पु० [illegible] [illegible] करमर्द्दे

कृष्ण(व)र्त्मन् पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स० । कृष्णं वर्त्म यस्य । वह्नौ त्रि० "मलिने मार्गे मलिने कृष्ण(व)र्त्मनि मार्गिके" काव्या० २२,१,१७. कृष्णवर्त्मादयोऽप्यत्र ।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र पृष् समा० । कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज त्रि० कृष्णाया भूमेर्जायते जन—ड । कृष्णवर्णमृत्तिकाते उत्पन्ने २गोधूमविशेषे स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णोपयोगेन भेद । षष्ठ्यां ङीप् कटुकायां (कटकी) इत्ये राजनि० वा गौरा० ङीप् । तत्पर्य्ये अमरः

कृष्णमण्डल न० कर्म० । "नेत्रावयवभेदे । नेत्रायामत्रिभागात्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तमभागं तु दृष्टिं दृष्टिविशारदाः" सुश्रु० । भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुश्रुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेव । कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) इत्ये राजनि० ।

कृष्णमत्स्य पुंस्त्री नित्यकर्म० (कालमच) इति ख्याते मत्स्यभेदे "पाठीनपाटलारोहीवर्मिमीनतृणकृष्णमत्स्य पांशुलारसरस [illegible] दंष्ट्र प्रभृतयो गादेयाः" सुश्रुत स्त्रियां ङीप्

कृष्णमुख त्रि० कृष्णं मुखमस्य । यस्य स्त्रियां वा ङीप् १कृष्णवर्णमुखयुक्ते २वानरभेदे च "वानयोः कृष्णमुखता रोमराज्यकृष्णता" [illegible] सुश्रुत० ३वानरभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ४दानवभेदे "कृष्णमात् कृष्णमुखः कृष्णवेष महोदरः" हरिवं० २१०८० दानवोक्तौ । कृष्णवक्त्रादयोऽपि पूर्व्वोक्तार्थे त्रि०

कृष्णमुद्ग पु० नित्यकर्म० । मुद्गभेदे मुद्गशब्दादि भावप्र० उक्तं यथा

"[illegible] [illegible]" ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कृष्णमृगी [illegible]

कृष्णमृग पुंस्त्री नित्यकर्म०। (कालसार) कृष्णसारमृगे "इदन् कृष्णमृगांश्चैव मेध्यानन्यान् वनेचरान्" भा० अ० ११८०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कृष्णहरिणादयोऽप्यत्र पुंस्त्री०

कृष्णमृद् स्त्री० कर्म०। १कृष्णवर्णे मृत्तिकाभेदे २कृष्णभूमौ हेमच०। "कृष्णमृत् पतदाकाशमद्रजं पवित्रजत्" राजनि० कृष्णमृत्तिकाऽप्यत्र। ब० व०। ३तद्युक्ते त्रि० हेमच०

कृष्णयजुर्वेद पु० तैत्तिरीयरूपयजुर्वेदभेदे। तस्य कृष्णत्वञ्च तस्य पाठे प्रतिपदानुक्रमपूर्व्विमायापाठत्वत्। यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ शुक्लकृष्णभेदात् तदवान्तरभेदाश्च चरणव्यूहभाष्ययोर्दर्शिताः यथा "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति। तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति "चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वार्त्तान्तवीयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डिनेया मैत्रायणीयाश्चेति। मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छागलेयाः हारिद्रवेया श्यामाः श्यामायनीयाश्चेति। तेषामध्ययनमष्टशतं यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्याः, नैरृत्या निरृत्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति काण्वा माध्यन्दिनाः शापीयाः श्यामायनीयाः कापोलाः पौण्ड्रवत्साः आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्याः वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजपाः कात्यायनीयाश्चेति प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि उपज्योतिषं शास्त्रलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकः परिसंख्या चरणव्यूहः श्राद्धकल्पः प्रवराध्यायश्च शाखाकाठकसंख्यानुगमयज्ञपार्श्वानि कौशिकन्यायनीकृतानि कूर्मलक्षणम् इत्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके। इत्युक्तमेतत्सकलं स शुक्रियञ्च कीर्त्तितम्। पञ्चाश परिसंख्याता ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम्। तत्र तैत्तिरीयकानाम द्विभेदा भवन्ति। औख्या काण्डिकेयाश्चेति। काण्डिकेयानाम पञ्चभेदा भवन्ति। आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तत्र कठानां तु प्रत्याश्रम चत्वारिंशदुपपन्ना मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेद च विज्ञेयोऽन्यो शाखान्तराः स्मृताः। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति" मू०। विवरणमेतद्भाष्ये यथा "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति" अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः। षडुत्तराशीतिभेदा इत्यर्थः। "तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति" इतिस्पष्टार्थः। ते के भेदा इत्याह चरका इत्यादि मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति। मैत्रायणीया मानवा इत्यादि। मैत्रायणीयशाखागण इत्यर्थः। मैत्रायणीयस्तु शाखाभणीयवेदाध्यायी। मानव कल्पसूत्रम्। तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः षट्शताधिकषट्सहस्रमन्त्रा इत्यर्थः। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवति इत्यर्थः। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः। पदक्रमाध्ययनफलं भवतीत्यर्थः। तत्र प्राच्य उदीच्याः, नैरृत्यां निरृत्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यनैरृत्य इति तिस्रृ दिशासु। वाजसनेयवेदोत्पत्तिरपि उच्यामः इतरदेशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते तत्र महार्णवे उक्तम् "पृथिव्यामध्यरेखायां नर्मदा परिकीर्त्तिता। दक्षिणोत्तरयोरपि शाखाभेदश्च उच्यते। नर्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्बाश्वलायनी। राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः। माध्यन्दिनी शाङ्खायनी कौथुमी शौनकी तथा नर्मदोत्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः। तुङ्गकृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि। आन्ध्रदेशपर्यन्तम् बह्वृचश्चाश्वलायनी। उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः। कौषीतकिब्राह्मणं च शाखा शाङ्खायनी स्थिता। आन्ध्रादिदक्षिणाग्नेय्यां गोदासागरकावधि। यजुर्वेदस्य तैत्तिर्या आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता। सह्याद्रिपर्वतादारभ्य नैरृत्यसागरात्। हिरण्यकेशी शाखा च पर्शुरामस्य सन्निधौ। मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जरदेशतः। व्याप्ता वायव्यदेशास्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता। अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च कानीनी गुर्जरस्तथा। वाजसनेयी शाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता। ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता। वाजसनेयवेदस्य प्रथमा कास्तसंस्थाः" इति व्यासशिष्योवैशम्पायनोनिगदाख्ययजुर्वेदस्पठिता शिष्यान् चकार। तथाह भागवते १२।६अ० "वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन्। यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम्। याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहोभगवन्। कियत्। चरितेनाल्पसाराणां च-

रिष्येऽहं सुदुश्चरम्। इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोयाज्ञवल्कं त्वया। विप्रावमन्ता शिष्येण मदधीतं त्यजस्वति। देवरात· सुत: सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततोऽगतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिरीभूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशला·"। याज्ञवल्क्य "ओं नमो भगवते" इत्यादिना सूर्यं तुष्टाव। "एवमुक्तः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादित·" (अजीर्णभुक्तोच्छिष्टपाने यातयामशब्द इति निघण्टुः तदन्यत् अयातयामम्)"यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ता काण्वा माध्यन्दिनादय." इत्यादि ग्रन्थपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानन्तर देवरात· सुतेनाब्रह्मणस्वभिया प्रसादित· सूर्यो वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्य केशरेभ्य· यानेन वेगेन वा संन्यस्ता· शाखा वाजसनेय संज्ञा। तस्य शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेद्यत्वरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यानि यजूंषि मुनये दत्तानि तैर्यजुर्भिरर्कार्पितै· स मुनिस्ताः वाजसन्य· पञ्चदश शाखा अकरोत्। तस्मात् मुनेः काण्वमाध्यन्दिनादय· अध्ययन चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह "यजुर्वेदतरो· शाखा· सप्तविंशन्महामुने। वैशम्पायन नामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै। शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्मरात· सुतोद्विज·। शिष्य· परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरत· सदा। ऋषिर्यश्च महामेरौ समाजे नागमिष्यति। तस्य वै सप्त रात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेवं मुनिगणै समयोऽयं कृतोद्विज।। वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवान्सदा। स्वस्रीयं तं च हंसोऽथ पदस्पृष्टमघातयत्। शिष्यानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापरं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदन्तथा। अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्। तत· क्रुद्धो गुरु· प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मुच्यतां यत् त्वयाऽधीत यतो विप्रावमानक। निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा। याज्ञवल्क्यस्तत प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलन्त्वया त्वत्तोमदधीत द्विज। त्विदम्। श्रीपराशर उवाच इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि

यजूंष्यथ। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनि·। यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज।। जगृहुस्तित्तिरीभूता तैत्तिरीयास्तु ते तत:। ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा नोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम।। याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय। प्राणायामपरायण·। तुष्टाव प्रयत: सूर्यं यजूंष्यभिलषं स्तत:। याज्ञवल्क्य उवाच। नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे। ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नम·"इत्यादि। पराशर उवाच। इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमान· स वै रविः। वाजिरूपधर· प्राह व्रीयतामभिवाञ्छितम्। याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ। पराशरउवाच। एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम।। वाजिनस्ते समाख्याता सूर्योऽश्वोऽभवद्यतः। शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् काण्वाद्यास्तु महाभाग। याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिता" काण्वा माध्यन्दिनाः शापेया श्यामायनीया कापोलाः पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका: पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजपा कात्यायनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थ·। प्रतिपद मनुपदम् प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थ·। छन्द· छन्दोरत्नाकरादि। भाषा शब्दपरिभाषा, धर्म· धर्मशास्त्रं मन्वादि, मीमांसा प्रसिद्धा न्यायः तर्क· इति षडुपाङ्गानि। उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम् साङ्ख्यलक्षण-सामुद्रिकादि प्रतिज्ञानुवाक्यः अनेन वाक्येन अयं सिद्धान्तः। परिसंख्या भूगोलादि। अयं रचव्यूह·। शाकल्य प्रवराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुरुत्पाकल्पादिषु ज्ञातव्यम्। अनुगमयथा यज्ञक्रियापार्श्वाणि श्रौतिकभेदा:। श्रौतं यज्ञक्रियाः। पाशयोक्थानि पशुयज्ञाः कूर्मलक्षणं यज्ञे प्रसिद्धम्। इति अष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शतन्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्तेः सकलं सशुक्रिय ग्रन्थाश्च परिसंख्यात मित्यर्थः। वाजसनेयवेदे च नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थ·। एतत्फलं सशुक्रियं मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तं सशुक्रिय मत्र परिसंख्यातमित्यर्थ। वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपूर्णिमायाश्चात् शुक्लयजु· प्रवितमित्यर्थः। प्रतिपदानुकपूर्णिमायश्चात् हस्त्यकुरिति च। ब्राह्मणस्य षड्·

र्गुणं ब्राह्मणमित्यर्थः, यजुर्वेदतरोरासन् शाखा ह्येकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाकारा दश पञ्च च याजिनाम्। "तत्रापि प्रथमा मुख्या शाखेयं काण्वसंज्ञिका" इति ग्रन्थान्तरे। तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति औख्याः काण्डिकेयाश्चेति। काण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तेषामध्ययनं परिमाणम्। "काण्डास्तु सप्त विज्ञेया मन्त्राश्च चतुरुत्तराः। चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट्। एकपञ्चाशदधिका संख्या पञ्चाशत्प्रोच्यते। द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवतिकाधिकम्। सर्वैकन्तु द्विनवतिः सहस्राणि प्रकीर्त्तितम्। पदानि नवतिश्चैव तथाक्षरं तदुच्यते। लक्षद्वय त्रिपञ्चाशत् सहस्राणि शताष्टकम्। अष्टषष्ट्यधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्"। काण्डाः ७। प्रश्नाः १४४। अनुवाकाः ६५१। पञ्चाशी २१९८। पदानि १९२०९०। अक्षरसंख्या २५३८६८। इति शाखायाकाण्यनुतानि सहस्राणि नवानि च। चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १९४८० तैत्तिरीयनिगदवेदाप्तसंख्या उक्ता इत्यर्थः। तत्र कठानां तु मगाथचतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखान्तराः स्मृताः" चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्याय समीपे उक्ताः चतुश्चत्वारिंशत्। मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेद इति संज्ञा तदुक्तं "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद" इति नामधेयमित्यृक्शाखीयप्रातिशाख्यभाष्यकारेण, आपस्तम्बसामान्यसूत्रभाष्यकारकपर्दिना धूर्त्तस्वामिना च। तथा च सति मन्त्रो नाम संहितामन्त्रसाहचर्यमन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदपि ब्राह्मणत्वेन पठनमित्यनयथापि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते इत्यर्थः एतादृश पठन शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तत्र तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति" भाष्यम्। अयमत्र शाखाभेदसंख्यानिर्णयः। चरकादिकानां द्वादशानां प्रत्येकं मानवादि सप्तभेदैर्गुणितानां ८४ संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ एवं षडशीतिसंख्या वाजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकोत्तरशतसंख्या। अतएव मुक्तिकोपनिषदि "एकोत्तरशतं चैव यजुःशाखाः प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तम् दर्शितविष्णुपु० सप्तविंशतिभेदोक्तिः चरकादिद्वादशभेदा काण्वादिपञ्चदशभेदाश्चेति मुख्यभेदाभिप्रायेणेति न विरोधः। काण्वयजुर्वेदगतोपनिषदश्च उपनिषच्छब्दे दर्शिताः

कृष्णायाम पु० कृष्णोयामो वर्त्म यस्य। वह्नौ। "इदहम कृष्णयामम्" ऋ० ६,६,१, "कृष्णयाम कृष्णवर्त्मानम्" भा०

कृष्णरक्त पु० वर्णो वर्णेनेति" पा० स०। १कालोहितवर्णे (वेगुनीरङ्) २तद्वति त्रि०। [राजनि०

कृष्णरुहा स्त्री कृष्णा सती रोहति रुह—क। जतुकायां

कृष्णरूप्य त्रि० कृष्णस्य भूतपूर्वं रूप्य। तदीयभूतपूर्वसम्बन्धिनि। कृष्णाया इत्यर्थे न पुंवत्। कृष्णारूप्य इति भेदः

कृष्णल पु० कृष्णोवर्णोऽस्त्यस्याग्रे फले सिध्मा० लच्। गुञ्जावृक्षे शब्दचि० तदर्थे स्त्री अमर २तत्फले न०। "द्वे कृष्णले पलस्तृते विज्ञेयोमध्यमोयवः" मनु। "त्रिवर्णं त्वेककृष्णलम्"। "स दण्ड्य कृष्णलान्यष्टौ" मनु।"जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा, तु तास्तिस्रोराजसर्षप उच्यते। गौरस्तु ते त्रय, षट् ते यवोमध्यस्तु, ते त्रयः। कृष्णलः, पञ्च ते माषः" इति याज्ञ० परिभाषिते ३परिमाणभेदे पु० स्वार्थे क। तत्रार्थे "पञ्चकृष्णलकोमाष" मनुः अत्र पञ्च कृष्णलाः परिमाणमस्य प्रोक्तेति कन्। इति तु व्याख्यम्

कृष्णलवण न० नित्यकर्म०। सौवर्चललवणे (कालानोन) राजनि० कालवणशब्दे १८५६पृ० विवृति।

कृष्णलोह निव्व०। अयस्कान्ते लौहभेदे राजनि०।

कृष्णलोहित पु०कृष्णः सन् लोहितः "वर्णोवर्णेनेति" पा० स०। १रक्तकालमिश्रितवर्णे धूम्रे (वेगुनीरङ्)। २तद्वति त्रि० अमरः।

कृष्णवक्त्र पु स्त्री० कृष्णं वक्त्रमस्य। वानरे ह्रस्वायुष संयोगोपधत्वात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप्। कृष्णवदनादयोऽप्यत्र

कृष्णवर्ण पु० कृष्णो वर्णोऽस्य। १राहौ षष्ठे। राहोः छायारूपत्वेन तमोरूपत्वात् तथात्वारोपात् तथात्वम्। कृष्णः श्यामो वर्णः। २शूद्रे पु०। कर्म०। काले वर्णे पु० कृष्णवर्णयति क्विप्। "कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णम्" भागव० ११स्क०।

कृष्णवर्त्मन् पु० कृष्णं वर्त्म धूमप्रसाररूपगतिस्थानमस्य। १वह्नौ, "हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" मनु पातयामास जिह्मान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि" भा० आ० २२६अ०। २चित्रकवृक्षे अमर ३राहौ षष्ठे, मेदि०। कृष्णमपवित्रं वर्त्माचरणं यस्य। ४दुष्टकर्मकारके त्रि० अमर कृष्णएव वर्त्म। ५वासुदेवरूपगतौ। "कृष्णवर्त्मनि गुणान् नयन्ती जीवनेषु कुर्वन्त्यनुरागम्। आगता

यत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः । कृष्णवर्त्मन्यादयोऽपि वह्नौ । "पावकं कृष्णवर्त्मनिम्" ऋ० ८,२३,१९, चित्रकवृक्षे च

कृष्णबर्बर पु० नि०कर्म्म०। बर्बरभेदे (कालबलची) राजनि० ।

कृष्णवल्लिका स्त्री कर्म्म० । जलकाकतायाम् राजनि०

कृष्णवल्ली स्त्री कर्म्म०। १कृष्णतुलस्याम्, २काकजङ्घायां शब्दच० ३सारिवाभेदे राजनि० । [नि०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कृष्णवानर पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य मृगस्य विषाणा विषाणयुक्ता । यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे । तत्स्वरूपादि कात्या० ७,३,३३ उक्तं यथा "कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्ताना दशायां बध्नीत"२९सू० "कृष्णस्य मृगस्य विषाणयुक्ता बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिवलिं च-न्त्रितययुक्तां पञ्चवलिं पञ्चग्रन्थियुक्तां वा । सा च प्रादेशमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्माद्दक्षिणावर्त्तेन वस्त्रनमाभ्रतमापसव्येन "त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणाद्वेष्टयति सव्याद्दर्थ्येषा इति"कर्कः । "तया कण्डूयनम्" सू०३० "दीक्षितेन कर्त्तव्यम्" कर्कः । कृष्णोमृगः विषाण योनिर्यस्य । दीक्षितधार्य्ये मृगचर्म्मभेदे स्त्री । यज्ञो हि कृष्ण (कृष्णमृग) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं या सा योनिः सा कृष्णविषाणा" शत० ब्रा० ३,२,१,२८,

कृष्णवीज पु० कृष्णं बीजमस्य । १रक्तशिग्रौ, जटाधरः २कालिङ्गे ह्रस्वे न० राजनि० ।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १पाटलावृक्षे मेदि० २माषपर्ण्याम् अमरः । सज्ञायां कन् कापि अत इत्वम् । कृष्णवृन्तिका गाम्भार्य्याम् । रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे । "ततो-देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिमारह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरोनरः" भा० व० ८५अ० । "वेनेणा कृष्णवेणाञ्च इरामाञ्च महारसाम्" भा० व० १८८ अ० । कृष्णवेणाप्यत्र "गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरिद्वरा" भा० स० ९अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म्म० । (केलेधान) व्रीहिभेदे । कृष्णव्रीहिशालासखेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते तद्गुणा उक्ता यथा "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः" । "नैर्ऋत परिवृत्त्यै कृष्णव्रीहीणां नखभिन्नानाम्" कात्या० १५,३,१४,

कृष्णाग न० कृष्णदन्त+द्य०। स्वयमकृष्णे कृष्णदशायुक्ते वा-

ससि । "वासः कृष्णागं कट्" "अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम्" कात्या०२२, ४,१२,१३, । "स्वयमकृष्णं सत् कृष्णदशं वासः तदाख्यं कृष्णाग्रमित्यर्थः" सं० व्या०

कृष्णशकुनि पुंस्त्री नित्यकर्म्म० । काके । "स्त्रीशूद्रश्वकृष्णशकुनिशुनकादर्शनम्" पार० सू० ।

कृष्णशा(सा)र पुंस्त्री कृष्णश्चासौ शारः (सारः) शबलश्च "वर्णो वर्णेनेति पा०स० । (कालसार)मृगभेदे रमानाथः "कृष्ण(शा)सारस्तु चरति मृगोयत्र स्वभावतः" मनुः । "कृष्ण(शा)सारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके" शकु० । स्त्रियां ङीष्

कृष्णशालि पु० कर्म्म० । (केलेधान) धान्यभेदे । राजनि० । "कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो दृष्टिकृज्जितः । पुष्टिवीर्य्य-वर्द्धनश्च वर्णकान्तिबलप्रदः" राजनि०

कृष्णशिग्रु पु०कर्म्म०। कृष्णशोभाञ्जने(कालसजना) । राजनि०

कृष्णशिम्बिका स्त्री० कर्म्म०। काकाण्डग्राम् । (कालशिम) रत्नमा० [स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।

कृष्णशृङ्ग पुंस्त्री० कृष्णं शृङ्गमस्य । १महिषे हेमच० ।

कृष्णसख पु० कृष्णस्य सखा टच् समा०। १अर्ज्जुने तन्नामके २अर्ज्जुनवृक्षे च शब्दार्थचि० । भगवद्देवतुल्यपर्य्यायत्वात् ३कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सती समुद्भवति सम्+भू—अच् । कृष्णगङ्गायाम् । कृष्ण समुद्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २कामदेवादौ

कृष्णसर्प पुंस्त्री० नित्यक० । सुश्रुतोक्ते कृष्णकरे कालरूपे (केउटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विवृतिः"आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्" भा० आ० ६१अ० स्त्रियां जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वात् टाप् । २ओषधिभेदे स्त्री "वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी प्राप्यते क्वचित्" सुश्रु०

कृष्णसर्षप पुंस्त्री० नित्यकर्म्म० । कालसर्षपे (राइसरिषा) राजनि० ।

कृष्णसार पु०कृष्णसारवद्दू विषयादि । १मृगभेदे"एष कृष्णः प्रकीर्त्तितः इति" भावप्र० मृगभेदानभिधाय "जाङ्गलाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्मकराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवोबलवर्द्धना " इति तन्मांसगुणाउक्ताः "एण कृष्णमृगः स्मृत " छन्दो०प० । स्त्रियां ङीष् । कृष्ण सा-रोऽस्य । २स्नुहीवृक्षे ३शिंशपावृक्षे च मेदि० । ४खदिरवृक्षे शब्दरत्ना० । शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म्म० । मृगभेदे "कृष्णसारङ्ग मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्" कात्या० श्रौ० ७।६।२१। "कृष्ण स्याम:

सारङ्गः सारङ्गयर्णानुविद्ध” कर्क्कः “कृष्णसारङ्गः स्यादितराङ्गयर्दि कृष्णसारङ्गं न विन्देत अथो अपि लोहितसारङ्गम्” शत० ब्रा० ३।३।४।१२ “कृष्णसारङ्गशत्रामशयलः” भा०

कृष्णसारथि पु० कृष्णः सारथिरस्य। १अर्जुने मध्यमपाण्डवे यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा०उ०६अ०वर्णितं यथा “अर्ज्जुन उवाच। भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान्निहन्तुं नात्र संशय। निहन्तुमहमप्येक समर्थः पुरुषर्षभ।। भवांस्तु कीर्त्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति। यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः। सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा। चिररात्रेप्सितं काम तद्भवान् कर्त्तुमर्हति। वासुदेव उवाच। उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धसि मया सह। सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव”। तन्नामके२अर्जुनवृक्षे च राजनि०

कृष्णसुन्दर त्रि०कृष्णवर्णोऽपि सुन्दरः। श्रीकृष्णे। तस्यापत्यम् इञ्। कार्ष्णसुन्दरि तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् । बहुत्वे तु तिककितवादित्वात् द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च इञो लुक्।

कृष्णस्कन्ध पु० कृष्णः स्कन्धोऽस्य। तमालवृक्षे भरत

कृष्णागुरु न० कर्म्म०। कालागुरुणि, “कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवत् वारि मज्जति” इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० “विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” आ०त० भवि० पु० “चन्दनाच्चागुरौ श्रेयः पुण्यमष्टगुणं नृप!। कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्” तत्रैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्

कृष्णाचल पु० कृष्णप्रियः अचलः शा० त०। १रैवतकपर्वते जटाधरः। तस्य द्वारकासन्निकृष्टत्वेन तदीयाक्रीडपर्व्वतत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च माघे४सर्गे वर्णितम्। कर्म्म०। २नीलपर्व्वते।

कृष्णाजिन न० ६त०। कृष्णसारमृगस्य चर्म्मणि यथेवे “कृष्णाजिनं चोलूखलमूषले” शत० ब्रा० १,१,१,२२, “कृष्णाजिनोत्तरीयाश्च” भा० आनु० १४अ०

कृष्णाञ्जनी स्त्री अज्यतेऽनया अन्ज–करणे ल्युट् ङीप् कर्म०। कालाञ्जनीवृक्षे राजनि०।

कृष्णाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ‘कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं छगल्याः। तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूलपाकातपयान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्”। [जनि०

कृष्णानदी स्त्री कर्म्म०वा० न०पुं यज्ञाय०। कृष्णगङ्गायां रा-

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः अध्वा यस्य। कृष्णवर्त्मनि वह्नौ। “कृष्णाध्वा तपूरण्वश्चिकेत” ऋ० २,४,६,। [विह्नकेऽपि।

कृष्णानन्द पु० तन्त्रसारनामकतन्त्रनिबन्धकारके तान्त्रिके

कृष्णाभा स्त्री कृष्णा सती आभाति आ+भा–क। कालाञ्जनीवृक्षे राजनि०। [कृष्णा+भिष–क। कालायसे हेम०।

कृष्णामिष न० कृष्णं वासुदेवमामिषति स्पर्द्धते वर्णे–

कृष्णायस न० कर्म्म० जातौ अच् समा०। लौहभेदे रत्नमा०

कृष्णार्चिस् पु० कृष्णं कालवर्णोऽर्च्चिर्धूमो यस्य। कृष्णवर्त्मके वह्नौ।

कृष्णार्जक पु० कर्म०। पिवन्ते (कालतुलसी) वनबर्बरे। “कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कफवातामयापहः। नेत्ररोगविनाशी च रुच्यः सुप्रसवे हितः” राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म्म०। कालाख्ये आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास पु० आवसत्यस्मिन् आ+वस–आधारे घञ् ६त०। अश्वत्थवृक्षे। तस्य तदावासत्वमश्वत्थशब्दे ५०६पृ० उक्तम्

कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी। १कृष्णपक्षाष्टम्याम् कृष्णस्य वासुदेवस्य जन्मदिनमष्टमी। गौणभाद्रपदमासीयकृष्णपक्षस्याष्टम्यां जन्माष्टम्याम् तस्याश्च “अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्तेस्तथात्वम् तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णय कालमा० दर्शितो यथा “अथ जन्माष्टमी विचार्य्यते। सा किं पक्षभेदेन निर्णेतव्या उत व्रतविशेषेषु ईदृशोक्तिविद्योगविशेषेणेति। अत्रैवेदमपरं चिन्त्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्रतमुत तयोर्भेद इति। तथान्यदपि चिन्तनीयं किं तिथ्यन्तरवदहोरात्रेण उत मध्यरात्रेण इति। प्रथमं व्रतस्वरूपे निश्चिते पश्चादस्मिन् व्रते कीदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति। तिथौ च पूर्वविद्धत्वेन परविद्धत्वेन वा निश्चितायां पश्चात्को द्वयोर्वेध इत्याकाङ्क्षा। तस्मादादौ व्रतं निर्णीयते। तत्र जन्माष्टमीजयन्तीशब्दाभ्यां व्यपदिश्यमानं व्रतमेकमेवेति तावत् प्राप्तम्। कुतः? रूपभेदाभावात्। यथा यागस्य द्रव्यदेवते रूपं यथा वोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता यथा च तत्त्वविद्यायां वेद्यतत्त्वं रूपम्। तथा व्रते नियमविशेषो रूपम् नियमश्चात्रोपवासो जागरणं कृष्णपूजा चन्द्रार्घदानमित्यादिलक्षणः। स चोभयत्र न भिद्यते। अथोच्येत रूपाभेदेऽपि नित्यकाम्यत्वाभ्यां भेदो भविष्यति नित्या जन्माष्टमी अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्। तथा च स्मर्यते “वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्” ...

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्त्वा जन्माष्टमी दिने । जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ! । त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति"। भविष्यत्पुराणे "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः। कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा। वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति महाप्राज्ञ ! व्याली भवति कानने"इति । स्कन्दपुराणेऽपि "ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नरा प्राज्ञ ! व्याला व्याघ्राश्च कानने । रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने ! । अतीतानागतन्तेन कुलमेकोत्तरं शतम् । पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे" इति । जयन्ती च काम्या फलविशेषश्रवणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते"यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा। बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति"। वह्निपुराणेऽपि"सप्तजन्मकृतं पापं राजन्! यत्त्रिविधं नृणाम्। तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्च्चितः । उपवासश्च तत्रोक्तो महापापप्रणाशनः । जयन्त्यां जगतीपाल ! विधिना नात्र संशयः" इति । पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषत "इति। स्कन्दपुराणेऽपि "महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ। । धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव ! । ददाति वाञ्छितानर्थानन्यानप्यतिदुर्लभानिति"। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे "प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनन्दन । नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् । पुत्त्रं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमतुलं लभेत् । इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयादिति" । एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्याः फलविशेषाच्चोभयो क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति नैव गुणफलाधिकत्वाभ्युपगमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्ते गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति" नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम्। "दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र च पूर्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अत्रादिपदात् "खादिरं वीर्यकामस्य"इत्युदाहार्यम् । एवं नित्या जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामको रोहिणीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगतत्वादनुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्रादि सर्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत। रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम्। तानि च वाक्यान्युदाहराम "विष्णुधर्मे"रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम। । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" सनत्कुमारसंहितायाम् "शृणुष्वावहितो राजन्। कथ्यमानं मयानघ । । श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप !। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति" स्कान्दे "प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्। श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी । जयं पुण्यं च कुरुते जयन्तीं पुण्यां च तां विदुरिति" । विष्णुरहस्ये "अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता। भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता" पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । सोपवासो हरेः कृत्वा तत्र पूजां न सीदतीति" । वशिष्ठसंहितायाम् "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताऽष्टमी। यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता । "श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम्। तयोरभावे योगस्य तस्मिन्वर्षे न सम्भव"इति। अत्र श्रावण इति मुख्यः कल्पः । नभस्य इत्यनुकल्पः । यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्येतदविवादम् । पुराणान्तरे "रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम । । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" । तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते । काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहित । अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदाहृतफलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

नन्वः कश्चित्पशुफलको गोदोहनसंज्ञको यागोऽस्ति किन्तु गुण एव केवलं गोदोहनम्। तथा न जन्माष्टमीव्रतादन्यज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृत एव व्रतेऽथ फलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूम। व्रतद्वयमिदं भवितुमर्हति कुतः? नामभेदात्१ निमित्तभेदात्२ रूपभेदात्३ शुद्धमिश्रितत्वभेदात्४ निर्देशभेदाच्च५ तथाहि पूर्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम्। तथा पूर्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः। नामभेदाच्च कर्म्मभेदो ज्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः। तस्य चाधिकरणस्य सङ्ग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः। "अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म्म वा पृथक्। गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते। अथेति प्रकृते च्छिन्ने एतच्छब्दोऽपगं वदेत्। संख्येवान्यकर्म्म स्यादुत्पत्तिगतसञ्ज्ञयेति"। अयमर्थः "अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्व्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति" श्रुतम्। तत्र संशयः। किं प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणागुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति। एष ज्योतिरेतेनेत्येताभ्यामेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणविधिरिति पूर्व्वः पक्षः। अथान्तरद्योतकेनाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते। एतच्छब्दस्य प्रत्यासन्नं ब्रूते प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा अतीता आगामिनी चेति। तत्रातीताया प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दावुपपन्नौ। तथाप्येककर्म्मत्वं मा भूत् कर्म्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत्। अपूर्व्वसञ्ज्ञेति वदामः। एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये पूर्व्वप्रकृतकर्म्मविषयाया ज्योतिष्टोमसञ्ज्ञाया अन्या ज्योतिरित्येषा सञ्ज्ञा श्रूयते। तत्र यथा पूर्व्वाधिकरणे "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत" इत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया संख्यया कर्म्मभेदो निरूपितः तथात्राप्युत्पत्तिगतया नूतनसञ्ज्ञया कर्म्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति। एवञ्च सति प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रतजयन्तीव्रतसञ्ज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ॥१॥

तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः। जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः। ननु जन्माष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः नक्षत्रयुक्तायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्योत्पत्तेः, नैवम् तस्मान्नाष्टम्या एव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणीतद्योगयोर्विद्यमानयोरपि बुधवारादिवदुपलक्षणत्वात्। अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते। अन्यथा जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायेत कश्चित्सङ्गमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः स्यात्। अस्त्विति चेत् अतिप्रसङ्गात्। तज्जन्मकाले द्वापरावसानस्य सम्वत्सरविशेषस्य च सद्भावेन तयोरपि प्रयोजकत्वं केन वार्य्येत। तस्माज्जन्माष्टम्या एव प्राधान्यम्। तत्प्राधान्ये च श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु समाख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम्। तथा प्रत्यक्षादिषु सम्भवैतिह्यान्तेष्वष्टसु प्रमाणेष्वैतिह्यरूपमागमरूपं वा प्रमाणसङ्गतं भवति। ननु निरर्थकोऽयं पक्षवादप्रपञ्चः कोलाहलः। यद्येकं व्रतं यदि नाम व्रतद्वयं तथाप्यनुष्ठाने कोविशेषः स्यात्। अस्त्येव महानतिशयः। यस्मिन् सम्वत्सरे श्रावणबहुलाष्टमीं परित्यज्यान्यस्मिन्पक्षादौ रोहिणी भवति तस्मिन् सम्वत्सरे जयन्तीस्वरूपमेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्माष्टमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात्। भेदपक्षे त्वसत्यामपि जयन्त्यां जन्माष्टमीव्रतं तत्र प्रवर्त्तते इत्ययमनुष्ठानेऽतिशयः। भवत्वेवं तथापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो व्रतभेदमावहति। कर्म्मभेदहेतुषु शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु निमित्तस्यानन्तर्भावादिति चेत्, नैवम् तथाहि पूर्व्वोक्तसञ्ज्ञाभेदं सम्पादितं व्रतभेदं निमित्तभेद उपोद्बलयति। तस्मादत्र निमित्तभेदाद्व्रतभेदः२

"तथा रूपभेदादपि व्रतभेदोऽवगन्तव्यः। रूपभेदस्य कर्म्मभेदहेतुत्वमामिक्षाधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधिकरणस्य सङ्ग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "गुणः कर्म्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनन्त्विति। गुणोदेवानन्वोक्ता समुच्चयविकल्पने। आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला, तत्र वाजिनम्। गुणोऽप्रविश्य कर्म्मान्यत् कल्पयद्वाजिदेवकमिति"। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति" श्रुतम्। अन्तर्दधिसम्बन्धात् क्षीरनीरयोर्विभेदे सति योघनीभूतः क्षीरभागः साऽऽमिक्षा तस्याश्च विश्वेदेवा देवता तत्र यत्पृथग्भूतं नीरं तद्वाजिनम् तस्य च वाजिनो देवता। तत्रामिक्षाद्रव्यकं विश्वदेवदेवताकमेकं कर्म्म, तथा सति किमुपरितनेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्व्वस्मिन्नेव कर्म्मणि वाजिनं गुणोऽभिधीयते उत कर्म्मान्तरमिति संशयः। तत्र वाक्यो-

ऽष्टमामिक्षा सा येषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनगुणो विधीयते स चामिक्षया सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्व्वपक्षः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरुद्धस्य कर्म्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाऽभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथानुपपत्त्या वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्तदेवतात्वं कल्पयित्वा कर्म्मभेदे पर्य्यवस्यतीति सिद्धान्तः । अत्र यथा द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्य भिन्नत्वात् कर्म्मभेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवासमात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रत एवोपवासं कुर्य्यादित्युत्पत्तिवाक्यं स्मर्य्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, बाढम् । तथाप्यत्र विधिरुन्नेतव्यः अन्नभोजने प्रत्यवायस्मरणानुपपत्तेः । स चोन्नीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते न तु मण्डपनिर्म्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधेरुन्नयने हेतुभूतप्रकरणे प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषेधमात्रस्मरणात् । नहि तत्र निद्रायां दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्य्यते । अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्यशेषे जयन्तीप्रयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्द उपवासविशेषणत्वेन पठ्यते "केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम । शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" इति । तथाच जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि शिष्टास्तत्र जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्त्यनुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्यविशेषैर्व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात् । शास्त्रेण तु प्रापितमुपवासमात्रम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् । तथा च वह्निपुराणे "तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । कर्त्तव्यं विधिनानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति" । भविष्योत्तरेऽपि "मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षगे । शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणीसंज्ञके । योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाश्च वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तत् कृष्णो मे प्रीयतामिति"। भविष्यद्विष्णुधर्म्मोत्तरयोः "जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः । सर्व्वैः कार्य्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः" इति । वह्निपुराणे "कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः" इति । स्मृत्यन्तरेऽपि "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः" इति । नारदीयसंहितायाम् जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्य्यते "उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्य्याज्जागरणं पुनः । अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति"। एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्तीव्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतो रूपभेदाद्व्रतभेदः ३ ।

तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्यवायमात्रश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । करणे फलविशेषश्रवणादकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फलवाक्यानि पूर्व्वमेव प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे प्रत्यवायश्च जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित् पुराणे स्मर्य्यते "अकुर्व्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दशेति"। स्कन्दपुराणेऽपि "शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः"। "ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोकोयदुशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतोऽपि वा । न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् । स पीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः । काकोला वायसैस्तुण्डैः कुपन्त्यस्य कलेवरम् । यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे स्पृहेति"। तैरेतैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमुक्ताकरणे प्रत्यवायवाक्ये केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् नैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण काम्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्वप्रसङ्गात् । अतः सत्यपि पापक्षये फलान्तराश्रवणेन केवलनित्यत्वं जन्माष्टमीव्रतस्य युक्तम् । अतः शुद्धमिश्रभेदाद्व्रतयोर्भेदः ४ ।

तथा निर्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्देशभेदश्च भृगुवाक्ये दृश्यते "जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणमिति" यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता न तु केवलरोहिणी, तस्मिन् वाक्ये निर्द्दिष्टयोः पूर्व्वोत्तरयोर्जन्माष्टमीशिवरात्र्योस्तिथित्वात् । यद्येकमेव व्रतं स्यात्तर्हि निर्देशभेदो नोपपद्यते । ननु व्रतभेदेऽप्यासां

दोष॰ यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्त्तते रोहिणी तूत्तरएव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयन्त्युपवास इति नैर-न्तर्य्येणोपवासद्वय प्रसज्यते प्रसज्यतां नाम प्रमाण-वत्त्वादिति चेत् न परदिने भोजनोपवासलक्षणविरुद्ध-धर्म्मद्वयप्रसङ्गात्। उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि व-क्ष्यते। तथा च जन्माष्टम्युपवासाङ्गस्य पारणस्य जय-न्त्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोदोषः। व्यतिरेका-नुपलम्भस्यापरो दोषः। तथाहि यथा जयन्तीव्यति-रिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्यते तथा जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि जयन्ती क्वापि वत्सरे उपलभ्येत न त्वेवमुपलभ्यते अतोव्रत भेदोऽपि दुष्टएव। अत्रोच्यते न तावत्पारणोपवासा-ङ्गसाङ्कर्य्यलक्षणोदोषोऽस्ति आम्राम्बोदकपानादिना पारणे कृत्ये तदितेऽप्युपवाससम्भवात् अन्यथा द्वादशीपारणस्यत्रयो-दशीव्रतयोः क्वचित्साङ्कर्य्यं केन वार्य्येत। नाप्युपवासद्वयनै-रन्तर्य्यम् रोहिणीसंयोगसम्भवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् सर्व्वत्र तिथिनक्षत्रयोगस्य केवलतिथेरुत्कृ-ष्टत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात्। अतएव व्य-तिरेकानुपलम्भोऽप्यलङ्काराय न तु दोषाय जन्माष्टम्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतां नाम। जयन्त्यास्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि सापेक्ष-त्वेन कथं व्यतिरेकाशङ्कावकाशः। तस्मादुक्तद्वयपक्षे न कोऽप्यस्ति दोषः। किं च यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमीजयन्त्योः सह्योगस्यावश्यम्भावित्वेन जयन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति। तस्मादपि नोप वासद्वयप्रसङ्गः ५।

तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात्तत्साधकानाञ्च नामभेदा-दीनां पञ्चानां सद्भावाद्व्रतभेदएवावश्यमभ्युपेयः। व्रतैक्यभ्रमस्तु तयोरुक्तयुक्त्यातुल्यानामावादष्टम्यु-पवाससाम्यान्न केषाचिदुदेति। साम्यं च गुणवि-कृतित्वादाश्रयाश्रयिभावाच्च सम्भाव्यते। यथा दर्शयागस्य गुणविकृतिः साकप्रस्थायीयोयागः। तत्र दर्शयागे याव-न्तोऽङ्गाङ्गिविषयाः प्रयोगाः, ते सर्वेऽपि साकप्रस्था-यीये विद्यन्ते भेदस्तु स्वल्पएव भवति। दर्शयागे साम्रा-य्यहविषोर्द्दधिपयसोः पृथगवदानम्। साकप्रस्थायीये स-र्व्वत्र तु प्रस्थापनम् एतावता भेदेन गुणविकृतिरित्यभिधीय-ते। तथाग्निष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्थ्यः। अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि उक्थ्ये च द्वादशभ्योऽधिकानि त्रीणि, ततो गुणाधि-क्याद्गुणविकृतित्वम्। एवमत्रापि जन्माष्टम्यास्तूपवासोऽनु-ष्ठेयः जयन्त्यां तु दानादिरधिकोगुणः। अतः सा गुण विकृतिः। आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गव स्तोत्रोपासने दृष्टः। तत्र ज्योतिष्टोम आश्रयः तस्मा स्ङ्गान्युक्थादीनि आश्रितानि। तत्रोक्थं नाम बह्वृचा-ध्यायिभिः होत्रा पठ्यमानं महत्तीयनिष्कैवल्यादिनाम-कं शस्त्रम्। तस्योक्थस्याश्रितत्वेन बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्सूपा-सनानि विहितानि। तथाच श्रुतिः "उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीति अङ्गमुक्थम-सीति विद्यादिति च" उद्गीथो नाम सामवेदिभिरुद्गात्रा-गीयमानः साम्नो भागविशेषः। तस्योद्गीथस्याश्रि-तस्य छान्दोग्योपनिषत्सूपासनानि विहितानि "ओमित्येत दक्षरमुद्गीथमुपासीतेति"। एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमी व्रते येयं श्रावणकृष्णाष्टमी तामाश्रित्य रोहिणीयोगनि-मित्तं दानादिकं जयन्तीव्रते विधीयते। अतोगुणविकृति त्वेनाश्रयाश्रयिभावेन च साम्यसम्भवात्तयोर्व्रतैक्य भ्रमो मन्दबुद्धीनां जायतां नाम प्रमाणन्यायदर्शिभिस्तु सर्व्वत्रैव व्रतभेदोऽङ्गीकार्य्य इति सिद्धम्।

यदेतद्विचारितत्र पूर्व्वमुपक्षिप्तं व्रतभेदे तिथिनिर्णये भेदे चेति तत्र व्रतभेदो निर्णीतः। अथ तिथिनिर्णयो वक्तव्यः। तन्नि-र्णयस्य वेधाधीनः अतोवेधः पूर्व्वमभिधीयते। तिथ्यन्तरेण कृ एव नाम वेधः कर्मकालत्वादुदयास्तमयवेलायां तिथ्यन्तरसंवेधः सामान्येन निरूपितः। पञ्चम्यां तु विशेषतः षड्घटिकात्मकः वेधोदर्शितः जन्माष्टम्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वाद्रा-त्रियोगोऽत्र प्रशस्तः। एतच्च जाबालिवृद्धगौतमाभ्यां दर्शितम् "अत्र तु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतोदिवा नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते" इति। यद्यप्यु-पवासस्य व्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तितः साम-र्थ्यसिद्धं तथाप्यर्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तं वशिष्ठसंहि-तायाम् "अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्यर्द्धे दृश्यते यदि। मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयमिति"। एव मर्द्धरात्रव्याप्तिरेवात्र कर्म्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते। एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठ्यते "रोहिण्यामर्द्धरा त्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्च्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजमिति"। तत्रार्द्धरात्रे कियत्परिमाणम पेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणे दर्शितम् "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनीति"। वराहसंहितायामपि "सिं-हेऽर्क्के रोहिणीयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदि। रात्र्यर्द्धपूर्वा-

परगा जयन्ती कलयापि चेति"। पूर्वं चाप-रञ्च पूर्वापरे रात्र्यर्द्धे च ते पूर्वापरे च रात्र्यर्द्धे पूर्वापरे तयोर्गच्छति वर्त्तते इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा। घटिका-या अशीत्यधिकशततमोभागः१८० कला तावता परिमाणेन पूर्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना ग्रहीतव्या। खण्डतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्वेद्युः सप्तमीयुक्ता परेद्युर्नवमीयुक्ता चेति। तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रि-पूर्वार्धावसाने कलासद्भावोविधीयते। उत्तरार्द्धादौ स्वतः सिद्धत्वे नाविधेयत्वात्तद्विपर्ययेण नवमीयुक्तायासुत्तरा-र्द्धादौ कलासद्भावो विधीयते तदा पूर्वार्द्धावसाने स्वतः सिद्धत्वादनुवाद पूर्वार्द्धावसानकलायाः सप्तमीयुत विषयत्वं, विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् "रोहिणी सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्यामर्धरा-त्राधः कलयापि यदा भवेत्। तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः। तमेवोपवसेत् कालं कुर्यात्तत्रैव जागरमिति"। इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति। अतएव योगीश्वरः "रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं क-लयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप प्रणाशिनीति"। कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् स एव पक्षान्तरमाह। "अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघ-टिकाचिता। रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रता-दिष्विति"। एका चार्द्धघटिका चैकार्धघटिके ताभ्यामा-चिता। कलापेक्षयार्धघटिका स्थूला। तदपेक्षया घ-टिका स्थूला। तत्रायमर्थः सम्पद्यते पूर्वभागावसाने एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथग-न्द्याख्यं मुहूर्त्तं तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलक्ष्यत्वा-न्मुख्यः कल्पः। तदसम्भवेऽर्धघटिकान्वेष्टव्या। तस्याप्य-सम्भवे कलेति तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे "नि-शीथे कृष्णपक्षे" इत्युक्तं तच्च वचनं साकल्येन पूर्वमुदा-हृतम्। अत्र जयन्त्यां चन्द्रार्घ्यदानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वा-त्तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे योगः प्रशस्तः। एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् "अर्द्धरात्रे तु योगोऽय-न्तारापत्युदये तथा। नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेदिति"। सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः। यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः। यस्तु यदा कदाचिदीषद्योग सोऽनुकल्प। स च वशिष्ठसंहि-ताथयां दर्शितः "अहोरात्रं तयोर्योगोह्यसम्पूर्णोभवेद्यदि मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेदिति"। सोऽय जयन्तीव्रते योगनिर्णयः। स एव जन्माष्टमीव्रते-ऽपि द्रष्टव्य। यस्मिन्वर्षे योगोनास्ति तस्मि-न्वर्षे जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतरा-ष्टमीवद्दिवसवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः। तथा च पुराणान्तरे "दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुस-युताम्"। अन्यत्रापि "अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्द्धरात्राद-धोयदि। दृश्यते घटिकाप्येका सा पूर्वविद्धा प्रकीर्त्तितेति"। इति वेधोनिरूपितः। अथ ग्राह्यतिथिर्निरूप्यते सा च सप्तवत्सरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणी-युक्ता चेति। तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि-द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति। सूर्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथात्सर्वाक् सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा। शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विवि-धा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते मुख्या। "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनात्। निशीथव्याप्तिर-हितापि "रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। ननु पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्नि-शीथादर्वाक् समाप्यते तत्रा उभयत्र रात्रिसंबन्ध-त्वात् कुत्रोपवास इति चेत् परेद्युरिति ब्रूमः उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तुल्य-त्वेऽपि परेद्युः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमान-तया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम्। सप्तमीविद्धापि त्रिविधा। पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयो निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्या-पिनी सा "विशेषेणेन्दुयुतामिति" वचनेन ग्रही-तव्या भवति। या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम् उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वान्नानेन वचनेन निर्णयं सम्भवति नापि "कृष्णपक्षेऽष्टमी" इत्या-दिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तै निर्णेतु शक्यते तेषाम-र्द्धवेधविषयत्वात्। अन्यथा मतान्तरेष्वपि निशीथवेधः प्रसज्येत तच्चाग्रायः परिशिष्यते। न्यायश्च परेद्युरुप-वासं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिसद्भावात्। न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्वेद्युरपि संकल्पकाले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम्। तस्यासम्पत्तिथित्वाभावात्।

किञ्च "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रवि रिति" वचनं निशीथव्यापिनीमष्टमीं न विषयी करोति तस्मात्परेद्युरेवोपवासः। तदेवं चतुर्विधा रोहिणीरहिताष्टमी निर्णीता। अथ रोहिणीसहिताष्टमी निर्णीयते सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति। तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगो यत् किञ्चिन्मुहूर्त्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति। एवं विद्धायामपि द्रष्टव्यम्। एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासे सन्देहो नास्ति किन्तु केवलं योगगततारतम्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति। यत्किञ्चिन्मुहूर्त्ते योगः प्रशस्तः अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः सम्पूर्णयोगः प्रशस्ततमः। त्रिष्वपि योगेषु योगमुपजीव्य उपवासो विहितः विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सुमहाफला। मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते। अष्टम्या रोहिणीऋक्षं तां पुण्यां समुपावसेदिति"। शुद्धाधिका तु पूर्व्वेद्युः सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्य्योदयमतिक्रम्य वर्त्तते सा च त्रिविधा पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्ययोर्द्वयोः पक्षयोर्नास्त्युपवाससन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात्। तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात् पूर्व्वैवोपास्या गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते। येयमत्रोपोष्यत्वेनोक्ता पूर्व्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदात्त्रिधा भिद्यते अष्टमीवत्सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कियती वर्त्तते, कदाचित्पूर्व्वेद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते। कदाचिन्निशीथादूर्द्ध्वमारभ्य प्रवर्त्तते। तत्र प्रथमपक्षे सम्पूर्णत्वमेको गुणः। संकल्पकालमारभ्य कृत्स्नकर्म्मकालव्याप्तिरपरो गुणः। निशीथव्याप्तिस्तृतीयो गुणः। न चैते त्रयो गुणाः परेद्युः सम्भवन्ति। द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसद्भावो गुणः। न च परेद्युः सोऽस्ति। तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्व्वेद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी। तत्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमास्थेयम्। सर्व्वत्र हि जयन्तीशास्त्रेषु रोहिणीसहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमीसहिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्ज्जनभावोऽवगन्तव्यः। अतो गुणाधिक्याच्छुद्धाधिका पूर्व्वैवोपोष्या। निशीथादर्व्वाक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका। अन्यत्र निशीथवेधो ग्राह्य इत्युक्तम्। यदि वेध्याया अष्टम्या निशीथसद्भावोऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकायाः सप्तम्याः निशीथसमये सद्भावः। विद्धाधिकायामपि पक्षत्रयम्। द्वयोः पक्षयोश्च सन्देहाभावः पूर्व्ववद्योजनीयः। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तस्यामुपवासः आदित्यपुराणे स्मर्य्यते "विनाऋक्षं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी। कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमीति"। विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्य्याच्च पारणमिति"। गारुडपुराणेऽपि "जयन्त्यां पूर्व्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत पारणमिति"। या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तत्रोपवासः पूर्व्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगाभावात् परेद्युः तत्सद्भावात्पूर्व्वोदाहृतेन प्राजापत्येत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासो विधीयते। या तूभयत्र रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्धा भिद्यते। पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती। परेद्युरेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्रहिता चेति। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्व्वैवोपोष्या तदुक्तं पद्मपुराणे "कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी। तत्रोपवासं कुर्व्वीत तिथिभान्ते च पारणमिति" अत्राविशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः। तत्र दिनद्वये निशीथयोगपक्षस्य ब्रह्मवैवर्त्ते पठ्यते "वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी। सा सर्क्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी। अविद्धायान्तु सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः" इति। यदा दिनद्वयेऽपि निशीथयोगे परत्रोपवासस्तदा किमु वक्तव्यं परेद्युरेव निशीथयोगे। दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्यं बहुधा जायते। तद्यथा पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तच्च परेद्युर्निशीथादर्व्वागेव समाप्तमित्येकः प्रकारः। पूर्व्वेद्युर्निशीथादर्व्वागेव नक्षत्रं प्रवृत्तम् अष्टमी तु निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युर्निशीथादर्व्वाग् नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः। अष्टमी निशीथादर्व्वाक् प्रवृत्ता ऋक्षं च निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तम् अष्टम्याः परेद्युर्निशीथादर्व्वागेव समाप्तिरिति तृतीयः। त्रिष्वप्येतेषु प्रकारेषु परैवोपोष्या दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रयोगविषये पूर्व्वोदाहृतस्य "वर्जनीया

प्रयत्नेन" इत्यादिवचनस्यात्रापि चारयितुं शक्यत्वात्। किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायेऽप्युद्बलको भवति। स्वल्पकालमारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम्। द्वितीयप्रकारे परेद्युरष्टमीबाहुल्येऽपि नक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का न कर्त्तव्या। अतएव स्कन्दपुराणे पठ्यते "सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम। प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि। तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति"। तृतीयप्रकारे परेद्युर्नक्षत्रबाहुल्येऽपि अष्टमीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निवर्त्त्यते "पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने। मुहूर्त्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत्। कला काष्ठा मुहूर्त्तोऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः। नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमीसंयुता न हीति"। तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरूपिताः। तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने यदि बुधवारः सोमवारो वा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः। किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति"। स्कन्दपुराणेऽपि "उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि। भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता। अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा। भवेत्तु मुनिशार्दूल किं कृतैर्व्रतकोटिभिरिति"।

यथोक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्मसमाप्तावित्यस्माद्धातोः निष्पन्नः पारणशब्दः। यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढो द्रष्टव्यः। तथा च योगरूढ्योपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते। अङ्गत्वञ्चोपवासविधिवाक्येषु "तिथिभान्ते च पारणमिति" विधानादवगन्तव्यम्। न च रागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथिनक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किञ्चिदङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् तथासति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते ह्यभ्यवहरणे भोजनशब्दः। तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां मुख्यार्थो बाधितः स्यात्। किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत। तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे देवलेन स्मर्यते "संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्?। अद्भिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति"। अतः पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधिबलाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम्। अतएवादित्यपुराणे "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते न द्विभोजनम्। असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति" तच्च पारणमुपवासदिनात् परदिनपूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् "उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदिति" देवलस्मरणात्। एवं सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादाय "तिथिभान्ते च पारणम्" इत्यभिधीयते। शुद्धाधिकायां पूर्वेद्युरेव जयन्तीयोगः उभयत्रापि वा जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वेद्युरेवोपवासविधानात् परेद्युः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वा सद्भावात्तदन्ते पारणविधिः। तथा शुद्धाधिकयोर्विद्धाधिकयोरुभयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पारणदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावशेषसम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वावशेषकाले पारणं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते। "अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित्। हन्यात्पुरा कृतं कर्म उपवासार्जितं फलम्। तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम्। तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति"। स्कन्दपुराणेऽपि "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम्। अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति"।

तिथिभान्तश्च द्विविध उभयान्त एकतरान्तश्चेति। दिनद्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुहूर्त्तत्रयं नातिक्रामति रोहिणी तु पूर्वेद्युर्निशीथादर्वाग् यदा कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत। तत्र यदि दिवैव समाप्येत तदा तामतिवाह्यैव पारणं कुर्यात् उभयान्तस्य मुख्यत्वात्। यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात्। तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते "सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते। अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारणपारणमिति। अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा। तामसे पारणं कुर्वंस्तामसीं गतिमश्नुते" इति। दिवापारणं कुर्वन्नपि नाष्टमीवेलायां कुर्य्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीमतिवाह्य रोहिण्यां वर्त्तमानायामपि पारणं कार्यम्। अतएव नारदीये "तिथिनक्षत्रसंयोग उपवासो यदा भवेत्। पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः"। सायोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते। तत्रैव पारणं कुर्यादेवं

भेऽर्द्धोदितविधुरिति"। पूर्व्वेद्युरेव निशीथे जयन्तीयोग-वत्यां विद्धाधिकाया पारणदिने तिथिभान्तो सकधा संभाव्यते। अहन्युभयान्तएकतरान्तोवा, रात्रावेकतरान्त उभयान्तोवेति। तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः स्मर्यते "तिथिनक्षत्रयोर्यदा च्छेदोनक्षत्रान्तमथापि वा। अर्द्ध-रात्रेऽपि वा कुर्य्यात् पारणन्तु परेऽहनीति"। दिवसे यद्युभयान्तस्तदा पारणमिति सुख्य: कल्पः। नक्षत्रा-न्तमित्यनेनैकतरान्तत्व विवक्षितम्। सोऽयमनुकल्प। यदि रात्रौ निशीथादर्वागुभयान्त एकतरान्तो वा भवति तदा दिवसे सुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसभावाद्रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वाच्चार्था ततोऽप्युपवासप्राप्तौ पारणस्य प्रतिप्रसव क्रियते "अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्य्यादिति"। ननु पारणेऽष्टम्यन्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रतीक्षणीय "या: काश्चित्तिथय प्रोक्ता पुण्या नक्षत्रसंयुता। ऋक्षान्ते पारणं कुर्य्याद्विना श्रवणरोहिणीम्" इति स्मरणात्। नैवम्। "नक्षत्रञ्च चतुर्थमिति" प्रत्यया यशोदाहृतत्वात्। तस्मात् "विना श्रवणरोहिणी-मिति वचन केवलनक्षत्रोपवासविषय पूर्वोक्तानुकल्पविषयं वेत्यवगन्तव्यम्। अयमक्षत्र तु तिथिनक्षत्रयोरुभयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्देव च पूजा क्रियमाण पारण न दुष्यति। "तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणमिति" स्मरणात्।

तत्र निष्कृष्टार्थस्तु तेनैव कारिकाभिर्निबद्धोयथा "जयन्त्याख्य व्रत भिन्न कृष्णजन्माष्टमीव्रतात्। शुद्धा च सप्तमीविद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा। सप्तमी चेन्निशीथात् प्राग्विद्धा शुद्धाऽन्यथा भवेत्। शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च त्रिविधेष्यते। निशीथयोगः पूर्वेद्यु-रुत्तरेद्युर्द्वयोरुत। पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः। अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा। शुद्धा शु-द्धाधिकेत्येव विद्धा विद्धाधिकेति च। शुद्धायामपि विद्धायां न सभाव्योत्तरा तिथि। शुद्धाधिकाया योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये। नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमन्दिनम्। यदा निशीथे पश्चाद्वेत्युत्तमो मध्यमोऽधम। योगास्तथापि पूर्वेद्यु: स पूर्ण स्यादुपोषणम्। विद्धाधिकाया प्रत्येकदिनयोगे स गृह्यताम्। द्वयोर्योगस्त्रिधा-भिन्नो निशीथव्याप्तिभेदतः। तद्युक्तिर्दिन एकस्मिन् भयोर्नोभयोरिति। एकस्मिं श्चेत्तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः परा। सुभे सोमे जयन्ती चेद्धारे साऽतिफलप्रदा। तिथ्यृ-क्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत्। एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्सवान्तेऽधमं स्मृतम्। यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा। अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगप्रशस्तित। गौणमासद्वयं कार्यमुपोषन्तु परं दिनम्"।

रघुनन्दनमते तु तद्व्यवस्था यथा "यत्रैकदिने जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः। उभयदिने चेत्तदा परदिने। जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्टम्याम्। उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने। रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम्। उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति। उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम्। यदा तु महानिशायां पूर्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणम्। यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणमिति"।

तत्प्रमाणवाक्यानि ति० त० जन्माष्टमीतत्त्वेऽनुसन्धेयानि माधवरघुनन्दनमतयोर्युक्तत्वायुक्तत्वे सत्यपि देशविशेषवासिभिस्तत्तद्व्यवस्थे आदर्त्तव्ये एते च व्यवस्थे स्मार्त्तैरेवादर्त्तव्ये। वैष्णवैस्तु हरिभक्तिविलासाद्यनुसारिणी व्यवस्थादर्त्तव्या सा च जन्माष्टमीशब्दे दृश्या। कृष्णजन्माष्टमीशब्दोऽप्यत्र दर्शितकालप्रमाणवाक्ये उदा० दृश्यम्।

कृष्णिका स्त्री कृष्णोवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य ठन् कृष्णैव संज्ञायां कन्। (रायसरिषा) राजसर्षपे हेमच०

कृष्णेक्षु पु० कर्म०। (काजला) इक्षुभेदे कान्तारेक्षौ राजनि०। तद्गुणाः इक्षुशब्दे ९०८ पृ० उक्ताः

कृष्णोदर पुंस्त्री० कृष्णमुदरमस्य। दर्वीकरसर्पभेदे "कृष्णसर्पो महासर्पः कृष्णोदर" इत्यादि दर्वीकरसर्पभेदोक्तौ सुश्रु०। अहिशब्दे विवृति०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका। काकोडुम्बरिकायाम् राजनि०

कृष्य त्रि० कृष–कर्मणि अर्हार्थे क्यप्। कर्षणार्हे क्षेत्रादौ "कृष्या दहन्नपि न तु क्षितिमिन्धनेद्धः" रघु

कृसर पु० कृ–सर किच्च वा० न षत्वम्। "तिलतण्डुल सम्पक्व कृसरं सोऽभिधीयते" स्मृ० प० उक्ते तिलखण्ड मिश्रिते पक्वे तण्डुले (खेचडी) लताभेदे स्त्री भावप्र० लताशब्दे दृश्यम्

कॄ विक्षेपे तुदा० पर० सक० सेट्। किरति अकारीत्।

अकारिष्टाम् चकार चकरतुः चकरिव। करीता।
क(रि)रीष्यति करी(रि)तव्य. कार्य्यः। कर्म्मणि कीर्य्यते
अकारि अकारिषाताम् अकारि(क(रि)री) षाताम्
किरन् कीर्य्यमाणः। कीर्ण्णः कीर्ण्णिः करी(रि)तुम्

अनु+पश्चात् क्षेपे अनुकिरति अनुकीर्ण्णः

अप+हर्षजीवभक्षणार्थतया खनने तत्र चतुष्पाज्जन्तु—पक्षि कर्त्तृके आ० सुट् च। अपस्किरते वृषो हृष्टः भक्ष्यार्थी कुक्कुटः वासार्थी श्वा वा। हर्षाभावे तु न सुट् न वा तङ्। अपकिरति कुसुमम्।

अव+अधःक्षेपणे दूरतःप्रक्षेपे च सक० अवकिरति मलार्थे सुट् अवस्करः। व्रतात् पतने अक०। अवकीर्ण्णी

आ+समन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक० "आकीर्ण्णमृषिपत्नीना मुटजद्वाररोधिभिः" रघुः

उद्+उत्खनने (गाड़ा) उत्कीर्ण्णशब्दे उदा० [उत्कीर्ण्ण"रघु

सम्+उद्+छेदने विदारणे हिंसायां च सक०"भग्नौ वत्सस-

उप+छेदने सुट् च। उपस्किरति

परा+सम्यक् क्षेपे व्याप्तौ च सक० पराकीर्ण्णः

प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलने। प्रकीर्ण्णम्

प्रति+हिंसायाम् सुट् च।"उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः"माघ०

वि+विक्षेपे सक० "व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले" कुमा०

सम्+मिश्रणे। सङ्करः सङ्कीर्ण्णः

कॄ हिंसने क्र्यादि० उभ० सक० सेट्। कृणाति अकारीत्। चकार चकरे करीता करी(रि)ष्यति ते। कीर्ण्णः कीर्ण्णिः

कॄ विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कारयते अचीकरत।

कॄत संशब्दे शब्दे चु० उभ० सक० सेट्। कीर्त्तयति—ते अचकीर्त्तत्—त कविकल्पद्रुमः।

कॢप्त त्रि० कॢप—क्त। १रचिते, २नियते, "कॢप्तेन सोपानपथेनेति" रघुः। ३छिन्ने च। "कॢप्तकेशनखश्मश्रु" मनुः

कॢप्तकील स्त्री कॢप्तं कीलयति कीलि—अण्। व्यवस्थालिपौ त्रिका०

कॢप्तधूप पु० कॢप्तोधूपोयेन। सिह्लके जटा०

कॢप्ति स्त्री कॢप—भावे क्तिन्। १कल्पने २अवधारणे ३नैयत्ये च। "तेषां कॢप्तिमन्वितरे कल्पन्ते" शत० ब्रा० १२।१।१।७ "संचारमूर्त्तिकॢप्तिश्चिष्टतुकुर्व्वत" भा० स्तू०

कॢप्तिका त्रि० कॢप्तं मूल्यदानेन स्वत्वं देयत्वेनास्त्यस्य ठन् ततः आगतं कन् वा। २क्रीते हेम०। तस्य मूल्यदानेन स्वत्वनैयत्यापादकतया तथात्वम्।

केकय पु० ब० व० देशभेदे। "अनन्तरं जनपदाधिपेश गदतो मम" इत्युपक्रमे "उपावृत्तास्तुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा" भा० स० ६४अ०। "उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ" रा०अ० ६७अ० "केकयांस्ते गमिष्यन्तोऽहृयानाहत्य सन्नतान्" रामा० अ० ६०अ० "तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम्। श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय" रामा० आ०११।१४ "अयं केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक। त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजित् मातुलस्तव" रामा०१।११।६।

स च देशः ह०स० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। "उत्तरतः कैलासः इत्युपक्रमे "केकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्ज्जुनायनाग्नीध्राः" इति। केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः। कैकेय तद्देशनृपे। बहुषु तस्य लुक्। केकयाः तद्देशनृपेषु ब०व०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। कैकेय तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक्। उपचारात् २केकयनृपे पु० "सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयोधनमादिशत्" "सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनम्"रा० अ० ७।२१।१८। तस्यापत्यम् अण्। तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु भर्गा० न लुक्। कैकेयी"गच्छ तातानुजाने त्वा कैकेयी सुप्रजास्त्वया" रामा०अ०७०।१७।केकयात् जन्यजनकभावसम्बन्धे योगे ङीप् केकयी। ३केकयनृपकन्यायाम् स्त्री द्वापरयुगीये ४नृपभेदे पु० "यदा तु पञ्चालपतिर्म्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयश्च" भा०भी० १२०अ० युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोक्तिः

केकर त्रि०के मूर्द्ध्नि करोतु नेत्रतारा शीलमस्य कॄ—अच् अलुक् स०। निम्नोन्नततारायुक्ते १पुरुषे (टेङ्‌रा) अमरः "पित्राविवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा"मनुः पाठान्तरे। उपचारात्२तथाचक्षुषि न० "तरलौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः" याता०। तद्युक्ततया तदुपलक्षिते "चतुर्वर्षस्तु केकरः" विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुर्वर्षात्मके ३मन्त्रे पु० कुमारशब्दे२१०६पृ० विवृतिः

केका स्त्री के मूर्द्ध्नि कायति कर्म्मणि क अलुक्स०। मयूररवे अमरः "षड्जसंवादिनी केकाः" रघुः। ततः अस्त्यर्थे इनिठनौ। केकिन् केकिक तद्युक्ते मयूरे पुंस्त्री इनौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्

केकावल पुंस्त्री० केका रवभेदं वलते वृणोति वल—अच् केका+वा० अस्त्यर्थे वलच् वा। मयूरे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

केचन अव्य० किम्+पुंविशसिद्धं ततश्चन लुक्०। केचिदित्यर्थे एवं चित्—केचिदित्यप्यत्र। "ये नाम केचिदिह

नः प्रथयन्त्यवस्थाम्” मालतीमा० । पाणिनिमते द्विपदम् अतएव भिन्नशब्दघटितमन्त्राम् पदकारा द्विपदतया पेठुः क न० कणु+स्वार्थे क पृषो० । कणुपदार्थे त्रिका० । णका स्त्री के मूर्द्धि कुत्सितं घ्राणकं स्रोत्यं लोकात् । पटकुट्याम् (तांबु) पटमण्डपे हेमच० ।

मन्त्रणे नि·मन्त्रणे (यथोचितभाषणे) च चुरा० उ० ह० सक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् बभूव आस चकार चक्रे । केतित सङ्केतः “अलधर्मार्थ-मध्याज्ञौ केतयेत् कुलजं द्विजम्” भा० आनु० १५८५ “केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तम” मनु । सम्+इच्छाभेदे शब्दस्यार्थबोधकव्यापारे । “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यप्र० “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थम्” सा० द० अभिप्रायसूचके चेष्टाभेदे (इसारा) सक० “नामसमेतं कृतसङ्केतम्” जय० “कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” अमर

केत पु० कित–आधारे घञ् । १निवासे “अथ अकुलिशाङ्कुश केतुकेत.” भाग०१,१६,२६, भावे घञ् । २वासे च “अपाट् सुप्ताः पक्षिगणा विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम्” भा० क० ४२२८ । ३प्रज्ञायां निरु० ४संकल्पे “देवाको अनु केतमायन्” ऋ० ४,२६,२, । “केतं संकल्पम्” भा० । ५मन्त्रणे च । “आविष्टमा पैजवनस्य केतम्” ऋ०७,१८,२५, “केत मन्त्रणम्” भा० ६ज्ञातरि त्रि० । “प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्य” ताण्ड्य० ब्रा०१,१८,१०, प्रकेत प्रकर्षेण ज्ञातासि” भा० । ७ध्वजे पु०

केतक पुं० कित–निवासे ण्वुल् । “केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः” इत्युक्तलक्षणे १वृक्षे । २तत्पुष्पे न० । “स्फुरितभ्रमद्भ्रमरगच्छवि केतकम्” माघ । गौरादि० ङीष् । ३केतकीत्यपि तद्वृक्षे स्त्री । “सुवर्णकेतकी तुल्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी” भावप्र० । “केतकं कटुकं स्वादुर्लघुस्तिक्तं कषायहृत्” भावप्र० । केतक्या पुष्पम् अण् तस्य बहुल लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । केतक ४तत्पुष्पे न० । बहुलग्रहणात् पाटलादिवत् स्त्रीप्रत्ययस्य क्वचित् न लुक् । ‘केतकीपत्रगर्भा’ ‘अर्थदेदिव्यनुवृत्तौ’ “न केतक्या सदाशिवम्” नैष० टी० मल्लिनाथधृतवाक्यम् । आ०त० शिवपूजनाधिकारे भविष्यपु० “केतकी चातिमत्तश्च कुन्दो यूथी मदन्तिका । शिरीषसर्जबन्धूककुसुमानि विवर्जयेत्” । एवं शिवपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात् राजनि० शिवद्विष्टेति तत्पर्य्याये उक्तम् । अतएव नैषधे “विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्मृगाङ्कचूडामणि-वर्जनार्जितम् । दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम्” नैष० वर्णितम् वर्णितञ्च तस्याः क्रकचाकारपत्रावृतत्वादि यथा “वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् । ततो दुराकर्षतया तदन्तकद्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना । स्वदप-सूचीरपि च का मनोमनोभव सीव्यति दुर्यशः पटौ । स्फुटश्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगिहृद्दारणदारुणायते । धनुर्म्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन् । प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रुधाऽऽक्रुशद्भृत तेन केतकम्” । केतकमित्यत्र अणो न लुक् । पुष्पफलभिन्ने तु आणो लुक् । “अगमत् केतकं रजः” रघु । केत+स्वार्थे क । ५ध्वजे पु० । “आरोहायुधकेत-कान्” भा०क०२४अ० अत्र अङ्गमोऽभौ-कम् इति तु न्याय

केतन न० कित-भावाधिकरणकर्मकरणेषु यथ यथ ल्युट् । १निमन्त्रणे,२ध्वजे,३अम०।४चिह्ने,५कृत्ये हेमच०।६स्थाने शब्दरत्ना० । ७कृत्ये मेदि० । तत्र निमन्त्रणे “प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्” मनु० । “यावन्तः पतिताविप्रा अङ्क्तोपक्षतस्तथैव च । दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये तावतां हन्ति केतनम्” । भतु वासे “न तत्र छायाया वा पानीय केतनानि च” भा०व०१२२६८ । ध्वजे । “भग्नं भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम्” वेणी० “समालम्ब्ये हयराजकेतम.” कुमा० “व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतना” भा०व० १४२०० ।

केतु पु० चाय–तु क्यादेश । १प्रज्ञायां निरु० २राहोरङ्गदेहात्मके ग्रहभेदे ज्यो० ३दीप्तौ हेमच० ४पताकायाम् चिह्ने ५ज्योतिषे प्रसिद्धे ६उत्पातभेदे च या म० श० मेदि० तद्भेदश्च वृ०स० ११अ० उक्तो यथा

“गार्गीयं शिखिचारं पाराशरमसितदेवलकृतं च । अन्यांश्च बहून् दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलश्चारः । दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात् । अहुताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत् केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वथान्तरिक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः । शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारद केतुम् । यद्येको यदि बहवः किमनेन फलं तु सर्वथा वाच्यम् ।

उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैः। यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः। मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः। ह्रस्वस्तनुः प्रसन्नः स्निग्धस्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः। उदितो वाऽप्यभिवृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः। उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः। इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा। हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः। प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः। शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः। आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः। वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः। दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च। दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः। क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः। शशिकिरणरजतहिमकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः। उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः। ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः। अनियतदिक्सम्भवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः। शतमभिहितमेकसमेतमेतदेकेन विरहितान्यस्मात्। कथयिष्ये केतूनां शतानि नव लक्षणैः स्पष्टैः। सौम्यैशान्योरुदयं शुक्रसुता यान्ति चतुरशीत्याख्याः। विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः। स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गभवाः। अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनकसंज्ञाः। विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः। षष्टिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः। नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः। बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्। क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः। नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः। त्रिंशत्त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः। रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्। विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम्। ‘तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्। श्यामारुणा वितारा चामररूपा विकीर्णदीधितयः। अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः। तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ। द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः। कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशद्वंशगुल्मसंस्थानाः। शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः।

षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः। पुण्ड्रा भयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः। शुक्लविपुलैकतारा नव विदिशां केतवः समुत्पन्नाः। एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये। उदगायतो महान् स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते। तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः। स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय। दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः। प्राग्नभसोऽर्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः। प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्चिः। नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः। अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति। सप्त मुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव च प्रतिनिवृत्तः। नभसोऽर्धमात्रमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति। हन्यात् प्रयागकूलाद्यावदवन्तीं च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्। अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य केचिदष्टादश प्रोक्तम्। प्रागर्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च। क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ। स्निग्धौ सुभिक्षशिवदावथाधिकं दृश्यते कनामा यः। दश वर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम्। श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतः। विनिवर्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते। आधूम्रया तु शिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः। ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते। ध्रुवकेतुरनियतगतिप्रमाणवर्णाकृतिर्भवति विष्वक्। दिव्यान्तरिक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः। सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्। गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति। कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करोति। सकृदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण मणिकेतुः। ऋज्वी शिखास्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव। उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्धान्। प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्। जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान् स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य। भवकेतुरेकरात्रं

दृश्यः प्राक् धूम्रताकारं स्निग्धं । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणायतया शिखया । यावत एष मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिशेन्मासान् । तावदतुलं सुभिक्षं हन्ते प्राणान्तिकान् रोगान् । अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् । सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि । आवर्त्त इति निशार्द्धे सव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः । पश्चात् सन्ध्याकाले संवर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखं । आक्रम्य वियत्त्र्यंशं शूलाग्रावस्थितो रौद्रं । यावत एष मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपाञ्छस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीडयति । ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूमिते ऽथवा स्पृष्टे । नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान् । अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्या शूरसेनपतिम् । औशीनरमपि सौम्ये५ जलजाजीवाधिपं तथार्द्रासु । आदित्ये७ऽश्मकनाथं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति । असिकेशं भौजङ्गे ९पित्र्ये १०ऽङ्गं पाण्ड्यनाथमपि भाग्ये ११ । औज्जयिनिकमार्य्यम्णे १२ सावित्रे १३दण्डकाधिपतिम् । चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्तज्ज्ञः । काश्मीरककाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने १५न स्तः । इक्ष्वाकुरलकनाथो हन्येते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे १७पुण्ड्राधिपतिर्ज्येष्ठास्वथ सार्वभौमवधः । मूलेऽन्ध्रमद्रकपती जलदैवे २०काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे २१ च । नैमिषनृपं २२हन्यात् केकयनाथ२३पाञ्चनदम्२४ । सिंहलाधिप२५ वाङ्गम् २६ किरात २७मश्विन्यादिषु षट्स्विमान् क्रमशः । उल्काभिताडितशिखः शिवः शिवतरोऽभिवृष्टो यः । अशुभः स एव चोलावगाणसितहूणचीनानाम् । नग्ना यतं शिखिशिखाभिहता यमो वा कृष्णश्च यत् स्पृशति तत्कथितांश्च देशान् । दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान् भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्" ।

केतुविशेषाणां कालविशेषादनन्तरमुदयः पराशरवाक्यादिषु ज्ञेयस्तानि यथा

कपालकेतु "अथादित्यजानां, कपालकेतुरुदयते अमावास्याया पूर्व्वस्यां दिशि सधूमार्च्चिःशिखो नभसो विषमार्द्धचरो दृश्यते । पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य लौचि पश्चात् सृतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृश्यते । दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं मृत्युप्रदृषान् करोति । यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चदश वर्षाधान्यसारं कृत्वा प्रजानामेकरूपयुक्तं" परा० ।

कालकेतु "अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भव कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते । पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे रुद्यमतमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरुक्ष ताम्रारुणा शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षानावृष्टिमरकैः यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा शारदधान्यस्याढकमर्घं कृत्वा चास्तं व्रजति" परा० । तथा च वृद्धगर्गः "अश्लेषा मूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता । तास्तु वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम् । दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम् । शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम् । पूर्व्वेण उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत् । घोरं प्रजास्वावजति फलं मासि त्रयोदशे । त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम् । यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम् । शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः । धूयमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश" ।

चलकेतु "अथ पैतामहश्चलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा कालकेतोश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपस्पृश्य मनाक् ध्रुवं व्रजन् राशिं सप्तर्षीन् स्पृशन् नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनु परिक्रम्य चास्तं व्रजति । स स्वर्गं दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्त्यादेव वक्रास्तमभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमशेषं कुरुते । तेष्वपि च कांश्चित् कांश्चित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्षिण्वात्यष्टादशमासानिति" परा० तथा गर्गः । "क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः सम्पीडयेत् प्रजाः । मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः" ।

उद्दालकश्वेतकेतु ककेतुश्च "अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्द्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोष्य भृगुकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यते सैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्त्रः पश्चिमकेन ककेतुर्यूपस्थायी युगपद्दृश्येते । ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते । कः प्रजापतिपुत्त्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं

कुर्य्यात् । तथैव स्नेहवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः” पराº ।

काश्यपश्वेतकेतुः “अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशत प्रोष्य प्रोष्य सोमसहस्रस्य पद्मकेतोश्चारान्ते शङ्खावच्छ्रो नभस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्ध्वं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति । मध्यदेशे चार्य्यगणानामदोनामौदीच्यै भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति” पराº ।

रश्मिकेतुः “अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूम्रकेतुः । यथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यता देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च दृश्यः पुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधावरणरथनागोष्ट्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते । स एव दिवि स्निग्धो निर्म्मलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति । दृष्टैकविंशतिद्विषष्टिशतधा या दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्वाचीनचलनमग्नेः प्रभा मत्स्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति व्यक्तिमाङ्क्षमभवश्च” पराº।

जलकेतुः “अथ जलकेतुः पैतामहः यश्चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः । स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति” । पराº

भयकेतुः “अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तौ धूम्रादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्द्दशाष्टादश वर्षान्तात् दृश्यन्ते सुभिक्षक्षेमाविपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भयकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरेता या तत्प्रमाणया स्निग्धयारुणाभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय । रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति” पराº

आवर्त्तकेतुः “अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यप्रमोदयुतं जगत्” पराº

संवर्त्तककेतुः “अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वी ताम्ररूपा शूलाभां धूमं विसृजन्ती दारुणा शिखा कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र योदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति” । पराº । तथा गर्गः “येषां नक्षत्रविषये रूक्षः सज्वालधोहितः । दृश्यते बहुमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् । अर्थशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च । कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः । यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवास यत्र गच्छति । धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तदाश्रयान् । यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा । देशञ्च पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् । स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा । दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्” पराº

सर्व्वशेषः । “यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् । यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः । प्रतिलोमोयतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिवः । सामान्यथाहनबलस्त्वाशमभिगच्छति” पराº

अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयामृते “चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् । उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः । हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा । ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् । वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् । श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् । आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्वसुन्धराम् । धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च । आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् । ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाणि दिवाकरः । म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः । मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् । शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् । माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् । छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना” ।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा “कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च । आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् । नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः । पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यः

पृथिव्यां पूर्व्वमुच्यते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रा सोऽप्येकविंशतिः । यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा । घूर्णन्ते च प्रजा सर्वा मृत्युक्षुद्रोगपीडिताः । अश्लेषा पित्र्य१०भाग्यानि ११पित्र्याद्दक्षिणपूर्व्वतः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते औद्दालकिसुता दश । सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः । आर्य्यमणादीनि १२।१३।१४च त्रीणि पित्र्याद्दक्षिणभागतः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयास्त्रयोदश । अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् । स्वाती विशाखा मित्रञ्च १७भागो दक्षिणपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः । दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च । उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः । ज्येष्ठा मूलमपाषाढा भागः उत्तरपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः । सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला । उत्तरा २१श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम्२३ । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेया पञ्चविंशतिः । माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सञ्चयो ध्रुवम् । तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् । वारुणञ्चैव २४ नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रयएव ते । अग्निकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः । अग्निकेतुर्यदा दृश्येत्तदाऽप्युदकजं भयम् । श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् । तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः । क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा । धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् । स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् । रेवत्यश्वयुज१श्चैव नक्षत्रं यमदैवतम्२ । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्त्रास्त्रयोदश । यमपुत्त्रेषु दृष्टेषु लोकानां सञ्चयो ध्रुवम् । चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्" ।

तेषां शान्तिस्तत्रैवोक्ता यथा

"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते । महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् । धनं वा सर्व्वमुत्सृजन् मृत्योर्मुच्येत यत्नतः । दद्याद्वा पृथिवीं सर्वां राजा शान्तिं नियच्छति । अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा । निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरपित्तोद्भवो भवेत् । दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं तत । जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये । भूषितं हेमरत्नाद्यैः कृत. सम्पद्यते शुभम्" ।

"षष्ठे रवीन्द्वोरवनीप्रकम्पे केतूद्गमे" इत्यादिना ज्यो°त° तदुद्गमेऽकाल उक्तः । "व्योम्नीव भ्रूकुटीच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्" माघ

नवग्रहमध्ये तस्य ग्रहत्वञ्च पी° धा° व्यवस्थापितं यथा "किं राहुकेत्वोर्ग्रहत्वाभावात् क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नाद्यः । राहोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथा हि । "स्वर्भानुर्ह्वा आसुरिः सूर्य्यन्तमसा विव्याधेति" माध्यन्दिनी श्रुतिः । कश्यपश्च "छिन्नोऽपि विष्णुचक्रेण सुधामयशिरास्तम । केशवस्य वरेणासौ तथापि ग्रहतां गत" इति । नारदोऽपि "अमृतास्वादनाद्राहु शिरश्छिन्नोऽपि सोऽमृत । विष्णुना तेन चक्रेण तथापि ग्रहतां गत" इति । यद्यपि "अदृश्यरूपा कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणाङ्गतिहेतवः" इति सूर्यसिद्धान्ते पातानामदृश्यतोक्ता तथापि चन्द्रपातस्य ग्रहत्वं वाचनिकमेव । "स्वर्भुवे कुमुदिनीपतिपातं राहुमाहुरिह केऽपि तमेवेति, भास्कराचार्योक्तेश्च । अतएव राहोर्नैरृतदिक्स्वामित्वं दानञ्च संहिताकारैरभिहितम् । राहोरर्द्धशरीरभागः केतुरत्र इति पुराणप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राहुकेत्वोः क्रूरत्वमुच्यते । न च "क्षीणेन्द्वर्कयमारा पापास्तैः संयुतः सौम्य" इति वराहेणोक्तम् तदुपादानाभावात् । किन्तु पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रहत्वमेवावसीयते । न च "गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरिकुजार्का निसर्गतः पापाः । शशिजोऽशुभसंयुक्तः क्षीणोऽपि निशाकरः पापः" इति कल्याणवर्म्मवाक्ये शुभग्रहमध्ये गणनाभावात् क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापग्रहमध्येऽपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि सुवचत्वात् । उभयभ्रष्टत्वेन वा नरसिंहवज्जात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् "सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञखचरा क्षयिचन्द्रः । पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्व्वकर्म्मसु हि सौम्यखेचराः" इति वसिष्ठेन कण्ठतः क्रूरत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि "बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहा मताः । शन्यर्कराहुमाहेया केतुः क्रूरग्रहा मताः" इति । न तृतीयः ननु स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् सदा चाक्षुषदर्शनाभावविशिष्टस्य राहोः केतोर्वा फलदातृत्वा

सामर्थ्यादिति चेन्न अमावास्यायां प्रतिपदि वोत्पन्नस्य लग्नादिदुष्टस्थानस्थितचन्द्रस्यारिष्टमशुभफलजनकं भवन्मत निरर्थकमापद्येत । ननु "षष्ठेऽष्टमे चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंदृष्टः । अष्टाभिः शुभदृष्टोमिश्रैर्वर्षैः स्वदृष्टेनेति" वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् इहापि "स्वच्छन्दत्व कदशनरतिर्वल्लभत्वं यिशील्यं व्याधिः स्त्रीभर्तिरथ सुखं गर्भपातप्रदृष्टि. । द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवे यक्ष्मरोगः स्वभौमे पापय शिखिनि वा लग्नभावादिकस्थे" इति वशिष्ठपद्ये शनियद्राहुकेत्वोः शुभाशुभफलदातृत्ववचनं किं वायसैर्भक्षितम् । सारावल्याञ्च "राहुचतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभि केचिदाचार्याः । अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्त पीडाभ्य । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषमिति" राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति । ननु वराहेण राहोः फलं क्वापि नोक्तमिति चेन्न "सोपप्लवे शशाङ्के वक्रे लग्ने कुजेऽष्टमगे । माता सार्द्धं म्रियते चन्द्रवदर्केण शस्त्रे चेति" वराहपद्येऽपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति । तथा हि किमिदं चन्द्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति तत्र ग्रहणीयं, चन्द्रे लग्नगे वक्रे क्रूरसाहित्यमभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थत्वात् । भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति । पारिशेष्याच्छनेरेव योगोवाच्यः । तत्र स्पष्टार्थं शनिग्रहणमेव कर्त्तव्याकारि । अतः सामान्यवाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमराशिस्थत्वात् । योग एकराशिस्थत्वे स्यात्र तु भिन्नराशिस्थत्वे इति । एवं ग्रहणसम्बन्धिलग्नस्थसूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतर योगो व्याख्येय । अतएव "राहुस्तमोऽसुरश्चैव शिखीति केतुरिति" पर्यायाभिधानं कृतम् । विवाहपटलेऽपि "मरण लत्ता राहो कार्यविनाश भ्रगोर्वदन्तीति" कथयतो राहुलत्ताऽप्युक्ता । तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव । एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभफलदातृत्वं वचनाद्बोध्यते । तथा विवाहेऽपि प्रागुक्तवशिष्ठवाक्यादपि तत्र तुल्यन्यायत्वात् कर्त्तरीदोषे सम्यक्त्वे फलदातृता त्वयापि वक्तव्यैव । ननु "पापयो कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयो । यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति" कश्यपाद्युक्तेरस्तङ्गतत्वेन राहुकेत्वो कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत् भ्रान्तोऽसि शृणु । "सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति" न्यायादस्तङ्गतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूरयुक्तबुधस्य शनेर्वेति त्रयाणामेव सम्भवति न सम्भवति च । सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतू नित्यास्तमिताविति व्यभिचाराभावात्त्रयाणामेव विशेषणम् । किञ्च किमस्तगत्वं क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यसान्निध्यकृतं वेति । तत्र क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत् सूर्यादिसकलग्रहसाधारणम् । तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात् । राहोस्तु नारदादिवाक्याच्छिरोरूपमण्डलाकृतेः "इनार्कमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने" इति वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपपत्तेरगोचरत्वपरम् । स्यामभ्यस्य चन्द्रबिम्बमण्डकान्तिमण्डलस्वच्छिके, यदाह केशवार्के "वेश्म चास्य शशभृद्विमण्डलकान्तिमण्डलमिलत्तु पथ" इति । अतएव न विद्यन्ते गावः किरणायस्येत्यगुरन्वर्थताप्यवसीयते । अथ यदि सूर्यसन्निधिकृतमित्युच्यतेति चेत् न इतरग्रहवद्राहोरप्युदयास्तप्रसिद्ध्यभावात् । किञ्च काशायामभिधानात् कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं केतोरप्येतत् द्रष्टव्यम् । ननु केतूदयोद्युत्पातादौ प्रत्यक्षतोऽदृश्यत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनियतमध्यप्रभवत्वाच्च । किञ्च केतूत्पातो हि लोके दुरदृष्टसूचकः अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भवेत् । सूर्यसान्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः स्पष्टो भेदः स्वीकर्त्तव्य"

केतुचारादिकं ज्यो० त० उक्तम् "सिंहस्त्रिकोणं धनुः स्वक्षेत्रं मीनोच्चहं शुक्रशनी विपक्षौ । सूर्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः पराशा" । तस्यानवर्षंगोमदेशादि ग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यते । विंशोत्तरीय दशावां तद्दशामानं ७वर्षाः, तच्च दशाशब्दे वक्ष्यते । तस्य राशिभोगकालश्च १८मासाः । "केतुपञ्चभौमन्दगतयः षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो० त० । ७दानवभेदे पु० केतुवीर्य्यशब्दे उदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री नक्षत्ररोक्ते जन्मनक्षत्रभेदवशेन जन्माद्यब्दैकैकवर्षे एकैकग्रहविशेषस्वामित्वज्ञापके चक्रभेदे सा च तत्रैव दर्शिता यथा

"अर्को बुधः कुजो जीवः सोमः शुक्रस्तथैव च । राहुः शनैश्चरश्चैव ज्ञातव्या केतुकुण्डली । अर्कसौम्यान्तरे केतुः कुजजीवान्तरेऽपि च । सोमशुक्रान्तरे केतू राहुसौरान्तरे तथा । दद्यादुत्तरभाद्रादि अष्टाविंशतिमृक्षकम् । त्रीणि त्रीणि च रव्यादौ एकैकम् केतुषु स्मृतम् । जन्मर्क्षात् प्रतिनक्षत्र जन्माब्दपदे प्रकीर्त्तिता"। अयमर्थः यदि २६।२७।१ नक्षत्रेषु जन्म तदा सूर्य्यः प्रथमवर्षेश । तदुत्तरं केतुप्रभृतयः शन्यन्ता २। भरण्यां जन्मनि केतुः प्रथमं वर्षेशस्तत बुधादयः सूर्य्यान्ता ।३।४।५ ऋक्षेषु बुधः प्रथमवर्षेश तत कुजादयः केत्वन्ता ।६।७।८। कुजः प्रथमः ततः केत्वादयः बुधान्ता । ६ऋक्षे केतुः ततो जीवादयः कुजान्ता १०।११।१२ऋक्षेषु जीवः ततः सोमादयः केत्वन्ता । १३।१४।१५। सोमः ततः केत्वादयः जीवान्ता । १६ऋक्षे केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः । १७।१८।१९।ऋक्षेषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केत्वन्ता । २०।२१।०।२२ ऋक्षेषु राहुः ततः केत्वादयः शुक्रान्ता २३केतुः ततः शन्यादयः राह्वन्ताः।२४।२५।२६ऋक्षेषु शनिः ततः सूर्यादयः केत्वन्ता । सर्व्वत्र आरोहक्रमानन्तरमवरोहक्रमो ग्राह्यः । एवं द्वादशसु वर्षेषु तेषु पुनः सूर्य्यादीनां वर्षाः । एतेषां फलविशेषस्तु केतुपताकाचक्रोक्तदिशोह्यः । अत्र च बहुषु स्थानेषु केतोरवस्थानेन केतुप्राधान्यात् केतुकुण्डलीत्वम् ।

केतुधर्म्मन् पु० त्रिगर्त्तेश्वरसूर्य्यवर्म्मानुजे नृपभेदे "केतुवर्म्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा । युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना" भा० आश्व० ७४अ०

केतुपताका केतो पताकेव । ज्योतिश्चक्रभेदेन जन्माद्यब्दे एकैकवर्षेशफलविशेषज्ञापके चक्रभेदे सा च पञ्चस्वराया दर्शिता यथा

'अर्केन्दू कुजसौम्यार्किगुरवः सूर्यथाक्रमम् । राहुः शनिर्भृगुश्चेति पताकाप्रभवा ग्रहाः । यास केतुपताकाया लतिकादिपरिभ्रमात् । जन्मर्क्षखेचरे यत्र जन्माद्यब्दाः स्वतः क्रमात् । आदित्यभौमयोर्मध्ये बुधचन्द्रगुरूच्ययो । कुजराह्वोर्मध्यगोऽत्र केतुः किञ्चिन्न सिध्यति" फलमाह । "रवेरब्दे मनुष्याणां भवेत् सर्व्वत्र निष्फलम् । शिरःशूलं ज्वररोगेहृद्दाहो विघ्नं पदेपदे" । र०। "चन्द्रस्याब्दे लभेद्रौप्य सुवर्णाभरणानि च । लक्ष्मी फलवती सिद्धिं सर्व्वमान्यैश्च पूज्यते" च० । "सत्सरे महीजस्य कालादिव बिभेति च । म्लेच्छदाहोऽर्थहानिश्च चौरतो रा-

जतोऽपि वा" भ० । "बुधस्याब्दे समस्तः स्यात् ज्ञानाभिलाषी भवेत् । बु० सर्व्वरीधन दान पुण्यकर्म्मणि मानसम्" बु० । "मन्दस्याब्दे भवेन्नाशो बन्धनादि प्रपीडनम् । धननाशं महारव्य कलिं स्वजनबन्धुभिः" श० । "नाकनाथगुरोरब्दे मङ्गलोत्पत्तिसम्पद । लक्ष्मीश्च्च्वितवंश च सुतो भवति भूतले"। इ० । राहुकेत्वो यदा वर्षो भीका विजयते जले । त्रयं स्वसे पदे देहे स्थानं कर्त्तु क्षमोन च" । रा०के० । "दानवेन्द्रगुरोरब्दे मङ्गलैर्विभवैर्वृतः । गजाश्ववाहनैर्युक्त उत्साहश्च दिने दिने" शु० । अन्ये तु पठन्ति "रविर्भ्रामयते देशं भयं दुःखसमन्वितम् । सन्तापरोगं शोकञ्च करोति सततं नृणाम्" र०"मङ्गलं पित्तपुष्टं मित्रं बन्धुमिलनसमागमम् । समस्तं सर्वं पूर्णं चन्द्र कुर्यात् दिनेदिने" च० । "मङ्गलो हन्ति सद्भावं क्रूरकर्म्मणि योजयेत् । बन्धुरोगञ्च दुःखञ्च सन्तापञ्च करोत्युत" म० । "अर्थलाभं जयं सौख्यं राजपूजाश्च सम्पदम् । ददाति विपुलां लक्ष्मीं बुधो विद्यां वरस्त्रियम्" । बु० । "रोगञ्चार्थविनाशञ्च कलहं भुजगाद्भयम् । स्थानत्यागं शनिः कुर्य्यात् जीवन प्रति संशयम्" श० । "हर्षमक्षिमार्थिकाश्वरत्नादिविपुलधनम् । कन्यारत्नसमायोगं गुरुः कुर्य्याद् दिने दिने" बृ० । "राहुः शोकं विततसोऽपि रोगशोकादिसङ्कुलम् । विदेशगमनं कुर्य्यात् वह्निशत्रुभयान्वितम्" रा० । "विपच्च बन्धुभिः सार्द्धं रोगशोकादिसङ्कुलम् । व्याधिपीडां करोत्युग्रो केतुर्वित्तविनाशनः" के० । "गजाश्ववाहनैर्युक्त महद्भिर्विभवैर्वृतम् । वराङ्गनासमायुक्तं भृगुः कुर्य्याद्दिने दिने" शु० । "खयुग्म २० शून्यशरौ ५० च वसुयुग्मञ्च २८ षट्शरौ ५६ । रामाग्नी ३३ रामषट्के ६३ च विंशञ्च सप्ततिस्तथा । विंशमेते ऽन्तर्दिवसाः केत्वाद्यर्कादिषु क्रमात् । शुभानां शोभना ज्ञेया अशुभानामशोभना । शुभानामशुभानाञ्च यत् फलं वत्सरे कृतम् । तत्फलं निर्द्दिशेत् सर्व्वं तेषामन्तर्दिनेष्वपि । वर्षे वर्षे रवे स्वीय प्रथमं दिनविंशकम् । ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशदेव शुक्रान्तमादिशेत् । त्रिभोर्वर्षे विधो स्वीयं प्रथम वत्सरे दिनम् । ततो भौमस्य वस्वाग्नि एवं रव्यन्तमादिशेत् । कुजस्याब्दे कुजस्यान्तरष्टाविंश मित दिनम् । ततो बुधस्य षट्पञ्चाशदेव चन्द्रान्तमादिशेत् । बुधादीनाञ्च सर्व्वषामेवमेव क्रमेण तु । कुर्य्यादन्तर्दशाभाग योजया दिनसंख्यया" । ज्यो०त० तच्चक्रमकारो दर्शितो यथा

"रविश्चन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमोध्वगुः । इन्द्रे-शाद्यष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽष्टधा । कृत्तिकादि त्रिरा-वृत्तिर्यथा केतौ सदा भवेत्" यथा १र०।२च०।३म०।४बु०।५श०।६बृ०।७श०।८रा०।९केतुः । १०शु०। ११र०। १२च०।१३म० १४बु० १५श० १६बृ० १७रा० १८केतु: १९शु०। २०र० २१च० २२म० २३बु० २४श० २५बृ० २६रा० २७केतु: २शु०। एवं जन्मनक्षत्रानुसारेण प्रथमादिवर्षेषु रव्यादयः शुक्रान्ताः दशमादिषु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः। एवं चन्द्रस्य प्रथ-माब्दाधीशत्वे रव्यन्ताः एवं क्रमेण सर्व्वत्र योज्यम्

"पताका कुण्डली केतौ कुण्डली च बृहस्पतेः ।

सर्व्वत्र पापसंयोगे भयो जायते महान्" प्रश्नस्वरा

केतुमत् त्रि॰केतुरस्त्यस्य मतुप् । १चिह्नादियुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते "केतुमद्भिर्भुभिर्वाशदीति" ऋ०६,४७,२०,"केतुमत् प्रज्ञा-नवत्" भा० स्त्रियां ङीप् । ३काशीराजदिवोदास-पौत्र नृपभेदे पु० । "सेमस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतुरस्य आत्मजः" हरिवं० २९अ० दिवोदासवंशोक्तौ । वासु-देवमहिष्याः सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु० "सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रशस्तः सर्वदैवतैः । महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुत:" हरिवं० १५७अ० ५धन्वन्तरिपुत्रभेदे "धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः । यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतिमात्रार्त्तिनाशकः । तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्तथा" भाग० ९।१७।५ ६दानवभेदे । "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः" भा०आ०७दानवोक्तौ । सुमालिनो राक्षसस्य भार्य्यायां स्त्री "सुमालिनोऽपि भार्य्यासीत् पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती राम !" रामा० उ० ४स० ।

"अयमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरनगाद्गः" वृ० र० उक्तलक्षणे ८विषमवृत्ते छन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमाल पु० । १आग्नीध्रनृपपुत्रभेदे २तन्नामके जम्बुद्वीप-स्थे वर्षभेदे । तद्विवृतिः उत्तरकुरुशब्दे १०९४पृ० । कुरुशब्दे च २१२२पृ०दृश्यम् । "मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते । ! जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजन-पदो नृप।" भा० भी० ६अ० । ३अवन्तिदेशस्थे नदीभेदे स्त्री "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशः" इत्युपक्रमे "केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारश्च भूमि-प ।" भा० व० ८९ अ० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदैत्यस्य सेनाधिपभेदे। "दुर्द्धर-केतुमाली च शतुहन्ता प्रमर्द्दन." इत्युपक्रमे "एतैः परिवृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा" । "तेनैव तस्य चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा" हरिवं० १६४अ० ।

केतुरत्न न० केतोः रत्नम् । वैदूर्य्यमणौ (लसुनिया) राजनि० तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।

केतुवीर्य्य पु० दानवभेदे । "विद्योतनश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः" हरिव० ३अ० दानवोक्तौ ।

केतुवृक्ष पु० केतुभूतो वृक्षः । मेरोश्चतुर्द्दिक्षु वर्त्तमानविष्क-म्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । "विष्कम्भशैलाः किल मन्दरोऽस्य (मेरो) सुगन्धशैलः (गन्धमादन:) विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्ब जम्बूवटपिप्पलाख्याः" सि० शि० । "विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलोवट एव च । एकादशशता-यामाः पादपाः गिरिकेतवः" विष्णु पु०

केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । "बलबन्धुर्निरामर्द्दः केतुशृ-ङ्गो बृहद्बल:" भा०आ० १अ०

केदर पु०के दृणाति दृ—अच् कर्मिदीर्य्यते दृ—अप् वा । १वृक्ष-भेदे अमरटीकायां भानुदीक्षितः । २टेरके केकरे शब्दचि०

केदार पु० के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि० एत्वम् । हिमालयस्थे पर्व्वतभेदे तत्स्थे २शिवलिङ्गभेदे न० तन्माहात्म्यादि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तस्यैव काशीक्षेत्रे आविर्भावात् काशीस्थे ३लिङ्गभेदे च न० तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा

"श्रीपार्व्वत्युवाच। "नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणा-निधे ! । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया । तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा । तत्रत्याश्च जना नित्यं देवदेव ! महाप्रियः । श्रीदेवदेव उवाच । शृणुष्व पर्णे ! ऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् । समाक-र्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् । केदारं यातु-कामस्य पुंसो निश्चितचेतसः । आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगति-निश्चिते । जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् । मध्यमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् । गेहाद्विनिः सृतस्यापि निराश याति निश्चयात् । सायं केदारकेदार केदारेति लिखन्नपि । गेहेऽपि निवसन् यात्राफलमवा-प्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च । जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः । इत्थमाप

ह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च । कोटिजन्मार्जितैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः । सकृत् प्रणम्य केदारं हरम्पापकृतोदकः । स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति । हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति । उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु । अपर्णे ! दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः । एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः । कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः । स्थली पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः । द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः । कृतलिङ्गसमार्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः । भिक्षाकृतान्नसन्तुष्टैः स्नातैर्गङ्गोदकामृतैः । बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् । हिरण्यगर्भाचार्य्यान्महत् पाशुपताभिधम् । स च शिष्योऽशिष्टोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः । स्नात्वा ह्रदे हरम्पापे नित्यं प्रातः सुस्थितः । विभूत्याऽहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् । नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा । स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह । ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् । प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः । अधिरुह्य गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत्तदा । पश्यतां तापसानां च विमाने सार्व्वकामिके । आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा । यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहाद्व्रजति पथेऽप्यहो । अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् । तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारमेव लिङ्गं तु मङ्गमस्त सुनिश्चितम् । अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् । अपहोत्रियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः । प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् । विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् । तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा । आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि । परमोत्साहसन्तुष्टः पलिताकलितोऽप्यलम् । तपोधनैस्तन्निषिद्धं शङ्कमानैर्निवारितः । कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सज्जनैः । ततोऽपि न समुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः । मध्ये मार्गं मृतस्यापि पुर्य्येषैव गतिर्मम । इति निश्चितचेतस्को वशिष्ठे तापसे शुचौ । धूम्रदावपरिपुष्टे तुष्टोऽहं पथिकेऽभवम् । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः । दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् । इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्या शुचिष्मिते ! । भवादृशामभिख्यैव स्वाध्यायवशवर्त्तिनाम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! । तव सत्त्वमतः किञ्चिन्ममादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति । शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः । यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे येऽनुगामिने । सर्व्वे स्फूलिजनुपाद्या एव एव वरो मम । देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः । वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तच्छ्राव ह । पुनः परोपकरणं तत्तपोहितयुक्तकृतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु । सवशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतस्थितः । देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिह स्थितिम् । ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि । हिमशैले स्थितश्चात्र सर्व्वभावेन सुस्थितः । ततः प्रभाते सञ्जाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् । हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः । वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमावृतम् । हरम्पापह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् । मत्परिष्वक्ताः सर्व्वे हरम्पापे कृतोदकाः । आराध्य मामनेनैव पुरुषाः सिद्धिमागताः । तदा प्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये । अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः । तुषाराद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् । तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् । तथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदस्ति च तथा । इदं तीर्थं हरम्पापं सप्तजन्माघनाशनम् । गङ्गाया मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिशताघहम् । अत्र पूर्व्वं तु काकोलौ युध्यन्तौ खात्प्रपेततुः । पश्यतां तत्र संस्नातौ हंसौ भूत्वा विनिर्गतौ । गौरि ! त्वया कृतं पूर्व्वं स्नानमत्र महाह्रदे । गौरीतीर्थं ततः ख्यातं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । अत्राप्लुतस्तवा गङ्गा महामोहान्धकारहृत् । अनेकजन्मजनितजाड्यध्वंसविधायिनी । सरसा मानसेनात्र पूर्व्वं तप्तं महत्तपः । अतस्तन्मानसं तीर्थं जने ख्यातिमिदं मतम् । अत्र पूर्व्वं जनः स्नानमात्रेणैव प्रमुच्यते । पश्चात् प्रसादितश्चाहं त्रिदशैर्मुक्तिदुर्लभैः । सर्व्वे मुक्तिं गमिष्यन्ति यदि देवेह मानवाः । केदारकुण्डे सुस्नातास्तन्मुक्तिर्भविष्यति । सर्व्वमा-

शेष वर्णानामाश्रमाणां च धर्मिणाम्। तस्मात्तनुविसर्गेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा। ततस्तदुपरोधेन तथेति च मयोदितम्। तदारभ्य महादेवि! स्नानात्, केदारकुण्डत। स्पर्शनाच्च भक्त्या वै मम नामजपादपि। नैश्चेयसीं श्रियं दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे यः स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चात्वरः। एकोत्तरशतं वंशांस्तस्य तीर्णा भवाम्बुधे। भौमवारे यदा दर्शस्तदा यः श्राद्धदो नरः। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं ? ततः। केदारं गन्तुकामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम्। काश्यां सृश त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि। चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासं विधाय च। त्रिगण्डूषीं पिबन् प्रातर्मल्लिङ्गमधितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं भवेत्। तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशय। केदारभक्तं सपूज्य वासोऽन्नद्रविणादिभिः। आजन्मजनितं पापं त्यक्त्वा याति ममालयम्। आपण्मासं त्रिकालं यः केदारेशं नमस्यति। तं नमस्यन्ति सततं लोकपाला यमादयः। कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि कोऽपि न वेत्स्यति। यो वेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्वं वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं सकृत् दृष्ट्वा देवि! मेऽनुचरो भवेत्। तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत्। चित्राङ्गदेश्वरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्च्चनान्नरो नित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नीलकण्ठविलोकनात्। संसारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति विषाद्भयम्। तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तद्दर्शलोकनात्। गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वरलिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च। तेजोमयेन यानेन सस्वर्गभुवि मोदते। तद्दक्षिणे नरो दृष्ट्वा लिङ्गं कालञ्जरेश्वरम्। जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा कामेश्वरं लिङ्गमुदक् चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्वत्र क्षेममाप्नोति लोकेऽत्र च परं दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन! विन्ध्यारे। केदारमहिमा महान्। इत्याख्यायि पुराऽन्यायै मया तेऽपि निरूपितः। केदारेश्वरलिङ्गस्य शुभोत्पत्तिं श्रुती नरः। शिवलोकमवाप्नोति निष्पापो जायते क्षणात्"। लिङ्गपरत्वे न० केदारेशकेदारेश्वरादयोऽप्यत्र पु०। ३दर्शनमस्यान्तिकस्थे २क्षेत्रभेदे "केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मार्गदायिनी" देवीगीता ४भूमिप्रदेशभेदे अमरः "मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन।" भा०व० ८४अ०। "केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः" भा०८३अ०। जलनिवारणार्थे चतुःपार्श्वे सेतुबन्धयुक्ते ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि० "यथा "तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति" वेदा० प०। "भूभावप्ये ककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः। नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" मनु "स्थानच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो भग" मनु। केदाराणां समूहः "केदाराद्यञ् च" "ठञ् कवचिनश्च" पा० यञ् वुञ् ठञ् च। केदार्य्यं कैदारकं कैदारिकं तत् समूहे न० "कैदारिकाणामभितः समाकुलाः" माघ। अत्र केदारादिति निर्देशात् णित्त्वम्। तस्येदमण्। कैदार तत्सम्बन्धिजलतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणाः "कैदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्। कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत्" भावप्र०। "कैदारा वातपितपित्तघ्नाः गुरवः कफशुक्रलाः। कषाया अल्पवर्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः।" भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भवः कन्। कृष्टक्षेत्रजाते व्रीहिभेदे षष्टिकककुकेत्युपक्रमे "कुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः", सुश्रुत। केदारशब्दे गुणा उक्ताः

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि०

केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तर्गते अवन्तिखण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन–ड। १कृष्टभूमिजाते व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः। २पद्मकाष्ठे न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपक्रमस्य प्रष्टतम्। तलवकारोपनिषद्रूपे केनेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे "ईशा केन कठ प्रश्न मुण्डमाण्डूक्य तित्तिरिः" मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखाय नतिः बा० ङीप् अलुक्स०। स्मरलीलाया त्रिका०।

केनार पु० के मूर्ध्नि नारः नृ–वञ् अलुक्स०। १कुम्भीनामनरके हेम०। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि०।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत–ड अलुक्स०। मेधाविनि निघण्टुः "यथा केनिपानामिनो वृधे" ऋ०१०,४४,४, "केनिपानां मेधाविनाम्" भा०। निघण्टौ वक्रेनिप इति वा पाठः। तत्रार्थे।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत–णिच्–कर्मणि घञ्। (हाल) नौकाचालने काष्ठनिर्मिते पदार्थे अरित्रे

शब्दमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चालतीति तस्य तथात्वम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

केन्दु पु० ईषत् इन्दुरिव कोः कादेशः । १तिन्दुकवृक्षे शब्दरत्ना० । संज्ञायां कन् । (गाव) गाबवृक्षे । "लघुद्वयं विरामान्तं ताले केन्दुकसंज्ञके" इति संगी०दा० उक्ते २तालभेदे पु०

केन्दुवाल पु० के जले इन्दोरिव चन्द्रेन्द्रोरिव वालवलनमस्य । अरित्रे (हाल) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे । "अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचक" यजुर्वेददीपः

केन्दुविल्व पु० गीतगोविन्दग्रन्थकारकजयदेवनिवासे ग्रामभेदे (केन्दुली) "केन्दुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन" (जयदेवेन) गीतगो० ।

केन्द्र न० "वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम् । केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽतः" । यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशान्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" शि०सि०गोलाध्यायोक्ते १वृत्तस्य मध्यस्थाने २ग्रहाणामुच्चस्थानान्तरे च । तदानयनप्रकार तस्य समविषमादिसंज्ञाभेदौ च सू०सि० रङ्गनाथव्याख्या दर्शितौ यथा

"ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विशोध्य च । शेषं केन्द्रपदं तस्माद्भुजज्या कोटिरेव च" सू०। "ग्रहं राश्यादिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वकीयराश्यादिकमन्दोच्चभागात् संशोध्योनीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्याद्यात् शीघ्रोच्चात्, चः समुच्चये ऊनीकृत्य शेषं राश्यात्मकं तयोरुच्चसम्बन्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाद्धीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम् । शीघ्रोच्चाद्धीनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः । तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम् । त्रिराश्यन्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम् । ततः षड्राश्यन्तर्गतं चेत् तदूनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम् । ततो नवराश्यन्तर्गतं चेत् षड्ढूनं तृतीयं विषमं पदम् । ततो नवोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः । तस्मात् पदाद्भुजस्य ज्या कोटिः कोटेर्ज्या । च समुच्चये । एवकारात्तदाकारद्वयं साध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । उच्चस्थानाभिमुखग्रहदैवतैर्ग्रहाणामाकर्षणोक्तेरुच्चाद्ग्रहः कियदन्तरेणेति ज्ञानार्थमुच्चहीनो ग्रहः केन्द्रमुच्चग्रहयोरन्तरत्वात् तदाख्यम् । तत्र भगवता स्वेच्छया ग्रहाद्युच्चं यदन्तरेण तत् केन्द्रं कृतम् । उभयथा भुजकोट्योस्तुल्यत्वात् । द्वादशराश्यङ्किते वृत्ते उच्चस्थानाद्वर्त्तविभागात्मक एकैको भागो राशित्रयात्मकः पदसंज्ञः । अथोच्चस्थानाद्ग्रहः कस्मिन् पदेऽस्तीति शून्यत्रिषड्नवभं केन्द्रं कृतं, ज्यानां पदान्तर्गतत्वात् । ग्रहाधिष्ठितपदाद्भुजज्याकोटिज्ययोर्ज्ञानम् । तत्र ग्रहाणां राश्यंशकलाविकलादिस्थितिज्ञानार्थं स्पष्टताकरणसाधनं तत्रैव प्रविष्टम्" रङ्ग० ।

एतत्साम्यात् लग्नावधिकद्वादशराशिषु त्रिराश्यन्तरस्थानरूपे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपे२स्थानचतुष्के । "लग्नाम्बुद्यूनकर्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् । चतुष्टयञ्च तत्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ज्यो० त० । केन्द्रगतग्रहबलञ्च बलशब्दे वक्ष्यते । केन्द्रगतग्रहवशादायुस्तु केन्द्रायुरित्यभिधीयते तत्प्रकारो दशशब्दे। "कामोल्कमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते । योगः केन्द्र इति ख्यातो यात्रारिष्टार्थसिद्धिदः" ज्योतिषोक्ते ३यात्राशुभयोगभेदे पु०। केन्द्रं स्थानत्वेनास्त्यस्य इनि । केन्द्रिन् तत्स्थे ग्रहे

केप चालने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । केपते अकेपिष्ट । ऋदित् केपयति ते अचकेपत्-त । प्रनिकेपते

केपि त्रि० कु+पू-इन् पृषो० । "कुत्सितं कर्म कुत्सितं दुष्प्रयं भवतीति" निरुक्तोक्ते निन्दितकर्मणि । "न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः" ऋ० १०,४४,६, "केपयः कुत्सितपूयकर्माण" भा० ।

केमद्रुम पु० ज्योतिषोक्ते योगभेदे । स च योगः जातकपद्धतौ फलभङ्गीभ्यां सहितोदर्शितोयथा । "शीतांशोर्धनगैर्व्ययेऽपि सुनफा रिष्फस्थितैः साऽनफा । युग्मस्थैर्विवर्जितैर्दुरधरा केमद्रुमोऽतोऽन्यथा" । तत्फलम् "नृपतेः प्रजातोऽपि केमद्रुमसम्भवोनरः । मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वोदासः खलोभवेत्" तद्भङ्गस्तु तत्रैव "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते लग्नेऽथ वा दृष्टे विधौ लग्नेऽपि कण्टकसंस्थितैर्ग्रहयुतैः केमद्रुमोनेष्यते । लग्नाद्विधोर्वा दशमस्थैः शुभैः लग्नं शुभं फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता"

केमुक पु० के मूर्ध्नि कमयति कम-णिच्-उक कमुक स० । (केउ) १वृक्षभेदे । २कन्दशाकभेदे न० भावप्र० । "केमुकं कटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं लघु । दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहम् । कुष्ठकासप्रमेहास्रनाशनं वातलं कटु" । तत्र तद्वाचकता तत्फलन्तु हविष्ये वर्ज्यत्वम् "कलं केमुकवर्जितम्" च ते० ।

केयूर पु० के बाहुशिरसि याति या-ऊर किच्च अलुक् स० । (बाजु) (ताड) १बाहुभूषणे अमरः । "विद्रूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयम् का० द०"केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नगेन्द्र" रघु । २रतिबन्धभेदे पु० स च द्विधा । "कोजङ्घे चैव

संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कारयेत् स्थापनं कामी बन्ध केयूरसंज्ञित" स्मरदीपिका । "स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कामयेद्विपुलं कामी बन्ध. केयूरसंज्ञितः" । रतिमञ्जरी ।

केरक पु० ब० व० । देशभेदे । "एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनवासिनः" भा० सभा० २०अ० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अत तद्देशस्य दक्षिणविभागस्थत्वम् ।

केरल पु० सगरेण म्लेच्छतां प्रापिते १क्षत्रियभेदे । तत्कथा हरिवं०१४अ०

"ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयन्तदा । सगरः स्वाम्प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषा दार्वाश्चोलाः सकेरलाः । सर्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन् । सगरेण महात्मना" ।

२तद्धिष्ठानदेशभेदे ब०व० । स च दक्षिणस्थः वृ०स० कूर्म्मविभागे १४अ० । "दशपुरगोनर्द्दकेरलका" दक्षिणस्यामुक्तम् तत्रत्य पर्व्वतनद्यादि रघौ वर्णित यथा "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव. । भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् । अलकेषु चमूरेणु. चूर्णप्रतिनिधीकृत । मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतक रज." ।

३होरायां ४ज्योतिर्ग्रन्थविशेषे च स्त्री गौरा० ङीष् शब्दरत्ना० । केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषोदिष्माल दृश्यते । "वर्गवर्णप्रमाणञ्च स्वस्वरं ताडितं मिथ । पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" गर्गसंहिता । अयमर्थ । अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गास्तेषामेकादिसंख्या यथा अवर्गे १ । कवर्गे २ । चवर्गे ३। टवर्गे ४ । तवर्गे५ । पवर्गे ६ । यवर्गे ७ । शवर्गे ८ । वर्णसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अवग १६ वर्णा यथा

अ१आ२ इ३ई४उ५ऊ६ इत्यादि । कादौ मान्ते वर्गे च पञ्च पञ्च संख्या । यवर्गे४शवर्गे च४। एवं च दाडिमफलनामप्रश्ने दकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ८ । डस्य वर्गसंख्या ४ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ७ । मस्य वर्गसंख्या६ वर्णसंख्या ५ मिलित्वा११ एवं वर्गवर्णसंख्या २६ । दाडिमपदे आ इ अ इति स्वरत्रययुक्ते अवर्गसंख्या १ आरूपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ अ २ । मिलित्वा नवसंख्या तथा समष्टौ ३५ । पश्चात् यथोक्तक्रिया कार्य्या । प्रश्नशब्दे तद्गणनादि फलं च वक्ष्यते । क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो दर्शितो यथा । "कादयष्टादयोऽङ्का स्यु पाद्याः पञ्च तथा मता । याद्योऽष्टौ ङञौ शून्यं गणके परिकीर्त्तितम्" इत्युक्तिमनुरुध्य कालमा० "सौरवार्हस्पत्यसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण । मातुलपातालातुलविमलवरदाश्च संवत्सराः पञ्च" आयुर्वेदवाक्ये "सप्तकप्रसिद्धयाक्षरसंख्यया मातुलशब्दः पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमित कालः सौरः । पातालशब्द एकषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमित बार्हस्पत्यः । अतुलशब्दः षष्ट्यधिक शतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमित सावन । विमलशब्द चतु.पञ्चाशदधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितश्चान्द्रः, वरदशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्दिवसपरिमितो नाक्षत्रिक संवत्सर" इत्युक्तम् । अस्मायमर्थ । मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे मस्य पकारात् पञ्चमत्वं तेन ५संख्या लभ्यते । तकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६संख्या लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषा यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे ३६५संख्या निष्पद्यते । एवं पातालशब्दे पस्य आद्यत्वात् १संख्या तकारस्य टादितः षष्ठत्वात् ६संख्या लस्य प्राग्वत् ३संख्या । तेन पातालशब्दे ३६१संख्या । अतुलशब्दस्य नञादेशाकारस्य शून्यसाक्षित्वात् ० । तकारस्य ६संख्या लस्य ३संख्या । तेन ३६०संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या मस्य प्राग्वत् ५संख्या लस्य ३संख्या यथास्थानयोजने ३५४ संख्या । वरदशब्दे व ४ र २ द ३ यथाक्रमयोजने ३२४ संख्या । ईदृशकेरलसङ्केतमभिप्रेत्यैव मन्त्रविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन्दिने करणासामर्थ्ये १३माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनविशेषेषु माहात्म्यसंख्याविशेषपाठार्थं सप्तशतीटीकायां नागोजी-

महेन "पाठोऽयं विष्णुकार" इत्युक्तम्। तत्रायमाशयः
यस्य पादाविकत्वात् १संख्या तेन प्रथमदिने १माहा-
त्म्य पाठ्यम्। ठस्य टादित, द्वितीयत्वात् २संख्या तेन
द्वितीयदिने द्वे माहात्म्ये। यस्य यादायाद्यत्वात् १संख्या
तेन तृतीयदिने १माहात्म्यं पाठ्यम्। यकारस्य यादौ च-
तुर्थत्वात् ४संख्या तेन चतुर्थदिने ४माहात्म्यानि। फस्य
पादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन पञ्चमदिने २द्वे माहात्म्ये।
कस्य कादावाद्यसंख्यात्वात् १संख्या तेन षष्ठे दिने एक-
माहात्म्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन सप्तम-
दिने २माहात्म्ये पाठ्ये। एवं सप्तभिर्दिनै स्त्रयोदश माहा
त्म्यानि जप्यानीति। केरलोक्तदशा तु दशायब्दे वक्ष्यते

केरव पुंस्त्री कुष्टे शब्दचि०। कैरवशब्दे व्युत्पत्तिर्दृश्या।

केल चालने भा० पर० सक० सेट्। केलति अकेलीत्।
चिकेल। केलि। ऋदित् णिचि अचिकेलत्-त।

केलक पु० केल-ण्वुल्। खड्गधारादिनर्त्तके त्रिका०।

केला विलासे कण्ड्वा० धा० प० सेट्। केलायते अकेला-
यिष्ट केलाया बभूव आस चकार। केलायमान

केलास पु० केला विलासः सीदत्यस्मिन् सद-आधारे बा० ड।
स्फटिके शब्दचि० तत्तुल्यवर्णत्वात्। कैलास

केलि पुंस्त्री० केल-इन्। १परीहासे, अमरः २क्रीडा-
यां ३पृथिव्यां शब्दमाला। "विहारे सह कान्तेन
क्रीडितं केलिरुच्यते" सा० द० उक्तलक्षणे स्त्रीणां
कान्तेन सह ४विहारक्रीडनरूपे यौवनालङ्कारे।
एवं पुरुषस्य कान्तया सह ५विहारक्रीडने च। "उप-
चार क्रिया केलि स्पर्शो भूषणवाससाम्। सहशय्यास-
नञ्चैव सर्वं सम्भरणं स्मृतम्" मनुः स्त्रीत्वे वा ङीप्।
तत्र पुंस्त्वे "गोपालानन्दवशात् केलीन्" छन्दमो०
स्त्रीत्वे "मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता
हेलया" भ्रमरा० "माद्यत्न कलवन्नु चूतशिखरे केली-
पिका पञ्चमम्" सा० द०। उभयत्र "कुसुदिनीकुल-
केलिकलारस" भ्रमरा०

केलिक पु० केलिः प्रयोजनमस्य ठन्। अशोकवृक्ष राजनि०

केलिकदम्ब पु० केलेः केल्यर्थ कदम्ब। स्वनामख्याते
कदम्बवृक्षभेदे।

केलिकला स्त्री केलिरूपा कला। १केलिरूपायां कलायां
केलिना कला यत्र। २सरस्वतीवीणायां शब्दरत्ना०

केलिकिल पु० केलिना किलति किल-क्रीडायां क।
२विदूषकरूपे नाट्ये शृङ्गारवयस्ये। २शिवस्यानुचरभेदे
कुष्माण्डके च हेमच०। ३कामदेवपत्न्यां रतौ स्त्री
त्रिका० ४परिहासकारके त्रि० "सत्र केलिकलो विप्रो-
भेदशीलश्च नारद" हरिव० २२०८श्लो०

केलिकिलावती स्त्री स्मरभार्यायां त्रिका० [स्त्रियां टाप्

केलिकीर्ण पुंस्त्री० केलिना कीर्णः पूर्णलिभिः। १उष्ट्रे हेम०

केलिकुञ्चिका स्त्री० केलीनां कुञ्चिकेव। श्यालिकायां भार्यायाः
भागिन्यां त्रिका० तया सह केलिप्रादुर्भावात् तथात्वम्

केलिकोष पु० केलीनां कोषइव। नटे शब्दरत्ना०

केलिगृह न० ६त०। १केलिमन्दिरे २रत्यादिगृहे च केलिम-
न्दिरादयोऽप्यत्र। [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधर०

केलिनागर पु० केलिप्रधानो नागरः शा० त०। भोग

केलिमुख पु० केलिः सुखमत्र। परीहासे त्रिका०

केलिरैवतक न० हल्लीशलक्षणयुक्ते नाटकभेदे। हल्ली-
लक्षणसत्त्वा "केलिरैतकम्" सा० द० उदाहृतम्

केलिवृक्ष न० केले क्रीडार्थं वृक्ष। १केलिकदम्बवृक्षे
शब्दरत्ना०। केलेः सदयाश्रयत्वात्। २विदूषके शब्दमा०

केलिशुषि स्त्री केलिना शुष्यति शुष बा०कि। धरित्र्यां
शब्दमा०

केलिसचिव पु० केलौ सचिव सहायः। नर्मसचिवे
क्रीडाविषये मन्त्रिणि विदूषकादौ शब्दमा०।

केव सेवने भा० आत्म० सक० सेट्। केवते अकेविष्ट, चिकेवे
ऋदित् णिचि अचिकेवत् त।

केवट पु० के जलार्थमवट अलुक्स०। जलाधारार्थे गर्त्तरूपे
कूपे निघ० "मा कीं स शारि केवटे" ऋ० ६।५४।७
"केवटे कूपे" भा०

केवर्त्त पुंस्त्री० के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स०। कैवर्ते
जातिभेदे स्त्रियां टाप् द्विरूपकोष "अवराय केवर्त्तम्"
यजु० ३०। १६ पुरुषमेधे बध्यकथने

केवल त्रि० केव-सेवने वृषा०कल, शिरसि वलयति वुरा०
वल-प्रापणे अच् वा। १अद्वितीये असहाये एकमात्रे
स्त्रियां "सप्तछन्दसोरेव नित्यम्" ङीप्। "अधीत इन्द्र"
केवलीर्विशो बलिहृतस्कृत्" ऋ० १०।१७३।६ "यथैव
ताः पुर केवलीरोषधीरन्नानि केवलोरपः पिबन्ति"
केवलमेव पयो दुह्रे" श० ब्रा०१।६।१७।१५ "यथा पुरा
अमावास्यातः पूर्वदिवसे ता गावः केवलोदन्त्रानुप्रवेशरहि
ता ओषधीरपश्चाहार कृत्वा केवल चन्द्ररहितमेव पयो
दुहे दुह्रते" भा०। लोके दस्याया च टाप्। "सा स्वका-
ननभुवं न केवलाम्" रघु "किं तया क्रियते केवलया

था वधूरिव केवला" पञ्चत० "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने" कुमा० "निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले" कुमा० "अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्" सा० का०, क्रियाविशेषणत्वे न० "अनन्यगुर्वा-स्तव केन केवलम्" माघ ३निर्णये ज्ञानभेदे ४अव-धारणे न० मेदि० "न केवलं सद्मनि मागधीपतेः" रघु० सद्मन्येवेत्यर्थ एव सर्वत्र केवलार्थान्वितावधारणं बो-ध्यम्। ज्ञानभेदश्च प्रागुक्त सां०का० वाक्योक्तः। ५कुहने पु० मेदि० [अर्हद्विशेषे हेम०

केवलज्ञानिन् पु० केवलं शुद्धं ज्ञानमस्त्यस्य भूम्नि इनि।

केवलद्रव्य न० नि० क०। मरिचे शब्दचि० [विवृतिः

केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिशब्दे

केवलान्वयिन् त्रि० केवलमन्वयोऽस्त्यस्य इनि १कुत्रापि अभा-वरहिते वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमे-यत्वादि तस्य न कुत्राप्यभावोऽस्ति। तथाच "साध्य-वदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात्" अनुमा० चि० "तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः" भाषा० "केव-लान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः। सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्व्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्य-ग्रहस्थलान्तराभावाच्चानुमितिः" "केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमिति तु युक्तमिति" मुक्ता०। केवलोऽन्वयव्याप्तिर-स्त्यस्य इनि। २अनुमानभेदे। तद्वृत्ति अनु० चि० यथा "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्य-तिरेकिभेदात्। तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केव-लान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षव्याघातात्। अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दा-श्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथा-भिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वात् गोत्वव-दिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्व-यि, व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्व-यीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात्। एवमत्यन्ताभावप्रतियो-गित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-मेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि। न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम् अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः। तत्र न तावद-त्यन्तात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्ने-ऽप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयि-त्वात् नाप्याश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः, तस्य नाश-स्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगि-प्रागभावो वर्त्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्य-न्ताभावो वर्त्ततां तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले चाश्रयस्यैवा-भावात्। नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्र-तियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात्। अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा-सत्यन्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियो-गिसमानदेशोऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ता-भावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति। उच्यते वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आका-शात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभाव एव केव-लान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिम-तोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात्। ननु प्रमेयत्वं प्रमावि-षयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमायाविषयत्वस्य चाननुग-मादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् घ-टादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा। तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयस्य न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वप-क्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यस्यान्व-यव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो न-श्यते स च नास्त्येव। अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्य-स्मिन्निति मतुपो विधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभा-वभेदेनार्थभेदात्, नैवं य एक हि संशयः पक्षे साध्यसि-द्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तस्य तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्व घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव वहा संशययोग्यते-यानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् न च बाधि-साधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमा-णासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं घटनिष्ठात्यन्ताभा-वाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव

योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्राम्यत' समय' इत्यन्ये । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तथ्ये वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनियमेनानुमित्यनुभवात् युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् यत्र व्यतिरेकसहचारः तत्र व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं अननुगमात् प्रत्यान्यतरत्वं तथा एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः न च तृणारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्धत्वप्रतत्कारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौरवात् केवलान्वय्यनुभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय तत्रानुमितिः सएव व्यतिरेकीत्युच्यते तत्र अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति । उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रहएव पृथिवीतरभिन्नमपि भासितं नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति सत्यं गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् । अतएवाचार्य्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वपृथिवीतरभिन्नोऽपि पृथिवीविशेषपक्षकमुक्तव्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च" ।

अत्र दिग्मात्रं दीधितिरुपन्यस्यते ।

"केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्रैषु मध्ये, असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यककेवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यक केवलव्यतिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि, व्याप्तिग्राहकसहचारभेदाद्वेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्वव्यापकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् । जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी तद्विशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानेऽपि व्याप्त्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति भाव्यम् । स्वाभाववान् वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति भावः । अतएवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा वह्निज्ञानं नप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुरतः केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम्" ।

वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्रैविध्यं नाङ्गीक्रियते यथोक्तं वेदा॰प॰ "तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्वस्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयोगात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः । अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्" ।

केवलिन् पु॰ केवलं शुद्धज्ञानमस्त्यस्य इनि । जैनभेदे हला॰

केवली स्त्री केवल–गौरा॰ ङीष् । १ज्ञानभेदे मेदि॰ । २केरलीशब्दार्थे हेम॰ तत्र रमध्यपाठः साधुः

केवाली अव्य॰ । ऊर्य्यादि । १हिंसायां गणरत्नम् । केवालीकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः २हिंसके त्रि॰ स्त्रियां गौरा॰ ङीष् ।

केवाली [पुष्पभेदे सद्गन्धायां राजनि॰

केविका स्त्री केव– ण्वुल् टाप् । (केवेर) कोङ्कणप्रसिद्धे

केश पु॰ क्लिश्यते क्लिश्नाति वा क्लिश–अच् लोपश्च कस्य जलस्य ब्रह्मणो वा ईशः । १पक्ष्मे, चिकु । २ह्रीबेरे(बाला) ३दैत्यभेदे, केशिनि ४विष्णौ, हेम॰ कायते काग अच् पृषो॰ । ५सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मौ (केशिन्) शब्दे विवृति "ब्रह्मविष्णुरुद्रभ्यांशभाय केशस्थिता" इत्युक्ते ब्रह्मादौ ६परब्रह्मशक्तिभेदे केशवशब्दे विवृतिः । के शिरसि शेते शी–ड अलुक्स॰ । ७चिकुरे

च । अस्थिधातुजातोपधातुविशेषोऽयं केशः । अस्मात् परवर्त्तिनः पाशादिशब्दाः केशभूयस्त्ववाचिनः । "पाशास्तु तत्परः पाशो रचना भारउच्चयः । हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" हेमचन्द्रोक्तेः । केशस्तु पितृतोजायते यथाह सुश्रुतः "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि" "केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा । धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि" भावप्र० । तस्य सर्व्वदा वृद्धिमत्त्वमाह तत्रैव "शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धेते द्वाविमौ सदा । स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः" "चेतनानाऽधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः केशलोमनखाग्रान्नमलद्रव्यगुणैर्विना" तस्योत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा "ततोऽस्थ्यग्निना पुनः पच्यमानं पश्चाद्दोरात्रात् मज्जदण्डस्य यावद्रूपमेव तिष्ठति । ततः पच्यमानात् तस्मात् मलो निर्गच्छति । स च व्यानवायुना प्रेरितः सिराभिः मार्गेणागत्याङ्गुलिषु नखाः, तनौ लोमानि च भवन्तीति" अत्र लोमसाम्यात् केशस्यापि तनौ प्ररोहादस्थिधातुजत्वसर्थं ग्रम् । एव गर्भे षष्ठे मासि तस्य लोमसाम्यात् प्रादुर्भावः "षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च सम्भवः" या० उक्तेः । जनानां केशपक्वे कारणम् शत० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते । केशनाशकारणञ्च इन्द्रलुप्तशब्दे दर्शितम् केशकौक्ल्यहेतुस्तु "क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते" सुश्रुतेनोक्तः "लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः" । रघु० "अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः" "विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु" कुमा० "केशः काशस्तवकविकाशः" सा० द० "केशेषु चमरीं हन्ति" सि०कौ० । "कृप्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः "केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्ततिः" सु० त०दानधर्मे । केशश्मश्रु इत्यत्र श्मश्रुशब्दस्य व्यन्तत्वेऽपि राजद० परनिपातः । तस्य मूलं कर्णा० जाहच् । केशजाहः तन्मूले न० । अस्य स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे घ्नतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीप् । केशेषु प्रसितः (तत्परः) कन् । केशकः तद्रचनातत्परे त्रि० ।

केशकर्म्मन् न० केशानां कर्म्म रचनादि । केशानां रचनादिकरणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे । "अहं न जाना सैरिन्ध्री कुशला केशकर्म्मणि" भा० वि०३अ० । २के-

शान्तकर्म्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृतिः ।

केशकलाप पु० ६त० । केशसमूहे हेमच० ।

केशकार पु० केशं केशाकारं करोति कृ—अण् उप०स० । इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् कोशकृत इति तदशुद्धम् केशकृत इत्येव शुद्धम्

केशकारिन् त्रि० केशं तद्रचनां करोति कृ—णिनि । केशरचनाकारके स्त्रियां ङीप् । "निहीनवर्णां सैरिन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिणीम्" भा०वि०१४अ० ।

केशकीट पु० ६त० । यूकाख्ये १केशकीटे । (उकुण) शब्दचि० । तद्वेतुश्च "अहन्यपि बहुयत्नाद्यपि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि । कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्याद्रुक्षिकाम्" सुश्रुतोक्तः । केशस्य कीटस्य इ० । २केशे कीटे च । "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः" मनुः [त्रिका०

केशगर्भ(क) पु०,केशः गर्भेऽस्य वा कप् । कबरीरूपे पदार्थे

केशग्रह पु० ६त० । १बलात्कारेण कचग्रहणे सुरतक्रीडाङ्गे २तद्ग्रहणे च । "केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत्" मनुः "कोपेन केशग्रहणप्रहारौ शिरसि वर्ज्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहणस्यानिषेधः" कुल्लू० । "रतेषु केशग्रहाः" कादम्बरी "सुरतेषु न तु युद्धेषु इत्यर्थः । कचग्रहादयोऽप्यत्र । ल्युट् केशग्रहणमप्यत्र न० । "शम्भोः केशग्रहणमकरोत्" मेघदूतम्

केशग्राहम् अव्य० । केशान् गृहीत्वा "स्वाङ्गेऽध्रुवे" पा० ग्रह—णमुल् उप० स० । केशान् गृहीत्वेत्यर्थे येन विना न जीवनं तद्ध्रुवं तद्भिन्ने इत्यर्थः । केशं विनापि जीवनस्य सम्भवात् तस्याध्रुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तत्र णमुल् ।

केशघ्न न० केशान् हन्ति हन—हेत्वादौ टक् । इन्द्रलुप्तरोगे (टाक) हेमच० इन्द्रलुप्तशब्दे ९५०पृ० विवृतिः

केशच्छिद् त्रि० केशान् छिनत्ति छिद्—क्विप् ६त० । १केशच्छेदके २नापिते पु० शब्दमा० क । केशच्छिदोऽप्यत्र

केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट—अच् शक०।(उकुण) १मत्कुणे । २विष्णौ ३छागे च मेदि० । ४भ्रातरि शब्दर० । ५ कामदेवस्य शोषणाख्ये वाणे विश्वः । ६शोनकवृक्षे (शोना) त्रिका० ।

केशधर त्रि० केशान् धरति धृ—अच् । १केशधारणाकर्त्तरि वस्तुमात्रे २देशभेदे पु० ब० व० । स च देशः वृ०सं० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । "केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानाः"

केशधृत् पु० केशमिव धरति धृ–क्विप् । भूतकेशाख्ये तृणभेदे शब्दचि० [गन्धद्रव्यभेदे ह्रीवेरे अमर०

केशनामन् न० केशस्य नामेव नाम यस्य । (बाला) इति ग-

केशपक्ष पु० केशानां समूहः वा० पक्षादेश. केशः पक्ष इव वा । केशसमूहे अमर० "केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना" भा० स्त्री० १७अ० "अभिद्रुत्य सुयम्रौघ केशपक्षे परामृशत्" भा०वि०२१अ० केशभारोऽप्यत्र पु०

केशपर्णी स्त्री केश इव पर्णमस्याः जातित्वात् ङीप् । अपामार्गे शब्दरत्ना०

केशपाश पु० केशानां समूहः वा० पाशादेश केशः पाश इव वा । केशसमूहे अमर "करेण रुद्धोऽपि च केशपाश" कुमा० रघुश्च । "तां काचन प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्" भा० ब० ४६१ एव

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते संस्क्रियतेऽनया प्र+साध–करणे ल्युट् ङीप् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्याते पदार्थे "केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा" सुश्रुते तत्सेवनगुणा उक्ताः ।

केशभू स्त्री केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि० केशभूम्यादयोऽप्यत्र स्त्री "दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमि प्रजायते । कफवातप्रकोपेन" सुश्रु०

केशमथनी स्त्री केशोमथ्यतेऽनया मथ–करणे ल्युट् ङीप् । शमीवृक्षे राजनि० तस्याः कण्टकेन तदन्तिकयातुः केशघर्षणात्तथात्वम्

केशमार्ज्जक न० केशान् मार्ष्टि मृज–ण्वुल् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कतिकायां जटा०

केशमार्ज्जन न० केशो मृज्यतेऽनेन मृज–करणे ल्युट् इति ६त० । १कङ्कतिकायां (चिरुणि) हेमच० । भावे ल्युट् । २केशसंस्कारभेदे (चुल आचड़ान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । महानिम्बवृक्षे राजनि०

केश(स)र पुंन० के जले शिरसि वा शीर्य्यति शॄ, अच् सरति सृ–अच् अलुक्स० केश केशाकारोऽस्त्यस्य र वा । १किञ्जल्के पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (चुमरि) अमर । स केश(स)रपुष्पवत्त्वात् २नागकेशरे ३बकुलवृक्षे ४पुन्नागवृक्षे ५सिंहादिस्कन्धस्थजटायां पु० मेदि० ६हिङ्गुवृक्षे न० भरतः "मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरमाल" काद० "व्याकीर्णकेशरकरालमुखा मृगेन्द्राः" पञ्चत० "पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" कुमा० "नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढै." मेघ० "दशनांशुकेशरभरैः" प्रघरित" माघः "दुदुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेशरान्" रघुः बकुले "सुरभिगन्धपराजितकेशरम्" रघु "रक्ताशोकश्चलकिसलयः केशरश्चात्र कान्तः" मेघ० । ७कुङ्कुमे च तस्य किञ्जल्काकारवत्त्वेन जायमानत्वात् तथात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यमध्योऽपि वा पाठः । दन्त्यमध्यस्तु तुरगस्कन्धस्थलोमपुञ्जरूपजटायां हेमच० कासीसे वीजपूरके पु० स्वर्णे न० राजनि० "अर्थाश्वाश्वैः ४,७,७, र्मभनयरयुगैर्वृत्त मत केसरम्" वृ०र० उक्ते छन्दोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री ६त० । १केशानां कवर्य्यादिविन्यासभेदे "कुर्व्वन्ति केशरचनामपरास्तरुण्यः" रत्नाव० । २केशसमूहे हेमच० [जटक्षे (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु०केशान् रञ्जयति रन्ज–णिच्–ल्यु । भृङ्गरा-

केशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज–करणे घञ् । भृङ्गराजे (भीमराज) "भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जन । भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णो कफवातनुत् । केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् । दन्त्योरसायनोबल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिनुत्" भावप्र० ।

केश(स)राम्ल पु० केश(स)रे तदवयवे देऽम्ल । पूतुरे जटा०

केश(स)रिन् पुस्त्री केश(स)रा सन्त्यस्य इनि । १सिंहे, २अश्वे च अमर स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागवृक्षे ४नागकेशरवृक्षे, पु०मेदि० ५वीजपूरकवृक्षे पु० जटाधर । ६हनुमत्पितरि वानरभेदे पु० । "पिता हनुमतः श्रीमान् केश(स)री प्रत्यदृश्यत" रामा०

केश(स)रिसुत पु० ६त० । हनुमति केशरिक्षेत्रे अञ्जनायां पवनात् तस्योत्पत्तेस्तथात्वम् यथा "अहं के(स)शरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष ! हनूमान्नाम वानर" भा० व० १४७अ० । "सूर्य्यदत्तवरःस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केश(स)री नाम वै पिता । तस्य भार्य्या बभूवेष्टा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्रासूतेमन्तदाञ्जना" रामा० उ० ६स० [हक्षे राजनि०

केशरुहा स्त्री केश इव रोहति रुह–क । भद्रदन्तिका-

केशरूपा स्त्री केशस्येव रूपमस्याः । वन्दाकवृक्षे (परगाछा) राजनि० ।

केशलुञ्च पु०केशान् लुञ्चति लुञ्च–अपनयने अण् उप० स० । केशानामपनेतरि मुण्डितमुण्डे जैनर्षिभेदे केशोल्लुञ्चकाः

ऽप्यत्र "आः पाप! पाषण्डापसद! चण्डालवेश! कंशोच्छुक" प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम्।

केशव त्रि०। केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"पा०व०। १प्रशस्तकेशयुक्ते। केशं—केशिनं वाति हन्ति वा—क। २विष्णौ "यस्मात् त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु। केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" हरिवं०८१अ०। कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रत्वेन स्तोऽस्य वा व, तान् तौ वा वाति गच्छति तथात्वेन वा—क वा। ३परमेश्वरे। "शम्भोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः" इति पाद्मे तस्य तथात्वोक्ते। तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य वृत्तिः। अतएव विष्णुस० "नारसिंहवपु श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेश केशवः केशिहा हरिः" इत्युक्तं तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य नामद्वय समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये "अभिरूपा केशायस्य स केशवः कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य स केशवः। केशिवधाद्वा केशवः "यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातोभविष्यसीति" विष्णु पु०" भा०। द्वितीयवाक्ये "केशसञ्ज्ञिताः सूर्य्यादिसङ्क्रान्ता अंशवस्तद्वत्तया केशवः "अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसञ्ज्ञिताः सर्व्वशाः। केशवं तस्मात् प्राहुर्मा द्विजसत्तमा" भारतम्। "त्रय केशिन" इतिश्रुतेः ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तय केशसंज्ञिता—मत्केशा वसुधातले" इति स्मृतेश्च। आदौ केशशब्द शक्तिपर्य्यायत्वेन प्रयुक्तः। कोब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्। आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" हरिवंशोक्ते "भा०। तेनास्य दशधा निरुक्तिः। ज्योतिर्विद्भेदे यस्य जातकादिना नानयन्या सन्ति। चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ५विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं ध्यानशब्दे वक्ष्यते। मलुकम०। ६जलस्थे शवे च "केशवं पतित दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागत। रुदन्ति पाण्डवा सर्व्वे हाहा केशव केशव" विदग्धमु०(भेदे यथा तन्त्रसारे

केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास "अं केशवाय कीर्त्त्यै नमो ललाटे। आं नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे। इं माधवाय तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे। ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे। नम सर्वत्र। उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे। ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे। ऋं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे। ॠं वामनाय दयायै वामनासापुटे। ऌं श्रीधराय मेधायै दक्षगण्डे। ॡं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे। एं पद्मनाभाय श्रद्धायै ओष्ठे। ऐं दामोदराय लज्जायै अधरे। ओं वासुदेवाय लक्ष्म्यै ऊर्द्ध्वदन्तपङ्क्तौ। औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ। अं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके। अः अनिरुद्धाय रत्यै मुखे। कं चक्रिणे जयायै। खं गदिने दुर्गायै। गं शार्ङ्गिणे प्रभायै। घं खड्गिने सत्यायै। ङं शङ्खिने चण्डायै दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु। चं हलिने वाण्यै। छं मुसलिने विलासिन्यै। जं शूलिने विजयायै। झं पाशिने विरजायै। ञं अङ्कुशिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु। टं मुकुन्दाय विनदायै। ठं नन्दजाय सुनन्दायै। डं नन्दिने स्मृत्यै। ढं नराय ऋद्ध्यै। णं नरकजिते समृद्ध्यै दक्षपादमूलसन्ध्यग्रेषु। तं हरये शुद्ध्यै थं कृष्णाय बुद्ध्यै। दं सत्याय भुक्त्यै। धं सात्वताय मत्यै। नं शौराय क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यग्रेषु। पं शूराय रमायै दक्षपार्श्वे। फं जनार्द्दनाय उमायै वामपार्श्वे। बं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे। भं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नाभौ। मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे। यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि। रं असृगात्मने बलिने परायै दक्षांसे। लं मांसात्मने बलानुजाय परायणायै ककुदि। वं मेदआत्मने बलाय सूक्ष्मायै वामांसे। शं अस्थ्यात्मने वृषघ्नाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे। षं मज्जात्मने वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे। सं शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे। हं प्राणात्मने वराहाय निशायै हृदादिवामपादे। लं जीवात्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे। क्षं क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै हृदादिमुखे। तथा च गौतमीये "केशवादिरयं न्यासोन्यासमात्रेण देहिनाम्। अच्युतत्वम् ददात्येव सत्यं सत्यं न संशय."। मातृकाख्यं समुच्चार्य्य केशवाय इति स्मरेत्। कीर्त्त्यै च नमसा युक्त मित्यादिन्यासमाचरेत्। केशवाय तत कीर्त्त्यै कान्त्यै नारायणाय च" इत्यगस्त्यसंहितावचनाम्नायः क्रम। न तु केशवकीर्त्तिभ्या नम इति। तथा भक्तिमुक्ति मिच्छताऽयं न्यास स्त्रीबीजादि कर्त्तव्य। यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्त्यै नम इत्यादि। तथा च "एवं प्रविन्यस्य सेवज्ञाम् लक्ष्मीबीजपुरः-

चरम्। स्मृतिहतिमहालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरितां व्रजेत्" ।
केशवपनीय पु॰ अतिरात्रयागभेदे तत्करणमकारादि कात्या॰ श्रौ॰१५।८।२०दर्शित: यथा "तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्र पौर्णमासीष्टय "सू॰ । "तयो पशुबन्धयोरन्ते केशवपनीयस त्र: अतिरात्रसस्य सोमयागो भवति स च पौर्णमासीष्टय: । ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्या तस्य सुत्या भवतीत्यर्थ:" सं॰व्या॰ । शत॰ब्रा॰ ५,५,३,१, विशेषोदर्शित: "एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे "अभिषेचनीयेनेष्ट्वा । केशान्न वपते तद्यत् केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रस: सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैता श्रियं जिह्मां विनाशयेद्व्युदुह्यात्तस्मात् केशान्न वपते संवत्सरम् । संवत्सरसमिता वै व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीय: । तस्यैकविंश प्रात:सवनम् । सप्तदशं माध्यन्दिन सवनं, पञ्चदश तृतीयसवनं सहोक्थै सह षोड़शिना सह रात्र्या त्रिवृद्रथन्तर: सन्धिर्भवति एष एवैकविंशो य एष तपति स एतस्मादेकविंशादपयुङ्क्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्य रथन्तर पृष्ठ भवति इयं वै रथन्तरमस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति। स वै न्येव वर्तयते। केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रस: सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैता श्रियं जिह्मा विनाशयेद्व्युदुह्यादथ यन्नितर्यते तद्दात्मन्यवैता श्रियं नियुनक्ति तस्मान्न्येव वर्तयते केशान्न वपते तस्यैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं मास्या प्रतितिष्ठति । आसन्द्या उपानहाऽउपसज्यते । उपानद्भ्यामधि यदस्य यान भवति रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदसर्वमुपर्युपरि भवत्यर्वाग्गेवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्यैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं मास्या प्रतितिष्ठति" मू॰ । "तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मोच्यन्ते । पशुबन्धद्वयादनन्तर केशवनीयातिरात्रयाग कर्त्तव्य: । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षण व्रतमाचर्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेक: सोमयाग पौर्णमासीष्टय: कार्य स एव केशवपनीयातिरात्रउच्यते रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्र: अतिरात्रसंस्थया कार्य्य इत्यर्थ । विदुह्यात् गतसारोऽपि भवेत् । केशवपनार्थमुपयुज्यमान: क्रियमाण स्तोम: एकविंशादिस्तोमवान् याग केशवपनीय: । तत्र सामगैर्गेयमानेषु स्तोत्रेषु चोदकेन प्राप्तं पवमानादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ नानपर्यदित्तं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति। प्रात:सवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिन सप्तदशस्तोमकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसस्यापि तृतीयसवनेऽग्निष्टोमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं त्रीण्युक्थस्तोत्राणि एक षोडशिस्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि । स्तोमत्रिवृत्प्रभृतस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शित । किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्योप:काले यज्ञसंस्थापकमेकं चरम स्तोत्रं तृतीयपर्यायस्यान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोत्रयुक्तं कार्य्यम् । एकविंशादवरोहणं त्रिवृत्पर्य्यन्तं यत् स्तोमकरणसक्तं तत् सूर्य्यलोकाद्विक्रमाद् भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति य एष तपति स एकविंश: सूर्य्य इत्यर्थ: तस्मादपयुङ्क्ते अवरोहतीत्यर्थ सोऽवरुह्यावरुह्य त्रिवृद्रूपायामस्यां भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिन सवने रथन्तरं बृहत्साम या पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ विकल्पितं अत्रैकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति । अस्य सोमकालस्यातिरात्रसंस्थात्वं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना ह्ययम् क्रतु: प्रतिष्ठारूप । अस्य क्रतो: केशावापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाणत्वात्तदन्ते केशवाप कार्य्य: तत्र कश्चिद्विशेष विधत्ते स वै न्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशाच्छिन्नेदेव न वपेत् वपनं नाम सशुण्डनं तत्र कुर्यात् निवर्तनं कर्तनं तत्कुर्यात् एषा केशकर्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं कर्त्तव्या न केशमुण्डन कार्य्यम् कदाचिदप्यनुपानत्कोऽपादुक: कस्यां चिदपि भूमौ उपानहौ पादुके न प्रतितिष्ठति अवस्थापनं न कुर्यात् । आसन्द्या अवरोहणसमयेऽपि उपानहौ पादुके उपसज्यते इतस्तत सञ्चरणसमये रथ वा यानं वारोहेत्" । भा॰

केशवर्द्धनी स्त्री केशावर्द्धन्तेऽनया वृध–करणे ल्युट् ङीप् । सहदेवीलतायाम् "उत त्वं केशद्दं हणीरथो ह केशवर्द्धनी." अथ॰ ६।२१।३

केशमर्द्दिनी स्त्री केशान् मर्द्दयति मृद–णिच्–णिनि । सहदेवीलतायाम् राजनि॰

केशवादित्य पु॰ काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख॰ ५१अ॰ यथा "अत परं शृणु मुने । केशवादित्यमुत्तमम् । यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्तवान् । व्योम्नि सञ्चरमाणेन सम्प्राप्ते नादिकेशव । एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् शिवमीश्वरम् । कौतुकाद्दिव उत्तीर्य्य हरेरविशदाविशत् । निःशब्दोनिश्चलः सुस्थोमहाश्चर्य्यसमन्वितः । प्रतीक्षमाणोऽवसरं किञ्चित् प्रहृष्टमना रविः । हरिं विसर्ज्जितार्घञ्च प्रणनाम कृताञ्जलिः । स्वागतन्ते हरिः प्राह वर्द्धमानपुरःसरम् । स्वाभ्यासमासयामास भास्वन्तन्तत-कन्धरम् । अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम् । नत्वा विज्ञापयामास कृताञ्जलो सुरारिणा । रविरुवाच । अन्तरात्मासि जगतां विश्वम्भर! जगत्पते! । तवापि पूज्यः कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्र माधवं ॥ त्वत्तस्त्वाविर्भवेदेतत्त्वयि सर्वं प्रलीयते । त्वमेव पाता सर्व्वस्य जगतोजगतां निधे ! । इत्याश्चर्य्यं समालोक्य प्राप्तोऽहम् तवान्तिकम् । किमिदं पूज्यते नाथ! भवता भवतापहृत् ! । इति श्रुत्वा हृषीकेश सहस्रांशोरुदीरितम् । उच्चैर्मौनं च सम्प्राप्तं पारयन् करसंज्ञया । विष्णुरुवाच । देवदेवोमहादेवो नीलकण्ठउमापतिः । एक एव हि पूज्योऽत्र सर्व्वदा सर्व्वकारणम् । अत्र त्रिलोचनादन्यं समर्च्चयति मोहधीः । प्रलोचनोऽपि स ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्ज्जितः । एको-मृत्युञ्जयः पूज्योजन्ममृत्युजराहरः । मृत्युञ्जयं शिवाभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयोभवेत् । कालकाल समाराध्य भृङ्गी कालं जिगाय वै । शिलादिमपि तत्याज मृत्युर्मृत्युञ्जयार्च्चकम् । विजिग्ये त्रिपुरं यस्तु हेलयैकेषुमोक्षणात् । तं समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्यतमोभवेत् । त्रिजगज्जयिनस्तातुस्तत्त्रयस्याराधनं परम् । को नाराधयति प्रज्ञ! हरस्य चरविद्विप । यस्यार्च्चिपक्ष्मसङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेत्यदः । विकस्वर विकासाञ्च कथ पूज्यतमोन स । शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतुष्टयम् । प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्योनात्र कार्य्या विचारणा । समर्च्य शाम्भवं लिङ्गमपि जन्मशताज्जितम् । पापपुञ्ज जहात्येव पुमानत्र क्षणादमुष्यम् । किं किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात् । मुक्ता कृतान्तं नेत्राणि स्वर्गीमोक्षोऽप्यसंशयम् । त्रैलोक्यैश्वर्य्यसम्पत्तिमेया प्राप्ता सहस्रगो ! । शिवलिङ्गार्च्चनादेकात् सत्यं सत्यं पुनः पुनः । अयमेव परोयोगस्त्विदमेव परं तपः । इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्यते । यैर्लिङ्गं सकृदप्यत्र पूजितं पार्वतीपते । कुतोजन्मभयं तेषां संसारे दुःखभाजने । सर्वं परित्यज्य रवे ! तल्लिङ्गं शरणं गतः । न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दिवाकर ! । लिङ्गार्च्चने भवेच्छुद्धिस्तेषामेवात्र भास्कर ! । येषां पुनर्भवच्छेदं चिकीर्षति महेश्वरः । न लिङ्गाराधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम् । सर्वतीर्थाभिषेकः स्याल्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात् । तस्माल्लिङ्गं त्वमभ्यर्च । समर्च्चय महेशितुः । संप्राप्सु परमां लक्ष्मीं महातेजोविजृम्भिणीम् । इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं तदारभ्य सहस्रगुः । विधाय स्फाटिकं लिङ्गं मुनेऽद्यापि समर्च्चयत् । गुरुत्वेन तदाकल्प्य विष्वक्सेनादिकेशवम् । तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात् । अत स केशवादित्यः काश्यां भक्ततमोनुदः । समर्च्चितः सदा देयान्मनसोवाञ्छितं फलम् । केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः । परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणभाग्भवेत् । तत्र पादोदके तीर्थे कृतसर्वोदकक्रियः । विलोक्य केशवादित्यं मुच्यते, सर्वपातकैः । अगस्ते ! रथसप्तम्यां रविवारो यदाप्यते । तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ । स्नात्वोपि नरोमौनी केशवादित्यपूजनात् । सप्तजन्मार्ज्जितात् पापात् मुक्तो भवति तत्क्षणात् । यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी । एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्ज्जितम् । मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुनः । इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ! सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि ! सप्तमि ! । एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कल्मषो भवेत् । केशवादित्यमहात्म्यं शृण्वन् श्रद्धासमन्वितः । नरोन लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति" ।

केशवायुध न॰ ६त॰ । १विष्णोरस्त्रे । केशवस्यायुधं तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । २आम्रवृक्षे पु॰ शब्दमाला

केशवार्क पु॰ ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु॰६त॰ । १अश्वत्थवृक्षे त्रिका॰अश्वत्थशब्दे विवृतिः । २तस्य मन्दिरे च । केशवावासादयोऽप्यत्र पु॰जटा॰

केशवेश पु॰केशस्य वेशः । १कबरीबन्धने अमरः । २केशानां

रचनाविशेषे च "यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत्" आश्व० गृ० १,१७,१७, "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायन पूर्व्वशिखः परशिख इति कुलधर्म्मा तेषु योयस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" नारा० वृ० ।

केशहन्तृफला स्त्री केशहन्तृ फलमस्याः । शमीवृक्षे शब्दच०

केशहन्त्री स्त्री केशान् हन्ति हन–तृच् ङीप् । शमीवृक्षे राजनि०

केशहस्त पु० केशोहस्त इव । केशसमूहे अमरः "लक्ष्मीवान् सरसि रराज केशहस्त" माघः । "केशहस्तेन ललना जागमाणा विराजती" भा० व० ४६अ०

केशाकेशि अव्य० केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्ध "तत्र तेनेदमिति सरूपे" पा० स० कर्म्मव्यतिहारे इच् समा० पूर्व्वदीर्घ तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् । अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धे । एवं कचाकचप्रादयोऽप्यत्र अव्य० । असरूपे तु नेदं प्रवर्त्तते । "आर्च्छता बहुसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि" भा०वि०३अ० "केशाकेशमभवद्युद्धं रक्षसा वानरैः सह" भा० व० २८३अ०

केशान्त पु० केशानन्तयति छेदनात् हन्ति अन्ति (नामधातु) अण् । द्विजातीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदनाख्ये गोदानकर्म्मणि । केशान्ताख्य गोदानकर्म्मप्रकारादि आश्व० गृ० १।१८।१। सूत्रादौ दर्शित यथा "एतेन गोदानम्" सू० व्याख्यातमिति शेषः एतेनेति कृत्स्नोपदेशः तत्रविशेषमाह । ना०वृ० । "षोड़शे वर्षे" सू० । तृतीयस्यापवादः अत्र मातुरुपस्थोपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्" ना० वृ० । "केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत्" सू० । केशशब्दे ष्विति जातावेकवचनं श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः तेन यत्र श्मश्रुशब्दाः तत्र "अदितिः केशान् वपतु" । "वप्ता केशान्" "दक्षिणतो केशपक्ष इति" त्रिषु ते कार्याः । तन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य पक्षस्य तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति बाधित भवति" वृ० । "श्मश्रूणीहोनुदति" सू० । "शिरस्यन्त्यस्यापवादः" । वृ० । "इन्धि शिरोमुखं मा आयुः प्रमोषीरिति" सू० । "क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः" वृ० । "केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि समव्यति" सू० । "शीतोष्णाभिरद्भिरर्थं कुर्वाणोऽभ्युक्षन् कुशवो केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्वीति नापितशासनम्" ना०वृ० । "आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत् वरं ददामीति" सू० । "तत आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशन प्रतिषेधः । एवमहःशेष स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विसृजेत् । वरद्रव्यमाह" ना० वृ० । "गोमिथुनं दक्षिणा" सू० । ननु भिक्षुरयं कथमस्य गोमिथुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रावरणादि सम्भवस्तथास्यापि" वृ० । "संवत्सरमादिशेत्" सू० । एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत् । रात्रौ व्रतादेशाऽनुपपत्ते अपरेद्यु कार्य्यम्" ना० वृ० ।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितचलादिग्रहणातिदेशः यथाह मू० चि० "केशान्तं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम्" "षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे चूडावर्ष तृतीयात् प्रभवतीत्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानपर्याय केशान्त संज्ञं कर्म्म शुभं स्यात्" शाव केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः यदाह "केशान्तं षोडशे वर्षे कुर्याच्चौलोक्तभादिके" इति । महेश्वरोऽपि "कर्म्म केशान्त सज्ञ हि स्मृतं वर्षे तु षोडशे । चौलकर्म्मोक्तधिष्ण्याद्यौ" षोडश इत्येतद्ब्राह्मणविषयं द्रष्टव्यं क्षत्रियवैश्योस्तु द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्तमित्यर्थः तदुक्तं मनुना "केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" पी०धा० । चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे वक्ष्यते । अत्र कर्म्मपर तया क्लीवता । मनुवचने तु संस्कारपरतया पुंस्त्वमिति बोध्यम् । एतस्मात् पूर्व्वं महानाम्न्यादिव्रतत्रयं वर्षत्रये कर्त्तव्यं तच्च उपनिषच्छब्दे सप्रमाणं दर्शितम् । केशस्यान्त । २केशसमूहे १केशाग्रे च । "केशान्तमन्तः कुसुमं तदीयम्" कुमा० ।

केशान्तिक त्रि० केशान्तः केशपर्य्यन्त परिमाणमस्य ठन् । केशान्तप्रमाणके "केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः । ललाटसम्मितोराज्ञ स्यात्तु नासान्तिको विश" मनुः । (करणे क । सहदेवीलतायां राजनि० ।

केशारुहा स्त्री केशा आरोहन्ति अनया आ+रुह घञर्थे

केशार्हा स्त्री केश केशवर्धनमर्हति अर्ह–अण् उप० स० । महानीलीवृक्षे राजनि० ।

केशि पु० १दानवभेदे । "लम्ब कालवदनः कराल केशिरेव च" हरि० वं २६१ अ० । २केशिनि दानवे च "अरिष्टं वृषभं केशिं पूतना दैत्यदारिकाम्" हरिवं० ४२अ० ।

केशिक त्रि० प्रशस्तः केशोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तकेशयुक्ते अन्ये

केशिका स्त्री केशीव कायति कै—क । शतावरीवृक्षे राजनि०

केशिध्वज पु० निमिवंश्ये नृपभेदे “कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृप । धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ । कृतध्वजात् केशिध्वज” भाग० ९।१३।१२।

केशिन् त्रि० केश+प्राशस्त्ये भूम्नि वा इनि । १प्रशस्तबहुकेशयुक्ते “यच्छतामिन्द्र केशिना” ऋ०३।४१।९ स्त्रियां ङीप् । केशिन इदम् वा अण् । “गाथिविदथिकेशीत्यादिना” पा० प्रकृतिभाव । कैशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते च स्त्रियां ङीप् । “कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा प्रजायन्ते” शत०ब्रा० ११।८।४।६। २केशतुल्यकार्पण्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “तमग्रुव केशिनी सं हि रेभिरे” ऋ० १,१४०,८, “केशिनी केशस्थानीयोर्द्ध्वभाविकाष्ठ्रोपेता ज्वाला” भा० । केशिविद्याप्रकाशके ३गृहपतिस्वामिभेदे पु० । केशीगृहपतीनामुक्त सम्राड् दुघा शार्दूलोजघान” इत्यादि शत० ब्रा० ११,८,४, उक्तम् । तत्सम्बन्धाच्च प्रजाना केशयुक्तत्वम् उपसंहारे “ततो हैव स उत्ससाद कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते” इत्युक्तत्वात् । “एवमुपदिष्ट स केशी ततोदेशात् उत्ससाद विनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमाना प्रजा कैशिनीरेव केशपत्यएव अथ वा केशिसम्बन्धिन्यो जायन्ते केशिना दृष्टिकरविद्यया लब्धत्वात्” भा०४ द्वापरयुगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिसूदनशब्दे विवृति

केशिनिसूदन न० केशिनं निसूदयति नि+सूद—ल्यु । वासुदेवे कृष्णे तन्निसूदनकथा च हरिवं० ८१अ० यथा “प्रागेव तु नरेन्द्रेण माथुरेणोग्रसेनिना । केशिनः प्रेषितो दूतो वधार्थोपेन्द्रकारणात् । स तु दूतवच श्रुत्वा केशी क्रोशकरो नृणाम् । वृन्दावनगतो गोपान् बाधते स्म दुरासद । मानुषं मांसमश्नान क्रुद्धो दुष्टपराक्रम । दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकार्षीत् कदनं महत् । निघ्नन् गा वै सगोपालान् गवा पिशितभोजन । उद्दाम ...... स केशी निरवग्रह । तदरण्यं श्मशानाभं .... । यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानव । खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान् । हेषितैः स्पर्द्धते वायु प्लुतैर्लङ्घयते नभ । अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टाश्वो वनगोचर । प्रकम्पितसटो रौद्र कंसस्य चरितानुग । ईरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत् पापचारिणा । तत तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता । तेन दुष्टचारेण दूषितं तद्वनं महत् । न चापि गोभिर्नैश्चापि सेव्यते वनवृत्तिभि । निःसम्पात कृत पन्थास्तेन तद्विषयाश्रित । मदाच्चलितवृत्तेन नृमांस नृपाश्नता भृशम् । नृशब्दानुसर क्रुद्ध स कदाचिद्दिनागमे । जगाम घोषसंवासं चोदित कालधर्मणा । त दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपा स्त्रियश्च शिशुभि सह । क्रन्दमाना जगन्नाथ कृष्णं नाथमुपाश्रिता । तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च । दत्त्वाऽभयन्तु कृष्णो वै केशिनं सोऽभिदुद्रुवे । केशी चाप्युन्नतग्रीव प्रकाशदशनेक्षण । हेषमाणो जवोदग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम् । प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयद शशिनं यथा । केशिनस्तु तमभ्यासे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम् । मनुष्यबुद्धयो गोपा कृष्णमूचुर्हितैषिण । कृष्ण! तात! न खल्वेष सहसा ते हयाधम । उपसर्प्यो भवान् बाल पापश्चैष दुरासद । एष कंसस्य सहज प्राणस्तात! बहिश्चर । उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि । त्रासन परसैन्यानां तुरगाणां महाबल । अवध्य सर्वभूतानां प्रथम पापकर्मणाम् । गोपानां तद्वच श्रुत्वा वदतां मधुसूदन । केशिना सह युद्धाय मतिञ्चक्रेऽरिसूदन । तत सव्यं दक्षिणञ्च मण्डलानि परिभ्रमन् । पद्भ्यामुभाभ्यां स हय क्रोधेनारुजते द्रुमान् । मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशघनावृते । वलयो भ्रूतरङ्गाभा हस्तेषु क्रोधजं जलम् । सफेनं वक्त्रजञ्चैव ववर्ष रजसावृतम् । हिमकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमा । गोविन्दमरविन्दाक्षं हेषितोद्गारशीकरै । सफेनैर्वक्त्रनिर्गतैः मोचयामास भारत । खुरोद्धूतावसक्तेन मधुकश्लेटपाण्डुना । रजसा स हय कृष्णं चकारारुणमूर्द्धजम् । प्लुतवल्गितपादस्तु तक्षमाणो धरां खुरै । दन्तान् निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत् । स सन्नतस्तु क्षणेन केशी तुरगसत्तम । पूर्वाभ्याञ्चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत् । पुन पुनश्च स बली पार्श्वेनाभ्यहनत् पुरा । ...... दानवो घोरं प्रकारममितौजस । वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै । सदष्टुमभिदुद्राव हृषिते हय । स लम्बकेसरसट. कम्पेन सह मञ्जन । रराज केशी मेघेन संयुक्त स इवाम्बुमान् । उरस्ताऽपरस्ता इन्द्रमिवेव बलवान् हय । वेगेन वासुदेवस्य क्रोधात् दिगुणविक्रम. । तस्योभिक्रमत बलवान् कृष्णोऽप्यमितविक्रम. । बाहुमाभोगिन कृत्वा मुखे क्रुद्ध समादधत् ।

स तं बाहुमयक्षो गे व्यादितं भक्षुमेव वा । दशनैर्मूलनिर्मुक्तैः सफेनं रुधिरं वमन् । विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः । अक्षिणी विवृते चक्रे विसृते मुक्तबन्धने । निरस्तहनुराविष्टः शोणिताक्तविलोचनः । उत्कर्णो नष्टचेताश्च स केशी बह्वचेष्टत । उत्पतन्नसकृत् पादैः शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् । खिन्नार्द्ररोमा श्रान्तस्तु निर्यत्नचरणोऽभवत् । केशिवक्त्रविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत । व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्द्धकिरणैर्घनः । केशी च कृष्णसंसक्तः श्रान्तगात्रो व्यरोचत । प्रभातावनतश्चन्द्रः श्रान्तो मेरुमिवाश्रितः । तस्य कृष्णभुजोद्धूताः केशिनो दशनाः मुखात् । पेतुः शरदि निस्तोयाः सिताभ्रावयवा इव । स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । स्वभुजं स्वायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा । स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताननः । केशी महन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा । विघूर्णमानः सुस्राव मुखाद्रुधिरमुद्वमन् । अथ व्यङ्गीकृतवपुर्भिन्नसार्द्ध इवाचलः । व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना । निपपात यथा कृत्तो नागो द्विविदलीकृतः । बाहुना कृत्तदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ । पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना । द्विपादपृष्ठकट्यर्द्धे श्रवणैकाक्षिनासिके । केशिनस्ते द्विधा भूते द्वे अर्द्धे रेजतुः क्षितौ । केशिदन्तक्षतस्यापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः । वृक्षस्ताल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः । तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः । कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसंस्तत्रैव तस्थिवान् । तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा । बभूवुर्मुदिताः सर्वे हतविघ्ना हतक्लमाः । दामोदरन्तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः । अभ्यनन्दन् प्रियैर्वाक्यैः पूजयन्तः पुनः पुनः" "वैशम्पायन उवाच अथान्तर्हितो विप्रो नारदः खगमो मुनिः । प्रीतोऽस्मि विष्णो ! देवेति कृष्ण ! कृष्णेति चाब्रवीत् । यदिदं दुष्करं कर्म्म कृतं केशिजिघांसया । त्वय्येव केवलं युक्तं त्रिदिवे त्र्यम्बकेऽपि वा । अहं त्वनेन गोविन्द ! कर्मणा परितोषितः । हयाद्यस्मान्महेन्द्रोऽपि बिभेति बलसूदनः । कुर्वाणस्य वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतसः । यस्त्वया पाटितो देहो भुजेनायतपर्वणा । एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विश्वयोनिना । यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवो नाम तस्मात्त्वं ख्यातिं लोके गमिष्यसि" । केशिहन् इत्यादयोऽप्यत्र । "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" विष्णुस० । "प्रकाशनात् केशाः रश्मयस्ततः अस्त्यर्थे इनि । ५परमेश्वरे ६सूर्यादित्ये च । "केशी केशा रश्मयस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वेति" १२।२६। निरु० निरुक्त "केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्त्ति रोदसी । केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते" ऋ० १०।१३६। १अथैतदाहृत्य व्याकृतं यथा "केशी अग्निश्च विषञ्च विषमित्युदकनाम विष्णातेः विपूर्व्वस्य स्नातेः शुद्धर्थस्य विपूर्व्वस्य वा व्रजते । द्यावापृथिव्यौ धारयति केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाह अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नि रजसा च मध्यमः" इत्युक्ता च तेषामेषा साधारणा भवतीत्युक्ता च । "त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् । विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्" ऋ० १।१६४।४४। ऋगुदाहृता । व्याख्याता चैषा भाष्ये

"केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः ते च ऋतुथा काले काले विचक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति तेषां पृथक् पृथक् कार्य्यमाह एषां मध्ये एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते दाहेन केशस्थानीयोषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्य्यं करोति एकः अन्यः आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे सर्वतः पश्यति एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्दृश्यते दृश्यते सैव न रूपं अमूर्त्तत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति" भा०

केशिनी स्त्री केशाः तदाकाराः जटाः सन्त्यस्य इनि ङीप् । १जटामांस्यां राजनि० २चोरपुष्पीवृक्षे (चोरकांचकी) अमरः । ३प्रशस्तकेशयुक्तायां स्त्रियां, ऋतुपर्णं प्रति दमयन्तीप्रेरिते ४तद्दूतीभेदे "गच्छ केशिनि ! जानीहि" "एवमुक्ता केशिन्या नलस्य कुरुनन्दनः" । "ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्" इति च भा० व०७४अ० । कश्यपपत्नीप्रधाया ५कन्यारूपे अप्सरोभेदे । "प्रधाऽसूत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा" इत्युपक्रमे "केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा" भा० आ०६५अ० । ६पार्व्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया । सावित्र्या सह सर्व्वाश्च पार्व्वत्या यान्ति पृष्ठतः" भा० व० २३०अ०

७अजमीढनृपपत्नीभेदे । "अजमीढोयरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः । षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु । भारत ।। कच्चं धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ । केशिन्यजनयज्जह्नुं सुतौ व्रजनरूपिणौ" भा०आ०८४अ०। "अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्" हरिवं ३२अ०। ८सुहोत्रनृपभार्यायाम् "सौहोत्रिरभवज्जह्नुः केशिन्या गर्भसम्भवः" हरिव० २७अ० । ९सगरभार्याभेदे "द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता । केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्" हरिवं०१६०। १०रावणमातरि कैकस्याम् "ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवः-सुतौ । रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ" भाग० ७।१।४२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० ङीप् । १नीलीवृक्षे राजनि० २भूतकेशीवृक्षे ३अजलोमावृक्षे रत्नमा०

केशोच्चय पु० ६त० । केशसमूहे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हितः यत् । १केशहितकारके तत्कार्योत्पादके २पदार्थे । "तिलोऽपि पाके मधुरोबलिष्ठः" इत्युपक्रमे "स्निग्धोऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च" "केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते" "केशप्रसादनी (कौकुर) केश्या रजोजन्तुमलापहा" सुश्रु० । मधुररसस्यैवमस्य केश्यत्वं तत्रोक्तं तदुपक्रमे "चक्षुष्यः केश्योवयस्यः" इति सुश्रु० ३कृष्णागुरुणि न० ४भृङ्गराजे पु० राजनि० तयोः केशहितत्वात् तथात्वम् । [विवृतिः

केसर न० के जले सरति सृ-अच् । केशरशब्दार्थे तत्र

केसरवर न० केसरेण किञ्जल्केन वृणोति वृ-अच् । कुङ्कुमे । राजनि० ।

के(श)सराचल पु० भूपद्मस्य केसरे स्थितः केशराकारतया वा स्थितः । सुमेरुपर्वते । तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिकाक्रमेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यथोक्तं विष्णु पु० "जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः" इत्युपक्रमे "भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारमिव स्थितः । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलवाह्यतः" इति च विष्णु पु० । "सीता (नदी) तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती" भाग० ५।१७।८।

केसराम्ल पु० के जलनिमित्तं सरति अम्लो रसोऽस्य । बीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वाया रसनिःस्रावकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

केसरिका स्त्री के जले सरति शाखंकारितया सृ-वुन् अलुक् स० टाप् अत इत्त्वम् । सहदेवीलतायां राजनि० ।

केसरिन् पुंस्त्री केसरोऽस्त्यस्य इनि । १सिंहे २घोटके च अमरः "धनुर्धरं केसरिणं ददर्श" रघु० । स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि० । ५रक्तशोभाञ्जने राजनि० । ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता केशरितनयादयोऽपि तत्रार्थे पु० । [चकौ ।

कै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । कायति अकासीत् ।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् "पुष्पफले बहुलम्" पा० बहुलग्रहणात् तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे "योषित् स्तन्यं शातकुम्भं विमृष्टं चौद्रोमेतं कैंशुकञ्चापि पुष्पम्" सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तत्रार्थे न० [पि तच्छब्दे उदा०दृश्यम्

कैकय पु०त०स्वार्थेऽण् वा०भ यादेरियादेशः । केकयशब्दा-

कैकस पु० कीकसमस्ति सारतयाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १राक्षसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् कैकसी । सा च २सुमालिकन्याभेदे "राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता कुम्भीनसी च इत्येता सुमाले प्रसवाः सुताः" रामा० उ०६स०।सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा०उ० ९स० "किं तु मा विद्धि ब्रह्मर्षे! शासनात् पितुरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि । स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया भद्रे ! कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि !। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मामुपस्थिता। शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे! यादृशान् जनयिष्यसि। दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि! राक्षसान् क्रूरकर्मणः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः । भगवन् नेदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्त्तुमर्हसि । कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः । एवमुक्ता तु सा कन्या राम! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् ।

ताम्राेष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम्। तस्मिन् जाते ततस्तस्मिन् सज्वालाकवला शिवाः। क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः। ववर्षुः रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिःस्वनाः। प्रबभौ न च सूर्योऽपि महोल्काश्चापतन् भुवि। चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः। अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः। अथ नामाकरोत् तस्य पितामहसमः पिता। दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति। तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः। प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते। ततः शूर्पणखा नाम सञ्जज्ञे विकृतानना। विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः"।

कैकेय पु० केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः। १केकयदेशन्वपे केकयशब्दे उदाहरणादि। तस्यापत्यम् अण् ङीप्। २भरतमातरि स्त्री "कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" "दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः" "श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः" रघु

कैटज पु० कुटज+स्वार्थे अण्। कुटजवृक्षे भावप्रकाश इति शब्दकल्पद्रुम भावप्रकाशे तु कुटजः कूटज इत्येव पाठः कूटजशब्दे दृश्यः

कैटभ पु० असुरभेदे तत्कथा हरिवं० ५२अ०
"अहमादौ पुराणेन संदिष्टा पद्मयोनिना। माञ्च कृत्वा कृतौ पूर्वं मृण्मयौ द्वौ महासुरौ। कर्णस्रोतोभवौ द्वौ हि विष्णोरस्य महात्मनः। महार्णवे प्रस्वपतः काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ। तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः। तौ दिवं छादयन्तौ तु ववृधाते महासुरौ। वायुप्राणौ तु तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा परिमृशञ्छनैः। एकं मृदुतरं मेने कठिनं वेद चापरम्। नामनी तु तयोश्चक्रे सविता कमलोद्भवः। मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत्। तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलदर्पितौ। सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुनिर्भयौ। तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः। एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत। स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् समुत्थिते। रोचयामास वसतिं गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखः। तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ। बहून् वर्षगणानप्सु शयानौ न चकम्पतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ। आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः। दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ। ब्रह्मणा नाडितो विष्णुः पद्मनालेन वै पुरा। उत्पपाताशु शयनात् पद्मनाभो महाद्युतिः। तदा सुमहद्घोरं तयोस्तस्य च वै तदा। एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते। तदाभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसङ्ख्यासहस्रशः। न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ। ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम्। प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः। आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता। हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम। यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ। स तु गृह्य मृधे दोर्भ्यां दैत्यौ सम्पीडयत्। जग्मतुर्निधनञ्चापि तावुभौ मधुकैटभौ। तौ हतौ चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ। मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभिः। मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधे ततः। नारायणश्च भगवानसृजत् स पुनः प्रजाः। दैत्ययोर्मेदसा छन्ना मेदिनीति ततः स्मृता। प्रभावात् पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता"।

कैटभजित् पु० कैटभं जितवान् जि—भूते क्विप्। विष्णौ अमरः तद्वधकथा च कैटभशब्दे उक्ता "उदमज्जि कैटभजितः शयनात्" कैटभद्विष् इत्यादयोऽप्यत्र "तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः" माघः १स०। कैटभारि तत्रार्थे अमरः। कैटभहन्तु प्रभृतयोऽप्यत्र पु०

कैटभी स्त्री कैटभं कैटभनाशकाले स्तुत्या अण् ङीप्। महाकाल्याम् योगनिद्रायाम्। "यावत्तौ क्षपिते हरौ कमलजो हन्तुं मधुकैटभौ" महाकालीध्याने तदर्थं तस्याः स्तुतिरुक्ता। तत्स्तुतिश्च "योगनिद्रा यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुरित्युपक्रम्य देवीमाहात्म्ये दर्शिता।

कैटभेश्वरी स्त्री "कैटभं निहतं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यतः। तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरीति देवीपु० ४५अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम्

कैटर्य्य पु० किट—त्रासे घञ् केटं राति अतिनम्रत्वात् रा+क स्वार्थे ष्यञ्। १भूनिम्बे, अमरः २कट्फले, रत्नमा० ३पूतिकरञ्जे ४मदनवृक्षे च राजनि०

कैडर्य्य पु० कैटर्य्य+पृषो०। कैटर्य्यशब्दार्थे राजनि०

कैतव न० कितवस्य भावः कर्म वा युवा० अण्। १शाठ्ये २द्यूते ३वैदूर्य्यमणौ राजनि०। स्वार्थे अण्। ४कितवे ५शठे ६द्यूतकारके ७धुस्तूरे च पु० "कैतवेनाश्वत्थामा वा युद्धे

वा नाम्यतां धनु" भा०द्रो० ७८अ० । "दीव्य यत् कैतवं पाण्डव । तेऽर्पणितम्" भा० स० ६१अ० । "यदशोचनादर्शमि कैतवम्" कुमा०

कैतवेय पु० कितवाया अपत्यं ढक् । अंशुमच्छपती उलूके क्षत्रियभेदे "उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः" हरिवं०९९अ० । भा० आ० । कैतवेयोऽप्यत्र "उलूक गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्" भा० उ०१६०अ० ।

कैन्दामायन पुंस्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् । मिन्दिनदासस्य यून्यपत्ये

कैन्नर त्रि० किन्नरः तन्नामपर्वतमभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । पित्रादिक्रमेण किन्नरपर्वतवासिनि । किन्नरस्येदम् अण् । किंपुरुषसम्बन्धिनि त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् आगतः ठक् । किमुतेत्यर्थतः प्राप्ते न्यायभेदे । यथा महायाससाध्यकर्मसमर्थस्य अल्पायाससाध्यकर्मसामर्थ्यं तन्न्यायसिद्धमित्याद्यूह्यम् ।

कैरलेय त्रि० केरलानां राजा सा०ढक् । केरलदेशनृपे "उपमोजाश्च गान्धार. कैरलेयश्च कौशिक" हरिवं०९९अ०

कैरव न० के जले रौति रु–अच् अलुक् स० केरवो हंसस्तस्य प्रियम् अण् । कुमुदे, शुक्लोत्पले, अमरः । स्त्रियौ पु० कैतवे न० मेदि० । "आप्नुकमं कैरवभ्रंशं हसन्ते च या शुभ्रकान्तिहासिनी मानसि" चन्द्रालो० । "इव नाथ । इयमं कैरवकुल योमानमाकष्टवे" उद्भटः । ततः पुष्करा० इनि ङीप् । कैरविणी कुमुदयुक्तायां तत्समूहे च स्त्री ।

कैरविणीसख पु० ६त० चन्द्रे शब्दा० । कुमुदवतीसमूहे

कैरवीफल न० ६त० । (बैल) इति ख्याते वृन्दलीफले

कैरवेय पु० कैरवं यथाप्रदाताराञ्चय चि चन्द्रे चन्द्रमा०

कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् ङीप् । चन्द्रिकायां मेदि० । मेथिकायां राजनि० [आर्षे अच् । आकरदिव्यमेदे हेम०]

कैराटक पु० किरं रोमन्मूलमिमट्टति अट–ण्वुल् शब्द० ।

कैरात पु० किरात इव स्थूर. स्वार्थे अण् । बलवत्पुरुषे, किरातदेशे (दक्षिणदेशे) भव अण् । भूनिम्बे चन्दनभेदे न० राजनि० शल्लकीवृक्षे पु० राजनि० । किरातानामयम् अण् । किरातसम्बन्धिनि त्रि० "कैरातं वेशमास्थाय" भा०व० ३९अ० ।

कैरात न० किरे दक्षिणदेशे भवति अच्–टच् ... स्वार्थे अण् । ... । स्त्रियां ङीप् राजनि० ।

कैलास पु० के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य अलुक्स० केलसः स्फटिकस्तस्येव शुभ्रः अण्, केलीनां समूहः अण्-कैलं तेनाऽस्यतेऽत्र आस–आधारे घञ् वा । शिवकुबेरयोः स्थाने पर्वतभेदे । स च उत्त० सं० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः "उत्तरतः कैलासोहिमवान् गिरिर्धनुष्मांश्च" । स च अलकासमीपस्थितः "अलकां समया चैव कैलासः शङ्करालयः" काशी० १२अ० । तत्स्वरूपञ्च हरिवं० २१७अ० वर्णितं यथा

"मन्दरस्योपशिखरं, स्फाटिकैर्मणिभिश्चितं । नलगर्भैर्निराकन्नैः स्वर्गोपम इवाबभौ । स च शृङ्गैश्च कैलासः शिलाधातुविभूषितः । तोरणैश्चैव निचितैः मांशुभिश्चैव पादपैः । प्रवादयद्भिर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगायिभिः । देवकन्याकुलैश्चैव प्रक्रीडित इवाबभौ । मधुरैर्नादगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोज्ज्वलैः । शृङ्गारैः सुप्रभावैश्च कैलासो मदमायते" ।

तस्य विष्णुनाभिपद्मस्य गर्भोद्भवरूपत्वं हरिवं० २०२ अ० वर्णितं यथा

"तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्वतेजोगुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्मं पुराकल्पा पृथिवीरूपमुत्तमम् । नारायणात् समुत्पन्नं वदन्ति महर्षयः । या सा पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु गर्भाङ्कुरास्तत्र दिव्यान् पर्वतान् विदुः । हिमवन्तञ्च मेरुञ्च नीलं निषधमेव च । कैलासं मुञ्जवन्तञ्च तथाऽन्यं गन्धमादनम् । पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तं मन्दरमेव च । उदयं पिञ्जरञ्चैव विन्ध्यवन्तञ्च पर्वतम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामदुहोऽभवन् । एतेषामन्तरे देशो जम्बुद्वीप इति स्मृतः" ।

कैलासप्रमाणञ्च भाग० ५।१६।२१ उक्तं यथा "जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेण अष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । "शुभ्रं सानुमत्कैलासं मनोरमम्" हरि० ११६अ० । "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ०

कैलासनाथ पु० ६त० । शिवे कुबेरे च "कैलासनाथं तरसा जिगीषुः" रघु० । कैलासपत्यादयोऽप्यत्र ।

कैलासयात्रा स्त्री कैलासयात्रानिमित्तक उत्सवे ... आषाढपौर्णिमास्यां ... । ... "...

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः । गतः कैलासशिखरालयं शङ्करस्य च” २६४स० अध्यायावधिके २८१अध्यायपर्य्यन्ते ग्रन्थे । उपसंहारे अनुक्रमणिकाध्याये “कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्तथा” इत्युक्त तेन गौडपुस्तके कैलासयात्राग्रन्थाभावः प्रामादिक एव

कैलासिकायाम् पु० कैलास ओकोऽस्य । १शिवे २कुबेरे च हेमच०

कैवर्त्त पुस्त्री के जले वर्त्तते वृत–अच् अलुक् स० तत स्वार्थे अण् । “निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः” मनूक्तायां (जेले) धीवरजातौ । “ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः एतस्यामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । आर्य्यावर्त्तदेशवासिनस्तं कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति” कुल्लू०

कैवर्त्तमुस्त न० के जले वर्त्तते वृत–अच् अलुक्स० स्वार्थे अण् कर्म्म० । मुस्तकभेदे (केउटिया) शब्दर० स्वार्थे क । तत्रार्थे भरत [शब्दे लताभेदे वज्रदन्तायाम् राजनि०

कैवर्त्तिका स्त्री कैवर्त्तीव इवार्थे कन् ह्रस्वः । मालवदेश

कैवर्त्तिमुस्तक न० । कैवर्त्तीं कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तक सञ्ज्ञाया “ङ्यापो” पा० या ह्रस्व । कैवर्त्तमुस्तके मुस्तामेदे कैवर्त्तीमुस्तकमप्यत्र (केउटया) ख्याते मुस्तकभेदे भरत

कैवर्त्ती स्त्री के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० कैवर्त्तजातस्त्रीभेद स्वार्थे अण् ङीप् । (केउरिया) १मुस्तकभेदे वैद्यकम् पुयोगे ङीप् । २कैवर्त्तपत्न्याम् [शिवदत्ते रत्नमा०

कैवल न० के वलते वल–अच् अलुक् स० स्वार्थे अण् ।

कैवल्य न० केवलस्य भावः ष्यञ् । १आत्यन्तिकदुःखविगमरूपे मुक्तिभेदे तत्स्वरूपतत्त्वादिकारणानि च सां०का०तत्त्वकौमुद्योर्दर्शितानि यथा “पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च” “इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च शास्त्रकाराणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यमात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति ते हि दुःखात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्यन्ते तदतिरिक्तस्य त्वतदात्मन आत्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्पादः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महर्षीणाञ्चास्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम्” तत्त्वकौमुदी “कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च सां०का० आत्यन्तिकदुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च स्वभावादेव त्रैगुण्यरहितात् तृणादुःखभोक्तृत्वात् सिद्धम्” कौ०

“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” का० “पुरुषस्यापेक्षा दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगपरम्परायाः भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्” त० कौ० सिद्धान्तञ्च सद्दर्शाभि “अवस्थितमपि पुरुषस्येति पटं कैवल्यार्थमिति अम्न्येतीत्यास्वाद्य पुरुषस्यापेक्षामुत्पादयति पुरुषस्यापेक्षामिति प्रकृतिरिति शेष. । कैवल्यं प्रेक्षणीयस्य न च अनुभूयमानस्य बुद्धिधर्म्मस्य दुःखत्रयस्य विनाश एव, तदर्थं तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा । तथा हि दृष्टविषयेच्छया इष्टानुभवाय प्रवर्त्तमानो दृष्ट । पुरुषस्य आत्मन्यनुभूयमान दुःखत्रय किञ्चित्तत्स्वत्वादिकारकार्य्यमसमर्थयते दुःखत्वाभिघातस्य प्रकृतिपुरुषविवेकाधीन इति प्रकृति विना कथङ्कार पुरुषस्य दुःखात्मनि गतीयादिति दुःखत्रयाभिघातार्थममेक्षणीयज्ञानसाधनत्वेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा” ।

“सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्म्मादीनामकारणप्राप्तौ । तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः” सां० का०

“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्म्माशयप्रचयोदग्धबीजभावतया न जात्याद्युपभोगप्रसवनाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्म्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्म्मबीजानामङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्ताविव्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारौ । तथा चानुश्रूयते “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते” इति “तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” इति । प्रक्षीयमाणाविद्याविशेषवशः संस्कारस्तद्वशात्सामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति” त० कौ० सिद्धान्तदृष्टान्तर्गतमाह —

“इतरे उत्पन्नप्रिंपक्षयाणां भोगेन प्रारब्धकर्म्माणीति शेष क्षपयित्वा नाशयित्वा इमाप्नोति यावत् अथ–प्रारब्ध-

र्म्मसमानन्तरं सम्पद्यते बन्धशून्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते । अस्य—उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्म्मभिरिति शेषः विमोक्ष्ये ततोमुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्म्मभोगानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः" ।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः । ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सा० का० ।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्म्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावोदग्धः प्रारब्धविपाकानान्तु उपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः" त० कौ० विवृतञ्चैतदस्माभिः

"ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन ।" इति "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रयोः आरब्धानारब्धकर्म्मविषयकत्वेन सामञ्जस्यं व्यवस्थापितमित्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि" ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" सू० । "यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्म्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्व्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं, कथमहमासं, किं स्विदिदं मे, कथं स्विदिदं, के भविष्यामः, कथं वा भविष्याम, इति' सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्म्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम् ।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" सू० । "तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति" भाष्यम् । "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्व्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघः समाधिः" सू० । "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्व्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्काबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघो नाम समाधिर्भवति" भा० । "ततः क्लेशकर्म्मनिवृत्तिः" सू० । "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्म्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्म्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्य्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा० । "तदा सर्व्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" सू० "सर्व्वैः क्लेशकर्म्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्व्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा० ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू० । "तस्य धर्म्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्य्यते" भा० "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू० । कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मनां गुणानां तत् कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा० ।

"कैवल्यस्वरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावतरणसङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कृत कार्य्यीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः तेषां कार्य्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम् अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे 'इति योऽयं गुणानां कार्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तेः नासौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति बोध इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ" पा० विवरणम् ।

वेदान्तिमते अविद्याकल्पितदेहादिप्रपञ्चनिवृत्तौ स्वाद्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपे कैवल्ये च । तच्च कैवल्यं द्विविधं जीवन्मुक्तिर्विदेहकैवल्यञ्च । तत्र जीवन्मुक्तिलक्षणम् विस्तरेण जीवन्मुक्तशब्दे वक्ष्यते दिङ्मात्र मत्राभिधीयते तत्र विवेकचूडामणौ जीवन्मुक्तलक्षणमुक्तं यथा

"विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः । अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः । प्राचीनवासनावेगादसौ संसरतीति चेत् । न सदेकत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना । अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति मातरि । तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिणः । निदिध्यासनशीलस्य बाह्यप्रत्यय ईष्यते । ब्रवीति श्रुतिरेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात् । सुखाद्यनुभवो यावत्तावत् प्रारब्धमिष्यते । फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित् ? । अहं ब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम् । सञ्चितं विलयं याति प्रबोधात् स्वप्नकर्मवत् । यत् कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्वणम् । सुप्तोत्थितस्य किं तत् स्यात् ? स्वर्गाय नरकाय वा । स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा । न श्लिष्यति च यत्किञ्चित् कदाचिद्भाविकर्मभिः । न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते । तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते । ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानान्न नश्यति । अदत्त्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत् । व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गोमतौ । न तिष्ठति छिनत्त्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम् । प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदां भोगेन तस्य क्षयः सम्यग्ज्ञानहुताशनेन विलयः प्राक्सञ्चितागामिनाम् । ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा संस्थितास्तेषां तत्त्रितयं न हि क्वचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम् । उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः । प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता स्वप्नार्थसम्बन्धकथेव जाग्रतः । न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे । करोत्यहन्तां ममतामिदन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण । न तस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोऽपि दृष्टः । तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् । तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्त्तमानः सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते । स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे तथा विदः प्राशनमोचनादौ । कर्मणा निर्मितो देहः प्रारब्धं तस्य कल्प्यताम् । नानादेरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः । अजो नित्यः शाश्वत इति ब्रूते श्रुतिरमोघवाक् । तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना । प्रारब्धं सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः । देहात्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः । शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि । अध्यस्तस्य कुतः सत्त्वम् ? असत्यस्य कुतो जनिः ? । अजातस्य कुतो नाशः ? प्रारब्धमसतः कुतः ? । ज्ञानेनाज्ञानकार्य्यस्य समूलस्य लयो यदि । तिष्ठत्ययं कथं देह इति शङ्कावतो जडान् । समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः । न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम् । परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन । सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमक्रियम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन । प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोमुखम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । अहेयमनुपादेयमनादेयमनाश्रयम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निरस्तरागा निरपास्तभोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः । विज्ञाय तत्त्वं परमं तदन्ते प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात् । भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः स्वरूपमानन्दघनं विचार्य्य । विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः । समाधिना साधुविनिश्चलात्मना पश्यात्मतत्त्वं स्फुटबोधचक्षुषा । निःसंशयं सम्यगवेक्षितश्चेच्छ्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्प्यते । स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात् सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ । शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाणम् । बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्यक्षुदादयः । स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञानं परेषामानुमानिकम् । तटस्थिता बोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा । प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया । स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् । संसिद्धः सन्मुखं तिष्ठेत् निर्विकल्पात्मनात्मनि । वेदान्तसिद्धान्तनिरुक्तिरेषा ब्रह्मैव जीवः सकलं जगच्च । अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो ब्रह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम्" ।

तदीयध्यानाकारोऽपि तत्र दर्शितो यथा

"अकर्त्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः । शुद्धबोध-

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्त्तुर्भोक्तुर्विभिन्नएवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमदइति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहञ्च निर्ममः । सर्व्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्व्वं यद्यत् पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा । मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः । काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्त्वादयो निष्कलनिर्व्विकल्पे । आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः । नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । आहार्य्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्जितोऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो मे तद्धर्म्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्म्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव जीर्य्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः । न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य । एकात्मको यो निबिडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ? । पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्व्विकृतेर्निराकृतेः । कुतोममाखण्डसुखानुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः । छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्टु वा । न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष्यधर्म्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं गृहधर्म्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्म्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् । रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे । कर्त्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा । चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति । स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्त्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्त ! । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्म्मैर्घटधर्म्मैर्नभो यथा । कर्त्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः । बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि । किं मे ऽसङ्गचितेस्तैर्न ह्यम्बुदडम्बरोऽम्बरं स्पृशति । अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्व्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यन्निरस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्तमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्व्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु”।

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा

“क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीड़ति वस्तुनि । तथैव विद्वान् रमते निर्म्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्ष्यमशनं, पानं सरिद्वारिषु, स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभी र्निद्रा श्मशाने वने । वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीड़ा परे ब्रह्मणि । विमानमालम्ब्य शरीरमेतद् भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान् । परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः । दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः । उन्मत्तवद् वापि च बालवद् वा पिशाचवद् वापि चरत्यवन्याम् । कामान्निष्कामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः । स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्व्वात्मना स्थितः । क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः । क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः । निर्द्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः । नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । अपि कुर्व्वन्नकुर्व्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि । शरीर्य्य-

शरीरस्थोऽपि परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः। अशरीरं सदा सन्तमिमं ब्रह्मविदं क्वचित्। प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे। स्थूलादिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः सुखञ्च दुःखञ्च शुभाशुभे च विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुनेः कुतः शुभं वाप्यशुभं फलं वा। तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः। ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम्। तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम्। पश्यन्ति देहवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात्। अहिनिर्ल्वयनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति। इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित् प्राणवायुना। स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम्। दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु। प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः संसारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेहः। सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः। नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुङ्क्त एष नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थः। नैव क्रियाफलमपीषदवेक्षते स स्वानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्तः। लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत् केवलात्मना। शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः। जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः"।

विदेहकैवल्यमपि तत्र दर्शितं यथा "उपाधिनाशाद् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति निर्द्वयम्। शैलूषो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान्। तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः। यत्र क्वापि विशीर्णं सत् पर्णमिव तरोर्वपुः पतनात्। ब्रह्मीभूतस्य यतेः प्रागेव तच्चिदग्निना दग्धम्। सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा। न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय। देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः। अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः। कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे। पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम्?। पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशवद्देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः। नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्यानन्दाकृतेर्वृक्षवदस्ति चैषः। प्रज्ञानघन इत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम्। अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम्। अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरात्मनः। प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु। पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव। देहेन्द्रियासुमन आदि समस्तदृश्यं ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम्। विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि। तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते। घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम्। तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम्। क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले। संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः"।

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम्। ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्त्तते पुनः। सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः। अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः?। मायाकॢप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः। यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ। आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे। नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम्। यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्यात् द्वैतं नो सहते श्रुतिः। बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति। दृगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम्। अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि। बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः। अतस्तौ मायया कॢप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि। निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने। अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत् कल्पना कुतः?। न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता। सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्यं परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य। अपगतकलिदोषं कामनिर्मुक्तबुद्धिं स्वसुतवदसकृत्त्वां भावयित्वा मुमुक्षुम्"। कैवल्यं स्वरूपत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच्। ३कैवल्यस्वरूपे त्रि० "ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरूपाख्या निरञ्जना। कैवल्या या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिर्मम" भा० अनु० १६अ०। "कैवल्या मोक्षाख्या गतिः" नीलक०। केवल एव स्वार्थे ष्यञ्। ४अद्वितीये वस्तुनि न० "ज्ञातारमजमव्यक्तं यद्ब्रह्म परमव्ययम्। कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमक्षरम्" भा० अ० ६२अ०।

कैशिक न० केशानां समूहः ठक्। १केशसमूहे। २नाटकप्रसिद्धे वृत्तिभेदे स्त्री ङीप् हेमच०। सा० द० भारतीकथाभरणे च कौशिकीत्येव पाठः। शृङ्गारशब्दे १८८४पृ० तल्लक्षणमुक्तम्। ३शृङ्गारे पु० जटा०। तस्य केशविन्यासपूर्वकत्वेन तदधीनत्वात् तथात्वम्। ४नृपभेदे पु० "आहृतिः कैशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिप" हरिवं० ८६अ०।

कैशोर न० किशोरस्य भावः कर्म वा प्राणभृद्वयोवाचित्वात् अञ्। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति" श्रीधरदर्शिते एकादशावधिपञ्चदशपर्य्यन्तवयसि "सन्तवयसि कैशोरे भज्ञानुपचकारकम्" भाग०३।२८।१८ स्वार्थे क। तत्रार्थे "कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह" हरिव० ७७ [ठक्। किशोर्य्या अपत्ये

कैशोरिकेय पुस्त्री०किशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० अपत्ये

कोक पुस्त्री कुक—आदाने अच्। १चक्रवाके "हंसारवैः कोकरवैश्च" भा० आनु० २६अ० "विरहविधुरकोकद्वन्द्वशोक विभिन्दन्" उद्भटः। २वृके "वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकै (वृकै) रिवार्द्दिता" रामा०। ३भेके च स्त्रियां ङीप्। ४ज्येष्ठग्रामे (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरीवृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पुंस्त्री कोकं वृकं लाति ला—क लस्य डः। विशेषयमृगभेदे चमरमृगे राजनि० स्त्रियां ङीष्।

कोकदेव पुंस्त्री कोक इव दीव्यति दिव—अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूतण्यर्थे नद—अच्। १रक्तकुमुदे, २रक्तपद्मे च। "व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः" माघः। "सरस कोकनदभ्रमादिव" नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य। १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः। [स्त्रर्य्ये शब्दच०।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकरक पु० ब०व० देशभेदे। "वका कोकरका प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा" भा० भी० ९ देशकथने।

कोकवाच पुंस्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रवो यस्य। विशेषयमृगभेदे राजनि०

कोकाख पु० कोकस्येवाख्या यस्य। मत्स्यनिरुपभेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः" भा० व०८४अ० "कोकामुखे विगाह्याथ" भा० आनु०। २५अ०

कोकाह पु० कोकमिवाहन्ति आ+हन—ड। श्वेताश्वे हेमच०

कोकिल पुंस्त्री कुक—इलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमरः। "पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" कुमा० स्त्रियाम् जातित्वेऽपि—अजा० टाप्। "कोकिलाकलरवो वने वने मूनमत्र निगडो भविष्यति" उद्भटः। "अयमुदेति कोकिल" शि० को० "रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्" कुमा० 'कोकिलामञ्जुवादिनीम्" रघु०। अङ्गारे पु० त्रिका०

संज्ञायां कन्। "नयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्द्दकम्। मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम्' वृ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य। अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाडा) वृक्षभेदे रमानाथः [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमरः

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य शब्दमा०।

कोकिलावास पु० ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा "अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः। निरुन्ध्याद्वायुसञ्चारं कोकिलाख्यासनेन च। ऊर्द्ध्वं हस्तद्वयं कृत्वा तदग्रे पादयोः सुधीः। महाकुम्भद्वयं साध्य। शनैः शनैः प्रकाशयेत्। पद्मासनं समाकृत्य कुर्परोपरि संस्थितः'

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्ण इक्षुः। (कालला) इक्षुभेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री ६त०। महाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽत्र। आम्रवृक्षे राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। "चक्रमाण कोङ्कवेङ्कटकान्"

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः "शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः"। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ। कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलयामराः" भा० भी० ९अ०। कचिदेकत्वम् "नाथं वर्ज्यं कोङ्कणे मागधे च" मु० चि० "मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। व्रत चूडाविवाहेषु वर्ज्यं येन्मकरे गुरौ" पी० धा०। तेषां राजा अण्। कौङ्कण तद्देशनृपे बहुषु तस्य लुक्। तत्रार्थे स्वार्थे क "कुन्तलान् तथा वङ्गान् शाल्वान् कोङ्कणकांस्तथा (विजित्य) हरिव० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा अच् तस्य सुतः कोङ्कणा रेणुका ६त०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच—ज्वला० कर्त्तरि ण। १सङ्कोचके, । भावे घञ्। २सङ्कोचे "एकैकस्य तत्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः कुष्ठे महत्पूर्वयुते भवन्ति' सुश्रु० म्लेच्छे०पु० उक्ते ३जातिभेदे (कोंच) "तीवरस्यैव स एव मांसच्छेदिसङ्कर। कोचजातिरिति इति तल्लोक्तेः। स्त्रियां ङीष्। ४तत्प्रधाने देशे पु०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। कौच तद्देशवासिनि बहुषु तस्य अणो लुक्।

कोजागर पु० कोजागर्त्ति इति लक्ष्म्याउक्तिरत्न काले प्रयो०। आश्विनपौर्णमासप्राम्। तत्कृत्यव्यवस्थादि ति० त० कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् "आश्वयुज्या पौर्णमास्या निरुम्भायालकार्णवात्। आयाति सेनया सार्द्धं क्रत्या युद्धं कृताह्वयम्। तस्मात्तत्र नरैर्मार्गा रथ्येगृह्य समीपतः। शोधितव्या प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सर्वशः। पुष्पार्घ्यफलमलाद्यर्सर्षपप्रकरैस्तथा। वेश्मानि भूषितव्यानि मानावर्णैर्विशेषतः। सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्य सवास्त्रैः। दिवा तत्र न भोक्तव्य मनुष्यैश्च विवेकिभिः। स्त्रीयाणर्मृद्धवृद्धैश्च भोक्तव्य पूजिते सुरे"। पूजिते सुरे पूजितसुरैरित्यर्थ। "पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथाहारोर्द्धभित्तय। हारोपान्ते सुदीप्तम् संपूज्योऽप्ययाह्वन। यथाक्तदृतोमितैस्तण्डुलैश्च कर्तापित। सपूजितव्य पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च। स्कन्द सभार्य्यश्च तथा नन्दीश्वरोमुनिः। गोमध्वि सुरभि पूज्या छागवह्निर्हुताशन। उरभ्रयक्षिर्वरुणोगजयक्षिर्विनायक। पूज्य सार्श्वस रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः। तत पूज्योनिकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः। सुगन्धिभिर्हुतोमेतै क्रमराख्यैश्च भूरिभि। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्य मांसवर्जितम्। यश्चिमार्य गतैर्नया द्यूतक्रीडा पृथग्विधा"। ततश्च हारोर्द्धभित्तिस्थव्याघ्रपूर्णेन्दुसभार्य्यरुद्रस्कन्दनन्दीश्वरमुनय सर्व्व पूज्या। हारोर्द्धभित्तिस्थत्वोऽत्र सत्ववचनात्। नन्दीश्वरोमुनिरेक। गोमता सुरभि, छागवता हुताशन मेषवता वरुण, हस्तिमता विनायक, अश्ववता रेवन्त सर्व्वैरप निकुम्भ पूज्य, मध्यार्थेन भिरुपुराणम्। "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि। कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये। कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावते स्थितम्। सुगन्धिर्निशि सद्वेशो अक्षैर्जागरणं चरेत्"। तथा "निशीथे वरदा लक्ष्मी कोजागर्त्तीति भाषिणी। तस्मै वित्त प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः। नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्च्चयेत्। बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनोभवेत्"। अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात् चालिकाद्यमिदम्। ततश्च "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा। प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध घटिकाद्वयमिष्यते" इति वत्सवचनात् तद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् उभयव्याप्त्यनुरोधात्। यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्ति परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम्। प्रधानप्रदोषकालव्याप्त्यनुरोधात्। यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्ति परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्व्वेद्युस्तत्कृत्यम् "यस्य तिथय प्राप्य कर्म्मानुष्ठानतोदिया। नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगोविशिष्यते" इति वचनात्"। "नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि। तस्मै वित्तं प्रयच्छामि कोजागर्त्ति महीतले" कृत्यकौमुदी। तत्र च अक्षक्रीडा कार्य्या। अक्षक्रीडाविशेषश्च चतुरङ्गशब्दे वक्ष्यते। "या तु कोजागरे याते" ति० त० राजमार्त्तण्ड।

कोट पु० कुट—घञ्। १कौटिल्ये। अधारे घञ्। दुर्गे(गड) मेदि०। तत चतुरर्थ्याम् अश्मा० र कोटर कोटरमुक्तप्रदेशादौ त्रि० [विहति स्त्रियां ङीप्।

कोटक पु०स्त्री कुट—ण्वुल्। जातिभेदे ब्रह्मवै० जातिशब्दे

कोटचक्र न० कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभज्ञापनार्थे अर्थविध चक्रभेदे चक्रशब्दे विवृति। "कोटचक्रमहविर्धं चतुरस्रादिभेदत" इति नरपतिजयचर्य्या

कोटर पुन० कोट कौटिल्य राति रा-क। वृक्षस्थादिस्थगह्वरे। "चलतृषखाधरमिव कोटर' तव" माघ। "महाहुहुरारविटपद्रुन्द्रियाद्दुरकोटर" भा० आश्व० ४७अ० र दुर्गसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० व्युत्पत्ति कोटशब्दे दृश्या। कोटर दुर्गसन्निकृष्ट वनम् तथाभूतशाखा वा वनम् कोटरा० पूर्व्वपददीर्घ णत्वञ्च। कोटरावणम् वनभेदे न०।

कोटरादि पु० वनशब्दे परे पूर्व्वस्वरदीर्घनिमित्ते पा०ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गण। "कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग शारिक"।

कोटरी स्त्री कोटं कौटिल्य रीयति री—गमे गतौ च क्विप् १नग्नायां स्त्रियां २दुर्गायाञ्च अमरटीका।

कोटवी स्त्री कोट कौटिल्य दुर्गं वा वाति वा—गतौ कि सने क गौरा०ङीप्। १दुर्गायाम् धरणि। २नग्नायां स्त्रियां अमरटीका।

कोटि स्त्री कुट—इन्। १धनुषोऽग्रभागे अमर २वस्तुमात्रस्याग्रभागे, ३अत्रनायां कोणे ४उत्कर्षे ५शतलक्षमितसंख्यायां, ६तत्तुल्ये च मेदि०। ७स्पृक्कायाम् (पिडिङ्गशाक) अमर ८पक्षान्तरसाधने,वादे निर्णयार्थ कृते ९पूर्व्वपक्षे, वा ङीप् कोटीत्यपत्र। "भद्रन्योन्याश्रय कर्षेन वीरम्" भा० आ० १३०। "तेन

भूमिनिहितैककोटि तत्" (कार्म्मुकम्) रघु०। "आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः" कुमा०। "शृङ्गिस्तनत्तुङ्गनदीधौतकोटिमिनम्" माघ "विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थिति" सशयहेतुकौ गदाधर। "दृष्टाद्दोर्व्व व्यासतत्स्पर्शिन्या दिशीतरोबाहुः। त्र्यस्रे चतुरस्रे या सा कोटि कीर्त्तिता तज्ज्ञै" १०लीलावत्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदे स्त्री "तथायते तद्भुजकोटि घात" लीला० "त्रिभिर्भं पद तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्युग्मसञ्ज्ञा च तेषाम्। अयुग्मे पदे यातम् एष्यन्तु युग्मे भुजोभाङ्कहीनं त्रिभ कोटिरुक्ता" सि० शि० उक्ते राशिचक्रस्य ११ज्योत्याश्रे १२तत्रोक्ते छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाभेदे यथा "दिक्तुल्यसम्पातगतस्य शङ्कोश्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम्। दोर्दोः प्रभावर्गवियोगमूल कोटिर्नरात् प्रागपरा तत स्यात्" सि० शि०" "दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्र यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते दोश्छाययोर्वर्गान्तरपद पूर्व्वापरा कोटिरिति" प्रमि० १३चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं तत्रैव दर्शिते क्षेत्रावयवभेदे च यथा "योऽभो नरो दिनकृत स विधोरुदग्यशङ्कन्वितो मम मता खलु सैव कोटि" सि० शि०

"यो रवेरध.शङ्कुरसौ विधोरूर्ध्वशङ्कुना युत सैव कोटिर्मम मता अत्रोपपत्ति। दृग्गार्कोन्द्वोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तर स भुज। ऊर्ध्वाधरभावेन यदन्तर सा कोटि। सा चैवं भवति। उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदा रविशङ्कोरभावाच्छशिशङ्कुरेव कोटि। यदा निशि रवेरध शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्यत्स्थयोरूर्ध्वाधरमन्तर सैव कोटिरुचिता। यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽधस्थानवशेन शशिन शृङ्गमु न्नतमवलोक्यते। अत स्वस्थानवशात्सूत्रादूर्ध्वरूपगया कोट्या भवितव्यम्। भुजकोटिकर्णसत त्र्यस्र दृष्टेरग्रत आदर्शवत् संस्थ यथा भवति तथा कल्प्यम्" प्रमि० तत्रैवोक्ते १४उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवभेदे यथा "सूत्राद्दिनाग्रान्तरतं ध्रुवं च याम्यां गत हि द्युनिशं कुजोर्ध्वे। अधश्च सौम्या निशि सौम्यमग्रात् सद्युक्तियुक्तं स्फुटज निरुक्तम्। सौम्याधकाधात्तन्तर हि याम्यं याम्याधकाधात् गुरवेव याम्यम्। तदन्तरैवं समदृक्तवेदेयस्याङ्गनीर्ण भुवि बाहुबाहु। दृग्ज्यां स्तुतिचाप तयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियोगमूलम्" सि० शि०

"क्षितिजस्याहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्ध सूत्रमुदयास्तसूत्रम्। ग्रहस्थानात्तत्र्य शङ्कु। तस्य तलमुदयास्तसूत्राद्दक्षिणतो भवति। यत क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्त गतम्। अधस्तूत्तरतो गतम्। अतो निरक्षुत्तर न्टतलम्। अथ भुज उच्यते। उत्तरगोलेऽग्रोत्तरा न्तत यास्यमतस्तनोनाग्रा बाहुर्भवति। बाहुर्नाम शङ्कुप्राच्यपरसूत्रयोरन्तरम्। यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिण शङ्कुतल बाहुः स्यात्। एव समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले त्वग्रा याम्या शङ्कुतल च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात्। रविसमसूत्रयोरन्तरांशाना ज्या बाहुः। तत्र या दृग्ज्या स कर्ण। तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटि" प्रमि०

"शत शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिण" रामा०। तत्र सङ्ख्यायाम् "योनिकोटिसहस्रेषु सृति चासाद्दराप्नुयात्" मनु०। "कोटिकोटिगुणितं दिवि दायि" नैष०। सङ्ख्यान्विते "कोटीश्चतस्रोदश चाहरेति" रघु०। ततो वारे सत्वसुच्। कोटिकृत्वस् कोटिवारार्थे अव्य०। कारकार्थवृत्तेस्तत.वीप्सायां शस्। कोटिशस् वीप्सान्वितकारकस्थे तदर्थे अव्य० कोटिशोददाति। [गोपकीटे जटाधर।

कोटिक पु० कोट्या बहुधा कायति प्रकाशते कै—क। इन्द्र-

कोटिकास्य पु० कोटिकस्येवास्यमस्य। शिविवंश्ये सुरथपुत्रे नृपभेदे "अहन्तु राज्ञ: सुरथस्य पुत्र यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्या" भा० व० २६४अ०। द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः

कोटिजित् पु० कोटिं कविकोटिं, पक्षे कोटिमित द्रव्यं वा जितवान् जि-भूते क्विप्। रघुवंशादिकाव्यकारे कालिदासे त्रिका०।

कोटिज्या स्त्री ज्यो० सि० उक्ते ग्रहस्फुटतासाधनाङ्गे चापावयवभेदे तदानयनं यथा

"गताङ्गज्या विषमे गम्यात् कोटि पदे भवेत्। युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत्" सू० सि०। "विषमे पदे गताद्भुजज्या पदादितो यद्गत राशित्रिभागात्मकमाग्भात तस्मादयथ भुजज्या स्यात्। गम्याद्गतोन त्रिभ गृहात् पदान्तावधिकमेष्यम्। तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात्। युग्मे सत्ते तु कारात् पदे एष्याद्भुजज्या. गतात् कोटिज्या स्यात् तकारो विशेषद्योतक। एकदादेशेऽङ्गरीत्या द्वय साधितमित्यर्थ। अत्रोपपत्ति विषमपदे ग्रहोदोर्ज्याधरेखान्तरानुसारेण फलसुपपद्यते ततो दत्ताधरादन्तरसंज्ञा भूरूपा तदर्द्धचापं तदन्तराग्र

इत्तभागस्था गता । ऊर्ध्वाधररेखामध्यस्थमत्तिर्यग्रेखायक्रयोरन्तरस्थलमर्धज्यापदान्त' कोटिज्या भुजोत्क्रमज्योनव्यासार्धरेखारूपकोटितुल्यत्वात् । तदर्धचाप भुजांशोनं त्रिभमिति यस्मात् कोटिज्या । समपदे यत्रोर्ध्वाधररेखान्तर तिर्यगर्धज्या भुजज्येति तदर्ध चाप यद्येष्य तिर्यग्रेखायक्रान्तरं तिर्यगर्धज्याकोटितुल्यत्वात् कोटिसञ्ज्ञाप पदगतमित्युपपन्नं गतादित्यादि"रङ्गनाथः

कोटितीर्थ न० कोटि तीर्थान्यत्र । १अवन्तिकेयमहाकालसन्निधिस्थे तीर्थभेदे । "महाकालं ततोगच्छेत् नियतो नियताशन । कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्" भा०व० ८२अ० । २पञ्चनदान्तर्गते तीर्थभेदे च । "ततः पञ्चनदे गत्वा नियतोनियताशन । कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्", भा०८२अ०

कोटिपात्र न० कोटिरग्रं पात्रे जलाशयेऽस्य । कर्णिपातके हेमच० तदग्रस्य जले पातनेन नौचालनात्तस्य तथात्वम् । शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्ति मामादिकी "कर्णिपातः कोटिपात्रमरित्रोडुप प्लव" इति हेमचन्द्रे क्लीवत्वनिर्देशात् ।

कोटिफल न०६त० । त्रिकोणादिक्षेत्रावयवस्य कोटेः फले । सि०शि०तदायनप्रकारोदर्शितोयथा ।"स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे भार्धे ३६० हृते च भुजकोटिफलाख्यके स्त" सू० । "अत्रोपपत्ति । यावत् केन्द्रप्रतिमण्डले तावत् नीचोच्चवृत्ते स्यात् । अत प्रतिमण्डलदो कोटिज्ये तेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्यते यदिनांशवृत्ते३६०एते अनुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्यते यदि भांशवृत्ते ३६०एते दो कोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति । अथवा त्रिदो कोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति । अथवा त्रिज्याव्यासार्धे एते दो कोटिज्ये तदान्त्यफलज्याव्यासार्धे किमिति । फल तुल्यमेव" प्रमि० ।

उक्तञ्च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा

"तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते । तद्भुजज्याफलधनुर्मान्द लिप्तादिकं फलम्" सू० "भुजकोटिजेऽ मन्दशीघ्रान्यतरसम्बन्धिन केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्गुणे स्वीयस्फुटपरिधिना गुणिते भगणांशै षष्ट्यधिकशतत्रयेण भक्ते भुजफलकोटिफले भवत । मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य धनु फलादिकं मान्दं फल भवति । अत्रोपपत्ति' । कक्षास्थोच्चस्थानस्थितदेवतया स्वकक्षास्थितग्रहपात यद्विम्ब स्वाभिमुखाकर्षणेन कक्षास्यमध्यग्रहस्थानात् परमफलज्यान्तरितस्थाने आकर्षयत्युच्चमार्गकूवृत्तिर्यक्कर्णमार्गे याकृष्यते । तेन मध्यग्रहस्थानीयकक्षाप्रदेशादन्त्यफलज्याव्यासार्धेनोत्पन्नवृत्ते भ्रमणांशाङ्किते भूमध्यपक्षाग्रे स्वाकर्षणवृत्तप्रदेशस्योच्चस्थानात् केन्द्रान्तरेण कक्षाविपरीतमार्गे तद्ग्रहपरिधौ ग्रहो भवति । तत्तिर्यग्नीचोच्चवृत्ते ऊर्ध्वरेखायक्रयोस्तिर्यगन्तरस्थलमर्धज्याकारं परमफलज्यानुरूपं भुजफलम् । तस्मिन्नेव वृत्ते स्वाकर्षितस्तिर्यक्स्थायक्रयोरन्तरमूर्ध्वाधरमर्धज्याकारं परमफलज्यानुरूपं कोटिफलम् । एते तत्र प्रकारान्तभुजज्याकोटिज्यावद्भुजकोटिरूपे इति । कक्षास्थभगणांशमानेनैते भुजज्याकोटिज्यारूपे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमाणानुरूपमागुरूकनीचोच्चपरिधिभागे केऽत्रानुपातेन फलरूपत्वात् भुजफलकोटिफले" रङ्गनाथः

कोटिर पु० कोटिं राति रा-क । १इन्द्रे, २नकुले, ३इन्द्रगोपकीटे च रेदि०

कोटि(टी)वर्षा स्त्री० कोटिभिरग्रं वर्षति मधु वृष-अच् । (पिडिङ्ग) १शाकभेदे । अमर दीर्घमध्यस्तदर्थे मन्दच० २पाणापुरे न० शब्दर०

कोटि(टी)श पु० कोष्ठा अग्रेण श्यति शो-क । १लोष्टभेदनेऽस्त्रे (मइ)(मुगर)इति वा ख्याते पदार्थे रत्नको०मुख्यमत्य' वाशुकिवगोत्र २मागभेदे पु०"कोटिशोमानस पूर्वं शल पालोहलीमक" भा० आ०पू०७अ० वासुकिवंश्योक्तौ

कोटी स्त्री० कुट-इन् ङीप् । (पिडिङ्ग)१शाकभेदे मन्दरत्ना० २कोटिशब्दार्थे च "प्रतोदैश्चापि कोटीभिर्हुङ्कारैः साधुयाहित" भा० द्रो० ८८अ०

कोटीर पु० कोटिमीरयति ईर-अण् ।१किरीटे, हेमच० २जटायां त्रिका० "कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्टेति" नैष०

कोट्ट पु० कुट्ट-घञ् नि० गुणः । दुर्गे (गड) अमर २पुरभेदे (कोटकाङ्गडा) २राजधानीभेदे च न० हेमच०

कोट्टवी स्त्री० कोट्ट वाति वा-क गौरा० ङीप् । १नग्नायां मुक्तकेश्यां स्त्रियाम् २दुर्गायाञ्च जटा० ३बाणासुरमातरि च तत्र दुर्गायाम् हरिव० १८५अ०

"कुमाररक्षणार्थाय विभ्रती प्रतनु तदा । दिग्वास देवचनात् मातिष्ठच कोट्टवी । लम्बा नाम महाभागा भागो देव्याऽस्तमाष्टम । चित्रा कनकशक्तिस्तु सो च सम्बा स्थितान्तरे । अथान्तरा कुमारस्य देवीं दृष्ट्वा मधूसुभः । पराङ्मुखस्ततो वाक्यमुवाच मधुसूदन । भगवांस्तत्र अग्रमभ्यागच्छ त्वं धिक् तामिति च कोऽब्रवीत् । किमेव कुरुते विप्र निश्चितस्य सवशाति । वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैव वचन तस्य कोट्टवी ह तदा वि-

भो०। मैव याम समाधत्ते कुमारपरिरक्षणात्"। १८५ अ० बाणमातरि भाग० १०।६।२६ "तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा। पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया" उभयत्र नग्नत्वमुक्तकेशत्वविशेषण तत्काले तथाभूतत्वप्रापणाय कृतस्तयोस्तदा नग्नत्वमुक्तकेशयुक्तत्वात्तथात्वम्

कोट्टवीपुर न० ६त०। बाणासुरपुरे तन्मातुस्तत्र प्रधानत्वात् तयैव बाणासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तन्नामत्वम्।

कोट्टार पु० कुट्ट—आरक् पृषो०। १कूपेऽनागरे २पुष्करिण्याः पाटके च। (पाड) मेदि०

कोठ पु० कुठि—अच् नि० नलोप। मण्डलाकारे कुष्ठरोगे। तल्लक्षणमुक्तं निदाने "असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः मण्डलानि" सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च। उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते" इति माधवकरः। रक्षितेन चान्यथोक्तम् "वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमान् लोहितोऽसकर्फपित्ततः। क्षणिकोत्पादविनाशी कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" "उद्वर्त्तयन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम्" "कण्डू कोठ निलस्तम्भमलरोगापहश्च स" "उद्वर्त्तन्त्वियं क्रिया कण्डूकोठविनाशनम्" इतिच सुश्रुत।

कोठर पु० कुठि—अर पृषो०। अङ्कोटवृक्षे राजनि०

कोठरपुष्पी स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या ङीप्। वृद्धदारके राजनि०

कोण पु० कुण—करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा। येन चतुरान्तिमा काष्ठेन वीणाद्यवाद्यन्ते तस्मिन् वादनसाधने १काष्ठभेदे २अस्त्री, अमरः। ३गृहादीनामेकदेशे, ४अस्त्राख्यमध्यभागे, ५लगुडे, मेदि० ६मङ्गलग्रहे हेम० ७शनिग्रहे त्रिका०। द्वयोर्दिशोर्मध्यभागे ८विदिशि राजनि० "कनककोणैरभिहन्यमानाः" काद० "भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितं पुनः" रामा० "स्वत्कृष्टाङ्गेन तेन घातारः स्वर्णपूरिताः। कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि" कथास०। "सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्दुयसदुन्दुभिः" रामा० "विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" तन्त्रसा०। समकोण विषमकोणस्य स्थलम्

कोणकुण पु० कोणे मस्तकैकदेशे कुणति शब्दायति कुण—क। मत्कुणे (उकुण) हेमच०

कोणाघात पु० "ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च। एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघात स उच्यते" इति भरतोक्ते वाद्यभेदे ६त०। काष्ठेन वीणादेस्ताडने च। "कोणाघातेषु गर्ज्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः" वेणी० [अमरः

कोणि त्रि० कुण—इन्। आदानशक्तिहीनहस्तयुक्ते (कोण)

कोथ पु० कुथ—पातित्ये वञ्। १नेत्ररोगभेदे (कें धो)। कर्त्तरि अच्। २गलिते त्रि० मेदि० "मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृत यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रेरितमसम्यग्गागत गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्त कोथ उपजायते" इति सुश्रुतोक्ते गुह्यक्षयकारके ३भगन्दररोगोपद्रवभेदे। भावे घञ्। ४गलने "तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां क्रमयो जायन्ते" सुश्रुत० "तत्र क्वथितमतृस्यकोटदद्रु रेमूत्रपुरीषकोथ जाता" सुश्रु० "कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम्" (जलम्) सुश्रु० "गोधाजातुकोथजा मन्दाः मध्याः काश्चित्कोद्भवा" सुश्रु०

कोदण्ड न० कु—शब्दे विच् कौ शब्दितो दण्डोऽस्य। १धनुषि, "विस्फुर्ज्जत्कोदण्ड कोदण्डः" भाग० ३।२१।५१ तत्तुल्यत्वात् २भ्रूलतायां, ३देशभेदे च। अमर ४धनूराशौ च।

कोदार पु० ईषदुदारः कोः कादेशः। धान्यभेदे "न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्" कात्या० १,६,८, स्तूत्र भाष्ये कर्कधृतवाक्यम्

कोद्रव पु० कु—विच् कौ सन् द्रवति द्रु—अच् कर्म्म०। (कोदो) धान्यभेदे अमर "कोद्रवोवातलो ग्राही हिम पित्तकफापह" भावप्र० तद्गुणाउक्ताः। "अयज्ञिया वै कोद्रवाः" श्रुतिः। "अतोऽन्यदपि संग्राह्यं यद्यच्च धान्यमात्रकम्। न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्" कात्या०श्रौ०१,६,८,सू०भा० कर्कधृतवाक्यम्। तस्य वैश्वदेवे अग्राह्यता "पचनाग्नि समुज्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाचरेत्। मिश्राधान् कोद्रवान् माषान् कलायांश्चणकांस्त्यजेत्" काशी० ३५ अ०। तस्याश्राद्धीयता भा० अनु० ४२६१ श्लोके उक्ता यथा "अश्राद्धीयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा"

कोनालक पुंस्त्री कोणे जलोने अलति अन्यथावर्त्तते अल—ण्वुल्। संवर्त्तादिषु सवे प्लवपुष्कवेत्येतदेरे जलचरपक्षिभेदे सुश्रुतोक्तप्लवपक्षे कोनालक पठित्वा "प्लवाः संघचारिणः" सुश्रु०। इन् कोनालि अप्यत्र। "बलाकोकोनालिप्रभृतीन् सेवेत" सुश्रु० स्त्रियां ङीप्।

कोन्वपिर पु० बाभ्रव्यगामेन भृगुत्वगाङ्गक्षत्रियभेदे भा० अनु० ३५ अ०

"सन्ति चाशीविषसमाः सन्ति मन्दास्तथाऽपरे। विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर!। मेकला द्रविडा लाटा पौण्ड्राः कोन्वशिरास्तथा। शौण्डिका दरदा दार्व्वाश्चोलाः शबरबर्ब्बराः। किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात्"।

कोप पु॰ कुप—भावे घञ्। १क्रोधे कामानाप्तिजे चित्तवृत्तिभेदे अमरः। "क्रुध्द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा॰ वधाद्यनुकूलश्चित्तवृत्तिभेदः कोपः। अमर्षवन्दे दिदृति। "पादेन प्रहरन् कोपात्" मनुः। "मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः। द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि। प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना" सा॰ द॰ उक्ते शृङ्गाररसाङ्गे २प्रणयकोपे च

"अपकारिणि चेत् कोपः कोपे कोपः कथं नहि। धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि" नीतिसा॰। "रिपौ मन्यौ स्वदेहे च समैकात्म्य प्रपश्यत। विवेकिन् कृत कोपः स्वदेहावयवेष्विवेति" ३धातुवैषम्यकारिदोषाणां विकारभेदे सुश्रु॰ "तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः" शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः। चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सने" सुश्रु॰ "स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः" सुश्रु॰

कोपक्रम न॰ उपक्रम्यते कर्म्मणि घञ् ६त॰ उपक्रमान्तत्वात् क्लीवता। कस्य ब्रह्मण उपक्रमे—उपक्रम्यमाणे १ब्रह्मणा आदौ कृत्वा उपक्रम्यमाणाया जगत सृष्टौ अमर। कोपक्रमप्यत्र व॰। ६त॰। २कोपस्य क्रमे पु॰

कोपन त्रि॰ कुप—ताच्छील्ये युच्। कोपशीले जटाध॰"चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" अमर। "आसीद्विभाण्डकीन महर्षिः कोपनो भृशम्" भा॰आ॰२९अ॰। "तपस्वी कोपनो भृशम्" भा॰व॰११॰अ॰ "पादायत कोपनयाऽवधूत"कुमा॰ २असुरभेदे पु॰"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपन क्रथ" हरि॰ ४२अ॰ कुप—णिच्—भावे ल्युट्। ३कोपनिष्पादने ४दोषविकारकारकव्यापारभेदे न॰ "स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्" भा॰ आश्व॰ १७अ॰। "समोक्त धाम्नर्दोषाः कुपिताः कोपमागताः" सुश्रु॰ कुप—णिच् कर्त्तरि ल्यु। ५दोषप्रकोपके त्रि॰ "कोपनं कफवातानाः दुर्न्नाम्ना चाविनाशनि" सुश्रुतः

कोपनक पु॰ कोपनः कोपशील इव कायति कै—क। १चोरकाख्यगन्धद्रव्ये राजनि॰ स्वार्थे क। २कोपने त्रि॰

कोपनीय त्रि॰ कुप—कर्म्मणि अनीयर्। दे षविषये "ते च मन्त्रादयउपस्थिता परस्परेणाभिहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादय स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति" सा॰त॰ कौ॰

कोपयिष्णु त्रि॰ कुप—णिच् ता॰ इष्णुच्। परस्य कोपकारके "वैरायैव तदा व्यक्त चलियान् कोपयिष्णुभि भा॰ आ॰ १७६अ॰

कोपलता स्त्री कोपहेतुर्लता। कर्णस्फोटलतायां राजनि॰

कोपिन् पु स्त्री॰ अयथा कुप्यति णिनि। १जलपारावते २अयथाकोपशालिनि त्रि॰ राजनि॰ स्त्रियां ङीप्। कोपयति णिजन्तात् णिनि। ३कोपसम्पादके त्रि॰ "सिद्धार्थक शोणितपित्तकोपी" सुश्रुत स्त्रियां ङीप्।

कोमल न॰ कु—कलच् मुट् च नि॰ गुण। १जले। २मृदौ, अकठिने, च त्रि॰ मेदि॰ ३क्षीरिकायां स्त्री॰ टाप् शब्दच॰। ४मनोहरे त्रि॰ शब्दर॰। "निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला" नैष॰। शशस्याङ्कवत् मृदुला शय्या। शशाङ्केन मनोहरा निशा च इत्यर्थः। "अनन्तपुतः कोमलरत्नराशीन्" माघ।

कोमलक त्रि॰ स्वार्थे क। १कोमलशब्दार्थे। संज्ञायां क। २मृणाले शब्दच॰।

कोमलवल्कली स्त्री कोमलं वल्कलं यस्याः। नवबीजभायां (नोयाड) शब्दचिन्ता॰।

कोमलासन न॰ आसनशब्ददर्शितमृगादिचर्म निर्म्मिते आसनभेदे "इदानीं शृणु देवेश। रहस्यं कोमलासनम्। योगसिद्धिप्रदातारं चित्ते चमासनं तु तत्" रुद्रया॰।

कोमासिका स्त्री ईषदुन्नेय मातचीति इव भासे भास—ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। आशिकायाम् (फलेर कालि) हारावली।

कोम्य त्रि॰ कम—कर्म्मणि यत् पृषो॰। काम्ये। "उदौ नः सन्तु कोम्याः" ऋ॰ १।१७१।२। "कोम्या दास्यामि" भा॰

कोयष्टि पु॰ कं जलं यष्टिरिवास्य पृषो॰ अत ओत्वम्। जलकुक्कुभे पक्षिणि। "प्लुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्" । मनुः संज्ञायां कन् कोयष्टिक (टिटिर) टिट्टिभपक्षिणि "कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतेत्यादि प्रतुदपक्षिवर्गे कोयष्टिकश्चा "कषाया मधुराक्षाराः कटुकारा मरुत्कराः। पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चस" इत्यते वर्ग्यगुणा उक्ता।

कोर पु० कुर–संस्याने अच् लस्य र । १सस्थानवति कोरकाकारे सुश्रुतोक्ते देहस्थसन्धिभेदे यथा "त एते सन्धयोऽष्टविधा । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः" । "नामभिरेवाकृतयः व्याख्याताः" । कुल–घञ् । २सस्थाने पु०

कोरक पु न० कुल सस्थाने ण्वुल् लस्य र । कलिकायाम् । "कलिका कोरकः पुमानित्यमरोक्तेः प्रायिकाभिप्राया"कोरक कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः" विश्वोक्तेः, तेन "सहपङ्कहरत्, विचकार कोरकाणि" माघे क्लीव प्रयोग "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्", मेदि० । २कक्कोले ३मृणाले च विश्व । ४चोरनामगन्धद्रव्ये जटाध० । तत तारका० सजातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातमुकुले त्रि०

कोरङ्गी स्त्री० कुर–अङ्गच् गौरा० ङीष् । १सूक्ष्मैलायाम् (छोटएलाइच्) अमर० २पिप्पल्यां राजनि०

कोरदूष पु० कोर संस्थान दूषयति दूषे ण्यन्तात् अण् उप० स० । (कोँदो) ख्याते व्रीहिभेदे अमर । "निशाषष्टिकयवगोधूमकोरदूषेत्यादि" सुश्रु० "श्यामाककोरदूषाश्च तक्र पिण्याकसक्तुभिः" सुश्रु० । ण्वुल् । कोरदूषकोऽप्यत्र र्थे । "इंडगोभर्यिता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते । यस्त्राणां प्रवरा मायो धान्यानां कोरदूषकः" भा०व०१९०अ०

कोल पु० कुल–संस्याने अच् । १शूकरे २प्लवे(भेला) अमर ३क्रोडे ४शनिग्रहे ५चित्रके (चिता) ६श्रङ्गपालौ ७आलिङ्गने मेदि० ८देशभेदे पु०ब०व० शब्दरत्ना०९।अस्त्रभेदे पु० धर० "नेटात् धीवरकन्याजाते १०जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० । ११नृपभेदे "कदथामादथाक्रीडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः । पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव । तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याः कोलाः सकेरलाः" हरिवं०३२अ० । १२मरिचे न० राजनि० १३चव्ये(चइ)वैद्य० । १४तोलकपरिमाणे वैद्यकम् । १५कर्कन्धूवृक्षे स्त्री० गौरा० ङीष् । तस्याः फलम् अण् तस्य लुक् ।१६बदरीफले न० । कर्कन्धूशब्दे विवृति "बदरीबदराकारोद्यच्च सूक्ष्मफलोभवेत् । कटव्यामेव सा घोण्टा कोलवोरटेति चोच्यते" स्मृति "हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च बदरीच्छदा । स्वगालकोलि कर्कन्धूः" रत्नकोष "आद्यकोलदलितमकायमै" । "य कोलता वक्षवसाद्य विभ्रन्"माघ । कोलकश्च सुश्रुते धन्वन्तरौ उक्तः । तत्र वाक्य २२३९० दृश्यम्

कोलक पु० कुल–ण्वुल् । १अङ्कोठवृक्षे, राजनि० २वङ्गचोरकशे जटाधरः (कांकला)च ३गन्धद्रव्यभेदे, ४मरिचे, ५कक्कोले च न० अमर० ।

कोलकन्द पु० कोलद्रव कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राजनि० "कोलकन्दः कटूष्णश्च क्रिमिशोषविनाशनः । वमिच्छर्दिप्रशमनः विषदोषानिलापहः" राजनि०

कोलकर्कटिका स्त्री० कोलद्रव कर्कटिका । मधुखर्ज्जूरिकायां राजनि०

कोलघोण्टा स्त्री । बदरीभेदे स्मृति । [द्रव्ये अमर० ।

कोलदल न० कोल बदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-

कोलगिरि पु० दक्षिणदिक्स्थे पर्वतभेदे "कृतच्च कोलगिरिश्चैव सुरभीपट्टनं तथा" भा० स० ३०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमङ्गिनायेति तस्य विशेषण तत्पर्वतस्थितत्वात् [शब्दे द्रष्टा०

कोलनासिका स्त्री० कोलस्य शूकरस्य नासिकेव । रङ्कणी-

कोलपुच्छ पु० कोलस्य शूकरस्येव पुच्छोऽस्य । कङ्कपक्षिणि द्रष्टा० । [राजनि०

कोलमूल न० कोल बदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले

कोलम्बक पु० कुल–अम्बच् कोलम्बमध्यः संज्ञायां कन् । तन्त्रीभिन्ने अलाबूप्रभृतिसमुदाये वीणायाः अवयवे भरत

कोलवल्ली स्त्री० कोलोपराङ्ग इव वल्ली तल्लोमतुल्यसूक्ष्मावयवत्वात् । गजपिप्पल्याम् राजनि० । २शूकरपादिकायां राजनि०

कोलशिम्बि स्त्री कोलपादाकारा शिम्बिरस्याः । (आलकशीति) ख्यातायां शूकरपादिकायां लतायाम् । वा ङीप् । "कोलशिम्बी समीरघ्नी गुरुष्णा कफशातहृत् । शुक्राग्निसादकृद्रूक्षा रुचिकृत् बहुविड् गुरु" इति भावप्र०

कोला स्त्री कुल–ज्वला० ण टाप् ।१पिप्पल्याम्,२चव्ये(चइ) मेदि०३कोलिवृक्षे शब्दरत्ना० । ४कोलापुरे च

कोलाञ्च पु० ब० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेशप्रसिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे

कोलाविध्वंसिन् त्रि०कोला पुरभेदे विध्वंसितं वसु येन तस्य विशब्देन धातोरन्यार्थपरत्वम् । पर्वतवासिनि म्लेच्छभेदे "एव पालयतस्तस्य म्लेच्छा पर्वतवासिनः । कोलाविध्वंसिनः प्राप्ताः" इति देवीभागवतम् । "कोलाविध्वंसिनस्तथेति" देवीमाहा० । कोलाशब्द कोलाहलवाचकस्तथा च कोलाहलेनेव राज्यविध्वंसं ये कुर्वन्ति । २तेषु च ।

कोलाहल पु० कुल–घञ् तमाहलति अच् । बहुविधे दूरगामिन्यव्यक्ते शब्दे अमर "शीघ्र भेरीनिनादेन स्फुटकोलाहलेन वै" रामा०

कोलि स्त्री कुल–इन्। वदर्य्याम् पक्षे वा ङीप् अमरः

कोलिसर्प पु० सगरेण स्वे च्छता मापिते क्षत्रियभेदे । उदा० केरलशब्दे हरिवं० वाक्यप्रक्रम् "कोलिसर्पामाहिषका- स्तास्ता: क्षत्रियजातयः । इक्ष्वस्त परिगता ब्राह्मणाना- मदर्शनात्" भा०आनु०३३अ० [राजा अण् कौलूत तद्भूमे

को(कौ)लूत पु० कुलूतशब्दार्थे ह० स० पाठान्तरम् । तस्य

कोल्या स्त्री कोलमर्हति यत् । पिप्पल्यां रत्नमा०

कोल्ल पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे "भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरि- च्छैलाः सन्ति बहवः" इत्युपक्रमे "ऋषभ कूटक कोल्ल सह्यागिरि" इत्यादि भाग० ५।१६।१० उक्तम् । स च गिरि ह०स०कूर्मविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युक्रमे "कर्णाटकमहाटविचित्रकूटनासिककोल्लगिरिचोला" इति दक्षिणस्यामुक्त । कोल्लमित्यादियोऽप्यत्र । तत्र भव तस्य राजा वा वा० ठक् । कौल्लगिरेय तत्रभवे तद्भूमे च । "अर्च्चित ययौ भूयो दक्षिण सलिलार्णवम् । तत्रापि द्राविडैरान्ध्रै रौद्रै र्माहिषकैरपि । तथा कौल्लगिरेयैश्च यु- द्धमासीत् किरीटिनः" भा० आश्व० ८३अ० ।

कोविद पु० कुङ् शब्दे–विच् कौः वेदस्त वेत्ति विद–क । १पण्डिते २विदुषि अमरः "समीक्ष्यकारिण प्राज्ञ धर्म्म कामार्थकोविदम्" मनुः । "आत्मनैव गुणदोषकोविदः" । "श्रौतमार्गसुखगामकोविदैरिति च" माघः ।

कोविदार पु० कु भूमिं विदृणाति–वि+दृ–अण् पृषो० । १रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन) । अमर । "कोविदार कलिकाऽतिकोमला रक्तबिन्दुतिलतैरुपाचिता । स्निग्ध- वासकसुवासवासिता वेशवारजुलितातिशोभदा" पाक- शास्त्रम् । काञ्चनारशब्दे गुणाद्युक्तम् । "कपोल कोवि- दारस्य तालकन्दस्तथा विषम्" । श्राद्धेदेयकथने वायुपु० । "श्वेतकाञ्चनसदृश कोविदार" इति श्राद्धविवेक । २पा- रिजाते च । हरिवं० १२६अ० तदुत्पत्तिर्दर्शिता यथा "कोऽप्ययं दारयित्वाऽसुरजानन्तोयतोऽजना । कोवि- दार इति ख्यातस्तस्य स महातरुः । मन्दार कोवि- दारश्च पारिजातश्च नामभिः । स इत्थो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्" पारिजातहरणे । "पारि- जातान कोविदारान् देवदारुद्रुमाम्तथा" भा०व० १५५अ० । अत्र पारिजातशब्देनैव निर्द्दिष्टत्वात् रक्तकाञ्चनपरता स्वार्थे क । रक्तकाञ्चनशब्दे "अमन्दे पिचुमर्द्दे च मन्दारे कोविदारके" काशी० ।

कोश(ष) पुन० अङ्गादि कुश(ष)–आधारादौ घञ् कर्त्तरि अच् वा । १अण्डे शब्दर० । ३सतादलतवी- २हेमरूप्ययोः अमरः । ४कुट्मले मुकुले ५खड्गपिधाने । (खाप) ५समूहे ६दिव्यभेदे अमरः । मुई‌‌ष्यमध्यस्तु अभिधानवचने ७शब्दपर्य्यायसाधकग्रन्थे मेदि० ८धना- गारे ९पानपात्रे चषके १०शिम्बायां हेमच० । पनसादिमध्यस्थे (कोया) ख्याते ११पदार्थे भर० । गन्धान्तरपूर्व्वस्तु गोलकाकारे १२पदार्थे यथा "नेल- कोष" क्षीरस्वामी । तत्र खड्गपिधाने "सैवोपकोषे निहितो क्रमेणचिन्तत्रसकर्म्मकान्" । "पुत्रसचितकोशस्य" तस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे" भा०वि० ४२अ० । बहुश प्रयोग । धनागारे "नि शेषविश्राणितकोषजातम्" मुकुले "मामभिमोदृ यत्र यिभिन्नकोषैः" "भिन्नाद्रिगैरिक- तटा इव दन्तकोशा" रघु० ।१३समाद्यावरणे "कोशवदाय- रकत्वात् "शरीरकोशादाचस्या: पार्श्यामि स्रुताम्बिका । कौशिकीति समाख्याता तलोकेषु गीयते" देवीमा० । १४पिधानमात्रे "सुजातयो पङ्कजकोशयोः श्रियम्" रघु । "कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्" सुश्रु० "योवा अथ द्वीप कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोश" भाग० ५।१६।६। कोश(ष)पानदिव्यञ्च वीरमि० दर्शितोयथा "अथ कोश(ष)विधि । तत्र "अत प्रवक्ष्यामि कोश(ष)स्य विधिमुत्तमम् । शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्त सर्वकाला- विरोधिनम् । पूर्वाह्ने सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशद्धस्याऽव्यसनिनः कोशपान विधीयते । इत्यत: शहूमानस्य देवब्राह्मणसन्निधाविति" । यगड्ढस प्रयत्नेन दिव्यकरणेऽभिष्टग्राद्युक्तस्य कोशपानम् । उग्रदेवता- स्नानोदकमान देवतास्नानोदकम् प्रसृतिवय पाययितव्यः विष्णु "उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात्प्रसृ- तित्रयं पिबेदिदमया न कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुख " इति । यामवल्क्यार्ऽपि "देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्ना- नोदकमाहरेत् । संस्नाप्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रय- मिति" । उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन् । तेषामन्यतम देव माड्विवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभि सम्पूज्य स्नापयि- त्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेयचयेदित्यर्थः । मीता च तत्र विधाय धर्म्मावाहनादि शोध्यशिरसि पत्रारोपणान्त सर्व- दिव्यसाधारणविधि विधाय देवतायतनसन्नौने मण्डलञ्च विधाय तत्र शोध्य प्राड्मुख स्थापयित्वा तमसत्ये नैतद्दि- व्यकरणे ऽभिष्ट सस्नाप्य जलविधानोक्तेन "तोय । त्वं प्राणिनं प्राणः" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पूर्वनिर्दिष्टतोदकात् प्र-

प्रसृतित्रयं पाययेत् । शोध्यश्च जलविधानोक्तेन "सत्याम्बत-विभागश्च" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च नारदः "तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । पितामहोऽपि "प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् । पूर्व्वोक्तेन विधानेन स्नानमार्द्राम्बरं शुचिमिति" । कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्व्वोक्तेन तुलादिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि "अर्च्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु । एनश्च स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । एनः पापम् । तच्च तत्प्रमापाभिधानमुखेन तेनैव दर्शितम् । "स्वेच्छया यः पिबेत्कोषं कश्चिद्दूषितो नरः । न सन्देहरो लोभात् पात्री भवति दुर्म्मतिः । जानन् कामकारेण कोषम्पीत्वा विसर्ज्जयेत् । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते" इति । शिरस्केऽभियोगे अभियोक्तुः स्वाव्यमनिष्टमप्याह स एव "महात्कोषं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः । स विनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्य्यं न सिध्यतीति" । एवं यस्य कस्यचिदुपदेवस्य स्नानोदकमाहृत्य कोषानुष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः "भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेदिति" । उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् । तथा च कात्यायनः "स्वल्पेऽपराधे देवानां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् । पाथोविकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथेति । पाथ्यं पायितश्च । नियम्यो दण्ड्यः । आयुधग्रहणं ताम्रादिनिर्म्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम् । अतएव बृहस्पतिः "यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयमिति" । अत्र विशेषमाह पितामहः "दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि त्विति" । कृतकोषपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः "अथ दैवविसम्वादस्त्रिसप्ताहात्तु दापयेत । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव चेति" । दैवविसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स एव दर्शयति "ज्वरातिसारविस्फोटा गात्रास्थिपरिपीडनम् । नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणामिति" । एतत्कालावधिं विष्णुरप्याह "यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्ययेत् । दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्म्मिको नृपः" इति । पितामहोऽपि "त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु मानवः । तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावनेति" । तद्रोगमैकतं कृतकोषपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तदीयसर्व्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव बृहस्पतिः "सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते । पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्व्वाक् चतुर्द्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनञ्जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या । अवधेरूर्द्ध्वन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः तथा च नारदः "ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् । नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति" । अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाश्रयणे चतुर्द्दशरात्रादूर्द्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः एवं त्रिरात्रसप्तरात्रयोः प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय इति सिद्धम् ॥

१५ कोषशब्दार्थ्येषु वेदान्तप्रसिद्धेषु अन्नमयादिषु पञ्चसु पदार्थेषु अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमय इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मका तेषामात्मतोविवेकार्थं वेदान्तिभिः कल्पिता । तत्र पञ्चकोषपद्धति विवेकचूडामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरथ नायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गोऽपि जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः । देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतःसिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । कुल्यराशिर्म्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति ।

विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम्। देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवेऽविदुषस्त्वहंधीः। विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि। अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे। त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ। सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व। देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहन्तां न जहाति यावत्। तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी। छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत् स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे। यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु। देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम्। यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा। कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः। येनात्मवानन्नमयोऽन्नपूर्णः प्रवर्त्ततेऽसौ सकलक्रियासु। नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदन्तर्बहिरेषः। यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वान्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः। ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः स्यात् कोषो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः। संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्वकोषमभिपूर्य्य विजृम्भते यः। पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया। जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनैर्मनोमयाग्निर्दहति प्रपञ्चम्। न ह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतुः। तस्मिन् विनष्टे सकलं विनष्टं विजृम्भितेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते। स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्त्रादि विश्वं मन एव सर्वम्। तथैव जाग्रत्यपि नो विशेषस्तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भणम्। सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित् सकलप्रसिद्धेः। अतो मनःकल्पित एव पुंसः संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति। वायुना नीयते मेघः पुनस्तेनैव नीयते। मनसा कल्प्यते बन्धो मोक्षस्तेनैव कल्प्यते। देहादिसर्वविषये परिकल्प्य रागं बध्नाति तेन पुरुषं पशुवद्गुणेन। वैरस्यमत्र विषवत् सुविधाय पश्चादेनं विमोचयति तन्मन एव बन्धात्। तस्मान्मनः कारणमस्य जन्तोर्बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने। बन्धस्य हेतुर्मलिनं रजोगुणैर्मोक्षस्य शुद्धं विरजस्तमस्कम्। विवेकवैराग्यगुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै। भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्यां दृढाभ्यां भवितव्यमग्रे। मनो नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु। चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः। मनः प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः। शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम्। असङ्गचिद्रूपममुं विमोह्य देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य। अहंममेति भ्रमयत्यजस्रं मनः स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु। अध्यासदोषात् पुरुषस्य संसृतिरध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः। रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत्। अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः। येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम्। तन्मनःशोधनं कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा। विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिः करफलायते। मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं निर्मूल्य संन्यस्य च सर्वकर्म। सच्छ्रद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः। मनोमयो नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात्। दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतोर्द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः। बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं सवृत्तिः कर्तृलक्षणः। विज्ञानमयकोषः स्यात् पुंसः संसारकारणम्। अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः। ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम्। अनादिकालोऽयमहंस्वभावो जीवः समस्तव्यवहारवोढा। करोति कर्माण्यपि पूर्ववासनः पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि। भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु व्रजन्नायाति निर्यात्यध ऊर्द्ध्वमेषः। अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासुखदुःखभोगाः। देहादिनिष्ठाश्रमधर्मकर्मगुणाभिमानः सततं ममेति। विज्ञानकोषोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसान्निध्यवशात् परात्मनः। अतो भवत्येष उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमेण। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्स्वयंज्योतिः। कूटस्थः सन्नात्मा कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः। स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं मृषात्मनः। सर्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन मृदो घटानिव। उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा ह्युपाधिधर्माननुभाति तद्गुणः। अयोविकारानविकारिवह्निवत् सदैकरूपोऽपि परः स्वभावात्। शिष्य उवाच। भ्रमेणाप्यन्यथा वाऽस्तु जीवभावः परात्मनः। तदुपाधेरनादित्वान्नानादेर्नाश इष्यते। अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्या भवति संसृतिः। न निवर्त्तेत, तन्मोक्षः कथं ? मे श्रीगुरो ! वद।

श्रीगुरुरुवाच । सम्यक् पृष्टं त्वया विद्वन् ! सावधानेन तत् शृणु । प्रामाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना । भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः । न घटेतार्थसम्बन्धो नभसो नीलतादिवत् । स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यगवोधानन्दरूपस्य बुद्धेः । भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यवस्तुस्वभावः । यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीनएव भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत् । अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते । उत्पन्नायान्तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि । प्रबोधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूलं विनश्यति । अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः । यद्बुद्ध्युपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यस्तु स्वरूपेण विलक्षणः । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यक् ज्ञानं श्रुतेर्मतम् । तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति । ततोविवेकः कर्त्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः । जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः । असन्निवृत्तौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य भवेत् प्रतीचः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः । अतोनायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् । विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः । दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् नानित्योनित्य इष्यते”। आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६पृ० उक्तः। धननिचयात्मककोषस्य राज्याङ्गतामाह “स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयोह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् । पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत्” मनु “स्वामी राजा अमात्योमन्त्र्यादिः । पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोषोवित्तनिचयः, दण्डो हस्त्यश्वरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येते सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते । ततः किमतआह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्व्वस्याविनाशरूपं व्यसनं गरीयोजानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात् स्वबलव्यसनं गरीयः सम्यक्बलस्यैव मित्रानुपकारे सामर्थ्यात् । एवं बलात् कोषोगरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नाशात् । कोषाद्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे सतः कोषोत्पत्तिः । एवं राष्ट्राद्दुर्गं गरीयो दुर्गादेव वयसैन्यनादिसम्पन्नाद्राज्यरक्षासिद्धेः । दुर्गादमात्यो गरीयान् प्रधानामात्यनाशे सर्व्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्यादपि आत्मा सर्व्वस्यात्मार्थत्वात्” कुल्लू०

कोषसञ्चयस्यावश्यकता युक्तिकल्पतरौ दर्शिता यथा “कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन । द्रव्यं हि देहो भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः । धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा । धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते । नाधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चन । अधर्म्मान्निर्धनं कुर्य्यात्तद्धनं स्पृह्यते परैः । स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् धिंहो हस्तिवधादिव । तादात्मिको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधो ऽर्थकः । उत्पन्नार्थव्ययकरो योऽभविष्यन्नाशया । स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः । यः पित्राद्यर्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् । स मूलहर आख्यातस्तदर्को ऽपि चाशुभः । स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीडनैरर्थसञ्चयी । तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत् । कोषश्च राजकोषस्य स्तोकस्तोकेन वर्द्धते । अञ्जनस्य धनस्यैव स्तोकस्तोकेन क्षीयते । कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् । भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृत्तता । राष्ट्रोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृपीवलाः । तेभ्यः करमिततश्चार्था वर्षेभ्यः सर्व्वसम्पदः । शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुणक्षयः । एकस्यां गुणहीनायां क्षणिमन्यत्र कारयेत्” ।

तत्सञ्चयोपायाश्च भा० शा० ८८अ० दर्शिताः यथा “यदा राजावलस्थोऽपि कोषार्थे स्याम्महामते ।” इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः “यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम् । अनुशिष्यात् प्रजा राजा धर्म्मार्थी तद्धिते रतः । यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्म्माणि सर्व्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत्” इत्युपक्रमे “मधुदोहमित्याद्युक्तं” तच्च करशब्दे १६८७पृ० दर्शितम् । तत्र ८०अ० इत्युक्तिः प्रामादिकी ८८अ० इत्येव साधु । ततः परं कियदन्तरे “प्रयोगं कारयेदुस्तान् यथा बलिकरास्तथा । अपिगोरक्षमाणिक्यं यथा न स्यात् किञ्चिदीदृशम् । पुरुषैः कारयेत्

कर्म्म बहुभिः कर्म्मभेदतः। नयेत् सर्व्वगोरक्षाणा-र्थांश्चाप्यनुष्ठितौ। समयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगर्ह्यते। धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनैः। वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं प्रजाः सह मयेति वै। अङ्गमेत-न्महद्राजन्! धनिनो नाम भारत!। ककुदं सर्व्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः। प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्म्मिक एव च। तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चापि रक्षति। तस्मात् सर्व्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव!। सत्यमार्ज्जवमक्रोधमानृशंस्यञ्च पालय। एवं दण्डञ्च कोषञ्च मित्रं भूमिञ्च लप्स्यसे। सत्यार्ज्जवपरो राज-न्मित्रकोषबलान्वितः"। १६वटाकारे गृहे जटा० (खाज-नाकर) "तस्मात्त्वेभ्यो दद्यात् सर्व्वं कोषे निवेशयेत्" मनुः। १७मेघे निघ०।

कोश(ष)कार पु० कोश(ष)करोति कृ—अण् उप०स०। १खड्-गाद्यावरणकारके स्त्रियां टाप् सि०कौ० तस्य पत्नी ङीप्। मुग्धबोधमते ङीप्। "नैर्ऋत्यै कोषकारीम्" यजु० ३०।१४। "खड्गावरणकोश(ष)कारिणीम् स्त्रियम्" वेददी०। २इक्षुभेदे शब्दरत्ना०। कोषं स्ववेष्टनं तन्तुभिः करोति कृ—अण्। ३कीटभेदे (गुटिपोका)। "संवेष्टमानं बहुभि-र्मोहात्तन्तुभिरात्मजैः। कोषकारमिवात्मानं वेष्टयन्नाव-बुध्यते" भा०शा० ३३१अ०।

कोश(ष)कृत् त्रि० कोषं खड्गाद्यावरणं वेष्टनं वा करोति कृ—क्विप् ६त०। १कोषकारार्थे। २इक्षुभेदे पुंस्त्व "नेपा-लो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत्" सुश्रु० इक्षुभेदोक्तौ

कोश(ष)चञ्चु पु०६ब० कोश इव चञ्चुर्यस्य। सारसपक्षिणि शब्दच०

कोश(ष)पाल पु० कोषं राज्याङ्गधनसञ्चयं पालयति पालि—अण् उप०स०। कोषरक्षके तल्लक्षणं हेमा० परि०ख० मत्स्यपुराणे। "धातुरत्नाजिनादीनां रत्नानां प्रविभा-गवित्। विज्ञाता फल्गुसाराणामनहार्य्यः शुचिः सदा। निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः। व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता। आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्-पत्तिविशारदः। कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्दण्डरक्ष-कः"। "निर्याय कोश(ष)शालायाः कुरुक्षेत्रमथं प्रति" भा० आश्र० २२अ०। ण्वुल् कोश(ष)पालकोऽप्यत्र।

कोश(ष)फल न० कोशे(षे)फलमस्य। फलोषे अमर०। २महाकोषातक्याम् स्त्री अमा० टाप्। ३वनपुष्या च स्त्री राजनि० गौरा० ङीप्।

कोशयी पु०कृश—बा० अयी। स्वयंभूटिपूर्ण्णे। "कोशयीरश्व वाजिनोऽदात्" ऋ० ६।४७,२२। छान्दस प्रयोग

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) वृषा० कल नि० गुणः। १सरयू-तटस्थायामयोध्यायां पुर्य्यां २तद्युक्ते देशे पु०व०व०। "मल्ल-ला० काशिकोश(स)लाः" भा० भी०६अ० जनपदकथने पूर्व्वादिकस्यदेशभेदेषु प्राच्यकोशलेषु व०व०व० ते च कोशल-काश्च मागधाः" इत्य० कर्म्मविभागे पूर्व्वसामुक्ता। क्वचि देकत्वमपि। "कोश(स)लोनाम मुदितः स्फीतोजनपदो-महान्। निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" रामा० १।५।५। कोशलदेशोऽपि उत्तरदक्षिणभेदात् तत्र अयोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोशलत्वम् "पितुरनन्तरमुत्तरको-शलान्" "तस्मै दिशदुत्तरकोश(स)लानाम्" "प्रिया-मसौ उत्तरकोशलेश्वरः" रघु०। प्राच्यकोशलास्तु कोसल-शब्दे वक्ष्यते। तद्देशस्य राजा अण्। कौश(स)ल्य कोशलदे-शस्थे। "कौ(श)सल्यः कौश(स)लानाम्" रघु० स्त्रियां टाप् कौसल्या। "कोसलग्रामान्द्ववर्द्धनोराम:" रामा०

कोश(स)लात्मजा स्त्री कोश(स)ला० पूर्व्व कोश(स)लेश लक्षण्या तदीया तस्यात्मजा। प्राच्यकोशलाधिपस्य-दुहितायाम् रामस्य मातरि शब्दर०

कोशलिका न०दुपलात् यद्यपि दीयते ठक् पृषो० औरसम्। निजकार्य्यसाधनाय राजादिकार्य्यकरेभ्यो दीयमाने उत्-कोचे (घुस) हेम० कौशलिकमिति पाठान्तरं साधु

कोश(ष)वत् त्रि०कोष (श)अस्त्यस्य मतुप् मस्य व। १कोश(ष)-युक्ते। "धर्म्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः" भा० आनु० २अ०। स्त्रियां ङीप् कोश(ष)वती सा च २को-षातकीभेदे "दन्तीयुतं वा मनसोऽनुमाना पलं पिबेत् कोषवतीरसेन" "शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च" "जीमूतकं कोषवतीफलञ्च दन्तीद्रवन्तीलिहताश्च चैव" इति च सुश्रु०

कोश(ष)वासिन् पु० कोशे(षे)वसति वस—णिनि ७त०। को-षाभ्यन्तरस्थे जन्तुभेदे "कोषवासिनां पाटिका च तदेव" (अनुपानम्) सुश्रु० कोशस्यशब्दे विवृतिः

कोश(ष)वृद्धि पु० कोषस्य मुष्कस्य वृद्धिर्यत्र। १करवृद्धक रोगे। ६त०। २अण्डकोषवृद्धौ रोगभेदे ३धनसञ्चयवृद्धौ च स्त्री

कोश(ष)शायिका स्त्री कोशे(षे) पिधानमध्ये शेते शी ण्वुल् ७त० अतइत्वम्। क्षुरिकायां कटारि

कोश(ष)स्कृत् पु० कोश(ष)करोति कृ- क्विप् नि० सुट्। कोष-कारके जन्तुभेदे (गुटिपोका) "तृणैः कोश(ष)कृदिव

माना:” भाग० ७।४।११ “कोश(ष)कृत् कोषकार” श्रीधर०

कोश(ष)स्थ पु० कोशे(षे)तिष्ठति स्था—क ७त० । सुश्रुतोक्ते शङ्खादिके जन्तुभेदे । “अथानूपवर्गस्तु पञ्चविधः” इत्युपक्रम्य कोशस्था इत्युद्दिश्य “शङ्ख शङ्खनख शुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः पादिनश्च” इत्युक्त्वा कूर्मादींश्चोक्त्वा तन्मांसगुणा उक्ताः यथा “शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः”

कोशा(षा)गार न० ६त० । धनागारे (खाजनाघर) “कोशागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाश्च कुरु” भा० व० १६७ कोश(ष)टङ्कादयोऽप्यत्र न० [कच्छ] इत्युपभेदे हारा०

कोशा(षा)ङ्ग न० कोश(ष)इवाङ्गमस्य । शङ्खमूले इत्कटौ(श्रो०)

कोशा(षा)तक पु० कोश(ष)मतति अत—क्वुन् । १शठे वेदशाखाभेदे २पटोल्याम् घोषके (तरइ) (झोङा) ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । भाव० इयं राजसेव्यत्वात् महत्त्वाद्वा राजोपपदा निर्द्दिष्टा “धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना । राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला । राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला । पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्” “कोशातकीफलैर्भवाऽप्यपक्वया तत्र च गुप्ताः सुष्टेन सस्वता । सम्भर्जिता सैन्धवहिङ्गुवाधिते तैलेऽतिरुच्या बहुपुष्टिदायका” तस्या फलम् अण् हरीतक्या० लुप् । तत्फले स्त्री “कोशातकीपुष्पगुच्छकान्तिभिः” म० भ०

कोशा(षा)म्र पु० को(षे)शे आम्र इव । १फलप्रधानवृक्षभेदे (कोशाम) “कोशाम्रः कुष्ठशोथासृक्पित्तव्रणकफापहः । तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् । पक्वं तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” भावप्र० । (केओड) २फलवृक्षे राजवल्लभः

कोशि(षि)न् त्रि० कोश(ष)+अस्त्यर्थे इनि । १कोश(ष)युक्ते आमोपपदकोषी तु सुश्रुतोक्ते कर्णवन्धनजे रोगभेदे “यस्तु आमस्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोषी समाख्यातः क्षिप्रमेव विपच्यते” । २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला ।

कोशि(षि)ला स्त्री कोश+अस्त्यर्थे पिच्छादित्वात् इलच् । शतपर्व्याम् राजनि०

कोशी(षी) स्त्री कुश—(कुष) अच् गौरा० ङीष् । १चर्म्मपादुकायाम् २धान्याद्यग्रभागे च (शुङ्गा) हेम०

कोश्य(ष्य) त्रि० कोशे हृदयकोशे(षे)भव यत् । हृदयकोश मांसपिण्डे “शिङ्घानि कोश्याभ्याम्” यजु० २५।८ “कोश्याभ्या हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्” वेददी०

कोष पु० न० । कुष—पचादि० अच् । १कोशशब्दार्थे कोशशब्दे विवृतिः । २ऋषिभेदे । “अयोहृ कोषा शायदन्त शत० ब्रा० १०।५।५।८ “कोषानाम ऋषय” भा० ।

कोषक पु० कोष—स्वार्थे क । अण्डकोषे शब्दर०

कोषला स्त्री० कोष—कलच् । अयोध्यायां पुर्य्यां शब्दरत्ना०

कोष्ठ पु० कुष—थन् । १गृहमध्ये, २उदरमध्ये ३धान्यादिस्थापने ४कुसूले च (गुठी) ५आत्मीये त्रि० मेदि० “स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ६सुश्रुतोक्ते आमाग्निपक्वमूत्ररुधिरस्थाने “प्रवाहिका शिरः शूल कोष्ठशूलञ्च दारुणम्” “चले दोषे स्वदौ कोष्ठे मेघेतात्र बल न्नृणाम्” सुश्रु० “भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते” भा० आश्व० ७अ० “पतिं भार्य्योपतिष्ठेत च्छादयेत् कोष्ठगतं यथा” भा० शी० ६।१८। ५२ । प्रकृष्टधारादिचक्रचतुःपार्श्वस्थरेखाचतुष्कान्विते ७स्थानभेदे अकथहचक्रशब्दे २८२० पृ० दृश्यम् । ८पदे स्थानमात्रे “पञ्चारामं नवद्वारमेकपाल त्रिकोष्ठकम् । यत् पञ्चविषयम् क्षेत्रं पञ्चप्रकृतिरुत्तीश्वरम् । पञ्चेन्द्रियार्थारामा द्वारः प्राणा नव प्रभो । तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसंग्रहः । विषयास्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया” भाग० ४।२८।५१।५२,५२। कुसूले “जरत्कोष्ठाद्धीहीन्कूर्चराभिमिश्रानाहरति” कौषीत किब्रा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधनादेः स्थापने गृहे (कुठी) “कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्” मनु “कोष्ठागारं तु ते नित्यं स्फीतं धान्यैः कुत्सहतम् । सदास्तु सन्तु सन्यस्तं धनधान्यपरोभव” भा० शा० ११८अ०

कोष्ठागारिक त्रि० कोष्ठागारे भव तत्र नियुक्तो वा ठन् । १कोष्ठागारभवे । “अत्यर्थं स्रवति रक्तं कोष्ठागारिकाद्वार मत्पिण्डत्वादि” सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमिवास्त्यस्य इनि । कीटभेदे “कोष्ठागारी क्रमिकश्च मण्डलपृष्ठक” सुश्रुते प्राणनाशककीटोक्तौ

कोष्ण न० ईषदुष्णम् को० कादेशः । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः । “भुवं कोष्णेन पीनोष्मी निष्येनाऽध्यया दपि” रघु “इतेन वा शान्तिरुपैति लिङ्गा कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन” “शोथं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्” सुश्रु०

कोसल पु० ब०व०। कुस–कलच्। देशभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां राजा वा ष्यञ्। कौसल्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक् कोसलाः। कोशलशब्दे विवृतिः। कोसलदेशस्य द्विविधः पूर्वोत्तरभेदात् "कोसलाधिपतिं चैव तथा वेत्रातटाधिपम्। कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोसलान् नृपान्" भा० स० ३०अ० "दक्षिणाभे च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु कोसला" १२अ० उत्तरकोसलास्तु कोशलशब्दे दर्शिताः

कोहल पु० कौ कुलति स्पर्द्धते अच् पृषो०। १वाद्यभेदे मेदि० २मद्यभेदे च हेम० ३नाट्यशास्त्रकर्त्तृमुनिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण्। कौहल तदपत्ये पुंस्त्री० डलयोरैक्यात् कोहडोऽप्यत्र

कोहनीय पु० ऋषिभेदे "उपयातायाघ्र्यमिति कोहनीयाः" गोभि० गृ०सू०। उपयातायाचार्य्यसमीपं गतायार्घ्यं देयमिति कोहनीया आचार्य्या आहुः" सं०त० रघुनन्दनः

कोहित पु०। ऋषिभेदे। ततोऽपत्ये शिवा० अण्। कौहित तदपत्ये पुंस्त्री०

कौकिली स्त्री कोकिलेन दृष्टा अण्। कोकिलदृष्टायां सौत्रामण्याम्। "द्वे सौत्रामण्यौ कौकिली चरकसौत्रामणी च" कात्या० श्रौ०सू०।

कौकुट्टक पु० ब०व०। देशभेदे स च दक्षिणस्थः। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "कौकुट्टकास्तथा चोलाः कौङ्कणाः मालवानराः" भा० भी० ९अ०।

कौकुन्तक पु० ब० व०। जनपदभेदे।

कौकुर पु० ब० व०। कुकुराणां देशः अण्। १देशभेदे। "अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह" भा० सभा० ५१अ०। कुकुरा यादवभेदा एव स्वार्थे अण्। कुकुरवंश्ये २नृपभेदे। "श्रुत्वा निनदान् वार्ष्णेयान् स-भोजान्धककौकुरान्" भा० मौ० ५अ०।

कौकृत्य न० कुत्सितं कृत्यं स्वार्थे अण्। १अनुकरणे २अनुतापविषये च मेदि०।

कौक्कुटिक पु० कुक्कुटीं मायां, पादपतनदेशस्य पश्यति ठक्। १दाम्भिके, कीटादिवधभीत्या पादक्षेपस्थानमात्रदर्शिनि संन्यासिनि च मेदि०। सन्यासी हि हिंसाभयात् पादन्यासप्रदेशपर्य्यन्तमेव पश्यन् दूरात् चक्षुः संयम्य यातीति तथात्वम्।

कौक्कुटिकान्दल पुंस्त्री कुक्कुटस्यापत्यम् इञ् कौक्कुटि स इव कन्दल। (गेछोसाप) सर्पभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

कौक्ष त्रि० कुक्षौ भवः अणिभिच। कुक्षिभवे खड्गादौ

कौक्षक त्रि० कुक्षौ देशभेदे भवः धूमा० वुञ्। कुक्षिदेशभवे

कौक्षेय त्रि० कुक्षौ भव "दृतिकुक्षीत्यादिना" पा० ढञ्। कुक्षौ भवे। "असिं कौक्षेयकाख्यम् चकारावनतं सुखम्" भट्टिः

कौक्षेयक पु० कुक्षौ बद्धः असिः ढकञ्। कृपाणे खड्गे "कौक्षेयकेण सविहितविषधरेणेव चन्द्रमसा" काद०। "नक्तीक्ष्णकौक्षेयक" दशकुमा०।

कौङ्क पु० कोङ्क एव स्वार्थे अण्। कोङ्कणदेशे शब्दरत्ना०

कौङ्कण पु० ब० व०। कोङ्कण+स्वार्थे अण्। १कोङ्कणदेशे "कौङ्कणाः मालवानराः" भा० भी० ९अ०। तस्य राजा अण् २तद्देशनृपे च।

कौङ्किण न० ब०व०। कोङ्कण+पृषो०। कोङ्कणदेशे शब्दर०।

कौक्ष पु० कुक्ष एव स्वार्थे अण् पृषो०। कौक्षपर्य्यन्ते त्रिका०।

कौञ्जायन्य पु० कुञ्जा० गोत्रापत्ये च्फञ् तत स्वार्थे ञ्य।

१कुञ्जर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु न ञ्य किन्तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीप् कौञ्जायिनी सा च २आञ्जन्याम् जटाधर।

कौञ्जि पुंस्त्री० कुञ्जस्यर्षेरनन्तरापत्यम् अत इञ्। कुञ्जर्षेरनन्तरापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कौट त्रि० कूटे वह्निगृहे भवः उत्सा० अञ्। १कुटजाते (कुरची) भावप्र० कुट्या माषभवः अण्। २स्वतन्त्रे त्रि०। कूटस्य भावः अण्। ३मिथ्याकथने ४मिथ्यासाक्ष्ये च

कौटकिक त्रि० कूटस्येव कूटकं मांसकूटं तत्पण्यमस्य ठक्। मांसविक्रेतरि शब्दरत्ना०

कौटज पु० कुटमेव कौटं तत्र जातः। कुटजवृक्षे राक्षसकुटः

कौटजभारिक त्रि० कुटजस्य भारं हरति वहत्यावहति वा वंशा० ठञ्। १कुटजभारहारिणि २तद्वाहके ३तदावहके च

कौटजिक त्रि० कुटजं भारभूतं हरति वहति आवहति वा ठञ्। भारभूतकुटजस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च

कौटतक्ष पु० कौटः स्वतन्त्रः तक्षा टच् समा०। स्वतन्त्रे तक्षणि

कौटल्य न० कुट कमच् स्वार्थे ष्यञ्। कौटिल्यशब्दार्थे हेमच०

कौटसाक्ष्य न० कूटसाक्षिणोभावः कर्म्म वा ष्यञ्। मिथ्या-साक्ष्ये "कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाण" मनुना सुरापानसमान-तोक्त्या तस्यातिपातकता। कौटसाक्ष्यदण्डश्च मनुना दर्शितो यथा

"यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्तत् कार्य्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत्। लोभान्मो-हाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बा-लभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने च, साक्ष्यमनृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्या-

तुपूर्व्वशः। लोभात् सहस्रं दण्डास्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम्। भयाद्द्वे मध्यमे दण्ड्यो मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम्। कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्। अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु। एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः। धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च। कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृप। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"।

कौटि पुंस्त्री कूटस्यापत्यम् इञ्। कूटस्य मिथ्यार्थविमोऽपत्ये स्त्रियां तु क्रौड्यादि॰ ष्यङ्। कौट्या

कौटिक त्रि॰ कूटेन मृगबन्धनयन्त्रेण चरति ठक्। १मांसविक्रयोपजीविनि अमरः। कूट+चतुरर्थ्यां कुमु॰ ठक्। कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

कौटिलिक त्रि॰ कुटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्म्मारोपकरणभूतं लौहञ्च तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा। "अण् कुटिलिकायाः" पा॰ अण्। १व्याधे २कर्म्मकारे च सि॰ कौ॰।

कौटिल्य न॰ कुटिलस्य भावः ष्यञ्। १वक्रीभावे "नित्यं कौटिल्ये गतौ" पा॰। "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते" का॰प्र॰ तच्चोपपातकम् "कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्" या॰ स्मृते। उपपातकशब्दे विवृतिः। स्वार्थे ष्यञ्। २चाणक्यमुनौ पु॰ राजनि॰ "आकर्ण्य च प्रातस्। कौटिल्य—कुटिलमति स एष येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः" मुद्राराक्षसम्

कौटीगव्य पुंस्त्री कुटीगोर्म्मुनिभेदस्य गोत्रापत्यम् गर्गा॰ यञ्। कुटीगोर्म्मुनेर्गोत्रापत्ये। तस्य छात्रः कण्वा॰ अण् यलोपः। कौटीगवः तच्छात्रे।

कौटीय त्रि॰ कूट+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा॰ छण्। कूटसन्निकृष्टदेशादौ

कौटीर्य्य त्रि॰ कुटीरः केवल एव स्वार्थे ष्यञ्। केवले कुसहाये। कौटिरीर्य्यो यस्या। २दुर्गायाम् स्त्री "कौटीर्य्यां मदिरां चण्डामिलां मलयवासिनीम्" हरिवं॰ १७८अ॰

कौटुम्ब त्रि॰ कुटुम्बं तद्भरणं प्रयोजनमस्य अण्। कुटुम्बभरणोपयोगिद्रव्ये। आहरेदियत्तदृत्तौ "अन्यथा कौटुम्बम्" आश्व॰ गृ॰ सू॰ २,६,१०,

कौटुम्बिक त्रि॰ कुटुम्बे तद्भरणे प्रसृतः ठक्। कुटुम्बभरणे व्यापृते "कौटुम्बिकं क्रुध्यति वै जनाय" भाग॰ ५,५, १२,९,। कुटुम्बे भव ठक्। २कुटुम्बमध्यपातिनि। "यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना, कर्म्मणा वृकसृगाला एव" भाग॰ ५,१४,५,

कौट्या स्त्री कूटस्यापत्यम् इञ् स्त्री कौटिः सैव क्रौड्या ष्यङ्। १कूटापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्याम्। संकाशा॰ ण्य। २कौट्य कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰

कौठारिकेय त्रि॰ स्वल्पा कुठारी कुठारिका तस्याः इदम् शुभ्रा॰ ढक्। स्वल्पकुठारसम्बन्धिनि

कौडविक त्रि॰ कुडवस्य वापः ठञ्। कुडववापयोग्ये क्षेत्रादौ कडवं तत्परिमितमन्नं सम्भवति पचति अवहरति वा ठक्। २स्वस्मिन् कुडवमितान्नसमावेशके कटाहादौ ३तत्पाचके सूदादौ ४तदवहारके च स्त्रियां ङीप्। कुडवः परिमाणमस्य ठञ्। ५कुडवपरिमिते। संख्यापूर्व्वकत्वे पूर्व्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविकः। कर्षपूर्व्वकस्य तु वा वृद्धि आ(अ)र्द्धकौडविकः। असंज्ञायान्तु ठञोलुक्। द्विकुडवम् अर्द्धकुडवम् इत्यादि।

कौड्येयक त्रि॰ कुड्य—काकार्श्ये यत् संयोगादिलोपः कुड्या तत्र जातादि कत्त्र्या॰ ढकञ् "कुड्याया यलोपश्च" पा॰ ग॰ यलोपः। कार्कश्यकरणार्हायां भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु॰ ऋषिभेदे। "भरद्वाजः कौणकुत्स्य आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः" भा॰ आ॰ ८अ॰।

कौणप पु॰ कुणपः शवः भक्ष्यत्वेन विद्यतेऽस्य, अण् कुणपस्तद्भक्षणं शीलमस्य वा। राक्षसे अमरः "न कौणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मा॰ आ॰ १७०अ॰ मानुषाः" स्त्रियां ङीष्

कौणपदन्त पु॰ कौणपस्य दन्ता इव दन्ता अस्य। भीष्मे त्रिका॰

कौणपाशन पु॰ कौणपानामशनमिवाशनमस्य। सर्पभेदे "हस्तिपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः" भा॰ आ॰ ३५अ॰ नागनामोक्तौ

कौण्डपायिन् पु॰ ब॰व॰ कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबन्ति सोमं पा—णिनि। सोमयागकारियजमानभेदेषु।

कौण्डपायिन न॰ कुण्डपायिनामिदम् अण् नि॰ प्रकृतिभावः। कुण्डपायिना (कुण्डेन सोमपायिनाम्) सम्बन्धिनि अयनरूपे सत्रभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विवृतिः।

कौण्डल त्रि॰ कुण्डलमस्त्यस्य ज्योत्स्ना॰ अण्। कुण्डलयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

कौण्डलिक त्रि॰ कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुमु॰ ठक्। कुण्डलसन्निकृष्टदेशादौ

कौण्डाग्नक त्रि॰ कुण्डस्येदमण् कौण्डे अग्नौ भवः वृद्धा॰ द्यग्न्युत्तरपदत्वात् वुञ्। कुण्डसम्बन्ध्यग्निभवे

कौण्डायन त्रि॰ कुण्डस्यादूरदेशादि पक्षा॰ चतुरर्थ्यां फक्। कुण्डसन्निकृष्टदेशादौ

कौण्डिनेयक त्रि॰ कुण्डिने जातादि कत्त्र्या॰ ढकञ्। कुण्डिननगरजातादौ

कौण्डिन्य पुंस्त्री कुण्डिनस्यर्षेर्गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । कुण्डिन गोत्रापत्ये । "कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य" शत० ब्रा० १४।५।५।२०। स्त्रियां तु ङीपि यलोपः "पाराशरकौण्डिनीपुत्रात् पाराशरकौण्डिनीपुत्रः" शत० ब्रा० १४।८।४।१०। वंशब्राह्मणे । कुण्डिनस्य युवापत्यम् गर्गा० यञि यञन्तात् फक् । कौण्डिन्यायन कुण्डिनस्य युवापत्ये पुंस्त्री. "कौण्डिन्यायनाश्च कौण्डिन्यायनः" शत० ब्रा० १४।९।५।२०। कौण्डिन्यस्य छात्र कण्वा० अण् यलोपश्च । कौण्डिन कौण्डिन्यस्यच्छात्रे । बहुषु अणो लुक् कुण्डिनादेशश्च कुण्डिनाः । स्त्रियां तु न लुक् किन्तु गोत्रत्वात् ङीप्यलोपौ कौण्डिनी ।

कौण्डिल्यक पु० १सुश्रुतोक्ते मशकस्पर्शविषे जन्तुभेदे विषमन्दे विवृतिः । २तत्रोक्ते कीटभेदे च कीटशब्दे विवृतिः

कौण्डोपरथ पु० । आयुधजीविसङ्घे तत स्वार्थे छ । कौण्डोपरथीय तदर्थे । "आक्रुष्टिगर्त्तशब्दास्तु कौण्डोपरथदाण्डकाः क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः" सि० कौ० । [तस्कुतोभवे ।

कौतस्कुत त्रि० कुतः कुतोभवः अण् टिलोपः कस्का० । कु-

कौतस्त त्रि० कुतस्त्येभवः अण् नि० वेदे यलोपः । कुतस्त्यभवे । "कौतस्तावध्वर्यू परिमेजयथ अश्मेजयथ" पारा० ब्राह्म० ।

कौतुक न० कुतुकस्य भावः युवादि० अण् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् वा । १कुतूहले अमरः । तच्च अद्भुतजिज्ञासातिशय । "कौतुकागारमागात्" कुमा० । २मङ्गलार्थहस्तसूत्रे शाश्वत "वैवाहिके कौतुकसंविधाने" कुमा० । ३उत्सवे ४अभिलाषे ५नर्म्मणि ६हर्षे ७परम्परायातमङ्गले ८गीतादिभोगे ९भोगकाले च हेम० ।

कौतूहल न० कुतूहलस्य तदन्वितस्य भावः कर्म्म वा युवा० अण् प्रज्ञादि०स्वार्थे अण् वा । कुतूहले "विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे" भा० आ० ६२अ० । "महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथा प्रति" मार्क० ८।१।

कौतूहल्य न० कुतूहल+ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । कुतूहले

कौतोमत पु० कुतोमतस्यापत्यम् ऋष्यण् । ऋषिभेदे । "महद्धवाङ्कगौपत्य इति कौतोमतेन" मैत्रायणब्राह्मणम् ।

कौत्स पुंस्त्री कुत्सस्य ऋषेरपत्यम् ऋष्यण् । कुत्सापत्ये "भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा कौत्सोऽहिष्वंरोति" आश्व० श्रौ० सू० १।२।५। "कौत्साय दत्त्वा कन्यान्तु हर्षां नाम यशस्विनीम्" भा० आर० १२७अ० । "कौत्स प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः" रघु० । बहुषु तस्य लुक् । कुत्साः तदपत्येषु । कुत्सेन दृष्टं साम अण् । कुत्सर्षिदृष्टे विकृतिगाने गेये सामभेदे । तच्च साम देशाने १६प्र० २अर्द्धे १०साम्नम् । "कौत्सं भवति कामं भवति" श्रुतिः ।

कौथुम त्रि० कुथुमं वेदशाखाभेदमधीते वेद वा अण् । १कुथुमशाखाध्यायिनि तद्वेत्तरि च । तस्य कार्त्तकौजपादित्वात् द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । यठकौथुमाः इत्यादि । "अनुवादे चरणानाम्" पा० द्वन्द्वे एकवत् प्रयोगात् कठकौथुमम् । "स्तेनोद्युवि" वार्त्ति० स्थाधातोरिणधातोश्च लुङ्प्रयोग एव तस्य तथात्व नियमितम् [मङ्गवे०जातिशब्दे विवृतिः

कौद्दालीक पुंस्त्री० रजका तीयराज्जाते सङ्कीर्णवर्णभेदे

कौद्रविक न० कोद्रवो निमित्तमस्य ठञ् । सौवर्चललवणे, राजनि० [धान्यभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः

कौद्रवीण न० कोद्रवस्य भवन क्षेत्रं कोद्रव+खञ् । कोद्रव

कौद्रा(न्द्रा)यण पुंस्त्री० कुद्र(न्द्र)स्य ऋषेर्युवापत्यम् इञन्त कौद्रि (न्द्रि) इञन्तत्वात् यूण्यपत्ये फक् । कुद्रि(न्द्रि) नामर्षेर्युवापत्ये तत अरीह० चतुरर्थ्यां वुञ् । कौन्द्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौनख्य न० कुनखिनोभावः ष्यञ् टिलोपः । कुत्सितनखरूपे रोगभेदे तच्च सुवर्णस्तेयमहापातकचिह्नम् "सुवर्णचौरः कौनख्यम्" मनूक्तेः । [निर्द्दशादौ

कौन्तायनि त्रि० कुन्ती+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् । कुन्ती-

कौन्तिक कुन्त प्रहरणमस्य ठञ् । कुन्तास्त्रे च युद्धकारके अमर । [प्रधौ अमरः

कौन्ती स्त्री कुन्तिषु देशेषु भवा अण् ङीप् । सजगन्धिन्यो-

कौन्तेय पु० कुन्त्या अपत्यम् ढक् । १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु । "कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे कर्म्मफले स्पृहा" गीता २अर्ज्जुनवृक्षे राजनि० तस्य तत्सुल्यनामत्वात्तथात्वम् ।

कौप त्रि० कूपस्येदमण् । कूपसम्बन्धिनि जलादौ "क्षार पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः । "वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा पौष्मे वेवम्" सुश्रुतोक्तकाले तस्य सेव्यता । स्त्रियां ङीप् ।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति खञ् अकार्य्ये त्रि० । १अकार्य्ये २पापे, ३गुह्यप्रदेशे अमर ४चीरे त्रिका० ५मेखलाबद्धे वस्त्रखण्डे (कप्नी) मेदि० तदाचरणेन कूपे पतनात् तस्य तथात्वम् । अकार्य्य यदाच्छाद्यत्वात् ६पुरुषलिङ्गे शब्दचि०, तदावरकतया वस्त्रखण्डस्य कौपीनत्वम् । "कौपीनमपन्न खल् भाग्यवन्त" पुरा० "कौपीनाच्छादन यावत्तावदिच्छेत्,

चीवरम्" भा० आ० ६१अ० । "अमलाश्वस्य कौपीना सुहृदः सत्यजिष्णवः" भा०अनु०४६अ० । [रूपकोष० ।

कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पृषो० । विष्णुगदायां हि-

कौमार पु० अपूर्व्वपतिकां कुमारीमुपपन्नः पतिः "कौमारापूर्व्ववचने" पा० नि० । अपूर्व्वपतिकायाः कुमार्य्याः १वोढरि । कुमारस्य भाव "प्राणभृज्जाति वयोवचनत्वात् अञ् । "जात कुं पृथिवीं पञ्चत्वं मारयेत् स कुमारकः । इति प्रधानतो विद्धि कौमारं प्रागभवावदत"" इत्युक्तायधिके "कौमारं पञ्चमावधि" इत्यन्ते २वयोवस्थाभेदे न० । "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता । "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने" मनुः । कुमार एव स्वार्थे अण् । ३कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य सनत्कुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः सनत्कुमारादिसर्ज्जनपूर्व्वकत्वात् तन्नामकः । "कौमार आर्षः प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि" श्रीधरः । "सएव प्रथम देवः कौमारं सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" भाग० १,३,७, "वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः "कौमारस्तूभयात्मकः" भाग० ३,१०,२०,५, ५कुमारसम्बन्धिनि त्रि० "तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः" भा० व० ६५अ०

कौमारायण पुंस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कुमारनामकर्षिगोत्रापत्ये । [कानीने

कौमारिकेय पुंस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक् ।

कौमारी स्त्री अपत्नीकं कुमारं पतिमुपपन्ना स्त्री "कौमारापूर्व्ववचने" पा०नि०ङीप् । १अगृहीतदारान्तरस्य पत्युः १भार्य्यायाम् । कुमारस्येयमण् ङीप् । २कुमारसम्बन्धिचेष्टादौ "कौमारीं दर्शयंश्चेष्टाम्" भाग०३,२,२८, कुमारस्य कार्त्तिकेयस्येयम् अण् ङीप् । ३कार्त्तिकेयशक्तौ । "कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना । योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धं रक्तबीजं महासुरम्" कौमारीशक्तिनिर्भिन्नाः केचिन्नेशुर्महासुराः" देवीमाहात्म्यम्

कौमुद पु० "कौ मोदन्ते जनायस्मिन् कौमुदस्तेन कीर्त्तितः" इत्युक्तलक्षणे १कार्त्तिकमासे । "एतैरन्यैश्च राजेन्द्र पुरा मास न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः । कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।। वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मोह्यत्र विधीयते" म०त०भार०

कौमुदी स्त्री कुमुदस्येयं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप् । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । "शशिना सह याति कौमुदी" "कुमा० १तद्वत्प्रकाशिकायाम् "त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" कुमा० कौमुदस्येयम् अण् ङीप् । "कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे० ततोद्वयम् । धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" इत्युक्तायां २कार्त्तिकपौर्णमास्या "कौ मोदन्ते जनायस्यामानाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायाम् ३आश्विन पौर्णमास्याम् "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ति० त० लिङ्गोक्ते । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रकृत्य भविष्योत्तरे "कौ मोदन्ते जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता" "सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्" रघुः कौमुदी दीपोत्सवतिथिः" इति मल्लि०" ५उत्सवे शरदि" ६कार्त्तिकोत्सवे त्रिका० । स्वार्थे क । ह्रस्वे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् । संज्ञायां कन् । ७मासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौमुदीचार पुंन० कौमुद्या ज्योत्स्नाया चारः प्राशस्त्यमत्र काले । आश्विनपौर्णमास्याम् त्रिका०

कौमुदीपति पु० ६त० । चन्द्रे हारा० कौमुदीनाथादयोऽप्यत्र

कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्याः प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः । दीपवृक्षे (पिलसुज्) हारा०

कौमोदकी स्त्री कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः कुमोदको विष्णुः तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमरः "कौमोदकी मोदयति स चेतः" माघः । "देवैरनादिवीर्य्यस्य गदा तस्यापरे करे । निक्षिप्ता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमुदकीति सा" हरि० ६२अ०

कौमोदी स्त्री कुं मोदयति अण् कुमोदः विष्णुस्तस्येयमण् ङीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकारि पुंस्त्री० कुम्भकारस्यापत्यं शिल्पित्वात् पक्षे इञ् । कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । पक्षे ञ्य । कौम्भकार्य्य तत्रार्थे ।

कौम्भायन त्रि० कुम्भस्य सन्निकृष्टदेशादि पक्षा० फक् । कुम्भसन्निकृष्टदेशादौ [ष्टदेशादौ

कौम्भायनि त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् । तत्सन्निकृ-

कौम्भेयक त्रि० कुम्भ्यां जातादि कत्त्र्या० ढकञ् । कुम्भ्यां जातादौ [कृष्टदेशादौ

कौम्भ्र त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्य । कुम्भसन्नि-

कौरयाण पु० कुरयाणस्य (शत्रुं प्रति कृतयानस्य) अयम् अण् वेदे पृषो०, शत्रुं प्रति कृतयानस्य सम्बन्धिनि तत्पुत्रादौ

"पाञ्चस्य मा कौरवाण ऋ०८।७।२।तद्ब्राह्मणे तदार्थीक्ते

कौरव पुंस्त्री० कुरोरपत्यादि उत्सा० अञ्। तद्देशस्य राजा
वा अण् तेषु भवो वा अण्। १कुरुवंश्ये "तस्यान्वयाय ग्रम
यात् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः। कुरोस्तु प्रजापदस्तार"
हरिव० ३२अ०। २तद्देशान्तपे पु० ३कुरुसम्बन्धिनि ४तद्दे-
शभवे च त्रि०। स्त्रियां ङीप्। "दृष्ट्वा कौरवान् दृष्टा
यावाश्रवसमन्तत। शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं
चमूम्" भा० आ० १२८अ० "धीरं चक्षुष्मतिविशुभ
कौरव तद्भजेथाः" मेघदूतम्।

कौरवक त्रि० कुरौ तद्वंशे जातादि "विभाषा कुरुयुगन्धरा-
भ्यां" पा० वा वुञ्। १कुरुवंशोद्भवे। पक्षे कच्छादित्वात् अण्। २कौर-
वकसम्बन्धिनि

कौरवायणि पुंस्त्री कुरोरपत्यम् तिका० फिञ्। कुरुवंश्ये

कौरवेय पुंस्त्री कुरोरपत्यं शुभ्रा० ढक्। कुरुवंश्ये। "ममापि
कौरवेयाणां यच्च ते चैव पुत्रक।" भा० आ० १४२अ०।
"विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत।" भा० व०
८५अ०।

कौरव्य पुंस्त्री० कुरोरपत्यम् कुर्व्वादि० ण्य। १कुरुवंश्ये।
"कौरव्याः पशव प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्"
वेणीसं०। तस्यापत्य तिका० फिञ्। कौरव्यायणि
कुरुकुलोत्पन्ने ब्राह्मणादौ ऽपत्ये पुंस्त्री कुरूणां राजा
ण्य। २कौरव्य कुरुदेशराजे। स्त्रियां ङीप् कौरवी
स्त्री। ण्यान्तत्वात् युन्यपत्ये फिञो लुक्। कौरव्य
पिता पुत्रश्च सि० कौ०।

कौरुकत्य पुंस्त्री कुरुकतस्यर्षेरपत्यम् गर्गा० यञ्। कुरु-
कतस्यर्षेरपत्ये युवापत्ये फिञ्। कौरुकत्यायनि तदीय
युवापत्ये पुंस्त्री

कौरुज(ज्ञ)ङ्गल त्रि० कुरुजङ्गले जातादि अण् उत्त-
रपदस्य वा वृद्धिः। कुरुजङ्गलभवे

कौरुपाञ्चाल त्रि० कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्ध अण् उभयपद
वृद्धि। कुरुषु पञ्चालेषु च प्रसिद्धे। "प्रजाता कौरुपा-
ञ्चाल यशस्त्वम्बन्नम्" शत०ब्रा० १,७,२,८, कौरुपाञ्चाली
वा स्य वदा ११।४।१।२।

कौर्च्य पु० "किंशतायुर्जितमकौरवेयपावेययूककौपी-
व्या। तौषिकधाकौकेरौ छद्रोगवान्यभं वेत्सम्"
दीपिकोक्ते स्थिकराणि।

कौर्म्म न० कूर्म्ममधिकृत्य कृतो ग्रन्थो अण्, कूर्म्मस्येदम् अण्
वा। १कूर्म्मपुराणे २कूर्म्मसम्बन्धिनि त्रि०।

कौल त्रि० कुले भव शैषिक अण्। सत्कुलभवे १कुलीने
शुचि तु कौलेयक इत्येव। कुले कुलाचारे रत स वेति
वा अण्। २तन्त्रोक्तकुलाचाररते ३तदाचारवेदिनि
च। "दिव्यभावरत कौल सर्व्वत्र समदर्शन" कुला-
र्णव। "पशोर्दर्शनाद्भ्रमन्त. पशुरेव न संशय। वीरा-
द्भ्रमनन्धौरे कौलात् सद्यःशुद्धिर्भवेत्" महानीलतन्त्रम्।
कुल कुलाचारमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण्। ४कुलाचार-
मर्म्मके ग्रन्थे कौलोपनिषदादौ।

कौलक त्रि० कुले भव सौवीर धूमा०वुञ्। कुलभवे सौवीरे

कौलकेय त्रि० कुले सत्कुले भव या० ढक् कुक् च। १सत्-
कुलोद्भवे। कौलटेय+पृषो०। २असतीपुत्रे पुंस्त्री शब्दरत्ना०।

कौलटिनेय पुंस्त्री भिक्षुक्याः सत्या अपत्यम् ढक् इनादेशश्च।
सत्या भिक्षुक्या अपत्ये अमर स्त्रियां ङीप्

कौलटेय पुंस्त्री कुलटाया सत्या असत्या वा अपत्यम् ढक्।
सत्याः असत्याश्च भिक्षुक्या अपत्ये अमर। स्त्रियां ङीप्।

कौलटेर पुंस्त्री कुलटाया असत्या अपत्यम् आचारेण क्षुद्र-
त्वात् ("क्षुद्राभ्य ") पा० ढ्रक्। बन्धक्या अपत्ये अमर।

कौलत्थ त्रि० कुलत्थेन संस्कृतम् अण्। कुलत्थसंस्कृते "पा-
ययेच्चाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभि" सुश्रु०।

कौलत्थीन न० कुलत्थस्य भवन क्षेत्रम् खञ्। कुलत्थोत्प-
त्तियोग्ये क्षेत्रे

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भाव मनोज्ञा० वुञ्। कुलपुत्रभावे

कौलव पु० बवादिषु तृतीये तिथ्यर्द्धरूपे करणभेदे।
करणशब्दे १६६० पृ० विवृति

कौलालक त्रि० कुलालेन कृतं संज्ञायां वुञ्। कुलालकृते
शरावादौ असंज्ञायान्तु अण् कौलाल तत्कृते। तस्येदमण्
कौलाल तत्सम्बन्धिनि त्रि० "रथचक्र वा कौलालचक्र
वा" शत० ब्रा० ११।८।४।१

कौलिक त्रि०कुलादागत ठक्। १कुलपरम्परागते आचा-
रादौ। कुले कुलागमे सिद्ध ठक्। तन्त्रोक्ते २कुलाचा-
रे। कौल कुलधर्मं प्रवर्त्तयति ठक्। ३कुलधर्म्मप्रवर्त्तके
शिवे। शब्दमा०। ४पाषण्डे त्रिका०। कुल तदाचार
प्रयोजनमस्य ठक् ।५कौले तन्त्रविदि "गच्छ कौलिक "श्रुतिः

कौलितर पु० कुलितरस्यापत्यम् ऋष्यण्। शम्बरासुरे "उत
दास कौलितर बृहत पर्व्वतादधि। अवाहन्निन्द्र शम्ब-
रम्" ऋ०४।३०।१४ कुलितरनाम्नोऽपत्य शम्बरमसुरम् भा०

कौलिशायनि त्रि०कुलिश+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् कुलिश
सन्निकृष्टदेशादौ

कौलिशिक त्रि० कुलिश+अङ्गुल्या० इवार्थे ठक्। कुलिशसदृशे

कौलीन त्रि० कौ पृथिव्यां लीनः ७त०अलुक् स०। १भूमिलग्ने। कुलादागत खञ्। २कुलक्रमागते "स्वत्व द्रयमर्थीश्च कौलीनं नायवर्त्तत" रामा०आ०८७अ०। ली-भावे क्त कौ लीन लयो यस्मात्, कुलीन भूमिलग्नमर्हति अण् वा। भूमिलग्नताभावने ३अपवादे "कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे" "कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता" रघु० "मा कौलीनादसितनयने! मय्यविश्वासिनी भूः" मेघ अपवादे हि भूमिलग्नद्रव लोकोभवतीति तस्य तथात्वम्। ४गुह्ये ५जन्ये (युद्धे) ६कुकार्ये ७पशुसर्पाणां युद्धे च न०मेदि० तेषां भूमिलग्नताभावनत्वात्तथात्वम्।

कौलीरा स्त्री कुलीर तस्येवाकारोऽस्त्यस्याः अच्। कर्कटश्ङ्गाम् (काँकडाशिङ्गा) राजनि०

कौलेय त्रि० कुले+भवः वा० ढक्। सत्कुलोत्पन्ने भरतः

कौलेयक पु० कुले भवः स्वा ढकञ्। १कुलागते कुक्कुरे। अमरः २सत्कुलीने मेदि०।

कौलेशभैरवी स्त्री त्रिपुराभैरवीभेदे। "सम्पत्प्रदाभैरवीवत् विद्धि कौलेशभैरवीम्। कूर्चाद्या सैव देवेशि! त्रिषु लोकेषु पार्वति!" ज्ञानार्णव। "त्रिकूटे कूर्चाद्यायेत् तदा कौलेशभैरवी भवति" तन्त्रसार

कौल्मापिक त्रि० कुल्माषे साधु ठञ्। कुल्माषसाधने

कौल्माषीण न० कुल्माषाणां भवन क्षेत्रम् खञ्। कुल्माष धान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे

कौल्य त्रि० कुले भव ष्यञ्। सत्कुलीने द्विरूपकोषः।

कौवल न० कुवलमेव प्रज्ञा०स्वार्थे ण। कोलिफले द्विरूपको०।

कौविदार्य्य त्रि० कोविदार+चतुरर्थ्यां प्रगद्या० ञ्य। कोविदारसन्निकृष्टदेशादौ।

कौवेर त्रि० कुवेरस्येदम्, कुवेरोदेवताऽस्य वा अण्। १कुवेर संबन्धिनि २तद्देवताके च "कौवेरमथ याम्यञ्च पश्चाते वरुणस्य च" देवीमा०। "यातं बभार कौवेरम्" रघु०। "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघ। स्त्रियां ङीप्। "दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् प्रियामीतिदायिनी" ति०त० पु०। "ततः प्रतस्थे कौवेरीम्" रघु। ३कुष्ठद्रव्ये (कुड़) न० शब्दरत्ना०। [रिकाया अपत्ये।

कौवेरिकेय पुंस्त्री० कुवेरिकाया अपत्यम् शुभ्रा०ढक्। कुवे-

कौश न० कुशा भूम्ना सन्त्यत्र अण्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच०। स्वार्थेऽण्। २कुशद्वीपे "शाक ततः शाल्मलमत्र कौशम्" सि० शि०। कशयस्तं २४९पृ० विवृतिः। कुशस्येदं तद्विकारो वा अण्। ३कुशसम्बन्धिनि ४तन्मयविकारादौ। "तत्र वासाय शयने कौशे सुखसुवास ह" भा०अनु० १६अ०। स्त्रियां ङीप्। "कौश्यां वृष्यां शतसीनम्" भा० अनु० ५४अ०

कौशल न० कुशलस्य भावः युवा० अण्। दक्षतायाम् "सीमेव पद्मासनकौशलस्य" भट्टिः। "आन्वीक्षिकी कौशलानाम्" "योगः कर्मसु कौशलम्" गीता। "छायच्छायि च्छुरितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषः" माघ

कौशलिपुंस्त्री० कुशलाया अपत्यं बाह्वा० इञ्। कुशलाया अपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। यून्यपत्ये फञ्। कौशलायनः तदीययुवापत्ये पुंस्त्री

कौशलिका स्त्री कुशलस्य प्रश्नः ठक्। १कुशलप्रश्ने। कुशलाय मङ्गलाय दीयते ठक्। २उपायने उपढौकने। त्रिका०। [ढौकने २कुशलप्रश्ने च त्रिका०।

कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य प्रश्नः वा अण्। १उप-

कौश(स)लेय स्त्री कौश(स)ल्याया अपत्यं ढक् यलोप। श्रीरामे दशरथपुत्रे

कौशल्य न० कुशलमेव ब्राह्मणा०प्यञ्। १कुशले। भावे ब्राह्म० ष्यञ्। २दक्षतायाम्। "दृष्टा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे" भा० व० २४४अ०

कौश(स)ल्या स्त्री कोश(स)लदेशे भवा ञ्य। कोश(स)लदेशभवायां श्रीराममातरि दशरथपत्नीभेदे। [द्योऽस्य।

कौश(स)ल्यातनय पु० ६त०। सीतापतौ श्रीरामे तत्सुता-

कौश(स)ल्यायनि पु०कौश(स)ल्यायाअपत्यम् फिञ्। श्रीरामे त्रिका० "श्रियामहे न गच्छाम कौश(स)ल्यायनिसन्निभम्" भट्टिः। कौश(स)ल्य पत्यापेक्षता जयमङ्गलयाक्ता।

कौशाम्ब त्रि० कुशाम्बेन निर्वृत्त अण्। १कौशाम्बराजकृते २तत्कृते पुरीभेदे स्त्री ङीप्। "कुशाम्बस्तु महातेजा कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा०। सा च पुरी गौडदेशान्तर्गतवत्सभूमिगता। "अस्ति वत्स इति ख्यातोदेश इत्युपक्रमे" कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" कथासरित्सागर। "अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी" हितो०। "निम्नकौशाम्बि" सि०कौ०

कौशाम्बेय पुंस्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा०ढक्। कुशाम्बापत्ये

कौशिक न०कुशिकस्यापत्यं अपत्यत्र कुशेन हतः अध्या० ठञ्। कुशके तद्देशे भव अण् वा। १इन्द्रे २पेचके पुंस्त्री० उभयत्र "अगकुवन् सोढुमधीरलोचन सहस्ररश्मेरिव

अस्य दर्शनम् । प्रविशत्र हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः” माघ । इन्द्रस्य कुशिकपुत्रत्वप्राप्तिकथा “कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् । लभेयमिति त शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् । स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्” हरिवं० १अ० । “कुशिकस्तु तपस्तेपे” इत्युपक्रम्य “सहस्रे वत्सरे पूर्णे दृष्ट्वा महाह पुरन्दरः । समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमधारयत् । पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः । स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्” हरिवं० २७अ० । कुशैर्वृतत्वाद्वा कौशिकत्वमस्य यथाह तत्रैव “जातमात्रस्तु भगवानदित्या स(शक्र)कुशैर्वृतः । तदा प्रभृति देवेश कौशिकत्वमुपागतः” हरि० २२७अ० । ३गुग्गुलौ ४व्याडव्यालग्राहिणि (सापुड़े) अमरः । ५नकुले ७कोषाध्यक्षे मेदि० । ८कोषकारे शब्दरत्ना० ९शृङ्गाररसे त्रिका० १०मज्जनि हेम० ११अश्वकर्णवृक्षे राजनि० । कुशिकस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । १२विश्वामित्रमुनौ स हि कुशिकपुत्रस्य गाधेरपत्यम् । कुशिकशब्दे तन्मूल दृश्यम् । “अपिबत्तत्र सोममिन्द्रेण सह कौशिकः” भा० आ० १७५अ० । १३परीक्षितस्य नृपभेदे । “पारीक्षितस्य द्वौ पुत्रौ” इत्युपक्रमे “प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः” हरिवं० १६१अ०। जरासन्धनृपस्य हंसनामके १४सेनापतिभेदे “स तु (जरासन्ध)सेनापती । राजा बभूव भरतर्षभ ।। कौशिकश्चित्रसेनश्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते । ययोस्ते नामनी राजन् हंसेति डिम्भकेति च” भा० स० २१अ०। तस्य च कौशिकवंश्यत्वात् तथात्वम् । १५असुरभेदे “खड्ग- शा- लवदनः करालः कौशिकः शरः” हरिवं० ४२अ० । कुशिकवंशोद्भवत्वात् १६नदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिकथा रामा० आ० ३४अ० “कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! । पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव ! सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता । सशरीरा गता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम । ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् । भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्या रघुनन्दन । सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा” “तत्र मासं वसेद्धीर ! कौशिक्यां भरतर्षभ ! । अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति” भा० व० ८१अ० । “कुशिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् । कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः” तत्रैवाध्याये । “इयञ्च नदी हिमवतो निःसृता चम्पानगरसन्निकृष्टे उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गता । “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! चम्पकारण्यमुत्तमम्” ततद्रुत्य क्रोडस्थास्तत्सन्निकृष्टत्वम् । १७यशोदाकन्यात्वेनोत्पन्नायां योगमायायाम् ।- कौशिकेन्द्रेण भगिनीत्वेन कल्पनेन विष्णुना तस्यास्तन्नामकरणात्तथात्वं यथोक्तम् “तत्र त्वां शतदृक् शक्रो मत्प्रदिष्टेन कर्म्मणा । अभिषेक्ष्यति दिव्येन दैवतैः सह योक्ष्यसे । तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि” हरिवं० ५८अ० योगमायां प्रति विष्णूक्तिः । “आर्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी” भा० हरि० ५८अ० । पार्वत्याः शरीरकोष(षा)त् निःसृते १८देवीमूर्त्तिभेदे तस्य च शुम्भनिशुम्भवधकारिणीति भेदः तन्मूलं देवीमाहात्म्यवाक्यं तत्र कोषशब्दे दर्शितं नाट्ये २०वृत्तिभेदे अलङ्कारशब्दे सात्वतादिक दृश्यम् [तथात्वम्

कौशिकप्रिय पु० ६त० । श्रीरामे विश्वामित्रप्रियाचरणात्तस्य

कौशिकफल कौशिकं कोषस्थं फलमस्य । नारिकेले शब्दरा०

कौशिका स्त्री कोषस्य स्वार्थे क अतइत्वम् । पानपात्रे चषके हेम० [यज्ञमाला १विश्वामित्रपुत्रे च

कौशिकात्मज पु० ६त० । १इन्द्रपुत्रे जयन्ते २अर्जुने च

कौशिकायनि पु० कुशिकस्यापत्यम् या० फिञ् । यजुर्वेदवंशब्राह्मणस्थे ऋषिभेदे “औपिष्टायनेः कौशिकायनि” शत० ब्रा० १४।५।५।२१

कौशिकायुध न० ६त० । इन्द्रधापे शब्दमा०

कौशिकाराति पु० ६त० । १काके राजनि० तस्य पेचकारातित्वं च तेन सह नित्यविरोधित्वात् । तत्कथा काकोलूकशब्दे दृश्या कौशिकारिरप्यतयोऽप्यत्र पु०

कौशिकिन् पु० ब० व० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते णिनि । विश्वामित्रप्रोक्ताध्यायिषु

कौशिकेष्ट पु० कौशिक्या इव ओजोऽस्य पृषो० सलोप । कारस्कटरके (चिरोड़ा) राजनि०

कौशिज पु० ब० व० देशभेदे "पश्चात्ता कौशिजाश्चैव नैकपृष्ठाः धुरन्धराः." भा० भी० ६अ० जनपदकथने

कौशे(षे)धान्य न० कोशे(षे)भवा कौशी(षी) कर्मधा०। कोश(ष)जाते धान्ये शिम्बादौ। "सर्वमेवैतदहः कौशी(षी)धान्यं विवर्जयेत्" आश्व०श्रौ० २।१।१६

कौशे(षे)य न० कोश(ष)दुत्थितम् ढक्। क्रमिकोषादिजाते वस्त्रे अमरः "निर्नाभि कौशे(षे)यमुपात्तबाणम्" कुमा० "कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रम्" माघ "लाक्षालोहितकौशे(षे)यपरिधानम्" काद० "कौशेयाविकयोरूषैः" मनुना तच्छोधनद्रव्यमुक्तम्

कौश्य त्रि० कुशस्येदम् यञ्। १कुशसम्बन्धिनि शयनार्हे "प्रास्तान्दृश्यने कौश्ये दृष्ट्वा शयमिव कुषम्" भा० अनु०७१अ०। कुशस्य गोत्रापत्यं वा यञ्। २कुशगोत्रजे ऋषिभेदे पु० "त होवाच सुश्रवाः कौश्यः" शत०ब्रा० १०।५।५।४ "कौश्य कुशगोत्रज" भा०। तेन ब्राह्मणे कौश्य इति मूर्द्धन्ययुक्तपाठस्तु प्रमादिकः।

कौशा(सा)रव पु० कुशा(षा)रोरपत्यम् ऋष्यण्। कुशा(षा)रोर्मुनेरपत्ये मैत्रेये "याबतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौशारवात्मनः" भाग०३।१।३।२ "कौशारवस्य मैत्रेयस्याग्रतः" श्रीधरः "ननु ते तत्त्वमराध्य ऋषिं कौशारवोऽन्तिमे" भाग० ३।४।३ बाह्वा० इञ्। कौशारविरप्यत्र "यत कौशारविस्तस्य सकाशेऽध्यात्मसम्मतः" भाग०२।१०।५२

कौषिकी स्त्री० कौषिक+ङीप्। १कौषिकशब्दार्थे मेदि०२दुर्गामूर्त्तिभेदे स्त्री "शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्वत्याः निःसृताम्बिका। कौशिकीति समाख्याता ततो लोकेषु गीयते" देवीमा० "कायकोषाच्च सृता या कालिकायास्तु भैरव!। सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा" कालिका० पु० ६०अ०

कौषीतक पु० कुषीतकस्यापत्यम् ऋष्यण्। कुषीतकर्षिपुत्रे बहूचां मध्ये तद्गोत्रे ऋषिभेदे कहोडे "कहोड कौषीतकमित्यादि" आश्व० ग्ट० ३।४।३।२२ ऋषितर्पणे। कुषीतकस्यापत्यम् इञ्। कौषीतकिरपि कहोडे ऋषौ "तद्धोवाच कहोड़ कौषीतकि" शत०ब्रा० २।४।२।१। तत्प्रणयनसम्बन्धित्वात् कौषीतकिब्राह्मणं कौषीतकी उपनिषच्च ऋग्वेदान्तर्गता।

कौषीतकिन् पु० ब० व०। कौषीतकेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कौषीतकेन प्रोक्ताध्यायिषु। "सदस्य सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति" आश्व०गृ०।।२३।५।

कौ(षी)तकी कुषीतकस्यापत्यम् ऋष्यण् ङीप्। अगस्त्य पत्न्यां त्रिका०

कौषीतकेय पुंस्त्री कुषीतक+वा० अपत्ये ढक्। कुषीतकस्यापत्ये कहोडे "अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ" शत० ब्रा० १४।६।४।१।

कौष्ठविद्यक त्रि० कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु काल्या० ठक् दत्त पत्स्येन तान्ततया ठस्य कः इत्येके। कुष्ठविद्यासाधौ। दत्त पत्स्याभावमाश्रित्य तान्तत्वाभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये तन्मतेनैव तथारूपं २१५४पृ० उक्तम्

कौसीद्य न०कुत्सितं सीदत्यस्मिन् सीद+वा० आधारे य स्वार्थे ष्यञ्। १आलस्ये २तन्द्रायाञ्च हेम०। कुसीदस्य भाव ष्यञ्। ३वृद्धिजीविकुसीदवृत्तौ शब्दार्थचि०

कौसुम न०कुसुमेन निर्वृत्तमण्। १पुष्पाञ्जने अमरः। तस्येदमण्। २पुष्पसम्बन्धिनि त्रि० "विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुमसामनानिलेन" माघः

कौसुम्भ पु० कुसुम्भ+स्वार्थे अण्। १अरण्यकुसुम्भे २शाकभेदे राजनि०। कुसुम्भेन रक्तम् अण्। ३कुसुम्भरागरञ्जिते वस्त्रादौ त्रि०"कौसुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्गि वासः" माघः। तस्येदमण्। कुसुम्भसम्बन्धिनि त्रि० "स्तनकरकरसङ्गमयत कौसुम्भरागम्" माघः। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

कौसुरुविन्द पु० दशरात्रसाध्ययागभेदे "कौसुरुविन्दः" का-त्या०श्रौ०स०२३।५।१५ "द्वितीयो दशरात्र एततस्य" सं०व्या०।प्रायणीयप्रयोगानन्तरं कौसुरुविन्ददशरात्रस्य प्रथमे त्र्यहे च"कौसुरुविन्दः प्रथमस्त्र्यहः" काल्या० २४।३।१

कौसुरुविन्दि पु० कुसुरुविन्दस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये उद्दालके मुनौ "कौसुरुविन्दिरुद्दालक आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास" शत० ब्रा० १२।२।२।१३। [क्ले जटाध०

कौसृतिक त्रि० कुसृत्या चरति ठक्। मायाकारके याचयु-

कौस्तुभ पु० कुं भूमिं स्तुभ्नाति कुस्तुभो जलधिः तत्र भवः अण्। विष्णोर्वक्षःस्थे "कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः" इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे। तस्य समुद्रादुत्पत्तिकथा हरिवं० २२अ०

"सुरासुरगणाः सर्वे सहिताः समवायतः। मन्दरं पुष्करं कृत्वा नेत्रं यासुकिमेव च। समाः सहस्रं मथितं तत्र भोषधिभिः सह। घोरभूतं समायोगादमृतं समपद्यत। तस्मात्तु रहराः पूर्वमाक्रान्ता क्षोभमन्युना। तदा क्षयाज्ज समुद्रेया कामतेजोबलान्विता। धन्वन्तरिस्तथा मद्यं मोहृदेवी कौस्तुभोमणिः। ययाद्धो विमलस्यापि सङ्गतस्य

समन्तत" ।"ततः शतसहस्रकारं च यत्राभाषत सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्न सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः । श्रीरनन्तर मुत्पन्ना घृतात् पाण्डुरवासिनी । सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा । कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्य उत्पन्नो घृतसम्भव । मरीचिविकच श्रीमान् नारायण उरोगत " भा०आ०१८अ० "तत्र अवाहयन्मेतो मणि चरत्नञ्च कौस्तुभम्" रामा० उक्ते क्लीवत्वमपि "कौस्तुभाख्यमपासार बिभ्राणं हृदयोरसा" "सकौस्तुभं ह्रेपयतीव यत्र" रघु । २तैलभेदे न० "तैलार्थे गोघृत ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् । आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं यहीष्यते । तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम् । तदभावेऽतसीस्नेहं कौस्तुभं सर्षपोद्भवम् । वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्य पूर्वाभावे परःपर" कर्कधृतं मत्स्यपुराणवाक्यम् । कौस्तुभं मयत कौसुम्भमिति पाठस्तु च व्यक्त । ३तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे "अनामाकुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका । कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा । वामानामा च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके । अङ्गुष्ठमध्यके भूयः संयोज्य सरलाः पराः । चतस्रोऽप्यत्र संलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" तन्त्रसार ।

कौस्तुभवक्षस् पु० कौस्तुभो वक्षसि यस्य । विष्णौ हारा० कौस्तुभहृदयादयोऽप्यत्र पु० । एव कौस्तुभलक्षणादयोऽप्यत्र ।

क्रथ बधे वा० चु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् घटादि । क्रथयति-ते क्रथति अचिक्रथत्-त अक्रथीत्-अक्राथीत् । क्रथया-बभूव आस चकार-चक्रे-चक्राथ ।

क्रस दीप्तौ कौटिल्ये च दिवा० पर० अक० सेट् । क्रसति अक्रसीत्-अक्रासीत् चक्रास । चटा० क्रसयति-ते । अचिक्रसत्-त उदित् क्रसित्वा-क्रस्त्वा ।

क्रस दीप्तौ वा० चु० उभ० पक्षे भा० अक० सेट् घटादि क्रसयति-ते । क्रसति । अचिक्रसत्-त अक्रसीत्-अक्रासीत् क्रसयां बभूव आस चकार चक्रे चक्रास । उदित् क्रसित्वा-क्रस्त्वा । "स्य् कृतौ क्रस कुसि कि च भासने कुस इत्थेके" इति बोपदेवव्याख्याने "परोऽत्वन्यः पूर्वेषामेकवाक्यस्थभावः" इति तदुक्तिमाश्रित्य भ्रान्त्या दुर्गादासेन क्रस इति स्वसन्तम् तच्चिन्त्यम् । पा० धातुपाठे चुरादिषु "लसिपिसि कुसि दशि कुसोत्यादिना कुसेरेवेत्युक्ते दिवादिषु च क्रुस कुत्पदीप्त्योरित्युक्तेः घटादौ च अमीत्युक्ते क्रस रञ्ज इति पाठात् इदित् क्रसधातोरदर्शनात् । अतः परातुवन्धस्य चौरस्यैवात्र प्राप्ति तेनास्य तत्र घटादित्वम् अन्यथा क्वचित् क्रसीत्येव मूलकृत् पठेत् । न च तथाऽपाठि अतस्तस्य नेदित्वम् ।

क्नूय दुर्गन्धे आर्द्रीभावे शब्दे च भा० आत्म० अक० सेट् । क्नूयते अक्नूयिष्ट चुक्नूये । णिचि क्नोपयति ते । अस्य पेपार्थककर्मत्वे वृत्तिपदे बहुल० केशक्नोपम् वस्त्रक्नोपम् । "भूमि गाढपरिरम्भिणि वक्त्रक्नोपमन्वु रहसि मदनेन" माघ । 'वस्त्रं क्नोपयित्वा परिपिच्य' इत्यर्थ "मल्लि० । अभि+अतिव्याप्त्या आर्द्रीभावकरणे द्रवीभावकरणे च सक० "आपो वै सर्वमन्न ताभिर्हीदमभिक्नूयमिवादन्ति" शत० ब्रा० १४।१।१।१४। वाक्यत्वात् तङभावेऽपि नातोयुच् किन्तु शप । क्नूयिता इत्येव । [रीत् धन्नार ।

क्मर कौटिल्ये भा० पर० अक० सेट् । क्मरति अक्मा(क्म)-

क्य त्रि० क प्रजापतिस्तस्मै हित यत् । प्रजापतिहिते । "देव चत्वारि क्यानां क्यानीति" प्रश्ने "एतान्येव चत्वारि क्यानि क्यानि" शत० ब्रा० १०।३।४।२।४। भा० तथार्थतोक्ता

क्याम्बू स्त्री क्य प्रजापतिहितमम्बु यत ऊङ् । दूर्वाभेदे "क्याम्बू रतरोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा" ऋ० १०।१६।१३।

क्रथ प्रकाशने भ्वा० सक० सेट् क्रथति अक्रथीत् चक्राथ । "क्रथतेर्वा प्रकाशयतिकर्मण " निरुक्तकार २।२१।

क्रकच पु० क इति कचति शब्दायते कच-शब्दे अच् । १ग्रन्थिलाख्ये वृक्षे मेदि० । २दारुदारणास्त्रे करपत्रे (करात) पु० न० अमरः । ज्योतिषोक्ते ३योगभेदे च । तल्लक्षणञ्च "पञ्चादितिथयो मन्दात् विलोम क्रकच स्मृत" इति "यथा शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगा क्रकचाख्या ज्ञेया पीयू०धा० । यदाह नारदः "सयोगम स्युर्मिलने संख्ययोर्तिथिवारयो" क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हित" [क्रकचदलादयोऽप्यत्र

क्रकचच्छद पु० क्रकच इव छदो यस्य । केतकीवृक्षे त्रिका० ।

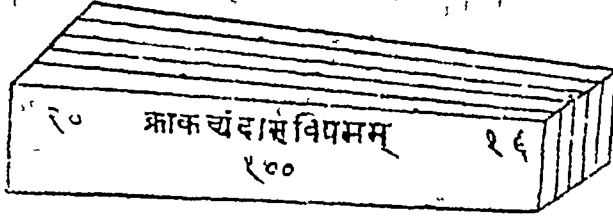
क्रकचपत्र पु० क्रकच इव पत्रमस्य । १शाकवृक्षभेदे राजनि० २केतकीवृक्षे च ।

क्रकचपाद(द्) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्त्यलोप । कृकलासे हारा० [वृक्षभेदे । त्रिका० ।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठ यस्याः ङीप् । (कइ) मत्स्य

क्रकचव्यवहार पु० लीलावत्युक्ते क्रकचच्छेदावस्तुमोवेतन मानार्थे तत्फलज्ञापके गणितभेदे यथा "क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्ध्यसंगुणितमङ्गुलात्मकम् । दारुदारणमार्गै-

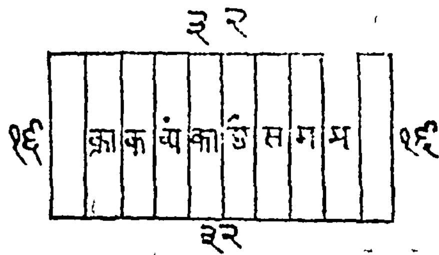
समाहृत षट्खरेषु विस्तृत करात्मकम्। उदाहरणम्। मूले नखा(२०)ङ्गुलमितोऽग्र न्दपा(१६) ङ्गुलोऽग्रे पिण्ड· शताङ्गुलमिव किल यस्य दैर्घ्यम्। तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्याद्धस्तात्मकं वद सखे! गणित द्रुत मे। (तदाकारदर्शनचित्रम्)

न्यास·

पिण्डयोगार्द्धदलं। १८। दैर्घ्येण १०० सङ्गुणित १८००। दारुदारणपथैश्चतुर्भिर्गुणितं ७२००। षट्खरेषु ५७६ विहृत जात करात्मक गणित २५/२। क्रकचान्तरे करणसूत्र सार्द्धत्तम्। छिद्यते तु यदि तिर्यगुक्तवत्पिण्डविस्तृतिहते फलं तदा। दृष्टिकाश्चिति-दृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम्। कर्म्मकार-जनसम्प्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्वशर्मेण। उदाहरणम्। यद्विस्तृतिर्द्वन्त २२ मिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे। छेदेषु तिर्य्यक्तु चतुर्षु किं स्यात् फलं तत्र कराकर्क मे॥

न्यास विस्तार २२ पिण्ड· १६। पिण्डविस्तृतिहति (तदाकारचित्रम्।)

५१२। दारुदारणमार्गैश्चभिर्हता ४६०८। षट्खरेषु ५७६ विहृता जातं फलं हस्ता। ८।"

क्रकचा स्त्री क्रकचस्याकारोऽस्त्यस्याः अर्श० अच् टाप्। कैतकीवृक्षे रत्नमा०।

क्रकचाणु पु० क्र इति कणति शब्दायते कण–अच्। (कयार) पक्षिभेदे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

क्रकर पु० क्र इति शब्दं कर्तुं शीलमस्य ताच्छील्ये ट। क्रकणो (कयार) १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीप्। २करीरवृक्षे ३करपत्रास्त्रे च पु० ४दीने त्रि० के०। "चोरयित्वा तु पत्रोर्णं क्रकरत्वं नियच्छति" भा० अनु० १११अ०। "चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोद्यादुपक्रमे "वि-ष्किराश्चपथ· शीलमधुरा· कषाया दोषशमनाश्च" इति सामान्यत उक्ता "वातपित्तहरा हृद्या मेधाग्निबल वर्द्धना·। लघव क्रकरा ह्यद्यास्तथा चैवोपचक्रका" सुश्रु० तन्मांसगुणा उक्ता·।

क्रतु पु० क्र-कतु। १यूपरहिते, सोमसाध्ये यज्ञे, २सङ्कल्पे, ब्रह्मणोमानसे पुत्रे ३ऋषिभेदे, ४वैश्वदेवभेदे, ५इन्द्रियेषु च। ६विष्णौ तस्य सर्वयज्ञमयत्वेन सयूपयज्ञरूपत्वमपीष्ट यथाह "यज्ञरिज्यो महेज्यश्च क्रतु· सत्र सतां गति"विष्णु स०। "सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञ· यूपसहितोयज्ञ· क्रतुरिति" भाष्यम्। तेन क्रतुशब्दस्य यूपसहितयज्ञबोधकता। अतएव तत्तद्यागे यूपविशेषाः शतपथब्राह्मणादौ उक्ता:। तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रय क्रतव "त्रीन् क्रतूनन्वाहाग्नेयक्रतुमग्निष्टोमम्"श्रुतौ"इ-त्य ग्नेय· क्रतु अग्निष्टोम·" "अयाग्निम·" आश्व०श्रौ० ४।१।१८।१४।१।१५।१। सूत्रेषु दर्शिता·। अन्येऽपि क्रतवो-भेदेषु दर्शितास्ततएव बोध्या·। संकल्पश्च कामनाधीनः चित्तवृत्तिभेद· यथोक्तम्"काम क्रतु· कर्म्म जन्मान्तरेष्विषा क्रमोभवेत्। यु सोया विषयापेक्षा स काम इति भण्यते। सएव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते"। "रुचेर्ज्ञानाय· कार्य्ये विषये क्रतुरीर्यते" इत्युक्ते ७रुचेराधिक्ये च। द्रष्टव्याया निघ०। ८स्तवनादिकर्म्मणि च। "पुरुहूत। क्रत्वा न· शग्धि" ऋ० ४।२१।१०। "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना" भा०। क्रतुनामा मुनिश्च "ब्रह्मणोमानसा· पुत्रा विदिता षण्महर्षय। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु" भा० आ०६५अ० उक्त·। "क्रतोरपि क्रियाभार्य्या वालिखिल्यानसूयत। षष्टीन् पतिंसहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् "भाग० ४।१।३९। तद गाद्युक्तम् "ससर्ज सृष्टि तद्रूपा स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलहं क्रतुम्। वसिष्ठञ्च महातेजा· सोऽसृजत् सप्त मानसान्" हरिव० १अ०। विश्वेदेवाश्च प्रमोदस्य यथा "आत्मार्थे चास्तृजत् पुत्रान् लोककर्तृन् पितामह। विश्वे सर्वासां पतयो येभ्यो लोका विनि सृता। विश्वेदेव प्रथमं नाम महातपसमात्मजम्। सर्व्वमपद दुस्त सम्त्रा

धर्मं च सनातनम् । दक्ष मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलह क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम् । अथ र्षभूता दृश्यन्ते ख्याताश्चैव महर्षय । त्रयोदश सुता येषां यथा वै संप्रतिष्ठिता" । हरिवं० १०४अ०

जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दश ख्याताः" इत्युक्तम् । गणदेवता शब्दे तन्मूलं वक्ष्यते । कल्पभेदादविरुद्धम्

तत्र मते निश्चय अध्यवसाय यथाह,

"अथ खलु क्रतुमय पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" छा०उ० । "अथशुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचल प्रत्ययस क्रतुं कुर्वीतोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध । किं पुन क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम् ? कथ वा क्रतु कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसाधनं कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिपञ्च । अथ खल्वितिहेत्वर्थे । यस्मात् क्रतुमय क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मक पुरुषो जीव । यथाक्रतुर्या दृश क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थ एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि" यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टाऽत स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपफलमतः स कर्त्तव्य क्रतु" भा० । १०यागादिरूपे चातुर्मास्यादियागारम्भकत्वात् तस्य तथात्वम् "वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा,विनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा" यजु० १८।२८ "वाजादीनि चतुर्दिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थ अन्नप्राचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूप, प्रसवायाद्गुणरूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो वैशाख । अपिजाय अप्सु जायतऽ्पिज सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठ । क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादि यागप्रारम्भत्वात् क्रतुरषाढ" वेददी० ।

क्रतुदीपकृत् पु० क्रतूनामिन्द्रियाणां दोषं नुदति क्विप् । प्राणायामे मन्त्रसि० "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनाञ्च यथा मलाः । प्राणायामैस्तथा दह्यन्त इन्द्रियकृता मलाः" अमूर्त्तक्रतुकेन्द्रियदोषनाशकत्वम् [नास्तिके च

क्रतुद्रुह् पु० क्रतवे द्रुह्यति द्रुह–क्विप् । असुरे जटाधर

क्रतुद्विष् पु० क्रतवे द्वेष्टि द्विष–क्विप् । असुरे त्रिका० २नास्तिके च ।

क्रतुध्वंसिन् पु० क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयति ध्वंस–णिच्–णिनि । शिवे अमर । वीरभद्रद्वारा तद्यज्ञध्वंसनात्तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी० ८९अ० यथा

"महावीरोऽसि रे भद्र ! मम सर्वगणेष्विह । वीरभद्राख्यया त्वं हि प्रथितिं परमां व्रज । कुरु मे त्वरं कार्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय । ये त्वां तत्रागमिष्यन्ति तनुजा ह्यवियायिन । ते त्वयाप्यवमन्तव्या व्रज पुत्र । शुभोदय । इत्याज्ञां मूर्ध्न्याधाय स ततः पारमेश्वरीम् । कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । जगाम त्वरितो वशी । ततस्तदनुमात् शम्भुः स्वनिश्वाससमुद्गतान् । शतकोटिमितानुग्रान् गणानग्नानवासृजत् । ते गणा वीरभद्रेण याता केचित् पुरोगताः । केचित्तदनुगा याता केचित्तत्पार्श्वतोऽपरे । आकीर्णे तैः सभा क्रान्तं तेजोविजितभास्करैः । पदक्रान्तानि शिखराणि चकम्पिरे उत्पाटितानि वै । आकृष्टा केचिद्वै पिष्टाः वै पिष्टाश्चया । उत्पाट्य महतो वृक्षान् केचित् प्रासादमूल कूलम् । केचिदुत्पाटितायूपा केचित्केशाभ्यपूरयन् । मण्डपं ध्वसयामासुः केचित् क्रोधपरा गणाः । अजीघनन् यज्ञवेदी केचिद्वै शूलपाणयः । अभक्षयन् हवींष्यन्ये पृषदाज्यं पपुः परे । दध्नः सरस्सरांसीव केचित् पप्रुर्नवन्निभान् । केचिद्वै पायसाहारा केचिद्वै क्षीरपायिन । केचित् यज्ञपात्राणि यज्ञशालान्यचूर्णयन् । अमोचयन् पशून् दण्डान् केचिद्वोर्दण्डशालिन । अभञ्जन् शकटान् केचित् यूपं केचिदलोलुपन् । अग्निं निर्वापयामासुः केचिदप्यग्नितेजस । स्वयं परिदधुश्चान्ये दुकूलानि मुदा युता । अगृह्णन् केचन पुनारत्नानां पर्वतं कृतम् । एकेन च भगो देव पञ्च चक्रे विलोचन । पुष्णोदन्तावलीमन्यः पातयामास कोपन । यज्ञः पलायितो दृष्ट्वा केनचित्तमृगरूपधृक् । शिरोधिरच्छिद्यत तेन चक्रेण दूरतः" ।

क्रतुपुरुष पु० क्रतु पुरुष इव । पुरुषाकारे क्रतुमये यज्ञवराहे । तद्रूपवर्णनञ्च हरिवं० २२४अ०

"वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुख । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपा" । अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्ग-

दुतिभूषण । आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् । सत्यधर्म्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । प्रायश्चित्तमहाघोरः पशुजानुर्म्महाकृतिः । उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः । वाय्वन्तरात्मा सत्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः । वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्म्मौष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः । नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ प्राविशत् प्राविशद्रसाम्" ।

"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् । छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् । स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् । दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः । जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः । सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः" । भाग० ३।१३अ० ।

"यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन् स्तुवन्ति रूपमित्यादि षड्भिः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते बर्हिः दर्भे । दीर्घभावः आर्षः । दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं हौत्रादिचतुष्टयं कर्म्म । स्रुक् जुहूः । तुण्डे मुखाग्रे । स्रुवो नासिकयोः । इडा भक्षणपात्रं चमसा ब्रह्मादीनां सोमपात्राणि । प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं प्राश्यतेऽनेनेति ग्रसने मुखान्तर्वर्त्ति छिद्रे ग्रहाः सोमग्रहाः । चर्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । अनुजन्म वारं वारम् अभिव्याप्तिः । उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महावीरः सत्कृपवत् पूर्व्वं क्रियते । सभ्योऽहोमरहितोऽग्निः आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्य तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्टकाचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्रातःसवनादीनि अवस्थितिराशन बाल्याद्यवस्था वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त संस्थाविभेदाः सप्त त्वङ्मांसादिधातवः । सत्राणि

द्वादशाहादीनि बहुयागसमुदायरूपाणि, अङ्गसंगा-यज्ञाङ्गसंधिरूपा क्रतवस्तद्रूपत्वं इष्टिबन्धन अनुष्ठानश्च तदेव बन्धनं यस्य स" श्रीधरः । [प्राधान्यात् तथात्वम् ।

क्रतुपशु पु० क्रतोरङ्गं पशुः । अश्वे हारा० तस्य अश्वमेधे

क्रतुप्रा पु० क्रतून् कर्म्माणि प्राति प्रा-पूर्त्तौ क्विप् । कर्म्मपूरके "सहस्रकर्म्म्यवितः क्रतुप्राः" ऋ० ४।२६।२। "क्रतुप्राः कर्म्मणां पूरकः" भा० ।

क्रतुभुज् पु० क्रतुं क्रतुदेयं हविर्भुङ्क्ते भुज-क्विप् । देवे क्रतुदेयद्रव्यग्रासोद्देश्यत्वात्तेषामचेतनत्वेऽपि तद्भोगित्व बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो नास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा० उ० ।

क्रतुराज् पु० क्रतुषु राजते राज-क्विप् । १अश्वमेधे यज्ञे तस्य सर्व्वयज्ञानां श्रेष्ठत्वात् तथात्वम् । "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः" मनुः २राजसूये च शब्दचि०

क्रतुविक्रयिन् त्रि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति वि+क्री-णिनि । स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वस्थापनेन ततो धनग्राहके । "पशुमान्ततिनोश्चापि क्रतुविक्रयिकस्तथा" मनुः । [चापसर्प्पौ" यजु० १५।१५ ।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला

क्रतुस्पृश् त्रि० क्रतुमिन्द्रियं स्पृशति क्विन् । इन्द्रियस्पर्शिनि "अपश्यन् हृदिस्पृक् क्रतुस्पृक्" आश्व० श्रौ० ५।१०,५

क्रतूत्तम पु० क्रतूत्तमः । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थ पु० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यस० विशेष्यलिङ्गता च, क्रतुरर्थोऽयस्य वा । क्रतूपकारके । तच्च यागादिकञ्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" सू०।"तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभैः शेषविनियोगलक्षणमुक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते, —कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः ? इति, यापि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ?। अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः, प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थो, ऽप्रयोजकः क्रत्वर्थः। तस्मात् "क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"—इति सूत्रितम् । तत्र अथातःशब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ । अथेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते । अत —इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते । क्रतवे यः, स

क्रत्वर्थः, पुरुषाय यः, स पुरुषार्थः। जिज्ञासायन्तोऽपि तत एव समधिगतः,—ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—इति। तदेतत् प्रतिज्ञासूत्रम्,—'क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा'—इति" (४।१।१) शवरभाष्यम्

"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्" सू॰२।

"अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः इति लक्षणं वाच्यं, तथा हि लघीयसी प्रतिपत्तिः, उपदेशे गरीयसी तदुच्यते,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, (यस्मिन्कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) स पुरुषार्थः पदार्थः। कुतः?। तस्य लिप्सा अर्थेन च भवति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थो हि शास्त्रात् अवगम्यते, न अन्यथा,अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्रीतिसाधनं स पुरुषार्थः। पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतं क्रत्वर्थ'—इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् (१वर्णकम्)।

एवं वा सूत्रं वर्ण्यते,—दर्शपूर्णमासयोराम्नायते,—'अनतिदग्धं स्तृणाति अनतिदग्धमेवैनं प्रजया पशुभिः करोति, इति तथा आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, पल्वलात्तम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्,गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्'—इत्येवमादीनि। तत्र संशयः,—किम् एवञ्जातीयकाः क्रत्वर्थाः उत पुरुषार्थाः—इति। किं प्राप्तम्—क्रत्वर्था इति। कुतः? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च, तदुक्तं, (३।१।३सू॰) द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः'—इति। तस्मात् क्रत्वर्थाः—एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एव इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्त्यते,तस्मात् एते पुरुषार्थाः—इति। 'ननु प्रत्यक्ष उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम्'। उच्यते—सत्यं दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय एभ्य उत्कीर्त्तितेभ्यः, फलेभ्य एते श्रूयन्ते, न च य उपकरोति स शेषः, यस्तु यदर्थः श्रूयते, स तस्य शेषः—इत्युक्त(३।१।२ सू॰)'शेषः परार्थत्वात्'—इति। (२वर्णकम्)

एष वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जने तैस्तैर्नियमैः श्रूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य जयादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना। तत्र सन्देहः,—किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रह उत पुरुषार्थ इति। किं प्राप्तम् क्रत्वर्थो नियमात्, यद्येष पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽनर्थको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते,—नियमादनियमार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—इति, तस्मात् क्रत्वर्थ, कामश्रुतिनियमस्य सहैकवाक्यता दृष्टा, इतरथा, क्रतुमेवेन फलवाक्येन सहैकवाक्यतां यायात्। लिङ्गं चापि भवति,—'आग्नये कामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याहिताग्नेः सतोऽग्निर्गृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्येदाग्नेयादीनि निर्वपेत्—इत्येवमादि तद्धि द्रव्योपघाते चोद्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः क्रत्वर्थः, तत्र एतदपि सति तस्मिन् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते इतरथा अकर्त्तव्यम्—इत्यनुकीर्त्यते फलं च कस्य कल्प्येत। तस्मात् नजातिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वर्त्यते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—इति गम्यते। तस्मात् क्रत्वर्थः—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पुरुषार्थः—इति। यस्मिन् कृते पदार्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् तस्य लिप्सा अर्थलक्षणा शरीरधारणार्था यस्य शरीरं म्रियते व्यक्तं तस्यास्ति द्रव्यं शरीरिणां याग श्रूयते तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते। न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन यदस्य यागो निर्वर्त्तेत एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः।

अपि च, यदि शास्त्रात् क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं, तस्मादन्यत्र विनियुज्येत तदार्जितम्, तत्र सर्वलोकपरिलोपः स्यात्। अपि च उपक्रान्तानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतन्नोपपद्यते,—अपि वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावास्यां वा पौर्णमासीं वा अतिपातयेत्'—इति एतस्य च तत्प्रयोजकत्वाद्धि एतदस्य तदुपकारकं स्यात्। न च आधानवत् प्रविष्टमर्हति,तत्र हि वचनं—वसन्तेऽग्निमादधीत—इति न चैतत् अत्रम्। अथ यदुक्तं—नियमवचनम् अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे सति-इति। उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता अपवर्त्यते प्रत्यक्षा हि सा,त्वया च परोक्षया युक्त्या अपदिश्यते, न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात् नियमवचनात् कामफलमदृष्टं कल्प्येत न तु दृष्टकामम् तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः तदर्थं धनस्य अर्जनम्-इत्येवं च सति व्रीहिणा यागः कर्त्तव्यः प्रीत्यर्थमर्जितेन वा क्रत्वर्थमर्जितेन वा न कश्चित् विशेषः प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव, क्रत्वर्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव। तस्मात् न प्रयोगचोदनागृहीतं द्रव्यार्जनम्। अथ यदुक्तम्-क्रतुमेवेनाक्रतेन वा सहदेव तुल्यत्वे नियमस्य एकवाक्यता, क्रत्वर्थे

तु इष्टेन प्रयोगप्रचनेन-इति नैष दोषः अकामस्योऽपि इष्टेन मुनिना न फलवचनेन। 'कथं, तर्हि-नियमात् इष्टं भवति-इति गम्यते'। "यत्रैव मवदीये पक्षे। आह अकामस्य फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उपकरोति इति गम्यते'। उच्यते अकामस्योऽपि फलवत-एवैकवाक्यभावः, एतावांस्तु विशेष-तव श्रुतं फलं मम तु इष्टम्। अथ यत् लिङ्गम् उक्तं-गृहदाहादिषु कर्म क्रियते-इति। तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तदभिक्रमः" भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिताः ततएवावगम्या

क्रत्वादि पु० पाणिन्युक्ते सोः परतः स्थितस्य आद्युदात्तानिमित्ते शब्दगणे। स च गणः "क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भग"।

क्रत्वीश्वर न० क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम्। काशीस्थे क्रतुना ऋषिणा स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्रत्वीश्वरमनुत्तमम्। वाजिमेधस्य सुफलं लभते यत्र-तिष्ठिति" काशी० ९८अ०

क्रथ बधे भ्वा० पर०सक० सेट् घटा०। क्रथति अक्रथीत्-अक्राथीत्। चक्राथ, णिच्-क्रथयति-ते। अचिक्रथत् त

क्रथ मतिकर्षे चु० उभय० सक० सेट् घटा०। क्राथयति-ते अचिक्रथत्-त। क्रथयां-बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न० क्रथ-बधे ल्युट्। १मारणे २छेदने च "राजन्योत्तसकूट क्रथनपटुरिति", प्रबोधचन्द्रोदय०। ३दानवभेदे पु०। "क्रथनश्च महावीर्यः" भा० आ० ६७अ०।

क्रथनक पु'स्त्री क्रथने दन्तकरणकककर्कटकच्छेदने प्रवृत्तः कन्। उष्ट्रे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रथकैशि(शी)क पु०ब०व० देशभेदे "सपाण्ड्यान् क्रथकैशीकान्" भा० स० १३०अ्०। "अधीश्वरेण क्रथकैशिकानाम्" "प्राप्य जगाम क्रथकैशिकत्वम्" रघु। सुखमध्यात् संज्ञायां कन्। शिवाग्रुरुश्च न० शब्दच०।

क्रद रोदने वैकल्ये अक० आह्वाने सक० भ्वा० पर० इदित् सेट्। क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द। भावे क्रन्द्यते क्रन्दितम्। अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौ" यजु० १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी०। "यदक्रन्दः प्रथम जायमानः" यजु० २९,१२। [याति अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक० अनुक्रन्दति पुत्रम् क्रन्दनेनानु-

अभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक०। "अभिक्रन्दम् द्युपायसे" ऋ० १०।२१।८। "अभिक्रन्दम् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वान्" भा०। "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक०। 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्' ऋ० ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दाय" भा०।

आ+आह्वानपूर्वकरोदने सक०। "आक्रन्दत् भीमसेनं वै" भा० व० १५७अ०। सम्यक्क्रन्दने च "आक्रन्दिषुः सखीनन्न्"भट्टि०। "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो "रघु०।

सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्वकक्रन्दने "हा तात! धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभवे" भा० आश्र० १०७२श्लो०

नि+यथानामशब्दोच्चारणे। "न्यक्रन्दीज्जनयन् प्रजापतो 'यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम्" निरु० ६।४।

प्र+स्तवने "प्र यः सक्रन्दत् सविता यः" ऋ० ५।५६।१। "अक्रन् स्तौति" भा० वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक्।

वि+विशेषेण क्रन्दने। सम् सम्यक् क्रन्दने।

क्रद वैकल्ये भ्वा० आत्म० अक०सेट् घटादि०। क्रदने अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति। यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ्लुकि कनिक्रत्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभः कनिक्रदत्" ऋ०६।७३।५। "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा०।

अनु+अनुगमने सक०। "समग्रेयं क्षौणीरनुचक्रदे" ऋ० ८।३।१०। "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा०।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक० उभ०सेट्। प्रायेणाङ्पूर्व्वः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त। आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे

क्रन्दन न० क्रदि-भावे ल्युट्। १शोकादिनाऽस्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना० योधवीरादेः २आह्वाने च अमरः ३विडाले पुंस्त्री शब्दमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

क्रन्दित न० क्रदि-भावे क्त। रोदने अमरः। आह्वाने मेदि० योधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना०।

क्रप कृपायाम् भ्वा० अक० आत्म० सेट् घटादि। क्रपते अक्रपिष्ट चक्रपे णिचि क्रपयति ते। "उरुक्रामुर्मवयश्चक्रपिष्ट" ऋ०७।२०।६। वेदेऽस्य क्वचित् सम्प्रसारणम्। "ततो क्रपन्त प्रीतयो देवानां नाम बिभ्रती" ऋ० ८।६६।४। "विन्दन्त ज्योतिश्चक्रपन्त धीभिः" ऋ० ४।१।१४। "मर्त्तानां चिदुर्वशीरकृपन्" ऋ० ४।२।१८। "विश्वे देवा अक्रपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्यः" ऋ० १०।२४।५। "धर्मिं क्रपमाणमकृणुतं विपन्यं" ऋ० १।११६।१४।

क्रम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। अस बाम्ये-

धातुके वा श्यन् सेडनन्तत्वात् कतिङि चिति ञिति चिणि परे न वृद्धिः । कर्त्तरि क्रम्यति क्रामति । क्रम्येत्-क्रामेत् । क्रम्यतु क्रामतु । अक्रम्यत् अक्रामत् । अक्रमीत् । चक्राम । क्रमिता क्रम्यात् क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । कर्म्मणि क्रम्यते । अक्रमि । णिचि इस्व सत्त्वो वा वृद्धिः । क्रमयति-ते । अचिक्रमत्-त । कर्म्मणि क्रम्यते । अक्र(क्रा)मि । क्र(क्रा)मितासे क्रमयितासे । कृत्सु क्रमणीयम् । क्रमितव्यम् क्रम्यम् क्रमणम् । क्रमकः । क्रमी । क्रमिता । क्रान्तिः । क्रमितुम् । उदित् क्रमित्वा क्रान्त्वा । सक्रम्य । क्रम क्रमम् । णिचोऽपि णिचि वा वृद्धिः क्र(क्रा)म क्र(क्रा)मम् । क्रम्यन् क्रामन् । क्रमिष्यन् क्रमिष्यमाणः । णयन्तस्य क्रमयिता क्रमित । क्रमयितुम् । क्रमयितव्यम् । क्रियास्ति युच् क्रमणा । क्रम—यन् माण क्रमयिष्यन् । कर्म्मणि क्रम्यमाणः । क्र(क्रा)मिषमाणः । क्रमयिषमाणः । सनि चिक्रमिषति आत्म० चिक्रमिषते । "समुद्रात् पश्चिमे पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरात् । क्रामत्यनुदिते सूर्य्ये वाली व्यपगतक्लमः" रामा० कि० ८० अ० । "देवा इमाल्लोकानक्रमन्त" शत० ब्रा० ६।७।२।१० "विष्णुस्त्वा क्रमताम्" यजु० १।९ । "पादेनाक्रम्यारोहतु" मेददी० । "हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्मारुतिः पुनः" भट्टि "इतोऽद्रिमाप्य रश्मिभूष्यमाने चक्राम मणीव दितेः सुतेषु" भा० आ० १९१ अ० । "क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः" "क्रान्त्वा क्रम्त्वा स्थितं क्वचित्" भट्टिः । परोपक्रमवत् अप्रतिबन्धादौ आत्म० । "न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः" भा० आनु० ८१ अ० । "हरेर्यदक्रामि पदैकदेशेन खम्" नैषधे अक्रामीत्यसाधु । स्वार्थे णिच् कर्त्तर्यपि साधु इत्यन्ये । निष्ठायां नेट् क्रान्त इत्यादि कौटिल्ये यङ् चङ्क्रम्यते नाम । "सोऽपि चङ्क्रम्यमाण कूपे पपात" भा० आ० ७०० श्लो० ।

अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने सक० । "स नदीः पर्वतांश्चापि सरांसि सरांसि च । अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव" भा० आ० ४६५२ श्लो० । "अत्यक्रामशिवान् मार्गांस्तद्वधं परिचिन्तयन्" रामा० युद्ध० ८८ अ० ।

अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमणे सक० । "न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन च" भा० स० १०५१ श्लो० ।

वि+अति+वैपरीत्येन क्रमणे । "तदन्तः पुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम्" रामा० बाल० ७० अ० । विशेषेण अतिक्रमे च । "स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां पुण्यकर्म्मणाम् । देवानाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकमवाप्य ह" रामा० आर० ६ अ० । "एवं हि समयान् लोको व्यतिक्रामति नष्टवै" भा० अनु० ४५६ श्लो० । "निवाहे च व्यतिक्रम" उद्वा० त० ।

सम्+अति+सम्यगतिक्रमणे । "अवनीभृत्पवनस्य समतिक्रम्य पर्वतम्" भा० व० २३१ श्लो० ।

अधि+आधिक्येन क्रमणे

अनु+परिपाट्या क्रमणे । "यथा रतिर्ब्रह्मणि रत्नकामिष्यति" भा० ३।२५।२५ । "वर्षाभिरनुक्रान्तं भस्म पन्नागवासितः" रामा० उ० ४७ अ० । "परिपाटी त्वनुक्रमः" अमरः ।

अप+अपसरणे अक० "हित्वा शिमामपचक्राम चापि" भा० आ० १।१७७ श्लो० ।

अभि+आभिमुख्येन गमने सक० "तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं वार्योमहे वसु" भा० व० ८१ अ० । "प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः" भा० अनु० ६० ४७० "आरम्भे च" "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता अभिक्रम आरम्भमाणः ।

अव+अपसरणे हिसने च सक० । "अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्" ऋ० ६।७५।७। "अपक्रामन्तः हिंसन्तः" भा० ।

अनु+अव+अनुगमने प्रवेशे च सक० । "एतास्तोमाला अभ्यावदामो हृदयमेवान्ववक्रामति" शत० ब्रा० १४।७।२।१। "अतिक्रान्ते हृदयस्यां बुद्धिमेवान्वागच्छति" भा० ।

आ+मर्य्यादया पूर्व्वं कास्त्यन्दने । "आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान्" भा० आ० ५०१८ श्लो० । "आरोहणे च आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम्" कुमा० । उद्गमे अक० तत्र दीप्त्रान्मितस्योद्गमे आत्म० । "भानुमण्यहरहर्यस्मा आवदाक्रमते नभम् । तावद्गर्भो निजागीयार्द्ध तीरसंचते" मा० त० दानधर्म्मः । एव सूर्य्य आक्रमते इत्यादि । अन्यत्र आक्रामति । अत्यादिपूर्ववस्थाऽस्तु तत्तदर्थविशिष्टारोहणादिद्योतकता । "समभेय समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः

उत्+उद्वे अक० । "यमस्य शीर्षो च्छिनस्य उदक्रामत्" शत० ब्रा० १४।१।२।१२ । अर्द्ध क्रमणे च "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुतिः । "कस्मिन्नुत्क्रान्ते सर्व्वमिदमुत्क्रान्तम्" श्रुति । "तान् हत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान्" भा० आ० ३२ अ० । "विश्वद्रव्या उत्क्रमणे भवन्ति" छा० उप० । उल्लङ्घने सक० । उत्क्रमः ।—वैपरीत्येन क्रमणे सक० "क्रमोत्क्रमात्क्रमेमहेशादिमानम्" ज्यो० त०

अनु+उद्+उत्क्रमणानुसरणे सक० । "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" शत० ब्रा० ७।२।१।

वि+उद्+वैपरीत्येन विशेषेण च लङ्घने सक० आ° ततो व्यक

"इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन्" शत०ब्रा०१३।७।१।८। "व्युत्क्रान्तरजसोऽमला" भा० अनु० १३१८श्लो०। "व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि यो भोक्ता धर्ममोहित" ति० त० देवलः।

उप+आरम्भे सक० आत्म०। उपक्रमते आरभते इत्यर्थः। "उपक्रमस्व पुरुरूपमाभर वाजम्" ऋ० ८।१।१४। "उपक्रमोपसंहारौ" वेदान्तसा०। "योऽस्य विहितः काल कर्म्म यस्तदुपक्रमे। तिथिर्याऽभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोऽभिमता" बौधा०। गत्यर्थमात्रद्योतकत्वे नात्मनेपदम् "भागधेयमुपचक्राम गगर्यादयकौशिकः" भा० स० ८ब०। अप्रतिबन्धे उत्साहे वृद्धौ च आत्म०। ऋचि उपक्रमते बुद्धिः न प्रतिहन्यते इत्यर्थः अध्ययनाय उपक्रमते उत्सहते। उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्फीतानि भवन्ति इत्यर्थः। एवं परापूर्वकस्य क्रमस्य च एतस्वर्थेषु अकर्मकता आत्मनेपदञ्च। अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तदर्थेषु, परोपपूर्वस्यार्थान्तरे च न तत्। उपसर्गराहित्ये क्वचिदर्थेऽपि वा तत्। क्रामति क्रमते इति। आङि तु ज्योतिरुद्गमने आत्मनेपदमिति भेदः। विपूर्वकस्य विशेषो वक्ष्यते। समादिपूर्वकोपसर्गस्य तत्तदर्थविशिष्टारम्भद्योतकता। वक्र' समुपचक्रमे।

नि+नितरां क्रमणे अकर्म्मकमणे। "कर्म न वाजी न्यक्रमीत्" ऋ० ८।१६।१। "न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्" भा० अनु+नि+अनुक्रमणे। "वमपदान्यनुनिक्रामति" शत० ब्रा० १।२।१।१।

निर(स्)+निस्सरणे "जिगीषया मर्त्यो पाण्डुर्निरक्रामत् पुरात् प्रभो!" भा०या०११श०। अत्र कश्चिदात्मनेपदित्वम् "वातात्वे। निष्क्रमसेति पुनः पुनस्तत्र ह" भा०व० ८८अ०।

अभि+निर(स्)+आभिमुख्येन नि सरणे। "अभिनिष्क्रामति द्वारम्" पा०। "कुमारमभिनिष्क्रामति कौश' पाण्डुद्वारम्" सि० कौ०"प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं माभरीभा" रामा० किष्कि० १५अ०

वि+निर(स्)+विशेषेण नि सरणे "यदा प्रविश्यान्तरमनारुह्य यो मे मतस्योऽपि विनिष्क्रमेत" भा०द०।१०७२द०।

परा+परेणाक्रमणे आत्म० सक०। "यत्र तदः पराक्रम ज्ञं धारयद्धरम्" ऋ० ।०।७।।। अनतिबलादौ उपो-अकर्मक। तस्योदाहरणे "परासिन्धे पराक्रान्ता दश हे आवतो" भा० अनु० ८।श्लो०। पराक्रम।

परि+भ्रमणे सक०। "परिक्रामति संसारे चक्रवत् कुम्भदेहम्" भा० व० २०८अ०। परितोगमने सक०। "परिक्रामति यः सर्वांल्लोकान् संतापयन् बलात्" भा० द६।१।१।२०।

सम्+परि+सम्यक् वेष्टनाकारेण परितो गमने सक० "बहूनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च" भा० आ० १२श्लो० पर्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म०। "प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम" रघुः। अनारम्भे तु न आत्म० "विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति" भाग०५ २२। १७श्लो०।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० "यं ऋषुवेण प्रतिक्रामति" शत० ब्रा० ३।४।४।८। प्रतिकूलक्रमणे निवृत्तौ अक०। "भद्रे! प्रतिक्राम नियच्छ वाचम्" भा० व० २६८अ०।

वि+पादविक्षेपणे अक०आत्म०। "साधु विक्रमते वाजी" सि०कौ० "त्रेधा विष्णुरुरुगायो विचक्रमे" तैत्ति०। पादाकरणके तु न तत्। "यान्ति विक्रामति।" "ते विक्रमन्तः सम्रुरता हतेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्रा" भा० आ० १८अ०। इत्यत्र न तत् "ततएनं महादेव पीडा गात्रैः सुपीडितम्। तेजसा व्यक्रमद्धोमान् चेतस्तस्य विमोहयन्" भा० व० ३६अ०। दीर्घीभाव आर्षः। शौर्यातिशयेन पराक्रमे अक०। "ते यूयं त्वरिताः सर्वे विक्रमध्वं सुप्लवगाः" रामा० किष्कि० ५८अ०। तत् आर्षः। एवं "तस्य विक्रमसे जेतुम्" भा०स० १८६श्लो० तत् आर्षः। "वे: पादविक्षरणे" पा० योगविभागाद्वा क्वचिदन्यत्रापि तत् इत्यन्ये।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे "यजमानायाविविक्रमन्" कात्या० ३३।१।।

निर+वि+विशेषेण नि सरणे। "भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्र" भा० आ० ७६अ०।

सम्+एकत्रस्थितस्थानात् संचरणे सक० "कार्मुकं तु परित्यज्य भयं (रुद्रम्) संक्रमते रवि" ति०त०भवि० पु०। "रविसंक्रान्तिरेव च तत्रैव। "सौर' संक्रमतेऽन्यत्र काम्यं यस्य निरन्तरः" भा०व०२०८अ०। तदार्षं। "औपसर्गिकरोगाः संक्रामन्ति नरान्नरम्" सुश्रु०। "संक्रामन्ति हि पापानि सर्वविन्दुरिदाम्यदि" पराशर "कामोऽद्य संक्रमितुं हिलीदम्" रघुः। अन्यत्र क्रमते सक० "संक्रान्तौ बहून् देशान् दैत्यानां वनानाम्" रामा० आर० ७१अ०।

अनु+सम्+आनुपूर्व्येण आनुपूर्व्येण च संक्रमणे। "ईदृशं महद्वनम् विदन्!" भट्टि० १।८।२।

उप+सम्+सामीप्येन संक्रमणे सक० "वरितेष्वेवि दिवि-

निर्देशौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे” दी-
धितौ न्यायवाक्यम् “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” तैत्ति० प्रति+सम्+प्रतिकूलसङ्क्रमणे निवृत्तौ “तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसङ्क्रमेत” भाग० ३।९।१०श्लो०। “प्रतिसंक्रामयद्विभम्” ४।२४।४९श्लो० प्रतिसमक्रामयत् निवर्त्तयत् ।

क्रम पु० क्रम–भावकरणादौ यथायथं घञ् मान्तत्वाद्वृद्धिः । १पादविक्षेपे २पादे ३भेषज० ग्रन्थौ ४वैयर्थ्येन ३पर्वापराव-स्थाने । ४कल्पे अन्वाने श्रुतस्य ५सामर्थ्ये (सामर्थ्य शेषु-कश्यपः) ६आक्रमणे च मेदि० । ७वेदसंहितानुसारि-पाठविहितोभक्रमे पाठभेदे । ऋग्वेदगाच्छे तत्स्वरूपभेदादिकं १४११प०करणन्यूहधान्तद्भाषयाभ्यां दर्शितम् । दर्शितौ “इन्द्रोऽशिनुश्च भन्धो नेधावी विहङ्गः क्रमः” विष्णुस० । “क्रमणात् प्राणरूपेण गगनात् । क्रमणहेतुतया । (प्राणि-गमनसाधनपादविन्यासहेतुभूतस्यादिप्रकाशमाधिष्ठातृ-ज्योदेवरूपतया) वा क्रमः” भा० ९परिपाट्यां यथोचित सन्निवेशे मेदि० । मीमांसामते ग्रन्थितार्थविचारे वा सर्वेष वैदिककर्म्मणोरनुष्ठाने पौर्वापर्य्यरूपक्रम एव च-र्मित शा०भा०ष्यतम् तद्विदामकस्य श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिका-ण्डमुख्यभेदात् षड्विध तस्य च कर्म्मविशेषे विशेषेण व्या-ख्याता तद्विवृति मीमांसा ५अ०१पा०भाष्ययोर्दर्शिता यथा “श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्ये तत्प्रमाणत्वात्” जै० १सू० “चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं उक्तं, तत्र विचार्त्त-व्यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् श्रुत्यर्थ-पाठप्रवृत्तिकाण्डमुख्यैः वक्ष्यते, श्रुत्यादीनाम् च बलाब-लम् । यदितस्तु श्रुतिक्रमनिश्चयार्थं,–किं यथाश्रुति प-दार्थानाम् क्रमश्चाश्रयेय, उत अनियमेन ?–इति । किं प्राप्तम् ?–एकत्वात् कर्त्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्, अवश्यं भाविनि क्रमे लाघवात् प्रयोग आशुभावाच्च अनि-म –इत्येवं प्राप्ते ब्रूम

“श्रुतिलक्षणम् आनुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्–इति श्रु-तिर्लक्षणम् अवगतौ, तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य, स साधु क्रम । श्रुतिनामका हि वैदिका अर्था नैषामन्यत् प्र-माणमस्ति (१।१।२सू०)–इत्युक्तम् । किं पुनः उदाह-रणम् ? । सत्रे दीक्षाक्रम विद्यते, ‘अध्वर्युर्गृहपति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो हो-तारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातुः, मैत्राव-रुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षय-ति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारम् उद्गातुः, अच्छा-वाकं होतुः, ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यम् उद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषितः’–इति ॥ अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो, यथा पूर्वं पठ्यते, यथा तर्हि विज्ञात, एष एव क्रमः कर्त्तव्य–इति ।

तत्र आह, अन्यार्थं श्रुतिवचनम्–इति । उच्यते,–कि-मयं न साधु ? न न साधु–इति ब्रूम । न्याय्यं तर्हि न ब्रूमः,–न साधु क्रमः–इति, किं तर्हि ?–उक्तस्य पुनर्वचनमन्याय्यम्–इति । उच्यते,–सार्थवचनं बहुशो-ऽनुवदनं न्याय्यमेव, अपार्थं तु सकृदप्यन्याय्यम् । आह सकृद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनम् इति, उच्यते भवति अविस्मरणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम् । इतिकारेण तत् कार्यम्–इति चेत् । इतिकारस्याप्य-विशेषो इतिकारेण । (१म वर्णकम्)

अथवा अर्थान्तरमेव इदम् तत्र हि अन्य एव सशयो विचारो निर्णयश्च,–श्रुतिप्रमाणकोऽधर्म अन्यप्रमाणकोवा? इति संशय । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यनिमित्तत्वात् न तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाच्चोदनालक्षण –इति विचा-रः । चोदनालक्षण एव–इति निर्णय । इह तु सिद्धे तत्प्रमाणत्वे व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम् (।२य वर्णकम्)

अथ वा श्रुतिविचारोऽयं–किं पदार्था कर्त्तव्या ? इति विधानम् ? किं वा क्रमो विधीयते ?–इति । अने-कार्थविधानानुपपत्तेः क्रमे अनुवादः पदार्थानां विधि, अवदानवाक्येष्विव पाठार्थविधानं श्रुत्वा, क्रमविधान वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते इति पूर्व पक्षः । ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते, पाठेन, न श्रुत्या, ये ऋत्विजस्ते यजमाना “इति तु दी-क्षाया प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्थो श्रुति इति सिद्धान्त- । तस्मात् साधुक्रमम्-इति” (३य वर्णकम्) । भाष्यम्

“अर्थाच्च” २सू० ।

“किम् एव एव उत्सर्गः ? उत न, सर्वेन श्रुतिवशेनैव भवितुमर्हति–इति उक्तं हि,–“चोदनालक्षणोऽर्थोधर्म” एवं प्राप्ते ब्रूम अर्थाच्च (सामर्थ्याच्च) क्रमो विधीयते–इति, गुणभूतोऽपि पदार्थानां क्रमोभवति, यः यस्य नि-र्वर्त्तनस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूत, यदि शास्त्री-यत्वाद्यो पदार्थ एव न सम्पद्यते, न स गुणभूत, विनापि

तेन, न वैगुण्यम्। एवं प्रत्यक्षक्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्र अर्थेन स प्रत्याम्नयितव्य। यथा "जाते वरं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिघारयति"-इति अर्थात् पूर्वमभिघारितव्यम्, ततः अञ्जलिना गृहीतव्य, ततो वरो देय,-इति, तथा विमोक पूर्वमाम्नात, पश्चात्तद्योग, अर्थात् विपरीत कार्य। याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आम्नाते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोऽभीयते, यतो देवतोपलक्षणार्थाऽनुवाक्या, प्रदानार्था याज्या, "अग्निहोत्रम् जुहोति"-इति पूर्वमाम्नातम्, "ओदनं पचति"-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदन पक्तव्य। प्रैषप्रायौ तु विपर्ययेण आम्नातौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ" भाष्यम्

"अनियमोऽन्यत्र" ३ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्याजमानानां प्रयाजानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाम्नातानाम् "वसन्तमृतूनाम् प्रीणामि"-इत्येवमादीनाम् 'एको मम,-इत्येवमादीनाञ्च" भा०

"क्रमेण वा नियम्यते क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्" ४ सू०

"दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्-'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति"-इति। तत्र संशय-किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम्? उत य पाठक्रम स एव नियम्येत?-इति। किं प्राप्तम्?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियम-इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः-क्रमेण, एवं नियम्येत एकस्मिन् क्रतौ-इति। कुतः? तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्नायात् अनुलिम्पेत, भुञ्जीत-इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाहृष्टार्थेषु उपदिश्यमानेषु, कश्चित् ब्रूयात्,-'देवाय धूपो देय पुष्पाण्यवकरितव्यानि चन्दनेनानुलिप्य उपहारोऽस्मै उपहर्त्तव्य' एवं कृते देवस्तुष्यति,-इति, तमन्यः प्रतिब्रूते, नैतदेव, न प्रथमं धूपो दातव्य, प्रथमं पुष्पाणि अवकरितव्यानि-इति, एवं मन्यते-धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्-इति। तस्मात् वाचनिक एषाम् एष क्रम-इति" भा०

"अशब्द इति चेत्, स्यादर्थकृतशब्दत्वात्। ५ सू०

इति चेत्, पश्यसि, "अर्थेव गम्यमाने अशब्द एव क्रम। कथं? पदार्थपूर्वको वाक्यार्थ पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रमः। स्यात् एतदेव, यदि पदार्थानाम् समूहस्य अथवा प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु समुदाय प्रत्यायक,-इत्युक्त्वा "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" (१।१।२५ सू०) इत्यत्र। तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एष क्रमोऽवगम्यते। एवं चापूर्वोत्पत्तिरनुग्रहीष्यते, इतरथा सापि विप्रकृष्येत घटीयन्त्र इव। दर्शयिष्यति च,-"हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया, अथ वक्षस,-इति। यदि नियामक पाठक्रमे ततो न विधातव्यमेतत् नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्". भा०

"अर्थकृते वानुमान स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सम्बन्ध, तस्मात्स्वशब्दमुच्यते" ६ सू०

"एकस्मिन् क्रतावेकत्वात् क्रतु, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन। कुत? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्यत् अनेन शक्यते कर्त्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एष समाम्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम्। तस्मात् वेदः पदार्थास्च विधातुम् उपादेय, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेष-विधातुमयं समाम्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवस्यमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते। प्रतिपत्तु च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजन, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अदृष्टं कल्प्येत, तच्च अन्याय्यं दृष्टे सति। तस्मात् स्वशब्द क्रम-व एव पदार्थाना वाचक शब्द स एव क्रमस्यापि" भा०

"तथा चान्यार्थदर्शनम्" ७ सू०

"एवं च अन्यार्थं दर्शयति,-'व्यत्यस्तस्तव्या उपदधाति"। "व्यत्यस्त षोडशिनं शंसति", "आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति"-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यत्यास-इति। तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियम-इति। तथा-'अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्" प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियौति"-इति कश्चित् प्रतिलोमं विदधदनुलोमं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोग, इतरथा, सर्वमनुलोमं स्यात् प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत। तथा 'चतुर्थोत्तमयोः प्रतिसमानयति"-इति, उक्ते सति,

'अतिग्राह्येभ्यो-हि प्रतिसमानयति,—इति उच्यते तेन वह्निव चतुर्थतां दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकेऽव कल्पते" भा०

"प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" ८सू०

"वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् आलभते"—इति श्रूयते। तेषु पशुषु चोदकप्राप्ता प्रोक्षणादयो धर्मा, तत्र प्रथमः पदार्थो यत कृतः यदारब्धव्य द्वितीयादिषु भवति संशय,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आरब्धव्य ? उत द्वितीयादिषु अनियम ?—इति। किं तावत् प्राप्तम्? नियमकारिण शास्त्रस्याभावात् अनियम -इति। एव प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्व आरब्धः, ततएव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरब्धव्या —इति। कुतः एतत्?। 'तदुपक्रमात्' सर्वे हि पदार्था प्रधानकालात् न विप्रकृष्टव्या, प्रधान हि चिकीर्षित, कृत वा तेषा निमित्त, बहुवचन हि भवति"-'पदार्थैः सह प्रधान कर्त्तव्यम्'—इति। सहपदार्थसमाम्नानात्तु अवश्यम्भावी विप्रकर्षः, तथापि तु यावद्भिर्नाव्यवहित शक्यः पदार्थः कर्तुम्, तावद्भिर्व्यवधानम् अवश्य कर्त्तव्यम्। ततोऽभ्यधिकेन न व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीय पदार्थमन्यत आरभेत, ततोऽधिकैरपि व्यवदध्यात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत। 'ननु तथा सति कश्चिदल्पैर्व्यवहितो भविष्यति'। उच्यते,—अनुमतानां व्यवायकानां त्यागेन कश्चित् अभ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आरब्धः तत एव उत्तर आरम्भणीय —इति" भा०

"सर्वमिति चेत्" ९सू०

"इति चेत् पश्यसि, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचनानुग्रहः—इति, सर्वं तर्हि—गुणकाण्डम् एकस्मिन् अपवर्जयितव्यं, यथा सौर्यादिषु" भा०।

"नाकृतत्वात्" १०सू०।

"नैतदेवम्, सहप्रयोगे सर्वं हि न अनुष्ठितः स्यात्" भा०।

"कृत्वन्तरवदिति चेत्" । ११सू०

"अथ यदुक्त,—यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्यादिषु—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्" भा०

"नासमवायात्" १२सू०

"न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गाश्रयो हि नियमो भवितुमर्हति, अनङ्गासमाश्रयस्य समानकृता कल्प्येत" भा०

"स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्" १३ सू०

"एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्काम, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्" इत्येवमादि श्रूयते। तत्र आगमेन वचनप्राप्त्यम्—इति वक्ष्यते। तत्र आगमे क्रियमाणे, किम् अनियमक्रमाः सर्वा अत्र आगमयितव्याः ? उत आम्नातक्रमेण ? इति। किं प्राप्तम् ?—अनियमेन—इति। कुतः ? अतिरात्रे त्रिवृदादिमस्तोत्रार्थेनैता प्राप्नुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्नुवतीनाम् पाठक्रमो नास्ति—इति। एव प्राप्ते उच्यते,—यदासां सामाम्नाये स्थान, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, या पूर्व समाम्नाताः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्व्यस्य हि दृष्टमेतत् प्रयोजनम्, यदुत्तरस्तु रच, तदपि चिकीर्षितमेव—इति। त्रिवृदादिषु अतिरात्रे यौगपद्येन आसां प्राप्ते पाठक्रमस्य अविषयः—इति अधिकरणान्तरम् —इति भवति मति। समाम्नायपाठक्रमादेव अत्र नियम —इति पुनरुक्ततामस्यते—इति अन्यथा वर्ण्यते" भा०

"साद्यस्क्रे श्रूयते,—सह पशूनालभते,—इति अत्र एषोऽर्थ समधिगत "—सवनीयकाले सर्वाकाम् आलभ्य —इति। अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्नीषोमीयः पूर्वम् आलब्धव्यः ? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीय इति। कुतः ?। पाठक्रमात्। एवं प्राप्ते ब्रूम,—सवनीय पूर्वं, स्थानात्, यदि पूर्वम् अग्नीषोमीयः स्यात्, सवनीय स्थान आक्रम्येत। "आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय" इति। "ननु इतरथापि पाठक्रमो बाध्येत, बाध्यता, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहवद् समाम्नात, अप्रतिषिद्ध च आश्विनग्रहस्थानम्, तत्र बाधितव्यम्" (२वर्णकम्) भा०

"मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्" १४सू०

"सारस्वती भवतः एतद् वै दैव्यं मिथुनम् —इति श्रूयते। तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवत्यस्य प्रथम धर्माः ? उत पुंदैवत्यस्य ?—इति। नियमकारिण शास्त्रस्य अभावात् अनियम,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—मुख्यक्रमेण वा नियम स्यात्—इति स्त्रीदैवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नान, "प्रणो देवी सरस्वती"-इति। तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं धर्मा कार्याः, तथा हि प्रधानैकाकाङ्क्षा भवति अङ्गानाम्, इतरथा, सैः पादर्थैर्व्यवधान प्राधान्येन अङ्गानां तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधान स्यात्"। भा०

"प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् यथाक्रम प्रतीयेत" १५सू०

"दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमौषधधर्माः समाम्नाताः, तत आज्यस्य। तत्र सन्देहः,—किम् अग्नीषोमीयधर्माणाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः। उत यथापाठम्?-इति। मुख्यक्रमानुग्रहेण आज्यस्य पूर्वम्,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-प्रकृतौ यथपाठं प्रतीयेत, स्वशब्दो हि तेषां पाठक्रमः, स अन्यथा क्रियमाणो बाधितः स्यात्, बहुत्वस्य पुनरुपसङ्ग्राहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेण पदार्थे संस्तक्यकाणे न बाधितो भविष्यति। अपि च पाठक्रमे स्वशब्दः,—"स्वाध्यायोऽध्येतव्य" मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता सूक्ष्मा" भा॰

"मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् उत्पत्तिदेशः सः" १६ सू॰

"दर्शपूर्णमासयोः,आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य। तत्र सन्देहः-कतम पाठो बलीयान्?-इति। उच्यते,-अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्-इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मन्त्रपाठो बलीयान्। कुतः? प्रयोगरूपसामर्थ्यात्'—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं, तदस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति। 'ननु च ब्राह्मणपाठस्य अपि तदेव प्रयोजनम्'। उच्यते-उत्पत्तिदेशः स'-अपरमपि तस्य प्रयोजनं कर्मोत्पत्त्यर्थं भविष्यति" भा॰

"तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्" १७सू॰

"अस्ति अध्वरकल्पा नामेष्टिः,—'आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् बार्हस्पत्यश्चरुः'—इति। तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, चोदको बलवत्तरः, प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयागविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः, चोदकात्?—इति। किम् प्राप्तम्?—'विकृतौ' अस्यां 'यथाप्रधानं स्यात्'-'तद्वचनात्'—तेषां वाक्यवचनक्रमो विकृतौ, तेन सन्निहितानाम् उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्धर्माणां च आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राप्तः। तस्मात् प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते भा॰

"विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति" १८सू॰

सत्याङ्क्रम—विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव विकृतौ भवितुमर्हति—इति। कुतः?। 'प्रकृत्यन्वयात्' यादृशाः प्रकृतौ धर्माः, तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृताः स्युः?। चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि उत्पादयति प्रापयति च। प्रापितान् अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्न प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकाल पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्यक्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति। तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आज्यस्य" भा॰।

एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

"अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ अनुष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति। तत्र न क्रमनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रमनियमप्रापकाण्याह श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावर्त्तिकाः क्रमाः। १श्रुतिरानन्तर्य्यबोधकमथशब्दक्त्वाप्रत्ययादिकम्। २अर्थः प्रयोजनं,३पठनं पाठक्रमः ४स्थानं स्वस्थानस्थिति, यथा आश्विनकालस्य सामीप्यं सवनीयपशोः,। स्थानं स्तोत्रोत्पत्तिवाक्यमिति केचित्। ५मुख्यं प्रधानं कर्म। ६प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनक्रमः। प्रावर्त्तिकेति तद्धितेन प्रवृत्तिगम्यत्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्वं सूचितं तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति। अत्र श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकताबोधकसूत्राणि बहूनि उक्तानि तानि च ग्रन्थगौरवभयात् निरूप्यमाणसूत्रार्थविवेचनेन व्यक्तीभविष्यन्त्यतश्च न लिखितानि। तत्र श्रुतितो यथा "द्वादशाहसत्रयागे "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमिति" आनन्तर्य्यार्थकक्त्वाप्रत्ययेन क्रमो बोध्यते। यथा वा "हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः अथ वक्षसः" इति अथशब्देन। अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात्। एवमेषां पूर्वत उत्तरोत्तरं दुर्बलं बोध्यम्। नन्वथादिशब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वाऽभावेन कथं विधेयत्वं तदिदमुक्तं प्रापकप्रमाणाभावादिति चेदुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सद्विधीयते दधिसाधनकं होमं कुर्य्यादिति तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयते। तथा च सूत्रम् "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात्" आनुपूर्व्यं श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वात्। तच्च क्वचित् श्रुतशब्दादर्थादितः क्वचिच्चार्थादितोऽनुमानादिति विशेषः। इत्थञ्च श्रुतिगम्यं श्रुति

शब्दलभ्यमित्यर्थं इत्यवोध्य इति भावः। श्रुतिगम्यं श्रुतिलभ्यमानुपूर्व्यं पाठ्यमिति शेषः। “अथ अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति” इत्यादौ दीक्षैव विधीयते श्रुतितस्तद्विध्यवगमात् क्रमस्तु वाक्यार्थो न विधेय इति। तद्विध्यवगमाभावात् तदुक्तं “वाक्यार्थो विधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसम्भवे। तस्माद्दीक्षाविधिः पाठाद्दीक्षाणां प्राप्यते क्रमः”। उच्यते। इदमाम्नातं य एव यजमानास्त एव ऋत्विजः” इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वेन यजमानदीक्षाविधिप्राप्तामनूद्य अनेनाप्राप्तक्रम एव विधीयते। तदुक्तं “सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षाप्राप्तेरचोदनात्। क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते”।

“अर्थाच्चेति” सूत्रम्। २अर्थात् यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमः प्रयोजनं तत्र होमानन्तरपाके सति न सम्भवति होमोऽपि च यवागूं विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तरं होमः। अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवादृतत्वात् इहापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोऽपाद्रियत इति निरस्तं पाठक्रमग्रहणे विहितार्थानिष्पत्तेः। न च जुहोतीत्यस्य सामान्यप्राप्ताज्यादिद्रव्यकत्वमिति द्रव्यान्तरेण होमः, यवागूपाकस्य च ऋत्विग्भक्षादिरूपप्रयोजनान्तरं कल्पनीयम् अथवा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनान्वयात् पचतीत्यस्य कर्मान्तरमध्याहार्यमिति वाच्यं तत्कल्पकाभावात् गौरवात् विलम्बोपस्थितेः। द्वितीये यवाग्वाहोमद्रव्यत्वाङ्गीकारेणार्थक्रमस्याभ्युपगमाच्च यवागूं जुहोतीत्यन्वये पाकं विना यवाग्वा असम्भवेन पाकस्यावश्यकत्वाच्च। अत एवार्थक्रमः पाठक्रमाद्बलवान् जुहोतीत्यनेनाकाङ्क्षितद्रव्यान्तरसाध्यहविरादिना होमनिर्वाहात् तत्र प्रवृत्तिः यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमप्यगत्य तदर्थं पाके प्रवृत्तिरिति तादृशावगमस्य कल्पनासापेक्षत्वेन विलम्बितत्वात् आर्थत्विवशात् यवागूमित्यनेन जुहोतीत्यस्यान्वयात् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वात्तस्य झटित्यवगमात्। अर्थात् युक्तेरिति कश्चित् तन्न। पठनस्थानादीनामपि युक्तिलभ्यत्वेन विभागानुपपत्तेः। अत एव प्रयोजनवशात्तु नियम इति शास्त्रदीपिका। भाष्याचार्यस्तु “यवागूं पचति यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिमभिधाय तृतीयया यवाग्वा होमसाधनत्वमवगम्यत इत्याह।

३पठनाद्यथा “समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादिषु दर्शपौर्णमासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठितानां क्रमेणानुष्ठानम्। नन्वत्र गृहपत्यादिदीक्षायामिव क्रमबोधकशब्दाभावात् यवागूपाकस्येव साध्याभावाच्च कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकप्रतिपत्तेः। तथा च सूत्रं “क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्”। तदुक्तं “यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः। स्मृतिप्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्मणाम्”। आसनं स्वागतमित्यादिषु क्रमपाठस्थेषु आसनादिषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते। कथं स्थानादिक्रमतो बलवान् तदपेक्षया शीघ्रोपस्थितेः।

४स्थानाद्यथा। साद्यस्क्रनामकः कश्चिद्यागविशेषः ज्योतिष्टोमविकृतिः। तत्र श्रूयते “सह पशूनालभते” इति तत्र च प्रकृतियागज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये पूर्वदिने आलभ्यते, सवनीयः पशुः सुत्यादिने प्रातःसवने आश्विनग्रहग्रहणादूर्द्ध्वमालभ्यते तथा च श्रुतिः “आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयमाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति” अनुबन्ध्यपशुरौपवसथ्यादूर्द्ध्वमालभ्यते विकृतौ साद्यस्क्रे त्रयोऽपि पशवः सहालभ्यन्ते सहालभनमेकस्मिन् सवनीयस्थाने सुत्यादिने आलभनं तत्र च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणं ततो विकृतावपि अग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणमिति प्राप्ते “स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्” उत्पत्तिसंयोगात्। उत्पत्तिवाक्यात् प्राप्तात् स्थानात् उपाकरणस्थाने प्रथमं सवनीयपशोरालभनीयत्वेन सवनीयपशोः स्थानप्राप्यत्वात्। तथाचोक्तं सह पशुभिः आरम्भपरिपाट्या पशुना सह कार्य्यं” अयमाशयः सवनीयपशोः स्थानमपि यज्ञसमीपम् अन्ययोस्तु दूरतः, तत्र प्रकृतौ “आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयपशुमुपाकरोतीति” श्रूयते त्रिवृता कुशमेखलया त्रिरावृत्तया परिवीय संवेष्ट्य इत्यर्थः। अत्र प्रकृतौ तथा श्रुतेस्तदतिदेशात् विकृतावपि सवनीयपश्रूपकरणात् पूर्वमाश्विनग्रहो ग्राह्यः। ततश्च गृहीते तस्मिन् समीपे स्वस्थानस्थितस्य सवनीयपशोरेव प्रथममुपस्थितिस्तस्यैव प्रथममुपाकरणं न तु प्रकृतौ प्रथममुपाकरणमग्नीषोमीयपशोः, तस्य प्रथममनुपस्थितेः इतरयोः सहोपाकरणानुरोधात् स्वस्थानात् सवनीयपशो स्थानादितरयोरपि स्वस्थानभ्रष्टयोः. अतः

प्रथममुपस्थापकाभावात् प्रवृत्तिरुक्तक्रमेणानुभवम्। तदुक्तम् "आग्नेयप्रकरणेमाग्नी पर्य्युपास्याम्नते यत। इतरवृत्तितः स्थानात्त्रोपस्थाप्येत केनचित्। तयोस्तु प्रवृत्तेर्दृष्टः क्रमोऽयात्योमनीषिभिः"। यत्तु स्थानक्रमो यथा एकोद्दिष्टे पार्वणधर्मातिदेशात् कुशावनदानाद्युत्तरान्तं तत्र पार्वणे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथैवानुष्ठानं प्रोक्तं तत्र शास्त्रदीपिकादि मीमांसानिबन्धाननादृत्य स्वकपोलकल्पितत्वात् स्थान पदार्थस्योपस्थापकत्वाभावात् मुख्यार्थत्वे स्थानस्य च लाभेन क्रमालाभात् "प्रवृत्तिवृद्धिकृतिरिति न्यायेनैव तल्लाभात् स्थानक्रमानुपयोगाच्चोपेक्षणीयत्वेन। मुख्यक्रमादय प्रकृयात्।

५ मुख्याद्यथा। चित्रयागे प्राजापत्यानां मध्ये चतुर्थपशुमाप्त्यिमाम्नायेते "सारस्वती भवत" इति एतद्द्वैवत्यं मिथुनमिति वाक्यशेषात् स्त्रीपुंदैवत्यं यागद्वयं विहितं तत्र सरस्वती च सरस्वांश्चेति समासे "पुमान् स्त्रिया" इति सूत्रेणैकशेषात् देवतार्थेन तन्त्रयाम्नायते तयोश्च यागयोर्निर्वापादयो धर्मा विधिप्राप्ताः तत्र स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथम निर्वाप कार्य इति संशय। अत्र तु सर्वपदार्थस्थानप्रवृत्तीनां मध्ये तमस्यापि क्रमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह "मुख्यक्रमेण याज्यानां तदर्थत्वात्" सू०। मुख्यस्य प्रधानस्य क्रमेणाङ्गानां क्रमोऽपाद्य तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिकत्वात्तादिति याज्यानु पौष्णकाण्डे याज्यानुवाक्ये "प्रणोदेवी सरस्वतीति" पूर्व्वमाम्नात "पीपिवांसं सरस्वत" इति पश्चादाम्नातमिति याज्यानुवाक्यापाठक्रमात् स्त्रीदेवतायागस्य प्रथममनुष्ठान पश्चाच्च पुंदेवतायागस्यानुष्ठानम् प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्व्वापर्य्यं युक्तमिति भाव। अत्र देवक्रमेण याज्यानुवाक्ययोः सर्व्वस्थैव निर्वापादीनामपीति प्रार्तिकनियमकमपि चिन्तितं मुख्यक्रमादेव नियमः सम्भवतीति चेदुच्यते [illegible] पाठक्रमादेव प्रथमं [illegible] प्रवृत्तिक्रमे [illegible] प्रवृत्तिक्रमादेव [illegible] प्रथम [illegible] प्रवर्त्तते [illegible] किं तु [illegible] इति [illegible]

प्रथमादनिमम इति प्राप्ते मुख्यक्रमाभिधानम्। तथा तत्र मुख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिधारणम् एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्यदनुष्ठानमेव व्यवधान स्यादितरथा तु यदा तु आग्निप्रधानस्य प्रथम क्रियमाणमङ्गं प्रधानेनात्यन्तव्यवहितं स्यादतस्तस्य क्रमेण नियमे। इयांश्च विशेष मुख्यक्रमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्तिक्रमे त्वङ्गानां मिथ प्रत्यासत्तिरिति।

६ प्रवृत्तेर्यथा वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति" श्रूयते तेषाञ्चोपाकरणनियोजनादय संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षण नियोजनं यूपेबन्धनं तत्र चेदमे पशुरुपक्रमे इदमे च समाप्तिरिति नियमकारिण शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन क्रमेणोपाकरणसंस्कारः उत उपहतानाञ्च यूपे नियोजनसंस्कार पश्चात् कर्त्तव्य ? इति तत्रापि नियम कारिणा तुल्यर्थपठनादीनामभावात्तस्मिन् क्रमनियम ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह "प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" सू० तुल्यकालानामेककाल प्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपाकरणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छात प्रवृत्ते तत्क्रमेण तदुपक्रमात् प्रथमोपाकृतपशुक्रमात् प्रवृत्तिक्रमो ग्राह्य। अत्र सम. श्लोकवार्त्तिकस्य पशो प्रथमउपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्य्यं, तदनन्तरं तदुत्तरोपाकृतस्य नियोजनमेवमुत्तरोत्तरस्यापीत्यर्थ.। प्रथमपुरुषारम्भत्यागे कारणाभावात्। अयमभिप्राय प्रातिस्विकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयो प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्वन्तरोपाकरणेषु षोडशभिरेव व्यवधानं भवति तदनुष्ठाने सप्तदशे विधानात् प्रातिस्विक क्रमं परित्यज्य पश्वन्तराणां सर्व्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा [illegible] व्यवधानं स्यात् तस्य [illegible] तदुक्तम्, "प्रवृत्त्या [illegible] व्यवधानं स्यात् [illegible] इति"।

अथ [illegible] मू. [illegible] श्रौत [illegible]

"[illegible] दृष्ट्वा [illegible] [illegible] [illegible]

यदा प्रधानेनापेक्ष्यन्ते तदा युगपद्भावेनैव यौगपद्येनैव सहैव सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति न क्रमेण। ततश्चैषां नियमेन क्रमेणानुष्ठाने कारणाभावात् कर्त्तुरेकत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे येन केनचिदनियतेन क्रमेणानुष्ठानम्” भा०

“अर्थनिर्वृत्तेश्च” २सू०। “येन केनचित्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने क्रियमाणे अर्थनिर्वृत्तिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्थानागतस्य वस्तुनः प्रतीक्षणेन विलम्बाद्बहुना कालेन स्यात् तथा सति प्रयोगे प्राशुभावो न स्यात् प्रधानप्रत्यासत्त्या कालो ह्यङ्गानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणानुष्ठाने च सोऽपि व्यतिक्रान्तः स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तमाह” भा० “वाक्यानुपूर्व्यं नियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः” ३सू०। “वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। अग्न्यन्वाधानादीनामङ्गकर्मणामानुपूर्व्यं नियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमो भवेत् नानियमः। केभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः श्रुतेरर्थात् क्रमाच्च। १श्रुतेस्तावत् यथा द्वादशाहे सत्रे “तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते” (शत० ब्रा०१२।१।१।१) “अथ ब्रह्माणं दीक्षयत्यथोद्गातारम् अथ होतारमित्यादि” अत्र ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्याः प्राप्तेः क्रमस्य त्वन्यतः प्राप्त्यभावात् स एवात्र विधीयते। तथा “तस्मादेव दशमो षष्ठो गृह्यते तृतीय एव वषट्क्रियते” इति शत० ब्रा० (४।१।५।१६) अयमपि श्रुतिक्रम एव। २अर्थादपि क्रमोऽवगम्यते तद्यथा पेषणसंयवनयोरवघातपेषणयोश्च “अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति” क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थात् पूर्वं पाकस्ततो होम इति होमद्रव्यं हि यवागूः तदुत्पत्त्यर्थं श्रुत्वा चिह्नेन च पाकः। स च पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात् होमोऽप्यसति द्रव्ये न निर्वर्त्तेत अतः पक्त्वा होमः कार्यः। ३क्रमः पाठक्रमः। स च द्विविधः श्रुतिपाठक्रमो मन्त्रपाठक्रमश्च, उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारणं भवति, नियतेन हि क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च वर्त्तेते। तत्रैवमवगम्यते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति क्रमान्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः अनवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यसंगतं स्यात् तस्मात् पाठक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्मणां भवतीति” क०भाष्यम्

“प्राकृतं च विकृतौ” ४सू०। “अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्मणामनुष्ठानं भवति यतो विकृतौ प्राकृतमेव क्रमं श्रुतिरनुवदति यथा महापितृयज्ञे “स तत एव प्राङ्प्रक्रामति सव्यमनुहरति” इत्यादिना “स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीत्येवमन्तेन” (शत०ब्रा०२।६।१।१२) अत्राज्यग्रहणे यज्ञोपवीतित्वविधिपरे वाक्ये प्राकृतं क्रमं दर्शयति यदि पाठक्रमेणानुष्ठानं न स्यात् तदानेनैव क्रमेणानुवादो न स्यात्। अपरे त्वन्यथा व्याचक्षते प्राकृतं च विकृतौ, विकृतौ प्राकृतवैकृतयोः कर्मणोः सन्निपाते प्राकृतं पूर्वं कर्त्तव्यम् पश्चात् वैकृतमिति। तद्यथा “प्रकृतौ प्राशित्रण चतुष्पा” इत्यालम्भमालभेत” इति (कात्या० ३।६।१५) प्रस्तरस्यानुप्रहरणानन्तरमाज्यालम्भ उक्तः विकृतौ च “प्रहृत्य हृच तेन चरतीति” कात्या० (४।४।११) तस्यानुप्रहरणानन्तरं वाजिनयाग उक्तः तत्र पूर्वं प्राकृतमाज्यालम्भोदकस्पर्शनं कृत्वा पश्चाद्वाजिनयागः कर्त्तव्यः। तथा प्रकृतौ हविरासादनोत्तरकाले हविरासन्नाभिमर्शनोदकालम्भाः विहिताः विकृतौ च “आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति” इत्यग्निमन्थनम्, (शत० ब्रा० ३।४।१।१९) हविरासादनोत्तरकाले विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृता हविरासन्नाभिमर्शनोदकालम्भाः, पश्चाद्वैकृतमग्निमन्थनम्। एवम् “आसाद्य स्रुचोऽप उपसृज्य राजानं प्रपादयति” (शत० ब्रा० ३।६।३।१७) इत्येतदपूर्वदार्कार्यक, अत्रापि पूर्वं प्राकृता हविरासन्नाभिमर्शनोदकालम्भाः पश्चाद्वैकृतं सोमप्रपादनादि। तथा पितृयज्ञे परिषेकात् प्राक् पिण्डाभ्यञ्जनाञ्जनपवित्रप्रतिपत्तिर्दक्षिणाग्नावन्यत एव सिद्धानि। सप्तानां च सवनीयपुरोडाशानां निर्वपणादूर्द्ध्वभाविनः प्रागनुप्रहरणाद् ये पदार्थास्तेषां प्राक्प्रचरणीयहोमादनुष्ठानं सिद्धम्। अतएव पशौ प्राकृतं पूर्वमित्यस्य बाधनाय सूत्रकृत् करोति “उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्तीति” (कात्या० ६।४।२सू०) अत्र पूर्वमित्यनेन प्राकृतस्रुवाञ्जनात् पूर्वं पशुसमञ्जनं विदधाति। तस्मात्समीचीनमेतद्व्याख्यानम्। अथ क्रमप्रमाणानां विरोधे बलाबलं निर्णीयते। यत्र पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधो भवति तद्यथा। स वै “पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तीति” (शत० ब्रा० १।७।१।१।२) पाठक्रमः अर्थक्रमेण न सिध्यति न ह्यच्छिन्नया शाखया वत्सापाकरणं कर्त्तुं शक्यते वत्सापाकरणार्थैव च च्छेदनमिति तत्र किं पाठक्रमाश्रयणम्? उतार्थक्रमादिति? संशये आह” कर्कभाष्यम्

"विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्" ५सू० "पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे अर्थक्रम एव बलीयान् न पाठक्रमः । कुतः ? तत्परत्वात् पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यसिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः । तेन पूर्वं छेदनम् पश्चात्तया छिन्नया शाखया वत्सापाकरणमिति । अथ यत्र श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरोधो भवति तद्यथा "संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति" (शत०ब्रा०१।७।३।२८) श्रुतिः कर्मणि समाप्ते प्रैषं विदधाति पाठक्रमात्तु स्विष्टकृतः पश्चात् प्राशित्रावदानात् पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमिति? संशये सत्याह" भा० "श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्" ६सू० "क्रमादिति श्रुतिपाठक्रमाच्छ्रुतिर्बलीयसी तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते कर्मणि प्रैषोच्चारणम् न पाठक्रमेण । कुतः आनुमानिकत्वात् पाठक्रमस्य अर्थाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षत्वादिति शेषम्, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः संस्थिते यज्ञे इति । पाठक्रमे त्वनुमानम्, अतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयाः यतोऽनेनैव क्रमेण पाठ इति । दुर्बलं च प्रत्यक्षादनुमानम् । अतः श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम् । एवम् "तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय एव वषट्क्रियते" (श०ब्रा०४।१।५।१६) इत्येतदप्युदाहरणम् किं श्रुतिमन्त्रपाठात्तृतीयस्थाने गृह्यते? उत श्रुतिबलाद्दशमे? इति तत्र श्रुतिबलात्तु दशमे इति सिध्यति । अथ यत्र चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठक्रमस्य च परस्परं विरोधो भवति । यथाज्याधिश्रयणे "सोऽसावाज्यमधिश्रयतीषे त्वेति" अधिश्रयणं विधाय तदनन्तरमेव "तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति" (शत०ब्रा०१।२।२।६) चोदनापाठक्रमः । मन्त्रपाठे त्वाज्याधिश्रयणमन्त्रानन्तरं "घर्मोऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२) पत्नीसन्नहनमन्त्रान्तं मन्त्रगणं पठित्वा आज्योद्वासनमन्त्र "ऊर्जे त्वेति" पठितः । पूर्वाधिकरणे हि क्रमाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वमुक्तम् अत्रोभयोः प्रत्यक्षत्वात्किं चोदनापाठक्रमेणाज्योद्वासनं कर्त्तव्यमुत मन्त्रपाठक्रमेणेति संशये सत्याह" भा० "मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात्" ७सू० । "मन्त्रचोदनयोरिति मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रबलम् मन्त्रपाठ एव बलवानित्यर्थः । कुतः ? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्, मन्त्रा हि कर्मकाले प्रयुज्यन्ते पठ्यन्ते न चोदनावाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां सन्निकृष्टः चोदनापाठस्तु विप्रकृष्टः । तथा हि समिधो यजति" (शत०ब्रा०१।५।३।९) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेलायां येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति तेन वाक्येन स्मृतेनानुष्ठानवेलायां स्वपदार्थं स्मारितः सन्ननुष्ठीयते, इतीतरेतराश्रयः स्यात् अर्थेन वाक्यं स्मार्यते वाक्येन चार्थ इति नैष दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि दार्शिकमङ्गं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते विशेषस्मरणार्थं विधायकं वाक्यमालोचयति तेन चालोचितेन पश्चात्तदर्थविशेषः स्मारितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ झटित्येव द्वितीयं पदार्थं न स्मारयति अर्थानां अन्यानपेक्षेण क्रमेण पौर्वापर्य्यज्ञानवक्लृप्तत्वात् किं तर्ह्यनुष्ठानोत्तरकालं योऽसौ कृतस्तमालोचयति समिद्यागोऽयं कृत इति स चालोच्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ)१।५।३।९। ब्राह्मणवाक्येन विहितस्तत्स्मारयति तच्च स्मृतं स्वादुत्तरम् "तनूनपातं यजतीत्येतत् स्मारयति कुतः ? पाठात् ततः परं हि तत्पठितमिति तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति विधिरेव तस्य कार्य्यम् न स्मृतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव ब्राह्मणं विधिव्यापारं कृत्वा चिरनिवृत्तव्यापारं प्रयोगकालाद्बहिर्भूतं स्मारकमपेक्षितम् । अयं मन्त्रपाठाद्ब्राह्मणपाठे विप्रकर्षः । मन्त्रः पुनरन्तःक्रतु प्रयुज्यमानः परिसमाप्यमानः उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति । स चोत्तरो मन्त्रः पर्य्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्य्युपस्थापयन्नेव पर्य्युपतिष्ठते । तस्मात्तत्रालोचनान्तरापेक्षाभावान्नास्ति विप्रकर्षः । एतदुक्तं भवति स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः न च मन्त्रे अनन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात् । न हि निर्वपामीतिवन्निर्वपेदिति पदमुच्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति किं तु सम्बन्धिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत् अनेन वाक्येनेदं विहितमतः एतत्करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति सन्निकृष्टः । विप्रकृष्टाच्च सन्निकृष्टं बलवदित्येवं प्राप्ते आह" भाष्यम् "न समत्वात्" ८सू० । "मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तन्न कुतः ? समत्वात् मन्त्रपाठचोदनापाठयोः । कथमनयोः समता उच्यते मन्त्रः कर्मणि करिष्यमाणस्य कर्मणः स्मरणार्थं प्रयुज्यते, चोदना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनायाः प्रवृत्तिः पूर्वम् यत्र पदार्थे विहिते सति पश्चात्तत्स्मरणार्थे मन्त्रः प्रयुज्यते अतः सममेवैतदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह" भा० "गुणानां तु भूयस्त्वात्" ९सू० । "तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । नैतदुभयं समम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान् । कुतः ?

मन्त्रेषु गुणानां भूयस्त्वात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चोदनापाठापेक्षया मन्त्रेषु बहवो गुणाविद्यन्ते। तद्यथा कर्मकाले उच्चारणे पदार्थस्मारके यतो मन्त्रा अर्थवादादिकृतव्यवधानरहिता क्रमेण पठ्यन्ते तेनोत्तरमुत्तरं पदार्थं झटिति स्मारयितुं शक्नुवन्ति नैव चोदनापाठ विधेयार्थस्तावकवाक्यसदर्भव्यवहितत्वेन मन्त्रवत्स्मारयितुमशक्तत्वात्। न च कर्मकाले तस्योच्चारण विहितं मन्त्रवत्। श्रुतिरपि मन्त्राणां गुणभूयस्त्वमाह "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तमित्यादिना(शत०ब्रा०१।७।४।४)यो हि स्वप्रतिपादितस्यार्थस्य प्रामाण्यार्थमन्यस्योक्तिं प्रदर्शयति स आत्मापेक्षया उत्कृष्टस्यैव दर्शयति न निकृष्टस्य तेन गुणभूयस्त्वं मन्त्रेषु अतो मन्त्रपाठ एव बलवानिति सिद्धम्। पदार्थानां क्रमनियमे श्रुत्यादीनि त्रीणि प्रमाणान्युक्तानि तेषां विरोधे बलाबल चोक्तम् अथेदं चिन्त्यते। यत्र बहूनि प्रधानानि सह क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोराग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैन्द्राग्नादीनि यथा चातुर्मास्यपर्वसु वा अश्वमेधेऽतिरात्रपशुयज्ञपृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु च तत्रारादुपकारकाण्यङ्गानि सर्वेषां तन्त्रेण क्रियन्ते इति। वक्ष्यति कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रमित्यत्र(कात्या॰१।७।१।)तेन न तेषु कश्चिन्ता सन्निपत्योपकारकाणि तु द्रव्यसंस्काररूपाणि प्रतिप्रधानभेदेन कर्त्तव्यानि तत्र चिन्त्यते तानि किं एकैकस्य सर्वाणि कृत्वापरस्य कर्त्तव्यानि? किं वा समानं एकैकं पदार्थं सर्वेषां कर्त्तव्यं? इति। तत्रैकैक प्रधानसन्त्यवहितानि स्वाङ्गान्यपेक्षते तस्माङ्गानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वादेकैकस्मिन् गुणकाण्डमपवृज्यात् इतरथा हि पदार्थानुसमये सति स्वप्रधानाद्विप्रकृष्येरन् यदोक्षासादन कृत्वापरस्य तदेव क्रियते तदा पूर्वस्यासादनयोर्व्यवायः स्यात् सहवचन स्वारादुपकारकसाहित्यमात्रेणाप्युपपद्यते तस्मात्काण्डानुसमय एवेति प्राप्ते आह" भा॰ 'तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात्' १॰सू॰। "तुल्यसमवाये तुल्यानां प्रधानानां सह प्रयोगे द्रव्यसंस्काररूपाणि सन्निपत्योपकारकाण्यङ्गानि सामान्यपूर्वं कर्त्तव्यानि पूर्वः पूर्वः पदार्थः सर्वेषां समानं सहैव कर्त्तव्य। तद्यथा बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां निर्वपणम् ततः सर्वेषां पात्रीस्थापनम् ततः सर्वेषां तत्र व्यभिघार ततः सर्वेषां पात्रीसूपस्तारः ततः सर्वेषामुद्वासनम् ततः सर्वेषां वेद्यामासादनम् ततः सर्वेषामासादनम् इत्येव पदार्थानुसमयः कर्त्तव्यः। यद्येकैकस्मिन् गुणकाण्डमपवृज्यते तथा सति क्रमेण प्रयोगात् प्रयोगवाक्यावगतस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाविशेषतः साहित्यमवगम्यमानं कात्स्न्यनिक्षेपेण प्रधानासत्तिमात्रेणारादुपकारकविषयमात्र कल्पयितुं शक्यते। तस्मात्पदार्थानुसमयः। कुतः? आनुपूर्व्ययोगात् पदार्थानां तन्मन्त्राणां च एव क्रियमाणे पदार्थानामानुपूर्व्येण अनुक्रमेण युज्यन्ते तन्मन्त्राश्च अन्यथोत्तरपदार्थकरणानन्तर पूर्वेषु क्रियमाणेषु आनुपूर्व्ययोगो न स्यात्। "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीशब्दबोध्यानां तत्सम्बद्धानां त्रयाणां यागानां साङ्गानामेककालप्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्याभिश्रवणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्याभिश्रवणं कर्तव्यं तदशक्यतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्धेतुर्येन पुरोडाशान्तरं नाभिश्रियेत अतः प्रथमं पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिपदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः। एवं बहुषु प्रधानेषु सर्वत्र पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न काण्डानुसमयो इति स्थितम्। यत्र तु प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये क्रियमाणे। तत्र काण्डानुसमय एवेति वाचनिकेन साहित्येन पदार्थानुसमये प्राप्तोऽपि प्रधानविरोधान्न कृत्य। पुरोडाशाङ्गं ह्यभिश्रयणादयः तदङ्गं च क्रमः पदार्थानुसमयरूपः तदाश्रयणे च हुतस्य कपालस्य योगात् पुरोडाशशोषप्रसङ्गः। न चाङ्गानुरोधेन प्रधानबाधो युक्तः। तेनातिबहुषु हविःष्वेकैकस्य पुरोडाशस्याभिश्रयणं प्रथनमद्भिरभिमर्शनं चेत्यन्तं काण्डानुसमयः कार्यः। यत्र तु नास्ति प्रधानबाधः द्विहविष्कचतुरादिहविःषु तत्र भवतु पदार्थानुसमयः। दाहसम्भवशङ्कायां तु उद्वासनमपि व्युत्क्रमेण कार्य्यम् यदुक्तम् पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानमिति तत् सहत्वविधिबलात् परिह्रियते। एवं च सति वाजपेये आग्नेयैन्द्राग्नसारस्वतीवपापृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु द्वाविंशतिसंख्येषु प्रत्येकद्विशत्या पदार्थैः समानासमानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते न न्यूनाधिकैः। अन्ये त्वसमानजातीयैरेव। अनेनैव मुख्यक्रमप्रवृत्तिक्रमावुक्तौ भवतः। तथाहि यत्र बहूनि प्रधानानि भवन्ति तत्र यो मुख्यानां प्रधानानां क्रमस्तेनैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमो भवति यथा पौर्णमास्यां प्रथममाग्नेययाग ततोऽग्नीषोमीययागः अत आग्नेयस्य प्रथमं पाकः ततोऽग्नीषोमीयस्य, एवं

प्रोक्षणादावपि । अथ मुख्यक्रमः अनेन क्रमेण यद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदाङ्गानां नियता प्रधानप्रत्यासत्तिरनुगृहीता भवति एवं ह्यङ्गप्रधानयोर्यावदनुष्ठानमेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पश्चाद्भाविनः प्रधानस्य प्रथमाङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनात्यन्तं व्यवहितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत्र बहूनि हवींषि भवन्ति समानदैवतानि यथा वाजपेये पशवः तत्र चोपाकरणादयः संनिपातिनः प्रतिपश्वावर्त्तनीयाः । तेषां चावृत्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्यापि तथैव क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि ? सर्व्वेषामुपाकरणं यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कृत्वा ततः सर्व्वेषां नियोजनमित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यः । द्वितीयस्तु पदार्थो नियोजनरूपः किं प्रथमो यत आरब्धस्तत एवारम्भणीयः ? उत तत्राप्यनियम एवेति ? तत्र क्रमनियमकारणानां श्रुत्यर्थपाठानामभावादनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्त्यैव नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृतः स एव क्रम उत्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कुतः ? पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्व्वे पदार्थाः प्रधानकालाद्विप्रकृष्टव्याः कथं ? पदार्थैः सह प्रधानस्य वचनम् यावता "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यं चरन्" इत्यादिषु प्रधानमात्रं श्रूयते उच्यते, समीहितं भावयेद्यागेनेत्यसि न हि यजेतेत्यस्यार्थः । तत्र यस्यामेव वेलायां स्वर्गो भावने कर्त्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणेतिकर्त्तव्यते अपि व्याप्रियेते । अयमर्थः नात्र प्रधानं कर्त्तव्यं श्रूयते किन्तु प्रधानेन स्वर्गं कार्य्यं इति करणविभक्तिनिर्द्देशाद्यागेनेष्टं कार्य्यमस्मिन् काले कुर्य्यादिति तेन स्वकार्य्यं सेतिकर्त्तव्यताकेन कर्त्तुं शक्यते नान्यथा । तस्मात्तितयस्य फलकरणेतिकर्त्तव्यतास्य युगपद्यजेतत्वेन कर्त्तव्यतयोच्यते । ततोऽन्यथा करणेतिकर्त्तव्यताकत्वमेव न स्यात् न हि पश्चाद्भावि करणं भवति । तथा भविष्यति भाव्ये भूते च करणे व्यवधानेन दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा करणेतिकर्त्तव्यतयोरपि मिथो विप्रकर्षे अयमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतं वानुग्राहकं भवति । तेन यद्यपि वस्तुस्थामेककालतैषां प्रमाणात् । ततः प्रधाने सेतिकर्त्तव्यताके एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्त्ता बहूनि प्रधानानि इतिकर्त्तव्यतां वा असमर्थः कर्त्तुं, यौगपद्येनेत्यवश्यम्भावी क्रियाणामपि विप्रकर्षः । दूरेणापि विप्रकर्षेण सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि यावतः पदार्थाननुष्ठापयति तावद्भिरवर्जनीयतया यावान् कालो व्याप्यते तावानेव कालः तावति च काले सर्व्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अशक्यार्थविधिप्रसङ्गात् । तेन प्रत्यासत्तिरेतेषां साहित्यम् नैकक्षणवर्त्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् श्रुत्यादिभिः किं क्रियते ? अनियतक्रमेणानुष्ठानं प्राप्नोतीति क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात् प्रयोगविधिर्नैकक्षणवर्त्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकीर्षितमनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्ठापकम् । करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्गानां तत्साहित्यम् नैकक्षणवर्त्तित्वम् । तत्राग्न्यन्वाधानादीनां करिष्यमाणप्रधाननिमित्तम् स्विष्टकृदादीनां तु कृतम् । तेनैवमवश्यम्भाविनि विप्रकर्षे केचित्पदार्था अव्यवहिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिद् द्वाभ्यां क्षणाभ्यां व्यवहिताः केचिद्बहुभिरिति । एवं वाजपेयपशुष्वपि अन्वाधानादि प्रागुपाकरणात् साधारणं सर्व्वपशूनां सहानुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि संनिपत्योपकारकास्तन्त्रेणाविभेदावर्त्तयितव्या अपि साहित्येनैव पशुभिरनुभवितव्याः । यदैकस्योपाकरणम् तदैवेतरेषामपि कुतः ? सहचोदितत्वात्पशूनां साङ्गानाम् । तत्रैव सहानुभवितव्ये सति यस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य प्राकृतेन पाठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थो नियोजनरूपः स्थाप्यते तथापि सहवचनादेव एकविंशतिक्षणव्यवहितं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुर्विंशत्योपाकरणक्षणैर्व्यवहितः एकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च व्यवहितः स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृतीयादयोऽपि पशवः सजातीयविजातीयव्यवहितानात्मीयान् पदार्थानपेक्षन्ते । अन्त्यस्तु विजातीयैर्विंशत्या नामैकविंशतेः पशूनां नियोजनक्षणैर्व्यवहितमेव द्वितीयं पदार्थमपेक्षते । तदेवं संनिपत्योपकारकानालोच्य ईदृशी एकविंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानानां भवति । ततश्च यावद्भिर्व्यवहितं शक्यं पदार्थं कर्त्तुं तावद्भिर्व्यवधानमरत्नावत्र कर्त्तव्यम् अतोऽभ्यधिकैस्तु न व्यवधातव्यम् यद्येकं पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्य क्रियते तत सहवचनं नोपपद्येत । एवं चैतत् तृतीयादिष्वपि पदार्थेषु योज्यम् । प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वपि समाश्रयितव्यः इतरथा केषां चन व-

अन्यव्यधिकैरपि धर्मैर्व्यवहितानि स्युः। न च तद्युक्तम्। न चैवं केषांचिद्धर्मैर्व्यवधानं गुणो भविष्यतीति वाच्यम् यथाधिकैर्व्यवधानेऽश्रुतकरणम् एवं न्यूनैरपि व्यवधानेऽश्रुतकरणमेव। तस्मादेकस्मिन् याते पशूनां साहित्यसम्पत्तये प्रयोगवचनेनाव क्रमः पदार्थानां मिथः एकविधातिप्रसव्यवधानाभावोऽपेक्षितः। स न्यूनेनाधिकेन व्यवधाने बाध्येत। अतः सर्वेषां तुल्यप्रवृत्तिसिद्धये प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वाश्रयणीय इति सिद्धम्। अङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिर्नियमकारणम्, मुख्यक्रमे तु अङ्गानां प्रधानप्रत्यासत्तिरिति विशेषः। मुख्यक्रमप्रवृत्तिक्रमयोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान्। तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्मा शाखाच्छेदनादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः, प्रदाने त्वाग्नेयस्य प्रथमम् पश्चात्तु सान्नाय्यस्य तत्र स्विष्टकृदवदानं प्रयाजशेषाभिघारणं प्राशित्रावदानं वेदाभासादनादिकं च किं प्रवृत्तिक्रमात् सान्नाय्यस्य पूर्वं भवति? उत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति? संदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते। अस्मिन् हि आश्रीयमाणे अल्पीयांसः प्रथमपदार्थाः प्रधानाद्विप्रकृष्यन्ते अन्ये सर्वे संनिकृष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु बहूनां विप्रकर्षः। एवं तु इष्टप्रवृत्तिभ्यां बलीयसा पाठक्रमेण मुख्यक्रमो बाध्यते प्राशित्रादानादिषु पाठक्रमाभावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते। अथ स्थानप्रमाणमुच्यते। साद्यस्के "सह पशूनालभेत" इति(श०२२,२,२८,) श्रूयते साहित्यं च सवनीयस्य स्थाने। तत्र किमुपाकरणादौ अनियमः? उत यथाग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम्? अथवा सवनीयस्येति?। तत्र नियमकारणाभावादनियमे प्राप्ते प्रकृतिवदाग्नीषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते उच्यते सवनीयस्यैव प्रथममुपाकरणम्। अग्नीषोमप्रणयनानन्तरमग्नीषोमीयस्योपस्थानम्। स तेनोपस्थितोऽपि सहालम्भवचनेन तत्स्थानाच्चलितत्वादननुष्ठितोऽत्र तु न तस्य किंचिदुपस्थापकमस्ति। सवनीयस्तु स्वस्थानादप्रचलितः सन्नाश्विनग्रहणादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते। ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम्। अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यम्। इतरयोस्तु कथं क्रमः? अनियम एव, तयोरुपस्थाने विशेषाभावात्। अथवा प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यमस्तीति बाधेऽनुपपत्तिरित्यग्नीषोमीयोपाकरणानन्तरमनुबन्ध्योपाकरणमिति। तदेवं श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिसंज्ञानि षट् प्रमाणानि क्रमनियमकारीण्युक्तानि तेषां परस्परविरोधे च पूर्वं-पूर्वं बलवत् उत्तरमुत्तरं च दुर्बलमिति। तदुक्तम् "श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिभिः। एकाख्यातगृहीतानां नियमः कर्मणां क्रमः। विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति" भा॰ (पूर्ववत् श्रुतिलिङ्गादिवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै॰ सू॰ भाष्ययोर्दर्शिता यथा "क्रमश्च देशसामान्यात्" ३।३।१२ सू॰

"अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि?। न,—इत्युच्यते। किं च क्रमश्च देशसामान्यात्, क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धर्ममामनन्ति तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते, सत्यामाकाङ्क्षायामेकवाक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोग—इति। किमिहोदाहरणम्? किं च प्रयोजनम्?। आनुपूर्व्यवतां यागानामनुमन्त्रणेष्वाम्नातेषु उपांशुयाजस्य क्रमे "दब्धिर्नामासीति" समाम्नातः, तस्य आकाङ्क्षामुत्पाद्य तेन एकवाक्यतां यास्यति तत एव विनियोगं करिष्यति—इति, तथा च ऐन्द्राग्नं कर्म वियातसजातस्य अस्ति आश्वव्यत, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमप्याम्नायते ऐन्द्राग्नस्, "इन्द्राग्नी रोचमाद्दिवः प्रवर्षिभ्यः"—इत्येकम्, अपरं "इन्द्राग्नी नवतिं पुरः श्नथद्वृत्रम्"—इति। तत्र लिङ्गाद्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्वं युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्नस्य, उत्तरमुत्तरस्य—इति, एतत् उदाहरणम् प्रयोजनञ्च" भा॰

क्रमप्रकरणयोरेकत्र समवाये प्रकरणं बलीयः। क्रमसमाख्ययोस्तु क्रमो बलीयान् "श्रुति-लिङ्ग वाक्य प्रकरण स्थान समाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" सू॰। "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि। सा प्रक्रिया या॰ कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रैर्विनियोगसाधकानां श्रुत्यादीनां लक्षणोक्त्या स्थानशब्दस्य क्रमवाचकतावगतेः। विवृतञ्चैतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

"योगबलं प्रसिद्धावयवशक्तिः—समाख्या यौगिकं पदम्। यथा हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति। दर्शपौर्णमासादिषु याज्यानुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदोक्ता हौत्रसंज्ञकाः, दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदोक्ता, आध्वर्यवसंज्ञकाः, स्तोत्रपाठादयः सामवेदोक्ता औद्गात्रसंज्ञकाः पदार्था उक्ताः। तत्रास्यैते धर्मा इति नियामकाभावात् येनकेनचिद्वा सर्वैर्वा करणप्रसक्तौ होतृ-

रिदं हौत्रमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवशक्तिलभ्यार्थयोगबलरूपसमाख्यया हौत्रादिकर्त्तव्यत्वं प्रतीयते। यथा "हौत्रं जुहोति औद्गात्रं जुहोतीत्यादौ" हौत्रादेर्होमकर्त्तृत्वं प्रतीयते। होता ऋग्वेदी अध्वर्युर्यजुर्वेदी उद्गाता सामवेदी "अध्वर्युरुद्गाता होतारो यजुःसामऋग्विदः क्रमादिति" कोषात्। न च समुदाये शक्तिप्रमाणाभावात् अतएवोक्तं भट्टपादैः "पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यक। पाकविशिष्टं पुनः कर्त्ता वाच्यो नान्यस्य कस्यचित्"। पाकविशिष्टः पाकविशिष्ट।

शबरभाष्ये उदा॰ यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्?। राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेपाख्यानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बलवत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे—इति। कुतः?। न तावत् विशेषमुपलभामहे। नावगच्छाम इदं बलीयः इति। तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति। अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति"।

"एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽत्रार्थविप्रकर्षः?। प्रकरणवत् साकाङ्क्षत्वात् तत्सन्निधावाम्नातेन परिपूर्णेनाप्येकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवत्, क्रमेण आम्नातेन, अनेकस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषात् क्रमात् किं क्रम इति सन्निधिविशेषमात्रमपेक्षते। क्रमवत् सन्निधावाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावत्त्वमस्य इत्यवगन्तव्यम्। प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता सम्भवत्याम्नातस्य—इति विरोधः। तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं, क्रमस्थानुमानिकी साकाङ्क्षतेति। साकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं, सामर्थ्यात् श्रुतिः—इति सन्निकृष्टं प्रकरणस्य तुल्यार्थे, विप्रकृष्टं क्रमस्य। तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरम्—इति"।

"अथ यदुक्तं,—वाक्येनापि किं ननु बाधितम्, अतोऽन्येनापि ननु बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानुग्रहो न्याय्यो, न इतरेणापि बाधितव्यम्—इति"।

अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम्?। किं तत्र प्रमाणम्?—इति। पौरोडाशिकम्—इति समाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे'—इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः। तत्र सन्दिह्यते, किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्यः,(मन्त्रः) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् सान्नाय्यपात्राणाम्?—इति। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे स्याताम्। कुतः? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति"।

"एवं प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयान्। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। कः पुनरत्रार्थविप्रकर्षः?। निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावाम्नायते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकश्च शब्दः समाख्या, न च लोकः एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम्। तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विवृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

"स्थानप्रकरणयोर्यथा। पश्विष्टिसोमयागाः, परस्परनिरपेक्षेणापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्रधानाः। ते च मिलिता राजसूयः। तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागविशेषः तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं श्रूयते। यथा "अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति 'जिनाति जयति। शौनःशेपं बह्वृचब्राह्मणे आम्नातं शुनःशेपमुनिविषयमुपाख्यानमिति माधवाचार्यः। एतेन शुनःशेपहरिश्चन्द्रपुराणप्रसिद्धमित्युदीच्यव्याख्यानं निरस्तं, वैदिके कर्मणि वैदिकोपाख्यानस्यैवोचितत्वात् "शौनःशेपं वृणोतीति" पाठकल्पनमपि कल्पनमेव माधवाचार्यादिभिर्व्याख्यापयतीत्यस्य लिखितत्वात्। तत्र च सान्निध्यरूपस्थानबलात् अक्षदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्वं लभ्यते प्रकरणात् सर्वयागात्मकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अक्षदेवनादयो विहिता इति। प्रकरणबलात् राजसूयाङ्गत्वमक्षदेवनादेः राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्र सर्वोपकारकत्वं, सर्वाङ्गत्वस्य राजसूयघटकीभूतसर्वयागजन्यफलनिरपेक्षा पूर्वोपकारद्वारा सर्वोपकारकत्वम्। अत्र चाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् श्रुतिकल्पनं व्यवधानम् अभिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेन प्रकृतिवदतिदेशात् अतिदिष्टप्रकृतीभूतज्योतिष्टोमाङ्गैरेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेः इति सन्निधिपाठबलात् आकाङ्क्षामुत्थाप्य तद्द्वारा वाक्यादिकल्पनेन बलवत्तरप्रकरणविरोधे स्थानं दुर्बलमिति। तस्मात्

प्रकरणात् सर्व्वयागात्मकराजसूयाङ्गमवदेवनादिकमिति । ननु सर्व्वाङ्गमभिषेचनीयाङ्गमेव वा उभयथापि राजसूये तेषां कर्त्तव्यत्वाद्विचारोऽयमनुपयुक्त इति । न च प्रत्येकराजसूये प्रत्येकयागकाले तेषामनुष्ठानार्थं विचार इति वाच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येकजन्यकलिकापूर्व्वोपकारकतया फलशिरस्कापूर्व्वानुपकारकत्वात् राजसूयाङ्गत्वानुपपत्ते । न च कलिकापूर्व्वद्वारैव फलशिरस्कापूर्व्वोपकारकत्वमिति वाच्य तत्तदङ्गापूर्व्वाणां प्रत्येकं पटत्वस्य तेषाञ्च पटकलिकापूर्व्वं प्रतिकारणत्वस्य कल्पनाया महागौरवात् । तस्माद्राजसूयाङ्गत्वेनावदेवनादीनां सकृदनुष्ठानं तत्तदङ्गापूर्व्वद्वारा फलशिरस्कापूर्व्वोपकारकत्व लाघवादितिचेत् सत्यं अवदेवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वे यत्र प्रधानतया स्वतन्त्रेणाभिषेचनीयानुष्ठानं तत्राप्यवदेवनादिकरणापत्तेर्वारणार्थं विचारारम्भात् । अतएवाकाङ्क्षाया कल्प्यत्वं स्थानमात्रे दोष इति सङ्गच्छते अन्यथा राजसूयाङ्गत्वेनाभिषेचनीयेऽपि तस्या क्रमप्राप्तत्वात् । एवञ्चाभिषेचनीयसन्निधौ पाठस्तत्काले कर्त्तव्यताज्ञापनार्थमिति ध्येयम्। स्थानसमाख्ययोर्यथा । अङ्गमन्त्रानुक्त्या "एतत् पौरोडाशिककाण्डम्" इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च "शुन्धध्वं दैव्याय कर्म्मणे देवयज्यायै" इति मन्त्र पठित तत्र च शुन्धध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थरूपसमाख्याबलात् पुरोडाशकाण्डोक्तानामक्लृप्त्युलयवादीनामपि तत्पुरोडाशपात्रशोधने प्रतीयते अथ च साम्नाय्यदोहसन्निधाने मन्त्र श्रूयते यथा "साम्नाय्यान् पवित्रान् गृह्णाति शुन्धध्वं दैव्याय कर्म्मणे देवयज्यायै साम्नाय्येन जुहोति" इत्यादिदध्योदनरूपसन्निधानपाठात् स्थानबलात् साम्नाय्यपात्रशोधनाङ्गत्वम् । तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या पुरोडाश उच्यते तद्धितेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डमुच्यते तद्धितवाच्यकाण्डपदार्थमन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न कस्यापि पदस्यार्थ, किन्तु समभिव्याहारलभ्यम् । तदुक्तम् "नैतदेव समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी । पाक हि पचिरेवाह कर्त्तार प्रत्ययोऽप्यक । पाकयुक्तः पुमः कर्त्ता वाच्योनैकस्य कस्यचित्" । तथा च पौरडाशिकपदस्य न मन्त्रसान्निध्य विना तद्धितवाच्यकाण्डपदार्थे मन्त्रे पुरोडाशसम्बन्धित्व न लभ्यते समाख्यान्यथानुपपत्त्या पौरोडाशिकपदस्य मन्त्रसान्निध्यं कल्पनीयमन्यथा समाख्याया अकिञ्चित्करत्वम् । साम्नाय्यदोहस्यापि पुरोडाशकाण्डपातितया तत्तुल्यत्वेऽपि समाख्यासम्बन्धाद्वेति साम्नाय्येन मन्त्रस्य सान्निध्य कल्प्यमिति प्रकरणादिकल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्ध समाख्यातः स्थान बलवदिति । तदुक्तम् । "एकद्वित्रिचतुःपञ्चवस्त्वन्तरमकारणम् । लिङ्गादीनाञ्च वैषम्यं श्रुत्यपेक्षं विधीयते । बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानान्तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया" । स्थानसमाख्ययोर्विरोधे पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्य्यदेवनाथप्रभृतिभिरेव व्याख्यातम् ।

पौर्व्वापर्य्यरूपक्रमोद्विविधः कालिकोदैशिकश्च तत्र वैदिककर्म्मानुष्ठाने श्रुत्यादिभिः यः क्रमोनियमितः स सर्व्वोऽपि कालिकः । दैशिकस्तु "क्रमान्मेषादयः स्मृताः" एव इत्यादौ राशिचक्रपूर्व्वापरदेशस्थितत्वात्तेषां दैशिकक्रमवत्त्वम् । "इत्यानुपूर्व्व्यं च नवातिदीर्घैः" कुमा० इत्यत्रापि दैशिकक्रम । क्वचित् उपदेशक्रमेण पदार्थानां क्रमवत्त्वम् यथा "वर्णक्रमाच्चतुर्विधस्तु पञ्चककर्म्मया" या० स्मृ० । अत्र ब्राह्मणादीनां वर्णानां चतुर्णां क्रमेणोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम् । एवं "तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च" मनुवाक्ये "अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विद· क्रमात्" इत्यमरवाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवत्त्वम् । गर्भाधानादीनां संस्काराणामुपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम् क्वचित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेणापि पदार्थक्रमोऽभिधीयते इत्याद्यूह्यम् । सं एवम् सत्क्रमव्यत्यय यथाक्रमक्रमव्यत्यय इत्यादावपि तथात्वम् ।

अत्र क्रमशः "सागरः सुरगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः" भा० व० ११८०श्लो० । "व्यवसित तैर्व्विमत क्रतक्रमै" नैष० । पादे "पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र ! सम्मितानि पदा क्रम" इत्युपक्रमे "त्रिभिः क्रमैरसन्तुष्टो द्वीपेनापि न पूर्य्यते" भाग० ८।१९।२१ बलिं प्रति वामनोक्तिः । "अपि क्रमैरमात्रोकान् विश्वकाय क्रमिष्यति" तत्रैव २६श्लो० बलिं प्रति शुक्रोक्ति । सामर्थ्ये "क्रमं बबन्ध क्रमित न कोऽपि" भट्टिः क्रम सामर्थ्यं बबन्ध चकार क्रमितुं क्रम यत्सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थ" जयम० । सामर्थ्यहेतुव्यापारविशेष एव क्रमशब्दार्थ इति तु न्याय्यम् । अतएव "न क्रमः कश्चिदत्र आसीत्" तथा स-

स्वीकृतक्रमेण स्थातव्यम्” “तद्ग्रहणार्थं मया क्रमः स्वीकृतः” “सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निःसृतः” इति च पञ्चत० तत्परतैव। परिपाट्याम् “पृथक्क्रमे वक्रमनुज्झितक्रमः” रघुः “नेतृक्रमेणोपरुरोध सूर्यम्” रघुः। “नेतृक्रमेणानुपरिपाट्या” मल्लि०। आनुपूर्व्ये “क्रमाश्रितस्य तरोर्यथोपमा” रघुः “क्रमाद्बाल्यं यौवनमिव वार्द्धकम्” रघु। आनुपूर्वी च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्यानुपूर्वी अव्यवहितोत्तरोच्चार्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितोत्तरकालवर्त्तित्वम् यथा प्रथमं शैशवं ततो यौवनं ततो जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानान्तु वेदपूर्व्वकत्वमितरविद्यानां तथात्वात्। एवं पदार्थगतानुपूर्व्यविशेषः यथायथमूह्यः। स च अयुगपद्भावः। “अर्थक्रियाकारित्वं च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति” सर्व्व० स० बौ० द०। “क्रमस्नानं क्रमाभिधानव्याप्तम्” दायभागः। अनुष्ठाने। “इत्यमेस्य विततक्रमे क्रतौ” माघः “विततक्रमे विततानुष्ठाने” मल्लि०। १०विन्यासे “उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम्” रघुः। “उत्क्रान्तवर्णक्रमाः शोभावर्णविन्यासाः” मल्लि०। ११पक्षे च न० “क्रमः शक्तौ परीपाट्यां क्रमः चरणपद्मयोरिति विश्वोक्तेः पादे क्लीबतापि।

क्रमक त्रि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमा० वुन्। १वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च।

क्रमजित् पु० नृपभेदे “अमूपराजोदुर्वि॑षः क्रमजिच्च सुदर्शनः” भा० स० ४अ०।

क्रमज्या स्त्री ग्रहाणां स्पष्टीकारे सू० सि० उक्ते चतुर्विंशत्यर्द्धजीवाभेदे तन्मानं तत्रोक्तं यथा

“तत्त्वाश्विनो नन्दसमुद्रवेदाश्चन्द्राश्विषट्का गगनाङ्कनागाः। सप्ताभ्ररुद्रास्तिथिविश्वतुल्या आद्यैर्निरुक्ता नखबाणचन्द्राः। नन्दाग्नीशैलभुवो दिगङ्कचन्द्रा हुताशपक्षपूर्णदस्राः। तुरङ्गषट्काक्षतयः कुरामसिद्धा शराष्टेषुयमाः क्रमेण। गजाश्विभान्यङ्कशराष्टदस्रास्तुरङ्गसप्ताग्निहिलोचनानि। अम्भोधिकुम्भत्र्यगुणास्तुरङ्गशैलेन्दुरामा रसभूतदन्ताः। कुदन्तलोका द्विरसाङ्गदेवा गोऽभ्राब्धिलोकाः कुगुणाब्धिरामाः। भुजङ्गलोकाब्धिगुणाः क्रमज्याः” सू०

“इह हि स्पष्टीकरणप्रभृति सर्वकर्मार्द्धज्याभिः प्रतिपाद्यते। यतो ग्रहपथवलये कोऽप्यवधिभूतप्रदेशोमध्यबिन्दुनोच्यते। तस्मान्मध्यसूत्रात् तिर्य्यक्स्थोग्रहो वलयेऽर्द्धज्यापे भवति। अतोऽर्द्धज्याभिः सर्वं कर्म। तत्र भगणकलाङ्कितवृत्तचतुर्थांशे द्विशान्येव चतुर्विंशतिज्यार्द्धानि भवन्ति” प्रमिताः। २४क्रमज्याङ्काश्च यथा

२२५ | ४४९ | ६७१ | ८९० | ११०५ | १३१५ | १५२० | १७१९ | १९१० | २०९३ | २२६७ | २४३१ | २५८५ | २७२८ | २८५९ | २९७७ | ३०८४ | ३१७७ | ३२५६ | ३३२१ | ३३७२ | ३४०९ | ३४३१ | ३४३८ |

तासां तथामानं समर्थितं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा “राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते। तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद्द्वितीयकम्। आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः। खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्ज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी” सू० सि०।

“एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकः कथ्यते तदभिज्ञैः। ततः प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्तात् लब्धेन हीनमन्यस्याप्रसङ्गात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्तं तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं भवति द्विगुणप्रथमैकोनम्। तृतीयादीनामानयनार्थमुक्तप्रकारमतिदिशति आद्येनेति। प्रथमज्यार्धपिण्डेन। एवमुक्तरीत्या क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैरूनमाद्यं खण्डमनेन युताः खण्डका असिद्धाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा असिद्धपिण्डा भवन्ति। यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४९। तत्र प्रथमभक्त फलम् २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणस्य साम्प्रदायिकत्वात्। फलैक्येन ३हीनं प्रथमम् २२२ अनेन द्वितीयखण्डो ४४९ युतस्तृतीयम् ६७१। एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलम् ३अनेन पूर्वफलैक्येन ३युतं जातं सर्व्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१९ अनेन तृतीयं ६७१युतं चतुर्थम् ८९०। एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलं ४ पूर्व्वसर्वैक्येन १०हीनं प्रथमखण्डरूपं २१९ ज्यान्तररूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ चतुर्थं८९० युतं पञ्चमं ११०५ एवमग्रेऽपि। अधोक्तरीत्याऽसङ्ख्यखण्डानां सम्भवात् खण्डनियममाह स्युरिति। एवं चतुर्विंशतिसङ्ख्याका ज्यार्धपिण्डाः कार्या न तदधिकाः। “एकत्रिंशाच्च त्रिंशाच्च पञ्चात् पञ्चदशादपि। सप्तमाद्द्वादशात् सप्तदशाच्चार्धोत्तरं मतम्” इति ब्रह्मगुप्तोक्तस्थलेऽर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहणम् इति ध्येयम्। गणितस्याविकलत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं नोक्ता ? इत्यत आह क्रमादिति। अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवोत्पन्ने । अत्रोपपत्तिः । समायां भूमौ इष्टं भगणकलाङ्कित तिर्य्यग्रूर्द्ध्वाधरव्यासमितरेखाभ्यां चतुर्भागं कार्यं तयोर्द्रेखाग्रस्पर्शिपरिधिप्रदेशाद्भयत्र समविभागं विगणय्य तदग्रयोरिदं स्त्रं सूत्रं द्विगुणविभागमितधनुः पूर्णचापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणिते ऊर्द्ध्वरेखातो ८ध ज्यायां एव मध्ये अत्राग्न तदर्द्धचापस्यार्द्धमर्द्धज्या । एवमेव चापाग्रे ऊर्द्ध्वरेखातो भीष्टांशानां चापार्द्धकराणामर्द्धज्या अभीष्टा गण्या । तत्र भगवता स्वेच्छया दत्तचतुर्थांशे त्रिराशिमिते चतुर्विंशक्षत्र्या कल्पिताश्च तास्तु इत्ते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासार्द्धं त्रिराशिज्यान्तिमा ३४३८ । यदा भगन्त्रांनिमितपरिधौ ३९२७मानव्यासस्तदा १२५०मितो व्यासस्तदा चक्रकलापरिधौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः २१६०० व्यासगुणा १२५०गुणा २७०००००० भगन्त्रांशैः ३९२७ भक्ता व्यास ६८७६ एतदर्द्धमन्तिमा ज्या ३४३८ । अथ इत्ते चापज्ययोर्विवेके तयोस्तुल्यत्वमपि भगवता कोऽपि इत्तभागः समोऽल्पत्वाथामनन्तकादौ सर्वपादौ यस्यान न स्यादिति मत्वा तत्त्वागलग्न्या तत्तुल्यमेवेत्युक्तम् । "इत्तस्य षण्णवत्यंशो दण्डवद्दृश्यते स सः" इति शाकल्योक्तेः प्रथमज्या चक्रकलाद्वादशांशकैकराशिकलानामष्टमोऽशस्तत्त्वाश्विमित २२५ एतन्मितमेव प्रथमचापकं एतदन्तरेणाभीष्टा ज्याश्चतुर्विंशत् । अथ चतुर्विंशति ज्यानां यथोत्तरमुपचयात् तदन्तरकृपखण्डाना यथोत्तरमपचयस्त इत्ते ज्याङ्गेन मत्प्रज्ञात्वाज्ज्यान्तरकृरखण्डानामन्तरं यथोत्तरमुपचितमिति द्वाविंशतितमयोस्त्रिंशतिचतुर्विंशतिज्यानामन्तरयोरन्तरमिदं परम खण्डान्तरं सूक्ष्मज्योत्पत्तिप्रकारेणागत १५।१६ ।४८ । अत्र यदि त्रिज्यये खण्डकान्तरं तदा प्रथमज्यया किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयोः फलेनापवर्त्य प्रमाणस्थाने तत्त्वाश्विनोऽनेन भक्ता प्रथमज्या फलं पूर्वद्वितीयखण्डयोरन्तरम् । अनेन पूर्वखण्ड ऊन द्वितीय खण्डं भवति । तत्र पूर्वखण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव । द्वितीयखण्डं प्रथमज्याया युतं द्वितीयज्या । एवमस्यास्तत्त्वाश्विभागलब्धं द्वितीयतृतीयखण्डयोरन्तरमनेन द्वितीयखण्डमून तृतीयखण्डमितमनेन द्वितीयज्या युता तृतीयज्या । एव चतुर्थ्याद्या । तत्र पूर्वमधोऽभ्यधिकत्वकल्पेतोत्तरत्वाधिकान्तरपातसम्पादनया क्वचित् क्वचिदर्द्धे अधिकाययवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणम् इत्युपपत्त्र चोक-

इत्यम्" रङ्ग० । एकक्रमत्र्याक्रम्य क्रमागते चक्रान्ते

क्रमण पु० क्रामत्यनेन करणे ल्युट् । १चरणे हेम० । २पदक्षेपे पदभेदे "क्रमिष्व क्रमणस्यैव इष्ट्ः सूर० पुरस्य" हरि० ३२० । भावे ल्युट् । ३पादन्यासे म० । "एष तथर्म्म क्रमणं तु यत्रम्" भाग० ८,१०,२१, "घटीयन्त्रे क्रमण्ऽपि तस्य म० मेध० । [भेदे ।

क्रमजटा स्त्री ऋग्वेदगज्ज १ ।११२० दर्शिते वेदपाठप्रकार-

क्रमदण्डक पु० ऋग्वेदगब्दे १४।१९८०दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमदीश्वर पु० संक्षिप्तसारख्याव्याकरणकारके विद्वद्भेदे "संक्षिप्तसारमाधवे चरित्र क्रमदीश्वर" संक्षिप्तसारव्या० ।

क्रमपद पु० ऋग्वेदगब्दे १२।१३० दर्शिते "क्रमपार क्रमपद क्रमजटा क्रमदण्डकश्चेति चतुष्पारायणमित्युक्ते वेदपाठप्रकारभेदे ।

क्रमपार पु० ऋग्वेदगब्दे १४।१२० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमपूरक पु० क्रमेण पूरयति बीजम् परि-ण्वुल् । वकरणे राजनि० तस्य पुष्पदले क्रमेण बीजपूरकत्वात्तथात्वम् ।

क्रमशस् अव्य० कारकार्थवृत्ते० क्रमात्+शस्वाया यम् । क्रम क्रमम्, क्रमेण क्रमेणेत्यादिकेऽर्थे "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवराः" मनु ।

क्रमसंग्रह पु० श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृते दायाधिकारिक्रमज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमसन्दर्भ पु० अनुष्ठानक्रमज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमागत त्रि० क्रमेणागत । १कुलादिपरम्परया आगते "तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः" मनु "अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः । स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यत्तु तस्य क्रमागतमिति" व्यव०त० नारद । २विभागादिक्रमेण प्राप्ते च "आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात्" स्मृति । क्रमायातादयोऽप्यत्र

क्रमादि पु० वेदाध्यायिते येऽर्थे वुन् प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० उक्ते शब्दगणभेदे स च गणः "क्रम पद शिक्षा मीमांसा"

क्रमि पु० क्रम-इन् । कृमिपदार्थे । द्विरूपको० "ग्रामाटोपापचीश्लेष्मसूत्रक्रमिविकारिणाम्" सुश्रु०

क्रमिक त्रि० क्रमादागत ठन् । कुलक्रमागते । "क्रामैरलुब्धैः क्रमिकैस्तैश्च (कर्म्मान्ता) कश्चिदनुष्ठिता" भा० स०५अ० । क्रमो विद्यतेऽस्य ठन् । २क्रमयुक्ते त्रि । "क्रमिक यथाक्रमुनमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्" शब्दश० प्र०

क्रमिकण्टक न० क्रमौ कण्टकमिव तन्नाशकत्वात् । त्रिका० १चित्रके (चिता) २उदुम्बरे च मेदि०

क्रमिघ्न न० कृमिं हन्ति हन–ट १विडङ्गे रत्नमा०। २कृमिनाशकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्रमिज न० कृमिभ्यो जायते जन-ड १अगुरुचन्दने अमर० २लाक्षायां स्त्री रत्नमाला०

क्रमिशत्रु पु० कृमेः शत्रुरिव। विडङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु० कृम उन्। गुवाके द्विरूपकोषः

क्रमुक पु० कृम–उन् संज्ञायां कन्। १पट्टिकालोध्रे २गुवाके वृक्षे ३भद्रमुस्तके च अमर० ४भद्रमुस्तके ५कार्पासिकाफले न० मेदि० अयं शालसारादिगणे सुश्रुते उक्तः "शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्दक्रमुकेत्याद्युक्त्वा "शालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः। मेहपाण्डुामयहरः कफमेदोविशोषणः" सुश्रु० तद्गुणा उक्ता "व्याखादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्" माघः गौरा० ङीष्। ६गुवाके स्त्री शब्दरत्नमाला

क्रमेतर त्रि० ५त०। क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने। तत उक्था० तद्वेत्त्यधीते वा ठक्। क्रामेतरक तद्वेत्तरि तदध्येतरि च त्रि०

क्रमेल पुंस्त्री० क्रामति क्रम–विच् एलति अच् कर्म०। उष्ट्रे स्वार्थे क। तत्रार्थे। उभयत्र जातित्वात् ङीष्।

क्रय पु० क्री–भावे अच्। पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना)। प्रतिरूपद्रव्यदानेन तथाचरणे तु न क्रयव्यवहारः इत्यत द्रव्यपदमनुक्त्वा पणपूरणेत्युक्तम्। क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वञ्च पूर्वस्वामिस्वत्वनाशादेव भवति सति तत्स्वत्वे सजातीयस्वत्वं प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रेतुः स्वत्वोत्पत्त्यभावात् अतो मूल्यदानेन तत्स्वत्वापाकरणम्। तस्य च स्वत्वहेतुत्वम् "अष्ट वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृतेः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गोतमस्मरणाच्च। क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा

"सप्त स्थावरागमोपायान् प्रदर्श्य तत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह बृहस्पतिः। विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य्यभार्य्यान्वयागतम्। सपिण्डस्याप्रजस्यार्थं स्थावरं सप्तधा मतम्। पित्र्यबन्धक्रयाधाने रिक्थशौर्य्यप्रवेदनात्। प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्"।

विद्यया प्रतिपक्षादिकमयोसिकया, स्वत्वोपाय क्रय प्रसिद्ध। बन्धो बन्धक सोपाधिकस्वत्वहेतुर्न्यासवि आत्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदन्यत्वात् विवेचनीयम्। क्रयबन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम्। शौर्य्यागतं युद्धार्जितम्। भार्य्यागतं विवाहकाले प्राप्तम्। अन्वयागतं पित्रादिक्रमोपात्तम्। अप्रजस्य सपिण्डस्यार्थ रिक्थहरान्तराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तम्। पित्र्येत्यादिना प्रागुक्तानेव सप्तस्थावरागमोपायाननूद्य तत्र भोगस्य प्रामाण्यं विनीयते। तत्र प्रवेदनं विवाहः। स एव "क्रमागतं शासनिक क्रयाधानागमान्वितं। एवं विधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवाप्नुयात्। संविभागक्रयप्राप्तं पितृलब्धञ्च राजतः। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिमुपेक्षया। प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनम्। तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिस्तोपेक्षया तथा। अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी। त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्"।

मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वाऽपि ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः यथाह विवादचि० कात्या० "पण्यं गृहीत्वा योमूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" अत्र विषये लेख्यपत्रकरणमाह बृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कार्यते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते"। तस्यानुशयकालश्च अनुशयशब्दे दर्शितः"। वैदिककर्माङ्गपरिक्रयादौ प्रायेण यजमानस्यैवाधिकारः यथाह क्रत्वधिकरणे जै०सू०भा०

"स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात्" ३।८।१ सू०।

"अस्ति परिक्रयः ज्योतिष्टोमे "द्वादशशतं दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यम्"। तत्र सन्देहः-किम् अध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना ?-इति। किं प्राप्तम्?-समाख्यानात् अध्वर्युणा,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-'स्वामिकर्म परिक्रयः' कस्मात् ? कर्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो हि यजमानः यश्च फलकामः, तेन स्वयं कर्त्तव्यम्, स यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोति इति गम्यते, अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात्। तस्मात् स्वामी परिक्रीणीते इति" शबरभाष्यम्

"वचनादितरेषां स्यात्" २सू०

"किम् एष एवोत्सर्गः ? न-इत्युच्यते,-'वचनात् इतरेषां स्यात्'। यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् भवति परिक्रयः,-'य एतामिष्टकाम् उपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्'-इति" भा०।

सोमादिद्रव्यस्य द्रव्यसाध्यतया क्रीणामि विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वात् द्रव्यस्वामित्वाभावे यज्ञाधिकारित्व नास्तीत्याशङ्कायां सहपत्न्याऽधिकार इत्येतत् जै० ६। १।१० सूत्रादौ भाष्ये च व्यवस्थापित यथा

"द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रयाभ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात्" १०सू०(पू०)

"पुंसां तु स्यात् अधिकार, द्रव्यवत्त्वात्, द्रव्यवन्तो हि पुमांसो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्तं च एतत् कर्म 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत'—इत्येवमादि। कथम्? अद्रव्यत्वं स्त्रीणां 'क्रयविक्रयाभ्यां क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः, पित्रा विक्रीयन्ते, भर्त्रा च क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च पितृधनानामनीशिन्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम्। विक्रयो हि श्रूयते, 'शतमधिरथं दुहितृमते दद्यात्, "आर्षे गोमिथुनम्"-इति च। न च, एतत् दृष्टार्थं-सति ध्यानमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति। एवं द्रव्यैः समान योगित्व स्त्रीणाम्" भा० "तथा च अन्यार्थदर्शनम्" ११सू०

'या पत्या क्रीता सती "अथान्यैश्चरति'-इति क्रीतता दर्शयति" भा०

"तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम्" १२सू० (आ० मि०) 'आह, यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्तनेन वा धनम् उपार्जितं, तेन यक्ष्यते,—इति। उच्यते,—तदप्यस्या न स्वं, यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि तस्यैव। अपि च, स्वामिनस्तया कर्म कर्तव्यं न तत् परित्यज्य स्वकर्मार्हति कर्तुम्। यत् तया अन्येन प्रकारेण उपार्ज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमर्हति—इति। एवं च स्मरन्ति, "भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धना सर्व एव ते। यत्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनम्" इति" भा०

[illegible] "फलोत्साहाविशेषात्तु" १३सू० (सि०) तुशब्दः पक्षं [illegible] न च एतदस्ति,—निर्धना स्त्री—इति, द्रव्यवती हि सा, फलोत्साहाविशेषात्, स्मृतिप्रामाण्यात् अवश्यं तया भवितव्यं फलार्थिन्यापि, श्रुत्यविशेषात् फलार्थिन्या यष्टव्यम्, यदि स्मृतिमनुरुध्यमाना परवशा निर्धना च स्यात्, 'यजेत'—इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र स्मृत्या श्रुतिर्बाध्येत। न च एतत्—न्याय्यम्। तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृतिप्रामाण्यादपि द्रव्यं परिगृह्णीयात् यजेत च—इति" भा०

"अर्थेन च समवेतत्वात्" १४सू०

अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दामकाले संवाद क्रियते—"धर्मे च अर्थे च कामे च न अतिचरितव्य'—इति। यत्तु उच्यते,-'भार्यादयो निर्धना'—इति स्मार्यमाणमपि निर्धनत्वम् अन्याय्यमेव, श्रुतिविरोधात्। तस्मात् अस्वातन्त्र्यम् अनेन प्रकारेण उच्यते। अव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थम्" भा०

"क्रयस्य धर्ममात्रत्वम्" १५सू०। (आ०नि०) यत्तु क्रयः श्रूयते,—धर्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रयः—इति, क्रयो हि उच्चनीचपण्यपणो भवति। नियतं त्विदं दानं शतमधिरथं, शोभनाम् अशोभनाञ्च कन्यां प्रति। स्मार्त्तं च श्रुतिविरुद्धं विक्रयं नानुमन्यन्ते। तस्मात् अविक्रयोऽयम्—इति भा०

"स्ववत्तामपि दर्शयति" १६सू०

'पत्नी वै पारिणाह्यस्य ईष्टे—पत्यैव ज्ञातमनुमतं क्रियते। तथा "अमुदा पत्नी सयाजयन्ति, अमुद्रीया हि पत्न्यः अमुदाश्च एताः परगृहाणाम् ऐश्वर्यमवरुन्धते" भा०।

"स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्" १७सू०

स्ववन्तावुभावपि दम्पती—इत्येव तावत् स्थितम्। तत्र सन्देह,—किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमान उत सम्भूय यजेयाताम्।—इति। किं प्राप्तम्?—पृथक्त्वेन। कुत?। एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्त्ता 'यजेत'—इति श्रूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते,—यथा न द्वौ पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा अत्रापि द्रष्टव्यम्। एवं प्राप्ते ब्रूम,—"स्ववतोस्तु वचनात्तयो सहक्रिया एवं स्मरन्ति,—'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्य'—इति, तथा 'सह धर्मश्चरितव्य, सहापत्यम् उत्पादयितव्यम्'-इत्युच्यते,—स्मृतिवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम्। न—इति ब्रूम —इह किञ्चित् कर्म, स्त्रीपुंसवत्फलमेव, यथा दर्शपूर्णमासौ—ज्योतिष्टोम—इति, यत्र पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च आज्येन होम उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम्।

"ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाज्यं, स्त्रिया यजमानाया पत्न्यवेक्षितं भविष्यति'—इति। न—इति आह,—नायम् ईक्षितृसंस्कार, ईक्षितः संस्कारो यदि, तदैवं स्यात्, आज्यसंस्कारश्च अयं, गुणभूतौ ईक्षितारौ, तत्र अन्यतरापाये नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनः। तत्र एतत् स्यात्,—स्त्री यजमाना पुमांसं परिक्रेष्यति आज्यस्य ईक्षितारं, पुमांश्च स्त्रियमवेक्षित्रीम्—इति। तच्च न, पत्नीति हि यथा

स्वामिनी इत्युच्यते. न क्रीता पत्नी—इति सम्बन्धि शब्दोऽयं यजमान-इति च स्वामी क्रीत । तस्मात् स्त्रीपुंसयोरेकम् एवञ्जातीयकं कर्म्म—इति ।

"तत्र श्रुतिसामर्थ्यान्ऽय-कश्चित्, यथा कयाचित् सह सम्भूय यजेत' इति प्राप्ते इदम् उच्यते.-'यत्तया कश्चित् धर्म्मः कयाचित् सह कर्त्तव्य, सोऽनया सह—इति, तेन न श्रुतिविरोध स्मृते—इति गम्यते । अथ यदुक्तं,—केवलस्य पुंसोऽधिकार' कृ यत्नायाश्च स्त्रिया', 'यजेत'—इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्—इति, तत् परिहर्तव्यम् । इदं तावदयं प्रष्टव्य —'यजेत'—इत्येकवचने विवक्षिते, षोड़शभिर्ऋत्विग्भि सहयागो भवति इत्येवम् उच्यते, न तिङ्कारक क्रियाभेद',याजमानानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् 'यजते' इत्युच्यते यजमान, आध्वर्य्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युर्यजति—इत्येवम् उच्यते,यथा सम्भरणमेव कुर्वन्तौ स्थाली पचति करोति—इत्युच्यते, यस्य च तं रकस्य य आत्मीयोव्यापार, स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति—इति । एवं चेत् यावान् व्यापारो यजमानस्य स तावान् न सम्भूय कर्त्तव्य, एकैनैको याजमानोऽपरेणापर । द्वादशे वा शते एकेन षट्पञ्चाशत्, अपरेणा प षट्पञ्चाशत्—इति । इह तु पत्नीव्यापार अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य एकत्व विहन्ति,यथा अध्वर्य्युरात्विर्ज्येषु प्रवर्त्तमान । सर्वस्य च सह पत्न्या यष्टव्य, सयाग हि इह दम्पत्योर्धन तत्र यागोऽस्य सह पत्न्या कर्त्तव्य ,इतरथा अन्यतरानिच्छया त्याग एव न सवर्त्तेत,तथाहि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागोनेयावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र क्रत्वर्थान् एका करिष्यति । कर्म्मसंस्कारार्थेषु नैव दोष', सम्भवन्ति हि तानि उभय—इति" भा०

"लिङ्गदर्शनाच्च" १८सू० ।

"लिङ्ग खल्वपि दृश्यते 'योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यति मेखलया यजमान मिथुनत्वाय'—इति । यदि स्त्रीपुंसा' वेकत्र, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुनसम्भवश्च, तदेतत् स्त्रीपुंसयोरेकसाधनके कर्म्मण्युपपद्यते, न अन्यथा" भा०

'क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते' १९सू०

"स्थिताद्युत्तरमुच्यते । तुशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, यदुक्त स्वपती स्त्री—इति, क्रीता हि सा, दृष्टार्थत्वात् अभिरूपस्तत्तदानय,इतो यदसा स्वामित्वम् उच्यते, तत् भक्त्या यथा पूर्व्वकोऽस्माकं बलीवर्द्दानाम् ईष्टे—इति, एवं पत्न्यपि पारिणाय्यस्य ईष्टे—इति" भा०

"फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्ध" २०सू०

"नैतदस्ति, क्रयो मुख्य, गौणा स्वामिता-इति, फलार्थिनी हि सा, फलार्थिनीत्वादरिष्यते, फलप्राप्त्यनुरोधात् अत्र स्यात्, स्वत्वं श्रुत्यनुरोधात्" भा०

"फलवत्ता च दर्शयति" २१सू०

"सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छता यज्ञस्य धुर्यायुक्तावभूताम्, सञ्जानानौ विजहताम् अरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्"-इति दम्पत्यो फलं दर्शयति । तस्मात् अप्यभार्याधिकृतो-इति सिद्धम्" शबरभाष्यम् ।

"स्नुहाभीते क्रयक्रीते फलं कुर्वन् पतत्यध" स्मृतिः ।

क्रयनक्षत्राणि मु० चि० पी० धा० दर्शितानि यथा ।

"क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न । पौष्णाम्बुपाश्विनीवातश्रवश्चित्रा क्रये शुभा" मु०चि० ।

"अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं यदनुक्रयविक्रयनक्षत्राण्यनुष्टुभाह क्रयर्क्षे इति । क्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्य, तथा विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न कार्य, मन्दिरमयुक्तं विक्रयोनाम मौल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं क्रयोनाम मौल्य दत्त्वा स्वपद्य यदा येन क्रय कर्त्तव्य तदाम्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणां सहाभेदादुभयविधमुहूर्त्तानुपपत्ति' उच्यते विक्रेता यदा मुहूर्त्तोविक्रयार्थं गृह्यते तदा क्रयिणोऽनुकूलता लभ्या दायदिष्टं यस्य स्वगृहात्, यत् क्रियते, तत्कर्म विक्रयशब्दवाच्य यदा तु क्रयिणा क्रयमुहूर्त्त प्राप्यते तदा विक्रेतृमूल्याद्द्रव्य दत्त्वा पृथक् क्रयविक्रेयवस्तु गृह्यते तत्कर्मक्रयशब्दवाच्यमिति मत्वात समाधि । अथवा क्रयिविक्रेत्रोरन्यतरस्य कदाचित्मुहूर्त्तसम्भवेऽदुर्योवनायस्यकत्वे । आवश्यकत्वे तु मुहूर्त्त गवेषणाया कार्यायत्त स्वनियतान्येन द्वितीयेन मुहूर्त्तविचारमनङ्गीकृत्य सत्वस्तुनाप्त्या वस्तुप्रग्रहणासिद्धिसम्भवात् तदा विक्रेतुरेव मुहूर्त्तविचार । एवं च क्रेतुरप्ययमर्थविक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा गृहीता सम्भवेत्तदैव मुहूर्त्तमनालोच्य वस्तुदानमावश्यकम् मुहूर्त्तविचारतः कालविलम्बे तावद्व्यवाप्त्यनुपपत्ते । तदा तु क्रयण एव मुहूर्त्तविचार । नम्वेवमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानासङ्गे परस्परगतनिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शन विहितनक्षत्रेष्वोऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शन निषिद्ध-

स्यर्थोऽध्यते, सर्वं "वाक्यं सावधारणं भवतीति" न्यायात् लभ्यते। क्रयनक्षत्रे क्रयः कार्यं इत्युक्तेः विक्रयस्य स्वतन्त्रकर्मत्वात् तत्र क्रयवन्निषेधाभावः एवं विक्रयर्क्षेष्वपि क्रयनिषेधाभावः तत्र निषेधे सत्यन्यनक्षत्राणां मध्यमत्वागतेः कदाचित् क्रयनक्षत्राणां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य विक्रयस्य विहितत्वहस्तानुपलब्धौ तत्र सुतरांमध्यमोऽपि-व्याख्यस्तादर्थमपि वाचनिकस्तन्निषेध इत । क्रयविक्रयनक्षत्रेभ्योभिन्ननक्षत्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमाविति तन्निषेधस्य वाचनिकत्वमुक्तं दीपिकायाम् "वमादगकाद्रिसुतापूर्वानिष्टा क्रये विक्रयणेऽतिशस्ता।। पौष्णाश्विचित्राम्बुपवातकर्णा शस्ता क्रये विक्रयणे निषिद्धाः" इति अथ क्रयमुहूर्त्तं उच्यते। तत्र पौष्णं रेवती अम्बुप शत तारका अश्विनी वातः स्वाती श्रवणः चित्रा एतानि भानि क्रये शुभानि विक्रये निषिद्धानि च सम्मतिरत्नोक्ते"।

क्रयण न० क्री—भावे ल्युट्। क्रये "वैश्यराजन्ययोः सोमेन्यग्रोधक्षिभीतुपगवन्थनम् भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसोमम्" कात्या०श्रौ०१०,८,२०, क्रयणप्रभृति (सोम) क्रयणादारभ्य" कर्क। क्रयणस्येदम् छ। क्रयणीय क्रयणसम्बन्धिद्रिने। "अपस्कन्नभक्षणापन क्रयणीयादौ" कात्या० श्रौ० १६,६,२१, आदौ क्रयणीयस्याह्नः" स० व्या०।

क्रयनियम पु० क्रये नियम । क्रेतृविक्रेत्रोर्नियमभेदे। स च नियम "भूयसा वस्नमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्। स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा वि दुहन्ति प्रवाणम्" ऋ०४,२४,९, भाष्ये दर्शितो यथा— अत्र ऋगद्वये संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते तएव लिख्यन्ते। "वस्नं य पतिष्ठभृणाति मूल्यं पण्येन भूयसा। स क्रेतारं पुनर्गत्वा विक्रीतस्त्वया मया। इति ब्रुवन् कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम्। स विक्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत्। हीनं न लभते वस्नं यदा विक्रीतवान् पुरा। यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा। क्रयं विक्रय एवेति समयश्चेन्न तोऽभवेत्। अथ मूल्यार्थमेतत् स्यादिद्वयोर्वि त निर्णय । इत्येव समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते। तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽत्रेति चिन्तयत्। वामदेवो यथोक्तं यत् स्तोत्रेण भूयसा। विक्रीणन् समयं चक्रइन्द्रं क इममित्यृचा। अनयोः द्वयोर्यं एकार्थो भूयसा वस्नमित्यमुमिति"। अयमर्थः प्रतिपाद्यते कश्चित् भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्नं मूल्यं धनमचरत् प्राप्नोति पुनर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेता यकर्थो मया न विक्रीत इति ब्रुवन् न कानिषं मूल्यपूर्तिं कामयते अयमर्थोऽस्य पुरुषः। स विक्रेता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् क्रेतृ सकाशात् रिक्तीकरोति न प्रभवत इत्यर्थः। दीना असमर्था दक्षाः समर्थाश्च दात्रं वचन मित्र दुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते"

"क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्ददत्" ऋ० ४,२४,१०,

"मम मदीयमिदं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः गोभिर्दशभिः दशसङ्ख्याकाभिः स्तुतिभिः क क्रीणाति क्रयं करोति के तदानीं क्रेतारो युष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते यदाऽयमिन्द्रो वृत्राणि त्वदीयान् शत्रून् जघनत् हन्यात् तदानन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्" भा०।

"निश्चित्य वस्तु तन्मूल्यमुभयोः सम्मतौ मिते।। परस्पराधाकरणं क्रयविद्भिस्ततो भवेदिति"। "क्रयविद्भिरुदीनां गुणश्रवणतो भवेत्। विपर्यये तद्गुणानामन्यथा भवति क्रय" मह्वा० नि० त०

क्रयलेख्य न० ६त०। "गृहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" इत्युक्तलक्षणे क्रयसूचकपत्रे (कवाला)।

क्रयविक्रय पु०द्वि०व०। द्वन्द्व क्रये विक्रये च। "आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ। विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ। पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते। कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृप" मनु। "आगमनियमोपयोगादेः पण्यानामनियतत्वात् अस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरतरार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तरूपेण व्यवस्थां (मूल्यस्य) कुर्यात्" कुल्लू०। "क्रयविक्रयानुशयश्च विवादः स्वामिपालयोः" मनुः। क्रयसहितो विक्रय शा० त०। २क्रयसहितविक्रये। "देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगा। नासन् कृतयुगे तात! तदा न क्रयविक्रय" भा० व० १४९अ०। २तद्युक्ते वाणिज्ये "कपटानृतयाऽऽदानं पसूनां क्रयविक्रयम्। न कार्यात् गुरवा वार्द्धे विप्रोभूत्वा कथञ्चन" तन्त्रसा०।

क्रयविक्रयानुशय पु० क्रये विक्रये चानुशयः पश्चात्तापः। मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे। स च द्विविधः क्रीतानुशयो विक्रीतानुशयश्च। अनुशयशब्दे १८१४पृ० द० द्दिशति दृश्यम्। क्रयिकः क्रीतानुशयशब्दे दृश्यम्।

क्रयविक्रयिक पु॰ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति ठञ्। वणिग्जने "वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्" पा॰ क्रयविक्रयग्रहणं व्यस्तसमस्तविषयम् तेन व्यस्तादपि ठन्। क्रयिक विक्रयिक तेन जीविनि त्रि॰।

क्रयशीर्ष न॰ कपिशीर्ष+पृषो॰। कपिशीर्षे त्रिका॰।

क्रयाक्रयिका क्रयश्च अक्रयः शाक॰ स्वार्थे क अत इत्वम्। क्रये अक्रये च।

क्रयारोह पु॰ क्रयस्य क्रयार्थमारोहत्यत्र आ+रुह आधारे घञ् चतुर्थ्यर्थे ६त॰। हट्टे (हाट) हारा॰।

क्रयिक त्रि॰ क्रयेण जीवति क्रयात् व्यस्तादपि ठन्। वणिग्जने "पर्य्यावर्त्तत् क्रयिकलोकमगण्यपण्येत्यादि" माघ। क्रय+प्रयोजनमस्यस्य ठन्। २क्रेतरि "धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः। घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः" भा॰ आनु॰ ११५ अ॰

क्रय्य त्रि॰ क्रयाय क्रेतारः क्रीणीयुरितिबुद्ध्या प्रसारितम् क्री–यत् "क्रय्यस्तदर्थे" पा॰ नि॰। क्रयनिमित्तं हट्टे प्रसारिते द्रव्ये "क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी" शत॰ ब्रा॰ ३.३,३,१.

क्रवण त्रि॰ क्रुङ-शब्दे ल्यु। १स्तुतिकर्त्तरि "अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते" ऋ॰ ५.४४.९, "क्रवणस्य स्तुतिकर्त्तुः" भा॰ भावे ल्युट्। २शब्दकरणे न॰

क्रविष्णु त्रि॰ क्रु–बा॰ इष्णुच्। क्रव्यादे राक्षसादौ "क्रव्यात् क्रविष्णुर्विविनोत्व इष्कृतम्" ऋ॰ १.८७,४.

क्रविस् न॰ क्रव-इसुन् लस्य रः। मांसे क्रव्ये। "यदश्वस्य क्रविषो गन्धोऽस्ति" ऋ॰ १.१६२.९,१२. "क्रविष मांसस्य" भा॰

क्रव्य न॰ क्लव-यत् लस्य रः। आमिषमांसे अमर। "स्फुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति" मालती॰। "क्रव्यादा प्राणिना क्रव्यं दुदुह स्वकलेवरात्" भाग॰ ४.१८,२२। मांसभेदास्तद्गुणाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गास्तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः। ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति। तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः तद्यथा—जङ्घाला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा बिलेशया ग्राम्याश्चेति। तेषां जाङ्घालविष्किरौ प्रधानतमौ तावैणहरिणर्क्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जाङ्घाला मृगाः. कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या बस्तिशोधनाश्च। कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा। संग्राही रोचनो बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः। मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः। शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः। एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते। न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते। शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका। सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रणुत्। लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकमयूरकाशातीरकचकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रककुतित्तिरिकुररीयकयवालकप्रभृतयस्त्वाह्वया विष्किराः लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च। संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः। लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः। ईषद्गुरूष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः। तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः। रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः। कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते। वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः। लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः। कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्योऽरुचिप्रदः। मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत्। स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः। बृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः। वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः। कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्ष्वेडकडिण्डिमाणवकशतपत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरिशालट्वालट्टूषकसुगृहाखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः। कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः। पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः। सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः। कषायस्वादुलवणो गुरुः कालकपोतकः। रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च। विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः। कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः। रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः। सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयो गुहाशयाः। मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः। उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्। काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः। एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः। रसवीर्यविपा-

क्षेषु विशेषाच्छोषिषे हिता । मद्गुमूषिकहरिणशायि-कावककुयपूतिकासपामरप्रभृतयः पर्णमृगाः । मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिषे हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः । श्वाविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलो-पाकलोमशकर्णकदलीमृगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुल-महाबभ्रुप्रभृतयो बिलेशयाः । वर्चोमूत्रं संहतं कु-र्युरेते वीर्ये चोष्णा एवं यत् स्वादुपाकाः । वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः कासश्वासकार्श्यापहाश्च । कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः । नातिशीतल-वीर्यत्वाद्वाते साधारणो मतः । गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता । वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बल-वर्द्धिनी । शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः । प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्त्वर्शसां हितः । दुर्नामा-निलदोषघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः । चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः । दर्व्वीकरा दीपकाश्च तेषूष्णाः कटुपाकिनः । मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रमा-रुताः । अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः । ग्राम्या वातहराः सर्व्वे बृंहणाः कफपित्त-लाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः । ना-तिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्व-नभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः । बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः । श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् । श्रमा-त्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् । औरभ्रवत् सलवणं मांसमेकशफोद्भवम् । अल्पाभिष्यन्द्ययं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः । दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः । ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः । अ-तीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः । ये मृगाश्च वि-हङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोषस्थाः पादिनो मत्स्या-श्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहित-वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रस-पाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्ध-नाः । विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्णः पित्तदूषणः । स्वा-द्वम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः । गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो

महिषस्तर्पणो गुरुः । निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांस-दार्ढ्यकृत् । रुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि वातपित्त-प्रणाशनम् । सृमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । स्वेदनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् । पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् । गोकर्ण-मांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम् । विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् । हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररका-दम्बकारण्डवजीवञ्जीवकबकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारी-मुखनन्दीमुखमद्गूत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्कर-शायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतवारलप्रभृतयः प्लवाः सङ्घातचारिणः । रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रस-पाकयोः । गुरूष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः । बृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः । शङ्खशङ्ख-नखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोषस्थाः । कूर्मकुम्भीर-कर्कटककृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः । शङ्खकू-र्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनि-लपित्तहा । मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः । रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमत्स्य-कृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः । ना-देया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकरा-श्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः । कषायानुरसस्तेषां शष्प-शैवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तको-पनः । पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः । दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ । मुरलो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः । महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दि-वारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सा-मुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बला-वहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः । तेषामत्र-

भिन्नत्वाच्चैते क्रमशोऽपरौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्व्वायुग्रा गुणोत्तराः । मार्देवा गुरवो मध्ये यस्मात् स्वल्पचारिणः । सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरोलघु । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्ताद्दुरसो ज्ञेया स्तस्त्रा सर्व्वजाः स्मृताः । उरोविचरणात्तेषां पूर्व्वमङ्गं लघु स्मृतम् । इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः । तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्म्यचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहृतपरिणतास्वासंपूर्णवीर्य्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति । अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्त्तितम् । विषव्याधिहतं मृत्युं बालं छर्दिञ्च कोपयेत् । कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम् । क्लिन्नमुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणम् । एभ्योऽन्यथाभ्युपादेयं मांसमिति । स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीराः प्रधानतमा एकजातीयानां महाशरीराः प्रधानतमाः । स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः तद्यथा—रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरेषु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धक्रोडशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्म्मकालेयकयकृदन्त्राणि । शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः । गुरुपूर्व्वं विजानीयाद्धातवस्तु यथोत्तरम् । सर्व्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदाहृतः । पूर्व्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम् । उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्क्षेपात्समो दृष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । अतीव रूक्षमांसस्तु विहङ्गानां फलाशिनाम् । बृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम् । मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणाम् । जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादेकशफास्तथा । प्रसहा बिलवासाश्च ये च जाङ्गलचारिणः । प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् । अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्व्वमतोऽन्यथा । प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च । सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरेभ्यो हि प्रधानतमा भवन्ति यकृत्प्रदेशवर्त्तिनस्तानाददीत प्रधानस्याभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति । भवति चात्र । चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यताम्" ।

क्रव्यघातन पु० क्रव्यस्य क्रव्यार्थं घात्यतेऽसौ हन—स्वार्थे णिच्—कर्म्मणि ल्युट् चतुर्थ्यर्थे ६त० । १मृगमात्रे शब्दच० । क्रव्यार्थं घातयन्ति घानि—ल्यु । मांसार्थघातके रुरुरूपे मृगभेदे "यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति" भाग० ५।२६।१५ तस्य तथात्वोक्तेः "क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थम्" श्रीधरः ।

क्रव्यभुज् पु० क्रव्यं भुङ्क्ते भुज—क्विप् । १क्रव्यादे राक्षसे २क्रव्यादे रुरुरूपे मृगभेदे च "ससैन्धवः क्रव्यभुजेषणाय योद्धिंतः सर्पिः समधु पुटाक्तय" सुश्रु० । ३मांसभोक्तृमात्रे त्रि० ।

क्रव्याद् पु० क्रव्यं मांसमत्ति अद—क्विप् । १राक्षसे २मांसाशिनि त्रि० मेदि० "क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः । रघु० "क्रव्यादः स्वप्रादयः" भट्टि० "क्रव्याद्भिरिव हतस्यान्यैः" मनुः "क्रव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः" कुल्लू० "श्वसृगालखरैर्दृष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव" मनुः च ३शवदाहके अग्निभेदे "अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधन्त्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति" शत० ब्रा० १।२।१।४ । "हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःषेध निःशेषं दूरे गमय" वेददी० "योऽग्निः क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्" ऋ० १०।१६।१० क्रव्याद्योनिप्राप्तिश्च गुरुतल्पगमनमहापातकादौ प्रवर्त्ततां मनूक्ता यथा "तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणां तथा । क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः"

क्रव्याद पु० क्रव्यमत्ति अद अण् उप० स० । १राक्षसे २मांसभोजिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् सि०कौ० । "क्रव्यादं शवभक्षणे" विधानपा० ४०सू० उक्तौ ३वह्निभेदे ।
वह्नेश्च क्रव्यादत्वं भा० आ०७अ० भृगुणा सर्व्वभक्षत्वे शापे अग्नये दत्ते तत्परिहारार्थं शवरूपक्रव्यादमाहुतम् "कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा । हुतभुक् सर्व्वलोकेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति" इत्युपक्रमे "लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च । त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः । स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् यथा क्रियाः । कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! । त्वं पवित्रं सदा लोके सर्व्वभूतगतिश्च ह । स त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि । अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ! । क्रव्यादा

च तनुर्या ते च सर्वं भक्षयिष्यति। यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते। तथा त्वदग्निभिर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति। त्वमग्ने। परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम्। स्वतेजसैव तं पाप कुरु सत्यमयोऽधिभो।। देवानां चात्मनो भागं स्पृष्टाणां त्व मुखे कृतम्"। क्रव्यात्कव्यादग्निरिति गत० ब्रा० वाक्येन ऋग्वेदवाक्येन च तस्य क्रव्यादोऽग्नेः प्रसारणप्रक्रम्। "क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः। इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्" ऋ०१०,१६,९,भा० "आहिताग्निमरणे एतदादिके द्वे ऋचौ औपासनहोमासने विनियुक्ते तत्र प्रथमाया पूर्वार्द्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति उत्तरेण शान्तिकर्माविमादत्ते। "क्रव्यादं क्रव्यमामिष तदत्तीति तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि। रिप्रं पाप तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञो यमो राजा देवानां यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु अथ शान्तिकर्मार्थमुपासने इतर क्रव्यादादन्यो जातवेदा अग्निरिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्य वहतु" भाष्ये दक्षिणापथविमदेशे तस्याग्ने प्रक्षेपणोक्तेः। ४मांसभक्षके कगभेदे "यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम दन्दशूकाः सर्पा इव घातयन्ति" भाग० ५,२६,१५।

क्रव्यादाय व्याघ्रादयस्तद्योनिप्राप्तिश्च अभक्ष्यभक्षणपापात् भवतीति मनूक्तम् "हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षणात्" क्रव्यादा व्याघ्रादयः कुल्लू० इत्यादिनुप्रहत्योऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

क्रशि नामधातु कृशं करोति णिच् स्ततोर। क्रशयति ते अचक्रशत् त। क्त क्रशित। "क्रशितं शरीरमशरीरशरैः" माघ। क्रशितं कृशीकृतम्।

क्रशिमन् पु० कृशस्य भाव इमनिच् स्ततोर। कार्श्ये "कृशतु यां क्रशिमशालिनि मध्ये" माघ।

क्रशिष्ठ त्रि० अतिशयेन कृश इष्ठन् स्ततोर। अतिशयकृशे। ईयसुन्। क्रशीयस् तत्रार्थे त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

क्रा त्रि० क्रम्–विट् मस्यात्। क्रान्तरि उदधिक्रा।

क्राकचिक त्रि० क्रकचः करपत्रं तत्सृष्टिवा जीवति ठक्। करपत्रक्रियोपजीविनि (करातिं)। "मायूरकाः क्राकचिका वेधकावेधकास्तथा" रामा० अयोध्याकाण्डे ८३अ०

क्राथ पु० यदुदेवानां राजा भेद। १राक्षपहावतारे-दक्षिणापथदेशे नृपभेदे "एकस्तु वसुवे यस्तु सिद्धिकाके न्दु महंमम्। स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिप" भा० आ० ६७अ०। "तमनयुक्तं पार्श्वे च दक्षिणापथवासिनः। क्राथोऽंशुमान् सुतश्च वेणुदारिश्च वीर्य्यवान्" हरिव० ११८अ०। ३रामसेनापतिवानरभेदे च "गवाक्षो कुदकायमैन्दद्विविदपालिता। ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये" भा० व० २८३अ०। ४नागभेदे "क्राथः क्राथ शितिकण्ठोग्रतेजास्तथा नागौ चक्रमन्दातिषण्डौ" भा० मौ० ४अ०। कथ–भावे घञ्। ५मारणे पु० हेम०

क्रान्त पुंस्त्री क्रम–कर्त्तरि क्त। १घोटके हेम० जातित्वेऽपि कथयोगोपधत्वात् टाप्। कर्म्मणि–क्त। २आक्रान्ते ३आरूढे च त्रि० "क्रान्तं यथा काञ्चनदप्रभाभा" माघः "अश्वक्रान्ते। "रथक्रान्ते। विष्णुक्रान्ते। वसुन्धरे।" स्नानमन्त्र। ४पादन्यासे न०। "जनसीमेटिगः भीमे क्रान्ते विष्णु बले करम्" मनुः "क्रान्ते पादेन्द्रिये" कुल्लू०। भावे–क्त। ५क्रमणे न०। हृदभिहितो भावोद्द्रव्यवत् प्रकाशते" इत्युक्ते ६क्रमणकर्म्मणि न० "विष्णो क्रान्तमसीतीमे लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्त विष्णोः क्रान्तम्" शत० ब्रा० ५।४।२।६। कर्त्तरि क्त। ७इष्टतया स्त्री राजनि० दयतीते त्रि०क्रान्तदर्शी

क्रान्तदर्शिन् त्रि० क्रान्तमस्मदाद्यगोचरभूतमतीतादि सर्व्व वस्तु दृष्टं शीलमस्य इन् णिनि। १अतीतादिवस्तुद्रष्टरि २सर्वज्ञे ब्रह्मणि न०कथित श० १८१पु०इत्युक्तम्।

क्रान्ति स्त्री० क्रम-भावे क्तिन् १पादविक्षेपे २गतौ च हेम० अयनचलने २२६पृ०दर्शिते ज्योतिषप्रसिद्धे अपमलक्षणार्थे- तत्त्वात्क्रमविक सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा "ननु गोले तत्ते द्वादशराशीनां वक्ष्यादसंस्था चक्रकलानुपपत्तिरित्यत कक्षाभावात् कथं राशिचक्र ? राशिविभागानुपपत्तिश्च अन्तराभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो ह्यवकथनच्छलेन पूर्वोक्तं–स्पष्टयन् सूर्य्यसहृते भ्रमणभोगं करोतीत्याह" रङ्ग०। "भगणादयस चैव कक्षा तिर्यक्तथाऽपरा। क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्येति भावयन्" सू०सि०। "अयनस्यानन्तरस्थायन परिवर्त्तन तदयनस्यान्यतमम्। पूर्वाक्षाराख्यसमामूलोभिभावनस्थानतिरावार्थकः। अपरा गोले आधारकक्षाभाया इत्येवया कक्षा तथा राशिमार्गैव। एवकारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थक। तिर्यक् उक्तकक्षानुकारविनयाचाकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमेण क्रान्ति यच्च गमनभोगकायाः इन तत्तत्क्षयक स्थिनम। क्रयनविष्यदृष्टयव प्र क्रान्तिश्च द्वादशराश-

द्भुत गोले निरक्षदेशादिति तात्पर्यार्थः। भ्रमयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् स सूर्य्यः। एतेन चन्द्रादीनां निरासः। सदा निरन्तरं तया क्रान्तिसञ्ज्ञया कक्षया पर्य्येति स्वभकक्षया गच्छन् भगणपरिपूर्तिभोग करोति। सूर्य्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः। ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह" रङ्ग०

चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः। ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपक्रमात्" सू० "चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वकीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वगोलस्थानेऽधिष्ठितैः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतग्रहभोगस्थानादित्यर्थः। चक्राद्धिक्षेपान्तरेणाकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति। अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः। दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाग्रस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते। तथा च क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नमुक्तपरमविक्षेपकलाभिस्त्रिभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन च स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" रङ्ग०

क्रान्तिस्पष्टताप्रकारश्च सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा "अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह" रङ्गना० "विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता। दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथा गता" सू० सि०

"यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिक्का ज्ञेया। तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोनगोलदिक्को ज्ञेयः। गोलस्तु मेषादिषट्कमुत्तरस्तुलादिषट्कं दक्षिणः। अथ शरक्रान्त्योरेकदिक्कत्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिगन्यत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुताऽन्तरिता शेषदिक्का स्पष्टा क्रान्तिः स्यात्। ननु सूर्यस्य विक्षेपाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिरित्यत आह भास्करस्येति। सूर्यस्य यथागता पूर्वगता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः। अत्रोपपत्तिः। विषुवद्वृत्तादुग्रहबिम्बकेन्द्रपर्यन्तं याम्योत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिक्त्वे तदन्तरमितमन्तरमिति। अत्र

शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकभ्रमभयात् स्वल्पान्तरत्वाच्चोपेक्षिता भगवता कृपावता। अन्यथा शरस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्म्म कथमव्याहतं स्यादित्यलम्" रङ्गनाथः।

रवेर्देशक्रान्तिवशेन दिनरात्रिभेदः सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "हानिवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः" इति दिनरात्र्योर्हानिवृद्धी सुरासुरविभागयोर्भवत इत्युपक्रम्य विशदीकृत्य दर्शितो यथा

"मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका। देवांशे च क्षपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे। तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे। देशक्रान्तिवशाच्चित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्" सू० "मेषादौ षड्भे उदगुत्तरगोले सूर्ये सति उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवांशे जम्बूद्वीपेऽधिका यथोत्तरमधिका वृद्धिर्निरक्षदेशीयदिने। तुलाद्ययोत्तरं सूर्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने वृद्धिः परमोत्तरगमनात् परावर्त्तते। यथोत्तरं न्यूना वृद्धिरित्यर्थः। क्षपाहानी रात्रेरपचयः। च समुच्चये। आसुरे समुद्रादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः क्षयवृद्धी विपरीतं व्यस्तम्। दिने हानी रात्रौ वृद्धिरित्यर्थः। तुलादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपसमुद्रादिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे द्वे क्षयवृद्धी उभचयापचयौ वामं व्यस्तम्। अयमर्थः जम्बूद्वीपे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्थवृद्धिक्षयक्रमेण क्षयवृद्धी स्तः। समुद्रादिदक्षिणभागे दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ स्त इति। ननु क्षयवृद्धी कियन्मितस्वमित्यतः पूर्वोक्तं स्मारयति देशक्रान्तिवशादिति। तद्विज्ञानं तयोः क्षयवृद्ध्योर्ज्ञानं सङ्ख्याप्रमाणं नित्यं प्रत्यहं देशक्रान्तिवशात्। देशपलभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधात् पुरा पूर्वस्पष्टाधिकारे "क्रान्तिज्या विषुवद्भाघ्नी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता। त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः"। तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्धमुक्तम् तद्द्विगुणं दिनरात्र्योरित्यर्थसिद्धम्। अत्रोपपत्तिः। निरक्षदेशे ध्रुवद्वयलग्नक्षितिजवृत्तं तत्र उत्तरभागे स्वस्थानक्षितिजं स्वभूगोलमध्यस्थमुत्तरध्रुवादधो दक्षिणध्रुवाच्चोर्ध्वमित्यत उत्तरगोले निरक्षक्षितिजादधो दक्षिणगोल ऊर्ध्वमिति पञ्चदशघटिका निरक्षदेशदिनार्धं क्षितिजान्तरक्रमेण गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम्। एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे क्षितिजमुत्तरध्रुवादूर्ध्वं दक्षिण-

सुखावगतमिति निरक्षक्षितिजान्निरक्षक्षितिजं गोलकन्ने-र्णोर्ध्वांश इत्युत्तरभागादग्रस्तम्। अथोक्तस्यास्य विशेष-विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह” रङ्ग० “भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम्। अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्षाद्यात्युपरिस्थितः” सू० सि०। “भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः तत्त्वा सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्त्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा याति गच्छति। क्रान्त्यभावे तु निरक्षदेशोपर्य्येव परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः। निरक्षदेशान्मेरोरुत्तरदक्षिणाभिमुखं सूर्य्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति। तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्भूपृष्ठनिरक्षदेशस्थभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनेत्युपपन्नम्। अथ दिनमानानयनगणितस्यास्य विशेषज्ञानं गोलाध्यामाह” रङ्ग०। “परमापक्रमादेवं योजनानि विशोधयेत् भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः। अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः। नाडीषष्ट्या सकृदहर्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा” सू० सि० “परमक्रान्तिभागाश्चतुर्विंशतिमितास्तेभ्य एव पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि। भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थांशात् परिवर्जयेत्। अवशिष्टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोरित्यर्थः। अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्य्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ मकरादिस्थे सूर्य्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटीषष्ट्याहर्दिनमानं भवति। अस्मिन् तादृशे देशे तस्मिन्नयनसन्धावपि सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलोमेन रात्रिर्भवति। अपिशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः। एतदुक्तं भवति—कर्कादिस्थे सूर्य्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितं दिनं तदैव निरक्षदेशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः। मकरादिस्थे सूर्य्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे तादृशे षष्टिमितं दिनमिति। अत्रोपपत्तिः—परमक्रान्तियोजनानि भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो हीनानि। निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्मेरोर्दक्षिणोत्तरायं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरितम्। अतस्तत्र स्वक्षांशाश्चतुर्विंशति पलांशाश्च षट्षष्टिरिति। तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमित्ययनान्ते पञ्चदशघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्भागखण्डं निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं परमत उक्तरीत्या दिनार्धं रात्र्यर्धं चोक्तरीत्या यथायोग्यं स्थितं तद्द्विगुणं षष्टिघटीमितमानं गणितरीत्योपपन्नम्। युक्तं चैतत् अयनान्ताहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एकत्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवहभ्रमितसूर्य्यपरिवर्त्तपूर्त्तिः षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं तद्गोलस्थित्या प्रत्यक्षसिद्धमेवेति। अथोक्तदिनरात्रिमानगणितं तदवधिदेशपर्य्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्गोलेऽप्याह” रङ्ग० “तदन्तरेऽपि षष्ट्यन्ते क्षयवृद्धी अहर्निशोः। परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्त्तते” सू० “तदन्तरे निरक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तरविभागदेशे षष्ट्यन्ते षष्टिघटीमध्ये क्षयवृद्धी अपचयोपचयावुक्तरीत्या दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः। परतोऽवधिदेशादग्रिमदेशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्राद्यधिष्ठितो मूर्त्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गतदेशसम्बन्धी गणितसिद्धा परिवर्त्तते भ्रमति। तदुक्तरीत्या दिनरात्र्योर्व्यवस्था न भवत इत्यर्थः। तद्व्यवस्थाधिकाराश्चरानयनानुपपत्ते वरसहस्रासम्भवाच्च तथा विपरीतगोलस्थितिं स्वाकारैः प्रदर्शयति” रङ्ग० “ऊने भूवृत्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः। धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते। तथा चासुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः। नष्टच्छायामहीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत्” सू० “द्विराशिज्या ये क्रान्तिभागास्तेषां योजनैः पूर्वागतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे हीने कृते सति। तत्काराद्विरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते देशे देवभागे उत्तरभागे धनुर्मकरराशिस्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते। धनुर्मकरस्थेऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः। असुरभागे निरक्षदेशाद्दक्षिणप्रदेशे। च समुच्चयार्थः। तत्कारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तथा तद्देशवासिभिर्न दृश्यते। नष्टच्छायामहीवृत्तपादे अभावप्राप्ता मध्याह्नच्छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे सूर्य्यस्य दर्शनं सदा कथयेत्। यत्र भूच्छायात्मिका रात्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थः। तथा च निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्थोऽर्को दृश्यते तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्को दृश्यते इति फलितार्थः। अतएव “तंत्रयगुणवरसा पलायका यत्र तत्र विषये कदाचन। दृश्यते न मकरो न कार्मुकं

किन्तु कर्किमिथुनौ मदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं नद्दूष्यते" रङ्गनाथः।

क्रान्तिच्छेद न० क्रान्तिज्ञानार्थं छेदम्। सि० शि० उक्ते अपमच्छेदाकारे पदार्थे यथा

"क्षेत्राणि यस्मे ऽपमसम्भवानि संक्षेपतोऽथापमवासनाञ्च। भुजोऽपमः कोटिगुणो द्युजीवा कर्णस्त्रिभज्या त्रिभुजेऽपमोत्थे। मेषादिजीवा श्रुतितोऽपवृत्ते तद्भूमिजे क्रान्तिगुणा भुजाः स्युः। तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते व्यासार्द्धवृत्ते परिणामनानाम्। चापेषु तासामसवस्ततो ये तेऽसवो विषुवा उदया निरक्षे" सि०शि०

क्रान्तिज्या स्त्री क्रान्तिवृत्तक्षेत्रस्य सि० शि० उक्ते क्षेत्र-क्षेत्रावयवभेदे। अयनचलनशब्दे ४२६० अयनचलनादि उक्तानि। तन्मानानयनम्।

"भुक्तायनांशादपमं प्रसाध्य कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो ३४३८ द्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ मोज्झ्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अथ प्रभासङ्गुणितापमज्या तद्द्युदलांशो भवति क्षितिज्या सि० शि०।

"अत्र खेटादित्युपलक्षणम्। यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्।

अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोः सम्पाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिन २४तुल्यभागाः। अतस्तत्र पाताद्दारभ्य क्रान्तिः साध्या। उदयाश्च तत एव। स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे। अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम्। यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति। फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति। क्रान्तिज्या भुजस्त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धम्। सैव द्युज्या" प्रमि०।

देशभेदे कालभेदेन रवेः क्रान्तिज्याज्ञानार्थं प्रश्नपूर्वकं सि० शि० निर्णीतं यथा

"मार्तण्डः सममण्डलं किल यदा दृष्टः प्रविष्टः सखे। काले पञ्चघटीमिते दिनगते यद्वा गते तावति। केनाप्युज्जयिनीगतेन तरसे क्रान्तिं तदा वेत्सि चेत्मन्ये त्वां निखिलं समर्वगणकोन्मत्तेभकुम्भाङ्कुशम्"।

"हे गणक। केनचित् किलोज्जयिनीगतेन यदा दिनगते पञ्चघटीमिते काले मार्तण्डः सममण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिज्येत्येकः प्रश्नः। अथान्यत् तावति पञ्चघटीमिते नते वा काले सममण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा च या क्रान्तिज्या तां त्वं चेद्वेत्सि तदा समर्वगणकोन्मत्तेभकुम्भाङ्कुशं निशाणोद्धृत त्वामहं मन्ये" प्रमि०

"या स्याद्वेधनतकालजीवाभीष्टा हृतिः सा प्रथमं प्रकल्प्या। अर्का १२ घ्नभावातहताक्षकर्णलब्धोद्धृता स्याद्दशमज्यकाऽस्याः। चरादिकेनेष्टहृतिः प्रसाध्या गुणस्तया क्रान्तिगुणोऽसकृच्च। तदाद्यहृत्या विहृतः स्फुटः स्यात् सहस्ररश्मौ सममण्डलस्थे" सि०शि०।

"रवेः सममण्डलप्रवेशे यः उन्नतकाल उद्दिष्टस्तस्य जीवा सा तावत् प्रथममिष्टहृतिः कल्प्या। ततो द्वादशगुणाया तया गुण्या पलकर्णभक्तेन भाज्या। सा किल स्थूला क्रान्तिज्या भवति। तस्याः क्रान्तिज्याया द्युज्या कुज्या चरज्यां चरं च कृत्वा "अथोन्नतादूनयुताच्चरेण" इत्यादिनेष्टहृतिः साध्या। तया पूर्वमागता क्रान्तिज्या गुण्या। आद्यहृत्या कल्पितया भाज्या। फलं स्फुटासन्ना क्रान्तिज्या भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्रोन्नतकालजीवातुल्या प्रथमं तद्धृतिः कल्पिता। तस्या अनुपातेन शङ्कुः। यदि पलकर्णेन द्वादशकोटिस्तदा तद्धृतिकर्णेन किमिति। अत्र तद्धृतेर्द्वादशगुणः पलकर्णो हरः। फलं सममण्डलशङ्कुः। पुनरन्योऽनुपातः। यदि पलकर्णेनाक्षभा भुजो लभ्यते तदा सममण्डलशङ्कुतुल्येन कर्णेन किमिति। फलं क्रान्तिज्या स्थूला। अस्याः क्रान्तिज्यायाश्चरादिकेन "अथोन्नतादूनयुताच्चरेण" इत्यादिनेष्टहृतिः साध्या। तां तद्धृतिं प्रकल्प्य पुनः क्रान्तिज्या साध्या। एवमसकृद्यावदविशेषः। तत्रासकृत्कर्मणि त्रैराशिकेन क्रियोपसंहारः कृतः। यदि कल्पितयानयेयं क्रान्तिज्या लभ्यते तदेदानीमानीतया किमिति। एवं क्रान्तिज्या स्फुटा स्यादित्युपपन्नम्। इदानीं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह" प्रमि०

"तदा नतज्यात्रिभजीवयोर्यद्वर्गान्तरं तत् पलभाहतिघ्नम्। तेनोद्धृतो व्यासदलस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४निघ्नोऽथ सहपलभ्या। व्यासार्धवर्गाद्विहृतात् पदं स्यात् क्रान्तिज्यका वा त्रिभशिञ्जिनीघ्नी। जिनांशमौर्व्या विहृताऽथवा पादपे प्रवक्ष्ये च यथा रविः स्यात्" सि०शि०।

"यदा समम् अण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा या नतघटिकास्तासां जीवा तस्या वर्गेण त्रिज्यावर्गो रहितः । ततः पलभावर्गेण गुणयेत् । तेन भाज्यस्त्रिज्यावर्गः । किञ्चिदिष्टवेदेन्द्र १४४ गुणितः । तत्र यत् फलं लभ्यते तेन सहितेन त्रिज्यावर्गेद्विज्जादुपलभ्यलं लभ्यते सा क्रान्तिज्या स्यात् । सा क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा जिनाशज्यया भक्ता यत् फलं तस्य चापादुयथा रविर्भवति तथाग्रे वक्ष्य सि० ।

क्रान्तिज्याविशेषेण रव्यादिसाधनादिकमपि तत्रोक्तं विस्तर भयात् नोक्तम् । क्रमज्याशब्दे २२०२ पृ० दर्शिते २क्रमज्याख्ये पदार्थे च ।

क्रान्तिपात पु० क्रान्त्यर्थं पातः विषुवत्क्रान्तिवलययोः अश्वघासादिवत् चतुर्थ्यर्थे इत० । सि० शि० उक्ते क्रान्तिनिमित्ते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः सपाते । "सि० शि० तद्दिष्टेतिर्यथा विषुवत्क्रान्तिवलययोः सपातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रय कल्पे । अयनचलन यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम् । तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः । तत्संजातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः । क्रान्तिपातस्वरूपज्ञानार्थं च गणितलग्नागमे तत्र चोक्तम्" "सि० शि० क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः । पातो नाम सपातः । कयोः विषुवत्क्रान्तिवलययोः । वस्तुतः तयोर्मेषादावेव सपातः । किं तु तस्यापि चलनमस्ति येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः । मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्त लग्नमित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यामि । तत् कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्त ? इति चेत् । तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्ध । इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्ध । अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगतम् । यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्त ? सत्यम् अत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता ? इति न च वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि । किं तु तेषां कतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां मतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुपलब्धिस्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणास्तथा चार्यभट्टो दैनन्दिनी वा गतिश्चेष्या । नन्वेवं यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामाण्यम् । सत्यम् तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिण्यपि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते । ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति । अत एवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः १९९६६९ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु । यदा येऽशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः । तं विलोमगं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या" प्रमिता ।

क्रान्तिवृत्त न० सि० शि० उक्ते क्रान्तिवलयाकारे वृत्तभेदे । तन्निवेशनप्रकारादि च गोलबन्धे तत्रोक्तं यथा "याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिविद्धम् । षड्रागमत्र सममण्डलवत् तृतीयं नाड्याह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव" सि० शि० । "यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्ट्यां कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं सममण्डलाकारं घटीषष्ट्याङ्कितं कार्यम् । तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तं च इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह" प्रमि० । "क्रान्तिवृत्तं विधेयं स्फुटाङ्कं भ्रमत्यत्र भानुश्च भार्धे कुभा भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः खेटपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्" सि० शि० "अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादि प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः । तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति । तथा रवेर्भार्धान्तरे भूभा च । तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति । तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं भ्रमन्ति । अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्क्यानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह" प्रमि० "क्रान्तिपाते च पाताङ्कचक्रान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्यादिदम् । पाततः प्राक् त्रिभे षिड्भागैरुदग्दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे" सि० शि०

"क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेऽन्तरेऽन्यचिह्नं कार्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्तेन समं कृत्वा पातचिह्नाद्गतभिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्भागचतुर्विंशत्यौत्तरतो यथा भवत्यपरविभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात्"। प्रमि० अपिकक्रान्तिशब्दे दृश्यम्। क्रान्ति अन्यक्रान्तिमण्डलादयोऽप्यत्र।

क्रान्तिसाम्य न० ६त०। ग्रहाणां तुल्यक्रान्तौ। यद्यपि सर्वग्रहाणां क्रान्तिसाम्यमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यस्य मङ्गलकार्ये वर्जनीयता १८६५पृ० उपयमशब्दे विस्तरेण दर्शिता। क्रान्तिसाम्ये च ग्रहाणामयनत्यभाव सू० सि० दर्शितो यथा "अयोदगमध्यभक्रान्तेः साम्ये नावनतेरपि" सू० सि०

"अग्रागा उत्तरा ये मध्यभस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्याः। अत्र मध्यलग्नशब्देन दशमभावस्त्रिभोनलग्न वा ग्राह्यमुभयपक्षेऽप्यदोष। अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नते रपिशब्दाद् सम्भवो न अभाव इत्यर्थ" रङ्गनाथ।

क्रान्तिसूत्र न० मि०शि० उक्ते ध्रुवस्पर्शिनि क्रान्तीनां सूत्राकारे योगभेदे। "दर्श न क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगोऽभवद्यतः। विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा" सि० शि०।

क्रान्तु पु स्त्री क्रम–तुन् हरिश्च। पक्षिणि उज्ज्वलद०।

क्रायक त्रि०क्री ण्वुल। १केतरि अमर २क्रयजीविनि भरत तच्चिन्त्य तत्र क्रयिक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे वक्तृस्तादपि क्रयशब्दात् ठन्विधानात्।

क्रावन् त्रि० क्रम–वनिप् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' .पा० सस्यात् क्रान्तरि "दधिक्राव्णोऽकारिष जिष्णोरश्वस्य वाजिन" यजु०२३।३२। स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेश क्रावरी।

क्रिमि पु० क्रम–इन् अतइश्च। १कृमौ कुन्तलौ उज्ज्वल० २रोगभेदे कृमिशब्दे २१८४पृ० विवृतिः। "कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः। बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधा.। नामतो विंशतिर्यथा बाह्यास्तत्र मलोद्भवा" "तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रया। बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः" भाग। क्रिमय कृमिन यथा" भाग० ३,३१,२८ [नर

क्रिमिकण्टक न० क्रिमी कण्टकमिव। कृमिकण्टकशब्दार्थे

क्रिमिघ्न पु० क्रिमि हन्ति हन–टक्। १विडङ्गे रत्नमाला। २कृमिनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ३सोमराज्यां वृक्षी शब्दच०। [४भल्लातकी रत्नमाला।

क्रिमिज न क्रिमेर्जायते जन ड ५त०। १अगुरुचन्दन ..८

क्रिमिशत्रु पु० क्रिमे शत्रुरिव नाशकत्वात्। रक्तपुष्पके (पालटामाँदार) शब्दच०। [खदिरे शब्दच०।

क्रिमिशातव पु क्रिमे शातवहन नाशकत्वात्। विट्-

क्रिमिशैल पु० क्रिमिनिर्मितः शैल। वल्मीके (उइ-हिपि) त्रिकाण्ड०

क्रिय पु० क्रिया यज्ञादिमात्मतिक्रिया विद्यतेऽत्र अच्। मेषराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८पृ० प्रमाण दृश्यम्। "क्रियेणतौलीन्दुभतोनवांशा" नील० ता०।

क्रिया स्त्री कृ–भावे करणादौ वा यथायथं श। १आरम्भे २निष्कृतौ (प्रायश्चित्ते) ३शिक्षायां ४पूजायां ५सम्प्रधारणे (विवादविचाराङ्गे साधने) ६सामाद्युपाये। ७न्यायादिमतसिद्धे उत्क्षेपणादौ कर्मणि व्याकरणमतसिद्धे ८धात्वर्थे ९चेष्टायां (परिस्पन्दे) १०चिकित्सायां च अमर। ११करणे(अनुष्ठाने)हेम०। १२श्राद्धे क्षीरस्वामी। १३शौचे शब्दरत्ना०। १४प्रयोगे च तत्र न्यायमतसिद्धा क्रिया कर्मशब्दे १७५५पृ० दर्शिता। कर्मत्वलक्षणन्तु श्रीलूकशब्दे सर्व०द० वाक्ये १५८६पृ० उक्तम् तत्र अनित्यमात्रसमवेतत्वे सतीति शुद्धम् नित्यमात्रसमवेतत्वे गोत्वाव्याप्ति शुद्धम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति शुद्धम्। वैयाकरणमते तु धात्वर्थ क्रिया तत्स्वरूपशाब्दबोधप्रकारादि शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निरूपित यथा

"क्रिया च भावना उत्पादयतुर्व्यापाररूपा साध्यत्वेनाभिधीयमानेति बोध्यम्। "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रियेति" हर्युक्ते यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते। आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते" इति साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते" इति च वाक्यपदीयाच्च। "यावदिति सर्वमित्यर्थ तदेव विभजते सिद्धमसिद्ध वेति। सिद्ध वर्त्तमानच्च सम्पतितोऽपि तदप्यसिद्धं तच्च वर्त्तमान भविष्यच्चेति द्विविध तेनापचत पचति पक्ष्यतीत्यादौ सर्वत्र साध्यत्वेन व्यवस्थापितं रूपमभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य रूढत्वेन दर्शितेति भा। यौगिकत्वमप्याह आश्रितक्रमरूपत्वादिति। आश्रितः क्रमो रूप रूपान्तरत्वात् पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः। तदीयावयवानामधिश्रयणादीनामपर्यन्तानां कर्मणो यत्के क्रियापदेन व्यवहारतयोऽभिधीयते यत्र च न क्रमिको व्यापारोऽस्ति तत्र करोतीत्यादौ तौलतीति पौर्वापर्याभावेन सा इति तत्र सत्त्व-

कव्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपवत् यौगिकत्वम्। अतएव फलमात्रबोधकस्यापि क्वचित् धातुत्वसिद्धिरिति फलितार्थः। इयांस्तु विशेषः पाक इत्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायाः क्रियायाः सिद्धक्रियारूपे घञर्थे विशेषणत्वं पचतीत्यादौ तु नैवमिति। अतएव "साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते" इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां भूषणसारदर्पणे तिङ्पदैरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तिङन्तपदैर्धातुभिरित्यभिहितम्। तेन सर्वत्र धातोः साध्यरूपक्रियाबोधकत्वम्। किञ्च क्षणिकावयवानामेकदाऽसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयवसत्त्वकाले वर्त्तमानत्वव्यवहारः अवयवावयविनोरभेदारोपात्। भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव, न तु यत्किञ्चित् क्रियाव्यक्तिभूतत्वादौ। उक्तञ्च वाक्यपदीये "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" इति। अस्यार्थः क्रमिकतत्तद्व्यापारं प्रति गुणभूतैर्गुणभावेन भासमानैरवयवैरुपलक्षितः बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपः क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहः क्रियेति। अत्र क्षणनश्वराणां व्यापाराणां मेलनासिद्ध्या बुद्ध्येत्युक्तम् तथा च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेलनसम्भव इति भावः। अतएव भाष्ये "क्रिया हि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति" व्यापारसमुदायात्मिकायाः क्रियाया दर्शनायोग्यत्वोक्त्या तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्। तादृशाभिन्नैकबुद्धिविषयतया एकत्वव्यवहार इत्यपि बोध्यम्। अथवाऽनेकव्यापारव्यक्तिवृत्तिर्जातिरेव क्रियेति सिद्धान्तः स्यादरणीयः। तस्याश्च व्यक्तिद्वारैव साध्यत्वम् अस्ति च पचित्वादिका जातिः पचतीत्याद्यनुगतव्यवहारात् तज्जातेरेकत्वादेकत्वव्यवहार इति मन्तव्यम्। तदुक्तं वाक्यपदीये "जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम्। असाध्या, व्यक्तिरूपेण सा साध्येत्यभिधीयते" इति। युक्तञ्चैतत् सर्वत्रैव लाघवाज्जातिशक्तिस्वीकारेण पच्यादिधातूनामपि तत्रैव शक्तिरुचितेति दिक्। सा च क्रिया धातुवाच्या फलव्यापारोभयरूपा, तद्विशिष्टरूपा वा "फलव्यापारयोर्धातु" रित्यभियुक्तवचनात्। व्यवस्थापयिष्यते च मतभेदेन फलव्यापारयोः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धातुवाच्यता। अत्र फलांशस्य कर्त्रुद्देश्यत्वेऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं समुचितं तस्य च

साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तत्रैव स्वस्वव्यापारद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्यफलाश्रयतयैव तस्योद्देश्यत्वादिति विवेकः। उक्तञ्च वाक्यपदीये "प्राधान्यात्तु क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविभज्यते। साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्याः प्रयोजकमिति"। अर्थस्य फलस्य तदपेक्षितेत्यर्थः। प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यप्रयुक्ता ये तानि साध्यसाधकानि अङ्गानि कारकाणीत्यर्थः। अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तदुद्देशेनैव क्रियायां प्रवृत्तिरित्येव विवक्षया। तथा च सर्वो लोकः स्वाभीष्टफलमभिप्रेत्य तत्साधनाय यतते लभते च ततस्तत्फलमुपायसम्पादनेन। एवं च क्रियाफलं विक्लित्त्यादिकमभीप्सुः पाकाय यतमानो जनः पाकसाधनेन फलं लभते। ततश्च फलसाधनतया पाकादेरपीष्टत्वात् साध्यत्वम्। फलविशिष्टक्रियायां धात्वर्थत्वमते तु विशिष्टस्यैवेष्टत्वात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः। कारकान्वयस्त्वेतन्मते पूर्वोक्तदिशावसेयः एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्मणोऽनन्वय इति बोध्यम्। तथाचैव रीत्या साध्यत्वेन क्रियां जानता जनेन तस्याः प्राधान्यबोधविषयैराख्यातान्तैः धातुः प्रयुज्यते अन्यथा कृदन्तैरिति। एवञ्च भावकृदन्तस्थले धातुना साध्यरूपक्रियाबोधनेऽपि तस्याः प्रत्ययार्थसिद्धरूपक्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् "भावप्रधानमाख्यातमित्यादि" निरुक्तवचनस्य, "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति" न्यायस्य च परस्परविरोधपरीहाराय न्यायस्य आख्यातभिन्नविषयत्वव्यवस्थापनम्। हरिणापि धातुभावकृतोः क्रियाभिधायित्वाविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, कृता तु सिद्धत्वेन क्रियाया बोधनमिति व्यवस्थापितं यथा "साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन" इति "आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः" इत्युक्ताभ्याम्। भागाभ्यां पचति गोपायतीत्यादौ तिङन्ताभ्यां साध्यसाधनवर्त्तितेति गोपायतीत्यत्र तस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वं क्रियाकारकभावेन तयोरन्वयात् घञर्थक्रियायास्तु इतरक्रियायामेव साधनत्वमिति विवेकः। साध्यत्वञ्च क्रियान्तरस्यानन्वयित्वं तद्विपरीतं सिद्धत्वं तच्च घञाद्युपस्थाप्यक्रियायाः क्रियान्तरस्याकाङ्क्षायित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम्। युक्तञ्चैतत् यत् गमनादौ द्विवि-

धक्रियायाभान कारकाणां साध्यक्रियायामेवान्वयोपगमात् कृदन्तस्थले कारकविभक्तिप्रयोगस्य सर्व्वजनीनतया साध्यत्वेन तदुपस्थितावेव कारकान्वयोपपत्तिः । "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षेति" "नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधनेति" "साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परमपेक्षते" इति चाभियुक्तोक्तेः । अतएव स्तोकं पाक इत्यादौ द्वितीयान्ततोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणेऽपि द्वितीयानुशासनात् । घञाद्युपस्थाप्यक्रियाविशेषणस्य तु सिद्धत्वनिरूढतया प्रथमाद्यन्तता "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इतिभाष्योक्तेः । कृदभिहितं कृता बोधितः । भावो भावना धात्वर्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्येण तुल्यं प्रकाशते द्रव्यधर्म्मान् लिङ्गसंख्याकारकत्वानि भजते इति यावत् । अत्र द्रव्यत्वं लिङ्गसंख्यान्वयित्वमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्याद्यात्मकत्वं ज्ञानपाकादौ तदभावात् । नापि "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्व्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः" इति पारिभाषिकसर्व्वनामपरामर्शयोग्यत्वादिरूपं, साध्यक्रियाया अपि तथात्वेनाविशेषापत्तेः । किन्तु सत्त्वाभिधानानि नामानीत्येतस्य सत्त्वद्रव्ययोः पर्य्यायत्वस्य बहुषु स्थलेषु दर्शनात् सत्त्वभूतत्वमेव द्रव्यत्वमिति फलितार्थे "क्रिया न युज्यते" इत्यादिना लिङ्गाद्ययोगस्यासत्त्वलक्षणत्वाभिधानात् तद्योगस्यैव सत्त्वलक्षणत्वौचित्यादिति तु तत्त्वम् । वैयाकरणादिमते चल इत्यादौ क्रियायां शक्तिः "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्या० उक्तेः । "असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिद्रव्यक्रियागुणैः" माघ । प्रयोगे "तस्मिन्नुपाया सर्व्वे न क्रूरे प्रतिहतक्रियाः" कुमा० "प्रतिहतक्रिया विफलप्रयोगाः" मल्लि० करणे (अनुष्ठाने) "अवसरस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्" माघ । "यथाक्रमं पुंसवनादिका क्रिया" रघु । "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" जै० सू० । शिक्षायाम् "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" रघुः "चिकित्सायाः क्रिया (मोघा) सर्व्वा गतायुषः" सुश्रु० । कर्म्मणि (स्पन्दे) "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० । "यदाश्रया क्रियां तमविकुर्व्वतौ नैष्कर्म्यं लभते" शा०भा० । "क्रियैव कालः इति मते सुतरां साधिकरणतौ" ति० त० रघु० । संयोगविभागयोरसमवायिकारणतावच्छेदकतया क्रियात्वजातिसिद्धिः । "क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम् । गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० तेन योग्यवृत्तेस्तस्याः प्रत्यक्षता" धात्वर्थे व्यापारे "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" "क्रियासमभिहारे यङ्" "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० । "क्रियया यमभिप्रैति" वार्त्ति० "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" "कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" । "निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते" "धातूपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते" इति च भर्त्तृहरिः । "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः" माघ । धात्वर्थे फले । "कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः" पा० कर्म्मणा कर्म्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रियः कर्म्मस्थमात्रस्यक्रियारूपफलकरत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते । क्रियान्वयिनश्च हरिणा दर्शिता यथा

"सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थं कारकं प्रथमोदितः । धातुसम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तनञ् । तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् । संबन्धशब्दकस्यास्य क्रिययैवावधार्य्यताम्"। व्यवहाराङ्गक्रियायाम् उदा० क्रियापादशब्दे वक्ष्यते । श्राद्धे "चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता" म० त० मरीचिः । "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः" शु० त० मरीचिः । "सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप । जायते" तत्रैव विष्णुपु० । "ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक्क्रिया" ति० त० म त० ।

क्रियाकल्प पु० क्रियायाः चिकित्सायाः कल्पो विधिः । सुश्रुतोक्ते उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपाद्ये क्रियाभेदे । "अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमात् तस्योक्तेस्तथात्वम् ।

क्रियाकार पु० क्रियां शिक्षारम्भं करोति कृ-अण् उप०स० । १नवच्छात्रे त्रिका० । २कार्य्यकारकमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० । मुग्ध० मते ङीप् इति भेदः ।

क्रियाद्वेषिन् त्रि० क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि द्विष-णिनि ६त० । विवादे पञ्चविधहीनान्तर्गते हीनप्रतिवादिनि "क्रियाद्वेषी नोपस्थाता

निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" मिता० नारदः तल्लक्षणं यथा "लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" वीरमि० कात्या० ।

क्रियापाद पु० क्रिया विवादसाधनं पादइव । चतुष्पाद्व्यवहारे साध्यार्थसाधनरूपे तृतीये पादे । "१पूर्वपक्षः स्मृतः पादो २द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः । ३क्रियापादस्तथा चान्यस्तृतीयो ४निर्णयस्ततः" बृह० । तस्य व्यवहारपादत्व तद्विशेषादि वीरमित्रोदये निर्णीतं यथा "अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्राग्भावस्तूभयसम्मतः । प्रत्याकलितन्नाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लिखितयोः क्रियोपन्यसनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्को वाऽस्मिन् पादे क्रियां स्वाङ्गीकरोति वानयोर्मध्ये क इत्यादि सभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेः सभ्यस्य प्राड्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते । तथा च बृहस्पतिः "ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । कलयित्वोत्तरं सभ्यैर्दातव्यैकस्य वादिनः" । करणे धर्माधिकरणे ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कलयित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित इति निर्धार्य विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादिनोऽर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरस्य सभ्यैर्दातव्या उपन्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि "लिखिते शोधिते सम्यक् सति निर्दोष उत्तरे । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्यापि क्रियाकरणमिष्यते" । क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्बृहस्पतिः "श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना । विभावयेत् प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना" । विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । पूर्वोत्तरं पूर्वपक्षमुत्तरञ्चेत्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावः । निर्दिष्टा ब्रूहीत्युपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रियारहितञ्च किमुत्तरमित्यपेक्षायामाह व्यासः "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" । प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्राङ्न्याये कारणे च साधितेऽर्थे साध्यस्य पक्षस्य बाधकत्वात्तदर्थं साधनप्रत्यर्थिनाऽभ्युपगमादिति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यसनसाधनतयोचितः । अर्थिस्वत्वविरुद्धप्रत्यर्थिस्वत्वस्योद्योगोऽपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणापेक्षा दृष्टि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभाव एव प्रत्यर्थिनमतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभाव सिध्यतीति तत्परिज्ञानाय भावाभावयोर्मध्ये साध्यत्वोपन्यासार्थिन एव क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः । बृहस्पतिः "प्रतिज्ञां भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणं तथा । प्राग्वृत्तं वादिजये जयपत्रेण भावयेत्" प्रतिज्ञाप्रतिज्ञातार्थम् । एतच्च परिशेषान्मिथ्योत्तरविषयम् । प्राग्वृत्तं प्राङ्न्यायं जयपत्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शिभिः पत्रलक्षणम् । मनुः "अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्" । दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देश्यः साक्षी । मेधातिथिस्तु ऋणादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः साक्षिणो देशशब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि । मेधातिथिना तु "करणं वा समुद्दिशेदिति" पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोबलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरणमाचष्टे पृथगुपादानात् । कारणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः सङ्करमपख्यापिता । यथा कश्चित् कुप्याधिक्रिया कश्चिदभियुक्तः मदीयेयं गौरमुष्मिन् काले नष्टाऽस्य गृहे दृष्टा यत । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शितकालात् प्रागेवास्या मद्गृहेऽवस्थितत्वादिति । दृष्टान्तावत्पूर्वपक्षप्रतिक्षेपमतमित्यनुत्तरत्वमर्हम् । कारणोपन्यासान्न शुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चार्थिना लिखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नास्कन्दति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न पक्षैकदेशे सत्यत्वमित्युत्तरं युगपद्व्यवहारासम्भवात् युगपदनुत्तरम् । तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् कन्यान्तरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र 'मिथ्याक्रियापूर्ववादे' इति वचनात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनाच्चान्यतरस्य यथारुचि क्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनात् प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । तथास्यापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निर्णय-

प्रतिपन्न एवेति वाच्यम्। यत्र प्राङ्न्यायस्य कारणेऽपि प्रकृताद्यभ्युपगमेन प्रतिज्ञार्थे कारणं तत्रैतस्य सम्भा-विनीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात्। कार-णोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्षणत्वासम्भ-वात्। एवं च कृत्स्नपक्षव्यापि प्राङ्न्याय मिथ्योत्तर-मपि द्रष्टव्यम्। यथा प्राक्तनाभियोग एव। यद्येव प्रतिवदेत् मिथ्यैतत्। यत्र प्रागयमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति। अत्रापि प्राङ्न्याय-कारणोक्तौ" इत्यादिवाक्यप्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः। प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञाया प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवा-देतादृशप्राङ्न्यायविषयताया अध्यवसेनीयत्वात्। पक्ष-प्रतिक्षेपवचनस्यास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात्। यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः कृत्स्नपक्षव्यापितयैकोत्तरत्वन्तत्र प्रत्यर्थिना प्राङ्न्याय एव भावनीयः। कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात्। यथा रूपकशतमनेन मामकं गृहीत-मित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदा-नीमहं न धारयामि। अस्मिन्नेवार्थे प्रागमुनाहमभि-युक्तः व्यवहारमार्गेणेत्यादिपराजितवानिति। इदानीं हीनपरिज्ञानोपाय तत्र मनुः। "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गै-र्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टि-तेन च"। स्वरो विकृतो गद्गदत्वादिः। वर्णोऽस्यस्वाभा-विकः कृष्णत्वादिः। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतो भ्रूचलन क्रियादिः। चक्षुः कातरम्। चेष्टितं वृथास्थानात् स्थानान्तरगमनादि। याज्ञवल्क्यः "देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च। ललाट स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च। परिशुष्यत्स्खल-द्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते। वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि। स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायक-र्मभिः। अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्त्तितः।" मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत् स भया-दिनिमित्तमसाक्ष्यभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्त्तितः। मनःप्रभृति विकृतीरेव विविच्य दर्शयति। देशान्तरं याति नचैकत्रावतिष्ठते। सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः पुनः परिघट्टयतीति। कर्मणो विकृतिः। अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदबिन्दुवृन्दाङ्कितम्भवति। मुखं वैवर्ण्यं मर्षात्स्य पाण्डुत्वकृष्णत्वादि एति प्राप्नोतीति कायस्य। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्स्खलद्गद्गदं स्खलद्वाक्यमस्य

पदवर्णं वाक्यं यस्य सः। बहु अनुपयुक्तं विरुद्धं पूर्वापरविरोधवद्भाषते। परोक्ता वाचमुत्तरवचनदानेन, इति वाच। चक्षुश्च परस्य प्रतिवीक्षणेन न पूजयति ना-भिनन्दतीति चक्षुषः। मनोविकृतेर्लिङ्गमस्वकीयमनोवि-कृतेरप्रत्यक्षत्वात्। तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधो भावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः। मनुरेव "आ-कारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविका-रैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः" कात्यायनः "आकारेङ्गित-चेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत्। प्रतिवादी भवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते। कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशो-षाभिमर्षणम्। भूलेखनं स्थानहानिस्तिर्यगूर्द्ध्वनिरीक्ष-णम्। स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नान्याहुर्मनीषिणः"। प्रति-वादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादित्वादुभयोर्ग्रहणम्। अभिमर्षणञ्जिह्वयोष्ठप्रान्तावलेहनं द्वन्द्वैकवद्भावः। श्री-रामायणे "आकारः छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनि-गूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम्"। अनेन च पराजयसम्भावनामात्रम्प्रतिपाद्यते तस्य च फलं क्रियादिपरामर्शे सभ्यादीनामत्यवधानेन व्यवहारसे-परिचारः। नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा, नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्लक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिर्विवेक्तुं शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्तमसाक्षित्वनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति। न हि निपुणभिषगभियोगमूलकमरणनिश्चये-ऽपि मृतकार्य्यमार्या समाचरन्ति। योगीश्वरः "सन्दि-ग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत्। नचाहूतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः"। सन्दिग्धमधमर्णादि-भिरनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्यो ऽनिवेद्यैव तस्मात्कि-ञ्चिदाति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्ड्यो भवति। न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वात-न्त्र्यनिबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति। यश्च स्वयमभ्यु-पेतं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत् पला-येत। सोऽपि तथा दण्ड्यः साधितं धनञ्च दाप्यः। यश्चाहूतोऽभियुक्तो राज्ञा चाहूत सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिं दण्डञ्च प्राप्नोति। प्रकरणात् दुष्टपरि-ज्ञानमेव मा भूदिति दण्डपक्षेण दण्ड्योऽपि गाम्योऽ-प्यर्थात् हीयत इति स्वार्थात् हीयत इत्यर्थादहीनत्वदर्श-नादत्र तन्माभूदिति हीनपञ्चकमुक्तं नारदोऽपि। "अन्यवादी

क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः । अन्यवादी तथा हीन स एव निरुत्तानन । पूर्ववाद परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । वादसङ्क्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" । कात्यायनेनापि "श्रावयित्वा यदा कार्य्यं त्यजेदन्यद्वदेद्यदि । अन्यपक्षाश्रयत्वेन क्रतो वादी स हीयते" । यत् कश्चिदभियुक्तो नाऽहमेनमभियुक्तो इत्येव विरुद्धमभिदधीत सोऽप्यन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव "न मयाभिहितं कार्य्यमभियुज्य परं वदेत् । विभाव्य स भवेदेव हीनतामपि निर्दिशेत्" । तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमप्यन्यथा स्वयंमन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव 'लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः । वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति" । अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः । क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् 'लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते । अन्वाह्वानादनुपस्थानात् स तु एव स हीयते" । निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव "अभियुक्तोऽपि न ब्रूयात् सम्यक्सन्नयनं हि ते । द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम्" । पराजयं तत्पक्षहीनताम् । अतएव हारीतः "सापदेशं हरेत्कालमब्रुवन्नेव संसदि । उक्त्वा वचो विब्रूयाच्च हीयमानस्य लक्षणम्" । सापदेशं सव्याजम् । यथाह कात्यायनः "व्याजेनैव तु यः कालं दीर्घकालमतिक्रमेत् । सापदेशं तु तद्विद्याद्दाहीनिवारं स्मृतमिति" । आहूतप्रपलायी अभियोगपरिहारार्थमाह्वानं तु श्रुत्वा प्रच्छन्नचारी । एतेषामुत्तरोत्तरस्य हीनता गुर्वीति ज्ञापयितुं "हीनः पञ्चविधः" इत्युक्तं न परिसङ्ख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात् । हीनतागुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम् । यथोक्तं कात्यायनेन "अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान् दश । नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च पणान् दाप्यस्तु विंशतिम्" । अत्रापि विशेषं उक्तस्तेनैव "निराकृतमनायातमाहूतप्रपलायिनम् । एतेषां तत्काले विनयेत् महीपतिः" कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्तः ।'आवितव्यवहाराणामेकं यत्र प्रभेदयेत् । वादिनं लोभयेच्चैव हीनत्वमपि निर्दिशेत्" । आवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदयेत् अन्यहानानुरोधाद्युत्पादनेनैव ।

बृहस्पतिरपि "भयं करोति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम् । एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते । भयादीनि व्यस्तसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः । भयं करोति भीषणमन्यमुखेन भयोत्पादनमिति भेदः । मनुरपि "अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः । यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगतान्नावबुध्यते । अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्त्वपधावति । सम्यक् प्रणिहितञ्चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति । असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः । निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् । ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तञ्च न विभावयेत् । न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात् स हीयते । ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेच्च यः । धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत्" । अदेश्यमनुपयोगासत्यस्थानादिना निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः । यश्च कथितमपि न भवेदुक्तमित्यपलपति । यश्चाधरोत्तरानर्थान् पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते । यश्चापदेश्य व्याजं षोडशादिकमपदेश्यं ज्ञात्वापधावति अपसरति समान । यश्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्षमर्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादमत्युत्तरदानादिना न कुरुते । मेधातिथिस्तु देशमिति पठित्वा भाषावादिलक्षितदेशभिन्नसम्भाषिष्य वा देशम् । यद्वाऽभियोक्ता दिशेद्देशमित्यत्रैव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः । अकाले सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतीति व्याचख्यौ । यश्च ज्ञातारः साक्षिणो ममास्मिन्नर्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र मा मा ज्ञातारः । यथार्थवादाहमिति जानाना साक्षिण इति यावत् । द्वितीयैकवचनान्तस्याऽस्मच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन माम् इत्यस्य मा इत्यादेशः । मत्तु मे इति षष्ठ्यन्तमेतत् । "एतत्र्थ्वनाशिति' तन्निषेधात् । तेन मेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्य्यास्तु व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमत्रापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्त षष्ठ्यन्ततामेवास्य मन्यन्ते मे सन्तीति सम्बन्धाच्च वती यासम्बन्धप्रयुक्तषष्ठीप्रतिषेधावकाश इति तेषामभिसन्धिः । सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वेति कल्पतरुलिखितपाठस्तत्राकर एवाचार्य्यमेधातिथिभ्यामदृष्टत्वा इति ध्येयम् । सिद्धान्ते त्वाचार्य्याणामन्यदस्मन्मतं समाधिरभिमतः । एतैः कारणैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीनं निर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रं प्रक-

तार्थहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः "छलं निरस्येत्यादि" वचनात्। अतएव नारदोऽपि "सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति। परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते"। अस्यार्थः अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्वमुपस्थितेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते। अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि। एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्योदण्ड्योऽपि यथा न प्रकृतार्थाद्धीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः। अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत्। अर्थविवादे वाक्पारुष्यकृतेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तं भवति। यथाऽहमनेन शिरसि ताडित इत्यावेद्य भाषादिसमये हस्तेन पादे ताडित इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति। मन्युकृतविवादवदेव ताडनादिकमयमभिचारोप्यावेदितवान् धर्माधिकरण इति प्रतीतेः। अतएव "दोषानुरूप संयाह्यः पुनर्वादो न विद्यते" इति याज्ञवल्क्य पुनर्वादनिषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहारविषय एव। शास्योदण्ड्य इत्यर्थात्। असम्भाष्ये सम्भाषणानर्हे विजन इति यावत्। नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत् कुर्यात्। राजकार्य्यादिव्याजसत्वात् पाषानान्तरङ्गच्छेत्। मूकीभावादि गतार्थम्। अन्यादेशमित्यादौ मूकीभावादौ च बहुकत्वोऽपि तथ्य वदितव्यमिति यावद्भाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्तिर्न दोष इति भगवान्मेधातिथिराह। क्वचिदर्थविवादेऽप्यर्थहानिः सन्दिग्धार्थनियमेन दर्शिता। नारदोऽप्याह "अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते। प्रसह्य स विनेयः स्यात् चाप्यर्थो न सिध्यति"। प्रवर्त्तते साधयति बलादिनेत्यर्थः। बृहस्पतिरपि "आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षिपराजित। स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः"। साक्षिपराजित [illegible] पराजितः, स्ववाक्यप्रतिपन्न सम्प्रतिपन्नस्तु [illegible], अनयोर्दृष्टान्तेनोपादानम्। यथाऽनयोर्विप्रतिपन्नार्थहानि [illegible]। [illegible] हीनताधिक्य [illegible] पादनाय चतुर्विधत्वं [illegible] परिमङ्ग्राधेनन्ययान्ये [illegible] चन विरुध्येत। [illegible] हीनकार्य्यमिचव [illegible] नार्थविवक्षतेनैव प्रवन्ताद्यो विपक्षेण मौनकृत् सम्प्रभिदिनै। साक्षिभिर्व्यन्तृणाम प्रतिपन्नच हीयते" इति साक्षिभिरप्रतिपराजित यच सामान्यान् साक्षिणो निर्दिश्य दर्शादिविषय निर्दिष्टम् मनुना [illegible] इत्यनेन हीनतयोक्तं तत्रापि कात्यायनेन बृहस्पतिरेवाह "साक्षिषु

ससुहिंस्य यस्तु तान्न विशादयेत्। निःशद्राशात्रिपक्षाद्दा तस्य हानि प्रजायते" इति। दैविकराजिकान्तराये त्ववध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव "आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम्। नोपस्थितो यदा कश्चिच्छलन्तत्र न कारयेत्। दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत्। अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः"। इति आचारकरणे व्यवहारकरणे। छलन्तत्र न कारयेदिति वदता यत्र वचनेनार्थहानि प्रतिपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वाद प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितम्। यत आह कात्यायनः "पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा। हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च"। स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणं नैव विहितमिदम् "यो हीनचिह्नेन जितस्तस्योद्धार विदर्बुधा। स्ववाक्यहीनोयस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते" इति। उद्धार पुनर्व्यवहार। अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम्। विवादमुपक्रम्य राजान श्रावयित्वाऽन्योन्यं यौ वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्निवर्त्तेते तयोरुभयोरपि दण्डप्रत्यभाह बृहस्पतिः "पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे समुपस्थिते। प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणन्दमम्"। मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवान्योन्यप्रशमानोक्तेः राज्ञेऽनिवेदनमङ्गमप्यते। कात्यायनस्तु स्पष्टमाह "आवेद्याप्रष्टहीतान्न प्रशम यान्ति ये मिथ। सर्वे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य ते" इति। द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेष्वव्याप्तेः। राज्ञे निवेद्याऽन्योऽन्यबुद्ध्या राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड इत्यर्थसिद्धं स्फुटीकृतं बृहस्पतिना "पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये। द्वयोरुत्तरयो सन्धि [illegible] द्वयोरपि। साक्षिसभ्यादिकलस्तु [illegible] भयोरपि। दोलायमानौ यौ सन्धि कर्यातान्तौ विचक्षणौ। प्रमाणसमता यत्र भेद [illegible]। तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि गम्यते। धर्मार्थ [illegible] कीर्त्तिर्भवेत्तस्येन [illegible]। न [illegible] साक्षिसभ्या [illegible] रह विनिवर्त्तते। [illegible] धर्म [illegible] यथा। [illegible] च। [illegible] समाहर। [illegible]

साक्षितव्यं विजानतेति"। साक्षिसभ्यविकल्प इति उभयोरप्यर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्य्यनिर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावर्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्य्यातान्तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादितिरोधानाद्यर्थं इति कल्पतरुः। रत्नाकरस्तु "साक्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पे परस्परविरोध इत्याह। प्रमाणसमतेति। यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणसाम्यं प्रतिभाति। यत्र च शास्त्रचरित्रयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्रे व्यवहारे चरित्रान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्न तु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परभेदः धर्मशास्त्राविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात्" इति व्याचख्यौ। तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्य्यत्वेन प्रशस्यते धर्म्मार्थोपघातादिहेतुत्वात् निग्रहानुग्रहाद्यव्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च। तथादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवचनसममिति प्रतिपाद्यते। एतच्च प्रत्याकलितं स-भ्यैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः "प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः। सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः"। अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारैर्व्याख्यातः "अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तॄणि प्रमाणशब्देन लक्ष्यन्ते। ते सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति। अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थाऽस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति"। वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलकैरित्यादिना तु स्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तर्कैः प्रमाणानि साक्ष्यादीनि सीदन्ति निर्णयाक्षमाणि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि यत्नतः परिपाल्यानि सत्तर्कपरिशुद्धानुग्रहेण तत्त्वनिर्णयफलानि कार्य्याणीति व्याचक्ष्महे। अनयोश्च व्याख्यानयोस्तारतम्यन्तत्त्वविद्भिर्विवेचनीयम्। इदञ्च प्रत्याकलितं व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावात् व्यवहारदर्शिमात्रकर्त्तृकत्वाच्च व्यवहारपादचतुष्टयान्तर्भूतमिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् तत्त्वनुपादेयम्, एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात्। तथाहि उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया का वा क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति। अपरार्कस्तु "साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणलक्षणं प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति"। "सम्प्रतिपत्त्युत्तरे च क्रियापादेनापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपाच्चैवेति" प्राञ्चो वाचस्पतिरपि तदेवानुमन्यते। कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारवदुत्तरलेखनान्तरभाविताना हीनपरस्थानसन्धिकरणक्रियागमानां क्रियापादप्राग्भाविना प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ। व्यवहारोपयोगित्वाद् एतस्यत्यादिवचनात् प्रागभिहितानामनुरोधाच्च व्यवहारपादत्वं परन्तदनभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्भावित्वमेव तु तस्य युक्तम्। ये तु तिष्ठन्ति करणं इत्यादिवचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत्। यत्तु साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वान्न व्यवहारपादत्वं युक्तमिति तन्न व्यवहारभावनया फलापवर्गित्वात् फलनिरूपणत्वेन फलस्य तदङ्गत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात्। अतएव त्रिरंशा भावनेति मीमांसकानामुद्घोषः। तात्पर्य्यपरिशुद्धौ उदयनाचार्य्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यते यथाह "यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः। पृच्छोपक्रममात्रेण द्वितीयोपयोगात्। सम्भवेऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्रपर्य्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम्। तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः। एककर्त्तृकत्वेऽपि तावत एव व्यापारकलापस्य विचारे विद्यमानत्वात् तत्पाटवनिपुणो देशकस्तथापि देश्य साधनमेवेति"। वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तस्य प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः। किन्तु सभिककृतः प्रमाणोपन्यासकर्त्तृकादिपरामर्श एव। यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत् पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतसहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ। किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणप्रस्थापनं प्रथमं क्रियते। ततः स्थेयैस्तदुभयविवेकात्मप्रत्याकलितेन निष्कर्षं एकतरपक्षनिर्द्धारणरूपं क्रियते। तावता कथासमाप्तिर्भवति, जल्पवितण्डयोस्तु सभिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे। अत्र तु साध्यादिविलक्षणमानमयत्तरभेदेन नियतप्रागुपन्यासाभावमिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतिस्तस्य। अतएव प्रत्याकलितसामोत्तरे कस्य क्रियेत्यादिपरामर्शस्य स्थेयकृतस्य प्रत्याकलितस्य प्राधान्यं

प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्वनेन स्थैर्यकृतप्रमाणसाध्वसाधुतां विवेकक्षमता चेत्यस्तु विस्तरः। एवं प्रत्याकलितमाकलितम्। अधुना क्रियापादो विविच्यते। तत्र कात्यायनः। वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम्। तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम्। सारभूतं पदं मुक्त्वा निःसाराणि बहून्यपि। संसाधयेत् क्रियायान्तु तामङ्ग्यात् सारवर्जिताम्। पक्षद्वयं साधयेद्वा तामङ्ग्याद्दूरतः क्रियाम्। क्रिया बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते। स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियामिति"। ताम्बलवतीम्। तेन प्रागेव प्रबल प्रमाण मुद्भाव्य दुर्बलप्रमाणावलम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबल प्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः। अतएवाह नारदः "निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नचेति"। निर्णिक्ते शोधिते अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत्। पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण छलं निरस्येत्यभिधानात् निर्णयः। पश्चादुद्भावितन्तु कृत्रिमत्वादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः। अतएव पूर्ववाक्येऽपि मुक्त्वेति पुनरिति चोक्तम्। अपि च "यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति"। उत्तरे पत्रनिवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशः कार्य्य इत्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्"। तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्य एवाविलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम्। साधनादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा। स्वयं वा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् दृष्टार्थत्वात्। अत्र सद्य इति पदमुत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते। तच्च विशेषपरिभाषाया विवक्ष्यते। अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः तथाचोक्तम् "द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तत्रति-। मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव साधनं लेखयेत्। कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्येव साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तं भवति। तेन "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्। मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि। प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति" व्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थिपदेन सङ्क्षेपतः सर्व एवोक्तो भवति। अत्र चण्डेश्वरः "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्। विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः"। इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यार्थप्राप्त प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्वाक्यव्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्येवाऽर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति। प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्यानं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह"। तदतिसाहसम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः सन्दर्भविरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात् साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थाक्षिप्तोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः। नचोत्तरलेखन सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविषयत्वोक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपादकवचनस्थार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणापत्तेः नियामकाभावात्। प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात्। एवं सति मिताक्षराया पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत्। बृहस्पतिः "द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा। एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः। साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया"। साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। "साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम्। अनुमानन्तु द्विविधं नवधा दैविकी क्रिया"। इदं सङ्ख्याभिधानञ्च नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। कात्यायनः "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणन्त्रिविधं विदुः। लेशोद्देशस्तु युक्तिः स्यादुदिव्यानीह विपादय"। लेशोऽन्वयानुपपत्तेः धर्मस्तस्योद्देशोऽविमर्शो युक्तिरित्यर्थः। "पूर्ववादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः। अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्"। पूर्ववादो भाषालिखित पूर्व-

पक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत् । तृतीयपादप्रत्याकलिताख्ये तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्य्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्य्यार्थः । कार्य्यक्रियाशब्दौ व्याचष्टे व्यासः "कार्य्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते । द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथेति" । साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम् । मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति स एवार्थः । साक्षी- द्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते" इति । दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः । कात्यायनः "यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृप । यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्" । एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया । अत्र यद्येको वादी मानुषीं साक्ष्याद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीं तदा तयोरितरवादि-पक्षसिद्ध्यसिद्ध्योः सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्व्यप्रमाणत्वान्न दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः । दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरागमैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणसम्भव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमिति मुनिवचनविषयपर्य्यालोचनयावगम्यते । अन्यान्यपि कानिचित् क्वचित्के चाश्रित्य प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्यृषीणां यथा "क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु । लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः" इति कात्यायनः । पितामहः "स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्जयेत् । साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान् प्रसाधयेत्" । इदमपि साक्ष्यादिसमक्षं स्थावरविषयविवादेषु सुलभमतस्तत्सम्भवात्तेनैव कार्य्यमित्येवम्परञ्च न सर्व्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्व्वथा साक्ष्याद्यसम्भवेऽपि दिव्यापहरणे निर्णयाभावप्रसङ्गात् । कात्यायनः "दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति । विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति । द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् । पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः । द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया । भुक्तिरेव तु गुर्व्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः" । दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याहरणे वा दत्ताप्रदानिके विवादपदे इति यावत् । भृत्यानामित्यादिना वेतनादाने । विक्रीयादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशये इतरद्व्यक्तम् । दत्तादत्तादिषु एषां लिखितकरणाप्रसिद्धेर्भुक्त्यसम्भवात् साक्षिणश्च तादृशविषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवान्न दिव्यं न च लेख्यकमित्युक्तम् । पूगादीनां संविदस्तु बहुकर्त्तृकाया लिखितं विना न निर्व्वाहः सर्व्वेषां व्यवहर्त्तृत्वाच्चोदासीनसाक्षिसम्भवो मानुषसत्त्वे च दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितं न दिव्यं न साक्षिण इति । द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावात् लेख्यस्य चाप्रसिद्धेर्भोक्तृत्वाभाव एव च दिव्यानवकाशान्न दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु गुर्व्वीति चोक्तम् । एवं सर्व्ववचनानि विवेचनीयानि । अतएव "अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्व्वेश्मनि साहसे । न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति" नारदेन सम्भवतीत्युक्तम् । स एव "यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम् । तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः । स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि । एष एव विधिर्दृष्टः सर्व्वार्थापह्नवेषु चेति" । कात्यायनः "गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् । युक्तिलेशोर्ज्जिताकारवाक्चक्षुश्चेष्टितैर्नृणाम् । अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्द्दिशेत् । दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्" । बृहस्पतिः "मणिमुक्ताप्रवालानां कूटकृद्व्यावहारकः । हिंसकोऽग्न्याप्लावसेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा । महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा । दिव्यैः कार्य्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु । चिरन्तनोपांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु । प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्य्यं विशोधयेत्" । अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनैतादृशविषये साक्षिण एव तावन्न सम्भवन्ति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु यथाश्रुतम् । चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसि कृते इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति । अतएवाग्रे चिरनष्टेषु

प्रदुष्टेषु समानेष्वित्यनेनासाक्षिणश्चिह्नमित्तान्युपलक्षितवान्। व्यासः "प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे। परेभ्यश्च तथाचान्ये तं वादं शपथैर्नयेत्"। भिद्यन्ते प्रभेदं प्रतिपद्यन्ते। कात्यायनः "समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत्। प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु। दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः"। साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषसम्भवेन दिव्यमालम्बत इत्यर्थः। समत्वं साक्षिणां यत्रेति। यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः। व्यासः "न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम्। अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थो दिव्येन निर्णयः"। लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु सुतरां दण्डापूपकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः। प्रजापतिः "यन्नामगोत्रैर्यल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं कचिद्भवेत्। अगृहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः"। मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा तदप्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः। कात्यायनः "यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तदाक्षेप्यार्पितं यदि। शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः"। सोपधं सच्छलं। यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनि क्रियादानं नोत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणसम्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानवसरादिति न्यायमूलमिति। यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा "न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति" कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम्। पूर्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्सिद्धौ पुनः परार्द्धेन तद्विधाने सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायेन निषेधादार्थस्य विधायकत्वम्। शाङ्खायनकारणोत्तरयोः क्रियापदमुभयक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरोधात्। न चैवमनुषङ्गानुपपत्तिस्तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुषङ्गे तन्त्रत्वात् यावदर्थकत्वस्य विरुद्धार्थकत्वे वाक्यभेदापत्तेर्विधिबाधेनानुषङ्गस्य तुल्ययोगिनामिष्वनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थानन्वयेऽपि तुल्ययोगत्वाया सत्त्वात्तदभङ्गात्। यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम्। अथ "न कश्चिदिति" कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात्। 'धनं धनी साधयतीति' लोकप्रवादोऽप्येतद्विषयाभिप्रायक एव। यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वालेखनन्वतथ्यमेव अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात्। अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्त्तृत्वाच्च। यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पितामहः "लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः। न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः। निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः। तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यते" इति। तादृग्व्यवहारे नृपेणोभयापीडया स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सोभाभ्यामनतिक्रमणीयेत्यर्थः। दिव्यावान्तरभेदादि सर्वं दिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः।

क्रियाफल न० ६ त०। "उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्च चतुर्विधम्। क्रियाफलं प्राङ्गरार्य्या" कैवल्ये तन्न विद्यते" वेदा० प्र० उक्ते १कर्म्मफले उत्पत्त्यादौ, २यागादिजन्ये पुण्यापुण्यादौ च। क्रियाजन्ये तृप्तिस्वर्गादिरूपे प्रयोजनापरपर्य्यायरूपे ३फले "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। विवृतश्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा "स्वरितञित्सूत्रस्थ कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्त्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धातुवाच्यं, जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया सर्वदैव जानीत इत्येव प्रयोगापत्तेर्जानातीत्यादेरप्रयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः। नापि क्रियाजन्यवेतनदक्षिणारूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति ऋत्विजादेर्दक्षिणाफलवत्त्वेन ऋत्विजः पचते ऋत्विजोयजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः। किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनाम क्रियाजन्यं तृप्तिस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थे निष्पत्त्यर्थे पचादयः पाकादयः। तत् तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः। फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित्साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम्। तेन यजादद्वृत्त्यादिवृत्त्यर्थविहितस्य सुखादि-

रूपसंख्याप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्तृवाचकत्वम्। क्रियोद्देश्ये संयोगविभागादिरूपे फलविशिष्टव्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते धात्वर्थतावच्छेदकरूपे ४फले पृथक्शक्तिवादिमते कर्त्राख्यातस्थले तद्धातूपस्थाप्ये धात्वर्थांशे विशेषणतया भासमाने तद्धातुजन्ये ५संयोगादिके फले च। इत्यमेव शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

"तत्र फलतीतिव्युत्पत्त्या फलं नाम तद्धात्वर्थजन्यं संयोगविभागादि, गम्यादौ विभागस्य फलत्ववारणाय तद्धातूपस्थाप्यत्वेन विशेषणेऽपि विभागजन्यसंयोगस्य पतनफलत्वमते विभागस्य तद्धात्वर्थजन्यत्वात् तद्धातूपस्थाप्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं गम्यादौ च विभागस्य तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वप्रसङ्गः। मञ्जूषाकृन्मते तु कर्त्तृप्रत्ययस्थले तथाभासमानत्वमिति विवेकः। क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावान्न फलत्वप्रसङ्गः। विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेः धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विभक्त्यर्थद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः" इति।

क्रियाभ्युपगम पु० क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थमभ्युपगमः ६त०। अत्र क्षेत्रे उत्पन्नस्य शस्यस्य उभयोः फलभागितेतिनियमेन कर्षणाद्यर्थमन्यक्षेत्रस्वीकारे। "क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" मनुः।

क्रियाभ्यावृत्ति स्त्री क्रियायाः अभ्यावृत्तिः। क्रियायाः पौनःपुन्ये। "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" पा०। विवृतमेतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा

"क्रियाया एव पौनःपुन्यसम्भवेनाभ्यावृत्तिपदेनैव क्रियाप्राप्तौ पुनः क्रियाग्रहणेन इतरासां विशेषणतानापन्नसाध्यक्रियाया एवाभ्यावृत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चकृत्वः पचतीत्येव प्रयोगः न तु पञ्चकृत्वःपाक इत्यपि। केचित्तु "द्विर्वचनेऽचीति" पा० निर्देशात् साध्यरूपक्रियान्वये एव तेषां साधुत्वं तेन भावघञन्तादावपि धातुना साध्यक्रियाया अभिधानात् पञ्चकृत्वः पाक इत्यपि भवत्येव। सिद्धरूपक्रियाया तदन्वयविवक्षायां तु नैवं तेन तत्र पञ्च इत्येव स्यादिति प्राहुः"

क्रियायोग पु० क्रियैव योगः योगोपायः। "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इति पातञ्जलसूत्रभाष्यादुक्ते योगोपायभूते क्रियाभेदे। तस्य योगोपायत्वादिदर्शकं तद्वाक्यं कर्मयोगशब्दे ४७११पृ० दर्शितम्। "ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना। यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते। प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम!। क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तस्य साधनम्" अग्निपु०। मत्स्यपु०५२अ० विस्तरेणोक्तं यथा

"कर्मयोगञ्च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम्। ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगः प्रशस्यते। कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तत्परमं पदम्। कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः। तस्मात् कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम्। वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्विदाम्। अष्टावात्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः। दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्तीरक्षाऽऽतुरस्य तु। अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्बहिर्द्विजाः!। अनायासेषु कार्येषु माङ्गल्याचारसेवनम्। न च द्रव्येषु कार्पण्यमार्तेषूपार्जितेषु च। तथाऽस्पृहा परद्रव्ये परस्त्रीषु च सर्वदा। अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः। अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते। श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममुपतिष्ठेत् प्रयत्नतः। देवतानां पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च सर्वदा। कुर्यादहरहर्यज्ञैर्भूतर्षिगणतर्पणम्। स्वाध्यायैरर्चयेच्चर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि। पितॄन् श्राद्धैरन्नदानैर्भूतानि बलिकर्मभिः। पञ्चैते विहिता यज्ञाः पञ्चसूनापनुत्तये। कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भी प्रमार्जनी। पञ्च सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गं न गच्छति। तत्पापनाशनायामी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः। द्वाविंशति तथाष्टौ च ये संस्काराः प्रकीर्त्तिताः। तद्युक्तोऽपि न मोक्षाय यस्त्वात्मगुणवर्जितः। तस्मादात्मगुणोपेतः श्रुतिकर्म समाचरेत्। गोब्राह्मणानां वित्तेन सर्वदा भद्रमाचरेत्। गोभूहिरण्यवासोभिर्गन्धमाल्योदकेन च। पूजयेद् ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्रवस्वात्मकं शिवम्। व्रतोपवासैर्विधिवत् श्रद्धया च विमत्सरः। योऽसावतीन्द्रियः शान्तः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। वासुदेवो जगन्मूर्त्तिस्तस्य सम्भूतयो ह्यमी। ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् मार्त्तण्डो वृषवाहनः। अष्टौ च वसवस्तद्वदेकादशगणाधिपाः। लोकपालाधिपाश्चैव पितरो मातरस्तथा। इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः। ब्रह्माद्याश्चतुरो मूलमव्यक्ताधिपतिः स्मृतः। ब्रह्मणा चाथ सूर्येण विष्णुनाथ शिवेन वा। अभेदात् पूजितेन स्यात् पूजितं सचराचरम्।

ब्रह्मादीनां परस्थान त्रयाणामपि संस्थितिः। वेदमूर्त्तिः यतः पूज्या पूजनीया प्रयत्नतः। तस्मादग्निद्विजमुखान् कृत्वा संपूजयेदिमान्। दानैर्व्रतोपवासैश्च जपहोमादिना नरः। इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिबद्धमनसः। विकर्मभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके"। २क्रियासम्बन्धे "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा० पद्मपुराणे क्रियायोगसारे विवृतिः।

क्रियार्थ त्रि० क्रिया अनुष्ठानमर्थोऽभिधेयोयस्य। कर्त्तव्यविधिबोधके वेदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम् मीमांसायां स्थापितं यथा

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" जै०सू०। "क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमन्वाचक्षते" "अतस्तेषामानर्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)" इति च शवरभा०। "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै०सू०। "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमिति" भा०। तेन क्रियाप्रवर्त्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भूतार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यं यथाह तत्रैव "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" जै०सू०। "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागेनोपधावतीति स एवैनं भूतिं गमयतीति" वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देशः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादि"। "पदानां साकाङ्क्षत्वात् विधेः स्तुतेश्चैकवाक्यत्वं भवति भूतिकाम आलभेत, कस्मात्? यतो वायुः क्षेपिष्ठेति"। "स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां, प्ररोचयमानाः अनुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्ति क्रियाया" इति च भा०। "तद्भूतानां तु क्रियार्थेन समाम्नायः" जै०सू० तेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यमिति स्थितम्। तदेतन्मतं विशदीकृत्य पूर्वपक्षीकृत्य शा०सू०भाष्याभ्यां निराकृतं यथा "कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते? यावता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्, अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात्। कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वम् उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा। नहि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव "सोऽरोदीत्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणाञ्च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम्। न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा। न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते" भाष्यम्। "तत्तु समन्वयात्" शारीरकसूत्रम्।

"तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते। कथम्? समन्वयात्। सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादीनि। न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते। 'तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम्। "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैष दोषः। हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः"। तत्रैव सूत्रे व्याख्यानशेषे

"यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्। "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" इत्येवमादि" तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

विधितश्चोपव्यतिरेकेण भूतस्येदमुपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थमित्य भूतं नोपदिश्यतीत्यत्र को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति ? उच्यते, अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियाया निवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादानामानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् (सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति) तत् परिहृतं रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्" भा० । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य । २क्रियानिमित्ते त्रि० । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" पा० ।

क्रियावत् त्रि० क्रियाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १क्रियाविशिष्टे २क्रियानिरते अमरः "यः क्रियावान् स पण्डित" चाण० । "त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाधारः क्रियावताम्" भा० व० ३अ० । ३क्रियाश्रये कर्त्तरि च "पश्चात् क्रियावता कर्म्मयोगो भवति कर्म्म वा" हरि० । क्तवतुप्रत्ययान्ते शब्दे इत्यम् ।

क्रियावसन्न त्रि० क्रियया अवसन्नः । साक्ष्यादिप्रमाणेनावसन्ने पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च । "यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्" इत्युपक्रम्य "अन्यथावादिनो यस्य … सोऽपि … । क्रियावसन्नोऽस्य हृत परं सभ्यावधारणम्" व्य० त० नारदः । क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजय" रघुनन्दनः ।

क्रियावादिन् त्रि० क्रिया क्रियासाध्यं वदति वद–णिनि । व्यवहारे साक्ष्यादिप्रमाणरूपक्रियासाध्यवस्तुनो वादिनि (फैरादी) मिता० ।

क्रियाविशेषण न० ६त० । धात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः शाब्दबोधे विशेषणत्वेन भासमाने पदार्थे । शब्दार्थरत्ने विवृतिः "आख्यातं सकारकविशेषणमिति" भाष्योक्तवाक्यलक्षणे विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकभिन्नसम्बोधनादीनां च वाक्यघटकत्वम् । तानि च वाक्यपदीये कतिचित् सङ्गृह्य प्रदर्शितानि यथा "सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थः कारकं प्रथमोऽपि च । धातुसम्बन्धाधिकारनिषेधकमनञ् । तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् । सम्बन्धश्चाष्टकस्यास्य क्रिययैवाभिसंहितम्" । अत यद्यपि सम्बोधनस्य सर्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न सम्भवति तथापि आनीयतामित्यध्याहृतक्रियान्वयितया तस्याश्च प्रकृतक्रियायामन्वयात् परम्परया भवत्येव प्रकृतक्रियान्वयित्वम् । तथाहि "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यस्य सम्बोध्यः क्रियासु विनियुज्यते" इति वाक्यपदीये क्रियासु नियोज्यस्यैव सम्बोध्यतोक्त्या विनियोगविषयक्रियाणामेव तत्र लाभात् ब्राह्मण देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां विनियोगाभावेनाध्याहृतस्यायां आनीयतामादिक्रियायामेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायाश्च प्रकृतानीयतामादिक्रियाविषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम् । अन्यथा ब्राह्मण देवदत्तेत्यनयोरुभयवाक्यघटकत्व तयोश्च परस्परमन्वयेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्यमात्रविषयनिघातानुपपत्तेः । तथाहि पदादित्वविशिष्टस्य सम्बुद्ध्यन्तपदस्याविति"चोपक्रम्य आमन्त्रितस्य चेति"सूत्रेण अष्टमाध्याये पदादुत्तरवर्त्तिनोऽपादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य षष्ठाध्यायविहितादुदात्तत्व निहन्त सर्वानुदात्तत्वं विहितं वार्त्तिककारेण च "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः" इत्यनेन आद्युदात्तत्वनिघातः एकवाक्यस्य अवश्यापेक्षितोऽत्र ब्राह्मण देवदत्तेत्यनयोश्चैकवाक्यत्वमेव निघातो नाम्यथेति । उक्तञ्च वाक्यपदीये "सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् । ब्राह्मण देवदत्तेति निघातोऽत्र

नयासमीति" । अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्यतरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरं तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयात् भेदविशेषणत्वम् स्तोकं पचतीत्यादौ तु विक्लित्तिरूपधात्वर्थफले, द्रुतं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे मन्यादौ च अभेदेनान्वयात् स्तोकादेरभेदविशेषणत्वम् । अत्राय भेदः साध्यरूपक्रियाया विशेषणत्वे तस्याः लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावेन तद्विशेषणस्य सामान्यत्वात् क्लीबता उत्सर्गतो भावाख्यातवदेकवचनान्तता च तेन स्तोकं पच्यते इत्यादि साधु । घञाद्यन्ते तु साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्धातुप्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रियाशब्दे दर्शितत्वेन धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविवक्षायामेकवचनक्लीबता घञ्वाच्यसिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु विशेष्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयित्वेन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुंस्त्वादि । अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखी कर्णावधि व्याहृतमिति" "आगमो निष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति च प्रयोगः सङ्गच्छते । फलविशिष्टस्य कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन स्तोकमोदनस्य कारकपक्षे कल्याणं यथा । तत्र पदसाधुतामात्राय द्वितीयामात्रविधाने तत्र स्यात् इति बोध्यम् । अस्य च एकवचनान्तत्व क्लीबत्वे औत्सर्गिके क्वचित् द्विवचनादिप्रयोगोऽभवत्येव उक्तञ्च हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया । भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति"। उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्ययाख्याते क्रिया भिद्यते इत्यर्थः । अत्राख्याते इत्युपादानात् आख्यातार्थाश्रयसंख्ययैव क्रियाभेदो नतु तृतीयाद्युपस्थाप्याश्रयसंख्ययापि तेन चैत्राभ्यां सुप्यते इत्यादौ न द्विवचनादि, तथा नामार्थलिङ्गेन क्रियाभेदो निहृष्यते तदपदोपात्तत्वात् । एवञ्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वरूपासत्त्वलक्षणे संख्याविशेषस्य साक्षादनन्वयित्वविवक्षणाल्लिङ्गमात्रस्य वा तथात्वविवक्षणाच्च दोष इत्यनुसन्धेयम् । उष्ट्रासिका आसन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादि भाष्योदाहरणे च उपमानोष्ट्रासनादिबाहुल्येनोपमेयासनादेर्बाहुल्यस्य विवक्षणाद्भावेऽपि बहुवचनादीत्याकरे स्पष्टम् । उष्ट्रासिकापदस्य द्वितीयाबहुवचनान्तक्रियाविशेषणतया द्वितीयोत्पत्तेर्बाहुल्येनैवोपमानविवक्षणात् बहुवचनम् अत्र मतभेदेन शब्दशक्तिप्र० विशेषो दर्शितो यथा भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव शक्ति तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकः पच्यत इत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन्वयापत्तेः कृदर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यभिव च स्तोकं पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखी कर्णावधि व्याहृतमपि" इत्यादिकं काव्यम् "आगमो निष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इत्यादि कवितञ्च सङ्गच्छत इति नव्याः । स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं नतु स्तोकं पाक इत्यादि । प्रत्ययरूपक्रियाया विशेषणं कर्मत्वाद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्यात् । अतएव स्तोकं स्थीयते साधु गम्यते चकितं द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वाच्च तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः ।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु पौनःपुन्येन गच्छति अतिशयेन पचति समेनैति विषमेणैतीत्यादिषु प्रकृत्यादि० तृतीया । क्वचित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तद्विशेषणीभूतात् तृतीयादि यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत इत्यादौ यागेनेष्टं भावयेदिति भाट्टमते यागस्य करणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तत्राभेदविशेषणत्वेन तद्विभक्तिकत्वम् । अन्यमते तु नाम्ना शिवं इत्यादिवत् अभेदे तृतीयेति भेदः । मुग्धबोधे "कर्मक्रियाविशेषणेत्यादि" कर्मसंज्ञाद्वितीयाविधानस्य अभेदान्वयिविशेषणपरम् । भेदविशेषणे तु तृतीयैव । तत्राय विशेषः क्रियायाम् अभेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां द्वितीया । अभेदप्रकारकान्वयविवक्षया तु तृतीया ।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः । जगदुत्पत्तिसाधने परमेश्वरस्य शक्तिभेदे । सा च ब्राह्मीरूपा यथोक्तं शा० ति० पदार्थादर्शे च "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्बिन्दुसमुद्भवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः । बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः । बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः । रौद्री बिन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा बीजादजायत । वामा० ताभ्यः समुत्पन्नाः रुद्रब्रह्मरमाधिपाः । ते ज्ञा... ... या...

कल्पसदृशिव॰" शा॰ति॰। व्याख्यातमेतत् पदार्थादर्शे "अविद्यावच्छिन्नत्वेन जड़त्वे कथं तस्य सृष्टिकर्तृत्वमिति? यद्वा वारयति सच्चिदानन्दविभवादिति अनेनाविद्योपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः। सकलात्कलाशक्तिरासीदिति योजना। शक्तिसहितोऽदेव पुनः शक्तिस्तस्मात् सा कथमासीदिति? चेत् सत्यं या अनादिरूपा चैतन्याध्यासेन महाप्रलये सूक्ष्मा स्थिता तस्या गुणत्रैषम्यात्तुगुणतया सात्विकराजसतामसत्वव्यपदेश्यकार्य्यसाधने उच्छूनत्वरूपत्वमेवोपचाराडुत्पत्तिः। इदं शाक्तमतेनोक्तम्। प्रयोगसारे "तस्माद्विनिर्गता शक्तिः सर्वगा विश्वसम्भवा"। शारदातिल॰ "शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता। ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिवेति"। पञ्चरात्रेऽपि "एवमालोच्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम्"। सकलतत्त्वसंबन्धत्वात् स्फर्त्तरूपिणीम्। व्यक्तां करोति ता नित्या प्रकृतिं परम पुमान्" तस्या एव नादबिन्दू रूप प्रयोग्यवस्थारूपौ तदुक्तं प्रयोगसारे "नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामय पदोन्मुखी। शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता। सेव समस्ता"अन्यत्रापि "अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा। अखण्डा परचिच्छक्तिर्मता चिद्रूपिणी विभुः। समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता। प्रयाति बिन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्"। इच्छाक्रियादिरूपतया बिन्दोस्त्रैविध्यमाह परेति वाच्यात् परशक्तिमय अतः पश्चात्तदवस्थात्मकत्वमेवोक्तम् असौ त्रिधा भिद्यते। एतौ नादबिन्दू प्रथमोक्तनादबिन्दव्यामच्यौ तदुक्तं "स बिन्दुर्भवति त्रिधा"। त्रिधात्वेभेदत्रयस्वरूपमाह बिन्दुरिति। ततस्तस्मात् बिन्दोः रौद्री ततस्तस्याः शिवमयत्वम् अतोऽस्मर्थतापि। नादाख्यत्रेति। सर्वत्र तत्त्वे भावस्थितत्वे नार्थ्यता ज्ञेया। बीजाद्यामा अजायतेति सम्बन्धः तथा चन्द्रत्वादमर्थत्वम्। तदुक्तं प्रयोगसारे "बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्। तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः। रौद्री बिन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत। वामा बीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवास्त्रयोऽभवन्"। ते इति ज्ञानेच्छा क्रिया च तदात्मकास्तु रुद्रब्रह्मविष्णवः क्रमेणेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिप्रधानशक्तिस्वरूपाः। अतएव रुद्रादयः निरोधकाले तत्तद्विशेषस्वरूपिणः शक्तेदेवात्मविशेषा ज्ञेयाः एताश्चिच्छक्तिक्रियाज्ञानात्मकत्वम् उक्तत्वात्। अतएव "इच्छाज्ञानक्रियात्मनः" इति। ईश्वरमन्त्रभिधायाम् "यतदिच्छति तज्ज्ञातुं कर्तुं वा सेच्छया क्रियाम्। अनन्तरं हि तत्- कार्य्यज्ञानं दर्शनशक्तितः। ज्ञानशक्तिस्तया योगोऽसौ स्पन्दनलक्षणः। सा क्रियाशक्तिरुदिता यतः सर्वं जगत् सृजेत्" गोरक्षसंहितायाम् "इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं रौद्री ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति"

क्रियासमभिहार पु॰ सम्+अभि+हृ—घञ् ६त॰। क्रियाया पौनःपुन्ये। "क्रियासमभिहारे यङ्" पा॰ "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्त क्षमेत कः?" इति माघः।

क्रियास्नान न॰ क्रियाङ्गं स्नानम्। शङ्खोक्ते स्नानविधिभेदे तत्प्रकारो यथा

"क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम्। मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि। जले निमग्न उन्मज्य उपस्पृश्य यथाविधि। तीर्थस्यावाहनं कुर्य्यात् तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः। प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमर्च्चितम्। याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये। तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम्। सान्निध्यमस्मिन् तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्। रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुसदस्तथा। सर्वानप्सुसदश्चैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः। देवमप्सुषदं वह्निं प्रपद्येऽघनिषूदनम्। आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा। रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणस्त्वाप एव च। शमयन्त्वाशु मे पापं मां च रक्षन्तु सर्वशः। हिरण्यवर्णा इति च ऋग्भिः त्रिसृभिः शन्नोदेवीति च तथा मन्त्रापस्तथैव च। इदमापः प्रवहत द्रुपदश्च समुदीरयेत्। एवं सम्मार्जनं कृत्वा छन्दआर्षञ्च देवताः। अघमर्षणसूक्तस्य प्रपठेत् प्रयतः सदा। छन्दोऽनुष्टुप् च तस्यैवाऋषिश्चैवाघमर्षणः। देवता भावदृत्तश्च पापक्षये प्रकीर्त्तितः। ततोऽम्भसि निमग्नः सन् त्रिः पठेदघमर्षणम्। यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः। तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्। अनेन विधिना स्नात्वा स्नातवान् धौतवाससा। परिवर्त्तितवासास्तु तीर्थनामानि संजपेत्। उदकस्यापरित्यागात् स्नानशाटीं न पीडयेत्। अनेन विधिना स्नातस्तीर्थस्य फलमश्नुते"।

क्रियेन्द्रिय न॰ क्रियायाः साधनमिन्द्रियम्। वाक्पाण्यादौ कर्मेन्द्रिये शेष॰।

क्रिवि पु॰ कृवि-इन् नि॰। ?कूपे निघण्टुः ?स्वर्ग्ग? इत्यादि

त्रि० "रुद्र। यस्ते क्रिविपर नाम" यजु० १०।२०। ४असुरभेदे "अभ्योजसा क्रिविं युधा" ऋ० २,२२,२, "क्रिविं नामासुरम्" भा०। ५पञ्चालदेशे पु० व० व०। "आमोयामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्यः पञ्चालो राजा" "क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते" शत० ब्रा० १३, ५,४,७, [क्रिविर्दती" ऋ० १,१६६,६,

क्रिविस् त्रि० क्रिवि—इस नि०। हिंसके "यत्रा वोदिद्युद्रदति

क्री क्रये (मूल्यदानेन द्रव्यग्रहणे) क्र्या० उभ०सक०अनिट्। क्रीणाति क्रीणीते अक्रैषीत् अक्रेष्ट। चिक्राय चिक्रिये क्रेतव्य क्रयणीयः क्रेय क्रय्यार्थे प्रसारिते क्रव्यः क्रायकः क्रेता क्रीणन् क्रीणानः। क्रीत क्रीत्वा विक्रीय। क्रेतुम्। कर्म्मणि क्रीयते अक्रायि आक्रायिषाताम्—अक्रेषाताम्। चिक्रियें। "कइमं दशभिर्ममेन्द्र, क्रीणाति धेनुभि" ऋ० ४, २४,१०, "शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि" यजु० ४,२६। "क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्" मनुः "कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम्" भा०स० कच्चिदध्याय। "सोमं राजानमक्रीणंस्तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते" ऐत० १,१२, "शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः (जलैः) कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः" स्मृति। अनुशयशब्दे उदा०।

अप+मूल्यादिदानेन वशनयने। "सा चेदस्मै न दद्यात् काममेनामपक्रीणीयात्" शत० ब्रा० १४,६,४,७, "तदा एनां स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवमपक्रीणीयात् वश नयेत्" भा०।

अभि+अभिलक्षीकृत्य विक्रये संस्कारविशेषे च। "एकं वा एष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय" शत० ब्रा० ३,३,२,१, "एष क्रीयमाणः क्रयेण सम्पाद्यमानः सोम एकं वै एकं खलु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते, अभिषवादिना स्वात्मना संस्क्रियते वा" भा०।

अव+धनादिना वशनयने। "ब्राह्मणं क्षत्रियं वा सहस्रेण शताश्वेनावक्रीय" शाङ्खा० श्रौ०सू० १५,१०,१०,

आ+ ईषत्क्रये। "भार्य्या शुल्काक्रीताम्" दशकुमा०

उप+सामीप्येन क्रये। "घटादीनुपक्रीय" हितो०।

निस्+(र्) विक्रये क्रयानुरूपमूल्यदाने च। "न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते" मनुः। "निष्क्रयोविक्रय" उ०त०रघु०। "भो केशव। मदीयस्त्वमद्भिर्दत्तोऽसि मत्पया। स त्वं मामनुगच्छस्व कुरुष्व यदुमयोच्यहम्। प्रथमः कल्प इत्येवमब्रवीन् मधुसूदनः। प्रजन्तमनुवव्राज नारदश्च जनार्द्दनः। परिहासान् बहुविधान् कृत्वा मुनिवरस्ततः। तिष्ठ गच्छामीत्युक्त्वा परिहासविचक्षणः। अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पदामैनमब्रवीत्। कपिलां गां सवत्सां मे निष्क्रयार्थं प्रयच्छ मे। तिलं कृष्णाजिनं स्वर्णं प्रयच्छ तथाकाञ्चनम्। एषोऽत्र निष्क्रयः कृष्ण। विहितो वृषकेतुना" हरि० १२५अ० २निष्कृतौ। "तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च। इज्याध्ययनधर्म्मेषु योनाऽऽसक्तः स निष्क्रयः" वशिष्ठः

परि+नियतकालं भृत्या स्वीकारे अनियतकालस्वत्वोत्पादकात् क्रयात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता। तद्योगे करणस्य वा सम्प्रदानसंज्ञा। "शतेन शताय वा परिक्रीतः" सि०कौ०। "सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियम्" भट्टि "भक्त्यैः सक्तिः परिक्रीता सज्जिर्विष्णोरुपाऽरिभिः" मुग्ध०। "हतेनोपस्ततं वायो परिक्रीणानमुत्थितम्" भट्टि। क्रयशब्दे २२०५ पृ० दर्शितम् जै० सूत्रवाक्यादि उदा०।

वि+मूल्यग्रहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादकव्यापारे—"मम्ने व विक्रीणावहा इषमूर्ज्जं शतक्रतो।" यजु०३,४९, विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः" मनु अनुशयशब्दे भूरि उदा०।

सम्+सम्यक् क्रये "न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित्" भा० आ० १६०अ०।

"परिव्यवेभ्यः क्रियः" पा०

अकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले तङ्।

क्री त्रि० क्री—क्विप्। क्रेतरि कारकोपदत्वेऽपि संयोगोपधत्वात् न यण्, किन्तु इयङ्। यवक्रियौ यवक्रिय इत्यादि।

क्रीड़ खेलने भ्वा० पर० अक० सेट्। क्रीडति अक्रीडीत्। चिक्रीड क्रीडिता। क्रीडितव्य क्रीड्य क्रीडकः क्रीडिता। क्रीडः। क्रीडा। क्रीडित। क्रीडन क्रीडितुम्। क्रीडित्वा विक्रीड्य। "एष सोमो अधित्वचि गवां क्रीडत्यद्रिभिः" ऋ० ९,६६,२६, "माता च पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः" यजु० २३,२५, "चिक्रीड चैव प्रजहास चैव" भा० व० १०४२श्लो० "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा०। आत्मनेपदार्थे प्रयोगे तङपि दृश्यते। "ब्रह्मवन्द्यरथकाद्यैर्द्रव-न्दैः पुन पुनः। क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र। बालः क्रीडनकैरिव" भा० व० ५०४श्लो०

अन्वादुपसर्गे तत्तद्योत्यार्थविशिष्टे क्रीडने तङ् "क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च" पा०एभ्यः चकारात् आङश्च तङ् "बाध्वनुक्रीडमानानि पश्य द्वन्द्वानि पक्षिणाम्" भट्टि। "आक्रीडमानोत्कटात्मा श्रीमान् वायुसुतोमयौ" भा० व०

१४६अ०। "फलान्यादत्स्व चित्राणि परिक्रीडस्व सानु पु" भट्टिः। "मरुतसमभितः परिचिक्रीड्" शत० ब्रा० २,५,२,२०, आर्षत्वाडभाव। समस्तु अकूजने अस्य क्रमङ्गाभावे एव तङ्। "समोऽकूजने" वार्त्तिकत्वात् नियमात्, "कुरः सङ्क्रीडमानय उमया सह पर्व्वते" रामा० आ० ४७,१०, तेनास्य कूजनार्थताऽपि किन्तु तत्र न तङ् "सक्रीडति चक्रम्" सि०कौ०। "तैस्तैर्वि-कारैर्बकुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम्। समाः सक्रीडता तेषाम्" भा० आ० २०६अ०। अत्र आर्ष तङभावः।

क्रीड पु० क्रीड–घञ्। परीहासे गन्ध्रगर्त्ताः। [त्रिका०।

क्रीडक न० क्रीड–ण्वुल्। १क्रीडाकारके। २हास्ये सेवके

क्रीडचक्र न० "इदं क्रीडचक्र सदीपे मनसर्यकारि समेतम्" छ० र० उक्ते छन्दोभेदे।

क्रीडन न० क्रीड–भावे–ल्युट्। १खेलायाम् "उदकक्रीडन नाम कारयामास भारत।" भा० आ० १२८अ०। "या नक्रीडर्मभिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि" महाना०। करणे ल्युट्। २क्रीडासाधने। "यथा हिरण्याक्ष उदारवि-क्रमोमहामृधे क्रीडनवन्निराकृत" भाग० ३।१६।१४, स्वार्थे क। तत्रार्थे "क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र। बाल क्री-डनकैरिव" भा० व० १२अ०।

क्रीडनीय त्रि० क्रीड–करणे वा० अनीयर् क्रीडनाय साधु छ वा। क्रीडासाधने। "क्रीडत क्रीडनीयानि दद्ु पक्षिगणाय च" भा०अनु०८६अ०।

क्रीडा स्त्री क्रीड–भावे अ। १परीहासे २खेलने च"क्रीडारस निर्व्विशतीव बाल्ये" कुमा०। "आत्मरतिरात्मक्रीड आत्म-मिथुन आत्मानन्दः" छा० उप०। "तोयक्रीडानिरत युवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः" मेघ०। "क्रीडायासश्रमशम-पटव" माघ। क्रीडाम्बुः, क्रीडाशैल, क्रीडोद्यानादय। क्रीडार्थ म्बुहादौ। क्रीडासचिव नर्म्मसचिवे

क्रीडाताल पु० "एकश्च नुतौथक क्रीडाताल स कथ्यते" इति संगीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

क्रीडानारी स्त्री क्रीडाया क्रीडार्थं नारी अश्वघासादि-वत् चतुर्थ्यर्थे इत०। क्रीडार्थायां वेश्यारूपायां भार्य्याम्। "वेश्या निवेशिता वीर। हारवत्या सह-स्रश। सामान्यास्ता कुमाराणां क्रीडानार्यो महात्म-नाम्" हरि०१४७अ०। [यादचि०

क्रीडायान न० क्रीडार्थं यानम् चतुर्थ्यर्थे इत०। पुष्परथे

क्रीडारत्न न० क्रीडाया रत्नमिव। रतौ त्रिका०

क्रीडारथ पु० क्रीडाया क्रीडार्थो रथ चतुर्थ्यर्थे इत०। पुष्परथे "क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सायामिको रथ" भा० आ० ५३अ०।

क्रीडारसातल न० श्रीगदितलक्षणयुते उपरूपकभेदे यथा "प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम्। प्रसिद्धनायक गर्भविमर्शाभ्यां विवर्ज्जितम्। भारती वृत्तिबहुल श्रीतिशब्देन संयुतम्। मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् यथा क्रीडारसातलम्" सा०द०

क्रीडि त्रि क्रीड–इन्। क्रीडके। "आ क्रीडयो न मातर तुदन्त" ऋ० १।६४।१४।

क्रीडिन् त्रि० क्रीड–वा०ताच्छील्ये इनि। १क्रीडाशीले २वायुभेदे पु "क्रीडिश्च मरुतान् मरुद्भ्य" यजु०२४। २६ "क्रीडी च शाकी चाज्जेषी" यजु० १७।८५, "क्रीडी सदाक्रीडाशीलोमरुत्" वेददी०।

क्रीडु त्रि० क्रीड उन्। क्रीडाकारके। "क्रीडुर्मखो न मंहयु. पवित्र सोम। गच्छसि" ऋ० ६।२०।७

क्रीत त्रि० क्री–कर्म्मणि क्त। १मूल्यदानेन स्वत्वासादीभूते क्रीते। "मूढ्याक्रीतं क्रयक्रीतं (जलैः)कर्म्म कुर्व्वन् पत-त्यध" स्मृति। २गौणपुत्रभेदे पु०। "क्रीतश्च नवम स चैव क्रीत" विष्णु स०। भावे क्त। ३क्रये न० क्रीतानुशय। पुत्रभेदास्तल्लक्षणानि च योगीश्वरेण दर्शितानि यथा "औरसो धर्मपत्नीजस्ततसमः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रज. क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुत स्मृत। कानीन कन्यकाजातो मातामहसुतोमत। अक्षतायां क्षतायां वा जात पौनर्भव सुत। दद्यान्माता पिता वा य स पुत्रोदत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीत, कृत्रिम स्यात् स्वयंकृत। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्न सहोढज। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभवेत् सुतः"। "असदृ० वान्यवर्मिति देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेध एव क्रीतस्वयं-दत्तकृत्रिमेष्वपि योज्य समानन्यायत्वात्। क्रीतस्तु विक्रीत मातापितृभ्यां पूर्व्ववत् तथैक पुत्र ज्येष्ठञ्च वर्ज-यित्वा आपदि। सवर्णं इत्येव यत्तु मनुनोक्तम् "क्री-णीयाद्यस्त्वपत्यार्थ मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतक सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपिऽर्वेसि" तद् यौ सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येय न जात्या "सजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषु मया विधि" इत्युप संहारात्" मिता०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "कानीनश्च सहोढश्च क्रीत. पौनर्भवस्तथा।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः" इति मनूक्तेः तस्य पितृमातृभिन्नदायानधिकारित्वम् । दत्तकमीमांसामते "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" पराशरेण कलिधर्मप्रस्तावे चतुर्णामेव ग्राह्यतया उक्तेः दत्तकचन्द्रिकामते "दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्यादिपुराणे दत्तौरसभिन्नानां कलौ वर्ज्यत्वोक्तेश्च क्रीतपुत्रस्य न कलौ कर्त्तव्यता ।

क्रीतानुशय पुं० क्रीते क्रये अनुशयः । "क्रयविक्रयानुशयश्च" इति मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे अनुशयशब्दे १८६७ पृ० तद्विवृतिर्दृश्या । अधिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

"अथ क्रीतानुशयो व्यवहारपदम् । तत्स्वरूपमाह नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते" इति । न बहु मन्यते—समर्घमसमर्घमिति पूर्व्वं न विचार्य्य गृहीतमित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह बृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीता न पुनस्त्यजेदिति" । अन्येषां पण्यगुणदोषविदामिति शेषः । नारदोऽपि "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" । चर्म्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्य्या तथा च व्यासः "चर्म्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च । वसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणमिति"। अत्र वसुशब्देन रूप्यं गृह्यते । कुप्यं रूप्यहेमव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम् । तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्याहामरसिंहः "ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमिति" । क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह नारदः "त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु । मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् । द्विपदामर्द्धमासन्तु पुंसान्तद्द्विगुणं स्त्रियाः । दशाहं सर्व्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम् । अतोऽर्व्वाक् पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयादिति" । त्र्यहात् क्रयदिनादारभ्येति शेषः । पञ्चाहादित्यादावप्येवमेव शेषोऽवगन्तव्यः । त्र्यहं विक्रेतुः प्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् त्र्यहाद्दोह्यमित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोह्यादिद्रव्यविषयमिति गम्यत इति स्मृतिचन्द्रिका । दोह्यं महिष्यादिकम् वाह्यं बलीवर्दादिकम् । मुक्तामहत्त्व रत्नोपलक्षणम् । द्विपदाम्पुंसान्दासानामित्यर्थः । तद्द्विगुणं मासादित्यर्थः स्त्रियादास्या इत्यर्थः । पूर्व्वोदाहृतचर्म्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेन भक्षणाद्यर्थं गृहीतानां धान्यादीनां सद्यःपरीक्षणाभिधानात् सर्व्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दोऽत्र वपनार्थं गृहीतधान्यपरः । अन्यथा सद्यःपरीक्ष्यत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । अतोऽर्व्वाक् त्र्यहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि "भूमेर्दशाहोऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव चेति" । भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्यः कालः परीक्षाकाल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शने न प्रतिदानमित्याह स एव "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रीतन्तत् स्वामिने देयम्पण्यं कालेऽन्यथा न त्विति" । अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात् सम्यक्तोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः । काले परीक्षाकाले । अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने न देयम् । अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतन्तत् परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु परीक्ष्य गृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति । दर्शितमर्थं नारदश्चाह "क्रीत्वा नानुशयं कुर्य्याद्वणिक् पण्यविचक्षणः । क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात् पण्यानामागमन्तथा । क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" । अनुशयं पश्चात्तापम् । पण्यानां अश्वादीनां अस्मिन्देशे मूल्यहानिरस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्भवमित्यागमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः "क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषादृते नरः । अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् । क्रीत्वा गच्छत्यनुशयं क्रयी हस्तमुपागते । षड्भागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नरः" इति । अदुष्टमनभिभुक्तम् । काले परीक्षाकाले अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यादिकं तद्विषयम् उपभोगविनश्वरबीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया । ननु विज्ञानतोऽप्यनुशयो न कार्य्यः "क्रीत्वा नानुशयम् कुर्य्यादिति" निषेधसद्भावादिति चेन्नास्य अपवादस्य सत्त्वात् स चापवादो दर्शितो नारदेन "क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति" । मन्यत इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः । द्वितीयादिदिवसे प्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव "द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मू-

न्धाच्चिंशाशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति" । परतः तृतीयाह्नात् परतः क्रेतुरेव तत् क्रीत्वा अनुशयादिकं न कुर्य्यादित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम् "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्य ह्यनुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति" तदुपभोगे नश्वरद्रव्यस्य क्रयाक्रयणादिविषयम् । यत्तूपभोगेन विकारप्राप्ति सदोषमपि तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह नारदः "परिभुक्तन्तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् । सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" । वासोग्रहणमुपलक्षणमिति मदनरत्ने । वासोविषयत्वैवास्येति माधवीये । पण्यानां देशकाले उपचयापचयौ ज्ञातव्यावित्याह नारदः "क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानामागमन्तथेति" । अश्वादिपण्यानामकिन् कालेऽस्मिन्देशे च क्षय वृद्धिं वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिशास्त्रार्थम् उत्पादकजन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्क्रये दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "वृद्धिं क्षयं वा वणिजा पण्यानामविजानता । क्रीत्वा नानुशयः कार्य्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभागिति" । वृद्धिं मूल्यवृद्धिम् अविजानता क्रेता एवं मूल्यक्षयमविजानता विक्रेतेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः "अदत्ते तु दशाहस्य न दद्याच्चापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षडिति" । दशाहग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वमेतत्परिभाषणस्ते परिभाषया तु तदनुसारेणैव प्रतिदानतदभावादिकं मन्तव्यम्" । क्रयानुशयोऽप्यत्र ।

क्रुङ् स्त्री॰ क्रुञ्च–क्विन् "दर्शिगत्यादि॰"पा॰नि॰ नलोपाभावः(कोञ्चवक) १ पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । २छन्दे च "अङ्गुष्ठं क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" यजु॰१९।७२ "आङ्गिरस अङ्गानां रस. प्राणो यथा क्रुङ् हंसोभूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः" वेददी॰ ।

क्रुञ्च पुंस्त्री॰ क्रुञ्च–अच् । (कोँचवक) पक्षिभेदे अमरः "वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" यजु॰ २४।२२ "कर्णविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्राः, वाचे क्रुञ्चः" यजु॰ २४।३१ स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् । पुंयोगे तु अजा॰ टाप् । टापन्ता १ स्त्रीवाभेदे स्त्री मत्स्यरत्ना॰ । ततः चतुरर्थ्यां नडादि॰ छ कुक् च । क्रुञ्चकीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ । क्रुञ्चा वीणास्त्यस्य क्रुञ्चावती अस्त्यर्थे वा मतुप् यवादि॰ न मस्य वः । क्रुञ्चावत् तद्युक्ते त्रि॰ ३क्रौञ्चपर्व्वते पु॰ हेमच॰ । स्वार्थे अण् । क्रौञ्च स्वनामख्याते पर्व्वते क्रौञ्चदारणः । पक्षिभेदे च "ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुदर्शनम्" "यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" रामा॰ आ॰ २स॰ । स्त्रियां तु जातित्वात् ङीप् । "निषाद्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" रामा॰ आ॰ २स॰

क्रुड निमज्जने घनीभावे च तु॰ कुटा॰ प॰ अक॰ सेट् । क्रुडति अक्रुडीत चुक्रोड–क्रोड ।

क्रुथ हिंसने क्र्या॰ प॰ सक॰ सेट् चान्द्राः । क्रुथ्नाति अक्रोथीत् चुक्रोथ । क्रोथ ।

क्रुध कोपे दिवा॰ पर॰ अक॰ सोपसर्ग सक॰ अनिट् । क्रुध्यति सत्यमभिक्रुध्यति इरित् अक्रुधत् । चुक्रोध-क्रोद्धा क्रोत्स्यति । क्रोद्धव्यम् क्रोध्यम् क्रोधनीयम् क्रोद्धा क्रोधी क्रुद्ध । क्रुध्यन् क्रोध । क्रुद्ध्वा सक्रुध्य "चुक्रोध पुरन्दरः" भा॰ आ॰१५२अ॰ "श्रमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः" भाग॰६,४,५, अत तङ् आर्षः शानजादौ शानश् वा । "क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः" भट्टि "क्रोधं विभो ! संहर संहरेति" कुमा॰ । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा॰ कोपविषयस्य सम्प्रदानता । अस्मै क्रुध्यति । "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म्म" पा॰ सोपसर्गस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्म्मता "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः । "अक्रूरमभिक्रुध्यति" सि॰ कौ॰ अन्यादुपसर्गात् परस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तक्रोधे सक॰ प्रतिनैपरीत्येन क्रोधने सक॰ "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः

क्रुध् स्त्री क्रुध–सम्प॰ भावे क्विप् । कोपे कामव्याघात हेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः "इतिक्रुधाऽऽक्रुश्यत तेन केतकम्" नैष॰ । हलन्तत्वात् वा टाप् क्रुधा

क्रुधमिन् त्रि॰क्रुध–बा॰ मिनि किच्च । क्रोधयुक्ते "शुष्मो वः युधः क्रुधमी नमाशि" ऋ॰ ७।५६।८

क्रुञ्च(ञ्च) कौटिल्ये, अल्पीभावे च अक॰पर॰सेट् । क्रुञ्चति अक्रुञ्चीत् चुक्रुञ्च । क्रुङ् क्विन् क्रुङ् अत "चो कुः" पा॰ चवर्गान्तत्वेन कुत्वप्राप्तौ दर्शिगत्यादिना क्विनं विधाय "क्विन् प्रत्ययस्य कुः" पा॰ क्विनन्तस्य पृथक् कुत्वविधानात् संयोगान्तलोपात् प्राक् कुः । भावे कुच्यते अक्रुञ्चि । केचित्तु दर्शगादिसूत्रे क्रुञ्चामिति निर्देशात् क्रुञ्चेति को-

यच यातं धातुमात्रं तन्मते भावे क्रुश्यते इत्येव। एतन्मते क्रुद् इत्यत्र क्विपि नलोपाभावे न निपातकल्पना

क्रुन्थ क्लेशे श्लेषे च क्र्या० पर० अक० सेट् इदायुक्० । क्रुथ्नाति अक्रुन्थीत् चुक्रुन्थ अनुनासिकीयः

क्रुमु त्रि० क्रम—उन् संदे दृपो० । वर्त्मन् क्रमणशीले "क्रुमुर्वा वः सिन्धुर्निरीरमत्" ऋ० ५।५३।८। "क्रुमुः वर्त्मन् क्रमणशीलः" भा०

क्रुमुक पु० क्रम—उक वेदे दृपो०। शुभाके "क्रुमुकमपि कुर्यात् पश्वा वा अन्वेः प्रिया तनुः यत्क्रुमुकः" तैत्ति०५।१०।८।५

क्रुश रोदने अक० आह्वाने आक्रोशे च सक० भ्वा० प० अनिट् । क्रोशति अक्रुक्षत् । चुक्रोश क्रोक्ष्यति । क्रोष्टा क्रुष्टः क्रोशन् क्रोशः क्रोशनः क्रोष्टुः। "रसस्वरस्या क्वां सायमक्रुक्षदिति मन्यते" ऋ० १०।१४६।४ "इहहदन्ति मदिरेव मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु" ऋ१०।६४।३ "एव क्रोशति हाल्य्कृतं यिष्वी प्रतिकूजति" रामा० अयो०५३अ०। कर्मणि क्रुश्यते व्यक्रोशि "इतिक्रुशाक्रुश्यत तेन कैतकम्" नैष०

आद्यायुपसर्गात् परस्तु तत्तदृद्योत्यार्थयुक्ते रोदनादौ

अनु+दयायाम् अनुरोदने च सक० । अनुक्रोश (दया) "न तावुनक्रोशन्ति चितयोभरेषु" ऋ० ४।३८।५ "विमतक्रुश्य वैक्रव्यमतृपादयसि मेऽनघ !" भा०अनु०५अ०

आ+अभिशपने सक०। "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियोदण्डमर्हति" मनुः । "प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्ट" भा० अनु० ३५६२श्लो० । "आक्रुष्ट पुरुषं सर्व्वं प्रत्याक्रोशेदमन्तरम्" भा० व० १८१श्लो० । "हा प्रिये ! क्वासि नष्टाथि आक्रोशन्नपतत् क्षितौ" रामा० आ० ८६अ०

उद्+उच्चैराह्वाने सक० "उदक्रोशन् स पाण्डवान्" भा० आ० ७४८श्लो० । उच्चैरोदने च अक०

क्रुश्वन् पुंस्त्री क्रुश—क्वनिप् । शृगाले उणादि० स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेश क्रुश्वरी । [तामिवे २आह्वते च त्रि० ।

क्रुष्ट न०क्रुश—भावे क्त । १रोदनरवे। कर्मणि क्त । २कथितेत्त क्रुष्टवत् । क्रूडति अक्रूडीत् चुक्रोड "तस्य रेत परापतत् तदग्निर्वीनिमोपान्नद्वादयवा तदक्रूडयत् क्रूडयानं नवि अवदत् तद्दिद पद्म" श्रुतिः ।

क्रूर त्रि० कृत-रक् धातो क्रूः । १निर्दये २कठिने अमरः ३घंतके ४उष्णे च मेदि० । "तत्राभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया" रघु० । "तत्रिक्रुपाशाः सर्व्वेऽमः क्रूरे प्रतिकृतक्रियाः" कुमा०। "दक्षारी क्षुद्रदीनः क्रूराचारैरसंश्रयन्" मनुः । तस्य भावः ष्यञ् क्रौर्य्यं न०, तल् क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्व न०, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये उष्णत्वे च । "ओजोऽथ युग्मं विषमं समश्च क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा." दीपिकोक्ते मेषादिषु मध्ये ५विषमराशौ पु० "क्षीणेन्द्वर्कसौरारा पापाः सौम्यास्तथा परे । पापयुक्तोबुधः पापोराहुकेतू च पापदौ" ज्योति० उक्ते ६पापग्रहभेदे च "यथा इष्टफला क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदा । क्रूरयुक्तः शुभः सौम्योऽपि च क्रूरफलप्रद" "इदन्तु सौम्यक्रूराणां फलं स्थानवशात् समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्य्ययात्" "ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोऽभीषमा" इति "तिथिराश्यश्रमवात्तं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् । सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते । रोगाद्विमुच्यते रोगी वेधवेलाक्रतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेध क्रूरखेचरसम्भवः" "क्रूरावक्रा महाक्रूरा इति च ज्यो० त० पापग्रहार्थपरतया क्रूरशब्दप्रयोगात् । क्रूरवेधप्रकारस्तु चक्रशब्दे सर्व्वतोभद्रचक्रे वक्ष्यते । ७रक्तकरवीरे पु०८गृध्रेऽपक्षिणि ९कङ्कपक्षिणि च पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १०रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि०

क्रूरकर्म्मन् त्रि० क्रूरं हिंसकं कर्म्म यस्य । १हिंसाकर्म्मकारिणि "क्रूरकर्म्मकृताश्चैव शतयोगुरतल्पगः" मनु० । २कटुतुम्बिनीवृक्षे पु० राजनि० ।

क्रूरकोष्ठ त्रि० क्रूरं कठिनं कोष्ठं यस्य । धातुवैषम्यकृते बद्धकोष्ठाशये । "क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्ने रत्नमौषधमल्पगुणं वा भक्षयत् प्रायश्चितैति तत्र बहुदोषदोषा यथाकालमनिर्हृयमाणा व्याधिं बलविभ्रमञ्चापादयन्ति" सुश्रु० ।

क्रूरगन्ध पु० क्रूर उग्रोगन्धोऽस्य । १गन्धके राजनि० २तीक्ष्णगन्धमात्रे त्रि० क्रूर गन्धएकदेशोऽस्या टाप्। कन्थारीवृक्षे तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि० ।

क्रूरदृश् त्रि०क्रूरा दृग् यस्य, क्रूरं पश्यति दृश—क्विप् २त० ष० वा । १पिशुने खले २शनैश्चरग्रहे पु० मेदि० । ३मङ्गलग्रहे "आरोवक्र. क्रूरदृक् चावनेय" ज्यो०त० । कर्म्म०। नील० ता० उक्ते स्थानविशेषस्थितानां ग्रहाणां स्थानविशेषे ४चतुरास्यदृष्टौ रिपुदृष्टौ स्त्री। १५५पृ०आरिशब्दे विहृतिः । क्रूरस्य ग्रहविशेषस्य दृक । ५पापग्रहदृष्टौ स्त्री ।

क्रूरधूर्त्त पु० क्रूरः कृष्णत्वात् तद्दृशः धूर्त्तः। कृष्णधत्तूरके राजनि०

क्रूरप्रसादन त्रि० क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद+णिच्–ल्यु। भक्ते सेवके शब्दचि०। [राजनि० स्त्रियां ङीप्।

क्रूररावित् पु स्त्री० क्रूरशब्दं रौति रु-णिनि। द्रोणकाके

क्रूरलोचन पु० क्रूरं लोचनमस्य। शनिग्रहे ज्योता० तद्दृष्ट्यादिफलकत्वात् तस्य तथात्वम्। यथा च तद्दृष्ट्या घातकत्वं तथा इमाननशब्दे ८८१पृ० उक्तम्

क्रूराकृति त्रि० क्रूरा आकृतिर्यस्य। १कठिनमूर्त्तिके २रावणे पु० शब्दमा०। कर्म्म०। ३कठिनायां मूर्त्तौ स्त्री

क्रेङ्कृत न० क्रेङ्कित्यव्यक्तं शब्दं करोति णिच्–भावे क्त। क्रेङ्कित्यव्यक्तशब्दभाषणे "निरुध्यमाना चक्रेव चक्री क्रेङ्कृतभाषणी" काशीख०

क्रेणि त्रि० क्री–नि। क्रेतरि–शब्दक्रेणि० उज्ज्वलद०

क्रेय त्रि० क्री–कर्म्मणि यत्। क्रेतव्ये अमर

क्रैडिन त्रि० क्रीडी मरुत् देवताऽस्य अण् भेदे नि० नलोपाभाव। क्रीडिदैवत्ये साकमेधीये तृतीयाहे प्रातःसवनिके चरुद्वयपिण्डरूपे हविषि। "पिण्डाश्चेवास्य क्रैडिनं हवि पिण्डैर्हि क्रीडतीवायमेवावाङ् प्राण" शत० ११,५,२,४ "अग्रणी लिङ्गं चेति त्रीणि पिण्डानि" भा० "तृतीयेऽहन्युपांश्वन्तर्यामौ हुत्वा पौर्णमासं प्रातःसवनिकेषु क्रैडिनम्" आश्व० श्रौ० ८।२।१५ तद्द्रव्यमधिकृत्य इष्टिः च। क्रैडिनीया इष्टिभेदे सा च इष्टि कात्या० श्रौ० ५,७,१ सूत्रादौ दर्शिता। तस्या पद्धतिश्च संक्षेपेण कर्कभाष्ये दर्शिता यथा

"अथ क्रैडिनीया इष्टिरभिधीयते तत्र मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य सप्तकपाल, अदित्यै चरु, इमे हविषी समानतन्त्रे भवत प्रतीच्युत्तरपश्चे क्रैडिन्यादित्ये इत्यर्थमिध्माबर्हिषी क्रैडिन्यादित्येभ्यामहं यत्ने इति। चरणे पात्रासादने सप्तकपालानि एका चरुस्थाली, दक्षिणा अन्वाहार्यं चिताप्रदानानन्तरम्, मेक्षणम् वि यातरिक्तकाणि पुरोडाशपात्रेका अन्यच्चापि प्रकृतिवत्। प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम्। प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यस्त्वा जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम्। नानाबीजपक्षे तद्धर्मा उक्ता एकबीजपक्षे करणाल्ने विभज्यानश्च इदं मरुतां क्रीडिनाम्, इदमदित्या। प्रायदाने मरुत क्रीडिनो मक्ष, अदिति मक्ष, कपटेन यज्ञेत्यत्र बाधने। उत्पवनप्रयाले इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि। प्रधानयागे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽनुब्रूहि मरुत क्रीडिनो यज इदं मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य, अदित्याअनुब्रूहि अदितिं यज इदमदित्यै, मेक्षणेन चरोरवदानम्। स्विष्टकृदादि पुरोडाशस्य प्राशित्र इडाव्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव। व्यूहने मरुता क्रीडिनामदित्या उज्जितिम् मरुत क्रीडिनोऽदितिस्समपनुदन्तु। प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति। अन्यत्कर्मापवर्गान्त प्रकृतिवत् इति"

क्रैव्य पु० क्रिवीणां पञ्चालानां राजा वा० अञ्। क्रिविदेश राजभेदे क्रिविशब्दे उदा०

क्रौञ्च पु० क्रुञ्च–अच् वा० गुण। "कैलासे मदनावासे क्रौञ्च क्रौञ्चोऽभिधीयते" इति इन्दुमालायुक्ते क्रौञ्चपर्वते क्रौञ्चदारण कार्त्तिकेय इति रायमुकुट०

क्रोड पुं स्त्री० क्रुड–घनीभावे सज्ञायां घञ्। १शूकरे "क्रोडकुलदश्यमानभद्रमुस्तारसामोद" काद० "नदी सैवालदिग्धाङ्गं इरिहस्तुजटाधरम्। तस्मौ शङ्खमसैमौतं क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम्"भा०अनु०५०अ०। २भुजयोरन्तरे (कोल) न०स्त्री०अमर "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि" उद्भट० ३तरुकोटरे "हा हा हन्त तथापि जन्मविटपिक्रोडे मनोधावति" उद्भट। घनीभूते ४वक्षोमध्यभागे पु० "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्" यजु० २५,८ "क्रोडस्य घनीभूतवक्षोमध्यभागपरता वेददीपे उक्ता। क्रोडं तु वक्षोभुजान्तरे देहांशभेदे। "हृदय जिह्वा क्रोड सव्यसक्थि पूर्वनडकं पार्श्वे यकृत् वृक्कौ गुदमध्य दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि" कात्या० श्रौतसू० ६,७,६ "क्रोड वक्षोभुजान्तरम्" कर्क "प्रेषमिडापात्रप्रामाशिष्य क्रोडमनक्तीनि च प्राश्नाति श्रोणिवर्जम्" कात्या० श्रौतसू० ६,८,१२,। ५अङ्कमात्रार्थे ६उत्तरस्थपाम भेदे शब्दचि० ७वाराहीकन्दे पु० राजनि० ८शनिग्रहे पु०मेदिनिः

क्रोडकन्या क्रोडस्य शूकरस्य कन्येव प्रियत्वात्। वाराहीकन्दे राजनि०। [(बड़ शुलकनि) राजनि०

क्रोडचूडा स्त्री क्रोडे चूडा यस्याः। महाश्रावणिकायाम्

क्रोडपत्र न० क्रोडे उपचारात् मध्ये स्थितं पत्रम् ७त०। पत्रलेखने भ्रमात् त्रुटितग्रन्थस्य परिपूरणाय पत्रद्वयपत्रयोर्मध्ये विन्यासविशेषेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे।

क्रोडपर्णी क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः, गौरा० ङीष्। कण्टकारिकायाम् शब्दच०

क्रोडपाद पुंस्त्री क्रोडे पादोऽस्य। कच्छपे हेम० क्रोडाङ्घ्रि, ऽप्यत्र।

क्रोडादि पु० पाणिन्युक्ते उपसर्जनस्वाङ्गे ङीप्निषेध निमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्रोड नख खुर गोखा उखा शिखा बाल शफ गूद" क्रोडादिराकृतिगण तेन भग गल घोण इत्यादयोऽपि ग्राह्याः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातौ, गौरा० ङीष्। १वराहजातिस्त्रियां २वाराहीकन्दे च राजनि०।

क्रोडीकरण न० क्रोड+च्वि+कृ–भावे ल्युट्। आलिङ्गने हला०

क्रोडीमुख पुंस्त्री क्रोड्या मूकर्या मुखमिव मुखमस्य। गण्डके (गण्डार) राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रोडेष्टा स्त्री क्रोडस्य इष्टा प्रिया। मुस्तके (मुथा) राजनि०

क्रोथ पु० क्रुथ–हिंसने भावे घञ्। हनने हेमच०

क्रोध पु० क्रुध भावे घञ्। १परापकाराय चित्तवृत्तिभेदे, परानिष्टाभिलाषेण अनिष्टविषयहे पहेतकै चित्तवृत्तिभेदे। क्रोधश्च रौद्ररसस्य स्थायिभाव "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवत "सा० द०"क मयव कृतार्थात् पराहत क्रोधरूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्य "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्' गीतोक्ते "अथ केन प्रयुक्तोऽयम् इत्यादि ... काम एव। ननु क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्त "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे" इत्यत्र सत्य नासौ तत पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्ययमेव, काम एव हि केनचित् प्रतिहत क्रोधात्मना परिणमते। पूर्वं पृथगुक्तोऽपि क्रोध कामज एवेत्यभिप्रायेण कीर्त्यते रजोगुणात् समुद्भवतीति तथा" श्रीधर। तस्य कामजत्वमपि "सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता यामुक्तम्। तत्कार्य्योपि ... न कर्म क्रोधान्ध प्रभवति ... रणमले "अवशीकरोति ... धीर ... शरुतं ... भीमानधीतमपि न प्रतिपद्यते ... " नीतिशा० "धर्मः क्रोधाद्विनश्यति ... क्रोध कार्ये ... तथापि ... भवेत् ... २हुम प्रणिधानभेदेन ... ... १४५० भा० ... "क्रोध विभो ! ... " कुमा०। "क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति" कुमा०। ... सा० द०। "क्रोधान्धकारान्तर्वर्ति ... कामन्दकोऽयम्" वेणी०। "... ... ... जायते भयं। क्रोधे क्रोध इत्य-

स्मरम्" इत्युक्तलक्षणे षष्टिवर्षान्तर्गते अष्टत्रिंशत्तमे २वर्षभेदे पु०।

क्रोधकृत् त्रि० क्रोध करोति कृ–क्विप्। क्रोधकारिणि २परमेश्वरे पु० "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधर" विष्णुस० असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी नरके प्रतिपद्यते" इति श्रुतिस्मृत्युदितकर्म्मानाचरणे ईश्वरद्विष्टत्योक्ते तस्य तादृशान् प्रति क्रोधकर्तृत्वम्। तच्च प्राणिना स्वादृष्टविशेषात् भवति

क्रोधज त्रि० क्रोधात् जायते जन–ड ५त०। १क्रोधजाते २मोहे पु० मोहस्य क्रोधजत्वं गीतायामुक्तं यथा "क्रोधात् भवति सम्मोह सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम" क्रोधजाते द्विविधव्यसनान्तर्गते व्यसनाष्टके च यथाह मनु "पैशुन्य साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक"

क्रोधन क्रुध–युच्। १क्रोधशीले अमर "यद्रामेण कृत तदेव कुरुते द्रौणायनि क्रोधन" वेणी० "वाग्दुष्ट क्रोधनो हिंस्र पिशुन कविरेव च। स्वसृम पितृवर्ती च नामभि कर्म्मभिस्तथा। कौशिकस्य सुता आसन् शिष्या गर्गस्य भारत।" हरि० २१ अ० उक्ते गर्गशिष्ये ३कौशिकपुत्रभेदे। "रोगोभरण्डाभिख्य शिरोभीनरमङ्गलम्। क्रोधने विषम सर्वं समाख्यात वरानने।" इत्युक्तलक्षणे षष्टिसंवत्सरान्तर्गते ऊनषष्टितमे ४वर्षभेदे। "असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा" इति तन्त्रोक्ते ५भैरवभेदे च पु०।

क्रोधमूर्च्छित त्रि० क्रोधेनमूर्च्छितो मूढीभूतोऽस्य ३त० वा। १क्रोधव्याप्ते "एवमुक्ता तु पार्थेन दुर्वासो क्रोधमूर्च्छिता" भा० व० ४६ अ० ५ त०। २चोरनामगन्धद्रव्ये पु० शब्दर०

क्रोधवर्द्धन त्रि० क्रोधं वर्द्धयति वृध–णिच् ल्यु ६त०। १क्रोधस्य वर्द्धके २अनिष्टश्रवणवाक्यादौ ३असुरभेदे पु० "चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च" हरि० २६६ अ० असुरकथने। स एव भारतयुद्धकाले दण्डधारनामा ... निर्भूतः यथा "क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तस्य परिकीर्त्तित। दण्डधार इति ख्यात सोऽभवन्नृपसत्तम." भा० आ० ६७ अ० अंशावतारे

क्रोधहन् पु० क्रोध हन्ति हन्–क्विप्। १विष्णौ "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधर" विष्णुस० "कामान् क्रोधं हन्तीति क्रोधहा" भा०। २क्रोधनाशके त्रि०

क्रोधहन्तृ त्रि० क्रोधं हन्ति हन–तृच् ६त०। १क्रोधनाशके

२असुरभेदे पु० स च हत्तासुरस्यावरजः । "क्रोधहन्तेति यस्तस्य (वृत्तस्य) बभूवावरजोऽसुरः । दनुजः इत्यभिविख्यात स आसीन्नृपतिः क्षितौ" भा० आ० ६७० ।
३असुरभेदे पु० क्रोधवर्द्धनशब्दे दृश्यम्

क्रोधसम्भव त्रि० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अपादाने अप् क्रोधः सम्भवोऽस्य । कोपजाते "क्रोधात् भवति सम्मोहः" गीता०भावे अप् ६त० । २कोपोत्पत्तौ "मार्ज्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे" क्रोधसम्भवे कोपोत्पत्तौ" श्रा० त० रघुनन्दनः । [बली निशाविहारी" सुश्रुत

क्रोधालु त्रि० क्रुध–आ० आलुच् । कोपशीले "क्रोधालुर्विपुल

क्रोधिन् त्रि० क्रुध–णिनि । कोपयुक्ते मारुतप्रकृतेरेव तथात्वं भवति यथाह सुश्रुत

"सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः पृथक्द्विशः समस्तैश्च । शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु । तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मात्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽल्परूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च भवति । अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी । द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः । अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रः । किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेव मनुष्यः" ।

क्रोश पु० क्रुश–भावे घञ् । १रोदने २आह्वाने च । क्रोशति यत्र अपादाने घञ् । हस्तचतुर्भिर्धनुस्तैर्द्विसहस्रैः क्रोश सहस्रद्वितीयेन तथाम्"लीला०अ०उक्ते८०००हस्तकरमिते अध्वपरिमाणे "चतुर्हस्तोधनुर्दण्डो नालिका तद्युगेन च । क्रोशोऽत्र तु सहस्रेण गव्यूतिश्च चतुर्गुणा" हेमा०दा०मार्क० पु० उक्ते, "गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्" अमरोक्तेश्च तस्य गव्यूतेरर्द्धमानता प्रतीयते हेमाद्रि० दा० कालिका पुराणे च"धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते"इत्युक्त्या तु गव्यूतेर्द्विसहस्रधनुर्मितत्वात् तदर्द्धस्येव चतुःसहस्रहस्तमितत्वमपि क्रोशस्य कार्य्यविशेषे दृश्यते इति भेदः । ३छन्दसि "दण्डकं तु या पूजा तत्सर्व्वं सप्तकं भवेत् । पञ्च क्रोशे महेशानि ! तत्सर्व्वममृतोपमम् । सप्तमे क्रोशके देवि ! द्रव्यमत्र न संशय । अतःपरं महेशानि ! विषमत्र न संशय" इति शाक्तिक० त० इष्टके । "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा" रघु

क्रोशताल पु०क्रोश व्याप्य तालः शब्दोऽस्य । ढक्कायां हारा०

क्रोशध्वनि पु० क्रोश व्याप्य ध्वनिरस्य । ढक्कायां हारा०

क्रोशयुग न० ६त० । क्रोशद्वयमिते गव्यूतौ अमरः

क्रोशिन् त्रि०क्रुश–णिनि । शब्दकारके उपमानपूर्व्वकतया समासे क्रोशिनि परे पूर्व्वपदस्याद्युदात्तता । उष्ट्रक्रोशी

क्रोष्टु पु स्त्री क्रुश–तुन् । १शृगाले अमरः अस्य सर्व्वनामस्थाने परे नित्यं तृतीयादावचि वा, स्त्रियां तु नित्यं तृज्वत् । क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टो । । क्रोष्टून् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रियां ङीप् क्रोष्ट्री । "क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृग "यजु०२४,३२"याहृ बहुः शुष्का शून्या गोचः क्रोष्टाभिमर्दति"भा०आ० २१३अ० २यदुवंश्ये नृपभेदे पु० । "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र । वंशमुत्तममव्ययम् । यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः । क्रोष्टोर्वंशं हि श्रुत्वेमं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः" "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्य्ये बभूवतुः"हरि०३५अ०स्वार्थे क । शृगाले "क्रोष्टुकद्वीपिवदनैः कर्ममहतसंस्तया" भा० आ०१४०अ० । क्रोष्टुकपुच्छिका । क्रोष्टुर्गोत्रापत्यम् कुञ्जा० च्फञ् क्रोष्टु क्रोष्टवः । क्रौष्टायन तत्र स्वार्थे बहुस्त्रियां ञ्य । क्रौष्टायन्य तद्गोत्रापत्ये पुंसि स्त्रियान्तु न ञ्य । जातित्वात् ङीष क्रौष्टायनी ।

क्रोष्टुकपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव पुच्छमस्त्यस्य ठन् । १पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) (रामबासक) इत्यमरटीकायां स्वामी २गोजोम्बिकायाम् राजनि०

क्रोष्टकमेखला स्त्री क्रोष्टुकस्य मेखलेवाकृतिरस्याः अच् । पृश्निपर्ण्यां (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टकर्ण पु० । ग्रामभेदे सोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । क्रौष्टुकर्ण पित्रादिक्रमेण तद्ग्रामवासिनि स्त्रियां ङीप्

क्रोष्टुकशिरस् न० "वातशोणितजः शोफः जानुमध्ये महारुजः । शिरः क्रोष्टुकपूर्व्वन्तु स्थूलः क्रोष्टुकमूर्द्धवत्"इत्युक्ते वातजे रोगभेदे । "क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुवातकण्टकाद इत्यादि" "स्वप्रसौ विश्वाची क्रोष्टुकशिरः सक्थ्यादि सुश्रु०

क्रोष्टुपाद पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । क्रौष्टुपादि तद्गोत्रापत्ये अस्त्रियां बहुत्वे यस्का०अस्य लुक् । क्रोष्टुपादाः स्त्रियान्तु क्रौष्टुपाद्या । एवं क्रोष्टुमान, क्रोष्टुमायशब्दौ ऋषिभेदयो तदपत्ये इञ् बहुषु अस्त्रियाम यस्कादि० तस्य लुक् ।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुपुच्छमिवाकृतिरस्याः ठन् । पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टुपुच्छी स्त्री क्रोष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीष्। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) शब्दरत्ना०

क्रोष्टुफल पु० क्रोष्टोः प्रिय फलमस्य। इङ्गुदीवृक्षे राजनि०

क्रोष्टुविन्ना स्त्री क्रोष्टुना विन्ना प्राप्ता पुच्छाकारेण ३त०। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) अमरः। (विराजकाञ्जि) वृक्षे भरतः।

क्रोष्टेष्टु पु० क्रोष्टोः प्रिय इक्षुः इगो०। श्वेतेक्षौ राजनि०

क्रोष्ट्री स्त्री क्रोष्टुजातिस्त्री क्रोष्टुस्तृज्वत् ऋदन्तत्वात् ङीप। १शृगालजातिस्त्रियाम् तद्वर्णप्रियत्वात् २श्वेतभूमिकुष्माण्डे अमरः। ३कृष्णविदार्य्यां ४लाङ्गल्याम् च मेदि०

क्रौञ्च पुंस्त्री० क्रुञ्च+स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। (कोंचवक) बकभेदे स्त्रियाम् अणन्तत्वात् ङीप्। "निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीम्" रामा०बा०२स०। स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतश्चिन्त्यः। प्रज्ञादिषु क्रुञ्चशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः। २हिमवत पौत्रे पर्व्वतभेदे "धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ। बिभेद स (कार्त्तिकेय) शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम्" भा० व० २२४अ०। तस्य हिमवत्पौत्रत्वेऽपि सन्तानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः। तस्य हिमवत्पुत्रमैनाकपुत्रत्वं हरिवं० १८अ० उक्तं यथा "एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते। मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चोनाम महागिरिः। पर्व्वतप्रवरः पत्नी नानारत्नसमन्वित"। ३द्वीपभेदे ४असुरभेदे। "क्रौञ्चे (द्वीपे) क्रौञ्चो हतोदैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे। स्कन्देन युद्धा सुचिर चित्रमायी सुमायिना। स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा। तेनैतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" खगेन्द्रसंहिता। क्रौञ्चदैत्यश्च मयदानवपुत्र यथाह हरि० ४७अ० "मयो दर्प्प मायावी दानवान्दिवि दानवः। स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम्। पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीं दैत्ययूथपैः। ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम्। निर्म्मिता स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम्। प्रथितां पार्व्वतीं मायां ससृजे स समन्ततः"। "भ्रमुरचरितमिव भूयमाणक्रौञ्चवनिताप्रलापम्, काद० ५कुररीखगे राजनि०। ६अर्हतां ध्वजभेदे ७राक्षसभेदे च पु०हेम०। क्रौञ्चद्वीपस्थानञ्च "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदकस्य जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" इत्युपक्रमे जम्बुद्वीपसञ्ज्ञा। "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च। द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि०शि० उक्तम्। तद्वृत्तिः विष्णुपु० "घृतोदश्च समुद्रोवै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपो महाभाग। श्रूयताञ्चापरो महान्। कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणो यस्य विस्तरः। क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः। तन्नामानि च वर्षाणि तेषाञ्चक्रे महीपतिः। कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः। मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने!। तत्रापि देवगन्धर्व्वसेविताः सुमनोरमाः। वर्षाचला महाबुद्धे! तेषां नामानि मे शृणु। क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः। चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः। दिवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान्। दुन्दुभिश्च महाक्रौञ्चो द्विगुणास्ते परस्परम्। द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा। वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च। निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः। पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। तैस्तत्र नद्यो मैत्रेय! या पीयन्ते शृणुष्व ताः। सप्त प्रधाना शतशस्तथान्याः क्षुद्रनिम्नगाः। गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा। ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः। तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्द्दनः। योगी रुद्रस्वरूपस्तु इज्यते यज्ञसन्निधौ। क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः। दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृत। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन महामते!"। "तथा बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः। इतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्त्तक आस्ते। योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तोऽभयो बभूव। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान्निवेश्य स्वय भगवत परममङ्गलयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम। आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः। तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपबर्हणो नन्दो नन्दन, सर्वतोभद्र इति। अभया

ऋमतोया आर्यका तीर्थवती पवित्रवती शुक्लेति। यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविण-देवकसंज्ञावर्षपुरुषा आपोमयं देवमपांपूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते" भाग० ५,२०,१२, अन्ययोक्तः कल्पभेदादविरुद्धम्। ८सामभेदे न० "क्रौञ्चानि भवन्ति" श्रुतिः तच्च साम गेयगाने १५प्र० २यार्द्धे ८,९गानम्। क्रौञ्चपर्वतश्च द्विविधः विष्णु-पुराणोक्तक्रौञ्चद्वीपान्तर्गतः श्वेतगिरेः सन्निकृष्टस्य हिमवत्पार्श्वस्थश्च तत्रैव प्रकृत्य "प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघदूते वर्णितम्"। क्रौञ्चादिव हंस-निवहो निर्जगाम गुणगुण" काद०

क्रौञ्चदारण पु० क्रौञ्चं पर्वतं दारयति दृ-णिच्-ल्यु। १कार्त्तिकेये अमरः तद्दारणकथा क्रौञ्चशब्दे भा०व०२२४अ० वाक्यर्थ्या। २परशुरामे च तत्कथा क्रौञ्चरन्ध्रशब्दे दृश्या

क्रौञ्चपदा "क्रौञ्चपदा भौ सभौ ननना नुगाविषुशरवसुमुनि विरतिरिह भवेत्" वृ० र० उक्ते पञ्चविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे

क्रौञ्चपदी स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे "अस्मप्ष्ठे पयस्यास्त्र निरविन्दे च पर्वते। तृतीयां क्रौञ्चपद्याञ्च ब्रह्महत्या विशुध्यति" भा० आनु० २५अ०

क्रौञ्चपुर न० यदुवंशप्रसारमन्तर्पनिर्म्मिते पुरभेदे "सारसेनापि विहितं रम्यं क्रौञ्चपुरं महत्। चम्पकाशोकबहुलं विपुलं ताम्रमृत्तिकम्। वनवासीति विख्यातः स्फीतोजनपदो महान्। पुरस्य तस्य तु श्रीमान् दृमै सर्वर्तुकैर्वृतः। हरि० ९५अ० "ततः सज्जाश्वसंयुक्तं समार्ये वाहनध्वजम्। आत्मद्वितीयः श्रीमान् प्रयेत्सो दक्षिणापथम्। करवीरपुरञ्चैव रम्यं क्रौञ्चपुरं तथा" ९६अ० "तां (खट्वाङ्गीम्) नीपवीं निम्नगां तत्र तांश्च दृष्ट्वा तपोधनान्। रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्याम पुरोत्तमम्" ९६अ०

क्रौञ्चबन्धम् अव्य० क्रौञ्चमिव बद्धा "बन्ध समाथायाम्" पा० णमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। क्रौञ्चमिव बद्धा बध इत्यर्थे

क्रौञ्चरन्ध्र न० क्रौञ्चस्य रन्ध्रम्। मानसस्थहंसनिर्गममार्गे क्रौञ्चपर्वतस्थे रन्ध्रे "हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघ०। "मानसस्थायिनो हंसा क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्ते इत्यागम" मल्लि० क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगण "काद०। तच्च रन्ध्रं परशुरामेण कृतं यथा मेघदूतव्याख्याने मल्लिनाथकाह

"पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुर्वेदमिष्टम् अधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चं शिख-रिणम् अतिनिशितविशिखमुखेन वेगवता मत्पिण्ड भेदं भित्त्वा ततः क्रौञ्चभेदादेव तद्य समुज्ज्वलते कथितमपि यथ धीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम् आशासिनिमिति" कथा श्रूयते"।

क्रौञ्चसूदन पु० क्रौञ्च मयदैत्यसुतं सूदयति सूद-णिच्-ल्यु। कार्त्तिकेये तस्य तथात्वं क्रौञ्चशब्दे महेन्द्रस्य हतावा क्यात् बोध्यम् "स ते स्कन्द प्रसीदतु" इत्युपक्रमे "रक्ष दव्यश्चदेव पातु त्वां क्रौञ्चसूदन" शस्तुते उक्तम्। क्रौञ्चनिषूदकादयोऽप्यत्र "क्रथभद्रीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्च-निषूदकम्। सरस्वत्याश्रुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते" भा०व० ८४अ०

क्रौञ्चवत् पु० क्रौञ्चाः पक्षभेदा बाहुल्येन सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। पर्वतभेदे "कैलासं क्रौञ्चवन्तं च तथाद्रिं गन्धमादनम्" हरि० २०२अ०। क्रौञ्चयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रि यां ङीप्।

क्रौञ्चादन न० अद्यते कर्म्मणि ल्युट् ६त०। मृणाले २चि-ञ्चोटके (चेंचको) ३चेञ्चुनिकायां (चेंचु) मेदि०४पिप्पल्यां शब्दरत्ना० पद्मबीजे स्त्री० राजनि० ङीप्।

क्रौञ्चाराति पु० क्रौञ्चस्य दैत्यभेदस्याराति। १कार्त्तिकेये हला० २परशुरामे च शब्दमाला क्रौञ्चरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र।

क्रौञ्चारण्य न० जनस्थानात् क्रोशत्रयान्तरे दण्डकारण्य पार्श्ववर्त्तिनि वनभेदे "ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य राघवौ। क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौ-जसौ" रामा० आर० ६९अ०। "ततः पूर्वं च गत्वा च त्रिक्रोशं भ्रातरावुभौ। क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्र-मान्तिके" तत्रोक्तेः तस्य मतङ्गाश्रमात् त्रिक्रोशान्-रितपश्चिमस्थत्वम्।

क्रौशशतिक त्रि० क्रोशशताद्भिगमनमर्हति ठञ्। १क्रोश-शतादागन्तरि भिक्षौ। क्रोशशतं गच्छति ठञ्। २क्रोश-शतगन्तरि त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

क्रौष्ट्रायण्य पुस्त्री० प्रकृतिपक्षे त्रिकुत्वविशिष्टस्यापि पक्षात् क्रोष्टुत्रा गोत्रापत्यम् कुञ्जा० च्फञ् ततः स्वार्थे ञ्स्त्रियाम् अत्रा क्रौष्ट्रायण्य क्रोष्टु गोत्रोत्पन्नस्त्रियागोत्रामत्व। बहुषु स्त्रका० लुक। क्रौष्ट्रायणा तद्गोत्रापत्येषु। ततः चरी-ष्वा० चातुरर्थ्याम् वुञ्। क्रौष्ट्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

क्रौष्टुकि पुस्त्री० क्रोष्टेव स्वार्थे क तस्यापत्यम् इञ्॥क्रोष्टु०

कर्य्यैरपत्ये स्त्रियां ङीप्। २ऋषिभेदे पु०। "तत्क्रो द्रविणोदा ? इन्द्र इति क्रौष्टुकिः" निरुक्त० ८,२

क्लथ वधे वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा०प०सेट् घटादि०। क्लथयति ते क्लथति, अचिक्लथत् अक्लाथीत् अक्लथीत्। क्लथयाम्बभूव आस चकार चक्रे चक्लाथ। मध्ये घृतस्यावर्त्तने च। "पौष्णो विष्यन्दमाने मारुत क्लथन्" यजु० ३९,५, "क्लथन मध्ये घृतस्यावर्त्तनम्" वेददीप०

क्लद रोदने अक० आह्वाने सक० इदित् भ्वा० पर० सेट्। क्लन्दति अक्लन्दीत्। चक्लन्द। क्लन्द्यते

क्लद वैक्लव्ये दि० आत्म० अक० सेट् घटादि०। क्लद्यते अक्लदिष्ट चक्लदे। क्लदयति त अचिक्लदत् त।

क्लद रोदने भ्वा० उभ० इदित् अक० सेट्। क्लन्दति ते अक्लन्दीत् अक्लन्दिष्ट। चक्लन्द चक्लन्दे। क्लन्द्यते "या क्लन्दास्तमिषीचयो ऽक्षकामामनो मुहः ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सराभ्योऽकर नमः" अथ० २,२,५

क्लप अव्यक्तवाक्ये चुरा० उभ० अक० सेट् चरा०। क्लपयति ते अचिक्लपत्—त। क्लपयाम्बभूव आस चकार चक्रे

क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा०। क्लाम्यति अक्लमीत् चक्लाम। उदित् क्लमित्वा—क्लान्त्वा। क्लान्त। घञि न वृद्धिः क्लमः। क्लम्यते अक्लमि। "क्लम ययौ कन्दुकलीलयाऽपि या" "अक्लाय सा नियमज क्लममुत्ससर्ज" कुमा० "न चक्लाम न विव्यथे" भट्टि "तव क्लमं साधयितुं य इच्छति" शकु०

क्लम ग्लानौ भ्वा० पर० अक० सेट्। क्लमति इरित् अक्लमत् अक्लमीत् चक्लाम। क्लमित्वा। क्लमितः।

क्लम पु० क्लम—भावे घञ् अवृद्धिः। "योऽमाय स श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वाससङ्गतः। क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः"। भावप्र० उक्ते श्रमभेदे।

क्लमथ पु० क्लम अथच्। आयासे अमर।

क्लमिन् त्रि० क्लम-घिनुण् अवृद्धिः। क्लान्तियुक्ते।

क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि०। क्लव्यते अक्लविष्ट। चक्लवे। क्लवयति। वि वैक्लव्ये विक्लव।

क्लान्त त्रि० क्लम-क्त। श्रमार्त्ते। [यक्लान्तमीम्" माघ०।

क्लान्ति स्त्री क्लम-क्तिन्। परिश्रमे "क्लान्तिच्छिदो वनवनस्पत-

क्लिद आर्द्रीभावे दिवा० पर० अक० वेट्। क्लिद्यति। इरित्। अक्लिदत्-अक्लेदीत्-अक्लैत्सीत्। चक्लेद। क्लेदः। क्लिद्यन् क्लेदी। क्लेदयति ते। अचिक्लिदत् त। "तेन क्लिद्यति मन" सुश्रु०। "दृष्ट्वेमं पुरुष हे भ्रातर यदि वा सुतम्। योनिः क्लिद्यति नारीणाम्" हितो०। "सुप्यन्ति भूमौ क्लिद्यन्ति वाम्बुना मे स्वपन्ति च" भट्टिः। "कुन्त्याः प्रस्नवसंयुक्तैः रसैः क्लिन्नमुरोऽभवत्" भा० आ० १३५। "नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता। "रक्तैरचिक्लिदद्भूमिम् सैन्यैश्चानस्तरद्भवैः" भट्टि। उपसर्गविशेषपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टे क्लेदे।

क्लिद रोदने इदित् भ्वा० उभ० अक० सेट्। क्लिन्दति ते अक्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट। चिक्लिन्द चिक्लिन्दे। क्लिन्दित। परिदेवने शोके सक०आत्म०। क्लिन्दते चैत्रम्" सि०कौ०।

क्लिन्न त्रि० क्लिद कर्त्तरि क्त। आर्द्रे (भिजे) क्लिदधातौ उदा०

क्लिन्नवर्त्मन् न० "अरुज बाह्यतः शूनमन्त क्लिन्न स्रवत्यपि। कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठ क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते" सुश्रुतोक्ते नेत्रावयवभेदवर्त्माश्रये रोगभेदे।

क्लिव पु० कृप क्विप् पृषो०। लोके। "ओं क्रतो। स्मर क्लिवे स्मर क्तत स्मर" यजु० ४०,१५, "क्लिवे कृप्ताय लोकाय स्मर" माधव। "कल्पते भोगाय कृप् लोक तस्मै स्मर जगादेश आर्षः छन्दस्युभयथेति" पा० "पदान्तत्वात्" वेददी०

क्लिश उपतापे दिवा० आ० अक० उपतप्तीकरणे सक० सेट्। पा०। क्लिश्यते अक्लेशिष्ट। क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा। क्लिशितः क्लिष्ट। विकल्पमते अयमुभयपदी तेन "क्लिश्यन्नपि हि मेधावी" प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमोयक्ष वीति" स्वपात्मजौ चिक्लिशतुः समीतौ" भट्टिः साधुः सकर्मकत्वे "इन्द्रियैः कामवृत्तैस्तु क्लिश्यसे प्राकृतोयथा" रामा० कि० १६,२७, अकर्मकत्वे "क्लिश्यते हि जनः सर्व्व तरमाणा पुन पुन" भा० व० १३५अ०। "चिरं क्लिशित्वा मन्मथवित्" भट्टिः परस्मैपदित्वे "त्वयं परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभू कुलम्" मनुः। "हिमक्लिष्टप्रभावाणि ज्योतींषीव मुखानि च" कुमा०। "क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते" कुमा०।

उपसर्गपूर्व्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषद्योत्यार्थोपतापे

क्लिश बाधने सक०क्र्या०ऊदित् वेट्। क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लिक्षत् चिक्लेश। क्लिष्ट। क्लेश क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा। क्लिशित क्लिष्ट "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" कुमा०। "अयं मा सुहृद क्षुद्र कौरवाणां यशोहर। क्लिश्नाति माहं तत् सोढु चिर शक्ष्यामि कौरव।" भा०स० ६७। "असुरक्षारकोनाम त्वया दत्तवर प्रभो।। सुराम्बर्षींश्च क्लिश्नाति कमलस्य विधीयताम्" भा० आनु० ८५अ०।

"क्लिश्नन्निवाप्य भुजमध्यमुरःस्थलेन" रघुः । अत्र मल्लि-नाथः क्लिश्नन्निति पठित्वा क्लिश्नातिरयं सकर्मकः "क्लि-श्नातिभुवनत्रयमिति दर्शनादि"त्याचख्यौ । तेन टी-कापुस्तके क्लिश्नन्निति पाठः प्रामादिक एव ।
उपसर्गविशेषात् तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते बाधने ।
परि+सर्व्वतोबाधने । "परिक्लिश्यमाने" मा० ।

क्लिशित त्रि० क्लिश-क्त वा इट् । १क्लेशयुक्ते २उपतापिते च ।

क्लिष्ट त्रि० क्लिश-क्त वा इडभावः । १क्लेशयुक्ते २पीडिते च ।
३पूर्व्वापरविरुद्धार्थके वाक्ये न० अमरः

क्लिष्टा स्त्री क्लिष्टः क्लेशः अस्त्यस्याम् अच् । पातञ्जलोक्ते चित्तवृत्तिभेदे यथा
"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" सू०
"क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः । ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः । क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः । क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति । अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति । तथाजातीयकाः संस्काराः वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेनावतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति । ताः क्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः" भा०
"स्यादेतत् पुरुषो हि शक्यो, उपदिश्यते । न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च सहस्रेणापि पुरुषायुषैरनन्ताः काश्चित् परिगणयितुमसंख्याताः कथं निरोद्धव्याः इत्याशङ्क्य तासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोद्धव्याः बहुत्वे सति चित्तस्य वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः । वृत्तिरूपोऽवयव्येकः । तस्य प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च ततस्तदवयवा पञ्चतयी । पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति नाथ वृत्तयस्तथैतादि चित्तभेदात् बह्व्य इति बहुवचनमुपपन्नम् एतदुक्तं भवति चैत्रो वा मैत्रो वा कश्चित्सर्व्वेषामेव तेषां वृत्तयः पञ्चतय्यः न त्वाधिक्यादिति । चित्तस्येति चैकवचनं आत्माभिप्रायं चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम् । तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति । क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति । अक्लिष्टा उपादेया क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परेण वैराग्येणेति । अस्य व्याख्यानम् । क्लेशहेतुका इति । क्लेशा अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां ताः तथोक्ताः । यद्वा पुरुषार्थं प्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारित्वं न क्लेशैरेव प्रवृत्तिः क्लेशं क्लिष्टम् तदासामस्तीति क्लिष्टा इति । यत एव क्लेशोपार्जनार्थमम्बा मट्टितरत एव कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूता प्रमाणादिकाः । अस्य प्रतिपक्षमर्थमपवाय तत्र शङ्कोदितो वा कर्माशयप्रचितो नोति भवन्ति कर्माशयप्रचयप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति अक्लिष्टा आचष्टे ख्यातिविषया इति । विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिस्तया विषयिणा तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतः अतएव गुणाधिकारविरोधिन्यः कार्य्यकरणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्य्यवसानश्च तावदिति चरिताधिकाराणां न गुणानामधिकारं विरुन्धन्ति इति अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः । स्यादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टस्य एव सर्व्वं प्राणभृतां न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे अविनष्टवृत्तिक्लिष्टस्य । नचामुष्य भावेऽपि कार्य्यकारिता विरोधिमध्यपातित्वात् । तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधनाशं च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत आह । क्लिष्टप्रवाहेति । आगमानुमानाचार्य्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रान्तरे तत्र पतिता स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः । न खलु शालग्रामे किरातशतसङ्कीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो भवति । अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनम् । क्लिष्टान्तर्वर्त्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टा स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्याह तथाजातीयका इति । अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिसंस्कार, चक्रमनिशमावर्त्तते आनिरोधसमाधेः तदेवंभूतमिति निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठते इत्याशय । प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः । पिण्डीकृत्य सूत्रार्थमाह । ता इति पञ्चधेत्यर्थकथनमात्रं न तु पञ्चतय्या व्याख्यानं तयप् प्रकारेऽवयवात् । ताः "स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति" विव०
"प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" सू०
"निर्द्दिष्टे यथावचनं विग्रहस्यार्थे द्वन्द्वसमास इतरेतरयोगः । यथा-नित्यास्वप्येतासु नानात्वं नित्यप्रविष्टकाभिरुप्लातिरविशेषेणाऽपि न दिङ्मोहावातचक्रादिविभ्रमा व्युदस्यन्ते । एवमिमानि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसङ्काशय इति व्युदस्येति तन्निरासाय वक्तव्यं पञ्चतय्य इति एतावत्य एव वृत्तयो नापराः सन्तीति दर्शितं भवति" विव०

क्लिष्टि स्त्री क्लिश-क्तिन् । १क्लेशे २सेवायां च भरतः ।

क्लीत पु॰ सुश्रुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कीटभेदे। "क्लीतः कपिलः सरारी च" सुश्रुत कीटशब्दे विवृतिः।

क्लीतक न॰ क्लीब-क्विप् नि॰ वलोपः क्लिय तकति हसते अच्। मधुके (यष्टिमधु)। अमरः। "तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघाटविद्युद्दिषाविजयानोत्यष्टौ मूलविषाणि" सुश्रुत। २करञ्जबीजे "आत्मनि मन्त्रान् सन्नमयेत्" "एकक्लीतकेन" आश्व॰ गृ॰ १८,७,८, 'करञ्जराजस्य यत्रैकबीजं तदेकक्लीतकम्' नारा॰ वृ॰।

क्लीतकिका स्त्री क्लीताद्दागत कन् क्लीतकः विक्रयः निन्द्याया टन् इस्य त। नीलाग्रामोपधौ अमरः। नीलग्रा॰ विक्रयस्य निन्दितत्वमाह मिता॰ आपस्तम्बः "रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नीलस्य कस्यचित्। त्रिवर्णेषु च सामान्यात्तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्। पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या चोपजीवनम्। पतनञ्च भवेद्विप्रे त्रिभि कृच्छ्रैर्व्यपोहति"

क्लीतनक न॰ क्लीत कीटभेदं नुदति नुद-बा॰ ड संज्ञाया कन्। मधूलिकायाम् अतिरसायाम् राजनि॰।

क्लीव(ब) वैकल्ये अप्रागल्भ्ये च भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। क्लीव(ब)ते अक्लीवि(बि)ष्ट। चिक्लीव(बे)क्लीवि(बि)त्वा। पा॰ मते अयं पवर्गान्त्य कविक॰ मते अन्त्यस्थान्त। ऋदित् चङि अचिक्लीव(ब)त् त।

क्लीव(ब) पु॰ न॰। क्लीब(व)-क। पुंस्त्वभिन्ने तृतीयप्रकृतौ षण्डे। स च "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" इति कात्यायनोक्तलक्षणः। स च चतुर्दशविध नारदेन दर्शितो यथा।

"चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः। चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात्। निसर्गषण्ढो १ बद्धश्च २ पक्षषण्ढ ३ स्तथैव च। अभिशापाद् गुरो ४ रोगात् ५ देवक्रोधात् ६ तथैव च। ईर्ष्याषण्ढश्च ७ सेव्यश्च ८ वातरेता ९ स्तथैव च १०। मुखेभगो ११ मोघबीजः १२ शालीनो १३ ऽन्यापति १४ स्तथा। तत्राद्यावप्रतीकार्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत्। अनुक्रमात्त्रयस्यापि काल संवत्सरः स्मृतः। ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः। त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः। शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रश्यते तु सः। चत्वारो ... दर्शितः। इतरस्त्रीसंयोगादुत्पद्यते ... ध्वजः। तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत्।

अन्यस्या यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति। लभेत सान्यं भर्त्तारमेतत्कार्यं प्रजापते। अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः। क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति" अत्र "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" इति क्लीबपतिपरित्यागे प्राप्ते क्लीबस्य चिकित्स्याचिकित्स्यत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा चिकित्स्यस्य कालविशेषपर्य्यन्तं सुश्रुताद्युक्तवाजीकरणादिना उपचर्य्यता अचिकित्स्यस्य तु सर्वथा त्याज्यता दर्शिता। तत्र निसर्गषण्ढः मन्दक्तो मातापित्रोः समवीर्य्यजातः। अनखण्डः वषणहीनः छिन्नाण्डः कृतक्लीवश्च तौ द्वौ अप्रतीकार्य्यौ अचिकित्स्यौ। पक्षाख्यं पक्षव्यापकषण्ढं मासमाचरेत् चिकित्सेत्। त्रयस्य गुरोरभिशापरोगदेवकोपकृतषण्ढत्रयस्य संवत्सरं चिकित्स्यत्वम्। ईर्ष्याषण्ढादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतिततुल्यत्वेन सर्वथा त्याज्याः न तत्र कालप्रतीक्षा। अन्यां योषितां बीजस्य ईषत्क्षेपा दर्शनमात्रादिना स्खलितवीर्य्यः मोघवीर्य्यः अपत्योत्पादनायोग्यबीजः एतौ द्वौ पक्षमात्रं चिकित्स्यौ शालीनस्य तु चिकित्स्यत्वेन अत्याज्यता। अन्यपतेस्तु सर्वथा त्याज्यता। अत्र क्षतयोन्या इति विशेषणात् क्लीबपतित्यागवचनं वाग्दत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम्। नष्टे मृतेत्यादिवचनं युगान्तरविषयम् "दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च" इत्यादित्यपुराणे कलिवर्ज्यधर्मेष्वभिधानात् इति माधवाचार्य्यः। अन्ये तु कलिधर्मप्रकरणे पराशरेण तथाभिधानात् स्मृते पुराणात् प्रबलत्वेन कलावपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः। साम्प्रदायिकास्तु वेदार्थानुभवजन्यसंनिबद्धशक्यस्यैव स्मृतित्वेन पुराणान्तर्गतधर्मविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वात् "द्वैधे बहूनां वचनमिति न्यायेन बहूनां तथासम्मतत्वाभावात् शिष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य बहुसम्मतं वचः पक्ष आदरणीय इत्याहुः। ईर्ष्याषण्ढादिमध्ये मुखेभगोऽपि अचिकित्स्य... नकम्। सुश्रुते तु नपुंसकोत्पत्तिकारणभेदेनामीषां भेदा अन्यथा दर्शिता यथा

"पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्। यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्। स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुं-

वत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यक शृणु चापरम् । दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेय षण्ढक शृणु पञ्चमम् । यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञित । ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता । आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्ढसंज्ञित । अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिरा । हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्" ।

तस्य दायानधिकारिता अनंशशब्दे १४२पृ०उक्ता । तत्रायं विशेष । "क्लीबोऽथ पतितस्तज्ज पङ्गुरुन्मत्तको जड । अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याभर्त्तव्याः स्युर्निरंशका" या० व्याख्या मिता० "एतेषां विभागात् प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वम्। न पुनर्विभक्तानां, विभागोत्तरकालमप्यौषधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव "विभक्तेषु सुतोजात सवर्णायां विभागभाक्" इत्यस्य समानन्यायात्। क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हावेव यदि त्वन्तरा तदा, तदुपगमस्यौषधादिना, तर्हि "दृश्याद्वा तद्विभाग स्यादायव्ययविशोधितादिति" रीत्या विभागार्हावेवेत्युक्तम्" । अत्र विशेष क्लीबादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वे प्राप्त इदमाह' मिता० "औरसा क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिण" । या० "एतेषां क्लीबादीनामौरसा क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अपङ्गुत्ववैकल्यादिदोषरहिता भागहारिण, अंशग्राहिणो भवन्ति । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रज पुत्र सम्भवत्यन्येषामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणं इतरपुत्रव्युदासार्थम् । क्लीबादिदुहितृणां विशेषमाह मिता०"। "सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृता" । या० "एतेषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता न भवन्ति तावद्भरणीया । विवाहश्च कार्य्यश्च। क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह मिता०"अपुत्रायोषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च"या० । "एषां क्लीबादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्त्तव्याः भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या भवन्ति भरणीयास्त्वव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुन प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्त्तव्यम्" मिता०

वीरमित्रोदये विशेष "क्लीबादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रश्च उक्तो मनुना "यद्यर्थिता तु दारै स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन । तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति" । तन्तुरपत्यम् । नच क्लीबादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतया अनुपनीतस्य शूद्रवदपतितत्वात्" ।

एतच्चिन्त्य "सुखेभंगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः । ब्रह्मद्विट्छूद्रहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः" शु० त ब्रह्मपु० क्लीबस्य पतितत्वोक्तेः । केचित्तु तत्र उत्तरार्द्धे "पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः । नात्रुपातः कर्त्तव्यो नपिण्डो नोदकक्रिया" इत्युक्तेरशौचाद्यभावाङ्गमिदं पातित्यं नान्यत्र । अतएव अनधिकारिणां याज्ञवल्क्यादिभिः पतितात् पृथक् क्लीबस्य कीर्त्तनं सङ्गच्छते इत्याहुः । मनुनाऽस्यापाङ्क्तेयत्वमुक्तम् "आचारहीनं क्लीबञ्च नित्ययाचनकस्तथा" इत्युपक्रमे "एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्" इति । "अस्योत्पत्तौ कारणमुक्तं मनुना । "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा, क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः" "पुंबीजे अधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव । अतोऽभ्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्य्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वं सम्पाद्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितम् स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान् नपुंसकः जायते पुंस्त्रियाविति यमौ नि सारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासम्भव" कुल्लू० ।

कर्त्तव्यकर्म्मसु० निरुद्यमाहेश्चभीरे ४विक्रमहीने अमर तस्य भाव ष्यञ् । क्लैब्य न० । तल् क्लीबता स्त्री । त्व क्लीबत्व न० तत्रार्थ "मा क्लैब्य गच्छ कौन्तेय । नैतत्त्वय्युपपद्यते" गीता । "पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम्" रघु । "अक्लीबतया धैर्य्येण" मल्लि० । "कोऽहि धर्म्मोऽस्ति भीष्म । ब्रह्मचर्य्यमिदं वृथा । यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशय" भा० स०४०अ० । क्लैब्यञ्च पुंस्त्वेन्द्रियोपघात अपस्मितशब्दे ४७१ पृ० उदा० । जातस्य क्लीवताकारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा "शुक्रवहे द्वे धमन्यौ तयोर्मूल स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तयुक्तता च" । "क्लीवरूपाश्चिरीटिन" अथ० ८,६,७, क्लीबइवाचरति ड्व क्विप् वा । क्लीबायते । क्ला-

षपि आत्म०क्लीवते सुग्ध० । ४शब्दनिष्ठ धर्मभेदे तद्विवृतिः शब्दार्थरत्ने यथा

"लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोधर्म्म एव तद्विशेषश्च स्त्रीनपुंसकत्वादि । तथा हि सर्व्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि । विकृतसत्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्व सत्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम्, रजआधिक्ये स्त्रीत्वमिति । एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदात्तेवात् अत एव वाचके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्व्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इतिप्रागुक्तेः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा । नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते" इतिहर्य्युक्तेश्च शब्दानां नामार्थतायगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थे । अभेदविवक्षाया तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः सन् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थ । युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्ग शब्द इतिव्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकादिति" पा०सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वमन्यथैनेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेः प्रवृत्तिनिमित्तकसूत्रनिर्द्देशासङ्गत्यापत्तेश्च । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्म्मविशेषरूपभेदकसद्भावात् । उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति" । एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहार समानानुपूर्व्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्" । "अकारादि क्षकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः । कद्रूवर्णद्वय त्वङ्गद्वयं क्लीवं प्रचक्षते" अकडमचक्रे तन्त्रसारोक्ते ऋकारादिवर्णचतुष्के च

क्लु गतौ भ्वा० आ० सक० अनिट् । क्लवते अक्लोष्ट चुक्लुवे

क्लृप्त त्रि० कृप–क्त । १रचिते २कल्पिते ३विहिते ४निर्म्मिते च यन्त्र० "पतिंवरा क्लृप्तविवाहनेपा" क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम्" रघु । ५छिन्ने च "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बर शुचिः" मनुः ।

क्लृप्तकीला स्त्री क्लृप्तं कीलमत्र । (पाट्टा) इतिख्याते । निर्द्दिष्टकरग्रहणार्थं दत्तभूमिग्रहणपत्रयोपयोगिस्वत्वज्ञापके पत्रभेदे त्रि० ।

क्लेद पु० क्लिद–भावे घञ् । १आर्द्रतायाम् । सा च जलविकारभेदः यथाह या० "रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम् मृदुतासहितं क्लेदमार्द्रताम्" मिता० । देहस्य क्लेदश्च श्लेष्मकार्य्यः क्लेदनशब्दे विवृतिः । "तदङ्गनक्लेदसमाकुलाक्षम्" "स तौ कुशालयोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया" रघु । २पतीभावे शब्दचि० "पदस्थितस्य पद्मस्य मन्त्रू वरुणभास्करौ, पदाच्च्युतस्य तस्यैव क्लेदकशोषकरावुभौ"

क्लेदक त्रि० क्लेदयति क्लिद णिच् ण्वुल् । १क्लेदकारके देहस्थकफे क्लेदनशब्दे विवृतिः । २क्लेदकारके जलादौ त्रि० । देहस्थदशवह्निमध्ये ३वह्निभेदे अग्निशब्दे ५० पृ० पदार्थादर्शवाक्यम् दृश्यम् । जलस्य क्लेदकत्वेऽपि तत्र अग्ने साहचर्य्यादेव तथात्वम् ।

क्लेदन् पु० क्लेदयति क्लिद-णिच्–कनिन् (चन्द्र उणा०)

क्लेदन पु० क्लेदयति क्लिद–णिच् ल्यु । क्लेदकारके देहस्थे श्लेष्मभेदे तद्विवृतिः भावप्रकाशे

"कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः । रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मा स्थानभेदतः । अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह "आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु । स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात्" । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच वागभट "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात् कर्म्माणि च पृथक् पृथक्" । चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रया" इति । अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मण कर्म्माण्याह "क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमामाशयगतोऽपरानपि । श्लेष्मस्थानान्युदककर्म्मणा" । अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन सहतमन्नं भेदं प्राप्नोति । अपरानपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयावलम्बनसन्धारणरसनस्नेहनसमस्तेन्द्रियतर्पणसन्धिसंश्लेषणादुदककर्म्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति । तथा च "रसयुक्तात्मवीर्य्येण हृदयस्यावलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बन" । त्रिकं शिरोबाहुद्वयसन्धि । "उभावपि तत्र सौम्यौ तिष्ठतः सात्त्विके यतः । ततो "रसाभिज्ञानीयात् रसनारसनौ समौ" । रसना रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः । "स्नेहनः स्नेहदानेन खमक्षीन्द्रियतर्पणः ।

क्लेशेन सर्वसत्त्वानां सततं भिद्यतात्मनाम्" । २कुद्दा-
लके जटादौ त्रि० ।

क्लेदु पु० क्लिद-उन् । १चन्द्रे उज्ज्वल० २अश्रुपाते त्रिका०

क्लेश पु० क्लिश-भावे घञ् । १सन्तापे दुःखे क्लिश्नन्ति क्लिश-बाधने कर्त्तरि अच् । पातञ्जलोक्तेषु अविद्यादिषु पञ्चसु । "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात० सू० । "अविद्यादयः क्लेशाः" भा० । "क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकविविधदुःखप्रहारेणेति" विवरणम् । अविद्यादीनां यथा क्लेशहेतुत्वात् तत्त्वं तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधनपादे दर्शितो यथा

"अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति" भा०

"अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" सू०।

"इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं द्रढयन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति" भाष्यम् ।

"पृच्छति अथेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः । अविद्यादयः क्लेशाः । व्याचष्टे पञ्च विपर्यया इति । अविद्या तावद्विपर्यय एव अस्मितादयोऽप्यविद्यामादानात्तदविनिर्भागवर्त्तिन इति विपर्ययाः । ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । तेषामुच्छेत्तव्यताहेतु संसारकारणत्वमाह ते स्पन्दमाना । समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं द्रढयन्ति बलवन्तं कुर्वन्ति आरब्धं परिणाममवस्थापयन्ति व्यक्तमहदहङ्कारपरम्परया हि कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति उद्घाटयन्ति । यच्चैतत्सर्वमेतत् कुर्वन्ति तद्दर्शयति परस्परेति । कर्मणो विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः तममी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं ? नेत्याह परस्परानुग्रहेति कर्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्माणीति" वाचस्पतिविवरणम् ।

"अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" सू०

"अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिः ? चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः तस्य प्रबोध आलम्बने सम्मुखीभावः प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य सम्मुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति । अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य सम्मुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानाम् अप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः कथं ? रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् । न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचित् दृश्यमानो विषयान्तरे नास्ति, नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्तः, किन्तु तत्र रागो लब्धवृत्तिः, अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति । विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेशः ? इति, उच्यते सत्यमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः कस्मात् ? सर्वेषु अविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः विपर्यासप्रत्ययकाले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणां चाविद्यामनुक्षीयन्त इति" भा० ।

"हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्याक्षेत्रमित्यादि । तत्र का प्रसुप्तिः इति स्वोचितामर्थक्रियामकुर्वतां क्लेशानां सद्भावे न प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः पृच्छति । उत्तरं चेतसीति । सा नामार्थक्रियां यासु क्लेशा विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तास्ते शक्तिमात्रेण सन्ति घोर इव दधिनोऽविवेकख्यातेरदर्शनं कारणं तद्भावनायाम् अतो विदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिविरहिणः प्रसुप्तक्लेशा न यावदवधिकालं प्राप्नुवन्ति, ततः प्राप्तौ तु पुनरावृत्ता सन्तः क्लेशास्तेषु तेषु विषयेषु सम्मुखीभवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ता बीजभावोपगम इति च कार्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशा कस्माच्च प्रसुप्ता ? इत्यत आह प्रसंख्यानवत इति । चरमदेहो न तस्य देहान्तरमुत्पत्स्यते यदपेक्षयास्य देहः चरम इत्यर्थः । विदेहादिष्विवयं नान्यत्र ननु सतो नात्यन्तविनाश इति किमिति तदीययोगिनि सत्येव विषयसम्मुखीभावेन क्लेशा प्रबुध्यन्ते इत्यत आह सतामिति । सन्तः क्लेशा दग्धक्लेशा प्रसंख्यानाग्निना बीजभावं इत्यर्थः । क्लेशप्रतिपक्ष क्रियायोगसहकृत

भावनमनुत्पन्नं तेनोपप्लुतास्तनव इत्यर्थः । अथवा सम्यग्ज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षः भेददर्शनमस्मितायाः, माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः, अनुबन्धस्तु विनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति । विच्छिन्नमाह तथेति । क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताऽभिभवाद्वाऽत्यन्तविषयसेवया वा विच्छिन्नस्य तेन तेनात्मना समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति शोकोत्पादात् प्रयोगेण वाभिभावकदौर्बल्येन वेति । प्रीयमाणा च विच्छिन्नसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता येनाक्रमात् भेद उक्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषयान्तरवर्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति अविग्रहणे चायो मतिः यथायोगवेदितव्येत्याह । सहीति अविग्रहविच्छिन्नपरामर्शि सर्वनाम । न चैत्ररागपरामर्शि तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति । उदारमाह विषय इति । ननु उदार एव पुरुषान् क्लिश्नातीति भवतु क्लेशो अन्ये त्वक्लेशाः कथं क्लेशाः? इत्यत आह । सर्व एवैते इति क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्ति उदारतामापन्नाः अतएव तेऽपि हेया इति भावः । क्लेशत्वेनैकता अन्यमानयोरुदयन्त कस्तर्हि? इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सत्यमिति स्यादेतदविद्यातो भवन्तु क्लेशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ कस्मान्निवर्त्तन्ते? न खलु पटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्त्तते इत्यत आह सर्व एवेति भेदानां भेदास्तदविनिभागवर्त्तिन इति यावत् कस्मात्? इति प्रश्नः । उत्तरं सर्वेष्वपि तदेव स्फुटयति यदिति यावदर्थं ते समारोप्यते शेषं सुगमम् "प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् । विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनामिति" संग्रहः" विव० । "क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः" "क्लेशकर्मफलभोगवर्जितम्" माघः । "दाशरथ्योः सक्लेशः" रघुः "क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते" कुमा० "यम्मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम्" मनुः । "तत्त्वाज्ञनिरवास्तु जननीक्लेशकारिणः" माघः २क्रोधे ३व्यवसाये मेदि० । तयोरपि तद्धेतुत्वात्तथात्वम् । "अथे क्लेशतमसोः" पा० इत्युक्तेः । क्लेशापहः पुत्र

क्लेशक्ष लि० क्लिश-वुञ् । क्लेशयीते "लग्ना विहे वुञ्विधानं ताच्छीलादिषु पाठक्रमन्यायेन वुञादयो न चि० कौ० । तेन क्लेशितेत्यादि साधु । कर्त्तरि विनिवृत्त भवत्येव । "निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीम्" माघ० ताच्छील्ये इत्युक्ते कर्त्तरि तृच् भवत्येव तेन "विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न क्रुध्यति । अनाहृत्य क्लेशारं परलोके च नन्दति" भा०अ० २६अ०

क्लैतकिक न० क्लीतकेन निर्वृत्तम् ठञ् । मद्ये शब्दचन्द्रिका ।

क्लोमन् न० क्लु गतौ मनिन् । हृदयस्याधोभागे, दक्षिण कुक्षिस्थे मांसपिण्डाकारे पदार्थे "तस्याधोवामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम" सुश्रुत० । "वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा" या० । अवहननम् फुप्फुसः प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ । यकृत् कालकं, क्लोम मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ" मिता० । "रक्तयोः प्लीह्नि यकृति हृदय क्लोम्नि वा तथा । आसो वहति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका । नाभीप्टहृदय क्लोमनिवहाम्बुवादन" कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डला " शुष्कक्लोमगलाननः" इति च सुश्रुतः । सर्वे नान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्ते क्लोममप्यदन्तं भरतः । क्लोम च पिपासास्थानमिति वैद्यकम् । अतएव सुश्रुते पिपासा क्लोमजेऽधिका इत्युक्तम् "भिन्नक्लीत्य क्लोम" दशकुमा० "वल्मीकान् क्लोमभिः" यजु० २५,८,अस्य पुंस्त्वमपि । "यकृत् क्लोमानं वरुणोभिषज्यन्" यजु० १६,८५

क्लोश पु० क्रोश+रस्य लः । भये । "भिन्धूरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनुष्वणि" ऋ० ६,४६,१४, क्लोशेति भयनाम" भा०

क्व अ० किम्+अ किम. कु० । कस्मिन्नित्यर्थे "के द्रुमास्ते क वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिता" सा०द० "स्वामं स्वायं कश्चिद्यान्तं क्रान्त्वा च क्रन्त्वास्थितं कश्चित्" भट्टिः क्वचस्द्वौ स्वार्थं तयोर्महदन्तरं सूचयतः । "क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः" रघुः । सूर्यवंशकविमत्योर्विषयविषयिभावोऽत्यन्तमसम्भवीति गम्यते । एवमन्यत्रापि यथायथमूह्यम् । ततो भवार्थे त्यप् तत्र वा क्वत्य कस्मिन् भवे अर्थे लि० । ततः स्वार्थे क टापि । क्वत्यिका । सुग्धबोधमते घ्यणात् विभ्रमौ कचित् कचन । "कचित् कचित् शिखरयेः मूढभावः प्रकाश्यते" शिखरटीका । "कचन पवनयोर्म्यं देयमात्मप्रतापः" नैष० । अमरमते द्वे पदे इति भेदः तयो समासे कादाचित्कपदबोधिः

क्वङ्कु पु० कु+अगि उन् । कङ्कौ(काङनी) धान्यभेदे हेमच०

क्वण अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । क्वणति अक्वाणीत्-अक्वणीत् चक्वाण । कृदा० कणः क्वाणः । क्वणितम् ।

"विलोलघण्टाक्वणितेन नागः" रघु "दुःसहा हि परिचिन्त्य क्वणद्भिरलिनायकैः" अक्वणितनूपुरौ नोत्-साहा" चक्वणशङ्खिनोऽयेद्धम्" "विभूषणानां क्वणितं च षट्पद"भट्टि "किञ्चित्क्वणत्किन्नरमध्युवास" कुमा० उ। णि।प्रादिपूर्व वीणायाः शब्दे अमर। णिच् क्वणयति।

क्वाण पु० क्वण–अप्। १वीणायाः शब्दे, अमरः २ध्वनिमात्रे हेमच०। कर्त्तरि अच्। ३शब्दकारके त्रि०

क्वणन न०क्वण–भावे ल्युट्। १वीणायाः शब्दे (कनकन) इति २शब्दभेदे। कर्त्तरि ल्यु। ३क्षुद्रघण्टिकायां (छोट-घण्टि) स्त्री०।

क्वथ निष्पचने (क्वाथशब्दोक्तपाकभेदे) भ्वा०पर०सक० सेट्। क्वथति एदित् अक्वथीत् चक्वाथ क्वाथ। क्वथ्यमान। णिच् क्वाथयति "अक्वाथयेत् तमेव क्वथ्यमानेव वह्निना" भा० आ० १२६अ० "पञ्चानां योनियोगेषु यवागूं क्वथितां चरेत्" मनु

क्वथित त्रि० क्वथ–क्त। १अतिशयपक्वे व्यञ्जनादौ, २दशमूलपा-चनादौ च हेमच०। भावप्र० क्वथितजलगुणा उक्ता यथा "क्वथितस्य जलस्य शीतलीकृतस्य विशेषमाह सुश्रुत। "शृताम्बु तत् त्रिदोषघ्नं यदन्तर्वाष्पशीतलम्। यदुष्णम-भिष्यन्दि कृमिदं ज्वरकृच्च तु। धारापातेन विष्टम्भि दुर्ज्जरं पवनाहतम्। निर्वाप्तं अग्नितापात् मारुतप्र-पवर्षति। अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि। अन्तर्बाष्पशीतलम् पिहितेनैव शीतलम्"

क्वथिता स्त्री भावप्र० उक्ते (कढी) इतिख्याते पदार्थे "स्याल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्। स्वयलेहनस-युक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत्। एषा सिद्धा समरीचा क्व-थिता कथिता बुधैः। चवलेहनम्। (चरिकन) इति लोके। "क्वथिता पाचनी गृष्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी। कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित् पित्तप्रकोपिणी। अलीकमतुल्ला शुक्ला वा क्वथिता मुदा। उष्णा रोचना हृद्या बल्या वातगदापहा। कोष्ठशुद्धिकरी शुक्रा किञ्चित्पित्तप्रकोपनी। अर्हिते चक्रतुल्ये विशेषेण हिता स्मृता"।

क्वल पु० कु+अल–अच्। सौवर्दरफले "कुवलं वत् पूतीके वी पर्वन्नक्वैर्गन्तिनाद्यात् सौम्य तदाम् कुवरोऽवत् तत् तदात् तयष्णूमेवेन्द्रेण तद्यदा तच्छेन मातुर्य तद्दृष्टा यत् इन्द्रस्तावत्स्थि इन्द्रस्याव" इति तैत्ति० २।५।२।५ "सोमव-मीयमानाया लताया खण्डाः पूतीकाः। पलाशकाण्ठशाखा पर्णवल्का। सौवर्द्दरफलानि कुलाः। एवंरूप-तकमतञ्च पूतीकादिभिरातञ्च सोमप्रियम्" भा०।

क्वाण पु०क्वण भावे घञ्। १शब्दे उपनिषादित्वं क्वणु वीणा-या शब्दे अमर०। क्वना०कर्त्तरि ण। २शब्दकर्त्तरि त्रि०

क्वाथ पु० क्वथ-करणे घञ्। १व्यसने दुःखे हेम०। दुःखेन हि चित्तं क्वथ्यमानमिव भवतीति तस्य तथात्वम् वैद्यकोक्ते जलादे पाकभेदे यथा भावप्रकाशे

"पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्। मृत्पात्रे क्वाथयेद् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्। कर्षादौ तु पलं याव-द्दद्यात् षोडशिकं जलम्। ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतश्चोर्द्धं यावत्प्रस्थादिकं जलम्। षोडशिकं षोडशगुणम्। "तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"। क्वाथपानमात्रामाह "मात्रोत्तमा पले तत् स्यात् त्रिभिरर्द्धैस्तु मध्यमा। जघन्या च पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च। तन्त्रान्तरे "क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्वि-रष्टगुणमिष्यते। चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम्। दीप्तानलं महाकायं पाययेदञ्जलिं जलम्। अन्ये त्वेवं परिकल्प्य प्रकृतिं तु विचक्षणाः। क्वाथ्यद्रव्यमभिज्वल-न्त्वष्टभागावशेषितम्। पारम्पर्योपदेशेन इत्थं वेद्या पल-द्वयम्"। अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गु-रुत्वात् दीप्तानलं महाकायं पलद्वयं पाययेन्मध्यमाग्न-मल्पकायं पलमात्रं पाययेत् मात्रोत्तमा पलेनस्यादित्यादि वचनात्। "क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः। वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्। जीरकं गुग्गु-लुं क्षारं लवणं च शिलाजतु। हिङ्गु त्रिकटु चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत्। क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यत् द्रवं तथा। कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत् कर्षसम्मितम्। तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः। औषधं हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितम्। पिबेत् प्रसन्न-हृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम्। विधायाचम्य वक्त्रं ताम्बूलाद्युपयोजयेत्"।

क्वाथसेवनप्रकारादि भावप्र० दर्शितं यथा

"तथाहारे प्रभाते स्नातकानेषु विशेषतः। हृद्यभक्ष्य-कक्षो निशिदिनान्तरे। तीक्ष्णवीर्यादिकक्वाथे सर्वोष तत्र भेषजम्"। तत्रकर्मकक्वाथ स्वकक्षं पानम्। ततश्च "न क्वाथं प्रपिबन्ति नराणां तदपि स्मरं।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः । आकुलीभूता प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततो गताः । अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते । उक्ताश्च क्वाथस्य पर्य्यायाः । "शृतं क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते, इति । "तोयपेयादिसंस्कारे निर्द्दोषं तत्र भेषजमिति" । तत्र तरुणज्वरे भेषजम् मुख्यभेषजं क्वाथरूपं न तु कल्कमनुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति कल्कनं तोयपेयादावस्वाद्विकम् । ननु "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते । तत्राह "तत्र यस्तु कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे" इति । चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टमभागशेषकरणे च कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कषायः क्वाथः स तरुणज्वरे निषिद्धः । कषायस्य लक्षणमाह, "पादशिष्टः कषायः स्यात्" । अत षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः पाकादूर्द्ध्वपाके चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् । अथ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह "दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे । स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम्" । कषायेण स्तम्भिता प्रवृत्तये निवारिता । यत आह कषायरसगुणात् "कषायः स्तम्भनः शीतोरूक्षः पित्तकफापहः" इत्यादि । स्तभ्यन्ते आध्मानं कुर्वन्ति न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत्" । [अमरः ।

क्वाथोद्भव: न० क्वाथादुद्भवति उद्+भू अच् । तुत्थाञ्जने

क्विल कम्पे अक० गतौ सक० प० सेट् कवि० । क्वेलति अक्वेलीत् ऋदित् चङि अचिक्वेलत् त ।

क्ष पु० क्षि-बा० ड । १संवर्त्ते २राक्षसे ३नरसिंहे ४विद्युति ५क्षेत्रे ६क्षेत्रपाले ७नाशे च मेदि० । तस्य वाचकशब्दा तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधाने उक्ता यथा

"क्षः क्रोधस्तुम्बुरः कालोत्तमः संवर्तकः परः । नृसिंहोविद्युता माया महातेजा युगान्तकः । परात्मा क्रोधसंहारी वर्णान्तो मेरुवाचकः । सर्वाङ्गः सागरः कामसंयोगान्तस्त्रिपूरकः । क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तोऽमलः क्षयः । कूटः कव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः । छायापुत्रश्च संवर्तो मलयश्रीर्ललाटगः" अत्र संयोगान्त इत्युक्तेः शब्दकल्पद्रुमे क्षकारस्य वर्णान्तरत्वकल्पनम् लोकशास्त्रविरुद्धत्वादतीव प्रामादिकम् । तथाहि अस्य कषयोः संयोगजत्वेन कादित्वम् । प्रथमवर्णत्वे क्षकारमे धृत्वेद क्षिप्रमेवादिकपदं न सिद्ध्येत् कर्षयुक्ततया कुलादिषु गणप्रसक्तौ कवर्गादित्वाभावेन कृत्वा प्रसक्तेः । किञ्च संयुक्तवर्णात् पूर्व्वस्य गुरुत्वेन "निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्" नैषधे "लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः" कुमारादौ काव्ये च "गताक्षतोयातिक्षितिपतिरित्यादौ" "दक्षिणे कालिके ति" च भैरवतन्त्रोक्तकालीस्तवे च सर्वत्र तत्पूर्व्वस्य गुरुत्वे सत्येव छन्दोऽनुगुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र छन्दोभङ्गः स्यात् । न च तस्यासंयुक्ततया क्वचिदपि तत्पूर्व्वस्य लघुत्वं दृष्टम् । अतएव कविकल्पद्रुमे "खदाद्यन्तर्दमक्रम" इति प्रतिज्ञाय कादिष्वेव क्षकारादिधातुपाठः मेदिन्यादौ कोषेऽपि तथैव कादिषु तस्य पाठः ।

तन्त्रे तु कषयोः संयोगजत्वेऽपि मातृकावर्णानामेकपञ्चाशत्संख्यापरिपूर्त्त्यै लकारवत् पृथक् कीर्त्तनं न्यासादिकार्य्यार्थं "पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु । अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता । क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मनिसत्तम । अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः" इति गौतमतन्त्रोक्तजपाक्षमालाकल्पनार्थं न वर्णान्तरत्वार्थम् । एवं सर्वसामञ्जस्ये वर्णान्तरत्वकल्पनं लोकशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । "विशेषं कथयाम्यद्य शोण्डार्य्याः कण्ठतः स्वराः । हृदय जिह्वया मूर्द्ना हृदयं दन्तजिह्वया । मुखस्थानाद्ध्रुलोवाद्याः क्षकारः कण्ठतालुकः" इति वरदातन्त्रे १०पटले तस्य कण्ठस्थानोद्भवत्वं क्षिरि । आद्यककाराभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । "अतएव भान्ता स्वर्यादि सा चान्ता वर्णानामनुरोधतः । पृथक् क्रमेण वक्ष्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्" विश्वप्रकाशे तस्य उभयरूपतासमन्वय उक्तः । तत्समन्वयश्चोक्तरीत्या बोध्यः । एतेन वङ्गानां खतुल्यत्वेन कैवल्यानां च तस्य छकारत्वेनोच्चारणं प्रामादिकमेव ।

क्षज कृच्छ्रजीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट् । क्षञ्जयति ते अचक्षञ्जत् त । क्षञ्जया बभूव आस चकार चक्रे ।

क्षज वधे भ्वा० आ० सक० सेट् घटा० । क्षजते अक्षजिष्ट । चक्षजे मित् क्षजा । क्षजयति ते अचिक्षजत् त ।

क्षजि गतौ दाने च भ्वा० आत्म० इदित् सक० सेट् । क्षञ्जते अक्षञ्जिष्ट चक्षञ्जे । कर्म्मणि क्षञ्ज्यते घटा० क्षञ्जयति इति अच(चा)क्षि चर्त्तिके क्षञ्ज क्षञ्जं क्षाञ्ज क्षाञ्जम् अनुपधाया अपि दीर्घः

क्षण वधे तना० उभ० सक० सेट् । क्षणोति क्षणुते अक्ष-

क्षीव् मद षेट । क्षणाय क्षणने । उदित् क्षणित्वा क्षत्वा । क्षति क्षत । क्षण । मान्तत्वमतेऽपि क्षण तुल्यम् विचि चन् इति भेदः ।

क्षण पु० क्षणोति दुःखं क्षण–अच । १उत्सवे २मुहूर्त्तात्मक कालस्य द्वादशांशे लिंगशृङ्गाख्ये कालांशभेदे अमर ३प्रशस्तमुहूर्त्ते दीपिका "प्रवव्युदुमरवर्गे राजिहस्ता समेते क्षणमुदयमथैषां मतृतु केन्द्रयितेषु" मार्त्तण्डया ४अके ५मुहूर्त्तरूपे कालांशे सि० शि० तद्वाक्य १७८८पृ० दर्शितम् । ५निमेषक्रियावच्छिन्नकालस्य चतुर्थभागे शब्दचि० तादृशार्थाभिप्रायेण "क्षणादि स्यादुपाधित" भाषा० व्या० मुक्तावलीवाक्य तच्च कालशब्दे १९८५पृ० दर्शितम् । ६निर्व्यापारस्थितौ अमर ७अवसरे ८मध्ये ९पराधीनतायां हेमच०। तत्र उत्सवकालभेदयोः "क्षण क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना" माघ । उत्सवे "गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं त्वत्कृते क्षणमाचरेत्" उ०त०ब्रह्मपु० । "क्षणमुत्सवम्" उ०त०रघु०। कालांशे "क्षणं तु मा क्षणभिसमीक्षद" "स्थिता क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधरा:" कुमा०। अवसरे "स्थानं नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः । तेन नारद । नारीणां सतीत्वमुपजायते" "दीयते च यदित्थं शयनीये न क्षणः क्षणदयाऽपि बभूव" माघ । अत्र क्षणदयापि न क्षणो दत्त इति उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य कालविशेषार्थत्वेन परिहारात् विरोधाभासः । "भीता रात्रिं क्षणदय मया शार्ङ्ग भिक्षारमैदी" मेघ

क्षणक्षण अव्य० वा० प्रकारे–द्वित्वम् । क्षणमात्रे त्रिका०

क्षणतु पु० क्षण–भावे वा० अतु । क्षते व्रणरस्वादौ हेम०

क्षणद पु० क्षणं व्यापारादिमन्तं मुहूर्तं उत्सवं वा ददाति दा-क । १मौहूर्त्तिके गणके मेदि० २जले न०हेम०।३रात्रौ ४हरिद्रायाञ्च स्त्री अमर "क्षणदापायशशाङ्कदर्शन" रघु "न च पुनः क्षणदयापि बभूवः" माघः

क्षणदाकर पु० क्षणदां करोति हेतौ ट । निशाकरे चन्द्रे "व्याकरुणं नार्थं क्षणदासु यत" माघ

क्षणदाचर पु०स्त्री क्षणदायां चरति चर-ट । निशाचरे राक्षसे "सान्त्विता धर्मराजेन प्रविष्टः क्षणदाचरा" भा० व० ५५अ० । "सानुगः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्" रघु । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २निशाचरे पेचकादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षणदान्ध्य न० क्षणदायामान्ध्यम् । रात्र्यान्ध्ये । "को तोऽन्ध्य यैर्दुष्कर्मा रेणुकाद्यपि मेषयेत् । अजमूत्रेण ता वर्त्तिः क्षणदान्ध्याश्रमे हिता" सुश्रुतः

क्षणद्युति स्त्री क्षणं द्युतिरस्याः । क्षणप्रभायां विद्युति ।

क्षणन न० क्षण–भावे ल्युट् । वधे हनने अमरः

क्षणनिःश्वास पुस्त्री० क्षणात् मुहूर्त्तात् निःश्वासोऽस्य । शिशुमारे (शोशक) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्षणप्रभा स्त्री क्षणं प्रभाऽस्याः । विद्युति चञ्चलायाम् अमरः

क्षणभङ्ग पु० क्षणात्परं भङ्ग ५त० । सर्व्वेषां भावानां क्षणिकत्वे क्षणानन्तरनाशे । स च सर्व्व०द०दर्शितो यथा ।

"तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत" इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् । ननु अक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यात् ? इति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयो रर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति ? न वा ? । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य, यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा शिलाशकलमङ्कुरे, न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां, सहकारिणः किं भावस्योपकुर्व्वन्ति ? न वा ? । नो चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्कुर्व्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात् । अथ भावस्तेन सहकारिसमवधाने सोऽयमुपकार: किं भावाद्भिद्यते ? न वा ? । भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य.

आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य । तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्म्मण्यस्ति तयोः फलम् ? । चर्म्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलम्" इति । अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयोऽतिशयान्तरमारभते ? न वा ? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुधानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् । अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापातदित्येकानवस्था ऽऽस्थेया । तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्, बीजञ्चातिशयमादधान सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेर्हेतुत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एव तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकारापेक्षबीजातिशयाधेयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुटजादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण । तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा । नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात् । तथाहि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरक्षणमनुवर्त्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्य्यकरणमापतेत् । द्वितीये स्थायित्वाशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत् । तत् स्थिरस्यार्थक्रियाकारि-त्वात्मा यदा क्षीणेऽपि स्थिरस्यार्थक्रियाकारित्वमिति सम्भवे अक्षणिकासिद्धिः । न चावसरविलम्बो हेतुः स्यादि-नि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्य्यय-सिद्धत्वात् । तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्ये, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्य्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् गृहीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया "यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्म्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा । नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति" । न च कणभक्षाक्षपादपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं, सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहार, प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवद् गुणवदप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्व्वगतं वा ? प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन "स्वविषयसर्वगतमिति" । किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते ? विनश्यति ? स्थानान्तरं गच्छति ? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्वाभ्युपगमहानिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम् "अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि । तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तता । यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु । तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम् । न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति" । अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन इति सन्तोषमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन" ।

विवरणोपन्यासे चायं पक्षः पूर्व्वपक्षीकृत्य दूषितो यथा "अथैवं घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमता उपान्त्यादयो घटसत्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाविघटनाशव्याप्ताः घटसत्ताक्षणत्वादन्त्यघटक्षणवदिति" तन्न विमतो घटनाशक्षणो घटसत्तावान् क्षणत्वात् सम्मतवदित्याभाससमानत्वात्। अत्र घटाभावानुभवविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽस्तोत्यत्र। ननु सर्वे भावाः क्षणिकाः अर्थक्रियाकारित्वात् व्यतिरेकेण गगनविषाणवत् विपक्षे स्थायिनोऽर्थक्रियानुपपत्तिर्बाधिका। न च स्थायिन एव पदार्थस्य निमित्तसंयोगादन्यथाभूतस्यार्थक्रियापर्य्यवसायिका कार्य्यमुत्पादयितुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति वाच्यम् किमसौ स्थायी पदार्थ एकमेव कार्य्यमुत्पादयेत्? उत युगपदनेकानि? अथवा क्रमेणानेकानि?, तत्र प्रथमद्वितीययोः सतं स्थायित्वेनासत्कार्य्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः। न तृतीय समर्थस्य क्षेपायोगात्। अतो भावानामेकक्षण एव क्षणे ऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतद्युक्तं त्वन्मते अर्थक्रियाया दुर्निरूपत्वात्। किमर्थक्रिया नाम संविदा स्वगोचरज्ञानजननं? किं वा क्षणान्तरोत्पादनम्? आद्येऽपि स्वसन्ताने तज्जननं? पुरुषान्तरसन्ताने वा? सर्वसन्ताने वा? नाद्यः संविदां स्वप्रकाशत्वेन तदसम्भवात्, अस्तु तर्हि द्वितीयः, देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यज्ञदत्तसंवेदनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति वक्तुं शक्यं, न हि पुरुषान्तरज्ञानं प्रत्यक्षतया कश्चिद्दृष्ट। नाप्यनुमानज्ञानविषयतया जनकत्वम्, पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यमिति अङ्गीकारात्। ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकरोति तैर्जन्यते, मैवं तथा सति सोपप्लवैः सांसारिकसंवेदनैरीश्वरसंवेदनमप्युपप्लुतं स्यात् तन्मते ज्ञानज्ञेययोरभेदात्। कथं ईश्वरज्ञानमुपप्लुतमपि मोक्षप्रदत्वं भजते तन्मते ज्ञाने सोपप्लवस्य बाधादिति चेत् मैवं न तदेव ज्ञानं सोपप्लवं बाध्यते उपप्लवस्यैकस्मिन्नेव क्षणे बाध्यबाधकयोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्तरमुत्पाद्य उपप्लवं बाधितुं क्षमते पूर्व्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तराविषयत्वात् विषयत्वे पूर्व्वज्ञानान्तरमप्युपप्लुतं सत् कथं बाधकं स्यात्? अतोपप्लवात् विद्वत्सवेदनानामैश्वरज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वं, तस्मिन् सत्युपप्लवानभिज्ञं कथमीश्वरं उपदिशेत्। नापि क्षणान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति द्वितीयः पक्षः, त्वत्प्रक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रसङ्गात् तथा हि विज्ञानानि स्थायित्वकल्पनया द्रव्यगुणादिदोषैर्विषयैः सोपप्लवानि पूर्व्वपूर्व्वसजातीयविज्ञानलक्षणेभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराण्युत्पद्यन्ते तत्र सर्व्वमिदं क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वकल्पना निवर्त्तते स्वलक्षणमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति दुःखमिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिस्तत्कृत उपप्लवा क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपप्लवविगमः। ततश्च भावनाभेदैश्चतुर्विधैश्चतुर्विधसंस्कारविरोधिभिश्चतुर्विधोपप्लवे क्रमेण मन्दीकृते भावनाप्रकर्षसान्तर्भूतादुपान्त्यप्रत्ययात् सर्वोपप्लवविरहि विज्ञानमुत्पद्यते तत्र संस्कारसन्तानान्तराभावाच्चरमक्षण इति गीयते, तस्य च कार्य्याभावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्व्वपूर्व्वज्ञानानामप्यसत्त्वं प्राप्नुयात्। चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकत्वाद्वियत्वादिति चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्निरुपप्लुततया तुल्यस्वभावयोरेकसन्तानत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यैकसन्तानलक्षणत्वात् ततश्च सन्तानाविच्छेदादनिर्मोक्षत्वात्। सर्वज्ञसन्तानमवेत एव मोक्ष इति चेत् एवमपि चरमक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निरूपमिति, तज्जनकत्वं दूरापास्तं, भेदे हि सति संवेदोर्विषयविषयिभावः नचैव भेदोऽस्ति। न तावत् संवित् संविदन्तरात् संविदाकारेण भिद्यते तथा सति भेदप्रत्ययविषये प्रतियोगिनोऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् नाप्यसंविदाकारेण धर्म्मिणोरसंवित्त्वप्रसङ्गात् तथाच चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पादनलक्षणयाऽर्थक्रियया सत्त्वं दुःसम्पादम्। यद्यस्यार्थक्रिया कल्प्येत तदापि सा किं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति? उत प्रतीतिम्? नाद्यः कार्य्यात् पूर्व्वमेव कारणस्य सत्त्वात्, अन्यथा कारणत्वायोगात्। द्वितीये तत् कार्य्यं स्वकार्य्येण प्रतिभासितं सत् कारणप्रत्यायकं तदपि तथैवेत्यनवस्था स्यात्। तत् स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति नाश्रयस्येति चेत् तर्ह्यर्थक्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षो हीयेत। स्वयमेव स्वार्थक्रियेति वदन आत्माश्रयं दुर्निवारम्। तदेवं न सत्त्वेनार्थक्रियाकारित्वं किन्तु स्वाभाविकः कश्चिद्धर्म्मः, तथा चैकस्मिन् क्षणेऽर्थक्रिया कृत्वा पुनस्तूष्णीम्भूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यते। यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्य्योत्पादकत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगात् इति तदयुक्तं समर्थस्यापि सहकारिसन्निधानविशेषसापेक्षया कार्य्यक्रमसम्भवस्य लोके तद्दर्शनानुभवात्। अथ मतम् समर्थस्य सहकार्य्य-

पेक्षादा अप्ययुक्तत्वात् अशक्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्परापेक्षया सामग्रीं जनयन्ति सा च शक्ता कार्य्यमुत्पादयति, तदप्ययुक्तं सामग्री यद्यपि शक्तत्वे पदार्थानामन्योन्यापेक्षा न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्फलास्योन्यापेक्षेति अनपेक्षैव सर्वत्र स्यात्। मा भूत्तर्हि कस्यापि सहकार्य्यपेक्षेति चेत् न अनुभवविरोधात्। सचानुभवोऽभ्रान्तः बाधाभावात्। यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वाऽपेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वानिर्द्धारितस्य कारणस्य सहकार्य्यपेक्षा स्यात् न्यायस्यास्य त्वयाप्यङ्गीकार्य्यत्वात्। तथा हि कार्य्यसत्त्वेऽसत्त्वहानिः असत्त्वे चासत्त्वता कारणविशेषेण कार्य्यविशेषस्य समवायानिरूपणात् सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येतेति परेण चोदिते सत्त्वासत्त्वसम्बन्धात्मकविकल्पविशेषं विसृज्य नियतपूर्व्वभावि कारणं नियतोत्तरभावि कार्यमिति तथा निरूपणीयम् अन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरूपकौ स इति चेत् सहकारिण्यपि तौ स एव तथा दृष्टेर्व सहकार्यपेक्षा तत्तत्सोपकारविशेषश्चिन्त्यताम्। अत्रैकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धा भूम्युदकादिसहकारिणो बीजाख्ये कारणे विशेषमकुर्वन्तस्तु जनयन्ति ततश्चाङ्कुराख्ये कार्य्ये शक्तम् अन्यथानुपकारी भूम्यादिर्बीजेन नापेक्ष्येतेति. तदसत् बीजस्वगतविशेषानुत्पत्तौ शक्तं न चेत् सहस्रसन्निधानमपि न तं जनयेत् ततोऽङ्कुरोत्पादनेऽपि शक्नोति। अथ शक्तं तदापि यदि सहकारिसहकृतः विशेषान्तरं प्राप्योन्मुखतायां शक्नुयात् तदाऽनवस्था स्यात्। अथ तदप्राप्यैव तत्र शक्तं तदाङ्कुरेऽपि विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात्। अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्तिरुन्मुखतापूर्व्विका उन्मुखतोत्पत्तिस्तु सहकारिसन्निधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति चेत् न तथापि सति शक्तता कारणेन स्वात्मन्यनुपकुर्वदपि सहकार्यपेक्ष्यत इति स्वतैव सन्तानावस्थायामापादितं स्यात्। तथा चैकदेशिपक्षो युक्तिवत् न तत्र यावदत्र मानादरणीय न हि सन् सहकृतकारणसद्भावे सहकार्युपकार इव किं तर्हि स्वभावात् स्वकारणाद्दुत्पद्यमानं कार्यं सहकारिणं सदेशते कार्य्यं स्वकारणादुत्पद्यमानमिति ब्रूम। यद्यपि क्षणिककारणवतोऽभ्येतव्यत् तथापि तत्रैव मात् कारणवत्त्वं वैलक्षण्येन कार्य्योत्पत्तिरुपर्य्यन्त कि सम्भवाभावात्। न च सहकारिक्षणौ निरावर क्षणकालं कारणकार्य्यव्यक्त भावयत्वात्। न च तत्र समस्तान्तर निरावरणम् अवरणत्वात्। न च साक्षा

क्षणिकपक्षेऽपि न कारणसम्भवे कार्यं जायते तदोर्योग पद्यप्रसङ्गात् अन्यथा अन्यापञ्चीकारे चानियमापत्तिरिति. कारणान्तरसम्बन्धस्य कार्य्यनियामकत्वात् अत क्षणिकत्वपक्ष एव श्रेयान्. सेव स्यतेऽहि कार्यकारणभावो व्याप्तिबलेन निश्चेतव्यः तत्र किं स्वन्मते कार्यकारणव्याप्तिः धूमाग्निव्यक्त्योः ? उत तत्सन्तानयोः ? । नाद्य क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानायोगात्। द्वितीयेऽङ्गारावस्थायामग्नेर्धूमो जायेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् काष्ठाभावात्तदा जन्म नेति चेत् तथापि सन्ताने विद्यमानत्वात् सवाग्निकाष्ठयोः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयमित्यत्वेन तस्याप्यनिर्व्वाच्यत्वात्। सम्बन्धः सम्बन्धान्तरपूर्व्वकत्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापत्ते निपतुरकत्वाविश्रान्तत्वम्युपगमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्थायिकारणाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया। सुपरिहरत्वाद्दोषोऽनदोषः। ननु स्थिरकारणे उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्थायित्ववादी समतदपि समीकुर्यात् तर्हि तदङ्गीकुर्म इति चेत् धूमकाष्ठयोः कार्यसहकारिणोरुपकार्य्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धस्यावश्यनीयत्वादन्वयव्यतिरेकयोरुपकार्य्योपकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्ययोरग्निधूमयोरदृष्टं तस्मादुपकारके सहकारिणि सतद्वयोऽप्यपेक्षा समाना। तथा च क्षणिकपक्ष यथैकस्य वह्ने सहकारिभेदात् देशभेदाच्च युगपदनेककार्यमभ्युपेयते यद्वदैकदेशे वह्न्यन्तरं जनयति उपरिष्टाद्धूमम्, अधस्तादूष्म, पुरुषे विज्ञानमिति तथा स्थायित्वेऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चानेककार्यजनकत्वात् तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात्। एतावता क्षणिकत्वादिवादिबौद्धमतमाद्दृतं शङ्कीयं पूर्वमपरिवर्त्त्यस्य स्यावादस्थाने निराकृतत्वात्। तदेतदतिदृष्टं क्षणिकविज्ञानवादिमतगृहेक्ष्य दूरस्यनिराकृतार्थे सर्वदर्शनमतपरीक्षणं सम्यगेव वेदान्तवादोऽतिमिर्द्धूषितवादादरणीय" इति।

कालतत्त्वविवेके च "क्षण सावयं भवतीकारीय ... वैकादिका" मुक्त्वमितिसन्नीकाशप्रत्यक्षाणां मध्ये ... [illegible] विशेषतिमिरतामिस्र विहितं यत्

क्षणभङ्गुर त्रि० क्षणं व्याप्य भङ्गुरः। स्वल्पकाले — [illegible] [illegible] "यदि पुनरपि क्षणिकं भावमात्रमभ्युपगम्य... इति वस्तु स्थिरं, निरविकल्पकं क्षणभङ्गुरम् [illegible] वेदम् न विशिष्टदर्शि बादरीय न बाह्यभाव [illegible]

केचिदपि पर्य्यन्ते” शातात॰ भिन्नोऽपि [शब्दमा॰

क्षणरामिन् पुंस्त्री॰ क्षणेनाप्य रमते रम–णिनि । पारावते

क्षणिक त्रि॰ क्षण॰ स्वसत्ता व्याप्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । क्षणमात्र

स्थायिनि । तल्लक्षणञ्च आत्मतत्त्वविवेकव्याख्याने रघुनाथ शिरोमणिनोक्तम् यथा

“क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणा-नुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणाद्वृत्तिध्वंसाभावप्रतियोगित्वाख्य सम्बन्धः । स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधार स्वस मानाधिकरणाधिकरणविधर्म्मैर्दीयिकानां प्रागभावे चरमक्षणे च, निरुक्तस्य नैयायिकमते, स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणाद्वृत्तित्व क्षणिकत्वमिति तु न्याय” । अत्र गदाधरव्याख्या कादाचित्कशब्दे १८८२ पृ॰ दर्शिता अत कादाचित्कत्वं सत्त्वे सति किञ्चित्कालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम् । “क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्” सन्न्यास॰ । २विद्युति स्त्री हेम॰

क्षणित त्रि॰ क्षण॰ सञ्जातोऽस्य तार॰ इतच् । जातक्षणे

क्षणिन् त्रि॰ क्षण विश्रान्तिकाल॰ उत्सवोवाऽस्त्यस्य इनि । क्षणवति १विश्रान्ते २उत्सवान्विते च । “त विश्रान्त शुभे देशे क्षणिनं सत्यमच्युतम्” भा॰ स॰ १२अ॰ । स्त्रियां ङीप् सा च ३रात्रौ शब्दर॰

क्षणेपाक पु॰ क्षणे पच्यते पच–कर्म्मणि घञ् स्पष्टा जु अलुक्स॰ । क्षणेन पच्यमाने पदार्थे । [च शब्दम् ।

क्षत् स्त्री॰ क्षण–भावे संप॰ क्विप् । हनने २विदारणे ३पीडने

क्षत त्रि॰ क्षण–क्त । १विदारिते २पीडिते ३घर्षिते च । “रथोरथदभ्रमशेन पत्रिणा हृदि क्षतोगोत्रभिदप्यमर्षण” रघु । ४क्षतियुक्ते “रुद्राणामपमूर्द्धानं क्षतहुङ्कार शंसिनः” कुमा॰ “क्षततिमिरेषु दिगन्तमुखेषु” भट्टि क्षतयोन्या अपि स्त्रिया” “कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता” इति च नारद । विदारणञ्च शस्त्रादिभिरवयवविभाग, “अङ्कुलीयोरगक्षता” रघु । सर्पेण दशनेनाङ्गुल्याविदारणात्तथात्वम् । भावे क्त ।५विदारणे न॰ “नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्”कुमा॰“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर । हरति मनोमे यत प्रसभम् किं पुनरलङ्कृतस्तु मकरध्वजैकाज्ञा” सा॰द॰। ६घर्षणे “क्षतोज्ज्वलाङ्कुरनखांशुभिरया” माघ । उपचारात् तत्कार्य्ये ७दु खादौ “क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्र क्षत्रस्य शब्दोभुवनेषु रूढ” रघु उपचारात् (घा) इति प्रसिद्धे स्रावद्रव्ये पूयादौ ८व्रणे हेमच॰ “प्रकुपितास्तु दोषामेदमभिप्रपा-प्य अन्तर्गतिं प्रदूष्य कण्डू जनयन्ति तत्र कण्डूयनात् क्षत उत्पद्यते क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छिल बहिरस्राविणो जायन्ते कूर्चकिणोऽभ्यन्तरमुपदिष्टाः” सुश्रु॰ “यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूय कल्क इति संज्ञां स भते” सुश्रु॰ प्रपशब्दे विवृति ।

क्षतनिमित्तमरणे शौचभेदमाह शु॰ त॰ ब्राह्म॰ “क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौच भवेत्तथा । आ सप्ताहात्त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमत परम् । शस्त्रघाते प्रहाराद्वै यदि कश्चित् प्रमीयते । अशौच प्राकृत तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः” ।“अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकत्वस्यापरमपि ।” यथा देवीपु॰ “पञ्चमत्स्यरूपैर्वा दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः । पतनानशनप्रायैर्वज्राग्नि विषबन्धनैः । मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहता स्मृता” । अन्यथा क्षत विना पतनादिभिर्विपन्नानां द्विनपञ्चकोऽनध्यवसाय स्यात् । न च यास्यो व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकपक्षस्यैव युक्तत्वमिति वाच्यम् आह पारिभाषिकापारिभाषिकयोस्तुल्यतत्पक्षवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियम” शु॰त॰

क्षतकास पु॰ ५त॰ । क्षतजाते कासभेदे “पञ्च कासा स्मृता वातपित्तकफैस्तथा क्षतक्षये” माधव॰ । कासशब्दे २०४२पृ॰ विवृतिः [शब्दच॰ । २लाक्षायां स्त्री हेम॰ ।

क्षतघ्न पु॰ क्षत हन्ति हन ठेतौ-क । (कुकुरशोंगा) क्षुपभेदे ।

क्षतज न॰ क्षतात् जायते जन-ड । १रुधिरे “अमरः स चिच्छिदुस्तेन क्षतजेन रेणुः” रघु॰ “क्षतजकणपर्णवस्त्रा च क्षमता” काद॰ २पूये हेम॰। ३क्षतजातमात्रे त्रि॰ । सुश्रु तोक्ते ४कासभेदे कासशब्दे तद्विकार उक्तमावोऽपि स्पष्टार्थ सुश्रुतवाक्यमत्रोदाह्रियते यथा

“उक्ता ये हेतवो नॄणा रोगयो श्वासहिक्कयो । कासस्यापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतव । धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणोह्युदानानुगत प्रदुष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोष । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोष कासः स विद्भिरुदाहृतस्तु । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्य क्षयजोऽपरश्च । पञ्चप्रकार कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात् । भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः । स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यथाग्नि ।

[illegible]

शतप्रस्थ पु० भावप्र० उक्ते मद्यभेदे

[illegible]

[illegible]

शतविध्न सिन् पु० [illegible]

[illegible]

शतव्रत पु० शत व्रतमस्य । [illegible]

[illegible]

चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा। नैर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा इति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने व्रतान्तरेषु च"। आद्ये नावर्त्तनात् रेतो विसर्गे दिवास्वप्ने चाभ्यासे चेयम्। पशोरभावे नैर्ऋतं चरुं निर्वपेदित्यर्थः। एतच्चामावास्यायां कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः। "अथावकीर्णी अमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय उपरिस्तीर्य दार्व्वी कौर्मिकीं परिघटीं कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहुयात्"। अत्र च व्रतान्तरेष्वित्यभिदधता पशिनैव द्वादशाहादिकव्रतेषु गव्यार्थ चान्द्रायणादिषु च यथातिदेश तथाचैतदतिदेशमविषयत्। अतएव "कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः" इति मनुना सामान्येनावकीर्णिलक्षणमकारि अकामतो रेतसः स्रावे मनुः "स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्"। ब्रह्मचारिणो गुरुदारगमने तु तद्गमनोक्तप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा अवकीर्णिप्रायश्चित्तं कृतम्भवेत्। यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तदान्तरीयकाघमोचनप्रायश्चित्तं सम्पद्यते"।

क्षतहर न० क्षतं हरति हृ—हेतौ ट। क्षतहरणहेतौ १अगुरुचन्दने शब्दच०। २क्षतहारकमात्रे त्रि०

क्षताशौच न० क्षतनिमित्तमशौचम्। व्रणादिक्षतकृते स्मृत्युक्ते अशौचे। "व्रणे स्रुतकी स्थायी मत्तोन्मत्तरजस्वला। कृतबन्धुरबन्धुश्च दद्यान्नृपौ स्वकालतः" प्रा०त० देवलः। अशुचित्वमप्याह तत्रैव सएव। "दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत्। न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः। भवेदशौचमत्यन्तं व्रणवेधात् व्रणे कृते"। तृणवेधादित्युपलक्षणं व्रणहेतुमात्रस्य। अस्यापवादः "चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मणि। महातीर्थे तु सम्प्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते" प्रा०त० पुलस्त्यः। मृतानां पिण्डकर्म्माणि नित्यकाम्यत्वात् पितापिण्डोदकदानादौ। सम्प्राप्ते नियतवासादिना सम्यक्प्राप्ते।

क्षति स्त्री क्षण-क्तिन्। १हानौ, २अपचयेऽक्षये च। "क्रियायां न क्षतिः काचिच्च रथस्य न मातले" भा० व० १७२अ०। "द्विधा क्षतीर्श प्रथमे शिलीमुखा" किरा०

क्षतोदर क्षतजाते उदररोगभेदे उदरशब्दे ११५० पृ० विवृतिः। शल्यमित्यादि तत्रत्य सुश्रुतवाक्य भावप्र० व्याख्याय चरकमुनिसम्मतिप्रदर्शनेन विशेष उक्तो यथा "शल्य कण्टकशर्करादि। अस्थि तृणं भुक्तं यत् अन्त्रं भिनत्ति तदा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं, शर्कराभिरितरथापि यदन्त्रं भिनत्ति तत्। उपलक्षणम्। जृम्भणमत्यशनं वा यदन्त्रं भिनत्ति। यतउक्तञ्चरकेण शर्कराकृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः। भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयात्यशनेन वा। तस्मात् स्रवादन्नतः। गुदतस्तु भूयः अन्नादाम्भस्तु पूयगुदतः स्रवेदित्यर्थः। दाल्यति विदार्य्यते एव। पद्यविवरार्थत्वात्। एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरमादिष्टम्"

क्षत्तृ पु० स्त्री० क्षद—छेदने तृच् अनिट्। १सारथौ २द्वाःस्थे ३क्षत्रियायां शूद्रेण जाते वर्णसङ्करे पुत्रे० अमरः स्त्रियां ङीप्। ४दासीपुत्रे ५नियुक्ते ६वेधसि पु० मेदि० ७मत्स्ये शब्दच०। उपधादीर्घविधौ तृन्शब्दस्य पृथग्ग्रहणात् औणादिकतृजन्तस्य निषेधेऽपि दीर्घः क्षत्तारौ 'चरारौ ते प्रजायते। तारिक्षायता स्फातिम्" २,२४ ७ "यत् क्षत्तारं हूयत्वा" अथ० ८,६,४८, क्षापिचितस्याग्नि क्षत्ता विश्वे देवा सभासद" शत०ब्रा० १२, ५,४,६ "पिषिक्तं क्षत्तारम्" यजु० ३०,१३, । "क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च" या० उक्ते "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः। एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ। क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि" मनूक्तेः क्षत्रियायां विप्रात् जात इति अमरमतत्वेन शब्दच० उक्तं प्रामादिकम्। "क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायाञ्च शूद्रजे" इति नानार्थेऽमरोक्तेः मनुयाज्ञवल्क्यवाक्यादिषु वादाच्च "माहिष्योऽर्य्यक्षत्रिययोः क्षत्तार्य्याशूद्रयोः सुतः" इत्यमरोक्तौ अर्य्याशूद्रजातस्य क्षत्तृत्वोक्तावपि तत्र अर्य्या स्वामिनी योग्यत्वात्तत्र क्षत्रिया, तेन न पूर्व्वापरविरोध इति भानुदीक्षितव्याख्या। अतएव मेदिन्याम् "क्षत्ता शूद्रक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ। भुजिष्यातनयेऽपि स्याद्विधिनियुक्तवेधसोः पुमान्"। तस्य वृत्तिमाह मनुः "क्षत्त्रुग्रपुक्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम्"। तत्र दासीपुत्रे "ततः प्रीतमनाः क्षत्ता (विदुर) धृतराष्ट्रं विशाम्पते!। उवाच दिष्ट्या कुरवोवर्द्धन्त इति विस्मितः। वैचित्रवीर्य्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत्" भा०आ०२००अ०। विदुरस्य दासीपुत्रत्वं विदुरशब्दे वक्ष्यते "अतोऽपमत्त

विधिः । देवान् यज्ञैश्च पितॄन् वेदैस्तर्पयित्वा प्रयत्नतः । अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् । सोऽनुपूर्व्या-श्रमान् राजन् ! गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् । राजर्षित्वेन राजेन्द्र ! भैक्षचर्याप्रसेवया । अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया । न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम् । चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासिनाम् । बाह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवाना लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमाने । सर्वे धर्माः सउपधर्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्मा इति वेदाच्छृणोमि । एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध । अन्यत्रकालनकृतान् वदन्ति धर्मान् वेदविदो जनाः । मज्जन्ति बहुकल्याणकृपं क्षात्त्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः । सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे धर्माः पाल्यमाना भवन्ति । सर्वत्यागो राजधर्मेषु राजंस्त्यागं धर्ममाहुस्त्वग्र्यम् । मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विरुद्धाः । सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे । सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु युक्ताः । सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टा यथा जीवा मातृगर्भे वध्यमानाः । धर्मान्तरतानामुपपीडनाय एव धर्मा राजधर्मे विसक्ताः । आतुराश्रमधर्माश्च यतिधर्माश्च पार्थिव ! । लोकवेदोत्तरावेव क्षात्त्रे धर्मे समाश्रिताः । सर्वाण्येतानि धर्माश्च क्षात्त्रो राजन्यसत्तम ! । प्रमतश्च प्रसारं धर्मेमात्रमवासिनाम् । ख्यातो पथ हि धर्मेण प्रतत्र क्रियते च्युत ! । क्रियार्थेन क्षत्रियाणां तथा नारायणात्मकम् । सर्वभूतानां पालनश्चैव रणे निर्भयता तथा । नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम् । कृपणानाम् प्रजानाञ्च दुःखितानां परिपालनम् । धर्मात्मनां मैत्रत्वं रणे शौर्यं तथैव च । तपश्च सत्यञ्च यतात कुरुते सदा । पश्चिमं नीतिशास्त्रञ्च विधिवत् परिपालयेत् । धनागमश्च वाचयेद्भूषितां चक्षिणं च युतः । हस्त्यश्वरथपादात सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् । पालयेत् सततं नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् । रणेऽदरिमर्निर्तवैव दानेनाभिमुखो भवेत् । रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यथाक्षरः । विस्तरस्तु भा॰ शा॰ राजधर्मे

क्षत्रधर्मन् पु॰ मङ्गुभ्रातरनेनवंशे जाते इत्येव च प्राचेवे । "क्षत्रेरपि धर्माणा च मुधर्मा ।पक्षवंशः ।

अनेनञ्च समाख्याता क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु" हरिव॰ २६ अ॰

क्षात्त्रस्य । धर्मः । २क्षत्रियस्य धर्मश्च युद्धादौ । क्षात्त्र क्षत्रसम्बन्धी धर्मो यस्य कर्मणि समा॰ । ३क्षत्रियधर्मयुते । "ब्राह्मणोऽभिक्षु सौवस्तु बध्यते क्षत्रधर्मवान्" मनुः

क्षत्रधृति पु॰ क्रतुभेदे "क्षत्त्रधृति" "तदुभयतः एते त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कात्या॰श्रौ॰१५।८।२४।२५।" "तत्रेमावाद्ये आवयोरास क्षत्रधृतिश्च क्रतुर्भवति । कुर्वन्ति एके उपरिष्टात् । अत्र च यैः शाखामावास्यायां क्रियन्ते, अष्टमावयौर्वमस्यां केश्यमपनीय, आमावस्यां व्युष्टिद्विरात्र, मावस्यां क्षत्रधृतिः" भाद्रपदामुक्तयोस्त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ, कार्त्तिक्यां क्षौत्रामणीति" कर्क ।

क्षत्रबन्धु पु॰ क्षत्त्र राड् बन्धुरिवास । १क्षत्रियमे आक्षत्रकुरुप्रच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्" । "आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः" मनुः । क्षत्रस्य बन्धुरिव । २क्षत्रियजातौ अपकृष्टक्षत्त्रिये । "क्षत्रबन्धु महामायो राम परमदुर्मति" रामा॰ अ॰ ३३अ॰

क्षत्रभृत् पु॰ क्षत्रं बिभर्त्ति भृ क्विप् । क्षत्रियभरणकर्त्तरि । अग्निभेदे । "अग्निर्मोऽब्रवीनग्नि क्षत्रभृत्" आश्व॰श्रौ॰ ४।१।२२। "विराडग्ने क्षत्रभृता दिदीहि" यजु॰ २७।७। क्षत्र भर्त्तव्यत्वेनास्यास्ति मतुप् मस्य व । क्षत्रवत् तत्रैव ।

क्षत्रवनि त्रि॰ क्षत्त्र वनति 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' पा॰ कर्मण्युप पदे इन् । १क्षत्रजातिभागिनि । "ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि" यजु॰ २७। सुपां सुलुगिति"पा॰सर्वत्र अमो लुक् । क्वचित् कर्मणि चाक्येऽपि इनि । २क्षत्रलोके "प्रतुवनि तुविनिये इंद्र ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि" यजु॰ १।१७। "प्राणेश्च मध्यते पुरोडाशमित्यासक्ते क्षत्रयति" वेददी॰

क्षत्रविद्या स्त्री ६त॰ । धनुर्वेदे । तस्य व्याख्यानं भगवता॰ अण् । क्षात्त्रविद्य ।तद्व्याख्याने ग्रन्थे तां वेत्ति अधीते वा अण् । "विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्" वार्त्ति॰ विद्याल्लक्षेन उक्ते प्राप्ते "अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वविद्यान्तादेति" वार्त्ति॰ ठञो निषेधात् न ठञ् । क्षात्रवेदा तद्विद्यायोऽतरि तद्धितार्थे च त्रि॰ ।

क्षत्रवृद्ध पु॰ चन्द्र॰ क्षत्रविशेषनामा नृप । सुपकुन्त्याले इक्ष्वे रामणिमिव तस्य सुहकुन्दक्षत्रनामकसाधारण ।

क्षत्रवृद्ध पु॰आयुवंशे हुवभर्मनामान्तरके नृपभेदे "क्षत्रधर्मकुपन्थे दयाम्।"अनेनञ्च समाख्याता क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु।

क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुहोत्रोऽथ महायशाः" हरिवं० २९ अ०
चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "य पुरूरवस पुत्र आयुस्तस्याभव-
न् सुताः । नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् ।
अनेना इति राजेन्द्र ! शृणु क्षत्रवृधोऽन्वयम् । क्षत्रवृद्ध-
सुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः" भाग० ९।१७।२
क्षत्त्रेषु श्रेष्ठ । २श्रेष्ठक्षत्त्रिये त्रयोदशस्य सावर्णि-
मन्वन्तरस्य मनोः पुत्रभेदे "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते वित्ते-
यास्तु रुचेः सुताः । चित्रसेनो विचित्रश्च नाभो धर्म-
भृतो धृतिः । सुनेत्रः क्षत्रवृद्धश्च सुतपा निर्भयो दृढः"
हरिवं० ७अ०

क्षत्त्रसव पु० ६त० । क्षत्त्रियकर्त्तव्ये यज्ञभेदे

क्षत्त्रान्तक पु० ६त० । परशुरामे "क्षत्त्रान्तकस्याभिभवेन
चैव" भट्टि० ६त० । क्षत्त्रान्तकारिणि अपत्ये "महानन्दसुत
शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धः परशुराम इव अपरोऽखिलक्ष-
त्त्रान्तकारी भविता तत प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्य-
न्ति" शु० त० विष्णुपु०

क्षत्त्रिय पुंस्त्री० क्षत्त्रे राष्ट्रे साधु तस्यापत्यं जातौ वा घ ।
१ब्राह्मणानन्तरवर्णे अमरः टाप् । "नृपाया नृपवंश
र्जात् प्रच्छन्नात् गूढजातक । सोऽपि क्षत्त्रिय एव
स्याद् अभिषेके च वर्ज्जितः" उशनसोक्ते नृपात् अपरिणी-
तायां क्षत्त्रियजातिस्त्रियां गूढोत्पन्ने पुत्रे च" । पा०
उक्तोऽयस्तु जातावेव अपत्यमात्रे इञ् । क्षात्त्रि क्ष-
त्त्रजातेरपत्यमात्रे पुंस्त्री स्त्रियां वा ङीप । स्वार्थे क ।
तत्रार्थे स्त्रियां टापि वपूर्वस्थात् का इत इत्त्वम् ।
क्षत्त्रियिका क्षत्त्रियका । ततो भावे त्व क्षत्त्रियत्व
न० तल् क्षत्त्रियता स्त्री तद्भावे । ब्राह्मणत्ववत्
क्षत्त्रियत्वस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण शूद्रस्यापि
क्षत्त्रियत्वादि भवति । "शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्-
गुणानुतिष्ठत । वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् ! क्षत्त्रियत्व
तथैव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते" भा०
व० २११ अ० । सद्गुणाश्च तत्रैवोक्ता । "शूद्रस्येति
कर्माणि यो वैश्यत्वादि कर्त्तृ सद्गुणवन्तं वैश्यत्वादयः
स्वयमायान्तीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत
इति भाव" नीलक० । तस्य पत्नी ङीष् वा आनुक् ।
क्षत्त्रियाणी क्षत्त्रियी अमरः । "अर्य्यक्षत्त्रियाभ्याम्" वा-
स्वार्थे आनुक् ङीष् चेति सि० कौ० । पश्चात्तु ङीपे-
नैव क्रमः । जातौ तु योपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् ।
क्षत्त्रिया इत्युक्तं शब्दे उदा० ।

क्षत्त्रियहणा पु० क्षत्त्रियं हन्ति अच् णत्वम् । परशुरामे ।
"किं न वै क्षत्त्रियहणो हरतुल्यपराक्रम । विदितः
पुत्र ! रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि" भा० द्रो० १७६अ०

क्षत्त्रियासन न० "क्षत्त्रियासनमाचक्ष्ये यत्कृत्वा धनवान्
भवेत् । कोणेन पादयुगलं बद्धा तिष्ठेदधोमुखः" रुद्रया-
मलोक्ते आसनभेदे

क्षद् सम्भृतौ भेदने भक्षणे च सौ० आ० सक० सेट् । क्षदते
अक्षदिष्ट चक्षदे । "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽ-
न्यस्मिन् वार्हन्त्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा
एतत्" ऐत० ब्रा० १।१५ "शत मेषान् वृक्ये चक्षदानम्"
ऋ० १।११६।१६। "तस्मै इतं सुतं मध्वद्मद्यं क्षदामहे"
अथ०।१०।६।५

क्षद्मन् न० क्षद-भक्षणे-मनिन् । १उदके २अन्ने च निघ० "दा-
इहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय सश्यत्"
ऋ०१।१३०।४ "क्षद्मेवार्वेव तरतीव उग्रा" ऋ०१०।१०६।१७

क्षन्तृ त्रि० क्षम-तृच् । क्षमाशीले सहिष्णौ अमर "ये क्ष-
न्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्" भा०अ०।१०२अ० ।

क्षन्तव्य त्रि० क्षम-तव्य । १सोढव्ये "तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु
पशुरोषः समुचितः" कर्पूरस्तव०, भावे क्त कर्त्तव्य २क्ष-
मायां न० "क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्य्यिणां
नृणाम्" । मनु "सर्व्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञो ह्यसहिभिः
सदा । क्षन्तव्यं पुत्र !" भा० आ० ४१अ०

क्षप क्षमे अद०चुरा०उभ०सक० सेट् । क्षपयति ते अचिक्षपत्
त । क्षपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । "अरण्ये का-
मवत् त्यक्त्वा क्षपयेयुस्त्वयह तत" मनु०

क्षप प्रेरणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । क्षम्पयति ते
अचक्षम्पत् त । क्षम्पयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।
घटादिः मित् "तेन इणि अक्षम्पि-अक्षाम्पि । णमुलि क्षम्प
क्षम्प-क्षाम्प क्षाम्पम्" अनुपधाया अपि वा दीर्घः ।

क्षप् स्त्री च० क्षप-क्विप् । रात्रौ "स क्षप परि षस्वजे"
ऋ०८।४१।३। "क्षपोरात्रौ" भा० "क्षप उस्रा वरिवस्यन्तु
देवा" ६।५२।१५।

क्षप पु० चु० क्षप-कर्म्मणि अच् । उदके निघ०

क्षपण पु० क्षपयति विषयरागं क्षप-ल्यु । बौद्धसन्यासिनि
दिगम्बरे स्वार्थे क । तत्रार्थे "एक क्षपणक । शाकाहर्त्ता
तत्र क्षपणक । इव शाकाशी । यत्र क्षपणक । इव शा-
काशनेन क्षपणक । का शाकाशी उक्त "स यदि मन्द
क्षपणकमपश्यत्" भा० आ० ७८९श्लो० "मन्दक्षपणके दृष्टे-

रजक किं करिष्यति" पञ्चत० भावे ल्युट्। २क्षेपणे "ब्रह्मचारिणे ब्रह्म क्षमतोऽतेः क्षपणं स्मृतम्" "भुक्तानोऽस्य तमस्याश्चमयया क्षपणं त्वग्रकम्" मनु कर्त्तरि ल्यु। ३क्षपके त्रि० "चरितानि यत्र गायन्ति लोकमलक्षपणा-नि कृष्णा" भाग० ३।५।१०।श्लो०

क्षपणी स्त्री क्षप कर्म्मणि ल्युट् ङीप्। क्षेपण्याम् अमरटी०

क्षपण्यु क्षप उ० मन्यु। अपराधे सङ्क्षा०।

क्षपा स्त्री क्षपयति चेष्टाम् क्षप अच्। १रात्रौ २हरिद्रायां च अमरः "क्षपातमस्कान्तमलीमसं नभः"। "प्रतिक्षपं क्ष-मार्त्तिनेषु यत्र" माघ "दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या" रघु।

क्षपाकर पु० क्षपां करोति कृ-ट। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः क्षिप् क्षपाकृदप्यत्र।"विपदाग्रसाकुटचटिता क्षपाकर" माघ

क्षपाचर पुंस्त्री० क्षपायां चरति चर-ट। १राक्षसे "निशाने च मति हत्वा निधायामि क्षपाचर" भा० व० २८८ अ०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २रात्रि चरमात्रे त्रि०

क्षपाट पु० स्त्री० क्षपायामटति अट-पचा० अच्। १राक्षसे "तत क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः" भट्टि स्त्रियां ङीप्।

क्षपानाथ पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे च "क्षिप क्षपानाथ इवा-भिरूढ" माघ० क्षपापत्यादयोऽप्यत्र।

क्षम सहने भ्वादि० आत्म०सक०वेट्। क्षमते अक्षमिष्ट अक्षंस्त चक्षमे क्षान्त क्षमित। क्षमिता क्षन्ता। "इन्द्र त्वा यत्र क्षममाणं सामट" ऋ० १०।१०४।६। योऽमित्र क्षमते तात। बहून् लोकान् स विन्दति' भा० उ० १२५ श्लो०। "का-र्य्यस्यात् साधुभायाश्च कन्तो राजन्स चक्षमे" भा० आ० १५७अ०। "क्षन्तेरमे क्षालयितु क्षमेत क" माघ "कुरङ्गत्र भीरु! यत्तेभ्योऽद्र्यङ्गोऽपि क्षमामहे" भट्टि। णित् क्षमा "तेजः क्षमा वानेकान्तम्" माघ वैदिके तु नि० क्षमति क्षमिति। इति पा०।

क्षम सहने दिवा० पर०सक०वेट शमादि० इरित्। क्षाम्यति अक्षमत् अक्षमीत्। चक्षाम 'कामं क्षाम्यतु य क्षमी' माघ।

क्षम न० क्षम-अच्। १युक्ते। २शक्ते, "रयितु रक्षितुं रणे—काकुत्स्थ भीरु! क क्षम" भट्टि आमकर्म-क्षय देहम्' रघु "प्रियासु बालासु रतक्षमासु" च नैष० ४क्षमावति त्रि० "अतोऽत्र २हिने, किंस्वित् भवती बहुक्षमाम्' कुमा०।

क्षमता स्त्री० क्षमस्य भाव तल्। १योग्यतायां, यज्ञभिन्ने २अर्थरक्षणवाक्ये च "श्रुतिर्द्वितीया च क्षमता च लिङ्गम्" भट्टकारिका।

क्षमा स्त्री क्षम अङ्। 'बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पातिके क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" 'आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेत् न हन्ति वा। अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षा सा क्षमा मतेति" चोक्त लक्षणायाम् तितिक्षायाम्, चित्तवृत्तिभेदे, "आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेत् हन्ति वापि। अदुष्टैर्वाङ्मनोकायैस्तितिक्षुः क्षमा स्मृता' वाराहे १२० अ०। "विभा-गशीलं सततं क्षमायुक्तोदयान्वितम् स्वकुलस्य स्यात् क्षमायुक्तो न स्वैव स्वर्गी भवेत् "क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः। अध्यात्मनिरता नित्यं ज्ञानमेतद् ब्राह्मणलक्षणम्। विजर्गितमको द्विजात-न्यमनोज्ञानाम्। अन्यमन्युतपत्यानां देवानां वर्ज्जनं क्षमा" कूर्म्म ड० १४अ०। २भूमौ च। अमरः। क्षान्तौ अव्य० शब्दरा०। शृगो० क्षाम् क्षमा क्षा क्षमि क्षामा इत्यादयोऽपि निघ०क्षमादा पर्य्याया "कामं तुभ्य क्षमा अभु घृत्, अहना मनुष्य द्यौः" ऋ० ४।१७।१ "द्यौ-श्च त्वा ज्यानिवन्त्वे अनुक्षा." ४।२२।४ "अजो न क्षां दा-धार पृथिवीम्" ऋ० १।६७।५ "क्षा दासायोपवर्हणीं कः" १।१७४।३ "वृषदृशो वर्त्तते यक्षभि क्षाम्" १।६८।२ "दिवि क्षमा च" ५।५२।२। "क्षमा मक्षे रपो निक्ष्मो अस्तु भेषजम्" ऋ० ६।५७।२ "अभिक्षमि विदुक्षम यदर्क्ति" ऋ० ७।२७।२ "अग्निर्यद्रोधति क्षमि" ऋ० ४।४४।६। "द मारका मक्षवा क्षमो दिवस" १।१००।५ "क्षायाक्षामा" ऋ० १।८६।५ "दुरकरवयति नैनतोन क्षमा" इ० र० उक्ते ३त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा" नमोऽस्तु ते" ४इत्युक्ते दुर्गाशक्तिभेदे ५राधिकासहचरीभेदे "वृन्दा पूर्व्वन्तु सा दृष्टो गोप्या च क्षमया सह" "क्षमा देह परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता" ब्रह्मवैपु० प्रक-तिख० ९अ०। ६खदिरे राजनि०

क्षमाज पु० क्षमातो जायते जन+ड ५त०। १मङ्गले २नरकासुरे ३भूजातमात्रे त्रि० क्ष्माजातादयोऽप्यत्र

क्षमादंश पु० क्षमाया दंश इव। शिग्रुवृक्षे राजनि०

क्षमापि नाम क्षमान्वित करोति क्षम-णिच् स्वा० पुक् दी-र्घश्च। क्षमापयति ते अचि(च)क्षमापत् त क्षमापयाम-बभूव आस चकार चक्रे। "तस्मिन्नित्त्वं माज्ञास्य क्षमा-पयति हेतुवचनोक्त्या" दा० उ०भा०। "क्षमापय न दाभागं तत शान्तिं भविष्यति" भाग० ६।४।५२ श्लो०

क्षमाभुज् पु० क्षमां भुनक्ति भुज–पालने क्विप् । नृपे "क्षुर-वैरिवक्ष उरसि क्षमाभुजः" माघः । क । क्षमाभुजोऽप्यत्र

क्षमावत् त्रि० क्षमा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । क्षमायुक्ते । "एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" गरु० पु० ११४अ० स्त्रियां ङीप्

क्षमितृ त्रि० क्षम–तृच् । सोढरि सहनशीले अमर

क्षमिन् त्रि० क्षम-ताच्छील्ये घिनुण् । क्षमाशीले "शोम क्षाम्यत यः क्षमी" माघ "अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः" विष्णुस० स्त्रियां ङीप् ।

क्षय पु० क्षि–क्षये क्षि–निवासगत्योर्वा भावादौ यथायथम् अच् । त्रिवर्गान्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् १अष्टवर्गापचये । अष्टवर्गश्च । "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरः करादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम्" भरत । "क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । क्षयः अष्टवर्गस्यापचयः तस्यैवोपचयः वृद्धिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया स्थितिः" २प्रलये तस्मिन् सर्वेषां क्षयात्तथात्वम् । ३अपचये सच भावविकारभेदः यास्कोक्तः यथा

"षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति, अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा, अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति" । ४गृहे अमरः ५यक्ष्मरोगे यक्ष्मरोगस्य क्षयकारकत्वं यथा "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः । राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष महामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० । "रक्तपित्तात् भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः" वैद्यकम् "राजयक्ष्मपरिहानिमाययौ" इत्युपक्रमे "राज्ञि तत्क्षयमभूत् क्षयातुरे" रघु० । ६रोगमात्रे राजनि० । षष्टिवर्षान्तर्गते षष्टितमे ७वर्षे तल्लक्षणं ज्यो०त० भवि०पु० "मेदिनी लभते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देवभक्तञ्च दुर्भिक्षं क्षये संक्षीयते प्रजा । सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ! । कौशद्रोणमयं दद्याच्च बहुमानमदातटम् । वि-

स्थायां चैत्रवापि विनश्यति न संशयः । सिंहलो मध्यदेशश्च काश्मीरस्तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि !" ।

८ब्राह्मणोक्ते स्तोमस्य वे देवसत्रे च यथा

"रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत" ता०ब्रा० "तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मिरिति मन्त्रत्वामादित्यादिदृष्टिहेतुत्वाभिधानादादित्यादिपरतया रश्म्यादिशब्दाव्याख्यया । तत्तु ब्राह्मणमुत्तरत्रोदाहरिष्यते । हे आदित्य ! त्वं रश्मिरसि रश्मियुक्तोऽसि देवा यस्मिन् क्षियन्ति निवसन्ति इति क्षोत-सवः क्षयं तस्मै क्षयाय तत्सङ्घाय तत्प्राप्त्यर्थं हे आदित्य ! त्वां करोमीति शेषः । ततः क्षयं देवसङ्घं जिन्व प्रीणय क्षयशब्दस्य देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डोक्तब्राह्मणे समामनन्ति "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्याह देवै क्षय इति" भा० । ज्योतिषोक्ते ९द्विसंक्रान्तियुक्ते शुक्लप्रतिपदाद्यमावास्यान्ते चान्द्रे मासे यथाह सि०शि०

"असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च" ।

"यस्मिन् शशिमासेऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति प्रसिद्धम् । तथा यत्र मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स क्षयमासो ज्ञेयः । यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जातम् । स क्षयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति । यदा भवति तदा कार्त्तिकादित्रय एव । तदा क्षयमासात् पूर्वं मासत्रयान्तर एकोऽधिमासोऽपरश्च मासत्रयान्तरितोऽन्यश्चासंक्रान्तिमासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाणमेकोनत्रिंशत् सावनदिनान्येकत्रिंशत् घटिकाः पञ्चाशत् पलानि २९।३१।५० । तथार्कमासस्त्रिंशद्दिनानि षड्विंशतिर्घटिकाः सप्तदशपलानि ३०।२६।१७ । एतावद्भिर्दिवसैरविर्मध्यगत्या राशिं गच्छति । यदार्कगतिरेकषष्टिर्याता तदा सार्धैकोनत्रिंशता दिनैः २९।३० राशिं गच्छति । अत चान्द्रमासादल्पोऽर्कमासस्तदा स्यात् । एवं रविमासस्य परमाल्पता २९।२०।४० । सा चैकषष्टिगतिर्वृश्चिकादित्रयेऽर्कस्य । यदेदृशोऽल्पोऽर्कमासो यदा चन्द्रमासमध्यगतस्तदा पाती भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणद्वयमुपपद्यते । अत उक्तं क्षयः कार्त्तिकादित्रय इति । पूर्व

किल भाद्रपदेऽर्कसंक्रान्तिर्जाता ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्गशीर्षे द्विसंक्रान्तिः । तत्र पुनर्गतेरल्पत्वाच्चैत्रोऽप्यसंक्रान्तिर्भवति । ततो वर्षमध्येऽधिमासद्वयमित्युपपन्नम्” प्रमिता० । मेषादिषु सूर्य्यस्य गतिभेदात् भोगकालवासरदिनादिक मुच्यते

मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२६	५७	२७	१५	२४	४९	२३
२२	५६	२२	३५	५२	४	२	३९	२	०	४२	३१

“इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालान् गतागतान् कांश्चिद्दर्शयति स्म” प्रमिता० ।

“गतोऽब्ध्यद्रिनन्दैः ९७४ मिते शाककाले तिथीशै ११५ र्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः १२५६ । गजाद्र्यग्निभूमि १२७८ स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दु १४१वर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्च १९ ।

“सत्यम् । अत्रोपपत्तिः । यदा किलैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदोऽधिमासः । तस्मिन् जाते कार्त्तिकादित्रये क्षयमासः संभाव्यते । सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु १४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति । किन्तु सत्रिभागाभिः षड्भिर्घटिकाभिरधिका भवति । कदाचिदेकोनविंशत्या वर्षैस्तादृशी भवति । तत्र त्रिभागोनाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिका भवति । कुवेदेन्दुवर्षैर्व्यस्तथैकोनविंशतिवर्षैर्व्योद्विधाप्यत्र द्विरामैः खरामैश्च भक्ता इत्यादिना लब्धेष्वधिमासेषु शेषतिथिषु शून्यं प्रथमस्थाने सत्र्यंशा षड्घटिकाः स्युः ६ । २० । द्वितीये विंशत्र्यंशाश्चतुर्दश १३ । ४० । अत उक्तं प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्गोकुभिर्वेति । प्रायशग्रहणं त्वपौरुषं स्यात्” प्रमिता० ।

कालमा० उक्त सि०शि० वाक्य व्याख्याय विशेषोऽभिहित “स्फुटमानेन योऽयमसंक्रान्तः स स्फुटोऽधिमासस्तेनैव मानेन यो द्विसंक्रान्तियुक्तः स क्षयाख्यः स च कार्त्तिकमार्गशीर्षपौषेष्वेव त्रिष्वन्यतमो भवति नान्येषु माघादिषु नवसु एवंविधक्षयमासयुक्ते वर्षे क्षयमासात् पूर्वेषु त्रिषु मासेषु मध्ये कश्चिदधिमासो भवति क्षयमासादूर्द्धमपि मासत्रयमध्येऽपरोऽधिमासः । तदेवंविधमेकवर्षस्य मलमासद्वयं चिरेण कालेन यदा कदाचिदायाति नत्वेकादिवत्सरवत् पुनः पुनः क्षयमासः समायाति तन्नियतागमनकालः सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितः । “गतोऽब्ध्यद्रीत्यादि (वाक्य प्रागुदाहृतम्) व्याख्यायमर्थः । चतुःसप्तत्यधिकनवशतसंख्याकैर्वर्षैः परिमिते शाककाले कश्चित् क्षयमासद्वयोपेतो वत्सरो गतः । यथोक्तसङ्ख्या चाब्ध्यद्रिनन्दैरित्यनेन पदेन विवक्षिता । अब्धयश्चत्वारः अद्रयः सप्त नन्दा नव । एतत् पदत्रयगमका अङ्का गणकप्रसिद्ध्या प्रातिलोम्येन लिखिता यथोक्तसङ्ख्यायां पर्य्यवस्यन्ति । तिथीशैरित्यत्रापि तिथयः पञ्चदश ईशा एकादश तत्र गणकैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकशतयुक्तसहस्रसङ्ख्या सम्पद्यते । तावद्भिः शकवर्षैर्मिते काले, कश्चित् क्षमासद्वययुतः संवत्सरः । अङ्गाक्षसूर्यैरित्यत्राङ्गानि षट् अक्षाणीन्द्रियाणि पञ्च सूर्य्या द्वादश तत्राङ्कप्रक्षेपे षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयोपेतसहस्रसङ्ख्या सम्पद्यते । तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शककाले यथोक्तमासद्वयोपेतः कश्चिद्वत्सरः । तस्य चोदाहरणम् । पूर्वोदाहृत इदम्वत्सरः प्रार्थनोभावी वा वत्सरः । तत्र भाद्रपदकृष्णामावास्यायां कन्यासंक्रान्तिस्तत ऊर्द्ध्वम् असंक्रान्तमेकमासमतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुलावृश्चिकसंक्रान्ती तत ऊर्द्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः तत ऊर्द्ध्वं दर्शे मकरसंक्रान्तिः । तत ऊर्द्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः समनन्तरे मासे दर्शे । तत ऊर्द्ध्वं संक्रान्तिरहितोमासोत्तरार्द्धे इत्युपपद्यते यदि मीनसंक्रान्तिरेवं च यस्मिन्नेव वत्सरे द्वावसंक्रान्तौ मासौ एको द्विसंक्रान्तिमास इति यथोक्तमासत्रय सम्पद्यते । गजाद्र्यग्निभूमिरित्यत्रापि गजा अष्टौ, अद्रयः सप्त, अग्नयस्त्रय भूरेका तत्राङ्कप्रक्षेपे अष्टसप्तत्यधिकशतद्वयोपेतसहस्रसङ्ख्या सम्पद्यते । तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शाककाले कश्चिदुक्तविधः सम्पत्स्यते वत्सरः । कुवेदेन्दुवर्षैरित्यत्र कुरेका वेदाश्चत्वार इन्दुरेकस्तत्राङ्कप्रक्षेपेणैकचत्वारिंशदधिकशतसङ्ख्या भवति एतावद्भिर्वर्षैः कश्चित् पूर्वोत्तरक्षयमासयोर्व्यवधानं भवति गोकुभिश्च त्वत्र गावः स्वर्गाः कर्णजितेषु स्वरान्तेषु गण्यमानेष्वोकारो नवमः सम्पद्यते । कुरेका तत्राङ्कप्रक्षेपे सति एकोनविंशतिर्भवति तावद्भिर्वत्सरैः कश्चित्पूर्वोत्तरयोः क्षयमासयोर्व्यवधानमिति । अत्र द्विसंक्रान्तियुक्तस्य क्षयत्वे न्यायासमुपपत्तिरुच्यते । यदा धनुःस्थे रवौ दर्शप्रवृत्तिस्तदा तस्य मेषादिस्थवचनेन मार्गशीर्षत्वं प्राप्तम् । तथा सति पूर्वोदाहृते द्विसंक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दर्शो न समाप्तः मकरस्थे तु रवौ समाप्तः । अत पौषमासत्वं तस्य प्राप्तम् । तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र युक्तत्वात् तस्य पौषत्वमपि युक्तम् । अत एवैकमास-

मासित्वादंहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एवांहस्पतिस्तयापि व्यपदिश्यते । स च व्यवहारो बार्हस्पत्यज्योतिषे दृश्यते "यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा । संसर्पांहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितः" इति तत्र क्षयमासात् पूर्वोयोऽसंक्रान्तः स संसर्पस्तस्यासंक्रान्तत्वेनेतराधिमासवत् कर्मानर्हत्वे सन् सम्यक् सर्पतीति संसर्पः । तस्य कर्मानर्हत्वमापि रेव स्मर्य्यते "सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः । रविणा लङ्घितो मासोऽनर्हः सर्वकर्मस्विति" । तदपवादस्त्वेवं स्मर्य्यते । "मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः" इति संक्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राकृत शुद्धः । कर्मार्ह इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः "एकस्मिन्नेव वर्षे चेद्द्वौ मासावधिमासकौ । प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः" इति । अतः संसर्पस्य तस्योपपन्नम् । असंक्रान्तमासद्वयमध्यवर्त्तिनः क्षयमासस्यांहस्पतित्वनिरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽसंक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वम् । त एते त्रयोऽपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः । यथोक्तप्रकारेणांहस्पतिनाम्नः क्षयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रयुक्तमासस्वभावे सति शुद्धमासवत् स्वातन्त्र्याच्च पूर्वोत्तरमासयोरप्यशुद्धावकाश" ।

मुहू० चि० पी० तादृशमासत्रयस्य माङ्गल्यकर्म्मसु वर्ज्यतोक्ता यथा

"स्नूहपवेगगोदानस्यानांसरूपहोत्सवम् । न कुर्य्यात् मलमासे तु संसर्पेऽंहस्पतौ तथा" मरीचि "यदा क्षयमासो भवति तदा पूर्व्वोत्तरावधिमासौ भवत तत्र पूर्वं संसर्पं द्वितीयोऽंहस्पति मास" यात्रादिषु वर्ज्जनीये "विगुरुदज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा" मुहू० चि० । अपचय । "सर्वं पार्थिव धनान्यपि क्षयम्" माघ" क्षयं हानिश्च वणिजा पण्यानामविजानता" या० स्मृ० गृहे "दधतोऽसुलभक्षयागमा" माघः "अवेक्ष्य निरये चैव यातनाश्च यमक्षये" मनु० । १०नाशे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः" । "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः" गीता । "अष्टकासु हरौ च गयायां च क्षयाहनि" ध० त० भवि० पु०

क्षयङ्कर त्रि० क्षयं करोति कृ—ख । क्षयकारके । "शत्रुपक्षक्षयङ्कर" । भा० आ० २६६० श्लो०

क्षयज पु० क्षयात् जायते जन—ड । कासभेदे । यथा

"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् । घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम् । स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी । शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् । तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । वृद्धत्वमासाद्य भवत्ययोवै याप्यन्नमाङ्गभिषजस्तु कासम्" "क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणोविधि" इति च सुश्रुत । क्षयात् कासः । क्षयकासोऽप्यत्र ।

क्षयतरु पु० क्षयस्य क्षयहेतुस्तरुः अश्वघासादिवत् चतुर्थ्यर्थे ६त० । स्थालीवृक्षे राजनि०

क्षयथु पु० क्षि-अथुच् । कासरोगे हेम० ।

क्षयनाशिनी स्त्री क्षय रोगं नाशयति नश—णिच्—णिनि ङीप् । १जीवन्तीवृक्षे शब्दमाला । २क्षयरोगनाशके त्रि० ।

क्षयपक्ष पु० क्षीयते चन्द्रोऽस्मिन् क्षि आधारे अच् कर्म्म० । कृष्णपक्षे । "चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मक" ज्यो० उक्तेस्तस्य तथात्वम् । [क्षयम् ।

क्षयमास पु० कर्म्म० । द्विसंक्रान्ते चान्द्रे मासे क्षयशब्दे

क्षयरोग पु० क्षयहेतुः रोगः । यक्ष्मरोगे "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते" सुश्रुत स विद्यतेऽस्य इनि । तद्रोगयुक्ते त्रि० "राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभूहिरण्यमिष्टाश्वजलयस्त्रप्रदानत । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानत । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति" शाता० ।

क्षयवायु पु० क्षयस्य प्रलयस्य वायुः । प्रलयवायौ "युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान् इति" भट्टि

क्षयिन् त्रि० क्षयो राजयक्ष्माऽस्त्यस्य इनि । १राजयक्ष्मयुक्ते २चन्द्रमसि पु० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगश्च काश्यपशापात् तत्कथा राजयक्ष्मशब्दे दृश्या । "रामदन्द्रमसोयस्मादभूदेष महामयः । तस्मात्त राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० "क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकवासि च" मनु० "श्वित्रिकुष्ठि कुले जाता क्षयिणी मनुजेश्वर ।" । भा० आनु० १०४अ० । क्षि—ताच्छील्ये इनि, ३क्षयशीले त्रि० "स तत्पक्षमध्यिव म क्षाभूत् तापित्र क्षयी" रघु०

क्षयिष्णु त्रि० क्षि—वा० इष्णुच् । क्षयशीले "क्लेदक्षयिष्णुवावामयमूत्रस्य" भाग० ६।१३।२४ अन्वर्थतयैवोऽत्र ।

चय्य त्रि० चेतुं शक्यः चि—शक्यार्थे यत् "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" पा० नि० । चेतुं शक्ये । सन्धक० क्लीबोक्तिः प्रामादिकी

चर् सञ्चलने भ्वा० पर०सक०सेट् । चरति अचारीत् । चचार चरित चरन् चार । "इय त इन्द्र ! राति चरति सुन्वत" ऋ०८,१२,४।"मधु चरन्ति सिन्धव" मधुस्रवणम् । "यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति कीर्त्तनात्" "इन्द्रियाणां हि च सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा" मनुः । "त्वत्प्रसादात्प्रसादेव । तपोमे न क्षरेत वै" भा०अ०७०११श्लो०। आर्षत्वात् परव्यय । "क्षमास्विषु शरास्साबि तस्मिंश्च रत्न पयोधरा" भट्टि । णिच् अ० चार चार । उपसर्गपूर्वस्तु तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते चलने । आङ्पूर्वक विक्षन्तस्तु आचारचे ६०२ पृ० दृश्यम । उक्षनमस्य मोचन सवण चलन स्यन्दनञ्च तत्र मोचने सक० अन्यत्र अक० । तत्र मोचने "मधु क्षरन्ति सिन्धव"। "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्त" किरा० । सवणे "तपः क्षरतीत्यादि प्रागुक्तम् । वेदे नि० तिपि क्षरिति ।

चर न० क्षरति स्पन्दते चलति वा चर—अच् ना अच् । १जले २मेघे पु० मेदि० । ३चले त्रि० ४देहे "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" गीतोक्तेषु ५सर्वप्राणिषु तेषां स्वोपाध्यन्त करणचलनेन औपाधिकचलनयत्त्वात्तथात्वम् भा०अनु० १०अ० जीवानां क्षरणप्रकार उक्तो यथा "आयुःकीर्त्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते । शरीरग्रहणे यस्मिन् तेषु क्षीणेषु सर्वश । आयु क्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते । बुद्धिर्व्यावर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते । सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा । अतिवेलमुपाश्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान् । यदाऽयमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते । अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन । दुष्टान्नामिषपानञ्च यदन्योन्यविरोधि च । गुरु चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुन । व्यायाममतिमात्रञ्च व्यवायञ्चोपसेवते । सततं कर्म्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत् । रसाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते । अपक्वानागते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत् । स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् । अपि चोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति । तस्य तैः कारणैर्जन्तो शरीरं च्यवते तदा । जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय । ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः । शरीरमनुपर्य्येत्य सर्वान् प्राणान् रुणद्धि वै । अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः । भिनत्ति जीवस्थानानि मर्म्माणि विद्धि तत्त्वतः । ततः सवेदनो जीवश्च्यवते क्षरात् (देहात्)। शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्म्मसु। वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम। जातामरणसंविग्ना सततं सर्वजन्तव । दृश्यन्ते सन्त्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ । गर्भसङ्क्रमणे चापि कर्म्मणामतिसर्पणे । तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुन । भिन्नसन्धिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः । यथा पञ्चसु भूतेषु संश्रितत्वं नियच्छति । शैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः । यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थित । स गच्छत्यूर्द्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम्। शरीरञ्च जहात्येव निरुच्छ्वासश्च दृश्यते । स निरूष्मा निरुच्छ्वासो निःश्रीको हतचेतन । ब्रह्मणा सम्परित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थान् शरीरभृत् । तैरेव न विजानाति प्राणानाहारसम्भवान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः । तथा यद्यद्भवेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्म्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा । तेषु मर्म्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् । आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वञ्चाशु रुणद्धि वै । ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्म्मसु । स जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरिश्वना । ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम् । निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्म्मभिः स्वैः समावृतः । अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः । इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः । यथाऽन्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः । चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः । पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा । च्यवन्तं जायमानञ्च योनिञ्चानुप्रवेशितम् । तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः । कर्म्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तव । तत्र शुभाशुभं कृत्वा लभते सर्वदेहिनः । इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्म्मभिः । इहैवाशुभकर्म्माणः कर्म्मभिर्निरयं गताः । अवाग्गतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः । तस्मात् सुदुर्लभो मोक्ष आत्मा रक्ष्यस्ततो भृशम् । ऊर्द्ध्वन्तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिता । कीर्त्यमानानि तानीह त-

न्तः सन्निबोध मे । तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं विन्देथाः कर्मनिश्चयम् । ताराक्षपाणि सर्वाणि यच्चैतच्चन्द्रमण्डलम् । यच्च विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् । कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः । न च तत्रापि सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः । उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तन्मे निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज !" ।

११आत्मनि च "क्षरं त्वविद्या च अमृतं तु विद्या" श्वेताश्व० उ० । १२परमेश्वरे "सदसत्क्षरमक्षरम्" विष्णुस० । "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति" श्रुतेस्तस्य सर्वभूतमयत्वात्तथा त्वम् । "कार्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते" इत्युक्तयोः १३कार्यकारणयोः ।

क्षरे(र)ज त्रि० क्षरे जायते जन–ड वा सप्तम्या लुक् । मेघजाते

क्षरण न० क्षर–भावे ल्युट् । १स्रवणे २मोचने च "क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः" सुश्रुत "अङ्कुलीक्षरणसन्नविसर्जकः" । कर्त्तरि ल्यु । ३क्षरणशीले त्रि० ।

क्षरिन् पु० क्षर–इनि । १वर्षाकाले हेमच० । २क्षरणयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षल शोधने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । क्षालयति ते क्षलति अचिक्षलत् त अक्षालीत् । क्षालयाम् बभूव आस चकार चक्रे चक्षाल । ज्वला० क्षल० क्षालः । "क्षते रजः क्षालयितुं क्षमेत कः" माघ । "क्षालितमपि हृदयं मलिनं शोकोर्मिभिः क्रियते" प्रबो० । "क्षालयन्नपि दृश्याङ्कुरिद्वीवेगो निकृन्तति" हितो० । श्वादिस्तु क्षाले क्षयने कवि० इति भेदः । प्राद्युपसर्गपूर्व्वस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तशोधने । "गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन वा" भा० शि० १७अ० । "सुखमप्राक्षालयेत्ततः" स्मृतिः ।

क्षव पु० क्षु–भावादौ अप् । १क्षुते (हाँचि) २राजिकायां (राइसर्षा) । अमरः । ३कासे शब्दरत्ना० ।

क्षवक पु० क्षु–करणे अप् संज्ञायां कन् । १राजिकायाम् २अपामार्गे ३भूताङ्कुशे च राजनि० । [भावप्र० ।

क्षवकृत् पु० क्षवं करोति कृ–क्विप् । क्षुपभेदे (छिकनी)

क्षवथु पु० क्षु–अथुच् । १क्षुते (हाँचि) । २कासे च मेदि० । क्षुतशब्दे सुश्रुते उक्तं "घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टे यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातः बहुशः सशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः" । "उद्घाततोयः क्षवथुर्निरेति" सुश्रुत । क्षुतशब्दे २१५६ पृ० दृश्य०

क्षवपत्रा स्त्री क्षवः क्षुतहेतु पत्रं यस्याः । द्रोणपुष्प्याम् राजनि०तत्पत्राघ्राणे हि क्षुत जायते । क्षवपत्त्रेति वा पाठः ।

क्षविका स्त्री क्षवः क्षुत साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । इक्कतीभेदे राजनि० ।

क्षात्त्र न० क्षत्त्रस्य कर्म भावो वा–अण् । "शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्त्रं कर्म स्वभावजम्" गीतोक्ते १क्षत्त्रियकर्मणि । तस्येदमण् । २तत्सम्बन्धिनि त्रि० "आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्त्रोधर्म इवाश्रित" रघुः ।

क्षत्त्राणां समूहः अण् । ३तत्समूहे न० "शतं क्षात्त्रम् अग्रगृहीतानाम् पुत्राः" शत० ब्रा० १३,४.२,५, "चत्वारः कोणाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्त्रम्" भा० ।

क्षात्त्रि त्रि० क्षत्त्रस्यायं जातिभिन्न इञ् । क्षत्त्रसम्बन्धिनि जातौ तु क्षत्त्रिय इत्येव ।

क्षान्त त्रि० क्षम–कर्त्तरि क्त । १वह्निप्रभृतीनां केनचित्पीडनेऽपि सामर्थ्ये सति तत्प्रतीकारपराङ्मुखे । कर्म्मणि क्त । २सोढे । ३निर्वैरो निवृत्तिः क्षान्तो निर्मन्युः शतिरेव च । त्रिपमो मातृवर्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः" हरिवं० २१अ० उक्ते सप्तव्याधमध्ये ३व्याधभेदे । ते च गुरोर्गोहरणात् क्रमेण मृगचक्रवाकादियोनिभाजः तत्रैव तत्कथा । क्षान्ताशब्दे परे स्त्रियाः कर्मधारये न पुंवत् । परमक्षान्ता । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । क्षान्तीय तन्निर्वृत्तादौ त्रि० । ४ऋषिभेदे पु० । क्षान्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । क्षान्तायन तदपिगोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

क्षान्ति स्त्री क्षम भावे क्तिन् । क्षमायाम् सामर्थ्ये सत्यपकारिणोऽप्यपकाराचिकीर्षायाम् । "क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसः" मनुः । "शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्" गीता "शमोदमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् । ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम्" भाग० ७।११.२२

क्षान्तु पु० क्षम–तुन् इडभावः । १क्षमाशीले उणादिकोषः २पितरि पु० सङ्क्षिप्तसा०

क्षाम त्रि० क्षै–कर्त्तरि क्त । १क्षीणे २अल्पे शब्दरत्ना० "क्षामोविश्रवणस्त्वं च नष्टे किञ्चिच्छिनत्त्यपि" । "क्षामेव मृदुकोष्ठे न मन्दाग्निना" सुश्रुत "क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनम्" मेघ० "मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा नि-

ज्ञनाभि" मेघ०। अतिसूक्ष्मत्वात् २परमेश्वरे "नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः" विष्णुस०। "क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपव्रन्" ऋ० ४।२।१६।३धरायां स्त्री निघ०। भावे क्त ४क्षये न०

क्षामन् त्रि० क्षै मनिन्। १क्षयशीले २पृथिव्यां निघ०। "त्वग क्षामन् रुरुच उषसो न भानुना" यजु० १७,१०, "तेन द्यन्ति पृथिवी क्षाम वर्द्धनु" ऋ०५,४१,११। "हिरण्ययं शकुन क्षामणि स्थाम्" ६,८५,११

क्षामवत् त्रि० क्षाम दोषक्षय साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १अग्निभेदे। "गृहदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाश" कात्या० श्रौ०। २इष्टिभेदे स्त्री। "क्षामवत्यादिना यद्यत्कर्म्मणा प्रतकापते ।। दैवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके। होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत्"।। एवञ्च प्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षये क्षामवतीष्टि सर्व्वत्र इष्यन्ते" प्रा० त०।

क्षामास्य न० क्षामस्य क्षयस्यास्यं स्थानम्। कुपथ्ये "अपथ्य सहित रोग्ये क्षामास्य परिकीर्त्तितम्" शब्दच०। क्षमस्यमिति वा पाठ श्रो०।

क्षार त्रि०क्षर-ज्वलने अण्। १क्षरणशीले। २लवणरसे३धूर्त्ते ४लवणे ५भस्मनि च पु०मेदि०५गुडे हेम०६टङ्कणे ७सर्जिकाक्षारे पु० राजनि०। ७विडलवणे ८यवक्षारे च न०त्रिका०। चक्रदत्तोक्ते ९भस्मनिर्मिते औषधभेदे यथा "प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम्। कालमुष्कक समाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्। आढकन्तु क्रमादाप जलद्रोणे परिप्लुतम्। चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा। शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः। शनैः शनैर्दह्यमानं यावत् सान्द्रतनुर्भवेत्। सर्जिकायावशूकाभ्यां शुण्ठी मरिचपिप्पली। वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा। एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक् शोणाप्रमाणकम्। दर्व्या संघट्टितञ्चापि स्थापयेदायसे घटे। एष वह्निसमः क्षारः कीर्त्तितः काश्यपादिभिः। तोये कालकमुष्ककस्य विपचेत्प्रस्थाष्टकं षड्गुणे पात्रे लोहमये दृढे विपुलघोर्दर्व्या शनैर्घट्टयन्। दग्ध्वाग्नौ षडशङ्खनाभिशकलान् पूताश्रये क्षिपेत् यद्वोरस्कजलान्यमेव दहति क्षारो वरो वाक्यतात्। प्रायश्चित्तभागविष्टेऽपि क्षारपैच्छल्यरक्तता। सजायते तदा क्षार्य्यं क्षारक्षारो वाऽपि पच्यते। द्वयैर्वाष्टमकेन षोडशभवेनाशेन संयूहितो मध्य-मो षड्दशक्रमेण विहित- क्षारो दशाध्यक्षक। योऽतिक्षान्तो मतितनु क्षारपाक उदाहृत। दुर्नामकादौ निर्दिष्ट क्षारोऽय प्रतिसारण। पानीयो यस्तु गुल्मादौ स क्षारोनेकविर्णितम्। क्षावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे"।

यवक्षारादिविशेषगुणा सुश्रुते उक्ता यथा
यवक्षारसर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षारा"। गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मरीविनाशना। क्षारास्तु पाचमाः सर्वे रक्तपित्तकरा स्मृता। ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ सर्जिकायावशूकजौ। शुक्रश्लेष्मविबन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ। उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी क्षारो बलापह। मेदोघ्न पाकिम क्षारो मूत्रबस्तिविशोधन। विरूक्षणोऽनिलकर श्लेष्मघ्न पित्तदूषण। अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कण क्षार उच्यते"। मेदिन्युक्तं भस्म च शुष्ककदलीत्यगादिभस्म तच्च रजकस्य वस्त्रशोधकद्रव्यम्। "यथा क्षारोदकवस्त्रमिर्मोदनाभिर्वासासि शुद्धिमुपयन्ति" प्रा० त० हारीत। काचभेदे वस्त्रे क्षारयोजननिषेधमाह स्मृति "द्वादश्यां पक्षयोरन्ते सक्रान्त्या श्राद्धवासरे। वस्त्र न पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत्"। तत उत्करा० चतुरर्थ्यां च। क्षारीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

क्षारक पु० क्षर-ण्वुल्। १कषिरजाते फले (आलि) अम र। २पक्षमीमादिपिठके (खाचा) मेदि०। क्षाराय तद्योजनाय साधु कन्। ३रजके शब्दमा०।

क्षारगुड पु० क्षारेण पक्व गुड शा० त०। च० द० उक्ते क्षारपक्वे गुडभेदे यथा

"पञ्चमूल च त्रिफलानागरमूल शतावरीम्। दन्तीं चित्रकमास्फोता रास्ना पाठा सुधा शठीम्। पृथगदशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत्। त्रिसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत्। तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम्। ततो गुडतुला दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना। सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत्। द्विरिकान्तौ द्विकाकल्यौ यवक्षार सना वचाम्। एतत् पञ्चपला भागा पृथक् पञ्च पलानि च। हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रका वचाम्। हिङ्ग्वम्लवेतसाभ्याञ्च द्वे पले तत्र दापयेत्। अक्षप्रमाणा गुटिका कृत्वा खादेद्यथाबलम्। अजीर्णं जरयत्येव जीर्णे सन्दीपयत्यपि। भुक्तं भुक्तञ्च जीर्य्येत पाण्डुत्वमपकर्षति। प्लीहार्म श्वयथुञ्चैव श्लेष्मकासमरोचकम्। मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते। कुपठानि च प्रमेहञ्च गुल्मञ्चाशु नियच्छति।

स्थात् क्षारगुडो ह्येष रोगयुक्तं प्रयोजयेत्”।

क्षारतैल न० चक्र०उक्ते कर्णशूलनिवारके १पक्वतैलभेदे यथा “बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम्। शतपुष्पवचाकुष्ठं दारुशिग्रुरसाञ्जनम्। सौवर्च्चलं यवक्षारं सर्जिकोद्भिदसैन्धवम्। भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम्। मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च। तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम्। बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः। पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः। क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्। मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तथापरम्। जम्बीरस्य फलरस पिप्पलीमूलसंयुतम्। मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्। मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्”। गारुडे १८८०अ० इत्थमेव। तत्रोक्ते निर्लोमतादिसाधने २तैलभेदे च यथा “शुक्तिशम्बूकशङ्खानां दीर्घवृन्तात् समुष्ककात्। दग्ध्वा क्षारं समादाय खरमूत्रेण गालयेत्। क्षाराष्टभागं विपचेत् तैलं सार्षपं बुधः। इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रेषु पूजितम्। बिन्दुरेकः पतेद्यत्र तत्र रोमापुनर्भवः। मदनादिगणे देयमश्विभ्यां विनिर्म्मितम्। अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्च्चिकाम्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वकुष्ठहरं परम्।”

क्षारत्रय न० ६त० “साज्जिकश्च यवक्षारः टङ्कणक्षार एव च। क्षारत्रयञ्च त्रिक्षारम् क्षारत्रितयमेव च” राजनि०। उक्ते क्षारद्रव्यत्रये [राजनि०

क्षारदला स्त्री क्षारो दलेऽस्याः। चिल्लीशाके चुक्रवास्तूके

क्षारदशक न० ६त०। “शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिका चित्रकार्द्रक सनिम्बसम्भवैः। इक्षुगोक्षुरकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्वदशकं प्रकीर्त्तितम्” राजनि० उक्ते दशविधक्षारद्रव्ये

क्षारदेश पु० क्षारप्रधानो देशः शा० त०। “क्षारप्रधाने देशे जीवन जीवन हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः। क्रिमयश्च क्षारदेशे प्राणदा यमदूतिका” उद्भट०

क्षारद्रु पु० क्षारप्रधानो द्रुः। घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा०

क्षारनदी स्त्री क्षारप्रधाना नदी। नरकविशेषस्थे नदीभेदे

क्षारपत्र पु० क्षारः पत्रेऽस्य। वास्तूकशाके राजनि०। स्वार्थे कप्। तत्रार्थे हेमच०

क्षारपाक पु० सुश्रुतोक्ते क्षारद्रव्यस्य पाकभेदे तत्र क्षारभेदस्य गुणगणोत्कर्षकथनञ्च तत्पाकविधिश्चोक्तो यथा

“अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमश्छेद्यभेद्यलेख्यकरणात्त्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियावचारणाच्च। तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः। नानौषधिसमवायात्त्रिदोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा स खल्वाग्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः। स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च। तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्म्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषार्शःसूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेष्वेवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तम्। पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निसङ्गाजीर्णारोचकानाहशर्कराश्मर्य्यभ्यन्तरविद्रधिकृमिविषार्शःसूपयुज्यते। अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैव विधेभ्यः। तस्येतरक्षारवद्दग्ध्वा परिस्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र। स च त्रिविधो मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च। तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाटयित्वाभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण। अग्निवीर्य्य! महावीर्य्य! मा ते वीर्य्यं प्रणश्यतु। इहैव तिष्ठ कल्याण! मम कार्य्यं करिष्यसि। मम कार्य्ये कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि। श्वेतपुष्परक्तपुष्पहोमं जुहुयात्। खण्डशः प्रकल्प्याथ निर्वाते देशे निचितं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेदथ प्रशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृह्णीयाद्भस्मशर्कराश्च। अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकविभीतकारग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थगुञ्जाश्चतस्रश्च कोशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत्। ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोड्य मूत्रैर्वा यथोक्तैरेकविंशतिकृत्वः परिस्राव्य महति कटाहे शनैर्दर्व्या विघट्टयन् विपचेत्। स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्येतरं विभज्य च पुनरग्नावधिश्रयेत्। तत एव च क्षारोदकात् कुडवमध्यर्द्धं वाऽपनयेत्। ततः कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीरग्निवर्णाः कृत्वाऽऽयसे

पात्रे तस्मिन्नेव क्षारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्रोणे ऽष्टपलसम्मितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत्। स यथा नातिसान्द्रो नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत। अथैनमपगतपाकमनुसार्य्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादेष मध्यमः। एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः। प्रतीवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलकीपूतिकप्रबालतालपत्रीविडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गुवचातिविषाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतिवापः। स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णश्च। तेषां यथाव्याधिबलमुपयोगः। क्षीणबले तु क्षारोदकमावपेद्बलकरणार्थम्। भवतश्चात्र। नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः। अविष्यन्दी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः। अतिमार्दवशैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्यसर्पिताः। सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते। तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निवाते देशेऽसम्बाधेऽग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावघृष्यावलिख्य प्रच्छयित्वा शलाकया क्षारं पातयित्वा वाक्शतमात्रमुपेक्षेत। तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम्। तत्राम्लवर्गः शमनः सर्पिर्मधुयुतस्तु वा। अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्य्यते। इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत्। अम्लकाञ्जिकबीजानि तिलान्मधुकमेव च। प्रपिष्य समभागानि तेनैनमनुलेपयेत्। तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः। रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्य्योष्णेन च योजितः। आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशाम्यति। एवं चेन्मन्यसे वत्स! प्रोच्यमानं निबोध मे। अम्लवर्ज्यान् रसान् क्षारे सर्व्वानेव विभावयेत्। कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणोऽनुरसस्तथा। अम्लेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः। माधुर्य्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति। माधुर्य्याच्छममाप्नोति वह्निरद्भिरिवाप्लुतः। तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्रावश्च। हीनदग्धे तोदकण्डुजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च। अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावाङ्गमर्द्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्मरणं वा। क्षारदग्धव्रणन्तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत्। तत्र नैते क्षारकृत्याः। तद्यथा दुर्बलबालस्थविरभीरुसर्व्वाङ्गशूनोदरिरक्तपित्तिगर्भिणीऋतुमतीप्रवृद्धज्वरिप्रमेहिरूक्षक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छोपद्रुतक्लीबापवृत्तोद्वृत्तफलयोनयः। तथा मर्म्मसिरास्नायुधमनीसन्धितरुणास्थिसेवनीगलनाभीनखान्तरशेफःस्रोतःस्वल्पमांसेषु च प्रदेशेष्वक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात्। तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमन्नद्वेषिणं हृदयसन्धिपीडोपद्रुतं क्षारो न साधयति"।

क्षारभूमि स्त्री० क्षारयुक्ता भूमिः। क्षाराम्बुधिसमीपस्थभूमौ।

क्षारमध्य पु० क्षारो मध्येऽस्य। अपामार्गे रत्ना०

क्षारमृत्तिका स्त्री० क्षारयुक्ता मृत्तिका। ऊषरस्थाने। अमरः। [राजनि०

क्षारमेलक पु० क्षाराणां मेलनं यत्र स्वार्थे क। क्षारसमूहे

क्षारमेह पु० सुश्रुतोक्ते पित्तजे मेहभेदे "पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्याः" सुश्रु० "क्षारमेहिनं त्रिफलाकषायम्" सुश्रुत

क्षारवृक्ष पु० क्षारप्रधानो वृक्षः। मुष्ककवृक्षे राजनि०

क्षारश्रेष्ठ न० क्षारः श्रेष्ठोऽत्र। १पलाशे २मुष्कके च राजनि०

क्षारषट्क न० ६त०। "धावाद्यपामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः। क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादिको गणः"। राजनि० उक्ते क्षारद्रव्यषट्के।

क्षारसमुद्र पु० क्षारप्रधानः समुद्रः। लवणसमुद्रे "सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति" भाग० ५,१७८,। क्षारसिन्धु क्षाराम्बुधिप्रभृतयोऽप्यत्र "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" सि०शि०।

क्षारसूत्र न० चक्र० द० उक्ते क्षारभाविते सूत्रभेदे "भावितं रजनीचूर्णैः स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः। बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्त्यर्शो भगन्दरम्"।

क्षारागद पु० सुश्रुतोक्ते औषधभेदे यथा "धवाश्वकर्णतिनिशपलाशपिचुमर्द्दपाटलिपारिभद्रकाम्रोडुम्बरकरहाटकार्जुनककुभसर्ज्जकपीतनश्लेष्मातकाङ्कोठामलकप्रग्रहकुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरबिल्वमहावृक्षारुष्करारग्वधकदम्बवकुलजम्बूशिरीषतिल्वकमोक्षकगोधावृक्षारिमेदाश्च समाहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेत्ततश्चात्र पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकमञ्जिष्ठाकरञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारिवाविडङ्गगृहधूमानन्तासोमसरलावाह्लीकगुहाकोशाम्रश्वेतसर्षपवरुणलवणप्लक्षनिचुलकवर्द्धमानवञ्जुलपुत्रश्रेणीसप्तपर्णटुण्टुकैलावालुकनागदन्तातिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठहरि-

द्वारपाचूर्णानि लोहनाड्य सममागानि ततः चारवदा- गतपाकमवतार्य लोहकुम्भे निदध्यात् । अनेन दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकातोरणानि च । अस्याहर्शनात् स्पर्शात् विषात् समतिष्ठच्युते । एष चारागदो नाम शर्करास्वश्मरीषु च । अर्शःसु वातगुल्मेषु कासमू- लोदरेषु च । अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे च दारुणे । शोफे सर्व्वसरे चापि देयःश्वासे च दारुणे । एष सर्व वि- षाणां सर्वथैवोपयुज्यते । तथा तच्चकसुख्यानामयं द- र्पाहृयोऽगद"।

चाराच्छ न० चारेणाच्छम् । चाराद्रवणे फारा० ।

चारिका स्त्री चर-ण्वुल टाप् अतइत्वम् । चुधायां फारा०

चारित त्रि० चर-णिच्-क्त । १अपवादयस्ते, प्राप्तदोषे, अमर २स्राविते मेदि०

चारोद(क) पु० चारउदकेऽस्य वा उदादेशः । लवणसमुद्रे "चारोदेचुरसोदसुरोदघृतोदचीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः" भाग० ५।१०।५ शो० "चारोदविरचल "जम्बुद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता चारोदधि" भाग० ५।२०।२शो०

चाल त्रि० चल-शोधने ज्वला० १कर्त्तरि ण । शोधनकर्त्तरि

चालन न० चल-भावे ल्युट् । शोधने "चौगूद्री प्रयतौ नित्य चालनाच करौतयो" का० त० मत्स्यपु० "मद्या चलनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं परम्" नीतिशा०

चालित त्रि० चल-क्त । १शोधिते क्तप्रचालने च । "चालित तु शमितञ्च बधूना द्राविडं तु हृदय मधुवारैः" माव.

चि चये अक० ऐश्वर्ये सक० भ्वा० पर० अनिट् । चयति अ- चैषीत् चिचाय चीयात् । चीणः चितिः । चय । चयन् चेतुम् । भावे दैन्ये आक्रोशे च निष्ठातस्य वा न दीर्घो वा । तत्र दैन्ये चित चीणं वा तपस्विना । आक्रोशे चितायु चीणायु भूयात् । "चयन्तमस्य रजसः पराके" ऋ०७,१००,१५, "यस्मिन् चयन्ति पङ्क्तीः" अथ०१२,१,१, "ताहि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिचितः" ऋ०८,४०, २, कर्म्मकर्त्तरि चीयते "अपचीयते नश्यति" यास्कः "चीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" कठो० । "शरीरकर्षणात्प्राणाः चीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः चीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्" मनुः

चि हिंसायां स्वा० पर० सक० अनिट् । चिणोति, चिणुतः चिण्वः-चिणुवः । अचैषीत् । चिचाय । "चटिनी चि णोति" नैष० । "धर्म्मा इदग्नाअयस्तैः चिणोमि" भा० य० १४अ० । "चिंचीणेन भूत्वाचिणोति" शत० ब्रा० १।५।१।२५। अयं क्र्यादिरपि तदर्थे । "चिणामि ब्रह्म- णामित्रान्" अथ० ३।१६।३।

चि वासे अक० गतौ सक० तु० प० अनिट् । चियति । अचैषीत् चिचाय । "अन्तरीचं पृथिवीं चियन्ति"तैत्ति० २,१,१,७,"मतृस्य न दीन उदनि चियन्तम्"ऋ०१०,६८,८, वेदे गणव्यत्ययात् कचित् शपोलुक् । "चयति चेति पु- ष्यति" ऋ० ७।२२।६।"चेति चेमेभिः साधुभिः"८।७३।६।

चि त्रि० चि-मा० ड । १निवासे २गतौ ३चये च मेदि० ।

चिणु हिंसायां तना० उभ० सक० सेट् । चिणोति चिणुते अचणीत् अचणिष्ट । चिचाण चिचणे ।

चित त्रि० चि-हिंसायां कर्म्मणि क्त । १हिंसिते । भावे क्त २हिंसायां न०

चिति स्त्री चि-निवासे आधारे क्तिन् । १भूमौ,"निपीय यस्य चितिरचिणः कथाम्" नैष० । भावे क्तिन् । २निवासे चि चये भावे-क्तिन् । ३चये, कर्त्तरि क्तिच् । ४रोचना- द्योगन्धद्रव्ये शब्दच०५मनुष्ये निघ०।"इन्द्र ! प्रराज्ञ्स चितौ" ऋ० ८,६,२६"चितोर्भिनुग्रान्"भा० । "प्रजासु ता नः चितौ करतमूर्ज्ञयन्तीः" ऋ०७,६६,२, "भुवास चितिषु चियन्तः" ऋ० ७,८८,७,"पञ्च चितीर्मानुषीर्बोध- यन्ती"७,७६,१।"चितीर्हि सा"अथ०१२,५,१६ । चि चये व्याधारे क्तिन् । ६प्रलयकाले मेदि० । चितियद्वन्निरुक्तिः ब्रह्मवै०पु०प्रा०ख०७अ० । "महालये चय याति चिति- स्तेन प्रकीर्त्तिता"। अस्मिन्पचे कर्त्तरि क्तिच् इति भेद ।

चितिकण पु० ६त० । धूलौ त्रिका० ।

चितिकम्प पु० ६त० चितिधरायां चलननिमित्ते भूमे कम्पे तत्र विशेषः अद्भुतसागरे "मेषे वृषकभे गजः प्र- चलति व्याघ्रादिभिः कथ्यते, चापे मीनकुलीरभे च वृषभे सत्व चलेत् कच्छपः । यूके कुम्भधरे खगेन्द्रमिथुने कन्यासुगे पन्नगस्तत्स्वामिकतमो यदि प्रचलति चौणी तदा कम्पते । कच्छपे मरण ज्ञेयं मरणञ्चापि पन्नगे । सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्या चलिते गजे । प्रथितनरे- श्वरमरणं व्यसनान्याग्नेयमारुतयो । चुद्भयमतिवृष्टि- भिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि । तिथ्युदयपञ्चमादिमे मासि पचे विपचके । भवति यदा भूकम्प प्रधाननृपनाशम कुरुते" । "चितिभृदिव चितिकम्पकीर्णशृङ्गः" भट्टि ।

चितिचम पु० चितौ चमते चम अच् । खदिरवृचे राजनि०

चितिचित् पु० चितिमीष्टे चि-ऐश्वर्ये क्विप् । भूमीश्वरे-

राजनि । "अपदान्तरमुच्चरितं क्षितिक्षिताम्" माघः । महीक्षिदादयोऽप्यत्र ।

क्षितिज पु॰ क्षितेर्जायते जन-ड । १मङ्गले "क्षितिजा-न्तर्दशां गतः" ज्यो॰ । २नरकासुरे । ३भूनागे उपरसभेदे राजनि॰ । ४महीरुहे वृक्षे च । ५भूमिजाते त्रि॰ सि॰शि॰ गोलबन्धाधिकारोक्ते ६वृत्तभेदे यथा

"पूर्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च शिदिशोर्वलयद्वयं च । ऊर्ध्वाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेतदाबध्य तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्धे" सि॰शि॰ ।

"एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमेव वृत्तचतुष्टयमूर्ध्वाधोरूपमाबध्य तन्मध्ये वृत्तं क्षितिजाख्यं निवेशयेत् । अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्य्यम् । दक्षिणक्षितिजादधोऽप्यन्यत् । इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि॰ ।

"पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्निबद्धं याम्ये ध्रुवे पलल्वैः क्षितिजादधःस्थे । सौम्ये तु तादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि॰शि॰ ।

"समवृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ सम्पातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च सक्तं यन्निबध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्र्योः क्षयवृद्धी तद्वशेन भवतः" प्रमि॰ ।

क्षितिजन्तु पु॰ क्षितेर्जन्तुरिव । भूनागे उपरसभेदे राजनि॰ ।

क्षितिदेव पु॰ क्षितौ देव इव पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे क्षितिदेवतादयोऽपि तत्रार्थे । "अग्निहोत्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः" ब्र॰ सं॰ पराशर ।

क्षितिधर पु॰ क्षितिं धारयति धृ-णिच् अच् उप॰स॰ । १पर्वते "क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण" कुमा॰ । २कूर्म्मे यामदिग्गजेषु च हला॰ । [राजनि॰ ।

क्षितिनाग पु॰ क्षितिजातो नागः । उपरसभेदे भूनागे

क्षितिनाथ पु॰ ६त॰ । भूमिपाले राजनि क्षितिपत्यादयोऽप्यत्र । "क्षितिपतिरमण्डलमन्यतो वितानम्" रघु ।

क्षितिप पु॰ क्षितिं पाति पा-क । भूपाले राजनि "क्षितिपः क्षयितोद्धतात्मक" माघ । "भ्रंशात् क्षितिपसमाजमगात् स्वयंवरस्थम्" रघु । "अध्युनाऽयुध क्षितिप, शुभयु" भट्टि ।

क्षितिपाल पु॰ क्षितिं पालयति पालि अण् उप॰स॰ । महीपालके राजनि "शिशोश्चपयोऽपि क्षितिपालकुञ्जे" रघु । स्वार्थे कन् । क्षितिपालकोऽप्यत्र । "हताकृतेश्च क्षितिपालधाम्नः" भट्टि । "क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतमेघपादानि तेभ्यः क्षितिपालभागभ्यः" जयर॰ । अत शब्दक॰ क्षितिपालभाक्शब्दस्य राजार्थकत्वकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।

क्षितिपुत्र पु॰ ६त॰ । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च तयोस्तत्पुत्रत्वकथा आग्नेयशब्दे ८२६ पृ॰ कुजशब्दे २०६०पृ॰ दर्शिता "स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्र (नरकासुर,) मतं सभा" कालिकापु॰३८अ॰ । क्षितितनयादयोऽप्यत्र ।

क्षितिभृत् पु॰ क्षितिं बिभर्त्ति धारयति पालयति भृ धारणपोषणयोः क्विप । भूधरे १पर्वते "क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णदृष्टि" भट्टिः । २महीपाले राजनि । "अधुना धनैः क्षितिभृतोऽनिभृता" किरा॰ भूभृदादयोऽप्यत्र । "प्रमथितभूभृत प्रतिपदं मथितस्य भृशं महीभृता" माघ ।

क्षितिरन्ध्र न॰ ६त॰ । गर्त्ते शब्दचि॰ ।

क्षितिरुह पु॰ रोहति रुह क ७त॰ । वृक्षे हेम॰ । "क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरे" माघ॰ ।

क्षितिवदरी स्त्री क्षितौ स्थिता बदरी । भूबदर्य्याम् राजनि॰

क्षितिवर्द्धन त्रि॰ क्षितिं वर्द्धयति वृध-णिच् ल्यु । मृते शवे त्रिका॰ । "करोमि क्षितिवर्द्धनम्" भट्टि ।

क्षितिव्युदास पु॰ क्षितिं व्युदस्यति वि+उद्+अस-अण् उप॰ स॰ । गर्त्तस्थकटके शब्दचि॰

क्षितीश पु॰क्षितिमीष्टे ईश-अण् । भूमीश्वरे नृपे "आसमुद्रक्षितीशानाम्" रघु "पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः" भा॰व॰ १८२अ॰ । १विष्णौ च "देवकीनन्दन स्रष्टा क्षितीश पापनाशन" विष्णुस॰ ।

क्षितीश्वर पु॰ ६त॰ । भूमीश्वरे नृपे "तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वर" "कौशिकेन स किल क्षितीश्वर" रघु ।

क्षित्यदिति स्त्री क्षितौ अदितिः । क्षितौ अदितेरवतारे देवक्यां वसुदेवपत्न्याम् । तत्कथा च हरिव॰ ५६अ॰ । "या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्य्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपम । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ।" । विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः ।

क्षित्वन् पु॰ क्षि-क्वनिप् तुक् च । वायौ उज्ज्वलदत्तः

क्षिद्र पु॰ क्षिद-रक् । १रोगे २सूर्य्ये ३विषाणे च संक्षिप्तसा॰ ।

क्षिप प्रेरणे तुदा॰ उभ॰ स॰ अनिट् । क्षिपति ते अक्षै-

प्सीत् अक्षिप्त । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्तः क्षेपकः । क्षेप्ता क्षिप्त्वा क्षिरः क्षिरन् । "क्षिरयेकेन वेगेन पञ्च दागणतावपि च" भा० व० १०।८श्लो० । "सुधर्म्मा याय-कास्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः" भा० वि० २२अ० । "पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजनं" रामा० १।११अ० 'यस्मात् त्वयस्वपि शक्तिश्च स एकोन भविष्यति" भा० आ० ६७अ० "स यत् काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि" भा० व० २८।अ० "चिक्षेप मारीचोरसि" रामा० आ० ३२स० । अधःक्षेपे च "चिक्षेप च स त धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम्" भा० आश्व० १५अ० । प्रेरणे क्वचित् स्वार्थे च णिच् क्षेपयति ते अचिक्षिपत् त

अति+अत्यन्तक्षेपे । "सन्धिमुक्तमनुत्पिष्टं श्लिष्टं विवर्त्तितं मवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्" "अति-क्षिप्ते द्वयो सन्ध्योरतिक्रान्तता वेदना" सुश्रुत ।

अधि—तिरस्कारे "तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा" मनु । "त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि" भा० व० ८८अ० । अधिक्षेपशब्दे विवृतिः । [अपक्षेपणशब्दे विवृति

अव+अधः क्षेपणे "अवक्षिप दिशो अस्मानमस्य" ऋ० २,५२,५

आ+ आकर्षणे "आक्षिप्य केशान् वेगेन बाहुभ्यां प्राह पाण्डवम्" भा० वि० ७५०श्लो० । भर्त्सने । आक्षेपशब्दे ६०२पृ० विवृतिः । "आक्षिपन् प्रभां भानो" भा० आ० ११०२ । "आक्षिप्तनोमिव प्रभा शशिनः स्वेन तेजसा" भा० व० २१४७श्लो० । [कुमा० ।

परि+आ+आलम्ब्य बन्धने । "पर्य्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धम्"

उद्+ऊर्द्ध्वक्षेपणे । "वलिमाकाश उत्क्षिपेत्" मनु. "शिर उत्क्षिप्य नागस्य मुनः पुनरवाक्षिपत्" भा० आ० ११२६श्लो० उत्क्षेपणशब्दे १०८६ पृ० विवृतिः

नि+नितरां क्षेपणे निधाने च । "अत्र भूमौ श्वचाण्डाल वायसेभ्यश्च निक्षिपेत्" याज्ञ० । गात्राणि कान्तासु च नि-क्षिपन्त " रामा० ५।११ निक्षेपशब्दे विवृतिः

निस्+निःशेषेण क्षेपे । "मक्षिकाग्रुपजातस्य नि क्षिपन्ति सदा कमीन्" सुश्रुत ।

परि+परितः क्षेपे । "गङ्गास्रोत परिक्षिप्तम्" कुमा० ।

प्र+प्रकर्षेण क्षेपे "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" मनु

प्रति+प्रतिरूपक्षेपे । "अन्न शिरायां श्लक्ष्ण सितोदरं प्रतिक्षिपम्" सुश्रु० । अधिक्षेपे निवारणे प्रेरणे च

वि+विशेषेण क्षेपे "विक्षिप्यमाणा प्रहुधा नरेन्द्रा" भा० आ० ७०२२श्लो० । वातुलते उन्मादे, विक्षिप्तचित्त । योगा-न्तरायकरणे चित्तवृत्तेरन्यत्र सञ्चारे च "अखण्डवस्त्वन-वलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यालम्बनं विक्षेप" वेदान्तसा० "लये सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुन" तत्रत्या कारिका

सम्+सम्यक्क्षेपे विस्तीर्णस्य सङ्कोचापादने व्यापारे "आतपा-त्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभि" रघु । "संक्षिप्तं प्रति-संस्कृते" अमरः । "संक्षिप्तसारमाचष्टे" संक्षिप्तसा०

क्षिप प्रेरणे दिवा० प० सक० अनिट् । क्षिप्यति-ते अक्षै-प्सीत् । चिक्षेप । "मत्तमान् युधि हस्तिभोगिगिरीन् क्षिप्यस्तनितिमान्" "वाहृण लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद्रौद्र-मिन्द्रजित्" भट्टि ।

उपसर्गभेदेनार्थविशेष तौदादिकवत् ।

क्षिप् स्त्री क्षिप क्विप् । अङ्गुलौ निरु० । "दश क्षिप पूर्व्यं सोमजीजनन्" ऋ० ३,११,१, हलन्तत्वात् वा टाप् । "हिन्वन्ति धीरा दशभि क्षिपाभि ऋ० ९.९७,५७,

क्षिप त्रि० क्षिप क । १क्षेपके । भावे भिदा० अङ् टाप् । क्षिपा । २क्षेपणे स्त्री ।

क्षिपक त्रि० क्षिप—क क्षिप ततः अज्ञातादौ कन् । क्षेपके स्त्रियां टापि क्षिपका० नात इत्त्वम् । तत निर्दिष्टादौ प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि । क्षिपकिन् तन्निर्दिष्टादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षिपकादि पु० पा० उक्ते कापि इत्त्वनिषेधनिमित्ते शब्द गणभेदे स च गण । क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका 'आकृतिगणः' ।

क्षिपण न० क्षिप भावे ल्यु० क्युन् । क्षेपणे जटा०

क्षिप(णि)णी स्त्री क्षिप्यतेऽनया क्षिप-अनि कित् वा ङीप् । १नौकादण्डे (दाँड़) अमरटीका । कर्म्मणि अनि । २जालभेदे ३आयुधे च उज्ज्वल० ४वहित्रे शब्दचि० । ५अध्वर्य्यौ संक्षिप्तसा० । भावे अनि । ६क्षेपणे "उ तस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति" ऋ० ४।४०।४, इमा-मुदाहृत्य "क्षिपणि क्षेपणम्" इति २।२८। निरुक्तोक्तम्

क्षिपणु पु० क्षिप—अनुङ् । १वाते त्रिका० २व्याधे "मृगा इव क्षिपण्वोरीयमाना " यजु० १७।६४ । "क्षिपण्वोः क्षिप-ति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याध" वेददी०

क्षिपण्यु पु० क्षिप—कन्युच् । १वसन्ते उज्ज्वल० २देहे पु० ३सुरभिगन्धे पु० ४तद्वति त्रि० मेदि०

क्षिपति(स्ति) पु० क्षिप—बा०करणे अति(स्ति) । बाहौ निघ०

क्षिप्त त्रि० क्षिप–क्त। १प्रेरिते, २त्यक्ते, ३विकीर्णे ४अवज्ञाते, ५रागद्वेषादिवशाद्विषयासक्ते चित्ते, ६वायुरोगग्रस्ते च। ७निहिते निधानरूपेण स्थापिते "क्षिप्त समीरे सरिता पुर पतत्" "केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिप" माघ "तिरस्कृता विप्रलब्धा शप्ता क्षिप्ता हता अपि" भाग० २।१८।४८। "क्षिप्ता अवज्ञाता" श्रीधरः। "ध्यानस्य क्षिप्तचित्तताम्" भा० स० ५अ०। "हतस्य भेषजमथो क्षिप्तस्य भेषजीम्" अथ० ६।१०९।३।८ रात्रौ स्त्री हला०

क्षिप्तकुक्कुर पुस्त्री कर्म०। अलर्के (क्षेपा कुकुर) स्त्रियां ङीष्।

क्षिप्तयोनि त्रि० क्षिप्ता योनिर्गर्भोत्पत्तिस्थानमस्य। क्षिप्त मातृके स्वभर्त्रा नासक्तमातृके। "क्षिप्तयोनिरिति चैके" आ० श्रौ० ३८० सू० १,०२,१८ "क्षिप्तयोनिर्नाम यस्य माता स्वभर्त्तारं नाद्रियते" नारा० वृत्ति। तस्य (तत्कर्त्तृकम्) आर्त्विज्यं न कार्य्यमित्यनुषङ्ग

क्षिप्नु त्रि० क्षिप–क्नु त्रस्ना० न यत्वम्। क्षेपणशीले त्रि०

क्षिप्र न० क्षिप-रक्। १शीघ्रे क्रियाविशेषणत्वे क्लीवता "क्षिप्र ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी" भट्टि। २तद्वति त्रि० "अति क्षिप्रेव विध्यति" ऋ० ४।८।८। "पुष्याश्विन्यभिजिद्धस्ता लघु क्षिप्र गुरुस्तथा" ज्यो० उक्ते पुष्यादिषु ३नक्षत्रेषु "रिक्ताभौमघटान् विना च विपणौ मित्रध्रुवक्षिप्रभे" मुहू० चि० ४शीघ्रगे त्रि० "स्वतव्येन क्षिप्रेण धन्वना" ऋ०२।२४।५। तत अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् रलोपे गुण। क्षेपिष्ठ क्षेपीयस् अतिशयशीघ्रे त्रि० "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुति इयसुनि स्त्रियां ङीप्। क्षेपीयसी।

क्षिप्रकारिन् त्रि० क्षिप्रं करोति कृ–णिनि। (चालाक) शीघ्रक्रियाकारके।

क्षिप्रपाकिन् पु० क्षिप्रं शीघ्रं पच्यते पच-बा० घिणुन्। (गन्धभादलिया) १वृक्षभेदे रत्नमा०। २शीघ्रपाकवति त्रि०

क्षिप्रहोम पु० क्षिप्रं हूयते हु-मन्। शाय प्रात कर्त्तव्ये होमे तद्विवृत्तं स० त० "द्विविधा होमा याज्ञिकप्रसिद्धा क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च। तत्र क्षिप्रहोमा क्षिप्रं हूयन्त इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादय। तन्त्रहोमाश्च परिसमूहनबर्हिरास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ता। अत्र ये समिद्विस्तारास्तन्त्रहोमा यत्र स्रुवप्रस्तरार्धे दोण्डीहोमरूपेषु येषाञ्च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीनामेतद्विधाख्यं द्रव्य उपरि पश्चात् अथ इध्मानुकल्पयेत इध्मेन सुसंयोक्तं तेषु वा तन्त्रहोमेषु 'क्षिप्रहोमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति"। तत्र विशेषमाह व्यास "दग्धे गृहे न कुर्वीत क्षिप्रहोमे स्थिरं द्वयम्" द्वय परिसमूहनमास्तरणं चेति। "विरूपं च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्जयेत्" क्षिप्रहोमेषु अग्न्याधानेषु सायं प्रात गृह्याग्निहोमादिषु ब्राह्मणम् "इमं स्तोममर्हते" इत्यादिमन्त्रकरणं वा परिसमूहनं न कुर्य्यात्"।

क्षिया स्त्री क्षि–क्षये भावे भिदा० अङ्। १अपचये अमर० २धर्म्मव्यतिक्रमे सि० कौ०। "क्षेति क्षियायाम्" "क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्" पा० "क्षियाया धर्म्मव्यतिक्रमे" सि० कौ० यथा "स्वयं ह रथेन याति ३उपाध्यायं पदातिं गमयति" उदा० अत्राद्यतिङ् प्लुत।

क्षिव निरसने भ्वा० पर० सक० सेट्। क्षेवति अक्षेवीत्। चिक्षेव उदित्। क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा ष्ठ्यूत ष्ठ्यूति। निरसन फूत्कार इति भट्टमल्ल मुखेन श्लेष्मादेर्निरसनमित्यन्ये

क्षिव निरसने दिवा० पर० सक० सेट्। क्षीव्यति अक्षेवीत् चिक्षेव। उदित् क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा।

क्षी हिंसायां भ्वा० उभ० सक० अनिट्। क्षयति ते अक्षैषीत् अक्षेष्ट। चिक्षाय चिक्षिये [क्षीज

क्षीज अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट्। क्षीजति अक्षीजीत्

क्षीजन न० क्षीज–भावे ल्युट्। कीचकवंशशब्दे हेम०।

क्षीण त्रि० क्षि–क्त। १दुर्बले, २क्षामे च "अष्टमांशे चतुर्दश्यां क्षीणो भवति चन्द्रमा" छन्दो०। "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" श्रुति

भावप्र० वातादिक्षयभेदेन क्षीणभेदास्तल्लक्षणादिकमुक्तम् "वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता। पित्तक्षयेऽधिक श्लेष्मा वह्निमान्द्य प्रभाक्षय। सन्धय शिथिला मूर्च्छा रौक्ष्यमन्तर्दाह कफक्षये। हृत्पीडा कण्ठशोषोऽथ तृट् शून्या हृत् रसक्षये। शिरा श्लथा हिमाम्लेच्छा त्वक्पारुष्य क्षयेऽसृज। गण्डौष्ठकन्धरास्कन्धवक्षोजठरसन्धिषु। उपस्थशोथपिण्डीषु शुष्कता गात्ररूक्षता। मेदोधमन्य शिथिला भवेयुर्मांससंक्षये। प्लीहाभिवृद्धि सन्धीनां शून्यता तनुरूक्षता। प्रार्थना स्निग्धमांसस्य लिङ्गं स्यान्मेदस क्षये। अस्थिशूलमथो रौक्ष्यं नखदन्तत्रुटिस्तथा। अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्दृष्टं सर्व्व-दर्शाकृतम्। शुक्राल्पत्व पूर्व्वभेदस्तोद शून्य स्तनस्फिचि। लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये। शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयो। चिरेण शुक्रसेक स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता। अथौज क्षयस्य निदानमाह "ओज संक्षीयते कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभि। कृशती

रूक्षोष्णकटुकैः कषायैरपरैरपि। अथ क्षीणौज आदीनां लक्षणमाह। "बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं चिन्तयेद्व्यथितेन्द्रियः। ध्यभ्युत्यानोन्मना रूक्षः क्षामः स्यादोजसः क्षये। पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत्। सशब्दस्यानिलस्योर्द्ध्वगमनं कुक्षिसङ्घति"। कुक्षिसङ्घति' उदरसङ्कोच' "मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं बस्तौ तोदश्च जायते। स्वेदनाशे त्वचो रौक्ष्यञ्चक्षुषोरपि रूक्षता। स्तब्धाश्च रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत्। आर्त्तवस्य स्वकाले चाभावस्तस्याल्पताथ वा। जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्त्तवक्षये। अभावः स्वल्पता वा स्यात् स्तन्यस्य भवतस्तथा। म्लानौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये। अनुन्नतो भवेत् कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनन्तथा। इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम्"। अथ क्षीणानां धातुदोषमलानां वर्द्धनमाह। "तत्तत्संवर्द्धनाहारविहारातिनिषेवणात्। तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति। ओजस्तु वर्द्धते नृणां स्निग्धस्वादुभिस्तथा। द्रव्यैरन्यैर्विशेषात्तु क्षीरमांसरसादिभिः"। अन्यच्च "दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः। तत्तत्संवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति। यद्यदाहारजातन्तु क्षीणः प्रार्थयते नरः। तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति"। तत्र केन क्षीणः किमाकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च। यवमुद्गप्रियङ्गूंश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति"। पित्तक्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "तिलमाषकुलत्थादिपिष्टसर्जितिलन्तथा। मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकञ्च तथा दधि। कट्वम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णक्रोधविदाहि च। समयं देशसम्पन्नं पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च। दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतिशिशिरं लघु। रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुञ्च मधुरं रसम्। इक्षुं मांसरसं मद्यं मधुसर्पिर्गुडौदनम्। द्राक्षादाडिमयुक्तानि सर्वेऽलवणानि च। रक्तपित्तानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। अम्लानि दधिपित्तानि माषमाद्यं मद्यमपि। स्थूलमत्स्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति"। काङ्क्षा मधुराम्लादिरसयोगपाचिता गुरुप्रधानतः। "मेदःसिक्तानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च। स्नायूनि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम्। स्वाद्वम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा। ग्राम्यानूपौदकानाञ्च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। यवान्नं यावकान्नञ्च शाकानि विविधानि च। मसूरमाषयूषञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। पेयमिक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम्। मूत्रक्षीणोऽभिलषति त्रपुसैर्वारुकाणि च। अभ्यङ्गोद्वर्त्तने मद्यं निवातशयनासने। गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च। फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्त्तवक्षये। सुरामास्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करान्तथा। आसवं दधि पूपानि स्तन्यक्षीणाऽभिकाङ्क्षति। छागजाविवराहाणां गर्भान्काङ्क्षति सत्कृतान्। वसाशूल्यप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिक्षये"।

क्षीणचन्द्र पु॰ कर्म॰। उभयपक्षयोरष्टमीमध्यस्थे चन्द्रे "कृष्णाष्टमीदलादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदलम्। तावत्कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तस्योपरि स्मृतः" ज्यो॰।

क्षीणाष्टकर्म्मन् पु॰ क्षीणान्यष्ट कर्म्माण्यस्य। जिने हेम॰ अर्हच्छब्दे १८६पृ॰ विवृतिः "अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षः" "क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिः" इति तत्रत्यवाक्यम्

क्षीव(ब) मदे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। क्षीव(ब)ति अचिक्षी-(बी)त्। चिक्षीव(ब)

क्षीव(ब) त्रि॰ क्षीव(ब)–क्त नि॰। मत्ते। "क्षीबाः(बा॰) कुर्वन्ति हासञ्च कलहञ्च तथाऽपरे" रामा॰७॰६॰८॰।

क्षीर पु॰न॰ क्षि–क्रन् दीर्घश्च, घस–अदने ईरन् किच्च उपधालोपे चर् वा अर्द्धर्चा॰। १दुग्धे २जले अमरः ३सरलद्रव्ये शब्दच॰। "आमप्रायं पयस्यात् क्षीरं पेयूषमुच्यते। परतो मोरटं विद्याद्रसवत् कफात्मकम्" रत्नमा॰। क्षीरवर्गशब्दे विवृतिः "शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणान्वितैः। करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते। स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत्। दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च। क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम्। पिष्टान्नमत्स्याय-कशायमुद्गकोपातकीकन्दफलादिकैश्च"। "मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठितां व्रजति सेवितं पयः। शाकजाम्बवरकादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्" वैद्यके द्रव्यान्तरयोगे तस्य वर्ज्यतोक्ता।

"भेतव्यमाहमिच्छन्ति बाली क्षीरस्य येऽमरः। विरक्ता प्रतिगच्छन्ति च पापेभ्य महक्षते" वरा॰पु॰ "देषु क्षीरप्रा

नद्योऽमृताः पायसकर्दमाः। तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नपनका हरेः। आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यं चानुरूपताम्। सप्तजन्मस्वथाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः। दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा। तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम्। यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम्। तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम्। यथानुकूलता पुंसां प्रियत्वञ्चाखिले जने। करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः। सर्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टिमात्रे प्रसीदति। स्नातक्षीरेण देवेशे सुप्ते मधुसूदने"। वह्नि० पु० क्रियायोगनामाध्याये। तत्पाकविधिः भावप्र०। "क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम्। क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्"

क्षीरक पु० क्षीरमिव कायति कै-क। क्षीरमोरटलतायाम् रत्नमा०। [इक्षौ रत्नमा०।

क्षीरकञ्चुकी स्त्री क्षीरं कञ्चुकमिव त्वगस्य। क्षीरीश

क्षीरकण्ठ पु० क्षीरं कण्ठे यस्य। स्तनन्धये बालके।

क्षीरकन्द पु० क्षीरमिव कन्दोऽस्य। १क्षीरविदार्य्याम्, जटाधर० २क्षीरपत्र्यां स्त्री राजनि०। "क्षीरकन्दोद्विधा प्रोक्तो विमालश्च सगालकः" राजनि०।

क्षीरकाकोलिका स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा काकोली। क्षीरविदार्य्यां भावप्र० काकोलीशब्दे १८५४ दृश्यम्।

क्षीरकाण्डक पु० क्षीरान्वितं काण्डं यस्य कप्। १स्नुहीवृक्षे, २अर्कवृक्षे च अमर०।

क्षीरकाष्ठा स्त्री क्षीरप्रधानं काष्ठमस्याः। वटीवृक्षे राजनि०

क्षीरकीट पु० ६त०। दुग्धजाते कीटभेदे हारा०

क्षीरक्षव पु० क्षीरं क्षवति क्षु-अच्। दुग्धपाषाणे राजनि०

क्षीरखर्ज्जूर पु० क्षीरवत् स्वादु खर्ज्जूरः। पिण्डखर्ज्जूरे

क्षीरघृत न० क्षीरात् मथनात् उद्भूतं घृतम्। मथितदुग्धजाते घृते "क्षीरघृतं पुनः सर्वाहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च" सुश्रुते तथा उक्तम् "द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा" सुश्रुतः [माले लि०

क्षीरज न० क्षीराज्जायते जन-ड। १दध्नि हेम० २दुग्धजात-

क्षीरतैल न० क्षीरपक्वं तैलम्। सुश्रुतोक्ते तैलभेदे "ह्रीबेरकाश्मर्य्यपाठांशचिटमपतार्य्य परिक्वाथ्य तैलेनोन्मिश्र्य पुनरष्टगुणमधिश्रयेत् ततस्तैलं क्षीरानुगतमवतार्य्य शीतीभूतमभिमथ्योयात्तत्र यत् स्नेहमुत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधकल्कक्षीरयुक्तं विपचेदेतत् क्षीरतैलमदन्तातुराणां पानाभ्यङ्गादिषूपयोज्यम्। अभ्यङ्गेन वा क्षीरसर्पिः प्रतर्पयन्तीति"।

क्षीरदल पु० क्षीरं दले यस्य। अर्कवृक्षे (आकन्द) राजनि०

क्षीरद्रुम पु० क्षीरप्रधानो द्रुमः शा०त०। अश्वत्थवृक्षे राजनि०

क्षीरधि पु० क्षीरं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि। क्षीरसमुद्रे क्षीरनिधिरप्यत्र। "इन्दुः क्षीरनिधाविव" रघु०

क्षीरधेनु स्त्री क्षीरनिर्म्मिता धेनुः। दानार्थकल्पितक्षीरनिर्म्मितधेन्वाम् तद्दानादि हेमा० दा० ख०स्क० पु० यथा "क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप!। अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम!। गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्वतः। तस्योपरि महाराज! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः। तस्योपरि कुण्डकीं गोमयेन कृतामपि। क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम्। सुवर्णशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च। प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत्। मुखं गुडमयं तस्या जिह्वां शर्करया तथा। फलमयदन्ताश्च मुक्ताफलमयेक्षणाम्। इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम्। ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयं तथा। पुच्छञ्च, नृपशार्दूल! नवनीतस्तनवतीम्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नमयीं शुभाम्। चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु च स्थापयेत्। सप्तधान्ययुतां दिक्षु सर्वेषु प्रक्षिपेत्। एवं सर्वसमायुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्। आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत्। धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्। आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा हरिद्राकर्पपत्रकैः। पादुकोपानहं छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत्। अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्। या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव!। आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रदापयेत्। इच्छामि त्वां देवि! भक्त्या पाठको मन्त्रमुच्चरेत्। एवं धेनुं प्रदाताच क्षीराहारो दिनं चरेत्। त्रिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम!। दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्। यतो देवकृत्येव गतेनाथ सयन्त्रितः। यत्राहमथ मावह्ने, तत्रैवाहं वसेत्सदा। दत्त्वा धेनुं महाराज। स्मृतु तस्यापि तत्फलम्। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मलोके महीयते। पितृपितामहैः सार्द्धं सप्रपौत्रं समं व्रजेत्। दिव्यं विमानमारूढो दिव्यगन्धानुलेपनः। क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति। हारमालिकयुक्तैश्च विमानैरभिवन्दितः। गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेवितैः। ततोऽपि च्युतोऽसौ राजा विष्णुभानुव्रतो भवेत्। य इदं शृणुयान्नित्यं पठेद्वा भक्तिभावितः। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति"

क्षीरनाश पु० क्षीरं नाशयति नश–णिच् अण् उप०स० । शाखोटकवृक्षे राजनि० । तद्दलदुग्धयोगादन्यदुग्धस्य नाशनं लोकसिद्धम् ।

क्षीरनीर न० क्षीरात्त नीरमिव । १आलिङ्गने शब्दमा० आलिङ्गने हि क्षीरनीरयोरिव संसर्गो भवति । समा० द्व० । २क्षीरनीरसमाहारे न० "क्षीरनीरसममित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः । तत्र नीरं क्षोरयति" वेता० । क्षीरमिव नीरम् । ३क्षीरतुल्ये जले न० क्षीरनीरं धीयतेऽत्र धा–आधारे कि । क्षीरधि दुग्धसमुद्रे पु० ।

क्षीरप त्रि० क्षीरं पिबति पा–क । दुग्धपायिनि बालकभेदे पु० "ततोनवोड्शवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादाः" सुश्रु० "क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां क्षीरपाः केचित् भवन्ति कुलवर्द्धनाः" भा०आनु० १२५ अ० ।

क्षीरपर्णिन् पु० क्षीरयुक्तं पर्णमस्त्यस्य इनि । अर्कवृक्षे राजनि० ।

क्षीरपर्णी स्त्री क्षीरं पर्णेऽस्याः गौ० ङीष् । अर्कवृक्षे शब्दचि० ।

क्षीरपलाण्डु पु० क्षीरमिव शुभ्रः पलाण्डुः । श्वेतपलाण्डौ "स्निग्धोत्तविच्य स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽग्निमेधाकरपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः स्वादितपित्तवस्तः सपिच्छलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः" इत्युक्ते तद्गुणा उक्ताः ।

क्षीरपाण पु० पीयते पा-कर्मणि ल्युट् क्षीरं पानं यस्य "पानं देशे" णत्वम् अत्र देशः देशस्थायिजनपरः । १उशीनरवासिजने सि०कौ० "वा भावकरणयोः" पा० भावे करणे च ल्युटि वा णत्वम् इत० । २तत्पानकरणे त्रि० । ३तत्पानपात्र्यां स्त्री ङीष् । ४दुग्धस्य पाने न० ।

क्षीरभृत पु० क्षीरेण भृतः । दुग्धमात्रभृतिके गोपाले भृत्यभेदे । "गोपः क्षीरभृतोयस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनु "यो गोपालस्तो भृत्य क्षीरेण भृतो न भक्तादिना स स्वाम्यनुमत्या दशभ्योगोभ्य श्रेष्ठामेका गां भृत्यर्थं दुह्यात् सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवञ्चैकगवीक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम्" कुल्लू० ।

क्षीरवर्ग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते क्षीरभेदवर्गे यथा "गव्यमाजन्तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत्पय । तत्त्वनेकौषधिरसप्रसाद प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु । सर्वप्राणभृतां तस्मात्सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते । तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममददाहपिपासाहृद्वस्तिपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भस्रावरक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्षितानाञ्च पथ्यतमम् । गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् । गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् । अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः । रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् । आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे । महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु । उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं लघु । नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् । नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् । हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् । रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा । दिवाकराभितप्ताना व्यायामानिलसेवनात् । वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्णिकम् । पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् । वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् । धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा । तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते । अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् । वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत्" । भावप्र० अत्र विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यः ।

क्षीरमोरट पु० क्षीरवत् स्वादुः मोरट । मोरटभेदे मोरटशब्दे विवृतिः । "क्षीरमोरटमधूलिकाकुष्माण्डप्रभृतीभिः समासेन मधुरोवर्गः" सुश्रु० सा च पीलुपर्णीत्येके ।

क्षीरलता स्त्री क्षीरप्रधाना लता । क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

क्षीरवत् पु० क्षीरमिव निर्यासोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । अश्वत्थादौ श्वेतनिर्यासयुक्ते वृक्षे । २दुग्धयुक्ते त्रि० "अपूपवान् क्षीरवांश्चैष इत्यादृत" अथ० १८।४।१६ स्त्रियां ङीप् । सा च ३नदीभेदे "तत क्षीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् । पितृदेवार्चनपरो वाजमेधमवाप्नुयात्" भा० व० ८४अ०

क्षीरवल्ली स्त्री क्षीरा क्षीरयुता वल्ली । क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

क्षीरवारि पु० क्षीरमिव वारि यस्य । क्षीरसमुद्रे

क्षीरवारिधि पु० क्षीरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि । क्षीरसमुद्रे क्षीरसिन्ध्वादयोऽप्यत्र

क्षीरविकृति स्त्री ६त० (क्षीरसा) कूर्चिकायाम् अमर०

क्षीरविदारी स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा विदारी । १श्वेतभूमिकुष्माण्डे शब्दार्थचि० । क्षीरप्रधाना विदारी । २शुक्लकृष्णयोर्भूमिकुष्माण्डयो राजनि०

क्षीरविषाणिका स्त्री क्षीरमिव विषाणमग्रमस्त्यस्य ठन् । १ऋषिकाख्यौषधे (पिकाटि) भटाथ० । २क्षीरकाकोल्याम् राजनि०

क्षीरवृक्ष पु० क्षीरप्रधानो वृक्षः । १उदुम्बरे जटा० २क्षीरिकायां भरत । ३राजादन्याम् राजनि० ४न्यग्रोधे ५अश्वत्थे ६मधूके (मौल) च सुश्रुत । "चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानाम्" सुश्रु० "पत्राणि क्षीरवृक्षाणाम्" सुश्रु० ।

क्षीरशर पु० क्षीरं शीर्य्यतेऽत्र शॄ—आधारे अप् । आमिक्षायां हेमच० दधियोगात्तप्तोष्णपयस अन्यमेन जायमानत्वात् तथात्वम् । [भावप्र०उक्ते नष्टे दुग्धे (छेँ ड़ा दुध)

क्षीरशाक न० "पक्वमेव हि यत्नष्ट क्षीरशाक हि तत् पय"

क्षीरशीर्ष पु०क्षीरमिव शीर्षमस्य । श्रीवासे चन्दनभेदे राजनि०

क्षीरशुक्ल पु० क्षीरमिव शुक्लः । १शृङ्गाटके(पानीयफल)शब्द च० । २राजादन्यां राजनि० । ३शुक्लभूकुष्माण्डे स्त्री अम०

क्षीरशुक्ला स्त्री क्षीरवत् शुक्ला । क्षीरकाकल्यां राजनि०

क्षीरश्री त्रि० क्षीरेण श्रीयते मिश्रीक्रियते श्री—कर्मणि क्विप् । क्षीरमिश्रिते सोमादौ "शुक्र क्षीरश्री" यजु० ८।५७। "क्षीरमिश्रित सोम शुक्र एव भवति" वेददी० क्षीरस्य श्रीरिव श्रीरस्य । २दुग्धतुल्यशोभायुक्ते त्रि० । ६त० । ३दुग्धशोभायां स्त्री

क्षीरषट्पलक न० क्षीरेण सह पञ्चकोलानां पलमत्र कप् । पक्व० उक्ते पक्वे घृते "पञ्चकोलैः ससिन्धूत्थैः पलिकैः पयसा समम् । सर्पिः प्रस्थं शृतं प्लीहा विषमज्वरगुल्मनुत्"

क्षीरषष्टिक न० क्षीरेण पक्व षष्टिकम् । क्षीरपक्वे षष्टिक भाव्यान्ने । तत्र षष्टिपके शुभदौ देयं यथाह आद्य० "गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् । दध्योदनं हविःसर्वं मांस चित्रान्नमेव च । दद्यात् षष्ठ क त तत्" ।

क्षीरस पु० क्षीर स्यति सो—क । क्षीरसरे राजनि०

क्षीरसन्तानिका स्त्री० क्षीरस्य सन्तानोऽस्त्यस्य ठन् । आमिक्षायां (छाना) राजनि० "क्षीरसन्तानिका ह्रृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा" राजनि०

क्षीरसमुद्र पु० क्षीरतुल्य स्वादुरस समुद्रः । क्षीराम्बुधौ क्षीरसागरादयोऽप्यत्र । "मथित क्षीरसागर" भाग०८।८।४

क्षीरसर्पिस् न० क्षीरेण पक्वं सर्पिः । सुश्रुतोक्ते क्षीरतैलपाकविधिना क्षीरेण पक्वे घृतभेदे । क्षीरतैलपाकविधिः क्षीरतैलशब्दे उक्त । "तैलक्षीरं वा क्षीरसर्पिरञ्चितपथ्यम्" सुश्रु० । "क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्" सुश्रु०

क्षीरसार पु० क्षीर सरति गच्छति कारणत्वेन सृ—अण् । क्षीरजाते शृङ्गाटकादिचूर्णमिश्रणेन (पातजात)ख्याते १पदार्थे । ६त० । २नवनीते च "क्षीरसारमपनीय शङ्कया स्वीकृतं यदि पलायन त्वया" उद्भट ।

क्षीरस्फटिक पु० क्षीरमिव शुभ्र स्फटिक । क्षीरवर्णे स्फटिकमणिभेदे हेम० ।

क्षीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शाब्दिके पण्डितभेदे

क्षीरहिण्डीर पु० ६त० । दुग्धफेने शब्दचिन्ता० ।

क्षीरह्रद पु० क्षीरपूर्णो ह्रद । क्षीरपूर्णे ह्रदे । तत्रभवादौ विधा०—अण् । क्षैरह्रद तद्भवादौ त्रि०

क्षीरा स्त्री क्षीर तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । काकोल्याम् राजनि०

क्षीराब्धि पु० क्षीरस्य दुग्धरसस्याब्धि । क्षीरसमुद्रे एव क्षीरसागरादयोऽप्यत्र ।

क्षीराब्धिज पु० क्षीराब्धौ जायते जन—ड । १चन्द्रे । २लक्ष्म्यां स्त्री ३अमृतादौ यथायोग्यलिङ्गता । ४मौक्तिके ५सामुद्रलवणे न० मेदि० । "यथा भगवता ब्रह्मन्! मथित क्षीरसागर" इत्युपक्रमे भाग०८,८,अ० तेषामुत्पत्तिर्दर्शिता यथा "तस्मात्ता जज्ञतुः सर्वं तस्मिन् शङ्करोऽपहीत् । नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुवान् । ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवा पुन । द्वितीयावर्त्तमाक्रान्तमुत्पन्नाविति न- श्रुतम् । तृतीयावर्त्तभेऽप्सरोगणो जातः सुशोभन । चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नश्च महातरु । पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थित क्षीरसागरात् । त ऽय. शिरसा धत्ते नारीव कलिक रूप ।। नाना-

नाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च। क्षीरोदधेस्तु-त्थितानि गन्धर्वाश्च सहस्रशः। एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्ना महाश्चर्यसमन्विताः। अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः। दैवपक्षे ततो मेघाः सम्यग्वर्षन्ति संस्थिताः। कण्ठाश्रया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति। विष निःश्वासयातेन वासुकेश्चार्कतापनात्। निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्वीर्याश्च महामते!। ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदाद्धृतपङ्कजा। विभ्राजमाना राजेन्द्र दिशः सर्वाः स्वतेजसा। ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता। दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता। देवपक्षं समाश्रित्य स्थिता चाप्यमरिन्दम!। हरिवक्षःस्थले प्राप्ता ततः सा कमलालया। ततोऽमृतघटं पूर्णं सङ्गृहीत्वा पयसो निधेः। धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ"।

क्षीराब्धितनया स्त्री ६त०। लक्ष्म्यां १तस्यास्तज्जातत्वात्तथात्वम् २चन्द्रे पु० क्षीराब्धिजशब्दे दृश्यम्।

क्षीराशी स्त्री क्षीरमश्नाति अश—अण् ङीप्। दुग्धिकायाम् (दुधी) अमरः स्वार्थे क। तत्रार्थे। अस्याः पत्रच्छेदने दुग्धवन्निर्यासस्य स्रविभावात्तथात्वम्। सा च "स्वल्पतुल्य-पत्रा" सुभूतिः। [क्षिका०

क्षीराह्व पु० क्षीरमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क। सरलद्रुमे

क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्त्यस्य ठन्। १राजादने २पिण्डखर्ज्जूरे अमरः। "क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम्" राजनि०। "क्षीरिकाया फलं हृद्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु। तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित्" भावप्र०। ३परमान्ने भावप्र० कृशरान्नशब्दे २१८०पृ० दृश्यम्

क्षीरिद्रुमाद्य न० "क्षीरिद्रुमाद्योत्थरसे विपक्वं तत्कैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः। सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम्" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

क्षीरिन् पु० क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्त्यस्य इनि। क्षीरतुल्यनिर्यासयुक्ते १वृक्षभेदे स च भावप्र० उक्तो यथा "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम्। केचित्तु पारीषस्थाने शिरीषं वेतसं परे वदन्तीति शेषः। "क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः। रूक्षाः कषायाः मेदोघ्ना विसर्पशोथनाशनाः। शोथपित्तकफास्रघ्नाः, स्तन्याभग्नास्थिसंयोजकाः। स्वल्पमूलं हिमं ग्राहि व्रणशोथ विसर्पजित्। तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुत्तनु।

विबन्धाध्मानजित् तिक्तं कषायं मधुरं समम्" तद्गुणाः। २हिमजायां तिक्तदुग्धायां शीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री ङीप् जटा०। "क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत्। क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरी परा" राजनि०। ३वराहक्रान्तायां शब्दच०। ४कुटुम्बिन्यां ५काश्मर्यां ६दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां पुंस्त्री शब्दच० ७स्नुहीवृक्षे दस्त्यर्कवृक्षे ८राजादन्याम् १०दुग्धपाषाणे ११पुष्पे १२सोमलतायां १३स्वर्णक्षीरवृक्षे च पु० राजनि०

क्षीरी स्त्री० क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौरा०ङीष्। (क्षिरखोला) ख्याते वृक्षभेदे शब्दर०।

क्षीरीश पु० क्षीरिणां वृक्षाणामीशः प्रधानत्वात्। वरपर्णे सुकुन्दे मूलकाकारमूले सुगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा०।

क्षीरेयी स्त्री० क्षीरेण ईषत् शोभां याति या-क गौ० ङीष्, क्षीर+भा० भव.र्थे ढञ् वा ङीप्। परमान्ने हला०

क्षीरोद पु०"क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेश। दुग्धसमुद्रे "तत श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदात् धृतपङ्कजा" म०भा०संहपु०। क्षीरोदमन्थनकथा यथा "मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्। दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम्। अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः। भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः। भविष्यथ सुरा देवं अमृतस्य प्रभावत। यूयं सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्ठ स्थमिक्रमाः। इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धिमहानरीन्। ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः। इत्युक्ता देवदेवेन देवा सर्वे जगत्पतिम्। प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः। क्षीराब्धिमथने सर्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम्। बलिना चोद्धृतो राजन्! मन्दराख्यो महागिरिः। क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन स्वपोत्तम!। सर्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता दैवैर्दैत्यैः पयोदधौ। वासुकिश्च ततस्तत्र राजन्! नारायणाज्ञया। सर्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागत। ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरासुराः। समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः। मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम्। ततो मथितुमारब्धा श्रूयते! तरसाऽमृतम्। विष्णुना सुसभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः। देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः। एवन्तु मन्थमानस्य मन्दराद्य प्रविश्य वै। आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः। सर्वलोकहितार्थाय कूर्मरूपमधारयत्। कालान सं

क्षीरवत् पु० क्षीरमिव निर्यासोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १अश्वत्थादौ श्वेतनिर्य्यासयुक्ते वृक्षे। २दुग्धयुक्ते त्रि० "अपुपवान् क्षीरवांश्चैव पायसवान् ......" ऋग्० १०।१८।१६ स्त्रियां ङीप्। सा च ७नदीभेदे "ततः क्षीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम्। पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्" भा० व० ८४ अ०

क्षीरवल्ली स्त्री क्षीरा क्षीरवती वल्ली। क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

क्षीरवारि पु० क्षीरमिव वारि यस्य। क्षीरसमुद्रे

क्षीरवारिधि पु० क्षीरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि। क्षीरसमुद्रे क्षीरसिन्धुप्रभृतयोऽप्यत्र

क्षीरविकृति स्त्री ६त० (क्षीरशा) कूर्चिकायाम् अमरः

क्षीरविदारी स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा विदारी। १श्वेतभूमिकुष्माण्डे शब्दार्थचि०। क्षीरप्रधाना विदारी। २शुक्लकृष्णयोर्भूमिकुष्माण्डयो राजनि०

क्षीरविषाणिका स्त्री क्षीरमिव विषाणमस्त्यस्य ठन्। १दुग्धिकालीवृक्षे (विषाटि) शब्दच०। २क्षीरकाकोल्याम् राजनि०

क्षीरवृक्ष पु० क्षीरप्रधानो वृक्षः। १उदुम्बरे शब्दर० २क्षीरिकायां भरतः। ३राजादन्याम् राजनि० ४न्यग्रोधे ५अश्वत्थे ६मधूके (मौल) च सुश्रुत। "चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानाम्" सुश्रु० "पत्राणि क्षीरवृक्षाणाम्" सुश्रु०।

क्षीरशर पु० क्षीरं शीर्य्यतेऽत्र शॄ—आधारे अप्। आमिक्षायां हेमच०। दधियोगात्तप्तोष्णपयसः अन्यमेन जायमानत्वात् तथात्वम्। [भावप्र०उक्ते नष्टे दुग्धे (छेँडा दुध)

क्षीरशाक न० "पक्वमेव हि यच्चैव क्षीरशाक हि तत् मत"

क्षीरशीर्ष पु० क्षीरमिव शीर्षमस्य। श्रीवासे चन्दनभेदे राजनि०

क्षीरशुक्ल पु० क्षीरमिव शुक्लः। १शृङ्गाटके(पानीयफल)शब्दच० २राजादन्यां राजनि०। ३शुक्लभूकुष्माण्डे स्त्री अम०

क्षीरशुक्ला स्त्री क्षीरवत् शुक्ला। क्षीरकाकोल्यां राजनि०

क्षीरश्री त्रि० क्षीरेण श्रीयते मिश्रीक्रियते श्री—कर्म्मणि क्विप्। क्षीरमिश्रिते सोमादौ "शुक्रः क्षीरश्रीः" यजु० ८।५७। "क्षीरमिश्रितः सोमः शुक्र एव भवति" वेददी० क्षीरस्य श्रीरिव श्रीरस्य। २दुग्धतुल्यशोभायुक्ते त्रि०। ६त०। ३दुग्धशोभायां स्त्री

क्षीरषट्पलक न० क्षीरेण सह पञ्चकोलादिना पक्वमत्र कप्। चक्र० उक्ते पक्वे घृते "पञ्चकोलैः ससिन्धूत्थैः पलिकैः पयसा समम्। सर्पिः प्रस्थं शृतं प्लीहविषमज्वरगुल्मनुत्"

क्षीरषष्टिक न० क्षीरेण पक्वं षष्टिकम्। क्षीरपक्वे षष्टिकधान्यान्ने। तत्र चतुर्थे बुधवारे देयं यथाह याज्ञ० "गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम्। दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च। दद्यात् ग्रहक्रमादेतत्"।

क्षीरस पु० क्षीरं स्यति सो—क। क्षीरसारे राजनि०

क्षीरसन्तानिका स्त्री० क्षीरस्य सन्तानोऽस्त्यस्य ठन्। आमिक्षायां (छाना) राजनि० "क्षीरसन्तानिका हृद्या स्निग्धा पित्तानिलापहा" राजनि०

क्षीरसमुद्र पु० क्षीरतुल्यं स्वादुरसं यस्य। क्षीराम्बुधौ क्षीरसागरादयोऽप्यत्र। "मथिते क्षीरसागरे" भाग०८।८।४

क्षीरसर्पिस् न० क्षीरेण पक्वं सर्पिः। सुश्रुतोक्ते क्षीरतैलपाकविधिना क्षीरेण पक्वे घृतभेदे। क्षीरतैलपाकविधिः क्षीरतैलशब्दे उक्तः। "तैलहीनं वा क्षीरसर्पिर्भिश्चितर्पणम्" सुश्रु०। "क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्" सुश्रु०

क्षीरसार पु० क्षीरं सरति गच्छति कारणत्वेन सृ—अण्। क्षीरजाते शृङ्गाटकादिचूर्णमिश्रणेन (पालकात)ख्याते १पदार्थे। ६त०। २नवनीते च "क्षीरसारमपनीय शङ्कया स्वीकृतं यदि पलायनं त्वया" उद्भट।

क्षीरस्फटिक पु० क्षीरमिव शुभ्रः स्फटिकः। क्षीरवर्णे स्फटिकमणिभेदे हेम०।

क्षीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शाब्दिके पण्डितभेदे

क्षीरहिण्डीर पु० ६त०। दुग्धफेने शब्दचिन्ता०।

क्षीरह्रद पु० क्षीरपूर्णो ह्रदः। क्षीरपूर्णे ह्रदे। तत्रभवादौ शिवा०—अण्। क्षैरह्रद तद्भवादौ त्रि०

क्षीरा स्त्री क्षीरं तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच्। काकोल्याम् राजनि०

क्षीराब्धि पु० क्षीरस्य दुग्धरसस्याब्धिः। क्षीरसमुद्रे एवं क्षीरसागरादयोऽप्यत्र।

क्षीराब्धिज पु० क्षीराब्धौ जायते जन—ड। १चन्द्रे। २लक्ष्म्यां स्त्री ३अमृतादौ यथायोग्यलिङ्गता। ४मौक्तिके ५सामुद्रलवणे न० मेदि०। "यथा भगवता ब्रह्मन्! मथितः क्षीरसागरः" इत्युपक्रमे भाग०८,८,अ० तेषामुत्पत्तिर्दर्शिता यथा "तन्मथ्यमाने गरलं घोरं तच्चापि शङ्करोऽग्रहीत्। नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्तवान्। ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवा पुनः। द्वितीयावर्त्तनाज्जातम् सुपद्मार्चितं न० अमृतम्। तृतीयावर्त्तनेऽमरोगवी जातः सुशोभनः। चतुर्थात् पारिजातस्य उत्पन्नश्च महातरुः। पञ्चमात् हिमगुरुत्वात् उत्थितं क्षीरसागरात्। तं स्वयं शिरसा धत्ते नारीव भक्तिमान् भवः।। नाना-

माविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च। क्षीरोदधेस्तू-त्थितानि गन्धर्वाश्च सहस्रशः। एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्ना नत्वाश्चर्य्यसमन्विताः। अभवन् आनन्दपूर्णास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः। दैवपक्षे ततो मेघाः सम्यग्वर्षन्ति संस्थिताः। कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति। विष-निःश्वासपातेन वासुकेश्चार्कतापनात्। निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्वीर्य्याश्च महामते!। ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदाद्धृतपङ्कजा। विभ्राजमाना राजेन्द्र दिशः सर्वाः स्वतेजसा। ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता। दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता। देवपक्षं समा-साद्य स्थिता क्षणमरिन्दम!। हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता तन्मः सा कमलालया। ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसो-निधेः। धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ"।

क्षीराब्धितनया स्त्री ६त०। लक्ष्म्यां १तस्यास्तज्जातत्वा-त्तथात्वम् २चन्द्रे पु० क्षीराब्धिजशब्दे दृश्यम्।

क्षीरावी स्त्री क्षीरमवति अव—अण् ङीप्। दुग्धिकायाम (दुधी) अमरः स्वार्थे क। तत्रार्थे। अस्याः पत्रच्छेदने दुग्धवर्णद्रवनिर्गमात्तथात्वम्। सा च "शकलतुल्य-पत्रा" सुभूतिः। [त्रिका०

क्षीराह्व पु० क्षीरमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क। सरलद्रुमे

क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्त्यस्य ठन्। १राजादने २पिण्डखर्ज्जूरे अमरः। "क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम्" राजनि०। "क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु। तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदो-षत्रयास्रजित्" भावप्र०। ३परमान्ने भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८०पृ० दृश्यम्

क्षीरिद्रुमाद्य न० "क्षीरिद्रुमाद्योत्थरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः। घृतोपचारं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम्" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

क्षीरिन् पु० क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्त्यस्य इनि। क्षीरतुल्य-निर्यासयुक्ते १वृक्षभेदे स च भावप्र० उक्तो यथा "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम्। केचित्तु पारीषस्थाने शिरीषं वेतसं परे" वदन्तीति शेषः। "क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः। रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पशयनापहाः। शोथपित्तकफास्रघ्ना भग्नसन्धानकाः। तत्पल्लवं हिमं ग्राहि व्रणशोथ-विसर्पजित्। तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रजित्।

विष्टम्भाध्मानजित् तिक्तं कषायं मधुरं समम्" तद्गुणाः। २हिमजायां तिक्तदुग्धायां पीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री ङीप् जटा० "क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोकताप-नुत्। कृमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरी परा" राज-नि०। ३वराहक्रान्तायां शब्दचि० ४कुटुम्बिन्यां ५काक-र्य्यां ६दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां पुंस्त्री शब्दच० ७क्षुद्रीवृक्षे ८अर्कवृक्षे ९राजादन्याम् १०दुग्धपाषाणे ११प्लक्षे १२सोमलतायां १३स्थालीवृक्षे च पु० राजनि०

क्षीरी स्त्री० क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौरा०ङीष्। (शिरखोला) ख्याते वृक्षभेदे शब्दर०।

क्षीरीश पु० क्षीरिणां वृक्षाणामीश प्रधानत्वात्। नरपर्णे कुक्कुटे मूलकाकारमूले स्वसगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा०।

क्षीरेयी स्त्री० क्षीरेण ई शोभां याति या-क गौ० ङीष्, क्षीर+षा० भवार्थे ढञ् वा ङीप्। परमान्ने हला०

क्षीरोद पु० क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः। दुग्धस-मुद्रे "ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदात् धृतपङ्कजा" हरिवंश०। क्षीरोदमन्थनकथा यथा "मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्। दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम्। अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः!। भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः। भविष्यथ सुरा देवा अमृतस्य प्रभा-वतः। यूयं सर्वे महावीर्या भुजिष्ठा रणविक्रमाः। इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धिसहामरीन्। ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः। इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम्। प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः। क्षीराब्धिमथने सर्वे चक्रु-रुद्योगमुत्तमम्। क्षिना चोद्धृतो राजन्! मन्दराख्यो महागिरिः। क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम!। सर्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवदैत्यैः पयोदधौ। वासुकिश्च ततस्तत्र राजन्। नारायणाज्ञया। सर्वदेवहितार्थाय वि-ष्णुश्च स्वयमागतः। ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा-सुराः। समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः। मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽथ वासुकिम्। ततो मथितुमारब्धा नृपते! तरसाऽमृतम्। विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः। देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थ-नार्थं नियोजिताः। एवन्तु मथ्यमानस्तु मन्दराख्यः प्र-विष्टो वै। आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः। सर्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत्। आत्मानं च

प्रवेशाय मन्दरस्य गिरेरध । प्रविश्य धृतवान् शैल पृथग्रूपेण केशव । उपर्य्याक्रान्तवान् शैल पृथग्रूपेण केशव । चकर्ष नागराजान देवै सार्द्धं जनार्द्दन । असुराढ्यस्वरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः । ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम् । यावत्क्षमा गता श्वपनेव । बभवत् सुरासुरा । मथ्यमाने ततस्तस्मात् क्षीराब्धे रभवत् पुरा । कालकूटमिति ख्यात विषमत्यन्त दारुणम्"

क्षीरोदतनय पु० ६त० । १चन्द्रे २लक्ष्म्यां स्त्री क्षीरोदतादयोऽप्यत्र पुंस्त्री ।

क्षीरोदन पु० क्षीरेणोपसिक्त ओदन "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा० स० । दुग्धोपसिक्ते भक्ते "क्षीरोदन भुक्तवतानुवासनम्" सुश्रु०

क्षीव निरासे भ्वा० प० सक० सेट् । क्षीवति अक्षीवीत् चिक्षीव । निरास फूत्कार तत्र अक०, मुखेन श्लेष्मादेर्नमत्र तत्र सक० इति भेद ।

क्षु क्षुतौ पु०(हाँचि) अदा० अक० सेट् । क्षौति क्षुत क्षुवन्ति अक्षावीत् चुक्षाव क्षविष्यति । उगन्तत्वात् किति ङिति अनिट् क्षुतम् । क्षुतिः क्षुत्वा । क्षवथु "पुरा चुक्षाव वायुभम्" भट्टि । "क्षुतक कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या" माघः "सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृत वच । पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्" । "क्षुवतीं जृम्भमाणां वा" मनु । "क्षुतोत्पतनजृम्भसु" ति० त० पुरा० । "रात्रौ मयि क्षुतवति चिरजीवेत्युक्त्वा" चौरप० ।

अव + अधःस्थस्य क्षवथुना दूषणे "अवक्षुत केशपतङ्गकीटै" यम । अवक्षुतं उपरिक्षवथुनेन दूषितम् । "पतितान्नमवक्षुतम्" मनु "अवक्षुतम् उपरिक्षवक्षुतम्" कुल्लू० । अन्योपसर्गपूर्व्वस्तु तत्तद्द्योत्यार्थयुक्तानुतौ ।

क्षु पु० क्षुद्–बा० डु । १अन्न निघण्टु "तक्षयदी मनसोवेनता वागज्येष्ठाय वा धर्म्मणि क्षोरनीके" ऋ० ८।५।७,२२ क्षण–हिंसाया डु । २सिह्वे एकाक्षरकोष ३क्षमादिशब्दे क्षुमत्

क्षुण्ण पु० क्षु–नक् । अरिष्टवृक्षे शब्दच०

क्षुण्ण त्रि० क्षुद्–क्त । १अभ्यस्ते, २विहते ३चूर्णीकृते च जटा० । "अभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम्" "क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षा" "क्षुण्ण क्षणा यदुसतैर्दिवमातितांसु" इति च माघ । "रेखामात्रमपि क्षुण्णाद्" रघु । "क्षुण्णभिन्नविपक्षके" भट्टि

क्षुत् स्त्री क्षु–स प० भावे क्विप् । क्षुते (हाँचि) अमर ।

क्षुत न० क्षु–भावे क्त । क्षवथौ (हाँचि) अमर क्षवथुशब्दे वि-

इति । क्षुतस्य शुभाशुभसूचकत्वं, वसन्तराजशाकुने १प्र० "अथ क्षुतास्य शकुनं क्रमेण मन्हाप्रभाव प्रविभावयामः । नश्यन्ति यस्मात्सकुनाः समस्ता मृगाश्विनाद्यादिव वनप्रसत्वाः । सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकाले क्षुत न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् । यात्रा क्षुते तेन न किञ्चिदेव कुर्य्यात् क्षुत प्राणहरञ्च गन्तु । निषेधमप्येऽत्रि च दक्षिणे च धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे । तत्पृष्ठभागे कुरुते ऽर्थसिद्धिं क्षुत कदाचित् शुभमादधाति । भोगाय वामश्रवणस्य,पृष्ठे कर्णे च वामे कथित जयाय । सर्वाधिनाशाय च वामनेत्रे जात क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव । क्रमान्निषेध गमनस्य विघ्नं करोति स्पष्ट क्षुतसम्परोगम् । करोति रोगक्षयकर्मनाशं दीप्ताद्दिशायाश्च क्षुत करोति । प्राणाश्रयंश्च परतोऽपरा स्यात् पुन पुनर्योजित एव जातम् । इत्थं श्लेष्मतो कफतो हठाद्वा जातं क्षुत केऽपि वदन्ति शस्तम् । आन्द्यन्तयोर्न स्नानमे प्रयाण क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ । भवेत् कश्चिद्यदि भोजनान्ते भवेत्तदाप्य न हि भोज्यलाभ । आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्तत किं जातानजाताम् शकुनान्निहन्ति । क्षुत क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन् प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् । क्षुत चवात्सहितनिहन्तव्यं मार्य्याधिकेनापि ममागदोषम् । तस्मादुपेक्ष्य न विचक्षणेन क्षुत यतवाञ्छ फलं विवक्ष्ये" । इति ।

"छिक्काया सम्मुख वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् । आग्नेये शोकसन्तापौ, दक्षिणे हानिमाप्नुयात् । नैर्ऋते शोकसन्तापौ, मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे । अन्न प्राप्नोति वायव्ये, उत्तरे कलहो भवेत् । ईशाने मरणं मोक्षं, मोक्षं छिक्काफलाफलम्" गारुडपु० ६०अ०

तिथित० वर्षकृत्यवाक्यम् "विप्रं अङ्गुलि,कार्य्यसिद्धिरत्नसामके, हुताशे भय, याम्यामग्निभय, सुरद्विषि कलि,लाभ सन्तानये । वायव्यां वरवस्त्रमन्नसहित, दिव्याङ्गना चोत्तरे, ऐशान्यां मरणं ध्रुवं त्रिगदितं दिग् लक्षण चाङ्गने । आरोहणे क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदा" इति ।

क्वचित्तस्य शुभसूचकता यथा "आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे । विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" क्षुतनिमित्तं शुद्धर्थमाचमन कर्त्तव्यम् यथाह वाम० "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्त पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" । प्रमन्त्रो स्मृति "क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने । कर्म्मस्थ एषु

नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्"। अन्यक्षुते जीवशब्दः प्रयोज्यः यथा मदनपारिजातधृतम् "जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्ते तथा वदेत्" "क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवेत्याशीर्निश्चिनि"। गर्गोरपि च कस्यचिद्धान्यथा प्रश्नका भवेत्"ति०त०। "दीर्घायुष्क त् क्षुतं दीर्घं युगपद्धि त्रिपिपिष्टतम्" काशीख०स्त्रीलक्षणे। वक्षयुतस्य च क्षुतकरण निषिद्धं यथा विष्णुध०"नाखुष्टस्तस्य कुर्याद्वास जृम्भा तथा क्षुतम्"। "स्वनित प्रतिक्षुतमिवोपग्राम्ये" माघ' ताजकोक्त्यायाम् श्चरिहष्टौ चरिष्यद्धे २५५पृ० विवृतिः "क्षुताच्छ्वा न शुभं तदापि"। "क्षुतहष्ट्रा रिपोर्भयम्" नीलक०।

क्षुतक पु० क्षुताय साधु कन्। राजिकायाम् राजनि०।

क्षुताभिजनन पु०क्षुतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु। (राइ) कृष्णसर्षपभेदे अमरटीकायां स्वामी

क्षुत्करी स्त्री क्षुत करोति कृ ट ङीप्। सर्पाक्षीःचे शब्दच०

क्षुद गतौ निघ० भ्वा० प० सक० सेट्। क्षोदति अक्षोदीत् चुक्षोद। "उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा" ७,८४,१, क्षोदन्त आपो रिणते वनानि" ऋ०५,५८,६।

क्षुद पेषणे रुधा० उभ० सक० अनिट् इरित्। क्षुणत्ति अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत्त। चुक्षोद चुक्षुदे। क्षुत्ता क्षुन्दन् क्षुन्दान। क्षोद। "क्षुण्णमिभविषयकं" क्षुन्नन्ति सर्पान् पाताले"भट्टिः। "ते न व्यामिषुरक्षौत्सु" "अक्षुद्यहाजिकञ्जरम्"भट्टिः "यतः खड्गमखड्गसाद्यसकलक्षोदक्षमे" नैषध०। उपसर्गपूर्वस्तु तत्तदर्थे युक्ते पेषणे। [कविक०।

क्षुद् स्त्री क्षुद-सम्प० भावे क्विप्। चूर्णने "क्षुदिर चदि"

क्षुद्र त्रि०क्षुद-कर्त्तरि रक्। १कृपणे२अधमे३क्रूरे४अल्पे च मेदि०।५दरिद्रे हेम०।६तस्य भीयशाके पु० शब्दमा०। "क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने" कुमा० "क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः" शा०द०। "कामाता विषय क्षुद्र" मनु। तत अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् रलोपे गुणः। क्षोदिष्ठ क्षोदीयस अतिशयकृपणादौ त्रि०। "इह्रस्वहाय कार्यानि क्षोदीयानपि गच्छति" माघ।

क्षुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रकण्टकी स्त्री क्षुद्रं कण्टकं यस्याः गौ०ङीप्। १हृहत्याम् भावप्र० क्षुद्रभण्टाकीति वा पाठः

क्षुद्रकण्टिका क्षुद्रं कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्वम्। कण्टकारिकायाम् शब्दचि०।

क्षुद्रकमानस न० काश्मीरदेशस्थे कुङ्कुमोत्पत्तिस्थानभेदे। "काश्मीरेषु सरोनाम्ना दिव्यं क्षुद्रकमानसम्" सुश्रु०

क्षुद्रकम्बु पु० कर्म०। शम्बूके (शामुक)। हेमच०

क्षुद्रकारवेल्ली स्त्री कर्म०। यवकारवल्लीभेदे राजनि० स्त्री०। क्षुद्रकारलिकाप्यत्र राजनि०

क्षुद्रकुलिश पु० नि० कर्म०। वैक्रान्तमणौ राजनि०

क्षुद्रकुष्ठ न० कर्म० सुश्रुताद्युक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादश कुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवृतिः [क्षुरे राजनि०

क्षुद्रक्षुर पु० क्षुद्रक्षुरस्येवाकारोऽस्त्यस्य अच्। क्षुद्रगो-

क्षुद्रगोक्षुरक क्षुद्रगोक्षुरमिव कायति कै—क (छोटगोखुरी) गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किणयाम् (घुङुर) अमर०

क्षुद्रघण्टिका स्त्री० घण्टा+अल्पार्थे कन् घण्टिका कर्म०।

क्षुद्रघोली स्त्री नि० कर्म०। १चिरिल्लिकाख्ये राजनि०

क्षुद्रचञ्चु पु० क्षुद्र चञ्चुरिवाकारोऽस्य। क्षुपभेदे राजनि०

क्षुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म०। रक्तचन्दने राजनि०

क्षुद्रचिर्भटी स्त्री नि० कर्म०। गोपालकर्कट्यां राजनि०

क्षुद्रचूड पुंस्त्री क्षुद्रा चूडा यस्य (गुरसालिक) खगभेदे शब्दच०

क्षुद्रजन्तु पु० कर्म०। 'क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव वा। शतं वा प्रसृतौ येषा केचिदान कुलादपि' इत्युक्ते स्वल्पे १जन्तौ। २शतपद्यां शब्दमाला

क्षुद्रजम्बू स्त्री कर्म०। भूमिजम्ब्वाम् शब्दचि०।

क्षुद्रजातीफल पु० कर्म०। अमलके राजनि०

क्षुद्रजीरक न० कर्म०। कणजीरके, सुगन्धे शब्दच०

क्षुद्रजीवा स्त्री कर्म०। जीवन्तीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म०। बर्बरीभेदे राजनि०

क्षुद्रदंशिका स्त्री नि०कर्म०। (छोटडाँश) दंशभेदे जटा०।

क्षुद्रदुरालभा स्त्री नि०कर्म०। स्वल्पदुरालभाभेदे राजनि०

क्षुद्रदुस्पर्शा स्त्री नि० कर्म०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म०। कर्कटवृक्षे राजनि०।

क्षुद्रधान्य न० कर्म०। तृणधान्ये कङ्गुप्रभृतौ भावप्र० "क्षुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तृणधान्यमिति स्मृतम्। क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेखनम्। मधुरं कटुकं पाके रूक्षञ्च क्लेदशोषकम्। वातकृत् बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम्" तद्गुणा उक्ताः।

क्षुद्रनासिक त्रि०क्षुद्रा नासिकाऽस्य। स्वल्पनासिके (बाँदा)

क्षुद्रपत्रा स्त्री क्षुद्रं पत्रं यस्याः टाप्। चाङ्गेर्याम् (तुकोपालङ्ग)। जटा०। २स्वल्पपत्रान्विते त्रि०। गौरा० ङीप्। १वचायां स्त्री राजनि०।

क्षुद्रपनस पुं० नि० कर्म्म० । लकुचे (माँदार) राजनि० ।

क्षुद्रपर्ण पुं० क्षुद्रं पर्णमस्य । १अर्जके वर्वरीभेदे राजनि० । २स्वल्पपत्रयुक्ते त्रि० । [क्षुपभेदे राजनि० ।

क्षुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म्म० । गिरिभवे कन्दरोत्थे

क्षुद्रपिप्पली स्त्री नित्य० कर्म्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि०

क्षुद्रपृषती स्त्री नित्य० कर्म्म० । स्वल्पविचित्रबिन्दुयुक्तायां पृषत्यां मृगीभेदे "पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती मैत्रावरुण्य" यजु० २४,२, अत्रत्यवेददीपे उक्तार्थकता दृश्या

क्षुद्रपोतिका स्त्री नि० कर्म्म० । मूलपोतिकायां राजनि० ।

क्षुद्रफल(क) क्षुद्रं फलमस्य वा कप् । १जीवनवृक्षे शब्दच० । २भूमिजम्बुवृक्षे शब्दमा० । कप्भावे । ३इन्द्रवारुण्यां ४गोपालकर्कट्याम् ५अग्निदमन्यां ६कण्टकारिकायां च स्त्री राजनि० टाप् ।

क्षुद्रभण्डाकी स्त्री नि० कर्म्म० । बृहत्याम् राजनि० ।

क्षुद्रमत्स्य पुं० कर्म्म० । स्वल्पमत्स्ये (छोटमाछ) "क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः । लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

क्षुद्रमुस्ता स्त्री नि० कर्म्म० । कसेरुक्षुपे राजनि० ।

क्षुद्ररोग पुं० कर्म्म० । सुश्रुतोक्ते चतुश्चत्वारिंशत्स्वल्परोगभेदे यथा "अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्ते दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकशो निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति । स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका१ । यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति२ सोच्यते । घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् । अन्धालजी३मल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् । विवृतास्यां महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम् । विवृतामिति४ तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् । ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोन्नताः । कफानिलाभ्यां पिडकां विद्यात्तां कच्छपी५मिति । पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्ध्वजत्रुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते । तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्व्रणैर्वृतः । व्याधिर्वल्मीक६ इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः । पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु७ तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् । कर्णोपरि समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्ररुक् । शालूकवत्पनसिका८ तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् । हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् । पाषाणगर्द्दभ९ विद्याद्बलासपवनात्मकम् । विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः । अपाकः श्वयथुः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्द्दभ१० । बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कक्षामिति११ विनिर्दिशेत् । अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । क्वचित्सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका१२ इति । कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः । सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् । तामग्निरोहिणीं१३ विद्यादसाध्यां सन्निपाततः । नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वायुश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प१४मादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि । अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः । भवेत्तं कुनखं१५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञितम् । गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरि स्थिताम् । कफात्तु प्रपाकान्तां विद्यादनुशयीं१६ भिषक् । विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिका१७ विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम् । प्राप्य मांसशिरास्नायुः श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः । ग्रन्थिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्पुनः । दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदम्१८ । पामाविचर्च्चिके१९ २०कच्छ्वा रकसा२१ च प्रकीर्त्तिता । परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं२२ सरुजां तलसंश्रिताम् । शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते त्वचाम् । स कीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा । कोलमात्रः सरुक्स्रावो जायते कदरस्तु२३ सः । क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ । दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शादलसं२४ तं विनिर्दिशेत् । रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति

रोमाणि तत्र श्लेष्मा सशोणितः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं२५ खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते। दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते। कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु२६ तम्। अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्२७। क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं२८ तेन जायते। दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः। गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः२९। शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः। जायन्ते पिडका यूनां ३०वक्त्रे या मुखदूषिकाः। कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डुमत्पाण्डुमण्डलम्। पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं३१ कफवातजम्। नीरुजं सममुत्सन्नं मण्डलं कफरक्तजम्। सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं३२ विदुः। अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते। माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मषकं३३ दिशेत्। समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं३४ प्रकीर्त्तितम्। कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान्३५। मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम्। सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छं३६ इत्यभिधीयते। क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। सहसा मुखमागम्य मण्डलं विसृजेत्ततः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं३७ तमादिशेत्। मर्द्दनात्पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः। मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः। तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते। मणेरधस्तात्कोशस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते। सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित्। मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम्३८। सकण्डूः कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता। अल्पीयसीं यदा हर्षाद्बालां गच्छेत्स्त्रियं नरः। हस्ताभिघातादथ वा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात्। मर्द्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः। यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम्३९। वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम्। मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च। निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम्। मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिश्च न विदीर्य्यते। निरुद्धप्रकशं४० विद्यादरुजा चावपाटिकाम्। वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः। निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च। मार्गस्य सौक्ष्म्यात्कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति। सन्निरुद्धगुदं४१ व्याधिमेनं विद्यात्सुदुस्तरम्। शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्। स्विन्नस्यास्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा। कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते। एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्४२। स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः। यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात्स कण्डूं जनयेत्तदा। तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते। प्राहुर्वृषणकच्छूं४३ तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्। प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः। रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत्।

क्षुद्रल त्रि० क्षुद्राः क्षुद्ररोगाः सन्त्यस्य सिध्मा० लच्। क्षुद्ररोगयुक्ते

क्षुद्रवर्वरा स्त्री नित्यकर्म०। वरटायां राजनि०

क्षुद्रवल्ली स्त्री नित्यकर्म०। मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि०कर्म०। श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि० कर्म०। वृहत्याम् अमर०

क्षुद्रशङ्ख पु० नित्य कर्म०। शङ्खनखे(जोङड़ा) अमरटीका

क्षुद्रशर्करा स्त्री नि०कर्म०। यावनालशर्करायाम् राजनि०

क्षुद्रशार्दूल पुंस्त्री नि० कर्म०। क्षुद्रव्याघ्रे (चिताबाग) राजनि० [वति त्रि०

क्षुद्रशीर्ष पु० क्षुद्रं शीर्षमस्य। १मयूरशिखावृक्षे, २स्वल्पशीर्ष-

क्षुद्रशुक्ति स्त्री नि० कर्म०। जलशुक्तिकायाम्। स्वार्थे क तत्रैवार्थे राजनि०

क्षुद्रश्यामा स्त्री नि० कर्म०। कटभीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्लेष्मातक पु० नि० कर्म०। भूकर्बुदारवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्वास पु० कर्म०। श्वासरोगभेदे
"क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः। प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा। आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च। किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते। निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इतिसंज्ञितः" सुश्रु०
"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवातमुदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखं यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः" भावप्र०

क्षुद्रश्वेता स्त्री सुश्रुतोक्ते कर्कादिगणोक्ते ओषधिभेदे "श्वेतान्द्रपुष्पी क्षुद्रश्वेता महाश्वेतादि" सुश्रुतः

क्षुद्रसहा स्त्री सह-अच क्षुद्रस सहा इत॰। १सहदेव्याम् २मार्ज्जारगन्धायाञ्च राजनि॰

क्षुद्रसुवर्ण न॰ नि॰ कर्म॰। पित्तले राजनि॰

क्षुद्रहिङ्गुली स्त्री कर्म॰। १कण्टकार्य्याम्। स्वार्थे क अणो ह्रस्वे टाप्। अत्रैवार्थे शब्दच॰।

क्षुद्रा स्त्री क्षुद-रक्। १वेश्यायाम्, "क्षुद्राधिष्ठितभवना" काद॰ २कण्टकार्य्याम्, ३सरघायाम्, अमर ४मक्षिकामात्रे, ५चाङ्गेर्य्याम्, ६हिंस्रायाम्, हेमच॰ ७नवेधुकाया (गड-गड़े धान) रत्नमा॰ ८वादरतायाम्, शब्दर॰ "क्षुद्राभि-रक्षुद्रतराभिराकुलम्" माघ॰ "क्षुद्राभि सरघाभि" मल्लि॰ ९व्यङ्गायाञ्च। क्षुद्राभि निर्वृत्तम् अण्। क्षौद्र मधुनि "स क्षौद्रपटलैरिव" रघु [कायाम् राजनि॰

क्षुद्राग्निमन्थ पु॰ कर्म॰ (छोटगणियारी) स्वल्पगणिकारि-

क्षुद्राञ्जन न॰ सुश्रुतोक्ते अञ्जनभेदे "गोमूत्रपित्तमदिरा शकृद्धा-त्रीरसे पचेत्। क्षुद्राञ्जनं रसे चाप्यतयाजत् स्त्रीफलेऽपि वा। गोमूत्राद्यावर्यवमवपिप्पलीपौष्करकटफल सैन्धवो-पहितं युक्तप्रा सिद्धित वेणुगर्भरे। मेदो यकद्वत्तथाजं पिप्पल्यः सैन्धव मधु। रसमामलकस्यापि पक्वं सम्यङ्नि-धापयेत् कोषे खदिरनिर्मार्णे तद्वत् क्षुद्राञ्जन हितम्"।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पु॰ क्षुद्राणामण्डमत्स्यानामगणा भिनवजातानां मत्स्यानां सघात। (पोनार झांक) पोनाधाने अमर॰

क्षुद्रादिकषाय पु॰ चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे "क्षुद्रामृता नागरपुष्कराह्वयैः कृत कषाय कफमारुतोद्भवे। श्वा-सकासारुचिपार्श्वरुग्भवे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते"

क्षुद्रापामार्ग पु॰ नि॰ कर्म॰। रक्तापामार्गे राजनि॰

क्षुद्रामलसञ्ज पु॰ क्षुद्रामलकस्य संज्ञेव संज्ञा यस्य। कर्कटवृक्षे राजनि॰

क्षुद्राम्र पु॰ नि॰ कर्म॰। कोषाम्रे राजनि॰

क्षुद्राम्रपनस पु॰ नि॰ कर्म॰। नकुच त्रिका॰

क्षुद्राम्ला स्त्री अम्ला अमरसा कर्म॰। १चाङ्गेर्य्याम् हारा॰ (चुकोपालङ्ग) स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। २यवासङ्कु-ल्याम् राजनि॰

क्षुद्रिका स्त्री क्षुद्रैव क। दंशे (डाँश) राजनि॰

क्षुद्रीय त्रि॰ क्षुद्र+उत्करा॰ चतुरर्थ्यां छ। क्षुद्रनिर्वृत्तादौ

क्षुद्रेङ्गुदी स्त्री नित्यकर्म॰। यवासे राजनि॰

क्षुद्रैर्वारु पु॰ कर्म॰। गोपालकर्कट्याम् राजनि॰

क्षुद्रोदुम्बरिका स्त्री कर्म॰। काकोदुम्बरिकायाम् राजनि॰

क्षुद्रोपोदिका स्त्री नि॰ कर्म॰। मूलपोतिकायाम् राजनि॰

क्षुद्रोलूक पु स्त्री कर्म॰। उलूके राजनि॰

क्षुध बुभुक्षायां दिवा॰ पर॰ सक॰ अनिट् लृदित। क्षुध्यति अक्षुधत्। चुक्षोध क्षुत्। क्षुधा क्षुधितः। क्षुधित्वा। "क्षुध्यन्तोऽयय आसतिंदा ऋ॰ १,१०४,७, मा क्षुधन्मा-क्षृषत्" अथ॰ २,२९,४, क्षुध्यन्तोऽग्नयस्तत् व्याला"। "क्षुधित्वा परिभिर्वनम्" भट्टि। क्षुधाजाताञ्च तारका॰ इतच्। क्षुधित सञ्जातक्षुधे त्रि॰

क्षुध् स्त्री क्षुध-भावे सप॰ क्विप्। १बुभुक्षायाम्। कर्म्मणि क्विप्। २अन्ने निघ॰ पाठान्तरम्। "यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रिय सीदति क्षुधा" मनु॰ हलन्तत्वात् वा टाप्। क्षुधाप्यत्र स्त्री क्षुधार्त्तः। "या देवी सर्वभूतेषु क्षुधा-रूपेण संस्थिता" देवीमा॰। क्षुधा च प्राणिनां स्वाभा-विकदुःखहेतुर्यथोक्त सुश्रुते "स्वाभाविका क्षुत्-पिपासाजरामृत्युनिद्रा प्रभृतय"। इयञ्च प्राणधर्म्मः यथाह शा॰ति॰ "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य,मनसः स्मृतौ। शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः"। क्षुधा कार्य्याणि यथा

"आधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया अपचत्तम्!। कुरुक्षेत्री सकटी कामी तथैवालङ्कृतो नर। क्षुधार्त्तो न विरा-जेत प्रेतवद्भूषितो भवाम्। क्षीरान्नं विविधान् भोगान् वस्त्रालङ्कारभरणानि च। न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृत। यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति। शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना। न शृणोति न जानाति चक्षुषा न च पश्यति। दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्दित। मूकत्वं बधिरत्वञ्च जडान्धत्वन्तु पङ्गुताम्। रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रयच्छति। भगिनीं जननीं पुत्र भार्य्यां दुहितरं तथा। भ्रातर स्वजन वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति"।

क्षुधाकुशल पु॰ ७त॰। विल्वान्तरवृक्षे राजनि॰

क्षुधाभिजनन पु॰ क्षुधामभिजनयति अभि+जन+णिच् ल्यु। १राजिकायां अमर। २क्षुधाजननमात्रे त्रि॰

क्षुधालु त्रि॰ क्षुध-वा॰ आलुच्। क्षुधायुक्ते

क्षुधावत् त्रि॰ क्षुधा-अस्त्यस्य क्षुधा वाच्यतयाऽस्त्यस्या वा मतु-प् मस्य व। १क्षुधायुक्ते स्त्रियां ङीप्। भैषज्यरत्नाव-ल्युक्ते २गुटिकाभेदे स्त्री "रसगन्धकतास्रांश्च त्रुटी त्रिफला यथा। यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्व-यम्। प्रत्येक पलमेकान्तु मण्डूरस्य चतुर्गुणा। खादेत

पश्चिमश्चेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः। दण्डोत्पला विषघ्नी जामाहरन्तचन्दनम्। भल्लातापामार्गकुमुका मण्डूकस्य पलार्द्धकम्। आर्द्रकस्य रसेनाथ गुडिका संप्रकल्पयेत्। बदरास्थिसमाश्चैता भक्षयित्वा पिबेत्तु। वारि भक्तं च तस्यैव प्रातरुत्थाय मानवः। वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णविनाशिनी। अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च नियच्छति। अम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामकृतञ्च यत्। तत् सर्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा। मसूरं वर्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे"।

क्षुधासागररस पु० भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे "त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम्। क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्ववद्भिषक्। गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्यात् प्रवङ्गै पञ्चभिः सह। क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः"। [अमरः। "अश्वस्य क्षुधितः पातम्"

क्षुधित त्रि० क्षुधा+जाताऽस्य तार० इतच्। क्षुधायुक्ते

क्षुधुन पुंस्त्री क्षुध—उन किच्च। म्लेच्छजातौ उज्ज्वल०।

क्षुप मर्दे सौ० प० सक० सेट्। क्षोपति अक्षोपीत् चुक्षोप "स सद्यश्चुक्षुपत" भा० आ० १७१अ०

क्षुप पु० क्षुप—क क्षु—पक् वा। ह्रस्वशाखाशिफे वृक्षे अमरः। वासुदेवस्य सत्यभामायां गर्भजातपुत्रभेदे। "जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः" हरिवं० १६अ०। इक्ष्वाकुपितरि ३राजभेदे च पु०। "आसीत् कृतयुगे तात! मनुर्दण्डधरः प्रभुः। तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः। प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्येव विश्रुतः। क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः" भा०शान्ति०१२अ०। ४द्वारकापश्चिमस्थे ४पर्वतभेदे।

"बभौ रैवतकः शैलो रम्यसानुगुहाजिरः। पूर्वस्यां दिशि लक्ष्मीवान् मणिकाञ्चनतोरणः। दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते। इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" हरि० १५७अ०।

क्षुपडोडमुष्टि पु० डोडवति दृश—उत्क्षेपे अच् तादृशोमुष्टिरस्य पृषो० कर्म०। विषमुष्टिक्षुपे राजनि०

क्षुब्ध पुं० क्षुभ णि०कर्मणि क्तः। मन्थानदण्डे हेम०। "क्षुब्धेव मन्दरेणाश्च क्षोभिताम्भोधिवर्णना" माघ०। २क्षोभयुक्ते त्रि०। "पार्ष्णीमरिपदे कृत्वा योनिं विक्षेप ताडयेत्। बाहुभ्यां धारयं गाढं बन्धोऽयं क्षुब्धसंज्ञकः" रतिम०उक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०

क्षुभ सञ्चलने भ्वा०आत्म०अक०सेट् इदित्। क्षोभते अक्षुभत् चुक्षुभे क्षोभम्। क्षोभः क्षोभणम् क्षोभी "तानसौ नापि-

चाक्षुभत्" नाक्षुभद्राजसोभ्रातुः" भट्टिः क्षुब्धः क्षुभितः। "क्षुब्धतोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः" भा० व० ८अ०। "क्षुभिताः सागराः सर्वे" रामा०आ० ६५स०। "चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघुः "यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव" छा० उ०। क्षोभमाणः।

क्षुभ सञ्चलने वा दिवा० क्र्या० अक० सेट्। क्षुभ्यति क्षुभ्नाति अक्षोभीत्। क्षुभितः। "क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोः" माघः। क्षुभ्नातीत्यत्र क्षुभ्ना० न णत्वम्। प्राद्युपसर्गपूर्व्वकस्तत्तद्धोत्यार्थयुक्ते क्षोभे

क्षुभ त्रि० क्षुभ—क। १क्षोभके २प्रवर्त्तके च "महरारुणद्वाताद्यांस्तांस्तान् यन्देऽशनिक्षुभान्" भा०व० ३अ० "अशनिक्षुभान् तत्प्रवर्त्तकान्" नीलक०। ३सूर्य्यपारिषदभेदे स्त्री। "क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्याभूतमातरः" तत्रैव "क्षुभा-निष्प्रहानुप्रकर्त्त्रौ देवता" नीलक०

क्षुभित त्रि० क्षुभ—क्त। १आलोडिते, २व्याकुले, ३भीते च हला०। "क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरे" माघः "महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तकेति वेणी०

क्षुभ्नादि पा० उक्ते निमित्ते सत्यपि णत्वनिवृत्तिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्षुभ्ना नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर। एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाम्प्रयोजयन्ति। हरिनन्दी हरिनन्दन गिरिनगरम्। नृतिर्यङि प्रयोजयति। नरीनृत्यते। नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति। परिनर्त्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः। आचार्य्यादणत्वञ्च। आचार्य्यभोगीनः। आकृतिगणोऽयम् क्षुभ्नादिः। "अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य" इति भाष्यम्" न माभूदक्षमीत्यादयस्तस्यैव प्रपञ्चः" इति कैयटः। पाठान्तरम्" क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नर नगर नन्दन यङ्नृति गिरिनदी गृह,नमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य्यभोगीन चतुर्हायन इरिकादीनि वनोत्तरपदानि (संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्म्मार क्षुभ्नादिः"।

क्षुमत् त्रि० क्षु+अस्त्यर्थे मतुप्। १अन्नयुक्ते उपचारात् २अन्नवत्तुल्ये च। "आ तु इन्द्र! क्षुमन्तम्" ऋ० ८,८१,१,"क्षुमन्तं स्तुत्यम्" भा०

क्षुमा स्त्री क्षु—मक्। (मसिना) (तिसी) १अतस्याम् अमरः। "क्ष्मायो विधूनने क्ष्मायति मक् न कम्पयति पृषो०। क्षुमा २शत्रुकम्पके त्रि० "क्षुमासि पासये-

नम्" यजु॰ १०,८ वेददीपे उक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता २शणे शारसन्दरी ३नीलिकायाम् लताभेदे शब्दमा॰ । क्षुमाया इदम् अण् । क्षौम वस्त्रभेदे "क्षौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य" शाता॰

क्षुम्प गतौ भ्वा॰प॰ सक॰सेट् । क्षुम्पति अक्षुम्पीत् चुक्षुम्प

क्षुर विलेखने तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् । क्षुरति अक्षोरीत् चुक्षोर क्षुर ।

क्षुर पु॰ क्षुर-क क्षुरक् वा । १नापितास्त्रे शस्त्रादीनां २शफे, (खुर) अमरटीकायां स्वामी ३कोकिलाक्षे अमर ४गोक्षुरे, मेदि॰ ५महापिण्डीतरौ ६पाशे च राजनि॰ खट्वादिपादुकायाम् भरतः "छेदयेद्वशः क्षुरैः" मनुः "स धाय धनुषि क्षुरम्" रा॰ आ॰७२स॰ । "क्षुरेण शितधारेण चकर्त्तास्य शरासनम्" रामा॰ स॰ ८२स॰

क्षुरक पु॰ क्षुर-क्वुन् । १गोक्षुरे, (गोखुरी) २कोकिलाक्षे, मेदिनी ३तिलकवृक्षे अमरः ४भूतांकुशे राजनि॰ स्वार्थे क । क्षुरशब्दार्थे च

क्षुरकर्म्मन् न॰ क्षुरसाध्यं कर्म्म । केशच्छेदने । क्षुरकर्म्मणि विहितनक्षत्रादिकं मु॰ चि॰ पी॰ धा॰ उक्तं यथा "दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारभे पातङ्गारकरवीन्विहाय नवमक्ष्याह्न सन्ध्यान्तथा । रिक्तां पर्वनिशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यतस्नाताभ्यक्तकृताशनैर्नहि पुनः कार्य्या हितप्रेप्सुभि" । मु॰ चि॰ "चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वात्तदुक्ते लग्नेऽपि च दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहितोक्ता । "येषु येषु प्रशंसन्ति क्षुरकर्म्म महर्षयः । तेषु तेषु प्रशंसन्ति नखदन्तविलेखनमिति" । येषु येषु वारनक्षत्रलग्नादिष्वित्यर्थः । अथ क्षौरनिषिद्धकाल उच्यते । पातङ्गीति । पतङ्गः पक्षिसूर्य्ययोरित्यभिधानात् पतङ्गः सूर्य्यस्तस्यापत्यं पातङ्गिः शनिः आररवी प्रसिद्धौ । तेषां वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वात् तेषां लग्नानि मकरकुम्भमेषवृश्चिकसिंहाख्यानि अपवर्ज्य विहायेत्यर्थः । उक्तञ्च वसिष्ठेन "हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च श्रवणादिविष्णुत्रितयाश्विनीषु । सौम्येन्दुधिष्ण्येऽत्र क्षुरकर्म शस्तं व्यर्कारमन्दं शकवारवर्ज्जम्" इति । अतः शुभग्रहाणां वारलग्नयोः क्षौरं कार्य्यमिति फलितोऽर्थः । वारफलानि गर्गोक्तानि "मासुरायुः क्षपयति मास, सप्त मन्दवरः । भौमोऽष्टावायुष्कं हन्ति सोमश्चैत्यष्टमासकम् । पुनातन्न कार्य्यं सप्तैव क्षौरकर्म्म चेति" । तत्यन्ना-

यस्याह्नस्नानादंशानां चैतानि फलान्युक्तानि । न केवलमायुर्हानिः किन्तु शस्त्रपातोऽपि पापवारेषु । तदुक्तं वसिष्ठेन "आदित्यभौमार्किदिनेषु भीमाव दन्तकाष्ठ क्षुरकर्म कार्य्यम् । कुर्वन्नवाप्नोति फलं समग्र शस्त्रेण सम्यक् स्वशरीरघातम्" । तथा नवमं वक्ष्य च विहाय यद्दिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः क्षौरं न कार्य्यम् । "उत्कटे भूषिते चैव नानगो नवमेऽह्नीति" नारदोक्तेः । अत्र नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वन्ति तदयुक्तं दिनपदोपादानासङ्गतेः । दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः वक्ष्यमाणस्वतन्त्रनिषेधानुपपत्तेः । ननु पृथगुपादानात् नवम्यां सर्वथा क्षौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु तथा नेति चेन्न "चतुर्थीं चैव षष्ठीं च अष्टमीञ्च चतुर्दशीम् । तथा पञ्चदशीञ्चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा । श्मश्रुकर्म्म शिरोऽभ्यङ्गन्दन्तधावनमैथुनम् । जन्तुश्चैतानि यः कुर्य्यात्तत्स्नीतल न तिष्ठति" । क्षौरे व्यासवचने चतुर्थीचतुर्दश्योः सर्वथा निषेधाभिधानात् । अतएवास्यार्थं स्फुटमाह पराशर "क्षौराहात्मयमे त्वक्षि नेष्टमात्मयिवेत्यपीति" तथा सन्ध्या प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्याश्च विहाय एवं रिक्ताम् विहाय पर्वाण्यपि निशां रात्रिमपि विहायेत्यर्थः यथाधिकारिभो निरूपन्ते हितप्रेप्सुभिः श्वशुभोदर्कमिच्छद्भिरेताद्दशैः क्षौरक्रिया हि नियमेन न कार्य्या । कीदृशैः आसनद्भुवमादि तद्रहिते रणे संग्राम यान्ति जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थमुद्यतैः कृतोद्योगैः स्नातैरनुचितनित्यनैमित्तिकस्नानैः अत्र क्षौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्र नाम निषेधस्यैव तस्य विधानात् । अभ्यक्तैः कृततैलाभ्यङ्गैः कृताशनैः कृतभोजनैः सुवर्णाद्यलङ्कारभूषितैरित्यपि ध्येयम् । यदाह गर्गः "न स्नातमात्रगमनोत्कटभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् । सन्ध्याविनिशानिकुजार्कदिने च रिक्ते क्षौरं हितं न नवमेऽह्नि न चापि विष्ट्यामिति" उत्कटाना कुक्कुटासनवद्भस्थितानाम् । सन्ध्यालक्षणमपि पराशरेणोक्तम् "अर्द्धास्तमितादुदितात्सूर्य्यादस्पष्टभ नभो यावत्" । इवमर्गः "मन्वारविवारेषु रात्रौ पाते मतेऽहनि । व्याहाते प्रतिपद्रिक्तासप्त क्षौरविवर्ज्जयेत् । मन्त्रमापूर्णिमामात्ततस्तदर्दशमष्टमी तथा । आह नविहितं मांसं तैले नारि क्षुरे भवे इति" । पी॰ धा॰

"कृतपाणिपीडमनतिपन्यमोक्षे क्षुरकर्म्म च विव-

नृपाज्ञया चरेत् । यवनाहृतीर्थगमसिन्धुमज्जनं क्षुर-
माचरेन्न खलु गर्भिणीपतिः" । मु० चि०
"अथ केषाञ्चिन्निमित्तविशेषे क्षौरस्य विहितनियतौ मञ्जुभाषिणीछन्दसाह । क्रतुपाणीति अत्र पूर्व्वोक्तेष्वपि निषिद्धवारादौ एषु कर्म्मसु क्षुरकर्म क्षौरं सद्य कार्य्यमिति वाक्यार्थः क्रतौ यज्ञे विप्राज्ञया क्षौरम् । तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया तत्र प्रागभाविनि गोदानकर्म्मणि केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्म्माख्यपरं क्षौरमित्याहुः अतएव शाखाविशेषेण विवाहे क्षौरमुक्तमित्यूचुः । तथा च श्रुतिः "मुण्डयितारं श्रविष्ठाय नावप्रमुदामित्यादि" । मृतौ मातापित्रोर्मरणे बन्धमोक्षणे कारागृहे बन्धस्य यदा मोचनं भवेत्तदा द्विजाज्ञया राजाज्ञया तदापीति बोध्यम् नृपो राजा तस्याज्ञया चौरादे क्षौरं कार्य्यमेव यदाह नारद "नृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे । उद्वाहेऽखिलवारर्क्षतिथिषु क्षौरमिष्टमिति" । धर्म्मशास्त्रे "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । आधाने सोमपाने चाष्टसु क्षौरं विधीयते" इति । अथ यवेति गर्भिणी गर्भवती तस्याः पतिर्भर्त्ता यवनाह मृतकवहनं तीर्थयात्रा उपलक्षणत्वाद्विदेशगमनमपि । सिन्धुमज्जनम् समुद्रस्नानं, क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्म्माणि न आचरेन्न कुर्य्यात् । यदाह वशिष्ठ "दहनमिर्माणमुदधिस्नान चौलं मृतस्य च । तीर्थयात्रां नखश्मश्रु न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः" । "सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् । विदेशगमनञ्चैव न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः" धर्म्मशास्त्रे तु विशेषतः "राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः" अयञ्च क्षौरादिनिषेधो गुर्विणीपते सप्तमासादूर्द्ध्वं न प्राक्, यदुक्तं नारदीये "वपनं तीर्थयात्राञ्च वर्जयेद्गुर्विणीपतिः । श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं नान्यत्र वेदवित्" । श्राद्ध श्राद्धभोजनम् । इदमुत्तरार्द्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्यमपि प्रसङ्गादत्रैवोक्त मन्यक्तेति" । पी० धा०
"नृपाणां हित क्षौरभे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽह्नोदये वा । षडग्निघ्नमैत्रोऽष्टक पञ्चपित्र्योऽब्दतोऽब्धग्र्यमा क्षौरकृन्मृत्युमेति" । मु० चि०
"अथ क्षौरे राज्ञां विशेषं सर्व्वथा वर्ज्यनक्षत्राणि च भुजङ्गप्रयातेनाह नृपाणां हितमिति क्षौरभे क्षौरनक्षत्रे विहिते सति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने श्मश्रुकर्म्म-मुखशोभाकारि क्षुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तं यदाह वशिष्ठ "महीभृता पञ्चमे पञ्चमेऽह्नि क्षौरं च कार्य्यं हितमृक्षभेषु" न तु पञ्चमे इति वीप्सोक्त्या नियम । प्रतीतेर्विहितनक्षत्राभावे च सति श्मश्रुकर्म कार्य्यमित्युक्तं च वशिष्ठेन "न लभ्यते चेत्तु तदुक्तधिष्ण्यं तस्योदये वा निखिलं विधेयमिति" उदयशब्देन मुहूर्त्त इति कजयो व्याकुर्वते तदाह गर्गः "क्षौरकर्म महीशानां पञ्चमे पञ्चमेऽहनि । कर्त्तव्यं क्षौरनक्षत्रेऽप्यथवा तन्मुहूर्त्तके" इति तेषां क्षौरनक्षत्राणां ये स्वामिनस्तेषां मुहूर्त्ते इत्यर्थः । तांश्च मुहूर्त्तान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अत्र क्षौरपदं श्मश्रुकर्मपरम् । "राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिरिति" राज्ञो मुण्डननिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना "श्मश्रुकर्म पञ्चमे च पञ्चमेऽह्नि च भूभृताम् । क्षौरभस्योदये वाऽपि स्याननिन्द्यतारका न चेत्" इति । निन्द्यतारका जन्मविपदादितारका । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अस्योदये वेति अस्य क्षौरभस्योदये लग्ने । यथा मेषलग्नं त्रिंशद्भागात्मकं तत्राद्याश्वयोदशभागा १२,२० सविंशतिलिप्ता यावता कालेन मेषलग्ने उदयं यान्ति तावदश्विनीनक्षत्रमुदयं यातीत्यर्थः । तदनन्तरं तावन्त एवांशा यावता कालेनोदयं यान्ति तावद्भरण्युदय इत्यनेन न्यायेन सर्वेषां नक्षत्राणामुदयाज्ञेया । इयं च व्याख्या वराहपद्यव्याख्यावसरे भट्टोत्पलेनाभ्यधायि । पीयूषधारकारास्त्वेवं व्याकुर्वते । यस्मिन्काले अश्विन्या उदयः क्षितिजसम्बन्धः सम्पद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरण्या उदयः क्षितिजसम्बन्धस्तदन्तराले यावान्कालः सोऽश्विन्या उदय उच्यते । एवं सत्युदयद्वयान्तरालाद्गणितमार्गेण यावानिष्टकाल आगच्छेत्स एव तत्तन्नक्षत्रोदय इति निष्कृष्टार्थ इति । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्छुभवारादावपि सक्षौराद्या कार्यम् उक्तञ्च नारदेन "यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदेति" । क्षणवारः कालहोरा । एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेष्वपि प्रथमश्मश्रुकर्म कार्यमिति युक्तमुत्पश्याम । षडग्निरिति । अग्नि कृत्तिका क्षौराद्युक्त्या षड्वारं कृत्तिका यस्य । एवं त्रीणि मैत्राण्यनुराधा यस्य अष्टौ का रोहिण्यो यस्य । पञ्च पित्र्याणि मघा यस्य । अब्धयश्चत्वारोऽर्यमाण उत्तराफाल्गुन्यो यस्य । एवंतारश्च क्षौरकृत् अब्दतः वर्षानन्तरं मृत्युं

नागमेति भारेति यदाह वशिष्ठ "षष्ठाश्वक पितृपञ्चकश्च मङ्गलिष्ण्यचतुर्थमर्क्षं । त्रिमैत्रभ पद्मजसंनिभोऽपि चौरी नरोऽचिरान्निधनं गत स" इति । पद्मजो ब्रह्मा तद्विम्मन्तादयस्तदुपादान कैस्तिकन्यायसूचनार्थम् मनु रत्नमालायाञ्च "षट्कृत्तिक पञ्चमघस्त्रि मैत्रो मघाष्टकोष्टवतुरुत्तरश्च । चौरी ह वर्णं चतुराननोऽपि न प्राप्नोतीति मघुर मघाद" इत्येव सामान्यतस्त्रिसृणामप्युत्तराणां ग्रहणाद्विरोध इति चेत् मैव व्रतात्युत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वाद्वसिष्ठवाक्ये न सकैकवाक्यतानुरोधाच्चोत्तराफाल्गुन्येव गृह्यते नाषाढभाद्रपदे । यत्र तु वचनान्तरविरोधो नास्ति पौष्णमारुतसचोत्तरान्वितैरित्यादौ तत्र सामान्यत सर्वासामुत्तराणां ग्रहणं भवति" पी० धा०

"प्राचीमुख सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थ । उत्तरात्रितयशाक्रोहिणीमैन्द्रसार्पपितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान्नरः" ज्यो० त०

क्षुरधान न० क्षुरो धीयतेऽत्र धा—आधारे—ल्युट् । (भांड) इति ख्याते नापितास्त्रस्थापने पात्रभेदे "क्षानस्थामेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहित" शत० ब्रा० १४,४,२,१६ [पर्णयुक्ते २शरवणादौ त्रि० राजनि०

क्षुरपत्र पु० क्षुर इव पत्रमस्य । क्षुरधारे बाणे, क्षुरतुल्य-

क्षुरपत्रिका स्त्री० क्षुर इव पत्रं यस्याः कप् अतइत्त्वम् । पालङ्क्यशाके राजनि०

क्षुरपवि त्रि० क्षुरतुल्या पविर्धारास्य । तीक्ष्णाग्रभागे "ते ह स्म क्षुरपवी निमेयम्" शत०१,६,२,१८ "क्षुरपवी क्षुरधारे" भाष्यम् निरुक्ते ५.५ पविशब्दस्य पूतार्थकत्वमाह "पवीरवनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । "त मवत क्षुरपविना व्ययु"

क्ष(खु)रप्र पु० क्षुर (खुर) इव पृणाति छिनत्ति पृ—क । (क्षुरपी) इति ख्याते १घासच्छेदनास्त्रे, तत्तुल्याग्रफलके २शरभेदे च हेमच०

क्षुरभाण्ड न० ६त० । (भांड)ख्याते नापितास्त्रस्थापने पात्रभेदे "शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्ड क्षौरकर्मकरणाय गच्छामि" पञ्चत० [हेमच०

क्षुरमर्द्दिन् पु० क्षुरं मर्द्दाति घर्षयति मृद-णिनि । नापिते

क्षुरमुण्डिन् पु० क्षुरेण मुण्डयति मुण्ड णिनि ३त० । नापिते । शब्दचि०

क्षुराङ्ग पु० क्षुर इवाङ्गमस्य । गोक्षुरे (गोखुरी) । राजनि०

क्षुरिका स्त्री० क्षुद्र क्षुर ङीप् संज्ञा कन् । १छुरिकायां (पालङ्) २शाकभेदे राजनि०

क्षुरिकापत्र पु० क्षुरिका छुरिकेव पत्रमस्य । शरे राजनि०

क्षुरिणी स्त्री० क्षुर + अस्त्यर्थे इनि ङीप् । १वराहक्रान्तायाम् २नापितभार्यायाञ्च शब्दच०

क्षुरिन् पु० क्षुर + इनि । १नापिते २पशौ च ।

क्षुरी स्त्री० स्वल्प क्षुर ङीप् । छुरिकायाम् हेम०

क्षु(खु)ल्ल त्रि० क्षुद(खुद्) क्विप् क्षुद्(खुद्) ता लाति ला क । १अल्पे, २नधी० ३कनिष्ठे च हेम० स्वार्थे क । तत्रार्थे

क्षुल्लक त्रि० क्षुधा लक्ष्यते लक्ष-आस्वादने घञर्थे क । १नीचे २अल्पे च भरत । ३पामरे, हेमच० ४क्षुद्रशङ्खे राजनि०

क्षुल्लतात पु० नित्यकर्म० । पितुःकनिष्ठभ्रातरि जटाध० । एवं क्षुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठभ्रातरि

क्षेत्र न० क्षि-ष्ट्रन् । १शस्याद्युत्पत्तिस्थाने केदारे (क्षेत) अमरः शस्यभेदेन तस्य नामभेदा शब्दरत्ना० उक्ता यथा

"व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् समीरितम् । शाल्युद्भवोचित यत्तु शालेयमभिधीयते । यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् । षष्टिकोद्भवम यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् । तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि । एवं माष्यन्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् । तथा भङ्ग्यञ्च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि । अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् । माषकोद्रवभङ्गोमासद्रागुप्रभवोचितम् । वीजाक्षतमप्रकृष्टमुत भीतिसमाहुये । सीत्यं कृष्टञ्च हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि । त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिपारकृष्टभूमिषु । शम्बाकृत द्विहल्यञ्च द्विसीत्यं द्विगुणाकृतम् । द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विपारकृष्टभूमिषु । द्रोणाढकखार्य्यादिर्वापादौ द्रौणिकस्तथा । खारीढकिकखारीको उत्तमर्णादयस्त्रिषु । यादृश्या मास्त्रिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च

२देहे ३अन्तःकरणे ४कलत्रे, ५सिद्धस्थाने च मेदि० । सिद्धस्थानानि काशीक्षेत्रादीनि तानि भारतादौ प्रसिद्धानि कतिचित् सङ्क्षिप्य प्रदर्श्यन्ते

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा "आसन्न मुनयो क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् । कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमो" । कामरूपक्षेत्र यथा । "नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठ मिगद्यते । चिरात्तु कामदो देवो नचिराद्यत्र प्रामद । तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते

दृश्यते सर्वैरपि । कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्” कालिकापु० ५० अ० । गङ्गाक्षेत्रं स्कान्दे “तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” । नारायणक्षेत्रं यथा “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् । तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे । तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे वरे पदे । एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ब्रह्मवै० पु० प्र० ख० २७ अ० । भास्करक्षेत्रम् “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृते गुरौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् । इतिस्मृतिसमुच्चयलिखितवचनम् । “भास्करक्षेत्रं प्रयाग” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । गयाक्षेत्रं यथा “पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । “मुनय ऊचुः । पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्” । “जैमिनिरुवाच । एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूत महात्मनः । स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्” उत्कलखण्डम् । विष्णुक्षेत्राणि यथा “श्रीभगवानुवाच । शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि सेऽधुना । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि तत्त्वतः । कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् । अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् । माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम् । ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारवत्यान्तु भूपतिम् । पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुरूढे जगत्पतिम् । वल्लीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् । नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् । शालग्रामे तपोवासम् अचिन्त्यं गन्धमादने । कुब्जागारे हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् । गरुडध्वजं तोयके च गोविन्दं नामसाह्वये । वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् । केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् । पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृष्टद्वत्यां जयध्वजम् । तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे । कसेरटे महाबाहुममृतं तैजसे वने । विश्वासयूपे विश्वेशं नारसिंहं वने वने । लोहकूले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् । पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः । विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् । देवदारुवने गुह्यं कावेर्यां नागशायिनम् । प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः । कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् । त्रिविक्रमं उज्ज्यिन्यां लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् । हरिहरं तु भद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते । विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् । लोकनाथमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् । मथुरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् । आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरम् विदुः । क्रुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः । त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् । विरजं पुष्पभद्रायां बालं चामीकरे विदुः । यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् । क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् । शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् । सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते । अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः । द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः । वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” नारसिं० पु० ६२ अ० । मेषादिद्वादशराशिषु । “राशिनामानि च क्षेत्रं भवनं स्थाननाम च । मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” । यहाणां क्षेत्राणि ज्यो० त० “कुजशुक्रबुधेन्दर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किमानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ज्योति० त० । “इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्” गीतोक्तेषु ७ पदार्थेषु क्षेत्राकारे दन्तीवालत्वादिप्रसिद्धे त्रिकोणचतुष्कोणादिके पदार्थे तादृशक्षेत्रभेदाश्च रेखाभेदसाध्या अतो रेखाभेदसत्ता निरूप्यते तत्राद्युक्षचरणे क्षेत्रतत्त्वदीपिकायामित्थमभ्यधायि यथा

१ यः पदार्थोऽन्यचयितुं शक्यः परिमाणस्थूलत्वदैर्घ्यविस्ताररहितः स विन्दुः । [(विन्दुसमुदायो रेखा)

२ यः पदार्थो दैर्घ्यो विस्तारस्थूलत्वाभ्यां रहितः सा रेखा

३ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्ययुक्तः स्थूलत्वरहितः स धरातलम्

४ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्यस्थौल्ययुक्तः सः स्थूलपदार्थः ।

५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।

६ तत्र या रेखा एकादिग्गमनेनैव चिह्नद्वयान्तराले तिष्ठति, यद्वा ययोश्चिह्नयोरन्तराले कृताऽनेकरेखासु तिर्यगेनाल्पतमा सा सरला । यत्र रेखाशब्दस्तत्र सरलैव ग्राह्या ।

७ या रेखा वर्त्तनेन प्रतिचिह्नं दिगन्तरं गच्छति सा वक्रा । (उभयलक्षणाक्रान्ता मिश्रिता)

८ रेखा च समानान्तरा विषमान्तरा लम्बसम्पातरेखा च ।

९ ययोः रेखयोरन्तरं समानमेव वर्त्तनेन तयोर्याः

कदापि न भवितुमर्हति सा समानान्तरा रेखा भवति ।

१० ययोरन्तरं विषमम् एव यद्दिग्रुस्थान्तरं तद्दिशि वर्द्धने नोत्तरोत्तरमल्पान्तरं यावद्रेखायोगस्तदनन्तरमुत्तरोत्तरमल्पान्तरं विवर्द्धते योगश्च कदापि भवितुं न शक्नोति सा विषमान्तरा ।

११ एकरेखायामन्यरेखासंयोगादुत्पन्नौ कोणौ यदि समानौ भवतस्तदा ते रेखे मिथोलम्बरूपे भवतः ।

१२ या रेखा वृत्तपालिमिलिता सती पालिखण्डं न करोति सा स्पर्शरेखा भवति । यद्धत्त वृत्तसम्पातेन खण्डितं न भवति स वृत्तसम्पातः ।

१३ एकचिह्नाद्विःसृते द्वे रेखे यदि सम्मुखेतरभिन्नदिग्गते भवतस्तदा तच्छिद्रे कोणोभवति ।

१४ कोणस्त्रिविधः समकोणोऽल्पकोणोऽधिककोणश्च ।

१५ तत्र समानरेखायां लम्बयोगादुत्पन्नः कोणः समकोणः

१६ समातिरिक्तोविषमकोणोभवति ।

१७ समकोणान्न्यूनोऽल्पकोणोभवति ।

१८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।

१९ धरातलं द्विविधं समं वर्त्तुलं च ।

२० तत्र यस्मिन्धरातले सरला रेखा सर्वतो भावेन संलग्ना भवति यद्वा यत्र कुत्रापि चिह्नद्वये लग्ना सरला रेखा सर्वत्र स्पृशति तद्धरातलं समं ज्ञेयम् । समातिरिक्तं विषममिति ।

२१ सरलरेखाभिः कुटिलरेखाभिर्वा निबद्धसीमं धरातलं समधरातलक्षेत्रं भवति । यत्र क्षेत्रमन्द्रस्तत्र समधरातलक्षेत्रं ज्ञेयम्

२२ सरलरेखानिबद्धसीमं धरातलक्षेत्रं भुजैः कोणैर्वाऽभिधेयं भवति किन्तु यावन्तोभुजास्तावन्त एव कोणा भवति । [क्षेत्रंऽनेकविधं भवति ।

२३ त्रिभिर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं त्रिभुजक्षेत्रं भुजैः को-

२४ यस्य त्रयोबाहवः समानास्तत्समत्रिभुजं भवति ।

२५ यस्य द्वौ बाहू समानौ तत्समद्विभुजं ज्ञेयम् ।

२६ यस्य त्रयोबाहवोविषमास्तद्विषमत्रिभुजं भवति ।

२७ यस्यैकः समकोणस्तत्समकोणत्रिभुजं ज्ञेयम् ।

२८ समातिरिक्तकोणं विषमत्रिभुजं भवति ।

२९ यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं भवति ।

३० यस्य त्रयोऽपि न्यूनकोणास्तन्न्यूनकोणत्रिभुजं ज्ञातव्यम् ।

३१ चतुर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं चतुर्भुजक्षेत्रं भवति ।

३२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समानान्तरौ भवतस्तत्समानान्तरभुजं चतुर्भुजक्षेत्रं भवति । तद्व्यवस्थाभिधानं चतुर्विधं तद्यथा ।

३३ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसम्मुखौ भुजौ समानौ एवमेकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणायतं भवति ।

३४ यस्य चत्वारोभुजा मिथः समानाः कोणाश्च समास्तच्चतुर्भुजं समकोणसमचतुर्भुजं वर्गक्षेत्रं वा भवति ।

३५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समानान्तरं च भवति । कोणाश्च विषमास्तच्चतुर्भुजं विषमकोणायतम्

३६ यस्य चत्वारोबाहवः समानाः समानान्तराश्च भवन्ति कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।

३७ यस्य च परस्परं सम्मुखौ भुजौ विषमान्तरौ तच्चतुर्भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।

३८ यस्य भुजद्वयं समानान्तरं तत्समानान्तरविषमचतुर्भुजम्

३९ चतुर्भुजस्यैकान्तरकोणसंलग्ना रेखा कर्णो भवति ॥

४० चतुर्भुजादधिकभुजैर्निबद्धं धरातलं सामान्यतोबहुभुजक्षेत्रं तद्बहुविधं भुजानुसारेण कोणानुसारेण वा तेषां नामानि

४१ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजमष्टभुजं नवभुजं दशभुजमेकादशभुजं द्वादशभुजमित्यादीनि ॥

४२ तत्र बहुभुजक्षेत्रं यदि समभुजं भवति तस्य कोणाः समानाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं समपञ्चभुजमित्याभिधानकं भवति तदितरत् विषमपञ्चभुजमित्यादि ।

४३ एवमेव समत्रिभुजे कोणाः समानाभवन्त्येवेति नियमः तत्त्रिभुजं समानकोणसमत्रिभुजं भवति । यस्य चत्वारो भुजाः समानाः सन्ति तत्समचतुर्भुजं क्षेत्रं भवति ।

४४ यस्य क्षेत्रस्य भुजाः समानाभवन्ति तत् क्षेत्रं समभुजं यस्य कोणाः समानास्तत्समानकोणं क्षेत्रं यस्य भुजाः कोणाश्च समानाभवन्ति तत्क्षेत्रं समकोणसमभुजं भवति

४५ कुटिलरेखया निबद्धसीमं धरातलं वृत्तक्षेत्रं भवति सा रेखा परिधिसंज्ञिका पालिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्यबिन्दुः केन्द्रसंज्ञकोभवति ॥

४६ केन्द्राद्विःसृता वृत्तपालिसंलग्ना रेखा व्यासार्द्धं भवति ।

४७ या रेखा उभयतः पालिसंलग्ना केन्द्रगा च भवति सा व्याससंज्ञिका भवति ॥

४८ परिधिखण्डश्चापसंज्ञकोभवति ॥

४९ चापोभयप्रान्तगा रेखा चापकर्णसंज्ञिका ज्यासंज्ञिका च

५० जीवाचापाभ्यां निबद्धधरातलकं क्षेत्रं धनुःक्षेत्रं चापक्षेत्रं वा भवति ॥

५१ यस्य चापस्य व्यासरेखा जीवा भवति तत् अर्द्धवृत्तम् ।

५२ केन्द्राद्भिःसृते द्वे रेखे चापोभयप्रान्तसंलग्ने यदि भवत स्तदा तत्क्षेत्रं वृत्तांशसंज्ञकं वृत्तखण्डकं च भवति ॥

५३ यस्य चापं परिधिपादमितं केन्द्राद्भिःसृताभ्यां रेखाभ्यां समकोणश्च भवति तद्वृत्तपादक्षेत्रं भवति ॥

५४ क्षेत्रयोर्द्धकोणादाधाररेखायां पतितमम्बमितमीरितम्

५५ समकोणत्रिभुजे समकोणसम्मुखभुजः कर्णोभवत्यन्यौ पादौ भवतः किं वैकः आधारोऽन्योन्यलम्बः ॥

५६ अत्र कोणोपलब्धिः कल्पितत्रिभिर्वर्णैर्भवति किन्तु सदैव कोणसंलग्नोवर्णोमध्यउच्चारणीयः ॥

५७ परिधेः षष्ट्यधिकशतत्रयांशो ऽंशसंज्ञकोभवति । अंशस्य षष्ट्यंशः कला । कलायाः षष्ट्यंशोविकला । विकलायाः षष्ट्यंशः प्रतिविकलेत्यादि ।

५८ कोणस्य परिमितिः कोणचिह्नकृतकेन्द्रात् कृते वृत्ते तत्कोणाकारकरेखयोरन्तरालचापगतांशतुल्या भवति सकोणस्तद्वृत्तस्य केन्द्रं भवति ॥

५९ तेषां चापानां केन्द्राद्दूरत्वं समानं भवति येषु केन्द्राद्भिःसृतोलम्बः समोभवति ॥

६० येषु दीर्घोलम्बः पतति तेषां दूरत्वं दीर्घं भवति ॥

६१ चापगतैकचिह्नाद्भिःसृते द्वे रेखे तदन्यचापोभयप्रान्तमिलिते तदुद्भूतः कोणश्चापान्तर्गतकोणोभवति ॥

६२ अनन्तरोक्तकोणादपरांशगतः कोणस्तत्कोणस्य चापोपरिस्थः कोणोभवति किन्तु द्वयोः कोणयोः स्वरूपं समानं तयोः प्रथमोऽन्तर्गतो द्वितीयउपरिस्थइत्येव भेद

६३ यत्कोणचिह्नं परिधिगतं भवति स परिधिकोणोभवति यस्य तच्चिह्नं केन्द्रगतं स्यात् स कोणः केन्द्रकोणोभवति ॥

६४ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्वे कोणा यदि वृत्तमध्ये परिधिसंलग्नाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं वृत्तान्तर्गतं क्षेत्रोपरिगतवृत्तं वा भवति ॥

६५ यदि सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य मध्ये सर्वभुजसंलग्नः परिधिस्तदा तद्वृत्तं क्षेत्रान्तर्गतं वृत्तोपरिगतक्षेत्रं वा

६६ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्वभुजसंलग्नायदि तद्बहिर्स्थान्यक्षेत्रस्य सर्वे कोणाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं क्षेत्रान्तर्गतं क्षेत्रोपरिगतक्षेत्रं वा भवति ॥

६७ यद्रेखायाएकांशोवृत्तान्तर्गतोद्वितीयोबहिर्गतः स्यात् सा रेखा वृत्तखण्डिनी भवति ॥

६८ ययोर्द्वयोस्त्रिभुजयोर्येषां सरलरेखाकृतक्षेत्राणां वा प्रतिदिग्भुजे प्रतिदिग्भुजा समानाः सन्ति तानि परस्परं समभुजानि भवन्ति ययोर्येषां वा प्रतिदिक्कोणे प्रतिदिक्कोणाः समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समानकोणानि भवन्ति ॥

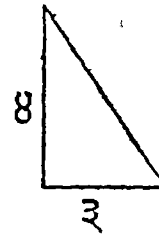
६९ उभयोः क्षेत्रयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं भुजैः कोणैश्च समानाभवन्ति किं वैकस्य क्षेत्रस्य सर्वे भुजाः कोणाश्च द्वितीयक्षेत्रस्य सर्वैर्भुजैः कोणैश्च परस्परं समानाः यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्रं स्थाप्यते तदा सर्वे भुजाः कोणाश्च सर्वभुजोपरि कोणोपरि च समानरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वयोरेकरूपं स्यादीदृक्क्षेत्राण्येकरूपाणि भवन्ति ॥

७० येषां क्षेत्राणां प्रतिदिक्कोणाः समानाएवं प्रतिदिग्भुजा एकमित्यनुपातयुताभवन्ति तानि क्षेत्राणि सजातीयानि

७१ क्षेत्रस्याखिलभुजयोगः सीमास्थलमित्युच्यते ॥

एवं रेखानिष्पन्नक्षेत्राणां भुजकोणादिमानफलज्ञानार्थं लीलावत्युक्तः क्षेत्रव्यवहारोऽत्र दर्श्यते यथा "भुजकोटिकर्णानामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्धिन्यां दिशीतरोबाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो,दोः कर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात्पदं बाहुः । उदाहरणम् । कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः । कोटिं दोःकर्णतः, कोटिश्रुतिभ्यां च भुजं वद ।

न्यासः

कोटिः ।४। भुजः ।३। भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः । १६। एतयोर्योगात् ।२५।मूलम्५। कर्णोजातः ॥

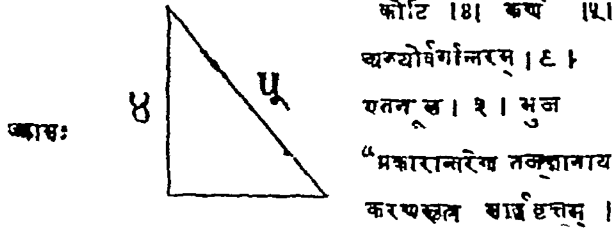
॥अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ॥

न्यासः

कर्णः ।५। भुजः ।३।अनयोर्वर्गान्तरम् ।१६। एतन्मूलं ।४। कोटिः

॥अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ॥

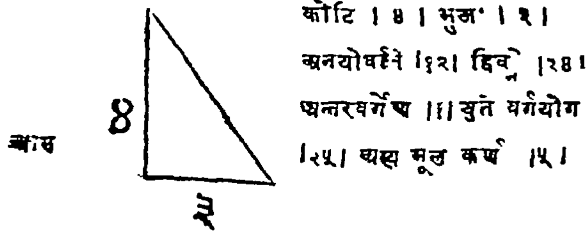

कोटि ।४। कर्ण ।५। अनयोर्वर्गान्तरम् ।९। एतन्मूलं । ३ । भुज

"प्रकारान्तरेण तदानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

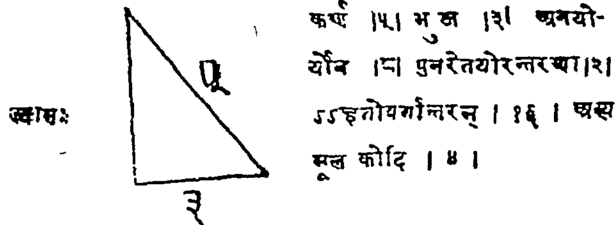
राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयो । वर्गयोगो भवेदेव तयोर्योगान्तराहति । वर्गान्तरं भवेदेव ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ॥

कोटिचतुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

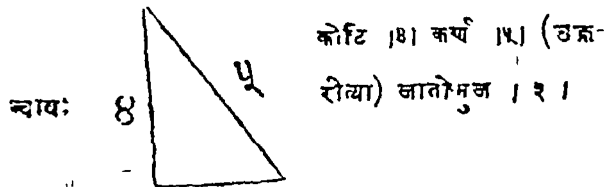
कोटि । ४ । भुज । ३ । अनयोर्घाते ।१२। द्विघ्न ।२४। अन्तरवर्गेण ।१। युते वर्गयोग ।२५। अस्य मूलं कर्ण ।५।

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

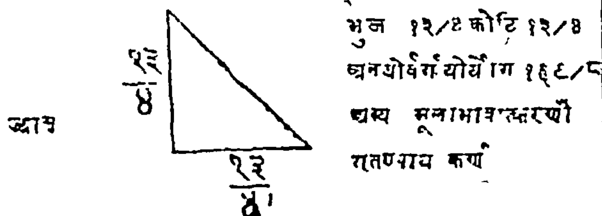
कर्ण ।५। भुज ।३। अनयोर्योग ।८। पुनरेतयोरन्तरम् ।२। ऽऽहतोवर्गान्तरम् । १६ । अस्य मूलं कोटि । ४ ।

अथ कर्णकोटिभ्यां भुजानयनम् ।

कोटि ।४। कर्ण ।५। (उक्तरीत्या) जातोभुज । ३ ।

उदाहरणम् । साङ्घ्रित्रयमितोबाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी । तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक । ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

भुज १३/४ कोटि १३/४ अनयोर्वर्गयोर्योग १६९/८ अस्य मूलाभावात्करणी गतणाय कर्ण

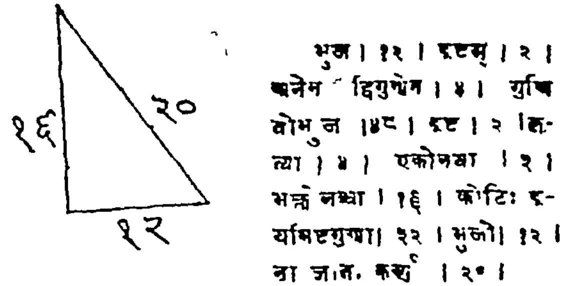
अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपाय वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् । पद गुणपदघ्नच्छिद्भक्तं निकट भवेत् ॥

अयं कर्णवर्ग १६९ दलस्य छेदांशघात १९५२ अयुतघ्नः १९५२०००० अस्यासन्नमूलम् ४६७७ इद गुणमूल १०० गुणितच्छेदेन ८०० भक्त लब्धमासन्नपद ४ भागा ४७७ ८०० अयं कर्ण । एव सर्वत्र ।

"सत्र्यस्त्रजात्ये करणसूत्र वृत्तद्वयम् । इष्टोभुजोऽस्माद्द्विगुणादिष्टाद्विस्तार्ण कार्यं द्विगुणेष्टेन युक्तम् । कोटि पृथक् सेष्टगुणा भुजोना कर्णोभवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥ इष्टोभुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता । द्विः स्थापितेष्टोनयुतार्द्धि ता वा । तौ कोटिकर्णाविति कोटितोवा बाहुश्रुती वाऽ करणीगते स्त ।

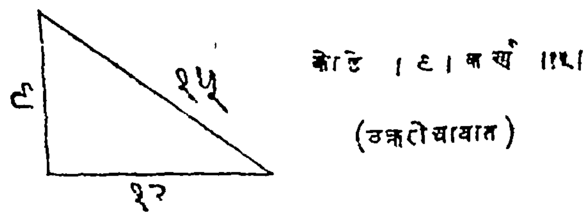
उदाहरणम् । भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णौ पमेकधा । प्रकाराभ्यां वद क्षिप्र तौ तावकरणीगतौ ।

न्यास

भुज । १२ । इष्टम् । २ । अनेन द्विगुणेन । ४ । गुणितोभुज ।४८। इष्ट । २ । कृत्या । ४ । एकोनया । ३ । भक्त लब्धा । १६ । कोटिः इ-ष्टाभिहतगुणा। ३२ । भुजो। १२ । ना जात. कर्ण । २० ।

त्रिकोणेष्टेन वा ।

कोटि । ९ । कर्ण ।१५।

(उक्तरीत्यावात)

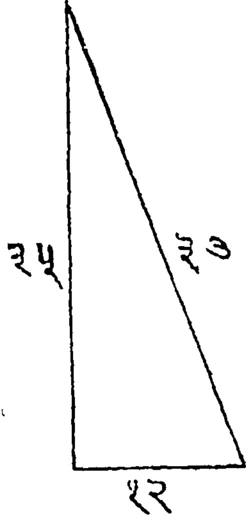
पञ्चकेनेष्टेन वा

कोटि । ५ । कर्ण । १३ । (उक्तरीत्यायात)

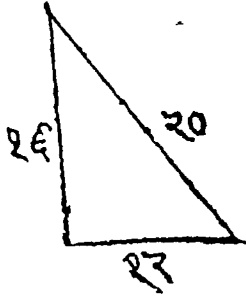
अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यासः

भुजः । १२ । अस्य कृतिः । १४४ । इष्टेन । २ । भक्ता लब्धम् । ७२ । इष्टेन । २ । ऊनम् । ७० । युतौ । ७४ । अर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ । ३५ । ३७ ।

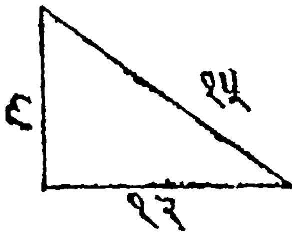
चतुष्टयेन वा ।

कोटिः । १६ । कर्णः । २० ।

(उक्तरीत्यायातः)

षट्केन वा ।

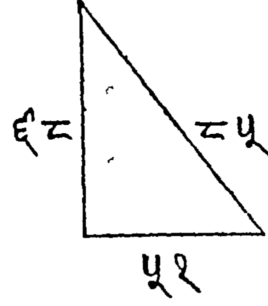
कोटिः । ९ । कर्णः । १५ ।

(उक्तरीत्यायातः)

अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टेन निघ्नाद्द्विगुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् । कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥

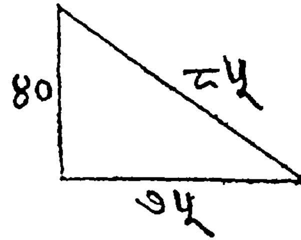
"उदाहरणम् । पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ याधकरणीगतौ । ज्ञातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद । सत्वरः

न्यासः

कर्णः । ८५ । अयं द्विगुणः । १७० । द्विकेनेष्टेन हतः । ३४० । इष्ट । २ । कृत्या । ४ । ऐकया । ५ । भक्तो जाता कोटिः । ६८ । इयमिष्टगुणा । १३६ । कर्णेन । ८५ । मिता जातो भुजः ॥ ५१ ॥

चतुष्केणेष्टेन वा ।

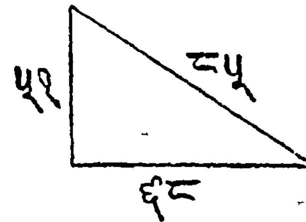

कोटिः । ४० । भुजः । ७५ ।

(उक्तरीत्यायातः)

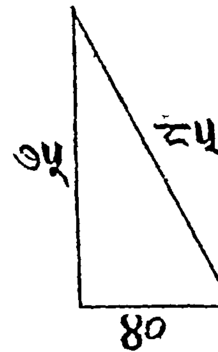
प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथ वा हृतः । फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥

पूर्वोदाहरणे । न्यासः

कर्णः । ८५ । अत्र द्विकेनेष्टेन जातौ क्रिया कोटिभुजौ । ५१ । ६८ ।

चतुष्केण वा ।

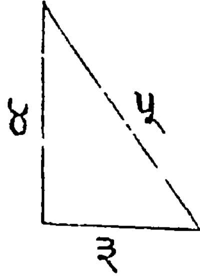

कोटिः । ७५ । भुजः । ४० । अत्र दोःकोट्योर्विभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः । कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणीगतः ॥

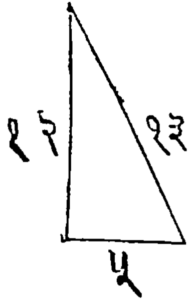
उदाहरणम् । यैर्वेद्यस्य भवेज्जात्य कोटिदोःश्रवणैः सखे । । तानिष्टैर्विदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

न्यास

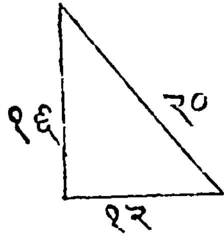
अत्रेष्टे । २ । १ । आभ्यां कोटि भुजकर्णाः । ४ । ३ । ५ ।

(उक्तरीत्यायाता)

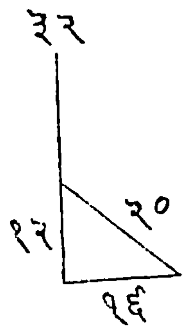
अथवेष्टे । २ । ३ । आभ्यां कोटिभुज कर्णाः । १२ । ५ । १३ ।

(उक्तरीत्यायाता)

अथवेष्टे । २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः । १६ । १२ । २० । एवमन्यथानेकधा ॥

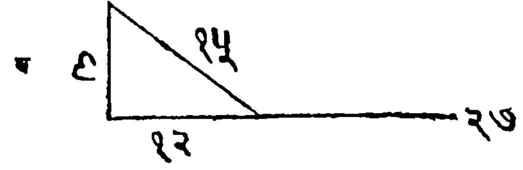
कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाने पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनौ । वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे । उदाहरणम् । यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो गणक ! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः । भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्ग लग्नं तदग्रं कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ॥

वंशाग्रमूलान्तरभूमिर्भुजः । १६ । वंश कोटिकर्णयुतिः । ३२ । जाते कर्णाद्यखण्डे । २० । १२ ।

राशिकर्णयोगे दृष्टे कोट्याञ्च ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात् । शोध्यं तदर्द्धप्रमिते करैः स्याद्बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥

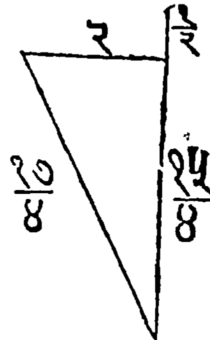
उदाहरणम् । अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत्तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात्कतिमिते साम्येन गत्योर्युतिः ॥

स्तम्भः । ९ । अहिबिलान्तरम् । २७ । जाता बिलग्व्योमध्यहस्ताः । १२ ।

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तराप्तं द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम् । तदर्द्धे क्रमात्कोटिकर्णौ भवेतामिदं धीमताऽवेद्य सर्वत्र योज्यम् । सखे ! पद्मतन्मज्जनस्थानमध्यं भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम् । नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदम्भो वदैवं समानीय पानीयमानम् ॥

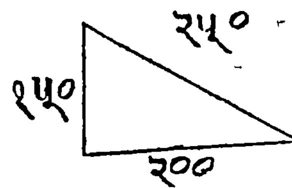
उदाहरणम् । चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे तोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम् । मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे तस्मिन्मग्नं गणक ! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥ न्यास

कोटिकर्णान्तरम् १/२ भुजः । २ । लब्धं जलगाम्भीर्य्यम् १५/४ इयं कोटिः इयमेव कलिकामानयुता जातः कर्णः १७/४

कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः । तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्न्या उड्डीनमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् । वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगादुत्तीर्य्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात् । जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीनमानं कियद्विद्वन् ! चेत् सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाऽऽचक्ष्व मे ॥ ॥ न्यास

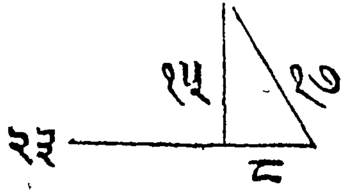
वृक्षवाप्यन्तरम् । २०० । वृक्षोच्छ्राय । १०० । लब्धमुड्डीनमानम् । ५० । कोटिः । १५० । कर्णः । २५० । भुजः । २०० ।

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणा

द्विशोध्योदोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम् । योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् । दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे । भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

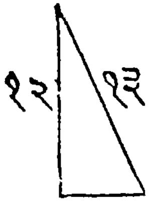
न्यासः

कर्णः । १७ । दोःकोटियोगः । २३ । जाते भुजकोटी । ८ । १५ ।

उदाहरणम् । दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश । भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम ॥

न्यासः

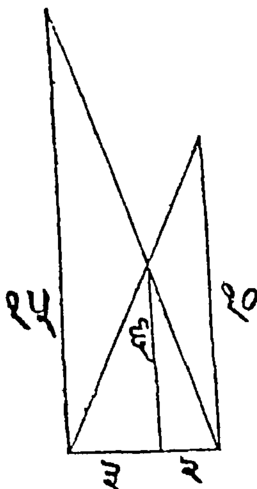

कर्णः । १३ । भुजकोट्यन्तरम् । ७ । लब्धे भुजकोटी । ५ । १२ ।

लम्बावबाधज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । अन्योऽन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेण्वोर्वधे योगहृतेऽवलम्बः । वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्टभूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम् । पञ्चदशदशकरोच्छ्राययेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः । इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यासः

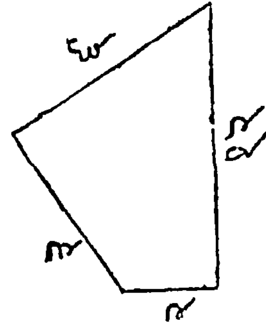
वंशौ । १५ । १० । जातो लम्बः । ६ । वंशान्तरभूः । ५ । अत्र जाते भूखण्डे । ३ । २ अथवा भूः । १० । खण्डे । ६ । ४ । वा भूः । १५ । खण्डे । ९ । ६ । वा भूः । २० । खण्डे । १२ । ८ । एवं सर्वत्र लम्बः स एव ।

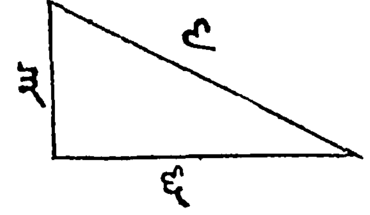
यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे यथाकोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र प्रतीतिः ।

अथ असन्नक्षेत्रे सूत्रम् । धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा । तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम् । चतुरस्रे त्रिषड्द्र्यर्काभुजास्त्र्यस्रे त्रिषड्नवा । उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे ।

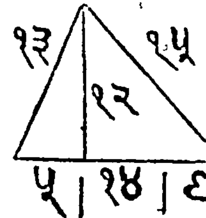

भुजप्रमाणाङ्गुलयष्टिकाभिः भुजस्थितेषु विन्यस्तानुपपत्तिर्दर्शनीयेति ।

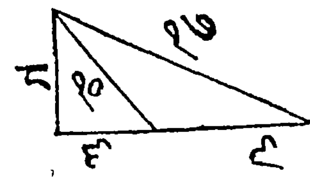
आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्याद्वयम् । त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विस्था भूरूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्याताम् ॥

स्वाऽबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् । क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च मित्र । तत्रावलम्बकमिति कथयावबाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥ न्यासः

भूः । १४ । भुजौ । १३ । १५ । लब्धे आबाधे । ५ । ९ । लम्बः । १२ । क्षेत्रफलम् । ८४ । ऋणाऽबाधोदाहरणम् । दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

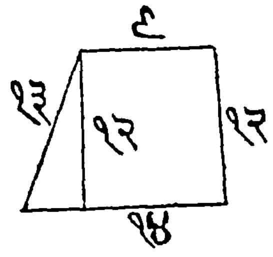
भुजौ । १० । १७ । भूमिः । ९ । अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योगादिना लब्धम् । २१ । अनेन भूरूना न स्यात् अस्मादेव भूरपनीता शेषार्द्धमृणगताऽबाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः । तथा जाते आबाधे । ६ । १५ । अतउभयत्रापि जातो लम्बः । ८ । फलम् । ३६ ।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम् । सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात् । मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥

उदाहरणम् । भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्या बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च । लम्बोऽपि यत्र रवि-

बंशकपव तत्र क्षेत्रे फल कथय तत्कथितं यदाद्यै

न्यास

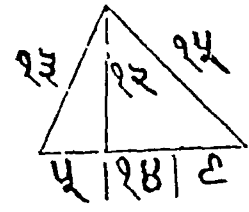

भूमि । १४ । मुखम् । ९ । बाहू । १३ । १२ । लम्ब । १२ । उक्तवत्करणेन जात क्षेत्रफल करणी । १९८०० । अस्याः पद किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशदधिकशतम् १४१ । इदमत्र क्षेत्रे न वास्तव फलम् किन्तु लम्बेन निघ्न मुख

संयोगखण्डमित्यादिवक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलम् ।।१२८

अत्र त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य

न्यास

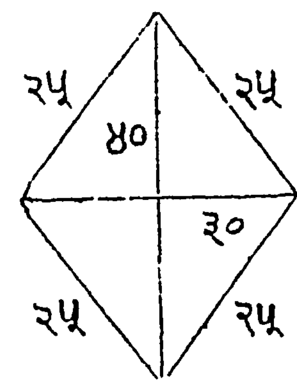
भूमि । १४ ।भुजौ । १३ । १५ । अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तव फलम् । ८४ । अत्र चतुर्भुजस्यासम्भवदितम् ।

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम् । चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथ ततोऽस्मिन्नियत फल स्यात् । प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यै स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्त ॥ तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णावनेकधा क्षेत्रफल ततश्च ॥ चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तःप्रवेश्यमानौ सङ्कोचं कर्णं सङ्कोचयतः इतरौ बहिरपसरन्तौ कोणौ स्वसक्तं कर्णं वर्द्धयत अतउक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति । लम्बयोः कर्णयोर्वैकमनिर्द्दिश्यापरान् कथम् । पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम् । स पृच्छक पिशाचो वा वक्ता वा नितरान्तत । यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम् ॥ समचतुर्भुजाऽऽयतयो फलानयने करणसूत्र सार्द्धश्लोकद्वयम् । इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याथ तद्वर्गविवर्जिता या । चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं मूल द्वितीयश्रवणप्रमाणम् ॥ अतुल्यकर्णाभिहतिर्विभक्ता फल स्फुट तुल्यचतुर्भुजे स्यात् । समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघात ॥ चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे लम्बेन निघ्न कुमुखैक्यखण्डम् ॥

गतोद्देशक । क्षेत्रस्य पञ्चकलितत्यचतुर्भुजस्य कर्णौ तत गणित गणक । प्रदस्य । तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य यद्विस्तृतीरसमिताष्टमितं च दैर्घ्यम् ॥

प्रथमोदाहरणे ।

न्यासः

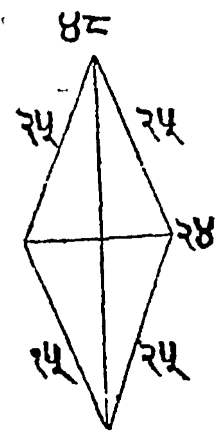

भुजा ।२५।२५। ।२५ । २५ । अत्र कल्पिता ।३० । मेका श्रुति मक्त्सूत्र जाताऽन्या । ४० । फलञ्च । ६०० । (तथाहि भुजवर्ग- ६२५ । चतुर्गुणा २५०० श्रुतिवर्गेण ९००हीनात् १६०० मूलम् ४०) द्वितीय

श्रुति । तयो ३०।४०।श्रुत्योर्घात १२०० द्विभक्त६०० ।

अथ वा ।

न्यासः

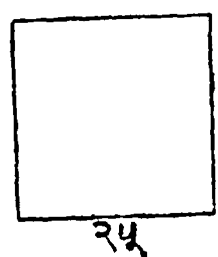

चतुर्द्दशमितामेका ।१४। श्रुति मक्तसूत्रोक्तवत्करणेन जाताऽन्या श्रुति ।४८। फलञ्च ।३३६।

(अत्र क्षेत्रे १४अङ्कोऽशुद्धः २४शुद्धम् इति)

द्वितीयोदाहरणे ।

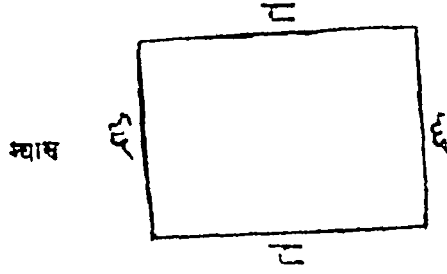
न्यासः

तत्र कोर्णोर्मपद क-र्णइति जाता करणी-गता श्रुति

उभयत्र तुल्यैव । गणितञ्च । ६२५ ।

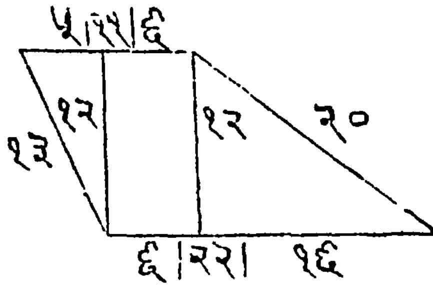
अथायतस्य ।

विस्तृति ।६।
दैर्घ्यम् । ८ ।
अस्य गणितम्
। ४८ ।

न्यासः

उदाहरणम् । क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं वि
श्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या । बाहू त्रयोदशनख-
प्रमितौ च लम्ब सूर्यांङ्गितश्च गणित वद तत्र किं
स्यात् ॥ न्यासः

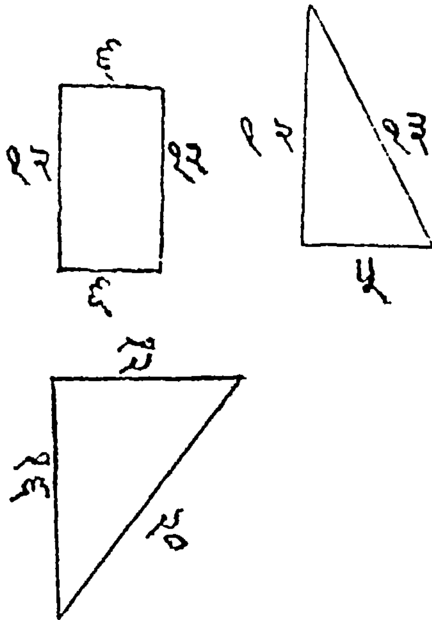
वदनम् । ११ ।

विश्वम्भरा ।२२।

बाहू ।१३।२०।

लम्ब ।१२।

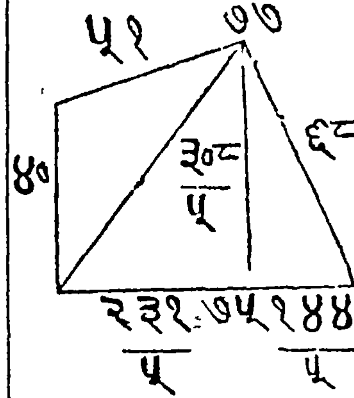
अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूल फलम् ।२५०
वास्तवन्तु लम्बेन निघ्न कुमुखैक्यखण्डमिति जात फलम्।
।१६८। चतस्य खण्डत्रय त्वा फलानि पृथगानीय
ऐक्य कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम् ।

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ।५।१२ ।१३। द्वितीयतस्य-
विस्तृति । ६ । दैर्घ्य । १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः
।१६। १२ । २० ।

अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलम् यथा प्रथमत्र्यस्रे
फलम् । ३० । द्वितीये । ७२ । तृतीये ।९६। एषामैक्यं
सर्वक्षेत्रफलम् । १९८ ।

अथान्यदुदाहरणम् । पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भू पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या । सव्यो भुजो द्विगुण-
विंशतिसम्मितोऽन्यस्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व
न्यासः

वदनम् ।५१ । भूमिः । ७५

भुजौ । ६८

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां ज्ञानार्थ सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
ज्ञातेऽथ लम्बे श्रवण श्रुतौ तु लम्ब फलं स्यान्नियतन्तु
तत्र । कर्णस्यानियतत्वाल्लम्बोऽप्यनियतस्त्वर्ध ।

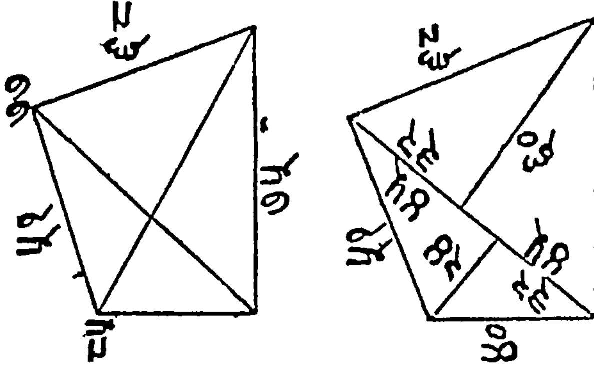
लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । चतुर्भुजान्त-
स्त्रिभुजेऽवलम्ब प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ मही भू ॥
अत्र लम्बज्ञानार्थ सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी दृष्ट
कर्ण सप्तसप्ततिमित कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुज
कल्पित तत्रासौ कर्णएकोभुज । ७७ । द्वितीयस्तु स-
व्यभुज । ६८ । भू सैव ।७५ । अत्र प्राग्वल्लब्धोलम्बः
३०८/५

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थ सूत्र वृत्तम् । यल्लम्बल-
म्बाश्रितबाहुवर्गविश्लेषमूल कथिताऽबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्ण ॥
अत्र सव्यभुजाल्लम्ब किल कल्पित ३०८/५
तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जात कर्ण । ७७ ।

द्वितीयज्ञानार्थ सूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टोऽत्र कर्ण प्र-
थमं प्रकल्प्यस्त्र्यस्रे तु कर्णोभयत स्थिते ये । कर्णं
तयो क्ष्मामितरौ च बाहू प्रकल्प्य लम्बावबधे च साध्ये
स्याताम् ययोरेककुभस्तयोर्यत्स्यादन्तरन्तत्कृतिसंयुतस्य । ब-

र्यैक्यमर्धं च पदं द्वितीयः कर्णोऽभवेत् तत्र चतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

अत्र चतुर्भुजे सन्मभुजाग्राद्विषमभुजमूलगामिनं कर्णस्य मानं कल्पितम् ।७७। तत्कर्णरेखाविच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतोये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णं भूमिं तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता। तद्योग लम्बः ॥ ६० ॥ द्वितीय लम्ब ॥२४॥ आबाधयो । ४५ । ३२ । रेकककुप्स्थयो रन्तरस्य । १२ । कृते । १६९ । लम्बैक्य । ८४ । कृते च ७०५६ योग ।७२२५। तस्य पदं ।८५। द्वितीयकर्णप्रमाणम्

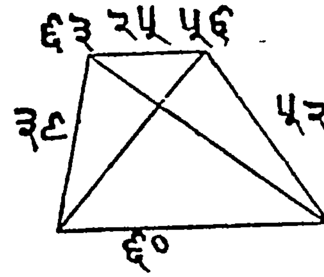
अनेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिरनं सार्द्धसम् ।

कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यमुर्वीं प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ च बाहू । साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः स्वोर्व्याः कथंचित् क्रियया न दीर्घः ॥ तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥ चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणयोराक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तस्मैकोणे सन्नभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ च तत्सम्बाद्धून सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरोभूमेरधिकोन स्यादेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ।

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्धम् । तत्र क्षेत्र कर्णोभयतः स्थिते ये त्र्यस्रे तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम्। अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले ।९२४। २३१०। अनयोरैक्यं। ३२३४ । तस्य फलम् ।

समानलम्बस्याबाधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् । भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये तस्याबधे लम्बमितिस्ततश्च ॥ आबाधयोना चतुरस्रभूमिस्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् । समानलम्बे लघुदोःकुयोगान्मुखान्यदोः संयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् । द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ । मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल । ॥ अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वमुदाहृतम् । षट्पञ्चाशत्त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्राऽपरौ ब्रूहि समलम्बञ्च तच्छ्रुती ॥

अत्र इदम्

कर्णं त्रिषष्टिमितं

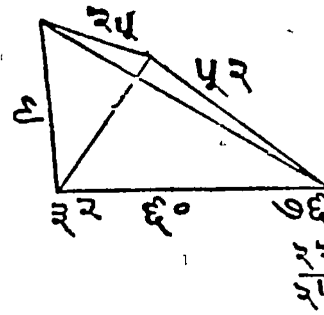
प्रकल्प्यात जात·

आबाधे लम्बः कर्णं

।५६।

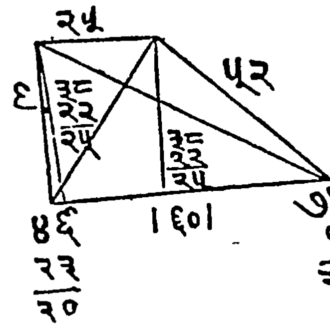
अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं । ३२ ।

प्रकल्प्य न्यासः

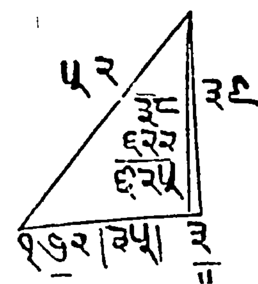
प्राग्वदाबाधे कर्णौ जात करणीखण्डद्वयं । ६२१ । २७००। अनयोर्मूले ७४ ५१ / २२ ०४ / २५ २५ रैक्यं द्वितीय कर्णं ७२ / २२ / २५

न्यासः अथ तदेव क्षेत्रं समलम्बम् ।

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति प्राग्वत् त्र्यस्रकल्पित

(अत्र क्षेत्रे लम्बावरधारयो· घटयते पतिते) न्यास

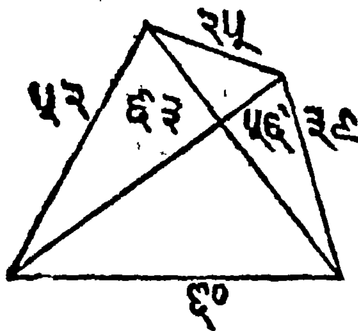

आबाधे जाते २/५ १७२/५
लम्बश्च करणीगतोजात १८०१६ / २५

आसन्नमूलकरणेन जात १८ / ६२२ / ६२५

अथ तत्र चतुर्भुजे यथाक्रमः तथाऽऽबाधोनित-लम्बमूलेवेर्ग्यस्य च वर्गयोगः । ५०१९ । अयं कर्णवर्गः एवं तद्वदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः । २१७६ । अनयो-रासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१/१/२०।४६।१२/२० एवं चतुरस्रे नैव वाञ्छितौ कर्णौ तद्वदा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ अनुपपन्ना येनोदाहरणं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथाऽन्योऽन्यभाजितं गुण-येत् । योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे

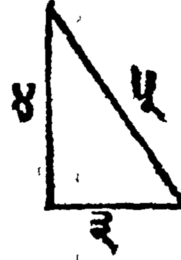
न्यासः

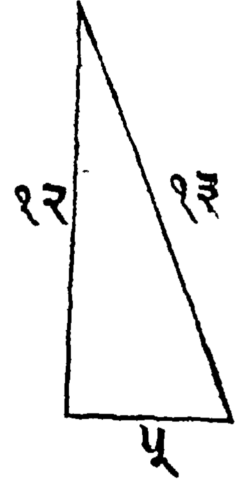
कर्णाश्रितभुजघातेति एककोटिस्थयोः । २५ । ३९ घात । ९७५ । तथा । ५२ । ६० । अनयोर्घातः । ३१२० । तयोर्द्वयोरैक्यम् । ४०९५ । तथा द्वितीय

पारम् । २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् । १३०० । तथा द्वितीयपारम् । ३९ । ६० । अनयोर्घाते । २३४० । जातयोर्द्वयोरैक्यम् । ३६४० । भुजप्रतिभुज । ५२ । ३९ । घातः । २०२८ । तथा । २५ । ६० । अनयोर्वध । १५०० । तयोरैक्यम् । ३५२८ । अनेनैक्येन । ३६४० । गुणितं जातं पूर्वैक्यम् । १२८३९५२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन । ४०९५ । भक्तं लब्धम् । ३१३६ । अस्य मूलम् । ५६ । एकः कर्णः तथा द्वितीय कर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं । ४०९५ । भुज-प्रतिभुजवधयोगः ३५२८ गुणितं जातम् । १४४४७१६० । अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन । ३६४० । भक्तं लब्धम् । ३९६९ । अस्य मूलं । ६३ । द्वितीयः कर्णः । अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रियागौरवं लघुप्रक्रियादर्शन-द्वारेणाह । अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्ण-हतामुजा इति । चतुर्भुजे अविषमं प्रकल्पितं भुजौ च तत्र भिन्नजात्यतः ॥ बाहोर्बधः कोटिबधेन युक् स्यादेका श्रुतिः कोटिभुजावधैक्यम् । अन्या यतो वस्तुपि साधनेऽस्मिन् पूर्वैः कृतं बहुलं तत्र विघ्नं ॥

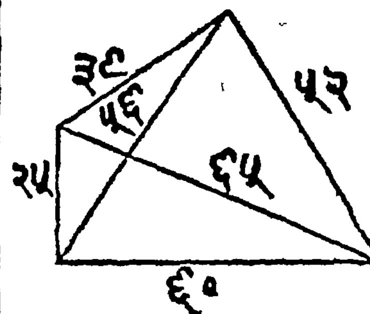
जात्यक्षेत्रद्वय

न्यासः

एतयोरितरेतरकर्णहतामुजाः कोटयः, इतरेतरकर्ण-हताः कोटयोभुजा इति कृते जातं । २५ । ६० । ५२ । । ३९ । तेषां महती भूर्लघुः तथापितरौ बाहू इति प्र-कल्प्य चेतरस्रं द्वौ कर्णौ महतायाश्रिताभीतौ । ६३ । ५६ । अथैव जात्यद्वयकोटितरोत्तरभुजकोट्यो घातौ जातौ । ३६ । २० । अनयोरैक्यमेकः कर्णः । ५६ । बाह्वोः । ३ । ५ । कोट्योश्च । ४ । १२ । घातौ । १५ । ४८ । अनयोरैक्यमन्यः । ६३ । एवं कृतेन भुजौ जातौ चेत् यदि मार्गमुकुटयोर्लघु कृत्वा न्यासं चेतम् न्यासः

यदा जात्यद्वयकर्ण-योर्वधः । ६५ । द्वि-कर्णः ।

अत्र सुखोचलोदा-हरणम् । ते यत्र अनन्तयं । १०० । क्षितिमितिरस्त्वन्तु । १२५ । तस्यं तथं बाहू च तत्त्वतिभिः । २६० । यतातिष्ठतिमि । १९५ । सुख्यौ च तत्र श्रुती । एका चाष्टवसैः । २८० । यमा तिथिगुणै । ३१५ । रम्याऽत्र तद्भवको दस्वौ गोष्टतिमि । १८९ । साधाभिमतमे । २२४ । योगाकृषोस्त्वयो ॥

तदुक्तसे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाश्च सम्भाव्ये तत् सूची निजमार्गतद्भुजयोर्योगाद्यथा स्यात्ततः । साबाध यद् समवरुह भुजयोः सूचयाः प्रमाणे च के सर्व मार्चितिक ! प्रथम नितरां चेतेऽत्र दक्षोऽसि चेत् ।

२५.२

|१०८| |२००| |१९२|

लम्बाग्राबाधा १५२६/१७ लम्बाग्राबाधा २२६४/१७
(व्यक्तचित्र प्रथमपीठे २५२ इति शुद्धम् १५८स्थाने शुद्धम्)
भूमानं १२०० । छेद १२५। बाहु । २६०। १९५ ।
कर्णौ । २८० । ३१५ । लम्बौ । १८६ । २२४ ।

अथ लम्बाग्राद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । लम्ब तदाश्रितबाह्वोर्मध्यं लम्बाग्राख्यमस्य लम्बस्य । लम्बाग्रो वा भूः पीठं साध्यं व्यस्तादरं वक्ष्यम् ॥ सन्धिर्हि स्वः परलम्बसंवर्ग्यवृतः परस्य पीठेन । भक्तोऽलम्बयुग्योर्योगाद्वातानध वयस्ते ॥

लम्बः । १८६ । तदाश्रितभुजः । १९५ । अनयोर्मध्ये महत्त्वलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिनाऽऽगता ऽऽबाधा सन्धिसंज्ञा । ४८ । तद्भूमितभूरिति द्वितीया ऽऽबाधा सा पीठसंज्ञा । १५२ ।

एव द्वितीयलम्ब । २२४ । तदाश्रितभुजः । २६० । पूर्ववत् सन्धि ।१२२। पीठम् ।१६८ । वक्ष्ये साध्यम् ।
अथाद्यलम्बस्य । १८६ अधःखण्डं साध्यम् ।
अस्य सन्धि । ४८ । द्विस्थं । ४८ । परलम्बेन । । २२४ । अवयव च ।२८०। पृथग्गुणित. । १०७५२ । । १३४४० । परस्य पीठेन ।१६८ भक्त । ~
एवं द्वितीयलम्बस्य ॥ २२४ ॥ सन्धिः ॥ १२२ ॥ परलम्बेन १८६ ॥ कर्णेन च ३१५ पृथग्गुणितः

परस्य पीठेन २५२ ॥ भक्तौ लब्धं लम्बाधःखण्डम् ९९ अवबाधःखण्ड १६५ ॥
अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बयोगार्थं सूत्रं वृत्तम् । लम्ब भूमौ निजनिजपीठविभक्तौ च यौ तौ स्तः । ताभ्यां मार्गणयोर्योगाद् कुलच्छे च ॥
लम्बौ ॥१८६॥ २२४ ॥ भू १०० भौ जातौ ६९७२०० ॥ स्वपीठाभ्यां २५२, १६८ भक्तौ यथाक्रम लब्धौ यौ ॥ २२१ ।४०० ॥ ताभ्याम् कर्णोऽम् भूखापनलम्बयोगादिव्यादिकरणेन स्व कर्णयोगादधोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च । १०८। १९२ ।
अथ सूच्याऽऽबाधालम्बभुजमानार्थं सूत्रं वृत्तम् । लम्बहतौ निजसन्धि परलम्बगुणः समाह्वयोऽप्रः । यपरलम्बयोरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥ स्व परलम्बो भूमौ सूच्याऽऽबाधे पृथक् स्याताम् । हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बोद्धृतौ सूच्याः । एवं चेतनोद्रः मार्गैः राशिनाघेवः ॥

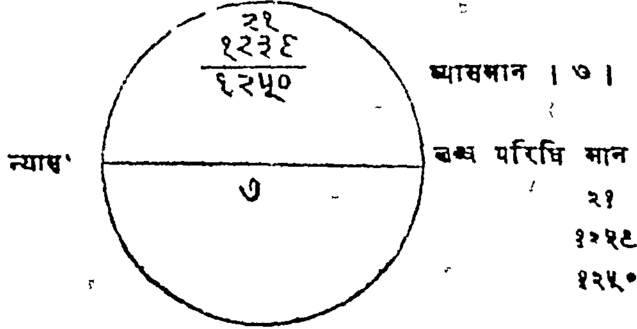
अत्र विचार्य लम्बः । २२४ । स्वस्य सन्धिः ।१२२ । अयं परलम्बेन । १८६ । गुणितो । २२४ । ऽनेन भक्तो जातः समाह्वय ८२१/८ । स्वस्य परलम्बेन ४८ । योगोद्भारः १२७५/८ अनेन भू । २०० । गु यतः ६७२०० /८ परसन्धि ।४४००/१ व भक्तौ जाते सूच्याऽऽबाधे ३२६४/१७।१५२६/१७ एवं द्वितीयलम्बस्य १८६ सन्धिः ४८ परलम्बेन २२४ गुणितः १०७५२ लम्बे १८६ भक्त) द्वितीयसमाह्वयः ५१२/६ (स्वपरीत्य) द्वितीयोद्धार १७००/६ अनेन २०० भूमि गुणितः यतः ५२६०० /६ परसन्धि २८६००/१ भक्तौ जाते सूच्याऽऽबाधे १५२६/१७ ३२६४/१७। परलम्बः । २२४ । भूमि ।२०० गुणोद्धारेण १७००/६ भक्तो जातः सूचीलम्ब. ६७२८/१७ सूचीलम्बेन भुजौ । १९५ । २६० । गुणितौ स्वस्व लम्बाभ्यां । १८६ । २२४ । यथाक्रमं भक्तौ जातौ कुमार्गवद्दौ सूचीभुजौ ६२४०/१७ ७०२०/१७

प्रथम सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणगुणकौ त यथायोग्यं कर्तव्यौ प्रमाणं छित्वा त्रैराशिक सूत्रम् ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासे भनन्दाग्नि । १९२७ । हते विभक्ते खबाणसूर्यैः । १२५० । परिधिः स सूक्ष्म । द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः । ७ । स्थूलोऽथ वा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥

उदाहरणम्। विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व। द्वाविंशतिर्यत्परिधिप्रमाणं तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य॥

न्यासः

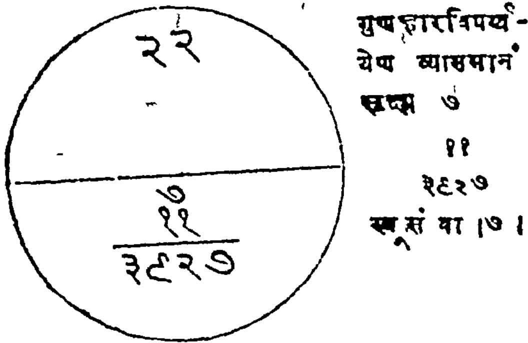

व्यासमान । ७ ।

अस्य परिधि मान २१ १२३९/१२५०

स्थूलो वा परिधिर्लब्धः । २२ ।

अथवा परिधितो व्यासानयनाय न्यासः

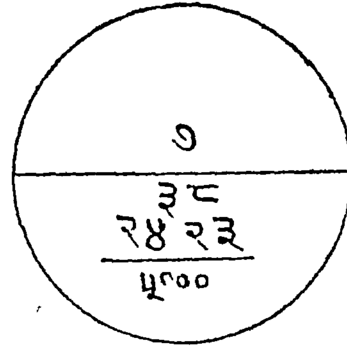

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं लब्धम् ७ ११/३९२७ स्थूलं वा ।७।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्। वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्। गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्॥

उदाहरणम्। यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्। पृष्ठे कन्दुकजालसंनिभफलं गोलस्य तस्यापि किं मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम्॥

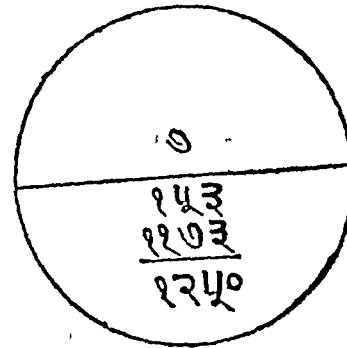
वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय न्यासः

व्यास । ७ । परिधिः २१ १२३९/१२५०

क्षेत्रफलम् ३८ २४२३/५०००

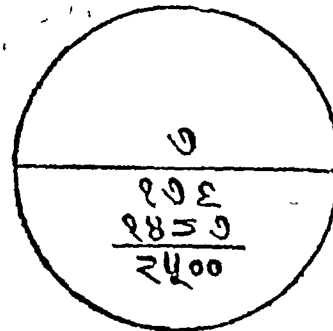
गोलपृष्ठफलदर्शनाय न्यासः

व्यासः । ७ ।

गोलपृष्ठफलम् १५३ ११७३/१२५०

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय न्यासः

व्यास. ।७।

गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् । १७९ १४८७/२५००

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम्। व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते। रुद्राहृते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥ घनीकृतव्यासदलं निजैकविंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात्॥

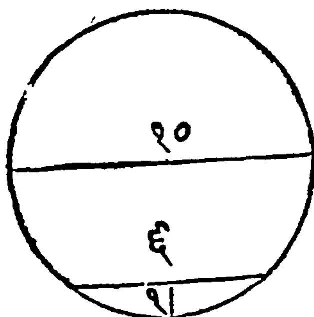
व्यास । ७ । अस्य वर्गः । ४९ । भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८ २४२३/५०००

अथवा व्यासस्य वर्गे । ४९ । भगाहते ॥ । १२८ । भक्ताहते १४वर्गं स्थूलं फलम् ४८
१
२

घनीकृतव्यासदलं ११२/२
निजैकविंशांशयुक् गोलस्य घनफलं स्थूलं ४७९
२
२

शरजीवानयनाय करणसूत्रं वार्त्तवृत्तम् । व्यासाज्यायोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनोदलितः शरः स्यात् । व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा । जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् । दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे । तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम् ॥ १८० ॥ व्यासः

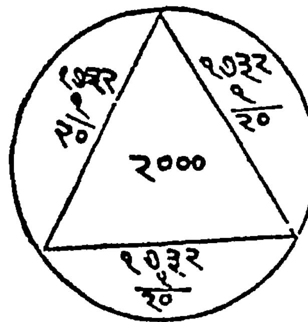
व्यासः ।१०। ज्या ।६। योग ।१६। अन्तर । ४ । घातः । ६४ । मूलम् । ८ । एतः दूनो व्यासः । २ । एतद्दलितः । १ । जातः शरः ॥१॥ व्यासात् । १० । शरोनात् । ९ । शर । १ । गुणात् । ९ । मूलम् । ३ । द्विनिघ्नं जाता जीवा । ६ ।

एवं ज्ञाताभ्यां ज्याबाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ।६। अर्द्धं ।३। वर्गे । ९ । शर । १ । भक्ते ।९। शर ।१। युक्ते जातो व्यासः । १० ।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम् । त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३ । स्त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः । ८४८५३ । वेदाग्निबाणखाश्वैश्च । ७०५३४ । खखाभ्राभ्ररसैः । ६०००० । क्रमात् ॥ बाणेषुनखबाणैश्च । ५२०५५ । द्विद्विनन्देषुसागरैः । ४५९२२ । कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ । वृत्तव्यासे समाहते ॥ खखखाभ्रार्क । १२०००० । संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः । वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां नवास्रान्तं पृथक् पृथक् ॥

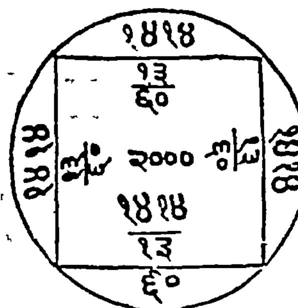
उदाहरणम् । सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः । त्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रभुजे भुजमानानयनाय व्यासः

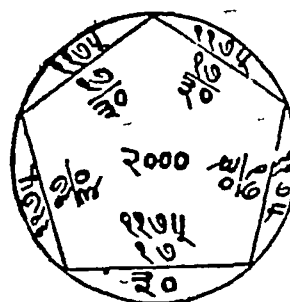
व्यासः । २००० । त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैः । १०३९२३ । गुणितः । २०७८४६००० खखखाभ्रार्कैः । १२०००० । भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानम् १७३२
१
२०

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय व्यासः

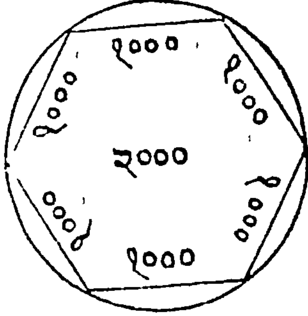
व्यासः । २००० । त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः । ८४८५३ । गुणितः । १६९७०६००० । खखखाभ्रार्कैः । १२०००० । भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानम् १४१४
१३
६०

वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय व्यासः

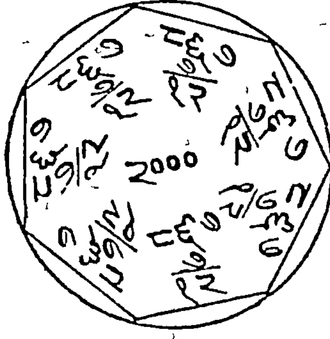
व्यासः । २००० । वेदाग्निबाणखाश्वैः । ७०५३४ । गुणितः । १४१०६८००० । खखखाभ्रार्कैः १२०००० संभक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानम् ११७५
१७
२०

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
खखाभ्राभ्रर-
सै ६०००० गुणि-
तः १२००००
खखखाभ्राग्नि
१२००००
उक्तं लब्धं षडस्रे
भुजमानम् १०००

वृत्तान्तःसप्तभुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
नागेषुनयनार्थैः
५२०५५ गुणित
॥ १०४११०००
खखाभ्राग्नि
१२०००० भक्तं
लब्धं सप्तास्रे
भुजमानम् ८६७
११
२०

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
द्विद्विनन्देषुसागरै
४५९२२ गुणित
॥९१८४४००० ॥ ख०
खखाभ्राग्नि १२०००
भक्तं लब्धमष्टास्रे
भुजमानम् ७६५
११
२०

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

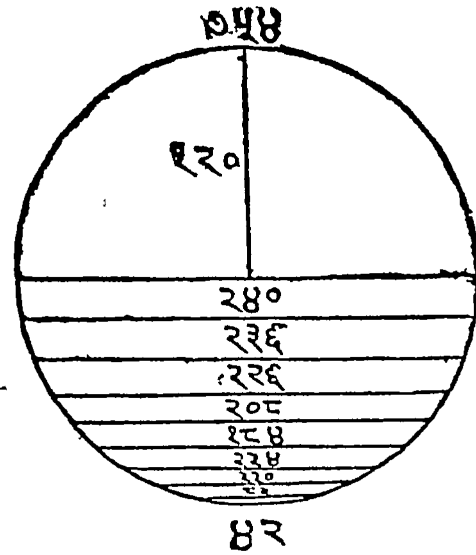

व्यासः २०००
कुरामदस्रवेदै
॥४१०३१॥ गुणितः
८२०६२०००।
खखाभ्राग्नि
॥१२००००॥ भक्तो
लब्धं नवास्रे
भुजमानम् ६८३
११
२०

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यासामपि जीवाः सिध्यन्तीति तासु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम् चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः। आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्नव्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्।

उदाहरणम्। अष्टादशांशेन वृतेः समानमेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्। पृथक् पृथक्तत्र वदाशु जीवाः खार्कैर्मितं व्यासदलं यत्र। न्यासः

(अत्रचित्रे ४जीवामानं २२४ इत्ययुतम् १५४ इतियुतम्)

व्यासः ॥२४०॥ अत्र किलाङ्कलाघवाय षिंशते सार्कैशताशमितं सूक्ष्मपरिधि ७५४ अष्टादशभाग ४२ अत्रायं कृतानाय इयोरष्टादशांशयुतोऽष्ट-

क्षीत । अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये भतुभि कल्पिते ज्याः साध्याः ।

अथवाऽल सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं भनूभि चापवर्त्य ज्याः साध्यास्तथाऽपि ता एव भवन्ति ।

अपवर्त्तिते व्यासः परिधिः १८ चापानि च ।१।२।३।४।५ ।६।७,८।९। यथोक्तकरणेन अधाजीवाः ।४२।८२।१२० ।१५४।१८४।२०८।२२६२२६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासाब्धिघा-तयुतमौर्विकया विभक्तो जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः । लब्धोनितात्परिधिवर्ग चतुर्थभागादाप्ते पदे हृतिदलात्पतिते धनु स्यात् ॥

उदाहरणम् । विदितादव ये गुणास्ततोऽद तेषा मधुना धनुर्मितिम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गणितेऽतिनैपुणम् ॥

व्यासः । ४२ । ८२। १२० । १५४ । १८४ । २०८ । । २२६ । २२६ । २४० । अपवर्त्तितपरिधिः ।१८

जीवाङ्घ्रिपा २१/२ पञ्चभि । ५ । च परिधे । १८ । वर्गो ३२४ गुणितः । १७०१० । व्यासा । २४० । ब्धि । ४ । घात । ९६० । युतमौर्विकयानया । १००२। विभक्तोऽयं । १७ । अनेन लब्धेन चतुर्थं भतोऽयं वि-भक्त ...तोऽनेनोनितात्परिधि । १८ । वर्गं । ३२४ । चतुर्थभागात् । ६४ । पदे मापे । ८ । हृति । १८ । दलात् । ९ । पतिते । १ । जातं धनु । एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ ।५ । ६ । ७ । । ८ । ९ । एतानि परिधिमष्टादशांशेन गुणितानि स्युः"

तत्र लीलावतीप्रदर्शितप्रथमक्षेत्रे कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोग मूलात्मकत्वं यदुक्तं तत्रोपपत्ति प्रदर्श्यते । समचतुर्भुजे त्रि क्षेत्रे "समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुज कोटिघातः" इत्यनेन चतुर्हस्तमितभुजस्य कोटित्वेन कल्पितस्य इतरतयाविधभुजेन गुणिते १६हस्तमितं क्षेत्रफलम् अतस्तद्भुजस्य क्षेत्रफलस्य १६हस्तस्य मूलं ४हस्तात्मको भुजः । एवं त्रिहस्तमितकोटिर्भुजरूपतया कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्रकरणे उक्तरीत्या तत्फलं ९ह-स्ता क्षेत्रफलं कोटिरूपभुजस्य तन्मूलं ३हस्तरूपता ।अनयो योग २५ हस्ताः, तस्य च क्षेत्रस्य कर्णरूपभुजत्वेन कल्पने समचतुर्भुजकरणे पूर्वोक्तं २५हस्तमितफलं तुल्यं भवति तादृशसमचतुर्भुजे क्षेत्रे २५ फलस्य मूलरूपा कर्णमितिः । तथाहि पञ्चहस्तमितसमचतुर्भुजक्षेत्रे

भुजकोटिरूपचतुर्भुजत्वेन कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्र-फलयो १६,९, हस्तात्मकयो समावेश इतरत भुजकोटिवर्गयोगमूलरूपता कर्णस्य युक्ता । एवमन्य-त्रापि उपपाद्यमिति बहव ।

अन्यथाप्यत्रोपपत्ति प्रदर्श्यते भुजं कोटिं कर्णं व्या-सस्थानीय कृत्वा वृत्तार्द्धक्षेत्रकरणे तत्र भुजव्यासक ...स्य "व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्म फलं पञ्चसहस्रभक्ते । रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलमिति" रीत्या भुज ४रूपव्यासस्य वर्गे १६ रुद्र ११गुणिते १७६।शक्र १४हृते १७६/१४ स्थूलफल तदर्द्धं १७६/२८, वृत्तक्षेत्रा-र्द्धस्य स्थूल फलम् । एव कोटिरूप ३व्यासवर्गं ९।११गुणित ९९।शक्र१४भक्तः,९९/१४ तदर्द्धं ९९/२८ तस्य क्षेत्रफलम् अनयोर्योगः २७५।२८ इद कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रार्द्धफलतुल्यम् तादृशफलेन कर्णमानानयनस्य गुणहारादिव्यत्ययेन कार्यं यथा २७५/२८ शक्र१४ गुणितः२७५।२।रुद्र ११भक्त २५/२एतत् तत्क्षेत्रफलं तत् द्विगुणितं२५तस्य मूलं ५कर्णः । एवं सूक्ष्मफल त भुजकोटिकर्णव्यासके वृत्त-क्षेत्रे व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३९२७ गुणिते ५००० भक्ते भवति तत्रोक्तरीत्या भुजकोटिव्यासक्षेत्रे फलयोग तुल्यता कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रफलस्येति बस्त्रम् । अयमेव पक्षः भास्कराचार्यस्याभिमत. कर्णस्य भुजकोटिवर्गयो-गमूलात्मकत्वेन तेनाभिधानात् यथानिर्दिष्टवृत्तक्षेत्र फलस्य व्यासवर्गघटितत्वेन तेनाभिधानाच्च । अतस्तथा प्रत्यभिप्रायते वृत्तखाभिः नवीनः उपपत्तिपथ उद्भावित ।

वृत्तान्तर्गतसमत्रिकोणानां ये भुजा उक्तास्तेषां तथा मानत्वे उपपत्तिर्दर्श्यते । तत्र क्रमज्यायन्त्रे २१०१४० सिद्धान्तोक्ता २४ क्रमजीवा दर्शिता । तत्र चक्रकला २१६०० तुल्यः परिधि । तत्र यथा "व्यासे भनन्दाग्नि-३९२७ हते विभक्ते खबाणसूर्यैः १२५० परिधि स सूक्ष्मः" इत्युक्तरीत्या वैपरीत्येन खबाणसूर्य १२५० हताः २७०००००० । भनवाग्नि ३९२७ भक्ता । ६८७६ व्याससदर्द्धं ३४३८ इत्यन्तिमज्या त्रिज्येति चोच्यते । तत्रानुपाताच्च चक्रकलातुल्य २१६०० परिधिवृत्तस्यान्तः त्र्यसिकोणादीना क्रमेण भुजाः साध्यन्ते । तत्र चक्र कलानां २१६०० क्रमेण त्रिचतुरादिभिर्भक्तानामर्द्धानि क्रमेण चापार्द्धानि स्युः। तानि च ३६००।२७००।२१६० ।१८००।१५४३।१३५० । १२००। क्रमेण एतत्पलानि-तानि । "तत्त्वाश्विभक्तावयवः कला वा तद्रूपसंख्या

गतचिह्निनी. धा। गते व्यासार्द्धजीवान्तरशेषघातात् तत्त्वाश्वि- लब्धा ग्रहितेऽपि सुता स्यात्" इत्युक्तरीत्या ताः कलाः क्रमेण तत्त्वाश्वि २२५ भक्ताः क्रमेण लब्धे १६ षट्- त्र्यंशे।१२ पञ्चांशे ८।१२१। शेषं षडंशे ८। सप्तांशे ६।१८२। शेषः अष्टांशे ६। नवांशे ५।७५ शेषं तथाच त्रिकोणे क्रमज्यासु पठिता षोडशी २८७७। अर्द्धजीवा। चतुरस्रे तत्रोक्ता द्वादशी २४११ पञ्चकोणे तत्रोक्ता नवमी १८१० गता एष्या दशमी २०८१ तयोरन्तरं १८२। शेषकला १२१ तयोर्घातं २४७०५ तत्त्वाश्वि २२५ भक्तो लब्धं ११० अनया सहिता गतजीवा।२०२०। इयं अर्द्धजीवा। षडस्रे तत्रोक्ता अष्टमी १७।८। सप्तास्रे षष्ठी जीवा १२१५ गता। एष्या १५२० तयो- रन्तरं २०५। शेषकलाः १८१ अनयोर्घातः २८५६५। तत्त्वाश्विभक्ते १७५ लब्धं अनया युक्ता गतजीवा १४८० इयं सप्तास्रे अर्द्धजीवा। अष्टास्रे, षष्ठी १२१५। नवास्रे पञ्चमी ११०५ गता एष्या १२१५ तयोरन्तरं ११० शेषकला ७५। तयोर्घातं ८२५० तत्त्वाश्विभक्तः लब्धः १० अनया सहिता गतजीवा ११०५। १११५ नवास्रे अर्द्धजीवा। एताद्विगुणा क्रमेण चक्रकला २१६०० तुल्य परिधिकवृत्ते समत्र्यस्रादीनां भुजाः यथा ५८५४।४८६२।४०४०।२४२८।२८८०।२६२०।२२१०। क्रमेण भुजाः। यदि चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धे, ३४३८। क्रमेण एते भुजाः तदा फलेच्छयोः समानजातीयत्वकरणेन षड्गुणित- प्रकृतव्यासार्द्धे क इत्यनुपाते फलं द्विगुणितं त्रिज्या ना- विका षड्गुणिते १२००००व्यासे त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रादयः क्रमेणाङ्काःसख्याः। यदि सावयवार्क १२०००० व्यासकृते एते १०३९२३ ८४८५३।७०५३४५।६००००।५२०५५।४५९२२। ४१०३१। क्रमेण भुजाः तदा इष्टव्यास २००० इत्ते के इत्यनुपातेन लब्धानि फलानि भुजमानानि स्युरिति

अत्र वृत्तान्तर्गतं त्रिकोणस्य समत्रिकोणत्वं तत्र सर्वेषां भुजानां तुल्यत्वात्। तथाहि परिधितृतीयांश- रूपाणां सर्वचापांशानां तुल्यतया तच्चापांशेषु जीवास्थानीयभुजानां तुल्यत्वौचित्यात्। अन्यान्यक्षेत्रभूपपत्तिर्लीलावतीटीकायां दर्शिता विस्तर- भयान्नोल्लिखिता।

६ स्थानमात्रे "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" गीता। तत्र केदारे "यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते" ७ "क्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रे प्रवापिणः" मनुः कलत्रे "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः" याज्ञ० देहे "इदं शरीरं कौन्तेय। क्षेत्रमित्यभिधीयते" गीता। क्षेत्रज्ञ "क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्"। "गीता क्षेत्रं क्षेत्रज्ञोऽय- मात्मा" श्रुतिः तीर्थस्थाने "प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वे स्यु- र्विष्णुमूर्त्तयः"। स्वत्वकलत्र०। क्षेत्रं विद्यतेऽस्य इति क्षेत्रिन्, ठन् क्षेत्रिक क्षेत्रस्वामिनि त्रि० "फलं त्वनभिसन्धाय च तेषां बीजिनां तथा। कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणोयद्यद्" प्रत्यक्षं क्षेत्रिकस्यार्थं" "क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनुः। एतस्मि- न्नुपपदे कर्म्मभूते कर्त्तरि क्रमः टः। क्षेत्रकर क्षेत्रकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०

क्षेत्रकर्कटी स्त्री क्षेत्रजाता कर्कटी। वालुक्यां कर्कटीभेदे

क्षेत्रचिर्भिटा स्त्री क्षेत्रजाता चिर्भिटा। पाण्डुफलायां चिर्भिटाभेदे राजनि०

क्षेत्रज पु० क्षेत्रे जायते जन ड ७त०। "यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य च। स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः" इति मनूक्ते पुत्रभेदे नियोगधर्म्मश्च मनुनोक्ता निषिद्धश्च वाग्दानोत्तरमेव पतिमरणे विहितः यथा

"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये। विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन। द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः। अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः। विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथा- विधि। गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम्। नि- युक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः। तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ। नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनम्। नोद्वाहिकेषु म- न्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः। अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मो विगर्हितः। मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशा- सति। स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा। वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः। ततः प्रभृति

यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः । यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ” ।

इत्यस्मृतिना “उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि” इत्यादिना तन्निषेधश्चोक्तः। मिताक्षरायामप्यत्र पक्षो द्व्यामुष्यायणपक्षे समर्थितः यथा

“अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः” या० । “अपुत्रो गुर्वनुज्ञातः” इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्य्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्बीजिक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इत्यस्यायमर्थः । यदाऽसौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो जनयति स द्विपितृको द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं यतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः । स च नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदोऽपीति । यथोक्तं मनुना “क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति” । क्रियाभ्युपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्यत् क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजिने बीजवपनार्थं दीयते तस्मिन् क्षेत्रउत्पन्नस्यापत्यस्य बीजक्षेत्रिणौ भागिनौ दृष्टौ महर्षिभि । तथा । “फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसीति” मनुः । “फलं त्वनभिसन्धायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येवमनभिसन्धाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी गवाश्वादिषु तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषयएव इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् “देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये । विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन” इत्येव नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति । “नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः । अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति । स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः । ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः” इति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् नियोक्तॄणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह मनुरेव “कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु” इति । “आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् । अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः । अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते” इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तरगमनं निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम् । एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह “यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृताविति” । यस्यै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यवगम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीयानेन विधानेन घृताभ्यङ्गवाङ्नियमादिना । शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्कायसंयतां मिथो रहस्यागर्भग्रहणादृतावृतावेकैकवारं गच्छेत् । अयञ्च विवाहो वाचनिको घृताभ्यङ्गादिनियमवन्नियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्य्यात्वमापादयत्यतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति न देवरस्य संविदा तूभयोरपि

अनेन सन्दर्भेण प्रमीतपतिकायां नियोगनिषेधात् सधवायामनिषेधः तेन पाण्डुराजेन कुन्त्यां माद्र्यां च नियोगद्वारा पुत्राणामुत्पादनं न विरुद्धम् ।

वस्तुतः “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः” इति इत्यप-

लिना। शक्तिहीनानामिदानीन्तनानां तदाचरणस्य निषेधात् शक्तियाश्रिभिन्नमिभिस्तस्याचरणं न निषिद्धं तेषां तपःप्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात्। अतएव धृतपतिकयोरपि अम्बिकाम्बालिकयोर्विचित्रवीर्यभार्य्ययोर्नियोगात् व्यासेन धृतराष्ट्रपाण्डुरूपक्षेत्रजयोरुत्पादनं न विरुद्धम्। अतएवादित्यपुराणे कलिवर्ज्यप्रकरणे "देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते" इत्युक्तं कालिकापुराणे च तत्प्रकरणे "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्युक्तम्। धृतराष्ट्रादीनां तु कलियुगात् पश्चात्त्वेऽपि वासुदेवस्य भूमावस्थितिपर्य्यन्तं कलिधर्म्माणां प्रादुर्भावाभावाच्च विरोधः। अतः कलौ तस्य सर्व्वथा निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहितः। २क्षत्रजातमात्रे त्रि० ३श्वेतकण्टकार्य्यां ४पथ्याश्वत्थ्यां ५गोमूत्रिकायां ६शिल्पिकायां ७चर्विकायाञ्च स्त्री राजनि०

क्षेत्रज्ञ पु० क्षत्रमात्मत्वेन सर्व्वात्मत्वेन वा जानाति ज्ञा—क। १आत्मत्वेन देहाद्यभिमानिनि जीवे २सर्व्वज्ञे परमेश्वरे। "इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत!। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम। तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्। स च योयत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु। ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः। महाभूतान्यहङ्कारोबुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः। एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" गीता। "अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च" विष्णुस०। ३साक्षिणि च। "प्रकृत्यास्तु विकाराये क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः" यथेमं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानि वै" भा०शा०२१४अ०। "यस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते" इति मनूक्ते ४अन्तर्यामिणि "हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" भा० आ० ३०१६ श्लो०। ५वटुकभैरवे "क्षत्रज्ञश्चाग्निर्योविराट् वटुकस्तथा"। ६विदग्धे त्रि० मेदि० ७कृषके त्रि० शब्दरत्ना० ८क्षेत्रस्वामिनि त्रि० "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्य्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः" छा०उ०। तत आज्ञाद्या० भावे ष्यञ् क्षात्रज्ञ्य तद्भावे न०। क्षैत्रज्ञ तद्भावे न०।

क्षेत्रदूती स्त्री क्षेत्रे दूतीव। श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि०।

क्षेत्रपति पु० ६त०। क्षेत्रस्वामिनि "जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदन्नमथापरे। स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य प्रतिरुच्यते" तन्त्र०। क्षेत्रपतेरपत्यादि अश्वपत्यादि० अश्वपत्यादौ पाठात् अण्। क्षैत्रपत तदपत्यादिषु त्रि०।

क्षेत्रपर्पटी स्त्री कर्म० पर्पटीव। (क्षेतपापड़ा) इति ख्याते क्षुपभेदे वैद्यकम्।

क्षेत्रपाल त्रि० क्षेत्रं पालयति पालि—अण्। १क्षेत्ररक्षके त्रि०। २भैरवभेदे पु०। तद्भेदाः प्रयोगसारे उक्ता यथा "भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः। मातृकावीजभेदेन सङ्ख्या नामभेदतः। अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिस्ततःपरः। ईड़ाचारस्तोक्षयसस जम्भाद क्षमिसूदनः। ऋ,लृको स्वप्नकेशश्च स्वप्नकश्चैकदंष्ट्रकः। ऐरावतश्चौषधश्च रौषभेषसथैव च। अञ्जनश्चास्त्रधारश्च कवचः सरखानकः। गोकुलश्चैव घण्टादोलनमाश्चवचारणः। छटाटोपो जटालश्च झङ्कारश्च अट्टुहरः। टङ्कपाणिस्तथाभान्वठानबन्धुश्च डामरः। ढक्कारवो णवर्णश्च तडिद्दृष्टिस्तथा। दन्तुरोधनदश्चान्यो नतिक्रान्तः प्रपञ्चकः। फट्कारो वीरसंघश्च भृङ्गाख्यो मेघभासुरः। युगान्तो रौद्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुमांस्तथा। शूकनन्दः षडाचार्य्यश्च सुनाभः हृम्बुकस्तथा। एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः"। क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा "नाम पद्मस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे। दृश्यते प्रथमं तत्र तन्नामं क्षेत्रपालकः। तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः। ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्वतः। क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते क्वचित्। तस्य कर्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः"। तन्त्रोक्ते ३पश्चिमद्वारपाले भैरवभेदे च "गणेशं वटुकं चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीं। पूर्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्" तन्त्र०। ४क्षेत्रपालके त्रि०

क्षेत्रफल न० क्षेत्रस्य फलम्। १भूम्यादिक्षेत्रजाते शस्यादौ। लीलावत्याद्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रमाने २रुद्राक्षादिरूपे(कालि)फले अन्नयष्टे विकृतिः। [पथ्यायां वैद्यकम्।

क्षेत्रमालिका स्त्री क्षेत्रं मालयति मल—णिच्—ण्वुल्।

क्षेत्ररुहा स्त्री क्षेत्रे रोहति रुह—क। १वालुका कर्कटीभेदे राजनि०। २क्षत्रजातमात्रे त्रि०। [तत्त्वज्ञापके व्यवहारभेदे।

क्षेत्रव्यवहार पु० लीलावतीप्रदर्शिते त्रिकोणादिक्षेत्रफलादि-

क्षेत्रसम्भव त्रि० क्षेत्रे सम्भवति सम्+भू—अच्। १क्षेत्रजाते "क्षेत्रसम्भवफलं समं भवेत्" लीला०। २भूमिजातमात्रे त्रि०। ३भिण्डाक्षुपे पु०राजनि०।

क्षेत्रसम्भूत पु० क्षेत्रे सम्भूतः । १कुन्दरे पु० शब्दचि० २भूमिभवे त्रि० ।

क्षेत्रसाधस् त्रि० क्षेत्रं साधयति साधि–असुन् । क्षत्रसाधके "समर्यन्त पुरुप्रिय मित्रं न क्षत्रसाधसम्" ऋ०८,७१,१४ ।

क्षेत्राजीव त्रि० क्षेत्रं तत्फलं यस्य आजीवति आ–जीव–अण् । कर्षके अमर ।

क्षेत्राधिदेवता स्त्री ६त० । सिद्धस्थानतीर्थविशाखदेवताभेदे । तन्नामोच्चारणञ्च ओमन्त्रोच्चारणपूर्वं कार्य्य यथाह स०त० प्रयोगसार "देव गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्" ।

क्षेत्राधिप स्त्री ६त० । १मेषादिद्वादशराशिस्वामिषु कुजादिषु क्षेत्रशब्दे विवृतिः । २क्षेत्रस्वामिनि त्रि० । [शब्दमा० ।

क्षेत्रामलकी स्त्री क्षेत्रे जाता आमलकी । भूम्यामलक्याम्

क्षेत्रिक त्रि० क्षेत्रमस्त्यस्य ठन् । क्षेत्रस्वामिनि । "ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनु । इति क्षेत्रिन् शब्दत्र क्षेत्रशब्दे उदा० । "यावन्त्स्य विनश्येत्तु क्षेत्री तस्य फलं लभेत्" याज्ञ० ।

क्षेत्रिय त्रि० परक्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेश । देहान्तरे चिकित्स्ये असाध्यव्याधौ १रोगे "दत्तकोऽय क्षेत्रियो येन मध्यपातीति सान्त्रमीत्" भट्टि । क्षत्रमस्त्यस्य वा० घ । २क्षेत्रस्वामिनि त्रि० । "क्षेत्रियस्यात्मने दद्यो भागांद्गृषुणोभवत् । ततोऽर्द्धं दत्तकोऽत्रामामग्रामात् क्षेत्रियस्येति" मनु क्षेत्रियस्यैव क्षेत्रिकस्येति पाठान्तरम् । क्षेत्रे भव वा० घ । ४क्षेत्रजाते तृणादौ त्रि० क्षेत्रे स्वपरक्षेत्रमात्रे प्रविष्टः वा०घ । ५परदाररते पु० मेदि० ।

क्षेत्रेक्षु पु० क्षेत्रे इक्षुरिव । यावनाले(जुआरी)ख्याते राजनि० ।

क्षेप पु० क्षिप–घञ् । १निन्दायां, २विलम्बे, ३गर्वे, ४प्रेरणे, ५हेलायां ६लङ्घने हेम० । करणे घञ् । ६गर्वे मेदि० ७धिक्कारे हेम० । कर्मणि घञ् । ८गुच्छे त्रिका० । तत्र निन्दायां "सावासल्यान्तरसोले ब्रूयात्मन्त्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः" याज्ञ० । "क्षेपसम्प्राप्यारतल मन्दगा कोपम प्रभु" भा०आ० ३६ अ० । "क्षेपयुक्तैर्वचोभिः" भा०आ० ५५५ श्लो० । विलम्बे हस्तिक्षेप क्षेपटीक्षेप । विलम्बे "क्षतक्षत्र पसुदेशनाप्य तम्" माघ । कर्मणि घञ् । विलम्बार्थे भट्टकशब्दे पृ० ७१ उदा० कलाप्यभोपसादनो निवेश्य" सौमा० क्षेप+स्वार्थे कातत्वार्थे "भाक्षीहारं क्षेपकसापकस्थं" इत्यादि तत्र शब्दे सौकावतीवाक्यग्रहणम् ।

क्षेपक त्रि० क्षिप–ण्वुल् । १निक्षेपकर्तरि पश्चात्कृतानां ग्रन्थ तदुपग्रन्थमध्ये प्रक्षेपके च । क्षेप+स्वार्थे क । विलम्बार्थे यथा श्लोकावली "पादोनपादान्तमुदण्टङ्करित्यादि" श्लोकद्वयम् ।

क्षेपण न० क्षिप–ल्युट् । १अपवादे २लङ्घने ३प्रेरणे ४निक्षेपे ५यापने च । "आयुः क्षेपणार्थश्च तु टातम क्षीयन्त" पिना "करोति "उपावर्तीष पोतवर्गे निराल क्षेपणं शातम" नैष० । करणे ल्युट् । ६क्षेपसाधने अस्त्रव्यापारभेदे (फेकान) "क्षेपणैर्दृषिभिश्चासरोपैर्हेतुभिस्तनैः" भा०वि० १६ अ० "क्षेपणं कथ्यते यत् स्थानात् प्रक्षापनं कठात्" तद्व्याख्यायां नीलकण्ठकृत पद्मसारम् ।

क्षेपणि(णी) स्त्री क्षिपं वा० अनि वा ङीप् । १नौकादण्डे (दांड) अमर । २जालभेदे (क्षेपजाल) मेदिनि ।

क्षेपणीय पु० क्षिप–अनीयर् । "क्षेपणीयोर्भिन्दिपाल चक्रोदीर्घ नराचक" इत्युक्तलक्षणे १भिन्दिपालेऽस्त्रे, २क्षेप्तव्ये पाषाणादिके त्रि० । "नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषपतिताग्नयः" रघु । [भीमतायाम् ।

क्षेपिमन् पु० क्षिप्रस्य भावः पृथ्वा० इमनिच् क्षेपादेश ।

क्षेपिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्षिप्रः इष्ठन् क्षेपादेशः । अ०तयव० मौ "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुति । ईयसुन् । क्षेपीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षेम पु० क्षि–मन् । १चोरनामगन्धद्रव्ये । २सम्पत्सु भोरणे च पु० न० अर्द्धर्चादि० मेदिनिः । "उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये" याज्ञ० लब्धस्य रक्षणं क्षेमः" भा०त० रघु० "यथा च मे भर्ता च मे क्षेमश्च मे" यजु०१८,७०, क्षेमः विद्यमानधनादे रक्षणसामर्थ्यं" वेददी० । ४विद्यमानवस्तुनः पालने विशिष्ट वृद्धिनिमानस्य सन्वस्य विशेष व्यवस्थापने क्षेमिकशब्दे विवृति । ५सुखे न० ५तद्वति त्रि० अम० । "स्वक्षा राज्य शिवम् क्षेमं निष्कण्टकम्" भा० व० २५८७६ श्लो० "तत क्षेमं पुनः पश्चाः" भा० व० ३३३श्लो० "प्रभू यदुरभर्तृ र्या मम क्षेमास्तु शर्वरी" २८८अ०६ श्लो० न० क्षेम० "भविता शवदेवस्य" इत्युपक्रमे "यथ नागधराजानो भविष्यति सदाशिते" "ततः सुतःश्रेयाहिम सुचिरस्य भविष्यति । क्षेमोऽथ सुवर्तताजातर्मतत्कामनत" भा०आ०८२२,१०अ०श्लो० शक्देवस्य उत्पभेदे पु० । "अजाहत्मदायतक्षेम प्रजारि साधको यथ । निज पर कमिन च" श्लो० तथा नक्षत्रतारायधिके चतुर्थमोदशादिवे दृश्यते च न० ।

क्षेमक पु० क्षेम-स्वार्थे क । १चोरनामगन्धद्रव्ये जटा० २राक्षसभेदे, "एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप ! शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः" हरि०२९अ० ३पाण्डुवंश्ये नृपभेदे । "दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता ततः" इत्युपक्रमे "क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ" भा० ९,२२,२९श्लो० ।

क्षेमकार त्रि०क्षेमं करोति कृ—अण् ६त० । १मङ्गलकारके "पन्थानं वः प्रयच्छामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।" भा० आनु० १५ अ० ।

क्षेमङ्कार त्रि०क्षेमं करोति कृ—अण् उप०स० । मङ्गलकारके "पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमङ्कारस्तपस्विनाम्" भट्टिः

क्षेमकृत् त्रि० क्षेमं करोति कृ—क्विप् ६त० । १कृतमङ्गले २उपासकस्य रक्षके परमेश्वरे पु० । "अनिवर्त्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः" विष्णुस० ।

क्षेमङ्कर त्रि० क्षेमं करोति "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" पा० चकारात् खच् मुम् च । क्षेमकारके ।

क्षेमङ्करी स्त्री "क्षेमात् देवेषु या देवी ख्याता दैत्यपतेः नृप ! क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यति" देवीपु० ४० अ०उक्ते १देवीभेदे, २शङ्खचिल्लाख्ये । "कुङ्कुमारुणसर्वाङ्गि ! कुन्देन्दुधवलानने ! नतस्समोऽर्थमिदे ! देवि ! क्षेमङ्करि ! नमोऽस्तु ते" इति तत्प्रणाममन्त्रः

क्षेमदर्शिन् त्रि० क्षेमं पश्यति दृश—णिनि । मङ्गलदर्शिनि स्त्रियां ङीप् । कोशलाधिपराजभेदे ।"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्" "स कालं पश्चिमे काष्ठा विषय क्षेमदर्शिन" भा० शा० ८२ अ० ।

क्षेमधन्वन् पु०रामवंश्ये राजभेदे । "रामस्य तनयोजज्ञे कुश इत्यभिविश्रुत." इत्युपक्रमे "नभसः पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृत." हरि० १५ अ० । "स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम्" रघुः ।

क्षेमधूर्त्त पु० ब०व० इह० सं० कूर्म्मविभागे "भद्राश्वाकाः क्षेम धूर्त्ताश्च" इति उत्तरस्योक्ते देशभेदे ।

क्षेमधूर्त्ति पु० कैकेयदेशाधिपे राजभेदे । "बृहन्तं क्षेमधूर्त्तिं देवेवं दृढविक्रमम् । क्षेमधूर्त्तिं महाराज ! विद्याधोरश्च मार्गणैः" भा० द्रो०१० ७अ० । "गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन् ! प्रकीर्त्तितः । ततः सञ्जज्ञिरे वीराः" इत्युपक्रमे "पाण्ड्यमेव राजानं क्षेमधूर्त्तिं तथैव च" भा० आ० ६७अ० । [क्षेमापवेति पाठे प्रयो० ।

क्षेमफला स्त्री० क्षेमः फलं यस्य । उडुम्बरवृक्षे शब्दच० ।

क्षेममूर्त्ति स्त्री दुर्य्योधनभ्रातृभेदे "उग्रश्रवाः उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव च" भा० आ० ६७ अ० ।

क्षेमवृद्धिन् त्रि० क्षेमस्य वृद्धिमस्त्यस्य इनि । क्षेमवृद्धिमति तत० बाह्वा० इञ् । क्षैमवृद्धि तदपत्ये पु० स्त्री० ।

क्षेमा स्त्री १देवीमूर्त्तिभेदे "निश्चि वै पूजयेत् क्षेमां सर्वकामफलप्रदाम्" देवी०पु०४७अ० । २अप्सरोभेदे च "अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा" भा० आ०१२३अ० ।

क्षेमाधि पु० मिथिलाधिपे राजभेदे । "अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः । ततश्चित्ररथोयस्य क्षेमाधिर्मिथिलाधिपः" भाग०९,१३,१४ ।

क्षेमासन न० "अथ क्षेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा प्रेमभेदिनम् । दण्डहस्ते दण्डपाद केवलं स्थापयेत् सुधी." इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

क्षेम्य त्रि० क्षेमाय साधु यत् । कुशलयोग्ये "वायं मघव्राज पशवश्च क्षेम्या भवन्ति" श्रुतिः ।

क्षेय त्रि० क्षेतुं योग्यः क्षि—यत् । क्षेतुं योग्ये ।

क्षेव क्षेवने भ्वा०पर०सक० सेट् । क्षेवति अक्षेवीत् चिक्षेव ।

क्षै क्षये भ्वा० पर०अक० अनिट् । क्षायति अक्षासीत् चक्षौ । क्षेय क्षाता क्षामः ।

क्षैत त्रि० क्षितेरयम् अण् । १क्षितिसम्बन्धिनि २क्षीणता-सम्बन्धिनि च "अयक्षरोजशर्षा क्षैतो अस्मै" ऋ०९,९७,१,

क्षैतयत पु० क्षैताय क्षीणतायै यतते यत—अच् । क्षीणतायै यतमाने ऋषिभेदे गर्गापत्यादि तिका० फिञ् । क्षैतयतायनि तदपत्यादौ

क्षैत्र न०क्षेमाणां समूह० भिक्षा० अण् । १क्षेत्रसमूहे । स्वार्थे अण् । २क्षेत्रे च "वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः" यजु० ११,६० । क्षेत्रमेव क्षैत्रं तस्य क्षित्यं अयसम्बै यजमानस्य क्षेत्राय" वेददी०

क्षैमिक त्रि० क्षेमेण निर्वृत्तं ठञ् । १कुशलस्य रक्षयोपयोगिनि २विद्यमानवस्तुनः स्वाधिकरणे स्वनिष्ठदुःखनिवारकसम्बन्धस्थापननिर्वाह्ये गम्यत्वे च । यथा दुःखात्यन्ताभावस्य गौतमादिमते अत्यन्ताभावत्वात् नित्यत्वेऽपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादनद्वारा स्वाधिकरणे स्वविशिष्टबुद्धिनिवारकद्वारा कालीनसम्बन्धनिर्वाहकत्व तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य क्षैमिकी तत्त्वज्ञानसाध्यता । एवं कतिसाध्यत्वेऽपि निष्प्रयोजनत्वमते "अग्नावाहुतिप्रदधात्" इत्यादौ प्रत्यवाय भावस्य क्षैमिकं कृतिसाध्यत्वम् । "भावोयथाऽ-

भाव० कार्य्यवत् कारणं मन०" इत्युद्धयनाचार्य्यैरभावमात्रस्य हेत्वन्तविधया कार्य्यत्वोक्ति र्व्वैशिकविषया। एतेन प्रायश्चित्तविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारैरत्यन्ता-भावस्य चैनिकजन्यत्वस्य निराकरणम् निरस्तम् प्रतियोग्यकालीनत्वस्वरूपसम्बन्धविशेषणैवात्यन्ताभावविधि-त्वबोधनियामकत्वेन तादृशसम्बन्धेन तत्तत्प्राग्भावा-दिनिर्व्वाह्यत्वात् स्वाधिकरणे वर्त्तते हि तुषे भोजने वा तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावात् विशिष्टबुद्धेरनुदयात् तस्य तत्तत्प्रागा दपवोध्यत्वेनैवमन्यतोदाम्

क्षैरकूट त्रि० क्षीरकूटस्येदम् शिवा० अण्। क्षीरकूट-सम्बन्धिनि।

क्षैरेय त्रि० क्षीरे संस्कृतम् ढञ्। १क्षीरे संस्कृते परमान्ने न० हेम०। २यवागूयां स्त्री ङीप्।

क्षोड पु० क्षोड-घञ् पृषो०। १आलाने गजबन्धस्तम्भे शब्दचि०

क्षोण त्रि० क्षि—बा० डोन। क्षयशीले। "नव क्षोणस्याभिना कस्तव" ऋ०१,११७,८ क्षोणस्य क्षयवस्त निरु० ६,६।

क्षोणि(णी) स्त्री क्षै—बा० डोनि वा ङीप। १पृथिव्यां निघ०। "भवत्सो युगान्तसमये मत्स्योपकरणः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेत"भाग०१,७,१२। २एकसंख्यायाम्

क्षोट पु० क्षुद्-घञ्। १चूर्णने पेषणे अमरः कर्म्मणि घञ्। २रजसि च हेम०। "वातेरिभमनो मितिकचकपञ्च क्षोदच्युतपुष्पिरे रथौघैः" माघ "पत कवकनवपत कान्वितकजक्षोदक्षमे" नैष०।

क्षोदक्षम त्रि० क्षोदं क्षमते क्षम—अच्। विचारसहे "पत कपकनवान्वितकजक्षोदक्षमे" नैष०।

क्षोदस् न० क्षुद—असुन्। जले निघ०।

क्षोदित न० क्षुद—णिच्-क्त। १चूर्णिते पेषिते शब्दचि०।

क्षोदिमन् पु०क्षुद्रस्य भाव इमनिच् क्षोदादेश। क्षुद्रतायाम्।

क्षोदिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्षुद्र इष्ठन् क्षोदादेश। अतिक्षुद्रे।

क्षोदीयस् त्रि० अतिशयेन क्षुद्र ईयसुन् क्षोदादेश। क्षुद्रतरे "कृत्तत्वत्त्वाय कार्य्येन क्षोदीयानपि गच्छति" माघ स्त्रियां ङीप्। [प्रजाव भवन्ति" शत०ब्रा० १,५,२,७।

क्षोधुक त्रि० क्षुध— बा०उकञ्। क्षुधायुक्ते। "क्षोधुका ह्यस्य

क्षोभ पु० क्षुभ घञ्। १सञ्चलने "स नूपुरक्षोभपदाभिरासीत्" "रथक्षोभपरिश्रान्त" रघु। २विकारे च "क्षोभमाशु हृदय न यदूनाम्" माघ। "अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र" कुमा०।

क्षोभक पु०"दुर्जरात्स्य पूर्वस्यां पुर नाम पराहनम्। तद्दक्षिणे महाशैल क्षोभको नाम नामतः" कालिकापु० ७७अ० उक्ते कामाख्यातीर्थस्थपर्व्वतभेदे। क्षुभ—ण्वुल्। २क्षोभ-कारके त्रि०।

क्षोभण त्रि०क्षुभ णिच् ल्यु। १क्षोभजनके। २कामबाणविशेषे पु० मन्मथबाणशब्दे विवृति०। ३शिवे पु०। "नमो वृषाय लुब्धाय भुब्धाय क्षोभणाय च" भा० शा० २८६अ० शिवसहस्रनाम। ४विष्णौ। "ओङ्कर क्षोभणो देव मुत-गर्भो रमेश्वर" विष्णुस० तस्य च सृष्ट्यादौ प्रकृतिपुरुष-क्षोभकत्वात्तत्त्वम् यथाह विष्णुपु० "प्रकृतिं पुरुष चैव प्रविश्यात्मेच्छया प्रभुः। क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्ग-कालेऽव्ययाव्ययौ"। भावे ल्युट्। ५क्षोभणे न०।

क्षौम न०क्षु मन्। १स्वल्पपोपरिप्रासादाम्(चिलेकर)शब्दचि०। २अट्टे भरत ३शणकृतवस्त्रे पु० जटाधर स्वार्थे कन्। तत्रार्थे ४क्षौरमाकृतरूप्ये पु० शब्दचि०।

क्षौ(क्षो)णी स्त्री क्षु—बा० नि वृद्धिश्च वा ङीप्। १धरण्याम् अमरः। अस्या व्युत्पत्ति ब्रह्मवै०पु०२०७ अ०उक्ता यथा "इत्था च वामधाराश्च क्षौणी क्षोणा मते च वा। मज्जावे चय शान्ति विनिक्षत्र प्रकीर्त्तिता" तेन क्षोणातस्मात् पृषो० साधु। २एकसंख्यायाम्।

क्षौणीप्राचीर पु० क्षौण्या प्राचीर इव यस्य। समुद्रे जटा०।

क्षौणीभुज् पु० क्षौणीं भुनक्ति पाति भुज-क्विप्। क्षितिपालके राजनि

क्षौद्र न०क्षुद्राभि सरघाभिर्निर्वृतम् अण्। "मक्षिका कपिला स्वल्पाः क्षुद्रास्तासमुद्भूत मधु। मुनिभि क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिल भवेत्" इति भावप्र०उक्ते १मधुनि अमर। "क्षौद्रपटलैरिव" रघु। "गुणैर्नो अक्षत् क्षौद्र विशेषानुमेहन परम्" भावप्र०। २जले मेदि०। ३चम्पकवृक्षे पु० शब्दच०। ४चित्रकवृक्षे पाथी न० शब्दचि० ५मागध्यां जाते जातिसङ्करभेदे पु०स्त्री० "चतुरो मागधी सूते क्रूरान मायोपजीविन। मांस स्वादुकर क्षौद्र सौगन्ध्यमिति विश्रुतम्" भा० अनु० ४८ अ०। क्षुद्रस्य भाव अण्। ६क्षुद्रतायां न०।

क्षौद्रक्य न० क्षुद्रक आयुधजीविसङ्घ स्वार्थे अप्र्ट्। आ-युधजीविसंघे इञ्च्चसाभ्यात् स्त्रियां ङीप्। क्षौद्र कीष्यसम स्त्री सि०कौ०।

क्षौद्रज न० क्षौद्रात् जायते जन ड। (मोम) ख्याते १सिक्थके राजनि०। २मधुजातमात्रे त्रि०।

क्षौद्रधातु पु० कर्म०। माक्षिके उपधातुभेदे वैद्यकम्।

क्षौद्रप्रिय पु० क्षौद्रमिव प्रियः स्वादुत्वात् । १जलमधूकवृक्षे वै० । २मधुप्रिये त्रि० ।

क्षौद्रमेह पु० क्षौद्रमिव मेहः । मधुमेहे रक्तमेहशब्दे ८१०पृ० सुश्रुतवाक्ये तल्लक्षणं दृश्यम् "कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेत्तबुधः" भावप्र० ।

क्षौद्रेय न० क्षौद्रे भवः ढञ् । (मोम) सिक्थके राजनि० ।

क्षौम न० क्षु–मन् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । १दुकूले पट्टवस्त्रे । "श्रिय पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले" रघुः "क्षौममाकुलतया विचकर्ष" माघ० "वशीरक्षानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" मनुः । भुमाया अतस्याः विकारः अण् । २शणभेदजातवस्त्रे स्त्रियां ङीप् क्षौमी कन्था । क्षौमेण दुकूलेन च रक्षतो रथः अण् । ३दुकूलपरिवृते रथे पु० । ४हर्म्यभेदे पु०न० कौटिल्य० । अट्टे अमरः । अट्टश्च प्राकारोपरिस्थितबलगृहमिति केचित् । गृहपृष्ठोपरि निर्मितं गृहम् (चिलेघर) इत्यन्ये । [शब्दचि० ।

क्षौमिक पु० क्षौममिव कायति कै–क । चोरनामगन्धद्रव्ये ।

क्षौमी स्त्री क्षुमैव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् ङीप् । १अतस्या (मसिना)ख्याते क्षुपे । क्षुमाया विकारः कन्था अण् ङीप् । २क्षुमाजातशणसूत्रकन्थायां स्त्री ।

क्षौर न० क्षुरेण निर्वृत्तम् अण् । १क्षुरकर्मणि केशकर्त्तने । तत्र विहितनक्षत्रादि क्षुरकर्मशब्दे २३८६ पृ० उक्तप्रायं विशेषोऽत्र कश्चिदभिधीयते "व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे । न करोति क्षौरकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ।। तदेव दिनमानाब्दं तल्लोजी दण्डताडितः" ब्रह्म वै० पु०२७अ० । "चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः । अक्षौरभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रसयोर्दिने" ज्यो०त० । "मानं क्षौरे हन्ति गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः" श्रीपतिरत्नमाला । "आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मना दारकर्मसु मृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु" भोजरा० । "स्वकार्ये पितृश्च रवेरंशपरिक्षये । क्षुरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे" वृद्धगार्ग्यः, "कृशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् । दितिमदितिञ्च स्मरता क्षौरविधौ भवति कल्याणम्" ज्यो० त० । अत्र क्रमो वराहपु० "श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्" वाग्नि० त० । "केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्जम्" शु० त० गोभिलः । "रोहिण्याञ्च विशाखायां श्रोते चैवोत्तरासु च । मघायां कृत्तिकायाञ्च हिजैः क्षौरं विवर्जितम् । तथा तु मैथुनं क्षौरं यो देवास्तर्पयेत् पितॄन् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" ब्रह्म० वै० पु० नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा "स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् । नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम्" कर्मलोचन० ।

क्षौरपव्य न० क्षुर पविरिव स्वार्थे ष्यञ् । अतितीक्ष्णे "कश्चिद्वसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्" भाग० ६, ५, ८ ।

क्षौरिक पु० क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य ठन् । नापिते शब्दमा० ।

क्ष्णु तेजने अदा० पर० सक० सेट् । क्ष्णौति अक्ष्णावीत् । चुक्ष्णाव । क्ष्णविता क्ष्णुतः । "वाच क्ष्णुवानो दमयन् सपत्नान्" अथ०५।२०।१ । "उभयतो क्षोदं वाच. क्ष्णुतम्" शत० ब्रा० ६.२.१.२४ ।

क्ष्णुत त्रि० क्ष्णु–क्त । तीक्ष्णीकृते अमरः ।

क्ष्णोत्र न० क्ष्णु–करणे त्रल् । अस्त्रतेजने शाणाख्ये यन्त्रभेदे । "क्ष्णोत्रेणेव स्वधितिर्मासशीतम्" ऋ० २,२७,७ ।

क्ष्मा स्त्री क्षमते भारं क्षम–अच् उपधालोपश्च । १धरायाम् । अमरः "क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नम्" रघुः । "नचोदक्प्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि" भा० व० १६८ अ० । "क्ष्मया चरति परं वा इयत्तु न" निरु० इता क्षक् २एकसंख्यायाञ्च ।

क्ष्माज पु० क्ष्मायां जायते जन–ड । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च

क्ष्मापति पु० ६त० । भूपे क्ष्मानाथादयोऽप्यत्र ।

क्ष्माभुज् पु० क्ष्मां भुनक्ति अवति भुज–क्विप् । भूमिपाले

क्ष्माभृत् पु० क्ष्मां बिभर्त्ति पालयति धारयति वा भृ–क्विप् तुक् च । १राजनि २पर्वते च तस्य भूमिधरत्वात्तथात्वम् ।

क्ष्माय विधूनने कम्पने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । क्ष्मायते । अक्ष्मायिष्ट चक्ष्माये ईदित् क्ष्मातः । "अक्ष्मायन्त मही गभ्रा" "चक्ष्माये च मही राम" भट्टिः । णिचि पुक् यलोपश्च । क्ष्मापयति ।

क्ष्मील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट् । क्ष्मीलति अक्ष्मीलीत् । चिक्ष्मील । निमेष पक्ष्मनिरुद्ध्यैरावृतिः ।

क्ष्विड स्नेहे भ्वा० आत्म० अक० मोचने सक० सेट् । क्ष्वेडते लृदित् अक्ष्विडत् । चिक्ष्विडे ओदित् । क्ष्वेडितम् । आदित् क्ष्वेडम क्ष्वेडित तेन "नास्फोटनं च चाक्ष्वेडेत् मनुः । परस्मैपदगाथाः एव "क्ष्वेडलोवाक्स.नाम

प्रणेदुस्ते महानदा" रामा० कि० ३५ अ०। "क्ष्वेडन्ति घुघुरायन्ते ज्वलन्तीव च ते तथा।" सुश्रुत। अव्यक्तदलशब्दकरणे अक० "क्ष्वेडितोत्क्रुष्टसङ्कुल" भा० आश्व० ५८ अ०।

क्ष्विद मोचने सक० स्नेहे अक० भ्वा० आ० सेट्। क्ष्वेदते अदित् अक्ष्विदत् ञीदित् क्ष्विण्णः आदित् क्ष्विण्णं क्ष्वेदितं तेन।

क्ष्विद कूजने दिवा० पर० अक० सेट्। क्ष्विद्यति। इरित् अक्ष्वेदीत् अक्ष्विदत्। आदित् क्ष्विण्णं क्ष्वेदितं तेन।

क्ष्वेड पु० क्ष्विड—भावादौ घञ्, पचाद्यच् वा। १अव्यक्तदन्तशब्दभेदे २स्नेहे ३मोचने ४त्यागे। ५कर्णामयभेदे कर्णगतरोगशब्दे १७०८ पृ० विवृतिः। ६विषे पु० अम० ७पीतघोषायां रत्नमा० ८लोहितार्कपर्णफले न० मेदि० ९वंशपत्रकायां १०सिंहनादे ११कोषातकीदले स्त्री राजनि०

क्ष्वेडित न० क्ष्विड भावे—क्त। सिंहनादे अमर।

क्ष्वेल चलने, गतौ सक० क्रीडायाम् अक० भ्वा० पर० सेट्। क्ष्वेलति अक्ष्वेलीत् ऋदित् णिचि चङि न ह्रस्वः। अचक्ष्वेलत्। "ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलन्ति च नदन्ति च" (ये हरियूथपा) रामा० ६,२अ० "दृष्ट्वा मत्ताश्च संहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम्" ६.२६ अ०। "ते तदा स्फोटयामासुः क्ष्वेलन्तश्च समन्ततः" १० अ०।

क्ष्वेला स्त्री क्ष्वेल—अ। क्रीडायाम्। स्वार्थे क क्ष्वेलिकाप्यत्र। "क्ष्वेलिकया मृषा समाधिना आमीलितदृशं प्रेमसरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति" भाग० ५स्क०८अ०। गौरा० ङीष् क्ष्वेलीत्यप्यत्र। "बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः। क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार" भाग० १० स्क० २९ अ०।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये ककारादिशब्दसङ्कलनम्।

ख

खकार· "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षोक्तेः कण्ठमूलोच्चार्य्यः जिह्वामूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात्। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता (जिह्वामूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नाश्च "खयां यमाः खय ×कँ ×पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्" इति शिक्षोक्तेः श्वासाघोषविवाराः "अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः वर्गमध्ये युग्मवर्णत्वात् महाप्राणश्च। खादिवर्णे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीयः यथा नमः+खनिः समासे तु वा सत्वञ्च। भा+खरः भास्खर भाःखर इति। वर्णाभिधाने अस्य वाचकाः शब्दाः दर्शिताः यथा "खः प्रचण्डः कामरूपी शुद्धिर्वह्निः सरस्वती। आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डी सन्तापिनी गुरुः। चिन्तामणिर्दन्तो जातीयः कफोणिर्गर्गर्ष्वोगदी। शून्यं कपाली कल्याणी शूर्पकर्णोऽजरामरः। शुभान्तेव वसुर्विघ्नो गनो भद्रारवच्युतौ"। अस्य मातृकावर्णान्तर्गतत्वेन ध्येयरूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा "बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्। वराभयकरीं नित्यां पीतवस्त्रोत्तरीयकाम्‌ परम्। एवं ध्यात्वा खवर्णं तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। काव्यादौ अस्य प्रयोगे फलमुक्तं यथा ... "खः सौख्यं च ..." इत्यादि वृत्तरत्नाकरटीकाधृतवाक्यात्।

ख पु॰ खर्व्व—खन—वा॰ ड। १सूर्य्ये हेमच॰। २इन्द्रिये ३पुरे ४क्षेत्रे ५शून्ये ६विन्दौ ७आकाशे ८संवेदने ९स्वर्गे १०कर्म्मणि च न॰ मेदि॰। ११लग्नात् दशमे स्थाने ज्यो॰त॰। "आरे खस्थे चतुष्पाद्भ्रोभयम्" नीलक॰। "तत्त्विधनस्थभेषा केन्द्रकोणे त्रिलाभे" जातकप॰। १२सुखे हेमच॰। १३अभ्रके (आव) उपधातुभेदे राजनि॰। "तत्रेन्द्रिये "ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्व्वशः" मनुः। आकाशे "नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः" मनुः। ख "वायुर्ज्वलनो जलक्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति" प्रबो॰। "एतस्माज्जायते—खं वायुर्ज्योतिरापश्च" श्रुतिः। "यावत् गिरः खे मरुतां चरन्ति" कुमा॰। १४परमानन्दस्वरूपे ब्रह्माकाशे। "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" "यदेव कं तदेव खम्" इति च छा॰उ॰।

खकक्षा स्त्री सूर्य्यरश्मिप्रचारावच्छिन्ने वेष्टनाकारे ब्रह्माण्डकुहरे गगनपरिधौ। सि॰ शि॰ तत्परिमाणमुक्तं यथा "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भूजङ्गेन्दुभिः १८७१२०६९२०००००००० र्ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम्। दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः" मू॰। "एभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति। तत्र कथमनन्तस्याकाशस्येयत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽऽह यावतीं रविदीप्तियुक्तो नभसः परिधिरिदं वदन्ति। अत एव पौराणिका गणकाश्च ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति। केचिल्लोकालोकं वदन्ति। यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवार्करश्मयः। एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्। करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति। इदानीं स्वमतमाह" प्रमि॰। "ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः" मू॰। इदानीं ग्रहकक्षा आह। "ग्रहस्य चक्रैर्विहृता खकक्षा भवेत् स्वकक्षा निजकक्षकायाम्। ग्रहः खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः" मू॰। "सा खकक्षा यस्य यस्य भगणैर्ह्रियते तस्य तस्य ग्रहस्य कक्षामितिर्लभ्यते। अस्योपपत्तिरूपं श्लोकस्योत्तरार्द्धमिति। यतः खकक्षायां ग्रहो भ्रमन्नजस्रं परिवर्त्तमानः खकक्षामितानि योजनानि पूरयति। अतो ग्रहभगणैर्भक्ताया खकक्षाया यल्लभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्युपपन्नम्।

खकामिनी स्त्री खं सुखमाकाशं वा कामयते कम—स्वार्थे णिङ्—णिनि ङीप्। १चर्चिकायां २विद्धटयितायां च त्रिका॰। [महादेवे त्रिका॰। खकेशादयोऽप्यत्र।

खकुन्तल पु॰ खमाकाशं कुन्तलस्थानीयमिव यस्य। व्योमकेशे

खक्ख हासे भ्वा॰पर॰अक॰ सेट्। खक्खति अखक्खीत्। चखक्ख। प्रनिखक्खति।

खक्खट पु॰ खक्ख—अटन्। कठिन्यां (खडि) रायमु॰।

खखोल्क पु॰ काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशी॰ ५॰ अ॰ यथा "खखोल्कोनाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः। पिशाचमोचने भागे सर्वव्याधिविघातकः। यथा खखोल्कइत्याख्या तस्यादित्यस्य तच्छृणु" इत्युपक्रमे

"खखोल्का निपतेद्देशे भग गङ्गासिपणी। मृर्त्ते गतयतो पक्षपुटो धृत्वा विलोरगो। खखोल्का निपतद्देशे मक्षयोऽर्थतिसम्भवात। खखोल्कोति यदुक्ता गो कद्रुश समाजनेतथा। तदा खखोल्कनामाकं स्तुतो विनतया वध्रु" "तपस्यन्तोऽध्यालोक्य कदाचिद्विनता प्रभु। शिव स्यैव परोमूर्त्ति खखोल्को नाम भास्कर। दृष्टा पर रूपापन्न नियमानसमन्वतम्। कशीपारिजमानैश्वदप पापचयङ्कर। विनतादिव द्वयाख्य खखोल्कस्तत्र संस्थित। इत्य खखोल्क आदित्य काशीनिवासतमोहर। तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते। काश्या पैलङ्गिके तीर्थे खखोल्कस्य विलोकनात्। नरश्चिन्तितमाप्नोति नीरागो जायत क्षणात्। नर पुत्र तदताख्याम खखोल्कादित्यसम्भवम्। गरुडेभेन सहित सर्वपापैः प्रमुच्यते" तत्रैवाध्यायशेषे

खग पु० मेदि० खे आकाशे गच्छति गम-ड ७त०। १सूर्य्ये २सूर्य्यादिग्रहे ३देवे ४शरे ५पक्षिणि पु० स्त्री० मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६वायौ शब्दच० "तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खग" भा०व०२६०ख०। ७नृपभेदे भरत। ८आकाशगामिनि त्रि०। "सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत् खग मतम्" भा० अनु०१६२अ०। तत्र विहगे "खगवञ्च पुटद्रोणीपुरस्थे तव क० भ्रम" माधका०। "प्रसुनीत खग व नैकधा" "श्रुतवद्भ्रमसन्धुमत खग" नैष०। शरे "आपोक्षिमे यदि खगा व क्रिलेन्द्रशार" नीलक०।

खगङ्गा स्त्री ६त०। आकाशगङ्गायां मन्दाकिन्यां त्रिका०।

खगण पु० कुशवंश्ये नृपभेदे। "कुशस्य चातिथिस्तस्मात्" इत्युपक्रमे "ततो धनस्यनस्तस्मात् इजनाभोऽर्कसम्भव। खगणस्ततस्तस्मात् विधृतिश्चाभवत् सुत" भाग० ९।१२।३, श्लोक.।

खगगति स्त्री० ६त०। पक्षिणां गमने तद्भेदाश्च भा०क० ४१अ० दर्शिता यथा

'शतमेकञ्च पातानां पतितास्मि न संशयः। शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा॥ उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च। निडीनमथ संडीनं तिर्य्यक्डीन गतानि च॥ विडीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीनकम्। अभिडीन महाडीनं निडीनमतिडीनकम्॥ अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीनडीनकम्। संडीनो-ज्जीनडीनञ्च पुनर्डीनविडीनकम्॥ सम्पातं समुदीषञ्च ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तकम्। गतागतं प्रतिगतं बह्वी निकुडीनका"॥ विवृतमेतत् नीलकण्ठेन यथा "पातानां गतयः पञ्चविंशतिं उड्डीनादिना "उड्डीनमूर्द्धगमनं अवडीनमधोगतं। प्रडीनं सर्वतो यानं डीनं गमनमात्रम्। निडीनं मन्दयानं संडीनं ललितं गतम्। तिर्य्यग्डीनं गतं प्राड्भितं प्रचारणं कुर्वा। तान्यागाभिडीनानि चत्वारि प्रतिजानते। तानि (तिर्य्यग्डीनानि४)१०। विडीनं, परिडीनं, स्यातां स्थ-वर्तुले घनं। पश्चान्नत पराडीनं स्वर्गगन्तु सुडीनकम्१४। अभिमुख्येन गमनमभिडीनं१५ प्रचक्षते। यानं महाडीनं१६ माहु 'पविलासोऽनित' गतिम्। निडीनं१७ निश्चलं यानं 'गानसङ्कुतिडीनकम्१८'। (विस्तृतं मध्यसुदूरीयोड्डीयगमनम्)। अवरोहो वडीनं१९ स्यात् प्रडीनं२० विक्षिपच्यते। गत्या ललितया पूर्णपक्षस्य सम्पात। परितस्य प्रपतनं डीनं२१ डीनडीनकम्२२। (समन्तात् प्रपतन, उड्डीनं परिक्रम्य प्रपतनं डीनडीनकमित्यर्थः) सडीनो डीनडीनम् संडीनोऽयमभिकल्पनात्२३। गतो गत्यन्तरे भेदो ज्जीनविडीनकम्२४॥ सम्पातं कुत्र निपत्य पक्षसम्पात-२४मुच्यते। ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वगतिसमेतं समुड्डीनं२५ प्रचक्षते। तस्मात् पक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम्२६। पञ्चविंशति-संभेदा पातानामिह दर्शिता। महाडीनं विहायैर्वा पातानां त्रिविधा मतं२७। गतनाशे यो हि पुनरागमनं। प्रत्यावृत्तिं प्रतिगतिरिति प्रत्येकं ७६ स्मृताः। (गतागतप्रतिगतिभेदात् त्रिविध्यम्)। तेषां निपाता कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशति"१०१। (निकुडीनका निपाता)। २पक्षिणां गतौ च।

तत्र पक्षभेदे गतिभेदाः सू० सि० प्रकारेण उक्ता यथा "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिता। शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतव"॥ तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्ते सव्येतरपाणिभि। प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्॥ प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत्। पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृथग्विधाम्॥ ग्रहात् प्राग्भगणार्द्धस्थ प्राङ्मुख कर्षति ग्रहम्। उच्चसंज्ञोऽपरार्द्धस्थस्तद्वत् पश्चान्मुख ग्रहम्॥ स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुख यान्ति यद्ग्रहा। तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु॥

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा। विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात्॥ उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपरार्द्धगः। पूर्वं प्राग्भगणार्द्धस्थो याम्यायामपकर्षति॥ बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः। तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते यथोक्तवत्॥ महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते। मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बह्वपकृष्यते॥ भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः। दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिता॥ अतो धनर्णं सुमहत् तेषां गतिवशाद्भवेत्। आकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि यान्त्यनिलाहता॥ वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा। तथा शीघ्रतरा शीघ्रा ग्रहाणामष्टधा गतिः॥ तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा। ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा" सू° सि°॥ वक्रानुवक्रेत्यादिकं रङ्गनाथेन विवृतं यथा। "भौमादिपञ्चानां विरविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः। कलिता। तत्र वक्रेत्यादिसमेत्यन्तं षट्प्रकारा गतिः शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम्। तथा सूत्रद्वये। आसां स्वरूपंमानमथो स्फुटम्। अथैतामष्टधा गतिं भेदद्वयेन क्रोडयति। तत्राष्टविधगतिष्वतिशीघ्रेत्यादिसमेत्यन्ता इत्येवं पञ्चधा गतिः। ऋज्वी मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगानुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधानादुभयथासम्भवात् वक्रानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" ॥ शीघ्रमान्द्यादिप्रकारस्तु तत्रैव दृश्यः विस्तरभयान्नोदाहृतः।

खगपति पु° खगान् पाति पा–क। गरुडे खगपत्यादयोऽप्यत्र। गरुडस्य खगपतित्वलाभकथा भा° आ° ३१ अ° यथा "अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः। पलाशवृन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि। प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान्। क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे संप्लुतोदके। तान् सर्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः। अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वाऽवमन्य च। तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः। आरेभिरे महत् कर्म तदा शक्रभयङ्करम्। जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम्। मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु। कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः। इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः। इन्द्राच्छतगुणः शौर्य्ये वीर्य्ये चैव मनोजवः। तपसो नः फलेनाद्य दारुणः सम्भवत्विति। तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः। जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम्। तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः। बालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत। एवमस्त्विति तञ्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः। तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः। अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः। इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः। न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः। भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः। भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्। प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः। एवमुक्ताः कश्यपेन वालिखिल्यास्तपोधनाः। प्रत्यूचुरभिसम्पूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम्। बालिखिल्या ऊचुः। इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते!। अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः। तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम्। तथा चैवं विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि। सौतिरुवाच एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी। तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः। आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ। उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः। एतौ सर्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भाविती वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ। शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः। नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर!। व्येतु ते शक्र! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि। न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः। एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम्। विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत"।

खगम त्रि° खे आकाशे गच्छति गम–खच्। आकाशगामिनि सिद्धगन्धर्वादौ। "ततो दिव्यास्तथा पद्मा गन्धर्वा देव-

भाविनः" इत्युपक्रमे "ते कार्य्यमाया खगमाः सरवर्षैः समन्ततः" भा०व० २४४ अ० । [शब्दच० ।

खगवल्ली पु० खगस्य पक्षिणः वल्लीव आकारोऽस्य । मकुवृक्षे (मान्दार)

खगवती स्त्री खगः खगशब्दवाच्यम् आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः मतुप् मस्य वः । भूमौ जटा० । तस्याः व्योम्नि स्थितत्वात् खगतुल्यत्वम् । "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलः व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू०सि०उक्तेः । आर्य्यभट्टमते तु पृथिव्याः सततायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन साम्यमिति भेदः । खगोलशब्दे विवृतिः ।

खगशत्रु पु० खगस्य शत्रुरिव । १पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) शब्दच० । ६त० । २पत्रिणविहगे ।

खगस्थान न० ६त० । द्रुमस्थे कोटरे शब्दच० ।

खगान्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति णिच्-ण्वुल् ६त० । श्येनपक्षिणि राजनि० ।

खगासन पु० खगः गरुड आसनमस्य । १विष्णौ तस्य गरुडासनत्वात्तदासनत्वं तस्य तत्कथा च भा० आ० ३३ अ० यथा "विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा । तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् । स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः । उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः । अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् । एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् । प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् । भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि । तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् । ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् । एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः । वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्द्धन्महाजवः" । "यद्भ कृत्वा ध्वज शीर्षं य करोति खगासनम् । खगासनप्रसादेन भ्रमलोपो भवेद्ध्रुवम्" रुद्रया० उक्ते २आसनभेदे न० ।

खगेन्द्र पु० ६त० गरुडे खगपतिशब्दे विवृतिः ।

खगेन्द्रध्वज पु० खगेन्द्रः गरुडो ध्वजोऽस्य । विष्णौ तस्य गरुडध्वजस्वीकारकथा खगासनशब्दे दर्शिता ।

खगेश्वर पु० ६त० । गरुडे अमरः ।

खगोल पु० सू०सि०उक्ते गोलाकारे आकाशस्य परिधौ सूर्य्यकिरणप्रचारयोग्यदेशे ब्रह्माण्डाधारे वायुभेदे । यथा "ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम् । कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृति" सू० सि० । "एतत् ब्रह्माण्डं ब्रह्माधिष्ठितं सुवर्णाण्डं सुषिरमवकाशात्मकं, तन्मध्ये इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्लोकात्मकं स्थितं न तु अन्यत्र । ब्रह्माण्डस्य गोलाकारत्वमान्तरं यथावकाशकत्वं न सम्भवतीत्यत आह कटाहद्वितयस्येति । कटाहोऽर्द्धगोलाकारं भाजनं तस्य द्वितयं तस्य सम्पुटम् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । सम्पुटमाभिमुख्येन मिलितं गोलकाकृतिर्गोलाकारं स्यात् । तथा च न क्षतिः । अथ ब्रह्माण्डान्तः परिधिं तदन्तर्भपर्य्यादिकमाकाशे यथास्थानं परिभ्रमतीति श्लोकाभ्यामाह" र० ना० "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" सू० सि० । "ब्रह्माण्डान्तः परिधिस्तुल्यवृत्तमाना व्योमकक्षा व्योमकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्व्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तदूर्ध्वान्तरेणाधो नक्षत्रेभ्योऽधोऽधः क्रमात् शनिवृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राः अधस्तात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधरा घनाश्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । एषां प्रवहवायावस्थानाभावाच्चन्द्रादिवत् परिभ्रमः । अथ भूम्यवस्थानमाह" र० ना० "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू० सि० । "अस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशात् मध्ये मध्यस्थाने केन्द्ररूपे आकाशे भूगोलस्तिष्ठति । नन्वाकाशे निराधारवस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूगोल इत्यतो भूगोलविशेषणमाह बिभ्राण इति । ब्रह्मणः परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारावस्थानरूपां बिभ्राणो धारयन् । तथा च न क्षतिः । एतेन "भूः किमाकारा किमाश्रयेति" प्रश्नद्वयमुत्तरितम् । अथ कथं चाम सप्त पातालभूमय इति प्रश्नस्योत्तरमाह" र० ना० "तदन्तरपुटाः सप्त नागासुरसमाश्रयाः । दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पातालभूमयः" सू० । मेर्वादिस्थितिमाह "अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः । भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः । उपरिष्टात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः । अधस्तादसुरास्तद्वद् द्विषन्तोऽन्योऽन्यमाश्रिताः । ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्र्या

देवासुरविभागकृत्। समन्तान्मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधेः। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे (१२५६) पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः। भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः। ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुस्तावानेव १२५६ सुराश्रयः। तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः। न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिष्यते। मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते। निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये। अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः। नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षांशकास्तथा। मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः। अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्राः करा रवेः। देवभागे सुराणां तु हेमन्ते मन्दतान्यथा। देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे। मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम्। कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्द्धमेव सः। तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेवासुरद्विषाम्। अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात्। अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात्। दिनक्षपार्द्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात्। उपर्य्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः। अन्येऽपि समसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम्। भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः। सर्वत्रैवं महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम्। मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य क्वोर्द्ध्वं क्व वाप्यधः। अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतोमुखम्। पश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुन्धराम्। सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्। उपरिष्टाद्भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा। अतस्तत्र दिनं त्रिंशन्नाडिकं शर्वरी तथा। ह्रासवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः। मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका। देवांशे च क्षपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे। तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे। देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्"।

अथोक्तस्यापविशेषं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह "भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम्। अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्षाद्याम्योत्तरे स्थितः" सू॰ सि॰॥ "भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं (५०२६ न्यूनम् ४९६७ सूक्ष्मम्) प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः कृत्वा सूर्य्य उपरि आकाशे स्थितो वर्त्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा याति गच्छति। क्रान्त्यभावे तु निरक्षदेशोपर्य्येव परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः निरक्षदेशान्मेरोरुत्तरदक्षिणयोरभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति। तद्योजनज्ञानं तु यदि भगणांशैर्भूपदयनिरक्षदेशस्पृष्टभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनेत्युपपन्नम्। अथ दिनमानानयनगणितस्यावधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्यामाह" र॰ ना॰। "परमापक्रमादेव योजनानि विशोधयेत्। भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः। अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः। नाडीषष्ट्या सकृदहर्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा" सू॰ सि॰॥ "परमक्रान्तिभागाच्चतुर्विंशतिमितात्। एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि २१६ भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य ५०२६ चतुर्थांशात् १२५६ परिवर्जयेत्। अवशिष्टानि यानि वसुवह्न्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोरित्यर्थः। अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ, मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन अस्मिन् सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटीषष्ट्याऽहर्दिनमानं भवति। अस्मिन् तादृशे देशे दक्षिणोत्तरायनसन्ध्यासन्ने सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलोमेन निशा रात्रिर्भवति। अपिशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः। एतदुक्तं भवति। कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितं दिनं तदैव निरक्षदेशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः। मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे तादृशे षष्टिघटीमितं दिनमिति। अत्रोपपत्तिः। परमक्रान्तियोजनानि २१६ भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो १२५६ हीनानि ९२०। निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्मेरोर्दक्षिणोत्तराग्रं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरितम्। अतस्तत्र लम्बांशाश्चतुर्विंशतिः परमांशाश्च षट्षष्टिरिति तद्देशे क्रान्तिवृत्ताद्धारं क्षितिजमिलयनान्ते पञ्चदशघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्भागखण्डं निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चर-

मत उक्तरीत्या दिनाधं रात्र्यधं चोक्तरीत्या यथायोग्य लिंमत् तद्द्वारा ' इत्यटीभिर्त तस्मान गणितरीत्योपपन्नम् । युक्तं चैतत् । अयनान्ताचोरात्तवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एकत्वैव संगतत्वाद्द्विधा सजातत्वाभावात् प्रत्यक्षभेदंमेतत्सूर्यपरिवर्तपूर्ति षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथाय स्य तद्गोलस्थिया प्रत्यक्षसिद्धमेवेति । अथोक्तदिनरात्रिमानगणित तदर्धदिशेयपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोरपि दृष्टव्य" र०ना०। "तदनन्तरेऽपि षट्त्रन्ते षवसौ अन्तर्निशो' । परतो विपरीतोऽयं भगोल परिवर्तते"सू०सि०, 'तदनन्तरे निरक्षदेशोष्मार्धविदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तरविभागदेशे षट्त्रन्ते षष्टिघटीमध्ये उदयास्तौ अपचयोपचयाश्रयरीत्या दिनरात्र्योर्यथायोग्य भवत' । परतोऽवधिदेशादधिनदेशे दक्षिणोत्तरे देवदेवस्थानमिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्रादर्धिकतो मूर्त्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गतदेशसम्बन्धो गणितसिद्ध परिवर्तते भवति । ततोक्तरीत्या दिनरात्र्योर्दृश्ययो न भवत स्पष्टं लिङ्गाधिकाराद्वारानयनानुपपत्ते' वस्तुतद्रूपाभावात् अथ विपरीतगोलस्थिति श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति" र०ना० । "जने भूतपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । धनुर्मृगस्थ सविता देवभागे न दृश्यते । तथाच सुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थित' । नष्टच्छाये भर्कीडतपादे दर्शनमादिशत्" सू० सि० । 'द्विराशिज्या से कान्त्यंशास्तेषां योजनैः पूर्वोक्तमतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे (१२१६) हीने क्षते सति । तत्कारांश्चिरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरराशिस्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । धनुर्मकरस्थे ऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुरभागे निरक्षदेशाद्दक्षिणप्रदेशे । च समुच्चयार्थ । तत्कारान् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तथा तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । नष्टच्छायेभर्कोऽशपादे । अभाव प्राप्ता छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे १२५६ सूर्यस्य दर्शन सदा कथयेत् । यत्र भूच्छायाऽनिषा रात्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थ । तथाच निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्को दृश्यत इति फलितार्थ । अतएव । "लङ्कातकुनगरसा ६६।१/१ पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो न कार्मुक किन्तु कर्किमिथुनौ सदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात दशमासादिन हौमासौ रात्रि) यथान्यत्रापि

विपरीतस्थिति श्लोकाभ्यां दर्शयति" र०ना० । "एकज्यायकमासीतैर्योजनै परिवर्तते । भूमिस्थास्वतर्थांशे व्यक्षाश्चैरत योजनैः । धनुर्मृगालिकृतयोर्न मध्यतोऽर्को न दृश्यते । देवानेऽसुराणां तु दृश्यो भवन्तश्च' सू०सि० । "एकराशिज्यायाः क्रान्त्यंशैर्यो भूपरिधिचतुर्थांशे हीने क्षते सति निरक्षदेशाद्दत्तिर्दयोजनै । तत्कारादन्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरवृश्चिककुम्भराशिषु स्थित सूर्यस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । असुराणां देशानां निरक्षात् तद्योजनान्तरदक्षिणभागे वृषादिके राशिचतुष्टये स्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । तत्कारादुत्तरभागे वृषादिचतुष्टयस्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्दृश्यते वृश्चिकादिचतुष्टयस्थितोऽर्को दक्षिणभागे तद्देशवासिभिर्दृश्यत इत्यर्थ । अतएव "यत्र न कुम्भगवाजिपलमिता ७८।१/४, तत्र वृश्चिकचतुष्टय न च । दृश्यते च वृषभाद्युतष्टय सर्वदा समुदित हि लक्ष्यते" इति भास्कराचार्योक्त सङ्गच्छते (तथाचात अष्टौमासादिन भाव चतुष्क रात्रि) अथ शून्यराशिकान्त्यासीतयोजनैश्चोऽन्तमतमेरुसामयोरपि स्थिति वैलक्षण्यमाह"र०ना०। "मेरौ मेषादिचक्रार्धे देवा' पश्यन्ति भास्करम् । सकृदेवोदित तद्वदसुराश्च तुलादिगम्" सू०सि०। "मेरावुत्तरामायस्थिता देवा मेषादिचक्रार्धे मेषादिराशिषट्केऽवस्थितमर्क सकृदेकवारम् । एकवारादनेकवारनिरासनिश्चय' । उदितमदर्शनानन्तर प्रथमदर्शनविषय निरन्तर पश्यन्ति । असुरा मेरुदक्षिणभागस्था दैत्या । चो हेतु समुच्चयार्थ । तुलादिराशिषट्कस्थ तद्वत् सकृदुदित निरन्तर पश्यन्ति । अथ निरक्षदेशादयनसन्धौ क्रियद्भिर्योजनैरूर्ध्वं सर्वो भवति तदाह" र०ना० ।

"भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे देवेऽथ वाऽऽसुरे । उपरिष्टाद्व्रजत्यर्क सौम्ययाम्यायनान्तग" सू०सि० । "देवे उत्तरभागे । अथवाऽऽसुरे दक्षिणभागे । निरक्षदेशाद्भूपरिधे पञ्चदशे भागे तत्फल ३४योजनान्तरिते ३३६ देशे क्रमेण सौम्ययाम्यायनान्तग उत्तरायणान्तदक्षिणायनान्तस्थितोऽर्क उपरिष्टादूर्ध्वं व्रजति परिभ्रमति । यथा गोलसन्धौ निरक्षदेशे तथात भागद्वय इति फलितार्थ । अत्रोपपत्ति । अत्रमान्तस्थे परमक्रान्तिसत्रविं शत्सहस्रयोजनानि ३३६"। तत्र क्रान्तिभागा स्वभागांशविभाजितम्" इत्यत्र चतुर्विं शतिमितगुणभागांशमितहरौ गुणेनापवर्त्य चरस्थाने पञ्चदशेति भूमण्डलात् पञ्चदशे भाग

इत्युक्तमुपपन्नम्” र०ना० ॥ अथ निरक्षदेशात् परिधि-पञ्चदशभागपर्यन्तं (२४) सूर्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमनसत्त्वात् तच्छायागमनं प्रतिपादयति” र०ना०। “तदन्तरालयोश्छाया याम्योदक् सम्भवत्यपि । मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः” सू० सि०। “तदनन्तरालयोर्निरक्षदेशात् पञ्चदशभागमध्यस्थितदक्षिणोत्तरदेशयोश्छाया द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्मध्याह्नच्छायाभीष्टकालिकच्छायाग्रं वा दक्षिणाग्रमुत्तराग्रं वा सम्भवति । एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याह्ननतांशानां दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरम्, उत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम् । एवं निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्यस्योत्तरस्थत्वे छायाग्रं दक्षिणं दक्षिणस्थत्वे छायाग्रमुत्तरमिति। परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे स्वविभागयोर्दक्षिणोत्तरविभागयोर्मेरोरभिमुखं मेर्वग्रयोः सम्मुखं क्रमेण दक्षिणाग्रमुत्तराग्रं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । छाया याति गच्छति भवतीत्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वार्धेन समुच्चयार्थकः। अथ “कथं पर्येति भुवनानि विभावयंश्चेति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह” र०ना०॥ “भद्राश्वोपरिगः कुर्याद्भारते तूदयं रविः । रात्र्यर्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा ॥ भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् । मध्योदयार्धरात्र्यस्तकालान् कुर्यात् प्रदक्षिणम्” सू०सि० ॥ “भद्राश्ववर्षोपरिगतः सूर्यो भारतवर्षे स्वोदयं कुर्यात् । तुकाराद्भद्राश्ववर्षे मध्याह्नं कुर्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्षेऽर्धरात्रं कुरौ कुरुवर्षेऽस्तमयं स्वास्तं कुर्यात् । तुकारादुक्तवर्षयोरन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रेश्च तद्यथायोग्यं कुर्यादित्यर्थः । अतिस्थूलदेशग्रहणे यथाश्रुतमिदं सम्यक् किञ्चित्सूक्ष्मदेशग्रहणे तु यमकोटिलङ्कारोमकसिद्धपुराख्यतद्गतानि तच्छब्दवाच्यानि ज्ञेयानि । “लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव” इति भास्कराचार्योक्तं भूगोले उक्तनगरीणां भूपरिधिचतुर्थांशान्तरत्वात् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु वर्षसञ्ज्ञेषु भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्वद्भद्राश्ववर्षोपरिगवत् । एवकारात् तन्न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । परिभ्रमन् परिभ्रमणेन स्वस्वाभिमतस्थानोपरिस्थितिं कुर्वन् सूर्यः प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा सव्यक्रमेण स्वस्थानादक्रमेणेति यावत् । उक्तवद्वर्षेषु मध्योदयार्धरात्र्यस्तकालान्मध्याह्नोदयार्धरात्र्यस्तरूपान् कालान् कुर्यात् । एतदुक्तं भवति । भारतवर्षोपरिगतेऽर्के भारतकेतुमालकुरुभद्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः स्युः । केतुमालवर्षोपरिगतेऽर्के केतुमालकुरुभद्राश्वभारतवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः । कुरुवर्षोपरिगतेऽर्के कुरुभद्राश्वभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ता भवन्तीति” र० ना० ॥ ननु ग्रहाणां गतिसद्भावात् प्रतिदेशं याम्योत्तरयोर्दृग्गमनं प्रतिक्षणं च विलक्षणं भासतां परन्तु नक्षत्राणां गत्यभावात् प्रतिक्षणं क्रमेणैकतारस्थानाभावेऽपि प्रतिदेशमेकरूपावस्थानं कुतो न? । एवं ध्रुवयोः परिभ्रमणस्याप्यभावात् सदा सर्वत्रैकरूपावस्थानदर्शनापत्तिरस्त्वित्यत आह” र०ना०। “ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः । निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते” सू० सि० ॥ “मेरुं मेरोरुत्तराग्रं दक्षिणाग्रं वा तदभिमुखं प्रयास्यतो गच्छतः पुरुषस्य ध्रुवोन्नतिः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्ध्रुवयोरौच्च्यं भवति । भचक्रस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभागवृत्तस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति । मेरोर्निरक्षदेशाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोन्नते पूर्वोक्ते व्यस्ते भवतः । उत्तरभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षयोत्तरध्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानापेक्षया भचक्रस्योन्नतत्वम् । एवं दक्षिणभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षया दक्षिणध्रुवस्य नतत्वं भचक्रस्योन्नतत्वमिति” ।

अथ कुत एवमित्यत “कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः” प्रश्नस्योत्तरं भचक्रभ्रमणवस्तुस्थितिमाह” र०ना० । “भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम्” सू० सि० । “भचक्रं नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलरूपं ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरस्थिरतारयोर्बद्धं ब्रह्मणा निबद्धं नियतवायुगतिना गोलाकारेण प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवाय्वंशैः स्वस्वस्थानसान्निध्ये स्वस्वस्थानाभिघातं प्राप्तं सदजस्रं निरन्तरं पर्येति । पश्चिमाभिमुखं भ्रमतीत्यर्थः । ननु नक्षत्रचक्रं वायुना भ्रमति ग्रहाणामधोऽधःस्थानां सम्बन्धाभावात् कथं भ्रमन्तीत्यत आह तन्नद्धा इति । ग्रहाणां शन्यादीनां कक्षा मार्गा गोलवृत्तरूपा भचक्रान्तर्गता आकाशस्था यथाक्रममधोऽधस्तान्नद्धाः प्रवहवायुगोलस्थापितभचक्रे वायुसूत्रेण निबद्धा अतो भचक्रेण सह भ्रमन्ति । ततस्था ग्रहा अपि भ्रमन्तीति सिद्धम् । तथाच

अथ स्वभायुगोलमध्यस्थविषुवद्वृत्तपूर्वापरनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिजस्थत्वाद्भूचक्रस्य मस्तकोपरिभ्रमणाच्च सव्यापसव्यं प्रयात्यर्भुव चक्रो भवति। तत आसन्नत्वाद्भूचक्र नत भवति। ततो दूरत्वाद्ध्रुवौ नत्वा भचक्रमुन्नतं भवतीति सर्वं युक्तम्। “सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्” “कर्मर्थं वा कथं वा स्यादिति”। “पित्र्यं मासेन भवतीति” प्रश्नयोरुत्तरमाह” र० ना०। “सकृदुद्गतम् अब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः। पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि” सू० सि०। “यथा देवदैत्या एक वारमुदितं सूर्यं सौरवर्षार्धपर्यन्तं पश्यन्ति। तथा पितरश्चन्द्रबिम्बगोलोर्ध्वस्थिता पक्षं पञ्चदशतिथिपर्यन्तं पश्यन्ति। नरा भूमौ स्वदिनपर्यन्तमर्कं पश्यन्त्यत्र “पित्र्य मासेन भवति नाडीषष्ट्या तु मानुषम्”। इति सर्वं युक्तम्। अतएव “विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्मादुदयं तदैषाम्॥ भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्, कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्” इति भास्कराचार्येण विस्तीर्णं कथ्यते। अथ प्रसङ्गादूर्ध्वस्थस्याल्पभगणानामधःस्थस्याधिकभगणानां युक्त्या प्रतिपादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वाधःक्रमेण महदल्पत्व तत्स्थभागानां महदल्पत्वं देशत्व चाह” र०ना०। “उपरिस्थस्य महती कक्षाऽल्पाधःस्थितस्य च। महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाल्पया” सू० सि०॥ “ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहस्य कक्षा वायुवृत्तमार्गरूपा महती महापरिधिप्रमाणा। अधःस्थस्य ग्रहस्य कक्षा अल्पाऽल्पपरिधिप्रमाणा। चो निश्चयार्थे। लघुकक्षायां महाकक्षान्तर्गतत्वेन महाकक्षाया चान्तर्गतलघुकक्षात्मनोर्ध्वाधःस्थयोर्महदल्प परिधिके कक्षे अन्यथोक्तस्वरूपानुपपत्तेः। एवं महति वृत्तपरिधौ द्वादशराशिभागानां समत्वेनाङ्कने भागा एकैकभागप्रदेशा महत्या कक्षया ज्ञाता महान्तो बहुस्थलात्मकाः, सर्वाणि वृत्ते तदङ्कने तथा भागा अल्पया कक्षया ज्ञात्वाल्पा अल्पस्थलात्मकाः। क्रमेणैकैकभागप्रमाणमधिकाल्पं न समं चक्रांशपूर्त्यनुपपत्तेरिति तात्पर्यम्। अथोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहभगणभोगकालयोर्महदल्पत्वमाह” र० ना० “कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः। ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन्” सू० सि०। “अल्पभ्रमणाश्रितः। अल्पं भ्रमणं परिधिमानं यस्याः

साल्पभ्रमणाऽधःस्थकक्षा। तत्स्थो ग्रहोऽल्पेन समयेन भगणं द्वादशराश्यात्मकं भुङ्क्तेऽतिक्रमते। महति मण्डले ऊर्ध्वस्थकक्षायामित्यर्थः। भ्रमन् गच्छन् महता बहुना समयेन द्वादश राशीन् भुङ्क्ते वक्ष्यमाणयोजनगतेरभिन्नत्वात्। अथातएवोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहयोर्भगणास्तुल्यकालेऽल्पा बहवो भवन्तीति सोदाहरणमाह” र०ना० “स्वल्पयाऽतो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः। महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं शनैश्चरः” सू० सि०। स्वल्पप्रमाणया कक्षया। तुकारादतिक्रामञ्चन्द्रो बहुप्रमाणान् भगणान् बहुवारं द्वादश राशीनित्यर्थः। भुङ्क्ते। महाप्रमाणया कक्षया गच्छन् शनिश्चन्द्रात् स्वल्पं भगणमल्पप्रमाणान् भगणान् जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। अल्पवारं द्वादश राशीन् भुङ्क्ते। अतएव शनैश्चर इत्युक्तम्। अथ “ग्रहर्क्षकक्षा किम् ता” इति प्रश्नयोत्तरं विवक्षुः प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह” र०ना० “भवेद्भकक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्। सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम्” सू०सि०। सूर्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम् “खखार्थैकसुरार्णवा” इति सङ्ख्यामानं ४३३१५०० षष्ट्या गुणितं २५९८९०००० नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात्। तैर्नक्षत्रकक्षामितैर्योजनैर्भमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाच्चन्द्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः। नक्षत्राणां गत्यभावाच्छनेरप्यूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलं तत्र यदि सूर्यगत्या सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येकनक्षत्रगतिकल्पनयानुपाताद्यथानुपपत्तितया “कलम्यो हरो रूपमहारराशेः” इतीष्टत्वाद् ग्रहसंख्याप्रेक्षितत्वाद्ग्रस्तानुपातो लाघवात् सूर्यगतिः षष्टिकलाभिता च भगवता कृता। नक्षत्रगतेरभावार्थेति षष्टिताडितमित्युपपन्नम्। अथ ग्रहकक्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् “कियती तत्करव्याप्ति” इति प्रश्नस्योत्तरमाह र०ना० “कल्पोक्तचन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया। आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः” सू० सि०। “कल्पोक्तचन्द्रभगणाः “एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः” इत्युक्ता युगचन्द्रभगणाः ५७७५३३३६, सहस्रगुणिताः ५७७५३३३६०००, कल्पचन्द्रभगणाः” इत्यर्थः। चन्द्रकक्षया “खतत्त्वाश्विहिदहना” इति ३२४०००, यकसङ्ख्यया गुणिता तन्मिताकाशस्य कक्षा १८७१२०८०८६४००००००, परिमि-

रूपा ज्ञेया । भौमतेति शेषः । नन्वनन्ताकाशस्य कथं परिमितत्वमत आह । करव्याप्तिरिति । सूर्यस्य किरणप्रचारस्तयाकाशकक्षापरिमित इत्यर्थः । तथाच यद्देशावच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारस्तद्देशावच्छिन्नाकाशगोलस्य ब्रह्माण्डकटाहान्तर्गतस्य परिधिमानं सम्भवत्येवेति भावः । अत्रोपपत्तिः । समनन्तरमेव यद्भगणभक्ता खकक्षा तस्य कक्षा स्यादित्युक्तेर्भगणकक्षाघाता खकक्षा सिद्धा । अतश्चन्द्रभगणकक्षयोर्घात खकक्षातुल्य एवेति दिक् । अथ ग्रहाणां कक्षामयं योजनगत्यामयनं चाह" र॰ना॰ "सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् । कुवासरैर्विभज्याह्नः सर्वेषां प्राग्गतिः स्मृता" सू॰सि॰ । "सार्ककरव्याप्तिरूपाकाशकक्षा यत्कल्पभगणैर्यस्य कल्पभगणैर्भक्ता फलं तस्य कक्षा भवेत् । एवकारो निश्चयार्थे । खकक्षा कल्पकुदिनैर्भक्ता प्राप्तं फलं सर्वेषामुक्तभगणसम्बन्धिनां ग्रहादीनामह्नो दिवसस्य दिनसम्बन्धिनीत्यर्थः । प्राग्गतिर्योजनात्मिका कथिता । अत्रोपपत्तिः । कल्पभगणकक्षाघातरूपाकाशकक्षा कल्पभगणभक्ता कक्षा स्यादेव । कल्पे खकक्षामितयोजनानि ग्रह क्रमतीति यदि कल्पकुदिनैराकाशकक्षामितयोजनानि तदैककुदिनेन कानीत्यनुपातेन पूर्वगतिर्योजनात्मिका ग्रहस्य तुल्येत्युपपन्नम् । अथ योजनात्मकगतेः कलात्मकगतिं स्वीयामाह' र॰ना॰ "भुक्तियोजनजा सङ्ख्या सेन्दोर्भ्रमणसङ्गुणा । स्वकक्षाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गतिलिप्तिका" सू॰ सि॰ । गतियोजनोत्पन्ना या सङ्ख्या चन्द्रस्य भ्रमणसङ्गुणा कक्षया ३२४०००, गुणिता स्वकक्षयाऽभिमतग्रहस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तिथ्याप्ता पञ्चदशभक्ता । तुकारात् फलं तस्याभिमतग्रहस्य गतिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि कक्षायोजनैश्चक्र २१६००, कलास्तदा गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकला । तत्रापि चन्द्रकक्षा ३२४०००, पञ्चदशभक्ताश्चक्रकला २१६००, इति चक्रकलास्वरूपं धृतमित्युपपन्नम् । अथ कियत्प्रमेवा इति प्रश्नस्योत्तरमाह र॰ ना॰ "कक्षा भूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता । तत्कर्णा भूमिकर्णोना ग्रहौच्च्यं स्व दलीकृता" सू॰ सि॰ । "ग्रहाणां योजनात्मिका कक्षा भूकर्णेन "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि च' इत्युक्तभूव्यासेन षोडशशतेन (स्थूलेन) गुणिता भूपरिधिना (५०२६,१४/२५ स्थूलेन) तद्गतेन भक्ता फलं तासां कक्षाणां कर्णा व्यासा भवन्ति । एते भूव्यासेन

हीना अर्धिताः सन्तः स्वस्वहीनव्याससम्बन्धिग्रहौच्च्यं ग्रहस्योच्चता भूमेः सकाशाद्भवति । अत्रोपपत्तिः । यदि भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षायोजनैः क इत्यनुपातेन कक्षाव्यासास्तेऽर्धिताः कक्षाव्यासार्धं भूगर्भकक्षापरिधिप्रदेशान्तरालरूपं भूपृष्ठात् तदन्तरज्ञानार्थं भूव्यासार्धेन हीनं भूपृष्ठात् कक्षौच्च्यं तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासोना अर्धिताः कृता उभयथा समत्वात् । कक्षौच्च्यमेव ग्रहौच्च्यं ग्रहस्य तत्राधिष्ठानादिति । एतेन सिद्धग्रहौच्च्यस्य परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति श्रीपति वाक्ये (तन्मानं वक्ष्यमाणं स्पष्टम्) किमन्तरा इति प्रश्नस्योत्तरं स्वत सिद्धमेवेति दिक् । अथोर्ध्वक्रमेण सिद्धा कक्षा विवक्षुः प्रथमं चन्द्रस्य कक्षा बुधशीघ्रोच्चस्य चाह ।"खत्रयाब्धिद्विदहनाः कक्षा तु हिमदीधिते । ज्ञशीघ्रस्याङ्गखद्वित्रिकृतशून्येन्दवस्तत." सू॰ सि॰ । "चन्द्रस्य कक्षा सहस्रगुणितत्रिसहरामा ३२४००० । तुकारादागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्या । अन्यथान्योन्याश्रयापत्तेस्ततश्चन्द्रादूर्ध्वं बुधशीघ्रोच्चस्य कक्षा नवखदन्तवेद दश·१०४३२०९ । यद्यपि बुधशीघ्रोच्चमाकाशे प्रत्यक्षं नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथा प बुधशीघ्रोच्चभगणानीतकक्षाया गत्यनुरोधेन चन्द्रोर्ध्वगाया बुधो भ्रमति । पूर्वं "सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दव" इति क्रमोक्तेः । अन्यथा भगणैक्यादेककक्षायां रविबुधशुक्राणामवस्थितौ मण्डलभङ्गापत्तेरिति सूचनार्थमुक्ता । अथ शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षां सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नां कक्षां चाह" र॰ना॰ "शुक्रशीघ्रस्य सप्ताग्निरसाब्धिरसषड्यमाः । ततोऽर्कबुधशुक्राणां खखार्थैकसुरार्णवाः" सू॰ सि॰ । "तदूर्ध्वं शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाऽश्वाद्र्यङ्गवेदषट्रसपक्षा २६६४६३७ शुक्रावस्थानसूचनार्थमुक्ता । ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां भगणैक्यादभिन्ना कक्षा खखपञ्चभूदेवाब्धयः ४३३१५०० । यद्यपि बुधशुक्रयोः सूर्यासन्नत्वात् केवलं सूर्यकक्षोक्तिरनुचिता तथापि यदि एतया कक्षयैको भगणस्तदा कल्परविसावनदिनैः स्वकक्षामितयोजनानि तदाहर्गणेन कानीत्यनुपातागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नत्वसिद्ध्यर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता अन्यथा समत्वानुपपत्तेरिति । अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षां चाह" र॰ ना॰ "कुजस्याप्यङ्कशून्याङ्कषड्वेदैकभुजङ्गमाः । चन्द्रोच्चस्य कृताष्टाब्धिवसुद्वित्र्यष्टवह्नयः" सू॰ सि॰ । "भौमस्य । अपि चन्द्रात् सूर्यादूर्ध्वं कक्षा नवखनवषडिन्दुसर्पा ८१४६९०९ । चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाब्धिवेदवसुपञ्च

राममागरामा ४८२२८४८४। इयमप्याकाशे न दृश्या तथापि गतयोजनैश्चन्द्रोच्चस्यानायोक्ता। अथ गुरुराह्वोः कक्षे आह. र०मा०। "कतत्वसुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविषया गुरोः। स्वर्भानोर्वेदतर्काष्टद्विशैलार्थखकुञ्जराः" सू० सि०। "इह-स्मृतेर्भौमाचन्द्रश्चाद्योर्ध्वं कक्षा वेदाङ्गमुनिपट्स्वरराम-चन्द्रशराः ५१२७५७६४। राहोः कक्षा वेदाङ्गगजयम-सप्तपञ्चाशीतय ८०५७०८६४। इयमदृश्यापि राहो-र्गतियोजनैर्गणितागतेयुक्ता। अत्रापि पातस्य चक्रशुद्धत्वमव-धेयम्॥ अथ भने कक्षां नक्षत्राश्रितगोलमध्यकक्षा-माह र०मा०। "पञ्चबाणाधिमानगन्धरसाद्र्यङ्का घनेकृतं। भानां रविकक्षान्यूनाद्भवसरत्न्युगराश्विम" इ०सि०। "ततो ह्रस्मृतेराद्योर्ध्वं भने कक्षा षट्पञ्चद्व्यष्टषट्-रससप्त कीः १२७६६८२५५। नक्षत्राणां गोल-मध्ये कक्षा भनेदूर्ध्वं द्वादशनवशताष्टनवतितत्त्वानि २५९८९०१२। यद्यपि "भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्" इत्यनेनोक्ता भकक्षाया द्वादशान्तरितत्वादयु-क्तत्व तथापि "सैव यत्कल्पभगणैः" इत्यनेन सूर्यकक्षाया उक्ता द्वादशांशोऽवयवस्य निबन्धने त्यागेऽपि भकक्षा च भगवता स्वहीतत्वाददोषः। एतेनांशोऽवयवस्यार्धस्यून-त्वे न त्यागोऽर्धाभ्यधिकत्वे नोर्ध्वं नैकाधिकत्वञ्च यत्र नि-बन्धेन कृतमिति सूचितम्। ननु चन्द्रकक्षाया आगम-प्रामाण्येनाङ्गीकारे सर्वकक्षाणामागमप्रामाण्यापत्त्या "सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत्" इति कक्षानयन व्यर्थम्। अन्यथाकाशकक्षाणामागमप्रामाण्यापत्तेरित्यत आका-शकक्षे गमप्रामाण्येनाङ्गीकार्येति वसन्ततिलकेनाह" र० मा०। "खव्योमखत्रयखसागरषट्कनागव्योमाष्ट-शून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः। ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसाराः" सू० सि०॥ १८७१२०८०८६४०००००० मितयोजनानि" र०मा०। कक्षादीनां योजनमानभेदेऽत्तुपद वक्ष्यमाणस्य सि०शि० वाक्यस्य सूक्ष्मत्वादविरोधः)। खगोले अगस्त्यादीनां स्थानदेशमाह यथा

"अशीतिनागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः। विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः। विक्षेपो दक्षिणे भागे खार्णवैः स्यादपक्रमात्। हुतभुग्ब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंशभागगौ। अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ। गोलं बद्ध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्" सू० सि० "स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानात (२४)दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तगः कर्काद्यभागे स्थितः। अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्रय (९०) ध्रुवकः। दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः। मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेर्विंशतिभागे (८०) स्थितः। चकार समुच्चये। लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वय विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः। दक्षिणया चत्वारिंशता भागैः परमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विक्षेपः। वृषराशौ वह्निब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागे स्थितौ (५२) वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशति-भागाधिकैकराशिर्ध्रुवकः। तौ वह्निब्रह्महृदयौ। अष्टा-भिस्त्रिंशता। चकारः क्रमार्थे। एवकारो न्यूना-धिकव्यावच्छेदार्थः। उत्तरेणोत्तरस्यामित्यर्थः। विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ। वह्नेर्विक्षेपोऽष्टभाग उत्तरः। ब्रह्महृदय-स्योत्तरो विक्षेपस्त्रिंशदित्यर्थः। ननु ते ध्रुवविक्षेपाः कालक्रमेण नियता अनियता वेत्यत आह गोल-मिति। गोलं वक्ष्यमाणं बद्ध्वा वंशशलाकादिभिर्निबध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवादिसूत्रे ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत। स्वस्वकाले इत्यनो-च्चरितमप्यङ्गीकृतम्। तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षे-पायनसंस्कृतध्रुवकयोरयनांशवशाद्स्थिरत्वात् न भवेदानी-न्तनसमयानुरोधेन साधितायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपाश्च नियता उक्ताः। कालाः-न्तरे गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रे कार्यः"। तत्र खगोलस्योपरि भगोलम्, आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम्। तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बद्ध्वा ध्रुवयष्टिकीलयोर्गोलमन्यद्वृत्तं भवेधवलयम्। तत्र भगणांशाङ्कितं कार्यम्। ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्-ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यस्थदृग्गतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्गतकलान्तरत-पश्चाद्भागे रेवतीताराया निवेशात् मध्यगतयेन दृष्ट्याश्विन्या-दीनक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलय निवेशनम्। एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च य सम्पात स मीनान्तादग्रतो यावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः। वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगताराया यावन्तोऽन्तरेंऽशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा या वेद्याः। अथ रोहिणीशकटभेदमाह" र०मा०। "वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽंशकद्वयात्। विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः" सू०सि०

"वृषराशौ सप्तदशेंऽशे यस्य ग्रहस्य भागद्वयाधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात्। तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः। तुकाराद्ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषार्थकः। विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात्। अत्र शकटापिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः।१७। दक्षिणः शरो भागद्वयमिति मेषसिद्धा स्पष्टा युक्तिः" र० ना०।

अथ ब्रह्मप्रजापकनक्षत्रावस्थानमाह।

"पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः। प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू० सि०। "ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतितारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः। कुत्र स्थित आह। वृषान्त इति। वृषान्तनिकटे। एकराशिः सप्तविंशत्यंशा ५७ ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः। अस्य विक्षेपमाह। सौम्याविति। ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः। अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः" र० ना०। "अपांवत्सस्तु चित्रायामुत्तरेंऽशैस्तु पञ्चभिः। बृहत्किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू० सि०। "चित्रायाः सकाशादपांवत्ससंज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः। प्रथमतुकारश्चित्राध्रुवतुल्यध्रुवकार्थकः। द्वितीयतुकारश्चित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः। अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण बृहत् स्थूलतारात्मक आपसंज्ञकः। तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुवक एवापस्य उत्तरो नवांशः" र०ना०।

ताराखरूपादिकम् अश्लेषाशब्दे ४६९ पृ० दर्शितं तेषां ध्रुवकविक्षेपस्वरूपयोरानयनविधा सू०सि०दर्शिता यथा "प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः। भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्तायुता ध्रुवाः" सू० सि० "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका भोगसंज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते। कथानन्तरं स्वभोगं स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितं कार्यं। तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः। अभोगोऽष्टशती लिप्ता इत्युक्ताष्टशतकलाः प्रत्येकं युताः। अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसंख्यागुणितकलाष्टशतं युतमित्यर्थः। ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति" अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकानयनप्रकाराय श्लोकैराह" र०ना०। "अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः। अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा। कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः। खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः। मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम्। आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः। त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु। स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः। रन्ध्राद्रयः क्रमादेषां विक्षेपाः स्वापमक्रमात्। दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव। सौम्ये रसाः खं याम्येऽगाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश। दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे। याम्येऽध्यर्धत्रिकाः कृता नवसार्धशरेषवः। उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि। दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे। भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्" सू० सि०। "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते। तत्राश्विन्याम् अष्टचत्वारिंशत् कलाः। भरण्याश्चत्वारिंशत्। कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः। रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः। मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत्। आर्द्रायाश्चत्वारः। अत्राब्धय इत्यत्र गोऽब्धयो गोऽग्नय इति वा पाठस्त्वयुक्तः शाकल्यसंहिताविरोधात् "सौरोक्तरुद्रभस्याभास्त्वद्रयोऽगाब्धयः कलाः इति गार्गेयोक्तं दशकलोनपञ्चदशभागा मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलोनपञ्चदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकस्य निरस्तः। पुनर्वसोरष्टसप्ततिः। पुष्यस्य षट्सप्ततिः। अश्लेषायाश्चतुर्दश। तथेति छन्दःपूरणार्थम्। मघायाश्चतुःपञ्चाशत्। पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः। उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत्। हस्तस्य षष्टिः। चित्रायाश्चत्वारिंशत्। स्वात्याः चतुःसप्ततिः। विशाखाया अष्टसप्ततिः। अनुराधायाश्चतुःषष्टिः। ज्येष्ठायाश्चतुर्दश। अनन्तरं मूलस्य षट्। पूर्वाषाढायाश्चत्वारः। उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह। वैश्वमिति। उत्तराषाढाद्योगतारानक्षत्रम्। आप्यार्धभोगगम्। आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगं धनूराशेर्विंशतिभागरूपं तत्र स्थितं ज्ञेयम्। अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुवः इत्यर्थः। एतेन पूर्वाषाढायोगतारायाः सकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशतिकलोनसप्तभागान्तरिता। तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराशय-

चतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्तराषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोऽङ्कध्रुव इति पर्वतोक्तमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात्। अभिजिद्ध्रुवकमाह। आप्यस्येति। पूर्वाषाढाया अवसाने धनूराशेर्विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया। चत्वारिंशत्कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। तेन संहितासम्मत श्रवणपञ्चदशांशस्थान विंशतिविकलायुतत्रयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराश्यो निरस्तम्। श्रवणस्य ध्रुवकमाह। वैश्वान्त इति। उत्तराषाढाया अवसाने श्रवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम्। नव राशयो दश भागा श्रवणध्रुवक इत्यर्थः। धनिष्ठाया ध्रुवकमाह। त्रिचतु पादयोरिति। श्रवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे श्रविष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया। नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः। तुकारात् चेत्रान्तर्गतधनिष्ठास्थान कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम्। शततारायाः भोगमाह। स्वभोगत इति। धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागाश्वेरित्यर्थः। शततारायां अशीतिर्भोगः। अत प्राग्वद्ध्रुव इति स्वापमार्थं स्वभोगत इत्युक्तम्। शततारायाः स्थानं शततारकध्रुव इति पर्यवसन्नम्। अवशिष्टनक्षत्राणां भोगमाह। षट्कृतिरिति। पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः। उत्तरभाद्रपदायाः द्वाविंशतिः। रेवत्या एकोनाशीतिः। अथ ध्रुवकानयनं यथा। अश्विन्या भोगः। ४८। दशगुणितः। ४८०। अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः। अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः ४८०। राश्याद्यस्तु ०।८। भरण्या भोगः। ४०। दशाहतः। ४००। अतीतनक्षत्रस्यैकत्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः। ०। २०। एवमार्द्राभोगः। ४। दशाहतः। ४०। अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन। ४०००। चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः। ४०४०। राश्याद्यस्तु। २। ७। २०। एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः। ४०। एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन। १५२००। युतः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः। ८। १४। शततारायाः दशगुणितो भोगः। ८००। त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन। १८४००। युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो। १९२००। जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०। २०। पूर्वभाद्रपदाया दशगुणितो भोगः। ३६०। चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतेन। १९२००। युतो। १९५६०। जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०। २६। उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवाद्भिन्नरीत्या ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तरकलाभिः स्थितास्ता तावत्ताद्रष्टपर्वतिता भोगसञ्ज्ञा उक्ताः। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते "अष्टौ विंशतिरष्टौ न गजाग्निर्व्यर्धखेचरः। त्रितर्काः सत्रिभागाद्रिरर्धाश्चन्द्राय षट्शतम्॥ नवाशा नवसूर्याश्च वेदेन्द्राः शरवाणभूः। खात्यष्टिः खधृतिर्गोऽतिधृतिर्विश्वाश्विनस्तथा॥ वेदाकृतिर्गोदिगष्टाः कक्षिहस्ता युगार्धदृक्। खोत्कृतिस्त्र्यष्टीनाश्वरसहस्ता खशूलिदृक्॥ खगोऽश्विनः खदन्ताः षड्दन्ता वेदगुणाग्नयः। मेषाद्यश्वादिमध्यांशाः षड्भोनाः खषड्गुणाः"॥ इति। अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह एवामिति। उक्तध्रुवकसम्बन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः। स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यग्रात् क्रान्तिवृत्तस्थध्रुवकस्थानादित्यर्थः। विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति। तत्रोत्तरदिशि अश्विन्यादित्रयाणां दिग्भाग्रविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः। दक्षिणदिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्चदश नव। उत्तरस्यां पुनर्वसौ षड्भागाः। पुष्यस्य च विक्षेपाभावः। अत्र पञ्चमाक्षरस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वान्न दोषः। दक्षिणस्याम् अश्लेषायाः सप्त। उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश। दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ। अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत्। दक्षिणस्यां विशाखादीनां षण्णां सार्धैकः त्रय चत्वार,। नव सार्धपञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभिजितः षष्टिः। श्रवणस्य त्रिंशत्। धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत्। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। चकारः पूरणार्थः। दक्षिणस्यां तुकारस्तथा। अर्धभागः शततारायाः। तुकारस्तथा। उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः। तस्यामेव दिशि भागाः विक्षेपभागाः उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः। रेवत्याः विक्षेपाभावः। चकारः पूरणार्थः" र॰ ना॰॥ अत्र अष्टत्वात् अनेकेषां नक्षत्राणां ध्रुवका न दर्शिताः। शि॰ शि॰ प्रमिताक्षरायां तु यथाक्रमं सर्वेषां अक्षरतो ध्रुवका दर्शिता यथा

अ·	भ·	कृ·	रो·	मृ·	आ·	पु·	पु·	आ·	म·	पू·	उ·	ह·	चि·
०	०	१	१	२	२	३	३	३	४	४	५	५	६
८	२०	८	२२	६	७	३	१६	१८	६	२७	५	२०	३
०	०	२८	२८	०	२०	०	०	०	०	०	०	०	०

स्वा	वि·	अ·	ज्ये·	मू	पू	उ·	अ·	श्र	ध	श	पू	उ·	रे
६	७	७	७	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	०
१९	२	१४	१९	१	१४	२०	२५	८	२०	२०	२६	७	०
०	५	५	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

विक्षेपा यथा

अ·	भ	कृ·	रो·	मृ·	आ·	पु	पु·	आ·	म·	पू·	उ·	ह·	चि·
१०	१२	४	४	१०	११	६	०	७	०	१२	११	११	१
		१०	३०										४५
उ	उ	उ	द	द	द	उ	उ	द	उ	उ	उ	द	द

स्वा·	वि०	अ०	ज्ये०	मू०	पू०	उ०	अ०	श्र०	ध०	श०	पू०	उ०	रे·
३७	१	१	३	८	५	५	६२	३०	३६	०	२४	२६	०
	२०	४५	३०	२०	२०						२०		
उ	द	द	द	द	द	द	उ	उ	उ	द	उ	उ	उ

सि०शि०ग्रहकक्षा अन्यविधा उक्ता यथा

"सार्धाद्रिगोमनुधराब्धिमितार्ककक्षा ४३३१४९७१/२ चान्द्री ग्रहस्तगुणिता जिनरामसंख्या ३२४०००। अभ्रेभि-भाद्रगजकुञ्जरगोऽङ्कपक्षा· २५९८८९८५० कक्षां रटयन्ति गणका भगणस्य चेमाम्" सि०शि०। शेषाणां ग्रहाणां कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनान्यथोक्तानि यथा "अष्टाङ्करूपषण्मनु गजाः ८१४६९१६ क्षितिनन्दनस्य शक्षे शदन्तकृतखेन्दुमिता १०४३२११ च सूरेः। रूपाश्विनागयुगशैलगुणेन्दुबाणाः ५१३७४८२१ खाभ्यङ्गसागररसोत्पलतयः२६६४६३०सितस्य, भूधराहिनगनागरसर्तुधाधराश्विशशिन·१२७६६८७८७। शनिकक्षा" रव्यादीनां मन्दोच्चादिपरिधिमानमुक्तं सि०शि० 'मन्दोच्चनीचपरिधिर्जिनलवोनशक्र १३।४० भागा रवेर्जिन-कलोनरदा ३१।२६ हिमांशोः। खाश्वा ७० भुजङ्गदहना ३८ अमरा ३३ भवाश्च ११ पूर्णेषवो ५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम्" सि०शि०। "इह ग्रहभ्रमणोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि। तेषां प्रमाणान्येतावन्तो भागाः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमफलज्यान्त्य-फलज्या चोच्यते। अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्याव्यासार्धे भांशाः ३६० परिधिस्तदान्त्यफलज्या-व्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां त्रिलवोनशक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह" प्रमि० सौरागमेण सूक्ष्मत्वान्नविरोधः।

"एषां चलाः कृतजिनास्त्रिलवेन हीना २४३।४० दन्तेन्दवो १३२ वसुरसा ६८ वसुबाणदस्राः २५८। पूर्णाब्धयो ४० ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्रदोःशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन २४३८ भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधी रहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ याणनिघ्नी। उत्तरस्यां सप्तर्षिस्थानं ऋषिग्रन्थे १४५२ पृ० दर्शितं तेषां प्रत्यर्षैरेकैकनक्षत्रभोगस्तत्र प्रमाणं वराहसंहिता वाक्यं तत्रोक्तम्। भचक्रस्य द्वादशधा विभक्तमपि अश्विन्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तत्र त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रै-र्नव वीथयः वृ०सं० उक्ता यथा "नागगजैरावत-वृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः॥ नागा तु पवनयाम्या नलानि पैतामहात्त्रिभास्तिस्रः। गोवीथ्यामश्विन्यं पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे॥ जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्यम्। हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्यषाढाद्वयं दहना॥ तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्य-मार्गस्थाः। तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका॥ वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्षत्राणां तारायास्योत्तरमध्यमास्तद्वत्॥ उत्तरमार्गो या-म्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः। दक्षिणमार्गोऽषा-ढादि कैश्चिदेवं कृता मार्गाः"॥

भचक्रस्य ग्रहाणां प्राग्गतिभेदकारणमुक्तं सू०सि० यथा "पश्चाद् व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः"॥ सू० सि०।" "पश्चादनन्तरं पुनराष्टन्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रै-स्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायु-सत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्ग-गाः स्वकक्षास्थास्ता जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्रा-णामपि गमनात्। अत एव तुल्यमेव गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः। तुल्यं समम्। एवकारादधिकन्यूनत्वव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति। यथा लङ्घितः पश्चात् भ्रमयति नाप्नो। तुल्यकारादभोऽघः कक्षाक्रमा-दुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनि-

इतिगुरुभूतत्वात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुत्वादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम्। यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुत्वाल्पत्वमिति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगताराप्ररूपमेषादिप्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नसम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशौ स्वासन्नविषुवद्वृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तदेव द्वादशराश्यात्मकं ग्रहचारभूतम्। विषुवद्वृत्तं तु भूवमध्यस्य निरक्षदेशोपरिगम्। तत्र प्रवहवायुना स्वाघातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिवर्त्यते। तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याप्यल्पत्वमहिम्नां गुरुत्वाच्च। अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बनं दृश्यते। अत एव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्द्ध्वमागच्छतीत्यनन्तरमुदयः। लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायुना तद्घातेन वा कक्षानुरोधेन प्रतिपन्नत्वात् तुल्यम्। यद्यपि वायोर्भ्रमानुरोधेन तस्माद्ग्रहाणां लम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते, तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च। तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुववृत्तमार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वसमसूत्रेणाकृष्यत इति नानुपपत्तिः। अत एव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः। अत एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह" र॰ना॰।

"प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू॰सि॰। "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भाव प्राग्गतित्वं सिद्धम्। लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्वगतिरुपपन्ना लोके कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगततया तच्छ्रमजनिता कल्पितेत्यर्थः। सा कियतीत्यत आह। भगणैरिति। वक्ष्यमाणभगणैः प्रवहः प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां यदि गत्युपपन्नत्वाद्भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणादिनैः सूर्यसावनैः भगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यनुपाताल्लब्धा। ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह परिणाहवशादिति। परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादिव ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या। अयमभिप्रायः। ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशे न, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्ये याः कलास्ता गतिकलास्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते महत्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुपपन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः। नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह। तद्वशादिति। भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः। तथा च ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः। अथ भभोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह" र॰ना॰। "शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू॰सि॰। "अथ मन्दः पूर्वोक्तविशेषसूचकः शीघ्रगतिग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगतिर्ग्रहो बहुकालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन। तुकाराद्ग्रहाधिगतिभोगजनितेन भगणः प्रागुक्तः। क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायातः स चक्रभोगः परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगात्मकः भगण इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भवादत्र कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराऽऽसन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगताराप्रत्यासन्नस्थानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति भावः" र॰ना॰।

सूर्यादिग्रहाणां महायुगे भगणमानमुक्तं तत्रैव।

"युगे सूर्यज्ञशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः। कुजार्किगुरुशीघ्राणां भगणाः पूर्वयायिनाम्" सू॰सि॰। "महा-

युगे ४३२०००० वर्षे सूर्यबुधशुक्राणां खानां चतुष्कमेकस्थानादिसङ्ख्यस्थानान्तचतुःस्थानस्थितानि शून्यानि ततोऽयुतादिप्रयुतस्थानपर्य्यन्तं दन्तवह्निरामास्तथा च युगे सौरवर्षाणि खाभ्रखाभ्रद्विरामवेदमितानि ४३२०००० भगणा द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तानां सङ्ख्या भवन्तीति शेषः। भौमशनिबृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामेतन्मिता भगणाः। चकारः समुच्चयार्थकोऽनुसन्धेयः। अत्र कक्षाक्रमेण चारक्रमेण वा गुरोः खलु मध्यगता भवतीति न तयोर्द्देशः स्वतन्त्रस्य नियोगानर्हत्वाद्वा। नन्वाकाश एषां बिम्बाभावादवलम्बनाभावेन गत्यभावात् कथं भगणा उक्ता इत्यत आह पूर्वयायिनामिति पूर्व्वगामिनाम्। तथा च तेषामदृश्यरूपाणां पूर्व्वगतिसद्भावाद्भगणोक्तौ न क्षतिः। एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे प्रतिपादयिष्यते। अथ चन्द्रभौमयोर्भगणानाह” र० ना०। “इन्दो रसाग्नित्रित्रीषुसप्तभूधरमार्गणाः। दस्रत्र्यष्टरसाङ्काक्षिलोचनानि कुजस्य तु” सू० सि०। “पूर्वश्लोकोक्तभगणा इत्यत्रापि श्लोकेऽप्यन्वेति। भूधराः सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वादेकसप्ततिः मार्गणाः शरास्तथा च चन्द्रस्य भगणाः षडग्निदेवपञ्चसप्तसप्तपञ्चमिताः ५७७५३३३६ भौमस्य तुकारादाकाशस्य बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणार्थं दन्ताष्टषडङ्काक्षिमिताः २२९६८३२। अथ बुधशीघ्रोच्चगुर्वोर्भगणानाह” र० ना०। “बुधशीघ्रस्य शून्यर्तुखाद्रित्र्यङ्कनगेन्दवः। बृहस्पतेः खदस्राक्षिवेदषड्वह्नयस्तथा” सू० सि०। “बुधशीघ्रोच्चस्यादृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षष्टिसप्ततित्र्यङ्कात्यष्टिमिताः १७९३७०६० बृहस्पतेस्तथा बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणाय नखद्विवेदषड्रामिताः ३६४२२०। अथ शुक्रशीघ्रोच्चशन्योर्भगणानाह” र० ना०। “सितशीघ्रस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधराः। शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशाकराः” सू० सि०। “शुक्रशीघ्रोच्चस्यादृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्तत्रिद्विद्विखसप्त ७०२२३७६ एतेन भूधरा इत्यस्यैकसप्ततिरेकादश वार्थौ निरस्तौ। शनेर्बिम्बात्मकस्याष्टषट्पञ्चरसेन्दुमिता १४६५६८ अथ चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणानाह” र० ना०। “चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसुसर्पार्णवा युगे। वामं पातस्य वस्वग्नियमाश्विशिखिदस्रकाः” सू० सि०। “चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदृश्यरूपस्य भगणा महायुगे रामनखाष्टाष्टवेदमिता ४८८२०३। पातस्य चन्द्रसम्बन्धस्य सन्निहितत्वाच्चन्द्रपातस्यादृश्यरूपस्य वामं पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तरूपभगणा महायुगे अष्टरामाक्षितरामद्विमिता २३२२३८ अत्र युगग्रहणं वक्ष्यमाणग्रहोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्पवारणार्थम्। ग्रहोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना इत्यस्मिन् युगसम्बन्धिप्रसङ्गेनोक्ताः। मन्दोच्चपातस्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति”। अथ युगे नाक्षत्रदिवसांस्तत्स्वरूपावगमाय ग्रहसावनदिनस्वरूपं स्वसङ्ख्याख्यानहेतुकं चाह” र० ना०।। “भानामष्टाक्षिवस्वद्रित्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः। भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वोदया युगे” सू० सि०। “भाना नक्षत्राणां स्वतो गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणात् तत्सङ्ख्यातुल्या भगणाः खदिनतुल्याः। अत एतान् वाममिति पूर्वोक्तस्य युक्तोऽन्वयः। अष्टद्व्यष्टनगाग्निजातिगजतिथिमिताः १५८२२३७८२८। ननु ग्रहाणामपि प्रवहवायुना परिभ्रमणेनोदयसद्भावात् तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत आह। भोदया इति। उदयन्त्यस्मिन्नहनि स्वाद्यन्तावधिरूप इति व्युत्पत्त्योदयशब्देन दिनम्। तथा च भोदया नक्षत्रदिवसा एते उक्ताः स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः स्वस्वोदया निजनिजसावनदिवसा युगे भवन्ति। युग इत्यनेनाभीष्टकाले नाक्षत्रदिवसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावनदिवसा अभीष्टा भवन्ति। परन्तु राशीन् पञ्चगुणितानंशादिकं दशगुणितं कृत्वा षष्ठ्यादिस्थाने हीनं कार्य्यमन्यथा विजातीयत्वादन्तरानुपपत्तेरिति सूचितम्। अत्रोपपत्तिः यदि ग्रहाणां प्रागगमनावलम्बनं न स्यात् तर्हि ग्रहोदयनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वान्नाक्षत्रसावनदिवसयोरभेदः स्यात् अतो ग्रहाणां लम्बनेन नाक्षत्रादिदिवसेभ्यः सावनादिदिवसानामन्तरित्वादवलम्बनजभगणान्तरेण युगे नाक्षत्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति। प्रवहेण भगणतुल्यपश्चिमग्रहतुल्यानामक्षरणादित्युपपन्नं भोदया इत्यादि। अनेनैव भगणसावनभोगो नाक्षत्रदिवसा इत्यर्थसिद्धम्” र० ना०। महायुगे चान्द्रादिवसदिनसंख्या तत्रोक्ता यथा

“भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम्। रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः” सू० सि०। सूर्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिताः। अत्र प्रथमं तुकारान्वयाद्द्वादशगुणितरविभगणरूपवक्ष्यमाणार्कमासैरूनिताः सन्तः शेषा

न्यवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिमासा एव भवन्ति मान्ये। अनेन चान्द्रत्वमधिमासाना स्पष्टीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रमासस्य द्वादशराशिमितेन सूर्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः। कथमन्यथा दर्शान्ते मन्दशीघ्रयोः सूर्येन्द्वोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराश्यन्तरं त्वेकभगणान्तरम्। अतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। अथ वक्ष्यमाणावमसूर्यसावनयोः स्वरूपमाह" र० ना०। "सावनाह्नानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः। उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासराः"। चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः। सावनाह्नानि सावनदिनानि प्रोज्झ्य त्यक्त्वा शेषं तिथिक्षयाः। तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनाभावशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम्। यद्वा तिथ्यन्तेन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत कस्य ग्राह्या इत्यत सूर्यसावनस्वरूपकथनच्छलेनोत्तरमाह। उदयादिति। सूर्यस्योदयकालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एको दिवसः। इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः। भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनागमात्। सावनादिवसार्थं त्वर्थः। तथा च निरुपपदसावनाभिमतास्त्राः सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः। ते कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणं चान्द्रदिनप्रमाणं चाह" र० ना०। "षट्त्रिंशदादिरूपाश्वसप्ताद्रितिथयो युगे। चान्द्राः खाष्टखत्र्यामसाग्निगर्तनिशाकराः" सू०। "अष्टाविंशत्यभ्रपञ्चभूमिता युगे भूचन्द्रसावनदिवसाः। चान्द्रा दिवसा युगनियताः स्पष्टं। त्रयोविंशत्शून्यचतुष्टयत्रिस्त्रप्रा एते ति [illegible] चान्द्रमासा उक्तायाः। अनेनैव चान्द्रदिवसानामयनित सूर्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासादि ... इत्यवगता। अथाधिमासावममानानि कल्पमाह" र० ना०। "षड्वह्निशिखिद्विता नाद्रिगजसंख्याधिमासकाः। तिथिक्षया यमार्थाश्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः" सू०। "अधिमासका युगस्वरूपान्यकाराणि चतुर्वेदाङ्गोमितानि सिताखिलाया दिन- ...अवम ...। प्रभो ...। एव दिवराकल्प-

--द्वितत्स्थानि। ननु सूर्यमासान्तरोऽधिमासावमसंख्या कथं ज्ञातेत्यतो रविमाससंख्यां स्वरूपेण कथयाह" र० ना०। "खचतुष्कसमुद्राष्टकुपक्षरविमासकाः। भवन्ति भोदयाभानुभगणैरूनिता कुहा" सू०। "सूर्यमासा द्वादशगुणितरविभगणानुरूपा शून्यचतुष्कसमुद्राष्टकुपक्षमिताः। ननु सावनदिवससंख्या प्रागुक्ता कथमवगतेत्याह। भवन्तीति। भोदया नाक्षत्रदिवसाः प्रागुक्ताः सूर्यभगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः कुहाः भूवासरा भवन्ति। भोदया इत्यादिप्रागुक्ते।

ननु सूर्यादिमन्दोच्चभौमादिपातानां युगे भगणानुपपत्तेः कल्पभगणकथनमावश्यकमतस्तदुपदर्शं प्रागुक्ता एते भगणादयः कल्प एव कथं भोक्ता इत्यत आह" र० ना०। "प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवह्नयः। कौजस्य वेदखयमा बौधस्याष्टर्तुवह्नयः। खखरन्ध्राणि जैवस्य शौक्रस्यार्थगुणेषवः। गोऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामथ वामतः" सू० सि०। प्राग्गतेः कल्प इत्यनयोः शनिमन्दान्तं प्रत्येकं सम्बन्धः। पूर्वगतेः सूर्यमन्दोच्चस्य कल्पे सप्ताष्टरामिता ३८७ शनिपातस्य भगणा इति वक्ष्यमाणस्य भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति। कौजस्य कुजसम्बन्धिनः सूर्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमत्रान्वेति। तथा च भौममन्दोच्चस्य चतुरधिकं शतद्वयम् २०४। बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टषष्टिमिता ३६८। जैवस्य गुरुसम्बन्धिनः। अत्र शनिमन्दस्येति वक्ष्यमाणस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमन्वेति कल्पस्यत्वात्। यद्वाद्यन्तयोर्मन्दस्येत्युभयत्र मध्यस्थानामन्वयः सूपपन्न इति। तथा च गुरुमन्दोच्चस्य नवशत ९००। शौक्रस्य शुक्रमन्दोच्चस्य पञ्चत्रिंशदधिकपञ्चशत ५३५ शनिमन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् ३९। अथानन्तरं पातानां भौमादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या भगणा उच्यन्त इति शेषः तान् श्लोकाभ्यामाह" र० ना०। "मनुदस्रास्तु कौजस्य बौधस्याष्टाष्टसागराः। कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य त्रिखाङ्काश्च भृगोस्तथा। शनिपातस्य भगणाः कल्पे यमरसर्तवः। भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चपातयोः"। सू० सि०। "कुजसम्बन्धिनः। तकारात् पातस्य भौमपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्वयम् २१४। बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेश पातस्येत्यन्वेति। बुधपातस्य द्वादशोना षट्शती ४८८। जैवस्य गुरुपातस्य चत्सप्ततिकं शतम् ...

तथा च तस्मिन् चकारात् पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः । अत्र-
मिता नवशतीऽ९०३ । शनिपातस्य द्विरसषट्का ६६२ भगणाः
कल्पे भवन्ति । नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणाः
कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मारयति ।
भगणा इति । चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्र मन्दोच्चपातयोर्भगणा अ
स्मिन्नधिकारे पूर्वं महयुगभगणकथने । एवकारो विस्मरण
निरासार्थकः "प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चस्येत्यादिश्लोकेनोक्ताः" र०ना०।
कुजादिकक्षाणां भूमिमध्यत उच्छ्रितिः श्रीपतिनोक्ता यथा
भौमस्य गोकुरसपक्षवसूर्यसंख्या १२९६३१९ दन्ताभ्रपक्ष-
पमिता १६६०२२ श्रुतिरिन्दुजस्य । पूज्यस्य नागगुण-
पञ्चरसाद्रिभूमि नागाश्च ८१७३५२८ सर्पगजस्वाब्धिय-
माब्धयोऽथ ४२४०८८ । शुक्रस्य, सूर्यतनयस्य कुशप्रखाङ्क
भूतप्रभ्रदस्त्रमित २०३१९०७१ योजनकर्ण एवम् । नागाश्व-
षडामरसाग्निकुवेदसंख्यो ४,१२६२६५८ नक्षत्रमण्डलभव-
श्रवणो निरुक्तः" । सि०शि० विशेष उक्तः ।
"सृष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः ।
शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा
ध्रुवत्वे । ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्र
तरे भ्रमत्यपि । तदल्पगत्येन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति
नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु" मू० । "यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह
भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन
ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टा ततः शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे
नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि
विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं ग्रहाश्च सूर्या-
दयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक् संस्थया सम-
न्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवे-
शिताश्च उपर्युपरि संस्थया । तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः ।
तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो रविः । तस्मा-
द्भौमः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेषामुपरि
दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रति-
पादयिष्यन्ते । ग्रहो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि
दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते ।
सत्यम् । अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं
भचक्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोता
मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवे-
शिताः । भूमण्डलं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात्
सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह
ग्रहकक्षाया ये सम्पातास्ते तासु कक्षासु राश्यन्ताः ।

तद्वत्प्रकारा राशय इति सर्वं सुप्रसिद्धोक्तम् । कक्षाध्याये
गोले च किञ्चिद्विस्तीर्य वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं
सृष्टा ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र
प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यग्गतिः । तेन
समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् ।
यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाह्ना
भमण्डलस्य परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे
शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रादिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं
व्रजन्ति । नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्व-
मार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या प्रत्यग्-
गतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्ते इति
भावः । तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ
तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते" प्रमिता० । सि०शि०
ग्रहाणां केषांचित् कल्पे भगणा अन्यथोक्ता यथा ।
"अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरह्नि कोटिगुणिता रदाब्धयः
४३२०००००० । एत एव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च
गणकैश्चलोच्चजाः । खाभ्रखाभ्रगगनामरेन्द्रियवह्निशरा-
द्रिविषया ५७७५३३०००० हिमद्युतेः । युग्मयुग्म-
शरनागलोचनव्यालपक्षवयमाऽश्विनो २२९६८२८५२२
ऽसृजः । सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्कषट्सप्तरुद्रसप्तशशिनो
१७९३६९९८९८४ सशीघ्रजाः । पञ्चपञ्चयुगषट्कलोचन-
द्व्यब्धिपक्षगुणमिता ३६४२२६४५५ गुरोर्मताः । द्विनन्द-
वेदाङ्कगजाग्निलोचनद्विशून्यशैलाः ७०२२३८९४९२ सित-
शीघ्रपर्ययाः । भुजङ्गनन्दद्विनगाङ्कबाणषट्कृतेन्दवः
१४६५६७२९८ सूर्यसुतस्य पर्ययाः । खाष्टाब्धयो ४८०
ऽष्टाश्वगजेषुदिग्द्विपद्विपाब्धयो ४८८१०५८५८ द्व्यङ्कयमा
२९२ रदाग्नयः ३३२ । शरेभिभा ८५५ स्व्यष्टरसाः
६५२ कुसागराः ४१ स्युः पूर्वगत्या तरणेर्मृदूच्चजाः ।
गजाष्टिभर्गत्रिरदाश्विनः १ २३२१११६८ कुम्ब्रसाग्निनः
२६७ कुद्विगराः ५२१ कृमर्त्तवः ६१ । त्रिनन्दनागा
८९३ युगकुञ्जरेषवो ५८४ निशाकरादग्रसगपातपर्ययाः" मू०।
ग्रहाणां पूर्वगत्या गच्छतां कल्पे एतावन्तो भगणा भ-
वन्ति । तथा मन्दोच्चानां चलोच्चानां च प्राग्गत्या एता-
वन्तः पर्यया भवन्ति । तथा पातानां पश्चिमगत्या एता-
वन्तो भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । सा तु तत्तत्स्थानकुशलेन
तत्तत्क्षेत्रसस्थानदृशा न श्रुतगोलेनैव श्रोतुं शक्यते नान्येन ।
ग्रहमन्दशीघ्रोच्चपाताः स्वस्वमार्गेषु गच्छन्तः एतावन्तः
पर्ययान् कल्पे कुर्वन्तीत्यत्रागम एव प्रमाणम् । स

आगमो महता कालेन लेखकाध्यापकाध्येतृदोषैर्बहुधा जातस्तदा कतमस्य प्रामाण्यम्। अथ यद्येवमुच्यते गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्। उपपत्त्या ये सिध्यन्ति भगणास्ते ग्राह्याः। तदपि न। यतोऽतिप्राज्ञेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेव शक्यते। न तया तेषां भगणानामियत्ता कर्तुं शक्यते पुरुषायुषोऽल्पत्वात्। उपपत्तौ तु येऽह प्रत्यहं यन्त्रेण वेध्य भगणान्तं यावत्। एवं शनैश्चरस्य तावत् वर्षाणां त्रिंशता भगणः पूर्यते। मन्दोच्चानां तु वर्षशतैरनेकैः। अतो नायमर्थः पुरुषसाध्य इति। अत एवातिप्राज्ञा गणकाः साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणं गौढगणकस्वीकृत कमप्यागममङ्गीकृत्य ग्रहगणितं आत्मनो गणितगोलयोर्निरतिशयं कौशलं दर्शयितुं तथान्ये भ्रान्तिज्ञानेनान्यथोदितानर्थांश्च निराकर्तुमन्यान् ग्रन्थान् रचयन्ति। ग्रहगणित इति कर्तव्यतायामस्माभिः कौशलं दर्शनीयं भवत्वागमो योऽपि कोऽप्ययमाशयस्तेषाम्। यथात्र ग्रन्थे ब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोऽङ्गीकृत इति। तर्हि तिष्ठतु तावदुपपत्त्या भगणानामियत्तासाधनम्। अथ यद्युपपत्तिरुच्यते तर्हि इतरेतराश्रयदोषशङ्कया वक्तुमशक्या। तथापि सविशेषामुपपत्तिं वक्ष्यामः। इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभासः। उपपत्तिभेदानां यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात्। अथोच्यते अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरित्यादि। यावन्ति कल्पे वर्षाणि तावन्त एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम्। यतो भगणभोगकालो हि वर्षसञ्ज्ञम्। बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा व्रजन्तौ दृश्येते। अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा इत्युपपन्नम्। चलोच्चभगणोपपत्तिमग्रे वक्ष्यामः। अथ समायां भूमावभीष्टकर्कटकेन त्रिज्याभिताङ्गुलैरङ्कितेन वृत्तं दिगङ्कितं भगणांशैरङ्कितं कृत्वा तत्र प्राचीचिह्नाद्दक्षिणतो नातिदूरे प्रदेश उत्तरेऽयने वृत्तमध्यस्थितेन कीलेन रवेरुदयो वेध्यः। ततोऽनन्तरं सर्वनेकं रव्युदया गणनीयाः। ते च पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रय ३६५ तुल्या भवन्ति। तत्रान्तिमोदयः पूर्वोदयस्थानात् दक्षिणत एव भवति। तयोरन्तरं विगणय्य ग्राह्यम्। ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः। स तु पूर्वचिह्नादुत्तरत एव भवति। तदप्युत्तरमन्तरं ग्राह्यम्। ततोऽनुपातः। यद्यन्तरद्वितयकलाभिरेकीकृताभिः षष्टिः ६० घटिका लभ्यन्ते तदा दक्षिणेनान्तरेण किमिति। अत्र लभ्यन्ते पञ्चदश घटिकाः षट्त्रिंशत् पलानि सार्धानि द्वाविंशतिर्विपलानि १५ । ३० । २२ । ३० । आभिर्घटीभिः सहितानि पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयतुल्यानि सावनदिनान्येकस्मिन् रव्यब्दे भवन्ति ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० । ततोऽनुपातः। यद्येकेन वर्षेणैतावन्ति कुदिनानि तदा कल्पवर्षैः किमिति। एवं ये लभ्यन्ते ते सावनदिवसा भवन्ति कल्पे। अथ यदि तैरेव रवेर्वर्षान्तर्गतैर्भगणैः कुदिनैरेकफला लभ्यन्ते तदैकेन किमिति। फलं मध्यमा रविगतिरित्युपपन्नम्। अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः। तत्रादौ तावच्चन्द्रवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्यम्। तत्र खगोलस्यान्तर्भगोलः आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृत्तम्। तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बद्ध्वा कदम्बद्वयकीलकयोः प्रोतमन्यच्च चन्द्रवेधवलयम्। तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम्। तत्र तद्गोलयन्त्रं सम्यग् ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा अन्तः कृत्वा रात्रौ गोलमध्यचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्या चन्द्रं विलोक्य तद्वेधवलयं चन्द्रोपरि निवेश्यम्। एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातस्तस्य मीनान्तस्य च यावदन्तरं तस्मिन् काले तावान् स्फुटश्चन्द्रो वेदितव्यः। क्रान्तिवृत्तस्य चन्द्रबिम्बमध्यस्य च वेधवृत्ते यावदन्तरं तावांस्तस्य विक्षेपः। ततो यावतीषु रात्रिगतघटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्द्वितीयदिने कर्तव्यः। एवं द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तयोर्यदन्तरं सा तद्दिने स्फुटा गतिः। अथ तौ चन्द्रौ "स्फुटार्कं मध्यसवं प्रकल्प्य" इत्यादिना मध्यमौ कृत्वा तयोरन्तरं या मध्यमा चन्द्रगतिः। ततोऽनुपातः। यद्येकेन दिनेनैतावती चन्द्रगतिस्तदा कुदिनैः किमिति एवं चन्द्रभगणा उत्पद्यन्ते। तथा चाह श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः "ज्ञातं कृत्वा मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः। त्रैराशिकेन भुक्त्या कल्पग्रहमण्डलानयनम्" ॥ एवमन्येषामपि भगणोपपत्तिः। अथ चन्द्रोच्चस्य। एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधं कृत्वा स्फुटगतयो विलोक्याः। यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुटश्चन्द्रो भवति। तदेवोच्चस्थानम्। इत उच्चस्थे चन्द्रे फलाभावो गतेश्च परमाल्पत्वम्। ततश्च तस्माद्दिनादारभ्यान्यस्मिन् चन्द्रपर्यये प्रत्यहं चन्द्रवेधात् तथैवोच्चस्थानं ज्ञेयम्। तत्र

पूर्वस्थानादग्रत एव भवति। यत् तयोरन्तरं तज्ज्ञात्वाऽनुपातः क्रियते। यद्येतावद्भिरन्तरदिनैरिदमनयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं तुङ्गगतिः। तयानुपातात् कल्पभगणाः। अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः। एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधाद्दक्षिणविक्षेपे क्षीयमाणे यस्मिन् दिने विक्षेपाभावो दृष्टः क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा तत्र यावान् विधुः स भगणाच्छुद्धः पातः स्यादिति ज्ञेयम्। पुनरन्यस्मिन्नपि पर्यये दक्षिणविक्षेपाभावस्थानं ज्ञेयम्। क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव भवति। अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः। सा चानुपातात्। यद्येतत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं पातगतिः। तया प्राग्वत् कल्पभगणाः। अथ रवितुङ्गोपपत्तिः। मिथुनान्ते रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवतीतारकोदयाद्यावतीभिर्घटिकाभी रविरुदितस्तावतीभिर्मिथुनान्ताल्लग्नं साध्यम्। यल्लग्नं स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः। एवमन्यस्मिन् दिनेऽपि। तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं स्फुटा गतिः। एवं प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्याः। यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति। तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलक्ष्यते। किन्त्वाचार्यैश्चन्द्रमन्दोच्चवदनुमानात् कल्पिता गतिः। सा चैवम् यैर्भगणैः साम्प्रतार्गणाद्दर्पगणाद्वा एतावदुच्चं भवति ते भगणा युक्त्या कुट्टकेन वा कल्पिताः। अथान्येषां शीघ्रोच्चोपपत्तिः। तत्र “पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नभांशुभिः”
“शनिजीवभूसुतादि” इत्यादि। उच्चो नाम कक्ष्यो भवति। तेन ग्रहः कक्षामण्डले भ्रमन् ग्रहः स्वाभिमुखमाकृष्यते। तेनाकृष्टः सन् कक्षामण्डले मध्यग्रहादग्रतः पृष्ठतो वा यावतान्तरेण दृश्यते तावत् तस्य फलं मान्द्यं शैघ्र्यं वा। ननु उच्चो नाम प्रदेशविशेषस्तेन कथमाकृष्यते? अतस्तस्य देवतारूपत्वमुक्तं सूर्यसिद्धान्ते। “अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः। शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः। तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्” इत्यादि। एवमत्रोच्चस्य देवताविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाददोषः। एतदुक्तं भवति। शनेर्जीवात् कुजाद्वा यदा रविरग्रे वर्त्तते तदा मध्यग्रहात् स्फुटग्रहोऽग्रतो दृश्यते। यदा तु पृष्ठगतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते। अतस्तेषां त्रयाणां रविसमं शीघ्रोच्चं शीघ्रैः कल्पितम्।

अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम्। अथ मन्दोच्चोपपत्तिः। तत्र वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तं मन्दस्फुटं प्रकल्प्य ततः शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन् स्फुटे विलोमं कृत्वैवमसकृन्मन्दस्फुटो ज्ञेयः। एवं प्रत्यहं मन्दस्फुटमुपलक्ष्य स मन्दस्फुटो धनर्णे मन्दफले क्षीयमाणे यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्तुल्यमेव मन्दोच्चं ज्ञेयम्। ततस्तस्माद्रविमन्दोच्चवद्भगणाः कल्प्याः। एवं सर्वेषाम्। अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चोपपत्तिः। तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्यां दिशि चक्रयन्त्रवेधेनान्तरभागा ज्ञेयाः। ते तयोः स्फुटयोरन्तरांशा जातास्तैः स्फुटार्कादिशोधितैः स्फुटः शुक्रो भवति। ततः शुक्रस्य मन्दफलमानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनर्णं व्यस्तं कार्यम्। रविश्च मध्यमः कार्यः। तयोर्यदन्तरं तच्छीघ्रफलमृणं धनं च ज्ञेयम्। एवं प्रतिदिनवेधेन तच्छीघ्रफलं परममृणं ज्ञातव्यम्। तत् तादृक् फलमर्कात् तिर्यक्स्थितेनोच्चेनाकृष्टस्य भवति। तच्च तिर्यक्स्थत्वं त्रिभान्तरितस्य स्यात्। अतस्तत्त्रिभोनेन स्फुटशुक्रेण तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम्। एवं पुनरन्यस्मिन् पर्यये प्राच्यामेवान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वानुपातः क्रियते। यद्येतत्कालान्तरदिनैस्तयोरुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं तुङ्गगतिः। प्राग्वत् तया भगणाः। एवं बुधस्यापि। अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वद्दक्षिणविक्षेपाभावस्थाने यावान् मन्दस्फुटो ग्रहः चक्रशुद्धस्तावान् पातः। बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यस्तसंस्कृतं यावच्छीघ्रोच्चं चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः। ततः प्राग्वद्भगणकल्पना। अथ भभ्रमसावनाद्युपपत्तिः “खखेषुवेदषड्गुणाक्षतीभभूतभूमयः। मताहता १५८२२३६४५०००० भपश्चिमभ्रमा भवन्ति काहनि” काहनि ब्रह्मदिने एतावन्तो भानां पश्चिमभ्रमा भवन्ति। अत्रोपपत्तिर्गोले “समं भसूर्यावुदिता” वित्यादिना कथिता व्याख्याता च। अथ सौरचान्द्राद्युपपत्तिः। “विधिदिने दिनकृद्दिवसाः करेन्द्रियशरेषुभुवोऽर्बुदसङ्गुणाः १५५५२०००००००० । मनुनवाङ्ककराभ्ररसेन्दवः प्रयुतसङ्गुणिता १६०२९९९०००००० विधुवासराः” अत्रोपपत्तिः। रविवर्षाणि (४३२००००००।३६० गुणितानि) दिनीकृतानीति सुगमम्। चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्त एव शशिमासाः। ते तु योगा भगणान्तरतुल्याः स्युः। उभयोरपि प्राग्गमनात्। अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति। ते त्रिंशद्गुणाः शशिदिवसाः।

भवन्तीत्युपपन्नम् । अथ कुदिनान्याह । भूदिनानि शरवेदभूपगोऽद्रिसप्ततिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५०००० । अब्द्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" ॥ एषामुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविपर्यये यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्ययं गतः । अतो भगणसंख्ययोना भभ्रमाः कुदिना भवन्ति । एवमन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" प्रमि० इदानीं कलिगताद्यहर्गणादिकमाह । "कलिगताद्य या दिनसंचये दिनपतिर्भृगुजप्रभवस्तदा । कलिमुखप्रभवेण समन्वितो भवति तद्युगजश्च खेचरः" सि०शि० "अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात् कलिमुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये ध्रुवकाः प्रभवत्वा कल्पिताः । तद्युगजभवः खेचरः कलिमुखप्रभवेण समन्वितं कार्यं इत्यत्र वासनापि सुगमा । इदानीं कलिमुखध्रुवानाह" प्रमि०। "खाद्रिरामाग्नयः १२७० कल्निरामाङ्कका ९१२१ वेदवेदाङ्कचन्द्रा १९४४ विधिभाः क्रमात् । पञ्चषाङ्काब्धयो ४६६६ अङ्काभ्रवेदाब्धयो ४४०६ वेदषट्काभ्रभूपाभ्रभूसंमिताः १०१६०६४ । वेदचन्द्रद्विवेदाश्विनागाः ८४४२१४ करदस्राश्विवेदाश्विशैलं ७३४'२२ भवेयुः क्रमात् । द्वापरान्तध्रुवाश्चक्रशुद्धास्तथा सूर्यतुङ्गेन्दुतुङ्गेन्दुपातोद्भवा" सि०शि०। "कुजादीनां सर्वेषां ध्रुवाश्चक्रशुद्धाः पठिता लाघवार्थम् स्पष्टार्थमिदम्" प्रमि०

कल्यादौ ध्रुवाः ।

मं	बु.	गु.	शु	श.	रतुं.	चतुं.	चपा
११	११	११	११	११	२	४	५
१९	२७	२९	२८	२८	१७	५	१
२	२४	२७	४२	४६	४५	२९	१२
५०	२९	२६	१४	२४	२६	४६	५८

अत्र बालावबोधार्थं कल्पाहर्गणं कृत्वा ग्रहाणां सायन दिनगतयः साधिताः ।

र	च	मं	बु	गु	शु	श	उ	पा
०	१२	०	४	०	१	०	०	०
५९	१०	३१	५	४	३६	२	६	३
८	३४	२६	१२	५९	७	०	४०	१०
१०	५३	२८	१८	९	४४	२२	५३	४८
२१	०	७	२८	९	३५	५१	५६	२०

दिनगणं स्वपञ्चांशोनो भाग इति प्रत्यहमेकोनषष्टिः कला गृहीताः । नैयावयवेन सप्तिभागैः सप्तभिर्दिनैरेका कला भवति" प्रमि० ।

खगोले सप्त वायुस्कन्धाः सि०शि० उक्ता यथा "भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्बहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्यम् । तदूर्द्ध्वगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मादतस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन" । श्रीपतिः "आवहः प्रवह उद्वहसंवहौ च स्यादिमे हि परिवहपरावहस्य । अस्याः क्रमेण मरुतामिह सप्तसंख्या विष्णुपदायनमावहमाहुरेके" ।

मतभेदेन भूगोलभगोलयोश्चलाचलत्वविप्रतिपत्तौ भगोलस्यैव भ्रमणं सि० शि० भु०को० निरूपितं यथा "यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापरशीघ्रगत्या । कुलालचक्रभ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव भान्ति यान्तः" सि०शि० । आर्य्यभट्टमते तु भूमेरेव चलनं व्यवस्थापितं यथा

"अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् । अचलानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्" । अनेन भूमेरेव गतिमत्त्वात् भचक्रस्य भ्रमणभ्रम इत्युक्तम् तेन च भचक्रस्यार्कग्रहाणामुदयास्तमयनिमित्तं भ्रमणमङ्गीकृतम् यथा "उदयास्तमयनिमित्तं प्रवहेण वायुना क्षिप्तं । लङ्कायाः समपश्चिमगो भपञ्जरः सग्रहो भ्रमति" अत उदयास्तमयनिमित्तत्वेन ग्रहगतिस्वीकारेण कालभेदे शुक्रादीनामिव रवेरुदयास्तमयाभावात् न गतिमत्त्वं प्रत्यहमुदयास्तमयौ तु तस्य भूगत्यैव सम्पन्नौ भूमिस्थानां भाच्छादनादृश्यत्वाभावेनास्तत्वमिति भेदः । अत्रेदं बोध्यम् ग्रहगतिस्वीकारेणैव सर्वोपपत्तौ भूगतिस्वीकारोऽनर्थक इत्यभिप्रेत्य श्रीपतिना आर्य्यभट्टमतमुपन्यस्य तत्र दूषणमुक्तं भगोलस्यैव भ्रमणमुपपादितं यथा "नौस्थो विलोमगमनादचलं यथा वा मन्यते चलति नैवमिलाभ्रमेण । लङ्काद्यमापरगतिमचलद्भचक्रमाभाति सुस्थिरमपीति वदन्ति केचित् । यद्येवमम्बरचरा विहगाः स्वनीडमासादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्र्याः । किञ्चाम्बुदा अपि न भूरिपयोमुचः स्युर्देशस्य पूर्वगमनेन चिराय हन्त ।

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽप्यपरदिग्गतयः सदा स्युः । प्रासादभूधरशिरःस्वपि संपतन्ति तस्माद्भ्रमत्युडुगणस्त्वचलाऽचलैव"। रङ्गनाथोऽपि "यदि च भ्रमति क्ष्मा तदा स्वकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः । इषवोऽभिनभः समुज्झिता निपतन्तः स्युरपांपतेर्दिशि । पुरतोऽभिमुखे भ्रमे भुवो वरुणाशाभिमुखो व्रजेद्घनः । अथ मन्दगमात् तथा भवेत् कथमेकेन दिवा परिभ्रमः" इत्याह ।

सि॰ शि॰ भूमेरेव स्थिरत्वं व्यवस्थापितं यथा "भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रसरैरिव", सि॰ शि॰ । "योऽयं मृदनिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्चभौतिको भूमेः पिण्डो वृत्तो वर्त्तुलाकारश्चन्द्रादिकक्षावृत्तैरावृतः सन्नन्याधारः स्वशक्त्यैव नियतं निश्चितं वियत्याकाशे तिष्ठति । तत्पृष्ठनिष्ठं च जगत् । सदनुजमनुजादित्यदैत्यम् । दनुजा दानवाः । मनुजा मानवाः । आदित्या देवाः । दैत्या असुराः । तैः समेतं समन्तात् तिष्ठति । शेषं स्पष्टार्थम्" प्रमि॰ । इदानीं पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता तां निराकुर्वन्नाह । "मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्तदन्यस्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था । अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमिः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः" सि॰ शि॰ । कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नाह । "यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के कठिनत्वमश्मनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः । आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे" सि॰ शि॰ । "आकृष्टिशक्तिश्च महीत्यनेन भूमेरधःपतनशङ्का तत्तिर्यगधःस्थितानां चाधःपतनशङ्का निरस्ता" प्रमि॰ । तथान्यत्रापि युक्तिस्तत्र दर्शिता यथा "विलोक्याज्ञा ध्रुवमत्स्य परिभ्रमम्" । "यदा भरणीस्थो रविर्भवति तदा तस्यास्तमयकाले ध्रुवमत्स्यस्तिर्यक्स्थो भवति । तस्य मुखतारा पश्चिमतः, पुच्छतारा पूर्वतः । तदा मुखताराऽस्तगे रविरित्यर्थः । अथ निशावसाने मुखतारा परिवर्त्य पूर्वतो याति । पुच्छतारा पश्चिमतो याति । ततो मुखताराऽस्तगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते" प्रमि॰ । अत्रायमाशयः यदि भूमेरेव चलनं न भचक्रस्य चलनमुररीक्रियेत तदा ध्रुवमत्स्यस्य ध्रुवताराचिह्नस्थाने भचक्रे स्थितस्य मूलताराक्रान्ताराद्वयस्य ध्रुवचतुर्दिक्षु भचक्रभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यहमेकेनाह्ना परिभ्रमणं दृश्यते भरणीस्थे सूर्य्ये च अस्तमयकाले ध्रुवमत्स्यस्य मुखतारायाः पश्चिमस्थत्वं पुच्छतारायाश्च पूर्वस्थत्वं दृश्यते दृश्यते च निशावसाने तयोर्दिग्विपर्य्ययः । भूमेरेव चलनात् तस्योदयास्तमयस्वीकारे यथास्थितैकरूपेणावस्थानमपि दृश्येत न च तथा दृश्यते । अतो भचक्रस्यैव चलनात् सर्वव्यवहारोपपत्तौ मुधा भूमेश्चलनाङ्गीकारेण । एवं सप्तर्षिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशामुखे उदयसमये पूर्वस्थस्यास्तमयकाले निशावसाने च तद्विपर्य्ययेणावस्थानं भचक्रभ्रमणं विनाऽनुपपन्नमेव तेषां च राशिचक्रे यथा पूर्वादिक्रमेण स्थितिः शतवर्षैकैकनक्षत्रभोगस्तथा सप्तर्षिशब्दे १४५।१४ दर्शितम् । अत्र श्रीपतिना "प्रासादशिरांसि पतन्तीति" यदुक्तं तदापाततः भूमेः स्वोर्द्ध्वाकाशत्रिभागस्थानस्थानां तथाकृष्टमूर्त्तीनामेव भूमौ पतनमिति नियमेन स्वाधिष्ठिततया भूभागस्यैवाधोभागतत्त्वेन पतनसम्भवात् तेन न प्रासादशिरःपतनसम्भवः "क्वाधःपतेदिति" वाक्यापर्य्यालोचनया तथैवावगमादिति सुधीभिर्भाव्यम् । भूचलने अन्येऽपि दोषाः सम्भवन्ति । तथाहि पूर्वापरभागे तुल्ययन्त्रेणाश्मक्षिप्तशरयोः समगतेरेव प्रत्यक्षसिद्धा समया गत्या च तुल्यभूमिभागे एव तयोः पतनमुचितम् । भूमेः प्राग्गतित्वाङ्गीकारे च प्राक्क्षिप्तस्याधिकभूम्यन्तरे, पश्चात्क्षिप्तस्य चाल्पभूम्यन्तरे पतनं स्यात् । न च तथा लभ्यते । किञ्च द्वादशयोजनात्मकभूवायुना सार्द्धं भूमेः प्राग्गतिस्वीकर्त्तॄणामिङ्गलण्डीयज्योतिर्विदां मतेऽपि प्राग्गतेः शरस्य वायुदनुकूलत्वादपि अधिकगतित्वं प्रत्यग्गतेस्तु प्रतिकूल वायुना प्रतिरोधात् अल्पगतित्वमपि स्रोतोऽनुकूलप्रतिकूलगतिमतोर्गतिभेदवत् स्यात् ।

किञ्च आर्य्यभट्टमते भूमेः स्वकक्षायामेव भ्रमणाङ्गीकारेऽपि इङ्गलण्डीयज्योतिर्भिः प्रत्यहं भूमेरेककारं प्राग्गतावपि वर्षेण च क्रमशः सूर्य्यमण्डलभ्रमणमुररीकृत तथाङ्गीकारे च भूमेः विषुवद्स्थानावधि षड्राशिषु क्रमशो वेष्टनाकारेणोर्द्ध्वं गत्वा षण्मासोत्तरं सूर्य्यस्योर्द्ध्वं स्थितिः स्यात् । तथा च तदानीं सूर्य्यस्य भूष्टतामेक्षया यावदुच्छ्रितप्रदेशे स्थितिस्तावद्धियोजने सूर्य्यस्योर्द्ध्वं भूमेः स्थितिः, अयनद्वये च

तिर्यक्स्थितिः स्यात् तथा ग्रहतारे च ध्रुवतारयोरपि विप्रकृष्टो-न्नतत्वेनोन्नतत्वेन दृश्यत्वापत्तिः अथनयोश्च तिर्य्यक्स्थितत्वा-पत्तिश्च न च तथा दृश्यते सदा एकरूपेणैव तयोर्दर्शनात् न च तयोरतिदूरस्थत्वात् न तथा लोकनं सम्भाव्यते इति वाच्यं भचक्रस्य ध्रुवसन्नत्वेन नक्षत्रकक्षासन्निकृष्ट-तया ध्रुवस्य स्थिरतया नक्षत्रकक्षायाश्च सूर्यकक्षायाः षष्टिगुणान्तरितत्वात् तदानीं सूर्योर्द्धस्थितस्य भूभागस्य ततोऽल्पान्तरेण स्थितेरतिदूरस्थत्वाभावात् सूर्योर्द्ध्वस्थिति-काले च अधिकान्तरे भूमेः सञ्चारयत्नप्रयत्नापत्तेः । तापच्छि-योजने ध्रुवत्रिकूटपूर्वपश्चिमतारात्मकमत्स्यस्य गतोन्नत-तया तिर्य्यक्तया च दर्शनापत्तेर्जलेपत्वात् । किञ्च सूर्यो-र्द्धस्थितिकाले सूर्य्येण सहैकराशिगतानां कुजजीवमन्दा-दीनामासन्नतातारतम्येन तेषां सूक्ष्मत्वतारतम्येन दर्शना-पत्तिः । इत्यादि बहु वक्तव्यमस्ति विस्तरभयान्निरस्यते ।

सि०शि० भूव्यासादिमानमुक्तं यथा "प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसा-यकभुवो १५८१ ऽथ प्रोच्यते योजनम् । याम्योदक्पुरयोः पलान्तरहतं भूवेष्टनं भांश३६०हृत् तल्लब्धस्य पुरान्तराध्वन इह ज्ञेयं समं योजनम्" सि०शि० । "भूपरिधेरुपपत्ति-र्गोले कथिता । योजनलक्षणं गणिते कथितमस्ति । तथा-प्यत्र यदुच्यते तत्रेदं कारणम् । भूरेखैव किन्तु यत्त्वार्य-भट्टादिभिराचार्य्यैः सत्यपि नियामके पलांशदर्शनेऽन्यथा-न्यथा तत्प्रमाणमभिहितं तत्र षट्सहस्रयवमङ्गुल-कनिष्ठिकादिभेदेन शास्त्रे दृश्यते । तेनाभिप्राये-णान्यथैव वा तयोक्तम् । याम्योत्तरयोः पुरयोः पलांशान् वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्त्या तेषामन्तरेणानुपातः । यदि भांशपरिधौ दक्षिणोत्तरमण्डल एतावत् पलान्तरं तदा भूपरिधौ पुरान्तरे किमिति । यद्वा तावन्तो विभागाः पुरान्तरस्य क्रियन्ते । यावानेको विभागस्ता-वद्योजनं ज्ञेयम् । तादृशैर्योजनैर्देशान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः" प्रमि० । इदानीं भूपरिधिस्फुटीकरणं मध्यरेखां चाह । "लम्बज्यागुणितो भवेत् कुपरिधिः स्पष्टस्त्रिभज्याहृतो यद्वा द्वादशसङ्गुणः स निजभाकर्णेन भक्तः स्फुटः । यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः" सि० शि० । रेखापुराण्याह श्रीपतिः "लङ्का कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटकश्वेतगिरिः सडाय । श्रीवत्सगुल्मं च पुरी ततश्च माहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा ॥ रुद्रा-स्मोऽथ्वाघटं सुरम्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम् । श्रीगर्गराटं च सरोहितास्यं स्थानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः ॥ इतीव याम्योत्तरगा धराया रेखामिमां गोल-विदो वदन्ति । अन्यानि रेखाश्रितभाञ्जि लोके ज्ञेयानि तज्ज्ञैः पुटभेदनानि" ॥

ग्रहाणां प्रतिदिनं कक्षायोजनगतिमानं सि०शि० उक्तम् "कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिन-गतिर्गगनेचरस्य । पादोनगोऽक्षधृतिभूमितयोजनानि ११८५८ । ७५ स्फुटा प्रतिदिनं निजवर्त्मनीह" सि०शि० कक्षोपपत्तिः । यदि कल्पदिनैः खकक्षामितयोजनानि गच्छति तदैकेन किमिति । फलं दिनगतियोजनानि । तानि च स्थूलत्वेन तावत् पादोनगोऽक्षधृतिभूमितानि स्युः" ग्रहाणां दिनभुक्तिमाह प्रमि० । "मन्दीमिताद्दर्शनात् फलानि यानि तत्कलाः । भवन्ति मध्यमाः क्रमा-द्भवन्ति सर्वा द्युभुक्तयः । कक्षा गतिस्तु योजनैर्भ-वेत् सदा भवेत् । कक्षादिकं प्रमाणमानुमदुद्धृता कला कृता" सि०शि० । "कलोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । एवं गति-र्योजनात्मिका ग्रहाणां तुल्यैवोक्ता । इदानीमतुल्या सा कक्षादिकल्पनाश्रयात् । इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह प्रमि० "कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्किताःस्ता वृत्ते लघ्व्यो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः । तस्मा-देते शशिबुधभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शशधराद्यानि यान्ति क्रमेण" सि०शि० । "अत्र सर्वा अपि कक्षाश्चक्रलिप्ताभिरेवाङ्किताः । अतो महति वृत्ते महत्यो लिप्ताः स्युः । लघुनि लघ्व्यः । तद्यथा चन्द्र-कक्षा सर्वाधस्था लघ्वी । तस्यामेका कला पञ्चदशभि-र्योजनैर्भवति । शनेः कक्षा सर्वोपरिस्था सा महती तस्यामेका कला योजनानां षड्भिः सहस्रैरेकसप्त-त्योनैः ५९२९ भवति । योजनं चतुःक्रोशमेव । अत-श्चन्द्रात् प्रकाशादूर्द्ध्वस्था बुधशुक्रादय क्रमेण मन्दा-क्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति" प्रमि० ।

ग्रहाणां तुङ्गादिपरिधिभेदकारणम् सि०शि० उक्तं यथा "उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे नीचस्थितः स्यान्नि-कटे धरित्र्याः । अतोऽणुबिम्बः पृथुलश्च भाति भानो-स्तथासन्नसुदूरवर्त्ती" सि०शि० । इदानीमन्यदुक्तं प्रका-रान्तरमाह" प्रमि० । "उक्ता सवैवा प्रतिवृत्तभङ्ग्या युक्तिः पृथक् श्रोतुरसंभ्रमार्थम् । स्पष्टीकृतेस्ता पुनरन्य-थाहं नीचोच्चवृत्तस्य च वच्मि भङ्ग्या" सि०शि० ।

"इह किल खटीकरणयुक्तिः प्रतिवृत्तभङ्ग्या मयोक्ता। अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या वच्मि। इदानीं तां भङ्गिमाह" प्रमि०। "कक्षाख्यमध्यग्रहचिह्नतोऽथ वृत्त लिखेदन्त्यफलज्यया तत्। नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां कुमध्यतो मध्यखगोपरिस्थाम्। कुमध्यतो दूरतरे प्रदेशे रेखायुते तुङ्गमिह प्रकल्प्यम्। नीचं तथासन्नतरेऽथ तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम्। नीचोच्चवृत्ते भगणाङ्कितेऽस्मिन् मान्द्ये विलोमं निजकेन्द्रगत्या। शैघ्र्येऽनुलोमं भ्रमति स्वतुङ्गादारभ्य मध्यद्युचरो हि यस्मात्। अतो यथोक्तं मृदुशीघ्रकेन्द्रं देयं निजोच्चाद्‌द्युचरस्तदग्रे। दोर्ज्योच्चरेखावधिखेटतः स्यात् तिर्यक्स्थरेखावधि कोटिजीवा" सि०शि०। "प्राग्वत् कक्षावृत्तं चक्रांशाङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रहं च दत्त्वा ग्रहचिह्नेऽन्त्यफलज्याप्रमाणेनान्यद्वृत्तं लिखेत्। तन्नीचोच्चवृत्तम्। अथ भूमध्याद्‌ग्रहोपरिगता रेखा किञ्चिद्दीर्घा कार्य्या। सोच्चरेखा। नीचोच्चवृत्ते भूमेर्दूरतरे प्रदेशे रेखायुते उच्चं प्रकल्प्यम्। आसन्ने रेखायुते नीचम्। नीचोच्चचिह्नाभ्यां मत्स्यमुत्पाद्य तिर्यग्रेखा मध्ये कार्य्या। तस्मिन् वृत्ते केन्द्रगत्योच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रहो भ्रमति। मान्द्ये विलोमं, शैघ्र्येऽनुलोमम्। अतः कारणान्मन्दकेन्द्रमुच्चाद्विलोमं देयम्। शीघ्रकेन्द्रमनुलोमम्। तदग्रे ग्रहः" प्रमि०।

ग्रहाणामस्तकालांशाश्च सि०शि० उक्ताः

तच्च वाक्यं १९९१७० कालशब्दे उक्तम्। ग्रहबिम्बानां गोलाकारत्वेऽपि सूर्य्याभिमुखानामेव द्युतिलाभः यथाहार्य्यभट्टः। "भूग्रहभानां गोलार्द्धानि यथा विवर्णानि। अर्द्धानि यथासारं सूर्य्याभिमुखानि दीप्यन्ते"। सि०शि० रविचन्द्रराहुबिम्बमानम् उक्तं यथा "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्त्तु ६५२२ संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि४८० योजनानि। भूव्याससहीनं१५८१ रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम्। भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" सि०शि०। "सूर्य्यस्य बिम्बं नभसं द्वियमबाणषट् कतुल्यानि ६५२२ योजनानि। इन्दोस्तु शून्यवसुवेद ४८० मितानि। राहोरुच्यते। रविबिम्ब ६५२२भूव्यासेन १५८१ हीनं कृत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन सङ्गुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति। एतानि योजनबिम्बानि। अत्रोपपत्तिः। यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात्। तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन तत्रस्थदृष्ट्या तद्‌यष्ट्यग्रे बिम्बप्रान्तौ विध्येत्। या यष्ट्यग्रयोरन्तरकलास्ता रविबिम्बकला मध्यमाः भवन्ति ताश्च द्वात्रिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिकाः ३२।३१ ३१। एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा विध्येत् तस्यैव किञ्चिदधिकाः द्वात्रिंशत् कलाः ३२।०।९ उत्पद्यन्ते बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्त्तु ६५२२ सङ्ख्यानि योजनानि। विधो स्तु खनागाम्बुधिः ४८० मितानीति" "अत्र श्रीपतिः व्याख्या रवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजोजललक्षणमयानाम्। स्युर्योजनैराकृतिशाणषड्भिः ६५२२ व्योमाष्टवेदैः ४८० कुगजेषु चन्द्रैः १५८१"। अन्येषां गुरुगुरुतरकक्षास्थितानां ग्रहाणां गुरुगुरुतरत्वादिकं बोध्यं न तु विशेष उक्ता सौरागमेप्युक्ता विष्णुपुराणादौ उक्ताऽपि उपपत्तिहीनत्वादत्र न प्रदर्शिता।

भास्कराचार्य्येण खलु पान्तरेणाङ्गीकृतानि मेषादिराशिस्थितेऽर्के सावनदिनानि।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४९	२२
३२	५६	३२	३५	५२	४	२	३९	३	०	४२	३१

एतन्निबन्धनश्लोकाश्च। "त्रिंशत् पञ्चशरा देवा मेषेऽर्के दिवसादिकम्। वृषे धराग्नयः सिद्धा षट्‌शरा मिथुने क्रमात्॥ धराग्नयः सप्तरामा रद कर्के धराग्नयः। गजाश्विनोऽक्षरामाश्च, सिंहे भूवह्नयो द्वयम्॥ द्विशराश्च, स्त्रिया त्रिंशद्गोऽश्विनः श्रुनय, स्तुले। गोऽश्विनोऽद्रिशरा पक्षौ, गोऽश्विनो भानि गोऽग्नय॥ कीर्ये, चतुषि गोदस्रास्तिथयो वह्नयो, मृगे। गोऽश्विनोऽब्धियमाः, कुम्भे गोदस्रा गोऽब्धयस्तथा॥ रामाब्धयो, झपे त्रिंशद्रामदस्रा धराग्नयः"।

सर्वेषां राशीनां त्रिंशद्भागात्मकत्वेऽपि कालभेदेनैव तेषामुदयो देशभेदात् भिन्नएव तेन देशभेदेन दिनरात्रिमानभेदश्च तत्र कारणं च सि०शि०निरूपितं यथा "यो हि प्रदेशोऽसममण्डलस्य तिर्यक्स्थितोयात्युदय

तथाक्तम्। सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन सोऽस्मादुदया न तुल्याः। य उद्गमे याम्यनतास्तथाद्याः स्वस्वापमेनापि निरक्षदेशे। याम्याक्षतस्तेऽतिनतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन। कर्क्यादयः सौम्यनतास्तु देऽत्र ते यान्ति याम्याक्षवशादृजुत्वम्। कालेन तस्माद् बहुनोदयं ते तदन्तरे स्वचरखण्डमेव" सि०शि०। "विषुवदहोरात्रवृत्तानि लङ्कायां समपश्चिमगानि राशियन्त्र तु मकरादौ परमक्रान्त्या २४ विषुवन्मण्डलाद्दक्षिणतो मिथुनान्त उत्तरतो लग्नमतस्तिरश्चीनं तत्रापि मेषः स्वक्रान्त्या महत्या तिरश्चीन उदेति अतोऽल्पकालोदयः वृषभस्तदल्पयातस्तस्मात्किञ्चिदधिककालः मिथुनस्तदल्पयातस्तदधिककालः एवं निरक्षेऽपि न समा उदयाः। अथ ये मकरादयो याम्ये नतास्ते याम्याक्षवशात् अतिनता उद्यन्ति स्वदेशेऽतोऽल्पकालोदयाः, ये तु कर्क्यादयः स्वक्रान्त्या सौम्ये नतास्ते याम्याक्षवशादृजुत्वं गता उद्यन्ति अतश्चिरकालोदयाः लङ्कास्वदेशोदययोरन्तराले स्वचरखण्डमेव भवति यतस्तत्क्षितिजयोरन्तराले चरम्। अथ चरखण्डैरूनाधिकत्वं गोलभ्रमणेनोपरि यथा प्रतीयते तथाह" प्रमि०। "भचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः पृथक् समुद्यन्ति निरक्षदेशे। चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णाग्निमिताभिरेव। मेषादेर्मिथुनान्तो नाडीभिस्तिथिमिताभिरुद्गच्छेत्। लगति कुजे तदग्रस्थे प्रथमं नाभश्चरोनाभि। कन्यान्तात्तुलादेऽन्तस्तिथिमितनाडीभिरुद्गच्छेत्। लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात्ताभिश्चरार्धाभिः। तद्द्वितत्रिभज्ञिः कन्यान्तो वा भषान्तो वा। चरखण्डैरूनाढ्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः। क्षितिजेऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत्सर्वम्। उक्तमनुक्तं चान्यत् शिष्याणां बोधजननार्थम्"। सि० शि०। चरखण्डकालमाह सि०शि० "उन्मण्डलक्ष्मावलयान्तराले द्युरात्रवृत्ते चरखण्डकालः। तज्ज्यात्र कुज्याचरशिञ्जिनी स्याद्व्यासार्धवृत्ते परिणामिता सा" सि०शि०। "क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते यावान् कालः स चरखण्डकालः तत्रोन्मण्डलादुभयतश्चरतुल्येऽन्तरे चिह्ने कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रस्यार्धं कुज्या सैव त्रिज्यावृत्तपरिणता मती चरज्या स्यादित्यादि त्रिप्रश्ने व्याख्यातम्" प्रमि०।

इदानीं लङ्कास्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरकालमाह। "निरक्षदेशे क्षितिजाख्यवृत्तमुन्मण्डलं तच्च गुरन्यदेशे। तस्मिन् कुजेऽर्कस्य समुद्गमोऽस्माच्चरार्धमर्कोदययोस्तु मध्ये" सि० शि०। चरफलस्य धनर्णवासनामाह। "आदौ स्वदेशेऽथ निरक्षदेशे सूर्योदयो हि समयोऽन्यथात। ऋणं गृहेऽस्मादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्थं रविसौम्य गोले। याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात्। नाड्यास्त्वयमुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य तावुत्तरयाम्यगोलौ" सि० शि०।

चरस्यानयनं सि०शि० दर्शितं यथा

"यत्र ज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः। आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्धि रेखोदयात् स्यात् तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्वं फलम्" सि०शि०। "लङ्काया मेरुपर्यन्तं नीयमाना रेखोज्जयिनी कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखेत्युच्यते। रेखाया यदार्कोदयस्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति। रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशेऽर्कोदयः। तदन्तरालस्तदन्तरयोजनैः स्पष्टभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते। यदि स्फुटपरिधियोजनैः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमितीति त्रैराशिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते। मध्यगत्या च या आनीता नाडिकाभिरनुपातः। यदि घटीषष्ट्या ग्रहस्य गतिकला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति। अथ योजनैरेवानुपातः। यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशान्तरयोजनैः किमिति। फलं कलाः प्राग्देशे यतस्तत्रादावुदयः। पश्चाद्धनम्। यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्कोदय इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

चरखण्डानयनं सि०शि० "एकस्य राशेर्बृहती ज्यका या द्वयोस्त्रिभस्यापि कृतीकृतानाम्। स्वस्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणा २४२८ हतानि। स्वस्वद्युमौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानि। क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासवः स्युः" सि०शि०। "एकस्य राशेर्बृहती ज्येत्यष्टमी १७१९ ज्या। द्वयोरिति षोडशी २९७७ ज्या। त्रिभस्येति २४२८ त्रिज्या। आसां वर्गितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि स्वस्वद्युज्यया विभजेत्। फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम्। प्रथमं तथाविधमेव। एवं लङ्कोदयासवः स्युः। अत्रोपपत्तिः। अत्रोत्क्रमतः क्रान्तिवृत्तस्य तिर्यक्स्थितत्वात् तत्र-

चापानि चैत्राण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिवृत्ते कर्णः, तत्क्रान्तिज्या वक्षाक्षितिजे भुजः । तद्वर्गान्तरपदं मेषान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः, तत्क्रान्तिज्या भुजः, तद्वर्गान्तरपदं वृषभान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं त्रिराशिज्या कर्णः, परमा क्रान्तिज्या भुजः, परमाल्पद्युज्या कोटिः । एताः कोटयश्चापकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणामिताः । त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्यया भक्तास्तासां चापानि । प्रथमं मेषोदयस्य कालः । द्वितीयं राशिद्वयस्य । तृतीयं राशित्रयस्य । अतो विश्लेषितानीत्युपपन्नम्" प्रमि० । "इदानीं प्रकारान्तरेणाह । ''कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्त्रिज्या २४२८ गुणाः स्वस्वदिनज्ययाप्ताः । चापीकृताः प्राग्वदथो विशुद्धाः कीटादिकानामुदयासवो वा" सि०शि० । ''कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्ता एकद्वित्रिराशिज्या भवन्ति १३१४१।२९७७।२४१८ एतास्त्रिज्यया २४२८ गुण्याः स्वस्वदिनज्यया भक्ता इति यैव वृषभान्ते द्युज्या सैव कीटान्तेऽपि ३२१८ । यैव मेषान्ते द्युज्या सैव सिंहान्तेऽपि ३२६६ । कन्यान्ते द्युज्या त्रिज्यैव ३४३८ । आभिर्या भाज्याः । फलानां चापान्यधोऽधः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः स्युर्निरक्षे वा । त एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते वृषभान्ते सूत्रस्यैकमग्रं बद्धा द्वितीयमग्रं कीटान्ते नियम्यते तत्र सूत्रस्यार्धमेकराशेर्ज्या भवति । एवं सूत्रस्यैकमग्रं मेषान्ते बद्धा द्वितीयं सिंहान्ते तस्य सूत्रस्यार्द्धं राशिद्वयस्य ज्या भवति । एवं मेषतुलादौ बद्धसूत्रस्यार्द्धं त्रिज्या । एता एव वृषभान्तमेषान्तमीनान्ताहोरात्रवृत्तानां ज्या भवन्ति । यतस्तत्सम्पातेषु क्रान्तिवृत्ते सूत्राणि बद्धानि । अतस्तासां त्रिज्यावृत्तपरिणतानां चापान्तराणि कीटादिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत्''। इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि० । ''मेषादिजीवास्त्रिगृहद्युमौर्व्या २१४१ गुणा हृताः स्वस्वदिनज्यया वा । चापीकृताः प्राग्वदथो विशुद्धा मेषादिकानामुदयासवो वा" सि०शि० । अस्योपपत्तिर्गोले कथितैव सुगमा च । अथ निरक्षोदयासूनाह । "तेऽभ्राद्रिभूपा १६७० गुणगोऽद्रिचन्द्रा १७९२ सप्ताग्नि नन्देन्दुमिता १९३७ अर्थते । क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः । मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितोऽमी च विलोमसंस्थाः । उदेति राशि समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तं समुपैति तेन" सि०शि० । अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो ज्ञायते । द्वितीयप्रकारेण द्वितीयतृतीयौ । "अत्रोपपत्तिः । निरक्षस्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेषादिः सममुदेति मेषान्त आदौ स्वक्षितिजे तत उन्मण्डले लगति । अतश्चरखण्डोनो मेषोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं वृषमिथुनयोरपि । कर्कादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वाद्धनं तानि परिणमन्ति । तुलादौ तून्मण्डलस्याधःस्थितत्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति । मकरादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वादृणं परिणमन्ति । इत्यादि गोले सम्यगुक्तम्" प्रमि० ।

दिननिशोर्लघुत्वमहत्त्वे हेतुमाह "अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्याद्रात्रिर्लघुर्व्यस्तमतश्च याम्ये । द्युगोलवृत्ते क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्ध्वे । सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजाद्यतोऽन्यत्" सि० शि० । "क्षितिजादुपरिस्थेऽहोरात्रवृत्तखण्डे यावान् कालस्तावान् दिवसः यावांस्तदधःस्थे तावती रात्रिरिति" प्रमि० । इदानीं विशेषमाह "षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथ तत्राप्यपरो विशेषः । तस्याधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र । यावच्च याम्ये सततं तमिस्रा ततश्च मेरौ सततं दिनार्द्धम्" सि०शि० । "यत्र देशे षट्षष्टे (६६) रधिकाः पलांशाः तत्राय विशेष अर्कस्योत्तरा क्रान्तिः (२४)र्यावत्कालं लम्बाधिका भवति तावत्कालं सततं दिनमेव याम्या क्रान्ति (२४)र्यावत् तावत्सततं रात्रिरेव तद्यथा यत्र किल सप्तति (७०)पलांशास्तत्र लम्बो विंशति (२०)स्तत्र देशे विषुवद्वृत्तं दक्षिण क्षितिजादुपरिभागविंशत्योत्तरक्षितिजादधश्च तत्र यदा रवेरुत्तरा क्रान्तिर्भागविंशतिर्भवति तदोत्तरक्षितिजे रविबिम्बमर्धोदितं भूत्वा मध्याह्ने दक्षिणक्षितिजादुपरि-याम्योत्तरमण्डले भागचत्वारिंशतोच्चतं भवति तदा त्रिंशद्घटिका दिनदलम् अतोदिनं षष्टिः रात्रिः शून्यम् ततो द्वितीयदिने उत्तरक्रान्तेरधिकत्वादर्क उत्तरक्षितिजं न स्पृशति एवं प्रतिपर्यय परमक्रान्ति(२४)र्यावदुपर्युपरि परिभ्रमति एवं मिथुनान्ते उत्तरक्षितिजादुपरिभागचतुष्टयं याति पुनस्तेनैव क्रमेणावरोहति विंशतिभागाधिका क्रान्तिर्यावत्तावत्कालं रविः सततं दृश्यः तावद्दिनमेव समस्तैव क्षुत्रा दक्षिणगोले क्षितिजादधःस्थेऽर्के सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ षण्मासं दिनम्" प्रमि० ।

तेनात्र देशे सौम्ययाम्ययोर्दिनरात्रिमानं वर्द्ध०।
"विषुवद्वृत्तं द्युसदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम्। उत्तरयाम्यौ क्रमशो मूर्द्धोर्द्ध्वगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम्। उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्ध्वं परितो भ्रमन्तमादित्यम्। सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यगं याम्ये" सि०शि०। अयनकालभेदे संहितोक्तेरन्यार्थपरत्वमाह।
"दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निगद्यते संहितिकैः प्रकीर्त्तितम्। दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्त्तनाय तत्। इन्द्वान्तमारोहति यैः क्रमेण तैरेव षड्भिरवरोहतीनः। यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् विलोक्यते किम्?" सि०शि०। "साहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादेरूर्द्ध्वं मिथुनान्तं यावत् यैः षड्भिरेवारोहणं कुर्वन्नपि दैवैर्दृष्टः तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति" प्रमि०। तत्फलं दर्शितं श्रीपतिना "मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षट्चर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः। शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम्। भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा। गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम्। सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे च"।
इदानीं दिनरात्रिस्वरूपे पितृदिनस्याह "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति। कुहूगतानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम्" सि०शि०। पितृदिनस्योदयास्तकालानाह। "विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदेषाम्। भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" सि०शि०।
इदानीं देशविशेषेण राशिभेदान् सदोदितानुदितांश्चाह। "लङ्काकुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च। अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च" ... "त्रिंशद्युगत्र्यंशसमाः (६९।१/२०) पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन। दृश्यते न मकरो न कार्मुकं किञ्च कर्कमिथुनौ सदोदितौ। यत्र साङ्घ्रिगजवाजिसंमिता (७८।१/४) स्तत्र वृश्चिकचतुष्टयं न च। दृश्यतेऽथ वृषनाम्नतुष्टयं सर्वदा समुदितं च लक्ष्यते। यत्र तेऽथ नवतिः (९०) पलांशकास्तत्र काञ्चनगिरौ कदाचन। दृश्यते न भदलं तुलादिकं सर्वदा समुदितं क्रियादिकम्" सि०शि०। "अयमर्थस्त्रिप्रश्ने "लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र" इत्यादिना सम्यक्कथित एव। यत्र वृश्चिकान्तक्रान्तितुल्यो लम्बस्तत्र ते पलांशाः (६९।१/२०) तत्र धनुर्मकरौ क्षितिजादधःस्थितावेव भ्रमतः कर्कमिथुनौ तूपर्य्येव। (तेन देवभागे धनुर्मकरस्थसूर्य्ये द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दश मासा दिनम्)। एवमसुरभागे तथा पर्य्ययेण कर्कादिस्थरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दशमासा दिनम्। यत्र तुलान्तक्रान्तितुल्यो लम्बस्तत्राष्टसप्तति सङ्घ्रिदशकलाधिकाः (७८।१/४) पलांशास्तत्र वृश्चिकादिचतुष्टयं क्षितिजादधो वृषभादिकमुपरि। "तेन देवभागे वृश्चिकादिस्थरविकाश्चत्वारो मासा रात्रिः शिष्टा अष्टौ मासा दिनम्। दैत्यभागे तु विपर्य्ययेण तथा दिनरात्री। एवं मेरौ नवतिः ९० पलांशास्तत्र तुलादिषट्कमधो मेषादिकमुपरीति (तेन मेषादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासा देवानां दिनं शिष्टा रात्रिः। एवं तुलादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासा दैत्यानां दिनं शिष्टा रात्रिः) सव्ये भगोले भ्रामिते सति दृश्यते" प्रमि०। "अन्वमेवविधिना ध्रुवोन्नतिर्यौ भतिश्च भवतोऽक्षलम्बकौ। तौ क्रमाद्विषुवदंशसंज्ञके वेऽथवा नतलम्बनामकौ" सि०शि०। "चक्रयन्त्रेण ग्रहवेधवत् ध्रुवं विध्येत् तत्र नेम्या ये उन्नतांशास्तेऽक्षांशाः ये नतास्ते लम्बांशाः। अथ वा विषुवद्दिनार्द्धे येऽर्कस्य नतोन्नतांशास्तेऽक्षलम्बांशा इति युक्तियुक्तम्" प्रमि०। अमरराश्युदयास्तकालताहेतुमाह तत्रैव "योऽभ्युदेति समयेन येन सत् सप्तमोऽस्तमुपयाति तेन च। राशिरूर्द्ध्वमपमण्डलकुलादर्द्धमेव सततं यतः स्थितम्" मू०। "यो राशिर्येन कालेन उदेति तेन तत्सप्तमोऽस्तं याति ये मेषादीनामुदयास्ते तुलादीनामस्तमयाः ये तुलादीनामुदयास्ते मेषादीनामस्तमया इत्यर्थः। यतः अपमवृत्तं क्षितिजादुपरि अर्द्धमेव भवति अर्द्धमधश्च अतो राश्योरुदयमस्तमयञ्च गच्छतोस्तुल्यकालता उपपद्यते इदानीं विशेषमाह" प्रमि०। "यत्र लम्बलवतुल्यका जिना २४ नक्रास्तत्र नोदयचराद्यमुक्तवत्। मान्यदेश्यस्थितया न्ययोदितं येन नैव विषयो दृगोचरः"। "यस्मिन्देशे षट्षष्टिभागाधिकं पलं तत्र केचन राशयः सदोदया केचन सदा अस्तमिता केचन प्राग्भाडुदयन्ति अतस्तत्र यथा कथितास्तथा उदया न भवन्ति यावदुदितो रविः क्षावदहोरात्रवृत्तं क्षितिजं न स्पृशति अहोरात्रवृत्ते क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं हि चरमु अतस्तत्र कुज्याचरज्यादिकमसत् शेषं स्पष्टम्" प्रमि०।

कालविभागाः सि॰शि॰ दर्शिता यथा। "गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुः स्यात् षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैर्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्च वर्षम्" "एकमात्रो लघुः। द्विमात्रो गुरुः। तथाच "सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः" इति छन्दोलक्षणप्रतिपादितम् यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तल्लघ्वपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम्। गुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तादृशकैर्दशभिरेकोऽसुः प्राणः प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः। षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् पलानां षष्ट्या घटी। घटीनां षष्ट्या दिनम्। त्रिंशद्भिर्दिनैरेको मासः मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः" प्रमि॰। भचक्रविभागस्तत्रैव "विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते। तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते"।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू॰सि॰ उक्ता यथा "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव। चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः। बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" सू॰सि॰। "अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रनाक्षत्रसावनैश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कर्मघटना। षष्ट्यब्दं प्रभवादिषष्टिवर्षं जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमानेन बृहस्पतिमध्यमराशिभोगात्मकवर्षेण प्रत्येकं ज्ञेयम्। अन्यैरवशिष्टैर्ब्राह्मदिव्यपित्र्यप्राजापत्यैः। नित्यशः सदेत्यर्थः। व्यवहारो नास्ति। तुकारात् कदाचित्तुकत्वेन तैर्व्यवहारः" रं॰ना। अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू॰सि॰। "अहोरात्रयोर्मानं सौरेण ज्ञेयम्। प्रात्यहिकसूर्यगतिभोगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः। षडशीतिमुखानि वक्ष्यमाणानि। च समुच्चये। तेन सौरमानेन ज्ञेयानि अयनं विषुवत्। च समुच्चये। संक्रान्तेः पुण्यकालता सूर्यबिम्बकलासम्बद्धा सौरमानेन" रं॰ना॰। अथ षडशीतिमुखमाह "तुलादिषडशीत्याह्नां षडशीतिमुखं क्रमात्। तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु" सू॰सि॰। "तुलारम्भात् षडशीतिदिवसानां सौराणां षडशीतिमुखं भवति। तच्चतुष्टयं षडशीतिमुखस्य चतुःसंख्या द्विस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु क्रमादेव वक्ष्यमाणा भवति"

रं॰ना॰। "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च। मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" सू॰सि॰। "धनुराशेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखं, मीनराशेर्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखम्। चकारः समुच्चयार्थकः प्रत्येकमन्वेति। मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीतिमुखं, कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिमुखम्। अत एव तुलादितः षडशीत्यंशो गणनया येषु राशिषु भवति ते राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिमुखसञ्ज्ञा संक्रान्तिप्रकरणे साहितिकैरुक्ताः" रं॰ना॰। अथ षडशीत्यंशगणनया चत्वारि षडशीतिमुखान्युक्त्वा भगणांशपूर्त्त्यर्थमवशिष्टांशाः षोडशातिपुण्या इत्याह "ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश। क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" सू॰सि॰। "ततः कन्यादिचतुर्दशभागानन्तरं शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया यान्यहानि सौरभागसमानि तानि षोडश। तुकारात् पूर्वदिनासमानि क्रतुभिर्यज्ञैः समानि। अतिपुण्यानीत्यर्थः। तत्र पितॄणां दत्तं श्राद्धादि शतमक्षयमनन्तफलदं भवति" रं॰ना॰। "अथ राशित्रयभिन्नक्रान्तिवृत्ते चत्वारि स्थानानि पदसन्धिस्थाने विषुवायनाख्यानि प्रसिद्धानीत्याह "भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम्। अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू॰सि॰। "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं विषुवद्द्वयं समसूत्रगं परस्परं व्याससूत्रान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ च क्रमेण पूर्वापरौ विषुवल्लग्नौ मेषतुलाख्यौ चेत्यर्थः। अयनद्वितयमयनद्वयं कर्कमकरादिरूपम्। च समुच्चये। तेन समसूत्रगं ता विषुवायनाख्याः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भमयचतस्रश्चतुःसंख्याकाः प्रथिताः गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धाः। एवकारादन्यराशीनां निरासः। तुकारात् तासां समसूत्रस्थत्वेऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वे नाप्रसिद्धिरित्यर्थः" र॰ना॰। अथावशिष्टमासादिसंज्ञामन्यदप्याह। "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः। नैरन्तर्यात्तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू॰सि॰। "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु। अत्रान्तरालानां चतुःस्थाने बहुवचनम्। संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः राश्यादिभागे पश्चात्प्राक्क्रमवत् चारद्वयं भवति। तदन्तराले राश्याद्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः। तथा हि मेषास्य-

मिथुनकर्कटयोरयनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ। कर्क-तुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ। तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ। मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति। एवं विषुवानन्तरं सङ्क्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं सङ्क्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं सङ्क्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि पौनःपुन्येन ज्ञेयमित्यर्थः। सङ्क्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसङ्क्रान्तौ विशेषमाह नैरन्तर्य्यादिति। निरन्तरतया सम्भूतायाः सङ्क्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदीद्वयं तदन्तराले इत्यर्थः। अयनस्य प्रथमसङ्क्रान्तिर्विष्णुपदसञ्ज्ञा तयोर्द्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं भवतीति तात्पर्य्यार्थः। षडशीतिसञ्ज्ञं द्वितीयसंक्रमणं पूर्व्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदन्तराले भवतीति ध्येयम्" र॰ना॰। अथायनद्वयमाह "भानोर्म्मकरसङ्क्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम्। कर्क्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" सू॰सि॰। "सूर्य्यस्य मकरसङ्क्रान्तेः सकाशात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति। कर्क्कादेः कर्क्कसंक्रान्तेः सकाशात् तथा सूर्य्यभोगात्। एवकारादन्ययोगनिरासः। षण्मासाः तुकारात् सौराः। दक्षिणायनं भवति" र॰ना॰। अथर्त्तुमासवर्षाण्याह "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः। मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः" सू॰सि॰। "ततो मकरसङ्क्रान्तेः सकाशात्। अपिशब्दः उत्तरायणावधिना समुच्चयार्थकः। द्विराशिनाथा राशिद्वयस्वामिका राशिद्वयार्कभोगात्मका इत्यर्थः। शिशिरादयः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता ऋतवः कालविभागविशेषा भवन्ति। एते सूर्य्यभोगविषयका मेषादयो राशयो द्वादश मासास्तैर्द्वादशभिर्म्मासैः। एवकारादत्र नाधिकव्यवच्छेदः। वत्सरः सौरवर्षं भवति" र॰ना॰। अथ प्रसङ्गात् संक्रान्तौ पुण्यकालानयनमाह। "अर्कबिम्बकलाः षष्ट्या गुणिताभुक्तिभाजिताः। तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्व्वाक् पुण्यं तथापरे" सू॰सि॰। "सूर्य्यस्य बिम्बप्रमाणकलाः षष्ट्या गुणिताः सूर्य्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्यार्द्धे तत्सङ्ख्याका घटिका इत्यर्थः। सङ्क्रान्तेः सूर्य्यस्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः। अर्व्वाक् पूर्व्वं पुण्यं स्नानादिधर्म्मकृत्ये पुण्यघटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः। अपरे सङ्क्रान्त्युत्तरकाले तथा। स्नानादिधर्म्मकृत्ये पुण्यवृद्धिदा इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। सूर्य्यबिम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः सङ्क्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ बिम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो बिम्बसम्बन्धात्। अतोऽर्द्धसूर्य्यगत्या षष्टिघटिकास्तदा सूर्य्यबिम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता बिम्बघटिकाः सङ्क्रान्तिकालः स्थूलः प्राङ्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिमनेमिसञ्चरणकालपर्य्यन्तं तदर्द्धघटिका व्यासार्द्धघटिका इति। सङ्क्रान्तिकालात् ताभिः पूर्व्वमपरत्र काले प्रागपरनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्व्वोत्तरकाले पुण्या इति" र॰ना॰ अथ सौरसञ्ज्ञा क्रमप्राप्तं चान्द्रमानमाह। "अर्क्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी। तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" सू॰सि॰। "सूर्य्यात् समागमस्थानात् विनिर्गतः पृथग्भूतः चन्द्रोऽहरहः प्रतिदिनं यत् तत्सङ्ख्यामितं प्राचीं पूर्व्वां दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत् गत्यन्तरांशमितम्। ननु सौरदिनं सूर्य्ययोगेन यथा भवति तथैतद्भोगांशैः कियद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह अंशैरिति। भागैस्तुकारात् सूर्य्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैः, तस्य तद्रूपत्वात् द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैस्तिथिर्व्वा। एकं चान्द्रं दिनं ज्ञेयमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। सूर्य्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे माससमाप्तेर्भगणान्तरेण चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः। अतस्त्रिंशद्भिरेव द्वादशभगणांशान्तरं तदेकेन किमिति। द्वादशभागैरेव चान्द्रदिनम्। "दर्शः सूर्य्येन्दुसङ्गमः" इत्यभिधानाद्दर्शावधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति" र॰ना॰। अथ चान्द्रव्यवहारमाह "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" सू॰सि॰। "तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिकमुद्वाहो विवाहः क्षौरं क्षौरकर्म्म। एतदाद्याः सर्व्वक्रियाः व्रतबन्धाद्युपनयनरूपाः व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम्। तथा समुच्चयार्थकः। चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गीक्रियते" र॰ना॰। अथ चान्द्रमासप्रसङ्गात् पित्र्यमानं चाह "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः, पित्र्यमहः स्मृतम्। निशा च, मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" सू॰सि॰। "त्रिंशता त्रिंशन्मितैस्तिथिभिश्चान्द्रो मासः। पित्र्यमपि सम्बन्धि। अहर्दिनम् निशा च रात्रिः पितृसम्बद्धा। चकारो व्यवस्थार्थकः। तेनोभयं नैकं प्रत्येकं, किन्तु मिलितम्। स्मृतमिति विज्ञातुरीणोभयत्राऽन्वेति तथा च चान्द्रो मासः पित्र्याहोरात्रमित्यर्थः कथितः। मासपक्षान्तौ मासान्तो दर्शान्तः, पक्षान्तः पूर्णिमान्तः

एतावित्यर्थः । विभागतः क्रमेणेत्यर्थः । तयोः पितृणामहोरात्रयोर्मध्येऽर्द्धे भवतः । दर्शेन पितॄणां मध्याह्नः, पूर्णिमान्ते पितॄणां मध्यरात्रमित्यर्थः । अर्थात् कृष्णाष्टम्यर्द्धे दिनप्रारम्भः । शुक्लाष्टम्यर्द्धे दिनान्त इति सिद्धम्” र०ना० । अथ क्रमप्राप्तं नाक्षत्रमानं प्रसङ्गान्माससंज्ञाञ्चाह “भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते । नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः” “नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतपरिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानज्ञैः कथ्यते नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः भचक्रभ्रमणानुपपत्तेः । माससंज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति । पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात् तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसंज्ञया मासाः । तुकाराच्चान्द्रा अवगम्याः पूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसंज्ञो मासो ज्ञेय इति तात्पर्य्यार्थः । तथाहि यद्दर्शान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसंज्ञः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः । आषाढासम्बन्धादाषाढः । श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्त्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः । मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति” र०ना० । ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्संज्ञा मासानामुचितेत्यत आह “कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्” सू०सि० । नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्त्तिक्यादिषु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः । मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । आश्लेषामघाभ्यां माघः । चित्रास्वातिभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्त्तिकस्यादित्वेन पश्चादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः समुच्चये इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्” र०ना० । अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह । “वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा” सू०सि० । यथा पौर्णमास्या नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति । तथेति समुच्चयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम् । एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासेषु मृगपुष्यमघापूफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूषाश्रवणपूभाश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः । पञ्चदशे इत्युपलक्षणम् । तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । संहितास्वन्येऽस्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गृह्यते ‘येनोदितेज्य इत्युक्तेरिति” र०ना० । अथ क्रमप्राप्तं सावनमाह “उदयादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः” सू०सि० । सूर्य्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्य्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानज्ञैरुक्तम् । एतेनोदयद्वयान्तरात्मकालस्य गणनया सावनानि वक्ष्यमाणाद्रीत्यादिना मध्याधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति । यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः” र०ना० । अथ व्यवहारान्तरमाह । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा ग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते” सू०सि० । “सूतकं जननमरणसम्बन्धि । आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि । तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः । तथा समुच्चये ग्रहाणां गतिर्मध्यमा । तुकारात् स्पष्टगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धाभावात् । एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन एवकारादन्यमाननिरासः। गृह्यते सुधीभिरङ्गीक्रियते। अत्र वक्ष्यमाणरीत्या गृह्यते इत्यत्र वक्ष्यमाणं ज्ञेयम्। अथ दिव्यमानमाह। "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्" सू॰सि॰। "पूर्वार्द्धं पूर्वं व्याख्यातम्। यदहोरात्रं पर्वार्णोक्तं सूर्यस्य भगणभोगपूर्त्तौ प्रोक्तं पूर्वमनेकधा निर्णीतं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात्" र॰ना॰। अथावशिष्टे प्राजापत्यब्राह्ममाने आह "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्। न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मः कल्पः प्रकीर्त्तितम्" सू॰सि॰।

दृष्टान्तभगोलभूगोलरचनाप्रकारः सू॰सि॰ दर्शितो यथा "भूभगोलस्य रचनां कुर्य्यादाश्चर्य्यकारिणीम्। अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्। दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम्। आधारकक्षाद्वितयं कक्षां वैषुवतीं तथा" सू॰ सि॰। "भगोलस्य भूगोलादभिन्नमध्यस्थितस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य प्रागध्यायोक्तार्थस्य रचना स्थितिज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं सुधीर्गणको गोलशिल्पज्ञः कुर्य्यात्। ननु स्वबुद्ध्या न सर्वं ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत आह आश्चर्य्यकारिणीमिति। उक्तप्रतीत्यनुपपत्त्या बुद्धिमतामपि तथात्वोक्तेन खाधस्तिर्य्यग्भागयोर्लोकावस्थानस्य तद्भागस्थभगोलप्रदेशस्य च भूमेर्निराधारत्वादेश्च ज्ञानं सम्यक् सम्प्रतीतिकं न भवत्यतो दृष्टान्तगोले तन्निश्चयसम्भवात् तन्निबन्धनमावश्यकमिति भावः। कथं रचनां कुर्य्यादित्यत आह अभीष्टमिति। सुधीर्गोलमभीष्टं स्वेच्छाकल्पितप्रमाणकं दारवं काष्ठघटितं सच्छिद्रं कारयित्वा काष्ठशिल्पज्ञद्वारा कृत्वेत्यर्थः। मेरोस्तु कल्पनारूपं दण्डकाष्ठं तन्मध्यगं तस्य काष्ठघटितभूगोलस्य मध्ये छिद्रमध्ये शिथिलतया स्थितम्। उभयत्र भूगोलस्य व्यासप्रमाणच्छिद्रस्थानाभ्यां बहिरित्यर्थः। विनिर्गतमेकस्मादन्यस्मात् पार्श्वयोर्दण्डप्रदेशतुल्यं निःसृतम्। उभयपार्श्वयोस्तुल्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा कुर्य्यादित्यर्थः। भगोलनिबन्धनार्थमाधारवृत्तद्वयमाह आधारकक्षाद्वितयमिति। भगोलनिबन्धनार्थमादावाधारार्थं वृत्तयोर्द्वितयमूर्ध्वाधस्तिर्य्यगवस्थानक्रमेणैकमेकमेव द्वयमित्यर्थः। भूगोलादुभयतस्तुल्यान्तरेण दण्डप्रदेशयोः प्रोतमेकं वृत्तं कुर्य्यात्। तत्तुल्यवृत्तमपरं तदर्द्धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्य्यादिति सिद्धोऽर्थः। एतद्वृत्तद्वयव्यतिरेकेण भूगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः। भगोलनिबन्धमारम्भमाह कक्षेति। वैषुवतीं विषुवत्सम्बन्धिनीं कक्षां वृत्तपरिधिं विषुवद्वृत्तमित्यर्थः। तथाधारवृत्तद्वयस्यार्द्धच्छेदेन भगोलमध्यवृत्तानुकल्पेन गणकेन निबध्नीयादित्यर्थः" र॰ ना॰। अथ मेषादिद्वादशराशीनामहोरात्रवृत्तनिबन्धनमन्यदपि श्लोकपञ्चकेनाह "भगणांशाङ्गुलैः कार्य्या दलितैस्तिस्र एव ताः। स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैश्च तत्प्रमाणानुमानतः। क्रान्तिविक्षेपभागैश्च दर्शितैर्दक्षिणोत्तरे। स्वैः स्वैरपक्रमैस्तिस्रो मेषादीनामपक्रमात्। कक्षाः प्रकल्पयेत् ताश्च कर्कादीनां विपर्ययात्। तद्वत् तिस्रस्तुलादीनां मृगादीनां विलोमतः। याम्यगोलाश्रिताः कार्य्याः कक्षाधारद्वयोरपि। याम्योदग्गोलसंस्थानां भानामभिजितस्तथा। सप्तर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत्। मध्ये वैषुवती कक्षा सर्वेषामेव संस्थिता" सू॰ सि॰। "भगणांशाङ्गुलैः द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिताङ्गुलैः दलितैः समविभागेन खण्डितैरङ्कितैरित्यर्थः। ताः कक्षाः वक्ष्यमाणाः तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः। एवकारादूने वृत्ते च न्यूनाधिकव्यवच्छेदः। शिल्पज्ञेन गोलगणितज्ञेन कार्य्याः। एताः पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कार्य्या इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैरिति। स्वशब्देन मेषादित्रिकं तस्य प्रतिराश्यहोरात्रवृत्तस्यार्द्धकर्णो व्यासार्द्धं द्युज्या ताभिरित्यर्थः। चकारात् कार्य्याः। स्वस्वद्युज्यामितेन व्यासार्द्धेन मेषादित्रयाणां वृत्तत्रयं कार्य्यमित्यर्थः। ननु स्पष्टाधिकारोक्ताहोरात्रार्द्धकर्णानयने युक्त्यभावात् तैर्वृत्तनिर्माणं कुतः कार्य्यमित्यत आह तत्प्रमाणानुमानत इति। विषुववृत्तप्रमाणानुमानाद्वृत्तत्रयं कार्य्यम्। यथा विषुवद्वृत्तं पूर्वकृतं समम्। तथा तदनुरोधेन मेषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन वृषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमल्पमित्युत्तरोत्तरमल्पव्यासार्द्धकम्। तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति द्युज्याव्यासार्द्धेन वृत्तनिर्माणं युक्तियुक्तं क्रान्तिज्यावशेन्नात् विज्ञायते भूगोलस्याहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धत्वादिति भाव इत्येतस्य शिवं तथा दृष्टान्तगोले निबध्नीत। क्रान्तिविक्षेपभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषुववृत्तप्रदेशाद्विभिन्नप्रदेशा यैरंशैः। चकारादाधारवृत्ते दर्शितैः समविभागेन खण्डितैरङ्कितैः। दक्षिणोत्तरैर्विषुवद्वृत्त-

क्रान्तितत्प्रदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्मकैरुत्क्रमज्यारूपैः स्वकीयैः स्वकीयैः स्वराशिवृत्तैरपक्रमैः स्पष्टाधिकारानीतक्रान्त्यग्रैर्मेषादीनां मेषादिराशित्रयान्तानां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः । त्रिसंख्यसङ्ख्याकाः प्राङ्निर्मिता वृत्तरूपाः कक्षाः । अपक्रमात् । अपशब्दस्योपसर्गत्वात् क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञगणको विषुवद्वृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबध्नीयादित्यर्थः । कर्कादीनामाह ता इति । मेषादिकक्षा निबद्धाः कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यान्तानामादिप्रदेशानां विपर्ययात् व्यस्तपाठात् । चकारः समुच्चये । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः । मिथुनान्तवृत्तं कर्कादेः, वृषान्तवृत्तं सिंहादेः, मेषान्तवृत्तं कन्यादेरिति फलितम् । तुलादीनामाह तद्वदिति । तुलादीनां तुलावृश्चिकधन्विनां तिस्रः कन्यान्तसङ्ख्याकाः कक्षास्तद्वदेकदिक्स्थराशिक्रान्त्यग्रैस्तुलान्तवृश्चिकान्तधनुरन्तानां याम्यगोलाश्रिताः । विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणभागे आधारवृत्तद्वये निबद्धाः कार्याः । गणकेनेति शेषः । मकरादीनामाह । मृगादीनामिति । विलोमत उत्क्रमात् तुलादिकक्षाः कक्षा मकरादीनां भवन्ति । धनुरन्तवृत्तं मकरादेः, वृश्चिकान्तवृत्तं कुम्भादेः, तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षानिबन्धनमाह । कक्षाधारादिति । भानामश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रबिम्बानां याम्योदग्गोलसंस्थानां विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरभागयोर्यथायोग्यमवस्थितानां यन्नक्षत्रस्फुटक्रान्तिरुत्तरा तच्चलाग्रामुत्तरभागावस्थितानां येषां स्फुटक्रान्तिर्दक्षिणा तेषां दक्षिणभागावस्थितानामित्यर्थः । स्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः । अपिशब्दो याम्योत्तरमण्डलकमेव संबन्धार्थकः । कक्षाधारात् कक्षाणामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । कक्षाः स्वस्फुटक्रान्तिज्योत्पन्नद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेन वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञो निबध्नीयात् । अन्येषामप्याह अभिजित इति अभिजिद्ब्रह्मविष्णुसप्तर्षिबिम्बानामगस्त्यमृगव्याधबिम्बानां चकारोऽनुक्तस्येव तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः । निबन्धप्रकारस्तु तत इति मध्य इति । सर्वासां कक्षाणां मध्ये तुल्यभागेऽनाधारवृत्तद्वयप्रदेशे । एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः । वैषुवती कक्षा विषुवत्सम्बन्धिनी वृत्तरूपा संस्थिता यथाऽवस्थिता भवति तथा शिलाद तत्र निबध्नीयादित्यर्थः । विषुवद्वृत्तात् स्वस्फुटक्रान्त्यन्तरेण स्वद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबध्नीयादिति निष्कृष्टोऽर्थः ।” र० ना० । अथ गोले मेषादिराशिसन्निवेशं सार्द्धश्लोकेनाह । “तदाधारयुतेरूर्द्ध्वमयने विषुवद्द्वयम् । विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात् । क्षेत्राण्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत्” सू० सि० । “तदाधारयुतेस्तत् विषुवद्वृत्तमाधारवृत्तं च तयोर्युतेः सम्पातादूर्द्ध्वमुपरि । अन्तिमाहोरात्राधारवृत्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः अतोऽर्द्ध्वमध्यस्थाराधारवृत्तमूर्द्ध्वाधरं याम्यं न तिर्यग्न्यस्तकाकारम् । तेनैतत् फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्द्ध्वाधराधारवृत्ते ऊर्द्ध्वमधश्च यत्र सम्पातस्तत्रोर्द्ध्वसम्पातान्मकराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते दक्षिणतो यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम् । एवमधःसम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते उत्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायनसन्धिस्थानमिति । अयनाद्विषुवच्च विपरीतस्थितत्वादूर्द्ध्वमधःस्थयोजितविपरीताधःसम्बन्धाद्विषुवद्द्वयं भवति । तात्पर्यार्थस्तु तिर्यग्वृत्तवलयाकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुलादिरूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति । अथ राशिसाकल्यसन्निवेशमाह विषुवत्स्थानत इति । विषुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिरंशमितैर्भैर्भगणसञ्चारात् राशिचक्रसन्निवेशात् तिर्यग्ज्याभिर्वक्रवृत्तानुकाराभिर्वक्रानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेषादीनाम् । एवमयनविषुवत्कल्पनरीत्या तदन्तराले क्षेत्राणि स्थानानि यथोक्तवक्रः प्रकल्पयेद्भवेत् । तद्यथा पूर्वदिक्स्थविषुवत्स्थानात्तोलसूत्रद्वादशांशस्वल्पप्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृषान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्थानमस्मादपि सिंहान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवत्स्थानं कन्यान्तस्थानमस्मादपि तुलान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थानमस्मादपि वृश्चिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण दक्षिणायनसन्धिस्थानं धनुरन्तस्थानमस्मात् कुम्भाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मकरान्तस्थानमस्मादपि मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्तस्थानं मीनादिस्थानं चास्मादपि पूर्वविषुवे मीनान्तस्थानं मेषादिस्थानं च तदन्तरेणेति ज्ञेयम् ।” र० ना० । अथ गोले खे हा-

द्वादशराशीनां सत्त्वादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरित्यतैकवृत्ताभावात् कथं राशत्रयम् ? राशिविभानुपपत्तिश्च अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्तकथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह "अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथापरा। क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्यः सदा पर्येति भासयन्" सू० सि०। "अयनस्थानमारभ्य परिवर्त्ततद्यनस्थानपर्यन्तं चकार आरम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः। अपरा गोल आधारवृत्तसमा वृत्तरूपा कक्षा तथा राशत्रयमार्गेण। एवकारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः। तिर्यक् उक्तवृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमशः क्रान्तिः। चन्द्रगमनभोगज्ञानार्थं वृत्तं तत्सञ्ज्ञमनुकल्पितम्। अयनविषुवद्द्वयसंसक्तं क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्यङ्कितं गोले निबध्नीयादिति तात्पर्यार्थः। भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् स सूर्यः। एतेन चन्द्रादीनां निरासः। सदा निरन्तरं तया क्रान्तिसंज्ञया कक्षया पर्येति स्वगत्या गच्छन् भगणपरिपूर्त्तिभोगं करोति। सूर्य्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः"। ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह" र० ना०। "चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रिताः। ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्ते ष्वपक्रमात्" सू० सि०। "चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ताः ग्रहाः स्वकैः स्वीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रिताः स्वस्वभोगस्थानेऽधिष्ठितैस्तैः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः। चकाराद्विक्षेपान्तरेणापकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति। अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः। दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाग्रस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते। तथाच क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नसूत्रापरमविक्षेपकलाभिस्त्रिभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन स्वं स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" र० ना०। अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह "उदयक्षितिजे लग्नमस्तं गच्छच्च तद्वशात्। लङ्कोदयैर्यथासिद्धं खमध्योपरि मध्यमम्" सू० सि०। "उदयक्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पूर्वदिग्देश इत्यर्थः। लग्नं क्रान्तिवृत्तं यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संसक्तं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनोदयलग्नमुच्यत इत्यर्थः। प्रसङ्गादस्तलग्नस्वरूपमाह अस्तमिति। तद्वशादुदयलग्नानुरोधात् पश्चिमक्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशमित्यर्थः। क्रान्तिवृत्तं गच्छत्। यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना संलग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनास्तलग्नमुच्यत इत्यर्थः। तथा च क्षितिजोर्द्ध्वं तथा क्रान्तिवृत्तस्य सत्त्वादुदयास्तलग्नयोः षड्राश्यन्तरं सिद्धम् लङ्कोदयैर्निरक्षदेशीयराश्युदयासुभिः। यथा त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण तल्लग्नानीतं सिद्धं निष्पन्नम्। मध्यमं मध्यलग्नं तत् खमध्योपरि खस्य दृश्यांशविभागस्य मध्यं मध्यगतदक्षिणोत्तरसूत्रवृत्तानुकारप्रदेशरूपं न तु खमध्यं भास्कराचार्याभिमतं खस्वस्तिकं तल्लग्नस्य कादाचित्कत्वेन तदानुपपत्तेः। तस्योपरि स्थितं क्रान्तिवृत्तं याम्योत्तरवृत्ते यत्प्रदेशेन लग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेन मध्यलग्नमुच्यत इति तात्पर्यार्थः" र० ना०। अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तान्त्यायाः स्वरूपं स्पष्टाधिकारोक्तचरज्यायाः स्वरूपं चाह "भमध्यास्ततजयोर्मध्ये या ज्या सान्त्याभिधीयते। ज्ञेया चरदलज्या च विषुवत्क्षितिजान्तरम्" सू० सि०। "या उत्तरगोले त्रिज्या चरज्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरज्योनत्रिज्यारूपा त्रिप्रश्नाधिकारोक्ता। सा अन्त्या मध्ये याम्योत्तरवृत्त क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजवृत्त तयोर्मध्येऽन्तराले अहोरात्रवृत्तस्यैकदेशप्रदेशे ज्या। उदयास्तसूत्रयाम्योत्तरसूत्रसम्पातादहोरात्रयाम्योत्तरवृत्तसम्पातावधिसूत्ररूपा ज्यासूत्रानुकारा न तु ज्या अहोरात्रक्षितिजवृत्तसम्पातद्वयसक्तोदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तव्यासखण्डत्वाभावात्। अतएवोत्तरगोलेऽन्त्या त्रिज्याधिका सङ्गच्छते। अभिधीयते गोलज्ञैः कथ्यते। नन्वन्त्योपजीव्यचरज्यैव किंस्वरूपा यया तत्सिद्धिरित्यत आह ज्ञेयेति। "उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते" इति त्रिप्रश्नाधिकारोक्तेन द्वयोः शब्दयोरेकार्थवाचकत्वात् तिर्यगाधारवृत्तानुकारं स्थिरं निरक्षक्षितिजवृत्तमुन्मण्डलं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजवृत्तमनयोरन्तरम्। चकारो विशेषार्थकस्तुकारपरस्तेन तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तैकदेशस्यार्द्धज्यारूपस्तत्सूत्रयोरन्तरविशेषात्मकम्। तथा च क्षितिजनिरक्षदेशस्वदेशयोरुदयास्तसूत्रयोरन्तरसूत्रमपरमिति फलितार्थः। चरदलज्या तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तैकदेशरूपचरासुखण्डस्य। न तु दलमर्द्धम्। ज्या चरज्येत्यर्थः। गोलज्ञैर्ज्ञातव्या" र० ना०। ननु पूर्वश्लोक-

दृयोक्तं क्षितिजज्ञानं विना दुर्बोधमित्यतः श्लोकार्धेन क्षितिजस्वरूपमाह "कृत्वोपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलम्" सू॰ सि॰। भूगोले स्वकं स्वीयं स्थानं भूप्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वप्रदेशेभ्य ऊर्द्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य मध्ये तादृशभूगोल ऊर्द्ध्वाधःखण्डसन्धौ यद्वृत्तं तत् क्षितिजवृत्तं तदनुरोधेन दृष्टान्तगोले क्षितिजवृत्तं स्थिरं संसक्तं कार्य्यमिति भाव." र॰ ना॰। अथैनं दृष्टान्तगोलं सिद्धं कृत्वास्य स्वत एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा प्रकारमाह "वस्त्रच्छन्नं बहिश्चापि लोकालोकेन वेष्टितम्। अमृतस्रावयोगेन कालभ्रमणसाधनम्" सू॰ सि॰। "बहिः गोलोपरीत्यर्थः। गोलाकारेण वस्त्रेण छन्नं छादितं दृष्टान्तगोलम्। चकाराद्वस्त्रोपरि तत्तद्वृत्तानामङ्कनं कार्यम्। लोकालोकेन वेष्टितं दृग्ग्राह्यदृग्ग्राह्यसन्धिस्थवृत्तेन क्षितिजाख्येन संसक्तम्। अपिः समुच्चये। एतेन क्षितिजं वस्त्रच्छन्नं न कार्यं किं तु वस्त्रोपरि क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भवति तथा कार्य्यमिति तात्पर्यम्। अमृतस्रावयोगेनैतादृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहाघातेन कालभ्रमणसाधनं षष्टिनाक्षत्रघटीभिर्दृष्टान्तगोलस्य भ्रमणं यथा भवति तथा साधनं कारणं कार्य्यं स्वयंवहगोलयन्त्रं कार्य्यमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति दृष्टान्तगोलं वस्त्रच्छन्नं कृत्वा तदाधारयष्ट्यग्रे दक्षिणोत्तरभित्तिच्छिद्रनलिकयोः क्षेप्ये। यथा यष्ट्यग्रं ध्रुवाभिमुखं स्यात्। ततो यष्ट्यृजुमार्गगतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमुखेन तस्याधः पश्चाद्भागे घातोऽपि यथा स्यात् तथाऽस्य दर्शनार्थमेव वस्त्रच्छन्नत्वमुक्तम् अन्यथा गोलवृत्तान्तरवकाशमार्गेण जलाघातदर्शनभ्रमेण चमत्कारानुत्पत्तेः। आकाशाकारतासम्पादनार्थमपि वस्त्रच्छन्नत्वमुक्तम्। इदं वस्त्रमार्द्रं यथा न भवति तथा चिक्कणवस्तुना मषादिना लिप्तं कार्य्यम्। क्षितिजवृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा परिखारूपा भित्तिः कार्य्या। परन्तु दक्षिणयष्टिभागस्तत्र शिथिलो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुपपत्तेः। पूर्वदिक्स्थपरिखाविभागाद्बहिर्जलप्रवाहोऽदृश्यः कार्य्य इत्यादि स्वबुद्ध्यैव ज्ञेयमिति" र॰ ना॰।

सि॰शि॰ अत्र विशेषोऽभिहितो यथा

"कृत्वादौ ध्रुवयष्टिमिष्टतरुजामृज्वीं सुवृत्तां ततो यष्टीमध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः। वंशीवाञ्छविशीर्णयष्टिकृतपञ्चारेखार्किभागां ·इदान् गोलान्तपुरतः श्लथौ च नलिकासंस्थौ खगगोलकौ" सि॰शि॰ "आदौ सारदारुमयीं यष्टिं कृत्वा तदर्द्धस्थाने तत्र प्रोताम् अपृथ्वीं सूक्ष्मां शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिश्चन्द्रादीनां गोलान् यष्ट्या सह दृढान् बध्नीयात्। तेषां बहिर्नलिकासंस्थौ खगगोलाविति साधारणेनोक्तम्" प्रमि॰। इदानीं सविशेषमाह "पूर्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विदिशोर्वलयद्वयं च। ऊर्द्ध्वाधरं एवमिह वृत्तचतुष्कमेतदावेष्ट्य तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे" सि॰शि॰। "एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमेवं वृत्तचतुष्टयमूर्द्ध्वाधोरूपमावेष्ट्य तदर्द्धे वृत्तं क्षितिजाख्यं निवेशयेत्। अत्र याम्योत्तरवृत्त उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तर एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम्। दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत्। इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि॰ "पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पललवैः क्षितिजादधःस्थे। सौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि॰शि॰। "समवृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च सक्तं यद्विबध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम्। दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः। इदानीं विषुवन्मण्डलमाह" प्रमि॰ "पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं स्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽक्षभागैः। अधश्च तैरुत्तरतोऽङ्कितं च घट्यात्म नाडीवलयं विदध्यात्" सि॰शि॰। "तयोरेव पूर्वापरसंपातयोर्विलग्नं तथा याम्योत्तरवृत्ते स्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽधःस्वस्तिकादुत्तरतोऽक्षांशान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तम्। इदानीं दृङ्मण्डलमाह" प्रमि॰। "ऊर्द्ध्वाधरस्वस्तिककीलयुग्मे प्रोतं श्लथं दृग्वलयं तदन्तः। कृत्वा परिभ्राम्य च यत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छति यत्र यत्र" सि॰शि॰ "स्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं श्लथं दृग्वलयं कार्यम्। तत्तु पूर्ववृत्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनं कार्यम्। यथा खगोलान्तर्भ्रमति। यद्येक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम्। यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृग्ज्याशङ्क्वादिकं दर्शनीयम्। अथ वा पृथक् पृथग्ग्रहाणां दृङ्मण्डलानि रचयेत्। तथाष्टमं वित्रिभलग्नस्य। तस्य दृक्क्षेपमण्डलम्। अथ विशेषमाह" प्रमि॰। "स्वेष तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत्तथाष्टौ। दृङ्मण्डलं वित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपवृत्ताख्यमिदं वदन्ति" सि॰शि॰। व्याख्यातमेवेदम्। इदानीमेव

खगोलबन्धप्रकारमुक्त्वा दृग्गोलबन्धप्रकारं दर्शयति । "यद्वा खगोले मणिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तद्यष्टिकास्थमेव । बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु बध्यमानम् । भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽयमभवद्वराद्यैः । दृग्गोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र येन हि दृग्गोलमतो वदन्ति" सि॰शि॰ । "तस्मिन् खगोले ध्रुवयष्टिप्रोतेर्मणिकाद्वयं यद्वा तद्यष्टिकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलोक्तवृत्तैर्मध्यमाद्यैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः । कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह दृग्गोलजातमित्यादि । यतोऽत्रादिकृत्यावमण्डलाद्यव-शेषाणि दृग्गोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमिलितैरत्राभ्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोलबन्धे सम्यङ्नोपलभ्यन्ते इति दृग्गोलः कृतः । इदानीं भगोलबन्धमाह" प्रमि॰। "याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम् । षष्ट्यङ्कमत्र सममण्डलवत् तृतीयं नाड्याह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव" सि॰शि॰ । यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्ट्यां कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं सममण्डलाकारं घटीषष्ट्या चाङ्कितं कार्यम् । तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वलयं च" प्रमि॰ । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह "क्रान्तिवृत्तं विधेयं स्वकाद्य भ्रमयत्र भानुस भार्धे कुभा भानुतः । क्रान्तिपातं प्रतीपं तथा प्रस्फुटं क्षेपपाताय तत्स्थानकाल्पद्धयेत्" सि॰शि॰ । "अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादि प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः । तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति । तथा रवेर्भार्धान्तरे भूभा च तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति । तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं भ्रमन्ति । अत क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्क्यानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निबन्धमाह" प्रमि॰ ।

"क्रान्तिपाते च पाताङ्कषट्कान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्याद्दृढम् । पाततः प्राक् त्रिभे सत्रिभागैर्दृगुद् दक्षिणे तैश्च कार्गैर्विभागेऽपरे" सि॰शि॰ । "क्रान्तिपातचिह्नात् षड्राश्यन्तरेऽपि चिह्नं कार्यम् । ते चिह्ने नाडीवृत्तेन समं ग्रथित्वा । पातचिह्नाग्रतस्त्रिभेऽन्तरे भागैस्त्रयोविंशत्या चतुर्विंशत्या ऽप्यन्तरतो यथा भवति, अपरविभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च तैर्भागैर्यथा भवति तथा दृढीयात् । इदानीं विमण्डलमाह" प्रमि॰ । "नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्तं यथा क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् । क्षेपवृत्तं तु राश्यङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वाऽऽत्मवत् । क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते षण्णभ च कृत्वा युतिम् । क्षेपपाताग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत् । शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्वजीवागुणाः भपरमभागा ग्रहाणां स्फुटाः । षड्वृत्तानि खगा विदध्यात् पृथक् स्वस्ववृत्तं भ्रमन्तीन्दुपूर्वा ग्रहाः ।" सि॰शि॰। "अस्य समस्तस्य व्याख्यानम् यथा क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतमेवं विमण्डलमपि राश्यङ्कं पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्व्यस्तं स्फुटं क्षेपपातं दत्त्वाऽत्र चिह्नं कार्यम् । अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः संपातं कृत्वा तस्मात् षड्भान्तरेऽन्यं च संपातं कृत्वा क्षेपपाताग्रतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागैः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं कार्यं विमण्डलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये विक्षेपभागास्ते त्रिज्यागुणाः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटाः स्युः । अत्रानुपातः । यदि कर्णेन एतावन्तस्तर्हि त्रिज्याग्रे कियन्त इति । यतो भगोले त्रिज्यैव व्यासार्धम् । एवं चन्द्रादीनां च वृत्तानि कार्याणि । स्वस्वविमण्डले ग्रहा भ्रमन्ति । इदानीं क्रान्तिविक्षेपावाह" प्रमि॰। "नाडिकामण्डलात् तिर्यगल्पापमः क्रान्तिवृत्तावधि क्रान्तिवृत्तान्तर । क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" सि॰शि॰ । क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडिवृत्ताद्यत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडिवृत्ताद्यत् तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः । इदानीं क्रान्तिपातमाह" प्रमि॰ "विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे । अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम् । तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः १९९६६९ । तत्संजातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमं साध्यम् । क्रान्तिवशाच्चरमुदयाच्चरदललग्नागमे ततः क्षेप्य" सि॰शि॰ । "क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः । पातो नाम संपातः कयोः । विषुवत्क्रान्तिवलययोः । तयोर्मेषादावेव संपातः । किन्तु तस्यापि चलनमस्ति । येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः । मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्तं विषुवद्वृत्तं स्पृशतीत्यर्थः । न हि क्रान्तिपातं नाम्नीति वक्तुं शक्यते ।

प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उपपत्तिप्रकारमग्रे वक्ष्यति । ननु कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः, इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरत्यल्पतमम् । यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्चपातभगणा अप्यागमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता इति न च वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यन्ते । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि । किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुपलब्धिस्थानानि यानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणकल्पना वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिस्तेषां । अन्यैश्च यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामाण्यम् । सत्यम् । तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते । ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति । अत एवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवाय क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्काङ्गं मन्दगोचन्द्राः १९९६६९ उपपद्यन्ते । अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु । यदा येऽंशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः । तं विलोमगं क्रान्तिपात ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्ति. साध्या । इदानीं विक्षेपपातानाह” प्रमि० । ‘एवं क्रान्तिविमण्डलपाताः क्षेपपाताः स्फु०’ । चन्द्रादीनां यथा चैपावदने तु ते बोध्याः । मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि यतो भ्रमत्यत्र च तत्र पातः । पातेन युक्तादुगणितागतेन चन्द्रस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् । पातोऽथ वा शीघ्रफलं विलोम कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽत. । चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विशोर्वेधमपातयुक्तात्” सि० शि० । “तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः सम्पातं क्षेपदात

तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एतदुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यते । एवं विक्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेप. साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारणमाह मन्दस्फुट इति । यतः शीघ्रप्रतिमण्डले मन्दस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति । तत्र च वृत्ते पातोऽतो गणितागत पात मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं स्पष्टम् । इदानीं कुजगुरुशनीनां विक्षेपमाह” प्रमि० “ये चात्र पातभगणाः पठिता इभव्योम्नि शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यत स्फु०’ । स्वल्पाः स्वार्थसिद्धिताय केन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ । चन्द्रादिगोळस्य स्थित केन्द्रसिद्धौ केन्द्रे सपाते दुःखरस्तु योज्य । अतश्चात् पातयुताङ्गभाग्यो’ सुधीभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता । स्फुटौ शीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः” सि० शि० । “ननु कुजगुरुशनीनां शीघ्रोच्चपातयुतं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति । न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा च ब्रह्म सिद्धान्तभाष्ये “कुजगुरुशनीनां शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि ग्रहस्य भवति । अतोपलब्धिरेव वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति” । चतुर्वेदेनाप्ययमध्यवसायोऽत्र कृतः । सत्यम् । उच्यते । येऽत्र कुजगुरुशनीनां पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैर्युताः सन्तः कुभगणा भवन्ति । तथा च माधवीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः “अतोऽल्पभगणा भवन्ति पात श्रीपूर्वकेन्द्रेण युत. कार्यं, । शीघ्रोच्चादूनके शोधिते शीघ्रकेन्द्रम् । तस्मिन् सपाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं पर. क्षेप. । अतस्तु कुजगुरुशनीनां शीघ्रकेन्द्रे पात ग्रहयोग एवानुपपन्न इत्युपपन्नम् ।

किन्तु मन्दस्फुटेन शीघ्रोच्च प्रतिमण्डले चलकेन्द्रम् तत्पाते क्षेप्तुं युज्यते । एवं कृते सति विक्षेपेऽपि मन्दफलेनान्तरित स्यात् । यच्चाचार्याधिकारे “सितशराः स्फुटौ पातशीघ्रकेन्द्रयुतौ” इत्यत्र मन्दस्फुटेन शीघ्रोच्च शीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्तम् । अतस्तत्र चन्द्रफलान्तरत्वाभिन्न विक्षेप इत्यर्थ केन्द्रत्वादुपपन्नः । अतो चन्द्रस्य पातस्थाने इदम् । अतोऽनुपातादिदं चलकेन्द्रं स्वपाते शीघ्रोच्चस्य भवति । तत् भगोले क्रान्तिरुप तत् कक्षायाम् । तत्र दक्षिणवृत्ते तत्र स्फुटग्रह । तत्

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम् । अतः स्फुटपातस्थाने सम्पातं कृत्वा ततस्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतैः परमविक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्तम् । तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटग्रहस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः । इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह” प्रमि० । “चन्द्रस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् । निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत् घटितैः शरांशैः । मध्योऽत्र पातो द्युसदां स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देयः” सि०शि० । “भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्प्यः । तत्र स्फुट एव पातः । अथ यदि तदन्यो ग्रहगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तं विषुवद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तं च बद्ध्वा तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र केद्यांशोक्तविधिना शीघ्रप्रतिमण्डलं बद्ध्वा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतं पातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम् अथ निश्चाव्य सार्धमेषान्यद्वृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्व्यस्तं पाताग्रे चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं सम्पातं ततो भार्धान्तरे द्वितीयं च संपातं कृत्वा पातादग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः घटितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं विन्यस्तम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति । अतो मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटो विमण्डले देयः । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलाद्भुजान्तरेण शीघ्रप्रत्यासन्नप्रदेशे विक्षेप । यतो वृत्तसंपातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः । त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः । मध्येऽनुपातेन । अतो वृत्तसंपातग्रहयोरन्तरं ज्ञेयम् । तदन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात् । स योगः शरार्थं केन्द्रम् । यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्यया परमः शरस्तदाभीष्टयाऽनया क इति फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात् । विमण्डलस्थग्रहाद्भूमध्यगं सूत्रं तद्भूग्रहान्तरम् । स च शीघ्रकर्णः । यदि भूमध्यात् कर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयं त्रैराशिकम् । आद्ये त्रिज्या हरो द्वितीये गुणस्तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः । फलं कक्षावृत्तस्थस्तयोस्तिर्यगन्तरम् । स स्फुटः शरः । इदानीमहोरात्रवृत्तमाह” प्रमि० । “इष्टापमक्रान्तितुल्येऽन्तरे सर्वतो नाडिकाख्यादहोरात्रवृत्ताह्वयम् । तत्र बद्ध्वा षष्टीश्च यष्ट्याद्धृदेशस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता” सि०शि० । “नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत इष्टक्रान्तितुल्येऽन्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तम् । तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य व्यासार्धं द्युज्या । इदानीमन्यदाह” प्रमि० । “अथ कल्प्या मेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपाताद्बुधात् । एषां मेषादीनां द्युरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि” सि०शि० । क्रान्तिपाताद्बुधादारभ्य त्रिंशता त्रिंशता भागैरग्रस्थान् मेषादीन् प्रकल्प्य तदग्रे पूर्ववदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । तानि च नाडीवृत्तस्योभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति । तान्येव क्रमोत्क्रमेण सायनार्कस्य द्वादशराशीनाम्” प्रमि० । “एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽप्ययमेव विज्ञेयः । क्रान्तापमण्डले वा सूत्राधारैरथ तस्यैव । यम्यादीनां कक्षा बध्नीयाद्दूर्ध्वमाभकीक्षाभा । बद्ध्वा भगोलमेवं यष्ट्यां वष्टिं खगोलमलिकान्त । प्रक्षिप्य भ्रमयेत्तं यष्ट्याधारं स्थिरौ खगगोलौ” सि०शि० । “यथार्थं भगोलोऽपि तथैव ग्रहगोलोऽपि बध्नीयाः । किन्तु तेषां केद्यवमन्तत्वाल्पितं नायातीति बहिःस्थमेव दर्शनीयम् । अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याधोऽधः सन्निवद्धैः सूत्राधारैर्बद्ध्वा यम्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः । एवंविधं भगोलं यष्ट्यां दृढं बद्ध्वा यष्ट्यग्रयोः प्रोते नलिकाद्वये निबद्धौ खगोलदृग्गोलौ कृत्वा भगोलभ्रमणं दर्शयेत्” प्रमि० ।

तदय खगोलस्थपदार्थसंक्षेपः ।

कटाहद्वितयवत् सम्पुटाकारस्यान्तरवकाशवतो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यकिरणवशागाद्भिर्व्योमकक्षा । तदधः नक्षत्रकक्षा तदधः क्रमेण इष्टा पूर्वगा शनिजीवकुजसूर्यशुक्रबुधशशिनः चन्द्रमाश्च राहुपातादयः पश्चिमगतयः, चक्रमाद्यस्यसञ्चारां स्थिता । अश्विन्यादिनक्षत्राणि स्थिराण्यपि तत्तद्राशात्मकं भचक्रं प्रवाहितमतां प्रवहवायुनाऽभिहतं प्रवात् भ्रमत् नाक्षत्रषष्टिघटिकाभिः भूगोलमेकवारं भ्रमति तद्वत्ता रव्यादयः पश्चात् कृमन्ता पूर्वगामिनोऽपि तदाधाराशिमीभचक्र प्रवाहभ्रमणेन प्रवाहभ्रमणवशाविमता भवन्ति ।

राशिचक्रस्य ३६० अंशैर्विभक्तत्वाच्च नक्षत्राभि-

विभक्ताः, कलाश्च षष्टिविकलाभिर्विभक्तास्तेन ३६०अंशैः, २१६०० कलाभिः, १२९६०००विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम्। भचक्रद्वादशविभागो राशिरित्युच्यते राशयश्च मेषादयः द्वादशमिताः। तेनैकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः १०८०००विकलाः सन्ति। मेषादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७ नक्षत्रात्मकाः। तेन सपादनक्षत्रे चैकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च १३।२०। विंशतिकलाधिकास्त्रयोदशांशाः सन्ति। तथाहि अश्विनी १३।२० भरणी १३।२० कृत्तिकाद्यपादश्च ३।२० मेषः। कृत्तिकान्त्यपादत्रयम् १०। रोहिणी १३।२०। मृगशिराद्यार्द्धञ्च ६।४०। वृषः। मृगशिरोऽन्त्यार्द्धम् ६।४० आर्द्रा १३।२०। पुनर्वस्वाद्यपादत्रयं च १०। मिथुनम्। पुनर्वस्वन्त्यपादः ३।२०। पुष्यम् १३।२० अश्लेषा च १३।२०। कर्कः। मघा १३।२०। पूर्वफल्गुनी १३।२०। उत्तरफाल्गुन्याद्यपादश्च ३।२०। सिंहः। उत्तरफाल्गुन्यन्त्यपादत्रयं १०। हस्तः १३।२०। चित्राद्यार्द्धञ्च ६।४०। कन्या। चित्रान्त्यार्द्धं ६।४०। स्वाति १३।२०। विशाखाद्यपादत्रयञ्च १०। तुला। विशाखान्त्यपादः ३।२० अनुराधा १३।२०। ज्येष्ठा च १३।२०। वृश्चिकः। मूलं १३।२०। पूर्वाषाढा १३।२० उत्तराषाढाद्यपादश्च ३।२०। धनुः। उत्तराषाढान्त्यपादत्रयं १०। श्रवणं १३।२०। धनिष्ठाद्यार्द्धञ्च ६।४०। मकरः। धनिष्ठान्त्यार्द्धं ६।४०। शतभिषा १३।२०। पूर्वभाद्रपदाद्यपादत्रयञ्च १०। कुम्भः। पूर्वभाद्रपदान्त्यपाद ३।२०। उत्तरभाद्रपदा १३।२० रेवती च १३।२० मीनः। उत्तराषाढायाः शेषपादश्रवणाद्यचितुर्थिकाचतुष्टयस्याभिजित्संज्ञा किञ्चित् कार्यार्था। तस्य स्थानादि १८७ पृ० उक्तम्। एते च राशयः नक्षत्राश्विन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः तेषां स्वरूपमस्मेषाशब्दे ४९९ पृ०, विशेषा ध्रुवकाश्च २४२१ पृ० दर्शिताः। वक्ष्यमाणभचक्रयोजनानि द्वादशधा विभक्तानि मेषादिराशीनां स्थानमानयोजनानि। २७विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि। ३६० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि। २१६०० विभक्तानि कलास्थानमानयोजनानि। भचक्रस्य मध्यादूर्द्ध्वस्थत्वात् तदाश्रितनक्षत्राणामप्यूर्द्ध्वस्थत्वम्। भचक्रवत् भूगोलस्य नाक्षत्रचक्राद्याधारकतया भूगोलस्थवाद्रिस्थानधंशम्बन्धकल्पनं निवेशने नक्षत्रकक्ष्यामध्यवर्त्तनात्मकस्थानेषु ग्रहाणामन्तरस्य निवेशने च तत्कक्षावर्त्तनी दश्यादिकक्षाणामपश्वादिस्थानविभागः भचक्रस्य वादिस्थाना धःस्थानां तत्सूत्रगतदिक्कक्षाविकल्पाद्यात्मकत्वं गौणम्। चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धविद्याधरघनाः क्रमेणाधोऽधः स्थिताः। ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्य्यन्तमूर्द्ध्वगामिनि आवह नाम्नि भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवायुवशस्थानाभावाच्च न राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति। तदधः भकक्षायाः समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः। भूगोलशब्दे विवृतिः। संक्षेपेणेह किञ्चिदुच्यते। स च ब्रह्मणो धारणात्मकशक्त्याश्रयत्वात् निराधारः खेऽप्याकाशे स्थितः। तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिरासेन २४२२ पृ० समर्थितम्। भूगोलमध्यगतो मेरुः स च भूगोलादूर्द्ध्वाधोनिर्गतः। तत्र ऊर्द्ध्वस्थे मेरौ देवानां वासः, अधःस्थे चासुराणाम्। स च भूगोलः देवासुरभागतया द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव। स च पृथिव्या मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः। मेरुमध्यात् चतुर्दिक्षु तुल्यभागेषु ९० अंशेषु समुद्रद्वीपमध्ये लङ्कादीनि भूपरिधिपाद १२९६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि पुराणि। यथा पूर्वस्यां भद्राश्ववर्षे यमकोटी। दक्षिणस्यां भारतवर्षे लङ्का। पश्चिमायां केतुमालवर्षे रोमकपुरी। उत्तरस्यां कुरुवर्षे सिद्धपुरी। तान्यः पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देशाश्रयः मेरुरुत्तरतः स्थितः। असुराश्रयश्च तथैव दक्षिणतः। विषुवस्थः सूर्य्यः तासामुपरिगो याति। तासु च विषुवच्छायापातो नास्ति न वा तदपेक्षयान्यत्राक्षस्योन्नतिः तत्रैव भचक्रस्य सर्व्वोन्नतत्वात् इत्यतस्तासां निरक्षेति संज्ञा मेरौ उपरिस्थितेः ध्रुवतारे, मूर्द्धस्थिते निरक्षपुरीषु च ते क्षितिसंलग्ने दृश्येते। तत्स्थानात् उत्तरां गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजादुच्चतो भवति दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यप्रविष्टो भवति। एवं दक्षिणां गच्छत क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योन्नतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात् भूवृत्तेनाच्छादनम्। भूवृत्तस्य ३६०अंशात्मकत्वेन निरक्षस्थानेभ्यः पादान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ९० अंशाः अक्षांशाः। तदन्तरदेशेषु त्रैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा ज्ञेयाः। यदि ९० अंशैः १२५६ योजनानि तदा १ अंशे किमिति। किञ्चिन्न्यून १४ योजनैः एकोऽक्षांशः। सौम्ययाम्ययोः सूर्य्यस्य भूवृत्तपञ्चदशांश एव निरक्षस्थानात् परमक्रान्त्यंशाः २४। तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते २४ अंशे ३३६ एतद्योजनमितस्थानपर्य्यन्तं सूर्य्यस्य नतोद्देशोपरिगमनम्। अवन्ती च उज्जयिनी निरक्षदेशात् ३०१४ योजनान्तरे स्थिता। तेन तत्र २२।।/२ अक्षांशाः।

नत: ११।/२ अंशान्तरिते २१ योजनान्तरितदेशपर्य्यन्त स्थितदेशयोर्न: सूर्य्य उत्तरायणान्तगो गच्छति । तत: पूर्व्वस्मां पश्चाद्वा तत्तुल्यमध्यपातस्थदेशेऽपि । राशिचक्रस्य निरक्षदेशोपरि पश्चाद्गत्या भ्रमदपि देवासुराभ्यां सव्यापसव्यगतिमत्तया, निरक्षदेशे क्षितिजसममध्यतया च दृश्यते । राशिचक्रमध्यस्थानमेव विषुवस्थानं तत्र सुरासुराणां क्षितिजवृत्तसन्नतया दृश्यम् । तत्र भचक्रे मेषादिषट्कं उत्तरोन्नतं तुलादिषट्कं च दक्षिणनतमत उत्तरमेरुस्थदेशैः मेषादिषट्कमेव दृश्यते तुलादिषट्कं तु भूगोलाच्छादनात् न दृश्यते । दक्षिणमेरुस्थदेशैस्तु तुलादिषट्कमेव दृश्यते मेषादिषट्कं तु भूगोलाच्छादनात् न दृश्यते । अतो मेषादिषट्कसञ्चारिका षण्मासा देवानां दिनम्, सूर्य्यदर्शनयोग्यकालस्यैव दिनत्वात् तुलादि षट्कसञ्चारिकाः षण्मासा रात्रि, सूर्य्यादर्शनयोग्यकालस्यैव रात्रित्वात् । दैत्यानां तु तुलादिषट्कसञ्चारिका षण्मासाः दिनं, मेषादिषट्कसञ्चारिका षण्मासा रात्रिः । निरक्षदेशात् सौम्ययाम्ययो ६६ अंशान्तरितदेशे तु द्वादशमासा एव दिनम् रात्रिर्नास्ति तद्वासिभिः सूर्य्यस्य सदा दर्शनात् । तथाहि पूर्व्वापरयोरिव याम्यसौम्ययोरपि उभयत्र ९० अंशपर्य्यन्तदृष्टिप्रचारात् सौम्ययाम्ययोश्च २४ अंशपर्य्यन्तमेव रवेः परमक्रान्तेः सत्त्वात् सौम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानाम् याम्ये २४ अंशपर्य्यन्तरवेः स्थितावपि मिलित्वा ९० रवेः अंशान्तरान्तःस्थितत्वात् दृष्टियोग्यता । एवं याम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानामपि सौम्ये २४ अंशपर्य्यन्तदेशोपरिगरवेर्दृष्टियोग्यता ९० अंशमध्यस्थत्वात् । सौम्ये निरक्षस्थानात् ६८।१/२° पलांशान्तरितदेशे धनुर्म्मकरराशी न दृश्येते । अतः धनुर्म्मकरसञ्चारिकौ द्वौ मासौ तत्र रात्रि शिष्टादश मासा दिनम् । याम्ये तु तद्गतस्थदेशे कर्कमिथुने न दृश्येते अतस्तत्र कर्कमिथुनसञ्चारिकौ द्वौ मासौ रात्रि शिष्टादश मासा दिनम् । निरक्षात् सौम्ये ७०।१/२ अंशान्तरितदेशे वृश्चिकादिराशिचतुष्कं न दृश्यते । तेन तत्सञ्चारिकाश्चत्वारो मासा रात्रि । शिष्टा अष्टौ मासा दिनम् । याम्ये तु निरक्षात् तथान्तरितदेशे वृषादिचतुष्कं न दृश्यते । अतस्तत्सञ्चारिकाश्चत्वारो मासा रात्रि । शिष्टा अष्टौ मासा दिनम् ।

सौम्ययाम्यायनरूपयोः अयनान्तस्थानं विषुवद्वयं तत्र निरक्षो परिगतम् । अयनद्वयञ्च कर्कटमारभ्य मिथुनान्तात् ६६।न्ताबेन प्राक् पश्चात् वा एकैकमंशमतीत्य चलतीति मदनाङ्के ११७पृ° दर्शितम् । अयनचलनवशात् तदुक्तस्थानादिकमपि भिद्यते । इदानीन्तु पश्चात् २१ अंशचलनम् तेन मिथुनस्य नवमांशे उत्तरायणान्तकालः । धनुषोनवमांशे च याम्यायनान्तकालः । तदनुसारेण तयोः अयनान्तस्थानरूपविषुवस्थानद्वयमपि भिन्नम् । इदानीन्तु मीननवमांशे पूर्व्वविषुवस्थानं कन्यानवमांशे चापरविषुवस्थानम् । एवं विषुवायनमध्यवर्त्तिचतुष्पदादिस्थानमपि भिन्नम् । अयनञ्च द्विधा सौम्ययाम्यभेदात् । मीननवमांशात् कन्यानवमांशं यावत् सौम्य, कन्यानवमांशात् मीननवमांशं यावच्च याम्यम् । एते एवायने देवासुरयो र्दिवारात्रिविभागदिनरात्रिमानप्रयोजको न तूक्ततया । धनुर्नवमांशात् मिथुननवमांशं यावत् सौम्यायनं मिथुननवमांशात् धनुर्नवमांशं यावत् याम्यायनन्तु सौम्ययाम्य द्विमोरंशस्य न चारम्भकालतया चूडादिषु यच्छीनर्द्धत्या गोच सौम्यायन एव चूडादिविधानात् याम्यायने तन्निषेधाच्च तथात्वमिति विशिष्टमिति निरस्तम् । इदानीं मीनतव मांशरूपविषुवस्थाने च भूपृष्ठादिनिर्गतः सूर्य्यः क्रमेण मेषादीन् त्रीन् राशीन् ९० अंशान् मिथुननवमांशपर्य्यन्तम् उत्तरोत्तरमारोहन् देवानां पूर्व्वार्द्धं सम्पादयति मिथुन दशमांशात् कन्यानवमांशाम्यावरोहन् अपरार्द्धम् । एवं कन्यादशमांशात् धनुर्नवमांशान्तं यावत् अवरोहन् दैत्यानाम् पूर्व्वार्द्धं सम्पादयति धनुर्दशमांशात् मीननवमांशं यावत् आरोहन् च उत्तरार्द्धमिति विवेकः ।

विधूर्द्ध्वभागस्थितपितृणां चान्द्रमाहोरात्रम् । तथाहि सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराशौ अंशाद्यभेदेन स्थितिकाल अमावस्या । सूर्य्यस्य चन्द्रोपरिगततया तदर्द्धस्थितानां पितॄणां मध्याह्नकालः अतएवामावस्यायां पितॄणां श्राद्धविधानम् तत्रमध्याह्नस्यैव भोजनकालत्वात् । पौर्णमास्यान्तु चन्द्रात् षष्ठराशिस्थतया सूर्य्यस्य तदा चन्द्राधो वर्त्तमानतयाऽदृश्यत्वात् अर्द्धरात्रम् । तत्रान्तरे चन्द्रात् सूर्य्यस्याधःस्थत्वकीर्त्तनमपि पितॄणां दृष्ट्या पौर्णमासाभिप्रायेण । तेन पञ्चदशाहोरात्रमध्यकालतया अष्टाहस्यार्द्धसमये तेषां सूर्य्योदयः । शुक्लाष्टम्यर्द्धकाले चास्तमनमिति तद्दिनस्य चान्द्रमासरूपता ।

निरक्षदेशात् भूतलस्य चतुर्थभागपर्य्यन्तमेव सूर्य्यस्य सौम्ययाम्ययो परमक्रान्तेः सत्त्वात् । भूदण्डपरिधेः भाग २३ योजनान्तरितोत्तरदेशे ऊर्द्धरेखया सूर्य्यस्य दर्शनात्

छायाग्रमुत्तरम्, उत्तरस्थत्वे छायाग्रं दक्षिणम्। निरक्षात् याम्ये तथान्तराल २३६ विभागस्थदेशे तदपेक्षया सूर्य्यस्य दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरम् उत्तरत्वे छायाग्र दक्षिणम्। ततोऽधिकयोजनान्तरिते तु देशे, सूर्य्यस्य सौम्ययाम्यस्थत्वेऽपि सदा छायाग्रं विभाजकमेरुमुखम्। तथा च सौम्ये तथाविधदेशे छायाग्रं सौम्यमेरुकं याम्ये तु याम्यमेरुमुखमिति भेदः। लङ्कापुरे यदा सूर्य्योदय तदा यमकोट्यां मध्याह्नः, भारतवर्षे सिद्धपुरेऽस्तकाल, रोमकेऽर्द्धरात्रम्। एव सर्व्वत्र भूवृत्ते चतुर्ष्व स्थितदेशयोरुदयास्तकालौ स्वस्वतिर्य्यक्पूर्व्वस्थितदेशे भूवृत्तपादान्तरिते मध्याह्नकालः, स्वस्वतिर्य्यक्पश्चात्तथास्थितदेशेऽर्द्धरात्रम्। तदन्तरालस्थदेशानान्तु त्रैराशिकेनोदयास्तकाला वेदितव्या। सूर्य्यं च राशिचक्रस्यानिशभ्रमणात् तद्गतसूर्य्यस्यापि तद्वशात् भ्रमणेन देशभेदेनैवोदयास्तादिकालव्यवस्था।

निरक्षदेशात् उत्तरमेरुं गच्छतः क्रमेण उत्तरध्रुव उन्नतो दृश्यते, दक्षिणस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यः। भचक्रमध्य च क्रमेण नत दृश्यते। सौम्यमेरुसन्निकटदेशात् निरक्ष गच्छतश्च उत्तरध्रुव क्रमेण नत, भचक्रश्च क्रमेणोन्नतं दृश्यते। एवं निरक्षात् दक्षिणमेरुं गच्छतः क्रमेण दक्षिणध्रुवः उन्नत, भचक्रञ्च नतमुत्तरध्रुवस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते। ततो निरक्षाभिमुख गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवो नतो भचक्रञ्चोन्नतं भवति। तथा प्रवहवायुगोलस्थपूर्व्वापरविषुवद्वृत्ताश्च स्वनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिसंलग्नभ्रान्तिः, तत्र च भचक्रस्य समकोपरिभ्रमण च दृश्यते। तेन मेर्व्वभिमुख गच्छत क्रमेण ध्रुव उच्चः, भचक्रं च नीचमिति युक्तम्।

भचक्रस्यैव तदधोऽध स्थानां ग्रहकक्षाणामपि तन्तुल्याय कलाविकराद्यात्मतयाऽवने यन्त्यः कक्षाया अंशादेर्बृहत्परिमाणात्मकत्वम्, अल्पकक्षायां च अल्पपरिमाणात्मकत्वं, तेन महाकक्षायां स्थितस्य बहुकालेन भगणपूर्त्तिर्लघुकक्षास्थितस्य अल्पकालेन। अतोविधौ सर्व्वाधोलघुकक्षास्थितत्वेन मासेनैव भचक्रभ्रमणं, शनेस्तु सर्व्वोपरिमहाकक्षास्थितत्वात् ३० वर्षैर्भचक्रभ्रमणम्। एवमन्येषां तदन्तरालस्थितानां भचक्रभ्रमणकालविशेष त्रैराशिकेन कल्पनीय।

सकला दिमानयोजनानि कथ्येऽथ ग्रहकक्षामानयोजनानि च सू॰ सि॰ उक्तानि तानि भूमध्यस्य चक्र।

भकक्षायाः १८७१२०८०८६४०००००

शनैश्चरकक्षायाः १२७६६८२५५ उ॰। २०३१९०७१

सूर्य्यकक्षायाः ४३३१५०० उ॰। ८०३८९२७७

अदृश्यराहुकक्षायाः ८०५७२८६४

गुरुकक्षायाः ५१२७५७६४ उ॰। ८१७६५३८

अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चकक्षायाः ३८३२८४८४

कुजकक्षायाः ८१४६९०९ उ॰। १२९६६१९

बुधशुक्रसूर्य्यकक्षाणाम् ४३३१५०० उ॰। ६०३८९२७७

अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चकक्षायाः २६६४६७७ उ॰। ४:४०८८

अदृश्यबुधशीघ्रोच्चकक्षाया १०४३२०९ उ॰। १६६०३३

चन्द्रकक्षायाः ३२४००० उ॰। ५१५६६

भूवृत्तपरिधेः ५०२६ स्थूलम् ४९६७ सूक्ष्मम्

अगस्त्यादीनां भचक्रस्थितिस्थानानि विक्षेपास्तु सू॰ सि॰ उक्ता यथा।

अगस्त्यः मिथुनान्ते भचक्रस्य ९० अंशे स्थितः। मिथुनान्तक्रान्तिवृत्तात् याम्ये ८० अंशास्तस्य विक्षेपः।

मृगव्याधः मिथुनविंशांशे भचक्रस्य ८० अंशे स्थितः तदीयक्रान्तिवृत्तात् ४० अंशास्तस्य याम्ये विक्षेप।

वह्निनक्षत्रं वृषराशिद्वाविंशभागे भचक्रस्य ५२ अंशे स्थितम्। तस्माद्दशांशा स्वक्रान्तिस्थानात् उत्तरे विक्षेपः।

ब्रह्महृदयम् वृष २२ भागे भचक्रस्य ५२ भागे स्थितं स्वक्रान्तिवृत्तात् सौम्येऽस्य ३० अंशाः विक्षेप।

एतश्च मिथुनान्तेऽयनांशकाले, अयनांशचलने तु अन्यत्र विक्षेपः।

रोहिण्योपशकटम् वृषराशिसप्तदशांशे भचक्रस्य ४७ अंशे स्थितं स्वक्रान्तिस्थानात् अंशद्वये याम्येऽस्य विक्षेप।

प्रजापतिनक्षत्रम् वृषसप्तविंशांशे भचक्रस्य ५७ अंशे स्थितम् स्वक्रान्तिस्थानात् सौम्ये ३८ अंशा अस्य विक्षेप।

अपांवत्सनक्षत्र चित्रातुल्यध्रुवके स्थित चित्राविक्षेपात् अंशद्वयात् ५ अंशाः सौम्ये अस्य विक्षेपः।

आपनक्षत्रम् चित्रायामेव स्थितं अपांवत्सात् ६ अंशान्तरेऽस्य सौम्ये विक्षेपः।

सप्तर्षयस्तु उत्तरस्यां स्थिताः विक्षेपभेदस्तु कौतूहलेनोक्तैः सप्तर्षिस्कैरसंयोग सू॰ सि॰ उक्त अधिकन्ते १४५१ पृ॰ विवृति।

आर्द्रादीनां योगताराविक्षेपभागस्ते ३९०५ पृ॰ उक्तम् ध्रुवविक्षेपास्तु ३९५३ पृ॰ उक्ता।

सौरसिद्धान्त. मकरन्दपिण्डादौ यथा

मागशीर्ष· कठिनोमरसीक्रोष्णः

गरुडिश्च· रोहिणीतुकरणीका

ऐरावतवीथि	पुनर्व्वसुपुष्याश्लेषाः
वृषभवीथिः	मघादित्रयम्
गोवीथि	हस्तादित्रयम्
जरद्गववीथि	विशाखादित्रयम्
मृगवीथि	मूलादित्रयम्
अजवीथि	श्रवणादित्रयम्
दहनवीथि	पूर्वभाद्रपदादित्रयम्

सूर्य्यादिग्रहाणां ४३२०००० वर्षात्मकयुगे राशिचक्र भ्रमणसंख्या सू॰सि॰ उक्ता यथा

रवेः	४३२००००	पूर्वगत्या
बुधस्य	४३२००००	तथा
शुक्रस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यभौमशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यगुरुशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यशनिशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
चन्द्रस्य	५७७५३३३६	तथा
भौमस्य	२२९६८३२	तथा
अदृश्यबुधशीघ्रोच्चस्य	१७९३७०६०	तथा
गुरोः	३६४२२०	तथा
अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चस्य	७०२२३७६	तथा
शनेः	१४६५६८	तथा
अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चस्य	४८८२०२	तथा
अदृश्यराहोः (पातस्य)	२३२२३८	पश्चाद्गत्या

एत एव सहस्रगुणिता कल्पे सूर्य्यादिभगणाः।
अत्र सि॰शि॰सूक्ष्मतया विशेष उक्तः स च २४२९पृ॰दर्शितः।

कल्पे सूर्यमन्दोच्चादिभगणसंख्या

	सू॰सि॰ मते	सि॰शि॰ मते
प्राग्गते सूर्यमन्दोच्चस्य	३८७	४८०
तथा कुजमन्दोच्चस्य	२०४	२९२
तथा बुधमन्दोच्चस्य	३७८	३३२
तथा जीवमन्दोच्चस्य	९००	८५५
तथा शुक्रमन्दोच्चस्य	५३५	६५३
तथा शनिमन्दोच्चस्य	३९	४१
पश्चाद्गते कुजपातस्य	१४	२६७
तथा बुधपातस्य	४८८	५२१
तथा जीवपातस्य	१७४	६३
तथा शुक्रपातस्य	९०३	८९३
तथा शनिपातस्य	६६२	५८४

कल्पादौ पातं विहाय सर्वे ग्रहाः मीनान्ते मेषादौ प्राग्गत्या स्थिताः पातस्तु विलोमगत्या तुलादौ स्थित इति भेदः। तदुत्तरकाले तु स्वस्वगत्यनुसारेण राशिकलादौ स्थितिः प्राग्गत्या पश्चाद्गत्या वा बोध्या॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदि शनिवारे कल्पारम्भ इदानीञ्च श्वेतवराहकल्पः। तत्र च वर्त्तमानकालपर्य्यन्ताहर्गणानयनम् अहर्गणशब्दे ५७७ पृ॰ दर्शितरीत्या ज्ञेयम्। अत एव शुक्रवारे प्रवृत्तिः।

महायुगे नाक्षत्रादिदिनसंख्या सू॰सि॰ उक्ता

नाक्षत्रदिनसंख्या	१५८२२३७८२८
सावनदिनसंख्या	१५७७९१७८२८
चान्द्रदिनरूपतिथिसंख्या	१६०३०००८०

सूर्य्यादिबिम्बमानयोजनानि सि॰शि॰ उक्तानि

रवेर्बिम्बव्यासयोजनानि	६५२२
चन्द्रमण्डलव्यासयोजनानि	४८०

भूमण्डलव्यासयोजनानि स्थूलानि १६०० सू॰सि॰ उक्तानि १५८१ सूक्ष्माणि सि॰शि॰ उक्तानि। योजने करमानाङ्गुलस्य षट्सप्ताष्टत्वपरिमितत्वभेदेन योजनसंख्याभेदः। अन्येषां ग्रहाणां बिम्बमानं सौरागमे बोध्यम्।

कल्पादौ ग्रहाणां भुक्ताः २४३२ पृष्ठे उक्ता ग्रहाणां सावनदिने मध्यगतिमानं तत्रैव पृष्ठे उक्तं, मेषादौ सूर्यस्य सावनमानेन भोगकालः ४२१४,३५ पृ॰ दर्शितः

दशगुर्वक्षरोच्चारणकालं प्राणं असुरिति चोच्यते ६ षड्भिः प्राणैः पलं विनाडी च, षष्ट्या पलैः नाडीदण्ड इति चोच्यते षष्ट्या दण्डैर्नाक्षत्रमहोरात्रम्। भचक्रस्य तावता कालेन भूवृत्तभ्रमणात् तस्य नाक्षत्रत्वम्। सावनदिनं सूर्योदयाद्द्वितीयसूर्य्योदयपर्य्यन्तकालरूपम् तच्च नाक्षत्रदिनात् सूर्य्यस्य स्वाक्रान्तनक्षत्रभोगादिभोगकालाधिकम्। सावनदिनमपि नाक्षत्रदिनवत् स्वपरिमाणानुसारिषष्टिदण्डात्मकमिति भेदः।

नक्षत्रचक्रस्य षष्ट्या दण्डैर्भूवृत्तभ्रमणेऽपि तस्य द्वादशराश्यात्मकतया षष्टिदण्डमध्ये द्वादशराशीनामुदयः। राश्युदयश्च स्वस्वदृष्टिगोचरकुजवृत्ते पूर्वस्यां प्राथमिकदृष्टिगोचरयोग्यस्थानसम्बन्धः। राशीनां मध्ये यस्य यत्किञ्चित्कलाद्युदयः तस्योदय इति व्यवह्रियते। राशिचक्रस्य तिर्य्यक्स्थिततया देशभेदेन दृष्टियोग्यकालतारतम्येन कालभेदेनैव मेषादीनामुदयः न तु समकालेन। तत्र निरक्षदेशेषु मेषादीनामुदयासवः सू॰सि॰उक्ता यथा

अयन॰	पलानि	दण्डादि ।
मेषस्य १६७०	१७८।१/६,	४।१८।१/६
वृषस्य १०८१	१८८।११६	४।२८।१/६
मिथुनस्य १८२७	३०३।१/६	५।०३।५/६
कर्कस्य १८३०	३०३।१/६	५।००।५/६
सिंहस्य १७८२	२८८।५/६.	४।५८।५/६
कन्यायाः १६७०	१७८।१/६,	४।२८।१/६
तुलायाः १६७०	१७८।१/६	४।१८।१/६
वृश्चिकस्य १०८२	१८८।५/६	४।५८।५/६
धनुषः १८२७	३०३।५/६	५।०३।५/६
मकरस्य १८३०	३००।५/६	५।००।५/६
कुम्भस्य १७८२	२८८।५/६,	४।५८।५/६
मीनस्य १६७०	१७८।१/६	४।२८।५/६.

सिंहादीनामुदयकालभेदे कारणम् १२१६ पृ॰ दर्शितम्
अन्यदेशेषु चरखण्डभेदेन लग्नमानभेद उह्यः ।
चरखण्डस्य द्विविधं सौम्ययाम्यं फलं ज्ञेयम् ।
तत्र सदृशाक्षिदेशवर्त्तित्वेन सौम्ययाम्यं चरखण्डं याम्य-
देशानां [illegible] पलभात्रकस्य [illegible] प्रदेशाः [illegible] ।
चरखण्डानयनप्रकारः १४१२ पृ॰ दर्शितम् ।

देशभेदेन सूर्योदयादिव्यवस्था सि॰शि॰ उक्ता
[illegible] लङ्कासममितस्थानीयदेशा निरक्षदेशा
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] तत्र [illegible] ।
[illegible] मेरौ [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

हे विष्णुपदाख्यौ संक्रान्ती । तेन मेषादयो वर्त्तिष्णु-
संक्रान्तिः । एते विष्णुपदीसंक्रान्ति विषुवे इति विष्णुपदी
संक्रान्ति तयोरन्तरे च षडशीतिमुख तेषेषं संक्रान्ति
षडशीतिमुखे इतीते ज्ञायमानत्वात् षडशीतिरिति च
भण्यते । मिथुनान्ते कर्कादौ दाक्षिणायनसंक्रान्ति सूर्यस्य
दक्षिणगतेरारम्भात् तस्य दक्षिणायनत्वं तत्र सूर्यादिषु
वर्धनतया सौम्यम् । सिंहे विष्णुपदी । कन्यायां
विष्णुपदी षाण्मुखं षडशीतिरिति च कथ्यते । कन्यान्ते
तुलादौ अपरविषुवसंक्रान्ति तुलान्ते वृश्चिकादौ विष्णु-
पदी, धनुरादौ विष्णुपदी षाण्मुखं षडशीतिरिति च ।
धनुरन्ते सौम्यायनसंक्रान्ति सूर्यस्योत्तरगमनारम्भात् ।
तत्र मकरादौ त्रिविक्रमेण सौम्यम् । मकरान्ते कुम्भादौ
विष्णुपदी कुम्भान्ते मीनादौ विष्णुपदी षडशीति
रिति च कथ्यते । षडशीतिमुखसंक्रान्ति [illegible]
[illegible] । [illegible] षडशीतिमुखेऽपि
[illegible] तत्र प्रथमं [illegible]
सौम्यायनमिति द्वितीयं, ततो विषुवसंक्रान्ति [illegible]
[illegible] मेदः । [illegible]
[illegible] षडशीतिमुखानां [illegible] ।
[illegible] [illegible] भेदः [illegible]
[illegible] सौम्यायनं तुलादिर्निर्याणं च
दक्षिणायनमिति भेदः । संक्रान्तिषु विविधा क्रिया कर्त्त-
व्या [illegible] १२८ पृ॰ दृश्या । [illegible]
[illegible] विषुवविष्णुपदाद्यौ [illegible]
[illegible] सङ्क्रान्तिरिति ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

च्छति। तत्र रात्र्यारम्भे तुलायाः प्रथमार्द्धद्वितीयार्द्धं, ततो धनुरादिमञ्चकम् १५० अंशात्मक, मेषस्याद्यांशश्च क्रमेण रात्रौ दृश्यन्ते। अत एकस्यां रात्रौ सर्वराशिचक्रांशदर्शनम्। इयांस्तु विशेषः पूर्वक्षितिजवृत्तात् खमस्तकोपरिस्थाकाशभागरूपं खस्वस्तिकं यावत् ९० अंशात्मकं राशित्रयं मध्याह्नकालमध्ये क्रमेणोन्नतं भवति अपराह्णे तु तदेव ९० अंशात्मकराशित्रयं खस्वस्तिकात् पश्चिमक्षितिजवृत्ताभिमुखं सत् नतं भवति। उन्नतांशानां मध्ये यस्य यस्य स्थानापेक्षया पूर्वस्यैकनवतितमांशस्योदयः तस्य तस्य नतिर्भवति। नतांशानान्तु मध्ये यस्य स्थानापेक्षया १८१ पूर्वस्यैकाशी-त्युत्तरशततमांशस्योदयः तस्य तस्य पश्चिमक्षितिजवृत्तेनाच्छादनादस्तत्वम् भवति। राशिचक्रवत् तत्स्थानि अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि तत्स्था भौमादिग्रहाश्च एकरात्रौ दर्शनयोग्या भवन्ति। अस्तगतास्तु सूर्य्येण सह दिन एव उदिता अपि सूर्य्यकिरणाभिभूततेजस्कत्वात् न दृश्यन्ते। कालयन्त्रे १९९ पृ० दर्शिताकाशमध्यवर्त्तिनस्तु सूर्य्यसन्निकर्षविशेषेण मन्दकिरणतया दृश्या अपि न सम्यक् दृश्यन्ते। चन्द्रस्य दर्शने तत्र विशेषः चन्द्रो हि जलमयः तस्य स्वतोदीप्तिर्नास्ति तस्य दूरस्थितजलमयस्य दृश्ययोग्यत्वात्। सूर्य्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्त्या दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्य्याश्रस्थितत्वेऽपि एकराशेरंशांशावस्थितिकालरूपामावास्यान्तकालात् क्रमेण सूर्य्यात् पूर्वगतस्य तिर्य्यग्रूपेण स्थितत्वात् तत्प्रवेशः। तत्रापि ४८० योजनात्मकचन्द्रबिम्बस्य गोलाकृततया सूर्य्याभिमुखार्द्ध एव सूर्य्यकरप्रवेशः नेतरार्द्धे। तथा च पूर्णिमान्तसमय एव तयोः सम्यक्तिर्य्यग्रूपेण स्थितत्वात्तदाभिमेव चन्द्रबिम्बार्द्धे २४० योजनात्मके तत्करसंपूर्णप्रवेशः। पूर्णिमान्तकालश्च सूर्य्याक्रान्तराश्यंशादितः भचक्रस्य १८० अंशस्थे चन्द्रे भवति। स च पञ्चदशतिथिभिर्भवति तथा च यदि १५ दिने १८० अंशगत्या करप्रवेशपूर्णकालः तदा एकेन दिनेन क इत्यनुपातेन फलम् १२ अंशाः। यदि १८० अंशगत्या २४० योजनात्मकपूरणं तदा द्वादशांशगत्या किमित्यनुपातेन फलं १६ योजनात्मकचन्द्रबिम्बार्द्धस्य पञ्चदशांशरूपकलापूरणं लभ्यते तत्र चन्द्रबिम्बार्द्धस्य पूर्वगतो पञ्चदशांशात्मक १६ योजनरूपायाः कलायाः पश्चिमस्य सूर्य्यापेक्षया तिर्य्यक्स्थित्या सूर्य्यकिरणप्रवेशानुकूलतया तत्क्रियात्वमारोप्यते। पञ्चदशकलात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु शुक्लप्रतिपद्यपि सूर्य्याक्रान्तांशादितो विभागानुकूलक्रियारूपनिवरणस्य सत्त्वात् न केवलैकादिमात्रकलाक्रिया, तथाङ्गीकारे च केवलायास्तस्या बिम्बं विहाय गत्यसम्भवात् न तस्मिन् वरणं सम्भवति न वा दृश्यते। दृश्यते च द्वितीयादौ सूर्य्याक्रान्तांशादिभ्योबहुदूरतया चन्द्रबिम्बस्य स्थितिः। किन्तु प्रथमादि दिने प्रथमादिकलामात्रस्य पूर्वतोनिवरणस्वीकारे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वादिकलानामेव दृश्यतापत्तिः। न च तथा दृश्यते प्रत्युत पश्चिमस्थकलानामेव क्रमशः दृष्टिर्जायते। अतः सूर्य्यकिरणप्रवेशयोग्यत्वसम्पादिका तिर्य्यक्स्थित्यनुकूलैव प्रथमादिकलाक्रियेति वस्तुस्थितिः। तत्रामावास्यान्तक्षणे सूर्य्याक्रान्तराश्यंशादिसाम्येन तदंशस्थचन्द्रस्य सर्वथाऽदर्शनम् सूर्य्येण सह दिन एव तस्योदयात्। तत्र शुक्लप्रतिपदि द्वादशांशान्तरितत्वेन तस्य सूर्य्यात् पूर्वगत्या १६ योजनात्मकचन्द्रबिम्बार्द्धकलायाः तिर्य्यक्स्थितत्वेऽपि कालयन्त्रे १९९ पृ० दर्शिताकाशमध्यवर्त्तित्वात् अस्ताशमध्यवर्त्ति भौमादीनामिव न दृष्टिः। एवं कृष्णचतुर्द्दश्यामपि द्वादशांशान्तरित्वेन पश्चात्तिर्य्यक्स्थित्यापि न दृष्टियोग्यता। शुक्लद्वितीयायान्तु सूर्य्याक्रान्तराश्यंशात् दिनद्वयेन २४ अंशान्तरितत्वेन पूर्वापेक्षया सूर्य्यादधिकतिर्य्यक्स्थित्या २४ योजनात्मकस्य चन्द्रबिम्बार्द्धपञ्चदशांशरूपकलाद्वयस्य सूर्य्यकिरणप्रवेशात् दृष्टियोग्यता। एवं तृतीयादिष्वपि क्रमेण सूर्य्यकिरणप्रवेशाधिक्यात् चंशविशेषे दीप्तिपरिवृद्धिः। शुक्ले पक्षे सूर्य्याक्रान्तराशितः द्वितादिराश्यन्तरितत्वेन स्थितस्य दिवोदितस्यापि चन्द्रबिम्बस्य सूर्य्यकिरणविशेषप्रवेशेऽपि सौरालोकेनाभिभूतत्वात् सूक्ष्मतयैव दृष्टियोग्यता। पूर्णिमायान्तु चन्द्रस्य सूर्य्याक्रान्तराशितः १८० भचक्रांशगत्या परमतिर्य्यक्स्थित्या सर्वकलासु २४० योजनात्मिकासु सूर्य्यकिरणप्रवेशः। कृष्णप्रतिपदि तु द्वादशांशान्तरितत्वेन सूर्य्यात् पश्चात् स्थित्वा तिर्य्यग्गत्यल्पतया १६ योजनरूपप्रथमकलाया न सूर्य्यकरप्रवेश इत्यतस्तस्य न दर्शनम् तत्र सूर्य्यकराप्रवेशनानुकूलतिर्य्यग्गतिभेद एव कृष्णपक्षीयकलाक्रियेति भेदः। अधिकमिन्दुयन्त्रे ९२० पृ० उक्तम्।

तिथिकरणयोगनक्षत्रवारेशादिस्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे दृश्यमिति दिक्।

खगाण्ड पु० खे आकाशे गच्छति गम–ड ष्ठो० षस्य द। (खागडा) ख्याते द्रव्यभेदे रत्नमा०। [पूर्णकुलस्य हेमच०।

खगेन्द्र पु० खगपति खन–क्विप् कीर्य्यते क–अप् कप्पधा०।

खच पूतौ उत्पत्तौ च अतिक्रान्तोत्पत्तौ सि॰कौ॰ क्र्या॰ प॰अक॰सेट्। खच्ञाति अखचीत्-अखाचीत्। मध-व्यत्यासात् "खचट्टहसावसीडम्" कथास॰।

खच बन्धने अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। खचयति ते अचखचत् त। "मकुन्तनीडखचितं बिभ्रज्जटामण्डलम्" शकु॰ "रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः" मेघदू॰ उद्+खच बन्धने। "अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" रघु॰। "उत्खचिता खच ध-चिता" मल्लिना॰।

खचमस पु॰ खे आकाशे चम्यतेऽसौ चम-कसच्। चन्द्रे त्रिका॰ "एष सोमोराजा देवानामन्नं देवा एनं भक्षयन्तीति" श्रुतेः स्वर्गमार्गाभिभक्षणादस्य तथात्वम्।

खचर पु॰ खे आकाशे चरति चर-ट। १मेघे शब्दच॰। २वायौ ३सूर्य्ये च। ४राक्षसे पु॰स्त्री मेदि॰स्त्रियां ङीप्। "खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः खचरस्य पिता न हि खचरः। खचरस्य सुतेन हतः खचरः खचरी परिरोदिति हा खचर!" इति शब्दकल्पद्रुमे प्रोक्तपद्यीयतया लिखितं तत्तु घटोत्कचवधपर्वण्येव सम्भवदपि तत्र न दृश्यते। तस्य श्लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायोः सुतस्य भीमस्य सुतः पुत्रः खचरः घटोत्कचः। खचरस्य राक्षसस्य तस्य पिता भीमः न खचरः राक्षसः। खचरः घटोत्कचः खचरस्य सूर्य्यस्य सुतेन कर्णेन हतः। खचरी हिडम्बा तन्माता राक्षसी हा खचरेत्युक्त्वा रोदितीति। ५आकाशगामिमात्रे देवपक्षिशरपक्षादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "प्रमोदितकूर्पतिभूमिराकाशं खचरामरा"। सङ्कस्यादौ पाठभन्न। अत्र खचरशब्देन पक्षा उच्यन्ते अमरपवनयोः पृथङ्निर्देशात्। "खचरनगरकल्पं मानयन् पाण्डवानाम्" भा॰द्रो॰७अ॰। "पुर सुरमथोवाच खचरं सुमहाप्रभम्" भा॰व॰ १७२ अ॰। खपुरशब्दे विवृतिः। "जितकाशिनच खचरास्तिरिताव महारथा" भा॰व॰२४१ अ॰। खचरा गन्धर्वाः। ६ ह॰सं॰ १४ अ॰ कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्ते देशभेदे पु॰ब॰व॰। "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "क्षेमतास्वराजन्यखचरगव्याश्च" "खचरो रक्तताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा। शान्तोऽथ वा हास्यरसे भवेदेष दयाधरः" संगीतदा॰ उक्ते ७गीतभेदे पु॰।

खचारिन् त्रि॰ खे आकाशे चरति-चर-णिनि। १आकाशगामिनि पक्षिसूर्य्यादौ स्त्रियां ङीप्। २कार्त्तिकेये पु॰ "खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः" भा॰व॰१२३अ॰

खचित त्रि॰ खच-क्त। १संयुक्ते त्रिका॰ २व्याप्ते शब्दच॰। ३स्फुरिते जटाध॰। [खचि कुत्स॰ खजयति।॰

खज मन्थे भा॰पर॰सक॰सेट्। खजति अखा(ख)जीत् घटा॰

खञ्ज गतिवैकल्ये भ्वा॰ इदित् पर॰ अक॰ सेट्। खञ्जति अखञ्जीत्। खञ्जः। पङ्गुता चैकैकपादविकलता।

खज पु॰ खजति मथ्नाति खज-अच्। १मन्थानदण्डे। "पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः। ग्राम्यं निर्मथ्यते तद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः" भा॰शा॰ २१४ अ॰। "दध्नः सौम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति" छा॰उ॰। "वायुसंहितेन खजेन मथ्यमानस्य दध्नः" भा॰या॰। "खजोमन्थानः तेन मथ्यमानस्य दध्नः" व्याख॰ (हाता) २दर्व्याम् भरतः ३युद्धे च तत्र शत्रोर्मर्दनात् तथात्वं "अवर्ण युध्म खजकृत् पुरन्दर!" ऋ॰८।१।७, "खजकृत् युद्धकर्त्तः!" भा॰ स्वार्थे क। खजक। मन्थानदण्डे हेम॰। [अमरटी॰।

खजप न॰ खज्यते मथ्यते खज-कर्म्मणि कपन्। घृते उ-

खजल न॰ खे आकाशे संस्थितं, खात् पतितं वा जलं शाक॰ त॰। १नीहारे त्रिका॰ २आकाशपतिते जले च "विषांशु चरन्ति यत्र सरोरमा वियति कीटकुलाय। तद्विपजुष्टमपेय खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम्" राजवल्लभः।

खजा स्त्री खज-घटा॰ भावे अङ्। १मन्थने (मन्थोता) २मारणे हेम॰। कर्त्तरि अच् टाप्। चमसाकारे ३पाकसाधनद्रव्ये मेदि॰। "खजाश्च दर्वीश्च करेण धारयन्" भा॰ वि॰ ७अ॰।

खजाक पुं स्त्री खज-आकन्। १पक्षिणि उज्ज्वलद॰ खजा-स्वार्थे क। २चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री अमर।

खजिका स्त्री खजेव स्वार्थे क वा अत इत्वम्। खजायां चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्दच॰।

खजित् पु॰ खेन शून्यभावनया जयति संसारं जि-क्विप्। बुद्धभेदे स हि "सर्वं शून्यं शून्यमिति" भावनया जगतां स्थिरत्वनिराकरणेन संसारं जयतीति" तस्य तथात्वं बुद्धशब्दे विवृतिः। [राजनि॰।

खज्योतिस् पु॰ खे आकाशे ज्योतिरस्य। खद्योते कीटभेदे

खञ्ज त्रि॰ खजि गतिवैकल्ये अच्। (खोंडा) एकपाद-विकले। तस्य लक्षणादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा "वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद् यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्। सक्थ्न कट्यादि-

गुल्फसत्र, कण्डरा कथाम्नायुम आक्षिपेत् गमनादौ कम्पयेत् । वधात् गमनादिक्रियाघातात्" । तथाच एक पादविकलत्वे खञ्जः द्विपादविकलत्वे पङ्गुरिति भेदः । तस्यैव भेदः कलापखञ्ज तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा "कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते । कलापखञ्जं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् । गमनारम्भे कम्पते । एतत्र खञ्जादयमेव भेदः कलापखञ्ज इति शास्त्रे रूढा संज्ञा न तु यौगिकी"। तस्य कर्मविशेषविपाकत्वम् शातातपेनोक्तं यथा "हरणे निहते खञ्जः मृगाखेतु विपादकः"। विपादकः पादद्वयगतिशून्य पङ्गुरित्यर्थः ।"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्" मनु तस्य दैवपैत्रकर्मकरणकालेऽपसार्य्यतामाह" मनु "खञ्जो वा यदि काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्ततः" जन्मतः खञ्जत्वे सुश्रुतेन कारणमुक्तं यथा "दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति" । स्वार्थे क खञ्जक । खञ्जक तत्रार्थे हेम० । अस्य कडारादिपाठात् वा पूर्वनिपात खञ्जजङ्घः कलापखञ्ज इत्यादि ।

खञ्जकारि पु० खञ्जकसारि (खेसारि) धान्यभेदे राजनि० तत्सेवनात् खञ्जत्वं गच्छतीति तस्य तथात्वम् ।

खञ्जखेट पुंस्त्री खञ्ज इव खेटति खिट-गतौ अच् । खञ्जन विहगे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जखेल पुंस्त्री खञ्ज इव खेलति खेल-अच् । खञ्जनखगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जन न० खजि-भावे ल्युट् । १विकलगतौ मेदि० कर्त्तरि ल्यु । २खनामख्याते पक्षिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । तत्रार्थे । तस्य दर्शने शुभाशुभफलादुक्तं वृ०सं० ४५ अ० यथा "खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि । स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः । आ कण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् । कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्तकृद्रिक्तः । पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः । अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु । करितुरगभुजगमूर्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्येषु । गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे । हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु । हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु । दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते । पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते । शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः । गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः । पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु । महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करादिस्थः । प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः । पक्षौ धुन्वन् शुभः शुभं पिबन् वारि निम्नगासंस्थः । सूर्योदयेऽथो शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये । नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् । पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति । तस्मिन्निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन् यस्मिंस्तु छर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्गारमस्य पदिशन्ति पुरीषणेऽस्य तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम् । नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य महीतले निदध्यात् । सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् । अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजगुरुसाधुसुरार्चने रतः । न नृपतिरशुभं समाप्नुयात् न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् । आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिनशेषे । दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्" ति०त० । "कृत्वा नीराजनं राजा बलहर्षैर्यथाबलम् । शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसंश्रयी । (तत्रातिमन्त्र) "नीलग्रीव! शुभग्रीव! सर्वकामफलप्रद! । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट! नमोऽस्तु ते"। वसन्तराजे "दृष्टो दिनेऽगस्त्यमुनौ सुदेशे सुचेष्टितः खञ्जनकोविदध्यात्" इत्युपक्रम्य "स योगयुक्तोऽतिनिपुणकस्तमदृश्यतामेति शिखोद्गमेन । स दृश्यते प्रावृषि निर्गतायां स खञ्जनाश्चर्य्यमयो नमस्ते" । एतद्वचनात् यदा शिरसि शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तर शिखाविगमात् पुनर्दृश्यते । दर्शनफलम् "अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु । भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः" । वर्षकृत्ये "वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं, याम्ये त्वग्निभयं सुरद्विषि कलिः क्षोभः समुद्राश्रये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसहितं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने" ।

"अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्" नैष० "शुभनृकृते खञ्जनगञ्जनाक्षि! शिरोमदीप यदि यासि यातु" "एकोऽपि खञ्जनवरोऽनलिनीदलस्थ" इति च उद्भट०। तत शिवादि० अपत्यादौ अण्। खाञ्जन तदपत्यादौ

खञ्जनरत न० खञ्जनस्येव गोप्यं रतम्। यतीनां गोप्ये मैथुने हारा०।

खञ्जना स्त्री खञ्जन इवाचरति खञ्जन+इव क्विप्। खञ्जनाकारायां पक्षिण्याम् सर्प्याम्" मेदि०।

खञ्जनाकृति पुंस्त्री खञ्जनस्येवाकृतिरस्य। १खञ्जनाकारे पक्षिभेदे शब्दच०। ६त०। २खञ्जनस्याकारे स्त्री।

खञ्जनासन न० "खञ्जनासनमाख्यास्ये यत्कृत्वा सुस्थिरो भवेत्। पृष्ठे पादद्वयं कृत्वा हस्तौ भूमौ प्रसारयेत्। भूमौ हस्तद्वयं न्यस्य। पातयित्वाऽनिलं पिबेत्। पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा खञ्जनेन जयी भवेत्" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

खञ्जनिका स्त्री खञ्जनस्येवाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे त्रिका०।

खञ्जरीट पुंस्त्री खञ्ज इव ऋच्छति ऋ-गतौ वा० कीटन्। खञ्जनविहगे अमर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खञ्जा स्त्री "शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम्। सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदविततिभवति शिखा। विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया। श्रुतिसुखकृदियमपि जगति जि जघिर उपगतवति सति भवति खञ्जा। छ०रत्नाकरोक्ते मात्रावृत्तभेदे अस्यार्थः "शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश लघवस्तैः त्रिंशल्लघुभिरित्यर्थः। रचितम्। अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशतिलघुकमित्यर्थः एवं आद्यखण्डमित्येवं रूपम् अपरं द्वितीयं शकलमखिलं सम्पूर्णलघुरूपमित्यर्थः। अन्ते गुरुवर्णेन सहितं शकलयुगलं खण्डद्वयं यस्य तथाभूतं शिखा नाम छन्दः। तस्याएवार्द्धविनिमयेन जि जघिरः उपगतवति सति खञ्जा खञ्जा नाम छन्दः।

खञ्जार पु० खजि-आरन् खञ्ज इव ऋच्छति वा ऋ-अच् वा। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। खाञ्जारायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। खाञ्जार तदपत्यादौ त्रि०।

खञ्जाल पु० खजि-कालन् खञ्ज इवालति अल-अच् वा। ऋषिभेदे तत गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। खाञ्जालायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

खट काङ्क्षायां भ्वा०पर०सक० सेट्। खटति अखाटीत्-अखटीत् चखाट। प्रनिखटति।

खट पु० खट-अच्। १अन्धकूपे, २कफे, ३टङ्के, ४घासभेदे च मेदि०। ५तृणे हेमच०। ६लाङ्गले ७कतृणे इत्यजयपाल।

खटक पु० खट वा० वुन्। १नागवीटे २घटके त्रिका०। ३कुञ्चितपाणौ शब्दमाला०। [शब्दचि०।

खटकामुख पु० खटकस्येवामुखमस्य। शराकर्षणमुद्राभेदे

खटिक पु० खट-अस्त्यस्य ठन्। कुञ्चितपाणौ हेम०।

खटिका स्त्री खट-अच् टाप् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् वा। १लेखनसाधनद्रव्यभेदे (खडी) २कर्णच्छिद्रे ३गौरखे (वेणारमूल) विश्व०। "खटिका चिनोति" नैष०। खटिकागुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा
"खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते। खटिकादाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित्। लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा। खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते"।

खटिनी स्त्री खट-वा० इनि ङीप्। लेखनद्रव्ये (खडी)। राजनि०। "न पतति खटिनी भसभूसा यस्य" इत्युद्भट०।

खटी स्त्री खट-अच् गौरा० ङीष्। (खडी) लेखनसाधनद्रव्यभेदे त्रिका०।

खट्ट वृतौ चुरा०उभ०सक० सेट्। खट्टयति ते अचखट्टत् त।

खट्टन त्रि० खट्ट-कर्मणि ल्युट्। खर्वे (खाट) हेमच० खर्वेणैव वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम्।

खट्टा स्त्री खट्ट कर्मणि अच्। खट्वायां शब्दच०। स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा अत इत्त्वम्। तत्रार्थे खट्टाभेदे त्रि० शवयाने त्रिका० अभाषितपुंस्कत्वात् वाऽत इत्त्वम् इत्त्वाभावे आत्, ह्रस्वो वा। खट्टका खट्टाकाप्यत्रार्थे। ह्रस्वार्थे कन्। क्षुद्रखट्टायाम्।

खट्टाश पुंस्त्री० खट्ट सन् अश्नुते अश व्याप्तौ अच्। (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

खट्टास पुंस्त्री खट्ट इवासति दीप्यते अस-दीप्तौ अच्। खट्टाशे शब्दरत्ना०।

खट्टि पु० खट्ट-इन्। शवशय्यायाम् त्रिका०।

खट्टिक त्रि० खट्टनमावरणं खट्ट स शिल्पत्वेनास्त्यस्य ठन्। जालादिना पक्षिमारके (पाखिमारा) शाकुनिके शब्दमा०।

खट्टेरक त्रि० खट्ट-वा० कर्मणि एरक। खर्वे शब्दमाला।

खट्वा स्त्री खट्यते निद्रालुभिः खट-आकाङ्क्षायाम् क्वन्।

काष्ठनिर्म्मिते शयनसाधने द्रव्यभेदे । तस्या अङ्गादिनिरूपणेन रचनाप्रकारं आकारादिभेदेन नामभेदादिकं च युक्तिकल्पतरौ उक्तं यथा

"अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते । तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तत्पादेय चरणाश्रयम् । शिरःस्थं व्युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् । उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः । त्रिहस्ते चतुर्हस्ते व्युपधाननिरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वषोडशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिका । त्रिहस्ते सार्द्धवेदे व्युपधाननिरूपके । सार्द्धद्वये, च चरणा हस्तैकपरिसम्मिता । सर्व्वाष्टादशिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा । त्रिहस्ते पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा । त्रिहस्ते पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिता । सर्व्वैकविंशिका खट्वा पुत्त्रप्रदा सम्युपजायते । त्रिहस्ते सार्द्धपञ्चे व्युपधाने निरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी । त्रिहस्ते च षड्ढस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसम्मिते, पादाश्चतारश्चरणा इति । चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी । त्रिहस्ते सप्तहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्ते, सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वचतुर्विंशिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका । त्रिहस्ते सार्द्धसप्ते व्युपधाने निरूपके । सार्द्धत्रिहस्ते, सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वाष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका । त्रिहस्ते चाष्टहस्ते व्युपधाने निरूपके । चतुर्हस्ते, सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी । एवमष्टविधा खट्वाः समासेनोपदर्शिताः । आदित्यादिदशाजानां सर्व्वा सम्पत्तिदायिका । काश्चिच्छिल्पिभिरेताश्च विविधालङ्कृतिकल्पनाः । सर्व्वषोडशिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते । अष्टौ खण्डानि यस्याः स्युः स्वर्णहस्तयुतानि च । श्रीधर्म्मपङ्क्तिका नाम खट्वैषा पृथिवीपतेः । इयं यदा स्यात् तदा सर्व्वजयाभिधा । शाला विदिः सर्व्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥ एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेत्सङ्गमत परम् । जयोऽथ मङ्गलं प्रेयान् चिरकालं परोपकारम् ॥ एकैकहस्तवृद्ध्या तु मङ्गला-

मिति कथ्यते । सा तद्वा द्युतिवङ्गा च शिखरी विषमे यथा । एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते । शालाविदि समारभ्य सेऽमी षोडश कीर्त्तिता । आदित्यादिदशाजानामाद्यन्तं बहुश क्रमात् । दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्गकृत्रोऽथ दुराचद । यथोत्तर दशगुणा पादैकपरिवर्ज्जिता । प्रासादसम्मिता कार्य्या राज्ञा उत्तमभीप्सता । चत्वारस्ते च सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहा" । भोजमते तु "सर्व्वत्रिंशतिकां यावत् आरभ्यो भयषोडशीम् । अङ्गाणानिति नामानि अष्टौ, हस्तद्वयाधिकाः । मङ्गला विजया पुष्टि क्षमा तुष्टिः सुखासनम् । प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः" । इत्यादि पराशरसंहितायां तु "अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽङ्घ्रिपिण्डोऽभिजायते । स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्ता स्यादतोऽन्यथा । समे सर्व्वाश्रयाप्तिर्विषमे विषमास्पदम् । तस्मात् खट्वाङ्घ्रिपिण्डोऽयं समः कार्य्यः स सूरिभि" । तस्या दोषगुणा यथा "खट्वाया यो गुणो दोषो मानस्य परिकीर्त्तितम् । तेनैव खट्वा काष्ठेन तथैव गुणमाचरेत् । अनेनैव विधानेन कार्य्यं बहुविधासनम् । विना मौञ्जासनं कार्य्यं सर्व्वमेवासन गुरु" युक्तिक० । वृहत्संहितायां ७९ अ० तस्या काष्ठविशेषेण शुभाशुभदायकत्वादिकं नामभेदास्तत्तत्फलञ्चोक्तं यथा

"सर्व्वस्य सर्व्वकालं यस्मादुपयोगमेति शास्त्रविदाम् । राज्ञां विशेषतो ऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये । असनस्पन्दनचन्दनहरिद्रसुरदारुतिन्दुकीशालाः । काश्मर्य्यञ्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च शुभाः । अशनिजलानिलहस्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकृतनिलयाः । चैत्यश्मशानपथिजोर्द्ध्वशुष्कवल्लीनिबद्धाश्च । कण्टकिनो ये च महानदीसङ्गमोद्भवा ये च । सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापरयाम्यदिक्पतिताः । प्रतिषिद्धवृक्षनिर्म्मितशयनासनसेवनात् कुलविनाशः । व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यनर्थाश्च नैकविधाः । पूर्व्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परीक्ष्यमारम्भे । यद्यारोहेत्कश्चित् कुमारकः पुत्त्रपशुद तत् । सितकुसुममत्तवारणदध्यक्षतपूर्णकुम्भरत्नानि । मङ्गल्यान्यानि च दृष्टारम्भे शुभं श्रेयम् । अर्कांशुक यत्रादककुटरात्रकं नृपे परित्यक्तम् । अकुलजन कपाला महती शय्या जयाय कृता । भवति शैव सदृशा द्वादशहीना त्रिपद् कहीना च । अपरत्नमन्त्रियलपतिपुरोधसां स्यर्यपामङ्ग्रम् । अर्द्धमतोऽष्टांशोन विष्कुम्भो त्रिश-

कर्मणा प्रोक्तः । आयामत्र्यंशसमः पादोच्छ्रायः सकुक्षिशिरा । यः सर्वः श्रीपर्ण्या पर्यङ्को निर्मितः स धनदाता । असनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः । यः केवलशिंशपया विनिर्मितो बहुविधं स वृद्धिकरः । चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्मयशोदीर्घजीवितकृत् । यः पद्मकपर्यङ्कः स दीर्घमायुः श्रियं श्रुतं वित्तम् । कुरुते, शालेन कृतं कल्याणं शाकरचितश्च । केवलचन्दनरचितं काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम् । अध्यासनपर्यङ्कं विबुधैरपि पूज्यते स्वर्गात । अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा । न श्रीपर्णी न च देवदारुवृक्षो न चाप्यसनः । शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ पृथक् चैव । तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ संहितौ च हरिद्रककदम्बौ । सर्वः स्पन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति चाम्रकृतः । असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति बहून् । आम्रस्पन्दनचन्दनवृक्षाणां स्पन्दनाच्छुभाः पादाः । फलतरुणा शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेषाम् । गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरूणां प्रशस्यते योगे । कार्योऽलङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन । दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रोज्झ्य कल्पयेच्छेषम् । अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित् । श्रीवत्सवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु । छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि ॥ प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रनष्टदेशाप्तिः । लोष्टे तु लब्धपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः । स्त्रीरूपे स्वविनाशो भृङ्गारेऽभ्युदिते सुतोत्पत्तिः । कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नं च दण्डेन । कृकलासकपिभुजङ्गेष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुवशत्वम् । गृध्रोलूकध्वाङ्क्षश्येनाकारेषु जनमरकः । पाशेऽथ वा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपत् स्रुते रक्ते । कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति । शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः । अशुभशुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा फलदाः । ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्यैः । अपसव्येऽधोदिगग्रे भवति भयं भूतसंजनितम् । एकेनाग्राङ्घ्रिरसा भवति हि पादेन पादवैकल्यम् । द्वाभ्यां न जीर्यतेऽन्नं त्रिचतुर्भिः क्लेशवधबन्धाः । सुषिरेऽथ वा विवर्णे ग्रन्थौ पादस्य शीर्षगे व्याधिः । पादे कुम्भो यश्च ग्रन्थौ तस्मिन्नुदररोगः । कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो जङ्घयोः करोति भयम् । तस्याश्चाधारोऽधः खुरसञ्ज्ञस्तत्र कृत । खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडा-

करः स निर्दिष्टः । ईषाशीर्षण्ययोस्त्रिभागसंस्थो भवेच्च शुभः । निष्कुटमथ कोलाक्षं सूकरनयनं च वत्सनाभं च । कालकमन्यद्धुन्धुकमिति कथितश्छिद्रसङ्क्षेपः । घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम् । निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलाक्षम् । शूकरनयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च । वामावर्त्तं भिन्नं पर्वमितं वत्सनाभाख्यम् । कालकसञ्ज्ञं कृष्णं धुन्धुकमिति यद्भवेद्विनिर्भिन्नम् । दारुसवर्णं छिद्रं न तथा पापं समुद्दिष्टम् । निष्कुटसञ्ज्ञे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे कुलध्वंसः । शस्त्रभयं सूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये । कालकधुन्धुकसञ्ज्ञं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम् । सर्वं ग्रन्थिप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दारु । एकद्रुमेण धन्यं द्रुमद्वयनिर्मितं च धन्यतरम् । त्रिभिरात्मजवृद्धिकरं चतुर्भिरर्थो यशश्चाग्र्यम् । पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं याति तत्र यः शेते । षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते कुलविनाशः" वृ०स० ।

सुश्रुतोक्तेषु चतुर्दशसु व्रणबन्धविशेषेषु खट्वाकारे २बन्धभेदे "तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश बन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः" तस्य बन्धस्योपयोगस्तत्रैवोक्तो यथा "हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाम्"

खट्वाका स्त्री खट्वा—स्वार्थे क "आदाचार्य्याणाम्" पा० वा आत्व । १खट्वायाम् । अल्पार्थे कन् । २स्वल्पखट्वायाम् । ह्रस्वाभावे वा ह्रस्वः पक्षेऽतदन्त्यम् । खट्वका खट्विकाप्यत्र ।

खट्वाङ्ग न० ६ब० । (खाटेरखुर) १खट्वापादभेदे तदाकारे २शिवस्यास्त्रभेदे । "खट्वाङ्गवरधारक" शिवस्तव । "खट्वाङ्गे पट्टिशे शूलैर्लाङ्गलैर्मुसलैरलम्" काशीख० ३सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु० । "सुतः पञ्चजनादासीद्गुणानिति विश्रुतः । दिलीपस्तत्सुतस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुत" हरिवं० १५अ० । भागवते तु ९।९।२२ श्लो० "ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐडविडिस्ततः । राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत्" इत्यनेन अन्यपुत्रता तस्याभिहिता कल्पभेदादविरोध । प्रायश्चित्तीयधार्य्ये खट्वाङ्गाकृतौ ४पात्रभेदे न० "एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्वकर्मकृत् । कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोद्यत" भा० शा० ३५ अ० । "खट्वाङ्गी चीरवासाश्च" मनुः ।

खट्वाङ्गधर पु० खट्वाङ्गं धरति धृ—अच् । शिवे । भृ—क्विप । खट्वाङ्गभृदप्यत्रार्थे । २खट्वाङ्गधारिणि त्रि० ।

खट्वाङ्गमुद्रा स्त्री तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षण यथा "पञ्चाङ्गुल्योर्दक्षिणस्य मिलिताग्रं समुन्नताः। खट्वाङ्गमुद्रा-विख्याता देवस्य सुप्रिया मता" रुद्रया०।

खट्वाङ्गवन न० नित्यक०। वनभेदे "अथ हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागत" हरिवं० ७८ अ०।

खट्वारूढ त्रि० खट्वा+आरूढ अलौकिकविग्रहे द्वितीयान्तस्य-क्तान्तेन नित्यसमासः निन्दायाम्। जाल्मे सि०कौ०। मयूरादि० अन्तोदात्ततास्य। "इतस्ततः पातेसमितं खट्वा-रूढं प्रमादवान्" भट्टिः। "खट्वारूढ उत्पथप्रस्थितः" जयमङ्गला। तेन २तदर्थे च।

खड मन्थने भञ्जने च भ्वा०आत्म० इदित् सक० सेट्। खण्डते अखण्डिष्ट। चखण्डे खण्डन खण्ड खण्डितः।

खड भेदने चुरा०उभ०सक० सेट्। खाडयति ते अचीखडत् त खाडयाम् बभूव आस चकार चक्रे। खण्डयन्।

खड न० खड अच्। १तृणभेदे (खड) २पानकभेदे, पु० मेदि० तच्च पानकं वैद्यके प्रसिद्धम् तत्करणप्रकारः वैद्यान्तरेय यथाह सुश्रुतः "खडा खडयवागूश्च खाडवाः पानकानि च। एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः" स च भोजनकाले प्रस्तरमाले पेयो यथोक्तं सुश्रुते "सूक्तानि च खडांश्चैव सर्वगैलेषु दापयेत्"। खड+चातुरर्थ्यामनद्यामपि मतुप् मस्य व। खडवत् खडसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। ३ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। खाडायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

खडक न० खड+सञ्ज्ञायां कन्। स्थाणौ "स्थाणु खडकमुच्यते" कात्या०श्रौ० १४।३।१२ सू० व्याख्यायां कर्कः।

खडक्की स्त्री खडक् इत्यव्यक्तशब्दं करोति कृ-बा०ड गौ० ङीष्। पक्षद्वारे (खिड्कि)। स्वार्थे क ह्रस्व। खडक्किका तदर्थे हारा०।

खडतु पु० खड+अतु। वाहजज्ञातरणे सञ्चिप्रसार०।

खडयवागू स्त्री खडपक्का यवागूः। पानकभेदे खडशब्दे विवृतिः "खडयूषयवागूषु पिप्पल्याद्यैश्च योजयेत्" सुश्रुत०

खडयूष पु० "तक्र कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः। सुपक्व खडयूषोऽयमथ काम्बलिकोऽपरः" चक्रदत्तोक्ते पक्वतक्रभेदे।

खडिक त्रि० खडमस्त्यस्य ठन्। खडयुते। तत सुतङ्गमा० चातुरर्थ्याम् इञ्। खाडिकि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

खडी स्त्री खड-अच् गौ० ङीष्। खटिकायाम् शब्दच०। स्वार्थे क ह्रस्व। खडिका तदर्थे।

खडु स्त्री खड-कु। मृतशय्यायां संक्षिप्तसार०।

खड्डूर त्रि० खडमस्त्यस्य वा० ऊरच्। खडयुक्ते। "खड्डूरे अधिचङ्क्रमा खर्विकां खर्ववासिनीम्" अथर्व० ११।६।१६। ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाड्डूरेय तदपत्ये पुंस्त्री०

खडोन्मत्ता स्त्री खडेन उन्मत्ता। खडस्पर्शेनोन्मत्तायाम्। ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाडोन्मत्तेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

खड्ग खड-भेदने गन्। अभिधाने ५।१।पृ० दर्शितलक्षणके लौहादिमये १प्रहरणास्त्रभेदे। "न हि खड्गो विजानाति कर्मकारं स्वकारणम्" उद्भट (खाण्) इति ख्याते २पदार्थे ३गण्डकशृङ्गे ४गण्डके (गण्डार) पुंस्त्री०। ५बुद्धभेदे पु० मेदि० ६चोरनामगन्धद्रव्ये पु० राजनि०। खड्गस्योत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे ब्रह्मपुराणोक्ता उक्ता तत्प्रमाणस्य मूलमृग्यम्। तस्य चालने गतिभेदस्त्रयोदशविध महाभारते उक्तो यथा "मण्डलाकारतः खड्गभ्रामण भ्रान्त १मुच्यते। तदेव बाहुमुद्यम्य तदुद्भ्रान्त २मीरितम्। भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्ध ३मुच्यते। परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं मतम्। शत्रोराक्रमणार्थाय गमनन्त्वाप्लुत ४मतम्। खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृत ५मतम्। वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं सृतम्६। परिवृत्तं ७भवेच्छत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः। पश्चात् यदापसरणं निवृत्त ८मसम्पद्यते। अन्योन्य ताडनं प्राहुः सम्पात९मुभयोरपि। आधिक्यमात्मनो यत् तत्समुदीर्ण१०मुदीरितम्। अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामण भारत ११स्मृतम्। शिक्षितखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिक१२ स्मृतम्। निलीय चर्मनिक्षेपो यदसौ सात्वत १३हि तत्" वह्निपुराणे खड्गचर्मयुद्धे द्वात्रिंशत्स्थानान्युक्तानि यथा "भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विसृतं सृतम्। सम्पात समुदीर्णञ्च श्येनपात-मथाकुलम्। उद्धूतमवधूतञ्च सव्यं दक्षिणमेव च। अनालक्षितविस्फोटौ करालेन्द्रमहामुखौ। विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ। समग्रार्द्धतृतीयांशपादपादार्द्धधारणम्। प्रत्यालीढमथालीढं वराहं लुलितं तथा। इति द्वात्रिंशतो ज्ञेया खड्गचर्मविधौ रणे"। गण्डकरूपखड्गस्य पञ्चनखत्वेऽपि भक्ष्यतामाह मनुः "श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुः"। अस्य मांसस्य श्राद्धे प्रशंसामाह मनुः "कालशाकं महाशल्काः खड्गलौहामिषं मधु। आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः"। "प्रायोविषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान् खड्गां-

चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः" रघुवंशमहाकाव्य ।

खड्गधेनु स्त्री खड्गिनी धेनुः जातित्वात् युवतिपोटेत्यादि कर्म० पूर्वनिपातः पुंवच्च । गण्डकजातिधेन्वाम् । "खड्गधेनुकानां लाभपरिभ्रष्टपोतान्वेषिणीनाम्" काद० ।

खड्गिन् पुंस्त्री खड्गं तदाकारं शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १गण्डके "एतत् खड्गिकुलक्रीडितम्" काद० । स च चन्तुते आनूपवर्गे कूलचरतयोक्तः यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमर रोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्र-न्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतय कूलचराः पशवः" । तन्मांसगुणास्तत्रोक्ता यथा "कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् । पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् । स्त्रियां ङीप् २असिधारके त्रि० । ३मञ्जुघोषे पु० शब्दच० । ४महादेवे पु० ५"असनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान्" भा० आनु० १७ शिवसहस्रनामोक्तौ [खड्गाकारपत्रके लताभेदे शब्दच० ।

खड्गिमार पु० खड्गिनं मारयति मृ-णिच्-अण् उप०स० ।

खड्गीक न० खड्गो तत्कर्मणि कुशलः वा०ईक । दात्रे शब्दरत्ना० । तस्य खड्गकार्य्यकारित्वात् तथात्वम् ।

खण्ड पु० खडि-घञ् । १भेदे "खण्डं खण्ड ययुर्धरा" देवीमाहात्म्यम् । २निष्कपणे, ३इक्षुविकारभेदे (खाँड) न० राजनि० । खण्डगुणाः इक्षुशब्दे ८१० पृ० उक्ताः । "षष्टखण्डमखण्डखाद्यमहजलोदरमे" नैष० । कर्मणि घञ् । ६एकदेशे पु० न० अमरः । "ताराधिपखण्डधारी" कुमा० काशीखण्डः केदारखण्ड इत्यादि । ७मणिदोषभेदे मेदि० । कर्मणि घञ् । ८खण्डिते त्रि० "खण्डाशौचविपिलुप्ततौ" स्मृतिः "न खण्डे खण्डमिष्यते" स्मृतिः तत पृथ्वा० भावे इमनिच् । खण्डिमन् खण्डभावे पु० । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । खण्डीय खण्डसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

खण्डक पु० खण्डेन निर्वृत्तादि खण्ड+ऋश्या० क । खण्डनिर्मिते सिताखण्डे शर्कराभेदे राजनि० । खण्डयति खडि-ण्वुल् । २छेदके त्रि० । [त्रिका० ।

खण्डकथा स्त्री० खण्डः खण्डिता कथा । स्वल्पकथायाम्

खण्डकर्ण पु० खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य । (शकरकन्द) आलुभेदे । हेमच० ।

खण्डकाद्यलौह पु० चक्रदत्तोक्ते खण्डपकलौहभेदरूपे औषधभेदे तल्लक्षणं यथा

"शतावरीच्छिन्नरुहावृषमुण्डितिकावलाः । तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा । भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च । जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् । दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा । पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः । पचेत् ताम्रमये पात्रे गुडपाको यथामतम् । प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् । शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजीपलं पलम् । त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेशरम् । चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः । गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः । गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादिबृंहणम् । रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः । वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा । आनाहं रक्तसंस्रावं चाम्लपित्तं निहन्ति च । चाक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् । आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् । श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम् । छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः शशाः । कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् । नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् । शुष्कमूलकजीराख्यं पटोलं बृहतीफलम् । फलं वार्त्ताकुपक्वाम्रं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् । ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् । वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता । लौहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते" । [आलुभेदे शब्दच० ।

खण्डकालु पु० खण्ड इव कायति कै-क कर्म० । (शकरकन्द)

खण्डकाव्य न० "खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च" सा०द० उक्ते काव्यभेदे तच्च महाकाव्यस्य अष्टाधिकसर्गतया ततो न्यूनसर्गात्मकं यथा मेघदूतादि ।

खण्डकुष्माण्डक पु० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डमत्र कप् । कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पृ० चक्रदत्तोक्तलक्षणे औषधभेदे ।

खण्डखर्जूर न० खण्डेन पक्वं खर्जूरम् । खण्डपक्वे १खर्जूरफले । खण्ड इव स्वादु खर्जूरम् । २स्वादुखर्जूरे च

खण्डज पु० खण्ड इव जायते जन-ड । यवासशर्करायां गुडभेदे राजनि० ।

खण्डजोद्भवज पु० खण्डज उद्भवोऽस्य तस्मात् जायते जन-ड । यवासशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि० ।

खण्डताल पु० "द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते

अपरं नियमं विना" इत्युक्तलक्षणे एकतालरूपे संगीते तालभेदे (एकताला) सङ्गीतदामो० ।

खण्डधारा स्त्री खण्डे एकदेशे धारा यस्याः । कर्त्तर्याम् (कामारी) अस्त्रभेदे शब्दमाला ।

खण्डन न० चु० खडि—भावे ल्युट् । १भेदने, २छेदने, ३निराकरणे च । "अरसस्य रसखण्डनवर्जितम्" "दर्शनेन कृतखण्डनव्यथम्" रघु । भावे युच् । तत्रार्थे स्त्री शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्त" श्रीहर्षखण्डनम् । खडि-करणे ल्युट् । परमतादिनिराकरणे ५शास्त्रभेदे यथा श्रीहर्षखण्डनं शिरोमणिपदार्थखण्डनम् ।"षट् खण्डनखण्डखाद्यसंज्ञकं चोदयन्मे" नैष० । कर्त्तरि ल्यु । ६खण्डके त्रि० "शरगरलखण्डनम् मम शिरसि मण्डनम्" गीतगो०

खण्डनखण्डखाद्य न० खण्डन पदार्थस्य निर्वचनीयतानिराकरणं खाद्यम् खण्ड इव । श्रीहर्षप्रणीते सर्वपदार्थानाम् निर्वचनीयताप्रतिपादके चतुःपरिच्छेदात्मके ग्रन्थभेदे तत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रमाणतदाभासनिर्वचनखण्डनम् । द्वितीये हेत्वाभासनिग्रहस्थाननिर्वचनखण्डनम् । तृतीये सर्वनामार्थनिर्वचनखण्डनम् । चतुर्थे भावाभावविशेषसत्तादिपदार्थानां निर्वचनखण्डनम्

खण्डपरशु पु० खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य । १शिवे ततोलब्धततृपरशुके २जामदग्न्ये च हेदि० "येनैव खण्डपरशुर्भगवान् प्रचण्ड चण्डीपतिर्त्रिभुवनेषु गुरुः, प्रकृष्ट" वीरच० ३विष्णौ "इभन्ना खण्डपरशु" विष्णुस० । "शत्रूणां खण्डनात्खण्ड परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति" भा०

खण्डपाल पु० खण्डं पालयति खण्डसाधनतया पालि-ण्वुल् । गुडविकारनिर्मातरि शिल्पिभेदे (मयरा)

खण्डप्रलय पु० खण्डस्य भूम्यादिखण्डस्य प्रलयः । चतुर्युगसहस्ररूपब्राह्मदिनावसाने भूम्यादिखण्ड लयाधारे कालभेदे "हविर्भिर्विधेरह्नि भुवः समन्तात् स्याद्योजनः भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे लये योजनपालस्वर्णीः भुवः प्राकृतिकेऽखिलाया" सि०शि० । "अत्र लयो नाम भूतविनाशः । प्रत्यहस्तत्पद्यते । स दैनं दिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मलय उच्यते । तत्राक्षीणपुण्यपापा एव लोका कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति । तत्र मुखे ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रिया, ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन् प्रलये भुवो योजनशतसहस्रेभ्यो नाखिलाया" प्रमि० ।

खण्डप्रलयप्रकारश्च हरिव० १९८ । १९९अ० उक्तो यथा "दिव्य द्वादशसाहस्र यदेतद्युगमुच्यते । तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते । एतद्वर्द्धशगुणमहर्ब्राह्ममिहोच्यते । ततोऽहनि गते तस्मिन् सर्वेषामेव देहिनाम् । शरीरनिर्वृत्तिकरं रुद्रः संहारबुद्धिमान् । देवतानाञ्च सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते ! । दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षकिन्नररक्षसाम् । देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षीणामपि । गन्धर्वाणामप्सरसां भुजगानां तथैव च । पर्वतानां नदीनाञ्च पशूनाञ्चैव भारत ! । तिर्य्यग्योनिगतानाञ्च सत्त्वानां कृमीणां तथा । महाभूतपतिर्द्देवः पञ्च भूतानि भूतकृत् । जगत्संहरणार्थाय कुरुते वेगवन्महत् । भूत्वा सूर्य्यश्चक्षुषी चाददाति भूत्वा वायुः संहरन् प्राणिजालम् । भूत्वा वह्निर्निर्दहन् सर्वलोकान् मेघो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्षत् १९८अ० । वैशम्पायन उवाच । भूत्वा नारायणो योगी सप्तमूर्त्तिर्विभावसुः । गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयति सागरान् । पीत्वाऽर्णवांश्च वै सर्वान् नदीः कूपांश्च सर्वशः । पर्वतानाञ्च सलिलं सर्वमादाय रश्मिभिः । भित्त्वा महीं गत्वा रसातलम् । रसातलगतं कृत्स्नं पिबते रसमुत्तमम् । अपसृजन् क्लेदमन्यद्ददाति प्राणिनां ध्रुवम् । ततः सर्वमरविन्दाक्ष आदत्ते पुरुषोत्तमः । वायुश्च बलवान् भूत्वा स विधूयाखिलं जगत् । प्राणोद्य सुराणाञ्च वायुना कुरुते हरिः । ततो देवगणानाञ्च सर्वेषामेव देहिनाम् । ये चेन्द्रियगणाः सर्वे ये चान्ये भूतसम्भवाः । तथा घ्राणं शरीरञ्च पृथिवीमाश्रिता गुणाः । जिह्वा रसश्च स्नेहश्च संश्रिताः सलिलं गुणाः । रूपं चक्षुर्विपाकश्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणाः । स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा च पवनं संश्रिता गुणाः । परमेष्ठिनस्तेते वै हृषीकेशं समाश्रिताः । ततो भगवता तत्र रश्मिभिः परिवारिताः । वायुना क्रम्यमाणाश्च रूपाभ्योऽन्यस्वनाश्रयात् । तेन संघर्षजेनाऽग्नौ पावकः शतधा ज्वलन् । अदहत्त्रिदिवान् लोकांश्च सवर्त्तकोऽनलः । स पर्वतान् द्रुमांश्च गुल्मान् लतावल्लीस्तृणानि च । विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च । आश्रमांश्च तथा पुण्यान् दिव्यान्यायतनानि च । यानि चाश्रयणीयानि

तानि सर्वाणि व्यदहत् । भस्मीभूतांस्ततः सर्वान् लोकान् लोकगुरुर्हरिः । भूयो निर्वापयामास जल-युक्तेन कर्मणा । सहस्रवृष्टिशतदो भूत्वा कृष्णो महा-घनः । दिव्यतोयेन हविषा तर्पयामास मेदिनीम् । ततः क्षीरनिकाशेन स्वादुना परमाम्भसा । शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत् परम् । तेन सा जलसञ्छन्ना पयसा सर्वतो धरा । एकार्णवजला भूत्वा सर्वसत्त्व-विवर्जिता । महाभूतान्यपि च तत् प्रविष्टान्यमितौजसम् । महार्णवस्य नाकाशे सूक्ष्मो नाभिविभज्यते । समीकृत्य पीत्वा च कल्पयित्वा च देहिनम् । दग्ध्वा सन्ताप-यित्वा च पात्येकः सनातनः । पौराणं रूपमास्थाय स्वप्तुमिच्छत्यमितद्युतिमान् । एकार्णवजलाशायी योगी योग-मुपासते । प्रयुतानां सहस्राणि शतान्येकार्णवाम्भसि" ।

खण्डफणा पु० खण्डा खण्डिता फणाऽस्य । दर्वीकरसर्प-भेदे "तत्र दर्वीकराः" इत्युपक्रमे "गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः" इत्यादि सुश्रुतः ।

खण्डमोदक पु० खण्ड इव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् । सिताखण्डे यवासशर्करायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।

खण्डर त्रि० खण्ड+मत्वर्थीयः अश्मादि० र । खण्डयुक्ते ।

खण्डल पु न० खण्डं लाति ला-क अत्वादि । खण्डधरे ।

खण्डलवण न० खण्डजाते लवणे कर्मधा० । विड्लवणे राजनि० ।

खण्डशर्करा स्त्री खण्ड इव शर्करा । शर्कराभेदे । "यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करायां क्रमशो गुणः । तेन तेनैव निर्दिष्टस्तासां विशदतो गुणः" सुश्रुते स्वगुणोक्तिः ।

खण्डशाखा स्त्री खण्डा खण्डिता शाखाऽस्याः । कपित्थ वृक्षोभेदे राजनि० । [सिताखण्डे राजनि० ।

खण्डसार पु० खण्ड इव सरति सृ-अच् । सहस्रशर्करायां

खण्डाभ्र न० कर्म० । मेघदेशे । खण्डं घनमिव । दन्त-क्षतभेदे च मेदि० ।

खण्डामलक न० खण्डं खण्डितमामलकम् । [illegible] चूर्णे मेदि० । खण्डशस्त्रमामलकम् । [illegible] इति ख्याते [illegible] आमलकीफले च ।

खण्डाली स्त्री खण्ड [illegible] आ-ला-क गौरा० ङीष् । [illegible] । खण्ड [illegible] आ-ला-क ङीष् । [illegible] भामिनी भे मेदि०

खण्डिक पु० खण्ड+ठञ् [illegible] । [illegible]

स च वह्वृचरिपुः यथाह "खण्डिक उदावरिरस्य भार्याशिष्यं वेद यतः" ।।८।४।। । इत्यस्ते ऐम० । अन्तुदे त्रि० । "खण्डिकोपाध्याय शिष्याय चपेट ददातीति" पा० भाष्यम् । तत्र पुरोहिता० भावादौ यक् । खा-ण्डिक्य तत्कार्ये न० । खण्डिकानां समूहः खाण्डिका-दिभ्य अञ् । खाण्डिक तत्समूहे न० ।

खण्डिकादि पा०ग० उक्ते समूहार्थे अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः । खण्डिक वडवा क्षुद्रक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्र हलबन्ध ।

खण्डित त्रि० खडि-क्त । छेदिते २ विध्वे, ३ विघातते च "शतान्यङ्गुलिक्षतैः खण्डितेर्ष्याकषायिता" इत्यु० । विप्रलब्धायां ४ नायिकायां स्त्री "निर्दिश्यति ननिता निताम्तमान कारणवेपक्षणायितायताक्षी । चरणगतसपीयबोऽनु-रोधात् किल कपयत्कुमयाससार" माघ सा०द० तु "पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिह्नितः । सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता" इत्युक्तम् तद् विभ्रमवादीर्यक्रम स्वं प्रियेति प्रियतमपरिशुक्ष्णं तद्-कृतं दधात । मदधिपतिमाता कामिनां मदनसन्नी तं सति हि सफलत्व मद्भासोकनेन भावपन्नतदाकृतम् । ५ खण्डितासङ्गे शीभाङ्गे त्रि० खण्डिताङ्गत्वं च दुष्-कर्मविपाकः यथाह शातातपः "दुष्वादौ खण्डित स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । [illegible] दुग्धं [illegible] मतम्" । [illegible] सदसत्कर्मविपाकविचारात् । तत्र नि[illegible] [illegible] "[illegible]" माघ "[illegible]" मल्लि० । तत० [illegible] । खण्डितमध्यादि [illegible] । खाण्डित [illegible]

खण्डिन् त्रि० खण्डयति खडि-णिनि । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

खण्डु त्रि० खण्डयति खडि-[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

खसदीत् चखाद । प्रमिखदति । "तयाखदिन्नःसरण- यक्कुवति तथा निखनति" शत०ब्रा० १।७।४।१० खलतर- लाऽस्थिरमगाढपलम्" भाष्यम् ।

खद् पु० खद-भा० भावे अप् । १स्थिरत्वे । तस्मै हिनादि गणादि० यत् । खद्य स्थिरत्वहिते त्रि० । खद्यपत्नी ।

खदिका स्त्री खे आकाशे दीयते दो-खण्डने घञर्थे क टाप् तत स्वार्थे कन् । लाजेषु त्रिका० तेषां भर्ज- नपात्रात् ऊर्द्ध्वाकाशे एव स्फोटनात् तथात्वम् ।

खदिर पु० खद-किरच् । (खयेर) ख्याते १वृक्षभेदे तस्य सारे स्थिरत्वात्तथात्वम् । २इन्द्रे त्रिका० शत्रुच्छेदकत्वात् तथात्वम् । खे आकाशे दीर्यते इष्टापूर्त्तकारिभिर्यतः ट-अपादाने किरच् । ३चन्द्रे मेदि० । इष्टापूर्त्तकारि- भिर्हि चन्द्रमण्डलात् आरभ्याकाशदेशविदारेणाकाशे पततात् तस्य तथात्व अपरोक्षग्रन्थे ४४० पृ० विवृति० खदिरवृक्षभेदपर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावन । कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः । खदिर शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमि- मेहज्वरव्रणान् । श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् । खदिरः श्वेतसारोऽन्य कदरः सोमवल्ककः । कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् । इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदक । इरिमेद कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठ विषव्रणान्" खदिररसादिविधानं सुश्रुते उक्तं यथा "अत ऊर्ध्वं खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः । प्रशस्तदेशजातमनुपहत मध्यवयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं छित्त्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रस- ग्रहणसमर्थो भवति । ततस्तं गोमयमृदावलिप्तमवकीर्य्ये- न्धनैर्गोमयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दह्यमानस्य रसो द्रवत्यधस्ताद्यदा जानीयात्पूर्णं भाजनमित्यथैनमुद्धृत्य परिस्राव्य रसमन्यस्मिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात् ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योप युञ्जीत जीर्णे भल्लातकविधानवदाहार परिहारश्च । प्रस्थे चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ खदिरसारतुलामुदकद्रोणे विपाच्य षोडशभागावशिष्टमव- तार्य्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृ- ज्योपयुञ्जीत । एव एव सर्वेष्वसारेषु कल्पः । खदिर- सारचूर्णतुला खदिरसारकाथभावितां वा प्रातः प्रातरुप- सेवेत खदिरसारकाथसिद्धमाविकं वा सर्पिः । अमृत भल्लीसरसं काथं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तत्सिद्धं वा सर्पिः अपराह्णे ससर्पिष्कमोदनमामलकयूषेण भुञ्जी- तैवं मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते" इति । "अथ तस्य भल्लातकतैलामलकरससर्पिषा ह्येवं मासशारा- दिकषायस्य च त्रिफलात्रिकटुकत्वक्फलमज्जपिष्टप्रक्षेप- सारश्वित्राकोपवृद्धकरिकाह्वयविष्णुक्रान्तीन्द्रयवपटोलमुस्ता- तिनिशारग्वधाञ्जनप्रियङ्गूनां च त्रिकान् भागांस्तानेकध्य- क्षोद्रपाकविधानेन पचेत् ततसाधुसिद्धमवतार्य्य परिस्रा- व्यानुगुप्तं निदध्यात् अत उपसंस्कृत शरीरं प्रातः प्रात- रुत्थाय पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मन्तं खदिरोदक सिद्धं भक्तोदनमश्नीयात् खदिरोदकसेवीत्येवं द्रोणसु- पुष्पं सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः स्मृतिमान् वर्षशतायुर- रोगो भवति" । खदिरवृक्षस्योत्पत्ति श्रूयते । "प्रजा- पतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमभ्रियत" इत्युपक्रम्य "अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् तस्मात् स दारुणो बहुसारोदारुणमिव ह्यस्थि तेनैवेनं तद्रूपेण समर्द्धयति अन्तरे वैता भवन्ति यास्ते खादिरा अन्तरे हि मज्जानो ह्यस्थान्यस्थीनि" शत०ब्रा० १३।४।४।६ "विना खदिर- सारेण हारेण हरिणीदृशाम् । गायते जायते रागो- ऽनुरागः पयोधरे" उद्भटः । खदिरस्य विकारः अण् । खादिर खदिरवृक्षजाते त्रि० । "खादिरे पशु बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत" श्रुति । स्त्रियां ङीप् । "अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उदुम्बर शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्" यास० उक्तं तस्य सर्वप्रकृतित्वम् । "अभावे खदिरबिल्वरोहितकाम्" "खदिराभावे सोमवल्कात्" । कात्या० ६।१।८।१० पलाशाभावे खदिरादीन् यूपान् कुर्वीत सोमयागे खदिर एव मुख्य । तदभावे बिल्वादि इति भेद । ४ऋषि भेदे च तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । खादि- रायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ततः अश्वादि० चतु- रर्थ्यां फ । खदिरक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० । खदिरो विद्यते ऽस्य मतुप् मस्य व अजिरा० न पूर्वदीर्घ । खदिरवत् खदिरयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् खदिरवती नदीभेदे स्त्री "अन्तोऽवत्या" पा० अस्यान्तोदात्तता । खदिरात् परव- मवङ्गस्य असंज्ञायामपि णत्व खदिरवणम् । खदिरस्य पाक पीलवा० कुणप् । खदिरकुण तत्पाके पु० । तत

उत्करादि चतुरर्थ्याम् छ। खदिरीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। वराहा० चतुरर्थ्यां कक्। खादिरक तत्सन्निकृष्टादौ त्रि०

खदिरपत्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम्। १अरिमेदे २लज्जालुलतायाञ्च राजनि० कबभावे ङीप्। खदिरपत्री लज्जालुलतायां स्त्री जटा०। [“विना खदिरसारेण” उद्भट०।

खदिरसार पु० ६त०। खदिरद्रुमस्य निर्यासजे सारे (खएर)

खदिरा स्त्री खदिर० तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः पत्रे अच्। लज्जालुलतायाम् राजनि०।

खदिरिका स्त्री खदिरः खदिररसवद्रसोऽस्त्यस्याः ठन्। १लाक्षायां तस्या हि खदिरत्वङ्निर्यासवत्त्वात् तथात्वम्। २लज्जालुलतायां च राजनि०।

खदिरी स्त्री खद–किरच् गौरा० ङीप्। लज्जालुलतायाम् शाकभेदे, (छाडजोडा) २लतायाञ्च जटा०। [रत्नमा०।

खदिरोपम न० खदिर उपमा यस्य। (काँटायावला) द्रुमभेदे

खदूरक त्रि० खद–बा० ऊरच् संज्ञायां कन्। ऋषिभेदे। ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। खादूरक तदपत्यादौ।

खदूरवासिनी खे आकाशे दूरे वसति वस–णिनि ङीप्। बुद्धशक्तिभेदे त्रिका०।

खद्यपत्री स्त्री खे स्थैर्ये हितं गवा० यत्, खद्यं पत्रमस्य गौरा० ङीष्। खदिरे राजवल्लभ०।

खद्योत पु० खे द्योतते द्युत–अच्। १कीटभेदे (जोनाकीपोका) “खद्योतवद्भिभाति तन्मया विष्णयान्वितम्” भा० व० १२२ अ०। “खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्” मेघदू०। खं द्योतयति द्युत णिच्–अच् उप०स०। २सूर्य्ये जटाधर०।

खद्योतक पु० खद्योत इव कायति कै–क। १फलविषवृक्षभेदे सुश्रु०। “कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि”। २सूर्य्ये पु०। [जटा०।

खद्योतन पु० खमाकाशं द्योतयति द्युत–णिच्–ल्यु। सूर्य्ये

खधूप पु० खमाकाशं धूपयति धूप–अण् उप०स०। खे धूप इव वा। आकाशगामिनि अग्निशिखायुक्ते (हाउइ) इति ख्याते पदार्थे “ससृजुः खधूपान्” भट्टि०।

खन विदारे भ्वा०उभ०सक० सेट्। खनति ते-अखानीत्-अखनीत् अखनिष्ट खायात्-खन्यात्। चखान चख्नतुः चख्ने, खातम् खनितं खेयम्। खनिता। खनित्वा-खात्वा खाम। खनितुम्। खनन् खनमानः। खायते खन्यते खनिः खनकः। “इमां खनाम्योषधिम्” ऋ० १०।१४५।२१। “अभ्रिरसि नार्य्यसि त्वया वयमग्निं शकेम खनितुम्” यजु०।१० “त्वा गन्धर्वा अखनन्” यजु० १२,९८। “यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति” मनुः। “अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः” ऋ० १,१७९६।

अभि+आभिमुख्येन सर्वतश्च खनने। “यो वीहाभिखनेदप एवाभिविन्देत्” शत०ब्रा० ११,१,६,१६।

अव+अधः खनने। अवखनति अवखातः।

आ+समन्तात् खनने आखरः आखनः आखुः।

उद्+उत्पाटने “फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः” (कलमाः)। “त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः।” “यन्तानुत्खाय तरसोत्खातलोकत्रयकण्टकोऽपि” रघु०।

नि+निधाने सक० “निचखान जयस्तम्भम्” यज्ञघाया निचख्नुः०” “अष्टादशद्वीपनिखातयूपः” रघु० “विषादशङ्कुश्च मतौ निचख्ने” भट्टि०।

निस्+निर्+निष्क्रमणे “समुद्रान्निरखनं स्तोत्रैरभिरश्मिभिः” शत०ब्रा० ७।५।२।५२।

परि+परितः खनने परिखा उत्पाटने च “कण्टकिक्षीरिणस्तु समूलान् परिखायाद्वासयेदपामार्गम्” आश्व०२।७।५

वि+विशेषेण खनने। “यत्ते भूमि विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु” अथ० १२।१।३५।

खनक पु० खन–वुन्। १मूषिके, २सन्धिचौरे च। ३भूमिदारके (कोडा) त्रि० हेम०। “विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलोऽब्रवीत्” भा०आ० १४७ अ०। ४स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे मेदि०। “पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा। सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा” भा०व०१५अ०।

खन(मा)पान अनुवंश्ये क्षत्रियभेदे “खन(मा)पानोऽङ्गदोजज्ञे तस्मादवितथस्ततः” भाग० ९।२२।२।

खनयित्री स्त्री खन–णिच्-नि० इत्वाभाव तृच् ङीप्। (खुन्ती) इति ख्याते अस्त्रभेदे सा च जिगीषुणा यात्रायामग्रे चालनीया यथाह नारदपञ्चरात्रे “खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं युद्धकाङ्क्षिभिः। पञ्चवर्षशिशुकयुता चालनीया पुरःस्थिता”

खनित्र न० खन-इत्र। (खोन्ता) अस्त्रभेदे। “यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति” मनु०। स्वार्थे क तत्रार्थे हारा०।

ख(नि)नी स्त्री खन–इन् वा ङीप्। धात्वाद्युत्पत्तिस्थाने

१आकरे "खनिभिः सुषुवे रत्नम्" "रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः" रघुः। २भूविदारणे च। ३आधारमात्रे "नदिः पट् च मरा योषित् खकुलस्वसृखनी" काशी० २७अ०। ४खाते गर्त्ते "हतगम्भीरखनीखनीलिभ"मैष०।

खनित्रिम त्रि० खननेन निर्वृत्तम् खन-भावे बा० क्त्रि—मप् च। खननिर्वृत्ते। "खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः" ऋ० ७।४९।२

खनिनेत्र पु० इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे "विविंशतेः सुतोरम्भः खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः" भाग० ९।२।१६।

खन्य त्रि० खन—वेदे नि० यत्। खननीये खन्यत्। खान्य इत्यपि तत्रार्थे। लोके तु खेय इत्येव।

खपुर पु० खं पिपर्त्ति उच्चतया पॄ—क। १गुवाके अमरः। खमिन्द्रियं पिपर्त्ति—पॄ—क। २अलसे त्रि० मेदि०। खेन पूर्य्यते घञर्थे कर्म्मणि क। ३भद्रमुस्तके पु० मेदि० ४व्याघ्रनखद्रव्ये राजनि०। खे आकाशे उदित पुरं शा०त०। अशुभसूचनायाकाशोदिते ५गन्धर्वनगरे। तस्योत्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेद वृ०सं० ५६अ० उक्तो यथा "उदगादि पुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्। सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय। नागरनृपतिजयावहमुदग् विदिक्स्थं विवर्णनाशाय। शान्तायां दृष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय। सर्वदिगुत्थं सततोत्थितं च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम्। चौराटविकान् हन्याद् धूमानलशक्रचापाभम्। गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम्। दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये। अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्। यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग् भूरि रणे वसुन्धरा।" खे आकाशे चरं पुरं शाक०त०। ६आकाशगामिनि दैत्यपुरभेदे तदुत्पत्तिकथा "पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्य वर्षसहस्रं चेरतुः परमं तप। तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्। अगृह्णीतां वरन्ते तु सुतानामल्पदुःखिताम्। अवध्यताञ्च राजेन्द्र! सुरराक्षसपन्नगैः। पुरं सुरमणीयञ्च खचरं सुमहाप्रभम्। सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि। महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः। सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्। ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ! कालकेयकृते कृतम्। तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम्। पौलोमाध्युषितं वीर! कालकेयैश्च दानवैः" भारते वनपर्व्वणि १७३ अध्याये। "विध्वस्ते खपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च" भा० व० १७३ अ०। ७हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका०।

खपुष्प न० ६त०। आकाशकुसुमे तच्च यथा मिथ्यात्वेव मिथ्यात्वद्योतनाय खपुष्पोपमा शास्त्रेषु दीयते खकुसुमादयोऽप्यत्र।

खभ्रान्ति पु०स्त्री खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमणं मांसान्वेषणाय यस्य। चिल्ले त्रिका०। तस्य मांसान्वेषणाय खे भ्रमणशीलत्वम्। स्त्रियां वा ङीप्। [त्रिका०।

खमणि पु० खे आकाशे मणिरिव प्रकाशकत्वात्। सूर्य्ये

खमीलन न० खानामिन्द्रियाणां मीलनम्। तन्द्रायाम्। शब्दच० तत्र सर्वेषां बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्ये व्यापाराभावात् निमीलनं भवतीति तथात्वम्।

खमूर्त्ति पु० खं मूर्त्तिरस्य। अष्टमूर्त्तिधरे १शिवरूपे शिवे खस्य ब्रह्मणो मूर्त्तिः स्वरूपम्। २ब्रह्मस्वरूपे स्त्री "स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्" मनुः।

खमूली स्त्री खं शून्यभूतं मूलमस्याः ङीप्। कुम्भिकायां (पाना) त्रिका० तस्याः मूलशून्यत्वात् तथात्वम्। प्रभो० त्रा ह्रस्वः। खमूलि तत्रार्थे। स्वार्थे क ह्रस्वः, खमूलिका तत्रार्थे शब्दच०।

खम्ब गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। खम्बति अखम्बीत् चखम्ब।

खर पु० खं मुखबिलमतिशयेनास्त्यस्य र खमिन्द्रियं खाति खा-क वा रवर्णोरेकत्वम्। १गर्दभे। २अश्वतरे अमरः ३राक्षसभेदे च हेम० 'चेरतुः खरदूषणावि'ति भट्टिः। "ततस्तस्य रामस्य तत शूर्पणखाकृतम्। खरेणासीत् महद्वैरं जनस्थाननिवासिना। रक्षार्थं तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः। चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि राक्षसान्। दूषणञ्च खरञ्चैव, त्रिशिरसं महाबलौ। जघ्ने क्षेम पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः" भा०व० २७६ अ०। ४कण्टकिवृक्षभेदे, अजयः ५काके, कलमपालः ६कङ्कविहगे, ७कुररपक्षिणि राजनि० ६०संवत्सरमध्ये पञ्चविंशतितमे वत्सरभेदे तत्फलं यथा। "उपद्रुतं जगत्सर्वं तस्करैर्नृपकैः खरैः। पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गः खरे प्रिये!" ज्यो०त०। ९रविपार्श्वचरे १०परिचयाहारकभेदे शब्दच० ११तिक्तरसे च। १२तद्वति, त्रि० अमरः। खरकिरणः खरांशुः १३कठिने च त्रि० 'खरविशदमभ्यवहार्यं गङ्गमिति" पा० भाष्यम्। १४देवताडवृक्षे स्त्री टाप् अमरः। १५मद्ये मेदि०। १६निष्ठुरे हेम०। १७दैत्यभेदे त्रिका०। जातित्वे वर्णत्वे स्त्रियां ङीप्।

खरकार पु० खरत्तीव्रं करोऽस्य । सूर्य्ये खरकिरणखरांशुप्रभृतयोऽप्यत्र । [ह्रस्वम् । वलायामौषधौ राजनि० ।

खरकाष्ठिका स्त्री खरमुग्रं काष्ठं यस्याः कप् कापि अत

खरकुटी स्त्री खरा तीक्ष्णा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितगृहे त्रिका० तस्या क्षुरवत्त्वात्तथात्वम् । ६त० । गर्द्दभगृहे च खरगृहादयोऽप्यत्र ।

खरकोणा पुंस्त्री खरं तीव्रं कोणायते शब्दायते कुण—सङ्कोचे धातूनामनेकार्थत्वात् इह शब्दार्थता अण् उप०स० । तित्तिरिपक्षिणि हेम० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

खरगन्धनिभा स्त्री खरगन्धेन नितरां भाति नि+भा—क । नागवलायां नागबल्लीम् (पान) जटा० ।

खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोयस्याः । नागवलायाम् राजनि०

खरघातन पु० खरमपरोग, तन्नामराक्षसं वा घातयति हन—स्वार्थे णिच्—ल्यु । १नागकेशरे, २श्रीरामे च शब्दच० ।

खरच्छद पु० खरं छदं पत्रमस्य । (उलुखड़) १तृणभेदे रत्नमा० । २कुन्दरवृक्षे राजनि० ।

खरज्रु त्रि० खरं जीर्य्यति जॄ—बा० कु । तीव्रगतौ "अभूनापत् खरमज्रा खरज्रु" ऋ० १०,१०६,७ ।

खरणस् त्रि० खरस्य नासेव खरा वा नासा यस्य नसादेशः णत्वम् । १खरतुल्यनासिके २तीव्रनासिके च । अच् समा० । खरणसोऽप्यत्रार्थे अमरः । [भावप्र० ।

खरत्वच् पु० खरा कठिना त्वक् यस्य । १लक्ष्मालुभेदे ।

खरदण्ड न० खरः उग्रः कण्टकाद्यततत्वात् दण्डोऽस्य । पद्मे धरणी ।

खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काकोदुम्बरे शब्दच० ।

खरदूषण पु० खरमुग्रं दूषणरञ्जादकत्वाद्देहदोषो यत्र । १धस्तूरे (धुतुरा) २वक्रदोषे त्रि० । शब्दरत्ना० । द्व० । राक्षसभेदयोः द्वि० "खरदूषणयोर्भ्रात्रोः" भट्टिः ।

खरधार त्रि० खरा उग्रा धाराऽस्य । तीक्ष्णधारे अस्त्रभेदे करपत्रच्छिन्नस्य खरधारस्य च शस्त्रादौ प्रयोगे दोषाः यथाह सुश्रुतः "तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम्" ।

खरध्वंसिन् पु० खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्—णिनि । श्रीरामे । खरघ्नादयोऽप्यत्र । रामस्य खरध्वंसकथा खरशब्दे दृश्या ।

खरनादिन् त्रि० खरं नदति नद—णिनि । तीव्रशब्दकारके स्त्रियां ङीप् । सा च २रेणुकायामगन्धद्रव्ये शब्दच० । खर इव नदति नद—णिनि । ३गर्द्दभतुल्यनादकारके त्रि० "उपमान शब्दार्थप्रकृतावेव" पा० अस्यादुदात्तता । खरनादिनोऽपत्यं बाह्वादि० इञ् । खारनादि तदपत्ये पुंस्त्री० ।

खरनाल न० खरं नालमस्य । पद्मे "नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताज" भाग० ३,८,२१ ।

खरप पु० खरं पिबति पा—क । १ऋषिभेदे ततो नडादि० गोत्रापत्ये फक् । खारपायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । बहुषु तस्य यास्का० लुक् । खरपास्तद्गोत्रापत्येषु ।

खरपत्र पु० खरं पत्रमस्य । १शाकवृक्षे (सेगुन) २क्षुद्रतुलसीवृक्षे च रत्नमा० । ३यावनालशरे ४मरुवके ५हरिद्र्भे च राजनि० । वा कप् । खरपत्रक । तिलकवृक्षे शब्दच० ।

खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ० ङीष् । १गोजिह्वावृक्षे २काकोदुम्बरिकायाञ्च राजनि० ।

खरपाल न० खरं पालम् कर्म० । लौहपात्रे त्रिका० ।

खरपादाढ्य पु० खरैः पादैर्मूलैराढ्य । कपित्थद्रुमे शब्दच

खरपुष्प पु० खरं पुष्पमस्य । मरुवके रत्नमा० ।

खरपुष्पा(ष्पी) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्याः वा ङीप् । वर्वराशाके (वावुइ तुलसी) अमरः ।

खरप्रिय पुंस्त्री खलो धान्यादिमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य लस्य रः । पारावते शब्दमा० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

खरमज्र पु० खरं मज्जयति मस्ज—र । अत्यन्तशोधके । खरज्रुशब्दे उदा० ।

खरमञ्ज(रि)री स्त्री खरा मञ्जरी यस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् ह्रस्व वा ङीप् । अपामार्गे अमरः । तत्र ह्रस्वान्ते "पलाशपुष्पे खरमञ्जरेर्वा" "फलानि त्रियोः खरमञ्जरेर्वा" । "खरमञ्जरियष्ट्रागृहैस्त्वथामरदारुभिः" सुश्रु० । दीर्घान्ते "बिल्वखरमञ्जरीमधुशिग्रुसूर्य्यवल्लीत्यादि० सुश्रुत० ।

खररोमन् त्रि० खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रियां वा डाप् । खररोमत्व गर्द्दभहत्याकर्मविपाकः यथाह शाता० "खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते" इति । २नागभेदे पु० जटा० । [काभावे खरयष्टीत्यप्यत्र रत्नमा०

खरयष्टिका स्त्री खरा यष्टी सैव स्वार्थे क । नागवलायाम्

खरशब्द पु० खर उग्रः शब्दोऽस्य । १कुररखगे । ६त० । २गर्द्दभशब्दे पु० । कर्म० । ३उग्रशब्दे पु० । [भावप्र० ।

खरशाक पु० खरं शाकमस्य। (वामनहाटि) भार्ग्याम्।
खरशाल न० खराणां शाला मयू०। गर्द्दभस्थाने।
शब्दचि० तत्र जातादर्थस्य लुक्। खरशाल। तत्र भवे त्रि०।
खरसोनि स्त्री खे आकाशे रसमूनयति ऊन-इन्। को-
षिकालतायां भ्रारा०। [शोद्रपाले तिक्ता०।
खरसेन्द्र पु० ख भूम्यमूत रसेन्द्र रसक्षेदनमल। खरपाले
खरस्कन्ध पु० खर स्कन्धोऽस्य। १प्रियालद्रुमे। २खर्जूर्याँ
स्त्री टाप्। राजनि०। [महिकायां रत्नमा०।
खरस्वरा स्त्री खरं स्वरति उपतापयति स्व-अच्। वन-
खरा स्त्री खमाकाशं कृति रा-क बस र०। देवताडवृक्षे
अमरः। [देवताड्वृक्षे रायमुकुट०।
खरागरी स्त्री खरमागिरति आ+गृ-अच् गौरा० ङीष्।
खराश्वाङ्कुरक न० खराश्वात् तीव्रगर्जनमेघात् अङ्कुरति
अङ्कुरि-ण्वुल्। वैदूर्यमणौ राजनि० तस्य नवमेघ-
शब्दात् जायमानाङ्कुरत्वात्तथात्वम्।
खराश्वा स्त्री खरैरश्यत भुज्यते अश-भोजने वा० व। मयू-
रशिखायाम् (द्रुतजटाकता) अमर।
खराह्वा स्त्री खरं तीव्रं गन्धमाह्वयति आ+ह्वे-क। अज-
मोदायाम् राजनि०। [कुर्वातिकैस्तूरीभेदे राजनि०।
खरिका स्त्री खं राति रा-क स्वार्थे कन् अत इत्वम्।
खरीजङ्घ पु० खर्या गर्द्दभ्या इव जङ्घा यस्य। १ऋषिभेदे
२शिवे पु०। ततोऽपत्ये इञ्। खारीजङ्घि तदपत्ये पुंस्त्री०
ततोहन्वे यहन्वे च बह्वषु तस्य लुक्। खरीजङ्घाः
तदपत्येषु।
खरु पु० खन-कु रत्वान्तादेश०। १शिवे २दर्पे, ३अश्वे,
४दन्ते, मेदि० ५कामदेवे उणा०। ६श्वेतवर्णे
७श्वेतवर्णवति, दनिषिद्धैकवृत्तौ, हेम०। ८निर्बोधे,
१०क्रूरे त्रि० उणा०ट० ११पतिं वरायां कन्यायां स्त्री।
हेम० गुणवाचित्वेऽपि पद्व्दादाख ङीष्। १२तीक्ष्णे
त्रि० संक्षिप्तसारः। [चक्रवर्त्त।]
खर्ज व्यथायां भ्वा०सक०पर० सेट्। खर्जति। अखर्जीत्।
खर्जन न० खर्ज-ल्युट्। कण्डूयने। [शब्दच०।
खर्जिका स्त्री खर्ज-ण्वुल् अत इत्वम्। उपदंशरोगे
खर्जु पु० खर्ज-उन्। १कण्डूभेदे (चुलकानि) २खर्जूरीवृक्षे
३कीटभेदे च हेमच०।
खर्जूर न० खर्ज-ऊरच्। रौप्ये रत्नमा०। [उणादिको०।
खर्जू स्त्री खर्ज-ऊ। १कण्डूभेदे (चुलकानि) २कीटभेदे
खर्जु(र्जू)ज्जूघ्न पु० खर्जु (र्जूम्) कण्डूयनं हन्ति हन-टक।

१धत्तूरवृक्षे, (दादमर्दन) २चक्रमर्दद्रुमे च राजनि०।
खर्जूर पुंस्त्री खर्ज ऊरच् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।
(खेजुर) इच तस्य फलम् अण् तस्य लुप्। तत्फले
न० तद्गुणाद्युक्त भावप्र० उक्ता यथा
"भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा महाद्रुमा। तथा
स्वल्पफला कर्कटी स्वादुमस्तका। पिण्डखर्जू-
रिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। खर्जूरी
गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे
सा छोहारेति कीर्त्यते। खर्जूरीत्रितयं शीतं
मधुरं रसपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षय
हरं गुरु। तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिकृद्वापि शुक्रदम्।
कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वराति-
सारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम्। मदमूर्च्छामरुत्पित्त
मद्योद्भूतगदान्तकृत्। महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्जू-
रिका स्मृता। खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं
भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्"
"खर्जूरीस्कन्धनद्धानाम्" रघुः। २रौप्ये ३हरिताले न०
हेमच०। ४खले (आमार) मेदि०। ५वृक्षजातिभेदे
स्त्री अमर। (वनखेजुर)।
खर्जूरवेध पु० एकार्गलापरपर्याये विवाहे वर्ज्यनीय-
योगभेदे उपयमशब्दे १२६६ पृ० विवृतिः।
खर्द्द दंशने भ्वा०पर०सक०सेट्। खर्द्दति अखर्द्दीत्। चखर्द्द।
खर्पर पु० कर्परशब्दवत् पृषो० सत्वम्। १तस्करे, २धूर्त्ते,
३भिक्षापात्रे कपाले ४भिन्नघटखण्डे च मेदि०
५उपधातुभेदे, तुत्थाञ्जने (तुते) च न० शब्दच०।
खर्परी स्त्री खर्परं उपधातुभेद कारत्वेनास्त्यस्य अच्
गौरा० ङीष्। खर्परीतुत्थे अमर०। ठन् खर्परिकाप्यत्र।
खर्परीतुत्थ न० कर्म०। तुत्थभेदे (तुते) राजनि० तत्पाकप्रकार
गुणा० भावप्र० उक्ता यथा। "नरमूत्रेण गोमूत्रे सप्ताहं
रसक (पारदम्) पचेत्। दोलायन्त्रेण शुद्ध स्यात् ततः
कार्येषु योजयेत्। खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं
लघु। लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्। विषा-
श्मकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम्"।
खर्व(र्ब) गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। ख(र्ब)र्वति अख-
र्वी(र्बी)त्। चख(र्ब)र्व। गतिरत्र गौरवगतिः खर्व-
शब्ददर्शनात्। अन्त्यस्थान्तस्तु गर्वे इति भेदः।
खर्व(र्ब) पु० खर्व-गर्वे अच्। १कुबेरनिधिभेदे शब्दरत्ना०।
२कुब्ज इवे अल्पत्वसमन्ध० राजनि० तस्य नखस्तोद०

कठमया गर्वहेतुत्वात् तथात्वम्। खर्व–गतौ अच्। वर्ण्य-मध्यः। २ह्रस्वे ३वामने त्रि० अमरः "खर्वे! गर्वसमूह-पूरिततनो!" ताराम्तोत्रम्। ४संख्याभेदे (सहस्रकोटौ) "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्व"मिति लीलावती। ५तत्संख्याते च

खर्व(र्व)ट पु० खर्व(र्व)–अटन्। "एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम्। मिश्रं तु खर्व(र्व)टोनाम नदीगिरिसमाकुलः" भाग० टीकायां श्रीधरोक्ते ग्रामभेदे।

खर्वशाख त्रि० खर्वा शाखा तत्तुल्यस्य हस्तपादादयोऽस्य। वामने हेम०।

खर्वित त्रि० खर्व–नीचगतौ कर्त्तरि क्त। ह्रस्वे स्त्रियां टाप्। सा च अमावास्याभेदे, "अभिन्नयेन्नतद्दर्शा अमावास्या भवेत् क्वचित्। खर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे" कर्मप्रदी० पूर्वदिनस्थिततिथ्यपेक्षया परदिने २अल्पकालस्थिततिथिमात्रे च।

खर्वुरा स्त्री खर्व उरच्। तरदीवृक्षे राजनि०।

खर्बु(र्वु)ज न० खर्बु(र्वु) उन् तथा भूता जायते जन–ड। (खरमुज) लताफलभेदे। तस्य गुणा भावप्र० उक्ता "खर्बु(र्बु)जं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु। स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम्। तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत्। रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम्"।

खल चलने संचये च भ्वा० पर० सक० सेट्। खलति अखालीत् खलति प्रनिखलति खलः।

खल पुंन० खल–अच् अर्द्धर्चा०। धान्यमर्द्दनस्थाने हेम०। (खामार) धान्यखलः गोधूमखलः यवखलं। "खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते" मनुः। खलयज्ञः खलेकपोतः। "खले न पर्षान प्रतिहन्मि भूरि" ऋ० १०,४८,७, २धूलिराशौ च ३भुवि ४स्थानमात्रे च। खलञ्च साद्यस्क्रेषु यज्ञेषु उत्तरवेदित्वेन विहितो यथा "साद्यस्क्रे मूर्वरा वेदिः "खल उत्तरवेदिः" आश्व० श्रौ० ९,१२,१४, तत्र खलशब्दनिर्द्धारणं कात्यीये यथा "खल उत्तरवेदिः धान्यखलं प्रत्ययात्" कात्या० श्रौ० २२,२,४२,४४, खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते यतः" कर्कः। "ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे खनन्ति" कात्या०श्रौ० ४५, "धान्यखलमभितः सन्निधानात् वेदिमभितो ये गर्त्तविशेषास्तानुत्तरवेदिदेशे खनन्ति मर्द्दयन्ते सम्बन्धो विलोकार्थमतुच्छैः परितो गर्त्ताङ्कराकामकीलकैः" कर्कः। इति पूर्वपक्षः "पांशुखलो वा प्रत्यक्षाविशेषात्" ४७सू०। वाशब्दः पक्षान्तरे पांशुखलो-मोत्तरवेदिर्भवति तत्रापि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौ" कर्कः "पांशुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः कुतः खल इत्युक्ते धान्यखलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते" स०व्या० इति सिद्धान्तः। ५तिलकल्के पु० (खलि) ६नीचे ७अधमे ८दुर्जने त्रि० "सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः। मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्य्यते" चाणक्यः। "खमाश्रयान् यः परमार्थैः सुपुष्णात्यद्भ्यः खलः" भाग० १,७,३७,। ९इतरे च त्रि० अमरः। खे लीयते ली–ड। १०सूर्ये। खं तद्दर्शं लाति ला–क। ११तमालवृक्षे पु० शब्दच०। १२मत्सरग्न्ये औषधमर्द्दनपात्रभेदे वैद्यकम्। १३खले उभयोरैक्यात्। "खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः" सुश्रुतः। "खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ" सुश्रुत। खलएव अङ्गुल्या० स्वार्थे ठक्। खालिक खलशब्दार्थे। [शब्दच०।

खलक पु० खं शून्यं मध्ये लाति ला–क संज्ञायां कन्। कुम्भे

खलकुल –० खलको खलभूमौ लीयते ली–बा० ड। कुलत्थकलाये "दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च खल्वाः खलकुलाश्च" वृ०उ० "खलकुलाः कुलत्थाः" भा०।

खलता स्त्री खस्य लता। १आकाशलतायाम्। खलस्य भावः तल्। २दुर्जनत्वे च। "अनिवारितताश्मस्पद कुलक्षीणां स्वमनोभिरुत्थितताम्। खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधोजनः" माघः। खलता च "अष्टोहि षि तथा यान्ते विद्वेषः खलता स्मृता" इत्युक्तलक्षणा।

खलति पु० स्खलन्ति केशाः अस्मात् भीमा० अपादाने अति पृषो०। (टाक) १इन्द्रलुप्तरोगे तच्छब्दे विवृतिः। २तद्वति त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। तद्रोगयुक्तपरत्वे कडा० कर्मधा० परनि०। युवखलतिः खलतियुवा। "अथैष चेत्रन्ते इत्युपक्रमे "पिङ्गलखलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्द्धनि जुहोति" कात्या० श्रौ० २०,८,१८, "खलतिः खल्वाटः" कर्क०।

खलतिक पु० खलतिरिव कायति कै–क। पर्वते "खलतिकादिषु वचनम्" वार्त्ति०। खलतिकः पर्वतस्तस्य वनानि खलतिकं वनानि" बहुत्वेऽपि एकवचनम् सि०कौ०।

खलधान पु० खलाः खला धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे ल्युट्। (खामार) ख्याते खलपदार्थे हेमच०।

खलपू त्रि० खलं भूमिं पुनाति पू–क्विप्। स्थानशोधनकारिणि (फराश)। अमरः।

खलयज्ञ पु० खले कर्त्तव्यो यज्ञः। खले कर्त्तव्ये यज्ञभेदे

लाट्यायनश्रौ० सू० ४,१,२५, सूत्रादौ तस्य विवृतिः ।

खलाजिन न० खलस्थितमजिनम् । खलस्थितचर्मणि ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । खलाजिनीय तत्सन्निकृष्ट-देशादौ त्रि० ।

खलादि पु० का० वार्त्तिकोक्ते समूहार्थे इनिप्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः । "खल डाक कुटुम्ब कुम्भ षण्ड गो रथ कुण्डल" खलिनी डाकिनीत्यादि तत्समूहे ।

खलाधारा स्त्री खल आधारो यस्याः । तैलापोका) "तैल-पायिकायाम्" जटाध० ।

खलि स्त्री खल–इन् । (खलि) इति ख्याते तैलकिट्टे राजनि० वा० ङीप् । "स्थाल्या वैदूर्य्यमय्या पचति तिल-खलीं चन्दनैरिन्धनौघै" भारतरत्ना० २ताजमूले रत्नमा० ।

खलि(ली)न पुन० खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनं पृषो० वा ह्रस्व अर्शआदि । अश्वमुखस्थायां कविकायां (कड़ि-याल) । मुखमध्य इति रायमुकुट । "उभयत खलीन कनककटकायसग्नाभ्यां पदेपदे लताकुञ्जनप्रयत्नाभ्यां मुखाभ्यामवलम्ब्यमानम्" (अश्वम्) काद० । दीर्घमध्य २आकाशलीने त्रि० ।

खलिवर्द्धन पु० "मारुतेनाधिकोदन्तो जायते तीव्रवेदन । खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जायते रुक् न शाम्यति" इति भावप्र० उक्ते दन्तरोगभेदे ।

खलिश पु०स्त्री आकाशे जलादूर्द्धभागे लिशति लिश-क । (खलसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । तद्गुणाश्च "खलिशस्तु मतोग्राही कषायो वातकोपन । रूक्षो लघु स्थूलकर किञ्चिदामविनाशन" राजवल्लभ । पृषो० खल्लिशः खलीशोऽप्यत्र ।

खलीकार पु० खल+अभूततद्भावे च्वि–कृ–भावे घञ् । १अपकारे जटाधर । २भर्त्सने च । खलीकधातोस्तद-र्थकताऽपि तेन "परोक्षे खलीकृतोऽयं द्यूतकर" "खलीक्रियते" मृच्छ० खलीक्रियते भर्त्स्यते इत्यर्थ ।

खलु अव्य० खल–उन् । निषेधे एतदर्थयोगे धातो क्त्वा "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्" माघ "खल्विति १निषेध २वाक्यालङ्कार ३जिज्ञासा ४अनुनय ५नियमेषु" गणरत्नोक्तेषु वाक्यालङ्कारादिषु च तत्र वाक्यालङ्कारे "खलु वाचिकम्" जिज्ञासायां "स खलु-प्रीते वेदम्"। अनुनये "न खलु न खलु सुग्धे । साहसं कार्य्यमेतत्" । नियमे (अवधारणे) "प्रकृतिधाराः खलु माऽस्मां धिय." प्रकृतिधारा एवेत्यर्थः" गणरत्नम् । जिज्ञासायां "न खलूपरमा पिनाकिना" कुमा० । ६निश्चये ७वाक्यपादपूरणे दवीप्रभायाया शब्दरत्ना० । तत्र निश्चये "न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने" कुमा० । "न खलु वय-मसुष्य दानयोग्या" माघ । "न खल्वनिर्जित्य" रघु "हती भवान्" रघु । वाक्यालङ्कारे "सर्वं प्रिय खलु भव-त्यनुरूपचेष्टम्" माघ । "भव्या गुणाः खल्वपि लोक-कान्ता" रघु । वीप्सा व्याप्ति "काले खलु समारब्धा फल बध्नन्ति नीतय" रघु० । काले समारब्धा नीतयः फलजननव्यापिका इत्यर्थ ।

खलुक् पु० सर्वेन्द्रिय नेत्रव्यापारं लुञ्चति लुञ्च–अपनये क्विप् । अन्धकारे त्रिका० ।

खलुरिष पुंस्त्री खलु रिष्यते बध्यतेऽसौ खलु+रिष–बधे कर्म्मणि घञ् सुप्सुपेति स० । मृगभेदे शब्दच० ।

खलूरिका स्त्री अभ्युत्पन्नोऽयम् । शस्त्राभ्यासे हेमच० ।

खलेकपोत पु० ब०व० खले पतन्तः कपोता शा०त० अलुक् स० । खलेपतत्सु कपोतेषु । तत्तुल्य न्याय खलेकपोत न्यायः यथा खले कपोता युगपत् पतन्ति तथा परस्पर-विशेष्यविशेषणभावानापन्ना एकत्रान्विताः यथा क्रियाया कर्त्रादिकारकाणां सर्वेषामेव युगपदन्वय न तु विशेष्ये-विशेषणमिति रीत्या "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्ध समत्वात् स्यात्" जै०उक्तः । अयमेव न्यायः एकत्र-द्वयमिति संज्ञकोऽपि । यथा नञ्समभिव्याहृतस्थले एकस्मिन् अभावप्रतियोगिनि बह्नित्व-स्वत्व उभय प्रकारविधया भासते इति जगदीश । गदा-धरमते तु निर्द्धर्मितावच्छेदकभावालोकारेण बह्नित्व धर्म्मितावच्छेदकीकृत्यैवात्र मञ्समभिव्याहृत भासते इति तत्र न एकत्रद्वयमिति रीत्या बोधः किन्तु क्रियाकारकान्वय एव तथा बोधः इति भेदः अयव खलेकपोतन्याय ।

खलेधानी स्त्री खले धीयन्ते धान्याः अत्र धा–आधारे ल्युट् ङीप् । मेधिकाष्ठे जटाधरः । २स्थूणौ हेम० ।

खलेयव अव्य० । खले यवोऽत्र काले तिष्ठद्गु० स० । खले-स्थितयवकाले ।

खलेवाली स्त्री खले वाल्यन्ते चाल्यन्ते पशवो यत्र वल–चालने आधारे घञ् गौरा० ङीष् । खलमध्ये भूमिमध्यस्थे काष्ठभेदे (मेदकाठ) । "खलेवाली यूपो वाक्येभ्यः" शाङ्खा० श्रौ० १२,१,४८, खलमध्ये निखाता मेधिभूता खलेवाली" इति सं०व्या० । कात्या० श्रौ० ८,७,१२, तु कल्पमाख्यावयवाभ्या व्युत्पत्तिदर्शा यथा खलेवाली

यूप" सू०। खलेऽनडुद्गमने तद्बन्धनार्था मेथिः खलेवालीत्युच्यते खलेऽनडुहो वारयतीति खले वाली" नारा० "मेथ्यां हि दाम्नेनानडुहां वारणात् तथा भवति" रलयोरैक्यात् तथात्वम्।

खलेबुस अव्य० खले बुसमत्र काले तिष्ठद्गु०स०। खलेस्थित बुसकाले

खलेश पु० स्त्री खे जलादूर्द्ध्वाकाशे शेते संश्लिष्यति गतिकाले शी-अच् ७त०। (खलिसा) मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खलेशय पु० स्त्री खलेशं जलादूर्द्ध्वस्याकाशसंसर्गं याति या-क। (खलिसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। [(खामार समूह)।

खल्या स्त्री खलानां समूहः यत्। खलसमूहे अमरः

खल्ल पु० खलति क्विप् खल् तं लाति ला-क। १ वस्त्रभेदे २ गर्त्ते ३ चर्म्मणि ४चातकविहगे पु०स्त्री० मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५ दृतौ चर्म्ममयपात्रे (मसक) हेम०। ६ औषधमर्द्दनपात्रे (खल) वैद्यकम्।

खल्लिका स्त्री खल-क्विप् तं लाति-ला-क ततः संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। ऋजीषे भर्जनपात्रे (भाजनाखोला) शब्दच०। शब्दचिन्तामणौ अयं बमध्यः पठितः तत्र वाते क इति भेदः।

खल्ली स्त्री खल्ल-क्विप् तं लाति ला-क गौरा० ङीष्। "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी" इति भावप्रकाशोक्ते रोगभेदे।

खल्लीट पु० खल्लीव टलति टल-विक्लवे वा० ड। १खलतिरोगे २तद्वति त्रि० त्रिका० पृषो० लस्य डः खल्लिटोऽप्यत्र शब्दरत्ना०। "खल्लीटः परनिन्दायाम् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम्" शातातपेन तस्य परनिन्दनकर्मविपाकतोक्ता। खल्वाट इत्येव पाठः साधुः। तत्र खल्लु इवाटति अट-अच् इति व्युत्पत्तिः।

खल्व पु० खल-क्विप् तं वाति वा-क। निष्पावे धान्यधान्यभेदे "दश ग्राम्याणि धान्यानीत्युपक्रमे "खल्वाश्च खल कुलत्थाश्च" छा०उ०। "खल्वाः निष्पावाः वल्ला इति प्रसिद्धाः" शङ्करभाष्ये "व्रीहयश्च मे इत्युपक्रमे "खड्गावश्च मे खल्वाश्च मे" यजु० १८,१२, खल्वाश्चणकाः वेददीपः। तेन २चणके च।

खल्वाट पु० खल-क्विप् तं वटते वेष्टयते वट-वेष्टे अच् कर्म०स०। इन्द्रलुप्तरोगे (टाक) २तद्रोगवति त्रि० हेमच०

खव सम्पत्तिपवित्रतयोः प्रादुर्भावे, च क्र्या० पर०सक०सेट्। खव्नाति अखावीत् अखवीत्। चखाव। प्रनिखव्नाति।

खवल्ली स्त्री खे शून्ये वल्ली। मूलशून्यायाम् १आकाशवल्लयाम् राजनि०। खवल्लरीखलतादयोऽप्यत्र २आकाशलतायाञ्च।

खवारि न० खात् पतितं वारि शा०त०। दिव्योदके राजनि० खजलादयोऽप्यत्र।

खवाष्प पु० खस्य वाष्पम्। हिमजलकणे (ओस) हारा०।

खश(स) पु० देशभेदे त्रिका०। तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादौ दृश्यते क्वचित् तालव्यमध्यता च तेनोभयरूपता। स च देशः वृ०स० कूर्म्मविभागे १४अ० पूर्वस्यामुक्तः "अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे "खशमगधशिविरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः"। सोऽभिजनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा अण्। खाश(स)। तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु तु अणो लुक्। ख(शा)साः तद्देशवासिनः तन्नृपाश्च। ते च शनकैः क्रियालोपात् वृषलत्वं गताः यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। "खशांस्तु चारांश्चोलांश्च मद्रान् किष्किन्धकांस्तथा" हरि० १४ अ०। "खशा एकासनाह्यर्हाः प्रदरादीर्घवेणवः" भा० स० ५१ अ०। "अङ्गवङ्गखसेष्वेव माध्यदेशे कदाचन" मू०चि०। ३सुरामांसगन्धद्रव्ये शब्दच० ४कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा गरुडपु० ६अ० "धर्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम्। अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः। कद्रूः प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा(सा)"। "इरा वृक्षलतावल्लीतृणजातीश्च सर्वशः। खशा(सा) च यक्षरक्षांसि मुनेरप्सरसस्तथा" तत्रैव तत्प्रजोक्तिः।

खशीर पु० १देशभेदे २तद्देशवासिनि ३तन्नृपे च बहुव०। "खशीराश्चान्तचाराश्च पह्लवा गिरिगह्वराः" भा० भी० ९ अ० उत्तरस्थजनपदकथने।

खशेट पुंस्त्री खे शेटति शिट-अनादरे अच्। (खविसर) मत्स्ये त्रिका०। तस्य गतिकाले खस्याधारत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तस्य तथात्वमादरेण गमनात्तथात्वम्

खश्वास पु० खस्य श्वास इव। वायौ त्रिका०।

खष बधे भ्वा० पर० सक० सेट्। खषति अखाषीत्-अखषीत्। चखाष।

खष्प पु० खन-प नि० नस्य षः। १ क्रोधे २ बलात्कारे च। खष्पौ क्रोधबलात्कारौ, सि० कौ० उज्ज्वः शब्द-

खड्गे तस्य शब्दस्य क्लीवतोक्तिः प्रामादिकी।

खस पु॰ खानि इन्द्रियाणि स्यति निश्चलीकरोति षो—क। (खोस) (पाचड़ा) ख्याते १रोगभेदे। २देशभेदे ३सवर्णायां ब्राह्मणक्षत्रियाज्जाते जातिभेदे "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः" मनुः। (खसखस) इति ख्याते द्रव्ये भावप्र॰ खसतिलशब्दो दृश्यः।

खसकन्द पु॰ खस इव कन्दोऽस्य। क्षीरकञ्चुकीवृक्षे रत्नमा॰। खसगन्ध इति पाठान्तरेऽपि तथार्थता। खसस्येव गन्धोऽस्य तत्र वाक्यम्।

खसतिल पु॰ खस॰ खसपूर्वक इव तिलति स्निह्यते शुक्रस्नेहत्वात् तिल—स्नेहे क। (पोस्ता) अहिफेनबीजाधारके (खसखस) ख्याते द्रव्ये राजनि॰। तस्य तैलस्य खसपूर्वकल्पशुभ्रवर्णत्वात्तथात्वम्।

खसतिलतत्फलतद्वल्कलादिगुणा भावप्र॰ उक्ता "तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः। स्यात् खाखसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥ ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत्। धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम्॥ मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्। उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम्। आफूकं शोधनं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम्॥ तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायमित्यपि। उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि। खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च॥ जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम्"।

खसम पु॰ खं शून्यं समं यस्य। बुद्धे त्रिका॰। तस्य सर्वस्य शून्यभावनयाऽस्थिरत्वचिन्तनेन जगतः स्थिरत्वनिराकारणात् सर्वशून्यतास्वीकारेण तस्य तथात्वम्।

खसम्भवा स्त्री खे सम्भवति सम्+भू—अच्। आकाशमांसी द्रव्ये राजनि॰। [बुद्धशब्दे विवृतिः।

खसर्पण पु॰ खे बन्धकच्छेदेन अद्वेषे सर्पणमस्य। बुद्धे त्रिका॰।

खसात्मज पु॰ खसायाः कश्यपपत्नीभेदस्य आत्मजः। राक्षसे त्रिका॰ तस्य तत्पुत्रत्वकथा खसशब्दे दृश्या।

खसूचिन् त्रि॰ खं सूचयति सूच—णिनि। प्रश्नविचारणाय आकाशस्य नैर्मल्यादिसूचके निन्दिते वादिनि। सैषा करणगृहस्था च सि॰कौ॰।

खसृम पु॰ भित्तिकाजाते बहुरभेदे "भित्तिकायां बहवः पन्था विमर्चितवन्तोबहुधा। अंश॰ मत्स्यव बबना मभ्यव्येव मण्डावह॥। नानाविमर्शविधेन इत्युत्त खसृमत्तथा। मन्त्रो नरकस्येव कालनाभस्तथैव। निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्" मार्क॰पु॰६अ॰। "खसृमशालवदन कराल कौशिक शर हरि॰४०अ॰।

खसखस पु॰ खसप्रकारः द्वित्वम् पृषो॰। खसतिले (पोस्ता) क्षुपभेदे राजनि॰।

खसखसरस पु॰ ६त॰। अहिफेने राजनि॰।

खस्तनी स्त्री खमाकाशं स्तन इव यस्याः। पृथिव्यां त्रिका॰

खस्फटिक पु॰ खमिव निर्मलः स्फटिकः। १सूर्यकान्तमणौ २चन्द्रकान्तमणौ च हेमच॰।

खस्वस्तिक न॰ खमूर्द्ध्वस्थितमाकाशं स्वस्तिकमिव। समस्तसम्पातेन मस्तकोपरिस्थे आकाशविभागे प्रमिताक्षरा खगोलशब्दे दृश्यम्।

खहर पु॰ खं शून्यं हरोयस्य। वीजगणितोक्ते शून्यहारके राशिभेदे। "अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेषु। बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूतगणेषु यद्वत्"। [कर्त्तरि णिच् स्यात्। २खनितरि त्रि॰ विश्वप्र॰।

खा स्त्री खन—कर्मणि णिच् स्यात्। नद्याम् निघ॰ खन—

खाखस पु॰ खस+प्रकारे द्वित्वम् पृषो॰। खसतिले भावप्र॰ यदीज (पोस्ता)। खसतिलशब्दे विवृतिः।

खाङ्गाह पु॰ खे आकाशेऽङ्गमाहन्ति गतिकाले आ+हन—ड। श्वेतपिङ्गलाश्वे शब्दचि॰।

खाजिक पु॰ खे ऊर्द्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र साधु ठन्। लाजेषु हारा॰। तस्य भर्जनपात्रात् ऊर्द्ध्वदेशे स्फोटनेन तथात्वम्

खाट पु॰ खे ऊर्द्ध्वमार्गे अटत्यनेन अट—करणे घञ्। शवरथे शवहरणशय्यायाम् शब्दरत्ना॰।

खाटि स्त्री खट—काङ्क्षायाम् भा॰ इञ्। १किणे (घेटा) २असदृग्वचसे ३शवरथे च मेदि॰। ४शुष्कव्रणस्थाने उज्ज्व॰। स्वार्थे कन्। खाटिका शवरथे स्त्री शब्दरत्ना॰।

खारीभारिक त्रि॰ खारीभारं हरति वहति आवहति वा ठञ्। १खारीभारहारके २तद्वाहके ३तदायाहके च। भारभूतखारीहारकादौ, खारिक इत्येव।

खाडव न॰ भावप्रकाशोक्ते चूर्णविशेषे यथा "कोलामलकलं-चूर्ण शुण्ठीशार्करान्वितम्। मातुलुङ्गरसेनाक्तं शोषितं सूर्यरश्मिभिः। एवन्तु बहुशोऽभ्यक्तं शोषितञ्च पुनः पुनः। दैवलवणसंयुक्तं चूर्णं खाडवमुच्यते। खाडवं सुखैवद्यकारकं रुचिकारणम्। कृच्छ्रोगशमनञ्चेति सुवर्णस्य मानम्। भोजनान्ते निषेवेत भोजनं खाडवं सदा"।

खाण्ड न० खण्डस्य भावः ष्यञ्० भावे पक्षे अण् । खण्डभावे खण्डस्य विकारः अण् । २खण्डविकारे च ।

खाण्डव त्रि० खाण्ड खण्डविकारं वाति वा०क । खण्ड-विकारयुक्ते मोदकादौ । "रसालापूपकांश्चित्रान् मोदकांश्च सखाण्डवान्" भा० आनु० ५३ अ० ।

२वनभेदे । तच्च वनं पुरा शक्राद्यावासस्थानं तच्च छित्त्वा सोमवंश्येन सुदर्शनेन राज्ञा खाण्डवी पुरी कृता पुनः सा काशीराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिदेशात् वनतां प्रापिता यथाह कालिकापु० ७८ अ० ।

"सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः । वीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् । स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् । सिंहान् व्याघ्रान् समुत्-सार्य्य कांश्चिच्चापि तपोधनान् । खाण्डवीं नाम नगरीम-करोत्तत्र शोभनाम् । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्"॥ "असहिष्णुर्नरपतिर्विजयस्य सुदर्शनम् । कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम् । वाराणसी-पतिं वीरं विजयं जयशालिनम् । सन्धाय कृत्वा सा-चिव्यं तत्रैवैष न्ययोजयत् । विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः । सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथा-करोत् । नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः । चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् । विजयो रथ-मारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् । सेना सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा । तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना । सुदर्शनस्य नृपतेर्बलवासवयोरिव । ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् ॥ उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा । मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव" । "तं वीक्षन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरे-श्वरः । समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । इन्द्र उवाच । राजन् ! महद्वनमिदमासीद्देवगणाट्टतम् । नरगन्धर्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् । सर्व्वांस्तुत्-सार्य्य देवादीन्मम चात्यप्रिये रतः । भङ्क्त्वा वनमिदं शुद्धं समुत्सार्य्य तपोधनान् । खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः । तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम ! । तत्राहं विहरिष्यामि तच्चक्रेण समं रह । मुनीनाञ्च तपःस्थानं मण्डनं ते प्रसादतः । भवि-ष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव ! । मार्कण्डेय उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा । वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् । गच्छन्तु मो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छया । येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः । वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् । जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपा-लिताम्" ॥ "अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः । वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत । दातुमङ्गी-कृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै । वह्निस्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् । अहमग्निः पाण्डुपुत्र ! यज्ञ-भागातिभोजनात् । व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना । खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिमृग-राक्षसम् । यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! तदा ममात्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् । पुरा तु विजयो राजा खाण्डवी नाम तां पुरीम् । भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् । यदर्थं देवविहितं वनं बध्येतवाहन ! । विरोधात्तत् शक्रस्य न स्वयं भोक्तु-मुत्सहे । तन्मां त्वाहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय । यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः । दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् । देवकीतनयोपेतो वासुदेवेन पालितः । खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः" । २तन्नामपुर्य्यां स्त्री ।

खाण्डवप्रस्थ पु० इन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरवासस्थानभेदे "अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽभिचिन्तितः" भा० आ० ६१ अ० । इन्द्रप्रस्थशब्दे तत्कथा दृश्या ।

खाण्डवायन पु० ऋषिभेदे "व्यजन्त तदा राजन् ! प्रख्याताः खाण्डवायनाः" भा० व० ११७ अ० ।

खाण्डविक पु० खाण्डवं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । मोदक-कारके (मयरा) "आरालिकाः सूपकाराः ये च खाण्डविकास्तथा" भा० आश्र० १ अ० ।

खाण्डवीरणक त्रि० खण्ड इव वीरणः खण्डवीरणः तत अदूरभवा० चतुरर्थ्यां वुञ् । खाण्डवीरणसन्निकृष्ट-देशादौ । [मोदककारके हारा० ।

खाण्डिक स्त्री खण्डं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । (मयरा)

खात न० खन–भावे क्त । १खनने कर्म्मणि क्त । २पुष्करि-ण्यादौ त्रि० "पूर्त्तं खातादिकर्म्म च" अमरः । तडाग-शब्दे विवृतिः । खातवेतनादिदानार्थं क्षेत्रफलज्ञानोपयोगी खातव्यवहारो लीला० उक्तो यथा ।

"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्य्या । गणयित्वा

विस्तारे वसुषु स्थानेषु तद्युतिभक्त्या । खातकमित्या समभितिरेव दैर्घ्ये च वेधे च । क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसङ्ख्या स्यात् ॥ उदाहरणम् । भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्मितम् । त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥ यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! । तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥

१२
१० ११ ४ ४ ३ ३ २ १ मध्यान्तविषमखातं
व्यासः ७ ६ ५ ५ ६ ७
५ ८ ६ ६ ४ ४ १० ११
१२

अत्र समभितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्ये ११ वेधे । ३ ।

तत् क्षेत्रदर्शनम् यथा

११
३
व्यास ६ सम्भितिः ६
११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसङ्ख्या । १९८ ।

खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ॥ क्षेत्रफलं सममेवं वेधगुणं घनफलं स्पष्टम् । समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥

उदाहरणम् । मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं विस्तारदैर्घ्यं तु तले तदर्द्धम् । यस्याः सखे ! सप्तकरश्च वेधः का खातसङ्ख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२
७
व्यास १० विषमखातं १०
१२

मुखजं क्षेत्रफलम् ।१२०। तलजम् ।२०। तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० ।

षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् ।७० । वेध । ७ । हृतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।

द्वितीयोदाहरणम् । खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः । हस्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

१२
९
व्यासः १२ समखातं १२
१२

भुजः । १२ । वेधः । ९ जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः ।१२९६। सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय ।

वेधः ५ वृत्तखातं
व्यासः व्यासः १०

व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः ३९२७/१२५ सूक्ष्मक्षेत्रफलम् ३९२७/५

वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलं ३९२७/१० सूक्ष्मसूचीफलं १३०९/१० तथा स्थूलखातफलं २७५०/७ सूचीफलं स्थूलं वा २७५/२१ ।"

खनकशब्दे उदा० । २कूपे निघ० । ३खननकर्ममात्रे त्रि० "खातभुवैर्द्विभुजां विषमभे" माघ. ।

खातक न॰ खात प्रशंसायां कन्। १परिखायाम् (खाद) हेमच॰। “अधमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातक” इत्युक्ते २अधमर्णे ३परसैन्यविदारके च “खातक-व्यूहतत्त्वज्ञ बलहर्षणकोविदम्” भा॰ शा॰ ११८ अ॰। “खातका परसैन्यविदारका.” नीलक॰।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भूः। १परिखायाम् २प्रतिकूपे च हारा॰

खाति स्त्री खन–खै–वा भावे क्तिन् आत्। खनने।

खात्र न॰ खन–त्रल् किच्च आत्। खनित्रे २जलाधारे च सि॰कौ॰ ३वने ४सूत्रे च शौचसूत्रार॰।

खाद भक्षणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। खादति अखादीत् चखाद। खाद्यः खादकः खादनम्। णिचि। खादयति अचिखादत् त। “शक्तून् खादति यस्य तस्य रिपवोनाशं प्रयान्ति ध्रुवम्” ति॰ त॰ “न खादेः पर-शस्यानि” कर्मोत्सर्गमन्त्रः। “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः। “स हि (उशस्ति॰) कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे” छा॰ उप॰। “मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यं समं स्मृतम्” मनु॰। “आशङ्कमानो वैदेहीं खादिता निहतां स्मृताम्” भट्टिः। “तादृशं भवति प्रेत्य यथा मांसानि खादकः” मनुः। भट्टभावप्रकाशः। खादनस्य हिंसाव्यभिचरितत्वात् हिंसार्थत्वात् अकित्त्वेऽपि वा॰ चुरा॰ तेन स्वार्थे णिच् खादयति। “दुर्बलं भक्षयन्तो हि मत्स्यामत्स्यं विशेषतः। खादयन्ति” मत्स्यपु॰ “मां खादय मृगश्रेष्ठ। दुःखादस्माद्विमोचय” भा॰व॰ ६१ अ॰। “देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके। खादयन्नर्कपत्राणि” विदग्धमु॰। अस्य भक्षणार्थत्वेऽपि “आदिखाद्योर्न” वार्त्ति॰ णिचि प्रयो-ज्यकर्त्तुः न कर्मत्वम्। खादयति अन्नं बटुना “वयोभिः खादयन्त्यन्ये” “तां श्वभिः खादयेद्राजा” मनुः। “मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः” भट्टिः। खादनञ्च कठिनादि द्रव्यस्य गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारविशेषः प्रति-षिद्धभक्ष्यविषये तु यद्गमात्रप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्तार्द्धमिति भेदः यथाह प्रा॰त॰ “यद्यपि अश्नादीनां कण्ठादधो-नयनमेव भक्षणं न तु निष्ठीवनाय मुखन्यादे कवोष्ण-धारणं, तथाविधे प्रयोगाभावात्। तथापि पापविषये तथा-विधानुबन्धेऽपि प्रायश्चित्तं, ब्रह्मघ्ने तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः “चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः”। अत्र हननप्रतिषेधेन यथा तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रति-षिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचारिताघ्रादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्ध-त्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायश्चित्तं, मिता-क्षरायामप्येवम्। अतएवोक्तं “निष्ठन्नपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते। यावन्न क्रियते यत्नो गण्डूषस्य प्रवेशनम्” इति। अत्र यत्नो गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानाति-देशवद्भक्षणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः। ततश्च विप्रदण्डो-द्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने” इति याज्ञवल्क्योक्तेः दण्डोद्यमे दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्द्धवत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भावनारहिते अर्द्धं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम्”

खादक त्रि॰ खाद–ण्वुल्। १भक्षके। “तथा मांसानि खादकः” मनुः “यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्” भा॰ आनु॰ ५६२४ श्लो॰। २अधमर्णे च “खादको वित्तहीनः स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि। मूलं तस्य भवेद्देयम्” नारदः “खादकोऽधमर्णः” मिता॰।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू॰स॰। खादनमोदनाय निदेशक्रियायाम्।

खादन पु॰ खादत्यनेन खाद–करणे ल्युट्। १दन्ते हेम॰। भावे ल्युट्। २भक्षणे न॰। “अश्मना खादनेनाहमर्थी नास्येन केनचित्” रामा॰२,५०स॰४५ श्लोक।

खादि त्रि॰ खाद–कर्मणि इन्। भक्ष्ये “धंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयः” ऋ॰१,१६६,९,। “खादयः भक्ष्याः” भा॰ खाद–धातूनामनेकार्थत्वात् त्राणे कर्त्तरि इन्। २त्रायके। “हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च संदधे” ऋ॰१, १६८,३। “हस्तेषु खादि कृत्तत्रायक.” भा॰।

खादित त्रि॰ खाद–क्त। भक्षिते अमरः। “आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां स्मृताम्” भट्टि।

खादिन् त्रि॰ खाद–णिनि। भक्षके स्त्रियां ङीप्। “लोष्ट-मर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः” मनुः।

खादुक त्रि॰ खाद–उकञ् सञ्ज्ञायां कन्। हिंसाशीले हेम॰।

खादोअर्णस स्त्री खाद–कर्मणि असुन् खादः खाद्यमर्णः जलं यस्याः पृषो॰ पूर्वरूपैकादशाभावः नद्याः। निघ॰।

खाद्य त्रि॰ खाद–कर्मणि ण्यत्। भक्ष्ये। “मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप!” भा॰स॰ ४अ॰।

खान न॰ खै–धातूनामनेकार्थत्वात् भक्षणे भावे ल्युट्। भक्षणे। “सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः। इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः” गरु॰ पु॰ १०९ अ॰। “खाने पाने च दातव्यम्” दत्ता॰ तन्त्रम् खै-खनने हिंसने च भावे ल्युट्। १खनने २हिंसने च।

खानक त्रि० खन–ण्वुल्। खनके "व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान्" मनु।

खानि स्त्री खनिरेव पृषो० वृद्धिः। स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे हेमच०। वा ङीप् तत्रार्थे शब्दच०। [त्रिका०।

खानिक न० खानेन खननेन निर्वृत्तं ठञ्। कुड्यच्छेदे गर्त्ते

खानिल पु० खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य वा० इलच्। सन्धिचौरे भित्तिभेदनेन चोरयितरि त्रिका०।

खानिष्क पु० "दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कः कफहा गुरुः" सुश्रुतोक्ते मत्स्यभेदे। [त्रिका०।

खानोदक पु० खानाय भोजनाय उदकमत्र। नारिकेले

खापगा स्त्री खस्याकाशस्यापगा। गङ्गायाम् हेम०। खधुनी खनदीप्रभृतयोऽप्यत्र।

खार पु० खमवकाशमाधिक्येन ऋच्छति ऋ–अण् उप० स०। खारीपरिमाणे उज्ज्वल०।

खारि(री) स्त्री खं मध्यावकाशमाराति आ+रा–क गौरा० ङीष् वा ह्रस्व। द्रोणषोडशात्मके धान्यादिमानभेदे। "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते" हेमा० दा० विष्णुध०। अर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतोऽस्य समासे वा टच्। अर्द्धखारम् अर्द्धखारि। द्विखार द्विखारि। अर्द्धखार्य्या क्रीतम् ठक् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः। अ(आ)र्द्धखारिकम्। अध्यर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतः खार्य्याः क्रीताद्यर्थे ईकन्। अध्यर्द्धखारीकं द्विखारीकम्। केवलाया अपि ईकन् तत्रार्थे खार्य्या क्रीतम् खारीकम्। [ह्रस्वश्च। खारीध्मायके।

खारिन्धम त्रि० खारीं धमति ध्मा–खश् धमादेश मुम्

खारिम्पच त्रि० खारीं तन्मितधान्यं पचति पच–खश् मुम् ह्रस्वश्च। खारीमितान्नपाचके।

खारीक त्रि० खारीं खारीवापमर्हति ईकन्। खारीवापयोग्ये क्षेत्रे शब्दर० २खारीमितधान्यादिक्रीते च।

खारीवाप त्रि० खारी तन्मितधान्यम् उप्यतेऽत्र वप–आधारे घञ्। खारीमितधान्यवपनयोग्ये क्षेत्रादौ अमरः। खारीं वपति वप–कर्त्तरि अण् उप०स०। खारीमितधान्यादिवापके त्रि० स्त्रियां टाप् सि०कौ०। मुग्ध० मते अण्यन्त स्त्रियाम् ङीप् इति भेदः।

खार्कार पु० गर्द्दभजातिशब्दे "खार्काररभसा मत्ताः पर्य्यधावन् वरूथशः" भाग० ३,१७,१२ तस्य तत्रार्थतामाह श्रीधरः।

खार्जुरेय त्रि० खर्जुरस्येदम् वा० ढक्। खर्जुरसम्बन्धिनि। २रसालभेदे न०। "मधुरदधनि मध्ये शर्करां चन्द्रिकोत्थ शुचि विदलितखण्डं मर्दयेत् खार्जुरेयम्। कर्पूरसु-[र]भितमेवैवोसितं नाभिनन्द्यैर्ज्जनमिह जठराग्निं स्थापय-त्येव नूनम्। रसालं खर्जु(र्जू)रजस्वेद निर्ज्जितरविकार-कम्। हृद्यञ्च कफदं बल्य पित्तघ्नं शुक्रकृत् वरम्" भावप्र०।

खालत्य न० खलतेर्भावः ष्यञ्। इन्द्रलुप्तरोगे "जरा खालत्यं पालित्यं शरीरमनुप्राविशन्" शत० ११।८।१९। पृषो० इन्द्रलुप्ताख्ये रोगे यथाह सुश्रुतः "रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते"।

खिखिर पुंस्त्री खिङ्किर–पृषो०। (खेंकशियाली) शिवाभेदे त्रिका०। [शेयाली) शिवाभेदे त्रिका०।

खिङ्किर पु० खिमितव्यक्तं शब्दं किरति कॄ–क। (खेंक-

खिट भये भ्वा० पर० सक० सेट्। खेटति अखेटीत्। चिखेट। खेटकम्।

खिद् परितापे तुदा० पर० सक० अनिट् मुचादि। खिन्दति खिन्दतः। अखैत्सीत् चिखेद। खिन्नः।

खिद् दैन्ये दिवा० रुधा० च आत्म० अक० भीषायां सक० अनिट्। खिद्यते खिन्ते अखित्त चिखेद। खिन्नः। "सद्गुणनिरभिलाप खिद्यते शोकहेतो" प्रबु०। "हरिरित्यखिद्यत नितम्बिनीजनः" माघः। "खिन्ने तेष्वेव ये द्रव्य दीयमानं न स्फुरति" कविरहस्यम्। "अखिन्दानस्य तेजसा" भट्टिः। "प्रहस्तश्चिखिदे न च" भट्टिः "खिदज् ध्यौ दैन्यके" इत्येव वोपदेवे पाठ अतएव "रक्षः व्यचीवदक्षाप्यदखिद्यद्वाजिकुञ्जरम्" भट्टिः

आ+प्रकर्षेण खेदने। "आखिद्यते प्रखिद्यते च मम" ऋक्० १६।४६। "आखिद्यते प्रकर्षेण खेदयति पापिन" वेददी०। वेदे गणव्यत्ययः अन्तर्भूतण्यर्थता च।

उद्+उत्पाटने। "प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्" श्रुतिः। "अथ वपामुत्खिदन्ति" शतब्रा० ३।८।२।५। "इमां वपामुत्खिदन्ति मध्यतः" ३।८।३।२। "वपामुत्खिदतो-त्सृत्खिद्य" ४।५।१।१२। सर्व्वत्र गणव्यत्ययः।

परि+समन्तात् खेदे। "कान्ताविभागपरिखेदितचित्तवृत्तिः"। "परिखेदितविन्ध्यवीरुधः" भट्टिः। "लोकस्यानभिमान आत्मन परिखिद्यतः" भाग० ३।९।२८।

सम्+सम्यक्तापे अक० उत्पाटने सक०। "यथा हृदयः समही

यद्ब्रूनू संखिदेत् यद्भितरान् समखिदत्” छा०उ० ।

खिदिर पु० खिद्यते अण्णपद्मे खिद्–किरच् । चन्द्रे उज्ज्वल० ।

खिद्यमान त्रि० खिद्–ताच्छील्ये चानश् ।१दैन्ययीने२खेद-युक्ते च ।

खिद्र त्रि० खिद–दैन्ये रक् । १रोगे २दरिद्रे च उज्ज्वल० । “वलिता पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।”अथ०५।८४।१।

खिद्वन् त्रि० खिद–अन्तर्भूतण्यर्थे क्वनिप् । खेदकारके । “कस्ते कियो दप्र खिद्वः” ऋ० ६।२२।४। “खिद्वः ! शत्रूणां खेदयितः ।” भा० ।

खिन्न त्रि० खिद–क्त । १दैन्ययुक्ते, २अलसे,३खेदयुक्ते च । “खिन्नः कार्ये लघो भूप !” मनु० “तयोपचाराञ्जलि-खिन्नहस्तया” रघुः ।

खिरहिट्टी स्त्री महासमङ्गायाम् राजनि० ।

खिल कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट् । खिलति अखेलीत् । चिखेल ।

खिल त्रि०खिल–क । इगुपधत्वात्कादिना १अक्षष्टे क्षेत्रादौ२सारतः संक्षिप्ते पूर्वोक्तानुक्तपरिशिष्टे, यथा ऋग्वेदे श्रीसूक्तादि, यजुर्वेदे शिवसंकल्पादि, महाभारते हरिवंशः । खिलेषु हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने “खिलो नारायणः प्रोक्तस्तद्गुणा इमम् स्मृता” इति नीलकण्ठेनोक्ते: ४नारायणे पु०। तत अभूततद्भावे भूधातुना कृधातुना च समासः । खिलीभवति खिलीकरोति त्रि० । “खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि” कुमा० । “तौ सुकेतु-सुतया खिलीकृते” रघु० । “पीडयिष्यति न मां खिली कृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम्” रघु० । “विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा.” माघ । “धर्मशास्त्राणि चैव हि । व्याख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च” मनु० । “अलं दशार्द्रं मर्टीते खिलानां शिवमस्तु वः” भाग० ६।४।१५ ।

खिल्य त्रि० खिले भव यत् । खिलभवे लवणादौ । “यथा सैन्धवखिल्यः उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत” शतब्रा०१४,५,४।१२।“स्यन्दनात् सिन्धुरुदकं तस्य विकार-स्तत्रभवो वा सैन्धवः सचासौ खिल्योलवणशकलश्चेति सैन्धवखिल्य” भा०। २खिले परिशिष्टे पठिते च । “इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते वेददी०। तानि च “अग्निश्च पृथिवी च समेते” इत्यादीनि यजु० २६अ० गतानि । एवम्-ग्वेदे खिल्यानि दशमखण्डे द्रष्टव्यानि ।

खिलेषु पु० खिलस्य हरेर्दृगुणो यत । हरिवंशे । तत्र हरिगुणाधिक्यवर्णनात्तथात्वम् । “खिलेषु हरि-वंशे” हरिवंशस्याध्यायसमाप्तिपुष्पिका ।

खील पु० कील+पृषो० । कीलके । “त्रीणि शतानि श्रद्धन-पदिः खीला अविषाचला ये” अथ०१०।८।४ । [चुखुले ।

खु ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । खवते अखोष्ट ।

खुङ्गाह पु० खुमित्यव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह–अच् । कृष्णपिङ्गलवर्णे तवर्णेऽश्वे हेमच० ।

खुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट् । खोजति अखोजीत् । चुखोज उदित् खोजित्वा खुक्त्वा खुग्न० ।

खुज्जा(ज्ञा)क पु० खुज–वा० आक वा० नुगागमो कमा-गमो वा । देवतालवृक्षे रत्नमा० ।

खुड खञ्जे इदित् भ्वादि० आत्म०अक० सेट् । खुण्डते अखु-ण्डिष्ट । चुखुण्डे । खुण्ड्यते।

खुड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खोडयति–ते अचूखु-डत्–त । खोडयाम् बभूव मास चकार चक्रे ।

खुड भेदे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । खुण्डयति ते अचुखुण्डत् त ।

खुडक पु० खुलक लस्य डः । गुल्फभागभेदे खुलकशब्दे दृश्य. “न्यस्ते तु विषमे पादे रुज कुर्यात् समीरणः । वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रित.” सुश्रु०” भावप्र० तु “रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्” स-मानप्रकरणे खुडकाश्रित इत्यस्य स्थाने गुल्फाश्रयतोक्ते-स्तस्य गुल्फांशार्थता ।

खुट्ट भेदने सक० पर० अनिट् । खोदति अखोदीत् चुखोद । “चोदयत खुटत वाजसातये” ऋ० १०।१०१।१२ । माधवस्तु खर्दधातोरेव तद्रूपमुक्त्वा रलोपश्छान्दस इत्याह वोपदेवधातुपाठे तु अयं धातुर्नास्ति ।“चनीखुदद्यथा सपम्”आश्व०श्रौ० २।१०।१४। [खुर. ।

खुर विलेखने तुदा०पर०सक०सेट् । खरति अखोरीत चुखोर

खुर पु० खुर–क । १शफे पशूना पादस्योर्द्धस्थिते नखाधारे पदार्थे २कोलदले ३नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि० । करणे घञर्थे क । ४नापितास्त्रभेदे शब्दर०। ५खट्वापादे(खाटेर खुरा) धरणी । “उद्धातृक्वणानुमकवेणु सुराभिघातान्” माघ । “रज.कणैः खुरोद्धृतै” रघु० । खुरगन्धस्य वक्षा०ङीष् वा खुरी । तेन क्रीतमण्वय ।

खुरक पु० खुर इव कायति कै–क । तिलवृक्षे शब्दच० ।

खुरणस्(स) त्रि० खुर इव नासिकाऽस्य नसादेशः टच्

सता० चलच्च । चिपिटनासिके । अमरः । [स्वामी ।
खुरप्र पु० खुर इव माति–पूरयति प्रा–क । क्षुरप्रशब्दार्थे
खुरली स्त्री खुर इव लाति–ला–क गौरा० ङीप् । १शरा-
भ्यासे त्रिका०। शस्त्रप्रयोगे २अभ्यासमात्रे च । "खुरली
कलहे गजानाम्" महावीरच० ।
खुराक पु० स्त्री खुर–आकन् । पर्य्यो उणा० ।
खुरालक पु० खुर इवा चति पर्य्याप्नोति अल–एवुल । लौह-
मयवाणे शब्दमा० ।
खुरालिक पु० खुराणामालिमि कायति प्रकाशयते कै–क ।
(भाड)१नापिताक्षमाण्डे,२नाराचास्त्रे ,३उपधाने च मे०
खुरासान पु० "हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि ।।
खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायणः" इत्युक्ते देशभेदे
खु(खू)र्द्द क्रीड़ायां भ्वा०आ० अक० सेट् । खु(खू)र्द्दते अखु-
(खू)र्द्दिष्ट चुखु(खू)र्द्दे ।
खुलक पु० खुर–कुन् स्वार्थे क । गुल्फाष्टमभागे "आ गुल्फ-
कक्ष्यात् सुमितस्य जन्तोस्त्वष्टाष्टभागं खुलकाहिमस्य" सुश्रु०।
खुल्ल न० खुद्–सम्पत्क्रिप् तां लाति ला–क पृषो० । १नखी-
नामगन्धद्रव्ये शब्दच०। २क्षुद्रे ३अल्पे ४कनिष्ठे च त्रि०
स्वार्थे क । तदर्थे निष्ठुरे दरिद्रे खले च अमरः ।
खुल्लतात पु०खुल्ल कनिष्ठस्तातस्य नि०पूर्वनि०। पितृ कनिष्ठ-
भ्रातरि शब्दच०एव खुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादेः
कनिष्ठभ्रातरि ।
खुल्लम पु०खुल्लेन मीयते मा या० घञर्थे क । पथि त्रिका० ।
खुगल न० तनुत्राणे "खुगलेव विसम पातमसात्" भा०
२।२६।४ । खुगला "तनुत्रिकाया रचत" भा० "पिशङ्गे
स्कन्धे खुगल तटा बध्नन्ति वेधसः" ऋग्० ३।८।२ ।
खेखीलक पु० खे आकाशे खीलक इव लस र' । शब्दवत्यां
यष्टयाम् हारा० [कराटविहगे शब्दमा० ।
खेगमन पु स्त्री खे व्याकाशे गमनमस्य अलुक् स० । काक-
खेचर पु० खे चरति चर–ट अलुक्स०। १शिवे, शब्दर०
२विद्याधरे जटा० ३पारदे राजनि० ४सूर्यादिग्रहे,
५आकाशगामिमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ६हस्वे
न० रत्ना० हस्तस्य वाक्यया खे गतिमत्त्वात्तथात्वम् ।
७गोटके पु स्त्री शब्दरत्ना० दक्षोगाङ्गे मुद्राभेदे स्त्री
यथाह काशीख० ४०अ० । "कपालकुहरे जिह्वा
प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति
खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा ।
बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ।
चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता ।
तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता । याव-
द्विन्दुः स्थिरोदेहे तावत् कालभयं कुतः । यावद्बद्धा
च सा मुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति" इत्यन्योक्ते पूजाङ्गे
मुद्राभेदे यथा "मध्यन्त्रिकादेशेषु मध्यदेशे तु दक्षि-
णम् । नाङ्गुष्ठाना महादेवि । हस्तौ द्वौ परिवर्त्तयेत् च ।
कनिष्ठानामिके देवि । युक्तं तेन क्रमेण च । तर्ज्ज-
नीभ्याम् समाक्रान्ते सर्वोर्द्ध्वमपि मध्यमे । अङ्गुष्ठौ
महेशानि ! सरलौ वापि कारयेत् ।' इय सा खेचरी
नाम्ना मातिवरभामयोजिता"तन्त्रसा०। १०मेषादिराशौ
पु० । "खेचराः सर्वे" ज्यो० त० । सर्वे राशयः ।
खेट भोजने चद० पु० उभ० सक० सेट् । खेटयति ते अ-
चिखेटत् त ।
खेट पु० खेटति खट–अच् खिट–अच् वा । १सूर्य्या-
दिग्रहे, "यत्किन्नृक्षे स्थिताः खेटाः" इति ज्यो०त० ।
२अधिने त्रि० मित्र । ३अधमे त्रि० अमरः
४कर्षकग्रामे पु० मेदि०"खेटखर्वटवाटीव ग्रामान् प्रवभाजि
भाग० १,७,११ । "खेटा कर्षकग्रामा" श्रीधरः ।
५अस्त्रभेदे पु०"यष्टिकेव खेट । समरिसंहारकारक ।
देवीहस्तस्थितोनित्यम्" तत्पूजा मन्त्र । स्वार्थे क ।
तदर्थे पु०न० "दिव्याम्बरधरा देवीं खड्ग खेटकधारिणीम्"
मा० वि० ह्रष० । "अनयो स्त्रियौ च कार्य्ये खेटक-
निस्त्रिंशधारिणौ" ह०सं० । अनयोः साम्बप्रद्युम्नयोः,
"खेटकं पूर्णचापञ्च" दुर्गाध्यानम् । "खेटकासन्तु हस्त-
स्थितमेवारीन् हन्ति यथाह "हस्तत्रोविश्वावसुनानि"
यजु० १६,५१ । "हस्ते स्थितोहन्ति हस्तघ्न खेटक"
वेददी० स च यष्टिरूपः । ६चर्मणि मेदि०। खिट भये
करणे घञ् । ७मृगयायाम् पुं न० आखेटकम् । कर्त्तरि
अच् । ८तृणे न० हेमच०। कु(क)लपास्त्रस्याधःस्थिते
दफलकाकारे काष्ठभेदे न० तन्मानमुक्तं हेमा०परि०ख०
लक्षणसमुच्चये "तत्र खेटकमपि कु(क)लपस्य त्रिविधस्तम्
द्वादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं मध्यमष्टाङ्गुलं निकृष्टम् बाला-
नामेतत् खटकमबालानान्तु विंशत्यङ्गुलमुत्तममष्टादशाङ्गुलं
मध्यमं षोडशाङ्गुलं निकृष्टमिति" यौवनमीति' ।
१०बलदेवशीविनि त्रि० हारा० ११बलदेवगदायामि-
त्यन्ये, १२कफे मेदिनि० ।
खेटाङ्ग खेटकाङ्ग वस्त्र । अमङ्गलकजन्तुभेदे, "डाकिनी
शाकिनीभूतप्रेतवेतालराक्षसाः । चण्डखड्गखेटाङ्गाः

कालकर्णी शिशुपका॰। ज्वरापस्मारविस्फोटतृतीयक चतुर्थकाः। सर्वे प्रशममायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात्" काशीख॰ ११ अध्या॰।

खेटितान पु॰ खेऽटति खिट-इन् खेऽटति अट–इन् वा खेटि-तानोऽस्य। वैतालिके बोधकरे शब्दमा॰।

खेटिन् पु॰ खिट-णिनि। १नागरे २कामिनि शब्दमा॰।

खेड भक्षणे अद॰ चु॰उभ॰सक॰सेट्। खेडयति ते अचखेडत्

खेद पु॰ खिद–भावे घञ्। १शोके हेम॰ २अवसादे-जटा॰। खिद–णिच् कर्त्तरि अच्। ३रोगे कैयट॰। "खेदो-रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिलक्षणम्" सा॰द॰ तत्र रति-मार्गगत्यादिकार्य्यता श्वासनिद्रादिकारणता चोक्ता "रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्य्ययः" सा॰द॰। "नि-यमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः" कुमा॰।

खेदि पु॰ खिद–अपादाने इन्। १किरणे शिघण्टुः।

खेदिन् त्रि॰खिद–णिच्–णिनि। १दैन्यकारके स्त्रियां ङीप् सा च २अशनपर्णीलतायाम् शब्दच॰।

खेय त्रि॰खन–कर्मणि यत् टेरेत्। १खननीये २परिखायां न॰ अमर। ३सेतुभेदे "सेतुश्च द्विरिधोऽखेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च। तोयप्रवर्त्तनात् खेय"मिता॰नारद॰। सेतुशब्दे विवृतिः। "नाऽखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सदृश्यत्यशासिनः" भट्टिः।

खेल चलने अक॰गत्यां सक॰ भ्वा॰पर॰सेट्। खेलति अखे-लीत्। ऋदित् अचिखेलत् त। "माऽस्मिन् खलः खेलतु" नैष॰। खेला खेलनम् खेलः। "लीला-खेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम्" रघुः "खे खेल-गामी तमुवाह वाहः" कुमा॰। खेलितम् "स्फुट-कमलोदरखेलितखञ्जनयुग्मम्" गीतगो॰।

खेलन न॰खेल–ल्युट्। १क्रीडायाम् हलायु॰। आधारे ल्युट् ङीप्। २शारिफलके (छक) स्त्री हेम॰। करणे ल्युट्। ३क्रीडासाधने।

खेला विलासे कण्ड्वा॰प॰अक॰सेट्। खेलायति अखेलायीत् खेलाया बभूव आस चकार। "खेलायन्निव नापि सन्तु क्षत्य रतिं वसेत्" भट्टि॰।

खेला स्त्री खेल–भावे अ। क्रीडायाम् अमरः।

खेऽलि स्त्री खे आकाशे अलति अल–इन्। १शरे २बाणे ३सूर्ये ४विहगे च पु॰ ५आकाशगामिमात्रे त्रि॰।

खेव सेवने भ्वा॰आ॰सक॰सेट्। खेवते अखेविष्ट ऋदित् अचि-खेवत् त।

खेसर पु॰स्त्री खे आकाश इव शीघ्रगामित्वात् सरति सृ-ट अलुक् स॰। गर्द्दभात् स्त्रीजाते अश्वात् गर्द्दभीजाते वा अश्वतरे पशुभेदे राजनि॰। [खायति-अखासीत् चखौ।

खै स्थैर्य्ये अक॰ खनने हिंसायाञ्च सक॰ भ्वा॰पर॰ अनिट्।

खैमख पु॰खे आकाशे कर्त्तव्यः मखः स्वार्थे अण्। आकाश-कर्त्तव्ये यज्ञभेदे "खमखाद खैमखाद मध्ये तद्गुरि" अथ॰ ४।१५।१५। खैमखे इत्यत्र खोभयोगात् अन्ने इत्यत्र अग्नाइ इति तद्रूपम्। [कादौ।

खैलायन त्रि॰ खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा॰ फक। खिलनिर्वृ-

खोङ्गाह पुंस्त्री। श्वेतपिङ्गलवर्णे अश्वे हेमच॰।

खोट गतिप्रतिघाते भ्वा॰पर॰अक॰सेट्। खोटति अखोटीत्। चुखोट खोटः खोटनम् खोटितम्। ऋदित् चङि ह्रस्वः। अचुखोटत् त। [खोटत् त।

खोट क्षेपे अद॰चुरा॰ उभ॰सक॰ सेट्। खोटयति ते अचु-

खोटि(टी) स्त्री खोट–इन् वा ङीप्। १चतुरनार्य्यां २पाखण्डीद्भवे च शब्दच॰।

खोड गतिप्रतिघाते भ्वा॰पर॰अक॰सेट्। खोडति अखोडीत् चुखोड। ऋदित् णिचि चङ्यह्रस्वः अचुखोडत् त।

खोड क्षेपे अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। खोडयति ते अचुखोडत् त

खोड त्रि॰ खोड–गतिप्रतिघाते अच्। खञ्जे। (खोंडा)। कडारा॰ कर्म॰वा पूर्व्वनिपातः। बालखोडः खोडबालः।

खोडकशीर्षक न॰खोड क्षेपे ल्युट् तथाभूत शीर्षमस्य कप्। कपिशीर्षके त्रिका॰।

खोर गतिवैकल्ये भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। खोरति अखो-रीत्। चुखोर। ऋदित् चङि अह्रस्वः अचुखोरत् त।

खोर त्रि॰ खोर–अच्। खञ्जे हेमच॰ संज्ञायां कन्। खोरक छयानां ज्वरे ज्वरशब्दे विवृतिः।

खोल गतिवैकल्ये भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट। खोलति अखो लीत् चुखोल ऋदित् च अह्रस्वः अचुखोलत् त।

खोल त्रि॰ खोल–अच्। खञ्जे शब्दसा॰।

खोलक पु॰ खोल–अच् संज्ञाया कन्। पाकपात्रभेदे (खोला) २शिरसो भागभेदे (खोपडा)३वल्मीके ४गुवा-कफलकके मेदि॰।

खोलि स्त्री खोल–इन्। तूणे शब्दमा॰। [मङ्गलग्रहे त्रिका॰।

खोल्मुक पु॰ खे आकाशे उल्मुक इव रक्तवर्णत्वात्।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक॰कथने प्रकाशने ज्ञाने च सक॰ अद॰ पर॰अनिट्। ख्याति अख्यत्। आर्द्धधातुके चक्षिङ आदेशः ख्याधातुस्तु उभ॰। अख्यत् अख्यात-अख्यास्त। चख्यौ चख्ये। ख्यात ख्यातिः ख्यानम्। ख्येयम्। ख्याता

तत्र कथने “अख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेः” भट्टिः। कर्म्मणि ख्यायते अख्यायि। “हिरण्यपुरमित्येव ख्यायते नगरं परम्” भा०। खपुरशब्दे दृश्यम्। “विभीषणेन सोऽख्यायि” भट्टिः। “शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति सा ख्याता कुलकोटीः समुद्धरेत्” ति० त०। [२२।१४।

अति+अतिक्रम्य कथने। “परोरुद्रावतिख्यतम्” ऋ० ८। अनु+अनुकर्षणे। “अनु पूर्वाणि चख्ययुर्युगानि” ऋ० ७। ७०।४। “अनुचख्युः अनुलक्षयन्तावनुप्रकाशयेम्” भा०। अनुवादे च। [२१८ पृ० दृश्यम्।

अनु+आ+तात्पर्य्यांशधारणार्थं व्याख्याने अन्वाख्यानशब्दे

अभि+आभिमुख्येन दर्शने “स्तोक सुमना अभिख्यम्” ऋ० ७। ८६।२। “अभिख्यमभिपश्येयम्” भा०। “अभिख्याय तं तिग्मितेन विध्य” ऋ० २।१०।६। “अभिख्याय संवीक्ष्य” भा०। अभितः ख्यातौ च “पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत!” भा० अनु० ८६ अ०। दीप्तौ अक० अभिख्या। “कान्त्यभिख्या तयोरासीत्” रघुः।

अव+अवाङ्प्रेक्षणे। “अव हि ख्यताधिभूत्यादितस्याः” ऋ० ८।४७।२। न्यक्कारेण दर्शने च “यदा मा ख्यत् स मरणम्” ऋ० १०।२७।२। “अवाख्यत् अवाङ्नं न्यक्कृतमहं पश्यामि” भा०।

आ+कथने। ‘आख्याहि मे कोभवानुग्ररूपः” गीता। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” पा०। “स दृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न सन्ततिम्” रघुः। “अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्” याज्ञ०। “सैषा स्तुतिराख्याता” मनु। [१।१।२।४

उद्+आ+उदाहरणे। “दश वीर्य्याण्युदाख्याय” शत० ब्रा०

उप+आ+पुरावृत्तकथने। उपाख्यानम्। उत्तरदानेन व्याख्याने च। “यदुताह त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम्। यदासीत् तद्‌—उदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः” भाग० २।८।४५।

प्रति+आ+निवारणे “यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद!” भा० व० ५६ अ०। “अभिप्रेतमनापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः” भाग० ३।३१।२५।

वि+आ+विवरणे शब्दान्तरेण तदर्थकथने। “अथातः पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः” शौनकः। “व्याख्यातं कुशलाः केचित् पञ्चानां धारयितं परे” भा० आ० १अ०। विशेषेण कथने च “व्याख्यातरत्नैव शुभं प्रशस्तम्”।

अनु+वि+आ+। उक्तस्य पुनः व्याख्याने “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” छा० उप०।

उप+वि+आ+उपासनादिविभूतिफलकथने “ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं भवति” छा० उ०। “तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवस्तुयावत् एवं विभूति एवं फलमित्यादि कथनमुपव्याख्यानम्” भा०। “अस्यैतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानम्” छा० उ०।

सम्+आ+ सम्यक्कथने। “तिथयः समाख्याताः षोडशैव वरानने!” स्कन्दपु० प्रभासख०।

परि+परितः सर्वतो वा ख्यातौ “शतपुत्र! यथा तत्र मार्गस्य महात्मनः। अयनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः” भा० आ० ५अ०। “अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपे” रामा० सु० २।१४।

सम्+परि+सम्यक् सर्वतः ख्यातौ। “यथावत् संपरिख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा” भा० आ० ६५ अ०।

प्र+प्रकर्षेण कथने। “वसु देव महर्षीणु प्रख्याताः सप्तभिर्गुणैः” भा० व० ३५ अ०।

वि+विशेषेण ख्यातौ “प्रह्लाद इति विख्यातः प्रह्लादस्तासुजस्तु वः” भा० आ० ६७ अ०।

सम्+सम्यक् कथने “दश पितामहान् सोमपान् संख्याय” शत० ब्रा० ४।३।२। एकादिसंख्याभेदेन गणने “संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप!” भा० व० ७अ०। अन्यादिपूर्वकस्य सम् तदुपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टसंख्याने “अतः कार्य्यं प्रसंख्याय संख्यामेकस्य विनिर्दिशेत्” स० सि०। प्रतिसंख्या प्रत्येकसंख्या प्रतीतसंख्या वेत्यर्थः।

ख्यात त्रि० ख्या—क्त। १कथिते २विश्रुते च अमरः। भावे क्त। ४कथने ५घोषणायाम् न०। “तथा ख्यातविधानस्य योगसञ्चार एव च” भा० शा० ५६ अ०। “अज्ञातमभिमन्त्रितदुन्दुभिनादेन प्रकाशकथनम्” नीलक०।

ख्यातगर्हण त्रि० ख्याता गर्हणा निन्दाऽस्य। प्रसिद्धनिन्दे अपगीते अमरः।

ख्यातगर्हित त्रि० गर्हितं गर्हणं भावे क्त ख्यातं गर्हितमस्य। प्रसिद्धनिन्दे जटा०।

ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन्। १प्रथायाम्, २प्रसिद्धौ ३कथने च अमरः। ४प्रकाशे ५ज्ञाने च। “ख्यातिश्च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्” माघः। “सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन भिन्नो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ

भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः विवेकात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः । अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति वृत्तिरूपान्तां निवर्त्य स्वरूपप्रकाशतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः" मल्लि० । ज्ञानरूपा ख्यातिश्चतुर्विधा असत्ख्यातिशब्दे ५२१ पृ० दर्शिता । "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" पात०सू०। "यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारवीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघनामसमाधिर्भवति"भा० । "मनोमहान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धि ख्यातिरीश्वरः" इति सा०भा० दर्शिते हिरण्यगर्भबुद्धिरूपे इमहत्तत्त्वे च । "स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी" साङ्ख्यप्रवचनभाष्यधृतवाक्यम् ।

ख्यापक त्रि० ख्या—ज्ञाने प्रकाशे णिचि ण्वुल् । १ज्ञापके २प्रकाशके "नित्यपुरुषख्यापकान् हेतून्" सुश्रुतः ।

ख्यापन न० ख्या—प्रकाशे णिच्—भावे ल्युट् । प्रकाशने "ख्यापनेनानुतापेन तपसा धारणेन च । पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि" मनुः ।

इति वाचस्पत्ये खकारादिशब्दार्थ सङ्कलनम् ।

२४६१पृष्ठस्य क्रोड़पत्रम् खड्गिधेनुशब्दस्यपूर्व्वमिदम्

खड्गकोष पु० खड्ग इव कुष्णाति कुष—अच् । खड्गाकारपत्रे लताभेदे शब्दचि० । ६त० । (खाप) इति ख्याते खड्गावरके काष्ठचर्म्मादिनिर्म्मिते २पदार्थे चत्रार्थे तावन्मात्रोऽपि ।

खड्गट पु० खड्गे इव टलति अत्र टल—विक्लवे वा० आधारे क । १इक्कटाख्ये हारा० तस्याग्रस्पर्शे असिवत् पीडाकरत्वात्तथात्वम् ।

खड्गधेनु स्त्री खड्गो धेनुरिव यस्याः। छुरिकायाम् तस्या असि[?]विशुलिकात्वात्तथात्वम् । खड्गा गण्डकी धेनुः जातित्वात् पोटेत्यादिना पा० कर्म्मधा० पूर्व्वनिपातः पुंवद्भावश्च । २धेनुरूपगण्डक्यां मेदि० । [लताभेदे शब्द० ।

खड्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्णं पत्रमस्य । खड्गलताख्ये

खड्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा । खड्गस्य रूपघटनादिना शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायाम् सा च युक्तिकल्पतरौ उक्ता यथा"खड्गरूप तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका । ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानात्मकं शुभम् । अभिन्ने दृश्यते यादृक् विच्छिद्य घटिते तथा । यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते । नीलकृष्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते । तेनैव यत् प्रतीत स्यात् तत् जातिरिति गद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्नाङ्गात्मनोपसूचकम् । तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः। अङ्गातिरिक्तं खड्गादेर्यच्छुभत्वाशुभचकम् । तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम् । यः खड्गे जायते शब्दोनखदण्डादिमाहते । स ध्वनिस्तुलना मानम् ज्ञानमङ्गविधन्विदम् । प्रज्ञाद्या निपुणैः खड्गे समाख्यान्तेऽपि कृत्रिमाः । अन्त्यावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा । त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च । भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मत । मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मत"। अभिक्रमसिशब्दे दृश्यम् ।

खड्गपिधान न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि+धा—करणे ल्युट् अपेरल्लोप । (खाप) असिकोषे हलायु० । स्वार्थे क । तत्रार्थे हेम० ।

खड्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव । छुरिकायां मेदि० ।

खड्गफल(क) पु०खड्ग. फलमिव त्वगावृतत्वात् मध्ये यस्य वा कप् । (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका० ।

खड्गमुद्रा स्त्री "कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुष्ठेनैव दृश्यते । शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संश्लिष्टे खड्गमुद्रिका" तन्त्रसारोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे मुद्राभेदे ।

खड्गारीट पु० खड्गस्यारिरिव रटति गच्छति इट—गतौ क । (ढाल) ख्याते चर्म्ममये फलके । खड्गं तद्धाराग्रत्यग्रतमाच्छति आ+ऋ—गतौ कीटन् । असिधाराव्रतधारिणि त्रि० मेदि० । तच्च व्रतमसिधाराव्रतशब्दे ५५० पृ० दर्शितम् ।

खड्गिक पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्त्यस्य ठन् । महिषीक्षीरफेने तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथात्वम् । खड्गेन चरति ठन् । १यौगिके खड्गयौ च मेदि० ।

ग

गकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं जिह्वामूलरूपकण्ठदेशः, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामूलस्पर्शः, बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणमणिबन्धे न्यासः। अस्य ध्येयरूपदेवतादिकं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा "गकारं परमेशानि! पञ्चदेवात्मकं सदा। निर्गुणं त्रिगुणातीतं निरीहं निर्मलं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये!। तरुणादित्यसङ्काशं कुण्डली गन्धास्यकम्"। हृदयस्थद्वादशदलकमलस्य कादिठान्तद्वादशवर्णयुततया अस्य तन्मध्यगत्वम्। अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "गो गौरी गौरव गङ्गा गणेशो कुलेश्वर। गान्धर्वी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः। सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजास्यः शिवदर्शनः। विश्वात्मा गौ पृथग्रूपा मणिबन्धस्त्रिलोचन। गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नकुलीधरा। तेजस्वती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो जयः"। काव्यादिरचनायामस्य प्रयुक्ततया प्रथमविन्यासे लक्ष्मी फलम्। "क्व योगोवत लक्ष्मीम्" प्रयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्गविन्यासयोगः। पद्यादौ गद्यशब्दे वर्णानि च सकले मातृकादौ सभोऽयमिति" वृ॰र॰टी॰ सर्वशेषतयोक्तेः।

ग त्रि॰ गै—क। १गाने २गणेशे ३गन्धर्वे पु॰ एकाक्षरको॰ ४गुरुवर्णे "म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः" वृत्तर॰। "गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक" छन्दोम॰। "यरामन्तगतौ सतौ" "गौ स्त्री" वृत्तर॰। सुप्युपपदे गमेर्डः। हृद्गः हृदयगामिनि कण्ठगः कण्ठगामिनि इत्याद्यर्थे त्रि॰ "हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः" मनुः। सुप्युपपदे गै—क। सामगः सामगातरि छन्दोगः छन्दोगातरि त्रि॰।

गकार पु॰ ग+स्वरूपे कार। गस्वरूपे वर्णे "गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक" छन्दो॰।

गगन न॰ गम—युच् गोऽन्तादेशः। अस्य प्रामादिकम् "फाल्गुने गगने फेने णत्वमिच्छन्ति वर्वराः" इत्युक्तेः। १आकाशे २शून्याङ्के। ३लग्नापेक्षया दशमराशौ तस्य उदितराश्यपेक्षया खस्वस्तिकास्थितत्वात् तथात्वं तथा हि पूर्वस्यामेव राशीनामुदयेन तत सप्तमराश्युदये तस्य अस्तम् दशमराशिस्तु तदा खस्वस्तिकस्थित इति तस्य मूर्द्धस्थाकाशस्थितत्वात् तथात्वम्। तद्धर्मादि आकाशशब्दे ५८२ पृ॰ विवृतिः। सुश्रुते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेति" देहस्याकाशधर्मा उक्ताः "पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायात् द्रव्याभिनिर्वृत्तिः" इत्युपक्रम्य द्रव्यगता गगनजधर्मास्तत्रोक्ता यथा "श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम् तन्मार्दवशौषिर्यलाघवकरम्"। तथाकाशगुणभूयिष्ठं संशमनम्" इत्युपक्रम्य भूतविशेषप्राबल्येन धातुविशेषसंशमनकारित्वं तस्य दर्शितं, सुश्रुतेन यथा "खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम्। वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः" "तस्याकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वम्" इति च। तस्य धर्मविशेषा भा॰ शा॰ उक्ता यथा "आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वम् छिद्रमेव च। अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता। अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च"। "गगनं गवाभिर्धृतिमूर्त्तिरिति" माघ॰। "अवोचदेनं गगनस्पृशा (स्वरेण) रघुः। "प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्जितदृष्टी" मेघ॰।

गगनगति पु॰ गगने गतिर्यस्य। १देवे २सूर्यादिग्रहे ३आकाशगामिनि त्रि॰। ७त॰। ४आकाशे गतौ स्त्री।

गगनचर त्रि॰ गगने चरति चर—ट। आकाशगामिनि देवसूर्यादिग्रहविहगादौ। तत्र विहगे "निसूदयन् बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरः (गरुडः) तदा" भा॰ आ॰ २८ अ॰। [हेमच॰

गगनध्वज पु॰ गगनस्य ध्वज इव। १मेघे, हारा॰ २सूर्ये

गगनप्रिय पु॰ दैत्यभेदे। "प्रह्लादोऽश्वशिरा कुम्भः संह्लादो गगनप्रियः" हरि॰ ४२ अ॰।

गगनमूर्द्धन् पु॰ दानवभेदे। "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः" भा॰ आ॰ ६५ अ॰। दनुवंशकथने। "तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महोदरः" हरि॰ ३ अ॰।

गगनसद् त्रि॰ गगने सीदति गच्छति सद—क्विप्। गगनगामिनि देवग्रहविहगादौ। "बलिनः इमा वा यदि गगनसदां जन्मकाले नराणाम् प्रज्ञामान्द्यम्" जातकालङ्कार। "विश्वराम् गगनसदः करोत्यहर्षिणीम्" माघ। गगनविहारिनृप्रभृतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीम्।

गगनसिन्धु स्त्री ६त॰। मन्दाकिन्याम् "गगनसिन्धुफेनपटलपाण्डुरस्य" काद॰। गगनसद्यादयोऽप्यत्र।

सावनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन एवकारादन्यमाननिरासः। एतद्मानं सुधीभिरङ्गीक्रियते। अत्र बहुवचनानुरोधेन एतन्मात्र इत्यत्र बहुवचनं ज्ञेयम्। अथ दिव्यमानमाह। "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्" सू॰सि॰। "पूर्वार्द्धं पूर्वं व्याख्यातम्। यदहोरात्रं पूर्वोक्तं सूर्य्यस्य भगणभोगपूर्त्तौ प्रोक्तं पूर्वमनेकधा निर्णीतं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात्" र॰ना॰। अथावशिष्टे प्राजापत्यब्राह्ममाने आह "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्। न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितम्" सू॰सि॰।

दृष्टान्तभगोलभूगोलरचनाप्रकारः सू॰सि॰ दर्शितो यथा "भूभगोलस्य रचनां कुर्य्यादाश्चर्य्यकारिणीम्। अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्। दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम्। आधारकक्षाद्वितयं कक्षां वैषुवतीं तथा" सू॰सि॰। "भगोलस्य भूगोलादभितः संस्थितस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य भागध्यायोक्तार्थस्य रचनां स्थितिज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं सुधीर्गणको गोलशिल्पज्ञः कुर्य्यात्। ननु स्वबुद्ध्या न सर्वं ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत आह आश्चर्य्यकारिणीमिति। उक्तप्रतीत्युत्पादनमुद्भिजनयित्रीं तथा चोक्तेन खाधस्तिर्य्यग्भागयोर्लोकावस्थानस्य तद्भागस्थभगोलप्रदेशस्य च भूमेर्निराधारत्वादेश्च ज्ञानं मनसि सप्रतीतिकं न भवतो दृष्टान्तगोले तन्निश्चयसम्भवात् तन्निबन्धनमावश्यकमिति भावः। कथं रचना कार्य्येत्यत आह अभीष्टमिति। सुधीर्गोलमभीष्टं स्वेच्छाकल्पितप्रमाणकं दारवं काष्ठघटितं सच्छिद्रं कारयित्वा काष्ठशिल्पज्ञद्वारा कृत्वेत्यर्थः। मेरोस्तु कल्पितरूपं दण्डकाष्ठं तन्मध्यगं तस्य काष्ठघटितभूगोलस्य मध्ये छिद्रमध्ये शिथिलतया स्थितम्। उभयत्र भूगोलस्थव्यासप्रमाणच्छिद्रस्थानाभ्यां बहिरित्यर्थः। विनिर्गतमेकस्मादन्यतरस्मादपि दण्डप्रदेशस्तुल्यं निःसृतम्। उभयपार्श्वयोस्तुल्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा कुर्य्यादित्यर्थः। भगोलनिबन्धनार्थमाधारवृत्तद्वयमाह आधारकक्षाद्वितयमिति। भगोलनिबन्धनार्थमाधारा-थार्थं वृत्तयोर्द्वितयमूर्द्धाधस्तिर्य्यगवस्थानक्रमेणैकमेकमेव द्वयमित्यर्थः। भूगोलादुभयतस्तुल्यान्तरेण दण्डप्रदेशयोः प्रोतमेकं वृत्तं कुर्य्यात्। तत्तुल्यमुत्तमपरं तद्-

दर्द्धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्य्यादिति सिद्धोऽर्थः। एतद्वृत्तद्वयव्यतिरेकेण भगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः। भगोलनिबन्धनमारभ्यमाह कक्षेति। वैषुवतीं विषुवत्सम्बन्धिनीं कक्षां वृत्तपरिधिं विषुवद्वृत्तमित्यर्थः। तथाधारवृत्तद्वयस्यार्द्धच्छेदेन भगोलमध्यवृत्तानुकल्पेन गत्वेन निबद्धामित्यर्थः" र॰ना॰। अथ मेषादिद्वादशराशीनामहोरात्रवृत्तनिबन्धनमन्यदपि श्लोकपञ्चकेनाह "भगणांशाङ्गुलैः कार्य्या दलितैस्तिस्र एव ताः। स्वाहोरात्रार्धकर्णैश्च तत्प्रमाणानुमानतः। क्रान्तिविक्षेपभागैश्च दर्शितैर्दक्षिणोत्तरैः। स्वैः स्वैरपक्रमैस्तिस्रो मेषादीनामपक्रमात्। कक्षाः प्रकल्पयेत् ताश्च कर्क्यादीनां विपर्य्ययात्। तद्वत् तिस्रस्तुलादीनां मृगादीनां विलोमतः। याम्यगोलाश्रिताः कार्य्याः कक्षाधारद्वयोरपि। याम्योदग्गोलसंस्थानां भानामभिजितस्तथा। सप्तर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत्। मध्ये वैषुवती कक्षा सर्वेषामेव संस्थिता" सू॰सि॰। "भगणांशाङ्गुलैः द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिताङ्गुलैः दलितैः समविभागेन खण्डितैरङ्गुलैरित्यर्थः। ताः कक्षाः वक्ष्यमाणाः तत्संख्याकास्तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः। एवकारादुक्ते वृत्ते न्यूनाधिकव्यवच्छेदः। शिल्पज्ञेन गोलशिल्पज्ञेन कार्य्याः। एताः पूर्वोक्तप्रमाणेन न कार्य्या इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्रार्धकर्णैरिति। स्वशब्देन मेषादित्रिकं तस्य प्रतिराश्यहोरात्रवृत्तस्यार्द्धकर्णैर्व्यासार्द्धैः द्युज्या ताभिरित्यर्थः। चकारात् कार्य्याः। स्वस्वद्युज्यामितेन व्यासार्द्धेन मेषादित्रयाणां वृत्तत्रयं कार्य्यमित्यर्थः। ननु स्पष्टाधिकारोक्ताहोरात्रार्द्धकर्णानयने युक्त्यभावात् तैर्वृत्तनिर्माणं कुतः कार्य्यमित्यत आह तत्प्रमाणानुमानतः इति। विषुवत्कक्षाप्रमाणानुमानाद्वृत्तत्रयं कार्य्यम्। यथा विषुवद्वृत्तं पूर्वसमम्। तथा तदनुरोधेन मेषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन वृषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमल्पमित्युत्तरोत्तरमल्पव्यासार्द्धवृत्तम्। तदहोरात्रवृत्तमिति द्युज्याव्यासार्द्धेन वृत्तनिर्माणं युक्तियुक्तं क्रान्तिज्यावशेनात् त्रिज्यावर्गाल्पत्वाहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धस्यादिति भावः। वृत्तत्रयं सिद्धं कृत्वा दृष्टान्तगोले निबध्नीतः। क्रान्तिविक्षेपभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषुवद्वृत्तप्रदेशाद्विभिन्नप्रदेशा येऽंशाः। चकारादाधारवृत्तस्थैर्दर्शितैः समविभागेन खण्डितैरङ्कितैः। दक्षिणोत्तरैर्विषुवद्वृत्त-

क्रान्तितत्प्रदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्मकैरुत्क्रमज्यार्धैः स्वकीयैः स्वकीयैः स्वराशिवस्त्रैरपक्रमैः स्पष्टाधिकारानीतक्रान्त्यंशैर्मेषादीनां मेषादिराशित्रयान्तानां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः । त्रिखाश्विवसुत्र्यंकाः भागैर्मिता वृत्तरूपाः कक्षाः । अपक्रमात् । अपशब्दस्योपसर्गत्वात् क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञो गणको विषुवद्वृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबध्नीयादित्यर्थः । कर्कादीनामाह ता इति । मेषादिकक्षा निरुद्धाः कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात् व्यत्यासात् । चकारः समुच्चये । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः । मिथुनान्तवृत्तं कर्कादेः, वृषान्तवृत्तं सिंहादेः, मेषान्तवृत्तं कन्यादेरिति फलितम् । तुलादीनामाह तद्वदिति । तुलादीनां तुलावृश्चिकधन्विनां तिस्रः कन्यान्तसमस्त्र्यंका कक्षास्तद्देकदितिराशिक्रान्त्यंशैस्तुलान्तवृश्चिकान्तधनुरन्तानां याम्यगोलाश्रिताः । विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणभागे आधारवृत्तद्वये निबद्धाः कार्याः । गणकेनेति शेषः । मकरादीनामाह । मृगादीनामिति । विलोमत उत्क्रमात् तुलादिसम्बद्धाः कक्षाः मकरादीनां भवन्ति । धनुरन्तवृत्तं मकरादेः, वृश्चिकान्तवृत्तं कुम्भादेः, तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षानिबन्धनमाह । कक्षाधारादिति । भानामश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रबिम्बानां याम्योदग्गोलसंस्थानां विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरभागयोर्यथायोग्यमवस्थितानां यन्नक्षत्रध्रुवकस्पष्टक्रान्तिरुत्तरा तन्नक्षत्राणामुत्तरभागावस्थितानां येषां स्पष्टक्रान्तिर्दक्षिणा तेषां दक्षिणभागावस्थितानामित्यर्थः । यथोर्दक्षिणोत्तरभागयोः । अपिशब्दो याम्योत्तरमवलक्ष्यैव सम्बन्धार्थकः । कक्षाधारात् कक्षाणामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । कक्षाः स्वस्पष्टक्रान्तिज्योत्पन्नद्युज्याव्यासार्धप्रमाणेन वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञो निबध्नीयात् । अन्येषामप्याह अभिजित इति अभिजिन्नक्षत्रबिम्बस्य सप्तर्षिबिम्बानामगस्त्यप्रमुखबिम्बानां चकारोऽनुषङ्गेयः तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः । निबन्धनप्रकारमुपसंहरति मध्य इति । सर्वासामुक्तकक्षाणां मध्ये तुल्यभागेऽनाधारवृत्तसम्पातप्रदेशे । एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः । वैषुवती कक्षा विषुवत्सञ्ज्ञिनी वृत्तरूपा संस्थिता यथावस्थिता भवति तथा शिल्पज्ञः तस्यां निबध्नीयादित्यर्थः । विषुवद्वृत्तात् स्वस्पष्टक्रान्त्यन्तरेण स्वद्युज्याव्यासार्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबध्नीयादिति निष्कृष्टोऽर्थः ।" र० ना० । अथ गोले मेषादिराशिसन्निवेशं सार्धश्लोकेनाह "तदाधारयुतेरूर्ध्वमयने विषुवद्द्वयम् । विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात् । क्षेत्राण्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत्" सू० सि० । "तदाधारयुतेस्तत् विषुवद्वृत्तमाधारवृत्तं च तयोर्युतेः सम्पाताद्रूर्ध्वमुपरि । अन्विमाहोरात्राधारवृत्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः अतोऽर्ध्वपदसञ्चाराधारवृत्तयोरूर्ध्वाधरं ग्राह्यं न तिर्यग्रूपमणकाकारम् । तेनैतत् फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्ध्वाधराधारवृत्ते ऊर्ध्वमधश्च यत्र सम्पातस्तत्रोर्ध्वसम्पातान्मकराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते दक्षिणतो यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम् । एवमधःसम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते उत्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायनसन्धिस्थानमिति । अयनाद्विषुवत् विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वमधश्च योनितविपरीताधःसम्पातोर्ध्वसम्पाताद्विषुवद्द्वयं भवति । तात्पर्यार्थस्तु तिर्यग्रूपमणकाकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुलादिरूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति । अथ राशिचक्रस्य सन्निवेशमाह विषुवत्स्थानत इति । विषुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिस्त्रिंशन्मितैरंशैर्भगणसञ्चाराद्राशिचक्रसन्निवेशात् तिर्यग्ज्याभिरुक्तरूपानुकारातिरिक्तानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेषादीनाम् । एवमयनविषुवत्कल्पनरीत्या तदन्तराले क्षेत्राणि स्थानानि सुधीर्गणकः प्रकल्पयेद्भवेत् । तद्यथा पूर्वदिक्स्थविषुवत्स्थानात् क्रान्तिवृत्तद्वादशांशसूत्रप्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृषान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थान तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्थानमस्मादपि सिंहान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवत्स्थानं कन्यान्तस्थानमस्मादपि तुलान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थानमस्मादपि वृश्चिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण दक्षिणायनसन्धिस्थानं धनुरन्तस्थानमस्मात् पुनः [illegible] अहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मकरान्तस्थानमस्मादपि मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्तस्थानं मीनादिस्थानं च अस्मादपि पूर्वविषुवे मीनान्तस्थानं मेषादिस्थानं च तदन्तरेणेति ज्ञेयम्" र० ना० । अथ गोले ग्रहा-

खगोलबन्धप्रकारमुक्त्वा दृग्गोलबन्धप्रकारं दर्शयति। "बद्धा खगोले भविकाद्वयं च ध्रुवद्वये तस्य खकाक्षमेव। बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु बध्यमानम्। भगोलवृत्तैः रहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽपमवृत्तयोगात्। दृग्गोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र चोक्तं हि दृग्गोलमतो वदन्ति" सि०शि०। "तस्मिन् खगोले ध्रुवयष्ट्योर्भविकाद्वयं बद्धा तस्य खकाक्षमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलान्तरे दृग्गोलं रचयेत्। कथितैः खगोलोक्तैर्वृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः। कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह दृग्गोलजातमित्यादि। यतोऽत्रादिकृत्या स्वमण्डलकाद्यनेकानि दृग्गोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तैर्मिश्रितैस्तान्युत्पद्यन्ते। भिन्नगोलबन्धे सम्यङ्नोपलभ्यन्त इति दृग्गोलः कृत। इदानीं भगोलबन्धमाह" प्रमि०। "याम्योत्तरक्षितिजवत् वृत्तं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम्। षष्ट्यङ्कमत्र सममण्डलवत् तृतीयं नाडाद्वयं च विषुवद्वलयं तदेव" सि० शि०। यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारं परमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्ट्यां बद्ध्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं सममण्डलाकारं घटीषष्ट्या चाङ्कितं कार्यम्। तदाधारवृत्तं विषुवद्वृत्तं च" प्रमि०। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह "क्रान्तिवृत्तं विधेयं भ्रमद्यत्र भानुश्च भार्धे कुभा भानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्" सि०शि०। "अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादि प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः। तत् क्रान्तिवृत्तम्। तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति। तथा रवेर्भार्धान्तरे भूभा च तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति। तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं भ्रमन्ति। अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्क्यानि। इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह" प्रमि०। "क्रान्तिपाते च पाताच्च षट्कान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्यादिदम्। पाततः प्राक् त्रिभे सित्रभागैरुदग् दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे" सि०शि०। "क्रान्तिपातचिह्नात् षड्राश्यन्तरेऽप्यङ्कितं कार्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्तेन सम्बद्धे कृत्वा। पातचिह्नादग्रतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताच्चतुर्विंशत्या भागैरुत्तरतो यथा भवति, अपरविभागे त्रिभान्तरे दक्षिणतश्च तैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात्। इदानीं विमण्डलमाह" प्रमि०। "नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्तं यथा क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत्। क्षेपवृत्तं तु राश्यङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वाङ्कयेत्। क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते सषड्भे च कृत्वा युतिम्। क्षेपपातात् पुनः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत्। शीघ्रकर्णेन भक्तास्त्रिभज्यागुणाः पूर्वपश्चिमभागा ग्रहाणां स्फुटाः। खपातेन तस्मात् विदध्यात् पृथक् स्वस्ववृत्तं भकर्णेन्दुपूर्वो ग्रहः" सि०शि०। "अस्य श्लोकस्य व्याख्यानम्। यथा क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतमेवं विमण्डलमपि राश्यङ्कं पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्व्यस्तं स्फुटं क्षेपपातं दत्त्वा चिह्नं कार्यम्। अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः सम्पातं कृत्वा तस्मात् षड्भान्तरेऽन्यं च सम्पातं कृत्वा क्षेपपातात् पश्चात्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागैः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं कार्यं विमण्डलं निवेशनीयम्। अथ पठिता ये विक्षेपभागास्ते त्रिज्यागुणाः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटाः ज्ञेयाः। अत्रानुपातः। यदि कर्णाग्र एतावन्तस्तर्हि त्रिज्याग्रे कियन्त इति। यतो भगोले त्रिज्यैव व्यासार्धम्। एवं चन्द्रादीनां च कुमण्डलानि कार्याणि च। स्वस्वविमण्डले ग्रहा भ्रमन्ति। इदानीं क्रान्तिविक्षेपमाह" प्रमि०। "नाडिकामण्डलात् तिर्यगन्तरं क्रान्तिवृत्तस्थितार्कस्य क्रान्तिरुक्ताऽपरा। क्षेपवृत्तस्य च क्रान्तिवृत्तात् तिर्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" सि०शि०। क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्ताद्यत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः। अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडिवृत्ताद्यत् तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः। इदानीं क्रान्तिपातमाह" प्रमि० "विषुवत्क्रान्तिवलययोः सम्पातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः १९९६६९। तत्सञ्जातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः। क्रान्तिज्यासाधनयोर्दलमस्मादागमे ततः क्षेप्यः" सि०शि०। "क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः। पातो नाम सम्पातः कयोः। विषुवत्क्रान्तिवलययोः। तयोर्मेषादावेव सम्पातः। किन्तु तत्रापि चलनमस्ति। येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः। मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भिर्भागैरन्तरे क्रान्तिवृत्तं विषुवद्वृत्तं लग्नमित्यर्थः। न हि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं शक्यते।

प्रत्यक्षेण तस्योपलभ्यत्वात् । उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति । ननु कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः, इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगतम् । यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता इति न च वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि । किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुपलब्धिस्थानानि यानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणसम्भवा वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । अन्येषं यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामाण्यम् । सत्यम् । तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते । ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्गर्तु नन्दगोचन्द्रा १९९६६९ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु । यदा येंऽशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपातः इत्यर्थः । तं विलोमगं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेपपातानाह" प्रमि० । "एवं क्रान्तिविमण्डलसपाता क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः । मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः । पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् । पातोऽथ वा शीघ्रफलविहीनं कृत्वा स्फुटात् तेन युतात्करोऽतः । चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्" सि० शि० । "तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः सपातः क्षेपपातस्तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एतदुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यते । एवं विक्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारणमाह मन्दस्फुट इति । यतः शीघ्रप्रतिमण्डले मन्दस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति । तत्र च वृत्ते पातोऽतो गणितागतं पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं स्पष्टम् । इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह" प्रमि० "ये चात्र पातभगणाः पठिता ज्ञभृग्वोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः । स्वल्पाः पुरार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ । चलाद्विशोध्यं किल केन्द्रसिद्ध्यै केन्द्रे सपाते द्युचरस्तु योज्यः । अतश्चलात् पातयुताज्ज्ञभृग्वोः सुधीभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता । स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः" सि० शि० । "ननु ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुतं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति । न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा च ब्रह्मसिद्धान्तभाष्ये "ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि ग्रहस्य भवति । अत्रोपलब्धिरेव वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति" । चतुर्वेदेनाप्यनध्यवसायोऽत्र कृतः । सत्यम् । अत्रोच्यते । येऽत्र ज्ञशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैर्युताः सन्तस्तद्भगणा भवन्ति । तथा च माधवीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिता "अतोऽल्पभगणभवः पातः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः" । शीघ्रोच्चाद्ग्रहे शोधिते शीघ्रकेन्द्रम् । तस्मिन् सपाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेप्यः । अतस्तुल्यशोध्यक्षेपयोर्नाशे कृते शीघ्रोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् ।

किञ्च मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रम् तत्पाते क्षेप्तुं युज्यते । एवं कृते सति विक्षेपकेन्द्रं मन्दफलेनान्तरितं स्यात् । ग्रहच्छायाधिकारे "सितज्ञपातौ स्फुटौ स्वचलकेन्द्रयुक्तौ" इत्यत्र मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं शीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्तम् । अतश्च मन्दफलान्तरमङ्गीकृतमित्यर्थः इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पातेऽव्यस्तं देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यग्रहोनशीघ्रोच्चतुल्यं भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तम् । तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः । तत्

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम् । अतः स्फुटपातस्थाने सपातं कृत्वा तत्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतैः परमविक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्तम् । तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटपक्षस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः । इदानीं पक्षगोले विधिमाह” प्रमि० । “पक्षस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षा वलयं यथोदितम् । निबध्य शीघ्र प्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत् पठितैः शरांशैः । मध्योऽत्र पातो द्युसदां स्वकक्षो स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देयः” सि०शि० । “भगोल एव तावद्ग्रहगोल कल्प्य । तत्र स्फुट एव पातः । अथ यदि तदन्यः पृथग्गोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तं विषुवद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तं च बद्धा तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र केन्द्रयोक्तविधिना शीघ्रप्रतिमण्डलं बद्धा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतं पातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम् अथ त्रिज्याव्यासार्धमेषाद्यद्वृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्व्यस्तं पाताग्रे चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं सपातं ततो भार्धान्तरे द्वितीयं च सपातं कृत्वा पातादग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं विन्यस्तम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको पक्षो भ्रमति । अतो मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटो विमण्डले देयः । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलाद्यावतान्तरेण विक्षिप्तस्तावानस्मिन्प्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तसंपातस्थे पक्षे विक्षेपाभावः । त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः । मध्येऽनुपातेन । अतो वृत्तसंपातपक्षयोरन्तरं ज्ञेयम् । तदन्तरं पातपक्षयोगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात् । स योगः शरार्थं केन्द्रम् । यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्यया परमः शरस्तदाभीष्टयाऽनया क इति फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात् । विमण्डलस्थपक्षाद्यद्भूमध्यगं सूत्रं तद्भूपृष्ठान्तरम् । स च शीघ्रकर्णः । यदि भूमध्यात् कर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयं त्रैराशिकम् । आद्ये त्रिज्या हरो द्वितीये गुणस्तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः । फलं कक्षावृत्तस्थयोस्तिर्यगन्तरम् । स स्फुटः शरः । इदानीमहोरात्रवृत्तमाह” प्रमि० । “इष्टक्रान्तिवृत्तस्थेऽन्तरे सर्वतो नाडिकाख्यादहोरात्रवृत्ताख्यम् । तत्र बद्धा घटीनां च यष्ट्याद्रवेदस्य चिह्नकक्षावृत्तं द्युजीवा मता” सि०शि० । “नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत इष्टक्रान्तितुल्येऽन्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तम् । तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य व्यासार्धं द्युज्या । इदानीमन्यदाह” प्रमि० । “अथ कल्प्या मेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपाताद्वात् । एषां मेषादीनां द्युरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि” सि०शि० । क्रान्तिपाताद्वादारभ्य त्रिंशता त्रिंशता भागैरङ्कान् मेषादीन् प्रकल्प्य तदग्रे पूर्ववदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । तानि च नाडीवृत्तादुभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति । तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनार्कस्य द्वादशराशीनाम्” प्रमि० । “एवं भगोलः कथितः खेचरगोलोऽप्यमेव विज्ञेयः । अत्रापमण्डले वा सूत्राधारैश्च तस्यैव । अश्व्यादीनां कक्षा बध्नीयादूर्ध्वमाभ्यन्तरामाः । बद्धा भगोलमेवं यष्ट्यां यदि खगोलमभिकान्तः । प्रविशन्ति भवेत्तं यष्ट्याधारं स्थिरौ खगगोलौ” सि०शि० । “यथायं भगोलो बद्धस्तथैव पक्षगोलाअपि बध्नीयाः । किन्तु तेषां केन्द्रसमन्वादयितुं नायातीति बहिःस्थवेव दर्शनीयम् । अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याभोऽभ्यन्तरे सूत्राधारैर्बद्धा अश्व्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः । एवंविधं भगोलं यष्ट्यां दृढं बद्धा यष्ट्यग्रयोः प्रोते मणिकाद्वये निबद्धौ खगोलदृग्गोलौ कृत्वा भगोलभ्रमणं दर्शयेत्” प्रमि० ।

तदयं खगोलस्थपदार्थसंक्षेपः ।

कटाहद्वितयवत् सम्पुटाकारस्याम्बरकक्षावलतो ब्रह्माण्डस्य मध्ये ऊर्ध्वाधिरक्रमशागाग्धिष्ण्यमण्डला । तदधः मङ्गलकक्षा तदधः क्रमेण कक्षाः पूर्णमा रविशुक्रबुधसूर्यचन्द्रग्रहाणाम् । अतस्तेषां राहुपातादयः पश्चिमगतयः, तस्मात् प्रत्येककक्षायां स्थिता । अश्विन्यादिनक्षत्राणि स्थिराण्यपि तत्कक्षाधारेण प्रवहपवनाहतिमता प्रवहवायुनाऽभिहतं पश्चात् प्रवहपवनाहतिघटिकाभिः भूगोलमेकवारं भ्रमति तद्वत् रव्यादयः प्रवाहेण सर्वतः पूर्वाभिमुखोऽपि तदाधारप्रतिलोमभ्रमणात् पश्चाद्भ्रमणं पश्चाद्भ्रमणमप्यभिमता भवन्ति ।

राशिचक्रस्य ३६० अंशैर्विभक्तत्वात् षष्टिकाभि-

विभक्ता, कलाश्च षष्टिविकलाभिर्विभक्तास्तेन ३६०अंशैः, २१६०० कलाभिः, १२९६०००विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम् । भचक्रद्वादशविभागो राशिरित्युच्यते राशयश्च मेषादयः द्वादशमिताः । तेनैकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः १०८००विकलाः सन्ति । मेषादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७ नक्षत्रात्मकाः । तेन सपादनक्षत्रे च एकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च १३।२०। विंशतिकलाधिकास्त्रयोदश अंशाः सन्ति । तथाहि अश्विनी १३।२० भरणी १३।२० कृत्तिकाद्यपदश्च ३।२० मेषः । कृत्तिकान्त्यपादत्रयम् १० । रोहिणी १३।२०। मृगशिराद्यार्द्धश्च ६।४०। वृषः । मृगशिरान्त्यार्द्धम् ६।४०आर्द्रा १३।२०। पुनर्वस्वाद्यपादत्रयं च १० । मिथुनम् । पुनर्वस्वन्त्यपादः ३।२० । पुष्यम् १३।२० अश्लेषा च १३।२० । कर्कः । मघा १३।२०। पूर्वफल्गुनी १३।२०। उत्तरफाल्गुन्याद्यपादश्च ३।२०। सिंहः । उत्तरफाल्गुन्यन्त्यपादत्रयं १० । हस्तः १३।२० । चित्राद्यार्द्धश्च ६।४० । कन्या । चित्रान्त्यार्द्धं ६।४०। स्वातिः १३।२०। विशाखाद्यपादत्रयश्च १०। तुला । विशाखान्त्यपादः ३।२० अनुराधा १३।२०। ज्येष्ठा च १३।२० । वृश्चिकः । मूलं १३।२० । पूर्वाषाढा १३।२० उत्तराषाढाद्यपादश्च ३।२०। धनुः । उत्तराषाढान्त्यपादत्रयं १० । श्रवणं १३।२० । धनिष्ठाद्यार्द्धश्च ६।४० । मकरः । धनिष्ठान्त्यार्द्धं ६।४० । शतभिषा १३।२० । पूर्वभाद्रपदाद्यपादत्रयश्च १०। कुम्भः । पूर्वभाद्रपदान्त्यपाद ३।२० । उत्तरभाद्रपदा १३।२० रेवती च १३।२० मीनः । उत्तराषाढायाः शेषपादश्रवणाद्यपञ्चदशघटिकाचतुष्टयस्याभिजित्संज्ञा कैश्चित् कार्य्यार्था । तस्य स्थानादि ९८७ पृ० उक्तम् । एते च राशयः तत्र याश्विन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः तेषां स्वरूपमस्त्रेयागन्द्रे ४९९ पृ०, विक्षेपा ध्रुवकाश्च २४२२ पृ० दर्शिताः । वक्ष्यमाणभचक्रयोजमानि द्वादशधा विभक्तानि मेषादिराशीनां स्थानमानयोजनानि । २७विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्रादीना स्थानमानयोजनानि । ३६० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि । २१६०० विभक्तानि कलास्थानमानयोजनानि । भचक्रस्य शून्याद्यूर्द्धस्थत्वात् तदाश्रितनक्षत्राणामप्यूर्द्धस्थत्वम् । भचक्रवत् भूगोलस्य तावदंशकलाद्यात्मकतया भूगोलांशकलादिस्थानसंलग्नसूत्रैकाग्रस्य निवेशने नक्षत्रकक्ष्यासंशकलाद्यात्मकस्थानेषु सूत्राग्रान्तरस्य निवेशने च तन्मध्यस्थानां शून्यादिकलायामयकलादिस्थानविभाग. सर्वकक्षाणामंशादिस्थाना धःस्थतया तत्तद्राशितरंशकलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम् ।

चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धविद्याधरघनाः क्रमेणाधोधःस्थिताः । ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्य्यन्तमूर्द्धगामिनि आवहनाम्नि भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवाय्वसंस्थानाभावाच्च न राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति । तदधः भकक्षायाः समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः । भूगोलशब्दे विवृतिः । संक्षेपेणेह किञ्चिदुच्यते । स च ब्रह्मणो धारणात्मकशक्त्याश्रयत्वात् निराधार एवाकाशे स्थितः । तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिरासेन २४२२ पृ० समर्थितम् । भूगोलमध्यगतो मेरुः स च भूगोलादूर्द्धाधोनिर्गतः । तत्र ऊर्द्धस्थे मेरौ देवानां वासः, अधःस्थे चासुराणाम् । स च भूगोलः देवासुरभागतया द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव । स च पृथिव्या मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः । मेरुमध्यात् चतुर्दिक्षु तुल्यभागेषु ९० अंशेषु समुद्रद्वीपमध्ये लङ्कादीनि भूवृत्तपाद १२४६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि पुराणि । यथा पूर्वस्यां भद्राश्ववर्षे यमकोटी । दक्षिणस्यां भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमायां केतुमालवर्षे रोमकपुरी । उत्तरस्यां कुरुवर्षे सिद्धपुरी । नाभ्यः पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देवाश्रयः मेरुरुत्तरतः स्थितः । असुराश्रयश्च तथैव दक्षिणतः । विषुवस्थः सूर्य्यः तासामुपरिगो याति । तासु च विषुवच्छायापातो नास्ति न वा तदपेक्षयान्यत्राक्षस्योन्नतिः तत्रैव भचक्रस्य सर्व्वोन्नतत्वात् इत्यतस्तासां निरक्षेति संज्ञा मेर्वोरुपरिस्थितौ ध्रुवतारे, मूर्द्धस्थिते निरक्षपुरीषु च ते क्षितिसंलग्ने दृश्येते । ततस्थानात् उत्तरा गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजवृत्तादुन्नतो भवति दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यमविष्टो भवति । एवं दक्षिणां गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योन्नतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात् भूवृत्तेनाच्छादनम् । भूवृत्तस्य ३६० अंशात्मकत्वेन निरक्षस्थानेभ्यः पादान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ९० अंशा अक्षांशाः । तदन्तरदेशेषु त्रैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा ज्ञेयाः । यदि ९० अंशैः १२५६ योजनानि तदा १अंशे किमिति । किञ्चिन्यून १४ योजनैः एकोऽक्षांशः । सौम्ययाम्ययोः सूर्यस्य भूवृत्तपञ्चदशांश एव निरक्षस्थानात् परमक्रान्त्यंशाः २४ । तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते २४ अंशे ३३६ एतद्योजनमितस्थानपर्य्यन्तं सूर्य्यस्य तयोर्दिशोरुपरिगमनम् । अवन्ती च लङ्कातः क्षितिषोडशभागे ३१४ योजनान्तरे स्थिता । तेन तत्र २२।१/२ अक्षांशाः ।